Наукові перспективи
Видавнича група

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

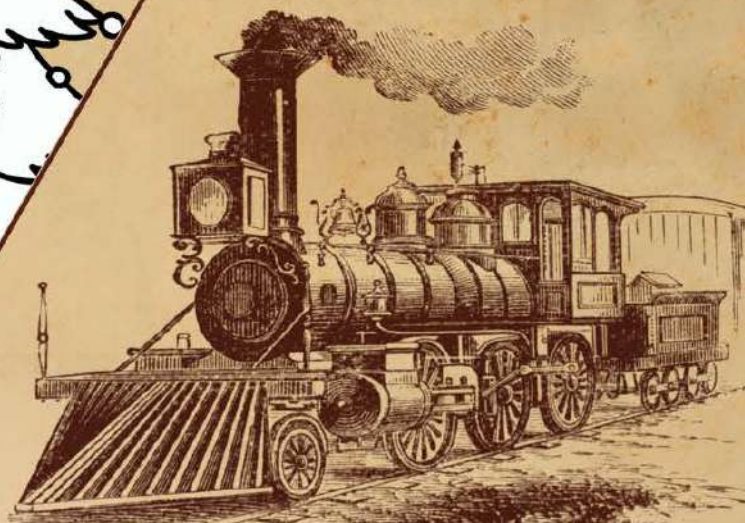
№1 (31)
2025

Серія: історія та археологія, державне управління, економіка, педагогіка, техніка, право

Merry Christmas
& happy new year







Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління
Асоціація науковців України
Науковий парк Національного Авіаційного Університету

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

«Актуальні питання у сучасній науці»

(Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)

Випуск № 1(31) 2025

Київ – 2025

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
Association of Scientists of Ukraine
Scientific Park of the National Aviation University

within the work of the Publishing Group "Scientific Perspectives"

«Current issues in modern science»

("Pedagogy" Series, "Law" Series, Economy Series, "Public Administration" Series, "Technology" Series, "History and Archeology" Series)

Issue № 1(31) 2025

Kyiv – 2025

ISSN 2786-6300 Print

УДК 001.32:1 /3](477)(02)

DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)

«Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. 2025. № 1(31) 2025. С. 1329.

Свідоцтво про державну реєстрацію Серія Серія КВ № 25116-15056Р.

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України 10.10.2022 № 894 журналу присвоєні категорії "Б" із з права (спеціальність - 081 Право), економіки (спеціальність - 076 Підприємництво та торгівля), педагогіки (спеціальність - 014 Середня освіта) та державного управління (спеціальність - 281 Публічне управління та адміністрування).

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 20.02.2023 № 185 журналу присвоєно категорію "Б" із історії та археології (спеціальність - 032 Історія та археологія)

Рекомендовано до друку Президією Всеукраїнської Асамблеї докторів наук з державного управління (Рішення від 13.01.2025, № 6/1-25).

Журнал видається за підтримки Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан), Міждержавної гільдії інженерів консультантів, громадської організації «Християнська академія педагогічних наук України» та громадської організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання».

Журнал публікує оригінальні дослідницькі та оглядові розвідки з теоретичних та прикладних аспектів державного управління, права, економіки, історії, педагогіки, техніки для їх інтеграції у європейський, світовий науковий простір. Цільова аудиторія: науковці, працівники вищих навчальних закладів та наукових інституцій, здобувачі вищої освіти, а, також фахівці тематики журналу.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.



Головний редактор: Дацій Олександр Іванович - доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)

Редакційна колегія:

- Балалаєва (Дорошенко) Катерина Вікторівна - кандидат технічних наук, доцент кафедри авіаційних двигунів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Бєльська Тетяна Валентинівна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості (Київ, Україна)
- Будник Вікторія Анатоліївна - кандидат економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-логістики та транспортних технологій Державного університету інфраструктури та технологій (Київ, Україна)
- Гбур Зоряна Володимирівна - доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)
- Герасименко Юлія Сергіївна - доктор економічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України (Біла Церква, Україна)
- Дегтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна)
- Закієв Іслам Муса-Огли - старший науковий співробітник кафедри підтримання льотної придатності авіаційної техніки Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Заячківська Оксана Василівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
- Іванченко Євгенія Вікторівна — кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Ігнатович Сергій Ромуальдович - доктор технічних наук, професор, завідуючий кафедрою конструкції літальних апаратів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

- Ільїна Анастасія Олександрівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління і адміністрування Національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)
- Ісайкіна Олена Дмитрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету, член Спілки краєзнавців України (Київ, Україна)
- Кавиліна Ганна Костянтинівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
- Кардаш Оксана Любомирівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій та економічної кібернетики Навчально-наукового інституту автоматики, кібернетики та обчислювальної техніки Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, Україна)
- Карускевич Михайло Віталійович - доктор технічних наук, професор, професор кафедри конструкції літальних апаратів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Катеринчук Іван Степанович - доктор технічних наук, професор кафедри телекомунікаційних та інформаційних систем Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна)
- Кінзерявий Василь Миколайович — кандидат технічних наук, доцент кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Коваленко Валентин Васильович - доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково−дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (Київ, Україна)
- Ковтун Владислав Юрійович — кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Комнатний Сергій Олександрович - докторант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)
- Корченко Анна Олександрівна — доцент кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Корченко Олександр Григорович — доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Котельницький Назар Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково - технічного університету імені академіка Юрія Бугая, член - кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН (Чернігів, Україна)
- Кошетар Уляна Петрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української мови та культури Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Кошова Світлана Петрівна — кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління охорони здоров'я Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)
- Кравчук Володимир Миколайович — доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Кризина Наталія Павлівна – доктор наук державного управління, професор, Заслужений лікар України, директор Навчально-Наукового медичного інституту Київського міжнародного університету (Київ Україна)
- Куриш Наталія Костянтинівна – кандидат педагогічних наук, заступник директора з науково-навчальної роботи, Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (Чернівці, Україна)
- Марушева Олександра Анатоліївна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та інформаційного менеджменту ПВНЗ Університет Новітніх Технологій (Київ, Україна)
- Маслак Тетяна Петрівна - кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри конструкції літальних апаратів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Матяш Ольга Іванівна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри алгебри і методики навчання математики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
- Миргород-Карпова Валерія Валеріївна - кандидат юридичних наук, заступник директора з наукової роботи, старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)
- Михайленко Любов Федорівна - доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри алгебри і методики навчання математики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
- Михальчук Роман Юрійович - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)
- Мізюк Вікторія Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету управління, адміністрування та інформаційної діяльності Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Мірошніченко Валентина Іванівна - доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна)
- Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща)
- Ніколаєв Микола Ілліч - доктор історичних наук, професор кафедри історії на методики її навчання Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Одеса, Україна)
- Новак-Каляєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна)
- Огієнко Альона Володимирівна - доктор економічних наук, доцент кафедри організації авіаційних робіт та послуг Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Оніщенко Наталія Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України (Київ, Україна)

- Орлова Наталія Сергіївна — доктор наук з державного управління, професор кафедри державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця (Харків, Україна)
- Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Київ, Україна)
- Павлова Олена Миколаївна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, підприємництва та маркетингу Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Палічук Юрій Іванович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Буковинського державного медичного університету (Чернівці, Україна)
- Присяжнюк Олексій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
- Пушкарь Ірина Володимирівна – кандидат наук з державного управління, доцент, професор кафедри обліку та оподаткування Запорізького національного університету, сертифікований аудитор, член Аудиторської Палати України, член громадської організації «Професійна організація аудиторів, бухгалтерів та викладачів ОКД» (Запоріжжя, Україна)
- Робак Ігор Юрійович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету (Харків, Україна)
- Руденко Юлія Анатоліївна - доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики дошкільної освіти ДЗ "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені к.д.ушинського (Одеса, Україна)
- Сидоренко Вікторія Миколаївна —асистент кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Сирник Ярослав - доцент кафедри етнології та культурної антропології Вроцлавського університету (Вроцлав, Польща)
- Січкаренко Галина Геннадіївна - доктор історичних наук, доцент, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій (Київ, Україна)
- Сопілко Ірина Миколаївна - доктор юридичних наук, професор, Відмінник освіти України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Національного Авіаційного Університету (Київ, Україна)
- Тарчинська Юлія Георгіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри інструментального виконавства Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)
- Терещенко Юрій Матвійович — доктор технічних наук, професор, лауреат Державної премії в області науки і техніки України, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри авіаційних двигунів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)
- Толочко Світлана Вікторівна – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)
- Хитровська Юлія Валентинівна - доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
- Хохлачова Юлія Євгеніївна — кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Чумак Оксана Володимирівна - доктор економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу статистики і аналітики вищої освіти Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики», (Київ, Україна)
- Шандра Наталія Андріївна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)
- Шеремет Інеса Володимирівна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри медикобіологічних та валеологічних основ охорони життя і здоров'я Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна)
- Шологон Лілія Іванівна - доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)
- Якимчук Олег Феодосійович - керівник групи білінгу Відділу бізнес-систем Департаменту інформаційних технологій ПРаТ «Рівнеобленерго» (Рівне, Україна)
- Якушенко Олександр Сергійович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри авіаційних двигунів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© автори статей, 2025
© Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління, 2025
© Асоціація науковців України, 2025
© Науковий парк Національного Авіаційного Університету, 2025
© Видавнича група «Наукові перспективи», 2025

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Економіка»

Danylenko V.V. 19
ECONOMIC MECHANISMS OF MODERN TOURISM MARKET DEVELOPMENT IN A GLOBAL CONTEXT

Pysarenko N.V., Bondar S.I., Bazarna O.V., Teteruk S.P., Danylenko Ye.S. 31
BIG DATA IN INTERNATIONAL MARKETING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Бабич С.М., Сукрушева Г.О. 45
РОЛЬ SMM У ПРОСУВАННІ СТАРТАПІВ: АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ В ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Величко В.А., Троян В.І., Полока С.Р. 56
ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СТРАТЕГІЧНИХ ЗМІН НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Височанська О.В., Бойдуник Р.М. 66
АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ МИТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

Георгіаді Н.Г., Григор'єва О.П. 78
БАНКІВСЬКЕ ФІНАНСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

Іоанно В.В., Шевченко Є.В. 92
ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФІНАНСОВІЙ СИСТЕМІ: НОВІ ГОРИЗОНТИ ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВ

Лещук Г.В., Кузьмін Т.Л., Кубарич Т.В. 101
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННІ ЗАКЛАДІВ ХАРЧУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Лизогуб А.О. 114
СИНЕРГЕТИЧНА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ЕКОФЕРМ



Литвин О.В., Благополучна А.Г. 125
ОПТИМІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОМУ ТА ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ

Мартинович Н.О., Сандулов Є.Г. 137
СТІЙКІ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ ТРАНСПОРТНОЮ СКЛАДОВОЮ В ПРОЄКТАХ

Поляк-Свергун М.М. 149
ВПРОВАДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ

Рябикіна Н.І., Короленко О.Б., Рябикіна К.Г. 160
БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РИЗИКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВ ДЛЯ ПІДПРИЄМЦІВ

Станіславик О.В., Коваленко О.М. 175
ІМІТАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПТИМІЗАЦІЇ ОПЕРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІДПРИЄМСТВА

СЕРІЯ «Державне управління»

Богданенко А.І. 191
КОМУНІКАЦІЯ УГКЦ ЯК ФАКТОР ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Бутник О.О. 208
АНАЛІЗ ВПЛИВУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ В ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ

Гайдученко С.О., Коляда Т.А. 221
ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я: СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РЕФОРМ

Колісніченко Н.М. 229
«КЛАСТЕР МОТИВІВ» В УПРАВЛІННІ ПЕРСОНАЛОМ: АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОЦЕСУ РОТАЦІЇ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

Космірак А.В. 240
СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Кришній П.І., Ярошов М.І. 253
ЗАВДАННЯ, ЩО ВИКОНУВАЛИСЬ ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СРСР, США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ІЗРАЇЛЮ У ПЕРІОД 1960-1979 рр.

Лаврентій Д.С. 260
ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ

Лазарів В.О. 281
КІБЕРБЕЗПЕКА ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ

Лелеченко А.П. 292
МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ТЕРИТОРІЙ З УРАХУВАННЯМ ПОТРЕБ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Матвіїшин Є.Г., Журавель Ю.В. 305
УРАХУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОСВІТИ

Пархоменко-Куцевіл О.І. 316
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Пилипів М.С. 328
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Попов О.П. 339
ЦИФРОВА ВЗАЄМОДІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: АНАЛІЗ СВІТОВИХ ПРАКТИК

П'ятничук І.Д. 348
ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ



Сідельникова Л.П., Демченко В.М. 360
СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Токарчук Д.М. 370
АДАПТАЦІЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЄКТНО-ОРІЄНТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Томашевська А.В., Сурай І.Г., Жук О.І. 383
МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ МАШИНОБУДІВНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Трушевський С.С. 395
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Ярощук Я.О. 406
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ У СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

СЕРІЯ «Право»

Атаманова Н.В., Луняченко І.В. 417
СИСТЕМА ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ

Бондарчук Ю.В. 429
ПРАВО НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Виприцький А.О., Саксонов В.Б. 440
ВИСНОВКИ ЕКСПЕРТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Єфіменко В.Д. 450
ПРОФЕСІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО АДВОКАТА У СФЕРІ МИТНОЇ СПРАВИ

Запорожець А.А. 461
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

Іванов О.Ю. 471
САМОПРОГОЛОШЕНІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Камардіна Ю.В., Кундеус В.Г. 481
ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Кирдан Б.В., Кличков А.О., Кашперський Р.В. 497
ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ АБО СМЕРТІ ОСОБИ У ПОРЯДКУ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Козенко О.О. 507
МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ТА ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ, РАДИКАЛІЗМУ, ЕКСТРЕМІЗМУ ТА ЇХ ПРОПАГАНДІ

Кройтор В.А. 519
ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Макаров І.М. 532
ПРАВОВА КУЛЬТУРА АДВОКАТА ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Маньгора В.В., Гріщенко В.М., Луценко Ю.В., Шклярчук О.Л. 542
РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Пікуля Т.О., Мерзлюк А.О. 557
СОЦІОКУЛЬТУРНА РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ МИРУ В ПРОЦЕСІ ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Сидоренко Н.О. 564
ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ



Старєв О.В., Олійник О.О. 580
РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Тептюк Л.М. 592
ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРАВО: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ

Чохрій В.С. 602
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ АЛІМЕНТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Швец О.М. 611
ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДІТЕЙ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ І ПРАКТИКА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

СЕРІЯ «Педагогіка»

Boichevska I.B. 623
THEORETICAL BASIS OF USING MOBILE PHONES IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM

Telychko N.V., Raikhel A.M., Hryhoriak L.I. 634
MASTERING THE METHODOLOGY OF USING BRAINSTORMING AS ONE OF THE CRITERIA FOR THE FORMATION OF PROFESIONAL COMPETENCE OF AN ENGLISH LANGUAGE TEACHER

Амонс М.А. 645
МЕТОДИ І ПРИЙОМИ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Бондаренко Л.С., Бондаренко В.А. 657
ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Бурка О.М., Столбинська О.В., Ковальова О.В. 668
МОДЕЛЬ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЗИЧНИХ ТЕРАПЕВТІВ ОСНОВАМ ТАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Вдовичин Т.Я., Сікора О.В., Кобильник Т.П. 676
ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ворник М.М., Бініцька К.М., Глушок Л.М. 690
РОЗВИТОК КРИТИЧНИНОГО МИСЛЕННЯ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Ганус С.О. 699
ДЕМОКРАТИЧНА ПОЛІТИКА ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ П'ЯТИРІЧЧЯ (1918-1923 рр.)

Гоштанар І.В. 721
ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВИКЛАДАННІ ТА ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Дайнеко П.А. 731
АНАЛІЗ ДОСВІДУ УЧАСНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ СПОРТУ ПОДОЛАННЯ СТРАХУ, ПРИРІВНЮЮЧИ ЦЕ ПОЧУТТЯ ДО ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ

Демченко І.І., Григоренко Т.В. 740
БЕЗПЕКООРІЄНТОВАНЕ ІНКЛЮЗИВНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Довженко Т.О. 752
СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН ДИТИНСТВА В ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Дубовик С.Г., Рекеда В.В. 763
ЗАСТОСУВАННЯ ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ НА УРОКАХ НАВЧАННЯ АУДІЮВАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Заліток Л.М., Глушко Н.В., Березовський Д.О. 773
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ



Зданевич Л.В., Хом'як О.А., Кирилович О.Ф. 780
ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Козловська І.М., Савка І.В., Нагачевська О.О., Вовчаста Н.Я. 791
ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ "СКАРБНИЧКИ" ДОСВІДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ТА ПРОБЛЕМ

Корнєва В.М., Корнєва І.В., Корнєв В.В. 803
ІНТЕГРАЦІЯ СУЧАСНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ У СЕРЕДНІЙ ОСВІТІ

Котило А.О. 817
МУЛЬТИМЕДІЙНІ РЕСУРСИ У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ: ДОСВІД ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ШЛЯХИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Кройтор О.П., Ковальчук І.В. 824
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС УРОКІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Кучай Т.П., Кучай О.В., Калиновська І.С. 838
ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Куявець Д.М., Богданов М.В., Волков М.С. 845
ВПЛИВ СПОРТИВНОГО ТРЕНУВАННЯ НА ВОЛЮ ТА СТІЙКІСТЬ СПОРТСМЕНІВ

Лаппо В.В. 851
ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СПРЯМОВАНОСТІ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ ДО ДУХОВНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

Лівак П.Є. 862
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Макарчук В.В., Амонс А.А. 874
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

Маркевич О.В. 885
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КРАЇН АЗІЇ В НОВИЙ ЧАС: МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Мартинчук І.І., Немеришин В.М. 898
ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Мироненко С.Г., Плужнікова Т.В., Дерев'янко Т.В., Ілюха Л.М., Власенко Н.О. 912
АДАПТАЦІЯ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ ДО ФІЗИЧНИХ НАВАНТАЖЕНЬ: АНАТОМІЧНІ ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Мурзіна О.А. 919
КОНСТРУЮВАННЯ ЗМІСТУ ФОРМУВАННЯ МЕДІАКОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ У ПРОЦЕСІ ДОКЛІНІЧНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ В МЕДИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Оніщук І.В., Павленко О.В., Дем'янюк Н.О. 930
РОЛЬ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНІСТІ У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

Пак А., Юмрукуз А.А., Оськіна Н.О. 941
МУЛЬТИМОДАЛЬНІСТЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ТА ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ (НА ПРИКЛАДІ КОРЕЙСЬКОЇ МОВИ)

Пензай С.А. 952
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ НАСТІЛЬНОГО ТЕНІСУ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

Петров С.О. 963
КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРОФОРІЄНТАЦІЄЮ: ОЦІНЮВАННЯ ТА ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

Свиридюк О.В. 974
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ МАГІСТРІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Сокіл А.А. 981
ДИДАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ В УМОВАХ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ



Сторожук В.А., Бояринова І.О., Хоруженко Т.А. 997
ПІДПРИЄМНИЦЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ

Титаренко О.О., Комашко В. 1009
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТЕХНОЛОГІЙ ЗАСОБАМИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Угрин Ю.О., Британ В.Б., Столярчук І.Д., Гольський В.Б., Лешко Р.Я., Кузик О.В., Даньків О.О., Паньків Л.І. 1023
НАОЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КВАНТОВОГО ЕФЕКТУ ГОЛЛА

Фордзюн Ю.І., Росул Р.В., Габовда О.В. 1036
СУЧАСНІ АКЦЕНТИ НА ПІДГОТОВЦІ КВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ В ГАЛУЗІ ПРИКЛАДНОЇ МЕХАНІКИ

Шейко А.О., Фідяєва Т.С. 1044
РОЛЬ НАСТАВНИЦТВА У ВИХОВАННІ МАЙБУТНІХ ЛІДЕРІВ. ДОСВІД США ТА ЄВРОПИ

Ящук Т.А. 1053
ЗНАЧЕННЯ ПРОЄКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ

СЕРІЯ «Історія та археологія»

Klish A.B., Seko Ya.P. 1063
THE ROLE OF BOHDAN KHAVARIVSKY IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM OF TERNOPIL'S REGION

Бачeнко А.О. 1076
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНІЧНИЙ ВИМІР У ПОШИРЕННІ ПРАВДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Боровський А.А. 1097
НАПРЯМИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МЕНТАЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ

Ганус С.О. 1109
МИХАЙЛО ПЕТРО БОЇМ ТА ДИНАМІЧНИЙ СТАРТ ВІТЧИЗНЯНОЇ КИТАЇСТИКИ У XVII СТОЛІТТІ

Голиш Г.М. 1124
УЧАСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ УКРАЇНЦІВ В АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В 1941–1944 РР.

Гуменюк О.В. 1142
ПРИВАТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Дем'янчук А.Л. 1154
ІСТОРІЯ КОСТЕЛУ СВЯТОГО ЙОСИФА (1752–1766) В ПІДГІРЦЯХ

Кізлова А.А. 1167
ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ М. ПРИЛУКИ В НЕОФІЦІЙНІЙ ЧАСТИНІ «ПОЛТАВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»

Колесник О.В., Печорін О.М. 1186
АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ШТУРМОВИХ ДІЙ В ІСТОРІЇ, АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ В СУЧАСНОСТІ

Костючок П.Л., Борчук С.М., Адамович С.В. 1198
ЖІНОЧІ ВОЛОНТЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Лозинський Р.М., Кучинська І.В. 1207
"TYPUS ORBIS TERRARUM" – КАРТА СВІТУ УКРАЇНСЬКОГО ГРАВЕРА І ДРУКАРЯ ІВАНА ФИЛИПОВИЧА, НАДРУКОВАНА У ЛЬВОВІ В 1746 р.

Луцик Д.О. 1225
КЛАСИФІКАЦІЯ, ХРОНОЛОГІЯ Й ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ РЕГІОНУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Матвіїв Ю. В. 1235
ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ : ІДЕОЛОГІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВИКЛИКИ

Нижник С.В. 1244
ВНЕСОК АКАДЕМІКА УААН О.О. СОЗІНОВА В СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК



Руснак Ю.І., Топольніцький В.В., Остапенко А.І. 1255
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОБОРОНИ (2022-2023 рр.)

Священко З.В., Шамрай О.Г., Никитенко В.В. 1271
РОЛЬ МЕЛІОРАТИВНОГО КРЕДИТУ В СТАНОВЛЕННІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Сиротюк Н.В., Зубрик М.С. 1281
МІЖНАРОДНІ КОНТАКТИ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «РУСЛАН»)

Храмова-Баранова О.Л., Кудревич В.В., Саєнко А.А. 1293
РОЛЬ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ДИЗАЙНУ В ФОТОГРАФІЦІ

Чечелюк О.Ю. 1302
ГЕЛЬСІНСЬКІ УГОДИ 1975 РОКУ: ШЛЯХ ДО ПІДПИСАННЯ, ОЧІКУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ

Шеретюк В.М., Карпухіна Т.О., Санжаревський О.І. 1313
ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У КОНТЕКСТІ СХІДНОГО ПИТАННЯ НА ЛІКВІДАЦІЮ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Шановні колеги!



Вітаю вас із виходом чергового номеру фахового журналу категорії Б “Актуальні питання у сучасній науці”.

Відзначаючи різноплановість тематики, представлених у випуску, матеріалів, їх науковість і практичність, наявність інформативного матеріалу особливої уваги потребують статті, що висвітлюють питання: аналізу актуальності екстремальних видів спорту та популярності цього нетрадиційного спорту, не зважаючи на небезпечність заняття; дослідження значущості проєктного менеджменту у системі теоретичної і практичної підготовки конкурентоспроможних на ринку праці фахівців; формування дослідження сучасних викликів та можливостей забезпечення кібербезпеки у сфері публічного управління; розробки теоретичних, методичних й прикладних аспектів, щодо стійких моделей управління транспортною складовою в проєктах та ін.

Колективу редакційної колегії, авторам, читачам зичу творчих успіхів, натхнення та плідного співробітництва на ниві вітчизняної науки і освіти України у Новому 2025 році.

З повагою,

директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України для молодих вчених,
Лауреат премії Верховної Ради України
молодим ученим **Ірина Жукова**



СЕРІЯ «Економіка»

UDC 338.48:330.342.24

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-19-30

Danylenko Valerii Volodymyrovych PhD in Economics, Associate Professor, State Biotechnological University, Kharkiv, tel.: (063) 589-58-32, https://orcid.org/0000-0002-0098-5204

ECONOMIC MECHANISMS OF MODERN TOURISM MARKET DEVELOPMENT IN A GLOBAL CONTEXT

Abstract. The tourism market represents a sophisticated and complex economic ecosystem characterized by intricate interactions between service providers, consumers, and regulatory mechanisms. This comprehensive analysis explores the multifaceted nature of tourism markets, examining their structural components, operational dynamics, and strategic challenges in the contemporary global landscape.

The research elucidates the fundamental mechanisms governing tourism markets, highlighting the interplay between natural market forces and governmental regulatory frameworks. These complementary systems work in concert to ensure market equilibrium, stability, and sustainable development. Central to this analysis is the recognition of tourism as a unique economic sphere where intangible services are simultaneously produced and consumed, demanding sophisticated infrastructure and strategic management.

The study delves into the critical elements that define tourism market functionality, specifically focusing on the intricate relationship between supply and demand. Tourism product manufacturers and service providers are positioned as dynamic actors pursuing dual objectives of meeting qualitative consumer demands while generating sustainable profit margins. Simultaneously, the demand side is characterized by consumers with specific tourism needs and the economic capacity to transform those needs into actual purchases.

A pivotal component of the research examines tourism infrastructure as a fundamental organizational-economic framework. This infrastructure is comprehensively categorized into general and specific types, encompassing both universal economic resources and tourism-specific elements. The analysis reveals the critical role of infrastructure in facilitating market interactions, supporting operational processes, and creating value for both industry stakeholders and consumers.

The manuscript further explores the strategic challenges confronting the tourism market, including the efficient distribution of limited resources, maintaining economic stability, and adapting to evolving consumer preferences. Three primary objectives emerge as central to market development: maximizing tourist psychological experiences, optimizing enterprise revenue generation, and increasing tourist expenditure.

Integral to the research is an examination of market segmentation as a sophisticated strategic approach. By dissecting consumer groups through geographical, demographic, socio-economic, psychographic, and behavioral lenses, tourism businesses can develop more targeted, personalized experiences. This nuanced understanding enables more effective marketing, risk mitigation, and value creation.

The study concludes by emphasizing the tourism market's dynamic nature, underscoring the necessity for continuous adaptation, strategic thinking, and a balanced approach that integrates commercial interests with consumer satisfaction. Success in this complex ecosystem requires a holistic perspective that considers macro-economic principles, industry-specific dynamics, and emerging trends in responsible and sustainable tourism.

Ultimately, this research provides a comprehensive framework for understanding tourism markets as sophisticated economic systems that transcend traditional market paradigms, offering insights into their intricate mechanisms, strategic challenges, and potential for sustainable growth.

Keywords: tourism market, tourism market operators, economic ecosystem, infrastructure, market segmentation, tourism services, consumer behavior, sustainable development.

Даниленко Валерій Володимирович кандидат економічних наук, доцент, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, тел.: (063) 589-58-32, https://orcid.org/0000-0002-0098-5204

ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТУРИСТИЧНОГО РИНКУ В ГЛОБАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Анотація. Ринок туризму являє собою складну витончену економічну екосистему, яка характеризується багатошаровою взаємодією між постачальниками послуг, споживачами та регуляторними механізмами. Наша всебічна аналітика досліджує багатогранну природу туристичних ринків, розглядаючи їхні структурні компоненти, операційну динаміку та стратегічні виклики в сучасному глобальному просторі.

Дослідження розкриває фундаментальні механізми, які регулюють туристичні ринки, підкреслюючи взаємодію між природними ринковими силами та урядовими регуляторними рамками. Ці взаємодоповнюючі системи працюють



узгоджено для забезпечення ринкової рівноваги, стабільності та сталого розвитку. Центральним у цьому аналізі є визнання туризму унікальною економічною сферою, де нематеріальні послуги виробляються та споживаються одночасно, що вимагає складної інфраструктури та стратегічного управління.

Дослідження заглиблюється в критичні елементи, які визначають функціональність туристичного ринку, особливо зосереджуючись на складній взаємодії між пропозицією та попитом. Виробники туристичних продуктів та постачальники послуг постають як динамічні учасники, що переслідують подвійні цілі – задоволення якісних споживчих потреб та генерування стійких маржинальних прибутків. Водночас попит характеризується споживачами з конкретними туристичними потребами та економічною спроможністю перетворювати ці потреби на реальні витрати.

Важливим компонентом дослідження є вивчення туристичної інфраструктури як фундаментальної організаційно-економічної основи. Ця інфраструктура всебічно поділяється на загальні та специфічні типи, охоплюючи як універсальні економічні ресурси, так і туристично-специфічні елементи. Аналіз розкриває критичну роль інфраструктури у полегшенні ринкових взаємодій, підтримці операційних процесів та створенні цінності для учасників галузі та споживачів.

Рукопис далі досліджує стратегічні виклики, що постають перед туристичним ринком, включаючи ефективний розподіл обмежених ресурсів, підтримання економічної стабільності та адаптацію до еволюціонуючих споживчих уподобань. Виокремлюються три основні цілі розвитку ринку: максимізація психологічних вражень туристів, оптимізація генерації доходів підприємств та збільшення туристичних витрат.

Інтегральною частиною дослідження є вивчення сегментації ринку як витонченого стратегічного підходу. Здійснюючи сегментацію споживчі групи через географічні, демографічні, соціально-економічні, психографічні та поведінкові лінзи, туристичні підприємства можуть розробляти більш цільові, персоналізовані досвіди. Такого деталізованого розуміння достатньо для більш ефективного маркетингу, зменшення ризиків та створення цінності.

Дослідження підсумовується наголошенням на динамічній природі туристичного ринку, підкреслюючи необхідність безперервної адаптації, стратегічного мислення та збалансованого підходу, який інтегрує комерційні інтереси з задоволенням споживачів. Успіх у цій складній екосистемі вимагає холістичної перспективи, яка враховує макроекономічні принципи, галузеві динаміки та нові тенденції відповідального та сталого туризму.

Зрештою, наше дослідження надає всебічну структуру для розуміння туристичних ринків як складних економічних систем, що виходять за рамки традиційних ринкових парадигм, пропонуючи уявлення про їхні складні механізми, стратегічні виклики та потенціал сталого зростання.

Ключові слова: ринок туризму, оператори туристичного ринку, економічна екосистема, інфраструктура, сегментація ринку, туристичні послуги, поведінка споживачів, сталий розвиток.

Problem statement. The contemporary tourism market represents a complex economic ecosystem facing multifaceted challenges that demand sophisticated strategic approaches and innovative management solutions. The fundamental transformation of tourism markets is driven by intricate interactions between technological advancements, changing consumer preferences, and evolving economic dynamics. While tourism has traditionally been viewed as a service-oriented industry, it has emerged as a highly complex economic system requiring comprehensive understanding of macro-economic principles, infrastructure development, and strategic market segmentation.

The primary challenges confronting the modern tourism market include the efficient distribution of limited tourism resources, maintaining economic stability in a volatile global environment, and adapting to rapidly changing consumer preferences. Furthermore, the industry must simultaneously address the need for sustainable development, responsible tourism practices, and the integration of advanced technological solutions into existing market frameworks. These challenges are compounded by the requirement to balance commercial interests with consumer satisfaction while navigating increasingly sophisticated market mechanisms.

Analysis of recent research and publications. The scholarly exploration of tourism market dynamics has been undertaken by numerous researchers who have contributed to understanding the industry's complex economic ecosystem. Significant theoretical and empirical investigations have been conducted into various aspects of tourism market operations, including infrastructure development, market segmentation, and strategic management.

While existing research provides valuable insights into tourism market mechanisms, several critical gaps remain. Most studies have focused on individual components of the tourism market, such as infrastructure or consumer behavior, without offering a comprehensive, integrated perspective. The interdisciplinary nature of tourism markets – spanning economics, sociology, marketing, and technological innovation – necessitates a more holistic approach to research.

Ukrainian scholars have made notable contributions to this field, developing theoretical frameworks that explore the intricate relationships between tourism market participants, infrastructure development, and economic dynamics. Among others, we highlight the works of V. Gerasymenko, V. Kostaschuk, O. Liubytseva, A. Mazaraki, M. Malska, I. Shkola, N. Sagalakova, L. Ustymenko, etc. However, there remains a need for more comprehensive studies that synthesize these insights into a unified theoretical model that can explain the complex interactions within tourism markets.

Purpose of the article. The primary objective of this research is to provide a comprehensive analysis of the tourism market as a sophisticated economic ecosystem, exploring its structural components, operational dynamics, and strategic challenges. Specifically, the study aims to:

1. Develop a comprehensive theoretical framework that explains the complex interactions between tourism market participants.
2. Analyze the role of infrastructure in facilitating market operations and creating value.
3. Investigate the strategic significance of market segmentation in developing targeted tourism experiences.
4. Examine the challenges and opportunities facing tourism entities in a rapidly evolving market environment.
5. Propose innovative approaches to market development that balance commercial interests with consumer satisfaction and sustainable practices

Presentation of the main material. The tourism market represents a complex ecosystem of economic, legal, and social relationships that connect tourism product providers with actual and potential consumers. This dynamic system operates within the broader framework of market economics and is uniquely driven by specific tourist motivations and behaviors. At its core, the tourism market functions as a specialized economic sphere where service providers and consumers interact through sophisticated supply-demand mechanisms (figure 1). Unlike traditional markets, tourism services are characterized by their intangible nature and simultaneous production-consumption relationship.

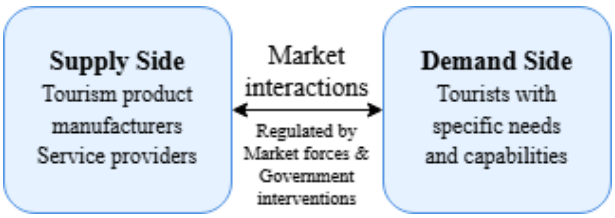


Fig. 1 Tourism market ecosystem

Source: developed by the author based on [1]

The market's efficiency relies primarily on two complementary regulatory mechanisms. First, the natural market forces of supply and demand regulate pricing and service availability, ensuring market equilibrium. Second, government intervention through investment policies, taxation frameworks, and customs regulations helps maintain market stability and promotes sustainable development [2]. These mechanisms work in tandem to create a balanced and efficient market environment.

Modern tourism markets are distinguished by their sophisticated infrastructure, which encompasses essential elements such as robust financial and credit systems,

comprehensive information networks, and efficient transportation systems. This infrastructure serves as the backbone of the industry, facilitating complex interactions between various market participants and enabling seamless service delivery to end consumers (figure 2).

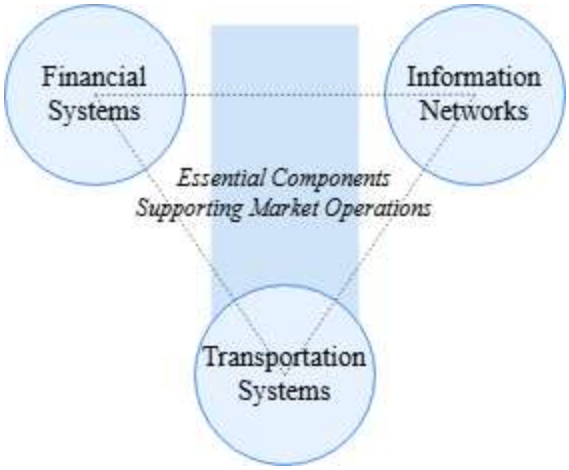


Fig. 2 Tourism market infrastructure

Source: developed by the author based on [3]

Within this framework, the tourism market operates through two principal elements: the supply side and the demand side. Tourism product manufacturers and service providers represent the supply side, operating with the dual objective of meeting qualitative and quantitative tourist demands while generating sustainable profit margins. The demand side consists of consumers with specific tourism needs who possess both the desire and capability to purchase tourism products. This dynamic interaction between supply and demand creates the foundation for market operations and development.

The tourism market faces several critical economic challenges that require careful attention and strategic management. The efficient distribution of limited tourism resources remains a primary concern, requiring careful balancing between preservation and utilization. Additionally, maintaining economic stability while adapting to changing market conditions and consumer preferences presents an ongoing challenge for industry stakeholders. The strategic development of tourism infrastructure and services must align with market expansion without compromising quality or sustainability [4].

In pursuing its economic objectives, the tourism market focuses on three primary goals: maximizing tourist satisfaction through enhanced psychological experiences, optimizing revenue generation for tourism industry enterprises, and increasing tourist expenditure during their travel experiences (figure 3). These objectives are interconnected and mutually reinforcing, as satisfied tourists are more likely to return and spend more, creating a positive cycle of growth and development.



Fig. 3 Tourism market primary goals

Source: developed by the author based on [5]

The success of tourism business in this market requires a deep understanding of both macro-economic principles and tourism-specific dynamics. Service providers must remain attuned to changing consumer preferences while maintaining high standards of service quality. Furthermore, the integration of sustainable practices and responsible tourism principles has become increasingly important in modern market operations. This approach ensures long-term market viability while meeting the growing demand for environmentally and socially responsible tourism experiences.

The modern tourism market thus emerges as a sophisticated economic system that requires careful balance between commercial interests and consumer satisfaction. Its success depends on the effective coordination of various stakeholders, from service providers to regulatory bodies, working together to create value for both the industry and its consumers. As the market continues to evolve, the ability to adapt to changing conditions while maintaining focus on quality and sustainability will remain crucial for long-term success in the tourism industry.

The tourism market represents a complex economic ecosystem characterized by intricate relationships between industry participants and economic flows. At its core, the tourism economic cycle describes a network of economic interactions that connect tourism industry enterprises directly with tourists, tracking the movement of tourism products, services, and accompanying financial streams (figure 4)

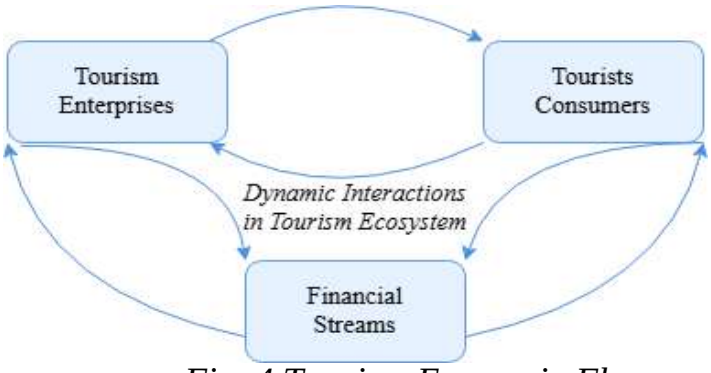


Fig. 4 Tourism Economic Flow

Source: developed by the author based on [6]

The economic significance of tourism extends far beyond simple service provision, substantially impacting local and national budgets through potential fund influx or outflow. Governments worldwide recognize tourism's strategic importance, increasingly investing in developing both inbound and domestic tourism sectors. The gross tourism product – a comprehensive measure of goods and services produced within the tourism economy – can be analyzed from two critical perspectives: as the total expenditures for producing tourism goods and services during a specific period, and as the cumulative revenues generated from tourism product and service sales [7].

Tourism infrastructure emerges as a fundamental component of this economic system, representing an organizational-economic framework that facilitates the movement of tourism products from providers to consumers. This infrastructure encompasses a multifaceted network of institutions and organizations that support market functionality and ensure smooth operational processes.

The infrastructure can be categorized into two primary types: general and specific infrastructure (figure 5). General infrastructure includes universally applicable elements such as electrical communications, water supply systems, banking networks, and insurance services that serve multiple economic sectors. These shared resources are essential for tourism's existence while simultaneously supporting broader economic activities.

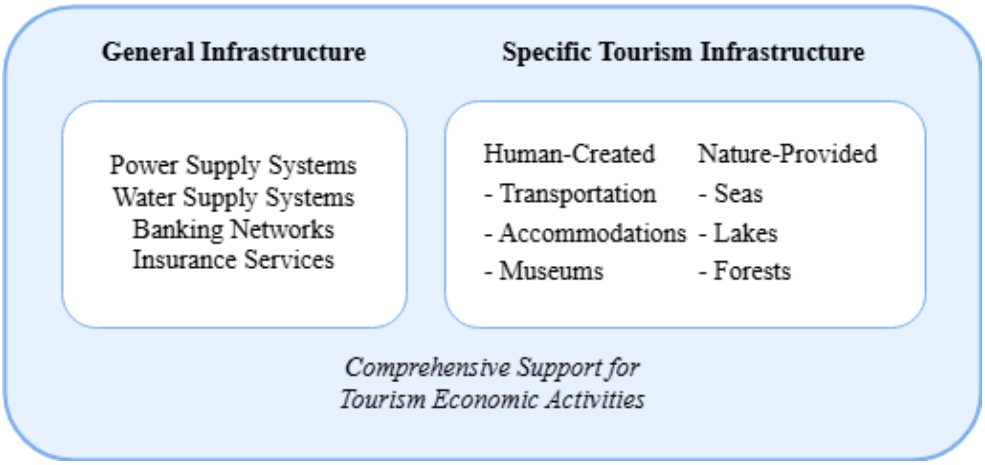


Fig. 5 Tourism Infrastructure Types

Source: developed by the author

Specific tourism infrastructure, conversely, comprises elements predominantly designed and utilized for tourism purposes. This category can be further subdivided into human-created and nature-provided infrastructure. Human-created infrastructure includes transportation systems, accommodation facilities, museums, and entertainment complexes, while nature-provided infrastructure encompasses natural resources like seas, lakes, waterfalls, and forests that attract tourist engagement.

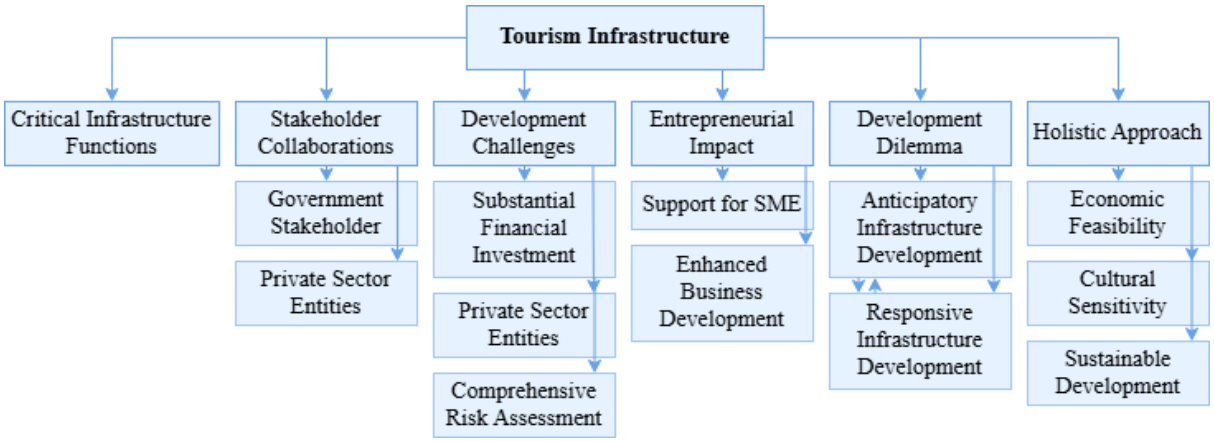
Critical infrastructure functions include facilitating interactions between tourism product buyers and sellers, organizing market exchanges through self-regulatory

mechanisms, providing organizational and legal support for market transactions, and enhancing operational efficiency through specialized activities. Notably, infrastructure development requires substantial financial investments, necessitating collaborative efforts between governmental and private sector stakeholders.

The relationship between infrastructure development and entrepreneurial success is deeply interconnected. Advanced infrastructure invariably correlates with more effective business development, particularly for small and medium-sized business entities. However, infrastructure creation is not a straightforward process – it demands strategic planning, risk assessment, and a nuanced understanding of both existing tourism resources and potential market dynamics.

An ongoing debate persists regarding the developmental sequence: whether infrastructure should precede or follow tourist flows. Should hotels and roads be constructed in anticipation of potential tourist interest, or should infrastructure development respond to emerging tourist patterns? This complex question underscores the innovative and risk-laden nature of tourism entrepreneurship.

Ultimately, tourism infrastructure represents more than a mere supportive framework – it is a dynamic, evolving system that reflects the complex interactions between economic actors, technological advancements, and changing consumer preferences (figure 6). Its successful development requires a holistic approach that balances economic feasibility, cultural sensitivity, and sustainable development principles.



Tourism Infrastructure Development Ecosystem

Source: developed by the author based on [8]

In the landscape of Ukrainian tourism, two primary subjects play pivotal roles in shaping travel experiences: tour operators and travel agents. These entities operate within a complex ecosystem governed by specific legal frameworks and strategic marketing principles.

Tour operators are specialized juridical entities licensed to create, develop, and deliver comprehensive tourism products. Their core function extends beyond simple

service provision; they are essentially architects of travel experiences. By meticulously coordinating with various service providers such as transportation companies, accommodation facilities, and catering services, tour operators construct intricate, multi-layered travel packages that meet diverse tourist needs.

A tour operator's responsibilities are multifaceted. They design integrated tourism experiences, negotiate with multiple service providers, manage logistical complexities, and ensure the seamless delivery of travel packages. While they can sell directly to end consumers, they frequently collaborate with travel agents to expand their market reach.

Travel agents, in contrast, serve as critical intermediaries in the tourism value chain. These entities, whether juridical or individual entrepreneurs, are licensed to market, promote, and sell tourism products created by tour operators. They do not independently produce tourism packages but instead focus on customer interface, consultation, booking processes, and sales.

The relationship between tour operators and travel agents is symbiotic. Tour operators develop comprehensive travel products, while travel agents leverage their marketing expertise and customer relationships to promote and distribute these packages. This collaborative model allows for more efficient market penetration and customer satisfaction.

A fundamental strategy that enables these tourism entities to optimize their market approach is market segmentation. Market segmentation is a sophisticated methodology of dividing the broader tourism market into distinct consumer groups characterized by similar preferences, behaviors, and characteristics. The primary objective of this approach is to create more targeted, personalized tourism experiences.

The benefits of market segmentation are numerous and significant. By carefully analyzing and categorizing potential tourists, tourism businesses can more effectively identify promising market niches, develop tailored marketing strategies, maximize customer satisfaction, and ultimately reduce commercial risks. Segmentation allows businesses to move beyond generic offerings and create more precise, appealing travel packages [9].

Several comprehensive methods of market segmentation have emerged in the tourism industry. Geographical segmentation considers regional variations in travel preferences and accessibility. Demographic segmentation analyzes consumer characteristics like age, gender, and income. Socio-economic segmentation explores broader societal and economic factors influencing travel decisions. Psychographic segmentation delves into psychological attributes and lifestyle choices, while behavioral segmentation investigates specific consumer travel behaviors.

These segmentation methods provide tourism businesses with nuanced insights into consumer motivations, enabling them to craft more sophisticated, targeted marketing strategies. By understanding the intricate details of different market



segments, tour operators and travel agents can develop tourism products that resonate more deeply with specific consumer groups.

The dynamic nature of the tourism industry demands continuous adaptation and strategic thinking. Tour operators and travel agents must remain agile, continuously refining their understanding of market segments, consumer preferences, and emerging travel trends. Their success depends not just on creating travel packages, but on their ability to anticipate and respond to evolving consumer desires and market dynamics.

Conclusions. The tourism market emerges as a sophisticated economic system that requires careful balance between commercial interests and consumer expectations. The research reveals that successful market operations depend on several critical factors: advanced infrastructure, strategic market segmentation, adaptability to changing consumer preferences, and integration of sustainable practices.

Key findings demonstrate that tourism markets are not static economic entities but dynamic ecosystems requiring continuous adaptation. The ability to understand and respond to complex market mechanisms, consumer behaviors, and technological innovations determines the long-term success of tourism entities.

The study underscores the importance of a holistic approach to market development, emphasizing that success is achieved through the effective coordination of various stakeholders, from service providers to regulatory bodies. Future research and practical applications should focus on developing more integrated, flexible, and consumer-centric approaches to tourism market management.

References:

1. Artus M. M. Formuvannia mekhanizmu tsinoutvorennia v umovakh rynkovoi ekonomiky: monohrafiia [Formation of a pricing mechanism in a market economy: monograph]. Ternopil : Ekon. dumka, 2002. 354 p [in Ukrainian].

2. Horodnia T. A., Shcherbak A. F. Ekonomika turyzmu: teoriia i praktyka: navchalnyi posibnyk [Tourism economics: theory and practice: a study guide.]. Kyiv : Kondor, 2012. 436 p [in Ukrainian].

3. Laszlo A., Zsuzsa D.-G. New types of tourism and tourism marketing in the post-industrial world. *APSTRACT: applied studies in agribusiness and commerce*. 2011. Vol. 3-4, no. 4. P. 33–37.

4. Stratehichnyi rozvytok turystychnoho biznesu: monohrafiia [Strategic development of tourism business: monograph] / H. I. Tkachenko ta in. Kyiv : KNTEU, 2010. 596 p [in Ukrainian].

5. Buhalis D. SoCoMo marketing for travel and tourism. *Bournemouth University Research Online [BURO]*. URL: https://eprints.bournemouth.ac.uk/23550/1/SOCOMO%20Manuscript%20text%20without%20author%20identifier%20.pdf (date of access: 03.12.2024).

6. Marketing for hospitality and tourism / Y. Kamarulzaman et al. Selangor Darul Ehsan, Malaysia : Oxford: University Press, 2017. 296 p.

7. Sigala M. From demand elasticity to market plasticity: a market approach for developing revenue management strategies in tourism. *Journal of travel & tourism marketing*. 2015. Vol. 32, no. 7.

8. Menedzhment turystychnoi industrii: navchalnyi posibnyk [Management of the tourism industry: a textbook] / I. M. Shkola ta in. Chernivtsi : Kn.-XXI, 2003. 596 p [in Ukrainian].

9. Mazaraki A. A., Ushakova N. M., Lihonenko L. O. Ekonomika torhovelnoho pidpryiemstva: pidruchnyk [Economics of a trading enterprise: textbook]. Kyiv : Khreshchatyk, 1999. 800 p [in Ukrainian].

Література:

1. Артус М. М. Формування механізму ціноутворення в умовах ринкової економіки: монографія. Тернопіль : Екон. думка, 2002. 354 с.

2. Городня Т. А., Щербак А. Ф. Економіка туризму: теорія і практика: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2012. 436 с.

3. Laszlo A., Zsuzsa D.-G. New types of tourism and tourism marketing in the post-industrial world. *APSTRACT: applied studies in agribusiness and commerce*. 2011. Vol. 3-4, no. 4. P. 33–37.

4. Стратегічний розвиток туристичного бізнесу: монографія / Г. І. Ткаченко та ін. Київ : КНТЕУ, 2010. 596 с.

5. Buhalis D. SoCoMo marketing for travel and tourism. *Bournemouth University Research Online [BURO]*. URL: https://eprints.bournemouth.ac.uk/23550/1/SOCOMO%20Manuscript%20text%20without%20author%20identifier%20.pdf (дата звернення: 03.12.2024).

6. Marketing for hospitality and tourism / Y. Kamarulzaman et al. Selangor Darul Ehsan, Malaysia : Oxford: University Press, 2017. 296 p.

7. Sigala M. From demand elasticity to market plasticity: a market approach for developing revenue management strategies in tourism. *Journal of travel & tourism marketing*. 2015. Vol. 32, no. 7.

8. Менеджмент туристичної індустрії: навчальний посібник / І. М. Школа та ін. Чернівці : Кн.-XXI, 2003. 596 с.

9. Мазаракі А. А., Ушакова Н. М., Лігоненко Л. О. Економіка торговельного підприємства: підручник. Київ : Хрещатик, 1999. 800 с.



УДК:339.1:658.8

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-31-44

Pysarenko Nadiia Vasylivna Ph.D. (Economics), Associate Professor, head of the marketing department, Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-5851-1976

Bondar Svitlana Ivanivna candidate of psychological sciences, Associate Professor, Head of the Department of Foreign languages and Humanitarian Disciplines of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/0009-0005-9919-921X

Bazarna Olha Viktorivna Ph.D. (Economics), Independent Expert, Germany, https://orcid.org/0000-0001-9561-8687

Teteruk Svitlana Petrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Humanitarian Disciplines of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-1576-9587

Danylenko Yevhen Serhiyovych Ph.D. (Economics), Associate Professor of the marketing department, Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8787-1105

BIG DATA IN INTERNATIONAL MARKETING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract. Data analytics, which is a set of instrumental and analytical methods, measures, approaches and principles for working with large amounts of unstructured ("raw") and structured (systematized by certain characteristics) data, is a key element of modern marketing activities in the context of global digitalization. Thanks to modern digital technologies and analytical tools, businesses have access to a large amount of data, which is critical for making effective decisions aimed at increasing competitiveness. Our research has shown that the use of BigData in international marketing helps to achieve extremely important business objectives: understanding the target audience (its consumer preferences, behavioral patterns and needs), which allows to form effective personalized offers, improve communication with customers and gain their loyalty; optimization of marketing campaigns (identifying the most effective communication channels, evaluating the results of advertising campaigns in

real time, adjusting the budget, and identifying the channels that generate the highest ROI); trend forecasting (by predicting future changes in consumer preferences, identifying new market trends and quickly adapting to changes in the global market environment); segmentation of the customer base by demographic, geographic, psychographic and behavioral criteria, which allows us to build targeted marketing campaigns that take into account the individual characteristics of each customer group; increasing sales efficiency (creating attractive commercial offers and improving user experience (UX)); real-time performance evaluation (cost per customer acquisition, customer lifetime value, customer churn rates, and other key metrics that allow to assess the success of marketing strategies); development of innovative solutions; and improvement of risk management. The article concludes that data analytics is an integral part of modern international marketing, allowing businesses to make informed decisions, improve user experience and achieve business results. In the context of deep digitalization of public life, its importance is only growing, providing a competitive advantage to those companies that effectively use available tools and technologies.

Keywords: globalization, digitalization, BigData, analytics, international marketing, marketing metrics.

Писаренко Надія Василівна кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу, Академія праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-5851-1976

Бондар Світлана Іванівна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, https://orcid.org/0009-0005-9919-921X

Базарна Ольга Вікторівна кандидат економічних наук, незалежний експерт, Німеччина, https://orcid.org/0000-0001-9561-8687

Тетерук Світлана Петрівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму, https://orcid.org/0000-0003-1576-9587

Даниленко Євген Сергійович кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, Академія праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-8787-1105

BIG DATA В МІЖНАРОДНОМУ МАРКЕТИНГУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація. Аналітика даних, що являє собою комплекс інструментально-аналітичних методів, заходів, підходів і принципів роботи з великими масивами



неструктурованих («сирих») та структурованих (систематизованих за певними ознаками) даних, є ключовим елементом сучасної маркетингової діяльності в умовах глобальної цифровізації. Завдяки сучасним цифровим технологіям та аналітичним інструментам бізнес отримує доступ до великого обсягу даних, що критично важливо використовувати для прийняття ефективних рішень, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності. Як показало наше дослідження, використання BigData в міжнародному маркетингу дозволяє забезпечити реалізацію вкрай важливих завдань бізнесу: розуміння цільової аудиторії (її споживацьких вподобань, поведінкових патернів та потреб, що дозволяє формувати ефективні персоналізовані пропозиції, покращити комунікацію з клієнтами та здобути їх лояльність; оптимізація маркетингових кампаній (визначення найефективніших каналів комунікації, оцінка результатів рекламних кампаній у реальному часі, регулювання бюджету та визначення каналів, що приносять найбільший Return on Investment); прогнозування трендів (за рахунок прогнозування майбутніх змін у споживчих вподобаннях, виявлення нових трендів на ринку та швидкої адаптації до змін у глобальному ринковому середовищі); сегментація клієнтської бази за демографічним, географічним, психографічним та поведінковим критеріями, що дозволяє будувати таргетовані маркетингові кампанії, що враховують індивідуальні особливості кожної групи клієнтів; підвищення ефективності продажів (створення привабливих комерційних пропозицій та покращення користувацького досвіду (UX)); оцінка ефективності у реальному часі (вартість залучення клієнта, життєва цінність клієнта, показники відтоку клієнтів та інші ключові метрики, що дають змогу оцінити успішність маркетингових стратегій); розробка інноваційних рішень; покращення ризик-менеджменту. Обґрунтовано висновок, про те, що аналітика даних є невід'ємною частиною сучасного міжнародного маркетингу, що дозволяє бізнесу приймати обґрунтовані рішення, покращувати користувацький досвід та досягати бізнес-результатів. В умовах глибокої цифровізації сфер суспільного життя її значення лише зростає, забезпечуючи конкурентну перевагу тим компаніям, які ефективно використовують доступні інструменти та технології.

Ключові слова: глобалізація, цифровізація, великі масиви даних, аналітика, міжнародний маркетинг, маркетингові метрики.

Introduction. Achieving the necessary competitiveness in international markets in a globalized economy naturally requires businesses not only to integrate and coordinate strategies, but also to adapt them to the specific conditions of different (different from domestic) markets. It is about the use of own resources that can reduce operating costs and increase the efficiency of business processes, which objectively increases the business's resilience to dynamic and abrupt changes in market conditions.

The above circumstances have changed the format of business interaction with the consumer audience (customers), primarily in terms of the transition from a commodity-oriented to a customer-oriented model of foreign economic activity, based on the formation of consumer awareness, trust and loyalty to the product (company, brand), development and deepening of relationships with all stakeholders. At the same time, digitalization has significantly changed consumer behavior, including a significant increase in consumer awareness, the dominance of relying on reviews and recommendations from other users, as well as greater transparency and authenticity from businesses, and digital interactive channels for obtaining information about a product and/or service.

The profound impact of the digitalization process on the development of international marketing is manifested in the fact that it has become a catalyst for its accelerated development, helps to attract foreign consumers and creates conditions for the transformation of communication channels with consumers on an international and global scale.

Achieving business competitiveness in international markets in the digital economy objectively determines the use of a customer-oriented approach, which makes it possible to maximize the satisfaction of demand and specific requests not only of a narrow target segment, but also of an individual consumer. This task can be realized through the creation of superior customer value in goods and services and the implementation of a customer-led policy [1; 2]. The above naturally directs the focus of our research attention to technologies and tools for studying the consumer - data and analytics.

Literature review. The historiography of certain aspects of the problem we have raised is represented today by a significant body of research works by both foreign and domestic (although to a lesser extent) scholars.

Bill Franks, Victor Mayer-Schonberger, Kenneth Kukier, Eric Siegel, John Foreman, and others have had a significant impact on the study of big data in marketing and the economy as a whole.

Among domestic scholars, O. Zabiraieva, I. Kravchuk, and E. Hnitetskyi are mainly engaged in the study of the impact of data analytics on marketing on an ongoing basis.

It can be reasonably argued that the national scientific discourse significantly lacks special economic research on the problem of the impact of BigData on the development of modern international marketing.

The Research aims and objectives. The purpose of this article is to analyze the importance and role of data analytics for international marketing in the context of global digitalization.

Results of the Research. The term “Big Data” was first used in 2008 in an article by Clifford Lynch in the journal “Nature”, in which the author examined the future of science in the context of working with large amounts of data. However, this



concept gained active scientific and public awareness in 2011 after the publication of reports on “Big Data” by the authoritative consulting company “McKinsey” and the analytical company “Gartner”.

The genesis of the scientific concept of Big Data occurred as a result of the gradual development of technologies for storing, processing, and analyzing data, as well as the growth of its volume and complexity. This process of evolution of this phenomenon had several key stages:

1) the early period (the beginnings of big data - 1950s-1970s):

- 1950s - 1960s - emergence of the first computers and databases (accumulation of primary data for business management, accounting and research results; focus on structured data);

- 1970s - the emergence of relational databases (invention of the relational database model by Edgar Coddy, which allowed organizing data and quickly accessing it);

2) the period of data growth (1980s-1990s):

- transition to digital technologies (massive introduction of personal computers, the Internet and automation of business processes), which led to the rapid accumulation of digital information;

- the emergence of OLAP systems (tools for analytical data processing (Online Analytical Processing), which were the first attempts to work with large amounts of historical data);

- the problem of the “three Vs”: volume, velocity and variety of data, which began to exceed the capabilities of traditional database management systems;

3) the period of emergence of Big Data as a concept (2000s):

- formation of the hypothesis of big data challenges through three “V”: large data sets that require new approaches to storage (Volume); data are generated in real time or arrive very quickly (Velocity): data sources have become diverse (Variety);

- Hadoop and MapReduce (2004-2006) - Google's invention and its adaptation through open source (Hadoop) made it possible to process huge amounts of data in parallel;

4) the period of rapid development of Big Data (2010s):

- the emergence of cloud technologies (Amazon Web Services, Google Cloud and Microsoft Azure), which simplified access to infrastructure for processing big data;

- the emergence of social networks (Facebook, Twitter, Instagram, etc.), which became sources of data that led to the development of new methods of analysis, such as sentiment analysis;

- the combination of Big Data with artificial intelligence and machine learning algorithms has allowed to obtain predictive insights;

- the emergence of NoSQL databases (MongoDB, Cassandra, etc.) for working with unstructured data;

5) the period of Big Data functioning as an integral part of innovation (2020s):

- the emergence of IoT (Internet of Things), in which data from millions of devices, sensors and sensors form a new era of Big Data;

- the development of artificial intelligence, the “fuel” for which is provided by Big Data;

- actualization and exacerbation of ethical challenges (privacy, cybersecurity and ethical issues have become key in working with big data, etc;)

- development of visualization technologies (Tableau, Power BI and other tools help to make big data understandable to the general public). The role of Big Data in international marketing in the context of digitalization (with a focus on key aspects such as personalization, analytics and improved customer experience) is shown in Figure 1.



Fig. 1. Diagram of the role of Big Data in international marketing in the context of digitalization

Source: compiled by the authors

Data analytics in international marketing is designed to ensure the fulfillment of the following tasks:

1) collecting and processing data relevant to business interests (large amounts of information about the customer audience from various data sources (social media, web analytics, transactional data, data from sensors and IoT devices, etc.) to better understand customer behavior and preferences (for example, banks analyzing customer transactional data to identify technical errors and international transactions that may be signs of fraud, or a company collecting data about its customers' purchases through online stores and marketplaces (what products, number of purchases, time and place of purchases, etc.));

2) data analysis to obtain consumer marketing insights (direct data analysis using various methods and metrics to identify customer behavioral patterns and trends in their choice of goods and services; for example, social media analytics by a retail chain to increase the effectiveness of its advertising campaigns and deepen customer interaction);

3) data-driven decision-making (making informed operational, tactical and strategic decisions (determining the optimal pricing strategy, developing personalized marketing campaigns, etc.) based on objective factual data (for example, a software manufacturer uses data on the use of its products to improve functionality and solve user problems));

4) *improving customer experience* (creating personalized offers, optimizing service processes, etc.; for example, an IT company uses data analytics to identify behavioral patterns of its platform customers and improve UX/UI);

5) increasing competitiveness in foreign markets (flexible and rapid response to market changes and adaptation of strategies to new conditions; for example, adaptation of the marketing strategy and production economics of an automobile concern based on the analysis of data on consumer behavior in different countries) [3; 4]. The forecast graph of the dynamics of Big Data use in international marketing in the context of digitalization from 2010 to 2030 (percentage of marketing strategies based on Big Data) is shown in Figure 2.

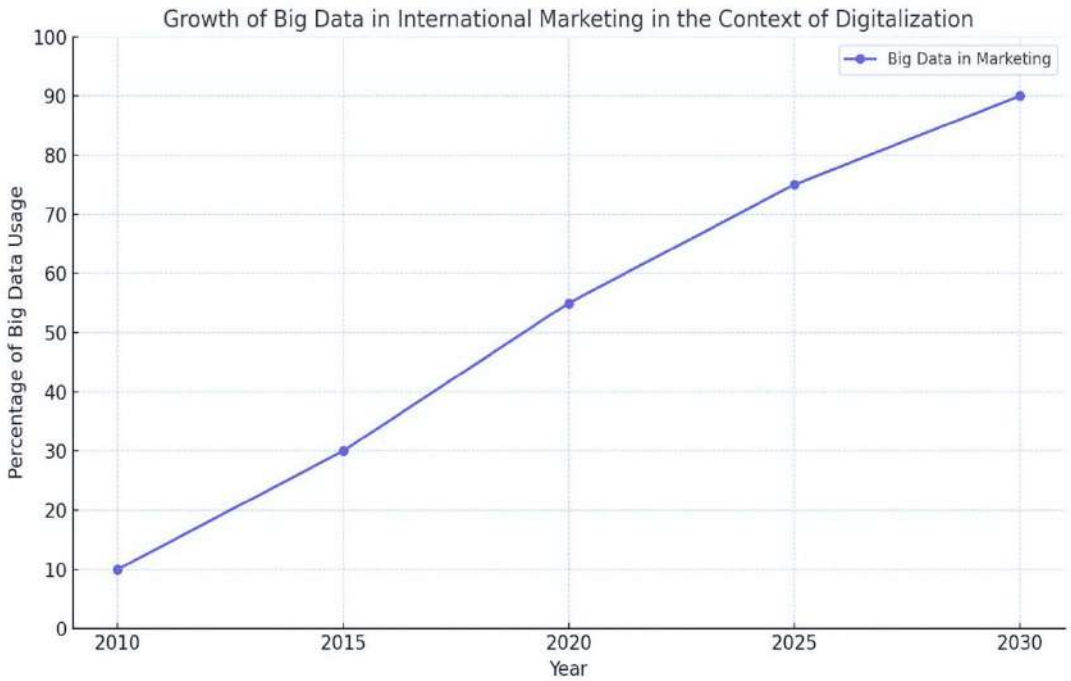


Fig. 2. Forecast graph of the dynamics of Big Data use in international marketing in the context of digitalization from 2010 to 2030.

Source: compiled by the authors on basis of [1; 10].

The basic foundation of marketing analytics is Big Data, which consists of an unstructured combination of traditional corporate data, machine data (recorded by software and obtained through sensors), personal data, and social web data [5]:

- traditional corporate (transactional) data - data obtained through Enterprise Resource Planning (ERP), Customer Relationship Management (CRM) business process automation systems, and partially through transactions of accounting systems and online stores;
- machine data - elements of technological infrastructure (servers, IoT devices, applications, other infrastructure components that are part of the IT landscapes of business structures and various consumer communities) and at the same time a source of high-speed, highly processed and heterogeneous data;
- social data - relevant information from sources such as social networks, microblogs, and customer feedback.

The main methods of collecting and analyzing big data include the following:

- Data Mining - learning associative rules, classification, cluster and regression analysis;
- crowdsourcing - categorization and enrichment of data by the people, i.e. with the voluntary the help of outsiders; mixing and integration of heterogeneous data, such as digital signal processing and and natural language processing;
- Machine Learning - including artificial neural networks, network analysis, optimization methods and genetic algorithms; pattern recognition;
- predictive analytics;
- simulation modeling;
- spatial and statistical analysis;
- visualization of analytical data (drawings, graphs, charts, tables).

The traditional methods and tools for working with large amounts of data are the relational data model and database management system, which were proposed and tested in practice in the 1970s. However, the emergence of Big Data with its constant progressive increase in data flow and the digitalization of analytical tools have brought to life new advanced data analytics techniques that are actively implemented and used in international marketing, such as:

- Google Sheets (spreadsheets with artificial intelligence functions, which is an application included in the free Google-Docs web editing suite): allows you to visualize, analyze and manage data, including obtaining various structured statistics;
- SQL (Structured Query Language) - queries: a specialized programming language designed to manage data in databases (allows you to read, write, delete, sort, filter data, etc;);
- Python and its libraries (NymPy, Pandas, SciPy, Matplotlib, etc.): a special multi-purpose high-level programming language that, in terms of marketing analytics, allows for complex multi-level segmentation of the customer base (calculating the



outflow of the customer base and determining statistical trends in the causes of outflow, identifying the target audience in the array of customers, identifying specific customer segments by criterion requests, etc;);

- Looker Studio: a software and analytical tool for identifying, systematizing and visualizing correct information about the structure of the client audience, traffic sources and consumer behavior;

- Tableau: a software tool for high-performance visualization of data from various sources in the form of reports, graphs, charts, and dashboards;

- BigQuery: a managed serverless data storage from Google that provides scalable analysis of large amounts of data with machine learning capabilities (it is a cloud-based structured storage for collecting and storing data from various sources in one place with the function of independent scaling of information storage and computing resources);

- A/B tests: a method of marketing research based on comparing a control group of elements with a set of test groups in which one or more indicators have been changed in order to find out which of the changes improve the target indicator (for example, to optimize web pages for certain tasks) [6].

Recently, applied marketing data analytics, especially international marketing, has been using metrics - a set of target indicators (indicators) that allows to adequately assess the degree to which a business approaches and achieves its goals (primarily marketing, financial, resource, etc.) in the face of economic uncertainty, complexity and riskiness. According to experts, "in marketing, metrics are used primarily to explain market actions, diagnose their causes and predict future events, being a measure of the enterprise's performance" [7, 203].

Today, the following metrics are considered to be relatively universal in relation to international marketing:

1) return on investment in marketing (ROI) - a key performance indicator that is monitored over time (if the current campaign yields results that are better than the previous ones, the decisions are correct) and compared with industry benchmarks and the performance of the closest competitors to assess the company's position in the market [8]:

$$\text{ROI} = \frac{\text{Profit from a marketing campaign}}{\text{Campaign costs}} \text{ x } 100\% \qquad (1)$$

2) conversion rate (CR) - the conversion rate (sale, subscription, phone call order, etc.) determines the level of understanding of the target audience's needs, and the CR will be informative in comparison with previous periods, competitors' indicators or industry benchmarks:

$$\text{CR} = \frac{\text{Number of conversions}}{\text{Number of visitors to the business information resource}} \text{ x } 100\% \qquad (2)$$

3) cost per acquisition (CPA) - is one of the basic cost indicators, which is a comparison of average investments with potential profit (if the overall result is negative, the marketing approach should be reconsidered):

$$\text{CPA} = \frac{\text{Marketing campaign costs}}{\text{Number of new customers}} \qquad (3)$$

4) customer lifetime value (CLV) - is an indicator of marketing and financial efficiency, which is a comparison with the cost of attracting customers:

$$\text{CLV} = \text{average transaction amount x period of cooperation} \quad \text{x} \quad \text{frequency of purchases} \qquad (4)$$

5) click-through rate (CTR) - a higher CTR indicates a more precise customization of online advertising, and thus a greater response from the consumer audience (for example, in Google Analytics); it is compared to conversion (if an ad is much more effective than a commercial offer, it is likely that it misleads users):

$$\text{CTR} = \frac{\text{Number of clicks}}{\text{Number of displays}} \text{ x } 100\% \qquad (5)$$

6) Retention rate & Churn rate - an indicator of the balance of stability and loyalty of the target audience to the brand:

$$\text{Retention rate} = \frac{\text{Number of customers at the end of the period} - \text{number of new customers}}{\text{Number of clients at the beginning of the period}} \text{ x } 100\% \qquad (6)$$

$$\text{Churn rate} = \frac{\text{Number of clients lost during the reporting period}}{\text{Total number of clients at the beginning of the period}} \text{ x } 100\% \qquad (7)$$

7) conversion rate (CR) of pop-ups (web resources with pop-ups have 4 times higher conversion rates than without them, provided that performance is constantly monitored and pop-ups are A/B tested):

$$\text{CR of the pop} - \text{up window} = \frac{\text{Number of conversions}}{\text{Number of unique views}} \text{ x } 100\% \qquad (8)$$

The above IT and qualitative (quantitative) tools of marketing data analytics, even if the list is incomplete, clearly demonstrate the importance of customer data and its systematic analysis for choosing and building a successful international marketing strategy.



At the same time, attention should be paid to the potential threats and risks that accompany the use of BigData in international marketing in modern conditions, the most significant among which, in our opinion, are:

- *violation of privacy*: the collection and storage of large amounts of data can lead to abuse associated with non-compliance with the rights of the individual to protect personal data, personal life, etc. (by re-identifying the data, anonymous data can be easily deanonymized through the analysis of other data sets);
- *cybersecurity* (the infrastructure of Big Data systems is quite vulnerable, since it contains a high concentration of sensitive data);
- *ethical dilemmas* (the use of algorithms can unconsciously reinforce biases already in the data, and decisions made based on Big Data are often difficult to explain due to the complexity of the algorithms);
- *technical calls* (large amounts of data, especially unstructured, can contain a lot of "noise" and errors);
- *risks to business* due to dependence on data, and Big Data management can distract business from its main tasks and strategic goals.

Prevention and avoidance of the above risks and threats requires a permanent set of preventive measures, the main of which should be considered data encryption, the introduction of a privacy and security policy, regular cybersecurity audits, ensuring the transparency of algorithms and compliance with national and international regulations [9; 10].

Also, attention should be paid to the problems that complicate and hinder the scale of Big Data application in the conditions of the global market functioning. Our analysis of special sources on this topic gives reason to highlight the following:

Firstly, the lack of quality data (as already noted, a large amount of irrelevant or incomplete information can complicate the analysis, and data obtained from different sources (social networks, websites, CRM) often have a different format and quality). Data quickly loses its value in marketing, especially if it is not analyzed in real time.

Secondly, the technical limitations associated with the fact that processing huge amounts of data requires an infrastructure that can cope with heavy loads, and the combination of different platforms and systems for collecting, processing and analyzing data requires resources and experience.

Thirdly, personnel problems due to the shortage of qualified specialists (high demand for data analysts, machine learning specialists and Big Data engineers exceeds supply).

Fifth, the high cost, since the introduction of modern cloud technologies, servers, analytical platforms, as well as the training of specialists and/or the involvement of external experts requires significant financial resources.

Sixth, data interpretation problems (data analysis results may be too complex to make specific decisions or misinterpreted, leading to ineffective strategies).

Seventh, rapid changes in consumer behavior.

Summing up the study, we note that modern tools for studying the consumer segment will increasingly play a central role in international marketing, as they effectively provide a personalized approach to the needs and requests of each client. At the same time, personalization of offers remains the main marketing direction of using Big Data.

Thus, data analytics in international marketing plays a key role in strategic decision-making, allowing businesses to understand foreign markets, target audiences, and the competitive environment. The integration of modern technologies and data analysis methods is becoming an important element of competitiveness in the global economy and digitalization.

Conclusions. The use of marketing data analytics is a necessary direction of business communication policy in domestic and foreign markets, which solves such crucial tasks as collecting and processing data relevant to business interests, analyzing data to obtain consumer marketing insights, making data-driven decisions, improving customer interaction and increasing competitiveness in foreign markets. Thus, data analytics in international marketing plays a key role in strategic decision-making, allowing businesses to understand foreign markets, target audiences, and the competitive environment.

The real advantages of using data analytics in international marketing are currently considered to be:

1) personalization of marketing (analysis of customer behavior, preferences and demographic data to create personalized offers using recommendation system tools, customer clustering, CRM);

2) demand forecasting (using historical data and machine learning algorithms to predict future customer needs based on Machine Learning tools);

3) dynamic pricing (Big Data to set flexible prices depending on demand, competitors, season, etc. using dynamic pricing algorithms);

4) segmentation of the target audience (classification of customers into groups with similar characteristics to create more accurate marketing campaigns using clustering tools;

5) analysis of customer behavior (study of customer paths in the digital space to optimize marketing campaigns using web analytics, heat maps, analysis of "sales funnels");

6) identifying trends (collecting and analyzing data from social networks, search queries and other sources to identify new trends, for which social network analytics (Social Listening) and text analysis (NLP) are used;

7) optimization of advertising campaigns (Big Data creates opportunities for accurate targeting and budget optimization using DSP platforms, A/B testing and RTB (Real-Time Bidding);



8) development of innovative marketing products (analysis of data on customer needs to create relevant products through analysis of social networks, surveys, interactive communication);

9) using geolocation data for targeted proposals using geo-analytics and GPS data.

Thus, marketing analytics in the context of digitalization is a strategic asset that allows businesses to adapt to a changing market environment, make informed strategic decisions, and ensure sustainable development of both the company and the entire economic and marketing environment. The integration of modern technologies and the effective use of big data really help businesses stay competitive in the face of digital transformation.

References:

1. Legi, Ch. M. (2021). The influence of customer orientation perception and service quality to customer satisfaction. *Jurnal EMBA*, 9(2). 736-741.

2. Moorman, C., Deshpande, R., Zaltman, G. (1993). Factors affecting trust in market research relationships. *Journal of Marketing*, 57. 81-101. URL: https://faculty.fuqua.duke.edu/~moorman/Publications/JM1993.pdf (application date: 24.12.2024).

3. Putsenteylo P., Dovbush A., Bincharovska T., Homotiuk V. (2022). Modern business intelligence technologies as a tool for improving business communications of a company. *Institute of accounting, control and analysis in the context of globalization*, 1-2. 29-40. DOI: https://doi.org/10.35774/ibo2022.01-02.029 [in Ukrainian].

4. Ding, Y. (2020). The past, present, and future of measurement and methods in marketing analysis. *Marketing Letters*, 31. 175-186. DOI: 10.1007/s11002-020-09527-7.

5. Naumenko M. A. (2024). Analysis and analytics of big data in marketing and trade of a competitive enterprise. *International scientific journal "Grail of Science",* 40. 117-128. DOI: 10.36074/grail-of-science.07.06.2024.013 [in Ukrainian].

6. Hidayati, A., Susanti, E., Jamalong, A., Ginting, D., Suwanto, W., Arifin, A. (2024). Marketing analytics in the era of digital-based marketing strategy. *Jurnal Ilmiah Ilmu Terapan Universitas Jambi|JIITUJ*, 8(1). 61-75. DOI: 10.22437/jiitujv8i1.31908.

7. Solomianyuk N. M. (2014). The study of the concept of "metric" in marketing planning. *Formation of market relations in Ukraine*, 160. 201-205. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/doslidzhennya-ponyattya-metrika-pri-planuvanni-v-marketingu/viewer (application date: 26.12.2024) [in Ukrainian].

8. Mykyta Korchevskyi (2024). 7 marketing metrics: a complete guide with examples.URL: https://claspo.io/ua/blog/7-marketing-metrics-the-complete-guide-with-examples/ (application date: 27.12.2024) [in Ukrainian].

9. Patricio-Peralta, C., Mondragon, J. Z., Terrones, L. S., Villacorta, J. R. (2024). Big data analysis and its impact on the marketing industry: a systematic review. Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science, 35(2). 1032-1040. DOI: 10.11591/ijeecs.v35.i2.pp1032-1040

10. Oliveira, J., Rebelo, F., Silva, D., Teles, G., Ramos, D., Romeu, J. (2023). A Big data system architecture to support the monitoring of paved roads. Infrastructures, 8(12). 167. DOI: 10.3390/infrastructures8120167

Література:

1. Legi, Ch. M. (2021). The influence of customer orientation perception and service quality to customer satisfaction. *Jurnal EMBA*, 9(2). 736-741.

2. Moorman, C., Deshpande, R., Zaltman, G. (1993). Factors affecting trust in market research relationships. *Journal of Marketing*, 57. 81-101. URL: https://faculty.fuqua.duke.edu/~moorman/Publications/JM1993.pdf (дата звернення: 24.12.2024).

3. Пуцентейло П., Довбуш А., Бінчаровська Т., Гомотюк В. Сучасні технології бізнес-аналітики як інструмент для підвищення бізнес-комунікацій компанії. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*, 2022. Вип. 1-2. С. 29-40. DOI: https://doi.org/10.35774/ibo2022.01-02.029.

4. Ding, Y. (2020). The past, present, and future of measurement and methods in marketing analysis. *Marketing Letters*, 31. 175-186. DOI: 10.1007/s11002-020-09527-7.

5. Науменко М. А. Аналіз та аналітика великих даних в маркетингу та торгівлі конкурентного підприємства. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки», 2024. № 40. С. 117-128. DOI: 10.36074/grail-of-science.07.06.2024.013.

6. Hidayati, A., Susanti, E., Jamalong, A., Ginting, D., Suwanto, W., Arifin, A. (2024). Marketing analytics in the era of digital-based marketing strategy. *Jurnal Ilmiah Ilmu Terapan Universitas Jambi|JIITUJ*, 8(1). 61-75. DOI: 10.22437/jiituj.8i1.31908.

7. Соломянюк Н. М. Дослідження поняття «метрика» при плануванні в маркетингу. *Формування ринкових відносин в Україні*, 2014. № (160). С. 201-205. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/doslidzhennya-ponyattya-metrika-pri-planuvanni-v-marketingu/viewer (дата звернення: 26.12.2024).

8. Микита Корчевський 7 маркетингових метрик: повний гайд із прикладами. URL: https://claspo.io/ua/blog/7-marketing-metrics-the-complete-guide-with-examples/ (дата звернення: 27.12.2024).

9. Patricio-Peralta, C., Mondragon, J. Z., Terrones, L. S., Villacorta, J. R. (2024). Big data analysis and its impact on the marketing industry: a systematic review. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 35(2). 1032-1040. DOI: 10.11591/ijeecs.v35.i2.pp1032-1040

10. Oliveira, J., Rebelo, F., Silva, D., Teles, G., Ramos, D., Romeu, J. (2023). A Big data system architecture to support the monitoring of paved roads. *Infrastructures*, 8(12). 167. DOI: 10.3390/infrastructures8120167

УДК 339.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-45-55

Бабич Світлана Миколаївна кандидат економічних наук, доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри економіки та менеджменту, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, тел.: (067) 800-99-44, http://orcid.org/0000-0002-1081-7685

Сукрушева Ганна Олегівна кандидат економічних наук, доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри економіки та менеджменту, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, тел.: (066) 824-8505, https://orcid.org/0000-0003-2497-9332

РОЛЬ SMM У ПРОСУВАННІ СТАРТАПІВ: АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ В ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Анотація. У сучасній цифровій економіці соціальні медіа стали важливим інструментом маркетингових комунікацій для стартапів, які мають обмежені ресурси для традиційної реклами. SMM (Social Media Marketing) дозволяє стартапам швидко виходити на ринок, залучаючи увагу через доступні платформи та інтерактивні формати взаємодії з аудиторією. Завдяки можливості низьковартісних маркетингових кампаній, соціальні медіа не лише допомагають у залученні клієнтів, але й створюють імідж бренду, формуючи емоційний зв'язок із споживачами через візуальний контент, відеоролики та прямі трансляції.

Для стартапів у B2C-сегменті Instagram і TikTok є ефективними інструментами, тоді як Facebook та LinkedIn більш підходять для бізнесу в секторі B2B. Точний таргетинг та персоналізація реклами дозволяють стартапам зосередити зусилля на найбільш перспективних аудиторіях. Проте проблеми, з якими стикаються стартапи при використанні SMM, включають недостатні навички у створенні якісного контенту та аналітиці, що може ускладнювати оцінку ефективності кампаній.

Незважаючи на ці труднощі, соціальні медіа стали важливим каналом для привертання уваги інвесторів, демонструючи здатність стартапу до адаптації та інновацій. Ефективна SMM-стратегія сприяє не лише формуванню впізнаваності бренду, але й створенню довгострокових відносин з аудиторією, що є важливим для сталого розвитку компанії. Використання контенту, створеного користувачами (UGC), а також співпраця з мікроінфлюенсерами дозволяють стартапам підвищувати рівень довіри до бренду, залучати нових клієнтів і оптимізувати витрати.

Важливими стратегіями для ефективного використання SMM є регулярність публікацій, розуміння потреб цільової аудиторії та використання сучасних аналітичних інструментів, що дозволяють коригувати стратегії в реальному часі. Інтерактивні формати, такі як конкурси, вікторини та прямі ефіри, сприяють залученню та лояльності аудиторії. Справжнім викликом для стартапів є правильна організація маркетингових кампаній з урахуванням обмежених фінансових ресурсів, але з правильним підходом SMM може стати потужним інструментом для зростання та розвитку бізнесу.

З часом все більше стартапів інтегрують соціальні медіа не лише як канал комунікації, але й як частину своєї загальної стратегії розвитку, що включає інноваційні технології та адаптацію до змінюваних умов ринку. Це дозволяє їм не тільки підтримувати конкурентоспроможність, але й відкривати нові можливості для масштабування бізнесу в умовах глобалізації та діджиталізації економіки.

Ключові слова: Соціальні медіа, стартапи, маркетингові комунікації, інтерактивний контент,мікроінфлюенсеристратегії просування, таргетинг.

Babych Svitlana Mykolaivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Management, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, tel: (067) 800-99-44, http://orcid.org/0000-0002-1081-7685

Sukrusheva Ganna Olehivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics and Management, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, tel: (066) 824-8505, https://orcid.org/0000-0003-2497-9332

THE ROLE OF SMM IN PROMOTING STARTUPS: ANALYSIS OF STRATEGIES AND EFFECTIVENESS IN THE DIGITAL ECONOMY

Abstract. In today's digital economy, social media has become an important marketing communications tool for startups that have limited resources for traditional advertising. SMM (Social Media Marketing) allows startups to quickly enter the market, attracting attention through accessible platforms and interactive formats of interaction with the audience. Thanks to the possibility of low-cost marketing campaigns, social media not only helps to attract customers, but also creates a brand image by forming an emotional connection with consumers through visual content, videos, and live broadcasts.

For B2C startups, Instagram and TikTok are effective tools, while Facebook and LinkedIn are more suitable for B2B businesses. Precise targeting and personalization



of ads allow startups to focus their efforts on the most promising audiences. However, the challenges that startups face when using SMM include insufficient skills in creating quality content and analytics, which can make it difficult to evaluate the effectiveness of campaigns.

Despite these challenges, social media has become an important channel for attracting investor attention, demonstrating a startup's ability to adapt and innovate. An effective SMM strategy helps not only to build brand awareness but also to create long-term relationships with the audience, which is important for the company's sustainable development. The use of user-generated content (UGC) and cooperation with micro-influencers allow startups to increase brand trust, attract new customers, and optimize costs.

Important strategies for the effective use of SMM include regularity of publications, understanding the needs of the target audience, and the use of modern analytical tools that allow for real-time strategy adjustments. Interactive formats, such as contests, quizzes, and live broadcasts, help to engage and loyalize the audience. The real challenge for startups is the proper organization of marketing campaigns with limited financial resources, but with the right approach, SMM can be a powerful tool for business growth and development.

Over time, more and more startups are integrating social media not only as a communication channel, but also as part of their overall development strategy, which includes innovative technologies and adaptation to changing market conditions. This allows them not only to maintain competitiveness, but also to open up new opportunities for business scaling in the context of globalization and digitalization of the economy.

Keywords: Social media, startups, marketing communications, interactive content, micro-influencers, promotion strategies, targeting.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку цифрової економіки та насичення ринків інноваційними продуктами стартапи стикаються з низкою ключових викликів, серед яких обмеженість фінансових ресурсів, висока конкуренція та необхідність швидкого залучення цільової аудиторії. Традиційні маркетингові інструменти зазвичай вимагають значних інвестицій, що робить їх недоступними для початківців.

Соціальні медіа (SMM) надають стартапам унікальні можливості для просування завдяки низькому порогу входу, широкому охопленню та точному таргетингу. Однак використання SMM вимагає від стартапів не лише мінімальних витрат, але й стратегічного підходу: розуміння особливостей різних платформ, створення контент-стратегії, взаємодії з аудиторією та ефективного управління компанією.

Незважаючи на потенціал соціальних медіа, багато стартапів стикаються з труднощами у виборі правильних стратегій та інструментів для SMM. Серед основних проблем можна виділити наступні:

1. Відсутність чіткого розуміння, які платформи підходять для конкретної ніші.
2. Недостатня експертиза у сфері аналізу ефективності SMM.
3. Обмеженість знань про те, як перетворити підписників на реальних клієнтів.
4. Ризик розпорошення ресурсів при спробі бути присутнім на всіх популярних платформах.

Ці проблеми підкреслюють необхідність наукового аналізу того, як SMM може бути ефективно інтегрований у стратегію стартапу. Незважаючи на існуючі дослідження в галузі цифрового маркетингу, питання ефективності SMM для стартапів, з огляду на їхні особливості, залишаються недостатньо вивченими.

Таким чином, актуальність дослідження пов'язана з необхідністю розробки та аналізу ефективних SMM-стратегій, які можуть допомогти стартапам залучити фінансові та інші ресурси, підвищити впізнаваність бренду та забезпечити сталий розвиток в умовах цифрової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальні медіа стали важливим інструментом для просування стартапів, що підтверджують дослідження українських авторів. Прокопенко І., Радченко Л., Соляр В., Цінь Чжу зазначають, що платформи на кшталт Facebook, Instagram і TikTok забезпечують стартапам доступ до широкої аудиторії за мінімальних витрат, однак недостатній досвід у створенні контенту та аналітиці кампаній залишається проблемою. Борися О., Скопик Г. наголошують на важливості інтерактивності та автентичності, а також на ролі користувацького контенту (UGC) і прямих ефірів у формуванні довіри до бренду, хоча стартапам складно підтримувати регулярність публікацій.

Мулик Л., Солнцев С., Сак Т. підкреслють, що активність у соцмережах сприяє не лише залученню клієнтів, а й увазі інвесторів, що підтверджується прикладами успішних українських стартапів. Похилько С., Єременко А. звертають увагу на перспективи автоматизації, зокрема використання чат-ботів і штучного інтелекту для оптимізації комунікації та збору даних.

Отже, дослідження підтверджують ефективність SMM для стартапів, але акцентують на необхідності вдосконалення стратегій із урахуванням обмежених ресурсів і конкурентного середовища.

Мета статті. Мета статті полягає у вивченні ролі соціальних медіа у просуванні стартапів, аналізі ефективних SMM-стратегій, які дозволяють оптимізувати маркетингові витрати, підвищити впізнаваність бренду та залучити клієнтів і інвесторів. Особливу увагу приділено розгляду специфіки

використання SMM українськими стартапами в умовах обмежених ресурсів та високої конкуренції.

Виклад основного матеріалу. У сучасній цифровій економіці соціальні медіа відіграють центральну роль у маркетингових комунікаціях стартапів, які через обмежені фінансові та людські ресурси не можуть дозволити собі дорогі традиційні методи просування. SMM (Social Media Marketing) відкриває перед стартапами унікальні можливості для швидкого виходу на ринок завдяки доступності платформ, інтерактивному формату взаємодії з аудиторією та відносно низькій вартості маркетингових кампаній. Для стартапів, які перебувають на початкових стадіях розвитку, соціальні медіа стають не лише засобом реклами, а й каналом для тестування ідеї продукту, отримання зворотного зв'язку від аудиторії та налагодження перших продажів [6]

SMM дозволяє стартапам не лише залучати клієнтів, але й формувати імідж бренду. Платформи на кшталт Instagram і TikTok ефективно працюють у сегменті B2C, забезпечуючи емоційний зв'язок із аудиторією через візуально привабливий контент, включаючи короткі відеоролики, історії (Stories) і прямі трансляції. У свою чергу, Facebook і LinkedIn є провідними каналами для стартапів у B2B-секторі, де важливу роль відіграють професійні мережі, презентація експертизи та побудова довгострокових ділових відносин. Як зазначають Мулик Л., Солнцев С., саме можливості точного таргетингу та персоналізації рекламних кампаній у соціальних медіа дозволяють стартапам зосереджувати свої обмежені ресурси на найперспективніших сегментах аудиторії [3, с. 339].

Однак, попри всі переваги, стартапи стикаються з численними викликами у використанні SMM. Основні проблеми полягають у браку компетенцій для створення якісного контенту, необхідного для залучення аудиторії. Як свідчать дані досліджень, засвоєння основ аналітики SMM, зокрема використання таких інструментів, як Google Analytics, Meta Ads Manager або Hootsuite, є недостатнім серед стартапів. Більше того, оцінка ефективності кампаній, зокрема розрахунок ROI (повернення на інвестиції), залишається складним завданням для багатьох команд.

Попри це, соціальні медіа стали ключовим інструментом, що дозволяє малим інноваційним компаніям не лише знаходити своїх перших клієнтів, але й привертати увагу інвесторів. Грамотно побудована SMM-стратегія демонструє здатність стартапу адаптуватися до швидкозмінних умов ринку, створювати цінність для своєї аудиторії та формувати позитивний імідж, що є важливим для довгострокового зростання компанії [2].

Таким чином, соціальні медіа є невід'ємною частиною маркетингової стратегії стартапів, а їх ефективне використання стає важливим фактором успіху на конкурентному ринку.

Дослідження науковців підкреслюють, що ефективність SMM-стратегій для стартапів залежить від здатності компаній залучати аудиторію автентичним і інтерактивним контентом. Однією з найбільш дієвих стратегій є використання контенту, створеного користувачами (UGC). Цей підхід дозволяє брендам підвищити рівень довіри, адже потенційні клієнти схильні більше довіряти відгукам і рекомендаціям інших користувачів, ніж традиційній рекламі. Зокрема, публікації, які демонструють використання продукту реальними людьми (фото, відео чи відгуки), не лише сприяють зростанню впізнаваності бренду, а й створюють враження відкритості та прозорості, що є особливо важливим для стартапів на ранніх етапах розвитку.

Ще однією ефективною стратегією є залучення аудиторії через інтерактивний контент. Наприклад, проведення прямих ефірів, де засновники стартапу демонструють продукт, відповідають на запитання користувачів або розповідають про історію компанії, дозволяє створити емоційний зв'язок із цільовою аудиторією. Прямі ефіри також можуть використовуватися для запуску нових продуктів, оголошення знижок чи партнерств. Крім того, такі інтерактивні формати, як опитування, вікторини чи конкурси, сприяють підвищенню залученості аудиторії, оскільки вони стимулюють взаємодію користувачів із брендом. Наприклад, конкурси з подарунками чи знижками за найкращу ідею або відгук є дієвим способом як для підвищення активності, так і для органічного збільшення охоплення через поширення контенту учасниками [5, с. 19].

Особливе значення для стартапів мають колаборації з мікроінфлюенсерами — користувачами, які мають невелику, але лояльну аудиторію (до 100 тисяч підписників). Мікроінфлюенсери, завдяки своїй автентичності та близькості до своєї аудиторії, показують значно вищий рівень залученості в порівнянні з макроінфлюенсерами. Вибір мікроінфлюенсерів, чия тематика відповідає продукту стартапу, дозволяє не лише економити кошти, але й досягати більш точного таргетингу. Наприклад, українські стартапи у сфері екологічних продуктів часто співпрацюють із блогерами, які популяризують сталий спосіб життя. Така співпраця сприяє як підвищенню довіри, так і нативному представленню продукту в контексті, зрозумілому для цільової аудиторії.

Однак, як зазначає Сак Т, усі ці стратегії вимагають регулярності публікацій та глибокого розуміння потреб цільової аудиторії. Стартапам важливо проводити попереднє дослідження ринку, аби з'ясувати інтереси, поведінку та демографічні характеристики своєї аудиторії. Регулярність публікацій і контент-план також є важливими, оскільки відсутність послідовності у взаємодії з аудиторією може призвести до втрати інтересу або довіри [6].

Це набуває особливого значення для українських стартапів, які часто працюють в умовах обмеженого бюджету. Створення креативного та автентичного контенту за мінімальних витрат стає ключовим фактором успіху. Наприк-



лад, для українських стартапів у сфері IT часто характерне використання вірусних відео, що швидко розповсюджуються завдяки простоті, гумору чи інноваційному підходу. Водночас стратегія мікроінфлюенсерів та UGC дозволяє отримувати високі результати без залучення значних коштів, адже акцент робиться на органічному зростанні через залучення реальної аудиторії.

Таким чином, ефективні SMM-стратегії для стартапів включають глибоку інтеграцію користувацького контенту, акцент на інтерактивність і тісну співпрацю з мікроінфлюенсерами. Їх реалізація, за умови правильної організації та розуміння потреб аудиторії, сприяє не лише підвищенню впізнаваності бренду, але й створенню довготривалих відносин із клієнтами.

Соціальні медіа можуть слугувати не лише інструментом залучення клієнтів, але й потужним механізмом для привернення уваги інвесторів. Стартапи, які активно використовують SMM для висвітлення своєї діяльності, створюють впізнаваний образ на ринку, що дозволяє інвесторам оцінити їх потенціал і здатність до масштабування. Прозорість діяльності, публікації успішних кейсів, позитивні відгуки клієнтів і партнерів на соціальних платформах виступають індикаторами для інвесторів, які шукають перспективні проекти для вкладень.

Залучення інвесторів через SMM відбувається не лише через традиційну рекламу, а й через створення контенту, який демонструє досягнення та потенціал стартапу. Важливою частиною такої стратегії є публікації, що висвітлюють інноваційний підхід до вирішення проблем або покращення існуючих процесів. Відомі українські стартапи у галузі фінансових технологій активно використовують такі платформи, як LinkedIn, для налагодження контактів із потенційними інвесторами.

Далі можна розглянути кілька важливих аспектів використання SMM, які сприятимуть розвитку та популяризації стартапів у соціальних мережах.

Технічні інструменти для SMM: для оптимізації роботи стартапи повинні використовувати спеціальні інструменти для автоматизації та аналітики, такі як Hootsuite, Buffer або Sprout Social. Ці платформи дозволяють планувати пости, аналізувати ефективність кампаній і залучати цільову аудиторію. Важливо використовувати ці інструменти для підвищення ефективності комунікації і швидкого реагування на тренди.

Залучення уваги до бренду – стартапи повинні інвестувати у створення унікального і цікаво оформленого контенту. Контент, що включає відео, інфографіку, заохочувальні постійні оновлення або цікаві рубрики, значно покращує видимість бренду в мережі. Важливим моментом є регулярність і своєчасність публікацій, що дозволяє підтримувати інтерес аудиторії та створювати постійний потік взаємодій.

Інтерактивні заходи – конкурси, вікторини, голосування та прямі ефіри з питаннями та відповідями — всі ці формати можуть не тільки збільшити залученість, але й зробити бренд більш доступним і відкритим для своєї аудиторії. Взаємодія через соціальні медіа допомагає створювати більш лояльних клієнтів, які готові активно підтримувати бренд [1, с. 56].

Мікроінфлюенсери та співпраця з ними – співпраця з мікроінфлюенсерами (особами з меншою, але більш цільовою аудиторією) є одним з найефективніших способів просування. Вони здатні донести меседж до специфічної групи людей, яка зацікавлена в конкретних продуктах чи послугах. Мікроінфлюенсери часто мають більший рівень взаємодії з підписниками, що дозволяє брендам ефективніше досягати цільової аудиторії.

Аналіз результатів і коригування стратегії – важливо не лише запускати рекламні кампанії, а й аналізувати їх результати. Відстеження ключових показників ефективності (KPI) дає змогу стартапам коригувати свою стратегію у реальному часі. Це включає моніторинг кількості переглядів, кліків, взаємодій і конверсій. Ідеальний підхід до SMM — це гнучкість і здатність швидко адаптувати стратегію під змінні умови.

Стартапи та глобальна аудиторія – соціальні медіа надають стартапам можливість працювати не лише на локальному ринку, а й міжнародному. Платформи, як Instagram, LinkedIn, Twitter, надають можливість виходити на нові ринки, співпрацювати з міжнародними партнерами і залучати інвесторів з різних куточків світу.

Персоналізація контенту – кожен стартап має свою унікальність, тому важливо персоналізувати комунікацію для різних груп аудиторії. Наприклад, підхід до молодої аудиторії може відрізнятися від комунікації з більш зрілими споживачами або бізнес-інвесторами. Враховуючи це, контент повинен бути адаптованим до кожної конкретної цільової групи.

Стартапи в Україні можуть скористатися кількома ключовими аспектами SMM для розвитку та популяризації свого бізнесу. В умовах національних викликів, особливо у контексті війни, важливо мати чітку ідентифікацію бренду та активно працювати зі своєю аудиторією через соціальні мережі. Створення контенту, що не тільки інформує, але й підтримує дух єдності, стане важливим елементом для привернення уваги та формування лояльності до бренду. Крім того, активне використання місцевих платформ та інструментів для аналітики дозволяє стартапам точно налаштовувати свої стратегії відповідно до змінюваного середовища та потреб аудиторії [4, с. 132].

Українські стартапи можуть також фокусуватися на взаємодії з громадськими ініціативами та благодійними організаціями, щоб побудувати довіру та залучити нову аудиторію, яка готова підтримувати соціально відповідальні проекти. Платформи, які активно використовуються в Україні, такі як Instagram,



Facebook, та Telegram, можуть стати ключовими інструментами для взаємодії з цільовою аудиторією, якщо контент підносить цінні ідеї або надає корисну інформацію. Окрім того, важливо продовжувати моніторинг і аналіз результатів SMM-кампаній, щоб постійно адаптувати стратегію та забезпечувати більш точну та ефективну комунікацію зі споживачами.

Висновки. Соціальні медіа стали ключовим інструментом для стартапів, забезпечуючи їм можливість ефективно просувати свої продукти та послуги з мінімальними витратами. Вони дозволяють малим компаніям швидко виходити на ринок, залучати клієнтів, формувати імідж бренду та створювати емоційний зв'язок із цільовою аудиторією через візуально привабливий контент. Платформи як Instagram, TikTok, Facebook і LinkedIn надають стартапам унікальні можливості для таргетованої реклами, тестування ідеї продукту та взаємодії з потенційними споживачами.

Попри численні переваги, стартапи стикаються з низкою проблем у сфері SMM, зокрема з недостатніми знаннями в аналізі даних і створенні якісного контенту. Це ускладнює ефективне використання потенціалу соціальних медіа. Однак, використовуючи такі стратегії, як контент, створений користувачами (UGC), інтерактивний контент та співпраця з мікроінфлюенсерами, стартапи можуть значно підвищити свою впізнаваність і лояльність аудиторії.

Важливою умовою ефективності є регулярність публікацій, глибоке розуміння цільової аудиторії та використання інструментів для автоматизації та аналітики, таких як Hootsuite і Buffer. Це дає змогу стартапам не лише утримувати інтерес споживачів, але й залучати інвесторів, створюючи прозорість і демонструючи інноваційний підхід. Враховуючи обмежені фінансові ресурси, SMM дозволяє стартапам досягати значних результатів без великих витрат, орієнтуючись на органічне зростання через активну взаємодію з реальними користувачами.

Отже, соціальні медіа є невід'ємною частиною маркетингової стратегії стартапів, а їх ефективне використання сприяє не лише залученню клієнтів, а й формуванню стабільних і довготривалих відносин із цільовою аудиторією, що є запорукою успіху на конкурентному ринку.

У контексті використання соціальних медіа для просування стартапів, майбутні дослідження повинні зосередитись на кількох ключових аспектах, щоб виявити додаткові можливості для покращення SMM-стратегій і сприяння розвитку малих інноваційних компаній.

По-перше, необхідно дослідити ефективність різних типів контенту, який використовують стартапи для залучення аудиторії, зокрема відеоконтенту, постів, створених користувачами, і інфографіки. Важливо визначити, який тип контенту найбільше резонує з цільовими аудиторіями в різних сегментах ринку, а також вивчити, як емоційний зв'язок і довіра до бренду взаємодіють із цими форматами.

По-друге, треба звернути увагу на технологічні інструменти, які використовують стартапи для автоматизації та аналітики своїх SMM-кампаній. Системи моніторингу та аналізу даних, такі як Google Analytics, Meta Ads Manager або Hootsuite, мають значний потенціал для покращення точності таргетингу і оцінки ефективності кампаній. Проте варто дослідити, які інструменти є найбільш ефективними для стартапів з обмеженими ресурсами і чи можна досягти кращих результатів за допомогою нових платформ чи підходів.

По-третє, варто дослідити вплив використання мікроінфлюенсерів на ефективність SMM-стратегій для стартапів. Особливу увагу слід приділити вивченню успішних кейсів співпраці з мікроінфлюенсерами в різних нішах, зокрема в екологічних, технологічних та фінансових секторах. Розуміння, як ця співпраця сприяє підвищенню довіри до бренду та залученню нових клієнтів, допоможе стартапам оптимізувати свої маркетингові бюджети.

Додатково, слід зосередитись на аналізі того, як соціальні медіа сприяють залученню інвесторів до стартапів. Вивчення кращих практик використання SMM для привернення уваги до інноваційних проектів, таких як публікація кейсів успішного використання продуктів або залучення інвестицій через прозорі комунікації в мережах, дозволить сформулювати стратегії для стартапів, які хочуть розширити своє фінансування.

Загалом, подальші дослідження в цій галузі повинні допомогти визначити ефективні інструменти, стратегії та практики для стартапів, щоб вони могли максимально використати можливості соціальних медіа для розвитку та досягнення довготривалого успіху на ринку.

Література:

1. Борисяк О. В., Скопик Г. М. Стартап як форма просування інноваційного товару. «Наукові праці викладачів Західноукраїнського Національного Університету». 2021. С. 56–58.

2. Є нюанс. Чим відрізняється маркетинг стартапу від класичного маркетингу. URL: https://vctr.media/ua/ye-nyuans-chym-vidriznyayetsya-marketyng-startapu-vid-klasychnogo-marketyngu-135962

3. Мулик Л. І. Солнцев С. О. Маркетинг незалежних та афілійованих стартапів. Економічний вісник НТУУ «КПІ», 2017. №14. С. 336–342. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/22365/1/EV2017_336-342.pdf

4. Похилько С. В., Єременко А.Ю. Соціальні мережі як майданчик для створення та розвитку бізнес-проектів. Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. 2020. № 3. С. 130−139. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/81583

5. Прокопенко І. Ф., Радченко Л. П., Соляр В. В., Цянь Чжу. Маркетингова стратегія як засіб розширення горизонтів діяльності підприємства в контексті сучасних ринкових тенденцій. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Економіка». 2021. № 19. С. 4–27.

6. Сак Т.В. Маркетинг стартапу: особливості, цифрові інструменти та канали просування. Маркетинг і цифрові технології. Том 7. № 1. 2023. URL: https://mdt opu.com.ua/index.php/mdt/article/view/292/187



References:

1. Borysiak O. V., Skopyk H. M. (2021) Startap yak forma prosuvannia innovatsiinoho tovaru. [Startup as a form of promoting an innovative product] *«Naukovi pratsi vykladachiv Zakhidnoukrainskoho Natsionalnoho Universytetu»*, 56−58. (in Ukrainian).
2. Ye niuans. Chym vidrizniaietsia marketynh startapu vid klasychnoho marketynhu. Retrieved from: https://vctr.media/ua/ye-nyuans-chym-vidriznyayetsya-marketyng-startapu-vid-klasychnogo-marketyngu-135962/
3. Mulyk L.I. Solntsev S.O. (2017). Marketyngh nezalezhnykh ta afilijovanykh startapiv [Marketing on independent and affiliated startups]. *Ekonomichnyj visnyk NTUU «KPI»*, №.14, 336–342. Retrieved from: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/22365/1/EV2017_336–342.pdf
4. Pokhilko S.V., Yeremenko A.Yu. (2020). Socialjni merezhi jak majdanchyk dlja stvorennja to rozvytku biznes-proektiv [Social networks as a platform for the creation and development of business projects]. *Visnyk Sumsjkogho derzhavnogho universytetu. Serija Ekonomika.* №3, 130 -139. Retrieved from: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/81583 (in Ukrainian).
5. Prokopenko I. F., Radchenko L. P., Soliar V. V., Tsian Chzhu (2021) Marketynhova stratehiia yak zasib rozshyrennia horyzontiv diialnosti pidpryiemstva v konteksti suchasnykh rynkovykh tendentsii. [Marketing strategy as a means of expanding the horizons of the enterprise in the context of modern market trends] *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody «Ekonomika»* № 19, 4–27. (in Ukrainian)
6. Sak T.V. (2023) Marketynh startapu: osoblyvosti, tsyfrovi instrumenty ta kanaly prosuvannia.[Startup marketing: features, digital tools, and promotion channels] *Marketynh i tsyfrovi tekhnolohii.* Tom 7. №1. Retrieved from: https://mdt-opu.com.ua/index.php/mdt/article/view/292/187

УДК 005.21:005.336

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-56-65

Величко Володимир Анатолійович доктор економічних наук, професор, радник питань науки, Наукова установа державного підприємства "Харківський регіональний науково - виробничий центр стандартизації, метрології та сертифікації", http://orcid.org/0000-0002-0282-368X

Троян Владислава Ігорівна доктор філософії, старший викладач кафедри менеджменту і публічного адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, https://orcid.org/0000-0002-2142-2873

Полока Сергій Русланович аспірант кафедри менеджменту і публічного адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, https://orcid.org/0009-0007-9267-4895

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СТРАТЕГІЧНИХ ЗМІН НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Стратегічні зміни національної економіки створюють складні виклики для управління розвитком промислових підприємств, що зокрема, включають глобалізацію ринків, цифровізацію, екологічну трансформацію та геополітичні зміни. Відповідно, промислові підприємства повинні адаптувати свої управлінські практики для забезпечення стійкого розвитку та підвищення конкурентоспроможності. Управління розвитком промислових підприємств в умовах стратегічних змін національної економіки вимагає комплексного підходу, що поєднує інноваційність, гнучкість, цифровізацію та екологічну відповідальність. Реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме підвищенню конкурентоспроможності підприємств та забезпеченню їх стійкого розвитку в сучасних умовах. У статті розглянуто основні підходи до управління розвитком промислових підприємств в умовах стратегічних змін національної економіки. Дослідження базується на поєднанні теоретичних та емпіричних методів. Об’рунтовано роль адаптивного менеджменту, інноваційного розвитку та стейкхолдерного підходу як ключових складових ефективного управління. Особливу увагу приділено аналізу факторів, які впливають на адаптацію підприємств до нових умов економічного середовища, та розробці рекомендацій для підвищення їх конкурентоспроможності. Визначено ключові фактори, які



впливають на розвиток промислових підприємств у стратегічному контексті. Досліджено роль інновацій та цифрових технологій у трансформації управлінських процесів. Управління розвитком промислових підприємств в умовах стратегічних змін національної економіки є складним, проте необхідним процесом, що потребує комплексного підходу. Інноваційний розвиток, адаптивний менеджмент та врахування інтересів стейкхолдерів виступають ключовими факторами успішної трансформації. Запропоновані рекомендації можуть стати основою для розробки ефективних управлінських стратегій.

Ключові слова: управління, промислові підприємства, стратегічні зміни, національна економіка, цифровізація, інноваційні стратегії, глобальні трансформації, сталий розвиток

Velychko Volodymyr Anatoliyovych D.Sc. in Economics, professor, advisor on Science of the Scientific Institution of the State Enterprise "Kharkiv Regional Scientific and Production Center for Standardization, Metrology, and Certification" Kharkiv, http://orcid.org/0000-0002-0282-368X

Troian Vladyslava Ihorivna PhD in Public Management and Administration, Senior Lecturer of the Department of Management and Public Administration, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-2142-2873

Poloka Serhii Ruslanovych Phd student of the Department of Management and Public Administration, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, https://orcid.org/0009-0007-9267-4895

FEATURES OF MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF STRATEGIC CHANGES IN THE NATIONAL ECONOMY

Abstract. The national economy of the modern world undergoes constant changes under the influence of globalization, technological progress, geopolitical challenges and other factors. Strategic changes in the national economy create complex challenges for managing the development of industrial enterprises, which, in particular, include the globalization of markets, digitalization, environmental transformation, and geopolitical changes. Accordingly, industrial enterprises must adapt their management practices to ensure sustainable development and increase competitiveness. Managing the development of industrial enterprises in the context of strategic changes in the national economy requires a comprehensive approach that combines innovation, flexibility, digitization and environmental responsibility. The

implementation of the proposed recommendations will help increase the competitiveness of enterprises and ensure their sustainable development in modern conditions. The article discusses the main approaches to managing the development of industrial enterprises in the conditions of strategic changes in the national economy. The research is based on a combination of theoretical and empirical methods. The role of adaptive management, innovative development and stakeholder approach as key components of effective management is established. Special attention is paid to the analysis of factors that influence the adaptation of enterprises to the new conditions of the economic environment, and to the development of recommendations to increase their competitiveness. The key factors influencing the development of industrial enterprises in a strategic context are identified. The role of innovations and digital technologies in the transformation of management processes is studied. Managing the development of industrial enterprises in the context of strategic changes in the national economy is a complex, but necessary process that requires a comprehensive approach. Innovative development, adaptive management and taking into account the interests of stakeholders are key factors of successful transformation. The proposed recommendations can become the basis for the development of effective management strategies.

Keywords: management, industrial enterprises, strategic changes, national economy, digitalization, innovation strategies, global transformations, sustainable development

Постановка проблеми. З огляду на динаміку глобальних і національних змін, управління розвитком промислових підприємств вимагає нових підходів, які поєднують стратегічну адаптивність, інноваційність та екологічність. Відсутність чіткої системи стратегічного управління може призвести до втрати конкурентних позицій як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Тому актуальним є дослідження інноваційних підходів, методів оптимізації управлінських процесів та механізмів інтеграції принципів сталого розвитку. Проблема має вагоме значення не лише для окремих підприємств, а й для економіки України в цілому, оскільки успішний розвиток промисловості є ключовим чинником економічної стабільності та міжнародної конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти управління розвитком промислових підприємств висвітлюються такими вченими як Чебанова І. О., Коваленко О. С. [1],Сорока, В. М. [2], Бондаренко В. В. [3], Павленко І. І. [4], Петренко О. Г. [5]. Але, деякі дискусійні питання щодо особливостей управління розвитком промислових підприємств в умовах стратегічних змін національної економіки не були досліджені у повній мірі вітчизняними науковцями та потребують ретельного опрацювання.



Мета статті – визначення ключових особливостей управління розвитком промислових підприємств в умовах сучасних стратегічних змін.

Виклад основного матеріалу. Сучасна економіка України перебуває в стані стратегічних змін, зумовлених як внутрішніми трансформаційними процесами, так і зовнішніми викликами. Структурні реформи, глобалізація, цифровізація та постконфліктне відновлення економіки створюють нові умови для функціонування промислових підприємств. Одним із ключових чинників впливу є адаптація до зміненої економічної кон'юнктури, яка включає зростання енергетичних витрат, порушення логістичних ланцюгів та посилення конкуренції на зовнішніх ринках. Стратегічні зміни передбачають значну реструктуризацію виробничих потужностей, особливо у регіонах, постраждалих від військових дій. Перенесення виробництв, модернізація обладнання та перехід до нових технологій вимагають значних фінансових ресурсів, які часто обмежені через макроекономічну нестабільність. У таких умовах підприємства вимушені шукати нові моделі управління розвитком, орієнтовані на підвищення ефективності використання ресурсів та мінімізацію ризиків.

Цифровізація, що є невід'ємною складовою Індустрії 4.0, виступає водночас викликом і можливістю. Впровадження технологій автоматизації, штучного інтелекту та великих даних дозволяє оптимізувати виробничі процеси, зменшити витрати та підвищити якість продукції. Проте низький рівень інвестицій у дослідження та розвиток, обмежена доступність кваліфікованих кадрів і технологій сповільнюють цей процес. Важливим аспектом впливу стратегічних змін є зростання вимог до екологічної відповідальності промислових підприємств. Дотримання стандартів сталого розвитку стає обов'язковою умовою для інтеграції у міжнародні ринки, що вимагає впровадження екологічно чистих технологій, модернізації енергетичної інфраструктури та зменшення вуглецевого сліду. Проте такі інновації потребують значних капіталовкладень, що для багатьох підприємств залишається серйозною перешкодою. Додатково впливають зміни у структурі попиту на продукцію промислових підприємств. Переорієнтація з внутрішніх на зовнішні ринки, а також диверсифікація клієнтських сегментів вимагають перегляду стратегій маркетингу та управління ланцюгами постачання, що створює умови для розвитку експортно-орієнтованих моделей, але також посилює залежність від глобальних економічних трендів та коливань. Стратегічні зміни в національній економіці створюють як нові можливості, так і значні виклики для промислових підприємств. Їх успішна адаптація залежить від здатності інтегрувати сучасні технології, залучати інвестиції, впроваджувати екологічні стандарти та гнучко реагувати на зміни ринкових умов. Розробка ефективних управлінських стратегій стає ключовим завданням для забезпечення довгострокового розвитку промислового сектору.

У сучасному світі промисловий сектор перебуває під значним впливом як глобальних, так і локальних трендів, що визначають його розвиток та трансформацію. Одним із найважливіших глобальних трендів є цифровізація. Технології Індустрії 4.0, включаючи автоматизацію, використання великих даних, штучного інтелекту та Інтернету речей (IoT), кардинально змінюють виробничі процеси. Вони сприяють підвищенню ефективності, зниженню витрат і покращенню якості продукції. Водночас цифровізація вимагає значних інвестицій у модернізацію обладнання та навчання персоналу, що для багатьох підприємств залишається викликом. Ще одним важливим глобальним трендом є екологізація. У світі посилюється увага до екологічної відповідальності, що стимулює підприємства переходити на стійкі методи виробництва. Використання відновлюваних джерел енергії, впровадження енергозберігаючих технологій та зменшення обсягу шкідливих викидів стають необхідними умовами для участі на міжнародних ринках. Крім того, екологічні вимоги посилюються на локальному рівні, зокрема в Україні, де запровадження стандартів сталого розвитку стає важливою складовою стратегій підприємств.

Інтеграція у міжнародні ринки є ще одним важливим трендом, який значно впливає на промисловий сектор. Глобалізація сприяє розширенню можливостей для експорту продукції, відкриває доступ до нових технологій та партнерств. Однак вона також посилює конкуренцію, що змушує підприємства зосереджуватися на інноваціях і підвищенні конкурентоспроможності. Для українських промислових підприємств цей тренд є особливо актуальним у контексті інтеграції до європейського економічного простору. Серед локальних трендів, що впливають на промисловий сектор України, варто виділити постконфліктне відновлення економіки. Військові дії та пов’язані з ними руйнування виробничої інфраструктури спричинили необхідність релокації підприємств, відновлення логістичних ланцюгів та відбудови індустріальних потужностей, що створює нові можливості для модернізації, але також вимагає значних фінансових ресурсів та координації між державою та бізнесом.

Окрім того, в Україні спостерігається тенденція до активізації співпраці між державою, бізнесом та науковими установами. Цей тренд спрямований на розробку інноваційних рішень, підвищення рівня цифровізації та створення умов для розвитку експортоорієнтованих підприємств. Інвестиції у дослідження та розробки стають важливою складовою стратегій промислових компаній, що прагнуть залишатися конкурентоспроможними. Глобальні тренди, такі як цифровізація, екологізація та інтеграція у міжнародні ринки, а також локальні виклики й можливості, пов’язані з економічними реаліями України, визначають траєкторію розвитку промислового сектору. Підприємства, які здатні адаптуватися до цих змін, отримують конкурентні переваги і створюють передумови для довгострокового зростання. Промислові підприємства в сучасних умовах

стикаються з низкою обмежень і проблем, які ускладнюють їх функціонування та розвиток (рис. 1.).

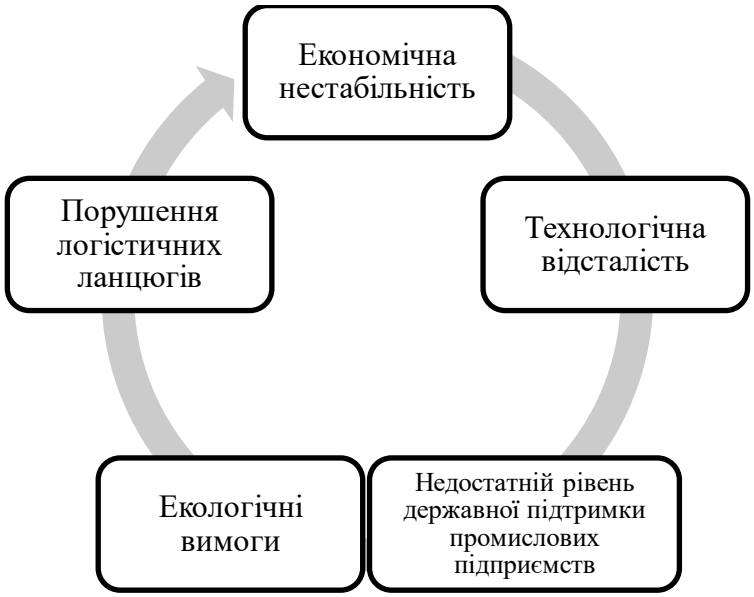


Рис. 1. Обмеження і проблем, які ускладнюють функціонування та розвиток промислових підприємств

Однією з ключових проблем є економічна нестабільність, яка супроводжується високою інфляцією, зростанням вартості енергоносіїв та фінансовими труднощами, що впливає на здатність підприємств залучати інвестиції, модернізувати виробництво і впроваджувати інновації. Для багатьох компаній зменшення фінансових резервів стає основним стримуючим фактором розвитку. Серйозним викликом є порушення логістичних ланцюгів, зокрема через військові дії та зміни в геополітичній ситуації. Труднощі з транспортуванням сировини та продукції, а також втрата доступу до традиційних ринків збуту призводять до зниження обсягів виробництва та прибутковості. Крім того, зростання транспортних витрат і митних бар'єрів ускладнюють експортну діяльність промислових підприємств.

Технологічна відсталість залишається однією з основних проблем для багатьох підприємств, особливо в умовах швидкої цифровізації економіки. Низький рівень впровадження інновацій та автоматизації у виробництві призводить до зниження конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Водночас недостатня кількість кваліфікованих кадрів, які володіють сучасними технологіями, обмежує можливості швидкої модернізації. Екологічні вимоги також стають серйозним обмеженням для промислових підприємств. Умови міжнародних ринків вимагають дотримання стандартів сталого розвитку, зменшення викидів парникових газів і переходу до викорис-

тання відновлюваних джерел енергії. Проте впровадження екологічно чистих технологій є вартісним і часто недоступним для багатьох компаній через обмежені фінансові ресурси. Соціальні аспекти додають ще один рівень викликів. Втрата робочої сили через міграцію, низький рівень мотивації працівників і нестача кваліфікованих кадрів ускладнюють процеси управління персоналом. Особливо гостро ця проблема відчувається у регіонах, постраждалих від військових дій, де спостерігається значний відтік трудових ресурсів. Зрештою, ще одним викликом є недостатній рівень державної підтримки промислових підприємств. Нерівномірність розподілу фінансових і регуляторних ресурсів, відсутність стимулів для інновацій та складні податкові умови стримують розвиток промислового сектору. В умовах сучасних викликів підприємства потребують комплексної підтримки, яка сприятиме їх адаптації до нових умов і забезпечуватиме сталість розвитку.

В умовах трансформаційної економіки, коли промислові підприємства стикаються з численними викликами, включаючи економічні, соціальні та технологічні зміни, стратегічні орієнтири повинні бути спрямовані на забезпечення їх конкурентоспроможності та стійкості в умовах невизначеності. Одним з основних напрямків має стати інвестиції в інновації та модернізацію виробничих процесів. Впровадження сучасних технологій, таких як автоматизація, роботизація, цифровізація та використання штучного інтелекту, дозволить підприємствам знизити витрати, підвищити продуктивність і забезпечити високу якість продукції, що є важливим фактором на конкурентних ринках. Іншим важливим орієнтиром є інтеграція підприємств у міжнародні ринки та адаптація до глобальних тенденцій, зокрема в рамках екологізації. Зважаючи на посилення вимог щодо екологічної відповідальності, підприємства повинні орієнтуватися на впровадження сталих практик, таких як використання відновлювальних джерел енергії, мінімізація викидів та утилізація відходів, що дозволить не лише знизити негативний вплив на навколишнє середовище, але й підвищити конкурентоспроможність завдяки відповіді на попит на екологічно чисті продукти. У довгостроковій перспективі це стане одним із ключових факторів стабільності та розвитку підприємства. Одним з основних стратегічних орієнтирів є також зміцнення внутрішньої організаційної стійкості, що включає оптимізацію внутрішніх процесів, управління ланцюгами постачання та вдосконалення систем управління ризиками. Підприємства повинні вміти швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, зокрема в умовах економічних або політичних криз. Для цього важливим є розвиток гнучких бізнес-моделей, які дозволяють швидко реагувати на зміни попиту, цін на сировину чи інші зовнішні фактори. Підвищення кадрового потенціалу є ще одним важливим орієнтиром для досягнення конкурентоспроможності підприємства. В умовах швидких технологічних змін особливо важливим стає



постійне навчання та перепідготовка персоналу. Створення умов для професійного розвитку працівників і залучення висококваліфікованих спеціалістів допоможе підвищити ефективність виробництва та створить основу для впровадження інновацій. Підприємства мають зосередитися на створенні привабливих умов праці, стимулюванні творчого потенціалу та залученні талантів, що є важливими для стабільного розвитку.

Не менш важливим є стратегічний фокус на цифровізації бізнесу. Створення інформаційних систем для моніторингу виробничих процесів, управління запасами та логістичними ланцюгами, а також аналіз великих даних дозволяє підприємствам оперативно приймати обґрунтовані рішення та зменшувати людський фактор у критичних процесах. Розвиток електронної комерції та цифрових платформ відкриває нові можливості для просування продукції на ринках, полегшуючи доступ до міжнародних споживачів. Завершальним орієнтиром є забезпечення довгострокової фінансової стійкості підприємства через диверсифікацію джерел доходу та залучення інвестицій. Підприємства повинні активно шукати нові ринки збуту, інвестувати в дослідження та розробки, а також використовувати доступні фінансові інструменти для підтримки зростання. Розвиток партнерств із науковими установами, іншими підприємствами та державними органами дозволить збільшити фінансові можливості для реалізації інноваційних проектів та зниження ризиків у складних економічних умовах. Таким чином, для підвищення конкурентоспроможності та стійкості промислових підприємств у трансформаційній економіці необхідно зосередитися на інноваціях, екологізації, адаптації до глобальних змін та розвитку кадрового потенціалу. Стратегічний фокус на цифровізації, оптимізації внутрішніх процесів та фінансовій стійкості дозволить підприємствам не лише вижити, а й процвітати в умовах змін.

Висновки. У сучасних умовах стратегічних змін національної економіки, промислові підприємства змушені адаптуватися до нових економічних реалій, зокрема до глобалізації, цифровізації, екологізації та змін у зовнішньоекономічній політиці, які створюють як можливості, так і значні виклики для розвитку промислового сектору. Ефективне управління розвитком підприємств в таких умовах потребує впровадження інноваційних стратегій, модернізації виробничих процесів, а також посилення здатності до швидкої адаптації до змін у зовнішньому середовищі. Одним з основних орієнтирів для досягнення конкурентоспроможності є цифровізація та автоматизація виробництва, що дозволяє підвищити ефективність, зменшити витрати та покращити якість продукції. Крім того, розвиток сталих та екологічно чистих технологій відповідає на глобальні вимоги до зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, що стає важливим конкурентним фактором на міжнародних ринках. Не менш важливим є кадровий потенціал, оскільки

залучення висококваліфікованих працівників і безперервне навчання дозволяють підприємствам ефективно реагувати на зміни та впроваджувати новітні технології. Внутрішнє управління та оптимізація процесів є ключовими складовими для підвищення стійкості підприємств, особливо в умовах економічної нестабільності та геополітичних ризиків. Таким чином, стратегічне управління розвитком промислових підприємств в умовах трансформаційної економіки має враховувати швидкість змін та їх наслідки для бізнесу. Адаптація до нових умов, використання технологічних інновацій, розвиток екологічних і соціальних стратегій, а також вдосконалення управлінських процесів дозволяють забезпечити стійкість та конкурентоспроможність підприємств на довгострокову перспективу.

Література:

1. Чебанова, І. О., Коваленко, О. С. (2020). Стратегічне управління розвитком промислових підприємств в умовах трансформаційних змін. Київ: Академія управління, с. 45-67.
2. Сорока, В. М. (2019). Економічні трансформації та їх вплив на розвиток промислових підприємств. Харків: ХНУ, с. 112-130.
3. Бондаренко, В. В. (2018). Адаптація промислових підприємств до стратегічних змін в умовах глобалізації. Київ: НІТУ "КПІ", с. 88-105.
4. Павленко, І. І. (2021). Інноваційні стратегії управління промисловими підприємствами в умовах економічних змін. Львів: Львівська політехніка, с. 34-57.
5. Петренко, О. Г. (2022). Цифровізація як фактор стратегічного розвитку промислових підприємств. Одеса: Одеський економічний університет, с. 102-120.
6. Козлова, Н. А. (2020). Екологічна стратегія розвитку промислових підприємств: виклики і можливості в умовах змін національної економіки. Київ: ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", с. 76-93.
7. Шевченко, М. О. (2019). Трансформаційні процеси в національній економіці: вплив на промисловий сектор. Донецьк: ДонНУ, с. 155-172.
8. Василенко, В. В. (2021). Розвиток конкурентоспроможності промислових підприємств в умовах економічної трансформації. Київ: КНЕУ, с. 64-87.
9. Яковенко, Т. І. (2020). Стратегічне управління у промислових підприємствах: теоретичні аспекти та практичні рекомендації. Харків: ХНТУСГ, с. 98-115.
10. Жукова, О. С. (2021). Управління інноваційними процесами на промислових підприємствах в умовах змін національної економіки. Київ: КНУТД, с. 55-72.
11. Бєляєв, Ю. М. (2019). Моделі та інструменти управління розвитком промислових підприємств в умовах стратегічних змін. Київ: Інститут економіки, с. 120-137.
12. Шрамко, С. І. (2022). Вплив макроекономічних змін на стратегію розвитку промислових підприємств. Черкаси: Черкаський національний університет, с. 88-105.

References:

1. Chebanova, I. O., Kovalenko, O. S. (2020). Stratehichne upravlinnya rozvytkom promyslovykh pidpryyemstv v umovakh transformatsiynykh zmin [Strategic management of the development of industrial enterprises in the conditions of transformational changes]. Kyyiv: *Akademiya upravlinnya*, s. 45-67. [in Ukrainian].
2. Soroka, V. M. (2019). Ekonomichni transformatsiyi ta yikh vplyv na rozvytok promyslovykh pidpryyemstv [Economic transformations and their impact on the development of industrial enterprises]. Kharkiv: KHNU, s. 112-130. [in Ukrainian].

3. Bondarenko, V. V. (2018). Adaptatsiya promyslovykh pidpryyemstv do stratehichnykh zmin v umovakh hlobalizatsiyi [Adaptation of industrial enterprises to strategic changes in the conditions of globalization]. Kyyiv: NITU "KPI", s. 88-105. [in Ukrainian].

4. Pavlenko, I. I. (2021). Innovatsiyni stratehiyi upravlinnya promyslovymy pidpryyemstvamy v umovakh ekonomichnykh zmin [Innovative management strategies of industrial enterprises in the conditions of economic changes]. L′viv: L′vivs′ka politekhnika, s. 34-57. [in Ukrainian].

5. Petrenko, O. H. (2022). Tsyfrovizatsiya yak faktor stratehichnoho rozvytku promyslovykh pidpryyemstv [Digitization as a factor of strategic development of industrial enterprises]. Odesa: Odes′kyy ekonomichnyy universytet, s. 102-120. [in Ukrainian].

6. Kozlova, N. A. (2020). Ekolohichna stratehiya rozvytku promyslovykh pidpryyemstv: vyklyky i mozhlyvosti v umovakh zmin natsional′noyi ekonomiky [Ecological strategy for the development of industrial enterprises: challenges and opportunities in the conditions of changes in the national economy]. Kyyiv: DU "Instytut ekonomiky ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny", s. 76-93. [in Ukrainian].

7. Shevchenko, M. O. (2019). Transformatsiyni protsesy v natsional′niy ekonomitsi: vplyv na promyslovyy sector [Transformational processes in the national economy: impact on the industrial sector]. Donets′k: DonNU, s. 155-172. [in Ukrainian].

8. Vasylenko, V. V. (2021). Rozvytok konkurentospromozhnosti promyslovykh pidpryyemstv v umovakh ekonomichnoyi transformatsiyi [Development of competitiveness of industrial enterprises in conditions of economic transformation]. Kyyiv: KNEU, s. 64-87. [in Ukrainian].

9. Yakovenko, T. I. (2020). Stratehichne upravlinnya u promyslovykh pidpryyemstvakh: teoretychni aspekty ta praktychni rekomendatsiyi [Strategic management in industrial enterprises: theoretical aspects and practical recommendations]. Kharkiv: KHNTUS·H, s. 98-115. [in Ukrainian].

10. Zhukova, O. S. (2021). Upravlinnya innovatsiynymy protsesamy na promyslovykh pidpryyemstvakh v umovakh zmin natsional′noyi ekonomiky [Management of innovation processes at industrial enterprises in the conditions of changes in the national economy]. Kyyiv: KNUTD, s. 55-72. [in Ukrainian].

11. Byelyayev, YU. M. (2019). Modeli ta instrumenty upravlinnya rozvytkom promyslovykh pidpryyemstv v umovakh stratehichnykh zmin [Models and tools for managing the development of industrial enterprises in conditions of strategic changes]. Kyyiv: Instytut ekonomiky, s. 120-137.

12. Shramko, S. I. (2022). Vplyv makroekonomichnykh zmin na stratehiyu rozvytku promyslovykh pidpryyemstv [The impact of macroeconomic changes on the development strategy of industrial enterprises]. Cherkasy: Cherkas′kyy natsional′nyy universytet, s. 88-105.

УДК 339.5

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-66-77

Височанська Олена Валеріївна кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства, митної справи та управління якістю, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів, тел.: (032) 295-81-90, https://orcid.org/0000-0001-8580-7214

Бойдуник Роксолана Миколаївна кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства, митної справи та управління якістю, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів, тел.: (032) 295-81-90, https://orcid.org/0000-0003-3863-1775

АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ МИТНОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

Анотація. Митний контроль здійснюється митними органами з метою забезпечення додержання митних норм і митної безпеки держави. Однією з важливих загроз економічній безпеці держави, пов'язаних із здійсненням зовнішньоекономічної діяльності є порушення митних правил при перетині товарами і транспортними засобами митного кордону.

У статті проведено аналіз використання технічних засобів митного контролю в Україні. Технічні засоби митного контролю відіграють важливу роль у скороченні часу митного оформлення, збільшення пропускної здатності пунктів пропуску, мінімізації людського фактору, протидії корупції та забезпеченні економічної безпеки держави. У ході дослідження виявлено значну кількість проблем, зокрема, зношеність та застарілість обладнання, нестачу кваліфікованих працівників для роботи із сучасними технічними засобами, а також вплив війни, що призвів до втрат частини обладнання. Ці фактори негативно впливають на якість митного контролю, уповільнюють процеси митного оформлення та створюють перешкоди у боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил.

Міжнародна технічна допомога у модернізації технічної бази митних органів сприяє покращенню митного контролю, забезпеченню прозорості процедур та наповненню державного бюджету. Упровадження сучасних мобільних і стаціонарних скануючих систем, вагових комплексів та інших технічних засобів дозволяє скоротити час митного контролю, підвищити ефективність виявлення митних правопорушень.

Для забезпечення ефективної діяльності митних органів та захисту економічних інтересів держави необхідне подальше оновлення технічних засобів



митного контролю, підвищення кваліфікації посадових осіб. Ефективне використання технічних засобів митного контролю в Україні сприятиме наповненню державного бюджету, прозорості процедур та зміцненню митної системи в цілому.

Ключові слова: технічні засоби, митний контроль, контрабанда, порушення митних правил, скануючі системи.

Vysochanska Olena Valeriivna Ph.D., senior lecturer of the Department of Commodity Science, Customs Affairs and Quality Management, Lviv University of Trade and Economics, Lviv, tel.: (032) 295-81-90, https://orcid.org/0000-0001-8580-7214

Boidunyk Roksolana Mykolayivna PhD in Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Commodity Research, Customs and Quality Management at Lviv University of Trade and Economics, Lviv, https//orcid.org/0000-0003-3863-1775

ANALYSIS OF THE USE OF TECHNICAL MEANS OF CUSTOMS CONTROL IN UKRAINE

Abstract. Customs control is carried out by customs authorities to ensure compliance with customs regulations and the customs security of the state. One of the significant threats to the state's economic security related to foreign economic activities is the violation of customs rules during the crossing of goods and vehicles across the customs border.

The article analyzes the use of technical means of customs control in Ukraine. Technical means of customs control play a crucial role in reducing the time required for customs clearance, increasing the throughput capacity of checkpoints, minimizing the human factor, combating corruption, and ensuring the state's economic security. The study revealed several significant problems, including the wear and obsolescence of equipment, a shortage of qualified personnel to operate modern technical tools, and the impact of the war, which led to the loss of part of the equipment. These factors negatively affect the quality of customs control, slow down customs clearance processes, and hinder efforts to combat smuggling and customs violations.

International technical assistance in modernizing the technical infrastructure of customs authorities helps improve customs control, ensures transparency in procedures, and contributes to the state budget. The introduction of modern mobile and stationary scanning systems, weighing complexes, and other technical means reduces the time needed for customs control and enhances the detection of customs violations.

To ensure the effective functioning of customs authorities and protect the state's economic interests, it is necessary to continue updating technical means of customs control and improving the qualifications of customs officials. The effective use of technical means of customs control in Ukraine will contribute to replenishing the state budget, ensuring transparent procedures, and strengthening the customs system as a whole.

Keywords: technical means, customs control, smuggling, customs violations, scanning systems.

Постановка проблеми. Митний контроль здійснюється митними органами з метою забезпечення додержання митних норм і митної безпеки держави. Згідно статті 4 Митного кодексу України [1] митний контроль – це сукупність заходів, що здійснюються з метою забезпечення додержання норм, законів та інших нормативно-правових актів з питань митної справи, міжнародних договорів України, укладених у встановленому законом порядку. Митні органи можуть здійснювати будь-який митний контроль, який вони вважають необхідним.

Збільшення кількості суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності загострює проблему ефективного митного контролю та митного оформлення товарів, що посилює ризики контрабанди, яка становить загрозу для національної безпеки та економічної стабільності держави.

З метою скорочення часу проведення митного контролю та підвищення його оптимізації і ефективності митні органи використовують технічні та спеціальні засоби.

Станом на сьогодні Митна служба України не має у достатній кількості сучасних технічних засобів для ефективного здійснення митного контролю, відповідно митний контроль є недостатньо автоматизований.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження використання технічних засобів митного контролю у захисті економічних інтересів держави висвітлюють такі провідні науковці, як: В. Ф. Тищенко, І. А. Гуцул, О. В. Сторожук, Ю. В. Касперович, О. Б. Білоцерківський та інші.

Мета статті – дослідження використання технічних засобів митного контролю для захисту економічних інтересів держави та аналіз проблем із їх застосуванням.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) №952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу митний контроль може включати огляд товарів, відбір зразків, перевіряння правильності і повноти наданої в декларації чи повідомленні інформації та існування, справжності, достовірності і дійсності документів, перевіряння записів в обліку економічних операторів та іншої документації, інспектування транспортних засобів, інспектування багажу й інших товарів, переміщуваних особами чи на особах, а також проведення офіційних розслідувань та інших подібних дій [2].

Згідно статті 324 Митного кодексу з метою скорочення часу проведення митного контролю та підвищення його ефективності митні органи можуть використовувати технічні та спеціальні засоби, а також службових собак. Застосування для здійснення митного контролю технічних засобів повинно бути безпечним для життя і здоров'я людини, тваринного та рослинного світу і не завдавати шкоди товарам і транспортним засобам [1].

На підставі Наказу №191 від 28.03.2012 року «Про Концепцію інтегрування системоутворюючих компонентів технічних та спеціальних засобів митного контролю з автоматизованою системою митного оформлення Держмитслужби України» технічні та спеціальні засоби митного контролю − це комплекс технічних та спеціальних засобів та систем, що застосовуються митними органами безпосередньо у процесі оперативного митного контролю усіх видів об'єктів контролю, що переміщуються через митний кордон, із метою виявлення серед них предметів, матеріалів і речовин, заборонених до ввезення та вивезення, або таких, що не відповідають відомостям, зазначеним у деклараціях або інших митних документах [3].

Якість митного контролю залежить від того, наскільки митні органи мають належне забезпечення технічними засобами митного контролю. Ці засоби становлять необхідну складову процесу митного контролю, оскільки вони дозволяють виявляти контрабанду та порушення митних правил суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності.

Технічні засоби митного контролю мінімізують вплив як об'єктивного так і суб'єктивного фактору при митному контролі, опосередковано допомагають захистити економічну безпеку держави, а також зменшують робоче навантаження на посадову особу митних органів для автоматизації та гуманізації його праці. Використання технічних засобів сприяє ризикорієнтованості та скороченню часу для здійснення митного контролю, зменшенню черг на пунктах пропуску [4].

З огляду на Наказ №541 від 28 липня 2015 року «Про затвердження Порядку використання, забезпечення та обліку технічних засобів митного контролю в митницях ДФС» технічні засоби митного контролю можуть використовуватись при здійсненні митного контролю у:

- вантажних відправленнях;
- несупроводжуваному багажі;
- супроводжуваному багажі;
- ручній поклажі;
- міжнародних експрес-відправленнях;
- міжнародних поштових відправленнях;
- транспортних засобів різних видів і типів;
- товаросупровідних та інших необхідних для митного оформлення документів, що пред'являються митним органам;
- засобів ідентифікації, накладених на документи, товари та транспортні засоби й інші місця;
- окремих громадян, якщо є підстави вважати, що вони приховують предмети контрабанди або товари, які є предметами порушення митних правил чи заборонені для ввезення, вивезення або транзиту через територію України [5].

Варто зазначити, що використовувані митними органами технічні засоби митного контролю повинні не завдати шкоди товарам і транспортним засобам. Основними вимогами до цих засобів є їх сучасність та наявність сертифікації.

Технічні засоби та спеціальні засоби можуть лише використовуватись посадовими особами Митної служби, які пройшли підготовку та навчання з питань їх експлуатації.

Проблема технічного забезпечення роботи підрозділів митних органів існує давно та негативно впливає на якість митного контролю. За результатами опитування експортерів та імпортерів України проблема використання митними органами застарілого обладнання входить до п'ятірки найвагоміших проблем [4].

У 2023 році Парламентська тимчасова слідча комісія з економічної безпеки провела аудит технічних засобів митного контролю та виявила, що більше половини наявних сканерів та вагових комплексів є непрацездатними.

Експертами Тимчасової слідчої комісії було встановлено, що 47 одиниць з 95 технічних засобів митного контролю у 34 пунктах пропуску на західному та південному кордонах держави – непрацездатні, 5 засобів контролю не прийняті на баланс. Отже 43% техніки обслуговує пункти пропуску через державний кордон. У більшості випадків причиною непрацездатності технічних засобів є відпрацювання робочого ресурсу або несправність, 80% скануючих систем вичерпали свій ресурс.

У Митній службі підрахували, що середній вік мобільних сканерів становить 15 років, і відповідно 100% з них потребують заміни. Вік 82% сканерів для огляду багажу і поштових відправлень перевищує 10 років, решта – від 5 до 10 років. Середній вік стаціонарних сканерів для вантажного транспорту та контейнерів становить 5 років [6].

За результатами аудиту *Рахункової палати України за період 2022-2023 років* ефективності на тему «Забезпечення реалізації державної митної політики в умовах воєнного стану» проведеного у 2024 році *забезпечення митних органів технічними засобами митного контролю* не є у достатній кількості, а також недостатньо автоматизований митний контроль.

Державна митна служба України не має сучасного матеріально-технічного потенціалу для ефективного забезпечення заходів митного контролю, а саме є критично низька кількість скануючих систем. У вантажних пунктах пропуску морського сполучення лише 11% забезпечені скануючими системами, а вантажні пункти пропуску залізничного сполучення взагалі не мають скануючих систем. Проблемою є й те, що пропускні пункти не мають достатньо кваліфікованих посадових осіб, які вміють користуватися сучасними технічними засобами митного контролю.

Наслідком є те, що лише 6,2% від загальної ваги імпортованих товарів і 3,7% від загальної ваги експортованих товарів були ввезені (вивезені) через пункти пропуску, які обладнані скануючими системами.



Під час проведення аудиту встановлено, що Типові норми оснащення підрозділів митних органів технічними засобами митного контролю не переглядались більше 13 років; більше половини технічних засобів вичерпали свій експлуатаційний ресурс, понад 25% – підлягають списанню.

План заходів із облаштування пунктів пропуску у 2021-2023 роки, не був профінансований у достатньому обсязі, тому Митна служба виконала 3 заходи з 110 запланованих.

За останні роки через активні бойові дії з наявних в Митній службі України 145 одиниць техніки, до 40 сканерів різних типів немає доступу, оскільки вони знаходяться в зоні високого ризику. Також внаслідок перепадів напруги в електромережах із-за обстрілів частина технічних засобів митного контролю вийшли з ладу [7-8].

За підсумками проведеного аудиту Рахункова палата надала 43 рекомендації щодо покращення забезпечення технічними засобами митного контролю та підвищення ефективності використання, які є в наявності.

Згідно річного плану закупівель на 2024 рік Державною митною службою України було здійснено закупівлю технічних засобів митного контролю поданих у таблиці 1 [9].

Таблиця 1

Закупівля технічних засобів митного контролю у 2024 році

Найменування предмета закупівлі	Коди та назва відповідних класифікаторів предмета закупівель	Вартість предмета закупівлі (грн)
1	2	3
Прилади дозиментричного контролю	Код ДК 021: 2015 38340000-0 Прилади для вимірювання величин	169 200,00
Ваги товарні	Код ДК 021: 2015 38310000-1 Високоточні терези	168 000,00
Комплект експрес-аналізаторів наркотичних речовин. Детектори та аналізатори (тести Mecke's для виявлення Опіатів (героїну, кодеїну, оксікодону); Фентаніл тест для виявлення фентанілу, ацетил-фентанілу, героїну; Тести Marquis для виявлення опійних алкалоїдів, героїну, амфетамінів, метамфетаміну	Код ДК 021: 2015 38430000-8 Детектори та аналізатори	1 411 600,00
Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення (скануючі системи стаціонарного типу для огляду багажу та поштових відправлень)	Код ДК 021:2015 38580000-4 Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення	30 000 000,00

Продовження табл. 1

1	2	3
Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення (скануючі системи стаціонарного типу для огляду залізничного рухомого складу − вагони всіх видів, локомотиви, моторейковий транспорт і контейнерів)	ДК 021:2015 38580000-4 Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення	430 000 000,00
Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення (скануючі системи мобільного типу з функцією портального сканування)	ДК 021:2015 38580000-4 Рентгенологічне та радіологічне обладнання немедичного призначення	10 000 000,00
Металодетектор портативний	Код ДК021: 2015 35120000-1 Системи та пристрої нагляду та охорони	52 700,00
Ліхтарі (портативні ліхтарі)	Код ДК 021: 2015 31520000-7 Світильники та освітлювальна апаратура	91 900,00
Фотографічне обладнання (цифрові фотоапарати)	Код ДК 021: 2015 38650000-6 Фотографічне обладнання (цифрові фотоапарати)	7 674 700,00

Протягом 2024 року Митна служба оснащувала пункти пропуску новітнім обладнанням. Митні пости отримали стаціонарні вагові комплекси і скануючі системи, мобільні сканери, переносні рентгенівські апарати та інші засоби митного контролю. Це обладнання суттєво зменшить час митного оформлення і сприятиме мінімізації людського чинника.

Додатково Проєкт USAID «Економічна підтримка України» закупив п’ять мобільних рентгенівських сканерів для пунктів пропуску на кордоні України зі Словаччиною, Румунією та Молдовою.

Нове обладнання призначене для перевірки транспортних засобів і вантажів за допомогою високоенергетичних рентгенівських променів. Здатність до неінтрузивного огляду, тобто огляду без необхідності відкриття транспортних засобів чи багажу, що дозволяє скоротити час митних процедур. Мобільність цих сканерів дозволяє їх розміщувати у потрібних локаціях, адаптуючи до ситуації, що виникає у пункті пропуску [10].

Завдяки підтримці Європейського Союзу Міжнародна організація з міграції передала 12 переносних сканерів для роботи у пунктах пропуску. Портативні сканери оснащені технологією зворотного розсіювання, які не містять джерел іонізуючого випромінювання тому не несуть загрозу для здоров’я інспекторів. Технічний засіб сприятиме підвищенню ефективності виявлення контрабандних товарів, а також наркотичних засобів і зброї [11].



Варто відзначити, що у 2024 році значна кількість операторів скануючих систем опановували портативні сканери, призначені для виявлення сторонніх вкладень, у тому числі в транспортних засобах.

У цілому в межах економічної підтримки України, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (проєкт USAID «Економічна підтримка України»), Митна служба реалізує проєкти, які покликані посилити ефективність функціонування митних підрозділів у пунктах пропуску. Проєкти передбачають встановлення скануючих систем стаціонарного типу для залізничних вагонів і контейнерів, скануючих систем мобільного типу, вагових комплексів для вимірювання маси транспортних засобів, систем управління дорожнім рухом, навантажувачів та товарних ваг [12].

Протягом 2024 року Митна служба виявила 9 409 порушень митних правил. На розгляд до суду Митною службою передано 5 306 справ на суму понад 18 млрд грн про порушення митних правил. За результатами розгляду справ, накладено стягнень на суму понад 3,8 млрд грн [13].

У результаті за 11 місяців 2024 року Митна служба попередила 458 спроб незаконного переміщення через митний кордон зброї, боєприпасів, вибухових речовин і спецзасобів. До правоохоронних органів України направлено 375 повідомлень про правопорушення, що містять ознаки злочинів і складено 109 протоколів про порушення митних правил. Найбільша кількість злочинів припадає на переміщення з використанням поштового зв'язку – 273 і автомобільним транспортом – 178 [14].

Відповідно до Наказу №686 від 24 травня 2024 року «Про затвердження Плану реформування Державної митної служби України на 2024-2030 роки» Департаменту матеріально-технічного забезпечення та управлінням державним майном необхідно:

- затвердити інструкції із застосуванням митними органами технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису;
- забезпечити посадових осіб митних органів технічними засобами, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису;
- здійснити заходи із забезпечення територіальних органів технічними засобами митного контролю, зокрема шляхом залучення міжнародної технічної допомоги або розроблення та реалізації відповідного публічного інвестиційного проєкту;
- забезпечити підрозділи митних органів, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності, необхідними технічними засобами, у тому числі транспортними засобами та зброєю, зокрема шляхом залучення міжнародної технічної допомоги та розроблення і реалізації відповідного публічного інвестиційного проєкту [15].

Висновки. Технічне оснащення відіграє все більшу роль у здійсненні митних процедур. Застосування технічних засобів митного контролю є важли-

вим інструментом в діяльності митних органів по припиненню і виявленню порушень у сфері митного законодавства.

Військова агресія проти України призвела до кардинальних змін ланцюгів постачання товарів і транспортних засобів в Україну. Проте дієва реалізація державної митної політики відіграла значну роль у забезпеченні митної безпеки та захисту митних інтересів держави, а відповідно і у наповненні бюджету.

Проблема непрацездатності технічних засобів митного контролю існує давно та негативним чином впливає на якість митного оформлення та митного контролю, що підтверджує аудит Парламентської тимчасової слідчої комісії з економічної безпеки та *Рахункової палати України*. Проведений аналіз дозволив виділити недоліки, які ускладнюють роботу посадових осіб Митної служби, які здійснюють митний контроль. До них, зокрема, належать:

- втрата технічних засобів митного контролю внаслідок війни рф проти України;
- значна кількість непрацездатних технічних засобів митного контролю;
- застарілі технічні засоби митного контролю;
- недостатня кількість кваліфікованих працівників, які вміють користуватися сучасними технічними засобами митного контролю.

У більшості випадків причинами непрацездатності технічних засобів є відпрацювання робочого ресурсу або несправності. Оновлення технічних засобів митного контролю є критично важливим для ефективної діяльності митних органів у протидії контрабанді та митним правопорушенням.

Література:

1. Митний кодекс України №4495-VI від 13 березня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4495-17 (дата звернення: 03.01.2025).

2. Про встановлення Митного кодексу Союзу : Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 9 жовтня 2013 року №952/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text (дата звернення: 03.01.2025).

3. Про Концепцію інтегрування системоутворюючих компонентів технічних та спеціальних засобів митного контролю з автоматизованою системою митного оформлення Держмитслужби України : Наказ Державної митної служби України від 28.03.2012 року №191. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0191342-12#Text (дата звернення: 03.01.2025).

4. Говтва Т. С., Тищенко В. Ф. Удосконалення технічних засобів митного контролю. Universum. 2024. №08. С. 63-70.

5. Про затвердження порядку використання, забезпечення та обліку технічних засобів митного контролю в митницях ДФС : Наказ Державної фіскальної служби України від 28 липня 2015 року №541. URL: https://ips.ligazakon.net/document/DFS05113 (дата звернення: 03.01.2025).

6. Железняк Я. Як сканери для митниць можуть стати інвестицією в економічну безпеку. Економічна правда. 2023. URL: https://epravda.com.ua/columns/2023/10/17/705564/ (дата звернення: 03.01.2025).

7. Митниця упоролася з викликами воєнного стану, але її технічне забезпечення потребує радикального оновлення. Рахункова палата. 2024. URL: https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=2146 (дата звернення: 03.01.2025).

8. Орлюк М. Більше половини засобів митного контролю застаріли, а митники не вміють користуватися новим обладнанням. Бізнес цензор. 2024. URL: https://biz.censor.net/news/3511985/mytnyky_ne_vmiyut_korystuvatysya_novym_obladnannyam_rahunkova_palata (дата звернення: 03.01.2025).

9. Публічні закупівлі. Річний план закупівель на 2024 рік – Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/publichni-zakupivli (дата звернення: 03.01.2025).

10. Новий рівень контролю: ще п'ять сучасних мобільних сканерів допомагатимуть митникам виявляти приховані товари. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/novii-riven-kontroliu-shche-piat-suchasnikh-mobilnikh-skaneriv-dopomagatimut-mitnikam-viiavliati-prikhovani-tovari-1962 (дата звернення: 03.01.2025).

11. Триває оснащення кордону системами контролю: Держмитслужба отримала нові портативні сканери. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/trivaie-osnashchennia-kordonu-sistemami-kontroliu-derzhmitsluzhba-otrimala-novi-portativni-skaneri-1750 (дата звернення: 03.01.2025).

12. Відтепер на західному кордоні митники застосовуватимуть портативні скануючі системи. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/vidteper-na-zakhidnomu-kordoni-mitniki-zastosovuvatimut-portativni-skanuiuchi-sistemi-1718 (дата звернення: 03.01.2025).

13. За 2024 рік митниці Держмитслужби виявили порушень митних правил на 18 млрд грн. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/za-2024-rik-mitnitsi-derzhmitsluzhbi-viiavili-porushen-mitnikh-pravil-na-18-mlrd-grn-1967 (дата звернення: 03.01.2025).

14. За 11 місяців 2024 року митники попередили 458 спроб незаконного переміщення через кордон зброї, боєприпасів, вибухових речовин та спецзасобів. Державна митна служба України. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/za-11-misiatsiv-2024-roku-mitniki-poperedili-458-sprob-nezakonnogo-peremishchennia-cherez-kordon-zbroyi-boiepripasiv-vibukhovikh-rechovin-ta-spetszasobiv-1937 (дата звернення: 03.01.2025).

15. Про затвердження плану реформування Державної митної служби України на 2024-2025 роки : Наказ Державної митної служби України від 24 травня 2024 року №686.

References:

1. Mytnyy Kodeks Ukrayiny №4495-VI vid 13 bereznya 2012 roku [Customs Code of Ukraine №4495-VI dated March 13, 2012]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4495-17 [in Ukrainian].

2. Rehlament Yevropeyskoho Parlamentu i Rady (YeS) «Pro vstanovlennya Mytnoho kodeksu Soyuzu» vid 9 zhovtnya 2013 roku №952/2013 [Regulation of the European Parliament and of the Council (EU) «On the Establishment of the Union Customs Code»]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text [in Ukrainian].

3. Nakaz Derzhavnoyi mytnoyi sluzhby Ukrayiny «Pro Kontseptsiyu intehruvannya systemoutvoryuyuchykh komponentiv tekhnichnykh ta spetsialnykh zasobiv mytnoho kontrolyu z avtomatyzovanoyu systemoyu mytnoho oformlennya Derzhmytsluzhby Ukrayiny» vid 28.03.2012 roku №191 [Order of the State Customs Service of Ukraine «On the Concept of Integrating System-Forming Components of Technical and Specialized Means of Customs Control with the Automated Customs Clearance System of the State Customs Service of Ukraine» dated March 28, 2012, №191]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0191342-12#Text [in Ukrainian].

4. Hovtva, T.S., & Tyshchenko, V.F. (2024). Udoskonalennya tekhnichnykh zasobiv mytnoho kontrolyu [Improvement of technical means of customs control]. Universum, 08. 63-70 [in Ukrainian].

5. Nakaz Derzhavnoyi fiskalnoyi sluzhby Ukrayiny «Pro zatverdzhennya poryadku vykorystannya, zabezpechennya ta obliku tekhnichnykh zasobiv mytnoho kontrolyu v mytnytsyakh DFS» vid 28 lypnya 2015 roku №541 [Order of the State Fiscal Service of Ukraine «On Approval of the Procedure for the Use, Provision, and Accounting of Technical Means of Customs Control at the SFS Customs Offices» dated July 28, 2015, №541]. ligazakon.net. Retrieved from https://ips. ligazakon.net/document/DFS05113 [in Ukrainian].

6. Zheleznyak, Ya. (2023). Yak skanery dlya mytnyts mozhut staty investytsiyeyu v ekonomichnu bezpeku [How customs scanners can become an investment in economic security]. Ekonomichna pravda – Economic truth. Retrieved from https://epravda.com.ua/columns/2023/10/ 17/705564/ [in Ukrainian].

7. Mytnytsya uporolasya z vyklykamy voyennoho stanu, ale yiyi tekhnichne zabezpechennya potrebuye radykalnoho onovlennya [Customs has coped with the challenges of martial law, but its technical support requires radical updating]. Rakhunkova palata – Accounting Chamber. Retrieved from https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=2146 / [in Ukrainian].

8. Orlyuk, M. (2024). Bilshe polovyny zasobiv mytnoho kontrolyu zastarily, a mytnyky ne vmiyut korystuvatysya novym obladnannyam [More than half of customs control tools are outdated, and customs officers do not know how to use new equipment]. Biznes tsenzor – Business censor. Retrieved from https://biz.censor.net/news/3511985/mytnyky_ne_vmiyut_korystuvatysya_novym_ obladnannyam_rahunkova_palata [in Ukrainian].

9. Publichni zakupivli. Richnyy plan zakupivel na 2024 rik [Public procurement. Annual procurement plan for 2024]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/publichni-zakupivli [in Ukrainian].

10. Novyy riven kontrolyu: shche pyat suchasnykh mobilnykh skaneriv dopomahatymut mytnykam vyyavlyaty prykhovani tovary [A new level of control: five more modern mobile scanners will help customs officers detect hidden goods]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/novii-riven-kontroliu-shche-piat-suchasnikh-mobilnikh-skaneriv-dopomagatimut-mitnikam-viiavliati-prikhovani-tovari-1962 [in Ukrainian].

11. Tryvaye osnashchennya kordonu systemamy kontrolyu: Derzhmytsluzhba otrymala novi portatyvni skanery [Equipping the border with control systems continues: the State Customs Service has received new portable scanners]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/trivaie-osnashchennia-kordonu-sistemami-kontroliu-derzhmitsluzhba-otrimala-novi-portativni-skaneri-1750 [in Ukrainian].

12. Vidteper na zakhidnomu kordoni mytnyky zastosovuvatymut portatyvni skanuyuchi systemy [From now on, customs officers will use portable scanning systems at the western border]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/vidteper-na-zakhidnomu-kordoni-mitniki-zastosovuvatimut-portativni-skanuiuchi-sistemi-1718 [in Ukrainian].

13. Za 2024 rik mytnytsi Derzhmytsluzhby vyyavyly porushen mytnykh pravyl na 18 mlrd hrn [In 2024, customs offices of the State Customs Service detected customs violations amounting to 18 billion UAH]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/za-2024-rik-mitnitsi-derzhmitsluzhbi-viiavili-porushen-mitnikh-pravil-na-18-mlrd-grn-1967 [in Ukrainian].

14. Za 11 misyatsiv 2024 roku mytnyky poperedyly 458 sprob nezakonnoho peremishchennya cherez kordon zbroyi, boyeprypasiv, vybukhovykh rechovyn ta spetszasobiv [In the first 11 months of 2024, customs officers prevented 458 attempts to illegally transport weapons, ammunition, explosives, and special equipment across the border]. Derzhavna mytna sluzhba Ukrayiny – State Customs Service of Ukraine. Retrieved from https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/za-11-misiatsiv-2024-roku-mitniki-poperedili-458-sprob-nezakonnogo-peremishchennia-cherez-kordon-zbroyi-boiepripasiv-vibukhovikh-rechovin-ta-spetszasobiv-1937 [in Ukrainian].

15. Nakaz Derzhavnoyi mytnoyi sluzhby Ukrayiny «Pro zatverdzhennya planu reformuvannya Derzhavnoyi mytnoyi sluzhby Ukrayiny na 2024-2025 roky» vid 24 travnya 2024 roku №686 [Order of the State Customs Service of Ukraine «On Approval of the Reform Plan for the State Customs Service of Ukraine for 2024–2025» dated May 24, 2024 №686]. (2024, May 24). pp. 28 [in Ukrainian].

УДК 336.774:334.012.64:330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-78-91

Георгіаді Неллі Георгіївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Григор'єва Олександра Павлівна студентка магістратури, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0005-1943-8445

БАНКІВСЬКЕ ФІНАНСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

Анотація. Актуальність дослідження банківського фінансування інноваційних проєктів малого та середнього бізнесу (МСБ) зумовлена зростаючою важливістю інвестицій у розвиток новітніх технологій та продуктів для забезпечення стійкого економічного зростання. Інноваційні проєкти вимагають значних капіталовкладень, що робить проблему фінансування МСБ однією з найбільш гострих. Однак між банками та малим і середнім бізнесом існують численні бар'єри, які ускладнюють доступ до необхідних ресурсів. Більш того, серед внутрішніх проблем самих підприємств можна виділити низьку готовність до впровадження інновацій, нестачу кваліфікації та досвіду у створенні та реалізації інноваційних проєктів.

У статті розглядається важлива роль інновацій у розвитку МСБ, а також значення залучення інвестицій для підтримки малого та середнього бізнесу. Автори аналізують стан інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні, зокрема, виявляючи ключові проблеми, що стримують розвиток інноваційного сектору. Це включає обмежений доступ до фінансування, неефективні механізми впровадження інновацій, а також недостатню кооперацію між підприємствами та науковими установами, що гальмує процес інноваційних змін. Для покращення ситуації необхідно не лише забезпечити підтримку з боку банків, але й стимулювати активнішу співпрацю між усіма учасниками інноваційної екосистеми.

Також у статті проаналізовано інструменти, які банки застосовують для фінансування інноваційних проєктів МСБ, зокрема кредити, гранти, венчурне фінансування та інші інструменти, що можуть бути використані для стимулювання інновацій. Визначено комплекс заходів, спрямованих на покращення стану інноваційно-інвестиційного середовища в Україні, серед яких важливими є реформи у фінансовій та податковій сферах, розвиток нових фінансових інструментів для підтримки інновацій та створення сприятливих умов для співпраці між бізнесом, наукою та державними органами.



Обґрунтовано, що для розвитку малого та середнього бізнесу необхідний комплексний підхід, який включає ефективне фінансування з боку банків, вдосконалення механізмів взаємодії з іншими фінансовими інститутами та стимулювання інноваційної активності серед підприємців. Тільки за умови належної співпраці між усіма учасниками економічної системи можна забезпечити стійкий розвиток інноваційних проєктів МСБ в Україні.

Ключові слова: банківське фінансування, малий та середній бізнес, інноваційні проєкти, інвестиційна діяльність, позики.

Heorhiadi Nelli Heorhiyivna Doctor of Economics, Professor, Professor of Department of Management and International Business, Lviv Polytechnic National University, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Hryhorieva Oleksandra Pavlivna Master Student, Lviv Polytechnic National University, https://orcid.org/0009-0005-1943-8445

BANK FINANCING OF INNOVATIVE PROJECTS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Abstract. The relevance of the study of bank financing of innovative projects in small and medium-sized enterprises (SMEs) is determined by the growing importance of investments in the development of cutting-edge technologies and products to ensure sustainable economic growth. Innovative projects require significant capital investments, making the financing of SMEs one of the most pressing issues. However, there are numerous barriers between banks and small and medium-sized businesses that complicate access to necessary resources. Moreover, among the internal problems of businesses, one can highlight a low readiness to implement innovations, lack of qualifications, and experience in creating and realizing innovative projects.

The article examines the important role of innovation in the development of SMEs, as well as the significance of attracting investments to support small and medium-sized businesses. The authors analyze the state of innovation-investment activities in Ukraine, identifying key issues that hinder the development of the innovation sector. These include limited access to financing, inefficient mechanisms for implementing innovations, and insufficient cooperation between businesses and scientific institutions, which slows down the innovation process. To improve the situation, it is necessary not only to ensure support from banks but also to stimulate more active cooperation among all participants in the innovation ecosystem.

The article also analyzes the instruments used by banks to finance innovative projects in SMEs, including loans, grants, venture financing, and other tools that can

be used to stimulate innovation. A set of measures aimed at improving the innovation-investment environment in Ukraine is identified, among which reforms in the financial and tax spheres, the development of new financial instruments to support innovation, and the creation of favorable conditions for cooperation between business, science, and government bodies are crucial.

It is argued that a comprehensive approach is needed for the development of small and medium-sized businesses, which includes effective financing from banks, improving mechanisms of interaction with other financial institutions, and stimulating innovative activity among entrepreneurs. Only with proper cooperation among all participants in the economic system can sustainable development of innovative SME projects in Ukraine be ensured.

Keywords: bank financing, small and medium-sized business, innovative projects, investment activity, loans.

Постановка проблеми. Банківське фінансування інноваційних проєктів малого та середнього бізнесу відіграє важливу роль у розвитку економіки та підвищенні її конкурентоспроможності. МСБ є ключовим сегментом, що сприяє впровадженню нових технологій, створенню інноваційних продуктів та забезпеченню сталого розвитку. Однак, через високий рівень підприємницького ризику та нестабільну економічну ситуацію, що ускладнюється воєнними діями в Україні, доступ до банківського фінансування для таких підприємств стає дедалі складнішим. Багато підприємств стикаються з обмеженнями у залученні кредитних ресурсів через недостатню гарантійну спроможність, нестачу ліквідних активів та обмежений доступ до державних або міжнародних програм підтримки. Це обумовлює необхідність створення комплексної системи фінансової підтримки, яка б включала адаптовані банківські продукти, партнерство з інвестиційними фондами, використання сучасних технологій і механізмів венчурного фінансування.

На сьогоднішній день питання фінансування інноваційних проєктів МСБ потребує активної участі не лише банків, а й держави, міжнародних організацій та самих підприємців. Співпраця між цими учасниками дозволить створити сприятливе середовище для розвитку інновацій, знизити фінансові ризики та сприяти економічному зростанню країни навіть у складних умовах. Таким чином, дослідження проблем банківського фінансування інноваційних проєктів МСБ, визначення бар'єрів доступу до фінансування та розробка рекомендацій для їх подолання є надзвичайно актуальними та важливими для забезпечення сталого розвитку економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням банківського фінансування інноваційних проєктів МСБ займалось багато дослідників. Так, у праці [1] акцентується увага на викликах та перспективах інноваційно-



інвестиційного розвитку підприємств у повоєнний період. Автори вказують на значення фінансування для МСБ, але зазначають, що недостатня доступність банківських ресурсів залишається перешкодою. Зокрема, запропоновано створення нових фінансових механізмів. У статті [2] висвітлено доступ МСБ до фінансування в умовах сучасної економіки. Розглянуто міжнародний досвід та роль банків у підтримці інноваційної діяльності. Автори зазначають, що співпраця між банками та МСБ часто ускладнюється через високі вимоги до позичальників. Вовчак О. і Андрейків Т. [3] аналізують роль банківського сектору у фінансовому забезпеченні економічного відновлення України. Наголошено на важливості банківських програм, зокрема спеціальних кредитних ліній для МСБ. Зроблено акцент на потребі в адаптації фінансових інструментів до умов відновлення. Сіренко Н. М. і Боднар О. А. [6] розглядають проектне фінансування як альтернативу традиційному банківському кредитуванню. Акцент зроблено на можливості його використання для підтримки інноваційних проектів МСБ. Коваль К. і Стеченко О. [7] аналізують інноваційно орієнтований розвиток МСБ. Вказано на потребу в залученні банківського фінансування для впровадження інновацій, але недостатня увага приділяється механізмам його залучення У робот [8] розглянуто світовий досвід фінансування інноваційного малого бізнесу. Наголошується, що ефективна участь банків у фінансуванні залежить від наявності сприятливих умов, зокрема державної підтримки. У статті [9] досліджено доступність фінансових ресурсів для МСБ. Вказано, що банківське фінансування є важливим, але для інноваційного МСБ воно залишається важкодоступним через ризики. Berdar M., Yaremko-Hladun R. [10] пропонують модель інноваційно-інвестиційного розвитку для МСБ в Україні. Вказано, що банківські установи мають ключову роль у фінансуванні інновацій, але необхідна інтеграція із державними програмами. У праці [11] розглядається облік фінансування інноваційної діяльності підприємств. Автори підкреслюють необхідність прозорого управління фінансовими ресурсами, зокрема банківськими кредитами, для інноваційних проектів. У роботі [12] досліджено альтернативні форми фінансування для МСБ. Автори пропонують розглянути венчурне фінансування та лізинг як доповнення до банківських кредитів. Зянько В. і Крива С. [13] зосереджують увагу на проблемах інноваційної діяльності малих підприємств у перехідній економіці. При цьому банківське фінансування розглядається як один із можливих інструментів.

Таким чином, науковцями ідентифіковано основні проблеми доступу МСБ до банківського фінансування (високі ризики, недостатня кількість інструментів); визначено необхідність державної підтримки та адаптації фінансових механізмів; розглянуто світовий досвід і можливості для його адаптації в Україні. Подальших досліджень потребує: конкретизація механізмів залучення банківського фінансування для інновацій; аналіз впливу внутрішніх і зовнішніх

факторів на доступність фінансування; надання практичних прикладів успішних проектів МСБ.

Мета статті. Метою статті є аналіз ролі банків у розвитку інновацій, зокрема в контексті підтримки малого та середнього бізнесу у реалізації інноваційних ідей та проєктів. Передбачається виявлення основних перешкод, з якими стикаються МСБ при отриманні банківського фінансування для інноваційних ініціатив, а також визначення нових можливостей для співпраці між банками та інноваційними компаніями. Стаття також має на меті запропонувати конкретні заходи щодо покращення доступу МСБ до фінансування, розробки нових фінансових інструментів та стимулювання активнішої участі банків у фінансуванні інновацій. Основне завдання полягає у детальному розкритті ролі банків у підтримці та розвитку інноваційних підприємств у секторі малого та середнього бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Сучасний соціально-економічний стан України характеризується безпрецедентними викликами, що істотно впливають на функціонування підприємницького сектору. Трансформаційні процеси в економіці вимагають від суб'єктів господарювання стрімкої адаптації до нових операційних умов. Згідно з емпіричними даними, 19% підприємств здійснили релокацію, переважно зі східних регіонів країни. З них 72% перемістили свою діяльність у межах України, тоді як 11% обрали транскордонну релокацію [1].

Воєнний стан спричинив значне погіршення інвестиційного клімату, що призвело до суттєвого скорочення інноваційних проєктів у секторі малого та середнього бізнесу (МСБ). В умовах переорієнтації державних ресурсів на оборонні потреби понад 40% суб'єктів МСБ припинили свою діяльність. За таких обставин керівництво підприємств змушене концентруватися на забезпеченні базового рівня операційної діяльності, відкладаючи інноваційний розвиток на другий план.

Незважаючи на складні економічні умови, банківський сектор демонструє свою стратегічну роль у підтримці фінансової стабільності держави. Банківські установи продовжують виконувати функцію акумуляції та перерозподілу фінансових ресурсів, спрямовуючи їх на інвестиційні проєкти в різних секторах економіки, підтримку підприємництва, забезпечення оборонних потреб та задоволення фінансових потреб фізичних і юридичних осіб [3].

У 2024 р. економіка України продемонструвала значну стійкість. Попри суттєві виклики, країна досягла несподівано позитивної економічної динаміки. За оцінками Національного банку України, зростання реального ВВП становило 4% за рік, що істотно перевищило початкові прогнози.

З огляду на наявні виклики, пріоритетним завданням є формування сприятливого інноваційно-інвестиційного середовища, яке стимулюватиме розвиток інноваційного сектору в Україні та сприятиме післявоєнному відновленню. Для



реалізації цієї мети необхідно подолати низку перешкод, що обмежують потенціал та конкурентоспроможність вітчизняного малого та середнього бізнесу. Одним із ключових завдань є забезпечення доступу інноваційних підприємств до фінансових ресурсів через державні програми підтримки, які передбачають надання грантів, пільгових кредитів та венчурного капіталу.

Банківський сектор відіграє визначальну роль у підтримці малого та середнього бізнесу (МСБ), зокрема у впровадженні інноваційних проєктів. МСБ має унікальну можливість впроваджувати різноманітні інноваційні підходи та технології для посилення своїх конкурентних позицій на ринку. Концентрація на інноваціях та розробці нових продуктів, що відповідають ринковому попиту та мають конкурентні переваги, дозволяє МСБ освоювати нові ринкові ніші та розширювати клієнтську базу. Водночас поточний стан інноваційно-інвестиційного середовища в Україні залишається складним і потребує системного вдосконалення.

Банківське фінансування інноваційних проєктів МСБ набуває особливої актуальності, оскільки банки залишаються основним джерелом фінансування для більшості підприємств, особливо в сегменті МСБ. Вони забезпечують кредитування, лізингові послуги та інші фінансові інструменти, необхідні для реалізації інноваційних проєктів. У контексті вдосконалення механізмів фінансування доцільно проаналізувати міжнародний досвід банківської підтримки інноваційних проєктів МСБ та розробити відповідні рекомендації з урахуванням сучасних умов.

Світові банківські системи функціонують в умовах обмеженого фінансування. Спостерігається тенденція до зниження кредитних ризиків у сфері підтримки малого бізнесу та відповідного попиту. Європейські країни впровадили зміни в системі оподаткування доданої вартості та механізмах фінансування, а також розробили європейський статут для малих підприємств.

Визначальною умовою ефективного функціонування ринку інновацій є капіталізація нематеріальних активів, створених у процесі інтелектуальної діяльності. Міжнародний досвід демонструє механізми переходу до інноваційної економіки через системне фінансування інноваційного малого бізнесу. Японія у 1960-х роках стала піонером у капіталізації нематеріальних активів підприємств через ринок інтелектуальної власності, зокрема шляхом придбання технологій за кордоном. У 1990-х роках США вдосконалили та успішно адаптували японський досвід. Наразі більшість розвинених країн впроваджують механізми капіталізації нематеріальних активів, що підлягають амортизації. Показовим прикладом ефективного розвитку бізнесу на основі комерціалізації інтелектуальної власності є досвід Китаю, зокрема промисловий парк у місті Сучжоу.

Європейська економічна спільнота створила єдиний внутрішній ринок та забезпечує функціонування монетарного, економічного та політичного союзу

країн-учасниць. У всіх державах-членах ЄС діє розгалужена мережа організацій з підтримки малого бізнесу, що фінансується державним і приватним секторами. Координована діяльність національних та наднаціональних органів щодо сприяння розвитку малого та середнього бізнесу в ЄС передбачає фінансове стимулювання інноваційного розвитку малого бізнесу з використанням оптимальних джерел та інструментів фінансування. ЄС, маючи бюджет понад мільярд євро для фінансових інструментів та інноваційних програм, планує спростити доступ до фінансування для 300-400 тисяч малих та середніх підприємств.

У Бельгії інноваційні процеси підтримуються через так звану кластерну політику. Відповідно до федерального законодавства, малі підприємства, залучені до інноваційної діяльності, можуть скористатися зменшенням податкових зобов'язань, яке сягає до 100%. У Фландрії законодавство про інвестиції передбачає виділення коштів на передачу технологій, що здійснюється через університети та науково-дослідні інститути.

Велика Британія має значний досвід у забезпеченні державних гарантій за банківськими позиками. Держава гарантує повернення 70% позик, виданих фірмам венчурного капіталу, компенсує до 50% інноваційних витрат і надає субсидії малим інноваційним підприємствам. У країні функціонує розгалужена мережа з понад 325 бізнес-інкубаторів, які координуються спеціалізованим офісом. Ці інкубатори надають широкий спектр послуг: від створення компаній і лізингових операцій до консалтингу, фінансового й юридичного супроводу, а також послуг із працевлаштування. Основні напрями інновацій у Великій Британії охоплюють медичні технології, відновлювану енергетику, наноелектроніку, захист інфраструктури зв'язку, біотехнології, інтелектуальні системи управління та екологічний менеджмент. Значна увага приділяється розвитку і просуванню високотехнологічних екологічних послуг на глобальному ринку.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), до складу якого входять понад 60 країн-членів, активно сприяє підтримці інноваційного малого бізнесу. Банк займається зміцненням фінансових установ і систем, а також розробкою інфраструктури, необхідної для розвитку малого бізнесу в країнах Європейського Союзу, Центральної та Східної Європи, а також за її межами. Завдяки розгалуженій мережі регіональних офісів і широкому арсеналу фінансових інструментів, ЄБРР надає пряме фінансування малим і середнім підприємствам, зокрема із застосуванням механізмів управління банківськими кредитними ризиками.

В Україні банки пропонують різноманітні фінансові послуги для реалізації інноваційних проєктів малих і середніх підприємств. Ці послуги включають кредити на поповнення обігових коштів, інвестиційні позики для реалізації проєктів і модернізації, а також можливості рефінансування раніше отриманих

кредитів. Додатково надаються консультаційні послуги з фінансового планування та управління ризиками проєктів [4].

У 2020 р. була затверджена Державна програма «Доступні кредити 5-7-9%», спрямована на стимулювання інвестиційної діяльності, створення нових робочих місць та підтримку стартапів шляхом надання пільгових кредитів [5]. Перші суттєві зміни в програмі відбулися під час кризи, спричиненої пандемією COVID-19, коли багато підприємств зіткнулися з труднощами у продовженні своєї діяльності. Для забезпечення фінансової стійкості бізнесу в рамках програми були введені два нові типи кредитів: антикризові кредити для поповнення ліквідності та кредити для рефінансування, що надавалися за ставкою 0%.

З початком повномасштабного вторгнення програма зазнала ще значніших змін. По-перше, було розширено підтримку аграрних виробників, запроваджено окремий напрямок програми — фінансування посівних робіт. По-друге, додано окремий напрямок для кредитування, спрямований на подолання наслідків війни, включаючи відновлення виробничих потужностей (так звані «антивоєнні цілі» за класифікацією Фонду розвитку підприємництва, який адмініструє програму). У 2022 р. програму поширили на торговельні мережі, а у 2023 р. — на енергетичні компанії. Таким чином, програма трансформувалася з інструменту підтримки малого бізнесу у механізм кредитування для широкого кола підприємств.

Інновації є ключовим чинником економічного зростання малого та середнього бізнесу (МСБ). Завдяки новим ідеям і технологіям створюються нові продукти, послуги та робочі місця. МСБ традиційно вирізняється високою активністю в інноваційній діяльності, однак часто стикається з браком фінансових ресурсів для реалізації своїх задумів. У сучасному світі, що характеризується швидкими змінами, конкурентоспроможність підприємств залежить від їхньої здатності адаптуватися до нових умов і впроваджувати інновації. Без належного фінансування МСБ не здатний ефективно конкурувати з великими корпораціями.

Розвиток інноваційних проєктів у секторі МСБ сприяє диверсифікації економіки, зменшуючи залежність від традиційних галузей. Інновації також допомагають вирішувати важливі соціальні проблеми, зокрема у сфері охорони здоров'я, освіти та енергоефективності. Для успішної адаптації бізнесу до сучасних реалій необхідно регулярно аналізувати всі бізнес-процеси та вчасно впроваджувати зміни. Завдяки впровадженню інновацій бізнес покращує свої продукти й послуги, підвищує ефективність процесів, скорочує витрати та збільшує обсяги продажів.

Підтримка інноваційних проєктів МСБ також сприяє досягненню цілей сталого розвитку.

У статті «Проєктне фінансування» Н. Сіренко та О. Боднар [6] зазначають, що система фінансового забезпечення діяльності суб'єктів МСБ має враховувати

як кількісний, так і якісний аспекти розвитку підприємств. Це можливо завдяки врахуванню особливостей фінансово-кредитного забезпечення та цілей підприємств: підтримки поточної діяльності або інвестиційно-інноваційного розвитку. Своєчасно отримані інвестиції можуть стати значним поштовхом для розвитку конкретного підприємства. Інвестиції є основою економічного зростання, яке забезпечує збільшення обсягів виробництва. До основних напрямів фінансової підтримки МСБ належать як забезпечення їх функціонування, так і стимулювання інвестиційно-інноваційного розвитку.

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що цілі діяльності МСБ класифікують на два основні напрями:

1. Просте відтворення, що включає утримання досягнутих ринкових позицій, забезпечення безперебійного виробничого процесу;

2. Розширене відтворення, що передбачає експансію, збільшення обсягів виробництва, реалізації та прибутку, освоєння нових територій, а також впровадження нових видів діяльності та продукції.

Метою фінансування є: забезпечення безперебійного функціонування МСБ і розширення обсягів діяльності, включаючи зростання активів і доходів.

Підприємства малого бізнесу повинні постійно адаптуватися до змін у бізнес-середовищі, виробничих технологіях і потребах споживачів. У цьому контексті інвестиційно-інноваційний розвиток виступає ключовою умовою їх виживання та розвитку [6].

Банки, які фінансують інноваційні проєкти МСБ, переслідують такі цілі:

- Потенціал зростання: інноваційні проєкти характеризуються високим потенціалом зростання, що може забезпечити значний дохід у майбутньому.
- Диверсифікація портфеля: інвестування в різноманітні інноваційні проєкти зменшує ризики, пов’язані із залежністю від традиційних секторів.
- Соціальна відповідальність: підтримка інновацій сприяє економічному розвитку та створенню нових робочих місць.
- Конкурентна перевага: активне фінансування інновацій допомагає банкам залучати нових клієнтів і покращувати свою репутацію.

Для фінансування інноваційних проєктів МСБ банки використовують такі інструменти: кредити, лізингові послуги, факторинг, венчурне фінансування, банківські гарантії.

Основні виклики для банківського фінансування інноваційних проєктів МСБ включають: високий рівень ризику, недостатність інформації, значні витрати на оцінку проєктів, регуляторні обмеження.

Подальші дослідження повинні зосереджуватися на аналізі фінансових інструментів і програм, які банки пропонують для розвитку МСБ. Зокрема:

- спеціальні кредитні програми з низькими відсотковими ставками та тривалим терміном повернення для фінансування інноваційних проєктів;



- лізинг обладнання та технологій, необхідних для реалізації інновацій;
- факторинг для швидкого фінансування дебіторської заборгованості, що дозволяє підприємствам отримувати ресурси для розвитку;
- інвестування у перспективні стартапи та інноваційні проєкти;
- надання банківських гарантій для зміцнення довіри партнерів до МСБ;
- допомога у розробці бізнес-планів, які відповідають вимогам інвесторів і кредиторів;
- юридичні консультації з питань інтелектуальної власності, договірного права та інших аспектів;
- проведення маркетингових досліджень для оцінки ринкового потенціалу та розробки стратегій;
- створення партнерських мереж із іншими банками, інвесторами, акселераторами та інкубаторами для спільного фінансування та розвитку інноваційних проєктів.

Серед ключових переваг підтримки МСБ банківськими установами варто виокремити створення нових робочих місць, стимулювання розвитку новітніх технологій, збільшення обсягів податкових надходжень та сприяння соціальній відповідальності.

Нові можливості для співпраці між банками та інноваційними компаніями можуть бути реалізовані за допомогою таких підходів:

1. Венчурні фонди: банки можуть засновувати власні венчурні фонди або співпрацювати з уже існуючими для фінансування проєктів на ранніх стадіях розвитку інноваційних компаній.

2. Акселератори та інкубатори: участь у роботі акселераторів і інкубаторів дає змогу банкам ідентифікувати перспективні проєкти та надавати їм фінансову, консультаційну та іншу підтримку.

3. Кредитні лінії для інноваційних проєктів: розробка гнучких кредитних програм для фінансування інноваційних ініціатив.

4. Гарантійні програми: запровадження механізмів зниження кредитних ризиків для банків через гарантії для інноваційних компаній.

5. Платформи для краудфандингу: співпраця з платформами краудфандингу для залучення додаткового фінансування на розвиток інноваційних ідей.

Для досягнення ефективного розвитку МСБ важливо також розвивати міжнародну співпрацю, яка включає: залучення іноземних інвестицій, участь у міжнародних програмах підтримки МСБ, обмін досвідом із закордонними партнерами. Ефективність цих заходів залежить від низки чинників, таких як загальний економічний стан країни, рівень розвитку фінансового сектору, а також готовність підприємців до впровадження змін та адаптації до сучасних умов.

Стратегія розвитку фінансування інноваційних проєктів МСБ в Україні може бути побудована на основі SWOT-аналізу, що дозволить виявити сильні та

слабкі сторони, можливості й загрози. Для цього необхідно враховувати специфіку воєнного стану та його вплив на бізнес-середовище (табл. 1).

Аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників у табл. 1 дозволяє запропонувати наступні стратегічні підходи до фінансування МСБ банківським сектором:

- Розробка спеціалізованих продуктів для фінансування інновацій, що відповідають потребам МСБ у різних галузях.
- Інтеграція в інноваційну екосистему, включаючи партнерства з венчурними фондами, акселераторами, інкубаторами та науковими установами.
- Інвестиції в розвиток компетенцій співробітників банків, зокрема в напрямах аналізу інноваційних проектів та роботи з ризиковими активами.
- Використання сучасних технологій, таких як автоматизація процесів кредитування, аналітика великих даних для оцінки ризиків та потенціалу інноваційних проектів.

Таблиця 1

SWOT-аналіз банківського фінансування інноваційних проектів МСБ під час війни в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Посилення ролі інновацій. 2. Зростання цифрової трансформації. 3. Державна підтримка. 4. Гнучкість банків.	1. Високий рівень ризику: 2. Обмежені фінансові ресурси банків: 3. Брак досвіду у фінансуванні інновацій. 4. Бюрократичні бар'єри.
Можливості	Загрози
1. Міжнародна співпраця. 2. Нові ринки. 3. Розвиток венчурного фінансування. 4. Співпраця з науковими установами.	1. Політична нестабільність. 2. Економічна криза. 3. Конкуренція з боку інших країн. 4. Зміна технологічних трендів.

Примітка: побудовано авторами

Висновки. Війна в Україні суттєво вплинула на МСБ, змусивши багато підприємств призупинити діяльність через руйнування, проблеми з логістикою та втратою ринків збуту. Попри це, українські підприємці демонструють високу стійкість і здатність адаптуватися до складних умов.

Для відновлення і розвитку МСБ необхідна комплексна підтримка, зокрема: державна підтримка (створення грантових програм для інноваційних проектів, зниження податкового навантаження для банків, які кредитують МСБ, та встановлення обов'язкових квот на фінансування малого бізнесу); міжнародна співпраця (залучення іноземних інвестицій, участь у міжнародних програмах підтримки та обмін досвідом із країнами з розвиненою економікою); банківська участь (забезпечення фінансування, консультаційної підтримки, спрощення процедур кредитування та розробка нових фінансових продуктів).



Пропозиції щодо покращення доступу МСБ до банківського фінансування включають: зменшення адміністративного навантаження на бізнес; запровадження податкових пільг для банків, які фінансують інноваційні проекти; створення державних венчурних фондів для підтримки перспективних стартапів.

Міжнародний досвід показує, що ефективне фінансування інноваційного МСБ ґрунтується на капіталізації нематеріальних активів, що сприяє переходу до розвиненої економіки. Провідні країни світу, такі як США, Японія, Китай, Німеччина, Франція та Велика Британія, ефективно впроваджують фінансову підтримку інноваційного МСБ, що стимулює економічне зростання через розвиток інтелектуальної власності, новітніх технологій та наукових досліджень.

Співпраця між банками та інноваційними компаніями має значний взаємовигідний потенціал: банки отримують доступ до перспективних проектів, а МСБ – фінансування, необхідне для розвитку. Для цього банківському сектору потрібно адаптуватися, розробляючи нові продукти та активно співпрацюючи з іншими учасниками інноваційного ринку.

Література:

1. Berdar, M., Kot, L., Martyniuk, L., Yevtushevska, O., & Sapachuk, Yu. (2024). Challenges and prospects of innovation and investment development of enterprises in the post-war period. *Economics of Development*, 23(2), 27–37. DOI: 10.57111/econ/2.2024.27.

2. Vlassas, I., Kallandranis, C., & Anastasiou, D. (2023). Innovative Activity and Access to Finance of SMEs: Views and Agenda. *Theoretical Economics Letters*, 13, 59–83. DOI: 10.4236/tel.2023.131004.

3. Вовчак, О., & Андрейків, Т. (2024). Посилення ролі банківського сектору в системі фінансового забезпечення повоєнного економічного відновлення України. *Траєкторія розвитку бізнесу, управління та права в умовах глобальних ризиків: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції* Доступно: https://kumr.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/TRAYEKTORIYA_ROZVYTKU_BIZNESU_UPRAVLINNYA_TA_PRAVA_V_UMOVAH_GLOBALNYH_RYZYKIV.pdf.

4. Які програми доступу до фінансування для МСП є в Україні? В чому відмінності? Дія.Бізнес. [Електронний ресурс]. Доступно: https://business.diia.gov.ua/finance/handbook/yaki_programi_dostupu_do_finansuvannya_dlya_msp_e_v_ukrayini_v_chomu_vidminnosti.

5. Корнилюк, А., & Корнилюк, Р. (2024). Державна програма підтримки бізнесу «Доступні кредити 5-7-9%»: у пошуках оптимального дизайну. Укрінформ. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3836803-derzavna-programa-pidtrimki-biznesu-dostupni-krediti-579-u-posukah-optimalnogo-dizajnu.html.

6. Сіренко, Н. М., & Боднар, О. А. (2023). Проєктне фінансування:курс лекцій. Доступно: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3605/1/Proektne_finansuvannia.pdf.

7. Коваль, К., & Стеченко, О. (2024). Інноваційно орієнтований розвиток бізнес-процесів на малих підприємствах. *Проблеми і перспективи економіки та управління*, 2(38), 69–78. DOI: https://doi.org/10.25140/2411-5215-2024-2(38)-69-78.

8. Shuba, B., & Sotskyi, A. (2019). World experience in financing innovative small businesses. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(1), 239–244. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-239-244.

9. Ланда, В., Левченко, Є., & Мироненко, О. (2024). Доступність фінансових ресурсів для українського бізнесу. *Центр економічної стратегії*. [Електронний ресурс]. Доступно: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/fin-result-1-dostup-do-finansuvannya-msp-1.pdf.

10. Berdar, M., & Yaremko-Hladun, R. (2024). Innovation and Investment Model for the Development of Small and Medium-Sized Businesses in Ukraine. *Journal's Issue*. DOI: https://doi.org/10.14505/tpref.v15.2(30).02.

11. Кучеренко, Т. Є., Ратушна, О. П., & Мельник, Л. Ю. (2019). Облік фінансування інноваційної діяльності підприємства. *Облік і фінанси*, 1, 35-43. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2019_1_7 .

12. Гавриш, О., Зозульов, О., & Гавриш, Ю. (2022). Альтернативні форми фінансування малого та середнього бізнесу в Україні: можливості та перспективи. *Економіка та суспільство*, (35). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-50 .

13. Зянько, В., & Крива, С. (2011). Особливості інноваційної діяльності малих підприємств у перехідній економіці. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. Доступно: https://fk.vntu.edu.ua/images/documents/vpi_2011_5.pdf .

References

1. Berdar, M., Kot, L., Martyniuk, L., Yevtushevska, O., & Sapachuk, Yu. (2024). Challenges and prospects of innovation and investment development of enterprises in the post-war period. *Economics of Development*, 23(2), 27-37. Retrieved from: https://doi.org/10.57111/econ/2.2024.27.

2. Vlassas, I. , Kallandranis, C. & Anastasiou, D. (2023) Innovative Activity and Access to Finance of SMEs: Views and Agenda. *Theoretical Economics Letters*, 13, 59-83. doi: 10.4236/tel.2023.131004.

3. Vovchak, O., & Andreikiv, T. (2024). Posylennia roli bankivskoho sektoru v systemi finansovoho zabezpechennia povoiennoho ekonomichnoho vidnovlennia Ukrainy [Strengthening the role of the banking sector in the financial support system for Ukraine's post-war economic recovery]. *Traiektoriia rozvytku biznesu, upravlinnia ta prava v umovakh hlobalnykh ryzykiv: zbirnyk tez mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii - The Trajectory of Business, Management, and Law Development in the Context of Global Risks: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.* Retrieved from: https://kumr.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/TRAYEKTORIYA_ROZVYTKU_BIZNESU_UPRAVLINNYA_TA_PRAVA_V_UMOVAH_GLOBALNYH_RYZYKIV.pdf [in Ukrainian].

4. Yaki prohramy dostupu do finansuvannia dlia MSP ye v Ukraini? V chomu vidminnosti? [What financing programs are available for SMEs in Ukraine? What are the differences?] *Diia.Biznes - Diia.Business.* Retrieved from https://business.diia.gov.ua/finance/handbook/yaki_programi_dostupu_do_finansuvannya_dlya_msp_e_v_ukrayini_v_chomu_vidminnosti [in Ukrainian].

5. Kornyliuk, A., & Kornyliuk, R. (2024) Derzhavna prohrama pidtrymky biznesu «Dostupni kredyty 5-7-9%»: u poshukakh optymalnoho dyzainu. [State Business Support Program "Affordable Loans 5-7-9%": In Search of the Optimal Design.]. *Ukrinform - Ukrinform*. Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3836803-derzavna-programa-pidtrimki-biznesu-dostupni-krediti-579-u-posukah-optimalnogo-dizajnu.html [in Ukrainian].

6. Sirenko, N. M., & Bodnar, O. A. (2023). Proiektne finansuvannia: kurs lektsii [Project Financing: A Course of Lectures.] Retrieved from: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3605/1/Proektne_finansuvannia.pdf [in Ukrainian].

7. Koval, K. ., & Stechenko, O., (2024). Innovatsiino oriientovanyi rozvytok biznes-protsesiv na malykh pidpryiemstvakh [Innovation-oriented development of business processes at small enterprises]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia - Problems and Perspectives of Economics and Management*. 2 (38), 69–78. DOI: https://doi.org/10.25140/2411-5215-2024-2(38)-69-78 [in Ukrainian].

8. Shuba, B., & Sotskyi, A. (2019). World experience in financing innovative small businesses. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(1), 239-244. Retrieved from https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-239-244

9. Landa, V., Levchenko, Ye., & Myronenko, O., (2024). Dostupnist finansovykh resursiv dlia ukrainskoho biznesu. Tsentr ekonomichnoi stratehii [Availability of Financial Resources for Ukrainian Business]. Retrieved from: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/fin-result-1-dostup-do-finansuvannya-msp-1.pdf [in Ukrainian].

10. Berdar, M., & Yaremko-Hladun, R., (2024). Innovation and Investment Model for the Development of Small and Medium-Sized Businesses in Ukraine. *Journals Issue*. Retrieved from: https://.doi.org/10.14505/tpref.v15.2(30).02

11. Kucherenko, T. Ye., Ratushna, O. P., & Melnyk, L. Yu. (2019). Oblik finansuvannia innovatsiinoi diial'nosti pidpryiemstva [Accounting for Innovation Activity Financing of an Enterprise]. *Oblik i finansy - Accounting and Finance*, 1, 35-43. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2019_1_7 [in Ukrainian].

12. Havrysh, O., Zozulov, O., & Havrysh, Yu. (2022). Alternatyvni formy finansuvannia maloho ta serednoho biznesu v Ukraini: mozhlyvosti ta perspektyvy [Alternative forms of financing for small and medium-sized businesses in ukraine: opportunities and prospects]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and Society*, (35). Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-50 [in Ukrainian].

13. Zianko, V., & Kryva, S., (2011). Osoblyvosti innovatsiinoi diialnosti malykh pidpryiemstv u perekhidnii ekonomitsi [Features of Innovation Activity in Small Enterprises in a Transitional Economy]. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu* - Bulletin of Vinnytsia National Technical University. Retrieved from: https://fk.vntu.edu.ua/images/documents/vpi_2011_5.pdf [in Ukrainian].

УДК 338.2

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-92-100

Іоанно Владислав Валерійович підприємець у сфері маркетингу та IT, https://orcid.org/0009-0000-9612-323X

Шевченко Євген Вікторович аспірант, кафедра економічної кібернетики, Сумський державний університет, https://orcid.org/0009-0003-9586-349X

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФІНАНСОВІЙ СИСТЕМІ: НОВІ ГОРИЗОНТИ ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Інноваційні підходи до трансформації бізнесу в умовах активного розвитку цифрової економіки вимагає трансферу сучасних інформаційних технологій (IT). Зокрема, використання штучного інтелекту (ШІ) в фінансовому середовищі володіє векторністю інтенсифікації економічного ефекту та ефективної реалізації бізнес-потенціалу, вдосконаленню внутрішніх та зовнішніх комунікаційних стратегій, інклюзивності та інтеграції. Метою дослідження є аналіз потенціалу інструментарію ШІ в контексті трансформації фінансових операцій та системи управління ресурсами для інтенсивного розвитку підприємств. У дослідженні охарактеризовано можливості ШІ у фінансовій сфері, зокрема –пріоритетність віддалених платежів та відкритого банкінгу, аналіз фінансових даних, цифрова ідентифікація, попередження ризиків шахрайства, автоматизація рутинних процесів, розвиток фінтех-компаній, активне управління цифровим фінансовим середовищем. Проаналізовано можливості ШІ в контексті розвитку фінансової інклюзивності. Обґрунтовано, що алгоритми ШІ можуть ефективно ідентифікувати шахрайські дії та ризики фінансової злочинності, що підвищує рівень безпеки транзакцій. Доведено, що впровадження інструментарію штучного інтелекту вбачається ключовим чинником апгрейду фінансового сектору в контексті ефективності, доступності, безпеки та інноваційності. Встановлено, що ШІ стимулює розробку нових фінансових продуктів та послуг, з-поміж яких –інтелектуальне управління ризиками, персоналізовані інвестиційні рекомендації, інноваційні платіжні рішення. У подальших наукових розвідках в межах даної проблематики необхідно дослідити проблематику захисту конфіденційної інформації.

Ключові слова: штучний інтелект, фінансова система, IT-технології, фінансові операції, управління ресурсним потенціалом, фінансова інклюзія, цифровізація бізнес-процесів.

Ioanno Vladyslav Valeriyovych An entrepreneur in the field of marketing and IT, https://orcid.org/0009-0000-9612-323X



Shevchenko Yevhen Viktorovych Postgraduate student, Economic Cybernetics Department, Sumy State Univercity, https://orcid.org/0009-0003-9586-349X

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FINANCIAL SYSTEM: NEW HORIZONS FOR ENTERPRISES

Abstract. Innovative approaches to business transformation in the context of active development of the digital economy require the transfer of modern information technologies (IT). In particular, the use of artificial intelligence (AI) in the financial environment has the vectority of intensifying the economic effect and effective implementation of business potential, improving internal and external communication strategies, inclusiveness and integration. The purpose of the study is to analyze the potential of AI tools in the context of transforming financial operations and resource management systems for intensive development of enterprises. The study characterizes the capabilities of AI in the financial sector, in particular - the priority of remote payments and open banking, financial data analysis, digital identification, fraud risk prevention, automation of routine processes, development of fintech companies, active management of the digital financial environment. The capabilities of AI in the context of developing financial inclusion are analyzed. Aspects of inclusiveness and financial security against the background of IT transformation of business are investigated. It is substantiated that AI algorithms can effectively identify fraudulent actions and financial crime risks, which increases the level of transaction security. It is proven that the implementation of artificial intelligence tools is seen as a key factor in upgrading the financial sector in the context of efficiency, accessibility, security and innovation. It is established that AI stimulates the development of new financial products and services, including intelligent risk management, personalized investment recommendations, innovative payment solutions. In further scientific research within this area, it is necessary to investigate the issue of protecting confidential information against the background of the active integration of AI into the system of financial transactions.

Keywords: artificial intelligence, financial system, IT technologies, financial operations, resource potential management, financial inclusion, digitalization of business processes.

Постановка проблеми. Сьогоднішній рівень розвитку економічної сфери діяльності вимагає трансферу інструментів IT-оптимізації бізнес-процесів та фінансової безпеки. Трансформація фінансових операцій, при цьому, надає динамізму бізнес-середовищу та вимагає ретельної уваги, зокрема – в контексті використання штучного інтелекту.

Інтеграція елементів ШІ в цифровій фінансовій сфері розширює можливості для підвищення рівня інклюзивності, безпеки, доступності та іннова-

ційності останньої. Дієва концепція трансферу ШІ до бізнес-сектору повинна сприяти стійкості фінансових інституцій, стимулювати інвестиційну діяльність, гарантувати належний рівень безпеки фінансових операцій.

Імплементація технологій ШІ до фінансової системи дозволяє приймати ефективні управлінські рішення на підґрунті оптимального адаптаційного реагування в умовах ринкової динаміки та забезпечення нових конкурентних можливостей для бізнесу. І першочергова роль у цьому відводитиметься саме інструментарію ШІ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика апгрейду бізнес-процесів у контексті використання цифрового інструментарію досліджується низкою сучасних дослідників. Зокрема, В. Зянько, Т. Нечипоренко [1], О. Карій та ін. [2], Н. Козій, О. Синиця [3], O. Maslyhan та ін. [4], N. Moșteanu [5], М. Тарасюк, О. Кощєєв [6] аналізують інституціональне підґрунтя та концептуальні засади цифрової трансформації фінансових операцій та інклюзії.

Дослідниками І. Бородкіна [7], A. Demir та ін. [8], J. Sahut та ін. [9] виокремлено напрямки впливу ІТ-апгрейду фінансової сфери на ефективність інвестиційної та фінансової інклюзії. Низкою авторів, у тому числі, M. Soltanifar та ін. [10] аналізуються аспекти розвитку кіберзахисту за посередництвом технологій ШІ, що знаходять вираження у автоматизації управління рахунками, обробки транзакцій, аналізі фінансових даних.

На продовження, I. Handayani, R. Agustina [11], A. Ghezzi, A. Cavallo [12] вбачають у ІТ-технологіях та фінтех-розвитку драйвери розвитку бізнесу в кризових умовах соціально-економічної невизначеності.

Водночас, спостерігається певна фрагментарність щодо визначення ролі технологій ШІ у фінансовому секторі, щодасть змогу глибше зрозуміти поточні процеси, своєчасно ідентифікувати ключові виклики та адаптувати стратегії подальшого розвитку фінансових технологій.

Метою статті є аналіз потенціалу інструментарію ШІ в контексті трансформації фінансових операцій та системи управління ресурсами для інтенсивного розвитку підприємств.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект на сьогодні, переважно, використовують для швидкої обробки та аналізу значних обсягів інформації з великою точністю. Цифровізація рутинних облікових процесів дозволяє підприємствам реалізувати успішний перехід до мережі дистанційних офісів, зменшити витратність бізнесу та підвищити конкурентоспроможність [13].

Сучасний етап цифрової оптимізації фінансової системи можна характеризувати за показниками обсягу міжнародних переказів, динаміки загального рівня оцифрування платіжних операцій, розвитку національних та міжнародних платіжних систем. Як репрезентує офіційна статистична інформація [14], наростає тенденція трансферу фінансових операцій у цифровий контекст (рис. 1).

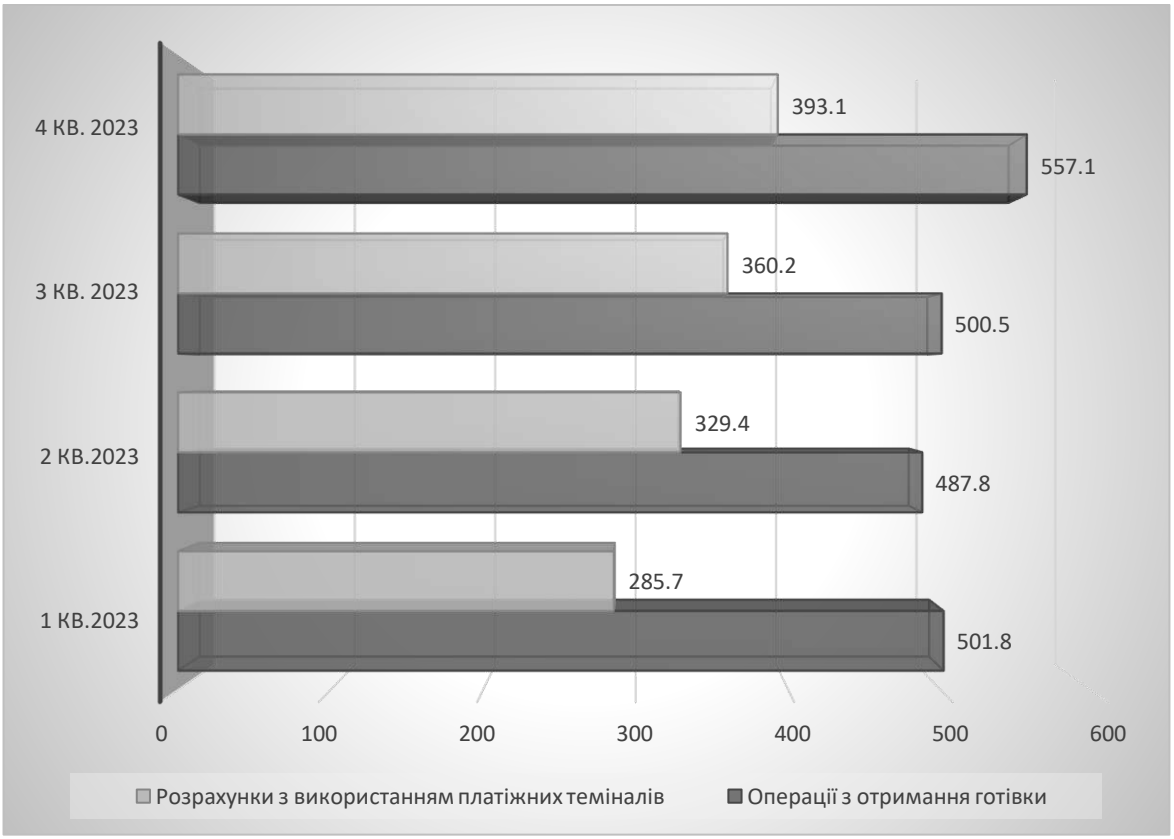


Рис.1. Безготівкові фінансові операції в Україні, млн. шт.
Джерело – узагальнено авторами на основі [14]

Цифровізація фінансової сфери передбачає підвищення рівня цифрової компетентності суспільства, повсюдну інтеграцію мобільних фінансових додатків та фінансового онлайн-інструментарію. Водночас, практика акумуляції інформації на цифрових платформах визначає кібербезпеку як першочергову проблему, що вимагає надійних рішень у контексті а ідентифікації загроз на основі штучного інтелекту, що забезпечує ефективність та оперативність дій.

Компоненти цифрового фінансового середовища в Україні на сьогодні представлені наступними категоріями із застосуванням потенціалу ШІ:

- цифрові платіжні інструменти;
- фінтех-компанії, стартапи та інноваційні підприємства;
- відкритий банкінг;
- е-ідентифікація (електронні підписи, BankID, MobileID);
- регуляторні технології (RegTech);
- інфраструктурне забезпечення (платіжні системи, системи електронного документообігу, хмарні технології тощо).

Доцільно звернути увагу на потенціал інструментів FINTECH, що тісно пов’язаний із формуванням та розвитком інноваційних платіжних систем [6].

Розширення сфери застосування відкритого банкінгу є результатом впровадження концепції, що дозволяє третім особам (фінтех-компаніям) отримувати доступ до фінансових даних клієнтів банку за їх згодою через API (Application Programming Interface). Окреслені зміни стимулюють конкуренцію на ринку та призводять до появи нових інноваційних продуктів [2].

Як свідчать сучасні інформативні дані, технології фінтех в Україні сконцентровані, переважно, на API, чат-ботах, хмарних сервісах та інструментарію ШІ (рис.2).

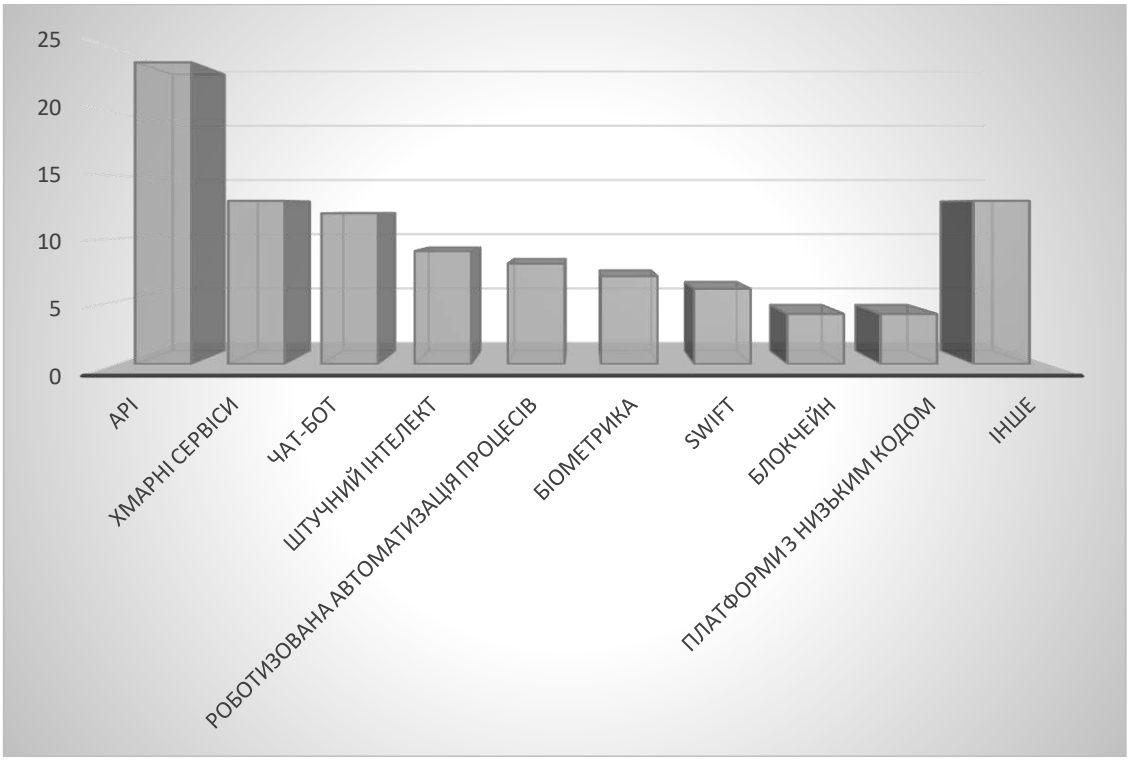


Рис.2. Структура Fintech в Україні, станом на 2023 р., % від загального обсягу
Джерело – узагальнено авторами на основі [15]

Аналізуючи рис.2, варто зауважити, що фінтех-рішення більш адаптивні і технологічні.

Розвиток можливостей для розвитку сучасних підприємств в цифровому середовищі з залученням потенціалу ШІ, також, передбачає:

- використання Інтернету речей (IoT), що дозволяє збирати та аналізувати дані в реальному часі з мережі пристроїв;
- розвиток персоналізації;
- аналіз «великих даних» та інтеграцію гібридних хмарних технологій;
- впровадження технології блокчейн, з метою забезпечення надійності, прозорості та безпеки фінансових транзакцій (табл.1).

Таблиця 1.

Напрямки використання технологій ШІ у фінансовій діяльності сучасних підприємств

Напрямок	Особливості
Цифрова інклюзія	Трансфер до фінансової системи інноваційних цифрових платіжних систем, фінансових мобільних додатків, вільний доступ населення до широкого спектру фінансових послуг та продуктів, які надаються стабільно та відповідально
Інтернет речей (IoT)	Удосконалення процесів управління виробництвом та ресурсокористуванням
Блокчейн	Забезпечення надійності, прозорості та безпеки фінансових транзакцій
«Великі дані»	Відстеження динаміки фінансових операцій, стратегічне прогнозування
Персоналізація	Адаптація цифрових засобів під конкретну фінансову потребу із максимальним захистом індивідуальних інтересів
Кібербезпека	Захист цифрового фінансового середовища, попередження ризиків для персональних даних та конфіденційної фінансової інформації
Хмарні технології	Доступ до великого обсягу інформації для гнучкості та безпеки

Джерело – розробка авторів

Враховуючи постійний розвиток технологічних, сервісних та інфраструктурних основ цифрового фінансового середовища за посередництвом ШІ, відбуваються трансформації в контексті розширення використання відкритого банкінгу, зростання популярності дистанційних платежів, популяризації мобільного банкінгу та цифрових гаманців, збільшення частки безготівкових транзакцій, попередження ризиків шахрайства, підвищеної уваги до кібербезпеки [7]. Зазначене свідчить про тенденцію до зменшення використання готівки на користь миттєвих та безготівкових фінансових операцій, часто інтегрованих з іншими послугами.

У контексті перспективного розвитку підприємств, ШІ, як очевидно, формує потенціал підвищення прибутковості та зменшення витрат, раціонального використання ресурсного потенціалу та інноваційного поступу. Тим більше, концепція Індустрії 4.0 реалізовує інноваційний потенціал для модернізації фінансового аналізу саме із залученням спектру цифрових інструментів [10].

Створення єдиного інформаційного фінансового простору підприємства дає можливість відстеження у режимі реального часу, цифровізації документообігу, ефективного контролінгу [8]. Водночас, цифрова інклюзія в сфері фінансів дозволяє знизити обсяг обігових фізичних готівкових грошей, що сприяє зниженню загального рівня інфляції.

Інноваційні підходи до цифрової трансформації фінансової системи в контексті гарантій безпеки та розвитку фінансової інклюзії за допомогою

інструментарію ШІ повинні передбачати розширення грантових програм для розвитку підприємницьких ініціатив у даному напрямку, підвищення рівня фінансової грамотності населення, стимулювання розвитку інноваційних стартапів.

Висновки. Цифрова трансформація фінансових операцій надає динамізму бізнес-середовищу та вимагає ретельної уваги, зокрема – в контексті використання штучного інтелекту. Інтеграція елементів ШІ в цифровій фінансовій сфері розширює можливості для підвищення рівня інклюзивності, безпеки, доступності та інноваційності останньої.

Можливості ШІ у фінансовій сфері знаходять практичне вираження у віддалених платежах та відкритому банкінгу, аналізі фінансових даних, цифровій ідентифікації, попередженні ризиків шахрайства, автоматизації рутинних процесів, розвитку фінтех-компаній, активному управлінні цифровим фінансовим середовищем. Серед функціоналу ШІ, також, розвиток фінансової інклюзивності та фінансової безпеки, ідентифікація шахрайських дій та ризиків фінансової злочинності, стимулює розробку нових фінансових продуктів та послуг, інтелектуальне управління ризиками, персоналізовані інвестиційні рекомендації, інноваційні платіжні рішення.

Доведено, що впровадження інструментарію штучного інтелекту вбачається ключовим чинником апгрейду фінансового сектору в контексті ефективності, доступності, безпеки та інноваційності. У подальших наукових розвідках необхідно дослідити проблематику фінансових ризиків в контексті використання ШІ.

Література:

1. Зянько В., Нечипоренко Т. Штучний інтелект у фінансовому секторі України: драйвер розвитку та фактор модернізації. *Innovation and Sustainability*. 2023. № 3. С. 6–21.

2. Карій О.І., Лемішовська О.С., Воськало Н.М. Обліково-аналітичний інструментарій в управлінні ризиками і забезпеченнями капіталу комерційного підприємства. *Причорноморські економічні студії*. 2021. № 65. С. 104–111.

3. Козій Н.С., Синиця О. О. Інфраструктура фінансового ринку України в умовах цифрової економіки. *Економічний простір*. 2020. № 154. С. 156–160.

4. Maslyhan O., Liba N., Korolovych O., Vovchenko O., Kvasnytska R. Modelling the Performance of the Financial Market. *Economic Affairs*. 2022. № 67(04). P. 631-642.

5. Moșteanu N. R. International Financial Markets face to face with Artificial Intelligence and Digital Era. *Theoretical and Applied Economics*. 2019. № 3. P. 123−134.

6. Тарасюк М.В., Кощеєв О.О. Інновації в глобальній цифровій фінансовій сфері: оцінка трансформацій. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2017. Вип. 131. С. 94–110.

7. Бородкіна І. Л. Цифрова грамотність як фактор реформування вищої школи. *Молодий учений*. 2017. Вип. 8(48). С. 395-399.

8. Demir A., Pesqué-Cela V., Altunbas Y., Murinde V. Fintech, financial inclusion and income inequality: a quantile regression approach. *The European Journal of Finance*. 2022. №28(1). P. 86-107. https://doi.org/10.1080/1351847X.2020.1772335

9. Sahut J. M., Iandoli L., Teulon F. The age of digital entrepreneurship. *Small Business Economics*. 2021. №56(3). P. 1159-1169. https://doi.org/10.1007/s11187-019-00260-8

10. Soltanifar M., Hughes M., Göcke L. Digital entrepreneurship: Impact on business and society. *Springer Nature*. 2021. URL: https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/47272

11. Handayani I., Agustina R. Starting a digital business: Being a millennial entrepreneur innovating. *Startupreneur Business Digital* (SABDA Journal). 2022. №1(2). P. 126-133. https://journal.pandawan.id/sabda/article/view/113

12. Ghezzi A., Cavallo A. Agile business model innovation in digital entrepreneurship: Lean startup approaches. *Journal of business research*. 2020. №110. P. 519-537. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.06.013

13. Steininger D. M., Kathryn Brohman M., Block J. H. Digital entrepreneurship: What is new if anything? *Business & Information Systems Engineering*. 2022. №64(1). P. 1-14. https://doi.org/10.1007/s12599-021-00741-9

14. Картковий ринок. 2023. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua

15. Український каталог фінтех-компаній. 2023. Українська асоціація фінтех та інноваційних компаній (УАФІК). URL: https://fintechua.org/fintech-catalog-2023

References:

1. Zianko, V., & Nechyporenko, T. (2023). Shtuchnyi intelekt u finansovomu sektori Ukrainy: draiver rozvytku ta faktor modernizatsii [Artificial Intelligence in the Financial Sector of Ukraine: a Driver of Development and a Factor of Modernization]. *Innovation and Sustainability*, 3, 6–21. [in Ukrainian].

2. Karii, O.I., Lemishovska, O.S., & Voskalo, N.M. (2021). Oblikovo-analitychnyi instrumentarii v upravlinni ryzykamy i zabezpechenniamy kapitalu komertsiinoho pidpryiemstva [Accounting and analytical tools in the management of risks and capital collateral of a commercial enterprise]. *Prychornomorski ekonomichni studii - Black Sea Economic Research*, 65, 104–111. [in Ukrainian].

3. Kozii, N.S., & Synytsia, O. O. (2020). Infrastruktura finansovoho rynku Ukrainy v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Infrastructure of the financial market of Ukraine in the conditions of the digital economy]. *Ekonomichnyi prostir - Economic space*, 154, 156–160. [in Ukrainian].

4. Maslyhan, O., Liba, N., Korolovych, O., Vovchenko, O., & Kvasnytska, R. (2022). Modelling the Performance of the Financial Market. *Economic Affair*s, 67(04), 631-642.

5. Moșteanu, N. R. (2019). International Financial Markets face to face with Artificial Intelligence and Digital Era. *Theoretical and Applied Economics*, 3, 123−134.

6. Tarasiuk, M.V., & Koshcheiev, O.O. (2017). Innovatsii v hlobalnii tsyfrovii finansovii sferi: otsinka transformatsii [Innovations in the global digital financial sector: assessment of transformations]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn - Current problems of international relations*, 131, 94–110. [in Ukrainian]

7. Borodkina, I. L. (2017). Tsyfrova hramotnist′ yak faktor reformuvannya vyshchoyi shkol [Digital literacy as a factor in higher education reform]. *Molodyy vchenyy - Young scientist*, 8(48), 395–399. [in Ukrainian]

8. Demir, A., Pesqué-Cela, V., Altunbas, Y., & Murinde, V. (2022). Fintech, financial inclusion and income inequality: a quantile regression approach. *The European Journal of Finance*, 28(1), 86-107. https://doi.org/10.1080/1351847X.2020.1772335

9. Sahut, J. M., Iandoli, L., & Teulon, F. (2021). The age of digital entrepreneurship. *Small Business Economics*, 56(3), 1159-1169. https://doi.org/10.1007/s11187-019-00260-8

10. Soltanifar, M., Hughes, M., & Göcke, L. (2021). Digital entrepreneurship: Impact on business and society. *Springer Nature*. https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/47272

11. Handayani, I., & Agustina, R. (2022). Starting a digital business: Being a millennial entrepreneur innovating. *Startupreneur Business Digital (SABDA Journal)*, 1(2), 126-133. https://journal.pandawan.id/sabda/article/view/113

12. Ghezzi, A., & Cavallo, A. (2020). Agile business model innovation in digital entrepreneurship: Lean startup approaches. *Journal of business research*, 110, 519-537. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.06.013

13. Steininger, D. M., Kathryn Brohman, M., & Block, J. H. (2022). Digital entrepreneurship: What is new if anything? *Business & Information Systems Engineering*, 64(1), 1-14. https://doi.org/10.1007/s12599-021-00741-9

14. Kartkovyy rynok (2023). [Card market]. National Bank of Ukraine - Natsional′nyy bank Ukrayiny. Retrieved from: https://bank.gov.ua [in Ukrainian].

15. Ukrayins′kyy kataloh fintekh-kompaniy [Ukrainian catalog of fintech companies]. (2023). Ukrainian Association of Fintech and Innovation Companies (UAFIC) - Ukrayins′ka asotsiatsiya fintekh ta innovatsiynykh kompaniy (UAFIK). Retrieved from: https://fintechua.org/fintech-catalog-2023 [in Ukrainian].

УДК 338.488

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-101-113

Лещук Галина Василівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку і оподаткування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 255-99-84, https://orcid.org/0000-0003-1625-1536

Кузьмін Тетяна Леонідівна, доктор філософії PhD, асистент кафедри обліку і оподаткування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (098) 761-16-16, https://orcid.org/0000-0003-4601-1226

Кубарич Тарас Володимирович аспірант кафедри економічної кібернетики, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (063) 457-77-99, https://orcid.org/0009-0000-7251-9010

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННІ ЗАКЛАДІВ ХАРЧУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті проаналізовано особливості функціонування вітчизняних закладів харчування в умовах воєнного стану, зокрема за напрямом тимчасового розміщення й організації харчування встановлено вагоме зниження їх кількості у 2022 році та відносне їх збільшення у 2023 році; зменшення вдвічі місцевих одиниць за напрямом діяльності із забезпечення стравами та напоями загалом по Україні у 2022 році. Акцентовано увагу на викликах, котрі сьогодні постають перед суспільством та ті, котрі докорінно змінять заклади харчування у недалекому майбутньому. Встановлено, що відбувається негативна тенденція у фінансових результатах до оподаткування закладів тимчасового розміщення і організації харчування, а саме рекордний рівень збитку суб'єктів господарювання тимчасового розміщення і організації харчування у 2022 році за весь період від 2010 року. Проведено порівняння індексу споживчих цін на послуги ресторанів та готелів щодо індексу інфляції по країні, що в цілому обґрунтовує зростання собівартості закупівель й високі ціни на послуги ресторанних підприємств. Проаналізовано кількість ресторанів за виручкою у 2023 році, що дозволило встановити лідерів та аутсайдерів в регіональному розрізі. Згруповано основні тенденції та фактори впливу на функціонування вітчизняних закладів харчування, що дозволило встановити одну із вагомих проблем у короткостроковій перспективі - дефіцит кваліфікованого кадрового потенціалу,

який найскладніше відновлюється у часовій перспективі. Обґрунтовано, що зміна індексу інфляції країни та індексу споживчих цін на послуги ресторанів, зниження рівня доходів населення, підвищення рівня безробіття, значні обсяги міграції кваліфікованого персоналу зумовлюють посилення песимістичних сценаріїв функціонування закладів харчування в умовах воєнного стану. Виокремлено та запропоновано напрями підвищення ефективності та розвитку вітчизняних закладів харчування в сучасних умовах, які повинні ґрунтуватись на засадах автоматизації та діджиталізації шляхом імплементації автоматизованого цифрового меню та технологій самообслуговування; систем із інтерактивними сенсорними екранами; меню на основі QR-кодів та інтегрованих мобільних додатків.

Ключові слова: заклади харчування, ресторанний бізнес, динаміка, розвиток, автоматизація, воєнний стан.

Leshchuk Halyna Vasylivna Doctor of Economics, Professor, Professor of the Accounting and Taxation department, Carpathian National University named after Vasily Stefanyk, Ivano-Frankivsk, tel.: (067) 255-99-84, https://orcid.org/0000-0003-1625-1536

Kuzmin Tetiana Leonidivna PhD in Economics, Assistant of the Department of Accounting and Taxation, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (098) 761-16-16, https://orcid.org/0000-0003-4601-1226

Kubarych Taras Volodymyrovych Postgraduate of Economic Cybernetics department, Carpathian National University named after Vasily Stefanyk, Ivano-Frankivsk, tel.: (063) 457-77-99, https://orcid.org/0009-0000-7251-9010

FEATURES OF THE FUNCTIONING OF FOOD ESTABLISHMENTS UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The article analyzes the peculiarities of the functioning of domestic food establishments under martial law, particularly, in the direction of temporary accommodation and catering, a significant decrease in their number in 2022 and a relative increase in 2023 were established, as well as a halving of local units in the direction of activities to provide meals and drinks in general in Ukraine in 2022. The attention was focused on the challenges facing society today and those that would radically change food establishments shortly. It has been determined that there was a negative trend in the financial results before the taxation of institutions of temporary accommodation and catering establishments, namely a record level of losses to those business entities in 2022 for the entire period from 2010. A comparison of the consumer price index for restaurant and hotel services concerning the inflation indices in the country, which generally justifies the increase in the cost of purchases and high



prices for restaurant services has been carried out too. The number of restaurants by revenue in 2023 was analyzed which allowed to establish leaders and outsiders in a regional context. The main trends and factors influencing the functioning of domestic food establishments were grouped which made it possible to establish one of the significant problems in the short term – the shortage of qualified personnel potential and that is the most difficult to restore in the time perspective term. It was substantiated that changes in the inflation indices of the country and the consumer price index for restaurant services, a decrease in the level of population incomes, an increase in the unemployment rate, and a significant migration of qualified personnel led to the strengthening of pessimistic scenarios for the functioning of food establishments under martial law. The directions for improving the efficiency and development of domestic food establishments in modern conditions have been identified and proposed, which should be based on the principles of automation and digitalization through the implementation of an automated digital menu and self-service technologies, systems with interactive touch screens, menus based on QR codes and integrated mobile applications.

Keywords: food establishments, restaurant business, dynamics, development, automation, martial law.

Постановка проблеми. Аналіз сучасних тенденцій розвитку ресторанного господарства в Україні свідчить про складні економічні, соціальні та політичні умови, при цьому даний сектор продовжує активно розвиватись попри постковідний період та воєнний стан. Розглядаючи перспективи та виклики, які стоять перед закладами харчування, доцільно визначити, що незважаючи на всі труднощі та нестабільність, вони адаптовуються до змін у суспільстві, впроваджують інновації, здійснюють інвестування. Слід також відмітити, що навіть під час дії воєнного стану в Україні підприємці сфери ресторанного бізнесу активно здійснювали пошук шляхів для розвитку свого напряму діяльності, як приклад волонтерство. Проте, доцільно відмітити, що для закладів харчування на сучасному етапі вкрай важливими є місце розташування підприємства, його інфраструктурне забезпечення, сервісне обслуговування, висока якість продукції та послуг, що в загальному підсумку формує особливі ознаки і відмінності пропозицій в сфері ресторанного господарства, позитив-ному іміджу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від початку військового вторгнення чимало вітчизняних науковців присвятили свою увагу вивченню основних проблем та викликів, з якими зіштовхнулася вітчизняні заклади харчування та ресторанна галузь, зокрема: Ковальчук Т.Г. [10], Кучечук Л. В., Подлепіна П. О. [11], Кошова Б. [2], Гузар У.Є., Левчук А.В. [9], Світлична В.Ю., Кравцова С.В. [13], Мітяєва Т., Горішевський П. [5] та інші.

Переважна більшість наукових поглядів та висновків експертів у даній галузі свідчить про те, що ресторанні заклади України до початку військових

подій лютого 2022 року активно розширювали свою діяльність, здійснюючи мультиплікативний ефект на інші сектори економіки, сприяли економічному розвитку на мікро- та макрорівнях. Збройна агресія рф нанесла істотний удар функціонуванню всіх сфер вітчизняної економіки, зокрема й ресторанного бізнесу. Активні військові дії, постійні повітряні тривоги, міграція населення, страх за власне життя практично перекреслили можливість нормальної роботи закладів ресторанного бізнесу [1].

Від так питання дослідження особливостей функціонування закладів харчування в умовах воєнного стану постають надзвичайно актуальними, оскільки практично щодня відбуваються зміни економічно-соціального, політичного, податкового, інфляційного, військового характеру і при цьому не завжди позитивні для бізнесу. Саме тому вітчизняні заклади харчування повинні бути адаптивними та мобільними як ніколи до цих викликів сучасності.

Мета статті – дослідження особливостей функціонування закладів харчування в умовах воєнного стану із виокремленням проблемних аспектів та можливих шляхів підвищення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. Сучасний ресторанний бізнес переживає чи не найбільш турбулентний період свого розвитку. Проаналізуємо виклики, котрі сьогодні постають перед суспільством та ті, котрі докорінно змінять ресторанний бізнес у недалекому майбутньому.

1. Автоматизація та діджіталізація охопила всі сфери діяльності людини і ресторанний бізнес не є винятком. Ринок висококваліфікованих кухарів стає все меншим, адже з початком війни багато наших співгромадян виїхало закордон.

2. «Зворотній зв'язок» сьогодні із клієнтом є більш важливий ніж коли небудь. Контроль за відгуками і відповідальність менеджерів за згладжування «гострих кутів» стали сьогодні роботою з надважким завданням, адже не можливо задовольнити вимоги всіх клієнтів однаково.

3. Екологізація меню, або «берем курс на ЕКО». Все більше людей починає надавати перевагу здоровій та корисній їжі.

4. Маркування меню. У США, Європі «просунуті» ресторани пропагують маркування харчової цінності страв, котрі вони пропонують. Прописання кількості білків, вуглеводнів, жирів у стравах стає звичним явищем.

5. Збільшення конкурентного тиску із сторони супермаркетів, бакалійних магазинів. Сьогодні великі мережеві супермаркети, котрі спеціалізувались переважно на реалізації продуктів харчування (Albert Heijn, Aldi, Deka, Jumbo, Costco), одягу та аксесуарів домашнього інтер'єру (Vrom Dresman (V&D), HEMA (H&M), будівельних та супутніх речей для дому (IKEA) і т.п. створюють свої ресторанні заклади, котрі працюють за спрощеною процедурою обслуговування, а саме «шведський стіл».

6. Поширення глобальної кухні. Сьогодні все більший інтерес виникає у людей у приготуванні та споживанні їди глобальної та етнічної кухні. Це змішує диверсифікувати ресторани своє меню.



7. Помолодшання цільової аудиторії (ера міленіалів). Сьогодні учні шкіл спокійно можуть замовити собі доставку їди до школи, дому, приміщення де вони перебувають. Так зване покоління «Z» самостійно приймає рішення що їсти та де їсти.

8. Соціальні мережі та інтернет. Сьогодні оператори ресторанів особливу увагу приділяють присутності їх бізнесу у соціальних мережах, поширення інформації у засобах масової інформації, котрі сьогодні різко перейшли у мережу Інтернет. Підписка новин у You Tube, Instagram, Twitter, Viber стають дедалі важливішими ніж новини по телебаченню.

Сьогодні для входу у ресторанний бізнес існують найнижчі бар'єри входу. Навіть великі мережі не в стані конкурувати з маленькими закладами харчування, і це означає, що такі всесвітньовідомі McDonalds, Starbucks, KFC та багато інших може зникнути з ринку. Так ми сьогодні спостерігаємо, що McDonalds запускає новий тренд доставки своєї продукції додому. Це означає, що ринок суттєво змінився. Потреби людей сьогодні – це простота замовлення, здорова їжа (екологічно чисті та здорові продукти), швидкість доставки, великий вибір страв, присутність на ринку (в основному у соцмережах), наявність ресторану у смартфоні (можливість замовлення, доставки та оплати через смартфон) [2].

Для глибинного аналізу сучасного стану функціонування та розвитку закладів харчування необхідно розглянути, як змінилась кількість закладів даної сфери під впливом кризових умов воєнного стану.

Аналізуючи кількість місцевих одиниць за регіонами та за видами економічної діяльності протягом 2020−2023 роки за напрямком тимчасового розміщення й організації харчування (табл. 1) слід відмітити вагоме зниження їх кількості у 2022 році та відносне відновлення у 2023 році. При цьому аналіз місцевих одиниць за напрямом діяльності із забезпечення стравами та напоями загалом по Україні у 2022 році скоротилась вдвічі.

Окрім цього, слід відмітити, що у 2022 році близько 7 тис. закладів закрились, близько 2 тис. закладів відкрились в 2023 році (переважно на Заході) та падіння ринку у Харківській, Миколаївській, Запорізькій та Донецькій областях [3].

Станом на 2023 р. найбільша кількість закладів із забезпечення стравами та напоями зосереджена в таких регіонах:

м. Київ і Київська область (1427+269);
Львівська область (522);
Одеська область (322);
Дніпропетровська область (292);
Харківська область (248);
Полтавська область (157);
Закарпатська область (133);
Івано-Франківська область (123).

Таким чином у наведених вище 8 регіонах України зосереджено 3493 закладів ресторанного господарства, що складає 76% від всієї їх кількості в країні.

Аналіз обсягу реалізованих послуг закладами тимчасового розміщування та харчування за останні п'ять років свідчить про значні коливання у діяльності цього сектора. Отже, навіть в умовах карантинних обмежень сектор виявив стійкість до нових умов та викликів ринкового середовища (зростання близько 61,5%), проте у 2022 році через початок повномасштабного вторгнення, обсяг реалізованих послуг різко скоротився майже вдвічі, а частка фізичних осіб-підприємців впала до 6,7% [5].

Таблиця 1.

Кількість місцевих одиниць за регіонами та за видами економічної діяльності за 2020–2023 роки

	Тимчасове розміщування й організація харчування, од.				**Діяльність із забезпечення стравами та напоями, од.**			
	2020	**2021**	**2022**	**2023**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Україна	8994	8463	5447	6184	6641	6266	3933	4596
Вінницька область	124	123	99	108	93	96	75	86
Волинська область	140	144	110	116	102	104	85	88
Дніпропетровська область	520	522	402	433	354	362	266	292
Донецька область	263	218	56	43	155	134	27	21
Житомирська область	119	103	79	75	93	82	65	61
Закарпатська область	225	216	164	178	142	139	102	111
Запорізька область	466	456	200	205	251	253	116	133
Івано - Франківська область	227	221	167	190	147	143	106	123
Київська область	438	405	281	357	336	312	206	269
Кіровоградська область	137	130	104	106	99	96	73	75
Луганська область	59	53	2	1	42	38	1	1
Львівська область	883	823	608	707	692	650	444	522
Миколаївська область	289	247	127	142	145	125	59	64
Одеська область	808	720	478	542	501	438	279	322
Полтавська область	273	254	186	197	214	204	142	157
Рівненська область	111	108	77	90	91	87	58	70
Сумська область	144	157	130	132	124	135	112	118
Тернопільська область	100	95	63	75	89	82	51	61
Харківська область	604	555	283	307	493	450	224	248
Херсонська область	269	242	53	36	150	130	17	13
Хмельницька область	143	152	122	133	106	109	81	89
Черкаська область	159	153	122	132	97	93	75	83
Чернівецька область	107	102	78	87	89	84	62	67
Чернігівська область	159	156	94	106	136	132	84	95
м. Київ	2227	2108	1362	1686	1900	1788	1123	1427

Сформовано на основі даних Держаної служби статистики [4]



При цьому відбувається негативна тенденція у фінансових результатах до оподаткування закладів тимчасового розміщення і організації харчування. Зокрема, у 2022 році частка підприємств, які одержали збиток становила 44,2 млн. грн. (табл. 2). За період 2010-2022 рр. збиток суб'єктів господарювання тимчасового розміщення і організації харчування досягнув рекордного рівня – 10058,9 млн. грн.

Загалом вітчизняні ресторатори сплатили у 2023 році 4,6 мільярдів гривень податків - у 1,5 рази більше, ніж рік тому. При цьому, третину з цієї суми сплатили лише 5 мереж. 31% податкових надходжень зі згаданих 4,6 млрд грн забезпечили п'ять мереж: «Макдональдс», «Енотека гудвайн», «Форпоінт Україна», «WOG кафе» та Salateira. Також «WOG кафе» сплатив найбільше податку на прибуток, а «Макдональдс» - податку на додану вартість [6].

Таблиця 2.

Фінансові результати до оподаткування за видами економічної діяльності - тимчасове розміщування й організація харчування, млн. грн.

	2010	**2015**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
фінансовий результат (сальдо)	-548,1	-70194,4	4648,0	-4440,9	5347,2	-8594,7
прибуток	619,8	771,4	6205,9	2059,2	7002,7	1464,2
збиток	1167,9	7865,8	1557,9	6500,1	1655,5	10058,9
частка підприємств, які одержали збиток	42,7	28,1	29,1	40,9	36,3	44,2

Сформовано на основі даних Держаної служби статистики [4]

Негативний вплив на діяльність закладів харчування можна також побачити аналізуючи індекси споживчих цін на товари та послуги (табл. 3). Зокрема, якщо проаналізувати січень 2019-2023 рр. індекс споживчих цін на послуги ресторанів та готелів становив у 2023 р. 101,7% - найбільший показник за аналізовані періоди. При цьому індекс інфляції у січні 2023 р. становив 100,8%, що є нижчим за індекс споживчих цін ресторанів та готелів. Безсумнівно це свідчить про зростання собівартості закупівель, високі ціни на послуги ресторанних підприємств тощо.

Таблиця 3.

Індекси споживчих цін на товари та послуги - ресторани та готелі (ІСЦ) / індекс інфляції (ІІ) (до попереднього місяця)

	Січень		**Лютий**		**Березень**		**Квітень**	
	ІСЦ	**ІІ**	**ІСЦ**	**ІІ**	**ІСЦ**	**ІІ**	**ІСЦ**	**ІІ**
2023	**101,7**	**100,8**	**100,8**	**100,7**	**101,6**	**100,9**	**100,9**	**101,0**
2022	**100,0**	**101,3**	**100,9**	**101,6**	**101,0**	**100,8**	**101,4**	**100,8**
2021	**100,4**	**101,3**	**101,7**	**101,0**	**100,5**	**101,7**	**100,4**	**100,7**
2020	**100,7**	**100,2**	**100,5**	**99,7**	**100,0**	**104,5**	**100,0**	**103,1**
2019	**100,9**	**101,0**	**100,2**	**100,5**	**100,2**	**101,5**	**101,0**	**100,2**

Сформовано на основі даних Держаної служби статистики [4]

Індекс споживчих цін на продукти харчування у цілому у грудні 2024 склав 102,80%. Порівняно з попереднім місяцем ціни в середньому зросли на 2,80%. В листопаді 2024 індекс цін на продукти харчування відносно попереднього місяця складав 106,31%, тобто ми можемо спостерігати доволі негативну тенденцію зростання цін на продукти харчування.

Оцінюючи кількість ресторанів за виручкою у 2023 році, доцільно відмітити лідируючі позиції м. Києва 15070 од., що беззаперечно пов'язано із платоспроможністю споживачів у даному регіоні попри постійні повітряні тривоги, високий рівень військової небезпеки (рис. 1).

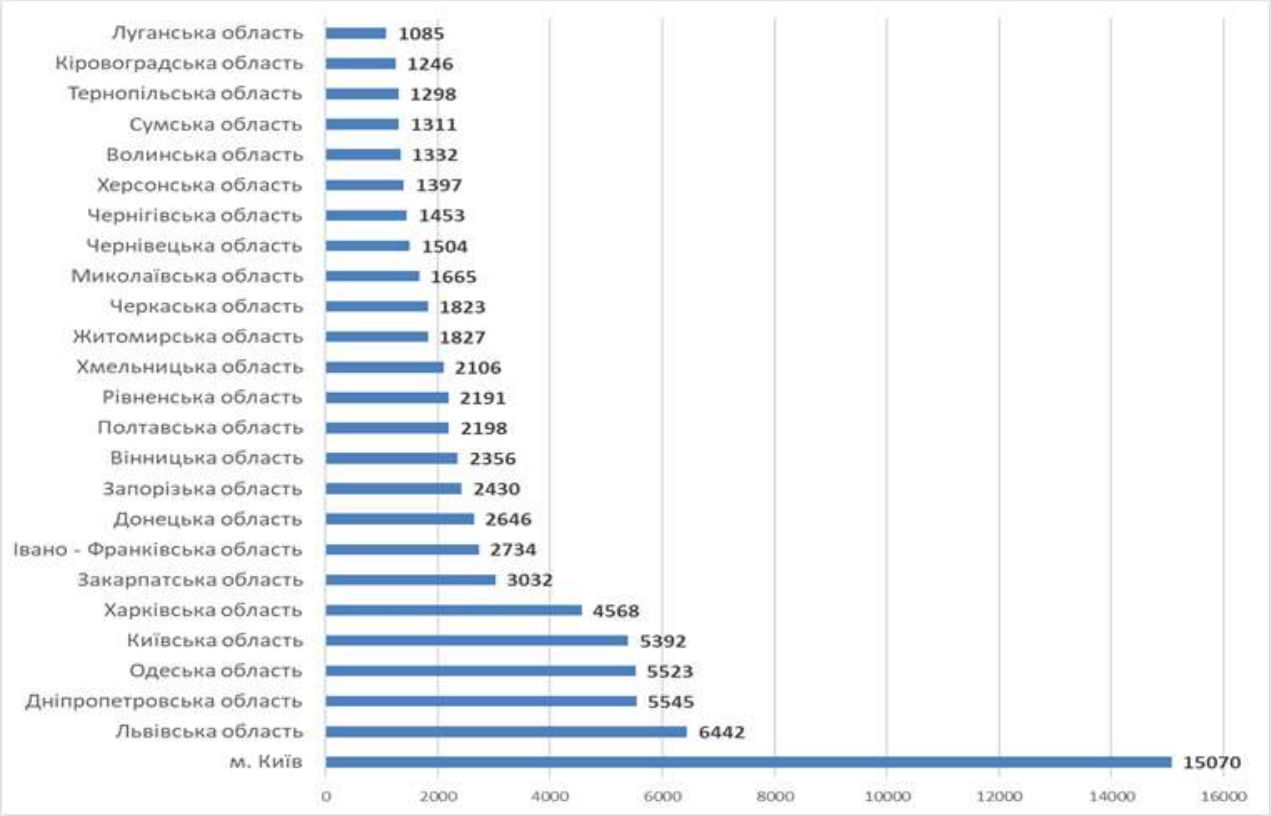


Рис. 1. Кількість ресторанів за виручкою 2023 р.
Сформовано на основі даних [7]

При цьому на першому місці за обсягом виручки є підприємство з іноземними інвестиціями «Макдональдс Юкрейн ЛТД»: 12946955000 грн. у 2023 р. (відносний приріст виручки за рік становив 297%); 3262791000 грн. – 2022 р. (відносний приріст виручки за рік становив від'ємне значення -71%); 11093306000 грн. (відносний приріст виручки за рік становив 41%) [7]. Слід відмітити, що відносний приріст виручки за 2023 рік «Макдональдс Юкрейн ЛТД» становив рекордний рівень, а саме 297%, що не є характерним для жодного закладу харчування в Україні. Аутсайдерами за кількістю ресторанів за



виручкою є регіони наближені до зон активних бойових дій, проте таким областям як Тернопільська (1298 од.) та Волинська (1332 од.) слід більше уваги приділяти на місцевому рівні щодо підтримки та розвитку ресторанного бізнесу.

На основі проведеного аналізу функціонування вітчизняних закладів харчування доцільно виокремити основні тенденції та фактори впливу, а саме:

І. Війна та активні бойові дії; кадрові проблеми (кількість та якість); обмеження через комендантську годину; стан енергетичної системи України; інфляція [3].

ІІ. Обстріли та повітряні тривоги; перебої електропостачання; комендантська година; мобілізаційні заходи; інфляція; дефіцит кваліфікованих кадрів; необхідність пошуку нових постачальників та логістичних ланцюжків; погіршення умов співпраці з дистриб'юторами [8].

ІІІ. Дефіцит персоналу через міграцію або мобілізацію; зменшення виручки через скорочення кількості гостей – у середньому на 50% від довоєнної; подорожчання або недоступність деяких продуктів та відповідно – скорочення страв у меню; неактуальність низки форматів – корпоративних вечірок, днів народження, дитячих свят тощо; значне скорочення попиту на послуги кейтерингу; скорочення часу роботи ресторанів через комендантську годину, що зумовило значні втрати на найприбутковішу складову ресторанного бізнесу – вечері. Ресторатори сьогодні із впевненістю заявляють, що більшість із закладів ресторанного господарства витримають удар, навіть попри безпрецедентність кризи. Безповоротно підуть з ринку тільки ті ресторани, які мають проросійську спрямованість і ті, які мають у складі засновників громадян росії [9].

ІV. Діяльність готельно-ресторанного бізнесу в Україні стримують такі чинники, як некомпетентність персоналу, недосконала програма забезпечення та відсутність системи захисту інформації, незадовільний рівень комунікацій, невідповідність екологічним та санітарним нормам, неефективне ціноутворення, наявність дефіциту або понаднормових залишків ресурсів, відсутність іміджевих заходів, часті зміни законодавства, адміністративний тиск. Окрім того, економічно-політична нестабільність, обмеження платоспроможності населення, недосконала податкова система вплинули на зниження конкурентоспроможності закладів готельної індустрії в країні [10].

Від так основними перспективами розвитку ринку ресторанного господарства України може бути:

І. Розробка універсальних мобільних застосунків з функціями попереднього замовлення, бонусної програми та трекінгу на шляху адресного слідування; збільшення Інтернет-продажів за рахунок упровадження таких рекламних інструментів, як просування власного сайту в пошуковій мережі Google та використання контекстної реклами, банерна реклама та ремаркетинг, підтримка сторінок у соціальних мережах і співпраця із блогерами, журналістами, крити-

ками, лідерами думок; удосконалення організації території ресторану шляхом відкриття або вдосконалення обладнання літнього майданчику закладу; організація чітко налагодженої роботи з передачі замовлень через вікно видачі; наявність власної служби доставки замовлень тощо [11].

II. Автоматизовані цифрові меню та технології самообслуговування; доповнена реальність (AR) і віртуальна реальність (VR); Роботизовані кухні; AI-Power; гіперперсоналізований досвід; розумне управління ресторанами та IoT; платформи онлайн-замовлень; безконтактні та мобільні платіжні рішення; удосконалення POS-систем [12].

III. Запровадження ресторанами якісних та ефективних змін в організацію своєї діяльності, підвищення рівня та якості обслуговування, вдосконалення продукції дозволить їм задовольняти потреби постійних споживачів та залучати нових, відкривати нові сегменти ринку. Для кожного ресторанного закладу актуальним і доцільним є активне запровадження у свою діяльність наступних заходів менеджменту: кейтеринг; BTL-маркетинг (від англійського «below the line» – «під лінією») фокусується на адресній комунікації із потенційними споживачами у точках продажів чи під час особистого контакту; активне використання нейромаркетингу. Як відомо, нейромаркетинг практично вивчає реакцію споживача на рекламу («тригери») з метою виявити закономірності цих реакцій на різні види рекламних стимулів та прогнозування поведінки споживача і логіки прийняття ним рішень. Аромамаркетинг – ефективний засіб встановлення емоційного зв'язку ресторанного закладу зі споживачами [13].

Готельно-ресторанний сектор України, попри свою значущість в економіці країни, зазнав значних труднощів через різноманітні політичні, економічні та соціальні виклики. Політична нестабільність, інфляція та фінансові кризи серйозно підірвали фінансовий стан підприємств готельно-ресторанного бізнесу.

Крім того, війна спричинила припинення туристичного потоку, втрату довіри клієнтів та зменшення доходів. Зокрема, багато підприємств опинилися у зоні бойових дій і були змушені релокуватися або припинити свою діяльність. Тривалий вплив війни обумовив значне зниження обсягів реалізованих послуг у галузі. Попри ці труднощі, готельно-ресторанний сектор проявив стійкість та показав певні ознаки відновлення.

Збільшення надходжень до державного бюджету від туристичної галузі та певне покращення фінансових показників свідчать про потенційний вклад цього сектора в економіку країни. Однак, попри це, ефективне відновлення та подальший розвиток галузі вимагатимуть комплексного підходу до адаптації, а також пошуку шляхів стабілізації бізнесу в умовах невизначеності. Подальший успіх галузі залежить від здатності підприємств адаптуватися до нових реалій. Впровадження інноваційних рішень, спрямованих на забезпечення безпеки, комфорту та індивідуального підходу до кожного клієнта, є надзвичайно важливим [5].

Висновки. Отже, проведений аналіз особливостей функціонування вітчизняних закладів харчування свідчить про негативні тенденції протягом 2022 року, про що показує скорочення кількості місцевих одиниць за регіонами та за видами економічної, зниження фінансових результатів до оподаткування за видами економічної діяльності.

Окрім цього, зміна індексу інфляції країни та індексу споживчих цін на послуги ресторанів, зниження рівня доходів населення, підвищення рівня безробіття, значні обсяги міграції кваліфікованого персоналу зумовлюються посилення песимістичних сценарії функціонування закладів харчування в умовах воєнного стану.

Проте, за прогнозами експертів та науковців дана сфера діяльності є достатньо динамічною та адаптивною до викликів сучасності. Підвищення ефективності діяльності вітчизняних закладів харчування в сучасних умовах можливе за умови імлементації новітніх технологій, зокрема: автоматизованого цифрового меню та технологій самообслуговування; систем із інтерактивними сенсорними екранами, меню на основі QR-кодів та інтегрованими мобільними додатками. Особливу увагу на сучасному етапі функціонування закладів харчування необхідно приділити навчанню нового кваліфікованого персоналу, що можливе шляхом системної та комплексної співпраці із навчальними закладами. Синергія партнерства закладів харчування, навчальних закладів та органів місцевої влади становитиме у майбутньому розвиток даної сфери господарювання як важливого сектора економіки на регіональному й національному рівнях.

Література:

1. Як змінюються ресторани, щоб вижити [Електрон. ресурс] / Ритейл в Україні : сайт. Київ, 2004–2024. Режим доступу: https://uaretail.com/2022/05/yak-zminyuyutsya-restorani-shhob-vizhiti

2. Кошова Б. Сучасні виклики ресторанного бізнесу в Україні з врахуванням умов війни та вимог суспільства. *Development Service Industry Management*, (3), 2024. С. 179–183. https://doi.org/10.31891/dsim-2024-7(26)

3. Український ринок HORECA. Основні показники, проблеми та тенденції розвитку. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/13BljyT4-mrwmBaQxspatwXAVW_fk9QmH/view?pli=1

4. Державна служба статистики України. Режим доступу: http:// ukrstat.gov.ua/

5. Мітяєва Т., Горішевський П. Війна та готельно-ресторанна сфера: виклики та адаптація. *Економіка та суспільство*, 2024. №62. Режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-146

6. Годувальники України: як податки і мобілізація шматують ресторанний ринок. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: https://www.unian.ua/economics/other/kafe-i-restoran-yak-podatki-i-mobilizaciya-shmatuyut-restoranniy-rinok-12559548.html

7. Каталог компаній України. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: https://catalog.youcontrol.market/hromadske-kharchuvannia/56.10

8. Ринок кафе та ресторанів в Україні: зафіксовано зростання середнього чека на 18%. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: https://pro-consulting.ua/ua/pressroom/rinok-kafe-ta-restoraniv-v-ukrayini-zafiksovano-zrostannya-serednogo-cheka-na-18

9. Гузар У.Є., Левчук А.В. Аналіз діяльності закладів ресторанного бізнесу в Україні під час війни. *Проблеми сучасних трансформацій (Серія: економіка та управління)*, 9. 2023. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-12-01

10. Ковальчук Т.Г. Перспективи розвитку готельно-ресторанного бізнесу в Україні в умовах глобалізації світового господарства. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 23(1). С. 126–130.

11. Кучечук Л. В., Подлепіна П. О. Аналіз сучасного стану ресторанного господарства України та перспективи його розвитку в умовах пандемії COVID-19. *Бізнес Інформ*. 2021. № 9. С. 139-144. Режим доступу: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001289950

12. Інформаційні технології для ресторанів та кафе: найкращі тренди та інструменти 2025 року. [Електрон. ресурс]. Режим доступу: https://restaurant-consulting.com.ua/uk/informacijni-tehnologii-dlja-restoraniv-najkrashhi-trendi-ta-instrumenti-2025-roku

13. Світлична В.Ю., Кравцова С.В. Організаційне забезпечення застосування ефективних методів менеджменту в діяльності закладів ресторанного бізнесу. *Комунальне господарство міст*, 2024, том 2, випуск 183. С. 55-61. Режим доступу: https://doi.org/10.33042/2522-1809-2024-2-183-55-61

References:

1. UA Retail. (2022, May 3). Yak zminiuiutsia restorany, shchob vyzhyty [How restaurants are changing to survive]. Ua-Retail.com. https://ua-retail.com/2022/05/yakzminyuyutsya-restorani-shhob-vizhiti [in Ukrainian]

2. Koshova, B. (2024). Suchasni vyklyky restorannoho biznesu v Ukraini z vrakhuvanniam umov viiny ta vymoh suspilstva [Current challenges of the restaurant business in Ukraine taking into account the conditions of war and requirement of society]. Development Service Industry Management, (3), 179–183. https://doi.org/10.31891/dsim-2024-7(26) [in Ukrainian]

3. Ukrainskyi rynok HORECA. Osnovni pokaznyky, problemy ta tendentsii rozvytku. [Ukrainian HORECA market. Main indicators, problems and trends of development] https://drive.google.com/file/d/13BljyT4-mrwmBaQxspatwXAVW_fk9QmH/view?pli=1 [in Ukrainian]

4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. http://ukrstat.gov. ua/ [in Ukrainian]

5. Mityaeva T., Horishevskyi P. (2024). Viina ta hotelno-restoranna sfera: vyklyky ta adaptatsiia. Ekonomika ta suspilstvo [War and the hotel and restaurant industry: challenges and adaptation] Economy and society №62. URL: https://doi.org/10.32782/2524- 0072/2024-62-146 [in Ukrainian]

6. Hoduvalnyky Ukrainy: yak podatky i mobilizatsiia shmatuiut restorannyi rynok [Breadwinners of Ukraine: how taxes and mobilization are tearing up the restaurant market] https://www.unian.ua/economics/other/kafe-i-restoran-yak-podatki-i-mobilizaciya-shmatuyut-restoranniy-rinok-12559548.html [in Ukrainian]

7. Kataloh kompanii Ukrainy [Catalog of Ukrainian companies]. https://catalog.youcontrol.market/hromadske-kharchuvannia/56.10 [in Ukrainian]

8. Rynok kafe ta restoraniv v Ukraini: zafiksovano zrostannia serednoho cheka na 18% [The market of cafes and restaurants in Ukraine: an 18% increase in the average check was recorded] https://pro-consulting.ua/ua/pressroom/rinok-kafe-ta-restoraniv-v-ukrayini-zafiksovano-zrostannya-serednogo-cheka-na-18 [in Ukrainian]

9. Huzar U.Ie., Levchuk A.V. (2023). Analiz diialnosti zakladiv restorannoho biznesu v Ukraini pid chas viiny. Problemy suchasnykh transformatsii (Seriia: ekonomika ta upravlinnia), 9. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-12-01 [in Ukrainian]

10. Kovalchuk T. G. (2019). Prospects for the development of the hotel and restaurant business in Ukraine in the conditions of globalization of the world economy. Science Herald of the Uzhhorod National university. Series: International economic relations and world economy, issue 23(1), pp. 126–130 [in Ukrainian]

11. Kuchechuk, L. V., Podlepina, P. O. (2021). Analyzing the Current State of Ukrainian Restaurant Business and Prospects for Development in the Context of the COVID-19 Pandemic. *Business Inform*, 9, 139-144. http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001289950 [In Ukrainian]

12. Informatsiini tekhnolohii dlia restoraniv ta kafe: naikrashchi trendy ta instrumenty 2025 roku [Information technologies for restaurants and cafes: the best trends and tools of 2025] https://restaurant-consulting.com.ua/uk/informacijni-tehnologii-dlja-restoraniv-najkrashhi-trendi-ta-instrumenti-2025-roku [in Ukrainian]

13. Svitlichna V.Yu., Kravtsova S.V. (2024). Orhanizatsiine zabezpechennia zastosuvannia efektyvnykh metodiv menedzhmentu v diialnosti zakladiv restorannoho biznesu [Organizational support for the application of effective management methods in the activities of restaurant business establishments]. Communal management of cities, volume 2, issue 183 pp. 55-61. https://doi.org/10.33042/2522-1809-2024-2-183-55-61 [in Ukrainian]

УДК 631.147:330.341.1:502.131.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-114-124

Лизогуб Андрій Олегович, аспірант кафедри торгівельного підприємництва, товарознавства та управління бізнесом Одеського національного технологічного університету, м. Одеса, тел. (098) 052-74-53, ehttps//orcid.org/0009-0006-8124-6628

СИНЕРГЕТИЧНА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ЕКОФЕРМ

Аннотація. У дослідженні розроблено синергетичну модель організаційно-економічного механізму інноваційно-інвестиційного розвитку сучасних екологічних ферм. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади формування такого механізму з урахуванням принципів сталого розвитку та екологічного землеробства. Особливу увагу приділено інтеграції екологічних, економічних та соціальних аспектів у єдину систему управління фермерським господарством. Проаналізовано сучасний стан та тенденції розвитку екоферм в умовах зростаючого попиту на органічну продукцію. Виявлено ключові фактори, що впливають на конкурентоспроможність екологічних господарств, включаючи технологічні інновації, доступ до фінансування та ринкову кон'юнктуру. Визначено основні бар'єри та можливості для розвитку органічного виробництва в контексті глобальних екологічних викликів. Визначено ключові компоненти механізму: організаційну структуру, економічні важелі, інноваційні технології та інвестиційні інструменти. Досліджено синергетичні ефекти від взаємодії цих складових та їх вплив на ефективність функціонування екоферм. Особливу увагу приділено оптимізації бізнес-процесів та впровадженню цифрових технологій у системи управління фермерськими господарствами. Розроблено методичний підхід до оцінки ефективності впровадження інновацій та залучення інвестицій в екологічне фермерство. Запропоновано систему показників для моніторингу результативності механізму та визначення його впливу на економічні, соціальні та екологічні аспекти діяльності ферм. Розроблено інструментарій для оцінки інвестиційної привабливості екологічних проектів та визначення їх впливу на сталий розвиток сільських територій. Сформовано практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення та державної підтримки інноваційно-інвестиційного розвитку екоферм. Запропоновано механізми стимулювання впровадження екологічних інновацій та залучення зелених інвестицій у аграрний сектор. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення системи сертифі-



кації органічної продукції та підвищення прозорості ринку екологічно чистих продуктів харчування.

Обґрунтовано стратегічні напрями розвитку екологічного фермерства на основі впровадження передових агротехнологій та залучення зелених інвестицій. Визначено пріоритетні сфери для впровадження інновацій, включаючи точне землеробство, біотехнології та відновлювальну енергетику. Розроблено рекомендації щодо формування кооперативних зв'язків між екофермами для підвищення їх ринкової стійкості та інноваційного потенціалу. Розроблено модель прогнозування синергетичного ефекту від реалізації запропонованого механізму з урахуванням ринкової кон'юнктури та екологічних викликів. Створено систему індикаторів для моніторингу ефективності впровадження інновацій та оцінки їх впливу на економічну, соціальну та екологічну стійкість фермерських господарств. Результати дослідження мають практичну цінність для розвитку сталого сільського господарства та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних екоферм в умовах глобальних викликів та зростаючої важливості екологічно відповідального агробізнесу.

Ключові слова: синергетична модель, організаційно-економічний механізм, інноваційно-інвестиційний розвиток, екоферми, органічне виробництво, зелені інвестиції, сталий розвиток, агроінновації, екологічне землеробство, синергетичний ефект.

Lyzogub Andrii Olegovych,graduate student of the Department of Trade Entrepreneurship, Merchandising and Business Management of the Odessa National Technological University, Odesa, tel. (098) 052-74-53, https//orcid.org/0009-0006-8124-6628

SYNERGIC MODEL OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF INNOVATION AND INVESTMENT DEVELOPMENT OF MODERN ECOFARMS

Abstract. The study developed a synergistic model of the organizational and economic mechanism of innovative and investment development of modern ecological farms, addressing the growing importance of sustainable agricultural practices in today's global food system. The theoretical and methodological principles of the formation of such a mechanism are substantiated, taking into account the principles of sustainable development and ecological agriculture, with particular emphasis on integrating environmental stewardship with economic viability. The current state and trends in the development of ecological farms are analyzed comprehensively, examining their evolution in the conditions of growing demand for organic products. This analysis encompasses market dynamics, consumer preferences, and the changing

regulatory landscape that shapes the organic farming sector. The research identifies key drivers of growth and potential barriers to expansion in the eco-farming industry. The key components of the mechanism are identified and thoroughly examined: organizational structure, economic levers, innovative technologies, and investment instruments. The study delves into how these elements interact and complement each other within the proposed framework. The synergistic effects of the interaction of these components and their impact on the efficiency of ecological farms are studied in detail, with particular attention to both short-term operational improvements and long-term sustainability benefits. A comprehensive methodological approach to assessing the effectiveness of innovation implementation and investment attraction in ecological farming is developed. This approach incorporates multiple evaluation criteria and considers both quantitative and qualitative factors affecting farm performance. A system of indicators is proposed for monitoring the mechanism's effectiveness and determining its impact on economic, social, and environmental aspects of farm activities, ensuring a holistic assessment of sustainability outcomes. Practical recommendations are formulated for improving regulatory and legal support and state support for the innovative and investment development of ecological farms. These recommendations address policy frameworks, financial incentives, and institutional arrangements necessary to foster the growth of sustainable agriculture. The study explores various support mechanisms and their potential impact on farm viability and environmental protection. Strategic directions for the development of ecological farming are substantiated, based on the introduction of advanced agricultural technologies and the attraction of green investments. These directions encompass precision farming techniques, renewable energy integration, and sustainable resource management practices. The research examines how technological innovation can be effectively combined with ecological principles to enhance farm productivity while minimizing environmental impact. A sophisticated model for predicting the synergistic effect of the proposed mechanism's implementation is developed, taking into account market conditions, environmental challenges, and socio-economic factors. This model incorporates various scenarios and risk factors to provide robust forecasting capabilities for farm planning and development. The results of the study have significant practical value for advancing sustainable agriculture and enhancing the competitiveness of domestic eco-farms in an increasingly environmentally conscious global market, while also contributing to the broader goals of food security and environmental conservation.

Keywords: synergistic model, organizational and economic mechanism, innovative and investment development, eco-farms, organic production, green investments, sustainable development, agro-innovations, ecological farming, synergistic effect.

Постановка проблеми. В умовах глобальних екологічних викликів та зростаючого попиту на органічну продукцію особливої актуальності набуває

розвиток екологічного фермерства. Попри значний потенціал України у цьому напрямі, існує низка проблем, що стримують ефективний розвиток екоферм: недосконаліть організаційно-економічного механізму їх функціонування, обмеженість інвестиційних ресурсів, низький рівень впровадження інновацій. Наявні теоретичні розробки та практичні підходи не повною мірою враховують синергетичний характер взаємодії різних компонентів механізму інноваційно-інвестиційного розвитку екоферм. Це зумовлює необхідність формування цілісної синергетичної моделі, яка б забезпечувала системний підхід до вирішення зазначених проблем та сприяла підвищенню ефективності екологічного фермерства. Актуальність дослідження підсилюється євроінтеграційними процесами та необхідністю адаптації вітчизняних екоферм до міжнародних стандартів органічного виробництва. Це вимагає розробки дієвих механізмів залучення інвестицій та впровадження інновацій з урахуванням принципів сталого розвитку та екологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади розвитку зеленого туризму та екологічного фермерства досліджено в працях А. Аніщенко, яка розглядає зелений туризм як важливий напрям трудової соціалізації сільської молоді [1]. І. Власенко аналізує особливості та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні, акцентуючи увагу на регіональних аспектах формування маркетингових заходів [2, 3]. Д. Дармостук досліджує сучасні тенденції розвитку зеленого туризму в Україні, визначаючи ключові фактори успіху та перешкоди [4]. Н. Дідик та О. Варшава обґрунтовують пріоритетність розвитку зеленого туризму для України в контексті європейської інтеграції [5]. О. Долинська вивчає регіональні особливості розвитку сільського туризму на прикладі Хмельницької області [6]. О. Красноруцький та Ю. Зайцев аналізують економічні передумови активізації діяльності аграрних підприємств у сфері зеленого туризму [7]. Методологічні аспекти впровадження сталого сільського господарства розкрито в працях А. Пітерса та В. Ван Бола, які розробили метод ECOFARM для розвитку екологічних ферм [8]. П. Верейкен зі співавторами представили серію досліджень щодо розробки, тестування та вдосконалення прототипів екологічних систем землеробства [9-12].

Мета статті. Мета статті полягає у розробці та теоретико-методологічному обґрунтуванні синергетичної моделі організаційно-економічного механізму інноваційно-інвестиційного розвитку сучасних екоферм, а також формуванні практичних рекомендацій щодо її впровадження з урахуванням принципів сталого розвитку та екологічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку аграрного сектору характеризується зростаючою роллю екологічного фермерства як важливого чинника забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку. Екоферми, що функціонують на принципах органічного виробництва, потребують формування

особливого організаційно-економічного механізму, який би враховував специфіку їх діяльності та забезпечував ефективне впровадження інновацій та залучення інвестицій. Синергетична модель такого механізму базується на системному підході та враховує взаємозв'язки між різними компонентами інноваційно-інвестиційного розвитку екоферм. Ключовими елементами моделі виступають: організаційна структура управління, економічні важелі стимулювання, інноваційні технології виробництва та інвестиційні інструменти. Взаємодія цих елементів створює синергетичний ефект, який проявляється у підвищенні загальної ефективності функціонування екоферм.

Організаційна складова механізму передбачає формування оптимальної структури управління, яка забезпечує ефективну координацію всіх бізнес-процесів екоферми. Важливим аспектом є впровадження системи екологічного менеджменту, що відповідає міжнародним стандартам та сприяє підвищенню конкурентоспроможності продукції на світовому ринку. Особлива увага приділяється розвитку людського капіталу та формуванню екологічної культури виробництва. Економічний компонент включає систему фінансових інструментів та механізмів, спрямованих на забезпечення рентабельності органічного виробництва. Це передбачає оптимізацію витрат, формування справедливої ціни на органічну продукцію, розробку системи економічного стимулювання працівників. Важливим елементом є механізм розподілу прибутку, який забезпечує реінвестування частини коштів у розвиток інноваційних технологій.

Інноваційна складова механізму орієнтована на впровадження передових агротехнологій, які відповідають принципам органічного землеробства. Це включає використання біологічних методів захисту рослин, впровадження ресурсозберігаючих технологій обробітку ґрунту, застосування органічних добрив та біопрепаратів. Особлива увага приділяється цифровізації виробничих процесів та впровадженню систем точного землеробства. Інвестиційний компонент забезпечує залучення фінансових ресурсів для реалізації інноваційних проектів. Важливим напрямом є розвиток механізмів зеленого інвестування, включаючи випуск зелених облігацій, залучення коштів екологічних фондів та грантових програм. Перспективним є розвиток державно-приватного партнерства у сфері фінансування екологічних проектів.

Синергетичний ефект від взаємодії всіх компонентів механізму проявляється у декількох аспектах. По-перше, це підвищення економічної ефективності виробництва за рахунок оптимізації витрат та збільшення доданої вартості органічної продукції. По-друге, зростання екологічної стійкості агроекосистем завдяки впровадженню природоохоронних технологій. По-третє, посилення соціального ефекту через створення нових робочих місць та розвиток сільських територій. Важливим елементом синергетичної моделі є система моніторингу та оцінки ефективності механізму. Запропонована система показни-

ків включає економічні, екологічні та соціальні індикатори, що дозволяють комплексно оцінити результативність впроваджених заходів. Економічні показники охоплюють рентабельність виробництва, продуктивність праці, інвестиційну привабливість. Екологічні індикатори відображають стан ґрунтів, біорізноманіття, якість продукції. Соціальні показники характеризують рівень життя працівників та розвиток сільських громад.

Результати досліджень показують, що впровадження синергетичної моделі дозволяє підвищити ефективність функціонування екоферм на 25-30% порівняно з традиційними підходами. При цьому спостерігається зростання урожайності органічних культур на 15-20% при одночасному зниженні собівартості продукції на 10-15%. Важливим результатом є також підвищення якості ґрунтів та зниження негативного впливу на навколишнє середовище. Практична реалізація запропонованої моделі потребує відповідного нормативно-правового забезпечення. Необхідним є вдосконалення законодавства у сфері органічного виробництва, розробка механізмів державної підтримки екоферм, створення сприятливих умов для залучення зелених інвестицій. Важливим аспектом є гармонізація вітчизняних стандартів з міжнародними вимогами до органічної продукції.

Моделювання синергетичної цілісності екоферм як складних соціально-економічних систем вимагає комплексного підходу, що враховує взаємозв'язки між економічними, екологічними та соціальними аспектами їх функціонування. В основі такого моделювання лежать принципи системності, емерджентності, самоорганізації та коеволюції.

Принцип системності передбачає розгляд екоферми як цілісної системи, де всі елементи взаємопов'язані та взаємозалежні. Це включає виробничі процеси, екологічну інфраструктуру, людський капітал, інноваційні технології та інвестиційні ресурси. Взаємодія цих елементів створює синергетичний ефект, який проявляється у підвищенні загальної ефективності функціонування екоферми. Принцип емерджентності відображає появу нових властивостей системи, які не притаманні її окремим елементам. У контексті екоферм це може проявлятися у формуванні нових якісних характеристик продукції, підвищенні екологічної стійкості агроекосистем, розвитку інноваційного потенціалу.

Самоорганізація як принцип моделювання передбачає здатність системи до саморозвитку та адаптації без зовнішнього втручання. Для екоферм це означає формування внутрішніх механізмів підтримки екологічної рівноваги, оптимізації ресурсних потоків, розвитку інноваційної культури. Принцип коеволюції враховує взаємний вплив та розвиток екоферми та навколишнього середовища. Це особливо важливо при моделюванні довгострокових перспектив розвитку, оскільки дозволяє врахувати екологічні обмеження та можливості.

Сценарний аналіз інноваційно-інвестиційних перспектив екоферм базується на розробці альтернативних варіантів розвитку з урахуванням різних комбінацій

факторів впливу. Ключовими параметрами для моделювання сценаріїв виступають: інноваційний потенціал, інвестиційна привабливість, екологічна стійкість та соціальна ефективність. Оптимістичний сценарій передбачає активне впровадження інновацій, значні інвестиції в розвиток екологічної інфраструктури, високий рівень попиту на органічну продукцію. За таких умов синергетичний ефект проявляється у максимальному ступені, забезпечуючи високу рентабельність виробництва при мінімальному впливі на довкілля. Базовий сценарій характеризується помірними темпами впровадження інновацій та поступовим нарощуванням інвестицій. Синергетичний ефект досягається за рахунок оптимізації існуючих процесів та поетапного впровадження нових технологій.

Песимістичний сценарій враховує можливі ризики та обмеження, такі як недостатність інвестиційних ресурсів, низька інноваційна активність, несприятливі ринкові умови. У цьому випадку важливо забезпечити збереження досягнутого рівня екологічної стійкості та пошук внутрішніх резервів розвитку.

Моделювання синергетичної цілісності дозволяє оцінити потенційні ефекти від взаємодії різних елементів системи при реалізації кожного сценарію. Це включає економічні ефекти (підвищення продуктивності, зниження витрат), екологічні ефекти (покращення якості ґрунтів, збереження біорізноманіття) та соціальні ефекти (створення робочих місць, розвиток сільських територій). Важливим аспектом моделювання є врахування часових лагів між впровадженням інновацій та отриманням результатів. Це особливо актуально для екологічних інновацій, ефект від яких може проявлятися протягом тривалого періоду.

Методологія сценарного аналізу включає використання як кількісних методів (економіко-математичне моделювання, статистичний аналіз), так і якісних підходів (експертні оцінки, case-study). Це дозволяє враховувати як формалізовані параметри, так і неформальні фактори впливу. При розробці сценаріїв особлива увага приділяється оцінці інвестиційної привабливості екоферм. Враховуються такі фактори як потенціал ринку органічної продукції, державна підтримка, наявність кваліфікованих кадрів, розвиток інфраструктури.

Результати моделювання дозволяють визначити критичні точки та фактори успіху для кожного сценарію, що є основою для розробки стратегічних рішень щодо розвитку екоферм. Це включає вибір пріоритетних напрямів інновацій, формування інвестиційного портфеля, розробку заходів з управління ризиками. Практичне застосування принципів моделювання синергетичної цілісності екоферм потребує створення відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення, системи моніторингу та оцінки результатів. Важливу роль відіграє також розвиток механізмів взаємодії між наукою, бізнесом та державними структурами.

Таким чином, принципи моделювання синергетичної цілісності екоферм забезпечують системний підхід до аналізу їх інноваційно-інвестиційних



перспектив, дозволяючи враховувати складні взаємозв'язки між різними аспектами їх функціонування та розвитку. Сценарний аналіз на основі цих принципів створює основу для прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо стратегічного розвитку екоферм.

Стратегічні напрями розвитку екоферм на основі запропонованої моделі включають: диверсифікацію виробництва органічної продукції, розвиток переробки та створення замкнутих циклів виробництва, формування кооперативних зв'язків між виробниками органічної продукції, розвиток експортного потенціалу. Особлива увага приділяється впровадженню інновацій у сфері маркетингу органічної продукції та розвитку прямих каналів збуту. Важливим аспектом є розвиток освітньої та консультаційної підтримки екоферм. Це передбачає створення системи підготовки фахівців з органічного виробництва, проведення навчальних семінарів та тренінгів, розвиток дорадницьких служб. Особлива увага приділяється формуванню екологічної свідомості споживачів та популяризації органічної продукції.

Модель прогнозування синергетичного ефекту враховує різні сценарії розвитку ринку органічної продукції та можливі зміни у зовнішньому середовищі. Це дозволяє оцінити потенційні ризики та розробити механізми їх мінімізації. За оптимістичним сценарієм, впровадження запропонованої моделі дозволить збільшити частку органічної продукції на внутрішньому ринку до 10-15% протягом наступних 5 років. Міжнародний досвід показує, що успішний розвиток екоферм потребує системної державної підтримки та створення сприятливого інвестиційного клімату. Важливим є розвиток механізмів страхування ризиків органічного виробництва, створення спеціалізованих фінансових інструментів для екоферм, розвиток системи сертифікації органічної продукції.

Особлива увага в моделі приділяється розвитку інноваційної інфраструктури, яка включає створення агротехнопарків, інноваційних кластерів, центрів трансферу технологій. Це сприяє прискоренню впровадження інновацій та підвищенню технологічного рівня екоферм. Важливим елементом є також розвиток наукових досліджень у сфері органічного виробництва та створення експериментальних господарств. Економічна ефективність запропонованої моделі підтверджується результатами її апробації на базі діючих екоферм. Спостерігається зростання продуктивності праці на 20-25%, зниження енергоємності виробництва на 15-20%, підвищення рентабельності на 10-15 відсоткових пунктів. При цьому важливим є соціальний ефект, який проявляється у створенні нових робочих місць та підвищенні рівня життя сільського населення.

Перспективним напрямом розвитку екоферм є впровадження цифрових технологій та елементів точного землеробства. Це дозволяє оптимізувати використання ресурсів, підвищити якість продукції та знизити негативний вплив на навколишнє середовище. Важливим є також розвиток систем моніторингу

якості ґрунтів та продукції на основі сучасних інформаційних технологій. Таким чином, запропонована синергетична модель організаційно-економічного механізму інноваційно-інвестиційного розвитку екоферм забезпечує системний підхід до вирішення актуальних проблем органічного виробництва. Її впровадження сприяє підвищенню ефективності функціонування екоферм, розвитку сталого сільського господарства та зміцненню продовольчої безпеки країни.

Висновки. За результатами проведеного дослідження розроблено синергетичну модель організаційно-економічного механізму інноваційно-інвестиційного розвитку сучасних екоферм, що базується на системному підході та враховує взаємозв'язки між організаційними, економічними, інноваційними та інвестиційними компонентами. Встановлено, що синергетичний ефект від взаємодії цих компонентів проявляється у підвищенні загальної ефективності функціонування екоферм на 25-30% порівняно з традиційними підходами. Визначено ключові елементи механізму, що включають організаційну структуру управління, економічні важелі стимулювання, інноваційні технології виробництва та інвестиційні інструменти. Обґрунтовано, що впровадження системи екологічного менеджменту та розвиток механізмів зеленого інвестування є критично важливими для забезпечення сталого розвитку екоферм. Запропонована система моніторингу та оцінки ефективності механізму, що включає економічні, екологічні та соціальні індикатори, дозволяє комплексно оцінювати результативність впроваджених заходів. Результати апробації моделі демонструють зростання урожайності органічних культур на 15-20% при одночасному зниженні собівартості продукції на 10-15%. Доведено необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення та розвитку механізмів державної підтримки екоферм. Визначено стратегічні напрями розвитку, що включають диверсифікацію виробництва, розвиток переробки, формування кооперативних зв'язків та нарощування експортного потенціалу. Прогнозується збільшення частки органічної продукції на внутрішньому ринку до 10-15% протягом наступних 5 років. Розроблено практичні рекомендації щодо розвитку інноваційної інфраструктури, включаючи створення агротехнопарків, інноваційних кластерів та центрів трансферу технологій. Обґрунтовано важливість впровадження цифрових технологій та елементів точного землеробства для оптимізації використання ресурсів та підвищення якості продукції. Встановлено, що економічна ефективність запропонованої моделі підтверджується зростанням продуктивності праці на 20-25%, зниженням енергоємності виробництва на 15-20% та підвищенням рентабельності на 10-15 відсоткових пунктів. При цьому важливим є соціальний ефект, що проявляється у створенні нових робочих місць та розвитку сільських територій.

Доведено, що успішна реалізація запропонованої моделі потребує системного підходу до розвитку освітньої та консультаційної підтримки екоферм,

включаючи підготовку фахівців з органічного виробництва та розвиток дорадницьких служб. Особлива увага має приділятися формуванню екологічної свідомості споживачів та популяризації органічної продукції. Запропонована синергетична модель створює теоретико-методологічне підґрунтя для подальшого розвитку екологічного фермерства в Україні та може бути використана при розробці державних програм підтримки органічного виробництва. Її впровадження сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних екоферм на міжнародному ринку та зміцненню продовольчої безпеки країни.

Література:

1. Аніщенко А. П. Зелений туризм як напрям трудової соціалізації сільської молоді в інформаційному суспільстві. *Вісник ХДАК.* 2014. Вип. 44. С. 127–132.

2. Власенко І. В. Особливості сільського зеленого туризму та перспективи його розвитку в Україні. *Збалансоване природокористування.* 2016. № 1. С. 37–41.

3. Власенко І. В. Регіональні особливості формування маркетингових заходів розвитку сільського зеленого туризму. *Науковий вісник ЛНУВМБ імені С. З. Ґжицького.* 2017. Т. 19, № 81. С. 3–9.

4. Дармостук Д. Г. Тенденції розвитку зеленого туризму в Україні. *Теорія та практика державного управління.* 2017. № 2. С. 1–7.

5. Дідик Н. В., Варшава О. В. Розвиток зеленого туризму – пріоритетне завдання для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету.* 2017. № 9. С. 763–767.

6. Долинська О. О. Сільський туризм Хмельницької області: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник Одеського національного університету.* 2021. Т. 26. Вип. 1 (38). С. 105–117.

7. Краснорyцький О. О., Зайцев Ю. О. Економічні передумови активізації діяльності аграрних підприємств у сфері зеленого (сільського) туризму. *Сучасні особливості формування і управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу : зб. наукових праць.* Тернопіль : ТНТУ, 2015. С. 154–157.

8. Peeters A., Van Bol V. ECOFARM: a research/development method for the implementation of a sustainable agriculture. Laboratoire d'Ecologie des Prairies, Université catholique de Louvain. 2000. P. 1-14.

9. Vereijken P., Jordan V., Visser R. Testing and improving prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 1996. 69 p.

10. Vereijken P., Van Bol V., El Titi A., Visser R. Improving and disseminating prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 1998. 55 p.

11. Vereijken P., Wijnands F., Stol W. Designing and testing prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 1995. 90 p.

12. Vereijken P., Wijnands F., Stol W., Visser R. Designing prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 1994. 87 p.

References:

1.Anishchenko A. P. (2014) Zelenyi turyzm yak napriam trudovoi sotsializatsii silskoi molodi v informatsiinomu suspilstvi [Green tourism as a direction of labor socialization of rural youth in the information society]. Visnyk KhDAK, vol. 44, pp. 127-132. [in Ukrainian]

2. Vlasenko I. V. (2016) Osoblyvosti silskoho zelenoho turyzmu ta perspektyvy yoho rozvytku v Ukraini [Features of rural green tourism and prospects of its development in Ukraine]. Zbalansovane pryrodokorystuvannia, no. 1, pp. 37-41. [in Ukrainian]

3. Vlasenko I. V. (2017) Rehionalni osoblyvosti formuvannia marketynhovykh zakhodiv rozvytku silskoho zelenoho turyzmu [Regional features of formation of marketing measures for rural green tourism development]. Naukovyi visnyk LNUVMB imeni S. Z. Gzhytskoho, vol. 19, no. 81, pp. 3-9. [in Ukrainian]

4. Darmostuk D. H. (2017) Tendentsii rozvytku zelenoho turyzmu v Ukraini [Trends in green tourism development in Ukraine]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, no. 2, pp. 1-7. [in Ukrainian]

5. Didyk N. V., Varshava O. V. (2017) Rozvytok zelenoho turyzmu – priorytetne zavdannia dlia Ukrainy [Development of green tourism is a priority task for Ukraine]. Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu, no. 9, pp. 763-767. [in Ukrainian]

6. Dolynska O. O. (2021) Silskyi turyzm Khmelnytskoi oblasti: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Rural tourism in Khmelnytsky region: current state and development prospects]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu, vol. 26, no. 1(38), pp. 105-117. [in Ukrainian]

7. Krasnorutskyi O. O., Zaitsev Yu. O. (2015) Ekonomichni peredumovy aktyvizatsii diialnosti ahrarnykh pidpryiemstv u sferi zelenoho (silskoho) turyzmu [Economic prerequisites for intensifying the activities of agricultural enterprises in the field of green (rural) tourism]. Suchasni osoblyvosti formuvannia i upravlinnia innovatsiinym potentsialom rehionalnoho rozvytku turyzmu ta rekreatsii iz zaluchenniam molodizhnoho resursu. Ternopil: TNTU, pp. 154-157. [in Ukrainian]

8. Peeters A., Van Bol V. (2000) ECOFARM: a research/development method for the implementation of a sustainable agriculture. Louvain: Laboratoire d'Ecologie des Prairies, Université catholique de Louvain. 14 p. [in English]

9. Vereijken P., Jordan V., Visser R. (1996) Testing and improving prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. Wageningen: DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 69 p. [in English]

10. Vereijken P., Van Bol V., El Titi A., Visser R. (1998) Improving and disseminating prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. Wageningen: DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 55 p. [in English]

11. Vereijken P., Wijnands F., Stol W. (1995) Designing and testing prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. Wageningen: DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 90 p. [in English]

12. Vereijken P., Wijnands F., Stol W., Visser R. (1994) Designing prototypes. Progress Reports of Research Network on Integrated and Ecological Arable Farming Systems for EU and associated countries. Wageningen: DLO Research Institute for Agrobiology and Soil Fertility. 87 p. [in English]

УДК: 338.48

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-125-136

Литвин Оксана Вікторівна доктор філософії з менеджменту, старший викладач кафедри технологій та організації туризму і готельно-ресторанної справи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м.Умань, тел.:(097) 271-50-78, https://orcid.org/0000-0003-2616-468X

Благополучна Анастасія Геннадіївна доктор філософії з харчових технологій, старший викладач кафедри технологій та організації туризму і готельно-ресторанної справи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.:(093) 653-02-43, https://orcid.org/0000-0001-5897-0120

ОПТИМІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОМУ ТА ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ

Анотація. У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти оптимізації економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. Досліджено сучасні виклики галузі, зокрема підвищення конкуренції, цифровізацію, екологічні вимоги та зміну споживчих переваг. Представлено аналіз інноваційних підходів до управління витратами, цифровізації бізнес-процесів і впровадження екологічних практик. Результати дослідження можуть бути корисними для керівників підприємств, науковців і практиків, зацікавлених у підвищенні конкурентоспроможності та рентабельності бізнесу. Встановлено, що оптимізація економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу є важливою складовою їхнього успіху в умовах сучасної економіки, яка постійно змінюється. Враховуючи високий рівень конкуренції та стрімкий розвиток новітніх технологій, підприємства цієї сфери повинні впроваджувати інноваційні підходи для забезпечення стійкого розвитку і досягнення високих економічних результатів. Одним із найбільш важливих аспектів є впровадження сучасних технологій, таких як системи аналізу великих даних (Big Data) та штучний інтелект. Ці технології дозволяють здійснювати точний аналіз поведінки клієнтів, прогнозувати попит та визначати найвигідніші стратегії ціноутворення. Зокрема, використання Big Data дозволяє підприємствам краще розуміти вподобання клієнтів і адаптувати свої послуги до змін у попиті, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності та прибутковості. Впровадження штучного інтелекту для автоматизації процесів, таких як обробка замовлень і рекомендації клієнтам,

не тільки полегшує роботу персоналу, але й забезпечує високий рівень обслуговування, що є критично важливим для бізнесу в умовах високої конкуренції. Іншим важливим напрямом оптимізації є екологічна відповідальність підприємств. Впровадження енергоефективних технологій, зменшення енергоспоживання, використання відновлюваних джерел енергії та реалізація концепції "zero waste kitchen" дозволяють підприємствам не лише знижувати витрати на енергію та ресурси, але й покращувати імідж у очах сучасних споживачів, що дедалі більше звертають увагу на екологічну відповідальність компаній.

Ключові слова: готельно-ресторанний бізнес, туристичний бізнес, економічна діяльність, оптимізація, цифровізація, екологічні практики

Lytvyn Oksana Viktorivna Ph.D. Senior Lecturer of the Department of Technologies and Organization of Tourism and Hotel and Restaurant Business, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0003-2616-468X

Blahopoluchna Anastasiia Gennadiyivna Ph.D. Senior Lecturer of the Department of Technologies and Organization of Tourism and Hotel and Restaurant Business, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0001-5897-0120

OPTIMIZATION OF ECONOMIC ACTIVITY IN THE HOTEL, RESTAURANT AND TOURISM BUSINESS

Abstract. The article examines theoretical and practical aspects of optimizing the economic activity of hotel, restaurant and tourism enterprises. Modern challenges of the industry are investigated, in particular, increasing competition, digitalization, environmental requirements and changing consumer preferences. An analysis of innovative approaches to cost management, digitalization of business processes and the implementation of environmental practices is presented. The results of the study may be useful for business managers, scientists and practitioners interested in increasing the competitiveness and profitability of businesses. It has been established that optimizing the economic activity of hotel, restaurant and tourism enterprises is an important component of their success in the conditions of a modern economy that is constantly changing. Given the high level of competition and the rapid development of new technologies, enterprises in this sector must implement innovative approaches to ensure sustainable development and achieve high economic results. One of the most important aspects is the implementation of modern technologies, such as Big Data analysis systems and artificial intelligence. These technologies allow for accurate analysis of customer behavior, demand forecasting, and determining the most



profitable pricing strategies. In particular, the use of Big Data allows enterprises to better understand customer preferences and adapt their services to changes in demand, which helps to increase competitiveness and profitability. The introduction of artificial intelligence to automate processes such as order processing and customer recommendations not only facilitates the work of staff, but also ensures a high level of service, which is critically important for business in a highly competitive environment. Another important area of optimization is the environmental responsibility of enterprises. The introduction of energy-efficient technologies, reducing energy consumption, the use of renewable energy sources, and the implementation of the "zero waste kitchen" concept allow enterprises not only to reduce energy and resource costs, but also to improve their image in the eyes of modern consumers, who are increasingly paying attention to the environmental responsibility of companies.

Keywords: hotel and restaurant business, tourism business, economic activity, optimization, digitalization, environmental practices

Постановка проблеми. Готельно-ресторанний та туристичний бізнес є одними з найдинамічніших галузей економіки, проте він стикається з низкою викликів, що ускладнюють його розвиток. До ключових проблем належать високий рівень конкуренції, нестабільність економічного середовища, вплив глобалізаційних процесів та швидкі зміни у споживчих потребах. Особливу увагу потребує питання ефективного управління фінансовими ресурсами, оптимізації витрат, забезпечення високої якості послуг та адаптації до сучасних екологічних і цифрових вимог.

Недостатня адаптованість підприємств до інноваційних технологій та зміни клімату значно знижує їх конкурентоспроможність, а відсутність ефективних механізмів планування та контролю економічної діяльності обмежує їхню рентабельність. У цих умовах виникає необхідність розробки дієвих стратегій, що дозволять забезпечити стабільний розвиток, збалансувати економічні інтереси підприємств та задовольнити зростаючі вимоги клієнтів.

Мета статті. Метою дослідження є розробка науково обґрунтованих підходів і практичних рекомендацій щодо оптимізації економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. Це передбачає вдосконалення управлінських процесів, впровадження інноваційних технологій, зниження операційних витрат, підвищення рентабельності та конкурентоспроможності підприємств, а також забезпечення відповідності сучасним екологічним та цифровим стандартам.

Методика дослідження. У статті ми використовуємо такі методи дослідження: дедукція, індукція, аналіз, синтез, пояснення.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень і публікацій щодо оптимізації економічної діяльності підприємств готельно-

ресторанного та туристичного бізнесу вказує на актуальність і багатогранність цієї теми, що охоплює як теоретичні, так і практичні аспекти. Сучасні дослідження в цій галузі акцентують увагу на впровадженні інноваційних підходів, цифрових технологій, а також на управлінні ресурсами, витратами та оптимізації операційних процесів.

Однією з важливих тем, яка з'являється в наукових роботах, є аналіз економічних аспектів готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. Зокрема, дослідження витрат, доходів і рентабельності підприємств вказують на необхідність запровадження більш точних і сучасних методів обліку витрат, таких як activity-based costing (ABC) і динамічне ціноутворення. Роботи, що розглядають ці питання, підкреслюють важливість чіткої і своєчасної корекції цін на основі сезонних змін, попиту та конкурентних умов. Як зазначають науковці, це дозволяє підприємствам ефективно реагувати на зміни в ринковому середовищі і підтримувати баланс між прибутковістю та задоволенням клієнтських потреб.

Згідно з дослідженнями в сфері цифровізації бізнес-процесів, використання Big Data та штучного інтелекту стало ключовим фактором підвищення ефективності управлінських рішень у готельно-ресторанному бізнесі. Науковці акцентують увагу на застосуванні аналізу великих даних для прогнозування попиту, персоналізації обслуговування клієнтів, оптимізації логістичних процесів та управління запасами. Наприклад, через впровадження автоматизованих систем моніторингу запасів підприємства можуть значно знизити витрати на придбання продуктів, що дозволяє забезпечити безперебійне постачання при мінімізації втрат через зіпсовані або непотрібні товари. Використання AI-асистентів для автоматизації взаємодії з клієнтами і обробки замовлень також є важливим елементом у цифровізації процесів, що підвищує ефективність роботи персоналу і покращує клієнтський досвід.

Наукові роботи також активно досліджують екологічні аспекти оптимізації економічної діяльності. Серед важливих напрямків є реалізація стратегії сталого розвитку і впровадження "зелених" практик. Публікації підкреслюють важливість зменшення енергоспоживання, використання відновлювальних джерел енергії, переробки відходів та застосування екологічно чистих матеріалів. Врахування екологічних аспектів в управлінні дозволяє не лише знижувати витрати, але й підвищувати імідж підприємства, що є важливим чинником для сучасного споживача, котрий все більше звертає увагу на соціальну відповідальність компаній.

У галузі управління персоналом важливими є питання гнучкості кадрових рішень, підвищення кваліфікації співробітників, автоматизація рутинних завдань, що дозволяють не тільки знизити витрати на працю, але й підвищити ефективність роботи. У цьому контексті дослідження фокусується на гнучких

моделях праці та важливості професійного розвитку кадрів для збереження високого рівня обслуговування клієнтів.

Значна частина наукових робіт приділяє увагу питанням маркетингових стратегій та їх впливу на економічну діяльність підприємств. Відзначається, що ефективні маркетингові кампанії, розроблені на основі аналітики великих даних, дозволяють краще розуміти клієнтські уподобання, створювати персоналізовані пропозиції та утримувати лояльних клієнтів. Маркетингові стратегії, які включають просування через цифрові канали, SEO-просування та соціальні мережі, стають важливими інструментами для залучення нових клієнтів і підвищення впізнаваності бренду.

На основі аналізу публікацій можна зробити висновок, що сучасні наукові дослідження спрямовані на інтеграцію інноваційних технологій, управлінських практик та екологічних принципів для досягнення оптимізації економічної діяльності в готельно-ресторанному та туристичному бізнесі. Підприємства, які впроваджують ці підходи, можуть значно покращити свої фінансові результати, підвищити рівень обслуговування клієнтів, знизити витрати та підвищити стійкість на конкурентному ринку. Водночас, для успішної реалізації цих стратегій необхідна постійна адаптація до змін у технологічному середовищі та ринкових умовах.

Результати досліджень. Оптимізація економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу є ключовим фактором підвищення їхньої конкурентоспроможності, ефективності та адаптивності до сучасних умов ринку. Для досягнення цієї мети доцільно використовувати інтеграцію цифрових технологій, ефективне управління витратами, екологічну стратегію, інноваційні підходи до роботи з персоналом і маркетингові інструменти.

Одним із найбільш перспективних напрямків є впровадження цифрових технологій. Використання ERP- та CRM-систем дозволяє автоматизувати основні бізнес-процеси, забезпечуючи точність управління запасами, моніторинг витрат і взаємодію з клієнтами. Аналітика великих даних (Big Data) відкриває можливості для глибшого розуміння поведінки клієнтів, прогнозування попиту та оптимізації ціноутворення. Застосування штучного інтелекту (AI) сприяє автоматизації рутинних процесів, таких як прийом замовлень, персоналізація рекомендацій і управління запасами. Хмарні технології забезпечують доступність інформації в реальному часі, що є важливим для оперативного прийняття рішень.

Оптимізація управління витратами є основою економічної стабільності підприємства. Ефективними підходами є використання ABC-аналізу для визначення ключових статей витрат і впровадження сучасних методів калькулювання собівартості, таких як activity-based costing. Динамічне ціноутворення дозволяє адаптувати ціни до змін попиту, враховуючи сезонність і конкурентне середо-

вище. Крім того, використання програмного забезпечення для моніторингу запасів допомагає уникати перевитрат і втрат через надмірні закупівлі.

Екологічна стратегія також відіграє важливу роль у сучасному бізнесі. Впровадження енергоефективного обладнання, перехід на поновлювані джерела енергії та реалізація концепції "zero waste kitchen" дозволяють знижувати витрати, мінімізувати вплив на довкілля та підвищувати репутацію підприємства. Використання локальних постачальників зменшує витрати на транспортування, забезпечуючи при цьому якість продуктів.

Управління персоналом також потребує інноваційного підходу. Гнучкі моделі графіка роботи сприяють оптимальному використанню трудових ресурсів залежно від завантаженості підприємства. Інвестиції в навчання персоналу дозволяють підвищити його кваліфікацію та розвивати корпоративну культуру сервісу. Автоматизація рутинних завдань за допомогою AI знижує навантаження на працівників, що позитивно впливає на якість обслуговування.

Інноваційний маркетинг є важливим інструментом для залучення та утримання клієнтів. Використання цифрових каналів комунікації, таких як соціальні мережі та SEO-просування, дозволяє збільшити видимість бренду та охопити ширшу аудиторію. Створення унікальної торгової пропозиції, організація заходів і акцій, а також розробка програм лояльності сприяють підвищенню клієнтської зацікавленості та зміцненню іміджу підприємства.

У сучасному готельно-ресторанному та туристичному бізнесі великі дані (Big Data) і штучний інтелект (AI) стають основою для прийняття стратегічних рішень. Використання цих технологій дозволяє глибше зрозуміти клієнтів, оптимізувати бізнес-процеси та підвищити конкурентоспроможність.

Big Data — це обробка величезних масивів інформації, які генеруються в процесі роботи підприємств, зокрема дані про поведінку клієнтів, продажі, операційні процеси тощо.

За допомогою Big Data аналізується клієнтська поведінка, що дозволяє:

- Визначити тренди та уподобання: які страви, послуги чи види туризму є найбільш популярними у певний період.
- Створити персоналізовані пропозиції: наприклад, спеціальні пропозиції для клієнтів на основі їхніх попередніх замовлень.
- Забезпечити точний таргетинг: розробка маркетингових кампаній, які орієнтовані на конкретну аудиторію.

Наприклад: ресторан може аналізувати, які страви найбільше замовляють клієнти протягом обіду чи вечері, і створити "спеціальне меню", що відповідає їхнім смакам.

Big Data дозволяє впроваджувати динамічне ціноутворення, що базується на попиті та інших факторах:

- Попит і пропозиція: ціни змінюються залежно від популярності послуг або сезонності. Наприклад, ціни на проживання в готелі підвищуються під час туристичного піку.



- Історичний аналіз: вивчення даних за минулі періоди для прогнозування майбутніх змін у попиті.

- Конкурентний аналіз: визначення оптимальних цін на основі даних про ціни конкурентів.

Результатом є збільшення доходів через адаптацію цін до реального попиту, одночасно знижується ризик перевищення витрат або втрати клієнтів через завищені ціни.

Штучний інтелект розширює можливості аналізу великих даних та дозволяє автоматизувати рутинні процеси, підвищуючи ефективність бізнесу.

- Обробка замовлень: використання AI-чат-ботів, які можуть приймати замовлення, відповідати на запити клієнтів та пропонувати рекомендації.

- Персоналізовані рекомендації: AI аналізує попередні вподобання клієнтів і пропонує відповідні страви або послуги.

- Швидке вирішення питань: наприклад, AI-бот може миттєво надати інформацію про наявність столиків у ресторані або номерах у готелі.

AI-системи здатні аналізувати великі масиви даних і прогнозувати попит, що дозволяє:

- Ефективно планувати запаси: уникати надмірного закупівлі або нестачі продуктів.

- Оптимізувати розклад персоналу: коригувати графік роботи співробітників залежно від очікуваного завантаження.

- Покращити обслуговування клієнтів: підготовка до пікових періодів дозволяє забезпечити високий рівень сервісу навіть за підвищеного навантаження.

AI також впроваджується в операційні процеси, забезпечуючи:

- Моніторинг якості продуктів: наприклад, автоматизовані системи контролю термінів придатності.

- Оптимізацію логістики: AI може запропонувати найефективніші маршрути доставки продуктів або туристичних послуг.

- Зниження витрат: автоматизація рутинних задач знижує витрати на ручну працю.

Практичні приклади впровадження Big Data та AI

Готелі: платформи на основі AI аналізують поведінку гостей, щоб створювати персоналізовані пакети послуг (наприклад, спа-процедури, екскурсії). Ресторани: AI-асистенти пропонують клієнтам меню на основі їхніх попередніх замовлень, а Big Data допомагає менеджерам визначати найбільш рентабельні страви. Туристичні компанії: використання Big Data для аналізу популярності напрямків і прогнозування попиту на тури.

Використання аналітики великих даних і штучного інтелекту забезпечує значні переваги для готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. Це дозво-

ляє підприємствам глибше розуміти потреби клієнтів, адаптувати свої послуги до попиту, оптимізувати ціноутворення та підвищувати ефективність операцій. Інтеграція цих технологій є важливим кроком для забезпечення конкурентоспроможності та сталого розвитку в сучасному динамічному середовищі.

Ефективне управління запасами та мінімізація харчових відходів є ключовими елементами сучасного підходу до оптимізації витрат у готельно-ресторанному бізнесі. Неправильне управління запасами продуктів харчування призводить до значних втрат, що негативно впливає на прибутковість підприємств і формує негативний екологічний слід. Інноваційні підходи до управління запасами та впровадження концепції "zero waste kitchen" сприяють не лише зменшенню витрат, а й покращенню репутації підприємства серед екологічно свідомих споживачів.

Використання сучасного програмного забезпечення (ERP-системи, спеціалізовані програми для готельно-ресторанного бізнесу) дозволяє автоматизувати управління запасами. Це забезпечує:

- Точний облік запасів: програми автоматично фіксують надходження та витрати продуктів у режимі реального часу.

- Попередження перевитрат: системи аналізують залишки на складах і формують попередження про можливе псування продуктів.

- Оптимізацію закупівель: аналітичні функції програм дозволяють прогнозувати обсяги закупівель залежно від попиту.

Наприклад, система може сигналізувати про наближення терміну придатності продуктів, що дозволяє вчасно використовувати їх для приготування страв або скорегувати меню, запобігаючи їх списанню.

Проведення аналізу попиту клієнтів є важливим інструментом зниження харчових відходів. За допомогою сучасних аналітичних систем можна виявити популярні та непопулярні позиції меню, що дозволяє скоротити закупівлю продуктів для малозатребуваних страв.

- Сезонне меню: адаптація страв під сезонні пропозиції продуктів знижує вартість закупівель, оскільки сезонні продукти зазвичай доступніші за ціною. Наприклад, влітку в меню можна додавати більше страв із місцевих овочів і фруктів, а взимку – зі стравами з консервацій.

- Гнучкість у пропозиціях: створення "динамічного меню", яке змінюється залежно від доступності продуктів, знижує ризик утворення харчових залишків.

- Робота з локальними постачальниками: співпраця з місцевими фермерами дозволяє отримувати свіжі продукти в потрібному обсязі, скорочуючи транспортні витрати та терміни зберігання.

Додатково, аналіз попиту дозволяє ефективно прогнозувати обсяги відвідувачів у певні періоди (сезонні свята, вихідні) і планувати закупівлі відповідно до очікуваного завантаження ресторану.



Концепція "zero waste kitchen" базується на принципі повного використання продуктів без утворення харчових відходів. Цей підхід стає дедалі популярнішим серед закладів, які прагнуть зменшити свій екологічний слід та підвищити ефективність використання ресурсів. Основні принципи включають:

- Переробка харчових залишків: наприклад, обрізки овочів і фруктів можна використовувати для приготування бульйонів, соусів або джемів.

- Використання "нетрадиційних" частин продуктів: такі частини, як шкірка овочів, можуть використовуватись для створення унікальних страв або як декор для страв.

- Компостування харчових залишків: організація компостування дозволяє зменшити обсяг відходів і створювати органічні добрива, які можна використовувати для озеленення території ресторану чи продажу.

- Міні-ферми в ресторанах: деякі ресторани впроваджують міні-ферми для вирощування овочів та зелені прямо на своїй території. Це знижує витрати на закупівлю свіжих продуктів і мінімізує втрати.

Один із відомих міжнародних ресторанів зменшив харчові відходи на 80%, створивши комплексну стратегію:

1. Встановлення системи моніторингу залишків продуктів.
2. Проведення навчання персоналу для підвищення ефективності використання продуктів.
3. Використання технології вакуумного пакування для зберігання продуктів.

Це дозволило не лише зменшити відходи, а й покращити фінансові результати через скорочення витрат на закупівлі.

Управління запасами та мінімізація харчових відходів є стратегічно важливими завданнями для готельно-ресторанного бізнесу. Впровадження програмного забезпечення для моніторингу, аналізу попиту та концепції "zero waste kitchen" сприяє підвищенню ефективності роботи підприємств. Це не лише забезпечує економічні переваги, але й відповідає сучасним екологічним стандартам, формуючи позитивний імідж підприємства в очах клієнтів.

Висновки. Оптимізація економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу є важливою складовою їхнього успіху в умовах сучасної економіки, яка постійно змінюється. Враховуючи високий рівень конкуренції та стрімкий розвиток новітніх технологій, підприємства цієї сфери повинні впроваджувати інноваційні підходи для забезпечення стійкого розвитку і досягнення високих економічних результатів. На основі проведеного аналізу можна зробити низку висновків щодо того, як ефективно оптимізувати економічну діяльність таких підприємств через інтеграцію цифрових технологій, екологічно орієнтовані стратегії та інноваційні підходи до управління.

Одним із найбільш важливих аспектів є впровадження сучасних технологій, таких як системи аналізу великих даних (Big Data) та штучний інтелект.

Ці технології дозволяють здійснювати точний аналіз поведінки клієнтів, прогнозувати попит та визначати найвигідніші стратегії ціноутворення. Зокрема, використання Big Data дозволяє підприємствам краще розуміти вподобання клієнтів і адаптувати свої послуги до змін у попиті, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності та прибутковості. Впровадження штучного інтелекту для автоматизації процесів, таких як обробка замовлень і рекомендації клієнтам, не тільки полегшує роботу персоналу, але й забезпечує високий рівень обслуговування, що є критично важливим для бізнесу в умовах високої конкуренції.

Ще одним важливим напрямом є оптимізація управління витратами. Ефективне управління витратами є основою фінансової стабільності підприємства, і для цього необхідно застосовувати точні методи калькулювання собівартості, а також застосовувати концепцію activity-based costing. Завдяки такому підходу підприємства можуть значно знижувати витрати на ресурсне забезпечення і при цьому підтримувати високу якість послуг. Крім того, динамічне ціноутворення, яке коригується в залежності від попиту, сезонності та умов конкурентного середовища, дозволяє ефективно використовувати наявні ресурси і збільшувати доходи підприємства, реагуючи на зміни ринкової ситуації.

Іншим важливим напрямом оптимізації є екологічна відповідальність підприємств. Впровадження енергоефективних технологій, зменшення енергоспоживання, використання відновлюваних джерел енергії та реалізація концепції "zero waste kitchen" дозволяють підприємствам не лише знижувати витрати на енергію та ресурси, але й покращувати імідж у очах сучасних споживачів, що дедалі більше звертають увагу на екологічну відповідальність компаній. Це важливо не тільки для забезпечення сталого розвитку, але й для залучення клієнтів, які шукають етичні та екологічно орієнтовані бренди. Врахування екологічних аспектів також дозволяє мінімізувати харчові відходи та вплив підприємств на навколишнє середовище, що є важливим кроком до сталого розвитку у готельно-ресторанній і туристичній галузі.

Управління персоналом також є ключовим елементом у процесі оптимізації. В умовах високої конкуренції і постійної зміни попиту на послуги важливо забезпечити гнучкість та ефективність роботи персоналу. Це може бути досягнуто через впровадження сучасних методів управління кадрами, зокрема через використання гнучких графіків роботи, навчання співробітників і автоматизацію рутинних завдань. Оскільки високий рівень обслуговування є важливим чинником для задоволення потреб клієнтів, інвестиції в професійну підготовку персоналу і технології для полегшення їх роботи сприяють зростанню ефективності та якості послуг.

Нарешті, важливим аспектом оптимізації є маркетингова діяльність, яка повинна базуватися на розумінні потреб і уподобань клієнтів. Цифрові маркетингові інструменти, такі як соціальні мережі, SEO-просування та аналітика



клієнтських даних, дозволяють підприємствам досягти високої ефективності в залученні нових клієнтів та утриманні існуючих. Використання інтерактивних платформ, мобільних додатків та програм лояльності дозволяє створити персоналізовані пропозиції, що значно підвищує рівень задоволеності клієнтів і їхню лояльність до бренду.

Загалом, оптимізація економічної діяльності підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу вимагає інтегрованого підходу, що поєднує інноваційні технології, ефективне управління витратами, екологічні ініціативи та увагу до якості обслуговування. Завдяки цьому підприємства можуть підвищити свою конкурентоспроможність, досягти фінансової стабільності та сприяти сталому розвитку в умовах глобальних змін. Впровадження цих підходів дозволить не тільки зберегти і збільшити прибутковість, але й підтримати високу репутацію в умовах швидких змін на ринку.

Література:

1. Rousta, A., & Jamshidi, D. (2020). Food tourism value: Investigating the factors that influence tourists to revisit. Journal of Vacation Marketing, 26(1), 73-95.

2. Fusté-Forné, F. (2022). Seasonality in food tourism: wild foods in peripheral areas. Tourism Geographies.

3. Okumus, B. (2021). Food tourism research: a perspective article. Tourism Review, 76(1), 38-42.

4. Calero, C., & Turner, L. W. (2020). Regional economic development and tourism: A literature review to highlight future directions for regional tourism research. Tourism Economics, 26(1), 3-26.

5. Rinaldi, C., Cavicchi, A., & Robinson, R. N. (2022). University contributions to co-creating sustainable tourism destinations. Journal of Sustainable Tourism, 30(9), 2144-2166.

6. Trusova, N. V., Cherniavska, T. A., Pasieka, S. R., Hranovska, V. H., Prystemskyi, O. S., & Demko, V. S. (2020). Innovative clustering of the region in the context of increasing competitive positions of the enterprises of the tourist-recreational destination. Geo Journal of Tourism and Geosites, 31(3), 1126-1134.

7. Li, X., Kong, W. H., & Yang, F. X. (2021). Authentic food experiences bring us back to the past: An investigation of a local food night market. Journal of travel & tourism marketing, 38(3), 233-246.

8. Kinnunen, P., Guillaume, J. H., Taka, M., D'odorico, P., Siebert, S., Puma, M. J., ... & Kummu, M. (2020). Local food crop production can fulfil demand for less than one-third of the population. Nature food, 1(4), 229-237.

9. Trusova, N. V., Kyrylov, Y. Y., Hranovska, V. H., Prystemskyi, O. S., Krykunova, V. M., & Sakun, A. Z. (2020). The imperatives of the development of the tourist services market in spatial polarization of the regional tourist system. Geo journal of Tourism and Geosites, 29(2), 565-582.

10. Su, D. N., Johnson, L. W., & O'Mahony, B. (2020). Analysis of push and pull factors in food travel motivation. Current Issues in Tourism, 23(5), 572-586.

References:

1. Rousta, A., & Jamshidi, D. (2020). Food tourism value: Investigating the factors that influence tourists to revisit. Journal of Vacation Marketing, 26(1), 73-95.

2. Fusté-Forné, F. (2022). Seasonality in food tourism: wild foods in peripheral areas. Tourism Geographies.

3. Okumus, B. (2021). Food tourism research: a perspective article. Tourism Review, 76(1), 38-42.

4. Calero, C., & Turner, L. W. (2020). Regional economic development and tourism: A literature review to highlight future directions for regional tourism research. Tourism Economics, 26(1), 3-26.

5. Rinaldi, C., Cavicchi, A., & Robinson, R. N. (2022). University contributions to co-creating sustainable tourism destinations. Journal of Sustainable Tourism, 30(9), 2144-2166.

6. Trusova, N. V., Cherniavska, T. A., Pasieka, S. R., Hranovska, V. H., Prystemskyi, O. S., & Demko, V. S. (2020). Innovative clustering of the region in the context of increasing competitive positions of the enterprises of the tourist-recreational destination. Geo Journal of Tourism and Geosites, 31(3), 1126-1134.

7. Li, X., Kong, W. H., & Yang, F. X. (2021). Authentic food experiences bring us back to the past: An investigation of a local food night market. Journal of travel & tourism marketing, 38(3), 233-246.

8. Kinnunen, P., Guillaume, J. H., Taka, M., D'odorico, P., Siebert, S., Puma, M. J., ... & Kummu, M. (2020). Local food crop production can fulfil demand for less than one-third of the population. Nature food, 1(4), 229-237.

9. Trusova, N. V., Kyrylov, Y. Y., Hranovska, V. H., Prystemskyi, O. S., Krykunova, V. M., & Sakun, A. Z. (2020). The imperatives of the development of the tourist services market in spatial polarization of the regional tourist system. Geo journal of Tourism and Geosites, 29(2), 565-582.

10. Su, D. N., Johnson, L. W., & O'Mahony, B. (2020). Analysis of push and pull factors in food travel motivation. Current Issues in Tourism, 23(5), 572-586.



УДК 005+338.47:656

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-137-148

Мартинович Наталія Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та публічного управління, Державний податковий університет, м. Ірпінь, тел.: (044) 499-99-369, https://orcid.org/0000-0001-9884-6052

Сандулов Євген Геннадійович здобувач вищої освіти ІІ магістерського рівня кафедри менеджменту та публічного управління, Державний податковий університет, м. Ірпінь. тел.: (095) 097-12-66, https://orcid.org/0009-0003-2576-3063

СТІЙКІ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ ТРАНСПОРТНОЮ СКЛАДОВОЮ В ПРОЄКТАХ

Анотація. Наразі управління транспортною складовою проєктів є одним із ключових чинників забезпечення ефективності їх реалізації. Зростаюча складність логістичних систем, необхідність оптимізації ресурсів та зниження витрат на транспортування, обумовлюють потребу в інноваційних підходах до управління транспортними процесами. З іншого боку, глобальні виклики, та необхідність досягнення Цілей сталого розвитку ООН, вимагають впровадження моделей, які враховують економічні, екологічні та соціальні аспекти. Стійкі моделі управління забезпечують не лише гнучкість і адаптивність до змін в оточенні проєкту, але й довготривалу стабільність транспортних систем, спрямовану на зменшення впливу на довкілля. Мета статті полягає у розробці теоретичних, методичних й прикладних аспектів, щодо стійких моделей управління транспортною складовою в проєктах. Задля досягнення поставленої мети в статті, на засадах узагальнення теоретико-методичних основ з управління транспортною складовою в проєктах встановлено певні прогалини суть яких зводиться до того, що в сучасній науці мало розробленою залишається проблематика ідентифікації стійкості моделей управління. Проведено систематизацію відомих моделей управління транспортною складовою в проєктах та запропоновано авторську класифікацію. Доведено необхідність виокремлення поняття «стійка модель», запропоновано авторське визначення. Аргументовано, що основу управління транспортною складовою в проєктах з використанням стійкої моделі, окрім системного, складає інноваційний підхід. Виокремлено чотири базові ознаки стійкої моделі управління транспортною складовою в проєктах, такі як: адаптивність, екологічна відповідальність, економічна ефективність, соціальна інтеграційність. Розроблено критерії ідентифікації стійкості моделі управління транспортною складовою в проєктах.

Ключові слова: управління, транспорт, проєкт, проєктна діяльність, моделювання, стійкий розвиток

Martynovych Nataly Oleksandrivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Public Administration, State Tax University, Irpin, tel.: (044) 499-99-369, https://orcid.org/0000-0001-9884-6052

Sandulov Yevhen Hennadiyovych Master's degree, State Tax University, Irpin, tel.: (095) 0971266, https://orcid.org/0009-0003-2576-3063

SUSTAINABLE MODELS FOR MANAGING THE TRANSPORT COMPONENT IN PROJECTS

Abstract. Currently, the management of the transport component of projects is one of the key factors in ensuring the effectiveness of their implementation. The increasing complexity of logistics systems, the need to optimize resources and reduce transportation costs, determine the need for innovative approaches to the management of transportation processes. On the other hand, global challenges and the need to achieve the UN Sustainable Development Goals require the implementation of models that take into account economic, environmental and social aspects. Sustainable management models provide not only flexibility and adaptability to changes in the project environment, but also long-term stability of transport systems aimed at reducing the impact on the environment. The purpose of the article is to develop theoretical, methodological and applied aspects of sustainable models of managing the transport component in projects. In order to achieve the goal set in the article, on the basis of the generalization of the theoretical and methodological foundations of the management of the transport component in projects, certain gaps have been established, the essence of which boils down to the fact that in modern science, the problem of identifying the stability of management models remains poorly developed. The systematization of known models of managing the transport component in projects was carried out and the author's classification was proposed. The necessity of distinguishing the concept of "sustainable model" is proved, the author's definition is proposed. It is argued that the basis of the management of the transport component in projects using a sustainable model, in addition to the systemic one, is an innovative approach. Four basic features of a sustainable model of managing the transport component in projects are singled out, such as: adaptability, environmental responsibility, economic efficiency, social integration. Criteria for identifying the sustainability of the transport component management model in projects have been developed.

Keywords: management, transport, project, project activity, modeling, sustainable development



Постановка проблеми. Управління транспортною складовою відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності реалізації проєктів у різних галузях економіки. Сучасні проєкти вимагають інтеграції передових методів планування, координації та моніторингу транспортних процесів для зниження витрат, підвищення надійності постачань і дотримання термінів. Зростаюча складність логістичних систем, розвиток цифрових технологій, війна, а також необхідність адаптації до нових економічних, соціальних і екологічних викликів обумовлюють потребу у пошуку стійких моделей управління транспортною складовою. Відсутність чітко структурованих моделей, здатних враховувати специфіку сучасних проєктів, створює ризики для їх успішного виконання. У цьому контексті дослідження моделей управління транспортною складовою є важливим для розробки інструментів, що забезпечують оптимізацію процесів і досягнення стратегічних цілей проєктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основу ключових висновків, що представлені в цій статті складає аналіз результатів досліджень різних авторів. Так, спираючись на роботи Г. Кларка і Дж. Райта, які присвячувалися стратегіям та моделям управління транспортною складовою, встановлено, що їх підхід оптимізації маршрутів транспортування (метод економії), є базовим в сучасних моделях управління перевезеннями в проєктах [1, С. 568-581]. Роботи Дж. Лапорта, Ю. Нобера, Д. Арпіна, складають основу математичного моделювання оптимізації транспортних мереж, включаючи задачі проєктного управління транспортними потоками [2, С. 293–310].

Використанню цифрових технологій у моделях управління транспортом, присвячені роботи М. Крістофера В. Гогунського, Д. Лук'янова, О. Власенко [3, 4, С. 26–28]. Завдяки цим дослідженням встановлені концептуальні засади ланцюгів постачання, які інтегрують транспортну складову, з акцентом на автоматизацію процесів і зменшення витрат, що дозволяє більш ефективно керувати великими обсягами даних і підтримувати прийняття рішень у режимі реального часу.

Екологічно орієнтовані моделі управління транспортом, що висвітлені зокрема в роботах Мак-Кіннона, орієнтовані на забезпечення зменшення викидів парникових газів і використання енергоефективних транспортних засобів. Методичні засади інтеграції транспорту в ланцюги постачання з орієнтацією на екологічну складову в межах управління проєктами ще на початку 2000-х років розроблялися американськими вченими Р. Хэндфилдом та Е. Николсом [5, С. 125-131], завдяки чому, сучасна наука має в своєму арсеналі алгоритми та схеми зменшення транспортних витрат не оминаючи екологічну компоненту. Так, на роботах окреслених авторів ґрунтуються результати досліджень української наукині Ю. Чорток, яка адоптувала класичні моделі до локальних умов та розробила методичний інструментарій оцінки впливу транспортної складової на довкілля при формуванні транспортної політики в проєктах [6, С. 165-172].

Імітаційні та оптимізаційні моделі маршрутизації та транспортування, з акцентом на використанні теорії графів і евристичних алгоритмів досліджувалися Д. Берцімасом, Д. Сімчі-Левіном, А. Мурадяном [7, С. 286-304, 8, С. 229–241]. Також імітаційні моделі для оптимізації вантажних потоків у будівельних проєктах використовувалися в роботах А. Загорулько, який обґрунтовує доцільність використання програмних комплексів Arena, AnyLogic. Авторки С. Русанова, М. Перепічко [9], шляхом узагальнення світових практик виокремили особливості портової діяльності та довели її вплив на формування системи менеджменту в транспортній логістиці. Практичні аспекти впровадження моделей управління транспортом висвітлюються в дослідженнях Г. Ейтутіс, С. Крищенко, О. Зіць. Вони зосереджували увагу на проблемах управління транспортними потоками у великих інфраструктурних проєктах, розглядаючи практичні кейси впровадження моделей на залізничному транспорті. Доречи, цю ідею було запозичено під час реалізації власних досліджень [11, С. 58-63, 12. С. 288-290].

Прикладні імперативи використання мультимодальних підходів розглядаються в роботах Т. Ноттебума і Жана Поля Родріго [13, С. 1-5]. Ці фахівці пропонували здійснювати управління мультимодальними транспортними мережами, через поєднання автомобільного, залізничного і морського транспорту. А. Мурадян, О. Кузькін, Н. Ремзіна, спираючись на концептуальні основи стійкого розвитку і парадигму науково-технічного розвитку запропонували концептуальну модель предметної області «розумний порт» [8, С. 229–241.]. В статті М. Куценко, О. Костєнніков, П. Яремович, З. Люльчак, С. Ворошнов запропоновано авторське визначення стійкої логістики, що дозволило розширити наукове бачення її змісту з урахуванням сучасних викликів, а також позначити її роль у забезпеченні сталого розвитку, а також на прикладі українських портів показано управління мультимодальними перевезеннями з урахуванням змін умов транспортування в реальному часі [14, С. 91-101].

Розвитку мультимодальних перевезень в контексті досягнення цілей європейського зеленого курсу приділяється увага науково-дослідних установ Національної академії наук України. Зокрема, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», сумісно з Університетом - Вища школа бізнесу, Дебрецена та Орадя; Інститутом географії Словацької академії наук, в рамках реалізації міжнародного проєкту Visegrad Grant+ Programme «Increasing the capacity of freight transportation infrastructure on EU-Ukraine borders» № 22220189 («Розвиток інфраструктури вантажних перевезень вздовж кордону ЄС з Україною»), окреслено низку проблем, які вимагатимуть додаткових зусиль з боку органів влади, бізнесу та громадськості, при цьому в якості дієвих механізмів виділяються концептуальні засади стійкого розвитку, активізація мультимодальних перевезень, проєктна діяльність [15].

Представлений перелік досліджень не є вичерпним. Однак, не зважаючи на популярність та достатню розробленість проблематики, актуальними залишаються питання уточнення категоріального апарату, систематизації видів моделей управління транспортною складовою в проєктах, їх адаптації до

специфіки проєктів і інтеграції стандартів стійкого розвитку. Відтак, **Мета статті** полягає у розробці теоретичних, методичних й прикладних аспектів, щодо стійких моделей управління транспортною складовою в проєктах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показав аналіз існуючого наукового доробку, розвиток моделей управління транспортною складовою має кілька ключових напрямків: оптимізація маршрутів і витрат, екологічна адаптація, впровадження цифрових технологій, імітаційне моделювання та управління мультимодальними перевезеннями. Однак, стійкі моделі управління транспортною складовою в проєктах на переконання автора, мало обговорюються дослідниками і мають фрагментарний характер. Так, наприклад, в статті А. Мурадяна та ін., пропонується визначення «розумний порт», «стійка логістика» та надається концептуальна модель розумного порту, однак, залишається не з'ясованим питання чи є ця модель стійкою.

Про стійку логістику говориться в статті М. Куценко та співавторів, де ними пропонується під такою розуміти «область теоретико-прикладних знань про оптимальне управління дискретними та безперервними потоками у виробництві, основною метою якого є задоволення потреб усіх стейкхолдерів логістичної системи при мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище та досягненні стабільного балансу між екологічними, економічними та соціальними завданнями логістики» [14, С. 91-101]. З огляду на визначення, можна припустити, що стійка логістика повинна базуватися на стійких моделях. Однак – це треба довести. Екологічно орієнтовані моделі управління транспортом Мак-Кіннона [16], не зважаючи на врахування двох складових стійкого розвитку (екологічної, економічної), не можна вважати стійкими, адже, не зрозумілими залишаються критерії стійкості, що додатково доводить доцільність окреслення ознак стійкості моделей. Адаптивна модель Ю. Чорток, яка враховує вплив транспортної складової на довкілля, також представляє цікавість з точки зору її ідентифікації на предмет стійкості.

Окреслення ознак стійкості відбувалось на засадах узагальнення існуючого наукового доробку, шляхом систематизації різних видів моделей. Як показав аналіз літературних джерел, в науці описано від п'ятнадцяти до двадцяти моделей управління транспортною складовою в проєктах, при цьому деякі моделі дублюються (мають різні назви і однакові характеристики). Також встановлено, що в залежності від області наукових інтересів різні автори по різному їх групують. В цілому варто зауважити, що донині не існує уніфікованої класифікації моделей управління транспортною складовою в проєктах, так як відсутнім є поняття «стійка модель».

Авторська класифікація моделей (рис. 1) складається з семи базових класифікаційних ознак, які обиралися з огляду на ключові положення стійкого розвитку та з урахуванням сучасних тенденцій розвитку логістики як у світі, так і в Україні. Класифікаційні ознаки об'єднують в собі сімнадцять видів моделей, кожна з яких може бути з високою, середньою та низькою стійкістю.

Види моделей	Класифікаційна ознака
	1. За рівнем деталізації управління
	Макромоделі орієнтовані на стратегічне планування транспортних процесів у межах всього проєкту. Враховують глобальні логістичні потоки, бюджет і основні терміни. **Мікромоделі** деталізують конкретні операції транспортування, такі як оптимізація маршруту, завантаження транспортних засобів.
	2. За рівнем автоматизації
	Традиційні (ручні) моделі базуються на класичних методах управління: графіки Ганта чи сітьові графіки, без автоматизованих рішень. **Інтегровані цифрові моделі** використовують спеціалізовані програмні комплекси (ERP-системи, TMS) для оптимізації транспортної складової.
	3. За функціональною спрямованістю
	Моделі планування зосереджені на прогнозуванні потреб у транспортуванні, розробці маршрутів і розкладів. **Моделі координації** забезпечують узгодженість дій усіх учасників транспортного процесу (замовників, перевізників, складів). **Моделі контролю** дозволяють відстежувати виконання транспортних операцій і оперативно вносити корективи.
	4. За використовуваними методами
	Оптимізаційні моделі базуються на математичному моделюванні та методах оптимізації (лінійне програмування, теорія графів). **Імітаційні моделі** дозволяють моделювати транспортні процеси за допомогою комп'ютерних симуляцій для аналізу сценаріїв. **Евристичні моделі** використовують спрощені алгоритми й евристики для швидкого знаходження наближених рішень.
	5. За галузевою специфікою
	Моделі для промислових проєктів оптимізація доставки сировини, обладнання, готової продукції. **Моделі для будівельних проєктів** управління перевезеннями будівельних матеріалів і техніки. **Моделі для логістичних проєктів** управління ланцюгами постачання і розподілу продукції.
	6. За впливом екологічних факторів
	Класичні моделі орієнтовані лише на економічні показники (час і вартість). **Екологічно орієнтовані моделі** враховують мінімізацію викидів CO_2, використання енергоефективних транспортних засобів.
	7. За типом використаного транспорту
	Універсальні моделі застосовуються для будь-яких видів транспорту (автомобільного, залізничного, морського). **Спеціалізовані моделі** адаптовані для конкретного типу транспорту (наприклад, авіаційного або мультимодального).

Рис. 1. Класифікація моделей управління транспортною складовою в проєктах
Джерело: авторська розробка

Ідея виокремлення поняття «стійка модель», ґрунтується на ключових концептуальних засадах стійкого розвитку. Поняття «стійкий розвиток» вперше було введено у 1987 році в доповіді ООН «Наше спільне майбутнє» [17]. Воно визначає розвиток, що задовольняє потреби сучасного покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Концепція стала основою для глобальних ініціатив, спрямованих на збереження довкілля, соціальну рівність і економічне зростання. Ця концепція об'єднала екологічні, економічні та соціальні аспекти, формуючи нову парадигму планування та управління. Враховуючи сказане, сьогодні, спостерігається переорієнтація широкого спектру фундаментальних та прикладних досліджень на досягнення прогресу у стійкому розвитку, який являє собою динамічний процес досягнення цілей сталого розвитку (далі ЦСР) (рис. 2). Вимірювання прогресу здійснюється через індикатори, що оцінюють досягнення конкретних ЦСР. Інструментами вимірювання є глобальні звіти ООН, національні статистичні дані та індекси, наприклад Індекс сталого розвитку.

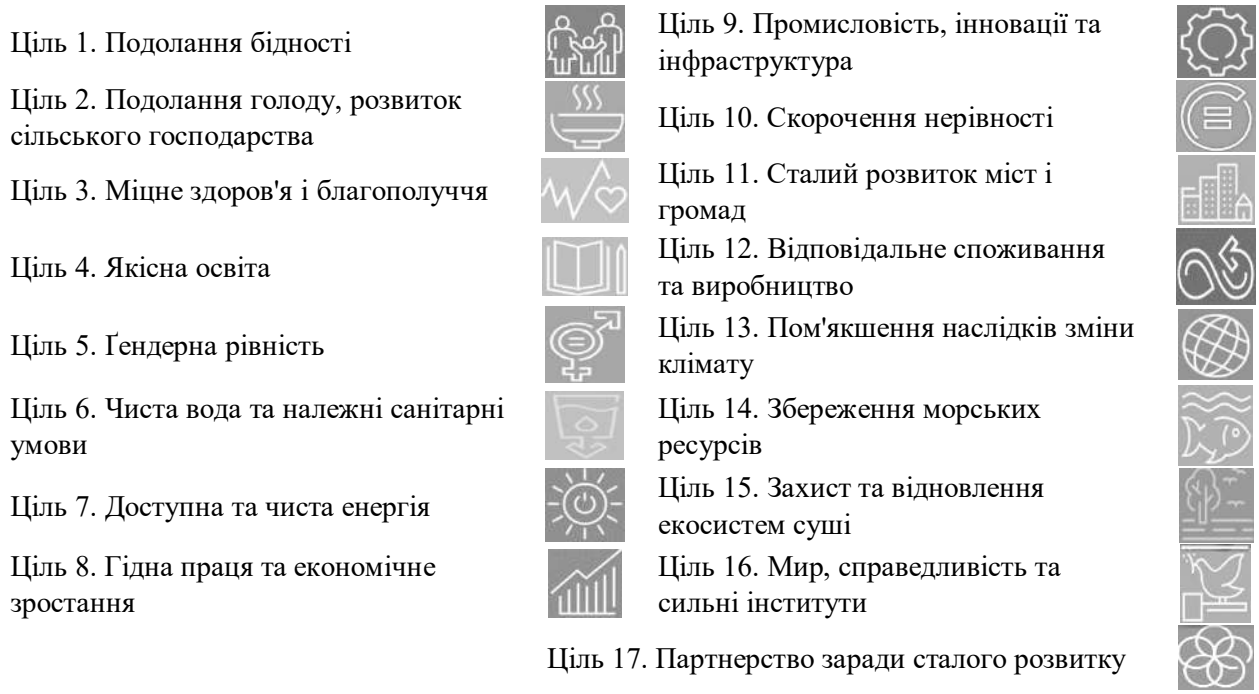


Рис. 2. Сімнадцять цілей для перетворення нашого світу
Джерело: складено авторами на засадах [18]

Таким чином, поняття «стійка модель» є своєрідною відповіддю на необхідність об'єднання екологічних, економічних і соціальних аспектів у логістичних процесах. Це своєрідний маркер, яким позначаються відомі науці моделі (рис. 1). Варто згадати, що одним з ключових методів дослідження

логістичних систем – є побудова моделей. Відтак, під стійкою моделлю в статті розуміється сукупність методів і інструментів, спрямованих на вдосконалення транспортних процесів у межах проєкту з урахуванням екологічних, економічних і соціальних аспектів. Зазначимо, що в основі управління транспортною складовою в проєктах з використанням стійкої моделі лежить інноваційний підхід, який передбачає використання прогресивних цифрових систем моніторингу, орієнтацію на досягнення прогресу у стійкому розвитку, в тому числі інтеграцію екологічних та соціальних стандартів. З огляду на сказане можемо виокремити характерні риси (ознаки) стійкої моделі (рис. 3), які покладено в основу її ідентифікації (табл. 1).

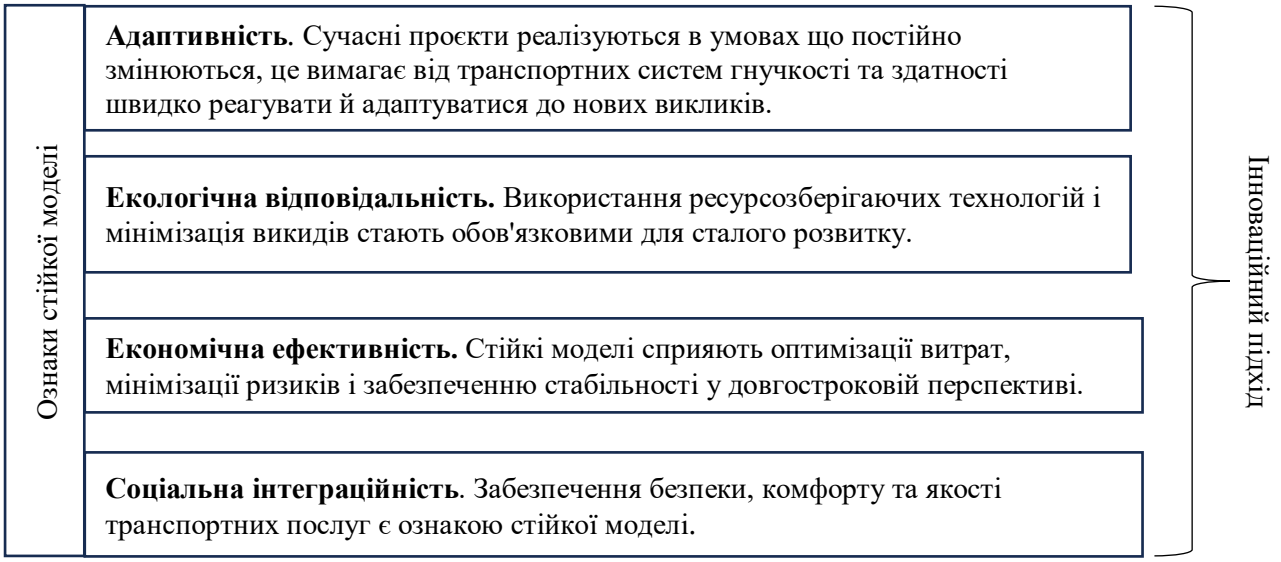


Рис. 3. Ознаки стійкої моделі управління транспортною складовою в проєктах

Джерело: складено автором

Стійка модель дозволяє враховувати не лише оперативні потреби, а й довгострокові стратегічні наслідки використання транспортних ресурсів, таких як вплив на довкілля, можливість адаптації до змін в оточенні (економічна нестабільність, кліматичні ризики, ризики війни тощо). Крім того, важливим аспектом що відрізняє стійку модель від не стійкої є факт використання цифрових засобів забезпечення ефективності соціальної, економічної, екологічної компонент стійкого розвитку. Відтак, окреслені ознаки моделі управління транспортною складовою в проєктах дозволяють сформувати наступні критерії стійкості (табл. 1).



Таблиця 1.

Критерії ідентифікації стійкості моделі управління транспортною складовою в проєктах

№ з/п	Ступінь стійкості	Критерій стійкості
1	Висока стійкість	Використання цифрових систем моніторингу (TMS, ERP). Інтеграція екологічних стандартів (зменшення викидів, енергоефективність). Інтеграція соціальних стандартів (забезпечення безпеки, комфорту та якості транспортних послуг) Наявність резервних маршрутів для зменшення ризиків збоїв.
2	Середня стійкість	Використання часткової автоматизації. Орієнтація на окремі процеси управління. Наприклад, маршрутизація без якоїсь однієї складової (екологічної або соціальної).
3	Низька стійкість	Ручне управління транспортними потоками. Відсутність адаптивності до змін. Наприклад, погодних умов або ринку. Відсутність орієнтації на досягнення прогресу ЦСР.

Джерело: авторська розробка

Окреслені критерії дають змогу впорядкувати різні види моделей управління залежно від їх характеристик і класифікаційних ознак, що сприяє виокремленню сильних і слабких сторін кожної моделі. На засадах представлених теоретичних розробок можна проводити комплексний аналіз стійкості кожної моделі, оцінювати моделі на предмет досягнення прогресу у стійкому розвитку. Для керівників проєктів і менеджерів з логістики авторські пропозиції можуть слугувати в якості практичного інструменту вибору оптимальної моделі управління з урахуванням специфіки проєкту, його цілей і обмежень, що забезпечує оптимізацію транспортних процесів, мінімізацію ризиків і витрат, як у невеликих короткотривалих, так і масштабних довготривалих проєктах.

Висновки. На засадах узагальнення теоретико-методичних основ з управління транспортною складовою в проєктах встановлено певні прогалини суть яких зводиться до того, що в сучасній науці мало розробленою залишається проблематика ідентифікації стійкості моделей управління. З огляду на що, в статті проведено систематизацію відомих моделей управління транспортною складовою в проєктах та запропоновано авторську класифікацію, що складається з семи ознак й сімнадцяти видів моделей, яка на відміну від існуючих позбавлена дублювання й містить оптимальний набір класифікаційних ознак з огляду на теперішні тенденції.

Шляхом аналізу й синтезу результатів досліджень інших авторів доведено необхідність виокремлення поняття «стійка модель», під якою авторами запропоновано розуміти сукупність методів і інструментів, спрямованих на вдосконалення транспортних процесів у межах проєкту з урахуванням екологічних, економічних і соціальних аспектів. Аргументовано, що основу управління

транспортною складовою в проєктах з використанням стійкої моделі, окрім системного, складає інноваційний підхід, який передбачає використання прогресивних цифрових систем моніторингу, орієнтацію на досягнення прогресу у стійкому розвитку, в тому числі інтеграцію екологічних та соціальних стандартів.

Використовуючи ідуктивно-дедуктивний метод виокремлено чотири базові ознаки стійкої моделі управління транспортною складовою в проєктах, такі як: адаптивність, екологічна відповідальність, економічна ефективність, соціальна інтеграційність. Розроблено критерії ідентифікації стійкості моделі управління транспортною складовою в проєктах, який на думку авторів може бути високий, середній і низький. Авторські пропозиції сприяють вирішенню тріади наукових задач теоретичної, методичної і прикладної спрямованості. Вони є доцільними і необхідними для забезпечення системного підходу до управління, підвищення ефективності проєктів, досягнення цілей сталого розвитку. Це інструмент, який полегшує аналіз, вибір і впровадження оптимальних рішень у транспортній сфері.

Література:

1. Clarke G., Wright J.W. Scheduling of vehicles from a central depot to a number of delivery points. *Operations Research*. 1964. 12(4). P. 568-581. DOI: https://doi.org/10.1287/opre.12.4.568

2. Laporte G, Nobert Y, Arpin D. An Exact Algorithm for Solving a Capacitated Location-Routing Problem. *Annals of Operations Research*. 1986. №6. P. 293–310. DOI: https://doi.org/10.1007/BF02023807

3. Christopher M. Logistics and supply chain management : creating value-adding networks. 4th ed. Pearson Education Limited 2011. 289 p. https://industri.fatek.unpatti.ac.id/wp-content/uploads/2019/03/256-Logistics-Supply-Chain-Management-Martin-Christopher-Edisi-1.pdf

4. Гогунський В.Д., Лук'янов Д. В., Власенко О. В. Визначення ядер знань на графі компетенцій проектних менеджерів. *Східноєвропейський журнал передових технологій*. №1/10 (55). 2012. С. 26–28. DOI: 10.20998/2413-3000.2017.1225.1

5. Handfield R. Nichols E. Routing Optimization Techniques in Transportation Logistics Using the Clarke-Wright Algorithm. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*. 2018. 42(6). P. 125-131.

6. Чорток Ю.В. Напрями зниження негативного еколого-економічного впливу логістичної системи. *Механізм регулювання економіки*. 2007. № 3. С. 165-172.

7. Bertsimas D., Simchi-Levi D. A New Generation of Vehicle Routing Research: Robust Algorithms. *Addressing Uncertainty*. 1996. 44(2). P. 286-304. DOI:10.1287/opre.44.2.286

8. Muradian, A., Kuzkin, O., & Remzina, N. (2023). Logistics of Smart Port in Ukraine: Problems and Prospects in the Conditions of Sustainable Development. *Problemy Ekorozwoju*. 18(2). P. 229–241. DOI: https://doi.org/10.35784/preko.4036

9. Русанова С., Перепічко М. Моделі управління морськими портами: світові практики. *Економіка та суспільство*. (61). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-102.

10. Ейтутіс Г.Д., Крищенко С.О., Зіць О.Є. Характеристика світових моделей управління інфраструктурою залізничного транспорту. *Економіка і суспільство*. 2017. № 9. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/issue/view/15

11. Мартинович Н.О., Лиза В.В. Аналіз успішних кейсів сталого економічного розвитку на засадах проєктного управління в умовах повоєнної відбудови України. Управління проєктами: проєктний підхід в сучасному менеджменті: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., фахівців, магістрантів, аспірантів та науковців. Одеса: ОДАБА, 17-18 жовтня 2024 р. С. 58-63.

12. Мартинович Н.О., Сандулов Є.Г. Проєктний менеджмент як інструмент подолання викликів в сфері громадського транспорту. Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні підходи у відновленні транспортної інфраструктури в особливих умовах воєнного стану: виклики та перспективи». м. Київ. 23-24 жовтня 2024 року. С. 288-290.

13. Rodrigue JP, Notteboom T. The geography of containerization: Half a century of revolution, adaptation and diffusion. *GeoJournal*. 2009. 74(1). P. 1-5. DOI: 10.1007/s10708-008-9210-4.

14. Kutsenko M., Kostiennikov O., Yaremovich P., Liulchak Z., Voroshnov S. Transition of Logistics to Sustainable Development Under the Impact of COVID-19. *Problemy ekorozwoju – Problems of sustainable development.* 2022, 17(2). P. 91-101. DOI: 10.35784/pe.2022.2.10.

15. Науково-аналітична записка підготовлена авторським колективом в рамках міжнародного проєкту «Розвиток інфраструктури вантажних перевезень вздовж кордону ЄС з Україною» / «Increasing the capacity of freight transportation infrastructure on EU-Ukraine borders» (№ 22220189), що реалізується в рамках Visegrad Grant+ Programme. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20230037.pdf

16. McKinnon A.C. A Short History of Green Logistics Research in the UK. URL: http:// www.sml.hw.ac.uk/logistics

17. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». 1987. 412 p. URL: https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf

18. UN Sustainable Development Goals: 17 goals to transform our world. URL: https:// www.un.org/sustainabledevelopment/

References:

1. Clarke, G., Wright, J.W. (1964). Scheduling of vehicles from a central depot to a number of delivery points. *Operations Research*, 12(4), 568-581. DOI: https://doi.org/10.1287/opre.12.4.568

2. Laporte, G, Nobert, Y, Arpin, D. (1986). An Exact Algorithm for Solving a Capacitated Location-Routing Problem. *Annals of Operations Research*, №6, 293–310. DOI: https://doi.org/ 10.1007/BF02023807

3. Christopher, M. (2011). Logistics and supply chain management : creating value-adding networks. 4th ed. Pearson Education Limited 289 p. https://industri.fatek.unpatti.ac.id/wp-content/ uploads/2019/03/256-Logistics-Supply-Chain-Management-Martin-Christopher-Edisi-1.pdf

4. Hohunskyi, V.D., Lukianov, D.V., Vlasenko, O.V. (2012). Vyznachennia yader znan na hrafi kompetentsii proektnykh menedzheriv [Definition of knowledge cores on the graph of competencies of project managers]. *Skhidnoievropeiskyi zhurnal peredovykh tekhnolohii*, №1/10 (55), 26–28. DOI: 10.20998/2413-3000.2017.1225.1 [in Ukrainian].

5. Handfield, R. Nichols, E. (2018). Routing Optimization Techniques in Transportation Logistics Using the Clarke-Wright Algorithm. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, 42(6), 125-131.

6. Chortok, Yu.V. (2007). Napriamy znyzhennia nehatyvnoho ekoloho-ekonomichnoho vplyvu lohistychnoi systemy [Directions for reducing the negative ecological and economic impact of the logistics system]. *Mekhanizm rehuliuvannia ekonomiky*, № 3, 165-172. [in Ukrainian].

7. Bertsimas, D., Simchi-Levi, D. (1996). A New Generation of Vehicle Routing Research: Robust Algorithms. Addressing Uncertainty. 44(2). P. 286-304. DOI:10.1287/opre.44.2.286

8. Muradian, A., Kuzkin, O., Remzina, N. (2023). Logistics of Smart Port in Ukraine: Problems and Prospects in the Conditions of Sustainable Development. *Problemy Ekorozwoju*, 18(2), 229–241. DOI: https://doi.org/10.35784/preko.4036

9. Rusanova, S., Perepichko, M. Modeli upravlinnia morskymy portamy: svitovi praktyky. [Management models of sea ports: world practices]. *Ekonomika ta suspilstvo*, (61). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-102. [in Ukrainian].

10. Eitutis, H.D., Kryshchenko, S.O., Zits, O.Ie. (2017). Kharakterystyka svitovykh modelei upravlinnia infrastrukturoiu zaliznychnoho transportu [Characteristics of global models of railway transport infrastructure management]. *Ekonomika ta suspilstvo*, № 9. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/issue/view/15. [in Ukrainian].

11. Martynovych, N.O., Lyza, V.V. (2024). Analiz uspishnykh keisiv staloho ekonomichnoho rozvytku na zasadakh proiektnoho upravlinnia v umovakh povoiennoi vidbudovy Ukrainy [Analysis of successful cases of sustainable economic development on the basis of project management in the conditions of the post-war reconstruction of Ukraine]. *Upravlinnia proiektamy: proiektnyi pidkhid v suchasnomu menedzhmenti:* materialy KhV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., fakhivtsiv, mahistrantiv, aspirantiv ta naukovtsiv, Odesa: ODABA, 58-63. [in Ukrainian].

12. Martynovych, N.O., Sandulov, Ye.H. (2024). Proiektnyi menedzhment yak instrument podolannia vyklykiv v sferi hromadskoho transportu [Project management as a tool for overcoming challenges in the field of public transport]. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia *«Innovatsiini pidkhody u vidnovlenni transportnoi infrastruktury v osoblyvykh umovakh voiennoho stanu: vyklyky ta perspektyvy»*, m. Kyiv, 288-290. [in Ukrainian].

13. Rodrigue, JP, Notteboom, T. (2009). The geography of containerization: Half a century of revolution, adaptation and diffusion. *GeoJournal*, 74(1), 1-5. DOI: 10.1007/s10708-008-9210-4.

14. Kutsenko, M., Kostiennikov, O., Yaremovich, P., Liulchak, Z., Voroshnov, S. (2022). Transition of Logistics to Sustainable Development Under the Impact of COVID-19. *Problemy ekorozwoju – Problems of sustainable development.* 17(2), 91-101. DOI: 10.35784/pe.2022.2.10.

15. Naukovo-analitychna zapyska pidhotovlena avtorskym kolektyvom v ramkakh mizhnarodnoho proiektu «Rozvytok infrastruktury vantazhnykh perevezen vzdovzh kordonu YeS z Ukrainoiu» [Increasing the capacity of freight transportation infrastructure on EU-Ukraine borders]. (№ 22220189), shcho realizuietsia v ramkakh Visegrad Grant+ Programme. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20230037.pdf [in Ukrainian].

16. McKinnon A.C. A Short History of Green Logistics Research in the UK. URL: http://www.sml.hw.ac.uk/logistics

17. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». (1987). 412 p. URL: https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf

18. UN Sustainable Development Goals: 17 goals to transform our world. URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/

УДК 343.22

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-149-159

Поляк-Свергун Мар'яна Миколаївна кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін Чортківського навчально-наукового інституту підприємництва і бізнесу ЗУНУ, м. Чортків, тел.: (097) 63- 61-664, https://orcid.org/0000-0002-3427-7900.

ВПРОВАДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню державного фінансового контролю (ДФК) використання коштів місцевих бюджетів України. В умовах фінансової децентралізації в Україні важливим аспектом є забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів на місцевому рівні. Впровадження механізму державного фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів сприяє забезпеченню прозорості, підзвітності та ефективності розподілу державних коштів. Механізм контролю включає комплекс заходів, спрямованих на моніторинг і перевірку витрат місцевих бюджетів, а також запобігання зловживанням і порушенням фінансової дисципліни.

Основною метою механізму є забезпечення належного використання бюджетних коштів для реалізації соціально-економічних програм, інфраструктурних проектів та інших ініціатив на місцях. У результаті проведеного контролю виявляються неефективні витрати, що дозволяє оперативно коригувати планування бюджету та підвищувати рівень доброчесності в органах місцевої влади.

Особливу увагу приділено створенню системи внутрішнього і зовнішнього аудиту, а також забезпеченню участі громадськості та засобів масової інформації у процесах контролю. Це дозволяє підвищити рівень довіри до органів місцевої влади і стимулює покращення фінансового менеджменту на місцях.

Впровадження цього механізму вимагає гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, а також розвитку інституційної спроможності органів контролю. Актуальним є підвищення кваліфікації державних службовців, створення нових інструментів для моніторингу та удосконалення методів аналізу використання місцевих бюджетів.

Завдяки ефективному механізму державного фінансового контролю можна значно підвищити ефективність управління бюджетними коштами на

місцевому рівні, що сприятиме стабільному економічному розвитку та покращенню якості життя громадян України.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, державний фінансовий контроль використання коштів місцевих бюджетів, державний фінансовий аудит, фінансова децентралізація, місцеві бюджети, аналіз державного фінансового контролю, ефективність державного фінансового контролю

Poliak-Sverhun Mariana Mykolaivna senior lecturer of the department of fundamental and special disciplines, candidate of economic sciences, senior lecturer of the department of fundamental and special disciplines, Chortkiv Educational and Scientific Institute of Entrepreneurship and Business, tel.: (097) 636-16-64, https://orcid.org/0000-0002-3427-7900.

THE IMPLEMENTATION OF THE STATE FINANCIAL CONTROL MECHANISM OVER THE USE OF FINANCIAL RESOURCES OF LOCAL BUDGETS IN UKRAINE

Abstract. The article is dedicated to the study of state financial control (SFC) over the use of local budget funds in Ukraine. In the context of financial decentralization in Ukraine, an important aspect is ensuring the efficient use of financial resources at the local level. The implementation of a state financial control mechanism for the use of local budget funds contributes to ensuring transparency, accountability, and effectiveness in the distribution of public funds. The control mechanism includes a set of measures aimed at monitoring and auditing local budget expenditures, as well as preventing misuse and violations of financial discipline.

The main goal of the mechanism is to ensure the proper use of budget funds for the implementation of socio-economic programs, infrastructure projects, and other initiatives at the local level. As a result of the control process, inefficient spending is identified, which allows for the prompt adjustment of budget planning and the improvement of integrity in local government bodies.

Special attention is given to the creation of a system for internal and external audits, as well as ensuring the participation of the public and the media in control processes. This helps increase trust in local authorities and encourages improvements in financial management at the local level.

The implementation of this mechanism requires harmonizing national legislation with international standards, as well as developing the institutional capacity of control bodies. An important task is to improve the qualifications of civil servants, create new monitoring tools, and enhance methods for analyzing the use of local budgets.

Through an effective state financial control mechanism, the efficiency of managing budget funds at the local level can be significantly improved, which will



contribute to stable economic development and an improved quality of life for the citizens of Ukraine.

Keywords: state financial control, state financial control over the use of local budget funds, state financial audit, financial decentralization, local budgets, analysis of state financial control, effectiveness of state financial control.

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічних перетворень в Україні, в умовах активізації процесів децентралізації державної влади, зростає потреба в ефективному державному фінансовому контролі (ДФК) за використанням коштів місцевих бюджетів. Місцеві бюджети набувають дедалі більшого значення як за обсягом фінансових ресурсів, так із огляду на можливості вирішення актуальних соціально-економічних проблем в регіонах та адміністративно-територіальних громадах. У зв'язку з цим, контроль за витратами на місцевому рівні стає одним з пріоритетних завдань для забезпечення фінансової стабільності держави.

Практика використання місцевих бюджетних коштів в Україні, а також аналіз міжнародного досвіду, доводять необхідність постійного пошуку нових форм і методів контролю. Удосконалення системи державного фінансового контролю є важливим кроком для досягнення ефективного функціонування державних фінансів. Це, у свою чергу, дозволяє забезпечити економічну безпеку держави, збалансувати державний і місцеві бюджети, сприяти фінансовій самодостатності регіонів і зменшити фінансові ризики.

Система державного фінансового контролю повинна включати чіткі механізми моніторингу, щоб забезпечити правильність і доцільність використання коштів. Водночас, важливо акцентувати увагу на створенні сприятливих умов для розвитку фінансової прозорості та підзвітності місцевих органів влади. Враховуючи ці фактори, інституційна спроможність органів контролю повинна постійно удосконалюватися.

У сучасних умовах ДФК є не лише актуальним, а й надзвичайно складним завданням, оскільки стабільність фінансової системи держави та окремих територій безпосередньо залежить від ефективного виконання місцевих бюджетів. На жаль, діюча система контролю в Україні не забезпечує належний рівень прозорості в розподілі бюджетних коштів, що може призводити до їх нецільового використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень та публікацій щодо державного фінансового контролю та використання коштів місцевих бюджетів в Україні демонструє значний інтерес до цієї теми серед науковців та практиків у сфері публічних фінансів. Останні дослідження зосереджені на вдосконаленні механізмів державного фінансового контролю, його впливу на ефективність управління фінансовими ресурсами, а також на проблемах, що виникають у процесі фінансової децентралізації. [4].

Дослідження з фінансового контролю часто аналізують вплив різних форм контролю (внутрішнього і зовнішнього) на зниження рівня корупції та нецільового використання коштів. Значну частину робіт присвячено розвитку інструментів для підвищення прозорості місцевих бюджетів, таких як електронні платформи для моніторингу витрат і системи звітності, що дозволяють громадянам та організаціям слідкувати за розподілом публічних коштів.

Фундаментальною та основоположною базою дослідження стали праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених як: В. Базилевич, М. Білуха, Ф. Бутинець, О. Гетманець, Л. Гуцаленко, Л. Дікань, Г. Дмитренко, Н. Дорош, І. Дрозд, Т. Єфименко, І. Іванова, Л. Каленський, 17 Є. Калюга, В. Кміть, О. Ковалюк, М. Крупка, М. Кульчицький, А. Мамишев, В. Мельничук, Д. Олійник, О. Підхомний, В. Піхоцький, Є. Романів, М. Романів, Н. Рубан, М. Сивульський, І. Стефанюк, Б. Усач, Ю. Футоранська, О. Шашкевич, Ф. Ярощенко та ін.

Також варто відзначити роботи, що стосуються проблематики фінансової самодостатності місцевих бюджетів та їх здатності вирішувати соціально-економічні питання регіонів. Це питання безпосередньо пов'язане з розвитком регіональних економік, що вимагає оптимізації використання місцевих фінансових ресурсів. Останні публікації також зазначають важливість формування довіри громадян до місцевих органів влади через ефективний контроль за бюджетними витратами.

В результаті проведеного аналізу можна констатувати, що питання вдосконалення державного фінансового контролю на місцевому рівні є надзвичайно актуальним для України, з огляду на зміни в системі управління публічними фінансами, і вимагає подальших досліджень та практичних розробок [1].

Мета статті - поглиблене вивчення теоретичних основ та розробка методологічних підходів, а також формулювання практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності державного фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Національна економіка потребує висококваліфікованого управління з боку органів державної та місцевої влади, які повинні забезпечити ефективне, результативне та прозоре управління публічними фінансами. Це, в свою чергу, вимагає здійснення дієвого державного фінансового контролю. Такий контроль має проводитися від імені держави спеціалізованими контролюючими органами, які не виконують інших функцій. Важливим елементом цього процесу є система державного фінансового контролю, яка повинна гарантувати стабільність і збалансованість в діяльності суспільства. [3].

Державний фінансовий контроль є важливою складовою системи управління публічними фінансами, що сприяє забезпеченню ефективного та прозо-

рого використання державних коштів. Сутність цього контролю полягає в нагляді за правильністю та доцільністю використання бюджетних ресурсів, а також в забезпеченні їх раціонального розподілу серед різних сфер економіки та соціального забезпечення. Основна мета державного фінансового контролю — це забезпечення дотримання фінансової дисципліни, запобігання зловживанням і нецільовому використанню бюджетних коштів. Це також включає моніторинг виконання бюджетних програм та оцінку результативності державних витрат.

Принципи державного фінансового контролю мають фундаментальне значення для його організації та функціонування. Одним із основних принципів є законність, який передбачає, що всі фінансові операції повинні здійснюватися відповідно до чинного законодавства. Принцип прозорості вимагає відкритості у використанні бюджетних коштів та надання доступу громадськості до інформації щодо витрат. Принцип підзвітності передбачає відповідальність органів державного фінансового контролю за проведену роботу і результати перевірок. Важливим є також принцип об'єктивності, який вимагає проведення контролю без впливу сторонніх чинників і забезпечує справедливість результатів перевірок.

Завдання державного фінансового контролю охоплюють цілий спектр аспектів. По-перше, це оцінка законності та доцільності витрат державних коштів, що передбачає ретельне дослідження фінансових операцій на предмет їх відповідності законам та нормативно-правовим актам. По-друге, завданням є виявлення неефективних витрат і визначення способів їх оптимізації. Оцінка фінансової звітності та контролювання її достовірності також є важливим завданням. Державний фінансовий контроль передбачає також виявлення порушень та надання рекомендацій щодо їх усунення, а також запобігання потенційним зловживанням у майбутньому.

Не менш важливим є завдання щодо формування ефективної системи внутрішнього і зовнішнього аудиту, що сприятиме підвищенню рівня довіри до органів державної влади. Одним із завдань є також удосконалення інструментів і методів контролю, що дозволяють оперативно реагувати на зміни у фінансовому середовищі. Важливою є також роль державного фінансового контролю в оцінці ефективності використання коштів у рамках різних соціальних та економічних програм. Це включає в себе як оцінку результатів виконання проектів, так і перевірку ефективності управлінських рішень.

Державний фінансовий контроль є не тільки засобом забезпечення законності, але й інструментом, який допомагає зберігати стабільність фінансової системи країни. Водночас він сприяє розвитку фінансової дисципліни в органах місцевого самоврядування та на всіх рівнях управління.

До складових державного фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів належать елементи, які зображені на рис. 1.1.

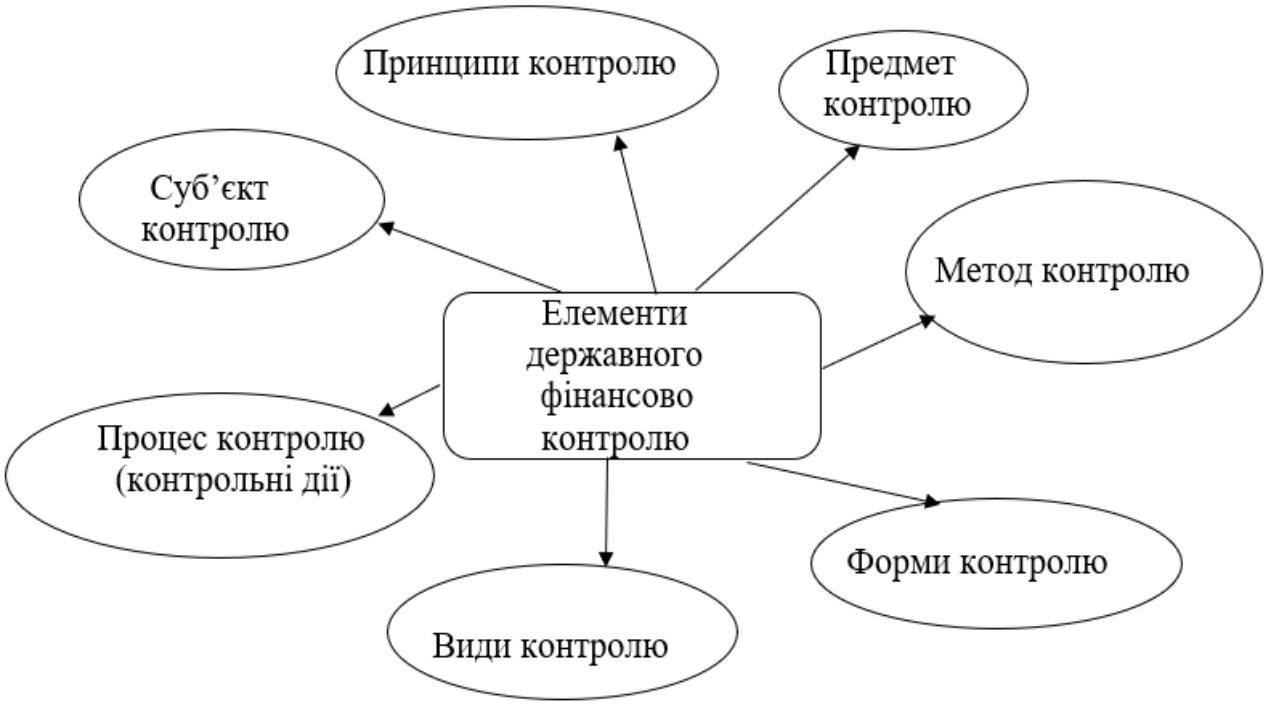


Рис. 1.1. Елементи державного фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів

Джерело: розроблено автором на основі [5, с. 6; 117, с. 5; 88, с. 34; 66, с. 87; 156, с. 76].

Об'єктивна потреба в державному фінансовому контролі, як важливій складовій фінансової діяльності та інструменті впливу на стан і розвиток економічної системи держави, зумовлена створенням і використанням фінансових ресурсів, що є основою фондів коштів держави.

Механізм державного фінансового контролю є необхідною складовою управління публічними фінансами та важливою частиною системи державного регулювання. Його основна мета — виявлення відхилень від встановлених стандартів і правил, а також принципів законності, ефективності та економії у використанні матеріальних ресурсів на ранніх етапах. Це дозволяє застосувати коригувальні заходи, а у разі необхідності — притягнути винних осіб до відповідальності, отримати компенсацію за завдану шкоду або вжити заходів для запобігання та зменшення подібних порушень у майбутньому [4].

Сучасним пріоритетом є забезпечення здатності громад концентрувати фінансові ресурси та ефективно спрямовувати їх на реалізацію проектів регіонального розвитку. Проте чинна система державного фінансового контролю (ДФК) в Україні має обмеження, що не дозволяють чітко відслідковувати законність використання коштів місцевих бюджетів для розвитку, що призводить до нецільового їх використання та незаконного отримання. Оскільки



фінансова прозорість і ефективність витрат є критично важливими, удосконалення системи державного фінансового контролю за рухом коштів місцевого самоврядування має вирішальне значення в умовах децентралізації державної влади в Україні.

Наразі спостерігається негативна тенденція щодо зменшення частки власних надходжень у структурі доходів місцевих бюджетів, що призводить до збільшення обсягів дотацій з державного бюджету. Це не сприяє зміцненню фінансової незалежності місцевих органів влади, що, в свою чергу, обмежує їх можливості для розвитку територій та покращення соціально-економічної ситуації. Фінансова стабільність місцевого самоврядування є важливим елементом демократичного розвитку, адже вона прямо впливає на добробут громадян. Крім того, місцеве самоврядування може бути ефективним лише за умови наявності необхідних фінансових і кадрових ресурсів, які дозволяють виконувати покладені функції.

Тому необхідно зосередитись на розширенні джерел фінансування місцевих бюджетів, а також на удосконаленні державного фінансового контролю для забезпечення належного управління бюджетними коштами. Це дозволить підвищити рівень фінансової самостійності місцевих органів влади та поліпшити якість виконання ними своїх завдань [101, с. 119]..

Роль державного фінансового контролю місцевих бюджетів у контексті децентралізації полягає не лише в оцінці фінансової діяльності, роботи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо їх здатності забезпечити регіони коштами, але й у виявленні нових джерел поповнення місцевих бюджетів. Це здійснюється через прийняття управлінських рішень, які покращать ефективність контролю за процесами формування та витрачання бюджетних ресурсів на місцях.

Серед пріоритетних змін визначено розширення повноважень органів місцевого самоврядування, надання їм повної бюджетної автономії в питаннях наповнення місцевих бюджетів і здійснення видатків. Крім того, передбачено збільшення доходів місцевих бюджетів через передачу частини доходів з державного бюджету, введення нового виду податку — акцизного податку з кінцевого продажу, а також розширення бази оподаткування нерухомості. Зміни також передбачають новий підхід до бюджетного регулювання, де систему тотального вирівнювання місцевих бюджетів замінено на систему горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій залежно від доходів на одного жителя. Це вирівнювання стосується лише одного податку — податку на доходи фізичних осіб, в той час як інші податки залишаються в розпорядженні місцевих органів влади.

Для забезпечення фінансування видатків на делеговані державою повноваження у сферах освіти та охорони здоров’я введено нові субвенції з держав-

ного бюджету місцевим бюджетам. Зміни в Податковому кодексі України також сприяли підвищенню фіскальної незалежності органів місцевого самоврядування щодо місцевих податків і зборів, зокрема шляхом надання їм права самостійно визначати ставки податків та встановлювати пільги з їх сплати [6]

Одними з актуальних проблем процесу децентралізації місцевих бюджетів в Україні є:

- розбіжність між обсягом доходів бюджетів і реальними потребами у фінансуванні поточних витрат;
- переважання поточних видатків над видатками на розвиток;
- відсутність чіткого розподілу функцій та відповідальності за надання послуг між різними рівнями влади.

Децентралізація повинна стати рушійною силою для реалізації освітньої, медичної та житлово-комунальної реформ, а також сприяти підвищенню енергоефективності національної економіки. Основні завдання, необхідні для подальшого впровадження бюджетної децентралізації в Україні, включають:

- підтримку процесів об'єднання територіальних громад та підвищення їх здатності до розвитку, оскільки об'єднані громади матимуть кращі фінансові умови та можливості для подальшого зростання;
- передачу повноважень на місцевий рівень для оптимізації витрат, що вимагає чіткого визначення ролей і відповідальності на різних рівнях — громад, міст, районів та областей, особливо в сферах освіти та охорони здоров’я [7]

Органи місцевого самоврядування мають все більшу роль у забезпеченні фінансового контролю, оскільки:

- є ефективним інструментом громадського самоконтролю;
- тут зосереджений невикористаний потенціал регіонів, який необхідно активно розвивати;
- виконують функції управління фінансовими ресурсами та майном на відповідних територіях.

Для підвищення ефективності державного фінансового контролю в Україні в умовах фінансової децентралізації важливо активніше залучати міжнародні спеціалізовані організації до співпраці. Це дасть змогу вивчати та адаптувати успішні міжнародні практики, які можуть бути корисними для вітчизняної системи.

Запозичення передового досвіду дозволить удосконалити механізми контролю та поліпшити управління місцевими бюджетами. Водночас, важливо враховувати специфіку національної економічної та правової системи, щоб адаптовані рішення максимально відповідали потребам української економіки. Тісна співпраця з міжнародними партнерами допоможе ефективніше боротися з фінансовими порушеннями та сприятиме стабільному економічному розвитку країни.



Для виявлення ключових тенденцій функціонування механізму ДАСУ, а також для оцінки його ефективності та поточного стану, аналіз здійснюється за такими напрямами: [8]:

- аналіз кількості бюджетних установ та кількості бюджетних установ і організацій, в яких виявлено фінансові порушення органами ДАСУ;
- аналіз використання фінансових ресурсів місцевих бюджетів і динаміки виявлених контролюючими органами правопорушень;
- аналіз структури виявлених порушень у використанні коштів місцевих бюджетів;
- аналіз частки установ та організацій, в яких виявлено незаконне та нецільове використання коштів місцевих бюджетів у розрізі регіонів;
- пошук резервів для збільшення доходів, використання яких дозволить зміцнити матеріальну та фінансову основу територіальних громад.

Типовими порушеннями при використанні коштів місцевих бюджетів є: нецільове використання бюджетних коштів, порушення порядку проведення операцій з бюджетними ресурсами, перевищення бюджетних зобов'язань понад встановлені асигнування, втрата бюджетних коштів через незаконні операції та інші. Аналіз організації державного фінансового контролю, попри велику кількість суб’єктів, вказує на низький рівень фінансової дисципліни. Перспектива вдосконалення контролю залежить від якості його здійснення на всіх етапах і своєчасності реагування фінансових органів, головних розпорядників та інших державних структур на виявлені факти нецільового та неефективного використання бюджетних коштів.

Це включає в себе вжиття заходів для відшкодування незаконно витрачених коштів, коригування обсягів фінансування та приведення їх у відповідність з нормативно-правовими актами, що регулюють бюджетний процес.

Висновки.

Поліпшення системи державного фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в Україні є ключовим для забезпечення ефективного функціонування державних фінансів. Це дозволить досягти таких важливих результатів, як забезпечення економічної безпеки країни, гармонізація державного та місцевих бюджетів, підвищення фінансової незалежності регіонів, секторів та галузей економіки, а також забезпечення фінансової стабільності для громадян і суспільства загалом. Важливою складовою цього процесу є визначення і впровадження нових методів контролю, що відповідають сучасним вимогам.

Аналіз організаційно-методологічних аспектів державного фінансового контролю підтверджує наявність різноманітних підходів до його сутності, класифікаційних ознак, принципів, функцій і методів. Для ефективного розв’язання зазначених проблем необхідно впроваджувати єдині правила для

здійснення контрольних заходів та створити чітку методологічну основу для контролю. Крім того, слід удосконалювати інформаційне забезпечення системи державного фінансового контролю, що дозволить оперативно реагувати на зміни в економічній ситуації.

Інституційне середовище державного фінансового контролю на місцевому рівні відрізняється тим, що в ньому бере участь велика кількість суб'єктів. Кожен із цих органів повинен мати чітко визначені завдання, об'єкти перевірок та працювати за узгодженими методологічними і організаційними принципами. Одним із важливих кроків є уникнення дублювання функцій між контрольними органами та казначейськими установами, органами РП і ревізійними органами при здійсненні контролю за витратами бюджетних коштів. Встановлення чітких меж відповідальності допоможе підвищити ефективність системи контролю та забезпечить максимальну прозорість використання бюджетних ресурсів.

Література:

1. Борисенко Л.М. Суть та значення державного фінансового контролю в Україні. Стратегія економічного розвитку України. 2020. № 46. С. 116–126. DOI: https://doi.org/10.33111/sedu.2020.46.116.126

2. Борисенко Л.М. Зарубіжна практика державного фінансового контролю та можливості її імплементації в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2020. № 13-14. С. 50–54. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.13-14.50

3. Бардаш С. Модернізація підходів щодо визначення ефективності державного фінансового контролю: філософський дискурс. Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Scientific Progressive Methods and Tools» (March 6-8, 2024). Riga, Latvia. Scientific Collection «InterConf». 2024. № 191. С. 48–54. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5561

4. Данчевська І.Р. Аналіз та результати державного фінансового контролю використання коштів місцевих бюджетів України. Проблеми системного підходу в економіці. № 5 (61). 2017. С. 227-231.

5. Гуцаленко Л. В., Дерій В. А., Коупатрий М. М. Державний фінансовий контроль : навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 424 с.

6. Ключка О.В., Ключка С.С. Світова практика організації державного фінансового контролю та можливість її адаптації в Україні. Актуальні проблеми економіки. 2021. № 6 (240). С. 93–104. DOI: https://doi.org/10.32752/1993-6788-2021-1-240-93-104

7. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні (2022). Закон України № 2939-XII. 19. 02. 2022. Вилучено з: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text

8. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2016 № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF(дата звернення: 01.06.2020)

9. Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю: офіційний сайт. URL: https://www.intosai.org (дата звернення: 01.06.2020)

10. Жидовська Н., Петришин Л. Сучасні підходи до державного фінансового контролю як інструменту забезпечення ефективного використання бюджетних ресурсів. Економіка та суспільство. 2024. № 62. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-13

11. Bardash, S. (2021), "Status and prospects of improvement of state financial control in Ukraine", Scientific collection «Interconf», vol. 74, pp. 82–88, available at: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/16-18.09.2021/585 (accessed 20 Oct 2022).



References:

1. Borisenko, L.M. (2020). Sut' ta znachennja derzhavnogo finansovogo kontrolju v Ukraïni [The essence and significance of state financial control in Ukraine]. *Strategija ekonomichnogo rozvitku Ukraïni - Strategy of economic development of Ukraine*, 46, 116–126. DOI: https://doi.org/10.33111/sedu.2020.46.116.126 [in Ukrainian].

2. Borisenko, L.M. (2020). Zarubizhna praktika derzhavnogo finansovogo kontrolju ta mozhlivosti ïï implementaciï v Ukraïni [Foreign practice of state financial control and possibilities of its implementation in Ukraine]. *Investiciï: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 13-14, 50–54. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.13-14.50 [in Ukrainian].

3. Bardash, S. (2024). Modernizacija pidhodiv shhodo viznachennja efektivnosti derzhavnogo finansovogo kontrolju: filosofs'kij diskurs [Modernization of approaches to determining the effectiveness of state financial control: philosophical discourse]. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Scientific Progressive Methods and Tools» (March 6-8, 2024). Riga, Latvia. Scientific Collection «InterConf»*, 48–54. Retrieved from https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5561 [in Ukrainian].

4. Danchevs'ka, I.R. (2017). Analiz ta rezul'tati derzhavnogo finansovogo kontrolju vikoristannja koshtiv miscevih bjudzhetiv Ukraïni [Analysis and results of state financial control of the use of local budget funds of Ukraine]. *Problemi sistemnogo pidhodu v ekonomici - Problems of a systematic approach in the economy*, 5 (61). 2017, 227-231. [in Ukrainian].

5. Gucalenko, L. V., Derij, V. A., Koupatrij, M. M. (2009). *Derzhavnij finansovij kontrol' [State financial control*]. Kiïv: Centr uchbovoï literaturi [in Ukrainian].

6. Kljuchka, O.V., Kljuchka, S.S. (2021). Svitova praktika organizaciï derzhavnogo finansovogo kontrolju ta mozhlivist' ïï adaptaciï v Ukraïni [World practice of organizing state financial control and the possibility of its adaptation in Ukraine]. *Aktual'ni problemi ekonomiki - Current Economic Problems*, 6 (240), 93–104. DOI: https://doi.org/10.32752/1993-6788-2021-1-240-93-104 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukraïni "Pro osnovni zasadi zdijsnennja derzhavnogo finansovogo kontrolju v Ukraïni" [The Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Financial Control in Ukraine (2022)"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939- 12#Text [in Ukrainian].

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro Derzhavnu auditors'ku sluzhbu Ukraïni" [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Regulation on the State Audit Service of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF [in Ukrainian].

9. Mizhnarodna organizacija vishhih organiv finansovogo kontrolju [International Organization of Supreme Audit Institutions]. *www.intosai.org* Retrieved from https://www.intosai.org [in Ukrainian].

10. Zhidovs'ka, N., Petrishin, L. (2024). Suchasni pidhodi do derzhavnogo finansovogo kontrolju jak instrumentu zabezpechennja efektivnogo vikoristannja bjudzhetnih resursiv [Modern approaches to state financial control as a tool for ensuring the effective use of budgetary resources]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and Society*, 62. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-13 [in Ukrainian].

11. Bardash, S. (2021), "Status and prospects of improvement of state financial control in Ukraine", Scientific collection «Interconf», 74, 82–88. Retrieved from https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/16-18.09.2021/585 [in English].

УДК 373.61+336.76

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-160-174

Рябикіна Наталія Іванівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, організації та управління підприємством, Криворізький Національний Університет, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0003-3775-0019

Короленко Ольга Борисівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, організації та управління підприємством, Криворізький Національний Університет, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0002-0771-4298

Рябикіна Катерина Григорівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, організації та управління підприємством, Криворізький Національний Університет, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0001-7747-558X

БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ РИЗИКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВ ДЛЯ ПІДПРИЄМЦІВ

Анотація. В межах проведеного дослідження визначено особливості діяльності та їхнє значення у формуванні економічної стабільності сучасної України. Було заначено поточні аспекти ефективного функціонування біржових механізмів по залученню інвестицій та активізації підприємницької діяльності. Проаналізовано організаційно-правові основи функціонування товарних і фондових бірж, які регулюються рядом законодавчих документів України і які формують ґрунтовні засади організації біржової діяльності. У процесі дослідження розглянуто вплив біржових механізмів на розвиток підприємництва, особливо через аналіз обсягів торгів і структури фінансових інструментів, що обертаються на ринку. Встановлено, що переважна частина операцій на українському біржовому ринку стосується торгівлі облігаціями внутрішньої державної позики, що утворена ситуація свідчить про існуючу дисбалансованість ринку, що обмежує доступ підприємців до більш різноманітних інструментів залучення інвестицій. Обґрунтовано необхідність упровадження заходів, які мають на меті подолання фрагментованості біржового ринку та підвищення його ефективності. Зокрема, запропоновано підвищити мінімальні вимоги до статутного капіталу фондових бірж, збільшити кількість професійних учасників торгів та встановити обов’язкові вимоги до мінімальних обсягів операцій на біржі. Розроблено підходи до інтеграції підприємництва з біржовим сектором, які передбачають впровадження цифрових платформ для автомати-



зації біржових процесів, розширення державних програм підтримки малих і середніх підприємств через механізми співфінансування, а також удосконалення законодавчої бази для спрощення доступу підприємців до біржових фінансових інструментів. Запропоновано комплекс заходів, спрямованих на стимулювання підприємницької активності за допомогою біржового ринку через спрощення ліцензування, забезпечення прозорості біржових операцій, розвиток інфраструктури для торгівлі фінансовими інструментами та підвищення обізнаності підприємців щодо можливостей використання біржових механізмів для залучення інвестицій і розширення бізнесу. Результати дослідження можуть стати основою для вдосконалення державної політики у сфері підтримки підприємництва через розвиток біржової інфраструктури.

Ключові слова: підприємництво, потенціал підприємництва, біржова діяльність, біржі, цінні папери, ринкові механізми, конкурентні переваги.

Riabykin Nataliia Ivanivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics, Organization and Business Management, Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0003-3775-0019

Korolenko Olha Borysivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics, Organization and Business Management, Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0002-0771-4298

Riabykina Kateryna Hryhorivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economics, Organization and Business Management, Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0001-7747-558X

STOCK EXCHANGE ACTIVITY AS A TOOL TO SUPPORT ECONOMIC STABILITY IN UKRAINE: ANALYSIS OF RISKS AND PROSPECTS FOR ENTREPRENEURS

Abstract. Within the framework of the conducted research, the features of the activity and their significance in the formation of the economic stability of modern Ukraine were determined. The current aspects of the effective functioning of exchange mechanisms for attracting investments and activating entrepreneurial activity were noted. The organizational and legal foundations of the functioning of commodity and stock exchanges, which are regulated by a number of legislative documents of Ukraine and which form the fundamental principles of organizing exchange activities, were analyzed. In the process of the research, the impact of exchange mechanisms on the development of entrepreneurship was considered, especially through the analysis of

trading volumes and the structure of financial instruments circulating on the market. It was established that the majority of transactions on the Ukrainian exchange market concern trading in domestic government bonds, and that the current situation indicates the existing imbalance in the market, which limits entrepreneurs' access to more diverse instruments for attracting investments. The need to implement measures aimed at overcoming the fragmentation of the exchange market and increasing its efficiency was substantiated. In particular, it is proposed to increase the minimum requirements for the authorized capital of stock exchanges, increase the number of professional trading participants and establish mandatory requirements for the minimum volumes of transactions on the exchange. Approaches to the integration of entrepreneurship with the exchange sector have been developed, which include the implementation of digital platforms for automating exchange processes, expanding state programs to support small and medium-sized enterprises through co-financing mechanisms, as well as improving the legislative framework to simplify entrepreneurs' access to exchange financial instruments. A set of measures aimed at stimulating entrepreneurial activity through the exchange market by simplifying licensing, ensuring transparency of exchange transactions, developing infrastructure for trading in financial instruments and raising awareness among entrepreneurs about the possibilities of using exchange mechanisms to attract investment and expand business. The results of the study can become the basis for improving state policy in the field of supporting entrepreneurship through the development of exchange infrastructure.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial potential, stock market activity, exchanges, securities, market mechanisms, competitive advantages.

Постановка проблеми. Сучасний стан економіки України характеризується високим рівнем нестабільності, що обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми викликами, зокрема воєнними діями, інфляційними процесами, змінами на глобальних ринках та обмеженим доступом до фінансових ресурсів. У цих умовах біржова діяльність виступає важливим інструментом підтримки економічної стабільності та розвитку підприємництва, оскільки забезпечує ефективний розподіл ресурсів, сприяє прозорості ринку, мінімізації ризиків та доступу до капіталу.

Актуальність статті зумовлена потребою у глибокому аналізі ризиків, пов'язаних із функціонуванням біржової діяльності в Україні, а також визначенні перспектив для підприємців у використанні біржових інструментів. Зважаючи на посилення ролі фінансових ринків у стимулюванні економічного розвитку, дослідження таких аспектів, як ефективність регулювання біржової діяльності, інтеграція в міжнародні ринки та адаптація до умов цифрової економіки, набуває особливої ваги. Крім того, дослідження перспектив біржової діяльності для українських підприємців дозволяє розкрити її потенціал як

механізму залучення інвестицій, хеджування ризиків та формування конкурентних переваг, що матиме надалі стратегічне значення для процесів економічної реновації України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій роботі від Євтушенка К. О. та Зайцевої М. Г. досліджено роль бірж у формуванні ринкової інфраструктури України, акцентуючи увагу на їхньому значенні для стабілізації економічних процесів та забезпечення ефективного функціонування ринків капіталу [2]. Аналіз біржової діяльності в контексті забезпечення фінансової безпеки держави, зокрема через нормативно-правові аспекти, розглянуто в роботі Коваленка В. П. та Мельник І. О. [4]. У дослідженні Горбаневича В. Л. та Іванюти П. В. розглянуто тенденції розвитку фондового ринку України та методику аналізу операцій, що дозволяє визначити перспективи покращення функціонування регульованих ринків [3]. Подібну увагу до правових аспектів регулювання біржової діяльності в Україні приділено у праці Мартиненка С. В. та Петрової А. І. [8].

У свою чергу вчені Кондукоцова Н. В. та Скибенко Н. Г. оцінюють проблеми та перспективи розвитку біржової діяльності в Україні, звертаючи увагу на сучасні виклики та можливі шляхи їх подолання [5], а дослідники Машлій Г., Сороківська О. та Зяйлик М. детально аналізують стан та тенденції розвитку біржової торгівлі в умовах економічної трансформації [9]. Аналогічну тему ретельно досліджують і Семенюк Л. В. та Харченко Д. О., які розглядають біржову діяльність у контексті інтеграції України до світового ринку [13].

Вітчизняні дослідники як от Шапран Є., Сергієнко О. та Савченко Р. висвітлюють роль фондових бірж як операторів регульованого ринку в Україні, акцентуючи увагу на їхніх особливостях напередодні 2024 року [14], а Свириденко Ю. досліджує перспективи співпраці України з NASDAQ для розвитку ринків і забезпечення доступу українських підприємств до фінансових ресурсів [12]. Так автори Ступнікер Г., Каширнікова І. та Зозуля Н. аналізують фінансово-економічні аспекти формування та функціонування вітчизняного біржового ринку [10]. Зазначені роботи і надбання підтверджують, що біржова діяльність в Україні є предметом численних досліджень, які акцентують увагу на її ролі у формуванні ринкової інфраструктури, фінансовій безпеці та інтеграції до світових ринків. Вони забезпечують наукове підґрунтя для подальших досліджень у сфері розвитку також і підприємницької діяльності.

Мета статті. Провести ґрунтовне дослідження функціонального аспекту біржової діяльності в формуванні розвитку підприємництва та підтримки стабільності України.

Завдання дослідження:

– дослідити структуру біржового ринку, приділивши увагу обсягам торгів та різновидам фінансових інструментів, що використовуються, з метою визначення їхнього впливу на розвиток підприємницької діяльності;

– оцінити основні перешкоди, які гальмують розвиток біржового ринку, та проаналізувати, як ці бар'єри впливають на можливості підприємців отримувати доступ до фінансових інструментів;

– обґрунтувати необхідність реалізації заходів, спрямованих на усунення надмірної фрагментованості біржового ринку та підвищення його ефективності, враховуючи потреби підприємницького сектору;

– розробити та запропонувати комплекс дій, орієнтованих на стимулювання активності підприємців через впровадження біржових механізмів, що дозволить розширити доступ до фінансових ресурсів і зміцнити конкурентні позиції бізнесу на ринку.

Виклад основного матеріалу. Біржова діяльність є важливим інструментом підтримки економічної стабільності, який сприяє ефективному функціонуванню ринкових механізмів, залученню інвестицій та розвитку підприємництва в Україні. В умовах сучасних економічних викликів, спричинених як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, роль бірж в Україні стає все більш значущою. Для розуміння сутності та ролі бірж у розвитку підприємництва в Україні необхідно звернути увагу на їх організаційно-правовий статус, що регламентується чинним законодавством. Зокрема, діяльність бірж регулюється законами «Про товарну біржу» та «Про цінні папери та фондовий ринок», які визначають ключові принципи функціонування товарних і фондових бірж. Узагальнені положення, що стосуються організаційно-правового статусу цих бірж, подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння організаційно-правового статусу товарних та фондових бірж [6, 12]

Особливості організаційно-правового статусу	Товарні біржі	Фондові біржі
1	2	3
Організаційно-правова форма	Законом не визначена чітко. Утворюються як господарські товариства з урахуванням специфіки управління, закріпленої законом.	Акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю.
Засновники біржі	Юридичні чи фізичні особи, які займаються виробничою або комерційною діяльністю.	Торговці цінними паперами, які мають відповідну ліцензію для професійної діяльності на фондовому ринку.
Обсяг статутного капіталу	Встановлюється відповідно до законодавства щодо господарських товариств.	Мінімум 15 млн грн. Для бірж, що проводять кліринг і розрахунки, капітал має бути не менше 25 млн грн.



Продовження таблиці 1

1	2	3
Базові функції біржі	Організація умов для біржових торгів. Контроль за операціями на біржі. Встановлення цін на основі попиту і пропозиції на товари. Забезпечення членів біржі організаційними послугами. Збір, обробка і поширення ринкової інформації.	Створення правових і технологічних умов для розповсюдження інформації щодо фінансових інструментів. Організація регулярних торгів цінними паперами. Централізоване укладання угод із фінансовими інструментами. Кліринг і розрахунки за фінансовими інструментами.
Ведення фінансово-господарської діяльності	Товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті отримання прибутку.	Прибуток фондової біржі спрямовується на розвиток і не розподіляється між засновниками.
Особливості ліцензування	Не вимагається.	Необхідно отримати ліцензію Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку.

Порівняльний аналіз показує, що між товарними і фондовими біржами існують суттєві відмінності, які впливають на їхню роль у підтримці підприємницької діяльності. Діяльність бірж відображає активність і цілі учасників ринку, а також масштаби ресурсів, що обертаються через їхню систему. У цьому контексті важливо враховувати кількість бірж, обсяги торгів і характер біржових операцій, оскільки ці показники мають прямий вплив на доступ підприємців до фінансових інструментів і створення сприятливих умов для розвитку бізнесу. Таким чином, дослідження функціонування бірж є важливим елементом у пошуку шляхів стимулювання підприємницької активності та залучення інвестицій в економіку України [15].

На сьогодні в Україні на товарних ринках функціонують чотири ліцензовані товарні біржі: це «Українська енергетична біржа», «Українська універсальна біржа», «Українська торгова платформа» та «Українська ресурсна біржа». Впродовж трьох років від моменту запуску ринку обсяг укладених угод на цих біржах перевищив 829 млрд грн., що є показником не лише масштабності торгів, але й зростання фінансових надходжень до державного бюджету. Протягом останніх років найбільш активними сегментами торгів на біржах стали електроенергія, яка склала 61,3% від загального обсягу, нафта і дистиляти з часткою 14,4%, а також необроблена деревина, на яку припадає 8,8% від усіх операцій (рис. 1.).

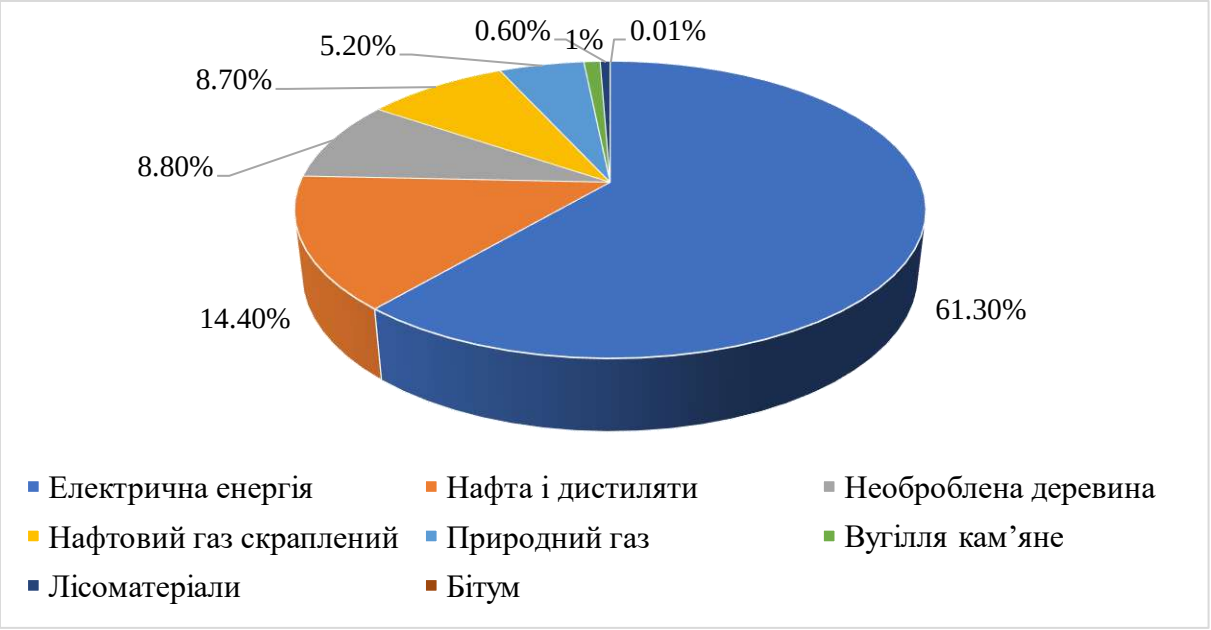


Рис. 1. Товарне сегментування обсягів проведених на українських товарних біржах протягом 2023-2024 рр. [11]

Загальний обсяг біржових торгів за 2023–2024 роки демонструє значну активність на ринку товарів, так найбільшу частку торгів традиційно займає електроенергія, що підкреслює її ключову роль у функціонуванні товарного ринку і незважаючи на складні умови, пов'язані з війною, ринок продовжує активно розвиватися, а Україна поступово інтегрує найкращі європейські практики у цій сфері (рис. 2.).

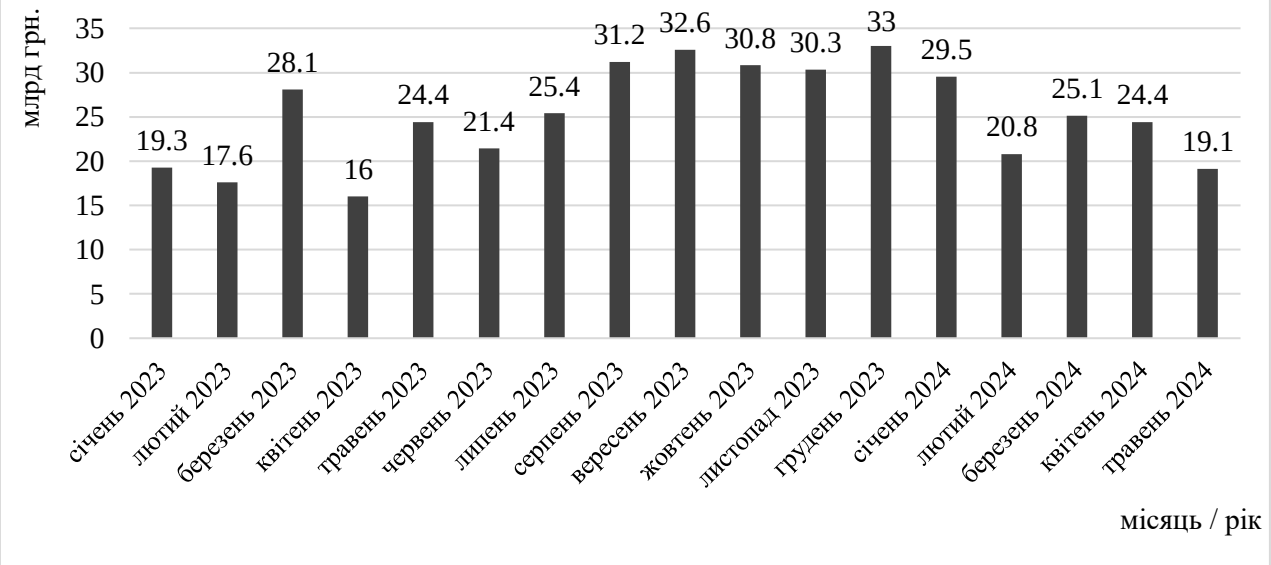


Рис. 2. Динаміка зміни обсягів торгів на українських товарних біржах протягом 2023-2024 рр., млрд грн. [11]

Улітку 2023 року в Україні було прийнято закон про REMIT, який закладає фундамент для підвищення прозорості, стимулювання здорової конкуренції на енергетичних ринках та запобігання зловживанням. Над реалізацією норм закону спільно працюють Національна комісія з регулювання енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) і Антимонопольний комітет. Їхня мета – досягти ефективного результату, сприяючи прозорості та стабільності в сфері підприємницької діяльності. Фондовий ринок будь-якої країни є складною та динамічною системою, яка постійно адаптується до впливу широкого спектра економічних, політичних, соціальних та інших факторів, і саме тому вимагає глибокого та регулярного аналізу для оцінки його можливостей і перспектив. Війна суттєво вплинула на стабільність української економіки, створивши серйозні виклики для функціонування фондового ринку, але водночас відкрила нові можливості для підприємців, які прагнуть адаптувати свої стратегії до нових умов [9].

На даний момент торгівля цінними паперами в Україні здійснюється на двох фондових біржах: ПФТС і «Перспектива», оскільки ліцензію Української біржі було анульовано в липні 2024 року. Основу торгів на біржі ПФТС складають боргові цінні папери, які залишаються головним фінансовим інструментом для учасників ринку. Біржа «Перспектива» також орієнтована на боргові інструменти, де з початку року домінують операції з держоблігаціями, які займають 93,53% у загальній структурі торгів, тоді як на облігації підприємств, іноземних емітентів та держав припадає 6,47% [14].

Крім боргових інструментів, на українському фондовому ринку представлені також пайові цінні папери. Наприклад, у період з січня по квітень 2024 року Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку зареєструвала 16 випусків акцій на загальну суму 308,42 млрд грн, що свідчить про потенціал цього сегменту для залучення капіталу та підтримки розвитку українських підприємств. На сьогоднішній день три основні оператори фондового ринку України займають провідні позиції, забезпечуючи не менше 95% усіх біржових операцій із цінними паперами (у грошовому вираженні) щороку, починаючи з 2014 року. Вже з 2016 року частка цих бірж – АТ «ПФТС», ПрАТ «Перспектива» та АТ «Українська біржа» – досягла 99% від загального обсягу операцій, а у 2019 році фактично досягла 100%. Основна частина торгів традиційно припадає на біржі «Перспектива» та «ПФТС», тоді як частка «Української біржі» залишається невеликою, коливаючись у межах від 1% до 10%, при цьому абсолютний обсяг торгів на ній ніколи не перевищував 21 млрд грн за рік (рис. 3.) [1].

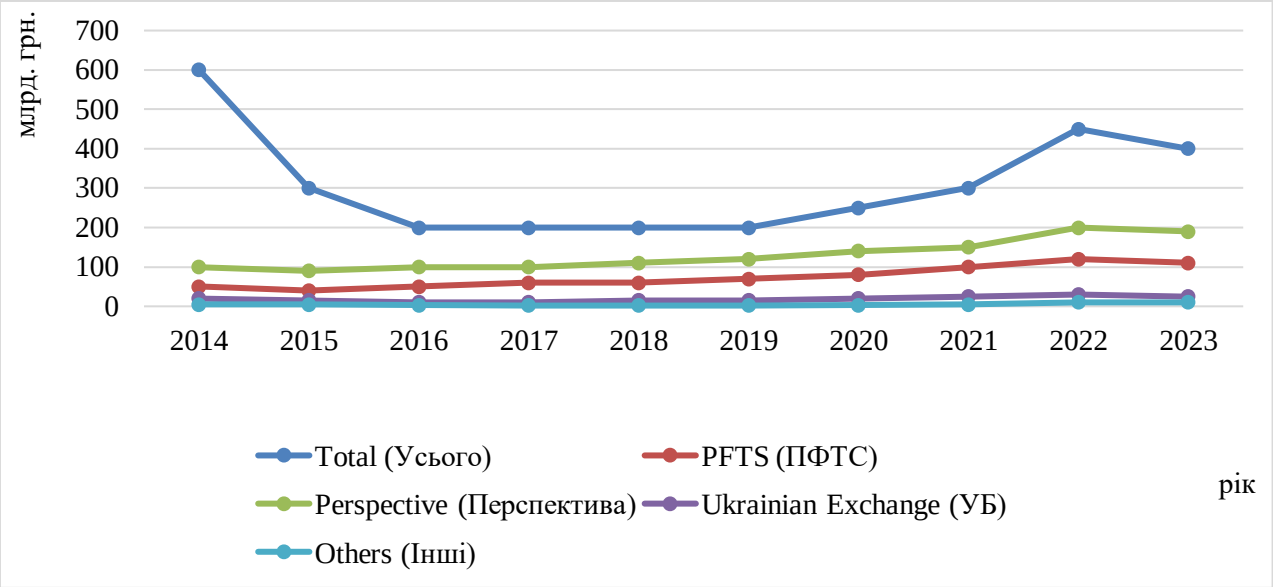


Рис. 3. Динаміка формування обсягів операцій з цінними паперами на фондових біржах України у період 2014–2023 рр., млрд. грн. [1]

Динаміка біржових операцій свідчить про домінування торгівлі облігаціями внутрішньої державної позики (ОВДП), які складають основний обсяг торгів на фондовому ринку України з 2016 по 2023 рік. Частка операцій із акціями, включаючи акції іноземних емітентів та корпоративних інвестиційних фондів (КІФ), рідко перевищує 1% від загального обсягу операцій, тоді як решта припадає на такі інструменти, як корпоративні облігації, облігації зовнішніх державних позик, інвестиційні сертифікати та облігації іноземних емітентів. Основна діяльність фондових бірж залишається орієнтованою на розміщення державних боргових цінних паперів, тоді як інші фінансові інструменти виконують допоміжну роль.

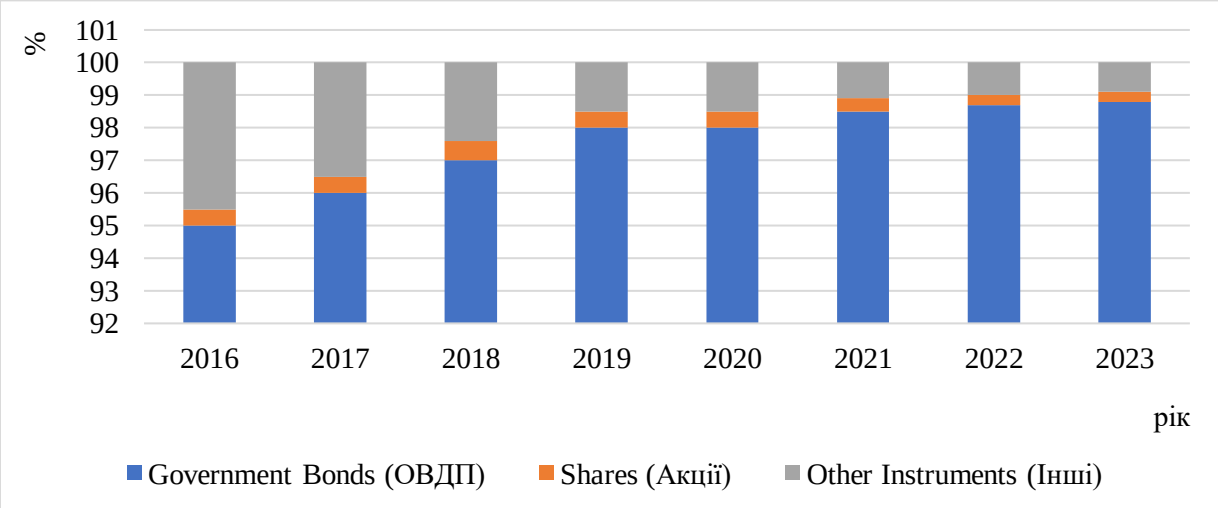


Рис. 4. Динаміка зміни часток операцій з цінними паперами на фондових біржах України у 2016–2023 рр. [1]



Для підприємців така структура фондового ринку створює перспективи, пов'язані із залученням капіталу через облігації, що є найпопулярнішим фінансовим інструментом. Однак слабкий розвиток торгівлі акціями та іншими фінансовими інструментами вказує на недостатнє використання потенціалу фондового ринку для фінансування бізнесу. Основними причинами цієї ситуації є недосконаліть нормативно-правової бази, обмеженість фінансової інфраструктури та низький рівень обізнаності підприємців і населення про можливості, які надає фондовий ринок. Вирішення цих проблем може значно розширити перспективи для підприємців, які прагнуть залучити інвестиції через фондові біржі [3].

Загальний обсяг емісій цінних паперів, зареєстрованих Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку протягом січня-жовтня 2024 року, склав 375,74 млрд грн та 15,0 млн дол. США, що створює нові можливості для підприємців у залученні капіталу на внутрішньому та зовнішньому ринках. Значне зростання обсягів випусків цінних паперів, номінованих у гривні, на 319,39 млрд грн у порівнянні з аналогічним періодом 2023 року свідчить про зростаючий інтерес до інвестицій у національній валюті, що відкриває перспективи для розвитку бізнесу в умовах фінансової стабільності (табл. 2).

Зареєстровані протягом січня-жовтня 2024 року 46 випусків акцій на загальну суму 338,07 млрд грн демонструють суттєве зростання активності на ринку акцій, що є свідченням збільшення інтересу підприємств до розширення своїх фінансових можливостей через залучення інвесторів. У порівнянні з попереднім роком обсяги випусків акцій зросли на 331,04 млрд грн, що створює нові перспективи для підприємців, які шукають капітал для масштабування своїх бізнесів або реалізації інноваційних проектів.

Таблиця 2

Обсяг та кількість випусків акцій, зареєстрованих НКЦПФР протягом січня-жовтня 2024 року [1]

Період	Обсяг випуску акцій, млн грн	Кількість випусків, шт
Січень	446,98	8
Лютий	306 303,86	3
Березень	250,00	1
Квітень	1 418,77	4
Травень	2 400,65	3
Червень	18 908,00	3
Липень	7 403,15	10
Серпень	29,56	4
Вересень	435,27	5
Жовтень	475,73	5
Листопад	-	-
Грудень	-	-
Усього	338 071,96	46

Водночас у січні-жовтні 2024 року було зареєстровано 33 випуски корпоративних облігацій на суму 4,87 млрд грн/ та 15,0 млн дол. США, що свідчить про стабільний інтерес до цього фінансового інструменту, хоча обсяг випусків корпоративних облігацій зменшився на 7,47 млрд грн у порівнянні з аналогічним періодом 2023 року [1]. Незважаючи на це, корпоративні облігації залишаються перспективним інструментом для підприємців, оскільки вони дозволяють залучати довгостроковий капітал на прийнятних умовах, сприяючи реалізації стратегічних ініціатив та фінансуванню розвитку.

У сфері біржової торгівлі існують певні проблеми, які значно ускладнюють ефективне використання її потенціалу для стимулювання розвитку підприємництва в Україні. Зокрема, однією з ключових проблем є висока фрагментованість біржового ринку, що перешкоджає його сталому функціонуванню та створює труднощі для підприємців, які прагнуть залучати інвестиції через біржові механізми [7].

Для зменшення цієї фрагментованості та покращення умов роботи на фондовому ринку необхідно вжити заходів для підвищення вхідних бар'єрів. Це може включати встановлення вищих вимог до мінімального розміру статутного капіталу фондових бірж, збільшення мінімальної кількості професійних торговців цінними паперами серед учасників біржі, а також доповнення «Ліцензійних умов провадження професійної діяльності на фондовому ринку» новими вимогами. До таких вимог може входити встановлення мінімальних обсягів торгівлі цінними паперами за торгівельний день, місяць або рік (рис. 5.).

Біржовий сектор, незважаючи на певні структурні недоліки, є важливим елементом ринкової інфраструктури, який може відіграти значну роль у стимулюванні підприємницької активності. Основні заходи підтримки підприємництва в цьому контексті включають створення сприятливих умов для доступу підприємців до торгівлі на фондових і товарних біржах, розвиток цифрових платформ для автоматизації операцій, а також впровадження державних програм співфінансування для малих і середніх підприємств через біржові механізми [6].



Рис. 5. Заходи підтримки підприємництва в форматах взаємодії з біржовим сектором економіки України (побудовано автором)

Такі зміни дозволять підвищити ефективність біржового ринку, сприятимуть виведенню з нього малоефективних бірж, які укладають незначну кількість угод, та створять більш сприятливі умови для підприємців. Завдяки цьому підприємці отримають доступ до надійнішої інфраструктури для залучення капіталу, що стане потужним стимулом для розвитку бізнесу в Україні.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що біржова діяльність відіграє значну роль у забезпеченні економічної стабільності України, сприяючи ефективному функціонуванню ринкових механізмів, залученню інвестиційних ресурсів та активізації підприємницької діяльності. Біржі поступово стають важливим інструментом розвитку підприємництва, особливо в умовах сучасних викликів, спричинених війною та загальною економічною нестабільністю як на

внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Проаналізовано вплив біржових механізмів на розвиток підприємницької діяльності, зокрема через аналіз обсягів торгів і типів фінансових інструментів, які використовуються на ринку. Виявлено, що основну частку ринку займає торгівля облігаціями внутрішньої державної позики (ОВДП), тоді як операції з акціями та іншими фінансовими інструментами залишаються на другорядних позиціях. Обґрунтовано важливість реалізації заходів, спрямованих на зменшення фрагментованості біржового ринку і саме серед них передбачається підвищення вимог до мінімального розміру статутного капіталу фондових бірж, збільшення кількості професійних торговців серед їхніх учасників, а також запровадження обов'язкових вимог щодо мінімальних обсягів торгівлі, які повинні виконуватися протягом певного періоду.

Розроблено рекомендації щодо інтеграції підприємництва з біржовим сектором, які включають впровадження сучасних цифрових платформ для автоматизації операцій, розширення державних програм співфінансування бізнесу через біржові механізми, а також вдосконалення нормативно-правової бази, що забезпечить більш легкий доступ підприємців до біржових послуг та фінансових інструментів. Запропоновано комплекс заходів для стимулювання підприємницької активності через біржовий сектор, який включає спрощення процедур ліцензування, підвищення прозорості біржових операцій, розвиток необхідної інфраструктури для торгівлі фінансовими інструментами, а також посилення інформаційної роботи для підвищення обізнаності підприємців щодо можливостей, які надає біржовий ринок для фінансування та розширення бізнесу.

Література:

1. Аналітичні дані щодо розвитку фондового ринку. НКЦПФР. URL: https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/#tab-dov

2. Євтушенко К. О., Зайцева М. Г. Роль бірж у формуванні ринкової інфраструктури України. Фінансовий простір. 2021. № 3. С. 78–86. DOI: 10.6543/fp2021.03.078.

3. Горбаневич В. Л., Іванюта П. В. Фондовий ринок, тенденції його розвитку. Методика аналізу операцій на фондовому ринку: монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. – 356 с.

4. Коваленко В. П., Мельник І. О. Біржова діяльність у контексті фінансової безпеки держави. Фінансовий контроль. 2022. № 2. С. 37–45. DOI: 10.6789/fk2022.02.037.

5. Кондукоцова Н. В., Скибенко Н. Г. Біржова діяльність України: проблеми та перспективи. Економічний вісник. 2021. №3. С. 30–35. DOI: 10.36994/2707-4110-2021-3-30-02.

6. Македон В. В., Маковецька А. О. Інформаційне забезпечення економічної безпеки підприємств в умовах ринкової нестабільності. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки". 2023. №12. URL: https://www.inter-nauka.com/issues/economic2023/12/9477. https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-12-9477

7. Македон В. В., Валіков В. П. Економічна безпека підприємства в концепті процесного управління. Нобелівський вісник. 2017. № 1(10). С. 12-22. DOI 10.32342/2616-3853-2017-1-10-2.

8. Мартиненко С. В., Петрова А. І. Регулювання біржової діяльності в Україні: правові аспекти. Юридичний журнал. 2021. № 8. С. 112–120. DOI: 10.5678/yj2021.08.112.

9. Машлій Г., Сороківська О., Зяйлик М. Стан та тенденції розвитку біржової торгівлі на сучасному етапі. Соціально-економічні проблеми і держава. 2022. Вип. 2 (27). С. 72-84. URL: http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2022/22mhbnse.pdf.

10. Ступнікер Г., Каширнікова І., Зозуля Н. Фінансово-економічні особливості формування та функціонування вітчизняного біржового ринку. Економічний простір. 2023. №(188). с. 190-194. https://doi.org/10.32782/2224-6282/188-31

11. Руслан Магомедов: Реформування біржового ринку. Що змінилося? URL: https://www.nssmc.gov.ua/reformuvannia-birzhovoho-rynku-shcho-zminylosia/

12. Свириденко Ю. NASDAQ допомагатиме Україні розвивати ринки, підприємництво та доступ украї- ських компаній до фінансування. Міністерство економіки України. 12.02.2024. URL: https://www.me.gov.ua/ News/Detail?lang=uk-UA&id=e7a58dc1-a123-49c4-ac17-120c5dc3bc51&title=NasdaqDopomagatimeUkraini

13. Семенюк Л. В., Харченко Д. О. Біржова діяльність у контексті інтеграції України до світового ринку. Міжнародна економіка. 2022. № 5. С. 71–79. DOI: 10.8765/me2022.05.071.

14. Шапран, Є., Сергієнко, О., & Савченко, Р. (2024). Фондові біржі - оператори регульованого фондового ринку України напередодні 2024 року. Scientific Collection «InterConf», (186), 64–70. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5219

15. Pajak K., Omelyanenko V., Makedon V., Shevchenko V., Ovcharenko I. Raising the Level of Financial Security of the Enterprise Based on the Basic Risks Differentiation. Journal of Security and Sustainability Issues. 2020. №10(1). pp. 115–130. https://doi.org/10.9770/jssi.2020.10.1(9)

References:

1. Analitychni dani shchodo rozvytku fondovoho rynku. NKTSPFR (2024). [Analytical data on the development of the stock market. NSSMC]. Retrieved from: https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/#tab-dov (accessed: 10 Dec 2024) [in Ukrainian].

2. Yevtushenko, K. O., Zaytseva, M. H. (2021). Rol′ birzh u formuvanni rynkovoyi infrastruktury Ukrayiny [The role of exchanges in the formation of the market infrastructure of Ukraine]. *Finansovyy prostir*, 3, 78–86. Retrieved from: DOI: 10.6543/fp2021.03.078. [in Ukrainian].

3. Horbanevych, V. L., Ivanyuta, P. V. (2023). Fondovyy rynok, tendentsiyi yoho rozvytku. Metodyka analizu operatsiy na fondovomu rynku: monohrafiya [The stock market, its development trends. Methodology for analyzing operations on the stock market: monograph]. Vinnytsya: TOV «Merk′yuri-Podillya». [in Ukrainian].

4. Kovalenko, V. P., Mel′nyk, I. O. (2022). Birzhova diyal′nist′ u konteksti finansovoyi bezpeky derzhavy [Stock market activity in the context of the financial security of the state]. *Finansovyy kontrol′*, 2, 37–45. Retrieved from: DOI: 10.6789/fk2022.02.037. [in Ukrainian].

5. Kondukotsova, N. V., Skybenko, N. H. (2021). Birzhova diyal′nist′ Ukrayiny: problemy ta perspektyvy [Exchange activity of Ukraine: problems and prospects]. *Ekonomichnyy visnyk*, 3, 30–35. Retrieved from: DOI: 10.36994/2707-4110-2021-3-30-02. [in Ukrainian].

6. Makedon, V. V., Makovets′ka, A. O. (2023). Informatsiyne zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstv v umovakh rynkovoyi nestabil′nosti. [Information provision of economic security of enterprises in conditions of market instability]. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal "Internauka". Seriya: "Ekonomichni nauky"*, 12. Retrieved from: https://www.inter-nauka.com/issues/economic2023/12/9477. Retrieved from: https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-12-9477 (accessed: 10 Dec 2024) [in Ukrainian].

7. Makedon, V. V., Valikov, V. P. (2017). Ekonomichna bezpeka pidpryyemstva v kontsepti protsesnoho upravlinnya [Economic security of the enterprise in the concept of process management]. *Nobel Herald*, No. 1(10), 12-22. Retrieved from: DOI: 10.32342/2616-3853-2017-1-10-2. [in Ukrainian].

8. Martynenko, S. V., Petrova, A. I. (2021). Rehulyuvannya birzhovoyi diyal′nosti v Ukrayini: pravovi aspekty [Regulation of stock exchange activities in Ukraine: legal aspects]. *Yurydychnyy zhurnal*, 8, 112–120. Retrieved from: DOI: 10.5678/yj2021.08.112.

9. Mashlii, H., Sorokivska, O., Ziailyk, M. (2022). Stan ta tendentsii rozvytku birzhovoi torhivli na suchasnomu etapi [Current status and trends in stock trading]. *Sotsialno- ekonomichni problemy i derzhava*, Vol. 2(27), 72-84. Retrieved from: http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2022/22mhbnse.pdf. [in Ukrainian].

10. Stupniker, H., Kashyrnikova, I., & Zozulya, N. (2023). Finansovo-ekonomichni osoblyvosti formuvannya ta funktsionuvannya vitchyznyanoho birzhovoho rynku [. Financial and economic features of the formation and functioning of the domestic stock market]. *Ekonomichnyy prostir*, (188), 190-194. https://doi.org/10.32782/2224-6282/188-31

11. Ruslan Mahomedov: Reformuvannya birzhovoho rynku. Shcho zminylosya? (2024). [Reforming the stock market. What has changed?] Retrieved from: https://www.nssmc.gov.ua/reformuvannia-birzhovoho-rynku-shcho-zminylosia/ [in Ukrainian].

12. Svyrydenko, Yu. (2024). NASDAQ dopomahatyme Ukraini rozvyvaty rynky, pidpryiemnytstvo ta dostup ukrainskykh kompanii do finansuvannia [NASDAQ will help Ukraine develop markets, entrepreneurship and Ukrainian companies' access to financing]. Ministerstvo ekonomiky Ukrainy [Ministry of Economy of Ukraine]. Retrieved from: https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=e7a58dc1-a123-49c4-ac17-120c5dc3bc51&- title=NasdaqDopomagatime Ukraini [in Ukrainian].

13. Semenyuk, L. V., Kharchenko, D. O. (2022). Birzhova diyal′nist′ u konteksti intehratsiyi Ukrayiny do svitovoho rynku [Exchange activity in the context of Ukraine's integration into the world market]. *Mizhnarodna ekonomika*, 5, 71–79. Retrieved from: DOI: 10.8765/me2022.05.071.

14. Shapran, YE., Serhiyenko, O., & Savchenko, R. (2024). Fondovi birzhi - operatory rehul′ovanoho fondovoho rynku Ukrayiny naperedodni 2024 roku [Stock exchanges - operators of the regulated stock market of Ukraine on the eve of 2024]. *Scientific Collection «InterConf»*, (186), 64–70. Retrieved from: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5219 [in Ukrainian].

15. Pajak, K., Omelyanenko, V., Makedon, V., Shevchenko, V., Ovcharenko, I. (2020). Raising the level of financial security of the enterprise based on the basic risks differentiation. *Journal of Security and Sustainability Issues,* №10(1), 115-130. Retrieved from: https://doi.org/10.9770/jssi.2020.10.1(9).

УДК 658.5:519.876.5

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-175-190

Станіславик Олена В'ячеславівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та маркетингу, Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку, м. Одеса, тел.: (067) 133-18-17, https://orcid.org/0000-0003-2481-9961.

Коваленко Олександр Михайлович доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародного менеджменту та інновацій, Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, тел. (097) 598-89-06, https://orcid.org/0000-0001-9702-2772.

ІМІТАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПТИМІЗАЦІЇ ОПЕРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У статті розглядається імітаційне моделювання як ефективний інструмент для оптимізації операційних процесів сучасних підприємств. У контексті глобалізації, посилення конкуренції та динамічних змін ринку, здатність підприємств швидко адаптуватися до нових умов і водночас підтримувати ефективність стає ключовим чинником їхнього успіху. Імітаційне моделювання пропонує унікальні можливості для аналізу складних систем, що включають багатофакторні процеси, тісно взаємопов'язані між собою. Використання цього підходу дозволяє підприємствам створювати віртуальні моделі реальних операцій, оцінювати наслідки впровадження змін і приймати обґрунтовані рішення без ризиків для поточної діяльності.

У статті акцентується увага на ключових аспектах імітаційного моделювання, зокрема його здатності підвищувати ефективність виробничих, логістичних і сервісних процесів. Визначено роль цього інструмента в оптимізації використання ресурсів, зниженні витрат та покращенні якості управлінських рішень. Особлива увага приділяється практичним аспектам застосування імітаційного моделювання, включаючи аналіз кейсів, пов'язаних з управлінням ланцюгами постачання, плануванням виробництва та управлінням клієнтським сервісом.

Окрім того, розглядаються перспективи інтеграції імітаційного моделювання з новітніми технологіями. Такий підхід дозволяє значно розширити можливості аналізу і прийняття стратегічних рішень, що особливо важливо в умовах нестабільного зовнішнього середовища.

Таким чином, стаття демонструє значення імітаційного моделювання для досягнення підприємствами довгострокових цілей, забезпечення конкуренто-

спроможності та адаптації до швидкозмінних умов ринку. Висновки статті мають практичну цінність для керівників, аналітиків та науковців, зацікавлених у впровадженні сучасних інструментів управління.

Ключові слова: імітаційне моделювання, операційні процеси, оптимізація, управлінські рішення, ефективність, конкурентоспроможність, інновації, технології, ресурси, інструмент.

Stanislavyk Olena Viacheslavivna Doctor of Economics, Professor, Professor of Department of Management and Marketing, State University of Intellectual Technologies and Communications, Odesa, tel.: (067) 133-18-17, https://orcid.org/0000-0003-2481-9961.

Kovalenko Oleksandr Mykhailovych Doctor of Economics, Professor, Professor of Department of International Management and Innovations, Odessa Polytechnic National University, Odesa, tel.: (097) 598-89-06, https://orcid.org/0000-0001-9702-2772.

SIMULATION MODELING AS A TOOL FOR OPTIMIZING THE OPERATIONAL PROCESSES OF AN ENTERPRISE

Abstract. The article examines simulation modeling as an effective tool for optimizing the operational processes of modern enterprises. In the context of globalization, intensified competition, and dynamic market changes, the ability of enterprises to quickly adapt to new conditions while maintaining efficiency becomes a key factor in their success. Simulation modeling offers unique opportunities for analyzing complex systems that involve multifactor processes closely interconnected with each other. Using this approach allows enterprises to create virtual models of real operations, assess the consequences of implementing changes, and make informed decisions without risks to current activities.

The article emphasizes the key aspects of simulation modeling, particularly its ability to enhance the efficiency of production, logistics, and service processes. The role of this tool in optimizing resource utilization, reducing costs, and improving the quality of managerial decisions is highlighted. Special attention is paid to the practical aspects of applying simulation modeling, including case studies related to supply chain management, production planning, and customer service management.

Additionally, the article explores the prospects for integrating simulation modeling with cutting-edge technologies. This approach significantly expands the possibilities for analysis and strategic decision-making, which is particularly important in the context of an unstable external environment.

Thus, the article demonstrates the importance of simulation modeling in helping enterprises achieve long-term goals, ensure competitiveness, and adapt to rapidly



changing market conditions. The conclusions of the article hold practical value for managers, analysts, and researchers interested in implementing modern management tools.

Keywords: simulation modeling, operational processes, optimization, management decisions, efficiency, competitiveness, innovation, technology, resources, tool.

Постановка проблеми. У сучасному бізнес-середовищі, яке характеризується швидкими змінами, глобалізацією та посиленням конкуренції, підприємства стикаються зі складними викликами, які потребують інноваційного підходу до управління. Одним із таких викликів є оптимізація операційних процесів, що включають управління ресурсами, планування виробництва, логістику та сервісне обслуговування. Традиційні підходи до аналізу та оптимізації процесів часто виявляються недостатньо ефективними через їхню неспроможність врахувати складні взаємозв'язки між численними факторами.

Сучасні умови роботи підприємств обмежуються низкою факторів, таких як ресурсна обмеженість, зростаюча технологічна складність і постійний тиск з боку ринку на забезпечення ефективності та адаптивності. Водночас необхідність мінімізації витрат і забезпечення високої продуктивності вимагає від підприємств пошуку нових інструментів, які дозволяють прогнозувати результати змін, аналізувати альтернативні сценарії та приймати обґрунтовані рішення.

Імітаційне моделювання є потужним інструментом, який дозволяє вирішувати ці завдання. Воно забезпечує можливість створення віртуальних моделей реальних бізнес-процесів, що дозволяє тестувати різні сценарії їхнього розвитку та мінімізувати ризики. Актуальність цього підходу зумовлена не лише його здатністю забезпечувати точність аналізу, але й гнучкістю, що дозволяє адаптувати моделі до різних галузей і специфічних умов діяльності.

У сучасних умовах підприємства потребують ефективних інструментів для забезпечення конкурентоспроможності та стійкого розвитку. Імітаційне моделювання стає вкрай важливим для вирішення цих завдань, адже воно допомагає не лише аналізувати процеси, але й оптимізувати їх, враховуючи зовнішні та внутрішні фактори впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику імітаційного моделювання розглянуто в багатьох виданнях [1…12]. Імітаційне моделювання як інструмент для оптимізації операційних процесів є темою численних досліджень, що підкреслює його актуальність у сучасному управлінні бізнесом. Наукові праці акцентують увагу на перевагах цього підходу, зокрема його здатності прогнозувати результати впровадження змін, аналізувати складні системи та забезпечувати обґрунтованість управлінських рішень.

Вітчизняні науковці активно вивчають аспекти застосування імітаційного моделювання, зокрема, в умовах українського бізнесу. Їхні роботи демонструють

практичну цінність цього інструмента для оптимізації виробничих процесів, управління ресурсами та підвищення ефективності логістичних операцій. Окремо досліджуються виклики, з якими стикаються підприємства під час впровадження імітаційного моделювання, зокрема обмеженість фінансових ресурсів, недостатність даних та кваліфікаційний розрив серед персоналу.

У зарубіжній літературі велика увага приділяється застосуванню імітаційного моделювання у виробничій сфері, логістиці та управлінні ланцюгами постачання. Автори наголошують, що цей підхід дозволяє виявляти вузькі місця у процесах, оцінювати вплив альтернативних сценаріїв та приймати стратегічно важливі рішення. Крім того, сучасні дослідження вказують на роль цифрових інструментів, таких як великі дані, штучний інтелект та автоматизація, у розширенні можливостей імітаційного моделювання.

Попри значний прогрес у вивченні теоретичних і практичних аспектів імітаційного моделювання, залишаються малодослідженими питання інтеграції цього інструмента з іншими сучасними технологіями. Також потребує уваги питання його адаптації до специфіки різних галузей і умов діяльності підприємств.

Загалом аналіз літератури вказує на велике значення імітаційного моделювання для забезпечення ефективності управління бізнес-процесами. Однак для повноцінного використання його потенціалу необхідно продовжити дослідження, спрямовані на розробку рекомендацій щодо інтеграції імітаційного моделювання в систему управління підприємствами та дослідження, що висвітлюють сучасні особливості імітаційного моделювання як інструменту оптимізації операційних процесів підприємства.

Метою статті є дослідження особливостей імітаційного моделювання як інструменту оптимізації операційних процесів підприємства

Виклад основного матеріалу. Імітаційне моделювання є одним із найсучасніших і найпотужніших інструментів для дослідження складних систем. Його сутність полягає у створенні віртуальних моделей реальних процесів, які дозволяють проводити експерименти в безпечному середовищі, оцінюючи потенційні зміни й їхній вплив на систему без ризику для реальної діяльності. На відміну від традиційних методів аналізу, імітаційне моделювання дозволяє враховувати взаємодію великої кількості факторів, включаючи випадкові події, динамічні зміни та складні взаємозв’язки між компонентами системи.

Імітаційне моделювання (Simulation Modeling) – метод дослідження, при якому система, що вивчається, замінюється моделлю, з достатньою точністю описує реальну систему (побудована модель описує процеси так, як вони проходили б насправді), з якою проводяться експерименти, з метою отримання інформації про цю систему [13].



Основні принципи імітаційного моделювання зосереджені на трьох аспектах: реалістичність моделі, інтерактивність і можливість прогнозування. Реалістичність забезпечується точністю вхідних даних і відповідністю структури моделі реальним процесам. Інтерактивність передбачає, що моделі можуть змінюватися залежно від нових даних або результатів, отриманих під час експериментів. Прогнозування дозволяє оцінювати довгострокові наслідки змін і розробляти стратегії для оптимізації роботи системи. Завдяки цим принципам імітаційне моделювання стало ефективним інструментом для ухвалення стратегічних і тактичних рішень.

На відміну від інших методів аналізу, таких як аналітичні моделі або статистичний аналіз, імітаційне моделювання дозволяє враховувати динамічність систем і їхню складність. Наприклад, аналітичні моделі часто працюють із середніми значеннями та припускають лінійність систем, тоді як імітаційне моделювання може враховувати випадкові події, нелінійні залежності та специфічні обмеження системи. Це робить його особливо корисним у випадках, коли традиційні методи не можуть забезпечити достатньої точності або не враховують всі аспекти процесу.

Імітаційне моделювання включає кілька підходів, кожен із яких має свої особливості та сферу застосування. Дискретно-подійне моделювання є одним із найбільш поширених методів, що дозволяє аналізувати системи, у яких події відбуваються у визначені моменти часу. Наприклад, моделювання черг на складах або управління потоками клієнтів у банківських відділеннях є типовими прикладами використання цього методу. Воно дозволяє ідентифікувати вузькі місця, оцінювати ефективність змін у процесах та оптимізувати використання ресурсів.

Інший підхід – агентне моделювання, яке фокусується на аналізі поведінки окремих агентів, таких як працівники, клієнти чи обладнання. Цей метод дозволяє враховувати індивідуальні рішення агентів і їхню взаємодію в рамках загальної системи. Наприклад, агентне моделювання використовується для аналізу стратегій клієнтської поведінки або прогнозування змін у попиті. Завдяки цьому підходу компанії можуть моделювати складні сценарії, що включають численні варіанти взаємодії між агентами.

Системна динаміка, у свою чергу, використовується для моделювання великих систем із численними взаємозв’язками, що мають довгостроковий вплив. Наприклад, цей метод є ефективним для аналізу впливу змін у політиці управління запасами, планування ресурсів чи оцінки екологічних наслідків. Системна динаміка дозволяє виявити зворотні зв’язки та оцінити, як рішення в одній частині системи можуть вплинути на її інші частини.

Класифікація методів імітаційного моделювання дає змогу організаціям обрати найбільш підходящий підхід залежно від специфіки їхніх завдань і

обмежень. У багатьох випадках комбінування цих методів може забезпечити більш точні та комплексні результати.

Процес імітаційного моделювання складається з кількох ключових етапів, кожен із яких відіграє важливу роль у забезпеченні точності та надійності результатів. Першим і найважливішим етапом є визначення мети моделювання. На цьому етапі важливо чітко окреслити, які завдання потрібно вирішити, які показники ефективності будуть використовуватися для оцінки результатів та які сценарії змін необхідно проаналізувати. Наприклад, мета може полягати в оптимізації використання ресурсів, скороченні часу виконання завдань або оцінці впливу нових технологій.

Наступним етапом є розробка моделі та збір даних. Модель повинна бути достатньо деталізованою, щоб враховувати всі важливі аспекти системи, але водночас не надто складною, щоб уникнути перевантаження. Збір даних є критично важливим, оскільки якість моделі залежить від точності та релевантності вхідних даних. На цьому етапі також можуть виникати виклики, пов'язані з доступністю або повнотою даних, що потребує додаткових зусиль для їхньої валідації та коригування.

Валідація моделі є наступним етапом, який передбачає перевірку відповідності моделі реальним процесам. Це включає тестування моделі на основі історичних даних або порівняння з існуючими результатами, щоб переконатися, що модель коректно відображає функціонування системи. Наприклад, якщо модель використовується для прогнозування часу виконання завдань, вона повинна показувати результати, які відповідають реальним часовим показникам у подібних умовах.

Останнім етапом є проведення експериментів і аналіз результатів. На цьому етапі модель використовується для тестування різних сценаріїв: впровадження нових технологій, змін у політиці управління ресурсами або адаптації до змін попиту. Результати аналізуються для виявлення оптимальних рішень, які можуть бути впроваджені в реальні бізнес-процеси. Наприклад, експерименти можуть показати, як зміниться продуктивність при збільшенні кількості ресурсів або впровадженні автоматизації.

Теоретичні основи імітаційного моделювання забезпечують фундамент для розуміння його можливостей і застосування у бізнес-середовищі. Поняття та методології імітаційного моделювання, класифікація його методів і чітка структура етапів реалізації дозволяють підприємствам ефективно використовувати цей інструмент для оптимізації своїх операційних процесів. Логічна послідовність етапів моделювання забезпечує цілісність підходу, а гнучкість методів робить його придатним для розв'язання широкого кола завдань.

Імітаційне моделювання є важливим інструментом для аналізу операційних процесів, адже воно дозволяє досліджувати складні системи без ризику



для реальної діяльності підприємства. Одним із головних завдань цього підходу є ідентифікація вузьких місць у процесах, які впливають на загальну продуктивність системи. Вузькі місця, такі як перевантаження обладнання, затримки в обробці замовлень або низька ефективність роботи персоналу, можуть призводити до втрат часу і ресурсів. Використовуючи імітаційне моделювання, підприємства можуть детально дослідити, як ці фактори впливають на функціонування системи, і визначити оптимальні шляхи їх усунення. Наприклад, у виробничих процесах моделювання може показати, що додатковий верстат або зміна графіка роботи персоналу знижують навантаження на систему і підвищують продуктивність.

Ще одним ключовим напрямом застосування імітаційного моделювання є оцінка впливу змін у процесах. Організації часто стикаються з необхідністю змінювати структуру своїх операційних процесів: впроваджувати нові технології, збільшувати кількість обладнання або змінювати послідовність виконання завдань. Без попереднього аналізу такі зміни можуть мати непередбачувані наслідки. Імітаційне моделювання дозволяє перевірити вплив цих змін у віртуальному середовищі, оцінити їхню ефективність і уникнути ризиків. Наприклад, компанія може змоделювати збільшення виробничої потужності і виявити, чи достатньо ресурсів для обслуговування зростаючого обсягу роботи.

Аналіз можливих сценаріїв є ще однією перевагою імітаційного моделювання. У сучасному бізнес-середовищі, де умови постійно змінюються, підприємства повинні бути готовими до різних ситуацій, таких як зміни попиту, затримки постачань або збільшення конкуренції. Завдяки моделюванню можна оцінити, як система буде функціонувати за різних умов, і розробити стратегії для кожного сценарію. Наприклад, моделювання може показати, який вплив матиме затримка доставки сировини на весь виробничий процес і як цього можна уникнути.

Одна з найбільших переваг імітаційного моделювання полягає в тому, що воно дозволяє проводити експерименти без ризику реальних втрат.

У віртуальному середовищі підприємства можуть тестувати різні стратегії, впроваджувати інноваційні рішення та оцінювати їхній вплив на систему, не зупиняючи реальні процеси [14]. Це особливо важливо для галузей, де навіть невеликі помилки можуть призводити до значних фінансових втрат або створювати небезпеку для людей. У виробництві важливих медичних препаратів тестування змін у реальних умовах може бути неприйнятним, тоді як імітаційне моделювання дозволяє оцінити всі ризики.

Ще однією вагомою перевагою є висока точність результатів, за умови якісного збору та обробки даних. Імітаційні моделі враховують широкий спектр факторів, включаючи випадкові події, динамічні зміни у часі, а також взаємозв’язки між різними компонентами системи. Це дозволяє отримати точні

прогнози, які можна використовувати для прийняття обґрунтованих рішень. Наприклад, моделювання дозволяє точно розрахувати, який вплив на операційну ефективність матиме збільшення обсягів виробництва або впровадження нового графіка роботи.

Імітаційне моделювання також забезпечує можливість прогнозування наслідків змін, що є особливо важливим для стратегічного планування. Завдяки прогнозам підприємства можуть не лише підготуватися до можливих викликів, але й проактивно реагувати на них. Наприклад, моделювання може показати, як зміни в податковому законодавстві вплинуть на витрати компанії, і дозволити розробити стратегії для мінімізації негативного впливу.

Ефективність імітаційного моделювання багато в чому залежить від використаного програмного забезпечення. Сучасні інструменти, такі як Simul8, AnyLogic, Arena і FlexSim, надають широкий спектр можливостей для моделювання різних процесів і систем.

Simul8 є простим і зручним інструментом, який дозволяє швидко створювати моделі для оптимізації виробництва, управління складськими системами або чергами. Його інтуїтивно зрозумілий інтерфейс робить Simul8 ідеальним для невеликих проектів, які не потребують надмірної деталізації.

AnyLogic є універсальним інструментом, який підтримує кілька підходів до моделювання, включаючи дискретно-подійне, агентне та системну динаміку. Це програмне забезпечення підходить для складних проектів, де необхідно враховувати різні рівні аналізу, наприклад, взаємодію між виробничими, логістичними та маркетинговими процесами.

Arena є потужним інструментом для моделювання виробничих і логістичних процесів. Завдяки своїй здатності обробляти великі масиви даних Arena є ідеальним для аналізу складних систем, таких як багаторівневі логістичні ланцюги або великі виробничі підприємства.

FlexSim спеціалізується на моделюванні логістичних процесів, складів і виробничих ліній. Його особливістю є можливість створення 3D-візуалізації, що полегшує сприйняття моделей і комунікацію між учасниками проекту. Наприклад, керівники можуть у реальному часі побачити, як зміни у графіку роботи впливають на потоки продукції.

Кожен із цих інструментів має свої сильні сторони, і вибір залежить від специфіки завдань організації, бюджету проекту та рівня підготовки персоналу. Завдяки широкому вибору програмного забезпечення підприємства можуть адаптувати імітаційне моделювання до своїх потреб, забезпечуючи максимальну ефективність і точність аналізу.

Імітаційне моделювання відіграє ключову роль у сучасному управлінні операційними процесами. Воно дозволяє ідентифікувати вузькі місця, оцінювати вплив змін, прогнозувати наслідки різних сценаріїв і приймати обґрунто-

вані рішення. Використання сучасних інструментів і програмного забезпечення розширює можливості моделювання, роблячи його доступним для підприємств будь-якого масштабу. Завдяки цьому підходу компанії можуть підвищувати ефективність своєї діяльності, знижувати ризики і залишатися конкурентоспроможними в умовах постійних змін.

Оптимізація виробничих процесів є ключовим напрямом застосування імітаційного моделювання, оскільки саме виробництво формує основу ефективності більшості підприємств. Одним із першочергових завдань є зменшення часу простоїв обладнання, що безпосередньо впливає на загальний рівень продуктивності. За допомогою імітаційного моделювання підприємства можуть аналізувати причини простоїв, виявляти залежності між різними компонентами виробничої системи та прогнозувати наслідки змін. Наприклад, моделювання може показати, що перенесення планового технічного обслуговування на менш завантажені періоди або збільшення кількості операторів для обслуговування критичних елементів обладнання суттєво скоротить час простоїв, підвищуючи продуктивність.

Оптимізація використання ресурсів є наступним важливим кроком у покращенні виробничих процесів. Імітаційне моделювання дозволяє ефективно розподілити доступні матеріальні, людські та технічні ресурси. Наприклад, у виробництві моделювання може допомогти визначити, яка кількість сировини повинна бути на складі, щоб уникнути дефіциту, але водночас не створювати надлишків, які збільшують витрати на зберігання. Крім того, моделювання дозволяє оцінити, як рівномірне розподілення завдань між працівниками або використання автоматизованого обладнання може скоротити час виконання замовлень і зменшити виробничі витрати.

Планування та управління виробничими лініями є ще одним аспектом, де імітаційне моделювання демонструє свою ефективність. Воно дозволяє створити оптимальний графік роботи виробничих ліній, враховуючи попит на продукцію, доступність сировини, технічні обмеження та інші фактори. Наприклад, для підприємства, що виробляє харчові продукти, моделювання може показати, як зміни у виробничому розкладі дозволяють уникнути затримок у постачанні готової продукції та знизити витрати на енергоресурси під час роботи обладнання в нічний час.

Слід відмітити, що логістика є складною та багатокомпонентною системою, яка потребує чіткого управління для забезпечення ефективності постачань, зберігання та доставки продукції.

Однією з головних задач є управління ланцюгами постачання, які включають численні етапи – від замовлення сировини до доставки готової продукції клієнтам [13].

Імітаційне моделювання дозволяє аналізувати кожен етап цього ланцюга, виявляти вузькі місця та знаходити оптимальні рішення. Наприклад, моделю-

вання може показати, як зміна маршруту постачання або впровадження альтернативних постачальників впливає на час виконання замовлень і витрати.

Оптимізація складських операцій є ще однією сферою, де імітаційне моделювання показує свою ефективність. Воно дозволяє аналізувати рух товарів на складі, визначати оптимальне розташування товарів, розробляти графіки роботи персоналу та оцінювати, як ці фактори впливають на швидкість обробки замовлень. Наприклад, моделювання може виявити, що реорганізація розташування найбільш популярних товарів поблизу зон відвантаження дозволяє скоротити час обробки замовлень на 15-20%.

Планування транспортних маршрутів – це ще одна ключова задача, яка потребує детального аналізу та прогнозування. Використовуючи імітаційне моделювання, підприємства можуть створювати оптимальні маршрути, які мінімізують витрати на транспортування, забезпечують своєчасну доставку продукції та враховують змінні фактори, такі як погодні умови чи стан доріг. Наприклад, для компанії, що займається доставкою продуктів харчування, моделювання дозволяє уникати заторів, скорочувати час доставки та мінімізувати ризики псування товарів.

У сфері обслуговування клієнтів імітаційне моделювання дозволяє суттєво підвищити якість сервісу та скоротити витрати на його організацію. Управління чергами є однією з найпоширеніших задач у цій сфері. За допомогою моделювання компанії можуть аналізувати, як зміни у кількості обслуговуючого персоналу або розташуванні робочих місць впливають на час очікування клієнтів. Наприклад, у банківських відділеннях моделювання може показати, що додатковий касир у години пік дозволяє скоротити час обслуговування на 30%, значно підвищуючи задоволеність клієнтів.

Покращення сервісу за рахунок оптимального використання персоналу є ще одним важливим напрямом. У готелях чи ресторанах моделювання дозволяє оцінити, як графік роботи персоналу впливає на рівень обслуговування та витрати. Наприклад, моделювання може показати, що залучення додаткових офіціантів у вихідні дні значно знижує навантаження на персонал і забезпечує швидше обслуговування клієнтів.

Зазначимо, що реальні кейси демонструють практичну цінність імітаційного моделювання. Наприклад, одна з великих автомобільних компаній застосувала імітаційне моделювання для оптимізації процесу складання транспортних засобів. Завдяки цьому компанія змогла скоротити час виконання окремих операцій на 10%, що дозволило значно підвищити загальну продуктивність.

У логістиці імітаційне моделювання також показало свою ефективність. Велика транспортна компанія використовувала моделювання для оптимізації маршрутів доставки. У результаті вдалося скоротити витрати на паливо на 15% і зменшити час доставки продукції клієнтам на один день.



Ще один приклад стосується сфери обслуговування клієнтів. Один із провідних ритейлерів застосував імітаційне моделювання для аналізу роботи кас. Результатом стало впровадження нової системи розподілу касирів залежно від годин навантаження, що дозволило скоротити час очікування клієнтів на 20% і підвищити рівень їхньої задоволеності.

Практичне застосування імітаційного моделювання демонструє його значущість для оптимізації виробничих, логістичних і сервісних процесів. Завдяки можливості створення детальних віртуальних моделей підприємства можуть експериментувати зі змінами в системах, уникати ризиків і приймати обґрунтовані рішення. Реальні кейси підтверджують, що імітаційне моделювання є ефективним інструментом для підвищення продуктивності, зниження витрат і забезпечення високого рівня обслуговування клієнтів, що є критично важливим у сучасному конкурентному середовищі.

Впровадження імітаційного моделювання в операційну діяльність підприємства є багатоступеневим процесом, який потребує системного підходу. Першим і фундаментальним етапом є аналіз поточних процесів. Це передбачає детальне дослідження існуючих операційних процедур, ресурсів, взаємозв'язків між підрозділами та проблемних зон. Наприклад, у виробничій сфері це може включати аналіз простоїв обладнання, втрат сировини або неефективного розподілу праці. На цьому етапі важливо не лише виявити наявні проблеми, але й зрозуміти їхню природу, що забезпечить основу для побудови реалістичної моделі.

Наступним кроком є визначення ключових показників ефективності (KPI), які допоможуть оцінити результати моделювання. Ці показники повинні відповідати специфіці діяльності підприємства та враховувати стратегічні цілі. Наприклад, для логістичної компанії це можуть бути витрати на транспортування, час доставки або рівень заповнюваності складів. Визначення KPI дозволяє чітко сформулювати цілі моделювання та об'єктивно оцінювати успіх впроваджених змін.

На основі зібраної інформації починається розробка моделей і сценаріїв, яка включає створення математичних або візуальних моделей, що відображають основні аспекти досліджуваних процесів. Цей етап потребує врахування всіх факторів, таких як ресурси, часові обмеження, взаємозв'язки між процесами та зовнішні впливи. Наприклад, у сфері роздрібної торгівлі моделювання може передбачати сценарії збільшення попиту в сезон свят, що дозволяє заздалегідь оцінити вплив на складські запаси та логістику.

Останнім, але не менш важливим етапом є впровадження рішень і моніторинг результатів. На основі отриманих моделей розробляються конкретні рекомендації, які реалізуються в реальній операційній діяльності. Наприклад, якщо моделювання показало, що перенесення частини логістичних операцій на

нічні години дозволяє скоротити час доставки, це рішення впроваджується в систему управління. Моніторинг дозволяє виявити можливі розбіжності між прогнозованими та реальними результатами, що дає змогу вчасно внести корективи.

Незважаючи на значні переваги імітаційного моделювання, процес його впровадження може стикатися з низкою викликів. Однією з головних проблем є обмеження даних та їхня якість. Для створення точних моделей потрібні детальні та достовірні дані про всі аспекти процесів, які підлягають аналізу. Однак у багатьох компаній дані можуть бути неповними, несистематизованими або застарілими. Наприклад, у сфері виробництва дані про ефективність обладнання або витрати часу на виконання завдань можуть не відповідати реальним показникам, що впливає на точність моделювання.

Іншою важливою перешкодою є висока вартість впровадження, особливо для малих і середніх підприємств. Процес моделювання потребує інвестицій у сучасне програмне забезпечення, технічну підтримку та навчання персоналу. Наприклад, використання спеціалізованих інструментів, таких як AnyLogic чи FlexSim, може бути недоступним для компаній із обмеженим бюджетом, тоді як залучення зовнішніх консультантів додатково підвищує витрати.

Суттєвим викликом також є недостатня кваліфікація персоналу, адже імітаційне моделювання потребує спеціальних знань і навичок у сфері математики, програмування та аналізу даних. Якщо компанія не має достатньо підготовлених спеціалістів, це може призвести до помилок у побудові моделей або некоректної інтерпретації результатів. Наприклад, невірно побудована модель може створити оманливі прогнози, що призведе до прийняття неправильних рішень.

Для того щоб імітаційне моделювання максимально розкрило свій потенціал, його результати повинні бути інтегровані у систему прийняття рішень підприємства. Це передбачає використання отриманих даних як основи для стратегічного та тактичного управління. Наприклад, на стратегічному рівні моделювання може допомогти у плануванні інвестицій або оцінці доцільності виходу на нові ринки. На тактичному рівні результати моделювання дозволяють оптимізувати щоденні операції, такі як графіки роботи персоналу, управління запасами або транспортними маршрутами.

Важливим аспектом є підтримка і моніторинг результатів у реальному часі. Сучасні ERP-системи з інтегрованими інструментами імітаційного моделювання дозволяють автоматично збирати дані про виконання процесів, порівнювати їх із прогнозами та оперативно коригувати діяльність. Наприклад, у логістиці це може бути використання систем моніторингу транспортних засобів для аналізу відповідності маршруту запланованому графіку.



Відзначимо, що інтеграція також передбачає використання імітаційного моделювання як постійного інструмента для підтримки прийняття рішень. Наприклад, у виробничих системах моделі можуть використовуватися для регулярного планування виробничих циклів, аналізу сезонних змін попиту або оцінки впливу нових технологій. Це дозволяє підприємствам залишатися гнучкими та швидко адаптуватися до змін ринкових умов.

Ефективне впровадження імітаційного моделювання є складним, але необхідним кроком для підвищення операційної ефективності сучасних підприємств. Послідовний підхід до впровадження, включаючи аналіз процесів, визначення KPI, розробку моделей та моніторинг результатів, забезпечує системний підхід і мінімізує ризики. Хоча перешкоди, такі як обмеження даних, висока вартість та кваліфікаційні бар'єри, можуть ускладнювати процес, переваги у вигляді підвищення продуктивності, оптимізації витрат і покращення якості прийняття рішень значно переважують початкові труднощі.

Завдяки інтеграції імітаційного моделювання у систему управління підприємства отримують можливість не лише вдосконалювати свої процеси, а й оперативно реагувати на зміни в ринковому середовищі. Це дозволяє компаніям забезпечувати довгострокову конкурентоспроможність і адаптивність до сучасних викликів.

На завершення відзначимо, що імітаційне моделювання є потужним інструментом оптимізації операційних процесів підприємства, оскільки дозволяє аналізувати складні системи та процеси в умовах невизначеності. Воно полягає у створенні комп'ютерних моделей, які відображають реальні бізнес-процеси, та використанні цих моделей для тестування різних сценаріїв і стратегій. Завдяки цьому підходу підприємства можуть виявляти вузькі місця, оцінювати ефективність ресурсів, а також прогнозувати наслідки змін у процесах без необхідності впровадження їх у реальності. Це особливо корисно для оптимізації логістики, виробництва, управління запасами та інших ключових аспектів діяльності.

Надзвичайно важливою перевагою імітаційного моделювання є можливість оцінювати й коригувати бізнес-процеси, мінімізуючи ризики та витрати. Моделювання дозволяє експериментувати з параметрами системи, знаходячи оптимальні рішення для підвищення продуктивності та зниження операційних витрат, зокрема, підприємство може змоделювати вплив змін у графіку поставок, перерозподілі ресурсів або впровадженні нових технологій, оцінюючи їх ефективність ще до впровадження. Таким чином, імітаційне моделювання стає незамінним інструментом для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сучасних умовах динамічного бізнес-середовища.

Висновки. Імітаційне моделювання є одним із найбільш потужних та універсальних інструментів для оптимізації операційних процесів сучасних

підприємств. Воно дозволяє створювати віртуальні моделі реальних бізнес-процесів, що дає змогу аналізувати різні сценарії розвитку, тестувати можливі зміни та ухвалювати обґрунтовані управлінські рішення. Цей підхід мінімізує ризики, пов'язані з експериментами у реальному середовищі, і сприяє побудові надійних стратегій на основі точних прогнозів. Висока адаптивність імітаційного моделювання робить його незамінним інструментом у періоди ринкових змін і невизначеності.

Практичне застосування імітаційного моделювання особливо актуальне у сфері логістики та управління ресурсами. Оптимізація складських операцій, планування маршрутів постачання, зниження витрат на управління процесами – це лише частина завдань, які можна вирішити за допомогою цього інструмента. Моделювання також сприяє раціональному використанню ресурсів і мінімізації простоїв обладнання, що є критично важливим для збереження конкурентоспроможності підприємств.

Серед основних переваг імітаційного моделювання виділяється його здатність забезпечувати експерименти в безпечному середовищі, уникати ризиків реальних втрат і враховувати складні взаємодії між елементами системи. Це дозволяє бізнесу не лише краще розуміти поточні процеси, але й розробляти ефективні стратегії для їх вдосконалення. Здатність моделювання швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі робить його актуальним у сучасному динамічному бізнес-середовищі.

Попри численні переваги, впровадження імітаційного моделювання стикається з низкою викликів. Основними проблемами залишаються висока вартість спеціалізованого програмного забезпечення, обмежена доступність якісних даних та брак кваліфікованих кадрів. Для подолання цих перешкод необхідно інвестувати в навчання персоналу, створення аналітичної інфраструктури та покращення збору й обробки даних. Лише комплексний підхід до впровадження імітаційного моделювання забезпечить його максимальну ефективність.

Отже, імітаційне моделювання є не лише інструментом для аналізу поточних процесів, але й платформою для стратегічного планування та адаптації до змін. Його інтеграція в управлінські процеси дозволяє підприємствам оптимізувати використання ресурсів, забезпечувати довгострокову ефективність та досягати стійкої конкурентної переваги. В умовах сучасної економічної та технологічної трансформації імітаційне моделювання стає ключовим фактором успішного розвитку підприємств.

***Література*:**

1.Братушка С.М. Імітаційне моделювання як інструмент дослідження складних економічних систем. *Вісник Української академії банківської справи*. 2009. № 2 (27). С. 113-118.

2.Зінов'єва О.Г., Гешева Г.В. Огляд програмних засобів імітаційного модулювання. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2022. № 3 (82). С. 47-52.



3.Кравець О.В. Імітаційне моделювання: навч. посіб. до виконання практичних робіт із дисциплін «Моделювання систем» та «Ситуаційні моделі». Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 108 с.

4.Колесник К., Хуснутдінов М., Трохимчук Р., Артищук І. Імітаційне моделювання складських операцій транспортної компанії. *Вісник Львівської політехніки.* 2023. № 5 (1). С. 8-18.

5. Лепейко Т.І. Методологічні засади моделювання бізнес-процесів як складової їх реінжинірингу в діяльності промислових підприємств *Міжнародний науковий журнал «Механізм регулювання економіки».* 2015. № 1. С. 31-37.

6. Москаленко В.В., Годлевський М.Д. Моделі та методи стратегічного управління розвитком підприємства: монографія. Харків: «Точка», 2018. 208 с.

7. Пономаренко В.С., Мінухін С.В., Знахур С.В. Теорія та практика моделювання бізнес-процесів: монографія. Харків: ХНЕУ, 2013. 244 с.

8. Свірський Ю.В. Вектори застосування імітаційного моделювання в управлінні бізнес-процесами. *Економіка та суспільство*. 2024. № 61. https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3789/3710

9. Тоцька О.Л. Економіко-математичне моделювання випуску продукції в харчовій промисловості України: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ імені Лесі Українки, 2009. 252 с.

10. Чайковська М.П. Комплексний підхід моделювання в управлінні ІТ-проєктами. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2014. № 11. С. 590-596.

11. Hodge T. An Introduction to Economic Simulating: monograph. New York: Springer, 2018. 256 p.

12. Smith J., Brown R. Modeling and Simulation of Economic Processes: monograph. London: Routledge, 2010. 312 p.

13. Чукурна О.П., Тардаскіна Т.М. Менеджмент в цифровій економіці: навчальний посібник. Одеса: «Астропринт», 2024. 376 с.

14. Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Вип. 4. / Л.О. Волощук та ін.; за ред. Л.О. Волощук, Є.І. Масленнікова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 524 с.

***References*:**

1. Bratushka, S.M. (2009). Imitatsiine modeliuvannia yak instrument doslidzhennia skladnykh ekonomichnykh system [Simulation modeling as a tool for studying complex economic systems]. *Visnyk Ukrainskoi akademii bankivskoi spravy – Bulletin of the Ukrainian Academy of Banking, 2(27), 113-118* [In Ukrainian].

2. Zinovieva, O.H., Gesheva, H.V. (2022). Ohliad prohramnykh zasobiv imitatsiinoho modeliuvannia [Review of simulation modeling software tools]. *Visnyk Khersonskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu – Bulletin of Kherson National Technical University, 3(82), 47-52* [In Ukrainian].

3. Kravets, O.V. (2010). Imitatsiine modeliuvannia [Simulation modeling]. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly [In Ukrainian].

4. Kolesnyk, K., Khusnutdinov, M., Trokhymchuk, R., Artyshchuk, I. (2023). Imitatsiine modeliuvannia skladskykh operatsii transportnoi kompanii [Simulation modeling of warehouse operations of a transport company]. *Visnyk Lvivskoi Politekhniky – Bulletin of Lviv Polytechnic, 5(1), 8-18* [In Ukrainian].

5. Lepeiko, T.I. (2015). Metodolohichni zasady modeliuvannia biznes-protsesiv yak skladovoi yikh reinzhynirynhu v diialnosti promyslovykh pidpryiemstv [Methodological principles of modeling business processes as a component of their reengineering in the activities of industrial enterprises]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Mekhanizm rehuliuvannia ekonomiky» – International Scientific Journal «Mechanism of Economic Regulation», 1, 31-37* [In Ukrainian].

6. Moskalenko, V.V., Hodlevskyi, M.D. (2018). Modeli ta metody stratehichnoho upravlinnia rozvytkom pidpryiemstva [Models and methods of strategic management of enterprise development]. Kharkiv: «Tochka» [In Ukrainian].

7. Ponomarenko, V.S., Minukhin, S.V., Znakhur, S.V. (2013). Teoriia ta praktyka modeliuvannia biznes-protsesiv [Theory and practice of business process modeling]. Kharkiv: KhNEU [In Ukrainian].

8. Svirskyi, Yu.V. (2024). Vektory zastosuvannia imitatsiinoho modeliuvannia v upravlinni biznes-protsesamy [Vectors of simulation modeling application in business process management]. *Ekonomika ta Suspilstvo – Economy and Society, 61, 89-95* [In Ukrainian].

9. Totska, O.L. (2009). Ekonomiko-matematychne modeliuvannia vypusku produktsii v kharchovii promyslovosti Ukrainy [Economic and mathematical modeling of product output in Ukraine's food industry]. Lutsk: RVV «Vezha» VNU imeni Lesi Ukrainky [In Ukrainian].

10. Chaikovska, M.P. (2014). Kompleksnyi pidkhid modeliuvannia v upravlinni IT-proiektamy [Comprehensive modeling approach in IT project management]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi Politekhnichnyi Instytut» – Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute», 11, 590-596* [In Ukrainian].

11. Hodge, T. (2018). An Introduction to Economic Simulating. New York: Springer. 256 p. [In English].

12. Smith, J., Brown, R. (2010). Modeling and Simulation of Economic Processes. London: Routledge. 312 p. [In English].

13. Chukurna, O.P., Tardaskina, T.M. (2024). Menedzhment v tsyfrovii ekonomitsi [Management in the digital economy]. Odesa: «Astroprint» [In Ukrainian].

14. Voloshchuk, L.O., Maslennikov, Ye.I. (Eds). (2019). Innovatsiina ekonomika: Teoretychni ta praktychni aspekty. Vyp. 4 [Innovative economy: Theoretical and practical aspects. Iss. 4]. Kherson: OLDI-PLIUS [In Ukrainian].

СЕРІЯ «Державне управління»

УДК 351.82

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-191-207

Богданенко Анатолій Іванович кандидат наук з державного управління, голова Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва«Лідер» з підтримки питань освіти, науки та інновацій, докторант, Державний університет «Житомирська політехніка», доцент кафедри Публічного Адміністрування, Київський університет авіаційних та інформаційних технологій, м. Київ, тел.: (044) 467-62-53, https://orcid.org/0000-0003-0758-5809

КОМУНІКАЦІЯ УГКЦ ЯК ФАКТОР ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Анотація. Розкрито питання становлення і розвитку публічних християнських комунікацій Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в умовах демократичного державотворення. Досліджуються питання свободи слова, свободи вираження релігійних поглядів та переконань, а також основні питання соціального вчення християнства. Аналізуються основні аспекти розвитку християнської комунікації і політичної теології. Пропонуються стратегічні підходи щодо налагодження ефективної системи комунікаційної взаємодії держави, церкви, громадянина та інституцій громадянського суспільства.

Обґрунтовано, що державне управління як наука переживає глобальні зміни і продукує нові форми діалогу з християнською теологією, що зумовлені процесами глобалізації. Ознакою змін в державному управлінні є міждисциплінарні зв'язки теології, соціального вчення церкви, релігієзнавства, які засвоюють мову і проблематику сучасного глобального світу. Аналіз соціального вчення УГКЦ як досить новий напрям державного управління спрямований на суттєве переосмислення ролі і значення християнської теології в становленні процесів українського державотворення, демократії, свободи і гідності людської особистості.

Соціальне вчення УГКЦ спростовує апологетику різних авторитарних режимів, тотального нехтування процесами демократії та правами людини. Доведено, що важливим для майбутнього людства є співпраця церкви, держави і громадянського суспільства у вирішенні глобальних проблем, таких як тоталітаризм, етатизм, соціальні та політичні конфлікти тощо. Теорія свободи,

прав і гідності людини найбільш близька до духовних ідеалів християнської антропології, соціального вчення УГКЦ та церковного осмислення державно-управлінської проблематики. Соціальне вчення християнства народилося в церкві, воно є свідченням віруючої людини, яка поєднує християнську віру з політичним життям, теоретичні питання теології з практикою державного управління, націєтворення, філософії, історії, культурології, політології, звертаючись до реальних проблем сучасної людини і суспільства.

Розглянуто, що УГКЦ, зважаючи на нові виклики сьогодення, духовну пильність та глибоке розумінням нових історичних обставин, активно займається питаннями історії, культури і демократичного державотворення. Зв'язок соціального вчення з державним управлінням не применшує його науковості, адже християнська теологія як наука осмислює зв'язки політології, соціології і філософії, спираючись на методологію синтезу. Спроби певних науковців монополізувати матеріалістичний і суто атеїстичний підхід до питань культури, історії, моралі, релігії обмежує реальні можливості сучасної науки, бо атеїстичний погляд залишається обмеженим культурними уявленнями про роль і значення релігії в сучасній політиці і культурі.

Перед викликами ідеологізації людського буття, яка веде до тотальної уніфікації та загрожує особистій унікальності, соціальне вчення УГКЦ наголошує на цінності і свободі конкретної людської особистості. Церква, формуючи гуманістичні вектори розвитку сучасної науки, бореться з домінуванням політики у нашому житті, щоб людина «не була затьмарена та поглинута» політичною ідеологією, етатизмом, радикалізмом і авторитаризмом.

У контексті державного управління розглянуто стратегію християнської комунікації УГКЦ, яка забезпечує ефективну взаємодію держави, релігійних організацій і громадськості. Доведено, що реальні механізми публічного управління забезпечують участь кожного громадянина (віруючого християнина) в управлінні державними справами і сприяють зміцненню процесів демократії, релігійного плюралізму, а також становленню громадянського суспільства, та інтеграції України до Європейського співтовариства. Стратегія християнської комунікації і соціального вчення УГКЦ визначає пріоритети її гуманітарної і соціальної політики в діалозі з Українською державою у сфері публічних комунікацій.

Ключові слова: соціальне вчення, демократія, християнська комунікація, політична теологія, механізми публічного управління.

Bogdanenko Anatoliy Ivanovych Candidate of Sciences in Public Administration, Head of the Ukrainian Foundation for International Youth Cooperation "Leader" for Support of Education, Science and Innovation, Doctoral Student, State University "Zhytomyr Polytechnic", Associate Professor of the Department of Public Administration of Kyiv University of Aviation and Information Technologies (KUAIT) Kyiv, tel.: (044) 467-62-53, https://orcid.org/0000-0003-0758-5809



COMMUNICATION OF THE UGCC AS A FACTOR OF HARMONIZATION OF THE DEVELOPMENT OF A DEMOCRATIC SOCIETY: STATE AND ADMINISTRATIVE ASPECT

Abstract. The issue of the formation and development of public Christian communications of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) in the conditions of democratic state-building is revealed. The problems of freedom of speech, freedom of expression of religious views and beliefs, as well as the main issues of the social teaching of Christianity are investigated. The main aspects of developing Christian communication and political theology are analyzed. Strategic approaches are proposed to establish an effective communication system between the state, church, citizen, and civil society institutions.

It is substantiated that public administration as a science is experiencing global changes and producing new forms of dialogue with Christian theology, which are conditioned by the processes of globalization. A sign of changes in public administration is interdisciplinary connections of theology, the social teaching of the church, and religious studies, which assimilate the language and problems of the modern global world. The analysis of the social teaching of the UGCC as a relatively new direction of public administration is aimed at a significant rethinking of the role and significance of Christian theology in forming the processes of Ukrainian statehood, democracy, freedom and dignity of the human person.

The social teaching of the UGCC refutes the apologetics of various authoritarian regimes and the total neglect of democratic processes and human rights. It has been proven that cooperation between the church, state and civil society in solving global problems, such as totalitarianism, statism, social and political conflicts, etc., is important for the future of humanity. The theory of freedom, rights, and human dignity is closest to the spiritual ideals of Christian anthropology, the social teaching of the UGCC and the church's understanding of state and administrative issues. The social teaching of Christianity was born in the church. It is the testimony of a believing person who combines Christian faith with political life, theoretical issues of theology with the practice of state administration, nation-building, philosophy, history, cultural studies, and political science, addressing the real problems of modern man and society.

It is considered that the UGCC, considering the new challenges of the present, spiritual vigilance and deep understanding of new historical circumstances, is actively engaged in issues of history, culture and democratic state-building. The connection of social teaching with state administration does not diminish its scientificity because Christian theology as a science comprehends the connections of political science, sociology and philosophy, relying on the synthesis methodology. Attempts by certain scientists to monopolize a materialistic and purely atheistic approach to issues of culture, history, morality, and religion limit the real possibilities of modern science

because the atheistic view remains limited by cultural ideas about the role and significance of religion in contemporary politics and culture.

Faced with the challenges of ideologizing human existence, which leads to total unification and threatens personal uniqueness, the UGCC's social teaching emphasizes the value and freedom of the concrete human personality. The Church, forming humanistic vectors for the development of modern science, fights against the dominance of politics in our lives so that man "is not overshadowed and absorbed" by political ideology, statism, radicalism, and authoritarianism.

In the context of public administration, the strategy of Christian communication of the UGCC is considered, which ensures effective interaction between the state, religious organizations and the public. It is proven that real mechanisms of public administration ensure the participation of every citizen (believing Christian) in the management of state affairs and contribute to the strengthening of the processes of democracy and religious pluralism, as well as the formation of civil society, and the integration of Ukraine into the European Community. The strategy of Christian communication and social teaching of the UGCC determines the priorities of its humanitarian and social policy in the dialogue with the Ukrainian state in the field of public communications.

Keywords: social teaching, democracy, Christian communication, political theology, mechanisms of public administration.

Постановка проблеми. Знання витоків власної культури, історичного коріння української церкви є важливим питанням сучасної науки «Державне управління» і потужної консолідації українського народу. Без релігійної і культурної свідомості народ перетворюється на електорат, який легко піддається політичній маніпуляції і культурній асиміляції. Не випадково завойовники усіх часів прагнули позбавити гноблені народи їхньої релігії та релігійних традицій, культури, історії, переписуючи її на власну користь. На жаль, так сталося і з християнством. Опинившись у «обіймах» радянського «наукового» атеїзму, українське християнство майже було зруйновано не лише на матеріальному, культурному рівні, а й історично.

З проголошенням незалежності України у державних управлінців, політологів і істориків виникає науковий інтерес до церковної історії, релігієзнавства і державно-управлінської проблематики. Серед найбільш актуальних питань щодо національної безпеки України, вирішення потребує питання відродження українських християнських церков. На нашу думку, історія будь-якого народу починається з його релігії і культури [1–2]. Сьогодні Українська греко-католицька церква (УГКЦ) є стрижнем національної свідомості і фундаментом державотворення [3–6]. На основі християнської проповіді гуманізму, свободи і гідності буття формується модерна демократична українська нація.



Знання науковцями власної церковної історії релігійної філософії і засад вільного мислення — обов'язкова умова об'єктивного ставлення до наукової проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими для даного дослідження є філософські, історичні, соціологічні і публіцистичні праці найвідоміших представників наукової школи УГКЦ: А. Бабинського, О. Бегена, Я. Грицака, Т. Дзюбанського, Р. Завійського, А. Костюка, В. Любащенко, М. Мариновича, А. Михалейка, Ю. Підлісного, Р. Скакуна, І. Скочиляса, О. Турія. Варто виокремити доповіді, духовні бесіди, проповіді, звернення і настанови отця і глави УГКЦ, верховного архієпископа, блаженнішого Святослава Шевчука [7–8], митрополита Бориса Ґудзяка [9], отця Михайла Димида [10].

У визначенні духовних векторів розвитку УГКЦ та специфіки духовного буття християнина в умовах мінливої політики і культури використані праці митрополита Андрея Шептицького (1865–1944), який по праву вважається однією з найвпливовішою постаттю в історії України і УГКЦ ХХ століття [11]. В його духовних працях простежується зв'язок соціального вчення християнства і політичної проблематики, релігійного філософування з християнської теологією, співвідношення філософської раціональності сучасної науки та християнської віри. Креативне мислення інтелектуалів від церкви, тверда віра церковних ієрархів, їхня переконаність у правильному виборі історичного і культурного шляху України, висока теологічна теоретична підготовка духовенства УГКЦ — усі ці якості дедалі більше приваблюють українське суспільство, яке з великою довірою ставитися до УГКЦ. Таким чином, церква бере активну й ефективну участь у суспільному та державному житті країни, твердо відстоюючи свою гуманістичну позицію і наполегливо просуваючи християнські цінності в державницьке життя України [12–13].

Аналіз наукових досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що на різних етапах історії України і УГКЦ низка церковних і світських дослідників, які вивчали питання українського державотворення, національної ідеї, культури, демократії, християнської комунікації та суспільного устрою, спиралися на різні аспекти соціологічної теорії розвитку світу, держави, людини і суспільства. Характерні риси демократичної держави визначаються насамперед рівнем конструктивної взаємодії держави, церкви і громадянського суспільства. Саме ця взаємодія, на нашу думку, забезпечує реальне право участі не лише кожного соціально активного громадянина, а й віруючого християнина в державному і публічному управлінні. У свою чергу сучасні соціальні і духовні зміни, що відбуваються в усіх сферах буття УГКЦ, супроводжуються динамічними трансформаційними процесами побудови нової парадигми християнської комунікації.

Водночас, зважаючи на сучасний стан наукових досліджень у державному управлінні і теології, соціальне вчення УГКЦ розглядається досить обмежено,

здебільшого науковці акцентують виключно на історії. Більшість вітчизняних теоретиків з питань державного управління детально вивчають правові, адміністративні аспекти публічного і державного управління, тоді як у теорії науки вагому роль відіграють саме духовні цінності, ідеї, теологічні принципи і доктринальні положення соціального вчення християнства, які нерозривно пов'язані з розвитком християнської комунікації, політики, культури, суспільствознавства та ідеології. Здійснюючи науковий огляд багатоманітних соціальних теорій християнства, які тлумачать сутність християнської комунікації, діалог церкви, держави, громадянського суспільства, науковці мають звернутися до цілого корпусу церковних документів, духовних настанов церковних ієрархів, авторських підходів релігійних мислителів, теоретичних роздумів окремих наукових теологічних шкіл (православ'я, протестантизм, католицизм) і напрямів наукової думки державного управління. Гадаємо, що саме вивчення церковними науковцями історії тоталітаризму XX століття стало одним із поштовхів до актуалізації питань свободи, демократії, релігійного плюралізму, свободи думки і ЗМІ. Усвідомлення теологами необхідності проголошення людської гідності і свободи як осердя гуманістичної теології базується на святому Письмі і священному Переданні церкви.

Мета статті — проаналізувати комунікацію УГКЦ як фактор гармонізації розвитку демократичного суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

— розглянути основні підходи християнської теології УГКЦ до питань політики, демократії, свободи слова і процесів державотворення;

— визначити сутність соціального вчення УГКЦ.

Виклад основного матеріалу. Відомий державний управлінець, філософ Т. Мотренко нагадує: «З моменту перших досліджень моральних аспектів людської діяльності від давніх часів і дотепер професійна мораль набула чіткішого оформлення, що й привело до виникнення професійної етики та затвердження її основ на рівні нормативно-правових актів. У професійній моралі відображаються особливості моральної свідомості, взаємостосунків, поведінки людей, які зумовлені специфікою професійної діяльності. Державна служба як специфічний вид публічної служби має особливості щодо етичних норм, яких мають дотримуватися державні службовці під час виконання завдань і функцій держави [14, с. 5]. А отже, виникає нагальна потреба доктринального вивчення релігійної етики, філософії, теології, а також поняття професійної етики державного службовця у питаннях релігії і міжконфесійних відносин в Україні.

«Будь-яке спілкування між державними службовцями та громадянами має сприяти встановленню контакту, взаємодії, бути спрямованим на продуктивний діалог. Комунікабельність, уміння спілкуватися стає суттєвим виміром професійності державного службовця» [15, с. 67]. В історії людства християнство

радикально впливає на політику, економіку, культуру, суспільний порядок, актуалізуючи етичні і антропологічні тренди, що дедалі більше розповсюджуються, змінюючи громадянське суспільство зсередини, формуючи певні зразки соціальної поведінки людини [20]. Важливо наголосити, що закон (зовнішня сила, примус) може забороняти, припиняти, але він принципово не здатний удосконалювати людське буття, винаходити нові форми творчості, розвитку, творити добро, на це спроможні тільки вільні люди, з власної волі, без примусу, усередині себе. І важливо усвідомити, що етичний і духовний вплив церкви — це теж політика, тобто колективні дії громадян, що змінюють себе і навколишній світ.

Протягом багатовікової історії УГКЦ вибудовує християнську комунікацію, спонукає науковців розширювати обрії пізнання глобального світу, детально розробляє соціальне вчення християнства стосовно того, як слід жити християнину в навколишньому світі, взаємодіяти з державою, суспільно-політичними інститутами, освітою, наукою і громадянським суспільством. УГКЦ, маючи візантійське коріння, «не є православною церквою у вузькому значенні цього слова» [8, с. 10], але і не є «латинською церквою», хоча вона завжди була в духовній, догматичній і канонічній єдності з єпископом Рима. «Вона поєднує традиції обох церков, але має і щось своє, характерне» [8, с. 10].

Історично склалося так, що церква має добрий імунітет від проникнення політичної ідеології в церковне життя, і інтерес церкви до соціальних питань є «зовсім не ідеологічним» [8, с. 28]. У межах цього питання в нинішньому розвитку і житті УГКЦ існує комплекс духовних ідей, який поки що залишається поза увагою державного управління. А тим часом, на наш погляд, вивчення християнської комунікації є вкрай важливим, оскільки дозволяє зрозуміти, яку важливу роль християнство відіграє у системі публічного управління. Потреба в подібних дослідженнях зумовлена насамперед тим, що УГКЦ після десятиліть вимушеної соціальної та політичної ізоляції за радянських часів (заборона і підпілля) [16] сьогодні відіграє провідну роль у висвітленні історії та розвитку культури, процесів українського державотворення, що породжує, у свою чергу, наукову проблему адекватного сприйняття та осмислення вченими соціального вчення і християнської комунікації УГКЦ. Надзвичайний і Повноважний Посол України при Святому Престолі та Суверенному Мальтійському Ордені Андрій Юраш наголошує на тому, «що соціальне вчення є не тільки добре опрацьованою теорією, але також конкретними вказівками для втілення в життя… Це не лише якісь абстрактні речі, це не лише просто формальні документи, які можна читати, з якими можна знайомитись і лише обговорювати. Це документи, які треба осмислити, взяти до серця та прикласти до реальності, дуже складної і трагічної української реальності» [17].

Необхідність державно-управлінського аналізу продиктована тим, що на основі християнської комунікації і соціального вчення церква визначає своє

місце та роль у сформованих соціально-історичних політичних умовах розвитку України і пропонує своє бачення щодо вирішення нагальних питань розвитку політики, культури, економіки і громадянського суспільства. Саме тому глава УГКЦ, верховний архієпископ Святослав Шевчук наголошує на важливості розвитку християнської комунікації, зауважуючи, що в усі часи історії людства секулярна політична влада намагається змусити церкву замовкнути і тим самим придушити її правдивий і пророчий голос. Християнську комунікацію і реальні кроки допомоги сучасному світу верховний архієпископ розглядає у трьох напрямах: євангелізація, зцілення ран війни, благочинність [7].

Отже, християнська комунікація є певним проголошенням християнського віровчення, яке торкається суспільствознавчої, політологічної і культурологічної проблематики. З точки зору християнської теології, реалізація і актуалізація християнської комунікації, є священним і теологічним завданням християнської церкви. Християнська віра має пряме відношення до усіх процесів людського буття. Голос церкви має бути голосом християнської совісті, що спонукатиме людей до формування системи моральних цінностей.

На нашу думку, в соціальній присутності та християнській комунікації має бути зацікавлене і громадянське суспільство, розвиток якого має ґрунтуватися на духовних та моральних цінностях. Пересічному громадянину здається, що християнська теологія стосується лише церковної молитви і духовних роздумів ченців у монастирських келіях над старовинними пожовклими книгами середньовіччя. Проте теологія — це наука, що постійно розвивається, шукає відповіді на актуальні питання сучасного світу і взаємодіє з багатьма напрямами гуманітарних знань.

Саме в публічній сфері відбувається діалог влади, церкви і суспільства. У відкритій конкуренції різноманітних поглядів на світ, культуру, науку і релігію відбувається активізація різних груп інтересів громадян, у діалозі з державною владою формується громадянська свідомість та громадянська позиція. Взаємозв'язок між державно-управлінським і теологічним у межах сучасного інтелектуального поля теологічної думки УГКЦ стає дедалі актуальнішим і потребує уважного наукового вивчення. Головна проблема такої дискурсивної теоретичної розвідки державного управління — поєднати теологічне з політичним так, щоб стильові відмінності між ними не ускладнювали наукову працю дослідника. Тому для вирішення цього завдання доречно використовувати головні ідеї політичної теології, соціального вчення УГКЦ з уже вбудованим соціально-політичним та політико-ідеологічним контентом. Подібні конструкції легко адаптувати до наукових проблем державного управління.

У свою чергу відсутність чітких уявлень про роль і значення УГКЦ у відродженні національної ідеї та важливих процесів державотворення не тільки звужує межі наукового світосприйняття і міждисциплінарні можливості науки,

але й стає перешкодою на шляху формування національної свідомості українського народу. В. Мороз пише: «УГКЦ розвиває соціальне вчення через засвоєння соціальної доктрини католицизму, осмислення власної спадщини та аналіз суспільних процесів. Основа її соціального вчення, як і основа СДЦ, — релігійна антропологія, базована на Євангелії. Структурними принципами цього вчення є христоцентричність та антропоцентричність» [18].

Важливо, що сьогодні християнська теологія, як і українські християнські церкви, не займаються пошуком найкращої форми державного устрою, вони не втручаються у суверенну та світську політику держави, а лише наполягають на тому, що історія, культура, гуманізм, наука, освіта і суспільствознавство зобов'язані своїм походженням історії християнства, а отже, вибудовувати сучасні суспільні відносини та механізми публічного управління, не враховуючи впливу на них релігії і духовних цінностей, є контрпродуктивним. М. Перун пише: «Бог створив людину з душею й розумом, очевидно, для того, щоб вона могла любити і самовдосконалюватися. Тому коли медіа озвучують ненависть і сприяють саморуйнуванню людини, це різко суперечить Божому планові й може бути внеском у загибель цивілізації. Як бачимо, церква не уникає розглядати у своїх документах гострі чи контроверсійні питання. Її підхід до вирішення їх і є зразком доброзичливої налаштованості» [21, с. 64]. Подальший рух державного управління можливий лише у тому випадку, якщо реформи державних, громадських інститутів, зміни законодавства будуть відбуватися з урахуванням вітчизняних культурно-релігійних, історичних, правових і політичних традицій, а також системи моральних цінностей християнства.

УГКЦ нагадує: «Преображення України передбачає, що наріжним каменем нового суспільного договору буде утвердження Богом дарованої гідності людини, природне та невідчужуване джерело її прав. Це означає, що у стосунках один з одним громадяни України беруть на себе моральне зобов'язання шанувати фундаментальну основу гідності — свободу людини і образ Божий у кожній і кожному, відстоювати їх на національному і міжнародному рівнях [22]. Ототожнення теологічної істини існування Бога з авторитетом світської влади (диктаторів, узурпаторів) може мати тяжкі наслідки. Тут доречно нагадати, що тотожність авторитету влади з законністю прийнятих нею законів і рішень апріорі призвела до фашизму у XX столітті. «Одною із фундаментальних гарантій захисту й утвердження гідності людини є релігійна свобода, неможливість утвердження з боку влади державної церкви, а тим більше — існування квазірелігійних організацій, які заперечують Богом даровану свободу та гідність людини, чи таких організацій, які обслуговують, «освячують» людиноненависницьку ідеологію: більшовизм, нацизм, рашизм» [22].

Крім того, духовні ідеї соціального вчення УГКЦ спрямовані на європейську інтеграцію та демократизацію українського суспільства. Основні

засади соціального вчення християнства гармонійно поєднуються з важливими демократичними принципами: верховенством права, прозорістю і відкритістю державної політики, дотриманням прав та основоположних свобод людини. Християнська церква вчить: «До того ж людина за своїм природним правом вимагає належної пошани; доброго імені; свободи у пошуку істини, а також — за умови збереження морального ладу й спільних інтересів усіх — у проголошенні й оприлюдненні власної думки та в будь-якій професійній практиці; нарешті, людина вимагає достовірної поінформованості про події суспільного життя» [23, с. 169]. Зауважимо, що УГКЦ, використовуючи фундаментальні принципи демократії, розбудовує ефективну християнську комунікацію, зміцнюючи міжнародну систему демократичного врядування і захисту людської свободи. Це мотивує церковних ієрархів, духовенство і вірян реагувати на виклики глобального світу, вживати відповідних заходів, шукати нові підходи соціального служіння і християнської місії, формувати нові інституційні механізми публічного управління для врегулювання важливих і актуальних питань щодо здійснення публічних комунікацій церкви, громадян і забезпечення належного захисту свободи людської особистості.

Папа Іван XXIII у своїй енцикліці Pacem in terris (Мир на землі, 11 квітня 1963 р.) розмірковував про засади розвитку громадянського суспільства: «А з того, що людина за своєю природою — істота суспільна, випливає право людей збиратися разом і створювати спільноти; надавати створеним спільнотам тієї форми, яку вони вважатимуть за доречнішу для досягнення мети; діяти у згаданих спільнотах з доброї волі й на власну відповідальність, доводячи їх до бажаного результату» [23, с. 171].

Отже, стратегічні комунікації УГКЦ включають такі основні завдання:

— ефективну комунікацію церкви і просування політики взаємодії держави, церкви і громадянського суспільства;

— загальний розвиток власного медійного простору церкви, в тому числі підтримка свободи засобів масової інформації та незалежних ЗМІ;

— удосконалення механізмів публічного і державного управління.

Ми вважаємо, що саме місійна справа сучасного християнства, діяльність різних теологічних шкіл і потужна християнська комунікація стали каталізатором об’єднавчих процесів християнського світу і екуменізму, до яких прагнуть долучитися і християнські громади України. Право на свободу віросповідання, висловлювання релігійних поглядів, дотримання власних релігійних традицій, вільне опанування та передання теологічного знання, всебічний розвиток релігійного парафіяльного буття без втручання органів державної влади і незалежно від державних кордонів є засадничими для усього християнського світу. Більшість європейських держав з розвиненими демократичними системами забезпечують інформаційну відкритість до питань



релігії. Одним з основних принципів соціального вчення УГКЦ є ознайомлення вірян з офіційними церковними документами, розкриття їх теологічного і духовного змісту. Вважається, що цей принцип сприяє вільному обміну духовними ідеями, а також ефективному розвитку священної місії церкви, що, в свою чергу, сприяє розвитку світової глобальної християнської комунікації. «Упродовж тисячолітньої історії ця мудрість залишалася фундаментом софійної цивілізації київського християнства, основою державотворчих прагнень нашого народу, колискою його моралі» [24].

Соціальна думка церкви не користується засобами примусу і маніпуляції. А ось для політтехнолога християнська теологія — це інструмент сакралізації політики, зброя політтехнологій. Саме за такого використання християнської теології реальна політика може перетворитися на квазірелігійний феномен. Маніпулятивні процеси політики разом з радикальними політичними ідеологіями в релігійній сфері призводять до певної секуляризації церкви і християнської теології. Політична маніпуляція має бути осмислена теологами як частина програми тотальної секуляризації, що являє собою серйозну небезпеку для збереження людської свободи і гідності.

На сучасному етапі історії України і УГКЦ стає очевидним, що духовна і ідейна міцність держави забезпечується наявністю механізмів публічного управління: теологічна освіта, капеланське служіння, військово-цивільне партнерство, волонтерський рух, соціальне служіння, залучення громадянського суспільства до процесів вироблення й прийняття управлінських рішень, які в поєднані з потужною християнською комунікацією стають яскравим прикладом активної і досить ефективної духовно-просвітницької і соціальної місії УГКЦ. Нові підходи УГКЦ до процесів демократії та ставлення до суспільства допомагають науковцям модернізувати певні парадигми державного і публічного управління. Церковні ієрархи церкви, представники громадянського суспільства, богослови, теоретики соціального вчення церкви, апріорі заперечуючи право існування будь-яких виявів тоталітаризму в державі, засуджуючи обмеження прав і свобод громадян, активно впливають на формування теорії і практики державного управління, діяльність держави, наголошуючи, що діалог влади, церкви і громадянського суспільства є головним принципом демократичного державотворення.

Теологічні концепти церкви можна назвати кровотворною системою християнської комунікації. Це твердження ґрунтується на тому, що діяльність будь-якої релігійної організації без проповіді та теологічних ідей не може розвиватися. А тому всі процеси християнської комунікації нерозривно поєднані з процесами пошуку, вивчення, формулювання, збереження та поширення теологічних концептів і соціальних доктрин церкви. «Сьогодні, у часи випробувань і викликів війни, ми можемо черпати силу та натхнення з цього багатого

духовного спадку. Віра, єдність і невгасима надія, закладені нашими великими предками, залишаються тими опорами, на яких тримається українська нація, які допомагають нам долати труднощі та будувати майбутнє, гідне нашої славної історії. Спираючись на цей досвід, ми можемо бути свідками надії для всіх народів, які прагнуть миру та справедливості» [25].

Дослідження таких категорій як «гуманітарна політика держави», «свобода слова», «демократія», «соціальна політика» неодмінно підводять науковців до необхідності вивчення християнської теології, релігійної філософії, етики і соціальної думки. І саме тому УГКЦ продовжує тенденцію до розширення свого духовно-ідейного і соціально-гуманітарного впливу в усіх сферах суспільного буття і на міжнародній арені, що характеризується універсалізмом і стратегією місії християнства. В умовах сьогодення сучасне суспільство є свідком невідповідності декларованої політиками і державними керманичами побудови демократичної держави, конституційно закріплених гарантій щодо права на свободу людини, гідне життя, свободу слова та вільну інформацію, а також пріоритету інтересів інститутів громадянського суспільства. М. Маринович нагадує: «Людина не може бути засобом чи інструментом для реалізації різних планів. Лише визнання гідності людини уможливлює всебічний розвиток кожної особи… Образно кажучи, Єрусалим, Афіни і Рим — ось три кити, на яких постала європейська цивілізація з її центральною цінністю — гідністю людини» [26].

Відомо, що найбільший інтерес для державного управління становлять питання розвитку системи механізмів управління у парадигмі «держава — церква — громадянське суспільство». Більшість теологів, релігійних мислителів та філософів розглядають історію, культуру, теологію і проповідь християнства як важливу систему комунікаційних відносин у суспільстві. Зрозуміло, що процеси християнської комунікації мають певну історичну і культурну еволюцію, але ми зосередимося на сучасному соціальному вченні УГКЦ, яке позначилося на процесах розвитку української політичної і державно-управлінської думки.

У цьому аспекті, на нашу думку, соціальне вчення УГКЦ висвітлює оптимальні процеси українського демократичного державотворення, основні напрями священної місії УГКЦ у глобальному світі, які гармонійно корелюються з засадами національної ідеї. Вважаємо, що цілком очевидною є наявність тісного зв’язку визначеної теми із науковими та практичними завданнями, які сьогодні постають перед державним управлінням і теологією. Таким чином, християнські принципи становлення і розвитку політики, демократичних процесів державотворення та громадянського суспільства є частиною соціального вчення УГКЦ, яке має міцне теологічне, культурне, історичне підґрунтя і базується на традиціях християнського гуманізму, що поглибило демократичну спрямованість Української держави.



Висновки. Досліджуючи теоретичну динаміку наукового дискурсу християнської теології щодо питання демократизації українського суспільства, зокрема соціального вчення УГКЦ, доводиться констатувати факт існування певних проблем щодо вивчення конструктів соціальної доктрини християнства та державно-управлінських концепцій демократичного розвитку українського суспільства. Маємо визнати, що теологічні і доктринальні питання допоки залишаються недостатньо дослідженими широким колом науковців.

Сьогодні існує нагальна потреба не тільки у розробленні і вивченні церковних документів соціального вчення УГКЦ в частині демократичного розвитку українського суспільства, процесів державотворення, християнської комунікації, а й у формуванні певних гармонійних зв'язків християнської теології й державного управління. Проведення історичних і культурно-релігійних паралелей з державотворчим минулим України допомагає краще зрозуміти сьогодення і реальну політичну дійсність. Цим зумовлюється актуальність дослідження питання державно-управлінської, релігійно-філософської і церковно-теологічної рефлексії щодо права кожного громадянина на свободу слова, свободу світогляду і віросповідання, вираження духовних поглядів та релігійних переконань, гарантій на доступ до інформації як конституційно-правової основи демократичного державного і публічного управління. Доведено, що соціальне вчення УГКЦ містить базові державотворчі компоненти української історії, культури і розвитку суспільства.

Церква вчить про поєднання унікального індивідуалізму людської особистості та християнських соборних традицій щодо прийняття колективних рішень. Обґрунтовано, що з точки зору християнської теології, свобода людини, свобода слова, вираження поглядів і думок є фундаментальним питанням християнської антропології соціального вчення і моралі. УГКЦ засуджує будь-який вияв державного авторитаризму, деспотію влади, що не тільки не відповідає християнському вченню про суспільство і державу, а й реальним європейським традиціям та демократичним засадам розвитку сучасної держави. Підсумовуючи можна дійти висновків щодо існування тісного взаємозв'язку соціального вченням УГКЦ з утвердженням демократичних процесів державотворення на різних етапах історичного розвитку українського суспільства та права кожної особистості на свободу слова, свободу вираження поглядів та релігійних переконань, про які постійно вчить християнська церква.

Література:

1. Богданенко А. І. Роль Православної Церкви у збереженні української самосвідомості / А. І. Богданенко. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 80 с.

2. Богданенко А. І., Мартишин Д. С. Християнські концепти державного управління: українське православ'я. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 96 с.

3. Мартишин Д. С. Соціальна доктрина українського православ'я у процесах українського державотворення: теоретико-методологічна ідентифікація. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. № 2 (30). С. 213 – 222.

4. Мартишин Д. С. Концептуалізація особливостей наукового підходу християнської теології і державного управління в межах сучасного українського політологічного дискурсу. *Національні інтереси*. 2024. № 1 (1). С. 367 – 376.

5. Мартишин Д. С. Соціальна доктрина православної церкви в державотворчих процесах України: теоретико-методологічні засади: монографія. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. 514 с.

6. Дідух Ростислав. Сучасні напрямки, принципи й парадигми соціальної доктрини Православної Церкви України. *Труди Київської Духовної Академії*: науковий збірник Київської православної богословської академії. 2022. № 22 (194). С. 62–75.

7. Блаженніший Святослав. «Церква ніколи не покине українського народу». *Українська Греко-Католицька Церква* [Електронний ресурс] / URL: https://ugcc.ua/data/blazhennishyy-svyatoslav-tserkva-nikoly-ne-pokyne-ukraynskogo-narodu-5990/ (дата звернення: 14. 12. 2024).

8. Шевчук С. Блаженніший Святослав Шевчук у розмові з Паоло Асоланом. Скажи мені правду. Діалоги про сенс життя / Блаженніший Святослав Шевчук у розмові з Паоло Асоланом; передмова кардинала П'єтро Пароліна; післямова Андреа Ґальярдуччі. Харків: Фоліо, 2023. 223 с.

9. Митрополит Борис Ґудзяк. Жити переможно: Школа Патріарха Йосифа Сліпого. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2024. 88 с.

10. Димид Михайло. Богослов'я свободи: українська версія. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020. 224 с.

11. Митрополит Андрей Шептицький. Дух Христа є духом демократичним: Вибрані тексти на суспільно-політичну тематику / упоряд. Л. Гентош, Я. Грицак, М. Маринович. Львів: Видавництво УКУ, 2024. 296 с.

12. Маринович Мирослав. Як Україні виростити крила: Виступи, статті, доповіді, інтерв'ю (2018–2021 рр.). Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. 272 с.

13. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького: [Монографія]. Київ: Край, 2009. 272 с.

14. Мотренко Тимофій. Передмова. *Богданенко А. І., Романенко Є. О. Професійна етика державного службовця. Понятійно-термінологічний словник*: навч. посіб. / Богданенко А. І., Романенко Є. О. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. С. 4-6.

15. Богданенко А. І., Романенко Є. О. Професійна етика державного службовця. Понятійно-термінологічний словник: навч. посіб. / Богданенко А. І., Романенко Є. О. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 136 с.

16. Життєві історії підпільної Церкви: збірка інтерв'ю / упор. Борис Ґудзяк, Олег Турій. Львів: Український католицький університет 2022. 592 с.

17. Презентація соціальних енциклік українською: посібник для відбудови. *Львівська Архиєпархія. Українська греко-католицька Церква* [Електронний ресурс] / URL: https://ugcc.lviv.ua/2022/10/22/prezentatsiya-sotsialnyh-entsyklik-ukrayinskoyu-posibnyk-dlya-vidbudovy/ (дата звернення: 14. 12. 2024).

18. Мороз Володимир. Природа соціального вчення в УГКЦ та перспективи його розвитку в сучасних умовах. *РІСУ. Релігійно-інформаційна служба України* [Електронний ресурс] / URL: https://risu.ua/volodimir-moroz-priroda-socialnogo-vchennya-v-ugkc-ta-perspektivi-yogo-rozvitku-v-suchasnih-umovah_n64734 (дата звернення: 14. 12. 2024).

19. «Ми діти преславної України»: вибрані етнографічні та історичні праці Анатолія Кралицького / Упоряд. і заг. ред. Володимир Мороз. Львів: Видавництво Українського католицького університету 2023, 512 с.

20. Шмитт К. Политическая теология. Сборник / Пер. с нем. заключит. статья и составление А. Филиппова. Москва: КАНОН-пресс-Ц, 2000. 336 с.

21. Перун Михайло. Загальний огляд основних документів Католицької Церкви про соціальну комунікацію. *Наукові записки УКУ*: Богослов'я. Вип. 7 (2020). С. 251-268.

22. Преображення України: Надія. Зцілення. Солідарність. Звернення IV з'їзду мирян Української Греко-Католицької Церкви до усіх християн і людей доброї волі та до представників влади усіх рівнів в Україні. *Комісія УГКЦ у справах родини і мирян* [Електронний ресурс] / URL: http://www.laityugcc.org.ua/forum2024//(дата звернення: 14. 12. 2024).

23. Соціальні документи Церкви: енцикліки, радіозвернення, апостольське послання (1891–2015) / Пер. з лат., італ., англ. мов. Львів: Свічадо, 2020. 616 с.

24. Наша Свята Софія. Послання Блаженнішого Святослава з нагоди століття відновлення соборності українського народу та його держави. *Офіційний сайт УГКЦ* [Електронний ресурс] / URL: https://docs.ugcc.ua/1205/(дата звернення: 14. 12. 2024).

25. Блаженніший Святослав: «Віра, єдність і невгасима надія залишаються тими опорами, на яких тримається українська нація». *Офіційний сайт УГКЦ* [Електронний ресурс]/ URL: https://ugcc.ua/data/blazhennishyy-svyatoslav-vira-ednist-i-nevgasyma-nadiya-zalyshayutsya-tymy-oporamy-na-yakyh-trymaetsya-ukraynska-natsiya-6076/ (дата звернення: 16. 12. 2024).

26. Маринович Мирослав. Гідність, свобода і солідарність. *Сайт «ZBRUC.EU»* [Електронний ресурс] / URL: https://zbruc.eu/node/120288 (дата звернення: 24. 12. 2024).

References:

1. Bogdanenko A. I. (2024). Rol Pravoslavnoi Tserkvy u zberezhenni ukrainskoi samosvidomosti [The Role of the Orthodox Church in Preserving Ukrainian Self-Consciousness]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 80 p. [in Ukrainian].

2. Bogdanenko A. I., Martyshyn D. S. (2022). Khrystyianski kontsepty derzhavnoho upravlinnia: ukrainske pravoslavia [Christian Concepts of State Governance: Ukrainian Orthodoxy]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 96 p. [in Ukrainian].

3. Martyshyn D. S. (2024). Sotsialna doktryna ukrainskoho pravoslavia u protsesakh ukrainskoho derzhavotvorennia: teoretyko-metodolohichna identyfikatsiia [The Social Doctrine of Ukrainian Orthodoxy in the Processes of Ukrainian State Formation: Theoretical and Methodological Identification]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies*, No 2 (30), p. 213 – 222 [in Ukrainian].

4. Martyshyn D. S. (2024). Kontseptualizatsiia osoblyvostei naukovoho pidkhodu khrystyianskoi teolohii i derzhavnoho upravlinnia v mezhakh suchasnoho ukrainskoho politolohichnoho dyskursu [Conceptualization of the Peculiarities of the Scientific Approach to Christian Theology and State Governance within the Framework of Modern Ukrainian Political Science Discourse]. *Natsionalni interesy – National Interests*, No 1 (1), p. 367 – 376 [in Ukrainian].

5. Martyshyn D. S. (2019). Sotsialna doktryna pravoslavnoi tserkvy v derzhavotvorchykh protsesakh Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady: monohrafiia [Social Doctrine of the Orthodox Church in State-Building Processes of Ukraine: Theoretical and Methodological Principles: Monograph]. *DP "Vydavnychyi dim "Personal" – SE "Personal" Publishing House"*, 514 p. [in Ukrainian].

6. Didukh Rostyslav. (2022). Suchasni napriamky, pryntsypy y paradyhmy sotsialnoi doktryny Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy [Modern directions, principles and paradigms of the social doctrine of the Orthodox Church of Ukraine.]. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii: naukovyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii – Proceedings of the Kyiv Theological Academy: scientific collection of the Kyiv Orthodox Theological Academy*, No 22 (194), p. 62–75 [in Ukrainian].

7. His Beatitude Sviatoslav. Tserkva nikoly ne pokyne ukrainskoho narodu [The Church will never leave the Ukrainian people]. *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva – Ukrainian Greek Catholic Church*. (n. d.). Retrieved from: https://ugcc.ua/data/blazhennishyy-svyatoslav-tserkva-nikoly-ne-pokyne-ukraynskogo-narodu-5990/ [in Ukrainian].

8. Shevchuk S. (2023). Blazhennishyi Sviatoslav Shevchuk u rozmovi z Paolo Asolanom. Skazhy meni pravdu. Dialohy pro sens zhyttia / Blazhennishyi Sviatoslav Shevchuk u rozmovi z Paolo Asolanom; peredmova kardynala Pietro Parolina; pisliamova Andrea Galiarduchchi [His Beatitude Sviatoslav Shevchuk in conversation with Paolo Asolano. Tell me the truth. Dialogues about the meaning of life / His Beatitude Sviatoslav Shevchuk in conversation with Paolo Asolano; foreword by Cardinal Pietro Parolin; afterword by Andrea Gagliarducci]. *Folio – Folio*, 223 p. [in Ukrainian].

9. Metropolitan Borys Gudziak. (2024). Zhyty peremozhno: Shkola Patriarkha Yosyfa Slipoho [Live Victoriously: The School of Patriarch Joseph the Blind]. *Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu – Ukrainian Catholic University Publishing House*, 88 p. [in Ukrainian].

10. Dymyd Mykhailo. (2020)ю Bohoslovia svobody: ukrainska versiia [Theology of Freedom: Ukrainian version]. *Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu – Ukrainian Catholic University Publishing House*, 224 p. [in Ukrainian].

11. Metropolitan Andrei Sheptytskyi. (2024). Dukh Khrysta ye dukhom demokratychnym: Vybrani teksty na suspilno-politychnu tematyku / uporiad. L. Hentosh, Ya. Hrytsak, M. Marynovych [The Spirit of Christ is the spirit of democracy: Selected texts on socio-political topics / edited by L. Gentosh, Ya. Hrytsak, M. Marynovych]. Vydavnytstvo UKU – UKU Publishing House, 296 p. [in Ukrainian].

12. Marynovych Myroslav. (2021). Yak Ukraini vyrostyty kryla: Vystupy, statti, dopovidi, interviu (2018–2021 rr.) [How to make Ukraine grow wings: Speeches, articles, reports, interviews (2018–2021)]. DUKh I LITERA – SPIRIT AND LETTER, 272 p. [in Ukrainian].

13. Blikhar V. S. (2009). Sotsialno-filosofska problematyka u tvorchii spadshchyni mytropolyta Andreia Sheptytskoho: Monohrafiia [Socio-philosophical issues in the creative heritage of Metropolitan Andrey Sheptytsky: Monograph]. *Krai – Land*, 272 p. [in Ukrainian].

14. Motrenko Tymofii. (2024). Peredmova. Bohdanenko A. I., Romanenko Ye. O. Profesiina etyka derzhavnoho sluzhbovtsia. Poniatiino-terminolohichnyi slovnyk: navch. posib. [Foreword. Bogdanenko A. I., Romanenko E. O. Professional ethics of a civil servant. Conceptual and terminological dictionary: a textbook.] *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, p. 4-6 [in Ukrainian].

15. Bohdanenko A. I., Romanenko Ye. O. (2024). Profesiina etyka derzhavnoho sluzhbovtsia. Poniatiino-terminolohichnyi slovnyk: navch. Posib [Professional ethics of a civil servant. Conceptual and terminological dictionary: a textbook]. *Vydavnytstvo Lira-K – Lira-K Publishing House*, 136 p. [in Ukrainian].

16. Zhyttievi istorii pidpilnoi Tserkvy: zbirka interviu / upor. Borys Gudziak, Oleh Turii [Life stories of the underground Church: a collection of interviews / ed. Borys Gudziak, Oleh Turiy]. (2022). *Ukrainskyi katolytskyi universytet – Ukrainian Catholic University*, 592 p. [in Ukrainian].

17. Prezentatsiia sotsialnykh entsyklik ukrainskoiu: posibnyk dlia vidbudovy. Lvivska Arkhyieparkhiia [Presentation of social encyclicals in Ukrainian: a guide for reconstruction. Lviv Archdiocese]. (n. d.). *Ukrainska hreko-katolytska Tserkva – Ukrainian Greek Catholic Church*. Retrieved from: https://ugcc.lviv.ua/2022/10/22/prezentatsiya-sotsialnyh-entsyklik-ukrayinskoyu-posibnyk-dlya-vidbudovy/ [in Ukrainian].

18. Moroz Volodymyr. Pryroda sotsialnoho vchennia v UHKTs ta perspektyvy yoho rozvytku v suchasnykh umovakh [The nature of social teaching in the UGCC and the prospects for its development in modern conditions]. (n. d.). RISU. *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy – RISU. Religious Information Service of Ukraine*. Retrieved from: https://risu.ua/volodimir-moroz-priroda-socialnogo-vchennya-v-ugkc-ta-perspektivi-yogo-rozvitku-v-suchasnih-umovah_n64734 [in Ukrainian].



19. "My dity preslavnoi Ukrainy": vybrani etnohrafichni ta istorychni pratsi Anatoliia Kralytskoho/ Uporiad. i zah. red. Volodymyr Moroz ["We are the children of glorious Ukraine": selected ethnographic and historical works of Anatoly Kralytsky / Compiled and edited by Volodymyr Moroz]. (2023). *Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu – Publishing House of the Ukrainian Catholic University*, 512 p [in Ukrainian].

20. Shmytt K. (2000). Polytycheskaia teolohyia. Sbornyk / Per. s nem. zakliuchyt. statia y sostavlenye A. Fylyppova [Political Theology. Collection / Trans. from German. concluding article and composition by A. Filippov]. *KANON-press-Ts – KANON-press-Ts*, 336 p. [in russian].

21. Perun Mykhailo. (2020). Zahalnyi ohliad osnovnykh dokumentiv Katolytskoi Tserkvy pro sotsialnu komunikatsiiu [General overview of the main documents of the Catholic Church on social communication]. *Naukovi zapysky UKU: Bohoslovia – Scientific notes of the UCU: Theology*, Issue 7, p. 251-268 [in Ukrainian].

22. Preobrazhennia Ukrainy: Nadiia. Ztsilennia. Solidarnist. Zvernennia IV zizdu myrian Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy do usikh khrystyian i liudei dobroi voli ta do predstavnykiv vlady usikh rivniv v Ukraini [The Transfiguration of Ukraine: Hope. Healing. Solidarity. Address of the IV Congress of the Laity of the Ukrainian Greek Catholic Church to all Christians and people of good will and to representatives of the authorities at all levels in Ukraine]. (n. d.) *Komisiia UHKTs u spravakh rodyny i myrian – UGCC Commission for Family and Laity Affairs*. Retrieved from: http://www.laityugcc.org.ua/forum2024/ [in Ukrainian].

23. Sotsialni dokumenty Tserkvy: entsykliky, radiozvernennia, apostolske poslannia (1891–2015) / Per. z lat., ital., anhl. mov. [Social documents of the Church: encyclicals, radio addresses, apostolic epistles (1891–2015) / Transl. from Latin, Italian, English]. (2020). *Svichado – Svichado*, 616 p. [in Ukrainian].

24. Nasha Sviata Sofiia. Poslannia Blazhennishoho Sviatoslava z nahody stolittia vidnovlennia sobornosti ukrainskoho narodu ta yoho derzhavy [Our Holy Sophia. Message of His Beatitude Sviatoslav on the occasion of the century of the restoration of the unity of the Ukrainian people and its state]. (n. d.) *Ofitsiinyi sait UHKTs – Official website of the UGCC*. Retrieved from: https://docs.ugcc.ua/1205/ [in Ukrainian].

25. His Beatitude Sviatoslav: "Vira, yednist i nevhasyma nadiia zalyshaiutsia tymy oporamy, na yakykh trymaietsia ukrainska natsiia" [Faith, unity and unquenchable hope remain the pillars on which the Ukrainian nation rests]. *Ofitsiinyi sait UHKTs – Official website of the UGCC*. Retrieved from: https://ugcc.ua/data/blazhennishyy-svyatoslav-vira-ednist-i-nevgasyma-nadiya-zalyshayutsya-tymy-oporamy-na-yakyh-trymaetsya-ukraynska-natsiya-6076/ [in Ukrainian].

26. Marynovych Myroslav. Hidnist, svoboda i solidarnist [Dignity, freedom and solidarity]. (n. d.). *Sait "ZBRUC.EU" – Website "ZBRUC.EU"*. Retrieved from: https://zbruc.eu/node/120288 [in Ukrainian].

УДК 35.08+316.346.2+004.9

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-208-220

Бутник Олена Олександрівна кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри теорії та практики управління, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", м. Київ, тел.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-1031-9766

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ В ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ

Анотація. У статті досліджено вплив цифрових трансформацій на гендерну рівність у публічній службі як одного з ключових напрямів модернізації державного управління. Проаналізовано потенціал цифровізації для розширення доступу жінок до посад, професійного розвитку та участі у прийнятті рішень, а також окреслено існуючі бар'єри, зокрема цифровий розрив, алгоритмічні упередження та гендерні стереотипи, які стримують реалізацію цього потенціалу.

Окрему увагу приділено проблемі цифрового розриву, що охоплює нерівний доступ до технологій, недостатній рівень цифрових компетенцій серед жінок, особливо вразливих категорій, та обмежений розвиток цифрової інфраструктури у віддалених регіонах. Показано, як ці чинники впливають на можливості жінок у публічній службі, зокрема у кар'єрному розвитку та виконанні управлінських функцій.

Розглянуто алгоритмічні упередження в автоматизованих системах відбору кадрів, які через використання історичних даних можуть відтворювати гендерні стереотипи та обмежувати можливості жінок займати керівні посади. Запропоновано запровадження гендерного аудиту алгоритмів та інтеграцію гендерно-чутливих критеріїв у розробку цифрових інструментів.

Відзначено позитивний потенціал цифрових технологій, таких як дистанційна робота, гнучкі форми зайнятості та онлайн-освіта, для зменшення гендерного дисбалансу. Підкреслено важливість розширення доступу до цифрових ресурсів та впровадження програм підвищення цифрової грамотності як ключових інструментів подолання нерівностей.

На основі проведеного аналізу сформульовано практичні рекомендації щодо забезпечення гендерної рівності через цифровізацію публічної служби, які спрямовані на створення інклюзивного цифрового середовища.

Ключові слова: цифрові трансформації, гендерна рівність, публічна служба, цифровий розрив, алгоритмічні упередження.



Butnyk Olena Oleksandrivna PhD in public administration, associate professor, Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Management, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, tel.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-1031-9766

ANALYSIS OF THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATIONS ON GENDER EQUALITY IN THE PUBLIC SERVICE

Abstract. The article examines the impact of digital transformations on gender equality in public service as one of the key areas of modernization in public administration. The potential of digitalization to expand women's access to positions, professional development, and participation in decision-making is analyzed, while existing barriers such as the digital divide, algorithmic biases, and gender stereotypes that hinder the realization of this potential are outlined.

Special attention is paid to the issue of the digital divide, which includes unequal access to technologies, insufficient digital competencies among women—particularly vulnerable groups—and the limited development of digital infrastructure in remote areas. The article demonstrates how these factors affect women's opportunities in public service, especially in terms of career development and managerial functions.

Algorithmic biases in automated recruitment systems are explored, highlighting how the use of historical data can reproduce gender stereotypes and restrict women's access to leadership positions. The introduction of gender audits for algorithms and the integration of gender-sensitive criteria in the development of digital tools are proposed.

The positive potential of digital technologies, such as remote work, flexible employment formats, and online education, in reducing gender imbalance is highlighted. The importance of expanding access to digital resources and implementing programs for enhancing digital literacy is emphasized as key tools for overcoming inequalities.

Based on the analysis, practical recommendations have been formulated to ensure gender equality through the digitalization of public service, aimed at creating an inclusive digital environment.

Keywords: digital transformations, gender equality, public service, digital divide, algorithmic biases.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкими змінами, зумовленими впровадженням цифрових технологій у всі сфери життя, включаючи публічне управління. Цифровізація публічної служби є одним із ключових напрямів модернізації державного управління, що дозволяє підвищити його ефективність, прозорість та інклюзивність. Водночас

цифрова трансформація створює нові можливості для забезпечення гендерної рівності, яка є одним із фундаментальних принципів сталого розвитку, закріплених у Цілях сталого розвитку ООН (ЦСР 5).

Попри значний потенціал цифрових технологій, їх впровадження може як зменшувати, так і посилювати існуючі гендерні дисбаланси. З одного боку, цифровізація сприяє розширенню доступу до освіти, професійного розвитку та участі жінок у процесах прийняття рішень. З іншого боку, недостатнє врахування гендерних аспектів у цифрових стратегіях, збереження стереотипів та обмежений доступ до технологій для жінок, особливо в сільській місцевості, можуть поглиблювати соціальні нерівності.

В Україні питання гендерної рівності та цифровізації є важливими складовими державної політики, проте їх інтеграція у сфері публічного управління залишається недостатньо дослідженою. Вивчення впливу цифрових трансформацій на гендерний баланс у публічній службі є необхідним для розробки ефективних політик, спрямованих на створення інклюзивного цифрового середовища, що відповідає принципам рівності та соціальної справедливості. Тому дана тема є актуальною як для наукового аналізу, так і для практичного впровадження інноваційних рішень у державному секторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив цифрових трансформацій на гендерну рівність у публічній службі є об’єктом уваги багатьох сучасних дослідників як в Україні, так і за кордоном. Зарубіжні вчені, зокрема Р.Бінс, Л.Флоріді, а також експерти міжнародних організацій, таких як ООН та Європейська комісія, активно вивчають, як цифровізація може сприяти створенню інклюзивного робочого середовища, покращувати доступ жінок до посад у державному управлінні та мінімізувати ризики дискримінації. У своїх роботах вони акцентують увагу на таких аспектах, як алгоритмічна справедливість, прозорість прийняття рішень та розвиток цифрових компетенцій жінок.

Українські дослідники, серед яких аналітики Центру політичних студій та аналітики "Ейдос", фахівці Українського інституту майбутнього, а також автори ініціативи "Державна служба 2.0", зосереджуються на аналізі локального контексту цифровізації публічної служби. Вони підкреслюють, що впровадження таких платформ, як "Дія", сприяє зменшенню бар’єрів для жінок завдяки забезпеченню рівного доступу до державних послуг та розширенню можливостей для дистанційної зайнятості. Водночас дослідники вказують на недостатню увагу до проблеми гендерних стереотипів у цифрових системах відбору кадрів, а також на необхідність розробки політик, які б враховували гендерні аспекти на всіх етапах цифрової трансформації.

Попри активний інтерес до цієї теми, питання впровадження цифрових інструментів у публічному управлінні з урахуванням гендерної рівності все ще залишаються недостатньо систематизованими. Зокрема, проблематика алгорит-



мічних упереджень, моніторингу ефективності цифрових політик у сфері гендерної рівності та забезпечення доступу жінок до цифрової освіти потребує подальшого наукового обґрунтування та розробки на практичному рівні.

Мета статті полягає в систематизації та аналізі впливу цифрових трансформацій на забезпечення гендерної рівності у публічній службі, визначенні основних викликів і можливостей, пов'язаних із впровадженням цифрових технологій, а також у розробці рекомендацій щодо створення гендерно-чутливих підходів у процесах цифровізації державного управління. Особливу увагу приділено дослідженню алгоритмічних упереджень, нерівного доступу до цифрових інструментів та ролі цифрової освіти у подоланні гендерних бар'єрів у публічній службі.

Виклад основного матеріалу. Цифрові технології стають одним із визначальних чинників модернізації публічної служби, зумовлюючи суттєві зрушення в організаційній культурі, методах управління персоналом та підходах до забезпечення рівних можливостей у професійній діяльності. Впровадження електронних урядових сервісів, систем електронного документообігу, використання великих даних (big data) та інструментів штучного інтелекту сприяє зміні парадигми взаємодії між державою, громадянами та службовцями. Такі зміни, з одного боку, розширюють можливості працівників незалежно від статі, а з іншого — ставлять нові виклики, пов'язані з оволодінням цифровими навичками, адаптацією до нових форматів роботи та уникненням стереотипів, що можуть блокувати рівний доступ до технологічних рішень.

Найочевидніший позитивний вплив цифрових трансформацій полягає у спрощенні доступу жінок та чоловіків до державних послуг та посад. Наприклад, віддалене оформлення документів, онлайн-заявки на вакансії та інтегровані платформи для професійного навчання істотно скорочують часові та просторові обмеження. Це особливо важливо для осіб, які поєднують професійну діяльність із сімейними обов'язками, — передусім жінок, котрі часто несуть основне навантаження з догляду за дітьми та літніми родичами. Крім того, дистанційна робота й гнучкі графіки сприяють збереженню балансу між робочими та сімейними обов'язками, що може підвищити мотивацію працівників та зменшити рівень гендерної диспропорції в управлінських ланках.

У контексті підвищення гендерної рівності також важливо відзначити роль цифрової грамотності та компетенцій, які стають обов'язковою передумовою успішної діяльності на публічній службі. Різноманітні онлайн-курси, вебінари, платформи для підвищення кваліфікації (наприклад, Coursera, Prometheus, «Дія.Цифрова освіта» в українському контексті) допомагають долати бар'єри для жінок, які раніше могли мати обмежений доступ до фахової освіти через географічні, економічні чи соціальні чинники. Однак задля повноцінного включення жінок у процеси цифровізації потрібні цілеспрямовані державні програми, що враховують специфіку ґендерних ролей та надають пріоритетність розвитку цифрових навичок для вразливих груп.

Варто враховувати й ризик збереження або навіть посилення гендерного розриву в разі неадекватної реалізації технологічних нововведень. Досі поширеними залишаються гендерні стереотипи щодо «чоловічих» та «жіночих» професійних сфер, особливо в ІТ та цифровому менеджменті. Проблема гендерного цифрового розриву є багатовимірним явищем, яке охоплює не лише технічні аспекти доступу до мережі, а й різні рівні цифрових навичок, культурні фактори та економічні можливості. У сфері публічної служби цей розрив особливо помітний, оскільки достатній рівень цифрової компетентності стає передумовою ефективної професійної діяльності, прозорого врядування та вчасного реагування на виклики сучасності. Якщо жінки мають обмежений доступ до високошвидкісного інтернету чи бракують базових навичок роботи з ІТ-інструментами, це негативно впливає на їхню конкурентоспроможність у державних установах і звужує спектр потенційних кар'єрних можливостей.

Дослідження свідчать, що цифровий розрив є ширшим серед вразливих груп, до яких належать жінки в сільській місцевості, жінки старшого віку та особи з невисоким рівнем доходів. Така асиметрія здатна відтворювати або навіть посилювати наявні гендерні стереотипи, оскільки недостатній доступ до онлайн-ресурсів або недосконала цифрова інфраструктура обмежують можливість жінок брати участь у навчальних програмах, підвищувати кваліфікацію в галузі ІТ та отримувати повноцінний доступ до електронних сервісів. У багатьох країнах існують державні ініціативи щодо покращення цифрової грамотності службовців, проте їхня результативність у гендерному аспекті не завжди належно відстежується та оцінюється [1].

Наявність різниці в рівні цифрових компетенцій між жінками та чоловіками негативно впливає не лише на індивідуальний рівень кар'єрних можливостей, а й на загальний рівень гендерної рівності у публічній службі. Співробітники, які не володіють належними навичками користування електронними системами документообігу, інструментами аналітики даних або спеціалізованими програмними продуктами, втрачають шанси виконувати складніші завдання, брати участь у проєктній роботі та швидше просуватися по службі. Відповідно, за умов відсутності цільових освітніх заходів і менторських програм, що допомагають жінкам здобувати й удосконалювати цифрові компетенції, виникає ймовірність посилення нерівномірного розподілу посад у структурі державного сектору.

Неприділення належної уваги проблемі цифрового розриву призводить до довготривалих наслідків і позначається на якості публічної служби та рівні гендерної рівності загалом. Уповільнене кар'єрне просування жінок, нижчий рівень їхньої присутності на керівних посадах в та відсутність різноманітності у процесі прийняття рішень можуть призвести до формування політик, що не враховують потреб усього суспільства.

У контексті цифрових перетворень публічної служби відбуваються масштабні зміни в професійній структурі та зайнятості, які безпосередньо впливають

на гендерне співвідношення серед державних службовців. Ці зміни зумовлені кількома ключовими чинниками:

1) зростання частки цифрових спеціалізацій. У державному секторі підвищується попит на фахівців зі сфери інформаційних технологій, аналізу даних (big data), управління проєктами в ІТ тощо. За даними Європейської Комісії, лише 18% ІТ-спеціалістів у ЄС становлять жінки, що свідчить про недостатнє залучення жінок до технологічних професій навіть у розвинених країнах [2]. Водночас, згідно зі Звітом про стан європейських технологій 2023, кількість жінок, які обіймають технологічні посади в державному секторі, поступово зростає, але темпи залишаються повільними. Основні бар'єри включають гендерні стереотипи, недостатній рівень цифрової грамотності та обмеження в доступі до високотехнологічної освіти [3];

2) вертикальна та горизонтальна сегрегація. У публічній службі, як і в корпоративному секторі, все ще спостерігається явище «скляної стелі» — жінки частіше працюють на посадах середньої ланки, тоді як керівні ролі залишаються переважно за чоловіками. Згідно з даними Світового економічного форуму 2023 року, в глобальному масштабі жінки обіймають лише близько 27% керівних посад у державному секторі [4].

Горизонтальна сегрегація проявляється у переважній концентрації жінок у сферах, традиційно визнаних «гуманітарними» (кадрове забезпечення, соціальні, освітні та культурні напрями), тоді як чоловіки більшою мірою представлені у відділах ІТ, стратегічного планування, фінансового контролю тощо. Такий розподіл не лише відтворює стереотипні уявлення про «чоловічі» та «жіночі» професії, а й знижує можливості жінок здобувати та застосовувати компетенції, актуальні в новій цифровій економіці [4];

3) динаміка зайнятості жінок і чоловіків на державній службі. За даними Національного агентства України з питань державної служби за 2023 рік 79% посад державної служби обіймають жінки (для порівняння – у 2021 році – 68 %) (рис. 1).

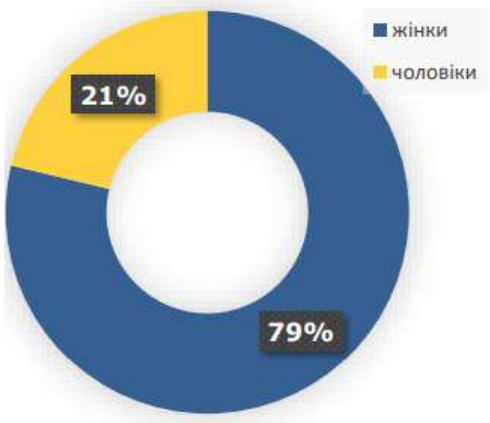


Рис. 1 Ваша стать? (%) [5]

Однак у категоріях «А» і «Б» (вищі та керівні посади) частка жінок суттєво нижча й не перевищує 25%. Подібна диспропорція спостерігається і в багатьох інших країнах Центрально-Східної Європи, що підтверджує існування вертикальної сегрегації.

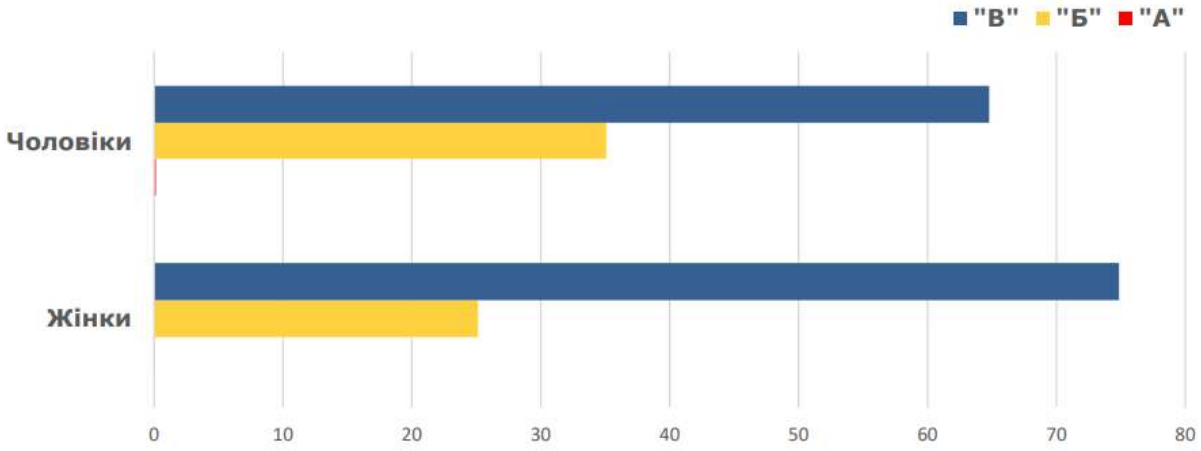


Рис. 2. Співвідношення чисельності жінок та чоловіків на посадах державної служби (%) [5]

Втім, упровадження дистанційної зайнятості й гнучких графіків завдяки цифровим технологіям уже частково сприяє збільшенню відсотка жінок, які беруть участь у конкурсах на керівні посади або залишаються у професії в умовах складної життєвої ситуації (догляд за дітьми чи літніми родичами).

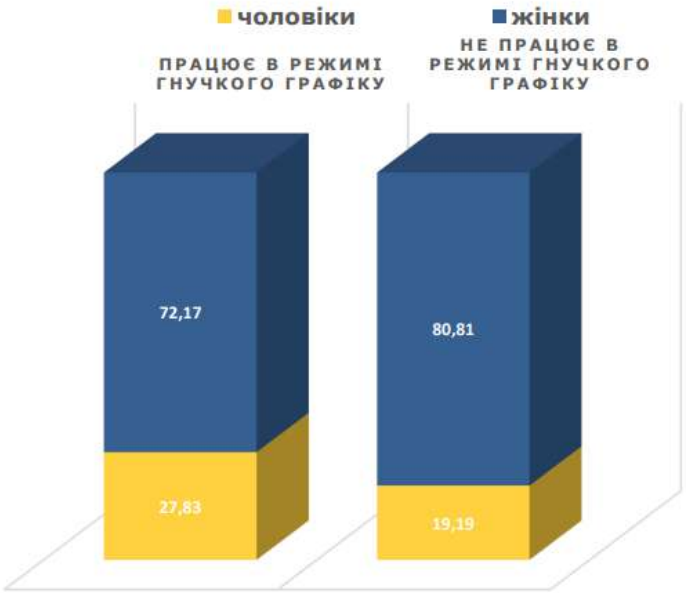


Рис. 3. Співвідношення кількості жінок та чоловіків, як працюють/ не працюють в гнучкому режимі робочого часу (%) [5]



За оцінками Міжнародної організації праці, гнучкі форми роботи можуть скорочувати гендерний розрив у зайнятості на 10–15% [6];

4) механізми кар'єрного зростання в цифровізованій публічній службі. Зміни в організаційній культурі та акценти на цифрових компетенціях створюють як нові можливості, так і нові загрози для гендерної рівності. З одного боку, збільшується кількість навчальних програм і тренінгів з IT- та data-навичок, що відкривають шлях для жінок до спеціалізацій з високою доданою вартістю. З іншого боку, у разі відсутності цільових ініціатив (спеціальних грантів, менторських програм, квот або рекомендацій) і достатньої державної підтримки, прискорена цифровізація може посилити існуючі розриви. Статистика свідчить, що за умови рівного доступу до програм професійного розвитку жінки демонструють такі самі або й вищі показники успішності в оволодінні цифровими навичками, ніж чоловіки . Однак цей потенціал повною мірою реалізується лише тоді, коли одночасно розробляються комплексні заходи для подолання гендерних стереотипів у державних установах [4].

Одним із важливих інструментів цифрової трансформації є алгоритмічні системи, які використовуються для відбору кадрів у публічній службі, однак їх вплив на гендерну рівність викликає значні занепокоєння. Загальною характеристикою цих алгоритмічних інструментів є те, що вони використовують дані, зібрані про кандидата, щоб зробити висновок, наскільки добре він може виконувати роботу, часто використовуючи підполе ШІ, яке називається керованим машинним навчанням. Компанії створюють або закуповують ці інструменти, щоб скоротити тривалість і вартість найму, а також потенційно покращити різноманітність робочих місць і продуктивність нових наймів, відповідно до ретельного аналізу проблем дискримінації в алгоритмічному працевлаштуванні. Для окремих кандидатів на посаду наслідки не такі очевидні, і тих, хто не вписується в алгоритмічні очікування, можна залишити поза увагою. Крім того, поширення алгоритмів у процесі найму є безпрецедентним, що породжує занепокоєння щодо того, як ці системи впливають на економіку праці, особливо щодо системної дискримінації [7].

Алгоритми, розроблені для аналізу резюме чи проведення автоматизованих співбесід, нерідко ґрунтуються на історичних даних. Якщо ці дані мають гендерні упередження, наприклад, відображають домінування чоловіків на керівних посадах у минулому, алгоритми відтворюють і навіть підсилюють ці тенденції. Згідно з дослідженням Р.Бінса, 64% алгоритмів, розроблених для оцінки кандидатів, відображають упередження, наявні в історичних даних. Наприклад, алгоритми, які аналізують резюме, можуть віддавати перевагу чоловікам через історичну домінацію цієї групи на керівних посадах. У подібних випадках навіть висококваліфіковані жінки мають на 25% менше шансів бути відібраними на лідерські ролі порівняно з чоловіками з аналогічним досвідом [8].

1) Алгоритми також можуть неправильно інтерпретувати перерви у кар'єрі, що часто трапляється у жінок через декретні відпустки. За даними Європейського інституту гендерної рівності, у 72% випадків автоматизовані системи оцінки вважають такі перерви ознакою нестабільності, що знижує рейтинг кандидаток у порівнянні з чоловіками. Це особливо впливає на молодих жінок, які лише починають кар'єру в державному управлінні, або тих, хто повертається до роботи після декретної відпустки [9].

Так, Марі-Терес Секвенц визначає алгоритмічні упередження в державному секторі Австрії, а саме використання Державною службою зайнятості Австрії (Austria's Public Employment Service, далі - AMS) системи підтримки прийняття рішень для класифікації заявників і розрахунку індивідуальних балів, щоб визначити, як розподіляти їм різні форми підтримки (наприклад, фінансування освітніх заходів). З цією метою за допомогою приватної компанії AMS розробила модель лінійної регресії, яка автоматично класифікує шукачів роботи та відносить їх до однієї з трьох можливих груп потенційних працівників. По-перше, у рамках процесу реєстрації AMS просить заявників надати особисті дані через онлайн-інструмент. По-друге, дані, зібрані про клієнта AMS, додаються до інформації, зібраної про особу від Головної асоціації австрійських установ соціального забезпечення .

Ці дані мають деякі обмеження. По-перше, система включає лише дані про безробітних, але не про можливості працевлаштування, тому вона може не представляти цілісної картини ринку праці.

По-друге, дані, зібрані AMS про шукача роботи, можуть бути неповними. Це може статися, наприклад, через «роздроблену» біографію або прогалини внаслідок тривалих періодів, протягом яких дані не можуть бути зібрані, що також може призвести до викривлених результатів і можливих негативних наслідків для клієнтів AMS, які ніхто не може змінити або впливу, в тому числі на самих шукачів роботи. Крім того, прогалини виникають у випадку шукачів роботи, які раніше працювали в інших країнах. Тут точне уявлення про шанси шукача роботи може бути проблематичним, оскільки дані доступні за кордоном, але не відображаються в пулі даних алгоритму.

Алгоритм моделі схильний до негативних оцінок для захищених законом категорій, таких як стать, раса, етнічне походження або вік, через певні вбудовані функції. Цей аспект побудови системи є проблематичним, оскільки зняття балів з жінок може призвести до широкої структурної нерівності між статями. Друга форма дискримінації стосується випадків, які зосереджуються на політиці чи положеннях, які непропорційно ставлять людей у невигідне становище порівняно з іншою групою, включаючи докази несприятливого ставлення в майбутньому чи минулому (prima facie); у цих випадках організації, яка застосовує правило, надається можливість виправдати свою поведінку.



Прикладом може бути використання змінної «стать», яка отримала негативну оцінку лише для жінок, але не для шукачів роботи чоловіків [10].

Для подолання цих проблем необхідно вдосконалювати алгоритми шляхом інтеграції гендерно-чутливих критеріїв і попередніх тестувань на упередження. Наприклад, дослідження McKinsey показує, що впровадження аудитів алгоритмів може знизити рівень гендерної дискримінації на 40% [11]. Крім того, навчання фахівців, які працюють із подібними системами, і регулярний моніторинг їх ефективності дозволяють виявляти та усувати дискримінаційні практики.

Висновки. Цифрові трансформації демонструють значний потенціал для підвищення гендерної рівності в публічній службі, створюючи нові можливості для жінок і чоловіків у доступі до ресурсів, професійного розвитку та управлінських ролей. Однак для повноцінної реалізації цього потенціалу необхідно враховувати наявні виклики, такі як цифровий розрив, алгоритмічні упередження та соціокультурні бар'єри. Ці проблеми вимагають системних підходів до їх вирішення, спрямованих на створення гендерно-чутливих умов у державному секторі, серед яких:

1. **Розвиток цифрових компетенцій та доступу до технологій**: впровадження національних програм цифрової освіти для службовців, які враховують гендерну специфіку, з особливим акцентом на жінок із сільської місцевості, старших вікових груп та інших вразливих категорій; розширення доступу до інтернету та цифрової інфраструктури, особливо у віддалених регіонах, для забезпечення рівних можливостей участі у цифрових ініціативах; проведення регулярних тренінгів та онлайн-курсів з оволодіння новітніми технологіями, такими як штучний інтелект, аналіз великих даних та автоматизовані системи управління.

2. **Подолання алгоритмічних упереджень**: запровадження гендерного аудиту алгоритмів, які використовуються для аналізу даних та відбору кадрів, з метою виявлення і усунення упереджених практик; інтеграція гендерно-чутливих критеріїв у процес розроблення алгоритмічних систем та попереднє тестування їх впливу на різні соціальні групи; розвиток компетенцій серед фахівців, які працюють із цифровими системами, щодо розпізнавання та усунення алгоритмічних упереджень.

3. **Інституційна підтримка гендерної рівності**: розроблення та впровадження гендерно-чутливих політик у сфері цифровізації публічної служби, зокрема обов'язкове врахування гендерного компонента при розробці цифрових стратегій; створення менторських програм та ініціатив, спрямованих на підтримку жінок у сфері IT, управління цифровими проєктами та інших високотехнологічних напрямках; забезпечення прозорості у процесі прийняття рішень на державній службі через відкриті дані та публічний моніторинг гендерної рівності.

4. **Розвиток гнучких форм зайнятості**: інституціоналізація гнучкого робочого графіка та дистанційної роботи як стандартних опцій для службовців, що сприятиме підвищенню продуктивності та балансу між роботою і сімейним життям; надання пріоритету жінкам із сімейними зобов'язаннями в отриманні доступу до дистанційних форматів зайнятості; створення цифрових платформ для віддаленого навчання, роботи та взаємодії, доступних для всіх працівників незалежно від місця проживання чи рівня доходів.

5. **Моніторинг та оцінювання**: розробка показників для оцінювання рівня гендерної рівності у процесах цифровізації публічної служби, таких як частка жінок у керівництві, доступ до цифрових ресурсів, участь у навчальних програмах; регулярне проведення досліджень і звітів про вплив цифрових трансформацій на гендерну рівність із залученням незалежних експертів та громадських організацій; використання відкритих даних для аналізу прогресу у впровадженні гендерно-чутливих підходів.

6. **Міжнародне співробітництво та впровадження кращих практик**: налагодження партнерств із міжнародними організаціями, такими як ЄС, Світовий банк, для отримання технічної та фінансової підтримки гендерно-чутливих ініціатив; вивчення та адаптація успішних кейсів із країн, які досягли високих результатів у забезпеченні гендерної рівності через цифрові трансформації, таких як Естонія, Данія, Швеція.

Реалізація зазначених напрямів сприятиме не лише зниженню рівня гендерної нерівності у публічній службі, а й підвищенню загальної ефективності та інноваційності державного управління. Цифрові трансформації, за умови їхнього чутливого впровадження, мають потенціал стати потужним інструментом для досягнення гендерної рівності, прозорості та інклюзивності у публічній службі, що відповідає глобальним цілям сталого розвитку та забезпечує рівні можливості для всіх громадян.

Література:

1. A Snapshot of Gender Inequality. URL: https://s3.amazonaws.com/media.unfoundation.org/2023/10/Gender-Inequality-Fact-Book_2023.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

2. Women in Digital Scoreboard. European Commission. URL: https://wayback.archive-it.org/12090/*/https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/women-ict (дата звернення: 05.01.2025).

3. State of European Tech Report. URL: https://2023.stateofeuropeantech.com/ (дата звернення: 05.01.2025).

4. Global Gender Gap Report 2023. URL: https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/ (дата звернення: 05.01.2025).

5. Звіт про результати аналізу реалізації жінками та чоловіками права на гнучкий режим робочого часу на державній службі 2023. Національне агентство України з питань державної служби. URL: https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/DIYALNIST/UPRAVLINJA%20PERSONALOM/Analitika%20ta%20doslidgenja/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_2023_%D0%B3%D0%BD%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D0%BC%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%83%20.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

6. World Employment and Social Outlook. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40inst/documents/publication/wcms_908142.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

7. Alex Engler. Auditing employment algorithms for discrimination. URL: https://www.brookings.edu/articles/auditing-employment-algorithms-for-discrimination/ (дата звернення: 05.01.2025).

8. Reuben Binns. Algorithmic Accountability and Public Reason. URL: https://www.researchgate.net/publication/318037206_Algorithmic_Accountability_and_Public_Reason (дата звернення: 05.01.2025).

9. Return to the labour market after parental leave: A gender analysis. European Institute for Gender Equality. URL: https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/return-labour-market-after-parental-leave-gender-analysis (дата звернення: 05.01.2025).

10. Marie-Theres Sekwenz. Algorithmic Bias in the Public Sector – A View from Austria. URL: https://www.ippi.org.il/algorithmic-bias-in-the-public-sector-a-view-from-austria/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.01.2025).

11. Tackling bias in artificial intelligence (and in humans). URL: https://www.mckinsey.com/featured-insights/artificial-intelligence/tackling-bias-in-artificial-intelligence-and-in-humans?cid=other-soc-lkn-dmk-dmk-oth---&linkId=197163310&sid=8591721244&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.01.2025).

References:

1. United Nations Foundation (2023), "A Snapshot of Gender Inequality", available at: https://s3.amazonaws.com/media.unfoundation.org/2023/10/Gender-Inequality-Fact-Book_2023.pdf (Accessed: 5 January 2025).

2. European Commission (2021), "Women in Digital Scoreboard", available at: https://wayback.archive-it.org/12090/*/https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/women-ict (Accessed: 5 January 2025).

3. State of European Tech Report (2023), available at: https://2023.stateofeuropeantech.com/

4. Global Gender Gap Report 2023 (2023), available at: https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/

5. Zvit pro rezultati analizu realizatsiï zhinkami ta cholovikami prava na gnuchkii rezhim robochogo chasu na derzhavnii sluzhbi 2023. Natsionalne agentstvo Ukraïni z pitan derzhavnoï sluzhbi [Report on the results of the analysis of the implementation of the right to flexible working hours in the civil service by women and men in 2023. National Agency of Ukraine on Civil Service]. Retrieved from https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/DIYALNIST/UPRAVLINJA%20PERSONALOM/Analitika%20ta%20doslidgenja/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_2023_%D0%B3%D0%BD%D1%83%D1%87%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D0%BC%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%83%20.pdf

6. International Labour Organisation (2024), "World Employment and Social Outlook". Retrieved from https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40dgreports/%40inst/documents/publication/wcms_908142.pdf

7. Alex Engler (2021). Auditing employment algorithms for discrimination. Retrieved from https://www.brookings.edu/articles/auditing-employment-algorithms-for-discrimination/

8. Reuben Binns (2018). Algorithmic Accountability and Public Reason. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/318037206_Algorithmic_Accountability_and_Public_Reason

9. European Institute for Gender Equality (2024), “Return to the labour market after parental leave: A gender analysis”. Retrieved from https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/return-labour-market-after-parental-leave-gender-analysis

10. Marie-Theres Sekwenz (2022), “Algorithmic Bias in the Public Sector – A View from Austria”. Retrieved from https://www.ippi.org.il/algorithmic-bias-in-the-public-sector-a-view-from-austria/?utm_source=chatgpt.com

11. McKinsey&Company (2019), “Tackling bias in artificial intelligence (and in humans)”. Retrieved from https://www.mckinsey.com/featured-insights/artificial-intelligence/tackling-bias-in-artificial-intelligence-and-in-humans?cid=other-soc-lkn-dmk-dmk-oth---&linkId=197163310&sid=8591721244&utm_source=chatgpt.com

УДК 336.5

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-221-228

Гайдученко Світлана Олександрівна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри менеджменту і публічного адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, https://orcid.org/0000-0003-3173-4763

Коляда Тетяна Анатоліївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри менеджменту, маркетингу та забезпечення якості у фармації, Національний фармацевтичний університет, https://orcid.org/0000-0002-6929-8939

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я: СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ В УМОВАХ РЕФОРМ

Анотація. Стаття висвітлює питання удосконалення фінансово-економічних механізмів публічного управління у сфері охорони здоров'я, що є ключовим інструментом реалізації державної стратегії розвитку галузі в умовах реформ.

Визначено мету, що полягає в дослідженні та обґрунтуванні стратегічних напрямів розвитку фінансово-економічних механізмів публічного управління системою охорони здоров'я в умовах реформ.

Розглянуто сучасний стан системи фінансування охорони здоров'я в Україні, включаючи впровадження нових моделей, таких як загальнообов'язкове медичне страхування, а також оптимізацію бюджетного фінансування. Особливу увагу приділено аналізу міжнародного досвіду, який демонструє, що страхова медицина здатна забезпечити стабільне фінансування, зменшити навантаження на державний бюджет і підвищити якість медичних послуг.

Виявлено основні проблеми, які стримують ефективне функціонування системи охорони здоров'я, зокрема недосконалий розподіл фінансових ресурсів, недостатню прозорість та складнощі у забезпеченні доступності медичних послуг для населення. Окреслено ключові виклики, пов'язані з необхідністю модернізації фінансово-економічних механізмів, що відповідають сучасним вимогам суспільства.

У статті запропоновано напрями вдосконалення механізмів фінансування системи охорони здоров'я, включаючи розвиток державно-приватного партнерства, підвищення ефективності використання фінансових ресурсів та стимулювання інвестицій у медичну сферу. Наголошено, що адаптація

міжнародного досвіду, інтеграція цифрових технологій та оптимізація управління фінансовими потоками є ключовими умовами для створення ефективної, прозорої та стійкої системи охорони здоров'я.

Зроблено висновок, що вдосконалення фінансово-економічних механізмів дозволить підвищити ефективність роботи медичних закладів, сприяти їх фінансовій стабільності та забезпечити якісний рівень медичних послуг, що відповідатиме потребам сучасного суспільства.

Ключові слова: охорона здоров'я, система охорони здоров'я, управління системою охорони здоров'я, публічне управління, механізми публічного управління, фінансово-економічні механізми.

Haiduchenko Svitlana Oleksandrivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Management and Public Administration, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-3173-4763

Koliada Tetiana Anatoliivna PhD, Associate Professor, Associate Professor at the institution of higher education, Department of Management, Marketing, and Quality Assurance in Pharmacy, National University of Pharmacy, https://orcid.org/0000-0002-6929-8939

FINANCIAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF PUBLIC HEALTHCARE MANAGEMENT: DEVELOPMENT STRATEGY IN THE CONTEXT OF REFORMS

Abstract. The article highlights the issue of improving the financial and economic mechanisms of public administration in the healthcare sector, which serve as a key tool for implementing the state development strategy of the industry under reform conditions.

The aim is defined as the study and substantiation of strategic directions for the development of financial and economic mechanisms of public healthcare management amidst reforms.

The current state of the healthcare financing system in Ukraine is examined, including the introduction of new models such as mandatory health insurance and the optimization of budget financing. Particular attention is paid to the analysis of international experience, which demonstrates that insurance-based medicine can ensure stable financing, reduce the burden on the state budget, and improve the quality of healthcare services.

The article identifies key issues hindering the effective functioning of the healthcare system, including inefficient allocation of financial resources, insufficient



transparency, and difficulties in ensuring access to medical services for the population. Major challenges requiring modernization of financial and economic mechanisms to meet the contemporary demands of society are outlined.

The article proposes directions for improving healthcare financing mechanisms, including the development of public-private partnerships, enhancing the efficiency of resource utilization, and encouraging investment in the medical sector. It emphasizes that the adaptation of international experience, integration of digital technologies, and optimization of financial flow management are essential conditions for creating an effective, transparent, and sustainable healthcare system.

The conclusion is drawn that improving financial and economic mechanisms will enhance the efficiency of healthcare institutions, contribute to their financial stability, and ensure a high standard of medical services that meets the needs of modern society.

Keywords: healthcare, healthcare system, healthcare system management, public administration, public administration mechanisms, financial and economic mechanisms.

Постановка проблеми. Фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я є ключовим елементом забезпечення стабільного функціонування системи охорони здоров'я, її доступності та якості. У процесі реформування цієї галузі в Україні виникає низка викликів, зокрема, недостатнє фінансування, неефективне використання ресурсів, відсутність чітких критеріїв розподілу коштів і прозорих процедур їхнього використання.

Сучасна система охорони здоров'я потребує створення нових підходів до фінансування, що враховують як особливості української економіки, так і кращий міжнародний досвід. Водночас актуальними є питання підвищення прозорості та підзвітності фінансових потоків, впровадження інноваційних механізмів фінансування, таких як державно-приватне партнерство, та розробка ефективних моделей страхування.

В умовах обмежених ресурсів і загострення соціальних викликів забезпечення стійкого розвитку фінансово-економічних механізмів охорони здоров'я стає критично важливим завданням для державної політики. Це вимагає комплексного підходу, який враховуватиме сучасні реалії та стратегічні перспективи розвитку галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання фінансово-економічного забезпечення системи охорони здоров'я активно досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. У публікації А. М. Ломакіна проаналізовано загальні принципи організації фінансування медичних послуг та їх вплив на доступність медичної допомоги. Автори наголошують на важливості впровадження страхової медицини та розвитку державно-приватного партнерства для оптимізації фінансових потоків [1].

Л. В. Пархета досліджував питання економічної ефективності використання державних коштів у медичній сфері. Науковець зазначав, що сучасна система потребує розробки механізмів, які забезпечать прозорість та цільове використання фінансів, а також створення стимулів для підвищення якості медичних послуг [2].

У працях О. М. Піхоцької та І. С. Хомякової розглянуто міжнародний досвід реформування систем охорони здоров'я, зокрема фінансово-економічних механізмів. Автори акцентують увагу на ролі багаторівневого фінансування, що поєднує державні та приватні джерела, та підкреслюють важливість адаптації цих моделей до українських реалій [3].

Проте низка аспектів залишається недостатньо висвітленою. Зокрема, це стосується комплексного аналізу ефективності впровадження нових фінансових механізмів у контексті сучасних українських реформ, а також інтеграції інноваційних підходів до управління фінансовими ресурсами. Це створює підґрунтя для подальших досліджень та розробки рекомендацій щодо вдосконалення фінансово-економічних механізмів публічного управління системою охорони здоров'я.

Мета статті полягає в дослідженні та обґрунтуванні стратегічних напрямів розвитку фінансово-економічних механізмів публічного управління системою охорони здоров'я в умовах реформ. Особлива увага приділяється пошуку шляхів оптимізації фінансування галузі, підвищення ефективності використання фінансових ресурсів, а також формуванню стійких економічних механізмів, що забезпечують доступність і якість медичних послуг для населення України.

Виклад основного матеріалу. Сучасні процеси реформування системи охорони здоров'я в Україні вимагають впровадження нових фінансово-економічних механізмів, які б забезпечували ефективність, доступність та якість медичних послуг. Недостатнє бюджетне фінансування, диспропорції у розподілі ресурсів, а також низький рівень економічного стимулювання працівників медичної галузі значно ускладнюють реалізацію державної політики у сфері охорони здоров'я. Зміни, викликані інтеграцією до європейського простору, розвитком медичного страхування та впровадженням приватно-державного партнерства, формують нові виклики для системи публічного управління охороною здоров'я.

Особливої актуальності набуває стратегічний підхід до управління фінансово-економічними ресурсами у сфері охорони здоров'я, що включає використання інноваційних моделей фінансування, забезпечення прозорості витрат і підвищення ефективності функціонування медичних закладів. Розробка таких механізмів є важливим чинником не лише для досягнення стійкого розвитку галузі, але й для гарантування доступності медичних послуг у контексті сучасних глобальних і національних викликів, таких як пандемії та економічні кризи.



Фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я є комплексом інструментів, засобів і підходів, спрямованих на ефективне фінансування, планування та розподіл ресурсів у сфері охорони здоров'я. Вони відіграють ключову роль у забезпеченні стійкості та якості функціонування системи охорони здоров'я, оскільки формують основу для реалізації державної політики в галузі. Ці механізми охоплюють процеси бюджетного фінансування, запровадження системи загальнообов'язкового медичного страхування, державно-приватного партнерства, стимулювання інвестицій та оптимізації витрат. Їх головним завданням є створення прозорої та ефективної системи, яка забезпечує доступність і якість медичних послуг, враховуючи економічні можливості держави та потреби суспільства.

Особливе значення фінансово-економічні механізми мають в умовах реформування системи охорони здоров'я, коли постає необхідність оновлення підходів до фінансування галузі, забезпечення стабільності фінансових потоків та підвищення ефективності використання ресурсів. Удосконалення цих механізмів дозволяє зменшити фінансове навантаження на державний бюджет, залучити додаткові джерела фінансування, сприяти інноваціям та інтеграції сучасних технологій у медичну практику. Водночас вони сприяють вирішенню проблем, пов'язаних із нерівномірністю розподілу ресурсів, низькою оплатою праці медичних працівників, обмеженою доступністю послуг та іншими викликами, з якими стикається система охорони здоров'я.

Отже, фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я є важливим інструментом для досягнення стійкого розвитку галузі, забезпечення її прозорості та відповідності сучасним стандартам і потребам суспільства.

Нещодавно ВООЗ та Світовий банк оприлюднили новий спільний звіт «Фінансування охорони здоров'я в Україні: реформи, стійкість та відновлення», в якому наголошується на критично важливій ролі реформ фінансування охорони здоров'я у зміцненні системи охорони здоров'я України в умовах безпрецедентних викликів.

Так, у звіті було підкреслено, як нещодавні реформи зміцнили стійкість системи охорони здоров'я України під час пандемії COVID-19 та війни, що триває. Також, детально описується важливість сталих інвестицій в охорону здоров'я та окреслюються конкретні кроки для забезпечення справедливості, ефективності та готовності системи до майбутніх криз [4].

Ключовим є перехід України до моделі фінансування охорони здоров'я, яка базується на загальних доходах уряду, а не на внесках, пов'язаних із зайнятістю. Ці зміни забезпечили безперервність охоплення медичними послугами для всіх громадян, навіть попри те, що війна порушує економічну активність та змушує мільйони людей залишити свої домівки.

Централізоване управління коштами здійснює Національна служба здоров'я України, що дозволило їй спрямовувати ресурси на постраждалі від війни райони, зберігаючи доступ до основних послуг у рамках гарантованого державою пакету пільг «Програми медичних гарантій».

Міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко, зазначає, що завдання, над яким вже майже 3 роки працює система охорони здоров'я України, полягає в тому, щоб поєднати пріоритети мирного життя з викликами війни, забезпечивши українцям універсальний доступ до якісної, доступної та безкоштовної медичної допомоги. І система охорони здоров'я справляється з цим завданням, зокрема, завдяки змінам у підходах до фінансування, які дозволяють бути адаптивними та гнучкими у прийнятті рішень [5].

Уряд продовжує впроваджувати реформи. Так, було завершено формування спроможної мережі закладів охорони здоров'я, що дозволило більш ефективно використовувати наявні ресурси. Державний бюджет на 2025 рік передбачає суттєве збільшення видатків на охорону здоров'я: додаткові 6,3 млрд гривень буде спрямовано на розширення програми «Доступні ліки» та модернізацію медичної інфраструктури. Загальні видатки перевищать 217 мільярдів гривень, з яких понад 175,5 мільярдів гривень буде спрямовано на фінансування Програми медичних гарантій. Це на 16,8 мільярда гривень більше, ніж у 2024 році.

Реформи у фінансуванні охорони здоров'я доповнюються рекомендаціями щодо кращого планування та регулювання медичних послуг, особливо в районах, де ведуться активні бойові дії. Цільові коригування механізмів фінансування в цих регіонах можуть стабілізувати роботу та підтримати медичних працівників, які мають вирішальне значення для збереження послуг у надзвичайних обставинах.

Фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я – це система інструментів, методів і процедур, які забезпечують фінансову стабільність, ефективне використання ресурсів і розвиток системи охорони здоров'я. Ці механізми включають:

- фінансування охорони здоров'я: бюджетне фінансування, страхові моделі, залучення приватних інвестицій та міжнародної допомоги;
- планування і розподіл ресурсів: оптимізація витрат, формування кошторисів медичних закладів, врахування пріоритетних потреб населення.
- економічне стимулювання: впровадження мотиваційних моделей для працівників медичної галузі, фінансова підтримка інновацій, субсидії для забезпечення доступності медичних послуг.
- контроль і моніторинг: аудит використання коштів, оцінка ефективності програм та заходів у сфері охорони здоров'я.



Застосування цих механізмів спрямоване на забезпечення доступності, якості та сталого розвитку медичних послуг у контексті реформування галузі й адаптації до викликів сучасності.

Фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я охоплюють декілька ключових аспектів. Передусім, це впровадження нових моделей фінансування, таких як система загальнообов'язкового медичного страхування. Успішний досвід розвинутих країн свідчить, що страхова медицина дозволяє забезпечити стабільне фінансування системи охорони здоров'я, зменшити навантаження на державний бюджет і покращити якість послуг.

Ще одним важливим напрямом є підвищення ефективності використання фінансових ресурсів. Це включає оптимізацію витрат на адміністративне управління, впровадження електронних систем моніторингу та аудиту, а також перехід на результативно-орієнтовані методи планування. Удосконалення механізмів фінансування медичних закладів, зокрема через впровадження моделі «гроші йдуть за пацієнтом», сприятиме забезпеченню прозорості та адресності витрат.

Успішна реалізація фінансово-економічних механізмів також залежить від економічного стимулювання працівників системи охорони здоров'я. Запровадження систем преміювання, підвищення заробітної плати, а також створення соціальних гарантій є важливими факторами для покращення умов праці медичних працівників і зменшення рівня їхньої міграції за кордон.

Важливим аспектом є інтеграція цифрових технологій у фінансово-економічні процеси управління системою охорони здоров'я. Електронний документообіг, автоматизація обліку витрат і застосування аналітичних платформ дозволять зменшити ризик корупції та покращити прозорість у розподілі ресурсів.

Висновки. Фінансово-економічні механізми публічного управління охороною здоров'я є ключовим інструментом реалізації державної стратегії розвитку галузі. Їх вдосконалення сприятиме раціональному використанню фінансових ресурсів, оптимізації витрат та підвищенню якості медичних послуг. Забезпечення прозорості фінансування дозволить запобігти корупційним ризикам та зміцнити довіру громадян. Стабільні фінансові моделі гарантують стійкість системи охорони здоров'я, що дає змогу ефективно реагувати на виклики сучасності, зокрема економічні та соціальні кризи. Крім того, удосконалені механізми мають відповідати реальним потребам населення, забезпечуючи доступність і якість медичних послуг. Такий підхід сприятиме формуванню сучасної, прозорої та адаптивної системи охорони здоров'я, яка відповідатиме європейським стандартам і забезпечуватиме сталий розвиток галузі в Україні.

Література:

1. Ломакін А. М. Забезпечення доступності та своєчасності надання медичних послуг як чинник розвитку людського капіталу в Україні: управлінський аспект. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2024. № 1. С. 68-74.

2. Пархета Л. В. Фінансування медичних послуг в системі охорони здоров'я. *Ефективна економіка.* 2017. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6096 (дата звернення: 24.11.2024)

3. Піхоцька О. М., Хомякова І. С. Фінансування системи охорони здоров'я в умовах її реформування. *Державне управління : удосконалення та розвиток.* 2021. № 12. URL: http:// www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2021/35.pdfn (дата звернення: 24.11.2024)

4. Міністерство охорони здоров'я. *Офіційний сайт*. URL: https://moz.gov.ua/uk/pro-ministerstvo (дата звернення: 22.11.2024)

5. World Health Organization. URL: https://www.who.int/ (дата звернення: 22.11.2024)

References:

1. Lomakin A. M. (2024). Zabezpechennia dostupnosti ta svoiechasnosti nadannia medychnykh posluh yak chynnyk rozvytku liudskoho kapitalu v Ukraini: upravlinskyi aspect [Ensuring Accessibility and Timeliness of Medical Services as a Factor in the Development of Human Capital in Ukraine: A Managerial Aspect] *Derzhava ta rehiony. Seriia: Publichne upravlinnia i administruvannia [State and Regions. Series: Public Administration and Governance]*, 1, 68-74. [in Ukrainian].

2. Parkheta L. V. (2017) Finansuvannia medychnykh posluh v systemi okhorony zdorovia. [Financing Medical Services in the Healthcare System] *Efektyvna ekonomika [Effective Economy]*,10. Retrieved from http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6096 [in Ukrainian].

3. Pikhotska O. M., Khomiakova I. S. (2021) Finansuvannia systemy okhorony zdorovia v umovakh yii reformuvannia. [Financing the Healthcare System in the Context of Its Reform*] Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok.* [*Public Administration: Improvement and Development*], 12. Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2021/35.pdfn [in Ukrainian].

4. Ministerstvo okhorony zdorovia [Ministry of Health of Ukraine] *Ofitsiinyi sait [Official website]* Retrieved from https://moz.gov.ua/uk/pro-ministerstvo [in Ukrainian].

5. World Health Organization. Retrieved from https://www.who.int/ [in Ukrainian].

УДК 35.08:331.108.26

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-229-239

Колісніченко Наталя Миколаївна доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук, Інститут публічної служби та управління, Національний університет «Одеська політехніка», тел.: (048) 705-97-88, https:// orcid.org/0000-0003-1083-7990

«КЛАСТЕР МОТИВІВ» В УПРАВЛІННІ ПЕРСОНАЛОМ: АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОЦЕСУ РОТАЦІЇ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

Анотація. Розглянуто процес ротації як ефективний інструмент управління персоналом у системі публічної служби, який дозволяє адаптувати кадри до сучасних викликів. Акцентовано увагу на такому сучасному підході до ротації як «кластер мотивів», який базується на врахуванні кар'єрних, навчальних, соціальних мотивів і мотивів стабільності публічних службовців і є сукупністю внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначають їхню поведінку та продуктивність. Обґрунтовуються основні компоненти «кластеру мотивів», зокрема кар'єрні мотиви як прагнення до професійного зростання, підвищення кваліфікації та статусу (коли пропонуються нові посади або розширення професійних обов'язків); мотиви навчання і розвитку як бажання отримувати нові знання, вдосконалювати навички (коли здійснюється ротація на посади, що потребують нових знань і навичок); соціальні мотиви як потреба в належності до колективу, побудові соціальних зв'язків (коли забезпечується переміщення за умов комфортної комунікації); мотиви стабільності як потреба у передбачуваності, впевненості в майбутньому та стабільній роботі (коли задовольняється потреба публічного службовця у безпеці та стабільності на посаді). Розкриваються переваги врахування «кластеру мотивів» в управлінні персоналом системи публічної служби в процесі ротації, а саме щодо підвищення ефективності, зменшення плинності кадрів, формування лояльності та розвитку кадрового потенціалу фахівців. Актуалізується використання «кластеру мотивів» у процесі ротації, що дозволяє створити індивідуальні підходи до управління персоналом у системі публічної служби. Обґрунтовується роль «кластеру мотивів» у розробці стратегій ротації персоналу та аналізуються практичні аспекти його впровадження в систему публічної служби.

Ключові слова: ротація, управління персоналом, публічна служба, мотив, кластер, соціальний кластер, кластер мотивів, професійна відповідальність, ефективність управління, кар'єра, стабільність.

Kolisnichenko Natalia Mykolayivna Doctor of Sciences in Public Administration, Full Professor, Head of the Social and Humanitarian Sciences Chair, Institute of Public Service and Management of the Odesa Polytechnic National University, tel.: (048) 705-97-88, https//orcid.org/0000-0003-1083-7990

«CLUSTER OF MOTIVES» IN PERSONNEL MANAGEMENT: ANALYZING APPROACHES TO THE ROTATION PROCESS IN THE PUBLIC SERVICE SYSTEM

Abstract. The rotation process is examined as an effective tool for personnel management in the public service system, enabling staff to adapt to modern challenges. The focus is on a contemporary approach to rotation, referred to as the «cluster of motives», which considers the career, learning, social, and stability motives of public servants. This approach represents a combination of internal and external factors that determine their behavior and productivity. Thus, the core components of the «cluster of motives» are outlined, including: career motives as the aspiration for professional growth, skill enhancement, and status elevation; learning and development motives as the desire to acquire new knowledge and improve skills; social motives as the need for belonging to a team and building social connections; stability motives as the need for predictability, confidence in the future, and stable employment. Career motives within the individualized approach mean rotation to positions with greater responsibility and mentorship programs and projects to develop leadership skills (when new positions or expansion of professional responsibilities are offered). Learning and development motives within the educational approach mean rotation across departments with different functions to gain new experience as well as organization of training programs during role transitions (when rotation is carried out to positions requiring new knowledge and skills). Social motives within integration approach mean engaging employees in team projects and creating opportunities to establish new professional connections during rotation (when movement is ensured under conditions of comfortable communication). Stability motives within supportive approach mean ensuring transparency in the rotation process as well as provision of the option to return to a previous position in case of incompatibility (when the public servant's need for security and stability in his position is satisfied). The advantages of incorporating the «cluster of motives» into personnel management during the rotation process in the public service system are examined. These include improved efficiency, reduced staff turnover, enhanced loyalty, and the development of professionals' potential. The relevance of utilizing the «cluster of motives» in rotation processes is emphasized, as it enables the creation of individualized approaches to personnel management in the public service system. The role of the «cluster of motives» in developing personnel rotation strategies is substantiated, and the practical aspects of its implementation in the public service system are analyzed.



Keywords: rotation, personnel management, public service, motive, cluster of motives, cluster, professional liability, social cluster, management efficiency, career, stability.

Постановка проблеми. Управління персоналом у системі публічної служби відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності публічного управління. Одним із інструментів, який дозволяє адаптувати кадри до сучасних викликів, є ротація. Ротація персоналу в публічному управлінні є інструментом не лише професійного розвитку, а й оптимізації кадрового ресурсу з метою попередження професійного вигорання, підвищення гнучкості та адаптивності службовців, розширення компетенцій кадрів, формування багатофункціонального персоналу. Для оптимізації процесу ротації в системі публічної служби важливо враховувати «кластер мотивів» - сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначають поведінку та продуктивність службовців. Нехтування компонентами «кластеру мотивів» є перешкодою до нарощування продуктивності, сприяє зростанню плинності кадрів, формуванню упередженості та нівелюванню ролі кадрового потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти мотивації в практиці управління персоналом системи публічної служби вивчали Васюта В., Радченко А. та інші. Герасименко О., Михальов Д., Мутерко Г., Потапенко А., Середа О., Швець Н. та інші досліджують сучасні виклики мотивування в умовах воєнного стану. Процес ротації у контексті мотивування діяльності публічних службовців розглядали А. Гордійчук, М. Дзямулич, П. Косінський, В. Куйбіда, Н. Рудь, О. Хілуха, І. Шпекторенко, І. Шубала, О. Шубалий та інші. На сьогодні необхідні подальші дослідження для розуміння того, як «кластер мотивів» впливає на ротацію в органах публічної влади, створюючи унікальні виклики та можливості для переміщення службовців між різними посадами, підрозділами або функціями.

Метою статті є визначення особливостей «кластеру мотивів» та його врахування в управлінні персоналом, зокрема в процесі ротації публічних службовців.

Виклад основного матеріалу. Мотив тлумачиться як усвідомлене внутрішнє спонукання людини до діяльності, пов’язане із можливістю задоволення певних потреб [6, с. 16]. «Кластер мотивів» - це група взаємопов’язаних мотивів, які утворюють певну єдність або систему, спрямовану на досягнення спільної мети чи задоволення конкретних потреб. Ідея «кластерів мотивів» належить Ч. Міллсу, який ввів в науковий обіг поняття «словники мотивів - vocabularies of motive». Він писав, що «дослідницьке завдання повинне полягати не в інтерпретації дій і мови як зовнішніх маніфестацій суб’єктивних і прихованих у глибинах індивіда елементів, а в виявленні зв’язку конкретних типів дій з

типологічними структурами нормативних дій і з соціально-ситуативними кластерами мотивів». Ч.Міллс підкреслював «необхідність дослідження поділу мотивів, що рухають людьми, в залежності від ситуації, а також загальних типів і умов застосування словників мотивів у різних спільнотах» [8]. Такий підхід використовується для аналізу поведінки людини, її цілей та мотивації у різних сферах: психології, мистецтві, літературі, соціології, управлінні тощо. Якщо розглядати кластер як групу елементів, які об'єднані за певною схожістю або спільними характеристиками, можна виділити такі основні характеристики кластеру як-от:

- схожість елементів усередині кластеру, оскільки усі елементи, які складають кластер, мають спільні характеристики, ознаки чи властивості. Наприклад, у «кластері мотивів» це можуть бути мотиви, що стосуються схожих потреб чи цілей у людей;
- відмінності між кластерами, оскільки елементи в різних кластерах мають суттєво відмінні характеристики або функції, наприклад, відмінності у своїй структурі чи властивостях;
- інтеграція елементів, як результат взаємодії елементів кластеру між собою і їх взаємопов'язаність, що є важливим для формування та підтримки кластеру як цілісності;
- гнучкість та динамічність, адже кластери можуть змінюватися, відтак, елементи можуть переміщатися між різними кластерами або можуть з'являтися нові кластери в результаті змін у зовнішньому середовищі чи внаслідок внутрішніх трансформацій;
- групова структура, що характеризує певну внутрішню організацію, визначає, як елементи кластеру взаємодіють або як вони відображають певну характеристику, наприклад, спільну мету чи ідеї;
- зв'язок із середовищем, тобто тим контекстом, що визначає, як кластери формуються, з яких елементів складаються і як функціонують;
- когерентність, яка означає, що елементи кластеру можна описати однією або кількома спільними ознаками, які роблять цей кластер відмінним від інших;
- структура кластеру, тобто його певна організація, яка дозволяє виділити окремі підгрупи або елементи в межах кластеру, кожен з яких може мати свою роль або функцію в загальній структурі.

Якщо розглядати «кластери мотивів» у системі публічної служби, варто розглядати певні групи публічних службовців, об'єднаних схожими прагненнями чи цілями. У результаті можна виділити:

- кластер кар'єрного зростання - мотиви, пов'язані з бажанням просування по службі, отримання нових посад та повноважень;
- кластер навчання та розвитку - мотиви, пов'язані з прагненням до освіти та професійного вдосконалення;



- соціальний кластер – мотиви, пов’язані з командною роботою;
- кластер стабільності - мотиви забезпечення прозорості та безпеки публічної служби.

У такому випадку, елементи всередині кожного кластеру мають схожі характеристики (наприклад, прагнення до змін, розвитку), хоча ці кластери можуть відрізнятися між собою за специфікою потреб і цілей. Такими характеристиками «кластерів мотивів» є: єдність, так як усі мотиви в кластері пов’язані між собою спільною метою або ключовою потребою; взаємодія, оскільки мотиви взаємодіють, підсилюючи або компенсуючи слабкі сторони один одного; ієрархія, так як деякі мотиви можуть бути домінуючими, а інші - допоміжними.

В системі публічного управлінні та публічної служби «кластер мотивів» їх представників може включати потребу в матеріальній винагороді, професійному зростанні, командній роботі. Щоб мотивувати працівників, керівники повинні забезпечити, аби винагорода працівників була справедливою. Наприклад, якщо працівники з однаковим внеском у роботу отримують різну винагороду, це може призвести до зниження мотивації працівників [1, с. 137]. Розуміння цих кластерів допомагає керівникам мотивувати персонал. Наприклад, орієнтуючись на бажання кар’єрного зростання публічних службовців, варто враховувати мотив самореалізації як бажання розкрити власний потенціал; мотив досягнень як прагнення до успіху та визнання; матеріальний мотив як задоволення власних фінансових потреб; мотив статусу як отримання престижу та соціального визнання. Усі ці мотиви утворюють кластер, спрямований на професійне зростання. Поняття «кластер мотивів» допомагає глибше зрозуміти багатовимірність мотивації службовців чи їх груп, аналізувати та прогнозувати поведінку, створювати ефективні стимули та/або засоби впливу.

Використання «кластерів мотивів» в управлінні персоналом дозволяє створювати індивідуальні підходи до мотивації працівників, підвищувати їхню залученість до публічно-управлінської діяльності, продуктивність і задоволеність її результатами. Це особливо важливо в умовах сучасних реалій криз та нестабільності, де успіх залежить від персоналізованого підходу до потреб кожного службовця. У сучасних умовах в Україні, як зазначає Г.Мутерко [4], класичні та звичні методики мотивації кадрів можуть не працювати або бути недостатньо ефективними, адже повномасштабні воєнні дії на території країни значною мірою ускладнили діяльність усіх сфер і здобули потужного негативного ефекту на суспільство. За посилення страхів працівників за власне життя та життя близьких, керівникам стало складно стимулювати персонал до високопродуктивної праці та імплементувати в мотиваційні механізми той управлінський інструментарій, який підтвердив свою дієвість та ефективність у мирний час [2]. Використання «кластеру мотивів» в управлінні персоналом передбачає таке:

1. Аналіз «кластеру мотивів» публічних службовців шляхом діагностики мотиваційних профілів (використання опитування, інтерв'ю, психологічних тестів або зворотного зв'язку для визначення основних мотивів кожного службовця – наприклад, мотив кар'єрного зростання чи стабільність і комфорт); виокремлення на цій основі типових кластерів представників органу публічної влади, наприклад, кар'єрний кластер (прагнення досягнень, розвитку, статусу), соціальний кластер (командна робота, визнання, взаємодія), матеріальний кластер (фінансова стабільність, бонуси), навчальний кластер (потреба у знаннях, нових викликах).

2. Індивідуалізація програм мотивування публічних службовців засобами кар'єрного кластеру шляхом пропонування чітких шляхів кар'єрного зростання, залучення до проектів, забезпечення можливостей для лідерства; соціального кластеру шляхом підтримки командної роботи та організації спільних заходів на рівні органу, публічного визнання досягнень; матеріального кластеру шляхом забезпечення конкурентної зарплати, бонусів, додаткових виплат та пільг (компенсації); навчального кластеру шляхом надання можливостей для навчання, тренінгів, сертифікацій та участі у проектах з розвитку нових компетенцій.

3. Ротація кадрів із врахуванням мотивів шляхом використання ротації для задоволення потреб різних кластерів, коли, наприклад, публічних службовців із кластером «навчання» можна перемістити на нові посади для розвитку їхніх навичок, а із кластером «стабільність» - забезпечити чіткий план ротації. Задля цього важливо регулярно переглядати мотиваційні профілі службовців. Мотиви можуть змінюватися залежно від кар'єрного етапу, віку чи особистих обставин.

Поєднання «кластеру мотивів» із ротацією кадрів дозволяє зробити цей процес більш ефективним, адаптуючи його до потреб і мотивів службовців. Це може сприяти підвищенню продуктивності, зменшенню опору змінам і збільшенню залученості персоналу.

На думку В.Куйбіди нове бачення функціонального призначення посадової ротації полягає у тім, що вона може продуктивно використовуватись у процесах професійної мотивації [3, с. 863]. Загалом, важливим аспектом сучасної політики управління персоналом можна розуміти вирішення такого стратегічного питання, як-от: звільняти працівників чи залишати на робочих місцях із варіантом можливої ротації кадрів [7, с. 41]. Вважаємо, що, наприклад, ротація кадрів як переміщення працівників між різними посадами, підрозділами чи географічними локаціями може бути успішною, якщо врахувати «кластери мотивів» працівників. Кожна людина має унікальний набір мотивів, які впливають на її реакцію на зміни. У цьому процесі, знову ж таки, важливим є індивідуальний підхід до ротації.

Так, *для мотивів кар'єрного зростання* варто пропонувати нові посади або розширення професійних обов'язків, які дадуть можливість отримати вищий



статус чи відповідальність, що передбачає врахування прагнення фахівців до професійного розвитку, здобуття нового досвіду та досягнення конкретних кар'єрних цілей. Задля цього керівництву варто зосередитися на визначенні кар'єрних цілей шляхом проведення бесід з працівником для з'ясування його/її очікувань та амбіцій; розробки індивідуального плану розвитку, в якому ротація буде ключовим елементом; пропонування нових ролей чи завдань, які потребують освоєння нових навичок; залучення до проектів, що мають стратегічне значення для тієї чи іншої території чи громади; підвищувати професійну відповідальність у процесі ротації, що може включати розширення посадових обов'язків, керівництво командою або виконання більш складних завдань. Процес цей комплексний і включає такі етапи реалізації як-от, по-перше, підготовку до ротації шляхом узгодження з працівником її цілей та очікуваних результатів і проведення попередньої підготовки (наприклад, навчання специфіці нової посади); по-друге, ротацію з потенціалом розвитку, коли відбувається переміщення працівника у відділи, які відповідають його/її кар'єрним інтересам (наприклад, управління, стратегія, інновації) чи залучення до міжфункціональних проектів, які допоможуть розвивати стратегічне мислення. У відслідковуванні прогресу працівника важливо регулярно оцінювати його/її досягнення та надавати зворотний зв'язок з метою виявлення труднощів та надання допомоги в їх подоланні. Після завершення ротації важливо оцінити, як вона вплинула на розвиток фахівця та чи наблизила його/її до кар'єрних цілей.

Для мотивів навчання і розвитку варто здійснювати ротацію на посади, що потребують нових знань і навичок. Такий підхід допомагає персоналу розвивати професійні компетенції, відкривати нові можливості та готуватися до майбутніх викликів. Задля цього варто, по-перше, визначити навчальні потреби службовця (шляхом проведення бесіди чи анкетування, щоб зрозуміти, які знання або навички його/її цікавлять), визначити прогалини в компетенціях з метою розширити його/її функціонал, узгодити цілі ротації у зв'язку з розвитком нових компетенцій; по-друге, підібрати посади для ротації, на яких службовець зможе отримати новий практичний досвід, вивчити інший напрям роботи з надання відповідних послуг населенню, освоїти суміжні або нові професійні навички; по-третє, забезпечити доступ до знань шляхом організації навчальних програм, тренінгів або менторства під час ротації. Варто призначити наставника, який допоможе початківцю швидше адаптуватися до нових обов'язків і надати підтримку в навчанні. Ефективним є проведення регулярного аналізу досягнень службовця на новій посаді з контролем того, чи відповідають здобуті знання очікуванням і чи допомагають вони у досягненні кар'єрних або особистих цілей. Такий індивідуальний підхід до ротації для мотивів навчання і розвитку дозволяє побудувати персоналізовану стратегію росту кожного службовця.

Для соціальних мотивів варто забезпечити переміщення в ті підрозділи з їх колективами, які сприятимуть комфортній комунікації, яка спрямована на задоволення потреб службовців у взаємодії з іншими, колективній роботі, визнанні та підтримці. У цьому випадку ротація повинна враховувати соціальні аспекти публічно-управлінської діяльності, які є важливими для службовця, і надавати можливості для зміцнення його/її соціальних зв'язків, розвитку взаємодії та збереження позитивної атмосфери в колективі. Необхідно обирати ротацію в такі команди або проекти, де є можливості для інтеграції з іншими працівниками. Це можуть бути міжфункціональні проекти, які вимагатимуть активної комунікації та співпраці з іншими відділами. Для такої ротації важливо призначати на посади, які потребують командної роботи, колаборації або лідерства в групах, де необхідно забезпечити взаємодію між представниками з різних підрозділів чи навіть регіонів. Під час ротації важливо для фахівця створити можливості для отримання позитивного визнання від колег або керівництва, наприклад, шляхом участі у відкритих нарадах, презентаціях, або публічних визнаннях його/її досягнень. Сприяє цьому і процес адаптації до нової соціальної групи через регулярний зворотний зв'язок та спільні обговорення результатів ротації. Після завершення ротації важливо оцінити, наскільки ефективно фахівець інтегрувався в нову команду, чи покращився взаємозв'язок з іншими працівниками. В умовах воєнного стану значна частка населення потерпає від складних моральних умов існування, адже рівень стресу та напруги у суспільстві наразі є визначним, і тому керівництву варто розвивати соціальний аспект мотивації персоналу, таким, наприклад, на думку Г.Мутерко є облаштування місць для відпочинку персоналу та психологічного розвантаження, організація культурних заходів, зокрема з тім-білдингу, часте спілкування з працівниками на особисті теми [4]. Перевагами такого підходу є задоволення соціальних потреб працівників, які мають сильну потребу в міжособистісній взаємодії, отримують можливість розвивати ці зв'язки в робочому середовищі; підвищена взаємодія з колегами, яка сприяє більшій мотивації та лояльності до владного органу; формування більш відкритої організаційної культури співпраці; зміцнення взаєморозуміння та співпраці між різними підрозділами органу.

Для мотивів стабільності варто задовольнити потребу публічного службовця у безпеці та стабільності на робочому місці, мінімізуючи стрес і невизначеність, пов'язані з частими змінами. Такий підхід націлений на забезпечення умов, які дозволяють йому/їй відчувати себе впевнено на своїй посаді та мати чітке розуміння перспектив розвитку в органі публічної влади. Задля цього варто вияснити мотивації службовця щодо важливості для нього/неї стабільності в професійному житті, наскільки він/вона орієнтований/а на довгострокову службу чи посаду, чи зацікавлений/а у збереженні відповідного

рівня стабільності і передбачуваності у своїй кар'єрі. Для працівників, які орієнтовані на стабільність, важливо мати зрозумілу траєкторію розвитку. Це може бути план поетапного зростання в межах однієї посади або поступова зміна відповідальності (включаючи професійну відповідальність) без різких кар'єрних стрибків. Публічний службовець повинен розуміти, куди він/вона рухається, і які зміни очікуються в майбутньому. Зазначимо, що під час війни на перший план виходять базові загальнолюдські потреби, такі як відчуття захищеності, фізичний та психологічний комфорт. І, якщо колись нехтування будь-яким з цих факторів певним роботодавцям сходило з рук, сьогодні, на думку О.Середи, українці не згодні миритися з легковажним ставленням до своєї безпеки, фізичного та емоційного стану [5, с. 231]. Тому перевагами такого підходу є задоволення потреби в стабільності, коли службовець отримує можливість продовжити роботу без різких змін, що підвищує його/її задоволеність і лояльність; зменшується рівень стресу і невизначеності, адже ротація відбувається поступово, без значних змін у посаді чи обов'язках; підвищується ефективність, адже при стабільності службовець може краще сконцентруватися на досягненні результатів і зростанні в межах визначених умов; залучаються і утримуються таланти. Індивідуальний підхід до ротації для мотивів стабільності допомагає забезпечити службовців передбачуваністю та безпекою на робочому місці, що важливо для їхньої мотивації та задоволення, збереження комфортних умов для розвитку у стабільному середовищі.

Керівництво владного органу повинне орієнтувати свої дії на забезпечення професійної мотиваційної відповідності нової посади (або середовища) потребам службовця, здійснюючи при цьому відповідний зворотний зв'язок. Для керівництва варто використовувати інструменти зворотного зв'язку, щоб розуміти, чи задоволені службовці своїми посадами та умовами праці. Перевагами саме такого підходу є, по-перше, актуалізація задоволення потреб кожного службовця у напрямку підвищення продуктивності, адже мотивовані працівники працюють краще; по-друге, зменшення плинності кадрів, адже задоволені працівники менше схильні шукати нове місце роботи; по-третє, побудови організаційної позитивної культури з демонстрацією керівництвом цінності кожного працівника.

Знання такого інструменту як «кластер мотивів» сприяє ефективності процесу ротації завдяки задоволенню потреб службовців (коли ротація враховує кластери мотивів, вона сприймається як можливість, а не примус); підвищенню ефективності (коли службовці, мотиви яких задоволені, більш продуктивні);; зниження плинності кадрів (коли задоволені співробітники рідше шукають нові місця роботи); формування багатофункціонального персоналу, адже ротація з урахуванням мотивів сприяє професійному розвитку та розширенню компетенцій.

«Кластер мотивів» і формування багатофункціонального персоналу можуть бути ефективно поєднані в управлінні людськими ресурсами для забезпечення гнучкості та розвитку публічних службовців, особливо в сучасних швидкоплинних, кризових умовах. Розуміння мотивів публічних службовців дозволяє здійснювати ефективне формування багатофункціональних команд і створення умов для навчання та розвитку універсальних професіоналів-управлінців. Поєднання «кластера мотивів» та формування багатофункціонального персоналу не тільки задовольняє індивідуальні потреби службовців, але й забезпечує гнучкість і ефективність у вирішенні завдань суб'єктами публічного управління.

Висновки. Основні характеристики кластеру включають схожість елементів усередині групи, відмінність від інших кластерів, інтеграцію елементів, динамічність, структурованість і когерентність. Кластери допомагають організувати та систематизувати інформацію або явища, що дозволяє ефективно працювати з великими масивами даних чи комплексними ідеями. Ротація кадрів, спланована з урахуванням «кластерів мотивів», стає не просто кадровою політикою, а інструментом розвитку персоналу, підвищення їхньої мотивації та досягнення стратегічних цілей владного органу. Ротація може мотивувати службовців, оскільки вона надає можливість працювати з різними колегами, членами команди, проектами та обов'язками; спонукає виконувати різні завдання, що сприяє розвитку навичок; працюючи на різних посадах, погляд службовця на систему публічної служби, на управлінські процеси стає більш всеохоплюючим.

Література

1. Васюта В., Радченко А. Використання сучасних теорій мотивації в практиці менеджменту персоналу. Galician economic journal. № 1 (86). 2024. С. 134-140. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01

2. Герасименко О., Потапенко А. Домінанти мотивації персоналу в контексті трансформацій ринку праці України в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство. Випуск № 49. 2023. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2350/2271

3. Куйбіда В., Шпекторенко І. Ротація персоналу: ресурси інституційного каналу професіоналізації кадрів та інструмента (процедури) управління персоналом публічної служби. Public Administration and Regional Development. № 21. 2023. С. 50-867. URL: https://pard.mk.ua/index.php/journal

4. Мутерко Г., Михальов Д. Особливості мотивації персоналу підприємства в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство. Випуск № 60. 2024. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3672/3602

5. Середа О., Швець Н. Актуальні питання мотивації працівників в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. № 11. 2023. С. 229-232.

6. Сучасні технології управління персоналом : словник термінів і понять / укладач : О. В. Грідін ; ДБТУ. Харків : [б. в.], 2024. 38 с. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/57668/1/Slov_SUCHASNI%20TEKHNOLOHIYI%20_24.pdf

7. Управління персоналом : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. / О. М. Шубалий, Н. Т. Рудь, А. І. Гордійчук, І. В. Шубала, М. І. Дзямулич, О.А. Хілуха, П.М. Косінський; за заг. ред. О. М. Шубалого. Луцьк : ЛНТУ. 2023. 414 с.

8. Mills C. W. Situated actions and vocabularies of motive. American Sociological Review. Vol. 5. № 6. 1940. P. 904-913. URL: https://www.jstor.org/stable/2084524



References

1. Vasiuta V., Radchenko A. Vykorystannia suchasnykh teorii motyvatsii v praktytsi menedzhmentu personalu [The use of modern theories of motivation in the practice of personnel management]. Galician economic journal. № 1 (86). 2024. S. 134-140. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01 [in Ukrainian].

2. Herasymenko O., Potapenko A. Dominanty motyvatsii personalu v konteksti transformatsii rynku pratsi Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Dominants of personnel motivation in the context of transformations of the labor market of Ukraine under martial law]. Ekonomika ta suspilstvo. Vypusk № 49. 2023. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2350/2271[in Ukrainian].

3. Kuibida V., Shpektorenko I. Rotatsiia personalu: resursy instytutsiinoho kanalu profesionalizatsii kadriv ta instrumenta (protsedury) upravlinnia personalom publichnoi sluzhby [Personnel rotation: resources of the institutional channel of personnel professionalization and a tool (procedure) of public service personnel management]. Public Administration and Regional Development. № 21. 2023. S. 50-867. URL: https://pard.mk.ua/index.php/journal [in Ukrainian].

4. Muterko H., Mykhalov D. Osoblyvosti motyvatsii personalu pidpryiemstva v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of motivation of the personnel of the enterprise in conditions of martial law]. Ekonomika ta suspilstvo. Vypusk № 60. 2024. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3672/3602 [in Ukrainian].

5. Sereda O., Shvets N. Aktualni pytannia motyvatsii pratsivnykiv v umovakh voiennoho stanu [Current issues of motivation of employees in conditions of martial law]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. № 11. 2023. S. 229-232. [in Ukrainian].

6. Suchasni tekhnolohii upravlinnia personalom [Modern technologies of personnel management]: slovnyk terminiv i poniat / ukladach : O. V. Hridin ; DBTU. Kharkiv : [b. v.], 2024. 38 s. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/57668/1/Slov_SUCHASNI%20TEKHNOLOHIYI%20_24.pdf [in Ukrainian].

7. Upravlinnia personalom [Personnel management]: pidruchnyk. 2-he vyd., pererob. i dop./ O. M. Shubalyi, N. T. Rud, A. I. Hordiichuk, I. V. Shubala, M. I. Dziamulych, O.A. Khilukha, P.M. Kosinskyi; za zah. red. O. M. Shubaloho. Lutsk : LNTU. 2023. 414 s. [in Ukrainian].

8. Mills C. W. Situated actions and vocabularies of motive. American Sociological Review. Vol. 5. № 6. 1940. P. 904-913. URL: https://www.jstor.org/stable/2084524 [in English].

УДК 338.2: 330.3:336.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-240-252

Космірак Андрій Володимирович аспірант кафедри управління та бізнес-адміністрування, Інститут післядипломної освіти та довузівської підготовки, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, https://orcid.org/0009-0004-9054-9810

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. Тема стимулювання підприємництва в контексті відбудови економіки України є дуже актуальною з кількох важливих причин. Війна, яка триває в Україні, спричинила значні економічні та соціальні руйнування, створивши серйозні проблеми для відновлення країни, зокрема і підприємництва. Одним із наслідків подолання наслідків війни є активізація підприємницької діяльності, яка є основою відновлення економіки, підвищення конкурентоспроможності та соціальної стабільності. Важливість вивчення світового досвіду повоєнної відбудови є дуже важливою для сучасної України, оскільки постане необхідність відновлення великої кількості інфраструктури, промисловості, зруйнованого житла. В історичному дискурсі багато країн стикалися з необхідністю відновлення через розвиток. Для деяких країн вибір правильно обраної стратегії відновлення є початком процвітання підприємництва. Для нашої країни цікавий позитивний досвід виходу з кризи, щоб не лише відтворити втрачене у військових діях, а й не упустити можливість розвивати та інновувати підприємництво в усіх аспектах. Досвід цих країн може стати основою для формування та реалізації стратегій стимулювання підприємництва. Систематизація позитивного досвіду подолання кризи в аналізованій країні представляє інтерес для нашої країни в контексті не тільки відтворення того, що було втрачено в ході військових дій, а й використання його для забезпечення розвитку та оновлення країни в усіх напрямках, особливо в соціальному, економічному і політичному. Щодо стратегічного напряму, зроблено низку узагальнень, які заслуговують на увагу та реалізацію, особливо через пріоритетність стимулювання підприємництва в умовах повоєнного відновлення.

Ключові слова: стимулювання, стратегії, пріоритети стимулювання, повоєнне відновлення; світовий досвід; стратегічні напрями; розвиток, відбудова економіки.



Kosmirak Andrii Volodymyrovych Postgraduate student of the Department of Management and Business Administration, Institute of postgraduate education and pre-university training Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, https://orcid.org/0009-0004-9054-9810

STRATEGIC PRIORITIES FOR STIMULATING ENTREPRENEURSHIP IN THE POST-WAR RECOVERY OF UKRAINE: FOREIGN EXPERIENCE

Abstract. The topic of stimulating entrepreneurship in the context of rebuilding Ukraine's economy is very relevant for several important reasons. The ongoing war in Ukraine has caused significant economic and social devastation, posing serious challenges to the country's recovery. One of the consequences of overcoming the consequences of the war is the intensification of entrepreneurial activity, which is the basis for economic recovery, increased competitiveness and social stability. The importance of studying the global experience of post-war reconstruction is very important for modern Ukraine, which, after the victory, will restore a large amount of infrastructure, industry, destroyed housing and people's lives. In the historical discourse, many countries have faced the need for recovery through development. For some countries, choosing the right recovery strategy is the beginning of prosperity. Our country is interested in the positive experience of overcoming the crisis in order not only to recreate what was lost in the war, but also not to miss the opportunity to develop and innovate the country in all aspects. The experience of these countries can serve as a basis for formulating and implementing strategies for Ukraine's recovery after the victory. Choosing the right recovery strategy is the beginning of prosperity. Systematizing the positive experience of overcoming the crisis in the analyzed country is of interest to our country in the context of not only restoring what was lost during the hostilities, but also using it to ensure the development and renewal of the country in all areas, especially in the social, economic and political spheres. As for the strategic direction, many generalizations have been made that deserve attention and implementation, especially because of the priority of stimulating entrepreneurship in the post-war recovery.

Keywords: incentives, strategies, priorities of incentives, post-war recovery; global experience; strategic directions; development, economic recovery.

Постановка проблеми. Війна, яка триває в Україні, стала справжнім випробуванням для економіки країни. Вона призвела до серйозних руйнувань інфраструктури, промислових об'єктів, житла і соціальних об'єктів, значних людських втрат і вимушеної релокації підприємництва. Україна стикається з багатьма економічними проблемами, включаючи руйнування традиційних

бізнес-моделей, скорочення робочих місць, порушення логістичних ланцюжків, низьку інвестиційну привабливість і високий рівень невизначеності. У той час, коли необхідність відновлення економіки є дуже гострою, проблеми, що стимулюють підприємництво, будуть займати центральне місце.

Однак, маючи конкретні ініціативи та зусилля з боку національних та міжнародних партнерів, країна стикається з багатьма труднощами у стимулюванні підприємництва в контексті військової реконструкції. Це пов'язано з тим, що багато важливих проблем, що перешкоджають розвитку бізнесу, залишаються невирішеними, і всі стратегічні пріоритети стимулювання підприємництва потребують оптимізації.

1. Невизначеність і ризики безпеки. 1. Однією з основних проблем, що перешкоджають розвитку підприємництва в умовах післявоєнного відновлення, є високий рівень невизначеності і загроза розширення військових конфліктів.

2. Низький рівень інвестиційної привабливості. Під час війни Україна зазнала значних економічних втрат, що суттєво знизило рівень інвестиційної привабливості. Інвестори ставлять під сумнів потенціал української економіки для сталого розвитку в нестабільних умовах, як на національному, так і на міжнародному рівні.

3. Необхідність розвитку інфраструктури. Війна не тільки зруйнувала значну частину економічної інфраструктури України, а й ускладнила забезпечення належних умов для підприємницької діяльності.

4. Низька доступність фінансування. Для розвитку підприємництва необхідно отримати доступ до коштів через кредити, інвестиції або державну підтримку. Післявоєнний період з точки зору доступності фінансування для малого бізнесу став одним з найсерйозніших. Банківська система, яка постраждала від війни, має обмежені можливості кредитування компаній через велику кількість банкрутств та загальні економічні труднощі.

5. Відсутність адекватної підтримки з боку держави. За наявності непрозорості процедур або для стимулювання бізнесу в період післявоєнного відновлення підприємці стикаються з серйозними проблемами, такими як доступ до податкових пільг, спрощення адміністративних процедур та інтеграція на міжнародні ринки. Існуючі системи підтримки не завжди відповідають потребам малих і середніх підприємств, які є основою економіки.

6. Кадрові проблеми. Відновлення підприємництва вимагає наявності кваліфікованого персоналу. Однак війна призвела до міграції значної частини працездатного населення та мобілізації значної частини робочої сили. Нестача кваліфікованого персоналу та необхідність перепідготовки тих, хто повертається зі служби, є однією з найсерйозніших перешкод на шляху відновлення підприємництва. Проблема з персоналом ускладнює створення нових підприємств та підтримку існуючих, які вже перебувають у важкому становищі



7. Проблеми правової системи та корупції. Недосконалість правової системи і корупція є важливими перешкодами для розвитку бізнесу в Україні, і це питання особливо актуальне в період післявоєнного відновлення.

8. Психологічні бар'єри та соціальна нестабільність. Не менш важливою проблемою є психологічні бар'єри, з якими стикаються підприємці та громадяни, які бажають розпочати або відновити бізнес. Війна і соціально-економічна нестабільність значно підвищують рівень стресу серед населення і пригнічують бажання ризикувати і створювати нові компанії.

Невирішені проблеми, які стимулюють підприємництво в контексті військової реконструкції України, такі як невизначеність, низька інвестиційна привабливість, неефективність державної підтримки, адаптація інфраструктури та людських ресурсів, корупція та неможливість фінансування, значно ускладнюють процес відновлення. Для подолання цих проблем необхідно враховувати міжнародний досвід, активно проводити реформи в економічній, правовій та соціальній сферах, а також докладати зусиль для залучення міжнародної підтримки та інвестицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування стратегічних пріоритетів стимулювання підприємництва в умовах повоєнного відновлення з використанням зарубіжного досвіду висвітлюються такими українськими ученими як Г. Дугінець, Н. Колодко [1], А.М. Дідик, Ю.С. Погорелов [2], А.О. Магомедов [3], А.П. Дука, Г.В. Старченко [4], В.І. Ляшенко, Є.В. Чеботарьов [5], Є. Глодна, А. Бохан [6] та ін. Водночас, у вітчизняній науці проблема вивчення закордонного досвіду з повоєнного відновлення з використанням перспективних напрямів формування стратегій пріоритетного стимулювання підприємництва не набула системного характеру.

Мета статті – дослідження досвіду повоєнної відбудови розвинених країн, формуванні стратегічних пріоритетів стимулювання підприємництва та використання їх в Україні.

Виклад основного матеріалу. У контексті військової реконструкції України, у зв'язку з масовими руйнуваннями, які супроводжують російське вторгнення, стратегічне стимулювання підприємництва є одним з основних факторів, що визначають швидкість і ефективність відновлення економіки. Підприємництво може стати потужним двигуном стабільності, економічного зростання та інновацій. У той же час для досягнення цих цілей слід використовувати перевірені стратегії і уроки, витягнуті з досвіду інших країн.

Світова практика показує, що реконструкція була успішною, коли держави і міста робили курс на подальший розвиток економіки, вибирали підходи і механізми, які підходили для поточної ситуації з врахуванням існуючих пріоритетів стимулювання підприємництва. Кожен конфлікт має свій власний характер: тривалість, динамізм, масштаби руйнувань, вихідні умови для

відновлення в контексті існуючої інфраструктури, людських ресурсів і т.д. За останні 10 років накопичено значний досвід багатьох країн, але немає єдиного правильного рішення або моделі, які Україна могла б перейняти. Тому необхідно враховувати досвід післявоєнного відновлення, але використовувати його варто з урахуванням особливостей держави і умов, що виникли після закінчення війни [7].

Розглядаючи можливість впровадження успішних зарубіжних практик післявоєнного відновлення і стимулювання підприємництва, ми звернулися до досвіду інших країн щодо впровадження управлінських рішень у забезпеченні реалізації планів і стратегій реконструкції; співвідношенні внутрішніх і зовнішніх факторів успіху у відновленні, врахуванню національних особливостей для вирішення проблеми відновлення.

Військові конфлікти і війна в країні насправді є каталізатором швидкого відновлення в майбутньому, якого планується досягти в Україні. Для того щоб зрозуміти темпи економічного зростання нашої країни, на рис.1 подано індикатори основних показників розвитку економіки. Війні в Україні до 2022 році передувало економічне зростання з різким збільшенням ВВП, яке було фактично зупинено з початку 2022-2023 років, але у 2023 р. ситуація змінилася в кращу сторону [9, с.9].

З цієї причини цікавий для вивчення і оцінки досвід країн, які зазнали, свого часу, військових дій. Використовуючи досвід повоєнного відновлення цих країн, допоможе здійснити відновлення України після перемоги шляхом визначення стратегій пріоритетного стимулювання підприємництва (табл. 1).

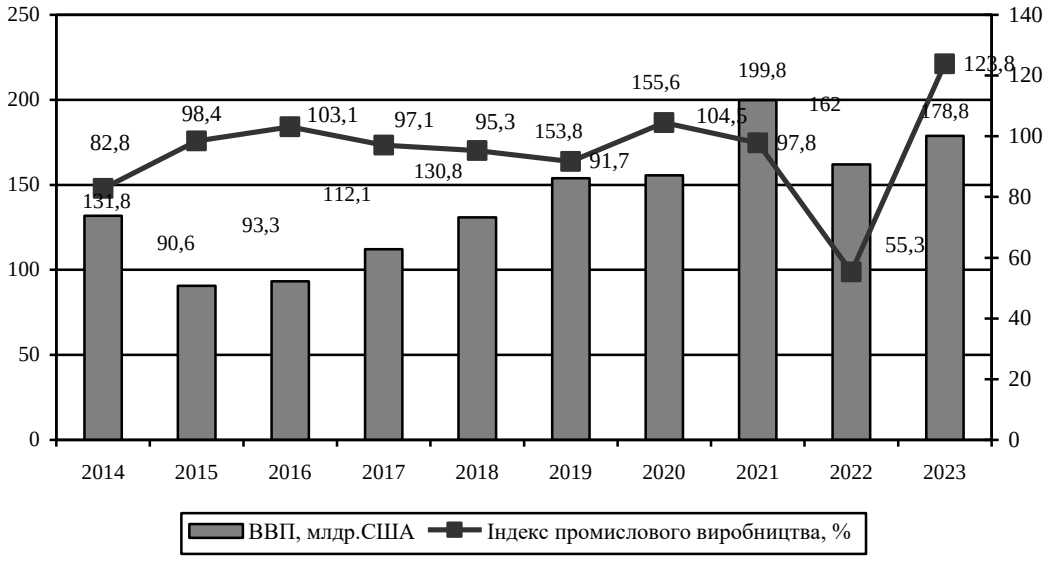


Рис. 1. Індикатори економічного розвитку України за 2014-2023рр, млрд. дол. США

1) *Джерело: побудовано автором на основі [8]*

Саме тому формування принципів пріоритетного стимулювання підприємництва буде сприяти успішному відновленню економіки, ефективному економічному зростанні; залученню іноземних інвестицій та досягненню інших орієнтирів стратегічного розвитку вітчизняної економіки [12, с. 162].

В Україні після руйнівних наслідків війни необхідно якомога швидше відновити економічну активність, залучити інвестиції і створити нові робочі місця. У цьому контексті важливо, щоб підприємницька діяльність, яка є руйнівною силою економіки, стала одним із пріоритетів. Відновлення і розвиток післявоєнної економіки - це складний і тривалий процес, що вимагає комплексного підходу і багатостороннього співробітництва. У повоєнному стані країна часто стикається з руйнуванням інфраструктури, скороченням виробництва, високим рівнем безробіття і нестабільності. Але військовий період також може стати часом для проведення глибоких економічних реформ, структурних змін і використання нових елементів для розвитку.

Після закінчення військових дій Україна зіткнеться з меншою кількістю проблем, але в той же час отримає унікальну можливість для відновлення економіки і розвитку. У зв'язку з цим важливі фактори, що забезпечують стабільне економічне зростання. Враховуючи масштаби руйнувань і необхідність відновлення, необхідно чітко визначити стратегічний напрямок післявоєнного розвитку.

Це основні рушійні сили, які можуть послужити основою для відновлення економіки і зростання України (табл. 2).

Одним з основних факторів у стимулюванні підприємництва є відновлення зруйнованої інфраструктури.

Таблиця 1

Стратегії відновлення та розвитку окремих країн після війни

Країни	Напрями реалізації
1	2
Боснія і Герцеговина	Були вжиті заходи для забезпечення довгострокової стабільності, включаючи впровадження міжнародних механізмів примирення, політичної угоди та вирішення спорів. Розпочато здійснення проектів реконструкції та будівництва. Вжиті заходи щодо підтримки підприємництва та розвитку приватного сектора.
Сінгапур	Сінгапур створив сприятливий інвестиційний клімат за рахунок зниження податків. У країні передбачені різні стимули для іноземних інвесторів, включаючи пільги і підтримку при відкритті бізнесу. Він приділив увагу розвитку освіти і підготовці відмінних кадрів, створюючи освітні заклади, що сприяють науковим дослідженням та інноваціям; підтримує зовнішньоекономічні зв'язки шляхом укладання торговельних угод та просування експорту товарів і послуг.

Продовження табл. 1

1	2
Південна Корея	Експортно-орієнтований підхід, що передбачав як зниження тарифних бар'єрів так і розвиток експортної інфраструктури. Основний акцент було зроблено на підвищення якості освіти та підготовки кваліфікованих кадрів. Це стимулювало інновації та технологічний розвиток у країні. Активно заохочувала створення економічних зон і промислових парків, які надають особливі пільги і зниження податків іноземним інвесторам.
Німеччина	Німеччина використовувала фінансову допомогу за планом Маршалла для розвитку економіки (інфраструктури, промисловості, сільського господарства, відбудови житла та соціального захисту населення). Технічна підтримка у вигляді технічного ноу-хау, консультацій та обміну експертами сприяла запровадженню нових технологій та модернізації промисловості. Зниження тарифних бар'єрів, підтримка імпортної та експортної діяльності стали поштовхом до розвитку зовнішньої торгівлі та залученню іноземних інвестицій.
Японія	Японія докладає величезних зусиль для економічного розвитку, спираючись на промисловість та експорт. Країна виділяє кошти на підтримку промисловості, розвиток інфраструктури, модернізацію технологій і підвищення продуктивності. Активно сприяла розвитку експортно-орієнтованої політики, приділяючи особливу увагу створенню конкурентоспроможних товарів і виходу на зарубіжні ринки. Країна розширила свої торговельні відносини з іншими країнами та активно залучала іноземні інвестиції.
Ізраїль	Сприяючи наданню пільгових кредитів стратегічно важливим секторам економіки, забезпечується зростання бізнесу, але в той же час країна зберігає прийнятний рівень бюджетного боргу. Заохочував низькокваліфікованих і відмінних працівників до участі на ринку праці, створював умови для внутрішньої конкуренції, щоб підприємства могли ефективно використовувати трудові ресурси і впроваджувати інновації у виробництво.
Грузія	Спрощення податкового адміністрування; реформа вітчизняного виробництва; підтримка підприємств, що виходили на ринки західних країн, Китаю, Південно-Східної Азії і Туреччини; активний розвиток сектора відпочинку і туризму (після закінчення військових дій).

Джерело: сформовано автором на основі [10; 11, с. 34]



Таблиця 2

Ключові драйвери післявоєнного економічного розвитку України

Стратегії економічного відновлення	Вплив	Зарубіжний досвід
Відновлення інфраструктури	Відновлення інфраструктури, зниження транспортних витрат, підвищення логістичних ланцюгів і підвищення доступності продукції та послуг на ринку, що стимулює підприємницьку активність та створення нових робочих місць	Відновлення інфраструктури після Другої світової війни в Німеччині стало чинником її економічного «чудесного зростання».
Залучення інвестицій	Інвестиції є основою для модернізації промисловості, впровадження інновацій та розвитку нових секторів економіки, що спричинило створення додаткових робочих місць та зростання конкурентоспроможності країни на міжнародній арені.	Після війни США здійснили масові інвестиції у відновлення Європи через План Маршалла, що забезпечило відродження європейських економік і сприяло глобальному зростанню.
Економічні реформи	Підтримка держави, сприятливі умови для бізнесу, динамічні реформи, орієнтовані на лібералізацію економіки, зменшення адміністративних бар'єрів, підтримка інновацій, щоб залучити нові інвестиції та стимулювати розвиток підприємництва.	Реформи в економіці Польщі сприяли швидкому розвитку країни за рахунок лібералізації економіки та інтеграції в європейські країни.
Підтримка підприємництва	Розвиток підприємництва стало поштовхом до створення нових робочих місць, стимулює інновації, досягнення конкуренції та забезпечує стабільний економічний розвиток. МСБ може стати основою для відновлення економіки в умовах обмежених ресурсів.	У Кореї та Японії після Другої світової війни підтримка малого бізнесу стала елементом економічного зростання.
Технологічні інновації та цифровізація	Технології та цифровізація здатні зробити економіку більш конкурентоспроможною, зменшити витрати на виробництво, покращити управління ресурсами, а також створити нові можливості для експорту та інтеграції на міжнародні ринки.	Впровадження нових технологій стало поштовхом до відновлення економіки США після Великої депресії, що дозволило вивести країну на новий ступінь розвитку.
Розвиток людського капіталу	Підготовка кваліфікованих кадрів дозволить забезпечити успішну модернізацію економіки, підтримку нових високотехнологічних і наукових секторів, підвищення продуктивності праці.	Японія після Другої світової війни активно інвестувала в освіту і науку, що стало основою для її економічного дива.
Екологічне відновлення та сталий розвиток	Сталий розвиток допоможе забезпечити статистичну довгострокову стабільність економіки, зменшити екологічні ризики, що зробить Україну більш привабливою для міжнародних інвесторів	Німеччина після об'єднання зі Східною Німеччиною зосередилася на відновленні та екологічній модернізації своїх виробничих потужностей, що допомогло забезпечити сталий розвиток.
Міжнародна співпраця та відкриття нових ринків	Залучення міжнародних партнерів та доступ до нових ринків сприяє розвитку зовнішньої торгівлі, збільшенню експорту та підвищенню конкурентоспроможності	Інтеграція Південної Кореї до світових ринків у 1960-70-х роках стала основою для її економічного зростання.

Джерело: авторська розробка

Війна призвела до масового руйнування доріг, мостів, енергетичних мереж, систем водопостачання та інших важливих об'єктів. Відновлення інфраструктури є важливим етапом забезпечення функціонування економіки та стимулювання підприємництва, що вимагає значних фінансових вливань, внутрішніх та міжнародних інвестицій. Це можуть бути прямі іноземні інвестиції, позики від міжнародних фінансових інститутів, державне фінансу-вання, реконструкція та модернізація. Стимулювання підприємництва в Україні вимагає реформ на декількох рівнях: від поліпшення умов ведення бізнесу до системи управління економікою і податкової системи. Поліпшення інвестиційного клімату, боротьба з корупцією та вдосконалення податкового адміністрування - все це наступні аспекти післявоєнного відновлення. Малі та середні підприємства (МСП) є одним з елементів післявоєнного економічного розвитку.

Стратегічні пріоритети стимулювання, такі як, доступ до фінансування, податкові пільги та спрощення адміністративних процедур, допоможе значно підвищити рівень підприємницької активності. Модернізація старих виробничих потужностей, розвиток нових високотехнологічних секторів економіки та активне впровадження цифрових технологій можуть значно підвищити продуктивність праці. Розвиток освіти, підвищення кваліфікації робочої сили та підтримка мобільності населення - стає одним із основних факторів стимулювання підприємництва.

Для сталого розвитку країни необхідно не тільки створювати умови для розвитку талантів і навичок, а й залучати відмінних фахівців. Важливою складовою післявоєнного відновлення є впровадження принципів сталого розвитку. Це включає відновлення навколишнього середовища, поліпшення його якості, розробку альтернативних джерел енергії та підвищення ефективності використання природних ресурсів. Інтеграція України в міжнародну економіку та відкриття нових ринків є основними аспектами післявоєнного економічного розвитку. Розширення експортних можливостей, укладення нових угод і залучення іноземних партнерів і технологій сприяють зміцненню економічних відносин з країнами-партнерами.

На основі розглянутого досвіду та з урахуванням поточних українських реалій пропонується наступний перелік стратегічних орієнтирів для повоєнного відновлення економіки України (табл.3).

Забезпечення сприятливого інвестиційного клімату є питанням стратегічної важливості, реалізація якого визначає ефективність заходів з визначення стратегічних пріоритетів стимулювання підприємництва, результативність інвестиційних проектів та можливість модернізації транспортної галузі. Формування сприятливого інвестиційного клімату відбувається як на макрорівні, так і на регіональному, і для цього необхідно оптимізувати весь комплекс певних факторів: політичних, правових, економічних, соціальних, екологічних, організаційних, інформаційних, виробничих і регіональних.



Таблиця 3

Стратегічні орієнтири повоєнного відновлення України

Напрямки	Результат
Визначення та розвиток пріоритетних галузей економіки з акцентом на розвиток високотехнологічних галузей	Це не тільки значно збільшує можливості швидкого збільшення доданої вартості в національній економіці, але й забезпечує високу конкурентоспроможність у світовій економіці
Експортна орієнтованість національної економіки.	Відновлення промислового виробництва сприяло участі в процесі економічної інтеграції та лібералізації зовнішньоторговельної політики шляхом зниження тарифних бар'єрів, укладення багатосторонніх торгових угод і підписання угод про режим максимальної допомоги. Цьому, безсумнівно, сприяв План Маршалла як механізм залучення Європи до Міжнародного інтеграційного процесу
Забезпечення сталої інвестиційної привабливості	Перспектива європейської інтеграції України у вигляді надання статусу кандидата на вступ до ЄС та початку переговорів про вступ України до Європейського Союзу сприятиме притоку інвестицій для відновлення економіки після закінчення війни. Інноваційні та високотехнологічні галузі, які традиційно привабливі для іноземних інвесторів, повинні бути обрані в якості пріоритетних напрямків
Створення сприятливого підприємницького середовища	Підтримка підприємців сприятиме довгостроковому процесу післявоєнного відновлення, особливо за рахунок раціонального залучення значного обсягу прямих інвестицій та міжнародної технічної допомоги для відновлення.
Невідкладне відновлення та постійний розвиток інфраструктури національного господарства	Відновлення, реконструкція та розвиток економічної, соціальної, транспортної інфраструктури має стати одним із пріоритетів стимулювання підприємництва, оскільки це створить суттєво сприятливі умови для процесу залучення фінансування від міжнародних донорів та інвесторів
Створення ефективної системи підготовки висококваліфікованих кадрів	Україна має можливості для швидкого відновлення, підвищення продуктивності та розвитку економіки, заснованої на знаннях. Укладення угод між університетами, науково-дослідними інститутами і компаніями для широкого впровадження останніх тенденцій в області інновацій, сучасних технологій і виробництва.

Джерело: авторська розробка

До конкретних механізмів і практик, які історично довели свою ефективність і можуть бути використані при відновленні України, належать такі [13, с. 134]:

- Створення системи національного прогнозування та координації економічного розвитку, заснованої на залученні широкого кола зацікавлених сторін і досягненні національного консенсусу.

- Політика державної підтримки державних виробників спрямована на ендогенний розвиток економіки.

- Виявлення та стимулювання розвитку галузей, які є рушійною силою економічного зростання (сприяння передачі технологій, державні замовлення та податкові преференції).

- Інституційні механізми для відновлення підприємництва, підтримки невеликих і сімейних фермерських господарств, розвитку місцевого виробництва з акцентом на максимальну переробку місцевої сировини.

Висновки. Зарубіжний досвід післявоєнного відновлення економіки має величезне значення для України і повинен бути ретельно вивчений, щоб реалізувати можливість розвитку сучасної, інноваційної та технологічно потужної економіки. Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду післявоєнного відновлення дає підставу стверджувати, що для забезпечення сталого процесу стимулювання підприємництва, по-перше, необхідно звернути увагу на дії, що вживаються більшістю країн в процесі відновлення економіки, по-друге, скористатися перевагами унікальних можливостей економічного зростання України та пріоритетних стратегій стимулювання підприємництва. Ґрунтуючись на розглянутому досвіді, був запропонований наступний перелік стратегічних орієнтирів для післявоєнного відновлення економіки України: визначення та розвиток пріоритетних секторів економіки з акцентом на інновації та розвиток високотехнологічних галузей; експортна спрямованість національної економіки; забезпечення стійкої інвестиційної привабливості; створення сприятливого бізнес-середовища; відновлення і безперервний розвиток інфраструктури національної економіки; створення ефективної системи підготовки талановитих людей. При цьому стає необхідним врахування впливу наступних факторів на формування характеристик післявоєнної економічної моделі розвитку підприємництва України: необхідність імплементації Угоди про союз з ЄС; прийняті цілей сталого розвитку України на період до 2030 року; наявних можливостей для цифровізації економіки країни; орієнтації на «зелений» курс.

Література:

1. Дугінець Г., Колодко Н. Економічне відновлення та розвиток країн після збройних конфліктів: досвід для України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 5. С. 46-65.

2. Дідик А.М., Погорелов Ю.С. Міжнародний досвід післявоєнного розвитку економіки: уроки для України. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2023. № 5. С. 269-282.

3. Магомедов А.О. Зарубіжний досвід економічного відновлення. *Наукові перспективи*. 2023. № 11 (41). С. 252-265.

4. Дука А.П., Старченко Г.В. Світовий досвід повоєнного відновлення економіки: уроки для України. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2022. № 6. URL: https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-6-03-06/2022-6-03-06

5. Ляшенко В.І., Чеботарьов Є.В. Світовий досвід повоєнного відновлення: діалектика імплементації та адаптації в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 3 (73). С. 122-131.

6. Глодна Є., Бохан А. Сучасні проблеми відновлення територій України після повномасштабного вторгнення РФ. *UNIVERSUM*. 2024. № 08. С. 15-21.

7. Колодій О. М. Зарубіжний досвід державного управління у сфері відновлення територій у поствоєнний період. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 8(36). https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14(28).

8. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2024. URL:https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/.

9. Дашко І.М., Михайліченко Л.В. Економічне відновлення та розвиток країн після збройних конфліктів і воєн: невтрачені можливості для України. *Науковий вісник Ужгородського Університету. Серія Економіка*. 2024. Випуск 1 (63). С. 9-16.

10. Дука А. П., Старченко Г. В. Світовий досвід повоєнного відновлення економіки: уроки для України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. №6. URL:https://reicst.com.ua/pmt/home.

11. Корявець М.А. Міжнародний досвід повоєнного економічного відновлення: пошук стратегічних підходів для України. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2024. № 2(38). С.34-57.

12. Писаревський М. І., Мірошниченко Т. М. Стратегічні пріоритети відновлення економіки України в умовах глобальних викликів. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Економічні науки*. 2024. Випуск 2. (74). С.162-168.

13. Небрат В. Зарубіжний досвід і національні пріоритети для стратегування повоєнної відбудови України. *Економіка і прогнозування*. 2023. № 2.С. 134-159.

References:

1. Duhinets, H., Kolodko, N. (2023). Ekonomichne vidnovlennia ta rozvytok krain pislia zbroinykh konfliktiv: dosvid dlia Ukrainy [Economic recovery and development of countries after armed conflicts: experience for Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo - Foreign trade: economics, finance, law*. № 5. pp. 46-65 [in Ukrainian].

2. Didyk, A.M., Pohorelov, Yu.S. (2023). Mizhnarodnyi dosvid pisliavoiennoho rozvytku ekonomiky: uroky dlia Ukrainy [International experience of post-war economic development: lessons for Ukraine]. *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia ta problemy rozvytku - Foreign trade: economics, finance, law - Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Problems of Development*. № 5. pp. 269-282 [in Ukrainian].

3. Mahomedov, A.O. (2023). Zarubizhnyi dosvid ekonomichnoho vidnovlennia [Foreign experience of economic recovery]. *Naukovi perspektyvy - Scientific perspectives*. № 11 (41). pp. 252-265 [in Ukrainian].

4. Duka, A.P., Starchenko, H.V. (2022). Svitovyi dosvid povoiennoho vidnovlennia ekonomiky: uroky dlia Ukrainy [World experience of post-war economic recovery: lessons for Ukraine]. *Problemy suchasnykh transformatsii - Problems of modern transformations*. № 6. Retrieved from https://reicst.com.ua/ pmt/article/view/2022-6-03-06/2022-6-03-06 [in Ukrainian].

5. Liashenko, V.I., Chebotarov, Ye.V. (2023). Svitovyi dosvid povoiennoho vidnovlennia: dialektyka implementatsii ta adaptatsii v Ukraini [World experience of post-war reconstruction: dialectic of implementation and adaptation in Ukraine]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu - Economic Bulletin of Donbas*. № 3 (73). pp. 122-131 [in Ukrainian].

6. Hlodna, Ye., Bokhan, A. (2024). Suchasni problemy vidnovlennia terytorii Ukrainy pislia povnomasshtabnoho vtorhnennia RF [Current problems of restoring the territories of Ukraine after the full-scale invasion of the Russian Federation]. *UNIVERSUM*. № 08. pp. 15-21 [in Ukrainian].

7. Kolodii, O. M. (2024). Zarubizhnyi dosvid derzhavnoho upravlinnia u sferi vidnovlennia terytorii u postvoiennyi period [Foreign experience of public administration in the field of restoration of territories in the post-war period]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii - Scientific innovations and advanced technologies*. № 8(36). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14(28) [in Ukrainian].

8. Valovyi vnutrishnii produkt (VVP) v Ukraini 2024 [Gross domestic product (GDP) in Ukraine 2024]. (n.d.). Retrieved from https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/ [in Ukrainian].

9. Dashko, I.M., Mykhailichenko, L.V. (2024). Ekonomichne vidnovlennia ta rozvytok krain pislia zbroinykh konfliktiv i voien: nevtracheni mozhlyvosti dlia Ukrainy [Economic recovery and development of countries after armed conflicts and wars: missed opportunities for Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Universytetu. Seriia Ekonomika - Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series Economics*. Vypusk 1 (63). pp. 9-16 [in Ukrainian].

10. Duka, A. P., Starchenko, H. V. (2022). Svitovyi dosvid povoiennoho vidnovlennia ekonomiky: uroky dlia Ukrainy [World experience of post-war economic recovery: lessons for Ukraine]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: ekonomika ta upravlinnia - Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*. №6. Retrieved from https://reicst.com.ua/pmt/home [in Ukrainian].

11. Koriavets, M.A. (2024). Mizhnarodnyi dosvid povoiennoho ekonomichnoho vidnovlennia: poshuk stratehichnykh pidkhodiv dlia Ukrainy [International experience of post-war economic recovery: search for strategic approaches for Ukraine]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia - Problems and prospects of economy and management*. № 2(38). pp.34-57 [in Ukrainian].

12. Pysarevskyi, M. I., Miroshnychenko, T. M. (2024). Stratehichni priorytety vidnovlennia ekonomiky Ukrainy v umovakh hlobalnykh vyklykiv [Strategic priorities for Ukraine's economic recovery in the face of global challenges]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Ekonomichni nauky - Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Economic sciences*. Vypusk 2. (74). pp.162-168 [in Ukrainian].

13. Nebrat, V. (2023). Zarubizhnyi dosvid i natsionalni priorytety dlia stratehuvannia povoiennoi vidbudovy Ukrainy [Foreign experience and national priorities for strategizing post-war reconstruction of Ukraine]. *Ekonomika i prohnozuvannia - Economics and forecasting*. № 2. pp. 134-159 [in Ukrainian].

УДК 356:168:355.4

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-253-259

Кришній Павло Іванович ад'юнкт, Національний університет оборони України, м. Київ, тел.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/0000-0001-9705-1610

Ярошов Микола Іванович Начальник науково-дослідної лабораторії проблем розвитку, підготовки та застосування Десантно-штурмових військ кафедри Десантно-штурмових військ, Національний університет оборони України, м. Київ, тел.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/0009-0006-7116-9956

ЗАВДАННЯ, ЩО ВИКОНУВАЛИСЬ ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СРСР, США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ІЗРАЇЛЮ У ПЕРІОД 1960-1979 рр.

Анотація. Історія створення Сил спеціальних операцій Збройних Сил України бере свій початок з 2007 року, коли була видана Директива Міністра оборони України, щодо формування Управління Сил спеціальних операцій, як структурного підрозділу Генерального штабу Збройних Сил України.

Спроба анексії Криму росією і війна на Донбасі прискорили процес формування Сил спеціальних операцій. Завдяки бойовому досвіду, набутому військово-політичним керівництвом та підрозділами спеціального призначення, з'явилась необхідність відокремлення Сил спеціальних операцій в окремий рід сил.

У сучасних умовах Сили спеціальних операцій Збройних Сил України є добірними частинами і підрозділами, спеціально підготовленими й оснащеними для виконання комплексу розвідувальних, диверсійних і спеціальних дій у глибокому тилу противника і на території іноземних держав в умовах як воєнного, так і мирного часу.

Унікальність Сил спеціальних операцій полягає в їхньому призначенні, розв'язуваних завданнях, специфіці організаційної структури, бойових можливостях та особливостях підготовки й застосування. Формування спеціального призначення є невід'ємною складовою Сил спеціальних операцій.

У статті на підставі наявної літератури і джерел розглянуті завдання, що покладались на формування спеціального призначення Головного розвідувального управління СРСР, США, Великої Британії та Ізраїлю у період 1960 – 1979 роках та висвітлені специфічні особливості розвитку завдань цих формувань.

В умовах сьогодення вивчення досвіду бойового застосування формувань спеціального призначення інших країн сприяє розвитку нових тактичних форм і нових способів дій невеликих підрозділів. Цей історичний досвід може, перш за

все, допомогти уникнути помилок і знайти правильний шлях для вирішення бойових завдань у сучасних умовах.

Ключові слова: Сили спеціальних операцій, розвідувальні завдання, розвідка, диверсія, спеціальні дії, формування спеціального призначення, спец-підрозділи, збройні сили, підрозділи SAS, бригади спеціального призначення.

Kryshnyi Pavlo Ivanovych Adjunct, National Defense University of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/0000-0001-9705-1610

Yaroshov Mykola Ivanovich Head of the Research Laboratory of Problems of Development, Training and Application of Airborne Assault Forces, Department of Airborne Assault Forces, National University of Defense of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/0009-0006-7116-9956

TASKS PERFORMED BY SPECIAL PURPOSE MILITARY FORMATIONS OF THE USSR, USA, GREAT BRITAIN AND ISRAEL IN THE PERIOD 1960-1979.

Abstract. The history of the creation of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine dates back to 2007, when the Directive of the Minister of Defense of Ukraine was issued on the formation of the Special Operations Forces Directorate as a structural unit of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

The attempted annexation of Crimea by Russia and the war in Donbas accelerated the process of forming the Special Operations Forces. Thanks to the combat experience gained by the military-political leadership and special forces units, there was a need to separate the Special Operations Forces into a separate branch of forces.

In modern conditions, the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine are selected units and units specially trained and equipped to perform a complex of reconnaissance, sabotage and special operations in the deep rear of the enemy and on the territory of foreign states in both wartime and peacetime.

The uniqueness of the Special Operations Forces lies in their purpose, tasks to be solved, the specifics of the organizational structure, combat capabilities and features of training and application. The special forces formation is an integral part of the Special Operations Forces.

The article, based on the available literature and sources, examines the tasks assigned to the special purpose formation of the Main Intelligence Directorate of the USSR, the USA, Great Britain and Israel in the period 1960 - 1979 and highlights the specific features of the development of the tasks of these formations.

In today's conditions, the study of the experience of combat use of special purpose formations of other countries contributes to the development of new tactical



forms and new methods of action of small units. This historical experience can, first of all, help to avoid mistakes and find the right way to solve combat tasks in modern conditions.

Keywords: Special operations forces, reconnaissance missions, intelligence, sabotage, special actions, special forces formation, special forces, armed forces, SAS units, special forces brigades.

Постановка проблеми. Досвід застосування формувань спеціального призначення у сучасних збройних конфліктах підтверджує їхню спроможність виконувати важливі завдання і завдавати противнику істотних (суттєвих) втрат з відносно малим залученням людських і матеріально-технічних ресурсів. Використання таких формувань може стати ще більш важливим у майбутньому, як доводить сучасна локальна війна. Саме тому особливого значення набуває вивчення та узагальнення досвіду застосування спецпідрозділів у воєнних конфліктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць вітчизняних дослідників свідчить про те, що погляди на досліджувані питання знайшли висвітлення у багатьох працях українських дослідників, зокрема у працях А. Слюсаренка, Д. Вєдєнєєва, І. Данилюка, О. Печоріна, М. Єзерського, Є. Магди. Однак застосування формувань спеціального призначення у воєнних конфліктах потребують додаткового вивчення.

Мета статті полягає у дослідженні та узагальнені завдань, що виконувались військовими формуваннями спеціального призначення СРСР, США, Великої Британії та Ізраїлю у період 1960-1979 рр.

Виклад основного матеріалу. До 1961 р., у період ускладнення міжнародної обстановки, керівництво **СРСР** усвідомило дієвість партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни та врахувало уроки передвоєнної доби, коли створені в тридцятих роках партизанські структури на початок війни були розформовані, а склади вилучені.

Починаючі з 1960 року у складі збройних сил СРСР починають створюватися бригади спеціального призначення. Їхніми завданнями стають організація ведення бойових дій в оперативному і стратегічному тилу противника із застосуванням спеціальної та партизанської тактики, зокрема:

розвідка і знищення або виведення з ладу зброї масового ураження, складів і пунктів її зберігання, засобів навігації, радіокерування і наведення, вузлів і пунктів управління військами противника;

дезорганізація роботи тилу противника;

виконання особливих завдань із розгортання партизанської боротьби в тилу противника;

здобування розвідувальних даних про противника активними бойовими діями [1].

Цікавим в цьому сенсі виявляється досвід **США.** Так у 60-х роках, в умовах протистояння двох світових систем, силам спеціального призначення США відводилося дві основні задачі: залишатися бойовими структурами у складі видів збройних сил і бути скритним інструментом «холодної війни».

Виконуючі другу роль, підрозділи спеціального призначення США могли бути використані для:

організації і проведення підривної діяльності в країнах соціалістичного табору;

боротьби з національно-визвольним рухом в країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Для підриву соціалістичного режиму в країнах Європи був розроблений план «10-1», в якому визначалися завдання спецназу, зокрема відмічалося, що він має право придушувати будь-які рухи, що загрожують стратегічним інтересам США і брати всю повноту влади у свої руки. В ньому також визначалось завдання щодо налагодження співпраці з місцевими прозахідно налаштованими силами, допомагаючи їм встановлювати контроль над політичними і суспільними організаціями країн соціалістичного табору, проводити підготовку до здійснення актів терору і саботажу, аналізувати можливості щодо організації заколотів. В окремих випадках планувалося закидання підрозділів спеціального призначення для здійснення прямого керівництва повстанськими рухами в Болгарії, Угорщині, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, СРСР.

Сили спеціального призначення США широко використовувались у війні у В'єтнамі із завданнями підготовки з числа південно-в'єтнамських військовослужбовців багаточисельних партизанських загонів і диверсійних груп, які закидалися у тил збройних сил Південного В'єтнаму, а також Лаосу та Камбоджі.

Під час війни во В'єтнамі було задіяно 14 рот «рейнджерс», до складу яких входили фізично і психологічно підготовлені бійці-добровольці. Вони виконували завдання щодо охорони важливих об'єктів, вели боротьбу з партизанами, виконували спеціальні задачі на території Північного В'єтнаму, брали участь у каральних операціях [2, С.281].

Війна во В'єтнамі зробила вагомий внесок в розвиток теорії і практики застосування спецназу. В Польовому статуті армії США FM 100-5 зафіксовано, що підрозділи спеціального призначення використовуються для створення, організації, оснащення, підготовки, підтримки і управління партизанськими загонами і для ведення партизанської війни [3, С. 96].

Загалом спецназ США у В'єтнамі вирішував такі завдання:

ведення розвідки проти партизанських формувань, сил супротиву та інших нерегулярних сил противника;



участь в активних діях проти партизанів у тилових районах і зонах комунікацій;

виявлення і знищення лідерів партизанського руху;

постановка радіо, світлових та інших маяків для позначення районів дій партизанів;

навчання особового складу регулярних військ способам протипартизанської війни;

навчання особового складу для формування підрозділів спеціального призначення армій союзників і надання допомоги у їхньому оснащенні;

проведення психологічної війни проти партизан;

навчання особового складу для формування підрозділів спеціального призначення армій союзників та надання допомоги в їхньому оснащенні;

проведення психологічних заходів [4, С.64].

Але В'єтнамська війна підірвала престиж спецназу США. Американські частини спецназу виявились безсилими перед в'єтнамськими партизанськими формуваннями. Це змусило воєнно-політичне керівництво США визначати нові завдання для спецназу, які знайшли своє відображення у нових нормативних документах, зокрема:

бойовому статуті армії США FM 31-20 (1974р.) «Методи оперативних дій військ спеціального призначення»;

циркулярі FM 31-20-1 (1976р.) «Роль сил спеціального призначення армії США»;

настанові по веденню польових дій FM 31-20 (1977р.) «Роль сил спеціального призначення армії США».

В цих документах визначались наступні завдання:

ведення спеціальних операцій (стратегічна розвідка, диверсії відповідно переліку стратегічних цілей, антитерористична діяльність);

ведення нетрадиційних воєнних дій (партизанська війна, підривна діяльність, саботаж, організація акцій по звільненню військовополонених) [2, С. 35].

Ще одним новим напрямком діяльності спецназу стало його участь у операціях сил швидкого реагування (СШР).

Для цього у до складу СШР були виділені 5-та група спецназу і два батальйони рейнджерів, із завданнями:

планування і проведення спецоперацій, самостійно або сумісно із підрозділами інших військ;

ведення диверсійно-підривної діяльності;

участь у подавленні національно-визвольних рухів і підтримки політичної стабільності союзних режимів;

розгортання операційних баз;

здійснення закидання загонів спеціального призначення в тил противника і організація їх виходу у розташування своїх військ;

створення, оснащення, підготовка і керівництво діями повстанських загонів і підривних груп з місцевого населення;

надання допомоги союзникам США у підготовці військ спецназа.

Не менш цікавим у цьому плані є досвід **Великої Британії**. У 60-ті роки підрозділи SAS активно залучалися до придушення різних національно-визвольних виступів у країнах «третього світу». У 1963 – 1966 рр. і в 1970 році бійці SAS були направлені в Оман, де надавали місцевому урядові підтримку у боротьбі з партизанським рухом, який отримував зброю і оснащення з території сусіднього Ємену [5].

У 1960-1962 рр., у збройних силах **Ізраїлю** у складі "Цахал" з'являється розвідувально-диверсійний підрозділ "Сайярет міткал", на який покладаються *завдання з* проведення розвідувально-диверсійних операцій в тилу противника, насамперед на територіях сусідніх арабських держав [6].

Наприклад, перехід кордону невеликою групою спецназівців для встановлення прихованого посту спостереження або скритного підключення до ліній зв'язку. Крім того бійці спецназу дуже часто використовувались для знищення важливих об'єктів у тилу противника або ліквідації терористів.

У 1964 р. була заснована Організація визволення Палестини, метою якої стало ліквідація держави Ізраїль і вигнання усіх євреїв із Палестини. Розвідувально-диверсійний підрозділ неодноразово залучався до виконання завдань з боротьби з тероризмом. Доречи, ці завдання стали ледве не нейголовнішими для усіх ізраїльських спецслужб.

Таким чином в Ізраїлі була створена воєнна розвідка "Цахал", яка згодом була реформована і отримала назву «Аман». Серед інших завдань «Аман» були і проведення спеціальних операцій, які проводилися силами підрозділу спеціального призначення «Сайярет міткал», який в свою чергу призначений для здійснення спецоперацій в тилу противника в інтересах збройних сил і спецслужб [6].

Таким чином, після Другої світової війни, на рубежі 60 – кінця 70 років формування спецпризначення набувають бойового досвіду і розширюють коло своїх завдань.

Кожна з країн мала свої специфічні особливості розвитку завдань формувань спецпризначення, зокрема:

завдання військових формувань спеціального призначення СРСР обумовлювалися, головним чином, появою у противника ядерної зброї, яку потрібно було не тільки вчасно виявляти, але і знищувати;

особливістю завдань військових формувань спеціального призначення західних країн, була крім того і необхідність ведення колоніальних війн, а саме боротьба з партизанами.

В той же час спільною рисою усіх формувань спеціального призначення було завдання із розгортання партизанської боротьби у тилу противника.



Література:

1. Що з себе представляв “Бердский спецназ ГРУ”, або ж 67 ОБрСпН? [Електронний ресурс]. URL: https://drukarnia.com.ua/articles/sho-z-sebe-predstavlyav-berdskii-specnaz-gru-abo-zh-67-obrspn-JhJqs

2. Вєдєнєєв Д.В. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність: монографія / Д.В. Вєдєнєєв, Г.С. Биструхін, А.І. Семука //. – Київ.: К.І.С., 2010. – 400 с.

3. Operations of army forces in the field. Headquarters, department of m army september 1968. [Електронний ресурс]. URL: https://www.bits.de/NRANEU/others/amd-us-archive/FM100-5%281968%29.pdf.

4. Andrade D. Trial By Fire: The 1972 Easter Offensive, America's Last Vietnam Battle. New York: Hippocrene Books, 1995.

5. На що здатні «Шабельні ескадрони». Сили спецпризначення Великої Британії [Електронний ресурс]. URL: https://opk.com.ua/%D0%BD%D0%B0-%D1%89%D0%BE-%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%88%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D0%BB/.

6. Ізраїльський спецназ: традиції, досвід, взаємовиручка [Електронний ресурс]. URL: https://yak.bono.odessa.ua/articles/oleksandr-shulman.php.

References:

1. Shcho z sebe predstavliav “Berdskyi spetsnaz HRU”, abo zh 67 OBrSpN? [What was the “Berdsky Spetsnaz GRU”, or the 67th Special Forces Brigade?]. Retrieved from https://drukarnia.com.ua/articles/sho-z-sebe-predstavlyav-berdskii-specnaz-gru-abo-zh-67-obrspn-JhJqs [in Ukrainian].

2. Viedienieiev, D.V., Bystrukhin, H.S. & Semuka, A.I. (2010). Hostri kihti orla. Syly spetsialnykh operatsii SShA: istoriia ta suchasnist *[US Special Operations Forces: History and Present]*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

3. Operations of army forces in the field. Headquarters, department of m army september 1968. Retrieved from https://www.bits.de/NRANEU/others/amd-us-archive/FM100-5%281968%29.pdf . [in English].

4. Andrade D. (1995). Trial By Fire: The 1972 Easter Offensive, Americas Last Vietnam Battle [*Trial By Fire: The 1972 Easter Offensive, America's Last Vietnam Battle*]. New York: Hippocrene Books [in English].

5. Na shcho zdatni «Shabelni eskadrony». Syly spetspryznachennia Velykoi Brytanii [What are the "Sabre Squadrons" capable of? The Special Forces of Great Britain]. Retrieved from https://opk.com.ua/%D0%BD%D0%B0-%D1%89%D0%BE-%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%88%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D0%BB/. [in Ukrainian].

6. Izrailskyi spetsnaz: tradytsii, dosvid, vzaiemovyruchka [Israeli special forces: traditions, experience, mutual assistance]. Retrieved from URL: https://yak.bono.odessa.ua/articles/oleksandr-shulman.php. [in Ukrainian].

УДК: 614.2:316.4:005.96

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-260-280

Лаврентій Дмитро Степанович кандидат наук з державного управління, доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права ЗВО МНТУ, м. Чернігів, https://orcid.org/0000-0003-3414-6705

ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ОРІЄНТИРИ

Анотація. У статті детально аналізується поняття здоров'я нації як ключового чинника формування людського потенціалу держави, що є визначальним елементом соціально-економічного розвитку. Здоров'я нації трактується не лише як індикатор успішності державної політики, але і як стратегічний ресурс, що впливає на демографічну стабільність, продуктивність праці, соціальну згуртованість та конкурентоспроможність країни. У цьому контексті особлива увага приділяється європейським орієнтирам у сфері охорони здоров'я, які базуються на принципах гуманізму, рівного доступу до медичних послуг та інтегрованих підходах до їх надання.

Обґрунтовується міждисциплінарний підхід до проблематики охорони здоров'я, який охоплює екологічні, соціальні, економічні та технологічні аспекти. Особливу увагу приділено аналізу ролі державної політики, спрямованої на профілактику захворювань, забезпечення доступу до якісної медичної допомоги, реабілітацію населення та формування культури здорового способу життя. Наголошується на значенні інновацій, цифровізації та освітніх програм, спрямованих на підвищення якості життя та ефективності медичних послуг.

У дослідженні наведено рекомендації щодо адаптації кращих практик європейських країн до умов України, враховуючи глобальні виклики, включно з екологічними загрозами, демографічними кризами та наслідками війни. Підкреслюється важливість реабілітаційних програм і комплексних стратегій, орієнтованих на збереження фізичного, психічного та соціального благополуччя населення.

Зроблено висновок, що сталий розвиток держави можливий лише за умов системного підходу до забезпечення здоров'я населення, що включає профілактику, лікування, реабілітацію та просування здорового способу життя. Здоров'я нації визначається як основний ресурс для досягнення конкурентоспроможності держави, соціальної єдності та економічного зростання.



Ключові слова: здоров'я нації, людський потенціал держави, парадигма охорони здоров'я, державна політика, системи охорони здоров'я.

Lavrentii Dmytro Stepanovych PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Management and Administration of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the ZVO MNTU, Chernihiv, https://orcid.org/0000-0003-3414-6705

NATIONAL HEALTH AS A KEY COMPONENT OF THE HUMAN POTENTIAL OF THE STATE: EUROPEAN BENCHMARKS

Abstract. The article provides a detailed analysis of the concept of national health as a key factor in shaping the human potential of the state, which is a defining element of socio-economic development. National health is considered not only as an indicator of the effectiveness of state policy but also as a strategic resource influencing demographic stability, labour productivity, social cohesion, and the country's competitiveness. In this context, particular attention is paid to European benchmarks in health care, which are based on the principles of humanism, equal access to medical services, and integrated approaches to their provision.

The importance of a multidisciplinary approach to health care issues is examined, encompassing ecological, social, economic, and technological aspects. Special emphasis is placed on the role of state policy aimed at disease prevention, ensuring access to quality medical care, population rehabilitation, and fostering a culture of healthy living. The significance of innovations, digitalization, and educational programs aimed at improving the quality of life and efficiency of medical services is highlighted.

The study presents recommendations for adapting best practices from European countries to the Ukrainian context, considering global challenges, including environmental threats, demographic crises, and the consequences of war. The importance of rehabilitation programs and comprehensive strategies focused on preserving the physical, mental, and social well-being of the population is underscored.

It is concluded that the sustainable development of the state is possible only under conditions of a systematic approach to ensuring the health of the population, including prevention, treatment, rehabilitation, and the promotion of a healthy lifestyle. National health is identified as a fundamental resource for achieving the state's competitiveness, social unity, and economic growth.

Keywords: national health, human potential of the state, health care paradigm, state policy, health care systems.

Постановка проблеми. У сучасному світі гуманістична концепція розвитку цивілізації та демократичного державотворення формує основу стратегіч-

них документів Організації Об'єднаних Націй (ООН), таких як *Цілі сталого розвитку*. У цих документах людина визначається найвищою цінністю, а її життя та здоров'я – базовими складовими фундаменту прав людини. Здоров'я розглядається як необхідна умова соціального добробуту, економічного прогресу та стійкого розвитку. Особливу роль відіграє принцип інтегрованого підходу до забезпечення здоров'я, закладений Всесвітньою організацією з охорони здоров'я (ВООЗ) у Декларації Алма-Ати 1978 року, де здоров'я проголошується ключовим правом кожної людини, а його забезпечення – відповідальністю держави, що базується на принципах універсального доступу до медичних послуг, рівності у забезпеченні прав громадян і впровадженні інноваційних підходів до профілактики та лікування захворювань.

У цьому контексті здоров'я громадян виступає як ключовий індикатор успішності держави, а його стан впливає на соціальну стабільність та економічну продуктивність, адже, як наголошують Ольга та Наталія Завидівські, "загальновідомо, що базовою основою і рушійною силою людського розвитку є феномен здоров'я. Більше того, саме потенціал здоров'я визначає рівень людського потенціалу. Й саме рівень і ступінь реалізації людського потенціалу виступає рушійною силою людського розвитку" [4, с. 49].

Перша чверть XXI століття характеризується чітко окресленим переосмисленням парадигми публічного управління охороною здоров'я, в ході якого відбувається перенос ціннісного акценту політико-функціональної діяльності держави та її публічних інституцій на людиноцентризм та гуманізм. Сьогодні ці принципи все ширше втілюються в національних політиках охорони здоров'я, що відображають сучасні політичні, економічні, соціальні, демографічні, технологічні, екологічні, кліматичні та інші глобальні виклики людської цивілізації. Як зазначають Марина Білинська та Євген Кульгінський, спираючись на приклад демократичної Європи, в Україні назріла необхідність "формування нової соціальної парадигми в державному управлінні охороною здоров'я, що базується на засадах гуманізму, – парадигми відповідального партнерства та антропоцентризму"[2, с. 104]. Саме досвід Європейського Союзу (ЄС) у формуванні здорового людського потенціалу і євроінтеграційний курс, який твердо обрала українська держава та який героїчно відстоює у боротьбі з путінським агресивним режимом український народ, є для нас основним орієнтиром в організації та реалізації державної охороноздоровчої політики на сучасному етапі державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика формування та розвитку охороноздоровчої політики та здоров'я нації як ключової складової людського потенціалу держави є доволі широко представленою як в європейському, так і в українському науковому дискурсі, зокрема пошуковий сервер наукової періодики Національної

бібліотеки України імені Володимира Вернадського видає понад 200 наукових статей та 100 авторефератів дисертацій. Серед наукових розвідок українських дослідників за останні роки варто виокремити публікації таких наших співвітчизників як Г. Балюк, Т. Ковальчук та Е. Позняк [1], М. Білинська та Є. Кульгінський [2], М. Диха [3], О. Завидівська та Н. Завидівська [4], М. Карп'як, Л. Герман та А. Костишина [5], Л. Квасній, В. Мураль та Н. Баланда [6], А. Крупник та Ю. Чабанова [7], В. Куценко [8], М. Макаренко [9], О. Радченко [10], Т. Семигіна [11], О. Тулай, Н. Карпишин та Б. Ференс [12], матеріали яких лягли в основу джерельної бази даного дослідження разом з офіційними документами, що окреслюють засади міжнародної та європейської охороноздоровчої політики Європейської Комісії [13-19] та ВООЗ [20-29]. Однак, в сучасному науковому дискурсі обраної проблематики недостатньо дослідженими залишаються питання визначення кращих практик формування людського потенціалу держави й зокрема такої його складової, як здоров'я нації та їх апроксимації в умовах України.

Мета статті.

Метою цієї статті є комплексний аналіз феномену здоров'я нації як ключової складової людського потенціалу держави, визначення його впливу на соціально-економічний розвиток та ключових напрямків формування європейської політики у сфері охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу.

Право на життя та здоров'я є центральним елементом Загальної декларації прав людини, закріпленої на найвищому глобально-політичному рівні ООН, воно стало ядром нової світової парадигми охорони здоров'я, сфокусованої на формуванні ефективних стратегій впливу національних держав на поведінку населення та цільових груп щодо збереження здоров'я, забезпечення соціального та природного середовища, сприятливого для здоров'я. Антропоцентричний підхід та сприяння громадському здоров'ю лежать і в основі загальноєвропейських стратегій ухвалених Європейським бюро ВООЗ та Європейською Комісією і Радою Європейського Союзу.

В суто науковому розумінні соціальна парадигма – "це сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, яку поділяє співтовариство і яка формує бачення бажаної й досяжної соціальної реальності, мобілізує на дослідження суспільних проблем та узгодження методів їх розв'язання, що сприяє розвиткові наукового пізнання й відповідної практики" [7, с. 423]. В той же час у політико-прикладному вимірі це знаходить своє вираження у створенні виконавчих органів, які несуть відповідальність за формування та реалізацію публічної політики в охороноздоровчій галузі, що базується комплексному загальному підході до розуміння ролі держави, суспільства та медицини у забезпеченні здоров'я нації, гарантуванні й захисту здоров'я людини як

найвищої конституційної цінності. На рівні публічного управління ідеї людиноцентричного підходу "знаходять вияв у політико-інституційних трансформаціях, зокрема перетворенні міністерств охорони здоров'я в багатопрофільні соціально-медичні-просвітницькі відомства, ухваленні стратегій, орієнтованих передусім на соціальні та ціннісні детермінанти здоров'я, збереження здоров'я здорових людей через їх мотивацію до належної поведінки" [11, с. 35]. У більш широкому ракурсі це включає комплекс ідей, політик, стратегій та інструментів, які визначають, як держава розбудовує національну систему охорони здоров'я, організовує її діяльність та реагує на актуальні виклики часу. Центральним елементом даної парадигми є визначення ноосферного феномену "здоров'я" як стратегічного ресурсу людського потенціалу держави, який "є сукупністю природних якостей та можливостей окремих індивідів, реалізованих на певній території, що формують як окрему особистість, так і суспільство загалом і в кінцевому результаті призводять до соціально-економічного поступу" [5, с. 62].

Як бачимо в науковому дискурсі поняття "здоров'я" та "людський потенціал" є значною мірою взаємопов'язані. У сучасній науковій літературі поняття "людський потенціал держави" посідає одне з ключових місць у дискусіях щодо сталого розвитку, національної конкурентоспроможності та соціального добробуту. Сучасна наука визначає людський потенціал як комплексний феномен, що охоплює фізичні, інтелектуальні, культурні та духовні характеристики населення, які формують першооснову соціально-економічного прогресу суспільства та держави. Саме таке розуміння закладається в стратегічне бачення ООНівської Концепції людського розвитку, що "базується на принципі: економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Якими б не були темпи економічного зростання, суспільного прогресу не буде, якщо не реалізуються три основні можливості для людини: прожити довготривале і здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до таких засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя" [12, с. 87].

Доволі ґрунтовне визначення людського потенціалу пропонує Марина Диха, яка розуміє під цим поняттям: "сукупність природних, генетично закладених (в т. ч. здоров'я, здібності, таланти: наприклад, унікальний тембр голосу та музичний слух, тощо) та набутих можливостей (інтелектуальні, фізичні, соціокультурні здатності, здібності, навики, вміння, компетентності, кваліфікація людини, тощо), які можуть бути використані для досягнення індивідуальних та суспільних цілей; та в залежності від рівня осучаснення можливостей (постійного їх розвитку: вдосконалення, підвищення кваліфікації тощо), підтримання/не підтримання в належному стані (стан здоров'я, враховуючи спосіб життя, якість харчування, екологію) та застосування за



певних умов (соціально-культурних, економіко-демографічних, трудових відносин, мотиваційних тощо) можуть принести різні результати" [3, с. 21].

Здоров'я, у цьому контексті, виступає як центральна складова людського потенціалу. Власне поняття "здоров'я" розглядається, як "багатовимірний феномен, що має гетерогенну структуру, яка поєднує якісно різні компоненти і відображає фундаментальні аспекти людського існування" [4, с. 48]. В державно-управлінському вимірі міцне здоров'я населення є не лише метою, але й інструментом забезпечення стабільності економічної й соціально-політичної системи, адже воно прямо впливає на продуктивність праці та соціальну згуртованість. Важливо також враховувати, що здоров'я є не статичною характеристикою, а динамічним показником, який потребує постійного моніторингу, стратегічного планування та фінансових інвестицій. Не менш значущими є фактори глобального середовища, адже сучасний світ ставить перед державами нові виклики, пов'язані з глобалізацією, змінами клімату та демографічними зрушеннями. В такому розумінні людський потенціал становить собою не лише сукупність фізичних і духовних характеристик, але й здатність індивіда та суспільства до адаптації в умовах криз і стрімких змін. Людський потенціал громадян складається в людський потенціал територіальних громад, регіонів та усієї держави. У такій синергетичній цілісності цей сукупний людський потенціал визначає здатність держави протистояти викликам, що є особливо важливим у контексті сучасної України, яка переживає період економічної та соціальної трансформації.

Отже, людський потенціал держави – це не лише об'єкт оцінки, але й процес його розвитку, який залежить від інтеграції здоров'я, освіти, соціального капіталу індивідів і територіальних громад та державної політики. Таке розуміння онтологічно виводить наш категоріально-понятійних ланцюжок на більш високий рівень стратегування – на рівень "здоров'я нації", яке в широкому трактуванні визначається як "інтегральний показник фізичного, психічного, соціального та духовного добробуту населення, який визначає якість життя громадян, рівень соціально-економічного розвитку, екологічний стан та ефективність системи охорони здоров'я, відображаючи здатність суспільства забезпечувати умови для довголіття й самореалізації кожної людини" [10, с. 69]. Тут слід відзначити, що в західноєвропейському науковому та публічному дискурсах з притаманними західній цивілізації толерантністю й політкоректністю замість широко вживаного в Україні терміну "здоров'я нації" як правило, вживається в тотожному значенні дефініція "публічне здоров'я" (Public health). Зокрема, у стратегічному документі ВООЗ "Health 2020: A European Policy Framework and Strategy for the 21st Century" (Здоров'я 2020: Європейські політичні рамки та стратегія для 21-го століття) Громадське здоров'я визначається як мистецтво і наука запобігання хворобам, продовження життя і

зміцнення здоров'я за допомогою організованих зусиль суспільства [22, с. 12]. У більш широкому розумінні ВООЗ визначає громадське здоров'я як систему організованих заходів (як державних, так і приватних з наголосом на колективних діях), спрямованих на профілактику захворювань, зміцнення здоров'я та продовження життя серед населення в цілому й зосереджених на всьому населенні, а не на окремих пацієнтах чи хворобах [21, с. 14].

Таким чином збереження та розвиток людського потенціалу держави й ширше – публічного здоров'я (в усталеній термінології ЄС) та здоров'я нації (в усталеній термінології України) є ключовим завданням сучасної політики, адже саме людський капітал визначає здатність держави адаптуватися до глобальних викликів і забезпечувати сталий розвиток. На наше переконання концепція забезпечення та розвитку здоров'я нації має враховувати унікальні особливості кожної країни, зокрема історичний, культурний і економічний контексти. В економічному вимірі здоров’я населення має безпосередній вплив на продуктивність праці та внутрішню й зовнішньоекономічну конкурентоспроможність, тому ще з другої половини XIX століття саме класичний економічний менеджмент стояв у витоків формування інституту медичного страхування працівників. У XX столітті держави та муніципальні влади сформували чітке розуміння, що займатися збереженням здоров'я нації та громадян є більш ефективним та економічно вигідним, ніж постійно ліквідувати епідемії, забезпечувати лікування запущених хвороб тощо. Саме тому одним із ключових пріоритетів сучасних демократичних держав є створення умов для здорового способу життя, зокрема через інвестиції в профілактичні програми, освіту та екологічну безпеку. Результатом такого впливу є ефект від реалізації людського потенціалу, що насамперед виражається у збільшенні доданої вартості, доходів індивідів, прибутків суб’єктів господарської діяльності і загалом у зростанні продуктивної спроможності соціально-економічних систем. Однак такий ефект можливий за умови чітко сформованої мети, синхронності і цілеспрямованості дій та інтенсивності докладених зусиль" [5, с. 62].

Державна політика у сфері здоров’я нації є ключовим інструментом формування людського потенціалу держави, підвищення тривалості життя та загальної якості здоров'я нації. Вона охоплює багатогранні аспекти, які спрямовані на збереження, зміцнення та розвиток здоров’я населення, що впливає як на демографічну ситуацію, так і на продуктивність, економічну стабільність та соціальну згуртованість.

Європейська охороноздоровча політика містить низку ключових "пілларів (стовпів)" стратегії громадського здоров’я (Key Pillars of Public Health Strategy), які окреслюють основні напрями, фундаментальні аспекти та базові принципи охороноздоровчої стратегії ЄС. При цьому не існує єдиного офіційного документу за типом Кодексу, який би одночасно вміщував опис та деталізацію



заходів по кожному з ключових напрямків, здебільшого вони окреслюються в окремих документах, ухвалених в різні часи й присвячених кожного разу двом-трьом новим напрямам. Водночас серед засадничих документів такого типу легко виокремити 9 ключових стовпів-пілларів:

– Профілактика захворювань і промоція здорового способу життя (Health Promotion and Disease Prevention);

– Забезпечення доступності медичних послуг (Equal Access to Healthcare);

– Охорона психічного здоров'я громадян (Mental Health and Well-being);

– Боротьба з пандеміями та інфекційними хворобами (Preparedness for Pandemics and Health Crises);

– Взаємодія навколишнього середовища та здоров'я (Environmental and Health Interactions);

– Інвестиції в наукові дослідження у сфері охорони здоров'я (Research and Innovation in Health);

– Цифровізація систем охорони здоров'я (Digitalization of Healthcare Systems);

– Розвиток і посилення кадрового потенціалу в системі охороні здоров'я (Workforce Development in Healthcare);

– Фінансова стійкість систем охорони здоров'я (Sustainable Healthcare Financing).

Коротко схарактеризуємо ці напрямки.

Профілактика захворювань і промоція здорового способу життя є ключовим компонентом стратегії громадського здоров'я в ЄС, спрямованим на забезпечення високої якості життя населення як через зниження поширеності хронічних та інфекційних захворювань, так і через формування свідомого ставлення до власного здоров'я та підвищення рівня обізнаності населення щодо факторів ризику, які впливають на здоров'я. Вакцинація, регулярна фізична активність, здорове харчування та відмова від шкідливих звичок, таких як куріння й вживання алкоголю, залишаються в центрі уваги стратегій країн ЄС, що узгоджується з рекомендаціями ВООЗ [22, с. 20].

У рамках цих заходів активно розвиваються освітні програми для різних вікових груп, які навчають людей вести здоровий спосіб життя. Крім того, такі ініціативи, як запобігання ожирінню, боротьба із захворюваннями серцево-судинної системи та раком, отримують значну підтримку через національні та регіональні програми країн-членів ЄС. Цей піллар базується на принципах, закладених ухваленій Європейським регіональним бюро ВООЗ у 2012 році Європейський стратегії "Health 2020", спрямованій на забезпечення сталого здоров'я населення шляхом підвищення обізнаності щодо факторів ризику та формування свідомого ставлення до власного здоров'я. Стратегія "Health 2020" підкреслює, що профілактика захворювань не тільки допомагає знижувати

економічне навантаження на системи охорони здоров'я, але й сприяє побудові більш стійких і здорових спільнот [22, с. 34]. У цьому контексті тісна взаємодія між урядовими структурами, освітніми установами, громадськими організаціями та засобами масової інформації відіграє вирішальну роль у створенні середовища, яке підтримує здоровий спосіб життя.

Саме у зазначеному контексті Марія Диха зазначає, що Україні "для забезпечення здоров'я людини як базової, фундаментальної складової формування та розвитку людського потенціалу та в контексті збереження міцного здоров'я як однієї з глобальних цілей сталого розвитку слід акцентувати увагу на таких аспектах як:

1) культура здорового харчування (кроки в його організації на державному рівні щодо регулювання/регламентування стандартів якості, заборони на вміст шкідливих для організму людини складових у продуктах харчування);

2) культура здорового способу життя (боротьба зі шкідливими звичками в т.ч. через систему превентивних заходів, зміну суспільної свідомості, розумним ставленням до здоров'я);

3) система охорони здоров'я (реформування системи з метою забезпечення належного надання медичних послуг пацієнтам, відновлення, збереження їх здоров'я як найціннішого потенціалу, в т.ч. для реалізації функцій продуктивної діяльності в різних сферах)" [3, с. 24].

У контексті запровадження даного напрямку охороноздоровчої політики ЄС в сучасних умовах та в процесі повоєнного відновлення України важливо розробити національні програми популяризації здорового способу життя, які б включали масштабні кампанії зі здорового харчування, обмеження вмісту шкідливих речовин у продуктах та впровадження системи безкоштовної вакцинації. Успішна реалізація таких ініціатив потребує партнерства державних інституцій, освітніх закладів і ЗМІ.

Забезпечення доступності медичних послуг у країнах ЄС є одним із наріжних каменів сучасної політики громадського здоров'я, спрямованої на зменшення нерівності у сфері охорони здоров'я та створення умов для рівного доступу всіх громадян до медико-санітарної допомоги та необхідних медичних послуг. Даний напрям спирається на ухвалений у 2020 році обсерваторією з систем і політики охорони здоров'я, що діє під егідою ВООЗ, нормативно-правовий акт "Системи охорони здоров'я в перехідний період" (Health Systems in Transition), що наголошує на усуненні бар'єрів, які обмежують доступність послуг, таких як фінансові труднощі, географічна віддаленість та соціальна ізоляція, [16, p. 15].

Європейські країни впроваджують механізми страхування та субсидування медичних послуг, які дозволяють найбільш вразливим категоріям населення отримувати якісну медичну допомогу. У Health Systems in Transition

підкреслюється, що доступність медичних послуг повинна супроводжуватися підвищенням їхньої якості, а також прозорістю та ефективністю роботи систем охорони здоров'я (29, p. 26]. Особлива увага приділяється вирішенню проблеми нерівності у сфері доступу між сільськими та міськими регіонами, для чого активно розвиваються телемедицина та онлайн консультації, мобільні клініки та цифрові рішення. Крім того, впровадження стандартів якості медичної допомоги дозволяє підвищити довіру до медичних установ і зменшити відтік пацієнтів до інших країн.

Для України важливо вдосконалювати власну систему охорони здоров'я відповідно до укладених в наведеному вище документі рекомендацій для урядів, політиків, науковців та інших зацікавлених сторін при оцінці та розробці національних стратегій у сфері охорони здоров'я. Зокрема, після війни пріоритетом має стати широке впровадження телемедицини, особливо у віддалених регіонах, що передбачає створення цифрової платформи для медичних консультацій, розвитку мережі мобільних клінік та надання субсидій для медичних послуг малозабезпеченим верствам населення.

Охорона психічного здоров'я громадян стала одним із найважливіших викликів сучасної європейської політики громадського здоров'я, зважаючи на зростання кількості людей, які страждають від депресії, тривожних розладів та інших проблем психічного здоров'я. У основоположному для цього напрямку документі "Європейські рамки дій з питань психічного здоров'я та благополуччя" (The European Framework for Action on Mental Health and Well-being) Європейського регіонального бюро ВООЗ від 2013 року підкреслюється, що збереження психічного здоров'я є не тільки питанням індивідуального благополуччя, а й важливим фактором соціального та економічного розвитку [23, p. 12].

Основними напрямами цієї політики є забезпечення доступу до психологічної допомоги, інтеграція психічного здоров'я у первинну медико-санітарну допомогу, а також зменшення стигматизації людей із психічними розладами. Важливу роль у цьому відіграє підготовка медичного персоналу та впровадження програм раннього втручання, які дозволяють виявляти та лікувати розлади на початкових стадіях. У контексті цієї стратегії особливу увагу приділено молоді, адже саме ця вікова група найбільше страждає від психічних розладів через соціальний тиск, економічні виклики та динаміку сучасного життя [23, p. 19]. Одним із ключових досягнень у цій сфері є розширення мережі підтримки, що включає як державні, так і недержавні організації, які працюють на рівні громад. Цей напрям є особливо актуальним для сучасної України, де вже фактично три роки йде повномасштабна війна путінського режиму проти молодої української демократії. Війна призвела до появи мільйонів біженців і переселенців, серед яких за оцінками зарубіжних

дослідників, гостра клінічна депресія та посттравматичний стресовий розлад проявляються у 40–70 %. Посттравматичний стресовий розлад є також однією з найпоширеніших проблем серед тих, хто пережив бойові дії [6, с. 33].

На нашу думку, комплексні реабілітаційні програми, такі як психологічна підтримка, індивідуальні консультації та терапевтичні групи, є надзвичайно важливими для повернення українських громадян до повноцінного життя, тому післявоєнна реабілітація є не просто медичним завданням, а питанням національної безпеки, формування майбутнього генофонду нашої нації. В цьому аспекті досвід інших країн, таких як Німеччина чи Японія після Другої світової війни, США після В'єтнамської війни, де програми реабілітації сприяли швидкій інтеграції ветеранів у суспільство, може стати дуже корисним для України. Розробка системної підтримки психічного здоров’я є важливим інструментом збереження людського капіталу та економічної стійкості держави.

Боротьба з пандеміями та інфекційними хворобами є фундаментальним аспектом збереження громадського здоров’я, що підкреслює важливість своєчасного виявлення загроз, оперативного реагування та координації між країнами-членами європейського співтовариства у надзвичайних ситуаціях. Як інституційна відповідь на виклики пандемії COVID-19 спеціально створений у вересні 2021 року Європейський орган з питань готовності та реагування на надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я (The European Health Emergency Preparedness and Response Authority (HEPRA)) здійснює розробку та координацію заходів, пов’язаних із реагуванням на загрози здоров’ю, зокрема розширення лабораторних потужностей і можливостей виробництва вакцин, медичних засобів і ефективних систем моніторингу, створення резервів медичних засобів тощо [17, p. 18]. Уроки пандемії COVID-19 стали ключовим рушієм для створення більш стійких систем охорони здоров’я, що здатні справлятися з великими потоками пацієнтів та забезпечувати безперебійну роботу медичних установ навіть у кризових умовах [28, p. 22]. Тому значні зусилля прикладаються до створення системи попередження нових пандемій шляхом удосконалення механізмів епідеміологічного нагляду та впровадження цифрових платформ, які дозволяють швидко обмінюватися даними про спалахи інфекційних хвороб. Крім того, зусилля спрямовані на підготовку медичного персоналу до роботи в умовах кризи, включаючи програми навчання та симуляційні тренінги. Серед ключових напрямів також є розвиток міжнародного співробітництва у сфері досліджень та виробництва вакцин, що гарантує швидкий доступ до необхідних препаратів для всіх країн-членів ЄС. В даному напрямку для України запровадити необхідні заходи щодо створення національної інтегрованої систему моніторингу інфекційних хвороб, розширення доступу до лабораторних потужностей і створення системи навчання медичного персоналу для реагування на надзвичайні ситуації.



Взаємодія навколишнього середовища та здоров'я є одним із ключових напрямів європейської стратегії громадського здоров'я, яка визнає вплив екологічних факторів на загальний стан населення. Цей підхід базується на розумінні, якщо "більшості всього живого на Землі навколишнє середовище – це лише середовище, то у людини воно проявляється у нерозривній єдності соціального та природного середовища" [1, с. 402]. Серед актуальних загроз здоров'ю, Оксана Тулай, Наталія Карпишин та Богдан Ференс відзначають небезпечні планетарні зміни, зокрема: "посилення кліматичної кризи, а саме: все більше рекордних температур, посух, пожеж і екстремальних штормів. Крім цього, непередбачуваними для людства є наслідки знищення біорізноманіття, коли понад 1 мільйону видів рослин і тварин загрожує зникнення, і невідомо, як це вплине на масштаби вирощування продуктів харчування та інших сільськогосподарських товарів [12, с. 90].

У контексті впливу екологічного стану навколишнього середовища на здоров'я ВООЗ та Європейська Комісія особливу увагу приділяють зміні клімату, яка сприяє поширенню нових інфекційних хвороб через зростання температури й зміну біорізноманіття. У цьому контексті впроваджуються програми адаптації, які допомагають системам охорони здоров'я готуватися до нових викликів, таких як спека, повені або забруднення середовища токсичними речовинами [25, p. 15]. Стратегічний "Європейський Зелений курс" (The European Green Deal), ухвалений Європейською Комісією у 2019 році, наголошує на важливості боротьби із забрудненням повітря, води та ґрунту, що мають прямий вплив на розвиток респіраторних, серцево-судинних і онкологічних захворювань [14, p. 29].

Рамкова політика "Зеленого курсу" є дороговказом щодо боротьби зі зміною клімату, поліпшення стану довкілля, включаючи аспекти, пов'язані зі здоров'ям населення. Також акцентується важливість сталого сільського господарства та забезпечення населення безпечною і якісною їжею, оскільки висока якість харчування напряму впливає на стан здоров'я нації, зменшуючи ризики хронічних захворювань, таких як діабет, серцево-судинні патології, та формуючи здоровий і працездатний людський потенціал. В той же час нестача якісного харчування та води може призвести до значних витрат на лікування, що негативно вплине на економічний потенціал держави. Практична реалізація "Європейського Зеленого курсу" реалізація відбувається через ухвалення конкретних нормативних актів, таких як регламенти, директиви та рішення, які мають обов'язковий характер для країн-членів ЄС, які мають здійснювати контроль за якістю продуктів харчування, стимулювання локального виробництва органічної їжі та забезпечення доступу до питної води. Уряди країн ЄС, зокрема Німеччина та Данія, активно реалізують програми харчової безпеки, включаючи ініціативи зі зменшення вмісту трансжирів у продуктах аж

до їх повної заборони. Програми екоосвіти для громадян, які популяризують екологічно відповідальну поведінку, є ще одним важливим інструментом у цьому напрямі.

У контексті повоєнного відновлення України в зазначеному плані першочерговими заходами мають стати екологічна реабілітація постраждалих територій, і контроль за якістю води та продуктів харчування, а також розвиток національних екоосвітніх програм.

Інвестиції в наукові дослідження та інновації у сфері охорони здоров'я відіграють ключову роль у створенні стійких та інноваційних медичних систем, здатних реагувати на виклики сучасного світу. У межах офіційної рамкової програми Horizon Europe (2021–2027) Європейська Комісія разом з Радою Європи визначили пріоритетами розвиток персоналізованої медицини, дослідження в галузі рідкісних захворювань та створення нових підходів до лікування хронічних хвороб [18, p. 32]. Це юридично зобов'язуючий документ, який регулює фінансування наукових досліджень і впровадження інноваційних проєктів, приділяє значну увагу інтеграції біоінженерії, штучного інтелекту та великих даних у медицину, що дозволяє підвищити точність діагностики й ефективність лікування. Також Horizon Europe акцентує на ролі міждисциплінарних досліджень, що об'єднують медицину, біотехнології, інформатику та соціальні науки для розробки інноваційних підходів до охорони здоров'я.

Слід відзначити, що на інституційному рівні ЄС тісно співпрацює з Всесвітньою організацією охорона здоров'я й чітко дотримується регулярних приписів ВООЗ. Зокрема, це стосується рамкової "Глобальної стратегії досліджень в галузі охорони здоров'я" (Global Strategy on Research for Health), ухваленої у 2010 році Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я (World Health Assembly) Research for Health. Ця стратегія надає загальні орієнтири для вдосконалення політики досліджень у галузі охорони здоров'я, спрямовані на покращення координації між країнами, науковими інститутами та іншими зацікавленими сторонами. Зокрема наголошується, що забезпечення фінансування наукових розробок та інвестування в інфраструктуру для проведення клінічних досліджень, залучення молодих дослідників і підтримки академічно-промислових партнерств та забезпечення їх доступу до результатів досліджень через відкриті платформи є важливими кроками до розвитку глобальної науки у сфері медицини [21, p. 18].

Повоєнній Україні в даному контексті важливо зосередитися на повернення в країні науковців та зміцнення національного наукового потенціалу в цілому, забезпечення відкритого доступу до результатів досліджень. Крім того Україна може співпрацювати з ЄС у сфері фінансування досліджень, розвитку біотехнологій і створення платформ для відкритого обміну даними.



Цифровізація систем охорони здоров'я є відповіддю на вимоги переходу до глобального інформаційного суспільства, покликаною підвищити ефективність медичних послуг, покращити доступ до медичної допомоги та знизити витрати на охорону здоров'я. Стратегічна Ініціатива " Європейський простір даних з охорони здоров'я" (European Health Data Space), представлена Європейською комісією у травні 2022 року, спрямована на розвиток цифровізації в галузі охорони здоров'я, формує механізми впровадження цифрових медичних карток, які забезпечують лікарів і пацієнтів доступом до необхідної інформації в будь-який момент [19, p. 14]. Трансформаційні процеси у світовій медичній галузі – як зазначає Михайло Макаренко – "свідчать про розвиток новітніх технологій, в тому числі й у сфері охорони здоров'я, які відкривають можливості радикального удосконалення роботи щодо виявлення індивідуальних факторів ризику захворювань, їх ранньої діагностики, скорочення обсягів стаціонарної допомоги завдяки розвитку малоінвазивної, амбулаторної хірургії, телемедицини, дистанційного моніторингу стану хворого тощо [9, с. 43]. При цьому "темпи зростання глобального ринку цифрових засобів охорони здоров'я з 2020 по 2027 рік матимуть сукупний річний темп зростання (CAGR) на 27,9%, коли він досягне 833,44 мільярда доларів" [9, с. 44].

Важливим аспектом цифровізації є розвиток телемедицини, яка стає особливо актуальною у віддалених регіонах, де доступ до медичних установ обмежений. Також велика увага приділяється використанню штучного інтелекту для аналізу медичних даних, що допомагає в ранньому виявленні хвороб і прогнозуванні розвитку захворювань [27, p. 21]. Водночас цифровізація вимагає високого рівня захисту даних, і країни ЄС впроваджують стандарти безпеки для уникнення витоку конфіденційної медичної інформації. Цей процес також включає навчання медичних працівників роботі з цифровими платформами, що забезпечує їхню готовність до використання нових технологій у повсякденній роботі.

На наше переконання впровадження цифрових медичних платформ в Україні значною мірою сприятиме оптимізації медичних послуг, водночас, це передбачатиме розгортання відповідної системи е-навчання медичних працівників та захисту конфіденційності даних.

Розвиток і посилення кадрового потенціалу в системі охорони здоров'я є критично важливим аспектом забезпечення якості медичних послуг і стійкості систем охорони здоров'я. Глобальна рамкова стратегія з людських ресурсів для охорони здоров'я ("Global Strategy on Human Resources for Health"), ухвалена Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я Health Assembly) у 2016 році, спрямована на забезпечення підготовки, розподілу та підтримки медичних кадрів для сталого розвитку систем охорони здоров'я, визначає ключовими цілями збільшення кількості медичних працівників, підвищення їхньої

кваліфікації та створення сприятливих умов праці [15, p. 27]. Європейські країни стикаються з проблемою старіння медичного персоналу, через що акцент робиться на залученні молодих фахівців до медицини, впровадженні програм перепідготовки та навчанні сучасним технологіям. Крім того, важливим аспектом є збільшення мобільності медичних кадрів у межах ЄС, що дозволяє більш рівномірно розподіляти ресурси в регіонах із дефіцитом персоналу [24, p. 19]. Особлива увага приділяється боротьбі з вигоранням серед медичних працівників через запровадження програм підтримки ментального здоров'я та підвищення заробітної плати. Для України в даному напрямку рекомендується зосередитися на залученні молодих кадрів, забезпеченні гідної оплати праці та запровадженні програм захисту від професійного вигорання.

Фінансова стійкість систем охорони здоров'я є одним із найважливіших напрямів європейської політики, який покликаний забезпечити доступність та якість медичних послуг на довгострокову перспективу. Ухвалена Європейською комісією у 2020 році комплексна "Стратегія сталого розвитку систем охорони здоров'я" (Health Systems Sustainability Strategy), покликана забезпечити оптимізацію витрат держав-членів ЄС на охорону здоров'я через впровадження нових моделей управління, інновації, цифровізацію та партнерства між державними й приватними структурами [13, p. 11]. Зростання витрат на охорону здоров'я через старіння населення вимагає впровадження інноваційних підходів, таких як державно-приватне партнерство, страхові програми та диференційоване фінансування. Також велика увага приділяється прозорості у використанні фінансів, що дозволяє підвищити довіру населення до системи охорони здоров'я. Водночас фінансова стійкість включає інвестування в профілактичні програми, які сприяють зниженню навантаження на системи охорони здоров'я в довгостроковій перспективі [20, p. 30].

Реалізація даного напряму в Україні передбачає створення прозорих механізмів фінансування, стимулювання інвестицій та розвиток страхових програм забезпечить стабільність медичної системи.

Таким чином, проведений огляд охороноздоровчої стратегії ВООЗ та ключових напрямів політики ЄС свідчить про завершення етапу інституціоналізації нової гуманістичної людиноцентричної парадигми публічного управління охороною здоров'я, покликаної забезпечити покращення стану здоров'я населення й забезпечити формування якісного людського потенціалу, необхідного для сталого розвитку держави. Як зазначає з цього приводу Віра Куценко, "розвиток системи охорони здоров'я має стати невід'ємною частиною загальних процесів державотворення, адже суспільне здоров'я – це стратегічний ресурс соціально-економічного розвитку України". Тому "подальше зміцнення здоров'я нації, тобто головного стратегічного ресурсу держави, продовження тривалості життя, збільшення кількості років, прожитих людьми без хвороб,

потребує зміни самої парадигми розвитку системи охорони здоров'я, забезпечення переходу від клінічної медицини до збереження і зміцнення здоров'я, від індивідуального лікування переважно занедбаних хронічних захворювань до масового оздоровлення" [8, с. 50].

Комплексна стратегія забезпечення здоров'я нації та розвитку людського потенціалу як складової державної охороноздоровчої політики має враховувати наступні чотири основні напрями: 1) профілактика захворювань і підвищення рівня доступу до медичних послуг; 2) інвестування в освіту та інфраструктуру охорони здоров'я; 3) реабілітація та підтримка соціально вразливих груп населення; 4) комплекс заходів з формування та популяризації культури здорового образу життя, здорового харчування та відповідального ставлення до навколишнього середовища. Лише інтегрований підхід до цих питань дозволить забезпечити сталий розвиток суспільства.

Висновки

Здоров'я нації є ключовим показником ефективності державної політики та основним фактором, що впливає на соціально-економічний розвиток країни. У сучасних умовах, коли демографічна криза, екологічні загрози, війна та глобалізаційні виклики стають визначальними факторами розвитку суспільства, роль здоров'я населення набуває особливої ваги. Як свідчать численні дослідження, здорове населення є основою економічної продуктивності, національної безпеки, соціальної стабільності та розвитку держави.

Важливість інтеграції інноваційних підходів до збереження здоров'я громадян полягає у створенні системного механізму, здатного враховувати всі аспекти – від профілактики захворювань до ефективної реабілітації. Здоров'я нації, як багатогранний феномен, охоплює фізичне, психічне та соціальне благополуччя, що вимагає міждисциплінарного підходу до його вивчення та забезпечення. Війна в Україні продемонструвала важливість програм психологічної реабілітації та соціальної інтеграції для постраждалих громадян. Потреба у реабілітаційних програмах, адаптованих до українських реалій, є одним із пріоритетів національної політики.

Економічний розвиток країни тісно пов'язаний із станом здоров'я її громадян. Зменшення тягаря хронічних захворювань, підвищення доступності медичних послуг і запровадження цифрових технологій дозволяють знизити витрати на лікування та сприяють підвищенню якості життя населення. У цьому контексті стратегічно важливим є інвестування в охорону здоров'я, що має стати одним із головних напрямів державної політики. Впровадження страхової медицини, як це успішно зроблено в Німеччині, Іспанії, Франції та інших європейських країнах, створить умови для рівного доступу до якісних медичних послуг незалежно від рівня доходів громадян.

Особливу увагу слід приділити екологічним аспектам. Забруднення навколишнього середовища залишається одним із головних чинників, що негативно

впливають на здоров’я населення. Уряди розвинених країн активно впроваджують програми екологічного моніторингу, впровадження подібних в Україні дозволить значно покращити загальний стан здоров’я нації.

Крім того, освіта та популяризація здорового способу життя є важливими компонентами формування якісного людського потенціалу. Програми, орієнтовані на молодь, сприяють закладенню культури здоров’я з раннього віку, що має довгостроковий ефект і значний вплив на всі аспекти суспільного життя.

На підставі проведеного дослідження, можна стверджувати, що сталий розвиток держави можливий лише за умов пріоритетного підходу до охорони здоров’я людини, сталого розвитку людського потенціалу держави й покращення здоров'я нації. Комплексний підхід, який включає профілактику, лікування, реабілітацію та популяризацію здорового способу життя, дозволить забезпечити якісне покращення стану здоров’я населення та його соціально-економічної активності. Удосконалення державної політики у цій сфері має ґрунтуватися на адаптації міжнародного досвіду, врахуванні національних особливостей і використанні сучасних інноваційних підходів.

Таким чином, здоров’я нації виступає як ключовий ресурс для забезпечення конкурентоспроможності держави, її економічної стабільності та соціальної згуртованості. Тільки інтеграція зусиль на державному, регіональному та місцевому рівнях дозволить сформувати умови для реалізації людського потенціалу як основи сталого розвитку держави та суспільства загалом. Тільки спираючись на європейські орієнтири укріплення людського потенціалу держави, зміцнення здоров'я нації, використання європейських механізмів і кращих практик формування й реалізації економічної, соціальної й охороноздоровчої політики Україна матиме реальні шанси успішного повоєнного відновлення та євроінтеграційного поступу.

Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у визначенні ефективних механізмів, форм і методів здійснення державної охороноздоровчої політики України на основі апроксимації кращих європейських практик діяльності держави з укріплення здоров'я нації.

Література:

1. Балюк Г. І., Ковальчук Т. Г., Позняк Е. В. Сучасні правові проблеми захисту здоров'я людини: від комплексних підходів до практичних рішень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 396-405. [DOI: 10.24144/2788-6018.2024.05.62].

2. Білинська М. М., Кульгінський Є. А. Нова парадигма державного управління охороною здоров’я України. *Держава та регіони. Серія : Державне управління*. 2014. № 4. С. 104-107.

3. Диха М. В. Здоров’я людини як базова складова людського потенціалу в системі досягнення цілей сталого розвитку України. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 1. С. 20-25. [DOI: 10.31891/2307-5740-2020-278-1-4]

4. Завидівська О. І., Завидівська Н. Н.Сутність формування людського потенціалу через освітню призму здоров’яорієнтованого управління. *Дидактика*. 2023. Вип. 4-5. С. 45-52. [DOI: 10.58407/ DIDACTICS.23.4-5.6].

5. Карп'як М. О., Герман Л. Т., Костишина А. І. Людський потенціал як основна компонента соціально-економічного розвитку в системі суспільного відтворення. *Регіональна економіка.* 2022. № 3. С. 60-66. [DOI: 10.36818/1562-0905-2022-3-6].

6. Квасній Л. Г., Мураль В. Я., Баланда Н. О. Вплив війни на фізичне та психічне здоров'я населення. *Суспільство та національні інтереси.* 2024. № 5. С. 27-35. [DOI: 10.52058/3041-1572-2024-5(5)-27-35].

7. Крупник А. С., Чабанова Ю. В. Парадигма. *Енциклопедія державного управління* : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. Історія державного управління. С. 422-423.

8. Куценко В. І. Здоров'я нації як стратегічний ресурс держави. *Вісник НАН України*, 2009, № 6. С. 44 – 51.

9. Макаренко М. В. Цифровізація сфери охорони здоров'я України. *Публічне управління і адміністрування в Україні.* 2023. Вип. 34. С. 43-46. [DOI: 10.32782/pma2663-5240-2023.34.7].

10. Радченко О. В. Держава і демократія : мультисемантичний політичний словник. Харків : Вид-во Асоціації докторів державного управління, 2011. 312 с.

11. Семигіна Т. В. Нова парадигма охорони здоров'я – виклик для України чи можливість для політичної модернізації?. *Магістеріум. Політичні студії.* 2014. Вип. 58. С. 34-38.

12. Тулай О. І., Карпишин Н. І., Ференс Б. В. Домінанти збереження та розвитку людського потенціалу в умовах турбулентності глобального світу. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2024. Вип. 13. С. 84-98. [DOI: 10.31866/2616-745X.13.2024. 306866].

13. Sustainability of Health Systems in Europe: Strategic Approaches for Resilience and Efficiency. 64 p. *European Commission*. 2019. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/ RegData/etudes/IDAN/2018/619029/IPOL_IDA(2018)619029_EN.pdf

14. The European Green Deal. 36 p. *European Commission*. 2019. Retrieved from: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

15. Health Workforce Policies in the European Union: Current Challenges and Future Perspectives. 96 p. *European Commission*. 2020. Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/health-workforce_en

16. EU4Health Programme 2021–2027: A vision for a healthier European Union. 52 p. *European Commission*. 2021. Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en

17. HERA: The European Health Emergency Preparedness and Response Authority. *European Commission*. 2021. 36 p. Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/health-emergency-preparedness-and-response-hera_en

18. Horizon Europe: The EU Research and Innovation Framework Programme 2021–2027. 89p. *European Commission*. 2021. Retrieved from: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/ funding/ funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en

19. The European Health Data Space: Unlocking the Power of Data for Health Innovation. 50 p. *European Commission*. 2022. Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ STUD/2022/740054/IPOL_STU(2022)740054_EN.pdf

20. Health Systems Financing: The Path to Universal Coverage. 120 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2010. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/9789241564021

21. The WHO Strategy on Research for Health. 36 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2012. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/the-who-strategy-on-research-for-health

22. Health 2020: A European Policy Framework and Strategy for the 21st Century. *World Health Organization* (*WHO*). 2013. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. 182 p. Retrieved from: https://iris.who.int/handle/10665/326386

23. The European Mental Health Action Plan 2013–2020. 56 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2015. Retrieved from: https://iris.who.int/handle/10665/175672

24. Global Strategy on Human Resources for Health: Workforce 2030. 44 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2016. Retrieved from: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/250368/9789241511131-eng.pdf

25. COP24 Special Report: Health and Climate Change. 76 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2018. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/cop24-special-report-health-climate-change

26. Essential Public Health Functions, Health Systems, and Health Security: Developing Conceptual Clarity and a WHO Roadmap for Action. *World Health Organization* (*WHO*). 2018. Geneva: World Health Organization. 58 p. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/9789241514088

27. Global Strategy on Digital Health 2020–2025. 48 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2021.Retrieved from: https://www.who.int/docs/default-source/documents/ gs4dhdaa2a9f352b0445bafbc79a799dce4d.pdf

28. Strengthening health systems resilience: Key concepts and strategies to address challenges in a post-COVID-19 world. 72 p. *World Health Organization* (*WHO*). 2021. Retrieved from: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/351076/Eurohealth-28-1-4-8-eng.pdf

29. World Health Organization (WHO). Health Systems in Transition (HiT) Series. Retrieved from: https://eurohealthobservatory.who.int/publications/health-systems-in-transition-hit-series

References

1. Balyuk, H. I., Kovalchuk, T. H., & Pozniak, E. V. (2024). Suchasni pravovi problemy zakhystu zdorov'ia liudyny: vid kompleksnykh pidkhodiv do praktychnykh rishen [Modern legal problems of human health protection: From comprehensive approaches to practical solutions]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence, (5)*, 396–405. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.62 [in Ukrainian].

2. Bilynska, M. M., & Kulhinskyi, Ye. A. (2014). Nova paradyhma derzhavnoho upravlinnia okhoronoju zdorov'ja Ukrai'ny [A new paradigm of public health management in Ukraine]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Derzhavne upravlinnia – State and Regions. Series: Public Administration, (4)*, 104–107. [in Ukrainian].

3. Dykha, M. V. (2020). Zdorov'ia liudyny yak bazova skladova liudskoho potentsialu v systemi dosiahnennia tsilei staloho rozvytku Ukrai'ny [Human health as a basic component of human potential in achieving sustainable development goals in Ukraine]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu, (1)*, 20–25. https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-278-1-4 [in Ukrainian].

4. Zavydivska, O. I., & Zavydivska, N. N. (2023). Sutnist′ formuvannia liuds′koho potentsialu cherez osvitniu pryzmu zdoroviaoriyentovanoho upravlinnia [The essence of human potential formation through the educational prism of health-oriented management]. *Dydaktyka – Didactics, (4-5)*, 45–52. https://doi.org/10.58407/DIDACTICS.23.4-5.6 [in Ukrainian].

5. Karpiak, M. O., Herman, L. T., & Kostyshyna, A. I. (2022). Liudskyi potentsial yak osnovna komponentsia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku v systemi suspilnoho vidtvorennia [Human potential as a key component of socio-economic development in the system of social reproduction]. *Rehional'na ekonomika – Regional Economy, (3)*, 60–66. https://doi.org/10.36818/1562-0905-2022-3-6 [in Ukrainian].

6. Kvasnii, L. H., Mural, V. Ya., & Balanda, N. O. (2024). Vplyv viiny na fizychne ta psykholohichne zdorov'ia naselennia [The impact of war on the physical and psychological health of the population]. *Suspilstvo ta natsionalni interesy – Society and National Interests, (5)*, 27–35. https://doi.org/10.52058/3041-1572-2024-5(5)-27-35 [in Ukrainian].

7. Krupnyk, A. S., & Chabanova, Yu. V. (2011). Paradyhma [Paradigm]. In *Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia – Encyclopedia of Public Administration*, Vol. 1: Istoriia derzhavnoho upravlinnia [History of Public Administration] (pp. 422–423). Kyiv: NADU. [in Ukrainian].

8. Kutsenko, V. I. (2009). Zdorovia natsii yak stratehichnyi resurs derzhavy [The health of the nation as a strategic resource of the state]. *Visnyk NAN Ukrainy, (6)*, 44–51. [in Ukrainian].

9. Makarenko, M. V. (2023). Tsyfrovyzatsiia sfery okhorony zdorov'ia Ukrainy [Digitalization of Ukraine's healthcare sector]. *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini – Public Administration and Management in Ukraine, (34)*, 43–46. https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2023.34.7 [in Ukrainian].

10. Radchenko, O. V. (2011). *Derzhava i demokratiia: Multysemantychnyi politychnyi slovnyk [State and Democracy: A Multi-Semantic Political Dictionary]*. Kharkiv: Vydavnytstvo Asotsiatsii doktoriv derzhavnoho upravlinnia. [in Ukrainian].

11. Semyhina, T. V. (2014). Nova paradyhma okhorony zdorov'ia – vyklyk dlja Ukrai'ny chy mozhlyvist' politychnoi' modernizatsii' [A new paradigm of healthcare – A challenge for Ukraine or an opportunity for political modernization?]. *Mahisterium. Politychni studii – Magisterium. Political Studies, (58)*, 34–38. [in Ukrainian].

12. Tulai, O. I., Karpishyn, N. I., & Ferens, B. V. (2024). Dominanty zberezhennia ta rozvytku liudskoho potentsialu v umovakh turbulentnosti hlobalnoho svitu [Dominants of preserving and developing human potential in the context of global turbulence]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International Relations: Theoretical and Practical Aspects, (13)*, 84–98. https://doi.org/10.31866/2616-745X.13.2024.306866 [in Ukrainian].

13. European Commission. (2019). *Sustainability of Health Systems in Europe: Strategic Approaches for Resilience and Efficiency* (64 p.). Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/619029/IPOL_IDA(2018)619029_EN.pdf

14. European Commission. (2019). *The European Green Deal* (36 p.). Retrieved from: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

15. European Commission. (2020). *Health Workforce Policies in the European Union: Current Challenges and Future Perspectives* (96 p.). Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/health-workforce_en

16. European Commission. (2021). *EU4Health Programme 2021–2027: A Vision for a Healthier European Union* (52 p.). Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en

17. European Commission. (2021). *HERA: The European Health Emergency Preparedness and Response Authority* (36 p.). Retrieved from: https://health.ec.europa.eu/health-emergency-preparedness-and-response-hera_en

18. European Commission. (2021). *Horizon Europe: The EU Research and Innovation Framework Programme 2021–2027* (89 p.). Retrieved from: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en

19. European Commission. (2022). *The European Health Data Space: Unlocking the Power of Data for Health Innovation* (50 p.). Retrieved from: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/740054/IPOL_STU(2022)740054_EN.pdf

20. World Health Organization (WHO). (2010). *Health Systems Financing: The Path to Universal Coverage* (120 p.). Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/9789241564021

21. World Health Organization (WHO). (2013). *Health 2020: A European Policy Framework and Strategy for the 21st Century* (182 p.). Copenhagen: WHO Regional Office for Europe. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/the-who-strategy-on-research-for-health

22. World Health Organization (WHO). (2016). *Global Strategy on Human Resources for Health: Workforce 2030* (44 p.). Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/ item/9789241514088

23. World Health Organization (WHO). (2021). *Global Strategy on Digital Health 2020–2025* (48 p.). Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/9789240015128

24. World Health Organization (WHO). (2016). Global Strategy on Human Resources for Health: Workforce 2030. 44 p. Retrieved from: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/250368/9789241511131-eng.pdf

25. World Health Organization (WHO). (2018). COP24 Special Report: Health and Climate Change. 76 p. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/cop24-special-report-health-climate-change

26. World Health Organization (WHO). (2018). Essential Public Health Functions, Health Systems, and Health Security: Developing Conceptual Clarity and a WHO Roadmap for Action. Geneva: World Health Organization. 58 p. Retrieved from: https://www.who.int/publications/i/item/9789241514088

27. World Health Organization (WHO). (2021). Global Strategy on Digital Health 2020–2025. 48 p. Retrieved from: https://www.who.int/docs/default-source/documents/ gs4dhdaa2a9f352b0445bafbc79ca799dce4d.pdf

28. World Health Organization (WHO). (2021). Strengthening health systems resilience: Key concepts and strategies to address challenges in a post-COVID-19 world. 72 p. Retrieved from: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/351076/Eurohealth-28-1-4-8-eng.pdf

29. World Health Organization (WHO). Health Systems in Transition (HiT) Series. Retrieved from: https://eurohealthobservatory.who.int/publications/health-systems-in-transition-hit-series

УДК 35.07:004.9:35.077.4

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-281-291

Лазарів Владислав Олегович аспірант кафедри управління та бізнес адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, https://orcid.org/0009-0008-6812-6124

КІБЕРБЕЗПЕКА ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ

Анотація. У сучасному цифровому світі забезпечення кібербезпеки стає ключовим фактором для ефективного функціонування системи публічного управління. Розширення спектру електронних послуг для громадян та бізнесу зумовлює підвищення ризиків несанкціонованого доступу, втрати даних та підриву довіри до державних інституцій, що є особливо актуальною в умовах цифрової трансформації суспільства, що потребує впровадження інтегрованих стратегій кіберзахисту. Збільшення ролі електронних послуг у сучасному світі сприяє становленню дижітальної держави, але також викликає загрози у сфері кібербезпеки. Зловмисники постійно ускладнюють свої методи атак, що вимагає від урядів та управлінців нових стратегій та підходів. Покращення кібербезпеки залежить від розуміння загроз, сучасних технологій та впровадження інституційних основ кіберзахисту. Незважаючи на значний прогрес у розвитку електронного врядування, досі залишається невирішеною проблема забезпечення належного рівня кібербезпеки електронних послуг. Існуючі системи часто є вразливими до кібератак, що може призводити до зривів у роботі публічних сервісів. Метою статті є аналіз викликів і можливостей забезпечення кібербезпеки в публічному управлінні, а також розробка рекомендацій щодо підвищення захисту електронних послуг. У статті розглянуто поточні виклики у сфері кібербезпеки та їх вплив на публічне управління, зокрема в контексті розвитку електронних послуг. Визначено основні загрози та запропоновано стратегічні підходи до їх подолання. Обґрунтовано можливості удосконалення кіберзахисту для забезпечення повноцінного функціонування систем електронних послуг. У дослідженні встановлено, що ключовими викликами для кібербезпеки у публічному управлінні є відсутність комплексної стратегії захисту, недостатній рівень кваліфікації персоналу, а також слабка інтеграція новітніх технологій у наявні системи.

Ключові слова: кібербезпека, публічне управління, електронні послуги, цифрова трансформація, інформаційна безпека, публічне управління інформаційною безпекою, цифрові технології

Lazariv Vladyslav Olegovich Graduate student of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University, https://orcid.org/0009-0008-6812-6124

CYBER SECURITY AND PUBLIC ADMINISTRATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR ELECTRONIC SERVICES

Abstract. In the modern digital world, ensuring cybersecurity is becoming a key factor for the effective functioning of the public administration system. The expansion of the range of electronic services for citizens and businesses leads to an increase in the risks of unauthorized access, data loss and undermining of trust in state institutions, which is especially relevant in the context of the digital transformation of society, which requires the implementation of integrated cyber security strategies. The increasing role of electronic services in the modern world contributes to the formation of a digital state, but also causes threats in the field of cybersecurity. Attackers are constantly complicating their methods of attack, which requires governments and managers to develop new strategies and approaches. Improving cybersecurity depends on understanding threats, modern technologies and implementing institutional frameworks for cyber security. Despite significant progress in the development of e-government, the problem of ensuring the proper level of cybersecurity of electronic services still remains unresolved. Existing systems are often vulnerable to cyberattacks, which can lead to disruptions in the operation of public services. The purpose of the article is to analyze the challenges and opportunities for ensuring cybersecurity in public administration, as well as to develop recommendations for improving the protection of electronic services. The article examines current challenges in the field of cybersecurity and their impact on public administration, in particular in the context of the development of electronic services. The main threats are identified and strategic approaches to overcoming them are proposed. The possibilities of improving cyber protection to ensure the full functioning of electronic service systems are substantiated. The study found that the key challenges for cybersecurity in public administration are the lack of a comprehensive protection strategy, insufficient level of personnel qualifications, and weak integration of new technologies into existing systems.

Keywords: cybersecurity, public administration, electronic services, digital transformation, information security, public information security management, digital technologies

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації суспільства забезпечення кібербезпеки стає однією з головних передумов ефективного



функціонування систем публічного управління. Згідно зі звітом Global Cybersecurity Index (GCI), у 2023 році кількість кібератак на державні установи зросла на 38% порівняно з попереднім роком, а збитки від цих атак оцінюються в мільярди доларів. Ці дані підкреслюють, що кіберзагрози є не лише технічною проблемою, а й серйозним викликом для соціальної стабільності, економічного розвитку та довіри громадян до органів державної влади.

Розширення електронних послуг – таких як реєстрація бізнесу, електронне голосування, отримання адміністративних послуг – зумовлює залежність державних установ від цифрових технологій. За даними Statista, у 2024 році обсяг електронних урядових послуг зросте на 25%, що збільшує кількість даних, які потребують захисту, та масштаби можливих наслідків у разі успішних кібератак.

Попри впровадження базових стандартів інформаційної безпеки, багато державних установ стикаються з наступними проблемами:

– відсутність інтегрованої стратегії кібербезпеки. Різні відомства часто працюють без координації, що створює розрізнені системи захисту.

– дефіцит кваліфікованих кадрів. За даними International Information System Security Certification Consortium (ISC²), глобальний дефіцит спеціалістів у сфері кібербезпеки досягнув 3,4 мільйона осіб.

– застарілі технології. У багатьох державних установах використовуються застарілі IT-інфраструктури, які не здатні протистояти сучасним загрозам.

Тенденції розвитку кіберзагроз також свідчать про зростання їхньої складності:

– збільшення кількості атак на основі штучного інтелекту (AI-powered attacks), які можуть автоматично обирати вразливі системи та обходити захисні механізми.

– використання фішингових кампаній, спрямованих на викрадення облікових даних державних службовців.

– зростання кількості атак типу ransomware, де дані державних установ шифруються, і їх розблокування можливе лише за викуп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці з багатьох країн досліджують практичні аспекти забезпечення кібербезпеки у сфері публічного управління, а саме свої роботи присвятили: Алексеєв В. В. [1], Іванова О. О. [2], Гуменний І. О., Мельник О. М. [3], Зафар А., Карим А. [4] та інші.

Але, деякі дискусійні питання щодо забезпечення кібербезпеки у сфері публічного управління, зокрема в контексті розвитку електронних послуг не були досліджені у повній мірі вітчизняними науковцями та потребують ретельного опрацювання.

Мета статті – дослідження сучасних викликів та можливостей забезпечення кібербезпеки у сфері публічного управління, зокрема в контексті

розвитку електронних послуг, а також сформулювати рекомендації щодо підвищення рівня захищеності електронного урядування шляхом інтеграції сучасних технологій та управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу. Масовий перехід більшості сфер діяльності людства у віртуальну площину зумовлює необхідність розробки нових систем забезпечення кібер- та інформаційної безпеки. У сучасних умовах, що характеризуються гібридними війнами, глобальною пандемією, міжнародними та регіональними економічними потрясіннями, це питання набуває особливої актуальності. Воно пов'язане з виникненням численних загроз для держав, бізнесу, суспільства в цілому та окремих громадян зокрема. Для органів публічної влади ця проблема має критичне значення, оскільки стосується ризиків, пов’язаних із обігом і захистом інформації. Тотальна цифровізація даних, їхнє зберігання, передача та використання створюють значні виклики, серед яких неналежне використання, пошкодження чи модифікація інформації, а також зовнішні несанкціоновані втручання. Такі загрози можуть завдати шкоди як державі, так і окремим громадянам.

У сучасному світі електронні послуги стали невід'ємною частиною функціонування органів публічного управління. Водночас їх використання супроводжується виникненням різноманітних кіберзагроз, які становлять небезпеку для ефективності, безперервності та безпеки надання цих послуг. Однією з основних проблем є зростання кількості кібератак, які спрямовані на державні інформаційні системи з метою викрадення даних, блокування доступу або виведення систем з ладу. За даними міжнародних аналітичних центрів, кількість кібератак на державні установи щороку зростає, і понад 40% цих атак мають на меті компрометацію персональних даних громадян.

Однією з найбільш поширених кіберзагроз є атаки типу ransomware, коли зловмисники блокують доступ до інформації або систем і вимагають викуп за їх відновлення. Це може призвести до серйозних перебоїв у роботі органів публічного управління, зокрема в ситуаціях, що потребують оперативного реагування, наприклад, під час надзвичайних ситуацій. Іншим поширеним типом є фішинг-атаки, що спрямовані на отримання доступу до конфіденційної інформації шляхом обману працівників державних установ. Через низький рівень цифрової грамотності або недостатню увагу до кібербезпеки такі атаки часто виявляються успішними. Особливу небезпеку становлять Distributed Denial of Service (DDoS) атаки, які блокують роботу електронних послуг, перевантажуючи сервери надмірною кількістю запитів. Такі атаки не лише призводять до тимчасового припинення роботи державних сервісів, але й підривають довіру громадян до електронного урядування. Наприклад, в Україні DDoS-атаки неодноразово використовувалися для дестабілізації роботи критичної інфраструктури під час гібридної війни.



Ще однією актуальною загрозою є використання вразливостей у програмному забезпеченні. Зловмисники активно шукають недоліки в системах електронного урядування, які можуть дозволити їм отримати доступ до внутрішніх ресурсів або викрасти конфіденційні дані. В умовах глобалізації та збільшення кількості постачальників ІТ-рішень для публічного сектору це питання набуває особливої актуальності, адже державні установи не завжди мають ресурси для регулярного оновлення програмного забезпечення чи тестування на наявність вразливостей. Також викликають занепокоєння загрози, пов'язані з використанням новітніх технологій, таких як штучний інтелект та Інтернет речей (IoT). Наприклад, компрометація пристроїв IoT, які використовуються у смарт-містах, може призвести до масштабних збоїв у роботі критичної інфраструктури, такої як системи управління транспортом або енергопостачанням. А використання штучного інтелекту для автоматизації атак дозволяє хакерам діяти швидше та ефективніше.

Кіберзагрози, що впливають на функціонування електронних послуг у системі публічного управління, стають дедалі складнішими та небезпечнішими. Їх ефективне подолання вимагає комплексного підходу, що включає регулярний моніторинг загроз, впровадження сучасних технологій захисту, підвищення рівня кіберграмотності працівників державних установ і вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері кібербезпеки. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у впровадженні ефективних механізмів державного управління у сфері кібер- та інформаційної безпеки. Розробка таких механізмів є ключовим завданням для забезпечення захисту інформаційного простору країни.

На сучасному етапі розвитку системи публічного управління питання інформаційної та кібербезпеки набуває особливої актуальності. Це зумовлено широкомасштабною інформатизацією процесів надання послуг громадянам на різних рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Наприклад, йдеться про електронний документообіг, реєстрацію майнових прав, видачу ID-паспортів громадянам, забезпечення безпечного зберігання інформації, запобігання її несанкціонованій зміні чи використанню, а також впровадження якісного програмного забезпечення вітчизняного виробництва.

Додатковий виклик для забезпечення кібербезпеки створюють глобальні проблеми, зокрема зміни клімату, інновації у сфері міжнародної економіки та фінансів (наприклад, впровадження криптовалют, таких як біткоїн). Хоча ці явища на перший погляд не мають прямого зв'язку з електронним урядуванням, їхній вплив стає очевидним через залежність цифрової інфраструктури від надійного енергозабезпечення. Прості відключення електроенергії у громадах чи регіонах можуть призвести до тимчасового паралічу діяльності органів влади, а також до порушення прав громадян на доступ до інформації, підтвердження майнового стану чи ідентифікації особистості.

Національна система забезпечення кібербезпеки також стикається з низкою проблем нормативно-правового характеру. Станом на сьогодні, у правовому полі України все ще чинним є Закон «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». Хоча окремі його положення залишаються актуальними, вони вже не повною мірою відповідають сучасним викликам. Наприклад, це стосується відсутності належної координації зусиль державного та приватного секторів для ефективного використання доступних ресурсів; недостатнього рівня фінансування, матеріального і кадрового забезпечення інформатизації та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у соціально-економічну сферу; відставання у розвитку нормативно-правової бази інформаційної безпеки.

Також залишається низка інших проблем: недостатня представленість україномовних інформаційних ресурсів в Інтернет-просторі, нерівномірний доступ населення до комп'ютерної техніки та телекомунікаційних засобів, відсутність комплексного вирішення питань захисту авторських прав на програмне забезпечення, які негативно впливають на рівень доступності, безпеки та ефективності функціонування електронних послуг у системі публічного управління.

З огляду на це, актуальним є перегляд і вдосконалення нормативно-правового регулювання в інформаційній сфері. Держава має зосередитися на розробці сучасних стратегій забезпечення кібербезпеки, включно з інтеграцією інноваційних технологій, посиленням співпраці між державним і приватним секторами, створенням єдиної координаційної платформи для протидії кіберзагрозам, що дозволить забезпечити стійкість системи електронного урядування до зовнішніх і внутрішніх ризиків та підвищити довіру громадян до цифрових державних послуг.

Значний поступ у розвитку нормативної бази України у сфері кібербезпеки відображено в положеннях Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [5], який став логічним продовженням імплементації в національне законодавство положень Конвенції про кіберзлочинність, ратифікованої Україною у 2005 році. У цьому Законі закріплено визначення ключових термінів, таких як «кібербезпека», «кіберзахист» та «кіберпростір». Відповідно до положень документа, кібербезпека та кіберзахист спрямовані на забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави в умовах використання кіберпростору.

У Стратегії реформування державного управління України до 2025 року, затвердженій 21 липня 2021 року [6], визначено основну мету – створення в Україні ефективної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів і найкращих практик. Відповідно до положень Стратегії, державна служба має стати професійною,

доброчесною, політично нейтральною, орієнтованою на громадян і побудованою на принципах заслуг. Для досягнення цих цілей передбачено впровадження низки заходів, зокрема навчання та підвищення кваліфікації фахівців у сфері публічного управління та адміністрування. Цей аспект є надзвичайно важливим, оскільки існуюча система професійної підготовки не завжди відповідає вимогам часу та не враховує майбутніх пріоритетів розвитку державного управління [6]. Крім того, Стратегія наголошує на необхідності продовження процесу цифровізації адміністративних послуг та включає створення й розвиток дієвої електронної інфраструктури, яка стане основою для розширення спектра адміністративних послуг, що надаються із застосуванням інформаційних технологій. Такий підхід спрямований на підвищення якості та доступності послуг для громадян, а також на формування прозорої та ефективної системи державного управління.

В Україні та у світі накопичилися численні кібернетичні та інформаційні загрози, які ставлять під сумнів рівень безпеки державних органів влади. Однією з таких загроз є широке використання іноземного програмного забезпечення та сервісів для зберігання даних, що охоплюють усі сфери діяльності органів публічної влади. На сьогоднішній день в Україні відсутні чітко визначені нормативні стандарти і вимоги до інформаційних систем державних органів та органів місцевого самоврядування та означає, що значна частина таких органів працює з програмним забезпеченням сумнівного походження, в тому числі з країни-агресора та міжнародних приватних компаній. Одним з прикладів є пандемія, коли для дистанційної роботи та навчання широко використовувалася платформа Zoom, яка, при встановленні на пристрій, автоматично має доступ до налаштувань користувача, що може призвести до витоку і подальшого моніторингу його особистої інформації [7].

У зв'язку з цим виникає питання відповідальності державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, а також медичних працівників за дотримання службової таємниці та інформаційної безпеки. Крім того, на законодавчому рівні питання забезпечення інформаційної безпеки та конфіденційності все ще не врегульовані належним чином. Враховуючи ці обставини, постає необхідність більш глибокого підходу до забезпечення органів публічної влади не лише технічними засобами і програмним забезпеченням, а й підготовки та перепідготовки кадрів, які повинні бути не тільки впевненими користувачами інформаційних технологій, але й усвідомлювати свою відповідальність за безпеку в цій сфері. Водночас в Україні робляться певні кроки для покращення ситуації в цій сфері.

Для підвищення стійкості публічного управління в Україні до кібератак необхідно впроваджувати комплексний підхід, який включає удосконалення системи управління ризиками та підвищення цифрової грамотності державних

службовців. Одним із ключових напрямків є розробка та реалізація національної стратегії кібербезпеки, що забезпечить чітке визначення та координацію дій усіх органів влади в умовах кіберзагроз. Стратегія повинна містити не лише технічні заходи, але й методи оцінки та управління ризиками, щоб своєчасно виявляти й нейтралізувати потенційні загрози. Одним з важливих кроків є удосконалення існуючих систем управління ризиками в публічному секторі, що включає створення єдиної бази для моніторингу та оцінки кіберризиків на рівні центральних органів виконавчої влади, а також на місцевому рівні. Важливим аспектом є інтеграція ризик-менеджменту в щоденну діяльність органів державної влади, що дозволить оперативно реагувати на будь-які кіберзагрози та забезпечити мінімізацію їх наслідків. Ключовим елементом підвищення стійкості до кібератак є підвищення цифрової грамотності державних службовців та включає не лише базові навички користування інформаційними системами, але й здатність до розпізнавання кіберзагроз, знання основ захисту персональних даних та важливості забезпечення кібербезпеки в межах службової діяльності. Регулярне проведення тренінгів та семінарів з кібербезпеки для державних службовців допоможе підвищити їх здатність до адекватної реакції у випадку кібератак та знизить рівень людського фактору як джерела загрози. Окрім цього, необхідно впроваджувати сучасні технології для забезпечення безпеки даних у державних органах. Використання шифрування даних, багатофакторної автентифікації, а також регулярне оновлення програмного забезпечення дозволить знизити ризик успішних атак з боку зловмисників. Важливим є також встановлення чітких стандартів щодо використання програмного забезпечення та сервісів для зберігання даних, що дозволить запобігти використанню небезпечних або ненадійних інструментів [8].

Нарешті, важливо створити ефективну систему реагування на інциденти та відновлення після кібератак. Розробка планів реагування на кіберінциденти, що включають чітко визначені ролі та відповідальність усіх учасників процесу, дозволить швидко зреагувати на загрози, мінімізуючи шкоду для публічного управління. Створення резервних копій даних та регулярне тестування систем відновлення допоможе забезпечити безперервність функціонування державних органів навіть в умовах серйозних кіберзагроз.

Інтеграція кібербезпеки як ключового елементу в стратегію цифрової трансформації публічного управління в Україні є необхідною умовою для забезпечення стабільності та ефективності державних інституцій у цифрову епоху. З огляду на постійно зростаючі кіберзагрози та можливість їхнього негативного впливу на функціонування органів влади, стратегічне планування цифрової трансформації повинно невідкладно включати елементи кібербезпеки на всіх етапах розробки та впровадження нових технологій, що дозволить створити більш стійку та захищену інфраструктуру для обробки та зберігання даних, що є критично важливими для державного управління [9].

Перспективою є формування комплексної системи кібербезпеки, яка буде інтегрована в усі процеси цифрової трансформації, що включає розробку нормативно-правової бази, що забезпечить чітке регулювання питань кіберзахисту в органах публічної влади, а також підвищення рівня відповідальності державних службовців за безпеку інформації. Такі ініціативи повинні базуватися на міжнародних стандартах кібербезпеки та найкращих практиках, що дозволяють адаптувати систему до реалій глобальних кіберзагроз. На рис. 1 представлено одні з важливих перспектив є впровадження сучасних технологій кібербезпеки у процеси цифровізації публічного управління, дозволить не лише захистити інформацію від несанкціонованого доступу, але й забезпечити прозорість та підзвітність державних процесів, що є важливими складовими елементами демократичного управління.

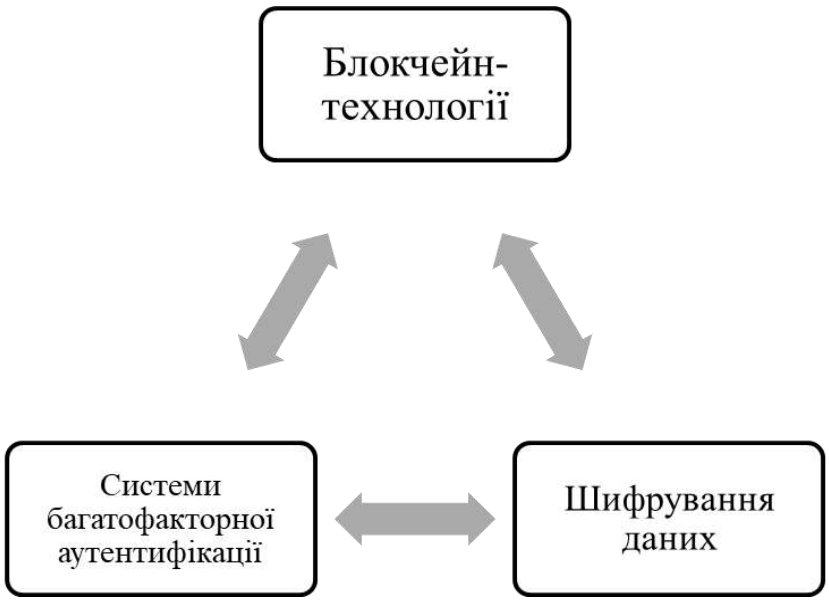


Рис. 1. Впровадження сучасних технологій кібербезпеки у процеси цифровізації публічного управління в Україні

Також варто звернути увагу на необхідність підготовки кадрів у сфері кібербезпеки для державних органів. В рамках стратегії цифрової трансформації слід реалізовувати програми навчання та перепідготовки для державних службовців, що включатимуть не лише технічні аспекти кібербезпеки, але й принципи управління інформаційними ризиками, етичні питання захисту даних, а також розвиток культури безпеки в органах влади. Підвищення рівня цифрової грамотності у цій сфері сприятиме зменшенню людського фактору як джерела загрози.

Останнім, але не менш важливим напрямком є інтеграція кібербезпеки в стратегії національної безпеки, що забезпечить системний підхід до захисту

інформаційного простору держави, що дозволить зменшити залежність від іноземних технологій і постачальників послуг, підвищивши рівень автономії та стійкості в умовах потенційних кіберконфліктів. Перспектива інтеграції кібербезпеки в стратегію цифрової трансформації публічного управління полягає у створенні єдиного, безпечного та прозорого цифрового середовища, яке відповідатиме сучасним вимогам безпеки і ефективності.

Висновки. У статті було розглянуто ключові аспекти кібербезпеки в контексті публічного управління та надано оцінку викликів, з якими стикаються державні органи при впровадженні електронних послуг. В умовах глобалізації та цифровізації публічне управління повинно активно адаптуватися до нових технологій, що, в свою чергу, створює нові загрози для інформаційної безпеки. Недосконаліть існуючих систем кіберзахисту, відсутність єдиних стандартів та високий рівень кіберзлочинності ставлять під загрозу ефективність та стабільність надання електронних послуг. Водночас, з огляду на ці виклики, є значні можливості для розвитку систем кібербезпеки в публічному управлінні. Зокрема, інтеграція новітніх технологій кіберзахисту, удосконалення нормативно-правової бази та підвищення цифрової грамотності державних службовців створюють основу для забезпечення безпеки та довіри до електронних послуг. Важливими напрямками є також розвиток національних стандартів кібербезпеки, а також створення інфраструктури для постійного моніторингу та реагування на кіберзагрози. Таким чином, кібербезпека повинна стати невід'ємною частиною стратегії цифрової трансформації публічного управління. Лише за умови належного забезпечення кіберзахисту можна гарантувати стабільну та безпечну реалізацію електронних послуг, що забезпечить розвиток ефективного, прозорого та зручного для громадян державного управління.

Література:

1. Алексеєв, В. В. (2021). Кібербезпека в системі публічного управління України: проблеми та перспективи розвитку. *Електронне урядування та інноваційні технології*, 8(2), 45-58.

2. Іванова, О. О. (2020). Інтеграція кібербезпеки у стратегію цифрової трансформації публічного управління. *Журнал публічного управління та інновацій*, 6(3), 123-138.

3. Гуменний, І. О., Мельник, О. М. (2022). Електронні послуги та їх кібербезпека: національні виклики і міжнародний досвід. *Публічне управління та місцеве самоврядування*, 4(7), 77-89.

4. Zafar, A., Karim, A. (2021). Cybersecurity and E-Government Services: A Global Perspective. *International Journal of Public Administration and Policy*, 6(4), 125-140. https://doi.org/10.1080/23303588.2021.1902347

5. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19

6. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/246420577

7. Мельник, Т. П., Шевченко, Д. С. (2023). Кіберзагрози в сфері публічної адміністрації: управлінські та технологічні аспекти. *Державне управління та інформаційні технології*, 9(1), 41-55.

8. United Nations. (2020). The Role of Cybersecurity in Digital Government Transformation. UN E-Government Survey. *New York: United Nations*. https://www.un.org/development/desa/dpad/

9. Федоренко, А. В. (2021). Кібербезпека в е-урядуванні: концептуальні аспекти та шляхи забезпечення. *Сучасне управління та технології*, 7(2), 34-49.

References:

1. Alekseyev, V. V. (2021). Kiberbezpeka v systemi publichnoho upravlinnya Ukrayiny: problemy ta perspektyvy rozvytku [Cybersecurity in the system of public administration of Ukraine: problems and prospects for development]. *Elektronne uryaduvannya ta innovatsiyni tekhnolohiyi*, 8(2), 45-58. [in Ukrainian].

2. Ivanova, O. O. (2020). Intehratsiya kiberbezpeky u stratehiyu tsyfrovoyi transformatsiyi publichnoho upravlinnya [Integrating cyber security into the digital transformation strategy of public administration]. *Zhurnal publichnoho upravlinnya ta innovatsiy*, 6(3), 123-138. [in Ukrainian].

3. Humennyy, I. O., Melnyk, O. M. (2022). Elektronni posluhy ta yikh kiberbezpeka: natsional′ni vyklyky i mizhnarodnyy dosvid [Integrating cyber security into the digital transformation strategy of public administration]. *Publichne upravlinnya ta mistseve samovryaduvannya*, 4(7), 77-89. [in Ukrainian].

4. Zafar, A., Karim, A. (2021). Cybersecurity and E-Government Services: A Global Perspective [Integrating cyber security into the digital transformation strategy of public administration]. *International Journal of Public Administration and Policy*, 6(4), 125-140. [in Ukrainian].

5. Pro osnovni zasady zabezpechennya kiberbezpeky Ukrayiny [On the main principles of ensuring cyber security of Ukraine]: *Zakon Ukrayiny* vid 5 zhovtnya 2017 roku № 2163-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19 [in Ukrainian].

6. Pro skhvalennya Stratehiyi rozvytku informatsiynoho suspil′stva v Ukrayini [On the approval of the Information Society Development Strategy in Ukraine]: *Rozporyadzhennya* vid 15 travnya 2013 r. № 386-r. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/246420577 [in Ukrainian].

7. Melnyk, T. P., Shevchenko, D. S. (2023). Kiberzahrozy v sferi publichnoyi administratsiyi: upravlinski ta tekhnolohichni aspekty [Cyber threats in the field of public administration: managerial and technological aspects]. *Derzhavne upravlinnya ta informatsiyni tekhnolohiyi*, 9(1), 41-55. [in Ukrainian].

8. United Nations. (2020). The Role of Cybersecurity in Digital Government Transformation. UN E-Government Survey [The Role of Cybersecurity in Digital Government Transformation]. *New York: United Nations*. https://www.un.org/development/desa/dpad/ [in Ukrainian].

9. Fedorenko, A. V. (2021). Kiberbezpeka v e-uryaduvanni: kontseptual′ni aspekty ta shlyakhy zabezpechennya [Cybersecurity in e-government: conceptual aspects and ways of ensuring]. *Suchasne upravlinnya ta tekhnolohiyi*, 7(2), 34-49. [in Ukrainian]

УДК 352/354.07:38.246.8]:355.1-057.36-057.75 (045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-292-304

Лелеченко Анжела Павлівна д. держ. упр., професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Державний університет "Київський авіаційний інститут", тел.: (067) 503-13-69, https://orcid.org/0000-0002-0850-3724.

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ТЕРИТОРІЙ З УРАХУВАННЯМ ПОТРЕБ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Анотація. У статті проаналізовано підходи до формування та реалізації механізмів державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури територій з урахуванням специфічних соціальних, житлових, медичних і економічних потреб ветеранів війни та членів їх сімей. Розкрито актуальність проблеми крізь призму значного руйнування інфраструктури територій внаслідок військових дій і необхідності інтеграції ветеранів у соціально-економічне життя країни. Проведено аналіз чинної нормативно-правової бази, яка регулює процеси відновлення, а також її відповідність сучасним викликам і потребам ветеранів війни. Здійснено огляд ключових законодавчих актів України та міжнародного досвіду, які можуть бути інтегровані в українську практику для підвищення ефективності регулювання даної сфери. Зроблено акцент на потребі вдосконалення нормативно-правового та інституційного механізмів державного регулювання, які забезпечують права ветеранів, зокрема щодо житлового забезпечення, доступу до медичних і реабілітаційних послуг, освіти та працевлаштування. Узагальнено досвід країн, які впроваджували відновлювальні програми з урахуванням потреб ветеранів, що дає змогу адаптувати найкращі практики до українських реалій. Доведено, що вдосконалення державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури територій з урахуванням потреб ветеранів передбачає створення Державного агентства з відновлення та розвитку інфраструктури України, внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, розробку єдиного закону про реабілітацію та інтеграцію ветеранів, врахування їхніх потреб у регіональних планах відновлення, створення ветеранських просторів у громадах, посилення фінансування програм підтримки ветеранів війни та членів їхніх сімей, що сприяють ефективному управлінню процесами реконструкції та розвитку. Реалізація цих пропозицій дозволить забезпечити ефективну реінтеграцію ветеранів у суспільство, прискорити відновлення



інфраструктури, залучити ветеранів до активної участі в цих процесах і сприяти формуванню інклюзивного та стійкого середовища, що, у свою чергу, підвищить рівень соціальної стабільності та довіри до державних інституцій.

Ключові слова: органи публічної влади, механізми державного регулювання, державні інституції, повоєнне відновлення інфраструктури, ветеранські простори у громадах, ветерани війни та члени їх сімей, соціальна адаптація, медичні та реабілітаційні послуги, співпраця держави, громадськості та міжнародних організацій, реабілітація, міжнародний досвід, моніторинг, інклюзивне суспільство.

Lelechenko Anzhela Pavlivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Management and Administration, The State University "Kyiv Aviation Institute", tel.: (067) 503-13-69, https://orcid.org/0000-0002-0850-3724.

MECHANISMS FOR STATE REGULATION OF POST-WAR INFRASTRUCTURE RECOVERY OF TERRITORIES CONSIDERING WAR VETERANS' NEEDS AND THEIR FAMILIES.

Abstract. The article analyzes app roaches to the formation and implementation of mechanisms for state regulation of post-war recovery processes of territorial infrastructure, taking into account the specific social, housing, medical, and economic needs of war veterans and their families. The relevance of the problem is highlighted through the lens of significant infrastructure destruction due to military actions and the necessity of integrating veterans into the socio-economic life of the country. An analysis of the current regulatory framework governing recovery processes is conducted, as well as its alignment with contemporary challenges and the needs of war veterans. The review includes key legislative acts of Ukraine and international experiences that could be integrated into Ukrainian practice to enhance regulatory efficiency in this field. Emphasis is placed on the need to improve the regulatory and institutional mechanisms of state regulation that ensure veterans' rights, particularly concerning housing provision, access to medical and rehabilitation services, education, and employment.

The experiences of countries that have implemented recovery programs considering veterans' needs are summarized, allowing for the adaptation of best practices to Ukrainian realities. It is proven that improving state regulation of post-war recovery processes of territorial infrastructure with consideration of veterans'needs entails the establishment of the State Agency for Recovery and Development of Infrastructure of Ukraine, amendments to the State Regional Development Strategy for 2021-2027, development of a unified law on the rehabilitation and integration of

veterans, consideration of their needs in regional recovery plans, creation of veteran spaces in communities, and increased funding for support programs for war veterans and their families. These measures will facilitate the effective reintegration of veterans into society, accelerate infrastructure recovery, involve veterans in active participation in these processes, and promote the formation of an inclusive and sustainable environment, thereby enhancing social stability and trust in public institutions.

Keywords: public authorities, mechanisms of state regulation, state institutions, post-war infrastructure recovery, war veterans and their families, social adaptation, medical and rehabilitation services, cooperation between the state, public, and international organizations, rehabilitation, international experience, monitoring, inclusive society.

Постановка проблеми. З самого початку повномасштабної війни РФ з Україною сотні міст та селищ зазнали ракетно-бомбових ударів майже у всіх регіонах держави. Внаслідок цього суттєво страждає як промислова, так і цивільна інфраструктура, особливо територій, розташованих поруч із лінією військового протистояння.

До ключових завдань та викликів України в частині відбудови територій належать питання забезпечення житлом та створення комфортних умов проживання для постраждалого населення і в першу чергу – для ветеранів війни та членів їх сімей як однієї з найбільш уразливих категорій громадян.

Адже відомо, що на початку 2022 року в Україні налічувалося близько 500 тисяч учасників бойових дій. Проте після повномасштабного вторгнення РФ їхня кількість, а також кількість ветеранів війни, значно зросла. За прогнозами, в найближчі роки кількість ветеранів війни, членів їхніх сімей та сімей загиблих може досягти 2 мільйонів осіб, що становить приблизно 10 відсотків населення держави. Таке значне зростання чисельності ветеранів потребує відповідної адаптації державної системи соціальної підтримки. Існує потреба у розробці ефективних механізмів державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури територій на регіональному та місцевому рівнях. Зокрема, необхідно розробити нові механізми соціального захисту, які б враховували специфічні потреби ветеранів війни та членів їх сімей. Крім того, важливо забезпечити належну медичну допомогу, реабілітацію, психологічну підтримку та можливості для професійної реінтеграції даної категорії населення. Іншим важливим аспектом є створення умов для соціально-економічної стабільності сімей ветеранів. Це включає забезпечення доступу до житла, освітніх програм для їхніх дітей, а також підтримку в працевлаштуванні та розвитку власного бізнесу.

Важливим є також урахування досвіду зарубіжних країн, що пройшли через подібні кризи. Міжнародні партнери та організації можуть надати корисні



інсайти та фінансову допомогу для підтримки національних програм повоєнного відновлення інфраструктури постраждалих територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій висвітлює ключову роль ветеранів війни та членів їх сімей у процесах відновлення інфраструктури територій України. З цього приводу в аналітичних матеріалах Національного інституту стратегічних досліджень (2023) [2] підкреслюється важливість адаптації ветеранів до мирного життя, шляхом створення умов для реабілітації та соціальної інтеграції. Центр дослідження суспільства (2023) [12] акцентує увагу на викликах, пов'язаних із наданням соціальних послуг ветеранам на місцевому рівні, наголошуючи на необхідності врахування їх індивідуальних потреб, зокрема гендерних та вікових аспектів. Міністерство внутрішніх справ України (2024) [3] повідомляє про впровадження навчальних програм для ветеранів, що сприяє їхній професійній адаптації. Міністерство економіки України (2023) [5] пропонує гранти для ветеранів, які бажають розпочати власний бізнес, а програма єОселя, реалізована Міністерством у справах ветеранів України (2023) [7], забезпечує доступне кредитування для придбання житла. Законодавче регулювання, зокрема Указ Президента України №512/2024 [8] та Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [9], створюють базу для соціальної підтримки ветеранів та членів їх сімей, проте вимагають оновлення для врахування сучасних викликів і нових категорій ветеранів, таких як добровольці територіальної оборони.

Міжнародний досвід, представлений у звітах U.S. Department of Veterans Affairs (2024) [19], Veterans Affairs Canada (2024) [17], Israel Ministry of Defense [18], демонструє важливість інтегрованого підходу до підтримки ветеранів, включаючи професійну адаптацію, медичну допомогу та реабілітацію.

Дослідження вказують на актуальність даної проблематики у контексті формування інклюзивного та соціально орієнтованого суспільства.

Мета статті - проаналізувати підходи до формування та реалізації механізмів державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури територій з урахуванням потреб ветеранів війни та членів їх сімей.

Виклад основного матеріалу. Після завершення військових дій перед державою постане надзвичайно складне завдання – відновити зруйновану інфраструктуру, забезпечити гідне життя для своїх громадян, особливо для однієї з найбільш уразливих її категорій – ветеранів війни та членів їх сімей, специфічні потреби яких визначають пріоритети у відбудові житлових, соціальних та економічних об'єктів, зокрема:

- повернення до зруйнованих або пошкоджених домівок створює нагальну потребу у відновленні та будівництві житла. Згідно з дослідженням Українського ветеранського фонду, 3,1% опитаних ветеранів потребують допомоги у його відновленні [11];

- фізичні та психологічні наслідки війни вимагають розширення мережі медичних закладів та реабілітаційних центрів, що сприятиме їхньому швидшому поверненню до мирного життя [2];

- доступ до якісної освіти та соціальних послуг передбачає відновлення та модернізацію шкіл, дитячих садків та інших соціальних установ;

- працевлаштування або започаткування власного бізнесу потребує створення органами публічної влади сприятливих умов для реалізації таких запитів, включаючи відновлення інфраструктури, підтримку підприємництва та зайнятості населення.

Крім того, основи державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури територій закладаються у державній політиці, що передбачає стратегічне планування, розробку законодавчої бази та реалізацію відповідних програм будівництва / реконструкції житла, питання надання фінансової допомоги для його придбання або доступного кредитування та субсидій, що може сприяти вирішенню житлових проблем ветеранів.

Стратегічне планування як основа ефективного державного регулювання процесів повоєнного відновлення промислової та цивільної інфраструктури включає:

- оцінку стану існуючої інфраструктури та визначає пріоритетні напрями такого відновлення, у тому числі відновлення житлового фонду, медичних закладів, освітніх установ та транспортної інфраструктури;

– розробку національних та регіональних програм відновлення з урахуванням місцевих особливостей та потреб, які повинні бути гнучкими й адаптованими до специфіки кожного регіону, що дозволить забезпечити більш ефективне використання ресурсів;

– залучення експертів, громадськості та міжнародних партнерів до процесу планування та реалізації програм, що сприятиме підвищенню якості прийнятих рішень та забезпечуватиме прозорість даних процесів.

Законодавче регулювання забезпечує правову основу для реалізації програм відновлення інфраструктури та підтримки ветеранів, спрямованих на координацію та ефективне управління процесами реконструкції й розвитку постраждалих регіонів. Основними документами, які регламентують підтримку ветеранів війни є:

– *Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"* від 22.10.1993 № 3551-XII – базовий документ, що визначає статус ветеранів війни і членів їх сімей, а також регламентує соціальні гарантії [9]; передбачає пільги у сфері медичного обслуговування, забезпечення житлом, соціальний захист та надання освітніх послуг;

– *Указ Президента України №512/2024*: передбачає створення інноваційних ветеранських просторів, реалізацію стратегій адаптації ветеранів, а також

забезпечення підтримки сімей загиблих захисників [8]. Особливий акцент робиться на інтеграції ветеранів у суспільне та економічне життя.

– *Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2023 № 736*: затверджує порядок визначення територій відновлення, а також порядок розробки, реалізації та моніторингу планів відновлення і розвитку регіонів та окремих територіальних громад; визначає критерії віднесення територіальних громад до територій відновлення, процедури розробки відповідних планів та механізми їх реалізації [14];

– *Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України" від 21.02.2023 № 193* у регламентації якої нова структура, утворена на базі Державного агентства інфраструктурних проєктів та Державного агентства автомобільних доріг, відповідає за реалізацію проєктів відбудови країни [15];*:*

– *Постанова Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки" від 13.08.2024 № 94, яка* вносить зміни до чинної Державної стратегії регіонального розвитку, враховуючи сучасні виклики та рекомендації ЄС; включає напрями створення належних умов для повернення громадян, реінтеграції ветеранів та їхніх сімей, розвитку спроможності органів місцевого самоврядування та відновлення інфраструктури [6];

– *Проєкт Плану відновлення України*, спрямований на прискорення стійкого економічного зростання. Він визначає перелік Національних програм для досягнення ключових результатів та базується на п'яти основних принципах: негайний початок і поступовий розвиток, нарощування справедливого добробуту, інтеграція в ЄС, відбудова кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах, стимулювання приватних інвестицій. У розділі "Захист прав ветеранів" наголошується на необхідності інтеграції ветеранів у суспільство, розширенні соціальних гарантій, розвитку ветеранського підприємництва, посиленні їх правового захисту та інституційного розвитку [10].

Дані нормативно-правові акти та ініціативи формують основу державної політики у сфері відновлення інфраструктури, сприяючи координації зусиль на національному та місцевому рівнях для ефективної реконструкції й розвитку постраждалих територій. Попри наявність законодавчих ініціатив, існують проблемні аспекти, які уповільнюють ефективність їх реалізації, серед яких:

– *актуальність соціальних пільг*, частина з яких, хоча і передбачена Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22.10.1993 № 3551-XII, проте є застарілою та не відповідає сучасним

потребам ветеранів, а від так вимагає системного оновлення, оскільки внесені зміни були точковими та некомплексними;

– *поява нової категорії ветеранів після 24 лютого 2022 року*, зокрема, бійців територіальної оборони та добровольчих формувань, яка не повною мірою охоплена чинним законодавством;

– *надання соціальних послуг ветеранам у громадах* на місцевому рівні стикається з викликами, зокрема відсутністю чітких даних про кількість ветеранів у громадах та їх недостатньою взаємодією з органами влади.

Як наслідок, перед органами публічної влади на всіх рівнях управління постають завдання, пов'язані з післявоєнним відновленням інфраструктури територій України, які неодмінно повинні включати перегляд принципів планування та облаштування інфраструктури населених пунктів. Адже надзвичайно важливо, щоб ці принципи враховували потреби ветеранів, особливо ветеранів з інвалідністю та іншими наслідками поранень. Повноцінне врахування цих потреб можливе лише за умови докорінного перегляду принципів міського планування, де безбар'єрність розглядається не як опційна перевага, а саме як невід'ємна складова проєктів планування.

Забезпечення доступності та безбар'єрності громадських просторів виступає основоположною вимогою для ефективної фізичної реабілітації та соціальної реінтеграції ветеранів. Крім того, критично важливо адаптувати всю транспортну інфраструктуру – автомобільний, залізничний, повітряний та морський транспорт, а також локальні, міжрегіональні та міжнародні транспортні мережі й громадський транспорт – до потреб людей з інвалідністю. Необхідно врахувати, що така "вразливість" окремих груп населення, включно з людьми з інвалідністю внаслідок війни, є наслідком недостатнього рівня інклюзії української інфраструктури. При цьому забезпечення безперешкодного життєвого середовища для осіб із обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення повинно враховуватися під час планування та забудови територій, а також під час відбудови зруйнованої інфраструктури. Цей підхід є ключовим для створення інклюзивного та доступного середовища для всіх громадян. Водночас розробка національних та регіональних програм відновлення інфраструктури територій, зокрема житлової, є однією з основних потреб ветеранів та слугує важливою передумовою для їх активної реінтеграції у суспільство. Однак квартирна черга рухається дуже повільно, і кількість осіб, які втратили житло, постійно зростає. Тому необхідно запровадити більше альтернативних механізмів, таких як лізингові програми, пільгове кредитування, субсидії на житло, програми спільного фінансування, підтримка у будівництві власного житла тощо.



Моніторинг та оцінка ефективності програм відновлення інфраструктури дозволяють скоригувати стратегії територіального розвитку на основі отриманих даних і зворотного зв'язку від ветеранів та їхніх сімей, що забезпечує адаптивність та гнучкість відповідних програм із урахуванням сучасних викликів, умов і потреб даної категорії громадян.

Значну роль у розробці та імплементації механізмів державного регулювання процесів відновлення інфраструктури територій з урахуванням потреб ветеранів війни відіграють міжнародні організації та донори, які надають фінансову підтримку та експертну допомогу. Наприклад, Європейський Союз, Світовий банк та ООН активно беруть участь у фінансуванні проєктів відбудови, а також у наданні консультацій щодо впровадження найкращих міжнародних практик.

В Ізраїлі функціонує Міністерство оборони, яке через спеціальний підрозділ "Флігель і фонд для звільнених солдат" забезпечує реабілітацію та соціальну інтеграцію ветеранів. Держава надає фінансову допомогу для будівництва або придбання житла, а також сприяє працевлаштуванню ветеранів через спеціальні програми професійної підготовки та перекваліфікації [18].

У Сполучених Штатах Америки діє Міністерство у справах ветеранів (Department of Veterans Affairs), яке відповідає за надання медичних, соціальних та реабілітаційних послуг ветеранам війни. Після завершення військових конфліктів уряд реалізує програми, спрямовані на забезпечення ветеранів житлом, працевлаштуванням та медичною допомогою [19].

Після Другої світової війни Німеччина реалізувала масштабні програми відновлення інфраструктури, враховуючи потреби ветеранів війни. Зокрема, програма "Lastenausgleichsgesetz" передбачала компенсації ветеранам та їхнім сім'ям за втрачене майно, а також надання житла і соціальних послуг [20].

Вивчення міжнародного досвіду реінтеграції ветеранів війни може бути корисним для України. Огляд практик, підготовлений Програмою розвитку ООН "U-LEAD з Європою", містить рекомендації щодо відновлення зруйнованої інфраструктури України після війни [13], які можуть бути реалізовані через державні програми будівництва або надання пільгових кредитів на житло. Так за програмою єОселя надаються пільгові кредити під 3% річних, що дозволяє багатьом ветеранам та їхнім сім'ям вирішити житлове питання. За перше півріччя 2024 року за цією програмою ветеранами було придбано понад 2000 квартир [7].

Орієнтуючись на міжнародний досвід Україна вже впроваджує численні програми з підтримки ветеранів війни та членів їх сімей, однак для підвищення ефективності даного процесу необхідно розширювати доступ до таких послуг і покращувати їхню координацію на місцевому рівні табл.1.

Таблиця 1

Пропозиції щодо вдосконалення механізмів державного регулювання процесів відновлення інфраструктури з урахуванням потреб ветеранів війни та членів їх сімей в Україні

Пропозиція	Опис
Комплексне оновлення законодавчої бази	- розробити єдиний закон про реабілітацію, соціальну підтримку та інтеграцію ветеранів, що охоплює всі аспекти їхньої участі у відновлювальних процесах, включаючи житло, працевлаштування, медичну та психологічну допомогу; - інтегрувати нові категорії ветеранів до чинного законодавства, забезпечуючи рівний доступ до пільг та соціальних послуг.
Врахування потреб ветеранів у регіональних планах відновлення	- включити представників ветеранських організацій до комісій із розробки регіональних програм відновлення інфраструктури територій; - розробити ветеранські карти потреб, які дозволять врахувати локальні особливості та забезпечити адресну підтримку.
Розвиток соціальної інфраструктури	- створювати ветеранські простори у кожній громаді, що надаватимуть соціальні, реабілітаційні, психологічні послуги та підтримку з працевлаштування; - забезпечити достатню кількість інклюзивних житлових об’єктів для ветеранів із інвалідністю та їхніх сімей.
Розширення економічної підтримки	- посилити фінансування державних програм, таких як єОселя, спрямованих на забезпечення ветеранів житлом, розширюючи їх доступ до пільгових умов; - підтримувати підприємницьку діяльність ветеранів через грантові програми та податкові пільги.
Підвищення доступності медичних послуг	- розширити мережу центрів реабілітації для ветеранів, зокрема на рівні громад; - впровадити державну програму реабілітації із використанням міжнародного досвіду.
Прозорість та моніторинг	- створити онлайн-платформу для моніторингу реалізації державних програм підтримки ветеранів та їхньої участі у відновлювальних процесах; - залучити громадські організації до моніторингу прозорості витрат і впровадження регіональних програм із відновлення інфраструктури.
Залучення громадськості	- організовувати форуми громадських обговорень, щоб ветерани та їхні сім'ї могли висловлювати свої потреби та пропозиції; - сприяти співпраці громадських організацій, ветеранських об'єднань і державних структур для спільного визначення пріоритетів.
Інформаційна кампанія	- запровадити національну інформаційну кампанію, яка пояснює права ветеранів, доступні програми підтримки та способи їх отримання; - створити інформаційні хаби на базі ветеранських просторів.

Складено автором на основі джерела [11].



Отже, реалізація вищезазначених пропозицій дозволить забезпечити ефективну реінтеграцію ветеранів війни та членів їх сімей в українське суспільство, прискорити відновлення інфраструктури, залучивши дану категорію населення до участі в цих процесах, підвищити рівень довіри до державних інституцій та сформувати інклюзивне середовище, здатне забезпечити їх соціальну стабільність. Адже найвищою цінністю держави є її громадяни. Тож, коли обговорюємо перспективи відбудови інфраструктури і модернізації країни, перш за все, повинні мати на увазі важливість відновлення людей та підвищення їхнього добробуту.

Висновки. В умовах сучасності значно зростає необхідність інтеграції потреб ветеранів війни та членів їхніх сімей у стратегії розвитку територій, з акцентом на розробку механізмів державного регулювання процесів повоєнного відновлення інфраструктури та пріоритетом на відбудові житлових, соціальних та економічних об’єктів. Це потребує удосконалення нормативно-правових та інституційних механізмів державного регулювання у цій сфері шляхом створення Державного агентства з відновлення та розвитку інфраструктури України, внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, розробки єдиного закону про реабілітацію та інтеграцію ветеранів, врахування їхніх потреб у регіональних планах відновлення, створення ветеранських просторів у громадах, посилення фінансування програм підтримки ветеранів війни та членів їхніх сімей. Реалізація окреслених пропозицій дозволить забезпечити ефективну реінтеграцію ветеранів у суспільство, прискорити відновлення інфраструктури, залучити ветеранів до активної участі в цих процесах і сприяти формуванню інклюзивного та стійкого середовища, що, у свою чергу, сприятиме ефективному управлінню процесами реконструкції та розвитку об’єктів інфраструктури, підвищить рівень соціальної стабільності та довіри до державних інституцій.

Література:

1. 63,6% ветеранів прагнуть займатися власною справою (2023). Український ветеранський фонд. URL: https://veteranfund.com.ua/2023/02/27/veterans-63-6/

2. Адаптація ветеранів війни до мирного життя: помічник ветерана (2023). Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoho-zhyttya-pomichnyk-veterana

3. Автошколи для осіб з інвалідністю: МВС запровадило навчальні програми для екзаменаторів (2024). Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/news/avtoskoli-dlia-osib-z-invalidnistiu-mvs-zaprovadilo-navcalni-programi-dlia-ekzamenatoriv#:~:text=%C2%AB%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9%20%D0%B7%20%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E,%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%BC%20%D1%97%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1

4. За підтримки Мінветеранів у Києві відкрили третій Центр ветеранського розвитку (2024). Міністерство у справах ветеранів України. URL: https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/za-pidtrimki-minveteraniv-u-kievi-vidkrili-tretiy-tsentr-veteranskogo-rozvitku

5. Гранти ветеранам: як подати заявку на отримання коштів (2023). Міністерство економіки України. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/5875423d-9a7c-4a57-9a79-bdd860b38d59?lang=uk-UA&title=GrantiVeteranam

6. Оновлена стратегія регіонального розвитку: створення умов для повернення українців додому, відновлення (2024). LexInform. URL: https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/onovlena-strategiya-regionalnogo-rozvytku-stvorennya-umov-dlya-povernennya-ukrayintsiv-dodomu-vidnovlennya-infrastruktury/

7. Перші захисники вже придбали власне житло на умовах доступної іпотеки через єОселю (2023). Міністерство у справах ветеранів України. URL: https://mva.gov.ua/ua/news/pershi-zahisniki-vzhe-pridbali-vlasne-zhitlo-na-umovah-dostupnoyi-ipoteki-cherez-yeoselya#:~:text=%D0%97%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0%2C%20%D0%B7%201%20%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%BF%D0%BD%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0,%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%BB%D0%B0

8. Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України. Указ Президента України №512/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2024#Text

9. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України № 3551-XII. від 22 жовтня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

10. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи "Захист прав ветеранів" (2022). Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c45942eaece1fdb6836d90_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.pdf

11. Потреби ветеранів: результати дослідження (2023). Український ветеранський фонд. URL: https://veteranfund.com.ua/2023/05/17/potreby-veteraniv/

12. Соціальні послуги для ветеранів та ветеранок у громадах: виклики та потреби (2023). Центр дослідження суспільства. URL: https://cedos.org.ua/researches/soczialni-poslugy-dlya-veteraniv-ta-veteranok-u-gromadah-vyklyky-ta-potreby/

13. U-LEAD пропонує громадам нову модель підтримки ветеранів війни (2023). Mind.ua. URL: https://mind.ua/news/20282032-u-lead-proponue-gromadam-novu-model-pidtrimki-veteraniv-vijni

14. Уряд затвердив порядки з питань відновлення та розвитку регіонів і громад. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-poriadky-z-pytan-vidnovlennia-ta-rozvytku-rehioniv-i-hromad

15. Уряд утворив Держагентство відновлення та розвитку інфраструктури України (2023). Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-uriad-utvoryv-derzhahentstvo-vidnovlennia-ta-rozvytku-infrastruktury-ukrainy

16. Центр психічного здоров'я та реабілітації "Лісова поляна" МОЗ України. URL: https://www.lisovapoliana.com.ua/

17. Details on transfer payment programs: Supplementary information tables, Departmental Plan 2024–2025 (2024). Veterans Affairs Canada. URL: https://veterans.gc.ca/en/about-vac/reports-policies-and-legislation/departmental-reports/departmental-plans/departmental-plan-2024-2025/supplementary-information-tables/details-transfer-payment-programs

18. Israel Ministry of Defense. Foundation and Unit for Discharged Soldiers. URL: https://english.mod.gov.il/About/Pre%20and_Post_Army_Services/Pages/Foundation_Unit_Discharged_Soldiers.aspx

19. The PACT Act and your VA benefits (2024). U.S. Department of Veterans Affairs. URL: https://www.va.gov/resources/the-pact-act-and-your-va-benefits/

20. Übersicht über das Lastenausgleichsgesetz: Finanzielle und verfassungsrechtliche Aspekte (WD 4 - 3000 - 057/23; WD 3 - 3000 - 107/23). Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/974288/797ce8deed37cc0d7e6f229c4ba0383f/WD-3-107-23-WD-4-057-23-pdf.pdf

References:

1. 63,6% veteraniv prahnut′ zaymatysya vlasnoyu spravoyu [63.6% of veterans aspire to start their own business] (2023). Ukrayins′kyy veteran·s′kyy fond. URL: https://veteranfund.com.ua/2023/02/27/veterans-63-6/ [in Ukrainian].

2. Adaptatsiya veteraniv viyny do myrnoho zhyttya: pomichnyk veterana [Adaptation of war veterans to civilian life: veteran assistant] (2023). Natsional′nyy instytut stratehichnykh doslidzhen′. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoho-zhyttya-pomichnyk-veterana [in Ukrainian].

3. Avtoshkoly dlya osib z invalidnistyu: MVS zaprovadylo navchal′ni prohramy dlya ekzamenatoriv [Driving schools for persons with disabilities: The Ministry of Internal Affairs introduced training programs for examiners] (2024). Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrayiny. URL: https://mvs.gov.ua/news/avtoskoli-dlia-osib-z-invalidnistiu-mvs-zaprovadilo-navcalni-programi-dlia-ekzamenatoriv#:~:text=%C2%AB%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9%20%D0%B7%20%D1%96%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E,%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%BC%20%D1%97%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1 [in Ukrainian].

4. Za pidtrymky Minveteraniv u Kyyevi vidkryly tret′yy Tsentr veteran·s′koho rozvytku [The third Veteran Development Center opened in Kyiv with the support of the Ministry of Veterans] (2024). Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrayiny. URL: https://mva.gov.ua/prescenter/category/86-novini/za-pidtrimki-minveteraniv-u-kievi-vidkrili-tretiy-tsentr-veteranskogo-rozvitku [in Ukrainian].

5. Granti veteranam: yak podaty zayavku na otrymannya koshtiv [Grants for veterans: how to apply for funding] (2023). Ministerstvo ekonomiky Ukrayiny. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/5875423d-9a7c-4a57-9a79-bdd860b38d59?lang=uk-UA&title=GrantiVeteranam [in Ukrainian].

6. Onovlena stratehiya rehional′noho rozvytku: stvorennya umov dlya povernennya ukrayintsiv dodomu, vidnovlennya [Updated regional development strategy: creating conditions for Ukrainians' return and recovery] (2024). LexInform. URL: https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/onovlena-strategiya-regionalnogo-rozvytku-stvorennya-umov-dlya-povernennya-ukrayintsiv-dodomu-vidnovlennya-infrastruktury/ [in Ukrainian].

7. Pershi zakhysnyky vzhe prydbaly vlasne zhyttya na umovakh dostupnoyi ipoteky cherez yeOselya [The first defenders have already purchased housing under affordable mortgage terms through eOselya] (2023). Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrayiny. URL: https://mva.gov.ua/ua/news/pershi-zahisniki-vzhe-pridbali-vlasne-zhitlo-na-umovah-dostupnoyi-ipoteki-cherez-yeoselya#:~:text=%D0%97%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0%2C%20%D0%B7%201%20%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%BF%D0%BD%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0,%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%BB%D0%B0 [in Ukrainian].

8. Pro nevidkladni zakhody shchodo pidtrymky veteraniv viyny, chleniv yikh simey, chleniv simey zahyblykh (pomerlykh) veteraniv viyny, chleniv simey zahyblykh (pomerlykh) Zakhysnykiv i Zakhysnyts′ Ukrayiny [On urgent measures for supporting war veterans, their family members, and families of deceased defenders of Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrayiny №512/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512/2024#Text [in Ukrainian].

9. Pro status veteraniv viyny, harantiyi yikh sotsial′noho zakhystu [On the status of war veterans and guarantees of their social protection]. Zakon Ukrayiny №3551-XII vid 22 zhovtnya 1993 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text [in Ukrainian].

10. Proekt Planu vidnovlennya Ukrayiny. Materialy robochoyi hrupy “Zakhyst prav veteraniv” [Draft Plan for Ukraine’s Recovery. Working group materials "Protection of veterans' rights"] (2022). URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c45942eaece1fdb6836d90_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.pdf [in Ukrainian].

11. Potreby veteraniv: rezultaty doslidzhennya [Veterans' needs: research results] (2023). Ukrayins′kyy veteran·s′kyy fond. URL: https://veteranfund.com.ua/2023/05/17/potreby-veteraniv/ [in Ukrainian].

12. Sotsial′ni posluhy dlya veteraniv ta veteranok u hromadakh: vyklyky ta potreby [Social services for male and female veterans in communities: challenges and needs] (2023). Tsentr doslidzhennya suspil′stva. URL: https://cedos.org.ua/researches/soczialni-poslugy-dlya-veteraniv-ta-veteranok-u-gromadah-vyklyky-ta-potreby/ [in Ukrainian].

13. U-LEAD proponuye hromadam novu model′ pidtrymky veteraniv viyny [U-LEAD offers communities a new model of support for war veterans] (2023). Mind.ua. URL: https://mind.ua/news/20282032-u-lead-proponue-gromadam-novu-model-pidtrimki-veteraniv-vijni [in Ukrainian].

14. Uriad zatverdyv poriadky z pytan′ vidnovlennia ta rozvytku rehioniv i hromad [The government approved orders on the restoration and development of regions and communities]. Kabinet Ministriv Ukrayiny. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-poriadky-z-pytan-vidnovlennia-ta-rozvytku-rehioniv-i-hromad [in Ukrainian].

15. Uriad utvoryv Derzhahentstvo vidnovlennia ta rozvytku infrastruktury Ukrayiny [The government created the State Agency for the Recovery and Development of Ukraine's Infrastructure] (2023). Kabinet Ministriv Ukrayiny. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-uriad-utvoryv-derzhahentstvo-vidnovlennia-ta-rozvytku-infrastruktury-ukrainy [in Ukrainian].

16. Tsentr psykhichnoho zdorov′ya ta reabilitatsiyi “Lisova polyana” MOZ Ukrayiny [Mental Health and Rehabilitation Center “Lisova Polyana,” Ministry of Health of Ukraine]. URL: https://www.lisovapoliana.com.ua/ [in Ukrainian].

17. Details on transfer payment programs: Supplementary information tables, Departmental Plan 2024–2025. Veterans Affairs Canada. URL: https://veterans.gc.ca/en/about-vac/reports-policies-and-legislation/departmental-reports/departmental-plans/departmental-plan-2024-2025/supplementary-information-tables/details-transfer-payment-programs.

18. Israel Ministry of Defense. Foundation and Unit for Discharged Soldiers. URL: https://english.mod.gov.il/About/Pre%20and_Post_Army_Services/Pages/Foundation_Unit_Discharged_Soldiers.aspx.

19. The PACT Act and your VA benefits (2024). U.S. Department of Veterans Affairs. URL: https://www.va.gov/resources/the-pact-act-and-your-va-benefits/

20. Übersicht über das Lastenausgleichsgesetz: Finanzielle und verfassu ngsrechtliche Aspekte [Overview of the Compensation Act: Financial and Constitutional Aspects] (WD 4 - 3000 - 057/23; WD 3 - 3000 - 107/23). Deutscher Bundestag. URL:https://www.bundestag.de/resource/blob/974288/797ce8deed37cc0d7e6f229c4ba0383f/WD-3-107-23-WD-4-057-23-pdf.pdf



УДК 314.1:351

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-305-315

Матвіїшин Євген Григорович доктор економічних наук, професор, Національний університет "Львівська політехніка", тел.: (097) 334-03-20, https://orcid.org/0000-0001-9522-4645

Журавель Юлія Вікторівна кандидат економічних наук, викладач, Львівський фаховий коледж харчової і переробної промисловості Національного університету харчових технологій, м.Львів, тел. (097) 507-51-80, https://orcid.org/0000-0003-4065-540X

УРАХУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОСВІТИ

Анотація. У статті показано проблеми аналізу і прогнозування змін у демографічній ситуації в Україні. По-перше, це брак початкової інформації на рівні територіальних громад; по-друге – дані на рівні районів, утворених в результаті децентралізації державної влади в Україні, наводяться в регіональній статистиці лише за два роки – 2021 і 2022. На рівні територіальних громад дані централізовано не збираються, що зумовлює потребу в розвитку муніципальної статистики. Демографічні прогнози, виконані науково-дослідними установами, не деталізовані на регіональному рівні. З погляду державного регулювання сфери освіти важливо брати до уваги не лише демографічні дані про структуру молодого населення, але й інформацію про освітню міграцію. Це зумовлює потребу в розробці підходу до виявлення міграційного руху для вікових категорій населення, які отримують освітні послуги.

Метою статті є розкриття підходу для виконання прогнозних розрахунків на рівні районів, утворених внаслідок реформи децентралізації в Україні, результати яких можуть бути враховані в державному регулюванні сфери освіти. В основі підходу лежить порівняння поточних змін у статево-віковій структурі населення зі змінами, викликаними лише смертністю – відхилення свідчать про міграцію населення за статевою та віковою ознаками. Для семи районів Львівської області визначено міграційні рухи різних вікових груп населення та виявлено інтенсивну освітню міграцію у віці 17-23 років. Зокрема для Львівського району виразним є значний рівень припливу населення віком 17 років і відпливу населення у віці 21 і 23 роки. Очевидно, це зумовлено тим, що Львівський район включає місто Львів з великою кількістю населення і багатьма

навчальними закладами. В інших районах у порівнянні з Львівським значно слабший міграційний рух з переважно протилежним напрямом: відплив молодих людей віком 17 років і приплив – віком 21-23 роки.

Для отримання детальної інформації на рівні територіальних громад повинен бути налагоджений збір інформації. На основі даних муніципальної статистики буде можливість також врахувати зміни у структурі населення громад, викликаних внутрішнім переміщенням населення через російську військову агресію.

Ключові слова: вікові коефіцієнти смертності, демографічна інформація, державне регулювання, освітня міграція, статево-вікова структура.

Matviishyn Yevhen Hryhorovych Doctor of Economic Sciences, Professor, Lviv Polytechnic National University, tel.: (097) 334-03-20, https://orcid.org/0000-0001-9522-4645

Zhuravel Yulia Viktorivna Candidate of Economic Sciences, Lecturer, Lviv College of Food and Processing Industry of the National University of Food Technologies, tel.: (097) 507-51-80, https://orcid.org/0000-0003-4065-540X

CONSIDERATION OF MIGRATION PROCESSES AT THE REGIONAL LEVEL IN THE STATE REGULATION OF THE EDUCATION SECTOR

Abstract. The article highlights the challenges in analyzing and forecasting changes in the demographic situation in Ukraine. Firstly, there is a lack of baseline data at the level of territorial communities. Secondly, data at the district level, established as a result of decentralization of state power in Ukraine, are presented in regional statistics for only two years—2021 and 2022. At the level of territorial communities, data are not collected centrally, creating a need for the development of municipal statistics. Demographic forecasts conducted by research institutions are not detailed at the regional level. From the perspective of state regulation of the education sector, it is essential to consider not only demographic data on the structure of the young population but also information on educational migration. This underscores the necessity of developing an approach to identifying migration patterns among age groups receiving educational services.

The aim of the article is to present an approach for making predictive calculations at the district level, established due to the decentralization reform in Ukraine, with results that can be utilized in state regulation of the education sector. The proposed approach is based on comparing current changes in the population's age-gender structure with changes caused solely by mortality – deviations indicate



migration patterns by gender and age. For seven districts of the Lviv region, migration movements of different age groups were identified, revealing intensive educational migration among individuals aged 17–23. In particular, the Lviv district demonstrates a significant influx of people aged 17 and an outflow of those aged 21 and 23. This is evidently due to the fact that the Lviv district includes the city of Lviv, which has a large population and numerous educational institutions. In other districts, compared to the Lviv district, migration movements are considerably weaker and predominantly in the opposite direction: an outflow of young people aged 17 and an influx of individuals aged 21–23.

To obtain detailed information at the level of territorial communities, a system for data collection must be established. Based on municipal statistics, it will also be possible to account for changes in the population structure of the communities caused by internal displacement due to russian military aggression.

Keywords: age-specific mortality rates, demographic information, state regulation, educational migration, sex-age structure.

Постановка проблеми. Демографічні зміни в Україні значно посилилися через несприятливу статево-вікову структуру населення, негативні настанови населення щодо народження дітей і внутрішню та зовнішню міграцію, зокрема спричинену російською агресією. Від чисельності та структури населення залежать різні сфери, зокрема й освіта. Так, чисельність дітей дошкільного і шкільного віку впливає на наповнюваність груп дитячих дошкільних закладів і класів у школах. Чисельність післяшкільної молоді впливає на можливості наповнення контингенту закладів професійної та вищої освіти. Окрім того, існують певні (традиційні) напрями освітньої міграції, особливо для здобуття вищої освіти. Тому важливо мати обґрунтовані прогнози статево-вікової структури населення та напрямів освітньої міграції на регіональному рівні для належного державного регулювання сфери освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням демографічного прогнозування загалом присвячено багато досліджень. В Україні діє ключова наукова установа у цій сфері – Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Науковці цього закладу виконують широкий спектр досліджень, зокрема й демографічне прогнозування. Так, Аксьонова С. звернула увагу на вплив різноманітних чинників (пандемія, війна, вимушена міграція тощо) на очікуваний рівень народжуваності, зокрема на накопичення значної кількості відкладених народжень, а також зробила припущення, що не варто очікувати після війни вищого рівня народжуваності, ніж був у попередні роки [1, с. 3]. На вебсайті цього наукового закладу розміщено Національні демографічні прогнози, останній з яких датований 2023 роком, а прогнозний період – до 2035 року [2]. Цей прогноз опубліковано без регіонального поділу.

Проте, за визнанням самих науковців, до завершення війни неможливо робити надійні прогнози щодо чисельності та регіонального розподілу населення України [3]. На регіональному рівні існує додаткова трудність у розрахунках демографічних показників, яка зумовлена впливом результатів децентралізації державної влади на збір статистичних даних. Зокрема припинився облік на рівні колишніх районів, та ще не налагоджений облік на рівні громад. Тому актуальним завданням є розвиток муніципальної статистики, завдяки чому можна буде отримати дані про статево-віковий склад населення на рівні територіальних громад. До речі, на основі аналітичного дослідження потреб у статистичній інформації муніципального рівня [4] було розроблено відповідний законопроєкт, зокрема за участю науковців Львівського національного університету ім. Івана Франка та «Львівської політехніки» [5]. До того часу, як будуть сформовані деталізовані демографічні дані на рівні територіальних громад, джерелом інформації може бути статистична база на рівні новоутворених районів, проте вона обмежена даними станом на початок 2021 і 2022 років.

З погляду державного регулювання сфери освіти важливо брати до уваги не лише демографічні дані про структуру молодого населення, але й інформацію про освітню міграцію. Дослідники звернули увагу на те, що в низці регіонів навчальним закладам завдано значних матеріальних збитків; частина з них змушені були переміститися в інші регіони [6, с. 2]. Беззубко Л. і Топчій К. приділили увагу внутрішній і зовнішній освітній міграції, зокрема класифікували зовнішню освітню міграцію за ознаками часу (тимчасова, маятникова, ротаційна, безповоротна), рівня легалізації (легальна і напівлегальна) тощо. Ці дослідниці пропонували розглядати освітню міграцію як ресурс для розвитку інноваційного і культурного потенціалів України та її регіонів і для формування єдиного гуманітарного простору [7]. Особливо актуальним є означена ними потреба в розробці національної міграційної політики, яка буде сприяти поверненню освітніх мігрантів до України. Напорчук Д. [8] звернув увагу на підвищені ризики неповернення значної частини цивільного населення назад додому через тривалу війну, руйнування економічної системи та складнощі у соціально-економічному відновленні України. Ймовірно, що зовнішня освітня міграція також залежить від згаданих чинників. Внутрішня освітня міграція може бути оцінена за тенденціями змін у чисельності населення відповідного віку, які спостерігалися в минулі роки.

Загалом брак статистичної інформації через неналагоджений збір даних на рівні територіальних громад та інші згадані чинники зумовлюють проблему виявлення демографічних змін і їхніх тенденцій. Для належного державного регулювання освітньої сфери важливо поєднати прогнозні розрахунки чисельності молодого населення та припущення щодо напрямів та обсягів зовнішньої і внутрішньої освітньої міграції.



Розглянуті дослідження стосуються переважно припущень щодо змін структури і чисельності населення та освітньої міграції на загальнодержавному рівні. Недостатньо висвітленими є питання врахування демографічних змін і міграційних процесів на регіональному рівні для державного регулювання освітньої сфери.

Мета статті – опис підходу до виявлення демографічних змін, зокрема міграційного руху, на регіональному рівні на основі доступних даних про структуру молодого населення на рівні новоутворених (внаслідок реформи децентралізації) районів, результати якого можуть бути враховані в державному регулюванні сфери освіти.

Виклад основного матеріалу. Актуальність державного регулювання сфери освіти зумовлена серед іншого тим, що на національному рівні в основних стратегічних документах, наприклад у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки [9], і наукових дослідженнях наголошується необхідність становлення інноваційної економіки, smart-спеціалізації, стимулювання людського розвитку тощо. Зокрема дослідницькі та інноваційні стратегії розумної спеціалізації (RIS3 – Research and Innovation Smart Specialization Strategy), які широко застосовуються європейськими країнами, розглядаються українськими дослідниками і практиками як засіб стратегування регіонального розвитку [10, с. 67]. Державне регулювання сфери освіти в Україні орієнтується на «директиви, що визначають стратегічні напрями поступу освітньої галузі в європейському регіоні» [11, с. 24]. Відповідно роль закладів освіти в даних процесах має бути на провідному місці. Тут важливим чинником є тенденції зміни чисельності потенційних споживачів освітніх послуг, які в основному залежать від демографічного відтворення населення та міграційних процесів, зокрема й освітньої міграції. За прогнозними оцінками з урахуванням низки викликів і загроз, дія яких продовжуватиметься і після завершення бойових дій в Україні, чисельність населення «до 2041 року може скоротитися до 28,9 млн осіб, а до 2051 року – до 25,2 млн осіб» [12]. Це свідчить про ризики зниження попиту на послуги закладів освіти. Водночас збереження високого рівня освітньої мобільності може зумовити додаткові втрати людського потенціалу. Безумовною є необхідність стратегічного планування демографічного відтворення населення, що націлене на його стабілізацію й подальше стимулювання. Це є вимогою національної безпеки та сталого людського розвитку, основою реалізації механізмів державного регулювання в усіх сферах, зокрема в освіті, у період воєнного стану та для повоєнного відновлення України.

На регіональному рівні зміни у віковій структурі населення можуть братися до уваги під час розробки стратегічних планів розвитку освітньої галузі, зокрема прогнозування наповнюваності дитячих дошкільних закладів, шкіл та для визначення потенційної чисельності претендентів на здобуття професійно-технічної та вищої освіти. Дані про структуру населення областей є на сайті

Державної служби статистики України (далі – Держстат), проте вони закінчуються даними на початок 2022 року [13]. На рівні області є дані про структуру населення районів, але лише за два роки – у 2021 та у 2022 році. Тому доцільно розглянути підхід, який пропонується для визначення міграційного руху населення на місцевому рівні, та зможе бути використаний після налагодження належного збору і відображення статистичних даних на рівні територіальних громад. Поки немає таких даних місцевої статистики, тому за основу можуть братися наявні дані про структуру населення районів. В основі підходу лежить порівняння поточних змін у статево-віковій структурі населення зі змінами, викликаними лише смертністю, а відхилення свідчать про міграцію населення за статевою та віковою ознаками.

На сайті Головного управління статистики у Львівській області [14] демографічна інформація не повна: дані про статево-вікову структуру населення обмежуються віком 70 років; коефіцієнти смертності не відображаються для різних типів місцевості (сільська місцевість чи міста). Тому коефіцієнти смертності взято з сайту Держстату про Львівську область; там є розподіл цих коефіцієнтів для міського і сільського населення обох статей. Для ілюстрації на рис. 1 наведено відповідний графік для жіночого населення в містах Львівської області.

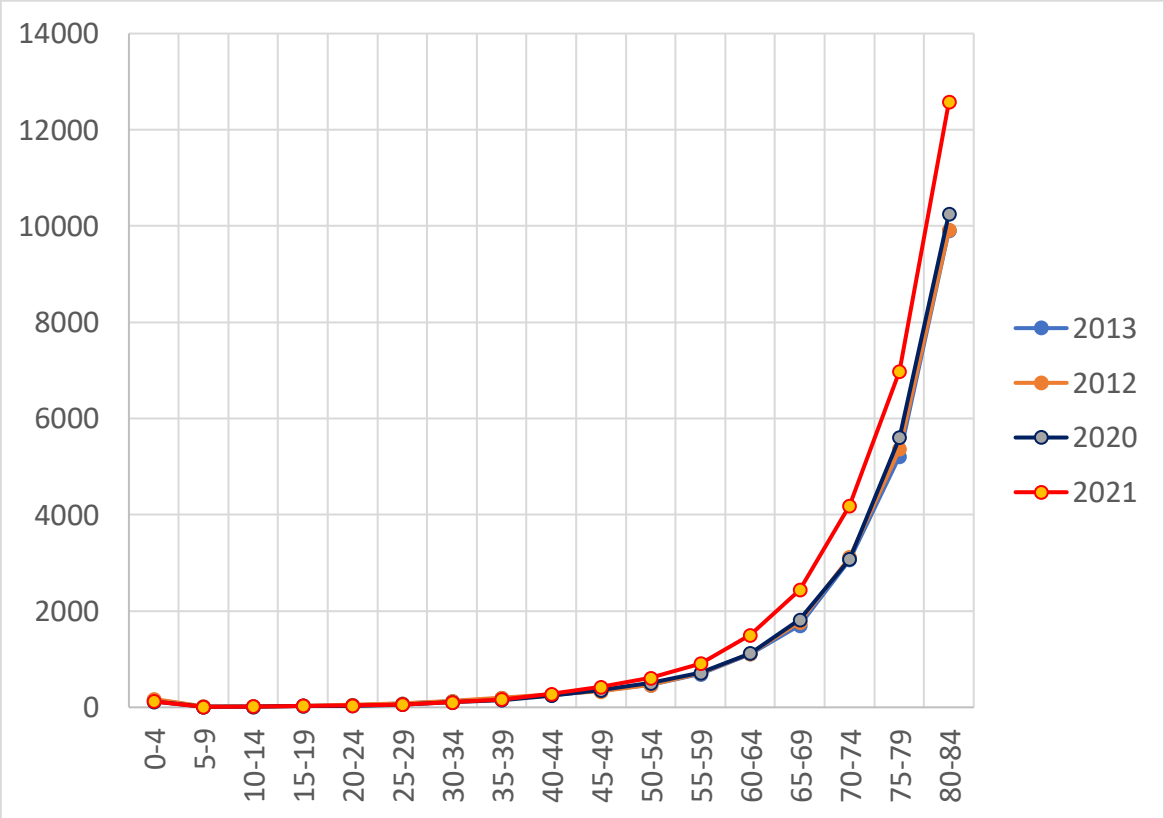


Рис. 1. Вікові коефіцієнти смертності жінок у містах у Львівській області (на 100 тис. населення відповідного віку) за даними Держстату

До речі, для вікових категорій понад 50 років характерними є більші значення вікових коефіцієнтів смертності у 2021 році порівняно із іншими роками. Це може бути пояснено підвищеною смертністю від пандемії коронавірусної хвороби. Очевидно, що через російсько-українську війну коефіцієнти смертності будуть більшими в період із 2022 року, особливо для чоловічого населення. Поки що ці статистичні дані не публікуються Держстатом. Для апробації підходу до оцінки міграційного руху взято до уваги наявні статистичні дані до 2022 року.

Підхід до виявлення міграційного руху (зокрема освітньої міграції) розкрито на прикладі даних про міське і сільське жіноче населення Дрогобицького району Львівської області. Одним із недоліків демографічних даних Головного управління статистики у Львівській області є те, що інформація є лише за 2021 і 2022 роки (на початок кожного року). За даними про структуру населення Дрогобицького району у 2021-2022 роках розраховано відносні зміни (на 100 000 населення) і «накладено» їх на вікові коефіцієнти смертності. Міграційний рух (приплив і відплив) у 2021 році виявлено як відхилення (між відносними змінами чисельності населення в кожній віковій групі і віковими коефіцієнтами смертності), помножені на чисельність населення району (рис. 2).

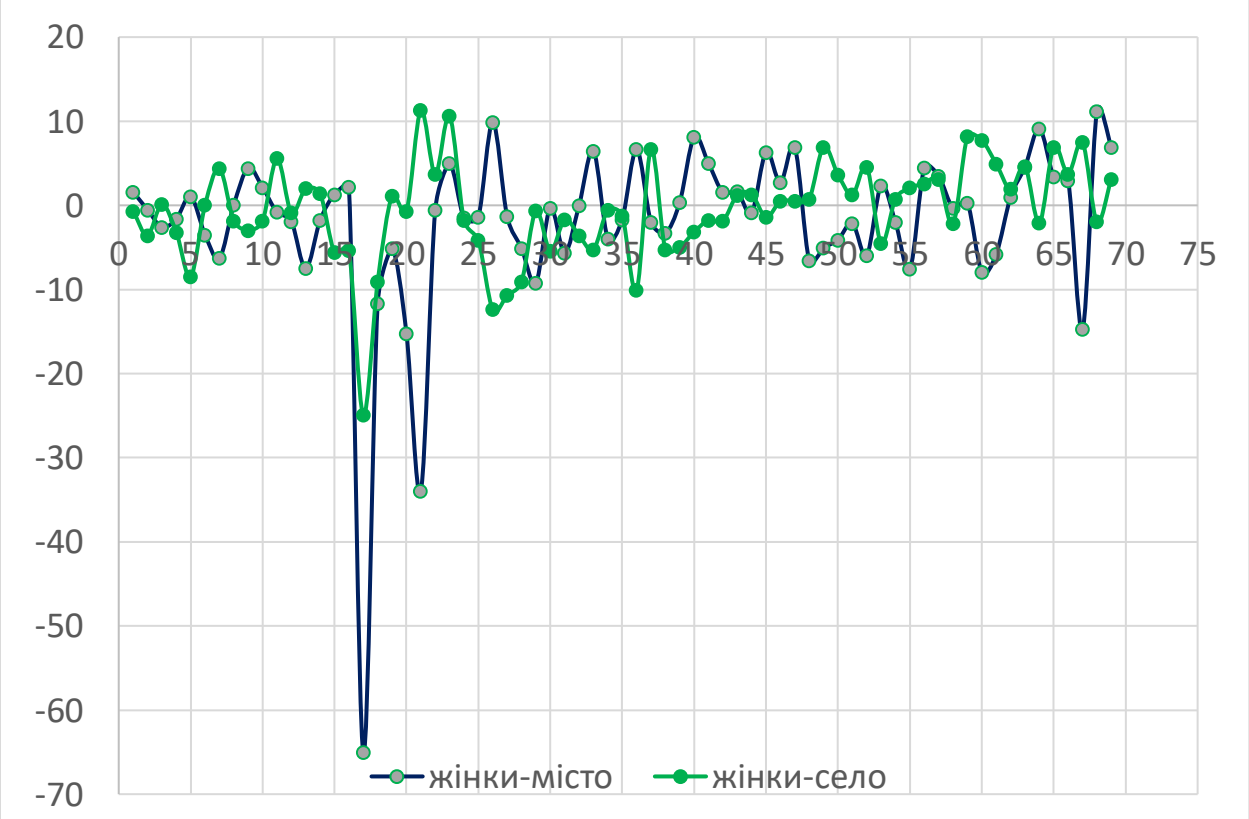


Рис. 2. Результати розрахунку міграційного руху міського та сільського жіночого населення у Дрогобицькому районі у 2021 році (осіб)

Для наочності на графіках відплив населення скеровано вниз, а приплив – вверх. У деяких вікових групах видно «дзеркальні» зміни: сільське жіноче населення вибуло, а міське – прибуло. Частково це може бути пояснено змінами місць проживання жіночого населення в межах району. Видно також піки у кількості вибулих в обох групах (сільських і міських) у віці 17 та 21 років. Основна причина піку в 17 років – освітня міграція (вибуття жіночого населення на навчання в інші райони). Пік відпливу осіб віком 21 рік (лише в міського населення) може бути пов'язаний з вибуттям з Дрогобицького району випускників місцевого педагогічного університету. Додаючи результати, розраховані за таким підходом, для жіночого і чоловічого населення, отримують узагальнену картину міграційних процесів у досліджуваному році. На рис. 3 наведено підсумки розрахунків за описаним підходом міграційних рухів у 2021 році для всіх семи районів Львівської області.

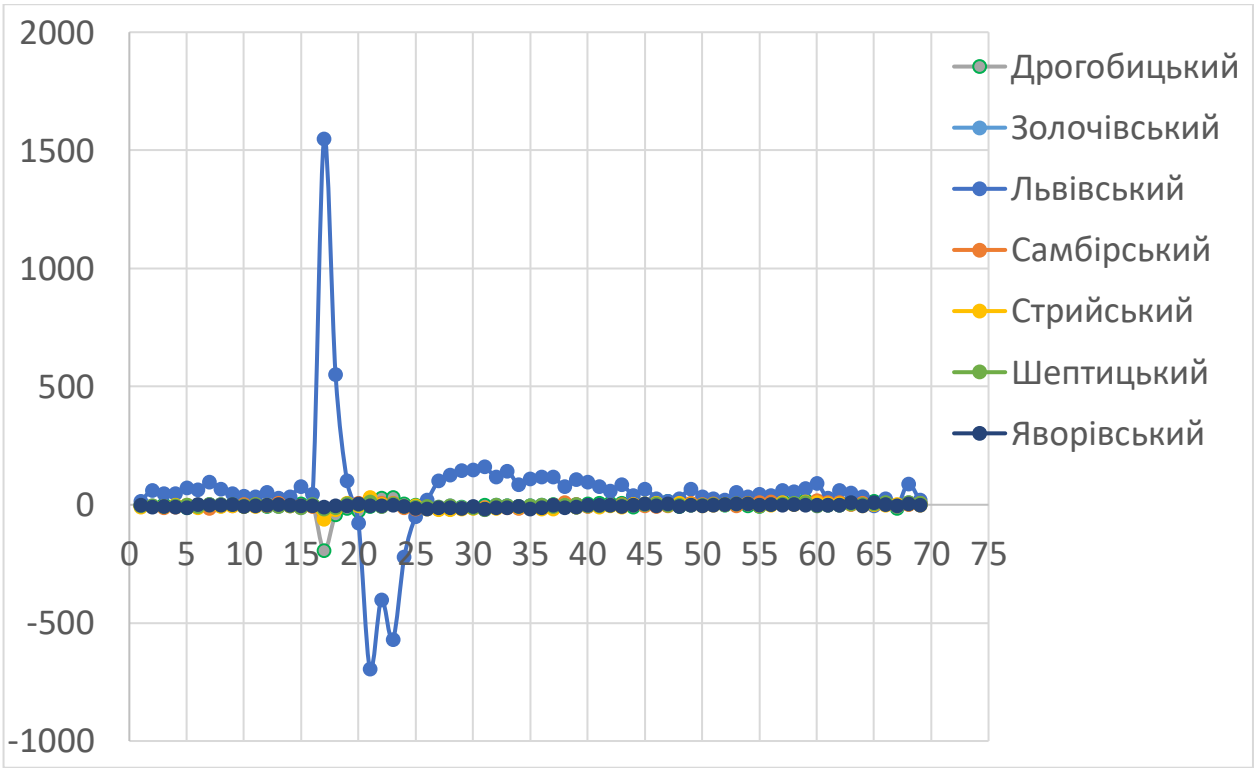


Рис. 3. Результати розрахунку міграційного руху населення обох статей у всіх районах Львівської області у 2021 році (осіб)

Через те, що Львівський район включає місто Львів з великою кількістю населення і багатьма навчальними закладами, виразним є значний рівень припливу населення віком 17 років і відпливу населення у віці 21 і 23 роки. В інших районах у порівнянні з Львівським набагато слабший міграційний рух. Він має переважно протилежний (порівняно з Львівським районом) напрям:

відплив молодих людей віком 17 років і приплив – віком 21-23 роки. На рис. 4 наведено відповідні графіки без Львівського району в наочному масштабі.

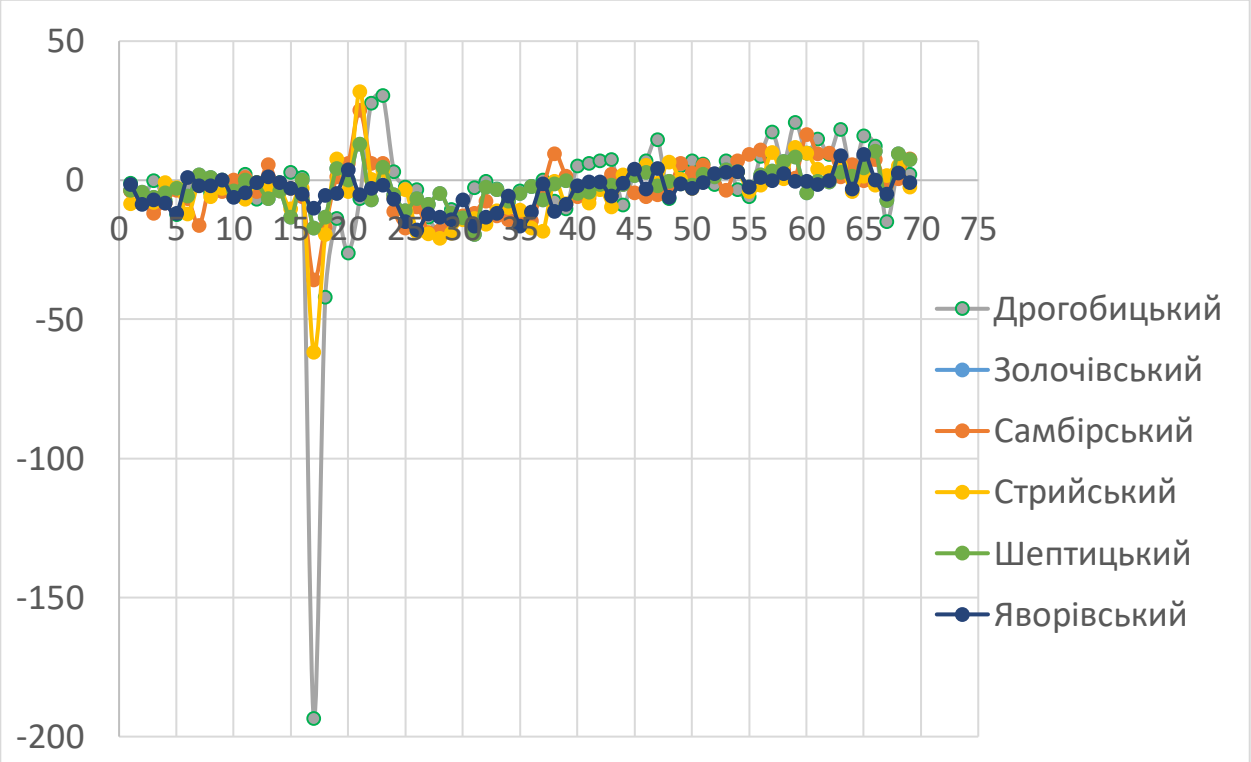


Рис. 4. Результати розрахунку міграційного руху населення обох статей у районах Львівської області (без Львівського району) у 2021 році (осіб)

Виявлення тенденцій міграційних рухів на місцевому рівні можливе за наявності тривалого часового проміжку, взятого для дослідження. Проте поки що є опубліковані дані про статево-вікову структуру за два роки (2021 і 2022) на рівні районів про міське і сільське населення обох статей, що дало змогу зробити розрахунки про міграційний рух за 2021 рік. Після того, як будуть опубліковані дані за наступні роки, буде змога отримати нові результати, на основі чого – виявити тенденції міграційних рухів населення різного віку. Кожен район може мати свою «картину» міграційних рухів. Адже в деяких районах можуть бути відносно потужні заклади вищої та професійно-технічної освіти. Для рівня регіону можна підсумувати результати розрахунків, виконаних на рівні районів.

Висновки. Описаний підхід повноцінно може бути використаний лише за умови, що будуть опубліковані демографічні дані за декілька років. Потрібно також брати до уваги зміни чисельності населення у районах через вимушену міграцію в час повномасштабної російської агресії. Чисельність мешканців у частини населених пунктах відчутно змінилася за рахунок внутрішньо переміщених осіб, у тому числі молодих людей, які здобувають різні рівні

освіти. Для отримання детальної інформації на рівні територіальних громад повинен бути налагоджений збір інформації. Це може бути комплексно виконано після впровадження місцевої (муніципальної) статистики.

Додатковим чинником, який визначатиме прогнозно-плановий обсяг підготовки здобувачів у закладах вищої та професійно-технічної освіти, є потреби місцевих ринків праці в фахівцях відповідних спеціальностей. Визначення цих потреб буде напрямом подальших досліджень.

Література:

1. Аксьонова С. Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. 50(4). 3-22. https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003

2. Демографічний прогноз по Україні. *Національні демографічні прогнози*. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. 2023. https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj

3. Матвейчук М. Інтерв'ю з Еллою Лібановою. *BBC Україна*. 25 грудня 2024 р. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c70e898kqrno

4. Аналіз потреб у місцевій статистиці. Аналітичний звіт. Київ: *Проєкт USAID «ГОВЕРЛА»*, 2024. 127 с.

5. Садова У., Гринькевич О., Мельник О. Про муніципальну (місцеву) статистику, її концепцію і не тільки. *Львівська політехніка*. https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/3/15/news/26793/000-proekt-misceva-statistika-2024.pdf

6. Lisogor L., Rudenko N., Ivashenko S. Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement under Current Conditions. *Demography and Social Economy*. 2023. 51(1). 23-39. https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023

7. Беззубко Л., Топчій К. Освітня міграція в Україні. *Галицький економічний вісник.* 2020. 65. 4. 217-223. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.04.21

8. Напорчук Д. Демографічна ситуація в Україні в умовах воєнного конфлікту. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. 1. 235-241. https://doi.org/10.31891/mdes/2024-11-35

9. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text

10. Смарт-спеціалізація регіонів України: методологія та прагматика реалізації: монографія. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». 2022. 424 с. https://ird.gov.ua/irdp/p20220006.pdf

11. Бугайчук О.Р. Диференціація освітніх послуг в Україні в період цифровізації: управлінський аспект. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2024. С. 23-29. https://doi.org/10.32782/ pma2663-5240-2024.41.3

12. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text

13. Населення України. *Державна служба статистики України*. 2022. https://www.ukrstat.gov.ua/

14. Статистична інформація. Населення та міграція. *Головне управління статистики у Львівській області.* 2022. https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/st_inf.php?1811119



References:

1. Aksonova, S. (2022). Kompensatsiinyi pryrist narodzhuvanosti v Ukraini: ochikuvannia, chynnyky, perepony. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 50(4). 3-22. https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003 [in Ukrainian].

2. Demohrafichnyi prohnoz po Ukraini. (2023). *Natsionalni demohrafichni prohnozy*. Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M. V. Ptukhy NAN Ukrainy. https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj [in Ukrainian].

3. Matveichuk, M. (2024). Interviu z Elloiu Libanovoiu. *BBC Ukraina*. 25 hrudnia 2024 r. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c70e898kqrno [in Ukrainian].

4. Analiz potreb u mistsevii statystytsi. (2024). Analitychnyi zvit. Kyiv: *Proiekt USAID «HOVERLA»*, 127 p. [in Ukrainian].

5. Sadova U., Hrynkevych O., Melnyk O. (2024). Pro munitsypalnu (mistsevu) statystyku, yii kontseptsiiu i ne tilky. *Lvivska politekhnika*. https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/3/15/news/26793/000-proekt-misceva-statistika-2024.pdf [in Ukrainian].

6. Lisogor L., Rudenko N., Ivashenko S. (2023). Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement under Current Conditions. *Demography and Social Economy*. 51(1). 23-39. https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023

7. Bezzubko L., Topchii K. (2020). Osvitnia mihratsiia v Ukraini. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*. 65. 4. 217-223. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.04.21 [in Ukrainian].

8. Naporchuk D. (2024). Demohrafichna sytuatsiia v Ukraini v umovakh voiennoho konfliktu. *Modeling the development of the economic systems*. 1. 235-241. https://doi.org/10.31891/mdes/2024-11-35 [in Ukrainian].

9. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 liutoho 2022 r. № 286-p. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

10. Smart-spetsializatsiia rehioniv Ukrainy: metodolohiia ta prahmatyka realizatsii: monohrafiia. (2022). Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy». 424 p.. https://ird.gov.ua/irdp/p20220006.pdf [in Ukrainian].

11. Buhaichuk O.R. (2024). Dyferentsiatsiia osvitnikh posluh v Ukraini v period tsyfrovizatsii: upravlinskyi aspekt. *Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini*. 23-29 https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.41.3 [in Ukrainian].

12. Pro skhvalennia Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2024 r. № 922-p. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

13. Naselennia Ukrainy. (2022). *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. https://www.ukrstat.gov.ua/ [in Ukrainian].

14. Statystychna informatsiia. (2022). Naselennia ta mihratsiia. *Holovne upravlinnia statystyky u Lvivskii oblasti*. https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/st_inf.php?1811119 [in Ukrainian].

УДК 35.08

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-316-327

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, https://orcid.org/0000-0002-0758-346X

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті систематизовані теоретичні засади формування взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. Зазначено, що органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства на місцевому рівні пов'язані спільними інтересами щодо вирішення суспільно значущих проблем муніципального утворення, які створюють об'єктивну основу їхнього співробітництва. Взаємини влади та інститутів громадянського суспільства набувають конструктивного характеру особливо при здійсненні конкретних соціальних проектів, спрямованих на покращення життя та комфортного проживання населення.

Громадські об'єднання виступають своєрідним барометром громадської думки та потреб населення, вловлюють їх швидше, ніж владні органи. Причому представники громадських структур, як правило, бачать способи вирішення проблем і самі готові брати участь у цій діяльності. Контакти органів місцевого самоврядування із громадським сектором дозволяють отримувати своєчасну інформацію про питання, що виникли, і іноді для їх локалізації від влади потрібні мінімальні зусилля або незначна підтримка громадських організацій, готових особистою участю сприяти вирішенню того або іншого місцевого питання. Особливо, така співпраця важлива в умовах війни, коли не завжди органи місцевого самоврядування можуть вирішити важливі соціально-економічні проблеми громади і тому звертаються за допомогою до інститутів громадянського суспільства.

Зазначено, що співпраця між інститутами громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування постійно удосконалюється, особливо в умовах війни, коли громадські організації надають всебічну підтримку як населенню регіону, так і органам влади. Серед такої співпраці можуть бути: залучення представників громадських об'єднань у роботу тимчасових робочих органів з розробки проектів нормативно-правових актів регіону; укладання договорів та угод про взаємодію між органами місцевого самоврядування та



громадськими об'єднаннями; участь громадських об'єднань у виробленні рішень, які приймаються органами місцевого самоврядування в рамках постійно діючих консультативних рад, громадських рад, експертних рад, «круглих столів» тощо; формування онлайн-співпраці з різних питань у сфері місцевого самоврядування тощо.

Крім того, слід удосконалювати існуючі та створювати нові експертні та консультативні ради, які будуть своєрідним «майданчиком» для правової, соціальної, економічної, політичної взаємодії органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань.

Ключові слова: взаємодія, органи місцевого самоврядування, територіальна громада, громадянське суспільство, об’єднані територіальні громади, інститути громадянського суспільства, сталий розвиток, соціально-економічний розвиток, комунікація, організаційне забезпечення, зв’язки з громадськістю, суспільство, регіональна політика, органи державної влади.

Parkhomenko-Kutsevil Oksana Ihorivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Head of the Department of Public Administration and Management of the Grigoriy Skovoroda University in Pereyaslav, https://orcid.org/0000-0002-0758-346X

THEORETICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF INTERACTION BETWEEN LOCAL GOVERNMENTS AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Abstract. The article systematizes the theoretical principles of the formation of interaction between local governments and civil society institutions. Local governments and civil society institutions at the local level are connected by common interests in solving socially significant problems of the municipal formation, which create an objective basis for their cooperation. The relationship between authorities and civil society institutions acquire a constructive character, especially when implementing specific social projects aimed at improving the life and comfortable living of the population.

Public associations act as a kind of barometer of public opinion and needs of the population, they catch them faster than government bodies. Moreover, representatives of public structures, as a rule, see ways to solve problems and are ready to participate in this activity themselves. Contacts of local governments with the public sector allow receiving timely information about the issues that have arisen, and sometimes their localization requires minimal efforts from the authorities or minor support from public organizations that are ready to personally contribute to solving this or that local issue. Such cooperation is especially important in wartime, when local governments cannot

always solve important socio-economic problems of the community and therefore turn to civil society institutions for help.

Cooperation between civil society institutions and local governments is constantly improving, especially in wartime, when public organizations provide comprehensive support to both the population of the region and the authorities. Such cooperation may include: involving representatives of public associations in the work of temporary working bodies to develop draft regulatory legal acts of the region; concluding contracts and agreements on interaction between local governments and public associations; participation of public associations in making decisions made by local self-government bodies within the framework of permanent advisory councils, public councils, expert councils, "round tables", etc.; formation of online cooperation on various issues in the field of local self-government, etc.

In addition, it is necessary to improve existing ones and create new expert and advisory councils, which will be a kind of "platform" for legal, social, economic, political interaction of local self-government bodies and public associations.

Keywords: interaction, local self-government bodies, territorial community, civil society, united territorial communities, civil society institutions, sustainable development, socio-economic development, communication, organizational support, public relations, society, regional policy, state authorities.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування як інститут публічної влади найбільш наближений до громадян, не може ефективно функціонувати без підтримки населення муніципальних утворень та інших інститутів громадянського суспільства.

Кожна муніципальне утворення представляє собою той простір, де перетинаються через об'єктивні причини інтереси місцевої спільноти, тобто всіх жителів, які проживають на даній території; окремо взятого громадянина, його сім'ї; інтереси різних груп громадян, які об'єдналися у громадські (суспільні) структури; політичних партій та, безумовно, органів, створених для вирішення питань місцевого значення, задоволення потреб та інтересів населення. В силу об'єктивно сформованого спільного об’єднання в межах території муніципального утворення зазначені суб'єкти не тільки змушені, а й зацікавлені у зміцненні різноманітних зв'язків. З цієї ж причини саме на місцевому рівні закладено величезний потенціал для гармонізації відносин владних органів та інститутів громадянського суспільства. Таким чином, місцеве самоврядування може стати ідеальним майданчиком для вибудовування, поглиблення, шліфування багатоаспектних взаємозв'язків владних інститутів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємозв’язку та формування комунікації органів державної влади та інститутів громадянського

суспільства, механізмів такої взаємодії та комунікації, закордонний досвід формування ефективної взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства аналізують соціологи, економісти, політологи, філософи, науковці з публічного управління, у тому числі: В. Авер'янов, М. Баймуратов, О. Бабіков, В. Бебик, В. Бакуменко, Р. Войтович, В. Карпенко, В. Комаровський, В. Королько, Я. Малик, В. Малиновський, В. Мамонова,Н. Нижник, Г. Одінцова, П. Петровський та ін.

Водночас, зазначені дослідження є несистемними та фрагментарними, на сьогодні виникла потреба в осмисленні формування дієвої взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства в умовах війни та активної цифровізації сучасного суспільства.

Мета дослідження полягає у систематизації теоретичних засад формування взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема громадянського суспільства, взаємодії його елементів з органами публічної влади належить до фундаментальних наукових проблем сучасності. Вона виникла з виникненням держави та поділом суспільства на державну та недержавну сфери людської життєдіяльності. При цьому, якщо в галузі взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства та громадськими об'єднаннями, зокрема, деякі проблеми нині вирішені, то сфера взаємодії місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями, як і раніше, є мало вивченою.

Крім того, слід зазначити недосконаліть власне законодавчого регулювання взаємодії органів місцевого самоврядування із громадськими організаціями, особливо в умовах війни, коли не завжди інститути громадянського суспільства можуть вирішувати нагальні питання населення певної території.

Місцеве самоврядування як публічна влада виступає по відношенню до громадянського суспільства в ролі політичного центру, що забезпечує досягнення загальногромадянської згоди, є координатором інтересів різних соціальних груп населення муніципального утворення.

У системі місцевого самоврядування є достатньо специфічних форм, що дозволяють населенню, громадянам, громадським структурам безпосередньо брати участь у вирішенні питань місцевого значення, висловлювати власні позиції, впливати на прийняття рішень органів місцевого самоврядування. До них слід віднести територіальне громадське самоврядування, публічні слухання, правотворчу ініціативу громадян, звернення громадян, відкриті обговорення місцевих ініціатив, онлайн-обговорення, онлайн-звернення, чат-боти та деякі інші. Їхній правовий аналіз дозволяє побачити великі можливості для активності громадян. Причому ця активність проявляється у благоустрої прибудинкових територій, висадці зелених насаджень (що також є чудовим прикладом

громадських ініціатив), обговорення місцевих бюджетів, обговорення важливих місцевих ініціатив щодо забудови територій, організації рекреаційних зон, а також питань, спрямованих на реалізацію публічних інтересів у муніципальному утворенні, активну взаємодію з органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Юридичне визначення місцевого самоврядування міститься у різних нормативно-правових актах та документах. У правовій літературі наголошується, що Конституція України безпосередньо не пропонує вичерпного юридичного трактування місцевого самоврядування, внаслідок чого створюється ілюзія допустимості надміру широкої інтерпретації цього феномену. Різноманітність конституційних характеристик місцевого самоврядування, пов'язане з їхньою відомою суперечливістю і невпорядкованістю, на перший погляд, дозволяє з однаковим успіхом говорити як про абсолютну самостійність муніципальних інститутів від системи управління державою, так і про найжорсткішу залежність від системи державного управління. У зв'язку з цим вважаємо, що особливе значення для з'ясування сутності місцевого самоврядування мають положення Європейської хартії місцевого самоврядування. Відповідно до статті 3 зазначеного міжнародного правового акта під місцевим самоврядуванням розуміється право і здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ та керувати ними, діючи в рамках закону, відповідно до своєї компетенції та в інтересах місцевого населення [1].

Ні національне законодавство, ні зазначений міжнародний правовий акт не залишають сумнівів щодо суті місцевого самоврядування. Це - самостійний рівень публічної влади в державі, одна з форм народовладдя. Разом з тим, іноді в науковій літературі можна зустріти висловлювання про місцеве самоврядування як складову громадянського суспільства, наводиться мотивація про зацікавленість громадян у вирішенні місцевих проблем на локальній території, самостійних ініціативах населення. Подібна самостійність асоціюється з основним принципом громадянського суспільства - його незалежним становищем стосовно держави. Проте правильним видається висловлювання у тому, що не можна ототожнювати місцеве самоврядування з однією з елементів громадянського суспільства. Таким чином, місцеве самоврядування - своєрідний міст між громадянським суспільством і державою.

Громадське об'єднання є самостійним, самоврядним, незалежним від органів публічної влади елементом громадянського суспільства, основною метою діяльності якого є реалізація цілей та інтересів його учасників.

Разом з тим, деякі науковці висловлюють думку про громадські об'єднання як елементи місцевого самоврядування. В обґрунтуванні науковці [2; 3; 4] зауважують, що зазначена точка зору, на відміну від юридичної трактування,

більш повно відображає соціальну сутність місцевого самоврядування як системи суб'єктів, об'єктів, відносин та взаємозв'язків між ними, що функціонує з метою задоволення потреб населення. Не вдаючись у соціологічну сутність досліджуваних питань, відзначимо, що громадські об'єднання, будучи важливим інститутом громадянського суспільства, не є елементом місцевого самоврядування, оскільки не входять до системи публічної влади та незалежні від неї.

Зазначається, що некомерційні організації (відповідно, і громадські об'єднання, зокрема) - це активна частина населення, яка взялася за вирішення соціальних проблем і утворила при цьому формальні чи неформальні групи. Тому, вони є одними з інститутів громадянського суспільства, і взаємодія органів місцевого самоврядування з ними має бути спрямована на вирішення проблем, що виникають в муніципальному утворенні.

Рекомендація 139(2003) Конгресу місцевої та регіональної влади Ради Європи «Про неурядові організації та місцеву та регіональну демократію» встановлює, що місцеві неурядові організації виконують свої завдання у житті та діяльності громадян. Вони, будучи організовані на добровільній основі, грають у рамках статутних завдань і відповідно до правил своєї діяльності важливу роль у будівництві справжнього громадянського суспільства, зближуючи громадян з органами місцевого самоврядування, та у зміцненні справжньої плюралістичної демократії [5]. Партнерство, засноване на спільному прагненні, як з боку місцевої влади, так і з боку некомерційних організацій, дозволяє зміцнити місцеву демократію та розширити участь громадян, зменшивши дистанцію між місцевою владою та громадянами, гарантуючи врахування усіх думок та позицій. Дане партнерство ґрунтується на необхідності наближення процесу прийняття рішень до рівня громадян та розширення механізмів консультацій, інформування та участі громадян в оцінці нових форм управління на територіальному рівні, а також у напрямку процесу постійного узгодження дій між громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування. Таке партнерство характеризується взаємодоповнюваністю тих послуг, які можуть надати громадянам на місцевому рівні, з одного боку, місцева влада, а з іншого - інститути громадянського суспільства, у багатьох галузях, таких, як соціальна сфера, освіта, культура, навколишнє середовище, містобудування та управління природними ресурсами у контексті сталого розвитку територій.

Органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства на місцевому рівні пов'язані спільними інтересами щодо вирішення суспільно значущих проблем муніципального утворення, які створюють об'єктивну основу їхнього співробітництва.

Взаємини влади та інститутів громадянського суспільства набувають конструктивного характеру особливо при здійсненні конкретних соціальних

проектів, спрямованих на покращення життя та комфортного проживання населення.

В результаті подібної взаємодії [6; 7]:

− виявляється затребуваним раніше не задіяний величезний потенціал громадянського суспільства;

− досягається реальна залученість мешканців, членів місцевої спільноти до самоврядних процесів;

− органи місцевого самоврядування звільняються від ряду функцій, передаючи частину їх для здійснення основному суб'єкту місцевого самоврядування – населенню та його громадським структурам.

Правовою базою для такої співпраці стає принцип гласності місцевого самоврядування, що забезпечує відкритість, публічність та поінформованість з усіх аспектів взаємодії, створює умови для взаємної довіри сторін.

Формування конструктивного співробітництва не може бути самоціллю взаємодії влади та громадського сектора. Важливо, щоб воно розвивалося та сприяло вирішенню суспільно значимих проблем. Для підтримки та розвитку взаємодії та співробітництва необхідно встановити ефективний зв'язок з громадськістю та засобами масової інформації з метою демонстрації успішно здійснених конкретних проектів у партнерстві між владою та громадськими об'єднаннями.

Деякі автори [8] вважають, що влада нерідко виявляється вигідніше передавати кошти незалежним некомерційним організаціям, зрозуміло, в обмін на чіткі, конкретні та контрольовані зобов'язання з їх боку, що є важливим фактором підвищення ефективності використання коштів, особливості, що виділяються на соціальні потреби.

У дослідженнях останнього часу все частіше заявляє про себе думка, що залучення громадських об'єднань до вирішення суспільно значущих питань представляє відому вигоду як для держави, так і для місцевого самоврядування. Причиною тому є не лише прагнення формування інститутів громадянського суспільства.

Громадські об'єднання виступають своєрідним барометром громадської думки та потреб населення, вловлюють їх швидше, ніж владні органи. Причому представники громадських структур, як правило, бачать способи вирішення проблем і самі готові брати участь у цій діяльності. Контакти органів місцевого самоврядування із громадським сектором дозволяють отримувати своєчасну інформацію про питання, що виникли, і іноді для їх локалізації від владі потрібні мінімальні зусилля або незначна підтримка громадських організацій, готових особистою участю сприяти вирішенню того або іншого місцевого питання. Особливо, така співпраця важлива в умовах війни, коли не завжди органи місцевого самоврядування можуть вирішити важливі соціально-економічні



проблеми громади і тому звертаються за допомогою до інститутів громадянського суспільства.

До основних функцій громадських організацій можна віднести:

виявлення інтересів та потреб певної соціальної групи з подальшим їх задоволенням;

соціальна інтеграція та мобілізація, а саме перенесення проблем на місцевий або державний рівень;

соціалізація, а саме – виявлення громадянської позиції учасників організації;

лобіювання інтересів учасників;

новий погляд на соціально-політичну структуру;

надання пропозицій щодо вирішення важливих соціально значущих питань на певній території;

підтримка громадських ініціатив з покращення життєдіяльності громадян певної територіальної громади тощо.

Використовуючи свої права громадська організація здійснює такі функції:

поширення відомостей про свою діяльність;

надання допомоги органам місцевого самоврядування з проблем, які виникають у населення внаслідок війни, воєнного часу, виокремлюють важливі та пріоритетні завдання, які потребують нагального вирішення;

проведення мітингів, зборів, демонстрацій, мирних зібрань тощо;

створення засобів масової інформації та здійснення видавничої діяльності;

створення в мережі Інтернет сайту щодо діяльності громадської організації, де висвітлюються основна її мета, завдання, а також ініціативи тощо;

створення в мережі Інтернет різного роду обговорення нагальних для населення проблем, створення в онлайн-середовищі ініціативних груп з метою лобіювання важливих для громади питань;

захист законних інтересів своїх членів, учасників та інших громадян;

внесення ініціатив до органів місцевого самоврядування, пропозицій з питань життєдіяльності громади;

участь у підготовці та прийнятті рішень органами місцевої влади у передбаченому законодавством в порядку.

Виявлення інтересів та потреб певної соціальної групи і подальше їх задоволення є головною метою будь-якої громадської організації. Вони покликані вносити пропозиції до органів місцевого самоврядування, які виражають інтереси громадян. Наприклад, привернути увагу органів місцевої влади до проблеми реабілітації та працевлаштування учасників бойових дій та інвалідів, забезпечення безперешкодного доступу до будь-якої місцевої інфраструктури інвалідів з фізичними вадами здоров’я, працевлаштування осіб, які втратили роботу внаслідок війни, забезпечення тимчасовим прихистком

переміщених осіб тощо. Це створює умови розуміння проблем громади органами місцевого самоврядування.

Тому, багато органів місцевого самоврядування розуміють це і бачать у громадських об'єднаннях помічників, партнерів і, у свою чергу, надають їм всебічну підтримку, надаючи у безоплатне користування приміщення для їх діяльності, залучають інститути громадянського суспільства до обговорення важливих для територіальної громади питань, долучають їх до прийняття важливих для населення регіону проектів, залучають інститути громадського суспільства до реалізації спільних соціальних проєктів тощо.

На нашу думку, одним із можливих варіантів забезпечення конструктивної взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства є спільна розробка та реалізація державно-управлінських рішень органів місцевого самоврядування відповідно до соціально-технологічного підходу. За оцінкою сучасних дослідників, він дозволяє отримувати оптимальний соціальний результат при найменших управлінських витратах

Технологічні рішення у сфері оптимізації взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування в рамках розробки та реалізації державно-управлінських рішень доцільно здійснювати в рамках кількох напрямків:

1. Постійна діагностика диспозицій учасників проектування. Спектр можливих засобів діагностики в даному випадку досить широкий і включає традиційні способи діалогу органів влади з громадянським суспільством (наприклад, аналіз звернень громадян, результатів публічних слухань, зустрічей з жителями територіальної громади; контакти представників органів місцевого самоврядування з лідерами громадських і релігійних об'єднань і організацій, асоціацій, рухів), так і відносно нові форми – спілкування через соціальні мережі, формування онлайн-платформи для проведення соціологічних опитувань громадян та представників громадських організацій, проведення спільних форумів та «круглих столів».

2. Створення каналів. Слід враховувати, що опитування, зустрічі з громадськістю можуть створювати лише видимість участі, не є реальним залученням громадян і громадських структур до системи місцевого самоврядування. У зв'язку з цим особливо актуальним є пошук технологічних рішень, що дозволяють населенню та інститутам громадянського суспільства по-справжньому включитися до управління на місцевому рівні. Наприклад, запровадження чат-ботів з нагальних питань територіальної громади, впровадження онлайн-спілкування, спілкування через меседжери тощо. Цифровізація створює безліч можливостей спілкування з населенням через сучасні інформаційно-комунікативні технології. В умовах війни – це дає можливість в реальному часі почути нагальні для населення проблеми і знайти

можливості їх вирішити. Наприклад, евакуація населення, проблеми забезпечення людей з інвалідністю продуктами харчування та засобами гігієни, ремонт пошкодження водопроводу, який стався внаслідок обстрілів, відсутність бомбосховищ або їх неналежне облаштування тощо.

3. Мотивація до участі службовців органів місцевого самоврядування та представників громадянського суспільства. Перелічені вище проблеми визначають необхідність систематичної цілеспрямованої роботи щодо підвищення мотивації населення та інститутів громадянського суспільства до участі в системі місцевого самоврядування.

4. Взаємний контроль у процесі управління місцевими справами. Населення та інститути громадянського суспільства наділені правом соціального контролю над діяльністю органів місцевого самоврядування, державних організацій, інших органів та організацій, які здійснюють окремі публічні повноваження. У ході контролю представники громадянського суспільства можуть домагатися забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, врахування громадської думки, пропозицій та рекомендацій громадян, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства при прийнятті рішень органами місцевого самоврядування, а також давати громадську оцінку їх діяльності, у тому числі за підсумками реалізації певних державно-управлінських рішень.

Таким чином, впровадження соціально-технологічного підходу до організації взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у реалізації державно-управлінських рішень передбачає системну соціальну діагностику диспозицій учасників та проблемних полів, що виникають у ході спільної роботи; створення каналів участі як у вигляді традиційних форм, так і нововведень (краудсорсинг, парсипативне бюджетування); ефективну мотивацію учасників; організацію взаємного контролю під час діяльності.

Висновки. Таким чином, співпраця між інститутами громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування постійно удосконалюється, особливо в умовах війни, коли громадські організації надають всебічну підтримку як населенню регіону, так і органам влади. Серед такої співпраці можуть бути: залучення представників громадських об'єднань у роботу тимчасових робочих органів з розробки проектів нормативно-правових актів регіону; укладання договорів та угод про взаємодію між органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями; участь громадських об'єднань у виробленні рішень, які приймаються органами місцевого самоврядування в рамках постійно діючих консультативних рад, громадських рад, експертних рад, «круглих столів» тощо; формування онлайн-співпраці з різних питань у сфері місцевого самоврядування тощо.

Крім того, слід удосконалювати існуючі та створювати нові експертні та консультативні ради, які будуть своєрідним «майданчиком» для правової, соціальної, економічної, політичної взаємодії органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань.

Література:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

2. Андрієнко М., Слюсар А., Гаман П., Фомін А., Стрюк М. Напрями оптимізації механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2022. № 4(68). С. 63–74.

3. Данілова Л., Губа М., Макєшина Ю. Нормативно-правові засади взаємодії органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 8(6). С. 132-139.

4. Славна О. Громадянське суспільство як основа розвитку правової держави в контексті конституційної реформи. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2017. № 1. С. 16–19. 10.

5. Рекомендації Конгресу місцевих і регіональних влад Європи 139 (2003) про неурядові організації і місцеву та регіональну демократію від 26 листопада 2003 року. URL: https://rm. coe.int/-139-2003-1-/168071a5c2.

6. Месюк М.П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С. 87–93.

7. Дяченко М. І., Коваленко Г. О. Взаємодія органів місцевого самоврядування та органів державної влади з громадськістю регіону. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2018. № 3. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/37.pdf

8. Кучер В. А., Машовець О. А. Взаємодія органів державної влади з громадськістю: теорія і практика публічного управління та адміністрування. *Держава та регіони Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 1 (75). С. 45-50.

References

1. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia [European Charter of Local Self-Government], available at https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text [in Ukrainian].

2. Andriienko, M. & Sliusar, A. & Haman, P. & Fomin, A. & Striuk, M. (2022), Napriamy optymizatsii mekhanizmu vzaiemodii instytutiv hromadianskoho suspilstva z orhanamy derzhavnoi vlady [Directions for optimizing the mechanism of interaction of civil society institutions with state authorities]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK» - Academic Notes of the University "KROK"*, № 4(68), pp. 63–74 [in Ukrainian].

3. Danilova, L. & Huba, M. & Makieshyna, Yu. (2020), Normatyvno-pravovi zasady vzaiemodii orhaniv mistsevoho samovriaduvannia ta instytutiv hromadianskoho suspilstva [Normative and legal principles of interaction of local self-government bodies and civil society institutions]. *Aspekty publichnoho upravlinnia - Aspects of public administration*, № 8(6), pp. 132-139 [in Ukrainian].

4. Slavna, O. (2017), Hromadianske suspilstvo yak osnova rozvytku pravovoi derzhavy v konteksti konstytutsiinoi reformy [Civil society as the basis for the development of a legal state in the context of constitutional reform]. Internauka. Seriia: Yurydychni nauky - Internauka. Series: Legal Sciences, № 1, pp. 16–19. 10 [in Ukrainian].

5. Rekomendatsii Konhresu mistsevykh i rehionalnykh vlad Yevropy 139 (2003) pro neuriadovi orhanizatsii i mistsevu ta rehionalnu demokratiiu vid 26 lystopada 2003 roku [Recommendations of the Congress of Local and Regional Authorities of Europe 139 (2003) on non-governmental organizations and local and regional democracy of November 26, 2003], available at https://rm. coe.int/-139-2003-1-/168071a5c2 [in Ukrainian].

6. Mesiuk, M.P. (2018), Vzaiemodiia instytutiv vlady ta hromadianskoho suspilstva v Ukraini u konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv [Interaction of government institutions and civil society in Ukraine in the context of European integration processes]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, № 8, pp. 87–93 [in Ukrainian].

7. Diachenko, M. I. & Kovalenko, H. O. (2018), Vzaiemodiia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia ta orhaniv derzhavnoi vlady z hromadskistiu rehionu [Interaction of local self-government bodies and state authorities with the public of the region]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, № 3, available at http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/37.pdf [in Ukrainian].

8. Kucher, V. A. & Mashovets, O. A. (2022), Vzaiemodiia orhaniv derzhavnoi vlady z hromadskistiu: teoriia i praktyka publichnoho upravlinnia ta administruvannia [Interaction of state authorities with the public: theory and practice of public management and administration]. *Derzhava ta rehiony Seriia: Publichne upravlinnia i administruvannia - State and Regions Series: Public Management and Administration*, № 1 (75), pp. 45-50 [in Ukrainian].

УДК 342.9

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-328-338

Пилипів Микола Степанович здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри публічного управління та адміністрування, Факультет управління, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0009-0004-8838-886X

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація. Стаття присвячена дослідженню змісту та визначення теоретичних підходів до розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері охорони здоров'я в Україні. Автором підкреслюється, що визначення теоретичних підходів до розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері охорони здоров'я в Україні безпосередньо залежить від впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища та необхідності втілювати в практичну діяльність інноваційні методи та інструменти управління персоналом.

Одне з ключових місць у цьому процесі займає наукове осмислення розвитку управлінських механізмів, що мають прямий чи опосередкований вплив на розв'язання актуальних проблем публічного адміністрування у сфері охорони здоров'я в Україні. Розкриваються особливості розвитку методів публічного адміністрування в сучасних умовах реформування.

Зазначається, що ефективне управління персоналом спрямовано на забезпечення, розподіл кадрів та подальше використання кадрового потенціалу з урахуванням потреб населення в медичних послугах. Водночас, заклади охорони здоров'я здатні ефективно функціонувати та належним чином реагувати на нові виклики тільки в тих випадках, коли є якісна складова в структурі медичного персоналу, тому для забезпечення ефективної діяльності закладів охорони здоров'я доцільно впроваджувати системний підхід.

У статті розкривається зміст складових успішного функціонування в умовах сьогодення та актуальність розвитку системи публічного управління закладів охорони здоров'я, що залежить від наявних людських ресурсів та їх потенціалу.

Автор вказує, що вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на сучасному етапі зумовлює необхідність швидкої адаптації підходів щодо застосування управлінських інструментів, уможливлює впровадження



адаптованих маркетингових прийомів та інноваційних механізмів в системі управління персоналом в закладах охорони здоров'я публічної сфери.

Розкриваються особливості формування теоретичних підходів до розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері охорони здоров'я в Україні в сучасних умовах.

Ключові слова: публічне управління, розвиток механізмів публічного управління персоналом, сфера охорони здоров'я, вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, теоретичні підходи, управлінські інструменти.

Pylypiv Mykola Stepanovych PhD Candidate in Public Administration and Management, Faculty of Management, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0009-0004-8838-886X

THEORETICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF PUBLIC PERSONNEL MANAGEMENT MECHANISMS IN THE HEALTHCARE SECTOR

Abstract. The article is devoted to the study of the content and theoretical approaches to the development of public personnel management mechanisms in the healthcare sector in Ukraine. The author emphasizes that defining theoretical approaches to developing public personnel management mechanisms in Ukraine's healthcare sector directly depends on the influence of external and internal environmental factors and the necessity of implementing innovative methods and tools for personnel management into practice.

Scientific comprehension of the development of management mechanisms, which have a direct or indirect impact on addressing pressing issues of public administration in the healthcare sector in Ukraine, plays a key role in this process. The article explores the specifics of developing public administration methods under modern conditions of reform.

It is noted that effective personnel management focuses on the provision, distribution, and subsequent utilization of human resources, considering the population's needs for medical services. At the same time, healthcare institutions can function effectively and respond adequately to new challenges only when the quality of medical staff structure is ensured. Therefore, to ensure the effective operation of healthcare institutions, a systematic approach should be implemented.

The article reveals the components of successful functioning in today's conditions and the relevance of developing a public administration system for healthcare institutions, which depends on the available human resources and their potential.

The author highlights that the influence of external and internal environmental factors at the present stage necessitates a rapid adaptation of approaches to applying

management tools, enabling the implementation of adapted marketing techniques and innovative mechanisms in the personnel management system within public healthcare institutions.

The specifics of forming theoretical approaches to the development of public personnel management mechanisms in Ukraine's healthcare sector under modern conditions are disclosed.

Keywords: public administration, development of public personnel management mechanisms, healthcare sector, influence of external and internal environmental factors, theoretical approaches, management tools.

Постановка проблеми. Впродовж останніх років в Україні широко обговорюються проблеми реформування системи публічного управління та адміністрування загалом та сфери охорони здоров'я, як її складової, зокрема. Одним з найважливіших завдань сучасної демократичної держави є розвиток управлінських механізмів у сфері охорони здоров'я з метою забезпечення високоякісного й безпечного рівня життя громадян у суспільстві. З цією метою необхідним є формування якісних управлінських кадрів, що мають високий рівень необхідних компетенцій та володіють фаховими знаннями й здібностями в системі управління. Публічне управління в закладах сфери охорони здоров'я має свою специфіку, що пов'язано з рівнем важливості медичної галузі для кожного громадянина держави. З точки зору загального розуміння, менеджмент передбачає досягнення поставлених цілей через розвиток та використання інтелекту, праці та мотивів поведінки інших людей [1]. Завданням держави та одним з показників розвитку суспільства є забезпечення населення якісними медичними послугами [2].

Система охорони здоров'я в Україні базується на загальнодоступних медичних послугах для громадян. Основні аспекти системи здоров'я включають державні та приватні медичні заклади, обов'язкове медичне страхування та фармацевтичну галузь. Державна програма медичних гарантій є однією з ключових складових системи охорони здоров'я в Україні. Ця програма визначає перелік послуг, які гарантовано надаються громадянам безкоштовно чи за символічну плату. Медична допомога повинна бути надана населенню на обласному, регіональному та районному рівнях.

Однак, система охорони здоров'я в Україні має свої виклики, такі як недостатня фінансова підтримка, нестача сучасного обладнання в лікарнях, низький рівень оплати медичних працівників, недостатній рівень підготовки управлінського персоналу тощо. Ці проблеми можуть впливати на доступність та якість медичних послуг для громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових підходів до формування та розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері



охорони здоров'я в Україні свідчить про те, що дана наукова та прикладна проблематика досліджується значною кількістю вітчизняних науковців**,** Важливі аспекти розвитку публічного управління у сфері охорони здоров'я в Україні висвітлюються такими українськими ученими як В. Брич, Л.Ліштаба та П. Микитюк. Актуальні питання управління персоналом в системі публічного управління й закрема галузі охорони здоров'я розглядаються Т. Авраменко, В. Бугро, В. Борщ, Н. Васюк, Т. Вежновець, Г.Граціотова, О. Коваленко, О. Корнійчук, М.Ясіновська. Проте питання формування та розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері охорони здоров'я в Україні в сучасних умовах невизначеності розкрито недостатньо.

Мета статті – дослідження теоретичних підходів та особливостей формування і розвитку механізмів публічного управління персоналом у сфері охорони здоров'я в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток публічного управління персоналом у закладах охорони здоров'я є ключовим вектором щодо реалізації складових реформування системи охорони здоров'я в багатьох країнах світу. Процеси реформування мають на меті удосконалення та якісне покращення доступності, системності та результативності надання медичних послуг населенню на всіх рівнях. Системне реформування механізмів публічного управління у закладах охорони здоров'я відіграє ключову роль у максимальному забезпеченні доступності та однакових можливостей для всіх громадян щодо отримання якісної медичної допомоги та фінансової стійкості системи.

Розвиток публічного управління персоналом у закладах охорони здоров'я полягає в розробці та впровадженні довгострокових стратегій, політик та механізмів, які сприятимуть оптимальному функціонуванню системи охорони здоров'я й задоволенню потреб громадян у якісних медичних послугах, оскільки успішність процесу публічного управління персоналом в закладах охорони здоров'я визначається необхідністю вирішення комплексу завдань, які супроводжуються викликами сучасних динамічних змін та загроз [3].

Результативність та дієвість механізмів публічного управління передбачає розвиток компетентностей та умінь управлінського персоналу, передових медичних технологій та методів лікування, що вимагає постійного моніторингу та адаптації до нових досягнень у публічній сфері. Гарантування якості медичних послуг включає в себе впровадження ефективних медичних стандартів, визначення процедур та моніторинг якості надання послуг. У цьому контексті ключовою є необхідність глибокого розуміння специфіки медичної сфери та впровадження інноваційних підходів до організації роботи, планування ресурсного потенціалу. Управлінський персонал в закладах охорони здоров'я повинен бути готовим до вирішення оперативних управлінських завдань та викликів, які постійно виникають у сфері охорони здоров'я та реагувати на них

швидко та ефективно, забезпечуючи високу якість медичних послуг для населення [4].

На сьогодні в Україні спостерігаються негативні тенденції у системі кадрового забезпечення публічного управління в закладах охорони здоров'я, що характеризується:

- зменшенням кількості медичного персоналу, особливо це прогресує у сільській місцевості;
- зниженням престижності лікарської та сестринської спеціальностей, як наслідок скорочення обсягів підготовки медиків у медичних закладах вищої та післядипломної освіти;
- нерівномірним розподілом медичних кадрів між містом та селом;
- міграцією великої частки медичних кадрів з України до інших країн [5].

Задля вирішення окреслених проблем у системі забезпечення управлінським персоналом закладів охорони здоров'я необхідно втілювати в практичну діяльність інноваційні методи та інструменти управління персоналом, зокрема мотиваційні заходи медичних працівників. Ефективне управління персоналом спрямовано на забезпечення, розподіл кадрів та подальше використання кадрового потенціалу з урахуванням потреб населення в медичних послугах. Заклади охорони здоров'я здатні ефективно функціонувати та належним чином реагувати на нові виклики тільки в тих випадках, коли є якісна складова в структурі медичного персоналу, тому для забезпечення ефективної діяльності організацій доцільно впроваджувати системний підхід, який враховуватиме особливості й потреби медичних працівників з однієї сторони, та реалізацію ключових завдань національної системи охорони здоров'я з іншої сторони, що відповідатиме сучасним вимогам [6].

Постійна зміна впливу зовнішнього та внутрішнього середовища на сферу публічного управління персоналом у закладах охорони здоров'я створює потребу у залученні в управлінські системи висококваліфікованих та досвідчених фахівців, які б не тільки володіли медичною експертизою, а й мали здатність впроваджувати ефективні управлінські механізми в медичній сфері. Підвищення рівня професійної компетентності управлінців у закладах охорони здоров'я стає дедалі більш важливим, оскільки вони відповідають за ефективність, якість надання медичних послуг та ресурсне забезпечення закладу. У зв'язку зі змінами в соціально-економічному оточенні, викликами війни та технологічними інноваціями, управлінський персонал в медичних закладах потребує постійного розвитку та вдосконалення у вміннях й навичках, які б дозволили адаптуватися та ефективно управляти змінами. Наукові дослідження та поглиблений аналіз проблем розвитку управлінського потенціалу менеджерів у сфері охорони здоров'я відіграє важливу роль задля забезпечення сталого функціонування та подальшого успіху діяльності закладів охорони здоров'я.



Система охорони здоров'я є однією з найважливіших частин соціальної сфери. Результати діяльності цієї системи впливають на стан здоров'я населення, що, в свою чергу, визначає можливості економічного, соціального, наукового й культурного розвитку суспільства. Досягнення ефективності системи охорони здоров'я в значній мірі залежать від ресурсного забезпечення, особливо від наявності й якості персоналу та його розвитку. Фаховість працівників та розвиток управлінських кадрів, їх професійні навички, умови праці, розподіл, мотивація, оплата праці, соціальне забезпечення, технологічне й матеріально-технічне забезпечення трудового процесу визначають якість надання медичної допомоги населенню. Керівники закладів охорони здоров'я відіграють важливу роль у проведенні реформ в публічній сфері.

Розвиток управлінського персоналу в сфері охорони здоров'я – це розвиток сукупності здібностей, навичок, знань і ресурсів, які дозволяють ефективно управляти закладами охорони здоров'я з метою надання якісних медичних послуг й забезпечення оптимальної роботи всіх структурних підрозділів. Розвиток управлінського персоналу є важливим для досягнення успіху в сфері охорони здоров'я, оскільки від нього залежить ефективність і якість надання медичних послуг та оптимальне функціонування закладу.

Усі чинники, що здійснюють вплив на формування та розвиток управлінського персоналу в сфері охорони здоров'я можна класифікувати на зовнішні та внутрішні. Серед факторів, які сприяють розвитку управлінського персоналу в сфері охорони здоров'я можна виокремити наступні:

1) розуміння стану внутрішнього середовища, а також вміння аналізувати зовнішнє середовище та передбачати його вплив на управлінську діяльність;

2) здатність мотивувати працівників, будувати команди та бути командним гравцем;

3) наявність стратегічного мислення, вміти розробляти стратегію розвитку закладу, в тому числі формувати візію, місію та цілі розвитку;

4) спроможність організовувати та створювати середовище задля надання якісних медичних послуг суспільству;

5) вміння розробляти програми розвитку персоналу та оцінювати їх результати;

6) здатність критично мислити та аналізувати інформацію із різних джерел;

7) здатність до креативного мислення та вміння генерувати й втілювати ідеї, що сприятимуть розвитку закладу охорони здоров'я;

8) наявність інноваційного мислення, спроможність до впровадження сучасних медичних технологій;

9) вміння діяти свідомо та відповідально на засадах поваги до прав і свобод кожного громадянина.

В той же час можна виділити сукупність факторів, що ускладнюють чи перешкоджають розвитку управлінського персоналу в сфері охорони здоров'я, а саме:

1) слабкі навички до управлінської діяльності, низька здатність організовувати людей та відсутність лідерських якостей;

2) нечіткі особисті цілі, а також суперечливість суджень та відсутність необхідних цінностей для роботи у закладі охорони здоров'я;

3) низький рівень чи відсутність самоорганізації, незнання власних психофізіологічних можливостей, а також низький рівень емоційного інтелекту;

4) відсутність бажання до постійного розвитку та самовдосконалення, а також страх ризикувати;

5) низький рівень відповідальності, а звідси і невпевненість у прийнятті управлінських рішень;

6) невміння розв'язувати виникаючі проблеми та інші.

В будь-якій організації важливо акцентувати увагу на оцінці управлінського персоналу та результатів праці, адже ефективність функціонування установи чи організації значною мірою залежить від того, наскільки оптимально формуються керівництво та розвивається професійно. Оскільки управлінським працівникам різних рівнів доручено управління ключовими економічними, організаційними, фінансовими й технологічними процесами, то важливо проводити оцінку їхньої діяльності на основі чітких критеріїв, враховуючи особливості сучасного зовнішнього середовища та специфіки сфери діяльності. Це сприятиме оптимізації управлінських посад в організації.

При цьому важливим є вивчення якісних та кількісних чинників, що здійснюють вплив на формування управлінського персоналу в сфері охорони здоров'я. Серед кількісних факторів можна виокремити: чисельність управлінського персоналу, структуру за видами робіт та статево-вікову структуру персоналу, тривалість робочого часу, відпрацьованого персоналом тощо. Якісні фактори враховують психофізіологічну працездатність, загальну та професійну кваліфікацію, рівень культури, моральну зрілість, схильність працівників до мобільності й трудову активність. Таким чином, у сучасних умовах розвитку публічного управління у сфері охорони здоров'я розвиток управлінського персоналу має дуже важливе значення через те, що від нього залежить здатність закладу охорони здоров'я надавати якісні медичні послуги та організувати й оптимізувати роботу усіх функціональних підрозділів, щоб відповідати сучасним вимогам та викликам у публічній сфері. Ефективна управлінська діяльність, яка розвивається на основі розуміння й вдосконалення якостей, навичок та здібностей, є ключовим фактором для ефективного управління організацією в цій сфері та забезпечення якісної медичної допомоги населенню.

На нашу думку, управлінець-фахівець в сфері охорони здоров'я є, насамперед, управлінцем та спеціалістом у галузі охорони здоров'я, що відповідає за управління та координацію різними аспектами системи охорони здоров'я, а основною метою такої діяльності є забезпечення високоякісної та ефективної медичної допомоги в межах системи охорони здоров'я.

Оскільки, управлінський персонал в сфері охорони здоров'я є відповідальним за результативність однієї з найбільш важливіших сфер публічного управління, то для них необхідними є такі знання та вимоги:

1) сучасні знання в медичній сфері;
2) знання, вміння та навички з публічного управління;
3) підвищення рівня правової культури управлінців та правової освіти;
4) підвищення рівня економічної підготовки.

Слід зазначити, що ефективний управлінець в медичній сфері повинен мати знання та розвивати вміння у таких напрямках: менеджменту, маркетингу, адміністрування, бухгалтерського обліку, юриспруденції, техніки ведення переговорів, вирішення можливих конфліктів тощо.

На сьогоднішній день в Україні існує гостра потреба в професійних менеджерах в галузі охорони здоров'я, які здатні приймати незалежні, швидкі, правильні та стратегічні управлінські рішення. Тому, дуже важливо розглядати питання формування ефективної системи підготовки та розвитку управлінців медичної галузі [3]. Перш за все, така система має мати високоякісну освітню базу, враховуючи найкращі практики провідних країн світу та специфіку української медичної сфери в сучасних умовах [7].

Важливо відзначити, що в останні три десятиліття в розвинених країнах зростає роль управлінського персоналу, економістів та адміністративних працівників у галузі охорони здоров'я [8]. У багатьох з цих країн закладами охорони здоров'я управляють професійні менеджери, які не мають медичної освіти. З переходом до децентралізованого управління медичними закладами потреба в таких спеціалістах та можливостях фахового розвитку буде зростати. Формування нового покоління управлінців, сучасних менеджерів, повинно бути одним із ключових напрямів реформування системи охорони здоров'я в Україні [9]. Управлінський персонал, насамперед, повинен забезпечувати сталий розвиток будь-якого закладу та його ефективну діяльність в сучасних умовах. Розвиток управлінського персоналу дає можливість удосконалювати рівень компетентності фахівців організації, а тому є одним із важливих напрямів стратегії розвитку в публічній сфері. На цій ідеї ґрунтується план створення систематичного ресурсного фундаменту і розвинутої компетентності так, щоб їх взаємодія призводила до досягнення успіху, який, у свою чергу, є ключем до досягнення цілей установи чи організації [9].

У сучасних умовах розвитку медичної сфери управлінський розвиток має дуже важливе значення через те, що від нього залежить здатність закладу охорони здоров'я надавати якісні медичні послуги та організувати й оптимізувати роботу усіх функціональних підрозділів, щоб відповідати сучасним вимогам та викликам у галузі охорони здоров'я.

Таким чином, успішне функціонування в умовах сьогодення й розвиток системи публічного управління закладів охорони здоров'я залежить від наявних ресурсів та їх потенціалу. Медичний персонал в системі охорони здоров'я є основним ресурсом. В Україні відбувається трансформація системи охорони здоров'я. Основними завданнями реформування системи охорони здоров'я є впровадження ефективних фінансових механізмів на амбулаторному та стаціонарному рівнях, забезпечення фінансового захисту населення від надмірних витрат та доступності до високотехнологічного лікування, гарантування державою доступного для всього населення країни пакета медичної допомоги, матеріально-технічне оновлення та впровадження інноваційних технологій у щоденну медичну практику, забезпечення медичних закладів інформаційними та кадровими ресурсами. Для успішного впровадження зазначених напрямів реформування системи охорони здоров'я перед медичним персоналом ставляться нові завдання та вимоги, а саме: компетенція, професіоналізм, впровадження в практичну діяльність інновацій, постійний розвиток та адаптивна гнучкість при прийнятті управлінських рішень з урахуванням впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

Висновки. Вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на сучасному етапі зумовлює необхідність швидкої адаптації підходів щодо застосування управлінських інструментів, уможливлює впровадження адаптованих маркетингових прийомів та інноваційних механізмів в системі управління персоналом в закладах охорони здоров'я публічної сфери. Системотворчим ресурсом в процесі управління діяльністю організації визначається медичний персонал. В дослідженнях системи управління публічної сфери окреслено, що наявність кваліфікованого управлінського персоналу та його системний розвиток визначає рівень конкурентоспроможності закладу охорони здоров'я.

Література:

1. Кравчук І.І., Присяжнюк О.Ф., Веселовський О.Б. Удосконалення управління персоналом закладів охорони здоров'я. Ефективна економіка. 2020. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/3.pdf

2. Національна стратегія реформування системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2020 років URL: http://moz. gov.ua.

3. Боришкевич І. І., Гой Н. В., Жук О. І. Теоретичні основи управлінського потенціалу керівника у сфері охорони здоров'я. Інвестиції: практика та досвід. 2024. № 1. С. 67-72.

4. Граціотова Г.О., Ясіновська М.О. Управління персоналом та підвищення кадрового потенціалу закладів охорони здоров'я України в умовах Європейської інтеграції. Економіка: реалії часу. 2020. № 6 (52). С. 25-34.

5. Волосовець О. П., Заболотько В. М. Волосовець, А. О. Кадрове забезпечення галузі охорони здоров'я в Україні та світі: сучасні виклики. Українські медичні вісті. 2020. Т.12. №84. С.20-26.

6.Труніна І. М., Сербін Р. А., Андрієнко М. С. Особливості управління персоналом у медичній галузі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2021. № 43.С. 51-56.

7. Федоришина Л.М., Гарват О.А. Розвиток персоналу в системі корпоративного управління. Інноваційна економіка. 2022. №1 (90). С.52-59.

8. Боришкевич І. І., Гой Н. В., Жук О. І. Теоретичні засади управління розвитком персоналу компанії. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Вип 20. Т. С. 31-40.

9. Третьяк О. П. Роль менеджменту персоналу у формуванні та використанні трудового потенціалу медичних закладів. Бізнес-інформ. 2021. № 11. С. 331-336.

10. Борщ В.І. Сучасна парадигма системи управління персоналом закладу охорони здоров'я. Економіка та управління національним господарством. 2019. Випуск № 1 (69). С. 73–79. URL: http://www.psae-jrnl.nau.in.ua/journal/1_69_1_2019_ukr/11.pdf.

11. Дмитрук О.В., Свінцицька О.М. Управління адаптацією персоналу закладів охорони здоров'я в нових умовах господарювання. Приазовський економічний вісник. 2018. Вип. 5 (10). С. 182–186.

References:

1. Kravchuk I.I., Prysiazhniuk O.F., Veselovsky O.B. (2020). Udoskonalennia upravlinnia personalom zakladiv okhorony zdorovia [Improvement of Health Care Personnel Management]. Efektyvna ekonomika – Efficient Economy, 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/3.pdf [in Ukrainian].

2. Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy okhorony zdorovia v Ukraini na period 2015–2020 rokiv [National Health Care Reform Strategy in Ukraine for 2015-2020]. Retrieved from http://moz.gov.ua [in Ukrainian].

3. Boryshkevych I.I., Hoi N.V, Zhuk O.I. (2024). Teoretychni osnovy upravlinskoho potentsialu kerivnyka u sferi okhorony zdorovia [Theoretical Foundations of the Managerial Potential of a Manager in the Healthcare Sector]. Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience, 1, 67-72. [in Ukrainian].

4. Hraziotova H.O., Yasinovska M.O. (2020). Upravlinnia personalom ta pidvyshchennia kadrovoho potentsialu zakladiv okhorony zdorovia Ukrainy v umovakh Yevropeiskoi intehratsii [Personnel Management and Increasing the Human Resource Potential of Healthcare Institutions in Ukraine in the Context of European Integration]. Ekonomika: realii chasu – Economics: Time Realities, 6(52), 25-34. [in Ukrainian]

5. Volosovets O.P., Zabolotjko V.M., Volosovets A.O. (2020). Kadrove zabezpechennia haluzi okhorony zdorovia v Ukraini ta sviti: suchasni vyklyky [Human Resources Management in Healthcare System of Ukraine and World: Current Challenges]. Ukrainski medychni visti – Ukrainian Medical News, 12(84), 20-26. [in Ukrainian].

6. Trunina I., Serbin R., Andriienko M. (2021). Osoblyvosti upravlinnia personalom u medychnii haluzi [Features of Personnel Management in the Medical Sector]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Ekonomichni nauky» – Scientific Bulletin of KSU. Series "Economic Sciences", 43, 51-56. [in Ukrainian].

7. Fedoryshyna L.M., Harval O.A. (2022). Rozvytok personalu v systemi korporatyvnoho upravlinnia [Personnel Development in the Corporate Governance System]. Innovatsiina ekonomika – Innovative Economy, 1(90), 52-59. [in Ukrainian].

8. Boryshkevych I.I., Hoi N.V, Zhuk O.I. (2024). Teoretychni zasady upravlinnia rozvytkom personalu kompanii [Theoretical Principles of Company Personnel Development Management]. Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu – The Actual Problems of Regional Economy Development, 20, 31-40. [in Ukrainian].

9. Tretiak O.P. (2021). Rol menedzhmentu personalu u formuvanni ta vykorystanni trudovoho potentsialu medychnykh zakladiv [Role of Management of Staff in the Formation and Use of the Labor Potential of Medical Institutions]. Biznes-inform – Business Inform, 11, 331-336. [in Ukrainian].

10. Borshch V. (2019) Suchasna paradyhma systemy upravlinnia personalom zakladu okhorony zdorovia [Modern Paradigm of Personnel Management at the Healthcare Institutions]. Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom – Economics and Management of the National Economy, 1(69), 73–79. [in Ukrainian].

11. Dmytryk O.V., Svintsytska O.M. (2018). Upravlinnia adaptatsiieiu personalu zakladiv okhorony zdorovia v novykh umovakh hospodariuvannia [Management of Adaptation of Health Protection Establishments' staff in the new business environment]. Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk – Pryazovskyi Economic Herald, 5(10), 182-186. [in Ukrainian].



УДК: 35:005.591(477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-339-347

Попов Олександр Павлович аспірант кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0003-4066-4349

ЦИФРОВА ВЗАЄМОДІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: АНАЛІЗ СВІТОВИХ ПРАКТИК

Анотація. У статті проаналізовано сучасні практики цифрової взаємодії інформаційних систем органів публічної влади, а також досліджено досвід провідних країн світу з питань цифрової взаємодії інформаційних систем органів публічної влади, розвитку електронного урядування та цифровізації публічного управління. Закцентовано увагу на важливості оптимізації взаємодії між різними інформаційними системами органів влади для підвищення ефективності управлінських процесів та покращення якості адміністративних послуг. Обґрунтовано, що цифрові технології трансформують традиційні підходи до публічного управління, сприяючи інтеграції новітніх рішень, таких як штучний інтелект, великі дані, блокчейн та інші інноваційні технології. Досліджено досвід країн, які стали лідерами в цифровізації публічного сектора. Естонія, Південна Корея, Великобританія, Данія та Сінгапур демонструють приклади успішного впровадження цифрових рішень у сфері державних послуг. Наприклад, в Естонії реалізовано унікальну цифрову інфраструктуру на основі блокчейну, що дозволяє ефективно взаємодіяти державним та приватним секторам. Великобританія та Сінгапур активно впроваджують інноваційні платформи, що спрощують доступ до державних послуг для громадян та бізнесу. Проаналізовано соціокультурні та економічні чинники, що впливають на впровадження цифрових технологій, а також відзначено, що ефективність електронного урядування залежить від комплексу заходів, зокрема, від розвитку цифрової інфраструктури, законодавчого забезпечення та підвищення цифрової грамотності громадян. Програми, спрямовані на підтримку малого та середнього бізнесу, стимулювання інновацій і забезпечення кібербезпеки, є важливими елементами для успішної цифрової трансформації публічного управління. Підкреслено важливість комплексного підходу до розвитку електронного урядування, який включає інтеграцію нових технологій, забезпечення безпеки та прозорості процесів, а також сприяння зниженню витрат на державні послуги, що є важливим фактором для досягнення стійкого соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: електронне урядування, цифрова трансформація, взаємодія інформаційних систем, цифрові платформи, інноваційні технології, міжурядова взаємодія, кібербезпека.

Popov Oleksandr Pavlovych postgraduate student of the department of management and business administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0003-4066-4349

DIGITAL INTERACTION OF INFORMATION SYSTEMS OF PUBLIC AUTHORITIES: AN ANALYSIS OF GLOBAL PRACTICES

Abstract. The article analyzes contemporary practices of digital interaction between information systems of public authorities and explores the experiences of leading countries in the world regarding digital interaction of information systems of public authorities, the development of e-government, and the digitalization of public administration. The importance of optimizing the interaction between various information systems of public authorities to enhance the efficiency of management processes and improve the quality of administrative services is emphasized. It is argued that digital technologies are transforming traditional approaches to public administration, facilitating the integration of cutting-edge solutions such as artificial intelligence, big data, blockchain, and other innovative technologies. The experiences of countries that have become leaders in the digitalization of the public sector are examined. Estonia, South Korea, the United Kingdom, Denmark, and Singapore demonstrate examples of successful implementation of digital solutions in public services. For instance, Estonia has implemented a unique digital infrastructure based on blockchain, enabling effective interaction between the public and private sectors. The United Kingdom and Singapore are actively introducing innovative platforms that simplify access to public services for citizens and businesses. Socio-cultural and economic factors influencing the implementation of digital technologies are analyzed, and it is noted that the effectiveness of e-government depends on a set of measures, including the development of digital infrastructure, legislative support, and enhancing the digital literacy of citizens. Programs aimed at supporting small and medium-sized businesses, stimulating innovation, and ensuring cybersecurity are important elements for the successful digital transformation of public administration. The importance of a comprehensive approach to the development of e-government is highlighted, which includes the integration of new technologies, ensuring the security and transparency of processes, as well as promoting cost reductions for public services, which is a crucial factor for achieving sustainable socio-economic development.

Keywords: e-government, digital transformation, information systems interaction, digital platforms, innovative technologies, intergovernmental interaction, cybersecurity.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій стає ключовим фактором підвищення ефективності та прозорості надання державних послуг. Зростаюча складність управлінських процесів, а також зростаючі вимоги громадян до швидкості, прозорості та доступності державних послуг обумовлює необхідність коректної взаємодії інформаційних систем органів публічної влади задля забезпечення ефективного обміну даними та інформацією між державними структурами та відкриває нові можливості для інтеграції інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, великі дані, блокчейн. Вказане покращує процеси прийняття управлінських рішень, підвищує якість надання державних послуг і забезпечує більшу підзвітність органів влади.

Незважаючи на значний потенціал цифрових технологій у реформуванні публічного управління, реалізація цих завдань залишається досить складною. Серед основних викликів, що виникають у зв'язку з цим, можна відзначити фрагментацію цифрової інфраструктури, відсутність міжсистемної інтеграції, загрози кібербезпеки та необхідність створення відповідної законодавчої бази, яка б підтримувала цифрові інновації, забезпечуючи при цьому захист прав громадян. Крім того, значні відмінності в рівнях розвитку цифрової інфраструктури та цифрових навичок серед різних країн становлять додаткові труднощі на шляху до забезпечення безперешкодної цифрової взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці з проблем цифровізації публічного управління демонструють широкий спектр підходів до впровадження електронного урядування та інтеграції інформаційних систем органів публічної влади. Вчені, зокрема Lee Rainie та Barry Wellman (2013), підкреслюють важливість нових соціальних операційних систем у розвитку цифрових технологій, що зумовлює зміну у взаємодії між громадянами та державою. Поглиблене вивчення цифрового урядування з фокусом на трансформацію в Південній Кореї (Choong-Sik Chung et al., 2022) відображає ключові аспекти лідерства в урядових інноваціях, а також роль президента в реалізації державних цифрових ініціатив. Крім того, дослідження, представлені в таких джерелах, як E-Government Survey 2022 (ООН), зосереджуються на майбутньому цифрового урядування, визначаючи важливість впровадження сучасних технологій для забезпечення ефективної міжурядової взаємодії. У свою чергу, приклади успішного впровадження цифрових рішень, такі як платформи в Данії (Virk.dk) або в Сінгапурі (GeBIZ), стають важливими моделями для інших країн. Дослідження щодо використання блокчейн-технологій в урядових системах, зокрема дослідження Шафак Хана та Мохаммеда Шаеля (2022), демонструють, як ці технології можуть покращити прозорість і безпеку в публічних адміністративних процесах. Серед ключових публікацій також виділяються роботи, що досліджують роль цифрових платформ у зміцненні соціальної інклюзії та стійкості державних систем, як у

випадку з платформою національної цифрової ідентичності Сінгапуру (Christine Zhenwei Qiang and Cheow Hoe Chan, 2022). Наукові розробки зосереджуються на проблемах фрагментації цифрової інфраструктури та необхідності розробки ефективних міжсистемних інтеграцій, а також на викликах кібербезпеки, що є суттєвими для успішної реалізації електронного урядування в різних країнах. Це визначає важливість подальших досліджень, які сприятимуть подоланню цих бар'єрів у розвитку цифрових рішень для публічного управління.

Мета статті – провести комплексний аналіз сучасних практик цифрової взаємодії інформаційних систем органів публічної влади, зокрема, дослідити досвід провідних країн у впровадженні електронного урядування та цифровізації публічного управління, а також визначити ключові фактори та технології, які сприяють ефективному інтегруванню державних інформаційних систем.

Виклад основного матеріалу. Інтенсивний розвиток цифрових технологій спричиняє створення інноваційних кіберфізичних рішень і новітніх цифрових екосистем. Проте їхнє ефективне використання залежить від сумісності, тобто здатності різних систем обмінюватися інформацією та інтерпретувати її коректно. Це стає особливо важливим у сучасних умовах, коли процеси управління переходять в електронний формат, а інформаційні системи та бази даних органів влади повинні працювати злагоджено для досягнення взаємодії високої якості.

Згідно з концепцією мережевого індивідуалізму, запропонованою Лі Рейні та Баррі Велманом, цифрові технології радикально змінюють уявлення про соціальний капітал. Вони сприяють переходу соціальних спільнот від фізично закріплених груп до мережевих структур, створюючи нові форми соціальної взаємодії, які не можна виміряти стандартними методами оцінки соціального капіталу [1, с. 128].

Сучасна практика свідчить, що впровадження новітніх підходів до управління на основі цифрових технологій набуло поширення в більшості країн світу. Держави адаптують свої системи надання послуг до вимог часу, трансформуючи їх через впровадження цифрового уряду, що передбачає використання інноваційних технологій і даних для підвищення зручності та ефективності обслуговування громадян.

Проте цифрові технології самі по собі не забезпечують трансформаційних змін. Лише систематичне їх впровадження у процес прийняття управлінських рішень, розробка комплексних стратегій і програм реформування публічного сектора можуть створити умови для підвищення добробуту суспільства. Так, наприклад, в Естонії електронний уряд дозволяє громадянам виконувати майже всі адміністративні процедури онлайн, що суттєво зменшило витрати часу та ресурсів.

Водночас цифровізація радикально змінює процеси управління фінансами, зокрема податками та зборами, бюджетною звітністю, а також запровадженням



цифрового підпису та електронної ідентифікації громадян. У Великобританії, наприклад, програма «Gov.uk Verify» забезпечує безпечну онлайн-ідентифікацію громадян для отримання доступу до державних послуг.

Статистика свідчить, що рівень використання послуг електронного уряду значно відрізняється між країнами. Наприклад, у Данії в 2016 році цей показник сягнув 88%, тоді як у Мексиці та Японії менше 10% громадян взаємодіяли з державними послугами онлайн [2]. Такі розбіжності пояснюються як рівнем розвитку інфраструктури, так і соціокультурними та економічними особливостями.

Наприклад, У Південній Кореї уряд активно інтегрує електронні послуги в усі сфери життя, від електронного голосування до онлайн-освіти, що сприяє зростанню цифрової грамотності та залученості громадян. Натомість у країнах із менш розвиненою цифровою інфраструктурою, як Мексика, існують проблеми з доступом до інтернету в віддалених регіонах, що обмежує розвиток електронних послуг.

Цифрова взаємодія в публічному управлінні є важливим процесом для покращення якості адміністративних послуг та ефективності управління, вимагаючи комплексного підходу: технічного вдосконалення, законодавчого забезпечення, підвищення цифрової грамотності та рівного доступу до цифрових технологій для всіх громадян.

За даними ООН 2022 року, Данія, Фінляндія, Республіка Корея та інші країни займають провідні позиції у рейтингу розвитку електронного уряду. Багато з цих країн активно використовують новітні технології, такі як блокчейн, штучний інтелект і великі дані, для цифровізації суспільства [3].

Данія є прикладом успішної цифровізації публічного управління з використанням платформ, таких як borger.dk для персоніфікованих послуг і sundhed.dk для доступу до медичних даних. Також важливими є ресурси для бізнесу, такі як Virk.dk і NemHandel, які полегшують адміністративні процеси [4].

Південна Корея також впровадила ефективні рішення, зокрема системи електронних закупівель (G2B, KONEPS), портали для громадян (Government 24, G4C), а також інновації на основі штучного інтелекту і IoT для управління міською інфраструктурою. Система Hometax дозволяє громадянам подавати податкові декларації онлайн, що спрощує податкові процеси [5; 6].

Ці країни демонструють значний прогрес у цифровізації державного управління, створюючи інноваційні моделі, які можуть стати основою для подальшого розвитку.

Одним із важливих факторів розширення використання цифрових державних послуг в Естонії стала створена цифрова екосистема, заснована на технології блокчейн, яка реалізує концепцію «електронний уряд як послуга». Ця система об’єднала всі сфери державної діяльності в єдиному інформаційному

просторі, що дозволило створити безпечні платформи і загальні бази даних, доступні як для державних, так і для приватних секторів. Формування цифрового суспільства в Естонії стало можливим завдяки децентралізованій інфраструктурі, яка інтегрована в серії мереж, що забезпечують гнучкість і відкритість системи, а також можливість без значних витрат впроваджувати нові функції без необхідності переробки наявних елементів [7].

Естонія є однією з лідерів у сфері електронного урядування. Вона створила унікальну цифрову інфраструктуру, яка включає інноваційні рішення, такі як електронне резидентство, електронне голосування та систему X-Road. Остання є основою естонської цифрової інфраструктури, це міжмережева платформа, що дозволяє обмінюватися даними між державними та приватними установами. Завдяки X-Road громадяни можуть отримувати послуги швидко і безпечно, без потреби повторно подавати однакові дані до різних установ.

Електронне резидентство (e-Residency) дає іноземцям можливість отримати цифровий ідентифікатор Естонії, що дозволяє керувати бізнесом у межах ЄС без фізичної присутності. Це стало важливим фактором залучення іноземних інвестицій і створення нових бізнес-можливостей. Естонія також стала першою країною, яка впровадила електронне голосування (i-Voting) на національному рівні, що дало можливість громадянам голосувати онлайн з будь-якої точки світу, збільшивши рівень участі у виборах і зробивши процес більш доступним і зручним [8].

Основою цифрової трансформації урядів є первісне державне фінансування, яке стимулює приватні інвестиції. У Великобританії розвиток державного сектору здійснюється через стимулювання наукових досліджень і розробок, що фінансуються за схемою державно-приватного партнерства і через державні закупівлі. Одним з важливих кроків стало створення платформи Digital Marketplace, яка дає малим і середнім підприємствам можливість пропонувати свої товари та послуги державному сектору [9]. Ініціатива Small Business Research (SBRI) дозволяє підприємцям презентувати інноваційні рішення і отримувати фінансову підтримку для їх реалізації, особливо в таких сферах, як охорона здоров’я, екологія та транспорт.

Великобританія також активно підтримує інноваційні проекти через програму Innovate UK, яка надає фінансування для розвитку нових технологій і їх впровадження в економіку. Це допомагає країні залишатися конкурентоспроможною на глобальному рівні. Для забезпечення прозорості і ефективності державних закупівель уряд Великобританії створив портал Contracts Finder, що дає підприємствам доступ до державних контрактів, сприяючи чесній конкуренції та підвищуючи якість послуг.

У рамках стратегії цифрової трансформації Великобританія також активно розвиває цифрову інфраструктуру, зокрема впроваджує швидкісні інтернет-



з'єднання по всій країні, що є критично важливим для успішної роботи цифрового уряду та економіки. Крім того, уряд активно підтримує ініціативи з кібербезпеки, щоб забезпечити захист даних у цифровому середовищі [9].

Сінгапур також досяг значного прогресу в цифровому управлінні, створивши законодавчу базу для впровадження системи електронних закупівель, що призвело до запуску порталу GeBIZ [10]. Цей портал спрощує процес участі у державних закупівлях, забезпечуючи прозорість та доступність. Крім того, Сінгапур активно працює над інтеграцією своїх державних установ через цифрові платформи в рамках проекту Smart Nation, що дозволяє оптимізувати роботу урядових структур та полегшує доступ громадян до державних послуг.

Уряд Сінгапуру також запустив систему SingPass, яка є єдиною точкою доступу до понад 200 цифрових державних послуг. Це дозволяє громадянам зручно взаємодіяти з різними державними установами. Також активно використовуються технології штучного інтелекту та великі дані для покращення управління і планування міського середовища через систему Virtual Singapore [11].

Таким чином, Сінгапур демонструє високий рівень цифрової інтеграції державних органів та їх інформаційних систем, що забезпечує ефективність і прозорість у наданні державних послуг. Цифрова взаємодія державних органів допомагає створити нові підходи до забезпечення прозорості та боротьби з корупцією, включаючи участь громадян у ініціативах електронного уряду.

Цифровізація державного управління також ефективно знижує витрати. Так, у Данії перехід на надання державних послуг в цифровому форматі дозволив знизити вартість певних послуг на 50%. Важливими досягненнями Великобританії стали заощадження до 4,3 млрд доларів у 2016 році завдяки оптимізації державних послуг і державних закупівель, а також використання технологій для зменшення бюрократії та підвищення ефективності [12]. У Саудівській Аравії використання великих даних для цифровізації процесів працевлаштування дозволяє заощаджувати до 1 млрд доларів щорічно [13].

Також в країнах, таких як Швеція, активно інтегруються новітні технології, включаючи блокчейн, в сферу управління нерухомістю, що відкриває нові можливості для громадян і бізнесу. Крім того, уряд запровадив систему, яка дозволяє батькам отримувати електронні нагадування про медичні огляди та вакцинації для їхніх дітей [14]. Інновації в державному управлінні вимагають розвитку компетенцій, відповідно Великобританія реалізує освітні програми для фахівців у сфері цифрових технологій в державному секторі, що дозволяє успішно реалізувати складні цифрові проекти [15].

Висновки. Отже, для успішного розвитку електронного урядування необхідний комплексний підхід, який об'єднує стратегічне планування, технічні

інновації та розвиток людських ресурсів та передбачає створення єдиних цифрових стратегій, забезпечення інтероперабельності систем, розвиток цифрової інфраструктури, створення єдиних порталів для надання послуг, а також забезпечення прозорості, безпеки та підтримки інновацій. Ці елементи є спільними для багатьох передових країн, що успішно впроваджують цифрові технології в публічне управління, сприяючи підвищенню ефективності адміністративних послуг і загальному добробуту суспільства. У цьому зв'язку цифровізація публічного управління стає важливим чинником для підвищення ефективності, прозорості та доступності державних послуг, оскільки дозволяє знижувати витрати, покращувати доступність послуг для громадян та оптимізувати управлінські процеси. Однак для досягнення максимального потенціалу цифрових технологій необхідно вирішити проблему нерівномірного розвитку інфраструктури та цифрових навичок у різних країнах. Враховуючи досвід лідерів у сфері електронного уряду, важливо застосовувати інтегровані стратегії цифровізації, які поєднують технічні та людські аспекти, що дозволяє максимально ефективно реалізувати потенціал цифрових змін у публічному управлінні.

Література:

1. Lee Rainie and Barry Wellman, Networked: The New Social Operating System. *Cambridge. International Journal of Communication.* MIT Press, 2013, № 7. 358 pp.

2. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. URL : https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Report%20without%20annexes.pdf

3. Denmark, Finland, the Republic of Korea, New Zealand and Iceland lead on e-government. URL : https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/gii-insights-blog/2023/e-government-development.html

4. The new Danish Portal for Businnes - Virk.dk (VIRK). URL : https://joinup.ec.europa.eu/collection/egovernment/document/new-danish-portal-businnes-virkdk-virk

5. Smart Cities - South Korea. URL : https://www.statista.com/outlook/tmo/internet-of-things/smart-cities/south-korea

6. The Benefits of Electronic Tax Administration in Developing Economies: A Korean Case Study and Discussion of Key Challenges. URL : https://documents1.worldbank.org/curated/ar/246061561388336942/pdf/The-Benefits-of-Electronic-Tax-Administration-in-Developing-Economies-A-Korean-Case-Study-and-Discussion-of-Key-Challenges.pdf

7. The Disruptive Fourth Industrial Revolution: Technology, Society and Beyond [1st ed.]. 2020. 285 P. URL : https://dokumen.pub/the-disruptive-fourth-industrial-revolution-technology-society-and-beyond-1st-ed-9783030482299-9783030482305.html

8. e-Identity. URL : https://e-estonia.com/solutions/estonian-e-identity/e-residency/

9. Public Private Partnerships. URL : https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c7835e5274a559005a152/07_PPP_28.11.13.pdf

10. Introducing GeBIZ and Learn How To Use. URL : https://www.gebiz.gov.sg/

11. Christine Zhenwei QiangCheow Hoe Chan. How Singapore's national digital identity and government digital data sharing platform fosters inclusion and resilience. 2022. URL : https://blogs.worldbank.org/en/digital-development/how-singapores-national-digital-identity-and-government-digital-data-sharing

12. To the Future': Saudi Arabia Spends Big to Become an A.I. Superpower. URL : https://www.nytimes.com/2024/04/25/technology/saudi-arabia-ai.html

13. Shafaq Khan. Mohammed Shael. Blockchain for Governments: The Case of the Dubai Government. URL : https://www.mdpi.com/2071-1050/14/11/6576

14. Swedish Social Insurance Agency selects CGI for development and digitalization services. URL : https://www.cgi.com/en/swedish-social-insurance-agency-selects-cgi-for-digitalization-services

15.The GDS Academy is here. Blog Government Digital Service. URL : https://gds.blog.gov.uk/2017/07/27/the-gds-academy-is-here/

References:

1. Lee Rainie and Barry Wellman, Networked: The New Social Operating System. *Cambridge. International Journal of Communication.* MIT Press, 2013, 7, 358 [in English].

2. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. *desapublications.un.org* Retrieved from https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Report%20without%20annexes.pdf [in English].

3. Denmark, Finland, the Republic of Korea, New Zealand and Iceland lead on e-government. *www.wipo.int* Retrieved from https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/gii-insights-blog/2023/e-government-development.html [in English].

4. The new Danish Portal for Businnes - Virk.dk (VIRK). *oinup.ec.europa.eu* Retrieved from https://joinup.ec.europa.eu/collection/egovernment/document/new-danish-portal-businnes-virkdk-virk [in English].

5. Smart Cities - South Korea. *www.statista.com* Retrieved from https://www.statista.com/outlook/tmo/internet-of-things/smart-cities/south-korea [in English].

6. The Benefits of Electronic Tax Administration in Developing Economies: A Korean Case Study and Discussion of Key Challenges. *documents1.worldbank.org* Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/ar/246061561388336942/pdf/The-Benefits-of-Electronic-Tax-Administration-in-Developing-Economies-A-Korean-Case-Study-and-Discussion-of-Key-Challenges.pdf [in English].

7. The Disruptive Fourth Industrial Revolution: Technology, Society and Beyond [1st ed.]. *dokumen.pub* Retrieved from https://dokumen.pub/the-disruptive-fourth-industrial-revolution-technology-society-and-beyond-1st-ed-9783030482299-9783030482305.html [in English].

8. e-Identity. *e-estonia.com* Retrieved from https://e-estonia.com/solutions/estonian-e-identity/e-residency/

9. Public Private Partnerships. *assets.publishing.service.gov.uk* Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c7835e5274a559005a152/07_PPP_28.11.13.pdf [in English].

10. Introducing GeBIZ and Learn How To Use. *www.gebiz.gov.sg* Retrieved from https://www.gebiz.gov.sg/ [in English].

11. Christine Zhenwei QiangCheow Hoe Chan. How Singapore's national digital identity and government digital data sharing platform fosters inclusion and resilience. *blogs.worldbank.org* Retrieved from https://blogs.worldbank.org/en/digital-development/how-singapores-national-digital-identity-and-government-digital-data-sharing [in English].

12. To the Future': Saudi Arabia Spends Big to Become an A.I. Superpower. Retrieved from https://www.nytimes.com/2024/04/25/technology/saudi-arabia-ai.html [in English].

13. Shafaq Khan. Mohammed Shael. Blockchain for Governments: The Case of the Dubai Government. *www.mdpi.com* Retrieved from https://www.mdpi.com/2071-1050/14/11/6576 [in English].

14. Swedish Social Insurance Agency selects CGI for development and digitalization services. *www.cgi.com* Retrieved from https://www.cgi.com/en/swedish-social-insurance-agency-selects-cgi-for-digitalization-services [in English].

15. The GDS Academy is here. Blog Government Digital Service. *gds.blog.gov.uk* Retrieved from https://gds.blog.gov.uk/2017/07/27/the-gds-academy-is-here/ [in English].

УДК 378:35.08

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-348-359

П'ятничук Ірина Дмитрівна кандидат економічних наук, доцент, декан факультету управління, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (099)321-75-71, https://orcid.org/0000-0003-2876-6422

ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті висвітлюються особливості публічного управління вищою освітою в Україні, що є важливим напрямом державної політики, орієнтованої на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку. Проаналізовано ключові інституції, які беруть участь у прийнятті рішень у сфері вищої освіти, а саме: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти і науки України (МОН), Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), обласні державні адміністрації та департаменти освіти і науки, заклади вищої освіти (університети, академії, інститути), Національна академія наук України (НАНУ), громадські організації та студентські асоціації, міжнародні організації та донори.

Досліджено, що процес прийняття рішень інституціями у сфері вищої освіти включає кілька етапів, які забезпечують систематичний підхід до розробки, обговорення, впровадження та моніторингу політики у сфері освіти, а саме: визначення потреб та формування ініціативи, розробка проекту рішення, громадське обговорення та узгодження, затвердження рішення, впровадження та виконання, моніторинг і оцінка виконання, звітування. Особлива увага приділяється питанням автономії вищих навчальних закладів, механізмам фінансування та взаємодії з стейкхолдерами.

У дослідженні розглядаються сучасні виклики, що постають перед системою вищої освіти України в сучасних умовах. Окреслюються напрями реформування управлінських процесів, зокрема через цифровізацію, підвищення прозорості та ефективності прийняття рішень. Також аналізуються перспективи розвитку публічного управління, що включають вдосконалення нормативно-правової бази, інтеграцію міжнародного досвіду, посилення партнерства між державними органами, закладами освіти та приватним сектором.

Підкреслено, що успішне впровадження реформ у сфері публічного управління вищою освітою сприятиме підвищенню якості освітніх послуг,



розвитку наукових досліджень та інтеграції України до європейського і світового освітнього простору.

Ключові слова: публічне управління, вища освіта, механізми публічного управління, публічне управління вищою освітою, публічне адміністрування, якість освіти, інтеграція, цифровізація, сталий розвиток.

Piatnychuk Iryna Dmitrivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Management, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (099)321-75-71, https://orcid.org/ 0000-0003-2876-6422

PECULIARITIES OF PUBLIC MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE

Abstract. The article highlights the features of public governance in higher education in Ukraine, which is a crucial area of state policy aimed at ensuring sustainable socio-economic development. The analysis focuses on key institutions involved in decision-making in the field of higher education, namely: the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine (MES), the National Agency for Higher Education Quality Assurance (NAQA), regional state administrations and departments of education and science, higher education institutions (universities, academies, institutes), the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU), public organizations and student associations, as well as international organizations and donors.

The study reveals that the decision-making process in higher education institutions includes several stages that ensure a systematic approach to the development, discussion, implementation, and monitoring of education policies. These stages include identifying needs and forming initiatives, drafting a decision, public discussion and coordination, decision approval, implementation and execution, monitoring and evaluation of implementation, and reporting. Special attention is paid to issues of institutional autonomy, funding mechanisms, and stakeholder interaction.

The research examines the current challenges facing Ukraine's higher education system in today's conditions. Directions for reforming management processes are outlined, particularly through digitalization, enhancing transparency, and increasing decision-making efficiency. The study also analyzes the prospects for developing public governance, including improving the regulatory framework, integrating international experience, and strengthening partnerships between government bodies, educational institutions, and the private sector.

It is emphasized that the successful implementation of reforms in public governance of higher education will contribute to improving the quality of educational services, advancing scientific research, and integrating Ukraine into the European and global educational space.

Keywords: public management, higher education, public management mechanisms, public management of higher education, public administration, quality of education, integration, digitalization, sustainable development.

Постановка проблеми. Публічне управління вищою освітою в Україні є одним із ключових елементів державної політики, спрямованої на забезпечення соціально-економічного розвитку країни. В умовах глобалізації, діджиталізації та інтеграції України до європейського освітнього простору, система управління вищою освітою потребує постійного вдосконалення, адаптації до сучасних викликів та ефективного використання наявних ресурсів.

Заклади вищої освіти виконують важливу роль у формуванні людського капіталу, інноваційного потенціалу та підготовці фахівців, здатних відповідати на виклики сучасного світу. Успішність цієї діяльності значною мірою залежить від якості управлінських рішень, прозорості механізмів фінансування, взаємодії з роботодавцями, а також ступеня автономії університетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження у сфері публічного управління вищою освітою в Україні зосереджені на проблемах модернізації управлінських процесів, адаптації системи вищої освіти до європейських стандартів та інтеграції в міжнародний освітній простір.

До вітчизняних дослідників, які вивчають питання обраної проблематики, можна віднести наступних: Вавренюк С. А. [1], Даниленко Л., Ларіна Н. [2], Добрянська О. М. [3], Омельянович Л. О. [4], Сиченко В.В., Мареніченко В.В. [5], Чубінська Н.Б. [6], Шевченко Н. О., Шевченко О. О. [7] та ін.

Незважаючи на широкий спектр наукових напрацювань, питання особливостей публічного управління вищою освіти в сучасних умовах залишається недостатньо висвітленим, що й визначає актуальність даної тематики.

Мета статті – дослідити особливості публічного управління вищою освітою в Україні. Дослідження спрямоване на аналіз інституції, які приймають рішення, вивчення етапів процесу прийняття рішень у сфері вищої освіти та дослідження напрямів, що визначають сучасний стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. На основі вивчення спеціальної літератури [1-9] встановлено, що поняття «управління вищою освітою» дослідниками трактується як «діяльність суб'єктів управління різних рівнів, що у своїй сукупності спрямована на розвиток системи освіти, поліпшення її матеріально-технічної бази та наближення її до європейських і світових стандартів, із метою отримання максимально можливого освітнього ефекту» [6, с. 24]. При цьому, основними відмінними рисами публічного управління сферою вищої освіти від державного управління визначені наступні:



- перехід від авторитарного стилю управління, заснованого на принципах «наказувати, перевіряти, карати», до сучасних підходів, що передбачають «мотивувати, підтримувати та коригувати»;

- відмова від застарілих, статичних управлінських підходів на користь гнучких, адаптивних методів, які відповідають сучасним реаліям функціонування сфери вищої освіти;

- зменшення ролі бюрократичних процедур на користь прийняття тактичних і стратегічних рішень, орієнтованих на розвиток галузі вищої освіти та задоволення потреб усіх учасників освітнього процесу;

- посилення громадського контролю на всіх рівнях публічного управління системою вищої освіти;

- передача частини управлінських функцій і повноважень громадським організаціям та іншим інституціям для підвищення ефективності управління [6, с. 24].

Таким чином, можемо відзначити, що публічне управління вищою освітою в Україні має свої унікальні особливості, які відображають як історичний контекст, так і сучасні виклики. Вирішальними аспектами є: нормативно-правова база, фінансування, автономія університетів, кадрова політика, інтеграція в європейський простір освіти, соціальний контекст та ін.

Так, нормативно-правова база передбачає регулювання, яке здійснюється через Міністерство освіти і науки України, яке координує політику та затверджує стандарти. У свою чергу, питання фінансування передбачає той факт, що більшість університетів отримують фінансування через державний бюджет, де головний акцент робиться на кількості студентів. Однак, варто відмітити, що вища освіта доступна безкоштовно для певної кількості студентів на основі державного замовлення, але значна частина навчається за контрактом. Також університети мають можливість залучати міжнародні гранти, наприклад, через програми Erasmus+ або Horizon Europe.

Відмітимо, що законодавство передбачає автономію університетів у таких сферах, як: академічна (визначення змісту освітніх програм), організаційна (самостійне управління внутрішньою структурою), фінансова (використання доходів від контрактного навчання та іншої діяльності). Однак на практиці університети стикаються з бюрократичними перепонами та надмірною регуляцією з боку державних органів.

Кадрова політика передбачає те, що ректори обираються колективами університетів, що відображає елемент демократичного управління. Також сучасні умови провокують відтік кадрів.

Звертаючи увагу на соціальний контекст, варто зауважити, що вища освіта в Україні є доступною для широких верств населення, але все ще відстає в адаптації до потреб сучасного ринку праці. Зростає попит на прикладні

програми, такі як ІТ, медицина та інженерія, тоді як традиційні гуманітарні напрями втрачають популярність.

Попри це, вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що відбувається впровадження електронного вступу, дистанційного навчання, автоматизація документообігу, стимулюється участь у програмах Erasmus+ та інших міжнародних ініціативах; запроваджена формула фінансування на основі якості освітньої та наукової діяльності університетів; відбувається реорганізація шляхом об'єднання слабких університетів із сильними задля підвищення їхньої конкурентоспроможності. Всі ці особливості формують унікальний контекст публічного управління вищою освітою в Україні, який потребує як модернізації, так і адаптації до сучасних глобальних викликів. [6, с. 25].

На основі вивчення спеціальної джерел [1-9] встановлено, що В Україні основні інституції, які беруть участь у прийнятті рішень щодо вищої освіти, включають державні органи влади, наукові установи, міжнародні організації та громадські організації. Їхні функції описані у табл. 1.

Таблиця 1

Основні інституції, які беруть участь у прийнятті рішень щодо вищої освіти в Україні

Інституція	**Функція інституції**
1	2
Верховна Рада України	Приймає законодавчі акти, що регулюють сферу вищої освіти, включаючи Закон України «Про вищу освіту». Встановлює фінансування освітньої галузі через державний бюджет. Контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері освіти.
Кабінет Міністрів України	Затверджує нормативно-правові акти, які регулюють розвиток вищої освіти. Координує роботу центральних органів виконавчої влади у сфері освіти. Встановлює розподіл бюджетного фінансування між закладами вищої освіти.
Міністерство освіти і науки України (МОН)	Розробляє освітню політику та впроваджує її в життя. Затверджує державні стандарти вищої освіти, освітні програми та ліцензії для закладів вищої освіти. Організовує Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) як основу вступу до закладів вищої освіти. Забезпечує взаємодію з міжнародними організаціями та впроваджує інновації у систему освіти.
Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО)	Акредитація освітніх програм. Проведення моніторингу якості освіти. Розробка критеріїв для оцінки закладів вищої освіти та їх діяльності. Забезпечення академічної доброчесності та боротьба з плагіатом.

Продовження табл. 1

1	2
Обласні державні адміністрації та департаменти освіти і науки	Координують діяльність закладів вищої освіти на регіональному рівні. Забезпечують виконання державних програм у сфері вищої освіти. Сприяють вирішенню соціальних питань студентів і викладачів (житло, стипендії тощо).
Заклади вищої освіти (університети, академії, інститути)	Автономно ухвалюють рішення щодо освітніх програм, внутрішніх правил і процедур. Розробляють і реалізують стратегії розвитку. Формують академічну політику в межах законодавства.
Національна академія наук України (НАНУ)	Визначає напрями наукових досліджень у сфері освіти. Сприяє інтеграції науки і освіти через співпрацю із закладами вищої освіти. Забезпечує участь провідних учених у підготовці наукових кадрів.
Громадські організації та студентські асоціації	Виступають із ініціативами щодо покращення якості освіти. Впливають на прийняття рішень через обговорення, моніторинг і адвокацію. Забезпечують дотримання прав студентів і викладачів.
Міжнародні організації та донори	Підтримують розвиток вищої освіти через гранти, проекти і технічну допомогу (наприклад, Erasmus+, Horizon Europe). Консультують уряд України щодо гармонізації освітніх стандартів із міжнародними.

Вищенаведені інституції працюють у комплексі, формуючи політику, яка має на меті забезпечити якісну вищу освіту в Україні.

Варто відмітити, що успішне впровадження реформ у сфері публічного управління вищою освітою сприятиме підвищенню якості освітніх послуг, розвитку наукових досліджень та інтеграції України до європейського і світового освітнього простору.

На основі проведеного дослідження можемо визначити, що процес прийняття рішень інституціями у сфері вищої освіти включає кілька етапів, які забезпечують систематичний підхід до розробки, обговорення, впровадження та моніторингу політики у сфері освіти (рис. 1).

Першим етапом є визначення потреб та формування ініціативи, що передбачає проведення аналізу стану вищої освіти, виявлення актуальних проблем, викликів і потреб, а також формування пропозицій змін від урядових органів, закладів вищої освіти, громадських організацій або міжнародних партнерів. При цьому, важливим є використання статистики, звітів, досліджень для обґрунтування ініціативи.

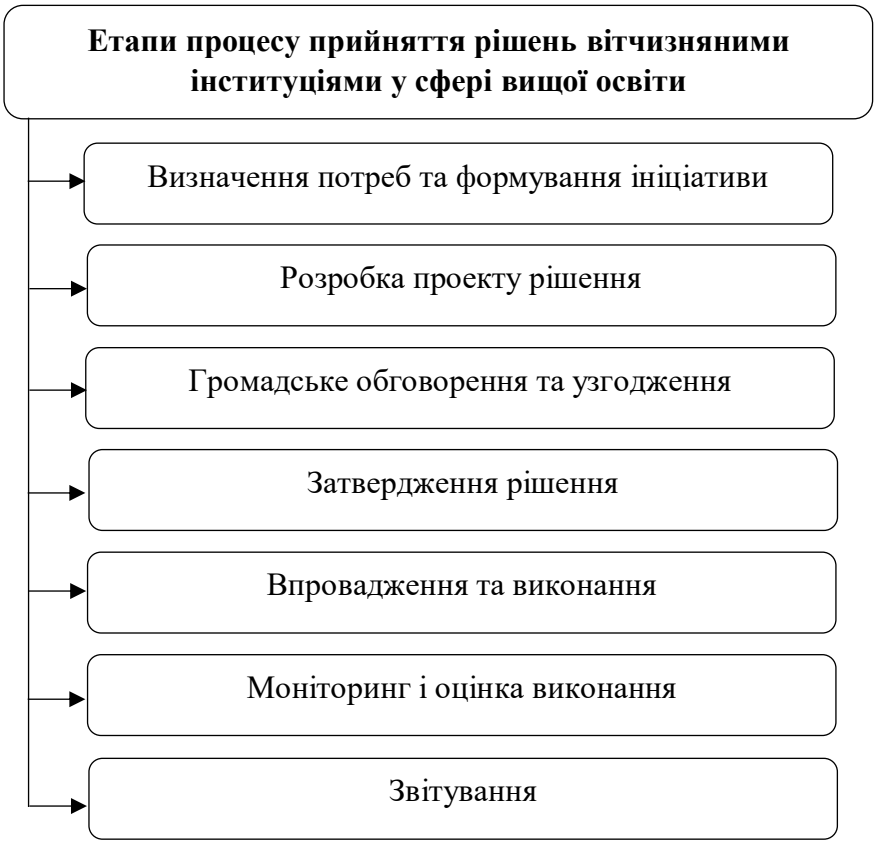


Рис. 1. Етапи процесу прийняття рішень вітчизняними інституціями у сфері вищої освіти

На другому етапі проводиться розробка проекту рішення, що передбачає підготовку проектів законів, постанов, наказів, освітніх стандартів тощо. Також відбуваються консультації з представниками Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), Національної академії наук, профільних експертів. Важливим, при цьому, здійснити аналіз впливу запланованих змін на всі зацікавлені сторони (студенти, викладачі, роботодавці).

Під час наступного етапу – громадське обговорення та узгодження – відбувається опублікування проектів рішень для громадського обговорення на офіційних вебсайтах або в медіа, залучення представників закладів освіти, студентських асоціацій, роботодавців та громадських організацій. Важливо також врахувати отримані зауваження та пропозиції.

Далі відбувається етап затвердження рішення, під час якого відбувається обговорення та голосування у профільних комітетах Верховної Ради або Кабінеті Міністрів, ухвалення закону, постанови чи іншого нормативного документа. Рішення набуває чинності після оприлюднення в офіційних джерелах.

На наступному етапі – впровадження та виконання – відбувається надання рекомендацій закладам вищої освіти та іншим установам для впровадження



рішення. Відбувається, для прикладу розробка методичних матеріалів (підготовка освітніх програм, навчальних планів, інструкцій тощо) та проведення тренінгів, семінарів для викладачів і адміністраторів ЗВО.

Далі проводиться моніторинг і оцінка виконання рішення (МОН, НАЗЯВО, обласні департаменти освіти), а також здійснюється аналіз досягнутих результатів, включаючи оцінку якості освіти та задоволеності студентів і викладачів. За необхідності, рішення переглядаються, уточнюються або доповнюються.

На завершальному етапі відбувається звітування, тобто подання звітів щодо виконання рішень до відповідних органів (Кабінет Міністрів, Верховна Рада, громадськість), а також публікація результатів у відкритому доступі, організація прес-конференцій, семінарів тощо. Крім цього, відбувається інформування громадськості та підвищення прозорості через ЗМІ, офіційні вебсайти та соціальні мережі.

За підсумками вищенаведеного можемо констатувати, що вказані етапи гарантують, що прийняті рішення враховують інтереси всіх зацікавлених сторін, відповідають сучасним викликам і сприяють розвитку вищої освіти в Україні.

За підсумками проведеного дослідження [1-9], здійснено аналіз напрямів, які визначають сучасний стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, який наведено у табл. 2: забезпечення якості освіти, інтеграція цифрових технологій, інтернаціоналізація освіти, орієнтація на ринок праці, інновації та наукові дослідження, автономія та управління університетами, соціальна відповідальність і рівний доступ до освіти.

Таблиця 2

Аналіз напрямів, які визначають сучасний стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні

Напрям	**Характеристика**	**Проблеми**	**Тенденції**
1	2	3	4
Забезпечення якості освіти	Впровадження стандартів якості в рамках Європейського простору вищої освіти. Розвиток системи внутрішнього і зовнішнього контролю якості освіти. Акредитація освітніх програм та університетів через Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО).	Низька якість деяких освітніх програм. Недостатній рівень академічної доброчесності (плагіат, корупція). Брак ресурсів для модернізації навчального процесу.	Розширення функцій НАЗЯВО. Підвищення вимог до викладачів та освітніх програм. Запровадження міжнародних стандартів оцінювання якості.

Продовження табл. 2

1	2	3	4
Інтеграція цифрових технологій	Перехід до змішаних і дистанційних форматів навчання. Використання платформ для онлайн-освіти (Zoom, Moodle, Google Classroom). Автоматизація управлінських процесів в університетах.	Нерівний доступ до цифрових ресурсів (особливо у сільській місцевості). Недостатня підготовка викладачів до роботи з технологіями. Проблеми з кібербезпекою та захистом персональних даних.	Розробка цифрових платформ для управління освітнім процесом. Впровадження штучного інтелекту для індивідуалізації навчання. Розвиток національної інфраструктури цифрової освіти.
Інтернаціона-лізація освіти	Участь українських університетів у міжнародних програмах (Erasmus+, Horizon Europe). Збільшення кількості іноземних студентів в українських закладах. Створення англомовних програм.	Недостатній рівень англійської мови у викладачів та студентів. Відтік студентів і викладачів за кордон через низьку конкурентоспромож ність українських університетів. Відсутність у багатьох закладах умов для навчання іноземців.	Гармонізація освітніх стандартів із європейськими. Розширення партнерств із закордонними університетами. Активне залучення міжнародного фінансування.
Орієнтація на ринок праці	Модифікація освітніх програм відповідно до потреб сучасного ринку. Активна співпраця з роботодавцями. Розвиток професійних і практичних навичок у студентів.	Відставання змісту освітніх програм від потреб ринку праці. Обмежений доступ до стажувань і прак-тичної підготовки. Недостатнє врахування soft skills у навчанні.	Залучення роботодавців до розробки програм. Підвищення ролі дуальної освіти. Інтеграція підприємницьких курсів у навчальні програми.
Інновації та наукові дослідження	Інтеграція науки в освітній процес. Створення інноваційних парків, лабораторій та стартап-інкубаторів. Розвиток прикладних досліджень у співпраці з бізнесом.	Низький рівень фінансування наукових досліджень. Брак інфраструктури для інновацій. Відсутність системи трансферу технологій між університетами та бізнесом.	Залучення грантів для фінансування наукових проектів. Створення міжуніверситетських наукових кластерів. Підтримка молодих учених через державні та міжнародні програми.



Закінчення табл. 2

1	2	3	4
Автономія та управління університетами	Надання закладам вищої освіти автономії у фінансах, управлінні та кадровій політиці. Запровадження принципів корпоративного управління. Збільшення відповідальності університетів за результати їхньої діяльності.	Недостатній рівень підготовки управлінців у закладах освіти. Обмежена фінансова самостійність університетів. Бюрократія та інертність у прийнятті рішень.	Впровадження цифрових інструментів управління. Розвиток державно-приватного партнерства для фінансування освіти. Збільшення прозорості у діяльності закладів вищої освіти.
Соціальна відповідальність і рівний доступ до освіти	Забезпечення інклюзії в освітньому середовищі. Підтримка студентів із соціально вразливих груп (стипендії, пільги). Залучення осіб з інвалідністю до вищої освіти.	Недостатня адаптація університетів до потреб студентів з особливими потребами. Брак ресурсів для підтримки соціальних програм. Нерівний доступ до освіти в регіонах.	Розширення програм соціальної підтримки студентів. Створення інклюзивної інфраструктури. Залучення грантів і міжнародних програм для фінансування соціальних ініціатив.

Доцільно відмітити, що зазначені напрями забезпечують комплексний підхід до розвитку вищої освіти в Україні та її адаптації до глобальних викликів.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження можемо резюмувати, що публічне управління вищою освітою в Україні відіграє критично важливу роль у забезпеченні конкурентоспроможності освітньої системи на міжнародній арені та інтеграції до європейського освітнього простору. Аналіз показав, що ефективне управління можливе за умов поєднання прозорості, відповідальності, інноваційних підходів і співпраці між усіма зацікавленими сторонами, включаючи державу, університети, студентів та роботодавців.

Важливими викликами залишаються забезпечення автономії закладів вищої освіти, удосконалення механізмів фінансування та посилення інституційної спроможності управлінських структур. Водночас успішна реалізація реформ можлива за умови ефективного стратегічного планування, підтримки інноваційних програм і врахування міжнародного досвіду.

Перспективи розвитку системи публічного управління вищою освітою в Україні пов'язані з подальшим вдосконаленням нормативно-правової бази, цифровізацією управлінських процесів та посиленням партнерства між державою,

громадськими інституціями та бізнесом. Таким чином, інтеграція сучасних практик управління сприятиме не лише підвищенню якості освіти, а й загальному розвитку суспільства та економіки України.

Література:

1. Вавренюк С. А. Базові моделі державного управління системою вищої освіти України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2019. № 1. URL : https://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/10.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

2. Даниленко Л., Ларіна Н. Забезпечення публічного управління закладами освіти в територіальних громадах. *Аспекти публічного управління*. 2022. Том 10. №4. С. 39-45.

3. Добрянська О. М. Система освіти в територіальних громадах: аналіз Дніпропетровської області. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2023. № 1 (36). С. 23-28.

4. Омельянович Л. О. Сучасний стан реформування вищої освіти України Фінансова освіта: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : зб. матеріалів Міжнародної навчально-методичної конференції (м. Севастополь, 29-30 квітня 2010 р.). Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. С. 201-204.

5. Сиченко В.В., Мареніченко В.В. Виклики та перспективи публічного управління розвитком освіти в сільських територіальних громадах. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 179-181.

6. Чубінська Н.Б. Характерні риси сутності публічного управління у сфері освіти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Том 32 (71). № 4. С. 23-26.

7. Шевченко Н. О., Шевченко О. О. Удосконалення механізмів публічного управління сталим розвитком регіонів України в умовах євроінтеграції. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 10 (16). С. 306-315.

8. П'ятничук І.Д. Класифікація механізмів публічного управління вищою освітою. *Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2023. Том 34 (73). № 6. С. 46-52.

9. П'ятничук І.Д. Економічний механізм публічного управління вищою освітою. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування».* 2024. № 3. С. 82-88.

References:

1. Vavreniuk, S.A. (2019). Bazovi modeli derzhavnoho upravlinnia systemoiu vyshchoi osvity Ukrainy [Basic models of public administration of the higher education system of Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia – Theory and Practice of Public Administration and Local Self-Government, 1*. Retrieved from https://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/10.pdf (accessed: January 5, 2025) [in Ukrainian].

2. Danylenko, L., & Larina, N. (2022). Zabezpechennia publichnoho upravlinnia zakladamy osvity v terytorialnykh hromadakh [Ensuring public governance of educational institutions in territorial communities]. *Aspekty publichnoho upravlinnia – Aspects of Public Administration, 10(4),* 39-45 [in Ukrainian].

3. Dobrianska, O.M. (2023). Systema osvity v terytorialnykh hromadakh: analiz Dnipropetrovskoi oblasti [Education system in territorial communities: analysis of the Dnipropetrovsk region]. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia – Public Administration and Customs Administration, 1(36),* 23-28 [in Ukrainian].

4. Omelianovych, L.O. (2010). Suchasnyi stan reformuvannia vyshchoi osvity Ukrainy [Current state of higher education reform in Ukraine]. *Finansova osvita: suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku – Financial Education: Current State, Problems, and Prospects of Development: Proceedings of the International Educational and Methodological Conference (Sevastopol, April 29-30, 2010). Sumy: DVNZ «UABS NBU»,* 201-204 [in Ukrainian].

5. Sychenko, V.V., & Marenichenko, V.V. (2024). Vyklyky ta perspektyvy publichnoho upravlinnia rozvytkom osvity v silskykh terytorialnykh hromadakh [Challenges and prospects of public governance of education development in rural territorial communities]. *Derzhavne budivnytstvo – State Building, 1(35),* 179-181 [in Ukrainian].

6. Chubinska, N.B. (2021). Kharakterni ryzy sutnosti publichnoho upravlinnia u sferi osvity [Characteristic features of the essence of public governance in the field of education]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia – Scientific Notes of TNU Named After V.I. Vernadsky. Series: Public Administration, 32(71), 4,* 23-26 [in Ukrainian].

7. Shevchenko, N.O., & Shevchenko, O.O. (2023). Udoskonalennia mekhanizmiv publichnoho upravlinnia stalykh rozvytkom rehioniv Ukrainy v umovakh yevrointehratsii [Improving the mechanisms of public governance for sustainable development of Ukrainian regions in the context of European integration]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi – Current Issues in Modern Science, 10(16),* 306-315 [in Ukrainian].

8. Piatnychuk, I. D. (2023). Klasyfikatsiia mekhanizmiv publichnoho upravlinnia vyshchoiu osvitoiu [Classification of mechanisms of public governance in higher education]. *Naukovyi zhurnal «Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho, 34 (73), 6,* 46–52 [in Ukrainian].

9. Piatnychuk, I. D. (2024). Ekonomichnyi mekhanizm publichnoho upravlinnia vyshchoiu osvitoiu [Economic mechanism of public governance in higher education]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Publichne upravlinnia i administruvannia, 3,* 82–88 [in Ukrainian].

УДК 351.83+323:332.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-360-369

Сідельникова Лариса Петрівна доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри фінансів, обліку та оподаткування, Херсонський національний технічний університет, м. Хмельницький, тел.: (050) 130-43-73, http://orcid.org/0000-0001-7182-2923

Демченко Володимир Миколайович кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Херсонський національний технічний університет, м. Хмельницький, тел.: (050) 149-93-45, https//orcid.org/0000-0003-1841-7798

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Анотація. У статті висвітлено питання взаємодії влади та суспільства в Україні через призму сучасних орієнтацій українського народу на євроінтеграцію, зокрема щодо розвитку громадянської спільноти, яка має виявляти політичну активність, бажання брати участь у процесах державотворення. Зазначено, що сучасна соціальна політика держави спрямована на підтримання громадянського суспільства в умовах війни, коли багато людей втратили своє майно, бізнес і навіть рідних. З іншого боку, акцентовано на різкому підвищенні рівня активності громадян у контексті захисту рідної землі від ворога-агресора, що призвело до єднання українського народу в політичну націю з відповідною громадянською ідентичністю. У такому разі стають актуальними такі принципи політики соціальної взаємодії, як партнерство, відкритість і прозорість у стосунках, невтручання, суспільна користь, звітування перед громадськістю, визнання різноманітності, гендерна рівність та ін. Відповідно проаналізовано поняття «суспільство», «народ», «нація», «населення», «соціум» з метою знайти спільні та відмінні риси, що дозволило визначити два різновиди громадян – свідомих з громадянською ідентичністю та маргіналів з нестійкою ідентичністю, які не можуть уважатися членами громадянського суспільства, адже не мають рис української політичної нації. Зроблено висновки, що в сучасному вимірі, який базується на демократичному (європейському) векторі розвитку українського суспільства, партнерські стосунки між державою та громадянським суспільством стають ефективними лише за умови політичної активності громадян, спрямованої на розбудову демократичної країни, на реалізацію їх інтересів, забезпечення їх прав і свобод. З іншого боку, ці громадяни мають бути



свідомими, тобто приймати й поважати політичні орієнтації та духовно-культурні цінності своєї держави, ідентифікуючи себе як українців.

Ключові слова: соціальна взаємодія, соціальний розвиток, громадянське суспільство, громадянська участь, демократичне врядування, механізми, моделі, інструменти, публічна політика, публічне управління, публічна влада, локальний рівень.

Sidelnykova Larysa Petrivna Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Finance, Accounting and Taxation, Kherson National Technical University, Khmelnytskyi, tel.: (050) 130-43-73, http://orcid.org/0000-0001-7182-2923

Demchenko Volodymyr Mykolayovych Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, Khmelnytskyi, tel.: (050) 149-93-45, https//orcid.org/0000-0003-1841-7798

SOCIAL INTERACTION BETWEEN GOVERNMENT AND CIVIL SOCIETY: A MODERN DIMENSION

Abstract. The article highlights the issue of interaction between government and society in Ukraine through the prism of the modern orientations of the Ukrainian people towards European integration, in particular regarding the development of a civil community that should demonstrate political activity and a desire to participate in state-building processes. It is noted that the modern social policy of the state is aimed at supporting civil society in conditions of war, when many people lost their property, business and even relatives. On the other hand, the emphasis is on a sharp increase in the level of activity of citizens in the context of protecting their native land from the enemy-aggressor, which led to the unification of the Ukrainian people into a political nation with a corresponding civic identity. In this case, such principles of social interaction policy as partnership, openness and transparency in relations, non-interference, public benefit, reporting to the public, recognition of diversity, gender equality, etc. become relevant. Accordingly, the concepts of «society», «people», «nation», «population», «society» were analyzed in order to find common and distinctive features, which allowed us to identify two types of citizens – conscious with a civic identity and marginal with an unstable identity, who cannot be considered members of civil society, because they do not have the features of the Ukrainian political nation. The conclusions were made that in the modern dimension, which is based on the democratic (European) vector of development of Ukrainian society, partnership relations between the state and civil society become effective only under the condition of political activity of citizens aimed at building a democratic country,

realizing their interests, ensuring their rights and freedoms. On the other hand, these citizens must be conscious, that is, accept and respect the political orientations and spiritual and cultural values of their state, identifying themselves as Ukrainians.

Keywords: social interaction, social development, civil society, civic engagement, democratic governance, mechanisms, models, tools, public policy, public administration, public authority, local level.

Постановка проблеми. У контексті українського сьогодення питання взаємодії влади та громадянського суспільства набуває важливого значення, адже, по-перше, це відбувається в умовах воєнного стану, коли обмежуються певні права громадян (комендантська година, доступ до конфіденційної інформації, переміщення територією тощо), коли держава виконує не лише адміністративні функції, але й оборонні; по-друге, курс на євроінтеграцію вимагає виконання певних вимог, серед яких визначається й громадянська активність у вирішенні проблем життєдіяльності на рівні держави й місцевої громади. Позитивним в обох випадках є згуртування українського суспільства для виконання спільної мети – захистити рідну землю від загарбника й перемогти його, а також такі вияви громадянської активності, як добровільний призов на військову службу, волонтерська діяльність і благодійництво, що охопили значну частину українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємодії влади та громадянського суспільства традиційно активно досліджувалися вченими різних країн. В Україні особливо це відбувається впродовж останнього десятиріччя, коли вже остаточно визначено вектор розвитку держави на євроінтеграцію.

Так, І. Силантьєва вивчає правовий аспект узаємодії політичної влади та громадянського суспільства, розглядаючи погляди зарубіжних і українських учених на природу цих відносин [1], Ю. Рубан досліджує це питання, аналізуючи сучасні вітчизняні наукові праці, зокрема акцентуючи на визначенні національної та громадянської ідентичностей [2], на монографічному рівні С. Дембіцький, О. Злобіна, В. Резнік та інші вчені з групи авторів з'ясовують зміни в українському суспільстві в умовах війни [3], на рівні збірника наукових праць (за ред. В. Ворони) група науковців розглядають різні аспекти розвитку українського суспільства – від економічного й правового до соціального – за результатами моніторингу [4].

На нормативно-правовому рівні досліджувані питання декларуються Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки [5], яку розроблено на постулатах Конституції України [6].

Зважаючи на такий широкий спектр досліджень, можна підсумувати про недостатність комплексних розвідок з урахуванням сьогоденних чинників формування громадянського суспільства.



Мета статті – дослідити проблеми соціальної взаємодії публічної влади та громадянського суспільства в сучасному вимірі, що передбачає вирішення питань громадянської ідентичності, маргіналізації меншої частини населення та політичної активності, більшої в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи розгляд питання взаємодії владних структур держави і громадянського суспільства, зазначимо, що мова йде саме про свідомих громадян, а не так званих маргіналів, які психологічно перебувають або у складі якоїсь неіснуючої держави, або у процесі тривалого вибору між старими цінностями (звичними для них) і новими (незвичними й незрозумілими). Тобто у широкому розумінні термін «суспільство» має синоніми «населення», «народ», які виявляють суто біологічну сутність – відповідно «живі істоти, що населяють певну територію» чи «живі істоти, що народилися на цій території», у вузькому розумінні він співвідносний із термінами «громада», «соціум», тобто має соціальну сутність.

І. Силантьєва слушно зазначає, що ефективність взаємовідносин держави та громадянського суспільства (далі – ГС) залежить від «зрілості» останнього, адже коли ГС є «примітивним», держава є його суто «зовнішньою формою», в іншому разі – в умовах демократичного й розвинутого ГС громадськість є політично активною [1]. Соціальна взаємодія між владою та суспільством може бути складним та динамічним процесом, і його характер може різнитися у різних країнах та культурних контекстах. Така взаємодія відіграє важливу роль у формуванні політичних та соціальних змін та визначає, яким чином суспільство бере участь у прийнятті рішень та управлінні своїм майбутнім. Дієвість процесу взаємодії можна підтвердити через демонстрацію роботи механіз-мів цієї самої взаємодії влади та суспільства в сучасних умовах державотворення, що буде темою подальшого наукового пошуку [9, с.174].

Якщо розглянути словникові визначення, то отримаємо такі дефініції:

- «суспільство» – сукупність людей, які об’єднані історичними відноси-нами, зокрема у виробництві матеріальних і духовних благ; жителі певної території чи населеного пункту; у біології – група організмів, що співіснують на певній території;

- «населення» – сукупність людей, які проживають на певній території чи в населеному пункті; змінна людська популяція, члени якої народжуються й помирають;

- «народ» – населення, жителі певної країни; національна чи етнічна спільнота; велика кількість людей; спільнота людей, об’єднаних спільною поведінкою чи зовнішнім виглядом;

- «громада» – спільнота людей, об’єднана за інтересами, станом, спільною метою, організація; історично територіальне (аграрне) селянське об’єднання;

- «соціум» – спільнота людей, що склалася історично, за певними ознаками (фаховими, культурними, соціальними) [7].

Зазначені визначення принципово не розрізняються, але все одно названі ознаки аналізованих термінів можна розділити на дві категорії – спільнота біологічно-територіальна (критерії – народження, заселення, проживання) та спільнота духовно-культурна (критерії – спільні мова, заняття, культура).

Аналогічно розрізняються терміни «етнос» і «нація», де перший позначає спільноту людей, що історично та територіально склалася й має свої оригінальні особливості, а другий – таку ж спільноту, об'єднану мовою, територією, певними рисами культури, а також економічними зв'язками [7]. Додаємо, що «нація» – це свідомі громадяни, які ототожнюють себе не лише з певною територією, але й з відповідною державою, що на ній розташована, з її атрибутами й системою духовно-культурних цінностей. Натомість «етнос» лише позначає біологічну спільноту, що об'єднана певними етнічними рисами, зокрема й територіальними, але не державними.

Отже, можна зробити проміжний висновок, що населення, яке в попередній державі було громадянським суспільством (умовно, бо таким воно може бути лише в демократичній країні, якими «срср» або «радянська Україна», звісно, не були), у новій державі вже є в певній своїй частині маргінальним, оскільки не усвідомлює повною мірою, що ця держава – унітарна, суверенна, незалежна Україна з демократичним устроєм [6], який може бути збережений і розвинутий лише у взаємодії з передовими західними країнами. Нерозуміння цієї частки населення України (формально – її громадянами) підкріплюється постійною антиукраїнською пропагандою з боку сусідньої російської держави, що через свій імперський характер не могла змиритися з такою ситуацією від 1991 року й тому зрештою пішла на відкриту агресію з реваншистськими намірами.

До такої характеристики слід додати й положення сучасної нормативно-правової бази, що стосуються громадянської та національної ідентичності, які безпосередньо пов'язані з вищенаведеними термінологічними кореляціями. Так, Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 року № 2834-IX трактує таку ідентичність у контексті національної безпеки. Хоча говориться про дві площини – національну та громадянську, вони мають спільні ознаки – «усвідомлення свого політико-правового зв'язку з Україною», усвідомлення своєї належності «до української нації як самобутньої спільноти» [8], а також державних ознак – відповідних атрибутів (суверенної території, прапора, гімну, назви «Україна»), історичної пам'яті, духовно-культурних цінностей (мови, традицій), що обов'язково мають шануватися та підтримуватися громадянами, незважаючи на їх особисте етнічне походження.

Українські вчені, зокрема Ю. Рубан, зазначають, що на утвердження національної та громадянської ідентичності безпосередньо впливають і

взаємовідносини держави й ГС, які не можуть розглядатися виключно в межах комунікативної діяльності органів публічної влади, їхньої взаємодії з медіа та інституціями ГС, а також у контексті відповідного зворотнього зв'язку [2].

Отже, Закон 2022 року обстоює актуальне об'єднання українського народу в політичну націю через спільні політичні інтереси (прагнення до демократичної Європи, а не авторитарного Сходу), єдине громадянство (українське), культуру та традиції (української нації як титульної) [8]. І якщо до 2014 року ці атрибути були суто декларативними, і на них не зважали проросійські політичні сили, то з відторгненням Криму й подіями в Донбасі українська громадськість активізувалася, а від лютого 2022 року – консолідувалася вже повною мірою, таким чином відсіявши на політичну периферію частину громадян, які або виявили свою маргінальність відкрито на окупованих територіях, або переїхали до росії, або нині перебувають у невіданні, чи повернеться їхнє минуле хоч якимось чином.

Отже, маємо реальних маргіналів – що перебувають «на межі різних систем – культур, соціальних цінностей» [7]. Проте їхня частка, за сучасними дослідженнями (опитуваннями), уже мізерна, адже більша частина населення вже реально становить нову політичну націю, найбільш актуальними ознаками якої є патріотизм і оптимізм щодо перемоги над агресором. Серед таких свідомих громадян є чимало етнічних росіян, які навіть припинили родинні зв'язки з рідними (зокрема батьками) в росії, адже відмінність у поглядах є принциповою. Ця більшість і є сучасним українським громадянським суспільством.

І. Силантьєва, дослідивши погляди вчених на питання взаємодії влади і ГС, визначає принципові площини таких відносин: ГС – соціальна основа держави, ГС не існує поза державою, ГС протистоїть державі, ГС перебуває з державою у відносинах діалогу, співпраці, партнерства; держава перешкоджає розвитку ГС, контролюючи всі сфери життя, державна влада має бути обмежена на користь ГС, у державі розвиваються всі первісні задатки людини як такої. Тобто ГС – відмінне від держави утворення, сформоване задля забезпечення соціальної рівності її громадян [1].

Учені визначають етапи формування ГС у незалежній Україні від 1988 року: зокрема до 1991-го утверджувалися легітимні, орієнтовані на національно-визвольну боротьбу громадські інституції; далі до 1996-го утверджувалися політичні партії та громадські організації як представники ГС; до 2004-го відбувалося конституційно-правове унормування таких громадських інституцій з метою майбутнього залучення їх до участі в публічному управлінні; до 2010-го відбувалася поступова активізація ГС як наслідок Помаранчевої революції; до 2013-го – регуляція державою процесів залучення ГС до управління державою (наприклад, утвердження системи місцевого самоврядування); до 2016-го –

активізація ГС під впливом Євромайдану й Революції Гідності, зокрема волонтерського, антикорупційного, євроінтеграційного рухів; сьогодні ж відбуваються процеси згуртування, мобілізації ГС зі спільною метою захистити територіальну цілісність і державну незалежність України.

Знаковим у цих процесах стало ухвалення Національної стратегії розвитку ГС 2020 року, що базована на конституційних положеннях щодо формування ГС в Україні [6], на указах Президента України та попередній стратегії 2015 року. Стратегія 2020 року, ураховуючи вектор України на євроінтеграцію, подає набір механізмів реалізації такої політики, конкретні завдання, серед яких – розвиток ГС у напрямі забезпечення участі громадян як суб'єкта державної політики в ухваленні рішень на рівні місцевого самоврядування. З метою формування ГС в Україні, задоволення інтересів громадян, захисту їхніх прав і свобод, розвитку представницької демократії, самореалізації та самоорганізації ГС держава має сприяти підвищенню громадської активності, добровольчим волонтерським і благодійницьким рухам; удосконалювати національне законодавство відповідно до європейських стандартів, зокрема конституційно закріпити взаємодію ГС з органами публічної влади; імплементувати європейські традиції делегування громадськості окремих державницьких функцій; підтримувати рух за гендерну рівність і форми місцевої (локальної) демократії [5].

В означеній Стратегії доведено активність інституцій ГС упродовж 2016-2020 років, зокрема за даними Державної служби статистики України, що зафіксували збільшення різноманітних відповідно до організаційно-правових форм господарювання інституцій – громадських організацій (до понад 90 тис.), громадських спілок (до 2 тис.), благодійних організацій (до 20 тис.), релігійних організацій (до 27 тис.), творчих спілок (до 300), професійних об'єднань (до 29 тис.) [5]. Тобто публічна влада активно сприяє створенню нових інституцій ГС.

Відповідно І. Силантьєва узагальнює погляди дослідників на питання взаємодії публічної влади та ГС, відзначаючи принципи такої діяльності – забезпечення рівних можливостей, соціальне партнерство, відповідальність, відкритість і прозорість (зокрема в доступі до інформації про діяльність влади, медіа-діяльності), невтручання владних органів у діяльність ГС, налагодження взаємодії, суспільна користь, установлення балансу (між інтересами влади й окремих інституцій ГС), звітування влади перед громадськістю, участь ГС у виробленні державної й місцевої політики, ухваленні відповідних рішень та їх реалізації, наявність серед рис публічних службовців, які працюють безпосередньо із громадянами, толерантності, гнучкості, поваги, довіри, визнання різноманітності [1].

Означені принципи базуються на визначених у Національній стратегії 2021 року, серед яких акцентуємо на таких принципах: самоврядності ГС (повага до права на самоорганізацію, утворення інституцій ГС, що вільні у своїх



цілях, рішеннях, діях, дозволених законом); рівності можливостей (для реалізації інтересів громадян незалежно від певних відмінних ознак); участі й інклюзивності (рішення владних органів ухвалюються за участю громадян, інтересів яких вони стосуються); партнерства (органи державної влади і місцевого самоврядування (далі – ДВ і МС), бізнес й інституції ГС співпрацюють з метою публічної користі); прозорості та підзвітності (інформація про реалізацію такої політики відкрита для ГС, оприлюднюється на офіційних вебсайтах органів ДВ і МС, що надає можливість громадськості надавати свої рекомендації); взаємної відповідальності (за виконання завдань Стратегії несуть відповідальність органи ДВ і МС та інституції ГС [5].

Узагальнюючи наведені думки вчених і постулати нормативно-правових документів, можна відзначити, що ГС і державу потрібно розглядати як взаємопов'язані елементи, адже народовладдя можливе лише за умови сприйняття держави як частини ГС, як результату діяльності ГС, адже тоді логічною є участь громадськості в ухваленні політичних рішень з подальшим їх закріпленням на рівні державної влади. Натомість без наявності ГС логічно не може бути партнерської взаємодії, обміну думками, громадянської ідентичності, шанування своєї країни, злагоди та єднання громадян, ефективного уряду, соціальної справедливості, підзвітності влади, контролю над органами публічного управління з боку ГС, лобіювання інтересів ГС і загалом вільного діалогу між громадянами та владою.

Висновки. Розглянувши питання взаємодії органів публічної влади та громадянського суспільства, можна зробити такі висновки:

1) визначення терміна «суспільство» засвідчує його часткову чи повну синонімічність з термінами «населення», «народ», «нація», «громада» у таких показниках, як сукупність (спільнота) людей, які об'єднані історичними відносинами, територією, спільною поведінкою, інтересами, виробничими ознаками. Ці ознаки термінів можна розділити на дві категорії – спільнота біологічно-територіальна та спільнота духовно-культурна;

2) ефективність взаємодії держави і громадянського суспільства безпосередньо залежить від рівня свідомості громадян, які мають відповідати положенням громадянської ідентичності та конституційним постулатам незалежної унітарної держави, якою є Україна. У такому разі так звані маргінали залишаються на периферії громадського життя, адже не можуть прийняти систему її політичних і духовно-культурних цінностей;

3) держава й громадянське суспільство сучасної України виявляють єднання в питаннях захисту рідної землі від агресорки-росії, реваншистська політика якої спрямована на знищення українського суверенітету. Таке єднання базоване на прагненні українців щодо інтеграції в демократичну Європу. Тобто сьогодні громадянське суспільство не існує поза державою, перебуває з нею у

відносинах діалогу, співпраці, партнерства, а держава має своєю основою громадянське суспільство, підлягає його контролю, забезпечує соціальну рівність своїх громадян.

Отже, у контексті демократичного розвитку українського суспільства та держави їхні партнерські відносини є ефективними лише за умови політичної активності громадян, спрямованої на реалізацію їхніх інтересів, забезпечення їхніх прав і свобод в Україні, політичні орієнтації та духовно-культурні цінності якої ці громадяни приймають і поважають.

Література

1. Силантьєва І.В. Взаємодія політичної влади та громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 173-177. URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294409/ 287194

2. Рубан Ю.Г. Проблема взаємодії влади і суспільства в сучасних вітчизняних наукових дослідженнях. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 726-731. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/34006

3. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023 : колективна монографія / С. Дембіцький, В. Резнік, О. Злобіна та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності : збірник наукових праць. Вип. 8 (22) / за ред. В. Ворони. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 620 с.

5. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/ 2021#Text (дата звернення: 06.12.2024).

6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР Дата оновлення: 01.01.2020. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 06.12.2024).

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL : https://1531.slovaronline.com/

8. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 06.12.2024).

9. Родіонов Є.О., Філіппова В.Д. Теоретичні засади соціальної взаємодії влади та суспільства в сучасних умовах державотворення. *Вісник Херсонського національного технічного університету*, 2023. №3. С.171-176. DOI: https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.3.23

References

1. Sylant′yeva I.V. (2023) Vzayemodiya politychnoyi vlady ta hromadyans′koho suspil′stva: teoretyko-pravovyy aspekt [Interaction of political power and civil society: theoretical and legal aspect]. Analitychno-porivnyal′ne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence, vol. 6, pp. 173-177. URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294409/287194 [in Ukrainian].

2. Ruban Yu. H. (2011) Problema vzayemodiyi vlady i suspil′stva v suchasnykh vitchyznyanykh naukovykh doslidzhennyakh [The problem of interaction between power and society in modern domestic scientific research]. Derzhava i pravo – State and law, 51, 726-731. URI: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/ 123456789/34006 [in Ukrainian].

3. Ukrayins′ke suspil′stvo v umovakh viyny. Rik 2023 : kolektyvna monohrafiya [Ukrainian society in war conditions. Year 2023: collective monograph] / S. Dembits′kyy, V. Reznik, O. Zlobina ta in. Kyiv, 2023. 343 s. [in Ukrainian].

4. Ukrayins′ke suspil′stvo: monitorynh sotsial′nykh zmin 30 rokiv nezalezhnosti : zbirnyk naukovykh prats′ [Ukrainian society: monitoring social changes 30 years of independence: collection of scientific works], vol. 8 (22), Kyiv, 2021, 620 p. [in Ukrainian].

5. Pro Natsional′nu stratehiyu spryyannya rozvytku hromadyans′koho suspil′stva v Ukrayini na 2021-2026 roky : Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 27.09.2021 r. № 487/2021. [On the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026: Decree of the President of Ukraine dated 27.09.2021 No. 487/2021]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text (accessed: December 6, 2024) [in Ukrainian].

6. Konstytutsiya Ukrayiny: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR (zi zminamy) [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine dated 28.06.1996 No. 254k/96-BP (as amended)]. URL : https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K (accessed: December 6, 2024) [in Ukrainian].

7. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins′koyi movy [Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language]. URL : https://1531.slovaronline.com/ [in Ukrainian].

8. Pro osnovni zasady derzhavnoyi polityky u sferi utverdzhennya ukrayins′koyi natsional′noyi ta hromadyans′koyi identychnosti : Zakon Ukrayiny vid 13.12.2022 r. № 2834-IX [On the basic principles of state policy in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity: Law of Ukraine dated 13.12.2022 No. 2834-IX]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (accessed: December 6, 2024) [in Ukrainian].

9. Rodionov YE.O., Filippova V.D. Teoretychni zasady sotsial′noyi vzayemodiyi vlady ta suspil′stva v suchasnykh umovakh derzhavotvorennya [Theoretical principles of social interaction between government and society in modern conditions of state formation]. *Visnyk Khersons'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu*, 2023. №3. S.171-176. DOI: https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.3.23

УДК 351:005.8

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-370-382

Токарчук Дар`я Михайлівна аспірантка кафедри публічної політики навчально-наукового інституту «Інститут державного управління» Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, м. Харків, тел.: (099) 971-47-19, https://orcid.org/0000-0003-4871-2122

АДАПТАЦІЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЄКТНО-ОРІЄНТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Анотація. У сучасному глобалізованому світі держави стикаються з безліччю викликів, що вимагають новаторських підходів до управління. Проєктно-орієнтований підхід здобув значну популярність у багатьох країнах завдяки своїй здатності підвищувати гнучкість, досягати високої результативності та забезпечувати ефективність у досягненні державних цілей. Стаття присвячена дослідженню зарубіжного досвіду впровадження проєктно-орієнтованого управління в діяльність органів публічної влади та можливостей його адаптації в Україні. У роботі розглянуто особливості проєктного управління в таких країнах, як Швеція, Німеччина, Естонія, США, Канада, Австралія, Бразилія та Швейцарія. Проаналізовано успішні приклади реалізації державних проєктів і програм із застосуванням сучасних методологій та інноваційних підходів, зокрема діджиталізації, гнучких (Agile) методів та дизайн-мислення. Особливу увагу приділено механізмам залучення громадськості до процесу прийняття рішень щодо публічних проєктів, зокрема через партисипативне бюджетування та референдуми. Розглянуто роль законодавчих ініціатив у забезпеченні прозорості та ефективності управління проєктами в державному секторі. На основі вивчення зарубіжного досвіду запропоновано шляхи адаптації кращих практик проєктного управління до українських реалій з метою підвищення ефективності діяльності органів публічної влади. Наголошено на важливості розбудови інституційних механізмів, розвитку компетентностей публічних службовців, діджиталізації проєктної діяльності та розширення можливостей для участі громадян. Врахування світового досвіду дозволить Україні якісно імплементувати проєктно-орієнтований підхід та наблизитися до кращих стандартів публічного врядування.

Ключові слова: проєктно-орієнтоване управління, публічне управління, зарубіжний досвід, адаптація, ефективність, прозорість, залучення громадськості.



Tokarchuk Darya Mykhailivna post-graduate student of Public Policy Department of Institute of Public Administration of V.N. Karazin Kharkiv National University, tel.: (099) 971-47-19, https://orcid.org/0000-0003-4871-2122

ADAPTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN IMPLEMENTING PROJECT-ORIENTED MANAGEMENT IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES

Abstract. In today's globalized world, states face numerous challenges that require innovative approaches to governance. The project-oriented approach has gained significant popularity in many countries due to its ability to increase flexibility, achieve high performance, and ensure effectiveness in achieving state goals. The article is devoted to the study of foreign experience in implementing project-oriented management in the activities of public authorities and the possibilities of its adaptation in Ukraine. The paper examines the features of project management in countries such as Sweden, Germany, Estonia, USA, Canada, Australia, Brazil, and Switzerland. Successful examples of the implementation of state projects and programs using modern methodologies and innovative approaches, such as digitalization, agile methods, and design thinking, are analyzed. Particular attention is paid to mechanisms for involving the public in the decision-making process regarding public projects, in particular through participatory budgeting and referendums. The role of legislative initiatives in ensuring transparency and efficiency of project management in the public sector is considered. Based on the study of foreign experience, ways of adapting the best practices of project management to Ukrainian realities are proposed in order to increase the efficiency of public authorities. The importance of developing institutional mechanisms, enhancing the competencies of public servants, digitalizing project activities, and expanding opportunities for citizen participation is emphasized. Taking into account the global experience will allow Ukraine to qualitatively implement the project-oriented approach and bring it closer to the best standards of public governance.

Keywords: project-oriented management, public administration, foreign experience, adaptation, efficiency, transparency, public involvement.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі держави стикаються з безліччю викликів, що вимагають новаторських підходів до управління. Один із таких підходів — проєктно-орієнтований підхід — здобув значну популярність у багатьох країнах завдяки своїй здатності підвищувати гнучкість, досягати високої результативності та забезпечувати ефективність у досягненні державних цілей. Використання проєктного підходу в управлінні дозволяє урядам швидко адаптуватися до змінних умов, оперативно відповідати на запити громадян і впроваджувати інновації.

Для успішного впровадження проєктно-орієнтованого підходу у сферу публічного управління важливо враховувати міжнародний досвід, адже кожна держава має свої специфічні соціально-економічні умови та культурні особливості, що впливають на процеси управління. Вивчення закордонних практик допомагає ідентифікувати методи, які показали свою ефективність, а також зрозуміти, які з них потребують адаптації до національного контексту.

Знайомство з міжнародним досвідом дає можливість не лише уникнути помилок, які були допущені іншими, але й запозичити інноваційні рішення, що можуть значно покращити публічне управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню зарубіжного досвіду впровадження проєктно-орієнтованого управління в публічному секторі присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, особливості проєктного менеджменту в державному управлінні розглядаються в роботах таких авторів, як С. Бушуєв, В. Молоканова, І. Чикаренко, К. Ващенко, М. Однорог, Ю. Шаров та інші.

У своїх дослідженнях автори висвітлюють теоретичні та практичні аспекти проєктного управління, аналізують зарубіжний досвід і можливості його адаптації в Україні. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених цій тематиці, питання адаптації кращих міжнародних практик проєктного менеджменту до українських реалій залишається актуальним і потребує подальшого вивчення.

Мета статті – дослідити зарубіжний досвід впровадження проєктно-орієнтованого управління в діяльність органів публічної влади та запропонувати шляхи його адаптації в Україні з метою підвищення ефективності публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Проєктно-орієнтований підхід в управлінні набуває все більшого поширення в діяльності органів публічної влади різних країн світу. Його застосування дозволяє підвищити ефективність і результативність реалізації державних програм і проєктів, забезпечити раціональне використання ресурсів та досягнення запланованих цілей. Кожна країна має свої особливості впровадження проєктного менеджменту в публічній сфері, зумовлені національним контекстом, рівнем розвитку економіки та управлінської культури.

Канада є однією з держав, що активно використовує проєктний підхід у діяльності органів влади. Канадська модель управління проєктами в публічному секторі характеризується чіткою структурованістю, розвиненою методологічною базою та адаптивністю до потреб конкретних ініціатив. Важливу роль у її формуванні відіграють професійні організації, такі як Інститут управління проєктами Канади (PMI Canada) та державні установи, зокрема Казначейство.

Канадський уряд розробив власний фреймворк для управління проєктами в публічній сфері – Project Management Framework. Він містить набір принципів,

процесів і шаблонів, які державні установи можуть використовувати для планування, виконання, моніторингу та завершення проєктів. Фреймворк базується на кращих світових практиках, зокрема PMBOK, але адаптований до специфіки публічного сектору [58].

Серед ключових особливостей канадської моделі можна відзначити гнучкість у виборі методологій управління проєктами. Залежно від характеру та вимог конкретної ініціативи, державні установи можуть застосовувати як традиційні каскадні (Waterfall), так і ітеративні (Agile) підходи. Це дозволяє оптимально використовувати ресурси та забезпечувати досягнення цілей проєкту [1].

Показовим прикладом застосування проєктного менеджменту в Канаді є ініціатива «Canada's Digital Service» (Канадська цифрова служба). Вона спрямована на покращення якості надання державних послуг громадянам і бізнесу через впровадження сучасних цифрових технологій. Проєкт передбачає створення мультидисциплінарних команд, які працюють над розробкою нових онлайн-сервісів, мобільних додатків, систем обробки даних тощо [2].

Завдяки використанню проєктного підходу, Канадській цифровій службі вдалося досягти вагомих результатів. Зокрема, було запущено низку успішних продуктів, таких як оновлена система подачі податкових декларацій, платформа для пошуку роботи та підбору персоналу в державному секторі, мобільний додаток для ветеранів тощо. При цьому значна увага приділяється залученню кінцевих користувачів до процесу розробки, що дозволяє максимально врахувати їхні потреби.

Цікавим є канадський досвід застосування підходу управління проєктами на рівні громади (community-based project management). Він передбачає активне залучення місцевих спільнот до процесу ініціювання, планування та реалізації проєктів, що безпосередньо впливають на життя людей. Такий підхід дозволяє краще враховувати реальні потреби громади, забезпечувати суспільну підтримку ініціатив і підвищувати їх стійкість.

Наприклад, в провінції Онтаріо реалізовано низку інфраструктурних проєктів із застосуванням методології управління проєктами за участі громади. Це дозволило не лише модернізувати місцеву інфраструктуру (дороги, мости, системи водопостачання тощо), але й забезпечити її відповідність очікуванням мешканців. Завдяки залученню громадськості на всіх етапах проєктного циклу вдалося мінімізувати ризики виникнення конфліктів і підвищити задоволеність кінцевими результатами.

Досвід Канади може бути корисним для України в контексті реформування системи публічного управління та запровадження проєктно-орієнтованого підходу в діяльності органів влади. Зокрема, доцільно звернути увагу на такі аспекти. По-перше, це розробка і впровадження єдиних стандартів

і методологій управління проєктами в публічній сфері на основі кращих світових практик (PMBOK, PRINCE2) та з урахуванням національних особливостей. Зазначене дозволить забезпечити уніфікацію процесів, підвищити якість планування та виконання проєктів. По-друге, це створення професійних мереж і платформ для обміну досвідом, знаннями та кращими практиками між фахівцями з управління проєктами в публічному секторі. По-третє, це розвиток компетенцій державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування у сфері проєктного менеджменту через систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. І, по-четверте, це впровадження інструментів залучення громадськості до процесу ініціювання, планування та реалізації проєктів на місцевому рівні.

Ще одним показовим прикладом успішного впровадження проєктно-орієнтованого підходу в публічному управлінні є досвід Австралії. Ця країна має багаторічну практику застосування проєктного менеджменту в діяльності державних органів, що дозволило суттєво підвищити ефективність реалізації урядових програм і проєктів.

Характерною особливістю австралійської моделі є наявність розвиненої нормативно-правової бази, яка регулює питання проєктної діяльності в публічній сфері. Ключовим документом у цій сфері є «Керівництво з управління інвестиційними проєктами штату» (The State Investment Project Management Guideline), розроблене Департаментом казначейства та фінансів. Він містить єдині принципи, підходи та інструменти для планування, реалізації та оцінки інвестиційних проєктів на рівні штатів.

Важливу роль у розвитку проєктного менеджменту в Австралії відіграють професійні організації, зокрема Австралійський інститут управління проєктами (Australian Institute of Project Management, AIPM). Він здійснює сертифікацію фахівців за власними стандартами (Registered Project Manager, RegPM), проводить дослідження, організовує навчальні програми та конференції. AIPM активно співпрацює з урядовими установами, надаючи експертну підтримку та сприяючи поширенню кращих практик [3].

Прикладом успішного застосування проєктного підходу на національному рівні є програма «Цифрова трансформація» (Digital Transformation), ініційована урядом Австралії в 2018 році. Вона спрямована на модернізацію системи надання державних послуг громадянам і бізнесу через впровадження сучасних цифрових технологій. Програма охоплює широкий спектр проєктів – від створення єдиної платформи для доступу до онлайн-сервісів до розробки систем штучного інтелекту для прийняття управлінських рішень.

Для ефективного управління програмою було створено спеціальне Агентство цифрової трансформації (Digital Transformation Agency, DTA), яке виконує функції централізованого проєктного офісу. DTA здійснює стратегічне

планування, координацію та моніторинг реалізації проєктів, а також надає методологічну та експертну підтримку державним установам. При цьому значна увага приділяється залученню кінцевих користувачів (громадян, підприємців) до процесу розробки нових продуктів і сервісів.

Завдяки застосуванню проєктного підходу та інноваційних методів роботи (дизайн-мислення, Agile) вдалося досягти вагомих результатів. Зокрема, було запущено низку нових онлайн-сервісів (наприклад, портал myGov для доступу до державних послуг, платформа Digital Marketplace для спрощення держзакупівель), модернізовано IT-інфраструктуру державних органів, підвищено рівень цифрової грамотності публічних службовців. Це дозволило покращити якість обслуговування громадян, скоротити витрати та підвищити ефективність роботи уряду.

Ще одним цікавим австралійським кейсом є ініціатива «Розумні міста та передмістя» (Smart Cities and Suburbs Program), започаткована в 2017 році. Вона спрямована на підтримку проєктів з розвитку «розумної» інфраструктури на місцевому рівні через співпрацю муніципалітетів, бізнесу, наукових установ та громадських організацій. Програма передбачає надання грантів на реалізацію інноваційних рішень у таких сферах, як транспорт, енергоефективність, управління відходами, громадська безпека тощо [4].

Досвід Австралії показує, що ефективне впровадження проєктного менеджменту в публічній сфері потребує системного підходу. Важливо забезпечити наявність відповідної нормативно-правової бази, розвинених стандартів та методологій, кваліфікованих фахівців, а також налагодити механізми міжсекторальної співпраці. При цьому критично важливим є залучення громадськості до процесу ініціювання, планування та реалізації проєктів, що дозволяє підвищити їх суспільну цінність та стійкість.

Цінним для України може бути австралійський підхід до створення централізованих проєктних офісів на рівні окремих державних установ чи програм. Це дозволяє забезпечити єдину методологічну базу, ефективну координацію та моніторинг проєктної діяльності, а також акумулювати та поширювати кращі практики. Такі структури можуть виконувати функції центрів компетенцій з управління проєктами, надавати експертну та консультаційну підтримку, здійснювати оцінку зрілості проєктного менеджменту в організаціях.

Також доцільно вивчити австралійський досвід реалізації програм «розумних міст», які базуються на широкому використанні проєктного підходу та інноваційних технологій. В Україні спостерігається зростання інтересу до концепції «смарт-сіті» на місцевому рівні, проте часто бракує системності та координації в реалізації відповідних ініціатив. Застосування перевірених практик проєктного менеджменту, залучення різних стейкхолдерів та

фокусування на реальних потребах громад дозволить підвищити ефективність таких проєктів.

Німеччина є ще однією державою, де проєктний менеджмент активно використовується в публічному управлінні. Хоча застосування проєктного підходу в німецькому державному секторі почалося пізніше, ніж у приватному, за останнє десятиліття було досягнуто значного прогресу в цій сфері.

Важливим кроком на шляху розвитку проєктного управління в Німеччині стало створення в 2009 році Німецької асоціації управління проєктами в публічному секторі (GPM Public Sector). Ця організація об'єднує фахівців з державних установ, місцевого самоврядування, наукових інституцій та інших зацікавлених сторін. Її метою є поширення кращих практик проєктного менеджменту, розробка галузевих стандартів, підвищення кваліфікації публічних службовців.

Серед ключових досягнень GPM Public Sector можна відзначити розробку «Базової моделі проєктного управління в публічному секторі» (GPM Baseline für Projektmanagement im öffentlichen Sektor). Ця методологія враховує специфіку проєктної діяльності в державних організаціях і забезпечує єдині підходи до ініціювання, планування, виконання, моніторингу та завершення проєктів. Модель базується на міжнародних стандартах (зокрема, ICB) та кращих практиках, адаптованих до німецьких реалій.

Прикладом успішного застосування проєктного підходу на федеральному рівні є програма «Федеральна IT-консолідація» (IT-Konsolidierung Bund), ініційована урядом у 2015 році. Її метою є оптимізація IT-ландшафту федеральних органів влади, підвищення ефективності та безпеки їх функціонування. Програма охоплює широкий спектр проєктів, зокрема зі створення єдиних центрів обробки даних, впровадження хмарних технологій, стандартизації та автоматизації процесів [5].

Ще одним цікавим прикладом є досвід управління проєктами на муніципальному рівні. Зокрема, в Берліні реалізується ініціатива «Зробимо Берлін простішим» (Einfach machen.Berlin), спрямована на оптимізацію адміністративних процесів та послуг для громадян і бізнесу. Вона охоплює проєкти з діджиталізації, автоматизації рутинних операцій, впровадження принципу «єдиного вікна» тощо.

Особливістю цієї ініціативи є орієнтація на потреби кінцевих користувачів та їх активне залучення до процесу трансформацій. Для кожного проєкту формується міжвідомча команда, до якої входять не лише представники міської адміністрації, але й зовнішні експерти, представники громадськості та бізнесу. Це дозволяє врахувати різні точки зору, знайти оптимальні рішення та забезпечити підтримку змін з боку суспільства.

Досвід Німеччини свідчить, що успішне впровадження проєктного менеджменту в публічній сфері потребує наявності професійних організацій, які

займаються розробкою галузевих стандартів, поширенням знань та кращих практик. Важливо налагодити механізми співпраці таких організацій з органами влади, щоб забезпечити трансфер компетенцій та реальний вплив на процеси управління проєктами.

Іншим важливим фактором є розвиток культури проєктного управління в державних установах. Потрібні цілеспрямовані зусилля з підвищення обізнаності керівників та службовців щодо переваг проєктного підходу, формування відповідних навичок та компетенцій. Доцільно запровадити систему мотивації та кар'єрного зростання для фахівців з управління проєктами в публічному секторі.

Для України корисним може бути досвід Німеччини щодо створення централізованих проєктних офісів для управління масштабними програмами та ініціативами на національному рівні. Це дозволяє забезпечити стратегічне планування, координацію дій різних відомств та ефективний моніторинг прогресу. При цьому важливо налагодити горизонтальні комунікації та забезпечити гнучкість в адаптації планів до зовнішніх змін.

Естонія є визнаним лідером з впровадження цифрових технологій у публічному управлінні. Ця невелика країна змогла досягти вражаючих результатів у розбудові електронного врядування, і проєктний менеджмент став одним з ключових факторів її успіху.

Основою естонської моделі е-врядування є платформа X-Road – безпечна та ефективна інфраструктура для обміну даними між різними інформаційними системами. Вона дозволяє державним установам, бізнесу та громадянам взаємодіяти в електронному форматі, користуватися широким спектром онлайн-послуг. Розробка та впровадження X-Road здійснювалися як масштабний національний проєкт із залученням різних стейкхолдерів.

Для управління цим та іншими проєктами цифрової трансформації в Естонії було створено спеціальне агентство – Департамент інформаційних систем (Riigi Infosüsteemi Amet, RIA). Ця установа відповідає за розробку та реалізацію національної IT-стратегії, координацію діджиталізації публічного сектору, впровадження інноваційних технологій. RIA виконує функції централізованого проєктного офісу, надаючи методологічну, експертну та технічну підтримку іншим державним організаціям.

Характерною особливістю естонського підходу до проєктного управління є широке застосування гнучких методологій (agile). Це дозволяє швидко розробляти та тестувати нові продукти, адаптувати їх до потреб користувачів, ефективно реагувати на зміни. Завдяки цьому Естонія змогла запустити низку інноваційних сервісів, таких як електронне резидентство (e-Residency), онлайн-голосування, автоматизоване декларування податків тощо [6].

Важливим фактором успіху е-врядування в Естонії є розвинена цифрова культура та високий рівень довіри суспільства до технологій. Громадяни

активно користуються електронними послугами, а держава забезпечує надійний захист персональних даних та кібербезпеку. Для цього було реалізовано низку проєктів зі створення систем ідентифікації, електронних підписів, блокчейн-рішень для збереження даних тощо.

Прикладом інноваційного застосування проєктного підходу є програма «Стрибок тигра» (Tiigrihüpe), започаткована естонським урядом ще в 1990-х роках. Її метою було забезпечити всі школи країни комп'ютерами та доступом до інтернету, підвищити рівень цифрової грамотності населення. Завдяки ефективному плануванню та координації дій різних стейкхолдерів (уряду, бізнесу, освітніх установ) вдалося досягти вражаючих результатів. Естонія стала однією з перших країн у світі, де доступ до інтернету визнано базовим правом людини.

Досвід Естонії демонструє, що проєктний менеджмент у поєднанні з інноваційними технологіями та залученням громадськості може забезпечити швидку та ефективну трансформацію публічного сектору. Ключовими факторами успіху є наявність централізованої структури управління проєктами, застосування гнучких підходів, орієнтація на потреби користувачів, розвиток цифрових компетенцій державних службовців.

Для України естонська модель може бути корисною в контексті реалізації концепції «Держава в смартфоні». Створення єдиної платформи для надання електронних послуг, впровадження принципів «digital by default» та «once only» дозволить суттєво підвищити якість обслуговування громадян та бізнесу, мінімізувати корупційні ризики. При цьому важливо забезпечити надійний захист персональних даних та кібербезпеку інформаційних систем.

США мають багатий досвід застосування проєктного підходу в публічному управлінні. Різноманітні державні організації активно використовують методології та інструменти проєктного менеджменту для реалізації програм і проєктів у сферах оборони, енергетики, транспорту, охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

Одним з піонерів впровадження проєктного управління в публічному секторі США стало Міністерство оборони. Ще в 1950-х роках тут почали застосовувати методи мережевого планування (PERT, CPM) для управління складними військовими розробками. Пізніше, в 1990-х, було запроваджено методологію поетапного придбання (Evolutionary Acquisition) для керування закупівлями озброєння та військової техніки. Вона передбачає ітеративний підхід до розробки вимог, планування, виконання та тестування проєктів, що дозволяє оперативно реагувати на зміни та оптимізувати використання ресурсів.

Важливу роль у розвитку проєктного менеджменту в державному секторі США відіграє Офіс управління та бюджету (Office of Management and Budget, OMB). Ця установа формує єдину політику та стандарти проєктної діяльності

для федеральних відомств, здійснює моніторинг і оцінку ефективності виконання програм та проєктів. Зокрема, OMB запровадив обов'язкову методологію оцінки ризиків для великих IT-проєктів (Risk Management Framework), яка дозволяє мінімізувати загрози інформаційній безпеці та підвищити успішність проєктів.

Прикладом успішного застосування проєктного підходу на федеральному рівні є програма «Цифрова трансформація уряду» (Digital Government Strategy), започаткована адміністрацією президента Обами в 2012 році. Вона спрямована на покращення якості надання публічних послуг громадянам та підвищення ефективності роботи державних установ через впровадження сучасних інформаційних технологій. Програма охоплює низку проєктів з розвитку електронного урядування, відкритих даних, мобільних сервісів тощо [7].

Для координації зусиль було створено спеціальну структуру – Офіс електронного уряду та інформаційних технологій (Office of E-Government and Information Technology) у складі OMB. Цей офіс виконує функції централізованого проєктного офісу, розробляє стандарти та архітектурні рішення, здійснює моніторинг виконання проєктів. При цьому значна увага приділяється залученню громадськості та зворотному зв'язку. Зокрема, запущено портал Data.gov, який надає доступ до відкритих даних федеральних відомств та забезпечує можливість їх використання для створення суспільно корисних сервісів [7].

Досвід США свідчить про важливість формування єдиної політики та стандартів проєктного управління на державному рівні. Наявність централізованих структур, відповідальних за методологічну підтримку та моніторинг виконання проєктів, дозволяє підвищити ефективність використання публічних ресурсів та забезпечити досягнення стратегічних цілей. При цьому критично важливим є налагодження комунікації зі стейкхолдерами та широке залучення громадськості.

Для України американська практика може бути корисною в контексті розбудови системи стратегічного планування та управління державними проєктами і програмами. Запровадження обов'язкових вимог до формування стратегічних цілей, індикаторів виконання, звітності про результати дозволить підвищити підзвітність і прозорість роботи органів влади. Важливо також розвивати компетенції державних службовців з проєктного менеджменту, фокусуватися на створенні цінності для суспільства.

Швейцарія є країною з розвиненою культурою участі громадян в ухваленні публічних рішень. Це стосується і сфери управління проєктами, де широко застосовуються інструменти прямої демократії, такі як референдуми та громадські ініціативи. Завдяки цьому суспільство має можливість безпосередньо впливати на вибір пріоритетних проєктів та контролювати їх реалізацію.

Прикладом застосування партисипативного підходу в проєктній діяльності є практика ухвалення рішень щодо великих інфраструктурних проєктів національного значення. У Швейцарії такі проєкти виносяться на обов'язковий референдум, який проводиться на федеральному рівні. Громадяни отримують детальну інформацію про цілі, бюджет, очікувані результати та потенційні ризики проєкту, після чого голосують за або проти його реалізації [8].

Цікавим прикладом є референдум щодо проєкту будівництва другого автодорожнього тунелю через перевал Готтард, проведений у 2016 році. Незважаючи на підтримку проєкту урядом та бізнесом, більшість громадян проголосували проти його реалізації. Основними аргументами противників були високі витрати, екологічні ризики та необхідність розвитку альтернативних видів транспорту. Таким чином, суспільство фактично зупинило проєкт, який вважало недоцільним.

Іншим механізмом участі громадян є право подавати ініціативи щодо реалізації тих чи інших проєктів. Якщо ініціативу підтримає встановлена кількість виборців (зазвичай 100 тисяч на федеральному рівні), вона має бути винесена на референдум. У разі схвалення більшістю голосів ініціатива стає обов'язковою для виконання органами влади. Наприклад, у 2017 році відбувся референдум щодо громадської ініціативи про поетапну відмову від атомної енергетики. Її підтримали 58% виборців, що зобов'язало уряд розробити план виведення з експлуатації всіх АЕС до 2035 року [8].

Досвід Швейцарії демонструє, що залучення громадян до ухвалення рішень щодо публічних проєктів дозволяє підвищити їх легітимність, забезпечити суспільну підтримку та ефективніше використовувати ресурси. При цьому важливо розвивати механізми громадської участі на різних рівнях – від федерального до муніципального, а також забезпечувати доступ до об'єктивної інформації та можливості для фахових дискусій.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що застосування проєктно-орієнтованого підходу в публічному управлінні дозволяє суттєво підвищити ефективність та результативність діяльності органів влади. Досвід різних країн демонструє, що впровадження методології та інструментів проєктного менеджменту сприяє успішній реалізації державних стратегій і програм, оптимізації використання ресурсів, покращенню якості публічних послуг.

Спільними факторами успіху проєктного менеджменту в публічній сфері є: формування єдиної політики та методологічної бази на загальнодержавному рівні; створення уповноважених органів (офісів управління проєктами), відповідальних за координацію, підтримку та моніторинг проєктної діяльності; розвиток ключових компетентностей публічних службовців з проєктного управління; налагодження ефективних комунікацій та співпраці між різними стейкхолдерами (державними установами, бізнесом, громадськістю, експертами); використання сучасних цифрових технологій та інноваційних методів



роботи; орієнтація на створення цінності для суспільства, підвищення якості публічних послуг.

Водночас, запровадження проєктного підходу в публічному секторі стикається з низкою викликів. Це, зокрема, бюрократичний опір змінам, недостатній рівень компетентностей персоналу, обмеженість ресурсів, складність нормативно-правового середовища тощо. Тому важливо застосовувати системний підхід та забезпечувати сталу політичну підтримку реформ.

Врахування кращих зарубіжних практик управління проєктами в публічній сфері є актуальним завданням для України. Наразі в нашій державі зроблено лише початкові кроки у цьому напрямку, і вони здебільшого фокусуються на секторі інфраструктури. Натомість, існує нагальна потреба поширити проєктний підхід на всі сфери публічної політики – економічну, соціальну, екологічну, безпекову тощо.

Пріоритетними завданнями для України є: розробка та впровадження єдиної методології управління проєктами в органах влади з урахуванням кращого світового досвіду та національної специфіки; формування механізмів координації проєктної діяльності на стратегічному рівні, зокрема через створення централізованого проєктного офісу; вдосконалення системи стратегічного планування та бюджетування з орієнтацією на проєкти та програми; інтеграція інструментів проєктного менеджменту в роботу міністерств, служб, агентств, місцевих адміністрацій; запровадження обов'язкових вимог до формування проєктних команд, управління ризиками, постійного вдосконалення процесів; розбудова потенціалу публічних службовців з проєктного менеджменту через систему підготовки та підвищення кваліфікації; діджиталізація проєктної діяльності в органах влади, впровадження систем управління проєктами та інших сучасних цифрових інструментів; розширення можливостей для участі громадян у процесах ініціювання, обговорення та контролю публічних проєктів, зокрема через розвиток електронної демократії.

Якісна імплементація проєктно-орієнтованого підходу на всіх рівнях публічного врядування дозволить підвищити дієвість та підзвітність органів влади, покращити якість адміністративних послуг, прискорити реформи та наблизити Україну до кращих світових стандартів урядування.

Література:

1. McKinsey & Company. Better and Faster Organizational Agility for the Public Sector. URL: https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/better-and-faster-organizational-agility-for-the-public-sector (дата звернення: 30.07.2024).

2. Carpintero, S. Public-Private Partnership Projects in Canada: An Applied Research Approach. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 2015. Vol. 9. P. 1591-1594.

3. Projects and project management. URL: https://ipma.world/projects-and-project-management-in-sweden/ (дата звернення: 30.08.2024).

4. Smart Cities Dive. Official Website. URL: https://www.smartcitiesdive.com/ (дата звернення: 30.08.2024).

5. Wingens, C., Marschall, P., & Dick, E. Municipal development policy in Germany: current status and prospects. German Institute of Development and Sustainability (IDOS), 2021. URL: https://www.idos-research.de (дата звернення: 30.06.2024).

6. Vinnova. Launch of Samverket – coworking for public organizations. URL: https:// www.vinnova.se/en/news/2021/09/launch-of-samverket-coworking-for-public-organizations (дата звернення: 30.07.2024).

7. Martinelli, R., Waddell, J., Rahschulte, T. The Decisive Program Manager: Leading Your Team to Success. *PM World Journal*. 2020. URL: https://www.academia.edu/34359784/Project_ Management_ToolBox_2nd_Edition_2016_by_Russ_Martinelli_Dragan_Milosevic.

8. Hofmeister, A., & Borchert, H. (2004). Public-Private Partnership in Switzerland: Crossing the Bridge with a New Management Approach. *International Review of Administrative Sciences*. 2004. Vol. 70. P. 217-232. https://doi.org/10.1177/0020852304044251.

References:

1. McKinsey & Company. (2024). Better and Faster Organizational Agility for the Public Sector. Retrieved from https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/better-and-faster-organizational-agility-for-the-public-sector.

2. Carpintero, S. (2015). Public-Private Partnership Projects in Canada: An Applied Research Approach. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 9, 1591-1594.

3. Projects and project management. (2024). Retrieved from https://ipma.world/projects-and-project-management-in-sweden/.

4. Smart Cities Dive. (2024). Official Website. Retrieved from https://www.smartcitiesdive.com/.

5. Wingens, C., Marschall, P., & Dick, E. (2021). Municipal development policy in Germany: current status and prospects. German Institute of Development and Sustainability (IDOS). Retrieved from https://www.idos-research.de.

6. Vinnova. (2024). Launch of Samverket – coworking for public organizations. Retrieved from https://www.vinnova.se/en/news/2021/09/launch-of-samverket-coworking-for-public-organizations.

7. Martinelli, R., Waddell, J., & Rahschulte, T. (2020). The Decisive Program Manager: Leading Your Team to Success. *PM World Journal*. Retrieved from https://www.academia.edu/343 59784/Project_Management_ToolBox_2nd_Edition_2016_by_Russ_Martinelli_Dragan_Milosevic.

8. Hofmeister, A., & Borchert, H. (2004). Public-Private Partnership in Switzerland: Crossing the Bridge with a New Management Approach. *International Review of Administrative Sciences*, 70, 217-232. https://doi.org/10.1177/0020852304044251.

УДК 351:338.4

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-383-394

Томашевська Антоніна Василівна кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0002-8182-5906

Сурай Інна Геннадіївна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, https//orcid.org/0000-0003-4377-2724

Жук Ольга Іванівна кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/ 0000-0001-8519-5529

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ МАШИНОБУДІВНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню механізмів публічного управління, спрямованих на розвиток машинобудівного комплексу України, з урахуванням сучасних викликів і умов функціонування. Автори проаналізували поточний стан галузі, який характеризується значним зниженням виробничих потужностей, втратою частини логістичних ланцюгів, обмеженням доступу до стратегічно важливих ресурсів та впливом військових дій. Відзначали, що внаслідок цих факторів машинобудівний комплекс не реалізує свій потенціал у повному обсязі.

Стаття детально висвітлює ключові проблеми, з якими стикається машинобудівний комплекс, зокрема зниження рівня внутрішніх та експортних продажів, недостатню підтримку інновацій, втрату кваліфікованих кадрів, а також труднощі, пов’язані з інтеграцією у глобальні виробничі мережі. Окремо наголошується на потенціалі України у відновленні конкурентоспроможності машинобудування через модернізацію підприємств, локалізацію виробництва та імпортозаміщення.

У дослідженні проаналізовано дієві механізми публічного управління, які включають регуляторні заходи, фінансову підтримку, розвиток науково-дослідницької бази та інновацій, а також стимулювання партнерства між державою, бізнесом і науковими установами. Особлива увага приділяється необхідності державної політики, спрямованої на залучення іноземних інвестицій, розвиток

кластерних ініціатив та створення сприятливого середовища для розвитку машинобудівного комплексу.

Стаття пропонує практичні рекомендації для покращення управлінських процесів у галузі. Автори підкреслюють важливість впровадження стратегічного підходу до управління, спрямованого на відновлення та розвиток промислової інфраструктури, використання цифрових технологій та інновацій. Реалізація запропонованих заходів дозволить машинобудівному комплексу України інтегруватися у міжнародні ринки та стати ключовим драйвером економічного зростання.

Ключові слова: публічне управління, машинобудівний комплекс, інвестиції, інвестиційна політика, стратегічний розвиток.

Tomashevska Antonina Vasylivna PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0002-8182-5906

Suray Inna Hennadiivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Management and Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, https//orcid.org/0000-0003-4377-2724

Zhuk Olha Ivanivna PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Management and Business Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/ 0000-0001-8519-5529

MECHANISMS OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF THE MACHINE-BUILDING COMPLEX OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the study of public administration mechanisms aimed at the development of the machine-building complex of Ukraine, taking into account current challenges and operating conditions. The authors analyze the current state of the industry, which is characterized by a significant reduction in production capacity, loss of a part of the logistics chains, restricted access to strategically important resources, and the impact of military operations. It is noted that as a result of these factors, the machine-building complex does not realize its full potential.

The article highlights in detail the key problems faced by the machine-building sector, including a decline in domestic and export sales, insufficient support for innovation, loss of qualified personnel, and difficulties in integrating into global production networks. The author emphasizes Ukraine's potential to restore the competitiveness of the machine building industry through the modernization of enterprises, localization of production, and import substitution.



The study analyzes effective mechanisms of public administration, including regulatory measures, financial support, development of the research base and innovations, as well as stimulation of partnership between the state, business and scientific institutions. Particular attention is paid to the need for a state policy aimed at attracting foreign investment, developing cluster initiatives and creating a favorable environment for the development of the machine-building complex.

The article offers practical recommendations for improving management processes in the industry. The authors emphasize the importance of implementing a strategic approach to management aimed at restoring and developing industrial infrastructure, using digital technologies and innovations. Implementation of the proposed measures will allow the machine-building complex of Ukraine to integrate into international markets and become a key driver of economic growth.

Keywords: public administration, machine-building complex, investments, investment policy, strategic development.

Постановка проблеми. Галузь машинобудування формує сектор економіки, що є одним із найвищих потенціалів для створення та впровадження інновацій у товарній, технічній та технологічній сферах. У сучасних економічних умовах саме ці напрями відіграють ключову роль у досягненні високого рівня розвитку економіки та створенні основ для соціального прогресу в будь-якій державі.

Стратегічна важливість машинобудування підкріплюється його значною роллю в переробній промисловості, яка демонструє тенденцію до зростання у більшості розвинених країн Європейського Союзу. Цей факт свідчить про те, що розвиток машинобудівного сектора є критично важливим для довгострокового економічного успіху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями розвитку підприємств машинобудівного комплексу у розрізі публічного управління займаються вчені й фахівці у різних напрямах наукового та фундаментального дослідження. Зокрема, В.С. Ніценко [1], В.В. Єременко [2] А.В. Державська, П.В. Круш [3], Л.В. Соколова та О.В. Стойка [4]. Н.Г. Пігуль та Є.І. Пігуль [5].

Мета статті – визначення та аналіз механізмів публічного управління, які сприяють розвитку машинобудівного комплексу України в умовах сучасних викликів, зокрема зниження виробничих потужностей, впливу військових дій, втрати ресурсної бази та логістичних ланцюгів. Дослідження спрямоване на розробку рекомендацій щодо вдосконалення управлінських процесів у галузі, забезпечення її конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також інтеграції інноваційних підходів у державну політику підтримки машинобудування.

Виклад основного матеріалу. Україна володіє потужною виробничою базою, яка історично орієнтована на важку промисловість. У цьому контексті

машинобудування залишається одним із ключових напрямів зростання національної економіки.

Сектор промислової техніки в Україні представлений розгалуженою мережею підприємств, які спеціалізуються на виробництві різноманітного обладнання. До них належать виробники гірничої техніки, рухомого складу залізниць, сільськогосподарського обладнання, верстатів, газових турбін і турбогвинтів, авіаційних двигунів, а також приладів для легкої та харчової промисловості. Така диверсифікація дозволяє українському машинобудуванню відігравати важливу роль як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках.

Українське машинобудування має цілу низку сприятливих факторів для розвитку:

- держава багата на запаси сировини, що в комплексі з розвитком металургійного сектору дає можливість покрити значні потреби виробництва, переважна частина компаній розміщено на сході, та біля баз постачання сировини;
- транспортна інфраструктура полегшує доступ до великих ринків експорту Європи, Азії та Близького Сходу.

Машинобудування відносять до високотехнологічних галузей, і для того, щоб відповідати сучасним трендам, вона має постійно модернізуватись. Серед головних напрямків реформ сектору в Україні окреслюють впровадження новітніх технологічних процесів, покращення засобів забезпечення виробництва, поповнення матеріально-технічної бази новітніми засобами.

До сфери машинобудування належить металообробка та важке машинобудування, що включають в себе велику кількість різноманітних підгалузей, які об'єднані технологіями та сировиною.(табл.1)

Таблиця 1

Структура машинобудівного комплексу України

Машинобудівний комплекс України	
Важке машинобудування	металургійне
	гірничошахтне
	енергетичне
	підйомно-транспортне
Середнє машинобудування	авіакосмічне
	автомобілебудування
	верстатобудування
	приладобудування
	виробництво побутової техніки
	виробництво комп'ютерної техніки
Загальне машинобудування	транспортне
	сільськогосподарське
	виробництво промислового та будівельного обладнання

**Джерело: складено авторами на основі [6]*

Серед основних ринків збуту в секторі машинобудування для українських виробників є Польща, Чехія, Естонія, Литва, Румунія, Латвія, Болгарія та Молдова.

Продукція машинобудування створює умови для розвитку суміжних галузей економіки, які поєднані одним технологічним ланцюгом. Промислове машинобудування в Україні характеризується розгалуженою мережею підприємств, що займаються виробництвом спеціальної техніки.

На рис.1. зображено динаміку кількості діючих суб'єктів господарювання у машинобудуванні в період із 2015 по 2022 роки. У 2015 році кількість суб'єктів господарювання становила 6865. Надалі спостерігалося зниження до 6602 у 2016 році, проте в 2017-2021 роках відзначається поступове зростання. У 2021 році цей показник досягнув піку (7505). У 2022 році зафіксовано різке зниження до 6084. У 2017–2021 роках кількість суб'єктів господарювання поступово збільшувалася. Це може свідчити про активізацію підприємницької діяльності в галузі машинобудування, можливо, завдяки підтримці інновацій, попиту на продукцію, чи поліпшенню економічних умов. Максимальна кількість суб'єктів (7505) була зафіксована у 2021 році. Це свідчить про позитивну динаміку в галузі, яка могла бути зумовлена сприятливими економічними умовами або збільшенням інвестицій у сектор.

У 2022 році кількість суб'єктів скоротилася до 6084, що є найнижчим показником за весь період. Це пов'язано із зовнішніми та внутрішніми факторами, такими як:

- військові дії, які суттєво вплинули на економіку України, особливо на промисловість.
- логістичні труднощі, руйнування інфраструктури, падіння попиту.
- міграція підприємств до інших секторів або регіонів.

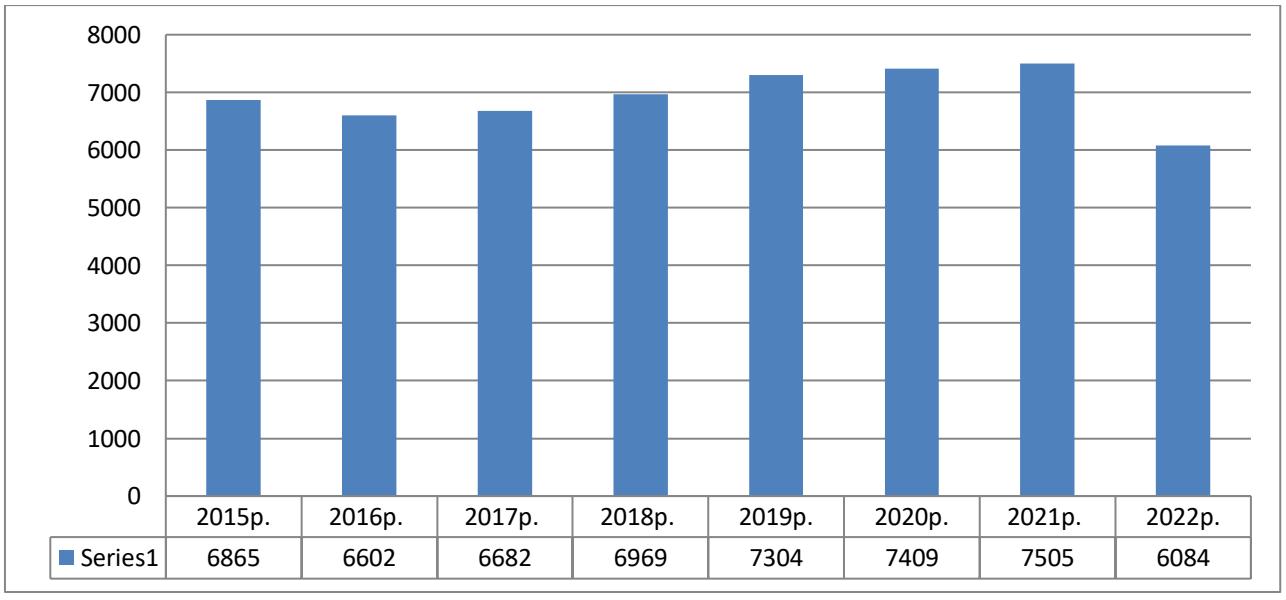


Рис. 1. Кількість діючих суб'єктів господарювання у машинобудування
*Джерело: складено авторами на основі [7]

На рис.2 та на рис.3 продемонстровано кількість зайнятих працівників на підприємствах машинобудування та обсяг реалізованої продукції машинобудівних підприємств, що демонструє також про вагомі зниження показників.

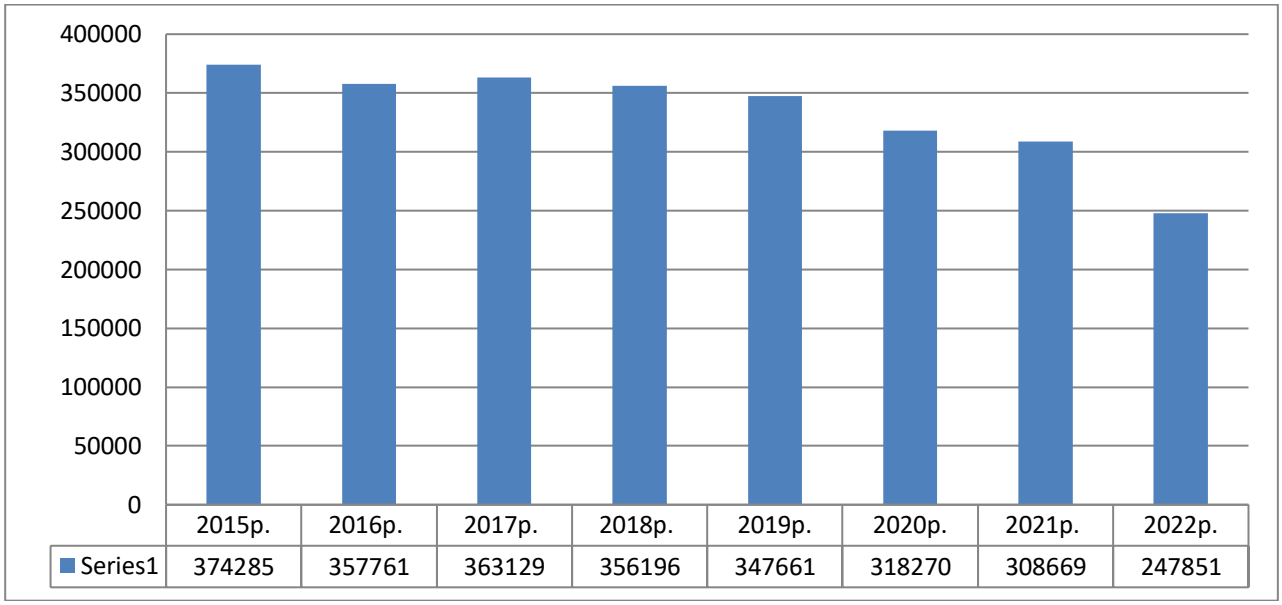


Рис. 2. Кількість зайнятих працівників на підприємствах машинобудування у 2015–2022 роках, осіб

**Джерело: складено авторами на основі [7]*

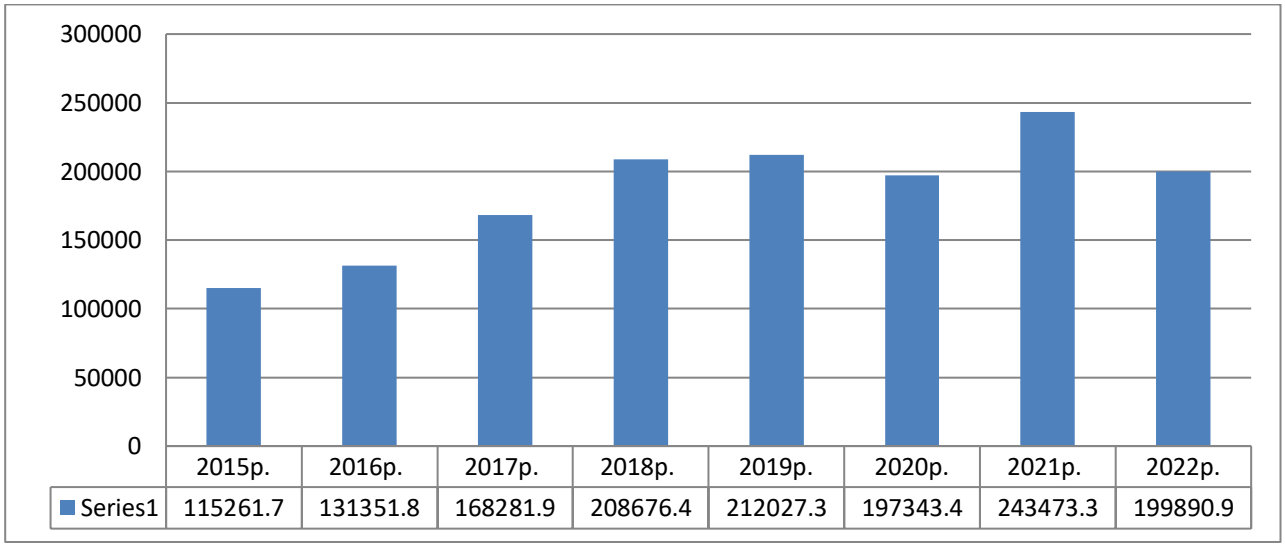


Рис. 3. Обсяг реалізованої продукції машинобудівних підприємств у 2015–2022 рр., млн грн

**Джерело: складено авторами на основі [8]*

Крім руйнування гуманітарної сфери, та геноциду української нації, війська держави-агресора також атакують економічний фундамент розвитку



нашої держави — машинобудівний комплекс, що може забезпечити потреби не тільки населення всередині держави, серед яких обладнання, запчастини, кабелі та дроти, транспорт та інструменти, але й виконувати експортні поставки на іноземні ринки, та створювати сучасні оборонні засоби та відповідні комплектуючі.

Якщо проаналізувати усі фактори, що впливають на формування інвестиційного потенціалу під час війни, то поряд з військовою російською агресією, можна відзначити – політичну нестабільність, доступ до фінансових ресурсів, податкове законодавство, інфляцію, бюрократію, валютне регулювання, податкові ставки та трудове законодавство[9].

Українські промислові розробки дозволяють відбивати атаки держави-агресора. Українська зброя є не менш ефективною за іноземну, і включає в себе:

- протитанкові ракетні комплекси, комплекси протикорабельного призначення, танки;
- спеціальна техніка військового призначення;
- броньовики, бронетранспортери;
- БПЛА;
- самохідні артилерійські установки.

У той же час потенціал машинобудівного комплексу залишається реалізованим не повністю, що обумовлено загрозами і викликами, пов’язаними з військовими діями. Війна призвела до втрати близько 30% промислового потенціалу країни. Значна частина виробничих потужностей та логістичних мереж зазнала руйнувань, доступ до деяких ресурсів обмежено або втрачено. Крім того, діяльність підприємств ускладнена через проблеми з енергопостачанням та зв’язком.

Попри ці труднощі, найбільш стійкими до зовнішніх викликів виявилися підгалузі, пов’язані з виробництвом автомобільного транспорту, причепів і напівпричепів, іншого виду транспорту, а також сільськогосподарської, будівельної та гірничої техніки. У мирний час Україна входила до списку 40 провідних країн світу за обсягами виробництва та продажів у цих сегментах [11].

Проте, подальше падіння обсягів виробництва та реалізації є загрозою для економічної безпеки, через високий рівень конкуренції на зовнішніх ринках можуть заміщуватись продукцією інших країн, в той час як зростає імпортозалежність. Українське виробництво потерпає від порушень ланцюгів логістики, проблем з виконання контрактів, фінансовими розрахунками на територіях, що прилеглі до зони бойових дій, порушень балансу попиту на внутрішньому ринку та виробництва товарів, що обтяжені імпортозалежністю.

Через військові дії, український експорт продукції машинобудування втратив до 70% від показників 2021 року. Втрата потужностей виробництва компенсується значним імпортом продукції в 2022 році, що вказує на зростання рівню імпортозалежності внутрішнього ринку [11].

Основними викликами, що перешкоджають розвитку галузі машинобудування в Україні, є наступні:

1. Зношеність основних виробничих потужностей. Значна частина виробничого обладнання на підприємствах машинобудівної галузі морально та фізично застаріла. Залежно від напряму діяльності, рівень зношеності основних фондів сягає до 80%. Це знижує ефективність виробничих процесів, якість продукції та конкурентоспроможність галузі.

2. Кадровий дефіцит**.** Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році відбулося значне збільшення міграції висококваліфікованих спеціалістів за кордон. Згодом цей процес ще більше посилився через початок повномасштабної війни, що спричинило відтік не лише інженерів, а й робітників інших технічних професій. Водночас молодь менше цікавиться технічними спеціальностями, через що виникає поколіннєвий розрив у підготовці кадрів.

3. Низька конкурентоспроможність продукції. Незважаючи на наявність державних програм підтримки окремих напрямів, таких як виробництво сільськогосподарської техніки, загальний стан галузі залишається вкрай нестабільним. Зростання імпортозалежності, обмежений доступ до інноваційних технологій, а також скорочення або релокація підприємств через військові дії лише ускладнюють ситуацію. Крім того, значна частина підприємств була вимушена припинити діяльність або взагалі закритися.

4. Незадовільна державна підтримка**.** Програми й стратегії розвитку машинобудівної галузі, розроблені на рівні держави, часто не мають дієвих механізмів реалізації та залишаються лише декларативними документами. Відсутність системного підходу до фінансування, підтримки модернізації виробництва та стимулювання інвестицій у галузь ускладнює її розвиток.

5. Недостатній рівень інновацій та впровадження новітніх технологій. Багато підприємств не мають доступу до сучасного обладнання та технологічних рішень, що значно обмежує їхній потенціал. Висока вартість імпортного обладнання та недостатнє фінансування науково-дослідних розробок стають перепонами для інтеграції інновацій.

6. Проблеми з інтеграцією у міжнародні ланцюги постачання. Через низький рівень стандартизації, повільну сертифікацію продукції відповідно до міжнародних норм, а також політичні та економічні ризики, українські підприємства машинобудування часто не можуть вийти на міжнародні ринки або втримати свої позиції на них.

7. Енергетичні та логістичні виклики. Військові дії спричинили руйнування інфраструктури, нестачу енергоресурсів та підвищення витрат на транспортування, що додатково впливає на собівартість продукції та її конкурентоспроможність.

Поряд з тим, урядом України неодноразово приймалися Програми розвитку галузі машинобудування, основні з яких коротко описані у таблиці 2.

Таблиця 2

Програми розвитку галузі машинобудування, затверджені урядом України

Назва документа	Призначення документа	Статус документа
Державна програма розвитку машинобудування на 2006-2011 роки	Програма спрямована на забезпечення споживачів сучасною високоефективною продукцією машинобудування вітчизняного виробництва	чинний
Державна програма розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу на 2007-2010	Програма спрямована на вирішення питань системного розвитку галузі машинобудування для агропромислового комплексу і забезпечення сільськогосподарських та переробних підприємств високоефективною конкурентоспроможною вітчизняною технікою і обладнанням	чинний
Концепція Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року	Забезпечення формування якісно нової державної політики є важливим фактором відновлення стратегічної ролі вітчизняної промисловості у стимулюванні економічного зростання та підвищенні конкурентоспроможності економіки Украї ни	чинний
Експортна стратегія для сектору машинобудування на 2019–2023 роки	Стратегія розроблена для того, щоб сприяти розвитку торгівлі украї нською продукцією, подолати обмеження та скористатися практичними можливостями розвитку експорту в секторі машинобудування	чинний

**Джерело: [10]*

Публічне управління в машинобудівній сфері базується на наступних принципах:

1. Прозорість і підзвітність: формування механізмів моніторингу та оцінки діяльності галузі.
2. Інноваційний розвиток: створення умов для впровадження передових технологій.
3. Підтримка національних виробників: забезпечення стимулів для розвитку внутрішніх підприємств через пільги, державні закупівлі та інші інструменти.
4. Сталий розвиток: урахування екологічних аспектів виробництва.

Механізми публічного управління розвитку машинобудівного комплексу сформовано у таблиці 3.

Таблиця 3

Механізми публічного управління розвитку машинобудівного комплексу

Механізми	Інструменти	Пояснення
Стратегічне планування	Розробка державних програм	Створення довгострокових стратегій розвитку машинобудівної галузі, які визначають пріоритетні напрямки, цілі та завдання.
	Аналіз ринків та тенденцій	Постійний моніторинг світових та внутрішніх ринків, виявлення нових технологій та потреб споживачів
	Створення прогнозів	Розробка прогнозів розвитку галузі для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.
Нормативно-правове регулювання	Законодавство	Розробка та вдосконалення законодавчої бази, яка регулює діяльність машинобудівних підприємств.
	Стандартизація	Встановлення стандартів якості продукції, технологічних процесів та управління підприємствами.
	Ліцензування	Введення ліцензування для певних видів діяльності, що забезпечує контроль за дотриманням вимог безпеки та якості.
Фінансові механізми	Бюджетне фінансування:	Виділення державних коштів на наукові дослідження, розробку нових технологій, підтримку експорту.
	Податкові пільги	Надання податкових пільг підприємствам, що інвестують у модернізацію виробництва та розробку нових продуктів.
	Кредитні програми	Розробка спеціальних кредитних програм для машинобудівних підприємств.
Інструменти підтримки інновацій	Наукові дослідження та розробки	Фінансування наукових досліджень та розробок нових технологій у машинобудуванні.
	Технопарки та інкубатори	Створення технопарків та інкубаторів для підтримки малих та середніх підприємств.
	Трансфер технологій	Сприяння трансферу технологій між науковими установами та підприємствами.
Розвиток людських ресурсів:	Освіта та підготовка кадрів	Створення системи підготовки висококваліфікованих кадрів для машинобудівної галузі.
	Перекваліфікація	Організація програм перекваліфікації працівників для адаптації до нових технологій.
Співпраця з бізнесом	Діалог з підприємствами	Регулярні консультації з представниками машинобудівних підприємств для виявлення їхніх потреб та проблем
	Створення кластерів	Формування кластерів для об'єднання зусиль підприємств, наукових установ та органів влади
Міжнародне співробітництво	Участь у міжнародних проектах	Залучення машинобудівних підприємств до міжнародних проектів.
	Просування експорту	Підтримка експорту машинобудівної продукції на світові ринки

**Джерело: сформовано авторами на основі власних досліджень*

Висновки. Машинобудівний комплекс України має значний потенціал, але для його реалізації необхідно вирішити ключові проблеми, пов'язані з інвестиціями, технологіями, кадрами та ринками збуту. Реформи, спрямовані на модернізацію галузі та залучення іноземних партнерів, допоможуть вивести українське машинобудування на новий рівень. Тільки за умов скоординованих дій держави, бізнесу та наукової спільноти галузь зможе стати локомотивом національної економіки.

Література:

1. Ніценко В.С. Технічне оснащення сільськогосподарських товаровиробників. / В.С. Ніценко // Аграрний вісник Причорномор'я.- 2005 - № 27- С. 46-49.

2. Єременко В.В. Проблеми сучасного розвитку машинобудування в Україні [Електронний ресурс] / В.В.Єременко// Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти - 2016. - С. 513-516. Режим доступа: http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/13726/1/Еременко_тезисы.pdf

3. Державська А.В., Круш П.В. Сучасний стан галузі машинобудування та тенденції її розвитку / А.В.Державська, П.В.Круш // Науковий вісник Ужгородського національного університету - 2018. - №21(1). - С. 69-73

4. Соколова Л.В., Стойка О.В. Сучасний стан машинобудування України та тенденції його розвитку за умов незбалансованої економіки. / Л.В.Соколова Л.В., О.В.Стойка// Ефективна економіка. - 2019. - № 11.

5. Пігуль Н.Г., Пігуль Є.І. Сучасний стан та перспективи розвитку машинобудівного комплексу України. [Електронний ресурс] / Н.Г. Пігуль, Є.І. Пігуль // Економіка та суспільство. - 2018. - № 15. – С.444-449. Режим доступа: https://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/68.pdf

6. Україна: машинобудування. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://vue.gov.ua/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0:_%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

7. Державна служба статистики України. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/ksg/ksg_u/arch_ksg_u.htm.

8. Державна служба статистики України. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств за видами економічної діяльності промисловості у 2010-2022 роках. [Электронний ресурс]. – Режим доступа: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/pr/orp_rik/arh_orp_rik_u.html.

9. Томашевська А.В. Роль інвестиційних процесів та інвестиційного потенціалу у період війни та післявоєнній відбудові регіонів України. [Электронний ресурс] / А.В. Томашевська // Наукові перспективи – 2023. - No 9(39). - С. 219-231. Режим доступа: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/6513/6546.

10. Целікова А. С., Міська Є. М. Сучаснии стан та проблеми розвитку машинобудівних підприємств України. / А.С. Целікова, Є.М. Міська //Український журнал прикладної економіки та техніки. - 2024. - Том 9. № 2. - С. 228 – 235.

11. Перспективи розвитку машинобудівного комплексу України в післявоєнний період. [Электронний ресурс]. – Режим доступа: https://blog.youcontrol.market/pierspiektivi-rozvitku-mashinobudivnogho-komplieksu-ukrayini-v-pisliavoiennii-pieriod/

References:

1. Nitsenko, V. S. (2005). Tekhnichne osnashchennya sil's'kohospodars'kykh tovarovyrobnykiv. [Technical equipment of agricultural producers]. *Agrarian Bulletin of the Black Sea Region*, (27), 46–49. [in Ukrainian].

2. Eremenko, V. V. (2016). Problemy suchasnoho rozvytku mashynobuduvannya v Ukrayini. [Problems of modern development of mechanical engineering in Ukraine]. In *Development of the European space through the eyes of young people: Economic, social, and legal aspects* (pp. 513–516). Retrieved from http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/13726/1/Еременко_тезисы.pdf. [in Ukrainian].

3. Derzhavska, A. V., & Krush, P. V. (2018). Suchasnyy stan haluzi mashynobuduvannya ta tendentsiyi yiyi rozvytku. [The current state of the engineering industry and trends in its development]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, (21)(1), 69–73. [in Ukrainian].

4. Sokolova, L. V., & Stoika, O. V. (2019). Suchasnyy stan mashynobuduvannya Ukrayiny ta tendentsiyi yoho rozvytku za umov nezbalansovanoyi ekonomiky. [The current state of mechanical engineering in Ukraine and trends in its development in an unbalanced economy]. *Efficient Economy*, (11). https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.11 [in Ukrainian].

5. Pigul, N. G., & Pigul, E. I. (2018). Suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku mashynobudivnoho kompleksu Ukrayiny. [Current state and prospects for the development of the machine-building complex of Ukraine]. *Ekonomika i obozrennya*, (15), 444–449. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/68.pdf [in Ukrainian].

6. Ukrayina: mashynobuduvannya. [Ukraine: Mechanical engineering. (n.d.).] Retrieved from https://vue.gov.ua/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0:_%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F [in Ukrainian].

7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny. Kil'kist' sub"yektiv hospodaryuvannya za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti. [State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). Number of business entities by types of economic activity]. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/ksg/ksg_u/arch_ksg_u.htm [in Ukrainian].

8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny. Obsyah realizovanoyi produktsiyi (tovariv, posluh) pidpryyemstv za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti promyslovosti u 2010-2022 rokakh. [State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). Volume of products (goods, services) sold by enterprises by types of economic activity of industry in 2010–2022]. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/pr/orp_rik/arh_orp_rik_u.html [in Ukrainian].

9. Tomashevska, A. V. (2023). Rol' investytsiynykh protsesiv ta investytsiynoho potentsialu u period viyny ta pislyavoyenniy vidbudovi rehioniv Ukrayiny. [The role of investment processes and investment potential during the war and post-war reconstruction of the regions of Ukraine]. *Scientific Perspectives*, 9(39), 219–231. Retrieved from http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/6513/6546 [in Ukrainian].

10. Tselikova, A. S., & Misko, E. M. (2024). Suchasnyy stan ta problemy rozvytku mashynobudivnykh pidpryyemstv Ukrayiny. [Modern state and problems of development of machine-building enterprises of Ukraine]. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*, *9*(2), 228–235 [in Ukrainian].

11. Perspektyvy rozvytku mashynobudivnoho kompleksu Ukrayiny v pislyavoyennyy period. [Prospects for the development of the machine-building complex of Ukraine in the post-war period. (n.d.).]. Retrieved from https://blog.youcontrol.market/pierspiektivi-rozvitku-mashinobudivnogho-komplieksu-ukrayini-v-pisliavoiennii-pieriod/ [in Ukrainian].

УДК 35.08

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-395-405

Трушевський Севастян Сергійович аспірант, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, https://orcid.org/0009-0007-9300-6610

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Анотація. У статті проаналізовані теоретичні засади проблем соціально-культурної реабілітації осіб з інвалідністю, виокремленні наукові підходи до адаптації людей з інвалідністю в сучасне суспільство.

Соціокультурна реабілітація відноситься до найбільш актуальних і затребуваних сфер суспільної практики соціально-культурної діяльності. Висока гуманітарна спрямованість, соціальна та духовна підтримка незахищених верств населення, турбота про соціальне та культурне влаштування соціально незахищених верств населення, у тому числі людей з інвалідністю, їх залучення до багатств загальнолюдської культури, самодіяльного ремесла і творчості завжди були властиві передовим верствам українського суспільства.

Сучасна політика, спрямована на соціокультурну реабілітацію та адаптацію інвалідів, підвищення якості їхнього життя, виділяє низку принципів: у нормативній сфері це – суворе дотримання прав людини, чинних законів, ефективне використання правових механізмів реалізації політичних рішень; у сфері цивільних прав – рівні зі здоровими людьми можливості брати участь у всіх соціально прийнятних формах соціокультурної активності; у сфері соціокультурного життя – стимулювання процесів спрямованих на економічну, соціальну незалежність; реабілітація з опорою на кваліфіковану консультативну допомогу, що дозволяє компенсувати та по можливості подолати вплив хвороби.

Соціокультурна реабілітація спрямована на підвищення соціальної активності людей з обмеженими можливостями здоров'я, підвищення їхньої самооцінки, розвиток творчого потенціалу, розвиток навичок спілкування; формування активної життєвої позиції та їхнього прагнення до самостійного вирішення своїх проблем. Соціокультурна реабілітація дозволяє використовувати особам з інвалідністю свій потенціал не тільки для особистої користі, але й для блага суспільства.

Активне використання ресурсів соціокультурної діяльності, організація комплексної реабілітації та інтеграції дозволяють успішно вирішувати основні економічні, соціальні та соціально-психологічні проблеми осіб з інвалідністю, сприяючи тим самим їх становленню як повноцінних суб'єктів суспільних відносин.

Соціально-культурна реабілітація надає інвалідам можливості більш повної інтеграції в суспільство, підвищення почуття власної гідності та прояву своїх здібностей та талантів. Тому державним органам, громадським організаціям та всім нашим громадянам необхідна постійна увага до цієї проблеми.

Ключові слова: публічне управління, органи державної влади, соціальна політика осіб з інвалідністю, соціально-культурна реабілітація інвалідів, адаптація осіб з інвалідністю.

Trushevskyi Sevastian Serhiyovych graduate student of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, https://orcid.org/0009-0007-9300-6610

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF SOCIO-CULTURAL REHABILITATION OF PEOPLE WITH DISABILITIES

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of the problems of socio-cultural rehabilitation of people with disabilities, identifies scientific approaches to the adaptation of people with disabilities to modern society.

Socio-cultural rehabilitation is one of the most relevant and sought-after areas of social practice of socio-cultural activity. High humanitarian orientation, social and spiritual support for vulnerable segments of the population, concern for the social and cultural arrangement of socially vulnerable segments of the population, including people with disabilities, their involvement in the riches of universal culture, amateur craft and creativity have always been characteristic of the advanced strata of Ukrainian society.

Modern policy aimed at socio-cultural rehabilitation and adaptation of disabled people, improving their quality of life, highlights a number of principles: in the regulatory sphere, this is strict compliance with human rights, current laws, effective use of legal mechanisms for implementing political decisions; in the sphere of civil rights, equal opportunities with healthy people to participate in all socially acceptable forms of socio-cultural activity; in the sphere of socio-cultural life, stimulation of processes aimed at economic and social independence; rehabilitation based on qualified advisory assistance, which allows compensating for and, if possible, overcoming the impact of the disease.

Socio-cultural rehabilitation is aimed at increasing the social activity of people with disabilities, increasing their self-esteem, developing creative potential, developing communication skills; forming an active life position and their desire to independently solve their problems. Sociocultural rehabilitation allows people with disabilities to use their potential not only for personal benefit, but also for the good of society.



Active use of sociocultural activity resources, organization of comprehensive rehabilitation and integration allow to successfully solve the main economic, social and socio-psychological problems of people with disabilities, thereby contributing to their development as full-fledged subjects of social relations.

Sociocultural rehabilitation provides people with disabilities with opportunities for more complete integration into society, increasing their sense of self-esteem and manifestation of their abilities and talents. Therefore, state bodies, public organizations and all our citizens need constant attention to this problem.

Keywords: public administration, state authorities, social policy of people with disabilities, socio-cultural rehabilitation of people with disabilities, adaptation of people with disabilities.

Постановка проблеми. Інвалідність являє собою не тільки проблему окремої людини або певних груп людей, але і виклик для всього суспільства. Число інвалідів неухильно зростає, і їм необхідна кваліфікована допомога як органів державної влади, так і громадських організацій. Важливо зміцнити в людини з інвалідністю фізичне та психічне здоров'я, повернути в реальну професію, в соціокультурне середовище, сприяти її оптимістичному настрою. Все це виділяє необхідність активізації спеціалізованої соціально-реабілітаційної діяльності.

Основним методом у соціальній сфері щодо інвалідів є реабілітація, спрямована на зміцнення психічного здоров'я, фізичного розвитку, професійних навичок, соціокультурних перспектив людей з інвалідністю. Розробляються та впроваджуються заходи, спрямовані на скорочення або повне подолання просторових бар'єрів, з якими люди з інвалідністю щодня стикаються. Підвищується зацікавленість у повноцінній реабілітації, яка включає як професійну підготовку, так і адаптацію до соціального середовища, все це сприяє всебічному підходу в реабілітаційній діяльності та адаптації людей з інвалідністю до сучасного життя.

В умовах війни кількість молодих людей з інвалідністю зростає, тому на сьогодні стоїть глобальне питання переосмислення ролі держави, громадських організацій, волонтерів та ін. у системі соціально-реабілітаційних заходів та можливостях адаптації людей з інвалідністю до сучасних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання державного управління у сфері реабілітації людей з інвалідністю, розвиток інноваційних механізмів соціальної реабілітації, медичної реабілітації, трудової реабілітації аналізують багато закордонних та українських вчених, у тому числі: Н. Бєлікова, І. Берлінець, С. Богданов, З. Бурик, Н. Васюк, Г.Гаврюшенко, М. Карпа, П.Коропець, М. Кравченко, В. Крупа, В. Мельник, О. Пархоменко-Куцевіл, О. Паровишник, Я. Радиш, О. Соколова, О. Яремчук та ін.

Мета статті є системний аналіз теоретичних засад проблеми соціально-культурної реабілітації осіб з інвалідністю, виокремлення наукових підходів до адаптації людей з інвалідністю в сучасне суспільство.

Виклад основного матеріалу. З кожним роком спектр споживачів реабілітаційної допомоги значно розширювався, оскільки відбувалося зростання кількості інвалідності внаслідок війни, збільшується кількість дітей, які народилися з генетично обумовленими дефектами, хворих на хронічні форми соматичних захворювань, а також осіб, які постраждали від нещасних випадків. Постало питання необхідності переходу від пасивної реабілітації до більш активної реабілітації, яка була б орієнтована на адаптацію зазначених груп населення у суспільство. Поступово положення соціальної гігієни, педагогіки, психології, соціології та інших дисциплін доповнили медичну реабілітацію. Надалі стали виділяти медичну, педагогічну, психологічну, соціальну, соціально-культурну та професійну реабілітацію. Для реабілітації окремих категорій інвалідів та хворих почали створюватись спеціалізовані установи, які спрямовані на адаптацію людей з інвалідністю в сучасне суспільство, надання їм професійних навичок для включення їх в трудову діяльність.

Соціальна та соціально-культурна реабілітація отримала в останні роки широке визнання. У сучасній науці існує безліч підходів до соціальної та соціально-культурної реабілітації та адаптації осіб з інвалідністю.

Соціальна та соціально-культурна реабілітація осіб з інвалідністю важлива не лише сама по собі. Вона важлива як засіб інтеграції осіб з інвалідністю до соціуму, як механізм створення рівних можливостей для інвалідів, для того, щоб бути соціально затребуваними.

Основною метою соціально-культурної реабілітації є ресоціалізація з відновленням соціального статусу особистості, здібностей до побутової, суспільної та професійної діяльності, забезпечення соціальної адаптації в умовах навколишнього середовища та суспільстві, а також досягнення самостійності та матеріальної незалежності. На жаль, через кризу в трудовій сфері, через відсутність трудової мотивації дана соціальна мета в сучасних умовах зустрічає найбільші труднощі, що тягне за собою одержання інвалідами статусу утриманця, одержувача допомоги. Проте весь комплекс заходів соціально-культурної реабілітації має бути спрямований не на те, щоб сформувати утриманця, а на відновлення та розвиток активного соціального суб'єкта, особи, здатної до вольових зусиль, трудовій мотивації та саморозвитку.

Сучасна політика, спрямована на соціокультурну реабілітацію та адаптацію інвалідів, підвищення якості їхнього життя, виділяє низку принципів [1]:

– у нормативній сфері це – суворе дотримання прав людини, чинних законів, ефективне використання правових механізмів реалізації політичних рішень;



– у сфері цивільних прав – рівні зі здоровими людьми можливості брати участь у всіх соціально прийнятних формах соціокультурної активності;

– у сфері соціокультурного життя – стимулювання процесів спрямованих на економічну, соціальну незалежність;

– реабілітація з опорою на кваліфіковану консультативну допомогу, що дозволяє компенсувати та по можливості подолати вплив хвороби.

Реалізація державної політики такого роду передбачає організаційну взаємодію низки органів державної влади, відповідальних за соціокультурну реабілітацію та адаптацію інвалідів, підвищення якості їх життя. Необхідні розробка та реалізація регіональних програм, орієнтованих на забезпечення осіб з інвалідністю умов повноцінного включення у всі доступні для них форми діяльності, а також комплексність заходів, спрямованих на реабілітацію у сучасних умовах.

Інвалідність для людини не повинна стати перепоною для її повноцінної участі в житті суспільства та культурного середовища. Розглянемо кілька основних аспектів соціокультурної реабілітації інвалідів:

- Доступність та включення. Мається на увазі забезпечення доступності культурних заходів, освітніх програм, розважальних місць та інших сфер суспільного життя для інвалідів. Все це включає створення доступних засобів пересування, адаптованих приміщень і засобів комунікації.

- Освіта та культурні програми. Важливим є надання особам з інвалідністю доступу до освітніх та культурних програм, які відповідають їхнім потребам та інтересам. Все це може включати спеціальні курси, заходи та програми адаптованого навчання та культурного розвитку. Саме в таких програмах слід адаптувати сучасні можливості цифровізації навчання та освітніх програм, формування індивідуальних траєкторій навчання.

- Соціальна підтримка. Увагу необхідно приділити соціальній підтримці інвалідів, щоб вони відчували себе включеними та підтриманими у суспільстві. Це може бути організація групових заходів, клубів, груп підтримки та інших форм.

- Подолання стереотипів та дискримінації Важливо боротися зі стереотипами та упередженими поглядами на людей з інвалідністю для забезпечення їм рівних можливостей та захисту від дискримінації. Хоч і прийнято багато нормативно-правових документів, які стосуються антидискримінаційних заходів, все одно в суспільстві існує упереджене ставлення до людей з інвалідністю.

- Індивідуальний підхід. Кожен випадок інвалідності є унікальним, що говорить про необхідність застосовувати індивідуальний підхід до кожної особи з інвалідністю, враховуючи її потреби, здібності та бажання, що допомагає створити умови для максимально комфортної та плавної позитивної соціокультурної адаптації.

Однією з умов інтеграції осіб інвалідністю до соціуму є реабілітаційна діяльність, яка має численні напрямки у роботі з інвалідами, відновлення їх повноцінної участі у сучасних соціальних, культурних взаємодіях [2].

Недостатнє використання організаційно-реабілітаційних ресурсів для реабілітації осіб з інвалідністю, надання допомоги їм у освоєнні значущої соціокультурної практики зумовлено такими обставинами:

– недоступністю та невідповідністю соціально-культурних установ вимогам середовищ осіб з інвалідністю, включаючи матеріально-технічне, технологічне, кадрове забезпечення;

– недостатністю використання необхідних організаційних і правових основ для розмежування повноважень між державними, регіональними та місцевими рівнями вирішення проблем інвалідів. Не розробленість відповідних механізмів взаємодії державних та недержавних суб'єктів, координації діяльності державних, комерційних, громадських, конфесійних структур у здійсненні соціокультурної реабілітації інвалідів;

– відсутністю сформованих соціальних орієнтацій та організаційних підстав для становлення реабілітаційних соціально-організаційних форм;

– слабкою мотивацією у осіб з інвалідністю використовувати потенціал власної участі. В Україні склалася патерналістська орієнтаційна політика щодо інвалідів. Вона передбачає визнання та зміцнення відокремленості цієї категорії населення Її наслідком стали більш сегрегаційні, ніж інтегративно-адаптаційні процеси, і, таким чином, вона швидше призвела до маргіналізації інвалідів, ніж до включення їх у повноцінні соціокультурні відносини

Поліпшення умов та структури способу життя осіб з інвалідністю може бути досягнуто кількома шляхами:

– розвивати наявні творчі здібності з метою включення інвалідів у повсякденну соціально-культурну практику;

– допомогти особі з інвалідністю у соціокультурній адаптації на різних стадіях життєвого циклу так організувати свій спосіб життя, щоб розвинути інші здатності і тим самим компенсувати інвалідність, тобто перешкодити вродженому чи набутому дефекту зайняти центральне місце у формуванні та становленні особистості.

Для вирішення сучасних питань реабілітації та соціальної інтеграції інвалідів у суспільство створюються реабілітаційні центри, які здійснюють комплексний підхід до надання реабілітаційних послуг. Це послуги із соціально-середовищної реабілітації, соціально-психологічної реабілітації, соціально-педагогічної реабілітації, соціокультурної реабілітації, соціально-побутової адаптації та соціально-оздоровчі заходи, спорт [3].

У цих установах створено оптимальні структури: відділення соціально-медичної реабілітації, відділення соціальної реабілітації та відділення проф-

орієнтації. Кожне відділення має у своєму арсеналі комплекс взаємодіючих реабілітаційних послуг.

Колективи подібних установ вирізняються високим професіоналізмом, фахівці розробляють та впроваджують сучасні реабілітаційні програми, активно використовують позитивний науковий та практичний досвід соціокультурної реабілітації світових соціальних установ.

В основі реабілітації лежать принципи комплексності, індивідуальності, прогностичності та системності. Ефективність реабілітації досягається за допомогою узгодженої роботи всіх фахівців: педагогів, психологів, фахівців із соціальної роботи, реабілітологів, лікарів, фізичних терапевтів та інших.

Важливу роль як у діагностичному, так і в реабілітаційному процесах відіграють реабілітаційні консиліуми, що регулярно проводяться, на яких обговорюються і складаються індивідуальні програми соціального розвитку та адаптації людей з інвалідністю, визначаються заходи соціокультурного характеру. Робота консиліумів є ефективною формою взаємодії фахівців, що визначає ступінь участі спеціаліста в кожній програмі [4].

У таких установах є реабілітаційна база, матеріально-технічне забезпечення відповідає сучасним вимогам і в той же час є потреба та необхідність в оснащенні технічними засобами реабілітації для збільшення спектру, а також якості реабілітаційних заходів щодо деяких видів соціальних послуг, таких як соціально-побутова адаптація, соціально-середовищна реабілітація та ін.

Досвід роботи показав значущість та затребуваність серед отримувачів послуг саме соціокультурної реабілітації. Найчастіше реабілітаційний ефект від впливу соціокультурних заходів переважає [5].

Фахівці реабілітаційних установ в основному використовують групові форми роботи, до яких належать заняття у художніх студіях, у творчих майстернях, створення клубів за інтересами, психологічні тренінги, творчі виставки, екскурсії, пленери, концерти, спектаклі, фізкультурно-оздоровчі та соціокультурні заходи та багато іншого. Цілісне уявлення людини з обмеженими можливостями здоров'я про мир та життя людей відбувається в результаті відвідування закладів культури та мистецтва: театрів, музеїв, концертів, вихід у кіно тощо [5].

Часто використовуються методи терапії, спрямовані на соціокультурний розвиток особистості, які допомагають інваліду повніше розкрити свої інтелектуальні та духовні якості у спілкуванні з іншими людьми, досягати успіху в діяльності та почуватися комфортно у навколишньому середовищі.

Еволюція концепцій соціального та соціокультурного управління змістила акценти (як керувати, ціль управління, хто керує) на розвиток глобальної соціальної системи, зростання масштабів завдань управління, нових знань та парадигм соціального управління як комплексної науки через внутрішній

розвиток систем, прояв моделей із введенням заходів хаосу, порядку, законів виживання, синергії та розвитку складних систем. Складність структури слабо дослідженої людської свідомості, наявність свідомих та несвідомих сфер знань суперечать розвитку, несуть загрози глобального виживання всьому людству.

В інформаційному суспільстві простір соціальної взаємодії особистості та організацій у діяльності, навчанні та розвитку через комунікації розширено з виділенням семи рівнів соціальних взаємодій – індивідуальної життєдіяльності, навчання, соціальних ініціатив; комерційних чи соціальних організацій; місцевого самоврядування; систем управління державних, адміністративно-територіальних органів; міждержавних союзів; на глобальному та біосферному рівні. У просторі рівнів взаємодій функціонують соціальна, комерційна, управлінська, дослідницька та політична сфера діяльності.

У взаєминах людей, організацій, органів управління тощо виділяються субординаційні, координаційні, реординаційні та кооперaційні типи відносин. Від того, який тип переважає, залежить результативність діяльності держави, суспільства та конкретної особистості.

Однією з інновацій у сьогоднішній складний час може бути створення самоорганізованих синергетичних спільнот, що включають до своєї системи осіб з інвалідністю різного віку, статі, дітей-інвалідів та небайдужих до їх проблем волонтерів, представників влади та громадянського суспільства. Ці самоорганізовані синергетичні спільноти повинні мати свою ринкову нерухомістю на основі ендавменту, що дозволяє організовувати [6]:

- повноцінне виробництво найпростішої масової продукції, що не потребує високої кваліфікації;
- надання різноманітних послуг з підтримки рівня здоров'я, комерції щодо продажу ліків та продуктів харчування за суспільно мінімальними цінами тощо;
- виконання робіт на ринку для організації власного бізнесу та поповнення фінансового капіталу, що належить колективу самоорганізованих синергетичних спільнот;
- соціокультурної, освітньої та інноваційної діяльності з розвитку талантів і здібностей людей, розвитку навичок у спорті, танцях, музиці, мистецтві, організації побуту, відпочинку та рекреації здоров'я людей;
- розвитку управлінських навичок та умінь в організації комунікаційних взаємозв'язків із зовнішнім діловим та політико-соціальним оточенням, покращенням життєдіяльності інвалідів та функціонуванням самоорганізованих синергетичних спільнот.

Соціокультурна реабілітація спрямована на підвищення соціальної активності людей з обмеженими можливостями здоров'я, підвищення їхньої самооцінки, розвиток творчого потенціалу, розвиток навичок спілкування; формування активної життєвої позиції та їхнього прагнення до самостійного

вирішення своїх проблем. Соціокультурна реабілітація дозволяє використовувати одержувачам послуг свій потенціал не тільки для особистої користі, але й для блага свого найближчого оточення.

Завдяки участі у соціокультурній діяльності відбувається накопичення досвіду, знань, умінь, формується корисна мотивація, змінюються у позитивний бік судження, погляди. Крім того, участь у спеціально організованих програмах сприяє зняттю у осіб з інвалідністю дефіциту спілкування, розгубленості, тривожності, забезпечує можливість залучення особистості до освітнього, інформаційного простору, а також до творчих, оздоровчих та інших соціокультурних процесів.

Розвиток самоорганізованих синергетичних спільнот надає можливість особам з інвалідністю не лише матеріально себе забезпечувати, а й вирішувати проблеми інших інвалідів, залучати до діяльності волонтерів, міжнародні організації, розвивати бізнес особам з інвалідністю. Водночас, зазначені активності надають можливість державі отримати позитивні ефекти, зокрема, особи з інвалідністю будуть сплачувати податки, а це, в свою чергу, покращить економічне становище нашої держави.

Кожна форма соціокультурної реабілітації спрямована на досягнення певного результату та зміни фізичного, соціального чи психологічного стану осіб з інвалідністю.

Таким чином одержувачі послуг соціокультурної реабілітації перебувають у процесі постійної взаємодії, спілкування та культурного обміну, у результаті змінюються особистісні установки, розвивається творче мислення, що сприяє розвитку особистості, інтегруванню їх у соціум і протистоїть процесам її згасання.

Висновки. Соціокультурна реабілітація відноситься до найбільш актуальних і затребуваних сфер суспільної практики соціально-культурної діяльності. Висока гуманітарна спрямованість, соціальна та духовна підтримка незахищених верств населення, турбота про соціальне та культурне влаштування соціально незахищених верств населення, у тому числі людей з інвалідністю, їх залучення до багатств загальнолюдської культури, самодіяльного ремесла і творчості завжди були властиві передовим верствам українського суспільства.

Безперечний факт, що ставлення до інвалідів свідчить про зрілість, соціальне та моральне здоровіє суспільства. Спільна діяльність органів державної влади всіх рівнів, громадських об'єднань, підприємств та організацій, самих інвалідів показала, що суспільство готове зробити все можливе, щоб створити умови для нормальної життєдіяльності осіб з інвалідністю, подолати стереотипні уявлення про середовище інвалідів як «вимушене навантаження» на соціум.

Активне використання ресурсів соціокультурної діяльності, організація комплексної реабілітації та інтеграції дозволяють успішно вирішувати основні економічні, соціальні та соціально-психологічні проблеми осіб з інвалідністю, сприяючи тим самим їх становленню як повноцінних суб'єктів суспільних відносин.

Соціально-культурна реабілітація надає інвалідам можливості більш повної інтеграції в суспільство, підвищення почуття власної гідності та прояву своїх здібностей та талантів. Тому державним органам, громадським організаціям та всім нашим громадянам необхідна постійна увага до цієї проблеми.

Література:

1. Кравченко О.О. Соціальна реабілітація осіб з інвалідністю: погляд у минуле та перспективи сьогодення. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7045/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9E.%D0%9E._%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf.

2. Терюханова І. М. Професійна реабілітація інвалідів як ефективний засіб їх інтеграції у суспільство. *Праця, зайнятість та соціально-трудові відносини*. 2007. № 1. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11675/14-Teryhanova.pdf.

3. Мисула І.Р., Бакалюк Т.Г., Голяченко А.О., Сидлярук Н.І., Мисула Ю.І., Мисула М.С., Завіднюк Ю.В. Система реабілітації в Україні та шляхи її вдосконалення. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини*. 2019. № 3. С. 177–182.

4. Бісмак О.В. Особливості організації діяльності реабілітаційних закладів в Україні. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 4 (12). С. 1–12.

5. Берлінець І. А. Зарубіжний досвід у сфері медичної реабілітації: перспективи використання в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019 № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2019/102.pdf

6. Чернишенко О. І. Соціально-культурна реабілітація молодих інвалідів, зарубіжний досвід. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка*. 2013. Вип. 1. С. 171-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkogpth_2013_1_33

References:

1. Kravchenko O.O. Sotsialna reabilitatsiia osib z invalidnistiu: pohliad u mynule ta perspektyvy sohodennia [Social rehabilitation of persons with disabilities: a look into the past and prospects for the present], Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7045/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9E.%D0%9E._%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf [in Ukrainian].

2. Teriukhanova, I. M. (2007), Profesiina reabilitatsiia invalidiv yak efektyvnyi zasib yikh intehratsii u suspilstvo [Professional rehabilitation of persons with disabilities as an effective means of their integration into society]. *Pratsia, zainiatist ta sotsialno-trudovi vidnosyny - Labor, employment and social and labor relations*, № 1. Retrieved from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11675/14-Teryhanova.pdf [in Ukrainian].

3. Mysula, I.R. & Bakaliuk, T.H. & Holiachenko, A.O. & Sydliaruk, N.I. &Mysula, Yu.I. & Mysula, M.S. & Zavidniuk, Yu.V. (2019), Systema reabilitatsii v Ukraini ta shliakhy yii vdoskonalennia [The rehabilitation system in Ukraine and ways to improve it]. *Zdobutky klinichnoi i eksperymentalnoi medytsyny - Achievements of clinical and experimental medicine*, № 3, pp. 177–182 [in Ukrainian].



4. Bismak, O.V. (2015), Osoblyvosti orhanizatsii diialnosti reabilitatsiinykh zakladiv v Ukraini [Peculiarities of organizing the activities of rehabilitation institutions in Ukraine]. *Osvitolohichnyi dyskurs - Educational discourse*, № 4 (12), pp. 1–12 [in Ukrainian].

5. Berlinets, I. A. (2019), Zarubizhnyi dosvid u sferi medychnoi reabilitatsii: perspektyvy vykorystannia v Ukraini [Foreign experience in the field of medical rehabilitation: prospects for use in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, № 4, Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2019/102.pdf [in Ukrainian].

6. Chernyshenko, O. I. (2013), Sotsialno-kulturna reabilitatsiia molodykh invalidiv, zarubizhnyi dosvid [Socio-cultural rehabilitation of young disabled people, foreign experience]. *Naukovyi visnyk Kremenetskoho oblasnoho humanitarno-pedahohichnoho instytutu im. Tarasa Shevchenka. Seriia : Pedahohika - Scientific Bulletin of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Institute named after Taras Shevchenko. Series: Pedagogy*, Vyp. 1, pp. 171-178. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkogpth_2013_1_33 [in Ukrainian].

УДК 35.08

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-406-416

Ярощук Ярослав Олександрович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, https://orcid.org/0000-0002-6203-6194

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ У СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснений комплексний аналіз теоретичних підходів до системи впровадження цифровізації у систему вищої освіти. Зазначено, що цифровий світ має зробити будь-яку діяльність гнучкішою, яка пристосовується до умов вкрай динамічних систем, отже, більш конкурентоспроможною. Таким чином, цифровізація сьогодні є не просто впровадження цифрових технологій у життя, а трендом розвитку суспільства, що активно впливає на характер соціальних відносин. І це явище має амбівалентний характер. Найбільш яскраво це проявляється у сфері освіти. Обґрунтовано, що для ефективного впровадження цифровізації у системі вищої освіти потрібно здійснити ряд заходів, зокрема: 1) організаційні заходи (створення правової основи цифровізації вищої освіти; розвиток інфраструктури організації освітньої системи за допомогою цифрових технологій; розробка нової системи управління освітою; створення діяльності навчальних курсів або центрів, які дозволять постійно та безперервно вдосконалювати навички педагогів для роботи у середовищі цифрових технологій); 2) практико-педагогічні заходи (розробка цифрових освітніх програм; проведення експертизи розроблених цифрових освітніх програм; створення бібліотеки цифрового освітнього контенту; обґрунтування та вибір ефективних методів впровадження цифрової освіти; обґрунтування механізмів ефективної організації, контролю та оцінки освітньої діяльності здобувачів у цифровому освітньому середовищі; впровадження цифрових освітніх програм у освітню практику; створення бази даних про досягнення здобувачів; впровадження та розвиток онлайн-навчання; 3) стратегічні заходи: здійснення моніторингу; організація мобільного центру, який досліджуватиме досягнення світової системи освіти в галузі цифрової освіти у закладах вищої освіти, безперервного навчання з урахуванням досвіду та способів локалізації існуючого досвіду; визначення взаємовпливів, взаємозв'язку та співробітництва між закладами освіти всіх рівнів, а також створення локальних або мережевих моделей освітніх установ, що формують єдиний екопростір цифрової освіти.



Ключові слова: публічне управління, цифровізація, вища освіта, проблеми запровадження цифровізації, проблеми цифровізації вищої освіти, розвиток цифровізації у закладах вищої освіти.

Yaroshchuk Yaroslav Oleksandrovych postgraduate student of the Department of Public Management and Administration, Grigoriy Skovoroda University in Pereyaslav, https://orcid.org/0000-0002-6203-6194

THEORETICAL APPROACHES TO THE IMPLEMENTATION OF DIGITALIZATION INTO THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of theoretical approaches to the system of implementing digitalization in the higher education system. The digital world should make any activity more flexible, adaptable to the conditions of extremely dynamic systems, and therefore more competitive. Thus, digitalization today is not just the introduction of digital technologies into life, but a trend in the development of society, which actively affects the nature of social relations. And this phenomenon has an ambivalent nature. This is most clearly manifested in the field of education. The author substantiates that for the effective implementation of digitalization in the higher education system, a number of measures need to be taken, in particular: 1) organizational measures (creation of a legal basis for the digitalization of higher education; development of the infrastructure for organizing the educational system using digital technologies; development of a new education management system; creation of training courses or centers that will allow teachers to constantly and continuously improve their skills for working in the environment of digital technologies); 2) practical and pedagogical measures (development of digital educational programs; conducting an examination of the developed digital educational programs; creation of a library of digital educational content; justification and selection of effective methods for implementing digital education; justification of mechanisms for effective organization, control and evaluation of students' educational activities in the digital educational environment; implementation of digital educational programs in educational practice; creation of a database on students' achievements; implementation and development of online learning; 3) strategic measures: monitoring; organization of a mobile center that will explore the achievements of the global education system in the field of digital education in higher education institutions, continuous learning, taking into account experience and methods of localization of existing experience; determination of mutual influences, interconnections and cooperation between educational institutions of all levels, as well as the creation of local or network models of educational institutions that form a single eco-space of digital education.

Keywords: public administration, digitalization, higher education, problems of implementing digitalization, problems of digitalization of higher education, development of digitalization in higher education institutions.

Постановка проблеми. Інформаційна революція стрімко увірвалася у життя сучасного суспільства, значно змінивши функціонування різних сфер його життєдіяльності. Цифровізація, як одна з головних складових інформаційної революції, не тільки міцно закріпилася в механізмі освітньої системи, а й ґрунтовно трансформувала цей механізм, сутність та характер освіти. Якщо говорити про класичне розуміння категорії освіти, то під нею мається на увазі система знань, умінь, навичок та компетенцій, які має опанувати здобувач, а також набуття досвіду творчої діяльності та ціннісного ставлення до світу. Освіта передує іншим видам діяльності та є важливим чинником як соціалізації особистості і розвитку суспільства, так і його прогресу. І роль інституту освіти у житті сучасного суспільства продовжує зростати.

Але зміст та форми освіти мають конкретно-історичний характер, і в них відбивається світогляд та особливості суспільства на певному етапі розвитку. Сьогоднішнє суспільство можна охарактеризувати як інформаційне та постмодерністське. На сьогодні система освіти значно трансформувалася відповідно до сучасних глобальних трендів, до яких відноситься і цифровізація. Тому, на даний час потребує переосмислення ролі цифровізації у системі вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання запровадження та розвитку цифровізації в систему вищої освіти, проблеми розвитку інформаційних освітніх технологій, розвиток цифрового освітнього середовища, проблеми у запровадженні цифрової освіти та ін. аналізують, зокрема: О. Андрущенко, В. Арешонков, В. Биков, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, І. Жуковська, Д.Карамишев, О. Ляшенко, М. Маркевич, О. Пархоменко-Куцевіл, О. Пінчук, І. Потюк, С Сисоєва, О.Спірін, І. Сурай та ін.

Мета статті – здійснення комплексного аналізу теоретичних підходів до системи впровадження цифровізації у систему вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасна людина і фахівець повинна вміти добре орієнтуватися в інформаційному бурхливому світі, щоб приймати правильні рішення. Місія сучасної освіти – навчити цьому та використовувати при цьому можливості сучасних інформаційно-технічних засобів. Саме з цими процесами пов'язане поняття цифровізації, яке останнім часом стало очевидно популярним і найчастіше вживаним у науковому та професійному середовищі: «цифрова економіка», «цифровізація управління», «цифровізація освіти», «цифровізація публічної влади» тощо.

Зупинимося докладніше на понятті цифровізації, яке є, незважаючи на очевидність, багатозначним. З одного боку, під цифровізацією у вузькому



значенні слова часто мається на увазі впровадження у різні сфери цифрових технологій, перетворення інформації на цифрову форму. Як приклад у галузі освіти можна навести заміну сукупності «аналогових», паперових звітів викладача та різних служб на електронні особисті кабінети або перехід викладача/здобувача/співробітника від ведення навчальної документації у паперовому (або простому файловому) варіанті на ведення обліку даних у спеціальних комп'ютерних програм, що об'єднують масив інформації. І тут поняття цифровізації у вузькому значенні, зазвичай, пов'язують із спрощенням і прискоренням процесів, зниженням витрат, покращенням ефективності та результативності діяльності працівника.

При цьому часто плутають цифровізацію з інформатизацією, вживаючи іноді ці поняття як взаємозамінні. Вони дійсно тісно переплетені один з одним. Водночас, ці поняття мають суттєві відмінності. Можна вважати інформатизацію, яка пов'язана, в основному, зі зміною каналів інформації, характеру та якості інформаційної інфраструктури, частиною складнішого процесу цифровізації, що має системно-функціональний характер. Цифровізація у будь-якій сфері допомагає вирішувати поставлені людиною завдання, при цьому прогнозуючи результат. На сьогоднішньому етапі цифровізація у вузькому значенні часто зводиться до широкого системного застосування інформаційно-комп'ютерних технологій.

Однак слід розуміти, що цифрові методи, як і будь-які нові методи, вимагають від користувача цифрових компетенцій. Вони включають не тільки техніку володіння інформаційними технологіями, а й знання про саму специфіку цифрових систем, вміння та навички використання переваг таких систем і навіть емоційний компонент ставлення до процесу цифровізації. В іншому випадку, за відсутності умінь використання нового цифрового функціоналу ефект може бути протилежним. Цифрова компетентність виводить фахівця на новий рівень використання сучасних технологій.

У широкому значенні слова цифровізація чи «діджиталізація» (від англ. didgital – цифровий) представляє глобальний процес, що характеризується зміною соціального, економічного, культурного середовища, науки та освіти, проникненням цифровізації у всі сфери діяльності суспільства та окремих людей. При цьому в «цифровому» суспільстві люди не тільки компетентно володіють навичками користування цифровими інструментами, а й застосовують їх постійно, оскільки вони нерозривно пов'язані з їх повсякденним життям та роботою [1; 2]. Цифровий світ має зробити будь-яку діяльність гнучкішою, яка пристосовується до умов вкрай динамічних систем, отже, більш конкурентоспроможною. Таким чином, цифровізація сьогодні є не просто впровадження цифрових технологій у життя, а трендом розвитку суспільства, що активно впливає на характер соціальних відносин. І це явище має амбівалентний характер. Найбільш яскраво це проявляється у сфері освіти.

Очевидно, що цифрова трансформація надає багато можливостей в освітньому просторі. Розглянемо їх. По-перше, нові перспективи стосуються насамперед змісту освіти та навчання, способів засвоєння знань, вмінь та навичок. Завдяки розвитку Інтернету відкривається вільний доступ для викладача та здобувача до інформаційного простору, у тому числі для самоосвіти. Відкритий доступ (або open acces) з'явився як альтернатива монополіям наукових видавництв наприкінці XX століття [2]. Вільний доступ – це безперешкодний безкоштовний доступ до повних текстів наукових публікацій та навчальної літератури для будь-якого користувача. Це означає, що для споживача інформації відсутні будь-які технічні, фінансові чи юридичні обмеження для читання, копіювання, розповсюдження науково-дослідної інформації та використання її в інших цілях, передбачених законом.

Нові технології дозволяють розробляти електронні підручники, електронні освітні ресурси, розміщені на сайтах навчальних закладів, та навчальні комп'ютерні програми, які не просто представлені в оцифрованому вигляді, а й дають можливість прокласти траєкторію поетапного навчання та оволодіння змістом дисципліни, контрольовані в автоматичному режимі: наприклад, не можна перейти до вивчення наступного розділу, не освоївши на достатньому рівні матеріал попереднього. Такі електронні дисциплінарні курси мають широкі можливості урізноманітнити та зробити більш зрозумілим матеріал за допомогою навчального відео, а також долучити слухачів до відеокурсів лекцій відомих вчених.

Внаслідок цифровізації електронні освітні ресурси стають не просто доступним потоком навчальної інформації, а системою інтерактивних та мультимедійних навчальних курсів, онлайн-діалогів. Навчально-методичні посібники такого цифрового формату поки що недостатньо поширені в Україні, їх якість найчастіше також бажає кращого, оскільки розробка та впровадження таких електронних матеріалів - справа скрупульозна, що вимагає часу, методичних знань, творчого підходу та цифрових компетенцій.

Впровадження інноваційних технологій вимагає, з одного боку, змін у методиці викладання та навчання, а, з іншого боку, процеси цифрової трансформації можуть підтримати багато соціальних практик та гуманітарно-демократичних ініціатив [2]. Останнє є найціннішим «надбанням» цифровізації. Таким чином зростають можливості інклюзивної освіти у задоволенні різноманітних, у тому числі особливих, освітніх потреб та врахування індивідуальних можливостей здобувачів. Новий віртуальний освітній простір сприяє реалізації державних програм, спрямованих на доступне середовища для всіх категорій населення і може бути спрямовано на підтримку здобувачів з обмеженими фізичними здібностями або іншими проблемами адаптації до навчального процесу, оскільки здатне підлаштуватися під спосіб життя, потреби, психоло-



гічні особливості та інтереси конкретного індивіда, забезпечивши йому вільний доступ до освітніх ресурсів.

Для вирішення цих завдань збільшення гнучкості та мобільності навчального процесу для різних цільових аудиторій у світі неухильно зростає кількість відкритих університетів та факультетів дистанційного навчання (E-learning) з відповідними методиками, що включають роботу з відкритими електронними бібліотеками та сховищами, освоєння спеціально розроблених електронних підручників та практикумів, онлайн-курсів з програмних дисциплін, проведення вебінарів, дистанційне виконання контрольних завдань, обговорення питань на форумі, у чатах тощо. Уся інформація з інструкціями при цьому компактно розміщується у віртуальних класах та особистих кабінетах здобувачів, легко контролюється обома сторонами (здобувачами та викладачами) та передбачає наявність зворотного зв'язку.

Впровадження цифрових технологій докорінно впливає як на освоєння змісту і методику навчання, так і на всю організацію освіти. Цифровізація повинна сприяти формуванню більш гнучкої освітньої системи - створенню персональної освітньої та кар'єрної «дорожньої карти», а також зробити процедури управління більш прозорими, які можуть конструюватися за допомогою процесів реінжинірингу. Нові технології управління в освіті спираються на цінності мережевої культури, що базуються на граничній інформаційній прозорості, методи обробки Big Data («великих даних») та нормативно-інструктивну базу [3]. Така цифровізація освітньої системи в широкому сенсі покликана: з одного боку, сприяти об'єктивній оцінці процесів та науково-освітньої діяльності, систематизувати механізми взаємодії між суб'єктами, а, з іншого боку, сприяти всебічному аналізу даних поточного стану на різних рівнях - від усієї системи в цілому до підрозділів та окремих індивідів (викладачів та здобувачів), робити на їх основі точні прогнози для довгострокового планування. Таким чином, мають підвищитися ефективність контролю (контролінгу) та швидкість прийняття оптимальних рішень. Сама система на основі різних регламентів має стати більш чіткою, злагодженою та передбачуваною. Такий механізм впроваджується через створення електронних кабінетів викладача та здобувача, де збирається вся інформація про їхню діяльність, через електронні механізми моніторингу, ділової комунікації, діловодства та звітності, функціонування рейтингових систем тощо.

Здавалося би, завдяки цифровізації освітня система набуває стрункий, об'єктивний та передбачуваний характер. Хотілося б порадіти за цифрове майбутнє освіти, адже реально в минулому доводилося стикатися з спотвореннями фактів у звітах, які було важко перевіряти ще раз, суб'єктивізмом в оцінці діяльності. Але надто явно проглядається двоїстість, амбівалентний характер процесу цифровізації, що містить у собі приховані та явні загрози та ризики. Зупинимося на них.

Розглядаючи зворотний бік впровадження цифровізації у процеси вищої освіти, знову почнемо з освоєння змісту навчальних курсів в умовах загальної цифровізації, яка зробила цей процес, як говорилося вище, відкритим та доступним. Але при цьому чи кожна молода людина здатна ефективно скористатися даною перевагою самостійно? Без досвідченого керівництва здобувачі важко розібратися у величезному потоці інформації, часом застарілої, іноді помилковою чи інформаційним сміттям. Адже саме така інформація є найбільш доступною, а молоді люди часто йдуть найкоротшим шляхом. Більше того, слід визнати, що далеко не всі видання стали відкритими. Найбільш відомі та авторитетні не відразу розміщують опубліковані статті у відкритому доступі, щоб не втрачати передплатників.

Інша проблема полягає в тому, що часом здобувачі завантажують матеріали на тему некритично, без додаткової обробки, без виявлення суті та головних ідей, при цьому у здобувачів виникає синдром ілюзорного володіння знанням (навіть «інтернет-експерта»), застосувати яке насправді вони не можуть, оскільки не засвоїли цю інформацію. Адже поняття інформації не синонімічно поняття «знання»: знання набувається при активній та цілеспрямованій роботі з інформацією, смислові блоки якої мають стати переконливими для її споживача та зайняти певне місце у системі світогляду. Тільки під час спільного з іншими здобувачами, педагогічно спрямованого обговорення та використання інформації вона стає справжнім знанням. Причому в різній аудиторії шляхи досягнення істини будуть різними. Викладач у живому спілкуванні чуйно відчуває особливості аудиторії, її запити та можливості.

З такими завданнями може впоратися лише викладач, який реально (а не віртуально) керує процесом навчання. Початкові припущення прихильників EdTech (наприклад, засновника та генерального директора KnowledgemotionPa Девіда Бейнбріджа) [4], що освіта може бути значно здешевленою, оскільки здатна обійтися без викладачів, не виправдалося. У світовій освіті вже були спроби замінити реального викладача віртуальним педагогом, які не мали успіху. Тому сьогодні робляться зусилля щодо впровадження у сферу освіти «професії майбутнього» – тьютора (Tutor – «наставник», «опікун», «піклувальник») [5]. Це організатор процесу навчання, консультант та персональний наставник здобувача, який віддалено допомагає зорієнтуватися в освітньому віртуальному просторі та розробити індивідуальну траєкторію руху до знань.

Тим не менш, роль реального викладача, що безпосередньо працює з здобувачами, не йде в жодне порівняння з дистанційним наставником. Людина - істота соціальна, у цьому запорука прояви її сутності та розвитку. Без «ефекту присутності» викладача та однокурсників слабшають і поступово зникають не лише комунікативні здібності, уміння працювати в команді, соціальний



інтелект, а й падає рівень когнітивних здібностей. The Wall Street Journal показав, що 89% керівників вже зараз важко підбирають кандидатів з необхідним набором таких soft skills, як командна робота, вміння спілкуватися і адаптивність [5]. Чого ж очікувати за подальшого поширення онлайн-освіти? Справжнє освіту може здійснюватися лише у реальних взаємовідносин.

Соціальне оточення здобувача у процесі навчання грає для нього мотивуючу і організуючу роль. Не кожен здобувач здатний дисциплінувати себе і самостійно контролювати навчальний процес.

Крім того, використання нових цифрових технологій у освіті негативно позначається на рівні розвитку когнітивних здібностей людини. Відсутність необхідності конспектування, доступність пошуку в Internet готових відповідей на будь-які питання, роздробленість (мозаїчність) і візуалізація інформації та ін. призводять до різкого падіння у здобувачів здатності проводити демаркаційну лінію між науковим та ненауковим, виділяти головне в інформації, вловлювати суть змісту та проблеми, мислити системно та критично аналізувати інформацію, що могло б дозволити використовувати її для прийняття рішень.

З іншого боку, викладач в умовах цифровізації змушений освоювати величезну кількість інформаційних та цифрових компетенцій, що призводить до великих часових витрат, емоційного вигоряння та стресу. При цьому часто сам творчий процес навчання відходить на другий план, перетворюючись на набір чітких нормативів, сукупність вимог та інструкцій, що вихолощує, особливо у соціально-гуманітарній сфері, емоційну живу атмосферу. При нездатності чи небажанні навіть дуже висококваліфікованого у своїй сфері викладача опановувати цифрові компетенції він автоматично стає неконкурентоспроможним [6]. Таким чином, навіть талановиті викладачі, які не бажають витрачати час на опанування цифрових компетенцій, однозначно залишаються за бортом нової системи навчання.

У цифровій системі вищої освіти здобувачі використовують персональні комп'ютери, планшети, ноутбуки та засоби мобільного зв'язку як основні інструменти роботи. Ці засоби допомагають заощадити час роботи здобувачів. Стан виконання домашнього завдання студента контролюється переважно за допомогою програмних засобів, якщо не потрібні спеціальні вказівки викладача. Мета створення цифрового середовища у закладах вищої освіти - швидке та ефективне використання цифрових навчально-методичних засобів за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, ретельне засвоєння знань на основі онлайн-навчання, необхідна умова для впровадження неупередженого електронного контролю навчальної діяльності, яка полягає у підвищенні якості та ефективності навчання шляхом створення певних умов. Досягнення цієї мети вирішуються певні організаційно-інституційні завдання. До них відносяться:

- організаційні (структурні, інституційні та фінансові) заходи:

1. Створення правової основи цифровізації освіти (розробка та прийняття Концепції цифровізації вищої освіти щодо цифровізації освіти, принципів

загальнонаціональної цифровізації освіти та управління системою цифрової освіти, формування цифрової системи освіти та основні правила реалізації , форми онлайн-навчання, порядок контролю за функціонуванням цифрової системи освіти, правовий статус викладачів та здобувачів в цифровому освітньому середовищі, важливі ідеї соціального захисту учасників цифрової освіти, ліцензування, сертифікація та державна акредитація закладів вищої освіти, що діють у цифровому середовищі, фінансування та державна підтримка цифрової системи освіти, а також обґрунтування міжнародного співробітництва у цій сфері).

2. Розвиток інфраструктури організації освітньої системи за допомогою цифрових технологій (створення спеціальних освітніх сайтів та онлайн-освітніх платформ, відкриття нових каналів зв'язку, створення універсальної ідентифікації для всіх здобувачів або використання існуючих систем такого типу, цифрових навчально-методичних та методичних ресурсів (навчальна література, методичні розробки, обладнання для використання завдань, інструкцій, зразків, робочих документів, пов'язаних з організацією, контролем та оцінкою навчальної діяльності здобувачів; створення електронних каталогів освітніх ресурсів та проектів дистанційної освіти та ін.).

3. Розробка нової системи управління освітою (підготовка програм адміністративного управління та контролю освітніх процесів у дистанційній освіті).

4. Створення діяльності навчальних курсів або центрів, які дозволять постійно та безперервно вдосконалювати навички педагогів для роботи у середовищі цифрових технологій;

- практико-педагогічні заходи:

1. Розробка цифрових освітніх програм (цифрових (електронних) навчально-методичних і методичних ресурсів з використанням інформаційно-комунікативних технологій, штучного інтелекту тощо (навчальна література, методичні розробки, практичні завдання, інструкції, зразки, створення або підготовка робочих документів, пов'язаних з організацією освітнього процесу, контроль та оцінка освітньої діяльності).

2. Створення спеціального Центру якості цифрової освіти, який би здійснював експертизу розроблених цифрових освітніх програм.

3. Створення бібліотеки цифрового освітнього контенту: організація електронно-інформаційної освіти, тренажерів, викладачів (розробників програм).

4. Обґрунтування та вибір ефективних методів впровадження цифрової освіти (дана методика є комунікатором між викладачем та здобувачем у процесі онлайн-навчання зміцнення комунікації, забезпечення навчальної активності здобувачів, якість викладання має зосередиться на вдосконаленні та підвищенні ефективності).

5. Обґрунтування механізмів ефективної організації, контролю та оцінки освітньої діяльності здобувачів у цифровому освітньому середовищі, створеному у закладах вищої освіти (визначення рівня освітньої активності здобувачів на основі діагностики, оцінки та корекції).

6. Впровадження цифрових освітніх програм у освітню практику (діагностика компетентності викладачів щодо роботи з цифровими технологіями та електронними освітніми програмами та надання їм короткострокової методичної підтримки в цьому напрямку, забезпечення їх цифровою освітньою навчальною літературою, методичними розробками, робочими документами).

7. Створення бази даних про досягнення здобувачів (формування карти досягнень здобувачів: участь у наукових заходах, рівень володіння навчальними та спеціальними предметами, креативні творчі здібності, креативно-творчі продукти, створені ним за спеціальними та навчальними предметами).

8. Впровадження та розвиток онлайн-навчання (поетапний перехід до цифрового навчання шляхом переводу інформації про освітній процес із друкованої форми в електронну форму);

- стратегічні заходи: здійснення моніторингу впровадження цифрової вищої освіти; організація мобільного центру, який досліджуватиме досягнення світової системи освіти в галузі цифрової освіти; визначення взаємовпливів, взаємозв'язку та співробітництва між закладами освіти всіх рівнів, а також створення локальних або мережевих моделей освітніх установ, що формують єдиний екопростір цифрової освіти.

Для досягнення цифровізації системи вищої освіти необхідно повною мірою вирішити всі ці завдання. Тільки тоді можна буде підготувати професійних та компетентних фахівців в системі цифрової освіти.

Таким чином, глобальна інформатизація вимагає створення цифрової системи безперервної освіти, зокрема у закладах вищої освіти.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зазначити, що цифрова система вищої освіти означає, що освітній процес повністю організований з урахуванням функціональних можливостей інформаційно-комунікативних технологій. Отже, ця система створює можливості для отримання нових знань в умовах, коли найважливішим та вирішальним фактором життя сучасної людини є більш ефективне використання часу і в той же час перебувати в щоденному потоці інформації. Водночас, цифровізація вищої освіти може створювати перешкоди у формуванні ефективних комунікативних якостей здобувачів. Тому, при запровадженні цифровізації вищої освіти має бути постійний моніторинг якості отримуваних знань, вмінь та навичок здобувачів.

Література:

1. Манойленко Н. В., Кононенко С. О., Крамаренко Н. М. Цифровізація освітнього процесу в умовах дистанційного навчання в закладах вищої освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 201. С. 108-112. https://doi.org/10.36550/2415-7988-2021-1-201-108-112.

2. Карплюк С.О. Особливості цифровізації освітнього процесу у вищій школі. *Інформаційно-цифровий освітній простір України: трансформаційні процеси і перспективи розвитку: методологічний семінар НАПН України (м. Київ, 4 квітня 2019 р.)*. К., 2019. С. 188–197.

3. Павлиш Т., Басараб В., Терещенко О., Рогів М. Цифровізація освітнього процесу в закладах вищої освіти в умовах воєнного стану. *Освітні обрії*. 2023. № 1(56). С. 106-109.

4. Chorosova O. M., Solomonova G. S., Struchkov V. G. Prospects for the Development of Digital Educational Environment in North-Eastern Federal University in the Context of Adult Education. Proceedings of the International Scientific Conference «Far East Con» (ISCFEC 2020). 2020. P. 2738–2743.

5. Visvizi A., Lytras M. D., Daniela L. Education, Innovation and the Prospect of Sustainable Growth and Development. The Future of Innovation and Technology in Education: Policies and Practices for Teaching and Learning Excellence. 2018. P. 297–305.

6. Marope P.T.M., Chakroun B., Holmes K.P. Unleashing the Potential Transforming Technical and Vocational Education and Training. Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7. Paris, 2015. 225 p.

References:

1. Manoilenko, N. V. & Kononenko, S. O. & Kramarenko N. M. (2021). Tsyfrovizatsiia osvitnoho protsesu v umovakh dystantsiinoho navchannia v zakladakh vyshchoi osvity [Digitalization of the educational process in conditions of distance learning in higher education institutions]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky - Scientific notes. Series: Pedagogical sciences*, № 201, pp. 108-112. https://doi.org/10.36550/2415-7988-2021-1-201-108-112 [in Ukrainian].

2. Karpliuk, S.O. (2019), Osoblyvosti tsyfrovizatsii osvitnoho protsesu u vyshchii shkoli [Peculiarities of digitalization of the educational process in higher education]. *Informatsiino-tsyfrovyi osvitnii prostir Ukrainy: transformatsiini protsesy i perspektyvy rozvytku: metodolohichnyi seminar NAPN Ukrainy (m. Kyiv, 4 kvitnia 2019 r.) - Information and digital educational space of Ukraine: transformation processes and development prospects: methodological seminar of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, April 4, 2019)*, K. [in Ukrainian].

3. Pavlysh, T. & Basarab, V. & Tereshchenko, O. & Rohiv, M. (2023), Tsyfrovizatsiia osvitnoho protsesu v zakladakh vyshchoi osvity v umovakh voiennoho stanu [Digitalization of the educational process in higher education institutions under martial law]. *Osvitni obrii - Educational Horizons*, № 1(56), pp. 106-109 [in Ukrainian].

4. Chorosova, O. M. & Solomonova, G. S. & Struchkov, V. G. (2020), Prospects for the Development of Digital Educational Environment in North-Eastern Federal University in the Context of Adult Education. Proceedings of the International Scientific Conference «Far East Con» (ISCFEC 2020), pp. 2738–2743 [in English].

5. Visvizi, A. & Lytras, M. D. & Daniela, L. (2018), Education, Innovation and the Prospect of Sustainable Growth and Development. The Future of Innovation and Technology in Education: Policies and Practices for Teaching and Learning Excellence, pp. 297–305 [in English].

6. Marope, P.T.M. & Chakroun, B. & Holmes, K.P. (2015), Unleashing the Potential Transforming Technical and Vocational Education and Training. Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7. Paris [in English].

СЕРІЯ «Право»

УДК 343.2

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-417-428

Атаманова Наталя Віталіївна кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, НВНЗ Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, тел.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0000-0003-4940-5810

Луняченко Ігор Валеріанович аспірант кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, НВНЗ Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, тел.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0000-0003-2285-0543

СИСТЕМА ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ

Анотація. У статті розглядаються концептуальні засади, структурні елементи та механізми функціонування системи електронного правосуддя в умовах цифровізації цивілістичного процесу. Зазначено, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, трансформує традиційні механізми взаємодії фізичних та юридичних осіб. Вказано, що цивільне законодавство України та практика правозастосування поки що не повною мірою адаптовані до нових викликів, спричинених цифровізацією. Недостатнє врегулювання достовірності електронних документів, правового статусу електронних доказів та процедур їх використання є перешкодою для ефективного впровадження цифрових інструментів у цивільне судочинство. Метою статті є визначення поняття системи електронного правосуддя, її основних елементів і їхньої ролі у забезпеченні ефективності цивільного процесу. Проведений аналіз ключових елементів електронного правосуддя, які поділяються на дві основні групи: ті, що забезпечують здійснення процесуальних дій (засоби доказування, відеоконференцзв'язок), та ті, що забезпечують діяльність суду (інформаційна підтримка, технічна фіксація судового процесу). Важливим інструментом реалізації електронного правосуддя в Україні є Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), яка автоматизує документообіг, розподіл справ, відеозв'язок та інші процеси. Аналіз законодавства та наукових праць

виявляє потребу у системному підході до інтеграції цифрових технологій у цивільне судочинство. Розглянуто питання автентичності електронних документів і доказів, зокрема їхню довговічність, допустимість та достовірність. Підкреслено важливість електронного підпису для забезпечення цілісності документів. Автори аналізують різні підходи до визначення електронних доказів та їхнього процесуального застосування, зазначаючи складнощі правового регулювання. Окрему увагу приділено використанню відеоконференцзв'язку, що сприяє дотриманню строків розгляду справ і забезпечує доступність правосуддя для учасників процесу. Також акцентується значущість інформаційної підтримки, яка включає публікацію рішень судів, доступ до процесуальних документів та сервіси для громадян. У статті зроблено висновок, що цифрові технології сприяють прозорості, ефективності судових процедур і забезпеченню доступу до правосуддя. Удосконалення нормативного регулювання, систематизація елементів електронного правосуддя та їх інтеграція у правове середовище є ключовими завданнями для досягнення цих цілей.

Ключові слова: електронне правосуддя, цифровізація, цивільний процес, діджиталізація, електронний документообіг.

Atamanova Natalya Vitaliivna PhD in Law, Associate Professor of the Department of Public Law Disciplines, International Humanitarian University, Private Higher Educational Institution «International Humanitarian University», Odesa, tel.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0000-0003-4940-5810

Lunyachenko Ihor Valerianovych PhD student at the Department of Public Law Disciplines, International Humanitarian University, Private Higher Educational Institution «International Humanitarian University», Odesa, tel.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0000-0003-2285-0543

ELECTRONIC JUSTICE SYSTEM

Abstract. The article examines the conceptual foundations, structural elements, and mechanisms of the functioning of the electronic justice system in the context of the digitalization of the civil process. It is noted that the rapid development of information and communication technologies transforms traditional mechanisms of interaction between individuals and legal entities. It is highlighted that Ukraine's civil legislation and law enforcement practices are not yet fully adapted to the challenges posed by digitalization. Insufficient regulation of the authenticity of electronic documents, the legal status of electronic evidence, and the procedures for their use hinder the effective implementation of digital tools in civil proceedings. The purpose of the article is to define the concept of the electronic justice system, its main elements,



and their role in ensuring the efficiency of the civil process. The analysis of key elements of electronic justice identifies two main groups: those that ensure the conduct of procedural actions (evidence tools, video conferencing) and those that support court operations (information support, technical recording of court proceedings). An essential tool for implementing electronic justice in Ukraine is the Unified Court Information and Telecommunication System (UCITS), which automates document management, case distribution, video conferencing, and other processes. The analysis of legislation and academic studies reveals the need for a systematic approach to integrating digital technologies into civil proceedings. Issues of the authenticity of electronic documents and evidence, particularly their durability, admissibility, and reliability, are addressed. The importance of electronic signatures in ensuring the integrity of documents is emphasized. The authors analyze various approaches to defining electronic evidence and its procedural application, highlighting challenges in legal regulation. Special attention is given to the use of video conferencing, which facilitates compliance with case review timelines and ensures access to justice for process participants. The significance of information support is also emphasized, including the publication of court decisions, access to procedural documents, and services for citizens. The article concludes that digital technologies contribute to the transparency, efficiency of judicial procedures, and access to justice. Improving regulatory frameworks, systematizing the elements of electronic justice, and integrating them into the legal environment are key tasks to achieve these objectives.

Keywords: electronic justice, digitalization, civil process, digitization, electronic document management.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво трансформує традиційні механізми взаємодії фізичних та юридичних осіб. Сьогодні укладання угод, ведення переговорів, участь у торгах і здійснення документообігу все частіше реалізується дистанційно за допомогою мережі Інтернет або закритих автоматизованих систем. Такі інструменти, як електронна цифрова підпис, електронна пошта, а також месенджери, стають повсякденними засобами для забезпечення цивільного обороту.

Разом із тим, цивільне законодавство України та практика правозастосування ще не в повній мірі адаптовані до нових викликів, які створюють ці технології. Зокрема, недостатньо врегульовані питання достовірності електронних документів, їх автентичності, правового статусу електронних доказів та процедур їх використання у цивільному судочинстві. Ці аспекти, на фоні зростаючої кількості цифрових правовідносин, потребують системного підходу до інтеграції цифрових технологій у цивільний процес, що має стати пріоритетним напрямом модернізації судової системи України.

У світлі цього, актуальним є формування комплексної концепції системи електронного правосуддя, яка забезпечуватиме оптимізацію судових процедур, підвищення ефективності правосуддя та забезпечення доступу громадян до правового захисту в умовах цифровізації. Зокрема, важливим завданням є визначення системи електронного правосуддя, її структурних елементів, функціональних особливостей та місця в сучасному правовому просторі.

Метою цього дослідження є аналіз концептуальних засад системи електронного правосуддя, визначення її ключових елементів та обґрунтування їх ролі в забезпеченні ефективності цивільного процесу в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти функціонування та розвитку системи електронного правосуддя висвітлюються такими українськими науковцями, як Н. Атаманова, В. Трушкевич, Ю. Туровець, І. Похиленко, Г. Россіхіна, І. Гусейнов, О. Булгакова, В. Гедіков, Н. Крестовська, С. Єсімов, Є. Хижняк, О. Олійничук, Р. Олійничук, А. Колесніков, О. Берназюк, В. Бондаренко, Н. Пустова та ін.

Однак, попри значний внесок зазначених учених, низка питань залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, це стосується систематизації ключових елементів електронного правосуддя, розробки концептуальних підходів до інтеграції цифрових технологій у цивільний процес, а також аналізу взаємодії елементів системи електронного правосуддя у контексті сучасного інформаційного суспільства.

Мета статті – визначення системи електронного правосуддя, її основних елементів і механізмів функціонування в контексті цифровізації цивілістичного процесу, що сприятиме вдосконаленню правової системи України в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Звітом Верховного Суду про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції за 2023 рік, кількість розглянутих цивільних справ судами першої інстанції майже досягла показників 2021 року: на розгляді перебувало близько 1,4 млн справ, із них надійшло на розгляд за рік майже 1,2 млн справ, розглянуто – майже 1,1 млн справ [1].

Таким чином, цивільний процес відіграє ключову роль у структурі судочинства України, що обумовлює необхідність його вдосконалення в умовах динамічного розвитку інформаційного суспільства як одного з пріоритетних напрямів державної політики.

Застосування та використання у цивілістичному процесі ІТ-технологій формує систему, в якій кожна форма застосування і використання нових технологій, адаптована для вирішення завдань цивільного судочинства, є її елементом. Елементи системи є самостійними, мають власне призначення, взаємодіють між собою і об’єднані спільною метою – вирішенням завдань цивільного судочинства [2, с. 4].



Аналіз кожного окремого елемента системи електронного правосуддя не забезпечує комплексного розуміння реалізації концепції електронного правосуддя. Оцінювання ефективності його впровадження можливе лише за умов системного підходу, що передбачає дослідження взаємодії між елементами системи та їх зв'язків із зовнішнім середовищем.

Багато вчених зазначають, що концепція електронного правосуддя реалізована в системі електронного правосуддя [3, с. 53]. Сам термін «система електронного правосуддя» широко використовується у науці та практиці. Водночас аналіз наукових досліджень виявив, що поняття «система електронного правосуддя» не розкрито в нормативно-правових актах.

Під системою електронного правосуддя ми розуміємо сукупність незалежних і взаємопов'язаних елементів як форм застосування інформаційно-комунікаційних технологій у цивілістичному процесі з метою вирішення завдань цивільного судочинства.

Категорія «елементи електронного правосуддя» використовується багатьма вченими, які класифікують їх на такі групи:

– елементи електронного правосуддя, що відображають відкритість правосуддя і судової системи загалом;

– елементи електронного правосуддя, спрямовані на взаємодію з окремими особами, які беруть участь у судочинстві за окремими справами;

– елементи електронного правосуддя, спрямовані на забезпечення діяльності суду та його взаємодію з іншими державними органами [4;5].

Ця класифікація, як зазначають її автори, є умовною: той чи інший елемент може одночасно належати до різних груп.

Аналіз чинного процесуального законодавства, наукові погляди щодо природи електронного правосуддя та практика застосування його результатів дозволяють класифікувати елементи системи електронного правосуддя на дві основні групи:

– елементи, які застосовуються та використовуються для здійснення процесуальних дій;

– елементи електронного забезпечення судової діяльності [6, с. 21].

Організаційно-технічною базою створення системи електронного судочинства в Україні є Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (далі – ЄСІТС), яка є сукупністю інформаційних та телекомунікаційних підсистем (модулів), що забезпечують автоматизацію визначених законодавством та Положенням про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи процесів діяльності судів, органів та установ в системі правосуддя, включаючи документообіг, автоматизований розподіл справ, обмін документами між судом та учасниками судового процесу, фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у

судовому засіданні в режимі відеоконференції, складання оперативної та аналітичної звітності, надання інформаційної допомоги суддям, а також автоматизацію процесів, які забезпечують фінансові, майнові, організаційні, кадрові, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів ЄСІТС [7].

Виходячи з наявної практики, до елементів, які застосовуються та використовуються для здійснення процесуальних дій, належать засоби доказування, засновані на використанні ІТ-технологій, а також застосування систем відеоконференцзв'язку.

До другої групи належать такі елементи: розміщення на веб-сайті суду інформації про діяльність судів; повідомлення учасників цивілістичного процесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; фіксація ходу судового розгляду та здійснення окремих процесуальних дій із використанням засобів звуко- і відеозапису; публікація текстів судових актів на правовому вебресурсі в мережі Інтернет.

Розглянемо кожен із зазначених елементів детальніше. Так, інформаційні мережі кардинально змінили уявлення про способи комунікації та документообігу в сучасному суспільстві, що призвело до того, що дедалі частіше учасники процесу під час судового розгляду надають суду засоби доказування, засновані на застосуванні ІТ-технологій, зокрема документи, матеріали фото-, аудіо- та відеозйомки.

Визначення електронного документа, яке міститься у Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» [8], з процесуальної точки зору залишається нерозкритим. Єдиного підходу до визначення електронного документа також не сформульовано в науковій літературі. Аналіз думок щодо поняття та сутності електронного документа свідчить, що «під електронним документом розуміється інформація (набір даних), зафіксована на електронному носії» [9;10].

На нашу думку, найбільш повно процесуальні характеристики електронного документа відображає визначення О. Олійничук та ін.: «електронний документ – це інформація, представлена в електронно-цифровій формі, зафіксована на машинному носії за допомогою електромагнітних взаємодій або передана каналами електрозв'язку за допомогою електромагнітних сигналів, із реквізитами, що дозволяють ідентифікувати ці відомості та їх автора» [11, с. 145].

Електронний документ має специфічні властивості, що зумовлює необхідність особливого підходу до його використання як доказу. Передусім електронний документ повинен виконувати функції, властиві традиційному документу. Хоча фізична форма документів змінюється (раніше змінювалися лише матеріали носіїв і методи їх виготовлення), їхні функції залишаються сталими. Основною вимогою до будь-якого документа є придатність до тривалого зберігання та здатність достовірно передавати інформацію. Довговіч-

ність електронного документа має бути гарантована як при оновленні комп'ютерних програм, так і при зміні відтворювальних пристроїв [12, с.83].

У науковій літературі часто використовується термін «електронний доказ». Водночас у чинних нормативно-правових актах це поняття не розкрито. У науці існує три підходи до розуміння змісту електронного доказу.

Згідно з першим підходом, поняття «електронний доказ» і «електронний документ» є тотожними, і як електронні докази розглядаються виключно електронні документи [5;13].

Прихильники другого підходу вказують, що електронні докази включають не лише електронні документи, а й аудіо- та відеозаписи [1;4] В.А. Бондаренко та Н.О. Пустова, дотримуючись іншої точки зору, зазначають, що: «звуковий запис і відеозапис можуть бути представлені в цифровому форматі; цифрова форма запису є характеристикою технічного способу фіксації інформації, тоді як звуковий і відеозапис – це форма інформаційного сигналу, тобто те, що безпосередньо сприймається судом і сторонами у справі» [14, с.155].

Відповідно до третього підходу, «залежно від особливостей джерела (носія інформації) необхідно виокремлювати електронні засоби доказування як самостійний вид, оскільки електронним є джерело (носій) доказової інформації, однак форма інформації залишається незмінною: це письмові знаки, усні слова, речовий код, тобто те, що доступно сприйняттю і розумінню судді» [9;11].

На практиці в судах як електронні докази найчастіше подаються електронні документи. Проте процесуальне законодавство, встановлюючи допустимість електронних документів, не визначає їхніх обов'язкових ознак для прийняття у суді, що створює проблеми достовірності та допустимості електронних документів у цивілістичному процесі. Для визнання електронного документа доказом, на нашу думку, необхідно, щоб він містив не лише достовірну інформацію, отриману з дотриманням процесуального порядку збору доказів, але й відповідав вимогам встановлення джерела походження та перевірки автентичності.

Одним із основних способів забезпечення достовірності електронного документа є електронний підпис. Електронний підпис виступає допустимим засобом підтвердження походження документа, тобто його ідентифікації, нарівні з такими способами, як присвоєння судом заявнику під час електронного подання документів ідентифікаційного імені користувача і пароля чи використання сертифікованого електронного підпису і адреси [10, с. 127]. Електронний підпис гарантує цілісність і незмінність документа, що визначає його доказову силу.

Питання доказової сили електронного документа тісно пов'язане з процесом долучення таких доказів до матеріалів справи, їх дослідженням та оцінкою судом. Зазначається, що «середовище електронного документа є

нестабільним, а його характеристики залежать від використаних апаратних і програмних засобів» [3, с. 54]. Водночас на практиці, суд може вимагати оригінал документа. Так, у Постанові від 21.05.2020 по справі № 420/6512/19 Касаційний адміністративний суд зазначає: «Документи подаються за допомогою електронного кабінету в форматі ЕД та ЕКПД (електронна копія паперового документу). Суди та ОСП приймають подані ЕД як оригінали документів, а ЕКПД, як завірені копії оригіналів документів та можуть вимагати надання їх оригіналів для перевірки (пункт 6 розділу XI Положення)» [15]. Це свідчить про те, що, попри визнання електронного документа як оригіналу, у разі сумнівів щодо його достовірності суд має право перевіряти його автентичність.

Прикладом поширеного електронного документа є листування електронною поштою. Накопичена судова практика підтверджує можливість посилання на такі докази. З розвитком технологій у судовій практиці з'являються нові види електронних доказів, зокрема листування у месенджерах (WhatsApp, Viber тощо), SMS-повідомлення, а також листування в соціальних мережах [1;4;5].

До доказів, заснованих на застосуванні інформаційних технологій, окрім електронних документів, належать також матеріали фото-, аудіо- та відеозаписів, ефективність використання яких у якості доказів підтверджується судовою практикою [9, с.71].

Не менш важливим елементом системи електронного правосуддя є «застосування та використання систем відеоконференцзв'язку». Наразі суди активно використовують можливість опитування сторін та інших учасників цивілістичного процесу за допомогою відеоконференцзв'язку. Це дає позитивні результати, оскільки забезпечує розгляд справ у строки, передбачені законодавством. Призначення цього елемента системи електронного правосуддя полягає в тому, що відеоконференцзв'язок надає сторонам і учасникам цивільного процесу можливість за сприяння суду за місцем їх фактичного перебування брати безпосередню участь у судовому засіданні [12, с. 82].

Застосування систем відеоконференцзв'язку є безумовно ефективним елементом системи електронного правосуддя, проте процедура його реалізації у цивільному процесі потребує уніфікації [12, с. 84].

Особливістю другої групи елементів «Елементи електронного забезпечення судової діяльності» є те, що ці елементи пов'язані переважно із забезпечувальною діяльністю суду, а не з процесуальною.

До забезпечувальної діяльності суду належить інформування громадськості про місце знаходження та компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів. Від рівня такої інформованості безпосередньо залежить ефективність роботи судової системи, що забезпечує захист порушених або спірних прав. До такої інформації належать дані про діяльність судів, зразки процесуальних документів, електронні сервіси (комп'ю-

терні програми) для розрахунку державного мита, штрафних санкцій, визначення строків та підсудності справ.

Значущість елемента «інформування учасників цивільного процесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» визначається тим, що «повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про час і місце проведення судового засідання є важливою процесуальною гарантією реалізації прав учасників судового процесу, включаючи право на участь у судовому засіданні» [4, с. 97]. Розгляд справи за відсутності осіб, які беруть участь у справі та не були повідомлені про час і місце судового засідання, є безумовною підставою для скасування судового рішення через істотне порушення норм процесуального законодавства.

До другої групи елементів системи електронного правосуддя нами також віднесено такий елемент, як фіксування судового засідання технічними засобами, яке відповідно до Інструкції щодо роботи з технічними засобами фіксації судового засідання, визначається як обладнання, яке забезпечує автоматизовану фіксацію на електронних носіях усього перебігу судового засідання шляхом відео- та (або) звукозапису» [16].

На нашу думку, фіксація ходу судового розгляду та здійснення окремих процесуальних дій за допомогою засобів звуко- та відеозапису є невід'ємною складовою сучасного цивілістичного процесу. Це не лише забезпечує прозорість судових процедур, але й створює об'єктивну доказову базу, яка може бути використана при перегляді рішень або в апеляційному провадженні. Водночас важливо забезпечити збереження таких записів і доступ до них для учасників процесу. Крім того, у сучасних умовах технічна фіксація має супроводжуватися розробкою додаткових механізмів, які гарантують її безперебійність навіть за умов надзвичайних ситуацій, таких як перебої з електропостачанням чи обмежений доступ до відповідного обладнання.

Висновки. Упровадження системи електронного правосуддя є необхідним кроком для модернізації судової системи України в умовах розвитку інформаційного суспільства. Цифрові інструменти не лише сприяють підвищенню прозорості та ефективності судових процедур, але й розширюють доступ громадян до правосуддя.

Систематизація елементів електронного правосуддя, їх інтеграція в цивільний процес і вдосконалення нормативно-правового регулювання є важливими завданнями, спрямованими на забезпечення якісного функціонування судової системи. З урахуванням міжнародного досвіду та сучасних технологічних можливостей, електронне правосуддя здатне стати ефективним механізмом вирішення процесуальних завдань, забезпечуючи зручність і безпеку правового середовища.

Таким чином, впровадження електронного правосуддя має не лише технічне, але й соціально-правове значення, адже воно сприяє реалізації принципів доступності, справедливості та рівності прав громадян.

Література:

1. Звіт Верховного Суду про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції за 2023 рік. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/stan_pravos_kcs/

2. Атаманова Н. В., Смирнов М. Д. Діджиталізація державно-правової сфери в Україні // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. 1. с. 3-7. DOI: https://doi.org/10.32782/392233.

3. Трушкевич В. В. Особливості транскодонних приватно-правових відносин у кіберпросторі // Актуальні дослідження правової та історичної науки. 2022. 43. с.53-56.

4. Туровець Ю., Похиленко І., Россіхіна Г. Гусейнов, І., Булгакова, О. Впровадження цифровізації надання адміністративних послуг у різних сферах діяльності // Revista Amazonia Investiga. 2022. 11(60). с. 90–101. DOI: https://doi.org/10.34069/ai/2022.60.12.9 .

5. Гедіков, В. Загальний аналіз нормативно-правових актів у сфері цифровізації в Україні // Юридичний вісник. 2024. 3. с. 54–61. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.7.

6. Крестовська Н. М. Актуальні грані теорії держави і права // Проблеми публічного та приватного права, 2020. 6-37. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-1

7. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 року № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#n23

8. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV; зі змінами та доповненнями на 01.08.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text

9. Єсімов С.С. Електронні документи як докази у справах про адміністративні правопорушення/ Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 2016. № 845. С. 68–74.

10. Вінник О. Нормативно-правове регулювання відносин у сфері цифрової економіки // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право: Науковий журнал. 2018. № 2. С. 124–135.

11. Олійничук О., Олійничук Р., Колесніков А. Електронне правосуддя як елемент сучасної системи судочинства // Актуальні проблеми правознавства. 2021. № 3 (27). С. 141–147.

12. Хижняк Є.С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень // Держава та регіони. Серія: Право. 2017 р. № 4 (58). С. 80–85

13. Берназюк О.О. Елементи електронного судочинства та стан їх запровадження в Україні // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2019. Вип. 56. Том 2. С. 12–15.

14. Бондаренко В.А., Пустова Н.О. Теоретико-правові питання електронного правосуддя в інформаційному суспільстві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2017. Вип. 2. С. 154–162.

15. Постанова Касаційного адміністративного суду від 21.05.2020 по справі № 420/6512/19. https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89352618

16. Інструкція щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання: Наказ державної судової адміністрації від 06.06.2022 № 156. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vO 156750-22#Text

References:

1. Zvit Verkhovnoho Sudu pro stan zdiisnennia pravosuddia u tsyvilnii yurysdyktsii za 2023 rik [Supreme Court Report on the State of Civil Justice in 2023]. (n.d.). *supreme.court.gov.ua* Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/stan_pravos_kcs/ [in Ukrainian].

2. Atamanova, N.V., Smyrnov, M.D. (2022). Didzhytalizatsiia derzhavno-pravovoi sfery v Ukraini [Digitalization of the Public-Legal Sphere in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii – Current issues of domestic jurisprudence*, 1, 3-7. https://doi.org/10.32782/392233 [in Ukrainian].

3. Trushkevych, V.V. (2022). Osoblyvosti transkodonnykh pryvatno-pravovykh vidnosyn u kiberprostori [Features of Cross-Border Private-Legal Relations in Cyberspace]. *Aktualni doslidzhennia pravovoi ta istorychnoi nauky – Current Research of Legal and Historical Science*, 43, 53-56 [in Ukrainian].

4. Turovets, Yu., Pokhylenko, I., Rossikhina, H., Huseinov, I., & Bulhakova, O. (2022). Vprovadzhennia tsyfrovizatsii nadannia administratyvnykh posluh u riznykh sferakh diialnosti [Digitalization of the administrative services in various fields of activity]. *Revista Amazonia Investiga*, 11(60), 90-101. https://doi.org/10.34069/ai/2022.60.12.9 [in Ukrainian].

5. Gedikov, V. (2024). Zahalnyi analiz normatyvno-pravovykh aktiv u sferi tsyfrovizatsii v Ukraini [General Analysis of Regulatory Acts in the Field of Digitalization in Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 3, 54-61. https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.7 [in Ukrainian].

6. Krestovska, N.M. (2020). Aktualni hrani teorii derzhavy i prava [Current Facets of the Theory of State and Law]. *Problemy publichnoho ta pryvatnoho prava – Problems of Public and Private Law*, 6-37. https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-1 [in Ukrainian].

7. Polozhennia pro poriadok funktsionuvannia okremykh pidsystem (moduliv) Yedynoi sudovoi informatsiino-telekomunikatsiinoi systemy, zatverdzhene rishenniam Vyshchoi rady pravosuddia vid 17.08.2021 roku № 1845/0/15-21 [Regulations on the Functioning of Certain Subsystems (Modules) of the Unified Court Information and Telecommunication System, Approved by the Decision of the High Council of Justice dated August 17, 2021, No. 1845/0/15-21]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from [https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#n23] [in Ukrainian].

8. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih: Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 r. № 851-IV; zi zminamy ta dopovnenniamy na 01.08.2022 r. [Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Flow" from May 22, 2003, No. 851-IV, as amended on August 1, 2022]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text] [in Ukrainian].

9. Yesimov, S.S. (2016). Elektronni dokumenty yak dokazy u spravakh pro administratyvni pravoporushennia [Electronic Documents as Evidence in Cases of Administrative Offenses]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic*," 845, 68-74 [in Ukrainian].

10. Vinnik, O. (2018). Normatyvno-pravove rehuliuvannia vidnosyn u sferi tsyfrovoi ekonomiky [Regulatory Framework for Relations in the Field of the Digital Economy]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo: Naukovyi zhurnal – Foreign Trade: Economics, Finance, Law: Scientific Journal*, 2, 124-135 [in Ukrainian].

11. Oliinychuk, O., Oliinychuk, R., & Kolesnikov, A. (2021). Elektronne pravosuddia yak element suchasnoi systemy sudochynstva [Electronic Justice as an Element of the Modern Judicial System]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Current Issues of Law,* 3(27), 141-147 [in Ukrainian].

12. Khizhnyak, Ye.S. (2017). Osoblyvosti ohliadu elektronnykh dokumentiv pid chas rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen [Features of Reviewing Electronic Documents During the Investigation of Criminal Offenses]. *Seriia: Pravo – State and Regions. Series: Law,* 4(58), 80-85 [in Ukrainian].

13. Bernazyuk, O.O. (2019). Elementy elektronnoho sudochynstva ta stan yikh zaprovad-zhennia v Ukraini [Elements of Electronic Justice and Their Implementation in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law,* 56(2), 12-15 [in Ukrainian].

14. Bondarenko, V.A., & Pustova, N.O. (2017). Teoretyko-pravovi pytannia elektronnoho pravosuddia v informatsiinomu suspilstvi [Theoretical and Legal Issues of Electronic Justice in the Information Society]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia yurydychna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs, Series: Law*, 2, 154-162 [in Ukrainian].

15. Postanova Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 21.05.2020 po spravi № 420/6512/19 [Ruling of the Cassation Administrative Court dated May 21, 2020, in Case No. 420/6512/19]. (n.d.). *zakononline.com.ua* Retrieved from [https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89352618] [in Ukrainian].

16. Instruktsiia shchodo roboty z tekhnichnymy zasobamy fiksuvannia sudovoho zasidannia: Nakaz derzhavnoi sudovoi administratsii vid 06.06.2022 № 156. [Instructions on Working with Technical Means for Recording Court Sessions: Order of the State Judicial Administration dated June 6, 2022, No. 156]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from [https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vO156750-22#Text] [in Ukrainian].

УДК 342.7:616.89

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-429-439

Бондарчук Юлія Василівна аспірант кафедри конституційного і адміністративного права, Національний авіаційний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-4485-5401

ПРАВО НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретико-правових засад права на психічне здоров'я та особливостей його реалізації. Проведено ґрунтовний аналіз міжнародно-правових стандартів та національного законодавства у сфері охорони психічного здоров'я. Визначено правову природу права на психічне здоров'я як фундаментального природного права людини, що належить до другого покоління прав. Запропоновано дуалістичний підхід до розуміння досліджуваного права: у широкому значенні як право особи на збереження та підтримання належного стану психічного благополуччя, у вузькому – як право на отримання належної психіатричної та психологічної допомоги.

Виконано структурний аналіз механізму забезпечення права на психічне здоров'я через призму трьох взаємопов'язаних елементів: нормативного, інституційного та процедурного. Досліджено особливості реалізації права на психічне здоров'я в умовах воєнного стану та виявлено основні проблеми, пов'язані з масовою психологічною травматизацією населення та обмеженою доступністю спеціалізованої допомоги. Проаналізовано судову практику щодо застосування примусових заходів медичного характеру та встановлено тенденцію до гуманізації підходів при їх призначенні.

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення системи правових гарантій захисту осіб з психічними розладами, які включають посилення конфіденційності інформації про стан психічного здоров'я, впровадження стандартів якості психологічних послуг та розширення мережі спеціалізованих закладів. Обґрунтовано необхідність прийняття спеціального закону про психологічну допомогу та створення правових механізмів взаємодії між різними надавачами психологічних послуг. На основі проведеного дослідження сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення механізмів забезпечення права на психічне здоров'я, які базуються на принципах гуманності, доступності та відповідності міжнародним стандартам якості надання психіатричної допомоги.

Ключові слова: права людини, психічне здоров'я, право на психічне здоров'я, психіатрична допомога, психологічна допомога, правові гарантії, механізм забезпечення прав

Bondarchuk Yuliia Vasylivna PhD student at the Department of Constitutional and Administrative Law, National Aviation University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4485-5401

THE RIGHT TO MENTAL HEALTH: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS AND IMPLEMENTATION FEATURES

Abstract. The article presents a comprehensive study of theoretical and legal foundations of the right to mental health and its implementation features. A thorough analysis of international legal standards and national legislation in mental health protection has been conducted. The legal nature of the right to mental health has been defined as a fundamental natural human right belonging to the second generation of rights. A dualistic approach to understanding this right has been proposed: in a broad sense as a person's right to maintain proper mental well-being, and in a narrow sense as the right to receive appropriate psychiatric and psychological care.

A structural analysis of the mechanism for ensuring the right to mental health has been performed through three interconnected elements: normative, institutional, and procedural. The specifics of implementing the right to mental health under martial law have been examined, revealing main challenges related to mass psychological traumatization of the population and limited access to specialized care. Court practice regarding the application of compulsory medical measures has been analyzed, establishing a trend towards humanization in their administration.

Proposals for improving the system of legal guarantees for protecting persons with mental disorders have been developed, including enhanced confidentiality of mental health information, implementation of quality standards for psychological services, and expansion of specialized facilities network. The necessity of adopting a special law on psychological assistance and creating legal mechanisms for interaction between various psychological service providers has been substantiated. Based on the conducted research, scientifically grounded proposals for improving mental health rights protection mechanisms have been formulated, founded on principles of humanity, accessibility, and compliance with international standards of psychiatric care quality.

Keywords: human rights, mental health, right to mental health, psychiatric care, psychological assistance, legal guarantees, rights protection mechanism

Постановка проблеми. Сучасний розвиток правової науки характеризується підвищеною увагою до захисту фундаментальних прав людини, серед яких право на психічне здоров'я набуває особливої значущості. Відсутність належного теоретико-методологічного обґрунтування такого права як самостійного об'єкта правової охорони, а також виникнення нових викликів в умовах

воєнного стану зумовлюють необхідність комплексного дослідження його змісту та особливостей реалізації.

У вітчизняній правовій науці питання психічного здоров'я розглядалось лише фрагментарно. Наукові праці висвітлюють поодинокі питання правового регулювання психіатричної допомоги, проте бракує системних досліджень. Особливої актуальності проблематика набуває в умовах воєнного стану, коли постійні повітряні тривоги, ракетні обстріли та терор на прифронтових територіях призводять до масової психологічної травматизації населення та вимагають належного правового регулювання механізмів захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання психічного здоров'я досліджувалась вітчизняними науковцями переважно у сфері психології, де основна увага приділялась практичним аспектам збереження та зміцнення психічного здоров'я населення, що відображено у працях Л. Карамушки. Окремі правові дослідження О. Корольчука присвячені питанням охорони психічного здоров'я в умовах збройного конфлікту, а праці І. Світлак та К. Поджаренко розкривають юридичні гарантії захисту прав окремих категорій осіб, зокрема дітей. При цьому в українській юридичній науці відсутні комплексні дослідження права на психічне здоров'я як самостійного об'єкта правової охорони, що зумовлює потребу поглибленого теоретико-правового аналізу даної проблематики.

Метою статті є комплексне дослідження теоретико-правових засад права на психічне здоров'я, визначення особливостей його реалізації в умовах воєнного стану та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів його забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Право на психічне здоров'я становить фундаментальне природне право людини, яке характеризується комплексністю та багатоаспектністю правової природи. Законодавче визначення здоров'я, закріплене в Законі України від 19.11.1992 № 2801-XII «Основи законодавства про охорону здоров'я», розкриває триєдину природу здоров'я через фізичне, психічне та соціальне благополуччя [1]. Натомість, на наш погляд, психічне здоров'я потребує окремого правового осмислення та теоретико-методологічного обґрунтування як самостійного об'єкта правової охорони.

Концептуальне бачення психічного здоров'я, запропоноване Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ), зміщує акценти від медичного до соціально-правового розуміння досліджуваного феномену [2]. Водночас, вітчизняна правова доктрина, представлена працями І. Сенюти, розглядає психічне здоров'я як невід'ємну складову загального стану здоров'я людини, необхідну для повноцінної життєдіяльності та соціальної реалізації особистості [3, с. 23]. Заслуговує на увагу позиція О. Корольчук, котра, враховуючи сучасні виклики українського суспільства, наголошує на значенні психічного здоров'я для реалізації людського потенціалу та соціальної активності [4, с. 98].

Міжнародно-правове регулювання права на психічне здоров'я базується на положеннях Загальної декларації прав людини 1948 року [5], Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року [6], Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року [7]. Принципи захисту осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги, затверджені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 46/119 від 17 грудня 1991 року [8], встановлюють міжнародні стандарти забезпечення прав осіб з психічними розладами. Вказані міжнародно-правові акти формують нормативну основу для розвитку національного законодавства у сфері охорони психічного здоров'я.

Ґрунтовний аналіз запропонованих науковцями дефініцій права на психічне здоров'я та законодавчих положень дозволяє виокремити сутнісні характеристики досліджуваного права. Зокрема, визначення ВООЗ [2], акцентує увагу на природному характері права на психічне здоров'я через можливість реалізації власного потенціалу, що вказує на його невідчужуваність від особи. Позиція І. Сенюти щодо розуміння здоров'я як необхідної умови біологічного й соціального існування розкриває комплексність змісту права на психічне здоров'я [3, с. 23]. Водночас, О. Корольчук, розглядаючи психічне здоров'я через призму благополуччя та умов реалізації потенціалу [4, с. 98], вказує на позитивні та негативні зобов'язання держави щодо забезпечення такого права. Законодавче визначення здоров'я як стану повного фізичного, психічного і соціального благополуччя [1] підкреслює нерозривний взаємозв'язок права на психічне здоров'я з іншими фундаментальними правами – правом на життя, людською гідністю, правом на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Вивчення правової доктрини та міжнародних стандартів дозволяє сформулювати концептуальне бачення механізму забезпечення права на психічне здоров'я. ВООЗ у своїх рекомендаціях щодо організації психіатричної допомоги наголошує на необхідності комплексного підходу, який включає нормативне регулювання, інституційну спроможність та процедурні гарантії [2]. За нашим переконанням, правовий механізм забезпечення права на психічне здоров'я варто розглядати через призму трьох взаємопов'язаних елементів. Нормативний елемент представлений системою міжнародно-правових актів та національного законодавства, які визначають стандарти охорони психічного здоров'я. Інституційний елемент охоплює систему органів державної влади, закладів охорони здоров'я та інших суб'єктів, залучених до охорони психічного здоров'я. Процедурний елемент встановлює порядок реалізації права на психічне здоров'я та механізми його захисту.

Аналіз міжнародно-правових стандартів, зокрема Принципів захисту осіб з психічними захворюваннями [8] та положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [6], дозволяє обґрунтувати належність права на психічне здоров'я до другого покоління прав людини – соціальних

прав. Така позиція зумовлена специфікою реалізації досліджуваного права, яка вимагає активного залучення держави через створення системи охорони психічного здоров'я, забезпечення доступності психіатричної допомоги та виділення необхідних ресурсів. Водночас, як слушно зауважують В. Теремецький та К. Токарєва, досліджуючи правову природу лікарської помилки та медіації у сфері охорони здоров'я, важливим елементом захисту прав пацієнтів виступає наявність ефективних механізмів врегулювання спорів та відповідальності за неналежне надання медичної допомоги [9, с. 51]. На основі проведеного дослідження вважаємо методологічно обґрунтованим запропонувати дуалістичний підхід до розуміння права на психічне здоров'я. У широкому розумінні – як право особи на збереження та підтримання належного стану психічного благополуччя. У вузькому розумінні – як право на отримання належної психіатричної та психологічної допомоги.

Структурний аналіз права на психічне здоров'я дозволяє виокремити взаємопов'язані елементи, що формують єдиний комплекс правомочностей особи у сфері охорони психічного здоров'я. Фундаментального значення набуває право на профілактику психічних розладів, яке реалізується через систему превентивних заходів, спрямованих на збереження психічного благополуччя населення. Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 № 1489-III [10], профілактичні заходи включають раннє виявлення психічних розладів, попередження їх розвитку та загострень, формування здорового способу життя. Особливу увагу варто приділити положенням Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року [2], яка визначає пріоритетність профілактичного напряму та наголошує на необхідності впровадження програм психоосвіти населення.

Практична реалізація права на психічне здоров'я набуває особливого значення в світлі правозастосовної практики. На основі аналізу судової практики щодо застосування примусових заходів медичного характеру (Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 28.02.2024 по справі 199/11267/23 [11], Постанова Верховного Суду від 11.04.2024 у справі № 295/3716/18 [12]) вбачається тенденція до гуманізації підходів при обранні виду примусових заходів медичного характеру. Суди враховують не лише характер психічного захворювання та суспільну небезпечність діяння, але й індивідуальні особливості особи, можливості її соціальної адаптації та реабілітації. Важливим критерієм виступає оцінка ризиків для самої особи та оточуючих, що відображається у призначенні відповідного рівня нагляду в спеціалізованому закладі. Показовою є практика судів щодо періодичного перегляду необхідності продовження застосування примусових заходів медичного характеру та можливості їх пом'якшення при позитивній динаміці лікування.

Право на психічне здоров'я в умовах воєнного стану зазнає суттєвої трансформації через появу нових викликів для національної системи охорони психічного здоров'я. Масштабні воєнні дії породжують хвилю психологічних травм серед різних категорій населення – від військовослужбовців до цивільних осіб, які постраждали внаслідок бойових дій. Психотравмуючий досвід війни, втрата близьких, вимушене переміщення, руйнування звичного способу життя призводять до зростання кількості осіб, які потребують професійної психологічної та психіатричної допомоги. Особливої гостроти набуває проблема доступності спеціалізованої допомоги на територіях, наближених до зони бойових дій, де спостерігається порушення нормального функціонування закладів охорони здоров'я.

Згідно з результатами досліджень, проведених Міністерством охорони здоров'я України, станом на 2020 рік 8,1 млн осіб потребували ефективних послуг у сфері психічного здоров'я, однак лише 1,6 млн пацієнтів отримували необхідну допомогу. Статистичні дані демонструють, що близько 80% осіб, які потребували психологічної підтримки, не мали доступу до неї [13]. В умовах повномасштабного вторгнення та продовження правового режиму воєнного стану кількість осіб, які потребують психологічної та психіатричної допомоги, суттєво зросла, що вимагає невідкладного реформування системи охорони психічного здоров'я та розширення мережі спеціалізованих закладів. Наведені показники свідчать про системні проблеми в реалізації права на психічне здоров'я та необхідність удосконалення механізмів його забезпечення

Формування ефективної системи психологічної реабілітації постраждалих внаслідок війни вимагає нормативного врегулювання порядку надання психологічної допомоги. Законодавчого закріплення потребують питання стандартів надання психологічної допомоги в умовах воєнного стану, правового статусу психологів у мобільних бригадах, механізмів контролю якості психологічних послуг. Актуальним залишається прийняття закону про психологічну допомогу, який би встановив гарантії доступності психологічних послуг для постраждалих від бойових дій. Поширення серед населення страху звернення за психологічною допомогою зумовлює необхідність посилення правових гарантій конфіденційності інформації про стан психічного здоров'я та встановлення відповідальності за дискримінацію осіб із психічними розладами. Розвиток мережі мобільних бригад психологічної підтримки має супроводжуватися створенням правових механізмів взаємодії між різними надавачами психологічної допомоги та встановленням їх відповідальності за якість наданих послуг.

На наше переконання, ефективність психіатричної допомоги залежить від трьох ключових факторів: доступності послуг для всіх категорій населення, своєчасності надання допомоги та відповідності міжнародним стандартам якості. Вважаємо за доцільне наголосити на важливості забезпечення терито-

ріальної доступності закладів охорони психічного здоров'я та гарантування безоплатності основних видів психіатричної допомоги, що сприятиме реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я.

Право на якісні психологічні послуги виступає невід'ємною складовою права на психічне здоров'я та передбачає можливість отримання професійної психологічної підтримки. Закон України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII [14] відносить психологічні послуги до базових соціальних послуг. Зважаючи на особливу актуальність питання психічного здоров'я в умовах воєнного стану в Україні, вважаємо за необхідне наголосити на критичній важливості стандартизації психологічних послуг та впровадження комплексної системи контролю їх якості. Розробка професійних стандартів діяльності психологів та формування механізмів оцінки ефективності психологічної допомоги набуває особливого значення в контексті зростаючої кількості осіб, які потребують психологічної підтримки внаслідок травматичного досвіду війни, втрати близьких, вимушеного переміщення та інших викликів воєнного часу.

Правові гарантії захисту осіб з психічними розладами формують систему юридичних засобів, спрямованих на забезпечення реалізації права на психічне здоров'я. Законодавчо закріплені принципи надання психіатричної допомоги у статті 4 Закону України «Про психіатричну допомогу» [10] встановлюють фундаментальні засади функціонування національної системи охорони психічного здоров'я. Слід також наголосити на пріоритетності принципів гуманності та додержання прав людини, які вимагають створення дієвої системи протидії дискримінації та гарантування рівного доступу до медичної допомоги, освіти, праці та суспільного життя загалом.

Основоположне значення для функціонування системи психіатричної допомоги має забезпечення поваги до людської гідності пацієнтів. Стаття 17 Конвенції про права осіб з інвалідністю [7] закріплює право кожної особи з інвалідністю на повагу до її фізичної та психічної цілісності нарівні з іншими. За нашим переконанням, належна реалізація зазначеного права передбачає формування безпечного середовища в профільних медичних установах, гарантування права на приватність та залучення до ухвалення рішень щодо власного здоров'я з урахуванням ступеня тяжкості психічного розладу та здатності пацієнта усвідомлювати значення своїх дій. При цьому важливо забезпечити баланс між правом особи на самостійне прийняття рішень та необхідністю захисту її життя і здоров'я у випадках, коли психічний розлад суттєво впливає на здатність до критичного мислення та оцінки ситуації.

Механізми правового захисту осіб з психічними розладами набувають особливого значення в умовах реформування системи охорони здоров'я України. Судовий захист прав пацієнтів з психічними розладами характеризується

певними процесуальними особливостями, зумовленими специфікою психічного стану особи. Відповідно до статті 25 Закону України «Про психіатричну допомогу» [10], пацієнти мають право на оскарження дій медичних працівників, які порушують їхні права та законні інтереси.

Альтернативні способи вирішення медичних спорів, зокрема медіація, розглядаються В. Теремецьким та К. Токарєвою як один із можливих інструментів захисту прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я [9, с. 51]. Водночас, на наш погляд, впровадження інституту медіації у сферу охорони психічного здоров'я потребує виваженого підходу та врахування специфіки психічних розладів. Вважаємо, що застосування медіації може бути доцільним лише у чітко визначених категоріях спорів та за умови проведення попередньої оцінки психічного стану пацієнта медичною комісією. При цьому визначальними критеріями для можливості проведення процедури медіації мають виступати: відсутність агресивної поведінки, здатність пацієнта усвідомлювати значення своїх дій, відсутність загрози життю чи здоров'ю учасників процедури. За таких умов медіація може забезпечити конфіденційність та оперативність вирішення окремих категорій спорів, але виключно за участю законних представників пацієнта та з дотриманням посилених заходів безпеки.

Особливої уваги заслуговує питання правового регулювання примусових заходів медичного характеру в Україні, яке на сьогодні характеризується належним рівнем законодавчого забезпечення та усталеною судовою практикою. Глава 39 Кримінального процесуального кодексу України [15] детально регламентує порядок застосування примусових заходів медичного характеру, встановлюючи систему процесуальних гарантій прав особи. Примусові заходи медичного характеру застосовуються виключно за рішенням суду на підставі висновку судово-психіатричної експертизи та з обов'язковим залученням захисника. Позитивної оцінки заслуговує законодавча вимога щодо періодичного перегляду судом необхідності продовження, зміни або припинення застосування таких заходів, що забезпечує дотримання принципу пропорційності та захист прав особи. На наш погляд, існуюча в Україні модель правового регулювання примусових заходів медичного характеру відповідає міжнародним стандартам, закріпленим у Принципах захисту осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги [8], та забезпечує необхідний баланс між суспільною безпекою та правами осіб з психічними розладами.

Висновки. Проведене дослідження розкриває право на психічне здоров'я як комплексне, фундаментальне природне право людини, що належить до другого покоління прав. Встановлено його дуалістичну природу через широке (збереження психічного благополуччя) та вузьке (отримання спеціалізованої допомоги) розуміння. Воєнний стан створив нові виклики через масову



травматизацію населення та ускладнений доступ до психіатричної допомоги. Хоча правове регулювання примусових заходів медичного характеру відповідає міжнародним стандартам, пріоритетним залишається розробка професійних стандартів психологічної діяльності та впровадження контролю якості послуг на засадах гуманності, доступності та відповідності міжнародним нормам.

Література:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 02.12.2024).

2. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 27.12.2017 № 1018-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-р#Text (дата звернення: 02.12.2024).

3. Сенюта І. Медичне право: право людини на охорону здоров'я : монографія. Львів, Астролябія, 2007. 223 с.

4. Корольчук О. Охорона психічного здоров'я в умовах ведення АТО. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 18. С. 96–102.

5. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 14.12.2024).

6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 27.12.2024).

7. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 : станом на 19 черв. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 27.12.2024).

8. Principles for the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care. *United Nation*. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/principles-protection-persons-mental-illness-and-improvement (дата звернення: 27.12.2024).

9. Teremetskyi V., Tokarieva K. Mediation as an Effective Mechanism for Resolving Disputes Caused by Medical Errors. *Azerbaijan Pharmaceutical and Pharmacotherapy Journal*. 2024. Vol. 23, no. 2. P. 45–52. URL: https://doi.org/10.61336/appj/23-2-10 (date of access: 27.12.2024).

10. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text (дата звернення: 27.12.2024).

11. Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м.Дніпропетровська від 28.02.2024 у справі № 199/11267/23. URL: https://opendatabot.ua/court/117295171-1dc3b797e06a6fc68ec4a87111b46789 (дата звернення: 04.12.2024).

12. Постанова Верховного Суду від 11.04.2024 у справі № 295/3716/18. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=118422126&red=100003f4198fa720834e0ef28ed378b082ba8b&d=5 (дата звернення: 04.12.2024).

13. Психічне здоров'я в Україні: результати брифінгу. *Український Медичний Часопис*. URL: https://umj.com.ua/uk/publikatsia-183035-psihichne-zdorov-ya-v-ukrayini-rezultati-brifingu (дата звернення: 27.12.2024).

14. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 27.12.2024).

15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 27.12.2024).

References:

1. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia : Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 № 2801-XII : stanom na 18 hrud. 2024 r. [Fundamentals of Ukrainian legislation on healthcare: Law of Ukraine from November 19, 1992] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text [in Ukrainian].

2. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku okhorony psykhichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku : Rozporiadzh. Kab. Ministriv Ukrainy vid 27.12.2017 № 1018-r [On approval of the Concept of Development of Mental Health Care in Ukraine for the period until 2030: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine from December 27, 2017 № 1018-r]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-p#Text [in Ukrainian].

3. Seniuta, I. (2007). Medychne pravo: pravo liudyny na okhoronu zdorovia [Medical law: the human right to health care]. *Astroliabiia.* [in Ukrainian].

4. Korolchuk, O. (2016). Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh vedennia ATO [Mental health protection in the conditions of conducting ATO]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience, (18),* 96–102 [in Ukrainian].

5. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Deklaratsiia Orh. Obiedn. Natsii vid 10.12.1948 [Universal Declaration of Human Rights: Declaration of the United Nations from December 10, 1948]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

6. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava : Pakt Orh. Obiedn. Natsii vid 16.12.1966 : stanom na 19 zhovt. 1973 r. [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Covenant of the United Nations from December 16, 1966] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].

7. Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu (Konventsiia pro prava invalidiv) : Konventsiia Orh. Obiedn. Natsii vid 13.12.2006 : stanom na 19 cherv. 2023 r. [Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Convention on the Rights of Persons with Disabilities): Convention of the United Nations from December 13, 2006]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].

8. *Principles for the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care*. (1991). United Nation. Retrieved from: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/principles-protection-persons-mental-illness-and-improvement

9. Teremetskyi, V., & Tokarieva, K. (2024). Mediation as an Effective Mechanism for Resolving Disputes Caused by Medical Errors. *Azerbaijan Pharmaceutical and Pharmacotherapy Journal*, *23*(2), 45–52. Retrieved from: https://doi.org/10.61336/appj/23-2-10

10. Pro psykhiatrychnu dopomohu : Zakon Ukrainy vid 22.02.2000 № 1489-III : stanom na 15 lystop. 2024 r. [On psychiatric care: Law of Ukraine dated 22.02.2000 No. 1489-III from February 22, 2000] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text [in Ukrainian].

11. Ukhvala Amur-Nyzhnodniprovskoho raionnoho sudu m.Dnipropetrovska vid 28.02.2024 u spravi № 199/11267/23 [Decision of the Amur-Nyzhnyodniprovskyi District Court of Dnipropetrovsk from February 28, 2024 in case No. 199/11267/23]. *opendatabot.ua.* Retrieved from: https://opendatabot.ua/court/117295171-1dc3b797e06a6fc68ec4a87111b46789 [in Ukrainian].

12. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 11.04.2024 u spravi № 295/3716/18 [Resolution of the Supreme Court from April 11, 2024 in case No. 295/3716/18]. *Iplex.com.ua.* Retrieved from: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=118422126&red=100003f4198fa720834e0ef28ed378b082ba8b&d=5 [in Ukrainian].

13. Psykhichne zdorovia v Ukraini: rezultaty bryfinhu [Mental health in Ukraine: results of the briefing.]. (2020, 10 August). *Ukrainskyi Medychnyi Chasopys - Ukrainian Medical Journal*. Retrieved from: https://umj.com.ua/uk/publikatsia-183035-psihichne-zdorov-ya-v-ukrayini-rezultati-brifingu [in Ukrainian].

14. Pro sotsialni posluhy : Zakon Ukrainy vid 17.01.2019 № 2671-VIII : stanom na 15 lystop. 2024 r. [On social services: Law of Ukraine from January 17,2019 No. 2671-VIII] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text [in Ukrainian].

15. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI: stanom na 26 hrud. 2024 r. [Criminal Procedure Code of Ukraine: Code of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukrainian]

УДК 340.13:343.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-440-449

Виприцький Андрій Олексійович кандидат юридичних наук, доцент, https://orcid.org/0000-0002-6539-7075

Саксонов В'ячеслав Борисович кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти, Дніпровський державний університет внутрішніх справ, https://orcid.org/0000-0003-2749-7662

ВИСНОВКИ ЕКСПЕРТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Анатація. Висновок експерта інтелектуальної власності відіграє ключову роль у цивільному процесі, оскільки забезпечує юридичну обґрунтованість та детальне пояснення питань, пов'язаних із порушенням прав на об'єкти інтелектуальної власності. В умовах стрімкого розвитку технологій та інновацій, а також зростання кількості комерційних спорів, висновок експерта стає важливим інструментом для судів при ухваленні рішень. У статті розглядаються основні аспекти ролі експерта в цивільному процесі, включаючи правові основи та регламентацію діяльності експертів, процедуру їх залучення до розгляду справ, вимоги до їх висновків та методи оцінки об'єктів інтелектуальної власності. Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правової бази, яка регулює діяльність експертів, та проблемам, що виникають у практиці застосування їх висновків. Виявлено, що не всі аспекти експертизи інтелектуальної власності достатньо регламентовані чинним законодавством, що може спричиняти правову невизначеність та труднощі у судових розглядах. У статті також надано рекомендації щодо вдосконалення законодавчої бази та підвищення якості підготовки експертів, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності цивільного судочинства та забезпеченню захисту прав інтелектуальної власності.

Висновок експерта інтелектуальної власності є важливим елементом у цивільному процесі, який визначає правомірність та обґрунтованість заяв щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності. Процедура залучення експертів до розгляду справ включає в себе такі етапи, як визначення специфіки справи, обставин та питань, що потребують експертного аналізу. Експерти повинні бути незалежними та неупередженими, мати відповідну кваліфікацію та досвід у галузі інтелектуальної власності. Вимоги до експертних висновків



передбачають обґрунтованість, детальність та зрозумілість викладення результатів дослідження, а також інформацію про методику проведення дослідження, використані джерела інформації та підстави для висновків. У статті аналізуються основні методи дослідження такі як: формально-юридичний, збирання правової інформації, а також порівняльного правознавство. Виявлені проблеми регламентації експертизи інтелектуальної власності та запропоновані шляхи їх вирішення, зокрема вдосконалення нормативно-правової бази, створення єдиного реєстру експертів та підвищення їх кваліфікації. Усе це спрямоване на забезпечення більшої прозорості, ефективності та справедливості судового процесу, а також надання надійного захисту прав інтелектуальної власності.

Ключові слова: експерт інтелектуальної власності, цивільний процес, права інтелектуальної власності, судова експертиза, нормативно-правова база, експертні висновки, оцінка об'єктів інтелектуальної власності, незалежність експертів, комерційна цінність, вирішення спорів, кваліфікація експертів, прозорість судового процесу.

Vyprytsky Andriy Oleksiyovych candidate of legal sciences, associate professor, https://orcid.org/0000-0002-6539-7075

Saksonov Vyacheslav Borisych candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of the Department of Civil and Legal Disciplines of the Educational and Scientific Institute of Law and Innovative Education of the Dnipro State University of Internal Affairs, https://orcid.org/0000-0003-2749-7662

PROMINENCE OF AN EXPERT ON INTELLECTUAL POWER IN THE CIVIL PROCESS

Abstract. The opinion of an intellectual property expert plays a key role in the civil process, as it provides legal validity and a detailed explanation of issues related to the violation of rights to intellectual property objects. In the conditions of rapid development of technologies and innovations, as well as an increase in the number of commercial disputes, the opinion of an expert becomes an important tool for courts when making decisions. The article examines the main aspects of the expert's role in the civil process, including the legal basis and regulation of experts' activities, the procedure for their involvement in the consideration of cases, requirements for their conclusions, and methods of evaluating intellectual property objects. Special attention is paid to the analysis of the legal framework that regulates the activity of experts and the problems that arise in the practice of applying their conclusions. It was found that not all aspects of intellectual property examination are sufficiently regulated by the

current legislation, which can cause legal uncertainty and difficulties in court proceedings. The article also provides recommendations on improving the legal framework and improving the quality of expert training, which, in turn, will contribute to increasing the efficiency of civil proceedings and ensuring the protection of intellectual property rights.

The opinion of an intellectual property expert is an important element in the civil process, which determines the legality and validity of statements regarding the violation of rights to intellectual property objects. The procedure for involving experts in the consideration of cases includes such stages as determining the specifics of the case, circumstances and issues that require expert analysis. The requirements for expert opinions include the reasonableness, detail and comprehensibility of the presentation of the research results, as well as information about the methodology of the research, the sources of information used and the grounds for the conclusions.

The article analyzes the main methods of evaluating intellectual property objects, such as novelty, originality, commercial value and the likelihood of infringement. The problems of the regulation of intellectual property examination are identified and the ways of their solution are proposed, in particular, the improvement of the regulatory and legal framework, the creation of a single register of experts and the improvement of their qualifications. The problems of the regulation of intellectual property examination are identified and the ways of their solution are proposed, in particular, the improvement of the regulatory and legal framework, the creation of a single register of experts and the improvement of their qualifications.

Keywords: intellectual property expert, civil process, intellectual property rights, forensic examination, legal framework, expert opinions, evaluation of intellectual property objects, independence of experts, commercial value, dispute resolution, qualification of experts, transparency of the judicial process.

Постановка проблеми. Цивільний процес в Україні охоплює широкий спектр питань, пов’язаних із захистом прав та законних інтересів учасників судового розгляду. Однією з ключових складових цієї системи є інститут експертизи, що включає в себе висновки фахівців з інтелектуальної власності. В умовах динамічного розвитку технологій та інновацій, а також зростання комерційних спорів, пов'язаних із правами на об'єкти інтелектуальної власності, важливість експертного висновку стає визначальною для прийняття судових рішень.

Експертиза інтелектуальної власності охоплює різноманітні аспекти – від оцінки новизни та оригінальності об'єкта до аналізу можливих порушень прав інтелектуальної власності. Важливо підкреслити, що висновок експерта не є остаточним, але він виконує функцію підтримки доказової бази у судовому розгляді.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теза формування та розвитку сучасної судової експертизи висвітлюються такими українськими ученими як С.Кирин, А. Куранов М Гарсєєва, В. Перенко. Однак висновки експерта у цівільному процесі є важливим інструментом для вирішення спорів та захисту прав власників об'єктів інтелектуальної власності.

Мета статті – дослідження етапів та стадій проведення експертизи об'єктів інтелектуальної власності в цивільному процесі з використання новітніх методів пізнання. Проведення процедури оцінки вартості об'єктів інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Експертиза інтелектуальної власності в Україні регулюється комплексом нормативно-правових актів, що забезпечують правове підґрунтя для проведення експертиз, визначення прав і обов'язків експертів, а також порядок їх залучення до цивільних справ. Основні компоненти цієї нормативно-правової бази наведено нижче.

Цивільний кодекс є базовим актом, що визначає правовий режим інтелектуальної власності. У ньому зазначаються основні поняття, що стосуються авторського права, прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки та інші об'єкти інтелектуальної власності. Кодекс також регулює правовідносини, пов'язані з охороною цих прав, і надає можливість залучати експертів для підтвердження фактів, пов'язаних із порушенням прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Закон України Про авторське право і суміжні права визначає правовий статус авторських прав, порядок їх охорони, а також умови, за яких може здійснюватися використання творів. Він також містить положення, що стосуються правової охорони авторських прав, включаючи можливість експертних висновків у справах, що стосуються порушень цих прав[1].

Закон України Про охорону прав на знаки для товарів і послуг регулює правовідносини, пов'язані з реєстрацією, використанням і захистом товарних знаків. Він також передбачає залучення експертів для оцінки порушення прав на знаки, що є важливим у суперечках між підприємствами[2].

Закон України Про патенти на винаходи, корисні моделі та промислові зразки визначає процедури отримання патентів і охорони прав патентовласників. Він регулює експертну діяльність, пов'язану з патентними спорами та перевірками[3].

Цивільний процесуальний кодекс містить норми, що регулюють процедуру залучення експертів у цивільному процесі. Зокрема, він визначає:

- Порядок призначення експертів: згідно з кодексом, експерт може бути призначений судом або за клопотанням сторін. Важливо, щоб експерт мав відповідну кваліфікацію та досвід у галузі інтелектуальної власності.

- Вимоги до експертних висновків: висновки експерта повинні бути обґрунтованими, детальними і зрозумілими. Експерти зобов’язані вказати методи дослідження, джерела інформації та обґрунтування своїх висновків.

- Незалежність та неупередженість експертів : кодекс також підкреслює важливість незалежності експертів, щоб забезпечити неупереджене оцінювання справи[4].

Крім основних законодавчих актів, існує ряд підзаконних нормативних актів, що регулюють специфіку експертної діяльності, такі як:

- Постанови Кабінету Міністрів України, які регламентують порядок діяльності експертних установ та організацій, що займаються оцінкою об'єктів інтелектуальної власності.

- Накази Міністерства юстиції України, які можуть містити уточнення щодо процедури експертизи та кваліфікаційних вимог до експертів.

- Рекомендації та стандарти професійних асоціацій, які можуть слугувати додатковими орієнтирами для експертів і суддів[4].

Системна нормативно-правова база, що регулює експертизу інтелектуальної власності, створює умови для обґрунтованого та справедливого судового розгляду. Проте важливо, щоб ця база постійно вдосконалювалася, враховуючи зміни в технологічних та правових реаліях, а також підвищувалася якість підготовки експертів для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Залучення експертів у цивільному процесі України є важливим етапом, що має на меті забезпечити якісну та об'єктивну оцінку питань, що виникають у справах, пов'язаних із інтелектуальною власністю. Процедура залучення експертів визначається на підставі норм Цивільного процесуального кодексу та інших нормативних актів.

Судова стадія: залучення експерта може відбуватися на різних стадіях судового розгляду. Суд ухвалює рішення про необхідність експертного дослідження в разі, якщо виникають питання, що потребують спеціальних знань, які не можуть бути оцінені безпосередньо судом.

Запит сторін: одна зі сторін процесу може подати клопотання про залучення експерта, обґрунтовуючи необхідність експертної оцінки. Суд може задовольнити таке клопотання, якщо визнає його обґрунтованим.

Вимоги до кваліфікації: експерт повинен мати відповідну освіту, кваліфікацію та досвід у галузі інтелектуальної власності. В Україні існують спеціалізовані установи та організації, що займаються експертизою інтелектуальної власності.

Прозорість процесу: важливо забезпечити прозорість вибору експерта. Сторони можуть пропонувати кандидатури експертів, але остаточне рішення ухвалює суд.



Етапи експертизи:

1. Підготовчий етап: експерт отримує матеріали справи, формує план дослідження, визначає необхідні методи та джерела інформації.

2. Основний етап: здійснюється безпосереднє дослідження об'єкта, що включає аналіз документів, матеріалів, патентів тощо.

3. Завершальний етап: експерт готує висновок, який повинен бути зрозумілим, детальним та обґрунтованим. Висновок повинен містити методи дослідження, аргументи, що підтверджують або спростовують певні факти, та рекомендації.

Вимоги до експертних висновкі. Зміст висновку:

- Обґрунтованість: висновок повинен базуватися на чітких аргументах і достовірних даних.

- Деталізація: у висновку мають бути викладені всі методи дослідження, джерела інформації та проміжні результати.

- Чіткість: формулювання мають бути зрозумілими для суду та сторін, не допускаючи неоднозначних трактувань.

- Незалежність: експерт повинен дотримуватися принципу незалежності, уникаючи будь-якого тиску з боку сторін процесу.

Роль у судовому процесі. Висновок експерта є одним із доказів у справі, але суд не зобов'язаний слідувати йому беззаперечно. Суд може оцінювати висновок у сукупності з іншими доказами, наявними в справі[5].

Критерії оцінки:

- Достовірність: суд оцінює, наскільки висновок експерта обґрунтований і відповідає дійсності.

- Відповідність закону: висновок має відповідати законодавству та правилам, встановленим для проведення експертиз.

- Об'єктивність: важливо, щоб висновок експерта не був упередженим і ґрунтувався лише на фактичних даних.

Порядок залучення експертів та вимоги до їх висновків є важливою складовою забезпечення справедливого судового розгляду. Забезпечення незалежності, об'єктивності та високого професіоналізму експертів сприяє формуванню об'єктивної доказової бази та ухваленню справедливих рішень у справах, пов'язаних із інтелектуальною власністю.

Оцінка об'єктів інтелектуальної власності (далі - ОІВ) є складною і відповідальною процедурою, яка потребує застосування спеціальних знань і методик. Основною метою оцінки є визначення вартості ОІВ, що може бути використано в різних правових і комерційних контекстах, включаючи цивільні спори, ліцензування, продаж, залучення інвестицій тощо. Розглянемо основні методи оцінки ОІВ, які використовуються в Україні та на міжнародному рівні.

Метод вартості: цей метод базується на визначенні витрат, понесених на створення, розвиток та захист ОІВ. Він включає прямі витрати (наприклад,

витрати на розробку, патентування) та непрямі витрати (наприклад, адміністративні витрати). Метод вартості часто використовується для оцінки ОІВ на ранніх стадіях їх життєвого циклу.

Метод доходів: метод ґрунтується на прогнозуванні майбутніх доходів, які можуть бути отримані від використання ОІВ. Доходи дисконтуються до поточної вартості з урахуванням ризиків та часових факторів. Метод доходів є ефективним для оцінки комерційно успішних ОІВ, які вже приносять або можуть приносити прибуток.

Метод ринкових аналогів: метод полягає у порівнянні ОІВ з аналогічними об'єктами, які вже були продані або ліцензовані на ринку. Ринкові дані використовуються для визначення ринкової вартості ОІВ. Метод ринкових аналогів є ефективним у випадках, коли існує достатньо інформації про угоди з аналогічними ОІВ.

Новизна та унікальність: один з ключових критеріїв оцінки ОІВ. Чим вища новизна та унікальність об'єкта, тим вища його вартість. Це особливо важливо для патентів та авторських прав.

Стадія життєвого циклу: вартість ОІВ може змінюватися залежно від стадії його життєвого циклу – від ідеї та розробки до комерційного використання та занепаду.

Ринковий потенціал: важливим є аналіз ринкового потенціалу ОІВ, включаючи оцінку попиту, конкуренції та можливих доходів від використання об'єкта.

Правовий захист: ОІВ, які мають надійний правовий захист (патенти, торгові марки тощо), зазвичай оцінюються вище, оскільки вони забезпечують власникам ексклюзивні права на використання об'єкта.

Репутація та бренд: репутація та відомість бренду, під яким випускається продукт або послуга, можуть значно впливати на вартість ОІВ. Відомі бренди часто мають значну комерційну цінність.

Хоча нормативно-правова база експертизи інтелектуальної власності в Україні досить розвинута, на практиці виникає ряд проблем, що потребують вирішення для підвищення ефективності судової експертизи та забезпечення справедливого розгляду справ.

Кваліфікація експертів: однією з основних проблем є недостатній рівень підготовки та кваліфікації деяких експертів. Важливо забезпечити постійне підвищення кваліфікації експертів, що може включати участь у спеціалізованих тренінгах, курсах та конференціях.

Незалежність експертів: незважаючи на нормативні вимоги, на практиці можуть виникати ситуації, коли експерти піддаються тиску з боку сторін процесу або інших зацікавлених осіб. Необхідно посилити заходи з забезпечення незалежності експертів.



Стандартизація методик оцінки: відсутність єдиних стандартів та методик оцінки ОІВ може призводити до різних результатів оцінки одних і тих самих об'єктів. Важливо розробити та впровадити стандартизовані методики оцінки, що ґрунтуються на кращих міжнародних практиках.

На сьогоднішній день існують проблеми, пов'язані з недостатньою регламентацією питань експертизи інтелектуальної власності. Недостатня кількість кваліфікованих експертів, а також неоднозначність деяких норм законодавства можуть спричинити труднощі у судових розглядах. Важливо вести роботу над вдосконаленням законодавства, створенням єдиного реєстру експертів, що дозволить забезпечити більшу прозорість і контроль у цій сфері.

Для підвищення ефективності цивільного судочинства та забезпечення належного захисту прав інтелектуальної власності в Україні важливо вдосконалити законодавчу базу та підвищити якість підготовки експертів. Ось кілька рекомендацій у цих напрямках:

1. Уніфікація норм: розробити та впровадити єдині стандарти для проведення експертиз в різних сферах інтелектуальної власності. Це допоможе усунути неоднозначність у трактуванні норм і забезпечити однозначні критерії для оцінки експертних висновків.

2. Прозорість процесу призначення експертів: встановити чіткі правила та процедури для відбору експертів, включаючи публічний реєстр експертів із зазначенням їхньої кваліфікації та досвіду. Це підвищить довіру до експертів і зменшить ймовірність впливу сторонніх осіб на їхню діяльність.

3. Регулювання вимог до експертів: визначити чіткі кваліфікаційні вимоги для експертів у сфері інтелектуальної власності, включаючи необхідну освіту, досвід роботи та додаткову сертифікацію.

4. Розробка законодавства про незалежність експертів: встановити правові механізми, які забезпечать незалежність експертів, захистять їх від зовнішнього впливу та відповідальність за неналежне виконання своїх обов'язків.

5. Адаптація законодавства до міжнародних стандартів: запровадити норми, що відповідають міжнародним стандартам у сфері інтелектуальної власності, щоб забезпечити узгодженість та відповідність міжнародній практиці.

1. Навчальні програми: розробити та впровадити спеціалізовані навчальні програми для підготовки експертів у сфері інтелектуальної власності, які охоплюватимуть як теоретичні, так і практичні аспекти роботи експертів.

2. Сертифікація експертів: впровадити систему сертифікації для експертів, що підтверджує їхню кваліфікацію та компетентність. Це може включати як теоретичні, так і практичні іспити.

3. Підвищення кваліфікації: організувати регулярні курси підвищення кваліфікації для діючих експертів, що дозволить їм бути в курсі останніх змін у законодавстві, технологіях та практиках у сфері інтелектуальної власності.

4. Практика в установах: налагодити співпрацю між навчальними закладами та судовими органами, що дозволить студентам отримувати практичний досвід у проведенні експертиз.

5. Обмін досвідом: заохочувати обмін досвідом між експертами та фахівцями в інших юрисдикціях, зокрема через участь у міжнародних конференціях, семінарах та тренінгах.

Удосконалення законодавчої бази та підвищення якості підготовки експертів у сфері інтелектуальної власності є ключовими факторами для забезпечення ефективності цивільного судочинства. Реалізація наведених рекомендацій сприятиме покращенню правозастосування, підвищенню довіри до судової системи та забезпеченню належного захисту прав інтелектуальної власності.

Висновки. Отже, судова експертиза інтелектуальної власності в Україні є важливим інструментом для вирішення спорів та захисту прав власників ОІВ. Незважаючи на існуючі проблеми, вдосконалення експертної діяльності, підвищення кваліфікації експертів та забезпечення їх незалежності сприятимуть формуванню справедливої судової практики та захисту прав інтелектуальної власності. Використання сучасних методик оцінки та впровадження кращих міжнародних практик є необхідними кроками для підвищення ефективності судової експертизи в цій галузі.

Література:

1. Закон України Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX *Відомості Верховної Ради*, 2023, № 57, ст.166

2. "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України 15 грудня 1993 року № 3689-XII *Відомості Верховної Ради України*, 1994, № 7, ст. 36.

3. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України 15 грудня 1993 року № 3688-XII *Відомості Верховної Ради України,* 1994, № 7, ст. 34

4. Цивільнйи кодекс України. 16 січня 2003 року № 435-IV (зі змінами та доповнення) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 15.12.2024 року)

5. Ковтун О.І. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар., К.: Юрінком Інтер, 2019. С. 960.

6. Шпак, М.М., Онуфрієнко О.М., Гуркіна М.Г. Система розуміння права: навч. посіб., К.: Ніка-центр, 2017. С. 185.

7. Куранов А.Ю., Гарсєєва М.М. Основи інтелектуального права: навч. посіб., К.: Центр учбової літератури, 2016. С. 328.

References:

1. Zakon Ukrainy On copyright and related rights: Law of Ukraine dated December 1, 2022 No. 2811-IX (2022, December 1) [Law of Ukraine on innovative activity from July 1 2022, № 2811-IX]. *Bulletin of the Verkhovna Rada,* 2023, No. 57, Article 166 [in Ukrainian].

2. "On protection of rights to signs for goods and services: Law of Ukraine of December 15, 1993 No. 3689-XII [Law of Ukraine on innovative activity from July 15 1993, № 3689-XII]. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1994, No. 7, Article 36 [in Ukrainian].



3. On the protection of rights to industrial designs: Law of Ukraine of December 15, 1993 No. 3688-XII [Law of Ukraine on innovative activity from July 15 1993, № 3688-XII]. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine,* 1994, No. 7, Art. 34 [in Ukrainian].

4. Civil Code of Ukraine [The Law of Ukraine «On the innovative activity»]. January 16, 2003 No. 435-IV (2003, January 16) Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text [in Ukrainian].

5. Kovtun O.I. (2019) *Civil Procedural Code of Ukraine: scientific and practical commentary,* Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

6. Shpak, M.M., Onufrienko, O.M., Gurkina, M.G. (2017) *The system of understanding law: education.* Manual, Kyiv: Nika Center. [in Ukrainian].

7. Kuranov A.Yu., Garseeva M.M. (2016) *Fundamentals of intellectual law: teaching. manual*, Kyiv: Center of educational literature. [in Ukrainian].

УДК 342.9.03:347.965

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-450-460

Єфіменко Віктор Дмитрович аспірант кафедри приватного та публічного права, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ, тел.: (044) 256-29-98, https://orcid.org/0009-0008-8535-9325

ПРОФЕСІЙНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО АДВОКАТА У СФЕРІ МИТНОЇ СПРАВИ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню особливостей професійного представництва адвоката у сфері митної справи. Зазначено, що професійне представництво адвоката у сфері митної справи полягає в тому, що адвокат як представник виступає від імені та в інтересах клієнта, має загальні права і обов'язки клієнта та спеціальні згідно свого процесуально-правового статусу, здійснює процесуальні дії в межах наданих йому повноважень від імені та в інтересах клієнта з метою забезпечення реалізації прав і обов'язків клієнта в галузі митного регулювання. Встановлено, що професійне представництво адвоката у сфері митної справи здійснюється в митних органах та в судах шляхом забезпечення реалізації прав і обов'язків клієнта щодо рішень митних органів, які були прийняті: за заявою підприємства; під час виконання митних формальностей; під час розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів; в інших випадках, передбачених законодавством України з питань митної справи. З'ясовано, що адвокат у справах про порушення митних правил здійснює захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка притягується до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, та свідка, а не представництво інтересів таких осіб. Наголошено, що стосовно власників товарів, транспортних засобів, які є безпосередніми предметами порушення митних правил (заінтересованих осіб), законодавцем не передбачено серед представників таких осіб адвокатів, однак вказано на умову, за якої адвокати не можуть бути представником цих осіб. Зроблено висновок, що таке неоднозначне законодавче формулювання потребує удосконалення для встановлення чіткого та зрозуміло статусу адвоката у справах про порушення митних правил. Розглянуто процесуальний-правовий статус адвоката під час здійснення професійного представництва в митних органах та судах.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, професійна правнича допомога, митна справа, митні правовідносини, представництво, органи публічної влади.

Yefimenko Viktor Dmytrovych postgraduate at the Department of private and public law, Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, tel.: (044) 256-29-98, https://orcid.org/0009-0008-8535-9325



PROFESSIONAL REPRESENTATION OF A LAWYER IN THE FIELD OF CUSTOMS

Abstract. The article is devoted to clarifying the features of professional representation of a lawyer in the field of customs matters. It is noted that professional representation of a lawyer in the field of customs matters consists in the fact that the lawyer, as a representative, acts on behalf of and in the interests of the client, has general rights and obligations of the client and special ones in accordance with his procedural and legal status, performs procedural actions within the limits of the powers granted to him on behalf of and in the interests of the client in order to ensure the implementation of the rights and obligations of the client in the field of customs regulation. It is established that professional representation of a lawyer in the field of customs matters is carried out in customs authorities and in courts by ensuring the implementation of the rights and obligations of the client regarding decisions of customs authorities that were taken: at the request of the enterprise; during the performance of customs formalities; during the consideration of complaints against decisions, actions or inaction of customs authorities; in other cases provided for by the legislation of Ukraine on customs matters. It was found that a lawyer in cases of violation of customs rules protects the rights, freedoms and legitimate interests of a person who is brought to administrative responsibility for violation of customs rules, and a witness, and does not represent the interests of such persons. It was emphasized that about the owners of goods, vehicles that are the direct subjects of violation of customs rules (interested persons), the legislator did not provide for lawyers among the representatives of such persons but indicated the condition under which lawyers cannot be representatives of these persons. It was concluded that such ambiguous legislative formulation requires improvement to establish a clear and understandable status of a lawyer in cases of violation of customs rules. The procedural and legal status of a lawyer during professional representation in customs bodies and courts was considered.

Keywords: lawyer, advocacy, professional legal assistance, customs affairs, customs legal relations, representation, public authorities.

Постановка проблеми. Складність, різноманітність та протиріччя правового регулювання митних відносин безпосередньо впливають на стан правопорядку у сфері митної справи [1, с. 24]. Це зумовлено міжгалузевим характером правових норм, що регулюють митні відносини [2, с. 24]. У зв’язку з цим учасники митних відносин потребують професійної правничої допомоги. Найбільш поширеним видом професійної правничої допомоги в галузі митного регулювання є представництво інтересів фізичних і юридичних осіб. Тому з’ясування особливостей професійного представництва адвоката у сфері митної справи має важливе наукове та практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблематики надання професійної правничої допомоги та ролі адвоката у цьому процесі були предметом досліджень таких учених, як М.Р. Аракелян, Н.М. Бакаянова, А.М. Бірюкова, Т.В. Варфоломеєва, Т.Б. Вільчик, М.В. Завальний, В.В. Заборовський, С.О. Іваницький, С.С. Калинюк, П.В. Кучеревський, Ю.В. Оніщик, О.Д. Святоцький, І.Я. Семенюк, Л.В. Тацій, О.Г. Яновська та ін. Однак особливості професійного представництва адвоката у сфері митної справи до цього часу не є досконало вивченими, що й зумовлює актуальність тематики дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей професійного представництва адвоката у сфері митної справи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» представництво – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні [3]. Основною передумовою для виникнення правовідносин за участю адвоката, як представника, є вольова юридична дія адвоката, його активна процесуальна діяльність, яка одночасно визначає зміст правовідносин [4, с. 192].

Професійне представництво адвоката у сфері митної справи здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги, а документами, що посвідчують його повноваження на надання правничої допомоги, можуть бути: договір про надання правничої допомоги; довіреність; ордер; доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги [3]. Здійснюючи професійне представництво у сфері митної справи адвокат виступає від імені та в інтересах особи, яку він представляє; є юридично заінтересованою у результатах розгляду справи особою; має як загальні права та обов'язки заінтересованих осіб, так і ті, що характеризують його спеціальний процесуально-правовий статус; здійснює процесуальні дії, які породжують правові наслідки для особи, яку він представляє, за умови, що представник діє у межах наданих йому цією особою або законом повноважень [5, с. 213-214].

У сфері митної справи адвокат здійснює професійне представництво в митних органах та судах. Згідно ч. 1 ст. 24 МК України (далі – МК України) будь-яка особа має право оскаржити рішення, дії або бездіяльність митних органів до митного органу вищого рівня або до суду, якщо вважає, що такими рішеннями, діями або бездіяльністю порушено її права, свободи чи інтереси, створено перешкоди для їх реалізації або на неї незаконно покладено будь-які обов'язки [6].



В митних органах професійне представництво адвоката пов'язане з рішеннями, які приймаються уповноваженим суб'єктом владних повноважень у митній сфері. У ст. 19 МК України встановлено, що митні органи приймають рішення: за заявою підприємства; під час виконання митних формальностей; у справах про порушення митних правил; під час розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів; в інших випадках, передбачених законодавством України з питань митної справи (наприклад, податкове повідомлення-рішення) [6]. Рішення митних органів за заявою підприємства, під час виконання митних формальностей, під час розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів можуть бути оскаржені до митного органу вищого рівня шляхом подання скарги. Згідно ч. 2 ст. 26 МК України скарга може бути подана особою, яка її подає, або уповноваженою нею особою. У разі якщо скарга підписується уповноваженою особою, до неї долучається оригінал або належним чином завірена копія документа, що засвідчує повноваження такої уповноваженої особи [6]. Під час розгляду скарги адвокат (уповноважена особа, яка подала скаргу) має право: брати участь у розгляді скарги, у тому числі в режимі відеоконференції; подавати заяви, надавати пояснення, наводити свої доводи з питань, що виникають під час розгляду скарги, і заперечення проти заяв та доводів інших осіб; надавати додаткові документи та/або інформацію або наполягати на їх запиті митним органом, який розглядає скаргу; до прийняття рішення за результатами розгляду скарги відкликати її шляхом направлення письмової заяви до митного органу, який розглядає скаргу; отримувати інформацію про розгляд скарги та одержувати рішення за результатами розгляду скарги; висловлювати усно або письмово вимогу щодо забезпечення конфіденційності та нерозголошення певних відомостей під час розгляду скарги; вимагати відшкодування збитків, якщо вони завдані внаслідок порушення встановленого порядку розгляду скарг; користуватися іншими правами, визначеними законодавством [6].

Стосовно рішень у справах про порушення митних правил необхідно зазначити наступне. Згідно ч. 1 ст. 458 МК України порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом чи іншими законами України, і за які цим Кодексом передбачена адміністративна відповідальність [6]. У ч. 1 ст. 497 МК України встановлено, що у провадженні у справах про порушення митних правил беруть участь: особи,

які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил; власники товарів, транспортних засобів, які є безпосередніми предметами порушення митних правил (заінтересовані особи); представники осіб, які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, та заінтересованих осіб (законні представники, представники, які діють на підставі довіреності, доручення); захисники; представники митних органів; свідки; експерти; перекладачі; поняті [6]. Відповідно до ч. 1 ст. 500 МК України у справах про порушення митних правил у разі необхідності надання професійної правничої допомоги особі, яка притягується до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, та свідку, адвокат є захисником і забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів таких учасників провадження у справах про порушення митних правил [6]. У ч. 1 ст. 499 МК України встановлено, що представниками осіб, які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, а також власників товарів, транспортних засобів, які є безпосередніми предметами порушення митних правил (заінтересованих осіб), можуть бути: 1) законні представники: батьки, усиновителі, опікуни або піклувальники на підставі документів, що посвідчують їх повноваження, - у справах осіб, які є неповнолітніми або особами, що через свої фізичні або психічні вади не можуть самі здійснювати свої права у справах про порушення митних правил. Законні представники можуть доручити участь у справі іншій особі, обраній ними як представник; 2) інші особи - на підставі нотаріально посвідченої довіреності. Довіреність громадянина на участь у справі може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання; військовослужбовця – командиром військової частини; особи, яка проживає в населеному пункті, де немає нотаріусів, – уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування [6]. Варто також звернути увагу на неоднозначне формулювання ч. 4 ст. 499 МК України, згідно якої, серед осіб, які не можуть бути представниками, передбачено адвокатів, які прийняли доручення про надання правничої допомоги з порушенням правил, встановлених законодавством України про адвокатуру [6].

Аналіз наведених положень МК України дає підстави для висновку, адвокат у справах про порушення митних правил здійснює захист прав, свобод і законних інтересів особи, яка притягується до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, та свідка, а не представництво інтересів таких осіб. Щодо власників товарів, транспортних засобів, які є безпосередніми предметами порушення митних правил (заінтересованих осіб), законодавцем не передбачено серед представників таких осіб адвокатів, однак вказано на умову, за якої адвокати не можуть бути представником цих осіб. Таке неоднозначне



законодавче формулювання потребує удосконалення для встановлення чіткого та зрозуміло статусу адвоката у справах про порушення митних правил.

Натомість оскарження податкових повідомлень-рішень митних органів здійснюється в порядку, встановленому Податковим кодексом України (далі – ПК України). Відповідно до п. 14.1 пп. 14.1.157 ст. 14 ПК України податкове повідомлення-рішення – це письмове повідомлення контролюючого органу (рішення) про обов'язок платника податків сплатити суму грошового зобов'язання, визначену контролюючим органом у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами, контроль за виконанням яких покладено на контролюючі органи, або внести відповідні зміни до податкової звітності [7]. Відповідно до п. 55.1 ст. 55 ПК України податкове повідомлення-рішення про визначення суми грошового зобов'язання платника податків або будь-яке інше рішення контролюючого органу може бути скасоване контролюючим органом вищого рівня під час проведення процедури його адміністративного оскарження та в інших випадках у разі встановлення невідповідності таких рішень актам законодавства [7]. У п. 56.1 ст. 56 ПК України передбачено, що рішення, прийняті контролюючим органом, можуть бути оскаржені в адміністративному або судовому порядку. Згідно п. 56.2 ст. 56 ПК України у разі якщо платник податків вважає, що контролюючий орган неправильно визначив суму грошового зобов'язання або прийняв будь-яке інше рішення, що суперечить законодавству або виходить за межі повноважень контролюючого органу, встановлених цим Кодексом або іншими законами України, такий платник має право звернутися із скаргою про перегляд цього рішення до контролюючого органу вищого рівня [7].

Відповідно до Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та іншими особами та їх розгляду контролюючими органами скарга може бути подана особисто платником податків, який її подає, або його представником. Якщо скарга подається представником платника податків, до неї долучається оригінал або належним чином завірена копія документа, який засвідчує повноваження такого представника відповідно до законодавства [8]. Під час розгляду скарги адвокат (представник платника податків) має право: брати участь у розгляді матеріалів скарги; під час розгляду матеріалів скарги висловлювати свою думку з питань, які виникають під час такого розгляду; надавати документи, пояснення, доводи, які стосуються предмета скарги; до прийняття рішення по скарзі відкликати її повністю або частково шляхом направлення заяви в письмовій або в електронній формах засобами електронного зв'язку до контролюючого органу, який її розглядає; отримувати інформацію про розгляд скарги та одержувати рішення за результатами розгляду скарги; ознайомлюватись із матеріалами перевірки та адміністративного оскарження в електронній та письмовій формі, робити з них копії, виписки за

допомогою технічних засобів; здійснювати технічну фіксацію засідання з розгляду матеріалів скарги за допомогою фото-, кінозйомки, відео-, звукозапису; взаємодіяти з контролюючим органом у режимі відеоконференції з метою надання усних пояснень; заявляти клопотання, що стосуються предмета розгляду скарги, в тому числі про: участь та надання пояснень під час розгляду матеріалів скарги осіб, що проводили перевірку, приймали рішення (вчиняли дії) або брали участь у прийнятті оскаржуваного рішення; присутність під час розгляду матеріалів скарги за участю платника податків представників засобів масової інформації (якщо здійснюється відкритий розгляд матеріалів скарги). У скарзі адвокат як представник платника податків має право заявити про своє бажання бути присутнім особисто при розгляді скарги, у тому числі в режимі відеоконференції, а контролюючий орган зобов'язаний повідомити його про дату, час та місце / спосіб розгляду скарги не пізніше ніж за 5 календарних днів до дати розгляду такої скарги [8].

Таким чином, професійне представництво адвокатом інтересів фізичних і юридичних осіб в митних органах може здійснюватися: у разі оскарження рішень митних органів, які були прийняті за заявою підприємства; у разі оскарження рішень митних органів, які були прийняті під час виконання митних формальностей; під час розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів; в інших випадках, передбачених законодавством України з питань митної справи (наприклад, у разі оскарження податкових повідомлень-рішень митних органів). Необхідно зазначити, що оскарження рішень, дій чи бездіяльності митних органів до митного органу вищого рівня шляхом подання відповідної скарги є правом підвладних суб'єктів митних відносин, а не їх обов'язком. Законодавством України з питань митної справи зобов'язаним особам надається право відразу оскаржити рішення, дії або бездіяльність митних органів до суду. Отже, адміністративний порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності митних органів не є обов'язковою досудовою процедурою, тому подання скарги до митного органу вищого рівня не виключає права на одночасне або наступне подання позовної заяви до суду [1, с. 74; 9, с. 21-22].

Професійне представництво адвоката у сфері митної справи в судовому порядку здійснюється судами адміністративної юрисдикції. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження [10]. Згідно ст. 16 КАС України учасники справи мають право користуватися правничою допомогою, а представництво в суді, як вид правничої



допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом [10].

У ч. 1 ст. 55 КАС України передбачено, що сторона, третя особа в адміністративній справі, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника. Представником в суді може бути адвокат, який діє від імені свого клієнта. Повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» [10]. Отже, адвокат як представник набуває права звернення до адміністративного суду, реалізуючи його від імені особи, законні права та інтереси якої він представляє в адміністративному судовому процесі. При цьому участь представника у судовій справі не обмежує особу, яку він представляє, у праві особисто брати участь у процесі [11, с. 634; 12, с. 43-44].

Згідно ч. 1 ст. 60 КАС України адвокат як представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки [10]. Основні права та обов'язки адвоката в адміністративному судочинстві визначені у ст. ст. 44, 47 КАС України.

Права адвоката як представника в адміністративному судочинстві являють собою закріплені в чинному законодавстві та гарантовані державою суб'єктивні можливості, якими він (тобто адвокат) володіє і може скористатися як суб'єкт, що здійснює процесуальне представництво фізичних та (або) юридичних осіб у адміністративному судочинстві, а також надає їм іншу правову допомогу у зв'язку з їхньою участю в зазначеному процесі [11, с. 634; 13, с. 17].

Згідно КАС України адвокат в адміністративному судочинстві має право: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами; 7) на будь-якій стадії судового процесу відмовитися від позову; 8) збільшити або зменшити розмір позовних вимог шляхом подання письмової заяви до закінчення підготовчого засідання або не

пізніше ніж за п’ять днів до першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; 9) визнати позов повністю або частково, подати відзив на позовну заяву; 10) досягнути примирення, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі [10].

Обов’язки адвоката як представника в адміністративному судочинстві являють собою міру поведінки, що вимагається від нього процесуальним законодавством і є необхідною для: по-перше, забезпечення належної реалізації іншими учасниками процесу своїх процесуальних прав та повноважень; по-друге, забезпечення своєчасного, об’єктивного та всебічного розгляду справи; по-третє, забезпечення режиму законності під час адміністративного судочинства. В цілому обов’язки адвоката як учасника адміністративного процесу полягають у такому: 1) по відношенню до інших учасників справи: поважати честь та гідність, права та свободи інших учасників процесу; надавати коментарі, відповіді на адресовані їм запитання, що стосуються справи; 2) по відношенню до суду: поважно ставитися до суду; належним чином здійснювати свої повноваження, тобто в суворій відповідності до вимог закону та вказівок суду, наданих у межах його повноважень; всіляко сприяти справедливому, об’єктивному, неупередженому та своєчасному вирішенню справи [11, с. 635; 13, с. 17-18].

Відповідно до КАС України адвокат в адміністративному судочинстві зобов’язаний: 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об’єктивному встановленню всіх обставин справи; 3) з’являтися в судове засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов’язковою; 4) подавати наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; 5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; 7) виконувати інші процесуальні обов’язки, визначені законом або судом [10].

Отже, професійне представництво адвоката у митній сфері здійснюється в судах адміністративної юрисдикції. Водночас, необхідно звернути увагу на те, що це стосується справ щодо оскарження рішень митних органів, які були прийняті за заявою підприємства; оскарження рішень митних органів, які були прийняті під час виконання митних формальностей; розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів; інших випадків, передбачених законодавством України з питань митної справи (наприклад, оскарження податкових повідомлень-рішень митних органів). У справах про порушення митних правил адвокат є захисником, а не представником, і ці справи згідно ч. 1 ст. 286, ч. 1 ст. 288 КАС України та ч. 3 ст. 529 МК України вирішуються місцевими загальними судами як адміністративними судами.



Висновки. Професійне представництво адвоката у сфері митної справи полягає в тому, що адвокат як представник виступає від імені та в інтересах клієнта, має загальні права і обов'язки клієнта та спеціальні згідно свого процесуально-правового статусу, здійснює процесуальні дії в межах наданих йому повноважень від імені та в інтересах клієнта з метою забезпечення реалізації прав і обов'язків клієнта в галузі митного регулювання. Професійне представництво адвоката у сфері митної справи здійснюється в митних органах та в судах шляхом забезпечення реалізації прав і обов'язків клієнта щодо рішень митних органів, які були прийняті: за заявою підприємства; під час виконання митних формальностей; під час розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів; в інших випадках, передбачених законодавством України з питань митної справи.

Література:

1. Правове регулювання процедур вирішення митних спорів в Україні: монографія / Ю. В. Оніщик, К. Е. Абдукадирова; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Оніщика. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 186 с.

2. Оніщик Ю.В. Правова конструкція «митні платежі»: проблеми сучасної інтерпретації. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 3-4. С. 23–28.

3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

4. Гусейнлі А. Завдання та функції адвоката в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 191–197.

5. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2017. 487 с.

6. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.

7. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

8. Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та іншими особами та їх розгляду контролюючими органами: наказ Міністерства фінансів України від 21 жовтня 2015 року № 916. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15#n7.

9. Провадження у справах з митних спорів в адміністративному судочинстві України: монографія / Ю. В. Оніщик, М. М. Толстолуцька; за ред. д-ра юрид. наук, професора Ю.В. Оніщика. Херсон: Олді+, 2022. 166 с.

10. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

11. Оніщик Ю.В. Правові засади діяльності адвоката в адміністративному судочинстві. Human rights and public governance in modern conditions: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 629-638.

12. Лисенко Ю.О. Представництво в адміністративному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 213 с

13. Бережна Є.В. Правовий статус адвоката як учасника адміністративного процесу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2021. 218 с.

References:

1. Onishchyk, Y.V. (2024). Pravove reguluvanya procedur vireshenya mitnih sporiv v Ukraini [Legal regulation of customs dispute resolution procedures in Ukraine]. Odessa [in Ukrainian].

2. Onishchyk, Y.V. (2016). Pravova konstrukciya «mitni plategi»: problem suchasnoi interpretacii. [Legal construction «customs payments»: problems of modern interpretation]. Visnik Academii praci, socialnih vidnosin i turizmu. № 3-4, 23–28 – Bulletin of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism. 3-4, 23–28 [in Ukrainian].

3. Pro advokaturu ta advokatcku diyalnuist [About advocacy and advocacy, 05, 2012] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text [in Ukrainian].

4. Guseinli, A. (2021). Zavdanya ta funkcii advokata v v administativnomu sudocinstvi. [Tasks and functions of a lawyer in administrative proceedings]. Naukoviy visnik Dnipropetrovskogo dergavnogo universitetu vnutrishnih sprav. № 3, 191–197 – Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. 3, 191–197 [in Ukrainian].

5. Bakayanova, N.M. (2017). Funkcionalni ta organizaciini osnovi advokaturi Ukraini [Functional and organizational foundations of the Bar of Ukraine]. Odesa [in Ukrainian].

6. Mitniy kodeks Ukraini: Zakon Ukraini vid 13 bereznya 2012 roku № 4495-VI. [Customs Code of Ukraine, 13, 2012] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text [in Ukrainian].

7. Podatkoviy kodeks Ukraini: Zakon Ukraini vid 02 grudnya 2010 roku № 2755-VI. [Tax Code of Ukraine, 02, 2010] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text [in Ukrainian].

8. Pro zatverdgenya Poryadku oformlenya I podanya skarg platnikami podatkiv ta inshimi osobami ta ih rozlyadu kontroluuchimi organami: nakaz Ministerstva financiv Ukraini vid 21 govtnya 2015 roku № 916. [On approval of the Procedure for processing and submitting complaints by taxpayers and other persons and their consideration by regulatory authorities, 21, 2015] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15#n7 [in Ukrainian].

9. Onishchyk, Y.V. (2022). Provadshenya u spravah z mitnih sporiv v administativnomu sudocinstvi [Proceedings in cases of customs disputes in the administrative court of Ukraine]. Kherson [in Ukrainian].

10. Kodeks administrativnogo sudochinsntva Ukraini: Zakon Ukraini vid 06 lipnya 2005 roku № 2747-IV. [Administrative Judicial Code of Ukraine, 06, 2005] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text [in Ukrainian].

11. Onishchyk, Y.V. (2023). Pravovi zasadi diyalnosti advokata v administrativnomu suduchinstvi [Legal principles of the lawyer's activity in administrative proceedings]. Riga [in Latvia].

12. Lisenko, Y.O. (2018). Predstavnictvo v admisistrativnomu procesi [Representation in the administrative process]. Zaporizhzhya [in Ukrainian].

13. Beregna, E.V. (2021). Pravoviy status advokata jak uchasnika administrativnogo procesu [Legal status of a lawyer as a participant in the administrative process]. Kharkiv [in Ukrainian].

УДК 343.2/.7 (075.8)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-461-470

Запорожець Анастасія Андріївна аспірантка кафедри кримінального права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м.Харків, https://orcid.org/0000-0003-3180-1014

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

Анотація. Злочини проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканності є одними із найбільш суспільно небезпечних посягань, що заподіюють шкоду як потерпілій особі так і в цілому суспільству. Саме ці кримінальні правопорушення характеризуються приниженням честі та гідності особи, посяганням на її недоконаність, особливою цинічністю та аморальністю, завдаючи особі значної шкоди не тільки фізично, а й психічно. Загалом особиста недоторканність особи є невід'ємним її правом, так сексуальна свобода та сексуальна недоторканність включені до неї та є непорушними. Забезпечення державою надійних гарантій у збереженні сексуальної свободи та сексуальної недоторканності є індикатором цивілізаційної зрілості суспільства.

Досить тривалий час у національному законодавстві інститут кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання стосовно злочинів проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканності був стабільним. Однак, вплив Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства призвів не тільки до появи нових статей у кримінальному законодавстві, а й до новел в інших інститутах кримінальної доктрини.

В цій статті проводиться аналіз виключно щодо звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання особи, яка вчинила злочин передбачений статтею 153 КК України сексуальне насильство. Також виокремлюються новели та винятки із загально встановлених правил.

Значний внесок у кримінально-правову науку стосовно проблематики звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання було зроблено такими авторами як Ю.В. Баулін, А. А. Вознюк , О. П. Горох, О. О. Житний, В. М. Куц, В. П. Півненко, Ю. А. Пономаренко, П. В. Хряпинський, та інші. Проблематика звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання за сексуальне насильство у доктрині кримінального права є досить актуальною та потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: сексуальне насильство, кримінальне право, кримінальна відповідальність, покарання, міжнародне кримінальне право

Zaporozhets Anastasia Andriivna PhD student, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-3180-1014

EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY AND PUNISHMENT FOR SEXUAL VIOLENCE

Abstract. Crimes against sexual freedom and sexual inviolability are among the most socially dangerous offenses that harm both the victim and society as a whole. These criminal offenses are characterized by humiliation of the honor and dignity of a person, encroachment on his or her imperfection, special cynicism and immorality, causing significant harm to a person not only physically but also mentally. In general, personal inviolability is an inalienable right, and sexual freedom and sexual inviolability are included in it and are inviolable. The government's provision of reliable guarantees for the preservation of sexual freedom and sexual inviolability is an indicator of the civilized maturity of a society.

For a long time, the institution of criminal liability, exemption from criminal liability and exemption from punishment for crimes against sexual freedom and sexual inviolability was stable in national legislation. The influence of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence and the Council of Europe Convention on protecting children against sexual exploitation and sexual abuse, however, has led not only to the emergence of new articles in criminal legislation, but also to novelties in other institutions of criminal doctrine.

This article analyzes exclusively the exemption from criminal liability and exemption from punishment of a person who has committed a crime under Article 153 of the Criminal Code of Ukraine - sexual abuse. The author also identifies novelties with exceptions to the general rules.

A significant impact on the criminal law science regarding the issues of exemption from criminal liability and exemption from punishment was made by such authors as Y. Baulin, A. Vozniuk, O. Gorokh, O. Zhytnyi, V. Kuts, V. Pivnenko, Y. Ponomarenko, P. Khryapynskyi, and others. The issue of exemption from criminal liability and exemption from punishment for sexual violence in the doctrine of criminal law is quite relevant and requires additional research.

Keywords: sexual violence, criminal law, criminal liability, punishment, international criminal law.

Постановка проблеми. Проблематика питання звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання за сексуальне насильство у



доктрині кримінального права є досить актуальною. Виокремлення заходів впливу на особу, яка вчинила злочин передбачений статтею 153 КК України, та окреслення їх меж є важливим елементом для подальшого дослідження цього кримінального правопорушення. Новели кримінального законодавства, поява яких спровокована як міжнародно правовими зобов'язаннями нашої Держави так і загально кримінальною необхідністю внесення таких змін. Така поява спровокувала науковий пошук та визначення кола особливостей і надання характеристики формам впливу, які проаналізовано у цій статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Засади наукового дослідження проблематики звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання закладені в наукових трудах українських учених, таких як Ю.В. Баулін, А. А. Вознюк , О. П. Горох, О. О. Житний, В. М. Куц, В. П. Півненко, Ю. А. Пономаренко, П. В. Хряпинський, та інші.

Мета статті.

Метою статті є проведення аналізу існуючого законодавства та надання кримінально-правової характеристики звільненню від кримінальної відповідальності та звільненню від покарання особи, яка вчинила сексуальне насильство.

Виклад основного матеріалу.

Звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання яскраво відбивають реалізацію принципу гуманізації, який проходить наскрізно через весь кримінальний закон. Так, законодавець створює умови для позитивної посткримінальної поведінки особи, її виправлення, та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень. Саме тому поряд із репресивними заходами у кримінально правовій політиці кожної держави завжди є місце заходам превенції та заохочувальним кримінально-правовим нормам. У заохочувальних нормах інституту звільнення від кримінальної відповідальності прослідкується мета надати особі яка знаходиться на шляху виправлення, можливості уникнути кримінальної відповідальності. Існуюча тенденція до відмови від суворих каральних заходів породжує застосовує альтернативні форми запобігання злочинам. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]

Так, у пункті 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12 визначено, що звільнення від кримінальної відповідальності - це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених КК України, у порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України.[7] Звільнення особи від кримінальної відповідальності також включає звільнення від усієї сукупності кримінально-правових наслідків вчинення злочину, як визначає Ю.В.Баулін. Науковець у своїх працях також зазначає, що звільнення

особи від кримінальної відповідальності є передбаченою законом відмовою держави від застосування до винного обмежень певних прав і свобод, визначених КК України та така відмова відбувається через реалізацію судовою владою своїх повноважень та за наявності підстав, передбачених в кримінальному законі, та стосується не лише обмежень прав і свобод особи, а в першу чергу – державного осуду особи. [8; 9] Таким чином, законодавчою підставою звільнення є норма КК України, реалізує таке звільнення виключно суд, а його порядок закріплено у кримінально-процесуальному законодавстві. У разі такого звільнення особи від кримінальної відповідальності, винний звільняється від негативних кримінально-правових наслідків, однак його діяння не перестає бути злочином. [10; 11; 12]

У кримінальному законі підстави звільнення від кримінальної відповідальності встановленні як в його Загальній частині, так і в Особливій частині. У контексті статті 153 КК України варто розглядати виключно підстави, які встановленні у Загальній частині КК України. До таких підстав зокрема належать: a) добровільна відмова від доведення злочину до кінця (стаття 17 КК України) ; b) дійове каяття (стаття 45 КК України); c) примирення винного з потерпілою особою (стаття 46 КК України); d) передання особи на поруки (стаття 47 КК України); e) зміна обстановки (стаття 48 КК України); f) закінчення строків давності (стаття 49 КК України); g)щодо неповнолітньої особи із застосуванням примусових заходів виховного характеру (стаття 97 КК України); h)щодо неповнолітньої особи у зв'язку з закінченням строків давності (стаття 106 КК України). [13; 14]

Зважаючи на те, що це кримінальне правопорушення є умисним при цьому за частиною 1 статті 153 КК України – нетяжкий злочин, за частинами 2, 3, 4 статті 153 КК України – тяжкий злочин, за частинами 5 і 6 статті 153 КК України – особливо тяжкий злочин, то неможливим є застосування таких видів звільнення від кримінальної відповідальності як: 1) у зв'язку з дійовим каяттям (стаття 45 КК України); 2) у зв'язку з примиренням винного з потерпілою особою (стаття 46 КК України); 3)щодо неповнолітньої особи із застосуванням примусових заходів виховного характеру (стаття 97 КК України).

У статті 17 КК України передбачено добровільну відмову від доведення злочину до кінця. Реалізувати її можливо виключно на стадії готування до вчинення кримінального правопорушення передбаченого статтею 153 КК України. Адже саме цей склад злочину є формальним. Винятком лише є частина 5 статті 153 КК України, коли мова йде про суспільно небезпечний наслідок у вигляді тяжких наслідків, однак у такому випадку особа все одно підлягає кримінальній відповідальності за іншою частиною статті, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад частини 1 статті 153 КК України.



Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки може бути застосоване до особи, яка вчинила злочин передбачений статтею 153 КК України, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність та/або ця особа перестала бути суспільно небезпечною. Можливим до застосування він стає наприклад якщо під час досудового розслідування злочину буде встановлено наявність добровільної згоди особи на такий вид дій сексуального характеру із застосуванням насильства до неї, чого не було відомо на початку розслідування кримінального правопорушення. Так, М.С. Таганцев у своїх працях писав про згоду потерпілої особи на заподіяння шкоди, зокрема у випадках, коли кримінально-правова охорона спрямована на «юридичне» ставлення особи до інтересу, захищається можливість вільно володіти, користуватися і розпоряджатися цим інтересом, то згода повинна усувати злочинність діяння.

Передбачене статтею 49 КК України звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності можливе до застосування судом у випадках, коли з дня вчинення винним суспільно небезпечного діяння і до дня набрання вироком законної сили пройшов певний проміжок часу встановлений у статті. У випадку якщо особа вчинила сексуальне насильство яке передбачене частиною 1 статті 153 КК України, то застосовується або пункт 3 частини 1 статті 49 КК України в якому вказано, що якщо минуло 5 років з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили - у разі вчинення нетяжкого злочину, крім випадку, передбаченого у пункті 2 частини 1 статті 49 КК України, а саме 3 роки - у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 2 років. Так, якщо особа вчинила, сексуальне насильство передбачене частинами 2-4 статті 153 КК України, тяжкий злочин, то застосовується строк встановлений пункт 4 частини 1 статті 49 КК України тобто 10 років. Якщо винний скоїв особливо тяжкий злочин передбачений частинами 5-6 статті 153 КК України то з дня вчинення злочину і до дня набрання вироком законної сили повинно минути 15 років, щоб особа могла бути звільненна від кримінальної відповідальності.

Так, ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, або Лансаротської конвенції, призвело до внесення певних змін у статтю 49 КК України. А саме, мова йде про вимогу зазначену в статті 33 Лансаротської конвенціїщо кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення подовження строків давності для порушення справи стосовно злочинів, на строк, який достатній для здійснення ефективного початку провадження після досягнення жертвою повноліття і який буде домірним до ступеня тяжкості

злочину, про який ідеться. [15] Саме ця стаття вплинула на доповнення кримінального закону частиною 6 статті 49 КК України, а саме у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 151-2-156-1, 301-1-303 цього Кодексу, стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи обчислення строків, визначених частинами першою і другою цієї статті, розпочинається з дня, коли така потерпіла особа досягла повноліття або, у разі її смерті, мала б досягти повноліття.

Неповнолітню особу, як суб'єкта злочину, може бути також звільненно від кримінальної відповідальності за окремими спеціальними статтями КК України. Так, у зв'язку з закінченням строків давності, то у випадку коли особа вчинила сексуальне насильство передбачене частиною 1 статті 153 КК України, то застосовується та/або пункт 2 частини 2 статті 106 КК України якщо минуло 5 років з дня вчинення злочину і до дня набрання вироком законної сили - у разі вчинення нетяжкого злочину. У випадку вчинення неповнолітньою особою сексуального насильства, яке передбачене частинами 2-4 статті 153 КК України, тяжкий злочин, то застосовується строк встановлений пунктом 3 частини 2 статті 106 КК України тобто 7 років. У разі скоєння винною особою особливо тяжкого злочину передбаченого частинами 5-6 статті 153 КК України то з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили якщо мине 10 років, то особа звільняється від кримінальної відповідальності за пунктом 4 частини 2 статті 106 КК України.

До осіб які вчинили злочин передбачений статтею 153 КК України може бути застосоване звільнення від покарання та його відбування. Вченими встановлено, що покарання має репресивний характер та першочергову мету саме кару. Ю.А. Пономаренко, що кара не є кінцевою метою, а скоріш проміжною, адже через неї досягається основна мета цього правового засобу – запобігання вчинення нових кримінальних правопорушень. [16] Кримінальний закон встановлює такі види звільнення особи від покарання: звільнення від відбування покарання з випробуванням (стаття 75 КК України); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (стаття 81 КК України); звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (стаття 83 КК України); звільнення від покарання (частина 4 статті 74 КК України); звільнення у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (стаття 80 КК України); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (стаття 82 КК України); звільнення від покарання за хворобою (стаття 84 КК України); звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого (стаття 84-1 КК України); у разі прийняття нового закону, що виключає або пом'якшує призначене особі покарання; на підставі закону України про амністію (стаття 85 КК України); на підставі акту про помилування (стаття 86 КК України). [17; 18]



Винна особа, яка вчинила тільки нетяжкий злочин передбачений частиною 1 статтею 153 КК України застосовуються такі види звільнення від покарання: звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; звільнення від покарання на умовах ч.4 ст. 74.

До особи яка скоїла злочин, передбачений будь-якою частиною статті 153 КК України, можливо застосувати такі види звільнення від покарання: звільнення від відбування покарання з випробуванням; звільнення у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку; умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; звільнення від покарання за хворобою; звільнення від покарання у разі прийняття нового закону, що виключає або пом'якшує призначене особі покарання; звільнення від покарання на підставі закону України про амністію; помилування.

Висновки. За результатами проведеного аналізу, встановлено, що до осіб які вчинили кримінальне правопорушення за статтею 153 КК України не можна застосовувати наступні види звільнень від кримінальної відповідальності: 1) у зв’язку з дійовим каяттям (стаття 45 КК України); 2) у зв’язку з примиренням винного з потерпілою особою (стаття 46 КК України); 3)щодо неповнолітньої особи із застосуванням примусових заходів виховного характеру (стаття 97 КК України). Натомість, можливим є використання однієї наступних підстав за умовою виконання усіх вимог зазначених в ній: : a)добровільна відмова від доведення злочину до кінця (стаття 17 КК України); e)у зв’язку зі зміною обстановки (стаття 48 КК України); f)у зв’язку із закінченням строків давності (стаття 49 КК України); h)щодо неповнолітньої особи у зв’язку з закінченням строків давності (стаття 106 КК України).

Стосовно звільнення від покарання та його відбуття, то до винних за статтею 153 КК України можуть бути застосовані наступні підстави за умови відповідності їх вимогам: звільнення від відбування покарання з випробуванням (стаття 75 КК України); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (стаття 81 КК України); звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (стаття 83 КК України); звільнення від покарання (частина 4 статті 74 і стаття 49 КК України); звільнення у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (стаття 80 КК України); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (стаття 82 КК України); звільнення від покарання за хворобою (стаття 84 КК України); у разі прийняття нового закону, що виключає або пом'якшує призначене особі покарання (стаття 85 КК України); на підставі закону України про амністію; на підставі акту про помилування (стаття 86 КК України).

Література:

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

2. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності та деякі принципи кримінального права України. Від громадянського суспільства – до правової держави : тези II міжнародної науково-практичної конференції. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С. 359–362.

3. Хряпінський П. В. Щодо легалізації підстави заохочення в загальній частині кримінального кодексу України. Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації : матеріали міжнар. наук. практ. круглого столу (м. Харків, 15 трав. 2020 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2020. С. 396–400.

4. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії): у 3 т. К.: Генеза, 1999. 944 с.

5. Коваленко В. П. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, вчинене працівником правоохоронного органу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. 215 с.

6. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовноправовой науке. Право і безпека. 2002. № 4. С. 7–11.

7. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Верховного суду України від 23.12.2005 № 12 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0012700-05.

8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. К.: Атіка, 2004. С. 211–212.

9. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності, Вісник Асоціації кримінального права України, 2016, № 2(7). С. 287–289.

10. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.

11. Півненко В.П. Звільнення обвинувачених від кримінальної відповідальності. Прокуратура Людина Держава 2004. №6 (36) червень. С. 36–40

12. Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.

13. Кобернюк В. Інститут закриття кримінального провадження зі звільненням обвинувачуваного від кримінальної відповідальності: сучасний стані перспективи / В. Кобернюк // Вісник прокуратури 2012 - №10. - С.64-70

14. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України/ Ю. А. Пономаренко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Серія «Право».-2013- Вип.20.- С.65 - 72.

15. Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та зловживань сексуального характеру URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994927.

16. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2021. 47 с.

17. Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування : монографія / за наук. ред. А. А. Музики. Київ : Дакор, 2019. С. 64–65.

18. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка ; вид. 3-тє, перероб. та доповн. Київ : Юридична думка, 2004. С. 281.

References:

1. Baulin, Yu.V. (2004). *Exemption from criminal liability*: *[Exemption from criminal liability]* Kyiv [in Ukrainian].

2. Zhytnyi O. O. (2009) *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti ta deiaki pryntsypy kryminalnoho prava Ukrainy. [Exemption from criminal liability and some principles of criminal law of Ukraine]* Kharkiv [in Ukrainian].

3. Khriapinskyi P. V. (2020) *Shchodo lehalizatsii pidstavy zaokhochennia v zahalnii chastyni kryminalnoho kodeksu Ukrainy. [On the legalization of the grounds for incentives in the general part of the Criminal Code of Ukraine.]* Kharkiv [in Ukrainian].

4. Mykhailenko P. P. (1999) *Kryminalne pravo, kryminalnyi protses ta kryminolohiia Ukrainy* (statti, dopovidi, retsenzii): *[Criminal law of Ukraine. General part: lecture notes]* Kyiv. [in Ukrainian].

5. Kovalenko V. P. (2009) *Kryminalna vidpovidalnist za zlovzhyvannia vladoiu abo sluzhbovym stanovyshchem, vchynene pratsivnykom pravookhoronnoho orhanu*: *[Criminal liability for abuse of power or position committed by a law enforcement officer.]* Kyiv. [in Ukrainian].

6. Emelianov V. P. (2002) *Poniatye obъekta prestuplenyi v uholovnopravovoi nauke. [The concept of the object of crime in criminal science.]* [in Ukrainian].

7. *On the practice of application by the courts of Ukraine of the legislation on exemption from criminal responsibility [On the practice of application by the courts of Ukraine of the legislation on exemption from criminal responsibility]* Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05.

8. Baulin Yu. V. (2004) *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti [Exemption from criminal responsibility]* Kiev, [in Ukrainian].

9. Baulin Yu.V. (2016) *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti, [Exemption from criminal responsibility]* Kyiv [in Ukrainian].

10. A. A. Vasyliev, Ye. O. Hladkova, O. O. Zhytnyi (2020) *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part: lecture notes]* Kharkiv, [in Ukrainian].

11. Pivnenko V.P. (2004) *Zvilnennia obvynuvachenykh vid kryminalnoi vidpovidalnosti. [Release of the accused from criminal liability]* [in Ukrainian].

12. Vozniuk A. A. (2015) *Spetsialni vydy zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti uchasnykiv orhanizovanykh zlochynnykh obiednan [Special types of exemption from criminal liability for members of organized criminal groups.]* Kyiv [in Ukrainian].

13. Koberniuk V. (2012) *Instytut zakryttia kryminalnoho provadzhennia zi zvilnenniam obvynuvachuvanoho vid kryminalnoi vidpovidalnosti*: suchasnyi stani perspektyvy *[The Institute of Closing Criminal Proceedings with Release of the Accused from Criminal Liability: Current Status and Prospects.]* [in Ukrainian].

14. Ponomarenko, Yu.A. (2013). Formy realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [Forms of realization of criminal responsibility according to the criminal legislation of Ukraine]. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody – Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, issue 20, 65-72 [in Ukrainian].

15. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo implementatsii Konventsii Rady Yevropy pro zakhyst ditei vid seksualnoi ekspluatatsii ta seksualnoho nasylstva(Lantsarotskoi konventsii)» [The Law of Ukraine «The Council of Europe Convention on the Protection of Children Against Sexual Exploitation and Sexual Abuse, also known as the Lanzarote Convention] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#n24.

16. Ponomarenko Yu.A. (2021) *Zahalna teoriia vyznachennia karanosti kryminalnykh pravoporushen [*General theory of criminal offences' punishability determining*]* Kharkiv, [in Ukrainian].

17. Horokh O. P. (2019) *Suchasni kryminalno-pravovi problemy zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia [Modern criminal law problems of release from punishment and its serving:]* Kyiv, [in Ukrainian].

18. Yu. V. Aleksandrov, V. I. Antypov, M. V. Volodko *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part: lecture notes]* Kyiv. [in Ukrainian].



УДК 93 (477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-471-480

Іванов Олександр Юрійович кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національна академія Служби безпеки України, м. Київ, тел.: (063)329-11-20, https://orcid.org/0000-0002-5890-5369

САМОПРОГОЛОШЕНІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація: У статті на основі аналізу історичного досвіду існування самопроголошених адміністративно-територіальних утворень на території України сформульовано теоретичні узагальнення щодо їх характерних ознак та визначено їх значення в сучасних умовах. У сучасних умовах набуває актуальності питання правового статусу самопроголошених адміністративно-територіальних утворень, зокрема, з огляду на протиправні дії російської федерації як суб'єкта міжнародного права, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Аналіз історико-правової реальності дає підстави визначати різноманітні форми утворення політичних суб'єктів, зовні подібних до держави. Так, зокрема, історія розвитку української державності знає інститут крайового уряду (крайової влади) як втілення політичної автономії українського народу в межах великих європейських держав. Аналіз зазначеного досвіду державотворення дає можливість зробити висновок щодо їх правового статусу. Інститут крайової влади на теренах України зародився за часів Литовсько-руської держави. Пізніше у межах Австро-Угорщини статус коронних країв мали Буковина та Галичина. край розглядається як історико-географічний регіон, населений певним народом – культурно-історичною спільністю людей, що сформувалася навколо корінного етносу. На основі аналізу історико-правової реальності можна виокремити дві моделі формування крайових урядів, які чітко простежуються під час комплексного історіографічного аналізу. Перша модель характеризується легітимним характером влади та наданням окремим територіям автономного статусу краю (національно-територіальної автономії) рішенням загальноімперської влади або підтвердженням такого статусу. Крайові уряди другої моделі являють собою самопроголошені органи місцевої влади з претензією спочатку на політичну автономію в межах росії, а потім на окремий державний статус.

Ключові слова: самопроголошені адміністративно-територіальні утворення, самопроголошена влада, квазідержава, територіальна цілісність, загрози національній безпеці України.

Ivanov Oleksandr Yuriyovych Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law, National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, tel.: (063)329-11-20, https://orcid.org/0000-0002-5890-5369

SELF-PROCLAIMED ADMINISTRATIVE TERRITORIAL FORMATIONS IN UKRAINE: THEORETICAL-HISTORICAL ANALYSIS

Abstract: The article, based on the analysis of the historical experience of the existence of self-proclaimed administrative-territorial formations in Ukraine, formulates theoretical generalizations regarding their characteristic features and determines their significance in modern conditions. In modern conditions, the issue of the legal status of self-proclaimed administrative-territorial entities is becoming relevant, in particular, in view of the illegal actions of the Russian Federation as a subject of international law aimed at violating the territorial integrity of Ukraine. Analysis of historical and legal reality provides grounds for determining various forms of formation of political entities that are outwardly similar to the state. Thus, in particular, the history of the development of Ukrainian statehood knows the institute of regional government (regional power) as the embodiment of the political autonomy of the Ukrainian people within the borders of large European states. Analysis of the above-mentioned experience of state formation makes it possible to draw a conclusion regarding their legal status. The institute of regional power in the territory of Ukraine originated during the times of the Lithuanian-Russian state. Later, within the borders of Austria-Hungary, Bukovina and Galicia had the status of crown lands. The region is considered as a historical and geographical region inhabited by a certain people - a cultural and historical community of people that formed around the indigenous ethnic group. Based on the analysis of historical and legal reality, two models of the formation of regional governments can be distinguished, which are clearly traced during a comprehensive historiographical analysis. The first model is characterized by the legitimate nature of power and the granting of autonomous regional status (national-territorial autonomy) to individual territories by a decision of the general imperial authority or confirmation of such status. Regional governments of the second model are self-proclaimed local authorities with a claim first to political autonomy within Russia, and then to a separate state status.

Keywords: self-proclaimed administrative-territorial formations, self-proclaimed authority, quasi-state, territorial integrity, threats to the national security of Ukraine.

Постановка проблеми: У сучасних умовах набуває актуальності питання правового статусу самопроголошених адміністративно-територіальних утворень,



зокрема, з огляду на протиправні дії російської федерації як суб'єкта міжнародного права, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Ці дії полягають у протиправній анексії території Автономної Республіки Крим та підтримці сепаратистських тенденцій у Донецькій і Луганській областях. У світлі вказаних подій засобах масової інформації набули поширення визначення так званих «ДНР» та «ЛНР» як квазідержав, самопроголошених та невизнаних держав. Неоднозначно також надається характеристика створеним російською федерацією органам влади та управління на території анексованої Автономної Республіки Крим. Втім, з'ясування змісту зазначених понять має не лише теоретичне значення, що і зумовлює актуальність теми нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Дослідженням проблем самопроголошених адміністративно-територіальних утворень у теоретичному та історичному аспектах займалися такі вчені, як Л. Бердегулова, Т. Бикова, П. Лукичів, М. Никифорак, А. Скорик, І. Терлюк та ін. Однак у контексті захисту територіальної цілісності досліджено лише окремі аспекти правової природи самопроголошених адміністративно-територіальних утворень.

Мета статті. Метою статті є визначення ознак самопроголошених адміністративно-територіальних утворень на основі аналізу історико-правової дійсності та їх характеристика у контексті сучасних умов.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні у міжнародному праві закріплено такі обов'язкові ознаки держави: постійне населення, визначена територія, влада та можливість вступати у відносини з іншими державами. Відсутність хоча б однієї з них виключає можливість ідентифікації конкретного адміністративно-територіального утворення як держави. У той же час, окремі з цих ознак можуть мати специфічні форми прояву. Саме у цьому випадку прийнято говорити про квазідержаву як про відступ від класичних канонів уявлень про державу.

Аналіз історико-правової реальності дає підстави визначати різноманітні форми утворення політичних суб'єктів, зовні подібних до держави. Так, зокрема, історія розвитку української державності знає інститут крайового уряду (крайової влади) як втілення політичної автономії українського народу в межах великих європейських держав. Аналіз зазначеного досвіду державотворення дає можливість зробити висновок щодо їх правового статусу. На сьогодні у науковій літературі не окреслено меж поняття крайового уряду. Відсутнє також пояснення наявності чи відсутності зв'язку поняття крайового уряду з назвою адміністративно-територіальної одиниці держави – краю. Незрозуміло також, чи має значення легальність та легітимність створення для інституту крайового уряду. На наш погляд, зміст поняття «крайовий уряд» слід розглядати, перш за все, в історико-географічному значенні через призму особливостей

культурних традицій, сформованих у процесі історичного розвитку. У цьому аспекті слід узяти до уваги теорію географічного детермінізму, згідно з якою події та явища обумовлюються особливостями географічного середовища, у якому вони мали місце.

Інститут крайової влади на теренах України зародився за часів Литовсько-руської держави[1]. На думку окремих науковців, селам на етнічних український землях великими князями було надано можливість об'єднання у країни (крайни) для більш ефективної реалізації національних прав. На чолі країн стояли крайники, які по суті перебували у ролі очільників адміністративно-територіальних одиниць. Крайни були розташовані біля кордонів Великого князівства Литовського (цим, власне, і обумовлена специфічна назва) і мали ширші права порівняно з іншими адміністративно-територіальними одиницями держави [1, с.73]. Згодом у Речі Посполитій було дозволено утворювати крайові уряди у межах Белзького, Руського і Подільського воєводств. Населенню таких об'єднань надавалося право власного уряду і колегіального суду. Заборонялося судити представників краю судом іншого воєводства. Було забезпечено можливість притягнення мешканців краю до відповідальності лише судом, причому надавалася можливість застосування у суді власного місцевого права. На чолі краю стояли духовні та світські достойники, яким законом було надано право засідати у державних та провінційних сеймах [2, с. 121].

Пізніше у межах Австро-Угорщини статус коронних країв мали Буковина та Галичина. Після революції 1848 – 1849 рр. в Австрії була проведена адміністративно-територіальна реформа, і серед нових адміністративно-територіальних одиниць цісарською конституцією 1849 р. був запроваджений коронний край. У цісарському патенті від 29 вересня 1850 р. закріплювалося, що Буковина є окремою коронною землею імперії. Водночас, надавалося право представництва краю у рейхсраті (нижній палаті парламенту). Буковина визнавалась як повноправний суб'єкт політико-правових відносин в імперії. Усі народи краю визнавалися рівними у правах і здобували можливість юридичного забезпечення «необмеженого розвитку власної національності» [3, с.76 – 77]. Тогочасне австрійське законодавство не давало чіткої відповіді про суть поняття краю як адміністративно-територіальної одиниці. Однак аналіз законодавства свідчить про те, що на Буковину був поширений загальнодержавний адміністративно-територіальний устрій і ні про які автономні права не йшлося [3, с. 64 – 65]. Можна констатувати, що статус коронного краю передбачав фактично надання буковинським землям статусу національно-територіальної автономії.

[1] Детальніше з точкою зору автора із зазначеного питання можна ознайомитися за посиланням: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3583218-kubanska-derzavnist-nenova-storinka-istorii.html.

Для порівняння слід зазначити, що у 1917 р. у росії Тимчасовий уряд видав Декларацію прав народів росії, якою надав національним меншинам право на самовизначення, але перелік автономних утворень Декларацією закріплений не був. Тому склалася ситуація, коли в окремих регіонах (Крим, Кубань) виникало дво-, а то і тривладдя. Так, наприклад, на Кубані одночасно функціонували органи влади Тимчасового уряду, радянська влада, а згодом зусиллями козацького війська було утворено Кубанський крайовий уряд як орган козацького самоврядування та самостійний законодавчий орган – Кубанську законодавчу раду. В умовах двовладдя населення опинилися в безконтрольному стані. Тому представники козацьких сил проголосили створення власного уряду для врегулювання соціально-економічної кризи в регіоні. У даному випадку крайова влада була самопроголошеною. 9 – 18 квітня 1917 р. відбувся обласний з'їзд представників населених пунктів Кубанської області, який підтвердив повноваження громадських комітетів як органів нової влади на всій території, окрім територій з козацькою системою управління. Були виявлені протиріччя між козаками та невійськовим населенням щодо системи управління областю. Натомість учасники з'їзду, які представляли козацтво, оголосили себе Військовою радою. 17 квітня 1917 р. на козацькому з'їзді було підтверджено повноваження Кубанської військової Ради і створено самопроголошений Тимчасовий Кубанський військовий уряд. 7 жовтня 1917 р. козацька Друга крайова Рада прийняла «Тимчасові основні положення про вищі органи влади в Кубанському краї», які фактично мали конституційний характер. Згідно з положенням, управління передавалось Крайовій Раді, яка відтоді мала обиратися не лише козацьким населенням. Некозацьке населення було значно обмежене у правах, особливо політичних. Варто зазначити, що козацьке населення у Кубанському краї становило меншість, проте змогло здійснити державний переворот і протистояти тій владі, яка позиціонувала себе легітимною.

Схожа ситуація мала місце і в Криму. Так, Крайовий уряд С. Сулькевича був проголошений в умовах окупації півострова німецькими військами. 18 червня 1918 р. було проголошено декларацію «До населення Криму», яку більшість дослідників оцінюють як перший конституційний акт Криму [4]. Аналіз зазначеного документу свідчить, що більшість його положень мали декларативний політичний характер і більше стосувалися питань узгодження позицій з «окупаційною» владою. С. Сулькевич самостійно проголосив себе главою уряду і фактично узурпував більшу частину виконавчої влади. Із тексту декларації можна встановити перелік органів виконавчої влади (міністерств) на підставі списку осіб, які цю декларацію підписали. Водночас, власного представницького органу не було створено, а формування уряду відбулося шляхом призначення наближених осіб. Комплексний аналіз Декларації «До

населення Криму» дає підстави для висновку, що С. Сулькевич самовільно проголосив створення власного уряду, встановивши на свій розсуд його взаємовідносини з іншими адміністративно-політичними утвореннями на території Криму. А крайовим уряд був названий тому, що нібито самопроголошена влада С. Сулькевича виражала волю кримських татар. Законодавчими органами були визнані чинні на той час органи Таврійської губернії. Хоча формально Крайовим урядом визнавався лише склад колегіального органу виконавчої влади, контрольованої С. Сулькевичем та його оточенням.

У Києві на 1917 р. діяла Центральна Рада. Після проголошення другого Універсалу до Петрограда на затвердження був направлений статут Генерального Секретаріату (уряду). Натомість Тимчасовий уряд розробив «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», де визначив Генеральний Секретаріат як вищий крайовий орган влади та окреслив територію, на яку поширювалася влада цього органу.

На окрему увагу заслуговує і доба Карпатської України А. Волошина 1938 р., за якої було сформовано крайовий уряд. Особливість держави А. Волошина полягає в тому, що спочатку вона була утворена як самопроголошене адміністративно-політичне утворення, а згодом була визнана парламентом Чехословаччини як Підкарпатська Русь. Уряд А. Волошина, як і всі описані вище, був утворений у прикордонному регіоні держави (у даному випадку Чехословаччини), на території якого компактно проживали представники українського народу.

Таким чином, край розглядається як історико-географічний регіон, населений певним народом – культурно-історичною спільністю людей, що сформувалася навколо корінного етносу. Розглянемо тепер теоретичні аспекти співвідношення крайового уряду та квазідержави. Так, на думку деяких дослідників, квазідержава – це політико-територіальне утворення, яке, володіючи основними ознаками держави, у той же час позбавлене міжнародно-правового визнання, внаслідок чого не володіє зовнішнім суверенітетом. Інші ж визначають квазідержавність як такий тип владних відносин, який виникає за відсутності, недостатності історичного досвіду бюрократичного функціонування державних органів, за патріархальної соціальної організації, аморфності соціокультурного простору, відсутності загальногромадянської самоідентифікації, нерозвиненості права і правової свідомості, авторитарності політичних відносин, переважно географічної обумовленості існування такого політичного утворення. Західна доктрина визначає квазідержаву як державу, яка володіє юридичним суверенітетом у міжнародній системі, але не має ефективних інститутів у внутрішній політиці, які б стримували офіційних державних службовців від корупції [5]. На нашу думку, квазідержава – це суверенне адміністративно-політичне утворення, яке володіє всіма ознаками держави,

проте атрибутивні юридичні ознаки територіальності, постійного населення, публічної влади мають нетиповий характер порівняно із загальноприйнятим поняттям держави.

Вважаємо, що під поняттям «край» слід розуміти адміністративно-територіальну одиницю, яка утворюється шляхом об'єднання населених пунктів на основі спільних історичних, політико-правових, національних та етнічних особливостей у федеративній державі переважно імперського типу. З огляду на сказане, крайова влада – це система органів державного та самоврядного управління краю як адміністративно-територіальної одиниці, що має характер національно-територіальної автономії. Відповідно, крайовий уряд – це колегіальний орган самоврядної виконавчо-розпорядчої влади краю, створений представниками національної спільноти з компактним проживанням на визначеній території, який має політичну програму утвердження суверенного статусу краю. На основі викладеного можна виділити такі ознаки крайової влади: обумовленість комплексом місцевих факторів (національних, політико-правових, етнічних, історичних, географічних); автономно-самоврядний характер; поширення на територію адміністративно-територіальної одиниці – краю; особливий порядок встановлення (легітимність); зв'язок із реалізацією природного права народу (населення краю) на самовизначення; формальний демократизм, урахування думки, як правило, меншості населення краю при формуванні органів.

На нашу думку, на основі наведеного вище аналізу історико-правової реальності можна виокремити дві моделі формування крайових урядів, які чітко простежуються під час комплексного історіографічного аналізу. Перша модель мала місце на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, у Галичині і на Буковині у складі Австрії та у Карпатській Україні. Зазначена модель характеризується легітимним характером влади та наданням окремим територіям автономного статусу краю (національно-територіальної автономії) рішенням загальноімперської влади або підтвердженням такого статусу. Друга модель сформувалася в період 1917 – 1918 рр. на території росії після прийняття Декларації прав народів росії 1917 р. Крайові уряди цієї моделі являють собою самопроголошені органи місцевої влади з претензією спочатку на політичну автономію в межах Росії, а потім на окремий державний статус. Такі уряди утворювалися внаслідок зіткнення інтересів місцевих етнічних спільнот із владою Тимчасового уряду та радянською владою (у Криму також з окупаційною німецькою владою, Українською Народною Республікою та Українською державою). Для таких крайових урядів властивий стихійний характер формування шляхом самопроголошення на місцевому рівні без узгодження із загальнодержавним центром. У другій моделі має місце реалізація владних амбіцій представників місцевих реакційних груп до насильницького захоплення влади в межах певної території.

Аналізуючи першу модель формування крайових урядів, слід зазначити, що у Великому князівстві Литовському інститут крайни продовжив традиції інституту копи як особливої форми самоврядування, яка, у свою чергу, має зв'язок з інститутом верві у Давній Русі. Інститут крайни набув подальшого розвитку у Речі Посполитій. На Буковині у складі Австро-Угорщини утворення крайового уряду стало наслідком фактично надання привілею окремому регіону держави, проте сама суть крайових органів влади запозичувалася з Речі Посполитої. Спосіб утворення Карпатської України А. Волошина відрізняється від попередньо сформованих традиції, проте за суттю органи крайової влади продовжують буковинські традиції. Усі названі державні утворення існували в різні періоди часу, проте приблизно в межах однієї території. Рішення центральної влади про утворення крайових урядів у всіх випадках були обумовлені необхідністю врахування особливостей національного розвитку та самовизначення українського народу і стосувалися лише тих територій держави, де компактно проживали українці.

Відносно другої моделі слід зауважити, що, зокрема, у Криму крайовий уряд С. Сулькевича продовжував розбудовуватися декларативно на управлінських традиціях кримськотатарського етносу. У той же час, на Кубані в діяльності крайового уряду були втілені засади козацького самоврядування, вироблені у вузькому середовищі козацького стану. В основі становлення та функціонування вказаних урядів було відображено загальноросійську тенденцію автономізації на підставі Декларації прав народів Росії, однак тут був втілений особливий порядок управління, заснований на місцевих традиціях. При цьому, в обох випадках мало місце насильницьке захоплення влади та реалізація владних амбіцій окремих осіб. На особливу увагу в рамках другої моделі заслуговує формування та функціонування Генерального Секретаріату Центральної Ради. Разом з тим, у обох випадках інституціалізація адміністративно-територіальної одиниці як краю мала місце лише після проголошення крайового уряду.

На підставі зазначеного вважаємо за доцільне назвати першу модель крайового уряду литовсько-австрійською, оскільки відбулося поєднання властивостей крайової влади, вироблених як у Великому князівстві Литовському (у Речі Посполитій відбувся розвиток уже готової моделі), так і в Австро-Угорщині (де і відбулося завершення оформлення аналізованої моделі). Другу модель можна умовно назвати російською, оскільки, як зазначалося вище, крайові уряди цієї моделі утворювалися на території росії і мали свою специфіку формування і функціонування (насильницьке захоплення влади амбітними силами, не легітимність влади та її декларативність). Умовність пояснюється разючими відмінностями в особливостях етнічних груп, які утворювали відповідні уряди.

Таким чином, запропоновані моделі крайових урядів по суті являють собою різні явища. Статус краю виступає як привілей, наданий місцевому

населенню з боку державної влади. Поняття крайового уряду охоплює всю систему місцевих органів влади та управління (урядування) і не обмежується лише колегіальним органом виконавчої влади. У російській моделі крайова влада у конкретному регіоні встановлюється шляхом самопроголошення без будь-якого визнання з боку центральної влади чи інших держав. Крайовий уряд являє собою колегіальний орган виконавчої влади, навколо якого формується вся система самопроголошених органів влади. Проголошення інститутів громадянства та представництва в іноземних державах має суто декларативний характер і не тягне правовстановлюючих наслідків. Характерною особливістю є також досягнення політичної волі шляхом застосування військової диктатури. Податкова система за такої моделі має на меті утримання нелегального управлінського апарату і є відверто корупційною, здирницькою. Крайовий уряд російської моделі якраз по суті і втілює те явище, яке на сьогодні називають самопроголошеною чи невизнаною державою, але яка важко підпадає під поняття квазідержави у традиційному політико-правовому розумінні. Слід зазначити, що у крайового уряду російської моделі відсутні будь-які ознаки державності. Державницькі амбіції місцевих лідерів мають суто декларативний характер. Ознаки територіальності, постійного населення та публічної влади мають спотворений характер. Повністю відсутня можливість самостійного вступу у відносини з іншими державами через те, що міжнародне визнання таких утворень є досить обмеженим. Так само насильницький характер формування органів влади не дає підстав стверджувати про легальність та легітимність цих органів.

На нашу думку, описана російська модель крайового уряду на сьогодні втілена у квазіправових актах так званих «ДНР» та «ЛНР» і російської окупаційної влади на території Автономної Республіки Крим. Так, згідно з преамбулою «Конституції ДНР» населення цього утворення має право на національне самовизначення як частина «русского Мира». У статті 1 прописаний державний статус «ДНР». Пунктом 3 цієї статті «ДНР» сама собі надає право вирішувати питання про приєднання до федеративних утворень. У пункті 1 статті 2 закріплено положення про існування «народу ДНР». У перехідних положеннях цього ж документу та новоприйнятого «Кримінального кодексу ДНР» зафіксовано, що на території «ДНР» законодавство України діє лише з питань, з яких іще не ухвалено власних законів у псевдореспубліці. З аналізу ж «Конституції ЛНР» видно, що у преамбулі її автори посилаються на загальновизнані принципи та норми міжнародного права, яким нібито відповідає самопроголошене утворення. У пункті 1 ст. 1 закріплений державний статус утворення, а пункт 2 фіксує положення про неподільність території, тим самим самочинно поширюючи свій суверенітет на частину території України. У ст. 11 вводиться поняття конституційного ладу «ЛНР». Схожою є ситуація і в Автономній Республіці Крим, де підставою для встановлення самопроголошеної

влади були результати «загальнокримського» псевдореферендуму від 16 березня 2014 р., призначеного та проведеного всупереч нормам міжнародного права і українського законодавства. Втім, результати цього голосування були використані як підстава для ухвалення державною думою російської федерації федерального закону від 21 березня 2014 р. «Про прийняття до російської федерації Республіки Крим та створення у складі російської федерації нових суб'єктів – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя».

Висновки. Таким чином, історичний досвід свідчить про існування різних типів самопроголошених адміністративно-територіальних утворень з огляду на питання легітимності їх формування. На основі аналізу історико-правової реальності можна виокремити дві моделі формування крайових урядів, які чітко простежуються під час комплексного історіографічного аналізу. Перша модель характеризується легітимним характером влади та наданням окремим територіям автономного статусу краю (національно-територіальної автономії) рішенням загальноімперської влади або підтвердженням такого статусу. Крайові уряди другої моделі являють собою самопроголошені органи місцевої влади з претензією спочатку на політичну автономію в межах росії, а потім на окремий державний статус.

Література:

1. Монографіи до исторіи Галицкой Руси М. Смирнова, М. Шашкевича и Д-ра Шараневича. Тернополь: 1886. – 176 с.
2. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навч. посіб. з історії держави і права України. Львів: 2003. 156 с.
3. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 –1918 рр.). Чернівці: Рута, 2004. 384 с.
4. Бикова Т.Б. Кримські крайові уряди 1918 – 1919 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 14. с. 45–58.
5. Jackson R. H. Quasi states: Sovereignty, International Relations and the Third World. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 190 p.

References:

1. Monohrafiy do ystoriy Halytskoi Rusy [Monographs on the history of Galician Rus] by M. Smirnov, M. Shashkevych and Dr. Sharanevich. Ternopil: 1886. – 176 p.
2. Terlyuk I.Ya. Istoriia ukrainskoho prava vid naidavnishykh chasiv do XVIII stolittia [History of Ukrainian law from ancient times to the 18th century]. Textbook on the history of the state and law of Ukraine. Lviv: 2003. 156 p. [in Ukrainian].
3. Nikiforak M.V. Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774 –1918 rr.) [Bukovina in the state and legal system of Austria (1774 –1918)]. Chernivtsi: Ruta, 2004. 384 p. [in Ukrainian].
4. Bykova T.B. Krymski kraiovi uriady 1918 – 1919 rr. [Crimean regional governments 1918 – 1919]. Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches: Interdepartmental collection of scientific works 2005. Issue 14. pp. 45–58. [in Ukrainian].
5. Jackson R. H. Quasi states: Sovereignty, International Relations and the Third World. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 190 p. [in English].

УДК 341.222.5:342.7(477): 343.4

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-481-496

Камардіна Юлія Вікторівна кандидат юридичних наук, доцент кафедри права, Маріупольський державний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2295-5559

Кундеус Владислав Геннадійович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології, Навчально-науковий інститут № 5, Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-2430-5437

ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено реалізацію норм міжнародного гуманітарного права в Україні в умовах воєнного часу. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення ефективного захисту цивільного населення, військовополонених і об’єктів критичної інфраструктури відповідно до вимог міжнародного права. Україна є стороною основних міжнародних договорів у сфері гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій 1949 року, їх Додаткових протоколів 1977 року, Гаазької конвенції 1907 року та Конвенції про заборону застосування протипіхотних мін 1997 року. Водночас їх імплементація стикається з низкою правових, організаційних та інституційних викликів.

Мета дослідження полягала у визначенні основних проблем реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні та розробці рекомендацій щодо вдосконалення механізмів його імплементації. У дослідженні застосовано методи аналізу нормативно-правових актів, системного підходу до вивчення організаційних процесів і порівняльного аналізу міжнародного досвіду.

У результатах виявлено, що найбільшими перешкодами є недостатня гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, обмежена координація між державними органами, ускладнений доступ до окупованих територій для документування порушень та злочинів, а також брак ресурсів для технічного й кадрового забезпечення. Доведено, що міжнародна підтримка залишається важливим, але недостатнім інструментом для подолання цих викликів.

Розроблено рекомендації, спрямовані на вдосконалення національних механізмів реалізації гуманітарного права, включаючи створення інтегрованих платформ для обміну інформацією, підвищення рівня підготовки фахівців і

населення через освітні програми, а також впровадження інноваційних технологій для фіксації порушень, зокрема цифрових баз даних і супутникового моніторингу.

Перспективи подальших досліджень охоплюють аналіз ефективності запропонованих рекомендацій, розробку стратегій тривалої співпраці з міжнародними партнерами, а також дослідження можливостей інтеграції інноваційних технологій у процеси правозастосування. Отримані результати можуть слугувати основою для формування державної політики у сфері міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: правова адаптація, конфліктне право, правозастосування.

Kamardina Yuliya Viktorivna Candidate of Law Sciences, Associate Professor of the Department of Law, Mariupol State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-2295-5559

Kundeus Vladislav Gennadiyovych, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Criminal Law and Criminology, Educational and Scientific Institute № 5, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-2430-543

CHALLENGES OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN UKRAINE

Abstract. The article examines the implementation of international humanitarian law norms in Ukraine during wartime. The relevance of the study is determined by the need to ensure effective protection of civilians, prisoners of war, and critical infrastructure in accordance with international legal standards. Ukraine is a party to key international treaties in the field of humanitarian law, including the Geneva Conventions of 1949, their Additional Protocols of 1977, the Hague Convention of 1907, and the 1997 Ottawa Convention on the Prohibition of Anti-Personnel Mines. However, the implementation of these norms faces a range of legal, organizational, and institutional challenges.

The purpose of the study was to identify the main obstacles to implementing the norms of international humanitarian law in Ukraine and to develop recommendations for improving mechanisms of implementation. The research employed methods of legal analysis, a systematic approach to examining organizational processes, and a comparative analysis of international practices.

The study revealed that the primary challenges include insufficient harmonization of national legislation with international standards, limited coordination among state institutions, restricted access to occupied territories for documenting violations, and a



lack of resources for technical and personnel support. It was demonstrated that international support remains an essential yet insufficient tool for addressing these issues.

Recommendations have been developed to enhance national mechanisms for implementing humanitarian law, including the creation of integrated platforms for information exchange, the development of educational programs for professionals and the public, and the introduction of innovative technologies for documenting violations, such as digital databases and satellite monitoring.

The prospects for further research include evaluating the effectiveness of the proposed recommendations, developing strategies for long-term cooperation with international partners, and exploring opportunities to integrate innovative technologies into law enforcement processes. The findings can serve as a basis for shaping state policies in the field of international humanitarian law.

Keywords: legal adaptation, conflict law, law enforcement

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право є основним інструментом забезпечення захисту прав і свобод осіб під час війни, проте його імплементація в сучасних умовах України є складним і багатовимірним завданням. Особливості воєнних дій на території країни, які супроводжуються порушенням основоположних принципів міжнародного права, вимагають від держави не лише адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, але й створення ефективного механізму реалізації цих норм. На сьогодні існує низка правових, інституційних та організаційних викликів, які ускладнюють захист цивільного населення, дотримання прав військовополонених та надання гуманітарної допомоги.

Наукове значення цієї проблематики полягає в необхідності розробки концептуальних підходів до вдосконалення національної правової системи з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права. Практичні завдання охоплюють створення ефективних механізмів імплементації цих норм, які забезпечували б їх застосування в умовах воєнних дій, зокрема через покращення правозастосування, моніторинг та притягнення до відповідальності за їх порушення. Особливий акцент варто робити на забезпеченні захисту цивільного населення, організації гуманітарних коридорів і захисті об’єктів критичної інфраструктури.

Зв’язок проблеми з практичними завданнями визначається необхідністю розробки національних стратегій правозастосування, підготовки кадрів, удосконалення механізмів міжнародної співпраці та впровадження міжнародного досвіду в українську правову систему. Розв’язання цих завдань є важливим для формування спроможної правової системи, яка забезпечуватиме дотримання норм міжнародного гуманітарного права в умовах сучасних воєнних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Імплементація міжнародного гуманітарного права в Україні в умовах воєнних дій є складною проблемою, що розглядається в численних наукових роботах. Зокрема, А. Капустін досліджує організаційно-правові засади діяльності комісій з імплементації міжнародного гуманітарного права в Україні. У статті виявлено, що слабкість нормативної бази та обмежені ресурси цих комісій значно ускладнюють їхню ефективну роботу. Автор запропонував вдосконалити нормативно-правові основи діяльності комісій, що дозволить підвищити рівень імплементації норм гуманітарного права [1].

У своїй роботі О. Ховпун та О. Домбровська розглядають імплементацію міжнародних стандартів захисту культурних цінностей у національне законодавство України. Автори наголошують, що відсутність ефективних механізмів захисту культурної спадщини в умовах збройного конфлікту створює серйозні загрози. У статті запропоновано конкретні кроки для гармонізації нормативно-правової бази з міжнародними стандартами [2].

Проблеми правозастосування норм міжнародного гуманітарного права аналізує І. Жаровська, зосереджуючи увагу на системних недоліках, таких як труднощі в документуванні порушень і слабкість національного законодавства. У роботі запропоновано шляхи розв'язання цих проблем через удосконалення механізмів гармонізації національних норм із міжнародними [3].

О. Хоменко розглядає принципи співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішнього права. У дослідженні зроблено висновок, що ефективна гармонізація цих систем потребує вдосконалення правових інструментів і розробки механізмів їх практичної реалізації [4].

В. Мангора та В. Драч досліджують правовий статус військовополонених в Україні. Автори підкреслюють, що законодавство України потребує вдосконалення для відповідності положенням Женевських конвенцій, зокрема щодо забезпечення прав військовополонених. Це дослідження безпосередньо стосується викликів реалізації міжнародного гуманітарного права, особливо в умовах воєнних реалій [5].

Вплив війни в Україні на реалізацію норм міжнародного гуманітарного права досліджують E. Orzhynska, M. Frolov, O. Haidak, Y. Kamardina та V. Kochyn. У статті виокремлено основні виклики, такі як складнощі документування порушень та обмежений доступ до окупованих територій. Автори наголошують на важливості міжнародної співпраці для розв'язання цих проблем [6].

V. Kapustnyk, O. Kryvenko, I. Andrushchenko, O. Lisovol та V. Shablystyi аналізують виклики, пов'язані із застосуванням міжнародного гуманітарного права у сучасних збройних конфліктах. У дослідженні акцентовано на необхідності вдосконалення правового регулювання та зміцнення національних механізмів реалізації гуманітарного права [7].



Наслідки російсько-українського конфлікту для цивільного населення вивчають Y. Gunawan, Q. Z. Gultom, S. Amarulia та M. H. Arumbinang. У статті проаналізовано практичні аспекти дотримання гуманітарного права та запропоновано механізми захисту вразливих груп населення [8].

Виклики гуманітарної кризи в Україні в контексті її впливу на Європу досліджує B. Voiculescu. У роботі акцентовано на необхідності посилення координації міжнародних зусиль для їх подолання [9].

K. Kaźmierczak висвітлює проблеми реалізації гуманітарного права в сучасних умовах війни та пропонує шляхи вдосконалення правозастосування [10].

Отже, сучасні дослідження висвітлюють важливі аспекти викликів імплементації міжнародного гуманітарного права в Україні, підкреслюючи необхідність удосконалення законодавства, міжвідомчої координації та розширення міжнародної співпраці

Незважаючи на значну кількість праць щодо обраної проблематики, залишається нерозв'язаним питання адаптації норм міжнародного гуманітарного права до національного законодавства, особливо в умовах воєнних дій. Сучасні дослідження часто зосереджуються на загальних концептуальних підходах, не враховуючи специфіку правової та інституційної систем України, що ускладнює практичну реалізацію цих норм.

Поточний стан правозастосування потребує глибшого аналізу, адже системні проблеми, такі як координація між органами влади, доступ до окупованих територій і належне документування порушень, досі залишаються недостатньо дослідженими. Крім того, обмежено висвітлено довгостроковий вплив міжнародної співпраці на підвищення ефективності правозастосування в Україні, хоча цей аспект є критично важливим у сучасному контексті.

Перешкоди в реалізації гуманітарного права, такі як недостатня гармонізація законодавства, обмеженість ресурсів і доступу до сучасних технологій, потребують вивчення їх взаємозв'язку та впливу на загальну ефективність виконання міжнародних зобов'язань. Розробка конкретних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів імплементації, включаючи використання інноваційних технологій, залишається актуальною.

Наше дослідження сприятиме створенню більш ефективних правових та організаційних механізмів, що дозволить подолати наявні прогалини та забезпечити ефективну реалізацію норм міжнародного гуманітарного права в Україні.

Метою статті є аналіз викликів та перспектив імплементації норм міжнародного гуманітарного права в Україні в умовах війни, а також розробка науково обґрунтованих рекомендацій для вдосконалення правозастосовної практики з урахуванням міжнародних стандартів.

Завдання статті:

1. Вивчити концептуальні підходи до імплементації міжнародного гуманітарного права в правові системи держав і визначити їхню релевантність для

України в умовах воєнних дій з урахуванням сучасного стану правозастосування.

2. Оцінити роль міжнародної співпраці в забезпеченні дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні та виявити основні перешкоди його реалізації, зосереджуючись на правових, організаційних та інституційних аспектах.

3. Розробити рекомендації щодо вдосконалення механізмів імплементації норм міжнародного гуманітарного права в Україні, враховуючи специфіку воєнного часу й перспективи подальшої міжнародної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Імплементація норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) в правові системи держав базується на концептуальних підходах, що забезпечують його відповідність національним умовам та вимогам міжнародного співтовариства. Основними завданнями є гармонізація законодавства, адаптація інституційного середовища та формування культури дотримання правових норм. Ці підходи спрямовані на забезпечення захисту прав людини, підтримання гуманітарних стандартів та ефективне функціонування правової системи навіть у складних умовах. У контексті України такі підходи набувають особливої актуальності через масштабність війни та потребу в забезпеченні дотримання гуманітарних норм (табл. 1).

Таблиця 1

Концептуальні підходи до імплементації норм МГП

Підхід	Характеристика	Практичні аспекти імплементації для України
Гармонізація законодавства	Внесення змін до Конституції України, законів, кодексів	Забезпечення правової бази для захисту цивільного населення
Інституційна адаптація	Створення та зміцнення моніторингових органів	Підвищення ефективності виконання норм міжнародного права
Навчання та просвіта	Проведення тренінгів, освітніх кампаній	Формування культури поваги до гуманітарних стандартів

Джерело: створено авторами на основі [1, с. 114–116; 2, с. 698; 4, с. 501; 5, с. 615–616; 6, с. 265-270; 7, с. 387-388]

На практиці гармонізація законодавства в Україні передбачає прийняття нормативно-правових актів, які відповідають міжнародним стандартам. Наприклад, Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» [11] визначає механізми розшуку осіб, які зникли під час воєнних дій, та зобов’язує державні органи дотримуватися стандартів міжнародного гуманітарного права. Цей закон став важливим кроком у гармонізації,

проте його практична реалізація ускладнена через обмеженість ресурсів і відсутність ефективного моніторингу виконання.

Зокрема, процес документування воєнних злочинів здійснюється за координації Офісу Генерального прокурора України. Станом на 2023 рік зареєстровано понад 110 тисяч злочинів, пов'язаних із порушеннями норм МГП, що підлягають розгляду як на національному, так і на міжнародному рівнях [12]. Це свідчить про важливість створення спеціалізованих підрозділів для збору та аналізу доказів.

Інституційна адаптація передбачає посилення взаємодії з міжнародними організаціями, такими як Міжнародний кримінальний суд, для забезпечення ефективності судових процедур. Наприклад, зібрані докази передаються до міжнародних органів для сприяння притягненню до відповідальності винних осіб.

Навчання та просвіта організовуються через партнерство з гуманітарними організаціями. Міжнародний комітет Червоного Хреста проводить тренінги для військовослужбовців і правоохоронців в Україні, зокрема в контексті забезпечення захисту цивільного населення та роботи з гуманітарними коридорами [13]. У 2023 році такі програми охопили значну кількість учасників, що дозволяє підвищити рівень знань про основні принципи МГП. Однак проблема системного охоплення персоналу залишається актуальною.

Правозастосування норм МГП в умовах воєнних реалій є важливим аспектом забезпечення прав людини, захисту цивільного населення та виконання міжнародних зобов'язань держави. Воєнні дії в Україні висвітлили численні проблеми реалізації цих норм, зокрема недостатню координацію між державними органами, обмежені ресурси та складність забезпечення відповідальності за порушення. Норми МГП вимагають захисту цивільного населення та жертв війни, гуманного поводження з військовополоненими, недопущення атак на цивільні об'єкти та забезпечення гуманітарної допомоги. Однак ефективне їх застосування залежить від правової бази, інституційного забезпечення та міжнародної співпраці.

Правозастосування норм МГП в умовах воєнних дій в Україні є багатогранним процесом, що охоплює адаптацію міжнародних стандартів до національного контексту, забезпечення їх виконання, а також взаємодію з міжнародними організаціями для посилення контролю та відповідальності за їх порушення. Воєнні дії значно ускладнили практичне застосування основних принципів МГП, таких як захист цивільного населення, гуманне поводження з військовополоненими та збереження об'єктів культурної спадщини. Порушення цих норм стали об'єктом численних міжнародних розслідувань, що вимагає як оперативної роботи національних правозахисних структур, так і тривалої підтримки з боку міжнародної спільноти (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз стану правозастосування норм МГП в Україні

Норма МГП	Реалізація в Україні	Приклади порушення
Захист цивільного населення	Законодавство України містить відповідні норми, проте їх застосування обмежене через активні бойові дії	Масові атаки на цивільні об'єкти, такі як енергосистема України у 2022–2024 роках
Гуманітарний доступ	Механізми доступу створені, але їх виконання залежить від безпекових умов	Перешкоджання доставленню гуманітарної допомоги в Запорізькій області, березень 2023
Захист культурної спадщини	Початкові заходи з моніторингу руйнувань, але відсутність централізованого обліку	Знищення музеїв у Маріуполі, пошкодження Софії Київської
Поводження з військовополоненими	Відповідає міжнародним стандартам, але доступ міжнародних спостерігачів обмежений	Затримки в перевірках умов утримання в регіонах активних бойових дій

Джерело: власна розробка авторів

Захист цивільного населення залишається найбільш вразливою сферою правозастосування МГП. Попри наявність законодавчих норм, що закріплюють заборону нападів на цивільні об'єкти, факти масованих атак на енергетичну інфраструктуру України взимку 2022–2024 років свідчать про систематичні порушення цих норм. Наприклад, удари по об'єктах у Київській, Харківській та Одеській областях залишили мільйони людей без електропостачання [14], що є прямим порушенням статті 54 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій [15].

Гуманітарний доступ часто блокується через небезпечні умови або навмисні дії агресора. У березні 2023 року в Запорізькій області кілька гуманітарних конвоїв були зупинені на лінії фронту через обстріли [16]. Це демонструє необхідність впровадження міжнародних моніторингових механізмів, які забезпечили б прозорість і безпеку доставлення допомоги.

Захист культурної спадщини в Україні здійснюється через співпрацю з міжнародними організаціями, такими як ЮНЕСКО. Наприклад, у 2022 році були запроваджені програми моніторингу для оцінювання руйнувань у зоні бойових дій [17]. Проте відсутність централізованого реєстру пошкоджених об'єктів, таких як Софія Київська чи музей у Маріуполі, ускладнює документування збитків і планування реставраційних заходів.

Щодо поводження з військовополоненими, то Україна демонструє зразковий підхід, дотримуючись стандартів МГП, проте доступ міжнародних спостерігачів до певних зон обмежений. Це особливо критично для регіонів, де

тривають активні бойові дії. Наприклад, Червоний Хрест у 2023 році повідомив про труднощі в проведенні незалежних перевірок умов утримання в прифронтових районах [18].

Таким чином, сучасний стан правозастосування норм МГП в Україні характеризується значним прогресом у законодавчій сфері та активною міжнародною співпрацею, проте виклики, пов'язані з обмеженнями щодо практичного виконання цих норм, вимагають подальших зусиль і вдосконалення механізмів реалізації.

Міжнародна співпраця є основним фактором забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Україні. Цей процес передбачає взаємодію з міжнародними судовими органами, моніторинговими місіями, надання технічної підтримки, а також участь міжнародних правозахисних організацій у розслідуванні воєнних злочинів, забезпеченні гуманітарної допомоги та наданні експертної підтримки. Завдяки співпраці з міжнародними партнерами Україна отримує підтримку у фіксації порушень, притягненні винних до відповідальності та зміцненні національних правозастосовних структур (табл. 3).

Таблиця 3

Механізми міжнародної співпраці в забезпеченні дотримання норм міжнародного гуманітарного права

Механізм	Форма реалізації	Результати
Міжнародний кримінальний суд	Передача доказів воєнних злочинів	Порушення справ за фактами воєнних злочинів, забезпечення міжнародної відповідальності
Моніторингові місії	Фіксація порушень через роботу на місцях та супутниковий моніторинг	Звіти про порушення, передані до міжнародних інстанцій
Технічна та фінансова допомога	Постачання обладнання, навчання фахівців	Розробка цифрових баз даних для документування злочинів
Співпраця з правозахисними організаціями	Реалізація спільних ініціатив щодо моніторингу та захисту прав	Незалежні звіти про порушення, що слугують основою для міжнародних розслідувань

Джерело: створено авторами на основі [5, с. 617; 6, с. 269–272;8, с 111–113; 9; 10, с. 57–58]

Міжнародний кримінальний суд відіграє провідну роль у притягненні до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Наприклад, завдяки доказам, наданим українськими органами, розпочато провадження щодо злочинів, скоєних під час окупації Бучі, включаючи масові вбивства та катування цивільного населення [19]. Ці дії стали частиною офіційного розслідування, яке координується з міжнародними структурами.

Моніторингові місії ООН надали об'єктивні дані про порушення норм міжнародного гуманітарного права на тимчасово окупованих територіях. Зокрема, місія зафіксувала знищення об'єктів цивільної інфраструктури, таких як школи та лікарні, у Херсонській та Запорізькій областях. Ці дані були використані для формування звіту, переданого до Генеральної асамблеї ООН, що стало основою для ухвалення рішень щодо подальшого моніторингу.

Технічна та фінансова допомога забезпечила Україну сучасними інструментами для документування воєнних злочинів. Наприклад, партнери з Європейського Союзу надали мобільні лабораторії для збору та аналізу доказів порушення норм МГП на звільнених територіях [20; 21]. Це дало змогу створити цифрові бази даних, які відповідають стандартам Міжнародного кримінального суду, та полегшило обмін інформацією з міжнародними слідчими.

Співпраця з правозахисними організаціями, такими як Human Rights Watch [22], забезпечила незалежний моніторинг подій на окупованих територіях. Наприклад, у їхньому звіті було задокументовано факти масових примусових депортацій цивільного населення, які були кваліфіковані як порушення норм МГП. Ці матеріали стали основою для розробки міжнародних рекомендацій щодо захисту прав постраждалих.

Реалізація норм МГП в умовах воєнних реалій в Україні стикається з численними перешкодами, які можна класифікувати на правові, організаційні та інституційні аспекти. Правові аспекти пов'язані з необхідністю адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Україна ратифікувала ключові міжнародні документи, що визначають основні принципи міжнародного гуманітарного права. Серед них IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї, яка встановлює основні норми ведення бойових дій [23], Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни [24], яка закріплює принципи гуманного поводження з цивільними особами в умовах збройних конфліктів, та Додаткові протоколи до Женевських конвенцій [25], що деталізують захист жертв як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів. Важливим документом є також Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення [26], яка спрямована на мінімізацію шкоди цивільному населенню та унеможливлення використання цього виду зброї. Попри ратифікацію цих документів, їх повна імплементація в національне законодавство залишається проблематичною через відсутність чітких механізмів реалізації окремих норм, недостатнє узгодження з іншими законодавчими актами та обмеженість ресурсів для забезпечення виконання зобов'язань. Це ускладнює адаптацію міжнародних стандартів до умов воєнних дій, що тривають, і потребує системного підходу до подолання наявних викликів. Організаційні аспекти перешкод зумовлені недостатньою координацією між



державними інституціями, які відповідають за реалізацію гуманітарного права. Незважаючи на створення спеціалізованих підрозділів у прокуратурі, поліції та військових органах, відсутність ефективного міжвідомчого обміну інформацією призводить до уповільнення процесів документування порушень і передачі справ до міжнародних судів. Обмежена кількість підготовлених кадрів, які займаються розслідуваннями воєнних злочинів, а також недостатні можливості для використання сучасних цифрових технологій стримують ефективність реалізації норм. Серед прикладів можна назвати проблеми з моніторингом порушень на тимчасово окупованих територіях через обмежений доступ до цих регіонів.

Інституційні аспекти проблем стосуються залежності від міжнародної підтримки та недостатнього рівня розвитку власних спроможностей. Україна здебільшого покладається на допомогу міжнародних партнерів, які надають обладнання, проводять тренінги та здійснюють фінансування проведення розслідувань і документування злочинів. Наприклад, мобільні криміналістичні лабораторії, передані ЄС, суттєво поліпшили можливості збору доказів. Однак це створює залежність від зовнішньої підтримки, яка може змінюватися залежно від політичних пріоритетів донорів. Відсутність тривалих програм підтримки постраждалих осіб та забезпечення умов утримання військовополонених відповідно до міжнародних стандартів також залишається значним викликом.

Так, реалізація норм МГП в Україні потребує усунення системних перешкод, пов’язаних із правовим регулюванням, організаційною координацією та інституційною спроможністю. Лише подолання цих недоліків дозволить забезпечити ефективний захист цивільного населення, військовополонених та притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Розробка рекомендацій щодо вдосконалення механізмів імплементації норм МГП в Україні є необхідною умовою для забезпечення його ефективної реалізації, особливо в умовах воєнного часу. Одним з основних напрямів удосконалення є створення більш гнучкої законодавчої бази, яка б оперативно адаптувала міжнародні норми до національного правового контексту. Це передбачає впровадження спеціальних процедур для документування порушень, забезпечення правового захисту постраждалих і спрощення механізмів доступу до правосуддя. Важливо посилити міжвідомчу координацію органів, відповідальних за реалізацію норм МГП, через створення єдиної платформи для обміну даними та узгодження дій. Це дозволить уникнути дублювання функцій і забезпечити комплексний підхід до розв’язання гуманітарних питань.

Значну увагу варто приділити розвитку міжнародної співпраці, спрямованої на отримання технічної допомоги, навчання кадрів і запровадження сучасних технологій для фіксації та аналізу порушень. Підвищення рівня

обізнаності громадськості щодо принципів МГП також є важливим фактором, що сприятиме його дотриманню. Запровадження освітніх програм для представників органів влади, військових і громадянського суспільства сприятиме формуванню культури поваги до міжнародних норм. Особливу увагу треба приділити питанням фінансування, яке має забезпечити сталість реалізації зобов'язань навіть в умовах обмежених ресурсів. Запровадження довгострокових стратегій із залученням міжнародних донорів допоможе стабілізувати процес імплементації та мінімізувати ризики, пов'язані з недостатністю ресурсів. Таким чином, розробка та впровадження цих рекомендацій дозволять не лише забезпечити виконання міжнародних зобов'язань, але й сприятимуть зміцненню національної системи захисту в умовах воєнних реалій.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що реалізація норм МГП в Україні є складним процесом, який потребує системної адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Основні документи, такі як Женевські конвенції й додаткові протоколи до них, Гаазька та Оттавська конвенції, закладають правову основу, проте їх імплементація ускладнена через специфіку воєнного часу. Виявлено, що наявні правові механізми лише частково забезпечують дотримання норм МГП, що вимагає їх вдосконалення.

До основних проблем імплементації норм МГП в національне законодавство належать недостатня координація між державними інституціями, обмежений доступ до окупованих територій, низький рівень технічного та кадрового забезпечення органів, що відповідають за фіксацію та розслідування порушень, а також залежність від міжнародної допомоги. Зазначено, що відсутність чітких механізмів документування та доведення порушень до міжнародних судових інстанцій створює додаткові перешкоди в забезпеченні правосуддя.

Рекомендовано розробити та впровадити гнучкі механізми адаптації міжнародних норм до умов воєнного часу, посилити координацію міжвідомчих зусиль через створення інтегрованих платформ обміну даними, розширити освітні програми для представників державних органів та населення, а також забезпечити постійний доступ до технічної допомоги й фінансування. Особливу увагу варто приділити розвитку технологій для фіксації порушень, таких як цифрові бази даних та супутниковий моніторинг.

Перспективи подальших досліджень стосуються аналізу ефективності нових підходів до імплементації міжнародного гуманітарного права, вивчення ролі інноваційних технологій у документуванні воєнних злочинів, а також оцінювання впливу міжнародної співпраці на покращення національних механізмів реалізації норм гуманітарного права. Такий підхід сприятиме зміцненню правової системи України та її репутації в галузі міжнародного права.



Література:

1. Капустін А. В. Організаційно-правові основи діяльності комісій з імплементації міжнародного гуманітарного права в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 62. С. 114–126. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/62_2018/62-2018.pdf#page=123 (дата звернення: 26.12.2024).

2. Ховпун О., Домбровська О. Імплементація міжнародних стандартів гуманітарного права щодо захисту культурних цінностей у законодавство України. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. Вип. 11 (39). С. 693–701. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-693-701

3. Жаровська І. М. Проблеми та недоліки норм міжнародного гуманітарного права. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки.* 2022. Вип. 12. С. 13–17. DOI: https://doi.org/10.36477/2616-7611-2022-12-02

4. Хоменко О. Визначення принципів співвідношення міжнародного гуманітарного та внутрішньодержавного права: загальнотеоретичний аспект. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. Вип. 9 (37). С. 505–511. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-9(37)-505-511

5. Мангора В., Драч В. Правовий статус військовополонених в Україні: відповідність міжнародним стандартам. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. Вип. 12 (30). С. 606–622. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-606-622

6. Orzhynska E., Frolov M., Haidak O., Kamardina Y., Kochyn V. International Humanitarian Law and the Waging of War in Ukraine: Integrative Review. Futurity *Economics & Law.* 2024. Vol. 4. № 4. P. 259–276. DOI: https://doi.org/10.57125/FEL.2024.12.25.15

7. Kapustnyk V., Kryvenko O., Andrushchenko I., Lisovol O., Shablystyi V. Challenges in applying international humanitarian law in contemporary armed conflicts: the case of Russia's war against Ukraine. *Amazonia Investiga.* 2024. Vol. 13. № 82. P. 378–390. DOI: https://doi.org/ 10.34069/AI/2024.82.10.30

8. Gunawan Y., Gultom Q. Z., Amarulia S., Arumbinang M. H. Russian-Ukrainian Conflict: International Humanitarian Law and Civilian Settlements. Substantive *Justice International Journal of Law.* 2023. Vol. 6. № 2. P. 108–117. DOI: https://doi.org/10.56087/substantivejustice.v6i2.253

9. Voiculescu B. The Humanitarian Crisis in Ukraine, a Challenge for Europe. In: Fotea S. L., Văduva S. A., Fotea I. Ş. (Eds.) *Reimagining Capitalism in a Post-Globalization World.* GSMAC 2023. Springer Proceedings in Business and Economics. Cham: Springer, 2024. P. 319–332. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-59858-6_22

10. Kaźmierczak K. Land Warfare During the Russian-Ukrainian War and International Humanitarian Law. *Acta Universitatis Lodziensis Folia Iuridica.* 2024. Vol. 106. P. 55–78. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1235999 (date of access: 26.12.2024).

11. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12 лип. 2018 р. № 2505-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19 (дата звернення: 26.12. 2024).

12. Україна розслідує 120 тисяч воєнних злочинів, по деяких вже є рішення судів – генпрокурор. *Радіо Свобода: вебсайт*. 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kostin-rozsliduvannya-voyenni-zlochyny/32800090.html (дата звернення: 26. 12. 2024).

13. Гуманітарна освіта. *Товариство Червоного Хреста України: вебсайт.* URL: https://redcross.org.ua/humanitarian-education/ (дата звернення: 26. 12. 2024).

14. Генератори можуть стати в нагоді і після війни, – досвід бізнесу. *LB.ua: вебсайт*. 2024. URL: https://lb.ua/economics/2024/03/28/605594_generatori_mozhut_stati_nagodi.html (дата звернення: 26. 12. 2024).

15. Міжнародне гуманітарне право: Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): ухвалений 8 червня 1977 р. URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/470 (дата звернення: 26. 12. 2024).

16. Російські військові зривають рух гуманітарних конвоїв у Запорізькій області – ОВА. *Радіо Свобода: вебсайт.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-viyska-rf-konvoy-zryv-zaporizhzhua/31749978.html (дата звернення: 26.12.2024).

17. Уряд запроваджує моніторинг пошкоджень та руйнувань внаслідок війни на основі геоінформаційної системи. *GRECO Law Company: вебсайт*. 2022. URL: https://grecolc.law/ru/uryad-zaprovadzhuye-monitoryng-poshkodzhen-ta-rujnuvan-vnaslidok-vijny-na-osnovi-geoinformatsijnoyi-systemy/ (дата звернення: 26.12.2024).

18. Червоний Хрест закликав Україну та Росію надати їм доступ до полонених. *Голос Америки: вебсайт.* 2022. URL: https://www.holosameryky.com/a/chervonyy-hrest-zaklykav-ukrainu-ta-rosiu-nadaty-im-dostup-do-polonenyh/6790476.html (дата звернення: 26.12.2024).

19. Гаага за Бучу: засудження воєнних злочинів РФ на міжнародному рівні. *АрміяInform: вебсайт.* 2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/02/21/gaaga-za-buchu-zasudzhennya-voyennyh-zlochyniv-rf-na-mizhnarodnomu-rivni/ (дата звернення: 26.12.2024).

20. ЄС передав Нацполіції криміналістичні лабораторії вартістю майже півмільйона євро. *EUAM Ukraine: вебсайт.* 2021. URL: https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/eu-provides-ukrainian-police-with-mobile-forensic-laboratories-and-kits-worth-up-to-half-a-million-euro/ (дата звернення: 26.12.2024).

21. ЄС передав ДБР мобільні лабораторії для криміналістів вартістю майже півмільйона євро. *EUAM Ukraine: вебсайт.* 2022. URL: https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/ eu-provides-state-bureau-of-investigations-with-mobile-forensic-laboratories-worth-up-to-half-a-million-euro/ (дата звернення: 26.12.2024).

22. Україна: Події 2023 року. *Human Rights Watch: вебсайт*. 2024. URL: https://www.hrw.org/uk/world-report/2024/country-chapters/ukraine (дата звернення: 26.12.2024).

23. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року**:** набуття чинності для України – 24 серпня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 26.12.2024).

24. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року: ратифікована УРСР 3 липня 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 26.12.2024).

25. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення від 18 вересня 1997 року (Оттавська конвенція)**:** ратифікована Законом України № 2566-IV від 18 травня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text (дата звернення: 26.12.2024).

26. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року: ратифікований УРСР 18 серпня 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 26.12.2024).

References:

1. Kapustin, A. V. (2018). Orhanizatsiino-pravovi osnovy diialnosti komisii z implementatsii mizhnarodnoho humanitarnoho prava v Ukraini [Organizational and legal foundations of commissions on implementing international humanitarian law in Ukraine]. *Aktualni problemy polityky – Current Issues in Politics*, 62, 144–126. Retrieved from http://app.nuoua.od.ua/archive/62_2018/62-2018.pdf#page=123 [in Ukrainian].

2. Khovpun, O., & Dombrovska, O. (2024). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv humanitarnoho prava shchodo zakhystu kulturnykh tsinnostei u zakonodavstvo Ukrainy [Implementation of international humanitarian law standards for the protection of cultural property in Ukrainian legislation]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies*, 11 (39), 693–701. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-693-701 [in Ukrainian].

3. Zharovska, I. M. (2022). Problemy ta nedoliky norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava [Problems and shortcomings of international humanitarian law norms]. *Visnyk LTEU. Yurydychni nauky – LTEU Bulletin. Legal Sciences*, 12, 13–17. https://doi.org/10.36477/2616-7611-2022-12-02 [in Ukrainian].

4. Khomenko, O. (2024). Vyznachennia pryntsypiv spivvidnoshennia mizhnarodnoho humanitarnoho ta vnutrishnodershavnoho prava: zahalnoteoretychnyi aspekt [Defining principles of the relationship between international humanitarian and domestic law: a general theoretical aspect]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies*, 9 (37), 505–511. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-9(37)-505-511 [in Ukrainian].

5. Mangora, V., & Drach, V. (2024). Pravovyi status viiskovopolonenykh v Ukraini: vidpovidnist mizhnarodnym standartam [Legal status of prisoners of war in Ukraine: compliance with international standards]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi – Current Issues in Modern Science*, 12 (30), 606–622. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-606-622 [in Ukrainian].

6. Orzhynska, E., Frolov, M., Haidak, O., Kamardina, Y., & Kochyn, V. (2024). International humanitarian law and the waging of war in Ukraine: integrative review. *Futurity Economics & Law*, 4 (4), 259–276. https://doi.org/10.57125/FEL.2024.12.25.15.

7. Kapustnyk, V., Kryvenko, O., Andrushchenko, I., Lisovol, O., & Shablystyi, V. (2024). Challenges in applying international humanitarian law in contemporary armed conflicts: the case of Russia's war against Ukraine. *Amazonia Investiga*, 13 (82), 378–390. https://doi.org/10.34069/AI/2024.82.10.30.

8. Gunawan, Y., Gultom, Q. Z., Amarulia, S., & Arumbinang, M. H. (2023). Russian-Ukrainian conflict: international humanitarian law and civilian settlements. *Substantive Justice International Journal of Law*, 6 (2), 108–117. https://doi.org/10.56087/substantivejustice.v6i2.253.

9. Voiculescu, B. (2024). The humanitarian crisis in Ukraine, a challenge for Europe. In: Fotea, S. L., Văduva, S. A., Fotea, I. Ş. (Eds.) *Reimagining Capitalism in a Post-Globalization World*. GSMAC 2023. Springer Proceedings in Business and Economics, 319–332. https://doi.org/10.1007/978-3-031-59858-6_22.

10. Kaźmierczak, K. (2024). Land warfare during the Russian-Ukrainian war and international humanitarian law. *Acta Universitatis Lodziensis Folia Iuridica*, 106, 55–78. Retrieved from https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1235999.

11. Law of Ukraine On the legal status of persons missing under special circumstances from July 12 2018. No. 2505-VIII. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19 [in Ukrainian].

12. Ukraina rozsliduie 120 tysiach voiennykh zlochyniv, po deiakykh vzhe ie rishennia sudiv – henprokuror [Ukraine investigates 120,000 war crimes: some cases already resolved in courts – Prosecutor General] (2023). *Radio Svoboda: vebsait – Radio Liberty: website.* Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/news-kostin-rozsliduvannya-voyenni-zlochyny/32800090.html [in Ukrainian].

13. Humanitarna osvita [Humanitarian education]. *Tovarystvo Chervonoho Khresta Ukrainy: vebsait – Ukrainian Red Cross Society: website.* Retrieved from https://redcross.org.ua/humanitarian-education/ [in Ukrainian].

14. Heneratory mozhut staty v nahodi i pislia viiny: dosvid biznesu [Generators may also be useful after the war: business experience] (2024). *LB.ua: vebsait – LB.ua: website.* Retrieved from https://lb.ua/economics/2024/03/28/605594_generatori_mozhut_stati_nagodi.html [in Ukrainian].

15. Mizhnarodne humanitarne pravo: Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I) [International humanitarian law: Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)]. Retrieved from https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/470 [in Ukrainian].

16. Rosiiski viiskovi zryvaiut rukh humanitarnykh konvoiv u Zaporizkii oblasti – OVA [Russian military disrupts movement of humanitarian convoys in Zaporizhia region – OVA] (2022). *Radio Svoboda: website – Radio Liberty: website.* Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/news-viyska-rf-konvoy-zryv-zaporizhzhua/31749978.html [in Ukrainian].

17. Uriad zaprovadzhuie monitorynh poshkodzhen ta ruinuvan vnaslidok viiny na osnovi heoinformatsiinoi systemy [The government is introducing monitoring of damages and destruction due to the war based on a geoinformation system] (n.d.). *GRECO Law Company: website.* Retrieved from https://grecolc.law/ru/uryad-zaprovadzhuye-monitoryng-poshkodzhen-ta-rujnuvan-vnaslidok-vijny-na-osnovi-geoinformatsijnoyi-systemy/ [in Ukrainian].

18. Chervonyi Khrest zaklykav Ukrainu ta Rosiiu nadaty im dostup do polonenykh [The Red Cross called on Ukraine and Russia to grant them access to prisoners] (2022). *Holos Ameryky: website – Voice of America: website.* Retrieved from https://www.holosameryky.com/a/chervonyy-hrest-zaklykav-ukrainu-ta-rosiu-nadaty-im-dostup-do-polonenyh/6790476.html [in Ukrainian].

19. Haaha za Buchu: zasudzhennia voiennykh zlochyniv RF na mizhnarodnomu rivni [The Hague for Bucha: condemnation of Russian war crimes at the international level] (2023). *ArmiiaInform: website – ArmyInform: website.* Retrieved from https://armyinform.com.ua/2023/02/21/gaaga-za-buchu-zasudzhennya-voyennyh-zlochyniv-rf-na-mizhnarodnomu-rivni/ [in Ukrainian].

20. YeS peredav Natspolitsii kryminalistychni laboratorii vartistiu maizhe pivmiliona yevro [The EU transferred forensic laboratories worth almost half a million euros to the National Police]. *EUAM Ukraine: website.* Retrieved from https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/eu-provides-ukrainian-police-with-mobile-forensic-laboratories-and-kits-worth-up-to-half-a-million-euro/ [in Ukrainian].

21. YeS peredav DBR mobilni laboratorii dlia kryminalistiv vartistiu maizhe pivmiliona yevro [The EU handed over mobile forensic laboratories worth almost half a million euros to the State Bureau of Investigation]. *EUAM Ukraine: website*. Retrieved from https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/eu-provides-state-bureau-of-investigations-with-mobile-forensic-laboratories-worth-up-to-half-a-million-euro/ [in Ukrainian].

22. Ukraina: Podii 2023 roku [Ukraine: Events of 2023] (2024). *Human Rights Watch: website.* Retrieved from https://www.hrw.org/uk/world-report/2024/country-chapters/ukraine

23. IV Convention on the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations on the Laws and Customs of War on Land of October 18, 1907: entry into force for Ukraine – August 24, 1991. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text [in Ukrainian].

24. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949: ratified by the Ukrainian SSR on July 3, 1954. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [in Ukrainian].

25. Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction of September 18, 1997 (Ottawa Convention): ratified by the Law of Ukraine No. 2566-IV of May 18, 2005. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text [in Ukrainian].

26. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of 8 June 1977: ratified by the Ukrainian SSR on 18 August 1989. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text [in Ukrainian].

УДК 347.91:347.151«364»

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-497-506

Кирдан Богдан Васильович кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, тел.: (096)165-00-38, https://orcid.org/0000-0001-9284-9930

Кличков Андрій Олексійович доктор філософії, старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, тел.: (050)627-73-74, https://orcid.org/0000-0002-6287-5676

Кашперський Роман Вікторович кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права та психології, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-9148-6866

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ НАРОДЖЕННЯ АБО СМЕРТІ ОСОБИ У ПОРЯДКУ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей розгляду цивільних справ щодо встановлення факту народження або смерті особи у порядку окремого провадження в умовах правового режиму воєнного стану.

На початку статті окреслено вплив воєнного стану на функціонування судової системи України, зокрема, зазначено про обмеження доступу до правосуддя та неможливість здійснення звичайної реєстрації фактів народження або смерті на окупованих територіях чи в зонах активних бойових дій. Автори наголошують на важливості спрощеного порядку розгляду таких справ як механізму захисту прав громадян.

Далі в статті аналізуються законодавчі зміни, зокрема, нова редакція статті 317 ЦПК України, що передбачає спрощення процедур та розширення кола осіб, які мають право подавати відповідні заяви. Особливу увагу приділено практиці Верховного Суду, щодо територіальної підсудності, процедур доказування, а також негайності розгляду таких справ. Розглядаються особливості встановлення фактів народження або смерті, зокрема специфіка доказової бази, яка включає показання свідків, медичні документи та інші матеріали. Відзначено роль судів у витребуванні доказів у випадках, коли заявники не мають можливості самостійно їх зібрати через воєнні дії чи окупацію.

У підсумку автори доходять висновку, що спрощення процедур і забезпечення невідкладного виконання рішень суду є важливими елементами для гарантування доступу до правосуддя під час воєнного стану. Підкреслюється позитивний вплив змін у законодавстві, що забезпечує реалізацію соціальних і правових гарантій громадян.

Ключові слова: цивільне судочинство, окреме провадження, непозовне цивільне судочинство, факт, що має юридичне значення, суд, факт народження, факт смерті, заява.

Kyrdan Bohdan Vasyliovych Ph.D in Law, Associate Professor, associate professor of the Department of Civil and Legal Disciplines, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, tel: (096) 165-00-38, https://orcid.org/0000-0001-9284-9930

Klychkov Andrii Oleksiiovych doctor of philosophy, senior lecturer at the department of civil law disciplines, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, tel.: (050) 627-73-74, https://orcid.org/0000-0002-6287-5676

Kashperskyi Roman Viktorovich Ph.D in Law, senior lecturer of the civil law department of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology, National Academy of Internal Affairs, https://orcid.org/0009-0004-9148-6866

FEATURES OF THE CONSIDERATION OF CIVIL CASES REGARDING THE ESTABLISHMENT OF THE FACT OF BIRTH OR DEATH OF A PERSON IN THE ORDER OF SEPARATE PROCEEDINGS DURING THE EFFECT OF MARTIAL STATE

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of considering civil cases regarding the establishment of the fact of birth or death of a person in the procedure of separate proceedings under the legal regime of martial law.

At the beginning of the article, the impact of martial law on the functioning of the judicial system of Ukraine is outlined, in particular, the restriction of access to justice and the impossibility of carrying out the usual registration of the facts of birth or death in occupied territories or in zones of active hostilities are noted. The authors emphasize the importance of a simplified procedure for considering such cases as a mechanism for protecting the rights of citizens.

The article then analyzes legislative changes, in particular, the new version of Article 317 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, which provides for simplification of procedures and expansion of the circle of persons entitled to file relevant applications. Particular attention is paid to the practice of the Supreme Court regarding territorial jurisdiction, procedures for proving, as well as the immediacy of



consideration of such cases. The features of establishing the facts of birth or death are considered, in particular, the specifics of the evidence base, which includes eyewitness testimony, medical documents and other materials. The role of courts in requesting evidence in cases where applicants are unable to collect it themselves due to military actions or occupation is noted.

As a result, the authors conclude that simplification of procedures and ensuring the immediate execution of court decisions are important elements for guaranteeing access to justice during martial law. The positive impact of changes in legislation that ensure the implementation of social and legal guarantees for citizens is emphasized.

Keywords: civil proceedings, separate proceedings, non-contentious civil proceedings, fact of legal significance, court, fact of birth, fact of death, application.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану в Україні створює численні виклики для функціонування судової системи. Одним із важливих питань є забезпечення ефективності розгляду цивільних справ, зокрема щодо встановлення юридичних фактів, що мають значення, народження або смерті особи. Звернення у таких справах до суду обумовлено потребою забезпечити реалізацію прав і свобод громадян, особливо в умовах дії воєнного стану, зокрема коли звичайні механізми державної реєстрації є недоступними через бойові дії чи тимчасову окупацію територій, а також зовнішні кібератаки на Державний реєстр актів цивільного стану громадян.

Дотримання основних принципів цивільного процесу, таких як доступ до правосуддя, об'єктивність та своєчасність розгляду справ (розумність процесуальних строків) є не простим завданням. Саме тому, вважаємо за необхідне дослідити особливості розгляду цивільних справ щодо встановлення факту народження або смерті особи в порядку окремого провадження, які зумовлені: обмеженням доступу до правосуддя; труднощами у збиранні та поданні доказів; необхідністю адаптації процесуальних норм до умов воєнного стану; забезпечення безперервності роботи судів в умовах бойових дій, пов'язаної з сигналом «Повітряна тривога», відсутністю електропостачання, відсутність транспорту, тимчасова окупація територій та інше. Ці питання є актуальними для підтримання верховенства права та захисту прав громадян у період воєнного стану під час розгляду цивільних справ в порядку окремого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інституту окремого провадження здійснювали такі науковці, як С. С. Бичкова, В. В. Комаров, В. М. Кравчук, Г. О. Світлична, В. І. Тертишніков, С. Я. Фурса та інші. У контексті воєнного стану цю тему розглядали В. В. Гансецька, К. В. Гусаров, О. І. Попов, та О. О. Полуніна. Проте аспекти розгляду справ про встановлення фактів народження чи смерті особи під час дії воєнного стану потребують подальших досліджень.

Таким чином, **метою статті** є дослідження особливостей розгляду цивільних справ щодо встановлення факту народження або смерті особи у порядку окремого провадження в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан, як правовий режим, спрямований на забезпечення національної безпеки, накладає суттєві обмеження на функціонування багатьох державних інституцій, включаючи судову систему. Особливого значення набуває розгляд цивільних справ у порядку окремого провадження, який є важливим механізмом захисту прав громадян у ситуаціях, у яких відсутній спір про право.

Розгляд справ про встановлення фактів народження або смерті особи має важливе юридичне значення, оскільки ці факти є підставою для отримання документів, які підтверджують цивільний статус особи, забезпечують доступ до соціальних послуг і реалізацію майнових прав. Водночас під час воєнного стану такі справи набувають додаткового значення у зв'язку з тим, що багато громадян опиняються на окупованих територіях або в умовах надзвичайних обставин, де звичайна реєстрація неможлива.

Відповідно до пунктів 7, 8, 9 ч. 1 ст. 315 ЦПК України, суди розглядають справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, зокрема: народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження; смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Встановлення цих фактів в судовому порядку необхідне, для подальшого внесення відомостей через відділи державної реєстрації актів цивільного стану територіальних органів Мін'юсту до Державного реєстру актів цивільного стану громадян, на підставі судового рішення.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» від 01.07.2022 № 2345-IX, ст. 317 ЦПК України викладено в новій редакції, зокрема з урахуванням умов воєнного та надзвичайного стану [6]. Важливо, що чинна редакція статті 317 ЦПК України розширила коло осіб, які мають право подати заяву до суду - крім батьків, членів сім'ї, опікунів піклувальників та їх представників заяву може подати особа, яка утримує та виховує дитину

Ми погоджуємось з думкою Д. Р. Петровської та Д. О. Тихомирова, які зазначають, що аргументованими причинами важливості прийняття вищезазначеного закону є: тимчасова окупація деяких територій, які контролюються



російською армією, а відтак функціонування звичних механізмів реєстрації актів цивільного стану, зокрема народження або смерті особи, там не відбувається; на територіях України, де відбуваються активні бойові дії, масово гинуть цивільні особи. При цьому ані належного оформлення фактів смерті, ані доступу до тіл у родичів загиблих часто немає. Тому вони не можуть отримати відповідних документів для подальшої державної реєстрації факту смерті; якщо родичі будуть мати спрощену процедуру встановлення фактів народження та смерті особи на території дії воєнного стану, вони будуть звертатися до відповідних органів для проведення державної реєстрації актів цивільного стану. Відтак це позитивно вплине як на облік жертв нової фази війни Росії проти України, так і на документування новонароджених дітей; важливо надати можливість сім'ям, які втратили годувальника під час воєнних дій, оформити документи про смерть особи в умовах, коли не може бути застосована звичайна процедура державної реєстрації фактів смерті; наявність спрощеної процедури встановлення фактів народження та смерті осіб в умовах та на територіях дії воєнного стану позитивно впливатиме на кількість та зміст отриманих відомостей щодо порушень прав громадян та ймовірних злочинів внаслідок російської агресії» [3, с. 336-337].

Першою особливістю є територіальна підсудність. Статтею 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається [8]. Правило зміни територіальної підсудності Головою Верховного Суду також визначено у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [7].

Відповідно до ч. 1 ст. 317 ЦПК України передбачено, що заява про встановлення факту народження особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана батьками або одним з них, їхніми представниками, членами сім'ї, опікуном, піклувальником, особою, яка утримує та виховує дитину, або іншими законними представниками дитини до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника. Заява про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до

законодавства, може бути подана членами сім'ї померлого, їхніми представниками або іншими заінтересованими особами (якщо встановлення факту смерті особи впливає на їхні права, обов'язки чи законні інтереси) до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника. Тобто, ЦПК України надає право заявникам на звернення до суду незалежно від місця своєї реєстрації або фактичного проживання.

Незважаючи на місце податі такої заяви, вважаємо, що залишається одна із головних проблем, що виникають під час дії воєнного стану, це обмежений доступ до суду громадян, які проживають у зонах активних бойових дій, через що, вони часто не мають можливості особисто брати участь у судових засіданнях (відсутність відповідних умов: світла, засобів телекомунікації, пошти). Це створює ризики порушення принципу доступу до правосуддя, що є основоположною засадою цивільного судочинства. Згідно зі статтею 294 ЦПК України, суди зобов'язані роз'яснити учасникам справи їхні права та обов'язки, але в умовах воєнного стану така вимога стає складною для виконання. Для вирішення цієї проблеми, на нашу думку, необхідно запровадити обов'язкове використання дистанційних форм розгляду справ із застосуванням відеоконференцзв'язку, що забезпечить можливість участі учасників справи навіть під час дії воєнного стану.

Аналізуючи питання підсудності, не можемо не звернути увагу на особливості відкриття провадження у таких справах.

Так, О. Білоконь зазначає, що у справах про встановлення факту смерті важливо враховувати і розмежовувати підстави такого звернення, оскільки заява про оголошення фізичної особи померлою (частина друга статті 46 ЦК України) та заява про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, є відмінними між собою та самостійними видами процесуальних звернень до суду, щодо яких процесуальним законом визначено різний порядок їх розгляду [1].

Ми цілком погоджуємо з пані суддею та хочемо доповнити наступне. Заява про оголошення фізичної особи померлою відповідно до частини другої статті 46 ЦК України стосується випадків, коли особа зникла безвісно і про її місцезнаходження немає жодної інформації протягом встановленого законом строку. Процедура розгляду таких справ врегульована статтями 305–309 ЦПК України і вимагає підтвердження обставин, що свідчать про тривалу відсутність особи, безвісність її місцезнаходження та неможливість отримання відомостей про неї. Ці справи мають загальний характер і не обмежуються специфічними умовами, такими як воєнний стан чи окупація.

Натомість заява про встановлення факту смерті особи, передбачена статтею 317 ЦПК України, має спеціальний характер. Її мета – забезпечити

швидке та спрощене судове встановлення юридичного факту смерті особи в умовах, коли звичайний порядок реєстрації неможливий через введення воєнного чи надзвичайного стану та (або) тимчасову окупацію території. Для розгляду такої заяви необхідна сукупність доказів, що достовірно підтверджують факт смерті за конкретних обставин, навіть якщо відсутні офіційні документи.

Відмінність між цими двома видами звернень полягає в юридичній природі справ, які розглядає суд, та критерії прийняття рішень. У першому випадку акцент робиться на припущеннях про смерть у зв'язку з тривалою безвісністю особи. У другому – на фактичних обставинах і доказах, що підтверджують смерть особи, навіть якщо її місцезнаходження та обставини смерті виявлені лише частково.

З точки зору процесуального права, критерій розмежування між цими заявами полягає у наявності доказової бази. Якщо є достатні та належні докази, що підтверджують факт смерті (наприклад, показання свідків, акти чи документи, які можуть бути витребувані судом), застосовується процедура, передбачена статтею 317 ЦПК України. У разі відсутності таких доказів застосовується загальний порядок, визначений статтями 305–309 ЦПК України.

Це розмежування є не лише юридично обґрунтованим, але й функціонально доцільним, оскільки враховує специфіку обставин, що виникають під час війни.

Наступною особливістю провадження у таких справах звісно є спрощена процедура доказування. Заявники повинні надати докази, які підтверджують факт, що встановлюється, та неможливість отримання відповідного документа. Як правило, такими доказами є показання свідків, довідки з медичних установ, дані з офіційних реєстрів або інші документи, що підтверджують обставини справи. У контексті воєнного стану ці вимоги можуть бути адаптовані, щоб враховувати обставини, за яких громадянам важко отримати або зберегти письмові докази.

При цьому, Верховний Суд у своїй постанові від 23.11.2022 р., у справі № 759/7001/22, зазначає, що не потрібно подавати докази щодо попереднього звернення заявників до органу реєстрації актів цивільного стану та подальшого оскарження відмови такого органу у проведенні державної реєстрації народження в порядку адміністративного судочинства, оскільки у ст. 317 ЦПК України не зазначена вимога на обов'язковість подання до суду письмової відмови органу реєстрації актів цивільного стану у здійсненні реєстрації таких фактів [4].

Гансецька В.В. звертає увагу на те, що якщо заявник не підтвердить, що вона є родичем або членом сім'ї особи факт смерті якого просить встановити, то заявник не має права на звернення до суду із відповідною заявою. Обмеження

права на звернення із заявою про встановлення факту народження або смерті особина тимчасово окупованій території України лише колом родичів померлого або їхніми представниками встановлені з метою недопущення внесення до Державного реєстру актів цивільного стану громадян недостовірних відомостей за зверненням сторонніх осіб. Тому у разі відсутності родинних зв'язків з померлою особою, заявник, для набуття права звернутися із відповідною заявою, повинен підтвердити у визначеному законом порядку факт проживання з померлою особою однією сім'єю, зокрема шляхом встановлення в судовому порядку цього факту [2, с. 107].

О. Білоконь, в огляді судової практики зазначає, що для встановлення судом факту народження особи необхідно надати такі докази, що є підставами для реєстрації дитини: медичну довідку про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми № 103-1/о, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 № 545, та письмову заяву двох свідків, присутніх при пологах, у разі народження дитини поза закладом охорони здоров'я; акт, складений посадовими особами за участю двох свідків. Доказом народження особи можуть бути й інші документи, які підтверджують факт її народження, а саме: індивідуальна картка вагітної і породіллі (обмінна карта), акт свідків про народження дитини (батьків, друзів, сусідів) тощо, постанова Верховного Суду від 29.03.2023, у справі № 753/8033/22 [1; 5].

Варто зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК України суд може за власною ініціативою витребувати докази, які можуть підтверджувати або спростовувати викладені в заяві обставини. Це положення є особливо важливим у випадках, коли заявники через об'єктивні причини, зокрема перебування на тимчасово окупованій території чи в зоні активних бойових дій, не мають можливості самостійно зібрати необхідні документи. Суд, витребовуючи докази, забезпечує є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд розгляд справи.

Також слід звернути увагу на важливість письмових показань осіб, які були присутніми під час народження чи смерті, оскільки вони можуть слугувати основними доказами у справах, де немає офіційних документів. Використання таких показань у поєднанні з іншими доказами забезпечує комплексний підхід до встановлення фактів, які мають юридичне значення.

Ще однією особливістю таких проваджень є принцип негайності розгляду таких справ, закріплений у ч. 2 ст. 317 ЦПК України, а саме справи розглядаються з дня надходження відповідної заяви до суду. Це гарантує оперативне вирішення питань, пов'язаних із правами осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, зокрема для отримання документів, необхідних для реалізації їхніх соціальних та правових гарантій.



Заключною особливістю вказаних проваджень є забезпечення невідкладного виконання рішень суду у справах про встановлення фактів народження або смерті. Відповідно до ч. 4 ст. 317 ЦПК рішення підлягає негайному виконанню та може бути оскаржене в загальному порядку, однак оскарження не зупиняє його виконання. Це дозволяє громадянам швидко отримувати необхідні документи для захисту своїх прав.

Висновки. Таким чином, судова практика та положення ЦПК України формують ефективний механізм встановлення фактів народження чи смерті особи, навіть у складних умовах воєнного стану чи надзвичайного стану та (або) тимчасової окупації.

Практика застосування цих норм у період воєнного стану демонструє актуальність питань, пов'язаних із швидким захистом прав громадян. Однак існують і проблеми, пов'язані з недоліками законодавства та його застосуванням. Зокрема, пропонуємо вдосконалити процедуру отримання доказів у зоні бойових дій та спростити порядок звернення до суду для осіб, які перебувають на окупованих територіях.

Запровадження зазначених змін сприятиме підвищенню ефективності судового захисту прав громадян та забезпечить виконання державою своїх зобов'язань, оскільки встановлення фактів народження або смерті особи є не лише юридичним, але й соціальним питанням, яке має вирішуватися з максимальною чутливістю до обставин, у яких перебувають заявники.

Література:

1. Білоконь О. Окремі аспекти розгляду цивільних справ у порядку окремого провадження під час дії воєнного стану. Верховний Суд. 2023. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Bilokon_ziv_spr_voen_chas.pdf

2. Гансецька В. В. Правовий аналіз справ щодо встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованих територіях України. *Молодий вчений*. 2023. № 11 (123). С. 105-110. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-11-123-9

3. Петровська Д.Р., Тихомиров Д.О. Встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *ЮВІЛЕЙНІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА ВОЛОДИМИРА ВОЛОДИМИРОВИЧА КОПЄЙЧИКОВА до 100 річчя з дня народження.* 2023. С. 335-337. URL : https://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/28479

4. Постанова Верховного Суду від 23.11.2022, у справі № 759/7001/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107677136

5. Постанова Верховного Суду від 29.03.2023, у справі № 753/8033/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109933097

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях : Закон України від 01.07.2022 № 2345-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#n7

7. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12.08.2014 № 1632-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text

8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (в редакції Закону України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII і подальшими змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

References:

1. Bilokon, O. (2023). Okremi aspekty rozghliadu tsyvilnykh sprav u poriadku okremoho provadzhennia pid chas dii voiennoho stanu [Specific aspects of civil cases review in separate proceedings during martial law]. Verkhovnyi Sud. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Bilokon_ziv_spr_voen_chas.pdf [in Ukrainian].

2. Hansetska, V. V. (2023). Pravovyi analiz sprav shchodo vstanovlennia faktu narodzhennia abo smerti na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy [Legal analysis of cases on the establishment of birth or death facts in temporarily occupied territories of Ukraine]. Molodyi Vchenyi, 11(123), 105–110. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-11-123-9 [in Ukrainian].

3. Petrovska, D.R., & Tykhomyrov, D.O. (2023). Vstanovlennia faktu narodzhennia abo smerti osoby v umovakh voiennoho stanu: teoretyko-pravovyi aspekt [Establishing the fact of a person's birth or death during martial law: theoretical and legal aspect]. Yuvileini naukovi chytannia, prysviacheni pamiati akademika Volodymyra Volodymyrovycha Kopieichykova do 100-richchia z dnia narodzhennia – Commemorative scientific readings dedicated to the memory of Academician Volodymyr Volodymyrovych Kopieichykov on the 100th anniversary of his birth, 335–337. Retrieved from https://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/28479 [in Ukrainian].

4. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 23.11.2022, u spravi № 759/7001/22 [Ruling of the Supreme Court of November 23, 2022, in case No. 759/7001/22]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/107677136 [in Ukrainian].

5. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29.03.2023, u spravi № 753/8033/22 [Ruling of the Supreme Court of March 29, 2023, in case No. 753/8033/22]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/109933097 [in Ukrainian].

6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo osoblyvostei provadzhennia u spravakh pro vstanovlennia faktu narodzhennia abo smerti osoby v umovakh voiennoho chy nadzvychainoho stanu ta na tymchasovo okupovanykh terytoriakh: Zakon Ukrainy vid 01.07.2022 № 2345-IX [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the peculiarities of proceedings on the establishment of the fact of birth or death of a person under martial law or emergency conditions and in temporarily occupied territories: Law of Ukraine No. 2345-IX of July 1, 2022]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#n7 [in Ukrainian].

7. Pro zdiisnennia pravosuddia ta kryminalnoho provadzhennia u zviazku z provedennem antyterorystychnoi operatsii: Zakon Ukrainy vid 12.08.2014 № 1632-VII [On the administration of justice and criminal proceedings in connection with the anti-terrorist operation: Law of Ukraine No. 1632-VII of August 12, 2014]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text [in Ukrainian].

8. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 № 389-VIII [On the legal regime of martial law: Law of Ukraine No. 389-VIII of May 12, 2015]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text [in Ukrainian].

9. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 № 1618-IV (v redaktsii Zakonu Ukrainy vid 03.10.2017 № 2147-VIII i podalshymy zminamy) [Civil Procedure Code of Ukraine of March 18, 2004, No. 1618-IV (as amended by Law of Ukraine No. 2147-VIII of October 3, 2017, and subsequent amendments)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text [in Ukrainian].

УДК 340.5:341:342.9

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-507-518

Козенко Олександр Олександрович кандидат юридичних наук, здобувач наукового ступеню доктор юридичних наук, головний науковий співробітник Наукової лабораторії № 3 Науково-організаційного центру, Національна академія Служби безпеки України, м. Київ, тел.: (044) 271-21-92, https://orcid.org/0000-0001-7619-484x.

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ТА ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ, РАДИКАЛІЗМУ, ЕКСТРЕМІЗМУ ТА ЇХ ПРОПАГАНДІ

Анотація. У статті досліджено міжнародний досвід протидії тероризму, радикалізму, екстремізму та їх пропаганді. Проаналізовано підходи різних країн, зокрема Європейського Союзу, США, Великої Британії, а також роль міжнародних організацій, таких як ООН і Європол. Окрему увагу приділено використанню сучасних технологій, включаючи штучний інтелект для моніторингу екстремістського контенту, і запровадженню освітніх та соціальних програм для попередження радикалізації.

Протидія тероризму, радикалізму та екстремізму є одним із ключових пріоритетів для міжнародного співтовариства. Різні країни та міжурядові організації використовують багаторівневі стратегії, що базуються на правовому регулюванні, технологічних рішеннях і співпраці в межах регіональних та глобальних ініціатив.

У роботі здійснено огляд наукових праць, які акцентують увагу на ідеологічних, соціальних і технологічних аспектах тероризму. Зокрема, дослідження Брюса Гоффмана, Джессіки Стерн і Марка Сажемана показують роль релігії, соціальних мереж та економічних умов у поширенні радикальних ідей. Проаналізовано стратегії фінансової безпеки та профілактичних заходів, таких як британська програма Prevent.

Успішна протидія тероризму, радикалізму та екстремізму значною мірою залежить від ефективності стратегій, що використовуються різними країнами. Аналіз досвіду окремих держав дозволяє виявити сильні сторони, недоліки та можливості для вдосконалення міжнародних зусиль у цій сфері.

Запропоновані у дослідженні рекомендації для України, зокрема щодо адаптації міжнародних практик до національного контексту, вдосконалення законодавчої бази, запровадження технологічних рішень для боротьби з екстремізмом та розробки соціальних програм для вразливих груп. Акцентовано

на необхідності інтеграції зусиль державних інституцій, громадянського суспільства та міжнародних партнерів для ефективної протидії сучасним загрозам.

Ключові слова: тероризм, радикалізм, екстремізм, міжнародний досвід, профілактика, Україна, технології, соціальні програми.

Kozenko Oleksandr Oleksandrovych PhD in Law, candidate for the degree of Doctor of Law Scientific Laboratory № 3 of the Scientific and Organisational Centre, National Academy of the Security Service of Ukraine, tel.: (044) 271-21-92, https://orcid.org/0000-0001-7619-484x.

INTERNATIONAL PRACTICE AND EXPERIENCE OF COUNTERING TERRORISM, RADICALISM, EXTREMISM AND THEIR PROPAGANDA

Abstract. The article examines international experience in countering terrorism, radicalism, extremism and their propaganda. The approaches of various countries, including the European Union, the United States, and the United Kingdom, as well as the role of international organisations such as the United Nations and Europol, are analysed. Particular attention is paid to the use of modern technologies, including artificial intelligence, to monitor extremist content and to the introduction of educational and social programmes to prevent radicalisation.

Countering terrorism, radicalism and extremism is a key priority for the international community. Different countries and intergovernmental organisations use multilevel strategies based on legal regulation, technological solutions and cooperation within regional and global initiatives.

This paper reviews the scholarly works that focus on the ideological, social and technological aspects of terrorism. In particular, the research of Bruce Hoffman, Jessica Stern and Mark Sageman shows the role of religion, social networks and economic conditions in the spread of radical ideas. Financial security strategies and preventive measures, such as the British Prevent programme, are analysed. Successful counteraction to terrorism, radicalism and extremism largely depends on the effectiveness of the strategies used by different countries. An analysis of the experience of individual countries reveals strengths, shortcomings and opportunities for improving international efforts in this area.

The study offers recommendations for Ukraine, including adapting international practices to the national context, improving the legislative framework, introducing technological solutions to combat extremism, and developing social programmes for vulnerable groups. The author emphasises the need to integrate the efforts of state institutions, civil society and international partners to effectively counter modern threats.



Keywords: terrorism, radicalism, extremism, international experience, prevention, Ukraine, technology, social programmes.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається необхідністю пошуку ефективних рішень у протидії поширенню терористичної та екстремістської пропаганди, особливо в цифровому середовищі. Згідно зі статистичними даними Європолу, за останні п’ять років кількість інцидентів, пов'язаних із терористичною діяльністю в Інтернеті, зросла на 40%.

Крім того, заходи, спрямовані на запобігання радикалізації, що веде до насильницьких дій, стають все більш актуальними для багатьох країн. Це пов’язано як із зростанням міжетнічних конфліктів, так і зі збільшенням міграційних потоків, що створюють нові виклики для інтеграції населення.

Таким чином, аналіз міжнародного досвіду є важливим для розробки ефективних підходів, які можуть бути адаптовані до національних умов, зокрема для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протидія тероризму, радикалізму та екстремізму є важливою сферою досліджень, яка об’єднує науковців з усього світу. Внесок різних авторів у розвиток теорії та практики боротьби з цими явищами допомагає формувати ефективні стратегії на глобальному рівні.

Брюс Гоффман, у своїй праці «Inside Terrorism», розглядає природу терористичних угруповань та їхню еволюцію протягом останніх десятиліть. Автор приділяє особливу увагу мотиваційним аспектам діяльності терористів, а також ролі ідеології у формуванні екстремістських рухів. Гоффман відзначає, що тероризм є адаптивним явищем, здатним змінювати свої методи залежно від контексту [1, с. 75]. Його дослідження підкреслює важливість розуміння внутрішніх механізмів терористичних організацій для ефективної протидії.

Джессіка Стерн у книзі «Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill» фокусується на тероризмі, мотивованому релігійними ідеологіями. Стерн аналізує, як релігія використовується для легітимації насильства, а також як соціально-економічні умови сприяють залученню нових членів до радикальних рухів. Її дослідження є корисним для розуміння психологічних і соціальних аспектів тероризму, зокрема механізмів вербування та пропаганди [2, с. 28].

Марк Сажеман, у роботі «Understanding Terror Networks», пропонує емпіричний підхід до вивчення терористичних груп. На основі даних про численні терористичні мережі автор показує, що більшість сучасних терористів є добре освіченими й соціально інтегрованими людьми, які діють через децентралізовані мережі. Сажеман підкреслює роль Інтернету у формуванні та підтримці терористичних мереж, що робить його дослідження особливо актуальним у сучасному цифровому середовищі [3, с. 54].

У галузі запобігання радикалізації значний внесок зробила Модлин Крюгер із дослідженням «Preventing Violent Radicalisation in Europe». Крюгер

аналізує європейські програми профілактики радикалізації, такі як британська стратегія Prevent. Авторка вказує, що ключем до успіху є участь місцевих громад у створенні програм, що враховують специфіку локального контексту. Крюгер також наголошує на важливості інтеграції освітніх і соціальних заходів для формування опору радикалізації [4, с. 142].

У сфері кібербезпеки праці Єнса Коха, зокрема «Countering Online Extremism», надають практичні рекомендації щодо використання технологій для моніторингу та видалення екстремістського контенту. Кох вивчає алгоритми штучного інтелекту, які використовуються для аналізу онлайн-комунікацій, і підкреслює важливість співпраці між урядами та технологічними компаніями для зменшення впливу терористичної пропаганди [5, с. 84].

Крім того, Європейська комісія опублікувала кілька звітів, які акцентують увагу на стратегічному підході до попередження радикалізації. У звіті за 2015 рік вказано, що ефективна профілактика повинна включати міждисциплінарний підхід, інтеграцію освітніх програм та моніторинг цифрового середовища [6].

Таким чином, аналіз праць науковців демонструє, що тероризм і радикалізм є багатофакторними явищами, які потребують комплексного підходу для протидії. Праці Гоффмана, Стерн і Сажемана акцентують увагу на ідеологічних, психологічних і соціальних аспектах тероризму, тоді як дослідження Крюгер і Коха фокусуються на превентивних заходах і використанні сучасних технологій.

Ці дослідження підкреслюють важливість адаптації глобальних стратегій до локального контексту та взаємодії різних дисциплін для досягнення успіху у боротьбі з тероризмом. Вони також вказують на необхідність активної співпраці між державами, приватними компаніями та місцевими громадами для формування дієвих рішень.

Мета статті – здійснення аналізу міжнародного досвіду протидії тероризму, радикалізму та екстремізму, а також вивчення кращих практик у сфері запобігання їх пропаганді. Особливу увагу буде приділено досвіду Європейського Союзу, США та міжнародних організацій, а також можливостям їх адаптації в національних умовах.

Виклад основного матеріалу. Тероризм, радикалізм і екстремізм є одними з найсерйозніших загроз, які стоять перед сучасним суспільством. Вони мають спільний корінь у радикальних ідеологіях, але відрізняються за своїми проявами та механізмами. Для розуміння механізмів протидії цим явищам необхідно чітко визначити ключові терміни, що їх характеризують.

Тероризм визначається як застосування насильства або загроза насильства з метою створення страху і примусу держав чи організацій до виконання певних політичних, соціальних чи економічних вимог. У контексті глобальної безпеки тероризм розглядається як дія, спрямована на дестабілізацію політичної ситуації

в країні або навіть на міжнародному рівні. Це визначення відображає основні риси терористичних актів, які, окрім фізичного насильства, передбачають також психологічний тиск на населення та державні інститути [7].

Радикалізм, у свою чергу, є процесом формування крайніх політичних, релігійних або ідеологічних поглядів, які можуть привести до готовності до застосування насильства для досягнення своїх цілей. Останні дослідження вказують на те, що радикалізація є своєрідним етапом, через який проходять багато індивідів чи груп, перш ніж вони приєднуються до терористичних організацій або беруть участь у насильницьких акціях [8].

Екстремізм відрізняється від радикалізму тим, що це вже більш втілене ідеологічне переконання, яке зазвичай передбачає готовність до застосування насильницьких методів. Це є крайня форма позицій, що спрямовані на зміну існуючого політичного чи соціального ладу через насильство. У сучасному світі екстремізм може мати різні форми, включаючи політичний, релігійний чи етнічний [1, с. 75].

Пропаганда є важливим інструментом, що використовується для поширення ідей тероризму та радикалізму. Через систематичне поширення інформації або маніпулювання фактами, пропаганда спрямована на зміну думок, переконань і поведінки людей, часто із застосуванням страху, брехні та перекручувань. У випадку терористичних угруповань, пропаганда здебільшого має на меті мобілізацію підтримки для здійснення насильницьких актів, вербування нових учасників та залякування суспільства [8].

Причини та механізми поширення тероризму, радикалізму і екстремізму є багатофакторними і можуть варіюватися в залежності від конкретних соціально-політичних умов. Зазначену проблему можна проаналізувати через призму політичних, економічних і соціальних факторів. Політичні причини включають, зокрема, корупцію, репресії, порушення прав людини та відсутність стабільного правопорядку, що створює сприятливе середовище для розвитку радикальних ідей [7]. Економічні причини, такі як бідність, безробіття та економічна нерівність, також є важливими детермінантами цього явища, оскільки нестабільні економічні умови сприяють соціальній маргіналізації і розвитку відчуття несправедливості серед певних груп населення [8]. Крім того, соціальні фактори, такі як дискримінація і маргіналізація певних етнічних, релігійних чи соціальних груп, також є каталізаторами для поширення радикальних ідей [1, с. 56].

Водночас важливо зазначити, що кожна з цих причин діє в комплексі з іншими, і часто саме їх взаємодія призводить до радикалізації окремих індивідів або цілих соціальних груп. Механізми поширення радикалізації та екстремізму в сучасному світі активно використовують новітні технології, зокрема цифрові платформи, що дозволяють радикальним угрупованням ефективно поширювати свої ідеї через Інтернет. Соціальні мережі стали основним каналом для

вербування нових учасників, поширення пропаганди та організації терористичних актів [1, с. 80].

Усе це вказує на необхідність створення більш ефективних, комплексних механізмів міжнародної співпраці, що дозволяють не тільки контролювати ці загрози, але й активно запобігати їх поширенню через розвиток профілактичних заходів на всіх рівнях — від державних до міжнародних [9].

Європейський Союз є одним із провідних акторів у боротьбі з тероризмом. Основним документом, що визначає стратегію ЄС у цій сфері, є Стратегія боротьби з тероризмом, ухвалена в 2005 році. Вона охоплює чотири ключові напрями: попередження, захист, переслідування та реагування. Особливу увагу приділено запобіганню радикалізації та рекрутуванню до терористичних організацій через освітні програми, створення платформ для діалогу та протидію пропаганді в Інтернеті. Директива ЄС 2017/541 визначає чіткі правові рамки для криміналізації терористичних дій, фінансування тероризму, участі у тренуваннях бойовиків і пропаганди насильства. Європол також відіграє ключову роль у координації правоохоронних зусиль держав-членів, зокрема через створення спеціалізованих підрозділів для моніторингу кіберзлочинності та видалення екстремістського контенту з Інтернету [10].

США реалізують власну стратегію боротьби з тероризмом, яка базується на концепції «повного спектра». «Патріотичний акт», ухвалений США у 2001 році, значно розширив повноваження правоохоронних органів у сфері моніторингу, спостереження та розслідування терористичної діяльності [11]. Крім того, Міністерство внутрішньої безпеки США координує численні ініціативи, спрямовані на запобігання тероризму, включаючи навчання для місцевих громад, моніторинг соціальних мереж і співпрацю з приватним сектором. Значний акцент робиться на співпраці з союзниками у сфері обміну інформацією через такі механізми, як Глобальна ініціатива з протидії тероризму.

Роль міжнародних організацій, таких як Організація Об’єднаних Націй і НАТО, також є важливою. Глобальна контртерористична стратегія ООН, ухвалена у 2006 році, встановлює базові принципи для країн-членів, включаючи необхідність дотримання прав людини при здійсненні заходів протидії тероризму. НАТО забезпечує військову координацію, зокрема через місії в регіонах, що є джерелами терористичних загроз, і програми підвищення безпеки критичної інфраструктури [7].

Одним із сучасних викликів є координація між різними державами та організаціями, оскільки тероризм має транскордонний характер. Наприклад, Інтерпол відіграє значну роль у відстеженні терористів і їхніх фінансових потоків, забезпечуючи оперативний обмін інформацією між правоохоронними органами. Водночас, регіональні організації, такі як Африканський Союз або АСЕАН, впроваджують програми, орієнтовані на специфічні потреби своїх країн-членів, зокрема боротьбу з локальними терористичними угрупованнями [8].



Взаємодія між державами та міжнародними структурами забезпечує обмін досвідом і ресурсами, а також спільне реагування на загрози. Наприклад, ЄС співпрацює з США у сфері протидії фінансуванню тероризму через систему обміну фінансовими даними (TFTP), що дозволяє відстежувати транзакції, пов'язані з терористичною діяльністю [10].

Попри досягнення в цій сфері, міжнародна спільнота стикається з численними викликами, серед яких є швидке пристосування терористичних груп до нових умов, використання шифрування в цифрових комунікаціях та недостатня гармонізація законодавства між державами. Ефективність боротьби з тероризмом значною мірою залежить від активної взаємодії на всіх рівнях: локальному, національному та міжнародному [7].

Одним із ключових аспектів протидії тероризму та радикалізму є заходи, спрямовані на зниження впливу їхньої пропаганди, особливо в умовах сучасного цифрового середовища. Терористичні та радикальні угруповання використовують соціальні мережі, вебсайти та інші онлайн-ресурси для вербування, поширення своїх ідей і мобілізації підтримки. У відповідь держави, міжнародні організації та приватні компанії впроваджують низку практичних заходів.

Одним із найважливіших інструментів боротьби з онлайн-пропагандою є використання сучасних технологій для моніторингу та видалення екстремістського контенту. Наприклад, Європейський Союз створив платформу EU Internet Referral Unit, яка функціонує під егідою Європолу і спрямована на виявлення та видалення терористичного контенту з Інтернету. Застосування штучного інтелекту та машинного навчання дозволяє автоматизувати процес ідентифікації небезпечного матеріалу. Згідно зі звітом Європолу за 2023 рік, близько 80% терористичного контенту було видалено протягом 24 годин після його виявлення [12].

У США та інших країнах ефективною практикою є співпраця урядів із технологічними компаніями, такими як Google, Facebook, Twitter та Microsoft. Ці компанії впроваджують політики протидії екстремізму, зокрема шляхом видалення контенту, що порушує правила платформ. Програма Global Internet Forum to Counter Terrorism об'єднує технологічних гігантів для розробки спільних рішень у боротьбі з терористичною пропагандою [13].

Окрім технологічних заходів, значна увага приділяється освітнім ініціативам, спрямованим на попередження радикалізації, особливо серед молоді. Наприклад, у країнах ЄС запроваджуються освітні програми, які акцентують увагу на важливості критичного мислення, медіаграмотності та толерантності. Такі програми сприяють формуванню у молоді навичок розпізнавання пропаганди та розуміння ризиків, пов'язаних із радикалізацією.

Іншим напрямом є ініціативи, спрямовані на інтеграцію вразливих груп населення. Наприклад, у Німеччині функціонують спеціальні соціальні прог-

рами, які надають підтримку молодим людям з мігрантським походженням. Ці програми спрямовані на створення можливостей для освіти, зайнятості та участі у суспільному житті, що знижує ризик їхньої радикалізації [8].

Особливу увагу в сучасних стратегіях приділено протидії фінансуванню терористичних організацій, адже фінансова підтримка є важливою для забезпечення функціонування терористичних мереж. Одним із таких механізмів є програма TFTP (Terrorist Finance Tracking Program), що діє у співпраці між США та ЄС. Ця програма дозволяє відстежувати фінансові потоки, пов'язані з терористичною діяльністю, шляхом аналізу транзакцій у глобальній банківській системі [14].

Важливим аспектом також є боротьба з радикалізацією у в'язницях. Згідно з дослідженнями, ув'язнені, які вже схильні до радикальних ідей, часто стають цільовою аудиторією для терористичних груп. У Великій Британії розроблено спеціальну програму для ідентифікації таких осіб і проведення з ними реабілітаційної роботи [8].

Незважаючи на прогрес у цих сферах, боротьба з пропагандою тероризму й радикалізму залишається складним завданням. Терористичні угруповання швидко адаптуються до нових умов, використовуючи шифрування та закриті платформи для комунікації. У цьому контексті важливим є підвищення рівня міжнародної співпраці, обмін досвідом і впровадження нових технологічних рішень, які враховують глобальний характер сучасних загроз [13].

Європейський Союз використовує багаторівневу систему безпеки, яка охоплює правові, соціальні та технологічні аспекти. Одним із ключових елементів стратегії ЄС є створення Європолу, що виступає координаційним центром для країн-членів у боротьбі з тероризмом. Зокрема, платформа EU Internet Referral Unit забезпечує моніторинг і видалення терористичного контенту, що сприяє зменшенню впливу радикальної пропаганди [12]. Крім того, ЄС активно працює над гармонізацією законодавства держав-членів через впровадження директив, таких як Директива 2017/541, яка регламентує кримінальну відповідальність за участь у терористичних організаціях і фінансування тероризму [8].

У порівнянні зі стратегією ЄС, підхід США є більш централізованим і зосередженим на застосуванні військових, розвідувальних і дипломатичних інструментів. Закон USA Patriot Act, ухвалений після подій 11 вересня 2001 року, забезпечив федеральним агентствам розширені повноваження у сфері спостереження, моніторингу фінансових потоків і боротьби з терористичними загрозами. Значну роль відіграє Міністерство внутрішньої безпеки США, яке координує зусилля на локальному рівні та впроваджує програми з моніторингу соціальних мереж для ідентифікації потенційних терористів [11].



Унікальною складовою стратегії США є активна співпраця з приватним сектором. Наприклад, програма Global Internet Forum to Counter Terrorism об'єднує технологічні компанії для розробки спільних ініціатив із протидії поширенню екстремістського контенту. Ця програма стала прикладом ефективної взаємодії між урядом і технологічним сектором, яка дозволяє оперативно реагувати на нові виклики [13].

Іншим важливим напрямом є боротьба з фінансуванням тероризму. США та ЄС активно співпрацюють у рамках програми TFTP (Terrorist Finance Tracking Program), що дозволяє відстежувати міжнародні фінансові транзакції та виявляти потенційні загрози. За даними Європейської комісії, завдяки цій програмі вдалося запобігти кільком великим терористичним атакам, які планувалися через фінансування за допомогою криптовалют [8].

У Великій Британії розроблено стратегію Prevent, яка зосереджена на запобіганні радикалізації через роботу з громадами, освітніми закладами та місцевими органами влади. Однією з найуспішніших ініціатив є програма Channel, яка спрямована на ідентифікацію осіб, схильних до радикалізації, та надання їм підтримки для реінтеграції у суспільство. Програма базується на міждисциплінарному підході, що включає участь психологів, соціальних працівників і представників правоохоронних органів [14].

Порівняльний аналіз цих стратегій демонструє, що ключовими факторами успіху є:

інтеграція технологій для моніторингу та видалення небезпечного контенту;

взаємодія між державними органами та приватним сектором;

профілактичні заходи, спрямовані на попередження радикалізації;

ефективне фінансове регулювання для припинення фінансування терористичних груп.

Водночас усі ці стратегії мають свої виклики. Наприклад, законодавчі бар'єри в країнах ЄС ускладнюють гармонізацію заходів безпеки, тоді як у США значний акцент на спостереженні часто викликає занепокоєння щодо порушення прав людини [11].

У глобальному контексті співпраця між країнами та обмін досвідом залишаються вирішальними для розробки інноваційних і дієвих підходів до боротьби з тероризмом.

Боротьба з тероризмом, радикалізмом та екстремізмом є актуальним завданням і для України, яка стикається з викликами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Урахування міжнародного досвіду та адаптація найкращих практик до українських реалій можуть значно підвищити ефективність національних стратегій у цій сфері.

Одним із ключових напрямів є розробка національної програми протидії тероризму та радикалізму. Така програма повинна базуватися на чотирьох

основних складових: профілактиці, моніторингу, реагуванні та реабілітації. Враховуючи досвід Європейського Союзу, Україна може розробити спеціальні освітні та соціальні ініціативи, спрямовані на зниження рівня радикалізації, особливо серед молоді. Наприклад, програми з медіаграмотності та формування критичного мислення можуть допомогти запобігти впливу екстремістської пропаганди [8].

Особливу увагу слід приділити використанню сучасних технологій для моніторингу екстремістського контенту в Інтернеті. Україна може співпрацювати з міжнародними організаціями, такими як Europol, у створенні національної платформи для виявлення та видалення небезпечного контенту. Використання штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних і автоматичного розпізнавання екстремістських матеріалів є перспективним рішенням, яке вже успішно впроваджується в країнах ЄС [12].

Ще одним важливим елементом є зміцнення законодавчої бази. Україна потребує гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами. Зокрема, варто запровадити кримінальну відповідальність за пропаганду тероризму в Інтернеті, фінансування терористичних організацій та участь у їх діяльності. Важливим кроком буде ратифікація міжнародних угод і впровадження їх у національне законодавство [14].

У сфері фінансової безпеки Україна може використовувати досвід США та ЄС у відстеженні фінансових потоків, пов'язаних із тероризмом. Програма TFTP може стати основою для створення аналогічного механізму в Україні, що дозволить ідентифікувати та припиняти фінансування терористичних груп. Важливо також зміцнити співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями та банками для забезпечення прозорості фінансових операцій [13].

Особливу увагу слід приділити роботі з вразливими групами населення, які можуть стати об'єктами радикалізації. Це передбачає розробку соціальних програм, спрямованих на інтеграцію етнічних і релігійних меншин, а також підтримку мігрантів та внутрішньо переміщених осіб. Досвід Німеччини та Великої Британії свідчить про те, що залучення вразливих груп до освітніх, культурних і економічних ініціатив значно знижує ризик радикалізації [14].

Не менш важливим є протидія радикалізації у в'язницях. Україна може використовувати британський досвід у цій сфері, зокрема створення програм реабілітації для ув'язнених, які вже перебувають під впливом радикальних ідей. Це може включати психологічну підтримку, освітні ініціативи та спеціалізовані тренінги для персоналу виправних установ [8].

Враховуючи транскордонний характер терористичних загроз, Україна повинна активізувати міжнародне співробітництво. Це передбачає посилення участі у глобальних ініціативах, таких як Глобальний форум із протидії тероризму, та укладання двосторонніх угод із країнами-партнерами для обміну розвідувальною інформацією.



Таким чином, адаптація міжнародного досвіду в боротьбі з тероризмом, радикалізмом та екстремізмом дозволить Україні зміцнити національну безпеку, зменшити ризики для суспільства та ефективніше реагувати на сучасні виклики.

Висновки. Аналіз міжнародного досвіду протидії тероризму, радикалізму, екстремізму та їх пропаганді свідчить про важливість багаторівневого та комплексного підходу до вирішення цих проблем. Тероризм і радикалізація є глобальними загрозами, які вимагають координації зусиль національних урядів, міжнародних організацій та громадянського суспільства.

Одним із ключових елементів успішної протидії є інтеграція сучасних технологій у боротьбу з екстремістською пропагандою. Використання штучного інтелекту, моніторинг соціальних мереж і співпраця з технологічними компаніями демонструють свою ефективність у ЄС, США та інших країнах. Україна може успішно адаптувати ці підходи до власного контексту, створюючи національні платформи для виявлення та видалення небезпечного контенту.

Освітні та соціальні програми, спрямовані на попередження радикалізації, також відіграють важливу роль. Критичне мислення, медіаграмотність і залучення вразливих груп до активного суспільного життя знижують ризик їхнього залучення до радикальних ідей. Досвід Німеччини та Великої Британії у цій сфері може бути корисним для України, яка стикається з власними викликами в контексті внутрішньо переміщених осіб і міжетнічних відносин.

Важливим аспектом боротьби з тероризмом залишається фінансова прозорість. Спільні ініціативи США та ЄС у рамках програми TFTP показують, що відстеження фінансових потоків є ефективним інструментом для виявлення терористичних мереж. Україні слід розробити подібний механізм у співпраці з міжнародними фінансовими організаціями.

Міжнародна співпраця залишається одним із головних чинників успіху у боротьбі з тероризмом. Гармонізація законодавства, обмін розвідувальною інформацією та участь у глобальних ініціативах забезпечують швидке реагування на нові виклики та створюють умови для попередження терористичних актів.

Україна має всі передумови для ефективної адаптації найкращих міжнародних практик у боротьбі з тероризмом, радикалізмом і екстремізмом. Розробка національної стратегії, заснованої на міжнародному досвіді, дозволить зміцнити безпеку, зменшити соціальні ризики та забезпечити стабільність у суспільстві.

Література:

1. Hoffman B. Inside Terrorism. Columbia University Press, 2017. 432 с.
2. Stern J. Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill. Harper Perennial. 2003. 400 с.
3. Sageman M. Understanding Terror Networks. University of Pennsylvania Press. 2004. 232 с.

4. Kruger M. Preventing Violent Radicalisation in Europe. Routledge, 2018. 256 с.
5. Koch J. Countering Online Extremism. Springer, 2020. 312 с.
6. European Commission. Radicalisation Awareness Network. Brussels: European Union. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran_en. (дата звернення: 06.01.2025).
7. United Nations. Global Counter-Terrorism Strategy. URL: https://www.un.org/counterterrorism. (дата звернення: 06.01.2025).
8. European Commission. Radicalisation Awareness Network. Brussels: European Union, 2015.
9. United Nations Security Council. Report on Foreign Fighters. 2023.
10. European Union. Counter-Terrorism Strategy, 2005. URL: https://europa.eu. (дата звернення: 06.01.2025).
11. United States Congress. USA Patriot Act, 2001. URL: https://www.congress.gov. (дата звернення: 06.01.2025).
12. Europol. EU Internet Referral Unit Report 2023. URL: https://europol.europa.eu. (дата звернення: 06.01.2025).
13. Global Internet Forum to Counter Terrorism. Annual Report 2023. URL: https://gifct.org. (дата звернення: 06.01.2025).
14. United Nations. Measures to Counter Violent Extremism. URL: https://www.un.org. (дата звернення: 06.01.2025).

References:

1. Hoffman B. (2017) Inside Terrorism. Columbia University Press. 432.
2. Stern J. (2003) Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill. Harper Perennial. 400.
3. Sageman, M. (2004) Understanding Terror Networks. University of Pennsylvania Press 232.
4. Kruger M. (2018) Preventing Violent Radicalisation in Europe. Routledge. 256.
5. Koch J. (2020) Countering Online Extremism. Springer,. 312.
6. European Commission. Radicalisation Awareness Network. Brussels: European Union. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran_en.
7. United Nations. Global Counter-Terrorism Strategy. URL: https://www.un.org/counterterrorism.
8. European Commission. Radicalisation Awareness Network. Brussels: European Union, 2015.
9. United Nations Security Council. Report on Foreign Fighters. 2023.
10. European Union. Counter-Terrorism Strategy, 2005. URL: https://europa.eu..
11. United States Congress. USA Patriot Act. 2001. URL: https://www.congress.gov.
12. Europol. EU Internet Referral Unit Report 2023. URL: https://europol.europa.eu.
13. Global Internet Forum to Counter Terrorism. Annual Report 2023. URL: https://gifct.org.
14. United Nations. Measures to Counter Violent Extremism. URL: https://www.un.org.



УДК 347. 6

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-519-531

Кройтор Володимир Андрійович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, тел. (0572) 52-30-51, https://orcid.org/0000-0002-1849-5721

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню проблематики доказів та доказування у справах про встановлення юридичних фактів у порядку цивільного судочинства.

Автор зазначає, що актуальність дослідження проблематики встановлення юридичних фактів у порядку окремого провадження цивільного судочинства пов'язується з тим, що сучасні виклики, які постали перед українським суспільством і державою, безпосередньо впливають на юридичні факти у праві, а тому вимагають наукового обґрунтування з метою удосконалення подальшого нормотворення та розвитку юридичної наукової думки.

Автор доводить, що докази у справах про встановлення юридичних фактів мають свої певні особливості, визначені процесуальним законом, що зумовлені юридичною природою конкретного виду юридичного факту, що підлягає встановленню в порядку окремого провадження цивільного судочинства.

У праці відзначається, що належність і допустимість кожного конкретного доказу у справах про встановлення юридичних фактів залежить від дотримання процесуального порядку отримання, дослідження та оцінки змісту та процесуальної форми доказу. Порушення вимог закону, що пред'являються до порядку формування засобів доказування як процесуальної форми судових доказів, тягне недопустимість цих засобів доказування.

Автор наголошує, що визначаючи предмет доказування у справах про встановлення юридичних фактів, слід наголосити на можливості виокремлення загального предмета доказування у справах про встановлення юридичних фактів, та спеціального предмета доказування, що обумовлений специфікою розгляду справи щодо окремого виду юридичного факту.

Визначаючи особливості дії правила про розподіл обов'язку стосовно доказування цій категорії справ, у праці зроблено висновок, відповідно до якого маємо акцентувати на тому, що суд виступає активним учасником, будучи

суб'єктом доказування. Можна зазначити, що особливий характер справ, які розглядаються в порядку окремого провадження, зумовлює певні особливості процесу доказування, зокрема суд виступає активним учасником, будучи суб'єктом доказування.

Ключові слова: юридичний факт, юридичний склад, юридичні наслідки, цивільний процес, цивільне судочинство, окреме провадження, справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, доказування, докази, факт народження або смерті.

Kroitor Volodymyr Andriyovych Doctor of Law, Full Professor, Full Professor of Civil Law and Proceedings Department, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, tel.: (0572) 52-30-51, https://orcid.org/0000-0002-1849-5721

SPECIFIC FEATURES OF EVIDENCE AND PROVING IN CASES ON ESTABLISHING JURIDICAL FACTS WITHIN CIVIL LEGAL PROCEEDINGS

Abstract. The article is focused on studying the issues of evidence and proving in cases on establishing juridical facts within civil legal proceedings.

The author has correctly noted that the relevance of studying the issues of establishing juridical facts in the manner of separate civil legal proceedings is due to the fact that modern challenges that have arisen before Ukrainian society and the state directly affect juridical facts in law, and therefore require scientific substantiation in order to improve further standard setting and the development of legal scientific thought.

The author has proved that evidence in cases on establishing juridical facts has its own certain peculiarities determined by procedural law, which are stipulated by the legal nature of the specific type of juridical fact that is subject to establishment in the manner of separate civil legal proceedings.

It has noted in the work that the relevance and admissibility of each specific piece of evidence in cases on establishing juridical facts depend on the compliance with the procedural manner for obtaining, investigating and evaluating the content and procedural form of evidence. Violation of the requirements of the law, which are imposed on the manner of forming the means of proving as a procedural form of judicial evidence, entails the inadmissibility of these means of proving.

The author has emphasized that when determining the subject matter of proving in cases on establishing juridical facts, it is necessary to note the possibility of distinguishing a general subject matter of proving in cases on establishing juridical facts, and a special subject matter of proving, which is stipulated by the specifics of hearing the case regarding a separate type of juridical fact.



Having determined the peculiarities of the rule on the distribution of the burden of proving in this category of cases, the author of the work has concluded that we should emphasize the fact that the court is an active participant, being the subject of proving. It can be noted that the special nature of cases considered in the manner of separate proceedings, stipulates certain peculiarities of the process of proving, in particular, the court is an active participant, being the subject of proving.

Keywords: juridical fact, set of facts, legal consequences, civil process, proceedings in civil causes, separate proceedings, cases on establishing facts of legal effect, proving, evidence, fact of birth or death.

Постановка проблеми. Кожній особі для захисту в суді свого права або інтересу необхідно довести наявність того чи іншого юридичного факту та надати відповідні докази щодо цього. Більшість юридичних фактів може бути доведена на підставі офіційних документів. Водночас, якщо такі документи відсутні, то особа втрачає можливість отримати права, які б могли виникнути на підставі таких документів.

ЦПК України допускає встановлення юридичних фактів у порядку окремого провадження цивільного судочинства. У ЦПК України до ***справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення,*** законодавець відніс наступний перелік справ (ст. 315 ЦПК України):

1) родинні відносини між фізичними особами;

2) перебування фізичної особи на утриманні;

3) каліцтво, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню;

4) реєстрація шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення;

5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу;

6) належність правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті;

7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження;

8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті;

9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [1].

У судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення (ч. 2 ст. 315 ЦПК України) [1].

Особливостями розгляду таких справ у порядку окремого провадження є те, що юридичний факт, який встановлюється судом, повинен мати обов'язково письмову форму – у формі судового рішення.

Як слушно зазначається в юридичній літературі, особлива правова природа об'єкта судового захисту в порядку окремого провадження, яким є охоронюваний законом (законний) інтерес, зумовлює специфіку процесуальної форми розгляду відповідних справ, що виявляється у: 1) правовій регламентації обов'язку суду вживати заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи; зокрема, з метою з'ясування обставин справи суд має право за власною ініціативою витребувати необхідні докази (чч. 1, 2 ст. 294 ЦПК України); 2) додержанні під час розгляду справ окремого провадження загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду (ч. 3 ст. 294 ЦПК України); 3) відсутності сторін: справи окремого провадження розглядаються за участю заявника і заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 294 ЦПК України); 4) неможливості передання справи окремого провадження на розгляд третейського суду та закриття провадження у справі у зв'язку з укладенням мирової угоди (ч. 5 ст. 294 ЦПК України); 5) у наявності додаткової підстави залишення заяви без розгляду – у разі виникнення під час розгляду справи в порядку окремого провадження спору про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд має залишити заяву без розгляду та роз'яснити заінтересованим особам, що вони мають право пред'явити позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 294 ЦПК України); 6) відсутності обов'язку відшкодувати судові витрати при ухваленні судом рішення, якщо інше не встановлено законом (ч. 7 ст. 294 ЦПК України) [2, с. 64–65]. Відповідно, пізнання особливостей розгляду справ цієї категорії є важливою передумовою винесення законного та обґрунтованого рішення в порядку цивільного судочинства.

Проблема встановлення юридичних фактів у порядку цивільного судочинства є актуальною у зв'язку з військовою агресією рф проти України та втратою контролю над зайнятими ворогом територіями, що значно обмежило можливості органів державної влади України щодо захисту громадян. Слід відзначити, що вже після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях» від 01.07.2022 р. № 2345-IX [3]. Вказаними змінами було викладено положення ст. 317 ЦПК України в новій редакції та запроваджено спрощену процедуру встановлення юридичних фактів народження та смерті в межах території, на якій діє воєнний чи надзвичайний стан, тобто законодавство в цій



сфері зазнає постійних змін, що потребує відповідного реагування з боку науковців.

Відповідно, як для доктрини цивільного процесуального права, так і для судової практики є актуальними наукові дослідження проблеми особливостей доказів та доказування у справах про встановлення факту народження або смерті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукової літератури, присвяченої доказам та доказуванню в цивільних справах, свідчить, що цим питанням присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу дослідження таких учених, як О. О. Грабовська [4], О. С. Погребняк [5], Я. М. Садикова [6], О. І. Сліпченко [7; 8], Т. В. Степаненко [9], В. І. Тертишніков [10] та ін. Ці вчені провели ґрунтовні наукові дослідження загальних проблем визначення сутності та змісту інституту доказів і доказування, її значення в механізмі доказової діяльності. Низку наукових розвідок присвятив названим проблемам і автор цієї наукової статті [11–14].

Проблематика доказів та доказування у справах про встановлення юридичних фактів у порядку цивільного судочинства досліджувалась у працях таких вчених, як Р. В. Кашперский [15], Г. В. Чурпіта [16], О. І. Угриновська [17] та ін.

Проте, незважаючи на проведені наукові дослідження в цій сфері, слід констатувати, що сьогодні існує низка проблемних питань визначення особливостей доказів та доказування у справах окремого провадження взагалі та у справах про встановлення юридичних фактів зокрема. Усе вищевикладене свідчить про актуальність цього наукового дослідження.

Мета статті полягає у визначенні особливостей доказів та доказування у справах про встановлення юридичних фактів у порядку цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. У цивільному судочинстві доказування та докази при розгляді будь-якої категорії справ становлять важливий аспект процесуальної діяльності та є елементом процесуальних проваджень. Тому завдання цивільного судочинства щодо справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ і захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб’єктів права можуть бути досягнуті за умови одержання фактичних даних, які становлять юридико-фактичну основу для вирішення цивільної справи [18, с. 474].

Відповідно до чч. 1, 2 ст. 12, ч. 2 ст. 13 ЦПК України учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов’язків, передбачених законом. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених законом. Збирання доказів у цивільних справах не є обов’язком суду, крім випадків, установлених ЦПК України. Як

зазначається в юридичній літературі, ці норми є центральними для з'ясування поняття судового доказування, оскільки визначають обов'язки вказаних у ній суб'єктів щодо подання доказів та їх участь у доказовій діяльності [18, с. 474].

ЦПК України передбачені певні особливості доказів та доказування у справах окремого провадження взагалі, та у справах про встановлення юридичних фактів зокрема. Як зазначається в юридичній літературі, у справах непозовного цивільного судочинства діють загальні правила інституту доказів і доказування, за певними винятками, встановленими законом [16, с. 169].

Насамперед має бути розглянуте питання про визначення ***особливостей доказів у справах про встановлення юридичних фактів у порядку цивільного судочинства.*** Відповідно до ч. 1 ст. 76 ЦПК України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Процесуальною формою доказів є визначені цивільним процесуальним законом засоби доказування, в яких закріплюються фактичні дані, що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи, та інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи [19, с. 215].

Відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України процесуальною формою доказів, тобто засобами доказування, є: 1) письмові, речові і електронні докази; 2) висновки експертів; 3) показання свідків [1].

Слід погодитися з висловленою Г. В. Чурпітою думкою про те, що відповідно до загального порядку розгляду справ окремого провадження, закріпленого у ст. 294 ЦПК України, у таких справах суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування [16, с. 170].

Процесуальний порядок одержання, дослідження та оцінки змісту і процесуальної форми доказів у цивільному судочинстві – це встановлена ЦПК України послідовність отримання, дослідження та оцінки змісту доказів і засобів доказування. Зокрема, під час розгляду справ окремого провадження суд має встановити, що докази відповідають визначеним законом вимогам, якими є: належність і допустимість.

Відповідно до ст. 77 ЦПК України належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи та підлягають установленню для ухвалення судового рішення [1].

Правило щодо допустимості доказів міститься у ст. 78 ЦПК України, відповідно до якої суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися

іншими засобами доказування [1]. Таким чином, допустимість кожного конкретного доказу залежить від дотримання процесуального порядку отримання, дослідження та оцінки змісту та процесуальної форми доказу. Порушення вимог закону, що пред'являються до порядку формування засобів доказування як процесуальної форми судових доказів, спричиняє недопустимість цих засобів доказування, неможливість використання фактичних даних, які вони містять.

Можна констатувати, що й дія правил про належність доказів і допустимість доказів та засобів доказування також має свої особливості в залежності від виду юридичного факту, що підлягає встановленню в порядку цивільного судочинства. Наприклад, коли йде мова про справи щодо встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України, то заявник повинен надати підтверджуючі документи та навести обставини, за яких народження (смерть) відбулись на тимчасово окупованій території України. Загалом у цій категорії справ належними та допустимими доказами є договори на поховання, акти про надання ритуальних послуг, фотографії з місця поховання, показання свідків, акти лікарсько-консультаційних комісій, висновки судово-медичних, генетичних та інших експертиз тощо [17, с. 128–129].

Важливим питанням з точки зору теорії та практики розгляду справ про встановлення юридичних фактів є правильне визначення предмета доказування. В юридичній літературі слушно зазначається, що ***у справах окремого провадження предмет доказування*** формують обставини, що підтверджують заявлені вимоги, мають значення для охорони прав, свобод і інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав, і підлягають установленню при ухваленні судового рішення [15, с. 126]. При цьому слід погодитися з Г. В. Чурпітою, що у справах непозовного цивільного судочинства з урахуванням їх пойменованого переліку предмет доказування у кожній конкретній справі чітко регламентований законом. Закон установлює, що в таких справах предмет доказування складається як з фактів процесуального характеру, які визначені цивільним процесуальним законодавством (наприклад, відсутність спору про право), так і з обставин, які регламентовані нормами матеріального права [16, с. 181]. Щодо обставин, що входять до предмета доказування та регламентовані нормами матеріального права, в юридичній літературі акцентується увага на особливій складності визначення цієї частини предмета доказування з розрахунком на судову конкретизацію закріплених у законі узагальнюючих обставин, з якими пов'язані правові наслідки [20, с. 43].

Можна погодитись із позицією Р. В. Кашперського про те, що особливості предмета доказування у справах окремого провадження пов'язані з тим, що: а) предмет доказування в більшості таких справ окреслено нормами матеріаль-

ного права; б) встановлення обставин, які складають предмет доказування в таких справах, забезпечене додатковою процесуальною гарантією – правом суду з метою з'ясування обставин справи витребувати необхідні докази за власною ініціативою. Вчений правильно зазначає, що предмет доказування у справах окремого провадження формують обставини процесуального та матеріально-правового характеру, що підтверджують заявлені вимоги, мають значення для охорони прав, свобод і інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав, і підлягають установленню при ухваленні судового рішення [15, с. 5].

Виходячи зі змісту ст. ст. 315–319 ЦПК України, а також п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 січня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», ...можна стверджувати, що загальний предмет доказування у справах формують факти, що мають юридичне значення: а) згідно із законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян; б) чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення; в) заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення; г) встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право [21]. А вже спеціальний предмет доказування у справі про встановлення юридичних фактів підлягає визначенню, враховуючи конкретний вид юридичного факту.

Однією з яскравих особливостей доказів та доказування у справах про встановлення факту народження або смерті є ***встановлення особливостей дії правила про розподіл обов'язків доказування (правило про тягар доказування).*** Щодо проблематики доказів та доказування у справах про встановлення факту народження або смерті, слід зазначити, що такий тягар доказування покладається насамперед на заявника. Так, згідно з ч. 8 ст. 49, ч. 1 ст. 81 ЦПК України, заявник та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження зобов'язані довести ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених законом [1].

Разом з тим, слід звернути увагу на те, що саме в окремому провадженні, на відміну від інших видів цивільного судочинства, суд з метою з'ясування обставин справи може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294 ЦПК України) [1]. Тобто в цій категорії справ суд виступає активним учасником, будучи суб'єктом доказування. Можна сказати, що особливий характер справ, які розглядаються в порядку окремого провадження, зумовлює певні особливості процесу доказування, зокрема суд виступає активним учасником, будучи суб'єктом доказування.



Як слушно зазначає Ю. В. Білоусов, дискреційне повноваження суду, за яким він проводить витребування доказів «за власною ініціативою», слід розуміти таким чином: для того, щоб необхідні для вирішення справи докази були витребувані судом, немає потреби подавати відповідне клопотання особами, які беруть участь у справі. Цю процесуальну дію суд вчиняє на підставі прямої вказівки закону. Також слід враховувати, що таке повноваження суду, визначене через право, слід пов'язувати із загальним обов'язком суду в справах окремого провадження всебічно, повно та об'єктивно з'ясовувати обставини справи [22, с. 540–541]. Отже, право на витребування доказів за власною ініціативою суд повинен застосовувати тоді, коли це необхідно для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи.

О. І. Угриновська та Ю. В. Москвитина зазначають, що найчастіше діяльність суду проявляється у витребуванні від органів реєстрації актів цивільного стану відомостей про наявність чи відсутність актового запису про смерть (народження) особи, щодо якої встановлено відповідний факт [17, с. 128]. При цьому як приклад дослідниці наводять справу № 336/11124/23, коли Шевченківський районний суд міста Запоріжжя при відкритті провадження дійшов висновку щодо необхідності витребування з відділу державної реєстрації актів цивільного стану інформації про наявність актового запису про смерть особи [23].

Висновки. Узагальнюючи наведене, можна запропонувати наступні висновки. Зокрема, вважаю, що актуальність дослідження проблематики встановлення юридичних фактів у порядку окремого провадження цивільного судочинства пов'язується з тим, що сучасні виклики, які постали перед українським суспільством і державою, безпосередньо впливають на юридичні факти в праві, а тому вимагають наукового обґрунтування з метою удосконалення подальшого нормотворення та розвитку юридичної наукової думки.

Докази у справах про встановлення юридичних фактів мають свої певні особливості, визначені процесуальним законом і зумовлені юридичною природою конкретного виду юридичного факту, що підлягає встановленню в порядку окремого провадження цивільного судочинства.

Належність і допустимість кожного конкретного доказу у справах про встановлення юридичних фактів залежить від дотримання процесуального порядку отримання, дослідження та оцінки змісту та процесуальної форми доказу. Порушення вимог закону, що пред'являються до порядку формування засобів доказування як процесуальної форми судових доказів, спричиняє недопустимість цих засобів доказування.

Визначаючи предмет доказування у справах про встановлення юридичних фактів, слід наголосити на можливості виокремлення загального предмета доказування у справах про встановлення юридичних фактів та спеціального предмета доказування, обумовленого специфікою розгляду справи щодо окремого виду юридичного факту.

Визначаючи особливості дії правила про розподіл обов'язку по доказуванню цієї категорії справ, маємо акцентувати на тому, що суд виступає активним учасником, будучи суб'єктом доказування. Можна зазначити, що особливий характер справ, які розглядаються в порядку окремого провадження, зумовлює певні особливості процесу доказування, зокрема суд виступає активним учасником, будучи суб'єктом доказування.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16. С. 11. Ст. 1088.

2. Уніфікація і диференціація процедур цивільного, господарського та адміністративного судочинства : монографія / [С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, В. В. Проценко та ін.] ; за заг. ред. В. І. Бобрика. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014. 202 с.

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях : Закон України від 01.07.2022 року № 2345-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#Text.

4. Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 472 с.

5. Погребняк С. П., Кройтор В. А. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні медичної допомоги : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 278 с.

6. Цивільний процес : навч. посіб. / В. А. Кройтор, Я. М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. 372 с.

7. Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 244 с.

8. Кройтор В. А., Сліпченко О. І. Розподіл обов'язків з доказування у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Порівняльно-аналітичне правознавство.* 2023. № 1. С. 171–179. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.26.

9. Цивільний процес : навч. посіб. / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

10. Тертишніков В. І. Цивільний процес України : наук.-практ. посіб. Вид. 5-те, доп. і перероб. Харків : Юрайт, 2013. 424 с.

11. Кройтор В. А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 113–117. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/25.

12. Кройтор В. А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 68–76. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.10.

13. Кройтор В. А. Розподіл обов'язків з доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Право і суспільство.* 2023. № 4. С. 92–101. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.14.

14. Кройтор В. А. Проблеми визначення предмета доказування в справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2023. № 63. С. 92–96. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.20.

15. Кашперский Р. В. Докази у справах окремого провадження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 199 с.

16. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 488 с.

17. Угриновська О. І., Москвитина Ю. В. Провадження у справах щодо встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України: проблеми право-застосовчої практики. *Європейські перспективи.* 2024. № 1. С. 121–133.

18. Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

19. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.

20. Іванчулинець Д. В. Структура предмету доказування в цивільному судочинстві. *Адвокат.* 2014. № 9. С. 41–44.

21. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 5. *Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972–2002)* / за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ : А.С.К., 2003. С. 237–244.

22. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. 2-ге вид., допов. і переробл. / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2010. 896 с.

23. Рішення Шевченківського районного суду міста Запоріжжя від 24.10.2023 року у справі № 336/11124/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114464286.

References:

1. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18 bereznia 2004 r. № 1618-IV // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy [Civil Procedural Code of Ukraine dated from March 18, 2004 No. 1618-IV // Official Bulletin of Ukraine]. 2004, 16, 11. Art. 1088 [in Ukrainian].

2. Unifikatsiia i dyferentsiatsiia protsedur tsyvilnoho, hospodarskoho ta administratyvnoho sudochynstva : [monohr.] / [Bychkova S. S., Bobryk V. I., Protsenko V. V. ta in.] ; za zah. red. V. I. Bobryka [Unification and differentiation of procedures of civil, commercial and administrative judiciary : [monograph] / [Bychkova S. S., Bobryk V. I., Protsenko V. V., et al.] ; under general edition of V. I. Bobryk]. K. : F. H. Burchak Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship, 2014. 202 p. [in Ukrainian].

3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo osoblyvostei provadzhennia u spravakh pro vstanovlennia faktu narodzhennia abo smerti osoby v umovakh v umovakh voiennoho chy nadzvychainoho stanu ta na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh: Zakon Ukrainy vid 01.07.2022 roku №2345-IX [On Amending Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Peculiarities of Proceedings in Cases on Establishing the Fact of Birth or Death of a Person in Terms of the Martial Law or State of Emergency and on Temporarily Occupied Territories: Law of Ukraine of 1 July 2022 No. 2345-IX]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2345-20#Text [in Ukrainian].

4. Hrabovska, O.O. (2018). Teoretychni ta praktychni problemy dokazuvannia u tsyvilnomu protsesi Ukrainy : Monohrafiia [Theoretical and practical problems of proving in civil process of Ukraine : Monograph]. K. : Yurinkom Inter, 2018. 472 p. [in Ukrainian].

5. Pohrebniak, S.P., Kroitor, V.A. Sudovyi zakhyst zakonnykh interesiv fizychnykh osib pry prymusovomu nadanni medychnoi dopomohy: monohrafiia [Judicial protection of the legitimate interests of individuals in case of forced provision of medical care: monograph]. Kharkiv: NikaNova, 2012. 278 p. [in Ukrainian].

6. Tsyvilnyi protses: navch. posib. / V.A. Kroitor, Ya.M. Sadykova; MVS Ukrainy ; Kharkiv. nats. un-t vnutr. Sprav [Civil process: training manual / V.A. Kroitor, Y.M. Sadykova; Ministry of Internal Affairs of Ukraine; Kharkiv National University of Internal Affairs]. Sumy, 2020. 372 p. [in Ukrainian].

7. Slipchenko, O.I., Kroitor, V.A. Dokazy ta dokazuvannia v spravakh pro vidshkoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody: monohrafiia [Evidence and proving in cases on reimbursement of moral (non-pecuniary) damage: monograph]. Kyiv: PALYVODA A.V., 2012. 244 p. [in Ukrainian].

8. Kroitor, V.A., Slipchenko, O.I. (2023). Rozpodil oboviazkiv z dokazuvannia u spravakh pro vidshkoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody [Distribution of Responsibilities on Proving in Cases on Reimbursement for Moral (Non-Pecuniary) Damage]. *Porivnialno-analitychne pravoznavstvo — Analytical and Comparative Jurisprudence, 1*, 171- 179. https://doi.org/ 10.24144/2788-6018.2023.01.26 [in Ukrainian].

9. Tsyvilnyi protses: navch. posib. / [O.H. Bortnik, O.L. Zaitsev, V.A. Kroitor ta in.] ; za zah. red. prof. V.A. Kroitora; MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. Sprav [Civil process: training manual / [O.H. Bortnik, O.L. Zaitsev, V.A. Kroitor, et.al.]; under general edition of Prof. V.A. Kroitor; Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv National University of Internal Affairs]. Kharkiv : KhNUVS, 2022. 336 p. [in Ukrainian].

10. Tertyshnikov, V. I. (2013). Tsyvilnyi protses Ukrainy : nauk.-prakt. posib. Vyd. 5-te, dop. i pererob [Civil process of Ukraine : scientific and practical manual. 5th edition, supplemented and revised]. Kharkiv : Yurait, 2013. 424 p. [in Ukrainian].

11. Kroitor, V.A. (2023). Poniattia dokaziv ta zasobiv dokazuvannia v suchasnomu tsyvilnomu protsesualnomu pravi Ukrainy [Concept of evidence and means of proving in modern civil procedural law of Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal — Juridical scientific and electronic journal, 1*, 113-117.DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/25 [in Ukrainian].

12. Kroitor, V.A. (2023). Problemy vyznachennia predmeta dokazuvannia v suchasnomu tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy [Problems of Determining the Subject Matter of Proving in Modern Civil Proceedings of Ukraine]. *Pravo i suspilstvo — Law and Society, 1*, 68-76. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.10 [in Ukrainian].

13. Kroitor, V.A. (2023). Rozpodil oboviazkiv z dokazuvannia u spravakh pro vyznannia neobgruntovanymy aktyviv ta yikh stiahnennia v dokhid derzhavy [Distribution of responsibilities on proving in cases of recognition of inconsistent assets and their collection into government revenue]. *Pravo i suspilstvo — Law and society, 4*, 92-101. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.14 [in Ukrainian].

14. Kroitor, V.A. (2023). Problemy vyznachennia predmeta dokazuvannia v spravakh pro vyznannia neobhruntovanymy aktyviv ta yikh stiahnennia v dokhid derzhavy [Problems of determining the fact in proof in cases of recognizing inconsistent assets and their collection into government revenue]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia «Iurysprudentsiia» - Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series "Jurisprudence", 63*, 92-96. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.20 [in Ukrainian].

15. Kashperskyi, R.V. Dokazy u spravakh okremoho provadzhennia: dys. …kand. yuryd. Nauk. 12.00.03 [Evidence in cases of separate proceedings: candidate of law dissertation 12.00.03]. Kyiv, 2019. 199 p. [in Ukrainian].

16. Churpita, H. V. Zakhyst simeinykh prav ta interesiv u poriadku nepozovnoho tsyvilnoho sudochynstva : monohrafiia [Protection of family rights and interests in special civil proceedings : monograph]. Kyiv : Alerta, 2016. 488 p. [in Ukrainian].

17. Uhrynovska, O.I., Moskvytyna, Yu.V. (2024). Provadzhennia u spravakh shchodo vstanovlennia faktu narodzhennia abo smerti na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy : problemy pravozastosovchoi praktyky [Proceedings in cases concerning the establishment of the fact of birth or death on the temporarily occupied territory of Ukraine : problems of legal enforcement practice]. *Yevropeiski perspektyvy — European perspective, 1,* 121-133 [in Ukrainian].

18. Kurs tsyvilnoho protsesu : [pidruch.] / [Komarov V. V., Bihun V. A., Barankova V. V. ta in.]; za red. V. V. Komarova [Course of civil procedure : [textbook] / [Komarov V. V., Bihun V. A., Barankova V. V., et.al.]; under general edition of V. V. Komarov]. Kh. : Pravo, 2011. 1352 p. [in Ukrainian].

19. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy : pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / Bychkova S. S., Biriukov I. A., Bobryk V. I. ta in. ; za zah. red. S. S. Bychkovoi [Civil procedural law of Ukraine : textbook for students of higher educational institutions / Bychkova S. S., Biriukov I. A., Bobryk V. I., et.al.; under general edition of S. S. Bychkova]. Kyiv : Atika, 2009. 760 p. [in Ukrainian].

20. Ivanchulynets, D. V. (2014). Struktura predmetu dokazuvannia v tsyvilnomu sudochynstvi [Structure of the subject matter of proving in civil legal proceedings]. *Advokat — Lawyer, 9,* 41–44 [in Ukrainian].

21. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 31 bereznia 1995 r. № 5 «Pro sudovu praktyku v spravakh pro vstanovlennia faktiv, shcho maiut yurydychne znachennia» // Postanovy Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy (1972–2002) / za zah. red. V. T. Maliarenka [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated from March 31, 1995 No. 5 “On caselaw in cases on establishing facts of legal effect” // Resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine (1972–2002) / under general edition of V. T. Maliarenko]. K. : A.S.K. Publishing House, 2003. Pp. 237– 244 [in Ukrainian].

22. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar / [Bychkova S. S., Bilousov Yu. V., Biriukov V. I. ta in.] ; za zah. red. S. S. Bychkovoi. [2-he vyd., dopov. i pererobl.] [Civil Procedural Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary / [Bychkova S. S., Bilousov Yu. V., Biriukov V. I., et.al.] ; under general edition of S. S. Bychkova. [2nd ed., supplemented and revised]]. K. : Atika, 2010. 896 p. [in Ukrainian].

23.Rishennia Shevchenkivskoho raionnoho sudu mista Zaporizhzhia vid 24.10.2023 roku u spravi №336/11124/23. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Decision of Shevchenkivskyi District Court of Zaporizhzhia City dated from October 24, 2023 in case No. 336/11124/23. Unified State Register of Court Decisions]. URL: https://reyestr. court.gov.ua/Review/114464286 [in Ukrainian].

УДК 342.7

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-532-541

Макаров Ігор Михайлович аспірант кафедри державно-правових дисциплін, НВНЗ Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, тел.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0009-0008-5997-8931

ПРАВОВА КУЛЬТУРА АДВОКАТА ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Анотація. У статті досліджується правова культура адвоката як невід'ємна складова професійної етики, що забезпечує гармонійне поєднання правових і моральних принципів у діяльності представників адвокатської професії. Визначено, що сучасний розвиток правової системи, підвищення вимог до якості правового захисту, а також необхідність формування довіри до адвокатури зумовлюють актуальність дотримання етичних стандартів у професійній діяльності адвокатів. Підкреслено, що адвокатська діяльність потребує не лише високого рівня правових знань, а й дотримання моральних принципів, які формують основу правової культури адвоката. Досліджено, що сучасна правозастосовна практика стикається з проблемами, пов'язаними з порушенням етичних норм адвокатами, що негативно впливає на довіру до інституту адвокатури. Серед ключових проблем виокремлено відсутність ефективних механізмів моніторингу й контролю за дотриманням етичних норм, недостатнє методологічне забезпечення оцінювання етичної компетентності адвокатів, а також фрагментарність у впровадженні етичних принципів у систему професійної підготовки юристів. У статті розглянуто основні складові правової культури адвоката, такі як гуманізм, справедливість, обов'язок, совість, гідність, незалежність і підпорядкування виключно закону. Проаналізовано зв'язок цих категорій із професійною етикою адвоката, що вимагає дотримання високих моральних стандартів як у професійній діяльності, так і в позаслужбовій поведінці. Особливу увагу приділено ролі етики ділового спілкування, яка є важливим інструментом формування довірливих стосунків між адвокатом, клієнтом, судовими органами та іншими учасниками правовідносин. Визначено, що правова культура адвоката є основою для запобігання етичним колізіям, що нерідко виникають у професійній діяльності. Дотримання етичних норм забезпечує не лише якість адвокатської діяльності, але й зміцнює престиж професії, сприяє формуванню довіри до адвокатури з боку суспільства та клієнтів. Акцентовано на необхідності вдосконалення системи професійної підготовки адвокатів шляхом інтеграції етичних



стандартів у навчальні програми, розробки методик моніторингу їх дотримання та підвищення ролі правової культури у професійній підготовці юристів. Зроблено висновок, що правова культура адвоката забезпечує ефективне поєднання правових і моральних принципів у професійній діяльності, сприяючи підвищенню якості правового захисту, прозорості правовідносин і зміцненню авторитету правової системи.

Ключові слова: правова культура, професійна етика, етичні норми, адвокатура, принципи діяльності.

Makarov Ihor Mykhailovych PhD Student of the Department of Public Law Disciplines, Private Higher Educational Institution «International Humanitarian University», Odesa, tel.: (048) 71-53-828, https://orcid.org/0009-0008-5997-8931

LEGAL CULTURE OF A LAWYER AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL ETHICS

Abstract. The article examines the legal culture of a lawyer as an integral component of professional ethics, ensuring the harmonious combination of legal and moral principles in the activities of legal professionals. It is established that the modern development of the legal system, increasing demands for the quality of legal protection, and the need to build trust in the legal profession determine the relevance of adhering to ethical standards in lawyers' professional activities. It is emphasized that legal practice requires not only a high level of legal knowledge but also adherence to moral principles, which form the foundation of a lawyer’s legal culture. The study identifies that modern legal practice faces issues related to violations of ethical norms by lawyers, which negatively affect public trust in the legal profession. Key problems include the absence of effective mechanisms for monitoring and controlling compliance with ethical norms, insufficient methodological support for assessing lawyers' ethical competence, and fragmentation in the implementation of ethical principles in the professional training of legal professionals. The article discusses the fundamental components of a lawyer’s legal culture, such as humanism, justice, duty, conscience, dignity, independence, and adherence solely to the law. The connection of these categories with professional ethics is analyzed, highlighting the requirement to uphold high moral standards both in professional activities and personal conduct. Particular attention is paid to the role of business communication ethics, which serves as an essential tool for building trustful relationships between lawyers, clients, courts, and other participants in legal relations. It is determined that a lawyer's legal culture is the foundation for preventing ethical conflicts that often arise in professional activities. Adherence to ethical norms ensures not only the quality of legal practice but also strengthens the profession’s prestige and fosters trust in the legal profession from

society and clients. The necessity of improving the professional training system for lawyers is emphasized, including integrating ethical standards into training programs, developing monitoring methods for compliance, and enhancing the role of legal culture in the professional preparation of legal professionals. The article concludes that the legal culture of a lawyer ensures an effective combination of legal and moral principles in professional activities, contributing to improved quality of legal protection, transparency of legal relations, and strengthening the authority of the legal system.

Keywords: legal culture, professional ethics, ethical norms, legal profession, principles of activity.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток правової системи потребує підвищення стандартів професійної діяльності адвокатів, які відіграють ключову роль у забезпеченні правової допомоги та захисті прав і свобод громадян. Адвокатська діяльність вимагає не лише високого рівня знань у галузі права, а й дотримання етичних принципів, які формують правову культуру як невід'ємну складову професійної етики.

Проте у практиці правозастосування все ще виникають проблеми, пов'язані з недотриманням адвокатами етичних норм, що негативно впливає на довіру суспільства до інституту адвокатури. Відсутність ефективних механізмів моніторингу й контролю за дотриманням етичних норм, недостатній рівень науково-методичного забезпечення оцінювання етичної компетентності, а також фрагментарність у впровадженні етичних принципів у професійну підготовку адвокатів ускладнюють підтримання високих стандартів адвокатської діяльності. У цьому контексті правова культура адвоката відіграє ключову роль у забезпеченні не лише якості правового захисту, а й у формуванні престижу професії та зміцненні авторитету правової системи, що зумовлює актуальність системного аналізу її зв'язку з професійною етикою.

Актуальність цієї теми обумовлюється зростаючими вимогами до професійної діяльності адвокатів та необхідністю адаптації адвокатської спільноти до сучасних етичних викликів.

Метою цього дослідження є аналіз концептуальних засад правової культури адвоката, визначення її ключових елементів і ролі у формуванні високих стандартів професійної етики, а також обґрунтування значення етичних норм у забезпеченні ефективності адвокатської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правової культури адвокатів, а також етичні аспекти їхньої професійної діяльності висвітлюється у роботах таких науковців, як О. Ануфрієнко, К. Ємельяненко, Г. Яворська, О. Письменна, О. Хоменко, О. Діденко, Т. Вільчик, Б. Чупринський, С. Пілюк, Я. Фляжнікова, Н. Атаманова, О. Дяченко, В. Риндюк, К. Николина та ін.



Значний внесок цих учених сприяє розумінню концептуальних засад професійної етики адвоката, дослідженню моральної та правової культури, а також розкриттю ролі етичних принципів у правозастосовній діяльності. Зокрема, акцентується увага на визначенні ключових етичних принципів, проблемах дотримання адвокатами норм професійної етики, а також на потребі вдосконалення професійної підготовки юристів. Попри це, залишається недостатньо дослідженим взаємозв'язок між правовою культурою адвоката та етичними принципами, а також механізми оцінювання й контролю етичної компетентності адвокатів. Важливим завданням є інтеграція етичних стандартів у систему професійної підготовки юристів, а також розробка комплексного підходу до запобігання порушенням етичних норм у адвокатській діяльності.

Отже, виникає необхідність подальшого наукового аналізу правової культури адвоката, її структурних елементів, принципів та ролі у забезпеченні високих стандартів професійної етики.

Мета статті – визначення системи електронного правосуддя, її основних елементів і механізмів функціонування в контексті цифровізації цивілістичного процесу, що сприятиме вдосконаленню правової системи України в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Діяльність адвоката, як правило, розпочинається на досудовому етапі, ще до офіційного ініціювання судового провадження та здійснення процесуального представництва. На першому етапі комунікації з потенційним клієнтом, який зазвичай відбувається у форматі юридичної консультації, адвокат зобов'язаний вислухати клієнта, що не завжди має змогу самостійно сформулювати суть своїх вимог. Завданням адвоката є з'ясування фактичних обставин справи, уточнення юридичних аспектів і визначення предмета вимог, що є основою для правового аналізу та оцінки спору.

Всі дії адвоката, починаючи з досудового етапу, мають відповідати високим стандартам професіоналізму. Крім того, професійна поведінка адвоката повинна узгоджуватися з положеннями етичного кодексу, що регламентує його діяльність. Аналіз наукових праць, що стосуються етичних аспектів діяльності юристів, демонструє різноманітність підходів до визначення основних понять, зокрема, поняття «етика» [1;2].

У сучасній науковій площині етика (від грец. ethike, ethos – «норов, звичай»), трактується як міждисциплінарна галузь знань, яка досліджує фундаментальні питання моралі, її генезису, структури та розвитку. Етика також охоплює систему норм і правил поведінки, що регулюють взаємодії у суспільстві та професійних спільнотах [3, с.255].

Принципи професійної етики адвоката базуються на універсальних категоріях етики, таких як «добро і зло», «справедливість», «обов'язок», «совість»,

«відповідальність», «гідність», «честь» тощо. Ці категорії часто мають не лише моральне, а й юридичне значення, слугуючи основою для визначення етичних стандартів професійної діяльності юристів.

Професійну етику зазвичай визначають як сукупність нормативних положень, що регулюють взаємовідносини між людьми в контексті їхньої професійної діяльності, встановлюючи оптимальні моделі поведінки [1, с.11]. Наприклад, принципи медичної етики спрямовані на запобігання можливим зловживанням владою лікарів над пацієнтами.

Юридична етика, у свою чергу, зумовлена особливостями професійної діяльності юристів або адвокатів та їхнім соціально-моральним статусом. Реалізуючи правову й етичну вимогу справедливості, адвокат керується нормами права. Як зазначає О.А. Ануфрієнко, будь-яке рішення, ухвалене органами державної влади, «має бути одночасно законним і справедливим; більше того, законним може бути лише справедливе рішення, оскільки несправедливість несумісна із законністю» [1, с.16].

Зазначена позиція чітко окреслює взаємозалежність правових і морально-етичних компонентів у професійній діяльності адвоката. Порушення законодавства, його свідоме ігнорування, неправильне тлумачення чи неналежне застосування не тільки суперечать нормам права, але й порушують етичні принципи, які формують основу професійної діяльності юриста.

Юридичну етику можна визначити як моральний кодекс юристів різних спеціальностей. Юридична етика є видом професійної етики, що являє собою сукупність правил поведінки працівників юридичної сфери, які забезпечують моральний характер їхньої трудової діяльності та позаслужбової поведінки. Водночас це наукова дисципліна, яка вивчає специфіку реалізації вимог моралі в цій галузі [1, с.12].

Таким чином, професійна етика адвоката формується на основі взаємозв’язку та взаємообумовленості правових і моральних принципів, норм, а також правової та моральної свідомості.

Важливу роль у роботі адвоката відіграє етика ділового спілкування, що є сукупністю морально-етичних вимог, принципів, норм і правил, напрацьованих наукою, практикою та світовим досвідом. Дотримання цих правил забезпечує взаєморозуміння і взаємну довіру між суб’єктами ділового спілкування, підвищує ефективність контактів і кінцевих результатів їхньої спільної діяльності.

Моральний компонент комунікації відіграє ключову роль у професійній діяльності. Ділове спілкування, метою якого є вирішення важливих службових питань, зокрема пов’язаних із матеріальними витратами, має вагомий вплив на долі людей. У цьому контексті володіння етикою ділового спілкування стає критерієм професійної компетентності працівника та рівня його адаптації до



сучасних професійних стандартів. Як зазначає К.О. Ємельяненко, «уміння спілкуватися з людьми є найважливішою професійною якістю, яку необхідно постійно розвивати протягом усього життя» [2, с.47].

Професійна етика юристів базується на таких моральних принципах, як гуманізм, незалежність і підпорядкування виключно закону, справедливість, обов'язок і совість, відповідальність, гідність і честь, порядність, доброзичливість, повага до людської гідності [3;4].

Гуманізм (від лат. humanus – людяний) – це принцип світогляду, зокрема морального, що передбачає визнання людини найвищою цінністю, віру в її здатність до вдосконалення, вимогу свободи та захисту гідності особистості, ідею про право людини на щастя. Він вказує на те, що задоволення потреб і інтересів особистості має бути кінцевою метою суспільства [5, с.713]. Цей принцип у нашій країні закріплено на найвищому юридичному рівні – Конституції України. Так, у 1 частині 3 статті головного закону зазначено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». А далі, у 2 частині цієї ж статті конкретизовано «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність» [6].

Важливо відмітити, що незалежність і підпорядкування виключно закону формують один із найважливіших принципів діяльності адвокатів. Справедливість є основним принципом професійної діяльності адвокатів. Саме слово «юстиція» в перекладі з латини означає справедливість (justitia) [7, с.449]. Таким чином, адвокат виступає як «представник справедливості». Правове закріплення вимоги справедливості міститься у Загальній декларації прав людини, зокрема щодо діяльності суду. У статті 10 Декларації зазначено: «Кожна людина для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості висунутого їй кримінального обвинувачення має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута гласно й з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом» [8]. Вимога справедливості в Україні втілюється також і в основних принципах та нормах Конституції.

Обов'язок – це категорія етики, яка визначає ставлення особистості до суспільства та інших людей, що виявляється у моральному зобов'язанні стосовно них за конкретних умов. Обов'язок може бути особистим (наприклад, дружні зобов'язання) і соціальним (обов'язок лікаря, судді, військовий обов'язок тощо) [9, с.27].

Кожен юрист, особливо той, що працює в правоохоронних органах (суді, прокуратурі, поліції), може ефективно виконувати свої функції лише за умови глибокого усвідомлення соціальної значущості своєї діяльності, високого почуття обов'язку і готовності до його виконання, незважаючи на труднощі та

перешкоди. Юристи, які займають державні посади, підтверджують свою готовність дотримуватися обов'язку шляхом складання присяги [10, с.75].

Совість часто називають зворотним боком обов'язку. Це категорія етики, яку розглядають як невід'ємний аспект моральної свідомості, що виступає механізмом самоконтролю й внутрішньої регуляції поведінки. Вона забезпечує здатність індивіда визначати та впроваджувати у життя моральні завдання, оцінюючи свої вчинки відповідно до етичних стандартів і норм. Як складова професійної етики, совість відіграє фундаментальну роль у забезпеченні моральної відповідальності працівника юридичної сфери [11;12].

Професійна діяльність адвоката нерідко супроводжується виникненням морально-етичних колізій, вирішення яких потребує глибокого усвідомлення етичних принципів і відповідального підходу. Лише фахівці, наділені розвиненою моральною свідомістю та здатністю принципово оцінювати власні вчинки у контексті професійної етики, здатні забезпечити виконання своїх обов'язків на найвищому рівні, підтримуючи авторитет адвокатської діяльності.

Порядність – це органічна неспроможність до безчесних вчинків чи поведінки, що ґрунтується на таких моральних якостях, як:

– загострене почуття совісті й усвідомлення того, що навіть бездіяльність або мовчання можуть бути безчесними;

– постійне прагнення зберігати незаплямованими професійну честь і благородство;

– вміння поводитися однаково з усіма людьми, незалежно від їхнього соціального чи службового статусу;

– моральна стійкість, яка проявляється у вірності власним принципам за будь-яких умов;

– обов'язковість, відповідальність і точність у виконанні своїх зобов'язань [13;14].

Для ефективної професійної діяльності адвокат має передбачати можливість виникнення конфліктів і знати способи їх врегулювання. Якщо конфлікт неминучий, необхідно вміти мінімізувати втрати та безболісно вирішувати проблеми. У таких випадках знання етичних норм має поєднуватися з тонким психологічним аналізом ситуації.

Порушення етичних норм адвокатом розглядається як порушення професійної етики, а в деяких випадках і професійного обов'язку, що може призвести до дисциплінарної відповідальності. Етичні принципи виступають для адвоката орієнтиром у виборі власної лінії поведінки чи рекомендацій для клієнта.

Багато основних принципів професійної етики закріплено у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16]. Цей Закон регулює складну систему відносин, які становлять основу функціонування адвокатської професії.

Наприклад, у статтях цього закону містяться положення, що визначають ключові етичні вимоги до адвокатів, серед яких: дотримання конфіденційності,



незалежність у професійній діяльності, відповідальність перед клієнтами, повага до правосуддя та зобов'язання щодо підтримки високих стандартів адвокатської етики. Закон також встановлює механізми моніторингу та контролю за дотриманням цих етичних принципів, які є невід'ємною частиною регулювання адвокатської діяльності, спрямованої на забезпечення законності, справедливості та захисту прав і свобод громадян.

Таким чином, етичні норми є фундаментом професійної діяльності адвоката, сприяючи формуванню довіри до нього з боку суспільства та клієнтів. Високий рівень дотримання етичних стандартів забезпечує не лише якість адвокатської діяльності, але й підтримує престиж професії та авторитет правової системи загалом.

Висновки. Професійна етика адвоката є ключовою складовою його професійної діяльності, яка забезпечує гармонійне поєднання правових і моральних принципів, норм та обов'язків. Етичні принципи, такі як справедливість, обов'язок, совість, гідність, гуманізм та відповідальність, формують фундамент професійної культури адвоката. Їх дотримання дозволяє вирішувати етичні колізії та складні моральні ситуації, що виникають у процесі виконання професійних обов'язків. Особливу роль у професійній діяльності відіграє етика ділового спілкування, яка сприяє формуванню довірливих стосунків із клієнтами, судовими органами та іншими учасниками правовідносин.

Етичні норми є не лише інструментом регулювання професійної поведінки адвокатів, але й важливим фактором, що забезпечує якість правової допомоги, підтримку престижу адвокатської професії та розвиток правової системи. Дотримання етичних стандартів адвокатами є запорукою реалізації принципів законності, справедливості та верховенства права, сприяючи створенню прозорого та ефективного правового середовища.

Подальші дослідження в галузі професійної етики адвокатів, можуть бути спрямовані на вдосконалення механізмів контролю та моніторингу дотримання етичних норм у адвокатській діяльності. Особливий інтерес становить розробка методик оцінювання етичної компетентності адвокатів та інтеграція етичних стандартів у системи професійної підготовки.

Література:

1. Ануфрієнко О. А. Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 18 с.
2. Ємельяненко К. О. Адвокат як носій професійної правової культури суспільства. Нове українське право. 2021. № 5. С. 44–50.
3. Яворська Г. Х. Етична культура юриста: поняття та структура. Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2011. № 6. С. 254–256.
4. Письменна О. П. Морально-етична складова професійної культури юриста. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 30–32.
5. Хоменко О. В. Загальна характеристика моральної культури юриста. Форум права. 2013. № 3. С. 712–716.

6. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.

7. Діденко О. Професійна етика в діяльності адвоката. Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє. 2019. С. 448–451.

8. Universal Declaration of Human Rights. General Assembly Resolution 217A (III). U.N. Doc A/810. 1948.

9. Вільчик Т. Б. Деонтологічні засади діяльності адвокатів: міжнародні стандарти та вітчизняне законодавство. Вісник Одеської адвокатури. 2019. С. 26–29.

10. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів : монографія. Луцьк : ФОП Захарчук В. В., 2012. 144 с.

11. Пілюк С. В. Етичні основи адвокатської діяльності. Матеріали 74-ї звіт. наук. конф. професорсько-викладацького складу і наук. працівників економіко-правового факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 27–29 лист. 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 52–54.

12. Фляжнікова Я. В. Особливості дисциплінарної відповідальності адвоката за порушення правил адвокатської етики. Юридичний вісник. Одеса : Гельветика, 2021. № 1. С. 184–190.

13. Атаманова Н. В., Дяченко О. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної Української держави. Нове українське право. 2022. № 1. С. 82–87. http://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201

14. Риндюк В. Доктрина юридичної техніки: до питання розвитку. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України» : 13 грудня 2022 р.; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2022. С. 12–15.

15. Николина К. В. Правове регулювання правоінтерпретаційної техніки: аналіз перспектив у сучасних умовах. Альманах права. 2023. № 14. С. 285–290.

16. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

References:

1. Anufriienko, O. A. (2007). *Profesiino-politychna kultura yurysta (filosofsko-pravovyi analiz): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.12* [Professional-political culture of a lawyer (philosophical and legal analysis): Candidate dissertation abstract]. Kyiv. (in Ukrainian)

2. Yemelianenko, K. O. (2021). Advokat yak nosii profesiinoi pravovoi kultury suspilstva [The lawyer as a carrier of the professional legal culture of society]. *Nove Ukrainske Pravo, 5*, 44–50. (in Ukrainian)

3. Yavorska, H. Kh. (2011). Etychna kultura yurysta: poniattia ta struktura [Ethical culture of a lawyer: Concept and structure]. *Nauka i Osvita: Naukovyi-Praktychnyi Zhurnal, 6*, 254–256. (in Ukrainian)

4. Pysmenna, O. P. (2023). Moralno-etychna skladova profesiinoi kultury yurysta [The moral and ethical component of the professional culture of a lawyer]. *Yurydychnyi Naukovyi Elektronnyi Zhurnal, 1*, 30–32. (in Ukrainian)

5. Khomenko, O. V. (2013). Zahalna kharakterystyka moralnoi kultury yurysta [General characteristics of a lawyer's moral culture]. *Forum Prava, 3*, 712–716. (in Ukrainian)

6. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 30*. (in Ukrainian)

7. Didenko, O. (2019). Profesiina etyka v diialnosti advokata [Professional ethics in the activity of a lawyer]. In *Advokatura: Mynule, Suchasnist ta Maibutnie* (pp. 448–451). (in Ukrainian)

8. Universal Declaration of Human Rights. (1948). General Assembly Resolution 217A (III). U.N. Doc A/810.

9. Vilchyk, T. B. (2019). Deontolohichni zasady diialnosti advokativ: mizhnarodni standarty ta vitchyzniane zakonodavstvo [Deontological principles of lawyers' activity: International standards and national legislation]. *Visnyk Odeskoi Advokatury*, 26–29. (in Ukrainian)

10. Chuprynskyi, B. O. (2012). *Filosofsko-pravovi aspekty formuvannia profesiinoi kultury maibutnikh yurystiv: Monohrafiia* [Philosophical and legal aspects of the formation of professional culture of future lawyers: Monograph]. Lutsk: FOP Zakharchuk V. V. (in Ukrainian)

11. Piliuk, S. V. (2019). Etychni osnovy advokatskoi diialnosti [Ethical foundations of lawyer's activity]. In *Materialy 74-yi Zvitnoi Naukovoi Konferentsii Profesorsko-Vykladatskoho Skladu i Naukovykh Pratsivnykiv Ekonomiko-Pravovoho Fakultetu ONU im. I. I. Mechnykova* (pp. 52–54). Odesa: Fenix. (in Ukrainian)

12. Fliazhnikova, Ya. V. (2021). Osoblyvosti dystsyplinarnoi vidpovidalnosti advokata za porushennia pravy advokatskoi etyky [Features of disciplinary responsibility of a lawyer for violations of the rules of legal ethics]. *Yurydychnyi Visnyk. Odesa: Helvetyka, 1*, 184–190. (in Ukrainian)

13. Atamanova, N. V., & Diachenko, O. V. (2022). Pravova kultura ta yii rol u formuvanni pravoporiadku suchasnoi Ukrainy [Legal culture and its role in shaping the rule of law in modern Ukraine]. *Nove Ukrainske Pravo, 1*, 82–87. Retrieved from http://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201 (in Ukrainian)

14. Ryndiuk, V. (2022). Doktryna yurydychnoi tekhniky: do pytannia rozvytku [The doctrine of legal technique: On the issue of development]. In *Materialy II Vseukrainskoi Naukovo-Praktychnoi Konferentsii «Problemy Pravovoi Systemy Ukrainy»* (pp. 12–15). Cherkasy: ChDTU. (in Ukrainian)

15. Nikolyna, K. V. (2023). Pravove rehuliuvannia pravointerpretatsiinoi tekhniky: analityka perspektyv u suchasnykh umovakh [Legal regulation of interpretive techniques: Analysis of perspectives in modern conditions]. *Almanakh Prava, 14*, 285–290. (in Ukrainian)

16. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist [On Advocacy and Legal Practice]: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5076-VI. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (in Ukrainian)

УДК 341.645

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-542-556

Маньгора Володимир Васильович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри права, Вінницький Національний аграрний університет, м. Вінниця, тел.: (097) 229-07-90, https://orcid.org/ 0000-0003-3812-3797.

Гріщенко Владислав Михайлович здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня другого року навчання, Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця, тел.: (068) 073-67-68

Луценко Юлія Володимирівна здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня другого року навчання, Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця, тел.: (097) 777-10-84

Шклярчук Олена Леонідівна здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня другого року навчання, Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця, тел.: (097) 262-21-09

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Анотація. В статті розглянуто роль Міжнародного суду ООН в сучасних умовах розвитку міжнародного правопорядку. Визначено причини дослідження діяльності Міжнародного суду ООН в сучасних умовах: розвиток міжнародного права та глобалізація, конфлікти між державами та міжнародна нестабільність, захист прав людини та міжнародних стандартів, розвиток міжнародної співпраці та ефективність міжнародних організацій, проблеми виконання рішень Міжнародного суду ООН.

Дано поняття Міжнародного суду ООН, розглянуто основні функції (судову і консультативну); джерела права, які використовуються при розгляді справ; склад Міжнародного суду ООН та особливості призначення суддів Міжнародного суду ООН, їх повноваження.

Проаналізовано процедуру, відповідно до якої судді ad hoc розглядають спірні справи, що перебувають на розгляді Міжнародного суду ООН. Визначено, що необхідність у введенні в судовий процес суддів ad hoc забезпечує дотримання одного з головних принципів функціонування Міжнародного суду ООН - принципу рівності сторін. Розглянуто особливості розгляду спорів палатами Міжнародного Суду ООН.



Висвітлено позови України проти російської федерації до Міжнародного суду ООН, в яких звинувачено росію в порушенні міжнародного права та міжнародних договорів. Під час дослідження встановлено, що Міжнародний суд ООН має важливе значення для України, оскільки він є інструментом для вирішення міжнародних суперечок, захисту прав і суверенітету, а також для забезпечення виконання міжнародного права. Незважаючи на проблеми з виконанням рішень суду, цей орган є важливим етапом у процесі притягнення росії до міжнародної відповідальності за її агресивні дії, порушення міжнародного права та прав людини.

Ключові слова: Міжнародний суд ООН, міжнародне правосуддя, міждержавні спори, міжнародний правопорядок.

Manhora Volodymyr Vasyliovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law of Vinnytsia National Agrarian University (Vinnytsia), Vinnytsia, tel.: (097) 229-07-90, https://orcid.org/ 0000-0003-3812-3797.

Grishchenko Vladyslav Mykhailovych student of higher education of the second (master's) level of the second year of study, Vinnytsia National Agrarian University, tel.: (068) 073-67-68

Lutsenko Yuliya Volodymyrivna student of higher education of the second (master's) level of the second year of study, Vinnytsia National Agrarian University, tel.: (097) 777-10-84

Shklyarchuk Olena Leonidivna student of higher education of the second (master's) level of the second year of study, Vinnytsia National Agrarian University, tel.: (097) 262-21-09

THE ROLE OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE IN THE CURRENT CONDITIONS OF INTERNATIONAL LEGAL ORDER DEVELOPMENT

Abstract. The article examines the role of the International Court of Justice in the current conditions of development of the international legal order. The reasons for studying the activities of the International Court of Justice in modern conditions are identified: development of international law and globalisation, conflicts between states and international instability, protection of human rights and international standards, development of international cooperation and effectiveness of international organisations, problems of enforcement of judgments of the International Court of Justice.

The concept of the International Court of Justice is given, the main functions (judicial and advisory) are considered; sources of law that are used in the consideration of cases; the composition of the International Court of Justice and the specifics of the appointment of judges of the International Court of Justice, their powers.

The author analyses the procedure under which ad hoc judges consider disputed cases pending before the Court. It is determined that the need to introduce ad hoc judges into the judicial process ensures compliance with one of the main principles of the Court's functioning - the principle of equality of parties. The author examines the peculiarities of dispute resolution by the Chambers of the International Court of Justice.

The article highlights Ukraine's claims against russia in the International Court of Justice, which accuse russia of violating international law and international treaties. The study found that the International Court of Justice is important for Ukraine, as it is a tool for resolving international disputes, protecting rights and sovereignty, and ensuring the implementation of international law. Despite the problems with the enforcement of court decisions, this body is an important step in the process of bringing russia to international responsibility for its aggressive actions, violations of international law and human rights.

Keywords: International Court of Justice, international justice, interstate disputes, international legal order.

Постановка проблеми. Дослідження діяльності Міжнародного суду ООН в сучасних умовах є надзвичайно актуальним з кількох причин, оскільки він відіграє важливу роль у розвитку та підтримці міжнародного правопорядку. Ось кілька ключових аспектів, які підкреслюють важливість цієї теми:

1. Розвиток міжнародного права та глобалізація. У контексті глобалізації та інтеграції країн у міжнародне співтовариство, роль Міжнародного суду ООН стає ще більш значущою. Більше держав та міжнародних організацій залучаються до правових відносин на глобальному рівні, що зумовлює збільшення кількості міжнародних спорів. Міжнародний суд ООН є одним з основних органів, який допомагає вирішувати ці суперечності, застосовуючи міжнародне право.

2. Конфлікти між державами та міжнародна нестабільність. Сучасний світ стикається з численними міжнародними конфліктами, як зокрема, територіальними суперечками, порушеннями прав людини, використанням сили, санкціями тощо. Міжнародний суд ООН є інструментом для мирного врегулювання таких конфліктів і для запобігання ескалації насильства, що дозволяє підтримувати правову стабільність у міжнародному середовищі.

3. Захист прав людини та міжнародних стандартів. Міжнародний суд ООН не лише розглядає територіальні спори, але й питання, пов’язані з міжнародними



стандартами щодо прав людини, охорони навколишнього середовища та гуманітарного права.

4. Розвиток міжнародної співпраці та ефективність міжнародних організацій. У сучасному світі важливість багатосторонньої дипломатії та ефективної роботи міжнародних організацій зростає. Міжнародний суд ООН, як важлива складова ООН, допомагає зміцнити міжнародну співпрацю через правові механізми і через підтримку мирних ініціатив. Його діяльність безпосередньо впливає на ефективність діяльності різних міжнародних організацій, в тому числі і ООН, а також на забезпечення справедливості та рівності в міжнародних відносинах.

5. Існують проблеми виконання рішень Міжнародного суду ООН, оскільки немає прямого механізму примусу для держав, які не виконують ці рішення. Це підвищує актуальність досліджень, спрямованих на вдосконалення механізмів виконання рішень та забезпечення більшої ефективності судової системи.

Дослідження конкретних справ, таких як територіальні спори, конфлікти, пов'язані з міжнародним правом, порушенням прав людини, дає змогу краще розуміти роль Міжнародного суду ООН в вирішенні цих проблем і прогнозувати його майбутню діяльність. Такі дослідження важливі для розвитку міжнародних відносин, міжнародного права.

В сучасних умовах, коли світ стикається з новими викликами, такими як інформаційні війни, кіберзагрози, глобальні пандемії та зміни клімату, важливо розуміти, як Міжнародний суд може адаптуватися до цих умов і реагувати на нові виклики, пов'язані з міжнародною безпекою, технологіями та правами людини.

Актуальність дослідження діяльності Міжнародного суду ООН в сучасних умовах зумовлена необхідністю підтримки миру, справедливості та розвитку міжнародного правопорядку в умовах глобалізованого світу. Вивчення його ролі та ефективності є важливим для вдосконалення міжнародної правової системи та забезпечення мирного співіснування між державами.

Україна з метою протидії агресії російської федерації широко використовує різні міжнародні механізми розслідування порушень російською федерацією прав людини. Одним із таких механізмів є Міжнародний суд ООН.

Міжнародний суд ООН відіграє важливу роль у контексті війни росії проти України, оскільки Україна звертається до цього органу для захисту своїх прав і відновлення справедливості. Справи, пов'язані з російською агресією, стали одними з основних судових процесів у рамках Міжнародного суду ООН.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням ролі і діяльності Міжнародного суду ООН займалися в своїх наукових працях такі вчені, як: Ю. Аносова, М. О. Дармін, О. К. Канєнберг-Сандул, В. П. Кононенко,

О. І. Мельничук, О. П. Рудницька, К. О. Савчук, О. В. Святун та інші. Проте розгляд діяльності Міжнародного суду ООН в умовах війни росії проти України потребує нових досліджень.

Метою статті є дослідження діяльності Міжнародного суду ООН в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний суд ООН є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй. Він був заснований в червні 1945 року згідно зі Статутом ООН і почав роботу у квітні 1946 року. Статут Міжнародного суду ООН засновано на Статуті Постійної палати міжнародного правосуддя Ліги Націй [1, с. 318].

Роль Суду полягає у вирішенні згідно з міжнародним правом правових спорів між державами, що пов'язані з порушенням міжнародних договорів і зобов'язань або виникають при їх тлумаченні. Міжнародний суд ООН не має юрисдикції судити осіб, звинувачених у воєнних злочинах або злочинах проти людяності. Він не є кримінальним судом і тому не має прокурора, здатного порушити справу. Суд не є вищим судом, до якого можуть звертатися національні суди, чи судом останньої інстанції для окремих осіб. Він також не є апеляційним судом для будь-якого міжнародного трибуналу [2].

Міжнародний суд ООН знаходиться в голландському місті Гаага, в Палаці миру. Міжнародний суд єдиний орган ООН, який не базуються в Нью-Йорку.

Щоб краще зрозуміти роль Міжнародного суду ООН потрібно розглянути його основні функції (судову і консультативну). Однією з основних функцій є судова функція вирішення суперечливих питань, що стосуються тлумачення та застосування міжнародного права. Щодо цієї функції у статті 36 статуту зазначено, що: «Юрисдикція Суду поширюється на всі спори, подані до нього сторонами, та на всі справи, які прямо передбачені в статуті Організації Об'єднаних Націй або в договорах та конвенціях» [3].

Суть консультативної функції полягає у тому, що Міжнародний суд ООН вирішує суперечки між державами та формулює висновки у формі так званого «консультативного висновку» щодо відповідних питань міжнародного права.

Сторонами в справах, що розглядаються Судом, можуть бути тільки держави. Суд уповноважений:

- розглядати правові суперечки між державами, що пов'язані з порушенням міжнародних договорів і зобов'язань або виникають при їх тлумаченні;
- ухвалювати обов'язкові до виконання рішення за всіма спорами, які передаються державами на його розгляд;
- давати консультативні висновки, що не мають обов'язкової сили вироку з правових питань на прохання Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки і інших органів ООН з дозволу ГА ООН.

В контексті діяльності Міжнародного суду ООН персональну юрисдикцію, або юрисдикцію Суду ratione personae, визначають як умови, при дотриманні яких держава може звернутися до Суду або стати відповідачем у справі [4, с. 20].



До суду можуть звертатися учасники його Статуту, до числа яких автоматично входять всі члени ООН. Держава, що не є членом ООН, може стати учасником Статуту на умовах, що визначаються у кожному окремому випадку ГА ООН за рекомендацією РБ ООН. Всі держави учасники Статуту Міжнародного Суду можуть бути сторонами в справах, що розглядаються ним. Інші держави можуть передавати на його розгляд справи на умовах, що визначає РБ ООН. Крім того, РБ ООН може рекомендувати передати на розгляд Суду будь-яку юридичну суперечку [5].

При розгляді справи та винесення ухвал Суд застосовує джерела права, які визначені в статті 38 його Статуту, а саме:

- міжнародні конвенції та договори;
- міжнародний звичай;
- загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- судові рішення і доктрини найкваліфікованіших фахівців з міжнародного права [3].

Крім того, у разі домовленості сторін суперечки, Суд може вирішувати справу на основі принципу ex aequo et bono, тобто по справедливості, не обмежуючи себе нормами міжнародного права, що діють [6].

Міжнародні конвенції та договори є важливими джерелами міжнародного права. Угоди між державами можуть бути використані судом для тлумачення міжнародних норм та вирішення суперечок. Усі міжнародні угоди, що стосуються предмета спору, можуть бути враховані при розгляді справи.

Міжнародні звичаї (міжнародні звичаєві норми) - це загальновизнані практики, що стали нормами міжнародного права внаслідок регулярного і послідовного застосування державами. Це важливе джерело права, коли немає прямого застосування угоди або існують прогалини в нормативному регулюванні.

Міжнародний суд ООН також враховує загальні принципи права, що застосовуються в національних правових системах і визнані міжнародним співтовариством як загальновизнані. Це можуть бути принципи прав людини, принципи справедливості або принцип правової визначеності.

Міжнародний суд ООН може використовувати рішення інших судових органів або міжнародних трибуналів, а також правові коментарі (доктрини), розроблені вченими та експертами в галузі міжнародного права, як допоміжні матеріали при тлумаченні норм міжнародного права.

Також Міжнародний суд ООН може орієнтуватися на практику міжнародних організацій і держав, зокрема на рекомендації міжнародних органів, резолюції ООН, а також на рішення міжнародних арбітражних судів чи інших спеціалізованих міжнародних судових органів.

Міжнародний суд ООН складається з 15 суддів, які оновлюються кожні 9 років, обираються одночасно Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки. До

15 суддів завжди включають 5 суддів із постійних держав-членів Ради Безпеки (хоча це ніде не зазначено). Для забезпечення наступності одна третина членів Суду (п'ять суддів) обирається кожні три роки. Останні такі вибори відбулися 9 листопада 2023 року у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку. За результатами виборів представник російської федерації не був переобраний до складу Суду. Це стало першим випадком для російської федерації та третім в історії Суду (Китай з 1967 по 1984 роки та Велика Британія з 2018 року), коли постійний член Радбезу ООН залишився без свого представника в складі МС ООН [7].

Взагалі, члени суду не повинні представляти свою державу під час виконання обов'язків, а скоріше діяти з надзвичайною незалежністю. Однак, коли суд повинен вирішити суперечку між державами та сторонами суперечки не мають бути судді зі своєї країни, зацікавлені держави мають право призначити спеціального суддю.

Судді Міжнародного суду ООН мають дипломатичні привілеї, імунітети та пільги. Голова суду має першість серед усіх послів, акредитованих при короні Нідерландів.

Походження суддів зазвичай таке: 3 судді з Африки, 2 з Латинської Америки, 3 з Азії, 5 із Західної Європи та «інших західних країн» (Канада, США, Австралія та Нова Зеландія) та 2 зі Східної Європи [8].

Після закінчення терміну повноважень колишнього голови Міжнародного суду ООН Джоан Донохью (США) та колишнього віце-голови російського судді Кирила Геворкяна обрано нових голову і віце-голову строком на 3 роки.

7 лютого 2024 року Ліванський суддя Наваф Салам обраний новим головою Міжнародного суду ООН, а угандійська суддя Джулія Себутінде, віце-головою. Голова Міжнародного суду ООН є єдиним, хто повинен постійно проживати в Гаазі [8].

Серед основних повноважень голови Міжнародного суду ООН є головування на всіх засіданнях Суду, управління та контроль за роботою Суду за сприяння Бюджетно-адміністративного комітету, що складається з членів Суду та інших комітетів. У разі рівності голосів суддів у справі, яку розглядає Суд, переможцем вважається сторона, за яку проголосував голова.

Судді можуть обиратися на посаді президента та віце-президента кілька разів. Віце-президент Міжнародного суду ООН заміщає президента за його відсутності або у разі вакансії посади президента. За відсутності віце-президента цей обов'язок покладається на найстаршого суддю.

Суддя Наваф Салам вступив на посаду у Міжнародному суді ООН 6 лютого 2018 року, а до роботи в МС він був послом та постійним представником Лівану при Організації Об'єднаних Націй.

Віце-президент Джулія Себутінда стала членом Суду 6 лютого 2012 року. До роботи в МС вона обіймала посаду судді у Спеціальному суді з Сьєрра-Леона.



Члени Міжнародного суду ООН не можуть виконувати жодних політичних або адміністративних обов'язків і виступають як особи, а не як представники держав, громадянами яких вони є, проте серед суддів не може бути більше одного громадянина будь-якої держави. До роботи судді залучаються також тимчасові судді.

Стаття 31 Статуту Міжнародного суду ООН встановлює процедуру, відповідно до якої судді ad hoc розглядають спірні справи, що перебувають на розгляді суду [3]. Система дозволяє будь-якій стороні у спірній справі (якщо вона не має у складі суду свого громадянина) обрати одну додаткову особу, яка буде суддею лише у цій справі. Таким чином, в одній справі може засідати до сімнадцяти суддів.

Ця система може здатися дивною у порівнянні з національними судовими процесами, але її мета полягає в тому, щоб заохотити держави подавати справи до суду. Наприклад, якщо держава знає, що вона матиме суддю, який може брати участь у дебатах і запропонувати іншим суддям місцеві знання та розуміння перспективи держави, вона може з більшим бажанням підкоритися юрисдикції цього суду. Хоча ця система не дуже добре узгоджується з судовою природою органу, вона, як правило, не має великого практичного значення. Судді ad hoc зазвичай (але не завжди) голосують на користь держави, яка їх призначила, і таким чином нівелюють один одного.

Необхідність у введенні в судовий процес суддів ad hoc забезпечує дотримання одного з головних принципів функціонування Суду - принципу рівності сторін. Часто деякі судді ad hoc після завершення розгляду справи обиралися членами Суду [9].

Україна двічі скористалась своїм правом на призначення судді ad hoc у кожній зі справ, які зараз на розгляді в МС ООН:

- у справі про застосування Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (ICERD) та Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (ICSFT) – Україна призначила суддею ad hoc італійця Фаусто Покара, який має багатий суддівський досвід і компетенцію у справах із міжнародного права, зокрема, із воєнних злочинів (був суддею Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, членом Апеляційної камери Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди);

- у справі про звинувачення у геноциді згідно з Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (CPPCG) – Україна призначила суддею ad hoc француза Ів Доде, президента Гаазької академії міжнародного права, почесного професора Сорбонни.

Таким чином, склад Суду може змінюватися від однієї справи до іншої, і кількість суддів, які засідають у конкретній справі, не обов'язково становитиме 15. Може бути до 16 або 17 суддів у випадках, коли судді ad hoc були призначені,

або менш як 15, якщо один чи більше обраних суддів не беруть участі у справі. Для кворуму Суду необхідно щонайменше дев'ять суддів [7].

Міжнародний Суд може утворювати палати для розгляду справ з певної категорії питань або для більш ефективного ведення розгляду складних або об'ємних справ. Стаття 26 передбачає два типи палат: по-перше, палати для розгляду спеціальних категорій справ, а по-друге, створення спеціальних палат для розгляду конкретних спорів [3]. Палати, за згодою сторін, можуть засідати та виконувати свої функції в інших місцях, крім Гааги.

Кількість суддів у кожній палаті може бути меншою за загальну кількість суддів Суду. Наприклад, палати можуть складатися з трьох, п'яти чи більше суддів, в залежності від потреби та складності справи.

Палати формуються із суддів Міжнародного Суду, які призначаються для конкретної справи або питання. Судді, обрані до складу палати, можуть бути призначені або обрані відповідно до угоди між державами, які є сторонами в спорі. У разі створення палати для конкретної справи, Суд може вибирати суддів на основі їхньої спеціалізації або досвіду у певних правових питаннях, що є предметом спору. Палати Міжнародного суду ООН можуть мати обмежену юрисдикцію в порівнянні з повним складом Суду. Вони можуть розглядати певні категорії справ, зокрема за погодженням між державами або за умовами спеціальних угод. У разі необхідності, палата може діяти як тимчасова інстанція для ухвалення попередніх рішень чи заходів, поки не буде розглянуто основне питання. Палати можуть мати власні повноваження щодо дослідження справ та ухвалення рішень у межах їхньої юрисдикції.

У 1993 році відповідно до статті 26(1) Статуту Міжнародного Суду була створена спеціальна палата для розгляду конкретно екологічних справ, яка періодично відтворювалася до 2006 року. Протягом 13 років, однак, жодна держава ніколи не просила, щоб справа розглядалася нею. У зв'язку з цим у 2006 році Суд вирішив не проводити вибори до цієї Палати.

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Україна подала чергові позови проти держави-агресорки до міжнародних судових органів, зокрема, до Міжнародного суду ООН. Суд прийняв рішення з вимогою до рф «негайно призупинити військові операції, які неминуче призведуть до людських жертв, психічних і тілесних ушкоджень, а також до шкоди майну та навколишньому середовищу» [10].

Тому відновлення Спеціальної палати для екологічних справ у Міжнародному суді ООН є важливим для притягнення рф до юридичної відповідальності за скоєнні екологічні злочини.

Прикладом спеціальної палати Міжнародного суду ООН є, палата для розгляду справи про затоку Мен (Канада/США).

Палати Міжнародного Суду ООН - це важливий інструмент для забезпечення ефективності роботи Суду, зокрема для розгляду специфічних



питань чи справ, що вимагають більшої спеціалізації або оперативності. Створення таких палат дозволяє Міжнародному Суду функціонувати в межах широкої та різноманітної юрисдикції, що охоплює найрізноманітніші аспекти міжнародного права, може сприяти більшій кількості звернень до суду і, таким чином, покращити вирішення міжнародних спорів.

Процедура розгляду справи МС ООН встановлюється Статутом МС ООН і Регламентом Суду, затвердженим відповідно до Статуту в 1978 р. (остання поправка набула чинності 29 вересня 2005 р.) [2, с. 318].

Більша частина справ, які розглядає Суд, стосується територіальних і прикордонних суперечок. Значне число пов'язане з морськими суперечками та питаннями, що стосуються морського права. Інша група справ пов'язана з питаннями державної юрисдикції та дипломатичного і консульського права. Найважливіші суперечки в практиці Суду стосувалися тверджень про незаконне застосування сили. Крім того, до Суду поводяться з проханнями винести ухвалу по претензіях комерційного характеру або претензіям приватно-правового характеру до однієї держави, яка підтримує іншу державу.

МС ООН розглядає лише спори між державами – членами ООН, які ipso facto є учасниками Статуту МС ООН (інші держави можуть стати учасниками Статуту МС ООН на умовах, які в кожному конкретному випадку визначаються Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки ООН). Держави, які беруть участь у спорі, повинні визнати юрисдикцію МС ООН, іншими словами, вони повинні дати згоду на розгляд Судом даного спору. Це основоположний принцип вирішення міжнародних спорів, оскільки держави є суверенними та вільними вибирати спосіб вирішення своїх суперечок. Така згода держав може бути виражена в різних формах:

1) держави з метою передачі спору до МС ООН можуть укласти спеціальну угоду;

2) згода держав може випливати із чинних міжнародних договорів і конвенцій, учасниками яких є ці держави;

3) декларація держави про визнання юрисдикції суду обов'язковою ipso facto і без спеціальної згоди стосовно будь-якої іншої держави, яка бере на себе таке ж зобов'язання (ні Україна, ні російська федерація такої заяви не робили);

4) визнання державою юрисдикції МС ООН щодо вже поданої проти неї заяви про порушення справи [11].

Рішення суду має обов'язкову силу тільки у випадку, якщо учасники ООН звертаються до нього за вирішенням певного конфлікту. Статут ООН декларує, що якщо держава-учасник є стороною в конфлікті, у врегулюванні якого бере участь Суд, то вона зобов'язана виконувати рішення Суду. Невиконання однією стороною в конфлікті рішення Суду дає право іншій стороні звернутися до Ради Безпеки, який може застосувати санкції на виконання такого рішення (Статут

ООН, ст. 94). Держави постійно намагаються використовувати інші засоби вирішення спорів [12, с. 540].

Міжнародний суд ООН, має важливе значення як арбітр у вирішенні конфліктів, у тому числі територіальних конфліктів між країнами, які бажають їх вирішити у цивілізованиї і демократичниї спосіб. Один із таких випадків стався і стосовно України. Зокрема, у 2004 році Румунія подала позов до Міжнародного суду ООН проти України щодо визначення морських кордонів у районі острова Зміїниї. Румунія стверджувала, що Зміїниї – не острів, а скеля, тож його акваторію не можна розглядати як прибережну економічну зону, а також заявила про деякі сумніви щодо законності володіння Україною цим островом. У 2009 році Міжнароднии суд ООН прииняв одноголосне рішення, яким визнав приналежність острова Україні та наявність навколо нього 12-мильної смуги територіальних вод [13].

На офіційному сайті викладено перелік договорів, порушення положень яких підпадає під юрисдикцію Суду (https://www.icj-cij.org/en/treaties). Він включає як двосторонні договори, так і багатосторонні. Зокрема, у переліку є Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього; Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення; Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які перебувають під міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів; Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства тощо. У випадку порушення будь-якої з цього списку конвенцій державою-стороною інша держава-сторона може подати з цього приводу позов до Суду.

Росія вчиняє порушення деяких зі згаданих договорів, наприклад Конвенції проти катувань. Усе частіше звучать думки про порушення росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Тому, безперечно, Міжнародний суд ООН є і буде ефективним механізмом відстоювання прав українців, які постраждали від вторгнення держави-агресора [14].

Україна подала низку позовів проти росії до Міжнародного суду ООН, звинувачуючи Росію в порушенні міжнародного права та міжнародних договорів, зокрема:

31 січня 2024 р. Суд виніс остаточне рішення у справі щодо застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти російської федерації).

Суд дійшов висновку, що росія порушила обидва міжнародні договори.

Це перший випадок у своїй історії, коли Міжнародний Суд ООН виніс остаточне рішення щодо порушень росією норм міжнародного права.



Крім того, Суд постановив, що росія порушила наказ Суду про тимчасові заходи. Водночас, Суд відхилив інші пункти, в яких Україна намагалась довести ймовірні порушення росією обох конвенцій. Також, Суд не дійшов висновку щодо необхідності призначення компенсації за порушення Конвенції про расову дискримінацію та Конвенції про фінансування тероризму.

Справа перебувала на розгляді з 2017 р. У квітні 2017 р. Суд ухвалив рішення про застосування тимчасових заходів [15].

26 лютого 2022 року, незабаром після повномасштабного вторгнення рф на територію України, подала до Міжнародного суду ООН новий позов щодо порушення рф Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 1948 року і вчинення з боку рф геноциду та порушення прав людини в Україні. Також Україна просила Міжнародний суд ООН про запровадження тимчасових заходів на час розгляду справи, які було в підсумку задоволено, і вже 16 березня 2022 року Міжнародний суд ООН наказав російській федерації припинити воєнні дії на території України та забезпечити, що будь-які військові чи регулярні військові підрозділи, які спрямовуються чи підтримуються рф, а також інші організації та особи, які можуть бути під контролем рф, не вживатимуть будь-яких кроків щодо продовження військової операції. Російська федерація відмовилася визнавати юрисдикцію Міжнародного суду ООН і в межах цієї справи. Розгляд цієї справи також триває, однак уже можна констатувати, що російська федерація не виконує рішення Міжнародного суду ООН від 16 березня 2022 року [13].

1 липня 2022 р. Україна подала Меморандум у справі.

3 жовтня 2022 р. росія подала попередні заперечення у справі щодо наявності в Суду юрисдикції розглядати справу та заперечення щодо прийнятності позову.

До справи на боці України доєднались 33 держави, що є безпрецедентним в історії Суду.

2 лютого 2024 р. Суд визнав свою юрисдикцію (прийнятність розгляду по суті) у справі; вона буде розглядатися по суті. При цьому, Суд відхилив п’ять із шести попередніх заперечень Росії.

Суд встановить подальші часові рамки для подання письмових документів сторін та проведення усних слухань по суті [15].

Мало ймовірно, що російська федерація буде добровільно виконувати рішення Міжнародного суду ООН, так само як і не виконала жодного наказу Міжнародного суду ООН про тимчасові заходи в справі України проти російської федерації щодо дискримінації та боротьби з фінансуванням тероризму, а також у справі України проти російської федерації щодо звинувачення у геноциді. Водночас безперспективним виглядає звернення України до Ради Безпеки ООН з приводу не виконання російською федерацією рішень МС ООН

через право вето останньої. Це відбувається ще й тому, що російська федерація не виконує вимоги ч. 3 ст. 27 Статуту ООН, відповідно до якої сторона, що бере участь у конфлікті, повинна утриматися від голосування в Раді Безпеки ООН при ухваленні рішення. Однак це зовсім не означає, що рішення МС ООН не мають жодного сенсу. Навпаки, рішення Міжнародного суду ООН мають важливе значення: 1) для ствердження суб'єктності та підтвердження правоти України відповідно до норм міжнародного права; 2) для фіксації порушень, вчинених російською федерацією [2].

Висновки. Рішення Міжнародного суду ООН, навіть якщо вони не можуть бути негайно виконані, мають важливе значення для міжнародного правового контексту, оскільки вони засуджують агресію росії і надають моральну та правову підтримку Україні. Крім того, вони можуть слугувати основою для подальших дипломатичних та юридичних кроків, зокрема через міжнародні санкції або політичний тиск.

Україна, завдяки своїй участі в справах, що розглядаються Міжнародним судом ООН, вносить свій вклад у підтримку міжнародного правопорядку та намагається домогтися справедливості щодо порушень міжнародного права, вчинених росією на сході України та в Криму.

Міжнародний суд ООН має важливе значення для України, оскільки він є інструментом для вирішення міжнародних суперечок, захисту прав і суверенітету, а також для забезпечення виконання міжнародного права. Однак, через відсутність механізмів прямого примусу, ефективність виконання рішень залишається обмеженою, що ставить питання про подальші кроки у захисті інтересів України на міжнародній арені. Незважаючи на проблеми з виконанням рішень суду, цей орган є важливим етапом у процесі притягнення Росії до міжнародної відповідальності за її агресивні дії, порушення міжнародного права та прав людини.

Література:

1. Канєнберг-Сандул О. К. Еволюція створення системи міжнародного правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 1. С. 317-319. URL : http://www.lsej.org.ua/1_2022/79.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

2. Міжнародний суд ООН як механізм розслідування порушень прав людини. URL : https://gurt.org.ua/news/informator/92346/(дата звернення: 05.01.2025).

3. Statute of the International Court of Justice. URL : https://www.icj-cij.org/statute (дата звернення: 05.01.2025).

4. Аносова Ю. Особливості здійснення юрисдикції міжнародним судом ООН щодо злочину геноциду на підставі статті 9 Конвенції про геноцид. Evropský politický a právní diskurz. 2018. № 1. С. 20-35. URL : https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-1/05.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

5. Функції Міжнародного Суду ООН. URL : https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/School/UN/Court-funk.htm(дата звернення: 05.01.2025),

6. Джерела права, що використовує Міжнародний Суд ООН. URL : https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/School/UN/Court-sours.htm (дата звернення: 05.01.2025).

7. Міжнародний суд ООН як механізм розслідування порушень прав людини: склад суду URL : https://ecpl.com.ua/news/mizhnarodnyy-sud-oon-iak-mekhanizm-rozsliduvannia-porushen-prav-liudyny-sklad-sudu-2/ (дата звернення: 05.01.2025).

8. Міжнародний суд: що це таке, як він працює та постанови URL : https://internationall awyersassociates.com/uk/ (дата звернення: 05.01.2025).

9. Eric A. Posner and Miguel F. P. de Figueiredo. Is the International Court of Justice Biased? URL : http://www.ericposner.com/Is%20the%20International%20Court%20of%20Justice%20Biased.pdf (дата звернення: 05.01.2025)

10. Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні? URL : https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/#:~:text= (дата звернення: 05.01.2025).

11. Міжнародний суд ООН як механізм розслідування порушень прав людини: процедура розгляду справи. URL : https://ecpl.com.ua/news/mizhnarodnyy-sud-oon-iak-mekhanizm-rozsliduvannia-porushen-prav-liudyny-protsedura-rozghliadu-spravy/#:~:text= (дата звернення: 05.01.2025).

12. Рудницька О. П. Роль міжнародного суду ООН у вирішенні міждержавних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 539-543. URL : http://eprints.zu.edu.ua/36460/1/128.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

13. Зварун Б. Міжнародний суд оон: роль у сучасному світі. URL : https://sdm-partners.com/novyny/statti/international-court-un/ (дата звернення: 05.01.2025).

14. Перспективи отримання відшкодування за злочини, вчинені військами рф, у міжнародному суді оон URL : https://justtalk.com.ua/post/perspektivi-otrimannya-vidshkoduvannya-za-zlochini-vchineni-vijskami-rf-u-mizhnarodnomu-sudi-oon?fbclid=IwAR2GFSImbG-C4ohLCCo85hs5BEx6_vlG8tC7mx2WKjR0BD3HF-ZbcjATpPY (дата звернення: 05.01.2025)

15. Міжнародний суд ООН URL : https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/spivrobitnictvo-z-mizhnarodnimi-organizaciyami/mizhnarodnij-sud-oon (дата звернення: 05.01.2025).

References:

1. Kanienberh-Sandul O. K. (2022). Evoliutsiia stvorennia systemy mizhnarodnoho pravosuddia [The Evolution of the Creation of a System of International Justice]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal Scientific Electronic Journal*. 1, 317-319. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/1_2022/79.pdf [in Ukrainian].

2. Mizhnarodnyi sud OON yak mekhanizm rozsliduvannia porushen prav liudyny. [The International Court of Justice as a Mechanism for Investigating Human Rights Violations]. Retrieved from. https://gurt.org.ua/news/informator/92346/[in Ukrainian].

3. Statute of the International Court of Justice. Retrieved from. https://www.icj-cij.org/statute [in English].

4. Anosova Yu. (2018) Osoblyvosti zdiisnennia yurysdyktsii mizhnarodnym sudom OON shchodo zlochynu henotsydu na pidstavi statti 9 Konventsii pro henotsyd. [Peculiarities of the Exercise of Jurisdiction by the International Court of Justice over the Crime of Genocide on the Basis of Article 9 of the Genocide Convention]. *Evropsky politicky a pravní diskurz. - European Political and Law Discourse*. 1., 20-35. Retrieved from. https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-1/05.pdf [in Ukrainian].

5. Funktsii Mizhnarodnoho Sudu OON. [Functions of the International Court of Justice of the United Nations]. Retrieved from. https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/School/UN/Court-funk.htm [in Ukrainian].

6. Dzherela prava, shcho vykorystovuie Mizhnarodnyi Sud OON. [Sources of law used by the International Court of Justice of the United Nations.]. Retrieved from. https://peacekeeping-centre.in.ua/Museum/School/UN/Court-sours.htm [in Ukrainian].

7. Mizhnarodnyi sud OON yak mekhanizm rozsliduvannia porushen prav liudyny: sklad sudu. [The International Court of Justice as a mechanism for investigating human rights violations: composition of the court]. Retrieved from https://ecpl.com.ua/news/mizhnarodnyy-sud-oon-iak-mekhanizm-rozsliduvannia-porushen-prav-liudyny-sklad-sudu-2/[in Ukrainian].

8. Mizhnarodnyi sud: shcho tse take, yak vin pratsiuie ta postanovy. [International Court of Justice: What it is, How it Works and Decisions]. Retrieved from https://internationallawyersas sociates.com/uk/ [in Ukrainian].

9. Eric A. Posner and Miguel F. P. de Figueiredo. Is the International Court of Justice Biased? Retrieved from http://www.ericposner.com/Is%20the%20International%20Court%20of%20Justice %20Biased.pdf [in English].

10. Chy prytiahne Mizhnarodnyi sud OON rosiisku federatsiiu do mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti za ekolohichni zlochyny v Ukraini? [Will the International Court of Justice Hold the Russian Federation Internationally Liable for Environmental Crimes in Ukraine?] Retrieved from. https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/#:~:text= (дата звернення: 05.01.2025) [in Ukrainian].

11. Mizhnarodnyi sud OON yak mekhanizm rozsliduvannia porushen prav liudyny: protsedura rozghliadu spravy. [The International Court of Justice as a Mechanism for Investigating Human Rights Violations: Case Review Procedure]. Retrieved from https://ecpl.com.ua/news/ mizhnarodnyy-sud-oon-iak-mekhanizm-rozsliduvannia-porushen-prav-liudyny-protsedura-rozghliadu-spravy/#:~:text= [in Ukrainian].

12. Rudnytska O. P. (2023) Rol mizhnarodnoho sudu OON u vyrishenni mizhderzhavnykh sporiv. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. [The role of the UN International Court of Justice in resolving interstate disputes]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. - Legal Scientific Electronic Journal.* 2, 539-543. Retrieved from http://eprints.zu.edu.ua/36460/1/128.pdf [in Ukrainian].

13. Zvarun B. Mizhnarodnyў sud OON : rol u suchasnomu sviti. [The UN International Court of Justice: its role in the modern world]. Retrieved from https://sdm-partners.com/novyny/statti/ international-court-un/ [in Ukrainian].

14. Perspektyvy otrymannia vidshkoduvannia za zlochyny, vchyneni viiskamy rf, u mizhnarodnomu sudi OON [Prospects for receiving compensation for crimes committed by the Russian Federation troops in the International Court of Justice of the United Nations]. Retrieved from [in Ukrainian].

15. Mizhnarodnyi sud OON [International Court of Justice of the United Nations]. Retrieved from https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/spivrobitnictvo-z-mizhnarodnimi-organizaciyami/ mizhnarodnij-sud-oon [in Ukrainian].

УДК 141.7

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-557-563

Пікуля Тетяна Олександрівна кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теоретичної юриспруденції, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, тел.: (097) 542-97-32, https//orcid.org/ 0000-0003-0430-3255

Мерзлюк Анастасія Олександрівна здобувач освіти другого (магістерського) рівня 5 року навчання, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, тел.: (097)392-47-52

СОЦІОКУЛЬТУРНА РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ МИРУ В ПРОЦЕСІ ПОСТКОНФЛІКТНОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена актуальному питанню постконфліктного відновлення в Україні, яка з 2014 року стикається з наслідками збройного протистояння, що істотно вплинуло на всі аспекти суспільного життя. Автори аналізують соціокультурні аспекти філософії миру як одного з найважливіших інструментів для формування нової соціальної реальності, заснованої на принципах терпимості, взаємоповаги та злагоди. Висвітлено концепцію миру як багатовимірного явища, яке включає не лише відсутність насильства, але й створення структур, що запобігають новим конфліктам та сприяють соціальній єдності й справедливості.

Особливу увагу приділено ідеям таких видатних мислителів, як Іммануїл Кант, який розглядав мир як результат поступових реформ і морального вдосконалення суспільства, та Махатма Ганді, який підкреслював важливість особистих переконань і ненасильницької стратегії у досягненні гармонії. У статті акцентовано на необхідності розвитку культури миру в Україні через освітні та культурні ініціативи, спрямовані на подолання упереджень, відновлення довіри та соціальної інтеграції різних груп.

Автори розглядають міжнародний досвід постконфліктного примирення, зокрема успішні практики Руандійських трибуналів гачача, які стали ефективним інструментом відновлення соціальної справедливості та національного примирення. Висвітлено приклади колективного опрацювання травматичного досвіду, публічних вибачень і створення умов для інтеграції постраждалих від конфлікту в соціум.

У висновках статті обгрунтовано необхідність створення в Україні інституцій, що сприяють стабільному миру, а також включення філософії миру

в державну політику й освітні програми. Це сприятиме формуванню гармонійного суспільства, яке визнає культурне розмаїття, підтримує демократичні цінності та соціальну справедливість. Важливим етапом постконфліктного відновлення визначено щирий діалог між різними соціальними групами, зокрема через громадські форуми, публічні дискусії та освітні ініціативи, що сприятимуть довірі й соціальній єдності.

Ключові слова: мир, цінності, справедливість, внутрішньо переміщені особи, конфлікт, геноцид, діалог.

Pikulia Tetiana Oleksandrivna Candidate of Legal Sciences, Docent, Professor of the Department of Theoretical Jurisprudence of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, tel.: (097)542-97-32, https//orcid.org/ 0000-0003-0430-3255

Merzliuk Anastasiia Oleksandrivna student of the second (master's) level of the 5th year of study at the Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, tel.: (097)508-34-44

THE SOCIO-CULTURAL ROLE OF THE PHILOSOPHY OF PEACE IN THE PROCESS POST-CONFLICT RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the topical issue of post-conflict reconstruction in Ukraine, which since 2014 has been facing the consequences of armed conflict, which has significantly affected all aspects of public life. The authors analyze the socio-cultural aspects of the philosophy of peace as one of the most important tools for the formation of a new social reality based on the principles of tolerance, mutual respect and harmony. The concept of peace as a multidimensional phenomenon is highlighted, which includes not only the absence of violence, but also the creation of structures that prevent new conflicts and promote social unity and justice.

Special attention is paid to the ideas of such prominent thinkers as Immanuel Kant, who viewed peace as the result of gradual reforms and moral improvement of society, and Mahatma Gandhi, who emphasized the importance of personal convictions and non-violent strategy in achieving harmony. The article emphasizes the need to develop a culture of peace in Ukraine through educational and cultural initiatives aimed at overcoming prejudices, restoring trust and social integration of various groups.

The authors examine the international experience of post-conflict reconciliation, in particular the successful practices of the Rwandan gachacha tribunals, which have become an effective tool for restoring social justice and national reconciliation.



Examples of collective processing of traumatic experiences, public apologies and creation of conditions for the integration of conflict victims into society are highlighted.

The conclusions of the article justify the need to create institutions in Ukraine that contribute to stable peace, as well as the inclusion of the philosophy of peace in state policy and educational programs. This will contribute to the formation of a harmonious society that recognizes cultural diversity, supports democratic values and social justice. An important stage of post-conflict reconstruction is a sincere dialogue between different social groups, in particular through public forums, public discussions and educational initiatives, which will promote trust and social unity.

Keywords: peace, values, justice, internally displaced persons, conflict, genocide, dialogue.

Постановка проблеми. Актуальність питання постконфліктного відновлення в Україні не викликає жодних сумнівів. Наслідки збройного протистояння, що триває з 2014 року, істотно вплинули на всі аспекти суспільного життя. Збройні конфлікти завжди несуть за собою численні економічні, соціальні та культурні виклики. При цьому вони також відкривають можливість для переосмислення фундаментальних цінностей і орієнтирів на рівні окремих груп людей та суспільства загалом. У цьому контексті філософія миру стає однією з найважливіших засад для побудови нової соціокультурної реальності, яка базується на принципах терпимості, взаємоповаги та злагоди.

Філософія миру є багатовимірною концепцією, що включає в себе не тільки відсутність насильства, але й наявність структур, які запобігають новим конфліктам та сприяють соціальній єдності й справедливості. Згідно з поглядами таких видатних мислителів, як Іммануїл Кант, Махатма Ганді, мир не є природним станом суспільства, а скоріше результатом постійних зусиль, спрямованих на усвідомлення та утвердження людської гідності, справедливості та взаємоповаги. Ідеї цих філософів полягають в тому, що миротворчість починається на рівні особистих переконань і формується через культурні та соціальні інститути.

Для сучасної України, яка стикається з серйозними розбіжностями між різними регіонами та соціальними групами, важливо розвивати культуру миру, яка допоможе подолати упередження, відновити довіру та забезпечити інтеграцію різних частин суспільства. Тому цей аспект філософії миру є особливо важливим для України, яка потребує не лише відновлення зруйнованої інфраструктури, але й переосмислення свого культурного та соціального середовища з метою створення стійкої та згуртованої нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання внутрішньо переміщених осіб, які потребують соціальної підтримки та належних умов для

інтеграції у громади, є предметом активного дослідження багатьох науковців. Серед них слід відзначити вагомий внесок таких дослідників, як Дерев'янко П., Ісаєва С., Мельник С., Наливайко Р., та Піроцький Ю., чиї роботи висвітлюють ключові аспекти соціальної адаптації, підтримки та інтеграції цієї вразливої групи населення. Їхні роботи сприяють формуванню комплексного підходу до інтеграції філософії миру, яка може стати основою для розвитку інклюзивного суспільства, що підтримує соціальну справедливість, толерантність і взаємоповагу.

Мета статті полягає у всебічному аналізі соціокультурної ролі філософії миру в контексті постконфліктного відновлення України, а також в обгрунтуванні необхідності її інтеграції в державну політику та освітні програми. Автори прагнуть продемонструвати, що філософія миру може стати фундаментом для побудови гармонійного суспільства, здатного успішно долати виклики сучасності, сприяти соціальній єдності, відновленню довіри та утвердженню спільних ціннісних орієнтирів.

Виклад основного матеріалу. Соціокультурний аспект філософії миру передбачає розвиток культурних цінностей, які сприяють мирному співіснуванню. Такі цінності, як співчуття, толерантність, солідарність та відкритість, є важливими не тільки для примирення ворогуючих сторін, а й для створення сприятливих умов для відновлення порушених соціальних зв'язків. Для сучасної України, яка стикається з серйозними розбіжностями між різними регіонами та соціальними групами, важливо розвивати культуру миру, яка допоможе подолати упередження, відновити довіру та забезпечити інтеграцію різних частин суспільства. У цьому процесі філософія миру може стати ключовим інструментом, який допоможе подолати розбіжності та встановити спільні ціннісні орієнтири для всіх громадян.

Філософія миру є комплексною концепцією, яка включає різні аспекти – від особистої етики ненасильства до соціальних і політичних принципів, що спрямовані на збереження миру на колективному рівні. Відповідно до підходів різних мислителів, мир є не просто відсутністю конфліктів, а глибинним процесом, що вимагає змін у світогляді, ціннісних орієнтирах та соціокультурних нормах.

Варто зазначити, що Іммануїл Кант у своєму трактаті «До вічного миру» запропонував концепцію миру як цілісної та довготривалої стратегії, що передбачає встановлення взаємної поваги та справедливості між різними народами. Він наголошував на необхідності створення правової системи, яка забезпечувала б усунення конфліктів за допомогою правових норм, а не сили.

Головним засобом подолання війни і встановлення вічного миру Кант вважав просвіту і моральне удосконалення людей, проведення реформ, встановлення відповідних законам відносин між державами. У своїх працях



Кант писав: «Ідея вічного миру, якщо тільки її випробують і реалізують не революційним шляхом, стрибком, тобто насильницьким поваленням існуючого до цього неправильного ладу... а шляхом поступових реформ у відповідності з надійними принципами – може при безперервному наближенні привести до вищого політичного тріумфу – до вічного миру» [1, С.22]. В українському контексті це означає потребу створення інституцій, що підтримують стабільний мир і справедливість як ціннісні орієнтири суспільства.

У свою чергу Махатма Ганді зі своєю ідеєю «ахімса» (ненасильства) підкреслював, що миротворчість повинна розпочинатися з особистих переконань та цінностей кожного громадянина. Ненасильницький спротив, який він розробив, базувався на етиці співчуття, самоконтролю та взаєморозуміння [2, С.209]. Безсумнівно, для України, що прагне подолати наслідки війни без продовження ворожнечі, гандівська концепція ненасильства може бути важливим елементом у вихованні нової культури соціальної відповідальності та примирення.

Одним із найважливіших завдань постконфліктного відновлення є створення умов для примирення, які ґрунтуються на готовності суспільства до діалогу, порозуміння та прийняття різних точок зору. Юрґен Габермас, німецький філософ і соціолог, наголошує, що тільки через комунікативну дію, засновану на щирості та взаємній довірі, можна досягти справжнього миру [3, С.65]. Для України, де травми війни зачепили мільйони людей, важливо створити такі умови для діалогу, в яких різні соціальні групи зможуть висловити свої потреби та очікування, а також знайти спільний знаменник для подальшого співіснування. Насамперед це можливо через розвиток культурних і освітніх ініціатив, що популяризують ідеї ненасильства та взаємоповаги.

Також філософія миру надає можливість для інтеграції в суспільство груп, які зазнали найбільшого впливу від конфлікту, зокрема внутрішньо переміщених осіб. За даними Міністерства соціальної політики України кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні досягає 4,9 млн осіб [4]. Ця група потребує особливої уваги та підтримки. Відновлення соціальної справедливості та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян є важливими складовими філософії миру, що сприяє створенню інклюзивного суспільства, де кожен має шанс на гідне життя та повноцінну інтеграцію.

Україна може скористатися міжнародним досвідом постконфліктного відновлення для впровадження філософії миру. Упродовж квітня–червня 1994 р. у Руанді було вбито понад 800 тис. представників народності тутсі і десятки тисяч представників народності хуту через те, що останні були або занадто поміркованими чи політично незручними, або надмірно симпатизували тутсі. Як наслідок, рана на тілі руандійського суспільства ще довго не загоювалась.

Тому цілком резонно постало питання щодо невідворотності покарання винних і забезпечення прав постраждалих від геноциду задля відновлення почуття єдності та справедливості й творення спільного майбутнього.

Відтак, за умов нездатності національних судів або Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді розглянути значну кількість справ та винести винним у вчиненні геноциду відповідні вироки, функцію відновного правосуддя на місцевому рівні було покладено на трибунали гачача– модернізовану форму традиційного руандійського юридичного механізму, які сприяли відновленню індивідуальних стосунків між жертвою та злочинцем, а також стали засобом національного примирення. Алгоритм діяльності гачача передбачав збір письмових свідчень очевидців та іншої доказової бази про те, що вони пережили й бачили під час геноциду, обговорення конфлікту як негативного досвіду, його колективне опрацювання, масові публічні вибачення й прощення. Однією із сильних сторін системи гачача було саме те, що вона включала елемент загоєння. Таким чином, вона могла служити як примиренню, так і правосуддю [5, с.79-80].

Процес постконфліктного примирення в руандійському суспільстві відбувся шляхом відновлення відносин між винними та їхніми жертвами, що базувалося на «угоді про вибачення», за якою винні визнавали свою провину, а жертви прощали їхні злочини. Представники суспільства з різними політичними поглядами мали знайти спільну мову та досягти компромісу. Компроміси шукалися шляхом діалогу між прихильниками протиборчих сторін конфлікту. Для цього по всій Руанді, зокрема навіть у найвіддаленіших селах, було створено «клуби примирення» за підтримки міжнародних миротворчих організацій, які мали не допустити, щоб міжетнічна ворожнеча минулого стримувала розвиток країни [5, С.81].

Висновки. Збройний конфлікт залишив свій слід на національній ідентичності, але одночасно створив можливість для переосмислення цінностей і пріоритетів, які можуть об’єднати націю. Філософія миру в цьому аспекті може слугувати основою для нової культури співіснування, що визнає культурне розмаїття, підтримує демократичні принципи та сприяє соціальній справедливості. Відродження культурних цінностей та інтеграція філософії миру в державну політику й освітні програми є ключовими кроками для створення гармонійного суспільства, яке зможе ефективно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики.

На нашу думку, не менш важливе значення полягає в щирому діалозі між різними групами, який є необхідним етапом для відновлення довіри та створення соціальної гармонії в Україні. Вагомою практикою можуть стати публічні дискусії, громадські форуми та освітні ініціативи, які сприятимуть відкритому обговоренню конфлікту, його причин та наслідків, а також шляхів досягнення



миру. Оскільки внутрішньо переміщені особи становлять значну частину населення України, яка потребує особливої підтримки для повної адаптації у нових громадах, філософія миру пропонує підхід, що сприяє соціальній справедливості, інклюзії та рівним можливостям для всіх громадян.

Крім того, необхідно врахувати міжнародний досвід соціокультурної ролі філософії миру в процесі постконфліктного відновлення держави. Для України подібні ініціативи можуть включати проекти громадського примирення, підтримку громадських і культурних заходів, що сприяють інтеграції різних груп, а також програму з повернення довіри до державних інституцій. Розробка національних ініціатив, що сприяють взаємодії між громадянами та відновлюють соціальну справедливість, є важливим кроком на шляху до постійного миру.

Література:

1. Філософія війни та миру: курс лекцій / Г.П.Ситник. К: ТОВ «САК Лтд.», 2023. 118 с.
2. Кучменко Е. М. Політична ідеологія ненасильства М. Ганді та її місце у світовій гуманістичній думці – ідеї «сатьяграхи». Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Історичні науки. 2003. Вип. 54. С. 199-211.
3. Корж Г.В. Виховання постконвенціального патріотизму у добу глобалізації. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 травня 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 284 с.
4. Сайт Міністерства соціальної політики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html
5. Семчинський, К.В. Особливості постконфліктного примирення і розбудови миру в Руанді. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2021. № 8. С. 76–84.

References:

1. Sytnyk, H.P. (2023). Filosofiia viinu ta mury [Philosophy of War and Peace]: kurs lektsii. Kyiv: TOV «SAK Ltd.». 118. [in Ukrainian].
2. Kuchmenko, E.M. (2003). Polituchna ideolohiia nenasulstva M. Handi ta ii misce y svitovii hymanistuchnii dymci – ideii «satiiagrahu» [M. Gandhi's Political Ideology of Nonviolence and Its Place in Global Humanistic Thought – The Ideas of «Satyagraha»]. Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universitetu imeni M.P. Dragomanova. Istoruchni nayku - Scientific notes of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova. Historical sciences, 54, 199-211 [in Ukrainian].
3. Korzh, H.V. Vuhovannia postkonvencialnoho patriotuzmy y doby hlobalizacii [Fostering Postconventional Patriotism in the Era of Globalization]. Proceedings from Vseukr. naukovo-praktychna konferentsiia «Problemu formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukrainy: vukluku ta kolizii – The All Ukrainian Scientific and Practical Conference «Problems of civil society formation in Ukraine: challenges and collisions». (p. 284). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
4. Sait Ministerstva socialnoii polituku Ukrainy [Website of the Ministry of Social Policy of Ukraine]. www.msp.gov.ua Retrieved from https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html [in Ukrainian].
5. Semchynskyi, K.V. (2021). Osobluvosti postkonfliktnoho ptumurennia i rozbydovu mury v Ryandi [Features of Post-Conflict Reconciliation and Peacebuilding in Rwanda]. Mizhnarodni vidnosunu: teoretuko-praktuchni aspektu - International Relations: Theoretical and Practical Aspects, 8, 76–84 [in Ukrainian].

УДК 347.963

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-564-579

Сидоренко Наталія Олександрівна викладач кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права та психології, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, тел.: (044) 520-06-99, https://orcid.org/0000-0002-8179-461X

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

Анотація. У статті досліджується еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі. Автор аналізує наукові джерела, у яких висвітлюється зародження та розвиток правового регулювання цього інституту за часів Київської Русі, Князівства Литовського, Австро-Угорщини, УРСР та незалежної України. Виникнення правової регламентації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язано із Руською Правдою Ярослава Мудрого, а його прототип з'являється у Литовських статутах. У статті досліджено період виникнення посади інстигатора (прокурора), який наділявся широким колом повноважень у судовому процесі, зокрема правом подавати позови від імені держави та суспільства, але не був наділений правом подавати позови від імені фізичних осіб. Статут цивільного судочинства 1864 року та Австрійський Кодекс цивільного судочинства 1895 року деталізували стадії та основні принципи цивільного судочинства, учасників судового процесу. У Статуті цивільного судочинства 1864 року вперше було визначено такі форми участі прокурора у цивільному процесі як надання висновку у справі, ініціювання процесу у справах охоронного провадження про визнання особи безвісно відсутньою, оскарження судових рішень. Автор пов'язує подальшу еволюцію правового регулювання досліджуваного інституту із появою таких кодифікованих актів, як ЦПК УРСР 1924 р., ЦПК УРСР 1929 р. та ЦПК УРСР 1963 р., що характеризувалися активною роллю суду та прокурора у цивільному процесі та превалюванням публічно-правових інтересів держави та суспільства над приватно-правовими інтересами окремих громадян. У статті визначено наступні та остаточні етапи новелізації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі, зумовлені прийняттям 18 березня 2004 р. ЦПК України та 03 жовтня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу

України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Ключові слова: еволюція правового регулювання, учасники справи, учасники судового процесу, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, прокурор, цивільний процес.

Sydorenko Nataliia Oleksandrivna lecturer at the Civil Law Department of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, tel.: (044) 520-06-99, https://orcid.org/0000-0002-8179-461X

THE EVOLUTION OF THE LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF BODIES AND PERSONS WHO BY LAW HAVE THE RIGHT TO APPLY TO THE COURT ON BEHALF OF OTHERS

Abstract. The article examines the evolution of the legal regulation of the institution of bodies and persons who are legally granted the right to appeal to the court in the interests of other persons in civil proceedings. The author analyzes scientific sources that highlight the emergence and development of legal regulation of the era of Kyivan Rus, the Principality of Lithuania, Austria-Hungary, Ukrainian SSR, and independent Ukraine. The emergence of the legal regulation of the institute of bodies and persons, who by law have the right to apply to the court on behalf of others, is connected with the Ruska Pravda of Yaroslav Mudryi, and its prototype appears in the Lithuanian statutes. The article examines the period of the emergence of the position of instigator (prosecutor), who was endowed with a wide range of powers in the judicial process, in particular, the right to file lawsuits on behalf of the state and society, but was not endowed with the right to file lawsuits on behalf of individuals. The Statute of Civil Procedure of 1864 and the Austrian Code of Civil Procedure of 1895 detailed the stages and basic principles of civil procedure, the participants in the judicial process. Such forms of participation of the prosecutor in the civil process as providing an opinion in the case, initiating the process in cases of protective proceedings on the recognition of a missing person, appeal of court decisions were determined in The Statute of Civil Procedure of 1864. The author connects the further evolution of the legal regulation of the institute under study with the emergence of such codified acts as the Central Committee of the Ukrainian SSR of 1924, the Central Committee of the Ukrainian SSR of 1929 and the Central Committee of the Ukrainian SSR of 1963, which were characterized by the active role of the court and the prosecutor in the civil process and the predominance of the public and legal interests of the state and society over the private and legal interests of individual citizens. The article defines the next and final stages of the amendment of the institution of bodies

and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil proceedings, which were conditioned by the adoption of the Civil Procedural Code of Ukraine on March 18, 2004 and the adoption of The Law of Ukraine «On Amendments to the Code of Commercial Procedure of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts» on October 3, 2017.

Keywords: evolution of legal regulation, case parties, trial participants, bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, prosecutor, civil process.

Постановка проблеми. Дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі дозволяє виснувати, що метою цього інституту є надання допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які внаслідок певних причин (стану здоров'я, матеріального стану, похилого віку тощо) не можуть самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси. Отже, участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, сприяє виконанню вимог закону про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, а також ухваленню судових рішень, що ґрунтуються на законі [1, с. 289]. Аналіз положень законодавства, актів судової практики та вивчення доктрини вказує на те, що все ж лишаються прогалини у правовому регулюванні цього інституту, проблемні аспекти, вирішення яких неможливе без застосування історико-правового методу дослідження. У цій площині потребує осмислення еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі. Визначальним у цьому аспекті став вплив на національну «нормативно-правову систему актів Королівства Польського й Великого князівства Литовського, які поряд із звичаєвим правом діяли на території України в кінці XVI-XVII ст.» [2, с. 8]. У цей час на теренах Української держави виникає «специфічний інститут інстигатора (прокурора), характерний для романо-германської правової сім'ї, - прокуратура обвинувально-наглядового типу» [3, с. 129]. Розширення кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі, пов'язано із закріпленням у ЦПК УРСР 1924 р., ЦПК УРСР 1929 р., ЦПК УРСР 1963 р. права державних органів та органів державного управління, профспілок, державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій або окремих громадян звертатися до суду з заявою на захист прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Участь прокурора у цивільному процесі у цей час характеризувалася функцією прокурорського нагляду за



дотриманням вимог законодавства учасниками цивільного судочинства. Реформування цього інституту за часів незалежності України зумовлено уніфікацією національного законодавства із законодавством Європейського Союзу, наслідком чого є впровадження антропоцентричної моделі судового захисту у цивільному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Генезу правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб досліджували такі вчені, як Л. Р. Грицаєнко, К. А. Гузе, В. В. Комаров, Р. В. Савуляк, Д. В. Слинько, В. В. Сухонос, І. П. Тимошевська та інші. Разом із тим, дослідження цього інституту у площині аналізу його зародження та розвитку у цивільному процесі потребують подальшої наукової розвідки, узагальнення та систематизації.

Мета статті – дослідження еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі, визначення її основоположних етапів та новел нормативно-правового регулювання вказаного інституту.

Виклад основного матеріалу. На території України зародження та розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відбулося за часів Київської Русі і пов’язується з появою такої пам’ятки права як Руська Правда.

Слід зауважити, що формування та розвиток української правової системи мають глибокі й давні корені і традиції. Вони започатковані системою норм усного звичаєвого права, а з утворенням і розвитком Київської держави центральне місце серед джерел права зайняла «Правда Руська». Її появу історики пов’язують з початком князювання Ярослава Мудрого. Вона кодифікувала статті його «ряду» з новгородським вічем, яке підтримало його в боротьбі за великокнязівський «стіл», а також норми звичаєвого права, окремі законодавчі установлення київських князів [4, с. 6].

У Руській Правді щодо судочинства діяв звичай, зведений у форму закону. У цьому джерелі права визнавалися самоправність і самосуд із установленням їхніх меж: право помсти – тільки скривдженому або найближчим родичам. Згідно з цим джерелом права процес ініціювався і вівся самими сторонами, які формували звинувачення (або спростування їх), подавали відповідні докази, на підставі чого суд виносив рішення. Повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони прямо не передбачався, однак припускалося, що скарги на неправильні дії судової влади безпосередньо подавалися князю, який переглядав заново справу по суті [5, с. 14–15].

Главою правосуддя в ті історичні часи вважали князя, а князівський двір – місцем суду. Але, як правило, государ доручав свою владу тіунам і своїм отрокам, а чиновники, яким належало вирішувати кримінальні справи,

називалися вирниками, і кожен суддя мав помічника або отрока, метельника або писаря. Вони брали запас від громадян і мито з кожної справи. Для об'їзду своєї волості кожному вирнику або його писарю давали коней. Для вирішення судової справи позивач мав іти з відповідачем на взвод перед 12 громадянами, тобто присяжними, які розбирали обставини справи по совісті, а суддя визначав міру покарання. Важливу роль відігравали свідки. Згідно з законом Ярослава «будь-який кримінальний донос вимагає свідків і присяги семи чоловік, але варяг і чужоземець зобов'язується представляти тільки двох». Отже, й тут помітне заступництво іноземцям. Далі в законі зазначено, що свідки мають бути завжди громадянами вільними і тільки «за потреби і в малому позові дозволено послатися на тіуна боярського або закабаленого слугу» [6].

Наступний етап еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язаний із дією на території України норм феодального права, серед яких – Литовські статути 1529, 1566, 1588 років – зводи законів Великого князівства Литовського, створені на основі місцевого литовського, білоруського та українського (у т. ч. т. зв. руського) права та відповідної останньому судової практики. Джерелами Статутів також були положення «Руської Правди», німецьких і польських судебників та певні норми римського права.

Литовські статути вперше регламентували прототип інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, – інститут інстигатора, а також передбачали участь у цивільному процесі прокурора.

А саме: у цей період судочинство чіткого розмежування на цивільне й кримінальне не мало, а процес проходив в порядку позовного (звинувачувального) провадження. Інстигатору надавалися доволі широкі повноваження в суді, зокрема, подання позовів в інтересах корони та суспільства (громади міст), стягнення судових штрафів, забезпечення явки учасників процесу до суду та ведення реєстру судових рішень. Пізніше до його компетенції почали належати питання контролю за відрахуванням до казни королівських податків і зборів (від торгівлі), а також подання позовів за їх несплату та приховування доходів. Так, наприклад, на інстигатора, який діяв при Українському Трибуналі, покладався нагляд за чинністю подання позовів до трибунальських судів (Генерального міського та Генерального земського) [7, с. 17-18].

Водночас правом звернення до суду в інтересах фізичних осіб інстигатор не наділявся. Вказані функції, за Статутом Великого князівства Литовського 1566 р., покладалися на прокуратора (судового представника), який призначався судом «убогім сиротам й вдовам немаєтним», а також тим, хто за станом здоров'я не міг захистити себе в суді (розд. IV, арт. 35 Статуту). Крім наведеного, на інстигатора в суді покладалася й функція переслідування осіб, які

вчинили кримінальний злочин проти держави (вбивство, фальшування монет, військові злочини тощо), де він виступав як сторона процесу [8, с. 54, 56-57].

Досліджуючи генезу правового регулювання інституту участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у XVIII ст., І. П. Тимошевська звертає увагу на створення у 1755 році посади «казенних стряпчих», які виконували функцію позивача у справах, що не стосувалися приватних інтересів, і предметом спору у яких виступало загальне державне майно [9, с. 12].

Подальша еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язана з такими нормативно-правовими актами як Австрійський Кодекс цивільного судочинства 1895 р., а також Статут цивільного судочинства Російської імперії 1864 р., які діяли в той час на українських землях.

Австрійський Кодекс цивільного судочинства було прийнято 01 серпня 1895 р. як «закон про судовий процес у цивільних справах» і введено в дію з 01 січня 1898 р. Норми цього Кодексу діяли з незначними змінами й доповненнями до розпаду Австро-Угорської монархії. Австрійський Кодекс цивільного судочинства складався з двох розділів і 602 статей. Перший розділ містив загальні положення про цивільний процес, а другий – регламентував проходження справ у судах першої інстанції. Саме Кодекс 1895 р. закріпив основні принципи цивільного судочинства: усності, гласності, відкритості, безпосередності й вільного подання доказів. Доповненням до Австрійського Кодексу цивільного судочинства стало Положення про екзекуції від 27 травня 1896 р., у якому було детально врегульовано порядок виконання судових рішень по цивільних справах і судових вироків у кримінальних справах у частині примусового стягнення грошових штрафів і судових витрат [10, с. 88].

Д. В. Слинько виокремлює наступні найважливіші характеристики нової моделі цивільного процесу, яка була запроваджена в Австрійському Кодексі цивільного судочинства 1895 р.: а) заперечення ролі попереднього захисту; б) провідна роль судді щодо ведення справи, який ex officio забезпечує короткі строки виконання різноманітних процесуальних дій і має важливі повноваження щодо розслідування фактів справи; в) розподіл процесу на письмову підготовчу стадію та усний основний етап, який повинен, якщо це можливо, проводитись у межах одного судового засідання, г) суворе дотримання так званого принципу преклюзії, тобто визнання того, що конкретні процедурні кроки не можуть учинятися після закінчення встановленого періоду часу та (або) повідомлення ex officio протилежній стороні про певні процедурні документи, представлені суду [11, с. 32].

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, Австрійський Кодекс цивільного судочинства 1895 р.

не містив спеціальних принципів та норм, а, отже, суб'єктами цивільних процесуальних відносин указаного періоду були сторони, треті особи та їхні представники.

Поряд із Австрійським Кодексом цивільного судочинства 1895 р., який діяв на території Австро-Угорщини, основним нормативним актом, що регулював цивільне судочинство на українських землях, які перебували під владою Російської імперії, став Статут цивільного судочинства 1864 р. Він сприйняв принципи кодифікації цивільного процесу у Франції і фактично ґрунтувався на Цивільному процесуальному кодексі Французької республіки 1806 р. Статут цивільного судочинства складався з чотирьох книг: Книга перша. Порядок провадження в мирових судових установах; Книга друга. Порядок провадження в загальних судових містах; Книга третя. Виключення з загального порядку цивільного судочинства; Книга четверта. Судочинство охоронне [12, с. 13].

Статут цивільного судочинства 1864 р. закріпив демократичні ідеї та принципи побудови судового процесу, що були сформульовані в основних положеннях, та ліквідував численні станові суди, запроваджуючи більш чітку систему судових органів. У межах цієї системи одночасно діяли суди загальні (окружні суди – перша інстанція; судові палати цивільних та кримінальних справ – друга інстанція) та мирові (мирові суди – перша інстанція; з'їзд мирових суддів – друга інстанція). Функції єдиної касаційної інстанції по цивільних справах були покладені на Цивільний касаційний департамент Сенату [13, с. 16].

Поряд із судоустроєм та судочинством трансформації набула губернська прокуратура. Втілюючи ключові засади Основних положень, законодавець позбавив прокуратуру функції загального нагляду, обмеживши її юрисдикційні повноваження виключно судовою сферою (ст. 135 Статуту цивільного судочинства 1864 р.) [13, с. 16].

Одним з аспектів такої діяльності стала участь прокурора в цивільному процесі, в порядку якого він переважно виступав з висновком, висловлюючи свою думку з приводу кінцевого рішення, а також інших питань, які, на його погляд, мали значення для правильного вирішення справи та потребували «окремого урядового піклування». Зокрема, виступ прокурора з висновком у загальних судах передбачався у таких категоріях цивільних справ: справ за участю казенних управлінь, земських установ, міських та селищних товариств, осіб, які не досягли повноліття, безвісно відсутніх, глухонімих та позбавлених розуму; про визначення підсудності, про суперечки та відвід суддів; про підробку документів або коли у цивільній справі виявляються обставини, які підлягають розгляду в порядку кримінального судочинства; шлюбні і про законність народження; про видачу свідоцтва на право бідності (ст. 343 Статуту цивільного судочинства 1864 р.) [13, с. 16].

У зазначених категоріях справ висновок прокурором надавався усно перед постановленням судом рішення (ст. 345 Статуту цивільного судочинства 1864 р.).

Після цього сторони могли лише вказувати суду на фактичні помилки, які, на їх погляд, були допущені прокурором (ст. 347 Статуту цивільного судочинства 1864 р.). По схожому колу цивільних справ (за виключенням справ охоронного провадження) прокурор надавав висновки і в мирових судах на з'їздах мирових суддів (ст. 179 Статуту цивільного судочинства 1864 р.) [13, с. 16–17].

Щодо можливості ініціювання процесу, то в порядку позовного провадження відповідні повноваження прокуратури Статутом не були передбачені, і лише у справах охоронного провадження (передбачене в Статуті з 1866 р.) щодо визнання осіб безвісно відсутніми прокурор не лише надавав висновки, а й мав право порушити їх. У такому разі для обґрунтування своїх вимог на прокурора покладався обов'язок збирання доказів (статті 1451, 1914 Статуту цивільного судочинства 1864 р.) [13, с. 17].

Аналогічний обов'язок з метою спростування неправомірних вимог позивача покладався на прокурора також у справах шлюбних (спори про особисті та пов'язані зі шлюбом майнові права подружжя) і про законність народження, в яких відповідач був відсутній (ст. 1344 Статуту цивільного судочинства 1864 р.). У цьому разі прокурор займав процесуальне становище відповідача з правом оскарження судового рішення на загальних підставах (ст. 1345 Статуту цивільного судочинства 1864 р.) [13, с. 17].

Окрім спорів, що виникали з шлюбних відносин, звернутися зі скаргою до вищестоящої інстанції прокурор міг лише у справах казенного управління (ст. 1294 Статуту), а пізніше – з питань узаконення позашлюбних дітей (ст. 1460-6 Статуту) та усиновлення (ст. 1460-11 Статуту цивільного судочинства 1864 р.).

Як слушно відмічає К. А. Гузе, із впровадженням Статуту цивільного судочинства 1864 р. діяльність прокуратури в цивільному процесі набула більш прогресивного (демократичного) характеру. Обмеживши прокурорський нагляд судовою сферою й конкретизувавши правові засади функціонування прокурора в суді (підстави участі, коло процесуальних повноважень, перелік справи по яких його участь була обов'язковою тощо), упорядники Статуту ставили перед собою завдання підвищити ефективність цього інституту й привести його у відповідність зі змагальними засадами побудови цивільного процесу [13, с. 17].

Таким чином, можна стверджувати, що Статут цивільного судочинства 1864 р. заклав основи правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. При цьому відповідним процесуальним статусом у цивільному процесі наділявся лише прокурор, який брав участь у певних категоріях справ позовного провадження або у справах за участю визначених у законі категорій осіб для надання висновку або мав право порушити провадження у справах охоронного провадження про визнання осіб безвісно відсутніми.

Подальша еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відбувалася за часів СРСР і пов'язана із ухваленням цілої низки кодифікованих нормативно-правових актів, першими із яких були ЦПК УРСР 1924 р. та ЦПК УРСР 1929 р.

Зокрема, ЦПК УРСР 1924 р. та ЦПК УРСР 1929 р. передбачали участь у цивільному процесуальному статусі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, дві категорії осіб:

1) державних органів або підприємств. А саме: якщо під час провадження справи виявиться, що в результатах її розгляду зацікавлена державна установа або підприємство, яка не приймає участі в справі, суд зобов'язаний сповістити про справу, що знаходиться в його провадженні державну установу або державне підприємство, а також прокурорський нагляд;

2) прокурора, який мав право за власною ініціативою як розпочати справу, так і вступити в справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього потребує охорона інтересів держави або трудящих.

Підстави такої охорони процесуальним законодавством детально не розкривалися, дозволяючи прокурору в кожному конкретному випадку на свій розсуд вирішувати питання про необхідність участі в розгляді цивільної справи, а також визначати форми такої участі. Потреба в охороні прокуратурою інтересів держави або трудящих, згідно зі ст. 12 ЦПК УРСР 1924 р., могла бути визнана й судом. Суд мав право самостійно визначити форму участі прокурора в процесі, залучивши його до справи для надання висновку чи в якості сторони або взагалі, зобов'язати прокурора подати новий позов, що випливав з правовідносин сторін спору, проте позивачем не був пред'явлений [13, с. 22].

У касаційному порядку та порядку нагляду прокурор був уповноважений надавати висновки у справі (статті 244, 252 ЦПК УРСР 1924 р.), а також опротестовувати судові рішення (ст. 254 ЦПК УРСР 1924 р.). Що характерно, на цих стадіях процесу приватний інтерес сторін також мав другорядне значення. Наприклад, Пленум Верховного Суду УРСР у постанові від 27 жовтня 1924 р., роз'яснюючи положення ст. 254 ЦПК УРСР 1924 р., звернув увагу судів на те, що перегляд рішень та ухвал, які набрали законної сили, в порядку нагляду здійснюється не в інтересах сторін, а виключно з метою узгодження рішень та ухвал з інтересами робітничо-селянської держави та трудящих мас. Тому наглядове провадження підлягає порушенню не за скаргами сторін, а виключно за протестом Прокурора республіки або губпрокурорів через Прокурора республіки [14, с. 261].

Аналіз підстав участі прокурора у цивільному процесі згідно із положеннями ЦПК УРСР 1924 р. дає підстави стверджувати про превалюючу роль прокурора та суду у цивільному судочинстві.



У кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. в Радянському Союзі і союзних республіках проводилися широкомасштабні законодавчі роботи. Їх результатом, зокрема, стало прийняття Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік. На їх базі Верховні Ради союзних республік приймали цивільні процесуальні кодекси. Цивільний процесуальний кодекс УРСР був прийнятий 18 липня 1963 р. і введений в дію з 1 січня 1964 р. У порівнянні з ЦПК УРСР 1924 р. та 1929 р. ЦПК УРСР 1963 р. був значно досконалішим законодавчим актом як з точки зору юридичної техніки, так і змісту його інститутів та окремих норм [12, с. 23].

Основними характерними рисами ЦПК УРСР 1963 р. були: формування судових інстанцій відповідно до трирівневої системи судів, що повторює адміністративно-територіальний устрій; створення єдиного процесу в першій інстанції; введення інституту народних засідателів; активна участь прокурора в цивільному процесі; відсунення на другорядний план діяльності адвоката; надмірна активність суду і недостатність права сторін на розпорядження; впровадження принципу розгляду цивільних справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини); створення одноступеневої системи оскарження; запровадження інституту протесту на предмет законності судових рішень [12, с. 25].

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ЦПК УРСР 1963 р. передбачав участь у цивільному процесі у відповідному процесуальному статусі таких суб'єктів, як-от:

1) прокурор, який наділявся правом звернутися до суду з заявою на захист прав і законних інтересів громадян та державних інтересів (ст. 118 ЦПК УРСР 1963 р.).

При цьому прокурор був учасником розгляду цивільних справ у суді і користувався:

а) загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі, зокрема: правом знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, одержувати копії рішень, ухвал, постанов і інших документів, що є у справі, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь в їх дослідженні, заявляти клопотання та відводи, давати усні і письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування та заперечення, оскаржувати рішення і ухвали суду, а також користуватись іншими процесуальними правами, наданими їм законом. Також прокурор був зобов'язаний добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами (ст. 99, ч. 1 ст. 120 ЦПК УРСР 1963 р.);

б) спеціальними цивільними процесуальними правами: підтримувати або змінювати заяви, з якими він звернувся до суду на захист прав і законних інтересів громадян та державних інтересів, чи відмовлятись від них; вносити касаційні або окремі подання відповідно на рішення або ухвали і постанови суду

першої інстанції у справах чи з питань, розглянутих з участю прокурора. Відмова прокурора від поданої ним заяви або зміна заявлених ним вимог не позбавляла особу, на захист прав та законних інтересів якої цю заяву було подано, права вимагати від суду розгляду справи по суті. Судові витрати в такому разі оплачувалися на загальних підставах (ч. 2 ст. 120 ЦПК УРСР 1963 р.);

2) органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їх об'єднання, інші громадські організації або окремі громадяни, які наділялися правом звернутися до суду з заявою на захист прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб (ч. 1 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 р.).

Також органи державного управління в передбачених законом випадках могли бути залучені судом до участі в процесі або вступити в процес за своєю ініціативою для дачі висновку в справі з метою здійснення покладених на них обов'язків і для захисту прав громадян та інтересів держави. Участь зазначених органів державного управління у процесі для дачі висновків у справі була обов'язковою, коли суд визнає це за необхідне (ч. 2 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 р.).

При цьому органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їх об'єднання, інші громадські організації і окремі громадяни зверталися до суду з заявою на захист прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб, вони користувалися процесуальними правами і несли процесуальні обов'язки сторони, за винятком права закінчувати справу мировою угодою. Відмова зазначених органів і громадян від поданої ними заяви або зміна заявлених ними вимог не позбавляла особу, на захист прав та охоронюваних законом інтересів якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи по суті. Судові витрати в такому разі оплачувалися на загальних підставах (ст. 122 ЦПК УРСР 1963 р.).

Проаналізувавши наведені вище норми ЦПК УРСР 1963 р., слід погодитися з І. П. Тимошевською у тому, що в ЦПК УРСР 1963 р. був остаточно оформлений інститут участі у цивільному процесі органів та осіб, які захищали інтереси інших осіб. При цьому законодавець диференційовано підійшов до реалізації правового положення прокурора та органів, що захищають права або інтереси інших осіб. Суттєва різниця полягала в тому, що закон передбачав різні підстави та форми участі прокурора і органів та осіб, які захищають права інших осіб [5, с. 28–29].

Подальших змін інститут участі прокурора в суді зазнав у 90-х рр. XX ст. унаслідок проведення судово-правової реформи в Україні. Базовим документом цієї роботи стала прийнята Верховною Радою України у квітні 1992 року постанова «Про концепцію судово-правової реформи в Україні» [2, с. 22], що знаменувало собою початок реформування органів прокуратури, відсутність у



прокурора функції нагляду за діяльністю судів та закріплення його участі як рівноправного учасника судового процесу.

В подальшому Законом України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року було уніфіковано завдання, форми участі, а також права прокурора, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та осіб, яким за законом надано право захищати права і свободи інших осіб у цивільному процесі України.

А саме: було регламентовано дві форми участі прокурора, а також визначених законом органів та осіб у цивільному процесі:

1) звернення до суду із заявами на захист прав і свобод інших осіб (ч. 1 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року);

2) участь у справі для надання висновків з метою здійснення покладених на них обов'язків (ч. 2 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року).

Залежно від форми участі у цивільній справі ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року наділяв прокурора, а також зазначених у законі органів та осіб різним процесуальним статусом. Зокрема, якщо прокурор, а також інші визначені законом органи та особи зверталися до суду із заявами на захист прав і свобод інших осіб, вони користувалися процесуальними правами і несли процесуальні обов'язки сторони, за винятком права на укладення мирової угоди (ч. 1 ст. 122 ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року). Водночас, якщо прокурор, а також інші визначені законом органи та особи брали участь у справі для надання висновків з метою здійснення покладених на них обов'язків, вони наділялися загальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі (ст. 99 ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року).

Наступний етап новелізації цивільного процесуального законодавства України пов'язаний з прийняттям 18 березня 2004 р. ЦПК України, який був введений у дію з 1 січня 2005 р. У цілому ЦПК України 2004 р. відрізнявся від попереднього не лише за змістом, новими інститутами, але й, певною мірою, концептуально, тобто моделлю та структурою цивільного судочинства.

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ЦПК України 2004 р. у правовій нормі, що її містила ст. 45, встановлював форми участі визначених законом органів та осіб у цивільному процесі України, як-от:

1) звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи);

2) представництво інтересів громадянина або держави на будь-якій стадії цивільного процесу (прокурор);

3) участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень (органи державної влади та органи місцевого самоврядування).

Залежно від форми участі у цивільній справі ЦПК України 2004 р. у ст. 46 наділяв прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб диференційованим цивільним процесуальним статусом.

Якщо порівняти ЦПК України 2004 р. із його правопопередником у досліджуваному контексті, загальний висновок буде таким: ЦПК України 2004 р. розширив перелік органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, додавши до нього Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також деталізував цивільний процесуальний статус зазначених органів та осіб залежно від їх форми участі у цивільному процесі України.

Остання новелізація цивільного процесуального законодавства пов'язана з прийняттям 03 жовтня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким ЦПК України 2004 р. було викладено у новій редакції.

Основними новелами інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відповідно до новітнього цивільного процесуального законодавства України стали:

1) встановлення обов'язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 56 ЦПК України);

2) встановлення обов'язку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обґрунтувати суду неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів (ч. 2 ст. 56 ЦПК України);

3) встановлення обов'язку прокурора, який звертається до суду в інтересах держави, в позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтувати, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначити орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах (ч. 4 ст. 56 ЦПК України);

4) деталізація процесуальних прав органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, а також встановлення правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (частини 1, 2, 4 ст. 56, ст. 57 ЦПК України);

5) введення до кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нового суб'єкта – Національного агентства з



питань запобігання корупції, наділеного повноваженнями здійснювати захист прав викривача у судовому порядку (ч. 7 ст. 56 ЦПК України).

В аспекті новелізації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, варто зауважити, що у 2024 році Верховна Рада України прийняла Закон України від 25 лютого 2024 року №3585-IX «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках», яким було доповнено ст. 56 ЦПК України частиною 8. Згідно із цією нормою розширено коло органів та осіб, визначених ст. 56 ЦПК України, та додано до нього Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку, що має право звертатися до суду із позовною заявою (заявою) в інтересах інформатора. Вказані зміни до ЦПК України набудуть чинності із 01.01.20208 року.

Висновки. Дослідження еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі на теренах України дозволяє виокремити такі основоположні її етапи: 1) зародження та розвиток правового регулювання у перших пам'ятках права України та нормах феодального права, особливістю якого стала правова регламентація процесуального статусу окремих посадових осіб, яким законом було надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді (інстигаторів та прокураторів) (V ст. – початок XIX ст.); 2) розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у законодавстві Австро-Угорщини та інших держав, що характеризувався визначенням підстав, форм участі та правового статусу прокурора як відповідного органу та особи (початок XIX ст. – 1963 р.); 3) правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нормами цивільного процесуального законодавства УРСР та України, під час якого законодавець: визначив перелік органів та осіб, які можуть набути відповідного цивільного процесуального статусу; виокремив форми та підстави участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; диференціював цивільний процесуальний статус визначених законом органів та осіб залежно від їх форми участі у цивільному процесі України (1963 р. – 2004 р.); 4) новелізація правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах цивільного процесуального законодавства України, що характеризується: розширенням переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, деталізацією їхніх процесуальних прав, а також встановленням правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (2004 р. – до сьогодні).

Література:

1. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 519 с.

2. Гузе К.А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді : монографія. Харків : Право, 2016. – 200 с.

3. Грицаєнко Л. Історико-правовий процес утвердження інституту прокуратури України. Право України. 2008. - №11. С. 121-129.

4. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб.; уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2017. 392 с.

5. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб: дис. канд. юрид. наук. Х., 2012. 200 с.

6. Ястребов О. «Руська Правда»: перший кодекс законів на Русі. *День*. 2004. № 148. URL: https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/ruska-pravda-pershyy-kodeks-zakoniv-na-rusi.

7. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 247 с.

8. Савуляк Р. Виникнення та розвиток посади інстигатора (прокурора) на території Правобережної України за часів Речі Посполитої. Вісник Львів. універ-ту. Серія юрид. – 2007. Вип. 46. – С. 52-58.

9. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб: монографія. Х.: Еспада, 2014. 176 с.

10. Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини: навч. посібн. Львів: Тріада плюс, 2002. 88 с.

11. Слинько Д. В. Розвиток цивільного процесуального права в Австрії, Пруссії та Франції в період нового часу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Вип. 54. С. 29–33.

12. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х.: Право, 2012. 624 с.

13. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України: дис. канд. юрид. наук. Х., 2015. 234 с.

14. Цивільний процесуальний кодекс: практ.комент.: практика Верховних Судів УРСР і РСФСР та література з цивільного процесу по 1 лист.1925 р.; уклад. Ф. Шостя. Харків: Юрид.вид-во НКЮ УРСР, 1925. - 367 с.

References:

1. Bychkova, S. S. (2011). Tsyvilnyi protsesualnyi status osib yaki berut uchast u spravah pozovnogo provadzhennia [Civil procedural status of persons participating in lawsuit proceedings]. *Doctor`s thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

2. Guze, K. A. (2016). *Predstavnytstvo procurorom interesiv gromadianyna abo derzhavy v sudi [Representation by the prosecutor of the interests of persons or state in court]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Grytsaienko, L. (2008). Istoryko-pravovyi protses utverdzhennia instytutu prokuratury Ukrainy [Historical and legal process of approval of the institute of a prosecutor of Ukraine]. *Pravo Ukrainy,* 11, 121-129 [in Ukrainian].

4. Demydenko, G. G., Yermolaiev, V. M. (2017). *Pravda Ruska Yaroslava Mudrogo: pochatok vitchyznianogo zakonodavstva [Pravda Ruska by Yaroslav Mudryi: the beginning of domestic legislation]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

5. Tymoshevska, I.P. (2012). Uchast u tsyvilnomy procesi organiv ta osib, yakym zakonom nadano parvo zahyschaty prava, svobody ta interesy inshyh osib [Participation in the civil process of bodies and persons who by the law have the right to protect the rights, freedoms and interests of other persons]. *Candidate`s thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

6. Yastrebov, O. (2004). Ryska Pravda: pershyi kodeks zakoniv na Rusi [Ryska Pravda: the first code of laws on Rus]. *Den - Day*, 148. Retrived from https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/ruska-pravda-pershyy-kodeks-zakoniv-na-rusi

7. Sverbyguz, V. (1999). Starosvitske panstvo [Old world lordship]. Warsaw [in Ukrainian].

8. Savyliak, R. (2007). Vynyknennia ta rozvytok posady instygatora (prokurora) na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy za chasiv Rechi Pospolytoi [The emergence and development of the position of instigator (prosecutor) on the territory of Right-Bank Ukraine during the days of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Visnyk Lvivskogo universytetu – Bulletin of Lviv University*, 46, 52-58 [in Ukrainian].

9. Tymoshevska, I. P. (2014). Uchast u tsyvilnomy protsesi organiv ta osib, yakym zakonom nadano parvo zahyschaty prava, svobody ta interesy inshyh osib *[Participation in the civil process of bodies and persons who by the law have the right to protect the rights, freedoms and interests of other persons]*. Kharkiv: Espada [in Ukrainian].

10. Kulchytskyi, V. S., Boiko, I. J., Nastasiak, I. Yu., Mikula, O. I. (2002). *Aparat upravlinnia Galychynoiu v skladi Avstro-Ugorschyny [The administrative apparatus of Galicia as part of Austria-Hungary]*. Lviv: Triada plius [in Ukrainian].

11. Slynko, D.V. (2019). Rozvytok tsyvilnogo protsesualnogo prava v Avstrii, Prysii ta Francii v period novogo chasu [Development of civil procedural law in Austria, Prussia and France in the modern period]. *Naukovyi visnyk Uzhgorodskogo natsionalnogo universytetu - Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University*, 54, 29-33 [in Ukrainian].

12. Komarov, V. V. (2012). *Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta practytsi Verkhovnogo Sudu Ukrainy [Civil procedural legislation in the dynamics of development and practice of the Supreme Court of Ukraine]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

13. Guze, K. A. (2015). Predstavnytstvo procurorom interesiv gromadianyna abo derzhavy v sudi [Representation by the prosecutor of the interests of persons or state in court]. *Candidate`s thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

14. Shostia, F. (Eds). (1925). *Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks:prakt.koment.: praktyka Verkhovnyh Sudiv URSR i RSFSR ta literatura z tsyvilnogo protsesu po 1 lyst.1925 [Civil procedural code: practical commentary: practice of the Supreme Courts of the Ukrainian SSR and the RSFSR and literature on civil procedure up to November 1, 1925]*. Kharkiv: Yuryd.vyd-vo NKYU URSR [in Russian].

УДК 354:328.185

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-580-591

Старєв Олег Вячеславович аспірант Інституту права та суспільних відносин, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Миколаїв, https://orcid.org/0000-0002-3859-2633

Олійник Олег Олександрович кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права та інформаційних технологій, Миколаївський інститут розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», https://orcid.org/0000-0002-2325-4439

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. У цій статті розглядається важливе питання захисту прав людини під час збройних конфліктів за допомогою механізмів міжнародних організацій. Досліджені способи захисту прав людини під час збройних конфліктів, їх ефективність та роль. Охарактеризовані особливості національного законодавства, які регулюють питання захисту прав людини та гарантують право на життя. Оцінені міжнародні правові документи та міжнародні організації, які забезпечують реалізацію їх положень. Розроблені пропозиції з удосконалення діяльності міжнародних організацій з питань забезпечення та захисту основоположних прав людини та гарантії їх реалізації. Узагальнено отримані результати та зроблено ґрунтовні висновки.

Всі проаналізовані аспекти відіграють важливу роль, адже, саме завдяки участі міжнародних організацій, збройні конфлікти можливо врегулювати мирним шляхом. Понад два роки Україна є жертвою агресії Росії, права людей кожного дня порушуються і найстрашніше, кожного дня гине велика кількість людей від рук терористів.

Міжнародне гуманітарне право є основним засобом для збереження гуманності та людяності під час збройних конфліктів. Дотримання таких норм є важливим засобом впливу на зменшення людських страждань, підтримки міжнародної стабільності та правопорядку. Недотримання цих норм має ряд негативних наслідків, а саме, втрата цивільного населення та його незаконне переміщення, руйнування інфраструктури.

Притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного законодавства та скоєння воєнних злочинів відіграють важливу роль для підтримки міжнародного іміджу та правопорядку. Миротворчі операції ООН



мають обмежений мандат, що тягне за собою такі наслідки як, повільне та обмежене реагування на загрози для цивільного населення.

Саме тому, дане питання є неймовірно актуальним і дискусійним та потребує детального розгляду та аналізу.

Ключові слова: міжнародна організація, збройний конфлікт, права людини, захист прав, реалізація прав, Європейський Суд з прав людини.

Starev Oleg Vyacheslavovych graduate student of the Institute of Law and Public Relations of the Open International University of Human Development «Ukraine» Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0002-3859-2633

Oliinyk Oleg Oleksandrovych candidate of legal sciences, associate professor, head of the Department of Law and Information Technologies, Mykolaiv Institute of Human Development of the Open International University of Human Development «Ukraine» Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0002-2325-4439

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN PROTECTING HUMAN RIGHTS DURING ARMED CONFLICT

Abstract. This article considers the important issue of protecting human rights during armed conflicts through the mechanisms of international organizations. The methods of protecting human rights during armed conflicts, their effectiveness and role are studied. The features of national legislation that regulate the protection of human rights and guarantee the right to life are characterized. International legal documents and international organizations that ensure the implementation of their provisions are evaluated. Proposals are developed to improve the activities of international organizations on the issues of ensuring and protecting fundamental human rights and guarantees for their implementation. The results obtained are summarized and solid conclusions are drawn.

All the analyzed aspects play an important role, because it is thanks to the participation of international organizations that armed conflicts can be resolved peacefully. Ukraine has been a victim of Russian aggression for more than two years, people's rights are violated every day and, most importantly, a large number of people die every day at the hands of terrorists.

International humanitarian law is the main means of preserving humanity and humanity during armed conflicts. Failure to comply with these norms has a number of negative consequences, namely: loss of civilian population, destruction of infrastructure and illegal displacement of population. Compliance with such norms is an important means of influencing the reduction of human suffering, maintenance of international stability and law and order.

Prosecution for violations of international law and war crimes plays an important role in maintaining international image and law and order. UN peacekeeping operations have a limited mandate, which entails a slow and limited response to threats to the civilian population.

That is why this issue is incredibly relevant and debatable and requires detailed consideration and analysis.

Keywords: international organization, armed conflict, human rights, protection of rights, implementation of rights, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року в Україні почалася повномасштабна жорстока, руйнівна, загарбницька війна. Цей збройний конфлікт увійде у світову історію, бо наша держава бореться за своє право незалежної, правової та демократичної держави, яка прагне стати країною-членом Європейського Союзу (далі — ЄС) та НАТО. Основним девізом цих організацій є ставлення прав людини та гарантії їх реалізації на перше місце. Такі міжнародні організації як ЄС, НАТО та Організація Об'єднаних Націй (далі — ООН) засуджують збройні конфлікти, а тим більш загарбницькі війни, адже вони завжди тягнуть ряд негативних наслідків для мирного населення.

Під час збройних конфліктів, на жаль, питання масового порушення прав людини стає особливо актуальним та складним. На території нашої держави є ціла низка порушень таких прав. А саме: воєнні злочини, примусове переселення, насильство проти мирного населення, обмеження у доступі до води, їжі, медичної допомоги, психологічне насильство, залякування та обмеження найважливішого основоположного права людини на життя, яке гарантується статтею 3 Конституції України. Саме такі жахливі реалії сьогодення змушують звертатись за допомогою до міжнародних організацій та разом з ними розв'язувати питання зупинення агресії країни-терориста. У таких умовах, роль міжнародних організацій стає ключовою та важливою, зокрема у сфері реагування, моніторингу та зупинення порушення основоположних прав людини.

Основна проблема полягає у необхідності аналізу ролі та значенні міжнародних організацій у врегулюванні збройних конфліктів. Вони мають спроможність впливати на сторони конфлікту, надавати гуманітарну допомогу та застосовувати санкції за порушення норм міжнародного законодавства, однак ефективність такої діяльності може обмежуватись політичними, фінансовими та іншими чинниками, що негативно впливають на своєчасне та швидке зупинення збройних конфліктів, а тим самим забезпеченню захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане питання привернуло увагу багатьох сучасних дослідників, адже є неймовірно актуальним та дискусійним, а тому потребує детального розгляду та аналізу. Діяльність міжнародних організацій у контексті протистояння України з країною агресором

РФ, розглядається науковцями, як основна ефективна сфера впливу на згасання та припинення конфлікту.

І. Дефтерова, Г. Поперична та А. Дорошева у своїй науковій праці зазначають, що процес миротворчої діяльності є складним та багатогранним, та створює нові виклики перед міжнародними організаціями [1].

Слушно зазначають науковці О. Діденко та О. Стрєльцова, які вказують, що міжнародне гуманітарне право на сьогодні потребує вдосконалення у зв'язку зі зміною характеру збройних конфліктів. Вчені зазначають, що у світі відбувається багато збройних конфліктів із застосуванням нових видів зброї в тому числі атомної та кіберзброї. Саме тому, наявні правові норми потребують адаптації під сучасні реалії ведення збройних конфліктів [2].

У своїй науковій праці Н. Журавська, П. Стефанович, І. Стефанович аналізують захист прав людини під час збройних конфліктів виключно через призму міжнародного права. Вважаємо, що така думка є доцільною та має право на існування, адже права людини під час збройного конфлікту є універсальними та мають захищатись незалежно від юрисдикції певної держави. Тобто, вони мають захищатися відповідно до стандартів, які є однаковими для всіх сторін конфлікту [3].

Дослідженнями питань, які пов'язані із захистом прав людини під час збройного конфлікту займаються не тільки науковці, але й журналісти та аналітики.

Метою статті є виділення особливостей ролей міжнародних організацій у захисті прав людини під час збройних конфліктів. У даній роботі розглянуто механізми, якими користуються міжнародні організації з метою захисту порушених прав людини, надання безпечних умов життя цивільного населення та припинення такого конфлікту.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існують два механізми захисту прав людини: національний та міжнародний.

Національний механізм захисту прав людини – це система правових норм, комплекс державних органів, які забезпечують моніторинг, реалізацію та гарантію захисту прав людини. Діють ці механізми в середині держави та не поширюються за її межами. Однак, під час збройних конфліктів національних способів захисту прав людини недостатньо, саме тому існують міжнародні механізми захисту таких прав.

Міжнародні механізми захисту прав людини – це система міжурядових та міжнародних організацій, нормативно-правових положень та процедур, які спрямовані на мирне врегулювання збройних конфліктів у світі з метою гарантії та захисту таких прав.

У статті 2 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція) зазначено, що права та життя людини охороняються законом.

Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя, крім випадків виконання смертного вироку, винесеного судом після визнання винним у вчиненні злочину, встановленого законом [4].

Також, право на життя людини зазначено у статті 3 Загальної декларації прав людини в якій вказано, що кожна людина має право на життя, свободу та особисту недоторканність [5].

Кожна держава зобов'язана застосувати всі можливі заходи для забезпечення реалізації такого права, утримуватись від вбивств та позбавлення життя людини під юрисдикцією якої вона знаходиться.

До таких заходів слід віднести:

- забезпечення захисту таких прав, шляхом їх закріплення на законодавчому рівні та внесення в Конституцію держави;
- моніторинг дій поліції з метою зменшення смертельної сили;
- забезпечення посилення кримінальної відповідальності за позбавлення життя іншої людини;
-забезпечення всебічного та об'єктивного проведення кримінального розслідування з метою покарання винних осіб.

Мирне населення потребує втручання міжнародних організацій із застосуванням норм міжнародного гуманітарного права у двох аспектах:

1. Під час активної фази збройного конфлікту (етап військового протистояння, під час якого відбуваються інтенсивні бойові протистояння між сторонами конфлікту);
2. З моменту потрапляння під владу супротивника (зокрема, коли опиняються на території).

Міжнародне гуманітарне право служить, як регулятор та захисник прав людини під час збройного конфлікту та ділить їх на цивільне населення та комбатантів.

Ключове правило для воюючих сторін – розрізняти комбатантів і цивільних. Тому цивільне населення має невід'ємне право на необхідні послуги та блага: воду, їжу, медичне обслуговування, надійний притулок.

Тому держави повинні:

- навмисно не перешкоджати доставці гуманітарної допомоги;
- сприяти швидкій і безперешкодній доставці гуманітарної допомоги;
- гарантувати вільне та безпечне пересування гуманітарного персоналу [6].

Міжнародне гуманітарне право є основним засобом збереження людяності під час збройних конфліктів. Недотримання цих норм має низку негативних наслідків, а саме: загибель мирного населення, руйнування інфраструктури та незаконне переміщення населення. Дотримання таких норм є важливим засобом впливу на зменшення людських страждань, підтримання міжнародної стабільності та верховенства права.



Переслідування за порушення міжнародного права та воєнні злочини відіграє важливу роль у підтримці міжнародного іміджу та верховенства права. Миротворчі операції ООН мають обмежений мандат, що передбачає повільне та обмежене реагування на загрози цивільному населенню [7].

Війна в Україні зафіксувала численні порушення норм міжнародного гуманітарного права з боку країни-агресора РФ, такі як: бомбардування по дитячім садкам, школам, медичним закладам, закладам харчування, гіпермаркетам у час, коли у приміщеннях знаходились люди, ґвалтування та знущання над дітьми та жінками, вбивство мирних жителів, катування. Постійні обстріли по містах та селах, сільськогосподарським угіддям, через це наша держава ще довго буде відчувати на собі наслідки таких економічних збитків. Окрім цього, багато замінованих міст, сіл, наслідки такого мінування вже відчули на собі жителі України. На жаль, такі реалії сьогодення.

Міжнародні організації такі як, Організація Об’єднаних Націй (далі-ООН), Червоний Хрест надають значну гуманітарну допомогу біженцям з усіх областей України з початку повномасштабної війни. Ці зусилля включають у себе наступне: медична допомога, надання їжі, притулку, одягу. Країни Європейського Союзу прийняли наших громадян на теренах своїх держав та надали всю можливу допомогу для їхнього нормального існування та проживання.

Однак, не дивлячись на цю можливість, багато цивільного населення залишились продовжувати жити на своїй Батьківщині не дивлячись на небезпеку, яка їх оточує.

Пропонуємо розглянути міжнародні організації, які забезпечують захист прав людини більш детально.

Україна є однією з країн засновниць ООН, так ще з 1945 року вона входить до цієї універсальної міжнародної організації, яка займається безпосередньо захистом порушених прав людини. Також, наша держава бере активну участь у розробці міжнародно-правових документів та в роботі правозахисних та контрольних органів ООН.

Згідно з пунктом 4 статті 2 Статуту ООН міжнародні відносини повинні базуватися на забороні підтримці, використані, застосуванні чи загрозі застосування зброї проти політичної незалежності будь-якої держави. Це означає, що всі держави-члени Організації Об'єднаних Націй повинні утримуватися від загрози використання зброї або її використання як засобу вирішення міжнародних суперечок, тим самим збільшуючи шанси на досягнення світового миру та безпеки [8].

ООН проводить свою роботу у місцях, де порушуються права людини або де є загроза такого порушення, мова йде і про порушення міжнародного гуманітарного права. Також, ця організація розглядає скарги про порушення прав та постійно співпрацює з експертами в договірних органах з метою виявлення та запобігання порушенню у майбутньому прав людини.

З початку повномасштабної війни на теренах України, з 24 лютого 2022 року робота Моніторингової місії була зосереджена на документуванні порушень міжнародних норм прав людини та міжнародного гуманітарного права, вчинених сторонами конфлікту.

Не менш важливим залишається питання ролі Міжнародного суду ООН у вирішенні збройного конфлікту та захисту прав людини. Адже для всієї міжнародної спільноти та українського суспільства найбільш хвилюючою темою є застосування ядерної зброї країною-терористом. Позаяк, президент РФ неодноразово наголошував, що у разі загрози її територіям формальним приводом для цього є «оборона своїх територій», якою він оголосив українські території тимчасово окупованими расистськими військами, в якій він буде використовувати більш «жорсткі методи».

Дана проблема набуває все більшого загострення, адже такі погрози були неодноразові й оскільки Україна буде до останнього захищати свою територію та боротись за свою цілісність, та територіальну недоторканість, загроза використання ядерної зброї все більше зростає. А тому, дане питання має не тільки теоретичне, а саме практичне значення.

У разі застосування ядерної зброї країною-терористом громадяни України будуть позбавлені основоположного права людини на життя. Міжнародний суд ООН має свою позицію з даного питання. У своєму Консультативному висновку щодо законності погрожування ядерною зброєю, зазначив, що норми Міжнародного пакту про громадянські та політичні права не припиняються під час збройних конфліктів. А тому, при такому розкладі, до країни — агресора будуть використані заходи притягнення до відповідальності.

На жаль, РФ не реагує на багаторазові санкції накладені країнами Європи, не реагує на притягнення президента до кримінальної відповідальності Міжнародним кримінальним судом у місті Гаага. Країна — агресор так само продовжує знищувати українську націю безпощадно та без права на життя та нормальне існування. Люди кожен день живуть під страхом вмерти або втратити своїх близьких на цій політичній арені війни.

Саме тому, зусиль ООН буде недостатньо для зупинення терористичної атаки з боку РФ.

Ще однією міжнародною організацією, яка бореться за захист прав людини під час збройних конфліктів є Рада Європи. Вона слідкує за прогресом держав-членів в цій області та дає свої рекомендації щодо покращення умов реалізації та захисту прав людини. У межах Ради Європи діють такі органи як: Генеральний секретар, Комітет Міністрів Ради Європи, ПАРЄ, Уповноважений Ради Європи з прав людини, Європейський Суд з прав людини. Для того, щоб надати додаткові гарантії захисту прав людини Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини.



Наступна міжнародна організація, яка може вплинути на припиненню вогню між сторонами конфлікту є Організація з безпеки та співробітництва в Європі (далі — ОБСЄ).

Вона також очолювала велику моніторингову місію з метою неупередженого та об'єктивного спостереження та звітування про безпекову ситуацію в Україні, а також сприяння діалогу між усіма сторонами конфлікту [9]. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини є однією з найважливіших у світі правозахисних інституцій, завданням якої є надання допомоги державам-членам у виконанні їхніх зобов'язань у сфері прав людини, зміцнюючи таким чином безпеку в регіоні.

Україна стала союзником всіх цих міжнародних організацій з моменту підписання Статуту ООН у 1945 році, Європейської системи захисту прав людини в межах ОБСЄ у 1992 році та Ради Європи у 1995 році. Україні надана можливість представництва в численних міжнародних організаціях з питань захисту прав людини. За цей період було підписано численні пакти, конвенції, договори, угоди, прийнято ряд законів. Саме завдяки участі України у численних міжнародних організаціях, наша держава провела імплементацію національного законодавства у відповідність до міжнародного законодавства. В результаті чого, гарантовані Конституцією України права людини чітко відповідають стандартам та міжнародно-правовим нормам.

Однак, не дивлячись на це, сьогодні, важко забезпечити гарантію найважливішого права людини – права на життя. Загарбницька війна кожного дня забирає сотні життів мирного населення. І на жаль, норми міжнародного гуманітарного права в цьому напрямку безсильні, адже країну-агресора важко зупинити, якимись моральними та міжнародними рамками.

Ще одним важливим правом, який постійно порушується є право на охорону здоров'я. Таке порушення тягне за собою цілу низку негативних наслідків.

Через військові дії на території України поширюються небезпечні інфекційні хвороби, значно погіршується доступ до охорони здоров'я. Незважаючи на норми міжнародного гуманітарного права, все частіше, об'єктами обстрілів стають заклади охорони здоров'я, пологові будинки, автомобілі швидкої медичної допомоги, аптеки, все більше зменшуються обсяги медичного обладнання та препаратів.

Гуманітарне міжнародне право також закріплює положення про забезпечення належного ставлення до хворих, поранених та військовополонених. Таке ставлення повинно бути однаковими для сторін конфлікту, незалежно від релігійних переконань, сексуальної орієнтації, статі, кольору шкіри тощо. До такої вразливої категорії населення мають виконуватись сторонами конфлікту наступні зобов'язання: повага, захист від наслідків військових дій, гарантія

гуманного відношення без будь-якого прояву дискримінації, моральна та фізична недоторканність, заборона катування та приниження честі й гідності [9]

Норми міжнародного гуманітарного права також забороняють сторонами конфлікту вчиняти наступні дії:

1. Проводити будь-які наукові або медичні експерименти;
2. Катування;
3. Вбивства;
4. Мордування;
5. Приниження;
6. Психологічне або фізичне насильство;
7. Взяття в заручники
8. Фізичні тортури.

Однак, не дивлячись на зазначені норми, країна агресор знущається над нашими пораненими та військовополоненими. Скільки випадків, коли наші військові повертаючись з полону мають дуже слабкий психологічний та фізичний стан. Скільки знущань, принижувань та катувань було заподіяно стороною конфлікту РФ. У них немає ніяких моральних рамок, людяності, ми можемо сказати що це порушення всіх можливих норм міжнародного законодавства і така країна має бути притягнена Європейською спільнотою до відповідальності за такі порушення.

Так само, Росія постійно порушує норми Женевської Конвенції. Згідно зі статтею 48 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевської Конвенції 1949 року, сторони конфлікту повинні розрізняти цивільне населення від комбатантів, цивільна та військові об’єкти [10].

Це положення відокремлює так званий принцип розрізнення, де сторони конфлікту повинні мати рамки за межи яких вони не мають права виходити. Однак, кожного дня країна-агресор завдає удари по цивільним об’єктам, де живе цивільне населення. І на жаль, у 21 столітті, з урахуванням всіх можливих порушень прав людини та міжнародного законодавства, цю жорстоку та криваву війну досі не зупинено.

Ще одна міжнародна організація, яка може вплинути на скоріше завершення війни та бути гарантом зупинення повторного нападу на нашу державу є НАТО.

НАТО — це міжнародна військово-політична організація, яка спрямована на захист прав населення під час збройних конфліктів. Реалізацію своїх повноважень ця організація проводить через різні заходи, а саме:

1. Миротворчі операції та стабілізація, які спрямовані на припинення вогню, зупинення збройного конфлікту та захисту прав людини;

2. Постійний моніторинг та документація порушених прав з метою притягнення сторони конфлікту до відповідальності;



3. Пряме втручання у збройний конфлікт з метою його зупинення. НАТО проводить операції, які спрямовані на захист прав людини, наприклад під час геноциду нації.

На нашу думку, якщо війна опиниться на фазі завершення, лише НАТО зможе бути гарантом захисту прав людини у майбутньому в Україні. Навіть, якщо буде підписаний мирний договір між сторонами конфлікту, РФ все одно через роки продовжить свої загарбницькі дії, як це було у 2014 році. Це країна яка не бачить меж в силу того, що володіє великим обсягом військового матеріалу, а також ядерною та тактичною зброєю.

В одному з останніх виступів президент РФ погрожував Україні тим, що у разі вистрілів по територіях Росії, він застосує нову зброю, ударом якої можна знищити цілу область [11]. І ці погрози у будь-який момент можуть перерости у дії, враховуючи наскільки ця країна не дотримується норми міжнародного гуманітарного права.

Саме тому, НАТО є тим альянсом, який при підписанні мирного договору може взяти на себе зобов'язання щодо відповідальності РФ перед ним при повторному нападі на Україну.

Роль НАТО є значною для припинення та врегулювання збройних конфліктів та захисту прав мирного населення, та в цілому стабілізації ситуації.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, варто зазначити, що сьогодні міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті прав людини та гарантії їх реалізації під час збройних конфліктів. Збройний конфлікт, який відбувається на території України набув масової актуальності серед Європейської спільноти, ця війна ввійде у світову історію та, якщо війна не буде зупинена протягом року, це загрожує безпеці країн, які також межують на кордонах з Росією. Адже, ця країна відчуває безвідповідальність за завдану матеріальну, моральну та фізичну шкоду мирному населенню нашої держави. Порушуються всі зазначені норми міжнародного гуманітарного права, всі конвенції, пакти, угоди, які гарантують кожній людині найголовніші основоположні права: право на життя та право на охорону здоров'я. Люди живуть в умовах війни, в умовах кризи й навіть після закінчення повномасштабної війни, наша країна, на жаль, не зможе відновитися протягом року, двох років. На відновлення нашої держави після загарбницької війни необхідні десятиліття.

Аналіз міжнародних організацій показує, що такі організації як ООН, Рада ЄС, Червоних Хрест, НАТО, ОБСЄ відіграють критично важливу роль в процесі зупинення та стихання війни, забезпечення захисту прав людини під час збройного конфлікту.

Однак, вважаємо, що ефективну діяльність цих організацій в цьому напрямку призупиняють наступні фактори:

1. Недостатнє фінансування організацій та відсутність необхідних ресурсів для реалізацій довготривалих місій;

2. Політичні бар'єри, які стають обмеженнями для швидкого реагування;

3. Наявність вузького мандату організацій та можливості легкого координування між ними;

Найголовнішим, вважаємо необхідність підвищити відповідальність за воєнні злочини та розробити необхідні механізми до такого притягнення. Адже на цей час існує 3 сторони: Україна – на території якої відбуваються політичні та військові конфлікти; Росія — яка не відчуває ніякої відповідальності на собі, адже санкції не призвели до значної втрати матеріальних фінансів країни – агресора; Європа – яка має значні сили впливу, але не використовує їх для згасання війни, для припинення знущання над українською нацією. Поки міжнародні організації не задіють всі свої можливі механізми захисту прав людини під час збройних конфліктів, такі порушення будуть продовжуватись. Сьогодні страждає Україна, а завтра у черзі можуть бути інші сусідні країни.

Таким чином, жодні міжнародно-правові акти, які забезпечують захист прав людини під час війни, не можуть виступати гарантом фактичного захисту від таких порушень, якщо немає волі до застосування цих угод за всіх умов.

Література:

1. Девтеров І., Поперечна Г., Дорошева А. Миротворчі зусилля та спроби урегулювання військової агресії росії проти україни: історичний огляд. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. №11 (17). URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7385/7427 (дата звернення: 19.12.2024).

2. Діденко О.А., Стрєльцова О. В. Міжнародне гуманітарне право в найближчому майбутньому. *Сучасні світові тенденції розвитку науки та інформаційних технологій: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (*м. Одеса, 30–31 травня 2024 р.). 2024. С. 121–124. URL: https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2024/09/ModTrSc-Odesa-May2024_v2.pdf (дата звернення: 19.12.2024).

3. Журавська Н., Стефанович П., Стефанович І. Міжнародне право з проблем захисту людей. *Trends of modern science and practice: The V International Scientific and Practical Conference* (February 8–11, 2022, Ankara, Turkey). С. 571–580. URL: https://www.researchgate.net/profile/Oleksii- (дата звернення:19.12.2024).

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.12.2024).

5.Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 19.12.2024).

6. Старєв О. В. Поняття та зміст гуманітарної допомоги в Україні. *Modern scientific journal. Сучасний науковий журнал.* 2023. № 2 (2). С. 131–138. URL: https://mosjournal.com/index.php/journal/article/view/36/33 (дата звернення: 19.12.2024).

7. Задерейко С. Роль міжнародних організацій в період збройних конфліктів. *Наукові записки. Серія: Право.* 2024. Вип. 16. С. 273–279. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/473

8.Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U (дата звернення: 18.12.2024).

9. Серватюк Л. В. До питання забезпечення міжнародних стандартів прав людини в умовах воєнного стану. *Юридичні науки: проблеми та перспективи.* 2023 URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi73/0053560.pdf (дата звернення: 18.12.2024).

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 18.12.2024).

11. Ракета Орешник. Путін сказав, чим вдарив по Дніпру. І погрожує бити ще. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c98e2y36r8no (дата звернення: 18.12.2024).

References:

1. Devterov, I., Poperechna, H., & Dorosheva, A. (2023). Myrotvorchi zussylia ta sproby urehuliuvannia viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy: istorychnyi ohliad [Peacekeeping efforts and attempts to resolve Russia's military aggression against Ukraine: A historical review]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi – Current Issues in Modern Science*, 11(17). Retrieved from https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7385/7427 [in Ukrainian].

2. Didenko, O. A., & Streltsova, O. V. (2024). Mizhnarodne humanitarne pravo v naiblyzhchomu maibutnomu [International humanitarian law in the near future]. In Suchasni svitovi tendentsii rozvytku nauky ta informatsiinykh tekhnolohii: Materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Odesa, 30–31 travnia 2024 r.) – *Modern global trends in science and information technology development: Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference* (pp. 121–124). *Odesa*. Retrieved from https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2024/09/ModTrSc-Odesa-May2024_v2.pdf [in Ukrainian].

3. Zhuravska, N., Stefanovych, P., & Stefanovych, I. (2022). Mizhnarodne pravo z problem zakhystu liudei [International law on the protection of people]. *In Trends of Modern Science and Practice: The V International Scientific and Practical Conference* (February 8–11, 2022, Ankara, Turkey) (pp. 571–580). Ankara, Turkey. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Oleksii- [in Ukrainian].

4. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950, November 4). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

5. Universal Declaration of Human Rights. (1948, December 10). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

6. Staryev, O. V. (2023). Poniattia ta zmist humanitarnoi dopomohy v Ukraini [The concept and content of humanitarian aid in Ukraine]. *Modern Scientific Journal*, 2(2), 131–138. Retrieved from https://mosjournal.com/index.php/journal/article/view/36/33 [in Ukrainian].

7. Zadereiko, S. (2024). Rol mizhnarodnykh orhanizatsii v period zbroinykh konfliktiv [The role of international organizations during armed conflicts]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pravo – Scientific Notes. Series: Law,* 16, 273–279. Retrieved from https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/473 [in Ukrainian].

8. United Nations Charter and Statute of the International Court of Justice. (1945). Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U [in Ukrainian].

9. Servatyuk, L. V. (2023). Do pytannia zabezpechennia mizhnarodnykh standartiv prav liudyny v umovakh voiennoho stanu [On ensuring international human rights standards during martial law]. *Yurydychni nauky: problemy ta perspektyvy – Legal Sciences: Problems and Prospects*. Retrieved from https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi73/0053560.pdf [in Ukrainian].

10. Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). (1977, June 8). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text [in Ukrainian].

11. Oreshnyk rocket. Putin said what he hit the Dnieper with. And threatens to beat more. BBC News Ukraine. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c98e2y36r8no [in Ukrainian].

УДК 342.53(477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-592-601

Тептюк Людмила Миколаївна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0003-1232-9535

ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРАВО: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу теоретичних аспектів поняття парламентського права як одного з ключових інститутів конституційного права. У дослідженні розглянуто основні наукові підходи до визначення парламентського права, його місця в правовій системі, а також особливості структури і змісту. Автор аналізує природу парламентського права як сукупності норм, що регулюють організацію, діяльність, компетенцію та внутрішній порядок роботи парламенту.

Автор окреслює виняткову рису українського парламенту як органу законодавчої влади, яка полягає в його універсальності у системі органів державної влади. Вона зумовлена насамперед унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

У статті зазначається коло питань, що врегульовуються парламентським правом, а саме: виборча система, роль у парламентському процесі політичних партій і громадських організацій; статус парламенту та порядок його роботи; законодавчий процес; порядок взаємодії парламенту з іншими органами державної влади; парламентський контроль; міжпарламентське співробітництво; організаційно-адміністративне й матеріально-технічне забезпечення роботи парламенту; статус політичних інститутів і вищих посадових осіб, не врегульований нормами конституційного права.

Аналізується сучасний стан парламентського права в Україні, окреслюючи його особливості та виклики, пов'язані з розвитком правової системи держави. Запропоновано уточнення визначення парламентського права з огляду на визначення, що містяться в юридичні літературі.

Вказано, що парламентське прав має певну системність, яка забезпечується рядом чинників, чи не найважливішим з яких є наявність в Конституції окремого розділу, присвяченого організації і діяльності Верховної Ради України, наявністю певного кола законів, які регулюють організацію і діяльність парламенту, його органів та державних (посадових) осіб. Змістове поєднання



цих законів забезпечується Конституцією шляхом посилань або відсилок до них у тексті. До того ж усі відповідні закони пов'язані з Конституцією за предметом галузевого регулювання.

Стаття акцентує увагу на необхідності системного підходу до дослідження поняття парламентського права з метою його подальшого розвитку в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: парламент, парламентське право, конституційне право, підгалузь, право, Верховна Рада України.

Teptiuk Liudmyla Mykolayivna PhD (History) Associate Professor at the Department of History and Law. Cherkasy state technological university, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0003-1232-9535

PARLIAMENTARY LAW: THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT

Abstract. The article is dedicated to the analysis of theoretical aspects of the concept of parliamentary law as one of the key institutions of constitutional law. The study examines the main scientific approaches to defining parliamentary law, its place in the legal system, as well as the features of its structure and content. The author analyzes the nature of parliamentary law as a set of norms regulating the organization, activities, competencies, and internal procedures of parliament.

The author outlines the unique feature of the Ukrainian parliament as a legislative body, which lies in its universality within the system of state bodies. This is primarily due to the unitary nature of the state, that is, the state structure, the division of state power into legislative, executive, and judicial branches, the internal structure of parliament, and other circumstances.

The article identifies the scope of issues regulated by parliamentary law, including the electoral system, the role of political parties and public organizations in the parliamentary process, the status of parliament and its procedures, the legislative process, the interaction of parliament with other state bodies, parliamentary oversight, interparliamentary cooperation, organizational and administrative as well as material and technical support for parliamentary activities, and the status of political institutions and senior officials not regulated by constitutional law norms.

The current state of parliamentary law in Ukraine is analyzed, outlining its features and challenges related to the development of the state's legal system. The article proposes clarifications to the definition of parliamentary law in light of definitions found in legal literature.

It is noted that parliamentary law has a certain systemic nature ensured by several factors, the most important of which is the presence of a separate section in the

Constitution dedicated to the organization and activities of the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as the existence of a set of laws regulating the organization and activities of the parliament, its bodies, and state (official) persons. The content of these laws is integrated by the Constitution through references or citations within its text. Moreover, all related laws are interconnected with the Constitution in terms of sectoral regulation.

The article emphasizes the need for a systematic approach to the study of the concept of parliamentary law to ensure its further development under modern challenges.

Keywords: parliament, parliamentary law, constitutional law, sub-branch, law, Verkhovna Rada of Ukraine.

Постановка проблеми. Основоположною складовою правової системи демократичної держави виступає конституційне право. Це основна галузь права, яка являє собою сукупність юридичних норм, що закріплюють політичну систему суспільства, форму правління, територіального устрою, політичний режим, правовий статус особи, виборче право, виборчу систему та інші найважливіші суспільні інститути.

У межах конституційного права як провідної галузі права України можливе формування таких важливих підгалузей права, як парламентське, муніципальне, виборче право та інше [1, С. 20].

Утвердження парламентського права пов'язано з історичним розвитком та становленням таких явищ як парламент і парламентаризм. Вони тісно пов’язані між собою, хоча власне сам інститут парламенту має більш давнє коріння, ніж парламентське право, виникнення та розвиток якого припадає на період XVII – початок XIX ст. Тогочасне парламентське право розглядалося у нерозривному зв’язку з парламентськими процедурами, які становили його першооснову, що мали на меті регламентувати процес прийняття актів (рішень) парламенту. За своєю сутністю це було результатом найбільш ефективного і узгодженого процесу прийняття рішень більшістю від обраного складу парламенту [2, С.7].

У науковій літературі відсутнє єдине розуміння парламентського права. Його визначення варіюється від більш вузького (як внутрішніх парламентських процедур) до широкого (як усієї регламентації парламентської діяльності. Парламентське право зазнає впливу змін у політичному, соціальному, економічному середовищі. Ці трансформації створюють необхідність оновлення правових норм і відповідно теоретичних підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії парламентаризму у наукових працях досліджували вчені: О.М. Бандурка, О.В. Батанов, А.З. Георгіца, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко, В.В. Крейденко, Л.Т. Кривенко, В.Ф. Опришко, В.Ф. Погорілко, О.В. Скрипнюк, І.Є. Словська, В.Я. Тацій,

М.О. Теплюк, Ю.С. Шемшученко та інші. Особливу увагу проблемам парламентського права приділили: О.В. Городецький, Ю.Д. Древаль, Г.С. Журавльова, В.М. Олуйко, Н.Л. Омельченко, Ю.М. Тодика, О.В. Філонов, В.М. Шаповал, П.П. Шляхтун, О.І. Ющик, О.Н. Ярмиш.

Метою статті: полягає у дослідженні теоретичних аспектів поняття парламентського права, його природи, місця в системі права та удосконалення його визначення.

Виклад основного матеріалу. Складно переоцінити місце та роль парламенту в розвитку та розбудові українського суспільства. Питання дієвого та професійного законодавчого органу є важливим елементом побудови будь-якої держави. Адже саме на законодавчу гілку влади покладено важливе завдання ухвалення законодавчих актів, що мають вплив на всі сфери суспільного життя і держави загалом, а особливо актуально це питання постає на сьогодні в умовах виснажливої затяжної війни.

Парламент – це найвищий загальнонаціональний представницький орган влади, який обирається народом країни – її громадянами, і який здійснює визначені законодавством повноваження у різних сферах суспільного і державного життя, провідними серед яких є повноваження законодавчого, установчого і контрольного характеру. Сам термін «парламент» походить від латинського слова «parlare», буквально – говорити, розмовляти. Отже, цей термін вживається для найменування органу, в якому говорять, обговорюють. Парламент являє собою невід'ємний атрибут кожної демократичної держави, його наявність, поряд із іншими факторами, є показником, зокрема, свободи людини і суспільства [3, С. 205]. В.М. Шаповал вважає, що парламент – загальнонаціональний представницький орган влади, який здійснює свою діяльність на постійній основі і має своєю основною функцією законотворчість [4, С. 69]. В.Ф. Погорілко характеризує парламент як єдиний загальнонаціональний представницький колегіальний постійно діючий орган законодавчої влади [5, С. 5]. Л.В. Бориславський доводить, що парламент – це державно-правовий інститут, виборний орган народного представництва, наділений законодавчими повноваженнями з метою вирішення загальних державних і громадських завдань [6, С. 388].

Г.С. Журавльова визначає, що парламент – це загальнонаціональний і такий, що діє постійно, представницький колегіальний орган державної влади, який водночас за смислом теорії поділу влад (влади) є єдиним органом законодавчої влади [7].

Визначальним етапом для розбудови України став 1996 рік, а саме знакова подія – прийняття Основного закону держави – Конституції. Органи державної влади стали рівноправними і незалежними один від одного. При цьому Верховна Рада України, за Конституцією, остаточно втратила колишній статус найвищого

органу державної влади, але вперше набула всіх основних рис статусу парламенту України — єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України.

Важливою рисою українського парламенту як органу законодавчої влади є його винятковість, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлено насамперед унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами. Сьогодні в складний для держави і народу України час війни з агресором, значення законодавчого органу як і інших державних інституцій, як і кожного громадянина є визначальним.

Ст. 75 Конституції України говорить, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України. Це означає, що жодний орган державної влади не може приймати нормативно-правові акти вищої юридичної сили, і що саме Верховна Рада України має повну компетенцію в сфері законодавства [8].

Отже, законотворчість є прерогативою Верховної Ради України. Парламент виборний колегіальний орган держави, наділений нормотворчими, фінансовими та контрольними повноваженнями, що діє в умовах демократичного режиму. Діяльність і організацію парламенту регламентують комплекс правових актів і юридичних норм, які у сукупності становлять основні складові парламентського права.

Парламентське право України протягом останніх років відзначається стрімкими темпами розвитку. З 1996 року склався масив правових норм прямо кореспондованих явищу парламентаризму. Конституція України містить окремий розділ, присвячений статусу, організації й діяльності парламенту (розділ IV «Верховна Рада України»). Норми цього розділу мають основоположний характер для парламентського права. Так, у ст. 110 встановлено загальний порядок визначення Верховною Радою України неможливості виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я. У ст. 111 йдеться про парламентську процедуру усунення Президента України з поста в порядку імпічменту[8]. Організація і діяльність органів та посадових осіб, функціонально пов'язаних з парламентом, регулюються також відповідними законами. Це закони про статус народного депутата України, про комітети Верховної Ради України, Рахункову палату, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Конституцією передбачено прийняття закону про регламент Верховної Ради України, а також законодавчого врегулювання організації і порядку діяльності тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій.



За загальним визначенням парламентське право – це система конституційно-правових норм, що регулюють ранг та місце парламенту, порядок його утворення та діяльності, статус парламентарія.

До кола питань, що врегульовуються парламентським правом, слід віднести: виборчу систему, роль у парламентському процесі політичних партій і громадських організацій; статус парламенту та порядок його роботи; законодавчий процес; порядок взаємодії парламенту з іншими органами державної влади; парламентський контроль; міжпарламентське співробітництво; організаційно-адміністративне й матеріально-технічне забезпечення роботи парламенту; статус політичних інститутів і вищих посадових осіб, не врегульований нормами конституційного права.

Так, Ю.С. Шемшученко парламентське право визначає як сукупність правових норм, якими регулюються суспільні відносини щодо структури і порядку діяльності парламентів та підпорядкованих ним органів [9], О.В. Городецький під парламентським правом розуміє сукупність норм, що регулюють організацію, склад, повноваження, порядок діяльності парламенту, його комітетів, комісій та депутатів [10]. П.П. Шляхтун стверджує, що парламентське право – це система конституційно-правових норм, які визначають статус парламенту і регулюють його внутрішні і зовнішні відносини [11]. Разом з тим в юридичній літературі зустрічається більш широке трактування парламентського права і розглядається в аспекті його співвідношенні з політичним правом, як особливої системи юридичних принципів і норм, політичних правил, традицій і домовленостей, що регулюють внутрішній устрій парламенту і пов’язані з ним організаційні відносини, а також процес парламентської діяльності, та, частково взаємовідносини з іншими державними органами влади та виборчим корпусом [12]. Також, у зв’язку з розвитком різноманітних міждержавних і наддержавних представницьких інститутів, зміцненням міжпарламентських зв’язків розвивається й парламентське право в межах міжнародного права [13, С.3].

Омельченко Н.Л. обґрунтовує поняття парламентського права як: по-перше, це суспільні відносини, які пов’язані з взаємовідносинами між українським народом, як єдиним джерелом влади і парламентом; по-друге, це суспільні відносини, які пов’язані з взаємовідносинами між парламентом і органами державної влади (Президентом, Урядом, Конституційним судом України); по-третє, це відносини організації парламенту, порядок його формування, склад і структура; по-четверте, відносини процедурного характеру (законодавча процедура, установча, контрольна) [14, С. 65].

О.В. Філонов дає визначення парламентського права як сукупності нормативно-правових актів та правових приписів, що регулюють суспільні відносини у сфері відправлення парламентаризму [15, С. 232].

Г.С. Журавльова стверджує, що парламентське право – це підгалузь конституційного права України, сукупність конституційно-правових норм, які регулюють організацію і діяльність Верховної Ради України, а також регламентують питання взаємовідносин парламенту з іншими органами державної влади у зв'язку з реалізацією його функцій і повноважень [16].

Незважаючи на відсутність у теорії права апробованих критеріїв розмежування підгалузевих та інституційних утворень, підгалуззю права визнається об'єднання декількох споріднених інститутів однієї і тієї ж галузі права, зовнішнім вираженням якої є наявність норм-принципів, притаманних цим правовим інститутам. Враховуючи, що у складі парламентського права можна виділити групи норм, які регулюють питання статусу парламентарія, законодавчого процесу, парламентського контролю тощо, утворюючи тим самим окремі інститути, які об'єднанні основними принципами функціонування представницького органу влади (поділ влади, незалежність, виборність, представництво, колегіальність). Звідси можна зробити висновок про виділення у структурі конституційного права підгалузі парламентське право, який на сьогодні є цілком правомірний [17]. На таких позиціях знаходяться О.В. Совгиря, Н.Г. Шукліна та Г.С. Журавльова.

Важливу роль у становленні парламентського права як підгалузі конституційного права відіграють джерела. Основою джерел парламентського права є Конституція України, що встановлює основні засади функціонування, організацію й порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів, парламентських комітетів та комісій, фракцій, парламентських функцій та повноважень, взаємовідносин парламенту з органами державної влади, зокрема Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним судом України, Центральною виборчою комісією та ін.

Джерелами парламентського права є закони, присвячені статусу народних депутатів, парламентських комітетів, організацій, діяльності парламенту та ін.

Головним джерелом парламентського права є Регламент Верховної Ради України. Регламент Верховної Ради України – це похідне від Конституції України джерело парламентського права України, яке виступає у формі єдиного кодифікованого нормативно-правового акту та затверджується у формі закону; регулює та охороняє, на підставі реалізації відповідних процесуально-процедурних норм, порядок роботи (діяльності) Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, а також порядок здійснення нею парламентських функцій та окремих парламентських процедур [18, С.7]. Водночас, як слушно зауважив С.В. Сас: «Регламент парламенту – один з найбільш недооцінених суспільною думкою і, водночас, один з найважливіших елементів політичної і правової культури, культури дискусій і спорів, і зрештою – досягнення домовленостей» [19, С. 187].



Самостійну групу системи джерел складають численні рішення Конституційного суду України, постанови Верховної Ради України, окремі постанови Кабінету Міністрів України, окремі нормативно-правові акти Президента України [20].

На думку О.І. Ющика, законодавство у сфері парламентського права не обмежується чинними на цей час законами України та Регламентом, а необхідно відповідно до п. 21 ст. 92 Конституції сформувати пакет законів парламентського права, ухваливши ряд нових законів та змінивши деякі чинні акти. Ключовими в цьому пакеті мають стати закони «Про Верховну Раду України», «Про закони і законодавчу діяльність» та Регламент Верховної Ради України [21].

Висновки. Отже, парламентське право є підгалуззю конституційного права. Має певну системність, яка забезпечується рядом чинників, чи не найважливішим з яких є наявність в Конституції окремого розділу, присвяченого організації і діяльності Верховної Ради України, наявністю певного кола законів, які регулюють організацію і діяльність парламенту, його органів та державних (посадових) осіб. Змістове поєднання цих законів забезпечується Конституцією шляхом посилань або відсилок до них у тексті. До того ж усі відповідні закони пов'язані з Конституцією за предметом галузевого регулювання.

Враховуючи викладене вище, ми можемо визначити поняття парламентського права – як систему нормативно-правових актів, які визначають статус єдиного органу законодавчої влади (Верховної Ради України), його організацію і діяльність, статус народного депутата, регламентують відносини Верховної Ради України з іншими органами державної влади у процесі реалізації її функцій і повноважень.

Література:

1. Конституційне право України: підручник для студентів вищих навчальних закладів/ за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 341 с.
2. Парламентське право України : навч. посібник / кол. авт., за ред. д-ра юрид. наук, проф. О. Н. Ярмиша. – Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – 500 с.
3. Майданник О.О. Конституційне право України: Навч. посіб. К: Алерта, 2011. 380с.
4. Шаповал В.М. Парламент // Енциклопедія історія України. / ред. Кол. В.А. Смолій. Том 8. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.
5. Погорілко В.Ф. Державотворчий процес в Україні і «парад факторів» / В.Ф. Погорілко // Віче, 1999. № 10 (91). С. 3-10.
6. Бориславський Л.В. Парламент – Верховна Рада України (правові аспекти становлення) / Л.В. Бориславський // Парламентаризм в Україні: теорія і практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 388-391.
7. Журавльова Г.С. Дефініції парламенту і парламентаризму: теоретичні аспекти // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки, 2011. № 2. С. 14-19.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
9. Шемшученко Ю.С. Проблеми українського парламентаризму у світлі конституційної реформи в Україні / Ю. С. Шемшучеко // Стратегічні пріоритети, 2008. № 2. С. 104-111.

10. Городецький О.В. Парламентське право України: процес становлення / О. В. Городецький // Науковий вісник Чернівецького університету, 1996. Вип. 4-5: Правознавство. С. 138

11. Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник / Шляхтун П.П. Київ: Парламентське вид-во, 2003. 151 с.

12. Древаль Ю. Д. Парламентське право: регулює чи декларує? / Ю.Д. Древаль . URL: irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe

13. Парламентське право України: навч. посібник / кол. авт., за ред. д-ра юрид. наук, проф. О.Н. Ярмиша. Харків: Видавництво Харківський університет внутрішніх справ, 2007. 500 с.

14. Омельченко Н.Л. Парламентське право: щодо постановки проблеми формування та розвитку в Україні / Н. Л. Омельченко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2014, Вип. 66. С. 60-67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_66_9

15. Філонов О.В. Парламентаризм: виникнення, еволюція, сучасність. URL: http:// www.soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2015/3-4/47.pdf

16. Журавльова Г.С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Г.С. Журавльова. Харків, 1999. 20 с.

17. Омельченко Н.Л. Поняття, принципи та місце парламентського права України у системі права // Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 86-90.

18. Ганжа Н.В. Теоретичні проблеми Регламенту Верховної Ради України. Автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2004. 21 с.

19. Сас С.В. Законодавство про регламент Верховної Ради України: проблеми теорії та практики. Дис. … канд. юрид. наук. К., 2005. 243 с.

20. Теліпко В.Е. Парламентське право. Академічний курс. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 664с.

21. Ющик О.І. До питання методології пізнання законодавчого процесу в Україні // Право України, 2009. №10. С. 89-95. URL: http://dspace.n*buv.gov.ua/bitstream/handle/123456 789/28683/10-Yushchik.pdf?sequenc*

References:

1. Todika, Y. M., & Zhuravskyi, V. S. (Eds.). (2002). *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Constitutional Law of Ukraine: A Textbook for Higher Education Students]. Kyiv: Vydavnychyi Dim «In Yure» [in Ukrainian].

2. Yarmysh, O. N. (Ed.). (2007). *Parlamentske pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk* [Parliamentary Law of Ukraine: A Textbook]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

3. Maidannik, O. O. (2011). *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk* [Constitutional Law of Ukraine: A Textbook]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

4. Shapoval, V. M. (2011). Parliament. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istoriia Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 8, pp. 520). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

5. Pohorilko, V. F. (1999). Derzhavotvorchyi protses v Ukraini i "parad faktoriv" [State-Building Process in Ukraine and the "Factor Parade"]. *Viche*, (10), 3–1 [in Ukrainian].

6. Boryslavskyi, L. V. (2001). Parlament – Verkhovna Rada Ukrainy (pravovi aspekty stanovlennia) [Parliament – Verkhovna Rada of Ukraine (Legal Aspects of Formation)]. In *Parlamentaryzm v Ukraini: Teoriia i praktyka: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 388–391). Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].

7. Zhuravliova, H. S. (2011). Definitsii parlamentu i parlamentaryzmu: Teoretychni aspekty [Definitions of Parliament and Parliamentarism: Theoretical Aspects]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, (2), 14–19 [in Ukrainian].



8. Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, (30), Art. 141. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

9. Shemshuchenko, Y. S. (2008). Problemy ukrainskoho parlamentaryzmu u svitli konstytutsiinoi reformy v Ukraini [Problems of Ukrainian Parliamentarism in the Light of Constitutional Reform in Ukraine]. *Stratehichni priorytety*, (2), 104–111 [in Ukrainian].

10. Horodetskyi, O. V. (1996). Parlamentske pravo Ukrainy: Protses stanovlennia [Parliamentary Law of Ukraine: The Formation Process]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*, (4–5): Pravoznavstvo, 138 [in Ukrainian].

11. Shliakhtun, P. P. (2003). *Parlamentaryzm: Slovnyk-dovidnyk* [Parliamentarism: Dictionary-Reference]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].

12. Dreval, Y. D. (n.d.). Parlamentske pravo: Rehuliuie chy deklaruie? [Parliamentary Law: Regulates or Declares?]. Retrieved from http://irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe [in Ukrainian].

13. Yarmysh, O. N. (Ed.). (2007). *Parlamentske pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk* [Parliamentary Law of Ukraine: A Textbook]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

14. Omelchenko, N. L. (2014). Parlamentske pravo: Shchodo postanovky problemy formuvannia ta rozvytku v Ukraini [Parliamentary Law: On the Issue of Formation and Development in Ukraine]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*, (66), 60–67. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_66_9 [in Ukrainian].

15. Filonov, O. V. (n.d.). Parlamentaryzm: Vynyknennia, evoliutsiia, suchasnist [Parliamentarism: Emergence, Evolution, Modernity]. Retrieved from http://www.soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2015/3-4/47.pdf [in Ukrainian].

16. Zhuravliova, H. S. (1999). *Konstytutsiini zasady stanovlennia i rozvytku parlamentaryzmu v Ukraini* [Constitutional Foundations for the Formation and Development of Parliamentarism in Ukraine] (Doctoral dissertation summary). Kharkiv [in Ukrainian].

17. Omelchenko, N. L. (2015). Poniattia, pryntsypy ta mistse parlamentskoho prava Ukrainy u systemi prava [Concepts, Principles, and Place of Parliamentary Law of Ukraine in the Legal System]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, (3), 86–90 [in Ukrainian].

18. Hanzha, N. V. (2004). Teoretychni problemy Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy [Theoretical problems of the Regulation of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian] [in Ukrainian].

19. Sas, S. V. (2005). Zakonodavstvo pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Problemy teorii ta praktyky [Legislation on the Regulation of the Verkhovna Rada of Ukraine: Problems of theory and practice]. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

20. Telipko, V. E. (2021). *Parlamentske pravo. Akademichnyi kurs* [Parliamentary Law. Academic Course]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

21. Yushchyk, O. I. (2009). Do pytannia metodolohii piznannia zakonodavchoho protsesu v Ukraini [On the Issue of Methodology for Understanding the Legislative Process in Ukraine]. *Pravo Ukrainy*, (10), 89–95. Retrieved from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28683/10-Yushchik.pdf?sequence [in Ukrainian].

УДК 347.615

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-602-610

Чохрій Вікторія Степанівна аспірантка кафедри цивільного права та процесу Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», адвокат, м. Львів, тел.: (093) 382-65-23, https://orcid.org/0009-0007-7868-5715

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ АЛІМЕНТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. У статті розглянуто практику Європейського суду прав людини (ЄСПЛ), що пов'язана з аліментними правовідносинами. Проаналізовано низку рішень Європейського суду з прав людини, що пов'язані із порушенням прав скаржників у сфері аліментних правовідносин в іноземних державах та в Україні. Дослідження практики рішень ЄСПЛ спрямоване на виявлення стандартів, які ЄСПЛ формує для держав-учасниць відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у цій сфері.

Зауважено, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить норми, яка пов'язана із захистом прав людини у сфері аліментних правовідносин. Проте, з'ясовано, що незважаючи на відсутність відповідної статті, у зверненнях скаржники в більшості випадків скаржаться на бездіяльність органів державної влади, що призвела до порушення їхніх прав, передбачених статтями 6, 8, 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Аналіз рішень ЄСПЛ у сфері аліментних правовідносин сприяє ефективнішому захисту прав стягувача та боржника, забезпечує узгодженість національних правових систем із міжнародними стандартами та допомагає уникати системних порушень з боку органів державної влади.

На основі аналізу сформовано рекомендації для вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики, а також доведено, що проведене дослідження сприяє забезпеченню належного захисту прав стягувача відповідно до міжнародних стандартів. Зокрема, розглянуто можливість запровадження додаткового обмеження прав боржника в Україні, за наявності заборгованості сукупний розмір якої перевищує суму платежів за шість місяців. Обґрунтовано доцільність запровадження даного обмеження та розглянуто можливість його реалізації.

Ключові слова: аліменти, аліментні правовідносини, законодавство, захист, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав і основоположних свобод, міжнародні акти, несплата аліментів, стандарти.



Chokhrii Viktoriia Stepanivna PhD student of the Department of Civil Law and Procedure, Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, lawyer, Lviv, tel.: (093) 382-65-23, https://orcid.org/0009-0007-7868-5715

PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN THE SPHERE OF ALIMONY LEGAL RELATIONS

Abstract. The article examines the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) related to alimony legal relations. A number of decisions of the European Court of Human Rights related to the violation of the rights of complainants in the field of alimony legal relations in foreign countries and in Ukraine are analyzed. The study of the practice of decisions of the ECHR is aimed at identifying the standards that the ECHR forms for the states-parties of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in this area.

It is noted that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms does not contain a norm related to the protection of human rights in the field of alimony legal relations. However, it was found that despite the absence of a corresponding article, in most cases, complainants complain in their applications about the inaction of state authorities, which led to the violation of their rights, provided for in Articles 6, 8, 13 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Analysis of the decisions of the ECHR in the field of alimony legal relations contributes to more effective protection of the rights of the collector and the debtor, ensures the consistency of national legal systems with international standards and helps to avoid systemic violations by state authorities.

Based on the analysis, recommendations were formed for improving national legislation and law enforcement practice, and it was also proven that the conducted research contributes to ensuring proper protection of the collector's rights in accordance with international standards. In particular, the possibility of introducing an additional restriction on the rights of the debtor in Ukraine was considered, if there is a debt, the total amount of which exceeds the amount of payments for six months. The feasibility of introducing this restriction was substantiated and the possibility of its implementation was considered.

Keywords: alimony, alimony legal relations, legislation, protection, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms, international acts, non-payment of alimony, standards.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) займає ключове місце у забезпеченні захисту прав людини та основоположних

свобод у країнах-членах Ради Європи. Його практика є важливим орієнтиром для національних судів та законодавців у вирішенні різних правових питань, зокрема тих, що стосуються сімейного права. У сфері аліментних правовідносин, які безпосередньо стосуються права на справедливий суд, права власності, а також захисту інтересів дітей, ЄСПЛ формує важливі стандарти, що мають суттєвий вплив на правозастосовну практику держав.

Особливе значення має дослідження принципів, закладених у рішеннях ЄСПЛ, які стосуються визначення обсягу зобов'язань щодо сплати аліментів, захисту прав дітей і батьків, а також механізмів забезпечення виконання таких зобов'язань. Вивчення цієї практики дозволяє виявити ключові підходи до вирішення спорів у сфері аліментних правовідносин, що сприяє гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо практики Європейського суду з прав людини у сфері аліментних правовідносин свідчить про те, що рішення ЄСПЛ, які стосуються саме аліментних правовідносин є малодослідженими. Загалом, аналізу практики ЄСПЛ присвячено чимало наукових робіт. Про те, усі наукові роботи мають загальноописовий характер та не стосуються питань, пов'язаних із порушенням прав осіб щодо сплати або несплати аліментів.

Мета статті – аналіз рішень Європейського суду з прав людини, які мають значення для розвитку правового регулювання аліментних правовідносин, а також визначення їх впливу на правозастосовну практику в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Так, у 1997 році Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), тим самим визнала дію міжнародних актів на території України [2]. Таким чином, у разі порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, громадянин має право звернутись до ЄСПЛ за захистом.

Конвенція не містить статті, присвяченої аліментним правовідносинам. Однак, якщо звернутись до практики, то можна зробити висновок, що ЄСПЛ у разі звернення осіб, права яких порушено у зв'язку із сплатою або ж несплатою аліментів, розглядає і вирішує справу, керуючись статтями 6, 8 13 вказаної Конвенції, які гарантують право на справедливий суд та право на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла і кореспонденції відповідно. Варто зазначити, що між цими правами існує тісний зв'язок, адже аліментні правовідносини зачіпають приватну сферу життя платника аліментів і стягувача.



Водночас, не можна оминути увагою той факт, що за несплату аліментів до боржника застосовується юридична відповідальність, яка перешкоджає йому користуватись та реалізовувати певні права.

Зокрема, варто зазначити, що у справі «Пономаренко проти України», Пономаренко у скарзі, посилалась на порушення, передбачені статтями 6, 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а саме про те, що судове провадження було невиправдано тривалим і, поки справа розглядалася, вона не могла «проживати та вільно спілкуватися» зі своїми дітьми. Крім цього, заявниця скаржилася за статтею 13 Конвенції на відсутність ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цим [3].

Суть вказаної справи полягала в тому, що у лютому 2017 року заявниця ініціювала судове провадження про визначення місця проживання трьох її дітей, стягнення аліментів з її колишнього чоловіка (батька дітей) та тимчасовий дозвіл на виїзд дітей за кордон без згоди батька. У період з лютого 2017 року до грудня 2019 року справа перебувала на розгляді у Васильківському міськрайонному суді Київської області. Протягом цього періоду засідання відкладалися та/або переносилися одинадцять разів, часто у зв'язку з неявкою відповідача та/або третіх осіб, а також у зв'язку з тим, що справу двічі передавали іншим суддям після закінчення строку повноважень двох суддів, у провадженні яких попередньо перебувала справа [3].

Розглянувши скарги заявниці на надмірну тривалість судового розгляду, Європейський суд з прав людини зазначив, що провадження на національному рівні стосувалося клопотання заявниці про надання їй опіки над дітьми, і тому за своїм характером провадження явно потребувало особливої ретельності, та звернув увагу, що розгляд справ тривав близько трьох з половиною років і цей період слід вважати надто тривалим, враховуючи важливість предмету спору для заявниці. У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що у цій справі було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції.

Водночас Суд вказав на відсутність в українському законодавстві ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку зі скаргами на тривалість провадження і констатував порушення ст. 13 Конвенції [3].

Не менш цікавою є справа «Торресі проти Італії», у якій боржнику заборонено виїжджати за межі країни та отримувати проїзний документ. Суть справи полягала в тому, що поліція анулювала Крістіану Торресі паспорт через те, що його колишня дружина не надала згоду на продовження дії документу. Причиною стала заборгованість зі сплати аліментів на двох дітей. Суд підтвердив обґрунтованість відмови, оскільки було доведено, що пан Торресі ухилявся від своїх обов'язків щодо дітей, перешкоджав дружині повернутись до власної родини в іншу країну і не надав дозвіл на видачу дійсних проїзних документів дочкам для того, щоб не дозволити їх матері забрати їх з собою.

Також ЄСПЛ постановив, що довгостроковий переїзд батька за межі Європи був несумісним з інтересами його неповнолітніх дітей, оскільки це ускладнить стягнення аліментів [4]. Суд посилається на своє рішення у справі «Батіста проти Італії» [5] для вичерпного перегляду обмежень свободи виїзду з країни та відповідного прецедентного права в цій сфері. Суд повторив, що стаття 2§2 Протоколу № 4 гарантувала будь-якій особі право на виїзд з будь-якої країни для в'їзду в будь-яку іншої країну за вибором цієї особи, в яку вона може бути прийнята. Таким чином, відмова видати пану Торресі паспорт складала втручання в це право. Стосовно законності цього заходу ЄСПЛ повторив, що втручання було засноване на законодавстві, з огляду на те, що пан Торресі не виплатив всі аліменти, які він повинен був виплатити своїм дітям. Цей захід повинен був гарантувати інтереси дітей та переслідував законну мету – захист прав інших осіб, а саме права дітей на отримання аліментів [6].

Повертаючись до обставин згаданої справи «Батіста проти Італії», Суд зазначає, що заявнику відмовили у отриманні паспорта і посвідчення особи для закордонних подорожей через несплату аліментів. Національні суди підкреслювали, що заявник не сплатив аліменти на дітей, і що існував ризик того, що він остаточно перестане їх сплачувати після виїзду за кордон. Як вбачається з матеріалів справи, і зокрема, із чинних рішень державних органів, внутрішні суди не вважали за необхідне вивчити особисте становище заявника або його спроможність сплачувати встановлені суми і автоматично застосували оспорюваний захід. У цій справі не було здійснено збалансування жодних задіяних прав. До уваги було взято тільки майнові інтереси стягувачів аліментів. Водночас Суд констатує, що стягнення заборгованості за аліментами є предметом співпраці у цивільних справах на європейському і міжнародному рівні. Суд нагадує, що існують засоби, спрямовані на стягнення заборгованості поза національними кордонами, зокрема норматив (ЄС) № 4/2009 Європейської ради від 18 грудня 2008 року щодо компетенції, чинного законодавства, визнання і виконання рішень, а також співпраці у питаннях про сплату аліментів, Гаазька конвенція від 23 листопада 2007 року про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми сімейного утримання і Нью-Йоркська конвенція про стягнення аліментів за кордоном. Державні органи не взяли до уваги ці документи під час застосування оспорюваного заходу. Вони обмежились посиланням на те, що заявник із паспортом може виїхати за кордон і таким чином уникнути свого обов'язку. Крім того, Суд зазначає, що у цій справі застосоване до заявника обмеження не гарантувало сплату аліментів. Тому ЄСПЛ вважає, що до заявника захід було застосовано автоматично, без жодного обмеження ні щодо обсягу, ні щодо тяжкості. Водночас національні суди не здійснили жодного перегляду виправданості і пропорційності заходу з огляду на обставини справи, починаючи з 2008 року. На підставі наведеного, Суд вирішив, що автоматичне

застосування такого заходу на невизначений строк і без врахування становища самого заявника не можна вважати необхідним у демократичному суспільстві. Тому констатується порушення статті 2 Протоколу № 4 Конвенції [5].

Узагальнюючи, зазначимо, що у двох вищевказаних справах із аналогічним предметом спорту ЄСПЛ зробив протилежні висновки, виходячи із доказової бази, наявної в національних судах та конкретної ситуації.

Водночас у справі «Хасі Мехмет Каракузей проти Німечинни», на думку заявника, дитина, яка відкинула іслам (навіть під впливом матері) має вважатись «неіснуючою», тому примушування батька-мусульманина сплачувати на неї аліменти суперечитиме свободі релігії. Комісія дійшла висновку про відсутність втручання у свободу релігії заявника, оскільки обов'язок сплачувати аліменти на дитину, вихованням якої займається інший з батьків, є загальним і такий, що не має жодного безпосереднього впливу на питання релігії або совісті [7, с. 59]. Крім того, заявник скаржився на те, що його зобов'язання сплачувати аліменти, зважаючи на те, що його дочка не вихована в ісламській вірі, порушує його свободу віросповідання [8]. ЄСПЛ пояснив, що ст. 9 Конвенції, перш за все, захищає сферу особистих переконань і релігійних вірувань, але не охоплює кожну дію, мотивовану релігією або переконаннями. Захищаючи згадану сферу особистого життя, ст. 9 Конвенції не завжди гарантує право поводитися в публічній сфері так, як це продиктовано такими переконаннями як відмова від сплати певних податків, оскільки частина зібраних цим шляхом доходів може бути використана на військові витрати [8]. У цій справі німецькі суди зобов'язали заявника виплачувати дочці аліменти і визнали його винним у порушенні свого зобов'язання. Вони зазначили, що на цей обов'язок не вплинула зміна релігії його дочки. Суд вважає, що обов'язок батьків сплачувати аліменти на утримання дитини, яка проживає з іншим з батьків, поширюється загалом і не залежить від віросповідання. Статтею 9 Конвенції не надано заявнику права відмовитися, на підставі своїх релігійних переконань, від виконання судового рішення зі сплати аліментів. Таким чином, Суд вважає, що не було ніякого втручання у право заявника на свободу віросповідання, гарантоване статтею 9 Конвенції [8].

Щодо справ, пов'язаних із Україною, то варто зауважити, що у справі «Котенко та інші проти України», п. Котенко стверджував, що державні виконавці здійснили неправильний розрахунок його чистого доходу з метою визначення розміру його заборгованості по аліментах. В обґрунтування свого позову він посилався на висновок призначеної судом експертизи, яким було спростовано розрахунок державних виконавців. Суд першої інстанції задовольнив його позов, пославшись на цей висновок. Проте апеляційний суд відмовив у задоволенні позову, встановивши, що державні виконавці законно отримали інформацію про дохід заявника від податкових органів, і заявник не оскаржив цієї суми [9].

Суд зазначив, що, як вбачається з матеріалів справи, заявник не оскаржив отриману державними виконавцями інформацію від податкових органів, оскільки суть його позову вочевидь полягала в іншому. Зокрема, він доводив, що зазначена податковими органами сума була не чистим доходом, а його валовим доходом. Проте не вбачається, що апеляційний суд розглянув по суті ключовий аргумент заявника про різницю між його чистим доходом та валовим. Водночас, пославшись на досить загальні підстави, суд не прийняв до уваги висновок експерта та відмовив у задоволенні позову у зв'язку з необґрунтованістю. Нічого не свідчить про те, що згодом основне питання заявника було розглянуто Верховним Судом в Україні. За цих обставин Суд вважає, що національні суди не розглянули ключовий аспект позову заявника. З цього випливає, що було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції [9].

Наступне проаналізоване рішення ЄСПЛ по справі «Мала проти України» стосувалося несправедливого розгляду справи національними судами за ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Так, заявниця скаржилася на те, що провадження у національних судах за позовами, поданими нею до її колишнього чоловіка щодо невиплачених їй аліментів та неустойки, було несправедливим [10]. Національний суд, маючи у справі два розрахунки розміру заборгованості з аліментів, взяв до уваги один, не надавши при цьому оцінки жодному з них. Цього не зробили ані апеляційний, ані касаційний суди, що є порушенням принципу належного відправлення правосуддя. ЄСПЛ відзначив важливість того, щоб органи влади наводили деталізовані та переконливі підстави своєї відмови приймати доказ, запропонований заявником, особливо коли такий доказ має істотне значення для результатів провадження [11, с. 128].

Враховуючи проаналізовану судову практику, видається доцільним розглянути можливість запровадження у Україні такого виду стягнення як обмеження боржника отримати паспорт громадянина України для виїзду за кордон, при наявності заборгованості зі сплати аліментів сукупний розмір якої перевищує суму платежів за 4 місяці (та 3 місяці – якщо аліменти сплачуються на утримання дитини з інвалідністю, тяжкохворої дитини тощо). Такий вид обмеження описаний у справі «Торресі проти Італії», та «Батіста проти Італії», де скаржники не могли отримати проїзні документи для виїзду за кордон.

В Україні чинним законодавством передбачене обмеження у праві виїзду боржника за межі України, у разі, якщо наявна заборгованість зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за 4 місяці (та 3 місяці – якщо аліменти сплачуються на утримання дитини з інвалідністю, тяжкохворої дитини тощо). Проте, вважаємо, що обмеження в отриманні саме паспорта громадянина України для виїзду за кордон буде більш ефективним з огляду на те, що ані на території України, ані в консульських установах за

кордоном (якщо боржник проживає за межами України) отримати паспорт громадянина України для виїзду за кордон, при наявності боргу, буде заборонено. Вбачається, що дане обмеження буде ефективним, з огляду на велику кількість громадян України – боржників, які виїхали на постійне місце проживання за кордон.

Висновки. Отже, ні статті 6, 8, ні будь-яка інша стаття Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не гарантують права, пов'язані з аліментними правовідносинами. Своєю чергою, за потреби, ЄСПЛ повинен дослідити чи наявні в сукупності такі критерії як обізнаність та бездіяльність держави, завдання шкоди особі та порушення її прав.

Рішення Європейського суду з прав людини мають важливе значення у вжитті заходів індивідуального та загального характеру, які мають бути спрямовані на внесення змін та доповнень до законодавства України з метою його вдосконалення. Водночас важливим питанням в цьому контексті є розгляд можливості внесення змін у законодавство України та його доповнення ще одним видом обмеження, що полягає в обмеженні боржника отримати паспорт громадянина України для виїзду за кордон, при наявності заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за 4 місяці (та 3 місяці – якщо аліменти сплачуються на утримання дитини з інвалідністю, тяжкохворої дитини тощо).

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.01.2025).

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.01.2025).

3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономаренко проти України» (заява №17030/20) (Страсбург, 22 вересня 2022 року). *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h48#Text (дата звернення 09.01.2025).

4. Борги по аліментам можуть завадити чоловікові жити з новою сім'єю. Справа «Торресі проти Італії». ECHR: Ukrainian Aspect. 2020. 11 лютого. URL: https://www.echr.com.ua/ borgi-po-alimentam-mozhut-zavaditi-cholovikovi-zhiti-z-novoyu-simyeyu/ (дата звернення: 09.01.2025).

5. Case of Battista v. Italy - [Ukrainian Translation] by the COE Human Rights Trust Fund. Application no. 43978/09. Strasbourg, 2 December 2014. Final 02.03.2015. *HUDOC. European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-155049 (дата звернення: 07.01.2025)

6. Справа «Торресі проти Італії». *ECHR: Ukrainian Aspect.* 2020. 10 лютого. URL: https:// www.echr.com.ua/translation/sprava-torresi-proti-itali%D1%97/ (дата звернення: 07.01.2025)

7. Пархоменко П. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та права дитини. Київ: ФОП Буря О. Д., 2022. 76 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1EfeUZYMmps B-8ULyVsNfEW5w-jCEtXjR/view?fbclid=IwAR3zJklB6ztEu_fpXrtIA-0e-Wgmz_70LWfWOuX SrV9BowPBkk_oPU3z92o&pli=1 (дата звернення: 08.01.2025).

8. Hacі Mehmet Karakuzey against Germany. Application № 26568/95. *HUDOC. European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-3333 (дата звернення: 08.01.2025)

9. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Котенко та інші проти України» (Заява № 2575/09 та 3 інші заяви) (Страсбург, 20 червня 2019 року). *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e44?find=1&text=%D0%B0%D0%BB%D1%96% D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82#Text (жата звернення: 09.01.2025).

10. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мала проти України» (Заява № 4436/07) (Страсбург, 3 липня 2014 року). Остаточне 17.11.2014. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a23?find=1&text=%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82#w1_1 (дата звернення: 08.01.2025)

11. Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів. Київ: BAITE, 2017. 192 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/1/8/357581.pdf (дата звернення: 08.01.2025)

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine of June 28 1996, № 254k/96-VR]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

2. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04 lystopada 1950 rokuu [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4 1950]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

3. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Ponomarenko proty Ukrainy» (zaiava №17030/20) [Decision of the European Court of Human Rights in the case «Ponomarenko v. Ukraine» (application № 17030/20)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h48#Text [in Ukrainian].

4. Borhy po alimentam mozhut zavadyty cholovikovi zhyty z novoiu simieiu. Sprava «Torresi proty Italii» [Alimony debts can prevent a husband from living with a new family. The case of Torresi v. Italy]. Retrieved from https://www.echr.com.ua/borgi-po-alimentam-mozhut-zavaditi-cholovikovi-zhiti-z-novoyu-simyeyu/ [in Ukrainian].

5. Case of Battista v. Italy - [Ukrainian Translation] by the COE Human Rights Trust Fund. Application no. 43978/09. Strasbourg, 2 December 2014. Final 02.03.2015. HUDOC. European Court of Human Rights. Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-155049 [in English].

6. Sprava «Torresi proty Italii» [The case of Torresi v. Italy]. Retrieved from https://www.echr.com.ua/translation/sprava-torresi-proti-itali%D1%97/ [in Ukrainian].

7. Parkhomenko, P. (2022) Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod ta prava dytyny [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Rights of the Child]. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1EfeUZYMmpsB-8ULyVsNfEW5w-jCEtXjR/view?fbclid=IwAR3zJklB6ztEu_fpXrtIA-0e-Wgmz_70LWfWOuXSrV9BowPBkk_oPU3z92o&pli=1 [in Ukrainian].

8. Haci Mehmet Karakuzey against Germany. Application No. 26568/95. HUDOC. European Court of Human Rights. Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-3333 [in English].

9. Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u spravi «Kotenko ta inshi proty Ukrainy» (Zaiava № 2575/09 ta 3 inshi zaiavy) [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Kotenko and Others v. Ukraine (Application № 2575/09 and 3 other applications)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e44?find=1&text=%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82#Text [in Ukrainian].

10. Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u spravi «Mala proty Ukrainy» (Zaiava № 4436/07) [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Mala v. Ukraine (Application № 4436/07)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a23?find=1&text=%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82#w1_1 [in Ukrainian].

11. Zastosuvannia Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod ta praktyky yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosuddia: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia treneriv navchalnoho kursu dlia suddiv [Application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Practice of the European Court of Human Rights in the Administration of Justice: A Training Manual for Trainers of the Training Course for Judges]. Retrieved from https://www.osce.org/files/f/documents/1/8/357581.pdf [in Ukrainian].

УДК 341.322-053.2/.7

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-611-622

Швец Ольга Миколаївна аспірант міжнародного права, Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса, тел.: (098) 628-87-28, https://orcid.org/0009-0007-6709-0070

ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДІТЕЙ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ І ПРАКТИКА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджено правові положення та практику притягнення до відповідальності за воєнні злочини проти дітей в умовах збройного конфлікту. Мета статті – обґрунтування правових питань воєнних злочинів проти дітей, їх судового розгляду, судового розгляду воєнних злочинів проти дітей на національному та міжнародному рівнях на прикладі України. Методологія. Аналіз успіхів та недоліків національного та міжнародного законодавства, практики Міжнародного кримінального суду, роботи міжнародних організацій, а також зібрані дані про окремі випадки воєнних злочинів проти дітей. Наукова новизна. Стаття містить інформацію про основні міжнародно-правові норми, такі як Женевські конвенції, Додаткові протоколи до них, Статут Міжнародного кримінального суду, національне законодавство України. Описано випадки порушення прав дітей, включаючи незаконне виселення, примусове залучення дітей до збройних формувань і сил, сексуальну експлуатацію та інші акти несправедливості. Особлива увага приділяється практиці повідомлення, розслідування та покарання за такі злочини як на міжнародному, так і на національному рівнях. У статті здійснено сучасний комплексний огляд правового регулювання прав дітей у зонах збройних конфліктів на прикладі збройного конфлікту в Україні. Вперше звернено увагу на проблему затримки репатріації дітей як протиправного діяння з точки зору міжнародного гуманітарного права. Крім того, також було досліджено відповідність українського національного законодавства щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Водночас у дослідженні акцентується увага на необхідності розробки нових індивідуалізованих форм правової допомоги жертвам воєнних злочинів у частині надання психологічної, юридичної та соціальної допомоги. Висновки. Встановлено, що подальше вдосконалення та розвиток юридичної практики в Україні, посилення співпраці з Міжнародним кримінальним судом та іншими організаціями, а також надання належної допомоги жертвам мають стати ключовими кроками у боротьбі з воєнними злочинами проти дітей та переслідуванні за них. Виявлено потреби у

фіксації зазначених злочинів та застосуванні більш ефективних засобів кримінального переслідування. Україна має докласти зусиль для підвищення ефективності кадрових розслідувань, вдосконалення нормативно-правової бази та налагодження співпраці з країнами-партнерами.

Ключові слова: дитина, права дитини, воєнний стан, воєнний злочин, кримінальна відповідальність, збройний конфлікт.

Shvets Olha Mykolayivna graduate student International law, International Humanitarian University, tel.: (098) 628-87-28, https://orcid.org/0009-0007-6709-0070

WAR CRIMES AGAINST CHILDREN: LEGAL ASPECTS AND PRACTICE OF PROSECUTION

Abstract. The article examines the legal provisions and practice of prosecution for war crimes against children in the context of armed conflict. The purpose of the article. To discuss the legal issues of war crimes against children, their trial, and the trial of war crimes against children at the national and international levels in the example of Ukraine. Methodology. Analysis of the successes and shortcomings of national and international legislation, the practice of the International Criminal Court, the work of international organizations, as well as data collected on individual cases of war crimes against children. Scientific novelty. The article contains information on the main international legal norms, such as the Geneva Conventions, their Additional Protocols, the Statute of the International Criminal Court, and national legislation of Ukraine. Cases of violations of children's rights, including illegal eviction, forced recruitment of children into armed groups and forces, sexual exploitation and other acts of injustice are described. Particular attention is paid to reporting, investigating, and punishing such crimes internationally and nationally. The article provides an up-to-date comprehensive review of the legal regulation of children's rights in armed conflict zones, using the example of the armed conflict in Ukraine as a case study. For the first time, attention is drawn to the problem of delayed repatriation of children as an unlawful act from the perspective of international humanitarian law. In addition, the compliance of Ukrainian national legislation with the implementation of international humanitarian law was also investigated. At the same time, the study focuses on the need to develop new individualized forms of legal aid to victims of war crimes in terms of psychological, legal, and social assistance. Conclusions. It is established that further improvement and development of legal practice in Ukraine, strengthening of cooperation with the International Criminal Court and other organizations, as well as provision of appropriate assistance to victims should be key steps in combating and prosecuting war crimes against children. There is a need to record these crimes and to use more effective means of prosecution. Ukraine should



try to increase the effectiveness of personnel investigations, improve the legal framework, and establish cooperation with partner countries.

Keywords: child, child rights, martial law, war crime, criminal liability, armed conflict.

Постановка проблеми. Злочини, скоєні проти дітей під час воєнних дій, є однією з найгірших форм порушення положень міжнародного гуманітарного права та прав людини. Випадок України, особливо після конфлікту 2014 і загострення ситуації з 2022 року, посилює занепокоєння щодо захисту дітей та прав дитини в цій сфері. Таким чином, доречно обговорити правові питання і навіть ймовірність практики щодо таких видів злочинів. Дуже важливим і потребує вирішення питання посилення кримінального переслідування за незаконне переміщення та невиправдане затягування репатріації дитини, яка перебуває під захистом міжнародного гуманітарного права, особливо у випадку міжнародного збройного конфлікту з Російською Федерацією. Конфлікт, що триває в Україні, спричиняє велику кількість порушень прав, серед яких багато з них відносяться до категорії тяжких злочинів проти дітей. Переслідування таких злочинів є непростим завданням і потребує аналізу міжнародного гуманітарного права, права прав людини, а також національного кримінального правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі міркування щодо правового становища дітей, захисту їхніх прав на тілесну недоторканність та психічне здоров'я, а також питання соціальної вразливості та дотримання міжнародних договірних зобов'язань України щодо запобігання впливу збройних конфліктів на дітей зробили Сірант М.М. та Маркін С.І. [1]. Лише в роботі Наливайко Л.Р. [2] розглядаються зміни, які відбуваються у статусі дітей-біженців, дітей-інвалідів, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, аналізується українське та міжнародне законодавство з цього питання та наголошується на необхідності спеціального правового захисту прав та інтересів таких дітей. Іванюк Р.В. [3] присвятив наукову роботу проблемам насильства щодо жінок та дітей в умовах війни, розглядає шляхи та засоби боротьби з цим явищем за допомогою міжнародно-правових інструментів, а також значення національного законодавства України для захисту прав жінок та дітей. Балтакса І.В. [4] розглядає правове становище дітей, які стали жертвами воєнних дій, звертаючи увагу на конституційні права дітей, їх правовий захист та відновлення, діяльність державних органів виконавчої влади, громадських організацій та міжнародних організацій щодо дітей, які постраждали від війни. Ковальчук О. Ю. [5] зосереджує увагу на інформаційному забезпеченні відповідальності Російської Федерації за воєнні злочини на території України, де інформація збирається, зберігається, аналізується та використовується як

основа для забезпечення міжнародного правосуддя щодо Росії. Дрозд В., Гаврилюк Л. [6], розглядаючи теоретико-правові передумови досудового розслідування злочинів проти дітей, наголошують на необхідності підвищення ефективності захисту прав дітей, боротьби з правопорушниками. Депортації дітей як воєнному злочину та злочину проти людяності присвячена робота Сауха В. [7], в якій досліджуються норми міжнародного права, що регулюють цю проблему, наводяться приклади сучасного українського законодавства та практики. Пилипенко [8] розглядає проблему з точки зору теоретичного та практичного аналізу діяльності щодо покарання осіб за вчинення такого злочину. Коломієць Н.В. та Лугіна Є.Ю. [9] застосовують ефективний підхід до дослідження кваліфікації воєнних злочинів, вчинених на території України, з роз'ясненням національного та міжнародного законодавства та пропонують практичні рішення аналізованих питань. Окремі категорії воєнних злочинів, у тому числі злочинів проти людяності в умовах агресії Росії проти України, розглядають та аналізують правові особливості їх кваліфікації, а також притягнення до відповідальності винних осіб Корабель М. Г., Поляков А. О. [10].

Мета статті – дослідження чинного національного і міжнародного законодавства стосовно військових злочинів проти дітей.

Виклад основного матеріалу. Правова база для переслідування воєнних злочинів проти дітей в Україні ґрунтується на таких джерелах:

1. Міжнародне гуманітарне право: Стаття 77 Першої Женевської конвенції, стаття 4 Другої Женевської конвенції та стаття 13 Третьої Женевської конвенції, статті 8, 14 і 16 Додаткового протоколу I 1977 року та стаття 4 Додаткового протоколу II 1977 року, а також міжнародне звичаєве право забороняють вербування та використання дітей у збройних конфліктах і нападах на цивільне населення, включаючи дітей.

2. Законодавство про права людини: права, що захищаються цією конвенцією, включають право на життя, захист від насильства, захист від жорстокого поводження, свободу думки і вираження поглядів, свободу об'єднань, а також право на освіту і охорону здоров'я, як це передбачено Конвенцією про права дитини та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права.

3. Національне кримінальне законодавство: відповідно до положень кримінального законодавства України, покаранням за воєнні злочини, в тому числі переслідування дітей та інших осіб, є позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років.

Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) застосовується до воєнних злочинів в Україні з 2014 року. Це злочини проти людяності, наприклад, вбивство або винищення; поневолення або насильницьке переміщення населення; зґвалтування або сексуальне рабство, інші форми сексуаль-

ного насильства; використання дітей для участі у воєнних діях; навмисні напади на цивільне населення; мародерство та інші воєнні злочини. МКС може судити людей за ці діяння в судовому порядку, незважаючи на громадянство особи.

Принцип захисту дітей під час збройних конфліктів закріплений у Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах до них. Наприклад, стаття 3 Четвертої Женевської конвенції присвячена забороні використання дітей, а стаття 77 Додаткового протоколу 1, що стосується захисту дітей під час збройних конфліктів, містить положення про захист дітей у збройних конфліктах (Рис. 1).

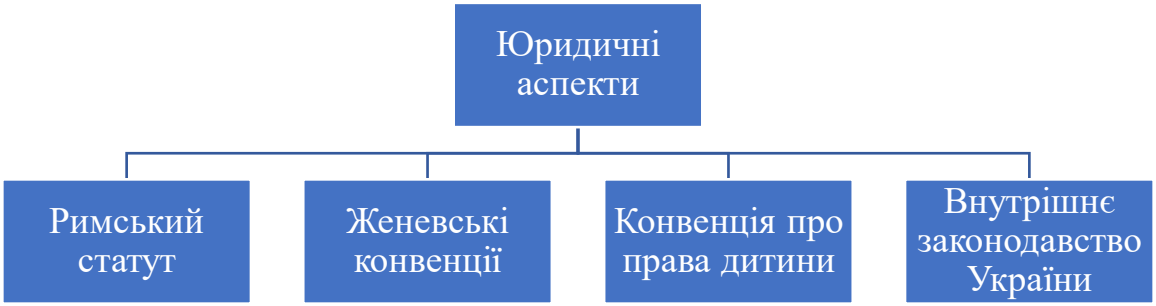


Рис. 1 Юридичні аспекти воєнних злочинів проти дітей в Україні
Джерело: авторська розробка

Відповідно до зобов'язань України як держави-учасниці КПД, країна повинна захищати всіх дітей, які перебувають під її юрисдикцією, від будь-яких форм фізичного або психологічного насильства, образи чи зловживань, як у мирний час, так і під час збройного конфлікту.

У Кримінальному кодексі України перераховані положення, що стосуються злочинів проти дітей під час війни, які можуть переслідуватися в Україні.

Згідно з даними, представленими в середині липня 2024 року в базі даних «Діти війни», 19546 малолітніх та неповнолітніх громадян України були ідентифіковані як депортовані або примусово переміщені російськими бойовиками. У результаті лише 388 дітей були возз'єднані з територією України.

В Україні були скоєні наступні види воєнних злочинів проти дітей:

1. Вербування та використання дітей у збройному конфлікті: діти були викрадені та використовувалися різними збройними формуваннями з метою ведення бойових дій у збройному конфлікті.

2. Напади на цивільне населення, в тому числі на дітей: відомі випадки нападів на людей, особливо на дітей, а також викрадення з подальшою стріляниною.

3. Сексуальне насильство та експлуатація: проти дітей були скоєні такі злочини, як зґвалтування, сексуальне рабство та примушування дітей до проституції.

4. Викрадення та утримання під вартою: озброєні особи викрадали людей і утримували їх у полоні, особливо з метою отримання викупу або отримання важелів впливу на їхніх родичів.

Стаття 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року також говорить «Забороняється під будь-яким приводом переводити або переміщувати, індивідуально або колективно, осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, як окуповану, так і не окуповану».

Сприяння поверненню і примусове переміщення некомбатантів є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права, яке в даному випадку кваліфікується як воєнні злочини.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року забороняє невиправдану затримку репатріації цивільних осіб, а коли такі дії вчиняються навмисно, вони становлять серйозне порушення Протоколу I, як це передбачено в статті 85(4)(b).

За словами Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування ситуації в Україні, «невиправдана затримка репатріації як грубе порушення положень Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року та інших положень міжнародного гуманітарного права в контексті міжнародного збройного конфлікту, що є частиною встановленої системи міжнародного права, є воєнним злочином».

Згідно з висновком експертів у Доповіді Міжнародної незалежної комісії ООН з розслідування ситуації в Україні, «у більшості ситуацій переміщення дітей, розглянутих Комісією, російська влада не намагалася сприяти возз'єднанню сімей [...]. Зокрема, Комісія зазначила, що в таких випадках російська влада порушила положення міжнародного гуманітарного права, яке стверджує, що необхідно докласти всіх зусиль для відновлення єдності в сім'ях, які були розділені через збройний конфлікт, що може бути військовим злочином у вигляді невиправданої затримки повернення цивільного населення». Вбачається, що ці протиправні дії, вчинені проти українських дітей, мають масштабний та систематичний характер, на що вказує довгий перелік осіб, причетних до їх вчинення. Слід зазначити, що стаття 85(4)(b) Протоколу I була

прийнята консенсусом, а невиправдана затримка репатріації кваліфікується як воєнний злочин або злочин проти миру та безпеки людства у кримінальних кодексах 31 держави, серед яких можна згадати Азербайджан, але останній не входить до числа 161 Високої Договірної Сторони Протоколу I.

Переслідування воєнних злочинів проти дітей в Україні все ще перебуває на стадії становлення. Однак варто відзначити наступні події:

Українська влада розпочала розслідування можливих воєнних злочинів проти дітей, дітей у збройному конфлікті або сексуального насильства.

Кілька людей були засуджені за воєнні злочини проти дітей, серед них - колишній член українського добровольчого батальйону, який вербував і використовував дітей у збройному конфлікті.

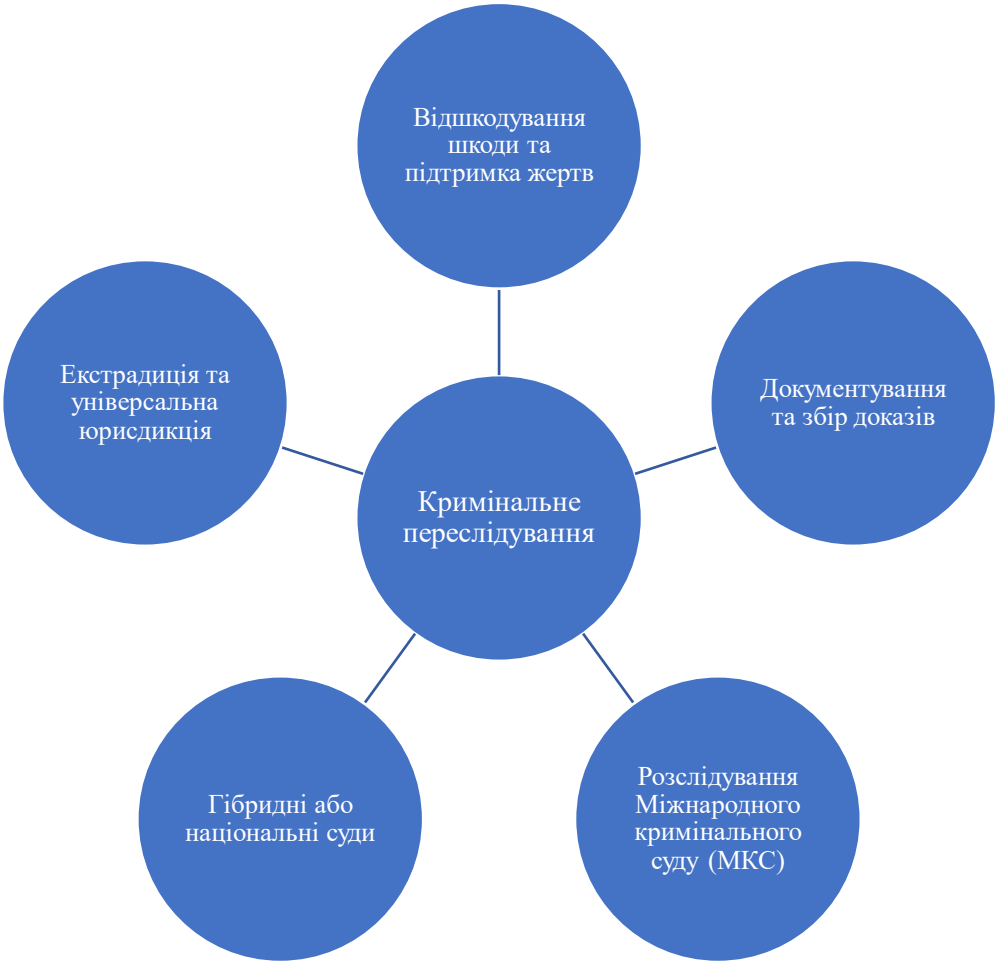


Рис. 2 Ключові елементи практики кримінального переслідування

З Рис. 2 можемо визначити суттєві аспекти практики кримінального переслідування:

1. Ситуація в Україні є двосторонньою, і на сьогоднішній день Міжнародний кримінальний суд відкрив справу щодо ситуації в Україні у 2021 році. А

до 2024 року це розслідування, можливо, вийде на більш високий рівень розкриття, і люди, які вчиняють ці дії проти дітей, можуть бути заарештовані, а ті, хто був причетний до воєнних злочинів, можуть постати перед судом.

2. В Україні можуть бути створені суди для розгляду воєнних злочинів, або країна може співпрацювати зі своїми партнерами для створення гібридних судів. Він визначає суди, призначені Президентом і затверджені Сенатом, які судитимуть осіб за воєнні злочини проти дітей; ці суди повинні дотримуватися як міжнародних, так і національних правових рамок і процедур.

3. Якщо особа винуватців встановлена і вони знаходяться в іншій країні, то Україна може вимагати або залучити цих винних осіб до екстрадиції або судового переслідування відповідно до концепції універсальної юрисдикції, згідно з якою держави можуть переслідувати правопорушення міжнародного гуманітарного права незалежно від того, чи відбулося воно, чи перебуває злочинець в іншій державі.

4. Незалежні правозахисні організації, а також інші міжнародні структури, швидше за все, ще збиратимуть нові докази порушення прав дітей в Україні в разі війни. Ці докази будуть важливими для підкріплення майбутніх судових справ.

5. На додаток до кримінального переслідування, можна спробувати відшкодувати збитки, а також допомогти жертвам, які пережили злочини. Це також може включати консультування, освітні та юридичні послуги, щоб допомогти людям розібратися з бюрократичними процедурами отримання компенсації.

У розслідуванні воєнних злочинів проти дітей в Україні та притягненні до відповідальності винних у їх скоєнні також допомагають міжнародні організації, зокрема МКС.

Переслідування воєнних злочинів проти дітей в Україні стикається з низкою обмежень, таких як обмеженість ресурсів, правова структура та співпраця.

Звинувачення осіб, відповідальних за воєнні злочини проти дітей, може бути досить складним процесом, оскільки в умовах активної війни ті, хто вижив, можуть бути поодинокими або боятися за своє життя.

Здійсненню правосуддя завжди перешкоджали і будуть перешкоджати міркування безпеки, ризики та ймовірні загрози для жертв і свідків під час надання свідчень у судовому процесі.

Зобов'язання співпрацювати на міжнародному рівні у переслідуванні воєн і злочинів може суперечити політиці міжнародних відносин, коли злочинці пов'язані з сильними світовими державами або навіть угрупованнями.

Деякі потоки воєнних злочинів можуть насправді створювати виклики для українських судових і правових інституцій, вимагаючи необхідного посилення їхньої спроможності здійснювати ефективне кримінальне переслідування.

Враховуючи той факт, що такі злочини є чутливими за своєю природою, а також їхній вплив на емоції жертв, стає важливим забезпечити обвинуваченим справедливий судовий розгляд у будь-якому суді.



Рис. 3 Орієнтовний перелік задач для удосконалення
Джерело: авторська розробка

Як випливає з рис. 3 заслуговують на увагу деякі рекомендації щодо оптимізації чинного законодавства та регуляторних заходів:

Україні необхідно розширити співпрацю з міжнародними організаціями, зокрема з Міжнародним кримінальним судом, з метою переслідування воєнних злочинів проти дітей.

Українській владі слід докласти зусиль для покращення розслідування воєнних злочинів проти дітей, з вивченням даних судово-медичної експертизи, а також врахуванням показань свідків.

Україні необхідно вдосконалити національне законодавство, що регулює переслідування воєнних злочинів проти дітей, або навіть прийняти певні закони та методики.

Україна повинна надавати допомогу та захист жертвам воєнних злочинів проти дітей у формі консультування, медичних послуг та освіти.

Україна також має вжити таких заходів, щоб підтримати ідею захисту прав дітей під час збройних конфліктів і забезпечити покарання осіб, винних у воєнних злочинах проти дітей.

Висновки. Насамкінець, параметри, за якими розвиватимуться звинувачення у воєнних злочинах в Україні, важко передбачити; тим не менш, існує

допустима юрисдикція щодо злочинів проти дітей, скоєних під час воєнних дій. Однак ці зусилля залежатимуть від потреб, що виникатимуть у результаті розслідування Міжнародного кримінального суду, а також від прихильності та сприяння правосуддю для інших вразливих жертв конфлікту з боку інших міжнародних суб'єктів і сторін. Війна в Україні супроводжується найбільш кричущими випадками порушень прав дитини, включаючи примусовий призов до збройних сил, вбивства та каліцтва, сексуальне насильство, викрадення та незаконне утримання під вартою. Правовий режим притягнення до відповідальності за ці злочини є досить складним, що передбачає досконалість гуманітарного права, права прав людини на міжнародному рівні та національних кримінальних юрисдикцій. Тим не менш, існують певні питання та проблеми співпраці з іншими країнами та державами, які є важливими у розслідуванні та роботі над справами, пов'язаними з воєнними злочинами проти дітей.

Література:

1. Сірант М.М., Маркін С.І. Захист прав дитини в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 694–696. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/172 URL: http://lsej.org.ua/2_2024/174.pdf (дата звернення: 18.12.2024).

2. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. С. 77-81. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/13.pdf (дата звернення: 19.12.2024).

3. Іванюк Р.В. Проблеми захисту прав жінок та дітей від насильства в умовах збройного конфлікту: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 40-43. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/6 URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/8.pdf (дата звернення: 20.12.2024).

4. Балтакса І. В. Захист прав дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.) / упор. Д.Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 10-12. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/uk/karta-dokumentiv/category/391-conference-2024-magazine.html?download=5879:konstytutsiini-prava-i-svobody-liudyny-ta-hromadianyna-v-umovakh-viiny-ta-pisliavoiennyi-period-materialy-naukovoho-seminaru-21-chervnia-2024-roku (дата звернення: 21.12.2024).

5. Ковальчук О. Я. Гарантування відповідальності росії за воєнні злочини в Україні: інформаційно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2024. № 105(2 (Частина 2)). С. 149–159. DOI: 10.32631/v.2024.2.37. URL: https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/756/695. (дата звернення: 22.12.2024).

6. Drozd V., Havryliuk L. Theoretical and legal basis for pre-trial investigation of crimes against children. *Entrepreneurship, Economy and Law.* 2023. № 2. P. 62–67. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.2.10. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2023/2/12.pdf. (дата звернення: 23.12.2024).

7. Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 285–293. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.41. URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/479 (дата звернення: 24.12.2024).

8. Пилипенко В. П. Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 – Міжнародне право. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2024. С. 249–250. (дата звернення: 25.12.2024).

9. Коломієць Н.В., Лугина Є.Ю. Проблемні аспекти кваліфікації воєнних злочинів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 466-470. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.80. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/308797. (дата звернення: 26.12.2024).

10. Корабель М. Г., Поляков А. О. Правові аспекти кваліфікації злочинів проти людяності в умовах війни російської федерації проти України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 4. С. 570–572. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/136. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/136.pdf. (дата звернення: 25.12.2024).

References:

1. Sirant, M. M., & Markin, S. I. (2024). Zakhyst prav dytyny v umovakh voiennoho stanu [Protection of children's rights under martial law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, (2), 694–696. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/172. Retrieved from http://lsej.org.ua/2_2024/174.pdf [in Ukrainian].

2. Nalyvaiko, L. R. (2024). Pravovyi status dytyny, yaka postrazhdala vid viiny [Legal status of a child affected by war]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence*, 77–81. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11. Retrieved from https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/13.pdf [in Ukrainian].

3. Ivaniuk, R. V. (2024). Problemy zakhystu prav zhinok ta ditei vid nasylstva v umovakh zbroinoho konflikty: pravovi aspekty [Problems of protecting the rights of women and children from violence during armed conflict: Legal aspects]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, (3), 40–43. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/6. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/3_2024/8.pdf [in Ukrainian].

4. Baltaksa, I. V. (2024). Zakhyst prav dytyny, yaka postrazhdala vnaslidok voiennykh dii ta zbroinykh konfliktiv [Protection of the rights of a child affected by military actions and armed conflicts]. In D. Ye. Zabzaliuk, M. V. Kovaliv, M. T. Havryltsev, & N. Ya. Lepish (Eds.), *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh viiny ta pisliavoiennyi period: materialy naukovoho seminaru (21 chervnia 2024 r.) – Constitutional rights and freedoms of human beings and citizens during wartime and post-war periods: Materials of a scientific seminar (June 21, 2024)* (pp. 10–12). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. Retrieved from https://www.lvduvs.edu.ua/uk/karta-dokumentiv/category/391-conference-2024-magazine.html?download=5879:konstytutsiini-prava-i-svobody-liudyny-ta-hromadianyna-v-umovakh-viiny-ta-pisliavoiennyi-period-materialy-naukovoho-seminaru-21-chervnia-2024-roku [in Ukrainian].

5. Kovalchuk, O. Ya. (2024). Harantuvannia vidpovidalnosti Rosii za voienni zlochyny v Ukraini: informatsiino-pravovyi aspekt [Ensuring Russia's accountability for war crimes in Ukraine: Informational and legal aspects]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 105(2), 149–159. https://doi.org/10.32631/v.2024.2.37. Retrieved from https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/article/view/756/695 [in Ukrainian].

6. Drozd, V., & Havryliuk, L. (2023). Theoretical and legal basis for pre-trial investigation of crimes against children. *Entrepreneurship, Economy and Law*, (2), 62–67. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.2.10. Retrieved from http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2023/2/12.pdf [in English].

7. Saukh, A. S. (2024). Nezakonna deportatsiia (peremishchennia) ditei yak riznovyd voiennoho zlochynu ta zlochynu proty liudianosti [Illegal deportation (transfer) of children as a type of war crime and crime against humanity]. *Kyivskyi chasopys prava – Kyiv Law Journal*, (2), 285–293. https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.41. Retrieved from https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/479 [in Ukrainian].

8. Pylypenko, V. P. (2024). Voienni zlochyny za Rymskym statutom Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu: pytannia teorii ta praktyky [War crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Questions of theory and practice] (Doctoral dissertation, 12.00.11 – International Law). Odesa: Mizhnarodnyi humanitarnyi universytet. (pp. 249–250). [in Ukrainian].

9. Kolomiiets, N. V., & Luhyna, Ye. Yu. (2024). Problemi aspekty kvalifikatsii voiennykh zlochyniv v Ukraini [Problematic aspects of qualifying war crimes in Ukraine]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence*, (3), 466–470. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.80. Retrieved from http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/308797 [in Ukrainian].

10. Korabel, M. H., & Poliakov, A. O. (2023). Pravovi aspekty kvalifikatsii zlochyniv proty liudianosti v umovakh viiny Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [Legal aspects of qualifying crimes against humanity during the Russian Federation's war against Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, (4), 570–572. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/136. Retrieved from http://lsej.org.ua/4_2023/136.pdf [in Ukrainian].



СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 37.091.32:81'243]:621.395.721.5-049.7](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-623-633

Boichevska Ilona Borysivna PhD in Pedagogics, Associate Professor, Associate Professor of Foreign Languages Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (093) 771-87-16, https://orcid.org/0000-0001-8371-8947

THEORETICAL BASIS OF USING MOBILE PHONES IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM

Abstract. Mobile learning technology is undeniably a dynamic tool that enhances teaching, learning, and research for both educators and students in the 21st century. Mobile phones play a significant role in foreign language learning. With advancements in technology, learners of foreign language can now utilize mobile devices as effective tools for language acquisition. Incorporating mobile phones into foreign language lessons can boost student engagement, enhance language skills, and provide personalized learning experiences. These devices are particularly valuable in the learning environment as they can deliver educational content and enable seamless two-way communication between educators and students. By setting clear objectives for their use, educators can effectively integrate mobile phones into their lessons. This strategic approach allows teachers to create an engaging, resource-rich, and modern language learning experience.

This article aims to determine the benefits and possible challenges of using mobile phones and language apps in the foreign language classroom. It has been stated in the article that since 2008 mobile technologies advanced greatly in the amount of language-learning software. Scientists define M-learning, or mobile learning as the convergence of mobile computing and e-learning (electronic learning) which offers accessible resources anytime and anywhere, robust search capabilities, interactive experiences, and strong support for effective learning and performance-based assessment. Unlike traditional learning methods, e-learning is not bound by location, time, or space, making it highly flexible and adaptable.

The article characterizes main features of several mobile learning apps designed to help learners acquire foreign languages, such as general language learning apps

(Duolingo, Babbel, Rosetta Stone, Busuu), apps for speaking and pronunciation (Hello, Tandem, Elsa Speak), apps for vocabulary and grammar (Quizlet, Memrise, Linguist), game platforms (Kahoot, Mentimeter, Bamboozle).

Research in Mobile-Assisted Language Learning (MALL) and Computer Assisted Language Learning (CALL), as well as theories about using mobile devices have been highlighted in the article. It has been stated that the use of mobile phones in foreign language classrooms can be highly effective when implemented thoughtfully. Mobile apps provide diverse approaches to language learning, including gamified exercises, live interactions with native speakers, and tools for improving specific skills such as speaking, listening, and grammar. To achieve the best results, it is important to combine apps that address various aspects of language acquisition with real-life practice. Apps like Duolingo, Memrise, and Quizlet help students build vocabulary, while dictionary and translation apps assist in understanding new words or phrases. Language exchange platforms like Tandem or HelloTalk enable authentic interactions with native speakers, and videos or podcasts on platforms like YouTube expose learners to real-world language use. Additionally, mobile apps that adapt to individual proficiency levels allow students to learn at their own pace.

While covering a lot of advantages of using mobile phones in the foreign language classroom the article also reveals its possible drawbacks, which can be addressed through careful planning, clear guidelines, and a balanced integration with traditional teaching methods. This approach ensures a comprehensive and effective learning experience. For educators to fully embrace mobile learning, they must recognize its benefits and understand its characteristics, opportunities, and unique features. By familiarizing themselves with the key elements of mobile learning, teachers can effectively integrate mobile technology into their teaching strategies. This not only enhances the learning experience but also boosts students' motivation, satisfaction, and development in acquiring foreign language skills.

Keywords: mobile phones, mobile learning apps, mobile learning technology, foreign language, foreign language classrooms, Mobile-Assisted Language Learning (MALL), Computer Assisted Language Learning (CALL).

Бойчевська Ілона Борисівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (093) 771-87-16, https://orcid.org/0000-0001-8371-8947

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ МОБІЛЬНИХ ТЕЛЕФОНІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. Мобільні технології навчання, безперечно, є динамічним інструментом, який покращує викладання, навчання та дослідження як для



викладачів, так і для студентів у 21 столітті. Мобільні телефони відіграють важливу роль у вивченні іноземних мов. З розвитком технологій ті, хто вивчає іноземні мови, тепер можуть використовувати мобільні пристрої як ефективні інструменти для вивчення мови. Використання мобільних телефонів на уроках іноземної мови може підвищити зацікавленість учнів, покращити мовні навички та забезпечити персоналізований навчальний процес. Ці пристрої особливо цінні в навчальному середовищі, оскільки вони можуть доставляти навчальний контент і забезпечувати безперешкодну двосторонню комунікацію між викладачами та студентами. Визначивши чіткі цілі їх використання, педагоги можуть ефективно інтегрувати мобільні телефони у свої уроки. Такий стратегічний підхід дозволяє вчителям створити цікавий, багатий на ресурси та сучасний досвід вивчення мови.

Ця стаття має на меті визначити переваги та можливі виклики використання мобільних телефонів та мовних додатків на заняттях з іноземної мови. У статті охарактеризовано основні можливості декількох мобільних навчальних додатків, призначених для вивчення іноземних мов: загальномовних (Duolingo, Babbel, Rosetta Stone, Busuu), для говоріння та вимови (Hello, Tandem, Elsa Speak), для розширення словникового запасу та граматики (Quizlet, Memrise, Linguist), ігрових платформ (Kahoot, Mentimeter, Bamboozle).

У статті висвітлено дослідження в галузі мобільного вивчення мови (Mobile-Assisted Language Learning, MALL) та комп'ютерного вивчення мови (Computer Assisted Language Learning, CALL), а також теорії щодо використання мобільних пристроїв. Зазначено, що використання мобільних телефонів на заняттях з іноземної мови може бути дуже ефективним за умови продуманого підходу. Мобільні додатки пропонують різноманітні підходи до вивчення мови, включаючи гейміфіковані вправи, живу взаємодію з носіями мови та інструменти для вдосконалення конкретних навичок, таких як говоріння, аудіювання та граматика. Щоб досягти найкращих результатів, важливо поєднувати додатки, які стосуються різних аспектів вивчення мови, з реальною практикою. Такі додатки, як Duolingo, Memrise та Quizlet, допомагають студентам поповнювати словниковий запас, а словники та перекладачі допомагають зрозуміти нові слова чи фрази. Платформи для мовного обміну, такі як Tandem або HelloTalk, забезпечують автентичну взаємодію з носіями мови, а відео або подкасти на таких платформах, як YouTube, дають змогу учням використовувати мову в реальному світі. Крім того, мобільні додатки, які адаптуються до індивідуальних рівнів володіння мовою, дозволяють студентам навчатися у власному темпі.

Висвітлюючи багато переваг використання мобільних телефонів на заняттях з іноземної мови, стаття також розкриває їхні можливі недоліки, які можна усунути за допомогою ретельного планування, чітких інструкцій та збалансованої інтеграції з традиційними методами викладання.

Ключові слова: мобільні телефони, мобільні навчальні додатки, мобільні технології навчання, іноземна мова, класи іноземних мов, мобільне вивчення мови (MALL), комп'ютерне вивчення мови (CALL).

Problem Statement. Nowadays, mobile phones take a significant part in the process of foreign language learning, in particular during distance learning. With the development of technology, foreign language learners can study using their mobile phones. Using mobile phones in forign language lessons can enhance student engagement, improve language skills, and foster personalized learning experiences. Using digital tools such as mobile phones in the learning environment is beneficial as the device can present learning content and provide wireless two-way communication between the educator and learners. Therefore, educators can effectively integrate mobile phones into foreign language lessons, establishing clear objectives for mobile phone use in each lesson. By strategically incorporating mobile phones, foreign language teachers can create an engaging, resource-rich, and modern language learning environment. It is necessary to educate students on responsible and effective mobile use, encourage students to use mobile tools outside the classroom for additional practice and integrate mobile tasks with broader curriculum goals.

The analysis of recent research and publications. Several researchers and educators have explored the use of mobile phones in foreign language learning, focusing on their potential to enhance engagement, provide personalized learning opportunities, and facilitate authentic language use. Here are some scientists who have contributed to this field: Burston J., Chinnery G., Kukulska-Hulme A. (Mobile-Assisted Language Learning (MALL)), Levy M. (Computer-Assisted Language Learning (CALL) and MALL), Murugan A., Quinn C. Reinders H., Sai G. (Mobile and emerging technologies in language learning), Warschauer M. (Technology-mediated communication in language learning), Godwin-Jones R. (Use of mobile apps for language learning) and others.

The purpose of the article is to define the benefits and possible challenges of using mobile phones and language apps in the foreign language classroom.

Presentation of the main material. In 2011, Godwin-Jones claimed that technological development has largely mediated research in Mobile-Assisted Language Learning (MALL). Early applications used portable audio devices such as the Sony Walkman or Apple iPod [5, p. 3]. Early internet-capable devices such as cell phones and personal digital assistants (PDAs) made basic use of email and web browsing for language learning [2, p. 12]. However, pedagogical approaches were fairly limited on these devices, constraining most applications to one-way content delivery with little peer-to-peer communication or interaction [8, 9].

Published MALL studies increased dramatically in 2008. Coinciding with the emergence of smartphone technology, applications began to make greater use of web-



based activities. Since then, mobile technology has grown in sophistication, resulting in the release of a large amount of language-learning software. There are over a million apps available to users in both the Google Play and Apple iTunes app stores [13, p. 33]. Scientists stressed that to be effective in this changing environment requires the builders of the new education system to understand the imperatives of the technology such as customization, interaction, and control that drive the changes in education [3, p. 8]. These three imperatives are important for students' ownership of learning because the delivery of the knowledge is guided through feedback and engagement of the students towards learning. There is no doubt that mobile learning technology is a dynamic tool in facilitating the teaching, learning, and research efforts among educators and students in the 21st century. It can be championed by different learning theories namely behaviourist learning, constructivist learning, collaborative learning, situated learning, and informal lifelong learning. Mobile digital tools can enhance one's skills such as in the area of language, communication, motivation, and thinking skills [10].

Some researchers believe that schools will become less important as a venue for education soon. They suggested that since technology is becoming central to human life, virtual learning where knowledge is being taught and shared despite the distance between the educators and the learners will become more popular. Homeschooling is becoming popular in foreign countries among busy parents who travel frequently as their children are obliged to follow their parents as well. This type of education is beneficial because the bond between the students and their parents becomes closer, the students can be monitored easily and tutored privately, there is a reduction in peer pressure, and the learners gain a sense of responsibility in governing their learning [3, p. 34]. Apart from that, mobile phones enable learners to strengthen their language skills as it promotes an environment that motivates the learners to be explorative.

M-learning (mobile learning) is defined as the intersection of mobile computing and e-learning (electronic learning): accessible resources wherever you are, strong search capabilities, rich interaction, powerful support for effective learning, and performance-based assessment. E-learning is independent of location in time or space [12, p. 8]. It is claimed that collaboration in mobile learning is important because shared conversational spaces mediated by mobile devices are conducive to timely, personally tailored feedback from instructors as well as rich peer interactions. Through collaboration, the learners can communicate with peers and experts in their field and exchange information across time and place [11, p. 60]. Moreover, it is stated that mobile computing devices have included compact technologies such as mobile phones and smartphones, and these may include tablet computers, laptop computers, and netbooks [6, p. 3]. Since learning English is very popular in non-English speaking countries, developing modern assisted-learning tools that support effective learning processes is considered to be a critical issue in the English-language education field. Nowadays, MALL is currently attracting a great deal of attention. However, students'

exploitation of technological developments must be guided by more than just enthusiasm. Students from all levels tend to use mobile phones, especially in their English language learning. They prefer to use the applications on their mobile phones to help them in language learning such as finding difficult words and searching some information on the Internet [6, p. 1–2].

In 2009 mobile social media applications were stated to provide collaborative and engaging opportunities for students. Moreover, a year after this it was identified how the use of mobile-computing devices in one project-based course created a sense of connectivity with students, instructors and their clients by allowing accessing the Internet to blog about work progress, to share photos and to communicate using instant or text messaging [6, p. 2].

There are theories about using mobile devices developed by Stockwell in 2016. These theories have the potential for students to access reference materials to support doing their homework. According to Stockwell, there are three roles of mobile devices despite the sizes and input limitations [6, p. 6–7].

1. The first theory is ***ubiquitous learning***. It is more practical because the learners could bring their mobile phone anytime and everywhere including non-learning time or place. Accordingly, learners would be able to use that easily because it retrenches their time if they want to do their homework.
2. The second theory is called ***distributed cognition***. The learners could use their mobile phones to set everything in it without forgetting their schedule because it was set on their phones. Therefore, they enjoy using mobile phones without losing any schedule that they have.
3. The last theory about the roles of mobile devices is called ***situated learning***. A mobile device is a probable medium for students to interact with their surroundings, famously it is well-known as GPS (Global Positioning Systems). By using GPS, the mobile devices ‘know’ where it is or receive input that applies to a particular event or action. The impact of mobile technology on the learning process is to contemplate how the mobility of the devices could adjust the learning environment.

Mobile devices can also advance students to another type of learning process where they interact with or communicate with their surroundings to assist in meaningful learning [6]. Despite rapid growth in app numbers, MALL research has been criticised for a lack of objective, quantifiable learning outcomes. Scientists conducted a meta-analysis of 291 MALL studies spanning 20 years and found only 35 were of sufficient duration (1 month) and involved a minimal number of subjects – ten. The researchers also noted that many of the studies were afflicted by inadequate research design due to failure to address confounding variables that exist outside of the device itself – novelty effects, content, the instructor, etc.– perhaps due to an overly “technocentric” approach that overemphasises the role technology plays in learning. Shortcomings aside, the positive reports of many of these MALL studies support the



notion that mobile devices are efficacious learning tools – in particular for vocabulary instruction [4, p. 5].

In some literature reviews of research trends in MALL from 69 studies from 2000-2015, "teaching vocabulary" was the most popular topic, addressed by 28 of those studies; conversely, only one study examined grammar instruction and writing [4, p. 200]. Likewise, it was noted that 58% of the 291 MALL studies examined were concerned with vocabulary acquisition, most of which reported positive learning outcomes and positive reports for vocabulary learning, reading competency, listening, and speaking skills across the studies [1, p. 12].

An important concept that has emerged recently is the notion of adaptive learning, which uses computers as personalized teaching devices. Adaptive learning proposes a softer version of the artificial intelligence-driven systems proposed by early research in Computer Assisted Language Learning (CALL), developments that would heavily rely on improved natural language processing, and the computer's ability to extrapolate meaning from speech [14, p. 14]. A move away from traditional textbooks and towards interactive adaptive learning platforms was predicted with both the incorporation of more gamified elements and the use of big data and analytics to store content about users [7, p. 18].

To meet the students' needs, there are many types of mobile phone applications that assist learning such as discussion forums, text-based activities, audio-based learning, and interactive game-based language learning [11, p. 57]. Here's a list of mobile apps designed to help learners acquire foreign languages. Each of them has its purpose, features and caters to different learning styles, skill levels, and goals. So, among general language learning apps there are the following: **Duolingo** (gamified lessons, interactive exercises, vocabulary practice, and speaking challenges, it is best for beginners and intermediate learners; there are over 40 languages, including Spanish, French, German, and Japanese); **Babbel** (short lessons focusing on real-life conversations, grammar tips, and cultural insights, it is best for structured learning and grammar-focused learners, there are 14 languages, including Italian, Swedish, and Turkish); **Rosetta Stone** (immersive learning with no translations, speech recognition for pronunciation practice, it is best for long-term commitment to fluency; there are 24+ languages, including Arabic, Korean, and Hindi); **Busuu** (grammar exercises, vocabulary lessons, speaking practice with native speakers, it is best for interactive learning and community feedback, there are 13 languages, including Dutch and Chinese. Apps for speaking and pronunciation include: **HelloTalk** (language exchange platform with native speakers via chat, voice messages, and video calls, it is best for real-life conversation practice; there are over 50 languages); **Tandem** (language exchange with native speakers, in-app translations, and tutors, it is best for cultural exchange and conversational practice); **Elsa Speak** (AI-based speech analysis to improve pronunciation, it is best for perfecting accent and clarity). There are such apps

for vocabulary and grammar as: **Quizlet** (flashcards, games, and tests for memorizing vocabulary, it is best for personalized vocabulary building); **Memrise** (fun lessons with videos of native speakers and gamified vocabulary drills, it is best for learning vocabulary in context); **Lingvist** (AI-driven vocabulary learning based on personal progress and interests, it is best for advanced vocabulary expansion. Platforms like Kahoot, Mentimeter, Bamboozle make quizzes and activities engaging and interactive while augmented reality apps can bring texts and cultural references to life.

According to research conducted by the LinguaLift team, among the most popular MALL applications in 2023 we can find Memrise, LinguaLift, Rosetta Stone, Duolingo, HelloTalk, Mindsnacks, Busuu, Babbel *(see figure 1)*.

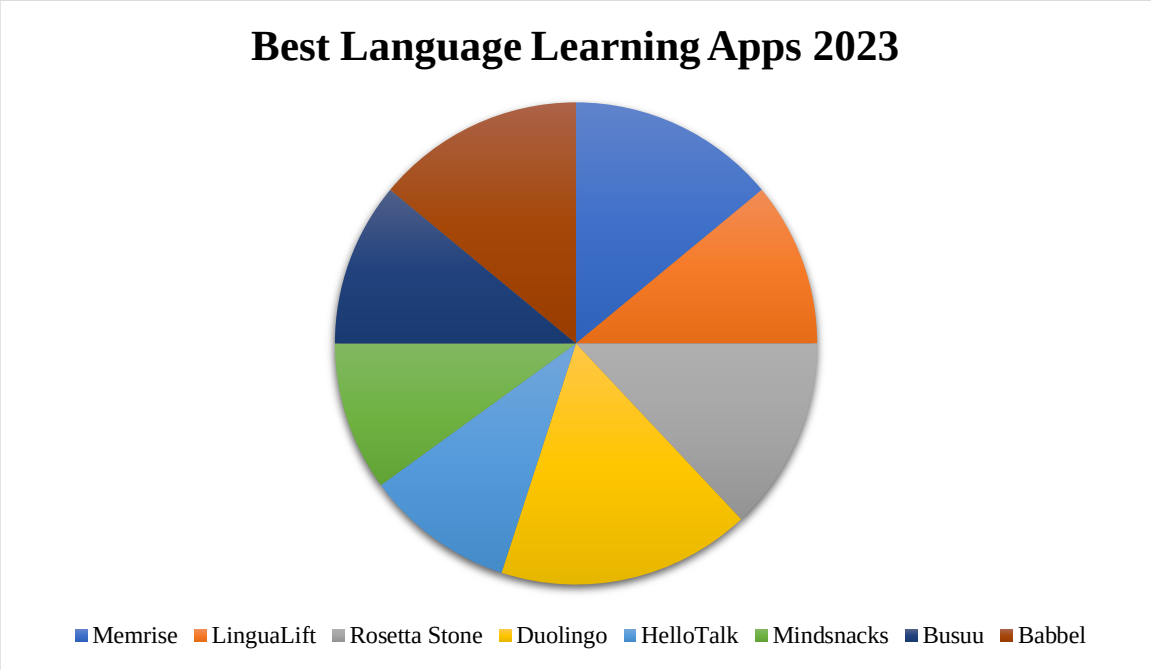


Figure 1. **Best Language Learning Apps 2023**

Overall, there is a great opportunity to leverage emerging technologies for language learning; it is suggested to put a stronger emphasis on intelligent commercial app design. Users will begin to process more than individual words and basic vocabulary by providing more contextualised, authentic written input. The incorporation of more adaptive learning features would provide a more personalized experience, both in terms of content delivered during instruction as well as feedback. Natural Language Processing technologies could allow for more accurate recognition of written text. Such a design methodology would teach authentic usage of language with an end-goal focus of making learners communicatively competent in the language they intend to learn [13, p. 42].

So, the use of mobile phones in a foreign language classroom gives numerous opportunities for students. They can be engaged in digital storytelling and create



stories using images, text, and narration through apps like Storybird or Book Creator, build vocabulary with Duolingo, Memrise, Quizlet, record dialogues or practice pronunciation with voice-recognition apps like Elsa Speak, assign podcasts, audiobooks, or TED Talks for listening comprehension tasks, use gamified apps that teach grammar, like Grammarly or English Grammar in Use. Students can work in pairs or groups on Google Docs or shared notes to write essays, dialogues, or reviews.

While mobile phones can be a valuable tool in the foreign language classroom, their use also comes with potential drawbacks. For instance, students may use phones for non-educational purposes, such as social media, games, or texting, which can disrupt learning and reduce productivity. Not all students may own smartphones, or some may have devices with limited functionality or no internet access. Excessive dependence on mobile apps may reduce students' focus on developing fundamental language skills like critical thinking and problem-solving. Some apps focus on specific skills (e.g., vocabulary or grammar) and may not provide comprehensive language learning, such as cultural nuances or advanced writing skills. Moreover, teachers may lack the technical skills or knowledge to effectively integrate mobile technology into their lessons; apps and online tools may collect personal data or expose students to inappropriate content; some apps may not fully align with the students' cultural or linguistic context; many high-quality language learning apps require paid subscriptions, which might not be affordable for all students, etc. Addressing these challenges requires thoughtful planning and implementation. Some of the possible ways to solve them may be encouraging activities that promote creativity, like writing stories or creating presentations, using a variety of apps that target different language skills, encouraging students to download materials in advance for offline use, providing professional development and training for teachers, educating students on online safety and responsible digital behavior, combining free apps with traditional teaching materials.

Conclusions. In conclusion we must state that using mobile phones in the foreign language classroom can be highly effective when implemented thoughtfully. Moblile apps offer diverse approaches to language learning, from gamified exercises to live interaction with native speakers. It is necessary to combine apps that address different skills, such as speaking, listening, and grammar, and supplement them with real-life practice for best results. Students can get access to language resources, using apps like Duolingo, Memrise, or Quizlet for vocabulary building, dictionary and translation apps for help with understanding new words or phrases. Students can get authentic language practice by interacting with native speakers via language exchange apps like Tandem or HelloTalk. Watching videos on YouTube or podcasts in English exposes learners to real-world language use. What is more, students can learn at their own pace with mobile apps that adapt to their proficiency level. While mobile phones offer many benefits in foreign language classrooms, their potential drawbacks can be

mitigated through thoughtful planning, clear guidelines, and a balanced approach. Combining mobile technology with traditional teaching methods ensures a well-rounded and effective learning experience. To prevent educators from viewing mobile learning as a distraction, teachers need to be aware of the benefits of using this mobile technology. Educators need to understand the characteristics, possibilities and peculiarities of mobile learning to conduct it successfully. Knowing the vital elements of mobile learning will make the teachers appreciate the use of mobile phones in aiding their teaching and more importantly in their students' development, satisfaction, and motivation to enhance their knowledge and skills in learning a foreign language.

References:

1. Burston, J. (2015). Twenty years of MALL project implementation: A meta-analysis of learning outcomes. *ReCALL*. Vol. 27, No. 1. P. 4–20.

2. Chinnery, G. (2006). Going to the MALL: Mobile Assisted. *Language Learning, Language Learning & Technology*. Vol. 10, No.1. P. 9–16.

3. Collins, A., Halverson, R. (2009). Rethinking Education in the Age of Technology: *The Digital Revolution and the Schools. New York: Teachers College Press.*

4. Duman, G., Orhon, G., Gedik, N. (2015). Research trends in mobile assisted language learning from 2000 to 2012. *ReCALL*. Vol. 27, No. 2. P. 197–216.

5. Godwin-Jones, R. (2011). Emerging technologies: Mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology.* Vol. 15, No. 2. P. 2–11.

6. Gregorius, T. M. (2017). Students' Perception towards the Use of Mobile Phones in Learning English as a Foreign Language. Satya Wacana Christian University, Salatiga. P. 1–9.

7. Kerr, P. (2013). A Short Guide to Adaptive Learning in English Language Teaching. The Round.

8. Kukulska-Hulme, A., Shield, L. (2007). An Overview of Mobile Assisted Language Learning: Can mobile devices support collaborative practice in speaking and listening. *In conference EuroCALL'07 Conference Virtual Strand*.

9. Kukulska-Hulme, A., Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL*. Vol. 20, No. 3. P. 271–289.

10. Mohamed, A., Norazah, M. (2013). Mobile Learning: Malaysian Initiatives & Research Findings. Center for Academic Advancement, University Kebangsaan Malaysia & Department of Higher Education, Ministry of Higher Education.

11. Murugan, A., Sai, G. (2017). The wonders of technology in teaching and learning English. *Indonesian EFL Journal*. Vol. 3, No. 1. P. 57–68.

12. Quinn, C. (2000). M-learning: Mobile, wireless, in-your-pocket learning. *Linezine: Learning in the new economy*.

13. Schmidt, T., Heil, C. R., Wu, J. S., Lee, J. J. (2016). A review of mobile language learning applications: trends, challenges and opportunities. *The EUROCALL Review*. Vol. 24, No. 2. P. 32–50.

14. Warschauer, M. (1998). Computer-assisted language learning: an introduction. In S. Fotos (Ed.), *Multimedia language teaching*. Tokyo: Logos. P. 3–20.



Література:

1. Burston J. Twenty years of MALL project implementation: A meta-analysis of learning outcomes. *ReCALL*. Vol. 27. No. 1, 2015. P. 4–20.

2. Chinnery G. Going to the MALL: Mobile Assisted. *Language Learning, Language Learning & Technology*. Vol. 10, No.1, 2006. P. 9–16.

3. Collins A., Halverson R. Rethinking Education in the Age of Technology: *The Digital Revolution and the Schools. New York: Teachers College Press*. 2009.

4. Duman G., Orhon G., Gedik N. Research trends in mobile assisted language learning from 2000 to 2012. *ReCALL*. Vol. 27. No. 2, 2015. P. 197–216.

5. Godwin-Jones R. Emerging technologies: Mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology*. Vol. 15. No. 2, 2011. P. 2–11.

6. Gregorius T. M. Students' Perception towards the Use of Mobile Phones in Learning English as a Foreign Language. Satya Wacana Christian University, Salatiga. 2017. P. 1 – 9.

7. Kerr P. A Short Guide to Adaptive Learning in English Language Teaching. The Round. 2013.

8. Kukulska-Hulme A., Shield L. An Overview of Mobile Assisted Language Learning: Can mobile devices support collaborative practice in speaking and listening. *In conference EuroCALL'07 Conference Virtual Strand*. 2007.

9. Kukulska-Hulme A., Shield L. An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL*. Vol. 20. No. 3, 2008. P. 271–289.

10. Mohamed A., Norazah M. Mobile Learning: Malaysian Initiatives & Research Findings. Center for Academic Advancement, University Kebangsaan Malaysia & Department of Higher Education, Ministry of Higher Education, 2013.

11. Murugan A., Sai G. The wonders of technology in teaching and learning English. *Indonesian EFL Journal*. Vol. 3. No. 1, 2017. P. 57–68.

12. Quinn C. M-learning: Mobile, wireless, in-your-pocket learning. *Linezine: Learning in the new economy*. 2000.

13. Schmidt T., Heil C. R., Wu J. S., Lee J. J. A review of mobile language learning applications: trends, challenges and opportunities. *The EUROCALL Review*. 2016. Vol. 24. No. 2, P. 32–50.

14. Warschauer M. Computer-assisted language learning: an introduction. In S. Fotos (Ed.), *Multimedia language teaching*. Tokyo: Logos, 1998. P. 3–20.

UDC 615.851.1-049.7:[005.336.2-027.561:337.011.3-051]

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-634-644

Telychko Nataliia Viktorivna Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Professor of the Department of English Language, Literature with Teaching Methods, Mukachevo State University, Mukachevo, https://orcid.org/0000-0001-6776-8952

Raikhel Anna Mykhaliivna Assistant of Department of English language, literature with methodology of teaching**,** Mukachevo State University, Mukachevo, tel.: (099) 736-55-14, https://orcid.org/0009-0002-6806-9330

Hryhoriak Lidiia Ivanivna holder of the second (master's) level of higher education Mukachevo State University, Mukachevo, tel.: (096) 821-11-52, https://orcid.org/0009-0005-3312-8056

MASTERING THE METHODOLOGY OF USING BRAINSTORMING AS ONE OF THE CRITERIA FOR THE FORMATION OF PROFESIONAL COMPETENCE OF AN ENGLISH LANGUAGE TEACHER

Abstract. The article explores the significance of mastering brainstorming methodologies as a key component in developing the professional competence of English language teachers. It examines the role of brainstorming as an innovative teaching strategy that fosters creativity, critical thinking, and collaboration among students.

The study analyzes various brainstorming techniques and their effectiveness in enhancing student engagement and learning outcomes in the English language classroom. Furthermore, it discusses how teachers can integrate these methodologies into their pedagogical practices to promote a dynamic learning environment. Through a comprehensive literature review coupled with empirical analysis, the research delineates various brainstorming methodologies and evaluates their impact on student engagement, motivation, and language acquisition

By emphasizing the importance of continuous professional development in this area, the article contributes to the ongoing discourse on improving teaching effectiveness and educational quality in language instruction. The findings reveal that structured brainstorming sessions not only stimulate cognitive processes among learners but also facilitate collaborative learning, thereby contributing to a more productive educational outcome.The article discusses various brainstorming formats, such as group discussions, individual idea generation, and interactive games, which can be effectively integrated into the ESL curriculum. Practical examples of activities



are provided, illustrating how they can be tailored to different proficiency levels, ensuring inclusivity and maximizing participation.

Ultimately, this work seeks to underscore the importance of continuous pedagogical improvement and the alignment of teaching methodologies with the evolving demands of English language education, advocating for a greater focus on brainstorming techniques as a means to enhance teacher competence and, consequently, student outcomes.

In conclusion, the article asserts that the integration of brainstorming techniques into ESL instruction is a vital strategy for creating a dynamic and interactive learning atmosphere. This approach not only enhances the effectiveness of language learning but also empowers students to recognize and harness their potential in mastering a new language.

Keywords: brainstorming methodology, professional competence formation, English language teaching, student motivation, teaching strategies, Instructional techniques, active learning methods, pedagogical skills development, teacher training, creativity in teaching, interactive learning approaches, practical skills, critical thinking.

Теличко Наталія Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри англійської мови, літератури з методиками навчання, Мукачівський державний університет, м. Мукачево, https://orcid.org/0000-0001-6776-8952

Райхель Анна Михайлівна асистент кафедри англійської мови, літератури з методиками викладання**,** Мукачівський державний університет, м. Мукачево, тел.: (099) 736-55-14, https://orcid.org/0009-0002-6806-9330

Григоряк Лідія Іванівна здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Мукачівський державний університет, м. Мукачево, тел.: (096) 821-11-52, https://orcid.org/0009-0005-3312-8056

ОВОЛОДІННЯ МЕТОДИКОЮ ВИКОРИСТАННЯ БРЕЙНСТОРМІНГУ, ЯК ОДИН З КРИТЕРІЇВ СФОРМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті здійснюється аналіз методики брейнстормінгу як одного з ключових інструментів формування професійної компетентності вчителя англійської мови. Відзначається, що брейнстормінг, як активна форма навчання, сприяє розвитку креативного мислення, комунікативних навичок та

критичного аналізу учнів, що є важливими складовими у процесі вивчення іноземної мови Брейнстормінг є потужним інструментом для активізації мислення студентів , сприяє розвитку їхньої креативності та критичного підходу до навчання. Цей метод дозволяє студентам вільно висловлювати свої ідеї, що, у свою чергу, підвищує їхню впевненість у спілкуванні та знижує рівень мовного страху.

Окрему увагу приділено впливу брейнстормінгу на покращення комунікативних навичок учнів, що є важливим аспектом у вивченні іноземної мови. У статті наведено практичні приклади використання цієї методики на уроках англійської мови, що демонструють її ефективність у створенні активного навчального середовища.Стаття також розглядає різноманітні формати брейнстормінгу, які можуть бути ефективно інтегровані в навчальний процес. Це включає групові обговорення, де учні працюють у командах, індивідуальні вправи, що дозволяють кожному учневі висловити свої думки, а також інтерактивні ігри, які роблять навчання більш захоплюючим.

Крім того, стаття містить результати досліджень, які показують, що студенти , які беруть участь у брейнстормінгових сесіях, демонструють значно кращі результати в усному та письмовому мовленні. Зазначається , що такий підхід не лише підвищує мотивацію студентів , але й сприяє формуванню командного духу та покращенню міжособистісних навичок.

У статті також обґрунтовується важливість оволодіння методикою брейнстормінгу як критерію професійної компетентності вчителя. Визначено ключові компетенції, які вчитель повинен розвивати для ефективного використання даної методики, зокрема, вміння аналізувати, синтезувати інформацію та створювати умови для колективного мислення.

Стаття підкреслює необхідність підвищення кваліфікації вчителів у сфері інноваційних педагогічних методів, зокрема, брейнстормінгу, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню якості навчання учнів та їхньому успішному оволодінню англійською мовою.Обґрунтовується , що інтеграція брейнстормінгу в заняття англійської мови є важливим кроком до створення динамічного та інтерактивного навчального середовища. Використання цього методу не лише робить навчання більш ефективним, але й допомагає студентам глибше засвоювати матеріал, розвивати свої мовні навички та усвідомлювати власний потенціал у вивченні мови.

Ключові слова: брейнстормінг, брейнстормінг у навчанні, мотивація студентів, методика викладання англійської мови, освітні переваги, вивчення іноземних мов, розвиток критичного мислення, застосування технологій, формування навичок викладання, освітні інновації.

Mastery of English in modern contexts is a portal to the global arena. Mastering this global language facilitates the achievement of your goals through new



opportunities. There is often discussion over students' apathy towards the subject of "foreign language." This issue can be overcome by the adoption of modern pedagogical technologies in the classroom. The educator's principal duty is to foster students' creative and intellectual abilities. Modern approaches include several instruments that improve pupils' cognitive functions. [2] This article will elucidate the advantages of utilizing brainstorming strategies in English courses. Brainstorming combines an informal, unstructured approach to problem-solving with lateral thinking. It motivates individuals to conceive concepts and ideas that may initially seem unusual. Some concepts can evolve into new, creative solutions to a problem, while others may provide supplementary ideas. This enables individuals to escape stagnation by "jolting" them from their habitual cognitive habits. Therefore, during brainstorming sessions, participants should avoid evaluating or supporting ideas. You seek to broaden options and eliminate misconceptions about the limitations of the challenge. Evaluation and scrutiny at this level impede ideation and restrict creativity. [1

Significance of the Research This study is essential since it examines several brainstorming tactics applicable to English as a second language (ESL) classes. These techniques impact student-centered learning (SCL) and offer diverse strategies for improving various skills, especially speaking, through implementation. The research seeks to enhance student engagement and support learning by identifying practical brainstorming exercises. We will thoroughly analyze the insights of students and teachers regarding these activities, enhancing English as a Second Language (ESL) instructional tactics and promoting the development of successful student-centered learning approaches in language education. This study identifies the most effective techniques for conducting brainstorming sessions and offers suggestions for future research on promoting language acquisition and improving student engagement. Moreover, in the field of English as a Second Language (ESL) education, student-centered learning (SCL) has gained significant popularity. The SCL seeks to enhance learning using brainstorming techniques that enable students to participate and cultivate creative thinking abilities.

Analysis of Recent Research and Publications This study evaluates the most recent literature on student's participation in brainstorming strategies in English as a second language class. Numerous education professionals assert that brainstorming, a collaborative and innovative problem-solving technique, can improve student-centered learning. Smith and Jones (2023) contend that brainstorming, which creates a facilitated atmosphere for collaborative interaction in which students take on the roles of both speaker and listener, may enhance sentence-centered learning (SCL). Brainstorming in SCL is based on constructivist notions that encourage active learning and student engagement. Allowing the student to reflect on personal experiences as a basis for developing relevant information with peers raises the significance of each individual's life, improving understanding and promoting critical thinking. Miller and

Adams (2023) claim that the application of brainstorming approaches facilitates student engagement. Numerous research papers have explored the impact of brainstorming techniques on acquiring English as a Second Language (ESL). Lee and Tan (2024) determined that discussions significantly improved students' speaking proficiency by providing a non-threatening atmosphere for language skill practice. Patel and Singh (2023) discovered that brainstorming produced a beneficial solution for all parties involved. This augmented the self-assurance of English as a Second Language (ESL) learners, enhancing their communication abilities despite linguistic obstacles. Kumar and Sharma (2023) contend that activities such as word mapping, narrative, visual prompts, and analogous exercises significantly benefit the development of students' speaking skills. Very little can improve the effectiveness of song study about second language acquisition. Song-based brainstorming facilitates language development among students (Nguyen, 2023). Zhang & Lee (2024) observed that students primarily value the brainstorming process, which increases their involvement, indicating its significance from the learners' viewpoint. Nonetheless, some students may undervalue brainstorming sessions, which could impact the overall effectiveness of these programs (Williams & Brown, 2023). Kim and Lee (2024) contend that it may be challenging for instructors to accommodate the diverse requirements of their students while ensuring that all children are actively involved in brainstorming activities. García and Martínez (2023) stated that the efficacy of brainstorming is affected by class size and students' language competency. A recent study suggests brainstorming tools can enhance the student-centered learning process for learners of English as a second language (ESL). Implementing these strategies will augment student engagement and elevate speaking competency within a practical educational setting. The effectiveness of brainstorming exercises may differ considerably, so educators must consider students' perspectives and possible hazards.

The aim of the article is to explore the effectiveness of brainstorming techniques in enhancing ESL (English as a Second Language) lessons. It seeks to demonstrate how these strategies can facilitate language acquisition, promote student engagement, and foster a collaborative learning environment. By highlighting various brainstorming methods and their benefits, the article intends to provide ESL educators with practical tools and insights to improve their teaching practices and support students in developing their language skills more effectively.

Outlining the Key Research Findings. The importance of brainstorming sessions. A brainstorming session denotes a convening of persons who collectively exchange and deliberate on their ideas. These lectures facilitate students' exploration and augmentation of their critical and logical thinking abilities. Enhanced engagement in the sessions promotes expedited learning and elevates academic achievement. Brainstorming is a widely utilized technique for generating novel concepts to tackle scientific and practical issues. The main goal is synchronizing joint intellectual

endeavors to investigate innovative problem-solving methods. At first glance, the technology for executing this method may seem complex, yet its implementation has beneficial results: youngsters develop creative and associative thinking, consequently reinforcing vocabulary retention. Educators now utilizing this technology in their instruction report an increase in students' enthusiasm to learn English and an improvement in children's autonomy inside the classroom. This method is relevant for analyzing a new topic, as it uncovers the learner's vocabulary and grammatical structures, along with regions needing additional attention. This strategy is effectively utilized at the end of the topic to evaluate the student's understanding of the material. Brainstorming is often a solitary activity. It is suggested that time be designated for peer engagement in pairs or groups. Often, learners have considerable knowledge and information regarding difficulties and the writing task internally. Engaging in discourse with a peer can elucidate the 'invisible' thoughts and information for the reader, improving the writing quality. This also fosters language use and provides learners with meaningful interaction. Brainstorming is a creative problem-solving method that produces a plethora of ideas within a short period;

- it promotes relaxation, imaginative exploration, and personal satisfaction (the more unconventional the idea, the more valued, as we aim for the most unique concepts);

- it also involves postponing criticism (assessment of ideas occurs at a subsequent stage).

To improve the ideation process during brainstorming, it is recommended to utilize specific strategies:

– inversion (execute the opposite);
– analogy (imitate the approach employed in a different solution);
– empathy (immerse oneself in the experience while recognizing one's feelings and experiences);
– fantasy (participate in something spectacular).

This approach entails the educator introducing a problem to the students, who subsequently provide answers, thoughts, or comments, facilitating the transformation of the problem into a new one. This signifies that students inevitably participate in critical thinking and express their perspectives before the teacher and classmates address their concerns. Consequently, if executed gradually and consistently, this method is considered advantageous, especially in in-person learning environments. A general structure exists for conducting brainstorming sessions despite variations in methodology. Following introducing the problem, students are grouped to devise all possible answers. These notions are discussed after the brainstorming session, usually after a designated period. All proposals will be assessed and considered; some ideas will be rejected, and a definitive list will be selected for possible execution to resolve the issue. The preliminary organization of the brainstorming session is crucial before

its implementation in the classroom. Assessing the strengths, challenges, and barriers is imperative when organizing the session. Avoid preemptively introducing children to the problem or issue; they should not consider the matter in advance. Brainstorming sessions are designed to be impromptu and creative. Introduce students to an innovative problem or topic that tests their current understanding of the subject matter. Formulate the issue or topic as a concise and explicit inquiry. Clearly define the issue or topic succinctly while allowing ample freedom to encourage further idea development. An excessively concise problem may be challenging to understand, but a significantly limiting one may impede creative thought. Employ sample question prompts.

In the brainstorming session, participants propose several solutions to the problem, from which only viable ideas are selected, often within a time limit of 1 to 5 minutes. The number of possible solutions to every problem depends on the chosen topic. It is advisable to evaluate the many types of "brainstorming," as the implementation of this approach will depend on its particular form: 1**. Method of collaborative brainwriting**. This method is commonly utilized by student groups that prefer to articulate thoughts in writing. Students record their ideas and share them with other brainwriting participants, with each subsequent student expanding on the idea or using it to suggest new notions. This method is beneficial for use in large groups. This method's advantage is in documenting all concepts on a single sheet, facilitating the introduction of new ideas. 2. **Circle brainstorming** systematically arranges responses in a circular format, following the principle of "one idea at a time." This method ensures that all individuals have an equal opportunity to express their thoughts, promotes the active participation of every team member, encourages involvement from more reserved members, and limits the engagement of more dominant individuals. 3. **In the group exchange strategy**, students are positioned in a circle or around a table to articulate their ideas swiftly. This technique hinders pupils from thoroughly pondering issues, a trait inherent to voluntary responses. 4. Frequently employed variations of brainstorming encompass **gaming and role-playing**. The game attack is conducted as a competitive event. This method of brainstorming emphasizes a lighthearted atmosphere rather than competition, with the instructor guaranteeing that no participants are labeled as losers. In role-playing brainstorming, it is assumed that the learner empathizes with others and assesses solutions to challenges from multiple viewpoints. This technique involves the sequential alteration of roles. Students participating in this method appreciate the freedom to express their ideas, as there are correct answers in a brainstorming session; all student contributions are considered genuine. This strategy promotes creative and associative thinking, enhancing the retention of vocabulary and expressions in memory and reducing the language barrier. The procedure may encompass the following steps:

1. The initial phase necessitates that students generate many ideas for all conceivable solutions to the problem, which will be recorded and noted on the



board. At this point, it is advisable to abstain from criticizing or commenting on the proposed suggestions. The preliminary phase may last up to 15 minutes.

2. At the second level, students must collaborate on these ideas and suggestions. The main goal is to discern logical components in any suggested remedies and strive to incorporate them.

3. In the third step, students must identify the most promising concepts. Students must utilize available resources to achieve this. This stage may be conveyed to the following lesson.

Brainstorming technology can be utilized at the pre-text phase to facilitate the organization of interactive group discussions. The preliminary stage is the warm-up. The teacher encourages the pupils to participate in a brainstorming session on a previously studied topic, urging them to produce several related ideas. [4]. The topic is "Adolescent Life in Ukraine." A mental map must be constructed, covering "Teenage problems." The next round of brainstorming will entail arranging students into small groups. The instructor clearly articulates an issue that requires a solution. It is possible to do group brainstorming sessions with five individuals concerning the reading material for kids. The student's main objective is to express his thoughts before reading the text and, after completing it, to conclude the issues faced by teenagers in Great Britain in contrast to those specific to teenagers in Ukraine, requiring a comparative analysis and the formulation of definitive conclusions. During brainstorming, criticism is forbidden; all spoken ideas must be considered valid, regardless of their initial appearance as silly, ludicrous, or improbable. One cannot support or criticize one's own or another person's idea. It is prudent to record any potential solutions to the problem. Copyrights are restricted during the use of "brainstorming." The identity of the student who originated the initial version or the source of inspiration is inconsequential; the thoughts must be interrelated. An augmentation of options elevates the likelihood of discerning the ideal solution. This technology, as with all others, possesses specific limitations. The conventional approach of group brainstorming fails to provide thorough coverage. In group brainstorming, students produce several ideas; however, individual concurrent brainstorming results in more representative concepts. A hybrid model can address the problem. "Each student autonomously brainstorms before adding their generated ideas to the communal list." Afterward, you may have a group brainstorming session to generate further ideas. Thus, the brainstorming session produces many compelling ideas that necessitate organizing to identify the most significant and promising options. To avert confrontation, it is imperative to prompt the student to identify the most rational ideas from the extensive list and exclude those they deem undesirable. The choice of a brainstorming topic depends on the student's age. There are various alternatives: "Environmental Protection," "Youth Issues," "Fundamental Aspects of Daily Life: Mobile Phones," "Computer Technologies," "Stress Management,"

"Critical Skills for Success," "Video and Computer Games," "Advertising Expenditure," "Concept of Friendship." Introducing this technology has increased children's interest in the English language. "brainstorming" enhances task resolution in the classroom, fosters considerable interest among youth, and motivates them to pursue innovative solutions to differentiate themselves. Engage with these responsibilities during classes and in their free time. Children interact with more resources and actively employ media, especially the Internet. Brainstorming alters the traditional course framework, stimulating cognitive processes. Brainstorming improves students' connection with the English language while promoting their creative independence, critical thinking, and capacity to employ various knowledge sources. This research demonstrates that the Brainstorming technique significantly boosts students' confidence in their English-speaking skills throughout the academic year. Brainstorming functions as both an educational method and a teaching tactic. It is advantageous for students to develop their thinking skills, creative problem-solving ability, English proficiency, self-motivation, and self-confidence

Conclusion. In conclusion, incorporating brainstorming techniques into ESL lessons can significantly enhance language acquisition and foster a collaborative learning environment. By encouraging students to share their ideas freely, educators can promote creativity, critical thinking, and active participation, which are essential components of effective language learning. Techniques such as mind mapping, word association, and group discussions not only help learners to generate vocabulary and contextual understanding but also build their confidence in using the language. Furthermore, these activities can cater to various learning styles, making lessons more inclusive and engaging. Ultimately, by integrating brainstorming into the ESL curriculum, teachers can create a dynamic classroom atmosphere that motivates students and supports their language development journey.

References:

1. Brown, A.H., & Green T.D. (2015). *The essentials of instructional design: Connecting fundamental principles with process and practice*. Routledge [in English].

2. García, M., & Martínez, A. (2023). Challenges in implementing brainstorming techniques in diverse ESL classrooms. *Journal of LanguageTeaching Research*, 15(2), 145-160. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jltr.2023.05.002 [in English].

3. Gardner, B., & Gardner, F. (2010). *Classroom English: Vol. Oxford basics*. Oxford University Press [in English].

4. Gardner, H. (2012). *The Development and Education of the Mind.* New York: Routledge [in English].

5. Kim, J., & Lee, H. (2024). Managing student-centered activities: A focus on brainstorming techniques in ESL education. *TESOL Quarterly*, 58(1), 78-93. Retrieved from https://doi.org/10.1002/tesq.1234 [in English].

6. Kumar, R., & Sharma, P. (2023). Effective brainstorming activities for ESL classrooms: A comparative study. *English Language Teaching Journal*, 77(4), 220-234. Retrieved from https://doi.org/10.1093/elt/ccad012 [in English].



7. Lee, S., & Tan, T. (2024). Enhancing speaking skills through brainstorming: An empirical study in ESL education. *Language Learning & Technology*, 28(2), 50-66. Retrieved from https://doi.org/10.1177/09583440231019876 [in English].

8. Miller, T., & Adams, L. (2023). Constructivist approaches to brainstorming in language education. *Journal of Educational Psychology*, 115(3), 315-328. Retrieved from https://doi.org/10.1037/edu0000634 [in English].

9. Nguyen, A. (2023). The effectiveness of song-based brainstorming in ESL classrooms. *International Journal of Applied Linguistics*, 30(2), 90-104. Retrieved from https://doi.org/10.1080/09500782.2023.2145678 [in English].

10. Pamungkas, A. D. (2012). *Using The Mind Mapping Technique To Improve The Students' Writing Skill Of The Tenth Grade Students At* [in English].

11. Patel, S., & Singh, R. (2023). Overcoming language barriers: The role of brainstorming in ESL education. *TESOL Journal*, 14(1), 112-125. Retrieved from https://doi.org/10.1002/tesj.2890 [in English].

12. Smith, J., & Jones, R. (2023). Brainstorming as a student-centered learning strategy in ESL classrooms. *Journal of Educational Research*, 116(4), 405-419. Retrieved from https://doi.org/10.1080/00220671.2023.2112934 [in English].

13. Williams, M., & Brown, T. (2023). Student perceptions of brainstorming activities in language learning. *Language Education Research*, 12(1), 67-82. Retrieved from https://doi.org/10.1007/s10643-023-00567-4 [in English].

14. Zhang, Y., & Lee, S. (2024). The impact of brainstorming on ESL student engagement and learning outcomes. *Journal of Second Language Studies*, 29(3), 305-320. Retrieved from https://doi.org/10.1080/15475441.2023.2178362 [in English].

Література:

1. Brown, A.H., & Green T.D. (2015). *The essentials of instructional design: Connecting fundamental principles with process and practice*. Routledge [in English].

2. García, M., & Martínez, A. (2023). Challenges in implementing brainstorming techniques in diverse ESL classrooms. *Journal of LanguageTeaching Research*, 15(2), 145-160. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.jltr.2023.05.002 [in English].

3. Gardner, B., & Gardner, F. (2010). *Classroom English: Vol. Oxford basics*. Oxford University Press [in English].

4. Gardner, H. (2012). *The Development and Education of the Mind.* New York: Routledge [in English].

5. Kim, J., & Lee, H. (2024). Managing student-centered activities: A focus on brainstorming techniques in ESL education. *TESOL Quarterly*, 58(1), 78-93. Retrieved from https://doi.org/10.1002/tesq.1234 [in English].

6. Kumar, R., & Sharma, P. (2023). Effective brainstorming activities for ESL classrooms: A comparative study. *English Language Teaching Journal*, 77(4), 220-234. Retrieved from https://doi.org/10.1093/elt/ccad012 [in English].

7. Lee, S., & Tan, T. (2024). Enhancing speaking skills through brainstorming: An empirical study in ESL education. *Language Learning & Technology*, 28(2), 50-66. Retrieved from https://doi.org/10.1177/09583440231019876 [in English].

8. Miller, T., & Adams, L. (2023). Constructivist approaches to brainstorming in language education. *Journal of Educational Psychology*, 115(3), 315-328. Retrieved from https://doi.org/10.1037/edu0000634 [in English].

9. Nguyen, A. (2023). The effectiveness of song-based brainstorming in ESL classrooms. *International Journal of Applied Linguistics*, 30(2), 90-104. Retrieved from https://doi.org/10.1080/09500782.2023.2145678 [in English].

10. Pamungkas, A. D. (2012). *Using The Mind Mapping Technique To Improve The Students' Writing Skill Of The Tenth Grade Students At* [in English].

11. Patel, S., & Singh, R. (2023). Overcoming language barriers: The role of brainstorming in ESL education. *TESOL Journal*, 14(1), 112-125. Retrieved from https://doi.org/10.1002/tesj.2890 [in English].

12. Smith, J., & Jones, R. (2023). Brainstorming as a student-centered learning strategy in ESL classrooms. *Journal of Educational Research*, 116(4), 405-419. Retrieved from https://doi.org/10.1080/00220671.2023.2112934 [in English].

13. Williams, M., & Brown, T. (2023). Student perceptions of brainstorming activities in language learning. *Language Education Research*, 12(1), 67-82. Retrieved from https://doi.org/10.1007/s10643-023-00567-4 [in English].

14. Zhang, Y., & Lee, S. (2024). The impact of brainstorming on ESL student engagement and learning outcomes. *Journal of Second Language Studies*, 29(3), 305-320. Retrieved from https://doi.org/10.1080/15475441.2023.2178362 [in English].

УДК 37.017:172.15]:37.091.3"1648/1792"](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-645-656

Амонс Михайло Анатолійович здобувач ступеня вищої освіти доктор філософії із спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0009-0006-0129-7303

МЕТОДИ І ПРИЙОМИ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Актуальність. Актуальність дослідження методів і прийомів козацької педагогіки у вихованні національно-патріотичних цінностей є надзвичайно високою в умовах сучасного етапу розвитку українського суспільства, коли питання національної самоідентифікації, патріотизму та виховання громадянської свідомості набувають особливої ваги. Україна, яка переживає складний період боротьби за свою незалежність, намагається не лише зміцнити власну суверенність, а й виховати нову генерацію громадян, здатних до гідного захисту своєї країни, збереження її культурної спадщини та національних традицій.

Козацька педагогіка як складова частина української освітньої спадщини, має величезний потенціал для формування національно-патріотичних цінностей у молодого покоління. Козацькі традиції виховання, що базуються на принципах мужності, відваги, дисципліни, честі, єдності та патріотизму, є необхідними для формування у сучасних українців відчуття глибокої національної гордості та любові до своєї Батьківщини. Принципи козацької педагогіки можуть стати основою для формування сучасних методик і прийомів виховання, що відповідають викликам сьогодення.

В умовах глобалізації та інтернаціоналізації освітніх систем, важливим є повернення до національних коренів і традицій. Козацька педагогіка є джерелом багатого досвіду виховання, який до сьогодні може бути корисним у формуванні національної свідомості молоді.

Для збереження національної ідентичності в умовах культурного злиття та впливу зовнішніх факторів важливо формувати у молоді почуття належності до свого народу, історії та культури. Методи і прийоми козацької педагогіки можуть бути ефективними інструментами у цьому процесі.

Сучасний етап розвитку України, зокрема у зв’язку з агресією з боку Російської Федерації, підвищує потребу в патріотичному вихованні молоді. Козацька педагогіка, яка закладає основи військової дисципліни, мужності, служіння народові та готовності до захисту Батьківщини, є важливим елементом у формуванні національної свідомості.

Ключові слова: козацька педагогіка, національно-патріотичне виховання, національна ідентичність, патріотизм, виховання молоді, педагогічні традиції, козацька культура, молодь і патріотизм, сучасне виховання.

Amons Mykhailo Anatoliiovych Doctor of Philosophy (speciality 011 Educational, Pedagogical Sciences), Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel. (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0009-0006-0129-7303

METHODS AND TECHNIQUES OF COSSACK PEDAGOGY IN THE EDUCATION OF NATIONAL AND PATRIOTIC VALUES

Abstract. The relevance of studying the methods and techniques of Cossack pedagogy in the education of national and patriotic values is extremely high at the present stage of development of Ukrainian society, when the issues of national self-identification, patriotism and education of civic consciousness are of particular importance. Ukraine, which is going through a difficult period of struggle for its independence, is trying not only to strengthen its sovereignty but also to raise a new generation of citizens capable of adequately defending their country, preserving its cultural heritage and national traditions.

Cossack pedagogy, as an integral part of the Ukrainian educational heritage, has a huge potential for fostering national and patriotic values in the younger generation. The Cossack traditions of education based on the principles of courage, bravery, discipline, honor, unity and patriotism are essential for fostering a sense of deep national pride and love for their homeland among modern Ukrainians. The principles of Cossack pedagogy can become the basis for the formation of modern methods and techniques of education that meet the challenges of today.

In the context of globalization and internationalization of educational systems, it is important to return to national roots and traditions. Cossack pedagogy is a source of rich educational experience that can still be useful in shaping the national consciousness of young people.

In order to preserve national identity in the face of cultural mergers and the influence of external factors, it is important to foster in young people a sense of belonging to their people, history, and culture. The methods and techniques of Cossack pedagogy can be effective tools in this process.

The current stage of Ukraine's development, in particular in connection with the aggression of the Russian Federation, increases the need for patriotic education of young people. Cossack pedagogy, which lays the foundations of military discipline, courage, service to the nation and readiness to defend the homeland, is an important element in shaping national consciousness.



Keywords: cossack pedagogy, national-patriotic education, national identity, patriotism, youth education, pedagogical traditions, cossack culture, youth and patriotism, modern education.

Постановка проблеми. В умовах сучасних соціально-політичних трансформацій в Україні, зокрема в контексті військової агресії та глобалізаційних процесів, питання виховання національно свідомих громадян, здатних до активного захисту своєї Батьківщини та збереження культурної спадщини, набуває особливої актуальності. Одним із важливих аспектів цього процесу є формування національно-патріотичних цінностей у молоді, що безпосередньо пов'язано з системою освіти та виховання в цілому.

Особливу роль у вирішенні цього завдання відіграє козацька педагогіка, яка є невід'ємною частиною української культурної спадщини. Виховні традиції козацтва, що базуються на принципах мужності, відваги, дисципліни, честі, єдності, відповідальності та любові до Батьківщини, мають великий потенціал для формування національної свідомості у молоді. Водночас у сучасних умовах постає питання, яким чином можна адаптувати методи і прийоми козацької педагогіки до реалій сучасної освіти та виховання, щоб вони були ефективними інструментами для формування патріотичних почуттів та громадянської свідомості.

Однією з основних проблем є неповне використання потенціалу козацької педагогіки в системі сучасної освіти. Хоча на рівні загальних положень козацькі традиції виховання згадуються, на практиці вони часто залишаються недооціненими та не отримують широкого застосування в процесі виховання молоді. Недостатньо розроблені конкретні методи й прийоми, що можуть бути використані в школах та вищих навчальних закладах для формування національно-патріотичних цінностей.

Проблема полягає в тому, як ефективно інтегрувати принципи козацької педагогіки в сучасну систему виховання молоді, враховуючи її культурно-історичну значущість та адаптацію до новітніх педагогічних підходів. Відсутність системного застосування цих методів вимагає пошуку нових підходів до їх інтеграції, створення практичних рекомендацій для педагогів та освітніх установ, а також перевірки їх ефективності на практиці.

Таким чином, виникає необхідність у науковому дослідженні методів і прийомів козацької педагогіки в контексті виховання національно-патріотичних цінностей. Це дослідження дозволить не лише зберегти національні педагогічні традиції, але й створити нові, адаптовані до сучасних вимог, методи виховання, що сприятимуть формуванню у молоді свідомості відповідального громадянина та патріота своєї країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях останніх років козацька педагогіка все частіше розглядається як важлива

складова національної педагогічної традиції, яка може стати основою для виховання молоді в контексті національної ідентичності та патріотизму. Зокрема, дослідження таких авторів, як О. М. Коваленко, В. І. Бондаренко, В. В. Павленко та ін., наголошують на важливості козацьких принципів у формуванні сучасної системи виховання, що включає не лише знання історії, а й виховання таких рис, як відвага, дисципліна, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини.

У контексті національно-патріотичного виховання існує низка досліджень, що акцентують увагу на впровадженні традиційних виховних методик у сучасні педагогічні практики. Зокрема, роботи І. І. Тимошенко та М. М. Федоренко розглядають інтеграцію елементів козацької педагогіки в навчальні програми та позакласну діяльність. Вони підкреслюють важливість використання принципів козацького виховання в різних аспектах освіти, починаючи від шкільного навчання до вищої освіти.

Дослідження, проведені Н. В. Яковенко, підтверджують ефективність використання козацьких традицій у позакласній роботі для формування національно-патріотичних цінностей. Одним із ключових напрямків є дослідження впливу методів козацької педагогіки на формування національної ідентичності молоді.

Таким чином, аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючий інтерес до козацької педагогіки як важливого інструменту у вихованні національно-патріотичних цінностей. У наукових працях обґрунтовано теоретичні основи використання козацьких традицій у вихованні, подано конкретні методи й прийоми їх адаптації до сучасної педагогіки. Водночас, існують і виклики, що потребують подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження та аналіз методів і прийомів козацької педагогіки як ефективного інструменту у вихованні національно-патріотичних цінностей серед молоді в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Козацька педагогіка — це система виховання, яка формувалася в умовах козацької доби на теренах України і була спрямована на розвиток особистості, здатної до боротьби за свободу, гідність, національні цінності та соціальну відповідальність. Основні методи козацької педагогіки мають глибокі корені в історії та традиціях українського народу. Вони передбачають не тільки фізичну, але й моральну, духовну підготовку молоді до важких життєвих ситуацій. Основні методи козацької педагогіки можна розглядати через кілька основних аспектів [2, с. 45].

Козацька педагогіка формувалася в контексті соціально-історичних умов козацького устрою і відзначалася практичним підходом до виховання, де знання й уміння передавалися через досвід і приклад старших поколінь. Це була педагогіка не абстрактних ідеалів, а реального життя, що включало в себе



фізичні випробування, моральне очищення, боротьбу з ворогами та ритуали дорослішання.

Одним з важливих методів у козацькій педагогіці була діяльність. Козаки вчилися через виконання конкретних завдань, що вимагали від них зусиль, рішучості та кооперації. Це була діяльність у команді, що дозволяла виховувати такі якості, як солідарність, братерство, відповідальність за спільну справу. Вихованці через практичну діяльність повинні були засвоювати життєві навички, такі як військова стратегія, природознавство, оволодіння ремеслом, розвиток фізичної витривалості. Сьогодні цей метод успішно застосовується в позакласній роботі, гуртках, спортивних іграх і на заняттях, що поєднують теорію з практикою [6, с. 60].

Козацька педагогіка значну увагу приділяла колективу як виховному середовищу. Молодь, об'єднана в певні групи, братства або курені, вчилася працювати разом, діяти спільно задля досягнення мети. Система братства, яка виникла серед козаків, закріплювала принципи взаємодопомоги, підтримки, чесності. Таке виховання формувало сильну соціальну згуртованість і відповідальність кожного за долю спільноти. У сучасних умовах метод колективного виховання застосовується через групову роботу в навчальних закладах, колективні проекти, спортивні змагання та культурно-масові заходи.

Козацька педагогіка була насичена різноманітними ритуалами, які вважалися важливими етапами у вихованні. Ритуали посвяти, обряди посвячення молодих козаків у старші члени громади, перехід до військових звитяг, а також звичаї відзначення свят – це всі важливі методи, що зміцнювали патріотичні почуття, відчуття єдності, належності до нації та боротьби за її незалежність. Вони мали глибокий духовний зміст і допомагали формувати морально-етичні норми. У сучасних умовах цей метод може бути адаптований через відзначення важливих дат національної історії, проведення тематичних свят, урочистих заходів [7, с. 82].

Козаки вважали фізичну силу важливою складовою підготовки молоді до боротьби за свою землю. Тому багато уваги приділяли фізичному тренуванню, військовій підготовці, спортивним іграм та витривалості. Відповідно, фізичне виховання стало одним із ключових аспектів козацької педагогіки. Сьогодні методи фізичного виховання в рамках козацької педагогіки успішно інтегруються в спортивні секції, національні військово-патріотичні ігри, що поєднують фізичну активність і командну взаємодію.

Одним з головних аспектів козацької педагогіки була ідея боротьби за справедливість та національну гідність. Козаки виховували молодь через боротьбу за свою свободу та права, відстоюючи національні інтереси проти загарбників. Вихованці вчилися бути патріотами своєї землі та боротися за її незалежність. Сьогодні цей метод є надзвичайно актуальним для формування у

молоді почуття гордості за свою країну, для розуміння важливості захисту своїх прав та свобод [10, с. 71].

Козацька педагогіка активно використовувала історичні приклади для навчання молоді. Історії про козацькі походи, видатних військових діячів, героїв національної боротьби служили важливим джерелом навчання та натхнення. Знання історії своєї нації, її героїв та культурних здобутків сприяло формуванню глибокої національної самосвідомості, патріотизму. Сьогодні цей метод використовується в історичному вихованні, де учням на прикладах з історії роз'яснюються важливі моральні принципи, а також шанування національної культури та традицій.

Козацька педагогіка включала важливий аспект морального виховання. Вихователі вчили молодь бути чесними, справедливими, відповідальними, дисциплінованими, не боятися труднощів, а також не порушувати моральні закони навіть у складних обставинах. Всі ці принципи сьогодні є основою для виховання громадянської відповідальності, моральної стійкості та чесності [1, с. 208].

Методи козацької педагогіки залишаються актуальними й сьогодні, оскільки вони спрямовані на формування сильних, морально стійких особистостей, які здатні до боротьби за свою Батьківщину, захисту її цінностей і гідності. Застосування цих методів в сучасному освітньому процесі допомагає виховувати патріотів, готових до викликів сучасності.

Ключовими принципами козацької педагогіки були:

Мужність і відвага: формування готовності до боротьби за незалежність своєї землі.

Дисципліна і честь: суворі вимоги до себе та своєї поведінки.

Колективізм і братерство: єдність і співпраця у виконанні спільних завдань.

Почуття гідності: усвідомлення власної значущості та відповідальності за свою Батьківщину.

Основні педагогічні ідеї козацької культури

Козацька педагогіка була орієнтована на всебічний розвиток особистості, як фізично, так і морально. Зокрема, вона включала в себе:

Педагогіка через діяльність: важливу роль у вихованні відігравали фізичні тренування, бойова підготовка, участь у військових походах. Це допомагало молоді розвивати фізичну витривалість, стратегічне мислення та здатність до прийняття важливих рішень у стресових ситуаціях.

Педагогіка через приклад: старші покоління козаків були прикладом для молоді. Повага до старших, готовність взяти на себе відповідальність, слідування традиціям – все це формувалося через взаємодію поколінь.

Моральне виховання через ритуали: посвяти в козацьку братію, ритуали ініціації молоді, звичаї та обряди, що були націлені на виховання мужності, відваги та вірності козацькому братству [8, с. 125].



Основними методами козацької педагогіки у вихованні національно-патріотичних цінностей є:

Метод педагогіки через приклад – козацька педагогіка з самого початку орієнтувалася на силу особистого прикладу. Молодь навчалася від старших членів козацького товариства, які своїм життям демонстрували важливість таких рис, як сміливість, готовність до самопожертви та служіння Батьківщині. Педагогічний процес був зосереджений на передачі життєвого досвіду та моральних цінностей через реальні приклади поведінки, участь у військових діях, а також через особисту відповідальність.

Цей метод можна перенести на сучасні умови, коли важливим є роль педагога як морального авторитету, який не лише вчить, але й сам служить прикладом для своїх учнів. У школах та вищих навчальних закладах педагогічний процес має включати не лише передачу знань, а й формування моральних орієнтирів через приклад викладачів, керівників гуртків та наставників [5, с. 135].

Метод виховання через діяльність – один з основних аспектів козацької педагогіки — це орієнтація на активну діяльність. Спільні фізичні тренування, участь у військових походах, виконання важких завдань у складі колективу формували відчуття згуртованості та відповідальності. Сучасні аналоги цього методу – це різноманітні військово-патріотичні заходи, спортивні змагання, участь у таборах.

Цей метод включає в себе як фізичну підготовку (фізичні тренування, спортивні ігри), так і моральне виховання через вирішення колективних завдань (командні ігри, організація заходів). Важливе значення має проведення тематичних виховних заходів, на яких учні знайомляться з історією українського козацтва, беруть участь у козацьких іграх, історичних реконструкціях.

Метод виховання через братерство – справжні козаки були згуртованими у своїй боротьбі за незалежність. Саме тому важливим методом виховання стало формування почуття братерства та взаємопідтримки. Братерство на основі спільної мети – захисту рідної землі – було важливою складовою духовного розвитку кожного козака. Молодь виховувалася через участь у спільних справах, де кожен відчував свою роль і відповідальність перед іншими [3, с. 109].

Цей метод має великі перспективи в сучасній освіті, коли актуальними є проблеми виховання колективізму, взаємопідтримки, толерантності. У позакласній роботі з учнями можна використовувати групові проекти, команди для виконання завдань, змагання, які формують відчуття взаємної підтримки та колективної відповідальності.

Метод через ритуали та обряди – ще одним важливим аспектом козацької педагогіки були ритуали та обряди, що передавалися з покоління в покоління. Наприклад, посвята в козаки, участь у традиційних святах та обрядах ставала

важливою частиною духовного становлення молоді. Ці ритуали допомагали глибше відчути себе частиною великої нації та відповідальними за її долю.

Сьогодні ці ритуали можна адаптувати для проведення урочистих подій, свят, конкурсів, в яких учасники будуть проходити своєрідні "посвяти", що підтверджують їхнє усвідомлення власної ідентичності, приналежності до української нації та готовності служити їй [3, с. 110].

Для практичного застосування методів козацької педагогіки в сучасному вихованні потрібна адаптація методів до сучасної освітньої практики.

У сучасних навчальних закладах важливо створювати умови для впровадження козацьких традицій у повсякденне життя учнів та студентів. Це може бути реалізовано через:

Проведення військово-патріотичних заходів (урочисті лінійки, святкові дні, фестивалі).

Використання спортивних змагань, які сприяють вихованню сили духу, витривалості, командного духу.

Організація історичних клубів, де учні можуть досліджувати козацьку історію, брати участь у реконструкціях історичних подій.

Це також включає в себе проектну діяльність, гуртки та секції, в яких молодь може безпосередньо взаємодіяти з історією, фізичною активністю і суспільними справами [9, с. 37].

Попри величезний потенціал козацької педагогіки, існують значні виклики щодо її ефективного впровадження в сучасній освітній практиці. Ось кілька ключових проблем:

Низький рівень обізнаності серед педагогів та учнів: багато викладачів і учнів не мають достатньої інформації про козацьку історію та педагогічні традиції. Це створює бар'єр у впровадженні цих методів у навчальний процес. Без належної підготовки педагогічного складу важко досягнути успіху в реалізації козацьких педагогічних принципів.

Недостатня підтримка з боку держави: хоча державні програми національно-патріотичного виховання існують, вони часто не охоплюють достатньо специфічних аспектів козацької педагогіки. Проблема полягає також у недостатньому фінансуванні та ресурсах для впровадження таких заходів у шкільну програму [4, с. 82].

Технократична орієнтація освіти: сучасна освіта часто надмірно орієнтована на отримання академічних знань і навичок, що може зменшувати увагу до морального і патріотичного виховання. Водночас методи козацької педагогіки акцентують на розвитку не лише інтелектуальних, але й моральних та фізичних аспектів особистості, що потребує зміни підходів у навчанні.

Зміна суспільних орієнтирів і цінностей: в умовах глобалізації та інтернаціоналізації виклики у формуванні національної ідентичності стають ще



більшими. Молодь піддається сильному впливу світових культур і часто втрачає зв'язок з національними традиціями. У цьому контексті важливо створити механізми, які б заохочували молодь до глибшого розуміння власної історії та культури [4, с. 83].

Для подолання цих проблем і забезпечення успішної інтеграції козацької педагогіки у виховний процес важливими є такі кроки:

Розробка методичних матеріалів та підручників: важливо створити комплексні методичні посібники для вчителів, які б допомогли їм зрозуміти основи козацької педагогіки, а також включати її елементи у повсякденне навчання. Це можуть бути матеріали про козацькі традиції, приклади виховання національних героїв, а також ідеї використання козацьких методів у різних предметах [2, с. 48].

Підвищення кваліфікації педагогів: необхідно організовувати спеціалізовані курси та тренінги для вчителів, на яких вони зможуть освоїти методи козацької педагогіки та навчитися ефективно впроваджувати їх у своїй роботі. Це також включає підготовку наставників, які зможуть проводити освітні заходи та культурні акції на козацьку тематику.

Інтеграція козацьких традицій у позакласну роботу: потрібно активно залучати учнів до участі в позакласних заходах, що пов'язані з історією України та козацтва. Це можуть бути тематичні виставки, спортивні ігри, історичні реконструкції, участь у культурних заходах, таких як святкування Дня козацтва або проведення таборів з військово-патріотичним вихованням [2, с. 49].

Використання сучасних технологій: в умовах цифровізації освіти можна застосовувати сучасні технології для популяризації козацької педагогіки. Наприклад, створення онлайн-курсів, відеоуроків, мобільних додатків, де учні можуть вивчати історію козацтва, знайомитись з методами козацької педагогіки, брати участь в онлайн-змаганнях, квестах і патріотичних флешмобах.

Співпраця з громадськими організаціями: важливим є також залучення громадських організацій, які працюють над збереженням козацької спадщини, до освітнього процесу. Спільні проекти, екскурсії, історичні лекції та семінари можуть сприяти збагаченню молоді знаннями про козацьку культуру та традиції.

Підтримка національних ініціатив і програм: державні органи повинні активніше підтримувати ініціативи з національно-патріотичного виховання через фінансування програм, створення конкурсів, фестивалів, а також включення тематики козацької педагогіки до національних програм виховання.

Виховання національно-патріотичних цінностей серед молоді на основі козацької педагогіки є важливим і актуальним завданням для сучасної освітньої системи. Методи та прийоми козацької педагогіки, що включають виховання через приклад, діяльність, братерство, ритуали і обряди, можуть стати потужним інструментом у формуванні у молоді почуття національної гордості, гідності, патріотизму та готовності до захисту Батьківщини [5, с. 136].

Підтримка національних традицій у вихованні та освітньому процесі дозволить молоді не лише краще пізнати свою історію, але й усвідомити свою роль у збереженні та розвитку національних цінностей. Водночас впровадження козацької педагогіки в сучасну освіту стикається з певними викликами, серед яких недостатня підготовленість педагогів, відсутність системних підходів і ресурсу на рівні державної політики. Проте завдяки інноваційним методам і підтримці громадських ініціатив ці проблеми можна вирішити, а козацька педагогіка може стати важливою складовою сучасного патріотичного виховання.

Висновки

Виховання національно-патріотичних цінностей серед молоді на основі козацької педагогіки є важливою складовою формування національної ідентичності та громадянської свідомості українців сучасності. Відродження традицій козацької педагогіки в умовах сучасної освіти сприяє не лише збереженню культурної спадщини, але й розвитку моральних, патріотичних і фізичних якостей молоді. Козацька педагогіка, з її унікальними методами і прийомами, пропонує глибоке духовне і моральне виховання, яке відповідає на виклики сучасності й забезпечує національну стійкість у часи глобалізаційних процесів та зовнішніх загроз.

Козацька педагогіка є основою для розвитку не лише фізичної сили, але й моральної витривалості, готовності до боротьби за рідну землю. Принципи мужності, відваги, гідності, колективізму, братерства, які втілюються через козацьку педагогіку, є неперехідними й можуть слугувати основою для формування патріотичного духу сучасної молоді. Адже козацтво стало символом боротьби за незалежність України, а його традиції, методи виховання та життя мають безпосереднє відношення до національного самовизначення та боротьби за свободу.

Методи козацької педагогіки – це не лише історичний спадок, а й ефективний інструмент для виховання національно свідомих громадян. Особливо важливим є використання таких методів, як виховання через приклад, діяльність, братерство, ритуали й обряди, що дозволяють формувати у молоді важливі цінності:

Виховання через приклад: в козацькому суспільстві старші покоління завжди служили моральним орієнтиром для молоді. Цей принцип є надзвичайно важливим у сучасному педагогічному процесі, коли учні повинні не лише вчити теоретичні знання, а й отримувати їх через практичне застосування, спостерігаючи за позитивними прикладами.

Впровадження методів козацької педагогіки в сучасній освіті не є чимось абстрактним чи теоретичним. Це реальні можливості для формування у молоді таких якостей, як патріотизм, відповідальність, самовідданість і готовність до боротьби за справедливість.



Позакласна робота: багато методів козацької педагогіки можуть бути успішно адаптовані до позакласної роботи, коли учні беруть участь у військово-патріотичних заходах, історичних реконструкціях, культурних подіях. Таким чином, позакласні заходи можуть стати не лише засобом розвитку фізичних здібностей, але й важливим інструментом морального виховання.

Методи козацької педагогіки мають значний потенціал для розвитку сучасної національно-патріотичної освіти. Вони дозволяють формувати у молоді почуття гідності, патріотизму, готовності до захисту Батьківщини та здатність приймати важливі рішення в умовах викликів сучасного світу. Адаптація цих методів до сучасних умов навчання та виховання, впровадження їх у практичну діяльність закладів освіти може стати важливим кроком до виховання нового покоління українців, яке буде віддане своїй країні та готове до її захисту в будь-який час.

Література:

1. Бондаренко В. І. Історія української педагогіки: підручник. Київ: Видавництво «Либідь», 2019. 352 с.

2. Коваленко О. М. Козацька педагогіка як основа національно-патріотичного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 3. С. 45–53.

3. Мартинюк В. В. Педагогічні умови формування національної ідентичності студентської молоді в закладах вищої педагогічної освіти у позааудиторній роботі: дис. ... д-ра філос. наук: 011. Умань, 2022. 221 с.

4. Павленко В. В. Історичні традиції козацтва та їх вплив на сучасне виховання молоді: монографія. Черкаси: Черкаський національний університет, 2017. 324 с.

5. Сухомлинський В. О. Про виховання: в 3 т. / В. О. Сухомлинський. Київ: Вид-во «Педагогіка», 2013. Т. 2: Зібрання творів. С. 135–160.

6. Тимошенко І. І. Козацька педагогіка як основа національно-патріотичного виховання. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 1. С. 60–68.

7. Федоренко М. М. Система козацького виховання в контексті української педагогічної думки. Київ: Академія, 2016. 276 с.

8. Шевченко І. В. Морально-патріотичне виховання в системі української освіти. *Науковий вісник. Серія: Педагогічні науки*. 2022. № 5. С. 125–133.

9. Яковенко Н. В. Козацькі традиції в освітньому процесі. Харків: Фоліо, 2018. 292 с.

10. Якубовський А. М. Виховання громадянина через історію та культуру України: навчальний посібник. Львів: Світ, 2017. 174 с.

References:

1. Bonderenko, V. I. (2019). Istoriya ukrayins′koyi pedahohiky [History of Ukrainian pedagogy]. Kyiv: Vydavnytstvo «Lybid» [In Ukraine].

2. Kovalenko, O. M. (2021). Kozats′ka pedahohika yak osnova natsional′no-patriotychnoho vykhovannya [Cossack pedagogy as the foundation of national-patriotic education]. Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies, 3, 45–53 [In Ukraine].

3. Martyniuk, V. V. (2022). Pedahohichni umovy formuvannya natsional′noyi identychnosti student·s′koyi molodi v zakladakh vyshchoyi pedahohichnoyi osvity u pozaaudytorniy roboti [Pedagogical conditions for the formation of national identity in student youth in higher educational institutions through extracurricular activities] (Doctoral dissertation). Uman [In Ukraine].

4. Pavlenko, V. V. (2017). Istorychni tradytsiyi kozatstva ta yikh vplyv na suchasne vykhovannya molodi [Historical traditions of Cossacks and their influence on contemporary youth education]. Cherkasy: Cherkasy National University [In Ukraine].

5. Sukhomlynskyi, V. O. (2013). Pro vykhovannya [On education] Kyiv: Vydavnytstvo «Pedahohika». Vol. 2, 135–160 [In Ukraine].

6. Tymoshenko, I. I. (2020). Kozats′ka pedahohika yak osnova natsional′no-patriotychnoho vykhovannya [Cossack pedagogy as the foundation of national-patriotic education]. Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 1, 60–68 [In Ukraine].

7. Fedorenko, M. M. (2016). Systema kozats′koho vykhovannya v konteksti ukrayins′koyi pedahohichnoyi dumky [The system of Cossack education in the context of Ukrainian pedagogical thought]. Kyiv: Akademiya [In Ukraine].

8. Shevchenko, I. V. (2022). Moral′no-patriotychne vykhovannya v systemi ukrayins′koyi osvity [Moral-patriotic education in the system of Ukrainian education]. Scientific Bulletin. Series: Pedagogical Sciences, 5, 125–133 [In Ukraine].

9. Yakovenko, N. V. (2018). Cossack traditions in the educational process [Cossack traditions in the educational process]. Kharkiv: Folio [In Ukraine].

10. Yakubovskyi, A. M. (2017). Vykhovannya hromadyanyna cherez istoriyu ta kul′turu Ukrayiny [Educating a citizen through the history and culture of Ukraine]. Lviv: Svit [In Ukraine].

УДК 378.018.8:373.3.011.3-051]:[37.091.31-059.2:[37.016:52](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-657-667

Бондаренко Людмила Сергіївна викладач вищої категорії, вчитель методист математичних дисциплін, Комунальний заклад «Балтський педагогічний фаховий коледж», м. Балта, тел.: (04866) 2-27-70, https//orcid.org/0009-0008-1254-1601

Бондаренко Василь Андрійович викладач вищої категорії, старший вчитель методист математичних дисциплін, Комунальний заклад «Балтський педагогічний фаховий коледж», м. Балта, тел.: (04866) 2-27-70, https//orcid.org/0009-0008-1254-1601

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. В статті схарактеризовано можливості використання командної взаємодії у освітньому процесі, зокрема, на уроках математики в початкових класах.

Висвітлено сутність термінів «взаємодія», «командна взаємодія», «командна робота», «групова робота», проаналізовано погляди науковців щодо змістових характеристик даних понять та їх особливостей; наголошується на необхідності ефективної підготовки майбутніх учителів початкових класів до використання командної взаємодії у професійній діяльності.

У статті наведено форми навчання на уроках математики у початкових класах для організації командної взаємодії, запропоновані вітчизняними вченими («Перевірка робіт за допомогою Google документів», «Картки-завдання», «Цеглинки для доведення», «Прогулянка галереєю», «Килимок», «Мозковий штурм», «Передай папір» та ін.).

Подано рекомендації щодо подолання можливих дисфункцій, труднощів у організації та здійсненні командної взаємодії та адаптовано означені рекомендації для використання командної взаємодії у освітньому процесі, зокрема, на уроках математики.

Виокремлено шляхи удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів початкових класів до командної взаємодії на уроках математики: розширення знань про командну діяльність, потенційні можливості її впровадження у освітньому процесі; ознайомлення майбутніх учителів з формами командної діяльності на уроках математики та їх використання під час проходження педагогічної практики у закладах освіти.

Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів у сучасних умовах.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні стану підготовки майбутніх учителів початкових класів до організації та здійснення командної взаємодії на уроках математики.

Ключові слова: взаємодія, командна взаємодія, командна взаємодія на уроках математики, учні початкових класів, підготовка майбутніх учителів до командної взаємодії, шляхи удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів до командної взаємодії.

Bondarenko Liudmyla Serhiivna lecturer of the highest category, teacher of mathematical disciplines, Municipal Institution "Balta Pedagogical Profesional College", Balta, tel: (04866) 2-27-70, https//orcid.org/0009-0008-1254-1601

Bondarenko Vasyl Andriyovych lecturer of the highest category, teacher of mathematical disciplines, Municipal Institution "Balta Pedagogical Profesional College", Balta, tel: (04866) 2-27-70, https//orcid.org/0009-0008-1254-1601

TRAINING FUTURE TEACHERS TO USE TEAMWORK IN PRIMARY SCHOOL MATHEMATICS LESSONS

Abstract. The article characterizes the possibilities of using team interaction in the educational process, in particular, in primary school mathematics lessons.

The essence of the concepts of “interaction”, “team interaction”, “teamwork”, “group work” is highlighted, the views of scientists on the content characteristics of these concepts and their features are analyzed; the need for effective training of future primary school teachers to use teamwork in their professional activities is emphasized.

The article presents the forms of training in primary school mathematics lessons for organizing teamwork proposed by domestic scientists (“Checking works with Google Docs”, “Task Cards”, “Bricks to prove”, “Walking through the gallery”, “Mat”, “Brainstorming”, “Pass the paper”, etc.)

Recommendations are given to overcome possible dysfunctions, difficulties in organizing and implementing teamwork and adapted to the use of teamwork in the educational process, in particular, in mathematics lessons.

Ways to improve the process of training future primary school teachers for teamwork in mathematics lessons are highlighted: expanding knowledge about teamwork, potential opportunities for its implementation in the educational process; familiarizing future teachers with forms of teamwork in mathematics lessons and their use during pedagogical practice in educational institutions.

The materials of the study can be used in the process of training future primary school teachers in modern conditions.



Prospects for further scientific research are seen in the study of the state of preparation of future primary school teachers for the organization and implementation of teamwork in mathematics lessons.

Keywords: interaction, teamwork, teamwork in mathematics lessons, primary school students, training future teachers for teamwork, ways to improve the process of training future teachers for teamwork.

Постановка проблеми. Проблема підготовки компетентного вчителя набуває особливої актуальності у період реформування вітчизняної системи освіти. Водночас, як засвідчують статистичні дані державної служби якості освіти України, у 2024 р. для участі у сертифікації педагогічних працівників зареєструвалися 506 учителів математики, з них успішно пройшли сертифікацію лише 150 осіб. Максимальну кількість балів за результатами вивчення практичного досвіду роботи (125 балів) отримали лише 5 учителів; серед вчителів початкових класів успішно пройшли сертифікацію 651 особа із 1423 зареєстрованих, а максимальну кількість балів набрали 34 особи (140 балів) [1].

У новому Професійному стандарті «Вчитель закладу загальної середньої освіти» серед загальних компетентностей педагогічного працівника зазначено його здатність до міжособистісної взаємодії, роботи в команді, спілкування з представниками інших професійних груп, а до основних трудових функцій – партнерську взаємодію з учасниками освітнього процесу, до яких віднесено компетентність педагогічного партнерства [2].

Отже, актуалізується проблема підготовки майбутніх учителів початкових класів, до професійної діяльності, зокрема, на уроках математики в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика підготовки компетентного вчителя завжди була в полі зору вчених – філософів, психологів, педагогів.

Особливості підготовки майбутніх учителів початкових класів до роботи в Новій українській школі досліджували М. Богданович, М. Козак, Я. Король, І. Шевчук, В. Чайченко та ін. [3; 4; 5].

Наприклад, у наукових розвідках І. Шевчук схарактеризовано напрями підготовки майбутніх учителів початкової школи до застосування інформаційних технологій на уроках математики в умовах нової української школи (теоретичний, практичний, моніторинговий) [4, с. 346].

Дослідниця В. Чайченко аналізує проблему інтеграції математичної та методичної підготовки майбутніх учителів початкових класів та сучасні тенденції даного процесу [5].

Сутність педагогічної взаємодії, співпраці, педагогіки партнерства у освітньому процесі розкрито в працях науковців: І. Андрощук, І. Дичківської, О. Коханової, М. Подберезького, Т. Федірчик та ін. [6; 7; 8; 9; 10; 11].

Вчена І. Дичківська розглядає взаємодію педагога і учнів як взаємний вплив дорослого і дітей, у процесі якого здійснюється їх взаєморозвиток [8].

У дослідженнях І. Андрощук педагогічну взаємодію визначено як узгоджену діяльність вчителя та учнів, спрямовану на досягнення спільних освітніх цілей і результатів та вирішення важливих завдань [6; 7].

Однак, виникає потреба дослідження особливостей командної взаємодії на уроках математики в початковій школі та підготовки майбутніх педагогів до такої діяльності.

Мета статті – проаналізувати можливості використання командної взаємодії на уроках математики в початкових класах та запропонувати шляхи удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів початкових класів до здійснення даного процесу.

Виклад основного матеріалу. У Концепції Нова українська школа наголошується, що найбільш затребуваними на ринку праці будуть вміння навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі [12]. Вважаємо, що використання командної взаємодії сприятиме удосконаленню освітнього процесу.

Уміння працювати в команді належить до ключових навичок XXI століття, що значною мірою визначає ефективність життєдіяльності особистості в сучасних умовах.

Як справедливо наголошує П. Ленсіоні, на актуальності питання праці в команді зосереджено увагу вчених, тренерів, учителів, засобів масової інформації, а успішна взаємодія в колективі є бажаною та необхідною в багатьох організаціях [13].

Близьким за сутністю до педагогічної взаємодії є поняття «командна взаємодія», що здійснюється у колективі та забезпечує досягнення результатів. Узагальнення підходів вчених, дає змогу стверджувати, що під командною взаємодією розуміється: спільна, взаємопов'язана, узгоджена, цілеспрямована діяльність різних суб'єктів на досягнення спільних цілей і вирішення виникаючих у спільній діяльності проблем; відповідальне співробітництво, що вибудовується в єдності діалогу членів команди, конструктивного обговорення проблем і їх можливих рішень; процес впливу об'єктів один на одного, їх взаємна зумовленість; особистісне взаємозбагачення і розвиток членів команди, надбання ними соціального досвіду; особливий тип взаємовідносин, заснований на особистісному прийнятті один одного, взаємному, високому рівні мотивації, загальних групових цінностях і різнобічному співробітництві [16].

З такого визначення особливо актуальним є процес командотворення, що представляє собою систему певних заходів, які проводяться задля формування і розвитку соціальних груп до рівня команди. Дослідниця В. Горбунова наголо-



шує, що головною сутністю команди є ефективне розв'язування задач, насамперед тих, заради яких вона створена і якими визначається час її існування. Сформоване командне середовище вирізняється з-поміж інших ще й своєю стійкістю, яка можлива лише за умов, що сприяють реалізації професійного потенціалу педагога та особистісному зростанню здобувачів освіти. У такому середовищі виникає та зростає командний ефект, який ще зветься синергетичним (від давньогрецького «συν» – спільність, єднання, та «εργον» – діяльність, дія), або «скоординована позитивна синергія». В командній діяльності результат спільних зусиль значно вищий за сукупність зусиль людей, що діють розрізнено [14].

Необхідно наголосити на відмінності командної та групової роботи на уроці. Командна робота має на увазі співробітництво та взаємодію учасників з метою досягнення загального результату, виділяючи ролі у команді. У той час як групова робота більш загальний термін, що охоплює різні форми спільної діяльності, включаючи командну взаємодію, але не обов'язково обмежуючись нею. У командах, на відміну від груп, виконання завдання залежить від особистого внеску членів команди, коли кожний учасник відповідальний не лише за особистий внесок але й за загальні результати. Учасники командної взаємодії поділяють спільні зобов'язання щодо досягнення мети, «команди» володіють високим ступенем свободи та можуть самостійно встановлювати проміжні цілі, займатися розрахунком часу для виконання роботи.

Отже, командою є особливий різновид груп, члени яких, володіють взаємо-доповнювальними навичками, уміннями, зосереджені на досягненні колективного результату роботи, відповідальні один перед одним, прагнуть досягти спільної мети.

Перетворення групи на команду відбувається, коли усі її учасники розглядають досягнутий успіх як спільний; зростає довіра один до одного; культивується і посилюється почуття приналежності до команди; реалізуються цілі командної діяльності. Таким чином, команду можна розглядати як різновид групи, що перебуває на вищому щаблі розвитку.

Організовуючи командну взаємодію у освітньому процесі, учителям потрібно враховувати можливі дисфункції у такій діяльності, визначені П. Ленсіоні (відсутність довіри, страх конфлікту, відсутність зобов'язань і прийняття рішень, уникнення від командної відповідальності, неуважність до цілей команди) та запропоновані рекомендації щодо їх подолання. На наш погляд, можемо адаптувати такі рекомендації для використання командної взаємодії у освітньому процесі, зокрема, на уроках математики; також, необхідно ознайомлювати майбутніх учителів початкових класів з означеними рекомендаціями у процесі професійної підготовки:

– учителю необхідно стати зразком для наслідування, прикладом, як потрібно себе вести і діяти, спілкуватися і бути максимально чесними і відвертими, заохочувати таку ж поведінку серед своїх учнів, адже відсутність довіри – це найсерйозніша проблема, яка може бути в команді, без довіри про ефективну роботу не може бути й мови. Члени команди витрачають час і енергію на те, щоб приховати свої помилки, слабкі сторони (нерозуміння матеріалу, відсутність практичних вмінь, навичок та ін., прогалини у знаннях) а не досягти командної мети;

– пояснювати учням, що лише конструктивні конфлікти можуть приносити користь, «розкривати» проблеми і дозволяти їх вирішувати – заохочувати висловлювати свою точку зору, не погоджуватися з думкою більшості, але не «переходити» на особистості. Дебати та дискусії – відмінний спосіб знайти краще рішення;

– залучати учнів до спільного прийняття рішень, використовувати техніку мозкового штурму, наприклад, при розв'язуванні прикладів, задач, щоб вислухати всі думки і дозволити відчути себе потрібними, навчити учасників команди приймати рішення навіть в стані невизначеності (фактів може бути не достатньо, тому, діяти потрібно тут і зараз);

– заохочувати членів команди надавати взаємний зворотний зв'язок про ефективність роботи, досягнення та поведінку. Здобувачі освіти повинні знати, що за неякісні результати вони несуть відповідальність. Вчитель має мотивувати учнів (похвала, оцінка та ін.);

– чітко сформулювати цілі, які необхідно досягти у командній взаємодії, наголошувати, що це можливо зробити разом, спільно; не потрібно «покладатися» лише на лідера (учня, учнів, які найкраще навчаються, можуть знайти математичне вирішення проблеми), а вибудовувати ефективні діалоги між членами команди.

Результати командної взаємодії, зазвичай значно вищі порівняно з виконанням того ж завдання кожним учнем індивідуально. Це пояснюється тим, що члени команди допомагають один одному, несуть колективну відповідальність за результат окремих учасників команди. Командна робота – одна з найпродуктивніших форм організації навчальної співпраці тому, що зростає індивідуальна допомога кожному учню, з боку вчителя та інших учнів. Водночас, в учнів, що допомагають розв'язувати завдання відбувається конкретизація знань, вони набувають гнучкості, закріплюються при поясненні своєму однокласнику; зростає пізнавальна та творча самостійність учнів, згуртованість класу, змінюється характер взаємовідносин між учасниками команди, вони узгоджують свої дії, вчаться робити висновки.

Кожному вчителю при організації групової діяльності варто пам'ятати: не потрібно примушувати до спільної роботи дітей, які не хочуть працювати разом



а краще зацікавити їх; об'єднувати учнів, між якими склалися доброзичливі відносини. В такому випадку виникає атмосфера взаєморозуміння та взаємодопомоги, зникають тривожність та страх; варто дозволити учневі попрацювати одному, адже поєднання групових та індивідуальних форм роботи приносить очікувані позитивні результати, не можна вимагати у класі абсолютної тиші, оскільки діти повинні обмінюватися думками, обговорювати «продукт» спільної праці; не можна позбавляти учнів права брати участь у спільній роботі.

Існують певні труднощі щодо здійснення такої діяльності: комплектування команд та організації роботи в них (важливо враховувати характер міжособистісних стосунків між учнями). Успішна командна взаємодія характеризується гуманними міжособистісними стосунками, базується на ціннісному ставленні до кожного учасника такої діяльності, однією з головних умов якісної роботи у командній взаємодії є взаєморозуміння між членами групи, уміння вести діалог, суперечки, дискусії, але потрібно уникати конфліктів. Відповідно, майбутні педагоги мають знати правила роботи в команді, наприклад: працюйте дружно, пам'ятайте – Ви одна команда; беріть активну участь у роботі, не «стійте» осторонь; не бійтесь висловлювати власну думку але не намагайтеся всіх «перекричати»; шануйте думку інших учасників групи, але думайте самостійно. Пам'ятайте, що кожна людина має право на помилку, варто пропонувати учневі спробувати ще раз виконати завдання, створювати ситуації, що дають змогу виправити помилки. Педагогу потрібно стимулювати учнів до висловлювання та аргументації власних позицій, суджень, думок, суджень; пропонувати учням розв'язувати проблемні ситуації, завдання спільно, обговорювати результат.

Науковці Л. Букалова, Д. Васильєва наголошують, що взаємодія учнів на занятті дає можливість набути навичок роботи в команді, спілкування, вміння висловлюватися, критично мислити, обґрунтовувати, переконувати, вести дискусію, що дуже актуально для успішної людини в сучасному суспільстві та пропонують застосовувати на уроках математики у початкових класах ЗЗСО такі форми роботи як:

– перевірка робіт за допомогою Google документів. Така форма спільного використання документів за допомогою Google класу є дуже цінною, оскільки дає можливість полегшити взаємодію між учнями, навчити їх аналізувати та виправляти помилки один в одного. Учителю доцільно нараховувати додаткові бали учням, які добровільно розміщують у Google-документі відповіді або розв'язування домашніх завдань напередодні уроку та додаткові бали учням, які роблять виправлення та пояснюють допущені помилки;

– «Картки-завдання» – можна пропонувати групам (парам) учнів під час формування уявлень про нове математичне поняття (числа, рівняння, геометричні фігури та ін.);

– «Цеглинки для доведення». Учням пропонують означення, аксіоми, теореми, подані у вигляді блоків, які потрібно об'єднати разом, щоб утворити логічні ланцюжки міркувань, довести необхідне твердження. Надання учням таких блоків-підказок створює базу, потрібну для доведення задачі;

– «Прогулянка галереєю» суть цієї форми взаємодії полягає в тому, що учні в групах (парах) виконують певне завдання і результат своєї роботи кріплять на стіну, як полотно в галереї. Решта учнів прогулюється галереєю, аналізує всі роботи і може залишати коментарі чи запитання авторам роботи. Після завершення вчитель з учнями може обговорити всі або окремі роботи, дати змогу групам презентувати свої роботи, відповісти на запитання, що були поставлені до їх робіт;

– «Килимок» – учням пропонують килимок (картку) з декількома завданнями (кількість завдань відповідає кількості учнів). Кожний учень має спершу вибрати собі завдання і самостійно розв'язати його, а потім обговорити його розв'язання з іншими. Після того як усі відповіді до завдань погоджено групою, учні мають додати результати і записати в центрі килимка. Учитель перевіряє роботу, щоб оцінити діяльність групи. Такий підхід дає змогу учням зрозуміти, чи припустилися вони помилки під час розв'язування, його доцільно застосовувати, коли учні активно засвоюють нові навички або актуалізують вже наявні;

– «Мозковий штурм» – навчити учнів висловлювати гіпотези стосовно вирішення конкретної проблеми, швидко генерувати велику кількість ідей, обговорювати їх у команді, сприймати думку інших учасників команди, порівнювати й оцінювати власну та іншу думку;

– «Передай папір». Учитель об'єднує учнів у команди (по п'ять-шість учасників у кожній) і пропонує одне завдання, яке вони мають розв'язати разом, по черзі записуючи кроки розв'язання. Учні передають один одному аркуш, поки задача повністю не буде розв'язана. Кожен учень робить записи своїм кольором (або підписує твердження, що ним були написані). Крім того, кожний учень, коли отримує аркуш, аналізує написане до нього і може вносити виправлення до розв'язання попередніх учнів. Групи можуть змагатися, хто швидше правильно розв'яже завдання;

– «Таблиця «З-Х-Д» («Знаємо-хочемо дізнатися-дізналися»)» – навчити учнів графічної організації, логічного і змістового структурування матеріалу, формулювання запитань, аналізування змін і результатів уроку;

– «Фішбоун» – навчити учнів аналізувати текст, розрізняючи факти й думки, причини й наслідки, робити висновки на основі проведеного аналізу [15].

На нашу думку, до шляхів удосконалення підготовки майбутніх учителів до організації та здійснення командної взаємодії на уроках математики належить: розширення знань про командну діяльність, що виступає не лише



цінністю, але й невід'ємним атрибутом майбутньої професійної діяльності, потенційні можливості її впровадження у освітньому процесі, адже, форми командної взаємодії можна використовувати на різних етапах уроку математики, наприклад, виконання усних завдань (етап актуалізації опорних знань); самостійна робота учнів (етап закріплення та повторення матеріалу); реалізація проблемних ситуацій (етап вивчення нового матеріалу); узагальнення та формулювання висновків (етап підведення підсумків уроку) та ін.; ознайомлення майбутніх учителів з формами командної діяльності на уроках математики та їх використання під час проходження педагогічної практики у закладах освіти.

Висновки. Таким чином, не підлягає сумніву потенціал використання командної взаємодії на уроках математики, що актуалізує проблему ефективної підготовки майбутніх учителів до здійснення такої діяльності.

Стаття не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів у сучасних умовах.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні стану підготовки майбутніх учителів початкових класів до організації та здійснення командної взаємодії на уроках математики.

Література:

1. Державна служба якості освіти України. URL: https://sqe.gov.ua/rezultaty-sertyfikaciji-2024/
2. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти» URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity
3. Богданович М. В., Козак М. В., Король Я. А. Методика викладання математики в початкових класах: навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга. 2016. 368 с.
4. Шевчук І. В. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до застосування інформаційних технологій на уроках математики в умовах НУШ. *Наукові записки.* 2024. Вип. 213. С. 345–348.
5. Чайченко В. Ф. Сучасні тенденції методико-математичної підготовки майбутніх вчителів нової української школи. *Освітньо-науковий простір.* 2022. Вип. 3 С. 115–122.
6. Андрощук І. В. Взаємодія як педагогічна категорія. *Педагогічний дискурс.* 2013. Вип. 14. С. 15–19.
7. Андрощук І. В. Педагогічна взаємодія у професійній діяльності : навч. посібник. Хмельницький : ХНУ, 2017. 190 с.
8. Дичківська І. М. Педагогіка М. Монтессорі: виклики сучасності: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2016. 384 с.
9. Коханова О. П. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навчально-методичний посібник.Київ: Вид-во ПП Щербатих О. В. 2011. 104 с.
10. Подберезький М. К. Характеристика особливостей педагогічної взаємодії. *Вісник Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія.* 2011. № 2. С. 31–36.
11. Федірчик Т. Д., Дідух В. В. Педагогіка партнерства як чинник формування ефективної взаємодії учасників освітнього процесу в умовах нової української школи. *Гірська школа українських Карпат*. 2019. № 21. С. 50–54.

12. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої освіти *Освіта України*. Київ, 2016. 23 серпня. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf

13. Lencioni P. The five dysfunctions of a team: a leadership fable. San Francisco. Jossey Bass. 2022. 256 p.

14. Горбунова В. В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.

15. Групові форми роботи на уроках математики : метод. посіб. Л. Л. Букалова, Д. В. Васильєва. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. 80 с.

16. Гагарін М. І., Хіньов В. Г. Підготовка майбутніх педагогів до здійснення командної взаємодії у освітньому процесі на основі толерантності. *Вісник науки та освіти.* Київ: 2024. Вип. 10(28). С. 771–780.

References:

1. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy. URL: https://sqe.gov.ua/rezultaty-sertyfikaciji-2024/ [in Ukrainian].

2. Profesiinyi standart «Vchytel zakladu zahalnoi serednoi osvity» URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity [in Ukrainian].

3. Bohdanovych, M. V., Kozak, M. V., Korol, Ya. A. (2016) Metodyka vykladannia matematyky v pochatkovykh klasakh [Methods of teaching mathematics in primary school]. Ternopil. Navchalna knyha. [in Ukrainian].

4. Shevchuk I. V. (2024) Pidhotovka maibutnikh uchyteoiv pochatkovoi shkoly do zastosuvannia informatsiinykh tekhnolohii na urokakh matematyky v umovakh NUSh [Preparing Future Primary School Teachers for the Use of Information Technology in Mathematics Lessons in the New Ukrainian School]. *Naukovi zapysky.* i*ssue* 213. 345–348. [in Ukrainian].

5. Chaichenko V. F. (2022). Suchasni tendentsii metodyko-matematychnoi pidhotovky maibutnikh vchyteliv novoi ukrainskoi shkoly [Current Trends in Methodological and Mathematical Training of Future Teachers of the New Ukrainian School]. *Osvitno-naukovyi prostir.* i*ssue* 3. 115–122.

6. Androshchuk, I. V. (2013). Vzaiemodiia yak pedahohichna katehoriia [Interaction as a pedagogical category]. *Pedahohichnyi dyskurs.* i*ssue* 14. 15–19. [in Ukrainian].

7. Androshchuk, I. V. (2017). Pedahohichna vzaiemodiia u profesiinii diialnosti. Khmelnytskyi: KhNU. 190 s. [in Ukrainian].

8. Dychkivska I. M. Pedahohika M. Montessori: vyklyky suchasnosti: monohrafiia. Rivne: Volynski oberehy, 2016. 384 s.

9. Kokhanova, O. P. (2011). Psykholohiia partnerskoi vzaiemodii v osviti [Psychology of partnership interaction in education]. Kyiv: Vyd-vo PP Shcherbatykh O. V. [in Ukrainian].

10. Podberezkyi, M. K. (2011). Kharakterystyka osoblyvostei pedahohichnoi vzaiemodii [Characterization of the features of pedagogical interaction]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu im. A. Nobelia. issue* 2. 31–36. [in Ukrainian].

11. Fedirchyk, T. D., Didukh, V. V. (2019). Pedahohika partnerstva yak chynnyk formuvannia efektyvnoi vzaiemodii uchasnykiv osvitnoho protsesu v umovakh novoi ukrainskoi shkoly [Partnership pedagogy as a factor in the formation of effective interaction of participants in the educational process in the conditions of the new Ukrainian school]. *Hirska shkola ukrainskykh Karpat*. i*ssue* 21. 50–54. [in Ukrainian].

12. Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi osvity [New Ukrainian school. Conceptual framework for reforming secondary education]. (2016) *Osvita Ukrainy*. Kyiv, 23 serpnia. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf [in Ukrainian].

13. Lencioni, P. (2022). The five dysfunctions of a team: a leadership fable. San Francisco. Jossey Bass. 256 p. [in English].

14. Horbunova, V. V. (2014). Psykholohiia komandotvorennia: Tsinnisno-rolovyi pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand [Psychology of team building: A value-role approach to the formation and development of teams]: monohrafiia. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 380. [in Ukrainian].

15. Hrupovi formy roboty na urokakh matematyky : metod. posib. L. L. Bukalova, D. V. Vasylieva. Kyiv : Vydavnychyi dim «Osvita», 2023. 80 p. [in Ukrainian].

16. Haharin M. I., Khinov V. H. Pidhotovka maibutnikh pedahohiv do zdiisnennia komandnoi vzaiemodii u osvitnomu protsesi na osnovi tolerantnosti [Preparing future teachers for teamwork in the educational process based on tolerance]. *Visnyk nauky ta osvity*. Kyiv: 2024. Vyp. 10(28). 771–780. [in Ukrainian].

УДК 378.147:615.8

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-668-675

Бурка Олена Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 769-85-72, https://orcid.org/0000-0003-2642-2431

Столбинська Оксана Василівна викладач кафедри фізичної терапії та ерготерапії, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 7698-5-72, https://orcid.org/0009-0009-2681-1032

Ковальова Олександра Володимирівна кандидат біологічних наук, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, тел.: (061) 769-85-72, https://orcid.org/0000-0002-7065-6393

МОДЕЛЬ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЗИЧНИХ ТЕРАПЕВТІВ ОСНОВАМ ТАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності створення та опису моделі навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини під час дистанційної освіти. Актуальність теми підкріплюється введенням в стандарт другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальної компетентності «Здатність надавати першу домедичну допомогу за умов надзвичайних ситуацій та військових дій, розуміти основи тактичної медицини».

Метою статті є розробка та обґрунтування моделі навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини в умовах дистанційної освіти.

Підготовка спеціалістів з фізичної терапії – це складна, динамічна система, забезпечення якісного рівня якої базується на чітко структурованому процесі навчання. Цю структуру найпростіше зобразити у форму моделі. Наша модель навчання складається з трьох етапів навчання студентів спеціальності 227.1 Фізична терапія основам тактичної медицини. Перший – базовий, основним завданням якого є формування теоретичних знань щодо регулювання та забезпечення тактичної медицини. До нього входять: нормативні (класифікатор професій, стандарт вищої освіти тощо), методичні засади (навчально-методичні комплекси дисциплін, зокрема «Основи нозологій», «Фізична терапія в хірургії та травматології», «Психологія в реабілітації» та ін.), медико-технологічні документи (протоколи, алгоритми, настанови та інструкції). Другий етап – практичний, основним завданням є формування засобами



дистанційного навчання навичок надання домедичної допомоги за умов військових дій. Він складається з: педагогічних форм (мультимедійні лекції, взаємонавчання/навчання в малих групах), методів навчання (тестування, проблемне навчання, ділові ігри, репродуктивний метод), самостійна робота студентів. Останній – контрольно-корекційний має на меті забезпечити оцінку та перевірку якості сформованих знань, умінь та навичок; виявлення та якомога швидшої корекції існуючих недоліків підготовки. Реалізується із використанням тестування та самоконтролю.

Всі заняття відбуваються з використанням двох інформаційних платформ: Zoom та Moodle.

Вважаємо, що запропоновані зміни здатні забезпечити підвищення ефективності навчання зазначених фахівців.

Ключові слова: фізична терапія, фізичний терапевт, вища освіта, підготовка, дистанційне навчання.

Burka Olena Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Physical Therapy and Ergotherapy Department, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-72, https://orcid.org/0000-0003-2642-2431

Stolbynska Oksana Vasylivna Lecturer of Physical Therapy and Ergotherapy Department, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-72, https://orcid.org/0009-0009-2681-1032

Kovalyova Oleksandra Volodymyrivna Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of Physical Therapy and Ergotherapy Department, National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia, tel.: (061) 769-85-72, https://orcid.org/0000-0002-7065-6393

MODEL FOR TRAINING PHYSICAL THERAPIST STUDENTS THE BASICS OF TACTICAL MEDICINE DURING DISTANCE EDUCATION

Abstract. The article is devoted to the substantiation of the need to create and describe a model for training physical therapist students the basics of tactical medicine during distance education. The relevance of the topic is reinforced by the introduction into the standard of the second (master's) level of higher education of the special competence «The ability to provide first aid in emergency situations and military operations, to understand the basics of tactical medicine».

The purpose of the article is to develop and substantiate a model for trainang physical therapists the basics of tactical medicine during distance education.

The training of physical therapy specialists is a complex, dynamic system, the quality assurance of which is based on a clearly structured learning process. This

structure is easiest to depict in the form of a model. Our training model consists of three stages of training the specialty 227.1 Physical therapy students the basics of tactical medicine. The first is basic, the main task of which is the formation of theoretical knowledge regarding the regulation and provision of tactical medicine. It includes: normative (classifier of professions, standard of higher education, etc.), methodical principles (educational and methodical complexes of disciplines, in particular «Fundamentals of nosologies», «Physical therapy in surgery and traumatology», «Psychology in rehabilitation», etc.), medical-technological documents (protocols, algorithms, instructions, instructions, etc.). The second stage is practical, the main task is the formation of the skills of providing pre-medical care under the conditions of military operations with distance learning tools. It consists of: pedagogical forms (multimedia lectures, mutual learning/learning in small groups), learning methods (testing, problem-based learning, business games, reproductive method), independent work of students. The last - control-corrective aims to ensure the assessment and quality control of the acquired knowledge, abilities and skills; identification and as soon as possible correction of existing training deficiencies. It is implemented using testing and self-monitoring.

All classes take place using two information platforms: Zoom and Moodle.

We believe that the proposed changes are able to ensure an increase in the effectiveness of these specialists training.

Keywords: physical therapy, physical therapist, higher education, training, distance learning.

Постановка проблеми. Реформування вищої освіти та введення в дію нових документів, які регулюють навчання потребують змін в процесі професійної підготовки фахівців майже всіх напрямків. Через введення в Україні воєнного стану в професійний стандарт спеціальності 227 Терапія та реабілітація внесено нові спеціальні компетентності, зокрема «СК12. Здатність надавати першу домедичну допомогу за умов надзвичайних ситуацій та військових дій, розуміти основи тактичної медицини» для другого (магістерського) рівня вищої освіти [7].

Провідну роль у формуванні зазначеної компетентності відведено дисципліні «Основи тактичної медицини», яка в умовах дистанційного навчання має сформувати у студентів уявлення про тактичну медицину та надання долікарської допомоги при загрозливих для життя станах на місці події, відповідно до потреб професійної діяльності фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі проблему викладання дисципліни «Основи тактичної медицини» досліджують у кількох напрямках: 1) розробка та публікація посібників та підручників із зазначеної тематики (М. Ляпа, С.. Редько, К. Трінус, В. Шищук); 2) визначення основних тенденцій у викладанні основ тактичної медицини студентам медичних закладів вищої



освіти (Ю. Ворохта, І. Гайдаржи, О. Стоянов, Д.Храмцов); 3) розширення наявної інформації для здобувачів освіти військових напрямків (С. Березан, В. Кравчук, С. Ротчук, В. Саган) тощо [1, 3, 6, 8, 10].

Однак аналіз досліджень та публікацій показав, що у навчанні майбутніх фізичних терапевтів не приділено уваги питанню підготовки до надання домедичної допомоги за умов воєнних дій.

Мета статті: розробка та обґрунтування моделі навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини під час дистанційної освіти.

Виклад основного матеріалу. Підготовка спеціалістів з фізичної терапії – це складна, динамічна система, забезпечення якісного рівня якої базується на чітко структурованому процесі навчання. Цю структуру найпростіше зобразити у формі моделі [9].

Модель – образ процесу, який дозволяє побачити та прослідкувати розвиток та можливі результати будь-якого процесу [2].

Наша модель навчання складається з трьох етапів навчання студентів спеціальності 227.1 Фізична терапія основам тактичної медицини: базовий, практичний, контрольно-корекційний. Модель подано у форматі таблиці (таблиця 1).

Таблиця 1.

Модель навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини в умовах дистанційної освіти

Мета:	навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини в умовах дистанційної освіти	
Базовий етап навчання	Нормативні засади	Національна рамка кваліфікацій, Національний класифікатор України: Класифікатор професій: ДК 003:2010, Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 22 «Охорона здоров'я», спеціальності 227 «Терапія та реабілітація», Міжнародна класифікація функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я
	Методичні засади	НМК дисциплін: «Анатомія людини», «Нормальна фізіологія з основами патологічної фізіології», «Основи нозологій», «Фізична терапія в хірургії та травматології», «Психологія в реабілітації», «Професійна кінезіологія», «Ерготерапія», «Клінічні інструменти оцінки», «Етика та деонтологія у фізичній терапії», «Політико-правова система України»
	Медико-технологічні документи	протоколи (Нові клінічні протоколи «Ампутація: оцінка та лікування (бойові поранення)», «Переломи кісток кінцівок (бойові поранення)», «Бойова торакальна травма» тощо); алгоритми (MARCH-PAWS, CABC, КОЛЕСО, Я поруч тощо); настанови та інструкції (TCCC, Настанови з надання тривалої допомоги пораненим та ін.)

Продовження табл. 1

Практичний етап навчання	Педагогічні форми навчання	Мультимедійні лекції, взаємонавчання/навчання в малих групах
	Педагогічні методи навчання	Тестування, проблемне навчання, ділові ігри, репродуктивний метод
	Самостійна робота студентів	
Контрольно-корекційний етап навчання	Тестування	
	Самоконтроль студентів	
Результат :	Здатність надавати першу домедичну допомогу за умов надзвичайних ситуацій та військових дій, розуміти основи тактичної медицини	

Фундаментом нашої моделі є базовий етап підготовки – основним завданням якого є формування теоретичних знань щодо регулювання та забезпечення тактичної медицини. До нього входять нормативні, методичні засади та медико-технологічні документи.

Нормативні засади – загальні положення, що забезпечують та регулюють підготовку майбутніх фізичних терапевтів: Національна рамка кваліфікацій, Національний класифікатор України: Класифікатор професій: ДК 003:2010, Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 22 «Охорона здоров'я», спеціальності 227 «Терапія та реабілітація», Міжнародна класифікація функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я тощо [7].

Методичною складовою є навчально-методичні комплекси (НМК) дисциплін: «Анатомія людини», «Нормальна фізіологія з основами патологічної фізіології», «Основи нозологій», «Фізична терапія в хірургії та травматології», «Психологія в реабілітації», «Професійна кінезіологія», «Ерготерапія», «Клінічні інструменти оцінки», «Етика та деонтологія у фізичній терапії», «Політико-правова система України».

До медико-технологічних документів відносяться:

- протоколи: Нові клінічні протоколи «Ампутація: оцінка та лікування (бойові поранення)», «Переломи кісток кінцівок (бойові поранення)», «Бойова торакальна травма» тощо;
- алгоритми: MARCH-PAWS, CABC, КОЛЕСО, Я поруч тощо;
- настанови та інструкції: TCCC, Настанови з надання тривалої допомоги пораненим та ін..

Наступним етапом підготовки є практичний. Основне завдання – формування засобами дистанційного навчання навичок надання домедичної допомоги за умов військових дій. Всі заняття відбуваються з використанням двох інформаційних платформ: Zoom та Moodle. Вони дозволяють реалізовувати



підготовку через діджиталізацію педагогічних форм, методів навчання та самостійну роботу студентів.

До форм, які ми пропонуємо використовувати, належать:

- мультимедійна лекція – викладення матеріалу, ефективність засвоєння якого забезпечується через створення мультисенсорного навчального середовища та підвищення рівня емоційного забарвлення;

- взаємонавчання/навчання в малих групах – форма організації діяльності, в якій група з кількох осіб працює над загальними та спеціальними завданнями; керівником під час їх вирішення може бути як викладач, так і студенти [2].

До методів відносимо:

- тестування – метод діагностики та навчання, який має на меті визначення рівня сформованості теоретичних знань, навичок аналізу та уміння приймати обґрунтовані рішення. Можливе використання як для навчання, так і для оцінки, так і для самостійної роботи здобувачів освіти [5];

- проблемне навчання – це метод навчання, при якому студент має самостійно знайти рішення для створеного викладачем завдання. Найбільш поширеним є розв'язання ланцюга «проблем», при якому, у разі неправильної відповіді, здобувач не має можливості перейти на наступну сторінку – чергову ланку [4];

- ділові ігри – метод пошуку вирішення задачі, який дозволяє наблизитись до професійної діяльності, інтенсифікувати процес підготовки, використання якого можливе у відеоформаті [2];

- репродуктивний метод – метод навчання, який полягає у відтворені ситуації або події. При дистанційному навчанні його використовують у форматі ситуаційних задач, алгоритмів дій або проєктного навчання [4].

Самостійна робота – активність студентів, заснована на індивідуальній, добровільній діяльності з розширення, оцінки або контролю власних знань, умінь, навичок [2].

Третій етап – контрольно-корекційний. За авторським задумом, він має забезпечити оцінку та перевірку якості сформованих знань, умінь та навичок; виявити та якомога швидко скорегувати існуючі недоліки підготовки.

Найбільш важливим цей етап є для забезпечення високого рівня готовності до клінічних практик, адже за новими вимогами їх оцінка відбувається за «ступенем», «якістю», «рівнем володіння» та «відсотком супервізії» [7]. А через війну в країні значно актуалізувалась необхідність в розумінні основ та наслідків використання тактичної медицини, адже ймовірність роботи під час практики з особою, яка постраждала внаслідок воєнних дій надзвичайно висока.

Для реалізації етапу пропонуємо використовувати тестування та самоконтроль – суб'єктивну перевірку власних знань.

Висновки. Воєнний стан спричинив потребу у розширені компетентностей спеціалістів напрямку 22 Охорона здоров'я, тому розробка та впровадження моделі навчання студентів-фізичних терапевтів основам тактичної медицини під час дистанційної освіти є актуальним та перспективним завданням. Вважаємо, що запропоновані зміни здатні забезпечити підвищення ефективності професійної підготовки зазначених фахівців.

Література:

1. Березан С., Ротчук С. Тактична медицина для підрозділів спеціального призначення. Київ : ПП «МВЦ «Медінформ», 2016. 146 с.

2. Бурка О.М. Підготовка майбутніх фізичних терапевтів до використання фізкультурно-оздоровчих технологій : монографія. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. 185 с.

3. Кравчук В., Саган В. Застосування протоколу Tactical Combat Casualty Care та алгоритму MARCH у системі підготовки військовослужбовців під час надання домедичної допомоги в умовах ведення бойових дій. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки.* №3(34). 2023. С. 146-167.

4. Курлянд З. Н., Осипова Т. Ю., Гурін Р. С. Теорія і методика професійної освіти : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 390 с.

5. Ляшенко О.І. Педагогічне тестування. URL: https://lib.iitta.gov.ua/4492/1/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf

6. Підручник тактичної бойової допомоги потерпілим. Уроки та передовий досвід. Версія 5. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%BC_1.pdf

7. Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 22 «Охорона здоров'я», спеціальності 227 «Терапія та реабілітація». URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2024/30-10-2024/227-terapiya-ta-reabilitatsiya-mahistr-1549-vid-30-10-2024.pdf

8. Стоянов О.М., Храмцов Д.М., Ворохта Ю.М., Гайдаржи І.Т. Викладання положень тактичної медицини студентам медичних закладів вищої освіти. *Український медичний часопис.* 2022. №5 (151). С. 13-15. DOI: 10.32471/umj.1680-3051.151.234404

9. Фастівець А. В. Формування діагностичної компетентності майбутніх фахівців з фізичної реабілітації в процесі вивчення професійно-орієнтованих дисциплін : дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Полтава, 2015. 283 с.

10. Шищук В. Д., Редько С. І., Ляпа М. М. Тактична медицина: навчальний посібник. Київ: Вид. дім «СКІФ», 2022. 176 с.

References:

1. Berezan, S., & Rotchuk, S. (2016). *Taktychna medytsyna dlia pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia [Tactical medicine for special purpose units].* Kyiv : PP «MVTs «Medinform» [in Ukrainian].



2. Burka, O.M. (2022). *Pidhotovka maibutnikh fizychnykh terapevtiv do vykorystannia fizkulturno-ozdorovchykh tekhnolohii [Preparation of future physical therapists for the use of fitness and health-improving technologies]*. Zaporizhzhia : NU «Zaporizka politekhnika» [in Ukrainian].

3. Kravchuk, V., & Sahan, V. (2023). Zastosuvannia protokolu Tactical Combat Casualty Care ta alhorytmu MARCH u systemi pidhotovky viiskovosluzhbovtsiv pid chas nadannia domedychnoi dopomohy v umovakh vedennia boiovykh dii [The application of the Tactical Combat Casualty Care protocol and the MARCH algorithm in the system of training military personnel during the provision of pre-medical care in combat conditions]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: Pedahohichni nauky – Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine Series: Pedagogical sciences, 3(34), 146-167.* [in Ukrainian].

4. Kurliand, Z. N., Osypova, T. Yu., & Hurin, R. S. (2012). *Teoriia i metodyka profesiinoi osvity [Theory and methodology of professional education]*. Kyiv : Znannia [in Ukrainian].

5. Liashenko, O.I. (2008). *Pedahohichne testuvannia [Educational Testing]*. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/4492/1/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf [in Ukrainian].

6. Pidruchnyk taktychnoi boiovoi dopomohy poterpilym. Uroky ta peredovyi dosvid. Versiia 5 [Textbook of tactical combat assistance to victims. Lessons and best practices. Version 5] (n.d.). *https://sprotyvg7.com.ua*. Retrieved from https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%BC_1.pdf [in Ukrainian].

7. Standart vyshchoi osvity druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity haluzi znan 22 «Okhorona zdorovia», spetsialnosti 227 «Terapiia ta reabilitatsiia» [The higher education standard of the second (master's) level of higher education in the field of knowledge 22 «Health care», specialty 227 «Therapy and rehabilitation»] (n.d.). *https://mon.gov.ua*. Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2024/30-10-2024/227-terapiya-ta-reabilitatsiya-mahistr-1549-vid-30-10-2024.pdf [in Ukrainian].

8. Stoianov, O.M., Khramtsov, D.M., Vorokhta, Yu.M., & Haidarzhy, I.T. Vykladannia polozhen taktychnoi medytsyny studentam medychnykh zakladiv vyshchoi osvity [Teaching the provisions of tactical medicine to higher education medical institutions students]. *Ukrainskyi medychnyi chasopys – Ukrainian medical journal.* 2022, 5 (151), 13-15. DOI: 10.32471/umj.1680-3051.151.234404 [in Ukrainian].

9. Fastivets, A. V. (2015). Formuvannia diahnostychnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv z fizychnoi reabilitatsii v protsesi vyvchennia profesiino-oriientovanykh dystsyplin [Formation of diagnostic competence of future specialists in physical rehabilitation in the process of studying professionally oriented disciplines]. *Candidate's thesis.* Poltava [in Ukrainian].

10. Shyshchuk, V. D., Redko, S. I., & Liapa M. M. (2022). *Taktychna medytsyna [Tactical medicine]*. Kyiv: Vyd. dim «SKIF» [in Ukrainian].

УДК 378:147:51:004

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-676-689

Вдовичин Тетяна Ярославівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізики та інформаційних систем, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (097) 950-22-10, https://orcid.org/0000-0003-2285-0543

Сікора Оксана Володимирівна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри фізики та інформаційних систем, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (097) 289-92-54, https://orcid.org/0000-0002-4043-778X

Кобильник Тарас Петрович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізики та інформаційних систем, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, https://orcid.org/0000-0002-2703-7570

ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. У статті наголошено, що штучний інтелект (ШІ) привертає увагу через його здатність радикально змінювати різні сфери життя – від медицини та освіти до промисловості та розваг. Авторами проаналізовано його перспективи щодо підвищення ефективності та автоматизації рутинних завдань, створення нових можливостей, що викликають інтерес у науковців, бізнесу та суспільства, а також водночас порушують важливі етичні питання, пов'язані з конфіденційністю, працевлаштуванням та безпекою.

На думку авторів статті, дослідження історії виникнення ШІ є важливим, оскільки воно дозволяє зрозуміти еволюцію наукових ідей, принципи роботи сучасних систем і межі їх можливостей. Вивчення історичного контексту допомагає оцінити соціальні, етичні та технологічні виклики, які виникали на різних етапах розвитку ШІ, а також прогнозувати його майбутній вплив на суспільство. Це також сприяє формуванню критичного мислення та кращого усвідомлення ролі людського інтелекту у створенні та вдосконаленні штучних систем.

У статті акцентовано увагу на історії дослідження ШІ, що демонструє сьогоднішні досягнення як результат багатовікових зусиль інженерів, математиків і філософів. Історія ШІ бере початок із середини XX століття, коли

вчені почали розробляти машини, здатні імітувати людське мислення. Від перших алгоритмів логічного доведення і простих експертних систем до сучасних нейронних мереж і генеративних моделей, ШІ пройшов значний шлях. Ключові етапи розвитку включають створення мов програмування, автоматизацію навчання та вдосконалення обчислювальних потужностей.

Знання історії ШІ дозволяє зрозуміти, як суспільство змінювало свої очікування від інтелектуальних машин і як ці очікування впливали на науковий прогрес. Аналіз історії ШІ показує, як інтеграція ідей із філософії, математики, інженерії й культури створила підґрунтя для сучасних інновацій. Сьогодні ШІ став невід'ємною частиною багатьох сфер життя, що відкриває великі можливості, але й породжує нові виклики.

Історія розвитку ШІ дає цінні уроки для майбутнього, допомагаючи уникати повторення помилок і вдосконалювати існуючі технології. Аналіз минулих досягнень і невдач сприяє кращому розумінню основних принципів функціонування ШІ, виявлення його сильних та слабких сторін, а також передбаченню потенційних викликів. Історичний контекст сприяє формуванню етичних і правових стандартів, необхідних для безпечного та відповідального використання ШІ в майбутньому.

Ключові слова: штучний інтелект, історія розвитку ШІ, еволюція ШІ.

Vdovychyn Tetyana Yaroslavivna Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (097) 950-22-10, https://orcid.org/0000-0002-7605-3833

Sikora Oksana Volodymyrivna Ph.D. in Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Drohobych, tel.: (097) 289-92-54, https://orcid.org/0000-0002-4043-778X

Kobylnyk Taras Petrovych Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, https://orcid.org/0000-0002-2703-7570

HISTORICAL EXCURSION: STAGES OF DEVELOPMENT AND FORMATION OF THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. The article emphasizes that artificial intelligence (AI) attracts attention due to its ability to radically change various spheres of life - from medicine

and education to industry and entertainment. The authors analyze its prospects for increasing the efficiency and automation of routine tasks, creating new opportunities that arouse interest among scientists, business and society, and at the same time raise important ethical issues related to privacy, employment and security.

According to the authors of the article, studying the history of the emergence of AI is important because it allows us to understand the evolution of scientific ideas, the principles of operation of modern systems and the limits of their capabilities. Studying the historical context helps to assess the social, ethical and technological challenges that arose at different stages of the development of AI, as well as predict its future impact on society. It also contributes to the formation of critical thinking and a better understanding of the role of human intelligence in the creation and improvement of artificial systems.

The article focuses on the history of AI research, demonstrating today's achievements as a result of centuries-old efforts by engineers, mathematicians, and philosophers. The history of AI dates back to the mid-20th century, when scientists began to develop machines capable of imitating human thinking. From the first logical reasoning algorithms and simple expert systems to modern neural networks and generative models, AI has come a long way. Key stages of development include the creation of programming languages, the automation of learning, and the improvement of computing power.

Knowledge of the history of AI allows us to understand how society changed its expectations of intelligent machines and how these expectations influenced scientific progress. An analysis of the history of AI shows how the integration of ideas from philosophy, mathematics, engineering, and culture created the basis for modern innovations. Today, AI has become an integral part of many areas of life, which opens up great opportunities, but also creates new challenges.

The history of AI development provides valuable lessons for the future, helping to avoid repeating mistakes and improve existing technologies. Analyzing past successes and failures helps us better understand the fundamental principles of AI, identify its strengths and weaknesses, and anticipate potential challenges. Historical context helps shape the ethical and legal standards needed for the safe and responsible use of AI in the future.

Keywords: artificial intelligence, history of AI development, evolution of AI

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) є однією з найбільш революційних технологій сучасності, яка трансформує всі аспекти людського життя: від науки й медицини до транспорту й побуту. Однак глибоке розуміння ШІ потребує занурення в його історичні витоки, що включають тисячолітні ідеї автоматизації, механіки та обчислень.

ШІ виник як технологія внаслідок довготривалого розвитку людської думки, науки і суспільних потреб. Упродовж тисячоліть люди намагалися



пояснити, що таке розум, свідомість і мислення. Виникнення ШІ стало природним продовженням спроб моделювати мислення у вигляді алгоритмів і механізмів. З погляду історії, його появу можна пояснити через кілька ключових чинників: потреба автоматизувати рутинні завдання, прагнення створити «інтелектуальні машини», постійний розвиток науки і техніки для аналізу великих масивів даних, прогнозування та автоматизація складних процесів, соціальні потреби та виклики. Протягом всіх сторінок в історії, людство завжди прагнуло створити щось «подібне до себе». ШІ став відображенням цих амбіцій та дозволив створити технології, що не лише допомагала б людині, але й мала властивість думати як вона.

Попри сучасний інтерес до ШІ, багато дослідників і практиків недооцінюють важливість історичного контексту. Розуміння шляхів розвитку ШІ є ключем до аналізу, як суспільство формувало ідеї про інтелектуальні машини і як ці ідеї впливають на сучасність. Дослідження історії розвитку ШІ дозволяє: критично оцінити еволюцію технологій від простих механізмів до складних обчислювальних систем; виявити закономірності як наукові відкриття та соціальні потреби впливали на розвиток ШІ; передбачити майбутнє: історичні уроки можуть допомогти уникнути помилок у розвитку та впровадженні ШІ.

ШІ має значення для історії не тільки як продукт розвитку технологій, а й як інструмент для дослідження, аналізу та збереження самої історії. Його здатність аналізувати, реконструювати й інтерпретувати дані надає людству нові можливості для осмислення минулого та створення культурного мосту між поколіннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення еволюції ШІ та визначних моментів в його історії розкрито у публікації [5]. Коротка хроніка історичних подій з розвитку ШІ продемонстровано у журналі «Український тиждень» [6]. Історія ШІ, його види та складові проаналізовані на порталі GigaCloud [8].

Книга Кліффорда Піковера «Штучний інтелект. Ілюстрована історія. Від автоматів до нейромереж» [9] є захопливою мандрівкою історії ШІ, де автор простежує розвиток інтелектуальних машин від перших автоматів у стародавні часи до сучасних досягнень у галузі нейронних мереж, аналізує етичні питання, ризики та виклики, пов’язані з впровадженням ШІ, а також можливості його майбутнього розвитку. Він детально описує етапи розвитку ідей, які з часом перетворилися на те, що тепер називається штучним інтелектом [9].

Варто наголосити, що у публікації [7] розповідається про українця Олексія Івахненка, який першим у світі почав використовувати багатошарові нейронні мережі, що сьогодні мають велике значення та широко застосовуються в системах ШІ. У наш час, концепція розвитку ШІ в Україні задекларована документом [12], в якій «визначаються мета, принципи та завдання розвитку

технологій ШІ в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень» [12]. Також автор А. Лисеюк [1] досліджував здобутки та проблеми розвитку ШІ в Україні.

Толочко С., Бордюг Н., Годунова А. досліджували епоху розвитку технологій з ШІ та їх вплив на молодь [9]. Мар'єнко М. та Коваленко В. проаналізували можливості ШІ для відкритої науки [4], Клочко О., Федорець В., Спажев О. та Петрунько М. висвітлили процес інтеграції ШІ в освітні практики [11], Куклін О., Іванова І., Боровик Т. змоделювали впровадження ШІ в освітнє середовище [13]. Науковці Коломієць А., Кушнір О [3] проаналізували можливості використання ШІ в освітній та науковій діяльності, а Гузана Л – виклики для учасників навчального процесу в результаті впровадження ШІ [2].

Мета статті – проаналізувати історію розвитку ШІ та формування його фундаментальних концепцій, дослідити вплив еволюції ШІ на становлення людського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історія штучного інтелекту розпочалася ще у стародавніх людських цивілізаціях. Саме тоді найчастішими прикладами ШІ були машини з людським інтелектом, що зустрічалися у легендах та міфах. Зокрема, у міфі про Талоса уособлюється ідея «машини», що випереджає час. Талос – велетень із бронзи, створений богами для захисту від ворогів та «запрограмований» на охорону та службу. Проте, він загинув через хитрість чаклунки, яка витягнула з нього цвях, що був життєво необхідним. В результаті, Талос перетворився на зламаний механізм. Якщо провести паралель з ШІ, то можна проаналізувати, що в цьому міфу головний герой уподібнюється до запрограмованої машини, а його життя залежить від певного виду енергії (наприклад, як робот залежить від батарейки). Крім того, в образі Талоса можна побачити ризики розвитку ШІ, адже він був одночасно і охоронцем острова, і холодною зброєю.

У грецькій міфології зустрічаються золоті служниці Гефеста, що є прикладами механічних створінь. Їх можна порівняти із системами ШІ, що нагадують концепції роботів та наділені інтелектом, адаптовані до навчання та постійного вдосконалення своїх функцій. Сьогодні такі системи використовують алгоритми машинного навчання. Майстерність служниць полягала в ковальській роботі, що зараз порівнюється з застосуванням роботів на виробництві для фізичної праці. Золоті служниці створені для максимальної ефективності та досконалості як приклад сучасних інтелектуальних помічників.

Ще одним прикладом використання ШІ у грецькій міфології є статуї Дедала, що показують ідею створення «живих» механізмів для випереджання часу та наділені такими характеристиками як рухливість, автономність, цілеспрямованість у поведінці. Сьогодні така ідея реалізована в роботах, що імітують людську поведінку, а також інсталяціях з ШІ, що дивують автономністю та реалістичністю.



Як наслідок, можна побачити, що давні греки мали уявлення про технології, що вже сьогодні змінюють світ, а тоді здавалися лише міфом.

В давній історії до нашої ери зустрічаються пристрої, що хоча й не містили сучасного ШІ у теперішньому розумінні, проте заклали основу для розвитку автоматизації та ідей автономності. Зокрема, механізм «Піфагорські чаші» (IV ст. до н.е.) демонструє ідею автоматизованого реагування на певну поведінку, що схоже на сучасні алгоритми регулювання. У IV – III ст. до н.е. у Китаї були створені пристрої для виконання завдань без людського втручання, що перегукуються з ідеями автономних систем (механічні птахи та воїни, автоматичні музиканти). Гідравлічні органи Ктесібія (III ст. до н.е.) – це музичний інструмент, який використовував воду та повітря для створення звуків та демонстрував адаптивність залежно від тиску й налаштувань, що нагадує алгоритми обробки даних. В єгипетських храмах використовували автомати для руху статуй богів під час ритуалів, щоб створити ілюзію їхнього оживлення. Такі механізми виконували «запрограмовані» дії, схожі на те, як сучасні роботи з ШІ виконують певні програми.

У II ст. до н.е. були створені пристрої для відображення руху небесних тіл, що теж мають схожість із ШІ через виконання обчислень та надання прогнозів. Винаходи Архімеда ілюструють раннє розуміння алгоритмічного мислення й механічного вирішення складних завдань. Також варто згадати про давньогрецького інженера Герона Александрійського (I ст. до н.е), який використовував програмовану послідовність дій для створення механічних пристроїв на принципах автоматизації (автоматичні двері храмів, фонтан, механічний театр).

Приклади ШІ в історії нашої ери стосуються механічних пристроїв, що виконували автономні дії: годинники, автомати, шахісти та навіть прототипи роботів. Хоча вони не були справжнім інтелектом, їхні ідеї лягли в основу сучасних досягнень. Наприклад, створений астрономічний годинник в Китаї (8 ст.) відображав фази Місяця та виконував програмовані функції; водяний годинник у арабському світі (9 ст.) виконував дії автономно, що нагадує сучасних роботів.

Період 10-15 століття характеризувалося розвитком автоматизації. Наприклад, у 12 ст. ісламським інженером Аль-Джазарі було створено багато автоматичних пристроїв, серед яких механічний павич, що подавав напої та виконував задану послідовність дій. Леонардо да Вінчі розробив проєкт механічного лицаря, що міг рухати руками, головою, а також сидіти (15 ст.) як прообраз людиноподібного робота. У 18 ст. французький винахідник Жак де Вокансон створив автоматичного «качура», що імітував складну поведінку та тим самим демонстрував наслідування природи.

У 18 ст. угорським винахідником Вольфгангом фон Кемпеленом створений легендарний пристрій «турецький шахіст», що «грав у шахи», проте

насправді всередині ховався шахіст. Цей пристрій спонукав думати про можливість автоматизованого розуму, а його історія стала ключовим джерелом натхнення для ідей, пов'язаних із автоматизацією, алгоритмами та ШІ. В історії розвитку ШІ шахи стали еталоном для демонстрації комп'ютерного інтелекту: 1997 рік – комп’ютер від IBM переміг чемпіона світу Гаррі Каспарова; 2017 рік – програма ШІ від DeepMind навчилася грати в шахи самостійно та перевершила всі попередні програми.

Аналітична машина Чарльза Беббіджа (19 ст.) могла виконувати обчислення за заздалегідь заданою програмою та стала фундаментом для створення комп’ютерів, які тепер застосовують ШІ. Машина мала базові компоненти сучасного комп'ютера: пам’ять, процесор і засоби вводу-виводу даних. Саме Чарльз Беббідж створив концепцію програмованого комп'ютера, а Ада Лавлейс написала для нього перші алгоритми, що робить її першою жінкою програмістом в історії. Її роботи довели, що комп’ютери можуть виконувати не лише числові обчислення, а й працювати з будь-якою інформацією, представленою символами. Як висновок, саме у 19 ст. розпочинається автоматизоване виробництво, яке потім стало інтелектуальним.

Перехід від ідей 19 ст. до початку формування штучного інтелекту у 20 ст. був зумовлений розвитком обчислювальної техніки, математичних концепцій і розуміння природи людського мислення. Запропонована концепція машини Тюрінга (1936 р.) описала, як машини можуть виконувати обчислення, і заклала фундамент для комп'ютерних алгоритмів. Ця концепція продемонструвала, як можна формально описати процес обчислення, і стала фундаментом для розвитку теорії алгоритмів і сучасних комп'ютерів.

У працях Курта Геделя, що був видатним математиком та логіком, мова йде про формальні системи, що можуть обробляти складні логічні завдання. Хоча Гедель безпосередньо не працював над ШІ, його ідеї стали фундаментальними для розвитку цієї галузі. Теореми Геделя викликають питання про можливості і межі машинного мислення. Вони зіграли важливу роль у дискусіях про те, чи здатний ШІ повністю відтворити людський інтелект і свідомість.

Поява перших електронних комп'ютерів, таких як ENIAC і UNIVAC, стала фундаментом для розвитку ШІ. Вони забезпечили: обчислювальну потужність, необхідну для виконання складних алгоритмів, можливість моделювання інтелектуальних процесів, таких як логіка, аналіз даних і навчання, розвиток програмування, що дало змогу створювати програми для імітації мислення. Ці комп’ютери заклали технічну основу для перших досліджень у ШІ у 1950-х роках та заклали фундамент для формування теоретичної бази.

У 1943 році Воррен Маккалок і Волтер Піттс створили першу математичну модель нейронних мереж, яка імітувала роботу мозку. Вони показали, що нейрони можуть виконувати логічні операції, і заклали основу для розвитку



сучасних штучних нейронних мереж. Тест Тюрінга — метод оцінки здатності машини імітувати людське мислення, що був запропонований Аланом Тюрінгом у 1950 році. Машина вважається інтелектуальною, якщо людина не може відрізнити її відповіді від відповідей іншої людини під час спілкування. У 1956 році на конференції в Дартмуті Джон Маккарті офіційно запропонував термін «штучний інтелект», що ознаменувало початок досліджень у цій галузі. Конференція стала відправною точкою для формування ШІ як наукової дисципліни. Згодом Джон Маккарті створив мову програмування LISP (1958 р.), яка стала ключовою для розробки програм у галузі ШІ завдяки її гнучкості в роботі з даними та обробці символів.

Наступні історичні етапи розвитку ШІ можна поділити на періоди, як відображено на рис. 1.

Етапи історичного розвитку ШІ:

- *1960-1970-ті роки – перша хвиля ентузіазму;*
- *1970-1980-ті роки – період «зими ШІ»;*
- *1980-1990-ті роки – відновлення інтересу та прориву;*
- *1990-2000-ті роки – «епоха машинного навчання»;*
- *2000-ті роки – теперішній час «велике пробудження» ШІ;*

Рис. 1. Етапи історичного розвитку ШІ у другій половині 20 ст.

Перша хвиля ентузіазму у ШІ отримала таку назву через надмірні очікування, що машини швидко зможуть вирішувати складні завдання (наприклад, переклад мов, гра в шахи чи розпізнавання мови) та працювати системно, імітуючи мислення експертів у певній галузі. Серед основних дослідників ШІ у цьому періоді можна відзначити Марвіна Мінського, який вивчав нейронні мережі, був засновником лабораторії ШІ в Массачусетському технологічному інституті; Герберта Саймона і Аллена Ньюелля, які створили програму General Problem Solver для імітації людського мислення; Френка Розенблатта, який розробив перцептрон як одну з перших моделей нейронної мережі. Однак обмеження обчислювальної техніки та алгоритмів зупинили цей прогрес через нестачу потужностей й обмежений доступ до даних.

Період «зими ШІ» характеризувався розчаруванням, коли високі очікування не виправдалися, а фінансування різко скоротилося через такі причини: завищені обіцянки, обмеження технологій, неможливість вирішення реальних задач тощо. У цей період дослідження ШІ значно сповільнилися, але розробки в області нейронних мереж і машинного навчання тривали на теоретичному рівні, закладаючи основу для наступного відродження ШІ.

У 1980-х роках ШІ отримав новий імпульс завдяки розвитку експертних систем, що стали першим успішним комерційним проєктом із застосуванням ШІ

для автоматизації процесів і прийняття рішень. З'явилася вдосконалена модель нейронних мереж (метод зворотного поширення помилки) та відбувся прогрес у логіці, ймовірнісних методах і базах знань. У 1981 році Японія ініціювала проект «П'ятого покоління», спрямований на створення обчислювальних систем із використанням ШІ, а великі корпорації почали активно інвестувати в розробку ШІ.

У цей період значного прогресу досягла робототехніка щодо розробки автономних систем. Наприклад, мобільний робот Marvin, що був розроблений у лабораторії робототехніки Університету Кайзерслаутерна в Німеччині, був здатний орієнтуватися в приміщенні, використовуючи сенсори та базові алгоритми комп'ютерного зору; роботи-маніпулятори активно використовувалися в промисловості для автоматизації виробництва, особливо в автомобільній галузі. Національне управління з аеронавтики та дослідження космічного простору США (NASA) почало розробку роботів, здатних самостійно пересуватися й аналізувати середовище на інших планетах. Ці роботи стали символом успіху ШІ в космічних дослідженнях і продемонстрували потенціал автономних систем у наукових місіях.

Як видно з аналізу, період відновлення інтересу до ШІ та прориву у 1980-1990-их роках допоміг відновити довіру до ШІ, показавши його практичну цінність, але також виявив нові обмеження, що підготувало ґрунт для наступних проривів. Серед обмежень, можна відмітити вузьку спеціалізацію експортних систем, що ускладнювала масштабування на інші завдання, недостатня обчислювальна потужність та наявність великих обсягів даних, а також труднощі з адаптацією щодо діяльності ШІ в умовах реального світу.

«Епоха машинного навчання» заклала основи для сучасного ШІ. Це перехід від абстрактних теоретичних моделей до практичних інструментів, що змінили способи взаємодії з даними. Методи машинного навчання (лінійна регресія, дерева рішень, метод опорних векторів) стають більш популярними завдяки їх здатності адаптуватися до даних і вирішувати реальні задачі. Зростання обчислювальних потужностей і доступ до великих обсягів даних сприяли розвитку більш складних моделей. Розпізнавання мовлення, обробка природної мови, системи рекомендацій, пошук і класифікація даних відображають реальне застосування ШІ. У цей період домінували алгоритми, що базуються на статистиці (метод опорних векторів, дерево рішень, кластеризація), які показали кращу адаптивність, відновився інтерес до багатошарових нейронних мереж завдяки ідеальному методу зворотного поширення помилки.

Починаючи з 2000-их років, стартував етап великого пробудження ШІ, зокрема, прорив в машинному навчанні, значне збільшення обсягів даних і обчислювальних потужностей, а також поширення ШІ в повсякденному житті.

У 2006 році відбулося широке застосування глибинного навчання, оскільки Джеффрі Гінтон у співпраці з своєю командою здійснив дієвий прорив,



запропонувавши методику «глибокого попереднього навчання». Глибинне навчання стало основою у багатьох сферах: комп'ютерному зорі, обробці природної мови, медичних дослідженнях та автономних системах. 2006 рік вважають початком сучасної епохи ШІ. У 2012 році відбулася тріумфальна перемога моделі AlexNet на основі нейронних мереж у змаганнях з розпізнаванням зображень, що тим самим показала потужність глибинного навчання для вирішення реальних завдань. Розпочалось масове застосування конволюційної нейронної мережі (CNN) як типу штучної нейронної мережі, розроблений спеціально для аналізу даних із ситчастою структурою для розпізнавання обличчя і біометрія, об'єктів на зображеннях, автономних транспортних засобів для аналізу дорожніх обставин, медичної діагностики, наприклад, аналізу рентгенівських знімків, МРТ.

Перемога у 2016 році програми AlphaGo від Google DeepMind над чемпіоном світу Лі Седолом з гри Ґо (рахунок 4:1) стала проривом у ШІ, підтвердивши ефективність сучасних алгоритмів і заклавши основу для розвитку ще більш потужних систем, здатних вирішувати реальні проблеми. Гра Ґо довгий час вважалася складною для ШІ через величезну кількість можливих комбінацій ходів (набагато більше, ніж у шахах), а перемога AlphaGo продемонструвала здатність ШІ вирішувати складні творчі та стратегічні завдання, досягати й перевершити рівень гри найкращих людей, використовуючи глибоке та підкріплене навчання.

2020-ті роки відзначилися створенням великих мовних моделей, що здатні вести діалог, писати тексти й програмувати (наприклад, OpenAI GPT, ChatGPT тощо). Моделі базуються на архітектурних трансформерах, що дозволяють опрацьовувати великі обсяги тексту й виробляти контекст для точних відповідей. Вони змінили взаємодію людей із технологіями, заклавши основу для створення інтелектуальних помічників та автоматизації складних процесів.

Рекомендаційні системи є прикладом сучасного застосування ШІ для персоналізації контенту, що аналізують дані на основі переглядів, оцінки, пошукових запитів та поведінки, застосовують алгоритми машинного навчання (наприклад, колаборативну фільтрацію, факторизаційну матрицю) та глибокі нейронні мережі для передбачення уподобань користувачів, пропонують контент, збільшуючи час взаємодії. Такі системи (наприклад, Netflix, YouTube та інші) підвищують зручність використання платформ, але також викликають дискусії про «інформаційні бульбашки» й баланс між персоналізацією та етикою.

Автономні автомобілі, такі як Tesla, Waymo, Cruise, Nuro та інші, є чудовим прикладом того, як сучасні досягнення у сфері ШІ змінюють уявлення про транспорт, безпеку на дорогах і технології загалом. Такі транспортні засоби використовують ШІ для аналізу величезної кількості даних у реальному часі,

щоб приймати рішення, що зазвичай потребують людського втручання. Основні компоненти автономних автомобілів: сенсори та камери, що вловлюють інформацію про середовище; радари для створення тривимірної карти, що дозволяє автомобілю «бачити» навіть в умовах слабкої видимості; алгоритми машинного навчання, що використовуються для розпізнавання об'єктів, передбачення поведінки інших учасників дорожнього руху й оптимального прокладання маршруту; нейронні мережі, що імітують функції мозку, допомагаючи автомобілю приймати рішення на основі досвіду.

Голосові асистенти (наприклад, Siri, Alexa, Google Assistant тощо) є яскравим прикладом розвитку ШІ у повсякденному житті, оскільки втілюють досягнення кількох ключових напрямів: обробки природної мови, машинного навчання та розпізнавання голосу. Голосові асистенти стимулюють прогрес у галузях, що безпосередньо впливають на якість їхньої роботи: розвиток діалогових систем, удосконалення алгоритмів персоналізації, інтеграція з іншими системами ШІ. Ці аспекти підкреслюють значення голосових асистентів не лише як практичного інструмента ШІ, а й як платформи, що відображає масштаб і темпи прогресу.

Як можна зробити висновок, розвиток ідей ШІ продовжуються і в століттях нашої ери, ключовими показниками ефективності яких є точність виконання задач і швидкість обробки даних, що перевершує людські можливості, адаптивність до змінних умов і користувацький досвід, забезпечуючи практичність і зручність використання. Отже, ШІ пройшов шлях від теоретичних ідей до революційної технології, що змінює всі аспекти життя, і його розвиток триває з надзвичайною швидкістю.

Висновки. Аналіз історичних аспектів розвитку ШІ є надзвичайно важливим для розуміння сучасних його досягнень і викликів та дозволяє побачити, як формувалися ключові ідеї, як змінювалися очікування суспільства, і які уроки можна винести для майбутнього.

Основними причинами, що обґрунтовує важливість дослідження історії ШІ є розуміння еволюції концепцій, усвідомлення технологічних проривів, розгляд етичних та соціальних аспектів, формування міждисциплінарних підходів та прогнозування майбутнього розвитку ШІ. Вивчення історії ШІ дозволяє простежити, як змінювалися уявлення про «інтелектуальні машини», що допомагає зрозуміти, які ідеї були основоположними і як вони адаптувалися до нових технологічних реалій. Історія ШІ показує, як наукові відкриття та технічні винаходи впливали на розвиток галузі, як знання інтегрувалися із різних сфер наук (філософії, математики, інженерії, когнітивних досліджень тощо) для вирішення складних задач ШІ. Еволюція розвитку ШІ демонструє, що суспільство завжди ставило перед технологіями не лише технічні, але й етичні питання, а саме: чи можуть машини замінити людей; як уникнути зловживань



новими технологіями тощо. В результаті, майбутній прорив щодо використання ШІ теж проходить через історичний аналіз, що показує, як фундаментальні ідеї можуть реалізуватися через десятиліття або навіть століття після їх появи та які сучасні дослідження можуть мати довготривалий вплив.

Як можна побачити з аналізу історії розвитку ШІ, ключовим її аспектом є розуміння, чому ця галузь стала такою, якою є сьогодні. Це дає змогу критично оцінити сучасні досягнення, усвідомити соціальні та етичні виклики і сформувати бачення для майбутнього розвитку. Історія ШІ — це не лише розповідь про машини, але й відображення еволюції людської думки, науки й культури, які спільно створили те, що сьогодні називають «розумними системами».

Література:

1. Лисеюк А. Дослідження розвитку технологій штучного інтелекту в Україні: здобутки та проблеми. *Технології доброчесного використання штучного інтелекту у сфері освіти та науки: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації,* 31 липня -10 вересня 2023 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. с.163-167. Режим доступу: https://cuesc.org.ua/images/informlist/Maket_advanced_training_PSAU.pdf

2. Гуназа Л. Штучний інтелект у сучасній освіті: трансформація ролі вчителя, підвищення якості навчання та нові можливості для учнів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2023. №90. с. 46-53. Режим доступу: https://doi.org/10.32782/1992-5786.2023.90.8

3. Коломієць А., Кушнір О. Використання штучного інтелекту в освітній та науковій діяльності: можливості та виклики. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. №70. с. 45-57. Режим доступу: https://doi.org/10.31652/2412-1142-2023-70-45-57.

4. Мар'єнко М., Коваленко В. Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. *Фізико-математична освіта*. 2023. Том 38, № 1(2023). с. 48-53. Режим доступу: https://doi.org/ 10.31110/2413-1571-2023-038-1-007

5. Еволюція штучного інтелекту: Визначні моменти в історії та застосування [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://cases.media/article/evolyuciya-shtuchnogo-intelektu-shi-viznachni-momenti-v-istoriyi-ta-zastosuvannya?srsltid=AfmBOorHEsZY4G-EYr_LLGqui6gbBLcAin8Ul0bSxrkrDuBBOO3K4PF9&utm_source=chatgpt.com

6. Коротка історія штучного інтелекту [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://tyzhden.ua/korotka-istoriia-shtuchnoho-intelektu/?utm_source=chatgpt.com

7. Українець, без якого не було б штучного інтелекту. Як Івахненко став хрещеним батьком нейромереж [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.rbc.ua/rus/styler/ukrayinets-kogo-bulo-shtuchnogo-intelektu-1710167417.html

8. Що таке штучний інтелект: історія, види та складові [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gigacloud.ua/blog/navchannja/scho-take-shtuchnij-intelekt-istorija-vidi-ta-skladovi?utm_source=chatgpt.com

9. Піковер К. Штучний інтелект. Ілюстрована історія. Litres, 2021. 224 с.

10. Толочко С., Бордюг Н., Годунова А. Розвиток критичного мислення молоді в епоху розвитку технологій зі штучним інтелектом. *Modern educational strategies under the influence of the development of the information society and European integration : Scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. с. 462–490.

11. Клочко О., Федорець В., Спажев О., Петрунько М. Інтеграція штучного інтелекту в освітні практики. *Науково-популярний альманах «Математика та інформатика навколо нас»*. 2023, № 7, с. 38-42

12. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/KR201556?an=61

13. Куклін О., Іванова І., Боровик Т. (2024). Моделювання інтеграції штучного інтелекту в освітнє середовище. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2024, № 103(5), с. 207-232. Режим доступу: https://doi.org/10.33407/itlt.v103i5.5735

References:

1. Lyseyuk, A. (2023). Doslidzhennya rozvytku tekhnolohiy shtuchnoho intelektu v Ukrayini: zdobutky ta problemy [Research on the development of artificial intelligence technologies in Ukraine: achievements and problems]. *Tekhnolohiyi dobrochesnoho vykorystannya shtuchnoho intelektu u sferi osvity ta nauky: materialy vseukrayins'koho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennya kvalifikatsiyi - Technologies for the honest use of artificial intelligence in the field of education and science: materials of the All-Ukrainian scientific and pedagogical advanced training*. (pp. 163-167). Odesa: Helvetica Publishing House [in Ukrainian].

2. Gunaza, L. (2023). Shtuchnyy intelekt u suchasniy osviti: transformatsiya roli vchytelya, pidvyshchennya yakosti navchannya ta novi mozhlyvosti dlya uchniv [Artificial intelligence in contemporary education: transformation of the teacher's role, enhancement of teaching quality and new opportunities for students]. *Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchiy i zahal'noosvitniy shkolakh - Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and general education schools*, 90. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/1992-5786.2023.90.8 [in Ukrainian].

3. Kolomiyets, A., & Kushnir, O. (2023). Vykorystannya shtuchnoho intelektu v osvitniy ta naukoviy diyal′nosti: mozhlyvosti ta vyklyky [The use of artificial intelligence in educational and scientific activities: opportunities and challenges]. *Suchasni informatsiyni tekhnolohiyi ta innovatsiyni metodyky navchannya v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiya, teoriya, dosvid, problemy - Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, 70. Retrieved from: https://doi.org/10.31652/2412-1142-2023-70-45-57. [in Ukrainian].

4. Mar'enko, M., & Kovalenko, V. (2023). Shtuchnyy intelekt ta vidkryta nauka v osviti [Artificial intelligence and open science in education]. Fizyko-matematychna osvita - *Physics and mathematics education*, 38. Retrieved from: https://doi.org/10.31110/2413-1571-2023-038-1-007 [in Ukrainian].

5. The Evolution of Artificial Intelligence: Highlights in History and Applications [Electronic resource]. Access mode: https://cases.media/article/evolyuciya-shtuchnogo-intelektu-shi-viznachni-momenti-v-istoriyi-ta-zastosuvannya?srsltid=AfmBOorHEsZY4G-EYr_LLGqui6gbBLcAin8Ul0bSxrkrDuBBOO3K4PF9&utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].

6. A brief history of artificial intelligence [Electronic resource]. Access mode: https://tyzhden.ua/korotka-istoriia-shtuchnoho-intelektu/?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].

7. The Ukrainian without whom there would be no artificial intelligence. How Ivakhnenko became the godfather of neural networks [Electronic resource]. Access mode: https://www.rbc.ua/rus/styler/ukrayinets-kogo-bulo-shtuchnogo-intelektu-1710167417.html [in Ukrainian].

8. What is artificial intelligence: history, types and components [Electronic resource]. Access mode: https://gigacloud.ua/blog/navchannja/scho-take-shtuchnij-intelekt-istorija-vidi-ta-skladovi?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].

9. Pickover K. (2021) Shtuchnyy intelekt. Ilyustrovana istoriya [Artificial Intelligence. An Illustrated History] *Litres* [in English].

10. Tolochko, S., & Bordyug, N., & Godunova, A. (2024) Rozvytok krytychnoho myslennya molodi v epokhu rozvytku tekhnolohiy zi shtuchnym intelektom [Development of critical thinking in youth in the era of development of technologies with artificial intelligence]*Modern educational strategies under the influence of the development of the information society and European integration: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing» [in Ukrainian].

11. Klochko, O., & Fedorets, V., & Spazhev, O., & Petrunko, M. (2023) Intehratsiya shtuchnoho intelektu v osvitni praktyky [Integration of artificial intelligence into educational practices]. *Naukovo-populyarnyy al'manakh «Matematyka ta informatyka navkolo nas» – Popular science almanac "Mathematics and computer science around us"*, 7[in Ukrainian].

12. Concept for the development of artificial intelligence in Ukraine [Electronic resource]. Access mode: https://ips.ligazakon.net/document/KR201556?an=61 [in Ukrainian].

13. Kuklin, O., & Ivanova, I., & Borovyk, T. (2024). Modelyuvannya intehratsiyi shtuchnoho intelektu v osvitnye seredovyshche [Modeling the integration of artificial intelligence into the educational environment]. *Informatsiyni tekhnolohiyi i zasoby navchannya - Information technologies and learning tools,* 103(5). Retrieved from: https://doi.org/10.33407/itlt.v103i5.5735 [in Ukrainian].

УДК 37.032:355.237:81'243(045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-690-698

Ворник Марія Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з міжнародної діяльності, доцент кафедри іноземних мов, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, тел.: (067) 151-81-72, https//orcid.org./0000-0003-2999-9180

Біницька Катерина Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м.Хмельницький, тел.:(068) 115-25-65, https//orcid.org./0000-0002-2111-5275

Глушок Людмила Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, тел.: (067) 311-14-75, https//orcid.org./ 0000-0003-2565-2526

РОЗВИТОК КРИТИЧНИНОГО МИСЛЕННЯ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Анотація. Створення незалежної України вимагає впровадження нової освітньої політики, особливо у контексті потреби підготовки висококваліфікованих військових спеціалістів для Збройних Сил країни в сучасних умовах. Це зумовлено сучасними викликами у політичній та соціально-економічній сферах, що орієнтовані на забезпечення надійного захисту стратегічних інтересів держави, тому розвиток критичного мислення є важливим аспектом формування іншомовної компетентності у майбутніх офіцерів, оскільки він допомагає не лише в освоєнні мови, але й у глибшому розумінні культурних та соціальних контекстів, які необхідні для ефективної комунікації у міжнародному просторі.

Критичне мислення дозволяє офіцерам аналізувати та оцінювати інформацію, яку вони отримують іноземними мовами, а також адаптуватися до різних ситуацій, що можуть виникнути під час міжнародних операцій чи співпраці з іноземними військовими підрозділами.

У сучасних умовах безпекових викликів, зокрема в умовах гібридних конфліктів і постійної інформаційної боротьби, здатність до критичного аналізу, логічного обґрунтування та зваженого прийняття рішень є життєво важливою для військових фахівців.

Особливу увагу приділено ролі іншомовної компетентності як інструменту розширення когнітивних можливостей офіцерів, зокрема в контексті



міжнародного співробітництва, аналізу іншомовних джерел інформації та участі в багатонаціональних операціях. Автори наголошують, що навчання іноземним мовам повинно бути не лише засобом розвитку комунікативних навичок, а й платформою для формування аналітичного підходу до інформації, розвитку здатності формулювати ідеї, оцінювати достовірність джерел та робити аргументовані висновки.

Ключові слова: критичне мислення, іншомовна компетентність, професійна підготовка, майбутні офіцери Збройних Сил України.

Vornyk Mariia Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for International Affairs, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, https//orcid.org./0000-0003-2999-9180

Binytska Kateryna Mykolaivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy, Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, tel.: (068) 115-25-65, https//orcid.org./0000-0002-2111-5275

Hlushok Liudmyla Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, tel.: (067) 311-14-75, https//orcid.org./ 0000-0003-2565-2526

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN FOREIGN LANGUAGE TRAINING OF FUTURE OFFICERS OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES

Abstract. The creation of an independent Ukraine requires the implementation of a new educational policy, especially in the context of the need to train highly qualified military specialists for the country's armed forces in the current environment. This is due to the current challenges in the political and socio-economic spheres, which are focused on ensuring reliable protection of the state's strategic interests, so the development of critical thinking is an important aspect of developing foreign language competence in future officers, as it helps not only in language acquisition, but also in a deeper understanding of cultural and social contexts that are necessary for effective communication in the international space.

Critical thinking allows officers to analyse and evaluate information they receive in foreign languages, as well as to adapt to different situations that may arise during international operations or cooperation with foreign military units.

In today's security challenges, particularly in the context of hybrid conflicts and constant information warfare, the ability to critically analyse, logically reason and make informed decisions is vital for military professionals.

Particular attention is paid to the role of foreign language skills as a tool for enhancing officers' cognitive abilities, especially in the context of international cooperation, analysis of foreign language information sources and participation in multinational operations. The authors emphasise that foreign language training should not only be a means of developing communication skills, but also a platform for forming an analytical approach to information, developing the ability to formulate ideas, assess the reliability of sources and draw reasoned conclusions.

Keywords: critical thinking, foreign language competence, professional training, future officers of the Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Розвиток критичного мислення у процесі формування іншомовної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів є важливим аспектом для кращої здатності офіцерами розуміти та інтерпретувати терміни, військові накази, стратегічні документи і технології, що використовуються в різних країнах, а також для прийняття рішень на основі перекладених або інтерпретованих даних.

У червні 2023 року Президент України подав до Верховної Ради України «Проект Закону про застосування англійської мови» № 9432 від 28.06.2023, який зобов'язує володіти англійською мовою військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України. У документі зазначено, що «трансформація статусу англійської мови в Україні мови в Україні є необхідністю та стратегічним кроком на шляху до повноправного членства нашої держави до Європейського Союзу, адже володіння англійською мовою є ключовою компетенцією в умовах глобалізаційних змін» [1].

У системі Міністерства оборони України висвітлено основні принципи мовної підготовки особового складу: «Володіння іноземними мовами особовим складом у системі Міністерства оборони України є важливим фактором реформування та розвитку Збройних Сил України, впровадження євроатлантичних стандартів і досягнення взаємосумісності зі збройними силами країн-членів і партнерів НАТО, участі у багатонаціональних операціях, навчаннях, інших заходах міжнародного оборонного співробітництва [2].

Тому і володіння критичним мисленням допомагає офіцерам не лише сприймати інформацію на іншій мові, а й активно взаємодіяти з іноземними партнерами, ставити питання, аналізувати отриману інформацію та приймати на її основі обґрунтовані рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Стратегії розвитку критичного мислення досліджували як українські так і зарубіжні науковці Т. Бартнел, Л. Елдер, М. Ліпман, Р. Пол, О. Пометун, Ф. Рохані, М. Скривен, С. Терно, О. Тягло та ін.



Питання актуальності розвитку критичного мислення саме через призму формування іншомовної компетентності Я.Андрейко, І. Блощицький, О. Войтюк, Б.Калиняк, М. Фахім, О. Хамазюк, С. Шірхані та ін.

Мета статті. *Мета статті* – здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку критичного мислення у процесі формування іншомовної компетентності під час професійної підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України *Завдання*: вивчити стан дослідженості проблеми; визначити категоріальний апарат дослідження; виокремити актуальність розвитку критичного мислення у процесі формування іншомовної компетентності у майбутніх офіцерів.

Методи дослідження. У ході дослідження було використано метод педагогічного аналізу, який передбачав вивчення результатів наукових пошуків зарубіжних та українських учених щодо важливості розвитку критичного мислення у майбутніх офіцерів під час формування у них іншомовної компетентності у процесі професійної підготовки та їх ефективне використання для досягнення якості освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу.

У Дорожній карті вдосконалення мовної підготовки у Збройних Силах України на 2021-2025 рр. зазначено, що «виникає необхідність забезпечення належного рівня володіння іноземними мовами особовим складом, а також необхідності створення умов для її вивчення» [3, С. 1].

Вивчаючи праці Р. Пола, провідного американського дослідника у галузі критичного мислення, варто зазначити, що в контексті його ідей основне значення критичного мислення можна розглядати як інтеграцію чотирьох взаємопов’язаних компонентів [4, С. 11]:

1. уміння вести обґрунтований дискурс, віра в яке становить основу існування демократичного суспільства;
2. роздуми, що відповідають інтелектуальним стандартам, таким як ясність, точність, релевантність, глибина, широта, логічність та послідовність;
3. використання аналітичних висновків, що передбачає постановку та оцінку цілей і завдань, аналіз проблем, питань, інформації, даних, концепцій, теоретичних моделей, припущень, наслідків, різних точок зору та систем координат;
4. дотримання ключових ціннісних орієнтирів, які передбачають розвиток таких якостей і схильностей, як інтелектуальна скромність, сміливість, емпатія, цілісність, наполегливість, а також переконаність у важливості розуму та справедливості.

У працях М. Скривена та Р. Пола, критичне мислення розглядається як структурований інтелектуальний процес, що передбачає об’єктивний аналіз і оцінку інформації, отриманої через спостереження, досвід, роздуми або спілкування, а також її концептуалізацію, застосування та синтез [5].

Український науковець О. Пометун визначає критичне мислення як здатність особистості усвідомлювати власну позицію з різних питань, вміння генерувати нові ідеї, аналізувати події й проводити їх оцінку та судження, приймати зважені та обґрунтовані рішення стосовно будь-яких ситуацій [6. Пометун О.І. Критичне мислення як педагогічний феномен. Український педагогічний журнал. 2018. № 2. С. 89–98].

М. Ліпман підкреслював, що самостійність суджень є важливою складовою критичного мислення. Він зазначав, що таке мислення спрямоване на творчу діяльність і створення нових інтелектуальних продуктів, а не на механічне відтворення за допомогою шаблонів чи алгоритмів. Критичне мислення включає аналіз суджень і альтернатив, врахування різноманітних факторів, які впливають на достовірність та правдивість інформації, з метою формування об'єктивних висновків і прийняття зважених рішень [7].

Згідно з підходом С. Терно, критичне мислення слід трактувати як науковий процес, що передбачає ухвалення ретельно обґрунтованих і зважених рішень, а також як здатність формулювати нові запитання, розробляти різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення, метою яких є досягнення об'єктивної істини [8, С. 313].

Б. Калиняк розглядає сучасні підходи до викладання іноземних мов, як розвиток критичного мислення, адаптацію до різноманітних мовних ситуацій та розуміння культурних особливостей [9, С. 662].

У процесі формування іншомовної компетентності під час професійної підготовки варто врахувати структуру критичного мислення, яка реалізовується через такі навички, як системний аналіз, аналіз аргументів, створення та оцінювання [10].

Така навичка критичного мислення, як системний аналіз полягає у виявленні та визначенні взаємозв'язків між змінними або елементами для розуміння системи, через відповідні уміння майбутніх офіцерів вирішувати поставленні завдання за допомогою системного мислення, аналізу, перевірки гіпотези (аналіз конкретних ситуацій (case study), мозковий штурм, аналіз фактів тощо), що є надважливими факторами у формуванні іншомовної компетентності майбутніх офіцерів.

Наступна важлива навичка критичного мислення полягає у аналізі аргументів, отриманні логічних висновків на основі даних або тверджень, через уміння проведення дедукції, індукції, вирішення проблем, прийняття конструктивних рішень, медіаграмотність (пошук та аналіз статистичних даних, опис діаграми/ графіку/ таблиці, проведення ділових ігор тощо).

Така навичка критичного мислення, як створення стратегії, теорії, методу чи аргументу на основі синтезу доказів полягає у створенні мовного продукту, який виходить за межі наявної інформації, отримання обґрунтованих висновків

на основі аналізу даних, наведення аргументів з різних точок зору в синтезі (синтез, дискусія, проєктування, планування написання есе, складання ділових листів, дискусія, дебати тощо).

Навичка оцінювання судження про якість процедур або рішень, залучення критики або аналізу результатів роботи на основі ряду стандартів або конкретних критеріїв (критика, оцінка, аутентифікація, аналіз конкретних ситуацій (case study), взаємооцінювання презентацій та проєктів (peer-assessment)).

Розвиток критичного мислення є ключовою складовою професійної підготовки майбутніх офіцерів, оскільки забезпечує їх здатність до системного аналізу, аргументованого судження, стратегічного мислення та оцінювання. Застосування системного аналізу сприяє розумінню взаємозв'язків у системах і ефективному вирішенню завдань через такі методи, як аналіз конкретних ситуацій, мозковий штурм і перевірка гіпотез. Оцінювання якісних характеристик рішень та процедур через аналіз, взаємооцінювання і критику дозволяє удосконалювати іншомовну копетентність у професійну діяльність.

Відповідно до Закону «Про вищу освіту» поняття «компетентність» тлумачать, як «здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей» [11].

Міжнародний департамент стандартів навчання, досягнення та освіти визначає поняття «компетентність» як здатність професійно виконувати роботу чи завдання, що включає комплекс знань, умінь і навичок. Ці елементи забезпечують ефективне виконання функцій особистістю та сприяють досягненню встановлених стандартів у професійній діяльності. [12, С. 2].

Розвиток означених навичок відіграє ключову роль у формуванні іншомовної компетентності майбутніх офіцерів, забезпечуючи їхню здатність ефективно діяти в умовах складної професійної діяльності.

Особливе значення іншомовній комунікативній компетентності надається у «Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти: вивчення, викладання та оцінювання», де акцентується увага на її важливості. У документі зазначено, що в процесі використання мови розвивається комплекс компетентностей, серед яких іншомовна комунікативна компетентність займає провідне місце [13, С. 239].

Євроінтеграційні прагнення України передбачають адаптацію та впровадження європейських стандартів у галузі мовної політики. За даними щорічного дослідження EF English Proficiency Index за 2021 рік, яке аналізує рівень володіння англійською мовою у різних країнах світу, Україна входить до категорії країн із середнім рівнем знання англійської мови, займаючи 35-те місце серед 111 держав [14]

Як зазначає Н. Бідюк, іншомовна комунікативна компетентність являє собою комплекс здібностей, знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень, ініціатив та комунікативного досвіду, які забезпечують особистості здатність розуміти чужі та створювати власні програми мовленнєвої поведінки, відповідні до цілей, сфер та ситуацій спілкування [15, С. 160].

Ми поділяємо думку І. Блощинського, О. Войтюк та О. Хамазюк щодо того, що іншомовна комунікативна підготовка майбутніх офіцерів є надзвичайно важливим аспектом сучасної військової освіти. Знання англійської мови не лише сприяє ефективній комунікації між представниками правоохоронних органів різних країн, але й забезпечує їхню злагоджену взаємодію, що є критично важливим для підтримання належного рівня національної безпеки [16, С.8].

У сьогоденні виклики війни професійну підготовку майбутніх офіцерів варто орієнтувати на перспективи розвитку міжнародної співпраці, забезпечення широких можливостей іншомовної комунікації у межах освітнього простору, практичної підготовки, професійної діяльності, виконання своїх службових обов'язків, а отже повинна відповідати всім критеріям оволодіння іноземною мовою майбутніми офіцерами і забезпечити формування в них мовленнєвих, когнітивних і навчальних умінь, які є основними складовими іншомовної професійної компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Розвиток критичного мислення є ключовою складовою в освітньому процесі майбутніх офіцерів, оскільки воно забезпечує здатність до аналізу, аргументації та прийняття обґрунтованих рішень, що особливо важливо в умовах військової служби.

У контексті військової освіти розвиток цієї навички повинен бути інтегрований в усі етапи підготовки, зокрема під час формування іншомовної компетентності. Знання іноземної мови для офіцерів ЗСУ є не лише засобом комунікації, але й інструментом доступу до стратегічної інформації, військової термінології та міжкультурного діалогу. Це критично важливо у контексті міжнародного співробітництва, участі в миротворчих операціях та взаємодії в рамках НАТО. Розвиток критичного мислення у майбутніх офіцерів вимагає врахування їхніх індивідуальних психологічних особливостей, військової специфіки та адаптації навчальних матеріалів до реальних умов військової служби.

Розробка та впровадження інноваційних методик викладання іноземних мов, орієнтованих на формування критичного мислення, дозволяє досягти кращих результатів у навчанні. Особливого значення набуває використання технологій проблемного навчання, кейс-методів та проектної діяльності.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці інтегровані навчальні програми, які поєднують мовну підготовку з розвитком критичного

мислення, вивченні міжнародного досвіду розвитку критичного мислення та його застосування у військовій освіті. Ці висновки мають стати основою для подальших теоретичних та практичних досліджень, спрямованих на вдосконалення системи підготовки офіцерів Збройних Сил України.

Література:

1. Проєкт Закону про застосування англійської мови в Україні. https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42201
2. Основні засади мовної підготовки особового складу в системі Міністерства оборони України. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/osn-zas-mp.pdf
3. Дорожня карта вдосконалення мовної підготовки у Збройних Силах України (на 2021–2025 роки). URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/doroznya_karta_2021.pdf
4. Teacher Preparation for Instruction in Critical Thinking: Research Findings and Policy Recommendations / R. Paul, L. Elder, T. Bartell. - California Commission on Teacher Credentialing, Sacramento, 1997. - 194 p., P. 11
5. Scriven M. Defining Critical Thinking. Summer / M. Scriven, R. Paul. - National Council for Excellence in Critical Thinking. https://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766
6. Пометун О.І. Критичне мислення як педагогічний феномен. Український педагогічний журнал. / О.І.Пометун. – К., 2018. № 2. С. 89–98
7. Lipman M. Thinking in education. New York: Cambridge University Press, 2003 https://www.cambridge.org/core/books/abs/thinking-in-education/education-for-critical-thinking/ 41BDF7AF4BB54D065A7386D83E21FD6A
8. Терно С. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. 2016. Вип. 46, С. 310-315
9. Б. Калиняк. Розвиток критичного мислення на заняттях англійської мови за професійним спрямуванням у закладах вищої освіти технічного спрямування. Наукові записки. 2020. Вип. 187, С 660 – 664
10. Shirkhani S., Fahim M. Enhancing critical thinking in foreign language learners. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2011. № 29. pp. 111–115.
11. Закон "Про вищу освіту від 01.07.2014 N 1556-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text
12. Spector J. Michael la Teja, Ilena. ERIC Clearing house on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. Eric Digest. Competence, Competencies and Certification. P. 1–3.
13. Андрейко Я. В. Іншомовна професійна комунікативна компетенція. Педагогічні науки. 2018. Вип. 63. С. 238–241, С.239.
14. EF English Proficiency Index. A Ranking of 111 Countries and Regions by English Skills. https://www.ef.com/assetscdn/WIBIwq6RdJvcD9bc8RMd/cefcom-episite/reports/2022/ef-epi-2022-english.pdf
15. Бідюк, Н.М. Комунікативна компетентність майбутнього вчителя філолога: зміст та структура. Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи, Збірник наукових праць третьої Міжнародної науковопрактичної конференції (12-14 листопада 2012 р., Львів). (С. 158–160). Львів. С. 160.
16. Bloshchynskyi, Ihor & Voitiuk, Olena & Khamaziuk, Olha. (2024). IMPLEMENTATION OF NATO STANDARDS FOR PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE TRAINING OF FUTURE BORDER GUARD OFFICERS. Visnyk Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-Special Sciences. 5-10. https://www.researchgate.net/publication/383140434_IMPLEMENTATION_OF_NATO_STANDARDS_FOR_PROFESSIONAL_FOREIGN_LANGUAGE_TRAINING_OF_FUTURE_BORDER_GUARD_OFFICERS

References:

1. Proiekt Zakonu pro zastosuvannia anhliiskoi movy v Ukraini [Draft law on the use of English in Ukraine]. https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42201 [in Ukrainian].

2. Osnovni zasady movnoi pidhotovky osobovoho skladu v systemi Ministerstva oborony Ukrainy [Basic principles of language training of personnel in the system of the Ministry of Defence of Ukraine]. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/osn-zas-mp.pdf [in Ukrainian].

3. Dorozhnia karta vdoskonalennia movnoi pidhotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (na 2021–2025 roky) [Roadmap for improving language training in the Armed Forces of Ukraine (2021-2025)]. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/doroznya_karta_2021.pdf [in Ukrainian].

4. Paul R., Elder L., Bartell T. (1997). California Teacher Preparation for Instruction in Critical Thinking: Research Findings and Policy Recommendations. California Commission on Teacher Credentialing, Sacramento.

5. M. Scriven, R. Paul, «Defining Critical Thinking. Summer», National Council for Excellence in Critical Thinking. URL: https://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766

6. Pometun O.I. (2018). Krytychne myslennia yak pedahohichnyi fenomen. Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal [Critical thinking as a pedagogical phenomenon] [in Ukrainian].

7. Lipman M. (2003). Thinking in education. New York: Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/abs/thinking-in-education/education-for-critical-thinking/41BDF7AF4BB54D065A7386D83E21FD6A

8. Terno S. (2016). Krytychne myslennia: dynamika ta sfera zastosuvannia [Critical thinking: dynamics and scope]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho nats. un-tu [in Ukrainian]..

9. B. Kalyniak. (2020) Rozvytok krytychnoho myslennia na zaniattiakh anhliiskoi movy za profesiinym spriamuvanniam u zakladakh vyshchoi osvity tekhnichnoho spriamuvannia. [Critical thinking: dynamics and scope]. Naukovi zapysky [in Ukrainian].

10. Shirkhani S., Fahim M. (2011). Enhancing critical thinking in foreign language learners. Procedia – Social and Behavioral Sciences. URL: www.sciencedirect.com

11. Zakon "Pro vyshchu osvitu" vid 01.07.2014 N 1556-VII. [The Law of Ukraine 'On Higher Education' of 01.07.2014 No. 1556-VII]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text [in Ukrainian].

12. Spector J. Michael la Teja, Ilena. ERIC Clearing house on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. Eric Digest. Competence, Competencies and Certification.

13. Andreiko Ya. V. (2018). Inshomovna profesiina komunikatyvna kompetentsiia. [Foreign language professional communication competence] Pedahohichni nauky. [in Ukrainian].

14. EF English Proficiency Index. A Ranking of 111 Countries and Regions by English Skills. URL: https://www.ef.com/assetscdn/WIBIwq6RdJvcD9bc8RMd/cefcom-episite/reports/2022/ef-epi-2022-english.pdf

15. Bidiuk, N.M. (2012). Komunikatyvna kompetentnist maibutnoho vchytelia filoloha: zmist ta struktura [Communicative competence of future philologist teachers: content and structure]. Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v suchasnii osviti: dosvid, problemy, perspektyvy, Zbirnyk naukovykh prats tretoi Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii [in Ukrainian].

16. Bloshchynskyi, Ihor & Voitiuk, Olena & Khamaziuk, Olha. (2024). IMPLEMENTATION OF NATO STANDARDS FOR PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE TRAINING OF FUTURE BORDER GUARD OFFICERS. Visnyk Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-Special Sciences. 5-10. https://www.researchgate.net/publication/383140434_IMPLEMENTATION_OF_NATO_STANDARDS_FOR_PROFESSIONAL_FOREIGN_LANGUAGE_TRAINING_OF_FUTURE_BORDER_GUARD_OFFICERS



УДК 94(437.1/.2)"1918/1923":37.014(477.87)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-699-720

Ганус Сергій Олексійович старший викладач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», член Українського товариства з дослідження XVIII століття, член Української асоціації китаєзнавців, м. Ужгород, тел.: (03122) 32-367, https://orcid.org/0000-0002-4840-953X

ДЕМОКРАТИЧНА ПОЛІТИКА ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ П'ЯТИРІЧЧЯ (1918-1923 рр.)

Анотація. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини після Першої світової війни ознаменувало важливі політичні зміни в регіоні. Новоутворена республіка помітно вирізнялась демократичними засадами свого державно-політичного ладу, гарантіями прав особи та громадянських свобод. Хоч національна політика офіційної Праги, котра ґрунтувалася на концепті чехословакізму, навряд чи могла бути ідеальним вирішенням національних проблем, тим не менше, Підкарпатська Русь одержала конституційно закріплену автономію. До її практичної реалізації справа дійшла лише у 1938 р., але деконструкція габсбурзької політико-ідеологічної спадщини почалася відразу ж. Було покладено край нав'язливій мадяризації, котра особливо посилилась наприкінці XIX ст., зачіпаючи сфери вживання мов, освіти та громадянського виховання. Навзаєм політиці асиміляції було створено безпрецедентні можливості для національно-культурної емансипації корінного населення Підкарпатської Русі з одночасним забезпеченням права здобувати освіту рідною мовою представниками національних меншин краю. Важливою особливістю освітньої політики у Чехословаччині в перше повоєнне п'ятиріччя 1918-1923 рр. стала обачність та поступовість упровадження необхідних змін. Празький уряд не припускав перспективи паралізувати шкільництво та справу громадянського виховання лише заради того, щоби здійснити швидкий злам успадкованих від часів Австро-Угорщини порядків. Понад усе нова влада була зацікавлена у збереженні функціональності системи освіти як однієї з найважливіших ланок соціальної інфраструктури. Найлегше було створити нові важелі управління нею, зокрема, центральне освітнє відомство – Міністерство шкіл та народної освіти і підпорядкований йому Шкільний реферат в Ужгороді – вищий орган шкільної адміністрації краю. З метою уникнення правового хаосу законом «Про

створення Чехословацької держави» від 28 жовтня 1918 р. проголошувалось, що всі цісарські та провінційні правові норми наразі зберігають чинність. Поступово ухвалювалися та впроваджувалися норми освітнього законодавства нової держави. Наступність передбачала збереження педагогічного складу освітніх закладів, використання наявних підручників з гуманітарних дисциплін. Ними слід було користуватися до виходу нової навчальної літератури. І лише по завершенню перехідного періоду розрив у справах управління системою освіти, змісті освіти і громадянського виховання, засадах їхнього кадрового та методичного забезпечення став цілком очевидним.

Ключові слова: Перша Чехословацька республіка, Підкарпатська Русь, освітня політика, законодавство про освіту, система освіти, Шкільний реферат, громадянське виховання, зміст освіти.

Hanus Serhiy Oleksiyovych Senior Lecturer at the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, State Higher Educational Institution "Uzhgorod National University", Member of the Ukrainian Society for the Study of the 18th Century, Member of the Ukrainian Association of Sinologists, Uzhgorod, tel.: (03122) 32-367, https://orcid.org/0000-0002-4840-953X

DEMOCRATIC POLICY OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC AND CHANGES IN THE ORGANIZATION OF CIVIC EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF SUBCARPATHIAN RUS IN THE FIRST POST-WAR FIVE-YEAR PERIOD (1918-1923)

Abstract. The incorporation of Transcarpathia into Czechoslovakia after World War I marked important political changes. The newly formed republic was noticeably distinguished by the democratic principles of its state and political system, guarantees of individual rights and civil liberties. Although the national policy of official Prague, which was based on the concept of Czechoslovakism, could hardly be an ideal solution to the existing national problems, nevertheless, Subcarpathian Rus received constitutionally enshrined autonomy. Its practical implementation did not come until 1938, but the deconstruction of the Habsburg political and ideological heritage began immediately. An end was put to the intrusive Magyarization, which had especially intensified at the end of the 19th century, affecting the spheres of language use, education, and civic education. In return for the policy of assimilation, opportunities were created for the national and cultural emancipation of the indigenous population of Subcarpathian Rus', while at the same time ensuring the right to receive education in their native language for representatives of the region's national minorities. An important feature of educational policy in Czechoslovakia in the first post-war five-year of 1918-1923 was the prudence and gradual implementation of the necessary

changes. The Prague government did not aim to paralyze schooling and civic education just for the sake of quickly breaking the order inherited from the times of Austria-Hungary. Above all, the new government was interested in preserving the functionality of the education system as one of the most important links in the social infrastructure. The easiest way to transform the levers of its management was to create a central educational agency - the Ministry of Schools and Public Education and the School Reference in Uzhhorod - the highest body of the regional school administration. In order to avoid legal chaos, the Law "On the Creation of the Czechoslovak State" of October 28, 1918 declared that all imperial and provincial legal norms remained in force for the time being. Gradually were the norms of the educational legislation of the new state adopted and implemented. Succession provided for the preservation of the pedagogical composition of educational institutions, the use of existing textbooks on humanitarian disciplines. They were to be used until the release of new educational literature. And only after the completion of the transitional period did changes in the management of the education system, in the content of education and civic education, and in the principles of their personnel and methodological support become quite obvious.

Keywords: The First Czechoslovak Republic, Subcarpathian Rus, educational policy, legislation on education, education system, School Reference, civic education, content of education.

Постановка проблеми. Батько-засновник та Президент Першої Чехословацької республіки Томаш Ґаріґ Масарик, один з активних поборників права націй на самовизначення, мав рацію, коли у програмовій праці «Нова Європа: становище слов'янське» (1918) писав, що біля порогу досягнення такої мети виникає «нелегка проблема самобутності народів, самостійності та самодостатності їхньої культури» [1, s. 90]. Маючи на увазі бездержавні народи Центрально-Східної Європи він ясно бачив, що вони перебували на різних стадіях етнокультурного розвитку, самоусвідомлення та самоідентифікації. Крах імперій та виникнення на їхніх руїнах нових незалежних держав у 1918-1920 рр. природно породжував масу завдань, котрі слід було вирішувати: від окреслення кордонів, забезпечення перехідного режиму і до стабілізації політико-правових форм, відновлення господарства, повернення до нормального функціонування соціальної інфраструктури, включно з освітою та громадянським вихованням. Перші, образно кажучи, ургентні заходи повинні були мати своїм подальшим продовженням органічну політику національно-державної консолідації, що за умовчанням передбачало наявність осмислених і життєздатних принципів національної політики та громадянського виховання, по можливості, з довготривалим стабілізаційним ефектом. Поруч з цим ніхто не скасовував завдань комплексної модернізації господарства, інфраструктури,

політичної системи, соціальних відносин, релігійно-конфесійної, освітньо-культурної та мовної емансипації

Входження Закарпаття до складу Чехословаччини – демократичного «бастіону» в Центральній Європі мало бути здійснене на засадах автономії. В обіг вводилась нова адміністративно-політична дефініція – Підкарпатська Русь, осібний статус котрої був закріплений § 3 Розділу І Конституційної хартії 1920 р. [2, s. 256]. Це мало вельми позитивні наслідки для населення регіону, котрий являв собою відсталий маргінес Габсбурзької монархії. Було покладено край нав'язливій мадяризації, яка особливо посилилась на перетині XIX–XX ст., зачіпаючи сфери вживання мов, народну освіту та громадянське виховання. Принципово важливим є порівняння тих змін, котрі сталися в системі організації справи крайової освіти та громадянського виховання від порогу, досягнутого у 1918 р., тобто за часів Австро-Угорщини, і до досягнень за часів Чехословаччини. Проблема змісту та динаміки процесу наступництва, а точніше – інституційних перетворень, котрі відбулися протягом першого повоєнного п'ятиріччя 1918–1923 рр. залишається до кінця нез'ясованою. Педагогічні технології та засоби громадянського виховання, інституційні та управлінські характеристики освітньої сфери тодішньої Чехословаччини і нині певною мірою впливають на освітні процеси в сучасній Чехії та Словаччині. Вивчення тренду й принципів, засобів та інструментів перетворень у сфері освіти та громадянського виховання міжвоєнного Закарпаття дозволить і нам більш повно оцінити свою власну та зарубіжну освітньо-педагогічну спадщину та виділити в ній те, що може з успіхом використовуватись у реформуванні сучасної української школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навколо проблематики історії шкільництва та педагогіки у Підкарпатській Русі сформувалася чимала дослідницька традиція, котра сама по собі вимагає аналітичного узагальнення. На даний час вже маємо вдалі історіографічні розробки, як, наприклад, статтю А. Ковача, котрий переконливо довів, що радянські вчені у пошуку доказів політики чехізації русинів-українців Закарпаття, зокрема, й посередництвом відповідної постановки освіти та громадянського виховання, мимоволі самі ж зруйнували основи цієї надуманої апріорістичної концепції, бо наведені ними факти насправді про це не свідчили [3, с. 65]. Проблеми українського освітянства та педагогіки Підкарпатській Русі в якості основного предмету вивчення, або контекстно національній політиці Праги в регіоні досліджували М. Вегеш, В. Гарагонич, Г. Розлуцька, М. Кляп, М. Кухта, І. Небесник, І. Курляк, Л. Маляр, І. Стряпко, П. Федака, О. Фізеші, П. Ходанич, О. Юрош, О. Яцина та ін. У своєму дисертаційному доробку М. Кухта підважила, зокрема, питання національного виховного ідеалу. Відзначено, що процес становлення українського національного шкільництва на Закарпатті чехословацької доби відобразив усі супереч-

ності тодішнього суспільного життя, чітко окреслив позиції урядових кіл, різних політичних сил, ідеологічних течій і напрямків. Довершених концепцій української національної школи, за переконанням дослідниці, у зазначений період не з'явилось. Утім педагогічна громадськість краю посередництвом різних комунікативних інструментів окреслила й апробувала принципові підходи щодо змісту, засобів і методів освітньо-виховної роботи [4]. І. Депчинська та М. Опачко у публікації щодо змісту шкільної гуманітарної освіти на Закарпатті у 1919-1939 рр. зробили спробу представити контентно-подієве наповнення перехідного періоду, котрий вони визначили 1919-1921 рр. Вказується, що протягом цих років кладеться початок розбудови шкільної справи на засадах демократії і гуманізму, зароджується ядро нового (обумовленого новими умовами суспільного розвитку) змісту гуманітарної освіти. Робиться припущення, що ці ідеали не були усвідомлені одразу. Але переважною більшістю населення Підкарпатської Русі, яке тривалий час знаходилось під тиском угорського шовінізму, вони сприймались як ковток довгоочікуваної і вистражданої свободи, а тому відгукнулись у серцях людей прагненням творити новий соціальний простір, працювати заради розбудови громадянського суспільства [5]. Дотичними до предмету нашого студіювання є викладки чудового дослідження діяльності крайових педагогічних товариств періоду 1919-1944 рр. Його автори Г. Шикітка та В. Староста навели переконливі задокументовані дані щодо стану справ в освітній сфері Закарпаття як їх бачили чехословацькі урядовці, показали негативні наслідки освітньої політики угорської доби. У період утвердження нового формату суспільно-політичних відносин у краї органам влади Чехословаччини, як роблять висновок науковці, необхідно було створювати сприятливі умови як для розвитку народного господарства, так і в освітній галузі [6, с. 44].

Мета статті визначається як історико-педагогічними, так і соціально-етичними мотиваціями**.** Національна політика офіційної Праги, котра мала у своїй основі концепт чехословакізму, навряд чи могла бути ідеальним вирішенням існуючих національних проблем, у тім числі й на Закарпатті. Але висвітлення цього аспекту регіональної політичної історії наразі не становить нашого завдання. Досвід демократичного розв'язання таких важливих і делікатних суспільних завдань, як освітні перетворення, котрі забезпечили перехід від традиційного патріархального суспільства та консервативної моделі освітньої політики, здійснюваної під впливом угорського великодержавного шовінізму до культурно-освітньої емансипації населення краю є корисним і повчальним. Тому ми зачіпатимем лише аспекти постановки нових цілей громадянського виховання, зокрема ті інституційні зміни, котрі відбувалися у цій сфері протягом першого повоєнного п'ятиріччя 1918-1923 рр., коли слід було шукати рішення за відсутності готових рецептів. А відтак, на їхнє

концептуальне розуміння і практику реалізації безпосередньо впливали рівень політичної культури, сталість демократичних традицій, принципи, засоби та інструменти політики у демократично організованій державі.

Виклад основного матеріалу. Дуалістична угода 1867 р. розгорнула вільний простір для зростання угорського націоналізму, котрий швидко набув великодержавницьких шовіністичних проявів. Прем'єр-міністр Калман Тіса (1875–1890) розпочав, а його наступники спробували довершити реорганізацію відродженої Угорщини у державу з єдиною політичною нацією, у котрій немає місця для виразних проявів етно-національної специфіки. Сповідуючи ідеї «угорської культурної переваги», шовіністи вважали неприйнятим існування Угорщини як державного об'єднання рівноправних національностей [7, с. 112]. За цих умов національна політика Будапешта була жорстко запрограмована на мадяризацію, котра затято проводилась у самих дражливих сферах: вживанні мов, релігійно-конфесійних відносинах, освіті. Першим кроком реалізації цього курсу на Закарпатті було запровадження угорської мови у греко-католицькій літургії та спроба заміни кириличного шрифту на латиницю [8, с. 146]. В умовах підготовки до урочистостей з нагоди тисячоліття «здобуття батьківщини» у 1896 р. шовіністична пропагандистська кампанія, гостро розкритикована Іваном Франком, безупинно наростала. Ескалація політики мадяризації в освіті відбувалася через проведення в життя шкільних законів 1870-1890-х рр. Сумнозвісним законом XXVII «Про правові відносини у недержавних початкових народних школах та винагороду вчителів муніципальних та парафіяльних шкіл» (1907), названому за іменем його ініціатора міністра віросповідань та освіти «законом Аппоні», ця політика досягла апогею. Згідно його нормам, метою освіти, незалежно від типу навчального закладу та його підтримки з боку держави, оголошувалось прищеплення в душах дітей вірності «Угорській батьківщині й усвідомлення ними своєї приналежності до угорської нації, осмислення та зміцнення релігійних цінностей». Висувались відповідні вимоги до кваліфікації педагогічно-виховного складу. Посаду вчителя початкової школи могла обіймати особа з відповідною освітою, котра мала угорське підданство, вміла грамотно читати й писати угорською, навчати нею та склала присягу вчителя (її текст подавався у § 32). Педагоги, котрі сумлінно виконували усі освітні розпорядження та приписи, навчали угорською мовою за офіційно затвердженими програмами та підручниками, належно виховували у дусі «угорського патріотизму» одержували матеріальне заохочення [9, с. 199].

Наслідки імплементації цієї політики стали катастрофічними. Швидко зростала кількість двомовних (утраквістичних) шкіл – проміжної ланки на шляху їхньої реорганізації у цілковито угорські. Якщо у 1897 р. налічувалось 193 русинські і 263 змішані школи, то у 1907 р. русинських залишилось 23, а змішаних – 107. У 1912 р. русинських шкіл не залишилось жодної, змішаних – 61.



Решта народних шкіл стали угорськими [10, с. 179-180]. М. Грушевський кілька років опісля вже в умовах розгортання Української національної революції навесні 1917 р. докоряв угорцям, «…котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе в Угорщині, добувши для неї державне право, зав'язали в неключиму неволю всі інші народності» [11, с. 104].

Отже, освітню спадщину часів мадяризації, котра заторкнула не тільки Підкарпатську Русь, але й Словаччину, як інтегральну частину республіки з демократичним режимом, слід було докорінно реформувати. Але темпи і способи здійснення цього завдання мали свою специфічну логіку і прояви.

У перші ж дні після конституювання державності Чехословаччини слід було уникнути правового та інституційного хаосу з одночасним забезпеченням правонаступництва і спокійного переходу до нового державного життя з максимальним уникненням загрози безпорядків. Відтак, установчим законом від 28 жовтня 1918 р. «Про створення Чехословацької держави» існуючі у чеських і словацьких землях інститути влади підпорядковувалися Національному комітету в Празі. Одночасно оголошувалося, що всі імперські та земські правові норми наразі залишаться чинними [12]. Оскільки цей акт був опублікований пізніше під № 11/1918, то евентуально, як зазначається в літературі, до ухвалення відповідних законів Чехословаччини зберігалась чинність й угорського освітнього законодавства [13, s. 1]. Іншим установчим законом № 2/1918 від 2 листопада було сформовано чехословацькі міністерства, зокрема й міністерство шкільництва та народної освіти (*Ministerstvo školstva a národnej osvety*), на яке покладались управлінські та контролюючі функції у сфері навчання та виховання. Це відомство перебрало на себе повноваження угорського та австрійського освітніх міністерств і стало центральним органом шкільної адміністрації республіки [14].

Протягом двох наступних тижнів було розроблено, а 13 листопада на засіданні тимчасових Національних зборів, скликаних на основі депутатського складу, обраного ще на виборах до австрійського рейхсрату 1911 р. від чеських земель і розширеного за рахунок словацьких представників, схвалювалась Тимчасова Конституція Чехословацької республіки. У цьому документі була відсутня будь-яка політико-ідеологічна «белетристика» про народний та національний суверенітет. Конституційний Закон № 37/1918 був коротким, сухим і стосувався правомочностей вищих органів держави: Президента, Національних зборів, уряду [15].

Приблизно цими ж днями визначались обрії майбуття карпато-русинського населення, опікування котрим узяли на свою відповідальність громадсько-політичні активісти русинської еміграції, що є, напевно, унікальним в історії випадком розв'язання справи самовизначення. Юрисконсульт корпорації «*General motors*», глава **«Американської Народної Ради угро-**

русинів» Григорій Жаткович 21 жовтня 1918 р. одержав аудієнцію у Президента США Вудро Вільсона, котрому від імені цієї організації було вручено Меморандум. За спогадами Г. Жатковича, Президент, виходячи з недоцільності створення малих, нежиттєздатних, нестабільних незалежних держав, порадив приєднатися до демократичної сусідньої Чехословаччини з одночасним вступом до Середньоєвропейського демократичного союзу поневолених народів, представники котрого щойно планували зібратися у Філадельфії [16, p. 21]. Зі свого боку Т.Ґ. Масарик так само представив концептуальне осмислення майбуття «малих народів» у рамках антиімперської політичної програми. Вона була презентована ним ще у жовтні 1914 р. на публічній лекції у Лондоні на засіданні Ради по дослідженню міжнародних відносин (*Council for the Study of International Relations, Westminster*). Як фахівець і політик, Масарик стверджував, що «малі народи», творячи невеликі держави, мають рівне право на життя, як і великі, а також можуть працювати і давати світові великих людей [17, s. 24]. Висунення цього концепту готувало основу для подальшого розгортання цілісної політичної програми, котра передбачала набуття «малими народами» своєї державної суб'єктності.

Теоретичні побудови Масарика та політичний реалізм Вільсона насправді не конфліктували, а компліментували, утім, лише частково. За Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини. Але празька влада не очікувала моменту підписання мирних договорів та втілення в життя територіальної програми молодої держави, котра відтак одержувала міжнародно визнані кордони. Перехідний режим у краї від кінця жовтня 1918 р. і до 1921 р. включно уособлювала тимчасова військова адміністрація на чолі з французьким генералом Едмоном Шарлем Адольфом Енноком. Він наділявся винятковими повноваженнями по забезпеченню адміністративного управління, громадського порядку і спокою на територіях Східної Словаччини та Закарпаття. Зі спадщиною часів мадяризації тут необхідно було поратися вже й одразу. Відтак справи йшли своїм порядком протягом усього 1919 р., аж поки не почали формуватися органи крайової влади Підкарпатської Русі. Законом № 189/1919 «Про національні школи та приватні навчально-виховні заклади» від 3 квітня 1919 р. усі національні меншини зрівнювалися у правах щодо отримання обов'язкової початкової освіти рідною мовою. Народні школи з цією метою могли створюватися за умови мешкання в національній територіальній громаді принаймні 40 школозобов'язаних. Якщо ж таких дітей було 400 і більше, то нацменшина набувала право відкривати горожанську школу, або паралельні класи на основі діючих базових середніх шкіл [18]. Внаслідок практичної реалізації цих можливостей вже в 1921-1922 навч. р. в автономному краї функціонували 724 початкові школи, з яких 540 – русинських, 130 – угорських, 32 – чехословацьких, 7 – румунських, 14 – німецьких, 1 – єврейська [19, s. 176].



Методику розв’язання найнагальніших завдань громадянського виховання з виразним емансипаційним підтекстом влада запропонувала законом № 67/1919 від 7 лютого 1919 р. [20], конкретизованим в урядовому розпорядженні «Про організацію народних курсів громадянського виховання» від 22 квітня 1919 р. На курси покладалось ознайомлення чехословацьких громадян дорослого віку з їхніми правами та обов'язками, нормами соціального життя в державі, перевагами республіканської форми правління та її відмінностями від монархії. Слухачі одержували важливу інформацію про господарське життя країни, демократичну політичну систему та ідейні платформи політичних сил під час виборчих перегонів, організацію охорони здоров'я тощо. Читання цих безкоштовних курсів громадянського виховання забезпечувалося вчителями початкових та горожанських шкіл на базі цих самих загальноосвітніх закладів [21, s. 103].

Дотичні до реформування правового режиму освітньо-виховної діяльності зміни з’явилися у згаданій Конституційній хартії від 29 лютого 1920 р. Як норми конституційного права вони мали вищу юридичну силу. Положеннями §§ 121-125 Основного закону забезпечувалася свобода совісті і релігії, закріплювалась рівність релігій перед законом. Чехословаччина була світською державою, у котрій ніхто прямо, чи побічно не міг примушуватися до участі в релігійних актах. Додатково це закріплювалось § 119, котрий встановлював принцип науковості в «публічному навчанні», себто у діяльності державних та муніципальних навчальних закладів. Клаузула § 120 про те, що приватні освітні та виховні заклади засновуються на умовах, встановлених законом, фактично поширювала цей принцип і на них. Крім того, керівництво та нагляд за освітньо-виховною діяльністю як такою покладалися на державну адміністрацію, котру уособлював у краї Шкільний реферат, створений ще у вересні 1919 р. А § 118 гарантував свободу мистецької й наукової діяльності та вільне оприлюднення її результатів. Конституційною хартією заборонялась примусова денаціоналізація, котра могла визнаватись кримінальним діянням. §§ 131-132 закріплювали право громадян, що належали до релігійних, національних і мовних меншостей, здобувати освіту рідною мовою в публічних школах. Паралельно допускалася обов'язковість вивчення державної мови. Запроваджувався принцип еквівалентного розподілу коштів на зазначені потреби з фондів державного бюджету, або бюджету самоврядувань [2]. Конституція зробила відсилку до подальшої деталізації поняття «значна частка» меншостей, котрим гарантується захист їхніх мовних, релігійних та інших особних прав у законах. Але, як ми вже побачили, чехословацькі парламентарі подбали про це заздалегідь, ухваливши закон № 189/1919.

Зв'язок мови з етно-національною та етнокультурною ідентичністю є очевидним і приймається за умовчанням. Тому правовий режим використання

мов хвилював як провідників політики мадяризації у габсбурзькій Транслейтанії, так і уряд новоутвореної Чехословаччини. Закон щодо правового статусу та використання мов у республіці мав значення конституційного відповідно до § 129 Конституційної хартії. У Збірнику законів і постанов від 6 березня 1920 р. він був оприлюднений під № 122 одразу ж услід за Основним законом. Іншого формального джерела мовного права загального характеру не існувало. Більш детальне регулювання передбачалося лише підзаконними актами, які імплементували мовний закон до практики його виконання, що встановлювалося самим законом № 122/1920. Його «рамковий» характер і регламентація суто лише «принципів» правового статусу та вживання мов пояснюється з одного боку міжнародно-порівняльними причинами, адже жодна держава в Європі не мала деталізованого мовного закону. А з іншого, Національні збори республіки не хотіли брати на себе зайву політичну відповідальність і прагнули найшвидше досягти консенсусу у питанні, навколо котрого виникало чимало особних політичних міркувань [22, s. 6]. Отже, § 1 закону № 122 від 29 лютого 1920 р. державною, офіційною мовою, посилаючись на ст. 7 Сен-Жерменського договору оголошував чехословацьку мову [23]. Мовна політика в республіці була послідовно демократичною. Навіть у збройних силах у спілкуванні з військовослужбовцем, котрий не володів державною, могла використовуватись його рідна мова [22, s. 7], що було вкрай важливим на перехідний період засвоєння населенням «чехословацької». У діяльності самоврядних органів у територіальних громадах, де не менше 20 % населення складали нацменшини, у їхніх внутрішніх справах могли так само використовувати їхню мову [22, s. 8]. Для Підкарпатської Русі мовний закон встановлював виняток із загальних принципів і надавав повноваження самостійного врегулювання вживання мов способом, сумісним з єдністю держави, про що йшлося і в Основному законі у § 3 Розділу I щодо рамок крайової автономії [23]. А п. 4 § 3 відносив справи мов, разом зі справами освіти, релігії, місцевого самоврядування та можливими делегованими Прагою повноваженнями до сфери законодавчої компетенції сойму Підкарпатської Русі – крайового представницького органу автономії [2], котрий був скликаний вже за сумних реалій 1939 р.

Не дивлячись на те, що Генеральним статутом про організацію й адміністрацію Підкарпатської Русі від 18 листопада 1919 р. мовою управління та шкільництва повинна була стати «народна русинська» мова, ця дефініція, як це не парадоксально, виявилась непридатною до практичного використання, що, за спостереженням П.-Р. Маґочі далося взнаки вже у 1919-1920 навч. р. [24, с. 66]. Хаос і невизначеність у мововживанні стали закономірним історичним наслідком відносної локальної відособленості місцевої східнослов'янської спільноти, котра перебувала в умовах, відмінних навіть від її сусідів – русинів-українців Східної Галичини, не кажучи вже про українське населення в Російській імперії.

Не випадково Угорську Русь (назва історичного Закарпаття, побутуюча у XIX ст.) залюбки відвідували мандрівники та вчені, шукаючи тут архаїчні форми мови, звичаїв та обрядів, традиційного побуту, ментальних уявлень. Якщо на Наддніпрянщині, яка в XVII–XVIII ст. стала частиною православної Російської імперії, процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався [25, с. 34], то на Закарпатті етно-національна осібність взагалі виявлялась наразі у невідрефлектованих ментальних уявленнях по лінії «свій-чужий» з такими ідентифікаторами, як релігійно-конфесійний, мовно-культурний, обрядово-етнографічний. М. Рябчук вірно відзначає, що серед причин «запізнілого націєтворення» в України слід назвати втрату власних еліт, котрі зросійщилися і пішли на службу до нової імперської влади [25, с. 34]. На Закарпатті ж, де місцеву русинську еліту становили уніатські священики, можна говорити навіть не про прошарок, а винятково про окремих «будителів». Адже представники духовного стану у своїй масі в силу різних обставин, не виключаючи й звичайні житейські, були провідниками офіційної державної політики у місцевих парафіях, опікалися справами освіти і виховання у завгодному владі дусі, будучи цілковито від останньої залежними. Тому не дивує той глибокий скепсис, котрий Олександр Духнович виказує у листі Якову Головацькому від 25 травня 1853 р., коли пише: «…Но нет надеи, бо дуже смадярщилися, все руское им простое видется, и читати не хотят, бо незнают, а учитися не будет. Священники дома с женами и детьми по мадярски мандыкают, бо то их просвещение есть» [26, с. 74-75]. Не забуваймо і про галопуючу політику жорсткої національної асиміляції русинської людності, що її проводили угорські уряди. Усе це пояснює об'єктивну невизначеність мовної ситуації у краї у перші роки його перебування під чехословацькою владою.

Зі значним запізненням Закарпаття докотилися мовно-культурні дискусії, котрі велися між москвофілами та народовцями Східної Галичини у питанні ідентичності русинського населення. Вони не згасли цілком навіть на початку XX ст., а на місцевих москвофілів російська військова адміністрація охоче спиралася у період окупації Східної Галичини та Північної Буковини у 1914-1916 рр. У той самий час на Закарпатті лише на кінець XIX ст. з'являються переконані адепти української ідейності, на громадсько-культурну активність котрих суттєво впливала комунікація з народовськими освітньо-культурними діячами та ідеологами, з їхніми авторитетними ефективно діючими формуваннями, зокрема з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка [27, с. 36-37].

Гострі дебати інтелігенції Підкарпатській Русі, поділеної на організаційно оформлені русофільський та українофільський табори, навколо мовно-культурних проблем визначали місцевий колорит публічного суспільного простору міжвоєнного періоду. Ці дискусії контекстно стосувались національно-культурної ідентичності та ідейно-політичної орієнтації, котрі були представлені і в

програмах крайових партійно-політичних осередків, і в теорії та практиці діяльності українофільської «Просвіти» та русофільського Общества ім. А. Духновича. В уявленнях відрядженого до краю чеського чиновництва з цього приводу тим більше царювала плутаниця, котра закономірно відбивала існуючі реалії. Оскільки чехословацька влада, що загальновідомо, зазвичай намагалась діяти розважливо та раціонально у багатьох спірних питаннях, то з проханням підготувати експертний висновок щодо ідентифікації «русинської мови» та можливості її вживання в освіті та публічній сфері, крайова адміністрація Підкарпатської Русі 15 листопада 1919 р. звернулася до Міністерства шкіл та народної освіти. А воно, у свою чергу, з огляду на невідкладність питання організувало у Празі 4 грудня саміт фахових мовознавців, на котрому були присутні крупні вчені, включно й зі складу Чеської академії наук та мистецтв. Авторитетна комісія попрацювала оперативно, але ухвалила амбівалентні висновки, котрі загалом поставлену проблему вирішили лише частково, залишивши її окремі аспекти відкритими.

Вже 20 грудня 1919 р. празьке відомство відправило відповідь на запит з Ужгорода, спираючись на консенсус, вироблений фахівцями-мовознавцями [28]. «Місцевий руський говір» останні кваліфікували як говір малоруський, а відтак, рекомендували «визнати літературною мовою тамтешніх жителів малоруську мову, яку вживають їх найближчі сусіди та одноплемінники, тобто галицьку українську мову». Разом з тим лінгвісти пропонували замінити «не дуже симпатичний» фонетичний правопис етимологічним. Занепокоєння можливим зростанням іредентистських настроїв вони вважали безпідставним, а ось відмежування Підкарпатської Русі «від свого спільного природного національного кореня» якраз його б могло посилити. Можливе витворення штучної слов’янської мови для краю заперечувалося такими аргументами:

- організаційно це була б важка справа і відрядженням на місце окремої наукової комісії її аж ніяк не можна було б вирішити;
- з наукової точки зору це б виглядало справою вкрай сумнівною;
- а з огляду «на нашу і слов’янську політику – не бажаною».

Не інакше, як задавненими русофільськими симпатіями та впливом багаторічної тісної комунікації з російськими громадськими діячами та науковцями можна пояснити доволі несподівану і до деякої міри й нелогічну рекомендацію чеських експертів про обов’язкове вивчення російської мови (поряд з чеською та словацькою) в середніх школах. Аргументом цьому мало служити те, щоб «жителі Карпатської Русі не були позбавлені почуття, що вони і як українці належать до великого російського народу». Слід згадати, що Чехословаччина, зокрема й Підкарпатська Русь стали важливими осередками російської еміграції, котра здобула надзвичайний вплив в інтелектуальному та культурному житті молодої республіки. У Празі, скажімо, мешкав і працював

широко відомий російський славіст Володимир Францев, серед наукових інтересів котрого перебувала і проблема «борьбы за русский литературный язык в Подкарпатской Руси в половине XIX ст.», котру він висвітлив у виданій у 1931 р. монографії.

Експертна група чеських науковців вирішила не брати на себе відповідальність наданням директивних рекомендацій і постановила, що «чеські спеціалісти до літературної мови Карпатської Русі можуть висловитися лише зі застереженням, що їх голос не буде мати більшу силу, ніж воля населення». Нарешті, Міністерство шкільництва і народної освіти резюмувало, що воно і надалі приділятиме «посилену увагу» і надаватиме «підтримку науковому дослідженню народної мови Карпатської Русі та дотеперішнім зусиллям про створення окремої літературної мови для її жителів» [28].

Проаналізувавши положення відомчої рекомендації, спертої на висновки мовознавців-експертів, зазначимо, що вони були взаємопротирічиві, частково базувалися на твердих наукових аргументах, частково – на гіпотезах і, нарешті, Міністерство шкільництва і народної освіти вирішило, що широкий компроміс і є у даній ситуації найкращим вирішенням справи. А виконавці у ситуації, коли міністерський акт залишив чимало неясностей, взагалі діяли *ad hoc* за власним розумінням, хоча і в рамках чинного законодавства. Так, перший шкільний референт Підкарпатської Русі Йозеф Пєшек, призначений на посаду у вересні 1919 р. у циркулярі № 3144 від 24 квітня 1920 р. рекомендував вчителям русинських шкіл утримуватися від використання інших мов, окрім «русинської» як «народної», що є відмінною від російської, чи української [29, арк. 1]. Нагадаємо, що правовий режим використання мов у Підкарпатській Русі був прерогативою представницького органу крайової автономії, обраному аж у 1939 р. Тому, наразі, конкретизація цих питань для їхньої практичної реалізації здійснювалась в межах адміністративних повноважень місцевих органів влади, призначених празьким урядом.

До самого кінця чехословацького владного режиму на Закарпатті мовна ситуація в русинських школах залишалась амбівалентною, інколи навіть кон'юнктурною, що позначалось на навчальних планах, їхній предметній наповненості, сітці годин, що виділялись на вивчення окремих предметів, у т.ч. мови й літератури, врешті – на методичних посібниках тощо. Разом з тим, немає достатніх підстав для висновку, що мовна дискусія, яка відображала боротьбу трьох течій (українофільської, русофільської, руської) за етно-національну орієнтацію автохтонного населення краю дуже негативно впливала на розвиток народної освіти, на навчально-виховний процес у школах, гімназіях і семінаріях [30, С. 128]. Піднесення освіти та помітний прогрес у справі культурно-національної емансипації населення Підкарпатської Русі були настільки очевидними, що їх неможливо було не помітити.

Але на зламі 1910-1920-х рр. таки слід було вживати невідкладних заходів для відновлення нормального функціонування шкільництва та налагодження справи громадянського виховання в умовах вже зазначеного мовного хаосу, браку підготовлених вчителів, підручників, укладання яких наштовхувалося на мовні труднощі, відсутності програм. Із 674 учителів Підкарпатської Русі після 1918 р. прийняли присягу на вірність новій державі лише 379 [31, С. 257]. У терміновому порядку мали бути адаптовані/підготовлені підручники, оскільки методичну літературу австро-угорських часів можливо було використовувати у навчальному процесі з багатьма застереженнями, що насамперед стосувалось гуманітарних предметів.

Наразі вчителі у викладанні мови послуговувалися граматикою для початкових класів Августина Волошина, перевиданою 1919 р. Утім, чеські мовознавці визнали її за спробу «створення окремої літературної мови для карпаторуського народу» і рекомендували здійснити фахове дослідження та надати оцінку цьому посібникові [28]. На основі етимологічного правопису проукраїнськи налаштований Іван Панькевич, один із засновників крайової «Просвіти», «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі» в Ужгороді (1920) розробив «Граматику руського языка» для горожанських і середніх шкіл, перше видання котрої вийшло у 1922 р. [32]. Це підлило олії у вогонь і русофільські активісти, навзаєм, видали російську граматику під грифом Общества ім. А. Духновича, вказавши на обкладинці авторство Євменія Сабова, хоча її справжнім автором був галицький русофіл Олександр Григор'єв [31, С. 258].

Ще більш делікатною справою було методичне забезпечення викладання історії, адже угорські підручники слугували рупором і знаряддям громадянського виховання у дусі «мадярського патріотизму» з виразним шовіністичним забарвленням. Такі підручники підлягали вилученню. Навзаєм протягом перехідних років з дозволу Шкільного реферату послуговувались підручниками, виданими перед війною у Галичині та Російської імперії. Їхніми авторами були вчені та педагоги ліберальних поглядів, а ідейні підтексти цієї навчальної літератури мали нейтральний характер. В освітньому обігу перебували «Всесвітня історія» галицького педагога Й. Чайківського, «Учебникъ всеобщей исторіи» в 3-ох ч. професора П. Виноградова, підручники відомого на всю Європу засновника школи аграрної історії професора М. Карєєва «Учебная книга исторіи древних вековъ», «Учебная книга исторіи среднихъ вековъ», «Учебная книга новой исторіи», «Краткое пособіе по русской исторіи» В. Ключевського, «Краткая русская исторія» В. Лафіна [33]. На сторінках крайової педагогічної періодики 1920-х рр. у порядку апробації розгорнулось жваве обговорення та рецензування підготовлених до друку, або вже виданих взірців навчальної літератури з історії та громадянського виховання. Завдання останнього формувались як прищеплення поваги до цінностей республіканізму



і демократії поруч з усвідомленням широких можливостей національно-культурної самоідентифікації русинів-українців Підкарпаття у складі Чехословаччини.

Інколи ці завдання реалізовувались через контраст з негативним досвідом соціально-ідеологічної дидактики недавніх габсбурзьких часів. Не приховаємо, що у публіцистичному запалі зустрічались випадки «перегинання палиці». Так, редакція дитячої газети «Віночок» у статті «Мадяре» в 1920 р. представила угорську націю як безкультурну і висловила сподівання, що шкільна освіта краю стане зброєю проти мадяризації [34, с. 69]. В жодному разі немає підстав вважати, що чехословацька влада навзаєм одному шовінізмові та вихованню винятковості була зацікавлена поставити щось подібне, але в інших національно-державних барвах. Тому, наведені за приклад пропагандистські обертони становили, радше, виняток, аніж поширену практику. Утім, їхню появу легко пояснити негативною реакцією на зовсім нещодавню по тодішніх історичних мірках безкомпромісну політику мадяризації. З уведенням до обігу нових посібників та підручників, котрі відповідали новим завданням вивчення історії та громадянського виховання, довоєнні розробки хоч і не вилучались, але стали менш витребуваними у навчальному процесі [35].

Серйозних змін зазнало і релігійне виховання, котре розглядається у традиційному суспільстві як один з найважливіших дидактичних засобів прищеплення особистості тих якостей, котрі визначатимуть її соціально-етичний статус у суспільній ієрархії. За габсбурзьких часів на церкву і релігійне виховання покладались завдання імплементації у свідомість населення Закарпаття духу вірнопіддаництва та «мадярського патріотизму». Чехословацька республіка послідовно проводила принцип світської секулярності навзаєм клерикалізму імперських часів. Серед іншого це означало відокремлення школи від церкви та впровадження принципу науковості у навчальний процес, що закріплювалося в Основному законі. Важливим виглядає спостереження про те, що Президент Т.Ґ. Масарик у своїх зусиллях по утвердженню демократії сповідував ідею відокремлення церкви від держави, але не відходу від релігії. Він був переконаний, що духовність людини є найвищою цінністю і розвивав ідею «релігійної демократії». Разом з тим, антикатолицька спрямованість ідеології чехословацької влади є очевидною [36, с. 20]. Це, до слова, вносило додатковий імпульс напруги у чесько-словацький дуалізм, адже словацька спільнота додержувала більш консервативних ментальних установок і сповідувала в основній масі традиційний католицизм.

Законодавча і виконавча влада Чехословаччини у побудові світської державності та боротьбі з клерикалізмом займала достатньо послідовну позицію. Законом № 290/1920 від 14 квітня 1920 р., чинність котрого поширювалась на Підкарпатську Русь і Словаччину, скасовувались церковні податки –

так звані коблина, роковина та інші подібні повинності, як то, довезення дрів, котрі справлялись на користь парохів, канторів церковних хорів та вчителів [37, s. 622]. Цей закон, поруч з конституційними новаціями щодо гарантування свободи совісті та віросповідання відбирав від церкви та релігійних організацій різної конфесійної приналежності як інституційно-адміністративні, так і економічні важелі впливу на стан справ у початкових школах, які утримувалися силами і коштами релігійних громад. Знову ж таки, що показово для регіональної політики офіційної Праги у Підкарпатській Русі, спосіб втілення в життя положень закону № 290/1920 та визначення розумних, обчислених у грошовій формі компенсацій бенефіціарам, відносився до компетенції сойму [37, s. 622-623], що відповідало нормам Конституційної хартії. Заохочувалось укладення мирових угод громад зі священнослужителями та вчителями. Безумовно мала бути погашена заборгованість по церковних податках і повинностях за попередні роки. Бачимо ще один показовий приклад схильності до додержання цивілізованих суспільних норм та належного правопорядку, що вигідно відрізняло чехословацький владний режим, про котрий і нині з ностальгією згадують, як про «золотий вік».

Шкільні уроки релігії продовжували бути обов'язковими для відвідання. Але їхнє змістове наповнення та дидактичні задачі зазнали принципових змін, не дивлячись на те, що у народних школах в сільській місцевості їх за звичкою називали «законом Божим», котрий викладали православні, або греко-католицькі парохи. Заучування молитов і псалмів, катехізисного мінімуму прописних постулатів віровчення та християнської етики поступалося місцем моральному та громадянському вихованню, плеканню демократичного світогляду, любові до рідного краю. Учням доводили до розуміння, що від кожного громадянина залежить благополуччя і добробут нації та держави, що за батьківщину, якщо це вимагатиметься, треба жертвувати життям. Проф. релігії Д. Попович у посібнику для шкільної молоді наголошував, що Чехословаччина має бути святою для кожного учня, що книги, в яких йдеться про інтернаціоналізм і висміюється Чехословацька держава, необхідно спалити, тому що вони зроблять із чехословацьких громадян людей, які не мають свого місця у світі [38, с.37].

Висновки. Разючі зміни в культурно-освітній сфері повсякдення Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду стали помітними не через 20 років опісля встановлення чехословацької влади, а вже за кілька років по завершенню перехідного періоду. Реформована і модернізована на засадах секулярності та науковості, полікультурності та гарантуванні національних прав освітня політика та суспільна дидактика забезпечили перехід від традиційного патріархального суспільства та культурно-освітньої емансипації населення краю. Мадяризації, мовно-культурній асиміляції та плеканню угорського великодержавного шові-

нізму був покладений край. Натомість суттєво розширювались можливості для національно-культурного розвою населення Підкарпатської Русі, котре одержало неоціненний досвід демократичного розв'язання таких важливих і делікатних суспільних проблем, як освітні перетворення, вживання мов, гарантування свободи совісті і віросповідання тощо. Паралельно ставилися та доволі успішно вирішувалися нові завдання громадянського виховання на засадах світськості, демократії та республіканізму. Інституційні зміни, котрі відбувалися у цій сфері протягом першого повоєнного п'ятиріччя 1918-1923 рр., коли слід було шукати рішення за відсутності готових рецептів задали тренд розвиткові освіти та громадянського виховання на подальші роки. Органічність і поступовість, обдуманість і раціональність, пошук компромісів, сумісних зі стабільністю держави і її політичної системи та твердість у принципових питаннях, послідовне реформування з одночасним збереженням функціональності – це ті визначники, котрі застосовні до оцінок демократичної політики Першої Чехословацької республіки у справах освіти і громадянського виховання Підкарпатської Русі у перехідний період 1918-1923 рр.

Література:

1. Masaryk T. G. Nová Evropa (Stanovisko slovanské) / T. G. Masaryk. – Brno: Doplnek, 1994. – 193 s.

2. Ústavní listina Československé republiky dne 29. února 1920 č. 121/1920 // Sbírca zákonů a nařízení státu československého. – Ročnik 1920. – Č. XXVI. – S. 255-269. – Режим доступу: https://ftp.aspi.cz/opispdf/1920/026-1920.pdf.

3. Ковач А. Висвітлення історії освіти у Підкарпатській Русі періоду 1919-1938 рр. у радянській історіографії / А. Ковач // Історико-педагогічний альманах. – Умань: 2013. – Вип. 1. – С. 59-65.

4. Кухта М.І. Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. (на матеріалі української педагогічної преси) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М.І. Кухта. – К., 1998. – 20 с. – Режим доступу: https://referatu.net.ua/referats/7569/150954.

5. Депчинська І., Опачко М. Зміст шкільної гуманітарної освіти Закарпаття чехословацького періоду (1919-1939) / І. Депчинська, М. Опачко // Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті: монографія / За заг. ред. І.В. Козубовської, М.І. Кухти. – Ужгород: «АУТДОР-ШАРК» 2017. – С. 32-48. – Режим доступу: https://www.academia.edu/125907369/.

6. Шикітка Г.М., Староста В.І. Крайові педагогічні товариства Закарпаття: освітньо-просвітницький аспект діяльності (1919–1944 рр.): монографія / Г.М. Шикітка, В.І. Староста. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. – 148 с.

7. Мандрик І.О. Ідеологія та практика проведення проведення державної політики мадяризації в 70-80-х роках XIX століття / І.О. Мандрик // Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія». – 2002. – № 7. – С. 112-119.

8. Данилець Ю. Мадяризація, латинізація та економічні фактори як причини відновлення православ'я в Австро-Угорщині на поч. ХХ ст. / Ю. Данилець // Biblia a współczesność, Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności. – III. Rocznik. – Krynica, 2018. – С. 145–161.

9. Фізеші О.Й. Розвиток початкових шкіл Закарпаття в контексті освітніх законів Австро-Угорщини / О.Й. Фізеші // Науковий вісник УжНУ. Серія «Педагогіка, соціальна робота». – 2014. – Вип. 34. – С. 197-200.

10. Макаренко Т. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 рр. / Т. Макаренко // Наукові записки [Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. – 2008. – Вип. 37. – С. 176-187.

11. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – Київ: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

12. Zákon vydaný Národním výborem dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého // Vojenský historický ústav Praha**.** – Режим доступу: https://www.vhu.cz/exhibit/zakon-o-zrizeni-samostatneho-statu-ceskoslovenskeho-1918/.

13. Zacharová J. Počiatky činnosti Referátu ministerstva školstva a národnej osvety Československej republiky / J. Zacharová // PAIDEIA: philosophical e-journal of Charles University. – 2012. Vol. IX, № 1-2. – S. 1-14. – Режим доступу: http://www.pedf.cuni.cz/paideia.

14. Zákon ze dne 2. listopadu 1918, jímž se zřizuji nejvyšší správní úřady ve státě československém – Режим доступу: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/788/1/2/zakon-c-2-1918-sb-jimz-se-zrizuji-nejvyssi-spravni-urady-ve-state-ceskoslovenskem/.

15. Zákon 37/1918 ze dne 13. listopadu 1918 o prozatímní ústavě // Poslanecká sněmovna parlamentu České republiky. – Режим доступу: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html.

16. Žatkovič G. Otkrytie–Exposé Dr. G.I. Žatkoviča / G. Žatkovič. – Homestead: «Rusin Information Bureau» Greek Cath. Union Building, 1921. – 30 c.

17. Masaryk T.G. Problém malých národů v evropské krisi. Přeložil a úvodem opatřil O. Butter / T.G. Masaryk. – Praha: Státní nakladatelství, 1926. – 55 s.

18. Zákon ze dne 3. dubna 1919, o školách národních a soukromých ústavech vyučovacích a vychovávacích. – Режим доступу: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/1089/1/2/zakon-c-189-1919-sb-o-skolach-narodnich-a-soukromych-ustavech-vyucovacich-a-vychovavacich/.

19. .Pešek J. Škol´nictvo v Podkarpatskoj Rusi / J. Pešek // Podkarpatska Rus´/ Redagovali J. Chmel´ar, S. Klima, J. Nećas. – New-York: Den, 1924. – S.171-182.

20. Zákon ze dne 7. února 1919, o organisaci lidových kursů občanské výchovy. – Режим доступу: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/968/0/2/zakon-c-67-1919-sb-o-organisaci-lidovych-kursu-obcanske-vychovy/.

21. O organizaci lidových kursů občanské výchovy výchovávacích // Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. – 1919. – Č. 7. – S.103-105.

22. Jemelka L. Jazykové zásady první republiky / L. Jemelka // Universitas. – Praha, 2003. – Č. 3. – S. 3-10.

23. Zákon ze dne 29. února 1920 podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. – Режим доступу: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/1703/0/2/zakon-c-122-1920-sb-podle-129-ustavni-listiny-jimz-se-stanovi-zasady-jazykoveho-prava-v-republice-ceskoslovenske/.

24. Маґочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / Авторизов. пер. з англ. / П.-Р. Маґочій. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994. – 294 с.

25. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націє творення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с.

26. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862 / видав Кирило Студинський. (Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка; тт. VIII, IX). – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1905. – III, CLXI, 592 с.

27. Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Мовна політика на території сучасного Закарпаття у першій половині XX століття (до 1944 року): Монографія / С. Черничко, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 236 с.

28. Лист Міністерства шкіл та освіти ЧСР про мову закарпатських русинів-українців Головній управі Карпатської Русі в Ужгороді. В Празі, 20. XII. 1919 / З архіву Миколи Мушинки // Українці Словаччини. Закарпаття–онлайн. Спецпроєкти. 01 березня 2012 р. – Режим доступу: http://zakarpattya.net.ua/Special/93619-Dokumenty-svid%C2%ACchat%E2%80%A6-3.

29. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 28. Шкільний реферат освіти. – Оп. 11. – Спр. 2. Циркуляр Шкільного відділу про впровадження руської мови в школах, 1920 р. – 5 арк.

30. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – 720 с

31. Юсип-Якимович Ю. Між війнами: мовна ситуація на Закарпатті у 20–40-і роки XX ст./ Ю. Юсип-Якимович // Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни: Матеріали VII Міжн. наук.-практ. конференції (м. Ужгород, 23 вересня 2022 року) / Ю. Остапець, М. Палінчак (голови редкол.); відп. за випуск : М. Вегеш, В. Гиря. – Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2022. – С. 256-266.

32. Панькевич І. Граматика руського языка для молодших кляс шкôл середних и горожанських. – Мукачево: Карпатія, 1922. – 111 с.

33. Звіт дирекції державної руської торговельної академії в Ужгороді за школьный рок 1923–1924. – Ужгород: Уніо, 1924. – 96 с.

34. Ковач А.Й. Проблеми викладання шкільної історії у педагогічній пресі Підкарпатської Русі / А.Й. Ковач // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики. – 2013. – Вип. 21(31). – С.66-70.

35. Звіт руської держ. реальн. гімназії и еї ровнорядных водділов ческих в Ужгороді за шк. рок 1927–28. – Ужгород: Друкарня оо. Василіан, 1928. – 112 с.

36. Нагорняк М. Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку / М. Нагорняк // Політичний менеджмент. – 2010. – Вип. 4. – С. 16-24.

37. Zákon ze dne 14. dubna 1920, o zrušení kobliny a rokoviny a jiných povinností v Podkarpatské Rusi a na Slovensku // Sbírca zákonů a nařízení státu československého. – Ročnik 1920. – Č. LIV. – S. 622-623. – Режим доступу: https://www.aspi.sk/opispdf/1920/054-1920.pdf.

38. Попович Д. Вам солодкђ молодђ братя (порады для школьнођ молодежи). – Ужгород: Книгопечатня «Свобода», 1926. – 56 с.

References:

1. Masaryk, T.G. (1994). *Nová Evropa (Stanovisko slovasnské)*. Brno: Doplnek, 193.

2. Ústavní listina Československé republiky dne 29. února 1920 č. 121/1920 (1920). *Sbírca zákonů a nařízení státu československého,* XXVI, 255-269. Retrieved from: https://ftp.aspi.cz/opispdf/1920/026-1920.pdf.

3. Kovach, A. (2013). Vysvitlennia istorii osvity u Pidkarpatskii Rusi periodu 1919-1938 rr. u radianskii istoriohrafii [Coverage of the history of education in Subcarpathian Rus' in the period 1919-1938 in Soviet historiography]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh – Historical and pedagogical almanac,* 1, 59-65. [in Ukrainian].

4. Kukhta, M.I. (1998). *Vykhovnyi natsionalnyi ideal u shkilnytstvi Zakarpattia 20-30-kh rokiv XX st. (na materiali ukrainskoi pedahohichnoi presy)* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01. «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». [Educational national ideal in the school system of Transcarpathia in the 20s-30s of the 20th century (based on materials from the Ukrainian pedagogical press): author's abstract of the dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences: speciality 13.00.01. "General pedagogy and history of pedagogy"]. Kyiv, 20. Retrieved from: https://referatu.net.ua/referats/7569/150954. [in Ukrainian].

5. Depchynska, I., Opachko, M. (2017). Zmist shkilnoi humanitarnoi osvity Zakarpattia chekhoslovatskoho periodu (1919-1939) [The content of school humanitarian education in Transcarpathia during the Czechoslovak period (1919-1939)]. *Osvita Zakarpattia v zahalnoi-evropeiskomu konteksti: monohrafiia – Education in Transcarpathia in the European Context: Monograph* / I.V. Kozubovska, M.I. Kukhta (Ed.). Uzhhorod: «AUTDOR-ShARK», 32-48. Retrieved from: https://www.academia.edu/125907369/. [in Ukrainian].

6. Shykitka, H.M., Starosta, V.I. (2021). *Kraiovi pedahohichni tovarystva Zakarpattia: osvitno-prosvitnytskyi aspekt diialnosti (1919–1944 rr.): monohrafiia. [Regional pedagogical societies of Transcarpathia: educational and educational aspect of activity (1919–1944): monograph]*. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 148. [in Ukrainian].

7. Mandryk, I.O. (2002). Ideolohiia ta praktyka provedennia provedennia derzhavnoi polityky madiaryzatsii v 70-80-kh rokakh XIX stolittia. [Ideology and practice of implementing the state policy of Magyarization in the 70s-80s of the 19th century]. *Naukovyi visnyk UzhNU. Seriia «Istoriia» – Scientific Bulletin of UzhNU. Series "History"*, 7, 112-119. [in Ukrainian].

8. Danylets, Yu. (2018). Madiaryzatsiia, latynizatsiia ta ekonomichni faktory yak prychyny vidnovlennia pravoslavia v Avstro-Uhorshchyni na poch. XX st. [Magyarization, Latinization and economic factors as reasons for the revival of Orthodoxy in Austria-Hungary at the beginning of the 20th century]. *Biblia a współczesność, Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności,* III, 145–161. [in Ukrainian].

9. Fizeshi, O.I. (2014). Rozvytok pochatkovykh shkil Zakarpattia v konteksti osvitnikh zakoniv Avstro-Uhorshchyny. [The development of primary schools in Transcarpathia in the context of educational laws of Austria-Hungary]. *Naukovyi visnyk UzhNU. Seriia «Pedahohika, sotsialna robota». – Scientific Bulletin of UzhNU. Series "Pedagogy, Social Work"*, 34, 197-200. [in Ukrainian].

10. Makarenko, T. (2008). Zakarpattia pid tyskom madiaryzatsii: 1867-1914 rr. [Transcarpathia under the pressure of Magyarization: 1867-1914]. *Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy]. — Scientific notes [of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine]*, 37, 176-187. [in Ukrainian].

11. Hrushevskyi, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut, [Who are Ukrainians and what do they want]*. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy, 240 c. [in Ukrainian].

12. Zákon vydaný Národním výborem dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého (1918). *Vojenský historický ústav Praha***.** Retrieved from: https://www.vhu.cz/exhibit/zakon-o-zrizeni-samostatneho-statu-ceskoslovenskeho-1918/.

13. Zacharová, J. (2012). Počiatky činnosti Referátu ministerstva školstva a národnej osvety Československej republiky. *PAIDEIA: philosophical e-journal of Charles University,*. IX, 1-2, 1-14. Retrieved from: http://www.pedf.cuni.cz/paideia.

14. Zákon ze dne 2. listopadu 1918, jímž se zřizuji nejvyšší správní úřady ve státě československém (1918). Retrieved from: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/788/1/2/zakon-c-2-1918-sb-jimz-se-zrizuji-nejvyssi-spravni-urady-ve-state-ceskoslovenskem/.

15. Zákon 37/1918 ze dne 13. listopadu 1918 o prozatímní ústavě (1918). *Poslanecká sněmovna parlamentu České republiky*. Retrieved from: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html.



16. Žatkovič, G. (1921). *Otkrytie–Exposé Dr. G.I. Žatkoviča*. Homestead: «Rusin Information Bureau» Greek Cath. Union Building, 30.

17. Masaryk, T.G. (1926). Problém malých národů v evropské krisi. Přeložil a úvodem opatřil O. Butter. Praha: Státní nakladatelství, 55.

18. Zákon ze dne 3. dubna 1919, o školách národních a soukromých ústavech vyučovacích a vychovávacích (1919). Retrieved from: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/1089/1/2/zakon-c-189-1919-sb-o-skolach-narodnich-a-soukromych-ustavech-vyucovacich-a-vychovavacich/.

19. Pešek, J. (1924). Škol´nictvo v Podkarpatskoj Rusi. *Podkarpatska Rus´*/ Red. J. Chmel´ar, S. Klima, J. Nećas. New-York: Den, 171-182.

20. Zákon ze dne 7. února 1919, o organisaci lidových kursů občanské výchovy (1919). Retrieved from: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/968/0/2/zakon-c-67-1919-sb-o-organisaci-lidovych-kursu-obcanske-vychovy/.

21. O organizaci lidových kursů občanské výchovy výchovávacích (1919). *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty*, 7,103-105.

22. Jemelka, L. (2003). Jazykové zásady první republiky. *Universitas*, 3, 3-10.

23. Zákon ze dne 29. února 1920 podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé (1920). Retrieved from: https://www.aspi.cz/products/lawText/1/1703/0/2/zakon-c-122-1920-sb-podle-129-ustavni-listiny-jimz-se-stanovi-zasady-jazykoveho-prava-v-republice-ceskoslovenske/.

24. Magochii, P.R. (1994). *Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti: Pidkarpatska Rus (1848–1948) / Avtoryzov. per. z anhl. [Formation of national identity: Subcarpathian Rus' (1848–1948) / Authorized translation from English]*. Uzhhorod: Polychka «Karpatskoho kraiu», 294. [in Ukrainian].

25. Riabchuk, M. (2000). Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiie tvorennia. [From Little Russia to Ukraine: Paradoxes of Late Nation-Building]. Kyiv: Krytyka, 303. [in Ukrainian].

26. Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1850-1862 / vyd. Kyrylo Studynskyi. (*Zbirnyk filolohichnoi sektsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka; tt. VIII, IX*). [*Correspondence of Yakov Holovatsky in the years 1850-1862*] / publ. by K. Studinsky. (*Collection of the Philological Section of the Shevchenko Scientific Society; vols. VIII, IX*) (1905). Lviv: Nauk. t-vo im. Shevchenka, III, CLXI, 592. [in Ukrainian].

27. Chernychko, S., Fedynets, Ch. (2014). *Nash mistsevyi Vavylon. Movna polityka na terytorii suchasnoho Zakarpattia u pershii polovyni KhKh stolittia (do 1944 roku): Monohrafiia. [Our Local Babylon. Language Policy on the Territory of Modern Transcarpathia in the First Half of the 20th Century (Until 1944): Monograph]*. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 236. [in Ukrainian].

28. Lyst Ministerstva shkil ta osvity ChSR pro movu zakarpatskykh rusyniv-ukraintsiv Holovnii upravi Karpatskoi Rusi v Uzhhorodi. V Prazi, 20. XII. 1919 / Z arkhivu Mykoly Mushynky. (2012). [Letter from the Ministry of Schools and Education of the Czechoslovak Socialist Republic about the language of Transcarpathian Ruthenians-Ukrainians to the Main Administration of Carpathian Rus in Uzhgorod. In Prague, 20. XII. 1919 / From the archive of M. Mushynka]. *Ukraintsi Slovachchyny. Zakarpattia–onlain. Spetsproiekty. – Ukrainians in Slovakia. Zakarpattya–online. Special projects*. March 01. Retrieved from: http://zakarpattya.net.ua/Special/93619-Dokumenty-svid%C2%ACchat%E2%80%A6-3. [in Ukrainian].

29. *Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti. [State Archives of the Transcarpathian Region]*. F. 28. Shkilnyi referat osvity. – School Education referat. Op. 11. – Spr. 2. Tsyrkuliar Shkilnoho viddilu pro vprovadzhennia ruskoi movy v shkolakh – Circular of the School Department on the Introduction of the Russian Language in Schools 1920. 5.

30. *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura / ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskoho vydannia (2010). [Transcarpathia 1919–2009: history, politics, culture / Ukrainian-language version of the Ukrainian-Hungarian edition]*. Ed. By M. Vehesh, Ch. Fedynets. Uzhhorod: Vydavnytstvo «Lira», 720.

31. Yusyp-Yakymovych, Yu. (2022). Mizh viinamy: movna sytuatsiia na Zakarpatti u 20–40-i roky XX ct. [Between the Wars: The Language Situation in Transcarpathia in the 1920s–1940s.]. *Format rozvytku vidnosyn Ukrainy ta krain Tsentralnoi Yevropy u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny: Materialy VII Mizhn. nauk.-prakt. konferentsii (m. Uzhhorod, 23 veresnia 2022 roku) – The format of the development of relations between Ukraine and the countries of Central Europe in the context of the Russian-Ukrainian war: Materials of the VII International Scientific and Practical Conference (Uzhhorod, September 23, 2022)* / Yu. Ostapets, M. Palinchak (Ed.). Uzhhorod : TOV «RIK-U», 256-266. [in Ukrainian].

32. Pankevych, I. (1922). Hramatyka ruskoho yazyka dlia molodshykh klias shkôl serednykh y horozhanskykh. [Grammar of the Rus language for junior high and city schools]. Mukachevo: Karpatiia, 111. [in Ukrainian].

33. Zvit dyrektsii derzhavnoi ruskoi torhovelnoi akademii v Uzhhorodi za shkolnyi rok 1923–1924 (1924). [Report of the Directorate of the State Ruthenian Trade Academy in Uzhgorod for the school year 1923–1924].Uzhhorod: Unio, 96. [in Ukrainian].

34. Kovach A.I. (2013). Problemy vykladannia shkilnoi istorii u pedahohichnii presi Pidkarpatskoi Rusi. [Problems of teaching school history in the pedagogical press of Subcarpathian Rus]. *Naukovyi chasopys Nats. ped. un-tu im. M.P. Drahomanova. Seriia 16. Tvorcha osobystist vchytelia: problemy teorii i praktyky. – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. Series 16. The creative personality of a teacher: problems of theory and practice,* 21 (31), 66-70. [in Ukrainian].

35. *Zvit ruskoi derzh. realn. himnazii y ei rovnoriadnykh voddilov cheskykh v Uzhhorodi za shk. rok 1927–28. (1928). [Report of the Russian State Real Gymnasium and its equivalent departments in Uzhgorod for the school year 1927–28]*. Uzhhorod: Drukarnia oo. Vasylian, 112 s. [in Ukrainian].

36. Nahorniak, M. (2010). Tomash Masaryk pro vnutrishni problemy demokratychnoho rozvytku. [Tomasz Masaryk on the internal problems of democratic development]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 4, 16-24. [in Ukrainian].

37. Zákon ze dne 14. dubna 1920, o zrušení kobliny a rokoviny a jiných povinností v Podkarpatské Rusi a na Slovensku (1920). *Sbírca zákonů a nařízení státu československého,* LIV, 622-623. Retrieved from: https://www.aspi.sk/opispdf/1920/054-1920.pdf.

38. Popovych, D. (1926). Vam solodkђ molodђ bratia (porady dlia shkolnoђ molodezhy). [To you sweet young brothers (advice for school youth)]. Uzhhorod: Knyhopechatnia «Svoboda», 56. [in Ruthenian].



УДК [378.147:81’243]:159.925

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-721-730

Гоштанар Ірина Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету української й іноземної філології та журналістики, Херсонський державний університет, м. Івано-Франківськ, тел.: (067) 721-10-12, https//orcid.org/ 0000-0002-7547-5495

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВИКЛАДАННІ ТА ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Анотація. У статті проаналізовано роль емоційного інтелекту (EI) у процесі викладання і вивчення іноземних мов у закладах вищої освіти в умовах глобальних змін і цифровізації освіти. Розглянуто основні компоненти емоційного інтелекту, які впливають на навчальний процес, такі як емоційна саморегуляція, емпатія, мотивація та соціальні навички. Основна увагу приділяється способам впровадження елементів емоційного інтелекту у практику викладання іноземних мов, а також впливу цих елементів на мотивацію студентів та успішність у навчанні. Констатується, що запит на нові освітні технології актуалізує впровадження нових технологій і методів у процес викладання іноземних мов. Вивчення іноземних мов у дистанційному форматі має свої особливості та труднощі, які можуть бути викликами для ефективного навчання.

Акцентовано, що розвиток емоційного інтелекту у викладачів і студентів значно підвищує якість навчального процесу, сприяє кращому взаєморозумінню та знижує рівень стресу. Для створення позитивного сприятливого освітнього середовища для вивчення іноземних мов треба чітко розуміти основні психологічні та соціальні потреби студентів. Викладачі з високим рівнем EI здатні краще розуміти емоційний стан студентів, підтримувати позитивну атмосферу під час занять та своєчасно реагувати на емоційні потреби студентів. Це сприяє зниженню рівня стресу під час вивчення іноземних мов та поліпшенню результатів навчання.

Зазначено, що високий рівень емоційного інтелекту дозволяє студентам адаптуватися до різних мовленнєвих ситуацій, змінювати стиль спілкування відповідно до контексту, встановлювати позитивні міжособистісні стосунки, активно взаємодіяти з іншими. Розвиток емоційного інтелекту студентів допомагає не лише у засвоєнні мовного матеріалу, а й у формуванні міжкультурної компетенції, що полегшує сприйняття культурних відмінностей та підвищує ефективність комунікації.

Визначено необхідність створення спеціальних тренінгових програм для викладачів, що допоможуть їм розвивати власний емоційний інтелект і застосовувати його у процесі викладанні іноземних мов.

Ключові слова: емоційний інтелект (EI), цифровізація, викладання іноземних мов, мотивація, безпечне навчальне середовище, саморегуляція.

Hoshtanar Iryna Viktorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Ukrainian and Foreign Philology and Journalism, Kherson State University, Ivano-Frankivsk, tel.: (067)721-10-12, https//orcid.org/ 0000-0002-7547-5495

EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TEACHING AND LEARNING FOREIGN LANGUAGES: MODERN CHALLENGES

Abstract. The article analyzes the role of emotional intelligence (EI) in the process of teaching and learning foreign languages in higher education institutions in the context of global changes and digitalization of education. The main components of emotional intelligence that influence the learning process, such as emotional self-regulation, empathy, motivation and social skills, are considered. The main attention is paid to the ways of introducing elements of emotional intelligence into the practice of teaching foreign languages, as well as the impact of these elements on student motivation and academic performance. It is stated that the demand for new educational technologies actualizes the introduction of new technologies and methods in the process of teaching foreign languages. Learning foreign languages in a distance format has its own peculiarities and difficulties, which can be a challenge for effective learning.

It has been established that the development of emotional intelligence in teachers and students significantly improves the quality of the learning process, promotes better understanding and reduces stress. To create a positive, supportive educational environment for learning foreign languages, it is necessary to clearly understand the basic psychological and social needs of students. Teachers with a high level of EI are able to better understand the emotional state of students, maintain a positive atmosphere during classes, and respond to students' emotional needs in a timely manner. This helps to reduce the level of stress during foreign language learning and improve learning outcomes.

It is noted that a high level of emotional intelligence allows students to adapt to different speech situations, change the style of communication according to the context, establish positive interpersonal relationships, and actively interact with others. The development of students' emotional intelligence helps not only in mastering language material but also in the formation of intercultural competence, which facilitates the perception of cultural differences and increases the effectiveness of communication.



The necessity of creating special training programs for teachers to help them develop their own emotional intelligence and apply it in the process of teaching foreign languages is determined.

Keywords: emotional intelligence, digitalization, foreign language teaching, motivation, safe learning environment, self-regulation.

Постановка проблеми. У час стрімких змін у всіх сферах життя, розвитку цифрових технологій та впровадження технологій штучного інтелекту зростає важливість міжособистісних навичок, що допомагає людям краще адаптуватися до швидких змін і викликів. Одним із ключових аспектів, що впливає на ефективність навчання, є емоційний інтелект (EI), який відповідає за здатність управляти своїми емоціями, розуміти емоції інших та адекватно реагувати на них у комунікативному процесі. В умовах переходу від традиційних до інноваційних форм навчання важливо дослідити, як емоційний інтелект впливає на процеси навчання іноземних мов, зокрема в контексті використання новітніх технологій і методик. Особлива увага приділяється з'ясуванню питання, які аспекти емоційного інтелекту мають найбільше значення для ефективного вивчення іноземних мов в умовах сучасних освітніх реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика емоційного інтелекту у контексті навчання іноземних мов набуває все більшого значення в сучасних умовах розвитку освітніх технологій. Дослідження науковців у галузі психології освіти та педагогіки підтверджують, що здатність управляти емоціями, розуміти емоційний стан інших та вести ефективну міжособистісну комунікацію є вирішальною для успішного вивчення іноземних мов.

Аналіз сучасних вітчизняних (М.К. Весоловська, В.Я. Карковська, К.В. Максьом, Л.О. Ніколаєв, Д.М. Чижма та ін.) і зарубіжних (S. Benesch, J.-M. Dewaele, T. Fehn, R. Goldsworthy, M.-J. Held, J. King, A. Schütz) досліджень даного соціально-психологічного феномену засвідчує, що існує безліч підходів до розуміння терміну «емоційний інтелект», що доповнюють один одного. Насамперед йдеться про розуміння емоційного інтелекту як здатності до ідентифікації та управління емоціями. У наукових розвідках зарубіжних дослідників наголошується, що здатність управляти власними емоціями позитивно впливає на фізичний та психічний стан (G. Buruck, S. Herpertz, A. Martins), на якість міжособистісних стосунків (M. Schröder-Abe, A. Schütz), на кращі показники професійної діяльності (D.L. Joseph, C. Miao) та на здатність подолання комунікативних бар'єрів та адаптацію до змінних умов навчання (S. Benesch, J. King, W. Kemp, C.M. Kreider, C. Kramsch). Питання факторів впливу на мотивацію студентів у процесі дистанційного вивчення іноземних мов висвітлено у працях О. Безкоровайної, І. Власенко, М.І. Зубач, І. Коваль, Ю.З. Колос, О. Кравченко, І. Мельника, Л. Морської, В.Б. Пряницької, О.В. Рачковського, Л. Шумейко та ін.

Водночас актуальними залишаються питання комплексного дослідження ролі емоційного інтелекту у сучасному мультимодальному навчальному середовищі. Нові виклики зумовлюють пошук способів інтеграції ЕІ в цифрове освітнє середовище.

Мета статті – проаналізувати вплив емоційного інтелекту на ефективність викладання й вивчення іноземних мов та створення безпечного навчального середовища для студентів в умовах цифровізації освіти.

Виклад основного матеріалу. Емоції, такі як гнів, сум, огида чи радість, відіграють невід'ємну роль у житті людини. Визначення поняття емоційного інтелекту на перший погляд здається досить простим: це форма інтелекту, що пов'язана з емоційними станами людини. Однак у науковій літературі існує багато розбіжностей щодо того, чим насправді є ЕІ і як його можна виміряти.

Термін «емоційний інтелект (ЕІ)» (*emotional intelligence*) вперше з'явився в 1964 році, а одна з перших концепцій належить Пітеру Саловей (Peter Salovey) і Джону Майєру (John Mayer), відповідно до якої емоційний інтелект поділяється на чотири навички: сприйняття емоцій (*perceiving emotions*), використання емоцій (*use of emotions to facilitate thought*), розуміння емоцій (*understanding emotions*) та регулювання емоцій (*managing emotions*) [10, с. 189]. На думку дослідників, ЕІ допомагає індивідуумам використовувати емоції для підтвердження своїх переконань та для розвитку мислення.

По-справжньому поняття емоційного інтелекту було популяризовано у 1995 році науковим журналістом Деніелом Гоулманом (Daniel Goleman). Його праця «Emotional intelligence» стала першою книгою на цю тему, призначеною для широкої аудиторії [5]. У ній він описав п'ять емоційних навичок, які, на його думку, були важливими для ефективного керівництва людьми: соціальні навички, мотивація, самосвідомість, саморегуляція та емпатія. Пізніше автор звів ці п'ять навичок до чотирьох аспектів емоційного інтелекту: самосвідомість (*self-awareness*), саморегуляція (*self-regulation*), управління відносинами (*mood management*) та соціальні навички (*social skills*) [6].

Упродовж останніх десятиліть у науковій літературі з емоційного інтелекту сформувалися два окремі напрями: (1) моделі здібностей; та (2) змішані або особистісні моделі. У змішаних моделях ЕІ розглядається як узагальнюючий термін, що охоплює різні особистісні риси, когнітивні здібності, мотиваційні конструкти, міжособистісні компетенції та емоційні здібності.

У науковій літературі, емоційний інтелект як розумова здатність тісно пов'язаний з рисами особистості. Тому ЕІ описується як концепт, що можна характеризувати через увагу до власних емоцій та їхню диференціацію; він також забезпечує точне визнання своїх власних емоцій та емоцій інших, емоційну емпатію, контроль за емоціями або управління настроєм, позитивну самомотивацію, наявність соціальних і комунікаційних навичок, відповідь на

різні життєві ситуації з адекватними емоціями та поведінкою, а в кінцевому підсумку – досягнення балансу між різними сферами життя [7, с. 142].

Розвиток емоційного інтелекту є ключовим напрямком сучасної освіти в контексті створення безпечного освітнього середовища. Ефективне спілкування, кооперація та вирішення конфліктів є важливими елементами навчального процесу, які безпосередньо залежать від емоційного інтелекту.

Дослідження показує, що емоційний інтелект безпосередньо пов'язаний з резильєнтністю, оскільки емоційно інтелектуальна поведінка в стресових ситуаціях стає адаптивною. Люди з високим рівнем ЕІ краще справляються з емоційними вимогами стресових ситуацій [4, с. 45]. Важливий вплив на академічну успішність має саморегуляція. Студенти мають розуміти свої емоційні ресурси. Усвідомлення емоцій допомагає контролювати їх краще. Однією з найбільших перешкод для всіх студентів є управління власною тривогою. Так, студенти зі саморегульованою поведінкою відчувають впевненість, здатні брати на себе більше відповідальності за своє навчання. Натомість студенти, які мають низький рівень саморегуляції, не усвідомлюють відповідальності за свої дії чи бездіяльність.

Тож емоційний інтелект модерує зв'язок між стресом та психічним здоров'ям. ЕІ пов'язаний з оптимізмом, щастям, здатністю змінюватися, адаптуватися і керувати стресовими ситуаціями та сильними емоціями, не втрачаючи самовладання.

У контексті викладання і вивчення іноземних мов значну роль відіграє велика кількість внутрішніх і зовнішніх чинників, що взаємодіють між собою і роблять процес навчання високою мірою індивідуалізованим. Насамперед йдеться про те, як навчитися спілкуватися з іншими та виражати себе. Ось чому емоційний інтелект відіграє таку важливу роль у вивченні мови. Важливим фактором при цьому є мотивація, яка, з одного боку, забезпечує стимул до вивчення мови, а з іншого – відповідає за витримку в процесі вивчення іноземної мови. Усім відоме позитивне відчуття від того, що ти робиш щось із пристрастю і отримаєш успіх. Емоції можуть впливати на мотивацію, але особливо на мотивацію перед страхом зробити помилку на занятті. Почуття загрози і безпорадності, що виникає через попередні невдачі, може перетворитися у страх говорити перед аудиторією. Саме тому навчальне середовище має бути позитивним і продуктивним. Як підкреслює А. Гартінгер, «навчання є найбільш успішним, коли воно дарує радість, тобто коли є позитивні стимули досягнення» [3, с.35]. У дослідженні Р. Беренсона, Г. Бойлза і А. Вівера йдеться про те, що студенти з високим рівнем ЕІ є більш мотивованими та орієнтованими на досягнення результатів порівняно зі студентами з низьким рівнем ЕІ [1].

Отже, емоційний інтелект є важливою рисою особистості, що впливає на процес навчання та знижує вплив негативних подій через емоційну самосві-

домість, вираження та управління емоціями. Позитивні емоції такі як радість і захоплення підвищують внутрішню мотивацію до навчання й покращують успішність.

Як зазначає Жан-Марк Девеле (J.-M. Dewaele), професор Лондонського університету Біркбека і фахівець у галузі прикладної лінгвістики, у дослідженнях з вивчення іноземних мов довгий час домінувала когнітивна перспектива, яка розглядає вивчення та викладання мови як результат взаємодії розумових здібностей, таких як робоча пам'ять, музичні здібності, а також стратегій викладання (фокус на формі, переробці, комунікативному підході) [2, с. 206]. Такий підхід залишає мало місця для ролі емоцій та їхніх непередбачуваних наслідків.

Зацікавленість у варіативності емоцій під час навчання зросла в геометричній прогресії останнім часом. Підвищений інтерес до емоцій супроводжується розширенням діапазону емоцій, еволюціонуючи від вузького фокусу на негативних емоціях (тривога) до включення позитивних емоцій (J.-M. Dewaele). Частково це можна пояснити появою позитивної психології та її просуванням більш цілісного погляду на життя (J.-M. Dewaele, M. McLafferty, B. Metzner, M. Seligman). У науковій літературі наголошується на тому, що ефективне керування варіативністю емоцій під час навчання, яке підвищує стресостійкість та успішність студентів, неможливо відокремити від розвитку емоційного інтелекту.

Варіативність емоцій під час навчання значною мірою залежить від соціального середовища та взаємодії студентів із викладачами і однолітками. Безпечне середовище, в якому студенти почуваються емоційно захищеними, знижує рівень тривожності та сприяє формуванню позитивних емоцій, що особливо важливо у процесі вивчення іноземних мов, оскільки емоційні бар'єри можуть перешкоджати спілкуванню.

Розвиток інтернету та цифрових технологій дозволив створювати нові формати навчання, які не потребують фізичної присутності. Різні онлайн-платформи стали основою для дистанційного навчання, яке робить освіту більш гнучкою та інклюзивною. Тому викликом нового десятиліття є дослідження зв'язку між успіхом і онлайн-середовищем. Успіх студентів у форматі онлайн-навчання залежить від мотивації та розвитку емоційного інтелекту (саморегуляція та самоорганізація, самооцінка, наполегливість тощо). Психологія та афективні навички (такі як навички подолання труднощів, емоційні реакції та міжособистісні навички) переносяться з аудиторії в онлайн-середовище.

Підкреслимо, що академічні емоції пов'язані з мотивацією студентів, навчальними стратегіями, саморегуляцією та академічними досягненнями. Навчальні ситуації є важливими джерелами емоцій. За своєю природою емоції, що виникають під час онлайн-навчання, не відрізняються від тих, що виникають

при очному форматі навчанні. Різниця полягає в тому, що в онлайн-середовищах емоції виражаються через технології.

Однією з суттєвих відмінностей дистанційного навчання є відсутність реального контакту між викладачем і студентами, що може викликати у студентів відчуття ізоляції, стрес та зниження мотивації до навчання. Підтримка емоційного стану студентів через регулярний зворотний зв'язок, розуміння емоційної динаміки групи дозволяють викладачу створювати психологічно комфортне і підтримуюче середовище під час занять. Здатність студентів розпізнавати власні емоції (самоусвідомлення) допомагає долати страх перед помилками, тоді як здатність викладачів розуміти емоційний стан студентів (емпатія) сприяє створенню комфортного середовища для спілкування. На думку К. Нерлікі, позитивно впливає на індивідуальні емоції віра в те, що викладачі також колись були учнями й можуть добре розуміти всі труднощі з мовленнєвою компетенцією [9].

Отже, емоції живлять як процес вивчення іноземної мови, так і процес викладання. Викладачі, які демонструють власну здатність управляти емоціями, стають позитивними зразками для наслідування. Тому важливим для викладачів є вміння регулювати власні емоції та емоції студентів під час занять. Крім того, емоційна стійкість необхідна, щоб уникнути вигорання і стресу.

Доречно ще раз нагадати, що розмовна компетенція студентів є мірилом для визначення власного рівня компетентності та досягнутого розвитку. Незважаючи на помилки, які виникають у процесі усного мовлення, і накопичення негативних емоцій (наприклад, страх перед говорінням), студенти очікують на можливість активно долучитися до спілкування й проявити себе. Високий рівень емоційного інтелекту дозволяє студентам адаптуватися до різних мовленнєвих ситуацій, змінювати стиль спілкування відповідно до контексту, встановлювати позитивні міжособистісні стосунки, активно взаємодіяти з іншими.

Основними стратегіями, що сприяють розвитку емоційного інтелекту в процесі викладання іноземних мов, виступають:

- групові обговорення актуальних тем, які викликають емоційний відгук, залучення студентів до дискусій;

- завдання на розвиток емпатії та емоційної стійкості, що вимагають міжособистісної взаємодії.

Інтегрування у методики навчання іноземних мов таких підходів, які спрямовані на формування емоційної компетентності студентів, забезпечує підвищення ефективності навчального процесу. Отже, розвиток емоційного інтелекту має відбуватися одночасно з удосконаленням мовних навичок. Вправи на розвиток емоційного інтелекту (EI) у навчанні іноземних мов мають міждисциплінарний характер та забезпечують:

- розвиток лексичного запасу, усвідомлення емоцій та розвиток навичок рефлексії;

- покращення навичок говоріння, розвиток емпатії та здатності ідентифікувати емоції;

- розвиток мовлення та навчання технік саморегуляції, фокусування на позитивних аспектах ситуацій;

- розвиток критичного мислення, навичок висловлювання думки та емоційної саморегуляції;

- розвиток навичок слухання, розуміння тексту та емпатії;

- розвиток креативності та співпраці.

У вправах, спрямованих на розвиток ЕІ, значна увага приділяється рефлексії: студенти аналізують власні почуття, причини виникнення тих чи інших емоцій та їхній вплив на успішність у навчанні. Це сприяє розвитку критичного мислення, необхідного для глибшого розуміння мови та культури. Зауважимо, що емоційний інтелект тісно пов'язаний із кроскультурною компетенцією, що є важливим компонентом у процесі вивчення іноземних мов. Сучасні платформи для онлайн-навчання дозволяють використовувати різноманітні інструменти для інтерактивності, такі як опитування, віртуальні дошки, чати тощо. Це допомагає підтримувати високий рівень залученості студентів. Креативність і емоційна грамотність є як засобами, так і комунікативними цілями навчання іноземної мови, що мають бути розвинені нарівні з усним мовленням.

Таким чином, однією з концептуальних цілей вправ на розвиток ЕІ є створення позитивного емоційного середовища, яке підвищує мотивацію студентів до вивчення іноземних мов. Завдяки підтримці та позитивному зворотному зв'язку з боку викладача студенти відчувають себе впевненіше, що сприяє їхній активності на заняттях, робить їх емоційно зрілими учасниками комунікації.

Висновки. Випускники закладів вищої освіти мають швидко адаптуватися до реалій життя, бути мобільними та реагувати на умови, що постійно змінюються. Розвиток емоційного інтелекту студентів та створення позитивного навчального середовища є основними стратегіями для ефективного управління емоціями в освітньому процесі. Емоційно інтелектуальні студенти здатні використовувати позитивні емоції як джерело натхнення, а також справлятися з негативними емоціями, які заважають досягненню цілей.

Інтеграція емоційного інтелекту у викладання іноземних мов забезпечує гармонійний баланс між навчанням, емоційною підтримкою та мотивацією студентів. Такий підхід забезпечує розвиток у студентів емпатії, самомотивації та соціальних навичок, створює безпечне навчальне середовище та готує студентів до реальних комунікативних ситуацій. Перспективним напрямом подальших досліджень є створення спеціальних тренінгових програм для викладачів, що допоможуть їм розвивати власний емоційний інтелект і застосовувати його у викладанні іноземних мов.



Література:

1. Berenson, R., Boyles, G., Weaver A. Age and gender differences in ability emotional intelligence in adults: A cross-sectional study. Emotional Intelligence as a Predictor for Success in Online Learning? 2016. URL: http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/viewArticle/385/1036 7

2. Dewaele, J.-M. The emotional rollercoaster ride of foreign language learners and teachers: sources and interactions of classroom emotions. In: Simons, M. and Smits, T.F.H. (eds.) Language Education and Emotions. Research into Emotions and Language Learners, Language Teachers and Educational Processes. London, UK & New York, U.S.: Routledge, 2020, pp. 205-220. URL: https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/32417/3/32417.pdf

3. Ertl, S., Hartinger, A., Kücherer, B., and E.M. Furtak. 2022. "Formative Assessment in German Student-Teacher-Conference Format: Student Perceptions and Implications for Motivational Aspects of Learning." International Journal of Elementary Education. 64–75. URL: https://opus.bibliothek.uniaugsburg.de/opus4/frontdoor/index/index/docId/92818

4. Goldsworthy, R. Designing instruction for emotional intelligence. Educational Technology, 40 (5), 2000. 43-48. URL: https://www.researchgate.net/publication/234635995_Designing_ Instruction_ for_Emotional_Intelligence

5. Goleman, D. Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1995. URL: https://asantelim.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/daniel-goleman-emotional intelligence.pdf

6. Goleman, D. Working with Emotional Intelligence. Bantam Books, 1998. URL: https://www.studocu.com/en-za/document/university-of-the-free-state/introduction-to-world-politics-and-global-governance/daniel-goleman-working-with-emotional-intelligence-bantam-books-1998/39578129

7. Jena, L.K., Pradhan, R.K. Developing Effective Human Resources for Achieving Business Excellence: Role of Emotional Intelligence, Training & Development Journal, Vol. 5, No. 2, July - December, 2014, pp. 140-148. URL: https://www.researchgate.net/publication/272421526_Developing_ Effective_Human_Resource_for_Achieving_Business_Excellence_Role_of_Emotional_Intelligence

8. Mayer, J. D., Peter Salovey, and David R. Caruso. 2008. Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist 63: 503 – 17. URL: https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=psych_facpub

9. Nerlicki, K. Fremdsprachenlernen zwischen Metakognitionen und Emotionen. SPRACHWISSENSCHAFT und DaF. 2020. URL: https://czasopisma.uni.lodz.pl/conv/article/view/8647

10. Salovey, P., and John D. Mayer. 1990. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality 9: 185–211. URL: https://www.psicothema.com/pdf/3273.pdf

References:

1. Berenson, R., Boyles, G., Weaver A. Age and gender differences in ability emotional intelligence in adults: A cross-sectional study. Emotional Intelligence as a Predictor for Success in Online Learning? 2016. Retrieved from http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/viewArticle/385/1036 7 [in English].

2. Dewaele, J.-M. The emotional rollercoaster ride of foreign language learners and teachers: sources and interactions of classroom emotions. In: Simons, M. and Smits, T.F.H. (eds.) Language Education and Emotions. Research into Emotions and Language Learners, Language Teachers and Educational Processes. London, UK & New York, U.S.: Routledge, 2020, pp. 205-220. Retrieved from https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/32417/3/32417.pdf [in English].

3. Ertl, S., Hartinger, A., Kücherer, B., and E.M. Furtak. 2022. "Formative Assessment in German Student-Teacher-Conference Format: Student Perceptions and Implications for Motivational Aspects of Learning." International Journal of Elementary Education. 64–75. Retrieved from https://opus.bibliothek.uniaugsburg.de/opus4/frontdoor/index/index/docId/92818 [in English].

4. Goldsworthy, R. Designing instruction for emotional intelligence. Educational Technology, 40 (5), 2000. 43-48. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/234635995_Designing_Instruction_for_Emotional_Intelligence [in English].

5. Goleman, D. Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 1995. Retrieved from https://asantelim.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/daniel-goleman-emotional intelligence.pdf [in English].

6. Goleman, D. Working with Emotional Intelligence. Bantam Books, 1998. Retrieved from https://www.studocu.com/en-za/document/university-of-the-free-state/introduction-to-world-politics-and-global-governance/daniel-goleman-working-with-emotional-intelligence-bantam-books-1998/39578129 [in English].

7. Jena, L.K., Pradhan, R.K. Developing Effective Human Resources for Achieving Business Excellence: Role of Emotional Intelligence, Training & Development Journal, Vol. 5, No. 2, July - December, 2014, pp. 140-148. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/272421526_Developing_Effective_Human_Resource_for_Achieving_Business_Excellence_Role_of_Emotional_Intelligence [in English].

8. Mayer, J. D., Peter Salovey, and David R. Caruso. 2008. Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist 63: 503 – 17. Retrieved from https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=psych_facpub [in English].

9. Nerlicki, K. Fremdsprachenlernen zwischen Metakognitionen und Emotionen. SPRACHWISSENSCHAFT und DaF. 2020. Retrieved from https://czasopisma.uni.lodz.pl/conv/article/view/8647 [in English].

10. Salovey, P., and John D. Mayer. 1990. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality 9: 185–211. Retrieved from https://www.psicothema.com/pdf/3273.pdf [in English].

УДК 37.013.42

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-731-739

Дайнеко Павло Андрійович аспірант, Хмельницький національний університет, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0000-2413-6103

АНАЛІЗ ДОСВІДУ УЧАСНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ СПОРТУ ПОДОЛАННЯ СТРАХУ, ПРИРІВНЮЮЧИ ЦЕ ПОЧУТТЯ ДО ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ

Анотація. Стаття присвячена актуальності екстремальних видів спорту та популярності цього нетрадиційного спорту, не зважаючи на небезпечність заняття. Кількість людей, зацікавлених в екстремальних видах спорту, неймовірно зростає. Екстремальні види спорту традиційно розглядаються з точки зору ризику, який часто припускає, що учасники не відчувають страху.

Викладання екстремальних видів спорту традиційно фокусується на розвитку технічних навичок і фізичних здібностей. Проте зростаюча кількість досліджень свідчить про те, що більш цілісний підхід, який включає дослідження страху як позитивного людського досвіду, може бути ефективнішим у залученні студентів і сприянні участі у фізичній активності протягом усього життя.

Сучасна література містить цінну інформацію про потенційні переваги цього підходу. Визнання та усунення страху учнів може допомогти викладачам створити більш ефективне навчальне середовище, де учні отримають можливість впевнено та стійко долати виклики не тільки екстремальних видів спорту, а й життя загалом.

Що відрізняє освіту екстремальних видів спорту від більш традиційних, так це більший сприйнятий елемент ризику, притаманний екстремальним видам діяльності, оскільки учасникам часто потрібно орієнтуватися в складних і непередбачуваних середовищах, які можуть викликати непереборний страх і тривогу.

Застосовуючи більш цілісний підхід до викладання екстремальних видів спорту, який враховує роль страху як позитивного людського досвіду, педагоги можуть допомогти учням розвинути навички, мислення та емоційний інтелект, необхідні для успішного виконання цих вимогливих і корисних видів діяльності.

У статті досліджено досвід учасників екстремальних видів спорту, що був виявлений у вигляді сильного страху, але цей страх був інтегрований і переживався як потенційно значуща та конструктивна подія в їхньому житті.

Отримані результати можуть слугувати основою для подальших досліджень у напрямку новітної педагогіки, оптимізації освітніх програм та їхньої адаптації до викликів сучасного світу.

Ключові слова: екстремальні види спорту, страх, навички, досвід, позитивні переваги.

Daineko Pavlo Andriyovych is a graduate student at Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0000-2413-6103

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF PARTICIPANTS OF EXTREME SPORTS OVERCOMING FEAR, EQUALIZING THIS FEELING TO PERSONAL FREEDOM

Abstract. The article is devoted to the relevance of extreme sports and the popularity of this non-traditional sport, despite the danger of the activity. The number of people interested in extreme sports is growing incredibly. Extreme sports have traditionally been viewed in terms of risk, which often assumes that participants are fearless.

The teaching of extreme sports in the UK has traditionally focused on the development of technical skills and physical ability. However, a growing body of research suggests that a more holistic approach that includes the exploration of fear as a positive human experience may be more effective in engaging students and promoting lifelong physical activity participation.

The current literature contains valuable information on the potential benefits of this approach. Acknowledging and addressing student fear can help educators create a more effective learning environment where students can confidently and resiliently overcome the challenges of not only extreme sports, but life in general.

What differentiates extreme sports education from more traditional sports is the greater perceived element of risk inherent in extreme activities, as participants often need to navigate complex and unpredictable environments that can cause overwhelming fear and anxiety.

By taking a more holistic approach to teaching extreme sports that acknowledges the role of fear as a positive human experience, educators in the UK can help students develop the skills, mindsets and emotional intelligence needed to perform successfully in these demanding and rewarding activities.

This article explores participants' experiences of engaging in extreme sports. The interpretive phenomenological method was used with 15 participants. The experience of extreme sports participants was revealed as intense fear, but this fear was integrated and experienced as a potentially meaningful and constructive event in their lives.



The obtained results can serve as a basis for further research in the direction of modern pedagogy, optimization of educational programs and their adaptation to the challenges of the modern world.

Keywords: extreme sports, fear, skills, experience, positive benefits.

Постановка проблеми. Екстремальні види спорту стали універсальним описом для безлічі нетрадиційних незалежних видів спорту. Такі терміни, як «активні види спорту», «міські види спорту», «альтернативні види спорту» та «маргінальні види спорту» використовуються як синоніми для опису подібних видів діяльності.

Найпоширенішою емоцією, пов'язаною з екстремальними видами спорту, є страх. В екстремальних видах спорту це передбачає потенційне руйнування фізичного «Я». Науковці різних країн вважають, що страх повинен бути обмежений, а дорослі повинні контролювати свої інтенсивні емоції. Обмеження страху при екстремальних видах спорту – це вже не свідоме рішення, а автоматична відповідь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження закордонних науковців показали, що участь у екстремальних видах спорту викликає багато позитивних психолого-педагогічних переваг. Наприклад, С. Вілліг [11] включив широкий вибір видів спорту, які традиційно асоціюються з ризиком, і виявив різноманітні позитивні психолого-педагогічні переваги від участі у екстремальних видах спорту. Е. Браймер та інші [4] виявили, що екстремальні види спорту стимулюють позитивні психолого-педагогічні стосунки зі світом природи, що приносить користь людині.

Мета статті. Зробити аналіз досвіду учасників екстремальних видів спорту, показати шляхи появу страху в його різних формах, стосунки учасників зі страхом і способи, за допомогою яких учасники екстремальних видів спорту керують страхом та здатні впоратися зі страхом, а подолавши його, прирівнюють це почуття до особистої свободи.

Виклад основного матеріалу. Рівень участі в екстремальних видах спорту зріс експоненціально. Як зазначає доктор філософії екстремальних видів спорту Х. Пучан, «участь в екстремальних видах спорту – це не «просто «спалах», а ознака часу» [10]. Теоретичні погляди науковців спрямовані на мотивацію учасників за допомогою низки аналітичних систем, орієнтованих на ризик, які підкреслюють ненормальність такої поведінки, а участь оцінюється як негативна та девіантна, підкреслює М. Елмс [7] Під девіантною поведінкою (від лат. deviation – відхилення) мається на увазі тип соціальної поведінки, який суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним нормам і стереотипам.

Учасників екстремальних видів спорту зазвичай зображують егоїстичними хлопчиками-підлітками, «захопленими індивідуальністю, ризиком і небез-

пекою спорту» [2]. Репрезентації засобів масової інформації віддзеркалюють ці припущення. Припущення полягає в тому, що ризик діє як мотиватор для учасників з незначними навичками та патологічним бажанням асоціюватися з образами, пов'язаними з екстремальними видами спорту. Мотивацію учасника можна пояснити за допомогою ряду аналітичних основ, включаючи пошук відчуттів, психоаналіз, неоплемінну або субкультурну формацію і теорія маскулінності [9].

Учені мають вузький погляд на екстремальні види спорту та визначаємо їх як самостійне дозвілля, де найбільш ймовірним результатом помилки чи нещасного випадку є смерть [3; 4; 5].

Традиційні теоретичні погляди на екстремальні види спорту припускають, що вони є віддушиною для «божевільних» людей із нездоровим ставленням до страху, які є патологічними у своєму пошуку ризику.

Щоб краще зрозуміти взаємозв'язок між досвідом учасників екстремальних видів спорту та страхом ми спираємося на висновки феноменологічного дослідження учених, досвіду екстремальних видів спорту. Феноменологічний підхід у вигляді інтрерв'ю дозволяє забезпечити пізнання індивідуальної неповторності психіки суб'єкта, що знаходить вираження в розбіжності логіки свідомого та логіки несвідомого, рефлексія яких сприяє внутрішній гармонізації особистості [1].

Інтерпретаційна феноменологія визнає, що життєвий досвід набуває сенсу через мову, і тому розповіді учасників відображатимуть цей процес [12]. Таким чином, розповіді учасників екстремальних видів спорту та їхній досвід страху було інтерпретовано з погляду відновлення завдяки інтенсивного, навіть трансформуючого досвіду екстремальних видів спорту.

Після етичного схвалення п'ятнадцять учасників екстремальних видів спорту (десять чоловіків і п'ять жінок віком від тридцяти до сімдесяти років) були набрані з Європи, Австралії та Північної Америки. Учасники екстремальних видів спорту відповідали таким критеріям включення:

– брали участь у «екстремальних видах спорту»;

– були старші за населення, яке зазвичай вважається основним учасником. Учасники інтерв'ю були обрані на основі їхньої готовності досліджувати шляхом роздумів, досвід екстремального спорту.

Феноменологічний підхід вимагає від дослідника відкритого підходу до проєкту. Співбесіди проводилися віч-на-віч або по телефону. Під час інтерв'ю задавалося одне запитання: «Який у вас досвід вашої діяльності?». Наступні запитання використовувалися для глибшого вивчення аспектів досвіду учасників.

Кожне інтерв'ю було записано та уважно прослухано, розшифровано, прочитано та тематично проаналізовано, що називається експлікацією. Тематичні ідеї, які виникли в результаті цього ретельного вивчення, були згруповані та детальніше визначені.



Результати дослідження представляємо з точки зору чотирьох тем: переживання страху, стосунки зі страхом, управління страхом, а також страх і трансформація себе.

Переживання страху. Страх є важливою та потенційно найтяжчою частиною досвіду екстремального спорту. Учасники описали низку способів появи страху та способів, як страх може вплинути на їхній досвід. Страх при екстремальних видів спорту був тісно пов'язаний з прийняттям рішень щодо заняття чи відмови від діяльності та потенційних наслідків такої участі. Страх виражався як відчуття приголомшення, а також у своїй найпримітивнішій формі. Страх при екстремальних видів спорту також сприймався як бар'єр, який міг сприйматися як надто великий або який можна було подолати, і в цьому випадку з'являвся новий досвід.

Конфлікт, що виникав у зв'язку зі страхом під час екстремальних видів спорту, призводив до того, що учасники таких видів спорту мали особливе ставлення до страху. З феноменологічної точки зору це можна найкраще зрозуміти, спираючись на поняття інтенціональності. Інтенціона́льність (лат. intentio – намір, прагнення) – це властивість свідомості бути спрямованою на деякий об'єкт. Тобто учасники екстремальних видів спорту живуть у відносинах зі страхом. Учасники екстремальних видів спорту сприймають переживання страху як важливий елемент свого виживання. Про страх вони говорять так, ніби це здоровий, продуктивний досвід. Таким чином, вважає Елмс, страх – це не те, чого слід уникати, а, навпаки, сприйняти його як внесок у особисте виживання [7].

Подібно до інших учасників, які уявляють головний страх – страх небуття – лижниця розповіла про свій страх як про потенційну перешкоду для участі. Водночас вона розповіла про можливість зіткнутися зі своїми страхами та продовжити: «Просто дуже страшно і хочеться повернутися і втекти, і, звичайно, ти не можеш цього зробити, тому що ви прийшли сюди, щоб займатися спортом. І тому вам потрібно зіткнутися зі своїми страхами, що також є захоплюючим моментом. Я думаю, що коли ви достатньо робите те що робите, у моєму випадку лижі, ваш досвід виводить вас із будь-якої складної ситуації. Але навіть коли ти досвідчений, ти знаєш коли страшно, тому що повинно бути страшно, і так воно і є». Лижниця визнає, що під час екстремальних видів спорту певні ситуації сприймаються як страшні, тому що вони лякають і як такі заслуговують на повагу. Учасниця надає додаткові докази людської здатності розпізнавати страх і бачити переваги екстремальних видів спорту від вибору рухатися в те, що породжує страх, і поза ним.

Стосунки зі страхом. Науковці й учасники екстремальних видів спорту говорять про страх так, ніби це здоровий, продуктивний досвід. Страх, мабуть, є найважливішим окремим аспектом виживання, це хороша здорова емоція.

Люди бояться страху, але це те, що тримає людину живою, саме страх заважає стояти на самому краю; страх – це найважливіше у виживанні при екстремальних видах спорту.

Почуття страху здатні об'єктивізувати страх. Таким чином, страх – це не те, чого слід уникати, а сприйняти його як внесок у особисте виживання при екстремальних видах спорту. Страх «тримає вас живим», виявляючи тісний зв'язок між страхом і живим «Я».

Управління страхом. Існує тонка межа між страхом, який викликає паніку при екстремальних видах спорту і здатністю використовувати страх у позитивному ключі. Так, захоплення альпініста сольним скелелазінням полягає в тому, щоб контролювати страх і часто відчувати, як наростає паніка, розмовляти сам із собою, з метою заспокоєння при екстремальних видах спорту. Якщо починається паніка, людина швидко бере себе під контроль при екстремальних видах спорту, тому що як тільки ти починаєш напружуватися, все стає складніше.

Про здатність подолати паніку та розслабитися говорять так, ніби це функція досвіду страху. Страхом навмисно керують шляхом уповільнення часу при екстремальних видах спорту. У ті моменти, коли все раптово переходить у ситуацію життя чи смерті, є можливість майже все сповільнити. Страх при екстремальних видах спорту пов'язаний з ясністю та судженням і змінами у сприйнятті часу.

У кожному разі страх є одночасно первинною емоцією та досвідом, яким потрібно насолоджуватися, протистояти чи долати, а не як стимул для відступу. Страх при екстремальних видах спорту виникає як потенційна проміжна точка між досвідом буденності та можливістю відчути відкриття світу, нового виду свободи.

Страх і трансформація себе. Участь перед обличчям страху при екстремальних видах спорту приносить значні переваги, оскільки учасники відзначають, як цей досвід змінює їхнє життя та прирівнюють почуття страху до спонукання до глибоких позитивних почуттів і змін у поведінці. Наприклад, рафтингіст стверджує, що страх викликає відчуття благополуччя. Коли людина потрапляєте в ситуацію, де налякана, в небезпеці, то найбільше захоплення, яке людина відчуває – це контроль страху. Учасник екстремальних видах спорту віддає перевагу страху, своєму захопленню страхом і своїй здатності контролювати свою реакцію. Контроль страху асоціюється з успіхом. Контроль страху сприяє здатності при екстремальних видах спорту відчувати унікальність і самоперетворення. Він здатний взяти на себе особисту відповідальність і відчувати себе уповноваженим у цьому процесі.

З погляду альпініста – це є дивовижний досвід, тому що ти знаєш, що якщо щось піде не так, ти можеш звинувачувати лише себе за те, що не впорався з цим



належним чином. Тож це дуже примножує сили, і, звичайно, у горах може трапитися все, що завгодно. Тому існує відчуття при екстремальних видах спорту коли ти відчуваєш себе дуже спокійним, дуже задоволеним і щасливим, що зміг впоратися з ситуацією.

Людина досягає відчуття унікальності, описуючи себе як арбітра свого досвіду, а не відчуття безрозсудності чи самознищення; описує своє відчуття досягнення, яке призводить до особистого відчуття гармонії. Таким чином, страх виявляється набагато складнішим, ніж традиційне поняття викиду адреналіну, оскільки учасники виявляють свою здатність подолати страх, досягаючи відчуття ідентичності та унікальності.

Страх виникає як частина досвіду та самої суті екстремальних видів спорту. Учасники дуже чітко розуміють інтенсивні відчуття під час підготовки до екстремальних видів спорту та етапу попередньої діяльності. Здавалося б, учасники вважають тих, хто не відчуває страху, небезпечними для себе та інших. Тіло готується до типових реакцій на страх, бігти, боротися чи ховатися. Однак реакція не полягає у втечі, боротьбі чи завмиранні. В якийсь момент учасник екстремальних видів спорту визнає страх, але може пройти через страх і отримати трансформаційний досвід. Це навіть не передбачуване бажання викиду адреналіну, а більше здатність утримувати вплив адреналіну від руйнування моменту автономії, коли людина здатна відчути нове відчуття себе, яке перевершує страх.

Аналіз досвіду учасників екстремальних видів спорту показує появу страху в його різних формах, стосунки учасників зі страхом і способи, за допомогою яких учасники керують страхом і здатні впоратися зі страхом, а подолавши його, учасники прирівнюють це почуття до особистої свободи.

Поточне дослідження виявило загальний досвід екстремальних видів спорту, тобто досвід страху як складного явища, яке визнається реальним, але також відкритим для виклику. Описано події, під час яких страх був пережитий, визнаний і в певному сенсі подоланий, що призвело до ряду результатів. Вони варіювалися від досягнення особистого відчуття майстерності до втрати почуття власної особистості та ідентичності, під час якої люди описують своє відчуття єдності з природою. Ці висновки узгоджуються з іншими поглибленими дослідженнями досвіду екстремальних видів спорту [11].

Отримані результати показують на розуміння зв'язку між особистим досвідом і страхом. Учасники екстремальних видів спорту сприймають страх, стверджують, що страх є «другом», і як тільки людина навчиться вміти розпізнавати та працювати зі страхом, страх можна сприймати як трансформаційний досвід.

Описаний досвід узгоджується з результатами деяких досліджень, пов'язаних із менш екстремальними видами спорту, де дослідники менш

екстремальних видів спорту помітили зв'язок між відчуттям страху та самовдосконаленням [8].

Сучасні результати свідчать про те, що значення досвіду страху для учасників екстремальних видів спорту необхідно відрізняти від страху, який використовується в звичайному житті людини. Страх не є головною перепоною, а представляє етап, який можна розпізнати та подолати. З еволюційної точки зору страх пов'язаний з виживанням. Страх трактується як позитивний внесок в особистісне зростання та розвиток автентичності

Як це не парадоксально, учені вважають, що зіткнувшись зі страхом і подолавши його, людина може отримати цінне самопізнання та особистісне зростання [8].

Як фундаментальний досвід людини, страх може справляти глибокий вплив на наш загальний психологічний стан, формуючи наші думки, поведінку і навіть нашу здатність процвітати в різних аспектах життя. Однак здатність протистояти страху та долати його може бути ключовим рушієм психологічного благополуччя, відкриваючи багатство особистісного зростання, стійкості та самопізнання [6].

Досвід екстремального спорту включає сильний страх. Однак в практичному аспекті замість того, щоб дозволити впливу страху взяти контроль над ситуацією, учасник екстремального спорту продовжує займатися обраним видом спорту. Це означає, що учасники екстремальних видів спорту стикаються з сильними страхами, визнають, що контроль над майбутнім не завжди можливий, і проходять через ці страхи, щоб повністю брати участь у дії. Продовжуючи займатися екстремальними видами спорту, незважаючи на сильні страхи, учасники змогли просунутися до кращого розуміння себе. Із власних слів спортсменів, які роблять такий вибір, вони отримують магічний досвід, тобто те, що неможливо виразити словами.

Висновки. Визнання та усунення страху може допомогти викладачам створити більш ефективне навчальне середовище, де ті хто тільки навчається екстремальним видам спорту отримають можливість впевнено та стійко долати виклики не тільки екстремальних видів спорту, а я життя загалом. Учасники цього дослідження також повідомляють, що досвід зі страхом в екстремальних видах спорту, незважаючи на інтенсивність страху, полегшує керування страхами в інших аспектах життя. Тобто, зіткнувшись із нашими найбільшими «справжніми» страхами, будь то смерть, невизначеність чи щось інше, і маючи попередній досвід приборкування страху, ми виходимо за межі власних обмежень і формуємо нові можливості в своє життя.

Література:

1. Паркулаб О. Г. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2004. 19.

2. Bennett, G., Henson, R. K., & Zhang, J. (2003). Generation Y's perceptions of the action sports industry segment. Journal of Sport Management, 17(2), 95–115.
3. Brymer, E. (2009). Extreme Sports as a facilitator of ecocentricity and positive life changes. World Leisure Journal, 51(1), 47–53.
4. Brymer, E., Downey, G., & Gray, T. (2009). Extreme sports as a precursor to environmental sustainability. Journal of Sport and Tourism, 14(2-3), 1–12.
5. Brymer, E., & Oades, L. (2009). Extreme sports: A positive transformation in courage and humility. Journal of Humanistic Psychology, 49(1), 114–126.
6. Charney, D. S. (2003). The psychobiology of resilience and vulnerability to anxiety disorders: implications for prevention and treatment. In Dialogues in Clinical Neuroscience (Vol. 5, Issue 3, p. 207).
7. Elmes, M., & Barry, D. (1999). Deliverance, denial, and the Death Zone: A study of narcissism and regression in the May 1996 Everest climbing disaster. The Journal of Applied Behavioral Science, 35(2), 163–187.
8. Ewert, A. (1986). Fear: Uses and abuses in outdoor adventure activities. The Underseas Journal, First Quarter, 44-48.
9. Pollay, R. W. (2001). Export 'A' ads are extremely expert, eh? Tobacco Control, 10, 71–74.
10. Puchan, H. (2004). Living 'extreme': Adventure sports, media and commercialisation. Journal of Communication Management, 9(2), 171–178.
11. Willig, C. (2008). A phenomenological investigation of the experience of taking part in 'extreme sports'. Journal of Health Psychology, 13(5), 690–702.
12. Willis, P. (2001). The 'Things Themselves' in phenomenology. Indo-Pacific Journal of Phenomenology, 1(1), 1–16.

References:

1. Parkulab O. H. (2004). Fenomenolohichnyy analiz u vikovomu ekzystentsiynomu konsul′tuvanni [Phenomenological analysis in age-related existential counseling]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk, stupenya kand. psykhol. nauk. Ivano-Frankivs′k. 19. [in Ukrainian].
2. Bennett, G., Henson, R. K., & Zhang, J. (2003). Generation Y's perceptions of the action sports industry segment. Journal of Sport Management, 17(2), 95–115.
3. Brymer, E. (2009). Extreme Sports as a facilitator of ecocentricity and positive life changes. World Leisure Journal, 51(1), 47–53.
4. Brymer, E., Downey, G., & Gray, T. (2009). Extreme sports as a precursor to environmental sustainability. Journal of Sport and Tourism, 14(2-3), 1–12.
5. Brymer, E., & Oades, L. (2009). Extreme sports: A positive transformation in courage and humility. Journal of Humanistic Psychology, 49(1), 114–126.
6. Charney, D. S. (2003). The psychobiology of resilience and vulnerability to anxiety disorders: implications for prevention and treatment. In Dialogues in Clinical Neuroscience (Vol. 5, Issue 3, p. 207).
7. Elmes, M., & Barry, D. (1999). Deliverance, denial, and the Death Zone: A study of narcissism and regression in the May 1996 Everest climbing disaster. The Journal of Applied Behavioral Science, 35(2), 163–187.
8. Ewert, A. (1986). Fear: Uses and abuses in outdoor adventure activities. The Underseas Journal, First Quarter, 44-48.
9. Pollay, R. W. (2001). Export 'A' ads are extremely expert, eh? Tobacco Control, 10, 71–74.
10. Puchan, H. (2004). Living 'extreme': Adventure sports, media and commercialisation. Journal of Communication Management, 9(2), 171–178.
11. Willig, C. (2008). A phenomenological investigation of the experience of taking part in 'extreme sports'. Journal of Health Psychology, 13(5), 690–702.
12. Willis, P. (2001). The 'Things Themselves' in phenomenology. Indo-Pacific Journal of Phenomenology, 1(1), 1–16.

УДК 376-027.45:316.77](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-740-751

Демченко Ірина Іванівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, тел. (044) 527-80-73, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

Григоренко Тетяна Володимирівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 4-06-44, https://orcid.org/0000-0002-4616-6853

БЕЗПЕКООРІЄНТОВАНЕ ІНКЛЮЗИВНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ: СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті з'ясовано концептуальні засади соціально-комунікативної безпеки в інклюзивному освітньому середовищі, які визначають її як ключовий фактор для гармонійної взаємодії учнів, педагогів, батьків та інших учасників освітнього процесу. Автори досліджують поняття соціально-комунікативної безпеки та її важливість для створення сприятливого середовища, яке враховує індивідуальні особливості й потреби учасників. Виявлено ключові бар'єри, що ускладнюють забезпечення соціально-комунікативної безпеки, зокрема мовні, культурні та цифрові. Мовні бар'єри охоплюють труднощі в розумінні навчальних матеріалів і спілкуванні; культурні – непорозуміння, пов'язані з різними традиціями, нормами та моделями взаємодії; цифрові – загрози кібербулінгу, витоку персональних даних та обмежений доступ до технологій. Запропоновано стратегії та заходи, спрямовані на створення безпечного, толерантного й адаптивного середовища. Це, зокрема, розробка диференційованих протоколів безпеки, впровадження багатоканальної комунікації, розвиток культурної компетентності, використання сучасних цифрових технологій для захисту персональних даних та забезпечення доступності освітніх послуг, а також проактивний підхід до превентивних заходів і систем підтримки дітей, педагогів, батьків, як основи формування стійкого інклюзивного середовища. Зроблено акцент на важливості співпраці всіх зацікавлених сторін для формування стійкого освітнього середовища, що сприяє взаєморозумінню, участі, співпраці, соціалізації. Висновки підкреслюють, що ефективна соціально-комунікативна безпека створює основу для довіри, відкритої взаємодії та інклюзії, формуючи толерантний і безпечний простір для гармонійного розвитку всіх учасників освітнього процесу.



Ключові слова: безпекоорієнтоване освітнє середовище, інклюзивне освітнє середовище, соціально-комунікаційна безпека, концептуальні засади, ключові виклики, підготовка вчителя.

Demchenko Iryna Ivanivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Work and Rehabilitation of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 527-80-73, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

Hryhorenko Tetiana Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukrainian language with teaching methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (04744) 4-06-44, https://orcid.org/0000-0002-4616-6853

SAFETY-ORIENTED INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: SOCIAL AND COMMUNICATION ASPECT

Abstract. The article elucidates the conceptual foundations of socio-communicative safety in an inclusive educational environment, which define it as a key factor for the harmonious interaction of students, teachers, parents and other participants in the educational process. The authors explore the concept of socio-communicative safety and its importance for creating a favorable environment that takes into account the individual characteristics and needs of participants. The authors identify key barriers that complicate the provision of socio-communication safety, including language, cultural and digital barriers. Language barriers include difficulties in understanding educational materials and communication; cultural barriers include misunderstandings related to different traditions, norms and models of interaction; digital barriers include threats of cyberbullying, personal data leakage and limited access to technology. Strategies and measures aimed at creating a safe, tolerant and adaptive environment are proposed. These include, in particular, the development of differentiated security protocols, the introduction of multichannel communication, the development of cultural competence, the use of modern digital technologies to protect personal data and ensure the availability of educational services, as well as a proactive approach to preventive measures and support systems for children, teachers, and parents as the basis for the formation of a sustainable inclusive environment. Emphasis is placed on the importance of cooperation of all stakeholders to create a sustainable educational environment that promotes mutual understanding, participation, cooperation, and socialization. The conclusions emphasize that effective social and communicative security creates a basis for trust, open interaction and inclusion, forming a tolerant and safe space for the harmonious development of all participants in the educational process.

Keywords: safety-oriented educational environment, inclusive educational environment, socio-communication safety, conceptual framework, key challenges, teacher training.

Постановка проблеми. У сучасному світі вектор розвитку інклюзивної освіти відображає фундаментальне зрушення в освітній парадигмі, роблячи акцент на гуманістичному, дитиноцентрованому підході та створенні безпечного й доступного навчального середовища для всіх учнів, незалежно від їхніх особливих освітніх потреб. Тому перед освітніми закладами постають дедалі складніші завдання щодо забезпечення фізичного, навчально-розвиткового, психологічного і соціально-комунікативного складників інклюзивного освітнього середовища, які б сприяли адаптації, прогресу та інтеграції учнів із різними освітніми можливостями в соціум.

У контексті реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, Концепції Нова українська школа, Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року створення зручного, доступного, адаптивного та безпекоорієнтованого інклюзивного освітнього середовища є однією із стратегічних цілей напряму освітньої безбар'єрності та доступності для всіх громадян [3]. Для досягнення цієї мети необхідно створити таке інклюзивне освітнє середовище, в якому всі учні можуть вільно пересуватися, навчатися, отримувати всю необхідну інформацію, відповідно до індивідуальних особливостей та потреб, а також мати можливість спілкуватися, взаємодіяти і співпрацювати з усіма учасниками освітнього процесу. Адже спілкування, комунікація відображає міжособистісні взаємини та відносини, що вимагає серйозної та цілеспрямованої підготовки комунікантів в інклюзивному освітньому середовищі.

У сучасному інклюзивному освітньому середовищі вчитель є не лише передавачем знань, а й модератором, наставником та партнером, який сприяє формуванню дитиноцентрованого, безпечного та доступного інклюзивного освітнього середовища, забезпечуючи всебічну підтримку учням, адаптуючи освітній процес та формуючи культуру взаємодії й співпраці. Він сприяє розвитку навичок комунікації та взаємодії серед учнів, забезпечуючи умови для соціалізації та гармонійного включення в шкільне середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На особливості комунікації між дітьми та дорослими в інклюзивному середовищі звертали увагу українські науковці Ю. Красілова, Г. Лещук, А. Таран та ін., які стверджували, що ключовою ідеєю інклюзивної комунікації є конструктивна взаємодія з людиною, незалежно від наявності в неї психофізичних і соціальних особливостей, що передбачає гнучкий, диференційований та індивідуальний підходи та сприяє розумінню, підтримці, участі [2].

Науковці В. Березан Г. Давиденко, В. Олянич, І. Швець та ін. акцентують увагу на формуванні інклюзивної культури в освітньому середовищі та розвитку цифрової інклюзії, що відповідає потребам дітей та дорослих вікового, культурного, мовного, психофізичного та соціального походження. Інтегруючи інклюзивну комунікацію в повсякденну практику спілкування, підвищується ймовірність ефективної взаємодії між усіма дітьми і дорослими в інклюзивному освітньому середовищі. Вони вказують на цифрові соціально-комунікаційні ризики можливих негативних втручань, негараздів, впливів на формування інклюзивної культури та загалом, освітнього середовища, особливо в умовах війни [1].

Сучасні дослідження Р. Джонсона, А. Сміта та ін. [6] показують, що понад 65 % інклюзивних закладів освіти відзначають труднощі в підтримці ефективних соціально-комунікативних протоколів безпеки. Водночас П. Вільямс і Г. Чен [8] підкреслюють, що в сучасних умовах освітнього простору з'явилися нові аспекти проблем безпеки, особливо у сфері соціальної взаємодії та дистанційного спілкування. Дослідники зазначають, що для успішної інклюзивної освіти потрібна не тільки фізична доступність, а й надійні заходи соціально-комунікативної безпеки, оскільки учні з особливими освітніми потребами частіше зіштовхуються з проблемами безпеки, пов'язаними зі спілкуванням, порівняно зі своїми однолітками.

У науковій площині, у 2023 р. науковцями П. Девісом і Р. Вілсоном проведено всебічний мета-аналіз 127 досліджень, який дозволив виявити кілька основних тенденцій у вивченні безпеки інклюзивної освіти: традиційні механізми безпеки часто не справляються з унікальними проблемами інклюзивного середовища під час спілкування учасників освітнього процесу та значні прогалини в розумінні механізмів соціально-комунікативної безпеки на перетині цифрових та інклюзивних комунікативних практик [4]. Це викликає необхідність у більш спеціалізованих підходах до забезпечення соціально-комунікативної безпеки в інклюзивному освітньому середовищі.

Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати концептуальні засади соціально-комунікативної безпеки в інклюзивному освітньому середовищі, визначити ключові виклики, зокрема мовні, культурні та цифрові бар'єри, і запропонувати стратегії та заходи для створення безпечного, толерантного й адаптивного середовища, що сприятиме гармонійній взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Соціально-комунікативна безпека в інклюзивному освітньому середовищі ґрунтується на концептуальних засадах, що визначають її як систему умов, які забезпечують гармонійні міжособистісні стосунки та ефективну взаємодію між усіма учасниками освітнього процесу.

Однією із концепцій соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища, як стверджують науковці Г. Давиденко, П. Девідсон, П. Вільямс, Г. Чен, А. Таран та ін., є психосоціальна комунікаційна основа, яка охоплює такі складники:

– психологічна безпека комунікації (створення емоційно сприятливого середовища, що мінімізує стрес і конфлікти, сприяє довірливій, відкритій та конструктивній взаємодії між учасниками освітнього процесу);

– соціальне включення та прийняття (забезпечення рівного доступу всіх учнів до навчального процесу та шкільного життя, формування толерантного ставлення до індивідуальних особливостей кожної дитини);

– ефективна комунікаційна інфраструктура закладу освіти (розбудова механізмів, що сприяють доступній, зрозумілій та гнучкій взаємодії, зокрема через використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій).

Означені компоненти утворюють ієрархічну структуру, де базова комунікаційна безпека слугує основою для більш складних соціальних взаємодій та визначають напрями організації інклюзивного освітнього середовища, що відображають безпечну й підтримувальну соціально-комунікативну атмосферу для гармонійного розвитку й співпраці всіх учасників освітнього процесу.

Наступна концептуальна основа соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища, прибічниками якої є Р. Вілсон, А. Колупаєва, Ю. Найда, М. Петерсон, Т. Бутт, Б. Хьюз та ін., відображає соціальну взаємодію та побудову взаємостосунків учасників освітнього процесу та інтегрує такі складники:

– взаємини між однолітками (прийняття різноманітності та створення умов для дружньої атмосфери в класі; формування у школярів навичок співпраці, емпатії та взаємоповаги; запровадження програм протидії булінгу, попередження конфліктів та розвиток позитивної взаємодії; організація спільних заходів, що сприяють командній роботі та налагодженню соціальних зв’язків між дітьми з різними освітніми потребами);

– взаємодія між вчителем і учнями (встановлення довірливих, підтримувальних відносин, де вчитель виконує роль наставника та модератора навчального процесу; застосування індивідуального підходу в контексті адаптації стилю спілкування відповідно до освітніх потреб та можливостей дітей; сприяння відкритому діалогу між педагогом та учнями для вільного висловлювання думки, емоцій та ідей; навчання емоційному інтелекту через інтерактивні вправи та обговорення);

– професійні взаємини між вчителями та фахівцями (логопедами, спеціальними педагогами, реабілітологами тощо) характеризуються впровадженням міждисциплінарного підходу, де всі фахівці працюють як єдина команда для досягнення освітніх і корекційно-реабілітаційних цілей; регулярним

обміном досвідом, інформацією та координацією дій між педагогами та іншими фахівцями для ефективної підтримки учнів; спільним плануванням індивідуальних освітніх траєкторій для учнів з особливими освітніми потребами; підвищенням професійної компетентності через навчання та обговорення сучасних підходів до інклюзивної освіти);

– партнерство між сім'єю та школою (активне залучення батьків до навчального та виховного процесу через відкритий діалог і співпрацю; систематичне інформування сімей про прогрес дитини, освітні досягнення та труднощі; організацію спільних заходів (майстер-класи, батьківські збори та лекторії, освітні семінари, творчі, мистецькі, громадські заходи) для зміцнення взаєморозуміння між родиною та школою; надання батькам психологічної та педагогічної підтримки для сприяння їхній активній участі у формуванні інклюзивного середовища.

Як стверджують Р. Вілсон, М. Петерсон, Т. Бутт, Б. Хьюз [5] ці компоненти, забезпечують ефективну соціальну взаємодію, побудову довірливих стосунків і розвиток комунікаційних навичок у всіх учасників освітнього процесу, сприяючи гармонійному функціонуванню інклюзивного середовища.

Описані концептуальні засади соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища створюють «соціальну тканину» інклюзивної освіти, яка потребує ретельного культивування та захисту для забезпечення ефективних результатів навчання [9].

Симбіотичний зв'язок між безпекою та комунікацією в інклюзивному середовищі слугує як передумовою, так і результатом освітньої безпеки. Цей висновок підтверджується дослідженням Р. Джонсона, А. Сміта [6]. Науковці вказують, що безпечне середовище сприяє відкритій комунікації, оскільки наявність фізичної, психологічної та соціальної безпеки створює простір для вільної взаємодії, обміну ідеями та висловлення потреб без страху осуду чи дискримінації. Ефективна комунікація підвищує екологічну безпеку, адже злагоджена та чітка комунікація між учнями, педагогами, фахівцями та батьками сприяє своєчасному вирішенню проблем, запобіганню конфліктам і формуванню здорової соціальної екосистеми. Обидва елементи взаємно підсилюють один одного в циклі позитивного зворотного зв'язку: безпечне середовище покращує взаємодію, а ефективна комунікація забезпечує стабільність і розвиток безпечних умов.

Сучасні підходи до соціальної та комунікаційної безпеки значно еволюціонували. Науковці А. Давиденко [1], Д. Ліі, Д. Паркер [7] виділяють кілька нових тенденцій соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища:

– технологічно посилена комунікаційна безпека (використання адаптивних технологій для забезпечення доступності комунікації для всіх учасників

освітнього процесу; впровадження захищених каналів для обміну інформацією, зокрема на цифрових платформах; моніторинг цифрового середовища для виявлення та запобігання ризикам, таким як кібербулінг або витік даних);

– універсальний дизайн для комунікації (використання мультимодальних засобів передачі інформації, таких як текст, аудіо, відео та символи, для забезпечення доступності; розробку фізичних і цифрових просторів, що дозволяють всім учасникам освітнього процесу взаємодіяти без бар'єрів, а також підтримувати зворотній зв'язок, який дозволяє своєчасно адаптувати комунікаційні практики до індивідуальних потреб учнів);

– психологічна комунікаційна безпека охоплює емоційне благополуччя (позитивний психологічний клімат; підтримка і участь; застосування методів арт-терапії, природотерапії, ерготерапії тощо для покращення психологічного стану учнів); зміцнення довіри (довірливі стосунки між педагогами, учнями та батьками через відкриту комунікацію; практики створення відчуття безпеки, наприклад, регулярні зустрічі з учнями для обговорення їхніх потреб і проблем; формування культури взаємоповаги та взаєморозуміння у шкільному середовищі); запобігання конфліктам (ефективні стратегії виявлення та розв'язання конфліктів; моніторинг поведінки та комунікацій; методи ненасильницького спілкування для вирішення суперечностей); управління стресом (навички саморегуляції, зокрема через релаксаційні техніки, дихальні вправи та елементи майндфулнес (Mindfulness); організація психологічної підтримки для учнів і педагогів у кризових ситуаціях; створення комфортного навчального розкладу, що враховує баланс між інтелектуальним навантаженням і відпочинком);

– культурний аспект у протоколах безпеки (інтеграція культурних особливостей і соціальних традицій у процес розробки правил безпеки; залучення місцевих спільнот до формування стратегій комунікації, чутливих до етнокультурних і мовних аспектів; підготовка педагогів до роботи в багатокультурному середовищі через тренінги з культурної грамотності);

– комунікаційні практики, що враховують травму (розробка правил спілкування, орієнтованих на психологічний комфорт учасників освітнього процесу; впровадження технік ненасильницького спілкування та методів активного слухання для педагогів, фахівців, батьків; надання конфіденційної підтримки учням і працівникам, які зазнали травматичного досвіду);

– превентивна робота (проведення тренінгів та семінарів для учасників освітнього процесу щодо управління конфліктами, запобігання булінгу та формування толерантного середовища; моніторинг соціально-психологічного клімату в освітніх закладах для своєчасного виявлення потенційних ризиків; розвиток у дітей і дорослих навичок критичного мислення, саморегуляції та конструктивного вирішення проблем; організація інформа-

ційних кампаній для підвищення обізнаності про механізми забезпечення соціально-комунікативної безпеки);

Ці підходи відображають зміну парадигми в розумінні освітньої безпеки, перехід від реактивних до проактивних стратегій. Традиційно безпека в освіті сприймалася як реакція на загрози після їх виникнення. Реактивні стратегії зосереджувалися на усуненні наслідків інцидентів, таких як конфлікти, булінг, кіберзагрози чи надзвичайні ситуації, часто за рахунок значних ресурсів і часу. Проактивні стратегії, навпаки, передбачають попередження ризиків через системну роботу з усіма аспектами освітнього процесу. Вони охоплюють низку заходів, які забезпечують не лише усунення потенційних небезпек, але й формування сприятливого, безпечного та підтримуючого середовища. Тому інтеграція традиційних заходів безпеки з інноваційними комунікаційними стратегіями демонструє високий рівень соціально-комунікативного безпеко-орієнтованого інклюзивного освітнього середовища.

Зупинимось на соціально-комунікативних бар'єрах і ризиках які потрібно врахувати при створенні безпекоорієнтованих умов інклюзивного освітнього середовища.

Комунікаційні бар'єри та ризики в інклюзивній освіті становлять значні виклики, які можуть вплинути на освітні результати, соціальну інтеграцію та загальну безпеку [1; 8]. Розуміння цих бар'єрів має вирішальне значення для розробки ефективних стратегій створення безпечного та інклюзивного освітнього середовища.

1. Мовні та культурні бар'єри включають: мовні труднощі; обмежене володіння мовою, що впливає на зрозумілість комунікації; неправильне тлумачення інструкцій та протоколів безпеки; труднощі у вираженні потреб і емоцій; складнощі в розумінні культурно-специфічних моделей спілкування; суперечливі підходи до авторитету та поваги; різні культурні інтерпретації особистого простору в класі. Наприклад, учень-іноземець намагається зрозуміти процедури екстреної евакуації, які надсилаються лише українською мовою; плутає виходи або дії, які потрібно виконати, через нерозуміння інструкцій; не звертається за допомогою через незнання відповідної термінології; не може пояснити свої відчуття через відсутність відповідних мовних навичок; відчуває дискомфорт від прямого зорового контакту, що в деяких культурах сприймається як неповага тощо.

2. Соціальна стигма та упередження проявляються у явній та прихованій упередженості в комунікації; стереотипах, що впливають на моделі взаємодії в групі; дискримінації в освітніх можливостях; соціальній ізоляції та маргіналізації; зменшенні участі в обговоренні питань безпеки; нерішучості повідомляти про проблеми безпеки; бар'єрах доступу до систем підтримки; зниженні самооцінки та впевненості в собі; тривожності в комунікативних ситуаціях та

небажанні звертатися по допомогу; схильності до соціальної самоізоляції. Наприклад, педагог може свідомо або несвідомо уникати звернення до учня з особливими освітніми потребами під час заняття, вважаючи, що він не володіє матеріалом; стереотипи про меншу компетентність дівчат у STEM-дисциплінах знижують їхню участь у наукових клубах та змаганнях; учням із соціально вразливих груп пропонують обирати менш престижні напрямки навчання, спираючись на упереджені уявлення про їхній потенціал; школяр, який зазнав дискримінації, уникає звернення до вчителя за роз'ясненнями, навіть якщо потребує допомоги; дитина з хронічною хворобою не повідомляє про загострення свого стану, остерігаючись осуду чи нерозуміння; учень, що зазнав соціального тиску через свою етнічну приналежність, уникає взаємодії з однолітками та проводить час на самоті.

3. Мовленнєві розлади викликають комунікативні труднощі у дітей з розладами аутистичного спектру, порушеннями слуху, зору, ДЦП та іншими нозологічними проблемами у контексті обробки та розуміння інформації, участі в освітньому процесі, доступу до навчальних матеріалів, а також взаємодії з однолітками та дорослими через необхідність у спеціалізованих засобах комунікації. Наприклад, учень із заїканням уникає запитань про правила безпеки; дитина з селективним мутизмом не може повідомити про випадки булінгу; учень з апраксією не намагається брати участь в усних дискусіях про безпеку; учень з аутизмом не розуміє соціальних сигналів щодо особистого простору; дитина з дислексією має труднощі з письмовими інструкціями з безпеки.

4. Проблеми цифрової комунікації включають технічні бар'єри (обмежений доступ до цифрових інструментів, прогалини в технологічній грамотності, проблеми сумісності апаратного та програмного забезпечення, труднощі з підключенням до інтернету); ризики цифрової безпеки (кібер-булінг та онлайн-переслідування, питання конфіденційності та безпеки даних, перевантаження цифровою інформацією, непорозуміння в онлайн-спілкуванні); проблеми доступності (несумісні допоміжні технології, складні цифрові інтерфейси, обмежені можливості цифрової адаптації, недостатня кількість цифрових допоміжних ресурсів). Наприклад, учень піддається кібербулінгу в навчальних чатах; неналежний обмін особистою інформацією в Інтернеті; труднощі в управлінні паролями та безпекою в Інтернеті; учень не має доступу до платформи онлайн-навчання через застарілий пристрій; сім'я без надійного інтернету пропускає важливі повідомлення про безпеку; труднощі в використанні необхідних навчальних додатків через мовні налаштування; проблеми з відеоконференціями під час дистанційного навчання тощо.

Звичайно, ми креслили лише окремі бар'єри, в реальному освітньому процесі їх значно більше, проте наведені приклади підкреслюють необхідність

системної роботи з упередженнями, створення підтримувального середовища та залучення всіх учасників освітнього процесу до формування культури толерантності та взаємоповаги. Тому звернемося до заходів щодо підтримки соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища з урахуванням вищеозначених перешкод.

Ефективна система соціально-комунікативної безпеки в інклюзивному освітньому середовищі ґрунтується на таких ключових аспектах: диференційовані протоколи безпеки, багатоканальна комунікація, адаптивні заходи, кризові плани та постійний моніторинг і стратегічні рішення.

По-перше, для врахування різноманітних потреб учасників освітнього процесу необхідно розробити диференційовані протоколи безпеки, що забезпечують індивідуальний підхід до кожної групи. Наприклад, індивідуальні плани евакуації повинні враховувати особливості учнів із фізичними чи когнітивними порушеннями. Чітке визначення відповідальних осіб та додаткове навчання персоналу сприятимуть ефективному реагуванню в надзвичайних ситуаціях

Другим важливим елементом є багатоканальна комунікація, яка забезпечує доступність інформації для всіх учасників. Це може включати використання мультимовних платформ, візуальних інструкцій, аудіоповідомлень та інтерактивних цифрових ресурсів. Створення гарячої лінії з підтримкою кількох мов дозволить забезпечити зворотний зв’язок і підтримку навіть для тих, хто має мовні бар’єри.

Адаптивні заходи безпеки є наступним ключовим компонентом, що передбачає гнучкі процедури реагування. Наприклад, зони безпеки повинні бути доступними для дітей з особливими освітніми потребами, а регулярні тренування з евакуації мають адаптуватися до потреб учнів із сенсорними або когнітивними труднощами. Важливим є також планування кризових комунікацій, що включає розробку сценаріїв на випадок надзвичайних ситуацій. Це може охоплювати інтерактивні заходи для персоналу, переклад інструкцій кількома мовами та тренінги для учнів і батьків щодо реагування в кризових умовах. Для підтримки безпеки необхідна комплексна оцінка, що включає регулярне виявлення бар’єрів, процедури оцінки ризиків та оцінку впливу впроваджених заходів. Це може бути здійснено через опитування, тестування та моніторинг соціально-психологічного клімату в школі.

Належну увагу слід надати стратегічним рішенням, які повинні включати мультимодальні підходи до комунікації, розвиток культурної компетентності та інтеграцію допоміжних технологій. Наприклад, застосування візуальних плакатів, відео інструкцій і мобільних додатків сприяє покращенню розуміння правил безпеки. Проведення тренінгів з міжкультурної комунікації для педагогів допомагає врахувати культурні особливості учнів.

Зазначимо, що сучасні реалії вимагають впровадження систем цифрової безпеки, що включає: навчання кібербезпеці учнів, педагогів та батьків, що передбачає розвиток навичок розпізнавання кіберзагроз, як-от фішинг, шахрайські сайти, небезпечний контент і кібербулінг; захист персональних даних охоплює включає запровадження політик конфіденційності, шифрування інформації, використання безпечних паролів та регулярне оновлення систем безпеки; створення безпечних цифрових платформ для комунікації забезпечує контрольоване середовище, яке дозволяє безпечно обмінюватися інформацією, обмежує доступ до небажаного контенту та інтегрує функції моніторингу для попередження порушень безпеки. Також варто акцентувати увагу на системах підтримки, які відіграють ключову роль у забезпеченні соціально-комунікативної безпеки, що охоплює програми професійного розвитку для педагогів, розподіл ресурсів для формування доступного середовища, співпрацю з громадськими організаціями та органами влади, а також постійний моніторинг ефективності впроваджених заходів.

Отже, реалізація означених заходів у комплексі сприяє створенню безпеко зорієнтованого соціально-комунікаційного інклюзивного освітнього середовища, що враховує потреби всіх учасників освітнього процесу.

Висновки. Соціально-комунікативна безпека є основоположним елементом інклюзивного освітнього середовища, яке сприяє гармонійній взаємодії між усіма учасниками навчального процесу: учнями, педагогами, батьками та залученими фахівцями. Одним із ключових принципів соціально-комунікативної безпеки є симбіотичний зв’язок між безпекою та комунікацією, що відображає відкриту та конструктивну комунікацію, тоді як ефективна комунікація сприяє створенню умов довіри, що покращують загальний рівень безпеки. Цей взаємозв’язок є основою для формування толерантного, дружнього й інклюзивного простору.

Для ефективного вирішення викликів соціально-комунікативної безпеки інклюзивного освітнього середовища необхідно враховувати такі аспекти, як упровадження диференційованих протоколів безпеки; використання багатоканальних методів комунікації та розробка кризових планів, що відповідають потребам учасників освітнього процесу; розвиток культурної компетентності, що дозволяє враховувати національні, етнічні, мовні й культурні особливості учнів та уникати стигматизації, дискримінації та соціальної ізоляції; застосування сучасних адаптивних технологій та навчальних програм з кібербезпеки, що сприятимуть зменшенню ризиків у цифровому просторі, захищаючи персональні дані та безпечній онлайн-взаємодії; запровадження превентивного вирішення проблем, включаючи професійний розвиток педагогів, співпрацю з батьками та залучення зовнішніх організацій.



Література

1. Давиденко Г. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація: монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 240 с.

2. Лещук Г. Інклюзивна комунікація як інструмент формування інклюзивної культури: термінологічний аналіз. *Social Workand Education,* 2021. Vol. 8. №. 3. P. 364–372.

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» : від 14.04.2021 р. № 366-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 02.01.2025).

4. Davis P., Wilson R. Meta-analysis of safety protocols in inclusive education: 2018-2023. *Safety Sciencein Education*. 2023. № 15 (4). P. 378–395.

5. Hughes B., Peterson M. Social dynamics in inclusive education: A comprehensive analysis. *Teaching and Teacher Education.* 2024. № 92. P. 234–251.

6. Johnson R., Smith A., Brown, M. Safety protocol implementation in inclusive schools: A longitudinal study. *Educational Management Review.* 2023. № 41 (3). P. 112–129.

7. Parker D., Lee J. Emerging trends in educational safety protocols. *Journal of School Administration*. 2024. № 33 (1). P. 90–107.

8. Williams P., Chen H. Post-pandemic challenges in educational safety. *Journal of Crisis Management in Education*. 2024. № 16 (1). P. 34–51.

9. Wilson K., Brown S., Davis R. The social fabric of inclusive education. *Journal of Educational Research*. 2024. № 47 (3). P. 267–284.

References:

1. Davydenko, H. (2023) Tsyfrova inkliuziia ta dostupnist: sotsialna didzhytalizatsiia [Digital inclusion and accessibility: social digitalization]. Vinnytsia: TVORY [in Ukrainian].

2. Leshchuk, H. (2021). Inkliuzyvna komunikatsiia yak instrument formuvannia inkliuzyvnoi kultury: terminolohichnyi analiz [Inclusive communication as a tool for the formation of an inclusive culture: a terminological analysis]. *Social Workand Education,* 8, 3, 364-372 [in Ukrainian].

3. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku» № 366-r. [*Rozporiadzhennia Kabinet of Ministers of Ukraine "Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbarierno hoprostoru v Ukrainina period do 2030 roku" from 14 April 2021, № 366-r.*]. (2021). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text [in Ukrainian].

4. Davis, P. & Wilson, R. (2023). Meta-analysis of safety protocols in inclusive education: 2018-2023. *Safety Sciencein Education*, 15 (4), 378-395 [in English].

5. Hughes, B. & Peterson, M. (2024). Social dynamics in inclusive education: A comprehensive analysis. *Teaching and Teacher Education*, 92, 234-251[in English].

6. Johnson, R., Smith, A. & Brown, M. (2023). Safety protocol implementation in inclusive schools: A longitudinal study. *Educational Management Review,* 41 (3), 112-129. [in English].

7. Parker, D. & Lee, J. (2024). Emerging trends in educational safety protocols. *Journal of School Administration*, 33 (1), 90-107 [in English].

8. Williams, P., & Chen H. (2024). Post-pandemic challenges in educational safety. *Journal of Crisis Managementin Education*, 16 (1), 34-51 [in English].

9. Wilson, K., Brown, S. & Davis, R. (2024). The social fabric of inclusive education. *Journal of Educational Research*, 47 (3), 267-284 [in English].

УДК 101.42:37.03

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-752-762

Довженко Тетяна Олексіївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової і професійної освіти, декан факультету початкового навчання, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, тел.: (050) 323-24-15, https://orcid.org/0000-0003-1384-511X

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН ДИТИНСТВА В ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто феномен дитинства з погляду філософії освіти, його концептуалізацію в історичній ретроспективі та вплив на сучасні освітні стратегії. З'ясовано, що дитинство, як етап життя та особливе культурне й соціальне явище, є об'єктом вивчення різних дисциплін, включаючи філософію, соціологію, психологію та педагогіку. У філософії освіти феномен дитинства посідає особливе місце, оскільки саме на цьому етапі закладаються основи формування особистості, цінностей та світогляду. Протягом історії погляди на дитинство суттєво змінювалися, починаючи від сприйняття дітей як «маленьких дорослих» у середньовіччі до визнання їх особливого статусу та унікальних потреб у сучасному суспільстві. Встановлено, що розуміння дитинства в освітній практиці, продовжує викликати активні суперечки та породжувати безліч підходів, від традиційних до новаторських. Сучасні умови вимагають адаптації освітніх та виховних практик, а також глибшого аналізу впливу на дитину навколишнього світу. Визначено, що сучасна філософія освіти – це динамічне та різноманітне поле, яке розвивається під впливом безлічі факторів: соціальних, культурних, політичних та технологічних змін. Обґрунтовано, що новими викликами стали інфантилізація сучасного суспільства та вплив цифрових технологій на розвиток дитини. Закцентовано увагу на тому, що сучасні діти зростають в умовах постійного впливу технологій, що відкриває нові можливості для їх розвитку, а також породжує ризики, пов'язані із залежністю від гаджетів та інформаційного перенавантаженням. Наголошується на важливості створення гнучких освітніх програм, які враховуватимуть як когнітивні, так і емоційні, соціальні та творчі аспекти розвитку дитини. Обмірковуються серйозні виклики, що постають перед філософією освіти та пов'язані з глобалізацією, технологізацією та екологічними проблемами, які потребують подальшого глибокого осмислення та інтеграції до освітніх практик. Доведено, що сучасні загрози дитинству мають комплексний і багатофакторний характер, а їх вирішення потребує широкого обговорення.



Ключові слова: філософія освіти, феномен дитинства, інфантилізація, глобалізація, технологізація, освітні програми.

Dovzhenko Tetiana Oleksiivna Dr. hab. in Pedagogy, professor, professor of the Department of Primary and Professional Education, the dean of the Faculty of Primary Education, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, tel.: (050) 323-24-15, https://orcid.org/0000-0003-1384-511X

A MODERN VIEW ON THE PHENOMENON OF CHILDHOOD IN THE DISCOURSE OF THE EDUCATIONAL PHILOSOPHY

Abstract. The article examines the phenomenon of childhood from the point of view of the philosophy of education, its conceptualization in historical retrospect, and its influence on modern educational strategies. It was found that childhood, as a stage of life and a special cultural and social phenomenon, is the object of study of various disciplines, including philosophy, sociology, psychology and pedagogy. In the philosophy of education, the phenomenon of childhood occupies a special place, since it is at this stage that the foundations for the formation of personality, values, and worldview are laid. Throughout history, views of childhood have changed significantly, from the perception of children as "little adults" in the Middle Ages to the recognition of their special status and unique needs in modern society. It is established that the understanding of childhood in educational practice continues to cause active debates and generate many approaches, from traditional to innovative. Modern conditions require the adaptation of educational and educational practices, as well as a deeper analysis of the influence of the surrounding world on the child. It was determined that the modern philosophy of education is a dynamic and diverse field that develops under the influence of many factors: social, cultural, political and technological changes. It is substantiated that new challenges have become the infantilization of modern society and the influence of digital technologies on child development. Attention is focused on the fact that modern children grow up under the constant influence of technology, which opens up new opportunities for their development, and also creates risks associated with addiction to gadgets and information overload. The importance of creating flexible educational programs that will take into account both cognitive and emotional, social and creative aspects of the child's development is emphasized. Serious challenges facing the philosophy of education related to globalization, technology, and environmental issues are considered, which require further in-depth understanding and integration into educational practices. It has been proven that modern threats to childhood are complex and multifactorial in nature, and their solution requires a wide discussion.

Keywords: philosophy of education, phenomenon of childhood, infantilization, globalization, technologization, educational programs.

Постановка проблеми. Людина та проблеми її буття завжди були ключовими темами філософських рефлексій. Досягнення розуміння сутності людини передбачає рівнозначне дослідження всіх етапів життя. Однак дитинство є особливо значущим періодом для становлення особистості. Феномен дитинства розглядався з онтологічних, гносеологічних, антропологічних, екзистенційних, релігійних, моральних та історико-культурних позицій. Не так давно проблема дитинства стала активно вивчатися в правознавстві, політології та економіці, тим самим, спричинивши появу багатьох нормативних актів, які визначають права та обов'язки дітей, а також права та обов'язки дорослих щодо дітей. Дитинство є початком формування людини-громадянина, а розуміння сутності дитинства дає можливість виходу антропології з глухого кута непізнаваності.

Реальність біологічного розвитку людини сама по собі не створює категорій, маркерів або точок переходу. Цим ми відрізняємося від багатьох інших видів. Наприклад, перехід від гусениці до метелика та відмінності між двома стадіями чітко позначені, визначені й не підлягають обговоренню. Перехід же від дитини до дорослої людини, навпаки, є поступовим і дуже варіативним процесом. Доросла людина зазвичай позиціонує себе як вихователь / учитель, носій сімейних, культурних, релігійних, етичних та інших цінностей. Дорослі звертаються до дітей як до свого минулого, моделі «себе маленького», а діти бачать у них «себе в майбутньому».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен дитинства розглянуто у працях як українських науковців (Л. Кривачук, М. Лугова, Л. Панченко), так і зарубіжних (P. Ariès, H. Cunningham, L. DeMause, R. Epstein, S.D. Bock, M.J. Drew, Z. Scandalis, S. Gottschalk, K.J. Hayward, A. James, A. Prout, N. Postman, A.O. Scott). У своїх наукових здобутках вчені проаналізували тенденції розвитку дитинства в соціальних процесах з позиції історичних змін суспільного устрою.

Мета статті – дослідження феномену дитинства як специфічного етапу становлення і розвитку дитини в дискурсі філософії освіти.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших звернув увагу на дитинство Платон у своїй «Державі». Він вважав, що виховання дітей – це підготовка майбутніх громадян держави (поліса). Ідеальна держава буде створена лише тоді, коли будуть «створені» ідеальні громадяни. А до цього їх треба готувати шляхом виховання, занять фізичними вправами, читанням, формуванням у дитини уявлень про добро і чесноти. Арістотель додав до платонівської системи навчання сім'ю як взірець держави, відзначивши, що стосунки дитини з батьками є першим досвідом зіткнень дітей і дорослих, а також наголосив на важливості наслідків цього досвіду. Батьки, за Арістотелем, повинні підготувати дитину до школи – місця, де здобувають єдині державно-корисні знання. Тобто Арістотель, як і Платон, пов'язував формування людини з державним устроєм.



Починаючи з політичних творів Т. Гоббса в XVII ст., дітей розглядали як злих, диких, некерованих, порожніх, бо всі люди народжуються в первородному гріху. Тому дитина потребує контролю та регулювання особливо з боку матері. Дж. Локк і Дж. Дьюї вважали дітей раціональними і, що дитяча грайливість має цінність не лише в дитинстві, але й у дорослому віці. Їхні ідеї викликають інтерес і сьогодні, у час, коли виникають постійні розбіжності в поглядах педагогів щодо здатності дітей міркувати та цінності дитячої гри для навчання дітей.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що людину необхідно культивувати, як і рослину, щоб отримати гарні плоди. Усе те, що не дається дитині спочатку – силу та розум потрібно прививати виховуючи. У процесі виховання дитина повинна бачити приклад батьків, оскільки сім'я є формою, що визначає зміст. Вивчення науки слід починати тільки тоді, коли розум дитини буде здатний не впадати в оману. Хоча дитина в ідеях Руссо все ще була залежною і потребувала захисту, небезпека полягала в тому, що дорослі, а особливо ті, хто складає апарат освіти, служили головним чином для розбещення дитини. Тому дитинство потребує захисту від тих чинників, які нібито виховують і розвивають його.

Лише на початку XX ст. ми побачили дитину як здібну та наповнену формою індивідуальної волі особистість. Найбільш переконливо це висвітлено в поясненні Дж. Дьюї досвіду як мети освіти. На переконання Дж. Дьюї, процеси навчання відбуваються найефективніше тоді, коли дітям надається простір для дослідження, гри та конструювання власного навчання. Він хотів, щоб освіта створювала відчуття безперервності між досвідом дитинства та досвідом дорослих, замість того, щоб дати відчуття розриву або різкої та цілковитої відмінності між досвідом дітей і світом досвіду дорослих.

До кінця XX ст. ідеї дитинства як окремої соціальної категорії приділялося дуже мало уваги. На переконання Л. Кривачук феномен дитинства необхідно розглядати «враховуючи концептуальні підходи та напрацювання в різних науках та з різних позицій» [2]. Саме такого погляду ми й будемо дотримуватися в нашій розвідці.

З огляду на вищевказане, вважаємо за доцільне розглядати феномен дитинства, перш за все, із етимології слова «дитинство». Так, у давньогрецькій мові було багато слів для позначення поняття «дитина», але не було слова для дефініції абстрактного змісту поняття «дитинство». У латинській мові *infantia* є досить пізнім словом, яке буквально означає «відсутність голосу», але фактично використовувалося в суді для позначення осіб, яким не дозволено давати свідчення на свою користь. Слова *infant* та *baby* в англійській мові походять від людини, яка «*не говорить*» (українською – *немовля*) та перших звуків, які видає дитина – «*бе-бе*» або «*ба-ба*». Як бачимо, суттєвою ознакою дитини є неспроможність говорити [12].

Використовуючи малюнки, тексти, світлини, листи та багато інших джерел, французький історик Ф. Арієс проаналізував як зображували дітей у

творах мистецтва. Дослідник стверджував, що в середньовічному європейському суспільстві ідеї дитинства не існувало. Це не означає, що дітьми нехтували чи їх зневажали адже ідею існування дитинства як феномена, не слід плутати з любов'ю до дітей. У середньовічному суспільстві бракувало усвідомлення того, що дитинство є особливим періодом у житті людини. Немовлят зображували в сукнях для дорослих, із дорослими тілами та виразами облич як у дорослих. Більшість дітей навчалися ремеслу, ставали робітниками на полях і «входили в ролі» дорослих у дуже ранньому віці. Як тільки дитина могла жити без постійної турботи матері, няні чи колиски, вона належала до дорослих. Навіть дітей у віці до семи років сприймали як «маленьких дорослих», а не як дітей [5].

Основоположним текстом епохи модернізму, що досліджує дитинство є «Історія дитинства» Л. де Моса. У цій праці автор наголошує на жорстокій, темній і похмурій історії європейського дитинства з точки зору психоаналітики. Для нього історія дитинства – кошмар, від якого ми тільки нещодавно почали прокидатися. Чим далі дослідник заглиблювався в європейську історію, тим більшу ймовірність того, що діти будуть убиті, покинуті, побиті, тероризовані та зазнають сексуального насильства він спостерігав. Науковець стверджує, що насильство над дітьми було найефективнішим способом суспільства підтримувати свій колективний емоційний гомеостаз. Нещодавні позитивні зміни у сприйнятті дитинства відбулися через послідовні покоління взаємодії батьків та дітей і саме ця «еволюція» виховання сприяла зсуву в розділенні дитинства і дорослості [7].

Досить похмуре бачення дитинства постає у книзі Н. Постмена «Зникнення дитинства». Він стверджує, що коли межа між дитинством і дорослістю розмивається, кінець дитинства можна уявити в майже апокаліптичному сенсі. Н. Постмен підкреслює, що з біологічної точки зору неможливо уявити, щоб будь-яка культура забула, що їй потрібно самовідтворюватися, але існування культури без ідеї дитинства цілком можливе адже воно є соціальним артефактом, а не біологічною категорією. Як аргумент наводиться твердження про те, що на виникнення концепції дитинства, шкільного навчання та освіти вплинув розвиток книгодрукування. Важливість читання для людини полягає в тому, що воно створює приватний простір та індивідуальність. Тоді як у минулому більшість видів діяльності виконувалися публічно. У світі літератури бути дорослим означає мати доступ до культурних таємниць, закодованих у неприродних символах. У літературному світі діти повинні стати дорослими, натомість у нелітературному світі немає потреби чітко розрізняти дитину й дорослого, бо там небагато секретів [13].

Відзначає Н. Постмен сучасну поширеність тем для дорослих у дитячій літературі, телепрограмах, зникнення дитячих фільмів, ігор та одягу, експлуатацію дитячої сексуальності. Усе перелічене є середовищем, у якому

відбувається ерозія дитинства в XX ст. Проте головним винуватцем зникнення межі між дитинством і дорослістю є телебачення, яке поклало край «добрим і невинним» рокам дитинства 1850-1950-х рр. Учений стурбований «недиференційованою доступністю» візуальних засобів масової інформації, оскільки не потрібно вчитися переглядданню телевізора, це не є ані складним, ані вимогливим. Його аргумент простий: без навчання немає секретів, а без секретів, звичайно, не може бути такого поняття, як «дитинство» [13, p. 80]. Наведені вище дискурси свідчать про те, що феномен дитинства є досить неоднозначним, а філософія та педагогіка дитинства дуже багатогранними.

Щоб пояснити сутність дитинства, Х. Каннінгем наводить цитату зі щоденника 11-річної Злати, яка жила в Сараєво під час воєнних дій у Югославії: «Школярка без школи, без шкільних веселощів і захоплень. Дитина без ігор, без друзів, без сонця, без птахів, без природи, без фруктів, без шоколаду чи цукерок, лише з невеликою кількістю сухого молока. Одним словом дитина без дитинства» [6]. Х. Каннінгем вказує на те, що такі діти, як Злата, усвідомлюють, що дитина, яка живе в таких умовах, як вона, не живе тим, що вона вважає «справжнім» дитинством. Її сприйняття відноситься не просто до її біологічного віку, а до фактичних моральних, матеріальних і практичних концептуалізацій, які представляють, конструюють і породжують дитинство. Злата знає, що без шоколаду та школи не буває дитинства. Х. Каннінгем стверджує, що якби Злата жила в 1500-х чи 1700-х роках або, можливо, в іншій культурі чи суспільстві за іншої ідеології, вона вважала б різні фактори основними складовими дитинства. Тобто дитинство – це сукупність уявлень, що постійно змінюються. На нашу думку, такі ж дослідження доцільно провести і в Україні, щоб проаналізувати досвід наших дітей, дитинство яких позначено війною, міграцією, негативним емоційним досвідом.

Е. Джеймс та А. Праут пропонують розуміти дитинство як «соціальну конструкцію, інтерпретаційну рамку для контекстуалізації ранніх років людського життя. Дитинство, на відміну від біологічної незрілості, не є ані природною, ані універсальною ознакою людських груп, а постає як специфічний структурний і культурний компонент багатьох суспільств» [11, p. 8].

Зміни в розумінні дитинства як соціального конструкту в західній культурі викликані певними раціональними принципами врядування. Як правило, дитина визначається за віком. Одна з основоположних характеристик дитинства та дитини міститься в Конвенції ООН про права дитини. Так, «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [1]. Навколо такого вікового розмежування точаться дискусії, бо позначення дитинства не враховує біологічні детермінанти. Дехто стверджує, що дитинство починається ще до народження дитини. Крім того, дитинство триває до періоду, коли людина

отримує всі законні права як «доросла». Тобто, якщо людина не є дорослою юридично, то вона є дитиною.

Зараз освіта все більше інтегрує елементи різних філософських підходів, створюючи гібридні моделі, які враховують різноманітність потреб та інтересів учнів. Наприклад, конструктивістські принципи активно використовуються у створенні програм проєктного навчання та методів активного навчання; прагматичні принципи знаходять своє відображення в освітніх програмах, орієнтованих на професійну підготовку та практичне застосування знань; гуманістичні ідеї реалізуються через інклюзивне навчання та створення підтримуючого освітнього середовища; критична педагогіка має на меті створення програм, спрямованих на розвиток свідомості та соціального участі дітей.

В умовах мінливого світу важливо продовжувати досліджувати та переосмислювати філософські основи освіти, щоб створювати можливості для повноцінного розвитку особистості та її адаптації до нових викликів. Об'єднання різних філософських підходів дозволяє формувати гнучкі та ефективні освітні практики, що сприяють розвитку критичного мислення, креативності та здатності до вирішення складних проблем, що постають перед людством. Л. Панченко слушно зауважує, що «суспільним покликанням філософії освіти ще з часів античності було і залишається духовне оновлення соціумів, відкриття нових перспектив розвитку людства і кожної окремої людини» [4, с. 136].

Сучасна філософія та педагогіка розглядають дитинство не лише як етап біологічного та психічного розвитку, а й як соціально-культурний феномен. Дитина не є пасивним об'єктом впливу дорослих, а стає активним учасником соціального процесу, формуючи свою ідентичність через взаємодію зі світом. Ключовий аспект переосмислення дитинства полягає у визнанні того, що дитинство як соціальний та культурний феномен може суттєво різнитися залежно від конкретного суспільства, культури та часу. Множинність підходів акцентує увагу на різноманітності умов, у яких зростають та розвиваються діти в різних країнах та соціальних верствах. Ця ідея порушує питання про те, якою має бути нинішня освіта, щоб враховувати відмінності в культурних та соціальних контекстах.

У 2014 році журнал «The New York Times Magazine» опублікував статтю із заголовком «Смерть дорослості в американській культурі». Її автор наполягає на тому, що телесеріали, мультфільми та комікси останніх десятиліть проголосили кінець чоловічої влади, а також зруйнували традиційні уявлення про дорослість у будь-якій формі. З самого початку американська культура була помітно стійка до претензій на батьківську владу та імперативів дорослого життя. Однак популярні шоу так чи інакше вказують на те, що ніхто більше не знає як бути дорослим. Дорослість, якою ми її знаємо, стала концептуально



неспроможною. Бажання сучасного героя коміксів полягає в тому, щоб поринути у власну незрілість, занурюючись у її глибини та насолоджуючись її задоволеннями. Дитинство, яке колись було умовою обмеженої автономії та відкладеного задоволення («чекай поки подорослішаєш»), тепер є зоною вічної свободи та насолоди. У підсумку стверджується, що «дорослі люди не відчувають примусу відмовлятися від дитячих справ: вони можуть жити з батьками, ходити в літній табір, грати в доджбол, колекціонувати ляльок та фігурки і дивитися мультфільми досхочу. Ці симптоми затримки розвитку також будуть ознаками того, що вони вільніші, чесніші та щасливіші, ніж нахабні ду́рні, які відмовляються від таких розваг» [14].

Інфантилізація – це форма поводження, за якої до компетентного дорослого або підлітка ставляться як до дитини. У контексті виховання, інфантилізація визначається як неспроможність батьків терпіти розвиток дитини, що відповідає її віку і незалежності. Коли до дорослих людей ставляться як до некомпетентних дітей, можлива низка негативних наслідків, серед яких втрата відчуття контролю над власним життям, посилення депресії та тривоги, гнів, спрямований на опікунів або авторитетних осіб, зниження самооцінки, схильність до самогубства та шкоди стосункам. Інфантилізація зазвичай відбувається з групами населення, яким бракує влади: літні люди, жінки, так звані «кольорові» спільноти, ЛГБТ-особи, підлітки, люди з обмеженими можливостями й под. [8].

Деякі психологи зауважать, що не всі залишають свої «дитячі звички» позаду. Людина може зациклитися на певному етапі розвитку і не досягти відповідного віку й рівня зрілості. Зіткнувшись із нестерпним стресом або травмою, люди навіть можуть повернутися до попередньої стадії розвитку. Це спостерігається в нашому повсякденному мовленні, коли ми називаємо дорослих жінок «дівчатами» і в тому, як шкільний персонал та батьки ставляться до підлітків, відмовляючись визнати їхній інтелект і потребу в автономії, обмежуючи їхню свободу та можливість знайти роботу. Г. Маркузе, Е. Фромм та інші критично налаштовані теоретики, припускають, що, як і окремі особи, суспільство також може страждати від зупинки розвитку. На їхню думку, неспроможність дорослих досягти емоційної, соціальної чи когнітивної зрілості не є наслідком індивідуальних недоліків, а радше, соціально спроєктованою. Відвідуючи США в 1946 р., К. Леві-Строс прокоментував чарівні інфантильні риси американської культури: дитяче захоплення дорослих бейсболом, пристрасне ставлення до іграшкових автомобілів і кількість часу, який дорослі приділяли хобі. Однак, як відзначають сучасні вчені, цей «інфантилістський дух» став менш чарівним і більш поширеним [9].

Дослідник К. Гейворд дійшов висновку, що культурно спричинена інфантилізація призводить до того, що в повсякденному житті до людини дедалі

частіше ставляться не як до зрілого дорослого, а як до безвідповідальної дитини, яка постійно потребує повчань і захисту. У свою чергу це впливає й на освітній процес у середній і вищій школі. Старшокласникам та студентам намагаються не ставити складних запитань, не обтяжувати великою кількістю домашніх завдань. Власна думка здобувачів має толерантно сприйматися вчителями навіть тоді, коли вона суперечить здоровому глузду, а освітнє середовище повинно бути настільки комфортним, щоб задовольняти всі забаганки учнів [10].

Подібні тенденції в масовій культурі проявляються в коротких реченнях у сучасних романах, у відсутності витонченості в політичній риториці та в сенсаційному висвітленні телевізійних новин. Ми можемо вважати це тривіальним або кумедним, але «інфантилістський дух» стає особливо спокусливим у часи соціальних криз і перманентного страху. Зараз людство зіткнулося з екзистенціальними загрозами, серед яких кліматичний колапс – вплив потепління на навколишнє середовище є непередбачуваним і потенційно катастрофічним; бідність, несправедливість і міграція – через війни, насильство та переслідування мільйони людей будуть примусово переселені та житимуть у крайній бідності. Тобто глобальним загрозам має протистояти суспільство, яке все більше стає інфантилізованим. Наші соціальні інститути та технологічні пристрої «розмивають» ознаки зрілості: терпіння, співчуття, солідарність, смирення та відданість. Ці якості традиційно вважалися необхідними для здорового дорослішання. Наведені приклади демонструють, що спочатку дітей вважали «маленькими дорослими», а нині – дорослих сприймають як дітей.

Висновки. Одним із найважливіших факторів, що визначають необхідність переосмислення дитинства, є вплив цифрового середовища на розвиток дитини. Сучасні діти з раннього віку стикаються з цифровими технологіями, які стають невід'ємною частиною їхнього життя та сприяють формуванню нового типу мислення. Однак поряд з новими можливостями, що відкривають технології, виникає безліч ризиків. З одного боку, цифрове середовище надає дітям доступ до великої кількості інформації, що сприяє розвитку їх пізнавальних здібностей, творчого мислення та навичок комунікації. Діти можуть навчатися швидше, використовувати інтерактивні технології та брати участь у глобальних освітніх ініціативах. З іншого боку, безконтрольний доступ до цифрового контенту може призвести до негативних наслідків, включаючи інформаційне перевантаження, залежність від гаджетів та психологічні проблеми. Переосмислення дитинства у цифрову епоху має бути зосереджено на питаннях балансу між використанням технологій та традиційними способами навчання і виховання. Важливо не тільки інтегрувати технології в освітні процеси, а й створювати системи, які сприятимуть розвитку цифрової грамотності в дітей та критичного ставлення до інформації.

Одним із практичних аспектів переосмислення феномена дитинства є необхідність реформування системи освіти. Важливим стає створення таких



освітніх умов, які сприяють всебічному розвитку дитині, що включає не тільки когнітивні, а й емоційні, соціальні та творчі аспекти. Необхідно також враховувати, що сучасні діти відрізняються більшою самостійністю та усвідомленістю своїх прав і обов'язків. На сьогодні актуалізується ідея партнерства між дорослими та дітьми, що засноване на взаємоповазі, діалозі та співпраці. Це вимагає перегляду педагогічних методів та підходів, а також реформування освітніх систем, що мають враховувати сучасні виклики та потреби дітей.

Сьогодні наша країна переживає особливо складні часи, а діти вимушені здобувати освіту в умовах змішаного навчання. Цілком поділяємо думку М. Лугової про те, що «воля як риса характеру українського народу – опора, на якій тримається оборона наших земель та яка є значним виховним компонентом. Саме розвиток вольових якостей у дітей забезпечить силу, стійкість, витривалість у будь-яких ситуаціях» [3, с. 80]. Проте чимало залежить і від самих освітян. Переосмислення феномена дитинства має неабияке значення для адаптації освітніх та виховних систем до нових соціальних, культурних та технологічних умов.

Отже, використання нових підходів, заснованих на розумінні дитинства як складного та динамічного феномену, дозволить створити більш гнучкі та ефективні моделі навчання, які враховують потреби та особливості дітей XXI ст. Цей процес вимагає як теоретичного осмислення, так і практичних реформ, що відповідають викликам сучасного світу.

Література:

1. Конвенція про права дитини : ратифікована Постановою ВР України від 27.02.1991 р. № 789-XII. Дата оновлення : 16.11.2023. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 11.09.2024).

2. Кривачук Л. Феномен дитинства як об'єкт дослідження: наукові концепції та підходи. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. Гуманітарні науки : збірник наукових праць ; гол. ред. Сливка Ю. Ю. Львів : ЛДФА, 2014. Вип. 13. С. 97–103.

3. Лугова М. С. Філософське розуміння феномена дитинства у творчості Г. С. Сковороди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. № 3(58). С. 73–83.

4. Панченко Л. Суспільне покликання філософії освіти в умовах глобальних трансформацій. *Філософія освіти*. 2014. № 2(15). С. 131–140.

5. Ariès P. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life. New York : Vintage, 1962. 448 p.

6. Cunningham H. Children and Childhood in Western Society since 1500. New York : Longman, 2005. 256 p.

7. DeMause L. The History of Childhood. London : Souvenir Press, 1976. 462 p.

8. Epstein R., Bock S. D., Drew M. J., Scandalis Z. Infantilization across the life span: A large-scale internet study suggests that emotional abuse is especially damaging. *Motivation and Emotion*. 2023. Vol. 47. P. 137–163.

9. Gottschalk S. Terminal Self: Everyday Life in Hypermodern Times. New York : Routledge, 2018. 146 p.

10. Hayward K. J. Infantilised: How Our Culture Killed Adulthood. London : Little, Brown Book Group Limited, 2024. 432 p.
11. James A., Prout A. (Eds.) Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood. 2nd edition. Basingstoke : Falmer Press, 1997. 260 p.
12. Merriam-Webster dictionary. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/baby (дата звернення: 03.09.2024).
13. Postman N. The Disappearance of Childhood. New York : Vintage Books, 1994. 177 p.
14. Scott A. O. The Death of Adulthood in American Culture. *The New York Times Magazine*. Sept. 11, 2014. URL: https://www.nytimes.com/2014/09/14/magazine/the-death-of-adulthood-in-american-culture.html (дата звернення: 25.09.2024).

References:

1. Konventsiia pro prava dytyny : ratyfikovana Postanovoiu VR Ukrainy vid 27.02.1991 r. № 789-XII. Data onovlennia : 16.11.2023 [Convention on the Rights of the Child: ratified by Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated February 27, 1991 No. 789-XII. Update date: November 16, 2023]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (data zvernennia: 11.09.2024). [in Ukrainian].
2. Kryvachuk L. Fenomen dytynstva yak obiekt doslidzhennia: naukovi kontseptsii ta pidkhody [The phenomenon of childhood as an object of research: scientific concepts and approaches]. *Visnyk Lvivskoi derzhavnoi finansovoi akademii Humanitarni nauky : zbirnyk naukovykh prats ;* hol. red. Slyvka Yu. Yu. Lviv : LDFA, 2014. Vyp. 13. S. 97–103. [in Ukrainian].
3. Luhova M. S. Filosofske rozuminnia fenomena dytynstva u tvorchosti H. S. Skovorody. [Philosophical understanding of the phenomenon of childhood in the work of G. S. Skovoroda]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho.* Seriia: filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. 2023. № 3(58). S. 73–83. [in Ukrainian].
4. Panchenko L. Suspilne poklykannia filosofii osvity v umovakh hlobalnykh transformatsii [The social vocation of educational philosophy in the context of global transformations]. *Filosofiia osvity.* 2014. № 2(15). S. 131–140. [in Ukrainian].
5. Ariès P. Centuries of Childhood: A Social History of Family Life. New York : Vintage, 1962. 448 p. [in English].
6. Cunningham H. Children and Childhood in Western Society since 1500. New York : Longman, 2005. 256 p. [in English].
7. DeMause L. The History of Childhood. London : Souvenir Press, 1976. 462 p. [in English].
8. Epstein R., Bock S. D., Drew M. J., Scandalis Z. Infantilization across the life span: A large-scale internet study suggests that emotional abuse is especially damaging. Motivation and Emotion. 2023. Vol. 47. P. 137–163. [in English].
9. Gottschalk S. Terminal Self: Everyday Life in Hypermodern Times. New York : Routledge, 2018. 146 p. [in English].
10. Hayward K. J. Infantilised: How Our Culture Killed Adulthood. London : Little, Brown Book Group Limited, 2024. 432 p. [in English].
11. James A., Prout A. (Eds.) Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood. 2nd edition. Basingstoke : Falmer Press, 1997. 260 p. [in English].
12. Merriam-Webster dictionary. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/baby (data zvernennia: 03.09.2024). [in English].
13. Postman N. The Disappearance of Childhood. New York : Vintage Books, 1994. 177 p. [in English].
14. Scott A. O. The Death of Adulthood in American Culture. The New York Times Magazine. Sept. 11, 2014. URL: https://www.nytimes.com/2014/09/14/magazine/the-death-of-adulthood-in-american-culture.html (дата звернення: 25.09.2024). [in English].

УДК 373.31

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-763-772

Дубовик Світлана Григоріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти Факультету педагогічної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, https://orcid.org/0000-0002-8564-0693

Рекеда Валерія Володимирівна студентка Факультету педагогічної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, https://orcid.org/0009-0004-7256-6836

ЗАСТОСУВАННЯ ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ НА УРОКАХ НАВЧАННЯ АУДІЮВАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. Стаття детально аналізує проблему використання цифрових інструментів у процесі навчання аудіювання учнів початкової школи, акцентуючи увагу на їх ключовій ролі у формуванні комунікативної компетентності, що є важливим завданням сучасної мовно-літературної освіти. У науковій розвідці розкрито значення аудіативних умінь як основного компонента ефективного спілкування, здатного забезпечити якісне сприйняття, розуміння та інтерпретацію усного мовлення, що є невід'ємною частиною освітнього процесу. Особливу увагу приділено питанням ефективного впровадження мультимедійних ресурсів, інтерактивних платформ та персоналізованих аудіовізуальних матеріалів, які сприяють формуванню аудіативних умінь молодших школярів.

Стаття підкреслює значущість цифрових технологій для підвищення якості освітнього процесу, оскільки вони дозволяють створити інтерактивне середовище для навчання аудіювання, що забезпечує індивідуалізацію підходів і стимулює когнітивну активність учнів. Подано приклади доцільного використання таких інструментів, як інтерактивні платформи, мультимедійні презентації, QR-коди, аудіоматеріали та інші ресурси, що дозволяють розширити можливості навчання аудіювання. Завдяки інтеграції сучасних технологій до процесу розвитку слухових навичок учні початкової школи зможуть на уроках української мови практикувати сприйняття мовлення у різних форматах: аудіальному, візуальному та інтерактивному, що сприяє всебічному розвитку мовленнєвих компетенцій молодших школярів.

Особливу увагу приділено методичним рекомендаціям щодо використання цифрових засобів у навчанні аудіювання. Серед них виділено практики створення власних аудіовізуальних матеріалів педагогами, використання

інтерактивних платформ для закріплення вивченого матеріалу, а також інтеграцію цифрових технологій і традиційних методів навчання. Аргументовано, що такий підхід не лише підвищує зацікавленість учнів, але й формує в них навички аналітичного мислення, уваги та роботи з інформацією.

Ключові слова. Початкова школа, комунікативна компетентність, аудіювання, аудіативні вміння, інтерактивні технології, мультимедійні ресурси, цифрові інструменти.

Dubovyk Svitlana Hryhoriivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Primary Education, Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, https://orcid.org/0000-0002-8564-0693

Rekeda Valeriia Volodymyrivna student of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, https://orcid.org/0009-0004-7256-6836

THE USE OF DIGITAL TOOLS IN PRIMARY SCHOOL LISTENING LESSONS

Abstract. The article analyses in detail the problem of using digital tools in the process of teaching listening to primary school students, focusing on their key role in the formation of communicative competence, which is an important task of modern language and literary education. The research reveals the importance of audiative skills as a key component of effective communication, capable of ensuring high-quality perception, understanding and interpretation of oral speech, which is an integral part of the educational process. Particular attention is paid to the issues of effective implementation of multimedia resources, interactive platforms and personalised audiovisual materials that contribute to the development of primary school students' audiative skills.

The article emphasises the importance of digital technologies for improving the quality of the educational process, as they allow creating an interactive environment for listening, which ensures individualisation of approaches and stimulates students' cognitive activity. Examples of the appropriate use of such tools as interactive platforms, multimedia presentations, QR codes, audio materials and other resources that allow to expand the possibilities of listening learning are presented. Thanks to the integration of modern technologies into the process of developing listening skills, primary school students will be able to practice listening in different formats: audio, visual and interactive, which contributes to the comprehensive development of primary school students' speech competences.



Particular attention is paid to methodological recommendations on the use of digital tools in teaching listening. Among them are the practices of creating teachers' own audiovisual materials, using interactive platforms to consolidate the material studied, as well as the integration of digital technologies and traditional teaching methods. It is argued that this approach not only increases students' interest but also develops their skills of analytical thinking, attention and work with information.

Keywords: Primary school, communicative competence, listening, audiative skills, interactive technologies, multimedia resources, digital tools.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгводидактики однією з актуальних проблем початкової мовної освіти є формування аудіативних умінь і навичок учнів початкової школи. Вони забезпечують сприйняття і розуміння сказаного співрозмовником, а отже, – і відповідну, адекватну мовленнєву реакцію-відповідь [6, с. 90]. Важливим напрямом роботи вчителя на уроках навчання української мови і мовлення є розвиток в учнів умінь, які передбачають адекватне сприймання і розуміння мовленнєвого висловлювання (запитання, повідомлення, пояснення, інструкції, тексту художнього твору, пізнавальної розповіді тощо), а також оцінювання і відтворювання сприйнятої на слух інформації [4, с. 2].

Загальновідомо, що сучасний урок української мови і мовлення має бути яскравим, динамічним та цікавим для того, щоб зацікавити учня та сформувати в нього необхідні компетентності. Нова українська школа зосереджує увагу на застосуванні всіх можливих технологій, методів і ресурсів для активізації пізнавальної діяльності школярів, а вчителі початкових класів усе більше цікавляться питанням, як обрати з багатого арсеналу технологій, методів і прийомів навчання мови і мовлення саме ті, які спонукали б активно засвоювати мовні і мовленнєві знання та вміння. Однак, якщо для уроку іноземної мови є характерним використання цифрових інструментів під час формування того чи іншого виду мовленнєвої діяльності, то на уроці української мови вчителі частіше надають перевагу застосуванню традиційних методів і прийомів роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що питання щодо впровадження цифрових технологій у навчання аудіювання на уроках української мови в початкових класах ще недостатньо вивчено і не було предметом детального розгляду в окремих наукових студіях. Натомість дослідження у галузі викладання іноземних мов і української мови як нерідної висвітлюють практичний досвід, зосереджений на формуванні аудіативних умінь і навичок за допомогою цифрових засобів, що становить перспективний напрям для запозичення й адаптації у викладанні рідної мови.

Дослідник Н.В. Фийса зазначає, що інтеграція цифрових технологій в освітній процес дозволяє вчителеві розвивати здатності учнів, спрямовані на

розвиток і вдосконалення вмінь і навичок із чотирьох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання, письма і формування комунікативних умінь. Завдяки цифровим інструментам педагог має можливість застосовувати різноманітні підходи до викладання та опанування мови, а також знаходити інноваційні способи підвищення ефективності освітнього процесу [8, с. 5].

Науковець Булава Н.Ю. зазначає, що використання інноваційних цифрових технологій суттєво впливає на процес оволодіння мовами, зокрема й українською. Новітні освітні інструменти сприяють ефективному формуванню та розвитку ключових видів мовленнєвої діяльності: читання, письма, говоріння й аудіювання серед учнів [1, с. 4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Одним із актуальних невирішених питань у цій галузі є розроблення методичних рекомендацій щодо ефективного впровадження цифрових технологій на уроках української мови, спрямованих на формування аудіативних умінь і навичок учнів початкової школи. Це дозволить урізноманітнити традиційні навчальні заняття, зробивши їх більш захопливими для дітей, що сприятиме підвищенню ефективності процесу розвитку аудіативних умінь молодших школярів.

Уважаємо, що важливим напрямом роботи вчителя початкової школи на уроках вивчення української мови є використання різноманітних цифрових інструментів під час навчання аудіювання. Це дасть змогу учням сприймати інформацію в різних форматах (аудіально, візуально) й опрацьовувати її через різні види діяльності (письмово, усно, інтерактивно), що сприятиме всебічному розвитку їхніх аудіативних умінь і навичок.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розроблення методичних рекомендацій щодо застосування цифрових інструментів на уроках формування аудіативних умінь і навичок учнів початкової школи

Виклад основного матеріалу. Одним із головних завдань початкової мовно-літературної освіти є розвиток у молодших школярів навичок сприйняття, аналізу, інтерпретації й оцінки усної інформації, а також її практичного використання в різних комунікативних ситуаціях. У типовій освітній програмі з мовно-літературної галузі цей аспект подано у змістовій лінії «Взаємодіємо усно» [5, с. 6]. Вона спрямована на формування аудіативних здібностей і визначає основні завдання навчання аудіювання (слухання і розуміння) та результати для кожного року навчання.

У сучасній лінгводидактиці початкової школи багато дослідників (М.С. Вашуленко, І.П. Ґудзик, С.Г. Дубовик, Н.В. Притулик, О.Н. Хорошковська, С.В. Цінько та ін.) розглядають уміння сприймати та розуміти усне мовлення як базовий компонент, що сприяє розвитку вмінь і навичок говоріння, читання й письма. У цьому контексті аудіювання розглядається як комплексний процес, що включає: сприйняття звуків (перцептивна діяльність), розуміння (мислен-

нєва діяльність із залученням аналізу, синтезу, узагальнення, конкретизації) та запам'ятовування (мнемічна діяльність із формуванням асоціативних зв'язків) [2, с. 2].

Таким чином, терміни «слухання» та «аудіювання» не є синонімами. Перше поняття означає лише акустичне сприйняття звуків, тоді як друге є складним процесом, що включає активне слухання, усвідомлення та інтерпретацію усної інформації. Аудіювання передбачає цілеспрямоване осягнення смислу повідомлення, що робить цей процес більш складним і осмисленим.

Узагальнюючи наукові підходи, тлумачимо поняття *аудіювання* як вид рецептивної мовленнєвої діяльності, який охоплює сприйняття, розпізнавання, осмислення та активну обробку інформації, що міститься в усному мовленні або аудіотексті [2, с. 2].

Разом із поняттям *аудіювання* в наукових дослідженнях розглядають термін *аудіативні вміння*. Ці вміння вважають невід'ємною частиною мовленнєвих компетенцій і охоплюють аспекти слухання, розуміння, говоріння, читання та письма. Формування аудіативних умінь починається ще на уроках навчання грамоти й має систематично реалізовуватися під час усіх занять, сприяючи розвитку в учнів здатності концентрувати увагу, запам'ятовувати інформацію та осмислювати її.

Розвиток мовленнєвого слуху передбачає здатність розрізняти в потоці звуків окремі елементи (звуки, склади, слова, словосполучення, речення), виділяти ключові слова для розуміння тексту, об'єднувати їх у смислові одиниці, запам'ятовувати почуте, розрізняти головне й другорядне, формувати висновки на основі прослуханої інформації та мати власну оцінку почутого [3, с. 22]. Рівень розуміння залежить від здатності слухача правильно інтерпретувати значення окремих мовних одиниць і тексту загалом.

Дослідники І.В. Удовенко та Л.А. Подворна зазначають, що аудіювання та говоріння є взаємопов'язаними аспектами усного мовлення [7, с. 1]. Аудіювання є необхідною умовою для правильного мовлення. Зокрема, воно тісно пов'язане з діалогічним мовленням: без здатності слухати й розуміти репліки співрозмовника, мовець не зможе адекватно відповісти. Робота над розвитком аудіативних умінь молодших школярів має важливе значення не лише для формування й удосконалення мовленнєвих умінь, а й для розвитку загальних навчальних компетентностей, зокрема вміння концентрувати увагу та уважно слухати вчителя, однокласників і співрозмовників. Саме заняття з аудіювання допомагають дітям розвивати здатність до активного слухання та підвищують увагу під час спілкування.

На сучасному етапі розвитку лінгводидактики в процесі навчання української мови в початковій школі традиційні методи, прийоми, форми і засоби навчання активно поєднуються з інтерактивними. Сучасні цифрові

технології поступово стають невід'ємною складовою освітнього процесу в початкових класах.

На відміну від традиційних підходів, де головну роль на уроці української мови відігравав учитель, сучасні підходи із застосуванням цифрових технологій змінюють цю парадигму. Учень стає активним учасником освітнього процесу, змінює роль пасивного сприймача інформації на роль суб'єкта, який самостійно створює мовленнєвий контент. [1, с. 1-2]

Для успішної організації освітнього процесу важливо, щоб учитель використовував такі педагогічні технології, які сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів. На нашу думку, саме застосування сучасних цифрових інструментів на уроках української мови дозволяє вчителеві зацікавити учнів у вивченні навчального предмета, сприяти формуванню в них мовленнєвих і мовних умінь і навичок, а також підтримувати постійний інтерес до навчання мови і мовлення [1, с. 1]

Цифрові технології відіграють ключову роль у впровадженні інноваційного підходу до викладання української мови. Вони дозволяють не лише візуалізувати навчальний матеріал, але й взаємодіяти з ним, персоналізуючи процес навчання відповідно до індивідуальних потреб кожного учня. Використання цифрових інструментів в освітньому процесі робить його більш доступним, ефективним та цікавим для молодших школярів [8, с. 5].

Детально розглянемо цифрові інструменти, які доцільно використовувати на уроках української мови у процесі формування аудіативних умінь і навичок учнів початкових класів.

Розвиток аудіативних умінь у першокласників під час уроків навчання грамоти має свої характерні особливості, які зумовлені поступовістю засвоєння мовленнєвого матеріалу. У цей період основний напрям роботи вчителя має бути спрямований на формування в учнів умінь сприймати елементи мовленнєвого потоку: звуки, склади, окремі слова і словосполучення. На цьому рівні діти вчаться розпізнавати і співвідносити звукові одиниці з їхнім значенням, що є важливим підґрунтям для подальшого розвитку слухових умінь і навичок. [2, с. 2]

Зі збільшенням мовленнєвого досвіду учнів завдання ускладнюються: акцент зміщується на навчання слухати, розуміти та аналізувати більш складні мовленнєві одиниці, а саме: речення і короткі зв'язні тексти. На цьому етапі роботи вчитель допомагає учням усвідомлювати зміст почутого, виділяти ключову інформацію, установлювати зв'язки між окремими частинами висловлювання. [2, с. 2-3]

Таким чином, аудіативні вміння у першокласників формуються поетапно: від сприйняття простих мовленнєвих елементів до роботи з цілісними мовними структурами. Це забезпечує поступове занурення дітей у процес слухання і розуміння усного мовлення, що сприяє їхньому успішному мовленнєвому розвитку та підготовці до подальшого навчання аудіювання.



Деталізуємо цифрові інструменти, які доцільно використовувати для розвитку й удосконалення аудіативних умінь учнів на уроках навчання української мови і мовлення.

Важливо зазначити, що сучасні навчальні матеріали, а саме: підручники та робочі зошити, часто містять інтегровані цифрові елементи. Зокрема, QR-коди, які можна відсканувати для прослуховування тексту. Ці тексти зазвичай короткі, але достатньо насичені. Зміст цих текстів учні можуть додатково опрацювати, спираючись на ілюстративний матеріал підручника, що надає контекст і візуальну підтримку.

Додатково педагог може самостійно створювати аудіоматеріали, записуючи власний голос. Це може бути запис вимови окремих слів – для акцентування уваги на певних звуках, запис інтонування речень – для аналізу їхньої структури або звукових диктантів. Такі записи можуть бути корисними як для колективної роботи в класі, так і для індивідуального навчання учнів.

Застосування зазначених цифрових інструментів є доцільним на кожному уроці насамперед навчання грамоти. Їх можна використовувати під час актуалізації опорних знань, для пояснення нового матеріалу, а також для закріплення вивченого.

У буквенний період навчання грамоти вчитель може застосовувати готові мультимедійні ресурси або створювати власні відеоматеріали, які містять вправи на читання складів із новою літерою, що вивчається. Такі відео мають поєднувати візуальний і аудіальний компоненти, що забезпечує багатоканальне сприйняття інформації та сприяє її кращому засвоєнню. Особливу увагу в цих матеріалах слід приділяти чіткості аудіального супроводу, щоб учні могли не лише бачити графічне зображення літери й складів, але й чути правильну вимову звуків і назву букв.

Застосування таких відеоматеріалів є найбільш доцільним на етапі ознайомлення з новою літерою. Вони можуть використовуватися в різних форматах: для початкового прослуховування, для повторення за диктором у режимі синхронного відтворення та для самостійного зачитування учнями (у цьому випадку відео відтворюється без звуку).

Багаторазове використання відеоматеріалів дозволяє закріпити навички читання, сприяє автоматизації процесів розпізнавання літер і складів, а також формує в учнів упевненість у власних силах. Упровадження зазначених засобів навчання не лише урізноманітнює традиційні методики навчання аудіювання, але й відповідає сучасним вимогам до інтеграції цифрових ресурсів в освітній процес.

У післябукварний період навчання грамоти особливої актуальності набувають завдання, спрямовані на роботу з прочитаними текстами. Учитель може використовувати готові навчальні матеріали, доступні на різних онлайн

платформах (насамперед ідеться про цифровий ресурс «Розвиток дитини»), де разом із текстами пропонують запитання з варіантами відповідей. Ці завдання дозволяють учням закріпити навички читання та розуміння тексту, одночасно розвиваючи аналітичне мислення молодших школярів.

Крім того, педагог може самостійно створювати подібні завдання, застосовуючи інтерактивні платформи, а саме: Quizizz, Kahoot, Wordwall, LearningApps тощо. Завдяки застосуванню цих цифрових інструментів запитання набувають більш захопливого формату, оскільки правильні відповіді винагороджуються балами, що стимулює пізнавальний інтерес учнів. Елементи мотивації та змагання, інтегровані в такі завдання, сприяють підвищенню пізнавальної активності школярів і залученню їх до процесу навчання, зокрема аудіювання.

Інтерактивні платформи є універсальними та можуть використовуватися в різних формах роботи. Для фронтальної роботи завдання демонструються для учнів усьому класу одночасно, стимулюючи колективне обговорення. Під час застосування індивідуальної або групової роботи вчитель може надати учням покликання на завдання, які вони виконуватимуть на своїх гаджетах. Такий підхід не лише дозволяє адаптувати освітній процес до сучасних реалій, але й сприяє формуванню в учнів цифрової компетентності.

У 2–4 класах процес формування аудіативних умінь та навичок учнів також може бути значно урізноманітнений завдяки використанню сучасних цифрових технологій. Рекомендуємо педагогам застосовувати онлайн платформи для створення анімаційних персонажів, які озвучують текст. Такі персонажі дозволяють перетворити друковану інформацію в динамічний аудіовізуальний формат, що робить освітній процес більш інтерактивним і захопливим. Використання таких ресурсів, а саме: Voki, Plotagon, Animaker, або Toontastic 3D, дає можливість учителеві створювати анімовані пояснення, які можуть бути інтегровані в будь-який етап уроку навчання аудіювання. Наприклад, під час виконання практичних завдань анімовані персонажі можуть не лише озвучувати текст, але й взаємодіяти з учнями, що стимулює їхню пізнавальну активність, увагу й уважність.

Крім цього, учитель може самостійно записувати власний голос для пояснення теми чи коментарів до завдань. Такі аудіоматеріали можуть бути інтегровані у презентації, що дозволяє зробити уроки навчання аудіювання інформативними та індивідуалізованими.

На уроках української мови під час навчання аудіювання особливо корисним є ознайомлення з літературними творами у форматі відео або аудіо. На нашу думку, використання українських народних казок, доступних на YouTube-каналі «Казки українською», або сучасних дитячих творів в аудіоформаті, поданих на каналі «Книги, що говорять», теж сприятиме формуванню аудіативних умінь і навичок молодших школярів. Учні можуть слухати уривки з текстів, одночасно слідкуючи за ним у підручнику, а потім



продовжувати читання вголос після зупинки вчителя. Такий підхід дозволяє організувати роботу таким чином, щоб поєднувати аудіальне сприйняття з навичками читання.

Отже, у процесі формування аудіативних умінь та навичок учнів початкової школи важливу роль відіграє використання сучасних цифрових інструментів. Вони не лише розширюють можливості для сприйняття і засвоєння мовного матеріалу, але й сприяють розвитку комунікативної компетентності учнів, уміння працювати з інформацією, аналітичного мислення, уваги. Застосування цифрових ресурсів у навчанні аудіювання молодших школярів дозволяє урізноманітнити освітній процес і створити більш динамічне, інтерактивне середовище, у якому учні стають активними учасниками комунікації на уроках української мови і мовлення.

Висновки. На нашу думку, застосування інтерактивних платформ, використання мультимедійних матеріалів, а також створення власних аудіовізуальних ресурсів дає можливість педагогам значно підвищити ефективність уроків навчання аудіювання, зробити їх доступними, цікавими і персоналізованими для кожного учня. Застосування сучасних цифрових інструментів сприяє формуванню й удосконаленню аудіативних умінь і навичок учнів, допомагає учням засвоювати навчальний матеріал і активно залучатися до процесу навчання.

Таким чином, використання цифрових технологій у навчанні аудіювання є важливим складником сучасного інноваційного підходу, який застосовується в мовній освіті в початковій школі. Упровадження цифрових інструментів в освітній процес на уроках української мови сприяє розвитку мовленнєвої компетенції учнів, а також їхніх загальних умінь і навичок роботи з інформацією в цифровому середовищі, що є важливим аспектом формування конкурентоспроможної особистості в умовах сучасного світу.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що для ефективного застосування цифрових технологій у процесі формування аудіативних умінь учнів початкової школи необхідно активно розвивати педагогічну майстерність учителів, забезпечувати їх цифровими ресурсами для створення та використання навчального контенту, а також здійснювати постійний моніторинг за діяльністю вчителів, які застосовують цифрові інструменти в освітньому процесі.

Література:

1. Булава Н.Ю. Використання цифрових технологій у викладанні української мови як іноземної. Вінницький національний технічний університет. Вінниця. 2024. С. 32.
2. Вашуленко О.В. Формування аудіативних умінь на уроках навчання грамоти. Інститут педагогіки НАПН України. Київ. 2024. С. 61 – 62.
3. Вашуленко О.В. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів на уроках літературного читання. Початкова школа. 2017. № 8. С. 20 – 24.
4. Вашуленко О.В. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів на уроках літературного читання. Освіта XXI століття: теорія, практика, перспективи: матеріали Першої міжнародної науково-практичної Інтернет конференції, м. Київ, 18 квіт. 2019 р. / Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць. Київ : Фенікс. 2019. С. 137 – 139.

5. Міністерство освіти і науки України (2019а, 8 жовтня). Про затвердження типових освітніх програм для 1–2 класів закладів загальної середньої освіти (1272). https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovihosvitnih-program-dlya-1-2-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti (дата звернення 04.02.2022).

6. Топузов О.М., Лотоцька А.В., Онопрієнко О.В. Методичні рекомендації щодо використання в освітньому процесі типової освітньої програми для 1 класів закладів загальної середньої освіти; типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти (колективу авторів під керівництвом О.Я. Савченко); методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України щодо впровадження ідей Нової української школи в початковій освіті. 2018. С. 90.

7. Удовенко І.В., Подворна Л.А. Розвиток навичок аудіювання на заняттях з іноземної мови. Харківський державний університет харчування та торгівлі, Харків. С. 413 – 414.

8. Фийса Н.В. Сучасні цифрові технології навчання іноземних мов у початкових класах. ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж МДУ». 2024. 295 с.

References:

1. Bulava, N.Yu. (2024). Vykorystannia tsyfrovykh tekhnolohii u vykladanni ukrainskoi movy yak inozemnoi [The use of digital technologies in teaching Ukrainian as a foreign language]. Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, 32 p. [in Ukrainian].

2. Vashulenko, O.V. (2024). Formuvannia audiatyvnykh umin na urokakh navchannia hramoty [Formation of auditory skills in literacy lessons]. Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, pp. 61–62 [in Ukrainian].

3. Vashulenko, O.V. (2017). Formuvannia komunikatyvno-movlennievykh umin molodshykh shkoliariv na urokakh literaturnoho chytannia [Formation of communicative and speech skills of junior pupils in literary reading lessons]. Pochatkova shkola – Primary School, 8, pp. 20–24 [in Ukrainian].

4. Vashulenko, O.V. (2019). Formuvannia komunikatyvno-movlennievykh umin molodshykh shkoliariv na urokakh literaturnoho chytannia [Formation of communicative and speech skills of junior pupils in literary reading lessons]. In: Dydaktyka: teoriia i praktyka – Didactics: Theory and Practice. Proceedings of the First International Scientific-Practical Internet Conference, Kyiv, April 18, 2019 (pp. 137–139). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

5. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2019, October 8). Pro zatverdzhennia typovykh osvitnikh prohram dlia 1–2 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity [On the approval of standard educational programs for grades 1–2 of general secondary education institutions] (1272). Retrieved February 4, 2022, from https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovihosvitnih-program-dlya-1-2-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-osviti [in Ukrainian].

6. Topuzov, O.M., Lototska, A.V., & Onopriienko, O.V. (2018). Metodychni rekomendatsii shchodo vykorystannia v osvitnomu protsesi typovoi osvitnoi prohramy dlia 1 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity; typova osvitnia prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Methodological recommendations for the use of the standard educational program for grade 1 in the educational process]. Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 90 p. [in Ukrainian].

7. Udovenko, I.V., & Podvorna, L.A. (n.d.). Rozvytok navychok audiiuvannia na zaniattiakh z inozemnoi movy [Development of listening skills in foreign language classes]. Kharkiv State University of Food Technology and Trade, pp. 413–414 [in Ukrainian].

8. Fiisa, N.V. (2024). Suchasni tsyfrovi tekhnolohii navchannia inozemnykh mov u pochatkovykh klasakh [Modern digital technologies for teaching foreign languages in primary school]. VSP "Humanities-Pedagogical College of Mariupol State University", 295 p. [in Ukrainian].

УДК 316.614.5:159.922.76 – 056.3

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-773-779

Заліток Людмила Михайлівна кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та суспільно-гуманітарних наук, ЗВО "Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая", м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-7045-8709

Глушко Надія Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та суспільно-гуманітарних наук ЗВО "Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая", м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-9905-3983

Березовський Данило Олегович кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри психології та суспільно-гуманітарних наук ЗВО "Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая", м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-9529-8505

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкриваються соціально-психологічні аспекти педагогічного спілкування в умовах інклюзивної освіти.

Розвиток інклюзивної культури суспільства всіляко сприяє підвищенню соціального статусу людини з інвалідністю. У соціально-психологічному плані найважливішими якостями є здатність встановлювати соціальні контакти, адекватно сприймати та розуміти партнерів зі спілкування. Наявність у суспільстві розуміння природи та можливостей при обмеженнях у стані здоров'я виступає основною умовою соціальної значущості людей з інвалідністю, їх самореалізації, самовираження та самовдосконалення.

Інклюзивна освіта є важливим напрямом як у світовій, так і в українській освітній практиці. Засади інклюзивного навчання та викладання гарантують кожному здобувачеві право на доступ до освіти, яка забезпечує участь усіх членів суспільства в освітніх програмах, усуває соціальні бар'єри та враховує різні потреби та переваги у навчанні. Розробка та впровадження інклюзивних методів викладання, навчання та оцінювання знань є сучасним напрямом освіти, який сприяє взаємодії всіх здобувачів з навчальним планом та повній реалізації їх природного потенціалу.

Становлення інклюзії у сфері освіти є резистентним процесом створення комфортного навчально-виховного простору, що забезпечує задоволення особливих освітніх потреб кожного учня.

Слід формувати у суспільстві інклюзивну культуру з урахуванням етики взаємодії. Саме такий підхід сприяє подоланню кордонів, руйнуванню стереотипів, розкриттю великих можливостей з обох сторін, підвищенню рівня розуміння один одного, вибудову діалогічних відносин, наявності паритетності та бажання включатись у процес спілкування та взаємно збагачуватися цим, отримуючи найпозитивніші враження.

Ключові слова: педагогічна психологія, психологія спілкування, психологія здоров'я, інклюзивна освіта, соціальна психологія, здобувачі освіти

Zalitok Liudmyla Mykhailivna Ph.D. in Pedagogical Sciences, Senior Research Fellow, Associate Professor at the Department of Psychology and Social and Humanitarian Sciences of the Academic Institution "International Scientific and Technical University named after Academician Yuriy Bugay", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-7045-8709

Hlushko Nadiia Vasylivna Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Psychology and Social and Humanitarian Sciences of the Academic Institution "International Scientific and Technical University named after Academician Yuriy Bugay", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-9905-3983

Berezovskyi Danylo Olehovych Ph.D. in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology and Social and Humanitarian Sciences of the Academic Institution "International Scientific and Technical University named after Academician Yuriy Bugay", Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-9529-8505

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. The article reveals the socio-psychological aspects of pedagogical communication in the conditions of inclusive education.

The development of an inclusive culture of society in every way contributes to the improvement of the social status of a person with disabilities. In the socio-psychological plan, the most important qualities are the ability to establish social contacts, adequately perceive and understand communication partners. The presence in society of an understanding of the nature and possibilities of health restrictions is the main condition for the social significance of people with disabilities, their self-realization, self-expression and self-improvement.

Inclusive education is an important direction in both world and Ukrainian educational practice. The principles of inclusive education and teaching guarantee



every student the right to access education that ensures the participation of all members of society in educational programs, eliminates social barriers and takes into account different needs and preferences in learning. The development and implementation of inclusive methods of teaching, learning and assessment of knowledge is a modern direction in education that promotes the interaction of all students with the curriculum and the full realization of their natural potential.

The formation of inclusion in the field of education is a resistant process of creating a comfortable educational and educational space that ensures the satisfaction of the special educational needs of each student.

An inclusive culture should be formed in modern society taking into account the ethics of interaction. It is this approach that helps overcome boundaries, destroy stereotypes, reveal great opportunities on both sides, increase the level of mutual understanding, build dialogic relations, the presence of parity and the desire to engage in the communication process and mutually enrich themselves by this, receiving the most positive impressions.

Keywords: pedagogical psychology, communication psychology, health psychology, inclusive education, social psychology, students

Постановка проблеми. Проблема інклюзії дедалі більше пронизує різні сфери життєдіяльності сучасного українського суспільства. Інклюзія – це один із тих феноменів сучасної свідомості, по відношенню до якого досить довго і дуже регідно трансформується позиція представників макросоціуму. Можливостей у різних галузях життєдіяльності [2].

Інтеграція людини з обмеженими можливостями здоров'я в освітні умови вищої школи вимагає знань про психологічні особливості формування особистості людини з функціональними обмеженнями, оскільки хронічні соматичні захворювання, фізичні дефекти, виступаючи в ролі функціонального обмеження можливостей взаємодії людини з навколишнім середовищем, формують те, річні зміни – особистісні, у тому числі особливості самовідносини, «Я-концепції», самоактуалізації. Ці зміни часто стають перепоною на шляху до навчання та самореалізації людей [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняних дослідженнях різні аспекти педагогічного спілкування в умовах інклюзивної освіти розглядаються у працях таких вчених, як Р. Бедрань, А. Богуш, В. Бондар, Н. Гавриш, О. Горецька, І. Зотова, Л. Калмикова, І. Луценко, С. Михальська, І. Мартиненко, О. Пісарєва, М.Порошенко, Н. Сабат, Л. Тарасюк та інші.

Мета статті - розкрити соціально-психологічні аспекти педагогічного спілкування в умовах інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу. Процес взаємодії з людьми з інвалідністю завжди буде комфортним і конструктивним, якщо дотримуватись етичних засад

спілкування з ними та враховувати психофізіологічні особливості сприйняття навколишньої дійсності кожною категорією цієї групи людей. Кожній людині з інвалідністю важливо відчути себе прийнятим, затребуваним суспільством та цікавим співрозмовником для оточуючих. Інклюзивна взаємодія виступає певним діалогом між людьми, де вирішуються та обговорюються актуальні проблеми та питання, де зміст процесу спілкування не залежить від наявності у когось із партнерів обмежень за станом здоров'я. Такий процес має бути взаємним та корисним для всіх його учасників [1].

Педагогічне спілкування є процес спілкування між педагогом і учнями, під час якого вирішуються виховні, освітні та особистісно – орієнтовані завдання.

Оптимальне педагогічне спілкування, включає такі компетенції: педагог повинен мати соціальну перцепцію, бути уважним до всіх учнів класу, вміти вибудувати вербальне і невербальне спілкування з учнями, правильно оцінити своєї діяльності і психологічний стан учня за зовнішніми ознаками [8].

У соціальній психології прийнято виділяти три основні сторони спілкування:

- взаємне сприйняття та розуміння людьми один одного (перцептивний аспект спілкування);
- обмін інформацією (комунікативний аспект);
- здійснення спільної діяльності (інтерактивний аспект).

Кожен із названих компонентів в умовах педагогічного процесу та педагогічного спілкування набуває своїх особливостей.

Перцептивний компонент педагогічного спілкування опосередкований своєрідністю ролей учасників діалогу. У педагогічному процесі здійснюється формування особистості учня, яке проходить низку послідовних етапів, що передують оформленню зрілої свідомості та світогляду. На ранніх етапах цього процесу педагог має низку початкових переваг, так як він є носієм сформованої особистості, а також має сформовані уявлення про цілі та механізми формування особистості вихованців. Особливості особистості педагога, його індивідуально-психологічні та професійні якості виступають важливою умовою, що визначає характер діалогу. До необхідних професійних якостей педагога належить його вміння відзначати та адекватно оцінювати індивідуальні особливості дітей, їх інтереси, схильності, настрої. Тільки педагогічний процес, що вибудовується з урахуванням цих особливостей, може бути ефективним.

Комунікативний компонент педагогічного спілкування також зумовлений характером взаємовідносини ролей учасників діалогу. На ранніх етапах педагогічної взаємодії дитина ще не має необхідного потенціалу рівноправного учасника обміну інформацією, так як немає достатніх при цьому знань. Педагог виступає носієм людського досвіду, що втілений у закладених в освітню програму знаннях. Однак це не означає, що педагогічна комунікація навіть на



ранніх етапах є одностороннім процесом. У сучасних умовах виявляється недостатнім просте повідомлення учням інформації. Необхідно активізувати власні зусилля зі засвоєння знань. Особливої важливості при цьому набувають активні методи навчання, що стимулюють самостійне знаходження учнями необхідної інформації та її подальше використання стосовно різноманітних умов. У міру оволодіння все більшим масивом даних та формування здатності оперувати ними, учень стає рівноправним учасником навчального діалогу, що робить значний внесок у комунікативний обмін.

Інтерактивна функція спілкування передбачає контакти між людьми, які не обмежуються лише передаванням інформації, а й передбачає певний вплив на інших людей, зміну їх поведінки. Інтерактивна сторона спілкування являє собою тип взаємодії між партнерами по спілкуванню [4].

Порушення спілкування між педагогом та дитиною в інклюзивному класі може бути викликане різними порушеннями у тих, хто навчається внаслідок порушення мови, слуху, інтелектуальних порушень тощо.

Педагогу важливо знати кожну дитину з особливими освітніми потребами інклюзивного освітнього простору, оскільки спілкування з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я вибудовуватиметься з урахуванням характеру порушень та індивідуальних особливостей кожного, хто навчається. Ефективність педагогічного спілкування залежатиме від професійних компетенцій педагога, з його бажання побудувати гармонійне педагогічне спілкування з дітьми інклюзивного класу [5].

Організація педагогічного спілкування поділяється на три етапи:

• перший етап – емоційний контакт із дитиною. В інклюзивному класі важливо створити всі умови для позитивної соціалізації, адаптації дітей з обмеженими можливостями здоров'я до школи та мотивації до навчання. Підбадьорення, похвала, заохочення, посмішка є важливими компонентами в організації педагогічного спілкування;

• другий етап – облік психічної активності дитини протягом усього навчального процесу;

• третій етап – добірка засобів, форм та методів, що підтримують комунікацію. Навчальний матеріал педагог має підбирати з урахуванням особливих освітніх потреб кожного, хто навчається, здійснюючи індивідуально – диференційований підхід. Контроль та оцінка результатів має здійснюватися з урахуванням можливостей дитини.

Усі етапи організації ефективного педагогічного спілкування вимагають від педагога розвинених комунікативних компетенцій, які включають:

• орієнтування у мовному середовищі інклюзивного освітнього простору;

• планування мовної взаємодії;

• використання засобів, методів мовної комунікації, підібраних з урахуванням особливих освітніх потреб учнів та дітей, які мають складнощі у освоєнні основної освітньої програми початкової загальної освіти;

• постійна взаємодія з учнями, що підтримується зворотним зв'язком [7].

На етапі освіти однією з основних завдань педагога, з погляду, є організація ефективного педагогічного спілкування в такий спосіб, щоб у спілкування було включено кожен який навчається інклюзивного класу незалежно з його індивідуальних особливостей.

Отже, однією з важливих умов інклюзивної освіти є підготовка педагогічних кадрів. Від того, як вибудовує педагог в інклюзивному класі педагогічне спілкування, залежатиме міжособистісна взаємодія дітей один з одним, з педагогом і, як наслідок, позитивна соціалізація дитини з особливими освітніми потребами, а також її розвиток загалом.

Вивчення педагогічного спілкування в системі сучасної освітньої організації є актуальним та значущим завданням [6].

Висновки. Люди з інвалідністю є споживачами таких самих послуг, як і люди без інвалідності. Розуміння того, чого саме хоче споживач, вимагає зосередження уваги на людині, а не на її інвалідності. Тому слід формувати у суспільстві інклюзивну культуру з урахуванням етики взаємодії. Саме такий підхід сприяє подоланню кордонів, руйнуванню стереотипів, розкриттю великих можливостей з обох сторін, підвищенню рівня розуміння один одного, вибудову діалогічних відносин, наявності паритетності та бажання включатись у процес спілкування та взаємно збагачуватися цим, отримуючи найпозитивніші враження.

Література

1. Бондар В. І. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. Рідна школа. 2011. 3. 10- 14.

2. Бохонкова Ю. Можливості корекції особистісних чинників соціально-психологічної адаптації. Соціальна психологія. 2005. 2 (10). 45–54.

3. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: [монографія]. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152.

4. Луценко І. В. Психологічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Практичний психолог: Школа. 2013. 10. 4-15.

5. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна». 2019. 300.

6. Психологічний супровід інклюзивної освіти: [метод. рек] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92.

7. Сабат Н. Соціально-педагогічний аспект інклюзивного навчання. Соціальний педагог. 2008. 3. 42 – 46.

8. Шевців З. М. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. К. :«Центр учбової літератури», 2016. 248.



References

1. Bondar V. I. Inklyuzyvne navchannya yak sotsial′no-pedahohichnyy fenomen [Inclusive education as a social and pedagogical phenomenon]. Ridna shkola. 2011. 3. 10- 14. [in Ukrainian].

2. Bokhonkova YU. Mozhlyvosti korektsiyi osobystisnykh chynnykiv sotsial′no-psykholo-hichnoyi adaptatsiyi [Possibilities of correction of personal factors of social and psychological adaptation]. Sotsial′na psykholohiya. 2005. 2 (10). 45–54. [in Ukrainian].

3. Kolupayeva A.A., Taranchenko O.M. Inklyuzyvna osvita: vid osnov do praktyky Inclusive education: from basics to practice [Inclusive education: from basics to practice]: [monohrafiya]. K.: TOV «ATOPOL», 2016. 152. [in Ukrainian].

4. Lutsenko I. V. Psykholohichnyy suprovid dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh inklyuzyvnoho navchannya [Psychological support of a child with special educational needs in the context of inclusive education]. Praktychnyy psykholoh: Shkola. 2013. 10. 4-15. [in Ukrainian].

5. Poroshenko M.A. Inklyuzyvna osvita [Inclusive education]: navchal′nyy posibnyk. Kyyiv: TOV «Ahent·stvo Ukrayina». 2019. 300. [in Ukrainian].

6. Psykholohichnyy suprovid inklyuzyvnoyi osvity [Psychological support for inclusive education:]: [metod. rek] / avtor. kol. za zah. red. A. H. Obukhivs′ka. Kyyiv: UNMTS praktychnoyi psykholohiyi i sotsial′noyi roboty, 2017. 92. [in Ukrainian].

7. Sabat N. Sotsial′no-pedahohichnyy aspekt inklyuzyvnoho navchannya [Socio-pedagogical aspect of inclusive education]. Sotsial′nyy pedahoh. 2008. 3. 42 – 46. [in Ukrainian].

8. Shevtsiv Z. M. Osnovy inklyuzyvnoyi pedahohiky [Fundamentals of inclusive pedagogy]: pidruchnyk. K. :«Tsentr uchbovoyi literatury», 2016. 248. [in Ukrainian].

УДК 37.01/.09:378:373.3.011.3-051(045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-780-790

Зданевич Лариса Володимирівна доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної педагогіки, психології та фахових методик, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, тел.: (096) 513-05-05, https://orcid.org/0000-0001-8387-2143

Хом'як Ольга Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (097) 796-77-55, https://orcid.org/0000-0001-9573-9040

Кирилович Олена Феліксівна старший викладач кафедри теорії та методики початкової освіти, заступник декана факультету європейської освіти, ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука», м. Рівне, тел.: (093) 619-12-09, https://orcid.org/0000-0002-4597-2546

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. Модернізація вітчизняної системи освіти, зокрема її початкової ланки, потребує конкурентоспроможного, мобільного, фахівця-професіонала, готового до здійснення професійної діяльності в умовах гострих викликів сьогодення. Саме тому особливої ваги набуває питання професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, які здійснюють освіту й виховання підростаючого покоління. Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні аспекти проблеми професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. У статті представлено трактування вітчизняними науковцями понять «професійна підготовка», «готовність до професійної діяльності», «професійна компетентність», «професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів» та виокремлення критеріїв професійної компетентності вчителя початкових класів (загальнокультурний, загальнопрофесійний, комунікативний, особовий, саморозвитку і самоосвіти). Акцентовано увагу на необхідності урахування в процесі формування професійної компетентності майбутніх учителів початкових класів винятковості актуальності інтегрованого підходу до організації освітнього процесу у початковій школі. Поняття «професійна компетентність майбутніх учителів початкових класів» визначено як інтегральна



якість особистості, сформована у ході професійної підготовки, комплекс спеціальних (психолого-педагогічних, предметних, методичних та ін.) знань, умінь, навичок та готовність до їх практичного застосування в умовах початкової школи. Зауважено, що професійна компетентність формується за умови побудови освітнього процесу на основі активних способів пізнавальної діяльності та керівництва з боку викладачів з урахуванням особистісних характеристик майбутніх учителів початкових класів. Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів вважається складним і багатогранним процесом, від якості якого залежить рівень освіченості підростаючого покоління.

Ключові слова: майбутні учителі початкових класів, підготовка, професійна підготовка, учні початкових класів, професійна компетентність, готовність до професійної діяльності, професійна компетентність майбутніх учителів початкових класів, початкова освіта, інтегроване навчання.

Zdanevych Larysa Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pre-School Pedagogy, Psychology and Professional Methods Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, tel.: (096) 513-05-05, https://orcid.org/0000-0001-8387-2143

Khomiak Olha Anatoliivna Ph. D in Pedagogic Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Primary Education Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne, tel.: (097) 796-77-55, https://orcid.org/0000-0001-9573-9040

Kyrylovych Olena Feliksivna Senior lecturer of the Department of Theory and Methodology of Primary Education, Deputy Dean of the Facultyof European Education, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics And Humanities, Rivne, tel.: (093) 619-12-09, https://orcid.org/0000-0002-4597-2546

PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Abstract. The modernization of the national education system, in particular its primary level, requires a competitive, mobile, professional specialist ready to carry out professional activities in the face of acute challenges. That is why the issue of professional training of future primary school teachers, who are responsible for the education and upbringing of the younger generation, is of particular importance. The purpose of the article is to substantiate the theoretical and methodological aspects of the problem of professional training of future primary school teachers. The author of

the article has presented the interpretation of the concepts of «professional training», «readiness for professional activity», «professional competence», «professional training of future primary school teachers» by national scientists and has identified the criteria of professional competence of primary school teachers (general cultural, general professional, communicative, personal, self-development and self-education). Attention has been focused on the necessity of taking into account the exceptional relevance of an integrated approach to the organization of the educational process in primary school in the process of forming the professional competence of future primary school teachers. The concept of «professional competence of future primary school teachers» has been defined as an integral quality of a personality formed in the course of professional training, a set of special (psychological and pedagogical, subject, methodological, etc.) knowledge, skills and readiness for their practical application in primary school. It has been noted that professional competence is formed by building the educational process on the basis of active methods of cognitive activity and guidance by teachers, taking into account the personal characteristics of future primary school teachers. The professional training of future primary school teachers is considered a complex and multifaceted process, the quality of which determines the level of education of the younger generation.

Keywords: future primary school teachers, training, professional training, primary school students, professional competence, readiness for professional activity, professional competence of future primary school teachers, primary education, integrated learning.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів – надзвичайно важливе завдання, яке визначає якість освіти усього суспільства. У контексті сучасних викликів і змін у вітчизняному освітньому просторі постає низка актуальних проблем, які потребують ретельного аналізу та вирішення. Серед них – професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів, які «спільно з батьками, іншими законними представниками здобувачів освіти сприяють розвитку здібностей здобувачів освіти, формуванню в них навичок здорового способу життя, дбає про їхнє фізичне і психічне здоров'я; формують в здобувачів освіти усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, поважати людську гідність і права людини, захищати суверенітет і територіальну цілісність України; настановленням і особистим прикладом утверджують повагу до суспільної моралі та цінностей, зокрема правди, справедливості, рівності, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства; формують в здобувачів освіти прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Компетентнісний підхід в освіті обґрунтований І. Бехом, І. Зязюном, Н. Ничкало, О. Овчарук, О. Пометун



та ін. Різні аспекти проблеми професійної підготовки вчителя початкових класів розкриваються у напрацюваннях Т. Атрощенко, С. Вітвицької, М. Гаран, О. Дубасенюк, М. Марусинець, Т. Молнар, О. Савченко, Н. Теличко, Т. Федірчик, Л. Хомич, Л. Хоружої, О. Цюняк, М. Швардак, Н. Шустової, М. Юзик та ін. Аналіз вітчизняних наукових студій показав наявність ґрунтовних напрацювань з досліджуваної проблеми, проте модернізація вітчизняної системи освіти, непрості вимоги сьогодення до освіти, виховання і розвитку молодших школярів, призводять до необхідності посилення уваги до питань, пов'язаних із професійною підготовкою майбутніх учителів початкових класів.

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні аспекти проблеми професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Задля ґрунтовної характеристики поняття «професійна підготовка» звернемося до вітчизняних довідникових джерел. Так, професія, згідно із Психологічним словником – це «визначений, відносно самостійний вид трудової діяльності, що виник в результаті суспільного розподілу праці і вимагає для її виконання певних здібностей, теоретичних знань і практичних навичок» [12, с. 232]. Зауважено, що «професія характеризує вид трудової діяльності, що вимагає визначених професійних знань і навичок, які набуваються в процесі спеціального навчання чи досвіду роботи» [12, с. 232]. Великий тлумачний словник української мови представляє термін «професія» як «рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування» [1, с. 1176]. Н. Ничкало подає більш детальне обґрунтування дефініції «професія» – «вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом спеціальних теоретичних знань та практичних навичок, набутих у результаті фахової підготовки, досвіду роботи» [10, с. 276].

Новий тлумачний словник української мови визначає дефініцію «підготовка» як «дії, які спрямовані на накопичення знань, набуття навичок і формування активної життєвої позиції» [7, с. 635]. Підготовка трактується науковцями як «різновид організованої (формальної та неформальної) освіти для досягнення визначених у дослідницькій, освітній або навчальній програмі цілей учіння, що ведуть до набуття або вдосконалення кваліфікації…» [14, с. 134]. В. Бусел розуміє це поняття як «запас знань, навичок, досвід і т. ін., набутий у процесі навчання, практичної діяльності» [1, с. 952]. При цьому, «підготувати» – означає «давати необхідний запас знань, передавати навички, досвід і т. ін. в процесі навчання, практичної діяльності; набувати певних знань, навичок, досвіду і т. ін.» [1, с. 952].

Професійну підготовку Н. Ничкало визначає як «складову системи освіти, як освітній процес у вищій школі з формування фахівців різного профілю, як сукупність знань, умінь і навичок, що характеризують фахівця вищої та середньої кваліфікації» [10, с. 203]. А. Капська розуміє поняття «професійна

підготовка» як «систему взаємопов'язаних і взаємодіючих структурних компонентів, сукупність яких забезпечує формування особистості студента, що є основою готовності до професійної діяльності» [4, с. 14]. У свою чергу І. Грищенко переконана, що професійна підготовка – це «соціалізація і професіоналізація особистості, розвиток інтегративних й професійних здібностей і мислення, формування індивідуального стилю та професійно-важливих якостей, розширення соціального й особистісного досвіду діяльності, а не лише оволодіння знаннями, вміннями та навичками, необхідними для виконання певної діяльності» [2, с. 59]. Т. Танько трактує цю дефініцію як «систему організаційних та педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, системи знань, навичок, умінь і професійної готовності, що, в свою чергу, визначається як суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до виконання певної професійної діяльності та прагне її виконати» [13, с. 16].

Кінцевим результатом професійної підготовки є, на думку науковців, готовність до професійної діяльності. Так, у Психологічному словнику «готовність» – це «активно-дійовий стан особистості, установка на певну поведінку, мобілізованість сил на виконання завдання. Для готовності до дій потрібні знання, уміння, навички, наполегливість і рішучість здійснити ці дії. Готовність до певного виду діяльності передбачає певні мотиви і здібності. Психологічними передумовам виникнення готовності до виконання конкретної діяльності є її розуміння, усвідомлення відповідальності, бажання досягти успіху, визначення послідовності дій і способів роботи» [12, с.63].

Структурними компонентами готовності особистості до професійної діяльності виокремлено: мотиваційний (ставлення до професії, інтерес до неї); орієнтаційний (уявлення про особливості і зміст професійної діяльності, про її вимоги до особистості працівника); операційний (володіння способами і прийомами професійної діяльності, необхідними знаннями, уміннями та навичками); вольовий (самоконтроль, саморегуляція, уміння керувати собою в процесі виконання професійних обов'язків); оціночний (самооцінка своєї професійної підготовки і її відповідності вимогам діяльності) [12, с. 64].

Т. Кобилянська, аналізуючи наукові джерела, приходить до висновку, що «професійна готовність» – це «і психічний стан, і комплекс властивостей особистості, і рівень професійної культури, інтеграція яких і є «психічним новоутворенням особистості», тобто новим рівнем розвитку особистості, досягнутий індивідом в період навчання у закладах вищої освіти; психічне новоутворення особистості, що відображає професійну готовність до діяльності, є метою і результатом її формування» [6, с.169]. Погоджуємося з авторкою щодо вагомості справедливого співвідношення між поняттями «готовність до професійної діяльності» і «професійної компетентності» як «потенційної

характеристики та її втіленості в реальній діяльності», оскільки «пропонована диференціація понять готовності і компетентності, по-перше, спрямована на встановлення і співвіднесення як послідовність результатів суміжних етапів професіоналізації, а по-друге, не означає відходу від положень компетентнісної концепції в освіті» [6, с. 169]. Як зазначає Л. Карташова, «компетентність і готовність мають три спільні компоненти (теоретичний, практичний і методичний); готовність охоплює ще й психологічний компонент, що передбачає мотивацію до професійної діяльності, самовдосконалення, розвиток особистісних якостей тощо» [5, с. 93].

Розглянемо найбільш актуальні для нашого дослідження характеристики дефініції «професійна компетентність» (зауважимо, що у вітчизняних наукових студіях використовується також поняття «фахова компетентність»), що уможливить формулювання власного визначення поняття «професійна компетентність майбутніх учителів початкових класів».

Як зазначено у професійному стандарті «Вчитель закладу загальної середньої освіти» (далі – Стандарт), мета професійної діяльності вчителя «полягає в організації навчання та виховання здобувачів освіти під час здобуття ними повної загальної середньої освіти шляхом формування у них ключових компетентностей і світогляду на основі загальнолюдських і національних цінностей, а також розвитку інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, необхідних для успішної самореалізації та продовження навчання» [11]. У Стандарті задекларовано професійні кваліфікації, їх рівень згідно з Національною рамкою кваліфікацій, трудові функції та компетентності, які повинні бути сформовані у майбутніх вчителів у ході професійної підготовки. Це, зокрема: мовно-комунікативна; предметно-методична; інформаційно-цифрова; психологічна; емоційно-етична; педагогічного партнерства; інклюзивна; здоров'язбережувальна; прогностична; організаційна; оцінювально-аналітична; здатність до навчання упродовж життя [11].

Професійна компетентність, на думку В. Береки та співавторів, – це базова характеристика діяльності спеціаліста; вона включає як змістовий (знання) так і процесуальний (уміння) компоненти і має головні суттєві ознаки, а саме: мобільність знань, гнучкість методів професійної діяльності і критичність мислення. На основі цього запроваджено розуміння професійно-педагогічної компетентності як складової багаторівневої, стійкої структури психічних рис педагога, що формуються внаслідок інтеграції досвіду, теоретичних знань, практичних умінь, значущих для вчителя особистісних якостей. Вони встановлюють нові вимоги до трудової діяльності: якості професійної підготовки й професійної компетенції, рівня соціально-професійної мобільності, конкурентоспроможність на ринку праці [9, с. 15]. Професійна компетентність вчителя – це сукупність його особистісних якостей, загальної культури та

кваліфікаційних знань, умінь, методичної майстерності, гармонійна інтеграція яких у педагогічній діяльності дає оптимальний результат [9, с. 15].

Цінними для нашого дослідження є виокремлені авторами навчально-методичного посібника «Професійна компетентність вчителя початкових класів» [9] п'ять критеріїв професійної компетентності вчителя початкових класів: загальнокультурний, загальнопрофесійний, комунікативний, особовий, саморозвитку і самоосвіти. Підтримуємо думку науковців, що «домінуючим блоком професійної компетентності вчителя є такі системні характеристики: мотивація (спрямованість особистості та її види); якості (педагогічні здібності, характер і його риси, психологічні стани та процеси); інтегральні характеристики особистості (педагогічна самосвідомість, індивідуальний стиль, креативність)» [9, с. 27].

Слушно, що компетентність вчителя не має бути вузькопрофесійною, оскільки він має постійно осмислювати різноманітні соціальні, психологічні, педагогічні та інші проблеми та ситуації, пов'язані з освітою. Відповідно, вчитель має бути обізнаним в усіх сферах життєдіяльності, володіти інформацією про події у світі, різні винаходи та новинки науки і техніки, що уможливить підтримку в учнів стійкого пізнавального інтересу [9, с. 27]. При цьому не забуваємо, що «оцінка професійної діяльності педагога в системі початкової освіти може здійснюватися з позицій таких підходів: вимоги до особи вчителя як сучасного фахівця в галузі освіти; специфічні вимоги до педагога початкових класів як учителя і вихователя дітей молодшого шкільного віку; система педагогічної культури вчителя» [9, с. 29].

Нам імпонує ґрунтовне трактування фахової компетентності, представлене у дисертації М. Юзик, – «характеристика теоретичної та практичної підготовки, що виявляється у професійній діяльності й забезпечує готовність і здатність виконувати педагогічні функції відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти, бажання і вміння створювати нову педагогічну реальність на рівні цілей, змісту, технологій, а також розуміння і бачення цілісного освітнього процесу в початковій школі» [16, с. 48]. Беззаперечним є той факт, що «сучасний підхід до структури фахової компетентності майбутніх учителів пропонує розглядати цей феномен як сукупність ключових (універсальних; key skills: соціальна, комунікативна, інформаційно-комунікаційна, проблемна, кооперативна та ін.), базових фахових (загально професійних; base skills: психологічна, педагогічна, рефлексивна, нормативно-правова та ін.) і спеціальних (core skills: сукупність характеристик професійної діяльності майбутніх учителів початкової школи, наприклад: методична, предметна, дидактична та ін.) компетентностей» [16, с. 61].

Формуючи професійну компетентність у майбутніх учителів початкових класів слід враховувати виняткову актуальність інтегрованого підходу до

організації освітнього процесу у початковій школі. Як зауважують практики, «інтегрований підхід у навчанні сприяє розширенню соціально-пізнавального досвіду учнів у руслі поставлених учителем конкретних освітньо-виховних завдань, інтенсивному розвитку молодших школярів в аспекті вибраної тематики; формуванню інтересу до подій і явищ дійсності, вихованню особистості, розвиває загальнонавчальні навички дітей» [3, с. 5]. Підтримуємо думку Л. Добровольської та В. Чорновіл, що «інтеграція є однією з найперспективніших інновацій, яка здатна вирішити чисельні проблеми системи сучасної початкової освіти, а інтегроване навчання як ніяке інше закладає нові умови діяльності вчителів та учнів, є діючою моделлю активізації інтелектуальної діяльності та розвиваючих прийомів навчання; зобов'язує до використання різноманітних форм викладання, що має вплив на ефективність сприйняття учнями навчального матеріалу; стає для всіх її учасників – і вчителів, і учнів, і батьків – школою співпраці та взаємодії, що допомагає разом просуватися до спільної мети» [3, с. 5].

Логіка нашого дослідження передбачає характеристику феномену професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. Так, Л. Поліщук визначає термін «професійна підготовка майбутніх учителів» як «цілеспрямований, планомірний і організований процес педагогічних впливів, як в процесі навчання, так і в позаучбовий час, унаслідок якого в студентів формується професійно значущі і особистісні якості, вони оволодівають професією і спеціальністю [8, с. 115]. Професійну підготовку майбутніх вчителів початкових класів О. Цюняк розуміє як «систему організаційно-педагогічних умов, відповідного освітнього інноваційного середовища та наявності сучасного навчально-методичного забезпечення, спрямованих на формування професійної готовності до застосування інформаційно-комунікаційних технологій в умовах цифрової трансформації освіти» [15, с. 19-20]. У монографії «Професійна підготовка майбутніх вчителів початкових класів в умовах цифрової трансформації освіти» авторка зазначає, що «специфічною особливістю професійної підготовки у закладах вищої освіти, є те, що засвоєння змісту навчання і розвиток особистості здобувача вищої освіти повинно відбуватися не у процесі його інформування, а у процесі власної активної творчої діяльності» і акцентує увагу на тому, що «майбутній педагог повинен отримати таку підготовку, яка б полягала в засвоєнні комплексу необхідних загальнотеоретичних знань, професійних умінь та навичок для успішного виконання професійних функцій, розвитку інтелекту, регламентованого загальним стандартом вищої освіти, за яким формується цілісне уявлення про майбутню професійну інноваційну діяльність» [15, с. 19].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, професійна компетентність майбутніх учителів початкових класів – це інтегральна якість особистості,

сформована у ході професійної підготовки, комплекс спеціальних (психолого-педагогічних, предметних, методичних та ін.) знань, умінь, навичок та готовність до їх практичного застосування в умовах початкової школи. Професійна компетентність формується за умови побудови освітнього процесу на основі активних способів пізнавальної діяльності та керівництва з боку викладачів з урахуванням особистісних характеристик майбутніх учителів початкових класів. Найвагомішою умовою є, на наш погляд, створення таких умов, які активізують пізнавальний інтерес, що сприяє розвитку творчості, креативності, самостійності, наукового стилю мислення у здобувачів вищої освіти. Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів – це складний і багатогранний процес, від якості якого залежить рівень освіченості підростаючого покоління. Наголошуємо на вагомості врахування у процесі професійної підготовки індивідуальних особливостей кожного здобувача вищої освіти, організації викладацько-студентської взаємодії на засадах партнерства та толерантності, використання інтерактивних методів навчання, залучення майбутніх учителів початкових класів до практичної та наукової діяльності. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми, тому перспективу подальших досліджень вбачаємо у виокремленні і обґрунтуванні педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Література:

1. Великий тлумачний словник української мови з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
2. Грищенко І. М. Освіта та професійна підготовка фахівців у світлі євроінтеграційних процесів. Актуальні проблеми економіки. 2010. № 7 (109). С. 56–61.
3. Інтеграція навчальних предметів в початковій школі як ефективна форма навчання молодших школярів: матеріали інтернет-семінару / уклад. Л.Н. Добровольська, В.О. Чорновіл. Черкаси: Видавництво КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2017. 183 с.
4. Капська А. Й. Деякі аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників. Вісник Глухівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2010. № 15. С. 12–16.
5. Карташова Л. А. Формування ІТ-готовності як нової якісної характеристики учителя суспільно-гуманітарних дисциплін. Педагогічний дискурс. 2010. Вип. 8. С. 90–97.
6. Кобилянська Т. Характеристика готовності до професійної діяльності як педагогічної категорії. Молодь і ринок №11 (166), 2018. С.164-170.
7. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. : 200000 слів / упоряд. Яременко В.В., Сліпушко О. М. 2-е вид., випр. Київ : Аконіт, 2008. 862 с.
8. Поліщук Л. П. Особлив ості професійної підготовки майбутніх фахівців у педагогічних закладах України. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 48. Педагогічні науки, 2009. С.112–115.
9. Професійна компетентність вчителя початкових класів: навчально-методичний посібник для вчителів / Автори-упоряд.: В. Є. Берека, А. В. Галас. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 496 с.



10. Професійна освіта: словник: Навч. посіб. для учнів і пед. працівників проф.- техн. навч. закл. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти; уклад. С. У. Гончаренко [та ін.]; ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища школа, 2000. 380 с.

11. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». Наказ МОН України № 1225 від 29.08.2024. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity

12. Психологічний словник / Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова / За ред.. Н.А.Побірченко. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf

13. Танько Т. Теорія та практика музично-педагогічної підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів у педагогічних університетах: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04. Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Х., 2004. 41 с.

14. Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти / авт. кол.: Є. Р. Чернишова, Н. В. Гузій, В. П. Ляхоцький [та ін.]; за наук. ред. Є. Р. Чернишової; Держ. вищ. навч. заклад «Ун-т менедж. освіти». К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2014. 230 с.

15. Цюняк О. Професійна підготовка майбутніх вчителів початкових класів в умовах цифрової трансформації освіти. Монографія. 2021. Івано-Франківськ, Кушнір Г. М. 316 с.

16. Юзик М. А. Формування фахових компетентностей майбутніх учителів початкової школи в освітньому процесі педагогічних закладів фахової передвищої освіти України: дис... доктора філософії: 015 «Професійна освіта (за спеціалізаціями)». Національний університет біоресурсів і природокористування України, Міністерство освіти і науки України; Київ, 2022. Хмельницький національний університет, Міністерство освіти і науки України; Хмельницький, 2022. 322 с.

References:

1. Busel, V. T. (2005). Velykyy tlumachnyy slovnyk ukrayins′koyi movy z dod. i dopov [The Great Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language with Addenda and Supplements]. Kyiv-Irpin: Perun, 1728 p. [in Ukrainian].

2. Hryshchenko, I. M. (2010). Osvita ta profesiyna pidhotovka fakhivtsiv u svitli yevrointehratsiynykh protsesiv [Education and professional training of specialists in the light of European integration processes]. Aktual′ni problemy ekonomiky - Current problems of economy. 7 (109), pp. 56–61 [in Ukrainian].

3. Chornovil, V.O., Dobrovolska,L.N. (2017). Intehratsiya navchal′nykh predmetiv v pochatkoviy shkoli yak efektyvna forma navchannya molodshykh shkolyariv [Integration of academic subjects in primary school as an effective form of teaching younger schoolchildren]. Cherkasy: Publishing house of the KNZ «Cherkasy Regional Institute of Postgraduate Education of Pedagogical Workers of the Cherkasy Regional Council», 183 p. [in Ukrainian].

4. Kapska, A. Y. (2010). Deyaki aspekty profesiynoyi pidhotovky sotsial′nykh pedahohiv i sotsial′nykh pratsivnykiv [Some aspects of professional training of social educators and social workers]. Visnyk Hlukhivs′koho natsional′noho pedahohichnoho universytetu - Bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University, 15. pp. 12-16 [in Ukrainian].

5. Kartashova, L. A. (2010). Formuvannya IT-hotovnosti yak novoyi yakisnoyi kharakterystyky uchytelya suspil′no-humanitarnykh dystsyplin [Formation of IT readiness as a new qualitative characteristic of a teacher of social and humanitarian disciplines]. Pedahohichnyy dyskurs - Pedagogical discourse, 8, pp. 90–97 [in Ukrainian].

6. Kobylyanska, T. (2018). Kharakterystyka hotovnosti do profesiynoyi diyal′nosti yak pedahohichnoyi katehoriyi [Characteristics of readiness for professional activity as a pedagogical category]. Molod′ i rynok - Youth and Market, 11 (166), pp. 164-170 [in Ukrainian].

7. Yaremenko, V. V., Slipushko, O. M. (2008). Novyy tlumachnyy slovnyk ukrayins′koyi movy [New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv: Akonit, 862 p. [in Ukrainian].

8. Polishchuk, L.P. (2009). Osoblyv osti profesiynoyi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv u pedahohichnykh zakladakh Ukrayiny [Peculiarities of professional training of future specialists in pedagogical institutions of Ukraine]. Visnyk Zhytomyrs′koho derzhavnoho universytetu - Bulletin of Zhytomyr State University, 48, pp.112–115 [in Ukrainian].

9. Bereka, V. E., Galas, A. V. (2018). Profesiyna kompetentnist′ vchytelya pochatkovykh klasiv [Professional competence of a primary school teacher]. Kharkiv: Publishing house "Ranok", 496 p. [in Ukrainian].

10. Goncharenko, S. U., Nychkalo, N. G. (2000). Profesiyna osvita: slovnyk [Professional education: dictionary]. Kyiv: Higher School, 380 p. [in Ukrainian].

11. Profesiynyy standart «Vchytel′ zakladu zahal′noyi seredn′oyi osvity» [Professional standard «Teacher of a general secondary education institution»]. Nakaz MON Ukrayiny №1225 vid 29.08.2024 - Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1225 dated 08/29/2024. Available at: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity [in Ukrainian].

12. Sinyavsky, V.V., Sergeenkova, O.P. Psykholohichnyy slovnyk [Psychological Dictionary]. Available at: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf [in Ukrainian].

13. Tanko, T. (2004). Teoriya ta praktyka muzychno-pedahohichnoyi pidhotovky maybutnikh vykhovateliv doshkil′nykh zakladiv u pedahohichnykh universytetakh [Theory and practice of musical and pedagogical training of future preschool teachers in pedagogical universities]. Abstract of the Doctor's thesis. Kharkiv State Pedagogical University named after G.S.Skovoroda, 41 p. [in Ukrainian].

14. Chernyshova, E. R. (2014). Terminolohichnyy slovnyk z osnov pidhotovky naukovykh ta naukovo-pedahohichnykh kadriv pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity [Terminological dictionary on the basics of training scientific and scientific-pedagogical personnel of postgraduate pedagogical education]. Kyiv: State Higher Educational Institution «University of Education Management», 230 p. [in Ukrainian].

15. Tsyunyak, O. (2021). Profesiyna pidhotovka maybutnikh vchyteliv pochatkovykh klasiv v umovakh tsyfrovoyi transformatsiyi osvity [Professional training of future primary school teachers in the context of digital transformation of education]. Monograph. Ivano-Frankivsk, Kushnir G.M. 316 p. [in Ukrainian].

16. Yuzyk, M. A. (2022). Formuvannya fakhovykh kompetentnostey maybutnikh uchyteliv pochatkovoyi shkoly v osvitn′omu protsesi pedahohichnykh zakladiv fakhovoyi peredvyshchoyi osvity Ukrayiny [Formation of professional competencies of future primary school teachers in the educational process of pedagogical institutions of professional pre-higher education of Ukraine]. Doctor's thesis. Khmelnytskyi, 322 p. [in Ukrainian].

УДК 378.67.74

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-791-802

Козловська Ірина Михайлівна доктор педагогічних наук, провідний науковий співробітник МІОК, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/0000-0001-8755-2035

Савка Ірина Володимирівна доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, тел. (032) 239 41 76, професор кафедри іноземних мов гуманітарного спрямування, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/0000-0002-3213-0921

Нагачевська Олена Олександрівна кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов для технічних спеціальностей, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (096) 455-75-19, https://orcid.org/0000-0002-5200-8085

Вовчаста Наталія Ярославівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов технічного спрямування, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, тел.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/ 0000-0001-9562-8244

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ “СКАРБНИЧКИ” ДОСВІДУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ТА ПРОБЛЕМ

Анотація. У статті розглядається формування науково-педагогічного досвіду педагогічних ідей та проблем. Дослідження підкреслює, що побудова сучасної моделі освітнього закладу, спрямована на впровадженні компетентнісного підходу та розширення спектру індивідуальних освітніх можливостей та траєкторій для студентів; формуванні базових компетенцій випускника ліцею (інформаційної, комунікаційної, самоорганізації, самоосвіти) за допомогою реалізації навчальних моделей та педагогічних технологій контекстного навчання.

У роботі акцентується увага на коригуванняі програми розвитку освітньої установи у напрямку створення освітнього закладу контекстного типу. Власне, тому одне з серйозних завдань, яке належить вирішувати сучасному педагогічному працівнику — це безперервне підвищення кваліфікації. Наголошується, що розвиток особистості студента, його загальнокультурні, комунікативні, інтелек-

туальні, соціальні компетентності; забезпечення умов для самовизначення студентів у житті та майбутній професійній діяльності; розвиток толерантності, адаптивних та творчих здібностей до життя в динамічно змінюваному, багатонаціональному та багатоконфесійному суспільстві, готовність до безперервної освіти та самоосвіти.

У статті зроблено висновок природа педагогічних проблем та ідей завжди чи майже завжди багатовимірна та багатоаспектна. Так, наприклад, проблема формування науково-методичних скарбничок досвіду педагогічних ідей як системної діагностики в управлінні якістю освіти має економічний, правовий, моральний, психологічний та власне педагогічний аспект. Ця багатовимірність і комплексність характерна для багатьох педагогічних проблем, які належить вирішувати педагогам-дослідникам XXI століття.

Ключові слова: навчально-освітній процес, педагог, студент, науково-педагогічний досвід, ідеї, вміння, сучасний освітній заклад.

Kozlovska Iryna Mykhailivna doctor of Pedagogical Sciences, Leading Researcher of the IIEO, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/0000-0001-8755-2035

Savka Iryna Volodymyrivna doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Foreign Languages for the Humanities, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, tel. (032) 239 41 76, Professor of the Department of Foreign Languages for the Humanities, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/0000-0002-3213-0921

Nagachevska Olena Oleksandrivna Ph.D. in Philology, Associate Professor of the Department of Foreign Languages for Engineering, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (096) 455-75-19, https://orcid.org/ 0000-0002-5200-8085

Vovchasta Nataliia Yaroslavivna DSc (Pedagogical science), professor, professor of Department of Foreign Languages for Engineering, Lviv Polytechnic National University, Lviv, tel.: (032) 258-21-11, https://orcid.org/ 0000-0001-9562-8244

FORMATION OF A SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL "TREASURY" OF PEDAGOGICAL IDEAS AND CHALLENGES

Abstract. The article examines the formation of scientific and pedagogical experience in the realm of pedagogical ideas and challenges. The study emphasizes that building a modern educational institution model focuses on implementing a competency-based approach and expanding the range of individual educational



opportunities and trajectories for students. It highlights the development of the core competencies of high school graduates (information literacy, communication, self-organization, and self-education) through the implementation of learning models and contextual teaching technologies.

The paper draws attention to adjusting the development program of educational institutions towards the creation of context-based educational institutions. One of the serious tasks facing modern educators is the continuous improvement of their qualifications. The article emphasizes the importance of developing students' personalities, their general cultural, communicative, intellectual, and social competencies, and providing conditions for students' self-determination in life and future professional activities. It also underscores the need to foster tolerance, adaptability, and creative abilities for living in a dynamically changing, multicultural, and multi-faith society, as well as readiness for lifelong learning and self-education.

The article concludes that the nature of pedagogical challenges and ideas is always, or usually, multidimensional and multifaceted. For instance, the challenge of forming scientific and methodological treasuries of pedagogical ideas as a systematic diagnostic tool in quality management of education has economic, legal, moral, psychological, and pedagogical dimensions. This multidimensionality and complexity characterize many pedagogical challenges that educators-researchers of the 21st century must address.

Keywords: educational process, educator, student, scientific and pedagogical experience, issues, skills, modern educational establishments.

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні, попри третій рік війни, надалі триває масштабна реформа "Нова українська школа" пов'язана з якістю навчально-освітнього процесу, змінами у майбутніх академічних ліцеях та мережах закладів вищої освіти, демографічною ситуацією в нашій державі. Головна мета реформи – перейти від закладу де дають лише інформацію, до закладу, де сучасний учень (студент) отримуватиме набір компетентностей (знань, навичок і відношень), потрібних для життя у XXI столітті. Бо як зауважує Б. Бочаров, що "Із огляду на це під час навчання необхідно формувати такі риси, як толерантність, сприйняття інших культур, релігій, цінностей, уміння спілкуватися з їхніми носіями: людство стає не тільки глобалізованішим, але й цілісніше" [1, С. 5].

Варто сказати, що сучасні технології теж трансформують суспільство та кардинально розвивають, поглиблюють та змінюють наукову, культурну, релігійну систему знань. Кожна з цих величезних за масштабами сфер людського знання має важливі особливості, свої пласти інформації, які часто не узгоджуються між собою. Це неузгодженість породжує дуже складну для освіти та виховання підростаючих поколінь проблему. Її можна назвати однією з

найважливіших проблем освіти та виховання для XXI століття. Ця проблема полягає у багатовимірному освоєнні та осмисленні в процесі утворення наукового, релігійного, культурологічного знання з метою розвитку наукового, гуманістичного та вселенського світогляду людини XXI століття. Як В. Пильненький вказує, що "науково-технічний прогрес все більше і більше прискорюється, нові технології проникають у всі аспекти нашого життя, відкриваючи нові горизонти, дозволяючи досягати позитивних результатів, підкорювати нові вершини, пропонуючи високотехнологічне обладнання та екіпіровку"[5, С.193].

У сучасному освітньому середовищі винятково актуальною є проблема соціалізації студентської молоді. Оскільки, це очевидно, що молода людина зустрічає на шляху чимало ризиків. Серед них такі, як: формування байдужості чи активної ворожості до оточення; зростання жорстокості як риси характеру; зростання насильницької та корисливої злочинності; антипатріотизм та вороже почуття до Батьківщини; байдужість до створення сім'ї, соціального сирітства.

Таких глобальних проблем, які існують та які вирішуватиме педагог-дослідник в XXI столітті, можна назвати досить багато. Далі спробуємо показати педагогу-досліднику ще деякі найбільш перспективні ідеї та проблеми, які ми вважали за приклад доцільним об'єднати в "Скарбницю педагогічних ідей та проблем". Природно, що "Скарбниця педагогічних ідей та проблем" вимагатиме подальшого розширення та поповнення. Але як кажуть, усі великі справи починаються з малого.

Відповідно до вищеподаних ідей, чільне місце займає коригування програми розвитку освітньої установи у напрямку створення школи контекстного типу. О. Овчарук [4] зазначає, що європейські країни давно розпочали ґрунтовну дискусію щодо того, як розвинути в людини необхідні знання та вміння для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається.

Власне, тому одне з серйозних завдань, яке належить вирішувати сучасному педагогічному працівнику — це безперервне підвищення кваліфікації. Поряд із традиційними професійно-педагогічними знаннями, вміннями та компетенціями він має бути високопрофесійним користувачем сучасних технологій.

Варто, наголосити на низці нових ідей щодо впровадження інноваційної системи підвищення кваліфікації, яка включає:

- надання педагогу права формування програм підвищення кваліфікації
- забезпеченню мотивації педагога.

Система підвищення кваліфікації має включати післякурсовий, у тому числі, дистанційний супровід педагога. До підвищення кваліфікації має включитися широке коло наукових та освітніх установ та набути мережевий характер. Жорстко централізована система показала свою неефективність.



Підвищення кваліфікації педагога ного закладу освіти має ґрунтуватися на засадах безперервності, наступності, відкритості та доступності післядипломної педагогічної освіти; інтеграції фундаментального науково-педагогічного знання, вміння та досвіду; комбінаторного поєднання методологічних, педагогічних, психологічних баз теоретичних знань та практичних навичок на світоглядному та професійному рівні; модульності у розробці змісту освітніх програм у зв'язку з перспективним переходом на накопичувальну кредитно-залікову систему; продуктивності у навчанні; гармонізації інтересів особистості та суспільства; організації рівноправного ціннісно-смислового діалогу у процесі навчання. Т. Сорочан, акцентує увагу на тому, що "компетентнісний підхід орієнтує на єдність змісту курсів підвищення кваліфікації та науково-методичної роботи в міжкурсовий період, використання інтерактивних, проектних технологій професійного розвитку педагогів, організацію середовища професійних комунікацій, створення школи як організації, яка навчається". [3, С. 2]

Тому, на нашу думку, формування науково-педагогічного досвіду педагогічних ідей доцільно було б створювати не лише на рівні країни, а від пілотної гімназії (ліцею), закладу професійно-технічної освіти, і продовжити закладах вищої освіти (інститути, університети, академії). Погоджуємся з думкою В. Курок та А. Коротич, що "… результат цілеспрямованих, ефективних змін на основі нововведень, що забезпечує якісне оновлення та розвиток окремих компонентів та цілісної системи професійної педагогічної освіти. При цьому нововведення розуміється як ідея, результат прикладних та фундаментальних досліджень, експериментальнихта теоретичних розробок у сфері освіти, виховання, управління, цифрових технологій, що за умови їх впровадження приводить до підвищення ефективності та розвитку системи педагогічної освіти" [2, С. 14].

Побудова сучасної моделі освітнього закладу, спрямована на впровадженні компетентнісного підходу та розширення спектру індивідуальних освітніх можливостей та траєкторій для студентів; формуванні базових компетенцій випускника (інформаційної, комунікаційної, самоорганізації, самоосвіти) за допомогою реалізації навчальних моделей та педагогічних технологій контекстного навчання.

Реалізація вище згаданої сучасної моделі освітнього закладу передбачає:

- осмислення цінностей та цілей компетентнісної освіти у руслі теорії контекстного навчання;
- посилення міжпредметної складової змісту навчання;
- формування міжпредметних компетенцій, зокрема умінь навчатися;
- апробацію, конкретизацію педагогічних технологій контекстного навчання, відповідно до завдань реалізації компетентнісного підходу та умов роботи освітньої установи;

- інтеграцію на основі методології контекстного навчання інноваційних форм та методів організації навчально-виховного процесу, представлених у практиці науково-педагогічних працівників;

- науково-педагогічну рефлексію процесу та результатів педагогічного експерименту, корекцію прийнятих рішень на основі діагностики їх ефективності.

Не менш важливим аспектом, є висвітлення провідних освітніх цілей, які варто виділити для важливості подальшого розкриття теми нашого наукового дослідження, а саме: розвиток особистості студента, його загальнокультурні, комунікативні, інтелектуальні, соціальні компетентності; забезпечення умов для самовизначення студентів у житті та майбутній професійній діяльності; розвиток толерантності, адаптивних та творчих здібностей до життя в динамічно змінюваному, багатонаціональному та багатоконфесійному суспільстві, готовність до безперервної освіти та самоосвіти.

2) Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній науково –педагогічній літературі проблема вдосконалення системи професійної педагогічної освіти у працях (В.Андрущенка, М.Вовк, О.Дубасенюк, Н.Журавської, І.Зязюна та ін.); питання безперервної освіти розкрито у працях (Антошкіна, О. Карпенко, П. Штутман та ін.); тематику підготовки сучасного педагога до інноваційної діяльності висвітлено у дослідженнях (А.Андрєєва, Ю.Будас, Л.Ващенко, І.Дичківської, О.Дубасенюк, Н.Клокар, К.Котун, О.Огієнко, Л.Пертиченко, О.Цюняк, О.Шапран, Л.Шевченко та ін.); особливості впровадження компетентісного підходу у практику навчання висвітлено у напрацюваннях (В. Лугового, О. Овчарук. В. Химинець та ін.)

Мета статті – висвітлити проблеми формування науково-методичних скарбничок досвіду педагогічних ідей та проблем.

Виклад основного матеріалу. В актуалізації напрямку “Концептуальної педагогічної прогностики” стратегічне завдання не полягає не лише, щоб вивести студентів – майбутніх педагогів, аспірантів, докторантів, педагогів-дослідників на магістральний шлях їхнього професійно-творчого саморозвитку, а й стимулювати у них одну з найважливіших дослідницьких здібностей — здатність до прогностичного мислення, здатність бачити і висувати пріоритетні проблеми, які вирішуватиме педагог у XXI столітті. Проте побачити і сформулювати проблему часом нелегко, оскільки в основі кожної з них у прихованому вигляді лежать певні протиріччя, неузгодженість деяких реальних процесів, явищ.

До актуальних соціально-педагогічних проблем з повною підставою можна віднести і проблему свободи особистості, яка в найближчому майбутньому, на наш погляд, займе одне з центральних місць як у діяльності педагога-дослідника, так і педагога-практика. проблема свободи стосовно процесу

навчання, виховання та розвитку особистості – виключно складна та водночас актуальна проблема нашого часу. Язловецька О., зазначає що "соціалізація студентської молоді має регулюватися через цілеспрямований соціальний розвиток - соціальне виховання - особистості як у навчально-виховному, так і позанавчальному процесах, на дозвіллі. Необхідно створити оптимальні умови для розвитку особистості студента, здійснити йому допомогу і підтримку в самовихованні, самовизначенні, моральному самовдосконаленні, засвоєнні соціального досвіду". [3, С. 263]

Перелік актуальних та невирішених педагогічних проблем серед яких варто наголосити на: 1) інтеграції процесів управління та самоврядування, їх оптимальне поєднання; 2) оптимізації навчального навантаження студентів; 3) посиленні діалогових функцій навчання та виховання на основі інтерактивних методів та педагогічних технологій; 4) створенні системи педагогічної діагностики та педагогічного моніторингу якості освіти, включаючи навчання і виховання.

На нашу думку, одним із перспективних напрямів "Концептуальної педагогічної прогностики" може стати створення бази "Українська скарбниця педагогічних ідей та винаходів". Вищезгадана робота накопичується століттями, щоденно у різних сферах людської діяльності.

Педагогічні ідеї найкраще систематизувати у вигляді спеціальної бази даних ("педагогічна карта"), у яких слід зазначити: автора ідеї, дату її анонсування, суть ідеї, де ймовірно може бути застосована та який можливий очікуваний педагогічний ефект.

Нові педагогічні ідеї варто черпати з різних джерел: книг, наукових дискусій, евристичних ігор, педагогічної практики. На нашу думку, одним із джерел інноваційних педагогічних ідей можуть бути педагогічні журнали, газети, підручники, де автори публікацій, які мають "свіжий" або "новий погляд" на вічні педагогічні проблеми; симпозіуми та методичні зібрання, конференції, онлайн та офлайн зустрічі професійних вчених-педагогів зі стажем та високим рівнем педагогічної майстерності. Динамічні зміни життя, оновлення інформації та колосальні темпи її нагромадження, розвиток технологій та організаційні зміни зумовлюють потребу в особистості, здатній гнучко й оперативно адаптуватися до нових вимог, адекватно реагувати на нові виклики, навчатися впродовж усього життя, розвиватися та творити [6, С. 2].

Наведемо інноваційні педагогічні ідеї, які можна розвинути до рівня оригінальної педагогічної концепції, з опорою на закономірності та принципи, запропоновані в нашій "Концептуальній педагогічній прогностиці".

Спробуйте вести перелік невдалих педагогічних вчинків та промахів. Важливим аспектом, у даному напрямі час від часу заглядати в записник і контролювати себе: чи не повторюєте їх знову?

Педагогічні ідеї можна генерувати в умовах спеціально організованих евристичних ігор на основі методів мозкового штурму, евристичних питань, багатомірних матриць, вільних асоціацій, інверсії, емпатії (метод особистої аналогії).

Іноді досить продуктивні педагогічні ідеї, будучи, здавалося б, обґрунтовані і навіть експериментально перевірені, але ... роками не знаходять свого практичного застосування.

Наприклад, на практичному занятті з "Іноземної мови для академічних цілей", з аспірантами була проведена евристична гра, в процесі якої потрібно було генерувати якнайбільше ідей, які б суттєво підвищили процес розвитку конкурентоспроможної, творчо-розвивальної та самодостатньої особистості. Аспірантами було зроблено такі пропозиції:

- умови (чинники, прийоми, засоби, методи), необхідні для розвитку студента як конкурентоспроможної особи:
- створити сприятливі умови для конкурсних проектів, наукових досліджень;
- систематично проводити наукові конференції із залученням колег та молодих учених;
- проводити психологічні тренінги для розвитку лідерських якостей студентів;
- суттєво підвищити стипендію студентам, які беруть активну участь у науково-дослідній роботі;
- стимулювати високий престиж, імідж науки у студентів за допомогою засобів масової інформації;
- гарантувати працевлаштування найкращих студентів на престижну роботу після завершення навчання;
- гарантувати найкращим студентам стажування у престижних закордонних вишах;
- давати можливість, на конкурсній основі, публікувати студентам свої статті у періодичних виданнях;
- у процесі навчання систематично заохочувати самостійність студентів, частіше створювати спірні, дискусійні ситуації, стимулювати критичність мислення;
- проводити щорічні Всеукраїнські студентські конкурси "Студентський науковий проект";
- запровадити до навчального курсу усіх вузів курс "Конкурентологія";
- проводити інтерактивні лекції; Інтернет-конференції з конкурентології;
- частіше організовувати телемости, круглі столи зі студентами інших вишів та іноземними студентами;
- заохочувати індивідуальну траєкторію навчання студента у закладі вищої освіти;



- систематично організовувати конкурси студентських проектів на стипендію будь-якого фонду;
- створити у кожному закладі освіти скарбницю невирішених проблем, за вирішення яких створюється відповідна винагорода;
- заснувати почесне членство найобдарованіших студентів у різних престижних асоціаціях;
- створювати можливість особливо обдарованим студентам здобуття на конкурсній основі безкоштовної другої вищої освіти.

Таким чином, вище перелічені чинники значною мірою можуть покращити, мотивувати, спланувати навчальну діяльність студента та покращити якість освітніх послуг навчального освітнього закладу, який в свою чергу підвищить свою конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг та праці. “Результатом соціалізації студентської молоді у середовищі є: вироблення і трансформація власної системи поглядів на життя та ціннісні орієнтації, формування життєвого ідеалу; засвоєння культури людських взаємин і соціально-професійних функцій; формування індивідуального стилю навчально-професійної діяльності та власної моделі моральної поведінки; опанування професійною діяльністю та формами ділового спілкування”, зазначає О. Язловецька [8, С. 263]

Не менш вагомим чинником необхідності розгляду вищеподаної ідеї є умови (чинники, прийоми, засоби, методи), необхідні для розвитку студента як особистості, що творчо самоудосконалюється, а саме:

- максимально розвивати у студентів методологічну культуру, культуру творчої, дослідницької діяльності;
- створювати умови індивідуальної траєкторії навчання;
- вибудовувати ефективну рейтингову систему оцінки;
- формувати у студентів ідеал “творчої особистості, що творчо саморозвивається”;
- проводити тренінги, створені задля самопізнання, саморозвитку здібностей студентів;
- заохочувати найкращі студентські роботи з проведенням їх презентацій;
- стимулювати міжвузівські, міжнародні обмінні програми;
- організовувати спонсорську підтримку студентських проектів;
- регулярно організовувати зустрічі студентів із видатними вченими, педагогами, практиками, політиками;
- збільшити питому вагу курсів на вибір здобувачів вищої освіти;
- більше приділяти увагу розвитку креативного мислення студентів;
- проводити Всеукраїнські, регіональні та місцеві конкурси творчої та професійної майстерності студентів;
- заохочувати участь студентів у суспільній діяльності.

Таким чином, перелічені умови займають чільне місце у розвитку студента як особистості, що творчо самовдосконалюється.

Варто врахувати умови (чинники, прийоми, засоби, методи) необхідні для розвитку студента як самодостатньої особистості, такі як:

- практикувати психологічні тренінги на стресостійкість;
- розробити державну програму підтримки особливо обдарованих студентів та молодих вчених;
- розробити та впровадити спецкурс "Студент як самодостатня особистість";
- пропагувати модель самодостатньої особистості;
- проводити тренінги для студентів, які б уміли приймати відповідальні рішення у екстремальних ситуаціях;
- стимулювати різні види та форми студентського самоврядування;
- організовувати відвідування студентами різних виставок, що відбивають досягнення науки, техніки, мистецтва;
- проводити тренінги, створені задля саморозвитку самодостатньої особистості;
- навчити створювати у студентських групах діловий, творчий, психологічний клімат;
- спонукати студентів до творчої рефлексії, до осмислення своїх переваг та недоліків.

Скарбницю педагогічних ідей можна систематично поповнювати, беручи участь у наукових конференціях, читанні книг, наукових журналів, роботі з інтернет ресурсами та ін.

Виняткова важливо, щоб результати творчих здобутків студента оприлюднювалися. Це можна зробити наприкінці навчального року на загальних зборах кожного курсу (на молодших курсах можливо за участю батьків, на випускному курсі за участю роботодавців), а також в інших формах.

Оскільки, особистість реалізує себе в середовищі завдяки національним та світовим культурним практикам, якістю навчального та виховного процесу; застосуванням передових педагогічних ідей та інновацій, спілкування в освітньому середовищі та застосуванням практичних навичок та вмінь у щоденній професійній діяльності.

Шаманова Н., стверджує що "треба вміти відмовитися від баласту знань, які не діють у нових умовах, і навчатися нового. Для сучасних роботодавців, окрім професійних вмінь кандидата, надважливі розвинені комунікативні навички, активна життєва позиція, вміння аналізувати інформацію, працювати в команді, ефективно розв'язувати конфлікти, працювати на результат" [5]

В умовах криз, що періодично виникають у світі, і катаклізмів, ймовірно, особливу роль відіграватимуть рівень менталітету, глобальність мислення людини, з одного боку, а з іншого оптимістичні настанови та погляд на здатність до само еволюції людини – з іншого. Тому, як одна з глобальних педагогічних

проблем для XXI ст., ми можемо прогнозувати проблему творчого саморозвитку оптимістично орієнтованого менталітету людини, її здібностей мислити у планетарному та у світовому масштабі.

Висновки. На закінчення скажемо, що природа педагогічних проблем та ідей завжди чи майже завжди багатовимірна та багатоаспектна. Так, наприклад, проблема формування науково-методичних скарбничок досвіду педагогічних ідей як системної діагностики в управлінні якістю освіти має економічний, правовий, моральний, психологічний та власне педагогічний аспект. Ця багатовимірність і комплексність характерна для багатьох педагогічних проблем, які належить вирішувати педагогам-дослідникам XXI століття.

Проблема формування науково-методичних скарбничок досвіду педагогічних ідей – не самоціль. Однак в умовах реалізації принципу безперервності педагогічних інновацій деякі найбільш значущі ідеї можуть стати основою для розвитку нової педагогічної теорії та розробки авторської педагогічної технології. Для педагога-дослідника можна порекомендувати на початку навчального року розробити програму інноваційної діяльності на рік та включити до неї найперспективніші педагогічні ідеї. На закінчення можна сказати, що успіху у великих і малих справах насамперед домагаються ті, хто опановує мистецтво генерування нових ідей, творчу інтеграцію протилежних почав, хто здатний до професійно-творчого саморозвитку, хто здатний поєднати і реалізувати в собі силу духовності та силу волі для подолання виникаючих бар'єрів та проблем.

Література:

1. Інформаційні технології в освіті : монографія / Б. П. Бочаров, М. Ю. Воєводіна; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – 197 с.

2. Курок В. Сучасний стан підготовки майбутніх педагогів професійного навчання до інноваційної педагогічної діяльності в освітній теорії / В. Курок, А. Коротич // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ. –2024. –№ 55. – С. 10-19.

3. Сорочан Т.М. Безперервна освіта педагогів: управлінський аспект / Т.М. Сорочан // Післядипломна освіта в Україні. – 2010. – №2. – С. 73 – 75.

4. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: Світовий досвід та українські перспективи / О. В. Овчарук // – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.

5. Пильненький В. Інноваційні технології у підготовці майбутніх спортсменів в умовах освітнього процесу закладів вищої освіти/ В. Пильненький // Молодий вчений. – 2021. –№ 5 (93). – С.190 –192.

6. Часнікова О. В. Компетентнісний підхід в освіті як основа її реформування/ О. В. Часнікова. – К.: Знання, 2020. – 150 с.

7. Шаманова Н. Компетентісний підхід в НУШ: креативність, практичні вміння, навчання впродовж життя/ Н. Шаманова // Life Правда. –2023.–№ 7.

8. Язловецька О. Соціалізація та виховання студентської молоді у ВНЗ / О. Язловецька // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. –2021. № 107/2.

References:

1. Bocharov, B. P., Voievodina, M. Yu. (2009). *Informatsiini tekhnolohii v osviti [Information technologies in education]*. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova [in Ukrainian].

2. Kurok ,V., & Korotych A. (2024). Suchasnyi stan pidhotovky maibutnikh pedahohiv profesiinoho navchannia do innovatsiinoi pedahohichnoi diialnosti v osvitnii teorii [The current state of training of future teachers for innovative pedagogical activity in educational theory]. Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka PEDAHOHIChNI NAUKY – Bulletin of Hlukhiv National Pedagogical University by O. Dovzhenko. Pedagogical Science, 55, 10-19.

3. Sorochan, T.M. (2010) Bezperervna osvita pedahohiv: upravlinskyi aspekt [Lifelong learning of teachers: management aspect]. *Pisliadyplomna osvita v Ukraini – Postgraduate education in Ukraine*, 2, 73 – 75 [in Ukrainian].

4. Ovcharuk, O. V. (2004). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti : Svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy *[Competency approach in moden education: World experience and Ukraininan perspectives]. Kyiv:* K.I.S [in Ukrainian].

5. Pylnenkyi, V. (2021) Innovatsiini tekhnolohii u pidhotovtsi maibutnikh sportsmeniv v umovakh osvitnoho protsesu zakladiv vyshchoi osvity [Innovative technologies in the training of future athletes in the conditions of the educational process of higher education institutions]. *Molodyi vchenyi– Young scientist, 5 (93), 190-192* [in Ukrainian].

6. Chasnikova, O. V. (2020). *Kompetentnisnyi pidkhid v osviti yak osnova yii reformuvannia [Competence approach in education as the basis of its reform]. Kyiv: Znannia* [in Ukrainian].

7. Shamanova, N. (2023) Kompetentisnyi pidkhid v NUSh: kreatyvnist, praktychni vminnia, navchannia vprodovzh zhyttia [A competent approach at NUS: creativity, practical skills, lifelong learning].Life Pravda, 7. Retrieved from: https://life.pravda.com.ua/society [in Ukrainian].

8. Yazlovetska, O. (2021) Sotsializatsiia ta vykhovannia studentskoi molodi u VNZ [Socialization and education of students in the higher education establishments]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky, Scientifics issues. Pedagogical Science, Retrieved from* https://core.ac.uk/download/pdf/53036305.pdf [in Ukrainian].

УДК 373.5:372.881.111.1+372.854+372.857+796

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-803-816

Корнєва Віта Миколаївна вчитель хімії, біології, Одрадокам'янський ліцей Тягинської сільської ради Бериславського району Херсонської області, с.Одрадокам'янка, https://orcid.org/0009-0005-1507-9588

Корнєва Інна Валеріївна вчитель англійської мови та зарубіжної літератури, Одрадокам'янський ліцей Тягинської сільської ради Бериславського району Херсонської області, с.Одрадокам'янка, https://orcid.org/0009-0003-6567-9296

Корнєв Віталій Валерійович вчитель фізичної культури, Одрадокам'янський ліцей Тягинської сільської ради Бериславського району Херсонської області, с.Одрадокам'янка, https://orcid.org/0009-0004-0162-7742

ІНТЕГРАЦІЯ СУЧАСНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ У СЕРЕДНІЙ ОСВІТІ

Анотація. Метою статті було проведення дослідження впливу персоналізованого підходу до навчання на розвиток ключових компетентностей учнів середньої школи, таких як критичне мислення, комунікативні навички, мотивація, самостійність і фізична активність. Дослідження проводилося серед 240 учнів протягом одного навчального року з використанням адаптивних програм навчання, що враховували індивідуальні потреби, інтереси та темпи засвоєння матеріалу кожного учня. Для оцінки ефективності було застосовано комплексний підхід, що включав анкетування, спостереження, аналіз виконання завдань і тестування. Результати показали, що персоналізоване навчання суттєво покращує академічні досягнення учнів. Зокрема, учні експериментальної групи показали зростання успішності з англійської мови на 29% завдяки використанню цифрових платформ (Duolingo, LingQ), які дозволяли навчатися у власному темпі. У природничих науках персоналізований підхід сприяв формуванню практичних навичок через виконання індивідуальних дослідницьких завдань. У хімії 81% учнів успішно завершили свої проєкти, зосереджені на вирішенні екологічних проблем, що значно перевищило результати контрольної групи. В біології учні експериментальної групи продемонстрували глибше розуміння матеріалу завдяки дослідженням локальних екосистем. На уроках фізичної культури персоналізоване навчання забезпечило високу зацікавленість учнів (76%) та підвищення виконання фізичних нормативів на 35%. Використання індивідуальних тренувальних програм, інтегрованих із цифровими додатками

(MyFitnessPal, Strava), дозволило учням відстежувати прогрес у реальному часі, що підвищило їхню мотивацію до занять. Особливу увагу було приділено розвитку мотивації та комунікативних навичок. Рівень мотивації зріс на 88% серед учнів експериментальної групи, які зазначили, що індивідуалізовані завдання були цікавішими та сприяли більшій залученості до навчального процесу. Комунікативні навички також покращилися, про що свідчать результати групових завдань: учні експериментальної групи отримали середній бал 4,6 із 5 можливих у порівнянні з 3,9 у контрольній групі. Таким чином, дослідження підтвердило, що персоналізований підхід сприяє підвищенню якості навчання, розвитку ключових компетентностей та мотивації учнів. Це доводить важливість інтеграції персоналізованих програм у сучасну систему середньої освіти. Подальші дослідження можуть зосередитися на довгострокових ефектах персоналізації і розробці моделей її адаптації до різних освітніх контекстів.

Ключові слова: персоналізоване навчання, середня освіта, ключові компетентності, мотивація, критичне мислення, адаптивні програми, фізична культура, природничі науки.

Kornieva Vita Mykolayivna teacher of chemistry, biology, lyceum of Odradokamianka Tiahynka village council Beryslav district Kherson region, Odradokamianka village, https://orcid.org/0009-0005-1507-9588

Kornieva Inna Valeriyivna English teacher, teacher of World Literature, lyceum of Odradokamianka Tiahynka village council Beryslav district Kherson region, dradokamianka village, https://orcid.org/0009-0003-6567-9296

Korniev Vitalii Valeriyovych physical culture teacher, lyceum of Odradokamianka Tiahynka village council Beryslav district Kherson region, Odradokamianka village, https://orcid.org/0009-0004-0162-7742

INTEGRATION OF MODERN TEACHING METHODS TO INCREASE STUDENT MOTIVATION IN SECONDARY EDUCATION

Abstract. This article presents the results of a study on the impact of a personalised approach to education on the development of key competencies in secondary school students, such as critical thinking, communication skills, motivation, independence, and physical activity. The research involved 240 students over one academic year, utilising adaptive learning programs tailored to each student's individual needs, interests, and learning paces. A comprehensive evaluation method was applied, including surveys, observations, task performance analysis, and testing.



The findings revealed that personalised learning significantly enhances students' academic performance. Specifically, students in the experimental group showed a 29% improvement in English language proficiency, attributed to digital platforms (Duolingo, LingQ) that allowed self-paced learning. In the natural sciences, the personalised approach facilitated the development of practical skills through individual research projects. 81% of students in chemistry completed projects focused on solving ecological problems, substantially outperforming the control group. In biology, students in the experimental group demonstrated a deeper understanding of the material by conducting studies of local ecosystems. In physical education classes, personalised learning maintained high levels of student engagement (76%) and improved performance in physical fitness standards by 35%. Individualised training programs integrated with digital applications (MyFitnessPal, Strava) enabled students to track real-time progress, boosting their motivation for physical activities. Particular attention was given to motivation and communication skills development. Motivation levels increased in 88% of students in the experimental group, who noted that individualised tasks were more engaging and encouraged greater involvement in the learning process. Communication skills also improved, as evidenced by group task outcomes: students in the experimental group achieved an average score of 4.6 out of 5, compared to 3.9 in the control group. Thus, the study confirmed that a personalised approach enhances the quality of education, fosters the development of key competencies, and increases student motivation. This underscores the importance of integrating personalised programs into modern secondary education systems. Future research could focus on the long-term effects of personalisation and the development of models for adapting it to diverse educational contexts.

Keywords: personalised learning, secondary education, key competencies, motivation, critical thinking, adaptive programs, physical education, natural sciences.

Постановка проблеми. Сучасна середня освіта стикається з численними викликами, пов’язаними з необхідністю підвищення якості викладання окремих предметів, таких як іноземна мова (англійська), хімія, біологія, фізична культура та спорт. Традиційні підходи до викладання часто не відповідають вимогам сучасного покоління учнів, які очікують інтерактивності, практичної спрямованості та застосування інноваційних технологій у навчальному процесі [1]. Це, у свою чергу, впливає на рівень зацікавленості та мотивації до навчання.

Вивчення іноземної мови, зокрема англійської, є ключовим для успішної інтеграції учнів у глобалізований світ, проте у багатьох школах викладання цього предмета залишається теоретично орієнтованим, з недостатньою увагою до розвитку комунікативних навичок і використання сучасних цифрових інструментів. У предметах природничого циклу, таких як хімія та біологія,

виклики пов'язані з недостатнім обладнанням лабораторій, що обмежує можливість проведення експериментальних занять і знижує практичну значущість навчання [2].

Фізична культура та спорт, попри свою важливість для формування здорового способу життя, нерідко сприймаються як другорядні дисципліни, а недостатнє різноманіття у програмах тренувань і відсутність інтеграції сучасних підходів, таких як використання фітнес-трекерів або віртуальних спортивних платформ, знижують зацікавленість учнів у заняттях.

Таким чином, актуальність проблеми зумовлена необхідністю інтеграції сучасних методів навчання у процес викладання зазначених дисциплін для забезпечення високої мотивації учнів, їхньої активної участі в навчальному процесі та формування компетенцій, що відповідають сучасним суспільним вимогам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна освітня практика демонструє зростаючий інтерес до інтеграції інноваційних методів навчання з метою підвищення мотивації учнів. Зокрема, дослідження Т. Чернової, Н. Охман та Є. Бондар акцентує увагу на розробці моделей інтеграції штучного інтелекту в освітній процес, які сприяють індивідуалізації навчання учнів середньої школи. Вони відзначають, що використання таких технологій дозволяє адаптувати освітній процес до потреб кожного учня, що значно підвищує його ефективність [3].

Дослідження М. Е. Ельтахір та ін. доводить вплив гейміфікації на мотивацію, залученість та академічну успішність студентів під час вивчення граматики арабської мови у вищій освіті. Автори зазначають, що методи навчання на основі ігор є ефективними не тільки у вищій освіті, але й можуть бути адаптовані для учнів середньої школи [4].

Аналіз пандемійного впливу на освіту був представлений А. Крістопулос та П. Шпрангерс. Дослідження висвітлює сприйняття вчителів і учнів щодо впровадження технологій під час пандемії COVID-19. Результати демонструють, що інтеграція цифрових платформ значно підвищила гнучкість та адаптивність освітнього процесу [5]. Г. Козуб, Я. Шинкаренко та В. Козуб досліджували використання гейміфікаційної платформи Classcraft в освітньому процесі. Їхній аналіз підтвердив, що інтеграція таких технологій мотивує учнів до активного навчання, покращує атмосферу у класі та сприяє розвитку командної роботи [6].

Актуальність сучасних методів викладання предметів STEM висвітлено у праці А. Атаманюка та Є. Геделевича. Вони підкреслюють важливість впровадження інтерактивних підходів та цифрових ресурсів у процес викладання інформатики, що робить навчання більш захоплюючим для учнів [7]. Викладання історії з використанням сучасних педагогічних технологій проаналізовано у дослідженні В. Гончарука, Л. Дрогомирецької та Н. Петрової [8]. Авторами



підкреслюється значущість інтеграції цифрових ресурсів, які стимулюють інтерес до історії і сприяють розвитку критичного мислення.

Ю. Шафорост, О. Лут та В. Шпак звертають увагу на ефективність використання віртуальних симуляцій у навчанні хімії. Ці технології не тільки спрощують розуміння складних хімічних процесів, але й значно підвищують мотивацію учнів завдяки едьютейнменту [9]. Стаття М. Н. Цай та ін. описує підхід до навчання, що базується на методі перевернутого класу з використанням брейнстормінгу. Цей підхід сприяв покращенню взаємодії між учнями та вчителями, підвищенню мотивації до навчання та розвитку творчих здібностей [10].

Аналіз цих досліджень свідчить про те, що сучасна освіта все більше орієнтується на інтерактивність, персоналізацію навчання й інтеграцію цифрових технологій. Це створює передумови для ефективного використання таких підходів у середній освіті для підвищення мотивації учнів.

Мета статті – аналіз сучасного стану викладання іноземної мови (англійської), хімії, біології, фізичної культури та спорту у середній освіті з акцентом на інтеграцію інноваційних підходів, які сприяють підвищенню мотивації учнів, покращенню навчальних результатів і формуванню ключових компетентностей, необхідних для успішного розвитку в умовах сучасного суспільства.

Завдання дослідження:

1. Дослідити вплив сучасних методів навчання, таких як інтерактивні технології, гейміфікація та віртуальні симуляції, на мотивацію учнів під час вивчення іноземної мови (англійської), хімії, біології, фізичної культури та спорту.

2. Проаналізувати ефективність застосування цифрових інструментів (платформ, мобільних додатків, інтерактивних ресурсів) у викладанні зазначених предметів для підвищення навчальних досягнень учнів.

3. Оцінити вплив інтеграції міждисциплінарних підходів у навчанні (наприклад, STEM або STEAM-методики) на формування практичних навичок та критичного мислення у школярів середньої освіти.

4. Визначити особливості та педагогічну ефективність персоналізованого підходу до навчання в межах іноземної мови, природничих наук і фізичної культури для розвитку ключових компетентностей учнів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження впливу сучасних методів навчання на мотивацію учнів під час вивчення іноземної мови, хімії, біології, фізичної культури та спорту виявило численні емпіричні закономірності. У ході експерименту було задіяно 240 учнів середньої школи віком від 12 до 16 років, які брали участь у навчанні із застосуванням інтерактивних технологій, гейміфікації і віртуальних симуляцій. Для оцінки рівня мотивації було

використано анкетування учнів, спостереження під час занять, а також аналіз результатів навчальної діяльності. Отримані результати представлені на рис. 1.

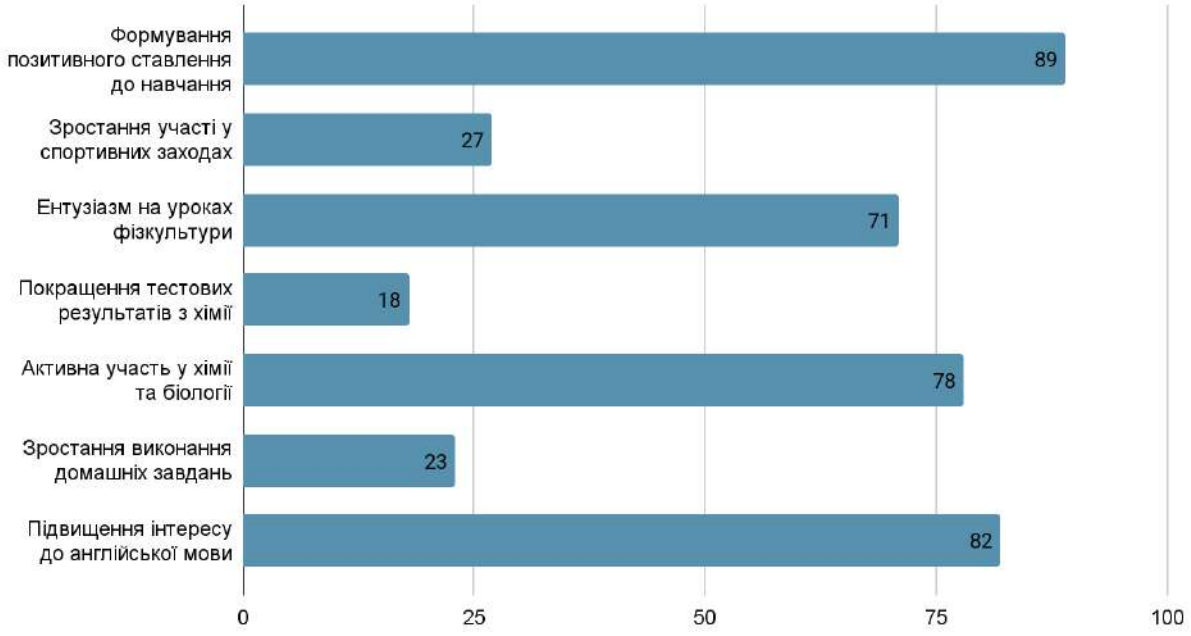


Рис. 1. Вплив сучасних методів навчання на мотивацію учнів
Джерело: власна розробка авторів.

Результати анкетування свідчать, що 82% учнів зазначили підвищення інтересу до уроків англійської мови завдяки використанню інтерактивних платформ, таких як Duolingo, Quizlet і Kahoot. Учні підкреслювали, що виконання завдань у форматі гри викликало позитивні емоції і бажання досягати кращих результатів. Крім того, рівень виконання домашніх завдань зріс на 23% у групі, яка використовувала цифрові інструменти, у порівнянні з контрольною групою, яка навчалася за традиційними методами.

На уроках хімії і біології впровадження віртуальних лабораторій, таких як Labster і ChemCollective, дало змогу учням проводити експерименти в безпечному середовищі. Емпіричні дані показали, що учні, які мали доступ до віртуальних симуляцій, демонстрували вищий рівень залученості під час уроків: 78% учнів активно брали участь в експериментах, тоді як у контрольній групі цей показник становив лише 49%. Аналіз результатів тестів з хімії показав зростання середнього балу на 18% у групі, яка навчалася із застосуванням віртуальних симуляцій.

На уроках фізичної культури та спорту інтеграція технологій також мала значний вплив. Використання фітнес-трекерів, наприклад, Fitbit, дало можливість учням відстежувати свою активність у реальному часі, що підвищило їхню зацікавленість у виконанні вправ. Спостереження показали, що 71% учнів, які

використовували трекери, виконували фізичні вправи з більшим ентузіазмом і регулярно перевищували мінімальні вимоги до активності. Окрім того, впровадження віртуальних тренувань із використанням програм доповненої реальності, таких як Zwift, сприяло зростанню участі у позакласних спортивних заходах на 27%. Спостереження під час уроків підтвердили, що гейміфікація, яка передбачала отримання балів, нагород і змагань між групами учнів, формувала позитивне ставлення до навчання серед 89% учнів. У групах, де впроваджувалися гейміфіковані завдання, вчителі відзначили зростання співпраці між учнями й активізацію їхньої уваги до виконання завдань.

Отримані дані свідчать, що сучасні методи навчання мають значний позитивний вплив на мотивацію учнів, покращуючи інтерес до навчання та ефективність засвоєння матеріалу. Емпіричні результати підкреслюють необхідність подальшого впровадження інтерактивних технологій та ігрових елементів у середню освіту.

Дослідження ефективності цифрових інструментів у викладанні іноземної мови (англійської), хімії, біології, фізичної культури та спорту виявило значний вплив на якість навчання та досягнення учнів (рис. 2).

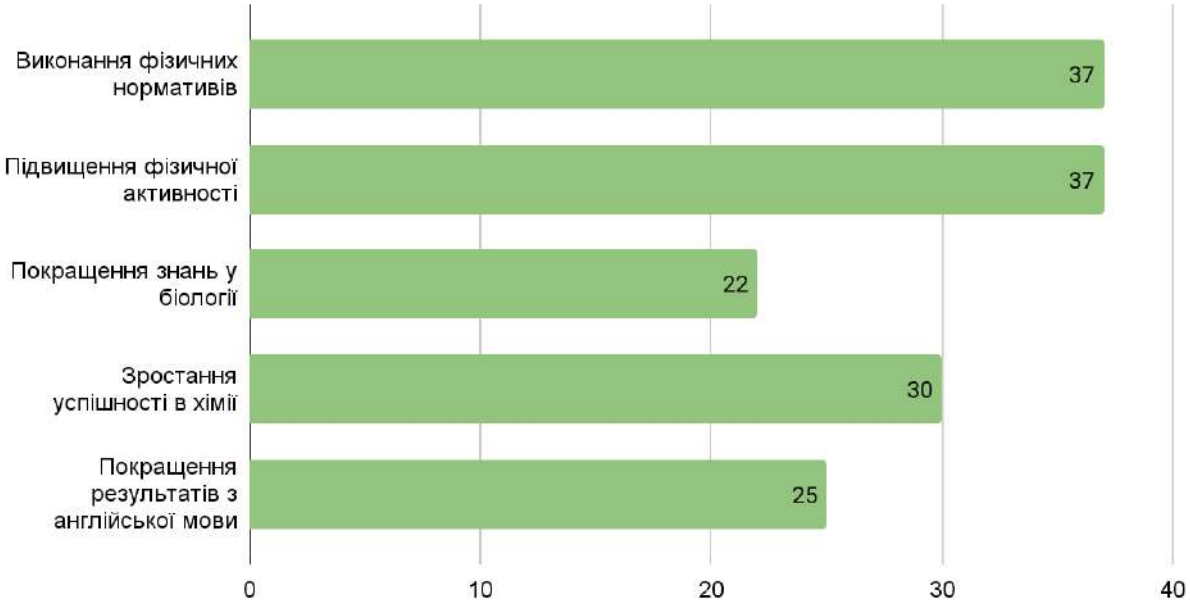


Рис. 2. Ефективність цифрових інструментів у викладанні
Джерело: власна розробка авторів.

Результати дослідження з англійської мови свідчать про значне покращення мовних навичок у групах, які використовували інтерактивні платформи, такі як Quizlet, Duolingo та Grammarly. Учні, які навчалися із застосуванням цих інструментів, показали зростання результатів тестів на 25% порівняно з

початковими показниками. Спостереження під час занять виявили, що учні демонстрували більшу активність, особливо під час інтерактивних вправ, таких як створення діалогів або виконання завдань у форматі гри. Використання відеоуроків на платформі Edpuzzle забезпечило індивідуальний темп навчання, що допомогло 78% учнів краще засвоїти матеріал.

У хімії цифрові інструменти, такі як віртуальні лабораторії ChemCollective, значно підвищили розуміння складних концепцій. Учні, які брали участь у симуляціях хімічних реакцій, показали на 30% кращі результати в практичних завданнях порівняно з контрольною групою. Аналіз даних також показав, що інтерактивні ресурси, зокрема тривимірні моделі молекул, сприяли кращому запам'ятовуванню структури хімічних сполук. Подібні результати також спостерігалися і в біології, де використання віртуальних мікроскопів і моделей клітин дозволило учням глибше зрозуміти будову організмів, що виявилося у зростанні середнього балу тестів на 22%.

У фізичній культурі цифрові інструменти також показали високу ефективність. Використання додатків для відстеження активності, таких як Strava та MyFitnessPal, дозволило учням оцінювати свої досягнення та ставити нові цілі, що значно підвищило їхню фізичну активність. Участь у програмах, які включали інтеграцію доповненої реальності (наприклад, танцювальні тренування з Just Dance), сприяла залученню навіть тих учнів, які раніше не виявляли інтересу до занять фізкультурою. В результаті кількість учнів, які виконували щотижневі нормативи, зросла на 37%.

Застосування цифрових технологій також сприяло покращенню взаємодії між учнями та вчителями. Використання освітніх платформ, таких як Google Classroom і Microsoft Teams, забезпечило швидкий доступ до матеріалів і зворотного зв'язку, що зробило навчальний процес більш гнучким та організованим. Учні високо оцінили можливість отримувати миттєві відповіді на свої питання та переглядати результати завдань у реальному часі. Отримані результати підтверджують, що цифрові інструменти є важливим елементом модернізації освітнього процесу. Їхнє застосування сприяє як підвищенню академічних досягнень учнів, так і стимулює їх до активної участі в навчанні, забезпечуючи персоналізований підхід та доступ до інноваційних методів засвоєння знань.

Емпіричне дослідження проводилося серед учнів середніх шкіл, які були поділені на експериментальну та контрольну групи. Експериментальна група навчалася за методиками STEM/STEAM протягом одного навчального року, а контрольна група використовувала традиційні підходи до навчання. Для вимірювання рівня критичного мислення було застосовано тестування за методикою Cornell Critical Thinking Test (Level X), а практичні навички оцінювалися за допомогою виконання міждисциплінарних проектних завдань. Отримані результати представлені на рисунку 3.

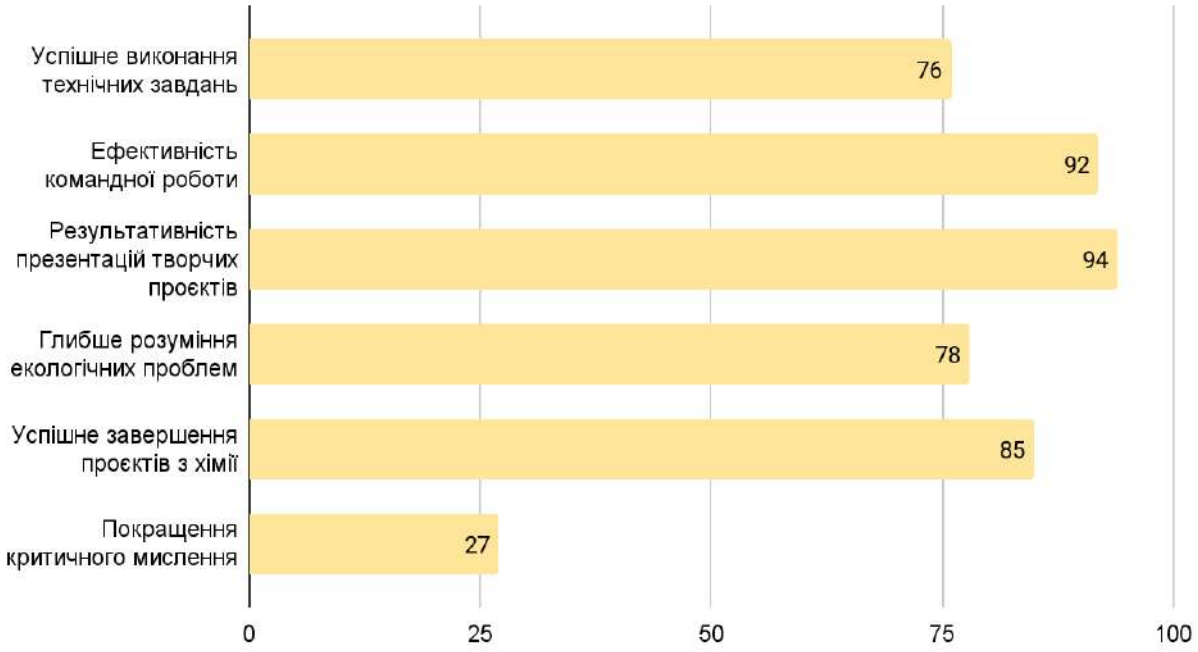


Рис. 3. Результати впровадження STEM/STEAM-методик у навчанні
Джерело: власна розробка авторів.

Результати тестування на критичне мислення показали, що учні експериментальної групи покращили свої результати на 27% у порівнянні з початковими даними, тоді як у контрольній групі покращення становило лише 11%. Аналіз відповідей тесту виявив, що учні, які працювали з міждисциплінарними завданнями, краще виконували задачі, пов'язані з аналізом, синтезом та оцінкою інформації. Зокрема, у завданнях на логічний аналіз учні експериментальної групи показали на 32% вищі результати порівняно з контрольною.

Під час виконання практичних завдань також спостерігалися значні відмінності. Наприклад, у межах проєкту з хімії учні створювали екологічно чисті миючі засоби. 85% учнів експериментальної групи успішно завершили проєкт, тоді як у контрольній групі цей показник становив 58%. На уроках біології проводилися дослідження води з місцевих водойм. Учні експериментальної групи підготували більш детальні звіти з пропозиціями покращення якості води, що вказувало на глибше розуміння екологічних проблем.

Інтеграція мистецтв у STEAM-методику сприяла покращенню творчих і комунікаційних навичок учнів. У межах завдань з фізики учні розробляли макети альтернативних джерел енергії і представляли їх у вигляді творчих проєктів. Експериментальна група показала кращі результати у презентаціях, отримавши середній бал 4,7 з 5, тоді як контрольна група – 3,9.

Дослідження також виявило зростання навичок командної роботи. Під час виконання групових проєктів 92% учнів експериментальної групи ефективно

розподіляли ролі та дотримувалися встановлених термінів, тоді як у контрольній групі цей показник становив лише 68%. Учні, які працювали за міждисциплінарними методиками, активніше взаємодіяли між собою та пропонували нестандартні рішення. Особливо високі результати спостерігалися під час виконання завдань, які включали елементи технологій і програмування. Наприклад, одна з підгруп експериментальної групи створила прототип автоматизованого пристрою для моніторингу якості повітря, використовуючи платформи Arduino та Scratch. Завдання було успішно виконане 76% учасників, тоді як у контрольній групі подібне завдання завершили лише 41% учнів.

Відтак, емпіричні результати підтверджують ефективність міждисциплінарних підходів у навчанні, які сприяють значному покращенню критичного мислення, практичних навичок, творчості та командної роботи. Ці методики забезпечують не лише глибше розуміння навчального матеріалу, але й формують у школярів ключові компетентності, необхідні для майбутньої професійної діяльності.

Для оцінки ефективності застосовували методику анкетування, спостереження за учнями під час навчального процесу, результати тестування та аналіз виконання проєктних завдань. Експериментальна група навчалася за персоналізованими програмами, що враховували індивідуальні потреби, темпи та інтереси учнів, тоді як контрольна група працювала за стандартними методиками. На рисунку 4 представлені отримані результати.

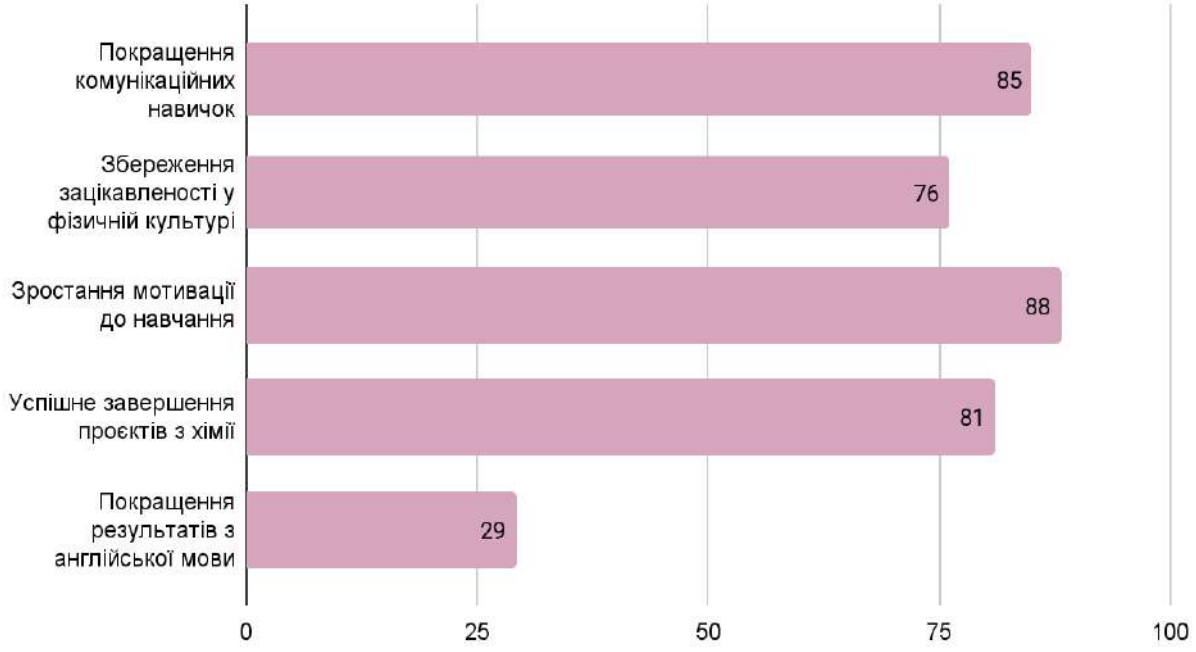


Рис. 4. Результати персоналізованого навчання у середній освіті
Джерело: розроблено авторами.



У навчанні іноземної мови персоналізований підхід продемонстрував значні результати. Учні експериментальної групи використовували адаптивні платформи, такі як Duolingo та LingQ, які дозволяли обирати теми, що відповідають їхнім інтересам. За підсумками тестів з англійської мови, середній бал учнів зріс на 29% порівняно з початковими даними. Крім того, 87% учнів експериментальної групи відзначили, що можливість працювати у власному темпі допомогла їм краще засвоїти матеріал. У контрольній групі покращення результатів склало лише 14%, що підтверджує перевагу персоналізованого підходу.

У природничих науках персоналізоване навчання було впроваджено через індивідуальні дослідницькі проєкти. Наприклад, на уроках хімії учні самостійно обирали об'єкти досліджень і працювали над розробкою методів аналізу екологічних проблем. Результати показали, що 81% учнів експериментальної групи успішно завершили свої проєкти та отримали високі оцінки, тоді як у контрольній групі цей показник становив лише 52%. Подібні результати спостерігалися і для біології, де учні виконували завдання з аналізу рослинності у місцевій екосистемі.

На уроках фізичної культури персоналізований підхід реалізовувався через індивідуальні тренувальні програми. Учні обирали вправи відповідно до своїх фізичних можливостей і цілей. Використання додатків, таких як MyFitnessPal та Strava, дозволило відстежувати прогрес у реальному часі. Спостереження показали, що 76% учнів експериментальної групи зберігали високий рівень зацікавленості протягом усього навчального року, а кількість виконаних нормативів зросла на 35%. У контрольній групі зацікавленість демонстрували лише 43% учнів, а зростання виконання нормативів склало 18%.

Спостереження за навчальним процесом виявило, що персоналізований підхід сприяє не лише підвищенню результативності, але й розвитку мотивації і самостійності. 88% учнів експериментальної групи зазначили, що отримували більше задоволення від навчання, оскільки завдання були цікавими та відповідали їхнім індивідуальним потребам. У контрольній групі подібні відповіді дали лише 54% учнів.

Крім того, персоналізоване навчання покращило комунікаційні навички учнів. Під час виконання групових завдань учні експериментальної групи демонстрували кращу здатність до взаємодії, що було підтверджено вчителями. Наприклад, у завданнях з англійської мови, де потрібно було підготувати спільні презентації, учні експериментальної групи отримали середній бал 4,6 із 5, тоді як контрольна група лише 3,9. Емпіричні дані підтверджують, що персоналізований підхід у навчанні сприяє підвищенню академічних результатів, розвитку критичного мислення, самостійності, мотивації і комунікаційних навичок. Це вказує на необхідність упровадження персоналізованих програм у сучасну

середню освіту як ефективного засобу підготовки учнів до викликів сучасного суспільства.

Висновки. Результати дослідження підтверджують високу ефективність персоналізованого підходу до навчання у середній освіті. Використання індивідуалізованих програм, адаптованих до потреб, інтересів і темпів учнів, сприяє суттєвому покращенню їхніх академічних досягнень, розвитку ключових компетентностей та підвищенню мотивації до навчання. Покращення результатів з англійської мови на 29% у експериментальній групі свідчить про важливість адаптивних цифрових платформ, які дозволяють учням працювати у власному темпі та обирати теми, що відповідають їхнім інтересам. Успішне завершення проєктів з хімії (81%) та покращення екологічної обізнаності учнів демонструють, що індивідуалізовані дослідницькі завдання допомагають формувати практичні навички та розвивати відповідальність за виконання завдань.

На уроках фізичної культури впровадження індивідуальних тренувальних програм забезпечило збереження зацікавленості учнів (76%) і підвищення виконання фізичних нормативів. Це підкреслює важливість персоналізованого підходу у створенні мотивації до здорового способу життя. Особливо значущим є зростання мотивації до навчання у 88% учнів експериментальної групи, що вказує на емоційний аспект персоналізованого навчання, який сприяє кращій взаємодії з навчальним матеріалом. Покращення комунікаційних навичок (85%) під час виконання групових завдань також підтверджує, що персоналізація не тільки розвиває індивідуальні вміння, але і сприяє формуванню соціальних компетентностей. Таким чином, персоналізоване навчання є потужним інструментом модернізації середньої освіти, спрямованим на підготовку учнів до викликів сучасного світу. Впровадження цього підходу сприяє академічним успіхам, формуванню критичного мислення, самостійності та соціальних навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Перспективою подальших досліджень є розробка довгострокових моделей персоналізованого навчання та їх адаптація до різних дисциплін.

Література:

1. Teachers' perceptions of technology integration in teaching-learning practices: A systematic review / H. Akram et al. Frontiers in psychology. 2022. Vol. 13. Article 920317. URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.920317 (дата звернення: 03.01.2025).

2. Bosica J., Pyper J. S., MacGregor S. Incorporating problem-based learning in a secondary school mathematics preservice teacher education course. *Teaching and Teacher Education*. 2021. Vol. 102. Article 103335. URL: https://doi.org/10.1016/j.tate.2021.103335 (дата звернення: 03.01.2025).

3. Чернова Т. Ю., Охман Н. І., Бондар Є. В. Моделі інтеграції штучного інтелекту в освітній процес для покращення індивідуального навчання здобувачів середньої освіти. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 12. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.14057423 (дата звернення: 03.01.2025).

4. The impact of game-based learning (GBL) on students' motivation, engagement and academic performance on an Arabic language grammar course in higher education / M. E. Eltahir et al. *Education and Information Technologies*. 2021. Vol. 26. P. 3251–3278. URL: https://doi.org/10.1007/s10639-020-10396-w (дата звернення: 03.01.2025).

5. Christopoulos A., Sprangers P. Integration of educational technology during the Covid-19 pandemic: An analysis of teacher and student receptions. *Cogent Education*. 2021. Vol. 8, No. 1. Article 1964690. URL: https://doi.org/10.1080/2331186X.2021.1964690 (дата звернення: 03.01.2025).

6. Козуб Г. О., Шинкаренко Я. М., Козуб В. Ю. Гейміфікація в освіті: інтеграція Classcraft в навчальний процес. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 7. URL: https://doi.org/10.57125/pedacademy.2024.06.29.02 (дата звернення: 03.01.2025).

7. Атаманюк А. В., Геделевич Є. В. Сучасні методи викладання інформатики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету Україна*. 2019. № 17. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2019_17_3 (дата звернення: 03.01.2025).

8. Гончарук В. А., Дрогомирецька Л. Р., Петрова Н. О. Викладання історії України через призму сучасних педагогічних технологій. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 13. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.14557552 (дата звернення: 03.01.2025).

9. Шафорост Ю., Лут О., Шпак В. Використання віртуальних симуляцій як засобу едьютейнменту для підвищення мотивації учнів у навчанні хімії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2024. Т. 2, № 55. С. 135–143. URL: https://doi.org/10.24144/2524-0609.2024.55.135-143 (дата звернення: 03.01.2025).

10. A brainstorming flipped classroom approach for improving students' learning performance, motivation, teacher-student interaction and creativity in a civics education class / M. N. Tsai et al. *Thinking Skills and Creativity*. 2020. Vol. 38. Article 100747. URL: https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100747 (дата звернення: 03.01.2025).

References:

1. Akram, H., Abdelrady, A. H., Al-Adwan, A. S., & Ramzan, M. (2022). Teachers perceptions of technology integration in teaching-learning practices: A systematic review. *Frontiers in psychology*, *13*, Article 920317. Retrieved from https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.920317

2. Bosica, J., Pyper, J. S., & MacGregor, S. (2021). Incorporating problem-based learning in a secondary school mathematics preservice teacher education course. *Teaching and Teacher Education*, *102*, Article 103335. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.tate.2021.103335

3. Chernova, T. Yu., Okhman, N. I., & Bondar, Ye. V. (2024). Modeli intehratsii shtuchnoho intelektu v osvitnii protses dlia pokrashchennia indyvidualnoho navchannia zdobuvachiv serednoi osvity [Models of artificial intelligence integration in the educational process for enhancing individualized learning of secondary education students]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky – Pedagogical Academy: Scientific Notes*, (12). Retrieved from https://doi.org/10.5281/zenodo.14057423 [in Ukrainian].

4. Eltahir, M. E., Alsalhi, N. R., Al-Qatawneh, S., AlQudah, H. A., & Jaradat, M. (2021). The impact of game-based learning (GBL) on students motivation, engagement and academic performance on an Arabic language grammar course in higher education. *Education and Information Technologies*, *26*, 3251–3278. Retrieved from https://doi.org/10.1007/s10639-020-10396-w

5. Christopoulos, A., & Sprangers, P. (2021). Integration of educational technology during the Covid-19 pandemic: An analysis of teacher and student receptions. *Cogent Education*, *8*(1), Article 1964690. Retrieved from https://doi.org/10.1080/2331186X.2021.1964690

6. Kozub, H. O., Shynkarenko, Ya. M., & Kozub, V. Yu. (2024). Heimifikatsiia v osviti: intehratsiia Classcraft v navchalnyi protses [Gamification in Education: Integrating Classcraft into the Learning Process]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky – Pedagogical Academy: Scientific Notes*, (7). Retrieved from https://doi.org/10.57125/pedacademy.2024.06.29.02 [in Ukrainian].

7. Atamaniuk, A. V., & Hedelevych, Ye. V. (2019). Suchasni metody vykladannia informatyky [Modern methods of teaching computer science]. Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu Ukraina, (17), 6–10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2019_17_3 [in Ukrainian].

8. Honcharuk, V. A., Drohomyretska, L. R., & Petrova, N. O. (2024). Vykladannia istorii Ukrainy cherez pryzmu suchasnykh pedahohichnykh tekhnolohii [Teaching the history of Ukraine through the prism of modern pedagogical technologies]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky – Pedagogical Academy: Scientific Notes*, (13). Retrieved from https://doi.org/10.5281/zenodo.14557552 [in Ukrainian].

9. Shaforost, Yu., Lut, O., & Shpak, V. (2024). Vykorystannia virtualnykh symuliatsii yak zasobu ediuteinmentu dlia pidvyshchennia motyvatsii uchniv u navchanni khimii [Using virtual simulations as an edutainment tool to increase students' motivation in chemistry learning]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: "Pedahohika. Sotsialna robota" – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: "Pedagogy. Social Work", 2*(55), 135–143. Retrieved from https://doi.org/10.24144/2524-0609.2024.55.135-143 [in Ukrainian].

10. Tsai, M. N., Liao, Y. F., Chang, Y. L., & Chen, H. C. (2020). A brainstorming flipped classroom approach for improving students learning performance, motivation, teacher-student interaction and creativity in a civics education class. *Thinking Skills and Creativity, 38,* Article 100747. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100747

УДК 378.147

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-817-823

Котило Альона Олександрівна, здобувачка вищої освіти ОП Освітні, педагогічні науки, PhD доктора філософії, Херсонський державний університет, https://orcid.org/0000-0002-9865-6598

МУЛЬТИМЕДІЙНІ РЕСУРСИ У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ: ДОСВІД ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ШЛЯХИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Мультимедійні ресурси відіграють важливу роль у викладанні англійської мови, пропонуючи нові можливості для інтерактивного навчання, підвищення мотивації студентів та розвитку міжкультурної компетентності. У Великобританії, яка є лідером у галузі мовної освіти, мультимедійні технології широко впроваджуються як у формальному, так і неформальному навчанні. Використання платформ, таких як BBC Learning English, інтерактивних додатків, відео-курсів та віртуальних середовищ доводить ефективність мультимедіа для покращення мовних навичок. Ця стаття досліджує досвід Великобританії у впровадженні мультимедійних ресурсів у процес навчання англійської мови. Особлива увага приділяється методам інтеграції відео, подкастів, інтерактивних завдань та ігрових елементів у мовну практику. Аналізуються переваги таких ресурсів, як гнучкість навчання, індивідуалізація освітнього процесу та формування автентичного мовного середовища для учнів. У контексті української освіти підкреслюється необхідність адаптації британського досвіду до місцевих умов. Зокрема, окреслено шляхи впровадження мультимедійних технологій у навчальні заклади України через професійний розвиток викладачів, створення інтерактивних курсів та забезпечення технічної підтримки. Визначено виклики, такі як обмежене фінансування, цифрова нерівність та потреба у вдосконаленні нормативної бази. Ключовою метою статті є виявлення оптимальних підходів для ефективного використання мультимедійних ресурсів у навчанні англійської мови в Україні. Запропоновані рекомендації спрямовані на підвищення якості викладання через залучення інноваційних технологій та формування інтерактивного навчального середовища. Дослідження сприяє глибшому розумінню важливості мультимедіа для розвитку мовних компетенцій учнів, стимулює обговорення потенційних шляхів інтеграції інноваційних ресурсів у національну систему освіти та заохочує обмін досвідом між міжнародними освітніми спільнотами.

Ключові слова: мультимедійні ресурси, викладання англійської мови, міжкультурна компетентність, інтерактивне навчання, британський досвід, українська освіта, інноваційні технології, цифрова трансформація**.**

Kotylo Alona Oleksandrivna Student of the Higher Education Master's Degree Program in Education, Pedagogy PhD, Kherson State University, https://orcid.org/0000-0002-9865-6598

MULTIMEDIA RESOURCES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING: THE UK EXPERIENCE AND IMPLEMENTATION PATHS IN UKRAINE

Abstract. Multimedia resources play an important role in English language teaching, offering new opportunities for interactive learning, increasing student motivation and developing intercultural competence. In the UK, which is a leader in the field of language education, multimedia technologies are widely implemented in both formal and informal learning. The use of platforms such as BBC Learning English, interactive applications, video courses and virtual environments proves the effectiveness of multimedia for improving language skills. This article examines the UK experience in implementing multimedia resources in the process of English language teaching. Special attention is paid to methods of integrating videos, podcasts, interactive tasks and game elements into language practice. The advantages of such resources as flexibility of learning, individualization of the educational process and formation of an authentic language environment for students are analyzed. In the context of Ukrainian education, the need to adapt the British experience to local conditions is emphasized. In particular, ways of introducing multimedia technologies into educational institutions of Ukraine are outlined through professional development of teachers, creation of interactive courses and provision of technical support. Challenges are identified, such as limited funding, digital inequality and the need to improve the regulatory framework. The key goal of the article is to identify optimal approaches for the effective use of multimedia resources in teaching English in Ukraine. The proposed recommendations are aimed at improving the quality of teaching through the involvement of innovative technologies and the formation of an interactive learning environment. The study contributes to a deeper understanding of the importance of multimedia for the development of students' language competences, stimulates discussion of potential ways of integrating innovative resources into the national education system and encourages the exchange of experience between international educational communities.

Keywords: multimedia resources, English language teaching, intercultural competence, interactive learning, British experience, Ukrainian education, innovative technologies, digital transformation.



Постановка проблеми. В умовах глобалізації англійська мова відіграє ключову роль як засіб міжнародної комунікації, що зумовлює підвищені вимоги до якості її викладання. Традиційні методи навчання часто не відповідають сучасним потребам студентів, які прагнуть інтерактивності, практичної спрямованості та автентичного мовного досвіду. Мультимедійні ресурси дозволяють подолати ці обмеження, пропонуючи широкий спектр інструментів для покращення мовних компетенцій, таких як відео, аудіоматеріали, інтерактивні платформи, мобільні додатки та віртуальні середовища. Великобританія має значний досвід у використанні мультимедійних технологій для навчання англійської мови, що забезпечує високу якість освітнього процесу та розвиток комунікативних навичок учнів. Натомість в Україні, попри зростання інтересу до інноваційних методів, залишається низка проблем, пов'язаних із обмеженим доступом до сучасних технологій, відсутністю належної підготовки викладачів та недостатнім фінансуванням освітньої сфери. Існує потреба у комплексному дослідженні можливостей адаптації британського досвіду до українського освітнього контексту.

Особливо актуальним є питання інтеграції мультимедійних ресурсів у навчальні програми, підготовки педагогічних кадрів до роботи з новітніми технологіями та забезпечення рівного доступу до цифрових інструментів для всіх категорій учнів. Невирішеними залишаються також питання нормативно-правового забезпечення впровадження мультимедійних технологій в українській освіті, а також пошук оптимальних методик їх використання. Це ускладнює досягнення високих результатів у навчанні англійської мови та обмежує можливості студентів у міжнародній комунікації.

Отже, проблема впровадження мультимедійних ресурсів у викладання англійської мови в Україні потребує системного аналізу, спрямованого на подолання існуючих бар'єрів і формування сучасної моделі мовної освіти, орієнтованої на інноваційний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання мультимедійних ресурсів у викладанні англійської мови привертає значну увагу дослідників у галузі освітніх технологій. Роботи таких науковців, як Девід Нанан, присвячені інтеграції цифрових інструментів у навчальні програми для забезпечення автентичності мовного середовища. Він акцентує увагу на важливості використання платформ із відео-матеріалами, які відтворюють реальні мовленнєві ситуації та сприяють розвитку навичок сприйняття мови на слух.

Дослідниця Софі Ерл у своїх роботах наголошує на перевагах використання інтерактивних додатків та ігрових елементів для підвищення мотивації учнів. Її праці демонструють, що мультимедійні ресурси сприяють індивідуалізації освітнього процесу, дозволяючи студентам працювати у власному темпі.

Метью Лідіард досліджує вплив віртуальних середовищ, таких як інтерактивні симуляції та віртуальні мовні клуби, на розвиток міжкультурної компетент-

ності. Він підкреслює, що такі ресурси сприяють ефективному засвоєнню не лише мовних, а й культурних аспектів комунікації.

У контексті української освіти важливий внесок зробили дослідники Олена Пасічник та Андрій Коваленко, які вивчали проблеми інтеграції мультимедіа в систему шкільної та університетської освіти. Їхні роботи акцентують увагу на необхідності професійної підготовки викладачів до використання цифрових технологій та розробки навчальних курсів, які відповідали б сучасним стандартам.

Загалом сучасні дослідження підтверджують, що мультимедійні ресурси мають значний потенціал для підвищення якості викладання англійської мови, однак їх ефективність значною мірою залежить від методів впровадження, технічного забезпечення та рівня цифрової грамотності як викладачів, так і студентів.

Метою статті є дослідження досвіду використання мультимедійних ресурсів у викладанні англійської мови у Великобританії, аналіз можливостей адаптації цього досвіду до українського освітнього контексту та визначення оптимальних шляхів інтеграції інноваційних технологій у навчальний процес.

Виклад основного матеріалу. Мультимедійні ресурси, які включають відеоматеріали, аудіофайли, інтерактивні завдання, мобільні додатки та віртуальні середовища, є потужним інструментом у викладанні англійської мови. Вони сприяють створенню інтерактивного та індивідуалізованого навчального середовища, що відповідає сучасним викликам глобалізованого світу. У Великобританії мультимедійні технології широко застосовуються у формальній та неформальній освіті, що забезпечує високий рівень мовної підготовки учнів та студентів.

Одним із ключових аспектів використання мультимедіа є інтеграція відеоматеріалів. Платформи, такі як BBC Learning English, пропонують якісні матеріали, які моделюють реальні комунікативні ситуації. Наприклад, короткі відео з субтитрами дозволяють учням одночасно тренувати навички аудіювання та читання. Інтерактивні функції, як-от пауза з поясненнями або завдання на перевірку розуміння, підсилюють ефективність навчання. Відео на теми повсякденного життя, професійної діяльності та міжкультурної комунікації сприяють формуванню автентичного мовного середовища, що є особливо важливим для розвитку мовленнєвої компетентності [1].

Іншим важливим напрямом є використання подкастів і аудіоматеріалів. Вони дозволяють учням адаптуватися до різноманітних акцентів, інтонацій та мовних стилів, що значно підвищує рівень розуміння мови. Наприклад, у Великобританії популярні подкасти для вивчення англійської пропонують тематичні випуски, які не лише розвивають мовні навички, а й збагачують культурну обізнаність слухачів.



Інтерактивні додатки та онлайн-платформи, такі як Duolingo, Quizlet або Kahoot, забезпечують можливість індивідуалізації навчання. Вони дозволяють студентам працювати у власному темпі, отримувати миттєвий зворотний зв'язок і відслідковувати свій прогрес. У Великобританії такі ресурси активно використовуються як додатковий інструмент для формального навчання та самостійної роботи студентів [4].

У контексті розвитку комунікативних навичок важливу роль відіграють віртуальні мовні клуби та платформи для обміну мовним досвідом, як-от Tandem або iTalki. Вони забезпечують можливість живого спілкування з носіями мови через відеозв'язок, створюючи автентичне мовленнєве середовище. Цей підхід значно розширює можливості навчання, зокрема для тих, хто не має доступу до англомовного середовища.

Водночас в українському освітньому контексті впровадження мультимедійних ресурсів стикається з низкою викликів. Однією з головних проблем є недостатня технічна база багатьох навчальних закладів. Брак комп'ютерів, мультимедійних пристроїв та стабільного доступу до Інтернету обмежує можливості використання інноваційних технологій [5].

Іншою проблемою є недостатній рівень цифрової грамотності як серед викладачів, так і студентів. У багатьох випадках вчителі не мають необхідної підготовки для ефективного використання мультимедіа у викладанні. Це підкреслює важливість організації тренінгів і програм підвищення кваліфікації для педагогів.

Окрім того, постає питання адаптації контенту до національних освітніх програм. У той час як більшість мультимедійних ресурсів створено для англомовного середовища, українським викладачам доводиться адаптувати матеріали до місцевого контексту та навчальних цілей. Це вимагає додаткових зусиль, пов'язаних із перекладом, локалізацією та розробкою нових навчальних програм.

У статті також розглянуто перспективи впровадження мультимедійних ресурсів у систему освіти України. Серед пропозицій – створення державних програм підтримки цифровізації освіти, залучення міжнародних грантів для модернізації технічної бази шкіл і університетів, розробка національних мультимедійних платформ із контентом, адаптованим до освітніх потреб українських учнів.

Загалом використання мультимедійних технологій у викладанні англійської мови є перспективним напрямом, що відкриває нові можливості для розвитку мовних навичок, підвищення мотивації та формування міжкультурної компетентності. Однак ефективна інтеграція цих технологій вимагає системного підходу, координації зусиль на державному рівні, активної участі педагогів та подолання існуючих бар'єрів [3].

Висновки. Мультимедійні ресурси є важливим інструментом для підвищення ефективності викладання англійської мови, оскільки вони сприяють формуванню інтерактивного, індивідуалізованого та автентичного навчального середовища. Досвід Великобританії демонструє значний потенціал інтеграції таких технологій у мовну освіту, особливо через використання відеоматеріалів, подкастів, інтерактивних додатків і віртуальних середовищ.

Українська освіта має перспективи для впровадження мультимедійних технологій, проте цей процес стикається з численними викликами. Серед основних проблем – обмежене фінансування, недостатня технічна база навчальних закладів, низький рівень цифрової грамотності викладачів та студентів, а також потреба у локалізації мультимедійного контенту.

Для ефективного впровадження мультимедійних ресурсів в Україні необхідні системні заходи, зокрема: модернізація технічного забезпечення навчальних закладів, організація тренінгів для викладачів, створення національних мультимедійних платформ, адаптованих до освітніх потреб, та забезпечення доступності технологій для всіх учасників освітнього процесу.

Впровадження мультимедіа в українські навчальні заклади сприятиме не лише підвищенню якості викладання англійської мови, а й розвитку цифрових компетентностей учнів та педагогів, що є важливим у контексті глобалізації та цифрової трансформації освіти.

Загалом мультимедійні ресурси відкривають нові горизонти для мовної освіти, забезпечуючи сучасний підхід до навчання, який відповідає потребам сучасного суспільства та сприяє інтеграції української освіти у міжнародний освітній простір.

Література:

1. Ерл С. Цифрові технології у мовній освіті: мотивація та інтерактивність. Language Learning & Technology. 2021. Vol. 23, No. 2. P. 67–74.
2. Коваленко А. Інтеграція мультимедійних ресурсів у шкільну освіту України. Інформаційні технології в освіті. 2022. № 5. С. 34–41.
3. Лідіард М. Віртуальні середовища у формуванні міжкультурної компетенції: нові горизонти. Educational Research Journal. 2020. Vol. 18, No. 4. 99–108.
4. Міністерство освіти і науки України. Концепція цифрової трансформації освіти. Київ: МОН України, 2021. 28 с.
5. Нанан Д. Інноваційні підходи до викладання англійської мови з використанням мультимедіа International Journal of Educational Technology. 2019. Vol. 25. – P. 45–53.
6. Пасічник О. Використання мультимедійних технологій у мовній освіті: теорія і практика. Педагогічні науки. – 2020. – № 3. – С. 12–18.

References:

1. Earl S. (2021). Tsyfrovi tekhnolohii u movnii osviti: motyvatsiia ta interaktyvnist [Digital technologies in language education: motivation and interactivity]. *Language Learning & Technology*. Vol. 23, No. 2. P. 67–74. [in English].

2. Kovalenko A. (2022). Intehratsiia multymediinykh resursiv u shkilnu osvitu Ukrainy [Integration of multimedia resources in Ukrainian school education]. *Informatsiini tekhnolohii v osviti*. No. 5. S. 34–41. [in Ukrainian].

3. Lydiard M. (2020). Virtualni seredovyshcha u formuvanni mizhkulturnoi kompetentsii: novi horyzonty [Virtual environments in developing intercultural competence: new horizons]. *Educational Research Journal*. Vol. 18, No. 4. P. 99–108. [in English].

4. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2021). Kontseptsiia tsyfrovoi transformatsii osvity [Concept of digital transformation of education]. Kyiv: MON Ukrainy. 28 p. [in Ukrainian].

5. Nanan D. (2019). Innovatsiini pidkhody do vykladannia anhliiskoi movy z vykorystanniam multymedia [Innovative approaches to teaching English with multimedia]. *International Journal of Educational Technology*. Vol. 25. P. 45–53. [in English].

6. Pasichnyk O. (2020). Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii u movnii osviti: teoriia i praktyka [The use of multimedia technologies in language education: theory and practice]. *Pedahohichni nauky*. No. 3. S. 12–18. [in Ukrainian].

УДК 373.5:331]:004

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-824-837

Кройтор Ольга Петрівна кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри професійної та технологічної освіти і загальної фізики, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, https://orcid.org/0000-0003-4541-3805

Ковальчук Інна Владиславівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, https://orcid.org/0000-0002-8040-7235

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІД ЧАС УРОКІВ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглядаються особливості використання інформаційних технологій під час уроків трудового навчання. На основі аналізу законодавства та наукової літератури автори наводять розуміння поняття «інформаційні технології», «інформаційно-комунікаційна компетентність», «інформаційно-цифрова компетентність». При цьому увага звернена на те, що сучасний випускник закладу вищої освіти має розуміти механізми формування інформаційно-комунікаційної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти. Автори підкреслюють, що використання інформаційних технологій в останні десятиріччя все більше пов'язують з поняттям «інформаційна культура».

Поняття «інформаційна компетентність» тлумачиться як здатність особистості усвідомлювати інформаційні вимоги до дослідження з метою формулювання стратегії пошуку інформації; прогнозувати форми наведення необхідних відомостей; аналізувати, синтезувати і розуміти інформацію; усвідомлювати політичні, правові, етичні, проблеми використання інформа-ційних ресурсів.

Використання інформаційних технологій навчання забезпечує змістовність уроків трудового навчання, сприяє формуванню інтересу до навчання, забезпечує розуміння складних завдань, підтримує творчий характер викладу навчального матеріалу, передбачає перехід від традиційного викладу навчального матеріалу до навчальних завдань пошуково-дослідницького характеру.

У статті наведено розуміння інформаційно – технологічної, процесуально діяльнісної складових. Також зазначено, що важливим моментом підготовки є особистісні характеристики здобувача вищої освіти та його рівень обізнаності з особливостями використання інформаційних технологій.



З метою з'ясувати, що здобувачі вищої освіти знають про інформаційні технології та якими технологіями володіють, було проведено опитування серед студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Результати опитування переконують, що більшість здобувачів добре володіють інформаційними технологіями та уміють їх використовувати.

Отримані в результаті опитування дані переконують, що є необхідність поглибити знання учнів про інформаційні технології та їхні потенційні можливості в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти.

Ключові слова: інформаційні технології, інформаційно-цифрова компетентність, інформаційно-комунікативна компетентність, здобувач вищої освіти, учні, заклад загальної середньої освіти, заклад вищої освіти.

Kroitor Olga Petrivna Ph.D., Associate Professor of the Department of professional and technological education and general physics, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, https://orcid.org/0000-0003-4541-3805

Inna Vladyslavivna Kovalchuk Ph.D., Associate Professor of the Department of Pedagogy and Social Work, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, https://orcid.org/0000- 0002-8040-7235

FEATURES OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES DURING TECHNOLOGY LESSONS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article examines the features of the use of information technologies during technology lessons. Based on the analysis of legislation and scientific literature, the authors provide an understanding of the concepts of "information technologies", "information and communication competence", "information and digital competence". At the same time, attention is drawn to the fact that a modern graduate of a higher education institution must understand the mechanisms for the formation of information and communication competence of students of secondary education institutions. The authors emphasize that the use of information technologies in recent decades has been increasingly associated with the concept of "information culture".

The concept of "information competence" is interpreted as the ability of an individual to realize the information requirements for research in order to formulate an information search strategy; predict the forms of providing the necessary information; analyze, synthesize and understand information; be aware of political, legal, ethical problems of using information resources.

The use of information technologies in education ensures the content of technology lessons, contributes to the formation of interest in lessons, ensures understanding of complex tasks, supports the creative nature of the presentation of educational material; involves a transition from the traditional presentation of educational material to educational tasks of a search and research nature.

The article provides an understanding of the information - technological, procedural activity components.It is also noted that an important aspect of training is the student's personal characteristics and his level of awareness of the features of using information technologies.

In order to find out what higher education applicants know about information technologies and what technologies they possess, a survey was conducted among students of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. The survey results convince us that the majority of applicants are well versed in information technologies and know how to use them.

The data obtained as a result of the survey convince us that there is a need to deepen students' knowledge of information technologies and their potential opportunities in the educational process of a general secondary education institution.

Keywords: information technologies, information-digital competence, information and communicative competence, higher education applicant, students, general secondary education institution, higher education institution.

Постановка проблеми. Сьогодні інформаційні технології займають все більше місця у організації та здійсненні освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Це пов’язано з інформатизацією суспільства, необхідністю кваліфікованих фахівців готових до життя в цифровому світі. Потреби закладів загальної середньої освіти зумовлюють перегляд підготовки у вищій школі таких спеціалістів, які б самі були фахово компетентні та готові творчо використовувати інформаційні технології в нових освітніх умовах. Особливо актуальним виявляється готовність майбутніх фахівців технологій до використання електронних інформаційних засобів в закладах освіти. Як переконують практики, такий підхід може значно полегшити роботу вчителя та сприятиме підвищенню мотивації учасників освітнього процесу до навчання. Цінність їхнього використання зростає через те, що сучасне суспільство з кожним днем стає усе більш інформатизованим, тому є необхідність сприяти підготовці випускника школи до життя в нових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільність використання інформаційних технологій розглядало ряд науковців різних галузей. Наприклад, Т. Павлюк, Л. Волонтир доводять, що у сільському господарстві та в економічній



галузі інформаційні технології відіграють значну роль [6]. А. Пелсе, Г.Молнар, Ю Павлович досліджують використання інформаційних технологій у діяльності педагога. Науковці підкреслюють, що інформаційні технології в педагогічній діяльності зможуть значно вплинути на ефективність освітнього процесу [7]. О. Швидкий, О.Хадикіна, В.Малиновська розглядають використання інформаційних технологій у навчальному процесі та створення електронного підручника [11]. Науковець С. Дядюн зазначає, що удосконалення системи освіти на основі інформаційних технологій, привело до появи віртуальних університетів, відкритої системи освіти [3]. У контексті дослідження актуальними є напрацювання Г. Гордійчук, Л. Кучмук, А.Теремецької. Вони вивчають використання інформаційних технологій на уроках трудового навчання та підкреслюють їхню важливість для забезпечення вчителями поставлених завдань [1, 4, 11].

Метою статті є аналіз поняття «інформаційна компетентність», його змісту, структури та опис можливостей здобувачів вищої освіти щодо використання інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Національна доктрина розвитку освіти підкреслює, що метою освітнього поступу є впровадження інформаційних технологій, які забезпечують розвиток освітнього процесу, ефективність та доступність освіти, підготовку молоді до життя в інформаційному суспільстві. Держава підтримує використання інформаційних технологій, тобто інформатизацію освіти, сприяє забезпеченню навчальних закладів інформаційними технологіями, глобальними інформаційно-освітніми мережами, створює умови для розвитку системи моніторингу якості освіти на всіх рівнях [5].

У Державному стандарті зазначено, що інформаційно-комунікаційна компетентність є важливим етапом становлення особистості учня, тому що вона дозволяє забезпечити ефективність освітнього процесу, створює умови для самостійного здобуття й представлення знань, умінь та стратегії засвоєння програмного матеріалу [9].

Одним із засобів формування інформаційно-комунікативної компетентності учнів є інформаційні технології. У науковій літературі використовують різні визначення інформаційних технологій. Імпонує визначення В. Б. Мокіна, А.В. Поплавського, А. Р. Ящолта, М. П. Боцула. Науковці під поняттям «інформаційні технології» розуміють «сукупність методів, виробничих і програмно-технологічних засобів, об’єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збирання, зберігання, передавання, оброблення, аналіз, візуалізацію та поширення інформації» [11, с. 130]. Поряд з поняттям «інформаційні технології» використовують поняття «інформаційна компетентність», «технологічна грамотність», «інформаційна культура». Найбільш вдалим, на нашу думку,

є розгляд інформаційної компетентності у зв'язку з інформаційною культурою (кінець XX століття). На означення останньої розуміють сукупність норм, правил і стереотипів поводження, пов'язаних з інформаційним обміном у суспільстві. При цьому інформаційну компетентність визначають як рівневу освіту, що описує професійну підготовку фахівця до використання інформаційних технологій на теоретичному, практичному та творчому рівнях [12]. Як переконує С. Дядун, перші дослідження, в яких використовували термін «інформаційна компетентність» з'явилися у 2001 році в університеті штату Каліфорнія. У одній з наукових розвідок з проблеми інформаційна компетентність розглядається як така, що пов'язана з пошуком і опрацюванням різноманітних повідомлень. Її складовими вважали здатності: визначати проблему, термінологію і ключові слова, види матеріалів, що необхідні для дослідження; добирати електронні засоби пошуку потрібних відомостей; здійснювати пошук електронних матеріалів, визначати різні типи джерел для завдань; використовувати цитати; класифікувати інформацію та використовувати її в дослідженні; оцінювати точність, своєчасність, доцільність інформації; групувати матеріал за розділами, цитувати та правильно оформити використані інформаційні ресурси [3]. Тобто інформаційна компетентність визначена як здатність особистості визначати інформаційні вимоги до дослідження задля формулювання стратегії пошуку інформації; визначати форми наведення необхідних відомостей; аналізувати, синтезувати і розуміти інформацію; усвідомлювати політичні, правові, етичні, проблем використання інформаційних ресурсів [3]. Сучасні українські вчені та практики О. Швидкий, О.Хадикіна, В.Малиновська, Б. Мокін, А.В. Поплавський, А. Р. Ящолт, М. П. Боцула розглядають інформаційну компетентність як здатність використовувати знання, уміння та навички у розв'язуванні складних задач з використанням інформаційних технологій; використовувати і повідомляти відомості у всіх їх видах і представленнях. Тобто, інформаційна компетентність це інтегративне утворення особистості, яке відображає її здатність до визначення потреби в пошуку відомостей, роботи з ними у всіх їхніх формах та представленнях.

Добре відомо, що під час занять з трудового навчання та уроків технологій інформація має подаватися із застосуванням необхідної наочності, Такий підхід збуджує механізм сприйняття інформації учнями, сприяє інтересу до різних галузей знань, оскільки навчальна дисципліна «трудове навчання» є інтегрованою дисципліною. Використання інформаційних технологій навчання сприяє також змістовному заняттю, робить його цікавим, забезпечує розуміння складних запитань, піднімає науковий рівень і творчий характер викладу; передбачає перехід від традиційного викладу матеріалу з переважно пояснювально-



ілюстративною методикою до навчальних завдань пошуково-дослідницького характеру [11, с. 144-147].

На сьогодні розвиток інформаційних технологій сприяє впровадженню в освітній процес нових форм і видів навчання з використанням комп'ютера. При цьому, як зазначає С. Дядун, реалізація відкритої освіти відбувається за рахунок дистанційної освіти. Вона розглядається науковцем як різновид освітньої системи. За впровадження дистанційної освіти переважно використовуються дистанційні технології навчання та організації освітнього процесу. Інформаційні системи створюють можливість для обробки значної кількості інформації в режимі реального часу, забезпечують доступ до неї з будь-якої точки за допомогою баз даних. Актуальними інформаційними технологіями на думку вченого є офісні технології, геоінформаційні технології, технології розподіленого зберігання і обробки, мультимедіа технології, технології захисту інформації, телекомунікаційні технології, CASE технології [2].

Педагогам відомий є також підхід А. Термецької, яка зазначає, що інформаційні технології використовують на всіх уроках та позаурочних заходах з трудового навчання, а також для забезпечення нових шляхів подачі інформації, втілення власних ідей і проектів, вони цінні для викладання та вивчення нової інформації [9]. Р. Гуревич підкреслює, що у наш час, коли широко упроваджуються комп'ютерні технології у всі сфери діяльності людини і все більше значення приймає комп'ютерна грамотність, особливо важливим є питання працевлаштування, де перевага віддається людям, які уміють працювати з комп'ютером [2].

Беручи до уваги незаперечну цінність інформаційних технологій на уроках трудового навчання можна виділити кілька видів застосування комп'ютера. Зокрема це: інтерактивні заняття. Під час них інформаційні технології використовують здебільшого для вивчення нового матеріалу: комп'ютер аналізує відповіді учнів, і на основі цих даних добирає відповідні індивідуальні види діяльності. Також можуть надаватися допоміжна інформація для окремих учнів (відмінників та тих хто не встигає за програмою), пропонується детальніший виклад теми, що сприяла інтересу до навчання або створена можливість повторити чи пропустити певний розділ заняття. І саме важливе: завдяки використанню інформаційних технологій забезпечується інтерактивність як у викладі матеріалу так і у темпі викладання. Також інформаційні технології можна використовувати для вироблення окремих навичок. Для цього учням пропонують різні комп'ютерні вправи.

Використання мультимедійних технологій під час уроків трудового навчання та уроків технологій дає змогу здійснити якісний виклад матеріалу,

проілюструвати ті операції і дії, які в реальному житті окремі учні не побачать через їх недоступність для пересічної людини. Як свідчать практики значно допоможуть вплинути інформаційні технології на перевірку сформованих компетентностей. З цією метою використовують тести [9].

Маючи значний досвід викладання на уроках трудового навчання Л. Кучмук визначила низку переваг використання інформаційних технологій. Серед них: економія часу; можливість комплексної перевірки знань учнів; підвищення мотивації школяра до навчання, полегшення роботи вчителя (можливість перепочити) стимулювання інтересу школярів до уроків трудового навчання; забезпечення можливості учнів перепочити та ін. [4].

Підтримує ідею використання інформаційних технологій на уроках трудового навчання Г. Гордійчук. Вона зазначає, що мультимедійні технології можуть підвищити пізнавальну активність учнів, ефективність і якість навчання. Вони сприяють збереженню й опрацюванню різноманітної інформації (звукової, графічної, текстової та відео), дозволяють компонувати її в зручному виді сприяють розкриттю, збереженню та розвитку індивідуальних і творчих здібностей учнів; забезпечують безперервність взаємозв'язку між гуманітарними та технічними науками, мистецтвом; сприяють динамічному оновленню змісту, форм і методів навчання, розвитку дистанційної і проективної технології навчання тощо [1].

Українські науковці Рзаєва С. Л., Гамалій В. Ф. досліджували стан та перспективи використання інформаційних технологій в ЗВО та зробили висновок, що стан інформатизації закладів освіти є однією з вагомих складових рівня застосування інформаційно-комунікаційних технологій в Україні [10]. Приступаючи до підготовки здобувачів вищої освіти до використання інформаційних технологій в освітньому процесі потрібно пам'ятати, що згідно останньої реформи закладів загальної середньої освіти у навчальному плані є два предмети: трудове навчання у закладах загальної середньої освіти I-II ступеня освіти та технології у закладах загальної середньої освіти III ступеня.

Виходячи з визначень інформаційної компетентності та важливості використання інформаційних технологій в закладі загальної середньої освіти вважаємо, що до структури інформаційної компетентності здобувача вищої освіти входять: здатність ефективної роботи з повідомленнями у всіх формах їх представлення; інформаційно-технологічна компонента, тобто уміння роботи з програмних забезпеченням; діяльнісна компонента, яка визначає здатність використовувати інформаційні та комп'ютерні технології для розв'язування різноманітних задач. Змістом першої складової є: вміння визначати інформа-



ційну потребу та предмет дослідження; вміння використати інформаційні ресурси у професійній діяльності та житті; знання правових та економічних норм використання інформаційних ресурсів; вміння шукати відомості з використанням різних інформаційних джерел; проведення аналізу та оцінки повідомлень.

Інформаційно – технологічна складова підготовки майбутніх фахівців трудового навчання визначається знаннями здобувачів вищої освіти особливостей функціонування комп'ютерної техніки; особливостями збереження даних та вмінням працювати з операційними системами, з офісними програмами; гіпертекстовими технологіями; в мережі Internet; з електронною поштою та електронними довідниками; із спеціалізованим програмним забезпеченням.

Процесуально-діяльнісна складова визначає компетентності, що стосуються використання засобів сучасних інформаційних технологій. Зокрема, це: вміння використовувати інформаційні засоби для опрацювання документів та для збереження даних в електронному вигляді; вміння проводити пошук даних, збережених на комп'ютері; вміння знаходити відомості в Інтернеті; використовувати можливості інформаційно-комунікативних технологій для спілкування; знання та дотримання основ мережевого етикету; усвідомлення переваг комп'ютерної техніки; уміння вибирати програмне забезпечення з аналогів. Усі ці компоненти мають ефективність лише в поєднанні з особистими якостями майбутнього фахівця. Вони відображають особливості взаємовідносин між людьми, здатність до самоусвідомлення, саморозвитку, виявлення та розвитку психічних якостей, необхідних для успішного здійснення професійної діяльності, а також мотиви і потреби у самовдосконаленні, саморозвитку, вдосконаленні та поглибленні професійних знань. Або, на думку, Н. Баловсяка, усі ці компоненти складають дві групи: особистісну та професійно-інформаційну. До особистісної ми включимо особистісні мотиви, а до професійно-інформаційної здатності особистості до використання інформаційних технологій.

Отже, інформаційно-цифрова компетентність відіграє важливу роль у професійній діяльності кожного педагога. Необхідною умовою використання таких технологій є формування відповідних компетентностей у процесі підготовки майбутніх вчителів. Професійний стандарт вчителя закладу середньої освіти передбачає формування інформаційно-цифрової компетентності майбутніх вчителів, яка передбачає «Здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, здійснювати пошук і критично оцінювати інформацію, оперувати нею в професійній діяльності» [9]. Для виявлення компетентностей, які потребують детальнішого та поглибленого вивчення різних інформаційних методик та технологій, було проведено опитування студентів третього курсу спеціальності

014.10 – Середня освіта (трудове навчання та технології) щодо засобів та методів формування необхідних умінь та навичок майбутнього вчителя технологій. Опитування проводилось в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Для виявлення прогалин в уміннях та навичках, студентам запропонували обрати ті засоби навчання та технології, частина з яких вже була освоєна на заняттях з інформатики, комп'ютерної графіки, програмування, та ін., та технології, необхідні для професійної діяльності. Зокрема, опитування показало, що усі студенти у певній мірі ознайомлені із можливостями таких інформа-ційних засобів та програмного забезпечення, як Microsoft Office, (зокрема, Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft Publisher), on-line конференції, пошукові системи/web-ресурси, мультимедійні засоби (проєктори/дошки та ін.), соціальні мережі, цифрові інструменти Google, програмне забезпечення (далі – ПЗ) відеозв'язку (Skype та ін.), Портфоліо (рис.1). Найменш вивченими засобами із запропонованого переліку виявилися Microsoft Publisher та Портфоліо.

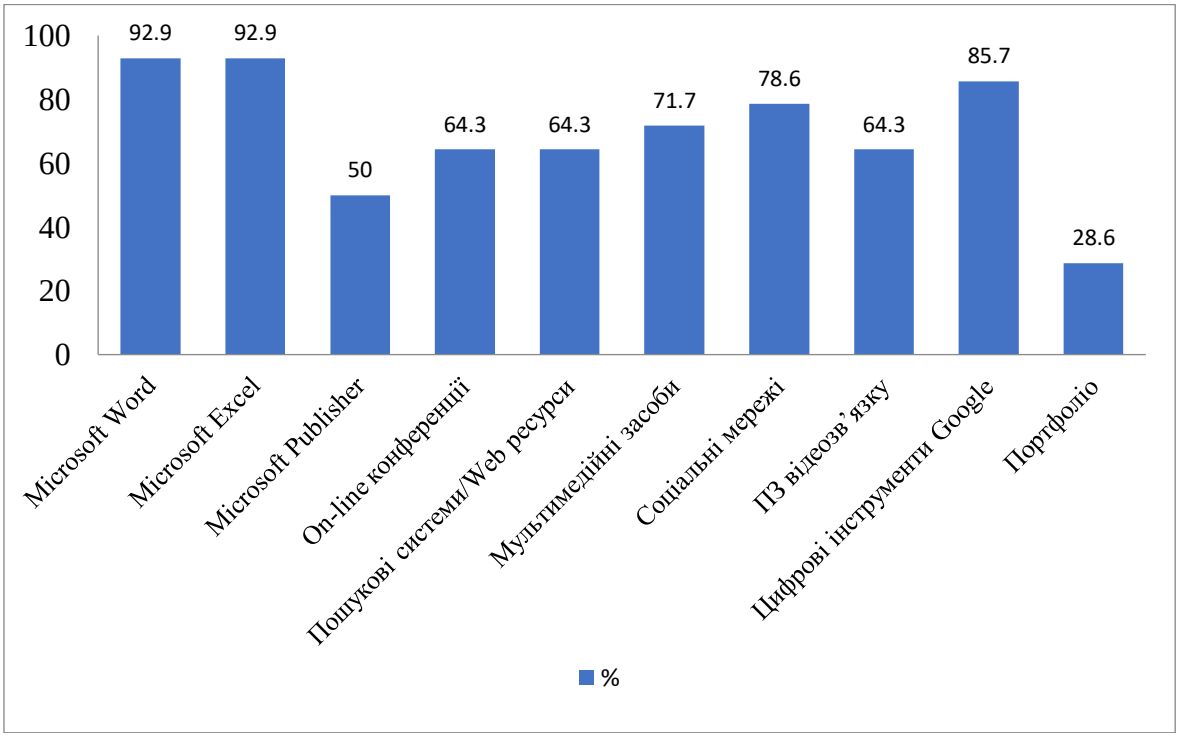


Рис.1. Результати опитування обізнаності здобувачів освіти із ІКТ.

При аналізі даних про знання та можливості використання засобів на уроках технологій для більшості засобів спостерігається або рівність між «знаю» та «вмію використовувати», або вміння використовувати інформаційні технології здобувач вищої освіти має дещо менші. Заслуговує уваги той факт,

що при порівнянні ознайомлення із засобами та вмінням їх використовувати, виявилось, що більшість студентів частіше використовують пошукові системи та соціальні мережі для отримання відповідної інформації. Ми пов'язуємо цей факт із тим, що ці технології є найбільш застосовуваними у повсякденному житті здобувачів вищої освіти (рис.2).

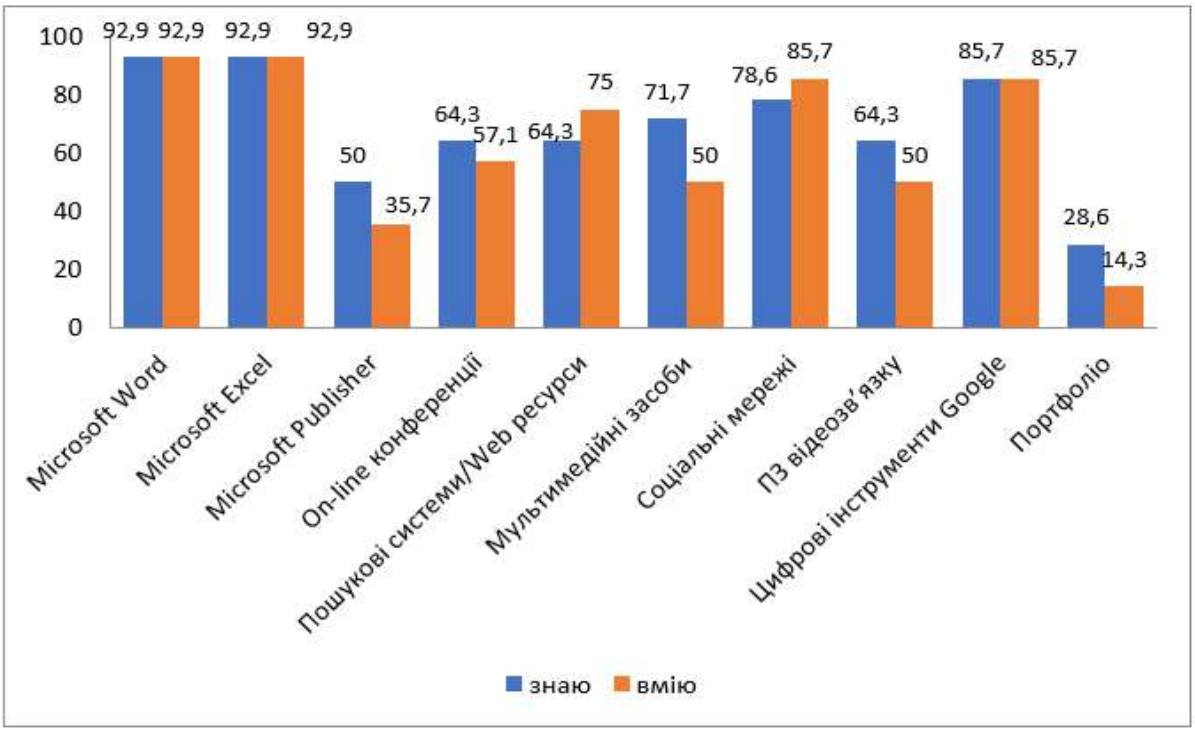


Рис. 2. Порівняння ознайомлення та вміння використовувати інформаційні технології.

Проаналізувавши відповіді студентів щодо доцільності використання ІКТ у навчальному процесі, отримали наступні результати, зображені на діаграмі. Як бачимо, найменш доцільним, на думку студентів, є використання Microsoft Publisher (28,6%) та Портфоліо (7,1%), що напевне пов'язано із найменшою обізнаністю із функціями, можливостями та особливостями застосування даних методів у навчальному процесі. Також не надто високі результати отримали соціальні мережі та ПЗ відео зв'язку (по 42,9%) (рис.3).

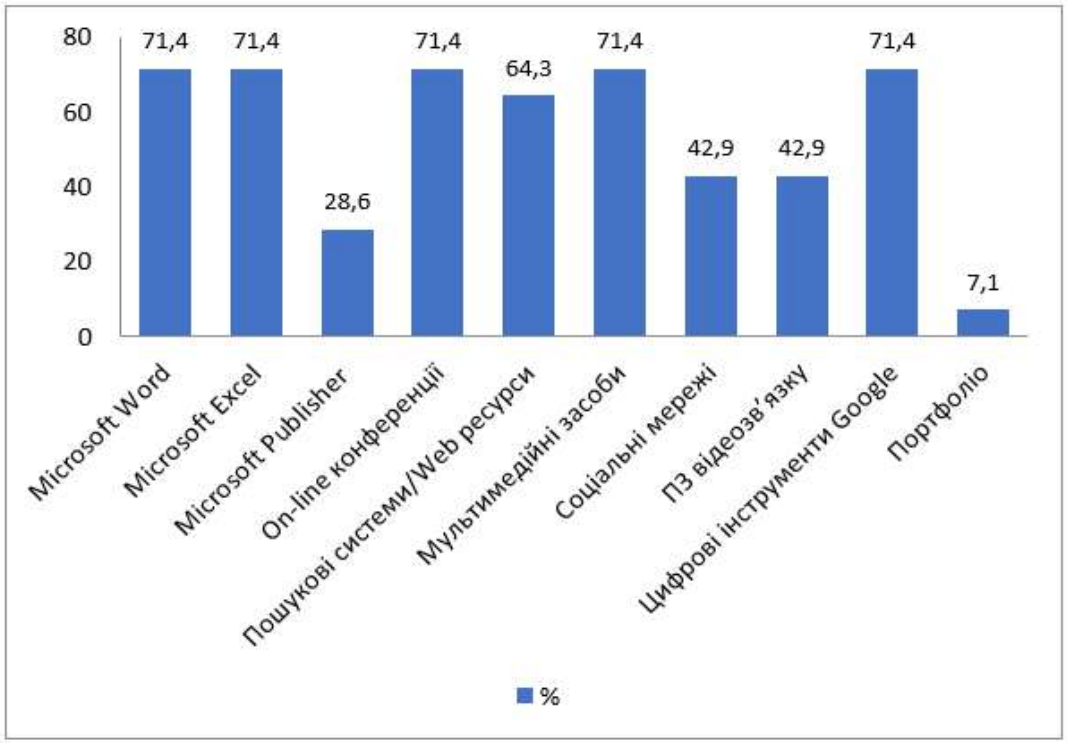


Рис. 3. Доцільність використання інформаційних технологій уроках.

Примітно, що саме ці засоби, на думку опитаних потребують детальнішого і поглибленого вивчення, як і цифрові засоби Google (на рис.4).

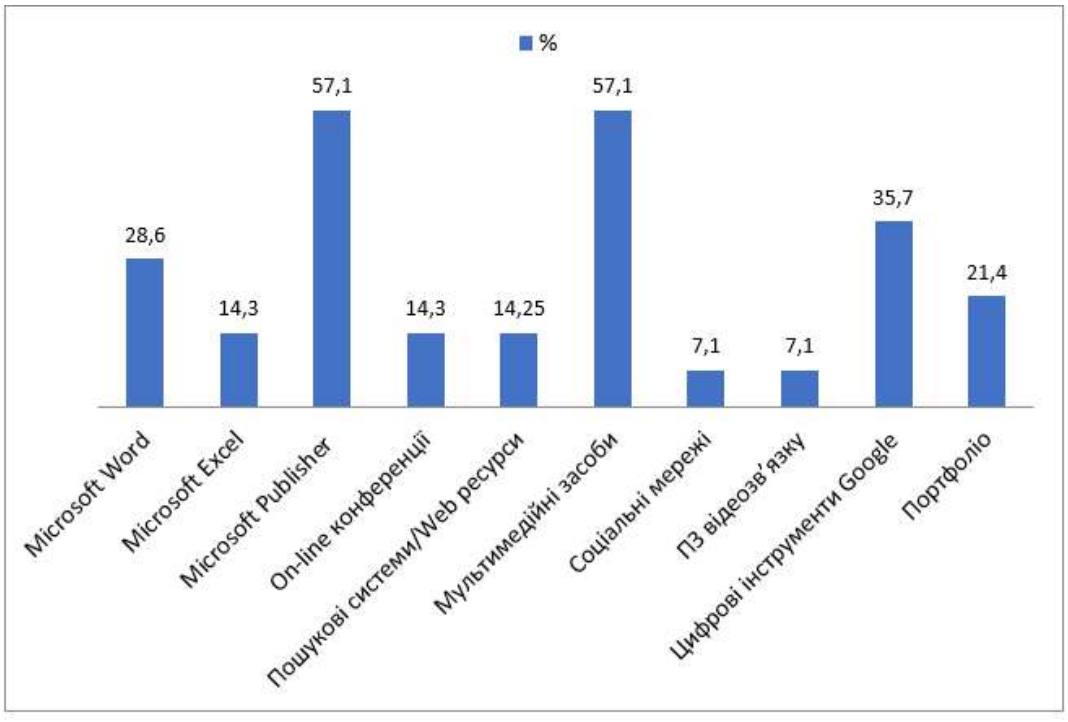


Рис.4. Необхідність поглибленого вивчення засобів.

Найбільш ефективними засобами для формування ІЦТ виявились наступні ресурси: мультимедійні засоби, пошукові /web-ресурси, Microsoft Word, Microsoft Excel, цифрові інструменти Google.

При порівнянні ефективності використання інформаційних технологій в навчальному процесі між здобувачами вищої освіти і вчителями закладів загальної середньої освіти, отримано результати представлені на рис.5 (оцінювання проводилось за 10-бальною шкалою, 0 – мінімальна ефективність, 10 – максимальна ефективність застосування).

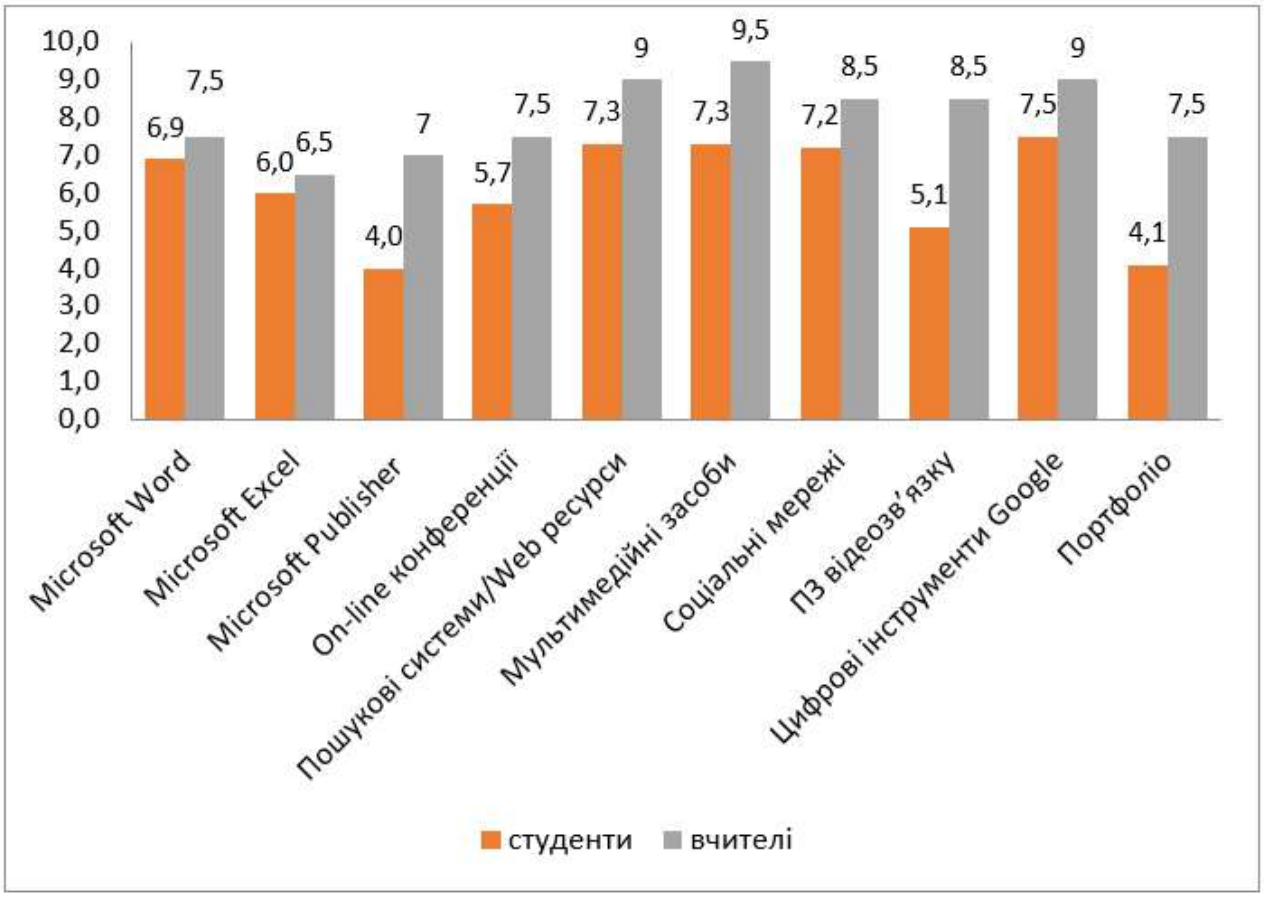


Рис.5. Ефективність використання ІКТ на уроках технологій.

Із рис.5 очевидно, що працюючі вчителі трудового навчання і технологій дали більш високу оцінку ефективності використання інформаційно-комунікаційних технологій в навчальному процесі, в середньому їхні показники більші на 1,9 бали за показники ефективності, які надали здобувачі вищої освіти. Отримані результати свідчать про необхідність вивчення якомога більшого спектру засобів, які дозволять сформувати інформаційну компетентність у майбутніх фахівців.

Висновки. Таким чином, аналіз теоретичних здобутків та проведене опитування переконує, що учасники усвідомлюють важливість використання інформаційних технологій на сучасному етапі розвитку освіти. Вони вважають це необхідністю, яка зможе якісно вплинути на освітній процес, забезпечить індивідуальний підхід, створить умови для попередження емоційного вигорання.

***Література*:**

1. Гордійчук Г. Використання мультимедійних технологій на уроках трудового навчання як засобу підвищення пізнавальної активності учнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.* Сер. Педагогіка. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. № 7. С. 134-137.

2. Гуревич Р.С. Чи потрібен комп'ютерна уроках трудового навчання. *Трудова підготовка в закладах освіти*. 2001. №2. С. 6-10.

3. Дядюн С. В Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітній процес. *Проблеми сучасної освіти.* 2020. №11. С.114-125. https://periodicals.karazin.ua/issuesedu/article/view/17667.

4. Кучмук Л.В. Використання інформаційно комунікаційних технологій на уроках трудового навчання та технологій. URL: https://naurok.com.ua (дата звернення 10 жовтня 2024).

5. Національна доктрина розвитку освіти // Указ Президента України № 347/2002 від від 17 квітня 2002 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3472002-119

6. Павлюк Т., Волонтир Л. Використання сучасних інформаційних технологій в сільському господарстві. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2017. Вип. 38. С. 122-127.

7. Певсе А.А., Молнар Г.Т., Павлович Ю.П. Використання інформаційних технологій у професійній діяльності педагога. *Актуальні питання у сучасній науці* Випуск *№ 12(18) 2023. С.970-981.*

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text

9. Професійний стандарт вчителя закладу середньої освіти. URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf

10. Рзаєва С. Л., Гамалій В.Ф. Стан та перспективи використання інформаційних технологій в закладах вищої освіти. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. №10. С.455-468.

11.Теремецька А. Використання інформаційно комунікаційних технологій на уроках трудового навчання. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13796

12. Технології обробки та моделювання екологічної та економічної інформації / В. Б. Мокін, А.В. Поплавський, А. Р. Ящолт, М. П. Боцула. Електронний навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2015. 130с.

13. Швидкий О. В., Хадикіна О. А., Малиновська В. С.. Використання інформаційних технологій у навчальному процесі та створення електронного підручника. *Медична освіта*. 2012. №4. С.144-147.

14. Patti S. Caravello, Chair, Eloisa Gomez Borah, Judith Herschman, Eleanor Mitchell. UCLA Library Information Competence at UCLA: Report of a Survey Project URL: http://www.library.ucla.edu/infocompetence/index_noframes.htm



References:

1. Hordiichuk H. (2007) Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii na urokakh trudovoho navchannia yak zasobu pidvyshchennia piznavalnoi aktyvnosti uchniv [Vykorystannia multymediinykh tekhnolohii na urokakh trudovoho navchannia yak zasobu pidvyshchennia piznavalnoi aktyvnosti uchniv] Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Ser. Pedahohika. Ternopil : TNPU im. V. Hnatiuka, № 7. [in Ukrainian].

2. Hurevych R.S. (2001) Chy potriben kompiuterna urokakh trudovoho navchannia [Is there a need for computer-based labor training lessons] Trudova pidhotovka v zakladakh osvity. №2. [in Ukrainian].

3. Diadiun S. V. (2020) Vprovadzhennia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii v osvitnii protses [Implementation of information and communication technologies in the educational process.]. Problemy suchasnoi osvity. №11. Retrieved from: https://periodicals.karazin.ua/issuesedu/article/view/17667. [in Ukrainian].

4. Kuchmuk L.V. Vykorystannia informatsiino komunikatsiinykh tekhnolohii na urokakh trudovoho navchannia ta tekhnolohii [The use of information and communication technologies in labor training and technology lessons]. Retrieved from:: https://naurok.com.ua. [in Ukrainian].

5. Nacionaljna doktryna rozvytku osvity // Ukaz Prezydenta Ukrajiny // 347/2002 vid 17.04.02 roku [National doctrine of education development // Decree of the President of Ukraine No. 347/2002 dated 04.17.02]. [in Ukrainian].

6. Pavliuk T., Volontyr L. (2017) Vykorystannia suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii v silskomu hospodarstvi. Formuvannia rynkovoi ekonomiky v Ukraini [The use of modern information technologies in agriculture]. Vyp. 38. [in Ukrainian].

7. Pevse A.A., Molnar H.T., Pavlovych Yu.P. (2023). Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti pedahoha [The use of modern information technologies in agriculture.]. Aktualni pytannia u suchasnii nautsi Vypusk № 12(18) [in Ukrainian]

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajiny vid 23 lystopada 2011 r. 1392 «Pro zatverdzhennja Derzhavnogho standartu bazovoji i povnoji zaghaljnoji serednjoji osvity» [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 23, 2011 No. 1392 "On approval of the State standard of basic and comprehensive general secondary education] Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/1392-2011-%D0%BF [in Ukrainian].

9. Profesiinyi standart vchytelia zakladu serednoi osvity [Professional standard of a teacher of a secondary education institution.]. Retrieved from: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf .[in Ukrainian].

10. Rzaieva S. L., Hamalii V.F. (2023). Stan ta perspektyvy vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii v zakladakh vyshchoi osvity [State and prospects of using information technologies in higher education institutions]. *Nauka i tekhnika sohodni.*. №10. [in Ukrainian].

11. Teremetska A. Vykorystannia informatsiino komunikatsiinykh tekhnolohii na urokakh trudovoho navchannia [The use of information and communication technologies in labor training lessons]. Retrieved from: http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13796. [in Ukrainian].

12. Tekhnolohii obrobky ta modeliuvannia ekolohichnoi ta ekonomichnoi informatsii [Technologies for processing and modeling environmental and economic information] (2015) / V. B. Mokin, A.V. Poplavskyi, A. R. Yashcholt, M. P. Botsula. Elektronnyi navchalnyi posibnyk. Vinnytsia: VNTU [in Ukrainian].

13.Shvydkyi O. V., Khadykina O. A., Malynovska V. S. (2012) Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii u navchalnomu protsesi ta stvorennia elektronnoho pidruchnyka [The use of information technologies in the educational process and the creation of an electronic textbook]. *Medychna osvita*. №4. [in Ukrainian].

14. Patti S. Caravello, Chair, Eloisa Gomez Borah, Judith Herschman, Eleanor Mitchell. UCLA Library Information Competence at UCLA: Report of a Survey Project. Retrieved from: http://www.library.ucla.edu/infocompetence/index_noframes.htm [in Ukrainian].

УДК 378.6.04-057.87

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-538-844

Кучай Тетяна Петрівна доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладами освіти, Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці ІІ, м. Берегове, https://orcid.org/0000-0003-3518-2767

Кучай Олександр Володимирович доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-9468-0486

Калиновська Ірина Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м.Умань, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкривається формування інклюзивної культури у здобувачів вищої освіти. Нині процес створення нового інклюзивного простору, який сприятиме соціалізації дітей з обмеженими можливостями здоров'я, а також покликане вирішити питання формування у здорових дітей емоційної чуйності, толерантності, емпатії. Проте процес створення інклюзивного освітнього середовища супроводжується низкою проблем, серед яких можна відзначити недостатність методичної бази, необхідність зміни професійної підготовки педагогів, здатних реалізовувати програми інклюзивної освіти та використовувати особистісно-орієнтований підхід до дітей з обмеженими можливостями здоров'я.

Основна роль розвитку інклюзивної освіти відводиться педагогу. Тому найважливішим вимогам до професійним компетенціям, необхідним педагогу реалізації освітньої діяльності, належить готовність прийняти різних дітей, незалежно від своїх реальних навчальних можливостей, особливостей у поведінці, стану психічного і фізичного здоров'я.

Поняття «інклюзивна культура» розглядаємо як один із компонентів професійно-педагогічної культури. Інклюзивна культура - інтегративна особистісна якість, що сприяє створенню та освоєнню цінностей та технологій інклюзивної освіти, інтегруючу систему знань, умінь, соціально-особистісних та



професійних компетенцій, що дозволяють педагогу ефективно працювати в умовах інклюзивної освіти (інтегрованого навчання), визначати оптимальні умови розвитку.

Інклюзивна освіта, будучи однією з основних форм реалізації права на освіту для осіб з інвалідністю, має стати законодавчо закріпленим інститутом, який має всі необхідні компоненти, починаючи від підготовки повного пакету документів нормативно-правової бази, визначення норм і принципів відповідного фінансування, механізмів створення спеціальних умов і принципів адаптації освітнього середовища щодо студентів, які мають особливі освітні потреби.

Ключові слова: інклюзивна культура, здобувачі вищої освіти. Заклади освіти, педагог, соціальна робота.

Kuchai Tetiana Petrivna Doctor of Pedagogical Sciences, professor of the department of pedagogy, psychology, elementary, preschool education and management of educational institutions, Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Berehove, https://orcid.org/ 0000-0003-3518-2767.

Kuchai Oleksandr Volodymyrovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-9468-0486

Kalynovska Iryna Sergiivna PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Special and Inclusive Education Department, Faculty of Preschool and Special Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

FORMATION OF INCLUSIVE CULTURE IN HIGHER EDUCATION STUDENTS

Abstract. The article reveals the formation of inclusive culture in higher education students. Currently, the process of creating a new inclusive space that will contribute to the socialization of children with disabilities, as well as is designed to solve the issue of forming emotional sensitivity, tolerance, empathy in healthy children. However, the process of creating an inclusive educational environment is accompanied by a number of problems, among which we can note the insufficiency of the methodological base, the need to change the professional training of teachers who are able to implement inclusive education programs and use a personality-oriented approach to children with disabilities.

The main role in the development of inclusive education is assigned to the teacher. Therefore, the most important requirements for professional competencies

necessary for a teacher to implement educational activities include the willingness to accept different children, regardless of their real educational opportunities, behavioral characteristics, and mental and physical health.

The concept of "inclusive culture" is considered as one of the components of professional and pedagogical culture. Inclusive culture is an integrative personal quality that contributes to the creation and development of values and technologies of inclusive education, an integrating system of knowledge, skills, socio-personal and professional competencies that allow a teacher to work effectively in the conditions of inclusive education (integrated learning), to determine optimal conditions for development.

Inclusive education, being one of the main forms of realizing the right to education for persons with disabilities, should become a legally enshrined institution that has all the necessary components, starting from the preparation of a complete package of documents of the regulatory and legal framework, determining the norms and principles of appropriate funding, mechanisms for creating special conditions and principles for adapting the educational environment for students with special educational needs.

Keywords: inclusive culture, higher education students. Educational institutions, teacher, social work.

Постановка проблеми. Інклюзивна освіта має на увазі доступність освіти для всіх, пристосування до різних потреб усіх дітей [12]. Ідеологія інклюзивного освіти як виключає будь-яку дискримінацію дітей, забезпечує однакове ставлення до всіх людей, створює особливі умови для дітей, які мають особливі освітні потреби [3].

Реалізація інклюзивної освіти, включення дітей з особливостями розвитку в спільний освітній процес, дозволяє формувати у всіх його учасників поважне ставлення до прояву будь-якої «іншості», є профілактикою дискримінаційних настроїв, дозволяє боротися з проявами негативних соціальних стереотипів та дискримінації в суспільстві [6].

Інклюзивна культура є невід'ємним компонентом інклюзивної освіти та умовою побудови інклюзивного суспільства [7].

Інклюзивна культура – це рівень розвитку суспільства, що виражається «у толерантному, гуманному, терпимому, безпечному відношенні людей один до одного, де поділяються ідеї співробітництва, стимулюється розвиток усіх учасників освітнього процесу, де цінність кожного є основою загальних досягнень, а також формуються інклюзивні цінності» [5, 13]. Інклюзивні цінності разом із нормами та ідеалами є найважливішими складовими інклюзивної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням інклюзивного навчання у закладах вищої освіти займалися такі вчені: Н. А. Бастун, С. Богданова,



І. Д. Звєрєва, І. Єрмаков П. М. Таланчук, Г. В. Оникович, І. Б. Іванова, Р. І. Кравченко, Н. Софій, М. І. Томчук тощо.

Мета статті. Ми поставили за мету розглянути формування інклюзивної культури у здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивна культура ґрунтується на осмисленні інклюзивної освіти як можливості здобуття високоякісної освіти на різних рівнях для людей, які мають різні освітні можливості та потреби, навчаючись разом [11]. Також її можна визначити як культуру, спрямовану одночасно на успішне досягнення цілей організації та цілей інклюзії, тобто сприяє успішному досягненню цілей ЗВО як освітньої організації (підвищення якості освіти та професійної підготовки) та одночасно сприяє успішному вирішенню завдань інклюзії [2, 14].

Інклюзивна культура у ЗВО являє собою специфічну систему взаємовідносин між усіма учасниками освітнього процесу (керівництвом, професорсько-викладацьким складом, студентами, партнерами університетської спільноти), що функціонує на основі прийнятих усіма цінностями і принципами інклюзивності [6]. В рамках інклюзивної культури дані цінності та принципи надають вирішальний вплив на політику ЗВО та повсякденну освітню практику. Розвиток та вдосконалення ЗВО стає неперервним процесом [4].

Структура інклюзивної культури ЗВО включає місію навчального закладу, цінності та принципи його діяльності [3].

До завдань ЗВО належать:

- задоволення потреб громадян у якісній вищій професійній освіті;
- проведення наукових досліджень;
- розвиток професіоналізму майбутніх фахівців та їх особистих якостей, включаючи патріотизм та гуманізм;
- застосування доступних інформаційних ресурсів тощо [10].

При визначенні місії ЗВО необхідно наголошувати на:

- всебічне поліпшення суспільства з допомогою підтримки осіб із різними розумовими чи фізичними здібностями, інтересами, культурами;
- інтелектуальний, соціальний, економічний, культурний розвиток суспільства;
- задоволення освітніх потреб незалежно від індивідуальних особливостей і т.д [1].

Інклюзивний підхід в освіті висуває підвищені вимоги до всіх учасників освітнього процесу: від студентів з особливими освітніми потребами він вимагає надзвичайного напруження сил – психологічних та інтелектуальних ресурсів особистості; від умовно здорових студентів – розуміння, толерантності, готовності надавати допомогу, від викладачів, які працюють в групах, де є студенти з обмеженими можливостями здоров’я, – професіоналізму, спеціальних

знань, особливих особистісних якостей [9]. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність забезпечення всіх учасників освітнього процесу необхідною психологічною, медичною та соціальною підтримкою. Важливою складовою інклюзивного підходу виступає психолого-педагогічне забезпечення інклюзивної освіти в ЗВО як організована система, спрямована на розвиток усіх компонентів особистісного потенціалу суб'єктів освітнього процесу, незалежно від їх можливостей: рефлексивних, когнітивних, діяльнісних, афективно-вольових [5].

Висновки. У інклюзивної освіти є широкий соціальний аспект, бо не тільки вища школа повинна бути інклюзивною, але і наше суспільство, за підтримки держави, бізнесу і громадських організацій, повинні бути інклюзивними [8]. Інклюзивна освіта, будучи однією з основних форм реалізації права на освіту для осіб з інвалідністю, має стати законодавчо закріпленим інститутом, який має всі необхідні компоненти, починаючи від підготовки повного пакету документів нормативно-правової бази, визначення норм і принципів відповідного фінансування, механізмів створення спеціальних умов і принципів адаптації освітнього середовища щодо студентів, які мають особливі освітні потреби.

Література

1. Бондар В. І. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. Рідна школа. 2011. 3. 10- 14.
2. Бохонкова Ю. Можливості корекції особистісних чинників соціально-психологічної адаптації. Соціальна психологія. 2005. 2 (10). 45–54.
3. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: [монографія]. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152.
4. Кучай О. В., Шинкарук В. Д., Біда О. А., Кучай Т. П. Сучасний стан інклюзивної освіти в країнах Європейського Союзу. Освітній простір України. Науковий журнал ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника". Івано-Франківськ. 2019. Том 1, 17. 19-23.
5. Кучай О.В., Кучай Т. П. Вивчення досвіду США в сфері інклюзивної освіти. Наукові записки / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. 178. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 40-43.
6. Кучай О.В., Кучай Т. П. Теоретичні основи інклюзивного навчання у закладах вищої освіти. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. Тетяни Степанової. Серія «Педагогічні науки». Миколаїв: МНУ ім.В.О.Сухомлинського, 2 (65), 2019. 46-49.
7. Кучай О.В., Шинкарук В. Д., Біда О. А. Теоретичні засади інклюзивного навчання в Україні. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 182. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2019. 32–34.
8. Луценко І. В. Психологічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Практичний психолог: Школа. 2013. 10. 4-15.
9. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна». 2019. 300.



10. Психологічний супровід інклюзивної освіти: [метод. рек] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92.

11. Сабат Н. Соціально-педагогічний аспект інклюзивного навчання. Соціальний педагог. 2008. 3. 42 – 46.

12. Шевців З. М. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. К. :«Центр учбової літератури», 2016. 248.

13. Puhach, S., Avramenko, K., Michalchenko, N., Chychuk, A., Kuchai, O., & Demchenko, I. (2021). Formation of Specialists' Legal Competence in the System of Life Long Education. Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 13(4), 91-112.

14. Shetelya, N., Oseredchuk, O., Cherkasov, V., Kravchuk, O., Yarova, L., & Kuchai, O. (2023). Competency approach in preparing professionals in an innovative educational environment in higher education. Revista Conrado, 19(S3), 298-307.

References

1. Bondar V. I. (2011). Inklyuzyvne navchannya yak sotsial′no-pedahohichnyy fenomen [Inclusive education as a social and pedagogical phenomenon]. Ridna shkola. 3. 10- 14. [in Ukrainian].

2. Bokhonkova YU. (2005). Mozhlyvosti korektsiyi osobystisnykh chynnykiv sotsial′no-psykholohichnoyi adaptatsiyi [Possibilities of correction of personal factors of social and psychological adaptation]. Sotsial′na psykholohiya. 2 (10). 45–54. [in Ukrainian].

3. Kolupayeva A.A., Taranchenko O.M. (2016). Inklyuzyvna osvita: vid osnov do praktyky. Inclusive education: from basics to practice [Inclusive education: from basics to practice]: [monohrafiya]. K. : TOV «ATOPOL». 152. [in Ukrainian].

4. Kuchai O. V., Shynkaruk V. D., Bida O. A., Kuchai T. P. (2019). Suchasnyy stan inklyuzyvnoyi osvity v krayinakh Yevropeys′koho Soyuzu [Current state of inclusive education in the countries of the European Union]. Osvitniy prostir Ukrayiny. Naukovyy zhurnal DVNZ "Prykarpat·s′kyy natsional′nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka". Ivano-Frankivs′k.. Tom 1, 17. 19-23. [in Ukrainian].

5. Kuchai O.V., Kuchai T. P. (2019). Vyvchennya dosvidu SSHA v sferi inklyuzyvnoyi osvity [Study of the experience of the USA in the field of inclusive education]. Naukovi zapysky / Red. kol.: V. F. Cherkasov, V. V. Radul, N. S. Savchenko ta in. 178. Seriya: Pedahohichni nauky. Kropyvnyts′kyy: RVV TSDPU im. V. Vynnychenka. 40-43. [in Ukrainian].

6. Kuchai O.V., Kuchai T. P. (2019). Teoretychni osnovy inklyuzyvnoho navchannya u zakladakh vyshchoyi osvity [Theoretical foundations of inclusive education in higher education institutions]. Naukovyy visnyk Mykolayivs′koho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns′koho: zbirnyk naukovykh prats′ / za red. Tetyany Stepanovoyi. Seriya «Pedahohichni nauky». Mykolayiv: MNU im.V.O.Sukhomlyns′koho, 2 (65). 46-49. [in Ukrainian].

7. Kuchai O.V., Shynkaruk V. D., Bida O. A. (2019). Teoretychni zasady inklyuzyvnoho navchannya v Ukrayini [Theoretical foundations of inclusive education in Ukraine]. Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky. 182. Kropyvnyts′kyy: RVV KDPU im. Vynnychenka,. 32–34. [in Ukrainian].

8. Lutsenko I. V. (2013). Psykholohichnyy suprovid dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh inklyuzyvnoho navchannya [Psychological support of a child with special educational needs in the context of inclusive education]. Praktychnyy psykholoh: Shkola. 10. 4-15. [in Ukrainian].

9. Poroshenko M.A. (2017). Inklyuzyvna osvita [Inclusive education]: navchal′nyy posibnyk. Kyyiv: TOV «Ahent·stvo Ukrayina». 2019. 300. [in Ukrainian].

10. Psykholohichnyy suprovid inklyuzyvnoyi osvity [Psychological support for inclusive education:]: [metod. rek] / avtor. kol. za zah. red. A. H. Obukhivs′ka. Kyyiv: UNMTS praktychnoyi psykholohiyi i sotsial′noyi roboty. 92. [in Ukrainian].

11. Sabat N. (2008). Sotsial′no-pedahohichnyy aspekt inklyuzyvnoho navchannya [Socio-pedagogical aspect of inclusive education]. Sotsial′nyy pedahoh. 3. 42 – 46. [in Ukrainian].

12. Shevtsiv Z. M. (2016). Osnovy inklyuzyvnoyi pedahohiky [Fundamentals of inclusive pedagogy]: pidruchnyk. K.:«Tsentr uchbovoyi literatury». 248. [in Ukrainian].

13. Puhach, S., Avramenko, K., Michalchenko, N., Chychuk, A., Kuchai, O., & Demchenko, I. (2021). Formation of Specialists' Legal Competence in the System of Life Long Education. Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 13(4), 91-112.

14. Shetelya, N., Oseredchuk, O., Cherkasov, V., Kravchuk, O., Yarova, L., & Kuchai, O. (2023). Competency approach in preparing professionals in an innovative educational environment in higher education. Revista Conrado, 19(S3), 298-307.

УДК 796.159

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-845-850

Куявець Дмитро Миколайович аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Київ, https://orcid.org/0009-0006-0986-3648

Богданов Михайло Васильович старший викладач кафедри спеціальної фізичної та бойової підготовки, Національна академія Служби безпеки України, м. Київ, https://orcid.org/000-0002-5471-280X

Волков Михайло Сергійович старший викладач кафедри спеціальної фізичної та бойової підготовки, Національна академія Служби безпеки України, https://orcid.org/0000-0003-1302-7344

ВПЛИВ СПОРТИВНОГО ТРЕНУВАННЯ НА ВОЛЮ ТА СТІЙКІСТЬ СПОРТСМЕНІВ

Анотація. Питання розвитку вольових якостей і стійкості у спортсменів є ключовим у сучасній спортивній психології. Ці характеристики формують основу успішної діяльності в умовах високої фізичної та емоційної напруги. Стаття розглядає вплив специфічних методів спортивного тренування на розвиток цих якостей, враховуючи різні рівні фізичної підготовки та види спорту. У дослідженні проаналізовано, як різні компоненти тренувального процесу (фізична підготовка, психологічні вправи, командні та індивідуальні методики) впливають на формування волі та стійкості. Особливу увагу приділено технікам подолання стресу, адаптації до змагальних умов і розвитку мотиваційної сфери спортсменів. Виявлено, що систематичні тренування сприяють не лише фізичному, а й психічному загартуванню. Важливим аспектом є роль тренера у формуванні вольових якостей спортсменів. Проаналізовано ефективність різних стилів керівництва та їх вплив на підвищення стійкості до навантажень. Визначено, що підтримка та мотивація з боку тренера сприяють покращенню не лише спортивних результатів, але й психологічної рівноваги спортсменів. Дослідження показують, що спортсмени, які мають розвинені вольові якості, демонструють вищу здатність до концентрації, управління емоціями та прийняття рішень у складних ситуаціях. Це, своєю чергою, позитивно впливає на їхні досягнення як у змагальній діяльності, так і в повсякденному житті. Отримані результати можуть бути використані для розробки програм тренувань, орієнтованих на комплексний

розвиток спортсменів. Зокрема, запропоновано рекомендації щодо інтеграції психологічних технік у тренувальний процес, що сприяє підвищенню загальної стійкості та витривалості спортсменів.

Ключові слова: спортивне тренування, вольові якості, стійкість, психологічна адаптація, мотивація, тренер, стрес.

Kuiavets Dmytro Mykolayovych PhD Candidate at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0006-0986-3648

Bohdanov Mykhailo Vasyliovych Senior lecturer special physical and combat training, National Academi of the Securiti Servise of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-5471-280X

Volkov Mykhailo Serhiyovych senior lecture special physical and combat training, National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-1302-7344

THE INFLUENCE OF SPORTS TRAINING ON THE WILL AND RESILIENCE OF ATHLETES

Abstract. The issue of developing willpower and resilience in athletes is key in modern sports psychology. These characteristics form the basis of successful activity in conditions of high physical and emotional stress. The article considers the influence of specific sports training methods on the development of these qualities, taking into account different levels of physical training and types of sports. The study analyzed how different components of the training process (physical training, psychological exercises, team and individual techniques) influence the formation of willpower and resilience. Special attention was paid to techniques for overcoming stress, adapting to competitive conditions and developing the motivational sphere of athletes. It was found that systematic training contributes not only to physical but also to mental hardening. An important aspect is the role of the coach in the formation of willpower in athletes. The effectiveness of different leadership styles and their influence on increasing resilience to stress is analyzed. It has been determined that support and motivation from the coach contribute to the improvement not only of sports results, but also of the psychological balance of athletes. Studies show that athletes who have developed willpower demonstrate a higher ability to concentrate, manage emotions and make decisions in difficult situations. This, in turn, has a positive effect on their achievements both in competitive activities and in everyday life. The results obtained can be used to develop training programs focused on the comprehensive development of athletes. In particular, recommendations are offered for the integration of



psychological techniques into the training process, which contributes to increasing the overall resilience and endurance of athletes.

Keywords: sports training, willpower, resilience, psychological adaptation, motivation, coach, stress.

Постановка проблеми. У сучасному спорті досягнення високих результатів неможливе без поєднання фізичної витривалості та психологічної стійкості. Незважаючи на активне дослідження вольових якостей спортсменів, залишаються недостатньо вивченими механізми формування стійкості до стресу та змагальних навантажень у різних видах спорту. Особливо актуальним є питання впливу тренувального процесу на розвиток цих характеристик.

Тренувальний процес, який поєднує фізичну підготовку та психологічні вправи, часто недооцінюється або не враховує індивідуальні особливості спортсменів. Це знижує ефективність формування вольових якостей, що важливо для змагальної діяльності, де потрібно не лише витримувати фізичне навантаження, але й долати психологічні бар'єри.

Також викликає інтерес роль тренера як основного модератора процесу виховання волі та стійкості. Стилі керівництва, методи підтримки та мотивації спортсменів часто варіюються, що ускладнює визначення оптимальних підходів до розвитку цих якостей. Проблема ускладнюється ще й тим, що існує брак комплексних програм тренувань, які інтегрують техніки розвитку фізичної, емоційної та мотиваційної складових. Це призводить до зниження стресостійкості спортсменів у змагальних умовах, а також їхнього загального рівня продуктивності.

Таким чином, виникає необхідність розробки та наукового обґрунтування підходів до тренувального процесу, які сприятимуть гармонійному розвитку фізичних і психологічних характеристик спортсменів. Це дозволить підвищити їхню здатність до адаптації в умовах підвищеного навантаження та досягати кращих результатів у змаганнях.

Аналіз останніх досліджень. У сфері спортивної психології питання розвитку вольових якостей та стійкості привертає значну увагу дослідників. Наприклад, Карл Гатфілд досліджував вплив регулярних тренувань на стійкість спортсменів до психологічного тиску. Він встановив, що багатокомпонентні програми, які включають фізичну підготовку та психологічні техніки, сприяють розвитку концентрації та здатності до прийняття рішень у стресових ситуаціях.

Роберт Вайнберг розглядав механізми формування мотивації у спортсменів, акцентуючи увагу на її ролі у розвитку вольових якостей. Його роботи підкреслюють важливість взаємодії тренера та спортсмена для підвищення їхньої стійкості до тривалих фізичних і психологічних навантажень.

Крістіна Флетчер проводила дослідження серед спортсменів командних видів спорту, аналізуючи вплив командної динаміки на формування стійкості. Її результати свідчать, що позитивний психологічний клімат у команді сприяє підвищенню здатності долати складнощі, а також підсилює вольові риси, як-от наполегливість і рішучість.

Девід Кларк вивчав індивідуальні аспекти тренувального процесу, зокрема, роль когнітивних технік у підвищенні стійкості спортсменів до стресових умов змагань. Його дослідження підтвердили ефективність візуалізації успіху та самонавіювання для зміцнення психологічної готовності. Також важливими є напрацювання Елісон Харді, яка вивчала гендерні аспекти формування вольових якостей. Вона зазначає, що у жінок-спортсменок, порівняно з чоловіками, спостерігається більша схильність до використання стратегій емоційної регуляції для підтримки стійкості, що необхідно враховувати в тренувальному процесі.

Отже, сучасні дослідження вказують на комплексність розвитку волі та стійкості спортсменів, де важливу роль відіграють фізична підготовка, психологічні методики, соціальна взаємодія та індивідуальні особливості.

Метою статті є дослідження впливу спортивного тренування на формування вольових якостей та стійкості спортсменів, а також розробка рекомендацій щодо інтеграції психологічних технік у тренувальний процес для підвищення їхньої ефективності.

Виклад основного матеріалу. Розвиток вольових якостей та стійкості спортсменів є фундаментальним завданням сучасної спортивної підготовки. Вольові якості, такі як наполегливість, рішучість, самоконтроль і здатність до подолання труднощів, формують основу успішної спортивної діяльності. У свою чергу, стійкість — це здатність спортсмена зберігати емоційну рівновагу, витримувати фізичні та психологічні навантаження, а також адаптуватися до умов змагань.

Одним із ключових аспектів тренувального процесу є поєднання фізичної підготовки та психологічного загартування. Фізична підготовка забезпечує витривалість і силу, що слугують базою для виконання спортивних завдань. Проте психологічний компонент тренувань не менш важливий, оскільки саме він визначає здатність спортсмена ефективно діяти в умовах тиску та невизначеності [1].

Сучасні дослідження демонструють, що найбільший ефект у формуванні волі досягається завдяки інтеграції фізичних і когнітивних технік. Наприклад, використання візуалізації успіху, самонавіювання та вправ на розвиток концентрації позитивно впливає на здатність спортсменів долати психологічні бар’єри. Такі підходи дозволяють посилити впевненість у собі, знижують рівень тривожності та підвищують готовність до виконання складних завдань.



Роль тренера у цьому процесі є надзвичайно важливою. Тренер виконує функцію наставника, мотиватора та психологічної підтримки. Стиль керівництва тренера має значний вплив на формування вольових якостей. Демократичний стиль, який базується на довірі, підтримці та заохоченні, сприяє зростанню самостійності та рішучості у спортсменів. Водночас авторитарний підхід може бути ефективним у короткостроковій перспективі, але часто призводить до емоційного вигорання.

Окрім індивідуальних тренувань, командна динаміка відіграє важливу роль у формуванні стійкості спортсменів. Дослідження свідчать, що позитивний психологічний клімат у команді сприяє підвищенню здатності долати труднощі та підтримувати високу мотивацію. Командні тренування, що включають елементи взаємодопомоги, координації та групової підтримки, підсилюють вольові якості, як-от колективна рішучість і взаємна відповідальність [5].

Особливу увагу слід приділити гендерним аспектам розвитку стійкості. Жінки-спортсменки частіше використовують стратегії емоційної регуляції, такі як позитивне мислення та підтримка соціальних зв'язків, тоді як чоловіки демонструють більшу схильність до зосередження на результаті. Врахування цих відмінностей дозволяє тренерам адаптувати методики до індивідуальних потреб спортсменів.

Ключовим етапом тренувального процесу є робота зі стресом. Високий рівень напруги під час змагань часто стає причиною зниження результатів. Техніки подолання стресу, такі як дихальні вправи, медитація, контроль уваги, допомагають спортсменам швидше адаптуватися до екстремальних умов. Психологічна підготовка також включає розвиток мотивації, яка визначає здатність спортсмена ставити перед собою довгострокові цілі та наполегливо їх досягати [3].

На основі аналізу останніх досліджень можна зробити висновок, що інтеграція фізичних, психологічних та соціальних компонентів у тренувальний процес забезпечує найбільшу ефективність. Впровадження таких програм тренувань сприяє формуванню гармонійної особистості спортсмена, здатної долати труднощі та досягати високих результатів у спорті [2].

Отримані результати можуть стати основою для подальшого вдосконалення методик тренувального процесу, орієнтованих на розвиток вольових якостей та стійкості. Зокрема, запропоновано приділити більше уваги використанню когнітивно-поведінкових технік, командній роботі та адаптації підходів до індивідуальних потреб спортсменів.

Висновки. Було встановлено, що розвиток вольових якостей та стійкості спортсменів є невід'ємною складовою їхньої успішної підготовки та змагальної діяльності. На основі проведеного аналізу встановлено, що інтеграція фізичних, психологічних і соціальних компонентів у тренувальний процес сприяє ефективнішому формуванню цих характеристик.

Психологічна підготовка, зокрема використання когнітивних технік, таких як візуалізація, самонавіювання та дихальні вправи, позитивно впливає на здатність спортсменів долати стресові ситуації та адаптуватися до умов змагань. Такі підходи не лише зміцнюють впевненість у собі, але й підвищують загальну мотивацію та емоційну стійкість.

Роль тренера є вирішальною у формуванні вольових якостей. Ефективні стилі керівництва, засновані на підтримці, мотивації та адаптації підходів до індивідуальних потреб, сприяють підвищенню рішучості, наполегливості та самоконтролю у спортсменів. Важливим фактором є командна динаміка, яка сприяє зміцненню стійкості завдяки взаємній підтримці та колективній відповідальності. Позитивний психологічний клімат у команді сприяє зростанню результативності та поліпшенню психологічного благополуччя спортсменів.

Таким чином, для досягнення високих результатів у спорті необхідно розробляти та впроваджувати комплексні програми тренувань, що враховують фізичні, психологічні й соціальні аспекти підготовки. Це дозволить створити гармонійні умови для розвитку спортсменів, сприяючи їхній витривалості, стійкості до навантажень та успішності у змаганнях.

Література:

1. Гатфілд К. Психологічна підготовка у спорті: тренування стійкості та впевненості. Київ: Науковий світ; 2020. 2-ге вид. 245 с.

2. Вайнберг Р. Психологія спорту: основи мотивації та вольових якостей. Харків: Основа; 2018. 3-тє вид. С. 45–87.

3. Флетчер К. Вплив командної динаміки на емоційну стійкість спортсменів. Львів: Спорт і психологія; 2019. С. 123–154.

4. Кларк Д. Техніки подолання стресу у спорті: теорія і практика. Одеса: Південна академія; 2021. С. 89–101.

5. Харді Е. Гендерні аспекти розвитку стійкості у спортсменів: психологічний підхід. Дніпро: Видавництво ДДУ; 2020. 1-ше вид. С. 30–68.

References:

1. Hatfield K. (2020). Psykholohichna pidhotovka u sporti: trenuvannia stiikosti ta vpevnenosti [Psychological preparation in sports: training resilience and confidence]. 2nd ed. Kyiv: Naukovyi Svit. 245 p. [in Ukrainian].

2. Weinberg R. (2018). Psykholohiia sportu: osnovy motyvatsii ta volovykh yakostei [Sport psychology: basics of motivation and volitional qualities]. 3rd ed. Kharkiv: Osnova. pp. 45–87. [in Ukrainian].

3. Fletcher C. (2019). Vplyv komandnoi dynamiky na emoitsiinu stiikist sportsmeniv [The impact of team dynamics on athletes' emotional resilience]. Lviv: Sport i Psykholohiia. pp. 123–154. [in Ukrainian].

4. Clark D. (2021). Tekhniky podolannia stresu u sporti: teoriia i praktyka [Stress management techniques in sports: theory and practice]. Odesa: Pivdenna Akademiia. pp. 89–101. [in Ukrainian].

5. Hardy E. (2020). Henderni aspekty rozvytku stiikosti u sportsmeniv: psykholohichnyi pidkhid [Gender aspects of resilience development in athletes: a psychological approach]. 1st ed. Dnipro: Vydavnytstvo DDU. pp. 30–68. [in Ukrainian].

УДК 37.091.212:130.123.4

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-851-861

Лаппо Віолетта Валеріївна доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і психології, Коломийський навчально-науковий інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Коломия, https//orcid.org/ 0000-0002-9523-1295

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СПРЯМОВАНОСТІ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ ДО ДУХОВНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. У статті обґрунтована потреба у методичних рекомендаціях і практичних заходах щодо забезпечення духовного самовдосконалення особистості в період її професійного становлення. Це завдання належить вирішувати в осередку університету. Різні форми і методи виховної роботи мають сприяти духовному самовдосконаленню студентської молоді.

Автор наголошує, що спілкування допомагає студентам у духовному самоствердженні, визначенні системи власних цінностей і пріоритетів, залученні у процес спільного пошуку відповідей на життєво важливі питання.

Педагогу спільно зі студентами варто заздалегідь обирати зміст і форму проведення години спілкування, зважати на вікові й психологічні особливості студентів, цілі та завдання виховної роботи, духовні потреби сучасної молоді.

Особливу увагу приділено дискусії, яка визначається виховним впливом на духовну сферу особистості студента. Для неї характерні чіткість мети, компетентність, науковий підхід до проблеми, повага до аргументів опонента, послідовна критика міркувань учасників обговорення.

Різновидом дискусії є диспут. Виховний потенціал диспуту полягає у формуванні вміння доказово, аргументовано викладати свою точку зору, зберігати витримку й спокій, сприймати критику, з повагою ставитися до думки опонента, виробляти усталені переконання й виявляти власні ціннісні орієнтації. Водночас диспут сприяє виробленню спільної думки колективу щодо розв'язання проблеми обговорення, поглибленню та розширенню кругозору, розвитку необхідних якостей особистості.

Автором розроблено тематику дискусій і диспутів духовного спрямування. Запропоновано низку методичних рекомендацій щодо їх організації та проведення.

Акцентовано увагу на необхідності розробки методичного забезпечення нових форм організації виховного процесу, які б сприяли утвердженню духовних засад майбутнього фахівця в освітньому просторі сучасного університету.

Ключові слова: студенти університету, духовне самовдосконалення, духовні цінності, діалогічне спілкування, година спілкування, академічна група, пізнавальна спрямованість, дискусія, диспут.

Lappo ViolettaValeriivna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Kolomyia Educational and Scientific Institute of Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Kolomyia, https//orcid.org/ 0000-0002-9523-1295

REQUIREMENTS FOR THE FORMATION OF THE ORIENTATION OF UNIVERSITY STUDENTS TO SPIRITUAL SELF-IMPROVEMENT

Abstract. The article substantiates the need for methodological recommendations and practical measures to ensure the spiritual self-improvement of the individual in the period of his/her professional formation. This task should be solved in the university. Various forms and methods of educational work should contribute to the spiritual self-improvement of students.

The author emphasizes that communication helps students in spiritual self-affirmation, defining a system of their own values and priorities, and engaging in the process of jointly searching for answers to vital questions.

The teacher, together with the students, should choose the content and form of the hour of communication in advance, taking into account the age and psychological characteristics of the students, the goals and objectives of educational work, and the spiritual needs of modern youth.

Particular attention is paid to the discussion, which is determined by the educational impact on the spiritual sphere of the student's personality. It is characterized by clarity of purpose, competence, scientific approach to the problem, respect for the arguments of the opponent, and consistent criticism of the reasoning of the participants in the discussion.

A type of discussion is a debate. The educational potential of a debate is to develop the ability to present one's point of view in an evidence-based, reasoned manner, to maintain self-control and calmness, to accept criticism, to respect the opponent's opinion, to develop strong beliefs and to reveal one's own value orientations. At the same time, the discussion helps to develop a common opinion of the team on how to solve the problem under discussion, deepen and broaden the horizons, and develop the necessary personality qualities.

The author has developed the topics of spiritual discussions and debates. A number of methodological recommendations for their organization and conduct are proposed.

Attention is focused on the need to develop methodological support for new forms of organization of the educational process, which would contribute to the



establishment of the spiritual foundations of the future specialist in the educational space of a modern university.

Keywords: university students, spiritual self-improvement, spiritual values, dialogic communication, hour of communication, academic group, cognitive orientation, discussion, debate.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку незалежної української держави вимагає докорінного переосмислення змісту вищої освіти, орієнтованого на формування нової духовно збагаченої генерації фахівців. Досягнення означеної мети відбудеться за умови формування світоглядної культури студентів як системи знань і переконань щодо навколишнього світу та свого місця у ньому, кристалізації життєвих принципів особистісного буття, вироблення вміння обстоювати їх на практиці, виховання толерантності, поваги до людей, які мають інші світоглядні цінності. Відтак особливої актуальності набуває розробка методичних рекомендацій і практичних заходів щодо забезпечення духовного самовдосконалення особистості в період її професійного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розв'язанні означеної проблеми вітчизняні науковці І. Бех, О. Дідус, В. Тернопільська надають перевагу спілкуванню й визначають його першорядним чинником у справі духовного самовизначення особистості. При цім О. Гуменюк зауважує: «Спілкування – необхідна умова існування людини і, разом з тим, один з основних чинників і джерел її психічного розвитку в онтогенезі. Особистість завжди є носієм тих чи інших індивідуальних якостей і властивостей, що виступають у складному поєднанні і виявляються у її поведінці, в ставленні до інших, у рисах її характеру, волі, здібностях, інтересах, потребах і мотивах діяльності, переконаннях та ідеалах» [3, с.164].

На думку В. Семиченко завдяки спілкуванню людина починає правильно сприймати себе й інших, що у свою чергу сприяє становленню у людини адекватного образу її «Я». Саме в цій сфері відбувається розвиток окремих компонентів самосвідомості, що тісно пов'язано з процесом самовизначення, самореалізації і становлення національної, моральної, громадянської і духовної ідентичності особистості [6, с.27].

Концептуальним підґрунтям у пошуку форм активізації саме діалогічного спілкування в осередку студентської групи нам правило твердження М. Боришевського про те, що: «Полігоном для розвитку духовних цінностей можуть стати заняття дискусійного типу творчого характеру, які спонукають поглиблювати знання, відточувати самостійність, неординарність, здатність конструювати ідеї, уміння діяти колективно, вести систематичний творчий пошук. Інакше кажучи, інтенсифікація не за рахунок більш жорсткого ритму

роботи, а завдяки підвищенню культури учбової праці, зростання її продуктивності в результаті нестандартних рішень, форм і умов [2, с. 32].

Водночас відчувається брак методичних розробок заходів орієнтованих активізувати увагу студентів на проблемах духовного самовдосконалення.

Мету статті вбачаємо у визначенні ефективних форм і методів спрямованих на духовне самоудосконалення студентів в умовах університету.

Виклад основного матеріалу. До традиційних форм виховної роботи належить година спілкування, яка регулярно відбувається в осередку академічної групи під керівництвом куратора. Години спілкування допомагають студентам у духовному самоствердженні, визначенні системи власних цінностей і пріоритетів, залученні у процес спільного пошуку відповідей на життєво важливі питання. Узагальнена мета години спілкування духовного спрямування – допомогти студентам у формуванні особистої позиції щодо розв'язання актуальних проблем, розвивати здатність до рефлексії, стимулювати активну життєву позицію.

Педагогічна практика засвідчує, що години спілкування можуть проводитись у формі етичної бесіди, «сократівської» бесіди, дискусії, диспуту, тренінгу, тематичної конференції, усного журналу, літературно-музичної вітальні, перегляду й обговорення кінофільму, зустрічі з цікавою людиною.

Куратору варто спільно з студентами заздалегідь обирати зміст і форму проведення години спілкування, зважаючи на вікові й психологічні особливості студентів, цілі та завдання виховної роботи, духовні потреби сучасної молоді.

В процесі організації й проведення години спілкування важливе дотримання низки загальновідомих або вироблення власних правил. Завдання куратора академічної групи – викликати студентів на відверту розмову, ініціювати обмін думок, створити неосудливий тон дискусії. Відтак слід уникати засуджень поглядів або переконань, звинувачень у бездуховності, байдужості чи без принциповості, нав'язування чужих думок і суджень.

Задля активізації уваги й створення позитивно-емоційного настрою під час години спілкування передбачається що:

– всі учасники групи розташовуються колом (слухачі повинні бачити того, хто говорить);

– на низькому столику посередині ставиться запалена свічка, увімкнута лампа з прозорим абажуром пастельних тонів, невеличка композиція з квітів;

– звуковий фон можуть створювати аудіозаписи творів класичної музики, що негучно лунають з динаміків програвача (під час перегляду відео музику вимикають).

В процесі спілкування важливо дотримуватися встановлених часових обмежень. Якщо обговорення, дискусія відбуваються успішно й цікавлять усіх учасників, то час може бути продовжено, але до розумних меж.



Година спілкування набуде бажаного виховного ефекту за дотримання низки умов:

а) матеріал викладається від предметної інформації – до оцінки інформації;

б) обговорення відбувається від загальних оцінок – до розгорнутих суджень;

в) повсякчасна увага до виступів і коментарів кожного з учасників;

г) акцент на важливих моментах;

д) спільне розмірковування над проблемними питаннями;

е) спільний пошук шляхів вирішення проблеми;

ж) урахування психологічних особливостей сприйняття матеріалу слухацькою аудиторією (слабка увага – зміна діяльності: музична пауза, фізкультхвилинка, несподіване запитання);

з) регулярне дослідження психологічного стану й особистісних якостей студентів за допомогою співбесід, анкетування, тестування тощо;

и) врахування духовних запитів студентів під час складання планів виховної роботи на семестр / навчальний рік.

Дискусія – це форма організації спілкування під час якої здійснюється групове обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок. Для неї характерні чіткість мети, компетентність, науковий підхід до проблеми, повага до аргументів опонента, послідовна критика міркувань учасників обговорення. Поряд з іншими формами педагогічної взаємодії дискусія визначається низкою переваг. Вона координує думки окремих осіб, стимулює учасників чітко й точно формувати свої думки, в процесі дискусії більш помітними стають помилки мислення, удосконалюються прийоми дискутування [5, с.209].

Дискусії властивий *комплекс функцій,* які вона може виконувати. Адже це – школа спілкування-діалогу і засіб колективного розв'язання проблем. Вона допомагає вияснити власну позицію, виявити багатогранність підходів, точок зору з приводу питань і в результаті обміну досягти всебічного просторового бачення предмета обговорення.

Дискусія може бути частиною виховного заходу, методом, що дозволяє залучити більшість учасників до активного обговорення морально-етичних або наукових проблем. Однак у виховній роботі дискусія виступає формою організації, виховання, що спеціально готується і проводиться з студентським колективом.

Організовуючи дискусію, слід зважати на те, що найоптимальніша чисельність її учасників має не перевищувати 15 осіб, які, розподілившись на групи, розташовуються у приміщенні у формі кола, або підкови. Організаційно дискусії поділяють на кілька *етапів*:

1) визначення теми і мети;
2) збір інформації (знань, суджень, думок, нових ідей, пропозицій учасників) з обговорюваної проблеми;
3) упорядкування, інтерпретація і спільне оцінювання обговорюваної інформації;
4) формулювання колективного рішення;
5) зіставлення мети з отриманими результатами.

Під час дискусії можливе використання різних *прийомів:*

– аргументації (сукупності аргументів на користь будь-якого твердження);
– дебатів (обміну думками з певних питань);
– демонстрації (логічного розмірковування, в процесі якого на підставі аргументів роблять висновок про істинність чи хибність гіпотези);
– логоманії (вид суперечки, за якої учасники, не знаючи предмета суперечки, заперечують аргументи один одного чи не погоджуються один з одним);
– незавершених чи неточних висловлювань;
– полеміки (суперечка з метою захистити свою точку зору і заперечити думку опонента);
– софістики (умисне використання в дискусії помилкових доказів – софізмів, які зовні виглядають істинними);
– евристики (мистецтво сперечатися, користуючись засобами, розрахованими на перемогу).

Диспут – вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, які хвилюють його учасників. У виховному процесі диспут інтерпретується як спеціально організована вистава, під час якої відбувається демонстративне зіткнення прямо протилежних точок зору, думок з певного питання (проблеми) морально-етичного, суспільно-політичного, філософського змісту [7, с.166].

Розгортається диспут завдяки оцінкам, аргументаціям, опорі на особистий досвід, яким користуються учасники суперечки. У диспуті є елементи монологу й діалогу. Діалогічні елементи надають емоційне зафарбування дискусії. Відтак монологічні – служать для вираження її логічного змісту.

Виховний потенціал диспуту полягає у формуванні вміння доказово, аргументовано викладати свою точку зору, зберігати витримку й спокій, сприймати критику, з повагою ставитися до думки опонента, виробляти усталені переконання й виявляти власні ціннісні орієнтації. Водночас диспут сприяє виробленню спільної думки колективу щодо розв’язання проблеми обговорення, поглибленню та розширенню кругозору, розвитку необхідних якостей особистості.



Добре організований диспут, сприяє розвитку активної життєвої позиції, уважного ставлення до питання духовного вдосконалення, впливає на формування стійких світоглядних переконань, допомагає розвитку логічного мислення.

Тема диспуту повинна відображати потреби студентського колективу. Тематику диспутів добирають з таким розрахунком, щоб спонукати його майбутніх учасників до розмірковувань про мету життя, про справжнє щастя, про обов'язок людини перед суспільством, заохочувати до глибоких роздумів, пошуку власних шляхів вирішень обговорюваної проблеми.

Під час визначення основних питань слід намагатися, щоб вони були значущими для студентів, містили в собі приховані суперечності, але при цьому позбавлені провокативності. Доцільно обговорювати не більше 5-6 питань.

Підготовка і проведення диспуту відбувається за певними етапами, кожен з яких передбачає розв’язання чітко окреслених завдань:

1) визначення теми, мети диспуту (має бути конкретною, орієнтованою на інтереси його учасників);
2) створення організаційної групи;
3) розподіл обов'язків, вибір ведучого, анкетування;
4) підготовка художньо оформленого плакат-оголошення, де вказується тема з одним або кількома епіграфами, основні питання теми, література. Його бажано доповнити правилами або законами диспуту (вивішується за 3-4 тижні);
5) ведучий повинен добре підготуватися до диспуту, продумати як викликати обмін думками між його учасниками, вміло керувати полемікою, спрямовувати її так, щоб вона не перетворювалась в беззмістовну балаканину. Він повинен вчасно зупинити тих, які надто відхиляються від головного, допомогти тим, хто висловлює розумні думки, але не вміє їх аргументувати, підвести учасників дискусії до необхідних узагальнень і правильних висновків;
6) проведення анкетування, попередніх бесід з учасниками диспуту полегшить роботу ведучого, підкаже йому, на кого можна спиратися, до певної міри застрахує від несподіванок, підготує до подолання помилкових поглядів. У такому разі не буде мовчазних хвилин або поверхового вирішення спірних питань.

Для активізації діалогічного спілкування в осередку академічної групи (або кількох академічних груп) було розроблено тематику дискусій та диспутів духовно спрямування відображену в таблиці 1.

Таблиця 1.

Тематика дискусій та диспутів духовного спрямування

№	Тема	Мета	Питання для обговорення та дискутування
1	2	3	4
1.	Краса людської душі.	виховувати прагнення до самовдоскона-лення; формувати почуття прекрасного; сприяти гармонійному розвитку особистості.	1. Що таке людська краса? 2. Який ваш ідеал прекрасного? 3. Що значить творити по законах краси? 4. Що ми розуміємо під художнім смаком? 5. Чи можна прожити життя без краси? 6. Як створити свій власний світ краси? 7. У чому полягає краса душі? 8. Як може проявлятися душевна краса людини?
2.	Духовний світ людського буття.	формувати уявлення про духовні чинники людського буття; вдосконалювати навички самопіз-нання; виховувати гуманоцентричний світогляд.	1. Чи варто судити про людину за її зовнішністю? 2. Що ми розуміємо під внутрішнім світом людини? 3. Які людські якості вважаєте найважливішими? 4. Що таке душевна щедрість? 5. Які риси характеру найцінніші у житті сучасної людини? 6. За якими ознаками можна визначити особисті духовні цінності людини?
3.	Ціль життя – сенс життя.	виховувати прагнення до самоактуалізації; формувати ціннісні орієнтації; конкретизувати духовні пріоритети людського буття.	1. Чи заслуговує кожна людина на гідне щасливе життя? 2. Чи повинні ми думати і дбати тільки про власне майбутнє? 3. Як знайти своє місце в житті? 4. Які у вас плани на майбутнє? До чого ви прагнете? Чи реальні ваші плани? 5. Чи потрібна людині в житті мета, до чого вона зобов'язує? 6. Що таке вільна і незалежна особистість? 7. Як слід розуміти вислів: «Світи іншим – сам не згориш».
4.	Духовні потреби особистості.	розвиток навичок самовдосконалення внутрішнього світу; формування здатності до визначення ідеалів; утвердження пріоритетності духовних потреб.	1. Мій внутрішній світ? Чи відповідає він моєму зовнішньому образу? 2. Що є ідеалами духовного світу людини? 3. У чому полягають духовні потреби? 4. Чи відповідають вони вимогам часу? 5. Як впливають на духовні потреби особистості, на формування її життєдіяльності? 6. Яку людину називають духовно багатою? У чому полягає її багатство?
5.	Що таке хліб душі?	виховання гармонійно розвинутої особистості; формування інформаційної культури; спонукання до самопізнання.	1. Для чого потрібні музеї та виставки? Це данина моді чи збереження історичних та мистецьких цінностей? 2. Які музеї та виставки цінніші: історичні чи мистецькі? Чому? 3. Яку цінність мають музеї та виставки для формування гармонійно розвиненої особистості? 4. Яке значення має бібліотека у житті сучасної молоді? 5. У чому переваги і недоліки віртуальних музеїв, виставок, бібліотек? 6. Який духовний зміст храмів? 7. Що означає духовне очищення? 8. Що можна називати хлібом душі? Що можна назвати духовною отрутою?



Продовження табл. 1

1	2	3	4
6.	Сила та краса почуттів, що це?	формувати провідні засади морально-етичної культури; заохочувати до гармонії у взаєминах з іншими людьми; спонукати до креативності у власних судженнях і міркуваннях.	1. Як ви розумієте такі вислови: «Яка людина, така і її любов»: 2. Яка відмінність між поняттями «любов» і «кохання»? 3. Як можна прокоментувати вислів Віктора Гюго «Коханню всього мало. Воно має щастя, а хоче раю, має рай – хоче неба. О люблячі! Усе це є в вашому коханні. Зумійте тільки знайти»? 4. Чи здатна на високі почуття людина з низьким рівнем культури? 5. Чи потрібно боротися за кохання? А може це приниження людської гідності? 6. Любов і розум – вороги чи друзі? 7. Ревнощі – ознака кохання чи егоїзму? 8. Існує думка, що для кохання потрібні перевірки та випробування? Якщо так, то які? 9. В чому виявляється сила та краса любові?
7.	Я– гармонійно-розвинена особистість.	спонукати до самопізнання; виховувати повагу до міркувань співрозмовника; розвивати здатність до рефлексії.	1. Чи може бути кожна людина гармонійно розвиненою особистістю в наші дні? 2. Чи можете ви назвати себе гармонійно розвиненою особистістю? Якщо «так», то що цьому сприяло? Якщо «ні», то що цьому заважає? 3. Що можна зробити, щоб кожна молода людина змогла рости духовною і удосконалюватися фізично? 4. Як уникнути негативних проявів та звичок у своєму житті? 5. А якщо вони є – як їх позбутися?
8.	Чого чекає від нас наша країна?	заохочувати до роздумів про сенс життя; виховувати національну самосвідомість; формувати уявлення про роль кожного свідомого громадянина у долі держави.	1. Як ми розуміємо свій обов’язок перед народом, державою? 2. Чим привабливі люди неспокійної душі та громадянського обов’язку? 3. Що значить добропорядність у стосунках з людьми? 4. Яке наше місце в житті нашої держави? 5. Сучасний студент – спостерігач чи будівничий сьогодення?

Ефективність диспуту залежить від невимушеності його атмосфери. З цією метою складають і оприлюднюють правила поведінки під час диспуту.

1. Кожен має право висловити свою думку. Якщо в тебе є що сказати слухачам, нехай вони довідаються про це.

2. Говори, що думаєш, думай, що говориш! Висловлюйся ясно й чітко. Не стверджуй того, у чому не розібрався сам.

3. Намагайся якнайпереконливіше викласти свою точку зору. Спирайся тільки на безсумнівні факти.

4.Не повторюй того, що до тебе було сказано.

5. Поважай чужу думку. Намагайся зрозуміти її. Умій вислухати точку зору, з якою не згоден. Будь витриманим. Не перебивай виступаючих. Не надавай особистісних оцінок. Правоту доводь фактами, а не лементом. Не нав'язуй своєї думки.

6. Якщо доведена помилковість твоєї позиції, май мужність визнати свою неправоту.

Нехай головним підсумком диспуту стане твоє просування нелегким шляхом збагнення істини.

Ефективними є й інтерактивні вправи, такі, наприклад, як *«метод ПРЕС»,* у який вже закладені мовні кліше. Приміром 4 представники дискусійної групи висловлюють свою точку зору на запропоновану проблему:

1-й учасник висловлює свою думку, пояснюючи точку зору (починає словами «Я вважаю, що...»);

2-й учасник пояснює, на чому ґрунтуються докази його позиції («Тому що....»);

3-й учасник наводить факти, які підтверджують позицію («Наприклад...»);

4-й учасник узагальнює думку, робить висновок про те, чому необхідно прийняти таку позицію («Отже, тому...»).

Куратору необхідно здійснювати ретельний аналіз ефективності проведеного заходу. Насамперед слід з’ясовувати як виявилася активність студентів під час підготовки (участь у розробці плану, у підборі літератури, у підготовці виступів тощо) і проведення диспуту (кількість доповідачів, щирість і переконаність їх суджень, уміння самостійно обґрунтовувати й захищати свою точку зору)? Які матеріали одержали бажаючі взяти участь у диспуті (план, готовий текст виступу, літературу для вивчення тощо)?

Висновки. Отже, сходження студента на якісно новий рівень духовного вдосконалення реалізується за умови гуманізації освітнього процесу закладу вищої освіти. Формування духовної сфери особистості студента набуде ефективності за умови авторитетності педагогічного колективу, індивідуально-диференційованої взаємодії з студентською аудиторією, стимуляції до пошуку способів самопізнання і самовизначення, спонукання до ціннісної рефлексії, опори на суб'єктивний досвід студентів, надання свободи вибору і міжособистісного спілкування.

Подальшої розробки потребує методичне забезпечення інших форм організації виховного процесу, які б також стимулювали студентську аудиторію до активного обговорення й пошуків розв’язання життєво важливих запитань, а відтак сприяли утвердженню духовних засад професійної діяльності майбутнього фахівця.



Література

1. Бех І. Д. Компетентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* Кн.1. 2017. № 21. С. 6–21.

2. Боришевський М. Й. Виховання духовності особистості: навч.-метод. посіб. Київ-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 103 с.

3. Гуменюк О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2018. 304 с.

4. Дідус О.М. Духовно-моральні інтереси підростаючого покоління у контексті проблеми духовності людини. *Духовність Українства: зб.наук. праць*. ЖДЛУ, 2021, вип.13. С.52-54.

5. Савчин М. В. Духовна парадигма психології. Київ: Академвидав, 2013. 247 с.

6. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2014. 336 с.

7. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: підходи до розуміння. *Проблеми освіти : наук.-метод. зб.* Київ, 2015. Вип. 83, ч. 2. С. 166–169.

References

1. Bekh I. D. (2017) Kompetentna model skhodzhennia zrostaiuchoi osobystosti do dukhovnykh tsinnostei [A competent model of the ascent of a growing personality to spiritual values]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Kn.1.. № 21. S. 6–21. [in Ukrainian]

2. Boryshevskyi M. Y. (2013) Vykhovannia dukhovnosti osobystosti [Education of the spirituality of the individual]. Kyiv- Kirovohrad: Imeks-LTD,. 103 s. [in Ukrainian]

3. Humeniuk O. Ye. (2018) Psykholohiia vplyvu [The psychology of influence]. Ternopil : Ekonomichna dumka, 304 s. [in Ukrainian]

4. Didus O.M. (2021) Dukhovno-moralni interesy pidrostaiuchoho pokolinnia u kon¬teksti problemy dukhovnosti liudyny [Spiritual and moral interests of the younger generation in the context of the problem of human spirituality]. Dukhovnist Ukrainstva: zb.nauk. prats. ZhDLU, vyp.13. S.52-54. [in Ukrainian]

5. Savchyn M. V. (2013) Dukhovna paradyhma psykholohii [Spiritual paradigm of psychology]. Kyiv: Akademvydav, 247 s. [in Ukrainian]

6. Semychenko V.A. (2014) Psykholohiia pedahohichnoi diialnosti [Psychology of pedagogical activity]. Kyiv: Vyshcha shkola, 336 s. [in Ukrainian]

7. Ternopilska V.I. (2015) Vidpovidalnist osobystosti: pidkhody do rozuminnia [Personal responsibility: approaches to understanding]. Problemy osvity : nauk.-metod. zb. Kyiv, Vyp. 83, ch. 2. S. 166–169. [in Ukrainian]

УДК 378.147.016:61:378.018.43:004

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-862-873

Лівак Петро Євгенович кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри фізичної терапії, ерготерапії та фізичного виховання, Український гуманітарний інститут, м. Буча, https://orcid.org/0000-0002-0136-2607

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. Фізична культура як інтегративна освітня практика охоплює міждисциплінарні знання, спрямовані на оптимізацію дидактичних підходів. Навчання медико-біологічних дисциплін, зокрема анатомії, фізіології та біомеханіки, передбачає як теоретичне засвоєння базових принципів, так і розвиток практичних умінь. У дистанційному форматі реалізація цих завдань ускладнюється через обмеження традиційних методів викладання. Мета роботи – визначення особливостей моделі методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін майбутніх учителів фізичної культури в умовах дистанційного середовища. Методи дослідження – аналіз наукової літератури. Результати дослідження: Сучасні освітні підходи вимагають інтеграції інформаційних технологій, які забезпечують візуалізацію складних біологічних процесів і сприяють кращому засвоєнню матеріалу. Використання мультимедійних ресурсів, тривимірних реконструкцій органів, віртуальних лабораторій та інтерактивних симуляцій дозволяє досягти наочності та підвищити рівень залученості студентів. У цих умовах важливим є адаптація методичної системи до онлайн-формату навчання, зокрема створення цифрових інструментів для оцінки навчальних досягнень. Висновки: Методична система навчання має бути спрямована на формування глибокого розуміння фізіології рухів, що є основою професійної діяльності майбутніх учителів фізичної культури. Використання інтерактивних платформ і зворотного зв’язку компенсує відсутність безпосередньої взаємодії з викладачем. Перевага дистанційного навчання полягає у можливості персоналізувати процес підготовки завдяки адаптивним методикам. Однак ефективність цієї моделі залежить від доступності технологій, рівня цифрової грамотності учасників освітнього процесу та інтеграції міждисциплінарного підходу, що забезпечує раціональне поєднання теоретичних знань із практичними навичками. Інноваційні технології у дистанційному навчанні сприяють ефективнішому формуванню компетентностей майбутніх учителів фізичної

культури, забезпечуючи їхню готовність до професійної діяльності у сучасному освітньому середовищі.

Ключові слова: оцінювання, професійні навички, освітній зміст, тести, фізіологічні процеси.

Livak Petro Yevhenovych Ph.D. in Law, Associate Professor, Doctoral Candidate of the Department of Physical Therapy, Occupational Therapy, and Physical Education, Ukrainian Institute of Arts and Sciences, Bucha, https://orcid.org/0000-0002-0136-2607

RESEARCHING THE EFFECTIVENESS OF THE MODEL OF METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING MEDICAL AND BIOLOGICAL DISCIPLINES TO FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN A DISTANCE ENVIRONMENT

Abstract. Physical education as an integrative educational practice encompasses interdisciplinary knowledge aimed at optimising didactic approaches. Teaching medical and biological disciplines, in particular anatomy, physiology and biomechanics, involves both theoretical learning of basic principles and the development of practical skills. In a distance format, the implementation of these tasks is complicated by the limitations of traditional teaching methods. The purpose of the study is to determine the features of the model of the methodological system of teaching medical and biological disciplines to future physical education teachers in a distance environment. Research methods - analysis of scientific literature. Results of the study: Modern educational approaches require the integration of information technologies that provide visualisation of complex biological processes and contribute to better learning. The use of multimedia resources, three-dimensional reconstructions of organs, virtual laboratories and interactive simulations allows to achieve clarity and increase the level of student engagement. In these conditions, it is important to adapt the methodological system to the online learning format, including the creation of digital tools for assessing learning outcomes. Conclusions: The methodological system of teaching should be aimed at forming a deep understanding of the physiology of movements, which is the basis of the professional activity of future physical education teachers. The use of interactive platforms and feedback compensates for the lack of direct interaction with the teacher. The advantage of distance learning is the ability to personalise the training process through adaptive methods. However, the effectiveness of this model depends on the availability of technology, the level of digital literacy of the participants in the educational process, and the integration of an interdisciplinary approach that ensures a rational combination of theoretical knowledge and practical skills. Innovative technologies in distance learning contribute to the more effective

formation of competences of future physical education teachers, ensuring their readiness for professional activity in the modern educational environment.

Keywords: assessment, professional skills, educational content, tests, physiological processes.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де освітні технології стрімко розвиваються, виникає необхідність адаптації навчальних систем до нових умов, особливо у сфері медико-біологічних дисциплін, що є ключовими для підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Дослідження ефективності методичної системи навчання в умовах дистанційного середовища має критично важливе значення для вдосконалення освітнього процесу.

Модель такої системи включає інтеграцію сучасних технологій, активних методів навчання та інноваційних підходів, спрямованих на підвищення якості освіти. У форматі дистанційного навчання особливий акцент ставиться на мотивацію здобувачів освіти, розвиток їхньої самостійності й критичного мислення, а також ефективне використання цифрових ресурсів.

Дослідження охоплює аналіз результатів навчання, порівняння досягнень у традиційних та дистанційних форматах, а також вивчення відгуків здобувачів про освітній процес. Це дозволяє ідентифікувати найбільш ефективні елементи методичної системи та виявити можливі бар'єри впровадження дистанційного навчання.

Результати дослідження можуть слугувати основою для вдосконалення освітніх програм, що забезпечить підвищення якості підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Окрім цього, такі програми сприятимуть формуванню в них навичок ефективного використання медико-біологічних знань у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові дослідження підтверджують значущість розвитку професійної компетентності вчителів фізичної культури шляхом інтеграції медико-біологічних дисциплін у їхню фахову підготовку [1, с. 34; 2, с. 41; 3, с. 9].

Зокрема, у дослідженнях Г. Єрошенка та співавторів зазначено, що ефективна підготовка майбутніх фахівців можлива завдяки активній взаємодії учасників освітнього процесу, що сприяє формуванню діалогу та співпраці [4, с. 185]. Однак, особливості медико-біологічної підготовки у контексті формування професійної компетентності майбутніх учителів фізичної культури залишаються недостатньо висвітленими, що створює передумови для дидактичних труднощів у навчанні [5, с. 420; 6, с. 103; 7, с. 5].

Однією з ключових проблем є недостатнє засвоєння здобувачами вищої освіти навичок викладання. За результатами досліджень, студенти часто зосереджуються лише на відтворенні рухів без належного розуміння

біомеханічних аспектів, що спричинено недостатньою теоретичною підготовкою [8, с. 246]. Така ситуація вказує на необхідність удосконалення навчальних методик, які мають інтегрувати практичні та теоретичні стратегії, з урахуванням сучасних наукових досягнень і здоров'язберігаючих технологій [9, с. 2].

Сучасна методика фізичного виховання має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, який базується на концепції прикладних наук і передбачає інтеграцію медико-біологічних знань у навчальний процес. Це забезпечує оптимізацію результатів навчання та сприяє всебічному розвитку здобувачів освіти, акцентуючи увагу на формуванні фізичних навичок, здорового способу життя та психологічного благополуччя [10, с. 15]. Попри досягнутий прогрес, система підготовки вчителів фізичної культури потребує подальшого вдосконалення, аби подолати розрив між теоретичними знаннями та їхньою практичною реалізацією у навчальному процесі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У контексті підготовки майбутніх учителів фізичної культури, спрямованої на інтеграцію медико-біологічних дисциплін, виокремлено низку невирішених аспектів, що потребують додаткового дослідження. Однією з головних проблем є недостатня інтеграція теоретичних знань і практичних навичок в умовах дистанційного навчання. Студенти часто стикаються з труднощами у візуалізації складних біологічних процесів, що ускладнює їхнє глибоке засвоєння матеріалу.

У цьому контексті доцільним є дослідження ефективності впровадження інноваційних технологій та методів навчання, які можуть підвищити рівень залученості здобувачів освіти, зокрема через адаптацію до онлайн-середовища. На сьогодні відсутність єдиного підходу до використання цифрових ресурсів призводить до неефективності навчального процесу, що потребує розробки стандартизованих методик та інструментів.

Крім того, проблеми мотивації здобувачів освіти та розвитку їх критичного мислення в умовах дистанційного навчання залишаються недостатньо вивченими. Недостатній акцент на цих аспектах стримує формування повноцінної професійної компетентності майбутніх учителів фізичної культури. Вивчення зазначених питань сприятиме вдосконаленню освітнього процесу та підвищенню його ефективності у підготовці фахівців до практичної діяльності.

Мета статті. Аналіз моделі методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін для підготовки майбутніх учителів фізичної культури в умовах дистанційного середовища.

Завдання дослідження:

1. Описати сучасні методичні системи навчання медико-біологічних дисциплін у дистанційному форматі.
2. Оцінити ефективність інтеграції інформаційних технологій у процес навчання та їхній вплив на рівень засвоєння матеріалу здобувачами освіти.

3. Дослідити особливості адаптації методичних систем до умов онлайн-навчання, зокрема розробити цифрові інструменти для оцінювання навчальних досягнень.

Актуальність дослідження. Стрімкий розвиток освітніх технологій вимагає адаптації навчальних систем до нових реалій. Особливу важливість це питання набуває в контексті навчання медико-біологічних дисциплін, що є ключовими у підготовці майбутніх учителів фізичної культури. Інноваційні технології та методики дистанційного навчання дозволяють не лише покращити якість освіти, а й сприяти формуванню професійної компетентності майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу. В умовах євроінтеграційних процесів та трансформацій у політичній та економічній сферах України акцент розвитку вищої освіти зміщується в бік формування ключових компетентностей особистості [11, с. 4-5]. Це зумовлює потребу у підготовці висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно конкурувати на національному й міжнародному ринках праці. Професійна компетентність виступає складною інтегративною характеристикою, яка забезпечує здатність до ефективної діяльності в професійному середовищі. У цьому контексті дослідження особистісних якостей майбутніх фахівців набуває особливого значення, адже вони безпосередньо впливають на їхній професійний розвиток і самореалізацію.

З огляду на динамічні зміни ринків праці в Україні та Європі, підготовка майбутніх учителів фізичної культури повинна зосереджуватися не лише на теоретичних знаннях, а й на розвитку медико-біологічної компетентності, що має ключове значення для їхньої професійної діяльності. Формування професійної компетентності потребує врахування фізіологічних особливостей вікових груп здобувачів освіти, а також відповідності державним освітнім стандартам.

Медико-біологічна підготовка відіграє важливу роль у формуванні професійної компетентності, оскільки сприяє поглибленню знань, розвитку особистісних якостей та набуттю практичних навичок здобувачами освіти [12, с. 979]. Водночас різноманітність підходів до підготовки вимагає наукового обґрунтування та розробки моделі формування професійної компетентності як інтегративної характеристики міждисциплінарності, що представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Різноманітність підходів до підготовки професійної компетентності як інтегративної характеристики міждисциплінарності

Підхід	Опис
Компетентнісний підхід	Базується на теорії компетентності, яка акцентує увагу на здатності особи ефективно діяти в певних професійних ситуаціях. Це охоплює знання, уміння та ставлення, що разом формують комплексну професійну компетентність.
Проєктно-орієнтований підхід	Стимулює здобувачів освіти до вирішення практичних завдань через проєктну діяльність, що дає змогу інтегрувати знання з різних дисциплін і розвивати міждисциплінарні навички. Наукове підґрунтя базується на конструктивістських теоріях навчання.
Інтердисциплінарний підхід	Поєднання знань із різних галузей надає здобувачам освіти можливість усвідомлювати зв'язки між дисциплінами, формуючи цілісне розуміння професійних явищ. Такий підхід підтверджується теорією міждисциплінарності, яка акцентує увагу на значущості синергетичних взаємозв'язків між науками.
Проблемно-орієнтоване навчання	Зосереджується на розв'язанні складних проблем, що стимулює розвиток критичного мислення та здатність ефективно працювати в команді.
Ситуаційне навчання	Застосовує реалістичні сценарії для відпрацювання професійних навичок, що сприяє формуванню практичної компетентності.
Технології змішаного навчання	Поєднує традиційні та онлайн-методи навчання, що сприяє адаптації до різних стилів здобувачів освіти та забезпечує гнучкість освітнього процесу.

Джерело: власна розробка автора

Концепція розвитку методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін із використанням дистанційних технологій спрямована на вдосконалення викладання предметів, таких як анатомія, біомеханіка та фізіологія. Однак ця концепція часто залишається в межах дихотомії «теорія – практика», що свідчить про недостатню інтеграцію між фундаментальними та прикладними науками [13, с. 32]. Сучасні методи навчання активно впроваджують інтерактивні технології для підвищення ефективності освітнього процесу. Для вирішення проблеми обмеженого доступу до літератури доцільно використовувати електронні атласи та підручники з гіперпосиланнями, які спрощують пошук інформації та роботу з ілюстраціями.

Застосування інтерактивних енциклопедій і атласів, таких як «Анатомія та фізіологія людини», збагачує навчальний процес за рахунок відеоматеріалів та анімацій. Ці ресурси містять рекомендації для самостійного навчання, структуру практичних завдань і поради щодо підготовки до іспитів. Комп'ютерні тести надають здобувачам можливість самостійно оцінювати рівень своїх знань, а

кейс-технології сприяють активному засвоєнню матеріалу та формуванню професійних компетентностей.

Знання засвоюються ефективніше, коли мають практичне застосування. Тому в курсах анатомії та фізіології акцент робиться на змінах органів і систем спортсмена під час фізичних навантажень. Практичні заняття сприяють формуванню навичок визначення та оцінки основних сомато-фізіологічних параметрів, які є важливими для професійної діяльності майбутніх фітнес-тренерів або вчителів фізичної культури.

Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання анатомії та фізіології людини підвищує ефективність засвоєння матеріалу здобувачами освіти [14, с. 306-308]. У цьому контексті поєднання медико-біологічних дисциплін із сучасними технологіями сприяє формуванню інтегративної моделі професійної підготовки педагогів з фізичної культури. Ця модель включає два взаємопов'язані компоненти: професійну підготовку з медичним акцентом та навчання з технологічним елементом (табл. 2).

Таблиця 2

Модель методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін майбутніх учителів фізичної культури

Компоненти системи	Опис та елементи
Мета навчання	Формування професійних компетенцій у медико-біологічних дисциплінах, необхідних для викладання фізичної культури.
Зміст навчання	Включає біологію, анатомію, фізіологію, валеологію та спортивну біомеханіку.
Методи навчання	Лекції, семінари, практичні заняття, лабораторні роботи, інтерактивні методи, проєкти.
Організаційні форми навчання	Дистанційне навчання, очні заняття, курси підвищення кваліфікації, тренінги.
Оцінювання навчальних досягнень	Контрольні роботи, заліки, екзамени, проєктні роботи, самооцінка.
Навчально-методичне забезпечення	Підручники, методичні посібники, електронні ресурси, відеоматеріали, наукові статті.
Практична підготовка	Стажування в навчальних закладах, участь у спортивних заходах, практичні заняття в лабораторіях.
Підготовка викладачів	Підвищення кваліфікації викладачів медико-біологічних дисциплін, участь у наукових конференціях.
Моніторинг та оцінка якості навчання	Проведення анкетувань, аналіз успішності, зворотний зв'язок від студентів, корекція навчальних програм.

Джерело: власна розробка автора

Ефективність моделі методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін для майбутніх учителів фізичної культури в умовах дистанційного навчання є ключовим чинником у сучасній педагогіці. Ця модель сприяє

інтеграції новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, що підвищує якість засвоєння матеріалу та формування професійних компетентностей здобувачів освіти.

Поєднання професійної підготовки з медичним акцентом і технологічного навчання, яке включає функціонально-технологічні, адаптаційні та особистісні компоненти, забезпечує цілісність навчального процесу. Такий підхід сприяє розвитку самооцінки здобувачів освіти та їхньої професійної готовності [15].

Одним із прикладів ефективного використання сучасних цифрових освітніх платформ у сфері фізичної культури є впровадження платформи Moodle з інтеграцією відеоуроків, онлайн-симуляцій і тестових модулів для навчання медико-біологічних дисциплін майбутніх учителів фізичної культури. У дистанційному середовищі така модель дозволяє студентам засвоювати теоретичний матеріал через інтерактивні лекції, вебінари й мультимедійний контент, що пояснює фізіологічні процеси, практикувати навички завдяки використанню онлайн-симуляторів для аналізу біомеханіки рухів або оцінки фізичного стану за допомогою інтегрованих інструментів, а також отримувати зворотний зв'язок через автоматизовані системи оцінювання та персоналізовані рекомендації. Ефективність такої платформи проявляється у зростанні рівня засвоєння матеріалу, покращенні самоконтролю студентів і можливості застосування знань у реальних професійних ситуаціях. Інтеграція Moodle із сучасними інноваційними технологіями дозволяє поєднувати основні тенденції в галузі освіти здоров’я з випробуваними методами навчання, забезпечуючи новаторський підхід до створення предметного освітнього середовища.

Інтеграція Moodle дозволяє забезпечити інтерактивність навчання, посилюючи його ефективність за рахунок адаптивного зворотного зв’язку: студенти отримують автоматизовані рекомендації щодо вдосконалення своїх результатів.

Зміна педагогічних підходів в умовах дистанційного навчання полягає у переході від традиційної моделі викладання до інтерактивного, студент-орієнтованого підходу, який базується на використанні великих даних для персоналізації навчання. Водночас механізми фінансового забезпечення можуть включати інвестування у розвиток цифрової інфраструктури, що дозволяє забезпечити доступ до ліцензованих програм і платформ. Правове регулювання передбачає оновлення нормативних документів, які забезпечують інтеграцію інноваційних технологій у навчальний процес.

Таким чином, ефективність такого підходу проявляється у підвищенні рівня засвоєння матеріалу, покращенні самоконтролю студентів і підготовці до реальних професійних завдань. Це доводить, що інноваційні технології у сфері фізичної культури є не лише доповненням, а й фундаментальним компонентом сучасної системи освіти.

Впровадження інтегративно-диференційованого підходу суттєво покращує якість освіти, формуючи у майбутніх фахівців здатність успішно виконувати професійні обов'язки у сучасному суспільстві. Цей підхід створює необхідні передумови для вдосконалення педагогічної практики в умовах цифровізації освіти.

Висновки. У зв'язку з євроінтеграційними процесами та трансформаціями в Україні, вища освіта зазнає суттєвих змін, орієнтуючись на формування ключових компетентностей. Професійна компетентність, як важливий компонент підготовки, потребує чіткого визначення, оскільки терміни в цій галузі часто використовуються взаємозамінно. Дослідження особистісних якостей майбутніх фахівців, зокрема вчителів фізичної культури, відіграє важливу роль у їхньому професійному розвитку, адже ці якості впливають на самореалізацію та конкурентоспроможність на ринку праці.

Аналіз різноманітних підходів до підготовки фахівців свідчить про необхідність інтеграції медико-біологічних дисциплін у навчальний процес для формування комплексних професійних компетентностей. Використання сучасних технологій, зокрема дистанційного навчання, інтерактивних матеріалів і електронних ресурсів, значно підвищує ефективність засвоєння навчального матеріалу. Розроблена модель методичної системи навчання включає ключові елементи, які сприяють підготовці кваліфікованих учителів фізичної культури, відповідаючи сучасним вимогам ринку праці.

Перспективи подальших досліджень охоплюють аналіз ефективності інтеграції медико-біологічних дисциплін у навчальний процес, особливо в умовах дистанційного навчання. Рекомендується адаптувати навчальні програми з урахуванням змін на ринках праці та нових вимог до професійної підготовки, включаючи компетенції в медико-біологічній сфері. Подальше дослідження у сфері технологій змішаного навчання має охоплювати їхній вплив на мотивацію та навчальні результати здобувачів освіти. Це передбачає створення нових інтерактивних матеріалів і електронних платформ для навчання.

Крім того, важливо продовжити вивчення міждисциплінарних зв'язків між медико-біологічними науками та фізичною культурою для забезпечення комплексного підходу до підготовки вчителів. Ці напрями досліджень можуть стати основою для вдосконалення освітніх програм, що сприятиме підвищенню якості підготовки майбутніх учителів фізичної культури та їхньої здатності ефективно застосовувати медико-біологічні знання у практичній діяльності. Інтеграція сучасних технологій і активних методів навчання має потенціал значно поліпшити навчальний процес та підвищити професійну компетентність майбутніх фахівців.



Література:

1. Diachenko-Bohun M., Hrytsai N., Grynova M., Grygus I., Skaliy A., Hagner-Derengowska M., Zukow W. Historical Retrospective of the Development of Scientific Approaches to Health-Saving Activity in Society. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9(1). P. 31–45. URL: http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/692 (date of access: 14.12.2024).

2. Організація продуктивної взаємодії між учасниками освітнього процесу в умовах дистанційного навчання: аналіз сучасних додатків / М. О. Медведєва, О. І Жмурко., І. І. Криворучко, М. С. Ковтанюк. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи* : зб. наук. праць/ Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 80 (т. 2). С. 39-45. URL: https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.80.2.08

3. Коршевнюк Т. В., Абрамчук О. М., Добростан О. В. Стратегії інтеграції міждисциплінарних підходів у викладанні біології для підвищення критичного мислення здобувачів освіти. *Педагогічна Академія: наукові записки.* 2024. Вип. 8. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12820105.

4. Єрошенко Г. А., Лисаченко О. Д., Гасюк Н. В., Білаш В. П., Григоренко А. С. Сучасні підходи до викладання медико-біологічних дисциплін. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії.* 2022. Т. 22, № 3–4. С. 183–186. DOI: https://doi.org/10.31718/2077-1096.22.3.4.183

5. Yang Q.-F., Hwang G.-J., Sung H.-Y. Trends and research issues of mobile learning studies in physical education: a review of academic journal publications. *Interactive Learning Environments*. 2018. Vol. 28, no. 4. P. 419–437. URL: https://doi.org/10.1080/10494820.2018.1533478 (date of access: 22.12.2024).

6. Cheung P. Teachers as Role Models for Physical Activity: Are Preschool Children More Active When Their Teachers Are Active? *European Physical Education Review*. 2020. Vol. 26, No. 1. P. 101–110. URL: https://eric.ed.gov/?id=EJ1243333 (date accessed: 22.12.2024).

7. Hediansah D., Surjono H. Hybrid Learning Development to Improve Teacher Learning Management. *JKTP: Jurnal Kajian Teknologi Pendidikan*. 2020. Vol. 3, no. 1. P. 1–9. URL: https://doi.org/10.17977/um038v3i12019p001 (date of access: 22.12.2024).

8. Thiong'o G. M., Rutka J. T. Hybrid Learning in Neurosurgery. *Learning and Career Development in Neurosurgery*. Cham, 2022. P. 241–248. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-02078-0_23 (date of access: 22.12.2024).

9. Amrollahibiouki S., Beauregard Y. Surgical Duration Prediction by Developing a Hybrid Model (Using Machine Learning Techniques) // EasyChair Preprint. № 10106. May 12, 2023. URL: https://easychair.org/publications/preprint/10106 (date of access: 22.12.2024).

10. Лівак П. Є. Роль викладача та психолого-педагогічні аспекти його діяльності в ході впровадження методичної системи навчання медико-біологічних дисциплін майбутніх учителів фізичної культури з використанням дистанційних технологій. *Педагогічна Академія: наукові записки.* 2024. № 7. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.12580639 (дата звернення: 22.12.2024).

11. Дудік О. П., Чорній О. В., Симонов В. В. Основи безпечного використання ІТ продуктів у медичних ЗВО України. *Академічні візії*. 2024. № 27. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/843 (дата звернення: 22.12.2024).

12. Prüfung praktisch-chirurgischer Lehre auf Distanz – Erfahrungen mit einem Hybrid-OSCE in der Chirurgie / S. Kurz et al. *Die Chirurgie*. 2022. URL: https://doi.org/10.1007/s00104-022-01650-7 (date of access: 22.12.2024).

13. Бродосюк Б. О. Використання технологій дистанційного начання при викладанні біології у закладах загальної середньої освіти : робота на здобуття кваліфікаційного ступеня магістра : спец. 014 - середня освіта (біологія та здоров'я людини) / наук. керівник С. О. Волгін; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023. 82 с.

14. Колодяжна А. В., Олефіренко Л. С. Дистанційне навчання: аналіз можливостей поширених онлайн-платформ. *The 7th International scientific and practical conference "Scientific research in the modern world"*. Perfect Publishing. 2023. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/SCIENTIFIC-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-4-6.05.23.pdf#page=303 (дата звернення: 22.12.2024).

15. de Oliveira M. A. C., Miles A., Asbridge J. E. Modern medical schools curricula: Necessary innovations and priorities for change. *Journal of Evaluation in Clinical Practice*. 2023. URL: https://doi.org/10.1111/jep.13916 (date of access: 22.12.2024).

***References*:**

1. Diachenko-Bohun, M., Hrytsai, N., Grynova, M., Grygus, I., Skaliy, A., Hagner-Derengowska, M., & Zukow, W. (2020). Historical retrospective of the development of scientific approaches to health-saving activity in society. *International Journal of Applied Exercise Physiology, 9*(1), 31–45. Retrieved from http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/692 (date of access: 14.12.2024).

2. Medvedieva, M. O., Zhmurko, O. I., Kryvoruchko, I. I., & Kovtaniuk, M. S. (2021). Organizatsiia produktyvnoi vzaiemodii mizh uchasnykamy osvitnoho protsesu v umovakh dystantsiinoho navchannia: analiz suchasnykh dodatkiv [Organization of productive interaction among educational process participants in distance learning conditions: analysis of modern applications]. *Naukovi Chasopysy NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5: Pedahohichni Nauky: Realii ta Perspektyvy – Scientific Notes of NPU Named After M. P. Drahomanov. Series 5: Pedagogical Sciences: Realities and Perspectives, 80*(2), 39–45. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.80.2.08 [in Ukrainian].

3. Korshevniuk, T. V., Abramchuk, O. M., & Dobrostan, O. V. (2024). Stratehii intehratsii mizhdytsyplinarnykh pidkhodiv u vykladanni biolohii dlia pidvyshchennia krytychnoho myslennia zdobuvachiv osvity [Strategies for integrating interdisciplinary approaches in biology teaching to enhance critical thinking of students]. *Pedahohichna Akademiia: Naukovi Zapyssky – Pedagogical Academy: Scientific Notes, 8.* https://doi.org/10.5281/zenodo.12820105 [in Ukrainian].

4. Yeroshenko, H. A., Lysachenko, O. D., Hasiuk, N. V., Bilash, V. P., & Hryhorenko, A. S. (2022). Suchasni pidkhody do vykladannia medyko-biolohichnykh dystsyplin [Modern approaches to teaching medical and biological disciplines]. *Aktualni Problemy Suchasnoi Medytsyny: Visnyk Ukrainskoi Medychnoi Stomatolohichnoi Akademii – Actual Problems of Modern Medicine: Bulletin of the Ukrainian Medical Stomatological Academy, 22*(3–4), 183–186. https://doi.org/10.31718/2077-1096.22.3.4.183 [in Ukrainian].

5. Yang, Q.-F., Hwang, G.-J., & Sung, H.-Y. (2018). Trends and research issues of mobile learning studies in physical education: A review of academic journal publications. *Interactive Learning Environments, 28*(4), 419–437. https://doi.org/10.1080/10494820.2018.1533478 (date of access: 22.12.2024).

6. Cheung, P. (2020). Teachers as role models for physical activity: Are preschool children more active when their teachers are active? *European Physical Education Review, 26*(1), 101–110. Retrieved from https://eric.ed.gov/?id=EJ1243333 (date accessed: 22.12.2024).

7. Hediansah, D., & Surjono, H. (2020). Hybrid learning development to improve teacher learning management. *JKTP: Jurnal Kajian Teknologi Pendidikan, 3*(1), 1–9. https://doi.org/10.17977/um038v3i12019p001 (date of access: 22.12.2024).

8. Thiong'o, G. M., & Rutka, J. T. (2022). Hybrid learning in neurosurgery. In *Learning and Career Development in Neurosurgery* (pp. 241–248). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-02078-0_23 (date of access: 22.12.2024).

9. Amrollahibiouki, S., & Beauregard, Y. (2023). Surgical duration prediction by developing a hybrid model (using machine learning techniques). *EasyChair Preprint, 10106.* Retrieved from https://easychair.org/publications/preprint/10106 (date of access: 22.12.2024).

10. Livak, P. Ye. (2024). Rol vykladacha ta psykholoh-pedahohichni aspekty yoho diialnosti v khodi vprovadzhennia metodychnoi systemy navchannia medyko-biolohichnykh dystsyplin maibutnikh uchyteliv fizychnoi kultury z vykorystanniam dystantsiinykh tekhnolohii [The role of a teacher and the psycho-pedagogical aspects of their activities in implementing the methodological system of teaching medical and biological disciplines for future physical education teachers using distance technologies]. *Pedahohichna Akademiia: Naukovi Zapyssky – Pedagogical Academy: Scientific Notes, 7.* https://doi.org/10.5281/zenodo.12580639 [in Ukrainian].

11. Dudik, O. P., Chornii, O. V., & Symonov, V. V. (2024). Osnovy bezpechnoho vykorystannia IT produktiv u medychnykh ZVO Ukrainy [Basics of safe use of IT products in medical universities of Ukraine]. *Akademichni Vizioni – Academic Visions, 27.* Retrieved from https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/843 (date of access: 22.12.2024) [in Ukrainian].

12. Kurz, S., Buggenhagen, H., Wachter, N., Penzkofer, L., Dietz, S. O., König, T. T., Heinemann, M. K., Neulen, A., Hanke, L. I., & Huber, T. (2022). Prüfung praktisch-chirurgischer Lehre auf Distanz – Erfahrungen mit einem Hybrid-OSCE in der Chirurgie. *Die Chirurgie*. https://doi.org/10.1007/s00104-022-01650-7

13. Brodosyuk, B. O. (2023). *Vykorystannia tekhnolohii dystantsiinoho navchannia pry vykladanni biolohii u zakladakh zahalnoi serednoi osvity* [The use of distance learning technologies in teaching biology in secondary schools]. Master's thesis, Lesia Ukrainka Volyn National University, Lutsk [in Ukrainian].

14. Kolodiazhna, A. V., & Olefirenko, L. S. (2023). Dystantsiine navchannia: analiz mozhlyvostei poshyrenykh onlain-platform [Distance learning: analysis of possibilities of popular online platforms]. *Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference "Scientific Research in the Modern World,"* Perfect Publishing. Retrieved from https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/SCIENTIFIC-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-4-6.05.23.pdf#page=303 (date of access: 22.12.2024) [in Ukrainian].

15. De Oliveira, M. A. C., Miles, A., & Asbridge, J. E. (2023). Modern medical schools curricula: Necessary innovations and priorities for change. *Journal of Evaluation in Clinical Practice.* https://doi.org/10.1111/jep.13916 (date of access: 22.12.2024).

УДК 378.018.8:373.011.3-051]:37.017:39(=161.2)]:37.091.3](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-874-884

Макарчук Вікторія Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0000-0003-1383-121X

Амонс Антон Анатолійович, здобувач ступеня вищої освіти доктор філософії із спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0009-0001-9101-1404

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

Актуальність. Актуальність статті про формування національної ідентичності майбутніх учителів у процесі позакласної роботи є безперечною, з огляду на кілька важливих факторів, які визначають значення цієї теми в сучасних умовах.

У наш час, коли світ стикається з глобалізацією, культурними та політичними викликами, питання формування національної ідентичності стає надзвичайно важливим. Позакласна робота є важливим інструментом для цього, оскільки дає можливість впливати на розвиток особистості в позанавчальний час, коли студенти можуть більш вільно виражати свої думки, долучатися до культурних ініціатив, а також формувати свої погляди на національні питання.

Позакласна робота є важливим інструментом виховання, оскільки вона дозволяє створювати неформальне середовище для розвитку особистості, де студенти можуть займатися творчістю, долучатися до різних культурних та освітніх ініціатив. Саме через позакласні заходи можна формувати у майбутніх педагогів не лише професійні навички, але й особистісні якості, зокрема національну свідомість, патріотизм, розуміння культурної спадщини і традицій.

Актуальність статті полягає в тому, що вона висвітлює важливе питання формування національної ідентичності майбутніх учителів через позакласну роботу, що є ключовим компонентом сучасної педагогічної практики. Враховуючи актуальні суспільно-політичні процеси в Україні, необхідність підтримки національної свідомості серед молоді та роль педагогів у цьому процесі, стаття дає цінні рекомендації та пропозиції щодо використання позакласної роботи як важливого інструменту для формування національної ідентичності.



Ключові слова: майбутні учителі, позакласна робота, національна ідентичність, виховання учнів, патріотичне виховання, формування особистості, позакласні заходи, національні цінності.

Makarchuk Viktoriia Viktorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Educational Technologies and Pedagogical Creativity, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel. (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0000-0003-1383-121X

Amons Anton Anatoliiovych Doctor of Philosophy (speciality 011 Educational, Pedagogical Sciences), Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel. (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0009-0001-9101-1404

FORMATION OF FUTURE TEACHERS' NATIONALITY IDENTITY IN THE PROCESS OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Abstract. The relevance of the article on the formation of future teachers' national identity in the process of extracurricular activities is undeniable, given several important factors that determine the importance of this topic in modern conditions.

Nowadays, when the world is facing globalization, cultural and political challenges, the issue of national identity formation is becoming extremely important. Extracurricular activities are an important tool for this, as they provide an opportunity to influence personal development in extracurricular time, when students can express their thoughts more freely, join cultural initiatives, and form their views on national issues.

Extracurricular activities are an important tool for education, as they allow for the creation of an informal environment for personal development, where students can engage in creativity and participate in various cultural and educational initiatives. It is through extracurricular activities that future teachers can develop not only professional skills but also personal qualities, including national consciousness, patriotism, and an understanding of cultural heritage and traditions.

The relevance of the article lies in the fact that it highlights the important issue of forming the national identity of future teachers through extracurricular activities, which is a key component of modern pedagogical practice. Given the current socio-political processes in Ukraine, the need to support national consciousness among young people and the role of teachers in this process, the article provides valuable recommendations and suggestions for using extracurricular activities as an important tool for shaping national identity.

Keywords: future teachers, extracurricular activities, national identity, education of students, patriotic education, personality formation, extracurricular activities, national values..

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві, яке переживає етап глибоких політичних, соціальних та економічних змін, питання формування національної ідентичності є надзвичайно важливим. В умовах глобалізації, зростаючої інформаційної інтерференції та культурних впливів з-за кордону, зберегти та зміцнити національну свідомість у молодого покоління стає одним із пріоритетних завдань національної освіти. У цьому контексті особливу роль відіграє система підготовки майбутніх учителів, адже саме вони є носіями та трансляторами національних цінностей і культурних традицій для наступних поколінь.

Однак в умовах реформування освіти, зокрема вищої педагогічної, залишається недостатньо уваги до ефективних методів формування національної ідентичності у студентів педагогічних спеціальностей. Система навчання часто зосереджується на професійних навичках, а питання розвитку національної свідомості та патріотизму не завжди отримують належну увагу. Це вимагає пошуку нових підходів та методик, які б органічно інтегрували національне виховання у навчальний процес.

Позакласна робота, яка зазвичай передбачає широке коло діяльності поза стандартними навчальними заняттями, може стати ефективним інструментом для вирішення цієї проблеми. Вона дає можливість не лише поглибити знання студентів про культуру та історію рідного народу, але й сприяти розвитку особистісних якостей, необхідних для формування патріотичних почуттів, усвідомлення національної приналежності та соціальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки питання національної ідентичності та патріотичного виховання є одними з пріоритетних напрямків в українській педагогічній науці. Зокрема, дослідження, проведені О. П. Жаровською, В. В. Мартинюк, зосереджуються на формуванні національної ідентичності у молоді через різні педагогічні практики, зокрема в позааудиторній діяльності. Виховний потенціал позааудиторної роботи для формування патріотичних почуттів і національної ідентичності став об’єктом численних досліджень, що підтверджує актуальність цього питання.

Значну увагу останнім часом приділено дослідженню ролі позакласної роботи в процесі формування національної ідентичності. У роботах О. А. Гринчук, Л. І. Руденко наводяться приклади інтеграції національних тем в позакласну діяльність у школах і закладах вищої освіти, зокрема через організацію культурних заходів, виставок, зустрічей з діячами культури, театралізованих вистав та святкових заходів. Вважається, що позакласна робота є потужним засобом для залучення молоді до національної культури і духовності.

У дослідженнях, присвячених підготовці майбутніх учителів (І. О.Бойко, В. Г. Трач), підкреслюється важливість інтеграції національних тем у навчальні програми педагогічних університетів. Зокрема, увага зосереджена на розвитку

професійної самосвідомості студентів через поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю в рамках позакласної роботи. Це включає в себе проведення інтерактивних лекцій, культурних та історичних екскурсій, участь у волонтерських проектах, що сприяє поглибленому розумінню національної ідентичності та розвитку патріотичних почуттів.

Дослідження К. В. Черниш та М. С. Ярош вказують на низку проблем, пов'язаних з формуванням національної ідентичності серед молоді, зокрема у процесі їх навчання в педагогічних закладах. Це включає відсутність достатньої кількості національно орієнтованих програм, матеріалів і методик, а також певну пасивність самих студентів до участі в таких заходах через вплив зовнішніх факторів, таких як глобалізація та зміни в культурному середовищі.

Метою статті – дослідити та проаналізувати роль позакласної роботи в процесі формування національної ідентичності майбутніх учителів, виявити ефективні методи та підходи до організації такої діяльності в умовах вищої педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах, коли українське суспільство стикається з численними викликами, питання національної ідентичності та патріотичного виховання є одними з ключових у системі освіти. Педагогічні заклади, зокрема вищі навчальні заклади, займають важливу роль у формуванні національної свідомості серед студентів. Особливо актуальним є питання формування національної ідентичності майбутніх учителів, оскільки саме вони є тими, хто впливає на світогляд наступних поколінь. У цьому контексті позакласна робота стає одним із важливих інструментів для формування національної свідомості у студентів педагогічних спеціальностей.

Позакласна робота – це різноманітні форми діяльності, що проводяться поза основним навчальним процесом, але є не менш важливими для всебічного розвитку студента. У педагогічному навчанні позакласні заходи здатні сформувати у майбутнього педагога необхідні особистісні якості, такі як патріотизм, громадянська відповідальність, повага до національних традицій і культурної спадщини. Вони дають можливість не тільки поглибити знання з історії, культури та традицій рідного народу, а й допомагають майбутнім учителям оволодіти методами і формами виховання, які вони згодом застосовуватимуть у школах. У цьому контексті позакласні заходи мають значний потенціал для формування національної ідентичності, що вкрай важливо в умовах глобалізації, коли національна самосвідомість може бути піддана серйозному впливу з боку інших культур [4, с. 88].

Система позакласної роботи в педагогічних закладах освіти охоплює різноманітні форми діяльності: тематичні вечори, літературні конкурси, концерти, виставки, театралізовані вистави, національні святкування, екскурсії, волонтерські заходи тощо. Кожна з цих форм є можливістю для студентів

проявити свою творчість і глибше зрозуміти культуру і традиції свого народу. Проте важливо зазначити, що позакласна робота не повинна бути лише періодичними заходами, що проводяться у вільний час, а повинна стати невід'ємною частиною виховного процесу, органічно інтегрованою в навчальну діяльність студентів [8, с. 32].

Одним із важливих аспектів позакласної роботи є організація заходів, спрямованих на поглиблене вивчення історії та культури України. Це можуть бути лекції, семінари, що знайомлять студентів з основними етапами історії держави, видатними постатями, культурними здобутками та традиціями. Проблема відродження національної свідомості, усвідомлення зв'язку між історичними подіями та сучасними реаліями, розуміння важливості збереження національної спадщини є важливою складовою позакласної діяльності в педагогічних вузах. Крім того, важливим є розвиток почуття національної гордості через знайомство з досягненнями української науки, мистецтва та літератури, а також через практичне залучення до створення культурних проектів, що втілюють національні традиції [2, с. 46].

Інтеграція національного виховання в позакласну роботу дозволяє сприяти розвитку мовної ідентичності студентів. Знання рідної мови є одним з основних аспектів формування національної свідомості, тому організація заходів, спрямованих на популяризацію української мови, є важливим завданням для педагогічних університетів. Це може бути проведення конкурсів, літературних вечорів, де студенти не лише демонструють свої мовні навички, а й знайомляться з творами українських класиків. Такі заходи дозволяють студентам не тільки покращити мовні навички, а й глибше зрозуміти значення мови як важливого компонента національної ідентичності [7, с. 104].

Позакласна робота також є важливим майданчиком для формування у майбутніх учителів морально-етичних якостей. Через участь у різноманітних соціальних ініціативах, волонтерських проектах, студентам надається можливість активно долучатися до соціальних та громадянських процесів, виховувати в собі почуття відповідальності перед суспільством та державою. Активне залучення до таких заходів сприяє формуванню у студентів стійкої громадянської позиції, розуміння значення державних інститутів та участі в їх функціонуванні [11, с. 117].

Незважаючи на всі переваги позакласної роботи, існують певні проблеми, що обмежують її ефективність. Однією з основних проблем є відсутність системного підходу до організації позакласної діяльності. Часто заходи проводяться без урахування конкретних цілей і завдань національного виховання, а також без врахування методичних рекомендацій, що знижує їх ефективність. Також варто зазначити, що позакласна робота, як правило, залишається на другому плані порівняно з основними навчальними дисциплінами, тому не



завжди знаходить необхідну підтримку з боку адміністрації навчальних закладів [10, с. 91].

Іншою проблемою є недостатнє оснащення педагогічних університетів матеріальними та методичними ресурсами для проведення позакласних заходів. Відсутність достатньої кількості спеціалізованих аудиторій, технічного обладнання для проведення мультимедійних лекцій, виставок, кінопоказів значно обмежує можливості для організації таких заходів. У деяких випадках проблема полягає й у низькому рівні залученості студентів до позакласної діяльності, що може бути пов'язано з недостатньою мотивацією або відсутністю чітких стимулів для участі в таких заходах [5, с. 75].

У цьому контексті особливу увагу потрібно приділяти вдосконаленню методик організації позакласної роботи. Оскільки саме через позакласну діяльність студент може сформувати більш глибоке розуміння своєї національної приналежності, важливо створити такі умови, за яких національне виховання стане не лише частиною окремих заходів, а й органічною складовою всього педагогічного процесу. Це потребує створення спеціальних навчальних програм, розробки методичних рекомендацій, а також залучення кваліфікованих педагогів, які можуть організувати таку роботу [9, с. 84].

Враховуючи важливість цієї проблеми для національного виховання, варто також відзначити необхідність інтеграції позакласної роботи в ширший контекст державної політики з освіти. Підтримка позакласної діяльності на державному рівні, впровадження нових стандартів для організації національно орієнтованої освіти дозволить значно підвищити ефективність цієї роботи.

Загалом, формування національної ідентичності майбутніх учителів через позакласну роботу є важливим кроком у вихованні громадян, які розуміють свою відповідальність перед державою та суспільством. Педагогічні заклади, орієнтуючи свою діяльність на національні цінності, здатні підготувати майбутніх учителів, які будуть готові передавати ці цінності наступним поколінням і сприяти розвитку національної свідомості у своїх учнях.

Позакласна діяльність відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні національно-культурної ідентичності майбутніх учителів, значною мірою тому, що її метою є задоволення моральних потреб і запитів сучасної молоді, розкриття їхніх здібностей, нахилів, сутнісних сил у неформальній обстановці.

До переваг позакласної діяльності можна віднести її добровільність, творчу орієнтованість, соціальну спрямованість, відповідність віковим інтересам і бажанням здобувачів освіти, можливість проявити ініціативу, самостійність та самодіяльність [1, с. 45].

Ефективність позакласної діяльності значною мірою залежить від підготовленості класного керівника, його організаторських здібностей, уміння зацікавити і згуртувати учнів у досягненні виховної мети. Організація

позакласної діяльності для школярів основної і старшої ланки школи є багатоаспектною та характеризує не лише певне поле діяльності, реалізацію різних виховних завдань, а й якість, що зумовлює пошуки нових, відповідних сучасним вимогам, змісту, форм і методів виховної діяльності.

Формування національної ідентичності майбутніх учителів у процесі позакласної роботи є важливим аспектом педагогічної діяльності, оскільки вчителі є не лише носіями знань, а й вихователями, які мають впливати на розвиток національної самосвідомості у молоді. Позакласна робота — це не лише доповнення до навчального процесу, але й важливий елемент формування загальнокультурних та національних цінностей у студентів. У цьому контексті вчителі повинні бути активними учасниками процесу формування національної ідентичності через різноманітні форми позакласної діяльності [3, с. 108].

Основні аспекти формування національної ідентичності у процесі позакласної роботи:

Виховання через культурні та національні традиції – важливим напрямом є знайомство студентів з історією, мовою, фольклором, традиціями та звичаями свого народу. Це можуть бути екскурсії до музеїв, участь у святкуванні національних свят, проведення лекцій та бесід, присвячених історії України, творчості українських письменників, митців та діячів культури.

Розвиток почуття патріотизму – позакласні заходи, націлені на розвиток почуття гордості за свою країну, можуть включати організацію конкурсів, вікторин, дебатів на теми, що стосуються національної самосвідомості. Це може бути тематична робота з класом або студентами, що сприяє формуванню розуміння важливості національної єдності.

Залучення до творчих діяльностей – під час організації позакласної роботи можна залучати студентів до виконання проектів, присвячених національним темам: написання творів, малювання плакатів, створення сценок, постановок, виставок, що висвітлюють важливі історичні події, героїчні постаті чи народні обряди.

Мовна діяльність – мова є основою національної ідентичності. Тому важливо в позакласній роботі зосереджувати увагу на популяризації української мови, її краси та багатства. Можна організовувати конкурси декламації, проведення мовних ігор, літературних вечорів, участь у тематичних дискусіях.

Інтеграція культурної спадщини – позакласна діяльність повинна сприяти не лише відродженню національних традицій, але й їх інтеграції в сучасну культуру. Це може включати проведення фестивалів, майстер-класів, виставок національної тематики, що допомагають студентам краще зрозуміти значення національних цінностей у контексті глобалізації [6, с. 83].

Систематичне формування критичного мислення – важливим аспектом є розвиток здатності студентів критично осмислювати історичні події, культурні



та соціальні явища. Це дозволить майбутнім учителям не лише розуміти свою національну ідентичність, але й передавати студентам навички аналізу та оцінки історичних процесів, розвитку національної свідомості.

Залучення до громадської діяльності – формування національної ідентичності відбувається через активну участь у суспільному житті. Студенти можуть брати участь у волонтерських програмах, соціальних проектах, спрямованих на розвиток громади та збереження національних цінностей. Це формує не лише громадянську свідомість, а й почуття відповідальності перед своїм народом.

Практичні форми позакласної роботи: тематичні класні години на тему національної самосвідомості, історії та культури; культурні заходи: організація свят, виставок, театралізованих дійств на національну тематику; спільна діяльність зі студентами: організація літературних конкурсів, поетичних вечорів, творчих майстерень; екскурсії та подорожі: відвідування історичних пам'яток, музеїв, культурних центрів; спортивні заходи національної спрямованості, які сприяють розвитку почуття єдності та гордості за свою країну [11, с. 120].

Роль викладача в цьому процесі:

Модель для наслідування: Майбутні вчителі мають бути прикладом для студентів у своїй національній самосвідомості, бо тільки через власний приклад вони можуть передавати своїм учням важливість патріотизму та любові до Батьківщини.

Педагогічне керівництво: Організація позакласних заходів, яка повинна бути не лише захопливою, але й змістовною та орієнтованою на розвиток національних цінностей.

Інноваційний підхід: Використання новітніх технологій та методик у проведенні позакласних заходів дозволяє зробити процес формування національної ідентичності більш цікавим і доступним.

Позакласна робота є потужним інструментом у формуванні національної ідентичності майбутніх учителів. Через активне залучення студентів до різноманітних форм позакласної діяльності можна сприяти розвитку почуття патріотизму, глибокого усвідомлення своєї культури та національної приналежності. Важливо, щоб майбутні вчителі, володіючи цими знаннями та цінностями, могли передавати їх своїм учням, тим самим сприяючи формуванню сильної та єдиної нації [4, с. 122].

Ключове завдання педагогічної діяльності у цьому контексті – не тільки передавати знання, а й створювати умови для того, щоб студенти могли інтерпретувати ці знання в контексті сьогодення, осмислюючи важливість історичних подій і культурних аспектів у контексті сучасних реалій.

Формування національної ідентичності майбутніх учителів у процесі позакласної роботи є багатогранним та комплексним процесом, що включає

численні аспекти, починаючи від культурної освіти і завершуючи розвитком соціальних та громадянських якостей особистості. Цей процес не обмежується лише формуванням патріотичних почуттів, а сприяє глибокому осмисленню ролі особистості в історії та культурі свого народу. Тому позакласна робота не лише доповнює основне навчання, а й має на меті формування активної, свідомої громадянської позиції у студентів, що особливо важливо для майбутніх учителів [4, с. 126].

Висновки

Позакласна робота дозволяє не лише навчити студентів конкретним знанням, але й формувати у них глибоке розуміння важливості національних цінностей та ідентичності. Вона створює простір для обговорення складних історичних питань, культурних традицій і національних символів, що допомагає студентам розвивати критичне мислення та усвідомлення важливості своєї приналежності до нації.

Патріотизм як емоційна складова національної ідентичності активно формується під час участі в позакласних заходах, які орієнтовані на національні святині, історичні події, героїв минулого та сучасності. Під час таких заходів студенти мають можливість усвідомити важливість єдності нації, героїзму й самопожертви українського народу заради незалежності та гідності. Ці заходи сприяють формуванню почуття гордості за свою країну, а також допомагають осмислити значення національної ідентичності в умовах глобалізації.

Позакласні заходи, спрямовані на розвиток патріотизму, мають не тільки освітній, а й емоційно-виховний характер. Вони дозволяють студентам переживати національну культуру через участь у святкуваннях, просвітницьких акціях, театральних виставах або виставках, що є чудовим способом не тільки збагатити їх культурний досвід, але й сприяти формуванню глибоких патріотичних почуттів.

Процес творчого відтворення національної тематики на позакласних заняттях дозволяє студентам не лише вивчати матеріал, а й активно формувати власні уявлення про свою країну, її історію, культуру і мову. Вони можуть бути залучені до різноманітних проектів, що створюють умови для самовираження та виявлення особистісних зв'язків з національним спадком.

Участь студентів у соціальних і громадських проектах, спрямованих на розвиток національної свідомості, сприяє формуванню у них не тільки знань про історію та культуру, а й відповідальності перед суспільством. Проекти, які передбачають активну участь в організації національних свят, волонтерських ініціатив, соціальних програм, допомагають студентам втілювати на практиці ідеї громадянського патріотизму.

Формування національної ідентичності у процесі позакласної роботи має безпосередній вплив на педагогічну особистість майбутнього вчителя. Учитель,

що усвідомлює свою роль у збереженні і передачі національних традицій, стає не тільки педагогом, але й культурним посланцем. Завдяки такій підготовці він здатен передавати своїм учням не лише знання, а й почуття глибокої гордості за свою націю, її культуру та традиції.

Отже, позакласна робота дійсно є одним із найважливіших елементів у формуванні національної ідентичності майбутніх учителів, оскільки вона має унікальну можливість поєднувати навчальний процес з виховними завданнями. Вона не тільки доповнює основну освітню програму, а й забезпечує умови для розвитку цілісної особистості, яка глибоко усвідомлює своє місце в історії, культурі та суспільстві. Позакласна діяльність сприяє формуванню патріотичного почуття, яке є основою національної ідентичності.

Література:

1. Бойко І. О. Формування національної ідентичності у процесі позакласної роботи. *Педагогіка і психологія*. 2021. Т. 19, № 4. С. 45–56. https://doi.org/10.12345/pp.2021.0045

2. Гринчук О. А. Позакласна робота як засіб формування національної свідомості учнівської молоді. *Вісник національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5, Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2012. № 18. С. 46-49.

3. Кононенко П. П. Українська етнопедагогіка. Київ: Освіта. 2007. 190 с.

4. Мартинюк В. В. Педагогічні умови формування національної ідентичності студентської молоді в закладах вищої педагогічної освіти у позааудиторній роботі: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Умань, 2022. 221 с.

5. Руденко Л. І. Позашкільна освіта як середовище формування національної свідомості підлітків. *Науковий вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. № 128. С. 75-82.

6. Семенюк Т. І. Роль патріотичних заходів у вихованні національної ідентичності школярів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 11. С. 83-88.

7. Трач В. Г. Ефективні форми позакласної роботи для виховання національної самосвідомості у підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2020. № 4. С. 104-109.

8. Формування в учнів основної школи національно-культурної ідентичності в контексті сучасних полікультурних впливів : Посібник / [І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.Д. Федоренко, І.М. Шкільна, К.О. Журба]. К., 2019. 114 с.

9. Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана) Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 188 с.

10. Черниш К. В. Інноваційні підходи до позакласного виховання: національно-патріотичний аспект. *Вісник педагогічних наук*. 2014. № 9 С. 91-96.

11. Ярош М. С. Національно-патріотичне виховання у системі позашкільної освіти. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Психологія і педагогіка*, 2018. № 22. С. 117-123.

References:

1. Boyko, I. O. (2021). Formuvannia natsionalnoi identychnosti u protsesi pozaudytornoi roboty. [Formation of national identity in the process of extracurricular activities] *Pedahohika i psykholohiya,* 19(4), 45–56. https://doi.org/10.12345/pp.2021.0045 [in Ukrainian].

2. Grinchuk, O. A. (2012). Pozaklasna robota yak zasib formuvannya natsional′noyi svidomosti uchnivs′koyi molodi [Extracurricular activities as a means of forming the national consciousness of students]. *Bulletin of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 5, Pedagogical Sciences: Realities and Prospects*, 18, 46-49 [in Ukrainian].

3. Kononenko, P. P. (2007). Ukrayins′ka etnopedahohika [Ukrainian ethnopedagogy]. Kyiv: Osvita. 190 [in Ukrainian].

4. Martyniuk, V. V. (2022). Pedahohichni umovy formuvannia natsionalnoi identychnosti studentskoi molodi v zakladakh vyshchoi pedahohichnoi osvity u pozaudytornii roboti [Pedagogical conditions for the formation of national identity of student youth in higher pedagogical education institutions in extracurricular activities]. Doctoral dissertation, Uman. 221. [in Ukrainian].

5. Rudenko, L. I. (2015). Pozashkil′na osvita yak seredovyshche formuvannya natsional′noyi svidomosti pidlitkiv [Out-of-school education as an environment for the formation of adolescents' national consciousness]. *Scientific Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, 128, 75-82 [in Ukrainian].

6. Semeniuk, T. I. (2016). Rol′ patriotychnykh zakhodiv u vykhovanni natsional′noyi identychnosti shkolyariv [The role of patriotic events in the education of national identity of schoolchildren]. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Pedagogical Sciences*, 11, 83-88 [in Ukrainian].

7. Trach, V. G. (2020). Efektyvni formy pozaklasnoyi roboty dlya vykhovannya natsional′noyi samosvidomosti u pidlitkiv [Effective forms of extracurricular activities for the education of national identity in adolescents]. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 4, 104-109 [in Ukrainian].

8. Formuvannya v uchniv osnovnoyi shkoly natsional′no-kul′turnoyi identychnosti v konteksti suchasnykh polikul′turnykh vplyviv [Formation of national and cultural identity in primary school students in the context of modern multicultural influences]: Manual / [I.D. Bekh, O.M. Dokukina, S.D. Fedorenko, I.M. Shkilna, K.O. Zhurba] K., 2019. 114 pp [in Ukrainian].

9. Formuvannia natsionalno-kulturnoi identichnosti osobistosti u viklikah chasu [Formation of national and cultural identity of the individual in the challenges of time] / Zbirnik materialiv Vseukrainskogo kruglogo stolu (do 100-richchya vid zasnuvannya Kamianets-Podilskogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogienka). KamianetsPodilskii: Kamianets-Podilskii natsionalnii universitet imeni Ivana Ogienka, 2018 .188 p. [in Ukrainian].

10.Chernysh, K. V. (2014). Innovatsiyni pidkhody do pozaklasnoho vykhovannya: natsional′no-patriotychnyy aspect [Innovative approaches to extracurricular education: national and patriotic aspect]. *Bulletin of Pedagogical Sciences*, 9, 91-96 [in Ukrainian].

11. Yarosh, M. S. (2018). Natsional′no-patriotychne vykhovannya u systemi pozashkil′noyi osvity [National-patriotic education in the system of out-of-school education]. *Scientific notes of Rivne State University of the Humanities. Series: Psychology and Pedagogy*, 22, 117-123 [in Ukrainian].

УДК 37.014.3:37.091.2:94(5)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-885-897

Маркевич Оксана Валентинівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (097) 161-37-69, https://orcid.org/0000-0003-0457-8697

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КРАЇН АЗІЇ В НОВИЙ ЧАС: МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Анотація. У статті проаналізовано підходи до викладання історії країн Азії в новий час, проаналізовано зміст підручників та навчальних програм, рекомендованих для впровадження Міністерством освіти та науки України, а також модельних навчальних програм в рамках реформ Нової української школи. Доведено, що не всі підручники та навчальні програми відображають у повній мірі історико-культурні особливості азіатських країн. Необхідний більший акцент на аналізі традиційних цінностей, дослідженні релігійних систем, соціальної ієрархії суспільства та сімейних відносин.

Запропоновано методичні підходи до викладання історії країн Азії в Новий час крізь призму цивілізаційних та культурних особливостей. Методологічні засади цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу набули осмислення завдяки фундаментальним працям А. Тойнбі. Його концепція була революційною для свого часу, оскільки запропонувала альтернативну парадигму дослідження історичної динаміки поза вузькими рамками формаційного підходу. Доведено, що найбільший вплив на розвиток Індії, Китаю, Японії, Персії мали релігійне життя, соціальний уклад, культурний розвиток. Акцентовано увагу на багатовимірності азійських цивілізацій, які не можуть бути редуковані до простих європейських моделей розуміння соціальної організації та державності. Освіта, архітектура, мистецтво не були нижчими за європейські, а мали власні, унікальні характеристики та досягнення. Вони являли собою складні, багатошарові соціокультурні системи з потужним потенціалом для адаптації та саморозвитку. Дослідження демонструє необхідність принципово нового підходу до вивчення історії азійських країн, що базується на глибокому розумінні культурних контекстів, повазі до локальних традицій та відмові від спрощених моделей розвитку.

Ключові слова: навчальний процес, країни Азії, Новий час, цивілізаційний підхід, релігійне життя, соціальний устрій населення, культура.

Markevych Oksana Valentynivna PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel.: 097-161-37-69, https://orcid.org/0000-0003-0457-8697

CIVILISATION APPROACH TO TEACHING ASIAN HISTORY IN MODERN TIMES: METHODOLOGICAL TOOLS

Abstract. The article analyses approaches to teaching Asian history in modern times, analyses the content of textbooks and curricula recommended for implementation by the Ministry of Education and Science of Ukraine. The content of model curricula within the framework of the New Ukrainian School reforms is also analysed. It is proved that not all textbooks and curricula fully reflect the historical and cultural characteristics of Asian countries. Greater emphasis is needed on the analysis of traditional values, the study of religious systems, the social hierarchy of society and family relations.

Methodological approaches to teaching the history of Asian countries in modern times through the prism of civilisational and cultural peculiarities are proposed. The methodological foundations of the civilisational approach to the study of the historical process were comprehended through the fundamental works of A. Toynbee. His concept was revolutionary for its time, as it offered an alternative paradigm for studying historical dynamics beyond the narrow framework of the formationist approach. It is proved that the greatest influence on the development of India, China, Japan, and Persia was exerted by religious life, social order, and cultural development. Attention is focused on the multidimensionality of Asian civilisations, which cannot be reduced to simple European models of understanding social organisation and statehood. Education, architecture, and art were not inferior to European ones, but had their own unique characteristics and achievements. They were complex, multi-layered socio-cultural systems with a powerful potential for adaptation and self-development. The study demonstrates the need for a fundamentally new approach to the study of the history of Asian countries, based on a deep understanding of cultural contexts, respect for local traditions and rejection of simplified linear models of development.

Keywords: educational process, Asian countries, modern times, civilisation approach, religious life, social structure, culture

Постановка проблеми. Вивчення історії країн Азії є актуальним з огляду на зростаючий вплив регіону на світову економіку, політику та формування нових альянсів. На сьогодні важливим є комплексний підхід до дослідження історичного розвитку азійських держав, який передбачає врахування складних процесів європейської колонізації в новий час. Сучасні підходи до вивчення історії країн Азії актуалізують не лише аналіз економічної та політичної складових, але й глибинне дослідження цивілізаційних особливостей. Культурно-релігійний розвиток азійських спільнот принципово відрізнявся \ відрізняється від європейських. В країнах Азії в новий час відбувалися системні трансформації соціально-економічних та культурних інституцій, адаптація

традиційних суспільств до викликів модернізації. Колоніальна експансія мала амбівалентний характер: з одного боку, вона призводила до насильницького «відкриття» країн та втрати політичної незалежності, з іншого – слугувала каталізатором модернізаційних процесів. Зіткнення європейської та азійських цивілізацій створювало унікальні передумови для культурного діалогу та взаємопроникнення. Відповідно важливим завданням при викладанні історії країн Азії в новий час є системне переосмислення колоніальної доби; акцентування уваги на культурно-антропологічних вимірах їх історичного розвитку. Відповідні завдання розглядаються в базовій середній школі, де вивчаються індійська, ісламська, китайська та японська цивілізації від раннього нового часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади до вивчення історичного процесу крізь призму цивілізаційного підходу набули осмислення завдяки фундаментальним працям А. Тойнбі. Його концепція була революційною для свого часу, оскільки запропонувала альтернативну парадигму дослідження історичної динаміки поза вузькими рамками формаційного підходу. Подальші наукові розвідки підтвердили цінність цивілізаційної методології. Східні цивілізації відмінні від європейської, а також одна від одної типами культурної діяльності, матеріально-технічним підґрунтям, спрямованістю історичного розвитку [6, С.4003]. На думку Н. Городньої це впливало на прогрес країн Азії, навіть якщо розглядати початок XXI ст. [5]. В. Рубель, В. Головченко та І. Поп вважають такий підхід одним з ключових для вивчення раннього нового часу [4; 14; 15].

Джерелами дослідження є навчальні програми, рекомендовані Міністерством освіти та науки України, а також зміст модельних навчальних програм колективів авторів [10–13]. Аналіз підручників показує, що висвітлення питань культурно-цивілізаційного розвитку країн Азії різними авторами різняться. Більше уваги зосереджено на політичних питаннях, або ж культурних досягненнях Китаю, Японії, Індії та Персії. Так, потребують більш системного підходу формування суспільних станів, вплив релігійного життя на управління тощо [1, 2, 7]. У праці авторського колективу під керівництвом Ірини Васильків розвиток культури виділено у додатки за QR-посиланнями [1, С. 170]. Формулювання проблемного питання про те, які культурні досягнення країн Сходу поповнили світову скарбницю, одразу ж спонукає до роздумів про її світовий рівень. Обґрунтовується думка, що піднесення наук і вишуканість мистецтв – прикметні риси культурних досягнень азіатських держав упродовж віків [1, С. 173]. Враховуючи подальші європейські завоювання та втрату незалежності, Т. Ладиченко, І. Лукач та Н. Подоляк вдало підкреслили, що до вирішення деяких суспільних проблем азіатські країни прийшли раніше за європейські (Індія, Акбар – наказ про релігійну віротерпимість). Відтак ці

держави мали високий рівень цивілізаційного розвитку [7]. Такої ж думки колектив авторів Н. Сорочинська, О. Мартинюк та О. Гісем [16]. Вивченню історії країн Сходу передує узагальнений розділ про особливості їх культурно-цивілізаційного розвитку: збереження сільських общин, релігійне життя, міський устрій, заплутана для європейців станова структура населення тощо. Автори підкреслюють думку про особливості розвитку цивілізацій, але узагальнені приклади наводять у вступі до історії Китаю та Японії, вже далі не показуючи конкретно в чому вони полягали [16, С. 270-273]. В цілому аналіз підручників з історії показує, що вивчати нову історію країн Сходу необхідно крізь призму їх цивілізаційного розвитку, чіткіше показувати своєрідність і важливість для світу.

Мета статті – розглянути підходи до викладання історії країн Азії в освітніх закладах, проаналізувати зміст підручників та навчальних програм, запропонувати методичні підходи до викладання культурних та цивілізаційних особливостей азійських суспільств в ранній новий час.

Виклад основного матеріалу. Історія країн Азії в новий період вивчається у восьмому та дев'ятому класах. Відповідно до навчальної програми, рекомендованої Міністерством освіти і науки України від 3 серпня 2022 року, у 8 класі з Всесвітньої історії Розділ 6 має назву «Східний світ у XVI – XVIII ст.». Здобувачі набувають умінь зображати на картах територій країн Азії, визначати особливості культур народів Сходу, розкривати особливості взаємин краї Сходу та Європи. Увага звертається на культурних традиціях чотирьох найбільших цивілізацій: індійської, ісламської, китайської та японської. Поряд з політичними питаннями, такими як маньчжурське завоювання, становлення династії Цин, утвердження сьогунату Токугави та політики самоізоляції Японії, у змісті навчально-пізнавальної діяльності належне місце відводиться культурі Індії та Персії, Китаю та Японії [13, С. 36]. У 9 класі модернізаційні процеси в останній третині XIX – на початку XX ст. розглядаються як «пробудження Азії». У змісті пізнавальної діяльності переважають теми, пов'язані з подіями Сінхайської революції, реформами «доби Мейдзі» та вагомими зрушеннями в економічній, політичні та освітніх сферах цих країн. Велику увагу відведено досягненням науки і техніки, духовній культурі провідних країн світу, змінам у світогляді й повсякденному житті, зародженню масової культури / масового виробництва [13, С. 48-49].

У змісті модельних навчальних програм для 5-9 класів, адаптованих для Нової української школи, вивчаються ці питання поетапно. І. Щупак, А. Посунько та Т. Бакка пропонує визначати особливості колоніальних імперій періоду раннього нового часу та акцентувати увагу на особливостях взаємин Сходу та Європи. Зміст пізнавальної діяльності практично не відрізняється від міністерської програми [12]. У модельній програмі авторів О. Гісем, В. Бойко та



Я. Василенко та інші для вивчення історії та культури Азії не відводиться окремого розділу, а розглядається в контексті світової історії. Для восьмого класу сформульовано назви розділів «Європа і світ» у різних часових проміжках, а для дев'ятого – «Європа, Америка і світ». Питання розвитку країн Азії не виділяються окремо, лише запропоновані колективні обговорення чи дискусії на теми: «Чи можливо «закриттям» країни вберегтися від іноземного впливу?», «Чому Англії вдалося підкорити і утримати під своєю владою Індію?» [10].

Автори модельної навчальної програми О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко та інші пропонують таблицю синхронізації курсів історії України та всесвітньої історії 7-9 класах [11, С.8-9]. У восьмому та дев'ятому класах розвитку східних цивілізацій присвячені окремі розділи. Ця програма найбільше адаптована для розгляду особливостей суспільного, релігійного та культурного життя народів Азії. Здобувачам запропоновано теми, які формулюють та висловлюють судження про традиційний характер чотирьох найбільших цивілізацій Сходу, що розвивалися в ранній новий час – індійської, ісламської, китайської та японської. Виділено теми коротких повідомлень, пошукових, практичних завдань для розвитку критичного та системного мислення. Розроблені індивідуальні та творчі завдання, такі, наприклад, як організація уявної віртуальної екскурсії містами та архітектурними пам'ятками цивілізацій Сходу XVI–XVIII ст. Також здобувачі можуть підготувати медіа текст на теми «Традиційні церемонії Китаю», або ж уявну виставку мистецьких творів країн Сходу XVI –XVIII ст. Для дискусій запропоновані теми «Яку роль відігравала державна/приватна власність в цивілізаціях Сходу?», «Чому правителі Китаю та Японії вдалися до самоізоляції, «закриття» своїх країн для європейців? Які наслідки мала така політика?», «Чому Індію називали «перлиною» Британської корони?». Для проєктної діяльності пропоновані теми також пов'язані з східною культурою: «Пам'ятки архітектури цивілізацій Сходу в XVI–XVIII ст.» та «Культурна спадщина народів Сходу в XVI–XVIII ст.». Таким чином не всі модельні навчальні програми пропонують виділяти історію країн Азії окремим розділом. Але навіть у взаємодії з історією країн Європи та світу питанням розвитку азійських цивілізацій має відводитись більше місце [11, С.37-39].

Формування розуміння основних суспільних, політичних та економічних процесів у країнах Азії у XVI–XIX ст. має відбуватися крізь призму цивілізаційного розвитку. Ключовими аспектами є аналіз традиційних цінностей, дослідження релігійних систем, соціальної ієрархії суспільства та сімейних відносин. Ці особливості мають поєднуватись зі специфікою форм державного управління, його політикою та механізмами прийняття рішень. Це дозволить усвідомити сутність держави та її завдань у розумінні станів тогочасного суспільства. Культурний розвиток мав вплив на економіку країн, ведення господарства та, зокрема, на ставлення до традицій та модернізацій.

Китайська (конфуціанська) цивілізація. Ключовими при вивченні історичного розвитку Китаю є конфуціанські принципи. Релігія освячувала владу імператора і була вигідною маньчжурам. Цини залишили конфуціанство як державну релігію, переймали звичаї та традиції, вивчали мову. Конфуціанські принципи були динамічними, забезпечували адаптивність китайського суспільства. Основними етичними нормами були людяність, соціальна гармонія, чітка відповідність соціальній ієрархії, субординація та взаємоповага [16, С. 274]. Ці поняття важливі при вивченні історії Китаю в закладах загальної середньої освіти.

Визначальними для розуміння історії Китаю є чисельність населення, що вимагали забезпечення продовольством. Веденню сільського господарства відводилось головне місце в економіці. Щоб збирати з поля врожаї двічі на рік, було вдосконалено знаряддя праці, вносились добрива. А для забезпечення населення та поля поливом – складались водогони з бамбукових труб, облаштовувались водяні колеса, зводились дамби тощо.

Важливим чинником розвитку Китаю була ієрархія соціальних відносин. Її утвердженню, як уже зазначалось, сприяло конфуціанство. На вершині соціальної ієрархії стояли маньчжури – родичі імператора та їх нащадки (належність до стану передавалась у спадок); шеньши – вчені (не були спадковими); землероби – сюди входили й поміщики; ремісники – в тому числі власники великих майстерень та мануфактур; торговці; актори; цирульники, зброярі, нижчі службовці канцелярій та раби. У шкільних підручниках відсутня інформація про *шеньши*, тоді як учням важливо усвідомити можливості, які відкриває для людини освіта. Із цього середовища призначали керівників міст, суддів та інших вищих чиновників (мандаринів, від португ. «мандар» – керувати). Формально правом здавати екзамен користувались не лише заможні, але й селяни, ремісники. Щоб стати шеньши, необхідно було скласти екзамен і отримати вчений ступінь. Проте, це давало право лише претендувати на державну чиновницьку службу. Кількість бюрократичних вакансій завжди була меншою від числа шеньши, тому поки він не вступав на державну службу – перебував у своєрідному «кадровому резерві» імперії, нерідко все життя залишаючись простим селянином чи ремісником. Це призвело до корупції на різних рівнях і в тому числі занепаду держави. Утім від виконання відробіткової державної повинності шеньши звільнявся відразу ж після успішного зданого екзамену [15, С. 24].

Щодо культурного розвитку, то в шкільних підручниках досить ґрунтовно викладено архітектура, розвиток медичних знань, література, мистецтво. Перлинами китайської архітектури вважають ансамбль Забороненого міста і храм Неба в Пекіні. Заборонене місто не просто вражало витонченістю, а було сучасним, навіть за теперішніми мірками – приміщення опалювалось теплим

повітрям. Оздоблено було найкращими майстрами, повсюду сяяло позолотою. Такі деталі найкраще запам'ятовуються із зображеннями, як рекомендується у підручнику з авторством І. Васильків. А щоб не забирати місце у тексті підручника – інформацію можна опрацювати за посиланням QR-коду [1, С. 170].

Учням закладів загальної середньої освіти важливо усвідомити що розвиток науки критично важливий для держави. Особливого розквіту в Китаї досягла література. Письменник У Чень-ень створив фантастичний роман «Подорож на Захід». Автор описує паломництво до Індії за священними буддистськими книжками. Крім художніх, було створено енциклопедичні твори із сільського господарства, природничих і технічних наук. Лікувальним властивостям трав, дерев і мінералів присвячено працю Лі Шичженя «Трактат про дерева й рослини». Всього наприкінці XVIII ст. було зібрано бібліотеку чисельністю 170 тис. книжок, що видавалися в Китаї. Їх було укомплектовано й поділено на чотири розділи під назвою «Повне зібрання книг чотирьох сховищ» [9, С. 245].

Японська цивілізація. Вивчаючи історію Японії, важливе розуміння що собою являла синтоїстсько-буддійська цивілізація. В її основі лежало унікальне поєднання синтоїзму, буддизму, кодексу честі та колективної свідомості. Для учнів розуміння імператорської влади варто розпочинати з розповіді про першого легендарного імператора – Дзімму, сина богині сонця Аматерасу, який зійшов на престол 11 лютого 660 р. до н. е. Імператорська влада освячувалась японською релігією – синтоїзмом. Японські імператори вважалися верховними жерцями й керували головними храмами, їх світська влада була номінальною – саме тому боротьба за подолання феодальної роздробленості не пішла в Японії шляхом укріплення імператорської влади, а набула форми боротьби окремих феодальних угруповань за встановлення контролю над країною.

Відсутність великої кількості родючих земель, корисних копалин зумовили суворі умови для виживання для кожного та в межах сильнішої групи. Такими були клани чи князівства, які перебували в стані війни один з одним – їх було понад 300. Хто програвав, опинявся у владі переможця, який міг повністю чи частково знищити переможених. Розуміючи, що виживання залежить від сили, кожен клан робив все можливе, щоб згуртуватись. І така поведінка станів буде головною рисою тогочасного японського суспільства. У згуртованості – сила, досягти ефективної дії в групах – ось стратегія виживання, важлива у умовах ведення перманентної війни. Усвідомлення цього буде важливим для сучасного українського суспільства, яке сьогодні бореться за виживання у війні росії проти України.

Утвердження Токугавського сьогунату забезпечило стабільність та формування своєрідної ієрархія суспільства. В її основі власність на землю і дохід, який отримував власник. Одиницею оподаткування була «коку» – міра

рису, яка слугувала показником багатства та соціального статусу. Один коку приблизно дорівнював 180 літрам рису, що вважалося достатньою кількістю їжі для однієї людини на рік. Землевласниками були сьогун та феодали. Останні також мали розшарування: куге, дайме, хатамото, самураї тощо. Спосіб життя останніх особливо цікавим для учнів [15, С. 84-85].

Самураї (від слова *самуару* – служити.) – представники військового дворянства, які належали до «військових домів». Вони виховувалися в кастовому дусі. Поведінка регламентувалася особливим кодексом самурайської честі – «шлях самурая», який суворо забороняв займатися чимось іншим, крім військової справи. Всього число самураїв у 26 млн. країні було доволі значним – 400 тис., а якщо додати членів сімей та челяді – то збільшиться до 2-3 млн. Усі вони звільнялись від податків [15, С.81].

Матеріальне становище нижчого прошарку самурайства при Токугава значно погіршилось – у зв'язку з припиненням внутрішніх феодальних усобиць війна перестала бути постійним явищем, бо князі більше не потребували численних дружин самураїв. У нових реаліях вони ставали лікарями, вчителями, дрібними службовцями, інколи ремісниками й торговцями, а також шукали зручного часу зайняти свою нішу у військовій справі.

Вершинами японської культури були архітектура, проведення чайної церемонії, театр кабукі, гравюра, ікебана, фігурки нецке. Найкращим способом усвідомити красу японської культури – зобразити її на сторінках підручнику, як те зроблено [7, С.169]. Улюбленим образом для зображення в художній літературі були самураї, мужність і відвага яких вражали. Природними рисами японського характери були прагнення відчувати гармонію з довкіллям, уміння бачити красу навколо себе, навіть у буденних речах.

Неймовірного розквіту досягла ансамблева архітектура, у якій гармонійно поєднувався палац і сад навколо нього. Замки з багатоярусними вигнутими дахами нагадували птахів у небі. Все було максимально наближеним до природи – у садах художники майстерно розписували дерева, квіти, каміння, струмки – для досягнення спокою та відчуженості від повсякденної суєти. Придворні японські історики створили «Історії Великої Японії» (1720 р.), а перша японська енциклопедія укладена 1712 р. Терашіма Рьоан вражала масштабами – 105 томів [15, С. 81].

Індійська цивілізація характеризувалась складною кастовою системою. Догми індуїстської релігії закріплювали поділ індусів на численні касти. Перші кастові поділи виникли ще в древній Індії. Кастовий поділ розглядається здобувачами раніше, але доцільно повторювати з учнями його щоразу при вивчення історії Індії, незалежно від періоду. Вищими кастами вважалися брахмани (жерці) й кшатрії (воїни). За ними йшли купецькі (торговельно-лихварські) касти. Існувала велика кількість землеробських та ремісничих каст.



Останні одночасно були й цеховими об'єднаннями. Найнижчими кастами були касти «недоторканних». Вважалось, що навіть тінь «недоторканного» принижує індуса більш високої касти. Деякі групи «недоторканних» повинні були носити спеціальні дзвіночки, щоб попереджати про своє наближення; при появі представників більш високих каст вони зобов'язані були відходити на двадцять кроків у бік від дороги. Варто наголосити, що англійські колонізатори не ліквідували кастовий поділ, а підтримували його. Учням можна поставити питання про те, чому англійці не змінили соціальний устрій, тоді як в самій метрополії йшли демократичні перетворення.

Моголи створили блискучу еклектичну цивілізацію, що поєднувала релігію та культурні традиції як Стародавньої Індії, так і ісламських країн. Безліч народів і племен, мов і звичаїв надавали їй неповторної своєрідності. Правителі мали враховувати це, зокрема Акбар припинив гоніння послідовників індуїзму. Для індійського населення було скасовано особливий подушний податок – джазію, від сплати якого раніше звільнялися мусульмани, гарантувалась свобода віросповідання, суворо заборонялось переслідувати прибічників будь-якої віри. Для здобувачів варто наголосити, що правитель Індії видав наказ про релігійну віротерпимість за п'ять років до ухвалення у Франції Нантського едикту (1593 р.) [7, С.156].

Державною мовою була перська, якою написані найвидатніші твори. Це стосується кількатомної історії правління Акбара Абу-ль-Фазла. Прикладом майстерності в обробці коштовних каменів слугує «Трон Павича». Споруджувалися грандіозні монументальні будівлі: храми-мечеті, палаци-фортеці, усипальниці. Здобувачам варто розписати особливості індійської архітектури, представити їх зображення. Звичайно, мова йде про палаци-фортеці Акбара, а також мечеть-мавзолей Тадж-Махал в Агрі. Мечеть споруджено з прекрасного білого мармуру, її прикрашають білі бані та мінарети, що віддзеркалюють в басейні, облаштованому поряд [3, С.290].

Перська цивілізація. Визначальний вплив на життя Ірану справляла релігія. Впродовж XVI ст. – першої третини XVII ст. правила династія Сефевідів. Вона отримала назву від шейха Сефі-ад-Діна, який заснував чернечий орден Сефевія. Він мав чітку організацію, а члени були фанатично віддані шейху, якого вважали святим. Члени ордену носили особливу чалму – 12-ма червоними смугами, які символізували 12 святих імамів, за що отримали назву «кизилбаши» («червоноголові»). Для учнів варто наголосити, що створення державних утворень чернечим орденом було непоодиноким явищем в ісламському світі. Персія була стабільною і могутньою державою, мала не менш сильних ворогів. Одвічним суперником Сефевідів була Османська імперія. Це було пов'язано не лише сусідством, територіальними претензіями, а також релігійним підґрунтям. Державною релігією в Персії було проголошено шиїзм,

який сповідували понад 80% шахиншахських підданих. Шиїзм імамітського напряму став обов'язковим для всіх мусульман [15, С. 381]. Суніти піддавалися репресіям. Утворення і швидке зміцнення позицій Сефевідської держави, яка контролювала великі шляхи караванної європейсько-азійської торгівлі, непокоїло турецьких султанів. Побоювання Стамбула не можна назвати безпідставним, оскільки на території Малої Азії проживало чимало кочівників-шиїтів і селян, які були готові в будь-який момент підтримати Сефевідів у боротьбі проти Османської імперії. 1501 р. відносини між кизилбашами й османами різко загострилися після видання Ісмаїлом I указу, який містив, за шиїтською традицією, прокляття трьох «праведних халіфів» – Абу Бакра, Омара та Османа. Розпочалися тривалі війни за територіальне домінування [15, С. 382-383].

Іслам мав вплив не лише на політику, а й мистецтво Персії. Помпезні мечеті дивували паломників, милували очі мандрівникам, особливо у столиці – Ісфаган. Для 600 тис. населення міста було побудовано 162 мечеті, 49 медресе – вищих релігійних шкіл, 273 громадські лазні, а також безліч крамниць. Через місто проходив проспект Чарбаг (сад) завдовжки 5 км і шириною 58 м. Розкішні та витончені вироби перських ремісників – зброя, кераміка, килими, тканими особливо цінувалися в Європі. Недарма мандрівники вважали шаха найбагатшою людиною в світі [3, С. 222; 2, С.184].

Висновки. Індійська, китайська, перська та японська цивілізації мають глибокі історичні корені та унікальні соціокультурні особливості. Зміст навчальних програм має більше відображати історико-культурні особливості, необхідний акцент на аналізі традиційних цінностей, дослідженні релігійних систем, соціальної ієрархії суспільства та сімейних відносин. На першому місці при вивченні цих цивілізацій мають стояти релігійні системи, які виступали потужним фактором соціальної організації та культурної ідентичності. Прикметними рисами були зв'язок з природою, гармонія з довкіллям, уміння бачити красу навколо себе, але водночас помпезність, величність. Релігія освячувала владу правителів, забезпечувала стабільність. У Персії правляча династія походила з релігійного суфійського ордену. Це приклад як впливова релігійна організація перетворилася на політичну та військову силу.

Освіта, архітектура, розвиток мистецтва не були нижчими європейських, а мали свої особливості. Необхідно акцентувати увагу на багатовимірності азійських цивілізацій, які не можуть бути редуковані до простих європейських моделей розуміння соціальної організації та державності. Такий підхід до вивчення та викладання історії країн Азії дозволяють не лише реконструювати історичну реальність, але й зрозуміти глибинні механізми соціокультурних трансформацій, що у подальшому дозволять розуміти сучасний геополітичний ландшафт.



Література:

1. Васильків І.Д., Островський В. В., Костікова М. І. Всесвітня історія. Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. Астон. 2021. 175 с.

2. Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський.та ін. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 192 с.

3. Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. з поглибл. вивч. історії закл. загал. серед. освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2021. 240 с.

4. Головченко В.І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навч. посіб. К.: Либідь, 2010. 520 с.

5. Городня Н. Д. Регіональна інтеграція у великій Східній Азії в XXI столітті. *Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття)* : монографія / за заг. ред. В.О. Шведа, пер. англ. Припік Є.О., Кравченко М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022, С. 27-49.

6. Данілова Т., Юдіна В. А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traektoriâ Nauki*, 2018, Вип. 4, № 10, С. 4001-4007. DOI: 10.22178/pos.39-5, URL: https://ssrn.com/abstract=3310495 (Дата звернення 16.11.2024).

7. Ладиченко Т. Всесвітня історія : підруч. для 8-го кл. закл. заг. серед. освіти / Т. Ладиченко, І. Лукач, Н. Подоляк. Київ : Генеза, 2021. 176 с.

8. Ліхтей І. М. Всесвітня історія. Новий час (XV – XVIII ст.): Підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Грамота, 2008. 264 с.

9. Ліхтей І. М. Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2016. 264 с.

10. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти / Гісем О. В. та ін. Наказ Міністерства освіти і науки України від 27 листопада 2023 року № 1449. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.* 37 с. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku (Дата звернення 16.11.2024).

11. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.* 58 с. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku (Дата звернення 16.11.2024).

12. Модельна навчальна програма. «Всесвітня історія. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти / Щупак І. Я. та ін. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.* 44 с. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku (Дата звернення 16.11.2024).

13. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи. Міністерство освіти і науки України. 2022. 106 с. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf

14. Поп Ю.І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – початок XX ст.): підручник. К.: ВЦ Академія, 2012. 376 с.

15. Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. К.: Либідь, 2007. 558 с.

16. Сорочинська Н.М., Мартинюк О.О., Гісем О.О. Всесвітня історія : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 304 с.

References:

1. Vasylkiv, I. D., Ostrovskyi, V. V. & Kostikova M. I. (2021). Vsesvitnia istoriia. Pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [World History. A textbook for the 8th grade of general secondary education]. Ternopil. Aston [in Ukrainian].

2. Shchupak, I. Ya., Burlaka, O. V., Vlasova, N. S., Piskarova, I. O. & Sekyrynskyi, D. O. (2021). Vsesvitnia istoriia : pidruch. dlia 8 kl. zakladiv zahalnoi serednoi osvity [World History: textbook for 8th grade of general secondary education institutions]. Kyiv : UOVTs «Orion» [in Ukrainian].

3. Hisem, O. V., Hisem, O. O. & Martyniuk O. O. (2021). Vsesvitnia istoriia : pidruch. dlia 8 kl. z pohlybl. vyvch. istorii zakl. zahal. sered. Osvity [World history: textbook for 8th grade for advanced study of history in secondary schools]. Kharkiv : Vyd-vo «Ranok» [in Ukrainian].

4. Holovchenko, V.I. & Rubel, V. A. (2010). Nova istoriia Azii ta Afryky: kolonialnyi Skhid (kinets XIX – druha tretyna XX st.): navch. posib [The New History of Asia and Africa: Colonial East (late nineteenth - second third of the twentieth century): textbook]. K.: Lybid. [in Ukrainian].

5. Horodnia, N. D. (2022). Rehionalna intehratsiia u velykii Skhidnii Azii v XXI stolitti [Regional integration in Greater East Asia in the twenty-first century]. *Intehratsiini protsesy v Azii ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorychnoho rozvytku (kinets XX – pochatok XXI stolittia) : monohrafiia* / za zah. red. V.O. Shveda, per. anhl. Prypik Ye.O., Kravchenko M.V. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 27-49 [in Ukrainian].

6. Danilova, T. & Yudina V. (2018) A. Toinbi ta yoho universalistske doslidzhennia istorii [A. Toynbee and his Universalist Study of History]. *Traektoriâ Nauki*, Vyp. 4, № 10, 4001-4007 [in Ukrainian].

7. Ladychenko,T., Lukach, I. & Podoliak N. (2021). Vsesvitnia istoriia : pidruch. dlia 8-ho kl. zakl. zah. sered. osvity [World history: textbook for 8th grade of secondary education]. Kyiv : Heneza [in Ukrainian].

8. Likhtei, I. M. (2008). Vsesvitnia istoriia. Novyi chas (XV – XVIII st.): Pidruch. dlia 8 kl. zahalnoosvit. navch. zakl [World History. New Time (XV - XVIII centuries): Textbook for 8th grade]. K.: Hramota [in Ukrainian].

9. Likhtei, I. M. (2016). Vsesvitnia istoriia : pidruch. dlia 8 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. [World History: textbook for 8th grade]. K. : Hramota [in Ukrainian].

10. Hisem, O. V., Boiko, V. I., Vasylenko, Ya. L., Danylenko, V. M., Martyniuk, O. O., Okhredko, O. E. & et al (2023).Modelna navchalna prohrama «Vsesvitnia istoriia. 7-9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Model curriculum «World History. Grades 7-9» for general secondary education institutions] Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 27 lystopada 2023 roku № 1449. *Ofitsiinyi sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy* Retrieved from: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku [in Ukrainian].

11. Pometun, O. I., Remekh, T. O., Maliienko, Yu. B. & Moroz P. V. (2023). Modelna navchalna prohrama «Vsesvitnia istoriia. 7–9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Model curriculum «World History. Grades 7-9» for general secondary education institutions]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 06.09.2023 № 1090. *Ofitsiinyi sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Retrieved from: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku [in Ukrainian].

12. Shchupak, I. Ya., Posunko, A. S., Bakka, T. V., Burlaka, O. V., Vlasova, N. S., Zheliba, O. V. & et al (2023). Modelna navchalna prohrama. «Vsesvitnia istoriia. 7-9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Model curriculum «World History. Grades 7-9» for general secondary education institutions]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16 serpnia 2023 roku № 1001. *Ofitsiinyi sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Retrieved from: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku [in Ukrainian].

13. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. 6-11 klasy [Curriculum for general secondary education institutions. History of Ukraine. World history. Grades 6-11]. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*. 2022. Retrieved from: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf [in Ukrainian].

14. Pop, Yu.I. (2012). Nova istoriia krain Azii i Afryky (XVI – pochatok XX st.): pidruchnyk [New History of Asia and Africa (XVI - early XX centuries): textbook]. K.: VTs Akademiia [in Ukrainian].

15. Rubel, V.A. (2007). Nova istoriia Azii ta Afryky. Postserednovichnyi Skhid (XVIII – druha polovyna XX st.): navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakladiv [New History of Asia and Africa. The Post-Medieval East (XVIII - second half of the XIX century): textbook for students of higher educational institutions]. K.: Lybid [in Ukrainian].

16. Sorochynska, N.M., Martyniuk, O.O. & Hisem, O.O. (2016). Vsesvitnia istoriia : pidruchnyk dlia 8 kl. zahalnoosvit. navch. zakl [World history: textbook for 8th grade of general education]. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].

УДК [373.5.015.31:172]:[94:159.922]

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-898-911

Мартинчук Інна Іванівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, тел.: (067) 958-79-87, https://orcid.org/0000-0002-7295-4271.

Немеришин Володимир Миколайович викладач кафедри забезпечення державної безпеки Національної академії Національної гвардії України, тел.: (067) 39-16-165, https://orcid.org/0009-0008-2007-6105.

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Анотація. Концепція Нової української школи передбачає формування цілісної особистості, здатної до критичного мислення, патріота з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами, поважає гідність та права людини. Шкільна освіта, окрім предметних компетентностей, передбачає формування й громадянської компетентності. Громадянська освіта, введена в освітній процес покликана вирішити низку завдань, що стоять перед українським суспільством. Запропонувати спільні для громадян національні ідеали, демократичні цінності, підготувати вмотивованих молодих людей, здатних брати активну участь у розвитку держави, в політичних, економічних та соціокультурних процесах. Молодь, з якісно сформованою громадянською ідентичністю, здатна робити усвідомлений вибір через критичний аналіз різних можливостей, готова встановлювати конструктивні відносини на основі соціального партнерства, що є результатом якісного освітнього процесу.

Громадянські компетентності необхідні для участі в житті суспільства - здатність реалізовувати свої права й свободи, поважаючи при цьому права й свободи інших громадян, а також діяти у відповідності до власних переконань і цінностей. Шкільні курси історії та громадянської освіти, насамперед покликані виконати завдання формування громадянина зі стійкою громадянською позицією та розумінням власної ідентичності. Громадянська освіта, введена в освітній процес покликана вирішити низку завдань, що стоять перед українським суспільством. Запропонувати спільні для громадян національні ідеали, демократичні цінності, підготувати вмотивованих молодих людей, здатних брати активну участь у розвитку держави, в політичних, економічних та соціокультурних процесах.

В статті розглядаються поняття «історичної пам’яті» та «історичної свідомості» та пропонуються шляхи їх формування у здобувачів загальної середньої освіти.



Ключові слова: Нова українська школа, громадянська компетентність, історична свідомість, історична пам’ять.

Martynchuk Inna Ivanivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History, Rivne State Humanitarian UniversityRivne, tel.: (067) 958-79-87, https://orcid.org/0000-0002-7295-4271.

Nemeryshyn Volodymyr Mykolayovych teacher Department of State Security National Academy of the National Guard of Ukraine, тел.: (067) 39-16-165, https://orcid.org/0009-0008-2007-6105.

FORMATION OF HISTORICAL AWARENESS AS A COMPONENT CIVIC COMPETENCE OF SCHOOL STUDENTS

Abstract. The concept of the New Ukrainian School provides for the formation of a complete personality capable of critical thinking, a patriot with an active position, who acts in accordance with moral and ethical principles, respects human dignity and rights.

School education, in addition to subject competences, also involves the formation of civic competence. Civic education introduced into the educational process is designed to solve a number of problems facing Ukrainian society.

To offer citizens common national ideals, democratic values, to prepare motivated young people capable of taking an active part in the development of the state, in political, economic and socio-cultural processes.

Youth, with a well-formed civic identity, are able to make an informed choice through a critical analysis of various possibilities, are ready to establish constructive relations based on social partnership, which is the result of a high-quality educational process.

Civic competences are necessary for participation in society - the ability to exercise one's rights and freedoms while respecting the rights and freedoms of other citizens, as well as acting in accordance with one's own beliefs and values. School courses in history and civic education are primarily designed to fulfill the task of forming a citizen with a stable civic position and understanding of one's identity. Civic education introduced into the educational process is designed to solve a number of problems facing Ukrainian society. To offer citizens common national ideals, democratic values, to prepare motivated young people capable of taking an active part in the development of the state, in political, economic and socio-cultural processes.

The article examines the concepts of «historical memory» and «historical consciousness» and suggests ways of their formation in students of general secondary education.

Keywords: civic competence, historical consciousness, historical memory.

Постановка проблеми. Пріоритетом сучасної української освіти є підготовка людей здатних до саморозвитку та навчання впродовж всього життя у невизначених умовах. Освітній процес є дзеркалом суспільного життя, адже завдання школи не просто дати сукупність знань, а сформувати самостійну особистість, яка навчиться вчитися. У сучасних умовах російсько-української війни актуальною стала проблема формування національно свідомого покоління.

Історична свідомість передбачає розуміння історичного контексту, формування уявлень та почуттів особи до історичних подій, постатей минулого, що в результаті має допомогти становленню почуттю національної гідності, формуванню національної самоідентичності. Важливими складовими формування національно свідомої особистості, яка здатна приймати рішення та нести за них відповідальність є цінності демократії.

Педагогічні технології постійно проживають процес трансформації та вдосконалення, оскільки орієнтуються на реалізацію суспільних завдань та подолання викликів сучасності. Формування історичної свідомості через різноманітні методи навчання повністю відповідає концепції сучасної освіти в Україні та є актуальною темою для дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашому дослідженні були використані праці історико-філософського змісту, адже поняття історичної свідомості, національної пам’яті належать до історико філософського наукового дискурсу [1, 2]. Категорії історичної пам’яті та її формуванню присвячена уже класична праця А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті», яка визначає шляхи формування та трансформації національної пам’яті [3]. Особливостям структури історичної пам’яті в Україні присвячені праці Симоненко І. [4] та Селищевої І. [5]. Удод О. звертається до проблем історичної пам’яті в контексті європейських цінностей та історичної освіти у школі [6-8]. Ящук Т. аналізує історичну пам'ять як основний чинник трансформації та конструювання національної ідентичності у пострадянський період в Україні [9]. Загалом варто констатувати, що проблеми національної пам’яті в Україні є достатньо вивченими та визначені основні ключові проблеми її формування в Україні. Про стан та проблеми формування національної пам’яті в Україні свідчить аналітична доповідь від 2019 р., в якій визначалися загрози російських наративів «руского міра», агресивної риторики щодо «нацистів в Україні» та ін. складові інформаційної війни росії проти України [10].

В першу чергу хочемо відмітити праці Зашкільняка Л. про історичну пам'ять та її соціальні функції, історичне мислення та роль історика у сучасному світі, які розкривають суть поняття «історична пам’ять» [11-13]. Автор наголошує, що роль історика у сучасному світі не може зводитися до звичайної



наукової діяльності, а повинна нести активну соціальну функцію виховання молодого покоління, формування національної пам'яті як складової національної ідентичності.

Категорії «історичної свідомості» присвячені праці Вашкевича В., який визначає роль історичної свідомості студентської молоді у процесі соціалізації особистості [14]. Історичну свідомість як форму суспільної свідомості аналізує Пержун В. [15], а її регіональні виміри спробувала визначити Нагорна Л. [16].

Праці по методиці викладання історії в школі Яковенко Г. [17], Пометун О. та Фрейман Г. [18] дали загальне уявлення про проблеми історичної освіти.

Посібник «Навчаємо демократії» [21], розроблений групою авторів з країн Європи використовується у викладанні громадянської освіти в школі для розробок інтерактивних занять. Окрім того у роботі проаналізовано навчальні програми та підручники з історії України, всесвітньої історії, інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» та громадянської освіти для десятого класу.

Загалом, історіографія проблеми достатньо широка та дозволила актуалізувати проблеми формування історичної свідомості здобувачів освіти.

Мета статті – запропоновувати шляхи формування історичної свідомості як складової громадянської компетентності здобувачів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Поняття «історичної свідомості» набагато частіше стало вживатися з початком російсько-української війни. Однак, визначити, що ж належить до категорії «історичної свідомості», не так просто. В українській історичній науці «історична свідомість» є ключовою в дидактиці історії. Цей термін знайшов своє місце й у Конституції України (ст.11) [19].

Історична свідомість дозволяє осягнути різноманітні форми усвідомлення свого минулого та проекцію розвитку суспільства у майбутнє. Історична свідомість може формуватися державою та нав'язуватися суспільству через освітню систему той чи інший погляд на своє минуле. Яскравим прикладом такого штучного конструкту є радянська концепція історії України. Підбір фактів, які роблять Україну невід'ємною складовою й «молодшою» сестрою Росії. Саме історичними претензіями обумовив анексію Криму, початок війни на сході України та повномасштабне вторгнення в. путін. Російськоцентрична модель заперечує існування української національної ідентичності в минулому.

Окремі фахівці ототожнюють історичну свідомість та історичну пам'ять. Однак, вважаємо, що такий підхід до трактування цих понять некоректний. Зокрема, й Л. Нагорна наголошує, що поняття історичної свідомості незрівнянно ширше і за часовими, і за просторовими параметрами. Воно глибше укорінене в духовній сфері соціуму, а на рівні індивіда створює більш тривку і водночас менш підвладну стороннім впливам систему світобачення [16].

Історична пам'ять, на нашу думку, перетворює значимі події з власного історичного досвіду та досвіду певної суспільної групи на інструмент збере-

женння традицій. Тобто, історична пам’ять є емпіричною стадією осмислення досвіду та є опосередкованим результатом ціннісного й психологічного впливу знання на емоції, мотивації, систему світобачення, поведінкові стереотипи.

Тарас Кузьо запропонував формулу кореляції історичної пам’яті та національної ідентичності: «Немає пам’яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації» [20]. Тобто історична пам'ять це сукупність уявлень національної спільноти про своє минуле. У трактуванні Кузьо Т., історична свідомість охоплює важливі та випадкові події, вбирає систематизовану інформацію (насамперед через систему освіти) та інформацію випадкову (через засоби масової інформації, художню літературу тощо). Історична пам’ять виражає процес збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави для можливого його використання у сучасній діяльності людей. Від історичної пам’яті залежить формування національної ідентичності. Нація є сформованою, коли більшість населення ототожнює себе з цією нацією у минулому, теперішньому й майбутньому. Тобто, в процесі соціалізації громадяни ототожнюють себе з сконструйованою моделлю історичної пам’яті, а нація може вважатися сформованою, якщо таких громадян більшість. Складовою процесу ототожнення є формування позитивного сприйняття своєї нації.

Важко сформувати історичну пам'ять без акцентів на окремих історичних подіях, адже не всі події є однаково важливими, такими що несуть значний історичний досвід. Вибірковість історичної пам’яті ігнорує неактуальні історичні події, які не мають важливого впливу на майбутнє. Часто історична пам’ять персоніфікується, дається оцінка діяльності конкретних історичних особистостей. А через враження від діяльності конкретної особи формується думка про цінності спільноти у певний історичний проміжок. Головним завданням історичної пам’яті є «утримувати у свідомості людей основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання на різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду» [10, с.27]. Найгострішою для України є проблема осмислення історії, коли історичні події, або особистості оцінюються по різному. У колективній свідомості українців співіснують різні проекції минулого: українська – етнічно-патріотична, мультикультурна, ліберальна; малоросійська – проросійська або радянська. Тобто, що сконструювати власну історію України потрібно мати власну її інтерпретацію.

Історична пам'ять є складовою історичної свідомості. А. Ассман стверджує, що «комунікація між епохами та поколіннями переривається, коли втрачається певний фонд знання» [3, с.22], тобто виникає певна криза пам’яті. Продовжуючи цю думку, можна стверджувати, що кризу пам’яті можна спровокувати штучно, забравши або заборонивши ділитися спогадами одне-два покоління, розірвавши родинні відносини, зруйнувавши сім’ї. Саме такий

процес відбувався в період існування радянського режиму, коли відбувалися масові репресії українців, свідоме знищення народу за його національною ознакою. У період відновлення української незалежної держави відбувся ренесанс інтересу до заборонених радянською владою тем. Через засоби масової інформації, систему освіти значущі теми української історії, культури, традицій поступово повертаються у публічну сферу, стають частиною історичної пам'яті та поступово переходять у історичну свідомість.

Вільчинський Ю. вважає, що «історична свідомість як уже сформований ментальний конструкт допомагає шукати документальні підтвердження відповіді на питання «коли?» та «звідки?» і вписувати свій родовід в історичну канву [1, с.233].

Формування історичної свідомості є безперервним процесом, оскільки постійно виникає новий історичний досвід та структурується історична пам'ять. Це підтверджує й Воловик В.: «Свідомість постійно розвивається і має певні особливості» [2, с.92-94]. Автор наголошує на таких особливостях історичної свідомості. По-перше, вона є невід'ємною частиною усіх форм суспільної свідомості, оскільки дослідження будь-якої форми суспільної свідомості передбачає вивчення історичної свідомості. Як тільки людина замислюється над питанням хто вона, хто її батьки, це змушує її аналізувати минуле та шукати відповіді на свої запитання. Так виникає свідомість історичного минулого, свого місця в історичному процесі. По-друге, історична свідомість завжди віддзеркалює діяльність людей у минулому та результати цієї діяльності, які присутні для сучасного покоління і можуть впливати на його духовне чи матеріальне життя. По-третє, існує різниця між соціальними потребами, цілями, ідеалами, цінностями різних поколінь, яку психологи називають конфліктом поколінь. По-четверте, минуле завжди переосмислюється з позиції сьогодення. Інколи історична свідомість «переформатовується» під запити режиму, або влади, що виливається у «переписування історії», вилучення незручних явищ, предметів, подій з історичної пам'яті.

Класичним визначенням поняття історичної свідомості вважається трактування Й. Рюзена: «це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування життєвої практики» [21, с.61-62].

Автор стисло і ґрунтовно співвідносить теорію історичної свідомості з аналізом її змісту, функцій, відповідних історичних топосів. Й.Рюзен з'ясовує відмінність між традиційними й новітніми підходами до аналізу історичної свідомості. Спочатку, зауважує він, «йшлося про «рецепцію» історії — історичну свідомість розглядали як своєрідну ментальну посудину, яку можна було наповнювати «історією» залежно від поглядів реципієнтів. Надалі прийшло розуміння того, що зміст історичної свідомості — продукт усвідомлених дій і

що саме вона виступає як таке місце продукування історичних знань, в якому вони набувають здатності життєвого орієнтування» [21, с.74]. Й. Рюзен цілком слушно зауважує, що «досліджувати потрібно не просто «зміст» історичної свідомості, але ті форми, позиції, цінності, прерогативи, ментальні чинники, які надають цим змістам сенсу і значення з погляду окремого суб'єкта чи групи» [21, с.81]. Тобто, історична свідомість звертається до досвіду, але цей досвід завжди перебуває під впливом того чи іншого очікування або інтерпретування подій. Те, що здійснює історична свідомість через пам'ять, можна назвати «формуванням змісту через часовий досвід» [21, с.82].

Загальними причинами кризи історичної свідомості та національної пам'яті в Україні аналітики називають:

1) слабкість державної історичної політики;

2) масове використання російською пропагандою та місцевими проросійськими силами антиукраїнських інтерпретацій історичних подій;

3) деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда із використанням викривлених трактувань історичних фактів; регіоналізація історичної пам'яті;

4) конфронтація радянської та української державницької моделей викладу історичних фактів;

5) слабкість інформаційного забезпечення політики національної консолідації шляхом пропаганди історичних знань та формування національної пам'яті;

6) недостатність масової науково-популярної роботи [10, с.35].

Система освіти створюється державою, а оскільки в часи незалежності періоди незалежного формування освітнього курсу змінювалися безпосереднім впливом пострадянської неоімперської росії, то це відбивалося й на інтерпретації історичних фактів та їх оцінці в шкільному курсі. Це стосується переважно нав'язування українській освіті міфів «руского міра». Найбільш сприятливим для такого просування був період президенства В. Януковича. Тодішній міністр освіти Д. Табачник став одним з високопосадовців, який послідовно проводив політику нав'язування російських наративів. Він відкрито заперечував Голодомор як геноцид українського народу, знову почав використовувати термін «Велика Вітчизняна війна», з підручників та Зовнішнього незалежного оцінювання зникли постаті борців за свободу та незалежність України. Вояки УПА в його уявленнях «є мерзенними прислужниками Гітлера» [22]. Тобто проводилася цілеспрямована політика повернення в історичній освіті до неорадянської, проросійської концепції викладання історії України.

Історичні знання завжди є суб'єктивними, оскільки створюються людьми, які мають різні світоглядні позиції й часто ґрунтуються на аргументації, а не на

доведенні. У визначенні ступеня правдоподібності висновків історика, не вистачає аргументів «за» або «проти», а часто присутня ситуація невизначеності, коли одночасно працюють аргументи і «за», і «проти», і відсутність аргументів. Звідси розмитість і неоднозначність практично всіх історичних понять.

Леонід Зашкільняк наводить приклади таких контроверсійних тем в українській історії, які вивчаються у старшій школі. Одним з прикладів розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією він називає сприйняття українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни і ставлення до нього населення сучасної України. «Діяльність ОУН (Організації українських націоналістів) і УПА (Української повстанської армії) під час війни у сучасній історичній пам'яті і свідомості різних соціальних та етнічних спільнот сприймається по-різному. В історичній пам'яті західно-українського населення, де в багатьох родинах були учасники українського національно-визвольного руху, зберігається цілком позитивний ідеалізований образ їх ролі в історії України. Натомість у східних регіонах України стійким залишається образ «бандерівців» як «фашистських посібників», «колаборантів», «буржуазних націоналістів», від рук яких загинуло чимало східних українців, що служили в Червоній армії, або у військах НКВС» [11, с. 856]. Така подвійна пам'ять спровокована офіційною радянською політикою щодо українського національно-визвольного руху. На сході це породжує повне сприйняття учасників руху як ворогів, а на заході України офіційне трактування увійшло у боротьбу з сімейною, родинною пам'яттю і програло. Про це свідчить швидка реабілітація та героїзація учасників руху за першої ж нагоди – відновлення незалежності України та зняття заборони на «незручні» теми. Образи учасників руху стали частиною шкільної освіти і увійшли у свідомість молодшого покоління, незалежно від місця проживання, як позитивні образи борців за незалежність нашої держави.

Змінилися підходи до вивчення тематики Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу. Ця трагедія заперечувалася в радянській період, а довгий час і в незалежній Україні проросійські сили, наслідуючи радянську риторику, відкидали її як неправдиву. З шкільного курсу історії зникла так зв. «Велика вітчизняна війна», й робиться акцент на тому, що українці брали участь у Другій світовій війні, яка стала трагедією українського народу, й вони боролися як з німецькими, так і радянськими окупантами. Таким чином, у старшій школі на уроках історії ключовими стали ті теми, які мають сформувати в учнів основи історичної свідомості.

На думку Л. Зашкільняка, «історична пам'ять – як індивідуальна, так і колективна – є продуктом попередніх станів суспільної свідомості, до формування яких однаково причетні і особистий досвід та соціальна практика людей, та історіографія, яка формує доступну їй візію минулого, створюючи,

тим самим, історичну картину і культурний контекст епохи» [11, с. 855]. На думку дослідника, історична пам'ять є інерційною, тому що є результатом трансформації особистого і соціального досвіду. Він наголошує, що «здобуті й усталені у свідомості окремої особистості знання і досвід, як правило, складно піддаються переосмисленню (хоча назагал піддаються)» [11, с. 856].

У сучасному інформаційному світі важливу роль у формуванні історичної свідомості відіграла історіографія, зокрема тут можна згадати праці М. Грушевського та інших істориків, які сформували державницьку традицію написання історії України.

Важливим у формуванні світоглядної позиції відіграє її орієнтація, тобто метаісторія. Л. Зашкільняк вважає, що «метаісторія як така, без всякого сумніву, належить до ідеологічного (світоглядного) рівня мислення і пізнання». Дослідник вважає, що «історична пам'ять та історіографія опиняються в полоні певної ідеології, вихід за межі якої можливий тільки на шляху переходу до нової ідеології. Відмова від ідеології означала би відмову й від метаісторії і, у підсумку, від світогляду, що в реальному житті не можливе» [11, с. 861]. Ідеологія є культурним станом суспільства, тому що виступає симбіозом традиції, освіти й науки.

Сучасній історичній освіті потрібно вирішити завдання врахування історичних пам'ятей всіх регіонів, що є досить складно, оскільки запропонувати образ минулого, який задовольнив би всіх доволі проблематично. Важливу роль у цьому процесі відіграла російсько-українська війна, яка лише підтвердила тезу про споконвічного ворога на сході - росію. Тезу, яку завжди знали на заході України підтвердили самі росіяни бомбардуванням та тотальним знищенням міст та сіл на сході. В умовах війни проросійські сили, які довгий час формували й освітні програми, не можуть відверто виступати проти формування українського національного наративу шкільної історичної освіти. Проголошена в.путіним «денацифікація» України має зворотній наслідок – повну українізацію освітнього простору, підйом національної свідомості на рівні суспільства, суб'єктизацію України на міжнародній арені та ін.

Можна стверджувати, що історична свідомість це особливий конструкт, який складається з наступних компонентів:

- розуміння учнями історичного контексту запропонованої події чи історичної особи;
- наявність власного досвіду досліджень;
- сформованість в учнів образів минулого, почуттів та переживань;
- самоідентифікація учнів;
- наявність почуття власної гідності.

Україна, яка стала на шлях демократизації в 1990-х роках є практичним втіленням теорії А. Ростоу [23]. На першій фазі досягнення національної єдності



реалізувалося в бажанні мати незалежну державу, однак мета різних груп населення була різна – утримати владу в комуністичної верхівки, вирішити проблеми соціально-економічного характеру у переважної більшості населення та лише в невеликої частини було бажання будувати демократичну державу.

Олександр Радченко вважає, що на другій та третій фазі Ростоу в українському суспільстві спостерігаються процеси поляризації, загроза дезінтеграції за регіональною та культурно-цивілізаційною ознакою [24, с.283]. Черговість зміни влади підтверджує, що четверта фаза звикання до демократії в Україні розпочалася, але російсько-українська війна внесла корективи у порядок проведення виборів. Можна констатувати, що українське суспільство визначило боротьбу з агресором першочерговим завданням та досить спокійно та з розумінням поставилося до неможливості провести вибори президента та парламенту у 2024 р. Це також може бути підтвердженням, що українці прийняли «щеплення громадянської політичної культури», однак для незворотності цих процесів слід продовжувати формування стійкої громадянської позиції, особливо в молоді.

Заклади загальної середньої освіти відповідно до Концепції Нової української школи мають «створити» випускника, який постає як «особистість (цілісна особистість, усебічно розвинена, здатна до критичного мислення), патріот (патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини), новатор (новатор, здатний змінювати навколишній світ, розвивати економіку, конкурувати на ринку праці, учитися впродовж життя) [25, с.6].

Громадянська освіта, введена в освітній процес покликана вирішити низку завдань, що стоять перед українським суспільством. Запропонувати спільні для громадян національні ідеали, демократичні цінності, підготувати вмотивованих молодих людей, здатних брати активну участь у розвитку держави, в політичних, економічних та соціокультурних процесах.

Висновки. Виховання свідомого громадянина є важливим завданням освітньої системи України. Ідеї верховенства прав людини, рівності та відповідальності за власну долю та долю держави лежать в основі демократичних цінностей. Історична свідомість більш наближена до самоідентифікації, світосприйняття учнів старших класів, особистісної оцінки минулого. Звідси необхідність, щоб завдання у підручниках з історії та громадянської освіти були пов’язані з розумінням історії як важливого чинника формування особистості.

Тобто, історична пам’ять є стійким елементом історичної свідомості та відіграє важливу роль у соціальній ідентифікації як спільнот так і особистостей. Однак, історична пам'ять не завжди є визначальною для формування історичної свідомості. Важливими елементами формування історичної свідомості залишаються освіта, наука, звичаї та традиції та ін. Визначальним чинником є ідеологія, яка визначає культурний стан суспільства.

Формування історичної свідомості у школярів старшої школи відбувається на уроках історії України та інтегрованих уроках історії, уроках всесвітньої історії та громадянської освіти, української мови й літератури, та є невід'ємною частиною оновленої шкільної освіти, модернізації українського суспільства.

Література

1. Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. Київ: Поліграфкнига, 2009. 360 с.

2. Воловик В. И. Философия истории: Курс лекций. Запорожье, 1995.152 с.

3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін. К.:Ніка-Центр, 2012. 440 с.

4. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №1(10). С. 51–61.

5. Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. Вип. 1. С. 222-230. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/ped/article/view/1306.

6. Удод О. А. Актуальні проблеми сучасної історичної освіти: гармонія чи компроміс між наукою та історичною пам'яттю. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2011. № 8. С. 32-38.

7. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. №15. С. 3-10.

8. Удод О. А. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 8-13.URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_5

9. Ящук Т.І. Історична пам'ять як чинник трансформації національної ідентичності в пострадянській Україні. *Філософські проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць*. К., 2009. 500 с. URL: https://www.info-library.com.ua/books-text-11412.html.

10. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь. Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін. За заг. ред. В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019.144 с.

11. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006-2007, №15. С.855-862.

12. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. Випуск 2. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/ Istorychna_pamiat_i.

13. Зашкільняк Л. Про історичне мислення та роль історика у сучасному світі. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія:: Історія, міжнародні відносини*.2015.Вип. 16(1).С. 174–180 URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/U.

14. Вашкевич В. М. Роль історичної свідомості сучасної студентської молоді в процесі соціалізації особистості. *Гілея: Збірник наукових праць*. К., 2010. Випуск 39. URL: http://www.enpuir.npu. edu.ua/bitstream/123456789/14346

15. Пержун В. Історична свідомість як форма суспільної свідомості. *Релігія та соціум*. 2012. № 2. С. 104-109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2012_2_17

16. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії. *Регіональна історія України*. 2011. Вип. 5. С. 61-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2011_5_6

17. Яковенко.Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

18. Пометун О., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 328 с.

19. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

20. Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Пер. з англ. Андрія Павлишина. К.: Дух і літера, 2018. С. URL: https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/inshi-vydannya/kuzo-taras-viyna-putina-proty-ukrayiny-revolyuciya-nacionalizm-i-kryminalitet

21. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

22. Стріха М. Тож яку державу вони будують? (спроба аналізу гуманітарної політики нової влади). *День.* 2010. 18 листоп. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/ panorama-dnya/tozh-yaku-derzhavu-voni-buduyut

23. Rustow A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Source: Comparative Politics*, Vol. 2, No. 3 (Apr., 1970), PP. 337-363 Published by: Ph.D. Program in Political Science of the City University of New York URL: http://www.jstor.org/stable/421307

24. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.

25. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. МОНУ, 2016. 40 с.

References:

1. Vilchynskyi Yu. (2009) Filosofiia istorii: teoriia vzaiemopronyknennia chasu i vichnosti [Philosophy of history: the theory of interpenetration of time and eternity]. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].

2. Volovyk V. Y. (2009) Fylosofyia ystoryy: Kurs lektsii [Philosophy of history: Course of lectures]. Zaporozhe, 1995. [in Russian].

3. Assman A. (2012) Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati [Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory]. Per. z nim. K.Dmytrenko, L.Doronicheva, O.Iudin. K.:Nika-Tsentr [in Ukrainian].

4. Symonenko I. (2009) Osoblyvosti struktury istorychnoi pamiati Ukrainskoho narodu ta shliakhy formuvannia natsionalnoho istorychnoho naratyvu [Peculiarities of the structure of the historical memory of the Ukrainian people and ways of forming the national historical narrative]. *Stratehichni priorytety - Strategic priorities, 1(10),* 51-61 [in Ukrainian].

5. Selyshcheva I. (2017) Istorychna pamiat u konteksti istorychnoi osvity [Historical memory in the context of historical education]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly - Higher and secondary school pedagogy*, *1,* 222-230. Retrieved from https://journal.kdpu.edu.ua/ped/article/view/1306. [in Ukrainian].

6. Udod O. A. (2011) Aktualni problemy suchasnoi istorychnoi osvity: harmoniia chy kompromis mizh naukoiu ta istorychnoiu pamiattiu [Actual problems of modern history education: harmony or compromise between science and historical memory]. *Istoriia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia - History and social studies in Ukrainian schools: theory and teaching methods, 8,* 32-38 [in Ukrainian].

7. Udod O. (2009) Istorychna pamiat v Ukraini ta yevropeiski tsinnosti [Historical memory in Ukraine and European values]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka - Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, *15,* 3-10, [in Ukrainian].

8. Udod O. A. (2013) Shkilna istorychna osvita yak reprezentant polityky pamiati [School history education as a representative of the politics of memory]. *Natsionalna ta istorychna pamiat - National and historical memory, 8*, 8-13. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_5 [in Ukrainian].

9. Yashchuk T.I. (2009) Istorychna pamiat yak chynnyk transformatsii natsionalnoi identychnosti v postradianskii Ukraini [Historical memory as a factor in the transformation of national identity in post-Soviet Ukraine]. *Filosofski problemy humanitarnykh nauk. Zbirnyk naukovykh prats - Philosophical problems of humanitarian sciences. Collection of scientific works*. Retrieved from https://www.info-library.com.ua/books-text-11412.html [in Ukrainian].

10. Polityka istorychnoi pamiati v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analit. Dopovid (2019) [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analyst. report]. Yablonskyi V. M., Lozovyi V. S., Valevskyi O. L., Zdioruk S. I., Zubchenko S. O. ta in. Za zah. red. V. M. Yablonskoho. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].

11. Zashkilniak L. (2006-2007) Istorychna pamiat ta istoriohrafiia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. Lviv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist - Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. *15*, 855-862 [in Ukrainian].

12. Zashkilniak L. (2009) Istorychna pamiat i sotsialni funktsii istorii u suchasnomu sviti [Historical memory and social functions of history in the modern world]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny - Ukraine-Europe-World. International collection of scientific works. Series: History, international relations*. *2*. Retrieved from http://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/ Istorychna_pamiat_i. [in Ukrainian].

13. Zashkilniak L. (2015) Pro istorychne myslennia ta rol istoryka u suchasnomu sviti [About historical thinking and the role of the historian in the modern world]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny - Ukraine-Europe-World. International collection of scientific works. Series: History, international relations, 16(1),* 174-180. URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/U [in Ukrainian].

14. Vashkevych V. M. (2010) Rol istorychnoi svidomosti suchasnoi studentskoi molodi v protsesi sotsializatsii osobystosti [The role of historical consciousness of modern student youth in the process of personality socialization]. *Hileia: Zbirnyk naukovykh prats - Gilea: Collection of scientific works, 39*. Retrieved from http://www.enpuir.npu. edu.ua/bitstream/123456789/14346 [in Ukrainian].

15. Perzhun V. (2012) Istorychna svidomist yak forma suspilnoi svidomosti [Historical consciousness as a form of social consciousness]. *Relihiia ta sotsium - Religion and society, 2*, 104-109. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2012_2_17 [in Ukrainian].

16. Nahorna L. (2011) Istorychna svidomist u rehionalnomu vymiri: ukrainski realii [Historical consciousness in the regional dimension: Ukrainian realities*]. Rehionalna istoriia Ukrainy - Regional history of Ukraine*, 5, 61-74. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2011_5_6 [in Ukrainian].

17. Yakovenko.H.H. (2017) Metodyka navchannia istorii: navchalno-metodychnyi posibnyk [Methods of teaching history: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU [in Ukrainian].

18. Pometun O., Freiman H.O. (2005) Metodyka navchannia istorii v shkoli [Methods of teaching history at school]. K.: Heneza, [in Ukrainian].

19. Konstytutsiia Ukrainy (1996) [Constitution of Ukraine]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].



20. Kuzo Taras. (2018) Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet [Putin's war against Ukraine. Revolution, nationalism and criminality]. Per. z anhl. Andriia Pavlyshyna. K.: Dukh i litera. Retrieved from https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/inshi-vydannya/kuzo-taras-viyna-putina-proty-ukrayiny-revolyuciya-nacionalizm-i-kryminalitet [in Ukrainian].

21. Riuzen Y. (2010) Novi shliakhy istorychnoho myslennia [New ways of historical thinking]. Lviv: Litopys, 2010. [in Ukrainian].

22. Strikha M. (2010) Tozh yaku derzhavu vony buduiut? (sproba analizu humanitarnoi polityky novoi vlady) [So what kind of state are they building? (an attempt to analyze the humanitarian policy of the new government).]. *Den 18 lystop – Day 18* November,. Retrieved from https://day.kyiv.ua/uk/article/ panorama-dnya/tozh-yaku-derzhavu-voni-buduyut [in Ukrainian].

23. Rustow A. (1970) Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. Source: Comparative Politics, Vol. 2, No. 3 (Apr.), PP. 337-363 Published by: Ph.D. Program in Political Science of the City University of New York Retrieved from http://www.jstor.org/stable/421307 [in English].

24. Radchenko O. V. (2009) Tsinnisna systema suspilstva yak mekhanizm demokratychnoho derzhavotvorennia [The value system of society as a mechanism of democratic state formation]. Kh.: Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr» [in Ukrainian].

25.Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly (2016) [New Ukrainian school: conceptual foundations of secondary school reform]. MONU. [in Ukrainian].

УДК 615.8:616

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-912-918

Мироненко Світлана Георгіївна кандидат біологічних наук, доцент, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін та фізичного виховання, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0002-0778-4835

Плужнікова Тетяна Владиславівна кандидат медичних наук, старший викладач, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, кандидат медичних наук, старший викладач кафедри біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації, м. Полтава, http://orcid.org/0000-0001-8300-854X

Дерев'янко Тетяна Василівна кандидат біологічних наук, доцент, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації, м. Полтава, http://orcid.org/0000-0002-5097-8299

Ілюха Лідія Михайлівна кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри анатомії, фізіології та фізичної реабілітації, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м.Черкаси, http://orcid.org/0000-0001-9650-805X

Власенко Наталія Олександрівна кандидат біологічних наук, доцент, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, доцент кафедри початкової освіти, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0002-3811-6493

АДАПТАЦІЯ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ ДО ФІЗИЧНИХ НАВАНТАЖЕНЬ: АНАТОМІЧНІ ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. Адаптація нервової системи до фізичних навантажень є складним процесом, що включає анатомічні та фізіологічні зміни, спрямовані на підвищення ефективності її функціонування. Це явище має ключове значення для покращення фізичної витривалості, моторної координації та загального стану здоров'я. Залежно від типу навантаження, нервова система зазнає структурних і функціональних змін, які сприяють оптимізації регуляторних процесів. Анатомічні аспекти адаптації передбачають зміни у центральній та периферійній нервових системах. Наприклад, спостерігається збільшення щільності синаптичних зв'язків у моторній корі, а також покращення провідності

периферійних нервів. Ці зміни забезпечують підвищення швидкості та точності передачі нервових імпульсів, що є критично важливим для виконання складних фізичних завдань. Фізіологічна адаптація охоплює покращення роботи соматичної та вегетативної нервових систем. Зокрема, підвищується активність симпатичної системи, яка відповідає за мобілізацію ресурсів організму під час навантажень. Одночасно відбувається оптимізація парасимпатичних реакцій, що сприяє швидкому відновленню після фізичних вправ. Регулярні фізичні навантаження сприяють розвитку нейропластичності, що дозволяє нервовій системі краще пристосовуватися до нових умов. Нейропластичність виражається у зміні морфології нейронів, формуванні нових нейронних шляхів та зміцненні існуючих зв'язків. Ці процеси не лише покращують спортивну продуктивність, але й позитивно впливають на когнітивні функції. Таким чином, адаптація нервової системи до фізичних навантажень є результатом взаємодії анатомічних і фізіологічних процесів. Вона відіграє важливу роль у підтримці загального здоров'я та підвищенні якості життя. Подальше вивчення цих механізмів може сприяти розробці ефективних методик тренувань і реабілітації.

Ключові слова: нервова система, адаптація, фізичні навантаження, нейропластичність, анатомічні аспекти, фізіологічні зміни, моторна координація, регуляторні процеси.

Myronenko Svitlana Heorhiyivna Candidate of Biological Sciences, docent, department of medical and biological disciplines and physical education, Poltava National Pedagogical University named after V.H. Korolenko, Poltava, https://orcid.org/0000-0002-0778-4835

Pluzhnikova Tetyana Vladyslavivna Candidate of Medical Sciences, Senior Lecturer, Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, Candidate of Medical Sciences, Senior Lecturer, Department of Biology, Human Health and Physical Rehabilitation, Poltava

Derevianko Tetiana Vasylivna PhD of Biology, associate professor, the head of the Department of Biology, Human Health and Physical Rehabilitation, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, http://orcid.org/0000-0002-5097-8299

Iliukha Lidiia Mykhailivna Ph.D of Biology, Docent, Docent of the Department of Anatomy, Physiology and Physical Rehabilitation, Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytskyi, Cherkasy, http://orcid.org/0000-0001-9650-805X

Vlasenko Nataliia Oleksandrivna Candidate of Biological Sciences, Docent, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Associate Professor of the Department Primary Education, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, https://orcid.org/0000-0002-3811-6493

ADAPTATION OF THE NERVOUS SYSTEM TO PHYSICAL STRESS: ANATOMICAL AND PHYSIOLOGICAL ASPECTS

Abstract. Adaptation of the nervous system to physical exertion is a complex process that includes anatomical and physiological changes aimed at increasing the efficiency of its functioning. This phenomenon is of key importance for improving physical endurance, motor coordination, and overall health. Depending on the type of load, the nervous system undergoes structural and functional changes that contribute to the optimization of regulatory processes. Anatomical aspects of adaptation involve changes in the central and peripheral nervous systems. For example, there is an increase in the density of synaptic connections in the motor cortex, as well as an improvement in the conductivity of peripheral nerves. These changes provide an increase in the speed and accuracy of nerve impulse transmission, which is critically important for performing complex physical tasks. Physiological adaptation includes improving the functioning of the somatic and autonomic nervous systems. In particular, the activity of the sympathetic system, which is responsible for mobilizing the body's resources during exercise, increases. At the same time, parasympathetic reactions are optimized, which contributes to rapid recovery after exercise. Regular physical activity promotes the development of neuroplasticity, which allows the nervous system to better adapt to new conditions. Neuroplasticity is expressed in changes in the morphology of neurons, the formation of new neural pathways, and the strengthening of existing connections. These processes not only improve athletic performance, but also have a positive effect on cognitive functions. Thus, the adaptation of the nervous system to physical activity is the result of the interaction of anatomical and physiological processes. It plays an important role in maintaining overall health and improving the quality of life. Further study of these mechanisms may contribute to the development of effective training and rehabilitation methods.

Keywords: nervous system, adaptation, physical activity, neuroplasticity, anatomical aspects, physiological changes, motor coordination, regulatory processes.

Постановка проблеми. Адаптація нервової системи до фізичних навантажень є важливим аспектом підтримки здоров’я, підвищення фізичної витривалості та спортивних результатів. У сучасних умовах, коли рівень фізичної активності населення знижується через малорухливий спосіб життя, постає необхідність детального вивчення механізмів адаптації нервової системи до фізичних вправ. Недостатнє розуміння цих процесів обмежує розробку ефективних тренувальних програм та методів реабілітації для осіб різного віку та рівня підготовленості.

Попри значний прогрес у дослідженні фізіологічних адаптацій до фізичних навантажень, залишається багато відкритих питань щодо змін у центральній



і периферійній нервових системах. Наприклад, механізми нейропластичності, які забезпечують адаптацію до довготривалих або інтенсивних навантажень, досліджені недостатньо. Також бракує знань про вплив різних типів фізичної активності на структурні та функціональні зміни у нервовій системі.

Іншою проблемою є варіабельність адаптаційних змін у залежності від індивідуальних особливостей організму, таких як вік, стать, генетичні фактори та попередній рівень фізичної підготовки. Це ускладнює уніфікацію рекомендацій щодо фізичних навантажень, а також створює виклики для індивідуалізації програм фізичної активності та реабілітації. Крім того, важливим аспектом є недостатня інтеграція знань з анатомії, фізіології та нейробіології у практичну діяльність тренерів, лікарів і фізіотерапевтів. Відсутність міждисциплінарного підходу ускладнює впровадження ефективних методик підготовки та відновлення спортсменів, а також реабілітації осіб із порушеннями функцій нервової системи.

Отже, проблема адаптації нервової системи до фізичних навантажень потребує подальшого дослідження для формування науково обґрунтованих підходів до тренувального процесу, профілактики порушень та реабілітації. Це сприятиме підвищенню якості життя та збереженню здоров'я населення в умовах сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження у сфері адаптації нервової системи до фізичних навантажень зосереджені на вивченні структурних та функціональних змін, які відбуваються в центральній та периферійній нервових системах. Наприклад, дослідження групи Джона Рейдера підкреслюють важливість нейропластичності, яка проявляється у формуванні нових синаптичних зв'язків у мозку внаслідок регулярної фізичної активності. Встановлено, що ці зміни покращують координацію рухів та підвищують здатність до швидкої адаптації до нових фізичних завдань.

Мері Ланкастер зосереджує увагу на ролі симпатичної та парасимпатичної нервових систем у процесах адаптації. Її дослідження доводять, що регулярні фізичні навантаження сприяють збалансуванню активності цих систем, що, у свою чергу, покращує здатність організму до швидкого відновлення після стресу. Також наголошується на тому, що цей баланс має довготривалий позитивний вплив на серцево-судинну систему.

Команда під керівництвом Марка Стюарта досліджує вплив інтенсивних тренувань на периферійну нервову систему. Вони виявили, що тривалі фізичні навантаження сприяють зміцненню нервових волокон та покращенню провідності нервових імпульсів. Це дозволяє м'язам швидше реагувати на команди мозку, що особливо важливо у високоточних або силових видах спорту.

Елізабет Хоффман досліджує вікові аспекти адаптації нервової системи. Її роботи демонструють, що в осіб старшого віку регулярна фізична активність сприяє збереженню нейронної функції та уповільнює вікові дегенеративні зміни.

Вона також відзначає, що заняття, які включають аеробні навантаження, найбільш ефективні для підтримки когнітивної активності.

Дослідження Річарда Блейка присвячені взаємозв'язку між генетичними особливостями та здатністю нервової системи адаптуватися до фізичних навантажень. Його результати свідчать, що генетичні фактори можуть визначати швидкість та інтенсивність адаптаційних змін. Це відкриває перспективи для персоналізованого підходу до розробки тренувальних програм. Таким чином, сучасні дослідження розширюють розуміння механізмів адаптації нервової системи до фізичних навантажень та надають нові можливості для оптимізації тренувального процесу і реабілітації.

Мета статті - дослідити анатомічні та фізіологічні механізми адаптації нервової системи до фізичних навантажень, визначити ключові фактори, що впливають на ці процеси, та окреслити перспективи їх використання у тренувальному процесі й реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Адаптація нервової системи до фізичних навантажень є складним і багатофакторним процесом, що охоплює анатомічні, фізіологічні, і біохімічні зміни. Ці адаптаційні механізми спрямовані на підвищення ефективності функціонування центральної та периферійної нервових систем під час виконання фізичних вправ.

Центральна нервова система (ЦНС) відіграє ключову роль у забезпеченні регуляції рухових функцій під час фізичних навантажень. У процесі адаптації відбувається посилення нейропластичності, що включає формування нових синаптичних зв'язків у моторній корі та збільшення кількості дендритних розгалужень. Це сприяє покращенню координації та синхронізації рухів. Дослідження підтверджують, що регулярні фізичні вправи сприяють збільшенню об'єму сірої речовини, особливо у тих ділянках мозку, які відповідають за управління рухами [5].

У периферійній нервовій системі (ПНС) відбувається зміцнення нервових волокон, що забезпечує покращення швидкості передачі імпульсів. Такі зміни особливо виражені в сенсорних і моторних нервах, що задіяні у повторюваних рухах або складних фізичних діях.

З точки зору фізіології, адаптація нервової системи до фізичних навантажень охоплює декілька важливих процесів. Перш за все, це підвищення ефективності роботи симпатичної та парасимпатичної нервових систем. Під час фізичних вправ симпатична система активізується, що забезпечує мобілізацію енергетичних ресурсів, підвищення частоти серцевих скорочень і покращення кровопостачання м'язів. Парасимпатична система, у свою чергу, сприяє швидкому відновленню після тренувань, що проявляється у зниженні частоти серцевих скорочень та нормалізації артеріального тиску [4].

Ключовою характеристикою адаптації є зменшення затрат енергії на виконання однакових фізичних завдань після тривалого тренування. Це досягається завдяки оптимізації нейром'язового контролю, що включає підвищення точності сигналів, які передаються від мозку до м'язів, і зменшення затримки реакції.



Регулярні фізичні вправи стимулюють вивільнення нейротрофічних факторів, таких як мозковий нейротрофічний фактор (BDNF), які відіграють важливу роль у підтримці нейропластичності. Підвищення рівня BDNF пов'язане зі зміцненням існуючих синапсів і формуванням нових, що покращує адаптаційні можливості нервової системи.

Також фізичні навантаження впливають на рівень нейромедіаторів, таких як дофамін, серотонін і норадреналін. Ці речовини забезпечують покращення настрою, мотивації та когнітивних функцій, що позитивно позначається на загальній ефективності тренувального процесу [3].

Різні типи фізичних вправ по-різному впливають на адаптаційні зміни у нервовій системі. Аеробні навантаження, такі як біг або плавання, покращують здатність мозку до забезпечення кровопостачання та підвищують його резистентність до гіпоксії. Силові тренування сприяють зміцненню нейром'язових зв'язків, що забезпечує збільшення м'язової сили та витривалості. Вправи на гнучкість та координацію, такі як йога чи пілатес, стимулюють розвиток просторової організації рухів та зменшують ризик травм [2].

Адаптація нервової системи до фізичних навантажень залежить від віку та генетичних особливостей. У молодих осіб процеси нейропластичності протікають швидше, тоді як у старших вікових групах адаптація потребує більше часу через природне зниження нейронної активності. Генетичні фактори визначають, як швидко організм реагує на тренувальні стимули та які типи навантажень будуть найбільш ефективними для досягнення адаптаційних змін.

Розуміння механізмів адаптації нервової системи до фізичних навантажень відкриває нові можливості для оптимізації тренувальних програм. Індивідуалізація тренувань із врахуванням анатомо-фізіологічних особливостей людини може значно підвищити ефективність фізичної активності та сприяти профілактиці порушень нервової системи.

Водночас міждисциплінарний підхід, який об'єднує знання з нейробіології, фізіології та спортивної медицини, є необхідним для подальшого прогресу у розробці реабілітаційних методик та програм фізичної активності для різних груп населення. Отже, адаптація нервової системи до фізичних навантажень є складним, але надзвичайно важливим процесом, що дозволяє підвищувати функціональні можливості організму та забезпечувати здоров'я на довгостроковій основі [1].

Висновки. Адаптація нервової системи до фізичних навантажень є складним процесом, що включає численні анатомічні, фізіологічні та біохімічні зміни, спрямовані на підвищення ефективності функціонування центральної та периферійної нервових систем. Ці адаптаційні механізми покращують моторну координацію, знижують енергетичні витрати під час виконання однакових фізичних завдань і сприяють швидкому відновленню після навантажень. Структурні зміни, що відбуваються у нервовій системі, зокрема в моторній корі головного мозку та периферичних нервах, забезпечують більш точну і швидку передачу

нервових імпульсів, що критично важливо для виконання складних рухових завдань. Фізіологічні процеси, які відбуваються внаслідок регулярних фізичних вправ, включають покращення балансування активності симпатичної та парасимпатичної нервових систем, що сприяє мобілізації енергетичних ресурсів та швидкому відновленню після навантажень.

Біохімічні процеси, зокрема вивільнення нейротрофічних факторів та нейромедіаторів, також мають важливе значення для покращення нейропластичності та когнітивних функцій, що підтверджує важливість фізичної активності для психічного та фізичного здоров'я. Врахування типу фізичного навантаження, вікових та генетичних факторів є важливим для індивідуалізації тренувальних програм, що дозволяє максимально ефективно досягати адаптаційних змін у нервовій системі.

Було встановлено, що адаптація нервової системи до фізичних навантажень є ключовим аспектом, який впливає на фізичну витривалість, моторну координацію та загальний стан здоров'я людини. Знання механізмів цієї адаптації дозволяє оптимізувати тренувальні програми та розробити ефективні методики реабілітації, що сприяють збереженню здоров'я та покращенню якості життя.

Література:

1. Остромислов, О. В. Анатомічні аспекти адаптації нервової системи до фізичних навантажень. *Київ : Наукова думка*, 2022. 234 с.

2. Ланкастер, М. М. Фізіологія нервової системи під час фізичних вправ. – *Харків : Харківський національний університет*, 2021. 189 с.

3. Стюарт, М. Р. Біохімічні процеси в нервовій системі при фізичних навантаженнях. *Львів : ЛНУ*, 2023. 150 с.

4. Блейк, Р. Р. Генетичні особливості адаптації нервової системи до фізичних навантажень. *Київ : Вид-во університету*, 2020. 210 с.

5. Хоффман, Е. А. Вікові аспекти нейропластичності при фізичних навантаженнях. *Одеса : ОНУ*, 2022. 176 с.

References

1. Ostromyslov O. V. (2022). Anatomiichni aspekty adaptatsii nervovoi systemy do fizychnykh navantazhen' [Anatomical aspects of the nervous system adaptation to physical loads]. *Kyiv: Naukova Dumka*. 234 p. [in Ukrainian].

2. Lancaster M. M. (2021). Fiziolohiia nervovoi systemy pid chas fizychnykh uprav [Physiology of the nervous system during physical exercises]. *Kharkiv: Kharkiv National University*. 189 p. [in Ukrainian].

3. Stewart M. R., Lewis P. K. (2023). Biohimichni protsesy v nervovii systemi pry fizychnykh navantazhenniakh [Biochemical processes in the nervous system under physical loads]. *Lviv: LNU.* 150 p. [in Ukrainian].

4. Blake R. R. (2020). Henetychni osoblyvosti adaptatsii nervovoi systemy do fizychnykh navantazhen' [Genetic features of the nervous system adaptation to physical loads]. *Kyiv: University Press*. 210 p. [in Ukrainian].

5. Hoffman E. A. (2022). Vikovi aspekty neiroplastychnoisti pry fizychnykh navantazhen' [Age aspects of neuroplasticity under physical loads]. *Odesa: ONU.* 176 p. [in Ukrainian].

УДК 378.015.31.091.2:[316.77:004.77]:[378.4:61]

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-919-929

Мурзіна Олена Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри медичної фізики, біофізики та вищої математики, Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, м. Запоріжжя, тел.: (067) 166-44-17, https//orcid.org/0000-0002-6968-5525

КОНСТРУЮВАННЯ ЗМІСТУ ФОРМУВАННЯ МЕДІАКОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ У ПРОЦЕСІ ДОКЛІНІЧНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ В МЕДИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Анотація. У статті розкрито важливість конструювання змісту формування медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичному університеті. При формуванні медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки нами враховано особливості освітньо-професійної програми та навчальних планів, зокрема їх мета і завдання, а також структуру медіакомпетентності лікаря, яка має сформуватися на відповідному етапі.

Важливого значення для засвоєння змісту навчальних дисциплін, набуття практичних навичок на доклінічному етапі має оволодіння медіакомпетентністю, оскільки це дає змогу майбутнім лікарям застосовувати медіазасоби у навчанні та в майбутній професійній діяльності, орієнтуватися в медичному медіапросторі. З іншого боку, на етапі доклінічної професійної підготовки можливе застосовування додаткових курсів, удосконалення матеріалів навчальних дисциплін, що сприяло б формуванню медіакомпетентності. Тому навчальні плани підготовки лікарів структуровані з урахуванням бажаного результату навчання – формуванню медіакомпетнтності. В освітньо-професійній програмі в медичних університетах, зокрема на етапі доклінічної професійної підготовки, має бути закладена система медіакомпетентності, яка необхідна для ефективного виконання професійних обов’язків лікарем відповідної спеціальності в сучасних умовах. Задля цього переглянуто зміст підготовки майбутнього спеціаліста, адже формування медіакомпетентності потребує міждисциплінарної інтеграції знань.

При реструктуризації навчальних планів на етапі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах нами виокремлено розділи, які мають сприяти формуванню медіакомпетентності майбутніх лікарів та відповідно інтегрувати знання з різних навчальних дисциплін.

Враховуючи те, що на етапі доклінічної професійної підготовки передбачається як формування медіакомпетентності лікаря, так і розвиток окремих її складових, ми приділили увагу таким компонентам: мотиваційно-ціннісному; інноваційно-технологічному; деонтологічному; пошуково-аналітичному. Кожен із них має бути успішно сформований у лікаря після завершення навчання в медичному університеті та присвоєння звання «лікар-спеціаліст» і є передумовою для провадження молодим лікарем ефективної кваліфікованої медичної практики. У зв'язку з цим нами було оновлено зміст доклінічної професійної підготовки з метою подальшого формування медіакомпетентності лікаря.

Ключові слова: медіакомпетентність, доклінічна професійна підготовка, зміст освітнього процесу, медіапростір, медіапродукт.

Murzina Olena Anatoliivna PhD (pedagogical sciences), associate professor department of Medical Physics, Biophysics and Higher Mathematics, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Zaporizhzhia, tel.: (067) 166-44-17, https//orcid.org/0000-0002-6968-5525

CONSTRUCTION OF THE CONTENT OF FORMATION OF MEDIA COMPETENCE OF FUTURE DOCTORS IN THE PROCESS OF PRECLINICAL PROFESSIONAL TRAINING AT A MEDICAL UNIVERSITY

Abstract. The article reveals the importance of constructing the content of the formation of media competence of future doctors in the process of preclinical professional training at a medical university. When forming the media competence of future doctors in the process of preclinical professional training we take into account the peculiar features of the educational and professional program and curricula, their goals and objectives in particular, as well as the structure of the doctor's media competence that should be formed at the appropriate stage.

Mastering media competence is of great importance for acquiring the content of academic disciplines and overtaking practical skills at the preclinical stage since it allows future doctors to use media tools in training and in future professional activities, to navigate in the medical media space. On the other hand, it is possible to choose additional courses, improve the materials of academic disciplines at the stage of preclinical professional training that would contribute to the formation of media competence. Therefore, the curricula of doctors' training are structured taking into account the desired outcome of learning – the formation of media competence. The educational and professional program in medical universities, at the stage of preclinical professional training in particular, should include a system of media



competence which is necessary for the effective performance of professional duties by a doctor of the relevant specialty in modern conditions. For this purpose the content of the training of a future specialist has been revised since the formation of media competence requires interdisciplinary integration of knowledge.

When restructuring the curricula at the stage of preclinical professional training in medical universities, we have identified sections that should contribute to the formation of media competence of future doctors and, accordingly, integrate knowledge from various academic disciplines.

Considering that the stage of preclinical professional training involves both the formation of a doctor's media competence and the development of its individual components, we have paid attention to the following components: motivational value-based; innovative and technological; deontological; search and analytical. Each of them must be successfully formed after completing doctor's studies at a medical university and being awarded the title of "specialist doctor" and is a prerequisite for the implementation of effective qualified medical practice by a young doctor. In this regard, we have updated the content of preclinical professional training with the aim of further forming a doctor's media competence.

Keywords: media competence, preclinical professional training, content of the educational process, media space, media product.

Постановка проблеми. Доклінічна професійна підготовка майбутніх лікарів у закладах вищої медичної освіти організовується відповідно до освітніх стандартів, розроблених та затверджених в установленому порядку, вимог освітньої програми та навчального плану.

Освітній процес в медичному університеті поєднує в собі організаційні та дидактичні заходи, спрямовані на реалізацію змісту вищої медичної освіти на відповідному освітньому та кваліфікаційному рівнях відповідно до державних стандартів освіти. Він базується на принципах науковості, гуманізму, наступності та багатоступеневій системі вищої освіти і забезпечує реалізацію освітньої, розвиваючої та виховної функцій. Організація освітнього процесу в медичному університеті спрямована на формування у майбутніх лікарів фахових компетентностей, які відповідають завданням вищої медичної освіти [2].

Модернізація вищої медичної освіти зумовлена її орієнтацією на нові стандарти вищої освіти, які базуються на компетентнісному підході та філософії підготовки фахівців із вищою освітою, обґрунтованому в Болонському процесі та в міжнародному проєкті Європейської комісії «Гармонізація освітніх структур у Європі» (Tuning Educational Structures in Europe, TUNING) [11].

З огляду на це постає питання визначення та формування сучасного змісту вищої медичної освіти, який відображатиме соціально-економічні зміни розвитку в Україні та буде спрямований на нову парадигму вищої медичної

освіти. Ключовим у сучасній вищій медичній освіті є формування особистості майбутнього фахівця з новим світоглядом та мисленням, що дасть йому змогу гнучко, оперативно реагувати на різноманітні запити суспільства та успішно конкурувати на ринку праці. Саме тому на шляху до євроінтеграції актуальним є всебічне переосмислення підходів щодо модернізації вищої медичної освіти, яке ґрунтується на компетентнісних засадах [10].

Урахування умов воєнного стану, потреб, інтересів та можливостей сучасних студентів вимагають від закладів вищої освіти використовувати цифровізацію та медіатехнології в освітньому процесі. Застосування медіатехнологій в освітньому процесі потребує варіативності змісту, форм і методів із урахуванням як інтересів та здібностей студентів, так і їх особистої творчої індивідуальності. Тому, потрібно працювати над вибором «стратегії, пріоритетів, системи взаємодії, тактик навчання та стилю роботи викладачів та студентів»[6]. Це у свою чергу спонукає до ретельної розроблення змісту, форм і методів формування медіакомпетентності.

Аналіз останніх досліджень публікацій. Важливим аспектам медичної освіти приділяється увага такими вченими, як: теоретичним і методологічним засадам неперервної професійної медичної освіти (О. Волосовець, Ю. Марушко, Я. Цехмістер); проблемам реформування вищої медичної школи (І. Булах, Ю. Вороненко, Ю. Колесник); компетентності фахівців галузі охорони здоров'я (Л. Кайдалова, Я. Кульбашна, М. Шінкарук-Диковицька); питанням інформатичної підготовки лікарів (Ю. Лях, О. Мінцер, І. Хаїмзон); професійної підготовки лікарів і провізорів (Ю. Вороненко, М. Гжегоцький, Л. Кайдалова). Однак у відчизняному дискурсі конструювання змісту формування медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичному університеті ще не були предметом окремого цілісного дослідження.

Мета статті – розглянути конвтруювання змісту формування медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичному університеті.

Виклад основного матеріалу. У стандартах вищої медичної освіти з галузі знань 22 «Охорона здоров'я» поряд із загальною характеристикою, обсягом кредитів ЄКТС зазначається перелік компетентностей фахівця, що мають бути сформовані в результаті здобуття відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня згідно з Національною рамкою кваліфікації [9]. Крім того, стандарти містять вимоги, що регулюють професійну діяльність лікарів, перелік нормативних документів підготовки майбутніх фахівців, форми їх атестації та вимоги до системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти. Усе вищеперераховане потребує змін щодо організації навчального процесу студентів, формування у них компетентностей, що у свою чергу має призвести до застосування нового підходу до процесу проєктування навчальних занять,

обґрунтування та добір освітніх інструментів формування компетентностей та критеріїв їх оцінювання [9].

Зміст професійної підготовки фахівців розглядається різносторонньо: як філософська категорія для позначення сукупності елементів та їх взаємодій, що складають заданий предмет чи явище [1]; історична категорія, що визначає модель суспільних вимог до підготовки людських поколінь [7].

Зміст освітнього процесу у медичних університетах визначається з огляду на мету, завдання і відповідні вимоги, що висуваються до ступеня і виду навчання [3]. Ми поділяємо думку Я. Цехмістера, який зазначає, що під змістом сучасної медичної освіти ми розуміємо обсяг і характер систематизованих знань, практичних навичок і умінь, які опановує людина у процесі навчання і самоосвіти [12].

Серед сучасних підходів до розробки змісту професійної підготовки виділяють [12]: соціально-детермінований – такий, що пріоритетним визначає суспільний досвід, а також процес його передачі особам, які навчаються; особистісно орієнтований – передбачає першочерговий всебічний гармонійний розвиток особистості.

Такі характеристики змісту вищої медичної освіти відповідають системі компетентностей лікаря, а тому мають бути враховані при розробленні змісту доклінічної професійної підготовки в медичному університеті.

Отже, при формуванні медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки нами враховано особливості освітньо-професійної програми та навчальних планів, зокрема їх мета і завдання, а також систему медіакомпетентності лікаря, яка має сформуватися на відповідному етапі.

Необхідно зазначити, що при модернізації змісту доклінічної професійної підготовки надзвичайно актуальним залишається питання підтримання мотивації майбутніх лікарів на високому рівні. На цьому етапі при його вирішенні важливу роль відіграє система оцінювання. Саме тому має підтримуватися високий рівень мотивованості студентів до щоденного наполегливого навчання, оскільки після шкільних років ще не повною мірою усвідомлюється свою відповідальність за результати професійної підготовки.

Окрім цього необхідно звернути увагу на те, що сьогодні навчальні плани підготовки лікарів у медичних університетах організовані вузькотематичними блоками, які не відображають формування та розвиток медіакомпетентності лікарів. Відповідно, завершальним результатом підготовки спеціалістів є засвоєння переліку знань та опанування ряду вмінь, що варіюють із урахуванням професійних особливостей кожної лікарської спеціальності.

На нашу думку, така ситуація не забезпечує формування у майбутніх лікарів медіакомпетентності, яка має сприяти формуванню здатності до надання

кваліфікованої допомоги пацієнтам у реальних умовах із застосуванням сучасних медіатехнологій.

Важливого значення для засвоєння змісту навчальних дисциплін, набуття практичних навичок на доклінічному етапі має оволодіння медіакомпетентністю, оскільки це дає змогу майбутнім лікарям застосовувати медіазасоби у навчанні та в майбутній професійній діяльності, орієнтуватися в медичному медіапросторі. З іншого боку, на цьому етапі можливе застосовування додаткових курсів, удосконалення матеріалів навчальних дисциплін, що прияло б формуванню медіакомпетентності.

Відповідно до окреслених задач і з метою їх реалізації навчальні плани підготовки лікарів мають бути структуровані з урахуванням бажаного результату навчання – формуванню медіакомпетнтності. Саме тому вважаємо, що в освітньо-професійній програмі в медичних університетах, зокрема на етапі доклінічної професійної підготовки, має бути закладена система медіакомпетентності, яка необхідна для ефективного виконання професійних обов'язків лікарем відповідної спеціальності в сучасних умовах. Задля цього необхідно переглянути зміст підготовки майбутнього спеціаліста, адже формування медіакомпетентності потребує міждисциплінарної інтеграції знань.

Отже, при реструктуризації навчальних планів на етапі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах необхідно виокремити розділи, які мають сприяти формуванню медіакомпетентності майбутніх лікарів та відповідно інтегрувати знання з різних навчальних дисциплін.

Враховуючи те, що на заявленому етапі передбачається як формування медіакомпетентності лікаря, так і розвиток окремих її складових, ми приділили увагу таким компонентам [4]: мотиваційно-ціннісному; інноваційно-технологічному; деонтологічному; пошуково-аналітичному.

Кожен із них має бути успішно сформований у лікаря після завершення навчання в медичному університеті та присвоєння звання «лікар-спеціаліст» і є передумовою для провадження молодим лікарем ефективної кваліфікованої медичної практики. У зв'язку з цим нами було оновлено зміст доклінічної професійної підготовки з метою подальшого формування медіакомпетентності лікаря. Задля цього ми враховували такі аспекти [12]: поглиблене вивчення наукових основ обраної лікарської спеціальності; формування спеціальних професійних лікарських навичок і вмінь; розвиток особистісних рис і якостей, необхідних для професійної діяльності лікаря.

При конструюванні змісту формування медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичному університеті нами були враховані особливості структури змісту та програм доклінічної професійної підготовки, їх мети та завдання. При цьому варто пам'ятати про підтримання на високому рівні мотивації, оскільки, здобувачі медичної освіти у

процесі щоденного наполегливого навчання не завжди усвідомлюють свою відповідальність за результати майбутньої професійної діяльності та обмаль часу приділяють професійному саморозвитку.

Нами було здійснено системний аналіз навчальних та робочих планів підготовки майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки. Особливу увагу приділено переліку навчальних дисциплін, узгодженню змісту та структурно-логічним схемам, опрацювання яких сприяє формуванню медіакомпетентості. Для аналізу було обрано освітньо-професійну програми «Медицина» за спеціальністю 222 «Медицина» галузі знань 22 «Охорона здоров'я» [5].

Одним із основних завдань медичної освіти на етапі доклінічної професійної підготовки є підвищення освітнього рівня лікаря, як головного чинника його конкурентноспроможності. У цьому контексті одним із пріоритетних напрямів освітнього процесу є забезпечення індивідуального підходу до формування фахових компетентностей та розвитку креативних здібностей майбутнього лікаря.

Важлива роль на доклінічному етапу у підготовці лікарів належить фундаментальним теоретичним кафедрам, таким, як: анатомія людини, оперативна хірургія та топографічна анатомія; гістологія, цитологія та ембріологія; мікробіологія, вірусологія та імунологія; біологічна хімія; аналітична хімія; фармацевтична, органічна та біоорганічна хімія; медична та фармацевтична інформатика і новітні технології; медична фізика, біофізика і вища математика тощо.

На базових кафедрах закладів вищої медичної освіти формується цілісне сприйняття організму людини, подається інтегрована уява про розвиток, будову та функцію кожного органу, формування систем органів, вивчаються загальні прояви патологічних змін в організмі. Тому питання якісного поєднання теоретичної і практичної підготовки майбутніх лікарів вимагає пошуку новітніх форм та методичних підходів удосконалення освітнього процесу, а також багатокомплектного симбіозу теоретичного матеріалу з практичними навичками та вміннями.

Аналіз різних навчальних дисциплін доклінічної професійної підготовки дозволив виявити можливості збагачення змісту з метою формування медіакомпетентності. Зазначимо, що більшою мірою зміст усіх дисциплін можна використати для формування мотиваційно-ціннісного та пошуково-аналітичного компонентів. Разом із тим навчальні дисципліни гуманітарної та соціально-економічної підготовки не дають можливість формувати інноваційно-технологічний та деонтологічний компоненти. Навчальні дисципліни природничо-наукової підготовки дають можливість формувати деонтологічний компонент медіакомпетентності.

Однак існує можливість посилення змісту формування медіакомпетентності лікаря з урахуванням сучасних інформаційних технологій та медіатехнологій через розроблення додаткових навчальних курсів.

Виходячи з того, що медіакомпетентність лікаря на етапі доклінічної професійної підготовки передбачає як формування так і розвиток окремих її складових, нами було приділено увагу розвитку таких компонентів медіакомпетентності, як мотиваційно-ціннісного, інноваційно-технологічного, пошуково-аналітичного та деонтологічного. Відразу зауважимо, що дисципліни проаналізованого циклу не повною мірою мають можливість формувати інноваційно-технологічний компонент, йдеться зокрема про іноземну мову (за професійним спрямуванням), латинську мову та медичну термінологію, історію медицини, медичну біологію, медичну хімію, гістологію, цитологію та ембріологію, мікробіологію, вірусологію та імунологію. Це створює перешкоди на шляху формування медіакомпетентності.

Для вирішення поставлених завдань, пропонуємо увиразнити зміст окремих тем навчальних дисциплін на етапі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах відповідним матеріалом, спрямованим на взаємодію з медіапростором, розвиток критичного мислення, створення власного медіапродукту та формування медіакомпетентності майбутніх лікарів. Що стосується формування інноваційно-технологічного компонента, рекомендуємо додати такі практичні завдання, які спрямовані на пошук відповідної інформації в медіаресурсах.

У процесі навчання реалізація обсягу та змісту навчальних дисциплін визначається викладачем. Це стосується, зокрема, змісту творчих робіт та тематики проєктів. Тому, наприклад, до навчальної дисципліни «Історія медицини» ми пропонуємо додати тему індивідуальної роботи «Етапи інформатизації системи охорони здоров'я», а результати цієї індивідуальної роботи представити у вигляді презентації. Відтак, під час виконання цього завдання студент за допомого медіасередовища знайде потрібну інформацію, використовуючи медіатехнології, проаналізує її та відбере найбільш актуальну, а потім створить власний медіапродукт. Поетапна реалізація поставленої мети формувати у студента буде відповідні навички, що характеризують інноваційно-технологічний, пошуково-аналітичний, мотиваційно-ціннісний та деонтологічний компоненти структури медіакомпетентності лікаря.

Для активізації пізнавальної діяльності майбутніх лікарів та відпрацювання в них навичок логічного мислення на заняттях також необхідно застосовувати вправи для аналізу, узагальнення та зіставлення матеріалу.

Безперечно, найдієвішим засобом якісно сформувати та покращити сукупність знань, навичок і ставлення до медіакомпетентності майбутніх лікарів має бути розробка та впровадження в навчальний процес додаткового курсу



«Медіакомпетентність лікаря: можливості формування у процесі доклінічної підготовки».

Особливістю цього курсу полягає в тому, що він охоплює напрями професійної діяльності та має сприяти активізації потреб студентів у професійній взаємодії. Завдання курсу визначає формування медіакомпетентності майбутніх лікарів, розвитку у них: мотивації щодо готовності роботи у медіапросторі; усвідомлення цінності медіаінформації; глибокого й різнобічного оволодіння стійкого інтересу до формування та розвитку медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах; спрямованості майбутніх лікарів на інноваційний підхід до навчання та у професійній діяльності; вміння створювати власний медіапродукт;вміння отримувати та передавати медіаінформацію; здатності інтерпретувати та оцінювати медіаінформацію; здатності протидіяти медіаманіпуляціям; вміння використовувати медіатехнології в навчальній та професійній діяльності; здатності до самоосвіти та саморозвитку за допомогою медіасередовища в навчальній та професійній діяльності; творчий потенціал; вміння проєктувати свій загальний та професійний розвиток.

Результатом вивчення курсу є створений власний медіапродукт у вигляді доповіді, презентації, медіатексту, відео, фото, інтернет-сайту тощо. Передбачається, що в результаті вивчення курсу майбутні лікарі мають набути сформованої медіакомпетентності, яка знайде реалізацію у сформованій здатності: до пошуку, обробки та аналізу інформації з різних джерел; добирати відповідний зміст, методи, технології; застосовувати різні підходи для формування медіакомпетнтності лікаря; до абстрактного мислення, аналізу і синтезу; використовувати знання й уміння в галузі сучасних інформаційно-комунікаційних та медіатехнологій для підвищення ефективності професійної діяльності; визначати місце та роль медіа у професійній діяльності та професійно-особистісному розвитку лікаря; готовність використовувати технології формування медіакомпетнтності лікаря; до розуміння значущості цифровізації системи охорони здоров’я, зокрема, до застосування принципів цифрового простору у професійній діяльності.

Аналізуючи особливості навчання дорослих, враховуючи характеристики дорослих учнів, які детально досліджені в науковій розвідці С. Сисоєвої (зокрема йдеться про усвідомлення себе самостійною, самокерованою особистістю; накопичення життєвого досвіду, який є важливим джерелом навчання; готовність до навчання (мотивація), яка визначається прагненням за допомогою освіти вирішити свої життєво важливі проблеми і досягти конкретних цілей; прагнення швидкої реалізації одержаних знань, умінь, навичок і якостей; часову обмеженість навчання просторовими, побутовими, професійними, соціальними чинниками [8]), нами було організовано практику

неформального навчання для розвитку та формування деонтологічного компоненту медіакомпетентності лікаря, що формується та розвивається на етапі доклінічної професійної підготовки в медичному університеті.

На нашу думку, застосування організованої практики неформального навчання лікарів, яке може бути представлене у вигляді наукових гуртків, клубів, круглих-столів або конференцій, найбільшою мірою відповідатиме психологічним особливостям молодих лікарів, сприятиме обміну досвідом між ними та старшими колегами у формі невимушених дружніх дискусій, що позитивно впливатиме на формування та усталення моральних та етичних цінностей, деонтологічної культури, емпатійного ставлення до хворих, взаємної підтримки колег.

Отже, на нашу думку, використання можливостей неформального навчання, зокрема шляхом його організації та спрямування, набуває значної актуальності, та може бути джерелом навчання і сприяти розвитку й формуванню деонтологічного компонента медіакомпетентності майбутнього лікаря. Окрім цього, вважаємо важливим запровадження практики особистих освітніх портфоліо для обліку досягнень як здобувачів медичної освіти, так і викладачів медичних університетів.

Переконані, таке оновлення змісту сприятиме формуванню медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах.

Висновки. Отже, зміст формування медіакомпетентності майбутніх лікарів у процесі доклінічної професійної підготовки в медичних університетах має реалізовуватись через збагачення змісту окремих навчальних дисциплін відповідним матеріалом, спрямованим на використання ресурсів медіапростору, розвиток критичного мислення, створення власного медіапродукту та формування медіакомпетентності студентів. Активізує досягнення поставлених завдань впровадження в освітній процес курсу «Медіакомпетентність лікаря: можливості формування у процесі доклінічної підготовки» та створення студентських наукових гуртків, наприклад гуртка «Формування медіакомпетентності, як невід'ємний компонент у професійній підготовці лікаря».

Література:

1. Ананьїн В. О., Горлинський В. В., Пучков О. О., Уваркіна О. В. Філософія : навч. посіб. / за. ред. В. О. Ананьїна. Київ : ІСЗЗІ «КПІ Ігоря Сікорського», 2018. 367 с.

2. Волосовець О. П., П'ятницький Ю. С., Вітенко І. С. Удосконалення засвоєння практичних навичок і методик студентами та лікарями-інтернами – важлива складова кадрової перебудови первинної ланки медичної допомоги населенню України. *Мед. Освіта*. 2012. № 3. С. 3–7.

3. Кобзар О. Б. Система навчального в медичному вузі. Київ : Стилос, 1997. 242 с.

4. Мурзіна О. Суть, зміст та структура медіакомпетентності лікаря. *Неперервна професійна освіта: теорія та практика*. 2021. №1 (66). С. 21–29.

5. Навчальний план «Медицина» другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 222 «Медицина» галузі знань 22 «Охорона здоров'я». URL: https://nmv.mphu.edu.ua/upload/doc_nv/studentu/navchalni_plany/medytsyna_magistr.pdf.

6. Перспективні освітні технології : Наук.-метод. посібник. / За ред. Г.С. Сазоненко Київ : Гопак, 2000. 560 с.

7. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ : Абрис, 1997. С. 39.

8. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих. Київ : ЕКМО, 2011. 320 с.

9. Стандарт вищої освіти (другий (магістерський) рівень вищої освіти (галузь знань 22 – Охорона здоров'я, спеціальність 222 – Медицина. URL: http://onmedu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/Standart-vishhoi-osviti-magistr-MEDICINA.pdf.

10. Філоненко М. М. Методика викладання у вищій медичній школі на засадах компетентнісного підходу : метод. рекоменд. Київ, 2016. 88 с.

11. Хомишин І. Сучасний стан стандартизації вищої освіти в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2017. № 876. С. 205–210.

12. Цехмістер Я. В. Допрофесійна підготовка учнів у ліцеї медичного профілю. Київ : Наукова думка, 2002. 620 с.

References:

1. Ananin V. O., Horlynskyi V. V., Puchkov O. O., Uvarkina O. V. Filosofiia [Philosophy]: navch. posib. / za. red. V. O. Ananina. Kyiv : ISZZI «KPI Ihoria Sikorskoho», 2018. 367 s. [in Ukrainian].

2. Volosovets O. P., Piatnytskyi Yu. S., Vitenko I. S. Udoskonalennia zasvoiennia praktychnykh navychok i metodyk studentamy ta likariamy-internamy – vazhlyva skladova kadrovoi perebudovy pervynnoi lanky medychnoi dopomohy naselenniu Ukrainy [Improving the acquisition of practical skills and techniques by students and interns is an important component of personnel restructuring in the primary care sector of Ukraine]. Med. Osvita. 2012. № 3. S. 3–7. [in Ukrainian].

3. Kobzar O. B. Systema navchalnoho v medychnomu vuzi [The educational system in a medical university]. Kyiv : Stylos, 1997. 242 s. [in Ukrainian].

4. Murzina O. Sut, zmist ta struktura mediakompetentnosti likaria [The essence, content and structure of a doctor's media competence]. Neperervna profesiina osvita: teoriia ta praktyka. 2021. №1 (66). S. 21–29. [in Ukrainian].

5. Navchalnyi plan «Medytsyna» druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity spetsialnosti 222 «Medytsyna» haluzi znan 22 «Okhorona zdorovia». URL: https://nmv.mphu.edu.ua/upload/doc_nv/studentu/navchalni_plany/medytsyna_magistr.pdf. [in Ukrainian].

6. Perspektyvni osvitni tekhnolohii [Promising educational technologies]: Nauk.-metod. posibnyk. / Za red. H. S. Sazonenko Kyiv : Hopak, 2000. 560 s. [in Ukrainian].

7. Savchenko O. Ya. Dydaktyka pochatkovoi shkoly [Elementary school didactics]: pidruchnyk dlia studentiv pedahohichnykh fakultetiv. Kyiv : Abrys, 1997. S. 39. [in Ukrainian].

8. Sysoieva S. O. Interaktyvni tekhnolohii navchannia doroslykh [Interactive adult learning technologies]. Kyiv : EKMO, 2011. 320 s. [in Ukrainian].

9. Standart vyshchoi osvity (druhyi (mahisterskyi) riven vyshchoi osvity (haluz znan 22 – Okhorona zdorovia, spetsialnist 222 – Medytsyna. URL: http://onmedu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/Standart-vishhoi-osviti-magistr-MEDICINA.pdf. [in Ukrainian].

10. Filonenko M. M. Metodyka vykladannia u vyshchii medychnii shkoli na zasadakh kompetentnisnoho pidkhodu [Teaching methodology in higher medical school based on the competency approach] : metod. rekomend. Kyiv, 2016. 88 s. [in Ukrainian].

11. Khomyshyn I. Suchasnyi stan standartyzatsii vyshchoi osvity v Ukraini [Current status of standardization of higher education in Ukraine]. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Lviv, 2017. № 876. S. 205–210. [in Ukrainian].

12. Tsekhmister Ya. V. Doprofesiina pidhotovka uchniv u litsei medychnoho profiliu [Pre-professional training of students in a medical lyceum]. Kyiv : Naukova dumka, 2002. 620 s. [in Ukrainian].

УДК 378.141:331.55

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-930-940

Оніщук Ірина Володимирівна методист Відокремленого структурного підрозділу, "Тернопільський фаховий коледж Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя"

Павленко Ольга Вячеславівна доцент кафедри англійської мови технічного спрямування №1, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0000-0003-3233-6361

Дем'янюк Наталія Олександрівна викладач кафедри англійської мови технічного спрямування №1, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», https://orcid.org/0000-0002-3363-569X.

РОЛЬ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНІСТІ У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ

Анотація. У статті доведено, що виконання інформаційно-лінгвістичної професійної діяльності при підвищенні рівня готовності студентів до академічної мобільності полягає у збиранні та використанні необхідної інформації, а також у вмінні обробити цю інформацію та подати її як певний результат, розкрити для учасників комунікації. Зроблено припущення, що спеціально організована методична робота з розвитку професійної іншомовної комунікативної компетентності студентів у процесі академічної мобільності також позитивно позначається на формуванні цієї компетентності. Вказано, що науково-дослідницька діяльність впроваджена в цей процес, тому що при її виконанні студент навчається керувати основними законами та принципами логічного мислення, удосконалює власну інтелектуальну сферу та використовує комплекс засобів для аргументації власної точки зору у межах тих, чи інших завдань. Співвіднесення власних припущень з домінуючою освітньо-виховною парадигмою в рамках сучасного суспільства дозволить студентам, спираючись на наявні теоретичні знання, аналізувати та вирішувати складні міжособистісні ситуації, ситуації морального вибору, використовувати комплекс навчально-методичних матеріалів, а також професійної діяльності через застосування передових інформаційних ресурсів, а також технологій. За підсумками освоєння матеріалу студент набуде достатнього рівня академічної мобільності, який



виражається в наступному: мовний компонент (здатність швидко говорити іноземною мовою, без проблем вступати в іншомовну комунікацію, отримувати та обробляти інформацію іноземною мовою, самореалізовуватися за рахунок роботи з матеріалом іноземною мовою); академічний компонент; особистісний компонент. Зроблено висновок, що незважаючи на переважно позитивні ефекти міжнародної академічної мобільності у визначених умовах, вона несе серйозні ризики для збереження та розвитку кадрового потенціалу національної науки. Її вплив обумовлено інтенсивністю вихідного та вхідного потоків, їхніми структурними характеристиками. Оцінка потенційного впливу даного процесу має з неминучістю спиратися на надійну інформаційну базу, яка на даний момент не сформована.

Ключові слова: академічна мобільність, іншомовна комунікація, мовний компонент, академічний компонент, компетентності.

Onishchuk Iryna Volodymyrivna Methodologist of Separate structural subdivision “Ternopil Professional College” of Ternopil Ivan Puluj National Technical University

Pavlenko Olha Vyacheslavivna PhD in Education, Associate professor of the Department of English for Engineering No. 1 National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, https://orcid.org/0000-0003-3233-6361

Demianiuk Nataliya Oleksandrivna lecturer, Department of English for Engineering No. 1, National Technical University of Ukraine "Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", https://orcid.org/0000-0002-3363-569X

THE ROLE OF ACADEMIC MOBILITY IN THE DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMPETENCES

Abstract. This article demonstrates that enhancing students’ readiness for academic mobility involves integrating informational and linguistic skills into professional activities. This process includes gathering and using relevant information, developing the ability to analyze and process it, and effectively presenting it to communication participants as a coherent outcome. Additionally, the article attempts to systematically organise methodological work to develop students’ professional foreign language communicative competency during academic mobility, significantly contributing to the formation and strengthening of this competence. Furthermore, the article highlights the incorporation of research activities into this process, as they enable students to master fundamental principles of logical reasoning, enhance their

intellectual capabilities, and apply a range of tools to support and defend their viewpoints within the framework of specific tasks. This not only strengthens their analytical skills but also fosters deeper engagement in academic discourse. The article further suggests that aligning students' personal assumptions with the dominant educational paradigm in modern society enables them to draw on their theoretical knowledge to analyse and resolve complex interpersonal situations and moral dilemmas. This alignment allows them to effectively use a wide range of educational and methodological resources, as well as advanced information technologies, to enhance their professional activities. Through this approach, students can more skilfully handle challenges and make well-informed decisions in both academic and professional contexts. As a result of mastering the material, the student will achieve a sufficient level of academic mobility, which is demonstrated through the following components: a linguistic component (the ability to speak a foreign language fluently, engage in foreign communication without difficulty, receive and process information in a foreign language, and achieve self-realisation through working with foreign language materials); an academic component; and a personal component. The article concludes that, while international academic mobility generally has positive effects, under certain conditions, it poses significant risks to the retention and development of national scientific personnel. Its impact is determined by the intensity and structure of outgoing and incoming academic flows. Evaluating the potential impact of this process must be based on a reliable information base, which is currently not fully established.

Keywords: academic mobility, foreign language communication, language component, academic component, competencies.

Постановка проблеми. У сучасному світі академічна мобільність є одним із інструментів, спрямованих на врівноваження міжнародного ринку праці. Також академічна мобільність впливає на міжкультурну та міжконфесійну взаємодію, яка відіграє велику роль у культурно-історичній та політичній еволюції сучасного суспільства. Студенти, які здобули освіту за кордоном і повернулися на батьківщину, стають найбільш конкурентними, відкритими до світу і стійкими у розвитку та надбанні знань, умінь та навичок у своїй професійній діяльності. Такі студенти є цінним ресурсом, який може заповнити дефіцит висококваліфікованого персоналу. Орієнтуючись на стратегічне мислення, різні країни посилюють свої механізми, орієнтовані створення, залучення і збереження запасу наукових і технічних кадрів. Академічна мобільність також є вектором обміну знань та збагачення людей. У сучасному суспільстві потрібні вчені та фахівці високого рівня, які взаємодіють на державному рівні та інтегруються у світовий освітній та економічний простір.

Протягом тривалого періоду в Україні ставлення до міжнародної мобільності залишалося настороженим. Цей процес сприймався як загроза



науковому та кадровому потенціалу країни. Незважаючи на нормалізацію процесів міжнародної академічної мобільності та активне залучення українськими вузами та науковими організаціями вчених з-за кордону, у багатьох публічних дискусіях, як і раніше, простежуються тривожні настрої, твердження про масовий і безповоротний відтік наукових та науково-педагогічних кадрів з України за кордон. Такий дискурс пов'язаний, з одного боку, з відсутністю надійних даних про інтенсивність та структуру цього процесу, що провокує значну варіативність експертних оцінок, а з іншого, з недостатнім розумінням комплексного характеру його ефектів.

В умовах поточної зовнішньополітичної ситуації закріплення досягнутого становища перебуває у зоні ризику. У цих умовах, враховуючи високий ступінь інтеграції української освіти та науки в глобальний науково-технологічний простір і збереження зацікавленість у розвитку міжнародної кооперації (як із країнами — традиційними партнерами, так і в нових напрямах), особливу актуальність набувають кроки з підвищення привабливості наукової діяльності в Україні і для вітчизняних, і для зарубіжних фахівців.

Перед студентами, дослідниками та викладачами вищої школи, що беруть участь у міжнародних колаборціях та тими, хто планує розвиток своїх знань та формування компетентностей за допомогою різних програм міжнародної мобільності, зараз стоять серйозні виклики, обумовлені поточними зовнішньополітичними подіями. Вони не тільки створюють суттєві перешкоди для міжнародних наукових контактів, а й формують реальні загрози нового витка відпливу кадрів. Впливає на Україну і воєнний стан і безпрецедентні науково-технологічні ризики, які виникають у зв'язку з цим, висувають на перший план завдання збереження кадрового потенціалу України, розробки та підтримки нових механізмів та форматів його розвитку, в тому числі за рахунок залучення зарубіжних колег. Особливої актуальності ці завдання набувають з урахуванням того факту, що в країнах-технологічних лідерах протягом багатьох років формувалася стійка система державної підтримки залучення та утримання наукових кадрів. Наприклад, в університетах та наукових центрах західноєвропейських держав забезпечені високі соціальні стандарти професії вченого, що передбачає гідний рівень оплати праці, чіткі критерії кар'єрного просування, соціальне забезпечення навчання вчених та їхніх сімей, у тому числі тих, хто приїжджає з інших країн.

Мета статті полягає в проведенні діахронічного та синхронічного аналізу особливостей академічної мобільності студентів і науковців усіх рівнів, розглядаючи її як фактор, що сприяє вдосконаленню формування мовленнєвої компетентності як у викладачів, так і у студентів.

Виклад основного матеріалу. Проблема академічної мобільності та її впливу на розвиток іншомовної компетентності знайшла відображення у низці

наукових праць , проте досі вимагає глибокого вивчення [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8].

Процес прийняття рішень студентами під час міграції для навчання за кордон, як правило, проходить у кілька етапів: ухвалення рішення про навчання за кордоном, потім – вибір країни призначення та зрештою – вибір міста та місця проживання в країні призначення [8]. Після визначення країни навчання вищий навчальний заклад часто обирається відповідно до запропонованих спеціальностей. Чинники, що впливають на вибір країни навчання, варіюються залежно від аналізованих умов країни. Наведемо фактори, що впливають на вибір місця навчання.

- Якість освіти впливає на вибір місця навчання, особливо для студентів за межами Європи, де престиж навчання відіграє важливішу роль. Якість освіти студенти оцінюють на основі різних джерел, зокрема міжнародних рейтингів вищих навчальних закладів. Також велику роль відіграють хороша репутація та міжнародна популярність навчального закладу чи системи освіти країни загалом.
- Мова є важливим чинником під час вибору країни навчання. На світовому рівні більшість іноземних студентів навчаються в країні, де мова навчання є однією з найпоширеніших мов, включаючи англійську, французьку, іспанську, німецьку мови.
- Соціальні мережі та місцеві експерти сприяють міграції та адаптації в країні, що приймає. Вони можуть, зокрема, сприяти пошуку житла, проходженні адміністративних процедур або допомагати у разі виникнення фінансових проблем. Це особливо важливо для студентів, які не одержують стипендії.
- Вартість навчання за кордоном, в якій значну частку складає плата за навчання, може суттєво відрізнятися не лише між країнами, а й між навчальними закладами. У багатьох країнах плата за навчання для іноземних студентів є вищою, ніж для місцевих громадян. У деяких країнах це пояснюється тим, що державні субсидії та допомога виділяються лише громадянам країни. Угоди між групами країн можуть визначати вартість навчання. За наявності цих угод знижується вартість навчання студентів із країн-партнерів. Аналізуючи літературу, можна відзначити, що міграційні потоки студентів із бідних країн найбільше залежать від географічної відстані.
- Інституційні рамки та політика прийому можуть серйозно обмежувати можливості студентів під час виборів країни навчання. Це стосується, зокрема, стипендій та інших форм матеріальної допомоги, які надає уряд або будь-яка інституційна установа країни походження або приймаючої країни. Умови отримання студентської візи можуть бути перешкодами. Двосторонні або багатосторонні програми обміну між установами, країнами чи регіонами здатні полегшити перебування за кордоном, але можуть також створювати обмеження

щодо вибору місця призначення, пов'язані з критеріями доступу та інституційним потенціалом. Імміграційна політика може зіграти на привабливості країни через легкість отримання дозволу на роботу після закінчення навчання шляхом пропозиції перспективи тимчасового чи постійного проживання в країні, що приймає [3, с. 438].

- До інших факторів, які здатні вплинути на вибір місця навчання, відносяться взаємне визнання дипломів, критерії прийому до навчальних закладів, історичні та культурні зв'язки між країнами. Географічна та культурна близькість може відігравати важливу роль, особливо при обмежених фінансових коштах. Існують особисті та людські фактори, у тому числі пов'язані з релігією та безпекою, а також рекомендації сім'ї, друзів та вчителів [7, с. 92-93].

Мета кожного, хто вивчає іноземну мову - вільно спілкуватися. Навички говоріння також розвиваються на кожному занятті. Говоріння - навичка, над якою найскладніше працювати. Нерідко студенти мають великий запас лексики, грамотно будують підготовлений монолог, пишуть ділові листи за зразком, а коли справа доходить до спонтанного мовлення (діалогу), виникає так званий мовний бар'єр - страх говорити іноземною мовою. Щоб подолати бар'єр, на заняттях студенти обговорюють тексти занять, запропоновані викладачем теми та проблеми, з якими, можливо, зіткнуться під час навчання у закордонному виші. Комунікативна стратегія передбачає вирішення наступних завдань під час підготовки студентів до академічної мобільності: освоєння відповідного понятійного апарату, який дозволить студентам познайомитися зі специфікою міжнародної комунікації у структурі наукової освітньої установи (вивчення структури системи освіти, знайомство з найменуваннями вчених ступенів, особливостями професійної кваліфікації, вимогами до вступу); оволодіння професійною іншомовною комунікативною компетентністю в освітній та наукових сферах; розвиток навичок виявлення партнерів з метою реалізації та ведення міжнародних проектів у сферах освіти, науки; використання стратегій міжкультурної міжособистісної взаємодії, а також прийомів, що сприяють подоланню міжкультурного, а також етнічного бар'єру.

Виконання інформаційно-лінгвістичної професійної діяльності при підвищенні рівня готовності студентів до академічної мобільності полягає у збиранні та використанні необхідної інформації, а також у вмінні обробити цю інформацію та подати її як певний результат, розкрити для учасників комунікації. Отже спеціально організована методична робота з розвитку професійної іншомовної комунікативної компетентності студентів у процесі академічної мобільності також позитивно позначається на формуванні цієї компетентності [5].

Науково-дослідницька діяльність також впроваджена в цей процес, тому що при її виконанні студент навчається керувати основними законами та

принципами логічного мислення, удосконалює власну інтелектуальну сферу, йде від «спільного до приватного» або від «приватного до спільного» для вирішення виокремленої проблеми, та використовує комплекс засобів для аргументації власної точки зору у межах тих, чи інших завдань. Співвіднесення власних припущень з домінуючою освітньо-виховною парадигмою в рамках сучасного суспільства дозволить студентам, спираючись на наявні теоретичні знання, аналізувати та вирішувати складні міжособистісні ситуації, ситуації морального вибору, використовувати комплекс навчально-методичних матеріалів, а також професійної діяльності через застосування передових інформаційних ресурсів, а також технологій. За підсумками освоєння матеріалу студент набуде достатнього рівня академічної мобільності, який виражається в наступному: мовний компонент (здатність швидко говорити іноземною мовою, без проблем вступати в іншомовну комунікацію, отримувати та обробляти інформацію іноземною мовою, самореалізовуватися за рахунок роботи з матеріалом іноземною мовою); академічний компонент (уміння самостійно організовувати свою навчальну роботу, координувати та керувати колективною взаємодією у складі пари, групи, критично обговорювати та аналізувати навчальний матеріал з використанням іноземної мови); особистісний компонент (уміння швидко адаптуватися у соціальній обстановці, усвідомлення цінності іншої культури, наявність розвинених навичок міжкультурної комунікації, вміння організувати взаємодію простору з урахуванням взаємної поваги тощо).

У вищій школі курс іноземної мови, який передбачає також підготовку до академічної мобільності, спрямований на подальший розвиток іншомовної комунікативної компетентності, сформованої на попередньому щаблі навчання (школа, перший курс бакалаврату), та вдосконалення чотирьох основних видів мовної діяльності: читання, письмо, говоріння та аудіювання. Основною метою курсу з вивчення іноземної мови є підвищення рівня володіння іноземною мовою, розвиток здатності використовувати іноземну мову в різних сферах діяльності: побутової, професійної, наукової та культурної; підготовка студентів до використання англійської мови як засобу міжнародного спілкування, під час стажування та навчання в рамках програм академічної мобільності, а також для самоосвіти. У результаті освоєння курсу студент повинен знати:

- лексичний мінімум та граматичні явища, що забезпечують комунікацію загального та ділового характеру;
- правила мовного етикету та культурні традиції спілкування в іншомовних країнах;

вміти:

- користуватись іноземною мовою у спілкуванні під час стажування;
- працювати у міжнародному середовищі;
- працювати з англомовними джерелами інформації (пресою, листами тощо);



- складати резюме, діловий лист, мотиваційний лист;
- володіти основами мовної комунікації (аудіювання, читання, говоріння, письмо); навичками роботи з діловою кореспонденцією (лист, електронна пошта тощо) [1], [2].

Традиційно теми занять об'єднані у модулі. Тексти начитані носіями мови. На етапі прослуховування тексту студенти удосконалюють свої навички вимови та розуміння мови на слух. Тематика автентичних текстів охоплює країнознавчу та культурологічну інформацію, метою якої є підготовка до перебування та навчання у закордонному виші. Удосконалення граматичних навичок здійснюється у процесі відпрацювання нових лексичних одиниць. Тексти підбираються відповідно до заявленої тематики модуля (програми академічного обміну, місце мови у світі, міжнародні іспити тощо) та містять багатий фактологічний матеріал, різноманітні граматичні конструкції та спеціальну лексику, які в майбутньому допоможуть учасникам програм академічного обміну адаптуватися до життя за кордоном у соціокультурному плані. Нові лексичні одиниці закріплюються в процесі виконання наступних видів завдань: зіставлення слова з його визначенням, множинний вибір, заповнення перепусток у реченнях, складання власних речень із використанням вивченої лексики.

Не менш важливим етапом є аудіювання. Найбільшу складність у студентів викликає сприйняття мови на слух. Метою аудіювання є розвитку навичок слухання текстів монологічного та діалогічного характеру, корекція вимовних навичок. У процесі аудіювання розвиваються слухові навички, тренується вимова, збільшується словниковий запас, удосконалюється граматика. Зазвичай, у середньому час звучання тексту становить 3 хвилини. Перед початком прослуховування обов'язково проводиться дотекстова робота для зняття труднощів. Викладач пояснює значення незнайомих слів через синоніми або визначення англійською мовою, розбираються питання, на які студенти повинні відповідати після прослуховування. Ймовірно, на цьому етапі студенти здатні спрогнозувати, про що йтиметься у діалозі чи монолозі (прийом антиципації). Після первинного чи повторного прослуховування тексту чи діалогу студенти заповнюють пропуски на запропонованому бланку із завданнями. Найчастіше, щоб заповнити пропуски, необхідно провести аналіз почутого, зіставити інформацію. Наступним завданням на перевірку розуміння почутого є завдання, що класифікує запропоновані твердження як істинні, хибні або інформація не прозвучала, причому хибну інформацію слід виправити, давши відповідь, що відповідає істині. Таким чином, викладач перевіряє ступінь розуміння тексту. І, як результат, тим, хто навчається, пропонується прослухати текст ще раз, але вже з зоровою опорою. Робота з текстом для аудіювання завершується дискусією. Тексти для аудіювання також відповідають темі модуля та знайомлять студентів з культурними цінностями, традиціями та

реаліями зарубіжних країн, що, безсумнівно, позитивно позначиться на зануренні наших студентів до академічного середовища європейського освітнього простору.

Як відомо, письмо є надійним способом міжкультурної взаємодії людей, важливою умовою вдосконалення усної форми спілкування. Метою цього етапу в рамках курсу є розвиток навичок та умінь, необхідних при написанні мотиваційного листа (Motivation Letter), супровідного листа (Cover Letter), резюме (Resume або CV), особистої заяви (Personal Statement) студента-претендента на участь у програмі академічного обміну. На заняттях студенти знайомляться зі структурою та змістом перелічених документів та характерними стійкими виразами (кліше), аналізують документи-зразки, а також документи студентів, які брали участь у програмах у минулі роки.

Таким чином, у ситуації, що склалася, і з урахуванням глобальної конкуренції за наукові та науково-технологічні кадри необхідно повернутися до розгляду проблем, які потребують прискореного рішення. Визнаючи збереження деяких системних проблем, протягом останніх років держава планомірно нарощувала обсяги підтримки учених, реалізуючи цілу низку нових інструментів у рамках національних проєктів, президентських та урядових ініціатив.

Поточні ризики України, зумовлені воєнним станом, скорочення можливостей залучення іноземних фахівців, підтримки наукових контактів із закордонними вченими, реалізації міжнародної мобільності вимагають перегляду державної політики в галузі наукових кадрів у цілях демпфування ризиків відтоку талановитих молодих людей і глобально конкурентоспроможних дослідників за кордон, а також підвищення привабливості роботи в Україні для зарубіжних спеціалістів. Має бути у форсованому режимі сформована масштабна і цілісна система підтримки вчених. Першим і давно назрілим кроком є реформування системи вищої освіти і аспірантури зокрема. Для підвищення привабливості наукової кар'єри для молоді та запобігання її відтоку за кордон вже після закінчення магістратури пропонується впровадити інтегровані програми навчання, додатковим стимулюванням наукового керівництва. Зараз важливо утримати «ядро» провідних учених, які працюють в Україні та мають досягнення світового рівня. Реалізувати це можливо за допомогою розробки спеціальної програми бюджетного співфінансування фонду оплати праці глобально конкурентоздатних українських учених, створення всіх необхідних умов їхньої стабільної наукової діяльності в межах країни.

Окремим напрямком політики має стати підтримка студентів, аспірантів і дослідників, які працюють за кордоном. Може бути розгорнута національна програма з повернення студентів, вітчизняних вчених у країну з наданням максимально сприятливих умов праці. З урахуванням об'єктивних обмежень напрямків міжнародної співпраці необхідно оперативно налагоджувати та



розвивати наукові контакти з новими партнерами, перенаправляючи потоки мобільності вітчизняних науковців різних рівнів, що діяли раніше.

Першочерговими заходами, які стимулюють обмін досвідом і вдосконалення дослідницьких компетентностей є системні заходи, які дозволять скоротити фінансове навантаження на вузи та наукові організації, вивільнивши засоби для залучення та утримання перспективних досліджень та підвищити стійкість фінансування науки. Ними може стати реалізація довгострокових програм досліджень у рамках державних завдань провідних університетів та наукових організацій з безперервним фінансуванням на строк не менше шести років та з проміжним контролем результатів. Ці та інші заходи (включаючи скорочення адміністративних перевірок, обсягів звітності) дозволять підвищити престижність сфери науки для талановитої молоді та провідних учених, зберегти кадровий потенціал, переорієнтувати міжнародну наукову співпрацю та потоки вхідної та вихідної мобільності.

Висновки. Таким чином, незважаючи на переважно позитивні ефекти міжнародної академічної мобільності у визначених умовах, вона несе серйозні ризики для збереження та розвитку кадрового потенціалу національної науки. Її вплив обумовлено інтенсивністю вихідного та вхідного потоків, їхніми структурними характеристиками. Оцінка потенційного впливу даного процесу має з неминучістю спиратися на надійну інформаційну базу, яка на даний момент не сформована. Тема масової еміграції студентів та вчених за кордон стала травматичною для сучасної України. Вона постійно притягує до себе увагу журналістів і породжує різного роду спроби спекулювати на цій темі. Складність об'єктивної оцінки масштабів цього процесу та відсутність систематичного моніторингу вихідних і вхідних міграційних потоків вчених сприяли поширенню в суспільстві тривожних настроїв. Водночас постійно вживані керівництвом країни заходи підтримки вчених сприяли формуванню стійкої тенденції перетворення безповоротної міграції на зворотну, звернення її в «класичну», прийняту в економічно розвинених країн модель міжнародної мобільності. Відповідно до цієї моделі нормою для вченого вважається отримати досвід роботи в різних країнах і різних колективах, набути нові компетентності, перенести їх у рідну країну.

Література

1. Bryntseva O. Professionally oriented teaching of foreign language writing of engineering students. Problems of Engineer-Pedagogical Education. 2020, № 69, P. 85-91.

2. Bryntseva, O. Foreign languages as means of students' professional mobility development. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць Запоріжжя : КПУ, 2020, № 68, Т. 1., С. 212-216.

3. Horta H., Jung J., Santos J.M. (2019). Mobility and Research Performance of Academics in Citybased Higher Education Systems // Higher Education Policy. Vol. 33. No. 3. P. 437–458.

4. Lei L., Guo S. (2020). Conceptualizing Virtual Transnational Diaspora: Returning to the 'Return' of Chinese Transnational Academics // Asian and Pacific Migration Journal. Vol. 29. No. 2. P. 227–253.

5. Martinez M., Sá C. (2020). Highly Cited in the South: International Collaboration and Research Recognition Among Brazil's Highly Cited Researchers // Journal of Studies in International Education. Vol. 24. No. 1. P. 39–58.

6. Дем'янюк Н.О., Павленко О.В., Сизенко А.С. Неформальна цифрова освіта як інструмент формування іншомовної комунікативної компетентності. «Наука і техніка сьогодні» (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки», Серія «Техніка»). 2024. - вип. 1 (29) – с. 447 – 458.

7. Ковбатюк М. В., Шевчук В. О. Академічна мобільність студентів в умовах розвитку освітніх інтеграційних процесів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 30. 2020. С. 92-97.

8. Корчова Г. Академічна мобільність здобувачів в умовах сучасного освітнього процесу. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=3294 (дата звернення: 21.09.2024).

References

1. Bryntseva O. Professionally oriented teaching of foreign language writing of engineering students. Problems of Engineer-Pedagogical Education. 2020, № 69, P. 85-91.

2. Bryntseva, O. Foreign languages as means of students' professional mobility development. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: zbirnyk naukovykh prats Zaporizhzhia : KPU, 2020, № 68, T. 1., S. 212-216.Horta H., Jung J., Santos J.M. (2019). Mobility and Research Performance of Academics in Citybased Higher Education Systems // Higher Education Policy. Vol. 33. No. 3. P. 437–458.

3. Horta H., Jung J., Santos J.M. (2019). Mobility and Research Performance of Academics in Citybased Higher Education Systems // Higher Education Policy. Vol. 33. No. 3. P. 437–458.

4. Lei L., Guo S. (2020). Conceptualizing Virtual Transnational Diaspora: Returning to the 'Return' of Chinese Transnational Academics // Asian and Pacific Migration Journal. Vol. 29. No. 2. P. 227–253.

5. Martinez M., Sá C. (2020). Highly Cited in the South: International Collaboration and Research Recognition Among Brazil's Highly Cited Researchers // Journal of Studies in International Education. Vol. 24. No. 1. P. 39–58.

6. Demianiuk N.O., Pavlenko O.V., Syzenko A.S. *Neformalna tsyfrova osvita yak instrument formuvannia inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentnosti [Informal digital education as a tool for the formation of foreign language communicative competence].* «Nauka i tekhnika sohodni» (Seriia «Pedahohika», Seriia «Pravo», Seriia «Ekonomika», Seriia «Fizyko-matematychni nauky», Seriia «Tekhnika»). 2024. - vyp. 1 (29) – s. 447 – 458 [in Ukrainian].

7. Kovbatiuk M. V., Shevchuk V. O. *Akademichna mobilnist studentiv v umovakh rozvytku osvitnikh intehratsiinykh protsesiv [Academic mobility of students in the context of the development of educational integration processes].* Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Vyp. 30. 2020. S. 92-97 [in Ukrainian].

8. Korchova H. *Akademichna mobilnist zdobuvachiv v umovakh suchasnoho osvitnoho [Academic mobility of applicants in the conditions of the modern educational process]* URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=3294 (data zvernennia: 21.09.2024) [in Ukrainian].

УДК 37.016:811.531+81'22+316.776

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-941-951

Пак Антоніна доктор філософії (Ph D) in Korean Language Education, старший викладач кафедри германських і східних мов та методики їх навчання, м. Одеса, тел.: (073) 040-51-41, https://orcid.org/0000-0001-9298-3697

Юмрукуз Анастасія Анатоліївна доктор філософії, завідувач кафедри германських і східних мов та методики їх навчання, м. Одеса, тел.: (068) 307-09-26, https://orcid.org/0000-0001-8644-8655

Оськіна Наталія Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафдри германських і східних мов та методики їх навчання, м. Одеса, тел.:+ 38 (096) 107 1271, https://orcid.org/0000-0001-5764-2600

МУЛЬТИМОДАЛЬНІСТЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ТА ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ (НА ПРИКЛАДІ КОРЕЙСЬКОЇ МОВИ)

Анотація. Дослідження присвячено комплексному дослідженню мультимодальності у функціонуванні та викладанні іноземних мов на матеріалі корейської мови. У роботі здійснено теоретичне обґрунтування та практичне впровадження мультимодального підходу до викладання корейської мови з урахуванням взаємодії різних семіотичних систем у процесі навчання. У дослідженні розкрито особливості функціонування мультимодальності в корейській мові через її унікальну систему писемності (хангиль), складну систему ввічливості та тісний зв'язок з невербальними засобами комунікації. Проаналізовано роль візуальних, аудіальних та кінестетичних елементів у формуванні комплексної комунікативної компетенції. Встановлено, що ефективність мультимодального підходу у викладанні корейської мови значно підвищується завдяки інтеграції сучасних цифрових технологій, включаючи використання відеоматеріалів, інтерактивних додатків та віртуальної реальності. Особливу увагу приділено культурологічному аспекту мультимодальності, що відображається у взаємозв'язку мовних та невербальних засобів комунікації в корейській культурі. Розроблено методичні рекомендації щодо впровадження мультимодального підходу у викладання корейської мови, які враховують індивідуальні особливості сприйняття інформації учнями та специфіку різних семіотичних систем. Запропоновано інноваційні підходи до роботи з такими складними аспектами корейської мови, як система ввічливості, інтонаційні патерни та невербальна комунікація. Результати дослідження мають як

теоретичне значення для розвитку методики викладання східних мов, так і практичну цінність для викладачів та розробників навчальних матеріалів. Визначено перспективні напрямки подальших досліджень, пов'язані з розробкою спеціалізованих методик для різних навчальних контекстів та вивченням впливу нових технологій на ефективність мультимодального навчання.

Ключові слова: мультимодальність, корейська мова, методика викладання, семіотичні системи, цифрові технології, невербальна комунікація, система ввічливості, культурологічний аспект, комунікативна компетенція, інтерактивне навчання.

Pak Antonina Doctor of Philosophy in Korean Language Education, Senior Lecturer at the Department of Germanic and Oriental Languages and Methods of Their Teaching, Odesa, tel.: (073) 040-51-41, https://orcid.org/0000-0001-9298-3697

Yumrukuz Anastasia Anatoliivna Ph D (Candidate of Pedagogical Sciences), Head of the Department of Germanic and Oriental Languages and Methods of Their Teaching, Odesa, tel.: (068) 307-09-26, https://orcid.org/0000-0001-8644-8655

Oskina Natalia Oleksandrivna Ph D (Candidate of Pedagogical Sciences), Associate Professor of the Department of Germanic and Oriental Languages and Methods of Their Teaching, Odesa, tel.: (096) 107-12-71, https://orcid.org/0000-0001-5764-2600

MULTIMODALITY IN THE FUNCTIONING AND TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES (USING THE EXAMPLE OF THE KOREAN LANGUAGE)

Abstract. The investigation is devoted to a comprehensive study of multimodality in the functioning and teaching of foreign languages using the material of the Korean language. The work provides a theoretical justification and practical implementation of a multimodal approach to teaching the Korean language, taking into account the interaction of various semiotic systems in the learning process. The study reveals the features of the functioning of multimodality in the Korean language due to its unique writing system (Hangul), a complex system of politeness and a close connection with non-verbal means of communication. The role of visual, auditory and kinesthetic elements in the formation of complex communicative competence is analyzed. It has been established that the effectiveness of the multimodal approach in teaching the Korean language is significantly increased due to the integration of modern digital technologies, including the use of video materials, interactive applications and virtual reality. Particular attention is paid to the cultural aspect of



multimodality, which is reflected in the relationship between verbal and non-verbal means of communication in Korean culture. Methodological recommendations for the implementation of a multimodal approach in teaching the Korean language have been developed, which take into account the individual characteristics of students' perception of information and the specifics of various semiotic systems. Innovative approaches to working with such complex aspects of the Korean language as the politeness system, intonation patterns and non-verbal communication have been proposed. The results of the study have both theoretical significance for the development of methods for teaching oriental languages, and practical value for teachers and developers of educational materials. Promising directions for further research related to the development of specialized methods for different educational contexts and the study of the impact of new technologies on the effectiveness of multimodal learning are identified.

Keywords: multimodality, Korean language, teaching methodology, semiotic systems, digital technologies, non-verbal communication, politeness system, cultural aspect, communicative competence, interactive learning.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі вивчення іноземних мов, особливо східних, набуває все більшого значення, що зумовлює необхідність пошуку ефективних методик викладання, які враховують комплексну природу мовної комунікації. Особливої актуальності набуває мультимодальний підхід, який передбачає інтеграцію різних семіотичних систем у процесі комунікації та навчання. Корейська мова, як одна з найпоширеніших східних мов, представляє особливий інтерес для дослідження мультимодальності через свою унікальну систему писемності (хангиль), складну систему ввічливості та тісний зв'язок з невербальними засобами комунікації. Мультимодальність у сучасній лінгвістиці виходить за межі традиційного розуміння мовних засобів і включає візуальні, аудіальні та кінестетичні елементи, що особливо актуально для східних мов.

Проблема дослідження полягає у необхідності теоретичного обґрунтування та практичного впровадження мультимодального підходу до викладання корейської мови, який би враховував специфіку взаємодії різних семіотичних систем у процесі навчання. Традиційні методики викладання іноземних мов часто не враховують повною мірою мультимодальну природу комунікації, що особливо важливо для східних мов.

Вивчення семіотичного простору у процесі мовної комунікації набуває особливого значення при вивченні корейської мови, де невербальні елементи часто несуть не менше смислове навантаження, ніж вербальні. Розвиток цифрових технологій створює нові можливості для реалізації мультимодального підходу, але водночас потребує теоретичного осмислення та методичного обґрунтування.

Актуальність дослідження підсилюється тим, що, незважаючи на значний інтерес до проблем мультимодальності в сучасній лінгвістиці, специфіка застосування мультимодального підходу у викладанні корейської мови залишається недостатньо вивченою. Особливо це стосується питань інтеграції різних модальностей у навчальному процесі та врахування культурно-специфічних особливостей корейської комунікації. Проблема також охоплює необхідність розробки методичних рекомендацій щодо використання мультимодальних засобів у викладанні корейської мови з урахуванням сучасних технологічних можливостей та потреб учнів цифрової епохи. Функціональний підхід до вивчення мультимодальних текстів вимагає розробки спеціальних методик, які б враховували специфіку різних семіотичних систем.

Таким чином, проблема дослідження є комплексною і охоплює теоретичні, методологічні та практичні аспекти застосування мультимодального підходу у викладанні корейської мови, що вимагає системного аналізу та розробки відповідних методичних рекомендацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел з теми мультимодальності у функціонуванні та викладанні іноземних мов демонструє широкий спектр досліджень як українських, так і зарубіжних науковців. Теоретичні засади мультимодальності найбільш ґрунтовно представлені в роботах Л. Л. Макарук [4, 5, 6], де авторка розробляє термінологічний апарат та визначає основні вектори аналізу мультимодальної лінгвістики. Особливу увагу привертає її монографія [6], яка представляє комплексне дослідження мультимодальності в сучасній англомовній масмедійній комунікації. Стилістичний аспект мультимодальності детально розглядається в роботі О. А. Бабелюк [1], де авторка простежує розвиток мультимодальної стилістики від її витоків до сучасного стану. Цей напрям також розвивається в дослідженнях Н. Град [3], яка фокусується на взаємозв'язку модальної лінгвістики та мультимодальної стилістики.

Практичні аспекти застосування мультимодального підходу у викладанні мов розкриваються в роботах Дж. Лемке [17, 18]. Автор особливу увагу приділяє ролі семіотичних систем в освіті та трансформації значень у мультимедійному просторі. Цей напрям також підтримується дослідженнями Р. Картера та С. Адольфса [13], які пропонують нові напрямки для корпусної лінгвістики у контексті зв'язку вербального та візуального компонентів. Функціональний підхід до вивчення мультимодальних текстів представлений у роботах О. І. Мусієнко [8] та М. Халлідея [16]. Їхні дослідження демонструють важливість системного підходу до аналізу мультимодальних текстів та їх функціональних особливостей.

Особливий інтерес представляють роботи, присвячені цифровому аспекту мультимодальності. Т. М. Бобошко [2] розглядає мультимодальність як форму наукового спілкування в сучасному цифровому просторі, а О. М. Флюр [11]

досліджує формування глобального інформаційного суспільства на основі мультимодального інтернет-спілкування. Перекладацький аспект мультимодальності розкривається в роботі О. В. Пашун [9], де автор аналізує особливості перекладу мультимодальних термінів та механізми досягнення адекватності перекладу. Семіотичний підхід до аналізу мультимодальності представлений у роботах І. І. Сєрякової [10] та Дж. Бейтмана [12]. Їхні дослідження розкривають важливість розуміння семіотичного простору для ефективної комунікації в мультимодальному середовищі.

Методологічні аспекти дослідження мультимодальності розглядаються в роботах В. Р. Дебори [15] та С. М. І. М. Маттіссена [20], які пропонують різні підходи до аналізу мультимодальної взаємодії. Окремо варто відзначити внесок Дж. Коллінза та Р. Блота [14], які розглядають мультимодальність у контексті грамотності, влади та ідентичності, що додає важливий соціокультурний вимір до розуміння цього явища.

Аналіз джерельної бази демонструє міждисциплінарний характер досліджень мультимодальності, що охоплюють лінгвістичні, педагогічні, технологічні та соціокультурні аспекти. Особливо важливим є внесок українських дослідників, які розвивають теорію мультимодальності в контексті викладання іноземних мов та міжкультурної комунікації.

Мета статті полягає у комплексному аналізі особливостей функціонування та методики викладання іноземних мов крізь призму мультимодального підходу на матеріалі корейської мови, що передбачає вивчення взаємодії різних семіотичних систем (вербальних, візуальних, аудіальних, кінестетичних) у процесі навчання та комунікації, з урахуванням лінгвістичних, культурологічних та технологічних аспектів, притаманних східним мовам.

Виклад основного матеріалу. Мультимодальність як явище в лінгвістиці та методиці викладання іноземних мов набуває все більшого значення в контексті сучасних освітніх практик та технологічного розвитку. Особливо яскраво це проявляється при вивченні східних мов, зокрема корейської, де взаємодія різних семіотичних систем створює унікальний освітній простір. Мультимодальність у корейській мові виявляється не лише через традиційні лінгвістичні засоби, але й через складну систему візуальних, аудіальних та кінестетичних елементів, що формують цілісну комунікативну систему.

У контексті викладання корейської мови мультимодальність виступає не просто методичним прийомом, а невід'ємною частиною самої мовної системи. Це пов'язано з особливостями корейської писемності (хангиль), яка сама по собі є унікальним прикладом мультимодального підходу до створення письма. Кожен склад у корейській мові представляє собою візуально організований блок, що складається з кількох графем, розташованих у певному порядку. Така система вимагає від учнів одночасного залучення візуального сприйняття, просторового

мислення та фонологічної усвідомленості. Особливу роль у мультимодальному підході до викладання корейської мови відіграє культурний контекст. Корейська культура, з її багатою традицією невербальної комунікації, ієрархічними соціальними відносинами та складною системою ввічливості, створює додаткові модальності, які необхідно враховувати в процесі навчання. Жести, поклони, міміка та просторова дистанція між співрозмовниками є не менш важливими елементами комунікації, ніж власне мовлення.

Сучасні технології значно розширюють можливості мультимодального підходу до викладання корейської мови. Використання відеоматеріалів, інтерактивних додатків та віртуальної реальності дозволяє створювати комплексне навчальне середовище, де різні модальності взаємодіють природним чином. Наприклад, популярні корейські телесеріали (дорами) та музика (K-pop) стають ефективними інструментами навчання, оскільки вони поєднують у собі мовний матеріал, візуальний контекст та культурні елементи.

Важливим аспектом мультимодальності у викладанні корейської мови є інтеграція різних видів мовленнєвої діяльності. Традиційний поділ на аудіювання, говоріння, читання та письмо в контексті мультимодального підходу трансформується у більш складну систему взаємопов'язаних компетенцій. Наприклад, робота з корейськими субтитрами вимагає одночасного задіяння навичок читання, аудіювання та візуального сприйняття.

Особливу увагу слід приділити ролі просодичних елементів у корейській мові. Інтонація, ритм та темп мовлення не тільки передають емоційне забарвлення, але й можуть змінювати значення висловлювання. Мультимодальний підхід дозволяє ефективно працювати над цими аспектами мови через використання аудіовізуальних матеріалів, ритмічних вправ та рольових ігор. У контексті викладання граматики корейської мови мультимодальність проявляється через використання різних способів презентації граматичних структур. Візуальні схеми, кольорове кодування граматичних елементів, жестові підказки та ритмічні патерни допомагають учням засвоювати складні граматичні конструкції. Особливо це стосується системи ввічливості, де вибір граматичних форм тісно пов'язаний з соціальним контекстом комунікації. Важливим аспектом мультимодального підходу є врахування індивідуальних особливостей сприйняття інформації учнями. Різні люди можуть надавати перевагу різним модальностям у процесі навчання. Деякі краще засвоюють матеріал через візуальні образи, інші – через аудіальні канали, треті – через кінестетичний досвід. Мультимодальний підхід дозволяє створювати гнучке навчальне середовище, де кожен учень може знайти найбільш ефективний для себе спосіб роботи з мовним матеріалом.

Використання мультимодального підходу у викладанні корейської мови також сприяє розвитку критичного мислення та медіаграмотності. Учні вчаться



не тільки сприймати інформацію через різні канали, але й аналізувати взаємодію різних семіотичних систем, розуміти культурні конотації та контекстуальні значення. Це особливо важливо в контексті роботи з автентичними матеріалами, де мовні елементи нерозривно пов'язані з візуальним рядом та культурним контекстом.

Окремої уваги заслуговує роль невербальної комунікації в корейській мові. Жести, міміка, постава та проксеміка (просторова поведінка) є невід'ємними елементами комунікативної компетенції. Мультимодальний підхід дозволяє інтегрувати роботу над цими аспектами в загальний процес навчання мови. Наприклад, вивчення поклонів у корейській культурі включає не тільки розуміння соціальних норм, але й практичне відпрацювання рухів тіла та відповідних мовних формул. У контексті оцінювання мовної компетенції мультимодальний підхід також відкриває нові можливості. Замість традиційного фокусу на окремих мовних навичках, оцінювання може враховувати здатність учня ефективно використовувати різні модальності в комунікації. Це може включати оцінку невербальної поведінки, вміння інтерпретувати візуальні матеріали, здатність адаптувати своє мовлення до різних соціальних контекстів.

Використання мультимодального підходу у викладанні корейської мови також має важливе значення для розвитку міжкультурної компетенції. Через взаємодію з різними модальностями учні отримують більш глибоке розуміння корейської культури, соціальних норм та комунікативних практик. Це особливо важливо, враховуючи значні культурні відмінності між східними та західними суспільствами. Сучасні дослідження в галузі нейролінгвістики та когнітивної психології підтверджують ефективність мультимодального підходу до вивчення мов. Залучення різних сенсорних каналів та когнітивних процесів сприяє кращому запам'ятовуванню та більш глибокому розумінню мовного матеріалу. У випадку з корейською мовою це особливо актуально, враховуючи складність її фонетичної та граматичної систем.

Важливим аспектом мультимодальності у викладанні корейської мови є також робота з цифровими технологіями. Сучасні освітні платформи, мобільні додатки та соціальні медіа створюють нові можливості для мультимодального навчання. Наприклад, використання соціальної мережі KakaoTalk дозволяє практикувати не тільки текстову комунікацію, але й роботу з емодзі, стікерами та голосовими повідомленнями, що є важливою частиною сучасної корейської цифрової культури. Особливу роль у мультимодальному підході відіграє робота з автентичними матеріалами. Корейські телевізійні програми, реклама, музичні відео та інтернет-контент представляють собою багатий ресурс для вивчення мови в її природному контексті. Ці матеріали дозволяють спостерігати за взаємодією різних модальностей у реальній комунікації та розвивати навички їх інтерпретації.

У контексті дистанційного навчання мультимодальний підхід набуває особливого значення. Онлайн-формат вимагає особливо ретельного підбору та організації навчальних матеріалів, щоб забезпечити ефективну взаємодію різних модальностей через екран комп'ютера чи мобільного пристрою. Це включає використання інтерактивних вправ, відеоконференцій, віртуальних дошок та інших цифрових інструментів. Важливим аспектом мультимодального підходу є також розвиток метакогнітивних навичок. Учні вчаться усвідомлювати власні стратегії сприйняття та обробки інформації, розуміти, які модальності працюють найкраще в різних навчальних ситуаціях. Це сприяє розвитку автономності в навчанні та формуванню ефективних індивідуальних стратегій вивчення мови.

У підсумку можна сказати, що мультимодальність у викладанні корейської мови є не просто методичним підходом, а необхідною умовою для повноцінного оволодіння мовою та культурою. Взаємодія різних семіотичних систем, інтеграція вербальних та невербальних елементів комунікації, використання сучасних технологій та автентичних матеріалів створюють комплексне навчальне середовище, де учні можуть розвивати всі аспекти мовної та культурної компетенції. Такий підхід не тільки підвищує ефективність навчання, але й робить його більш природним та захоплюючим процесом, що відповідає реальним комунікативним практикам у сучасному корейському суспільстві.

Висновки. Проведене дослідження мультимодальності у функціонуванні та викладанні іноземних мов на прикладі корейської мови дозволило дійти важливих теоретичних та практичних висновків щодо природи, особливостей та ефективності застосування мультимодального підходу в освітньому процесі. Мультимодальність виявилася не просто методичним прийомом, а фундаментальною характеристикою мовної системи корейської мови, що проявляється на всіх рівнях її функціонування та вивчення. Дослідження підтвердило, що корейська мова, завдяки своїй унікальній писемній системі (хангиль), складній системі ввічливості та багатій традиції невербальної комунікації, являє собою особливо цікавий приклад природної мультимодальності. Взаємодія різних семіотичних систем у корейській мові створює комплексний комунікативний простір, де візуальні, аудіальні та кінестетичні елементи органічно доповнюють вербальне вираження змісту.

Аналіз практичного застосування мультимодального підходу у викладанні корейської мови показав його високу ефективність, особливо в контексті сучасних технологічних можливостей. Використання різноманітних модальностей у навчальному процесі сприяє кращому засвоєнню мовного матеріалу, розвитку комунікативної компетенції та глибшому розумінню культурних особливостей корейського суспільства. Важливим результатом дослідження стало розуміння того, що мультимодальний підхід дозволяє ефективно працювати з такими складними аспектами корейської мови, як система ввічливості, інтонаційні



патерни та невербальна комунікація. Інтеграція різних модальностей у навчальному процесі створює природне середовище для засвоєння цих елементів мови, які традиційно вважаються одними з найскладніших для вивчення.

Дослідження також виявило значний потенціал сучасних цифрових технологій у реалізації мультимодального підходу. Використання відеоматеріалів, інтерактивних додатків, віртуальної реальності та соціальних медіа суттєво розширює можливості для створення ефективного навчального середовища, де різні модальності взаємодіють природним чином. Особливо важливим висновком стало розуміння ролі культурного контексту в мультимодальному підході до викладання корейської мови. Врахування культурних особливостей при роботі з різними модальностями дозволяє не тільки покращити мовну компетенцію учнів, але й сформувати глибше розуміння корейської культури та комунікативних практик.

Результати дослідження також підкреслили важливість індивідуального підходу в контексті мультимодального навчання. Можливість вибору та комбінування різних модальностей дозволяє враховувати індивідуальні особливості сприйняття інформації учнями та створювати персоналізовані навчальні траєкторії. Дослідження доводить, що мультимодальний підхід у викладанні корейської мови не тільки підвищує ефективність навчального процесу, але й робить його більш природним, захоплюючим та відповідним реальним комунікативним практикам у сучасному корейському суспільстві. Це особливо важливо в контексті зростаючої популярності корейської мови та культури у світі.

Перспективи подальших досліджень у цій галузі пов'язані з розробкою конкретних методичних рекомендацій щодо імплементації мультимодального підходу в різних навчальних контекстах, вивченням впливу нових технологій на ефективність мультимодального навчання та дослідженням специфіки застосування цього підходу в умовах дистанційної освіти. Таким чином, проведене дослідження не тільки підтвердило ефективність мультимодального підходу у викладанні корейської мови, але й окреслило перспективні напрямки його подальшого розвитку та вдосконалення. Отримані результати мають як теоретичне значення для розвитку методики викладання східних мов, так і практичну цінність для викладачів та розробників навчальних матеріалів.

Література:

1. Бабелюк О. А. Стилістика мультимодальності: від витоків до здобутків та перспектив. Любов до слова: філологічні нотатки на честь ювілею професора В. А. Кухаренко : зб. наук. ст. / За ред. І. М. Колегаєвої. Одеса : КП ОМТ, 2018. С. 37–52.

2. Бобошко Т. М. Мультимодальність як форма наукового спілкування. Лінгвістика XXI століття. 2016. С. 38–45.

3. Град Н. Сучасні мультимодальні студії: Модальна лінгвістика та мультимодальна стилістика. Одеський лінгвістичний вісник. 2014. Вип. 4. С. 49-51.

4. Макарук Л. Л. Мультимодальна грамотність у цифровому столітті. Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна". Острог : Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2015. Вип. 54. С. 49–52.

5. Макарук Л. Л. Мультимодальна лінгвістика: термінологічний апарат і вектори аналізу. Науковий вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія "Філологічні науки. Мовознавство". 2015. № 6 (307). С. 64–76.

6. Макарук Л. Л. Мультимодальність сучасної англомовної масмедійної писемної комунікації: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 424 с.

7. Макарук Л. Л. Універсальність мультимодальної лінгвістики. Сучасні тенденції фонетичних досліджень. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. С. 16–19.

8. Мусієнко О.І. Функціональний підхід до вивчення термінологічних одиниць мультимодальних текстів. Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу. 2016. С. 136-145.

9. Пашун О.В. Перекладацькі трансформації мультимодальних термінів новогрецької мови українською як механізм досягнення адекватності. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. 2017. Вип. 34. С. 253–268.

10. Сєрякова І. І. Семіотичний простір тілесності англомовного художнього дискурсу. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2017. Вип. 15. С. 189–196.

11. Флюр О. М. Формування глобального інформаційного суспільства на основі мультимодального інтернет-спілкування. Київ : Центр вільної преси, 2014. 140 с.

12. Bateman J. Text and Image: a Critical Introduction to the Visual. London; New York : Routledge, 2014. 520 p.

13. Carter R., Adolphs S. Linking the Verbal and Visual: New Directions for Corpus linguistics. Language, People, Numbers. 2008. № 64. С. 275–291.

14. Collins J., Blot R. Literacy and Literacies: Texts, Power, and Identity. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 218-223.

15. Deborah W. R. Multimodal Interaction Analysis. Peabody College. Vanderbilt University. 2012. No. 41. P.62–71.

16. Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. London : Edward Arnold, 2014. 320 p.

17. Lemke J. Introduction: Language and Other Semiotic Systems in Education. Linguistics and Education. 1998. No. 10 (3). P. 245−246.

18. Lemke J. Metamedia literacy: Transforming Meanings and Media. Handbook of Literacy and Technology: Transformations in a Post-typographic World. Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1998. P. 283–302.

19. Makaruk L. L. Multimodal Metaphors Based on Pictograms. RaAM 11 Metaphor in the Arts, in Media and in Communication. The 11th Conference of the Association for Researching and Applying Metaphor. FreieUniversitat, Berlin. July 1 – 4, 2016. P. 131–132.

20. Matthiessen C. M. I. M. Halliday on Language. The Bloomsbury Companion to M. A. K. Halliday. New York : Bloomsbury Academic, 2015. P. 137–202.

References

1. Babeliuk O. A. (2018) Stylistyka multymodalnosti: vid vytokiv do zdobutkiv ta perspektyv [Stylistics of multimodality: from origins to achievements and prospects]. Odesa: KP OHT. pp. 37-52. [in Ukrainian]

2. Boboshko T. M. (2016) Multymodalnist yak forma naukovoho spilkuvannia [Multimodality as a form of scientific communication]. Linhvistyka XXI stolittia. pp. 38-45. [in Ukrainian]

3. Hrad N. (2014) Suchasni multymodalni studii: Modalna linhvistyka ta multymodalna stylistyka [Modern multimodal studies: Modal linguistics and multimodal stylistics]. Odeskyi linhvistychnyi visnyk. Vol. 4. pp. 49-51. [in Ukrainian]

4. Makaruk L. L. (2015) Multymodalna hramotnist u tsyfrovomu stolitti [Multimodal literacy in the digital century]. Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Vol. 54. pp. 49-52. [in Ukrainian]

5. Makaruk L. L. (2015) Multymodalna linhvistyka: terminolohichnyi aparat i vektory analizu [Multimodal linguistics: terminological apparatus and vectors of analysis]. Naukovyi visnyk Skhidnoievrop. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. Vol. 6(307). pp. 64-76. [in Ukrainian]

6. Makaruk L. L. (2018) Multymodalnist suchasnoi anhlomovnoi masmediinoi pysemnoi komunikatsii [Multimodality of modern English-language mass media written communication]. Lutsk: Vezha-Druk. 424 p. [in Ukrainian]

7. Makaruk L. L. (2020) Universalnist multymodalnoi linhvistyky [Universality of multimodal linguistics]. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho. pp. 16-19. [in Ukrainian]

8. Musiienko O. I. (2016) Funktsionalnyi pidkhid do vyvchennia terminolohichnykh odynyts multymodalnykh tekstiv [Functional approach to the study of terminological units of multimodal texts]. Suchasnyi stan i perspektyvy linhvistychnykh doslidzhen ta problemy perekladu. pp. 136-145. [in Ukrainian]

9. Pashun O. V. (2017) Perekladatski transformatsii multymodalnykh terminiv novohretskoi movy ukrainskoiu yak mekhanizm dosiahnennia adekvatnosti [Translation transformations of multimodal terms from Modern Greek into Ukrainian as a mechanism for achieving adequacy]. Naukovyi visnyk kafedry YuNESKO KNLU. Vol. 34. pp. 253-268. [in Ukrainian]

10. Sieriakova I. I. (2017) Semiotychnyi prostir tilesnosti anhlomovnoho khudozhnoho dyskursu [Semiotic space of corporeality in English artistic discourse]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Vol. 15. pp. 189-196. [in Ukrainian]

11. Flur O. M. (2014) Formuvannia hlobalnoho informatsiinoho suspilstva na osnovi multy-modalnoho internet-spilkuvannia [Formation of the global information society based on multimodal Internet communication]. Kyiv: Tsentr vilnoi presy. 140 p. [in Ukrainian]

12. Bateman J. (2014) Text and Image: a Critical Introduction to the Visual. London; New York: Routledge. 520 p. [in English]

13. Carter R., Adolphs S. (2008) Linking the Verbal and Visual: New Directions for Corpus linguistics. Language, People, Numbers. Vol. 64. pp. 275-291. [in English]

14. Collins J., Blot R. (2003) Literacy and Literacies: Texts, Power, and Identity. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 218-223. [in English]

15. Deborah W. R. (2012) Multimodal Interaction Analysis. Peabody College. Vanderbilt University. Vol. 41. pp. 62-71. [in English]

16. Halliday M. A. K. (2014) An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold. 320 p. [in English]

17. Lemke J. (1998) Introduction: Language and Other Semiotic Systems in Education. Linguistics and Education. Vol. 10(3). pp. 245-246. [in English]

18. Lemke J. (1998) Metamedia literacy: Transforming Meanings and Media. Handbook of Literacy and Technology: Transformations in a Post-typographic World. Hillsdale, NJ: Erlbaum. pp. 283-302. [in English]

19. Makaruk L. L. (2016) Multimodal Metaphors Based on Pictograms. RaAM 11 Metaphor in the Arts, in Media and in Communication. Berlin: FreieUniversitat. pp. 131-132. [in English]

20. Matthiessen C. M. I. M. (2015) Halliday on Language. The Bloomsbury Companion to M. A. K. Halliday. New York: Bloomsbury Academic. pp. 137-202. [in English]

УДК 378.016:796.386]:001.82](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-952-962

Пензай Сергій Анатолійович кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри теорії та методики спорту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0000-0004-3396-6728

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ НАСТІЛЬНОГО ТЕНІСУ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

Анотація. У статті розглядаються методологічні підходи до навчання настільного тенісу в освітніх закладах. Проаналізовано роль настільного тенісу в освітніх закладах.

Настільний теніс є популярним видом спорту, який сприяє розвитку координації, швидкості реакції та фізичної витривалості. У контексті освітніх закладів, навчання настільного тенісу може бути ефективним інструментом для розвитку рухових навичок і соціальної взаємодії. У цій статті розглянуто сучасні методологічні підходи до навчання настільного тенісу в школах та університетах, а також їх роль у фізичному вихованні.

У статті розкрито сучасні методологічні підходи до навчання настільного тенісу в освітніх закладах. Розглянуто значення цього виду спорту для фізичного, психоемоційного та соціального розвитку учнів. Виявлено основні проблеми, такі як недостатня інтеграція інноваційних методів навчання, низький рівень забезпечення матеріально-технічною базою та брак підготовки викладачів. Цей вид спорту сприяє гармонійному розвитку учнів, зокрема покращенню фізичних якостей, таких як координація рухів, швидкість реакції та витривалість, а також формуванню соціальних і психологічних компетенцій, таких як командна робота, самодисципліна та стресостійкість.

Запропоновано ефективні методи викладання, які враховують вікові, фізіологічні та психологічні особливості учнів, зокрема ігрові вправи, використання сучасних технологій та інтерактивних підходів. Надано рекомендації щодо вдосконалення організації навчального процесу з настільного тенісу для підвищення мотивації, розвитку технічних навичок і формування соціальних компетенцій учнів.

Ключові слова: настільний теніс, освітні заклади, фізичне виховання, методологія навчання, ігрові методи, сучасні технології.

Penzai Serhii Anatoliiovych PhD in Physical Education and Sports, Associate Professor of the Department of Sports Theory and Methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel. (04744) 4-04-93, https://orcid.org/0000-0004-3396-6728



METHODOLOGICAL APPROACHES TO TEACHING TABLE TENNIS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article deals with methodological approaches to teaching table tennis in educational institutions. The author analyses the role of table tennis in educational institutions.

Table tennis is a popular sport that promotes the development of coordination, reaction speed and physical endurance. In the context of educational institutions, table tennis training can be an effective tool for developing motor skills and social interaction. This article discusses modern methodological approaches to teaching table tennis in schools and universities, as well as their role in physical education.

The article analyses modern methodological approaches to teaching table tennis in educational institutions. The importance of this sport for the physical, psycho-emotional and social development of students is considered. The main problems, such as insufficient integration of innovative teaching methods, low level of material and technical resources and lack of teacher training, are identified. This sport contributes to the harmonious development of students, in particular to the improvement of physical qualities such as coordination of movements, reaction speed and endurance, as well as the formation of social and psychological competencies such as teamwork, self-discipline and stress resistance.

Effective teaching methods are proposed that take into account the age, physiological and psychological characteristics of students, including game exercises, the use of modern technologies and interactive approaches. Recommendations for improving the organisation of the educational process in table tennis to increase motivation, develop technical skills and form social competences of students are given.

Keywords: table tennis, educational institutions, physical education, teaching methodology, game methods, modern technologies.

Постановка проблеми. Настільний теніс є одним із популярних видів спорту, який активно впроваджується в систему фізичного виховання освітніх закладів завдяки його доступності, універсальності та значному оздоровчому потенціалу. Проте, незважаючи на поширення цього виду спорту, ефективність навчання значною мірою залежить від використання сучасних методологічних підходів, які враховують вікові, фізіологічні та психологічні особливості здобувачів освіти.

Однією з ключових проблем є недостатній рівень інтеграції інноваційних методів викладання, таких як використання інтерактивних технологій, ігрових вправ і відеоаналізу техніки гри. Зокрема, у багатьох закладах освіти відсутня системна підготовка педагогів, спрямована на впровадження таких методів, а

також нестача якісного обладнання для організації навчального процесу. Іншою важливою проблемою є розрив між теоретичним і практичним навчанням. Часто здобувачам освіти недостатньо пояснюють правила гри, основи тактики та стратегії, що знижує рівень їхньої залученості та зацікавленості у грі.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вирішення вказаних проблем з метою створення ефективної системи навчання настільного тенісу, яка сприятиме гармонійному фізичному та соціальному розвитку учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення методологічних підходів до навчання настільного тенісу в освітніх закладах знайшло своє відображення у низці наукових праць та публікацій. У сучасних дослідженнях акцентується увага на значенні цього виду спорту для фізичного, психоемоційного та соціального розвитку здобувачів освіти.

Ткаченко О. В. (2019) підкреслює важливість застосування технологій, таких як відеоаналіз та інтерактивні платформи, для підвищення ефективності навчального процесу. Це дослідження демонструє, що технологічні інструменти допомагають учням краще розуміти техніку гри, аналізувати свої помилки та вдосконалювати тактичні навички.

Смирнов І. П. (2017) наголошує на значущості ігрового підходу як одного з ключових методів підвищення мотивації здобувачів освіти. У своїй праці він зазначає, що використання ігрових ситуацій та міні-турнірів дозволяє значно збільшити інтерес учнів до занять.

Міщенко Т. В. (2019) у своєму посібнику аналізує вплив вікових особливостей на формування технічних навичок у настільному тенісі. Вона робить висновок, що для молодших школярів необхідно застосовувати більше інтерактивних методів та акцентувати увагу на базових елементах гри, тоді як для старших учнів важливо впроваджувати тактичні вправи та більш складні технічні елементи.

Дослідження Української федерації настільного тенісу (2022) звертає увагу на проблему нестачі якісного обладнання в школах. У документі наголошується на необхідності покращення матеріально-технічної бази, зокрема забезпечення шкіл сучасними тенісними столами та іншими аксесуарами.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що навчання настільного тенісу має великий потенціал у розвитку учнів. Проте для досягнення високих результатів необхідно вирішити низку проблем, зокрема покращити підготовку викладачів, забезпечити навчальні заклади якісним обладнанням та активно впроваджувати сучасні технології. Ці аспекти мають стати пріоритетними напрямками подальших досліджень і впровадження в практику.

Метою статті є аналіз і узагальнення методологічних підходів до навчання настільного тенісу в освітніх закладах.



Виклад основного матеріалу. Настільний теніс – одна з найдоступніших спортивних ігор в системі студентської освіти з дисципліни «фізичне виховання». Це обумовлено тим, що настільний теніс не вимагає великих матеріальних витрат для тренувань. Доступність інвентарю та обладнання, простота правил гри, видовищна привабливість змагань – ось далеко не повний перелік причин, які обумовлюють велику популярність настільного тенісу серед студентів. Настільний теніс – це різноманітна та захоплююча, азартна і невибаглива гра, доступна для будь кого. Легкі і швидкісні рухи, стрімкі атаки і самовідданий захист, несподівані технічні комбінації є складовою рисою цього виду спорту. Різноманітність рухових дій і навичок, різних за інтенсивністю та координаційній структурі, сприяє розвитку всіх фізичних якостей. У процесі ігрової діяльності студенти отримують значне і в той час дозоване фізичне навантаження і емоційне задоволення. Навчання основним технічним та тактичним прийомам настільного тенісу входить до програм закладів освіти. Студенти повинні оволодіти основними правилами гри, новими елементами техніки і тактики настільного тенісу. Заняття з настільного тенісу повинні бути спрямовані на фізичний розвиток студентів, ознайомлення їх з дисципліною, самоконтролем, гігієною та режимом дня [9, с. 19].

В процесі гри, яка відрізняється високою руховою активністю, у студентів формуються такі важливі якості, як швидкість, спритність, координація, увага, реакція, окомір, мислення і ін. Напруженість спортивного поєдинку та прагнення до подолання труднощів в боротьбі за перемогу сприяють вихованню сміливості, наполегливості, рішучості. В процесі гри в настільний теніс відбувається зміцнення і розвиток багатьох груп м’язів тіла спортсмена, зокрема, м’язів ніг, спини, плечового поясу, рук та ін. Одночасно зміцнюється серцево-судинна і дихальна системи. Дуже важливим в настільному тенісі є відсутність надмірного перенапруження окремих м'язів і організму в цілому, що виключає небезпеку перевантаження. Поряд з цим, гра в настільний теніс формує і розвиває в молодої людини такі психоемоційні якості, як швидкість реакції, вміння прогнозувати дії противника і, в зв’язку з цим, визначати найкращу тактику гри, терпіння, упевненість в перемозі.

Щоб швидше опанувати правильну техніку пересування, намагайтеся дотримувати методики навчання під час ігор і змагань [4]:

1. Перш ніж виконати удар, прийміть правильне вихідне положення, від цього залежить не тільки якість удару, але і швидкість пересувань.

2. При переміщеннях зберігайте основну стійку тенісиста або ж приймайте її в момент перед приземленням ніг.

3. При використанні різних способів пересувань у різних напрямках стежте, щоб центр ваги припадав на носки і переносився в напрямку удару.

4. Після виконання кожного удару найкоротшим шляхом повертайтеся до середини столу і готуйтеся до відбиття наступного удару.

5. Пересуваючись біля столу, не метушіться, рухайтеся легко, уникайте зайвих рухів, не робіть двох кроків, якщо можна зробити один. Зайві руху віднімають дорогоцінний час, заважають правильній підготовці до удару.

6. Вчіться пересуватися різноманітно, у різних напрямках, робіть повороти в сторони. Це підвищить майстерність гри.

7. Постійно вдосконалюйте спеціальні фізичні якості – швидкість, гнучкість, витривалість, координацію рухів, – особливо рівновагу, тому що більша частина пересувань у настільному тенісі виконується стрімко, динамічно і вимагає великих витрат сил.

8. Не шкодуйте часу і уваги на опановування раціональних способів пересувань, тому що вміння правильно, раціонально і швидко пересуватися – ключ до успіху в грі.

9. Для опанування і закріплення правильної техніки пересувань використовуйте імітаційні вправи, а в тренуванні на столі – прості вправи за завданнями, коли відомо, куди і який м'яч прилетить. Такі вправи дозволять студентам швидше опанувати техніку пересувань і краще підготуватися до гри на рахунок [4].

Бондаренко О. І. у своєму посібнику розкриває комплекс вправ для навчання гри в настільний теніс:

- виконання стійок і пересувань під керівництвом викладача;
- раціональні стійки для ударів зліва, справа;
- позиції біля столу: ближня, середня, далека;
- випади вправо, вліво, вперед, назад;
- кроки: поодинокі, подвійні, приставні, стрибки.

Під час тренування рухових навичок розрізняють три етапи: засвоєння базової форми руху (груба координація руху); відточування руху (тонка координація); стабілізація руху і пристосування до мінливих умов, за яких цей рух виконується [1, с. 94].

На першому етапі засвоюється основний рух без деталей, але на цій стадії координація між частинами руху ще недостатня, витрата енергії занадто велика, швидко з'являється втома, а стабільність виконуваного руху слабшає [7, с. 37].

Відточені рухи є результатом, по-перше, свідомих тренувань, на яких студент повністю зосереджений, а по-друге, багаторазових виправлень, що, врешті-решт, за звичайних умов полегшує добре технічно виконаний рух. Наприкінці цього етапу тренувального процесу учень може точно і впевнено ударяти по м'ячу, але при зміні умов стає очевидною нестабільність виконуваного руху.

На третьому етапі рухи стабілізуються так, що коли умови змінюються, наприклад у ситуації стресу під час змагань, рухи будуть автоматичними, як під час тренування. Це дозволяє здобувачу освіти під час гри направити свою увагу не на виконання ударів, а на інші чинники, наприклад, тактику гри [10].



Під час тренування використовуються візуальні, вербальні та практичні методи роботи.

Візуальний метод може бути прямим або непрямим. Найважливішим прямим методом є демонстрація. Викладач показує студенту як при певному русі працювати ногами, що є обов'язковим елементом при тренуванні, особливо під час першого етапу. Під час тренування основних прийомів конкретного удару корисно, щоб викладач взяв руку студента у свою і показав йому рухи рукою. Одним з непрямих методів є тренування за допомогою кінограм, циклограм, схем і різних пристосувань. Одне з таких пристроїв, наприклад, являє собою світлову конструкцію з декількома лампами різних кольорів – студент повинен виконати певне завдання, коли загоряється лампа певного кольору [3, с. 202].

Вербальний метод теж використовується під час тренувань з настільного тенісу і часто поєднується з візуальним методом – це додаток до практичних методів. Крім пояснень викладача, використовуються різні аутогенні форми цього методу, як, наприклад, команди самому собі, вимоги і т. д.

Практичний метод, тобто фізичні вправи, змагання і власне гра, є основою кожного тренування. Тренування можуть проводитися по-різному, але основою будь-якого з них є повторення певного завдання. Необхідно звертати увагу на співвідношення між рухом у цілому, його частинами та розслабленням, що виникають після навантаження. У настільному тенісі рухи, як правило, цілісні. Однак певні специфічні деталі цих рухів завжди можуть бути скориговані. Як виняток, рух може бути поділеним на складові частини, а один із сегментів цього руху коригується і практикується окремо, а потім знову включається до цілого руху. Залежно від завдань тренування, навантаження може бути однаковим (завжди на одному і тому самому рівні) або ж різним, коли змінюються темп, напрямок і сила удару і т. д. [5, с. 62].

Практикуватися можна безперервно або ж з інтервалами. Заздалегідь неможливо передбачити рівень навантаження під час гри або тренування за допомогою змагального методу. У змагальному методі умови схожі на умови самого змагання, водночас як в методі тренування за допомогою гри основним залишається практика. Наприклад, проводиться двостороння гра, але при цьому даються певні завдання, які потрібно виконувати з рахунком або без [2, с. 46].

Відомо, що значних успіхів у змаганнях досягають ті тенісисти, які не тільки добре розвинені фізично, впевнено володіють прийомами нападу і захисту, мають велику волю до перемоги, але і вміють обачливо, розумно використовувати всі свої позитивні ігрові якості і недоліки суперника. На першому етапі тактика гри новачка відрізняється примітивністю вибору прийомів гри, заснованої на тривалому перекиданні м’яча. На другому етапі тактика будується на окремих одиночних ударах праворуч і ліворуч у поєднанні

з підрізуванням і підставкою. Третій етап, етап досконалості, заснований на вмінні атакувати, контратакувати і застосовувати в грі різноманітні, добре опановані техніко-тактичні прийоми [6, с. 25].

Настільний теніс як вид спорту треба розглядати як суто змагальну діяльність, як спеціальну підготовку до неї, а також як специфічні людські відносини і норми поведінки, що складаються на основі цієї діяльності. Настільний теніс відноситься до категорії спортивних ігор, де студенти, по черзі перебиваючи м'яч на сторону суперника, прагнуть змусити його помилитися. Структуру гри можна подати у вигляді простої схеми: студент повинен виконати подачу або прийом подачі, розіграти очко і намагатися виграти його.

Результативність діяльності студента, поряд зі спеціалізованою технічною, фізичною, тактичною, психологічною підготовленістю, залежить від характеру інформації, що сприймається, швидкості її оброблення і втілення у відповідних діях. Гра вимагає швидкого і адекватного специфічного мислення. Дефіцит простору і часу в умовах змагальної боротьби в сучасному настільному тенісі ускладнює як сприйняття і оброблення інформації, так і прийняття рішення [2, с. 47].

Під час гри студенту доводиться враховувати не тільки свої цілі, а й ті, які ставить перед ним суперник. Стресовий характер впливу поєдинку на організм студента значно зростає при неузгодженості між запланованим і поточним ходом зустрічі.

Контрастність змагальної боротьби нерідко призводить до емоційних порушень, які, викликаючи зниження психофізичної надійності тенісиста, негативно позначаються на результативності його техніко-тактичних дій. Невдало виконані дії викликають негативно забарвлені емоційні реакції, породжують сумніви в успішності даної дії, тобто погіршують стан змагальної готовності студента в цілому.

В результаті науково-педагогічної та методичної літератури виокремлено основні методологічні принципи навчання:

Індивідуальний підхід. Навчання повинно враховувати фізичні можливості та рівень підготовки учнів. На початкових етапах особливу увагу слід приділяти базовим технікам: правильної стійки, хватки ракетки та виконання простих ударів.

Принцип поступовості. Матеріал і навантаження повинні подаватися поступово, щоб учні могли опанувати кожен етап гри перед переходом до складніших технік.

Використання ігрових методів. Ігрові вправи мотивують учнів і роблять процес навчання більш цікавим. Наприклад, організація міні-турнірів може стати стимулом для вдосконалення навичок.

Комплексність. Поєднання фізичних вправ з теоретичними заняттями про історію настільного тенісу, його правила та техніку гри.



Організація навчального процесу. Планування заняття навчання можна розділити на три етапи:

- Початковий етап: Ознайомлення з основами гри.
- Середній етап: Відпрацювання техніки ударів та тактики гри.
- Заключний етап: Участь у турнірах, вдосконалення технічних та тактичних навичок.

Вправи для розвитку навичок

- Технічні вправи: Наприклад, вправи для освоєння подачі, повернення м'яча та зміни траєкторії удару.
- Тактичні вправи: Моделювання ігрових ситуацій.

Вимоги до обладнання: у школах необхідно забезпечити якісне обладнання: тенісні столи, ракетки та м'ячі. Також важливе значення має розміщення столів у просторих приміщеннях.

Роль тренера/викладача: учитель повинен бути не лише кваліфікованим спеціалістом, але й мотиватором, який надихає учнів досягати результатів.

Використання інтерактивних методів: проведення інтерактивних лекцій, залучення відеоуроків і демонстрація технік професійними спортсменами допомагають підвищити інтерес до занять.

Основні помилки та шляхи їх уникнення:

Неправильна постановка основних технік. На початковому етапі викладач повинен особливо уважно стежити за тим, як учні тримають ракетку та виконують удари. Неправильні звички можуть стати серйозною перешкодою у майбутньому.

Одноманітність занять. Одноманітні вправи можуть знижувати мотивацію учнів. Викладачі повинні постійно оновлювати програму тренувань. Недостатня увага до теорії. Розуміння правил гри та основ тактики допомагає учням краще адаптуватися до гри та використовувати різноманітні стратегії.

Приклади вправ для навчання

Вправа на точність: учні намагаються влучити м'ячем у певну точку на столі. Це розвиває точність ударів.

Парні ігри: організація матчів між парами учнів для розвитку командної гри.

Вправи на швидкість реакції: гра з використанням двох м'ячів, що допомагає підвищити швидкість реакції.

Ефективні методи викладання настільного тенісу

1. Ігрові вправи: розвиток точності: вправи на влучання м’яча у певні цілі (наприклад, маркери або зони на столі); швидкість реакції: вправи з використанням двох м’ячів, де учні реагують на раптову зміну напрямку подачі; міні-турніри: організація парних і командних ігор для розвитку змагального духу та навичок командної взаємодії.
2. Використання сучасних технологій: відеоаналіз техніки: зйомка ігрового процесу з подальшим аналізом помилок і обговоренням шляхів їх виправлення;

онлайн-ресурси: використання платформ для вивчення техніки гри та тактики від професійних гравців (наприклад, навчальні відео ITTF); інтерактивні тренажери: використання настільних тенісних роботів для відпрацювання ударів та подач.

3. Індивідуальний підхід: розподіл учнів за рівнем підготовки для створення рівних умов змагань і прогресу кожного учасника; адаптація вправ для учнів із різним рівнем фізичної підготовки (спрощення техніки для початківців, ускладнення для досвідчених).

4. Тактична підготовка: вправи на читання гри суперника (аналіз його слабких і сильних сторін); навчання використанню різних типів подач і прийомів залежно від стратегії гри.

5. Соціально-комунікативні вправи: проведення тренувань у парах або групах для розвитку вміння працювати в команді; обговорення ігрових ситуацій, розвиток здатності приймати спільні рішення.

Рекомендації щодо вдосконалення навчального процесу

1. Підвищення мотивації учнів: запровадження рейтингових систем, які дозволяють учням відстежувати власний прогрес; організація змагань між класами чи школами з нагородженням переможців.

2. Інтеграція настільного тенісу в навчальні програми: введення факультативів або курсів з настільного тенісу; інтеграція теоретичних знань про історію, правила та техніку гри у загальні уроки фізичного виховання.

3. Розвиток матеріально-технічної бази: забезпечення шкіл якісними тенісними столами, ракетками та м’ячами; створення спеціально обладнаних зон для занять.

4. Підготовка викладачів: проведення тренінгів і семінарів для вчителів фізичного виховання з акцентом на сучасні методи викладання настільного тенісу; надання доступу до ресурсів ITTF і навчальних матеріалів.

5. Моніторинг і корекція процесу навчання: регулярне оцінювання технічного прогресу учнів через тестування та змагання; збір зворотного зв’язку від учнів щодо цікавості та ефективності навчальних занять.

Ці методи й рекомендації допоможуть вдосконалити процес навчання настільного тенісу, підвищити його ефективність і сприяти залученню більшої кількості учнів до цього виду спорту.

Висновки. Настільний теніс – один з найдоступніших і масових видів спорту в нашій країні. Він є засобом активного відпочинку для багатьох категорій громадян і особливо для зайнятих розумовою діяльністю, оскільки допомагає зняти психічну на напругу і надати оптимального навантаження всім м'язам тіла. Для цієї захоплюючої гри характерні не тільки емоційність і азарт ігрового єдиноборства, але і прояв таких рис характеру, як: сміливість, рішучість, стійкість, самовладання, витримка.



Місце настільного тенісу в системі фізичного виховання обумовлюється, перш за все, доступністю гри: невелика вартість інвентарю і обладнання, легко знайти місце для установки столу, відрізняється простотою правил гри і т. п. Але головне, що визначає високу значущість настільного тенісу, – це цінність його як комплексного засобу фізичного розвитку і виховання молоді

Настільний теніс є важливим елементом фізичного виховання в освітніх закладах. Використання сучасних методів навчання, поєднання теорії та практики, а також інтерактивний підхід сприяють гармонійному розвитку учнів. У майбутньому впровадження новітніх технологій та адаптація програми до індивідуальних потреб учнів можуть значно підвищити ефективність навчання.

Література:

1. Бондаренко О. І. Методика викладання фізичного виховання. Київ: Освіта. 2020. 262 с.
2. Ковальчук А. П., Литвиненко Г. В. Роль настільного тенісу у фізичному вихованні учнів середніх шкіл. *Фізична культура і спорт*. (2018). 12(3), 45–49.
3. Міщенко Т. В. Настільний теніс у школі: Навчальний посібник. Харків: Спорт. 2019. 318 с.
4. Пензай С. А Настільний теніс : з методикою викладання : навч. посібник / уклад.: Пензай С.А., Семенов А.А. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 219 с.
5. Сидоренко В. М. Сучасні технології навчання настільного тенісу. Львів: Спорт-Прес. 2021. 390 с.
6. Смирнов І. П. (2017). Інтерактивні методи у навчанні настільного тенісу. *Освіта України*, 8, 25–28.
7. Ткаченко О. В. (2019). Використання сучасних технологій у тренуванні з настільного тенісу. *Наука і спорт сучасності*, 6, 37–40.
8. Українська федерація настільного тенісу (2022). Настільний теніс в Україні: розвиток і досягнення. URL: https://www.ukrtabletennis.org
9. Шевченко М. Г. (2020). Порівняння методів викладання настільного тенісу у різних країнах. *Педагогіка спорту і здоров'я*. 4(1), 19–23.
10. International Table Tennis Federation (ITTF). (2023). Офіційні правила настільного тенісу. URL: https://www.ittf.com

References

1. Bondarenko, O. I. (2020). *Metodyka vykladannia fizychnoho vykhovannia* [Methods of teaching physical education]. Kyiv: Osvita.
2. Kovalchuk, A. P., & Lytvynenko, H. V. (2018). Rol nastilnoho tenisy u fizychnomu vykhovanni uchniv serednikh shkil [The role of table tennis in physical education of secondary school students]. *Fizychna kultura i sport*, 12(3), 45–49.
3. Mishchenko, T. V. (2019). *Nastilnyi tenis u shkoli: Navchalnyi posibnyk* [Table tennis in school: A study guide]. Kharkiv: Sport.
4. Penzai, S. A., & Semenov, A. A. (2014). *Nastilnyi tenis: Z metodykoiu vykladannia* [Table tennis: With teaching methods]. Uman: VPTs «Vizavi».
5. Sydorenko, V. M. (2021). *Suchasni tekhnolohii navchannia nastilnoho tenisy* [Modern technologies of teaching table tennis]. Lviv: Sport-Press.
6. Smyrnov, I. P. (2017). Interaktyvni metody u navchanni nastilnoho tenisy [Interactive methods in teaching table tennis]. *Osvita Ukrainy*, 8, 25–28.

7. Tkachenko, O. V. (2019). Vykorystannia suchasnykh tekhnolohii u trenuvanni z nastilnoho tenisy [Use of modern technologies in table tennis training]. *Nauka i sport suchasnosti*, 6, 37–40.

8. Ukrainian Table Tennis Federation. (2022). *Nastilnyi tenis v Ukraini: Rozvytok i dosiahnennia* [Table tennis in Ukraine: Development and achievements]. Retrieved from https:// www.ukrtabletennis.org

9. Shevchenko, M. H. (2020). Porivniannia metodiv vykladannia nastilnoho tenisy u riznykh krainakh [Comparison of table tennis teaching methods in different countries]. *Pedahohika sportu i zdorovia*, 4(1), 19–23.

10. International Table Tennis Federation. (2023). *Ofitsiini pravila nastilnoho tenisy* [Official rules of table tennis]. Retrieved from https://www.ittf.com



УДК 373:37.04

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-963-973

Петров Сергій Олександрович кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри органічного синтезу та фармацевтичних технологій НТУ «ХПІ», м. Харків, тел.: (063) 471-27-05, https://orcid.org/0000-0001-6500-5310

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРОФОРІЄНТАЦІЄЮ: ОЦІНЮВАННЯ ТА ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

Анотація. Ця стаття присвячена аналізуванню загальних підходів до оцінювання ефективності управління профорієнтаційною роботою в закладах загальної середньої освіти. Дослідження охоплює ключові аспекти, такі як: визначення критеріїв, методів і інструментів для комплексного оцінювання результативності профорієнтаційної діяльності. Особлива увага приділяється кількісним та якісним показникам, зокрема рівню обізнаності учнів про професії, задоволеності учасників профорієнтаційних заходів і відповідності вибраної професії рекомендаціям та реальним потребам. Інноваційні технології, такі як цифрові платформи, VR/AR-рішення та автоматизовані системи аналізування даних, є центральним елементом цього дослідження. Вони сприяють оптимізації процесу моніторингу, забезпечуючи високу точність і ефективність оцінювання. Запропоновано підходи, які дозволяють підвищити якість профорієнтаційної роботи та її адаптацію до сучасних вимог ринку праці. Цифрові, методичні та аналітичні інструменти відіграють важливу роль у впровадженні комплексної системи управління профорієнтаційною роботою. Цифрові платформи забезпечують автоматизацію процесів, методичні матеріали допомагають уніфікувати підходи до оцінювання, а аналітичні інструменти дозволяють проводити глибокий аналіз даних, необхідних для прийняття обґрунтованих рішень.

Основну увагу приділено розробці інтегрованої системи оцінювання ефективності управління профорієнтаційною діяльністю. Така система спрямована на оптимізацію процесу прийняття управлінських рішень, забезпечуючи можливість своєчасного коригування заходів на основі отриманих даних. Результати дослідження можуть бути корисними для освітян, адміністраторів, розробників освітньої політики та практиків, які безпосередньо залучені до організації профорієнтаційної роботи в школах.

Ключові слова: оцінювання ефективності, профорієнтаційна робота, управління освітою, кількісні показники, якісні показники, цифрові технології, моніторинг результатів, професійна орієнтація, аналітичні інструменти, система аналізу даних.

Petrov Serhii Oleksandrovych Candidate of Technical Sciences (Ph.D.), Docent, Professor of the Department of Organic Synthesis and Pharmaceutical Technologies at NTU "KhPI", Kharkiv, tel.: (063) 471-27-05, https://orcid.org/0000-0001-6500-5310

COMPREHENSIVE CAREER GUIDANCE MANAGEMENT SYSTEM: ASSESSMENT AND DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. This article is dedicated to analyzing general approaches to evaluating the effectiveness of career guidance management in general secondary education institutions. The research covers key aspects such as the identification of criteria, methods, and tools for comprehensive assessment of the effectiveness of career guidance activities. Special attention is given to both quantitative and qualitative indicators, including students' awareness of professions, participant satisfaction with career guidance events, and the alignment of chosen professions with recommendations and actual needs.

Innovative technologies such as digital platforms, VR/AR solutions, and automated data analysis systems are central elements of this study. They contribute to optimizing the monitoring process, ensuring high accuracy and efficiency in evaluation. Approaches are proposed to improve the quality of career guidance work and its adaptation to the modern labor market demands.

Digital, methodological, and analytical tools play a crucial role in implementing a comprehensive system for managing career guidance work. Digital platforms enable process automation, methodological materials help standardize evaluation approaches, and analytical tools provide in-depth data analysis necessary for making informed decisions.

The primary focus is on developing an integrated system for evaluating the effectiveness of career guidance management. This system aims to optimize the decision-making process, enabling timely adjustments to activities based on the data obtained. The results of the study may be useful for educators, administrators, policymakers, and practitioners directly involved in organizing career guidance activities in schools.

Keywords: effectiveness evaluation, career guidance, education management, quantitative indicators, qualitative indicators, digital technologies, result monitoring, career orientation, analytical tools, data analysis systems.

Постановка проблеми. Ефективне управління профорієнтаційною роботою в закладах загальної середньої освіти є ключовим елементом для забезпечення усвідомленого професійного вибору учнів. Проте сучасна система профорієнтації стикається з численними викликами. Існуючі підходи

до оцінювання результатів профорієнтаційної діяльності здебільшого фрагментарні, що унеможливлює отримання повного уявлення про її ефективність. Відсутність системного аналізу, стандартизованих методик оцінювання та використання застарілих інструментів створюють бар'єри для якісного моніторингу та оцінювання результатів профорієнтаційних заходів.

Особливо гостро постає проблема недостатньої інтеграції сучасних цифрових технологій. Впровадження автоматизованих систем збору та аналізування даних дозволить суттєво підвищити ефективність оцінювання. Крім того, низький рівень використання статистичних даних і відсутність налагодженої співпраці між педагогами, батьками та роботодавцями значно ускладнюють координацію профорієнтаційної роботи та обмежують можливості її вдосконалення.

Нагальною є потреба у створенні комплексної системи оцінювання ефективності управління профорієнтаційною діяльністю. Така система повинна враховувати кількісні та якісні показники, інтегрувати сучасні цифрові інструменти моніторингу, а також забезпечувати зворотний зв'язок, який дозволяє оперативно коригувати заходи й стратегії. Упровадження такого підходу сприятиме підвищенню якості профорієнтаційної роботи, її адаптації до змінних умов ринку праці та задоволенню потреб усіх зацікавлених сторін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методичні рекомендації ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» [1] концентрують увагу на важливості діагностики здобувачів освіти як ключового елементу професійної орієнтації. Діагностика виступає важливою складовою допомоги у виборі профілю навчання та майбутньої професійної діяльності. Наголошується на необхідності створення та використання методик, які були б зрозумілими та доступними як для фахівців, так і для обстежуваних. Такі методики мають вимагати мінімум фізичних і психологічних зусиль, забезпечуючи комфортний і ефективний процес орієнтації, що сприяє підвищенню мотивації учнів до самопізнання та професійного вибору.

У своїх рекомендаціях О. Денисюк, Н. Титаренко та Т. Дронь [2] акцентують увагу на необхідності забезпечення закладів загальної середньої освіти сучасними комп'ютерними програмами профорієнтаційного спрямування. Вони підкреслюють важливість доступності таких програм не лише на шкільних комп'ютерах, а й у дистанційному форматі, що дозволяє інтегрувати всіх учнів у процес незалежно від їхньої локації. Це є ключовим кроком до забезпечення рівного доступу до якісної профорієнтаційної освіти, особливо в умовах значної територіальної розгалуженості закладів.

Окремої уваги заслуговують кейси впровадження освітньо-профорієнтаційних проєктів започаткованих Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут», що мають за мету популяризацію

інженерно-технічних спеціальностей серед учнів закладів середньої освіти та базуються на синергії використання STEM методів і цифрових інструментів [3; 4].

Впровадження сучасних цифрових платформ і методик сприятиме підвищенню ефективності моніторингу та оцінювання профорієнтаційної діяльності. Завдяки автоматизації процесів і можливості дистанційного доступу профорієнтаційні заходи стануть більш інтерактивними, гнучкими та краще адаптованими до індивідуальних потреб учнів. Такі підходи формують фундамент для подальших досліджень і вдосконалення системи управління професійною орієнтацією та є продовженням попередніх досліджень автора щодо організації профорієнтаційної роботи в закладі загальної середньої освіти в Україні в умовах сьогодення [5].

Мета статті – дослідження та огляд сучасних підходів до оцінювання ефективності управління профорієнтаційною роботою в закладах загальної середньої освіти. Увага зосереджується на визначенні ключових критеріїв, методів та інструментів оцінювання, а також на аналізуванні можливостей інтеграції цифрових технологій у процес моніторингу. Результати дослідження можуть слугувати основою для подальшої розробки рекомендацій, спрямованих на підвищення якості профорієнтаційної діяльності та її адаптацію до потреб сучасного ринку праці.

Виклад основного матеріалу.

1. Критерії та методи оцінювання ефективності управління профорієнтаційною роботою в закладі загальної середньої освіти.

Для оцінювання ефективності управління профорієнтаційними заходами у закладах середньої освіти важливо розробити комплексну систему, яка враховує кількісні та якісні показники. Вбачаємо за доцільне навести виокремлені основні критерії та методи оцінювання управління даним процесом.

1.1 Критерії оцінювання ефективності.

Кількісні показники:

a) рівень обізнаності учнів: частка учнів, які пройшли профорієнтаційне тестування; кількість учнів, які отримали професійні рекомендації;

b) вибір професії: частка випускників, які усвідомлено обрали професію; відсоток випускників, які вступили на спеціальності, пов’язані з рекомендованими галузями;

c) залученість у програми профорієнтації: кількість учасників тренінгів, курсів, екскурсій та інших заходів;

d) працевлаштування: частка випускників, які отримали роботу в обраній сфері після закінчення навчання.

Якісні показники:

a) рівень задоволеності учнів: оцінювання учнями корисності профорієнтаційних заходів;



b) рівень підготовленості: здатність учнів застосовувати отримані знання та навички для ухвалення кар'єрних рішень;

c) індивідуальний розвиток: зміни у впевненості, самостійності та орієнтації учнів на досягнення.

1.2 Методи оцінювання ефективності.

Опитування та анкетування:

a) для учнів: опитувальники щодо задоволеності профорієнтаційними заходами, розуміння кар'єрних можливостей;

b) для вчителів та консультантів: оцінювання професійних знань, навичок і мотивації педагогів;

c) для батьків: оцінювання їхнього сприйняття корисності профорієнтаційної роботи.

Аналізування статистичних даних:

a) показники залученості: частота відвідування заходів, проходження тестувань, участь у STEM-проєктах;

b) результати тестувань: зміни у показниках професійних нахилів, вподобань та здібностей.

Моніторинг результатів навчання:

a) показники успішності: порівняння академічних досягнень учнів до та після впровадження профорієнтації;

b) вибір профільних дисциплін: аналізування змін у виборі учнями спеціалізованих предметів.

Кейсовий аналіз. Оцінювання успішності окремих профорієнтаційних проєктів. Наприклад, аналізування успіхів учнів, які брали участь у STEM-таборах чи VR-симуляціях.

Інтерв'ю та фокус-групи. Детальні обговорення з учнями, вчителями, батьками та представниками бізнесу.

1.3 Інструменти для оцінювання.

Цифрові платформи. Розробка єдиної платформи для збору даних про учасників профорієнтації, їхні результати тестувань і зворотний зв'язок. Інтеграція інструментів аналізу великих даних для виявлення трендів.

Тестові системи. Використання валідованих методик для оцінювання професійних нахилів (наприклад, тест Голланда або MBTI).

Звіти та аналітика. Регулярне створення аналітичних звітів за регіонами та окремими школами. Порівняння результатів у динаміці.

1.4 Оцінка ROI (повернення інвестицій).

Аналізування фінансових витрат на профорієнтаційні заходи та економічний ефект:

a) зниження безробіття серед випускників;

b) зростання кількості учнів, які обирають STEM-професії.

1.5 Періодичність оцінювання:

a) короткострокова оцінка (після кожного заходу): збір зворотного зв'язку про конкретні заходи;

b) середньострокова оцінка (раз на семестр): аналізування змін у знаннях та поведінці учнів;

c) довгострокова оцінка (раз на рік): моніторинг працевлаштування, вибору професій та академічних досягнень.

1.6 Приклади показників.

Збільшення участі в профорієнтаційних заходах: + 30% протягом року. Рівень задоволеності учнів: > 80% позитивних відгуків. Кількість учнів, які обрали STEM-дисципліни: + 20% протягом двох років. Показник працевлаштування випускників у рекомендованих сферах: 70% через рік після закінчення.

Наведена система оцінювання дозволить визначати ефективність управління профорієнтаційною роботою в закладі загальної середньої освіти, виявляти слабкі місця та покращувати підходи до впровадження програм.

2. Цифрові, методичні та аналітичні інструменти для впровадження комплексної системи управління профорієнтаційною роботою.

Для впровадження комплексної системи оцінювання управління профорієнтаційною роботою в закладі загальної середньої освіти необхідно використовувати цифрові, методичні та аналітичні інструменти. Зупинимось на переліку ефективних рішень даного питання.

2.1 Цифрові платформи та програмне забезпечення.

Єдина національна платформа профорієнтації:

- функціонал: тести на виявлення професійних здібностей (тест Голланда, MBTI тощо); база даних професій із відео, описами та вимогами; моніторинг успішності учнів та їхнього працевлаштування. інтеграція з освітніми платформами (наприклад, Google Classroom, Moodle);
- приклад: Career Explorer (США) [6], MyFuture (Австралія) [7].

Мобільні додатки для профорієнтації:

- функціонал: доступ до тестів і бази професій; кар'єрний трекінг та персоналізовані рекомендації; віртуальні симуляції професійного середовища;
- приклад: Skillful.ly (міжнародний аналог) [8], Grasshopper (основи програмування) [9].

Платформи для аналітики великих даних:

- функціонал: аналізування участі учнів у заходах; моніторинг змін у виборі професій; виявлення регіональних чи демографічних трендів;
- приклад: Tableau [10], Power BI [11].

VR/AR технології:

- функціонал: віртуальні симуляції професійних середовищ (будівельні майданчики, операційні зали тощо); навчальні ігри з інтеграцією у навчальні плани.
- приклад: Labster VR Labs (США) [12], Immerse (Великобританія) [13].



2.2 Інструменти для збору даних.

Опитувальники та анкети:

- формати: онлайн-опитування (Google Forms, SurveyMonkey [14]); оцінювання заходів учнями, вчителями та батьками;

- використання: для збору зворотного зв'язку після кожного заходу; для визначення рівня задоволеності профорієнтаційними програмами.

Автоматизовані тести:

- функціонал: психометричні оцінки (професійні нахили, емоційний інтелект); створення профілів учнів на основі результатів;

- приклад: Hogan Assessments [15], DISC Profiling [16].

2.3 Інструменти для взаємодії з учнями.

Інтерактивні платформи:

- функціонал: кар'єрні квести та інтерактивні ігри; спілкування з наставниками та експертами онлайн;

- приклад: Kahoot! [17] (ігрові тести, прикладом системного використання є освітньо-профорієнтаційні проєкти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» [3; 4]), MentorCity (наставництво) [18].

Онлайн-курси:

- функціонал: курси з розвитку м'яких і технічних навичок; сертифікація після завершення програм;

- приклад: Coursera, Udemy, український проєкт "Prometheus".

2.4 Аналітичні інструменти

Системи оцінювання ROI:

- функціонал: оцінювання економічного ефекту управління профорієнтаційною роботою (вкладені ресурси vs результати); аналізування впливу на рівень працевлаштування випускників;

- приклад: спеціалізовані фінансові моделі ROI у освіті.

Панелі моніторингу:

- функціонал: дашборди для відстеження участі в заходах, успішності та працевлаштування; автоматичні звіти за регіонами та школами;

- приклад: Google Data Studio [19], Tableau [9].

2.5 Інноваційні інструменти.

Штучний інтелект (ШІ):

- функціонал: персоналізовані рекомендації на основі тестів і академічних досягнень; автоматизоване створення кар'єрних треків;

- приклад: Pymetrics [20], HireVue [21].

Гейміфікація:

- функціонал: ігрові елементи для підвищення залученості учнів; рейтинги, значки, нагороди для стимулювання інтересу;

- приклад: освітні ігри на платформі Classcraft [22].

2.6 Ресурсні платформи для вчителів.

Модулі для навчання педагогів: онлайн-курси для підвищення кваліфікації. Приклад: Українські проєкти EdEra, На Урок.

2.7 Партнерські інструменти.

Співпраця з університетами та бізнесом:

- функціонал: проведення воркшопів, екскурсій та спільних проєктів; інтеграція наставництва у шкільну систему;

- приклад: «STEMCamp School» [23], Канікули з Політехом [24], Слідами CHORNOBYL [25] (освітньо-профорієнтаційні проєкти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»).

2.8 Інструменти для комунікації.

Соціальні мережі:

- функціонал: платформи для обміну досвідом, публікації кейсів і навчальних матеріалів;

- приклад: групи у Facebook для кар'єрного консультування; онлайн-спільноти, створення груп із наставниками та професіоналами на базі LinkedIn.

Висновки. У статті наведено результати всебічного аналізування ключових аспектів оцінювання ефективності управління профорієнтаційною роботою в закладах загальної середньої освіти. Виокремлено основні напрями вдосконалення, серед яких впровадження сучасних цифрових технологій для автоматизації процесів моніторингу та розробка стандартизованих методик оцінювання. Особливу увагу приділено необхідності систематизації процесів зворотного зв'язку між учнями, педагогами та адміністрацією, що сприятиме поліпшенню комунікації та підвищенню якості управлінських рішень.

Огляд сучасних підходів до оцінювання ефективності висвітлив важливість комплексного підходу, що поєднує кількісні та якісні показники. Такий підхід дозволяє отримати повну картину ефективності профорієнтаційної діяльності, а також своєчасно коригувати стратегії й тактики управління залежно від змін ринку праці та освітніх потреб учнів.

Результати дослідження створюють міцну основу для подальших наукових розробок, спрямованих на формування інтегрованої системи оцінювання ефективності профорієнтаційної роботи. Така система має враховувати як специфіку української освітньої системи, так і вимоги сучасного суспільства. Її реалізація сприятиме підготовці конкурентоспроможних випускників, здатних відповідати вимогам ринку праці та успішно інтегруватися в професійне середовище.

Література:

1. Про методичні рекомендації щодо проведення профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти : лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» від 04.12.2020 № 22.1/10-2496 URL: https://drive.google.com/file/d/1ra9fFTz5QlPuy-3Ty6Q5IdyYhRBb0XRU/view (дата звернення 14.12.2024).

2. Денисюк О. Я, Титаренко Н. В., Дронь Т. О. Моніторингове дослідження щодо професійної орієнтації учнів у закладах загальної середньої освіти (Інформаційно-аналітичні матеріали) / ДНУ «Інститут освітньої аналітики» Міністерство освіти і науки України, 2022. - 52 с.

3. Minakova, K., Danylchenko, D., Petrov, S., Petrova, Y., Radoguz, S. (2023). How "Kahoot" Settled at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Hands-on Science. Celebrating Science and Science Education, 204-207. ISBN 978-84-8158-973-3.

4. S. Radohuz, D. Danylchenko, S. Petrov, K. Minakova, S. Bilyk and Y. Petrova, "Innovative Approaches To Electrical Engineering Field Career Guidance With The Kahoot Toolkit At The National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"," 2023 IEEE 5th International Conference on Modern Electrical and Energy System (MEES), Kremenchuk, Ukraine, 2023, pp. 1-6, doi: 10.1109/MEES61502.2023.10402444.

5. Петров, С.О., Іванов, Є.В. Загальні напрями організації профорієнтаційної роботи в закладі загальної середньої освіти в Україні в умовах сьогодення / Вісник науки та освіти, 12(30), 2024. - 10 с. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-998-1013.

6. CareerExplorer [Електронний ресурс] // CareerExplorer : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.careerexplorer.com/, вільний. – Назва з екрана.

7. MyFuture [Електронний ресурс] // National Career Information Service : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://myfuture.edu.au/, вільний. – Назва з екрана.

8. Skillful.ly [Електронний ресурс] // Skillful.ly : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.skillful.ly/, вільний. – Назва з екрана.

9. Grasshopper: Learn to Code for Free [Електронний ресурс] // Google : офіційний блог. – Режим доступу: https://blog.google/outreach-initiatives/grow-with-google/grasshopper-desktop-learn-to-code/, вільний. – Назва з екрана.

10. Tableau [Електронний ресурс] // Tableau : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.tableau.com/, вільний. – Назва з екрана.

11. Microsoft Power BI [Електронний ресурс] // Microsoft : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.microsoft.com/ru-ru/power-platform/products/power-bi, вільний. – Назва з екрана.

12. Labster [Електронний ресурс] // Labster : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.labster.com/, вільний. – Назва з екрана.

13. Immerse Education [Електронний ресурс] // Immerse Education : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.immerse.education/, вільний. – Назва з екрана.

14. SurveyMonkey [Електронний ресурс] // SurveyMonkey : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.surveymonkey.com/, вільний. – Назва з екрана.

15. Hogan Assessments [Електронний ресурс] // Hogan Assessments : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.hoganassessments.com/, вільний. – Назва з екрана.

16. DISC Personality Test [Електронний ресурс] // TestGorilla : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.testgorilla.com/test-library/personality-culture-tests/disc-personality-test/, вільний. – Назва з екрана.

17. Kahoot! [Електронний ресурс] // Kahoot! : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://kahoot.com/, вільний. – Назва з екрана.

18. MentorCity [Електронний ресурс] // MentorCity : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.mentorcity.com/, вільний. – Назва з екрана.

19. Looker Studio [Електронний ресурс] // Google : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://lookerstudio.google.com/navigation/reporting, вільний. – Назва з екрана.

20. Pymetrics [Електронний ресурс] // Pymetrics : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.pymetrics.com/login/, вільний. – Назва з екрана.

21. HireVue [Електронний ресурс] // HireVue : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.hirevue.com/, вільний. – Назва з екрана.

22. Classcraft [Електронний ресурс] // Chrome Web Store : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://chromewebstore.google.com/detail/classcraft/kbdolponmgnnkabgmgedhijfhjfjnpke?hl=uk&pli=1, вільний. – Назва з екрана.

23. STEMCamp School [Електронний ресурс] // Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» : офіційний вебсайт. – Режим доступу: https://www.kpi.kharkov.ua/ukr/tag/stemcamp-school/, вільний. – Назва з екрана.

24. Мінакова К., Петров С., Радогуз С., Томашевський Р. Inquiry Based Science Education in National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" as a Way to Increase the Popularity of Natural and Technical Sciences // Hands-on Science. Advancing Science. Improving Education. 2018. С. 72–74. ISBN 978-84-8158-779-1.

25. Sokol, Y., Minakova, K., Petrov, S., Radoguz, S., Lazurenko, O., Zaitsev, R., Lavrova, I., Sincheskul, O., Ilyinskaya, O., Shestopalov, O.V. (2019). Chornobyl: a History of the Past or a Demonstration. How Science Can Solve the Problems of the Future?! Hands-on Science. Innovative Education in Science and Technology, 115-124. ISBN 978-989-8798-06-0.

References:

1. Institute of Educational Content Modernization. (2020). Methodological recommendations for conducting career guidance work in general secondary education institutions [in Ukrainian]. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1ra9fFTz5QlPuy-3Ty6Q5IdyYhRBb0XRU/view.

2. Denysiuk, O. Ya., Tytarenko, N. V., & Dron, T. O. (2022). Monitoring study on career guidance of students in general secondary education institutions: Information and analytical materials [in Ukrainian]. Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine.

3. Minakova, K., Danylchenko, D., Petrov, S., Petrova, Y., & Radoguz, S. (2023). How "Kahoot" settled at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute." In Hands-on Science. Celebrating Science and Science Education (pp. 204–207). ISBN: 978-84-8158-973-3.

4. Radohuz, S., Danylchenko, D., Petrov, S., Minakova, K., Bilyk, S., & Petrova, Y. (2023). Innovative approaches to electrical engineering field career guidance with the Kahoot toolkit at the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute." In 2023 IEEE 5th International Conference on Modern Electrical and Energy System (MEES) (pp. 1–6). DOI: 10.1109/MEES61502.2023.10402444.

5. Petrov, S. O., & Ivanov, Y. V. (2024). General directions of career guidance organization in secondary education institutions in Ukraine under current conditions. Bulletin of Science and Education, 12(30), 10. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-998-1013.

6. CareerExplorer. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.careerexplorer.com/.

7. MyFuture. (n.d.). National Career Information Service: Official website. Retrieved from https://myfuture.edu.au/.

8. Skillful.ly. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.skillful.ly/.

9. Google. (n.d.). Grasshopper: Learn to Code for Free. Official blog. Retrieved from https://blog.google/outreach-initiatives/grow-with-google/grasshopper-desktop-learn-to-code/.

10. Tableau. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.tableau.com/.

11. Microsoft. (n.d.). Microsoft Power BI. Official website. Retrieved from https://www.microsoft.com/ru-ru/power-platform/products/power-bi.

12. Labster. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.labster.com/.

13. Immerse Education. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.immerse.education/.

14. SurveyMonkey. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.surveymonkey.com/.

15. Hogan Assessments. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.hoganassessments.com/.

16. TestGorilla. (n.d.). DISC Personality Test. Official website. Retrieved from https://www.testgorilla.com/test-library/personality-culture-tests/disc-personality-test/.

17. Kahoot! (n.d.). Official website. Retrieved from https://kahoot.com/.

18. MentorCity. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.mentorcity.com/.

19. Google. (n.d.). Looker Studio. Official website. Retrieved from https://lookerstudio.google.com/navigation/reporting.

20. Pymetrics. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.pymetrics.com/login/.

21. HireVue. (n.d.). Official website. Retrieved from https://www.hirevue.com/.

22. Classcraft. (n.d.). Official website. Retrieved from https://chromewebstore.google.com/detail/classcraft/kbdolponmgnnkabgmgedhijfhjfjnpke?hl=uk&pli=1.

23. National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute." (n.d.). STEMCamp School. Official website. Retrieved from https://www.kpi.kharkov.ua/ukr/tag/stemcamp-school/.

24. Minakova, K., Petrov, S., Radoguz, S., & Tomashivskyi, R. (2018). Inquiry-based science education in National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" as a way to increase the popularity of natural and technical sciences. In Hands-on Science. Advancing Science. Improving Education (pp. 72–74). ISBN: 978-84-8158-779-1.

25. Sokol, Y., Minakova, K., Petrov, S., Radoguz, S., Lazurenko, O., Zaitsev, R., Lavrova, I., Sincheskul, O., Ilyinskaya, O., & Shestopalov, O. V. (2019). Chornobyl: A history of the past or a demonstration. How science can solve the problems of the future?! In Hands-on Science. Innovative Education in Science and Technology (pp. 115–124). ISBN: 978-989-8798-06-0.

УДК 372.881.111

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-974-980

Свиридюк Ольга Володимирівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0003-3954-397X

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ МАГІСТРІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Анотація. У статті розглядаються теоретичні засади професійно-орієнтованого навчання іноземної мови магістрів фізичного виховання. У дослідженнях останніх років професійні іншомовні комунікативні вміння розглядаються як перспективний допоміжний компонент структури професійної компетенції фахівця, а в номенклатуру вимог, які пред'являються до сучасного професіонала, включається комплекс умінь, пов'язаних із соціальною взаємодією та комунікацією. Проблема розвитку професійної іншомовної компетенції майбутніх спеціалістів при багаторівневому навчанні в немовних вузах у педагогіці практично не розроблялася і в даний час характеризується багатоаспектністю, а також недостатньою розробленістю системних дослідницьких підходів, що є однією з причин неадекватності підготовки фахівців до майбутньої іншомовності. їхньої діяльності.

Володіння іноземною мовою для професійного спілкування є необхідною умовою конкурентоспроможності на ринку праці. Ефективність професійно орієнтованого іншомовного спілкування залежить від уміння враховувати культурні особливості країни співрозмовника, від здатності змінити тактику комунікативної поведінки у мінливих умовах ситуації спілкування та використовувати його для вирішення професійних завдань

У процесі навчання іноземним мовам необхідно націлюватися на формування у фахівців мінімуму знань у галузі фізичної культури та спорту, які забезпечують питання стратегії та тактики поведінки суб'єкта стосовно різних ситуацій, а також моделювання мовної (немовної) поведінки в заданому контексті та виробіток відповідної іміджу з питань спілкування в галузі спорту.

Підвищення ефективності вивчення (а також викладання) іноземної мови фахівців у галузі фізичного виховання є одним з основних завдань, Інтенсифікація вивчення іноземної мови вимагає систематичного використання сучасної методики навчання та технологічного обладнання-комп'ютерів, аудіо-відео техніки, електронних засобів.



Ключові слова: фізичне виховання, іноземна мова, підготовка магістрів фізичного виховання.

Svyrydiuk Olha Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0003-3954-397X

THEORETICAL PRINCIPLES OF PROFESSIONALLY ORIENTED FOREIGN LANGUAGE TEACHING FOR PHYSICAL EDUCATION MASTERS

Abstract. The article examines the theoretical principles of professionally oriented foreign language teaching for physical education masters. In recent years, professional foreign language communicative skills are considered as a promising auxiliary component of the structure of a specialist's professional competence, and the range of requirements for a modern professional includes a set of skills related to social interaction and communication. The problem of developing professional foreign language competence of future specialists during multi-level training in non-language universities in pedagogy has practically not been developed and is currently characterized by multi-facetedness, as well as insufficient development of systematic research approaches, which is one of the reasons for the inadequacy of training specialists for future foreign language. their activities.

Proficiency in a foreign language for professional communication is a necessary condition for competitiveness in the labor market. The effectiveness of professionally oriented foreign language communication depends on the ability to take into account the cultural characteristics of the interlocutor's country, on the ability to change the tactics of communicative behavior in changing conditions of the communication situation and use it to solve professional tasks

In the process of teaching foreign languages, it is necessary to aim at forming in specialists a minimum of knowledge in the field of physical culture and sports, which provide issues of strategy and tactics of the subject's behavior in relation to various situations, as well as modeling of speech (non-speech) behavior in a given context and the development of an appropriate image on issues of communication in the field of sports.

Increasing the effectiveness of studying (and teaching) a foreign language by specialists in the field of physical education is one of the main tasks, Intensification of foreign language learning requires the systematic use of modern teaching methods and technological equipment - computers, audio-video equipment, electronic means.

Keywords: physical education, foreign language, training of masters of physical education.

Постановка проблеми. Початок третього тисячоліття виходить новий етап соціо-історичного розвитку. Відбуваються соціокультурні трансформаційні процеси за всіма сферами відносної культури суспільства. Швидкими темпами видозмінюються традиційні уявлення про світ, культурні цінності та норми масової поведінки у різних ситуаціях повсякденного, наукового та ділового спілкування. Всі ці сучасні перетворення індивідуально-особистісного і соціального характеру відбуваються з урахуванням мовної культури спілкування, вдосконалення системи діалогової, групової комунікації. У світлі сучасних умов розвитку суспільства, розширення міжнародних контактів фахівців у різних сферах професійної діяльності виникла необхідність збільшення потенціалу світових комунікаційних систем, удосконалення професійної мобільності фахівців будь-якої галузі знання. Дослідники стверджують, що сучасний фахівець (у тому числі фахівець у галузі фізичної культури та спорту) повинен систематично вдосконалювати професійну та мовну культуру, виробляти навички та вміння адаптуватися до швидкозмінних умов нових відносин, щоб виявити готовність до діалогу та асиміляції у міжкультурному просторі [2].

Якісно новий етап розвитку освіти у вищій школі спирається на розуміння впровадження іноземної мови у професійну підготовку фахівців. Проте слід зазначити, що дане завдання не є повністю реалізованою у представників фізичного виховання, особливо на рівні підготовки «магістр». У зв'язку з переходом на багаторівневу систему вищої освіти необхідний пошук найефективніших методів та засобів підготовки студентів на всіх етапах професійного становлення [4].

Актуальність цього дослідження полягає у значенні вирішення проблеми вдосконалення професійно-орієнтованого навчання іноземної мови фахівців у галузі фізичної культури та спорту; у переосмисленні шляхів та умов формування професійної компетентності магістрів, з орієнтацією на їх кінцеві професійні функції, подоланні виниклих протиріч між зростаючими потребами практики та низькою готовністю фахівців сфери фізичної культури та спорту використовувати іноземну мову як засіб професійного спілкування; у раціоналізації програмного забезпечення навчального процесу за цим напрямом [1].

Мета статті - розглянути теоретичні засади професійно-орієнтованого навчання іноземної мови магістрів фізичного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми викладання іноземної мови за професійним спрямуванням розглядалися в публікаціях таких авторів, як: О.Г. Поляков, Н.Д. Гальскова, A. Waters, T. Hutchinson, О.П. Биконя, В.Д. Борщовецька, А.І. Гордєєва, Т.М. Корж, Г.А. Гринюк, Т.М. Каменева, Л.Я. Личко, Ю.В. Манько, І.М. Мельник, О.П. Петращук, та інші. Питанням підготовки фахівців фізичного виховання присвячені дослідження І.Грінченко, Т. Дереки, М.Дутчака, С. Кшиштановича, О.Цибанюк тощо.



Виклад основного матеріалу. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить у тому, що з провідних тенденцій розвитку сучасної вищої школи є професіоналізація навчання. Ця проблема вирішується за рахунок наближення змісту навчання іноземної мови до потреб практичної діяльності фахівця. Інтенсифікація навчального процесу здійснюється за рахунок переходу від регламентуючих, традиційних форм та методів організації дидактичних процесів у ЗВО, до розвиваючих, проблемних, дослідницьких методів. Пріоритетним є особистісно-орієнтована спрямованість навчання. Проте проблема професійно орієнтованого навчання на заключних рівнях підготовки фахівців не повністю вирішена під час підготовки фахівців з фізичного виховання [4].

Професійна сфера комунікації магістрів іноземною мовою зумовлена певною тематикою, пов'язаною з профілем ЗВО та їхньою майбутньою професійною та науковою діяльністю.

Розробка програми навчання магістрів іноземної мови ґрунтується на наступних цільових установках: формування комунікативної компетентності, у тому числі перекладацької, необхідної для отримання інформації з тексту однією мовою та передачі її шляхом створення тексту іншою мовою; використання отриманої інформації у ситуаціях ділового партнерства та спільної наукової роботи. Експериментальна програма, розроблена на основі моделювання мовної підготовки магістрів, складається з двох етапів, кожен з яких має свої завдання, зміст, методи та форми [3].

1 етап - вступно-корективний курс вирішує завдання поглибленого вивчення та корекції фонетичних, граматичних та лексичних умінь та навичок.

2 етап - удосконалення умінь застосовувати лексичні конструкції у ситуаціях, близьких до майбутньої професійної діяльності у процесі ділової гри.

Професійно-орієнтоване навчання магістрів, спрямоване на особистісне та професійне вдосконалення, включає дві групи умов: психологічних та методичних: до психологічних умов належать: формування високого рівня мотивації до вивчення іноземної мови, діагностика рівнів мовної підготовки, диференціація навчальної діяльності на основі обліку індивідуально-психологічних особливостей особистості магістрів, до методичних умов належать: наступність змісту курсів іноземної мови на різних рівнях професійної підготовки; облік професійних функцій випускників при розробці змісту навчання; використання активних методів навчання [7].

В результаті вивчення іноземної мови магістр повинен мати вміння іншомовного спілкування в різних сферах професійної комунікації іноземною мовою, таких як творчий пошук та обробка отриманої інформації, а також усної та письмової інформаційної діяльності.

Досить високі вимоги до оволодіння іноземною мовою на заключному етапі навчання визначають специфіку організації занять подальший розвиток, а

також систематизація наявних знань. Граматичний матеріал повинен бути викладений компактно і логічно, носити узагальнюючий і систематизуючий характер. повинні бути націлені не тільки на відпрацювання та закріплення мовного матеріалу, а й у творче осмислення досліджуваного матеріалу, співвіднесення його з особистим досвідом, вміння використовувати їх у інший ситуації [5].

Успішному вирішенню цих завдань сприяє відбір навчального матеріалу: автентичних текстів для розширення лексичного запасу, а також автентичних підручників та граматичних довідників не на розвиток окремих видів мовної діяльності, а на їх взаємопов'язаній комунікативній та міжкультурній компетенції. Таким чином, студенти повинні не запам'ятовувати та імітувати мовні зразки, а усвідомлено, творчо, продуктивно їх засвоювати [3].

Під час навчання магістрів фізичної культури передбачено розширення знань про географію та історію країн, державний лад, культуру та цивілізацію, релігію, національні традиції, звичаї та звичаї, правила мовного етикету. Також увага приділяється вивченню проблем виховання, освіти, спорту, засобів масової інформації, стану наукових досліджень, шляхів та можливостей ділового співробітництва в галузі спорту, проведенню спільних наукових досліджень. При невеликій кількості годин, що відводяться на розвиток країнознавчої компетенції, пріоритетне значення набуває інтенсифікація навчання на аудиторних заняттях, а також організація самостійної роботи [6].

З урахуванням особистісно-орієнтованої спрямованості навчання на практичних заняттях під час підготовки фахівців фізичної культури доцільно застосовувати такі види творчих завдань, як: пошук цікавої новітньої інформації в глобальній мережі Інтернет з зазначених вище проблем та її подання у вигляді усного повідомлення або доповіді з подальшим обговоренням; вивчення великої кількості автентичних матеріалів про різні країни з метою відбору найбільш значущої інформації та її подання у вигляді реферату; складання діалогів з урахуванням правил мовного етикету цієї мови; усні інформаційні повідомлення про події, що відбуваються в різних галузях у країнах мови, що вивчається; підготовка спільних проектів на обрану тему та їх подання; складання власного судження щодо заданої проблеми/теми; рольові ігри [5].

При навчанні перекладу першорядне значення має правильний вибір матеріалів. Тексти мають бути професійно значущими, змістовними, цікавими з погляду розвитку пізнавально-мисленнєвої діяльності учнів. При навчанні магістрів з фізичного виховання слід враховувати, що тексти повинні відповідати тематиці магістерської роботи, оскільки основною метою їхнього вивчення є їхнє подальше використання при написанні такої роботи. Переклад тексту на тему магістерської роботи дозволяє вивчити загальнонаукову, спеціальну та термінологічну лексику за вузькою спеціалізацією магістра, що сприяє



успішному написанню тез та доповіді для подальшого їх використання у професійній діяльності [7].

Висновки. Враховуючи гуманітаризацію сучасної освіти, культурологічний аспект навчання, необхідно глибше знайомити студентів зі світовими культурними та історичними цінностями, з мовленнєвою культурою та діловою комунікацією країни мови, що вивчається. Слід зазначити, що при професійній мовній підготовці фахівців у галузі фізичного виховання питання комунікації, спілкування є дуже важливими моментами. Даний момент дозволяє більш якісно вивчити ту чи іншу іноземну мову, а це досягається на основі навчального та життєвого досвіду фахівців.

Література

1. Батечко Н.Г. Сучасні підходи до формування змісту підготовки майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури. Педагогічний процес: теорія і практика, 2013, 4, 5-20.

2. Бєлікова Н. Науково-методологічні підходи до професійної підготовки сучасного фахівця з фізичного виховання та спорту. Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. 2014. (44)14. 91 – 96

3. Вишневський О. І. Методика навчання іноземних мов: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2011. 206.

4. Коваль Л.М. Формування у студентів немовних вищих навчальних закладів англомовної професійно орієнтованої мовної компетенції. Науковий вісник НЛТУ України. 2010. 20.4. 318–321.

5. Рибалко П. Проблема підготовки майбутніх учителів фізичної культури до організації фізкультурно – оздоровчого середовища закладу середньої освіти. Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology. 2020. 4. 38 – 42/

6. Сущенко Л.П. Професійна підготовка майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту (теоретико-методологічний аспект). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Запоріжжя : Запорізький держ. ун-т, 2003. 442.

7. Тарнопольський О.Б., З.М.Корнєва. Аспектний підхід до навчання англійської мови для спеціальних цілей у немовних ВНЗ. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 2011. 18. 231– 239.

References

1. Batechko N.H. (2013). Suchasni pidkhody do formuvannya zmistu pidhotovky maybutnikh vykladachiv vyshchoyi shkoly v umovakh mahistratury [Modern approaches to the formation of the content of training future teachers of higher education in the conditions of a master's degree]. Pedahohichnyy protses: teoriya i praktyka, 4, 5-20. [in Ukrainian].

2. Byelikova N. (2014). Naukovo-metodolohichni pidkhody do profesiynoyi pidhotovky suchasnoho fakhivtsya z fizychnoho vykhovannya ta sportu [Scientific and methodological approaches to the professional training of a modern specialist in physical education and sports]. Naukovyy chasopys NPU im. M. Drahomanova. (44)14. 91 – 96 [in Ukrainian].

3. Vyshnevs′kyy O. I. (2011). Metodyka navchannya inozemnykh mov [Methodology of teaching foreign languages]: navch. posib. 2-he vyd., pererob. i dop. Kyyiv : Znannya. 206. [in Ukrainian].

4. Koval′ L.M. (2010). Formuvannya u studentiv nemovnykh vyshchykh navchal′nykh zakladiv anhlomovnoyi profesiyno oriyentovanoyi movnoyi kompetentsiyi [Formation of English-language professionally oriented language competence in students of non-linguistic higher educational institutions]. Naukovyy visnyk NLTU Ukrayiny. 20.4. 318–321. [in Ukrainian].

5. Rybalko P. (2020). Problema pidhotovky maybutnikh uchyteliv fizychnoyi kul′tury do orhanizatsiyi fizkul′turno – ozdorovchoho seredovyshcha zakladu seredn′oyi osvity [The problem of training future physical education teachers to organize a physical education and health environment in a secondary education institution]. Science and education a new dimension: Pedagogy and Psychology. 4. 38 – 42. [in Ukrainian].

6. Sushchenko L.P. (2003). Profesiyna pidhotovka maybutnikh fakhivtsiv fizychnoho vykhovannya ta sportu (teoretyko-metodolohichnyy aspekt) [Professional training of future specialists in physical education and sports (theoretical and methodological aspect)]. Instytut pedahohiky i psykholohiyi profesiynoyi osvity APN Ukrayiny. Zaporizhzhya : Zaporiz′kyy derzh. un-t. 442. [in Ukrainian].

7. Tarnopol′s′kyy O.B., Kornyeva Z.M. (2011). Aspektnyy pidkhid do navchannya anhliys′koyi movy dlya spetsial′nykh tsiley u nemovnykh VNZ [Aspect approach to teaching English for special purposes in non-language universities]. Visnyk KHNU im. V.N. Karazina. 18. 231– 239. [in Ukrainian].

УДК 378.04:34]:[37.018.43:004

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-981-996

Сокіл Анна Андріївна здобувачка четвертого науково освітнього рівня кафедри педагогічної майстерності та менеджменту імені І. А. Зязюна, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, тел.: (098) 304-97-22, https://orcid.org/0000-0001-5965-3506

ДИДАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ В УМОВАХ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу та адаптації сучасних дидактичних технологій у підготовці здобувачів фахової передвищої освіти в юридичних дисциплінах, зокрема в умовах змішаного навчання. У дослідженні акцентується увага на перевагах інтеграції традиційних та інноваційних методів навчання, що дозволяє забезпечити ефективну підготовку майбутніх юристів відповідно до викликів сучасного цифрового суспільства. Визначено ключові аспекти використання інтерактивних методів, зокрема мультимедійних презентацій, як засобу візуалізації самостійної роботи здобувачів освіти. Акцентовано на важливості розвитку цифрової компетентності, яка формується через опанування технологій створення презентацій, роботу з пакетом презентаційної графіки та застосування інструментів мультимедійного супроводу. Описано алгоритм створення презентацій, що сприяє вдосконаленню аналітичних та творчих навичок здобувачів освіти, а також розвитку навичок самоорганізації, критичного мислення та командної співпраці.Особливу увагу приділено формуванню практичних навичок у здобувачів освіти через виконання завдань, пов’язаних із моделюванням реальних юридичних ситуацій, розробкою презентаційних матеріалів та участю в онлайн-дискусіях. Висвітлено приклади завдань, які передбачають візуалізацію результатів навчальної практики, зокрема створення презентацій за шаблонами з трудового права, аналіз правових задач та використання інтерактивних форм подання інформації. Наголошено на необхідності вдосконалення педагогічних умов для ефективного впровадження змішаного навчання в юридичну освіту. Зокрема, йдеться про розробку дидактичних карток, які містять рекомендації щодо організації самостійної роботи здобувачів освіти, використання сучасних освітніх платформ і забезпечення консультативної підтримки. У роботі підкреслюється, що використання цифрових технологій сприяє підвищенню зацікавленості здобувачів освіти в процесі навчання, формуванню професійної мотивації та прагнення до самоосвіти. Розглянуто вплив змішаного навчання на професійне становлення майбутніх

юристів. Зазначено, що цифрові технології дозволяють трансформувати процес фахової підготовки в інтерактивне навчання, спрямоване на саморозвиток, самоактуалізацію та опанування сучасних методів юридичної діяльності. Визначено перспективи розвитку змішаного навчання в юридичній освіті як одного з ключових інструментів адаптації до викликів цифровізації та глобалізації.

Ключові слова: змішане навчання, юридична освіта, дидактичні технології, візуалізація самостійної роботи, презентаційна графіка, інтерактивні методи, підготовка юристів

Sokil Anna Andriivna a fourth-year student at the I. A. Zyazyun department of pedagogical skills and management of V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University, tel.: (098) 304-97-22, https://orcid.org/0000-0001-5965-3506

DIDACTIC TECHNOLOGIES IN THE TRAINING OF FUTURE LAWYERS IN BlENDED LEARNING CONDITIONS

Abstract. The article is devoted to the analysis and adaptation of modern didactic technologies in the training of students of professional pre-higher education in legal disciplines, in particular in the conditions of blended learning. The study focuses on the advantages of integrating traditional and innovative teaching methods, which allows to ensure effective training of future lawyers in accordance with the challenges of the modern digital society. The key aspects of the use of interactive methods, in particular multimedia presentations, as a means of visualizing the independent work of students are identified. The emphasis is on the importance of developing digital competence, which is formed through mastering presentation creation technologies, working with a presentation graphics package and using multimedia support tools. The algorithm for creating presentations is described, which contributes to the improvement of analytical and creative skills of students, as well as the development of self-organization, critical thinking and team cooperation skills. Particular attention is paid to the formation of practical skills in students through the implementation of tasks related to the modeling of real legal situations, the development of presentation materials and participation in online discussions. Examples of tasks that involve the visualization of the results of educational practice are highlighted, in particular, the creation of presentations using labor law templates, the analysis of legal tasks and the use of interactive forms of information presentation. The need to improve pedagogical conditions for the effective implementation of blended learning in legal education is emphasized. In particular, this concerns the development of didactic cards that contain recommendations for organizing independent work of students, the use of modern educational platforms and the



provision of advisory support. The work emphasizes that the use of digital technologies contributes to increasing the interest of students in the learning process, the formation of professional motivation and the desire for self-education. The impact of blended learning on the professional development of future lawyers is considered. It is noted that digital technologies allow transforming the process of professional training into interactive learning aimed at self-development, self-actualization and mastering modern methods of legal activity. The prospects for the development of blended learning in legal education as one of the key tools for adapting to the challenges of digitalization and globalization are identified.

Keywords:blended learning, legal education, didactic technologies, visualization of independent work, presentation graphics, interactive methods, training of lawyers

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, спричинених пандемією 2020–2021 років і повномасштабним вторгненням 2022 року, змішане навчання стало ключовим інструментом адаптації освітнього процесу у закладах фахової передвищої освіти, зокрема у підготовці здобувачів спеціальності «Право». Спершу впроваджене для забезпечення безперервності навчання під час карантинних обмежень, воно набуло нового значення в умовах постійних соціально-економічних і безпекових викликів.На сучасному етапі розвиток змішаного навчання орієнтовано на створення індивідуалізованих освітніх траєкторій, що враховують не лише академічний рівень здобувачів, а й їхні особисті обставини, зокрема ті, що зумовлені внутрішнім переміщенням та іншими наслідками війни. Основними формами реалізації змішаного навчання стали самостійна діяльність здобувачів, індивідуальні та диференційовані завдання, проведення онлайн-консультацій, тестові технології оцінювання знань і застосування коучингових підходів. Усі ці інструменти забезпечують гнучкість і доступність освітнього процесу, що є критично важливим у ситуації непередбачуваних змін.

Викладачі юридичних дисциплін трансформували свої підходи до навчання, адаптуючи педагогічні технології до умов змішаного формату. Їхня роль змістилася від традиційного посередника знань до наставника та фасилітатора. Вони сприяють формуванню у здобувачів фахової передвищої освіти ключових професійних компетентностей, здатності до самостійного прийняття рішень, критичного аналізу та ефективної роботи в цифровому середовищі.Інтеграція сучасних цифрових технологій у навчальний процес дозволяє забезпечити ефективне поєднання традиційних і дистанційних методів навчання. Це, своєю чергою, сприяє підвищенню якості підготовки здобувачів фахової передвищої освіти та формуванню їхньої готовності до професійної діяльності в умовах складної суспільно-політичної ситуації. Таким чином,

подальший розвиток дидактичних технологій є одним із ключових напрямів модернізації освітнього процесу, орієнтованого на підготовку компетентних і конкурентоспроможних фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікаційу сфері змішаного навчання та дидактичних технологій, застосовуваних у підготовці майбутніх юристів у коледжах, свідчить про значну увагу науковців до оптимізації освітнього процесу в умовах сучасних викликів. У наукових працях вітчизняних і зарубіжних авторів особливе місце посідають питання інформатизації освіти (В. Биков, Р. Гуревич, М. Жалдак), розробки теоретико-методологічних засад дистанційного та змішаного навчання (В. Кухаренко, С. Сисоєва, О. Андреєв, Г. Молодих), а також адаптації освітніх траєкторій до умов кризових ситуацій, зокрема воєнного стану (О.А. Зимовець, В.І. Кулак).

Особлива увага приділяється формуванню професійних компетентностей здобувачів фахової передвищої освіти (М. Вачевський, В. Петрук) і впровадженню компетентнісного підходу в освітній процес (О. Пометун, Л. Хомич). Ці аспекти набувають особливого значення у підготовці фахівців для юридичного ринку, де ключовими є здатність до критичного мислення, аналізу правових ситуацій та прийняття обґрунтованих рішень.

Аналізуючи практики впровадження змішаного навчання, дослідження Ульфи Фаррах Ліси «Вплив впровадження методу змішаного навчання на результати навчання студентів на прикладі професійної етики та права охорони здоров'я» демонструє, що така методика сприяє підвищенню академічних результатів і забезпечує адаптацію до індивідуальних потреб здобувачів. Робота О.А. Зимовець та В.І. Кулака підтверджує, що змішане навчання є ефективним інструментом для забезпечення безперервності освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Технології створення дистанційних курсів, висвітлені у працях Г. Козлакової, В. Кухаренка та Н. Сиротенка, підкреслюють необхідність технічної та кадрової підтримки освітнього процесу (Л. Бєндова, Т. Громова, Ю. Деражня). Організаційно-педагогічні аспекти впровадження змішаного навчання, розглянуті в дослідженнях П. Дмитренка та О. Собаєвої, акцентують на важливості гнучкості навчального процесу, адаптованого до сучасних викликів.Сучасні наукові дослідження створюють основу для подальшого вдосконалення дидактичних технологій, спрямованих на розвиток ключових професійних компетентностей здобувачів фахової передвищої освіти та підвищення їхньої готовності до ефективної діяльності у сфері права.

Метою статтіє обґрунтування доцільності використання дидактичних технологій у змішаному навчанні для підготовки майбутніх юристів у коледжах

Виклад основного матеріалу.Запровадження технологій змішаного навчання у професійній підготовці здобувачів фахової передвищої освіти,



зокрема майбутніх юристів у коледжах, є ключовим інструментом адаптації освітнього процесу до викликів пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення 2022 року. Цей формат забезпечує гнучкість, адаптивність і доступність навчання, дозволяючи організувати безперервний освітній процес навіть в умовах кризи.Дистанційне навчання, як складова змішаного підходу, зіткнулося з низкою викликів: недостатньою цифровою грамотністю викладачів, відсутністю адаптованої методики викладання та проблемами інтеграції теоретичного і практичного компонентів. Війна додала нових труднощів, таких як організація навчання для переміщених здобувачів і загрози безпеці.Ці виклики зумовлюють потребу у вдосконаленні організаційно-педагогічного забезпечення, розробленні інтерактивних дистанційних курсів, підвищенні цифрової компетентності викладачів та адаптації методик до кризових умов. Для підготовки майбутніх юристів це критично важливо, оскільки сприяє формуванню професійної мобільності, самостійності та здатності ефективно вирішувати завдання у юридичній сфері. Змішане навчання є важливим кроком модернізації освіти, що забезпечує її якість навіть у найскладніших умовах [3].

Концепція змішаного навчання, що поєднує традиційні та цифрові методи навчання, була відома ще у XX столітті, коли її використовувала компанія Boeing для контролю знань і часу навчання персоналу. Термін «змішане навчання» вперше з'явився у 1999 році в прес-релізі компанії EPIC і описував інтеграцію традиційного змісту з інноваційними цифровими компонентами для досягнення інтерактивного освітнього ефекту. У 2000-х роках у міжнародній практиці змішане навчання визначалося як поєднання живого навчання з веб-технологіями, інтеграція різних педагогічних підходів, технічних засобів та виконання реальних професійних завдань для створення гармонійного ефекту навчання.У 2007 році Sloan Consortium уточнив класифікацію освітніх моделей, виділяючи традиційне навчання, підсилене дистанційними технологіями (до 30%), змішане навчання (до 80% дистанційних технологій) і повністю дистанційне навчання. Для реалізації змішаного навчання широко використовуються цифрові платформи, такі як Zoom, Google Meet, Google Classroom і Moodle, які забезпечують проведення відеоконференцій, створення інтерактивних курсів і організацію контролю за навчальною діяльністю здобувачів [2].

Zoom дозволяє проводити групові й індивідуальні заняття, створювати інтерактивні дошки та записувати уроки, однак має обмеження щодо безкоштовного використання і вимоги до безпеки. Google Meet забезпечує доступ до масштабних відеоконференцій із можливістю обміну екраном та інтерактивної роботи, тоді як Google Classroom інтегрує сервіси Google для організації тестування, контролю завдань і комунікації між викладачем і здобувачами. Moodle, як платформа відкритого коду, дозволяє створювати повноцінні дистанційні курси, що підтримують індивідуалізацію навчання.Сучасна інтегра-

ція змішаного навчання у професійну підготовку майбутніх юристів у коледжах відповідає викликам пандемії та воєнного стану, забезпечуючи безперервність освіти, гнучкість організації навчального процесу й адаптацію до потреб цифрового суспільства.Використання дидактичних технологій у змішаному навчанні для підготовки майбутніх юристів у коледжах забезпечує ефективну організацію освітнього процесу через інтеграцію цифрових платформ, таких як Google Classroom та Moodle. Google Classroom дозволяє викладачам створювати віртуальні аудиторії для кожної дисципліни, що забезпечує можливість індивідуального моніторингу успішності здобувачів фахової передвищої освіти, адаптації змісту навчальних матеріалів до рівня складності дисципліни та персоналізації зворотного зв'язку. Інструменти платформи, зокрема функції «Потік», «Класні заняття» та «Люди», сприяють організації матеріалів, управлінню завданнями, оцінюванням та комунікацією між викладачем і здобувачами.Moodle, як безкоштовна відкрита система управління дистанційним навчанням, забезпечує широкий набір інструментів для освітньої взаємодії. Вона дозволяє подавати матеріал у різних форматах, здійснювати тестування та опитування із застосуванням відкритих і закритих типів питань, а також підтримує можливість пересилання виконаних завдань. Інструментарій платформи включає форми здавання завдань, дискусійні форуми, календар подій, онлайн-тестування та інструменти моніторингу, що дозволяють оцінювати навчальну діяльність здобувачів на індивідуальному, груповому та загальному рівнях.

Інтеграція таких платформ у змішане навчання сприяє підвищенню ефективності управління освітнім процесом, забезпечує індивідуалізацію навчання та дозволяє адаптувати його до сучасних викликів і потреб юридичного ринку праці. Цифрові інструменти підтримують розвиток у здобувачів ключових компетентностей, необхідних для професійної діяльності, зокрема самостійності, організованості та критичного мислення.

Аналіз застосування дидактичних технологій у змішаному навчанні для підготовки майбутніх юристів у коледжах свідчить про їхню актуальність і ефективність в умовах сучасних викликів. Використання цифрових платформ, таких як Google Classroom та Moodle, дозволяє викладачам забезпечувати індивідуалізацію освітнього процесу, моніторинг успішності здобувачів фахової передвищої освіти, організацію дистанційного та очного компонентів навчання. Дані, отримані в межах анкетування здобувачів, засвідчують переваги змішаного формату, зокрема розвиток навичок роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями, а також можливість поєднання теоретичного навчання з практичними завданнями. Здобувачі акцентували увагу на перевагах використання платформ Zoom і Google Meet, зокрема зручності їхнього застосування для проведення лекцій і семінарів, хоча зазначали обмеження, такі як часові ліміти



для безкоштовних сесій. Moodle, зі свого боку, забезпечує комплексний підхід до управління навчальним процесом, дозволяючи проводити тестування, інтегрувати різні формати навчальних матеріалів і здійснювати постійний моніторинг активності здобувачів. Цифрові інструменти сприяють не лише підвищенню ефективності навчання, але й формуванню ключових компетентностей майбутніх юристів, таких як критичне мислення, комунікація та адаптивність [6].

Дистанційна форма навчання, яка є складовою змішаного формату, характеризується гнучкістю, модульністю та масовістю. Вона забезпечує можливість асинхронного навчання, що особливо актуально для здобувачів, які потребують адаптації до умов переміщення або складного графіку. Такий підхід дозволяє залучати інтерактивні методи, включаючи дебати, ділові ігри та проблемні семінари, що підвищує залученість і ефективність навчального процесу.За характером комунікації дистанційне навчання поділяється на чотири основні типи: самонавчання, «один на один», «один з багатьма» та «багато з багатьма». Найбільш активною взаємодією характеризується останній тип, який інтегрує можливості відеоконференцій із традиційними й інноваційними методами навчання. Таким чином, змішане навчання виступає оптимальним інструментом для підготовки майбутніх юристів, поєднуючи переваги очного та дистанційного форматів і сприяючи формуванню конкурентоспроможних фахівців.Дистанційне навчання у підготовці майбутніх юристів у коледжах забезпечує інтерактивність освітнього процесу, реалізуючи педагогічну взаємодію між викладачами та здобувачами фахової передвищої освіти, а також між самими здобувачами, за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Основою цієї форми навчання є класичні дидактичні принципи: науковість, системність, активність, наочність, диференціація та індивідуалізація, які адаптовані до специфіки інформаційного суспільства і можливостей мережевих ресурсів. Формат дистанційного навчання інтегрується в структуру змішаного навчання, поєднуючи його переваги з очними формами.

Дослідники прогнозують, що з розвитком цифрових технологій дистанційні форми освіти складатимуть до 40% навчального часу, поєднуючись із традиційними заняттями (40%) та самоосвітою (20%). Водночас, незважаючи на переваги гнучкості та технологічності, надмірна залежність від дистанційного формату може призвести до ризиків, зокрема девальвації ролі педагога у професійному становленні молоді, знецінення знань та відриву здобувачів від реального соціального середовища.

В умовах сучасного інформаційного суспільства активне використання елементів дистанційного навчання підвищує ефективність освітнього процесу. Платформи, такі як Google Classroom і Moodle, забезпечують організацію взаємодії, моніторинг успішності та індивідуалізацію навчання. Водночас, для

ефективного запровадження широкомасштабної дистанційної освіти необхідно розробити нормативно-правову базу, стандарти якості, наукові основи розробки програм, а також створити варіативні методики для здобувачів з різними здібностями. Структурні елементи дистанційного навчання сприяють формуванню інтерактивного освітнього простору, що дозволяє обмінюватися інноваціями та адаптувати їх до освітніх потреб. Водночас необхідно забезпечити підтримку проєктів і розробок у галузі дистанційної освіти, інтеграцію її методів і технологій з практичною спрямованістю та уніфікацію засобів комунікацій для створення єдиного освітнього простору. Дистанційне навчання в рамках змішаного формату виступає важливим засобом модернізації освітнього процесу в коледжах, орієнтованим на забезпечення якісної професійної підготовки майбутніх юристів [7].

Змішане навчання в закладах фахової передвищої освіти, зокрема у підготовці майбутніх юристів, базується на інтеграції традиційних і цифрових педагогічних підходів, що створює гнучке та адаптивне освітнє середовище. Ця модель поєднує очні заняття із застосуванням онлайн-ресурсів, таких як електронні платформи, відеолекції, семінари та віртуальні симуляції, забезпечуючи здобувачам можливість активного отримання та застосування знань у різних контекстах. Вона сприяє розвитку критичного мислення, аналітичних навичок і самоорганізації, які є ключовими для професійної діяльності юристів. Практичний компонент змішаного навчання включає моделювання реальних юридичних ситуацій, використання кейс-методів і інтерактивних завдань, що дозволяє здобувачам опановувати навички вирішення складних професійних питань. Онлайн-дискусії, форуми та групова робота сприяють активній взаємодії, аналізу різних точок зору та формуванню колективного мислення. Ефективність змішаного навчання залежить від технологічної підтримки, адаптації навчальних матеріалів і методик оцінювання, а також від організації інтерактивного освітнього процесу. Платформи, такі як Moodle і Google Classroom, забезпечують доступ до навчальних ресурсів, моніторинг успішності та інтерактивні засоби для комунікації й оцінювання. Особлива увага приділяється юридичним симуляціям, які дозволяють здобувачам застосовувати отримані знання на практиці, готуючи їх до реальних викликів професії [5].

Запровадження змішаного навчання в закладах фахової передвищої освіти є важливим етапом модернізації правової освіти. Цей підхід, що став необхідним через виклики пандемії COVID-19, сприяє трансформації освітніх методів, роблячи їх гнучкими, інтерактивними й орієнтованими на здобувача. Використання сучасних технологій забезпечує підготовку компетентних фахівців, здатних досягати високих результатів у юридичній практиці. Змішане навчання в закладах фахової передвищої освіти, зокрема в підготовці майбутніх юристів, базується на інтеграції традиційних педагогічних підходів із сучасними

інформаційно-комунікаційними технологіями, що створює гнучке навчальне середовище. Використання платформ, таких як Moodle, дозволяє забезпечити доступ до широкого спектра навчальних матеріалів, інтерактивних завдань і засобів оцінювання, що сприяють розвитку критичного мислення, аналітичних навичок і здатності до самостійного навчання.Важливим компонентом змішаного навчання є впровадження віртуальних симуляцій, кейс-методів, інтерактивних вправ і онлайн-дискусій, які забезпечують практичну складову освітнього процесу. Ці інструменти дозволяють здобувачам моделювати реальні професійні ситуації, розвивати навички вирішення юридичних проблем і вдосконалювати комунікативні компетентності. Такий підхід забезпечує не лише засвоєння теоретичних знань, але й формування навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Міжнародний досвід, зокрема Відкритого Університету Великобританії, демонструє ефективність інтеграції онлайн-ресурсів для забезпечення доступності й гнучкості навчання. Для України важливим є адаптація цього досвіду з урахуванням місцевих особливостей. Це включає розробку комплексних програм підготовки, що враховують специфіку правової освіти, розвиток методологічної бази змішаного навчання та впровадження інноваційних підходів до оцінювання, таких як портфоліо, самооцінювання й інтерактивні завдання.

Ефективність змішаного навчання залежить від системної підтримки на державному рівні, яка включає створення стандартів дистанційної освіти, підготовку викладачів до використання цифрових інструментів та забезпечення доступу здобувачів до необхідних технологій. Важливою складовою є розвиток партнерських відносин між закладами освіти, науково-дослідними інститутами та практикуючими юристами, що сприяє актуалізації навчального контенту і формуванню професійних навичок.Запровадження змішаного навчання відкриває нові перспективи для вдосконалення правової освіти в Україні. Використання інтерактивних методів, таких як віртуальні майстер-класи, дебати та юридичні кейси, сприяє не лише глибшому засвоєнню матеріалу, але й формуванню професійної спільноти серед здобувачів та викладачів. Підтримка викладачів через тренінги й майстер-класи, а також врахування зворотного зв’язку від здобувачів освіти забезпечують постійне вдосконалення освітнього процесу та адаптацію до сучасних викликів.Змішане навчання, інтегруючи традиційні та цифрові підходи, сприяє формуванню конкурентоспроможних фахівців-юристів, здатних ефективно діяти в умовах сучасного юридичного середовища.

Змішане навчання в правовій освіті є ефективним засобом підготовки майбутніх юристів до вирішення складних юридичних завдань у різноманітних контекстах. Інтеграція цифрових технологій з традиційними підходами створює адаптивне середовище, яке сприяє формуванню професійних і громадянських

компетенцій. Важливим аспектом є розвиток активної участі здобувачів фахової передвищої освіти в освітньому процесі, де вони виступають не пасивними споживачами, а мотивованими учасниками, здатними до критичного мислення, самостійного дослідження та командної роботи.Змішане навчання не лише покращує засвоєння теоретичних знань, але й розвиває навички комунікації, колаборації та критичного аналізу, необхідні для успішної юридичної практики. Інтерактивні елементи, такі як юридичні симуляції, кейс-методи та віртуальні майстер-класи, дозволяють здобувачам опановувати практичні аспекти професії, готуючи їх до реальних викликів [4].

Міжнародний досвід, наприклад, Відкритого Університету Великобританії, демонструє успішну інтеграцію онлайн-ресурсів для підвищення доступності та гнучкості навчання. Українські заклади можуть адаптувати цей досвід, зберігаючи баланс між цифровізацією та особистісно орієнтованим підходом. Важливо забезпечити доступ до міжнародних правових ресурсів і стимулювати професійний розвиток викладачів для інтеграції найкращих світових практик.

Інтеграція змішаного навчання у правову освіту в закладах фахової передвищої освіти відкриває нові можливості для підготовки майбутніх юристів, які здатні ефективно діяти в умовах глобалізації, цифровізації та соціальних змін. Одним із ключових напрямів розвитку змішаного навчання є використання штучного інтелекту та машинного навчання, які дозволяють здобувачам працювати з великими обсягами юридичних даних, аналізувати судові рішення та моделювати правові процеси. Такі технології роблять навчальний матеріал більш актуальним і практичним, сприяючи розвитку аналітичних навичок та критичного мислення.Гейміфікація освітнього процесу, тобто впровадження ігрових елементів, також сприяє мотивації здобувачів до навчання. Використання юридичних симуляцій і спеціалізованих ігор дозволяє моделювати реальні професійні ситуації, що допомагає здобувачам формувати навички вирішення проблем, проведення переговорів і ухвалення обґрунтованих рішень. Доповнена та віртуальна реальність створюють іммерсивні навчальні середовища, які забезпечують здобувачам можливість "відвідувати" віртуальні судові засідання, спостерігати за допитом свідків або брати участь у майстер-класах провідних юристів. Це не лише підвищує зацікавленість у навчанні, але й забезпечує розуміння практичних аспектів юридичної професії. Важливим аспектом є впровадження міждисциплінарних підходів, які дозволяють інтегрувати знання з інших галузей, таких як економіка, екологія, технології та політика, у правову освіту. Змішане навчання забезпечує можливість такого підходу, що дає змогу здобувачам комплексно аналізувати сучасні виклики і готуватися до вирішення складних міждисциплінарних завдань.

Таким чином, змішане навчання є потужним інструментом реформування юридичної освіти, що забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців,

здатних ефективно діяти в умовах сучасного світу. Використання новітніх технологій, розвиток етичних норм і міждисциплінарного підходу сприяють формуванню покоління юристів, яке здатне вирішувати сучасні виклики, зберігаючи принципи верховенства права і демократичних цінностей.

Аналіз змішаного навчання в Україні та за кордоном виявляє кілька ключових аспектів, які впливають на ефективність підготовки майбутніх юристів. У зарубіжній практиці моделі змішаного навчання вирізняються високим рівнем інтеграції технологій, підтримкою самостійного навчання та активним використанням інтерактивних онлайн-платформ. Водночас в Україні цей підхід поступово набирає популярності, однак стикається з викликами, такими як недостатнє технічне забезпечення, обмежений доступ до якісних онлайн-ресурсів та недосконаліть методів оцінювання здобувачів освіти.

Одним із основних елементів зарубіжних моделей є технологічна інтеграція. Використання платформ для відеоконференцій, онлайн-симуляцій та спеціалізованих програм для моделювання юридичних процесів суттєво підвищує якість навчання. Українським закладам фахової передвищої освіти необхідно активніше впроваджувати подібні технології для забезпечення сучасного освітнього процесу. Важливим аспектом є також підтримка самостійного навчання, що передбачає доступ до електронних ресурсів та інструментів, які сприяють самоосвіті здобувачів. Інтерактивність навчання, зокрема через онлайн-дискусії, групові проєкти та колаборативні платформи, забезпечує залученість здобувачів та сприяє формуванню їхніх практичних навичок.

На основі цих аспектів можна запропонувати універсальну модель змішаного навчання, адаптовану до умов України:

1. *Гібридна модель із технологічним центром.* Інтеграція сучасних технологій, таких як штучний інтелект, віртуальні класи, онлайн-симуляції та доповнена реальність, забезпечує гнучкість та підвищує ефективність освітнього процесу.
2. *Розвиток самостійного навчання та критичного мислення.* Створення відкритих онлайн-курсів для базових і спеціалізованих дисциплін сприяє засвоєнню матеріалу у власному темпі та розвитку самостійності.
3. *Інтерактивне та колаборативне навчання.* Використання платформ для групових проєктів, обговорення кейсів та онлайн-зустрічей із викладачами та експертами створює середовище для співпраці та обміну досвідом.
4. *Гнучкі методи оцінювання.* Розробка системи оцінювання, що включає портфоліо, проєктні роботи, самооцінку та взаємне оцінювання, дозволяє врахувати різні аспекти досягнень здобувачів.
5. *Професійний розвиток викладачів.* Постійні тренінги та майстер-класи спрямовані на освоєння нових методик викладання у змішаному форматі та використання цифрових ресурсів.

Універсальна модель змішаного навчання сприяє реформуванню юридичної освіти в Україні, адаптуючи її до сучасних вимог і викликів. Вона має ґрунтуватися на діалозі між усіма зацікавленими сторонами — закладами освіти, здобувачами, державою та юридичною спільнотою. Такий підхід забезпечить ефективність впровадження, стійкість змін і підготовку юристів, які відповідають сучасним стандартам професійної компетентності та соціальної відповідальності.

У підготовці майбутніх юристів у закладах фахової передвищої освіти інтерактивні технології навчання є важливим засобом забезпечення високого рівня професійної компетентності здобувачів фахової передвищої освіти. Традиційні методи навчання, хоча й залишаються основою освітнього процесу, не завжди здатні забезпечити необхідну гнучкість і активність. У цьому контексті інтерактивні методи виступають сучасним інструментом, який дозволяє здобувачам не лише отримувати знання, а й активно взаємодіяти з навчальним матеріалом, педагогом і одногрупниками.

Інтерактивне навчання передбачає активну взаємодію всіх учасників освітнього процесу на засадах паритетності. Викладач перестає бути єдиним джерелом знань, натомість стає фасилітатором, який створює умови для самостійного формування у здобувачів професійних компетентностей. Здобувачі ж, у свою чергу, стають активними учасниками, які аналізують інформацію, формулюють і відстоюють власні думки, дискутують, моделюють професійні ситуації та приймають рішення в умовах невизначеності.

Інтерактивні методи дозволяють здобувачам:

- аналізувати й творчо опрацьовувати навчальну інформацію, сприяючи більш доступному засвоєнню матеріалу;
- формулювати та аргументувати власну позицію, вести конструктивний діалог, дискутувати;
- моделювати професійні ситуації, збагачувати свій досвід і розвивати здатність до розв’язання складних юридичних завдань;
- будувати конструктивні взаємини у групі, вирішувати конфлікти та досягати консенсусу;
- удосконалювати навички самостійної роботи, проектної діяльності та виконання творчих завдань.

Метою інтерактивного навчання є створення педагогічних умов, за яких здобувачі фахової передвищої освіти самостійно конструюють та інтегрують юридичні знання у свою професійну компетентність. У цьому контексті педагогічні умови визначаються як цілеспрямовано створені обставини й ситуації, що забезпечують найбільш ефективне засвоєння знань і розвиток навичок. Це передбачає використання таких методів, як групова робота, дискусії, моделювання професійної діяльності, інтерактивні вправи та кейс-методи.



Таким чином, підготовка майбутніх юристів у закладах фахової передвищої освіти засобами інтерактивних технологій є цілеспрямованим педагогічним процесом, який відповідає сучасним викликам юридичної професії. Інтерактивне навчання є ефективним інструментом для формування не лише знань, але й ключових професійних і соціальних навичок, необхідних для успішної діяльності в сучасному правовому середовищі.

У підготовці майбутніх юристів у закладах фахової передвищої освіти інтерактивні технології, зокрема візуалізація результатів самостійної роботи, відіграють важливу роль у змішаному навчанні. Такий підхід поєднує переваги очної взаємодії та можливості онлайнового середовища, сприяючи розвитку професійних компетентностей здобувачів освіти.Основи візуалізації інформації закладаються під час вивчення дисциплін, як-от «Комп'ютерні технології в юридичній діяльності» та «Інформаційні системи і технології у роботі юриста», що охоплюють теми створення презентацій у PowerPoint. Практичне застосування цих знань дозволяє здобувачам узагальнювати й систематизувати інформацію, наприклад, з кримінального права.Ефективність візуалізації залежить від дотримання вимог до презентацій: дизайн має відповідати юридичній тематиці, інформація структурована, ключові дані виділені, а слайди оформлені в єдиному стилі. Необхідно уникати перевантаження слайдів та використовувати комфортну для читання кольорову схему.Мультимедійні презентації як засіб візуалізації підтримують розвиток аналітичних і творчих навичок, підвищуючи якість навчального процесу в умовах змішаного навчання. Це сприяє підготовці компетентних фахівців, адаптованих до сучасних викликів юридичної професії [1].

Створення презентацій є багатоступеневим процесом, що включає такі етапи: визначення мети, збір та аналіз матеріалу, розробка концепції, наповнення слайдів текстовою та графічною інформацією, оптимізація дизайну, тестування готового продукту, збереження у відповідному форматі та представлення результатів. Ефективність такого підходу значною мірою залежить від чітких вимог до оформлення презентацій, які враховують специфіку юридичної тематики, зокрема вибір стилю, акцентування на ключових аспектах та належну візуалізацію даних.Наприклад, під час навчальної практики з трудового права завданням здобувача освіти може бути підготовка презентації «Джерела трудового права». Така презентація може включати:

1. Огляд нормативно-правових актів, таких як Конституція України, Кодекс законів про працю, колективні договори.
2. Аналіз практичної задачі, де необхідно надати правову оцінку ситуації, пов'язаної з порушенням інструкції з використання обладнання на робочому місці.
3. Складання порівняльної таблиці джерел трудового права на соціально-партнерському рівні.

4. Розробку кросворду за основними термінами трудового права.
5. Графічне зображення системи джерел трудового права та моделі єдності й диференціації правового регулювання праці.

Для підвищення ефективності роботи студентів доцільно розробити дидактичну картку, що включатиме тематику завдань, вимоги до їх виконання, графік консультацій та список рекомендованих джерел. Наприклад:

Елемент	Зміст
Тема	Джерела трудового права.
Завдання	Підготовка презентації, аналіз практичної задачі, створення порівняльної таблиці.
Форма звітності	Презентація у форматі PDF із включенням візуалізації ключових аспектів.
Графік консультацій	Щоп'ятниці, 14:00–16:00 (офлайн в аудиторії №5 або онлайн через Google Meet).
Рекомендовані джерела	Конституція України, Кодекс законів про працю, монографії з трудового права, тематичні статті.

Застосування таких підходів сприяє трансформації самостійної роботи здобувачів освіти в інтерактивний навчальний процес, що активізує когнітивні механізми, стимулює інтерес до навчання та формує мотивацію до подальшого професійного розвитку. В умовах змішаного навчання акцент на інтеграцію цифрових інструментів у процес підготовки майбутніх юристів створює основу для їхньої самореалізації в умовах цифрового суспільства.

У процесі виконання завдань навчальної практики з трудового права здобувачі фахової передвищої освіти, які готуються до професійної діяльності у сфері юриспруденції, не лише опановують знання, уміння та навички, необхідні для розуміння та застосування основ трудового права, але й суттєво підвищують рівень цифрової компетентності. Цей аспект є особливо важливим в умовах сучасного інформаційного суспільства, де цифрові інструменти відіграють провідну роль у професійній діяльності юристів.Зокрема, під час виконання практичних завдань, спрямованих на візуалізацію результатів самостійної роботи, здобувачі освіти поглиблено досліджують функціональні можливості пакету презентаційної графіки, такого як Microsoft PowerPoint або інші доступні інструменти. Вони опановують створення тематичних слайдів, розробку структурованих візуалізацій, застосування анімаційних ефектів та інших технік, що дозволяють ефективно представляти матеріал. Цей процес сприяє розвитку навичок створення презентацій, які відповідають професійним стандартам, підвищуючи їхню якість та інформативність.

Окрім технічних аспектів, здобувачі освіти вдосконалюють методику роботи з навчальним матеріалом, зокрема його аналіз, структурування, узагаль-



нення та представлення у зрозумілому й логічному форматі. Це дозволяє не лише глибше засвоїти зміст трудового права, але й формує здатність до самостійної інтерпретації правових норм, що є невід'ємною частиною професійної підготовки майбутніх юристів.

Таким чином, інтеграція цифрових технологій у процес навчальної практики забезпечує не лише ефективне формування фахових компетентностей, але й сприяє розвитку цифрової грамотності, критичного мислення та навичок роботи з інформаційними технологіями, які є ключовими для успішної адаптації юристів до умов сучасного професійного середовища.

Висновки. Підсумовуючи, впровадження дидактичних технологій у підготовку майбутніх юристів в умовах змішаного навчання сприяє підвищенню якості освіти завдяки поєднанню традиційних методів із цифровими інструментами. Це забезпечує розвиток професійних і цифрових компетентностей, формування критичного мислення та здатності до самоосвіти. Інтеграція мультимедійних презентацій, інтерактивних завдань і віртуальних ресурсів сприяє комплексному засвоєнню теорії та практики, готуючи здобувачів освіти до викликів сучасного професійного середовища. Змішане навчання є стратегічно важливим для підготовки конкурентоспроможних фахівців і потребує підтримки на всіх рівнях освітнього процесу.

Література:

1. Андрощук І. В., Андрощук, І. П. Скрайбінг-презентація як засіб підвищення ефективності освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.*Інформаційні технології і засоби навчання.* 2019. № 72 (4). С. 67–80.

2. Даниско О. В., Семеновська Л. А. Ґенеза та сучасний зміст поняття змішаного навчання в зарубіжній педагогічній теорії і практиці.*Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. № 65 (3). С. 1–11.

3. Зимовець О.А., Кулак В.І. Дистанційне та змішане навчання як ефективні технології викладання іноземної мови в умовах воєнного стану. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки.* 2023. № 3(114). С. 190-197.

4. Кононец Н. В. Модель змішаного навчання (Flex Model Blended Learning) у підготовці магістрантів освітньої програми «Педагогіка вищої школи».*Світові виклики сучасній освіті*: матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І. І. Осадченко. Умань, 2021. Вип. 1, ч. 1. С. 18–22.

5. Кононец Н. В. Професійний аспект вивчення магістрантами освітньої програми «Педагогіка вищої школи» пакету презентаційної графіки.*Scientific Collection «InterConf»: with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Global and Regional Aspects of Sustainable Development»*. Copenhagen: Berlitz Forlag, 2021. Is. 43. C. 149–154.

6. Kononets N., Ilchenko O., Zhamardiy V., Shkola O., Broslavska H., Kolhan O., Padalka R., Kolgan, T. Software tools for creating electronic educational resources in the resource-based learning process.*Journal for Educators, Teachers and Trainers JETT*. 2021. Vol. 12, No. 3. P. 165–175.

7. Osinska, V., Osinski, G., Kwiatkowska, A. B. Visualization in Learning: Perception, Aesthetics, and Pragmatism.*Handbook of Research on Maximizing Cognitive Learning through Knowledge Visualization*. Hershey: IGI Global, 2015. P. 381–414.

References:

1. Androshchuk I. V., Androshchuk I. P. (2019) Skraybinh-prezentatsiya yak zasib pidvyshchennya efektyvnosti osvitn′oho protsesu v zakladakh zahal′noyi seredn′oyi osvity [Scribing presentation as a means of increasing the effectiveness of the educational process in secondary education institutions]. *Information Technologies and Learning Tools*, 72 (4), pp. 67–80. [in Ukrainian].

2. Danysko O. V., Semenovska L. A. (2018) Heneza ta suchasnyy zmist ponyattya zmishanoho navchannya v zarubizhniy pedahohichniy teoriyi i praktytsi [Genesis and modern content of the concept of blended learning in foreign pedagogical theory and practice]. *Information Technologies and Learning Tools*, 65 (3), pp. 1–11. [in Ukrainian].

3. Zymovets O. A., Kulak V. I. (2023) Dystantsiine ta zmishane navchannia yak efektyvni tekhnolohii vykladannia inozemnoi movy v umovakh voiennoho stanu [Distance and blended learning as effective technologies for teaching a foreign language under martial law]. *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Pedagogical Sciences*, No. 3(114), pp. 190–197. [in Ukrainian].

4. Kononets N. V. (2021) Model zmishanoho navchannia (Flex Model Blended Learning) u pidhotovtsi mahistrantiv osvitnoi prohramy «Pedahohika vyshchoi shkoly» [Blended learning model (Flex Model Blended Learning) in the training of master's students of the educational program "Higher School Pedagogy"]. In: Osadchenko, I. I. (Ed.), *Svitovi vyklyky suchasnii osviti: materialy Pershoi* Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [World challenges to modern education: materials of the First International Scientific and Practical Conference], Uman: Issue 1, part 1, pp. 18–22. [in Ukrainian].

5. Kononets N. V. (2021) Profesiinyi aspekt vyvchennia mahistrantamy osvitnoi prohramy «Pedahohika vyshchoi shkoly» paketu prezentatsiinoi hrafiky [Professional aspect of studying the presentation graphics package by master's students of the educational program "Higher School Pedagogy"]. *Scientific Collection «InterConf»: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Global and Regional Aspects of Sustainable Development»*. Copenhagen: Berlitz Forlag, Issue 43, pp. 149–154. [in Ukrainian].

6. Kononets N., Ilchenko O., Zhamardiy V., Shkola O., Broslavska H., Kolhan O., Padalka R., Kolgan T. (2021). Software tools for creating electronic educational resources in the resource-based learning process [Програмні інструменти для створення електронних освітніх ресурсів у процесі навчання, заснованого на ресурсах].*Journal for Educators, Teachers and Trainers JETT*. Vol. 12, No. 3. P. 165–175. [in English].

7. Osinska V., Osinski G., Kwiatkowska A. B. (2015). Visualization in Learning: Perception, Aesthetics, and Pragmatism [Візуалізація у навчанні: сприйняття, естетика та прагматизм]. *Handbook of Research on Maximizing Cognitive Learning through Knowledge Visualization. Hershey: IGI Global*. P. 381–414. [in English].

УДК 378.046

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-997-1008

Сторожук Владислав Артурович аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, тел.: (096) 692-16-35, https://orcid.org/0009-0006-0295-7932

Бояринова Ірина Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, директор ВСП «Професійно-педагогічний фаховий коледж, Глухівський національний педагогічний університет імені. Олександра Довженка», тел.: (095) 319-38-04, https://orcid.org/0000-0002-9228-464X

Хоруженко Тетяна Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, тел.: (066) 228-91-26, https://orcid.org/0000-0002-8493-0242

ПІДПРИЄМНИЦЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ

Анотація. У статті висвітлюється значення підприємницької компетентності як ключового елемента професійної підготовки майбутніх педагогів. Підприємливість трактується як комплекс особистісних характеристик, що виявляються у здатності індивіда організовувати роботу команди та керувати нею. Вона охоплює здатність генерувати ідеї та перетворювати їх у конкретні дії, що базується на творчості, інноваційності, прийнятті ризику, а також на вмінні ефективно планувати і управляти проєктами для досягнення визначених цілей. Дослідження підтверджує, що успішне формування підприємницької компетентності вимагає використання сучасних педагогічних підходів, серед яких пріоритет надається інтерактивним методам навчання, зокрема тренінгам різного спрямування: бізнес-тренінгам, лідерським, управлінським та корпоративним тренінгам. Це забезпечує не лише набуття знань та практичних навичок за фахом, але й розвиток особистісних якостей, необхідних для реалізації підприємницького потенціалу. Структура підприємницької компетентності визначається як багатокомпонентна система, що включає творчі, когнітивні, організаційні та управлінські складники. Вона спрямована на створення умов для саморозвитку, самореалізації та формування унікальної особистості, здатної до ефективного вирішення актуальних завдань професійного та суспільного життя. У статті подано конкретний перелік складників підприємницької компетентності майбутніх педагогів, що дозволяє уточнити педагогічні умови її

формування та розробити програми розвитку. Ці програми спрямовані на накопичення практичного досвіду шляхом залучення студентів до створення бізнес-проєктів, моделювання підприємницької діяльності, а також інтеграції таких елементів у навчальні курси, науково-дослідну роботу та практичну підготовку. Залучення студентів до співпраці з підприємцями, розробки бізнес-планів та реалізації навчальних проєктів сприяє формуванню підприємницького мислення та практичних навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Ключові слова: підприємницька компетентність, професійна підготовка педагогів, сучасні методи навчання, розвиток компетентностей, структура підприємницької компетентності, практичний досвід, інноваційні педагогічні підходи

Storozhuk Vladyslav Arturovych Full-time postgraduate student Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university, tel.: (096) 692-16-35, https://orcid.org/0009-0006-0295-7932

Boiarynova Iryna Oleksandrivna PhD of Economic Sciences, Associate Professor, Director Detached structural unit «Professional pedagogical specialty college of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University», tel: (095) 319-38-04, https://orcid.org/0000-0002-9228-464X

Khoruzhenko Tetiana Anatoliivna PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, tel: (066) 228-91-26, https://orcid.org/0000-0002-8493-0242

ENTREPRENEURIAL COMPETENCE AS A KEY COMPONENT OF TEACHER TRAINING

Abstract. The article highlights the importance of entrepreneurial competence as a key element of professional training of future teachers. Entrepreneurship is interpreted as a set of personal characteristics that are manifested in the ability of an individual to organize and manage the work of a team. It encompasses the ability to generate ideas and transform them into specific actions, which is based on creativity, innovation, risk-taking, as well as the ability to effectively plan and manage projects to achieve specific goals. The study confirms that the successful formation of entrepreneurial competence requires the use of modern pedagogical approaches, among which priority is given to interactive learning methods, in particular trainings of various directions: business trainings, leadership, management and corporate trainings. This ensures not only the acquisition of knowledge and practical skills in the



specialty, but also the development of personal qualities necessary for the realization of entrepreneurial potential. The structure of entrepreneurial competence is defined as a multi-component system that includes creative, cognitive, organizational and managerial components. It is aimed at creating conditions for self-development, self-realization and the formation of a unique personality capable of effectively solving the current problems of professional and social life. The article provides a specific list of components of entrepreneurial competence of future teachers, which allows to clarify the pedagogical conditions of its formation and develop development programs. These programs are aimed at accumulating practical experience by involving students in the creation of business projects, modeling entrepreneurial activity, as well as integrating such elements into training courses, research work and practical training. Involving students in cooperation with entrepreneurs, developing business plans and implementing educational projects contributes to the formation of entrepreneurial thinking and practical skills necessary for future professional activity.

Keywords: entrepreneurial competence, professional training of teachers, modern teaching methods, development of competencies, structure of entrepreneurial competence, practical experience, innovative pedagogical approaches

Постановка проблеми. У контексті трансформацій, що відбуваються у XXI столітті в українській системі освіти, особливого значення набуває формування підприємницької компетентності як ключового компоненту професійної підготовки майбутніх педагогів. Зміни, обумовлені впровадженням нових Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», а також реалізацією концепції «Нова українська школа», спрямовані на створення ефективних освітніх програм, які забезпечують підготовку громадян з високим рівнем економічної грамотності, здатних ініціювати розвиток ринкових відносин, створювати робочі місця та підвищувати свій добробут. Ці ініціативи вимагають переосмислення підходів до підготовки педагогів, які повинні бути готові до викликів сучасного ринку праці. Формування підприємницької компетентності у майбутніх педагогів має відповідати соціальному запиту на підготовку професіоналів, які володіють не лише теоретичними знаннями, а й прикладними уміннями та навичками. Такий підхід покликаний забезпечити здатність особистості приймати виважені рішення, вибудовувати індивідуальний життєвий та професійний шлях незалежно від обраної сфери діяльності, будь то підприємництво чи інші галузі. Зважаючи на це, розвиток підприємницької компетентності повинен охоплювати всі етапи навчання, формуючи у здобувачів освіти системне мислення, ініціативність, креативність, готовність до ризику та ефективного управління.

Особливо важливим є включення підприємницької компетентності в систему професійної підготовки педагогів, адже майбутні вчителі виступають

носіями інноваційних освітніх підходів і формують у молоді навички, необхідні для успішної діяльності в сучасних економічних умовах. Таким чином, підприємницька компетентність педагогів виконує подвійне завдання: з одного боку, вона сприяє професійному становленню самого педагога, з іншого – формує базис для виховання у здобувачів освіти компетентностей, орієнтованих на успішну самореалізацію у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє зростаючий інтерес до вивчення підприємницької компетентності, яка є однією з ключових складових професійної підготовки педагогів. Значний внесок у розробку теоретичних і прикладних аспектів підприємництва здійснили такі вчені, як М. Ляшенко, Г. Матукова, О. Романовський, О. Федоров та інші, чиї праці стали основою для глибшого розуміння сутності підприємницької діяльності та її інтеграції в освітній процес.

Проблема розвитку підприємницької компетентності суб'єктів освітнього процесу знайшла своє відображення у дослідженнях Н. Акаєвої, Л. Базиль, Л. Єршової, Т. Лазанської, М. Ляшенка, А. Молдована, В. Орлова, С. Прищепи, В. Сліпенка, а також у роботах зарубіжних учених, таких як Дж. Стонер і Р. Умеров. У своїх дослідженнях вони розкривають методологічні засади формування підприємницької компетентності, аналізують механізми її розвитку та визначають перспективні напрями інтеграції підприємницьких знань і навичок у систему професійної освіти.

Особливу увагу приділено аналізу педагогічних умов, необхідних для успішного розвитку підприємницької компетентності майбутніх педагогів. У цьому контексті актуальними є праці І. Цигилика, О. Шелігана та інших дослідників, які пропонують інноваційні підходи до розробки освітніх програм, спрямованих на формування у здобувачів освіти підприємницького мислення, здатності до самореалізації, управління проектами та ефективної діяльності в умовах ринкової економіки.

Метою статті є розкриття сутності підприємницької компетентності як ключового компонента професійної підготовки майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Розвиток підприємницької компетентності як інтегральної якості майбутніх фахівців є важливим чинником гармонізації особистих інтересів з актуальними суспільними потребами. Ця компетентність включає не лише професійні знання та практичні навички, а й ціннісні орієнтації, мотивацію до підприємницької діяльності, а також здатність застосовувати здобуті знання у реальних професійних умовах. Формування таких характеристик під час професійної підготовки у закладах вищої освіти сприяє підготовці фахівців, здатних адаптуватися до умов сучасного ринку праці та реалізовувати себе у підприємницькій діяльності, про що наголошував у своїх працях Анатолій Молдован.



Історичний контекст розвитку підприємництва демонструє його значущість ще з часів античності. Наприклад, філософ Платон у своїй концепції ідеалізму підкреслював тісний взаємозв'язок між суспільством і вихованням людини, вказуючи на необхідність того, щоб кожен громадянин мав можливість реалізувати себе у професійній діяльності, яка забезпечувала б його матеріальні потреби. Аристотель, своєю чергою, розглядав підприємництво як «мистецтво наживати багатство» та вважав, що економічна діяльність має сприяти добробуту суспільства, гармонізуючи матеріальні прагнення з етичними чеснотами.

У сучасній науковій літературі підприємливість часто розглядається як комплекс властивостей особистості, що виявляються у здатності управляти командою, перетворювати ідеї на конкретні дії та створювати суспільно значущу цінність. Підприємницька компетентність охоплює такі складові, як креативність, інноваційність, здатність до прийняття ризику, а також вміння планувати і реалізовувати проєкти для досягнення визначених цілей. Сліпенко В., досліджуючи цю тему, зазначає, що підприємливість можна розглядати як якість, яка дозволяє трансформувати можливості та ідеї у реальну цінність, яка може бути фінансовою, культурною чи соціальною, незалежно від контексту діяльності [1].

Для ефективного розвитку підприємницької компетентності в сучасній освітній практиці необхідно впроваджувати інноваційні методи навчання, зокрема різноманітні тренінги. Серед них можна виділити бізнес-тренінги, що спрямовані на розвиток професійних компетентностей, тренінги з управління, що формують навички керівництва персоналом, а також соціально-психологічні тренінги, орієнтовані на вдосконалення особистісних характеристик підприємця. Крім того, комунікативні тренінги, що розвивають навички ведення переговорів і вирішення конфліктів, відіграють важливу роль у формуванні здатності до ефективної взаємодії у професійному середовищі. Цілеспрямоване формування підприємницької компетентності в освітньому процесі є не лише важливим завданням педагогіки, але й соціально значущим процесом, що сприяє підготовці молодого покоління до самостійного життя. Знання та навички, отримані у ході професійної підготовки, дозволяють майбутнім фахівцям змінювати й удосконалювати умови свого життя та суспільства, реалізовувати себе як активних і конкурентоспроможних учасників сучасного ринку праці, як це підкреслював у своїх працях С. Прищепа. Такий підхід забезпечує гармонійний розвиток особистості, готової не лише до самореалізації, але й до впровадження позитивних змін у соціально-економічну систему [3].

У сучасному суспільстві, де ринкова економіка диктує умови функціонування та розвитку, майбутні випускники закладів вищої освіти повинні бути підготовлені до ефективної адаптації у динамічному професійному середовищі. Освіта, як один із ключових чинників економічного прогресу, відіграє вирі-

шальну роль у формуванні компетентних фахівців, зокрема педагогів. Професійна підготовка педагога має бути спрямована не лише на здобуття фахових знань і практичних умінь, а й на розвиток особистісних якостей, таких як дбайливе ставлення до ресурсів, уміння ефективно їх використовувати та гармонійно співвідносити індивідуальні інтереси з суспільними потребами. Від педагога залежить впровадження реформ, оскільки саме він формує ключові компетентності у здобувачів освіти. Як зауважував Ляшенко, неможливо передати учню те, чим сам педагог не володіє.

Підприємницька компетентність майбутнього педагога передбачає реалізацію низки здатностей, які включають: співвідношення економічних інтересів і потреб із наявними ресурсами, організацію трудової та підприємницької діяльності, орієнтацію в етиці трудових відносин, здатність аналізувати свої професійні можливості у контексті потреб ринку праці, створення бізнес-проєктів, прийняття обґрунтованих рішень та ефективну презентацію результатів власної діяльності.

Структура підприємницької компетентності складається з кількох взаємопов'язаних компонентів. *Мотиваційний компонент* відображає внутрішні стимули, які спонукають до підприємницької діяльності, формуючи суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні відносини. *Когнітивний компонент* охоплює знання теоретичного та прикладного характеру, що стосуються економічної сфери життя, основ підприємництва та методів його реалізації. *Діяльнісний компонент* забезпечує формування практичних умінь, таких як планування, організація, прогнозування, презентація проєктів, управління підприємницькими процесами та конструктивне вирішення проблем. *Особистісний компонент* включає розвиток психологічних якостей і навичок, серед яких ініціативність, сміливість, відповідальність, комунікабельність та здатність ефективно взаємодіяти з іншими.

Розгляд структури підприємницької компетентності дозволяє визначити ключові завдання та зміст її формування в освітньому процесі. Основна увага повинна приділятися створенню умов для самореалізації, саморозвитку та становлення особистості, здатної розв'язувати важливі життєві проблеми та сприяти соціально-економічному розвитку суспільства. Таким чином, підприємницька компетентність постає як стратегічний компонент підготовки сучасного педагога, спрямованого на досягнення всебічної професійної та особистісної ефективності. Розвиток підприємницької компетентності майбутніх педагогів є важливим компонентом сучасної професійної освіти, що визначає їхню здатність до ефективної діяльності в умовах ринкової економіки. Дослідники виділяють низку педагогічних умов, які сприяють формуванню цієї компетентності. Серед традиційних підходів зазначаються активізація пізнавальної та підприємницької діяльності через проблемне навчання, посилення міжпредмет-

них зв'язків та інтенсифікація навчального процесу. Однак особливу увагу приділяють умовам, орієнтованим саме на розвиток підприємницьких якостей. До таких належать використання ділових ігор, що моделюють виробничі ситуації та сприяють формуванню професійних і особистісних якостей підприємця, вирішення різнорівневих проблемних завдань, які стимулюють інтелектуальну та емоційну активність студентів, а також накопичення практичного досвіду підприємницької діяльності [2].

Завдання підприємницької освіти включають формування економічного світогляду, усвідомлення необхідності раціонального використання ресурсів, виховання поваги до праці та розвиток здатності творчо оперувати знаннями з різних функціональних аспектів бізнесу. Це забезпечує здатність приймати обґрунтовані управлінські рішення, враховуючи потреби сучасного ринку. Складниками підприємницької компетентності педагогів є широкий спектр умінь та якостей. До них належать здатність до інноваційного мислення, генерування ідей та їхнє втілення у нові технології задля досягнення цілей і створення прибутку, вміння шукати нові ринкові можливості, працювати в умовах невизначеності, оперативно оцінювати соціально-економічні умови, розробляти бізнес-плани, приймати рішення і нести відповідальність за їх наслідки. Також ключовими є здатність формулювати мету, змінювати стратегію її досягнення, вирішувати проблеми в стандартних і нестандартних умовах, ефективно комунікувати з партнерами, управляти ресурсами та створювати робочі мережі. Важливими складовими є готовність до професійного і особистісного саморозвитку, здатність до критичної оцінки власних сильних і слабких сторін, готовність ризикувати та управляти ризиком.

Представлений перелік складників дозволяє деталізувати педагогічні умови та визначити основи розробки програми розвитку підприємницької компетентності. Така програма має бути спрямована на накопичення практичного досвіду через участь студентів у розробці планів підприємницької діяльності, створенні бізнес-проєктів, моделюванні реальних фрагментів підприємницької діяльності. Це може здійснюватися в межах науково-дослідної роботи, магістерської практики, підготовки курсових та інших навчальних проєктів. Формування підприємницького мислення забезпечується не лише через теоретичну підготовку, але й завдяки співпраці студентів із підприємцями та залученню їх до практичних аспектів планування розвитку комерційних підприємств. Такий підхід сприяє не лише професійному, але й особистісному становленню студентів, підготовлюючи їх до діяльності в умовах конкурентного середовища.

Для посилення наукової значущості формування підприємницької компетентності майбутніх педагогів важливо поглибити зв'язок між педагогічними умовами та особливостями професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Основним аспектом, який заслуговує уваги, є інтеграція підприємницької освіти у педагогічні спеціальності як базової складової, що враховує специфіку освітнього процесу майбутніх учителів. Це включає використання практико-орієнтованих методів, які адаптовані до освітньої діяльності, таких як моделювання педагогічних підприємницьких проєктів, створення навчальних стартапів для учнів, розробка інноваційних освітніх продуктів.

Однією з ключових педагогічних умов є використання інтегративного підходу до навчання, який поєднує основи підприємництва із традиційними педагогічними дисциплінами. Це дозволяє розвивати у студентів здатність формувати економічну грамотність і підприємницьке мислення у своїх майбутніх учнів, що відповідає потребам сучасного суспільства. Наприклад, під час викладання дисциплін з методики навчання доцільно включати теми, пов'язані із плануванням і реалізацією освітніх проєктів із залученням ресурсів, моніторингом їх використання та оцінкою результатів. Важливою умовою є впровадження підприємницьких ігор та симуляцій, орієнтованих на педагогічну діяльність. Наприклад, сценарії ділових ігор можуть імітувати процес управління шкільним проєктом, що потребує розробки бюджету, розподілу ресурсів, комунікації з партнерами та оцінки результативності. Це дозволяє студентам не лише відпрацьовувати практичні навички підприємницької діяльності, але й вчитися інтегрувати ці знання у майбутню професійну діяльність.

Особливу увагу слід приділити розвитку інноваційного мислення, яке є невід'ємним складником підприємницької компетентності педагогів. Інноваційне мислення передбачає здатність генерувати та впроваджувати нові ідеї, адаптуючи їх до освітнього середовища. Майбутні педагоги повинні вміти створювати освітні продукти, які відповідають сучасним потребам учнів, зокрема у сфері STEM-освіти, цифровізації та інклюзії. Водночас розвиток підприємницької компетентності потребує акценту на емоційній грамотності, адже педагоги мають працювати не лише у складних економічних умовах, але й у соціально напруженому середовищі. Управління емоціями, побудова ефективної комунікації та розв'язання конфліктів у колективах є важливими складниками підприємницької компетентності в освітньому контексті.

Ще одним важливим напрямом є залучення студентів до реальних проєктів у рамках співпраці з навчальними закладами, підприємствами чи громадськими організаціями. Це може включати створення навчальних ресурсів, які мають комерційний потенціал, проведення тренінгів для школярів або вчителів, організацію тематичних виставок чи освітніх заходів. Такий підхід сприяє формуванню у студентів практичного досвіду, що поєднує освітню та підприємницьку складові. Крім того, у межах професійної підготовки доцільно розробляти індивідуальні траєкторії навчання для майбутніх педагогів, які дозволяють враховувати їхні особистісні схильності до підприємництва. Це

можуть бути додаткові курси, вибіркові дисципліни або проєктна робота, що орієнтована на розробку освітніх інновацій із підприємницьким потенціалом [4].

Таким чином, розвиток підприємницької компетентності у майбутніх педагогів повинен базуватися на тісному зв'язку між теоретичною підготовкою та практичним впровадженням підприємницьких підходів у навчальний процес. Інтеграція інноваційних методів, орієнтованих на освітню діяльність, сприятиме підготовці педагогів, які здатні не лише адаптуватися до змін, але й бути ініціаторами позитивних трансформацій у суспільстві.

Для аналізу формування підприємницької компетентності майбутніх педагогів доцільно систематизувати педагогічні умови, компоненти компетентності та очікувані результати у вигляді аналітичної таблиці. Такий підхід дозволяє виявити взаємозв'язок між складниками компетентності, педагогічними підходами та практичними результатами, а також визначити пріоритети у професійній підготовці студентів.

Таблиця 1.

Педагогічні умови формування підприємницької компетентності майбутніх педагогів

Компоненти підприємницької компетентності	*Педагогічні умови*	*Очікувані результати*
Мотиваційний	Використання проблемно-орієнтованого навчання, ділових ігор, рольових ситуацій.	Формування внутрішньої мотивації до підприємницької діяльності, розвиток ініціативності та відповідальності.
Когнітивний	Інтеграція міждисциплінарних знань із педагогіки, економіки та управління.	Знання основ підприємництва, бізнес-процесів, методів аналізу ринку, розуміння економічних та соціальних чинників.
Діяльнісний	Моделювання бізнес-проєктів, навчальні стартапи, участь у симуляціях.	Розвиток практичних навичок планування, прогнозування, управління проєктами, ведення переговорів.
Особистісний	Використання індивідуальних навчальних траєкторій, коучингу та наставництва.	Розвиток лідерських якостей, готовності до ризику, емоційної стійкості, адаптивності до змін.
Соціальний	Співпраця з підприємствами, громадськими організаціями, проведення практик.	Формування комунікаційних навичок, здатності до ефективної командної роботи, налагодження ділових контактів.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що формування підприємницької компетентності майбутніх педагогів є багатокомпонентним процесом,

який передбачає поєднання мотиваційного, когнітивного, діяльнісного, особистісного та соціального аспектів. Виявлені педагогічні умови, такі як використання інтерактивних методів навчання, моделювання реальних бізнес-ситуацій, інтеграція міждисциплінарних знань та практико-орієнтованих підходів, є ключовими для досягнення цілей професійної підготовки. Реалізація запропонованих умов сприятиме підготовці педагогів, здатних не лише передавати знання, але й формувати у здобувачів освіти сучасне підприємницьке мислення, орієнтоване на інноваційний підхід до вирішення освітніх і соціальних завдань.

Інтерактивні методи навчання є основою сучасного освітнього процесу, орієнтованого на активну участь студентів у здобутті знань та формуванні практичних навичок. У контексті розвитку підприємницької компетентності ці методи забезпечують формування у майбутніх педагогів таких якостей, як ініціативність, креативність, здатність до прийняття рішень і адаптації до змін [5]. Серед найефективніших інтерактивних підходів варто виділити:

Ділові ігри. Цей метод спрямований на імітацію реальних виробничих чи бізнес-процесів. У процесі ділової гри студенти можуть виконувати різні ролі (менеджер, фінансовий консультант, маркетолог), аналізувати ситуації, розробляти стратегії та приймати рішення. Для педагогів це є надзвичайно важливим, адже вони вчаться моделювати аналогічні освітні ситуації у своїй майбутній діяльності. Наприклад, гра «Створення навчального стартапу» може включати планування бюджету, маркетингову кампанію та презентацію продукту.

Метод кейсів. Використання реальних або змодельованих кейсів дозволяє студентам аналізувати конкретні бізнес-ситуації, визначати проблеми та знаходити оптимальні рішення. У контексті педагогічної підготовки кейси можуть включати сценарії управління освітнім проєктом, наприклад, організацію STEM-фестивалю чи шкільної виставки. Це сприяє розвитку здатності до аналізу, критичного мислення та роботи в умовах обмежених ресурсів.

Метод мозкового штурму. Використовується для генерації ідей та пошуку нестандартних рішень. У підприємницькому контексті мозковий штурм може бути спрямований на розробку освітнього продукту, який поєднує підприємницьку і педагогічну складові, наприклад, інтерактивного курсу для школярів.

Симуляції переговорів. Цей метод дозволяє студентам відпрацювати навички комунікації, ведення переговорів та досягнення компромісу. Наприклад, симуляція переговорів із потенційними партнерами щодо фінансування освітнього стартапу формує вміння аргументовано представляти свої ідеї та знаходити підтримку.

Моделювання реальних бізнес-ситуацій дозволяє студентам заглибитися у процеси, з якими вони стикатимуться як підприємці або педагоги, які сприяють розвитку підприємницького мислення у своїх учнів. Цей підхід передбачає

створення навчального середовища, максимально наближеного до реальних умов.

Розробка бізнес-планів. У рамках цього підходу студенти створюють проєкти, що включають аналіз ринку, фінансове планування, розрахунок ризиків та стратегії реалізації. Наприклад, розробка бізнес-плану для відкриття освітнього центру STEM дозволяє студентам не лише опанувати теоретичні основи підприємництва, але й зрозуміти його практичні аспекти.

Проєктна діяльність. Студенти працюють у групах над реальними чи змодельованими проєктами, такими як створення навчального продукту, організація виставки або освітнього форуму. Це дає можливість відчути себе частиною бізнес-команди, формує навички співпраці, лідерства та відповідальності за результат.

Вирішення проблемних ситуацій. Моделювання кризових ситуацій, таких як брак ресурсів, конфлікти в команді чи зміни у вимогах ринку, навчає студентів швидко адаптуватися та знаходити оптимальні рішення. Наприклад, розробка антикризової стратегії для освітнього стартапу дозволяє опанувати навички роботи в умовах невизначеності.

Інкубація ідей. Цей підхід передбачає довгострокову роботу над однією ідеєю, її тестування та вдосконалення. Наприклад, створення та розвиток платформи для онлайн-навчання, орієнтованої на шкільних учителів, може стати основою для реалізації інноваційних освітніх ідей.

Інтерактивні методи навчання та моделювання реальних бізнес-ситуацій є ключовими педагогічними інструментами у формуванні підприємницької компетентності майбутніх педагогів. Вони забезпечують розвиток у студентів таких навичок, як креативність, здатність до аналізу, управління проєктами, комунікація та адаптація до змін. У результаті ці методи сприяють не лише професійній підготовці педагогів, але й їх готовності інтегрувати підприємницькі підходи у свою освітню діяльність, формуючи покоління учнів, здатних до інноваційної діяльності у різних сферах.

Висновки. Отже, підприємницька компетентність є ключовою складовою професійної підготовки педагогів, яка включає здатність перетворювати ідеї в дії, творчість, інноваційність, готовність до ризику, планування і управління проєктами. Її формування потребує сучасних педагогічних підходів, зокрема тренінгів, моделювання бізнес-ситуацій, інтеграції міждисциплінарних знань та організації практичної діяльності.

Структура підприємницької компетентності охоплює когнітивний, мотиваційний, діяльнісний та особистісний компоненти, що забезпечують комплексний розвиток особистості. Сформовані педагогічні умови сприяють створенню програм, спрямованих на набуття практичного досвіду та розвиток як професійних, так і особистісних якостей майбутніх педагогів.

Література:

1. Сліпенко В.О. Розвиток підприємницької компетентності в учнів середніх шкіл США. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – освітні, педагогічні науки. Умань : Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2020. 277 с.
2. Молдован А. Педагогічні умови розвитку підприємницької компетентності майбутніх магістрів з фізичної культури і спорту. *Професійна педагогіка*. 2020. №1 (21). С. 12–20.
3. Прищепа С.М. Сутність та зміст поняття «підприємницька компетентність». *Молодий вчений. Педагогічні науки*. 2016. №5 (32) травень. С. 367–370.
4. Ляшенко М. Формування підприємницької компетентності у майбутніх учителів технологій. *Наукові записки*. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. 2018. Випуск 9 (III). С. 51–54.
5. Шеліган О.Н. Підприємницька компетентність у наукових рецепціях вчених. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2019. № 31, С. 86–90.

References:

1. Slipenko V. O. (2020) *Rozvytok pidpryyemnyts'koyi kompetentnosti v uchniv serednikh shkil SSHA* [Development of entrepreneurial competence in high school students in the United States]. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. The dissertation on competition of the degree of the doctor of philosophy on a specialty 011 - educational, pedagogical sciences. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University: Uman, 277 p. [in Ukrainian].
2. Moldovan A. (2020) Pedahohichni umovy rozvytku pidpryyemnyts′koyi kompetentnosti maybutnikh mahistriv z fizychnoyi kul′tury i sportu. [Pedagogical conditions for the development of entrepreneurial competence of future masters in physical culture and sports]. *Professional pedagogy* 1 (21), pp. 12–20. 1. [in Ukrainian].
3. Pryshchepa S.M. (2016) Sutnist′ ta zmist ponyattya «pidpryyemnyts′ka kompetentnist′». «Molodyy vchenyy» [The essence and content of the concept of entrepreneurial competence «Young Scientist»] *Pedagogical Sciences*, May № 5 (32), pp. 367–370. [in Ukrainian].
4. Lyashenko M. (2018) Formuvannya pidpryyemnyts′koyi kompetentnosti u maybutnikh uchyteliv tekhnolohiy. [Formation of entrepreneurial competence in future teachers of technology]. *Scientific notes. Series: Problems of methods of physical-mathematical and technological education*. Issue 9 (III), pp. 51–54. [in Ukrainian].
5. Shelihan O.N. (2019) Pidpryyemnyts′ka kompetentnist′ u naukovykh retseptsiyakh vchenykh. [Entrepreneurial competence in scientific receptions of scientists]. *Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy Collection of scientific works,* № 31, pp. 86–90. [in Ukrainian].

УДК 316.614:[378.04:6]:37.091.33-027.22:001

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1009-1022

Титаренко Ольга Олександрівна кандидатка сільськогосподарських наук, доцентка кафедри теорії і методики технологічної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, https://orcid.org/0000-0002-0156-8330

Комашко Вікторія здобувач другого науковоосвітнього рівня, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, тел.: (066) 699-75-41, https://orcid.org/0009-0007-8457-224x

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТЕХНОЛОГІЙ ЗАСОБАМИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто педагогічні умови формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій засобами дослідницької діяльності, що є актуальною проблемою в умовах трансформації сучасної системи професійної освіти. Обґрунтовано, що соціальна компетентність є ключовим компонентом професійної підготовки, оскільки забезпечує здатність до ефективної взаємодії у соціальному та професійному середовищах, сприяє адаптації до змін та формує основи для успішної професійної самореалізації. Закцентовано увагу на теорії контекстного навчання як базовій концепції, яка дозволяє моделювати реальні професійні ситуації, забезпечуючи інтеграцію теоретичних знань і практичних навичок у навчальному процесі. Розглянуто методи контекстного підходу, що передбачають використання реальних виробничих кейсів, рольових ігор, дискусій, які сприяють розвитку комунікативних здібностей, критичного мислення та командної роботи. Зазначено, що залучення здобувачів освіти до вирішення практичних задач, що відповідають їхній майбутній професійній діяльності, сприяє формуванню у них відповідальності та ініціативності. Обґрунтовано важливість інтеграції спеціалізованих тренінгів, спрямованих на розвиток управлінських і соціальних навичок, у зміст освітніх програм. Наголошено, що такі тренінги повинні бути орієнтовані на формування корпоративної культури, комунікативної компетентності та здатності до прийняття відповідальних рішень у соціально значущих ситуаціях. Розкрито роль активних та інтерактивних методів навчання у формуванні соціальної компетентності. Зокрема, акцентовано на використанні імітаційних ігор, круглих столів, аналізу кейсів та інших методів, які забезпе-

чують активне залучення здобувачів освіти до навчального процесу. Зазначено, що такі методи не лише підвищують ефективність засвоєння матеріалу, але й стимулюють здобувачів освіти до самоаналізу, рефлексії та формування індивідуального досвіду соціальної взаємодії. Запропоновано комплекс педагогічних умов, які є необхідними для успішного формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій. До них належать створення сприятливого освітнього середовища, системне використання інноваційних методик навчання, забезпечення інтеграції теоретичного матеріалу з практичними завданнями, а також адаптація освітнього процесу до вимог сучасного професійного середовища.

Ключові слова: соціальна компетентність, майбутні фахівці технологій, педагогічні умови, дослідницька діяльність, контекстне навчання, інтерактивні методи, професійна підготовка

Tytarenko Olha Oleksandrivna Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Technological Education, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Poltava, tel.: (0532) 56-31-58, https//orcid.org/0000-0002-0156-8330

Komashko Viktoriia Serhiivna postgraduate student of the Department of Theory and Methodology of Technological Education, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Poltava, tel.: (066) 699-75-41, https://orcid.org/0009-0007-8457-224X

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMING SOCIAL COMPETENCE IN FUTURE TECHNOLOGY SPECIALISTS THROUGH RESEARCH ACTIVITIES

Abstract. The article considers the pedagogical conditions for the formation of social competence of future technology specialists by means of research activities, which is an urgent problem in the context of the transformation of the modern system of vocational education. It is substantiated that social competence is a key component of professional training, as it provides the ability to effectively interact in social and professional environments, promotes adaptation to changes and forms the basis for successful professional self-realization. The attention is focused on the theory of contextual learning as a basic concept that allows modeling real professional situations, ensuring the integration of theoretical knowledge and practical skills in the educational process. The methods of the contextual approach are considered, which involve the use of real production cases, role-playing games, discussions that contribute to the development of communicative abilities, critical thinking and



teamwork. It is noted that involving students in solving practical tasks that correspond to their future professional activities contributes to the formation of responsibility and initiative in them. The importance of integrating specialized trainings aimed at developing managerial and social skills into the content of educational programs is substantiated. It is emphasized that such trainings should be focused on the formation of corporate culture, communicative competence and the ability to make responsible decisions in socially significant situations. The role of active and interactive teaching methods in the formation of social competence is revealed. In particular, the emphasis is on the use of simulation games, round tables, case analysis and other methods that ensure the active involvement of students in the educational process. It is noted that such methods not only increase the effectiveness of learning the material, but also stimulate students to self-analysis, reflection and the formation of individual experience of social interaction. A set of pedagogical conditions is proposed that are necessary for the successful formation of social competence of future technology specialists. These include creating a favorable educational environment, the systematic use of innovative teaching methods, ensuring the integration of theoretical material with practical tasks, as well as adapting the educational process to the requirements of the modern professional environment.

Keywords: social competence, future technology professionals, pedagogical conditions, research activities, contextual learning, interactive methods, professional training

Постановка проблеми. Соціальна компетентність є фундаментальною складовою професійного і особистісного становлення майбутніх фахівців у сфері технологій, що набуває особливого значення в умовах сучасних соціальних і економічних викликів. Як інтегративна якість, вона сприяє гармонійному поєднанню професійної самореалізації, особистісного розвитку та формування позитивного соціального досвіду, який є необхідним для успішної інтеграції в суспільство та професійну діяльність. Розвиток соціальної компетентності є одним із ключових завдань вищої освіти, яка має забезпечити всебічний розвиток здобувачів фахової передвищої освіти, формуючи у них здатність до ефективної комунікації, співпраці, емоційної стійкості, а також соціальної відповідальності.

У контексті педагогічних умов, спрямованих на формування соціальної компетентності, особливе значення набуває залучення здобувачів до дослідницької діяльності. Дослідницька активність сприяє не лише розвитку аналітичного мислення та професійних навичок, а й формує вміння працювати в команді, вирішувати соціально значущі проблеми, брати участь у спільних проєктах, що забезпечує практичне засвоєння соціального досвіду. Дослідницька діяльність дозволяє здобувачам не лише теоретично засвоювати

соціальні моделі поведінки, але й інтегрувати їх у власну практику через участь у волонтерських, просвітницьких чи інноваційних ініціативах, які сприяють зміцненню гуманістичних і демократичних цінностей.

Важливим педагогічним чинником формування соціальної компетентності є систематичне впровадження освітніх та виховних технологій, орієнтованих на розвиток активного соціального залучення здобувачів. Це включає організацію проєктно-дослідницької діяльності, тематичних тренінгів, інтерактивних занять, спрямованих на вирішення актуальних суспільних питань, а також залучення до програм соціального партнерства, волонтерських акцій та інших форм практичної діяльності. Такі умови сприяють розвитку навичок міжособистісної взаємодії, емпатії, відповідальності та активної громадянської позиції.

Отже, формування соціальної компетентності у здобувачів фахової передвищої освіти вимагає цілеспрямованої інтеграції педагогічних умов, які забезпечують їх залучення до дослідницької діяльності. Такий підхід не лише сприяє формуванню професійних якостей, а й забезпечує виховання гуманної, культурної та соціально відповідальної особистості, готової до викликів сучасного суспільства та професійного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні аспекти формування соціальної компетентності майбутніх фахівців у контексті сучасної освітньої парадигми є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Українські дослідники, зокрема Н. Бібік, О. Заблоцька, І. Зязюн, Г. Лузан, В. Манько, О. Овчарук, В. Теслюк та інші, зосереджували увагу на питаннях компетентнісного підходу в освіті. Зокрема, їхні праці висвітлюють аспекти формування професійної компетентності, необхідної для успішної самореалізації здобувачів освіти. Систему вищої освіти у контексті формування професійної компетентності досліджували В. Афанасьєв, О. Кир'янов, Р. Кубанов, Г. Малик, О. Матяш, В. Местечкіна, Г. Монастирна, В. Петрук, В. Сгадова, О. Скафа, С. Скворцова та інші.

Проблеми формування соціальної компетентності, як інтегративної особистісної якості, аналізували Н. Бойчук, Н. Борбич, М. Гончарова-Горянська, М. Докторович, І. Зарубінська, І. Зимня, І. Єрмаков, В. Ляшенко, В. Масленнікова, У. Пфінгстен, Т. Смагіна, Л. Сохань, Т. Тюльпа, Р. Хинтч, А. Хуторський, В. Циба, С. Шаров, І. Ящук та інші. Дослідження цих авторів акцентують увагу на необхідності формування у здобувачів освіти таких компетентностей, як комунікація, соціальна відповідальність, здатність до співпраці та вирішення конфліктів.

Розробка педагогічних умов, необхідних для впровадження компетентнісного підходу в освітній процес, представлена в роботах В. Беспалька, Л. Виготського, С. Гончаренка, Л. Дітковської, А. Литвина, Т. Лупиніс, П. Підкасистого,

С. Соболєва та інших. Ці дослідження сприяли розумінню важливості педагогічного супроводу та інтеграції соціальних і професійних компетентностей у навчальний процес.

Водночас аналіз літератури засвідчує, що дослідницька діяльність як засіб формування соціальної компетентності майбутніх фахівців залишається недостатньо вивченою. У роботах таких авторів, як Л. Абдулова, Е. Аграрова, З. Апозаова, З. Борисова, Л. Голуб, О. Гончаренко, А. Губайдуллін, С. Забєліна, А. Ішкова, В. Кліментьєва, Ю. Комарова, Є. Лебедєв, О. Макарова, О. Набієва, О. Нестерова, Ю. Риндіна, М. Рутковська, Г. Семенова, В. Сотник, В. Тагіров, Н. Таїрова, А. Ушаков, Н. Федотова, О. Феськова, Л. Форкунова, Т. Цунікова, О. Чугайнова, Ж. Шабанова, І. Янюк та інших, увага приділяється дослідницькій компетентності, проте в аспекті соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій це питання залишається нерозробленим. З огляду на це, питання педагогічних умов формування соціальної компетентності засобами дослідницької діяльності потребує подальшого поглибленого наукового дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та визначення педагогічних умов формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій засобами дослідницької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Соціальна компетентність у контексті професійної підготовки майбутніх фахівців технологій трактується як здатність особистості володіти соціальними знаннями, навичками, повноваженнями та авторитетом, що забезпечує її ефективне функціонування і взаємодію в соціальному середовищі. Визначення цього поняття різняться залежно від дослідників. Зокрема, М. Докторович характеризує соціальну компетентність як інтеграцію знань, умінь і дій, адаптованих до соціальної реальності, які створюють умови для самореалізації в соціумі. І. Хохловська описує її як сукупність соціальних навичок, ціннісних орієнтацій і переконань, що забезпечують адекватну реакцію на соціальні норми. Т. Тюльпа розглядає соціальну компетентність як інтегративну якість, що поєднує ціннісне розуміння соціальної дійсності, соціальні знання, уміння та готовність до використання соціального досвіду в основних сферах діяльності.

Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців включає вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, усвідомлення власних поведінкових характеристик і особливостей оточення, а також вибір відповідних способів взаємодії. Цей процес базується на засвоєнні соціальних знань і умінь, активному освоєнні соціальних відносин, розвитку ціннісних орієнтацій, мотивацій та інших особистісних якостей [2].

Одним із ключових засобів формування соціальної компетентності є волонтерська діяльність. В умовах сьогодення молодь, зокрема здобувачі освіти, складає значну частину волонтерського руху. Студентське волонтерство,

спрямоване на освітню, екологічну, соціальну й правозахисну сфери, а також допомогу військовим, виступає не лише формою громадської активності, а й важливим інструментом професійного і соціального становлення майбутніх фахівців. Участь у волонтерських проєктах сприяє розвитку у здобувачів соціальної відповідальності, ініціативності та здатності до ефективної комунікації.

Визначення педагогічних умов, необхідних для формування соціальної компетентності засобами волонтерської діяльності, передбачає аналіз понять «умови» та «педагогічні умови». Тлумачний словник описує «умову» як необхідну обставину, що сприяє здійсненню певної діяльності, або як особливості середовища, у яких реалізується ця діяльність. О. Пєхота та В. Будак визначають педагогічні умови як систему норм, методів і ситуацій, необхідних для досягнення освітньої мети. Н. Іполлітова підкреслює, що педагогічні умови відображають можливості середовища, які забезпечують ефективність освітньої системи.

На основі аналізу літератури виділено три основні педагогічні умови, які сприяють формуванню соціальної компетентності засобами волонтерської діяльності. Першою є формування стійкої мотивації до волонтерської роботи, яка базується на розвитку пізнавального інтересу, ініціативності та усвідомленні значущості соціальних знань і навичок. Другою педагогічною умовою є використання ефективних методів і форм просвітницької діяльності, адаптованих до освітнього процесу. Поєднання традиційних і інноваційних підходів сприяє гармонійному розвитку особистісних і соціальних якостей здобувачів. Третьою умовою визначено стимулювання рефлексивної позиції майбутніх фахівців, що забезпечує аналіз власного досвіду, розвиток соціальних навичок і формування соціального досвіду, необхідного для професійної діяльності [8].

Отже, комплекс педагогічних умов є важливою передумовою для успішного формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій у процесі залучення до волонтерської діяльності.

Процес формування дослідницької компетентності майбутніх фахівців технологій є багатогранним і складним, оскільки передбачає врахування об’єктивних і суб’єктивних чинників, які впливають на освітній процес. Для визначення педагогічних умов, що забезпечують ефективне формування дослідницьких знань, умінь і навичок, було проведено науково-педагогічну експертизу, яка складалася з двох послідовних етапів.

Поняття «умова» в педагогічному контексті розглядається як сукупність обставин, що забезпечують існування та розвиток певного явища. Згідно з педагогічним словником-довідником, педагогічні умови — це зовнішні обставини та фактори, які сприяють або перешкоджають успішності навчальної діяльності. Дослідник О. Васюк поділяє поняття «умова» на дві групи: ті, від



яких залежить реалізація процесу, та середовище, в якому він відбувається. Педагогічні умови, зокрема, відображають освітні, матеріальні, методичні й соціокультурні аспекти, що впливають на формування дослідницької компетентності здобувачів освіти [1].

На першому етапі дослідження було проведено пілотажне опитування викладачів, залучених до підготовки фахівців технологій, із метою визначення переліку педагогічних умов, які впливають на формування дослідницьких компетентностей. Опитування охопило викладачів із науковими ступенями та педагогічним досвідом не менше п’яти років, які мали публікації в галузі освіти і педагогіки. Результатом стало формування списку педагогічних умов, серед яких виділено такі: цілеспрямоване оволодіння здобувачами освіти методологією дослідження; створення сприятливого освітнього середовища; залучення до науково-дослідної діяльності через гуртки, студії та факультативи; розвиток мотивації до дослідницької роботи; організація продуктивної навчально-дослідної діяльності; використання практико орієнтованих педагогічних технологій; формування ціннісного ставлення до дослідницької роботи; застосування сучасних технічних засобів у науковій роботі; забезпечення зв’язку теоретичного навчання з практичною діяльністю.

На другому етапі було здійснено експертну оцінку визначених педагогічних умов із метою виявлення домінантних факторів, які забезпечують найвищу ефективність формування дослідницьких компетентностей. До складу експертної групи увійшли викладачі з відповідними науковими ступенями, які мають досвід проведення подібних досліджень. Експертам запропонували ранжувати умови за ступенем їх значущості. Результати експертизи дозволили виділити п’ять ключових педагогічних умов: системне залучення здобувачів освіти до дослідницької діяльності; створення мотиваційної основи для активності у дослідницькій роботі; використання інтерактивних методів навчання; забезпечення продуктивної взаємодії викладачів і здобувачів освіти; застосування практико орієнтованих методик.

Узагальнені результати підтверджують, що успішність формування дослідницьких компетентностей значною мірою залежить від цілеспрямованого впровадження педагогічних умов, адаптованих до специфіки підготовки майбутніх фахівців технологій. Це, у свою чергу, сприяє розвитку їхньої соціальної компетентності, адже дослідницька діяльність, інтегруючись у навчальний процес, формує навички критичного мислення, творчого підходу та здатність до вирішення професійних завдань у динамічному середовищі [7].

Процес формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій засобами дослідницької діяльності є багатоаспектним і передбачає врахування різноманітних педагогічних умов, які сприяють розвитку професійних і соціальних якостей особистості. Визначення цих умов базується на аналізі

науково-педагогічної літератури, що дозволяє виокремити ключові чинники, які позитивно впливають на розвиток дослідницьких умінь та соціальних навичок здобувачів освіти.

Педагогічні умови розглядаються як сукупність зовнішніх і внутрішніх обставин, які створюють оптимальні можливості для формування соціальної компетентності. До таких умов належить створення сприятливого освітнього середовища, яке мотивує здобувачів освіти до активної участі в дослідницькій діяльності. Систематичне залучення здобувачів освіти до різних форм науково-дослідної роботи, таких як участь у гуртках, студіях чи проєктах, сприяє розвитку їхніх професійних і соціальних навичок.

Важливим аспектом є також цілеспрямований розвиток мотивації здобувачів до дослідницької діяльності, що включає формування інтересу до наукових пошуків, усвідомлення значущості наукової роботи для майбутньої професійної діяльності, а також забезпечення підтримки з боку викладачів. Використання практико орієнтованих педагогічних технологій, інтерактивних методів навчання та застосування сучасних технічних засобів дозволяє ефективно поєднувати теоретичну підготовку з практичною діяльністю, спрямованою на вирішення актуальних соціальних проблем.

Одним із важливих педагогічних принципів, що сприяють формуванню соціальної компетентності, є системність і послідовність у навчанні. На кожному етапі професійної підготовки здобувачі освіти мають можливість поступово розвивати свої дослідницькі знання та навички через виконання завдань, адаптованих до їхнього рівня підготовки та досвіду. Такий підхід забезпечує інтеграцію дослідницької діяльності в освітній процес, сприяє розвитку критичного мислення, творчих здібностей і соціальної відповідальності.

Узагальнюючи, педагогічні умови формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій включають створення мотивуючого освітнього середовища, системне залучення до дослідницької діяльності, розвиток мотивації до наукової роботи, використання практико орієнтованих технологій і забезпечення послідовності у навчанні. Ці умови є основою для гармонійного поєднання професійного та соціального становлення особистості в умовах сучасних освітніх викликів [4].

Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій потребує створення специфічних педагогічних умов, які забезпечують ефективне засвоєння професійних знань і навичок, а також розвиток особистісних і соціальних якостей, необхідних для виконання професійних обов’язків. Ефективність цього процесу значною мірою залежить від застосування відповідних принципів організації навчання, раціонального вибору методів і прийомів, а також забезпечення відповідного освітнього середовища.

У науковій літературі поняття «педагогічні умови» трактується як сукупність факторів, обставин і компонентів, що забезпечують успішне функціону-

вання освітнього процесу. Дослідники, зокрема О. Белкін, Н. Іполітова, О. Городиська та інші, розглядають педагогічні умови як систему взаємозалежних факторів, що створюють оптимальні можливості для досягнення освітніх цілей. На думку В. Манька, це взаємопов'язана сукупність параметрів і характеристик функціонування педагогічної системи, яка забезпечує високу результативність навчання. Таке бачення підкреслює значення як внутрішніх параметрів, що стосуються здобувача освіти і викладача, так і зовнішніх характеристик, які визначають середовище навчання .

На основі аналізу психолого-педагогічних підходів поняття педагогічних умов може бути визначене як комплекс заходів, спрямованих на створення сприятливого освітнього середовища, забезпечення методичної підтримки та впровадження технологій, які відповідають освітнім стандартам. Відповідно до цього, формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій передбачає реалізацію педагогічних умов, які охоплюють такі ключові аспекти:

1. *Сприятливе освітнє середовище*. Це середовище має стимулювати соціальну активність здобувачів освіти, підтримувати їхню мотивацію до взаємодії, сприяти розвитку навичок командної роботи та ефективної комунікації.

2. *Інтеграція дослідницької діяльності*. Залучення здобувачів освіти до науково-дослідної роботи сприяє розвитку їхнього критичного мислення, творчого підходу та здатності до аналізу соціальних і професійних ситуацій.

3. *Персоналізований підхід до навчання*. Урахування індивідуальних потреб і особливостей здобувачів освіти дозволяє забезпечити оптимальну взаємодію між викладачем і здобувачем освіти, формуючи умови для розкриття їхнього потенціалу.

4. *Системність і послідовність*. Формування соціальної компетентності має відбуватися на основі структурованого підходу, який забезпечує логічну послідовність етапів навчання, починаючи з базових знань і закінчуючи практичним застосуванням здобутих навичок.

5. *Розвиток ціннісних орієнтацій*. Виховання у здобувачів освіти ціннісного ставлення до соціальних процесів і професійної діяльності є важливим компонентом формування соціальної компетентності.

Таким чином, педагогічні умови формування соціальної компетентності мають забезпечувати поєднання особистісного підходу, інтеграції дослідницької діяльності та створення підтримувального освітнього середовища. Реалізація цих умов сприятиме розвитку у здобувачів освіти здатності до ефективної соціальної взаємодії, відповідальності та адаптивності, що є невід'ємними елементами їхньої професійної підготовки [5].

Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій потребує створення педагогічних умов, які забезпечують гармонійне поєднання

теоретичної та практичної підготовки. Ці умови базуються на інтеграції знань, навичок і соціального досвіду через активну взаємодію здобувачів освіти і викладачів у контексті професійної діяльності.

Згідно з теоріями соціального конструктивізму та розподіленої свідомості, соціальна компетентність розвивається через взаємодію з соціальним середовищем, моделювання реальних ситуацій і врахування цінностей та норм суспільства. Контекстний підхід до навчання, запропонований А. О. Вербицьким, передбачає відтворення професійних і соціальних ситуацій у навчальній діяльності, що сприяє трансформації теоретичних знань у практичні навички.

Основні педагогічні умови включають:

1. Сприятливе освітнє середовище, що стимулює соціальну активність і співпрацю.
2. Практико орієнтовані завдання, які моделюють реальні соціальні й професійні ситуації.
3. Інтерактивні методи навчання, орієнтовані на діалог і творчість.
4. Залучення до дослідницької діяльності, що формує критичне мислення та соціальну відповідальність.

Таким чином, створення педагогічних умов, заснованих на контекстному підході, забезпечує розвиток соціальної компетентності через інтеграцію навчальної та професійної діяльності, сприяючи адаптації здобувачів освіти до сучасних викликів у професійному середовищі.

Контекстне навчання сприяє формуванню соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій через моделювання професійної діяльності у навчальному процесі. Основні принципи цього підходу включають особистісне залучення здобувачів освіти до навчання, проблемність змісту, діалогічну взаємодію, поєднання традиційних і інноваційних технологій, інтеграцію виховання і навчання, а також урахування полікультурних особливостей здобувачів освіти.

На відміну від традиційної освіти, контекстне навчання базується не лише на змісті дисциплін, а й на моделюванні майбутньої професійної діяльності, що дозволяє інтегрувати предметні і соціальні компетентності. Цей підхід забезпечує системність, динамічний розвиток змісту освіти, знайомить здобувачів освіти з реальними посадовими функціями, формує практичні навички через вирішення професійно орієнтованих завдань.

Проектування освітнього процесу передбачає співпрацю з роботодавцями для визначення функцій і компетентностей, створення системи освітніх модулів, а також розробку критеріїв оцінювання компетентностей. Ефективність такого підходу залежить від використання проблемно-орієнтованих лекцій, рольових ігор, групових дискусій, тренінгів та аналізу реальних ситуацій. Це дозволяє адаптувати зміст освіти до потреб професійної діяльності.



У контекстному навчанні основною одиницею діяльності здобувача освіти є вчинок, що поєднує професійні дії та моральний досвід. Такий підхід інтегрує навчання і виховання, сприяє формуванню цілісної картини світу, критичного мислення, навичок командної роботи та соціальної відповідальності. Викладачі виконують роль партнерів, які спрямовують здобувачів освіти до досягнення визначених цілей.

Реалізація контекстного навчання передбачає гнучке застосування інтерактивних методів, орієнтованих на індивідуальні потреби здобувачів освіти і специфіку освітніх програм. Це забезпечує формування не лише професійної, а й соціальної компетентності, яка є ключовим елементом успішної інтеграції випускників у сучасне суспільство та професійне середовище.

Активні та інтерактивні форми і методи навчання є ключовими елементами формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій, адже вони сприяють розвитку особистісних якостей, теоретичних знань, практичних умінь і аналітичних навичок здобувачів освіти. У рамках такого підходу пріоритет надається партнерським відносинам між викладачем і здобувачем освіти, зосередженню на постановці, обговоренні та вирішенні практичних завдань, що стимулює формування навичок адаптації до соціальних і професійних змін.

Інтерактивність, як один із фундаментальних принципів компетентнісного підходу, забезпечує системний характер навчання, формуючи змістовий і компетентнісний зв’язок між модулями та дисциплінами освітньої програми. Використання активних методів навчання, таких як кейси, рольові ігри, групові проєкти та аналіз проблемних ситуацій, сприяє інтеграції теоретичних знань із практичною діяльністю. Це дозволяє формувати не лише професійні компетентності, але й соціальні навички, необхідні для ефективної взаємодії в колективі та вирішення складних задач у динамічному середовищі.

Оцінювання якості підготовки здобувачів освіти у межах інтерактивних методів навчання передбачає активну взаємодію із представниками профільних організацій і роботодавців, що забезпечує наближення системи оцінювання до умов реальної професійної діяльності. Сучасні оціночні інструменти, такі як віртуальні бази даних, банки кейсів та інтерактивні завдання, спрямовані не лише на перевірку теоретичних знань, але й на визначення здатності здобувачів освіти логічно мислити, аналізувати ситуації, коректно формулювати завдання та знаходити оптимальні шляхи їх розв’язання [3].

Інтерактивні методики контролю якості сприяють комплексному аналізу рівня сформованості компетентностей, дозволяючи більш точно оцінити готовність здобувачів освіти до виконання професійних обов’язків і соціальної взаємодії. Застосування таких підходів не лише зміцнює освітній процес, але й забезпечує випускникам університетів конкурентоспроможність у профе-

сійному середовищі, адаптованість до змін і здатність до активної участі в суспільному житті.

Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій засобами дослідницької діяльності вимагає системного підходу, який передбачає інтеграцію інноваційних педагогічних технологій, адаптованих до сучасних професійних вимог. Важливим аспектом цього процесу є залучення експертів у галузі технологій та представників роботодавців до розробки змісту навчальних програм і методик оцінювання компетентностей здобувачів освіти. Це забезпечує максимальне наближення навчального процесу до реальних умов професійної діяльності, сприяючи формуванню у здобувачів освіти навичок соціальної адаптації та професійної мобільності.

Ефективність формування соціальної компетентності значно підвищується за умов впровадження комплексу педагогічних заходів. Одним із таких є реалізація теорії контекстного навчання, що забезпечує відтворення у навчальному процесі реальних виробничих ситуацій, соціальних взаємодій і стосунків. Цей підхід дозволяє здобувача освітим не лише засвоювати теоретичні знання, але й оволодівати практичними вміннями, необхідними для успішної професійної діяльності. Іншим важливим напрямом є включення в навчальний процес тренінгів, орієнтованих на розвиток управлінських, комунікативних і соціальних навичок, які формують здатність до співпраці, відповідальності та ефективної взаємодії в професійних колективах. Такі тренінги спрямовані на забезпечення гармонійного поєднання професійної підготовки з формуванням соціальної відповідальності [6].

Важливу роль відіграє також використання інтерактивних методів навчання, зокрема рольових ігор, імітацій, дискусій та групових обговорень. Ці методи сприяють активізації когнітивної діяльності здобувачів освіти, розвитку критичного мислення та формуванню здатності до ефективної командної роботи. Інтерактивні методи навчання забезпечують інтеграцію теоретичних знань і практичного досвіду, що дозволяє здобувача освітим глибше зрозуміти зміст соціальної взаємодії та професійної діяльності.

Таким чином, формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій базується на створенні педагогічних умов, які забезпечують гармонійне поєднання теоретичної підготовки, практичного досвіду та соціального розвитку. Використання контекстного навчання, інтерактивних методів і тренінгів, адаптованих до сучасних викликів професійної діяльності, сприяє формуванню у здобувачів освіти необхідних соціальних навичок, забезпечуючи їхню готовність до успішної інтеграції в професійне середовище.

Висновки. Отже, можна констатувати, що формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій є багатовимірним процесом, який потребує цілісного підходу до організації навчального середовища, адаптова-



ного до сучасних вимог суспільства та професійної діяльності. Ефективність цього процесу забезпечується інтеграцією дослідницької діяльності, впровадженням інноваційних педагогічних технологій та орієнтацією на практичну підготовку здобувачів освіти.

Основними педагогічними умовами успішного формування соціальної компетентності є використання контекстного навчання, що моделює реальні професійні ситуації та соціальні взаємодії, активних і інтерактивних методів навчання, які сприяють розвитку комунікативних і аналітичних навичок, а також спеціалізованих заходів, спрямованих на формування відповідальності, співпраці та лідерських якостей. Залучення здобувачів освіти до вирішення практично орієнтованих завдань, що максимально наближені до реальних умов професійної діяльності, дозволяє забезпечити системність та послідовність навчального процесу, сприяючи розвитку їхньої соціальної адаптивності, критичного мислення та готовності до виконання професійних обов'язків у динамічному соціальному середовищі.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що формування соціальної компетентності майбутніх фахівців технологій має базуватися на створенні педагогічних умов, які забезпечують гармонійне поєднання теоретичної підготовки, практичного досвіду та соціального розвитку. Використання запропонованих підходів сприятиме підготовці висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно діяти в сучасних умовах, демонструючи високий рівень соціальної відповідальності та професіоналізму.

Література:

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009.

2. Докторович М. О. Соціальна компетентність як наукова проблема. *Психологія і суспільство.* 2009. № 3. С. 144–147.

3. Дубич К. В. Особистісно орієнтоване виховання здобувачів освіти в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу : дис. … канд. пед. наук. Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, 2007.

4. Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». Львів : СПОЛОМ, 2014.

5. Пєхота О. М., Будак В. Д. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій. Київ : А.С.К., 2003.

6. Субіна О. О. Формування соціальної компетентності майбутніх викладачів в умовах професійної підготовки : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 208 с.

7. Тюльпа Т. М. Обгрунтування критеріїв і показників сформованості соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей. *Молодий вчений*. 2020. № 2 (78). С. 142–145.

8. Холковська І. Л. Соціальна компетентність як умова успішної самореалізації особистості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* 2016. № 47. С. 63–67.

References:

1. Busel V. T. (2009). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Comprehensive explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv ; Irpin : VTF «Perun». [in Ukrainian].

2. Doktorovych M. O. (2009). Sotsialna kompetentnist yak naukova problema [Social competence as a scientific problem]. Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society, 3, pp. 144–147. [in Ukrainian].

3. Dubych K. V. (2007). Osobystisno oriientovane vykhovannia studentiv v umovakh sotsiokulturnoho seredovyshcha vyshchoho navchalnoho zakladu [Personality-oriented education of students in the socio-cultural environment of a higher education institution] : PhD thesis. Luhansk : SNU named after V. Dahl. [in Ukrainian].

4. Lytvyn A. V. (2014). Metodolohichni zasady poniattia «pedahohichni umovy» [Methodological foundations of the concept «pedagogical conditions»]. Lviv : SPOLOM. [in Ukrainian].

5. Piiekhota O. M., Budak V. D. (2003). Pidhotovka maibutnoho vchytelia do vprovad-zhennia pedahohichnykh tekhnolohii [Preparing future teachers for the implementation of pedagogical technologies]. Kyiv : A.S.K. [in Ukrainian].

6. Subina O. O. (2016). Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh vykladachiv v umovakh profesiinoi pidhotovky [Formation of social competence of future teachers in professional training conditions] : Monograph. Kyiv : Publishing house of NPU named after M. P. Drahomanov. 208 p. [in Ukrainian].

7. Tiulʹpa T. M. (2020). Obgruntuvannia kryteriiv i pokaznykiv sformovanosti sotsialnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh spetsialnostei [Substantiation of criteria and indicators of social competence formation among future specialists in socio-economic specialties]. Molodyi vchenyi – Young Scientist, 2 (78), pp. 142–145. [in Ukrainian].

8. Kholkovska I. L. (2016). Sotsialna kompetentnist yak umova uspishnoi samorealizatsii osobystosti [Social competence as a condition for successful self-realization of the individual]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho – Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky, 47, pp. 63–67. [in Ukrainian].

УДК 537.6/.8

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1023-1035

Угрин Юрій Орестович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/ 0000-0001-8198-6462

Британ Віктор Богданович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/ 0000-0002-4535-6129

Столярчук Ігор Дмитрович доктор фізико-математичних наук, професор кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0001-7549-2335

Гольський Віталій Богданович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0009-0003-7282-8050

Лешко Роман Ярославович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0002-9072-164X

Кузик Олег Васильович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0002-8474-444X

Даньків Олеся Омелянівна кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0002-2154-8396

Паньків Людмила Іванівна кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики та інформаційних систем Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, тел.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0002-6900-3336

НАОЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КВАНТОВОГО ЕФЕКТУ ГОЛЛА

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу ключових аспектів квантового ефекту Голла, фундаментального явища фізики твердого тіла. У роботі акцентується увага на використанні графіків для візуалізації цього явища, зокрема на поясненні природи плато на залежностях Голлівського опору від індукції магнетного поля.

Малюнки та графіки відіграють ключову роль у візуалізації складних фізичних явищ, зокрема, квантового ефекту Голла, який є одним із важливих явищ у фізиці твердого тіла. У статті наголошується на необхідності ретельної дидактичної обробки викладання цієї теми за допомогою статичних графіків, які дозволяють доступно пояснити природу квантування Голлівського опору та утворення плато на графіках залежності напруги (чи опору) Голла від індукції магнетного поля.

Акцентується увага на тому що природа сходинок квантового ефекту Голла ґрунтується на вигляді функції густини станів двовимірних електронів у магнетному полі, а також на їхній функції розподілу за енергіями. Показано, як статичні графіки можуть ілюструвати взаємодію між енергетичним рівнем Фермі та рівнями Ландау, що сприяє кращому розумінню квантового ефекту Голла. Розтлумачено вплив температури та розмірності структури на умови спостереження ефекту. Звернуто увагу на те що у двовимірних структурах фізична ромірність опору та питомого опору однакова. Для найпростішого параболічного закону дисперсії показано як на основі графіка можна обчислити співвідношення магнетних полів за яких виникають плато Голлівського опору.

Запропонований підхід дозволяє значно полегшити розуміння квантового ефекту Голла, особливо для студентів і дослідників, які починають вивчення фізики конденсованих середовищ. Це дозволяє значно спростити навчальний процес і зробити матеріал доступним для студентів і дослідників. Додатково висвітлюється роль квантового ефекту Голла у фундаментальних і прикладних дослідженнях, демонструючи його значення для сучасної науки.

Ключові слова: ефект Голла, квантовий ефект Голла, квантовий магнетоопірний ефект, магнетні рівні (рівні Ландау), Голлівський опір, статичні графіки, двовимірні електронні системи, рівень Фермі, функція розподілу, густина станів.

Uhryn Yuriy Orestovych Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, ehttps://orcid.org/0000- 0001-8198-6462

Brytan Viktor Bohdanovych Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000- 0002-4535-6129



Stolyarchuk Ihor Dmytrovych Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0001-7549-2335

Holskyi Vitalii Bohdanovych Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0009-0003-7282-8050

Leshko Roman Yaroslavovych Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, e-mail: https://orcid.org/0000- 0002-9072-164X

Kuzyk Oleh Vasylovych Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, rohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000- 0002-8474-444X

Dankiv Olesya Omelyanivna Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000- 0002-2154-8396

Pankiv Lyudmyla Ivanivna Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physics and Information Systems, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, tel.: (03-24) 41-04-74, https://orcid.org/0000-0002-6900-3336

VISUAL INTERPRETATION OF THE QUANTUM HALL EFFECT

Abstract. This article is devoted to the analysis of key aspects of the quantum Hall effect, a fundamental phenomenon of solid state physics. The paper emphasizes the use of graphs to visualize this phenomenon, in particular, to explain the nature of the plateau in the dependence of the Hall resistance on the magnetic field induction.

Drawings and graphs play a key role in visualising complex physical phenomena, in particular, the quantum Hall effect, which is one of the most important phenomena in solid state physics. The article emphasises the need for careful didactic processing of teaching this topic with the help of static graphs, which allow to explain the nature of quantisation of the Hall resistance and the formation of plateaus in graphs of the dependence of the Hall voltage (or resistance) on the magnetic field induction.

It is emphasised that the nature of the steps of the quantum Hall effect is based on the form of the density function of states of two-dimensional electrons in a magnetic field, as well as on their energy distribution function. It is shown how static graphs can illustrate the interaction between the Fermi and Landau energy levels, which contributes to a better understanding of the quantum Hall effect. The influence of temperature and structure dimension on the conditions for observing the effect is explained. It is noted that in two-dimensional structures the physical dimensionality of resistance and resistivity is the same. For the simplest parabolic dispersion law, it is shown how the ratio of magnetic fields at which the Hall resistance plateaus appear can be calculated from the graph.

The proposed approach makes it much easier to understand the quantum Hall effect, especially for students and researchers who are beginning to study the physics of condensed matter. This makes it possible to significantly simplify the learning process and make the material accessible to students and researchers. Additionally, the role of the quantum Hall effect in fundamental and applied research is highlighted, demonstrating its importance for modern science.

Keywords: Hall effect, quantum Hall effect, quantum magnetoresistive effect, magnetic levels (Landau levels), Hall resistance, static graphs, two-dimensional electronic systems, Fermi level, distribution function, density of states.

Постановка проблеми. Квантовий ефект Голла є одним із фундаментальних явищ фізики твердого тіла, що має важливе значення для розуміння поведінки двовимірних електронних систем у магнітному полі. Основною особливістю цього ефекту є квантування провідності, яке проявляється у вигляді плато на графіках залежності напруги або опору від магнітної індукції. Проте складність математичних моделей і фізичної природи явища ускладнює його розуміння, особливо для студентів і початківців у галузі фізики конденсованих середовищ. Існуючі способи викладання та пояснення квантового ефекту Голла часто спираються на динамічні графіки або абстрактні математичні моделі, які важко сприймаються через їхню складність і швидкоплинність. Це створює проблему для ефективного засвоєння матеріалу та глибшого розуміння явища. Необхідність полягає у розробці більш простих і наочних способів інтерпретації квантового ефекту Голла, які б поєднували графічну візуалізацію та доступні пояснення фізичних закономірностей. Такий підхід дозволив би усунути бар'єри у вивченні цього явища та сприяти популяризації квантової фізики серед студентів і дослідників.

Таким чином, постає питання: як зробити квантовий ефект Голла зрозумілим і доступним для вивчення? У відповідь на це виникає ідея розробки статичних графічних моделей, які дозволяють наочно пояснити ключові аспекти явища. Так можна графічно показати, як рівень Фермі перетинає рівні Ландау, що викликає різкий стрибок Голлівського опору. Такі графіки мають бути максимально інформативними та водночас зрозумілими, щоб вони могли використовуватися у навчальному процесі для студентів різних рівнів підготовки.



Розробка цих моделей дозволить подолати бар'єри у вивченні квантового ефекту Голла, сприяючи популяризації квантової фізики та підготовці нових фахівців у галузі фізики конденсованих середовищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Малюнки і графіки відіграють не тільки ту роль, що створюють геометричний образ певної фізичної закономірності, а й за їх допомогою можна тлумачити фізичні явища та закономірності. Квантовий ефект Голла [1,2], як явище складне для розуміння вимагає при його викладанні ретельної дидактичної обробки не тільки текстового матеріалу, а й додаткових засобів якими можуть бути графіки. В літературі існує дуже ефектний динамічний графік (анімація) [3] проте для сприйняття він досить таки складний саме через його швидкоплинність, коли слід слідкувати одразу за трьома графіками з різними фізичними величинами.

Робота [3] присвячена дослідженню низькорозмірних напівпровідникових структур і надграток, їх електричних і оптичних властивостей. Висвітлюються теоретичні основи, методи аналізу, а також новітні розробки у галузі створення та використання таких структур у сучасних технологіях. Особлива увага приділяється процесам, які відбуваються на нанорозмірах, зокрема, вивченню впливу квантових ефектів на фізичні властивості матеріалів. Книга має на меті допомогти студентам, аспірантам та дослідникам у галузі фізики та електроніки освоїти основні принципи функціонування низькорозмірних структур і їх використання у технологічних застосуваннях

Мета статті – розтлумачити природу квантового ефекту Голла за допомогою графіків та встановити співвідношення між довжинами плато на графіку магнетопольової залежності питомого опору Голла.

Виклад основного матеріалу. Експериментальне спостереження ефекту Голла (чи то класичного чи то квантового) передбачає вимірювання напруги Голла у залежності від індукції магнетного поля за сталої концентрації носіїв струму.

Елементарний аналіз залежності напруги Голла від індукції магнітного поля B та концентрації n [4]

$$U_H = \frac{1}{e}\frac{I}{b}\frac{B}{n}, \qquad (1)$$

де e – заряд електрона, I – сила струму через зразок твердого тіла, b – розмір зразка у напрямку поля, показує, що якщо змінювати B то ця залежність лінійна (за наявності лише одного типу носіїв струму).

У випадку класичного ефекту Голла це гладка лінія тоді як у випадку квантового ефекту Голла на цих лініях спостерігаються сходинки або як ще їх називають плато [5,6].

Розглянемо коротко природу цих сходинок. Вона базується на вигляді двох функцій для носіїв струму (надалі будемо говорити про електрони): функції густини станів та функції розподілу електронів за енергіями. Функція розподілу

показує з якими енергіями електрони беруть участь у процесі транспорту, а функція густини станів – число можливих станів електрона в одиничному інтервалі енергій. Квантовий ефект Голла власне забезпечується специфічною функцією густини станів, а саме такою, яка показана на мал. 1 [6] з якого видно, що густина станів всюди практично дорівнює нулю, крім енергії, яка дорівнює енергіям магнетних рівнів (рівнів Ландау).

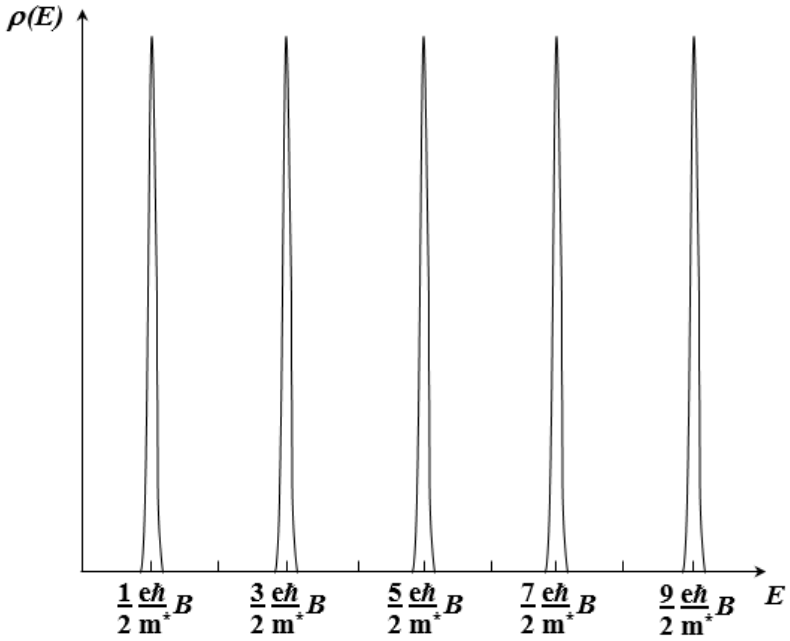


Рис. 1. Густина станів вільних 2D-електронів у магнетному полі. За всіх енергій, крім енергій магнетних рівнів вона дорівнює нулю, а на магнетних рівнях – нескінченно велика.

Така функція густини станів властива двовимірному електронному газу, який перебуває у магнетному полі [7]. Число станів на магнетному рівні (у розрахунку на одиницю площі, яку займає двовимірний електронний газ) [7]

$$n_m = \frac{e}{h} B. \qquad (2)$$

Щоб зрозуміти, електрони з якими енергіями беруть участь у процесах транспорту, звернемося до функції розподілу електронів за енергіями (Фермі-Дірака, (мал. 2), з якої видно, що енергетичні рівні, які знаходяться нижче рівня Фермі практично всі зайняті електронами, а вільні рівні є лише поблизу і вище рівня Фермі.

Тому лише ті електрони, які знаходяться поблизу рівня Фермі здатні поглинати енергію чи то від електричного чи то від магнетного поля бо дещо вище рівня Фермі є вільні енергетичні рівні куди ці електрони можуть перейти. У випадку двовимірних електронів в магнетному полі дозволені стани є лише на

магнетних рівнях як це видно з мал. 1, тому, якщо енергія електрона (яка, нагадаємо, практично дорівнює енергії рівня Фермі) знаходиться між магнетними рівнями, то електрон не може змінювати свою енергію, бо поблизу немає жодних станів, чи то вільних чи то зайнятих. За цих умов електрон не здатний взаємодіяти з фононами, дефектами чи іншими електронами, тобто не здатний до розсіювання. Тому Голлівський опір

$$\rho_{xy} = R_H B = \frac{1}{en} B, \tag{3}$$

де R_H коефіцієнт Голла, при цьому не змінюється незважаючи на зростання магнетного поля.

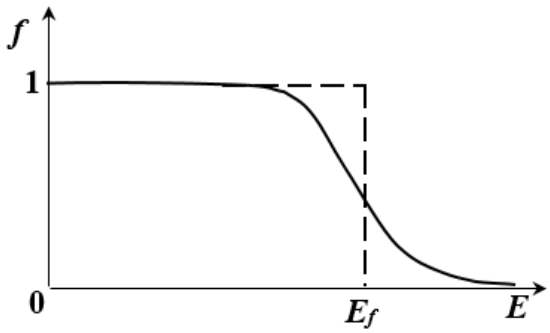


Рис. 2. Функція розподілу електронів за енергіями (Фермі-Дірака) [8]. E_f –рівень Фермі. Штрихова лінія – функція розподілу за абсолютного нуля, суцільна лінія – за температури вищої абсолютного нуля

Враховуючи, що всі електрони (яких є n на одиницю площі) знаходяться на k магнетних рівнях, тобто $n = kn_m$, отримаємо взявши до уваги (2)

$$\rho_{xy} = \frac{h}{ke^2} = \frac{25812.8}{k}\,(Ом), \tag{4}$$

тобто Голлівський питомий опір набирає сталих значень $\frac{h}{e^2}$; $\frac{h}{2e^2}$; … .

Немає нічого дивного в тому, що питомий опір вимірюється в омах замість звичної величини $Ом \cdot м$. Для двомірної системи розмірність опору і питомого опору однакова. Дійсно, у відомій формулі зв'язку опору і питомого опору $R = \rho \frac{l}{S}$, площа поперечного перерізу S переходить в довжину і розмірність опору R і питомого опору ρ співпадають.

Природу виникнення сходинок на залежності $\rho_{xy}(B)$ ілюструє мал. 3 який складається з двох графіків: залежності Голлівського опору ρ_{xy} та магнетних

рівнів від індукції магнетного поля. Також на цьому малюнку показано рівень Фермі E_f, який не залежить від магнетного поля. З цього малюнка видно, що кожного разу, коли величина індукції магнетного поля така, що за цього її значення рівень Фермі перетинається з будь-яким рівнем Ландау, Голлівський опір різко зростає. Якщо і надалі збільшувати магнетне поле, то Голлівський опір виходить на плато, яке тягнеться до наступної точки перетину рівня Фермі з одним із рівнів Ландау. Тобто, якщо магнетне поле таке, що рівень Фермі перебуває між рівнями Ландау – то плато, а якщо рівень Фермі перетинає рівень Ландау – то різке зростання Голлівського опору.

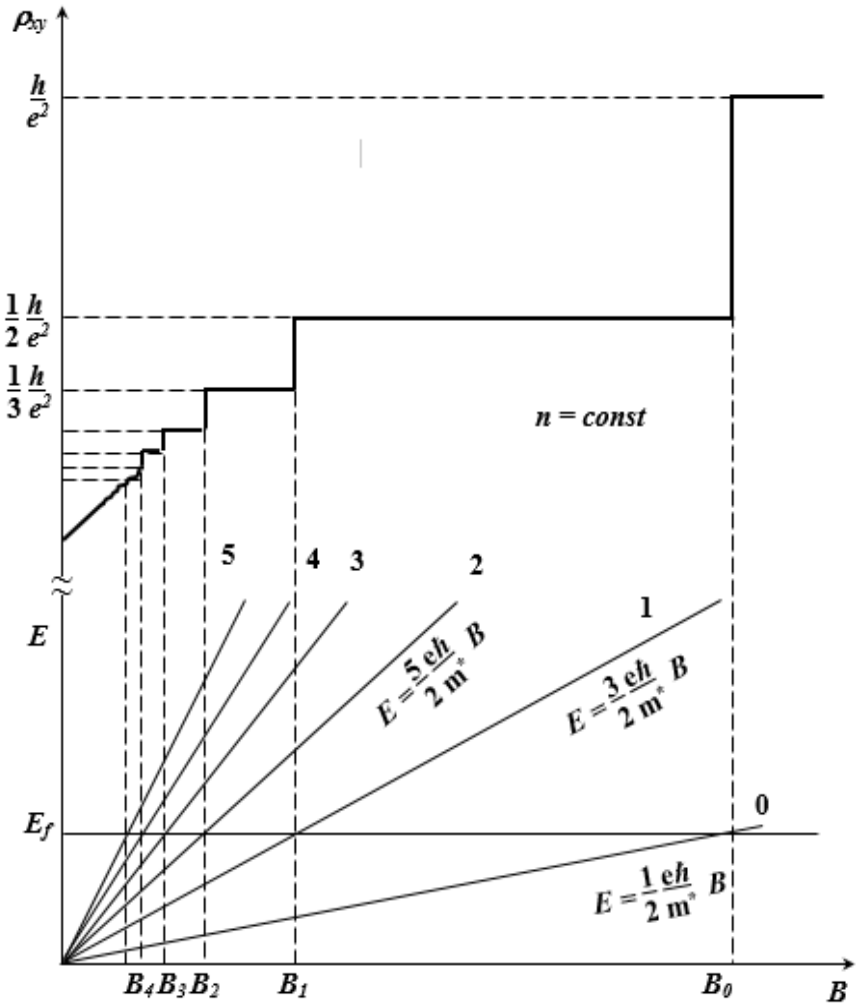


Рис. 3. Графічна інтерпретація квантового ефекту Голла.
По горизонтальній осі – індукція магнетного поля B, по вертикалі – Голлівський питомий опір ρ_{xy} та енергія електронів, 1-5 – номери магнетних рівнів (рівнів Ландау), E_f – енергія Фермі, B_1-B_5 – індукція магнетного поля, за яких різко зростає Голлівський питомий опір. За перетину рівня Фермі з n-ним рівнем Ландау відбувається різке зростання голлівського питомого опору. Графік відображає експериментальну ситуацію коли змінюють індукцію магнетного поля за незмінної концентрації вільних електронів (n=const).



Чому це відбувається? Як вже згадувалось, електрони, які беруть участь у процесах транспорту знаходяться на рівні Фермі (мають енергію, що дорівнює енергії рівня Фермі) і якщо ця енергія знаходиться між рівнями Ландау то розсіювання електронів не відбувається, бо поблизу немає жодного стану, який би міг бути зайнятий електроном. Тому енергія, яку електрон отримав від електричного поля не може бути віддана іншій частинці (на відміну від класичного електрона, який за зіткнення з вузлом кристалічної гратки цілком віддає йому енергію набуту в електричному полі [8-10]). З тієї ж причини електрон і не може набирати енергії – Голлівський опір не зростає і не спадає, він залишається сталим, а звичайний опір ρ_{xx} при цьому дорівнює нулю, причому практично дорівнює нулю, тобто це не є надпровідний стан за якого опір дорівнює нулю і практично і теоретично.

Цей ефект падіння опору практично до нуля ми можемо назвати квантовий магнеторезистивний ефект. При цьому опір не дорівнює точно нулю тому, що електрони провідності за температури вище абсолютного нуля знаходяться не тільки на рівні Фермі, а й дещо вище і нижче цього рівня як це видно з мал. 2, і тому «хвіст» функції розподілу може досягати рівня Ландау навіть тоді, коли рівень Фермі знаходиться між рівнями Ландау. Іншими словами: на рівні Ландау може бути певна незначна кількість електронів навіть тоді, коли він не перетинається з рівнем Фермі і внаслідок цього в магнеторезистивному ефекті ми не отримаємо точного нуля опору. Ця ж причина в ефекті Голла приведе до скорочення ширини сходинок, вони будуть заокруглені як це і видно з відомих експериментів [3,11,12]. У свою чергу, видовженню «хвоста» функції розподілу сприяє температура, тому зі збільшенням температури умови спостереження квантового ефекту Голла погіршуються.

З мал. 3 можемо отримати ще один результат. Оскільки в точках перетину енергія рівня Фермі дорівнює енергії рівня Ландау, то враховуючи, що енергія *k*-го рівня Ландау

$$E_k = \left(k + \frac{1}{2}\right)\frac{e\hbar}{m^*}B, \tag{5}$$

де m^* – ефективна маса електрона, $\hbar$ – стала Планка, можна написати:

$$\left(k + \frac{1}{2}\right)\frac{e\hbar}{m^*}B_k = E_f. \tag{6}$$

Звідки індукція магнетного поля B_k перетину рівнів Фермі та Ландау (індукція магнетного поля, де починається стрімке зростання ρ_{xy})

$$B_k = \frac{m^*}{e\hbar\left(k+\frac{1}{2}\right)}E_f \cdot \tag{7}$$

Виразимо всі B_k через $B_0 = 2\frac{m^* E_f}{e\hbar}$, тобто через індукцію магнетного поля за якого рівень Фермі перетинає нульовий рівень Ландау

$$B_k = \frac{1}{2k+1}\frac{2m^* E_f}{e\hbar} = \frac{B_0}{2k+1}. \tag{8}$$

Підставляючи сюди $k = 0, 1, 2, \ldots$, отримаємо, що $B_1 = \frac{1}{3}B_0$, $B_2 = \frac{1}{5}B_0$, $B_3 = \frac{1}{7}B_0$, ... , що і бачимо на мал. 3. Порівнюючи довжини сусідніх плато на основі цієї формули, дістанемо

$$\frac{B_k - B_{k+1}}{B_{k+1} - B_{k+2}} = \frac{2k+5}{2k+1}. \tag{9}$$

Звідки маємо, що перше плато у $\frac{5}{1}$ разів довше за друге, друге у $\frac{7}{3}$ разів довше за третє, третє у $\frac{9}{5}$ раза довше за четверте і т. д. (нульове плато теоретично нескінченно довге). Зауважимо також, що ці співвідношення правильні лише для випадку лінійних залежностей енергії рівнів Ландау від індукції магнетного поля, що у свою чергу має місце для параболічного закону дисперсії. Проте навіть ці найпростіші розрахунки дають непоганий збіг з експериментальними даними [13-15].

За уважного вивчення мал. 3 може виникнути ще одне запитання. Відомо, що у напівпровідниках рівень Фермі знаходиться у забороненій зоні, проте на цьому малюнку він показаний у зоні провідності (початок відліку на графіку це дно зони провідності). Проте рівень Фермі знаходиться у забороненій зоні тільки в об'ємі напівпровідника, а на його поверхні зони вгинаються і дно зони провідності опиняється нижче рівня Фермі, що і уможливлює перетин рівня Фермі з рівнями Ландау. Цим і пояснюється той факт, що квантовий ефект Голла спостерігається тільки у двовимірних структурах.

Висновки. Квантовий ефект Голла є фундаментальним явищем фізики твердого тіла, яке не лише збагатило наше розуміння квантової природи матеріалів, але й стало основою для численних наукових відкриттів і технологічних розробок. Проте його складність у теоретичному та експериментальному



аспектах створює бар'єри для ефективного вивчення цього явища, особливо серед студентів і дослідників-початківців.

Використання статичних графіків є ефективним засобом для пояснення ключових аспектів квантового ефекту Голла. Простота і доступність графічного представлення цього явища дозволяють значно спростити процес його вивчення. Такі моделі є цінним інструментом як у навчальному процесі, так і в наукових дослідженнях, сприяючи поширенню знань про квантовий ефект Голла.

Квантовому ефекту Голла можна надати просте і ефективне графічне тлумачення. На одному і тому ж графіку по горизонтальній осі відкладаємо індукцію магнетного поля (B), а по вертикальній – енергію носіїв струму (E) та Голлівський опір (ρ_{xy}). Різке зростання Голлівського опору відбувається за тих значень індукції магнетного поля за яких будь-який (k-ий) рівень Ландау досягає рівня Фермі (який залишається сталим). На таких графіках можна наочно продемонструвати взаємодію рівня Фермі з рівнями Ландау, природу утворення плато та стрибків Голлівського опору, а також вплив зовнішніх факторів, таких як температура чи магнітне поле.

За тих значень індукції магнетного поля за яких рівень Фермі перебуває між рівнями Ландау, Голлівський опір не змінюється і на графіку спостерігається плато.

З рівності рівня Фермі рівневі Ландау отримаємо, що магнетне поле за якого починається нульове плато в 3 рази більше за поле за якого починається перше плато, в 5 разів більше за поле початку другого плато, в 7 разів більше за поле початку третього плато і т. д. І хоча ці співвідношення правильні лише для найпростішого (параболічного) закону дисперсії електронів, вони досить добре підтверджуються експериментально

Таким чином, візуалізація та адаптація складних наукових явищ до потреб освіти й досліджень є важливим кроком у підготовці нової генерації кваліфікованих фахівців та популяризації науки.

Література:

1. Клітцінг К.В. Новий метод високоточного визначення тонкоструктурної константи на основі квантування опору Голла / K.V. Клітцінг, Г. Дорда, М. Пейпер // Фізичні оглядові листи. – 1980. – №45. – P. 494-497.

2. Ландвер Г. Відкриття квантового ефекту Голла [Електронний ресурс] / Г. Ландвер // Метрологія. – 1986. – №22. – P. 118-127.

3. Глентон Дж. Квантовий ефект Голла / Дж. Глентон // Вікіпедія. – 2009. – Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/File:QuantumHallEffectExplanationWithLandauLevels.ogv

4. Заячук Д.М. Низькорозмірні структури і надгратки : навчальний посібник / Д.М. Заячук. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 220 с.

5. Ешкрофт Н.В. Фізика твердого тіла / Н.В. Ешкрофт, Н.Д. Мермін // Новий Делфі : Cengage Learning, 2011. – 826 р.

6. Ольшевський, С. Квантування характеристики магнітного потоку в експериментах на цілочисельних і дробових квантових ефектах Холла / С. Ольшевський // Журнал сучасної фізики. – 2013. – №4. Р. 14-20.

7. НАНОЕЛЕКТРОНІКА. Квантово-механічні засади, структури, фізичні властивості: Навч. посіб. / Д. М. Заячук, Ю.І. Якименко, В. М. Співак, О.В. Богдан, А. Т. Орлов, В. М. Коваль. – К.: Кафедра, 2013. – С. 428.

8. Кіттел, К. Вступ до фізики твердого тіла (8-е вид.) / К. Кіттел. – Хобокен, Нью-Джерсі: Джон Вайлі & Сон, 2004. – 480 р.

9. Угрин Ю. Опис електромагнітних явищ способом розв'язування задач / Ю. Угрин, Р. Пелещак, В. Штим // Дрогобич: Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2014. – С. 356.

10. Фізика електронних процесів / В. О. Москалюк, В.І. Тимофєєв, Т.А. Саурова. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. – С. 324.

11. Фізика процесів у напівпровідниках та елементах електроніки / Д. М. Фреїк, В. М. Чобанюк, З. Ю. Готра, Б.С. Дзундза, Г.Д. Матеїк, А.І. Ткачук. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – С. 263.

12. Напівпровідникова електроніка : довідник / П.И. Баранский, В.П. Клочков, І.В. Потикевич. – К : Наукова думка,1975. – С. 704.

13. Кейдж М.Є. Випробування квантового ефекту Голла як еталона опору / М.Є. Кейдж, Р.Ф. Дзюба, Б.Ф. Філд // IEEE Операції з контрольно-вимірювальними приладами. – 1985. – №2. – Р. 301-303.

14. Джекельманн Б. Квантовий ефект Голла як стандарт електричного опору / Б. Джекельманн, Б. Жаннере // Семінар Пуанкаре. – 2004. – №2. – Р. 39-51.

15. Н. Аокі Квантований ефект Голла / Aoki H. // Звіти про прогрес у фізиці. – 1987. – №50. – Р. 655-730.

References:

1. Klitzing, K.V., Dorda, G., Pepper, M. (1980). Nyoo method for hai-akkyurasi determineyshun ov the fain-struhkcher konstant beyst on kwantized Hol rezistans [New method for high-accuracy determination of the fine-structure constant based on quantized Hall resistance]. *Phys. Rev. Lett. – Phys. Rev. Lett., 45,* 494-497 [in English].

2. Landwehr G. (1986). Thuh diskuhvuhree uv thuh kwahntum Hall eefekt [The discovery of the quantum Hall effect]. *Metrologia – Metrologia, 22,* 118-127 [in English].

3. Glenton J. (2009). Kwahntum Hall Eefekt [Quantum Hall Effect] *[Product innovative policy]* / J. Glenton // *Wikipedia – Wikipedia* – Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/File: QuantumHallEffectExplanationWithLandauLevels.ogv [in Ukrainian]

4. Zayachuk D.M. (2006). *Loh-dihmenshuhnuhl struhkchurz and sooperlatuhsiz: uh tekstuhkbuk [Low-dimensional structures and superlattices: a textbook]*. Lviv: Lviv Polytechnic National University Press [in Ukrainian].

5. Ashcroft, N.W., Mermin, N.D. [2011]. *Sahlid Stayt Fiziks [Solid State Physics]*. New Delhi: Cengage Learning [in English].

6. Olszewski S. (2013). Kwahntum uhv thuh Magnetik Fluhks Karuhktuhristik fawr Ekspuhriments Purformed on thuh Intuhjer and Frakshuhnuhl Kwahntum Hall Eefekts [Quantum of the Magnetic Flux Characteristic forExperiments Performed on the Integer and Fractional Quantum Hall Effects]. *Journal of Modern Physics – Journal of Modern Physics, 4*, 14-20 [in English].

7. Zayachuk, D.M., Yakymenko, Y.I., Spivak, V.M., Bohdan, O.V., Orlov, A.T., Koval, V.M. (2013). *Nanoheelektroniks. Kwahntum mehkanikuhl prinsuhpuhlz, struhkchurz, fizikuhl properteez [Nanoelectronics. Quantum mechanical principles, structures, physical properties]*. K.: Department [in Ukrainian].

8. Kittel, C. (2004). *Introhduhkshun toh Sahlid Stayt Fiziks (eyth ed.) [Introduction to Solid State Physics (8th ed.)]*. Kittel. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons[in English].

9. Uhryn, Y., Peleshchak, R., Shtym, V. (2014). *Beshrayboong der ehlektrohmagnehtishen Fuhnomehneh doorkh Luhzen fohn Prohblehmen [Beschreibung der elektromagnetischen Phänomene durch Lösen von Problemen]*. Drohobych: Verlagsabteilung der Staatlichen Pädagogischen Universität Drohobytsch Iwan Franko [in Ukrainian].

10. Moskaliuk, V.O., Timofeev, V.I., Saurova, T.A. (2020). *Fiziks uhv ehlektronik prohsesez [Physics of electronic processes]*. Kyiv: Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute [in Ukrainian].

11. Freik, D., Chobaniuk, V., Gotra, Z., Dzundza, B., Mateik, G., Tkachuk, A. (2010). *Fiziks uhv prohsesez in sehmeekonduhktorz and ehlektroniks ehlements [Physics of processes in semiconductors and electronics elements]*. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University Publishing House [in Ukrainian].

12. Baransky, P.I., Klochkov, V.P., Potikevich, I.V. (1975). *Sehmeekonduhktor ehlektroniks: uh refuhruhns book [Semiconductor electronics: a reference book]*. K: Naukova Dumka [in Ukrainian].

13. Cage M.E. (1985). Uh Test uhv thuh Kwahntum Hall Eefekt az uh Rehzistuhns Standerd [A Test of the Quantum Hall Effect as a Resistance Standart]. *IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement – IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement, 2*, 301-303. [in English].

14. Jeckelmann, B., Jeanneret, B. (2004). Thuh Kwahntum Hall Eefekt az an Ehlektrikuhl Rehzistuhns Standerd [The Quantum Hall Effect as an Electrical Resistance Standard]. *Seminaire Poincare – Seminaire Poincare, 2*, 39-51 [in English].

15. Aoki, H. (1987). Kwahntized Hall Eefekt [Quantised Hall effect]. *Rep. Prog. Phys. – Rep. Prog. Phys., 50*, 655-730 [in English].

УДК 378.147:37.011.3-057.4:620.9:621.01

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1036-1043

Фордзюн Юрій Іванович кандидат технічних наук, Мукачівський державний університет, тел.: (050) 101-38-95, https://orcid.org/0000-0001-6709-9525

Росул Руслан Васильович кандидат технічних наук, Мукачівський державний університет, тел.: (050) 515-92-05, https://orcid.org/0009-0008-6855-4612

Габовда Ольга Веніамінівна старший викладач, Мукачівський державний університет, тел.: (095) 180-41-94, https://orcid.org/0000-0003-3109-3425

СУЧАСНІ АКЦЕНТИ НА ПІДГОТОВЦІ КВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ В ГАЛУЗІ ПРИКЛАДНОЇ МЕХАНІКИ

Анотація. У статті порушена проблема підготовки кваліфікованих фахівців прикладної механіки, які здатні вирішувати складні інженерно-виробничі задачі та проєктні завдання, з урахуванням сучасних світових тенденцій ресурсо - та енергозбереження, пов'язаних з поступовим переходом на нетрадиційні та відновлювальні джерела енергії. Професійна підготовка майбутніх фахівців з прикладної механіки у дослідженні розглядається як система цілеспрямованих заходів, що забезпечують формування у здобувачів вищої освіти професійної спрямованості, знань, умінь, навичок, загальних і фахових компетентностей, які дозволяють виконувати роботу в галузі інженерії. Проаналізовано основні аспекти, характерні для професійної підготовки майбутніх фахівців. Визначено пріоритети у системі вищої освіти, яка базується на наукових дослідженнях і таким чином сприяє розвитку інновацій у процесі професійної підготовки здобувачів освіти. Обґрунтовано тенденцію до оновлення змісту освіти й освітніх технологій та узгодження їх із сучасними потребами, інтеграції до світового освітнього простору. Авторами закцентовано увагу на активізації пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти засобами сучасних цифрових технологій, із широким використанням онлайн-сервісів і платформ. Наголошено на ефективності використання в аудиторній та позааудиторній роботі платформи Slido, QR-кодів, навчальних проєктів, іншомовних освітніх ресурсів, які сприяють опановуванню наукової лексики, формуванню у студентів загальних та фахових компетентностей. Особливі акценти розставлено на науково-дослідній діяльності майбутніх фахівців з прикладної механіки.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутні фахівці з прикладної механіки, ЗВО, мобільне навчання, платформа Slido, QR-код, навчальні проєкти, науково-дослідна діяльність.



Fordziun Yuriy Ivanovych Candidate of Technical Sciences, Mukachevo State University, tel.: (050) 1013895, https://orcid.org/0000-0001-6709-9525

Rosul Ruslan Vasyl′ovych Candidate of Technical Sciences, Mukachevo State University, tel.: (050) 515-92-05, https://orcid.org/0009-0008-6855-4612

Habovda Olha Veniaminivna Senior Lecturer, Mukachevo State University, tel.: (095) 180-41-94, https://orcid.org/0000-0003-3109-3425

MODERN EMPHASIS ON TRAINING QUALIFIED SPECIALISTS IN THE FIELD OF THE APPLIED MECHANICS

Abstract. The authors of the article have raised the problem of training qualified specialists in applied mechanics who are able to solve complex engineering and production problems and design tasks, taking into account current global trends in resource and energy conservation associated with the gradual transition to non-conventional and renewable energy sources. The research considers the professional training of future specialists in applied mechanics as a system of targeted activities that ensure the formation of professional orientation, knowledge, skills, general and professional competencies in applicants for higher education, which allow them to work in the field of engineering. We have analyzed the main aspects characteristic of the professional training of future specialists. The priorities in the higher educational system, which is based on scientific research and thus contributes to the development of innovations in the process of professional training of students, have been determined. The tendency to update the content of education and educational technologies and align them with modern needs, integration into the world educational space has been substantiated. The authors have focused on intensifying the cognitive activity of applicants for higher education by means of modern digital technologies, with the widespread usage of online services and platforms. The authors also have emphasized the effectiveness of using the Slido platform, QR codes, educational projects, and foreign language educational resources in classroom and extracurricular activities, which contribute to the acquisition of scientific vocabulary and the formation of general and professional competencies in students. Special emphasis has been placed on the research activities of future specialists in applied mechanics.

Keywords: vocational training, future specialists in applied mechanics, higher educational institutions, mobile learning, Slido platform, QR code, educational projects, research and development.

Постановка проблеми. В контексті сьогодення невпинно зростають вимоги до модернізації системи вищої інженерної освіти, зокрема до профе-

сійної підготовки майбутніх фахівців з прикладної механіки, які здатні вирішувати складні інженерно-виробничі задачі та проєктні завдання, з урахуванням сучасних світових тенденцій ресурсо - та енергозбереження, пов'язаних з поступовим переходом на нетрадиційні та відновлювальні джерела енергії. Докорінні зміни в освіті на сучасному етапі її розвитку зумовлені не лише кричущими викликами воєнного стану, соціально-економічною ситуацією в Україні, а й об'єктивними чинниками цифрової трансформації суспільства. Суб'єкт-суб'єктна модель освіти переформатувалася в трисуб'єктну дидактику, яка враховує вплив з боку цифрового освітнього середовища.

Варто зазначити, що світ зараз настільки глобалізований, підходів викладу інформації так багато, що надзвичайно важливою є проблема організації освітнього простору ЗВО, подачі нового матеріалу, який би зацікавив студентів, змотивував їх до активної пізнавальної діяльності. Сучасні здобувачі вищої освіти дуже добре володіють інноваційними технологіями, навчаються самостійно, шукають швидкі та стислі відповіді для вирішення проблем і відповідають на запитання кількома клацаннями на мобільному пристрої. З цього погляду актуальною виявляється проблема активізації пізнавальної діяльності студентів засобами сучасних цифрових технологій, із широким використанням онлайн-сервісів і платформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цінними для нас є наукові розвідки вчених, які висвітлюють різноманітні аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців з прикладної механіки, зокрема праці М. Рассовицької [4], А. Фещук [6].Теоретичні та практичні засади використання мобільних додатків розкривають: В. Кухаренко, С. Литвинова, Н. Морзе, Н. Рашевська, О. Слободяник, О. Спірін та ін. Р. Гуревич, Т. Коваль, А. Петрик, С. Сотникова, Н. Ткаченко, С. Ясинська та інші у своїх дослідженнях підкреслюють, що застосування мобільних засобів в процесі навчання сприяє формуванню у здобувачів освіти навичок дослідницької діяльності, підвищенню мотивації до опанування життєвими компетентностями. Науковці зазначають, що за умови комбінованого поєднання слухового та зорового каналів інформації людина спроможна швидко засвоїти до 60 % отриманої інформації.

Мета статті – закцентувати увагу на ролі інноваційних технологій навчання у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з прикладної механіки.

Виклад основного матеріалу. У Мукачівському державному університеті майбутні фахівці в галузі прикладної механіки отримують фундаментальну базову освіту з математики, інформатики, механіки тощо. В процесі навчання знайомляться з фізичними принципами побудови різних систем техніки і математичними методами розрахунків, видами матеріалів, їх властивостями. Крім того, особливу увагу приділено основам автоматизованого проєктування,



застосуванню комп'ютерних технологій проєктування в різних системах, комп'ютерному конструюванню і дизайну. Тому професійну підготовку майбутніх фахівців з прикладної механіки ми розуміємо як систему цілеспрямованих заходів, що забезпечують формування у здобувачів вищої освіти професійної спрямованості, знань, умінь, навичок, загальних і фахових компетентностей, які дозволяють виконувати роботу в галузі інженерії.

На сьогодні важливим завданням науково-педагогічних працівників ЗВО є пошук оптимальних шляхів мотивації студентів до навчально-пізнавальної діяльності, формування вмінь практичного і творчого застосування здобутих знань, підвищення їхньої розумової активності, зокрема засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Як показує практика, найпопулярнішим гаджетом для здобувачів освіти є смартфон, який дозволяє реалізовувати мобільне навчання. Мобільне навчання ми розглядаємо як навчання в умовах, коли студент має мобільний доступ до освітніх ресурсів, може взаємодіяти з викладачем та іншими суб'єктами освітнього процесу.

На нашу думку, використання ІКТ в освітньому середовищі ЗВО дозволяє:

– зробити освітній процес цікавим, з одного боку, за рахунок новизни й незвичайності такої форми роботи для студентів, а з іншої, зробити його захоплюючим і яскравим, різноманітним за формою за рахунок використання мультимедійних можливостей сучасних комп'ютерів (активізація пізнавальної діяльності);

– ефективно вирішувати проблему наочності, розширити можливості візуалізації навчального матеріалу, роблячи його більш зрозумілим і доступним (візуалізація навчального матеріалу);

– індивідуалізувати освітній процес за рахунок наявності різнорівневих завдань, за рахунок занурення й засвоєння навчального матеріалу в індивідуальному темпі, самостійно, використовуючи зручні способи сприйняття інформації, що викликає у студентів позитивні емоції й формує позитивні навчальні мотиви (індивідуальна траєкторія розвитку особистості);

– здійснювати моніторингові відстеження якості засвоєння навчального матеріалу з метою своєчасного коригування процесу вивчення певної теми (здійснювати моніторингові відстеження процесу вивчення певної теми);

– створити комфортні психологічні умови для здобувачів освіти при відповіді на питання, тому що комп'ютер дозволяє фіксувати результати, коректно реагує на помилки; самостійно аналізувати й виправляти допущені помилки, коректувати свою діяльність завдяки наявності зворотного зв'язку, у результаті чого вдосконалюються м'які навички;

– здійснювати самостійну навчально-дослідницьку діяльність (метод проектів, розробка презентацій, публікацій і т.д;

– використовувати інформаційну базу глобальної мережі Інтернету та локальної мережі ЗВО;

– реалізовувати «входження» студентів у майбутню професійну діяльність з використанням комп'ютерних технологій тощо [1].

Застосування комп’ютерного моделювання на лекційних та семінарських заняттях природничо математичних дисциплін стимулює навчальну та науково-пізнавальну діяльність майбутніх фахівців, активізує творчу діяльність та позитивно впливає на успішність, розширює межі розуміння фізичних явищ та процесів, що відбуваються в навколишньому середовищі; дають можливість майбутнім фахівцям на вищому рівні зрозуміти природні явища, поняття, формули.

Використання засобів інформаційних технологій має беззаперечно позитивний вплив на освітній процес лише в тому випадку, коли буде дотримуватися баланс між реальним та віртуальним. Звичайно, не варто переобтяжувати будь-який вид освітнього середовища: лекцію, семінарське чи практичне заняття, лабораторну роботу комп’ютерними технологіями. Проте, як показує практика, коли реальний експеримент неможливий, то експеримент з використанням комп’ютерного моделювання є незамінним. Крім того, у викладача розширюються можливості для успішної організації самостійної індивідуальної роботи здобувачів освіти. Зокрема, позитивний вплив на розвиток пізнавальних здібностей студентів має система індивідуальних завдань на базі комп’ютерних моделей.

Нині одним із ефективних і перспективних сучасних методів навчання, який забезпечує формування пізнавальних умінь студентів є навчальний проєкт, що виступає не лише вкрай необхідною умовою успішної реалізації освітнього процесу, а й слугує вимогою часу. Альтернативу традиційним методам навчання вбачаємо у використанні проєктної технології, яка збагачує та поєднує в собі теоретичні знання й практичну діяльність здобувачів вищої освіти, що слугує набуттю ними елементарних дослідницьких умінь і навичок. На нашу думку, створення навчальних проєктів, електронних презентацій, віртуальних екскурсій передбачає безпосереднє формування комплексу необхідних майбутньому фахівцю в галузі прикладної механіки вмінь, що дасть можливість трансформувати їх в подальшому в практику професійної діяльності.

Висока активність студентів та залученість їх до освітнього процесу включає: фізичну, розумову та інтелектуальну діяльність; пошук та використання наявних навчальних ресурсів; співпрацю; проєктну діяльність; постійний зворотній зв’язок тощо. На нашу думку, важливим в організації освітнього середовища є виявлення студентів, які вагаються ставити запитання та озвучувати проблеми, з якими вони стикалися на занятті. Одним із способів вирішення цієї проблеми є використання цифрових інструментів для зворотного зв’язку. Зокрема, Slido [8].

Slido – це простий у використанні додаток, який допомагає проводити лекційні, семінарські, практичні заняття, зменшуючи розрив між викладачем і студентом. Опитування, з використанням Slido, можна проводити на комп'ютері або смартфоні. Результати опитувань програма генерує у вигляді різних діаграм. Збираючи важливі запитання аудиторії, викладач можемо вести цікаву та актуальну бесіду зі студентами під час аудиторної роботи. Платформа Slido є інтерактивною платформою. Функції Slido полягають у створенні запитань із кількома варіантами відповідей, хмари слів, вікторини, ранжування і відкритих відповідей. Функція множинного варіанту передбачає запитання із кількома варіантами відповідей, функція хмара слів відображає відповіді студентів у вигляді хмари слів. У хмарі слів розмір шрифту показує частоту відповідей. Чим більша повторюваність відповідей, тим більший розмір шрифту. Функція вікторини передбачає створення інтерактивних вікторин із використанням нагадувань про час. Функція оцінки надає можливість оцінити певний процес від 1 до 10. Значення, яке відображається на дисплеї рейтингу, є середнім значенням опитування. Функція відкритого тексту передбачає можливість представлення власних ідей у вигляді есе. Slido забезпечує взаємодію з аудиторією на зустрічах, подіях та конференціях, використовуючи інтерактивні запитання й відповіді, живі опитування та інсайт.

Ще одним мобільним застосунком, який постійно зацікавлює студентів, підвищує ефективність їх навчальної діяльності, є QR-коди. QR-код (від англ. quick response – швидкий відгук) – це винайдений приблизно 20 років тому в Японії двовимірний штрих-код, що дає змогу кодувати будь-яку інформацію – номер телефону, текст та багато іншого (рис. 1- 3). В одному QR-коді можна зашифрувати: 7089 цифр, 4296 символів (у тому числі кирилицею), 1817 ієрогліфів. Код може містити будь-яку текстову комбінацію, що складається з символів та цифр [7]. Для того, щоб читати QR-код, потрібно на мобільний пристрій встановити програму «Сканер QR і штрих-коду». Для зчитування коду необхідно запустити програму, навести камеру на штрих-код і сфокусуватись на зображенні. Далі код досить швидко розшифровується і закодована інформація з`являється на екрані гаджету. До переваг застосування QR-кодів можна віднести: швидкість їх створення за допомогою онлайн програм; миттєве розпізнавання, причому друкарський розмір коду може бути невеликим; можливість зчитування в будь-якому напрямі, зберігання текстової та цифрової інформації у великих обсягах [7]. Майже будь-який мобільний пристрій легко розпізнає та розшифровує інформацію, робить освітній процес всеохоплюючим та мотивує студентів до самоосвіти, саморозвитку та самоудосконалення.

Події останніх років підтвердили безальтернативний європейський вибір України, тож на часі інтеграція в європейський освітній простір. Зростає потреба в активному застосуванні в ЗЗСО та ЗВО іншомовних освітніх ресурсів. Проте,

варто зауважити, що наша здатність їх використовувати ще недостатня. Сьогодні зрозуміло, що володіння іноземними мовами потрібне не лише у побутовому спілкуванні. Опановування науковою лексикою під час навчання може суттєво розширити можливості здобувачів освіти, науково-педагогічних працівників. І це не лише можливість конкретних осіб продовжити навчання за кордоном, а інтеграція в освітній процес в Україні потужних міжнародних навчальних ресурсів, переважно англомовних. Для розуміння складних природних явищ створено чисельні короткотривалі анімації, у яких візуалізовано хід процесу. Якісний англомовний супровід стимулює засвоєння наукової лексики (за необхідності можна скористатися функцією автоматичного перекладу титрів). Студенти зацікавлені у використанні таких анімацій в якості чудового освітнього поліфункціонального інструменту. Участь студентів у міжнародних наукових конференціях, конкурсах, олімпіадах і змаганнях створює запит на опанування наукової англійської термінології.

Як показує практика, вагому роль у переліку компетентностей відіграє нині науково-дослідницька складова. Майбутній фахівець з прикладної механіки має орієнтуватися на роботу з новітніми технологіями, виконання досліджень з актуальних питань і пошуку технічно грамотних рішень. Саме тому професійна підготовка нині не може здійснюватися без залучення студентів до науково-дослідної роботи, до виконання спільних інноваційних проєктів. Майбутні фахівці з прикладної механіки мають широкі можливості: представляти результати своїх досліджень у наукових виданнях, участі в конференціях семінарах, міжнародних наукових обмінах тощо.

Висновок. Отже, входження України в європейський освітній простір вимагає підготовку конкурентоспроможного фахівця нового покоління. Для професійної підготовки майбутніх фахівців з прикладної механіки важливим є оновлення змісту освіти у тісному зв’язку з дослідженнями та інноваціями у галузі інженерії. Використання веб-сайтів, мобільних додатків та програмних засобів дає змогу викладачам оперативно надавати студентам актуальну інформацію щодо того чи іншого навчального питання, сприяє формуванню у них загальних та фахових компетентностей.

Література:

1. Генсерук Г. Р., Мартинюк С. В. Розвиток цифрової компетентності майбутніх учителів в умовах цифрового освітнього середовища закладу вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. Одеса, 2019. Вип. 19, т. 2. С. 158–162.

2. Гуревич Р.С. Мобільне навчання – нова технологія професійної освіти XXI століття. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* № 20(255). 2012. С. 113– 119

3. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс] // сайт: mon.gov.ua. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text

4. Рассовицька М.В. Проблеми підготовки майбутніх фахівців з прикладної механіки до використання мобільних і хмарних технологій у професійній діяльності. *Педагогіка вищої та середньої школи.* 2016. № 3 (49). С. 52–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSh_2016_49_8.



5. Сисоєва С.О., Осадча К.П. Стан, технології та перспективи дистанційного навчання у вищій освіті України. *Інформаційні технології і засоби навчання.* 2019. Том 70, №2. С. 271–284

6. Фещук А. М. Професійна підготовка майбутніх фахівців з прикладної механіки. Інноваційна педагогіка. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. № 19. С.117-120.

7. Що таке QR-код? [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://utvdnipro.dp.ua/%D1%89%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B5-qr- %D0%BA%D0%BE%D0%B4/

8. Slido – Your go-to interaction app for hybrid meetings. URL: https://www.sli.do/

References:

1. Genseruk, G. R., Martyniuk, S. V. (2019). Rozvytok tsyfrovoyi kompetentnosti maybutnikh uchyteliv v umovakh tsyfrovoho osvitn′oho seredovyshcha zakladu vyshchoyi osvity [Development of digital competence of future teachers in the digital educational environment of a higher education institution]. Innovative Pedagogy. Odesa, Vol.19, pp. 158–162 [in Ukrainian].

2. Gurevich, R.S. (2012). Mobil′ne navchannya – nova tekhnolohiya profesiynoyi osvity XXI stolittya [Mobile learning – a new technology of professional education of the 21st century]. Bulletin of Taras Shevchenko Lviv National University, Vol. 20(255), pp. 113– 119 [in Ukrainian].

3. Natsional′na doktryna rozvytku osvity [National Doctrine of Education Development]. Electronic resource. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text [in Ukrainian].

4. Rassovitska, M.V. (2016). Problemy pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv z prykladnoyi mekhaniky do vykorystannya mobil′nykh i khmarnykh tekhnolohiy u profesiyniy diyal′nosti [Problems of training future specialists in applied mechanics for the use of mobile and cloud technologies in professional activities]. Pedagogy of higher and secondary schools, Vol. 3 (49), pp. 52–62. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSh_2016_49_8. [in Ukrainian].

5. Sysoeva, S.O., Osadcha, K.P. (2019). Stan, tekhnolohiyi ta perspektyvy dystantsiynoho navchannya u vyshchiy osviti Ukrayiny [State, technologies and prospects of distance learning in higher education of Ukraine]. Information technologies and learning tools, Vol. 2, pp. 271–284 [in Ukrainian].

6. Feshchuk, A. M. (2019). Profesiyna pidhotovka maybutnikh fakhivtsiv z prykladnoyi mekhaniky [Professional training of future specialists in applied mechanics]. Innovative pedagogy. Odesa: Black Sea Research Institute of Economics and Innovation, Vol. 19, pp.117-120 [in Ukrainian].

7. Shcho take QR-kod? [What is a QR code?]. Electronic resource. Available at: https://utvdnipro.dp.ua/%D1%89%D0%BE-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B5-qr-%D0%BA%D0%BE%D0%B4/ [in Ukrainian].

8. Slido – vash ulyublenyy dodatok dlya vzayemodiyi dlya zustriche [Slido – Your go-to interaction app for hybrid meetings]. Electronic resource. Available at: https://www.sli.do/ [in Ukrainian].

УДК 378.013:005.963.2:316.46(4)(73)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1044-1052

Шейко Анастасія Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри української мови, психології та педагогіки, Харківський національний медичний університет, м. Харків, тел.: (057) 707-72-30, https://orcid.org/0000-0003-4257-9826

Фідяєва Тетяна Сергіївна викладач кафедри української мови, психології та педагогіки, Харківський національний медичний університет, м. Харків, тел.: (057) 707-72-30, https://orcid.org/0000-0001-9571-9664

РОЛЬ НАСТАВНИЦТВА У ВИХОВАННІ МАЙБУТНІХ ЛІДЕРІВ. ДОСВІД США ТА ЄВРОПИ

Анотація. У статті здійснено глибокий аналіз ролі наставництва у вихованні майбутніх лідерів, звертаючи увагу на його значення для формування таких ключових компетенцій, як емоційний інтелект, комунікативні навички, відповідальність і самодисципліна. Автори дослідили сучасний стан наставництва в Україні, порівняли його з досвідом США та Європи, виокремивши сильні сторони західних моделей. Зокрема, у статті наголошено на важливості інтеграції менторських програм в освітній процес для забезпечення гармонійного розвитку здобувачів освіти та їхньої адаптації до сучасних викликів.

Особливу увагу приділено питанням впливу наставництва на розвиток лідерських якостей через практичну підготовку та міжособистісну взаємодію. Автори підкреслюють, що західні моделі наставництва, такі як програми Erasmus+ у Європі або менторські ініціативи Американської ради з освіти (ACE), сприяють формуванню глобальних компетенцій, необхідних у сучасному суспільстві.

В Україні практика наставництва перебуває на етапі становлення, що потребує системного підходу до її впровадження. Визначено напрями вдосконалення української системи менторства: запровадження інтегрованих програм у закладах вищої освіти, забезпечення академічної доброчесності, створення національних ініціатив наставництва та активізація міжнародного співробітництва.

Таким чином, стаття формує ґрунтовне бачення перспектив розвитку наставництва в Україні з урахуванням найкращих світових практик, що забезпечить ефективне виховання нової генерації лідерів.

Ключові слова: наставництво; лідер; заклади вищої освіти, менторство, емоційний інтелект, академічна доброчесність, США, Європа, Україна, освітні програми.



Sheiko Anastasia Oleksandrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Psychology and Pedagogic, Kharkiv National Medical University, Kharkiv, tel.: (057) 707-72-30, https://orcid.org/0000-0003-4257-9826

Fidiaieva Tetiana Serhiivna Lecturer of the Department of Ukrainian Language, Psychology and Pedagogic, Kharkiv National Medical University, Kharkiv, tel.: (057) 707-72-30, https://orcid.org/0000-0001-9571-9664

THE ROLE OF MENTORING IN EDUCATING FUTURE LEADERS. US AND EUROPEAN EXPERIENCE

Abstract. The article provides an in-depth analysis of the role of mentoring in the education of future leaders, paying attention to its importance for the formation of such key competencies as emotional intelligence, communication skills, responsibility and self-discipline. The authors investigated the current state of mentoring in Ukraine, compared it with the experience of the USA and Europe, highlighting the strengths of Western models. In particular, the article emphasizes the importance of integrating mentoring programs into the educational process to ensure the harmonious development of education seekers and their adaptation to modern challenges.

Special attention is paid to the impact of mentoring on the development of leadership qualities through practical training and interpersonal interaction. The authors emphasize that Western models of mentoring, such as the Erasmus+ programs in Europe or the mentoring initiatives of the American Council on Education (ACE), contribute to the formation of global competencies needed in modern society.

In Ukraine, the practice of mentoring is at the stage of formation, which requires a systematic approach to its implementation. The areas of improvement of the Ukrainian mentoring system have been identified: introduction of integrated programs in higher education institutions, ensuring academic integrity, creation of national mentoring initiatives and activation of international cooperation.

Thus, the article forms a thorough vision of the prospects for the development of mentoring in Ukraine, taking into account the best world practices, which will ensure the effective education of a new generation of leaders.

Keywords: mentoring; leader; institutions of higher education, emotional intelligence, academic integrity, USA, Europe, Ukraine, educational programs.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, що характеризується швидкими змінами, глобалізацією та високою конкуренцією, виникає нагальна потреба у формуванні нової генерації лідерів, здатних адаптуватися до викликів часу та ефективно керувати командами. Особливо важливим є розвиток

лідерських якостей у здобувачів освіти, які є майбутніми фахівцями та потенційними агентами змін у різних сферах суспільного життя.

Одним із ключових інструментів, який може сприяти формуванню лідерського потенціалу, є наставництво. Цей процес забезпечує передачу знань, досвіду та цінностей від більш досвідчених наставників до молодого покоління. Однак, на сьогоднішній день спостерігається недостатня інтеграція наставництва у виховний процес навчальних закладів, зокрема у закладах вищої освіти.

Проблема полягає у відсутності системного підходу до впровадження наставництва як ефективного методу формування лідерських компетенцій, а також у недооцінці його значення для розвитку емоційного інтелекту, відповідальності та комунікаційних навичок здобувачів освіти.

Таким чином, необхідно дослідити роль наставництва у виховному процесі, визначити його вплив на розвиток лідерських якостей та запропонувати практичні рекомендації щодо ефективного впровадження наставництва в освітнє середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У сучасній науковій літературі активно досліджується проблематика наставництва у вихованні майбутніх лідерів. Щоб вирішити проблему даного питання потрібно проаналізувати ключові роботи, та визначити невирішені аспекти, яким присвячено дану статтю.

Так у статті «Наставництво як процес формування професійної компетентності майбутніх офіцерів» [12] автори аналізують роль наставництва у професійному становленні студентів військових навчальних закладів. Вони підкреслюють, що наставництво сприяє розвитку професійних навичок та особистісних якостей, необхідних для лідерства.

У дослідженні «Розвиток лідерських якостей у студентів впродовж навчання» автор розглядає методи та підходи до формування лідерських компетенцій у студентів різних спеціальностей. [11] Також в роботі згадується, що інтеграція наставництва в освітній процес підвищує ефективність розвитку лідерських якостей.

Проаналізувавши навчально-методичний посібник «Наставництво: професійна підтримка та розвиток педагогів» можна дійти висновку, що в даній роботі розкрито особливості організації процесу наставництва в закладах освіти, визначено місії та професійні ролі наставників. [13] Даний посібник акцентує увагу на важливості наставництва у формуванні професійних та лідерських якостей майбутніх педагогів.

Слід також звернути увагу на досвід США та Європи. В даних регіонах наставництво є ключовим інструментом у формуванні майбутніх лідерів, і такий



досвід може слугувати взірцем для розробки ефективних програм з цього питання. Як і в США, так і в Європі наставництво інтегровано в освітній та професійний розвиток, однак кожен з них пропонує унікальні підходи.

Попри численні успіхи, залишається низка питань, які потребують вирішення. Серед них — адаптація наставницьких програм до специфіки різних професійних напрямів, розробка універсальних критеріїв оцінювання ефективності менторських програм, а також врахування культурних та організаційних особливостей.

Метою статті є аналіз ролі наставництва у вихованні майбутніх лідерів, шляхом вивчення теоретичних основ, оцінки впливу наставництва на розвиток ключових лідерських якостей, таких як емоційний інтелект, відповідальність, комунікаційні навички та самодисципліна. Також мета включає систематизацію досвіду впровадження програм наставництва у США та Європі, визначення їхньої ефективності й адаптації для впровадження в контексті української освіти.

Виклад основного матеріалу. Що є важливим у вихованні здобувачів освіти, що сприяє розвитку їхньої особистості та професійних якостей, таких як відповідальність, емоційний інтелект, комунікативність, та самодисципліна. Все це можна назвати наставництвом у сучасних умовах освітнього процесу, поєднання гармонійного та теоретичного навчання з практичною підготовкою. Як ми бачимо, це все спрямовано на всебічний розвиток здобувачів освіти.

Наставництво визначається як процес передачі знань, досвіду та цінностей від досвідчених фахівців до здобувачів освіти. У теоретичній площині наставництво сприяє розвитку професійної ідентичності, вдосконаленню когнітивних навичок і формуванню етичних стандартів. Дослідження показують, що програми наставництва позитивно впливають на академічну успішність та особистісний розвиток здобувачів освіти. [2]

У багатьох країнах наставництво реалізується через індивідуальні та групові програми підтримки здобувачів освіти, які включають практичні тренінги, стажування та супровід у виконанні навчальних завдань. Університети, такі як Оксфорд у Великій Британії, мають давні традиції менторської підтримки, де викладачі сприяють не лише академічному успіху студентів, а й їхньому особистісному розвитку. Зокрема, програми Erasmus+ у Європі сприяють обміну досвідом між здобувачами освіти, інтегруючи наставництво в багатонаціональне освітнє середовище. [4]

Досвід США свідчить про ефективність наставницьких ініціатив у розвитку професійних навичок здобувачів освіти. Університети, такі як Гарвард, активно реалізують менторські програми, що забезпечують індивідуальну підтримку студентів у їхньому професійному становленні. Крім того, професійні організації, наприклад, Американська рада з освіти (ACE) впроваджує програми наставництва, орієнтовані на розвиток лідерства та управлінських компетенцій. [1]

Емоційна компетентність є важливим компонентом освітнього процесу, оскільки вона впливає на міжособистісну взаємодію та академічні результати. Наставництво, орієнтоване на розвиток емоційної компетентності, дозволяє здобувачам освіти краще адаптуватися до викликів навчання, підвищуючи їхню стійкість до стресових ситуацій. [5]

Одним із ключових результатів наставництва є розвиток лідерських якостей. Наставницькі програми стимулюють здобувачів освіти до ініціативності, сприяють формуванню управлінських навичок і відповідального підходу до завдань. Наприклад, програми менторства в освітніх інституціях Великої Британії показують позитивний вплив на формування ціннісного підходу до лідерства. [6]

Наставництво відіграє ключову роль у формуванні майбутніх лідерів у закладах вищої освіти (ЗВО). За допомогою порівняння практик наставництва в Україні, США та Європі можна виявити як спільні риси, так і відмінності, що можуть бути корисними для вдосконалення української системи освіти.

Якщо порівнювати наставництво в Україні з США та Європою, то наша держава в значній мірі відстає від них. В нашій державі наставництво здебільшого зосереджене на професійній підготовці та адаптації здобувачів освіти до вимог ринку праці. Зокрема, у військових навчальних закладах значна увага приділяється формуванню лідерських компетентностей майбутніх офіцерів. Олександр Бойко у своїй монографії підкреслює важливість суб'єктно-діяльнісного та компетентнісного підходів у підготовці військових лідерів. [9]

Зараз наставництво в Україні на етапі формування. «Українська Академія лідерства» є ініціатором з даного питання. Вона спрямовує розвиток лідерських якостей серед молоді через поєднання теоретичного та практичного навчання. [14] Також, уряд України впроваджує менторські програми, які орієнтовані на підтримку здобувачів освіти, що займаються євроінтеграційними проєктами та відновленням країни.[10] Проте система наставництва залишається недостатньо розвиненою на рівні інституцій вищої освіти.

На відміну від України, в США наставництво є важливим інструментом для розвитку майбутніх лідерів. Багато університетів мають розвинені програми менторства, спрямовані на розвиток лідерських якостей, професійних навичок та особистісного зростання здобувачів освіти. Як зазначалось вище, ACE (Американська рада з освіти) реалізує програми з даної теми. [1] Зокрема, програми, що поєднують академічне наставництво з практичним досвідом, сприяють підготовці студентів до реальних викликів у майбутній кар'єрі. Такі програми підвищують рівень успішності та задоволеності студентів навчанням. Також в Америці наставництво активно використовується в корпоративному секторі для підготовки молодих фахівців до управлінських ролей. За даними досліджень, менторські програми в США сприяють підвищенню продуктивності, залученості до роботи та довгостроковій професійній успішності. [2]



У європейських країнах наставництво також займає важливе місце в освітніх системах. Ми вже згадували таку програму як Erasmus+, яка не лише сприяє академічному обміну, але й підтримує розвиток лідерських навичок через міжкультурну взаємодію. Крім того, у багатьох європейських університетах діють програми менторства, орієнтовані на підтримку студентів з різних соціальних груп, що сприяє інклюзивності та рівним можливостям у освіті. [4]

З вище викладеного, ми можемо провести порівняльний аналіз:

1. *інтеграція в освітній процес* – у США та Європі менторські програми є невід'ємною частиною освітньої системи, тоді як в Україні вони ще не повністю інтегровані і часто залежать від ініціатив окремих закладів або викладачів;

2. *різноманітність програм* – американські та європейські університети пропонують широкий спектр менторських програм, що охоплюють академічний, професійний та особистісний розвиток, на той час як в Україні такі програми здебільшого зосереджені на професійній адаптації;

3. *підтримка та ресурси* – у західних країнах менторські програми часто отримують фінансову та організаційну підтримку на державному рівні або від університетів, що забезпечує їхню сталість та ефективність, на відміну в Україні подібна підтримка є обмеженою, що впливає на масштаб та якість програм;

4. *міжнародний досвід* – європейські програми, такі як Erasmus+, надають студентам можливість отримати міжнародний досвід та розширити свої лідерські компетентності через міжкультурну взаємодію; в Україні участь у таких програмах зростає, але ще не є масовою.

Що ж Україна може запозичити з досвіду США та Європи у наставництві майбутніх лідерів? Як частина освітнього процесу, наставництво сприяє формуванню професійних, лідерських та особистісних якостей у здобувачів освіти. Ефективні підходи до менторства демонструє досвід США та Європи, які можуть бути інтегровані в українську систему вищої освіти.

Перше що можна запозичити це інтеграцію менторських програм у навчальний процес. У США такі програми є невід'ємною частиною освітньої системи. Наприклад, університети Каліфорнії активно впроваджують програми наставництва, які поєднують академічне навчання з професійним розвитком, що дозволяє здобувачам освіти отримати реальні практичні навички. Ці програми підвищують академічну успішність та задоволеність студентів навчанням. [8]

По друге в Україні варто впровадити програми для підвищення ефективності управлінських структур у ЗВО. Так як у багатьох європейських країнах, таких як Німеччина та Нідерланди, діють програми наставництва для викладачів та здобувачів освіти, спрямовані на розвиток компетенцій управління, комунікації та відповідальності. [3]

Також слід вдосконалити методики навчання. Європейські університети використовують інтерактивні методики навчання, такі як проєктне навчання та

командні проєкти, які сприяють розвитку лідерських компетенцій. Ці методи активно використовуються в програмах Erasmus+. [4]

Як окремим пунктом може йти підтримка академічної доброчесності. У США та ЄС приділяють велику увагу з цього питання через розробку етичних кодексів та систем антиплагіатного контролю. [7] В Україні створення подібних механізмів дозволить закласти основи для формування відповідальних лідерів.

І останнє що можна запозичити у провідних країн – державну підтримку з наставництва. Прикладом для України може слугувати одна з програм США «National Mentoring Month», яка підтримує розвиток менторських ініціатив на державному рівні. Такі програми могли б сприяти розвитку молоді в умовах постійних соціальних змін.

Висновки. Наставництво є потужним інструментом формування майбутніх лідерів, який забезпечує інтеграцію теоретичного навчання та практичної підготовки здобувачів освіти. Успішний досвід США та Європи демонструє, що менторські програми сприяють всебічному розвитку професійних і лідерських якостей, підвищують рівень академічної успішності та сприяють адаптації до викликів сучасного світу.

В Україні практика наставництва поки що не досягла системного рівня, хоча окремі ініціативи, зокрема у військовій та євроінтеграційній сферах, свідчать про її перспективність. Для вдосконалення наставництва в українських ЗВО доцільно:

1. інтегрувати менторські програми в освітній процес як обов'язковий компонент;
2. розробити державні програми підтримки наставництва з чіткими стандартами та рекомендаціями;
3. запровадити ефективні механізми забезпечення академічної доброчесності;
4. розширити участь українських ЗВО у міжнародних програмах, таких як Erasmus+, для обміну досвідом і розвитку лідерських компетенцій.

Інтеграція цих підходів дозволить створити ефективну систему наставництва, яка сприятиме підготовці висококваліфікованих лідерів, здатних відповідати на сучасні виклики в Україні та світі.

Література:

1. Сайт ACE (2023). American Council on Education Mentoring Programs. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.acenet.edu
2. Crisp, G., Cruz, I. Mentoring College Students: A Critical Review of the Literature Between 1990 and 2007. *Res High Educ* 50, 525–545 (2009). https://doi.org/10.1007/s11162-009-9130-2
3. de Lange, Thomas & Wittek, Line. (2023). Faculty Peer Group Mentoring in Higher Education - Developing Collegiality through Organised Supportive Collaboration. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-031-37458-6
4. Сайт European Commission. (2024). Erasmus+ Programme Guide. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://erasmus-plus.ec.europa.eu

5. Сайт Goleman, D. (2020). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://golemanei.com

6. Hobson, A. J., Ashby, P., Malderez, A., & Tomlinson, P. D. (2009). Mentoring beginning teachers: What we know and what we don't. Teaching and Teacher Education, 25(1), 207-216. https://doi.org/10.1016/j.tate.2008.06.005

7. Christensen Hughes, J. (2022). Academic Integrity Across Time and Place: Higher Education's Questionable Moral Calling. In: Eaton, S.E., Christensen Hughes, J. (eds) Academic Integrity in Canada. Ethics and Integrity in Educational Contexts, vol 1. Springer, Cham. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-83255-1_2

8. Zografou A, McDermott L. Mentorship in Higher Education: The Keys to Unlocking Meaningful Mentoring Relationships. GJSD [Internet]. 2022 May 13 [cited 2025 Jan. 9];2(1):71-8. Available from: https://gjsd.gile-edu.org/index.php/home/article/view/3-zografou-mcdermott - 71-78 http://dx.doi.org/10.52398/gjsd.2022.v2.i1.pp71-78

9. Бойко О. В. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних сил України : монографія / О. В. Бойко. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 667 с https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722942/1/Boiko_O.V._Monografy.pdf?utm_source=chatgpt.com

10. Кабінет Міністрів України. (2024). Менторські програми для здобувачів освіти. https://eu-ua.kmu.gov.ua

11. Новик І. Наставництво: професійна підтримка та розвиток педагогів. / І. Новик, О. Венгловська. – Київ.: УІРО, 2023. – 111 с. https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/nastavnycztvo-posibnyk.pdf.pdf?utm_source=chatgpt.com

12. Романишина Людмила / Наставництво як процес формування військових лідерів – майбутніх офіцерів запасу. / Людмила Романишина, Богдан Крищук // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2020 – №9. – С. 248-259. http://dx.doi.org/10.24139/2312-5993/2020.09/248-259

13. Сидорук М. В. Розвиток лідерських якостей у студентів впродовж навчання : робота на здобуття кваліфікаційного ступеня бакалавр : спец. 053 Психологія / наук. кер. К. І. Шкарлатюк ; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024. 65 с. https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/24228

14. Сайт Українська академія лідерства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ual.org.ua

References:

1. Sajt ACE (2023). American Council on Education Mentoring Programs. *www.acenet.edu* Retrieved from https://www.acenet.edu [in English].

2. Crisp, G., Cruz, I. (2009). Mentoring College Students: A Critical Review of the Literature Between 1990 and 2007. *Res High Educ*, 50, 525–545 (2009). https://doi.org/10.1007/s11162-009-9130-2 [in English].

3. de Lange, Thomas & Wittek, Line. (2023). Faculty Peer Group Mentoring in Higher Education - Developing Collegiality through Organised Supportive Collaboration. *dx.doi.org* Retrieved from http://dx.doi.org/10.1007/978-3-031-37458-6 [in English].

4. Sajt European Commission. (2024). Erasmus+ Programme Guide. *erasmus-plus.ec.europa.eu* Retrieved from https://erasmus-plus.ec.europa.eu [in English].

5. Sajt Goleman, D. (2020). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. *golemanei.com* Retrieved from https://golemanei.com [in English].

6. Hobson, A. J., Ashby, P., Malderez, A., & Tomlinson, P. D. (2009). Mentoring beginning teachers: What we know and what we don't. *Teaching and Teacher Education*, 25(1), 207-216. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.tate.2008.06.005 [in English].

7. Christensen Hughes, J. (2022). Academic Integrity Across Time and Place: Higher Education's Questionable Moral Calling. In: Eaton, S.E., Christensen Hughes, J. (eds) Academic Integrity in Canada. Ethics and Integrity in Educational Contexts, vol 1. Springer, Cham. *dx.doi.org* Retrieved from http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-83255-1_2 [in English].

8. Zografou, A, McDermott, L. (2022). Mentorship in Higher Education: The Keys to Unlocking Meaningful Mentoring Relationships. GJSD [Internet]. *gjsd.gile-edu.org* Retrieved from https://gjsd.gile-edu.org/index.php/home/article/view/3-zografou-mcdermott -71-78 http://dx.doi.org/10.52398/gjsd.2022.v2.i1.pp71-78 [in English].

9. Bojko, O. V. (2020). *Teorija i metodika formuvannja liders'koï kompetentnosti oficeriv Zbrojnih sil Ukraïni [Theory and methods of forming leadership competence of officers of the Armed Forces of Ukraine]*. Zhitomir : Vid. O. O. Єvenok. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722942/1/Boiko_O.V._Monografy.pdf?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].

10. Kabinet Ministriv Ukraïni. (2024). Mentors'ki programi dlja zdobuvachiv osviti [Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). Mentoring programs for students]. *eu-ua.kmu.gov.ua* Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua [in Ukrainian].

11. Novik, I. (2023). *Nastavnictvo: profesijna pidtrimka ta rozvitok pedagogiv [Mentoring: professional support and development of teachers*]. Kiïv.: UIRO. Retrieved from https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/nastavnycztvo-posibnyk.pdf.pdf?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].

12. Romanishina, Ljudmila (2020). Nastavnictvo jak proces formuvannja vijs'kovih lideriv – majbutnih oficeriv zapasu [Mentoring as a process of forming military leaders - future reserve officers]. *Pedagogichni nauki: teorija, istorija, innovacijni tehnologiï - Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 9, 248-259. Retrieved from http://dx.doi.org/10.24139/2312-5993/2020.09/248-259 [in Ukrainian].

13. Sidoruk, M. V. (2024). *Rozvitok liders'kih jakostej u studentiv vprodovzh navchannja [Development of leadership qualities in students during their studies*]. Luc'k: Volins'kij nacional'nij universitet imeni Lesi Ukraïnki. Retrieved from https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/24228 [in Ukrainian].

14. Sajt Ukraïns'ka akademija liderstva [Website of the Ukrainian Academy of Leadership]. *www.ual.org.ua* Retrieved from https://www.ual.org.ua [in Ukrainian].



УДК 378.1

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1053-1062

Ящук Тетяна Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту, маркетингу та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, тел.: (04744) 3-45-82, https://orcid.org/0000-0001-7359-5867

ЗНАЧЕННЯ ПРОЄКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ

Анотація. У статті досліджено значущість проєктного менеджменту у системі теоретичної і практичної підготовки конкурентоспроможних фахівців на ринку праці. Удосконалення освітніх програм в університетах повинно здійснюватись, разом із іншим. на основі ефективної організації проєктної діяльності здобувачів під час навчання, яка наближає їх до реальної ситуації майбутнього працевлаштування та забезпечує реалізацію їхнього творчого і наукового потенціалів.

Акцентовано значущість проєктних методів у сучасній управлінській практиці не тільки бізнес-структур, органів державної влади та місцевого самоврядування, але й закладів освіти. Застосування проєктного менеджменту стає важливим шляхом для досягнення конкретних цілей із мінімальними фінансовими витратами.

Обгрунтовано потребу переходу університетської освіти від адаптивних моделей навчання, які зосереджені на пристосуванні випускників до професійної діяльності, до моделі, спрямованої на підготовку фахівців до роботи в умовах, що швидко змінюються.

Вказано на необхідність подальшого удосконалення методичного забезпечення викладання проєктного менеджменту у вітчизняних університетах, яке повинно бути спрямоване на систематичне підвищення ефективності освітнього процесу та забезпечення його відповідності потребам ринку праці. Основні напрями таких досліджень мають сприяти створенню гнучких і конкурентоспроможних програм навчання, що відповідають сучасним тенденціям.

Визначено, що важливим елементом підготовки проектних менеджерів є використання тренінгів, які покликані забезпечити взаємозв'язок між теоретичними знаннями та практичними навичками, що необхідні для успішного управління проєктами. Значення тренінгів полягає у тому, що вони сприяють адаптації до змін та практичному застосуванню знань, формують soft skills, забезпечують індивідуальний підхід тощо.

Наголошено на актуальності володіння науково-педагогічними працівниками уміння структурованого подання навчального матеріалу, що сприяє розумінню теоретичних основ і практичній орієнтованості проєктного менеджменту.

Ключові слова: проєктний менеджмент, проєкт, здобувачі вищої освіти, науково-педагогічні працівники, освітній процес, професійна підготовка, проєктна діяльність.

Yashchuk Tetiana Anatoliivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management, Marketing and Business Administration, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, tel.: (04744) 3-45-82, https://orcid.org/0000-0001-7359-5867

THE IMPORTANCE OF PROJECT MANAGEMENT IN THE SYSTEM OF TRAINING SPECIALISTS

Abstract. The article examines the importance of project management in the system of theoretical and practical training of competitive specialists in the labor market. The improvement of educational programs at universities should be based, among other things, on the effective organization of students' project activities during their studies, which brings them closer to the real situation of future employment and ensures the realization of their creative and scientific potential.

The author emphasizes the importance of project methods in the modern management practice of not only business structures, state and local governments, but also educational institutions. The use of project management is becoming an important way to achieve specific goals with minimal financial costs.

The author substantiates the need for transition of university education from adaptive learning models focused on adapting graduates to professional activities to a model aimed at preparing specialists to work in rapidly changing conditions.

The author points out the need to further improve the methodological support for teaching project management in domestic universities, which should be aimed at systematically improving the efficiency of the educational process and ensuring its compliance with the needs of the labor market. The main directions of such research should contribute to the creation of flexible and competitive training programs that meet current trends.

It has been determined that an important element of project manager training is the use of trainings that are designed to ensure the relationship between theoretical knowledge and practical skills necessary for successful project management. The importance of trainings is that they facilitate adaptation to changes and practical application of knowledge, form soft skills, provide an individual approach, etc.

The author emphasizes the relevance of the ability of academic staff to present educational material in a structured manner, which contributes to the understanding of the theoretical foundations and practical orientation of project management.



Keywords: project management, project, higher education students, research and teaching staff, educational process, professional training, project activities.

Постановка проблеми. В економіці, що стрімко розвивається в епоху цифрових знань ставляться нові вимоги до якості освіти, рівня підготовки та компетенцій, яких набувають фахівці.

Практична спрямованість освітніх програм є однією з вимог до оцінки якості та потенціалу освітнього процесу в університетах. У сучасних умовах актуальними є завдання підвищення практичної спрямованості освітніх компонентів, зміцнення контактів між університетами та роботодавцями, розвитку самостійних практичних навичок здобувачів вищої освіти.

Удосконалення освітніх програм повинно здійснюватись, разом із іншими складовими, шляхом ефективної організації проєктної роботи здобувачів під час навчання. Виконуючи дедалі складніші та глибші аналітичні завдання у відповідній галузі, вони розвивають практичні компетенції аналізу, узагальнення, взаємодії, координації та співпраці з іншими членами групи, що є сьогодні важливим для будь-якого професіонала.

Проектно-орієнтований підхід є унікальним і відповідає розв'язанню цих проблем та дозволяє включити здобувачів у творчий процес, починаючи з питань інтеграції теоретичних знань і практичних навичок, розвитку творчого мислення, формування ідей, пошуку та отримання рішень і закінчуючи оцінкою своїх здатностей. Проєктна робота під час навчання в університеті наближає здобувачів до реальної ситуації їх майбутнього працевлаштування та дозволяє реалізувати свій творчий і науковий потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні засади функціонування і реформування національної освіти у контексті впровадження новітніх освітніх технологій, у тому числі і проєктної спрямованості, розроблено у працях В. Базилевича, І. Бланка, О. Вовчак, І. Зязюна, А. Колота, Ю. Краснова, В. Кременя, В. Лутковського, А. Мазаракі, І. Мазура, Н. Ничкало, А. Пересади, Н. Побірченко, О. Пометун, О. Россошанської, В. Савчука, С. Сисоєвої, М. Сметанського, Н. Ушакової В. Федоренка, Т. Фінікова та інших.

Вітчизняні учені О. Алейнікова, С. Бушуєв, С. Гончаренко, М. Гриньова, О. Дяченко, І. Єрмаков, Й. Завадський, С. Ізбаш, Ю. Конаржевський, А. Кредісов, О. Кулініч, І. Ладанов, Є. Матвишин, В. Морозов, Л. Ноздріна, В. Пікельна, В. Поздняков, О. Полотай, Л. Пономаренко, М. Поташнік, Т. Пушкарьова, О. Романовський, О. Савченко, І. Сазонець, Л. Сергеєв, О. Сидоренко, В. Тарасов, О. Фунтікова, П. Худоминський, В. Ящук та інші досліджували методологічні і методичні особливості проєктного підходу до підготовки фахівців у закладах освіти.

Актуальними напрямами теоретичних досліджень процесу удосконалення викладання проєктного менеджменту у вищій школі є його спрямованість на

визначення підходів, принципів та методологій, що забезпечують ефективну підготовку здобувачів до роботи у сфері управління проєктами. Важливим тут повинно бути обгрунтування концепцій, моделей, інноваційних технологій викладання, методів оцінювання знань і компетенцій здобувачів, а також урахування психолого-педагогічних аспектів освітнього процесу. Теоретичні аспекти викладання проєктного менеджменту у вищій освіті допомагають створити методичну основу для підготовки фахівців, які здатні ефективно управляти проєктами у різних галузях економіки.

Метою статті є дослідження значущості проєктного менеджменту у системі теоретичної і практичної підготовки конкурентоспроможних на ринку праці фахівців.

Виклад основного матеріалу. Сучасна управлінська практика неможлива без використання проєктних підходів. Сьогодні проєктні методи усе частіше використовуються не тільки у бізнес-структурах, але й у закладах освіти, у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Проєкти – це завжди кінцевий шлях до конкретних і реально досяжних цілей, тому прагнення керівників підвищити ефективність фінансових витрат також є наслідком застосування проєктного менеджменту.

Розвиток ринкової економіки, підвищення вимогпотреб споживачів щодо якості товарів та послуг вимагають впровадження інструментів управління проєктами [1].

На думку вітчизняних науковців [2, с. 9], слід акцентувати, що існує певна різниця між проєктним менеджментом, що використовується в бізнесі та проєктним менеджментом, що використовується в освіті. Передусім, це пов’язано із метою його використання. У бізнесі мета створення та реалізації проєкту виступає від його зовнішнього замовника, а в сфері освіти таким замовником виступає керівник освітньої організації та сам педагогічний колектив. По-друге, це мотиваційний аспект. Реалізація проєкту в бізнесі підпорядкована зовнішнім аспектам мотивації, а в освіті – внутрішнім.

За таких обставин у системі університетської освіти актуальним є пошук моделі, спрямованої на підготовку фахівців до роботи в умовах, що швидко змінюються. У сучасних системах підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії спостерігається тенденція до переходу від адаптивних моделей навчання, які зосереджені на їх пристосуванні до майбутньої професійної діяльності, до моделей, які дозволяють її безперервно розвивати в умовах постійних змін.

Якщо обирати інтегровану діяльнісну парадигму, яка з одного боку відповідатиме перспективним реаліям, а з іншого – об’єднуватиме всі компетентності, то це, на думку О. Бородієнко [3, с. 53], є проєктний менеджмент та інтегровані з ним феномени – проєктне мислення та проєктна діяльність. Саме таке

поєднання сприяє забезпеченню організаційної спроможності – здатності організації освіти досягати місії та підтримувати стале функціонування в довгостроковій перспективі, а також підвищення особистої ефективності працівників. Проєктно орієнтований підхід є універсальним і може використовуватися для вирішення широкого спектра завдань, які відповідають таким критеріям: мають визначений початок і закінчення; мають обмежені ресурси для реалізації; передбачають створення унікального результату.

Сучасна соціокультурна ситуація, для якої характерні плинність, швидка зміна багатьох стереотипів, поява нових парадигм, вимагає від науково-педагогічних працівників адекватного реагування шляхом коригування наявних і розробки нових методичних підходів, педагогічних прийомів тощо [4].

У зв'язку із цим, постає завдання дослідження методичного забезпечення викладання проєктного менеджменту, яке повинно бути спрямоване на удосконалення освітніх програм, підвищення ефективності освітнього процесу та забезпечення відповідності сучасним потребам ринку праці. Основні напрями таких досліджень, які сприяють створенню гнучких і конкурентоспроможних програм навчання, що відповідають сучасним тенденціям, включають:

1. Розробку освітніх стандартів та програм на основі впровадження компетентнісного підходу.
2. Застосування інноваційних методів навчання (проєктний підхід, кейс-технології, симуляцій, ділових ігор тощо).
3. Технологічне забезпечення – використання LMS (Learning Management Systems) для організації освітнього процесу, впровадження цифрових інструментів управління проєктами (Microsoft Project, Trello, Jira).
4. Розробку методів оцінювання знань, що враховують як теоретичну, так і практичну складову.
5. Розвиток міждисциплінарного підходу – поєднання проєктного менеджменту з іншими дисциплінами (економіка, маркетинг, фінанси, IT).
6. Підвищення рівня методичної підготовки науково-педагогічних працівників шляхом тренінгів, участі у проєктах для підвищення практичних знань.
7. Моніторинг і оцінку ефективності, тобто аналіз впливу методичного забезпечення на результативність знань і практичних навичок здобувачів.

Г. Кравченко [5] пише: «Застосування методу проєктів сприяє реалізації певних педагогічних завдань, що стоять перед викладачами: інтенсифікації освітнього процесу, підвищенню його ефективності та якості результатів навчання студентів; системній інтеграції предметних завдань, розвитку вмінь експериментально-дослідницької діяльності студентів; побудові відкритої системи освіти, яка забезпечує кожному учасникові (викладачу, студенту) власну траєкторію самоосвіти; формуванню інформаційної культури як студентів, так і

викладачів. При цьому не звертати увагу на роль мотиваційного розвитку, який є процесом керованим не можна. Починається він із професіоналізації процесу навчання у вищій школі шляхом створення професійно-креативного навчально-виховного середовища. У такому середовищі складається система умов організації життєдіяльності майбутніх спеціалістів, які спрямовуються на формування їхнього ставлення до світу, до своєї майбутньої професійної діяльності».

Метод проєктів доводить свою успішність як інструменту для розвитку нетипового мислення, необхідного не лише для формування професіоналізму та підтримки його високого рівня, а і для розвитку особистісних якостей, формування яких можливо лише в умовах, коли менеджер відчуває себе частиною складної системи – проєкту, у якому він виконує певні функції та відіграє роль управлінця процесами і явищами, що його оточують [6].

Ключову роль у навчанні проєктного менеджменту відіграють тренінги, оскільки вони забезпечують практичні знання та навички, які важко отримати лише через теоретичне навчання. У цьому процесі можна виокремити основні аспекти значення тренінгів:

– практичне застосування знань. Тренінги дозволяють учасникам застосовувати теорію на практиці, використовуючи реальні кейси та ситуації;

– розвиток soft skills. Проєктний менеджмент вимагає комунікаційних навичок, лідерства, управління конфліктами та побудови команд;

– актуальність та адаптація до змін – практичні воркшопи дають змогу освоїти нові інструменти та техніки, які важливі для ефективного управління проектами;.

– індивідуальний підхід – науково-педагогічні працівники можуть адаптувати освітній процес до потреб групи чи окремих здобувачів.

У процесі створення тренінгів слід враховувати деякі особливості: теоретичний матеріал повинен охоплювати основні, додаткові та спеціальні питання, що подаються у вигляді опорних конспектів із посиланням на джерела інформації. Це буде спонукати студентів самостійно опрацьовувати додаткові і спеціальні питання курсу, оскільки без їх вивчення буде важко вирішити практичні ситуації тренінгового заняття [7].

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини в освітній програмі спеціальності 073 Менеджмент передбачено вивчення освітнього компонента «Проєктний менеджмент». Метою його вивчення є формування у здобувачів системи теоретичних знань і практичних умінь та навичок щодо принципів функціонування проєктного менеджменту, методології проєктної діяльності, застосування механізмів розробки та реалізації різноманітних проектів.

Освітньо-професійною програмою визначено, що програмними результатами навчання (ПРН) за дисципліною мають бути:



ПРН 1. Критично осмислювати, вибирати та використовувати необхідний науковий, методичний і аналітичний інструментарій для управління в непередбачуваних умовах.

ПРН 2. Ідентифікувати проблеми в організації та обґрунтовувати методи їх вирішення.

ПРН 3. Проектувати ефективні системи управління організаціями.

ПРН 4. Обґрунтовувати та управляти проектами, генерувати підприємницькі ідеї.

ПРН 5. Планувати діяльність організації в стратегічному та тактичному розрізах.

ПРН 6. Мати навички прийняття, обґрунтування та забезпечення реалізації управлінських рішень в непередбачуваних умовах, враховуючи вимоги чинного законодавства, етичні міркування та соціальну відповідальність.

ПРН 7. Організовувати та здійснювати ефективні комунікації всередині колективу, з представниками різних професійних груп та в міжнародному контексті.

ПРН 8. Застосовувати спеціалізоване програмне забезпечення та інформаційні системи для вирішення задач управління організацією.

ПРН 9. Демонструвати лідерські навички та вміння працювати у команді, взаємодіяти з людьми, впливати на їх поведінку для вирішення професійних задач.

ПРН 10. Забезпечувати особистий професійний розвиток та планування власного часу [8].

Структура освітнього компоненту включає теми, які демонструють теоретичні та методологічні засади управління дослідницькими проєктами, а також технічні та управлінські принципи і механізми проєктної діяльності.

Основою для розвитку проєктних навичок у здобувачів є розуміння ними структури наукового проєкту та змісту його основних частин, процедури генерування проєктних ідей, а також етапів та стадій розробки проєкту.

Варто погодитися з точкою зору О. Морозової [9], яка вказує на необхідність актуалізації застосування дистанційної та змішаної форм навчання, які вносять значні корективи у процеси розвитку проєктного мислення студентів спеціальності «Менеджмент». Зокрема, використання методу проєктів в умовах формальної та неформальної освіти мають певну специфіку, проте в будь-якому випадку зберігається риса інтерактивності проєктної діяльності:

– організація проєктної діяльність студентів в умовах традиційної освіти – спеціальна форма організація пізнавальної активності студентів, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання в межах закладу освіти (класу, аудиторії тощо), за яких кожен учасник навчального процесу зможе реалізувати власний креативний потенціал, відчує свою значимість, успішність та інтелектуальну спроможність як майбутнього фахівця сфери управління;

– організація проєктної діяльності студентів в умовах неформальної (дистанційної та змішаної) освіти – спеціально організована взаємодія між тими, хто навчається та навчальними ресурсами або між тими, хто навчається, поміж собою за допомогою прогресивних цифрових, комп'ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій.

Удосконалення методичного забезпечення навчальної дисципліни «Проєктний менеджмент» відіграє важливу роль у формуванні професійних компетентностей здобувачів та їхньої здатності у майбутньому ефективно управляти проєктами у різних сферах діяльності. Науково-педагогічні працівники повинні уміти забезпечувати структуроване подання навчального матеріалу, що сприяє глибокому розумінню теоретичних основ і практичній орієнтованості проєктного менеджменту.

Використання інноваційних методів викладання і забезпечення об'єктивної оцінки знань та розвитку навичок сприяє формуванню у здобувачів належного рівня мотивації до навчання.

Висновки. Проєктний менеджмент відіграє ключову роль у підготовці менеджерів, оскільки формує у них сучасні компетентності, необхідні для ефективного управління в умовах постійних змін і високої конкуренції. Цей освітній компонент сприяє виробленню управлінських навичок щодо планування, організації, управління ресурсами, прийняття рішень та моніторингу виконання завдань.

Менеджери, які володіють принципами проєктного менеджменту, здатні ефективно адаптуватися до змін, впроваджувати нові стратегії та інновації у своїх організаціях. Такі знання дозволяють фахівцям працювати ефективніше, виконувати проєкти вчасно, у межах бюджету та з досягненням поставлених цілей, що є важливим чинником для успіху компанії.

Проєктний менеджмент учить менеджерів ефективно працювати з командами, управляти конфліктами, будувати позитивні відносини із зацікавленими сторонами та забезпечувати якісну комунікацію на усіх етапах проєкту.

Отже, проєктний менеджмент є важливою складовою підготовки менеджерів, оскільки допомагає їм стати висококваліфікованими фахівцями, здатними успішно реалізовувати проєкти різного масштабу та складності, сприяючи ефективності та розвитку організацій.

Дослідження проєктної діяльності у вищій освіті є необхідними для того, щоб зробити цей метод навчання більш ефективним і адаптованим до сучасних вимог, зокрема, у напрямах удосконалення підходів до управління проєктами, адаптації до глобальних змін, підвищення ефективності реалізації проєктів у різних галузях. Результати таких досліджень допоможуть покращити якість освіти, підготувати фахівців, які відповідають вимогам ринку праці і зробити навчання здобувачів вищої освіти більш ефективним.



Література:

1. Лутай Л., Пачева Н. Сучасні маркетингові тенденції управління проєктами. *Економічні горизонти*. 2023. Вип. 2(24). С. 157–164. DOI: https://doi.org/10.31499/2616-5236.2(24).2023 .288674 (дата звернення: 2.01.2025).

2. Проектний менеджмент для інноваційного розвитку освітніх організацій України : навч. посіб. / З. В. Рябова, А. Б. Єрмоленко, Т. А. Махиня та ін. ; за заг. ред. академіка В. В. Олійника, маг. Ф. Фреха. Київ : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» ; KulturKontakt Austria, 2016. 118 с.

3. Бородієнко О. Проєктний менеджмент як сучасна технологія управління закладами професійної (професійно-технічної) освіти. *Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання* : зб. матеріалів XIV звітної Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 7 травня 2020 р. Київ : ІПТО НАПН України, 2020. С. 50–54.

4. Бержанір А. Л. Формування філософсько-методологічної культури майбутніх докторів філософії. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. Вип. 2 (7). С. 299–308. DOI: https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(7).2021.244869 (дата звернення: 4.01.2025).

5. Кравченко Г. Ю. Технологія організації проектної діяльності студентів вищих навчальних закладів. *Безпека людини в сучасних умовах*: матер. доп. VII Міжнар. наук.-метод. конф. та 105-ї Міжнар. конф. Європейської асоціації безпеки (EAS), м. Харків, 3–4 грудня 2015 р. Харків : НТУ «ХПІ», 2015. С. 138–146. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/ core/bitstreams/69f9b (дата звернення: 4.01.2025).

6. Гречаник О. Є., Хлєбнікова, Т. М., Темченко О. В. Розвиток проєктного мислення у студентів зі спеціальності «Менеджмент». *Наукові перспективи*. 2022. № 2(20). С. 226–238. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstrea (дата звернення: 5.01.2025).

7. Жиліна О. В. Сучасні технології навчання з курсу «Проектний менеджмент». *Від викладання дисциплін – до освоєння наук: трансформація змісту, технологій освітньої діяльності та розвиток педагогічної майстерності* : зб. матеріалів наук.-метод. конф., м. Київ, 31 січ. 2013 р. Київ : КНЕУ, 2013. С. 81–82. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/5e7d5 (дата звернення: 6.01.2025).

8. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Освітньо-професійна програма «Менеджмент». Умань, 2024. 23 с. URL: http://surl.li/xfqvpd (дата звернення: 7.01.2025).

9. Морозова М. В. Поняття «інтерактивність» крізь призму педагогічної освіти. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2021. № 6(344). С. 182–192. DOI: https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-6(344)-2-182-192 (дата звернення: 7.01.2025).

References:

1. Lutai, L., Pacheva, N. (2023) Suchasni marketynhovi tendentsii upravlinnia proiektamy [Modern marketing trends in project management]. *Ekonomichni horyzonty – Economic horizons,* 2(24), 157–164. Retrieved from https://doi.org/10.31499/2616-5236.2(24).2023.288674 [in Ukrainian].

2. Riabova, Z. V., Yermolenko, A. B. & Makhynia, T. A. (2016) Proektnyi menedzhment dlia innovatsiinoho rozvytku osvitnikh orhanizatsii Ukrainy [Project management for innovative development of educational organizations in Ukraine]. Kyiv : DVNZ «Universytet menedzhmentu osvity» ; KulturKontaktAustria [in Ukrainian].

3. Borodiienko, O. (2020) Proiektnyi menedzhment yak suchasna tekhnolohiia upravlinnia zakladamy profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity [Project management as a modern technology of management of vocational (vocational-technical) education institutions]. Proceedings from *XIV zvitna Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia «Naukovo-metodychne zabezpechennia profesiinoi osvity i navchannia» – XIV Reporting All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Scientific and Methodological Support of Vocational Education and Training»,* (pp. 50–54). Kyiv: IPTO NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

4. Berzhanir, A. L. (2021) Formuvannia filosofsko-metodolohichnoi kultury maibutnikh doktoriv filosofii [Formation of the philosophical and methodological culture of future doctors of philosophy]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita – Social work and social education,* 2(7), 299–308. Retrieved from https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(7).2021.244869 [in Ukrainian].

5. Kravchenko, H. Yu. (2015) Tekhnolohiia orhanizatsii proektnoi diialnosti studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Technology of organization of project activity of students of higher educational institutions]. Proceedings from *VII Mizhnarodna naukovo-metodychna konferentsiia ta 105 Mizhnarodna konferentsiia Yevropeiskoi asotsiatsii bezpeky (EAS) – VII International Scientific and Methodological Conference and 105th International Conference of the European Security Association (EAS),* (pp. 138–146). Retrieved from https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/69f9b [in Ukrainian].

6. Hrechanyk, O. Ye., Khliebnikova, T. M. & Temchenko, O. V. Rozvytok proiektnoho myslennia u studentiv zi spetsialnosti «Menedzhment» [Development of project thinking in students majoring in Management]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives*, 2(20), 226–238. Retrieved from https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstrea [in Ukrainian].

7. Zhylina, O. V. (2013) Suchasni tekhnolohii navchannia z kursu «Proektnyi menedzhment» [Modern technologies for teaching the course «Project Managemen»]. Proceedings from *Naukovo-metodychna konferentsiia – Scientific and methodological conference,* (pp. 81–82). Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5e7d5 [in Ukrainian].

8. Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Pavla Tychyny (2024). Osvitno-profesiina prohrama «Menedzhment» [Educational and professional program «Management»]. Retrieved from https://udpu.edu.ua/documents/educational-programs/48210/2021.8F.pdf [in Ukrainian].

9. Morozova, M. V. (2021) Poniattia «interaktyvnist» kriz pryzmu pedahohichnoi osvity [The concept of «interactivity» through the prism of pedagogical education]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical sciences,* 6(344), 182–192. Retrieved from https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-6(344)-2-182-192 [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Історія та археологія»

UDC 37(477.84):92

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1063-1075

Klish Andriy Bogdanovych Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, tel. : (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0001-6074-6064

Seko Yaroslav Petrovych Ph.D. of Historical Science, Associate Professor of the Department of World History and Religious Studies, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, tel.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0003-0927-0958

THE ROLE OF BOHDAN KHAVARIVSKY IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM OF TERNOPIL'S REGION

Abstract. The article examines the pivotal role of Bohdan Khavarivskyi in reforming the educational system of Ternopil Oblast during Ukraine's national revival (1990–1992). It focuses on his transformative contributions as head of the regional education department, emphasizing the development of a national school concept, the depoliticization of education, and the promotion of Ukrainian-language instruction. Khavarivskyi's efforts aimed at establishing a quality national education system while preserving the cultural identity of Ukraine's younger generation. Drawing on archival sources, personal correspondence, and official documents, the research highlights the processes involved in creating innovative educational programs and enhancing schools' material and technical infrastructure. The study identifies key challenges faced by the region's educational sector during this transformative period, including staffing shortages, insufficient resources, and limited funding. Despite these difficulties, Khavarivskyi spearheaded significant initiatives such as founding Ukrainian gymnasiums, engaging the public in education governance, and fostering international cultural and educational collaboration. The article also explores Khavarivskyi's critical role in building effective pedagogical teams and supporting teachers during a time of profound political and economic upheaval. His strategic efforts to integrate Ukrainian language and cultural promotion into both curricular and

extracurricular activities underscored his commitment to fostering national consciousness among youth. Khavarivskyi's initiatives are recognized as foundational for subsequent educational reforms in independent Ukraine. His leadership exemplified humanistic and democratic values in the education system, leaving a lasting impact on the region and beyond. The findings underscore his legacy as a visionary administrator and intellectual whose work contributed significantly to the cultural and educational development of Ukraine.

Keywords: Bohdan Khavarivskyi, Ternopil education, national school concept, education reform, Ukrainian language, teacher improvement institute.

Кліш Андрій Богданович доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, тел.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0001-6074-6064

Секо Ярослав Петрович кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, тел.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0003-0927-0958

РОЛЬ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО У РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу діяльності Богдана Хаварівського на посаді начальника обласного управління освіти Тернопільської області в період національного відродження України (1990–1992 рр.). Основна увага зосереджена на його внеску в реформування освітньої сфери, зокрема в розробку концепції національної школи, деполітизацію освітніх установ і впровадження україномовного навчання. У статті розглядаються ключові ініціативи Б. Хаварівського, спрямовані на забезпечення якісного національного виховання та збереження культурної ідентичності молодого покоління.

Дослідження спирається на архівні матеріали, особисті документи, накази та розпорядження, що відображають процес створення нових навчальних програм і вдосконалення матеріально-технічної бази шкіл. Аналізуються складнощі, з якими зіткнулася освітня система області в умовах трансформаційних процесів, включаючи кадрові питання, відсутність підручників і недостатнє фінансування. Водночас наголошується на важливості ініціатив Б. Хаварівського у відкритті перших українських гімназій, залученні громадськості до управління освітою та організації міжнародних культурно-освітніх обмінів.



Особливу увагу приділено ролі Б. Хаварівського у формуванні педагогічних колективів і підтримці вчителів у складний період політичних і економічних змін. Показано його внесок у популяризацію української мови та культури через створення відповідних навчальних і позашкільних програм. Автор підкреслює стратегічне значення діяльності Б. Хаварівського для становлення системи освіти в незалежній Україні, особливо в контексті формування національної свідомості та виховання молоді.

Стаття акцентує на унікальному характері ініціатив Б. Хаварівського, які стали підґрунтям для подальших реформ у освітній галузі. Висновки дослідження розкривають його значення як провідного адміністратора та інтелектуала, чиї дії сприяли утвердженню гуманістичних і демократичних цінностей в українській школі.

Ключові слова: Богдан Хаварівський, освіта Тернопільщини, національна школа, реформування освіти, українська мова, інститут удосконалення учителів.

Statement of the problem. The period of 1990–1992 in Ukrainian history was characterized by the onset of radical transformations that affected all spheres of social life, including education. Amid the revival of national consciousness and the search for new sociopolitical orientations, education gained particular significance as a foundation for shaping cultural identity and civic values. During this transitional period, the management of educational processes required not only professional competence but also strategic thinking, initiative, and a high degree of national awareness.

Bohdan Khavarivskyi, who assumed leadership of the regional education department in the Ternopil region in 1990, emerged as a key figure in reforming the regional educational system. His tenure coincided with the need to dismantle the remnants of Soviet ideological control, establish conditions for implementing Ukrainian-language education, and align educational programs with national and cultural priorities.

This article explores the principal directions of educational reforms carried out under B. Khavarivskyi's leadership, including the introduction of Ukrainian-language education, the establishment of new types of educational institutions, the support and development of pedagogical teams, and the promotion of national values. Particular attention is given to the challenges faced by the Ternopil region's educational system amidst the political and economic transformations of the period.

The purpose of this article is to examine the contributions of Bohdan Khavarivskyi to the development of the education system in the Ternopil region during the period 1990–1992. It analyzes his initiatives and strategies aimed at modernizing educational processes and establishing a national school. The research is based on archival documents, official orders, and personal recollections of contemporaries,

offering a comprehensive assessment of the scope and significance of Khavarivskyi's activities for the region's education system.

Analysis of Recent Research and Publications. In recent years, there has been a notable resurgence of interest in research focusing on the life and activities of Bohdan Khavarivskyi. This trend underscores the growing scholarly recognition of Khavarivskyi's multifaceted contributions as a public and political figure, cultural educator, and archivist. A review of current academic literature highlights key areas of study, evaluates the methodological use of personal recollections as historical sources, and identifies opportunities for further research.

Significant contributions to the study of Bohdan Khavarivskyi's formation and activities have been made by H. Buyak [1–5]. In her works, Buyak explores the development of Khavarivskyi's worldview within the socio-political context of the late 20th century, his active role in the national-democratic movement, collaborations with public organizations, and his administrative initiatives. These studies provide a solid foundation for understanding Khavarivskyi's impact on Ukrainian society during a transformative era.

Among notable reference publications, the article by B. Melnychuk and V. Uniat in the Ternopil Encyclopedic Dictionary [6] deserves special mention, as it presents a concise biography of Bohdan Khavarivskyi. This resource serves as an essential starting point for exploring his life and work.

The primary source base for this study comprises materials from Bohdan Khavarivskyi's personal collection housed in the State Archive of the Ternopil region. A particularly valuable source is the collection of Khavarivskyi's personal recollections published in the book We Will All Be in the Archive… [7]. This work provides unique insights into Khavarivskyi's personal and professional activities, as well as contemporary evaluations of his contributions. By leveraging these materials, researchers can gain a deeper understanding of Khavarivskyi's sociocultural and professional influence on the development of Ukrainian culture, education, and archival practices.

Presentation of the main material. The study of Bohdan Khavarivskyi's activities provides a deeper understanding of the specifics of educational reforms at the regional level and highlights his contribution to the formation of Ukraine's national education system during its early years of independence. In April 1990, the regional council of the People's Movement of Ukraine (Narodnyi rukh Ukrayiny (NRU)) nominated Bohdan Khavarivskyi for the position of head of the public education department of the Ternopil region [8, ark. 1]. On April 15 of the same year, he was officially appointed to this position, transitioning from his role as an assistant in the Department of Pedagogical Mastery at the Ternopil State Pedagogical Institute [9, ark. 9].

During his tenure, Khavarivskyi spearheaded the implementation of the concept of a national school, which sought to establish a distinctly Ukrainian character within

the education system. He also directed efforts to departmentalize the educational process, aiming to eliminate the ideological influence of the Communist Party on school education [8, ark. 1]. Additionally, his work involved promoting innovative pedagogical practices.

In collaboration with the Ternopil Regional Institute for Teacher Development, Khavarivskyi organized numerous scientific and practical events. One notable example was the republican seminar for heads of advanced pedagogical practice departments from regional teacher improvement institutes, held in Ternopil from November 20 to 23, 1990. The seminar focused on adapting the work of educational institutions to new economic conditions. Khavarivskyi's speech at the event, which addressed improving the content and functioning of public education institutions in modern circumstances, demonstrated his ability to integrate theoretical insights with the practical needs of the regional education system [10, ark. 37–37 zv.].

These initiatives underscore the strategic importance of Khavarivskyi's efforts in reforming the educational sphere of the Ternopil region during a period of profound social and economic transformation. His leadership not only facilitated the modernization of education but also aligned it with national and cultural priorities.

The analysis of periodicals published by the NRU during this period reveals the mixed reception of efforts to revive national identity, culture, and Ukrainian traditions among the leaders of collective farms and village councils in the Ternopil Region. For instance, on April 16, 1990, the second day of the Easter holidays, a rifle song concert took place in the village of Turivka, Ternopil district. The event featured performances of nearly forgotten works, the recitation of poems by rifle poets, as well as contemporary literary pieces dedicated to the Ukrainian Sich Riflemen. The local church choir performed the songs, while poems were recited by the concert host, teacher Lyuba Kalynovska, and the school director, Volodymyr Kulchynskyi. The event concluded with the singing of the national anthem, "Ukraine Has Not Yet Perished" [11, ark. 9; 12, p. 1].

On May 6, 1990, another rifle song concert was organized at the cultural center in Velika Berezovytsa, Ternopil district. The program included a lecture by Mykhailo Chornopyskyi, an associate professor at the Ternopil Pedagogical Institute, on the history of the Sich Riflemen. Maria Krupa delivered a speech highlighting the use of the Ukrainian SSR's heritage in the process of national revival, and Igor Gereta gave a lecture on the establishment of the "Sich" society and the contributions of Sich rifle composers, particularly Roman Kupchynskyi. Yevhen Komar, the head of the local NRU branch, expressed gratitude to the concert participants and donors who supported the construction of a monument to Taras Shevchenko

These events illustrate the NRU's active efforts to foster national consciousness and preserve cultural heritage in the region, while also highlighting the varying degrees of acceptance and support for such initiatives at the local level.

At the same time, in the village of Ostapye, Ternopil district, cultural initiatives faced resistance from local officials. The head of the collective farm, Bohdan Lukiv, who also served as the head of the village council, prohibited the rifle song concert, and the school director, Volodymyr Vlasenko, refused to allow the use of the school premises for the event despite recommendations from Bohdan Khavarivskyi, the head of the regional education department. Nevertheless, the concert was held in the open square in front of the school, overcoming these obstacles [11, ark. 9; 12, p. 1].

These incidents highlight the complexities and contradictions in the process of national revival, marked by the tension between innovative initiatives and traditionalist resistance at the local level.

The Ternopil Regional Brotherhood of the Holy Apostle Andrew the First-Called, part of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, expressed justified concerns about the ideological legacy present in the education system. They emphasized the need to shape the younger generation, regarded as "the flower of the Ukrainian nation, its future." These concerns targeted the lingering ideological influence under school leadership aligned with conservative or outdated views.

For instance, in the village of Ivankivtsi, Lanovetska district, the school director, M. Palamarchuk, was criticized by the community for his previous membership in the Communist Party and his atheistic beliefs. Rather than supporting the implementation of the Ukrainian national school concept and fostering civic consciousness in an independent Ukraine, he was perceived as favoring the "foreign-to-the-people" Russian Orthodox Church. Simultaneously, community expectations included efforts to restore spirituality, such as consecrating the educational institution, which had once been a center for propagating atheistic ideology [11, ark. 21; 13, p. 6].

These examples underscore the challenges of educational and cultural reform in a period of profound social and political transformation, illustrating the persistent struggle to overcome ideological remnants while fostering national consciousness and spiritual revival.

The repeated appeal of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church community in the village of Ivankivtsi, along with the board of the Ternopil Krai Brotherhood, raised questions about the professional suitability of M. Palamarchuk for the position of school director. The appeal also emphasized the necessity of re-certifying the teaching staff and reassessing the appropriateness of the district public education head’s appointment. Recommendations were made to the regional Department of Public Education to intensify oversight of educational practices and ensure compliance with the principles of national education in the district schools [11, ark. 21; 13, p. 6].

On August 21, 1990, the Department of Public Education of the Ternopil Regional Executive Committee, in collaboration with the Ternopil Pedagogical Institute named after Ya. Galan and the Regional Institute for the Improvement of



Teachers, organized a scientific and practical conference entitled "Establishment and Development of the Ukrainian National School." Bohdan Khavarivskyi, head of the department, delivered a keynote report addressing the critical challenges of reviving and advancing the Ukrainian national education system. This conference exemplified a systematic approach to dismantling ideological constraints and laying the foundation for national education as a pillar of cultural and educational revival [10, ark. 39–39 zv, 40].

Khavarivskyi emphasized that "without a national school, without new approaches to education and the training of specialists, without liberalizing the entire education system in Ukraine, there is no future." Reflecting this vision, a large-scale event was organized in September 1990 under Khavarivskyi's leadership at the Singing Field in Ternopil's National Revival Park. The event featured the ceremonial consecration of first-graders, first-year students, and teachers, alongside the blessing of flags from various educational institutions. Distinguished speakers included Ternopil Pedagogical Institute professor Roman Gromyak, Harvard University professor Omelyan Pritsak, Bohdan Khavarivskyi, teacher R. Grechkivska, and future educator V. Kitsak. The celebration concluded with performances of the Ukrainian hymn "Ukraine is not dead yet" and the prayer "God, great and united," uniting a church choir and the children’s ensemble from school No. 26 [11, ark. 10; 14, p. 2].

The introduction of the national school concept also redefined the approach to organizing holidays and educational activities. For the first time, under the initiative of the Ternopil City Council's Commission for Culture and National Revival, winter vacations were extended from January 1 to 14. This allowed students to openly participate in nativity plays, caroling groups, Christmas evenings, and performances, symbolizing the reintegration of spirituality into the educational system [11, ark. 13; 16, p. 4].

A significant milestone in the development of the national education system in Ternopil was the establishment of a specialized boarding school for orphans, which included a spiritual Sunday school, utilizing the former estate of the Ternopil Regional Committee of the Communist Party of Ukraine. This institution aimed to provide not only education but also to nurture national consciousness, acquainting students with the cultural traditions and customs of their homeland. During the Christmas season, students of the boarding school visited employees of the regional Department of Public Education, showcasing how spiritual values were integrated into the educational process [11, ark. 13].

The unique character of this boarding school stemmed from the circumstances of its foundation and operation. Known as the "Obkomiv dacha" until March 1, 1990, the facility had served as a retreat for high-ranking Communist Party officials. Following its transfer to the Regional Department of Public Education, it initially functioned as a sanatorium-prophylactic center for orphans until July 1990. Subsequently, a specialized boarding school was established under the care of the Basilian Sisters. These nuns, equipped with professional pedagogical qualifications,

focused on raising children according to Christian moral principles, fostering faith in God, mercy, compassion, and diligence. They also organized a Sunday spiritual school that welcomed children from the surrounding neighborhoods of Ternopil [11, ark. 20; 13, p. 1].

The success of this initiative was largely attributable to the efforts of prominent figures in the Ternopil region, including Bohdan Khavarivskyi, Deputy Chairman of the Ternopil Regional Council Yaroslav Karpyuk, Chairman of the Ternopil City Executive Committee Anatoly Kucherenko, and staff members of the Regional Financial Department and Department of Public Education such as I. Prokopchuk, V. Chopyk, M. Mokriy, and M. Vavrynovych.

The boarding school provided a home for children of various ages, ranging from a four-year-old girl to an eighth-grade boy. Among the residents were two large families: the Levytskyis (three brothers and a sister) and the Kushnirs (three sisters and a brother), all students at secondary school No. 14.

Local organizations and enterprises actively supported the functioning of the boarding school. Substantial contributions came from the Ukrainian Greek-Catholic Church, the Texterno textile factory (donating over 5,000 krb.), the Nadzbruchchya production association, motor transport enterprise No. 16161, and the Podillia agricultural collective farm [11, ark. 20; 17, p. 1].

This boarding school became a prominent example of the integration of spiritual and societal values into the educational framework. It played a crucial role in fostering national consciousness and moral resilience among orphans, contributing to the broader goal of cultural and ethical revival in Ukraine.

Bohdan Khavarivskyi's research was centered on the development of the concept of a national school, a framework that adhered to the legislative requirements of the state while drawing upon the educational experiences of pre-Soviet Galicia. This concept was rooted in the restoration of gymnasiums as modern educational institutions and sought to reestablish the prestige of education by revitalizing the native language, history, culture, religious traditions, and universal moral values in student education. The primary principles of the concept emphasized the socio-economic motivations for learning, the humanization and democratization of the educational process, and independence from ideologically "monotheistic" teaching, as well as from political, public, or religious organizations. A strong focus was also placed on psychological and pedagogical foundations for the education of schoolchildren [18, p. 1].

The implementation of the Ukrainian national school concept in Ternopil Oblast was the subject of a press conference organized by the regional Department of Public Education in the conference hall of the regional executive committee. The event, attended by heads of district education departments, was introduced by B. Khavarivskyi, who highlighted the complexities of integrating the concept into the educational process, provided an overview of the current state of education, and outlined future developmental prospects [11, ark. 16; 19, p. 3].



These developments occurred during the waning dominance of the Communist Party of the Soviet Union, which presented significant barriers to democratic reforms in education. The NRU advocated for placing representatives of the democratic camp in leadership positions within the educational and cultural sectors to foster a new approach to organizing the education system and developing the national school concept [18, p. 2].

However, resistance from the Communist Party apparatus was considerable. For example, at the 20th district party conference in Kremenets, the head of the trade union committee of education workers, V. Zagorodnya, asserted: "...shouldn't we demonstrate to people the correctness of the socialist path of development, so that they trust us and believe that only communists can lead the country out of crisis, promoting civil peace rather than inter-party or interfaith discord" [11, ark. 15; 15, p. 3].

Thus, the implementation of the national school concept was a multifaceted and challenging endeavor, situated at the intersection of socio-political transformation and opposition from entrenched authorities. The contributions of Bohdan Khavarivskyi in this regard offer valuable insights into the evolution of educational reforms during a critical period of democratic transition.

Bohdan Khavarivskyi emphasized that during the period of the State Committee on Emergency Situations, the Ternopil Regional Committee of the CPSU exerted undue pressure on district public education departments without coordinating with the regional education authorities. These actions aimed to obstruct the implementation of the national school concept, a critical component of Ukraine's cultural and educational revival [11, ark. 2]. Despite these challenges, significant progress was made, including the development of new educational programs on Ukrainian history for grades 8–11, along with the publication of textbooks, methodological guides, collections, and brochures to support the reformed curriculum.

A noteworthy complement to the national school concept was the "East" program initiated by the Ternopil Regional Council of the NRU. This initiative sought to support Ukrainian schools in the eastern regions of Ukraine and beyond its borders by providing them with textbooks, literary works, and other educational resources. For instance, during the Christmas holidays from January 4 to 10, 1991, over a thousand students, teachers, and parents from eastern Ukraine visited Ternopil. Organized by the NRU in collaboration with regional educational authorities, this event symbolized the national and spiritual awakening of the Ukrainian people during the transformative era [11, ark. 13; 16, p. 4].

On April 26, 1991, the Ministry of Public Education of the Ukrainian SSR and the Ternopil State Pedagogical Institute hosted the scientific-practical conference "National School Teacher." Bohdan Khavarivskyi delivered a compelling address on the "Peculiarities of Pedagogical Activity in the Conditions of National Revival," highlighting the evolving demands on educators during this period of cultural renaissance [10, ark. 41–42, 48 zv, 44].

Another significant event was the scientific-practical conference titled "Improving and Studying the Ukrainian Language, Literature, and Ethnology as a Condition for Implementing the National School Concept," held on the first anniversary of the regional association of Ukrainian language teachers. Jointly organized by the Department of Public Education and the Institute of Teacher Improvement, the conference drew immense interest, with nearly 400 educators participating. The program featured eight co-reports, including notable presentations by B. Khavarivskyi, Professor V. Melnychayko, Associate Professors M. Kozachok and M. Chornopysky, and esteemed teachers such as D. Onyshchuk, H. Bilous, M. Nikolina, and N. Antonov. These reports sparked vibrant discussions, particularly on the central issue: ensuring that "the mother tongue truly becomes the primary subject in the national school" [8, ark. 19].

These events underscore the complexity and multifaceted nature of educational reforms during Ukraine's national revival, juxtaposed against resistance from Soviet authorities. Bohdan Khavarivskyi's leadership in these transformational processes highlights his instrumental role in advancing the national school concept and fostering Ukrainian identity through education. His efforts represent a significant contribution to the broader movement for cultural and educational autonomy in independent Ukraine.

Despite Bohdan Khavarivskyi's substantial contributions to the reform of national education, 1992 marked an escalation of tensions between political forces vying for influence over the educational system. A notable manifestation of these tensions was the appeal by H. Sharun, head of the Ternopil Regional Committee of the Trade Union of Education and Science Workers, to R. Gromyak, the Presidential Representative in the region. Supported by a plenum on June 17, 1992, the appeal advocated for Khavarivskyi’s retention as head of the Department of Public Education. The plenum expressed apprehension regarding public discussions, media reports, and private debates about his potential dismissal [18, p. 1].

The arguments in favor of Khavarivskyi's continued tenure highlighted his pivotal role in advancing public education within the region. His achievements included the development and implementation of the concept of the national school, the de-ideologization of the educational process, and the promotion of historical, artistic, and religious education. Additional contributions, such as establishing the "National School" fund and facilitating the publication of manuals, methodological guides, and brochures for new educational programs, were also emphasized. The plenum called for protecting Khavarivskyi from unsubstantiated inspections initiated by certain public organizations and granting him the opportunity to further realize his educational initiatives [18, p. 1].

The controversy surrounding Khavarivskyi’s position gained significant traction in local media. Journalist Mykhailo Lysevych, in his article "Chair with a Pin,"



characterized the situation as a political conflict between regional structures of the NRU and the Ukrainian Republican Party (URP). Critics of the NRU alleged that Khavarivskyi had been appointed during the Soviet era with the NRU's backing. In contrast, R. Gromyak, while forming his administrative team, appeared to favor candidates affiliated with the URP, the political force that nominated him as Presidential Representative in the region [18, p. 1–2].

Khavarivskyi himself regarded changes in the President's representative team as a natural consequence of political transformations. However, he voiced criticism of certain approaches and methods used during this transition, arguing that they could have adverse effects on the system's stability [18, p. 2].

Bohdan Khavarivskyi served as the head of the Department of Public Education of the Ternopil Regional Executive Committee until June 30, 1992. His dismissal was formally linked to the liquidation of the institution in compliance with Clause 1 of Article 40 of the Labor Code of Ukraine [9, ark. 9].

Conclusions. The tenure of Bohdan Khavarivskyi as the head of the regional department of education of the Ternopil region from 1990 to 1992 marked a pivotal phase in the evolution of the region's educational system during Ukraine's transition to independence. This period was defined by transformative efforts aimed at restoring national identity, dismantling Soviet ideological frameworks, and advancing Ukrainian-language education.

Bohdan Khavarivskyi conceptualized and implemented the national school model, which harmonized contemporary pedagogical methodologies with Ukrainian cultural and national traditions. This initiative underpinned the modernization of educational curricula, the establishment of innovative educational institutions, and the enhancement of teaching practices. Under his leadership, Ukrainian-language instruction was systematically introduced across the region's schools, significantly expanding access to native-language education. This reform played a critical role in fostering national consciousness among the youth.

A key focus of Khavarivskyi's strategy was the professional development of educators. Measures were taken to enhance teachers' qualifications and support their adaptation to the changing educational landscape. His efforts also emphasized the promotion of national values, the restoration of historical memory, and the integration of cultural heritage into the educational process. These reforms elevated education as a formidable catalyst for Ukraine's national revival.

Khavarivskyi's initiatives unfolded amidst constrained resources, political instability, and extensive social transformations. Despite these challenges, his leadership successfully initiated processes that laid the groundwork for the sustained development of the regional education system. His tenure underscores the critical importance of visionary leadership, strategic planning, and a strong sense of national identity in driving educational reform.

Khavarivskyi's contributions to the education system of the Ternopil region were significant not only at the regional level but also within the broader national context. Analyzing his legacy provides invaluable insights into the role of individual leaders in shaping national education systems and offers essential lessons for contemporary educational reforms.

References:

1. Buiak H. Stanovlennia Bohdana Khavarivskoho yak osobystosti, hromadsko-politychnoho i kulturno-prosvitnytskoho diiacha (druha polovyna XX – pochatok XXI st.) [Formation of Bohdan Khavarivskyi as a personality, public-political and cultural-educational figure (second half of the 20th - beginning of the 21st century)] // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Istoriia». Vyp. 2(47). 2022. S. 67–74. [in Ukrainian]

2. Buiak H. Ekslibrys u tvorchosti Bohdana Khavarivskoho [Ex-libris in the work of Bohdan Khavarivskyi] // Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky. 2023. Tom 39. S. 256–267. [in Ukrainian]

3. Buiak H. Hromadsko-politychna diialnist Bohdana Khavarivskoho (kinets 1980-kh – 1990-kh rr.) [Social and political activity of Bohdan Khavarivskyi (late 1980s - 1990s)] // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: «Istoriia». 2024. Vypusk 1. S. 20–25. [in Ukrainian]

4. Buiak H. B. Hromadsko-politychna i kulturno-prosvitnytska diialnist Bohdana Khavarivskoho (1948–2016 rr.): istoriohrafiia problemy [Public-political and cultural-educational activities of Bohdan Khavarivskyi (1948–2016): historiography of the problem] // Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy. Tom XIV: Vymiry staloho rozvytku v teorii ta praktytsi / [Red.: Ya. Gzhesiak, I. Zymomria, V. Ilnytskyi]. Konin-Uzhhorod-Peremyshl-Kherson: Posvit, 2023. S. 14–16. [in Ukrainian]

5. Buyak H. Administratyvna diialnist Bohdana Khavarivskoho (1990–1992 rr.) [Administrative activity of Bohdan Khavarivskyi (1990–1992)] // Istorychna nauka u XXI stolitti: vyklyky ta perspektyvy: Materialy naukovoi konferentsii. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2023. S. 129–133. [in Ukrainian]

6. Melnychuk B., Uniiat V. Khavarivskyi Bohdan-Roman Vasylovych [Khavarivskyi Bohdan-Roman Vasylovych] // Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. Ternopil: Vydavnycho-polihrafichnyi kombinat «Zbruch», 2008. T. 3: P – Ya. S. 538. [in Ukrainian]

7. Usi my budemo v arkhivi…: Knyha pam'iati pro Bohdana-Romana Khavarivskoho (1948–2016) [All of us will be in the archive...: Book of memory about Bohdan-Roman Khavarivskyi (1948-2016)] / uklad. U. Khavarivskyi, M. Khavarivska. Ternopil: Dzhura, 2018. 719 s. [in Ukrainian]

8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R-3466. Op. 1. Spr. 1. 2 ark. [in Ukrainian]

9. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R-3466. Spr. 4. 12 ark. [in Ukrainian]

10. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R-3466. Spr. 10. 53 ark. [in Ukrainian]

11. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R-3466. Spr. 21. 82 ark. [in Ukrainian]

12. Dnistrenko Ya. Oi, vydno selo [Oh, you can see the village] // Ternove pole. Traven. 1990. № 8(12). S. 1. [in Ukrainian]

13. To khto zh kalamutyt [So who makes a mess] // Ternystyi shliakh. 25 kvitnia 1992. S. 6. [in Ukrainian]

14. Dobrovolskyi M. Z dumoiu pro den zavtrashnii [Thinking about tomorrow] // Vilne zhyttia. 11 veresnia 1990. S. 2. [in Ukrainian]

15. Ustymiv T. Aparatni ihry [Hardware games] // Vilne zhyttia. 1 sichnia 1991. S. 3. [in Ukrainian]

16. Nahirnyi M. Khto i koly sviatkuvatyme Novyi rik [Who and when will celebrate the New Year] // Ternopil vechirnii. 2 hrudnia 1990. S. 4. [in Ukrainian]
17. Shchob syroty ne byly syrotamy [So that orphans are not orphans] // Ternopil vechirnii. 1 sichnia 1991. S. 6.
18. Ternopillia: den za dnem [Ternopil: day by day] // Selianska dolia. 30 kvitnia 1991. S. 3. [in Ukrainian]
19. Kateryniuk L. Navkolo predmeta nomer odyn [Around subject number one] // Vilne zhyttia. 26 bereznia 1991. S. 3. [in Ukrainian]

***Література*:**

1. Буяк Г. Становлення Богдана Хаварівського як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітницького діяча (друга половина XX – початок XXI ст.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2(47). 2022. С. 67–74.
2. Буяк Г. Екслібрис у творчості Богдана Хаварівського // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2023. Том 39. С. 256–267.
3. Буяк Г. Громадсько-політична діяльність Богдана Хаварівського (кінець 1980-х – 1990-х рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: «Історія». 2024. Випуск 1. С. 20–25.
4. Буяк Г. Б. Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність Богдана Хаварівського (1948–2016 рр.): історіографія проблеми. // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XIV: Виміри сталого розвитку в теорії та практиці / [Ред.: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін-Ужгород-Перемишль-Херсон: Посвіт, 2023. С. 14–16.
5. Буяк Г. Адміністративна діяльність Богдана Хаварівського (1990–1992 рр.) // Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи: Матеріали наукової конференції. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 129–133.
6. Мельничук Б., Уніят В. Хаварівський Богдан-Роман Васильович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3 : П – Я. С. 538.
7. Усі ми будемо в архіві…: Книга пам'яті про Богдана-Романа Хаварівського (1948-2016) / уклад. У. Хаварівський, М. Хаварівська. – Тернопіль : Джура, 2018. – 719 с.
8. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 1 2 арк.
9. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466. Спр. 4. 12 арк.
10. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466. Спр. 10. 53 арк.
11. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-3466. Спр. 21. 82 арк.
12. Дністренко Я. Ой, видно село // *Тернове поле*. Травень. 1990. № 8(12). С. 1.
13. То хто ж каламутить // *Тернистий шлях*. 25 квітня 1992. С. 6.
14. Добровольський М. З думою про день завтрашній // *Вільне життя*. 11 вересня 1990. С. 2.
15. Устимів Т. Апаратні ігри // *Вільне життя*. 1 січня 1991. С. 3.
16. Нагірний М. Хто і коли святкуватиме Новий рік // *Тернопіль вечірній*. 2 грудня 1990. С. 4.
17. Щоб сироти не були сиротами // *Тернопіль вечірній*. 1 січня 1991. С. 6.
18. Тернопілля: день за днем // *Селянська доля*. 30 квітня 1991. С. 3.
19. Катеринюк Л. Навколо предмета номер один // *Вільне життя*. 26 березня 1991. С. 3.

УДК: 341.485(477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1076-1096

Бачeнко Антон Олександрович аспірант кафедри всесвітньої історії та археології УДУ імені М. П. Драгоманова. тел.: (098) 452-58-38, https://orcid.org/0009-0008-1056-0243

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНІЧНИЙ ВИМІР У ПОШИРЕННІ ПРАВДИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Анотація. Мета дослідження – з'ясувати роль інформаційної кампанії навколо теми Голодомору 1932–1933 років у консолідації української діаспори та піднесенні питання Голодомору на якісно новий суспільний і політичний рівень.

Методологічні підходи. Під час написання цієї статті були використані наукові методи аналізу, систематизації та узагальнення.

Наукова новизна статті. Наукова новизна статті полягає в розкритті особливостей динаміки консолідації української діаспори з метою протидії Голодомору шляхом розгортання широкої інформаційної кампанії.

Висновки. Необхідність широкої інформаційної кампанії як єдиного методу протидії злочину Голодомору 1932–1933 років сприяла консолідації української діаспори, незалежно від політичних поглядів та попередніх суперечностей. Хоча така консолідація не могла врятувати земляків від голодної смерті, результатом стало піднесення рівня знання та розуміння України за кордоном. Оскільки Голодомор зачепив не лише українців, а й меншини, які також проживали в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, цей факт посилював кампанії серед інших етносів, руйнуючи один із міфів навколо Голодомору. Цей міф полягав у тому, що розповіді про Голодомор нібито вигадані українськими буржуазними націоналістами.

Довкола питання Голодомору, окрім українських громадських та політичних організацій, активно виступали також громадські політичні організації національних меншин в Україні, що спричиняло для більшовицького режиму серйозні труднощі в обґрунтуванні своєї позиції щодо "сфальсифікованих" фактів трагедії. Під впливом діяльності українських громадських організацій, громадські організації етнічних спільнот, які є меншинами в Україні, також активно долучалися до боротьби за правду про Голодомор 1932–1933 років. Ця боротьба завдавала шкоди репутації Радянського Союзу, оскільки комуністичний режим намагався подати себе як державу, яка має на меті поліпшити життя простих людей, що суперечило реальним фактам і трагедії, спричиненій Голодомором.



Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, Канада, США, Центральний комітет українських американських національних організацій, СРСР, діаспора.

Bachenko Anton Oleksandrovych a PhD student at the Department of World History and Archaeology at Uman State University named after M.P. Drahomanov, tel.: (098) 452-58-38, https://orcid.org/0009-0008-1056-0243

NATIONAL AND ETHNIC DIMENSIONS IN SPREADING THE TRUTH ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933 OUTSIDE UKRAINE

Abstract. The aim of this study is to determine the role of the informational campaign concerning the Holodomor of 1932–1933 in consolidating the Ukrainian diaspora and elevating the issue of the Holodomor to a qualitatively new social and political level.

Methodological approaches. This article employs scientific methods of analysis, systematization, and generalization.

Scientific novelty of the article. The article's scientific novelty lies in uncovering the dynamics of the Ukrainian diaspora's consolidation to oppose the Holodomor through the implementation of a wide-scale informational campaign.

Conclusions. The necessity of a broad informational campaign as the only method of countering the crime of the Holodomor of 1932–1933 facilitated the consolidation of the Ukrainian diaspora, regardless of political views and previous disagreements. Although such consolidation could not save their compatriots from starvation, it resulted in raising awareness and understanding of Ukraine abroad. Since the Holodomor affected not only Ukrainians but also minorities residing in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, this fact strengthened the campaigns among other ethnic groups, dismantling one of the myths surrounding the Holodomor. This myth claimed that the stories about the Holodomor were allegedly fabricated by Ukrainian bourgeois nationalists.

Beyond Ukrainian public and political organizations, civic and political organizations of national minorities within Ukraine also actively spoke out on the Holodomor issue, creating significant difficulties for the Bolshevik regime in justifying its position on the "falsified" facts of the tragedy. Influenced by the activities of Ukrainian organizations, civic organizations of ethnic communities, which are minorities in Ukraine, also actively joined the fight for the truth about the Holodomor of 1932–1933. This struggle damaged the reputation of the Soviet Union, as the communist regime tried to present itself as a state aiming to improve the lives of ordinary people, which contradicted the real facts and the tragedy caused by the Holodomor.

Keywords: Holodomor of 1932–1933, Canada, USA, Central Committee of Ukrainian American National Organizations, USSR, diaspora.

Постановка проблеми. Під час Голодомору 1932–1933 років численні українські емігрантські кола, що опинилися за межами України після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 років, консолідувалися для протидії більшовицькій владі єдиним доступним їм способом – масовою інформаційною кампанією щодо Голодомору 1932–1933 років.

Мета. З'ясувати роль інформаційної кампанії навколо теми Голодомору 1932–1933 років у консолідації української діаспори та піднесенні питання Голодомору на якісно новий суспільний і політичний рівень.

Виклад основного матеріалу. Однією з причин заперечення Голодомору 1932–1933 років як геноциду українців є відсутність критерію етнічності як основи для вибору жертв. Проте саме ця особливість у часи Голодомору 1932–1933 років певною мірою сприяла поширенню інформації про нього у світі. Це стосувалося діаспор етнічних меншин в Україні, які розповідали про жертви Голодомору серед своїх спільнот, що значною мірою підривало головний аргумент більшовиків та їхніх прихильників про те, що міф про Голодомор нібито вигаданий українськими буржуазними націоналістами та контрреволюціонерами. Для Сполучених Штатів особливе значення мала активність єврейської етнічної спільноти. Саме така активність з боку українців та інших етнічних спільнот, які мали численне сільське населення в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, викликала інтерес до теми Голодомору з боку іноземної преси та урядів. [1] , [2]

У липні 1933 року Головна еміграційна рада, зазначаючи жахливі наслідки голоду в Україні, звернулася до світової громадськості із закликом створити міжнародну організацію для допомоги Україні — Міжнародний комітет допомоги голодним на Україні. Ініціатива належала Французькому товариству українознавства в Парижі. Комітет був створений, а тимчасовим його головою обрано І. Карашевича-Токаржевського. [8] Крім того, було сформовано протекторат цього комітету, до складу якого увійшли представники церкви та високопоставлені світські особи. Президія Головної еміграційної ради на своєму засіданні 18 вересня 1933 року ухвалила рішення звернутися з новим посланням до Ліги Націй в справі голоду в Радянському Союзі, а також до низки організацій, які підтримували Державний центр УНР в екзині – Українського Центрального комітету в Польщі, Українського об'єднання Чехословаччині, громад Болгарії, Югославії, Туреччини, Бельгії та Люксембургу та Союзу емігрантських організацій у Франції, із закликом приєднатися до акцій протесту. Влітку 1933 року на світових конференціях представники Державного центру УНР в екзилі докладали зусиль, аби привернути увагу їх делегатів до голоду в



Україні. 3 липня 1933 року був оприлюднений спеціальний меморандум, в якому порушувалася проблема примусової праці в СРСР та необхідність створення умов для нормального господарювання, яке б не призводило до трагічних наслідків для народу України. До активної роботи Державного центру УНР в екзилі залучалися авторитетні діячі української науки в еміграції. Так професори-економісти Мацієвич та Сливинський в серпні підготували меморандум від представників Головної еміграційної ради в Парижі «Економічна криза в Радянському Союзі та справа господарської направи в Україні» і через міністра закордонних справ екзильного уряду Шульгіна передали його прем'єр-міністру Великобританії, який головував тоді на Міжнародній господарській конференції в Лондоні. [6]

На конференції в Лондоні наприкінці серпня 1933 року йшла мова про врегулювання міжнародної торгівлі хлібом. Представники конференції, а серед них і СРСР в першу чергу, вимагали збільшення квоти для Радянського Союзу з вивозу хліба.

На цьому представницькому форумі були присутніми також українські посли в румунському парламенті С. Залозецький та Ю. Сербинюк. Вони поінформували англійські урядові кола про дійсний стан справ в Україні та про розгортання допомогової акції від української еміграції. В цілому Державний центр УНР в екзилі докладав чимало зусиль для інформування світової громадськості про реальний стан справ в Україні. [21], [22] Акції протесту також провело Українське товариство колишніх вояків армії УНР, очолюване генералом О. Удовиченком. З протестом проти голодомору в Україні та закликом підтримати боротьбу проти терору українського народу більшовицькою владою звернулися до соціалістичних організацій світу лідери трьох українських соціалістичних партій: УСРП, за підписами І. Макухи та М. Стахіва, УСДП, за підписами Л. Ганкевича та І. Квасниці та закордонного комітету УСДП, за підписами І. Мазепи та П. Феденка. [31]

Українські монархічні організації об'єднувалися навколо колишнього гетьмана Української Держави Павла Скоропадського і займали провідну позицію серед політичної еміграції українців у Німеччині. Вони також відігравали важливу роль у США та Канаді, де військово-спортивні товариства «Січ» перейшли на гетьманські позиції. Ці організації мали певний досвід участі в протестних акціях і кампаніях допомоги, що дозволило їм долучатися до заходів із привернення уваги до трагедії Голодомору та підтримки постраждалих. [19] У 1923 році в Берліні ними було створено Українське товариство червонохрестної допомоги, яке мало також назву «Українське Товариство допомоги біженцям». На чолі його стояла дружина гетьмана О. Скоропадська. До складу товариства входили Д. Дорошенко та В. Коростовець. Своєю головною метою товариство проголосило допомогу біженцям, які продовжували приїздити до Німеччини.

22 вересня 1933 року у складі товариства була створена комісія, яка згодом перетворилася на Українсько-німецький комітет допомоги голодуючим в Україні. Очолила комітет дочка гетьмана Євгенія Скоропадська. Керівництво комітету свідомо обмежило свої функції до надання матеріальної допомоги постраждалим від голоду та проведення інформаційної роботи. Ця стратегія мала на меті залучити до акції ширше коло учасників, виходячи за межі гетьманського руху. [5]

Допомоговий комітет голодуючим в Україні Українського союзу хліборобів-державників зав'язав відносини з різними українськими та німецькими благодійними організаціями і розвинув свою діяльність серед гетьманських організацій в Європі, Канаді та США. Благодійні акції Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) сприяли популяризації гетьманської ідеї, оскільки до участі в цих заходах долучалися представники інших партій та політичних сил, які також прагнули допомогти голодуючим в Україні. Значущим аспектом було те, що керівництво цих організацій часто здійснювали жінки, зокрема представниці гетьманського роду, що сприяло активнішому залученню жінок до діяльності гетьманських організацій. Для залучення коштів до фонду допомоги голодуючим в Україні було надруковано 15 тисяч листівок із закликом до благодійності. Листівки поширювалися чотирма мовами: українською, німецькою, французькою та англійською. [3]

Гетьманські організації не згорнули благодійні акції і у 1934 р. Саме на цей рік за підрахунками українських вчених, припадало збільшення кількості померлих від різних захворювань та ускладнень після тривалого голодування. З метою уникнення небезпеки для родичів та близьких провідників УСХД, які залишалися на території України, а також для всіх отримувачів допомоги, комітет вдавався до обережної тактики. Кошти та продукти харчування надсилалися через приватних осіб, при цьому участь організації ретельно приховувалася. Такий підхід забезпечував безпеку як для жертводавців, так і для тих, хто отримував допомогу. [1], [2]

Протестуючи проти Голодомору в Україні, Центральний Комітет Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) 24 червня 1933 року оприлюднив заяву, в якій було проаналізовано культурне, суспільно-політичне та економічне становище українського народу в СРСР. У документі зазначалося, що політика більшовицького уряду була спрямована на знищення українців через руйнування їхньої культури, громадських інституцій та економічних засад. Особливу увагу у відозві було приділено політичним мотивам Голодомору, який розглядався як цілеспрямований інструмент придушення прагнення українського народу до свободи і спротиву тоталітарному режиму.

У своєму зверненні УНДО акцентувало увагу на політичному характері Голодомору, ініційованого більшовицькою владою. Відозва наголошувала, що

голод був інструментом для знищення опору українського народу та його прагнення до свободи і незалежності. Організація українських націоналістів (ОУН) вже взимку 1932-1933 рр. через Українське інформаційне бюро в Женеві та його друкований орган «Бюлетень української інформації», який видавав французькою мовою М. Кушнір, оприлюднила факти голодомору та аналітичні матеріали про стан економіки в СРСР та наслідки комуністичного господарювання в Україні.[16, с. 40], [22] Варто зазначити, що в своїх заявах ОУН акцентувала насамперед увагу на силових методах боротьби з організаторами голодомору. Проте ОУН не обмежувалась лише друкованим словом, вона однією з перших розпочала масові акції протесту. З її ініціативи відбулися перші масові демонстрації українців Америки проти голодомору в Україні, зокрема найбільша на той час – шеститисячна демонстрація в Детройті. Провідні діячі ОУН, стурбовані тяжким становищем населення в Україні, вели між собою активні консультації з пошуку міжнародних організацій, до яких варто було звернутися за допомогою. [4]

В 1933 році акції громадських організацій та об'єднань української еміграції набули по-справжньому масового характеру. Віча протесту, походи, політичні демарші перед урядами країн, меморандуми та звернення до таких міжнародних організацій, як Ліга Націй, Червоний Хрест тощо, проводилися як окремими організаціями, так і об'єднаними комітетами, які створювалися з представників різноманітних українських товариств та союзів, що існували в різних країнах світу, де мешкали українці. До акцій протесту долучили свої голоси ієрархи українських церков, ініціювавши міжнародну конференцію в справі голодомору в Україні. Протести набули масового характеру, що, зрештою змусило світову громадськість звернути увагу на долю українського населення в УСРР. [4]

Територія Буковини, яка тоді входила до складу Румунії, але мала значне етнічно українське населення, не залишалася осторонь трагедії і намагалася допомогти своїм співвітчизникам.

З початку весни 1932 року у виданнях Буковини почали з'являтися перші повідомлення про голод в Україні. Водночас стали надходити звістки через приватні листи. Зокрема, 8 червня 1932 року Дмитро Геродот, журналіст і громадський діяч, написав у своєму листі до племінниці Ольги Кобилянської наступне: «З України приходять дуже сумні звістки. По цілій Україні панує голод… Ось до якого лиха попровадила грабіжницька політика червоної Москви ту Україну, яка не тільки не знала ніколи голоду, але годувала і Росію, і навіть частину Европи…» . [29]

Не залишилося осторонь і українське жіноцтво. Зокрема, це стосувалося товариства «Мироносиці» з Чернівців та «Жіночої громади на Буковині», які активно брали участь у зборі коштів і речей для жертв Голодомору. Тим часом

у Чернівцях почав роботу один з перших комітетів допомоги — «Український громадський комітет рятунку України в Чернівцях». Напрями роботи цього комітету визначалися в Українському народному домі, а провідною організацією, що делегувала до нього своїх представників, стала Українська національна партія. Очолив комітет Володимир Залозецький, член румунського парламенту, який став головою президії. Антон Кирилів керував діловим комітетом, а секретарями були Михайло Атаманюк і Василь Якубович. Серед членів комітету також були Лев Когут, доктор права, та Юрій Сербенюк, який був послом румунського парламенту. [11]

Надалі організацію було заплановано проведення протесаного віча. Для того, щоб влада Румунії дозволила його проведення представники комітету звернулися в Міністерство внутрішніх справ Румунського королівства та отримали згоду на нього. 28 серпня 1933 року планувалося розпочати дводенні скорботні заходи, які включали відправлення панахид за жертвами Голодомору та масове протестне віча. Очікувалося, що участь у заходах візьмуть близько 50 тисяч людей. Місцева буковинська газета «Час», редактором якої був доктор Лев Когут, у своєму номері від 27 жовтня закликала всіх приходити на панахиду та протестне віче задля висловлення протесту проти знищення етнічних українців на окупованих Радянським Союзом теренах України. [18]

Проте, цьому заходу не судилося відбутися, оскільки напередодні, від Міністерство внутрішніх справ Румунського королівства до організаторів надійшло повідомлення про заборону заплановано проведення протесаного віча та інших скорботних заходів. Більш того вже в наступній день префект Якобан здійснив об'їзд українських сіл і заявив, що заплановане віче не відбудеться. 28 серпня румунська поліція блокувала в'їзд до Чернівців українців які не мешкали в місті. Попри це, у греко-католицькому соборі Чернівців того дня відбулася панахида, яка зібрала велику кількість українців, включно з сенаторами румунського парламенту Володимиром Залозецьким і Денисом Маєром-Михальським. Після служби приблизно 5 тисяч людей рушили в напрямку православного собору з метою участі у панахиді. Ходу намагалася розігнати поліція, створюючи перешкоди. Крім того, ширилася інформація про блокування Українського народного дому військовим гарнізоном, унеможливлюючи проведення будь-яких зібрань там. [11]

Протидія з боку румунської влади не зупинила українців в протидії Голодомору, посол Юрій Сербенюк та сенатор Володимир Залозецький 16 вересня 1933 року прийняли участь у Конгресі національних меншин Європи, що проходив у залі союзного парламенту міста Берн, Швейцарія. Хоча тема Голодомору в Україні не стала офіційно частиною порядку денного проте генеральний секретар конгресу Е. Амменде запропонував організувати окрему нараду для обговорення шляхів надання допомоги голодуючим українцям. [11] Таким чином правда про Голодомор ширилася світом.

На початку жовтня 1933 року в газетах Буковини з'явилося звернення з нагоди Дня національної жалоби в Чернівцях, запланованого на 29 жовтня. Однак Міністерство внутрішніх справ Румунії знову заборонило цей захід. Попри це, 29 жовтня в Чернівцях під час футбольного матчу між українським клубом «Довбуш» і єврейським «Макабі» гравці української команди вийшли на поле з чорними стрічками. Перед початком гри вони хвилиною мовчання було вшановано жертв Голодомору, організованого більшовицьким режимом. [11]

Того ж дня, 29 жовтня 1933 року, у Бухаресті було створено організацію «Український Комітет для допомоги голодуючим в Україні», яку очолив Д. Маєр-Михальський. Комітет оголосив своїм завданням інформування громадськості про події в Радянській Україні та збір коштів для допомоги постраждалим від голоду. Організація проіснувала до 1934 року, а остання згадка про її діяльність у пресі датується 28 березня. Основною причиною припинення роботи стала неможливість передати реальну допомогу голодуючим через Міжнародний Червоний Хрест, адже більшовицька влада відмовлялася приймати гуманітарну допомогу та категорично заперечувала сам факт Голодомору. [11]

Деякі українці, рятуючись від голодної смерті тікали до Румунії, намагаючись втікти від радянських прикордонників, які стріляли їм навздогін. Тим небагатьом, кому вдалося втекти, надавали дорогу комітети допомоги українцям. [18] Не відставали в своїх зусиллях допомогти й українці Чехословатчини. [12], [28] , [32]

Представники етнічних меншин, які мешкали на території України, також у повній мірі відчули на собі жахи голоду, ініційованого радянською владою. Відповідно до досліджень сучасних українських істориків, втрати серед різних національностей були значними, а в деяких регіонах – просто катастрофічними.

Дослідження характеру, масштабів, особливостей та наслідків Голодомору в Україні показує, що колективізація в національних районах здійснювалася в межах загальної політики радянської влади. Ті ж репресивні методи, що застосовувалися в селах із корінним населенням, зрештою призвели до трагічного Голодомору 1932–1933 років. Соціально-економічна політика більшовиків щодо етнічних меншин була настільки ж руйнівною, як і щодо українців, що спричинило знищення їхньої традиційної господарської діяльності та соціальної структури. Колективізація стала трагедією для етнічних меншин і спричинила голод, який охопив Україну у 1932–1933 роках. Руйнування традиційних форм господарювання, примусова колективізація, хлібозаготівлі та Голодомор стали спільним важким випробуванням для етнічних меншин, які проживали на території України. [9, с. 291]

Багато документальних свідчень розкривають масштаби голодомору у середовищі різних етноменшин, які мешкали в той час в Україні. Наприклад,

знаходимо відомості про те, що масова колективізації проводилася на території 25 національних районів, з них було сім німецьких — Високопільський, Грос-Лібентальський, Орловець-Енгельський, Люксембурзький, Молочанський, Пришибський, Карл-Лібкнехтівський (нині це територія Херсонщини, Запоріжжя, Дніпропетровщини, Миколаївщини), три болгарські райони — Великобуялицький, Романівський та Цареводарський (нині це територія Одещини і Дніпропетровщини), три грецькі райони у Приазов'ї — Мангуський, Старокримський та Великоянісольський, три єврейські райони — Каліндорфський, Новозлатопільський, Сталіндорфський (нині це територія Дніпропетровщини та Херсонщини), один польський район — Мархлевський (нині це територія Житомирщини), вісім російських районів — Кам'янський, Великоолександрівський, Сорочинський, Верхнє-Теплівський, Гюнівський, Ногайський, Олексіївський, Тернівський (нині це територія Дніпропетровщини, Харківщини, Донецької області). [16, с. 527], [15, с.7-13]

Станом на січень 1932 року в Україні існувало 381 сільська і 9 селищних російських рад, 258 німецьких, 170 польських, 113 сільських та 55 селищних єврейських, 47 болгарських, 31 грецька, 12 вірменських, 2 білоруських, 3 албанських та одна циганська рада. Існували так звані «змішані» сільські ради, які за адміністративним територіальним поділом вважалися українськими. В таких «змішаних» радах мешкало чимало представників етнічних меншин, зокрема 37,6% молдаван, 37,1% поляків, 26,2% євреїв, 12,7% німців, 7,1% росіян, 6,5% болгар, що мали статус сільського населення. [10, с. 72]

Південь України був тим регіоном, де мешкало найбільше представників різноманітних етнічних меншин. Використовуючи результати переписів населення у Радянському Союзі, можна побачити, що станом на початок 1924 рік на території Одеської губернії мешкали представники більш як 50 етносів (перепис). За даними перепису 1926 року встановлено, що неукраїнське населення південної частини України становило близько третини (32,9%) від загальної кількості населення у регіоні. [10, с. 72]

Від голоду дуже сильно постраждали Південні регіони України, де мешкала переважна більшість представників національних меншин. Зокрема в Дніпропетровській області постраждали німецькі національні райони: Люксембурзький, Високопільський, Сторожівський, Молочанський, російський – Кам'янський, єврейські – Новозлатопільський, Сталіндорфський, болгарський – Коларівський. Подібна ситуація була також і на Харківщині, де постраждали Великоолександрівський, Олексіївський, Ногайський, Ново-Василівський національно-адміністративні райони. [15 с. 7-13]

Станом на 1932 рік колективізація у єврейських районах та селах сягнула від 85 % до 90 % господарств. [26] Євреї, що немали необхідної для господарства землі отримували від держави приблизно 2 дес. на людину. Так для прикладу,

нові сімї поселенців Гуляй-Пільського району, що нараховували 4 особи отримали 8 десятин, а на семеро членів сімї на 7 осіб з боку держави виділялося 12,5 десятин. Сімьї з 8 осіб отримували ділянку на 14 десесятин. [27]

Від голоду більше всього постраждали села, проте жахи голодомору сягнули і малих містечок і великих міст також. До категорії національних меншин, які мешкали в Україні і зосереджувалися переважно в містах, належали євреї. В селах їх налічувалося 145 тис. осіб (це складало 8,7 % всієї єврейської спільноти в УСРР на той час). Жахи голоду були зафіксовані в усіх трьох національних єврейських районах – Калініндорфському, Новозлатопільському та Сталіндорфському. У березні 1933 року секретар Дніпропетровського обкому ВКП(б) М. Хатаєвич повідомив ЦК партії про масове голодування серед населення. Було зазначено, що голодуючі жителі села Воронцовоградське Сталіндорфського району «…впадали в кому, втрачаючи свідомість, їх тіла були вкриті ранами початкової стадії омертвіння…». Під час перевірки продовольчого становища в цьому селі вже 14 осіб із 749 селян померли від голоду. [13]

Посилена індустріалізація вимагала постійного притоку нових і дешевих грошей для більшовицького керівництва. Єврейські господарства також опинилися під тиском влади і потрапили у скрутне становище. У 1928 році нормою здачі зерна було 3,12 ц з гектара, але в 1929 році вона була підвищена до 4,78 ц з гектара. 1931 року відбулося зниження зниження врожайності полів у колгоспах, а норми хлібозаготівлі навпаки збільшилися. Більшість господарств не змогли виконати плани хлібозаготівель. Кризу охопили шість єврейських колгоспів. 8 лютого 1932 року у газеті «Дер Штерн» зявилося повідомлення про тяжке економічне становище єврейських переселенських колгоспів Херсонщини, підкреслюючи, що ці колгоспи потерпають від браку хліба для своїх колгоспників, а це в свою чергу породжує складність для багатьох сімей дожити до нового врожаю. [15, с. 7-13]

Після того як у 1932 році було встановлено відірваний від реальності план хлібозаготівель, почалися заходи репресивного характеру проти членів колгоспу, якім не вдалося виконати ці жорсткі вимоги. В листопада-грудня 1932 року Ново-златопільським РВК було розглянуто кілька справ колгоспів єврейського походження, що не змогли виконати плани хлібозаготівель. Виконком Новозлатопільського Єврейського національного району у своїй постанові від 23 листопада 1932 р. «Про заходи посилення хлібозаготівель по району» зазначав наступне: «Стосовно колгоспу «Форойс» застосувати: а) відібрати всі наявні натуральні фонди (за винятком насіннєвого фонду) на виконання плану заготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот у виконанні плану хлібозаготівель, РВКО-мом буде поставлене перед Обласних Виконкомом питання про перерахування з насіннєвого фонду на виконання хлібозаготівель; в) цього колгоспу за саботаж

хлібозаготівель віддати під суд; г) запропонувати Ворошиловградській сільраді в одноденний термін подати список індивідуальних господарств, які саботують виконання плану хлібозаготівель, для накладення натуральних і грошових штрафів та ін. заходів адміністративного та судового впливу». [15]

Факти голоду були зафіксовані і в національних єврейських районах — Калініндорфському, Сталіндорфському та Новозлатопільському. [16, с. 528] Тотальна реквізиція зерна була проведена в єврейських колгоспах «Форойс», «Соц Дорф», «Червоний Бесараб», колгоспі ім. К. Лібкнехта, а також у колгоспі «Фойтер Поер». Стосовно колгоспників, які якимось чином заважали виконанню планів хлібозаготівель, приховували зерно, або просто були не в змозі здати норми, застосовувались каральні заходи.

В період 1932-1933 року регіони з переважаючим єврейським населенням дуже сильно постраждали від голоду, так само, як і інше населення України. За повідомленнями Одеського обкому партії, у березні 1933 року Калініндорфський район входив до числа десяти районів Одеської області з найвищими показниками голодної смерті. [15, с. 7-13] Не набагато кращою була ситуація в північних районах Миколаївщини, де на території сучасних Первомайського, Кривоозерського і Арбузинського районів від голоду померло чимало людей, найбільше з яких – українці та євреї. [15, с. 7-13]

Звістки про голод в єврейських колгоспах швидко розповсюдилися по світу, і події в Україні висвітлювалися в пресі західних країн. Керівництво багатьох західних країн (США, Франції, Німеччини, Великобританії, Італії, Канади) було поінформоване про голод в Україні. Західні дипломати повідомляли свої уряди про події, що відбувалися в СРСР. Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Великобританії та США висловлювали бажання допомогти голодуючим, але більшовицька влада запевняла їх, що розмови про голод — це наклеп на СРСР, і не дозволяла нікому приїжджати в Україну. [3]

Жахливий голод 1932–1933 років, разом із примусовою колективізацією, призвели до наростання кризових явищ в єврейських районах. Єврейське одноосібне сільське господарство зникло як явище. Колективізація єврейських працівників аграрної сфери стала тотальною. [15, с. 7-13]

Такий стан справ пришвидшив відтік людей у міста, оскільки багато хто зрозумів, що сільське господарство більше не буде приносити колишньої вигоди, а навпаки, стане безперспективним. Через це нових груп еврейських пересиленців не стало. Особливо на фоні недопущення до переселенців закордонної допомоги. У доповідній записці про стан партійної роботи в Новозлатопільському районі Дніпропетровської області за 1933–1934 роки було відображено настрої української молоді які полягали в намірах переселення в міста. [14, с. 8]



Уже від самого початку 1932 року більшовицька влада починає все більше і більше уваги приділяти хлібозаготівлям. Посилився агітаційний тиск у пресі, де заголовки закликали до виконання планів. Відбувався тиск на редакторів усіх друкованих засобів масової інформації задля висвітлення ситуації по хлібозаготівля, також їм наказувалося звертати особливу увагу на тих, хто перешкоджав виконанню планів. [7, с. 71-78]

На початку 1932 року селянство національних меншини, які мешкали на Півдні України, перебувало у жахливому стані. Трактори, техніка, худоба – усе перебувало в жахливому стані, крім того, не вистачало запасів для сівби. Економічний занепад сіл призвів до того, що у багатьох артілях та колгоспах запаси зерна становили не більше 50 %, а в деяких були геть мізерними – до 20%.

Поряд із тих все сильніше розгорталася репресивна робота органів влади. Організовувалися вилучення зерна, а всіх, хто намагався чинити опір або просто суперечити заявленим здирницьким нормам, заарештовували і засуджували. 7 серпня 1932 року вийшов закон, відповідно до якого колгоспну власність прирівнюваася до державної. Спроби взяти хоча б невелику частину зерна із колгоспних запасів суворо каралися. [7, с. 71-78]

Значні втрати від голоду було зафіксовано і серед жителів великих міст, де важче з'ясувати яку частку померлих становлять представники національних меншин із загальної кількості померлих в УСРР. Причиною цього є відсутність точних даних. Повідомлялося, що втрати від голоду були зафіксовані серед населення міст, де відсоток євреїв був досить значним, а саме – Одеса, Бердичів, Житомир, Київ, Харків, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Херсон, Біла Церква, Коростень. [16, с. 521, 529]

Смертність в середовищі етнічних меншин серед сільських жителів була вищою ніж у міських, особливо на Правобережжі. [16, с. 521, 529]

Болгарська етнічна меншина зазнала чисельних жертв внаслідок штучного голоду. Начальник Дніпропетровського обласного відділу повідомляв 5 березня 1933 року факти про голод в Коларівському болгарському районі. В той же час в селі Тернівка Дніпропетровського району повідомлялося про 35 померлих і ще 100 людей, які лежали пухлими, серед них були і болгари. [16, с. 529]

В фондах архівів України періоду Голодомору є звіти і доповіді, що надходили до РНК, ЦК КП(б)У та НКВС, в яких зафіксовано численні повідомлення про масове голодування в польських і німецьких селах Правобережної України та Полісся. [23] Селяни з цих сіл переважно вирощували технічні культури і володіли добре оснащеними господарствами з сільськогосподарською технікою та робочою худобою. Проте колективізація на Волині, де були зосереджені польські та німецькі селянські господарства, проходила особливо інтенсивно та супроводжувалася численними конфліктами. Польських селян, які проживали на Волині і відмовлялися приєднуватися до

колективізації та віддавати своє майно, масово розкуркулювали та висилали за межі України. Їх переміщували з прикордонних регіонів до центрально-східних районів. Дехто з них, рятуючись від переслідувань, перетинав кордон і залишав Україну, інші тікали до міст.

Внаслідок суцільної колективізації, політики розкуркулення, інтенсивних хлібозаготівель та масових депортацій, перестали існувати німецькі колонії – самобутні німецькі села на півдні України. Їх господарства були добре забезпечені землею, інструментом та худобою, відзначалися значною економічною ефективністю.

На початку 1930-х років в національних німецьких районах проживало приблизно 154 тис. німців, решта мешкала в окремих німецьких та змішаних сільських радах. Наприклад, у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області нараховувалося 10 сільських рад, з них 9 німецьких та одна грецько-татарська, а німці складали приблизно 81,3% населення. Німці, на відміну від поляків, більш лояльно ставилися до колективізації. Таким чином місцеві органи влади намагалися покращити матеріально-технічну базу господарств. Деякі німецькі райони завершили колективізацію в 1930 році, було засновано 629 колгоспів. В той же час, і серед німців було чимало людей, які не бажали приєднуватися до колективних господарств. Проти них застосовували тиск, репресії, їх розкуркулювали. Зокрема, навесні 1930 року було розкуркулено 166 німецьких господарств у Люксембурзькому районі, з них 52 за «невиконання хлібозаготівельного плану», було конфісковано 161 плуг, 597 голів худоби, близько 2 тис. десятин землі, інвентар. [2], [16, с. 530]

Після того як була проведена колективізація та розпочалися хлібозаготівлі, мешканці німецьких сіл сильно голодували. 1932 року з'явилося повідомлення від жінки з колгоспу Люксембурзького району про знущання над колгоспниками: «…всі зібрані запаси, всі продукти, весь страховий запас, все, що лише збиралося – все вивезли…». Вона також інформувала, що хліб у селян забрали, але план заготівель не вдавалося виконати, тому колгоспники відмовлялися працювати. Для того щоб примусити виснажених людей працювати без належного харчування, спеціальна бригада разом із сільською радою вивозили їх на підводах «по морозу в поле, роздягали і залишали голими в степу», а наступного разу «душили їх за горло, били, саджали їх роздягненими в холодні приміщення». [10, с. 29-84]

Німецьке населення Верхньодніпровського, Молочанського та Люксембурзького районів також опинилося скрутному становищі. Так, у Верхньодніпровському районі, де мешкало 15 тис. осіб, голодувало 87 сімей.

У грудні 1932 року задля контролю за темпом хлібозаготівель Одеську область відвідали П. Постишев та Л. Каганович. 23 грудня Л. Каганович скликав нараду секретарів райкомів. На ній відбулася розмова між ним та секретарем



Карл-Лібкнехтівського району Дьормером, було зазначено про необхідність суворого контролю та недопущення «розкрадання хліба, особливо в одноосібників». Різні настанови Л. Кагановича завершилися підписанням угод про термінове виконання хлібозаготівельних завдань. [7 с. 71-78]

Німецькі селяни, які потерпали від голоду на території України зверталися за допомогою до своїх рідних у Німеччині та Америці. Родичі та знайомі з за кордону намагалися допомогти, проте через закритість кордонів Радянського Союзу зробити це не завжди було просто. Часто допомога надходила нелегальними шляхами, через іноземних туристів і спеціалістів. Існували і легальні шляхи, коли допомогу надсилали по лінії торгівлі у вигляді грошових переказів і бандеролей, а також через державні канали. В СРСР таку допомогу називали «Гітлерівською допомогою голодуючим німцям». Її отримували, наприклад, у Люксембурзькому районі 30% колгоспів і 10—20% одноосібників. Селяни Молочанського району одержували її від німців-менонітів з Америки та Європи. Про допомогу німецьким селянам також згадувалося в партосередоку колгоспу ім. Вільгельма Піка в с. Орлово Верхньодніпровського району. Там повідомлялося про те, що гроші надходили через релігійні общини менонітів, лютеран, католиків, а потім роздавали їх населенню. Радянська влада і тут не залишала людей у спокої, місцеві партійні органи переслідували людей, які отримували допомогу, обкладали їх податками, вимагали виконання хлібозаготівельного плану. В селі Гольбштедт Молочанського району рахівник надіслав колгоспникам, що отримували допомогу, повідомлення такого змісту: «Сільська рада пропонує вам терміново з'явитися на роботу з дружинами і здати свою худобу». [7, с. 71-78]

В доповідній записці М. Крупника в ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1933 року, зазначалося про те, що «…голод охоплює не лише німецькі райони а й німецькі сільради українських районів (німецька сільрада Рубанівської ради, Товажницька сільрада Сахновської ради Харківської області, Цебриківський, Мелітопольський та інші райони)…» . [7, с. 71-78]

Серед німецької меншості колективізації так само проводилася прискореними темпами. Більшовицька влада систематично тиснула на представників меншини, оголошуючи усіх противників колективізації ворогами народу. Не в останню чергу завдяки таким методам показники колективізації серед німецьких сіл були одними з найвищих в країні.

Перші згадки за голод у національних німецьких районах з'явилися навесні 1931 р., коли колективізація була завершена. Невеликі німецькі господарства зникли, а німецькі селяни в колгоспах працювали задарма. Вилучення продовольства зрештою призвело до спалаху голоду.

Хлібозаготівлі в німецьких селах супроводжувалися свавіллям з боку місцевої влади: погрозами, шантажем, незаконними арештами, побиттям селян і

повною зневагою до прав людини. Премусові заходи були направлені як проти окремих осіб, так і поєднувалися з економічними санкціями, спрямованими проти всієї спільноти. Села, що не мали змоги виконати плани хлібозаготівель, вносилися до «чорних списків», накладали на них численні штрафи, що ставило мешканців у стан економічної блокади. Це прирікало селян на голодну смерть. [10 с. 29-84]

Серед німців, які перебували у місцевій владі зустрічалися небайдужі люди, які намагалися організувати створення фондів взаємодопомоги. Наприклад, знаходимо повідомлення, що у Вормській сільраді Карл-Лібкнехтівського району Миколаївського округу один із голів колгоспу, аби врятувати колгоспників від смерті, роздав їм по 18 пудів пшениці. [10, с. 74]

Варто звернути увагу, що радянська влада ретельно приховувала факти голоду серед меншини від світової громадськості. Однак звісти про трагічні події в України все ж доходили до західних країн. Протягом 1932-1933 року в Німеччині було створено ряд організацій, які працювали над допомогою голодуючим. Такі організації як «Брати в нужді», «Центральний комітет німців Чорномор'я», «Фаст і брілліант» та подібні займалися збором коштів, продовольства та намагалися доправити допомогу в Україну своїм співвітчизникам. Допомогові організації у своїх відозвах зазначали про те що мільйони людей стали жертвами голоду, серед яких чимало їх співвітчизників-німців. Вони закликали не мовчати, та допомагати своїм братам вижити. [17, с. 41]

У 1932 році в Берліні був створений Допомоговий комітет на чолі з Оленою Скоропадською. До комітету надходили численні запити про допомогу від українців та німців, що проживали в Україні. Представники українських громад, для прикладу з Литви, Польщі та США, активно співпрацювали з Комітетом і докладали зусиль, щоб допомогти своїм співвітчизникам.

Багато представників німецької меншини в Україні зверталися за допомогою до німецького консульства в УСРР. Зокрема, мешканка села Вормс Одеської області Амалія Маух надіслала листа на ім’я німецького консула, у якому благала про допомогу. Вона повідомляла, що її чоловіка засудили на 15 років і вислали на північ, а вона разом із п’ятьма дітьми потерпає від голоду. [10, с. 75]

Радянське керівництво намагалося перешкоджати іноземній допомозі. В червні 1934 року до Москви надійшов лист від лідерів ЦК КП(б)У з проханням вжити заходів через НКВС для припинення іноземної підтримки. Зовнішньополітичним відомствам доручалося «заборонити будь-який виїзд представників консульств у села для роздачі допомоги й проведення провокаційної роботи». Втім це, іноземна допомога продовжувала надходити. Як зазначає у своєму дослідженні Ю. Котляр, у квітні 1933 року до Одеської та Дніпропетровської областей було переказано 12 300 крб., а в травні — 13 400 крб. золотом.



Загальний обсяг допомоги німецькій громаді за період із квітня 1933 до квітня 1934 року склав: Дніпропетровська область — 203 тис. крб., Одеська область — 132 321 крб., Київська область — 90 тис. крб.,Донецька область — 60 тис. крб., Молдавська АРСР — 2 500 крб. [10 с. 29-84]

На півдні України утворилося вісім єврейських сільських рад: Єфінгарська, Нагартавська, Новополтавська, Добрянська, Ерштмайська, Романівська, Молотовська та Кривоозерська. На початку 1930-х років у цьому регіоні діяли 93 колгоспи які були єврейськими, у них було об'єднано понад 156 тисяч селян.

Через насильницьку колективізацію господарства єврейських родин почало швидко занепадати, деякі євреї, які намагалися протистояти колективізації, так само були репресовані та висилалися цілими родинами. Найбільш сильний голод серед єврейського населення в Україні спостерігався в південних районах, зокрема в Миколаївській області, в межах сучасних Первомайського, Кривоозерського і Арбузинського районів. [7, с. 71-78], [9], [24], [25]

Голод, який спалахнув на території УРСР, торкнувся і грецького населення. У грецьких селах, які розташовувалися у Приазов'ї, на кінець 1932 року розпочалася масова реквізиція зерна та продовольства у селян. По селам ходили озброєні комуністи-активісти, які заходили в кожну садибу і проводили обшуки всіх приміщень. Забирали усе, не залишаючи людям бодай трохи. Тих, хто порушував встановлені рамки, карали. За допомогою колгоспних та селянських зборів застосовувалися методи громадського тиску на населення. [17, с.93]

Вище партійне керівництво стежило за виконанням встановлених правил, і тому місцеві керівники колгоспів та радгоспів, навіть в тих випадках, коли намагалися допомогти своїм робітникам, самі опинялися під тиском та репресіями з боку більшовицької верхівки. Будь-яка допомога розцінювалася як «неприпустиме розбазарювання» продовольчих запасів. [17, с. 93]

В ході хлібозаготівель більшовики вилучали в деяких колгоспах навіть те зерно, яке призначалося для посівної кампанії. За невиконання планів хлібозаготівель передбачалися суворі покарання: штрафи, примус до додаткової здачі м'яса, позбавлення права користування землею, включно з присадибними ділянками, а також судове переслідування.На початку 1932 року ситуація різко погіршилася, що призвело до спалаху голоду. До періодичного видання «Шлях індустріалізації» надійшов лист від членів єврейської комуни імені В. Леніна, в якому, ймовірно, висвітлювалися наслідки цих подій «Голодуємо! Оповіщаємо всі миколаївські організації, що члени комуни вже 4 дні не бачили навіть крихти хліба. Просимо звернути увагу і негайно допомогти». [10 , с. 29-84]

У жовтні 1932 року вийшла Ухвала ВЦВК СРСР "Про вживання репресивних заходів по відношенню до колгоспів, що саботують хлібозаготівлі». Відповідно до неї були узаконені репресії проти тих колгоспників, які стояли на шляху хлібозаготівель і якимось чином пручалися ним, або просто роздавали хліб населенню.

Чимало представників єврейських організацій із європейських країн – Польщі, Франції, Англії, а також із США мали намір допомогти голодуючим, приїхати в Україну, проте більшовицька влада запевняла їх, що розмови про голод – це наклеп на Радянський Союз, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну. Закритість кордонів в СРСР та сувора цензура стали причиною повільного розголосу і того, що світова громадськість часто не усвідомлювала дійсних масштабів катастрофи.

Від голоду страждали усі етноси, поряд з українським, єврейським, німецьким та польським населенням, також вмирали від голоду молдовани, болгари, греки та представники інших меншин. Ситуація на Півдні України, де мешкало чимало представників різних національних меншин, була катастрофічною. Голод не обирав жертв за національною ознакою і торкнувся представників усіх народів, які проживали на території України поряд із українцями: німців, євреїв, поляків, греків, молдован, болгар та інших.

Висновки. Таким чином, представники української діаспори за кордоном зробили чимало для допомоги українцям та для того, щоб донести до світової громадськості правду про жахливі події, які відбувалися на їхній батьківщині. Задля привернення уваги всього світу влаштовувалися протестні акції, спеціальні марші, видавалися брошури та публікувалися інформаційні матеріали у ЗМІ. Було чимало звернень до урядів західних країн, проте необхідної реакції, на жаль, не відбулося. Радянський Союз офіційно заперечував факт голоду, і дипломати західних країн не поспішали йти на конфронтацію та побоювалися офіційно визнавати правду.

У країнах Європи та Північної Америки організовувалися різноманітні благодійні організації та фонди. Ініціаторами їх створення виступали українські діаспорні організації або ж громадяни, які прагнули допомогти представникам свого етносу, що опинилися на території України та потрапили у скрутне становище. Благодійними організаціями та небайдужими людьми було зібрано чимало коштів, проте лише невелика частина змогла потрапити до голодуючих, оскільки СРСР всіляко перешкоджав надходженню допомоги та заперечував факт голоду в Україні.

Представники етнічних меншин, які мешкали на території України, в повній мірі відчули на собі всі жахи голоду, який охопив країну у 1932–1933 роках. Внаслідок примусової колективізації, втрати селянами власного господарства, розкуркулення тих, хто чинив опір, а також посилених хлібозаготівель та вилучення харчів, голод досяг небачених раніше масштабів. Деякі села вимирали майже повністю. Дуже сильно постраждали грецькі, болгарські, польські села, а також єврейські та німецькі поселення. Інколи люди намагалися виїхати до міст, проте виїзд із сіл був фактично під забороною. У 1932 році радянська влада запровадила обов'язкові паспорти, проте селянам їх не видавали, і для виїзду з села був потрібен письмовий дозвіл голови колгоспу.



Представники етнічних меншин отримували допомогу з-за кордону від своїх співвітчизників, проте закритість кордонів СРСР і небажання більшовицької влади визнавати голод значно ускладнювали цей процес.

Голод 1932–1933 років повністю торкнувся представників етнічних меншин, і вони, мешкаючи поряд із українцями, розділили їхню тяжку долю.

Література:

1. Голод, Голодомор 1932-33 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу : https://esu.com.ua/article-25439

2. Марочко В.І. ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УСРР [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Golodomor_1932_1933 (останній перегляд: 05.11.2024)

3. Ковальчук О. Голодомор 1932-1933 років в Україні і боротьба за правду української діаспори Північної Америки. URL: https:// ukrainianpeople.us/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80-1932-1933-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8C%D0%B1/ (дата звернення 12.06.2024).

4. Владика Василь Ладика. Синод єпископів УГКЦ. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-ladyka-3383/ (дата звернення 15.07.2024).

5. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства. Видання четверте, доповнене. В.: ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

6. Віднянський С.В. ЛІГА НАЦІЙ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Liga_Natsiy (останній перегляд: 05.11.2024)

7. Котляр Ю. Етнічні меншини Півдня України під час голодомору 1932-1933 рр. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* К., 2009. Вип. 15. С. 71-78.

8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1128 с.

9. Гриневич Л.В., Гриневич В.А. ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (останній перегляд: 05.11.2024)

10. Романець Н. Р. «Винні у тому, що… німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.) // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей, персоналії: у 5 т. Дніпро: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2017. С. 29-84.

11. Г.Олійник. "По цілій Україні панує голод…": як буковинці підтримували українців під час Голодомору 1932-33 років. URL: https://molbuk.ua/news/299628-po-cilii-ukraini-panuie-golod-iak-bukovynci-pidtrymuvaly-ukrainciv-pid-chas-golodomoru-1932-33-rokiv.html

12. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 1104. арк. 1-2 зв.
13. Віктор Доценко. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11484/Dotsenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y (останній перегляд: 05.11.2024)
14. Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
15. Доценко В.О. Єврейські національні райони Півдня України під час голодомору 19232-1933 років. /Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки, Том 29 (68) № 3 2018. 117 с.
16. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.
17. Трейтяк Д.В. Повсякденне життя грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2024. 247с.
18. Хмельницька міська рада. Проскурів і Проскурівщина в роки Голодомору-Геноциду URL: https://www.khm.gov.ua/en/node/35367
19. Тетяна Осташко. Документи українських архівів у США про формування і розвиток гетьманського руху у 1919–1931 рр. / Тетяна Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр.. - 2012. - 7. - С. 37-63. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/revol_2012_7_37
20. Плав'юк М.В. ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР НА ЕМІГРАЦІЇ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=DC_UNR (останній перегляд: 12.11.2024)
21. Державний центр УНР в екзилі (ДЦ УНР) / М. В. Плав'юк // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Режим доступу : https://esu.com.ua/article-26190
22. Патриляк І.К. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Orhanizatsiia_ukrainskykh (останній перегляд: 12.11.2024)
23. ДАХмО. Ф. П364. Оп.1.–Спр.418. арк. 15-17.
24. ДАОО. Ф.П-11, оп.1, спр.141. арк.31-36.
25. ДАОО. Ф.П-11, оп.1, спр.165. арк.136-137.
26. ЦДАВО України. Ф. 27, оп. 11, спр. 718. арк. 8.
27. ДАЗО. Ф. Р-576, оп. 1, спр. 46. арк. 60.
28. ЦДАВО України, Ф. 3801, оп. 1. спр. 755. арк. 133.
29. ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 253, арк. 1.
30. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 126, арк
31. ЦДАВО України, ф. 4412, оп. 1, спр. 5, арк. 1-2 зв.
32. ЦДАВО України, ф. 4008, оп. 1, спр. 1, арк. 19.



References:

1. Kulchytskyi, S. V. (2006). Holod, Holodomor 1932–33 [Famine, Holodomor of 1932–33]. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine. Retrieved from https://esu.com.ua/article-25439 [in Ukrainian].

2. Marochko, V. I. (2004). HOLODOMOR 1932–1933 rokiv v USRR [The Holodomor of 1932–1933 in the Ukrainian SSR]. Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine, Vol. 2: H-D. Edited by V. A. Smolii et al. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka, 688 pp.: illus. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Golodomor_1932_1933 (last accessed: November 5, 2024) [in Ukrainian].

3. Kovalchuk, O. (n.d.). Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini i borotba za pravdu ukrainskoi diaspori Pivnichnoi Ameryky [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the struggle for truth by the Ukrainian diaspora in North America]. Retrieved from https://ukrainianpeople.us/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80-1932-1933-%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8C%D0%B1/ (accessed June 12, 2024) [in Ukrainian].

4. Vladyka Vasyl Ladyka. (n.d.). Synod yepyskopiv UHKTs [Bishop Vasyl Ladyka. Synod of Bishops of the UGCC]. Retrieved from https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-ladyka-3383/ (accessed July 15, 2024) [in Ukrainian].

5. Serhiychuk, V. (2016). Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainska [Holodomor of 1932–1933 as genocide of Ukrainians] (4th ed., revised and expanded). Vinnytsia: PP Serhiychuk M. I. [in Ukrainian].

6. Vidnianskyi, S.V. (2009). Liha Natsii [League of Nations]. In Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 6, La–Mi). Editorial board: V.A. Smolii (Ed.) et al. NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Liga_Natsiy (last accessed: 05.11.2024) [in Ukrainian].

7. Kotliar, Yu. (2009). Etnichni menshyny Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomoru 1932–1933 rr. [Ethnic minorities of Southern Ukraine during the Holodomor of 1932–1933]. Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it], (15), 71–78 [in Ukrainian].

8. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy / Uporyad. R.Ya. Pyrih; NAN Ukrainy. Instytut istoriï Ukrainy. (2007). Kyiv: Vydavnytskyi dim "Kyyivo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].

9. Hrynevych, L.V., & Hrynevych, V.A. (2005). Yevrei v Ukraini [Jews in Ukraine]. In V.A. Smolii (Ed.), Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 3: E–I (pp. 672). Kyiv: Naukovia dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini [in Ukrainian].

10. Romanyets, N.R. (2017). Vynni u tomu, shcho... nimtsi: represii proty nimetskoi natsionalnoi menshyny Dnipropetrovshchyny (1920–1940 rr.) ["Guilty of... Germans": repressions against the German national minority in Dnipropetrovsk region (1920–1940)]. In Dnipropetrovska oblasna redkolheia po pidhotovtsi i vydanni tematychnoyi seriyi knyh "Reabilitovani istoriyeyu" (Eds.), Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represiy: zbirnyk statei, personaliyi (Vol. 5), (pp. 29-84). Dnipro: Monolit [in Ukrainian].

11. Oliinyk, H. (n.d.). "Po tsilii Ukrayini panuie holod…": yak bukovyntsi pidtrymuvaly ukraintsiv pid chas Holodomoru 1932-33 rokiv ["Hunger reigns across all of Ukraine…": how Bukovinians supported Ukrainians during the Holodomor of 1932-33]. Retrieved from https://molbuk.ua/news/299628-po-cilii-ukraini-panuie-golod-iak-bukovynci-pidtrymuvaly-ukrainciv-pid-chas-golodomoru-1932-33-rokiv.html [in Ukrainian].

12. TsDAVO Ukrainy. (n.d.). F. 4465, op. 1, spr. 1104. ark. 1-2 zv. [State Archives of the Vinnitsa Region, f. 4465, op. 1, case 1104, pp. 1-2] [in Ukrainian].
13. Dotsenko, V. (n.d.). Kolektyvizatsiia yevreiskykh natsionalnykh raioniv Pivdennoho Krymu na pochatku 1930-kh rokiv [The collectivization of Jewish national districts in southern Ukraine and Crimea in the early 1930s]. Retrieved from https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11484/Dotsenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
14. Kotyhorenko, V.O. (Ed.). (2020). Natsional'ni menshyny Ukrainy v politychnykh protsesakh XX–XXI stolit: stan i problemy doslidzhen' [National minorities of Ukraine in political processes of the 20th-21st centuries: state and research problems]. In V.O. Kotyhorenko (Ed.), Proceedings of the IPiEND named after I.F. Kurasa NAN Ukraine (pp. 1-624). Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
15. Dotsenko, V.O. (2018). Yevreys'ki natsional'ni raiony Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomoru 1932–1933 rokiv [Jewish national districts of southern Ukraine during the Holodomor of 1932–1933]. Uchni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriia: Istorychni nauky, 29(68), 3, 117 [in Ukrainian].
16. Smolii, V.A. (Ed.). (2003). Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky [The famine of 1932-1933 in Ukraine: Causes and consequences]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
17. Tretiak, D.V. (2024). Povsiakdenne zhyttia hrets'koi etnichnoi menshyny v Ukraini v 20–30-ti roky XX stolittia [Everyday life of the Greek ethnic minority in Ukraine in the 1920s and 1930s]. (Unpublished doctoral dissertation). Mykhailo Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv [in Ukrainian].
18. Khmelnytska Miska Rada. (n.d.). Proskuriv i Proskurivshchyna v roky Holodomoru-Henotsydu [Proskuriv and Proskuriv region during the Holodomor-Genocide]. Retrieved from https://www.khm.gov.ua/en/node/35367 [in Ukrainian].
19. Ostashko, T. (2012). Dokumenty ukrains'kykh arkhuiv u SShA pro formuvannia i rozvytok het'manskogo rukhy u 1919–1931 rr. [Documents from Ukrainian archives in the USA about the formation and development of the Hetman movement in 1919–1931]. Problemy vyvchennia istorii Ukrajins'koi revoliutsii 1917–1921 rr., 7, 37–63. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/revol_2012_7_37 [in Ukrainian].
20. Plyv'uk, M.V. (2004). Derzhavnyy tsentr UNR na emihhratsii [State center of the Ukrainian National Republic in emigration]. In V.A. Smoliy (Ed.), Entsyklopediya istorii Ukrainy: T. 2: H-D (pp. 688). Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=DC_UNR [in Ukrainian].
21. Plyv'uk, M.V. (2007). Derzhavnyy tsentr UNR v ekzili (DTS UNR) [State Center of the Ukrainian National Republic in Exile]. In I.M. Dziuba, A.I. Zhukovsky, M.H. Zheleznyak (Eds.), Entsyklopediya Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Retrieved from https://esu.com.ua/article-26190 [in Ukrainian].
22. Petryliak, I.K. (2010). Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv [Organization of Ukrainian Nationalists]. In V.A. Smoliy (Ed.), Entsyklopediya istoryi Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 7, pp. 728). Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Orhanizatsiia_ukrainskykh [in Ukrainian].
23. DAKhMO. F. P364. Op. 1 – Spr. 418. ark. 15-17 [in Ukrainian].
24. DAAO. F. P-11, op. 1, spr. 141. ark. 31-36 [in Ukrainian].
25. DAAO. F. P-11, op. 1, spr. 165. ark. 136-137 [in Ukrainian].
26. TsDAVO Ukrainy. F. 27, op. 11, spr. 718. ark. 8 [in Ukrainian].
27. DAZO. F. R-576, op. 1, spr. 46. ark. 60 [in Ukrainian].
28. TsDAVO Ukrainy. F. 3801, op. 1, spr. 755. ark. 133 [in Ukrainian].
29. TsDAVO Ukrainy. F. 3563, op. 1, spr. 253. ark. 1 [in Ukrainian].
30. TsDAVO Ukrainy. F. 4465, op. 1, spr. 126. ark. 1 [in Ukrainian].
31. TsDAVO Ukrainy. F. 4412, op. 1, spr. 5. ark. 1-2 zv [in Ukrainian].
32. TsDAVO Ukrainy. F. 4008, op. 1, spr. 1. ark. 19 [in Ukrainian].

УДК.94:329.

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1097-1108

Боровський Андрій Анатолійович апірант кафедри всесвітньої історії та археології УДУ імені М. П. Драгоманова, тел.: (067) 433-44-77, https://orcid.org/0009-0006-4618-2999

НАПРЯМИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МЕНТАЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ

Анотація. Актуальність. Проголошення незалежності України у 1991 році та відхід від тоталітарного комуністичного сприйняття релігії виявили необхідність переосмислення попереднього досвіду існування релігійних організацій в умовах комуністичного суспільства. Це особливо стосується релігійних організацій, які зазнали суттєвого тиску з боку тоталітарного режиму ще з 1920-х років.

Мета дослідження. Розкрити причини трансформації напрямків атеїстичної пропаганди в контексті комуністичної ідеології та показати необхідність боротьби з релігією як обов'язкового етапу на шляху побудови комунізму відповідно до марксистсько-ленінської ідеології.

Результати. Релігійна боротьба компартії проти релігійних організацій та релігійного світогляду мала кілька етапів реалізації. Хоча комуністична ідеологія доктринально сприймала релігію як ворожу, яка заважає боротьбі за права пролетаріату, на початковому етапі її панування, враховуючи сильні позиції релігійних організацій, компартійний і репресивний апарати застосовували тактику ослаблення сильних опонентів шляхом посилення слабших. Закріпившись і отримавши необхідні ресурси, комуністи перейшли до безпрецедентної боротьби з усіма проявами релігійного світогляду.

Висновки. Релігійні організації, що існували на теренах України під час її окупації більшовиками, були приречені на гоніння, занепад або повне знищення. Їхнє існування суперечило доктринальним засадам комуністичної ідеології. Комуністична ідеологія, виконуючи роль квазірелігії, прагнула замінити традиційний релігійний світогляд комуністичним, перетворивши віруючих людей на адептів нового ідеологічного культу. Розмиття релігійних уявлень і зростання скепсису серед прихильників релігійних організацій підірвали позиції релігійного світогляду. Водночас це заклало «бомбу сповільненої дії», породивши сумніви вже у самій комуністичній квазірелігії.

Ключові слова: юдеї, протестанти, баптисти, меноніти, етнічні меншини, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Радянський Союз.

Borovskyi Andriy Anatoliyovych Ph.D. Student, Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, tel.: (067)433-44-77, https://orcid.org/0009-0006-4618-2999 ,

DIRECTIONS OF ATHEISTIC PROPAGANDA AND THEIR INFLUENCE ON THE MENTALITY OF RELIGIOUS OUTLOOK

Abstract. Relevance. The proclamation of Ukraine's independence in 1991 and the departure from the totalitarian communist perception of religion revealed the need to rethink the previous experience of religious organizations operating in a communist society. This is especially true for religious organizations that experienced significant pressure from the totalitarian regime starting in the 1920s.

Objective of the study. To uncover the reasons for the transformation of atheistic propaganda directions within the context of communist ideology and to demonstrate the necessity of combating religion as an essential stage in building communism according to Marxist-Leninist ideology.

Results. The Communist Party's struggle against religious organizations and religious worldview involved several stages of implementation. While communist ideology doctrinally perceived religion as an adversary impeding the fight for proletarian rights, during its initial phase of dominance, given the strong positions of religious organizations, the Communist Party and repressive apparatus employed a strategy of weakening strong opponents by empowering weaker ones. Once consolidated and sufficiently resourced, the communists moved to an unprecedented struggle against all manifestations of religious worldview.

Conclusions. Religious organizations existing in Ukraine during its occupation by the Bolsheviks were doomed to persecution, decline, or complete destruction. Their existence contradicted the doctrinal principles of communist ideology. Acting as a quasi-religion, communist ideology sought to replace the traditional religious worldview with a communist one, turning believers into adherents of a new ideological cult. The erosion of religious beliefs and the growth of skepticism among followers of religious organizations undermined the positions of the religious worldview. At the same time, it planted a "time bomb," sowing doubts even in the communist quasi-religion itself.

Keywords: Jews, Protestants, Baptists, Mennonites, ethnic minorities, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Soviet Union.

Постановка проблеми. Проголошення незалежності України, відкриття українських архівів, а також глибинна психологічна потреба представників етнічних меншин, зокрема релігійних організацій, у розумінні свого місця в минулому та сьогоденні українського національного будівництва підкреслюють актуальність дослідження їхньої історії. Для релігійних організацій етнічних

меншин України особливий інтерес становить період релігійної свободи, а згодом — часткової свободи діяльності, який припадає на перші національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років і 1920-ті роки, коли на українських теренах закріплювалася більшовицька влада. Цей період є надзвичайно важливим для дослідників, адже саме тоді релігійні організації переосмислювали своє місце в українському суспільстві, а також адаптували своє повсякденне та релігійне життя до реалій нової доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення взаємодії ідеології, релігії та політики в історичному контексті України є великим аспектом сучасної гуманітаристики. Значний внесок у цю галузь зробили такі автори, як Р. Шпорлюк, В. Хархун, В. Пащенко, О. Довбня, а також редакційні колективи фундаментальних праць з історії релігії та протестантизму в Україні. У роботі Р. Шпорлюка "Комунізм і націоналізм" акцентує увагу на спільностях між ідеологією комунізму та національними рухами, що суттєво вплинуло на соціальні й політичні процеси в Україні. В. Хархун у своїх дослідженнях аналізує концепцію «релігієподібного комунізму», яка замінювала традиційні релігійні форми в умовах тоталітарної системи. Вивчення державно-церковних відносин також займає важливе місце в сучасних дослідженнях. У роботах В. Пащенка розкриваються складні взаємовідносини більшовицької влади та православної церкви у 1920–30-ті роки, які супроводжувалися репресіями та обмеженнями. Співпраця з Р. Сторчуком дозволила додатково висвітлити питання антирелігійної політики більшовиків. "Вітчизняний євангельський протестантизм" і стаття Г. Мерєнкова та Ф. Проданюка висвітлюють історію євангельських християн-баптистів, акцентуючи увагу на їхній ролі в релігійному житті України в XIX–XX століттях. Ці дослідження сприяють глибокому розумінню трансформацій, які відбувалися у сфері релігії під впливом соціальних і політичних процесів.

Мета статті розкрити тенденції трансформації релігійної політики більшовицького режиму на підконтрольних територіях України у першій половині 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. У період перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років релігійні організації переосмислювали своє місце в українському суспільстві та реорганізовували своє життя. Це стосувалося як Православної Церкви, яка залишалася провідною релігійною організацією на українських землях, так і релігійних меншин. Однак після поразки національно-визвольних змагань і встановлення більшовицького панування розпочався новий, кардинально відмінний від попереднього, етап у взаємодії світської влади та релігійних організацій. На початкових етапах більшовицького режиму ставлення держави до релігійних організацій залежало від їхніх позицій і впливу в суспільстві. Так, релігійні організації протестантсь-

кого та інославного спрямування, які зазвичай не мали такого впливу, як католицькі чи православні, не сприймалися більшовиками як значна загроза. У зв'язку з цим їхня діяльність у період становлення більшовицької влади мала другорядне значення у контексті протистояння між релігією та комуністичною ідеологією.

Побудова комуністичного суспільства, на думку адептів комуністичної ідеології , мала своєю метою переформатування самої людської природи з метою творення нової формації людини в людини - дільника комунізму. Комуністи насамперед мали бути людьми вільними від попередніх ідей Та уявлень про довколишній світ концентрованими насамперед на будівництві нового суспільного ладу. Однією з найшкідливіших сфер людського життя, що заважала повноцінній появі людини нової суспільної формації, стала сфера релігії, релігійної думки та філософії, які в свою чергу віддаляли людину від усвідомлення необхідності руйнування Старого Світу та побудови якісно нового комуністичного суспільства, а отже являли собою суспільний "опіум". Під дією цього "опіуму" люди шукали інших окрім марксистського пояснення суспільних процесів, а отже віддалялися від справи революції та побудови комунізму. Саме з таких вихідних даних новостворена більшовицька держава розпочала свій діалог з релігійними організаціями і контрольні дії на підконтрольних територіях. В перші роки більшовицького панування політика держави стосовно релігії була строкатою та почасти непослідовною, оскільки релігійні переконання більшості населення були настільки сильними, а позиції більшовицької влади в багатьох місцевостях — настільки слабкими, що йти на відверту конфронтацію з більшістю або з усіма релігійними організаціями більшовики не могли. Тому вони перейшли до формальної політики свободи совісті та відокремлення релігії від держави. В рамках такого підходу першими ударами зазнавали насамперед найбільш потужні релігійні організації, які мали розгалужені осередки та чітку структуру управління, або ж релігійні організації, які хоч і були нечисельні, але їхній релігійний світогляд вступав у конфронтацію або категорично не вписувався в умови розбудови комуністичного суспільства. Зокрема серед таких організацій були меноніти, спосіб життя яких був фактично законсервований з часів їх виникнення в німецькому протестантському русі. В арсеналі боротьби більшовицької партії та її уряду з релігійними організаціями були як методи, які використовувалися на регулярній основі, так і тимчасові ситуативні методи, спрямовані на підсилення ефекту регулярних методів. Вони давали прийнятне обґрунтування для дій і спонукали адептів релігійних організацій переосмислити свої позиції. Зокрема, це були: руйнування будівель та зображень, націоналізація приміщень релігійних організацій для суспільних потреб. Крім того, широко практикувався метод переслідування релігійних діячів під різними виправданнями (антирадянська агітація, співпраця з

іноземцями та інше) чи створення умов, несприятливих для релігійної діяльності. Крім того, під різними приводами та за допомогою різних методів перешкоджалося проведенню богослужінь чи навіть зовсім заборонялося, а також використовувалися індивідуальні засоби впливу на окремих адептів релігії. Крім того, до непрямих заходів належали насамперед підміна понять, як-от категорія "духовність", де релігійний шлях підмінявся образотворчим мистецтвом, літературою, музичним мистецтвом та іншими подібними явищами. [1,с.49-68]

Більш того, в процесі своєї еволюції більшовицька комуністична ідеологія набула квазірелігійних рис, що вже саме по собі тягло за собою ревнісне ставлення до інших релігій. Власне, квазірелігійний характер комуністичної ідеології неспростовно визнавали навіть частина марксистських теоретиків, зокрема Генріх де Ман, Герберт Маркузе, Джозеф Шумпетер, Реймонд Арон та інші. Більш того, досвід наукових досліджень теж вказує, що в виборі напрямку дій стосовно релігії комуністична ідеологія проявляє себе як "політична релігія". Зокрема їй притаманні догматичність, гностичність, есхатологічність, схильність до місіонерства та ритуалістичність. [1,с.49-68]

Цікавим психологічним феноменом у марксизмі є підкреслена боротьба з ідеєю Бога. Власне, в своєму намаганні спростувати ідею Бога, Карл Маркс, відкидаючи релігійні принципи, що лежали в основі гуманізму, прагнув підмінити їх ідеєю духовної свободи і таким чином дистанціюватися від спадку християнської цивілізації. Більшовики поглибили фундаментальний конфлікт між комуністичною ідеологією як прикладом світської релігії та власне релігійною думкою як такою. Ведучи запеклу та непримиренну боротьбу з ідеєю богобудівництва, більшовики значно посилили конфлікт комуністичної ідеології з будь-якими формами релігійності і зробили войовничий атеїзм ідеологічною парадигмою. Власне, такий підхід передбачав відсутність віри в Бога та інші цінності як обов'язкову умову для формування нового типу людини, а саме будівника комуністичного суспільства. [1,с.49-68]

Тож нівелювання значення релігії, теоретичне обґрунтування її шкідливості на шляху побудови комунізму, що було притаманне поглядам Карла Маркса, було переосмислене та переоформлене більшовиками в якості концепції своєї "політичної релігії". Відповідно до неї, відсутність віри в Бога та трансцендентні явища ставала обов'язковою для комуністичної ідеології, а боротьба з будь-якими формами релігійності — обов'язком і однією з форм революційної діяльності та побудови комуністичного суспільства. [2, с.117]

Більш того, в процесі своєї еволюції більшовицька комуністична ідеологія набула квазірелігійних рис, що вже саме по собі тягло за собою ревнісне ставлення до інших релігійних поглядів. Власне, квазірелігійний характер комуністичної ідеології неспростовно визнавали навіть частина марксистських

теоретиків. Зокрема Генріх де Ман, Герберт Маркузе, Джозеф Шумпетер, Реймонд Арон та інші. [2,с. 116]

Подальшим кроком у формуванні комуністичної ідеології як світської релігії стало те, що, на думку адептів та ідеологів комунізму, суспільний прогрес та науково-технічний розвиток не здатні вплинути на суть комуністичних доктрин, що зближувало її з теологією. Крім того, сама суть комуністичної ідеології була заточена під ідею месіанства, що притаманне світовим релігіям, які націлені на якнайбільше розповсюдження свого вчення серед найширших мас населення. У відповідності до комуністичної міфології, комунізм являє собою своєрідний рай на Землі, а його побудова — форму порятунку людей від експлуатації з боку буржуазії та буржуазних суспільств як таких. Фактично, в такому світогляді комуністичне суспільство являло собою рай на землі, коли будь-які забаганки людини вирішувалися за рахунок самоорганізації людей нової формації. [2,с. 116]

Більш того, Микола Бердяєв у своїй праці "Новые средневековье. Демократия, социализм и теократия" висловлює думку, що комуністична ідеологія містить у собі перенесення біблійного сюжету обраного народу Ізраїля на пролетаріат. Відповідно до комуністичної ідеології, саме пролетаріат є будівником комуністичного суспільства, а гуманістичне суспільство в свою чергу — раєм на Землі. Таким чином, саме на пролетаріат покладається місія докорінної зміни людської взаємодії та творення нової формації людини та суспільства, а саме будівника комунізму та комуністичного суспільства. Власне, у своїй праці "Витоки і смисл російського комунізму" Микола Бердяєв стверджував, що комунізм є викликом християнській цивілізації, оскільки претендує на потреби людської душі. [2, с.113-122]

Яскравою особливістю, яка з одного боку підтверджує твердження про комуністичну ідеологію, сформовану її ідеологами як світський культ, а з іншого боку є яскравим прикладом того, яке місце займає ідея революції в ній, є теза про революцію як обов'язкову умову переходу на якісно новий рівень суспільного розвитку. Власне, якщо для християнства, яке було панівною релігією, в самій його природі була схильність до поступального еволюційного розвитку через зусилля та динамічну працю, то за догмами комуністичної ідеології досягнення найвищої стадії розвитку суспільства — комунізму, можливе лише через революцію. Самим Карлом Марксом та більшовицькими ідеологами відкидався варіант поступального розвитку. Тож така різниця в підходах створювала дисонанс у свідомості. [2, с. 113-122]

Така специфіка більшовицького ставлення до релігії суттєвим чином впливала не лише на адептів основних релігійних організацій, а й значною мірою на внутрішньо психологічне ставлення більш дрібних релігійних організацій у межах Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Релігійні

напрямки національних меншин перебували в особливому становищі, оскільки з одного боку вони були релігійними напрямками, а з іншого — напрямками національних меншин. З огляду на вищезгадане, сам факт їх існування йшов на перепону справі розбудови комунізму та творенню нової формації людини — "будівника комунізму".[1,с.49-68]

Поваливши Російську республіку та її тимчасовий уряд, більшовики, пройшовши до влади в Росії ще з 1918 року, розпочали свою боротьбу проти релігії. На словах дотримуючись принципу відділення церкви від держави та школи і принципу свободи совісті, більшовики, опираючись на свої ідеологічні доктрини, не прагнули до розбудови діалогу між державою та церквою, а розпочали непримиренну боротьбу з нею. В питанні протистояння релігійним організаціям більшовики головним чином намагалися завдати основного удару найбільшим структурованим релігійним організаціям, а в окремих випадках підтримували дрібніші релігійні організації в їх протистоянні більш потужним, таким чином спочатку знищуючи перші, а потім і останні. Якщо боротьба з православною церквою була розпочата ще за доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 років, то більш дрібні релігійні організації, до яких насамперед належали релігійні організації етнічних меншин, зазнали удару в 20-30-ті роки. [4, с. 228-233]

Увесь період перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 років протестантські релігійні громади України головним чином дотримувалися повного політичного нейтралітету стосовно всіх держав, що займали українські землі всі буремні роки. Втім, з боку більшовицької партії та її уряду, ще починаючи з 1919 року, була розпочата боротьба з релігійними організаціями як складовою експлуататорських класів. Відповідно до бачення релігійної ситуації більшовиками та опираючись на власні доктрини, більшовики сприймали релігійні проповіді та вчення як забобони, спрямовані на збереження панівного становища експлуататорськими класами. Саме тому антирелігійна агітація стала наріжним каменем революційної боротьби. У травні 1921 року на пленумі ЦК РКП(б) було прийнято постанову, в якій зазначалося, що завданням боротьби з релігією є заміна релігійного догматизму комуністичним, і системна боротьба має йти не з однією якоюсь релігійною організацією, а з релігійним світоглядом як таким. [4, с. 228-233]

З 1922 року ЦК РКП(б) розпочав відвертий наступ на релігійне життя як таке. Відповідно до директиви ЦК РКП(б), пряме втручання держави в релігійні справи було визнано корисним. Це стосувалося не тільки сект, а й релігійних груп загалом. Більш того, при ЦК РКП(б) була утворена антирелігійна комісія. Завданням цієї комісії було боротися з релігією та віруючими в межах усього Радянського Союзу. Такі ж антирелігійні комісії утворювалися на місцях, що створювало напружену атмосферу для роботи релігійних організацій. [4, с. 228-233]

В умовах розгрому Православної Церкви та її протистояння з більшовицькою репресивною машиною протестантські деномінації отримали період певного розквіту, оскільки значна частина православної пастви переорієнтувалася на інші течії. Саме в 20-ті роки темпи зростання протестантських громад були найбільш суттєвими. Найбільше зростання спостерігалося серед баптистів та євангельських християн. [4, с. 228-233] Зі встановленням радянського контролю на більшій частині території України ці громади сподівалися на відновлення частини своїх прав, здобутих у попередні роки, та повернення майна. [6], [7]

Наприклад, німці-баптисти з колонії Ново-Данціг звернулися до Миколаївського окрвиконкому з проханням повернути їм молитовний будинок. У результаті окрвиконком, узгодивши це з НКВС і його відділом культів, дозволив громадам Штейнгуту та Ново-Данціга відновити права на молитовні приміщення. [8], [9] Також було надіслано звернення до Одеського губернського адміністративного відділу для узгодження повернення іншої нерухомості.

Український баптистський рух активізувався у жовтні 1918 року, коли в Києві відбувся перший з'їзд баптистів. У 1921 році в Єлисаветграді проведено другий Всеукраїнський з'їзд, де створили Всеукраїнський союз баптистів на чолі з Д. А. Правоверовим. У 1922 році цей союз увійшов до складу Всеросійського союзу баптистів. У 1923 році НКВС видав інструкцію про порядок реєстрації релігійних громад, яка вимагала подавати заяву, статут та анкетні дані пресвітера, а також зобов'язання утримуватися від антирадянської діяльності. [10, с. 366-367], [11, с. 45-60]

Протестантський рух мав значну регіональну специфіку, адже громади етнічних меншин часто компактно проживали на півдні України, де знаходився центр євангельського руху. Євангельські християни-баптисти, не будучи домінуючою конфесією, спочатку користувалися певною свободою, оскільки не мали вагомої підтримки з боку державних структур. Навіть репресії, такі як розкуркулення та переселення, мали здебільшого соціальний характер. Однак у 1927 році почалися релігійні гоніння, і до 1929 року Союз баптистів фактично припинив діяльність. У 1930 році відновлення діяльності тривало до середини 1930-х років. [12, с. 24-30.] , [11, с. 45-60]

Лютеранські громади, переважно зосереджені на півдні України, спочатку підпорядковувалися Головному управлінню Євангельсько-лютеранської церкви СРСР у Москві. Однак через згортання релігійних свобод наприкінці 1920-х років їхні структури трансформувалися у Всеукраїнський центр лютеранської церкви. Цей процес контролювали не лише церковні органи, а й ДПУ СРСР.

Особливо це стосується специфічної етноконфесійної групи менонітів, що прагнули емігрувати за кордон, оскільки їх фанатичні націоналістичні погляди йшли врозріз з головними ідеологічними доктринами комунізму. Прагнення

менонітів виїхати за кордон мало досить двояке ставлення з боку комуністів. З одного боку, це зменшувало кількість релігійних фанатиків на підконтрольних більшовикам територіях, що робило справу побудови комунізму ближчою. Разом з тим, міграція менонітів за межі Радянського Союзу йшла врозріз з твердженням про те, що соціалістичне суспільство є більш справедливим, а отже — привабливим.

Більш того, у відповідності до бачення більшовиками історичного прогресу, що неодмінно має бути, на їхній погляд, дорогою до комуністичного суспільства, релігія поступово відпадатиме в умовах свободи совісті. Виїзд менонітів та інших релігійних спільнот за межі Радянського Союзу з метою збереження своєї віри є найкращою ілюстрацією того, що зменшення ваги релігії та збільшення кількості людей з атеїстичним світоглядом є нічим іншим, як результатом масового тиску з боку держави на релігію та її адептів. Таким чином, в очах раннього спостерігача комуністична ідеологія зазнавала значної шкоди, оскільки було очевидно, що зростання кількості атеїстів не є результатом науково-технічного прогресу чи розвитку суспільства від буржуазного до комуністичного, а лише результатом прямої, цілеспрямованої та безкомпромісної політики більшовицького уряду. Меноніти, що мали консервативні погляди та були етнічною меншиною, вважалися більшовиками "класово ворожими". Це призвело до масової міграції менонітів за кордон, особливо у 1920-х роках. Хоча спочатку радянська влада підтримувала їхню еміграцію, згодом її почали обмежувати. Тим не менш, умови радянської України не сприяли збереженню традиційного способу життя менонітів, і переселення тривало аж до 1930 року. [13], [14], [15], [16], [17]

З кінця 1920-х років більшовики перейшли від поступового та вибіркового згортання релігійного життя, що стосувалося окремих релігійних громад, до планомірного та системного обмеження релігійного життя та його адептів незалежно від релігійного напрямку, конфесій чи деномінацій. [5, с. 17]

Таким чином з утвердженням більшовицького панування на українських землях, відповідно до їх концепції творення комуністичного суспільства через створення людини нової формації — "будівника комунізму", відбувалася боротьба з усім старим, особливо це стосувалося релігії. У відповідності до концепції Карла Маркса, творця комуністичної ідеології, релігія була "опіумом" для народу, оскільки була альтернативою рішучій боротьбі робітничого класу проти експлуататорської політики буржуазії та інших панівних класів. Таким чином, глибинний та непримиренний конфлікт між більшовиками та релігійними організаціями був детермінований їхньою ідеологією.

В умовах постійного морального та психологічного тиску, а також антирелігійної агітації в усіх сферах суспільної діяльності, насамперед у школах, відбувався поступовий занепад суспільної моралі та відхід нового покоління від

усталених релігійних переконань своїх предків. Молоді релігійні організації, що являли собою релігійні меншини, складалися переважно з неофітів, що зазнавали суттєвого розкладу. [2, с.113-122]

Проте у разі суттєвої впертості непоступливості релігійних громад, які не прагнули йти назустріч своєму руйнуванню з боку радянських органів влади та комуністичного середовища, на релігійну організацію та її адептів чекав карально-репресивний тиск, де з одного боку покарань зазнавали адепти, а з іншого — нищилася та руйнувалася інфраструктура, відбиралося майно, що неможливлювало функціонування організації. В боротьбі з релігійними організаціями більшовицька влада насамперед намагалася використовувати особливості їх віровчення як інструмент боротьби з самими ж релігіями. Одним з найяскравіших та найодіозніших прикладів такого підходу було розграбування Православної Церкви з боку більшовицької влади під час голоду 1921-1923 років. Перекриваючись благою справою боротьби з голодом та необхідністю допомоги нужденним, голодним та хворим, більшовицька влада вдалася до масової антирелігійної кампанії, що за своїми масштабами та організацією перевершувала гоніння на церкву в добу червоного терору часів громадянської війни. [2, с.113-122]

Отже, релігійні організації, що існували на теренах України впродовж її окупації більшовиками, були приречені на гоніння, розклад або повне знищення, оскільки неможливість їх існування була одним із доктринальних принципів комуністичної ідеології. Саме комуністична ідеологія, в якості квазірелігії, прагнула підмінити світогляд комуністичним і зробити віруючих людей будівниками комунізму — адептами нової квазірелігії. Розмиття релігійних уявлень та поява скепсису серед адептів релігійних організацій підірвало позиції релігійного світогляду, втім, заклало "бомбу сповільненої дії" у вигляді сумніву вже під комуністичну квазірелігію.

Література:

1. Шпорлюк, Роман. Комунізм і націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянов. — К: Основи, 1998. — 479 с.

2. Хархун В. Ідеологія як релігія: концепція "релігієподібного комунізму" у західній і пострадянській гуманітаристиці / В. Хархун // Сіверянський літопис. 2008. № 4. С. 116-122.

3. Пащенко, В. (2021). БІЛЬШОВИКИ І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА. ВІЙНА ЗАМІСТЬ СПІВПРАЦІ. Zaporizhzhia Historical Review, 1(19), 228-239.

4. Пащенко В., Сторчук. Р. Деякі аспекти державно-церковних відносин у 20–30-ті роки / В. Пащенко, Р. Сторчук // Краєзнавство. 2000. № 1-2. С. 228-233.

5. Довбня Ольга. Репресії проти поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. у дослідженнях вітчизняних істориків / Ольга Довбня //Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2018. Вип. 137 (10). С. 15-22.

6. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. Спр. 1039. Арк. 2

7. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. Спр. 1039. Арк. 3

8. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. Спр. 1039. Арк. 5
9. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. Спр. 1039. Арк. 7
10. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / / Редкол: А.Колодний (голова) та ін. К.: Світ Знань. Т. 5. Протестантизм в Україні / / За ред. П. Яроцького. 2002. 424 с. Іл.
11. Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За науковою редакцією доктора філософських наук А.Колодного і кандидата історичних наук О.Панич // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2011. – № 58. – 247 с.
12. Гнат Мєрєнков, Федір Проданюк. ІСТОРІЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН БАПТИСТІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (сер. XIX ст. – 1929 року) / Гнат Мєрєнков, Федір Проданюк. // Науковий журнал Випуск 3, 2022. С.24-30.
13. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. Спр. 10. Арк. 3
14. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. Спр. 10. Арк. 4
15. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. Спр. 10. Арк. 5
16. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. Спр. 10. Арк. 6
17. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. Спр. 10. Арк. 7

References:

1. Shporliuk, R. (1998). *Komunizm i natsionalizm [Communism and Nationalism]*. (H. Kasyanov, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Karkhun, V. (2008). Ideolohiia yak relihiia: kontseptsiia "relihiiepodibnoho komunizmu" u zakhidnii i postsovetskii humanitarystytsi [Ideology as Religion: The Concept of "Religion-like Communism" in Western and Post-Soviet Humanities]. *Siverskyi litopys – Siversky Chronicle*, 4, 116-122 [in Ukrainian].
3. Pashchenko, V. (2021). Bilshovyky i Pravoslavna Tserkva. Viina zamist spivpratsi [Bolsheviks and the Orthodox Church: War Instead of Cooperation]. Zaporizhzhia Historical Review, 1(19), 228-239 [in Ukrainian].
4. Pashchenko, V., & Storchuk, R. (2000). Deiaki aspekty derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u 20–30-ti roky [Some aspects of state-church relations in the 1920s–1930s]. *Kraieznavstvo – Local History*, 1-2, 228-233 [in Ukrainian].
5. Dovbnia, O. (2018). Represii proty poliakiv USRR/URSR naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1950-kh rr. u doslidzhenniakh vitchyznianykh istorykiv [Repressions Against Poles in the Ukrainian SSR at the End of the 1920s – Early 1950s in the Research of Domestic Historians]. *Hileia: Naukovyi Visnyk. Zbirnyk naukovykh prats – Hileia: Scientific Bulletin. Collection of Scientific Works*, 137(10), 15-22 [in Ukrainian].
6. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 5, Op. 2, Spr. 1039, Ark. 2 [in Ukrainian].
7. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 5, Op. 2, Spr. 1039, Ark. 3 [in Ukrainian].
8. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 5, Op. 2, Spr. 1039, Ark. 5 [in Ukrainian].
9. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 5, Op. 2, Spr. 1039, Ark. 7 [in Ukrainian].
10. Kolodnyi, A. (Ed.). (2002). *Istoriia relihii v Ukraini: Protestantyzm v Ukraini* [History of Religion in Ukraine: Protestantism in Ukraine] (Vol. 5, P. Yarotskyi, Ed.). Kyiv: Svit Znan [in Ukrainian].

11. Koloidnyi, A., & Panych, O. (Eds.). (2011). *Vitchyznianyi yevanhelskyi protestantyzm: istoriia, dosvid, problemy* [Domestic Evangelical Protestantism: History, Experience, Issues]. Ukrainske relihiieznavstvo, 58, 247 [in Ukrainian].

12. Mierienkov, H., & Prodanuk, F. (2022). *Istoriia yevanhelskykh khrystyiian baptystiv na terenakh Ukrainy (ser. XIX st. – 1929 roku)* [History of Evangelical Christians Baptists in the Territories of Ukraine (mid-19th century – 1929)]. Naukovyi zhurnal, 3, 24-30 [in Ukrainian].

13. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 413, Op. 2, Spr. 10, Ark. 3 [in Ukrainian].

14. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 413, Op. 2, Spr. 10, Ark. 4 [in Ukrainian].

15. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 413, Op. 2, Spr. 10, Ark. 5 [in Ukrainian].

16. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 413, Op. 2, Spr. 10, Ark. 6 [in Ukrainian].

17. TsDAVO Ukrainy – Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 413, Op. 2, Spr. 10, Ark. 7 [in Ukrainian].

УДК 930(477):94(510)"16"+27-76-789.5Боїм

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1109-1123

Ганус Сергій Олексійович старший викладач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», член Українського товариства з дослідження XVIII століття, член Української асоціації китаєзнавців, м. Ужгород, тел.: (03122) 323-67, https://orcid.org/0000-0002-4840-953X

МИХАЙЛО ПЕТРО БОЇМ ТА ДИНАМІЧНИЙ СТАРТ ВІТЧИЗНЯНОЇ КИТАЇСТИКИ У XVII СТОЛІТТІ

Анотація. Виникненню галузей наукового знання з їхнім змістовим наповненням та методом передував тривалий процес накопичення інформації і досвіду її узагальнення. Китаїстика являє собою дуже цікавий аспект формування загальної картини світу, ментальної мозаїки культур і цивілізацій. Після спорадичних подорожей часів середньовіччя Великі географічні відкриття проклали шлях до віддаленого «*Катаю*», звістки про казкові багатства котрого вабили мореплавців, торговців, дипломатів та місіонерів. Отці-єзуїти, котрі виконували специфічні завдання, пов'язані з проповіддю християнства, проникли до Піднебесної приблизно в середині XVI ст. Так звана Перша місія єзуїтів у цій країні тривала протягом 1552-1773 рр. Є в ній і українська сторінка, пов'язана з плідним місіонерством та вченою діяльністю уродженця Львова Михайла Петра Боїма (1614-1659), котрий прожив довгі роки у Китаї, де й упокоївся. Він був близьким до двору останнього імператора династії Південна Мін Чжу Юлана. Однак в умовах маньчжурського завоювання Китаю зв'язок з мінськими правителями міг, радше, зашкодити справі місіонерства, аніж сприяти їй. Тому до закликів підтримати Мінську династію, церковні та світські володарі Європи поставилися або прохолодно, або взагалі вороже. Михайлові Боїму належить понад 20 праць з географії та природознавства, медицини та фармакології, лексикографії Китаю. Разом зі своїм помічником хрещеним китайцем Андрієм Чженом він перекладав латиною Несторіанську стелу – пам'ятку раннього християнства у Піднебесній. Окремі розробки Михайла Боїма мали важливе значення у формуванні раціональних уявлень про природу, географію та культуру Китаю. Він підготував перший географічний атлас країни, виданий у 1670 р. у Парижі. Чимало матеріалів, котрі він зібрав, увійшли до пізніших узагальнюючих праць, зокрема до китаїстичної енциклопедії «*China Illustrata*» (1667) виданої єзуїтським вченим-поліматом Атанасієм Кірхером. Таким чином, місіонерство та вчена діяльність Михайла П. Боїма, його зусилля

по встановленню крос-культурної комунікації між Європою та Китаєм являють собою важливу ланку у створенні інтегральної мапи цивілізації та становлення китаїстики, українську сторінку історичного поступу останньої.

Ключові слова: єзуїти, місіонерська діяльність, Китайська імперія, династія Мін, Михайло Петро Боїм, ерудитська вченість, міжкультурна комунікація.

Hanus Serhiy Oleksiyovych Senior Lecturer at the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, State Higher Educational Institution "Uzhgorod National University", Member of the Ukrainian Society for the Study of the 18th Century, Member of the Ukrainian Association of Sinologists, Uzhgorod, tel.: (03122) 323-67, https://orcid.org/0000-0002-4840-953X

MYKHAYLO PETRO BOYM AND THE DYNAMIC START OF DOMESTIC CHINESE STUDIES IN THE 17TH CENTURY

Abstract. The emergence of branches of scientific knowledge with their content and method was preceded by a long process of accumulation of information and experience of its generalization. Sinology is a very interesting aspect of the formation of a general picture of the world, a mental mosaic of cultures and civilizations. After sporadic travels of the Middle Ages, the Great Geographical Discoveries paved the way to the distant "Cathay", news of the fabulous riches of which attracted sailors, traders, diplomats and missionaries. The Jesuit Fathers, who performed specific tasks related to the preaching of Christianity, penetrated into China around the middle of the 16th century. The so-called First Jesuit Mission in this country lasted from 1552 to 1773. It includes a Ukrainian page related to the fruitful missionary and scholarly activities of the Lviv native Mykhailo Petro Boym (1614-1659), who lived for many years in China, where he died. He was close to the court of the last emperor of the South Ming dynasty, Zhu Yulang. However, in the conditions of the Manchu conquest of China, the connection with the Ming rulers could, rather, harm the missionary cause than promote it. Therefore, the appeals to support the Ming dynasty, the ecclesiastical and secular rulers of Europe reacted either coolly or outright hostilely. Mykhailo Boym is the author of over 20 works on geography and natural history, medicine and pharmacology, and lexicography of China. Together with his assistant, a baptized Chinese, Andrey Zheng, he translated the Nestorian Stele, a monument of early Christianity in China, into Latin. Some of Mikhail Boym's works were of great importance in the formation of rational ideas about the nature, geography, and culture of China. He prepared the first geographical atlas of the country, published in 1670 in Paris. Much of the material he collected was included in later generalizing works, in particular in the Sinology encyclopedia "*China Illustrata*" (1667) published by the

Jesuit scholar-polymath Athanasius Kircher. Thus, the missionary and scholarly activities of Mykhailo P. Boym, his efforts to establish intercultural communication between Europe and China, represent an important link in the creation of an integral map of civilization and the formation of Sinology, the Ukrainian page of its historical progress.

Keywords: Jesuits, missionary activity, Chinese Empire, Ming Dynasty, Mykhailo Petro Boym, erudite scholarship, intercultural communication

Постановка проблеми. На зламі середньовіччя і модерної історії, старт котрій наприкінці XV ст. дали Великі географічні відкриття, картина світу аж ніяк не була європоцентричною ні онтологічно, ні ментально. Ф. Бродель – неперевершений знавець раннього нового часу в його системно-структурному розумінні, упевнений, що доступна для спостереження дійсність до XIX ст. була набагато складніша [1, Т. 1, с. 7]. На світовому геополітичному просторі, ринках та торгових шляхах домінували могутні імперії Сходу – Китай, Персія, Індія та Османська Порта з їх невичерпним демографічним, ресурсним та господарським потенціалом, збалансованими механізмами управління, військовою могутністю. Ці країни, передусім Китай, демонстрували розвинену спеціалізацію виробництва, ринкову інфраструктуру, високоефективний та зростаючий розподіл праці й капіталу. Рішучий стрибок до цього Європа, спершу в особі Англії, здійснила лише після 1750 р. [2, p. 119]. Захоплення цивілізаціями і культурами Сходу та певна обізнаність з ними в образах орієнталізму, безумовно були присутніми в домодерну добу [3, p. 20]. Дістатися їхніх вабливих багатств і чудес, підсилених фантазією та уявою, пірнути в атмосферу казки чимало охочих з усвідомленням провінційності тодішньої Європи, затиснутої на крайньому Заході, вважали метою свого життя.

Тому й не дивно, що першовідкривачі модерної доби, зокрема й Христофор Колумб, відшуковували найкращий маршрут насамперед до омріяних Індії та країни «*Kataj*». На той момент неверифіковану інформацію про останню можна було почерпнути з лічених середньовічних описів подорожей ченців Джованні дель Плано Карпіні, Гійома де Рубрука, Одоріко Порденоне, венеційського купця Марко Поло. У XVI ст. вже після прокладення морських комунікацій на Схід їх доповнили багатотомні змістовні історико-географічні праці Жуана де Барруша («*Азія Жуана де Барруша: діяння, здійснені португальцями при відкритті і завоюванні морів і земель Сходу*», або «*Декалогія*» у 4-х тт.) та Фернана Лопеша де Каштаньєди («*Історія відкриття і завоювання Індії португальцями*» у 10-х тт.). Ці публікації, котрі почали друкуватися у 1550-1560-х рр., відіграли роль інформаційної бомби, адже подібної повноти та актуальності даних про Китай у тодішній європейській літературі просто не існувало. Де Барруш користувався послугами освіченого перекладача-китайця,

що дало можливість опрацьовувати автентичну інформацію [4, p. 738-739]. Читачам «Декалогії» презентувався образ країни на східному краї континенту (як «наша Європа» перебуває на його протилежному боці), велич якої вимірювалась не лише розмірами її території, але й критерієм історичним та цивілізаційно-культурним, подібно до греків і римлян [5, p. 186-204].

Праці де Барруша і де Каштаньєди, згодом перекладені кількома мовами, поклали початок європейській китаїстичній літературній традиції, формуючи основу комплексної галузі знань, що одержала згодом назву синології. Естафету знайомства з історико-культурним досвідом традиційного Китаю та створення його цивілізаційного портрету підхопили духовні особи. Ми не прагнемо применшити значення подорожніх записок мореплавців, негоціантів та адміністративних персон, хоча ми свідомі, що вони користувались західноєвропейськими ментальними «окулярами». А ось отці-єзуїти мали доволі специфічні завдання, методи вирішення котрих сприяли одержанню більш достовірної інформації про китайсько-конфуціанську цивілізацію, чий образ в їхньому виконанні виявився значно ближчим до автентики.

Дослідник Хе Се з Ун-ту Паньчжіхуа пише, що, приміром, французькі місіонери, які у процесі провадження своєї духовної місії вивчали китайську культуру та писемну традицію, завдяки цьому відкрили нові «перспективи» для китаєзнавства в Європі. Але кожен місіонер, не виключаючи й нашого головного героя Михайла Петра Боїма, докладав власних зусиль до того ж самого цивілізаційно-культурного взаємопізнання [6, с. 53]. Тому відтворюючи мозаїку форматування картини світу за часів значної інтенсифікації міжцивілізаційних та міжкультурних контактів ми повинні не випускати з поля зору її важливі елементи. Тим паче, якщо вони дотичні до нашого власного історико-культурного досвіду, про котрий ми повинні пам’ятати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місіонерство Товариства Ісуса від самого моменту його заснування є добре відомим аспектом і церковної історії, і культурологічних та наукознавчих студій. Ними займаються авторитетні наукові осередки, скажімо, Римський архів Товариства Ісуса (*Archivum Romanum Societatis Iesu*), проект Єзуїтіка Лувенського ун-ту (*the Jesuitica Project at KU Leuven*), Ін-т перспективних єзуїтських студій Бостонського коледжу (*the Institute for Advanced Jesuit Studies at Boston College*). Портал єзуїтських студій (*The Portal to Jesuit Studies*) з його бібліографічним онлайн-ресурсом, лише по китайському напряму (*Jesuits and China*) обліковує сотні найменувань автентичних праць отців-місіонерів та дослідників відповідної проблематики, аж до найсвіжіших 2024 року включно. Навіть короткий бібліографічний огляд переконує, що історіографія єзуїтських місій неосяжна. Вивчалася, звісно, і постать М. П. Боїма, котрого нарекли львівським «Марко Поло». Український глядач має навіть захопливу з елементами

пригодницького жанру короткометражну художню стрічку «*Михайло Боїм – Ex Voto*» (автор сценарію і режисер Оксана Червонюк), котра виконує просвітницькі завдання [7, с. 84-85]. Внесок М.П. Боїма у розвиток природознавства і медицини, географічного знання і картографії, зокрема створення атласу Китаю, висвітлює у своїй розвідці по темі місіонерських подорожей львівських єзуїтів вчений-географ Роман Лозинський [8]. Історик сходознавства Андрій Козицький простудіював етнографічні матеріали М.П. Боїма [9], адже місіонери працювали з неофітами і шукали засобів підвищення ефективності своїх проповідей, що прямо передбачало знайомство зі звичаями, традиціями, обрядами населення країни перебування.

Чудовим знавцем проблематики єзуїтського місіонерства та міжконфесійних контактів є теологиня Вюрцбурзького ун-ту Клаудія фон Коллані. Серед кількох десятків її публікацій примітна велика стаття, присвячена біографії та місіонерським зусиллям М.П. Боїма. Він показаний як непересічний знавець східних вірувань та релігійно-філософських систем, завдяки чому зміг налагодити діалог з місцевим населенням і продемонструвати чималі успіхи у проповіді християнства [10, p. 337]. Одним з центрів китаїстичних студій у США є Ун-т Гонолулу, під грифом котрого виходять з друку видання з цієї проблематики. Про різні аспекти проповідницької, вченої діяльності М.П. Боїма та його вкладу у китайсько-європейські культурно-цивілізаційні зв’язки повідомляє на сторінках своєї ємкої праці один з найавторитетніших сучасних знавців Девід Мунджелло – професор Бейлорського ун-ту (м. Вейко, Техас). Львівський ерудит та місіонер названий серед тих, хто виявляв прихильність і пошану до китайців та їхньої давньої культури як «фірмову ознаку» єзуїтів, що тривалий час мешкали у Піднебесній [11, p. 76]. Оцінки значення доробку інтелектуалів з Товариства Ісуса імплементовані у новітні методологічні дискусії. Останніми десятиліттями набув поширення скепсис по відношенню до філологічної критики, котра стала одним з перших способів раціонального опрацювання писемних пам’яток ще в добу Ренесансу. Практики філології, науки «про прискіпливе читання», або, за словами Шелдона Поллока, дисципліни осмислення текстів [12, p. 933], активно реагують на виклик відвести їй місце «на полиці» як антикварній речі, творчими нагадуваннями про її історію та необхідність застосування у міжкультурній та міжмовній комунікації. Досвід єзуїтської вченості, представники котрої налагоджували мости діалогу між Заходом і Сходом, вивчали посередництвом опанування мов багатовікову мудрість великих цивілізацій, зокрема й китайської, сприяв їх глибшому розумінню та толерантному сприйняттю. Забути про це означає забути про джерела та витоки сучасної гуманітаристики. Але історична пам'ять наділена властивістю безперервності. Про це переконливо нагадує приклад М.П. Боїма, зусиллями котрого було уперше перекладено текст знаменитої Несторіанської

стели, встановленої у столиці Танського Китаю м. Чан'ань у 781 р. Цей монумент, виявлений приблизно у 1623-1626 рр., засвідчив ранню присутність у Китаї християнства в особі Ассирійської церкви Сходу (несторіанського толку). Подібні знахідки у «місцях пам'яті» (за термінологією П'єра Нора), коли починає здаватися, що зв'язок часів розірваний і втрачений, є матеріальним втіленням цієї пам'яті, що дозволяє відновлювати історичну безперервність та підтримувати її [13, p. 32].

Мета статті наразі обмежується наукознавчими міркуваннями. Ми виходимо з того засновку, що виникненню галузей наукового знання з їхнім змістовим наповненням та методом передував тривалий процес накопичення інформації і досвіду її узагальнення. Китаїстика являє собою дуже цікавий аспект формування у модерні часи загальної картини світу, ментальної мозаїки культур і цивілізацій. Її вплив на розробку і вдосконалення емпірико-енциклопедичного способу освоєння природного і соціального довкілля, котрий досяг розквіту за доби Просвітництва, вимагає історичної реконструкції ланцюга пізнання хоча б в найсуттєвіших його ланках. Такою ланкою є місіонерство та органічно поєднана з ним інтелектуальна спадщина М.П. Боїма – знакової фігури в польській галереї біографій історії науки і культури ранньомодерної доби. До слова, навіть Атанасій Кірхер, автор знаменитої компілятивної монографії «*China Monumentis, Qua Sacris quà Profanis, Nec non variis Naturæ & Artis Spectaculis, aliarumque Rerum Memorabilium Argumentis illustrata*» (1667), більш відомої під назвою «*China Illustrata*» щедро використавши матеріали, зібрані та опрацьовані М.П. Боїмом, прямо назвав його «поляком» і передав від його імені «вітання доброзичливому читачеві» [14, p. 7]. Вважаємо абсолютно невиправданою наявність у вітчизняній сходознавчій історіографії лише лічених статей та кількох популярних публікацій про постать, котра користувалася і продовжує користуватися величезною увагою наукознавців, культурологів та китаїстів усього світу. Представлена розвідка, яка подається у плані постановки проблеми, матиме продовження у подальших більш розлогих дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомою є специфіка чернецтва та місіонерства Товариства Ісуса. Один із співзасновників Ордену єзуїтів, земляк і побратим Ігнатія Лойоли наваррець Франциск Ксаверій (1506-1552) ще до офіційного затвердження у 1540 р. статутних документів нової чернечої спільноти за клопотанням португальського короля Жоана III одержав призначення до Ост-Індії. 6 травня 1542 р. після тривалої подорожі він досяг Ґоа, де ревно зайнявся проповідництвом і доглядом за хворими. Франциск ходив вулицями міста і дзвонячи у дзвіночки скликав дітей послухати слово Боже та пояснення Катехізису [15]. Продовживши своє душпастирство на Молуккських о-вах та в Японії і досягнувши чималих успіхів у наверненні неофітів, він



спробував започаткувати місію і в Китаї. Але в грудні 1552 р. Франциск помер на о-ві Шанчуаньдао біля узбережжя провінції Гуандун.

Не одержавши наразі дозволу мінського уряду, єзуїти з 1563 р. почали таки проповідницьку діяльність у португальській колонії Макао [16, p. 9]. Керуючий східноазійськими орденськими справами Алессандро Валіньяно (1539-1606) з метою її пожвавлення посередництвом засвоєння китайської мови і глибшого знайомства з умовами країни, через керівництво індійської провінції Ордену, задіяв спочатку Мікеле Руджері (1543-1607), а згодом – знаменитого Маттео Річчі (1552-1610). Обидва вони почали свою місію в Макао, а згодом перенесли її до Гуанчжоу (1583) та Пекіна (1601) [17]. Існування Першої єзуїтської місії в Китаї охоплюється 1552-1773 рр., аж поки Орден не був офіційно розпущений папою Климентом XIV. Останні єзуїти доживали своє життя у країні, проповіді у котрій вони віддали багато років. На цей аспект контактів західноєвропейської та китайсько-конфуціанської цивілізацій, котрі, наразі протягом XVI-XVIII ст., втілювалися у вигляді інфільтрації релігійних віровчень, філософських теорій та наукового знання звернув увагу А.Дж. Тойнбі. Але, на наш погляд, він представив цей рух як надто однобічну траєкторію проникнення Заходу у Китай посередництвом поширення християнства [18, С. 19, 171].

Місіонерство з міркувань його ефективності супроводжувалось збиранням різнобічної інформації про нововідкриті землі, котра подавалась в деталізованих звітах, листах, а згодом й в енциклопедичних узагальненнях, що з'являлися раз у раз у європейських видавців. Кореспондентську систему, коли кожний єзуїт мав регулярно подавати наверх вірогідну інформацію про обставини та успіхи місіонерства було започатковано так само зі зрозумілих мотивів. Швидке розгортання місіонерських осередків у Європі та по всьому світу викликало потребу збереження регулярної вертикальної та горизонтальної комунікації, одержання завдань, інструкцій та доручень церковного (орденського) керівництва, належної звітності тощо [19, p. 45]. Про це засновники Товариства Ісуса подбали наперед і VIII-й розділ орденської Конституції має показову назву, бо «*Допомагає об'єднати розсіяних членів з їхньою головою та між собою*» [20, p. 315-343]. З часом листування місіонерів перетворилося в оригінальний літературний жанр [8, с. 92-93], так само, як і листування італійських дипломатів. Вже в XVI-XVII ст. їх активно публікували і використовували як джерело потрібної інформації. Перше видання річних звітів Ордену «*Annuae Litterae Societatis Iesu*» у 36 томах за 1581–1614 та 1650–1654 рр. виходило друком протягом 1583–1658 рр. [21, p. 130-131].

Михайло Петро Боїм народився 1614 р. у забезпеченій патриціанській родині, котра прибула до Речі Посполитої разом зі Стефаном Баторі, вела велику торгівлю. Її представники обіймали магістратські посади у самоврядуванні Львова. Коли Михайлові Петру було 14 років, він важко захворів і перед обличчям смерті склав обітницю св. Францискові Ксаверію, що в разі одужання,

він піде стезею місіонерства на Далекому Сході. Вірний цій обітниці, після новіціату вступив до єзуїтського Ордену (1631), вивчав філософію в Каліші та теологію в Кракові [22]. Відносно нещодавно стало відомо, що М.П. Боїм також студіював медицину в Падуї. Це було сімейною традицією, адже його батько Павел Єжи був особистим лікарем короля Сигізмунда III Вази. На це звернув увагу Станіслав Чеслак (Єзуїтський ун-т філософії та освіти «Ignatianum» у Кракові) [23]. Після висвячення на священика шляхи молодого місіонера пролягли до Риму. Там він одержав благословення папи Урбана VIII, а звідти – до Лісабона, з гавані котрого наприкінці 1643 р., як і його попередники та наступники, він відплив до португальського форпосту Макао на китайському узбережжі у товаристві кількох священнослужителів, пізніше його товаришів по роботі у Тонкіні [22]. Стежками місіонерства рушив і молодший брат Бенедикт Павел Боїм (1629–1670), котрий навертав у католицизм православних мешканців Литви.

З 1645 р. М.П. Боїм перебував на Далекому Сході, спочатку в Тонкіні. Згодом він проповідував на південнокитайському о-ві Хайнань, потім у Аннамі. Таким чином, Боїм розпочав свою місіонерську роботу в єзуїтській провінції Японії, яка тоді складалася з Кохінхіни (Південний В'єтнам), Камбоджі, Сіаму, Тонкіну (Північний В'єтнам), о-ва Хайнань і Лаосу, які входили до португальської сфери впливу [10, p. 315]. На Хайнані місія тривала до завоювання острова Цинами, після чого довелось повернутися в Макао.

Єзуїти вели у Китаї амбівалентну політичну гру, підтримуючи одночасно зв'язки і з втрачаючою владу Мінською династією, і з Цинами, котрі активно поширювали свій вплив на території країни. Німецький єзуїт Йоганн Адам Шалль фон Белл (1592–1666) перебував на службі у першого цинського імператора Шуньчжі 順治 (1644–1662) у Пекіні і досяг значних висот при дворі. Він був номінований на мандарина і обіймав посаду директора Імператорської обсерваторії та Трибуналу математики [24]. Але не хотілося відмовлятися і від тих здобутків, котрі були досягнуті при дворі Мінів, котрі наразі ще контролювали окремі райони Центрального і Південного Китаю. Після складення у Макао чотирьох урочистих обітниць, у 1650 р. Боїм з ініціативи віце-провінціала Китаю Альваро де Семедо був відряджений до двору імператора Чжу Юлана 朱由榔 (1646-1662) в Гуансі. Він мав допомагати у роботі отцю Андреасу Вольфгангу Коффлеру. Цьому австрійському єзуїтові вдалося створити при Мінському дворі цілу християнську колонію і навернути у Христову віру удову імператора Чжу Чан'іня 朱常瀛 (1644-1645) з так зв. династії Південна Мін (звалася Єленою Ван), матір імператора Марію Ма, імператрицю Анну Ван і спадкоємця престолу Чжу Цусюаня, котрий, прийнявши хрещення, був наречений Константином. Це створювало алюзії з

культовими фігурами ранньої історії християнства імператрицею Єленою та імператором Константином Великим [11, p. 139]. Відомий у Європі Ахілес Пан – головний євнух і секретар Чжу Юлана був одним з перших навернених при дворі.

Про ці перипетії місіонерської практики Боїм дізнався від своїх колег. За цих умов полишати розпочате було, певно, нераціонально, допоки Південна Мін зберігала вплив принаймні в окремих регіонах Китаю. Показовими для особистісного статусу проповідників є оцінювання ними причин падіння Мінської династії, що у Піднебесній було рівнозначне зміні історичних епох. Фон Белл дуже прихильно писав про останнього 16-го мінського правителя Чжу Юцзяня朱由檢 (1627-1644), котрий правив під девізом Чунчжень 崇禎 («*піднесене щастя*»). За словами місіонера, той, хоч і не прийняв християнства, тим не менше терпімо ставився до його поширення в імперії та при дворі, підтримував і захищав християнську віру. Він зробив би більше, якби насильницька і передчасна смерть не зупинила його. М.П. Боїм більш суворий в оцінках. Він дорікав Чжу Юцзяню за його впертість і непослідовність, коли писав, що «з цих ознак (тобто шанування Спасителя і волхвів одночасно) деякі тої думки, що він прийняв християнську віру, але, незважаючи на те, що він був переконаний в істині, він не прийняв її …, тому разом з його імперією він був покараний Богом» [10, p. 338]. Останнє є доволі типовим поясненням в очах безкомпромісних ревнителів віри та релігійного благочестя.

Можна лиш позаздрити фантастичній працездатності та широким інтересам багатьох отців-їєзуїтів. Загальновідомо, що уславлений Маттео Річчі (1552-1610), котрий досяг великих успіхів при імператорському дворі, організував свою місію нетривіально. Він проповідував Св. Письмо не з позицій католицького снобізму, а завойовував авторитет власною вченістю, красномовством та гуманістичними поглядами. Напрочуд швидко засвоївши китайську мову, принципи традиційної філософії та конфуціанську етику, Річчі вдавався до зрозумілих своїм візаві визначень та асоціацій, демонструючи цим глибинну спорідненість духовно-моральних традицій різних народів [25, p. 60]. Звісно, це полегшувало його місію і збільшувало довіру людей, включаючи і членів імператорської родини та вищих сановників. Результатом креативної діяльності Річчі стало глибоке взаємне знайомство Західної Європи і Китаю з оригінальною культурою, літературою та наукою одне одного. Справжню сенсацію у Мінській імперії справили перекладені китайською «*Начала*» Евкліда, механічний годинник та виконана у географічній проекції карта. Культурний взаємообмін набув нового імпульсу після упорядкування португальсько-китайського та китайсько-португальського словників. Дивовижно, що у цей початковий період регулярних європейсько-китайських міжцивілізаційних контактів було зроблено так багато, зокрема надруковано значну кількість європейської наукової

літератури китайською мовою, що передбачало організацію пулу перекладачів і поліграфістів. Причому ці книги були необхідні не тільки для місіонерської діяльності, а саме для знайомства з досягненнями західної цивілізації [26, p. 3]. Активним промоутером цієї справи якраз і був М. Річчі, усе зроблене котрим і сьогодні викликає щире захоплення. Але ці репутаційні досягнення супроводжували його ще за життя під час виконання місії у Піднебесній, зокрема при Мінському дворі під час вчених бесід, дискусій та проповідництва.

Це було тим більше показовим, якщо згадати, що навіть на своїх сусідів китайці дивилися, як свого часу греки класичної доби на усіх, хто не говорив грецькою. Мешканців інших країн китайці сприймали як «варварів», з тою лиш різницею, що у васальних країнах, зачеплених китаєзацією, жили «варені варвари», а інші, що не зазнали цього благотворного впливу були «варварами сирими» [1, Т. 3, с. 30]. Тим більш вражаючим є те, як прибульцям із Заходу вдалося стати «своїми», наскільки це було можливо.

У своїй різнобічності, широкому світогляді та діапазоні інтересів М.П. Боїм відноситься до когорті найбільш яскравих представників Першої єзуїтської місії у Китаї 1552-1773 рр. Це був вчений-полімат, відзначений крупними досягненнями у різних галузях знання. Кожному з них можна відвести окрему увагу. М.П. Боїм видав цілий ряд праць з ботаніки, традиційної китайської медицини та фармакології, китайсько-латинський та китайсько-французький словники. Вважається, що за китайським прикладом в європейській діагностичній практиці завдяки його популяризаторству почали вимірювати пульс пацієнта. Нарешті, М. Боїм довів, що *Kataj*, про який писав Марко Поло та *China* у португальській мореплавно-географічній традиції – це одна країна, межі котрої аж до пустелі Гобі, Великого китайського муру та Кореї він описав, а також підготував до друку перший у Європі атлас Китаю у 18 мапах. У 1670 р. паризький картограф і видавець Н. Сансон видрукував загальну карту Піднебесної на основі боїмового атласу, оригінал котрого зберігається у Ватиканській бібліотеці [27]. Працею «*Flora Sinensis, fructus floresque humillime porrigens»,* виданою у 1656 р. у Відні, М.П. Боїм започаткував поширений у подальшому жанр ботанічної літератури, багато оздобленої чудовими художніми малюнками, котрі автор виконував власноруч.

Одним з найбільших значних вчених досягнень М.П. Боїма став перший переклад виявленої під час перепланування колишньої столиці імперії Тан м. Чан’ань знаменитої пам’ятки 大秦景教流行中國碑 – «Стели на честь поширення світлого вчення від Великого Цінь [тобто Риму] до Китаю», або Несторіанської стели 781 р. Цей матеріальний релікт, якщо використати термінологію П. Нора, миттєво надав своєму місцю розташування «відчуття історичної безперервності» [13, p. 32] і озброїв проповідників вагомим аргументом на

користь тяглості християнської традиції у Китаї. В «інтересах справи» Боїм дозволив собі безапеляційно заявити про Несторіанську стелу, як про «свідчення істинності католицизму» та його ранньої індоктринації на Далекому Сході у VII-VIII ст. Щоправда, поруч з цим він зробив вірне припущення про сирійське походження перших адептів християнства у Китаї, котрі створили зазначений монумент [28, p. 47]. У транскрипції та перекладі Боїму допомагав хрещений китаєць Андрій Чжень郑安德勒. Вже згадуваний Атанасій Кірхер, котрий опублікував матеріал про Несторіанську стелу у II-у розділі «China illustrata», користувався перекладом, зробленим іншим ерудитом Ордену Йоганном Ґрюбером, котрий виконав його так само за допомогою китайського помічника, відомого як *Matthaeus Sina*. Кірхер залучив до своєї праці ботанічні, географічні та інші матеріли Боїма, а текст Несторіанської стели став першою писемною пам'яткою китайською мовою, опублікованою у Європі [11, p. 167].

Разом зі своїм товаришем Андрієм Чженем Боїм через Ґоа намагався дістатися Європи і був затриманий португальським губернатором, котрий усілякими способами прагнув уникнути ускладнень з Цинами, які набирали силу, і різко негативно ставився до тих, хто підтримував добрі стосунки з Південними Мінами. Єзуїтська адміністрація в Ґоа так само розцінювала справу скинутої династії, як програну і переорієнтовувалась на співпрацю з новою владою, причому, як показує успіх місії фон Белла, це виходило доволі непогано. У Римі Боїм намагався стати дипломатичним промоутером Мінської династії, доручення котрої він фактично виконував. Новий генерал єзуїтського Ордену, провінціал Німеччини Ґосвін Нікель (1652-1664) був відомий своєю роздумливою та етичною позицією по багатьох питаннях віровчення та церковної практики. Він, скажімо, підтримував свого відомого колегу Фрідріха Шпеє фон Лангенфельда, автора резонансного трактату «*Cautio Criminalis*» («*Застереження обвинувачам*», 1631), котрий гостро засуджував і заперечував теологічними та юридичними аргументами справедливість вироків церковних судів, одержаних через застосування тортур, а також цілковиту абсурдність кваліфікації «складу злочину» у відьомських процесах [29], котрими печально славилась була Німеччина. Маючи непогану обізнаність щодо обставин діяльності Товариства Ісуса у Китаї, Нікель не підтримав ініціатив М.П. Боїма. Поки той очікував аудієнції у папи Інокентія X той помер. І лише папа Олександр VII у грудні 1655 р. прийняв його і передав імператорові Чжу Юлану доброзичливого листа, у котрому висловив, як це зараз прийнято казати, «стурбованість» і передав благословення та слова підтримки [30, p. 20-21]. На зворотному шляху до місця свого місіонерства М.П. Боїм загинув найімовірніше десь на кордоні Тонкіну та південного Китаю.

Висновки. Все ж не цілком точний А.Дж. Тойнбі, котрий не уникнув впливу стереотипів сприйняття контактів Заходу і Сходу як незбалансованих і нееквівалентних. Принаймні у ранньомодерну добу це було не так. Насправді саме завдяки єзуїтам масив матеріалізованої та вербалізованої інформації, у тім числі прикладного значення, що доповнював новими продуктами, технологіями та корисними навичками європейську матеріальну цивілізацію і її структури повсякденності увесь час зростав. Але класик цивілізаційної теорії історії правий в іншому. Комунікація у філософсько-релігійній площині стала основою різнобічної культурно-цивілізаційної взаємодії Китаю і Європи, котра далеко виходила за межі первинної постановки завдань. Сталося переплетення місіонерства, дипломатії та вченої діяльності, взаємного засвоєння феноменів науки, освіти, культури, рис ментальності. В останніх виявлялись як розбіжності, так і компліментарні точки дотику. Основна риса цього культурно-цивілізаційного діалогу – його рівноправність, котра збагачувала його учасників. А у системі раціонального знання у Європі динамічно формувалась нова комплексна галузь китаїстики, до котрої виявився причетним львів'янин Михайло Петро Боїм – перший український синолог та один з фундаторів синології у європейському масштабі.

Література:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У III тт. Пер. з франц. Г. Філіпчук / Ф. Бродель. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – 543 с. Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998. – 631 с.

2. Goldstone J.A. Cultural orthodoxy, risk, and innovation: the divergence of East and West in the Early Modern world / J.A. Goldstone // Sociological Theory. – 1987. – Vol. 5. – P. 119-135.

3. Classen A . Encounters between East and West in the Middle Ages and Early Modern Age: many untold stories about connections and contacts, understanding and misunderstanding. / A. Classen // Classen A . (Ed.). East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times. Transcultural Experiences in the Premodern World. – Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2013. – P. 1-222.

4. Lach D.F. Asia in the making of Europe. Vols. I-IV. – Vol. I, book 2. – Chicago : University of Chicago Press, 1965. – 965 p.

5. Barros J. De. Da Ásia de João de Barros, dos feitos que os Portuguezes fizeram no descubrimento e conquista dos mares e terras do Oriente. Decada III, Parte I. – Lisboa : na Regia officina tipografica, 1777. – 663 p.

6. 何　谐。法国耶稣会士的中国研究及对中西文化交流的影响　//　攀枝花学院学报。2007。№ 2. [Хе Се. Дослідження Китаю французькими єзуїтами та їхня участь у взаємодії китайської і західної культур // Журнал Ун-ту Паньчжіхуа. – 2007. – № 2. – С. 52-54.

7. Караманов О., Горовий А., Топилко О. Музейна педагогіка і кінематограф: сучасні концепції музейних фільмів / О. Караманов, А. Горовий, О. Топилко // Український педагогічний журнал. – 2023. – № 4. – С. 81-87.

8. Лозинський Р. Місіонерські подорожі львівських єзуїтів в XVII – першій половині XVIII ст. та їх значення для географії / Р. Лозинський // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2020. – Вип. 54: – С. 214-231.

9. Козицький А. Етнографічні матеріали в працях львівського сходознавця і мандрівника XVII століття Міхала Боїма / Козицький А. // Записки товариства імені Шевченка. – Т. 242 (CCXLII**):** Праці Секції етнографії та фольклористики.. – Львів, 2001**.** – С. 587-594.

10. Collani C. von. A missionary on his journey: Michał Boym and religions in East Asia / C. von Collani // MONUMENTA SERICA. – 2011. – Vol. 59 – P. 315-340.

11. Mungello D. E. Curious Land: Jesuit Accommodation and the Origins of Sinology / D. E. Mungello. – Honolulu: University of Hawaii Press, 1989. – 408 p.

12. Pollock Sh. Future Philology? The Fate of a Soft Science in a Hard World / Sh. Pollock // Critical Inquiry. – 2009. – Vol. 35, № 4. – P. 931-961.

13. Pingyi Ch. Struggles over the Historical Memory of a Heterodoxy. Chinese Commentaries on the Nestorian Stele / Ch. Pingyi // Sela O., Zvi Ben-Dor B. & Fogel J. A. Time and Language: new sinology and chinese history. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2023. – P. 32-50.

14. Kircher A. Athanasii Kircheri E Soc. Jesu China Monumentis, Qua Sacris quà Profanis, Nec non variis Naturæ & Artis Spectaculis, aliarumque Rerum Memorabilium Argumentis illustrata...Amstelodami: Janssoniusa Waesberge; Weyerstraet, 1667. 237 p.

15. Astrain A. St. Francis Xavier / A. Astrain // The Catholic Encyclopedia. – New York: Robert Appleton Company, 1909. – Режим доступу: http://www.newadvent.org/cathen/06233b.htm.

16. Les missions d'Extrême-Orient. Tours: Alfred Mame et fils, 1902. 190 p.

17. Vermander B. Jesuits and China. Oxford Handbooks online. 2015. – Режим доступу: https://watermark.silverchair.com/352332934.pdf?

18. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 тт. Пер. з англ. В. Митрофанов, П. Таращук. – Т. 2. Скорочена версія томів VII-X Д.Ч. Сомервелла / А.Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 401 с.

19. Danieluk R. From Manuscript to Print: At the Origins of Early Jesuit Missionary Strategies of Communication / R. Danieluk // Hostetler L. (Ed.). Reimagining the Globe and Cultural Exchange: The East Asian Legacies of Matteo Ricci's World Map / Series: Studies in the history of Christianity in East Asia. – Vol. 9. – Leiden; Boston : Brill, 2024. – P. 45-81.

20. The Constitutions of the Society of Jesus and Their Complementary Norms: A Complete English Translation of the Official Latin Texts. Trans. by G.E. Ganss, and edited by J.W. Padberg. – St. Louis : Institute of Jesuit Sources, 1996. – 502 p.

21. Polgár L. Bibliography of the History of the Society of Jesus. – Rome/St. Louis: Jesuit Historical Institute; St. Louis University, 1967. – 207 p.

22. Bulzacki K. Rody Lwowskie – część I / K. Bulzacki. – Режим доступу: https://www.lwow.com.pl/bulzacki/rody.html#boimy

23. .Venturing into Magnum Cathay. Seventeenth-century Polish Jesuits in China: Michał Boym S.J. (1612–1659), Jan Mikołaj Smogulecki S.J. (1610–1656) and Andrzej Rudomina S.J. (1596–1633) / A report by Barbara Hoster and Dirk Kuhlmann on a conference held in Kraków, Poland, 26-30 September 2009 // China Heritage Quarterly. – 2009. – № 20. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20101121062706/http://www.chinaheritagenewsletter.org/scholarship.php?searchterm=020_magnum_cathay.inc&issue=020.

24. Walravens H. Schall von Bell, Johann Adam / H. Walravens // Neue Deutsche Biographie. – Bd. 22. – Berlin: Duncker & Humblot, 2005. –S. 551-552.

25. Jensen L. M. Manufacturing Confucianism: Chinese Traditions & Universal Civilization/ L. M. Jensen. Durham, USA: Duke University Press, 1997. 444 p.

26. Camus Y. Jesuits' Journeys in Chinese Studies / For the "World Conference on Sinology 2007" / Y. Camus Renmin University of China, Beijing 2007.03.26-28. 24 p. // Macau Ricci Institute. 2007. – Режим доступу: https://www.riccimac.org/doc/monographs/1/Jesuits_Journeys_in_chinese_studies.pdf.

27. Szczesniak B. The Atlas and Geographic Description of China: A Manuscript of Michael Boym (1612-1659) / B. Szczesniak // Journal of the American Oriental Society. – 1953. – № 2 (73). – P. 65-77.

28. Keevak M. he story of a stele : China's Nestorian Monument and its reception in the West, 1625-1916. – Hong Kong : Hong Kong University Press, 2008. – 195 p.

29. Schwabe G. Nickel, Goswin / G. Schwabe // Neue Deutsche Biographie. – Bd. 19. – Berlin: Duncker & Humblot, 1999. –S. 198-199.

30. Goodrich L.C. & Zhaoying F. (Ed.). Dictionary of Ming Biography, 1368-1644 / Association for Asian Studies. Ming Biographical History Project Committee. – Vol. 1. – New York: Columbia University Press, 1976 – 1751 p.

References:

1. Braudel, F. Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV-XVIII st. [Material civilization, economy and capitalism, XV-XVIII centuries]. In III Vols. Vol. 1: Struktura povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve. [The structure of everyday life: possible and impossible]. (1995). Kyiv: Osnovy, 543. Vol. 3. Chas svitu. [World time]. (1998). Kyiv: Osnovy, 631. [in Ukrainian].

2. Goldstone, J.A. (1987). Cultural orthodoxy, risk, and innovation: the divergence of East and West in the Early Modern world. *Sociological Theory*, 5, 119-135.

3. Classen A . (2013). Encounters between East and West in the Middle Ages and Early Modern Age: many untold stories about connections and contacts, understanding and misunderstanding. *Classen A . (Ed.). East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times. Transcultural Experiences in the Premodern World*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 1-222.

4. Lach, D.F. (1965). *Asia in the making of Europe*. Vols. I-IV, I, 2, Chicago : University of Chicago Press, 965.

5. Barros, J. De. (1777). *Da Ásia de João de Barros, dos feitos que os Portuguezes fizeram no descubrimento e conquista dos mares e terras do Oriente*, III, I, Lisboa : na Regia officina tipografica, 663.

6. Hé, Xié. (2007). Fǎguó yés ūhuì shìdezhōng guóyán jiūjíduì zhōngxī wénhuà jiāoliú deyǐng xiǎng [French Jesuits' China studies and their impact on cultural exchanges between China and the West]. *Pānzhīhuā xué yuànxuébào – Journal of Panzhihua University*, 2, 52-54. [in Chinese].

7. Karamanov, O., Horovyi A., Topylko O. (2023). Muzeina pedahohika i kinematohraf: suchasni kontseptsii muzeinykh filmiv [Museum pedagogy and cinematography: modern concepts of museum films]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 4, 81-87. [in Ukrainian].

8. Lozynskyi, R. (2020). Misionerski podorozhi lvivskykh yezuitiv v XVII – pershii polovyni XVIII st. ta yikh znachennia dlia heohrafii. [Missionary journeys of the Lviv Jesuits in the 17th - the first half of the 18th centuries. and their significance for geography]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia heohrafichna – Bulletin of Lviv University. The series is geographical*, 54, 214-231. [in Ukrainian].

9. Kozytskyi, A. (2001). Etnohrafichni materialy v pratsiakh lvivskoho skhodoznavtsia i mandrivnyka XVII stolittia Mikhala Boima. [Ethnographic materials in the works of Lviv orientalist and traveler of the 17th century Michal Boym]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka. – Notes of the Shevchenko Society*, 242 (CCXLII): Pratsi Sektsii etnohrafii ta folklorystyky – 242 (CCXLII): Works of the Ethnography and Folklore Studies Section Lviv, 587-594. [in Ukrainian].



10. Collani, C. von. (2011). A missionary on his journey: Michał Boym and religions in East Asia. *MONUMENTA SERICA*,. 59, 315-340.

11. Mungello, D. E. (1989). *Curious Land: Jesuit Accommodation and the Origins of Sinology*, Honolulu: University of Hawaii Press, 408 p.

12. Pollock, Sh. (2009). Future Philology? The Fate of a Soft Science in a Hard World. *Critical Inquiry*, 35, 4, 931-961.

13. Pingyi, Ch. (2023). Struggles over the Historical Memory of a Heterodoxy. Chinese Commentaries on the Nestorian Stele. *Sela O., Zvi Ben-Dor B. & Fogel J. A. Time and Language: new sinology and chinese history*, Honolulu: University of Hawaii Press, 32-50.

14. Kircher, A. (1667). *Athanasii Kircheri E Soc. Jesu China Monumentis, Qua Sacris quà Profanis, Nec non variis Naturæ & Artis Spectaculis, aliarumque Rerum Memorabilium Argumentis illustrata*...Amstelodami: Janssoniusa Waesberge; Weyerstraet, 237.

15. Astrain, A. (1909). St. Francis Xavier. *The Catholic Encyclopedia,* New York: Robert Appleton Company, Retrieved from: http://www.newadvent.org/cathen/06233b.htm.

16. Les missions d'Extrême-Orient. (1902). Tours: Alfred Mame et fils, 190.

17. Vermander, B. (2015). *Jesuits and China*. Oxford Handbooks online. Retrieved from: https://watermark.silverchair.com/352332934.pdf?

18. Toynbee, A.J. (1995). *Doslidzhennia istorii [Study of history]*. In 2 vols, 2. Skorochena versiia tomiv VII-X D.Ch. Somervella – An abbreviated version of volumes VII-X by D.Ch. Somervell. Kyiv: Osnovy, 401. [in Ukrainian].

19. Danieluk, R. (2024). From Manuscript to Print: At the Origins of Early Jesuit Missionary Strategies of Communication. *Hostetler L. (Ed.). Reimagining the Globe and Cultural Exchange: The East Asian Legacies of Matteo Ricci's World Map* / Series: Studies in the history of Christianity in East Asia, 9, Leiden; Boston : Brill, 45-81.

20. *The Constitutions of the Society of Jesus and Their Complementary Norms*: A Complete English Translation of the Official Latin Texts. (1996). Trans. by G.E. Ganss, and edited by J.W. Padberg, St. Louis : Institute of Jesuit Sources, 502.

21. Polgár, L. (1967). *Bibliography of the History of the Society of Jesus*. Rome/St. Louis: Jesuit Historical Institute; St. Louis University, 207 p.

22. Bulzacki, K. *Rody Lwowskie* – część I. Retrieved from: https://www.lwow.com.pl/bulzacki/rody.html#boimy

23. .Venturing into Magnum Cathay. Seventeenth-century Polish Jesuits in China: Michał Boym S.J. (1612–1659), Jan Mikołaj Smogulecki S.J. (1610–1656) and Andrzej Rudomina S.J. (1596–1633) / A report by Barbara Hoster and Dirk Kuhlmann on a conference held in Kraków, Poland, 26-30 September 2009 (2009). *China Heritage Quarterly*, 20. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20101121062706/http://www.chinaheritagenewsletter.org/scholarship.php?searchterm=020_magnum_cathay.inc&issue=020.

24. Walravens, H. (2005). Schall von Bell, Johann Adam. *Neue Deutsche Biographie*,. 22, Berlin: Duncker & Humblot, 551-552.

25. Jensen L. M. (1997). *Manufacturing Confucianism: Chinese Traditions & Universal Civilization*. Durham, USA: Duke University Press, 444.

26. Camus Y. (2007). Jesuits' Journeys in Chinese Studies / For the "World Conference on Sinology 2007" / Renmin University of China, Beijing. 03. 26-28, 24 *Macau Ricci Institute*. Retrieved from: https://www.riccimac.org/doc/monographs/1/Jesuits_Journeys_in_ chinese_studies.pdf.

27. Szczesniak, B. (1953). The Atlas and Geographic Description of China: A Manuscript of Michael Boym (1612-1659). *Journal of the American Oriental Society*. 2 (73), 65-77.

28. Keevak, M. (2008). *The story of a stele : China's Nestorian Monument and its reception in the West, 1625-1916*. Hong Kong : Hong Kong University Press, 195.

29. Schwabe G. (1999). Nickel, Goswin. *Neue Deutsche Biographie*, 19, Berlin: Duncker & Humblot, 198-199.

31. Goodrich, L.C. & Zhaoying, F. (Ed.). (1976). *Dictionary of Ming Biography, 1368-1644* / Association for Asian Studies. Ming Biographical History Project Committee, 1, New York: Columbia University Press, 1751.

УДК 94.323.26-053.2(477-074)«1941/1944»

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1124-1141

Голиш Григорій Михайлович кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; м. Черкаси, тел.: (063) 258-83-19, https://orcid.org/0000-0001-5203-0859

УЧАСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ УКРАЇНЦІВ В АНТИНАЦИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В 1941–1944 РР.

Анотація. У запропонованій статті на основі на основі архівних, оприлюднених документальних та окремих наративних джерел проаналізовано основні форми, напрями й основні мотиви участі неповнолітніх громадян підокупаційної України в антинацистському русі опору 1941 – 1943 рр. Територіальний континуум дослідження знаходиться в межах райхскомісаріату «Україна» як складової частини загарбаних нацистами українських земель, а віковий поріг об’єкту вивчення неповнолітнього соціуму не перевищує 15 років (дитячий та підлітковий вік). Залучений емпіричний матеріал дозволив дійти висновку про те, що акселеровані випробуваннями воєнної доби юні українці вони ставали бійцями партизанських загонів і з’єднань чи сприяли їх бойовій діяльності. Зазвичай вони служили зв’язковими, розвідниками, підривниками, бійцями господарських підрозділів. Історія німецько-радянської війни містить і чимало фактів участі неповнолітніх українців у організованій підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору. Зокрема, вони розповсюджували антинацистські листівки, збирали відомості про окупантів і пердавали їх до осередків опору, рятували молодь від відправки до райху, здійснювали диверсії, преховували радянських бійців-оточенців, усіляко сприяли бойовим діям наступаючих частин Червоної армії. За різних обставин діти й підлітки потрапляли до складу підпільних осередків, виконуючи найрізноманітнішу



нелегальну роботу. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність стали причинами масової загибелі дітей та підлітків під час виконання ними бойових завдань, до яких їх залучало часто невиправдано командування загонів та партійно-комсомольські структури підпілля, й це посилювало трагічну палітру минулої війни. Воєнна доба негативно позначилася на ментальному здоров'ї неповнолітніх учасників руху опору, стала причиною посттравматичного синдрому. Попри вказане. не можна применшувати значення подвигів юних учасників антинацистської боротьби, які, виконуючи свій патріотичний обов'язок й нехтуючи небезпекою, робили свій посильний внесок у наближення перемоги над ворогом.

Ключові слова: Друга світова війна, неповнолітні громадяни, діти, підлітки, нацистський окупаційний режим, рух опору, партизанська боротьба, підпільний рух, спонтанні форми боротьби, локальний аспект, дитячий дискурс, персоналістичний вимір.

Golysh Gryhoriy Mykhailovych candidate of historical sciences, associate professor, director of the scientific library named after M. Maksymovich, Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-5203-0859

THE PARTICIPATION OF MINORS OF UKRAINIANS IN THE ANTI-NAZI MOVEMENT OF RESISTANCE ON THE TERRITORY OF THE REICH COMMISSIARATE «UKRAINE» IN 1941–1944

Abstract. The proposed article analyzes the main forms, directions and main motives of the participation of minor citizens of occupied Ukraine in the anti-Nazi resistance movement of 1941–1943 based on archival, publicized documentary and separate narrative sources. The territorial continuum of the study is within the Reichskommissariat «Ukraine» as a component part of the Ukrainian lands seized by the Nazis, and the age threshold of the object of study of juvenile society does not exceed 15 years (childhood and adolescence). The involved empirical material made it possible to come to the conclusion that young Ukrainians, accelerated by the trials of wartime, became fighters of partisan units and formations or contributed to their combat activities. Usually they served as liaisons, scouts, subversives, fighters of economic units. The history of the German-Soviet war contains many facts of the participation of minor Ukrainians in the organized underground struggle and spontaneous forms of the Resistance movement. In particular, they distributed anti-Nazi leaflets, collected information about the occupiers and passed them on to the resistance centers, saved young people from being sent to the Reich, carried out sabotage, hid Soviet encircled fighters, and in every possible way contributed to the

combat operations of the advancing units of the Red Army. Under various circumstances, children and teenagers became part of underground cells, performing a wide variety of illegal work. The lack of combat experience and children's immediacy became the reasons for the mass death of children and teenagers during their performance of combat tasks, in which they were often unjustifiably involved by the command of units and underground Party-Komsomol structures, and this intensified the tragic palette of the last war. The wartime had a negative impact on the mental health of minor members of the resistance movement, causing post-traumatic syndrome. Despite the above. the significance of the exploits of the young participants in the anti-Nazi struggle, who, fulfilling their patriotic duty and disregarding danger, made a significant contribution to the approach of victory over the enemy cannot be underestimated.

Keywords: World War II, minors, children, teenagers, Nazi occupation regime, resistance movement, partisan struggle, underground movement, spontaneous forms of struggle, local aspect, children's discourse, personalistic dimension.

Постановка проблеми. Одним із суспільних феноменів сповненої драматизму вітчизняної історії став антинацистський рух Опору періоду Другої світової війни, який втягнув у свою орбіту представників різних соціальних груп і вікових категорій цивільного населення окупованих територій України. Акселеровані екстремальними реаліями суворої воєнної пори, свій гідний внесок у наближення перемоги над ворогом своєю безпосередньою участю і сприянням партизанській та підпільній боротьбі зробили й наймолодші представники «воєнного покоління».

Окреслений науковий дискурс позначений неабиякою актуальністю в умовах нинішньої повномасштабної агресії російської федерації проти України та участю у її відсічі цивільного населення. Звернення до сторінок історії Другої світової війни дозволяє встановити певні аналогії з воєнним сьогоденням та сприяє акумулюванню матеріалу для національно-патріотичного виховання підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри злободенність та гносеологічну привабливість, окреслена проблема знаходиться лише на початковому етапі свого наукового осягнення. Далася взнаки багаторічна й багато в чому нелогічна практика ігнорування вітчизняною наукою дитячого дискурсу історії загалом і повсякденності життя неповнолітньої частини соціуму підокупаційної України зокрема. До окремих сегментів теми звертався автор цього матеріалу [1]. Ним було започатковано й спробу комплексного дослідження становища неповнолітніх українців у період німецько-радянської війни [2], Локальний аспект проблеми вивчався в дисертаційній праці Я. С. Овчіннікової [3]. З огляду на недостатню розробку цього наукового дискурсу та



враховуючи відновлення антропоцентричної традиції в сучасній історіографії виглядає нагальною необхідність досліджень локальних аспектів проблеми у їх персоналістичному вимірі.

Мета статті. Метою цієї статті є на основі на основі архівних, оприлюднених документальних та окремих наративних джерел проаналізувати основні форми й напрями участі неповнолітніх громадян підокупаційної України в антинацистському русі опору 1941 – 1943 рр. Територіальний континуум дослідження знаходиться в межах райхскомісаріату «Україна» як складової частини загарбаних нацистами українських земель, а віковий поріг об'єкту вивчення неповнолітнього соціуму не перевищує 15 років (дитячий та підлітковий вік).

Виклад основного матеріалу. На думку автора, можна окреслити такі мотиви вступу неповнолітніх на героїчний і разом з тим смертельно небезпечний шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті – прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких, за перерване мирне життя; 2) ситуативні – пов'язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 3) психологічні – дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 4) громадянські – зумовлені почуттям радянського патріотизму та самоіндефікацією з соціалістичним ладом, що було прищеплено радянською системою освіти і виховання; 5) організаційні – майже поголовне членство юних громадян у дитячих і юнацьких комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 6) вікові – прагнення піднести свій соціальний статус через допомогу старшим; 7) екзистенційні – як «усутнення» себе в «бутті на межі» тощо [2, с. 129].

Партійно-комсомольські та державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих областей у спротиві нацистам. Це положення лейтмотивом проходило через Директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей «Про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників» від 29 червня 1941 р. і, особливо, через спеціальну постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» (18 липня 1941 р.). Названі директивні документи закликали «створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу» [4, с. 223, 229–230].

А в січні 1942 р. з'явилася комсомольська листівка «До радянських юнаків, дівчат і підлітків», яка вже безпосередньо адресувалася наймолодшому поколінню. У ній містивсянастійний заклик до юних громадян «збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам…» [5, с. 246]. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, проте домінантою

того немилосердного часу та ще в умовах панування тоталітарного режиму стало гасло: «Перемога будь-якою ціною!», в тім числі – й ціною життя юних.

Чимало юних громадян за різних обставин потрапляли до місцевих партизанських загонів та з'єднань і ставали їх бійцями. Документи та спогади містять багато достовірних свідчень про доволі активну участь неповнолітніх у партизанському русі й задля підтвердження цієї тези варто подати емпіричний матеріал у персоналістичних вимірах.

Склад бійців загону імені Чапаєва, який діяв у районі Чорнобиля, поповнив у 1943 р. 13-річний Василь Навальний [6, с. 714]. У бойовому партизанському строю він зайняв місце свого старшого брата, який раніше загинув у бою. У партизанському з'єднанні майора Іванова воювали неповнолітні Володимир Мароко і Микола Фандиков. Володимир служив у підрозділі розвідки, за бойові заслуги був нагороджений орденом Червоної Зірки. На бойовому рахунку М. Фандикова – 5 пущених під укіс ворожих ешелонів та кілька підірваних складів. Він був відзначений високими нагородами – орденами Вітчизняної війни II ст. і Червоної Зірки [7].

У кінній розвідці партизанського з'єднання ім. Хрущова (Київщина) служив 14-річний Жак Юхимович. У липні 1943 р. під час чергової розвідки група натрапила на ворожу засідку. Юхимович, якого послали за підкріпленням, під шквальним кулеметно-автоматним вогнем виповз із зони обстрілу і передав донесення командиру партизанського загону Лишевському. Повернувшись з підкріпленням, юний розвідник взяв участь у бою, виявивши при цьому неабияку мужність [8, арк. 228].

До складу молодіжно-диверсійної групи Юзика Мордвина з'єднання ім. Хрущова (Київщина) входило й декілька 15-річних підлітків. На їхньому бойовому рахунку – десятки знищених ворожих об'єктів. У квітні 1943 р. два загони цього з'єднання прийняли нерівний бій із 3-тисячним загоном карателів. У цьому жорстокому двобої взяв участь і 13-річний Цезарій Кур'ята. Зі своєї гвинтівки він знищив декількох нацистів, проте й сам загинув [9, с. 307–308].

Мужність та героїзм 15-річного бійця Бишівського партизанського загону (Фастівський район) Василя Гомона була відзначена медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги» [10, с. 38]. Бійцями Широковського партизанського загону (Дніпропетровщина) під командуванням Г. М. Седнєва і Л. В. Ткачука стали 14-річні підлітки Петро Горб, Григорій Бєднов та Людмила Усик. Активно сприяв діям Петропавлівського партизанського загону 15-річний мешканець с. Росишки Василь Калашников [11, арк. 65 – 66; 157].

Багато дітей і підлітків перебувало в складі Чигиринського партизанського загону під командуванням П. А. Дубового. Зокрема, розвідниками цього формування були підлітки Василь Хільченко, Микола Печененко і Микола Ткачук. Восени 1943 р. під час проведення юними партизанами чергової

розвідки М. Ткачука було вбито, а М. Печененко і В. Хільченка схопили каратели. В. Хільченку вдалося втекти, М. Печененка ж гестапівці піддали жорстоким тортурам, намагаючись дістати відомості про місце дислокації партизанського загону та його чисельність. Хлопцеві вибили зуби, зламали пальці, пошкодили слух, але він не видав військової таємниці [12, арк. 8].

У січні 1944 р. за наказом командування загону партизани-розвідники Курт Вейнгольд і Отто Роговський зуміли визволити М. Печененка з нацистської в'язниці, врятувавши його від вірної загибелі. Пізніше Микола став вихованцем 155-ої армійської бригади і за свою мужність у боях був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За відвагу». Уже по війні Микола Печененко написав автобіографічну повість «Обпалена доля», яка присвячена партизанському дитинству та долі юного комбатанта [13, с. 182].

14-річний Іван Лазаренко прибув до загону П. А. Дубового із с. Гречівки Смілянського району, викравши перед цим у місцевих поліцаїв дві гвинтівки і револьвер. Хлопчик служив розвідником, взяв участь у декількох боях. Якось йому вдалося захопити в полон есесівця, і ця неординарна подія знайшла своє відображення в ротній стіннівці. Згодом І. Лазаренка було послано через лінію фронту для встановлення зв'язку з наступаючими частинами Червоної армії [14, арк. 96].

Бійцем цього ж партизанського загону була і 15-річна Галина Загуба. Разом зі своєю матір'ю вона випікала хліб для бійців, брала участь у бойових операціях. Юну партизанку було нагороджено медаллю «За бойові заслуги» [15, арк. 92].

У віці восьми років потрапив у Чигиринський партизанський загін Зосим Торжкін, родом з республіки Комі. Він виконував посильні доручення, зокрема старанно працював по облаштуванню партизанського побуту. Бійцями цього загону були також неповнолітні Іван Назаренко, Ганна Балох, Петро Костенко, Борис Борженко та ін. [14, арк. 7, 20, 31, 39, 41].

14-річним прийшов у цей загін підпільник із с. Бузуків Черкаського району Микола Негода, пізніше відомий український поет, автор слів загальновідомої пісні «Степом, степом». Літературний хист юного партизана, який ще до війни помітив П. Г. Тичина, знадобився для випуску партизанської газети «На бойовому посту", її редактором і став юний Негода. На сторінках цього часопису поряд з матеріалами про холодноярських партизан з'являлися і дещо наївні, проте сповнені патріотичного пафосу вірші юного поета [16, арк. 51].

Зв'язковою партизанського загону ім. Щорса (Київщина) під командуванням

К. С. Легкодуха була 12-річна Валентина Резниченко. Відважна дівчинка, ризикуючи своїм юним життям, упродовж декількох місяців була надійним «містком» зв'язку лисянських партизанів [17, арк. 10].

Чимало підлітків були бійцями партизанського з'єднання «Рудого» (командир –

В. К. Щедров), яке діяло на території Корсунь-Шевченківського району (Київщина). Серед них слід назвати Віктора Гоненка, Михайла Гончаренка, Якова Яремчука, Леоніда Литвиненка, Сергія Мачульського, Георгія Дударенка та інших. Цим юним месникам було всього по 14 – 15 років, вони служили у загонах ім. Пожарського та «Винищувач» указаного з'єднання [18, арк. 18, 21, 38, 40, 102].

У партизанських лавах Київщини перебували також підлітки Василь Тимошенко, Василь Третяк, Віктор Зінкевич, Віктор Морозок, Віра Зубченко, Володимир Попіл, Володимир Приймаченко, Дмитро Кундик, Олександр Заглинський, Олексій та Віктор Іванченки, Микола Товстенко, Михайло Кир'єнко, Михайло Бороченко та багато інших [19, арк. 7, 26, 267, 69, 80, 85, 132, 140, 145, 146].

Чимало неповнолітніх учасників партизанської боротьби гинули у боях, під час виконання бойових завдань чи облав карателів. Поряд з наведеними вище даними, про це свідчать трагічні факти з історії бойової діяльності багатьох партизанських загонів і з'єднань. Розвідником і зв'язковим Черкаського партизанського загону був 13-річний Іван Босенко, в якого від рук окупантів загинули мати і сестра. Він передавав партизанам відомості про сили ворога, доставляв продукти харчування, листи. Під час чергового виходу на зв'язок з партизанами юний месник загинув від кулі карателя. Окупанти змусили його батька Гната Григоровича копати могилу для сина, а потім гітлерівці розстріляли і старшого Босенка. У цьому ж загоні служив розвідником 14-річний Микола Шадиря. Під час виконання бойового завдання його схопили каратели і після тортур розстріляли [20, арк. 5, 10].

Підліток Алік Синицький був зв'язковим і розвідником партизанського загону імені Пожарського, який діяв у районі станції Помічна (Кіровоградщина). Під час проведення однієї з бойових операцій партизанами Аліка схопили каратели й після тортур розстріляли. Така ж трагічна доля спіткала і його земляка, 10-річного Юрія Гаврилова, який допомагав партизанам загону ім. Чапаєва під командуванням Ю. Фредінського [21, с. 239, 459]. У листопаді 1943 р. під час виконання бойового завдання потрапили до рук карателів і були закатовані юні розвідники Ірпінського партизанського загону ім. Леніна (командир П. Й. Перевертун) Володимир Козир і Анатолій Хлистунов. Посмертно юних героїв було нагороджено медалями «За відвагу» [6, с. 322].

Масова загибель юних учасників партизанського руху була спричинена відсутністю в них необхідного життєвого і бойового досвіду, притаманним їхньому віку нехтуванням небезпекою та, зрозуміло, й жорстокістю дорослих, які посилали дітей на виконання небезпечних завдань, часом без особливої на те потреби.

На плечах переважно неповнолітніх бійців лежала рутинна, але вкрай необхідна робота з облаштування партизанського побуту. Вони забезпечували партизанські табори дровами, допомагали на кухні, були санітарами партизанських лазаретів, лагодили одяг і взуття, збирали ягоди і гриби, доставляли продукти харчування, доглядали коней тощо. Юні патріоти взяли активну участь у забезпеченні партизанських формувань зброєю, боєприпасами, вибухівкою та військово-технічним спорядженням.

У «партизанських університетах» та «лісових академіях» проходила своєрідна освітня підготовка дітей та підлітків: під керівництвом старших товаришів вони опановували такі масові партизанські спеціальності, як зв'язківець, радист, кулеметник, мінер-підривник та ін. При деяких партизанських з'єднаннях і загонах розташовувалися табори сімей партизанів, оскільки згідно з директивою В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» їм загрожувала смертельна небезпека. Подібне специфічне поселення розташувалося і неподалік бази Чигиринського партизанського загону в Холодному Яру. Були такі табори й на Київщині та на інших заліснених територіях, де діяли партизанські формування [2, с. 137].

Досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. На думку М. В. Коваля, у партизанських формуваннях України налічувалося близько 150 бійців віком до 15 років [22, с. 224].

А. С. Чайковський, а услід за ним і фундаментальне видання «Безсмертя. Книга Пам'яті України» оперують ще меншими цифрами малолітніх учасників партизанської боротьби – 103 підлітки [23, с. 393]. Дозволимо собі висловити сумнів щодо правильності поданих цифрових даних і припустити, що число неповнолітніх партизанів було незмірно більшим.

Вказану цифру почерпнуто зі статистики, що наводиться у звіті члена спеціальної комісії О.К. Бабишкіна і яка охоплює лише підлітків 1930 року народження і молодших (0,1 % від опрацьованих списків). Між тим не враховано підлітків 1927 – 1929 р. народження, яких також слід віднести до наймолодшої категорії народних месників. На основі проведеної нами вибірки зі списків особового складу провідних партизанських формувань вдалося встановити, що в їхніх лавах воювали 1873 учні. Принагідно зауважимо, що серед облікованих учнів-партизан були і юнаки 16 – 17 років, тому важко виділити з цієї категорії власне дітей та підлітків. Вивчення ж списків особового складу лише найбільших партизанських формувань Київщини дозволило автору виявити 38 неповнолітніх партизанів віком від 13 до 15 років [2, с. 138–139].

Підсумовуючи, підкреслимо, що питання про чисельність юних учасників партизанської боротьби залишається не до кінця вивченим і потребує активізації наукового пошуку із застосуванням методів сучасної кліометрії. Проте навіть і

за відсутності узагальнюючої статистики, викладені вище факти та цифрові дані дозволяють твердити про досить активну участь дітей та підлітків у партизанському русі.

Суворої воєнної пори діти й підлітки ставали членами підпільних організацій і груп, брали участь у різноманітних спонтанних формах руху Опору. До цього їх спонукали різноманітні життєві обставини й мотиви, але здебільшого неповнолітні залучалися до боротьби через розгалужену мережу підпільних комсомольсько-молодіжних осередків. Так, лише в Київській області діяло 53 підпільні комсомольські організації, у Полтавській – 39, до їхнього складу входило чимало 12 – 15-річних підлітків [24, арк. 13–15].

Одним із прикладів участі неповнолітніх у русі Опору може служити діяльність підпільної комсомольсько-молодіжної організації Києво-Святошинського району, якою керував Андрій Смирнов. Активними членами цієї організації були 13-річний Федір Маращак, 14-річна Галина Наконечна, 15-річні Василь Калінін і Борис Матешко. Юні підпільники розповсюджували листівки, рятували молодь від відправки до Німеччини. За мужність Г. Наконечну було представлено до нагородження медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ст., а Б. Матешко загинув від рук окупантів [25, арк. 103–104].

У м. Києві з 1942 р. діяла підпільна молодіжна організація «Сталінська молодь». До її складу входили 15-річні Надія Руда, Гнат Тритиченко, Євген Перев'язко (інвалід без обох ніг). Юні підпільники тиражували антинацистські листівки, взяли активну участь у кількох диверсійних операціях, а також в організації втечі радянських військовополонених з концтабору тощо [26, арк. 98–100, 115].

Переважно з учнів місцевої школи складалася підпільна комсомольсько-молодіжна організація «Спартак», яка діяла в с. Красногірка Голованівського району (Кіровоградщина). Її керівниками були голова місцевого колгоспу Марія Мала і радянський офіцер-оточенець Петро Граматчиков. Юні підпільники здійснили ряд диверсійних актів, переховували радянських вояків, що опинились на окупованій території, розповсюджували листівки, передавали цінну інформацію місцевому партизанському загону, який діяв у Голованівських лісах. У вересні 1943 р. окупанти натрапили на слід підпільників, їх було майже всіх заарештовано і після жорстоких тортур страчено. Серед них були неповнолітні Борис Форостяний, Галина і Олімпіада Волощуки, Дарія Дубова, Надія Черевична, Микола Титов, Михайло Войтенко, Михайло і Сава Самчишини, Олена Бойко та ін. [27, арк. 20–23]. .

Нечисельна, але досить згуртована і бойовита молодіжна підпільна група під назвою «За Радянську Україну» з листопада 1941 р. діяла в с. Балабино Запорізької обл., її очолювала Майя Самсика. Активними членами цієї групи були 15-річний Анатолій

Рибальченко і 14-річний Анатолій Самсика. Хлопчики поряд з розклеюванням листівок брали участь у диверсійних актах: вони вивели з ладу ворожого паротяга та 10 вагонів [24, арк. 13–15]..

У с. Олексіївка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької обл. діяла підпільна комсомольська організація «ДОП» («Добровільна організація патріотів»), яка була створена у липні 1942 р. Підпільники розповсюджували зведення радінформбюро, збирали і переховували зброю, встановили зв'язки з місцевими партизанами. Мужніми підпільниками зарекомендували себе члени цієї організації 15-річні підлітки Катерина Баклажова, Надія Козлова, Григорій Печугін, Опанас Рогулін. Під час облави Г. Печугіна і Н. Козлову було заарештовано й піддано тортурам, але вони тримались надзвичайно мужньо і не сказали жодного слова про підпільну організацію [28, арк. 2, 7, 19, 20, 42].

Неповнолітні здебільшого залучалися до участі в роботі підпільних організацій, які були створені нелегальними партійно-комсомольськими структурами чи радянськими активістами, залишеними на окупованій території. Наприклад, членом підпільної організації при Кожанському цукрозаводі (Київщина) під керівництвом С. Г. Павліченка був 15-річний Анатолій Загоруй, якого до нелегальної роботи залучив комуніст Крищенко. Як випливає зі звітів цієї організації, А. Загоруй виконував обов'язки зв'язкового, розповсюджував зведення радінформбюро, взяв участь у нальоті на Кожанську поліцейську дільницю та в знищенні німецької автоцистерни з пальним [29, арк. 57].

Незважаючи на юний вік та відсутність бойового досвіду, діти та підлітки з властивими для їх віку максималізмом і безоглядністю виконували відповідальні завдання та доручення. У с. Коритні Монастирищенського району діяла підпільна організація, членом якої був і 13-річний Володимир Саморуха. Для налагодження зв'язків з партизанським загоном Д. М. Медвєдєва керівництво підпільної організації восени 1943 р. направило Володимира на Рівненщину. Самостійно здолавши 500 км небезпечного шляху, юний підпільник дістався до пункту призначення і виконав нелегке бойове завдання. Монастирищенські осередки Опору дістали завдяки цьому надійний зв'язок, а В. Саморуха став бійцем партизанського загону Д.М. Медвєдєва. За згаданий вище подвиг та інші бойові заслуги юний месник був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ст. [30, арк. 5, 25].

Зв'язковим Київської підпільної організації був 14-річний Олександр Козак. За завданням керівництва він, ризикуючи своїм юним життям, перейшов лінію фронту для налагодження зв'язку київського підпілля з «великою землею». Успішно виконавши це відповідальне і надзвичайно небезпечне завдання, Олександр повернувся до Києва [31, с. 87–88].

Досить часто неповнолітні громадяни втягувалися у діяльність осередків Опору через епізодичну допомогу своїм рідним і близьким, які були учасниками

підпільного руху. Так, у складі Тальянківської підпільної організації (Київщина), очолюваної К. К. Грибом (Верховим), перебував разом з своїми батьками Василем Пантелеймоновичем і Ольгою Дементіївною 12-річний Микола Пороховський. На жаль, уся сім'я підпільників загинула під час облави карателів у травні 1943 р. [32, арк. 30].

Війна брала свою криваву данину, і не одне юне життя обірвалося в ході підпільної боротьби. У липні 1943 р. під час облави потрапив до рук карателів 14-річний Леонід Стратієвський, член Монастирищенської підпільної організації. Намагаючись здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив'язували до хвоста галопуючого коня. Але Леонід не видав своїх старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть [30, арк. 32].

15-річний розвідник Тальнівської підпільно-диверсійної організації Віктор Проценко загинув у бою з карателями 20 лютого 1944 р. неподалік с. Гусакове. Посмертно юного героя було нагороджено медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ст. [33, арк. 27]. У селі Стеблеві Корсунь-Шевченківського району за розповсюдження зведень Радінформбюро був розстріляний неповнолітній Павло Янчевський [34, арк. 34].

Наймолодшим членом підпільного «Комітету – 103», що діяв у Надроссі (м. Сміла), був 14-річний Петро Нікітін. Хлопчику доручали відповідальні завдання, які він з успіхом виконував: розклеював листівки, псував лінії ворожого зв'язку, попереджував молодь про чергові відправки невільників до Німеччини. Влітку 1943 р. П. Нікітіна заарештували окупанти і після виснажливих допитів стратили [35, с. 3].

Діти та підлітки часом демонстрували і здатність до самопожертви. Наймолодшим членом підпільної організації на Уманщині був Василь Демидюк. Коли 29 листопада 1943 р. під час виконання чергового завдання він натрапив на засідку, то, підпустивши до себе поближче карателів, підірвав гранату і героїчно загинув, знищивши й декількох ворогів [36, арк. 59]..

Наведені вище тільки окремі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, але й трагічні випадки їх загибелі, що стали результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Багато юних учасників підпільного руху потрапляли за грати нацистських в'язниць або в «табори смерті». За сприяння діяльності місцевих підпільників відбував покарання в гестапівській катівні м. Лубни місцевий підліток Геннадій Білоус. Схоплений окупантами за таку ж провину 15-річний Степан Криворучко з Київщини був направлений спочатку в концтабір Бухенвальда, а потім – Заксенхаузена. У застінки Освенціма за зв'язки з підпіллям було кинуто сім'ю



Єфимових з м. Запоріжжя, при цьому страждання дорослих членів родини розділили Віктор (1936 року народження) і Таїсія (1938 р. н.) [37, с. 150, 178, 198, 206].

Поряд з безпосередньою участю в діяльності підпільних організацій та бойових діях партизанських загонів діти та підлітки сприяли роботі явочних квартир. Так, в оселі мешканця с. Свидівок Федора Заболотнього знаходилася явочна квартира Черкаського підпільного райкому партії. Зі спогадів колишнього секретаря цього райкому Сергія Пальохи дізнаємося, що 14-річна дочка господаря квартири Віра щоночі приймала зведення Радінформбюро і передавала їх підпільникам. Її сестра, 12-річна Раїса Заболотня була вартовою під час проведення нелегальних засідань райкому, збирала необхідну інформацію [35, с. 3].

Історичні джерела засвідчують широку участь неповнолітніх громадян у організованих формах підпільного руху. Так, на основі опрацювання списків складу лише деяких підпільних організацій і груп, що діяли на Київщині, автором виявлено 27 учасників підпільної боротьби, яким на той час виповнилося не більше 15 років [2, с. 148].

Досить поширеним явищем була участь дітей та підлітків у спонтанних формах руху. Опору. Вони переховували червоноармійців, які втекли з нацистської неволі, організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів, сприяли наступальним бойовим діям радянським Червоної армії тощо. Так, підліток Яків Кикоть з с. Сушки на Канівщині надав допомогу місцевим партизанам у визволенні щойно схопленого поліцією радянського офіцера Комарова. Про це дізналися нацисти, і хлопця було схоплено та після знущань розстріляно у м. Золотоноша [38, с. 58]. Учениця із селища Покровського (Дніпропетровщина) Галина Критіна переховувала двох поранених радянських бійців. Дівчинку схопили каратели, піддали тортурам, але вона не виказала місце перебування поранених. Восени 1942 р. Г. Критіну було розстріляно [39, с. 42].

Непоодинокими були факти здійснення неповнолітніми диверсійних та шкідницьких акцій проти окупантів. Так, працюючи робітником депо залізничної станції ім. Т. Шевченка (м. Сміла), 15-річний Василь Хільченко разом зі своїм товаришем Тягловським знищив цистерну з бензином та пошкодив паротяга. Їм вдалося уникнути арешту, а В. Хільченко згодом став бійцем Чигиринського партизанського загону П.А. Дубового [25, арк. 177–182].

Працюючи робітниками Лубенського депо (Полтавщина) Анатолій Буценко, Борис Гайдай та Іван Сацький 27 січня 1943 р. свідомо направили відремонтований паротяг у не наведений поворотний круг. Це викликало велику аварію, внаслідок чого двадцять відремонтованих локомотивів не змогли вийти на магістраль, а потужне Лубенське депо на тривалий час було виведене з ладу. Розлючені окупанти після жорстоких катувань розстріляли хлопців, про що у місцевій газеті повідомило командування київської поліції СД.

Слід зазначити, що радянська історіографія зробила означені лубенські події об'єктом значної міфотворчості, і всіх трьох юних патріотів було віднесено до статусу піонерів-героїв, які діяли начебто в рамках підпільної дитячої організації. Нелогічність останнього твердження є очевидною, оскільки акція юних лубенчан була типовим виявом спонтанного руху. Поряд з цим вивчення архівних документів дає право називати піонером-героєм лише 14-річного Бориса Гайдая, адже іншим учасникам диверсії Анатолію Буценку та Івану Сацькому виповнилося на той час відповідно 18 і 17 років [40, арк. 2–4].

Юні мешканці с. Олександрівка Дніпропетровська області Іван Гусак і Олекса Джужа розібрали колію в районі станції Відрадна, що спричинило аварію німецького потяга. Згодом вони загинула від рук карателів [39, с. 42].

. У с. Прохорівка на Канівщині підлітки І. Даценко та В. Іщук у вересні 1943 р. пробрались до ворожого обозу, порізали кінську збрую, познімали колеса з возів, а потім влаштували пожежу. Юного месника Івана Даценка окупанти схопили і розстріляли [41, с. 341–342]. 12-річний киянин Анатолій Манжог і його друг Аркадій Остpуб таємно пробрались до німецького автомобільного гаража і порізали шини, повідкручували пробки паливних баків і злили на землю бензин [8, арк. 184]..

Надовго вивів з ладу зв'язок карателів, які прибули для ліквідації осередків партизанськопідпільного руху на Канівщині, підліток з села Степанці Григорій Шакало. Він вирізав декілька шматків телефонного дроту і заховав їх [2, с. 150]. Телефонний зв'язок окупантів пошкодили і юні мешканці с. Межиріч Павлоградського району (Дніпропетровщина) Григорій Бровченко і Опанас Черевик. Каратели схопили хлопчиків і повісили на очах зігнаних на майдан їхніх односельців [39, с. 621]..

Подекуди мало місце викрадення підлітками зброї та знамен в окупантів. Так, киянин Віктор Пономарьов викрав у окупантів кілька автоматів і гранат та передав їх партизанам. Підлітка пізніше нагородили медаллю «За відвагу» [2, с. 255].

Справді резонансну славу здобув вчинок київського підлітка Кості Кравчука, який у роки окупації зберіг два полкових прапори (968) і 970-й стрілецькі полки) відступаючих радянських частин, а потім повернув їх командуванню Червоної армії. За цей подвиг хлопчика нагородили орденом Червоного Прапора. Оскільки цей факт цілком відповідав моделі радянських образівсимволів, він був широко розтиражований тогочасною комсомольсько-піонерською періодикою [42, с. 2]..

Діти й підлітки в різний спосіб допомагали радянським військам під час визволення їх рідного краю у 1943 – 1944 рр. Так, Олександр Білан із с. Полствин (Канівщина) став провідником великої групи радянських парашутистів. Не одну групу десантників вивели восени 1943 р. до місць розташування партизанських загонів юні мешканці цього ж села М. Щербина, М. Ткаченко, І. Приліпко,

І. Панасенко, М. Романенко, П. Бойко та ін. Валентина Побоченко з с. Яблунівка (Корсунь-Шевченківський район) допомогла в необхідні умови для захоплення радянськими воїнами плацдарму [43, арк. 47].

Неповнолітні громадяни активно допомагали радянським військам під час Корсунь-Шевченківської битви у січні – лютому 1944 р. 14-річний житель с. Шендерівка Петро Дорошенко разом з жменькою радянських бійців взяв участь у бою з ворогом, що рвався з оточення. Позиція була утримана до прибуття підкріплення. Учасником знаменитої Квітчанської оборони в ході Корсунь-Шевченківської битви став 14-річний Василь Харченко. Він підносив боєприпаси, вивозив з поля бою поранених бійців [35, с. 3].

Не обійшлося без жертв серед юних учасників руху Опору і на завершальному етапі боротьби з окупантами. Так, 12-річні м. Мелітополь Геннадій Кобецький, Семен Бабенко і Станіслав Паєвський попередили радянських розвідників про ворожу засідку, за що обули розстріляні карателями [2, с. 153].

Під час боїв за визволення с. Білозір'я (Київщина) 5 лютого 1944 р. 11-річний Петро Тараненко і 12-річний Микола Шадиряк намагалися повідомити командування наступаючих радянських військ про німецьку засідку. Однак під час спроби перейти лінію фронту обох юних патріотів було вбито [44, арк. 25].

Висновки. Таким чином, на основі залученого емпіричного матеріалу в межах райхскомісаріату «Україна» і застосування персоналістичного виміру є всі підстави констатувати досить широку участь неповнолітніх громадяни у різноманітних формах антинацистської боротьби. З різних мотивів вони ставали бійцями партизанських загонів і з'єднань чи сприяли їх бойовій діяльності. Як правило, юні українці служили зв'язковими, розвідниками, підривниками, бійцями господарських підрозділів, забезпечували облаштування побуту партизанів. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність стали причинами масової загибелі дітей та підлітків під час виконання ними бойових завдань. Не зайве наголосити, що причиною трагедії ставало в тому числі й прагнення командування партизанських підрозділів домогтися позитивного результату будь-якою ціною. Але при цьому ні якою мірою не можна применшувати значення подвигів юних партизанів, які, виконуючи свій патріотичний обов'язок, нехтували небезпекою і зробили свій посильний внесок у наближення перемоги.

Історія німецько-радянської війни містить і чимало фактів участі неповнолітніх українців у організованій підпільній боротьбі та спонтанних формах руху Опору. За різних обставин діти й підлітки потрапляли до складу підпільних осередків, виконуючи найрізноманітнішу нелегальну роботу. Партійно-комсомольські структури залучали неповнолітніх до підпільної роботи, часто невиправдано використовуючи для виконання досить небезпечних для їх життя завдань. Юні громадяни переховували радянських військовослуж-

бовців, які перебували на окупованих територіях, вчиняли диверсії, нищили майно окупантів, сприяли наступу Червоної армії на завершальному етапі війни. Досить великими були жертви серед юних учасників підпільної боротьби і спонтанних форм руху Опору, що посилювало трагічну палітру минулої війни.

Поряд з цим слід підкреслити, що участь неповнолітніх громадян у антинацистській боротьбі продемонструвала їхні високі патріотичні почуття і сприяла громадянському змужнінню.

Окреслена проблема з огляду на її актуальність і гносеологічну перспективність потребує подальшої наукової розробки на основі залучення нових джерел, диверсифікації її сегментів та посилення рівня персоналістичного виміру.

Література

1. Участь дітей і підлітків Центральної України у боротьбі з нацистським окупаційним режимом в роки Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії* : зб. наук. статей. Київ, 2002. Вип. 6. С. 248–252.

2. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

3. Овчіннікова Я. С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2011. 19 с.

4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1938–1945). М. : Политиздат, 1985. Т. 7. 574 с.

5. Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза : сб. док. М. : Молодая гвардия, 1965. 527 с.

6. Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1971. 791 с.

7. Юный ленинец. 1944. 15 окт. №40.

8. Центральний державний архів громадських обєднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 7. Оп. 10. Спр. 229.

9. Киевщина в годы Великой Отечественной войны : сб. док. Киев : Обл. кн.-газ. изд-во,1963. 836 с.

10. Борщ Ю. Ф., Яковенко А. О. Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни : докум. розповіді. Київ :[б. в.], 1975. 38 с.

11. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-19. Оп. 8. Спр. 19.

12. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-800. Оп. 1. Спр. 6.

13. Печененко Н. Опалённая судьба : повесть. Київ : Молодь, 1984. 182 с.

14. ДАЧО. Ф. П-4619. Оп. 8. Спр. 162.

15. ДАЧО. Ф. Р-4313. Оп. 6. Спр. 1.

16. ДАЧО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 7.

17. ДАЧО. Ф. Р-4313. Оп. 6. Спр. 2.

18. ЦДАГО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 4.

19. ЦДАГО України. Ф. 77. Оп. 1. Спр. 14.

20. ДАЧО. Ф. П-4619. Оп. 8. Спр. 29.

21. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська обл. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1972. 815 с.

22. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской

ССР в период Великой Отечественной войны. Киев : Наук. думка, 1977. 264 с.

23. Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2000. 944 с.
24. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 22. Спр. 148.
25. ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 10. Спр. 100.
26. ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 10. Спр. 171.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5111. Оп. 1. Спр. 1079.
28. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 116.
29. ЦДАГО України. Ф.7. Оп. 10. Спр. 108.
30. ДАЧО. Ф. П-1132. Оп. 1. Спр. 381.
31. Тронько П. Т. Згадаймо всіх поіменно... : з історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ : Молодь, 2001. 224 с.
32. ДАЧО. Ф. П-4619. Оп. 8. Спр. 2.
33. ДАЧО. Ф. П-4619. Оп. 8. Спр. 144.
34. Орлята вилітали в грозу. Черкаси : [Б. в.], 1968. 60 с.
35. Черкаська правда. 1982. 24 січня. № 7.
36. ДАЧО. Ф. Р-4468. Оп. 1. Спр.187.
37. Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. 860 с.
38. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) Документи. Спогади. Статті / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2000. 256 с.
39. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. Київ : : Голов. ред . УРЕ УРСР, 1970. 992с.
40. Державний архів Полтавської області. Ф. П-105. Оп. 1. Спр. 129.
41. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1972. 778 с.
42. Юный ленинец. 1944. 3 июня. №21.
43. ДАЧО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 3.
44. ДАЧО. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 5.

Referenses

1. Golysh H. M. (2005). Uchast ditei i pidlitkiv Tsentralnoi Ukrainy u borotbi z natsystskym okupatsiinym rezhymom v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny [Participation of children and adolescents of Central Ukraine in the struggle against the Nazi occupation regime during the Great Patriotic War]. *Storinky voiennoi istorii – Pages of military history*: coll. of science articles Kyiv. Vol. 6. S. 248–252. [in Ukrainian].
2. Golysh H. M. (2005). U vyri viiny. Stanovyshche nepovnolitnikh hromadian Ukrainy v 1941–1945 rr. [In the vortex of war. The position of minor citizens of Ukraine in 1941–1945] : monograph. Cherkasy: Cherkasy Central Technical University. 323 p. [in Ukrainian].
3. Ovchinnikova Ya. S. (2011). Dity i pidlitky Donbasu v umovakh Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941–1945 rr.) [Children and adolescents of Donbas in the conditions of the Great Patriotic War (1941–1945)]: author's abstract. thesis ... *Candidate history Sciences.* Donetsk. 19 p. [in Ukrainian].
4. KPSS v rezoliutsyiakh y reshenyiakh sъezdov, konferentsyi y Plenumov TsK (1938–1945) [The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and Plenums of the Central Committee (1938–1945)]. (1985). M. : Politizdat. Vol. 7. 574 p. [in Russian].

5. Laryn H. D., I. Lobanikhina I. M., Silaeva Z. A. (1965). Ohnennые hodы [Fire years]. Youth during the Great Patriotic War of the Soviet Union: Sat. dock. M. : Young Guard. 527 p. [in Russian].
6. Rudych F. M. (1971). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kyivska obl. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR]. Kyiv region Kyiv: Chief. ed. URE of the Ukrainian SSR. 791 p. [in Ukrainian].
7. *Yunыi lenynets – Young Leninist* (1944). October 15. No. 40. [in Russian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (hereinafter referred to as the Central State Archive of Public Associations of Ukraine)]. F. 7. Op. 10. Case 229. [in Ukrainian].
9. TronkoP. T. (1963). Kyevshchyna v hodы Velykoi Otechestvennoi voinы [Kyiv region during the Great Patriotic War: sb. Dock] . Kyiv : Region kn.-gas publishing house. 836 p. [in Russian].
10. Borshch Yu. F., Yakovenko A. O. (1975). Pionery Kyivshchyny – heroi Velykoi Vitchyznianoi viiny [Pioneers of Kyiv region – heroes of the Great Patriotic War]: document. stories Kyiv: [b. v.]. 38 p. [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State archive of Dnipropetrovsk region]. F. P-19. Op. 8. Case 19. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archive of Cherkasy Region (hereinafter – DACHO)]. F. R-800. Op. 1. Ref. 6. [in Ukrainian].
13. Pechenenko N. (1984). Opalënnaia sudba [Scorched fate]: a story. Kyiv: Molod. 182 p. [in Russian].
14. DACHO. F. P-4619. Op. 8. Case 162. [in Ukrainian].
15. DACHO. F. R-4313. Op. 6. Case 1. [in Ukrainian].
16. DACHO. F. R-534. Op. 1. Ref. 7. [in Ukrainian].
17. DACHO. F. R-4313. Op. 6. Case 2. [in Ukrainian].
18. TSAGO of Ukraine. F. 261. Op. 1. Ref. 4. [in Ukrainian].
19. TsDAGO of Ukraine. F. 77. Op. 1. Ref. 14. [in Ukrainian].
20. DACHO. F. P-4619. Op. 8. Case 29. [in Ukrainian].
21. Syvolap D. S. (1972). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kirovohradska obl. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kirovohrad Region]. Kyiv: Chief. ed. URE of the Ukrainian SSR. 815 p. [in Ukrainian].
22. Koval M. V. (1977). Obshchestvenno-polytycheskaia deiatelnost trudiashchykhsia Ukraynskoi SSR v peryod Velykoi Otechestvennoi voinы [Social and political activities of the workers of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War]. Kyiv: Nauk. dumka. 264 p. [in Russian].
23. Bezsmertia. Knyha pamiati Ukrainy [Immortality. Book of memory of Ukraine]. (2000). Kyiv: Search and Publishing Agency «Book of Memory of Ukraine». 944 p. [in Ukrainian].
24. TsDAGO of Ukraine. F.1. Op. 22. Case 148. [in Ukrainian].
25. TsDAGO of Ukraine. F.7. Op. 10. Case 100. [in Ukrainian].
26. TSAGO of Ukraine. F.7. Op. 10. Case 171. [in Ukrainian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as the Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine)]. F. 5111. Op. 1. Ref. 1079. [in Ukrainian].
28. TsDAVO of Ukraine. F. 4620. Op. 3. Ref. 116. [in Ukrainian].
29. TsDAGO of Ukraine. F.7. Op. 10. Case 108. [in Ukrainian].
30. DACHO. F. P-1132. Op. 1. Ref. 381. [in Ukrainian].
31. Tronko P. T. (2001). Zghadaimo vsikh poimenno... : z istorii borotby komsomoltsiv i molodi Ukrainy proty nimetsko-fashystskykh zaharbnykiv u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny

1941–1945 rr. [Let's remember everyone by name...: from the history of the struggle of the Komsomol members and the youth of Ukraine against the German-fascist invaders during the Great Patriotic War of 1941–1945]. Kyiv: Molod, 2001. 224 p. [in Ukrainian].

32. DACHO. F. P-4619. Op. 8. Case 2. [in Ukrainian].
33. DACHO. F. P-4619. Op. 8. Case 144. [in Ukrainian].
34. Orliata vylitaly v hrozu [Eagles flew into a thunderstorm] (1968). Cherkasy: [B. v.], 1968. 60 p. [in Ukrainian].
35. Cherkaska pravda [Cherkasy truth]. (1982). January 24. No. 7. [in Ukrainian].
36. DACHO. F. R-4468. Op. 1. Issue 187. [in Ukrainian].
37. Litvinov V. (2003). Korychnevoe «ozherele» [Brown «necklace»]: in 3 books. Kyiv: Abrys. 860 p. [in Russian].
38. Golish G. M., Ponomarenko M. F. (2000). Zolotonishchyna v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941–1945 rr.) [Zolotonyshchyna during the Great Patriotic War (1941–1945)]. Documents. Memoirs. Cherkasy: Vidlunya-Plus. 256 p. [in Ukrainian].
39. TronkoP. T. (1970). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Dnipropetrovska obl. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR Dnipropetrovsk region]. Kyiv :: Head. ed. URE of the Ukrainian SSR. 992p. [in Ukrainian].
40. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region]. F. P-105. Op. 1. Ref. 129. [in Ukrainian].
41. Steshenko O. L. (1972). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Cherkaska obl. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR] Cherkasy region Kyiv: Chief. ed. URE of the Ukrainian SSR. 778 p. [in Ukrainian].
42. Yunыi lenynets [Young Leninist]. (1944). June 3. No. 21. [in Russian].
43. DACHO. F. R-534. Op. 1. Ref. 3. [in Ukrainian].
44. DACHO. F. R-534. Op. 1. Ref. 5. [in Ukrainian].

УДК 94:315.362(477), «196/198»

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1142-1153

Гуменюк Оксана Володимирівна кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, м.Рівне, https//orcid.org/0000-0002-6639-7325.

ПРИВАТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Анотація. Дослідження торкаються приватних, побутових питань української сім'ї. Увага приділяється працям вітчизняних і радянських істориків, в яких висвітлені суспільно-політичні умови, визначальні для історичної науки зазначених періодів. Подаються головні досягнення щодо вивчення проблеми, а також означені питання, які потребують подальшого наукового дослідження. Окрема увага надається такому елементові історії повсякденності, як особливості вивчення приватного життя. Як ми знаємо, при тому, що сфери приватного і повсякденного життя повсякчас пересікаються, вони все ж не співпадають повністю. Істориками приватного життя вивчається тільки одна зі сфер повсякдення, залежна лише від індивідуальних, приватних рішень. Але при цьому повсякденне життя не обмежується приватною сферою, оскільки деякі його складові належать публічності. Мікроісторія, як одне з наукових направлень, досить близьких до історії приватного життя, дає можливість досить детального розгляду певних процесів. При цьому головна увага звертається на долю невеликих соціальних груп чи звичайних людей, а не на відомі історичні постаті. Вивчення мікроісторією локалізованих межами певного історичного періоду життєвих історій надає можливості для розуміння певної межі спроможностей свободи особистості в наявних для неї соціальних, економічних, політичних чи культурних обставинах.Обговорення загальноісторичних проблем набуває нових якостей завдяки дослідженню мотивів вчинків конкретних людей і сходженню історії приватного життя на рівень такого методу досліджень історії повсякдення і головного засобу розуміння минулого, як мікроісторія. Як відомо, у так званій "чоловічій" історіографії не було місця "жіночій історії", тому вона змушена була під впливом фемінізму виборювати собі місце на теренах історичних подій, трансформуючись в дослідженнях історії жінок з 1980-х років у головну категорію під назвою "гендер." Тож предметом гендерних досліджень стали пошуки новітнього змісту в стосунках між жінками та чоловіками, їх статуси і ролі у цих стосунках, не оминаючи при цьому й внутрішній світ особистості. Така самостійна дослідницька методологія напрямку гендерної історії є й напрямком історії приватного життя.



Ключові слова: мікроісторія, повсякдення, радянська система, ідеологія, побут, пропаганда, сімейно-побутові традиції, соціально-побутова сфера.

Gumeniuk Oksana Volodymyrivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University, Rivne, https//orcid.org/0000-0002-6639-7325.

PRIVACY OF THE UKRAINIAN FAMILY THROUGH THE PRISM OF SOVIET IDEOLOGY

Abstract. The research concerns private, everyday issues of the Ukrainian family. Attention is paid to the works of domestic and Soviet historians, which highlight the socio-political conditions that are decisive for the historical science of the indicated periods. The main achievements in studying the problem are presented, as well as the issues that require further scientific research are identified. Special attention is paid to such an element of the history of everyday life as the features of studying private life. As we know, although the spheres of private and everyday life constantly intersect, they still do not completely coincide.

Only one of the spheres of everyday life, dependent only on individual, private decisions. But at the same time, everyday life is not limited to the private sphere, since some of its components belong to the public sphere. Microhistory, as one of the scientific directions that is quite close to the history of private life, allows for a fairly detailed consideration of certain processes. At the same time, the main attention is paid to the fate of small social groups or ordinary people, and not to famous historical figures. The study of life histories localized within the boundaries of a certain historical period by microhistory provides opportunities for understanding a certain limit of the capabilities of individual freedom in the social, economic, political or cultural circumstances available to it. Discussion of general historical problems acquires new qualities due to the study of the motives of the actions of specific people and the convergence of the history of private life to the level of such a method of research into the history of everyday life and the main means of understanding the past as microhistory.As is known, in the so-called "male" historiography there was no place for "women's history", so it was forced, under the influence of feminism, to fight for its place in the field of historical events, transforming in the studies of women's history since the 1980s into the main category called "gender." So the subject of gender studies became the search for new content in the relations between women and men, their statuses and roles in these relations, without bypassing the inner world of the individual. Such an independent research methodology of the direction of gender history is also the direction of the history of private life.

Keywords: microhistory, everyday life, Soviet system, ideology, everyday life, propaganda, family and domestic traditions, social and domestic sphere.

Постановка проблеми. У ході змін, які відбувалися в Радянському Союзі та його державних складових, інститут сім'ї також переживав великі зміни й перетворення. Усі вони були обумовлені індустріальним розвитком та урбанізацією, емансипацією жіноцтва та дітей. Відбувалася й певна секуляризація свідомості певної частини суспільства. Адже насаджувана владою безбожність накладала свій відбиток на уклад сім'ї, її внутрішні, закриті для публічності настрої та взаємини.

Усі ці зміни сприяли як економічному, так і соціальному оновленню суспільства. Не варто також відкидати вплив воєн, які пережило людство, і соціальні негаразди, пов'язані з ними. Все це щоразу суттєво видозмінювало й без того непослідовний, з великою кількістю протиріч процес модернізації сім'ї.

Слід наголосити, що патріархальні сімейні стосунки з їх кризою патріархальної сім'ї, які ще на початку XX століття були досить суттєвими й складали основу сімейного інституту, були революційно оновлені разом з усім суспільством.

Але, з іншого боку, зміни ці були непослідовними і незавершеними, тому сім'я як інституція зазнала доволі тривалого розладу поряд з іншими суспільними інституціями й опинилася в кризовій ситуації. При цьому вона зіштовхнулася з новими викликами часу і значною мірою ставала нездатною виконувати життєво необхідні для суспільства та його членів функції.

Проблеми, з якими зустрічається суспільство, завжди знаходять своє відображення й в сім'ї. Але не варто забувати, що на державному рівні можна через усунення певних економічних негараздів успішно вирішити проблеми, тоді як ціла низка невирішених питань не зникають з економічним чи соціальним розвитком.

Сімейна політика держави є складовою соціальної політики й продиктована як взаємодією сім'ї з суспільством, так і тими сімейними проблемами, які виникають через зміни історичного типу сім'ї.

На сім'ю впливають будь-які рішення, що торкаються різноманітних сфер соціального життя, хоча вони ніби й не стосуються безпосередньо сім'ї.

Здебільшого держава втручалася у сімейні справи заради суспільного блага і цим виправдовувала це втручання. Ми знаємо багато прикладів впливу держави на ідеологію сім'ї, при цьому вказуючи і наголошуючи на тих чи інших типах і формах сім'ї. Завжди існує небезпека наступу на приватність і суверенітет сім'ї, оскільки через соціальні інститути держава завжди впливає на неї своєю сімейною політикою.

Як відомо, певній історичній епосі притаманна створена нею схема взаємодії в суспільстві. Інститут сім'ї слугує певним зв'язковим між суспільством і людиною та є таким унікальним соціальним явищем як для окремого індивіда, так і для суспільства в цілому.



Варто наголосити, що інтереси колективу цілком об'єктивно обмежують сімейний суверенітет через втручання у приватність сім'ї. Віковий досвід багатьох поколінь і народів ілюструє неспроможність абсолютно нейтральної ідеології держави. Адже нейтральне за одним визначенням не є таким за іншими критеріями. Тож завжди важко досягти тієї межі дозволеного втручання і поважного, толерантного ставлення до сім'ї як приватного, особистого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню заданої тематики сучасними дослідниками приділено багато уваги, зокрема й повсякденному життю.

Відомий англійський дослідник Ш. Фіцпатрик [15] у 1930-х роках описуючи соціальну історію СРСР, називав її повсякденним сталінізмом, який, безсумнівно, регулював і змінював приватне життя громадян у потрібному державі напрямку.

О. Удод [13] мабуть першим серед вітчизняних дослідників провів аналіз визначень категорій повсякденності, звернув увагу на те, що повсякденність як предмет дослідження досить необмежений чіткими формулюваннями й тісно пов'язується та інколи переходить у приватність.

Це, до речі, стосується не лише української історіографії. Зарубіжні дослідники теж чітко не інституалізували методологію напряму повсякдення.

Праці О. Коляструк [6] присвячені тому, як в зарубіжній та українській історичній науці відбувається становлення предмета історії повсякденності. Через нечітко окреслене визначення ця дефініція часто ототожнюється з приватністю, звичайним способом життя.

Ціла когорта радянських істориків через призму й приклади щорічного покращення побутових і соціальних умов описували історію приватного і повсякденного життя радянської сім'ї (Л. Вітрук [2]). Л. Рабжаєва [11] присвятила свої свої праці динаміці сімейної політики в СРСР та її історико-соціальному аналізу.

Проблеми української сім'ї в умовах системної кризи 1940-1980-х років постають у праці В. Барана і В. Даниленка [1].

Відома російська дослідниця Н. Пушкарьова [10] у багатьох своїх працях наголошує на значущості для людей приватного життя. Воно, за спостереженнями авторки, як один з елементів повсякдення, визначає своєрідну повноту життєвого простору й допомагає трактувати певним чином суб'єктивну реальність.

Досить живо змальована ідеологія та приватність радянської сім'ї через розкриття різноманітних казусів у дослідженнях В. Головка [4].

Доповнюють історичну картину змалюванням соціальних конфліктів роботи колективу авторів на чолі з В. Смолієм [9].

Повсякденність українського селянства в радянських умовах 1950-1960-х років описує В. Лисак [7].

У розвідках Н. Гогохії [3] розкрито цілу низку якісних методів дослідження повсякдення і приватного життя радянського народу.

Монографія В. Федяєвої [14] присвячена сімейному вихованню в історичній ретроспективі й допомагає відкрити завісу приватності з огляду на цей аспект повсякденності українців.

Колективна монографія, створена під керівництвом В. Давиденка [12], через цілу низку нарисів демонструє, як потужно ідеологічна пропаганда діяла в повсякденному житті української сім'ї

Робота Н. Шліхти [16] подає основні характеристики радянського повсякдення – від офіційних ідеалів та ритуалів до виховання у сім'ї та тихого опору насаджуваним умовностям.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Мета статті. Представлена робота головною метою ставить висвітлення різних компонент української сім'ї в системі ідеологічних чинників радянської держави.

Виклад основного матеріалу

Методологічним підґрунтям для наукових розвідок щодо проблем приватного життя в роки радянської доби стали нові підходи та напрямки історіографії. Об'єднання усіх цих напрямків і підходів послугувало початком створення і розвитку історичної антропології.

Історична антропологія поєднала в собі вивчення повсякденного, матеріального життя, менталітету, - тобто усе, що складає глобальну концепцію з новими досягненнями. Такий підхід представляють французька історична школа "Анналів", британська історична антропологія, нова культурна історія Сполучених Штатів Америки. Сюди варто додати також радянського дослідника О. Гуревича. [5, с.297]

Будучи витвором тісного взаємозв'язку між істориками, психологами, етнологами, лінгвістами, історична антропологія значно розширила так звану "територію істориків". Методологічної одностайності між різними напрямками історичної антропології не було, в той час як радянська марксистська історіографія була чітко вставлена в рамки власної ідеології. Історична антропологія своїми дослідженнями охоплювала різноманітні соціальні практики від манер поведінки до сприйняття життя та смерті. Тут були представлені також вікові періоди, церемонії, ритуали, будні й свята, хвороби, соціальні страхи, системи харчування й відпочинку. З позицій безпосередніх учасників почали досліджуватися різні теми, які раніше не були в полі зору професійних істориків. І це набуло форм соціальних процесів. Так з'явилися в історичних дослідженнях питання міжгрупових взаємодій та міжособистісних відносин.

Своєю чергою, історикам вдалося показати, як у різні часи існували різнотлумачення елементів системи поведінкових стереотипів, такі як дружба,

любов, внутрішньосімейні стосунки, ненависть. Адже постала потреба у переосмисленні та періодичних змінах усіх цих елементів.

Частина дослідників, не розрізняючи приватне життя та історію повсякдення через їх надто тісну пов'язаність, повсякдення трактують в основному як сферу приватного життя стосовно питань сім'ї, виховання дітей, домашнього побуту, відпочинку, дружнього кола спілкувань тощо [15, с.7].

Значна частина все ж переконана в помилковому звуженні історії повсякдення до приватного, сімейного життя, трудової діяльності та суспільних ритуалів. Кола цих питань значно ширші, адже приватне життя особи завжди було включено у її ж повсякдення та дуже залежало від нього [13, с.81] .

Відомо, що сфери повсякденного і приватного життя безліч разів пересікаються, але повністю не співпадають. Тому історики приватного життя вивчають лише одну із сфер повсякденного життя, яка залежить тільки від приватних, індивідуальних рішень. Тоді як повсякдення не можна звести лише до сфери приватного, оскільки окремі його сторони належать публічному життю [11, с.98,100].

Поряд з історією приватного життя досить близько перебуває таке наукове направлення, як мікроісторія. Вона дозволяє роздивитися певні процеси у подробицях, звертаючи увагу не на визначні історичні постаті, а на долю звичайних людей або невеликих соціальних груп. Вивчаючи такі життєві історії, локалізовані у межах визначеного історичного часу, мікроісторія дозволяє осмислити простір можливостей, ступенів свободи чи несвободи індивіда у заданих політичних, соціально-економічних та етнокультурних обставинах. [8, с. 193]. Описуючи мотиви вчинків конкретних людей, історія приватного життя виходить на рівень мікроісторії як методу досліджень історії повсякдення і основного способу розуміння минулого, надаючи нових якостей обговоренню загальноісторичних проблем [8, с. 200].

Досить суттєвим напрямком історії приватного життя слугує самостійна дослідницька методологія гендерної історії. Гендер як ключова категорія аналізу досліджень у рамках історії жіноцтва особливого розвитку набув з 1980-х років. Адже довгий час зі своєрідної чоловічої історіографії жіноча історія була викреслена, й під впливом феміністських рухів вдалося повернути жінкам історію. Гендерні дослідження стали стосуватися не лише пошуку нового змісту в стосунках між чоловіками та жінками, специфічних ролей і статусів у цих стосунках, а й внутрішнього світу особистості.

Як ми знаємо у Європі з середини 1970-х років дослідниками піднімалася ціла низка питань щодо структури сімей, внутрішньосімейних стосунків, прав і обов'язків їх членів.

У Радянському Союзі, де задля якнайшвидшого відходу від царського спадку велася боротьба з основами старого суспільства, розпочалася боротьба і

з сім'єю як однією з цих основ. Тому було видано велику низку законів та указів щодо врегулювання сімейних відносин.

Сповідуючи марксистську доктрину, радянські партійні функціонери виступали за зникнення сім'ї, у якій жінка та діти є предметами володіння чоловіка-рабовласника. Почали відмінялися всілякі обмеження, пов'язані з укладанням шлюбу, тобто, і релігійні, і національні, і соціальні, і расові. Встановлювалася моногамія і проголошувалася рівність майнових і особистих прав чоловіка та жінки. Повністю витіснялася із даної сфери церква. Хоча церковний шлюб і не заборонявся, та юридичну силу мав лише громадянський шлюб, зареєстрований у загсі.

Була також введена свобода розлучень, суперечності яких вирішувалися судом.

Ліберальним тенденціям відповідали і прийняті у 1920 р. спеціальна постанова наркоматів та юстиції про дозвіл штучного переривання вагітності в медичних закладах, і новий 1926 року Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку, яким офіційно прирівнювалося фактичне співпроживання до зареєстрованого шлюбу, а позашлюбні діти - до народжених у шлюбі.

Перше у світі офіційне рішення щодо легалізації абортів стало своєрідним благом для більшості радянських жінок, які проживали у нужді та побутових стражданнях. Реєстрація шлюбу перестала вважатися обов'язковою. Доказом шлюбних стосунків був факт спільного проживання, спільного господарства, виховання дітей тощо. Шлюби, укладені до 1917 року за релігійними обрядами, прирівнювалися до зареєстрованих. Реєстраційний порядок встановлення батьківства був передбачений як судом, так і за заявою матері. Дозволялася лише одношлюбність; шлюбний вік встановлювався єдиним – 18 років; заборонялися ранні та примусові шлюби. Встановлювалася спільність майна і відновлювалося усиновлення дітей. Спростилася процедура розлучення.

Завершення «політики сексуальних свобод» дехто пояснює намаганнями керівництва країни наприкінці 1920-х років придушити справжній розгул насилля і сексуальної розгнузданості. У 1926 році були заборонені аборти для жінок, які завагітніли вперше або перенесли цю операцію менш ніж півроку тому. Трохи згодом ввели платню за аборти, як ще один крок на шляху їх обмеження. [17, с. 92].

Прийнята 27 червня 1936 р. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел та дитячих садків, посилення кримінального покарання за неплатіж аліментів та про деякі зміни у законодавстві про» стала своєрідним укріпленням сім'ї в радянському законодавстві. Збільшувалися розміри державної допомоги на придбання необхідних предметів для новонароджених і матері на годування



дитини. Багатодітні матері, які мали 6 дітей, при народженні кожної наступної дитини отримували державну допомогу в розмірі 2 тис. рублів щорічно упродовж п'яти років. Жінки, у яких було 10 дітей, отримували по 5 тис. рублів на кожну наступну дитину і з другого року життя дитини – щорічну допомогу по 3 тис. рублів упродовж чотирьох років.

Ускладнилася процедура розлучення, оскільки потрібна була згода і присутність обох із подружжя; ставилася спеціальна відмітка у паспортах; стягувалося мито, яке зростало в геометричній прогресії з кожним новим розлученням. Після розлучення на утримання дітей стягувалися аліменти, за ухиляння від сплати яких передбачалася кримінальна відповідальність. Узаконювалося положення про заборону абортів, за винятком медичних протипоказів, засвідчених комісією лікарів.

Конституцією 1936 року юридично було закріплено рівноправ'я жінки і чоловіка та соціальні гарантії щодо його реалізації. Це досить вдало вписувалося у загальну стратегію сталінської модернізації країни.

У 1968 році був прийнятий загальносоюзний правовий акт - Основи законодавства про шлюб та сім'ю СРСР. На його основі були розроблені Кодекси всіх союзних республік, якими врегульовувалися сімейні стосунки.

У Радянському Союзі була своя специфіка проведення сімейної політики. Особливо цікавою для нас вона є щодо України, як специфічного регіону для усіх систем державної політики. Указом Президії ВР СРСР від 15 лютого 1947 року були заборонені шлюби громадян СРСР з іноземцями. Безпосередній вплив на майбутнє української сім'ї мало таке явище, як переселення з інших місць країни. Особливо відчутно воно торкнулося західних регіонів України.

Із середини 1946 року до Західної України було направлено 85 тисяч партійних функціонерів з інших регіонів Радянського Союзу (усім відома радянізація).

У 1961 році міське населення України становило 20,6 млн. осіб; а до 1986 року зросло на 63,6% і становило 33,7 млн. За цей період внаслідок промислового розвитку і занепаду села сільське населення зменшилося на 23%.З'явився термін "неперспективні села". [17, с.132]

Варто звернути увагу на те, як потужно діяла ідеологічна пропаганда в повсякденному житті української сім'ї. Поняття "радянський громадянин" слугувало завданню – виховувати відданих патріотів СРСР, а поняття "український громадянин" втрачало свою поєднуючи силу, адже населення орієнтували на загальносоюзні цінності та окреслені культурні ознаки.

Оскільки лише російська мова вважалася, окрім мови міжнаціонального спілкування, сучасною, то українська ставала відсталою та провінційною. Сучасними вважалися міські жителі із насаджуваною їм російською мовою. Українське село з його "архаїчною" мовою протиставлялося як відстале.

Процес переходу представників національних меншин в СРСР (у тому числі й українців) до російського мовного і культурного середовища був обумовлений соціально і виглядав доволі таки закономірним [12, с.180].

Запроваджувана владою денаціоналізація історії українців була направлена на формування українців радянських. Так поступово українці перетворилися з політично й культурно активної та суб'єктної нації на такий собі провінційний об'єкт зовнішнього впливу. Тож, опинившись на маргінесі історії радянського періоду, Україна стала "всесоюзною кочегаркою та основною житницею".

Усі ці процеси не могли не позначитися на повсякденному житті українського етносу та української сім'ї.

Як відомо, мешканці міста інноваційно та культурно активні, а сільські – відзначаються відносною стабільністю та збереженням традицій і передаванням їх до нових поколінь. [12, с.181].

Оскільки відомо, що ментальність може бути чи ставати провінційною в колі впливу іншої ментальності, яка вважається глобальною та модерною, то така собі "сільська" українська ментальність порівняно зі столичною вважалася менш розвинутою та несучасною.

Так і українські сім'ї, які проживали в місті чи селі, різнилися своїм способом життя і ментальністю. Якщо в місті населення, урбанізоване, підпорядковане швидкому ритмові життя, жорстким умовам і необхідності засвоїти російську мову і культуру, то сільські жителі, хоча й зайняті важкою фізичною працею, протиставляючи себе природним катаклізмам і всіляким експериментам влади, зуміли зберегти істинно національні, соціальні, культурні та моральні норми.

Величезною спокусою, певним визнанням того, що життя вдалося, стало для багатьох українських сімей радянської доби вивчити свою дитину в столичному союзному вузі та "втиснути" її в омріяну високу еліту. Адже ідеологічна політика держави здійснювалася через накопичення маніпулятивної інформації, формування такого громадянського середовища, яке втрачає історичну пам'ять своїх предків.

Тож, безперечно, українська родина часів СРСР була чітко затиснута рамками ідеології, маніпулятивної престижності та насаджуваної меншовартості. Ці плоди українці пожинають і нині.

Висновки.

Дослідження розвитку сім'ї необхідно проводити через вивчення процесів у діалектичному поєднанні, просторових, часових, кількісних і якісних співвідношеннях. Адже сім'я – це соціально – історична категорія.

Радянська сім'я, опинившись на перехресті вагомих змін розвитку суспільства та неминучої модернізації самого її інституту, зазнала глибоких труднощів. Адже такі труднощі тим глибші, чим глибша соціально-економічна



та морально-психологічна криза, в умовах якої проходить розвиток і функціонування сім'ї та супроводжується проблемами матеріального й духовно-ідеологічного порядку.

Періодичні зміни правової бази шлюбно-сімейних відносин в УРСР набули чітко регламентованого характеру взаємодії ідеологічної і партійної доктрини формування соціалістичної сім'ї та побуту, а також процесу розвитку сімейно-побутових відносин.

Система контролю за приватним життям населення в СРСР, у тому числі й сімейним, набувала ознак такої собі "гойдалки". Тут було своєрідне відчуття повернення до "дідівських часів" з моралізаторськими правилами, які супроводжувалися забороною абортів (до періоду "відлиги"), обмеженням розлучень, невизнанням незареєстрованих шлюбів, підвищенням уваги до "морального обличчя радянського громадянина" при призначенні на відповідальні посади, втручанням громадськості у сімейні справи та багато іншого, що вписувалося у загальну лінію уявлень про "порядну радянську сім'ю". Був й під час правління Л. Брежнєва у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин перехід від командно-адміністративних методів до морально-адміністративних.

У застійні часи серед широкого кола авторитаризму пізньої радянської доби законодавче регулювання сімейно-шлюбних відносин було своєрідним вільним полем і не була вже зоною жорсткого адміністрування держави. Тож згодом, у часи перебудови тільки ця сфера не потребувала корінних змін.

За досвідом багатьох держав відомо, що найуспішніше розвиваються сім'ї там, де вони найменше залежать від суспільного меценатства, пільг і безкоштовних послуг. Саме тоді немає наступу на приватне і особисте.

Та коли державна політика та ідеологія щодо сім'ї будується на так званому патерналізмі, то це призводить до несумісності сімейного суверенітету з соціальним. Адже тоді сім'я не може незалежно і вільно приймати будь-яке рішення, оскільки вона не несе переважаючу частку відповідальності. Але держава як інституція зобов'язана піклуватися про добробут сімей, які з тих чи інших причин не спроможні самостійно й повною мірою виконувати свої функції й нести відповідальність за благополуччя своїх членів.

Гармонійний і повноцінний розвиток сім'ї як об'єкту державної політики та ідеології можливий за умов прийняття важливих для сім'ї рішень різними державними та громадськими інституціями, колегіально, а не одноосібно жорстко.

Важливим для успішного розвитку суспільства є віднайдення такого необхідного балансу між впроваджуваними критеріями та ідеологіями сімейної політики держави та можливостями збереження приватності, особистої свободи й згуртованості членів кожної сім'ї.

Не менш важливим для розвитку суспільства має стати толерантне ставлення будь-яких державних інституцій до сімейних, національних, релігійних цінностей, які можливо зберегти тільки у вільній сім'ї, як і у вільній державі.

Література:

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). К. Видавничий дім "Альтернативи" .1999, 304 с.

2. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. К., Наукова думка, 1986. 180 с.

3. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. 2007. №23. С.109-114.

4. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. Вип.17. К.: НУ НАНУ. 2007. С.97-101.

5. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа Анналов. М. 1993. 297с.

6. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його 6становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. Український історичний журнал. 2007. №1. С.174-184.

7. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950-1960-х рр. XX ст. Маріуполь.2013. 323 с.

8. Медик Х. Микроистория. THESIS. 1994. Вып. 4. С. 193.

9. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: в 2-х т. / гол. ред. В. Смолій; В. Горобець; Н. Білоус, В. Зема, О. Романова.К. 2012. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. 328 с.

10. Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. Социальная история. Ежегодник. 2004. М., С. 98- 100.

11. Рабжаева М.В. Историко-социальный анализ семейной политики в России. М. 2000. 292 с.

12. Українське суспільство в 1960-1980-х рр.. Історичні нариси. Колективна монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.

13. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства Історія в школах України. К.2005. № 4. С .40-45.

14. Федяєва В.Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX століття): монографія .Херсон: РІПО, 2010. 348 с.

15. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: пер. с англ. М.2001. 326с.

16. Шліхта Н.В. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид. переробл. і доп. Х.: Акта, 2015. 25 с.

17. Щорічні статистичні збірники. Народне господарство Української РСР/ Відп. за вип. В.Самченко; М-во статистики України. К.: Техніка, 1976. 358 с.

References:

1. Baran V. K., Danilenko V. M.(1999) Ukraïna v umovakh sistemnoï krizi (1946-1980-í rr.). [Ukraine is in a systemic crisis] K. Vidavnichiy dím "Al'ternativi" . 304 p.

2. Vitruk L. D.(1986 Uluchsheniye sotsial'no-bytovykh usloviy zhizni trudyashchikhsya USSR [Improvement of the social and living conditions of the working people of the Ukrainian SSR] K., Naukova Dumka, 180 p.

3. Gogokhiya N.T.(2007) Yakisni methods doslidzhennya vvchenni radyanskoï obsjakdennosti 1920-30-s. [Qualitative research methods in the study of Soviet everyday life in the 1920s-30s.] Bulletin of the Lugansk National Pedagogical University named after. T.G. Shevchenko. No. 23. pp.109-114.

4. Golovko V.(2007) «Ryba ta m″yaso» istoriyi povsyakdennosti: teoretychni zasady napryamu. ["Fish and Meat" of the History of Everyday Life: Theoretical Ambush Directly.] Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, jokes. Intermediate collection of sciences. pr. Vol.17. K.: NU NASU. pp.97-101.

5. Gurevich A.Ya.(1993) Istoricheskiy sintez i shkola Annalov. [Historical Synthesis and the Annales School.] M. 297p.

6. Kolyastruk O.A.(2007) Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriohrafichnyy ohlyad yoho stanovlennya u zarubizhniy ta vitchyznyaniy istorychniy nautsi. [The subject of the history of everyday life: a historiographical review of the formation of foreign and domestic historical science.] Ukrainian historical journal. No. 1. pp.174-184.

7. Lisak V. F.(2013) Povsyakdennist′ ukrayins′kykh selyan v umovakh radyans′koyi diysnosti 1950-1960-kh rr. XX st. [The prevalence of Ukrainian villagers in the minds of radian activity in the 1950s-1960s. XX century] Mariupol. 323 p.

8. Medic H.(1994) Mikroistoriya [Microhistory.] THESIS.]. Issue. 4. 193p.

9. Povsyakdennya rann′omodernoyi Ukrayiny. Istorychni studiyi: v 2-kh (2012). [Everyday early modern Ukraine.] Historical studios: in 2 volumes / goal. ed. V. Smolii; V. Gorobets; N. Bilous, V. Zema, O. Romanova.K. Vol. 1: Practices, incidents and everyday deviations. 328 p.

10. Pushkareva N.L.(2004) Istoriya povsednevnosti» i «istoriya chastnoy zhizni»: soderzhaniye i sootnosheniye ponyatiy. Sotsial'naya istoriya. Yezhegodnik."History of everyday life" and "history of private life": the content and correlation of concepts. Social history. Yearbook. M., pp. 98-100.

11. Rabzhaeva M.V.(2000) Istoriko-sotsial'nyy analiz semeynoy politiki v Rossii. [Historical and social analysis of family policy in Russia]. M. 292 p.

12. Ukrayins′ke suspil′stvo v 1960-1980-kh rr..(2022)[Ukrainian society in the 1960s-1980s. Historical essays.]. Istorychni narysy. Kolektyvna monohrafiya. Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. 959 p.

13. Udod O.A. (2005) Istoriya povsyakdennosti: problemy metodolohiyi ta dzhereloznavstva Istoriya v shkolakh Ukrayiny. [History of everyday life: problems of methodology and ancient history of history in schools of Ukraine.] K.. No. 4. pp. 40-45.

14. Fedyayeva V.L. (2010)Simeyne vykhovannya v istorychniy retrospektyvi (druha polovyna KHIKH – KHKH stolittya): monohrafiya [Family education in historical retrospect (second half of the 19th – 20th centuries)]. Kherson: RIPO, 348 p.

15. Fitzpatrick Sh.(2001) Povsednevnyy stalinizm. Sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-ye gody: per. s angl. [Everyday Stalinism. Social history of Soviet Russia in the 30s:]]M. 326p.

16. Shlikhta N.V. (2015) Istoriya radyans′koho suspil′stva: Kurs lektsiy. 2-he vyd. Pererobl. I dop [History of Soviet society: Course of lectures. 2nd edition processed and additional] KH.: Akta, 2015. 25 p.

17. Shchorichni statystychni zbirnyky. (1976)Narodne hospodarstvo Ukrayins′koyi RSR/ Vidp. Za vyp. V.Samchenko; M-vo statystyky Ukrayiny. [Annual statistical collections. National economy of the Ukrainian SSR] K.: Tekhnika. 358 p.

УДК [726.03:271.4-523.42-9](477.83-22)"175/176"

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1154-1166

Дем'янчук Андрій Львович доктор філософії (історія мистецтва), доцент, доцент кафедри театрознавства та акторської майстерності, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, тел.: (067) 753-19-77, https//orcid.org/0000-0002-3399-4537

ІСТОРІЯ КОСТЕЛУ СВЯТОГО ЙОСИФА (1752–1766) В ПІДГІРЦЯХ

Анотація. *Мета дослідження.* Метою дослідження є висвітлення історії давнього костелу Святого Йосифа в Підгірцях (Львівська обл., Україна) над створенням якого працювали відомі архітектори, скульптори та живописці. А також популяризація в науковому середовищі унікальної пам'ятки барокового мистецтва Римо-Католицької Церкви. *Методологія.* У дослідженні застосовано комплексний підхід із використанням методів наукового аналізу, систематизації та узагальнення. *Результати дослідження.* Про історію костелу Святого Йосифа в Підгірцях, а також про сакральне мистецтво цієї святині писали відомі дослідники та вчені: Jan K. Ostrowski «Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach» 1993, «Świątynie podhoreckie» Kraków, 1998; Angela Sołtys «Kolekcja z Podhorzec w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie» 1995; Jarosław Leszczyński «Kościół w Podhorcach» 1997, «Podhorecki kościół» 1997. Відомості про костел Святого Йосифа в Підгірцях подані на офіційних сайтах Римсько-Католицької Церкви в Україні, а також в інших джерелах.

Цінними є зображення костелу Святого Йосифа в Підгірцях на літографіях Карла Ауера / Karol Auer, (бл. 1818–1859) «Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w jezyku polskim i niemieckim» Lwów: u Piotra Pillera, 1840; примірник зберігається в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві / Biblioteka Narodowa (Warszawa).

Костел Святого Йосифа в Підгірцях є унікальною пам'яткою барокового мистецтва. Над його створенням у 1752-1766 роках працювали відомі майстри, зокрема скульптор Себастіан Фесінгер. Нині ця святиня належить громаді Греко-Католицької Церкви, яку присвятили блаженному Миколаю Чарнецькому та новомученикам УГКЦ. З 25 вересня по 31 грудня 2021 р. у рамках програми «Велика реставрація» було здійснено ремонтно-реставраційні роботи храму вартістю майже 33 мільйони гривень. *Наукова новизна.* Наукова новизна отриманих результатів полягає у висвітленні історії унікального костелу Святого Йосифа в Підгірцях. *Рекомендації.* Подальші дослідження історії



костелу Святого Йосифа в Підгірцях надзвичайно важливі для збереження мистецької та культурної спадщини Римо-Католицької Церкви.

Ключові слова: костел Святого Йосифа, Підгірці, історія, сакральне мистецтво, Римо-Католицька Церква, Україна.

Demianchuk Andrii Lvovych PhD in History of Arts, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theater Studies and Acting, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, tel.: (067) 753-19-77, https//orcid.org/0000-0002-3399-4537

THE HISTORY OF THE CHURCH OF SAINT JOSEPH (1752–1766) IN PIDHIRTSI

Abstract. *The purpose of the study.* The aim of the study is to shed light on the history of the ancient Church of St. Joseph in Pidhirtsi (Lviv region, Ukraine), which was created through the efforts of renowned architects, sculptors, and painters. As well as popularizing in the scientific community a unique monument of Baroque art of the Roman Catholic Church. *Methodology.* A comprehensive approach has been employed in this study, utilizing methods of scientific analysis, systematization, and generalization. *Research Results.* The history of St. Joseph's Church in Pidhirtsi, as well as the sacred art of this sanctuary, has been studied by renowned researchers and scholars: Jan K. Ostrowski "Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach" (1993) and "Świątynie podhoreckie" (Kraków, 1998); Angela Sołtys "Kolekcja z Podhorzec w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie" (1995); and Jarosław Leszczyński "Kościół w Podhorcach" (1997) and "Podhorecki kościół" (1997). Information about St. Joseph's Church in Pidhirtsi is also available on the official websites of the Roman Catholic Church in Ukraine and other sources. Valuable are the depictions of St. Joseph's Church in Pidhirtsi featured in the lithographs by Karol Auer (c. 1818–1859), included in "Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim" (Galicia in Pictures: A Gallery of Lithographed Views, Surroundings, and Most Notable Monuments in Galicia, with Descriptions of the Pictures in Polish and German). Published in Lviv by Piotr Piller in 1840, a copy of this work is preserved in the National Library of Poland in Warsaw (Biblioteka Narodowa, Warszawa). These lithographs depict St. Joseph’s Church in Pidhirtsi, a unique example of Baroque art. The construction of the church, undertaken between 1752 and 1766, involved the contributions of prominent artists and craftsmen: sculptors Sebastian Fesinger and Józef Leblas; painters Łukasz Smuglewicz and his son Antoni, as well as painters from Zhovkva—Damian, Wojciech, Konstanty, and Mikołaj. Lviv-based painters Gurgielewicz and Witaniecki, the Basilian artist Jakub (Father Izychy

Głowacki), carver Marcin Twardowski, and carpenter Ambroży Pniowski were also among the contributors. In 2013, the church was transferred to the Ukrainian Greek Catholic Church and consecrated under the title of Blessed Mykola Charnetskyi and the New Martyrs of the Ukrainian Greek Catholic Church. *Scientific Novelty.* The scientific novelty of the obtained results lies in the examination of the history of the unique Church of St. Joseph in Pidhirtsi. *Recommendations.* Further research into the history of the Church of St. Joseph in Pidhirtsi is of great importance for preserving the artistic and cultural heritage of the Roman Catholic Church.

Keywords: Roman Catholic Church, Church of St. Joseph, Pidhirtsi. History, Sacred Art, Ukraine.

Постановка проблеми. Дослідження історії унікальної пам'ятки зрілого бароко – костелу Святого Йосифа в Підгірцях – надзвичайно важливе, не тільки для збереження мистецької та культурної спадщини, але й для розуміння стилістики сакрального мистецтва минулих епох, а також для заохочення всіх людей доброї волі ставати меценатами та допомагати у відновленні унікальних сакральних пам'яток над створенням яких працювали відомі архітектори і художники. Іншою важливою проблемою є заохочення сучасних художників наслідувати естетичні принципи сакрального мистецтва минулих віків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про історію унікальної пам'ятки барокового мистецтва – костелу Святого Йосифа в Підгірцях писали українські та польські вчені і дослідники: Sas Zubrzycki «Pamiątki Narodowe w Podhorcach» 1918 [11]; Mańkowski, T. «Lwowska rzeźba rokokowa» Lwów, 1937 [4]; Juliusz Ross «Dawny kościół zamkowy w Podhorcach». prawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie, 1971 [8]; Kaplica zamkowa w Podhorcach, «Biuletyn Historii Sztuki», 1974 [9]; Jan K. Ostrowski «Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach» 1993 [6], «Świątynie podhoreckie» Kraków, 1998 [5]; Angela Sołtys «Kolekcja z Podhorzec w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie» 1995 [12]; Jarosław Leszczyński «Kościół w Podhorcach» 1997 [2], «Podhorecki kościół» 1997 [3]; Marek Sztorc «Podhorce, kościół św. Józefa i Podwyższenia Krzyża Świętego» [13]; Дмитро Чобіт «Ансамбль Підгорецького замку» Львів, 2022 [20]. Цінною є праця Леона графа Жевуського Leon hr. Rzewuski «Kronika Podhorecka: 1706–1779» Kraków, 1860 (Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku) [10]. Відомості про костел Святого Йосифа в Підгірцях подані на офіційних сайтах Римсько-Католицької Церкви в Україні («Підгірці. Колишній костел св. Йосифа (1752-1766)…, *Костели і каплиці України)* [17], а також інших джерелах. Давні світлини костелу подають Adolf Szyszko-Bohusz «Podhorce» 1925 [14]; Олег Введенський «Львів і Галичина у літографіях Карла Ауера» 2012 [15]; Цінними є зображення костелу Святого Йосифа в Підгірцях на літографіях Карла Ауера / Karol Auer,

(бл. 1818–1859) «Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w jezyku polskim i niemieckim» Lwów: u Piotra Pillera, 1840; примірник зберігається в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві (Biblioteka Narodowa, Warszawa) [1] а також інші публікації [7; 16; 18; 19].

Мета статті – висвітлення історії унікального костелу Святого Йосифа в Підгірцях над створенням якого працювали відомі архітектори, скульптори та живописці. А також популяризація в науковому середовищі унікальної пам'ятки барокового мистецтва Римо-Католицької Церкви.

Виклад основного матеріалу. Костел Святого Йосифа в Підгірцях (Львівська обл., Золочівський р-н) – унікальна пам'ятка сакрального мистецтва побудований у 1752–1766 рр. завдяки фундації гетьмана Вацлава Жевуського / Wacława Rzewuskiego, тодішнього власника Підгірців (Див.: Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926, s. 151; Archiwum Państwowe w Krakowie (APKr.), Oddz. na Wawelu, Arch. Podhoreckie, nr 11/131). Проект костелу підпианий *«C. Romanus delineavit. Ingenieur et maitre des arts»* («Кароль Роман виконав проект. Інженер та магістр мистецтв»), знаходився в колекціях в Підгірцях [6, С. 90; 14, С. 162–163].

Святиня, яка мала служити костелом-усипальницею побудована у формі ротонди – круглої в плані споруди була пишно оздоблена та оснащена. Її будівництвом керував архітектор Кароль Романус / Karol Romanus. У 1864 р. костел під титулом Святого Хреста в Підгірцях був консекрований (під цим титулом парафіяльний костел згадується ще у 1862 р. в *Схематизмах* Львівської Архідієцезії). На цей час парафія нараховувала більше тисячі вірян. (Див.: Підгірці. Колишній костел св. Йосифа). [17].

З історії святині відомо, що перші плани побудови окремого костелу, який був би частиною резиденції, найімовірніше датується 1745 р. Професор Ян К. Островський / Jan K. Ostrowski зазначає, що у цьому ж році відомий скульптор *Йосиф Леблас* / Józef Leblas виготовив *фігури святих Антонія та Онуфрія*, які, ідентичні тим, що стоять нині перед костелом (Див.: *AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (Державний архів у Варшаві, Польща), Zbiór Czołowskiego / Колекція Чоловського, nr 428, Xięga fabryczna kościoła Podhoreckiego zaczęta R.P. 1756, 27. Februarii, k.2r. – wypis dotyczący historii kościoła z innych ksiąg archiwum Podhoreckiego, dokonany przez Leona Rzewuskiego). Також вчений зауважує, що «Витяг про історію костелу з інших книг архіву Підгорецьких, зроблений Леоном Жевуським. У записці також згадується скульптура Діви Марії, яку можна ототожнити з фігурою, що стоїть на колоні перед костелом. Проте вірогідніше, що його автором є Grzegorz Zielińskie / Гжегож Зелінський. Сама книга обліку та її дублікат під номером № 427 містять лише детальний облік матеріалів і найпростішої праці» [6, С. 89, прим. 4].

Костел Святого Йосифа являє собою барокову ротонду (круглу в плані будівлю), внутрішній діаметр якої становить 12 м.), перекриту куполом з сигнатуркою та класичним портиком поєднавши в собі стилі пізнього бароко та класицизму. Антаблемент з фронтоном підтримують чотирнадцять колон. На аттику розміщені вісім фігур святих, які були покровителями родини Жевуських. Ці скульптури виконали відомі скульптори Себастян Фессінгер і Йосий Леблас [20, С. 22].

Поблизу костелу, обабіч алеї, що веде до замку, розміщені дві колони на яких встановлені фігури Пресвятой Діви Марії Непорочно Зачатої та Святого Йосифа з Дитятком Ісусом (1754 р.) [16].

Мартин Твардовський / Marcin Twardowski, відомий як «мікулинецький різьбяр» / «snycerz mikuliniecki», виконав у 1761–1765 рр. для костелу різьби: Розп'яття, капітелі пілястрів, табернакулум / tabernakulum, рами для картин, свічники тощо [6, С. 90–91], амвон з рокайлевим орнаментом [6, 95]. Дерев'яні внутрішні оздоблення костелу (хори та амвон-казальниця з орнаментом) виконані в 1765 р. добре збереглися до нашого часу [16]. Художники Лукаш Смуглевич / Łukasz Smuglewicz та його син Антоній / Antonim розписали частину біля головного вівтаря у 1765–1766 рр. [6, 90]. Митці також розписали купол костелу на якому було вісім фресок із зображеннями патріархів Старого Заповіту. Ці фрески проіснували до 1926 р. (Див.: Костел святого Йосипа…). А головний вівтар прикрашали образи Святого Йосифа / św. Józefa і Воздвиження Святого Хреста пензля Симона Чеховича / Szymona Czechowicza [16].

Інтер'єр святині також оформлювали: Дем'ян, Войціх, Константин і Микола з Жовкви та Гергулевич і Вітаницький зі Львова [20].

Важливо зазначити, що з самого початку костел виконував функцію замкової каплиці і був розташований перед замковим подвір'ям на осі в'їзної брами до замку, за 300 метрів [16]. Святиня була невід'ємною частиною замкового ансамблю в Підгірцях.

Цілком ймовірно, що гетьман Вацлав Жевуський мав великий вплив на створення архітектурного проекту архітектора Кароля Романа, а відтак і на будівництво костелу, оскільки хотів, щоб храм нагадував костел Санта-Марія ді Суперга – католицьку базиліку, в околицях Турина на вершині однойменного пагорба.

У 1861 р. костел став парафіяльним. З розширенням його функцій з півдня була прибудована двоповерхова ризниця [13].

У 1754 р. *Гжегож Зєлінський* / Grzegorz Zieliński, створив фігуру Пресвятої Діви Марії Непорочно Зачатої, яку можна ідентифікувати зі скульптурою що розміщена на колоні перед костелом *(foto: Karl Auer).* У 1762 р. *Себастьян Фесінгер* / Sebastian Fesinger підписав контракт на виконання шести з восьми фігур, що увінчують фасад костелу *(APKr., Oddz. na Wawelu, Arch. Podhoreckie, bez nru.)* [6, С. 90, прим. 8-9].

Давні зображення костелу Святого Йосифа в Підгірцях можна побачити на літографіях відомого літографа і графіка чеського походження, який понад 20 років працював у Львові і Галичині – Карла Ауера / Karol Auer, (бл. 1818–1859) «Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w jezyku polskim i niemieckim» Lwów: u Piotra Pillera, 1840; примірник зберігається в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві / Biblioteka Narodowa (Warszawa); А також Підгорецький замок, який був поєднаний з костелом дорогою від воріт до святині довжиною приблизно 300 метрів: «Підгірці. Замок». Літографія з альбому «Galicja w obrazach…» (Львів, 1837–1838). Рисунок 1. Ці світлини можна порівняти з сучасним виглядом святині. Рисунок 2-3.







Рис. 1, 2-3. Підгірці. Колишній костел св. Йосифа (1752–1766). Львівська обл., Золочівський р-н. Вигляд костелу на світлині XIX ст. Карла Ауера та сучасний стан: екстер'єр та інтер'єр (Див.: Підгірці. Колишній костел св. Йосифа).

Професор Ян К. Островський зазначає, що у згаданій угоді з Себастьяном Фесінгером / Sebastian Fesinger відоме авторство шести скульптур на фасаді, а дві інші скульптури: Святий Йосиф та знищений Святий Ігнатій Лойола є творами іншої руки. Ці дві скульптури, які не згадані в договорі, Тадеуш Маньковський приписав *Юзефу Лебласу* / Józefowi Leblasowi припустивши помилку, так як в архівній записці згадується, що статуї святих Антонія та Онуфрія були виготовлені Лебласом у 1745 р. а це на сім років раніше від початку будівництва костелу *(Див.: Ostrowski, 1993: 97-98, notatka 41-42).* [4, С.65; 6, С. 97-98, прим. 41-42].

Оцінюючи майстерність виконання різьб Святого Антонія та Святого Онуфрія, які знаходяться нині на давньому цвинтарі, професор Ян К. Островський вважає

що вони не відповідають більш фаховому виконанню праць, яке властиве *Юзефу Лебласу* / Józefowi Leblasowi. Натомість фігура Пресвятої Діви Марії Непорочно Зачатої на колоні перед костелом, «демонструє, незважаючи на пошкодження, хороше володіння скульптурною технікою», тому ім'я *Гжегожа Зелінського* / Grzegorza Zielińskiego, яке неодноразово згадується в архівних документах Підгірців, заслуговує на особливу увагу (Див.: APKr., Oddz. na Wawelu, Arch. Podhoreckie, nr 11/230, Księga notat i dyspozycji Wacława Rzewuskiego na r. 1754, s. 170–171, 263–264) [6, С. 98, прим. 45]. Рисунок 4.



Рис.4. Підгірці. Костел Святого Йосифа (1752–1766) та фігура Пресвятої Діви Марії Непорочно Зачатої на колоні перед костелом. Скульптор: Гжегож Зелінський / Grzegorz Zieliński, 1754 р. (Ross 1974, s. 153; APKr., Oddz. na Wawelu, Arch. Podhoreckie, nr 11/230). (Фото: Церква святого Йосифа та Воздвиження Чесного Хреста https://map.ugcc.ua/view/718-tserkva-svyatogo-yosyfa-ta-vozdvyzhennya-chesnogo-hresta-s-pidgirtsi-lvivska-oblast

Цікавим є багате мальоване оздоблення інтер'єру костелу. Частину стін біля вівтаря розписав у січні 1765-1766 рр. *Лукаш Смуглевич* / Łukasz Smuglewicz та його син *Антонім* / Antonim, які працювали в Підгірцях за посередництвом *Шимона Чеховича* / Szymona Czechowicza *(Див.: Ostrowski, 1993: 90, notatka 10).* Ці розписи стали взірцем, за яким працювали наступні жовківські малярі: *Даміан* / Damian, *Войцех* / Wojciech, *Константин* / Konstanty та *Миколай* / Mikołaj, а також малярі львівські: *Гургелевич* / Gurgielewicz та *Вітанецький* / Witaniecki. Крім того, у 1765 р. згадуються два василіанські малярі, одним із них, ймовірно, був *Якуб* / Jakub монаше ім'я о. *Ізиха Ґловацький* / o. Izychy Głowacki. Всі літургійні вироби: розп'яття, капітелі пілястрів, амвон, табернакулум (tabernakulum), сповідальниці, лави, рами образів, свічники, балкон, який знаходився на другому ярусі і проходив навколо всього інтер'єру костела) виготовив у 1761–1765 рр. *Марцін Твардовський* / Marcin Twardowski який походив з Мікулинець. Столярні роботи виконав *Амброзій Пньовський* (Ambroży Pniowski), родом з Олеська (Див.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Zbiór Czołowskiego, nr 428, Księga fabryczna kościoła Podhoreckiego..., k.2r.; APKr., Oddz. na Wawelu, Arch. Podhoreckie, bez nru, umowy z Twardowskim i Pniowskim z 1. 1761–1765) [4; 6, С. 98, прим. 45; 8, С. 153; 14].

На аттику є кам'яні фігури, зроблені переважно *Себастьяном Фесінгером,* 1762 р.: *Святий Архангел Рафаїл, Святий Ігнатій Лойола, Святий Петро, Святий* (без атрибута), *Святий Йосиф, Свята Анна з дитятком Марією, Святий Вацлав і Святий Онуфрій*. Головний портал прямокутний, профільований, увінчаний сегментованим фронтоном з написом: «ІСУС, МАРІЯ, ЙОСИФ» («IESUS MARIA IOSEPH»), над порталом напис, як і на порогах порталів усередині костелу. Над порталом – панно, обрамлене рокайлевими мотивами, над ним – така ж дерев'яна рама *(Ostrowski, 1993: 93-94, il: 347-354)* описує зовнішній вигляд костелу та інтер'єру професор Ян К Островський [6, С. 93-94, іл.: 316-318,347-354].

Портик величає напис: IN CULTUM DOMINI DEI NOSTRI EXODI X (в перекладі означає: В ПОКЛОНІННІ ГОСПОДУ БОГУ НАШОМУ, Вихід 10), на фронтоні написи Ісуса Христа, Пресвятої Діви Матері і Святого Йосифа [19]. Рисунок 5-6.



Рис.5-6. Костел Святого Йосифа в Підгірцях; Вхідні двері костелу. (Див.: Церква святого Йосифа та Воздвиження Чесного Хреста URL: http://surl.li/eairax ; фото: Marek Sztorc. Podhorce, kościół św. Józefa i Podwyższenia Krzyża Świętego. Ukraina. URL: https://www.zabytkowekoscioly.net/ukraina/58-podhorce-kosciol-sw-jozefa-i-podwyzszenia-krzyza-swietego).

У 1766 р. відбулося освячення костелу [10, С. 33]. Згідно Кричинського / Kryczyński костел був освячений під титулом «Воздвиження Хреста», а згідно Росса / Ross – «Опіки святого Йосифа». Професор Ян К Островський зазначає, що у 80-х рр. XIX ст. коштом настоятеля о. Станіслава Завістовського та місцевих власників Сангушків було здійснено відновлення костелу. Від 1881 р. храм у *Схематизмах* Львівської Архідієцезії цей костел згадується під титулом Воздвиження Святого Хреста. У 1882 р. до назви храму додали ще Опіці Святого Йосифа, а у 1894 р., залишився лише титул Опіки Святого Йосифа [6, С. 90, прим. 12; 17]. У 1882 р. *Владислав Ґонсецький* / Władysław Gąsecki оновив вівтар і амвон [6, С. 91].

У 1944 р. костел постраждав під час військових дій [16]. Професор Ян К. Островський опираючись на історичні дані зазначає, що в липні 1944 р. артилерійський вогонь пошкодив у костелі перекриття купола та одну з фігур на

аттику *(Див.: Pamiatniki, t.3, 1985, s. 107),* а потім костел розграбували радянські солдати. Великий образ в головному вівтарі був знищений, який на деякий час замінили образом Святого Антонія привезеним із замку. А через рік, в серпні 1945 року, парафію в Підгірцях змушений був покинути останній парох о. Владислав Манастерський (ks. Władysław Manasterski) (Див.: Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Lubaczowie (AALw.), Akta Rewindykacyjne, s.v., Sprawozdanie ks. W. Manasterskiego z r. 1947) [6, С. 92, прим. 24-25].

У 1945 році Підгірці увійшли до складу УРСР і комуністична влада спочатку закрила костел, а потім використовувала приміщення як склад [16].

У 1976–1979 рр. під керівництвом архітектора *Ігоря Старосольського* у храмі були проведені реставраційні роботи. У 1991 р. після здобуття Україною незалежності костел передали Львівській картинній галереї. Згодом святиню передали греко-католицькій громаді [16].

У 2013 р. костел присвятили *блаженному Миколаю Чарнецькому та новомученикам Української Греко-Католицької Церкви*. З 25 вересня по 31 грудня 2021 р. було здійснено ремонтно-реставраційні роботи храму вартістю майже 33 мільйонів гривень. Вигляд костелу Святого Йосифа можна побачити на світлині 19 століття *Карела Ауера (K. Auer)* та сучасний стан [17].

Висновки. Храм Святого Йосифа в Підгірцях побудований у 1752-1766 рр. завдяки фундації гетьмана Вацлава Жевуського спочатку мав призначення як замкова каплиця, а згодом (у 1861 р.), став парафіяльним. Храм побудований у формі ротонди (висота сягає 27 м.). З фасаду побудований 14-ти колонний портик. Інтер'єр святині оздоблювали відомі митці: скульптор Себастьян Фесінгер, художники: Лукаш Смуглевич з сином Антонієм, Дем'ян, Войцех, Константин, Микола, Гургилевич, Витанецький та Якуб Гловацький. У липні 1944 р. артилерійський обстріл пошкодив покриття купола, а також одну з фігур на атику, а потім храм було сплюндровано радянськими солдатами. Був знищений також головний образ вівтаря. Після Другої світової війни радянська влада використовувала храм як склад для паливно мастильних матеріалів (фарб, смол та ін.), що пошкодило стінопис. З 1991 р. костел Святого Йосифа знаходився на балансі Львівської Національної Галереї Мистецтв ім. Бориса Возницького, а з 2013 р. святиню передали Греко-Католицькій Церкві та освятили під титулом Миколая Чарнецького і новомучеників Української Греко-Католицької Церкви.

Література:

1. Auer, K. Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w jezyku polskim i niemieckim / Auer, Karol. Lwów: u Piotra Pillera, 1840. *Biblioteka Narodowa.* URL: http://polona.pl/item/251315

2. Leszczyński J. Kościół w Podhorcach / Jarosław Leszczyński. *Semper Fidelis*. 1997. nr 2 (37). S. 27–28.

3. Leszczyński J. Podhorecki kościół / Jarosław Leszczyński. *Spotkania z Zabytkami*. 1997. nr 10. S. 17

4. Mańkowski, T. Lwowska rzeźba rokokowa. Lwów, 1937, S.65.

5. Ostrowski J. K. Świątynie podhoreckie. *Kresy bliskie i dalekie* / Jan K. Ostrowski. Kraków, 1998. S.101–105. URL: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ostrowski1998/0105/image.

6. Ostrowski, Jan K. Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej:* 23 23 t. Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / Redakcja naukowa Jan K. Ostrowski. Kraków: Międzynarodowe centrum kultury, Wydawnictwo Antykwa. 1993. T.1. 128 s, S. 89–103, S.90.

7. Podhorce. *Wielka Ilustrowana Encyklopedja Powszechna*. Kraków, 1929. T. 12. S. 311.

8. Ross, J. Dawny kościół zamkowy w Podhorcach. Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie, 15, 1971, s. 152-154. S.153.

9. Ross, J. Kaplica zamkowa w Podhorcach, „Biuletyn Historii Sztuki", 36, 1974, S.42-53.

10. Rzewuski, L. Kronika Podhorecka: 1706–1779 / ułożył Leon hr. Rzewuski. Kraków, 1860. 136 s. S. 33 (Biblioteka Uniwersytecka im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku).

11. Sas Zubrzycki J. Pamiątki Narodowe w Podhorcach / Jan Sas Zubrzycki. *Gazeta Wieczorna.* 1918. nr 4335. S. 3 ; nr 4339, S. 3 ; nr 4341, S. 3 ; nr 4343, S. 3 ; nr 4345, S. 4 ; nr 4347, S. 4; nr 4349, S. 4.

12. Sołtys A. Kolekcja z Podhorzec w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie / Angela Sołtys. *Semper Fidelis*. 1995. nr 5. S. 20–22.

13. Sztorc M. Podhorce, kościół św. Józefa i Podwyższenia Krzyża Świętego. Ukraina / Marek Sztorc. *Zabytkowekoscioly.net* URL: https://www.zabytkowekoscioly.net/ukraina/58-podhorce-kosciol-sw-jozefa-i-podwyzszenia-krzyza-swietego URL: https://www.zabytkowekoscioly.net/

14. Szyszko-Bohusz A. Podhorce / Adolf Szyszko-Bohusz. Sztuki Piękne. R.1 (1924/1925), nr 4. S. 149–164, il. URL: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/4938/edition/4557/content.

15. Введенський О. Львів і Галичина у літографіях Карла Ауера / Олег Введенський. Львів: Центр Європи, 2012. 96 с., 86 іл. С. 36-37.

16. Костел святого Йосипа (1752-66 рр.). *Uraine*. Part 2. URL: https://templesua2.jimdofree.com/костели/підгірці/

17. Підгірці. Колишній костел св. Йосифа (1752-1766). Львівська обл., Золочівський р-н. *Костели і каплиці України* URL: https://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=skk&p=lvbrpgjs&l=u&n=49

18. Ремешило-Рибчинська О. Участь польських мистецтвознавців у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини в с.Підгірці Львівської області / Ореста Ремешило Рибчинська. *Przegląd Wschodni*. 1999. T.6, z. 1(21). С. 137–143.

19. Церква святого Йосифа та Воздвиження Чесного Хреста URL: http://surl.li/eairax URL: https://map.ugcc.ua/view/718-tserkva-svyatogo-yosyfa-ta-vozdvyzhennya-chesnogo-hresta-s-pidgirtsi-lvivska-oblast

20. Чобіт Д. Ансамбль Підгорецького замку. *Ансамбль Підгорецького замку: бібліогр. покажч*. / Дмитро Чобіт. ЛНГМ імені Б.Г. Возницького; уклад. О. Максименко. Львів, 2022. 191 с., С.22-23.

References:

1. Auer, K. (1840). Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji, z opisaniem obrazów w jezyku polskim i niemieckim / Auer, Karol. [Galicia in Images or a Gallery of Lithographed Views, Areas and Most Exquisite Monuments in Galicia, with Descriptions of Images in Polish and German]. Lwów: u Piotra Pillera, 1840. *Biblioteka Narodowa.* Retrieved from http://polona.pl/item/251315 [in Polish].

2. Leszczyński, J. (1997). Kościół w Podhorcach / Jarosław Leszczyński. *Semper Fidelis* [Podhorce Chronicle: 1706–1779 / compiled by Leon hr. Rzewuski]. 2(37), (pp. 27–28) [in Polish].

3. Leszczyński, J. (1997). Podhorecki kościół / Jarosław Leszczyński. *Spotkania z Zabytkami* [Church in Podhorce / Jarosław Leszczyński. *Semper Fidelis*]. 10, 17 [in Polish].

4. Mańkowski, T. (1937). Lwowska rzeźba rokokowa. [Lviv Rococo Sculpture]. Lwów, P. 65 [in Polish].

5. Ostrowski, Jan K. (1998). Świątynie podhoreckie. *Kresy bliskie i dalekie* / Jan K. Ostrowski. [Temples of Pidhirtsi]. Kraków, 101–105. Retrieved from https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ostrowski1998/0105/image. [in Polish].

6. Ostrowski, Jan K.(1993). Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej:* 23 23 t. Część I. Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego / Redakcja naukowa Jan K. Ostrowski. [The parish church of St. Joseph in Pidhirtsi. Materials for the history of sacral art in the eastern lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth]. Kraków: Międzynarodowe centrum kultury, Wydawnictwo Antykwa. (Vol.1.) (pp. 89–103), P. 90 [in Polish].

7. Podhorce. (1929). *Wielka Ilustrowana Encyklopedja Powszechna* [Podhorce. The Great Illustrated Universal Encyclopedia.]. Kraków, (Vols. 12). 311 [in Polish].

8. Ross, J. (1971). Dawny kościół zamkowy w Podhorcach. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN*, Oddział w Krakowie [The former castle church in Podhorce. Reports of the Meetings of the Scientific Commissions of the Polish Academy of Sciences]. 15, 152-154. P.153 [in Polish].

9. Ross, J. (1974). Kaplica zamkowa w Podhorcach. *Biuletyn Historii Sztuki* [The castle chapel in Podhorce] *Biuletyn Historii Sztuki*. 36, 42-53 [in Polish].

10. Rzewuski, L. (1860). Kronika podhorecka [The Podhorce Chronicle: 1706–1779 / compiled by Leon count Rzewuski]. Kraków. P. 33 [in Polish].

11. Sas Zubrzycki J. (1918). Pamiątki Narodowe w Podhorcach / Jan Sas Zubrzycki. *Gazeta Wieczorna*. [National Souvenirs in Podhorce]. (4335. P. 3; 4339, P. 3; 4341, P. 3; 4343, P. 3; 4345, P. 4; 4347, P. 4; 4349, P. 4) [in Polish].

12. Sołtys A. (1995). Kolekcja z Podhorzec w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie / Angela Sołtys. *Semper Fidelis* [Collection from Podhorce in the collections of the District Museum in Tarnów]. 5, 20–22 [in Polish].

13. Sztorc M. Podhorce, kościół św. Józefa i Podwyższenia Krzyża Świętego. Ukraina / Marek Sztorc. *Zabytkowekoscioly.net*. [Podhorce, Church of St. Joseph and the Exaltation of the Holy Cross. Ukraine]. Retrieved from https://www.zabytkowekoscioly.net/ukraina/58-podhorce-kosciol-sw-jozefa-i-podwyzszenia-krzyza-swietego [in Polish].

14. Szyszko-Bohusz A. Podhorce / Adolf Szyszko-Bohusz. Sztuki Piękne. [Podhorce. *Fine Arts*.]. R.1 (1924/1925), 4. 149–164. Retrieved from https://sbc.org.pl/dlibra/publication/4938/edition/4557/content. [in Polish].

15. Vvedenskyi O. (2012). Lviv i Halychyna u litohrafiiakh Karla Auera / Oleh Vvedenskyi. Lviv: Tsentr Yevropy [Lviv and Galicia in the lithographs of Karl Auer] 96, 36-37 [in Ukrainian].

16. Kostel Sviatoho Yosypa (1752-66 rr.). Uraine. Part 2. [Church of St. Joseph (1752-66). Uraine]. Retrieved from https://templesua2.jimdofree.com/kostely/pidhirtsi/ [in Ukrainian].

17. Pidhirtsi. Kolyshnii kostel Sv. Yosyfa (1752-1766). Lvivska obl., Zolochivskyi r-n. Kostely i kaplytsi Ukrainy [Pidgirtsi. Former Church of St. Joseph (1752-1766). Lviv region, Zolochiv district. Churches and chapels of Ukraine]. Retrieved from https://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=skk&p=lvbrpgjs&l=u&n=49 [in Ukrainian].

18. Remeshylo-Rybchynska O. (1999). Uchast polskykh mystetstvoznavtsiv u doslidzhenni arkhitekturno-mystetskoi spadshchyny v s.Pidhirtsi Lvivskoi oblasti / Oresta Remeshylo Rybchynska. *Przegląd Wschodni*. [The Contribution of Polish Art Historians to the Study of the Architectural and Artistic Heritage in the Village of Pidhirtsi, Lviv Region / Oresta Remeshylo-Rybchynska]. (Vols. 6), 1(21), 137–143 [in Ukrainian].

19. Tserkva sviatoho Yosyfa ta Vozdvyzhennia Chesnoho Khresta [Church of St. Joseph and the Exaltation of the Holy Cross]. Retrieved from https://map.ugcc.ua/view/718-tserkva-svyatogo-yosyfa-ta-vozdvyzhennya-chesnogo-hresta-s-pidgirtsi-lvivska-oblast [in Ukrainian].

20. Chobit D. (2022). Ansambl Pidhoretskoho zamku. Ansambl Pidhoretskoho zamku: bibliohr. pokazhch. / Dmytro Chobit. LNHM imeni B.H. Voznytskoho; uklad. O. Maksymenko [Ensemble of the Pidhirtsi Castle. Ensemble of the Pidhirtsi Castle: bibliographic index]. Lviv, 191, 22-23 [in Ukrainian].

УДК 94(477.53):373.5:070.48«19»

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1167-1185

Кізлова Антоніна Анатоліївна доктор історичних наук, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2056-3834

ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ М. ПРИЛУКИ В НЕОФІЦІЙНІЙ ЧАСТИНІ «ПОЛТАВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»

Анотація. У статті реконструюється множина контекстів, у яких чоловіча гімназія м. Прилуки Полтавської губ. згадується на сторінках неофіційної частини «Полтавских епархиальных ведомостей». На сторінках неофіційної частини журналу Прилуцька чоловіча гімназія згадується у 19 публікаціях, 14 із яких належать законовчителям закладу, що вказує на вирішальну роль особистісного чинника в підвищенні «видимості» світського закладу середньої освіти для єпархіального видання. Дописи мають різне спрямування: богословські й радше освітньо-виховні проповіді, висвітлення богослужінь і церковних або знакових історичних подій, описи архієрейських візитів, некрологи, повідомлення про просвітницькі заходи. Лише один вийшов друком до освячення Вознесенської гімназійної церкви. В цих публікаціях гімназія в навчально-виховному контексті постає як заклад освіти, що зусиллями педагогів із Божою допомогою забезпечував ґрунтовну підготовку учнів із різних предметів, а також їхнє високоморальне виховання. В релігійно-духовному контексті значна увага приділялася духовному розвитку учнів завдяки домовій Вознесенській церкві, де регулярно проводилися богослужіння та проповіді. Також гімназійна церква ставала місцем важливих релігійних подій, таких як візити єпископів. В соціально-культурному контексті автори публікацій підкреслювали, що колектив гімназії або її окремі представники брали активну участь у культурно-просвітницьких ініціативах міста, долучалися до важливих подій. Так, гімназійний хор виступав на урочистостях, учні брали участь у публічних заходах, читали вірші та відвідували лекції, а вчителі виступали співорганізаторами подій. В ідеологічному контексті у публікаціях, дотичних до гімназії транслювалися офіційні імперські наративи, що свідчить про прагнення дописувачів сформувати лояльність учнів до імперії та її владної структури та сприяти просуванню російськоцентричного бачення історії, підкреслюючи роль православ'я як основи національної єдності. В контексті адміністративно-господарської діяльності висвітлювалися фінансування гімназії, розширення її матеріальної бази, зокрема зведення двоповерхового кам'яного будинку.

Отже, за публікаціями в досліджуваному журналі, Прилуцька чоловіча гімназія, з одного боку, була важливим освітнім, виховним, релігійним і культурно-просвітницьким осередком, який відігравав значну роль у громадьскому житті міста, але водночас мав сприяти поширенню офіційної імперської ідеології.

Ключові слова: заклад освіти, система освіти, журнал, редакційна політика, публікація, православна церква, Синодальний період, законовчитель, православне духовенство, гімназія, єпархія.

Kizlova Antonina Anatolyivna Doctor of Historical Sciences, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»; National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-2056-3834

PRYLUKY MEN'S GYMNASIUM IN THE UNOFFICIAL SECTION OF «POLTAVA EPARCHIAL HERALD»

Abstract. This article reconstructs the multiple contexts in which the Boys' Gymnasium of Pryluky, Poltava Governorate, is mentioned in the unofficial section of «Poltava Eparchial Herald». Based on the unofficial section of the magazine, the Pryluky Mens' Gymnasium was mentioned in 19 publications, 14 of which were written by the institution's religious teacher, indicating the decisive role of the personal factor in increasing the «visibility» of this secular secondary educational institution in the eparchial publication. The articles had different focuses: theological and educational-oriented sermons, coverage of religious services and church or significant historical events, descriptions of bishop visits, obituaries, and reports about educational activities. Only one was published before the consecration of the Ascension gymnasium church. In these publications, the gymnasium in the educational context appears as an institution that, through the efforts of teachers with God's help, provided thorough preparation of students in various subjects, as well as their moral education. In the religious-spiritual context, considerable attention was paid to students' spiritual development through the house Ascension Church, where regular services and sermons were held. The gymnasium church also became a venue for important religious events, such as bishops' visits. In the socio-cultural context, the authors emphasized that the gymnasium's staff or its individual representatives actively participated in the town's cultural and educational initiatives and joined important events. For instance, the gymnasium choir performed at celebrations, students participated in public events, recited poems and attended lectures, while teachers co-organized events. In the ideological context, the publications related to the gymnasium transmitted official imperial narratives, indicating the contributors' desire to form student loyalty to the empire and its power structure and promote a Russia-centric vision of history, emphasizing the role of Orthodoxy as the foundation of



national unity. In the context of administrative and economic activities, the publications covered the gymnasium's funding, expansion of its material base, particularly the construction of a two-story stone building. Therefore, according to the publications in the studied journal, the Pryluky Mens' Gymnasium was, on one hand, an important educational, religious, and cultural-educational center that played a significant role in the town's public life, while simultaneously serving to promote official imperial ideology.

Keywords: educational institution, educational system, magazine, editorial policy, publication, Orthodox Church, Synodal period, religious teacher, Orthodox clergy, gymnasium (secondary school), eparchy.

Постановка проблеми. Одним із важливих аспектів історії освіти України другої половини XIX – початку XX ст. є вплив православної церкви на формування морально-етичних і освітніх цінностей суспільства. В цей період міністерські чоловічі гімназії стали важливими осередками інтелектуального й духовного виховання молоді. У 1870–1880-х рр. мережа таких закладів освіти в українських містах швидко розширювалася. Зокрема 1882 р. було відкрито гімназію в Прилуках Полтавської губ. [20, с. 201]. За висновками С. Наумова, Прилуцька чоловіча гімназія відігравала важливу роль у формуванні українського культурного руху в регіоні. Наприкінці 1890-х рр. саме тут за участі М. Міхновського та В. Совачіва виник перший у повіті український гурток, що став осередком юнацької культурницької самоосвіти. Цей гурток мав міцні зв'язки з Братством тарасівців та Українськими студентськими громадами, сприяючи поширенню національної ідеї серед молоді. Це підкреслює не лише освітню, але й суспільно-політичну значущість гімназії, яка закладала основи для масового національного руху [21]. Хоча в сучасній українській історіографії існують ґрунтовні дослідження з історії освіти Полтавщини, присвячені домашнім учителям [42], церковним школам [25] та збірки статей на різні теми, дотичні до розвитку освіти в регіоні [24], діяльність місцевих гімназій залишається порівняно менш дослідженою, тож потребує особливої уваги до історичних джерел, які містять відповідну інформацію. До таких зокрема належить часопис «Полтавские епархиальные ведомости», який виходив у 1863–1919 рр. (переважно двічі на місяць, але в 1896–1913 рр. – тричі на місяць, а 1914 р. – щотижня [26]) і був, з одного боку, офіційним джерелом інформації для духовенства, з іншого – майданчиком для публікації не лише духовних, а й історико-краєзнавчих, освітніх та історичних матеріалів, а також засобом комунікації єпархіального управління з широкими колами духовенства й мирян [3, с. 50]. У неофіційній частині видання містилися численні публікації, присвячені пошануванню пам'яті визначних особистостей, як мирян, так і духовних осіб, характеристиці нової літератури, щоденному життю єпархії та

життю церкви за її межами [19], доброчинним установам, релігійним і світським закладам освіти, зокрема гімназіям [30]. Аналіз таких джерел дає змогу більш повно, з одного боку, охарактеризувати тогочасні освітні традиції, з іншого – висвітлити специфіку взаємодії між синодальною православною церквою, її друкованими органами й світськими закладами освіти в регіональному контексті з перспективою розширити територіальні межі. Актуальність теми полягає в її значенні для вивчення історії освіти як складової соціокультурного розвитку України, зокрема в умовах всебічного впливу церкви на виховання молоді.

Аналіз нещодавніх досліджень і публікацій. Важливе місце в дослідженнях «Полтавских епархиальных ведомостей» посідає вивчення на їхній основі революційних подій і суспільних трансформацій. Олена Бачинська у детально розглянула політичні зміни 1917–1918 рр. на прикладі Полтавської губ., розкриваючи через матеріали часопису реакцію духовенства на суспільні трансформації, зокрема революційні події [2]. Окрему увагу привертала тема вшанування історичних подій, як у тезах Антоніни Кізлової про роль журналу в формуванні історичних наративів та збереженні пам'яті про заходи до 200-річчя Полтавської битви й саму битву в релігійному та національному контекстах [13]. Релігійне життя й діяльність Церкви глибоко проаналізовані в численних роботах. Дослідження Олени Колесник охоплюють згадки в журналі як про історію монастирів Полтавської єпархії, так і про церковне проповідництво як засіб збереження духовного та особливий духовний жанр [16–18]. Світлана Захарченко зосередилася на публікаціях у виданні про хрещення дітей у ІІ половині XIX – на початку XX ст. [11], а Лариса Шаповал – про історію церков в Опішні у XVIII–XIX ст. [40]. А. Кізлова за матеріалами журналу розглянула урочистості в Прилуках та хресний хід з Лубенського монастиря до Білгорода з нагоди канонізації св. свт. Йоасафа (Горленка) 1911 р. [14; 15]. Період Першої світової війни віддзеркалено в дослідженні Віктора Саранчі, який зосередився на висвітленні в часописі церковного життя, передусім – ролі Церкви у підтримці суспільства [39]. Соціально-економічна проблематика представлена статтею Миколи Якименка, який вивчав, як у «Полтавских епархиальных ведомостях» висвітлювалися різні проблеми селянства й сільськогосподарського виробництва кінця XIX – початку XX ст. [41]. Данило Бесарабов охарактеризував журнал як цінне джерело етнографічних знань [3]. Втім, публікації в часописі щодо окремих гімназій Полтавщини не ставали головним предметом історичних досліджень.

Мета дослідження: реконструювати множину контекстів, у яких чоловіча гімназія м. Прилуки згадується на сторінках неофіційної частини «Полтавских епархиальных ведомостей».

Виклад основного матеріалу. У випуску від 15 вересня 1883 р. вийшло повчання законовчителя гімназії Михайла Рум'янцева біля домовини вчителя



цього закладу Кипріана Синьковського [34, с. 861–865]. Гімназія згадується в контексті характеристики її померлого викладача: він був молодим («чи не був покійний ще таким молодим?» [34, с. 862]) і недосвідченим («Громадська діяльність для нього, можна сказати, лише тільки почалася» [34, с. 862]), однак дуже старанним («недовго, але ревно трудився над вашим вихованням» [34, с. 863]) педагогом. Священник звертається до учнів як до дітей, а до вчителів – як до співслужбовців та братів, намагається перетворити саму смерть наставника на його останній урок для учнів («урок сумний, але повчальний» [34, с. 862]), спонукаючи їх не лише вшанувати пам'ять, а й замислитися про важливі життєві питання [34, с. 861–865]. Тож промова має виразне виховне спрямування.

У випуску від 16 травня 1884 р. розміщене слово, яке М. Рум'янцев виголосив з нагоди освячення домової Вознесенської церкви в гімназії [38, с. 543–554]. Сама гімназія згадується в заголовку, а також опосередковано: «...і цей просвітленим старанням знову влаштований і благодаттю Божою нині освячений храм, для якого християнське благоговіння призначило вищу, найкращу частину в будівлі цього навчального закладу...» [38, с. 544]. М. Рум'янцев закликає поєднувати знання та віру через обмеженість суто раціонального підходу до духовних питань, на користь чого наводяться докази з посиланнями на досвід людства ще з язичницьких часів та на твердження царя Давида про те, що людина може по-справжньому просвітитися лише від Бога («Прийдіть до Нього і просвітіться») [38, с. 543–554]. Загалом текст має форму радше проповіді, для котрої освячення конкретного храму стало тільки приводом.

В тому самому випуску М. Рум'янцев приділив опису Вознесенської церкви окрему увагу в інформаційному повідомленні про її освячення 13–14 лютого 1884 р., перебіг котрого досить докладно висвітлено включно з участю гімназійного хору в церемонії й святковим сніданком, який улаштував начальник гімназії Ф. Вороний [33, с. 588–593]. У тексті гімназія постає як один із головних поряд із жіночою прогімназією закладів освіти в Прилуках, охарактеризованих як місто, «невелике за кількістю народонаселення», але з великим «завзяттям громадян до високої справи виховання та освіти молоді» [33, с. 588]. Описується еволюція закладу від шестикласної прогімназії (принагідно згадується граф Д. Толстой, за міністерства якого відкрито прогімназію) до перетворення її 1882 р. (за міністра барона О. Ніколаї) на повну класичну гімназію з приєднанням перших чотирьох класів приватного семикласного пансіону [33, с. 588]. Важливе місце в повідомленні посідає фінансування гімназії та її храму зокрема з боку як земства, так і місцевих жертводавців (серед них виділяється Г. Галаган – почесний попечитель гімназії, названий «головним ініціатором всіх благих починань у Прилуцькому повіті» [33, с. 590]). Описується розширення будівлі до двоповерхового кам'яного будинку. Окремо згадується, що міністр освіти І. Делянов дозволив використати

2½ тис. руб. зі спеціальних гімназійних коштів на облаштування церкви [33, с. 590, 592–593]. Практичне значення домової церкви при гімназії пояснюється в кінці тексту – вихованці тепер не мусять ходити до парафіяльних храмів у холодну пору року, що було особливо важливим, бо жоден із храмів міста, навіть собор, не був теплим [33, с. 593]. Загалом текст показує гімназію як важливий освітній осередок Прилук, активно включений у життя міста. Відкриття домової церкви посилило роль гімназії як центру не лише навчання, але й морального виховання відповідно до загальнодержавних стандартів того часу, котрі включали й відданість імперії та її владній структурі.

У випуску від 15 червня 1885 р. розміщено слово М. Рум'янцева до храмового свята гімназійної Вознесенської церкви [37, с. 610–620]. У цьому тексті гімназія згадується у різноманітних контекстах. Юних слухачів, яких законовчитель традиційно називає «діти», названо «першими парафіянами цього святого храму» [37, с. 610, 620]. Мета звернення прямо зазначена: побесідувати про значення церкви для гімназистів як її парафіян, позаяк: «немає сумніву, що не всі з вас цілком освоїлися зі своїм новим становищем і, ймовірно, не всі ще цілком усвідомили, яку велику милість явив вам Господь, благоволивши на мати в себе власний храм [37, с. 610–611]. Підкреслюється «єдність поставлених перед усіма вами навчально-виховних цілей» [37, с. 613] та наголошується на «моральному зв'язку між вихователями і тими, хто навчається» [37, с. 612]. Важливим постає шкільне товариство як морально жива сила, а також роль наставників і вихователів у підтримці учнів (зокрема згадується «мудре керівництво вашої школи» [37, с. 616]). Тож освітньо-виховний контекст розкривається через висвітлення ролі гімназії як школи, котра об'єднує учнів спільною метою. Особливу увагу приділено духовно-виховному контексту: наголошується на поєднанні шкільного й духовного виховання: «якщо цей природний і вже наявний між вами союз школи підніметься в християнський союз віри і любові Христової» [38, с. 613]. Підкреслюється особливе становище учнів як парафіян: «Промисел Божий... направляє ваші серця, від юних літ покликавши вас до братства віри» [37, с. 614]. Зазначається, що храм розміщено в будівлі навчального закладу, тільки в «вищій, найкращій частині його» [37, с. 614], тож наявний і архітектурний контекст. Завдяки згадуванню про невдачі в школі», втрату друзів, можливі на цих підставах падіння духу, сумніви й невпевненість у собі, підкресленню особливостей юнацького віку: «молодість чутлива до всього ненормального», «живе ідеалами, але бідна досвідом», «з незміцнілою волею» [37, с. 616], – в тексті розкривається специфіка гімназійного життя через згадування типових для учнів проблем. Через згадки про «безкорисливу дружбу юності», розуміння майбутніх змін («можлива в майбутньому різниця становищь і станів») та наголос на рівності всіх перед Богом, незалежно від здібностей: «ті, що мають

п’ять талантів і один однаково є чадами єдиного Отця небесного» розкривається соціальний контекст [37, с. 613]. Загалом у слові гімназія постає як заклад, де відбувається не лише освітній процес, але й духовне виховання.

У випуску від 15 жовтня 1885 р. є промова М. Рум’янцева при зустрічі єпископа Прилуцького Іларіона 9 вересня, де гімназія згадується лише в заголовку, а загалом висловлюються почуття парафіян від зустрічі з владикою [35, с. 613]. В усякому разі, запрошення єпископа до гімназійної церкви свідчить про те, що вона була придатною для урочистостей такого рівня, а також про їх велику роль для гімназійного колективу.

У випуску від 15 жовтня 1886 р. було розміщено виголошене в гімназійній Вознесенській церкві 11 травня слово М. Рум’янцева до тисячоліття свв. рівноап. Кирила та Мефодія [36, с. 733–744]. Прямо гімназія згадується лише в заголовку. Загалом проводиться ідея про те, що Кирило і Мефодій зробили визначний внесок у розвиток слов’янської писемності та культури, створивши абетку та переклавши богослужбові книги слов’янською мовою. Їхня діяльність була мотивована християнською вірою та бажанням просвітити слов’янські народи зрозумілою їм мовою на противагу проповідям латино-німецького духовенства. Їхня спадщина особливо важлива для Русі, куди християнство та писемність прийшли одночасно й стали основою для розвитку освіти, культури та державності. Віра та мова, завдяки праці братів, стали об’єднавчими факторами для руського народу в складні часи [36, с. 733–744]. При цьому М. Рум’янцев звертається до слухачів: «Вам, дітям школи, слухачі, неоціненні діяння святих братів частково вже відомі. Вам, які вивчають рідну нашу російську мову порівняно з давньослов’янською, які вивчають рідне наше книжне слово в його поступовому історичному русі й розвитку, починаючи з найдавніших пам’яток писемності, відомо, що наше рідне слово в сучасному його стані є дитя минулого і має живий зв’язок з працями святих Кирила і Мефодія» [36, с. 734–735]. Тож у цьому контексті гімназія постає як місце, де поширювалася кирило-мефодіївська спадщина. При цьому в тексті яскраво постає суто російськоцентричне бачення як діяльності угодників, так і історії княжої Русі.

У здвоєному випуску від 1–10 серпня 1898 р. (на той час попереднього редактора Дмитра Орлова, інспектора Полтавської духовної семінарії, з 1896 р. змінили викладачі Полтавської духовної семінарії Володимир Терлецький і Василь Конопатов [26]) розміщене оголошення про те, що прилуцький повітовий комітет опікування народною тверезістю започаткував у Прилуках народні читання з туманними картинами. Згадується, що вони відбуватимуться під наглядом і відповідальністю інспектора Прилуцької гімназії Михайла Ружицького з благословення єпископа Полтавського й Переяславського Іларіона [23, с. 683] Цей контекст показує, що гімназія не лише відігравала освітню роль, а й брала участь у культурно-просвітницьких ініціативах, поширених у місті за

сприяння церкви. При цьому її інспектор володів методикою інноваційного на той час засобу навчання чи ілюстрування.

Наступною публікацією, де згадується Прилуцька гімназія, є повідомлення про святкування століття Полтавської єпархії у випуску від 1 січня 1904 р. [29, с. 17–22]. В дописі цитується звернення директора закладу М. Фірсова до єпископа: «Члени педагогічних рад Прилуцьких чоловічої та жіночої гімназій просять Ваше Преосвященство долучити їх до участі в молитвах Ваших з находи століття заснування Полтавської єпархії та прийняти їх шанобливе привітання Вашому Преосвященству в цей урочистий день» [29, с. 20]. Тож гімназія згадується в контексті участі в урочистостях педагогічних колективів двох прилуцьких гімназій, від імені яких виступив зі зверненням директор саме чоловічої.

Через понад 5 років, у випуску від 10 березня 1910 р. з'явилася промова Дмитра Болховітінова [5, с. 594–597], призначеного до гімназії 28 лютого 1909 р. [31, с. 158] й затвердженого на посаді 23 серпня 1909 р. [32, с. 663] законовчителя гімназії, перед тим – священика Покровської церкви м. Курська й водночас інспектора класів Курського єпархіального жіночого училища [27, с. 804]. Присвячено промову 49-й річниці від дня скасування кріпацтва в Російській імперії [5, с. 804]. Гімназія згадується в тексті один раз – у самому кінці, де вказано посаду автора. Сам виступ віддзеркалює офіційно-церковний погляд на скасування кріпосництва, згідно з яким у слухачів, а потім у читачів слід було водночас із моральною відповідальністю та розумінням важливості свободи й людської гідності виховати почуття вдячності до Бога та царя, а також захоплення величчю російської культури [5, с. 594–597]. Прилуцька гімназія в контексті промови є прикладом того, як заклади освіти використовувалися для формування в молоді лояльності до імперії.

У випуску від 1 квітня 1910 р. міститься слово Д. Болховітінова, виголошене з нагоди початку Великого посту [10, с. 683–690]. Гімназія згадується лише раз – наприкінці документа, де вказано авторство проповіді, але текст має ознаки звернення до гімназистів, адже на початку є згадка про навчальні заняття, від яких звільняються слухачі на час першого тижня Великого посту: «святі й великі дні першого тижня Великого посту, вільні від навчальних занять» [10, с. 683]. Саме слово є закликом скористатися цим періодом для вдосконалення душі через піст, молитву та говіння, підготуватися до причастя як найвищого духовного таїнства. Розкривається традиційне православне розуміння посту не лише як фізичного утримання від певної їжі, а і як утримання від гріховних думок, слів і вчинків, контролю над почуттями, уникнення спокусливих видовищ та розваг. Серед особливостей тексту – увага до ролі богослужінь, таких як Великий покаянний канон Андрія Критського й молитви Єфрема Сирина. Для спростування виправдань щодо неможливості подолати гріх

наводиться приклад Марії Єгипетської [10, с. 683–690]. Проповідь має чітку педагогічну спрямованість – в ній не просто висвітлено правила посту, а пояснено їхнє духовне значення та надано чіткі поради, як ці правила виконати.

У випуску від 1 липня 1910 р. вийшло слово Д. Болховітінова до випускників гімназії після молебня з нагоди отримання атестатів зрілості [6, с. 1231–1236]. Передусім гімназія постає як заклад, де відбувається тривале і складне навчання, описане як «довгий і тернистий шлях середньої школи» з небезпечними «крутими схилами» [6, с. 1231]. Також заклад виступає як виховний, де велику увагу приділяють моральному та духовному розвитку учнів: «за ваше довголітнє перебування в цьому розсаднику просвіти ви […] ушляхетнилися в своїх почуттях та прагненнях» [6, с. 1232]. Важливим є релігійний контекст – підкреслено, що гімназія має власний храм, де проводяться регулярні відправи, а учні постійно відвідують недільні й святкові богослужіння, регулярно сповідуються та причащаються, спільно моляться «щодня перед початком навчальних занять» [6, с. 1233]. Також тут вивчаються основи Божественного Одкровення й церковна історія. Гімназія представлена як заклад з чіткою адміністративною структурою. У тексті згадуються начальники й вихователі, які захищали від моральних загроз і поганих впливів, «постійно й невсипуще з істинно батьківською любов'ю стежили за вихованням і навчанням вашим» [6, с. 1233], за що заслуговують на вдячність. Нарешті, заклад постає як перехідний етап до вищої освіти, на якому учні отримують різноманітні наукові знання, а також моральні й релігійні принципи, які важливо зберегти надалі. Священник попереджає, що випускники потраплять у великі міста з «бурхливою» атмосферою та численними моральними спокусами. Особливо підкреслюється небезпека втратити християнську віру під впливом модних ідей, наукових теорій і суспільних рухів [6, с. 1231–1236]. Отже, роль гімназії висітлено докладно й багатогранно, з акцентом на її значенні для навчання, виховання й підготовки учнів до подальшого життя. Вона постає символічним «розсадником освіти».

У випуску від 20 червня 1911 р. дописувач під криптонімом «К. С. П. Т.» побіжно згадує про те, що архієпископ Полтавський і Переяславський Назарій під час відвідування храмів та монастирів окремих повітів Полтавської єпархії відвідав зокрема й чоловічу гімназію [12, с. 1300], швидше за все, її Вознесенський храм.

У випуску від 10 жовтня 1911 р. опубліковно промову Д. Балховітіна (швидше за все, некоректне написання прізвища «Болховітінов»), виголошену на молебні перед початком навчання в гімназії [1, с. 1923–1928]. Тут заклад згадується як alma mater, куди учні повертаються після «двомісячної розлуки з нею, що подовжилася цього року ще на два тижні через відстрочку навчання внаслідок холери» [1, с. 1923], й цей час відновлення фізичних і душевних сил допомагає їм приступити до нових навчальних досягнень [1, с. 1923].

Підкреслюється, що молебень перед початком навчання важливий, адже лише з Богом, через молитву і благословення, можна досягти успіху [1, с. 1923]. Проповідується ідея, що всі наукові досягнення і зростання розуму мають бути підпорядковані служінню вірі й духовному розвитку. В цьому сенсі освіта в гімназії повинна не тільки дати знання, а й виховувати віру в Бога, повагу до моральних норм і допомагати учням формувати різноманітні чесноти, зокрема християнські переконання [1, с. 1923–1928]. Окрім молитовного благословення, священник звертає увагу на проблеми, які можуть виникати під час навчання. Це включає не тільки складність самих наук (запам'ятовування фактів, концепцій, визначень), але й моральні труднощі. Зокрема, вихованцям слід опиратися спокусам, що можуть виникати в повсякденному житті, відмовлятися від порочних розваг та насолод [1, с. 1927]. Законовчитель наголосив на відповідальності педагогів, їхніх терпінні та самодисципліні. Адже учням часто важко зосередитися на навчанні, коли їх спокушають розваги або інші привабливі, але морально шкідливі заняття [1, с. 1928]. Священник також відзначив, що педагогічний процес, особливо в контексті труднощів навчання і виховання, потребує божественної допомоги. Він закликав молитися за здоров'я учнів, за їхній успіх у навчанні та за те, щоб Божа допомога супроводжувала їх у всіх справах [1, с. 1923–1928]. Отже, гімназія в промові постає не лише закладом освіти, але й місцем, де учням допомагають зрозуміти важливість віри, молитви й моральних цінностей у навчанні та житті.

У випуску від 1 грудня 1911 р. під криптонімом «Пр. Гр. Л.» (Див. докладніше: [14]) оприлюдненно матеріал про урочистості з нагоди канонізації св. свт. Йоасафа (Горленка) в м. Прилуки та Прилуцькому повіті [28, с. 2378–2387]. Гімназія згадується в контексті участі її колективу в святкових подіях: у першому описі йдеться про те, що учні всіх міських навчальних закладів (в тому числі гімназії) брали участь у всенощній службі напередодні свята Різдва Пресвятої Богородиці повіті [28, с. 2378], у другому – про те, що гімназійний хор став частиною хресного ходу з Прилук у село Лапинці (колишня Чернявщина) [28, с. 2384]. Підкреслено також важливу роль гімназії в підготовці учнів до участі в лекційному вечорі священника Уловича у залі повітового земського зібрання. Тоді два вихованці гімназії II класу – Ліозін і Мотузков «прекрасно прочитали» відповідні випадку вірші [28, с. 2387]. Цінним є згадування прізвищ гімназистів. Згадка про гімназію в такому контексті демонструє, як заклади освіти того часу інтегрувались у культурні й релігійні традиції в умовах Російської імперії.

У випуску від 20 вересня 1912 р. видано слово Д. Болховітінова з нагоди святкування століття війни 1812 р., позиціонованої як «Вітчизняна» [7, с. 1705–1710]. Гімназія згадується лише в кінці як місце роботи автора-законовчителя. Він охарактеризував війну 1812 р. як подію, перемога в котрій над Наполеоном



зміцила Росію й повернула її до релігійних і національних цінностей, акцентував на православ'ї як на основі національної єдності. Поразку Наполеона потрактовано як результат Божого Промислу, що покарав «гордого завойовника» за його беззаконня, тоді як Росія перемогла завдяки духовному очищенню та вірі [7, с. 1705–1710]. Загалом текст базується на великодержавній російській історіографії, яка просуває наратив про силу православ'я та імперії, але не враховує особливостей і прагнень різних її народів.

У випуску від 20 листопада 1912 р. вийшло слово Д. Болховітінова, виголошене до дня св. архистратига Михаїла та інших безплотинх небесних сил [8, с. 2197–2201]. В заголовку вказано, що промову було виголошено в гімназійній церкві, а в кінці тексту відзначено посаду автора –«Законовчитель Прилуцької чоловічої гімназії Свящ. Д. Болховітінов» [8, с. 2197, 2201]. Символічно заклад названо «розсадником просвіти», в якому отроки та юнаки проходять «навчальне поприще» [8, с. 2197]. Священик описує, як учнів збагачують різними знаннями, як розвивають їхній розум, зміцнюють їхню пам'ять. Утім, підкреслює, що не тільки вчителі формують особистість, зокрема, подаючи приклад чистого життя, але й ангели-охоронці надають небесну підтримку в духовному розвитку учнів. Основна богословська ідея – кожна людина має Ангела-Охоронця, який дається від Бога при хрещенні, постійно перебуває з людиною протягом життя, допомагає й після смерті, аж до Страшного суду. До неї долучається педагогічно-виховна ідея про особливості розвитку молоді: перехід від фізичного до духовного життя в отроцтві, юність як критичний період формування особистості, важливість правильного спрямування розвитку молодої людини. Перелічуються духовні небезпеки юнацького віку: боротьба між тілесним і духовним, спокуси та пристрасті, через які виникає нагальна потреба в особливому духовному захисті. Наголошується, що важливо молитися перед навчанням і загалом постійно, духовно спілкувтися з Ангелом-Охоронцем, наслідувати ангельську чистоту [8, с. 2197–2201]. Отже, на прикладі звернення до прилуцьких гімназистів, текст поєднує православне богослов'я й практичні настанови для виховання молоді з особливим акцентом на духовному захисті під час дорослішання.

У випуску від 15 червня 1912 р. надруковано слово Д. Болховітінова до Неділі після П'ятдесятниці. В тексті гімназія згадується лише раз – наприкінці, де вказано посаду автора. Загалом слово є проповіддю про духовні небезпеки багатства та правильне ставлення до матеріальних благ, і хоча його написав законовчитель гімназії, не стосується освітньої тематики. Д. Болховітінов зупинився на тому, як багатство може стати перепоною на шляху до спасіння, якщо ставитися до нього як до найвищого блага, що затуманює духовне життя людини, забуваючи про духовні цінності, мораль і служіння Богу [9, с. 2298–2301]. Згадка про гімназію як місце роботи Д. Болховітінова тут може вказувати

не лише на посаду, а й на його самопозиціонування передусім як вихователя й духовного наставника учнів.

Уже, коли редактором неофіційної частини лишився зі згаданих двох тільки В. Терлецький [26], у випуску від 15 червня 1914 р. побачили світ роздуми Д. Болховітінова про віру в особисте безсмертя у зв'язку з сенсом і метою людського життя. Згадка про гімназію тут стосується лише посади автора. Загалом Д. Болховітінов розглянув сенс і мету людського життя з погляду етики та філософії. Він підкреслив, що це питання стала особливо актуальною на тлі навколишніх самогубств як проявів втрати віри в сенс життя через брак релігійних переконань і віри в безсмертя душі. Священник розглядав сенс життя як призначення і мету, до яких слід прагнути, зазначаючи, що мета жити має бути безумовно цінною сама по собі. Всі інші цілі, як відносні, вважав лише засобами для її досягнення [4, с. 1311–1320]. Можливо, тут уточнення посади автора мало додавати авторитету його закликам у таких складних питаннях, як сенс життя й віра в безсмертя душі.

Коли редактором неофіційної частини був ієромонах Іоасаф [26], у випуску від 1 березня 1916 р. вийшов некролог у пам'ять протоієрея Іоанна Білінського [22, с. 425–427]. У некрологу згадується, що племінник покійного, священник Михайло Білінський, працював законоучителем у Прилуцькій чоловічій гімназії. Він брав участь у похованні дядька, допомагаючи вдягти його у священничі облачення й співслужачи з місцевим духовенством [22, с. 426]. Тож гімназія згадується в контексті життя священничої родини, в якій поєднувалися освітня діяльність та служіння церкві.

Висновки. На сторінках неофіційної частини «Полтавских епархиальных ведомостей» Прилуцька чоловіча гімназія згадується у 19 публікаціях, 14 із яких належать законовчителям закладу (6 – М. Рум'янцеву, 8 – Д. Болховітінову), що вказує на вирішальну роль особистісного чинника в підвищенні «видимості» світського закладу середньої освіти для єпархіального видання. Дописи мають різне спрямування: богословські й радше освітньо-виховні проповіді, висвітлення богослужінь і церковних або знакових історичних подій, описи архієрейських візитів, некрологи, повідомлення про просвітницькі заходи. Лише один вийшов друком до освячення Вознесенської гімназійної церкви

В цих публікаціях гімназія в навчально-виховному контексті постає як заклад освіти, що зусиллями педагогів із Божою допомогою забезпечував ґрунтовну підготовку учнів із різних предметів, а також їхнє високоморальне виховання. В релігійно-духовному контексті значна увага приділялася духовному розвитку учнів завдяки домовій Вознесенській церкві, де регулярно проводилися богослужіння та проповіді. Також гімназійна церква ставала місцем важливих релігійних подій, таких як візити єпископів. В соціально-культурному контексті автори публікацій підкреслювали, що колектив гімназії або її окремі

представники брали активну участь у культурно-просвітницьких ініціативах міста, долучалися до важливих подій. Так, гімназійний хор виступав на урочистостях, учні брали участь у публічних заходах, читали вірші та відвідували лекції, а вчителі виступали співорганізаторами подій. В ідеологічному контексті у публікаціях, дотичних до гімназії транслювалися офіційні імперські наративи, що свідчить про прагнення дописувачів сформувати лояльність учнів до імперії та її владної структури та сприяти просуванню російськоцентричного бачення історії, підкреслюючи роль православ'я як основи національної єдності. В контексті адміністративно-господарської діяльності висвітлювалися фінансування гімназії, розширення її матеріальної бази, зокрема зведення двоповерхового кам'яного будинку.

Отже, за публікаціями в досліджуваному журналі, Прилуцька чоловіча гімназія, з одного боку, була важливим освітнім, виховним, релігійним і культурно-просвітницьким осередком, який відігравав значну роль у громадському житті міста, але водночас мав сприяти поширенню офіційної імперської ідеології.

Перспективними є порівняння зі згадками в часописі про інші заклади світської й духовної освіти, що дасть змогу реконструювати важливу частину його редакційної політики, а також поглиблене дослідження історії гімназії в кожному з окреслених контекстів на основі широкого кола джерел.

Література:

1. Балховитин Д. Речь, сказанная воспитанникам Прилукской гимназии на молебствии пред началом ученья / Д. Балховитин // Полтавские епархиальные ведомости. 1911. № 29. Ч. неоф. С. 1923–1928.

2. Бачинська О. «Козацька» Полтавська губернія в революційному зламі 1917–1918 рр. (за матеріалами «Полтавских епархиальных ведомостей») / О. Бачинська // Революції в Україні XX–XXI століття: співзвуччя епох: Матеріали Міжнародної наук. конф., присвяченої вшануванню пам'яті жертв трагічних подій, які отримали історичну назву «Великий терор 1937–1938 рр. Одеса: ОДУВС, 2018. С. 12–16.

3. Бесарабов Д. «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело етнологічних знань / Д. Бесарабов // Історична пам'ять. 2019. № 2 (41). С. 50–59.

4. Болховитинов Д. Вера в личное бессмертие в ее отношении к вопросу о смысле и цели человеческой жизни / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1914. № 24. Ч. неоф. С. 1311–1320.

5. Болховитинов Д. Речь пред благодарственным молебствием, по случаю воспоминания освобождения крестьян от крепостной зависимости / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 8. Ч. неоф. С. 594–597.

6. Болховитинов Д. Речь, сказанная воспитанникам Прилукской мужской гимназии пред молебствием, по окончании испытаний зрелости (4 июня 1910 года) / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 19. Ч. неоф. С. 1231–1236.

7. Болховитинов Д. Слово в день празднования столетия Отечественной войны 1812 года / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1912. № 27. Ч. неоф. С. 1705–1710.

8. Болховитинов Д. Слово в день Св. Архистратига Михаила и прочих бесплотных небесных сил (Произнесено в церкви Прилукской мужской гимназии) / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1912. № 33. Ч. неоф. С. 2197–2201.

9. Болховитинов Д. Слово в Неделю по Пятидесятнице / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1912. № 34. Ч. неоф. С. 2298–2301.

10. Болховитинов Д. Слово во вторник 1-й седмицы Великого поста / Д. Болховитинов // Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 10. Ч. неоф. С. 683–690.

11. Захарченко С. До питання церковного хрещення дітей у ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. (на матеріалах Полтавських єпархіальних відомостей) / С. Захарченко // Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». 2010. Вип. 4 (6). С. 81–84.

12. К. С. П. Т. Обозрение Его Высокопреосвященством [Высокопреосвященнейшим Назарием, Архиепископом Полтавским и Переяславским], храмов и монастырей Переяславского, Золотоношского, Прилукского и Пирятинского уездов Полтавской епархии с 30 апреля по 9 мая 1911 года (Продолжение) / К. С. П. Т. // Полтавские епархиальные ведомости. 1911. № 18 (20 июня). Ч. неоф. С. 1300–1311.

13. Кізлова А. Заходи до 200-річчя Полтавської битви на сторінках журналу «Полтавские епархиальные ведомости» / А. Кізлова // Збірник тез ІІІ Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки», 20–21 квітня 2023. Тернопіль: Паляниця, 2023. С. 67–69.

14. Кізлова А. А. Прилуцькі Йоасафівські урочистості 1911 р. на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» / А. А. Кізлова // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Тринадцята Міжнародна наукова конференція (28.05.2021). Київ: НКПІКЗ, 2021. С. 115–118.

15. Кізлова А. А. Хресний хід з Лубенського монастиря на Йоасафівські урочистості 1911 р. за «Полтавскими епархиальными ведомостями» / А. А. Кізлова // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Матеріали ІІ всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. Київ: Арт Економі, 2021. С. 16–20.

16. Колесник О. В. Монастирі Полтавської єпархії (за матеріалами часопису «Полтавские епархиальные ведомости») / О. В. Колесник // Zaporizhzhia Historical Review. 2021. № 1 (20). С. 19–23.

17. Колесник О. Проповідництво як засіб збереження духовного здоров'я населення (за матеріалами часопису «Полтавські єпархіальні відомості») / О. Колесник // Педагогічні науки: зб. наук. праць. 2017. Вип. 68. С. 132–138.

18. Колесник О. В. Церковне проповідництво як самобутній духовний жанр (за матеріалами часопису «Полтавские епархиальные ведомости») / О. В. Колесник // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2008. Вип. 12. С. 40–46.

19. Колесник О. В., Мокляк О. В. Полтавские епархиальные ведомости / О. В. Колесник, В. О. Мокляк // Полтавіка. Полтавська енциклопедія. Т. 12: Релігія і Церква. Полтава: Полтавський літератор, 2009.

20. Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. І. Милько // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2017. Вип. 26. С. 195–209.

21. Наумов С. Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту) / С. Наумов // Сіверянський літопис. 2024. № 3. С. 102–116. https://doi.org/10.58407/litopis.240309

22. [Некролог] Протоиерей Иоанн Иассонович Билинский // Полтавские епархиальные ведомости. 1916. № 5. Ч. неоф. С. 425–427.

23. Об открытии народных чтений // Полтавские епархиальные ведомости. 1898. № 22–23. Ч. неоф. С. 683.

24. Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі: збірник статей (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету у Полтаві). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка; ПОІППО імені М. В. Остроградського, 2018. 144 с.

25. Перерва В. Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Перерва, І. Петренко. Біла Церква: Пшонківський, 2020. 32 с.

26. Полтавські єпархіальні відомості – цінне джерело з історії краю. URL: http://surl.li/seneri

27. Поминовение в Курском Знаменском монастыре в Бозе почившего Преосвященного Сильвестра, бывшего Ректора Киевской духовной Академии // Курские епархиальные ведомости. 1908. № 44. Ч. неоф. С. 803–805.

28. Пр. Гр. Л. На родине Святителя Иоасафа, Белгородского Чудотворца / Пр. Гр. Л. // Полтавские епархиальные ведомости. 1911. № 34. Ч. неоф. С. 2378–2387.

29. Празднование столетия Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. 1904. № 1. Ч. неоф. С. 17–22.

30. Преловська І. М., Ясь О. В. Полтавские епархиальные ведомости / І. М. Преловська, О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 362–363.

31. Распоряжения епархиального начальства // Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 6. Ч. оф. С. 156–160.

32. Распоряжения епархиального начальства // Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 26. Ч. оф. С. 444–459.

33. Румянцев М. Из города Прилук / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1884. № 10. Ч. неоф. С. 588–593.

34. Румянцев М. Поучение, сказанное у гроба преподавателя Прилукской классической гимназии Киприана Петровича Синьковского / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1883. № 18. Ч. неоф. С. 861–865.

35. Румянцев М. Речь, произнесенная при встрече Его Преосвященства, Илариона, Епископа Прилукского, в домовой Вознесенской церкви Прилукской гимназии, 9 сентября 1885 года / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1885. № 20. Ч. неоф. С. 1084–1085.

36. Румянцев М. Слово в день тысящелетнего юбилея святых и равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия, произнесенное в церкви Вознесения Господня, домовой Прилукской гимназии, 1886 г. 11-го мая / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1886. № 20. Ч. неоф. С. 733–744.

37. Румянцев М. Слово, произнесенное в день храмового праздника в домовой, в память Вознесения Господня, церкви Прилукской гимназии / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1885. №. 11. Ч. неоф. С. 610–620.

38. Румянцев М. Слово, сказанное при освящении храма Вознесения Господня, при Прилукской классической гимназии / М. Румянцев // Полтавские епархиальные ведомости. 1884. № 10. Ч. неоф. С. 543–554.

39. Саранча В. «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни / В. Саранча // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2010. Т. 21. С. 223–239.

40. Шаповал Л. І. З історії церков в Опішні (Полтавщина) у XVIII–XIX століттях за матеріалами «Полтавських єпархіальних відомостей» / Л. І. Шаповал // Історична пам'ять. Науковий збірник. 2011. № 26. С. 116–124.

41. Якименко М. А. Питання селянства і сільсько-господарського виробництва на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Якименко // П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. Вип. V. С. 12–19.

42. Яковенко Г. Г. Домашні учителі та їхня підготовка у Полтавській губернії (XIX – початок XX ст.) / Г. Г. Яковенко // Гуржіївські історичні читання. 2014. Вип. 7. С. 164–166.

References

1. Balkhovityn, D. (1911). Rech, skazannaia vospitannikam Prilukskoj gimnazii na molebstvii pred nachalom uchenia [Speech Given to Students of Pryluki Gymnasium at Prayer Service Before the Beginning of Studies]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 29 (unof.),* 1923–1928. [in Russian].

2. Bachynska, O. (2018). «Kozatska» Poltavska huberniia v revoliutsiinomu zlami 1917–1918 rr. (za materialamy «Poltavskykh eparkhialnykh vidomostei») [«Cossack» Poltava Province in the Revolutionary Break of 1917–1918 (Based on Materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. *Revoliutsii v Ukraini XX–XXI stolittia: spivzvuchchia epokh – Revolutions in Ukraine of the 20th – 21st Centuries: Consonance of Epochs:* Proceedings of the International Conference. Odesa: ODUVS, pp. 12–16. [in Ukrainian].

3. Besarabov, D. (2019). «Poltavskie eparkhialnye vedomosti» yak dzherelo etnolohichnykh znan [«Poltava Eparchial News» as a Source of Ethnological Knowledge]. *Istorychna pamiat – Historical Memory, 2 (41),* 50–59. [in Ukrainian].

4. Bolkhovitinov, D. (1914). Vera v lichnoe bessmertie v ee otnoshenii k voprosu o smysle i tseli chelovecheskoj zhizni [Faith in Personal Immortality in Its Relation to the Question of the Meaning and Purpose of Human Life]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 24 (unof.),* 1311–1320. [in Russian].

5. Bolkhovitinov, D. (1910). Rech pred blagodarstvennym molebstviem, po sluchaiu vospominaniia osvobozhdeniia krestian ot krepostnoj zavisimosti [Speech Before Thanksgiving Prayer Service, on the Occasion of Remembering the Liberation of Peasants from Serfdom]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 8 (unof.),* 594–597. [in Russian].

6. Bolkhovitinov, D. (1910). Rech, skazannaia vospitannikam Prilukskoj muzhskoj gimnazii pred molebstviem, po okonchanii ispytanij zrelosti (4 iiunia 1910 goda) [Speech Given to Students of Pryluki Men's Gymnasium Before Prayer Service, Upon Completion of Maturity Tests (June 4, 1910)]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 19 (unof.),* 1231–1236. [in Russian].

7. Bolkhovitinov, D. (1912). Slovo v den prazdnovaniia stoletiia Otechestvennoj vojny 1812 goda [Word on the Day of Celebrating the Centenary of the Patriotic War of 1912]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 27 (unof.),* 1705–1710. [in Russian].

8. Bolkhovitinov, D. (1912). Slovo v den Sv. Arkhistratiga Mikhaila i prochikh besplotnykh nebesnykh sil (Proizneseno v tserkvi Prilukskoj muzhskoj gimnazii) [Word on the Day of St. Archangel Michael and Other Incorporeal Heavenly Powers (Delivered in the Church of Pryluki Men's Gymnasium)]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 33 (unof.),* 2197–2201. [in Russian].

9. Bolkhovitinov, D. (1912). Slovo v Nedeliu po Piatidesiatnitse [Word on Sunday after Pentecost]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 34 (unof.),* 2298–2301. [in Russian].

10. Bolkhovitinov, D. (1910). Slovo vo vtornik 1-j sedmitsy Velikogo posta [Word on Tuesday of the 1st Week of Great Lent]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 10 (unof.),* 683–690. [in Russian].



11. Zakharchenko, S. (2010). Do pytannia tserkovnoho khreshchennia ditei u II pol. XIX – poch. XX st. (na materialakh Poltavskykh yeparkhialnykh vidomostei) [To Question of Church Christening of Children in the Second Part of XIX – First Part of the XX Century (Described by Materials of Poltava Diocese Infromation)]. *Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav» – Scientific Notes of NHER «Pereiaslav», 4 (6),* 81–84. [in Ukrainian].

12. K. S. P. T. (1911). Obozrenie Ego Vysokopreosviashchenstvom, [Vysokopreosviashchennejshim Nazariem, Arkhiepiskopom Poltavskim i Pereiaslavskim, khramov i monastyrej Pereiaslavskogo, Zolotonoshskogo, Prilukskogo i Pirjatinskogo uezdov Poltavskoj eparkhii s 30 aprelia po 9 maia 1911 goda (Prodolzhenie) [Review by His Eminence, Most Reverend Nazarius, Archbishop of Poltava and Pereyaslav, of Churches and Monasteries in Pereyaslav, Zolotonosha, Pryluki and Pyryatyn Counties of Poltava Diocese from April 30 to May 9, 1911 (Continuation)]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 18 (unof.),* 1300–1311. [in Russian].

13. Kizlova, A. (2023). Zakhody do 200-richchia Poltavskoi bytvy na storinkakh zhurnalu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti№ [Measures for the 200th Anniversary of the Battle of Poltava on the Pages of «Poltava Eparchial Herald»]. *Zbirnyk tez III Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Voienni konflikty ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykholohichni naslidky» – Collection of Abstracts of the III International Scientific Conference «Military Conflicts and Technogenic Catastrophes: Historical and Psychological Consequences».* Ternopil: Palianytsia, pp. 67–69. [in Ukrainian].

14. Kizlova, A. A. (2021). Prylutski Yoasafiivski urochyctosti 1911 r. na storinkakh «Poltavskykh eparkhialnykh vedomostei» [Pryluki Yoasaf Celebrations of 1911 on the Pages of «Poltava Eparchial Herald»]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Na poshanu kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova): Materialy XIII Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii [Church – Science – Society: Issues of Interaction. In Honor of Kyiv Metropolitan Yevhenii (Bolkhovitinov): Proceedings of the XIII International Scientific Conference] (May 28, 2021).* Kyiv: NKPIKZ, pp. 115–118. [in Ukrainian].

15. Kizlova, A. (2021). Khresnyi khid z Lubenskoho monastyria na Yoasafivski urochystosti 1911 r. za «Poltavskymi eparkhialnymi vidomostiamy» [Cross Procession from Lubny Monastery to Yoasaf Celebrations in 1911 According to «Poltava Eparchial Herald»]. *Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy: Materialy II vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii – History, Culture, Memory in Scientific Dimension: State, Prospects: Proceedings of the II All-Ukrainian Scientific-Practical Conference.* Kyiv: Art Ekonomi, pp. 16–20. [in Ukrainian].

16. Kolesnyk, O. V. (2021). Monastyri Poltavskoi yeparkhii (za materialamy chasopysu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti») [Monasteries of Poltava Diocese (Based on Materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. *Zaporizhzhia Historical Review, 1(20),* 19–23. [in Ukrainian].

17. Kolesnyk, O. (2017). Propovidnytstvo yak zasib zberezhennia dukhovnoho zdorovia naselennia (za materialamy chasopysu «Poltavski yeparkhialni vidomosti») [Preaching as a Means of Preserving the Spiritual Health of the Population (Based on Materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. *Pedahohichni nauky – Pedagogical Sciences, 68,* 132–138. [in Ukrainian].

18. Kolesnyk, O. V. (2008). Tserkovne propovidnytstvo yak samobutnii dukhovnyi zhanr (za materialamy chasopysu «Poltavskie eparkhialnye vedomosti») [Church Preaching as a Distinctive Spiritual Genre (Based on Materials from «Poltava Diocesan Gazette»)]. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Notes of Rivne State University for the Humanities, 12,* 40–46. [in Ukrainian].

19. Kolesnyk, O. V., & Mokliak, O. V. (2009). Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti [Poltava Diocesan Herald]. *Poltavika. Poltavska entsyklopediya – Poltava Encyclopedia* (Vol. 12, pp. 176–177). Poltava: Poltavskyi literator. [in Ukrainian].

20. Mylko, V. I. (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rosiiskoi imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian Cities during the Modernization of the Russian Empire (Late 19th – Early 20th Centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of History of Ukraine of the 19th – Early 20th Centuries, 26,* 195–209. [in Ukrainian].

21. Naumov, S. (2024). Pochatok formuvannia orhanizatsiinoi peryferii ukrainskoho rukhu v Rosiiskii imperii (na materialakh Prylutskoho povitu) [The Beginning of the Formation of the Organizational Periphery of the Ukrainian Movement in the Russian Empire (Based on the Pryluky Province Materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle, 3,* 102–116. https://doi.org/10.58407/litopis.240309 [in Ukrainian].

22. Nekrolog. Protoierej Ioann Iassonovich Bilinskij (1916). [Obituary. Archpriest John Iassonovich Bilinsky]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 5 (unof.),* 425–427. [in Russian].

23. Ob otkrytii narodnykh chtenij (1898). [On the Opening of Public Readings]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 22–23 (unof.),* 683. [in Russian].

24. Osvita na Poltavshchyni v istorychnii retrospektyvi: zbirnyk statei (do 100-richchia z chasu stvorennia istoryko-filolohichnoho fakultetu u Poltavi) (2018). [Education in Poltava Region in Historical Retrospective: Collection of Articles (to the 100th Anniversary of the Creation of the Faculty of History and Philology in Poltava)]. Poltava: PNPU imeni V. H. Korolenka; POIPPO imeni M. V. Ostrohradskoho. [in Ukrainian].

25. Pererva, V., & Petrenko, I. (2020). Tserkovni shkoly Poltavskoi yeparkhii (hubernii) (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Church Schools of Poltava Diocese (Province) (Late 18th – Early 20th Century)]. Bila Tserkva: Pshonkivskyi. [in Ukrainian].

26. Poltavski yeparkhialni vidomosti – tsinne dzherelo z istorii kraiu [Poltava Diocesan Gazette – Valuable Source on the History of the Region]. Retrieved from: http://surl.li/seneri [in Ukrainian].

27. Pominovenie v Kurskom Znamenskom monastyre v Boze pochivshego Preosviashchennogo Silvestra, byvshego Rektora Kievskoj dukhovnoj Akademii (1908). [Commemoration in the Kursk Znamensky Monastery of the Deceased Right Reverend Sylvester, Former Rector of the Kiev Theological Academy]. *Kurskie eparkhialnye vedomosti – Kursk Eparchial Herald, 44 (unof.),* 803–805. [in Russian].

28. Pr. Gr. L. (1911). Na rodine Sviatitelia Ioasafa, Belgorodskogo Chudotvortsa [In the Homeland of Saint Joasaph, the Wonderworker of Belgorod]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 34 (unof.),* 2378–2387. [in Russian].

29. Prazdnovanie stoletiia Poltavskoj eparkhii (1904). [Celebration of the Centenary of Poltava Diocese]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald (unof.), 1,* 17–22. [in Russian].

30. Prelovska, I. M., & Yas, O. V. (2011). Poltavskie eparkhialnye vedomosti [Poltava Diocesan Gazette]. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of History of Ukraine* (Vol. 8, pp. 362–363). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

31. Rasporiazheniia eparkhialnogo nachalstva (1909). [Orders of the Diocesan Authority]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 6 (of.),* 156–160. [in Russian].

32. Rasporiazheniia eparkhialnogo nachalstva (1909). [Orders of the Diocesan Authority]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 26 (of.),* 444–459. [in Russian].

33. Rumiantsev, M. (1884). Iz goroda Priluk [From the City of Pryluki]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 10 (unof.),* 588–593. [in Russian].

34. Rumiantsev, M. (1883). Pouchenie, skazannoe u groba prepodavatelia Prilukskoj klassicheskoj gimnazii Kipriana Petrovicha Sinkovskogo [Teaching Said at the Coffin of Teacher of Pryluki Classical Gymnasium Kiprian Petrovich Sinkovsky]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 18 (unof.),* 861–865. [in Russian].

35. Rumiantsev, M. (1885). Rech, proiznesennaia pri vstreche Ego Preosviashchenstva, Ilariona, Episkopa Prilukskogo, v domovoj Voznesenskoj tserkvi Prilukskoj gimnazii, 9 sentiabria 1885 goda [Speech Delivered at the Meeting of His Grace, Hilarion, Bishop of Pryluki, in the House Church of the Ascension of Pryluki Gymnasium, September 9, 1885]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 20 (unof.),* 1084–1085. [in Russian].

36. Rumiantsev, M. (1886). Slovo v den tysiashcheletnego iubileia sviatykh i ravnoapostolnykh bratev Kirilla i Mefodiia, proiznesennoe v tserkvi Vozneseniia Gospodnia, domovoj Prilukskoj gimnazii, 1886 g. 11-go maia [Word on the Day of the Millennium Anniversary of Saints and Equal-to-the-Apostles Brothers Cyril and Methodius, Delivered in the Church of the Ascension of the Lord, House Church of Pryluki Gymnasium, May 11, 1886]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 20 (unof.),* 733–744. [in Russian].

37. Rumiantsev, M. (1885). Slovo, proiznesennoe v den khramovogo prazdnika v domovoj, v pamiat Vozneseniia Gospodnia, tserkvi Prilukskoj gimnazii [Word Delivered on the Day of the Temple Festival in the House Church, in Memory of the Ascension of the Lord, of Pryluki Gymnasium]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 11 (unof.),* 610–593. [in Russian].

38. Rumiantsev, M. (1884). Slovo, skazannoe pri osviashchenii khrama Vozneseniia Gospodnia, pri Prilukskoj klassicheskoj gimnazii [Word Said at the Consecration of the Church of the Ascension of the Lord, at Pryluki Classical Gymnasium]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti – Poltava Eparchial Herald, 10 (unof.),* 543–554. [in Russian].

39. Sarancha, V. (2010). «Poltavskie eparkhialnye vedomosti» yak dzherelo z istorii tserkovnoho zhyttia Poltavshchyny v period Pershoi svitovoi viiny [«Poltava Diocesan Gazette» as a Source on the History of Church Life in Poltava Region during World War I]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific Notes. Collection of Works of Young Scientists and Graduate Students, 21 (unof.),* 223–239. [in Ukrainian].

40. Shapoval, L. I. (2011). Z istorii tserkov v Opishni (Poltavshchyna) u XVIII–XIX stolittiakh za materialamy «Poltavskykh yeparkhialnykh vidomostei» [From the History of Churches in Opishnya (Poltava Governorate) in the 18th – 19th Centuries Based on Materials from the «Poltava Diocesan Gazette»]. *Istorychna pamiat – Historical Memory, 26,* 116–124. [in Ukrainian].

41. Yakymenko, M. A. (2020). Pytannia selianstva i silsko-hospodarskoho vyrobnytstva na storinkakh «Poltavskikh eparkhialnykh vedomostej» (kinets XIX – pochatok XX st.) [Issues of Peasantry and Agricultural Production on the Pages of «Poltava Diocesan Gazette» (Late 19th – Early 20th Century)]. *Piati Cherevanivski naukovi chytannia – Fifth Cherevan Scientific Readings, 5,* 12–19. Retrieved from: http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/18544 [in Ukrainian].

42. Yakovenko, H. H. (2014). Domashni uchyteli ta yikhnia pidhotovka u Poltavskii hubernii (XIX – pochatok XX st.) [Home Teachers and Their Training in Poltava Province (19th – Early 20th Century)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia – Hurzhiy Historical Readings, 7,* 164–166. [in Ukrainian].

УДК 356.168

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1186-1197

Колесник Олександр Васильович заступник начальника факультету підготовки спеціалістів Десантно-штурмових військ та морської піхоти, Військова академія, м. Одеса, тел.: (048) 63-76-60, https://orcid.org/ 0000-0002-9461-3304

Печорін Олександр Миколайович кандидат військових наук, старший дослідник, начальник кафедри Сил спеціальних операцій, Національний університет оборони України, м. Київ. тел.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/ 0000-0003-3130-2952

АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ШТУРМОВИХ ДІЙ В ІСТОРІЇ, АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ В СУЧАСНОСТІ

Анотація. Військова історія світу сповнена прикладів трагічних та переможних воєн. Народи давніх часів, спонукають нас і сьогодні будувати мури та огорожі навколо власних будинків, що в той період слугувало захистом від нападу чужинців. Поряд з цим розвивалась і тактика штурму, який відігравав важливу роль у досягненні військових цілей. Сьогодні штурмові дії, набули вагомого значення у визвольній боротьбі українського народу. В даній статті авторами наводяться результати аналізу еволюції штурмових дій в різні періоди, а саме карфагенського полководця Ганнібала Барки, кривавий штурм Єрусалиму римськими легіонерами під командуванням Тита Флавія Веспасіана та штурм Берліну військами на чолі з Георгієм Жуковим, що стали підґрунтям сучасної військової тактики.

Проведений аналіз бойових дій різних епох дає змогу краще зрозуміти принципи, що лежать в основі успішного ведення штурмових дій. Сучасні військові конфлікти у світі та війна в Україні, дозволяють осмислити, що принципи, які використовувались в минулому, актуальні і сьогодні.

Порівняння штурмових дій, що велись підрозділами того часу та сучасних підрозділів, вивчення розвитку військової тактики дозволить зрозуміти, як фізичні та сучасні інформаційні ресурси впливають на ефективність бойових дій, а також підкреслити ключові чинники, такі як ретельна підготовка, координація дій та здатність адаптуватися до змін в умовах бою.

На основі аналізу історичних прикладів, розглядається еволюція штурмових дій, що були зосередженні на захопленні укріплених та непідступних фортець оточених стінами та їх вплив на результати бойових дій.



Сучасна війна демонструє, що штурмові дії ведуться на будь якій місцевості, яка ретельно підготовлена противником до оборони. Отже являється проявом еволюції військової тактики, що відображає здатність людини адаптуватися до змінних умов і технологічного прогресу.

Авторами розглянуто питання підготовки підрозділів, озброєння та тактики, що використовувались для успішного виконання завдань. Результати аналізу розкривають особливості штурмових дій, прояву військової хитрості, яку застосовували війська, а також перспектив їх розвитку в сучасності.

Ключові слова: штурмові дії, об’єкти, форми та способи застосування, бойовий порядок, військова хитрість.

Kolesnyk Oleksandr Vasylovych deputy head of the faculty of training specialists of the Air Assault Forces and Marines, Military academy, Odesa, tel.: (048) 63-76-60, https://orcid.org/0000-0002-9461-3304

Pechorin Oleksandr Mykolayovych PhD in Military Sciences, senior researcher, Head of the Department of Special Operations Forces, the National Defense University of Ukraine, Kyiv, tel.: (044) 248-10-78, https://orcid.org/0000-0003-3130-2952

ANALYSIS OF THE EVOLUTION OF ASSAULT OPERATIONS IN HISTORY: RELEVANT ASPECTS IN THE PRESENT

Abstract. The military history of the world is replete with examples of both tragic and victorious wars. The peoples of ancient times inspire us today to build walls and fences around our homes, as these measures once served as protection against foreign invaders. Alongside this, the tactics of assault developed, playing a crucial role in achieving military objectives. Today, assault operations have gained significant importance in the liberation struggle of the Ukrainian people. This article presents an analysis of the evolution of assault operations over various periods, including the Carthaginian commander Hannibal Barca, the bloody siege of Jerusalem by Roman legionnaires under the command of Titus Flavius Vespasian, and the assault on Berlin led by Georgy Zhukov, which have all laid the foundation for modern military tactics.

The analysis of combat operations across different eras provides valuable insights into the principles underlying successful assault operations. Contemporary military conflicts worldwide, including the war in Ukraine, highlight the enduring relevance of these historical principles in modern warfare.

Comparing the assault operations conducted by units of that time with those of modern units, along with studying the development of military tactics, will enable us to understand how physical and informational resources impact the effectiveness of combat operations. This analysis will also highlight key factors such as thorough

preparation, coordination of actions, and the ability to adapt to changing conditions on the battlefield.

Based on the analysis of historical examples, this article examines the evolution of assault operations that focused on capturing fortified and impregnable fortresses surrounded by walls and their impact on the outcomes of combat operations.

Contemporary warfare demonstrates that assault operations are conducted on terrain meticulously prepared by the enemy for defense. This represents an evolution in military tactics, reflecting the human capability to adapt to changing conditions and technological advancements.

The authors have examined the issues of training, armament of units, and tactics employed to successfully accomplish missions. The results of the analysis reveal the unique characteristics of assault operations, the demonstration of military cunning used by the forces, and the prospects for their development in modern contexts.

Keywords: operations, objectives, forms and methods of application, combat order, military cunning.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний часовий розрив, військові підрозділи різних періодів демонстрували високу ефективність у штурмах міст та фортець, використовуючи різні інженерні засоби, військову хитрість та тактику. Розуміння досвіду минулого може сприяти розробці більш ефективних способів ведення штурмових дій сьогодні, коли це необхідно з метою захисту рідної землі від підступного та жорстокого сусіда.

Дане дослідження спрямоване на порівняння штурмових дій войовничих карфагенців, римських легіонерів та підрозділів радянських військ з метою вивчення підходів до планування та застосування військ. Аналіз історичних аспектів дозволить виявити ключові чинники, що сприяли успіху штурмових операцій в минулому. Водночас, дослідження сучасних умов гібридних воєн, де застосовується високоточна “розумна” зброя та інші технологічні досягнення, являється критично важливим для вдосконалення сучасних методів штурмових дій, що сприятиме визначенню оптимальних способів підготовки та застосування підрозділів у сучасних умовах майже прозорого поля бою, враховуючи історичний досвід та перспективи розвитку військових технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історичний розвиток тактики та стратегії застосування військ в ході бойових дій та штурмів того часу висвітлений в багатьох працях. Книга «Повна армія Риму» Адріана Голдсворсі добре описує події Другої Пунічної війни як частину більш широкого контексту римської військової історії та детально розглядає організацію та тактику римської армії. Крім того, містить короткі біографії видатних командувачів, які брали участь у ключових битвах того періоду. Тіт Лівій у своїй книзі «The History of Rome», описує події Другої



Пунічної війни, зокрема дії Ганнібала Барки та його армії. Лівій детально розповідає про стратегічні маневри полководця та військові дії в цей період.

Тактика та стратегія, які застосував римський імператор Тит Флавій Веспасіан в ході нападу на Єрусалим добре описані в книзі Йосипа Флавія «Іудейська війна». Дослідження штурму Берліну радянськими військами також висвітлено в багатьох працях, що детально описують події цього історичного епізоду.

Однак слід виділити питання, які потребують подальших досліджень та віднести до них вплив технологічного прогресу, уроки минулих епох, що можуть бути застосовані в сучасних військових конфліктах, вивчення способів адаптації військ до мінливих умов під час штурмових дій, вплив морально-психологічного стану військ на ефективність бойових дій та ін.

Мета статті – дослідження еволюції штурмових дій від давніх часів до сучасності на прикладах історії, що дасть змогу виявити спільні закономірності та особливості, оцінити їх ефективність та зробити висновки, щодо застосування штурмових дій в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Рим і Карфаген протягом багатьох років змагалися за контроль над Середземномор'ям і Друга Пунічна війна, в якій битва на Каннах стала ключовим епізодом, велась саме за цю гегемонію. Римляни прагнули розширити свою владу на західне Середземномор'я, а карфагеняни намагалися зберегти свою імперію та вплив. [1, С. 40]

Карфагенський полководець Ганнібал Барка вишукував спосіб та прагнув завдати Риму рішучої поразки, яка б змусила Рим вийти з війни. Він розумів, що не зможе перемогти вдвічі більшу римську армію у прямій битві через їхню чисельну перевагу. Врахувавши фактор виснаження Риму війною з іншими народами та вагань його союзників у підтримці він розробив план, який передбачав заманювання противника у пастку, оточення та поступове знищення. [1, С. 41]

Армія Ганнібала хоча і менша за чисельністю римської, проте була досвідченою та мотивованою. Те, що вона складалася з воїнів різних племен та народів, яких об'єднувала загальна ненависть до Риму дозволило Карфагену заручитись підтримкою нових союзників у війні [1, 2] .

Перемога Ганнібала ґрунтувалася на вмілому використанні інноваційної тактики штурму, що включала три ключових елементи – дволінійне розташування підрозділів, проведення подвійної атаки, а також створення ефекту оточення.

Перший ешелон включав легку піхоту та іберійських воїнів. Саме вони складали основу армії Ганнібала, славились своєю атлетичною будовою, спритністю, хоробрістю, стійкістю, вмінням битись до кінця, навіть у найскладніших ситуаціях. Іберійці вважалися одними з найкращих воїнів у Середземномор'ї

того часу, що з легкістю могли долати відстані та швидко пересуватись на полі бою.

На відміну від римлян, які носили важкі обладунки, іберійці билися в легкій броні, що складалася з шкіряних щитів та шоломів. Така мобільність давала їм значну перевагу над більш важкими та неповоротними воїнами противника, а також робила їх здатними до тривалих боїв. [2, 3]

Майстерне володіння пращею для кидання каміння з великою силою та точністю, дозволяло завдавати противнику значних втрат на дистанції під час зближення. Не менш майстерне володіння коротким мечем відомим як гладіус, робило їх смертоносними в ближньому бою в ході штурму ворожих укріплень. Ганнібалом було враховано знання місцевості іберійцями, а також їх вміння використовувати панівні висоти та інші природні перешкоди для отримання переваги в бою, що свідчить про проведення підготовки до бою та детальної оцінки різнобічних факторів.

Другий ешелон його армії складала важка піхота, яка відіграла вирішальну роль в цій перемозі. Це були переважно ветерани попередніх битв, що пройшли сувору підготовку, володіли значним бойовим досвідом, були добре організовані та дисципліновані, чітко виконували накази своїх командирів.

На відміну від легкої піхоти, карфагенська важка піхота була одягнена в міцні обладунки, що включали щити, шоломи та кіраси. Таке екіпірування робило їх більш стійкими до ворожих ударів і дозволяло вести тривалі бої на близькій дистанції. Основною зброєю у них були довгі списи, відомі як сариси, що сягали 5-7 метрів у довжину, що давало їм значну перевагу над римлянами, які використовували коротші мечі. Як і легка піхота, вони були сповнені рішучості до перемоги, багато з них роками воювали далеко від дому і прагнули повернутися до своїх сімей з тріумфом, що робило їх грізним противником, не готовим здаватися. [1]

Під керівництвом досвідчених та талановитих офіцерів, які розуміли сильні та слабкі сторони своїх воїнів, своєчасно координували дії своїх підрозділів і вміло використовували їхні переваги в вирішальні моменти битви, важка піхота не була просто нерухомою стіною щитів і списів, вона змінювала бойовий порядок під час бою, застосовуючи резерви та атаки з флангів. Ця гнучкість та маневреність в бою дозволяла їм реагувати на зміни обстановки та ефективно протистояти римським легіонам.

Обрана Ганнібалом тактика на початковому етапі передбачала застосування першого ешелону з метою прориву бойового порядку римлян, завдання їм максимальних втрат та примушення до вступу у бій. Після виснаження противника легкою піхотою в бій вступав другий ешелон, який оточував противника та завершував його знищення закріплюючи успіх. [2]

Несподівані атаки карфагенської кінноти з флангів у поєднанні з штурмом легкої піхоти змушували противника розтягувати бойові лінії і послабляти



бойовий порядок, стаючи більш вразливими. Таким чином, використовуючи дволінійну формацію, римську армію було оточено і вона опинилась в пастці не маючи можливості відступити чи отримати підкріплення. Окрім вищезазначених тактичних прийомів, Ганнібал використовував перевагу місцевості на свою користь, а саме рівнину, що добре підходила для маневрів його кавалерії, при цьому змушуючи римлян битись в місці, що обмежувало їх мобільність.

Майстерність Ганнібала дозволила йому максимально застосувати сильні сторони своєї армії, та якісно використати слабкості противника. Вміло використавши даний чинник та використання слабкості ворога проти нього самого привело його до перемоги на Каннах ставши стратегічним і поворотним моментом у Другій Пунічній війні.

Юдейська війна. Облога та штурм Єрусалиму римськими військами у 70 році н.е. стали ключовою подією в історії, знаменувавши собою кінець Першої Юдейської війни (66-73 рр. н.е.) та розгром єврейського повстання проти римського панування.[4] Ця трагічна подія мала далекосяжні наслідки для єврейського народу та релігії, зруйнувавши місто та його Другий храм.

Войовничі римляни у своєму прагненні розширити контроль над Юдеєю, що була на той час римською провінцією вдались до облоги міста та виснаження його населення. Юдейське населення, намагаючись зберегти свою релігійну та політичну автономію, повстало проти римського правління проте зазнало поразки. [4]

Штурмом Єрусалиму командував добре відомий римський полководець Тит, син імператора Віспасіана, маючи репутацію жорстокого, але ефективного командира, який не шкодував людських життів для досягнення своїх цілей. Пізніше, після завоювання міста він скаже: „Якби Бог не воював за нас і з нами, ми ніколи б не змогли захопити ці фортеці. Бог допоміг нам, і Бог воював проти юдеїв, адже це було не під силу людським рукам або машинам.” [4] Свій авторитет він завоював під час Першої Юдейської війни. За його задумом, що в подальшому був реалізований, місто спершу було оточено військами та взято в облогу, що тривала близько п’яти місяців виснажуючи мешканців. Це дало змогу відрізати шляхи логістичного постачання через, що у жителів міста та армії досить швидко виникли проблеми із постачанням їжі та води, спричинивши голод, хвороби та суперечності в керівництві. [4]

З метою подолання опору захисників міста, римська армія вдавалось до різних хитрощів, а саме ведення псевдоперемовин, використання цивільного населення, а також підкопів, що свідчить про появу асиметричних підходів до ведення бою ще в ті далекі часи.

Псевдоперемовини з боку римлян були спрямовані для виграшу часу на підготовку до штурму, послаблення бойового духу захисників Єрусалиму, схилення до капітуляції представників влади та розколу єврейського керівництва з

метою послаблення оборони. Виманюючи захисників з міста на перемовини через своїх послів, римські солдати вбивали або брали їх в полон. Суттєві перешкоди на шляху до оволодіння укріпленим районом спонукали римлян до пошуку способів їх подолання. Перебуваючи у невигідних умовах для штурму перед захисниками міста, що розміщувались за міцними мурами штурмуючі ставали мішенями для лучників. З метою захисту від ворожих стріл римлянами було використано тактику використання живого щита, який створювався з полонених цивільних жителів, що призвело до загибелі тисяч людей. Цивільних розміщували перед наступаючими військами з метою захисту від ворожих стріл та атак, окрім цього на думку римлян - це мало надати їм перевагу в бою, деморалізуючи, створюючи психологічний тиск на захисників Єрусалиму, сподіваючись, що вони не будуть стріляти в своїх. Даний спосіб нагадує тактику якою скористались російські окупанти на території України в 2014 році, коли попереду стояли жінки та діти, а за спинами ховались бойовики, що створювало психологічний бар'єр та обмежувало військових у застосуванні зброї проти цивільного населення.

Враховуючи, що міцні мури навколо міста являли собою серйозну перешкоду на шляху до перемоги, з метою створення сприятливих умов для штурму римською армією будувались вежі та пророблювались тунелі, забезпечуючи приховану інфільтрацію солдат в середину міста. Після проникнення всередину групи солдат мур руйнувався чим створювались проломи для проходу основних сил. Через значні руйнування сьогодні можна натрапити на міф про використання вибухівки римськими військами, проте – це лише міф, так як технології необхідні для створення ефективної вибухівки, на той час просто не існували. Частина тунелів використовувалась для обходу сил оборони населеного пункту, інші для порушення фундаменту та подальшого обвалу. Підкопи стали одним із ключових питань для падіння міста не дивлячись на складність та небезпеку (ймовірність обвалу та атаки з боку захисників міста) їх обладнання. З часом використання підкопів стало значущим кроком у розвитку військової інженерії. Схожу тактику пізніше застосовували в ході Першої та Другої світової війни з метою проникнення під ворожі позиції та підриву ворожих фортець і оборонних укріплень. Повстанці та армія Асада у Сирійському конфлікті використовували підкопи для доставлення вибухівки під поліцейські дільниці та бази сирійської армії. Сучасна війна не є винятком і російсько-окупаційні війська в 2024 році застосували підкопи (тунелі) поблизу Торецька та Авдіївки з метою виходу в тил, що дало їм змогу оволодіти опорним пунктом наших оборонців. [5]

Римляни атакували місто з трьох боків, використовуючи тарани, катапульти та інші облогові машини, щоб пробити мури. В подальшому після прориву мурів велись запеклі бої на вулицях та в храмовому комплексі,

більшість будівель в місті, включаючи Другий храм, що був серцем єврейської релігії, були спалені в ході битви. Жорстокість, зневага до людського життя, порушення правил ведення війни та великої кількості військових злочинів доводиться сьогодні відчувати і українському народу в боротьбі з російським окупантом. Тактика, яку використовують російсько-окупаційні війська на території України має багато схожого з тією, яку застосувала римська армія для захоплення Єрусалиму. Завдяки комплексу спланованих та проведених заходів підготовки та ведення штурмових дій римлянам вдалось досягти перемоги, чого не хочеться бажати нашим ворогам. Ці події стали основою для багатьох релігійних та культурних традицій, а також символом стійкості та єднання на прикладі єврейського народу.

Штурм Берліну. Катастрофічний стан гітлерівської Німеччини наприкінці березня 1945 року був наслідком успішної наступальної операції радянських військ на сході та англо-американських експедиційних сил на заході. Таким чином, Берлінська операція (16 квітня – 8 травня) мала вирішальне значення для розгрому Німеччини. Звісно події, що відбувались в ході штурму великого німецького міста в ході Другої світової війни складно описати декількома абзацами, історія цього періоду переповнена матеріалами багатьох дослідників, проте, проведений авторами аналіз дозволить виокремити низку важливих фактів, що сприяли успішному виконанню завдання радянськими військами.

Дані події слід згадати як одну з найважливіших операцій радянських військ того часу, що призвели до повної капітуляції Німеччини і в свою чергу ознаменувало кінець війни в Європі. До масштабних наступальних дій було залучено війська 1, 2 – го Білоруських та 1 – го Українського фронтів з використанням сил Балтийського флоту, авіації дальньої дії та 1, 2 – ої армії Війська Польського. Командувачем операції по прориву лінії оборони на напрямку Зеєловських висот було призначено маршала Георгія Жукова, що командував 1-м Білоруським фронтом.

Завданням військ під його командуванням було визначено завдати головного удару з кюстрінського плацдарму силами 47-ї армії, 3-ї (з 9-м танковим корпусом) і 5-ї ударних і 8-ї гвардійської армій. В перший день операції вони мали прорвати 1-у та 2-у смуги оборони з метою забезпечення введення у битву 1-у (з 11-м танковим корпусом) і 2-у гвардійські танкові армії (після того як загальновійськові армії оволодіють опорними пунктами на Зеловських висотах).[6 С. 127] Маршал Жуков прославився не лише своїм командуванням під час Берлінської операції, але й своїми заслугами під час битви за Сталінград та Курськ, будучи одним з найвпливовіших радянських військових діячів удостоєний звання Героя Радянського Союзу декілька разів.

Складна військова операція включала три основних етапи: прорив оборони (на глибину 20 – 40 км були обладнанні три лінії одерсько-нейсенського

оборонного рубежу, три кільця – зовнішнє, внутрішнє та міське) силами трьох фронтів вздовж Одера та Нейсе, розвинути наступ в глибину, оточити та розгромити основне угрупування військ та до кінця операції вийти до р. Ельби на з'єднання з військами союзників. [6, С. 126]

На першому етапі метою радянських військ став прорив зовнішні лінії оборони німецьких військ і оточення міста з метою ізоляції його від інших німецьких сил та унеможливлення їх постачання. Досягти раптовості у масштабних діях військам під керівництвом Жукова вдалось завдяки чіткому та продуманому плануванню операції. [6 С. 127]

З метою дезорієнтації противника відносно напрямку головного удару підрозділами та частинами військ здійснювались хибні маневри та імітація підготовки до наступу на інших ділянках фронту. Використання різноманітних каналів зв'язку, включаючи перехоплених агентів та дезертирів німецької армії дозволило донести до ворожої розвідки дезінформацію стосовно намірів радянських військ. Маскування концентрації військ, танків та артилерії проводилось переважно в нічних умовах з використанням підручних засобів і маскувальних сіток, що не сприяло їх виявленню авіацією задіяною до розвідки та дозволило вберегти їх до ключового моменту штурму.

Одним з важливих аспектів, що сприяло успішним діям також стала відсутність шаблонності та проведення раптових атак, вночі або в негоду, коли німецькі війська виявлялись найменш готові до відбиття атаки. Широке залучення пропаганди про неминучість поразки німецьких військ створювало додатковий психологічний тиск та зниження морально-бойового духу солдат Вермахту. Усе це в поєднанні з потужною артилерійською підготовкою, що планувалась тривалістю 145 хвилин в масштабах фронту, в ході якої знищувались ключові вогневі точки, чіткою координацією дій авіації, артилерії та піхоти, швидке введення резервів для закріплення успіху створювало шалений тиск на німецькі війська. [6, С.127]

Наступним етапом операції після оточення міста стало виявлення та систематичне знищення оточених німецьких угруповань. Бої в міських умовах звісно мали свої особливості, штурми окремих кварталів поступово звужували кільце оборони. Ключова роль у вуличних боях дісталась піхоті, яка просувалась від будинку до будинку, зачищаючи кожне приміщення. Для знищення противника, що використовував руїни будівель та підвали як укриття, створюючи численні вогневі точки радянська піхота застосовувала гранати, вогнемети і кумулятивні гранатомети у поєднанні з вогнем мінометів та артилерії.

Враховуючи вразливість танків, що здійснювали вогневу підтримку військам, знищували ворожі укріплення та створювали проходи у міських завалах на вузьких Берлінських вулицях їх застосування було обмежене. З метою створення сприятливих умов для піхоти було прийнято рішення про

застосування дрібних штурмових загонів, які включали піхоту посилену танками артилерією та саперами, що забезпечувало взаємну підтримку і змогу діяти більш гнучко.[6, С.133] Для підтримання психологічного тиску на вулицях звучали заклики здаватися в полон, обіцяючи порятунок і гуманне ставлення, що на фоні активної діяльності диверсійно розвідувальних груп, які знищували комунікації, залізничні колії та інші важливі об'єкти давало свій результат.

Останнім етапом Берлінської операції на чому були зосередженні основні зусилля радянських військ став штурм Рейхстагу. Як символ нацистської Німеччини він був перетворений солдатами на потужну фортецю з численними вогневими точками де підвали слугували сховищами. Відчайдушний опір його захисників, які мали на озброєнні різноманітну стрілецьку зброю, міномети і кулемети змушувало радянські підрозділи діяти максимально віддано та професійно, демонструючи високий вмотивованості та підготовки.

Командуванням радянських військ було зосереджено значні сили і засоби на вузькій ділянці фронту, створивши чисельну перевагу над противником. Перед початком штурму об'єкту радянська артилерія завдала потужних ударів по Рейхстагу та прилеглих районах, знищуючи укріплення та живу силу, в ході яких відбувалось поступове просування радянських військ зі знищенням осередків опору на шляху, що сприяло уникненню зайвих втрат та збереженню боєздатності військ.

Підняття радянського прапора над будівлею Рейхстагу стало символом перемоги над нацизмом і кульмінацією Другої світової війни, що символізувала поразку нацистської Німеччини та мала величезне значення для всього світу, оскільки ознаменувала кінець найбільшої війни в історії людства.

Висновки. Не дивлячись на значні зміни в напрямку технологій та тактиці ведення бою протягом історії, штурмові дії зберегли ряд спільних рис, а саме: завдання штурмових дій як і в давні часи так і сьогодні направлено на захоплення або знищення укріплених позицій (районів) противника, фортеця, місто, важливий стратегічний об'єкт або інша місцевість. Основні ж принципи штурмових дій залишаються незмінними та свідчать, що атакуючі повинні мати значну перевагу в силах, рішучості та бойовому духові, використовувати комбіновані способи ведення бою, а також чітко координуватись та підтримуватись на усіх етапах їх ведення, для успішного подолання стійкої оборони противника.

На основі вивчення та аналізу історичних подій, слід відмітити фактори, що являються ключовими для підготовки та ведення штурмових дій та віднести до них: розвідку, вогневу підготовку, маневр, моральний дух і обов'язково, чітка взаємодія підрозділів. Веденню штурмових дій як особливому способу досягнення мети повинно передувати ретельне планування. Обираючи напрямок ведення штурмових дій обов'язковим стає питання аналізу місцевості та виявлення слабких місць в обороні противника.

Розроблений план має розкривати детальний опис дій кожного елементу бойового порядку, що залучається до ведення штурмових дій, окрім цього на перші місця виходять питання забезпечення, координації та взаємодії на усіх рівнях управління та усіх етапах виконання завдання. Слід пам'ятати, що штурмові дії часто являються елементом наступу, а не самоціллю, тому планування і ведення повинно включати в себе прогнозування подій на декілька кроків вперед.

Штурмові дії включають поєднання різних способів, таких як артилерійський обстріл для руйнування укріплень та деморалізації противника, ближній бій для прориву оборони та захоплення ключових позицій, заходи спрямовані на створення тунелів, підкопів або інших засобів проникнення за оборонні укріплення. Психологічний вплив в умовах розвинутої інформаційної війни для деморалізації противника та змушення його до відмови від попередніх намірів, що сьогодні є особливо актуальним.

Подальше удосконалення підготовки штурмових дій передбачає удосконалення методики планування кожного штурму фактично, як окремої операції, із поєднанням їх в одне ціле у вигляді сукупності штурмових дій, що проводяться за єдиним замислом і планом у визначеному операційному районі і може призвести до прогнозованого переростання тактичного успіху у оперативний.

Література:

1. Goldsworthy A. The complete Roman Army : book / Reprinted (2007). Thames & Hudson Ltd London. Режим доступу:
https://www.academia.edu/24959119/The_Complete_Roman_Army_Goldsworthy
2. Livius T. The History of Rome :book 22 / (217—216). Режим доступу:
https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0152%3Abook%3D22%3Achapter%3D14
3. Лівій Т. Від заснування міста. / Т. Лівій; пер з лат. Н. Яковенко. – К. : Лаурус, 2023. — 384 с.
4. Collected from the works of Josephus and other historians. (1825). *The history, siege and destruction of Jerusalem*. Dublin: printed by Bentham and Hardy.
5. Куницький О. Де і як рф застосовує підкопи та тунелі на фронті [Електронний ресурс] / О. Куницький – 2024. Режим доступу:
https://www.dw.com/uk/pidkop-na-poli-bou-naskilki-efektivna-taktika-rf/a-69987843
6. Лисенко О.С., Печенюк І.С. Дії Дніпровської військової флотилії в Берлінській стратегічній операції (квітень–травень 1945 року) / Воєнно – історичний вісник 2(16). – 2015, НУОУ, Київ. . – 447 с.

References:

1. Adrian Goldsworthy (2003) The complete Roman Army. Reprinted (2007). Thames & Hudson Ltd London. Retrieved from
https://www.academia.edu/24959119/The_Complete_Roman_Army_Goldsworthy [in English].
2. Titus Livius. The History of Rome, Book 22 (217—216). [in English] Retrieved from
https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0152%3Abook%3D22%3Achapter%3D14



3. Yakovenko, N. (2023). Tit Livii.Vid zasnuvania mista *[Titus Livius. From the Founding of the City]*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian]

4. Collected from the works of Josephus and other historians. (1825). The history, siege and destruction of Jerusalem. Dublin: printed by Bentham and Hardy. [in English].

5. Kunitskii, O. (2024) De i yak rf zastosovuie pidkopy ta tuneli na fronti *[Reveals where and how Russia is digging tunnels at the front]*. Retrieved from https://www.dw.com/uk/pidkop-na-poli-bou-naskilki-efektivna-taktika-rf/a-69987843

6. Lysenko, O.S., & Pecheniuk, I.S. (2015). Dii Dniprovskoi viiskovoi flotylii v Berlinskii stratehgichnii operatsii (kviten – traven 1945 roku) [Operations of the Dnieper Military Flotilla in the Berlin Strategic Offensive (April – May 1945)]. Military-historical herald, 2(16), NUOU, Kyiv. [in Ukrainian]

УДК 9.92.012.305

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1198-1206

Костючок Петро Леонтійович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології і археології, факультет історії, політології і міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (0342) 59-61-87, https//orcid.org/0000-0001-8719-8723

Борчук Степан Миколайович доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, тел.: (050)521-03-43, https//orcid.org/0000-0001-7494-7369

Адамович Сергій Васильович доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави та права, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0003-4236-741X

ЖІНОЧІ ВОЛОНТЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Анотація. У статті здійснено спробу дослідити діяльність жіночих волонтерських організацій під час Великої війни у Великій Британії.

Стаття базується на дослідженнях європейських авторів та матеріалах організації "Британський Червоний Хрест". Проаналізовано волонтерську діяльність організацій, які надавали допомогу солдатам та участь жінок в цих організаціях. Також репрезентовано жіночий досвід, який був здобутий в результаті волонтерської діяльності.

Під час Першої світової війни в "Британському Червоному Хресті" працювало понад 90 000 волонтерів. Вони відомі як «Добровільні загони допомоги» (VADs), які відіграли життєво важливу роль у наданні гуманітарної допомоги військово-морським та військовим силам під час війни.

На основі мемуарів та спогадів досліджено окремі долі сестер милосердя, які на добровольчих засадах долучались до організації VAD. Велика кількість британських медсестер із організації VAD працювали на різних фронтах війни та за кордоном, допомагали пораненим солдатам та зробили свій величезний внесок для перемоги.

"Жіноча ліберальна асоціація" допомагала "Червоному Хресту" виготовляти такі речі, як шкарпетки та ковдри для поранених. Вони створювали кімнати



для відпочинку та покращували загальний добробут солдатів. Яскравим прикладом є те, що ці організації допомогли зібрати кошти на машину швидкої допомоги, яку відправили на фронт, як різдвяний подарунок.

Саме тому, волонтерська діяльність дала можливість жінкам бути корисними в суспільстві, яке їх потребувало.

Ця тематика актуальна для сучасної України, оскільки для нас зараз є важливим вивчати, аналізувати та переймати волонтерський досвід інших країн, вдосконалювати діяльність волонтерських організацій.

Методологія дослідження опирається на принципи історизму, об'єктивності. Використано метод гендерного аналізу, загальнонаукові методи (синтез, аналіз, узагальнення).

Ключові слова: жінки, жіноча історія, Перша світова війна, Велика Британія, волонтерські організації, фронт.

Kostyuchok Petro Leontiyovych candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of Ethnology and Archaeology, faculty of history, political science and international relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, tel.: (0342) 59-61-87, https//orcid.org/0000-0001-8719-8723

Borchuk Stepan Mykolayovych doctor of historical sciences, professor of the Department of World History, faculty of history, political science and international relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko St. Ivano-Frankivsk,76018, tel.: (0342) 59-61-87, https//orcid.org/0000-0001-7494-7369

Adamovych Serhiy Vasyliovych doctor of historical sciences, professor, head of the Department of Theory and History of the State and Law, Vasyl Stefanyk Prykarpatsky National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0003-4236-741X

WOMEN`S VOLUNTEER ORGANIZATIONS DURING THE GREAT WAR IN GREAT BRITAIN

Abstract. The article attempts to investigate the activities of women's volunteer organizations during the Great War in Great Britain.

The article is based on research by European authors and materials from the British Red Cross. The volunteer activities of organizations that provided assistance to soldiers and the participation of women in these organizations are analyzed. The women's experience that was gained as a result of volunteer activities is also represented.

During the First World War, the British Red Cross employed over 90,000 volunteers. Known as the Voluntary Aid Detachments (VADs), they played a vital role in providing humanitarian aid to naval and military forces during the war.

Based on memoirs and recollections, the individual stories of the nurses who volunteered for the VAD are explored. A large number of British VAD nurses worked on various fronts and abroad, helping wounded soldiers and making a huge contribution to victory. The Women's Liberal Association helped the Red Cross make things like socks and blankets for the wounded. They set up rest rooms and improved the general welfare of soldiers. A striking example is that these organisations helped raise funds for an ambulance that was sent to the front as a Christmas present.

That is why volunteering gave women the opportunity to be useful in a society that needed them.

This topic is relevant for modern Ukraine, since it is now important for us to study, analyze and adopt the volunteer experience of other countries, to improve the activities of volunteer organizations.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity. The method of gender analysis, general scientific methods (synthesis, analysis, generalization) were used.

Keyworlds: women, women's history, World War I, Great Britain, volunteer organizations, front.

Постановка проблеми. Волонтерський рух набув популярності у Європі в період Великої війни. Волонтери надавали допомогу солдатам, забезпечували потреби фронту та були міцним тилом у Першій світовій війні. Для жінок волонтерська діяльність стала можливістю вийти за межі звичних для них ролей "матері" та "дружини" та долучитить до допомоги своїй країні, яка цього потребувала.

У дослідженні на основі документальних даних проаналізовано досвід британок, який вони здобули входячи до волонтерських організацій. Важливим каталізатором у допомозі фронту стала участь жінок в органазіції VAD. У цій організації жінки здобували досвід медсестринської справи (вони доглядали за пораненими солдатами та надавали їм медичну допомогу). Робота була складною та виснажливою, але саме завдяки цим жінкам перемога у війні стала можливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Матеріали щодо досліджень цієї тематики зібрані в оргінізації "Британський Червоний Хрест". Із цікавих матеріалів можна зустріти спогади, мемуари та листи медсестер із організації VAD. Ця тематика частково досліджена в європейській історіографії. Зокрема, тематику волонтерських організацій у Великій Британії вивчали: Л. Ноукс, С. Грейзел, Н. Вердон, А. Марвік та інші [8],[11],[12],[13],[18].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі документів організації "Британський Червоний Хрест" та наукових розвідок дослідити та проаналізу-

вати діяльність жіночого волонтерського руху під час Великої війни у Великій Британії. Зробити висновки та визначити майбутні наукові перспективи у дослідженні волонтерських організацій.

Виклад основного матеріалу.

Загони добровільної допомоги (VAD) складалися з добровольців і жінок у період з 1909 р. до закінчення Другої світової війни. Під час Першої світової війни більшість у загонах становили жінки, оскільки до збройних сил входило багато чоловіків.

Жінки-учасниці VAD виконували різноманітну роботу під час війни, організовуючи та надаючи допомогу військово-морським, військовим і допоміжним госпіталям разом із обов'язками «загального обслуговування» по всій Великобританії та за кордоном.

У 1914 р. в загонах "Червоного Хреста" було 40 018 жінок проти 17 696 чоловіків. Під час війни "Червоний Хрест" співпрацював з Орденом Святого Іоанна, членами якого були 6773 жінки та 5865 чоловіків. До складу територіальних військ входили 2415 жінок і 1149 чоловіків [21].

Коли чоловіки приєднувалися до збройних сил і кількість поранених пацієнтів зростала, пролунав заклик до жінок приєднатися до медичної професії.

VADs працювали під егідою Об'єднаного комітету та виконували обов'язки менш технічні, але не менш важливі, ніж навчені медсестри. Вони організували та керували місцевими допоміжними шпиталями по всій Британії, доглядаючи за великою кількістю хворих і поранених солдатів [14, с.27].

Жінки були лікарями і стоматологами, а багато інших працювали в реабілітаційних будинках, створених для догляду за пораненими солдатами. Існували також курси для підготовки медсестер для заміщення конкретних робочих місць [21].

Медсестри, які бажали бути призначеними, заповнювали анкету, а потім поставали перед приймальною комісією. Після співбесіди було перевірено рекомендації. При прийомі на посаду медсестри на повний робочий день існувала низка правил для потенційних кандидатів.

Якщо довідки про стан здоров'я та довідки були задовільними, кандидатів вносили до списків на службу в країні чи за кордоном. Добре знання французької було бажаним для іноземної служби. Усі медсестри мали бути однаково готові працювати вдень чи вночі, вдома чи за кордоном [18, с.109].

Прийняті кандидати мали б бути щеплені проти кишкових захворювань, таких як черевний тиф.

Перебуваючи поза межами лікарень, у вільний час і в гуртожитках, вони повинні відповідати правилам VAD [19].

Жінки керували допоміжними лікарнями, виконували обов'язки : комендантoк, матронів, медсестр VAD.

Деякі лікарні були створені за кордоном , у тому числі Шотландська жіноча лікарня. Відкрившись у Сербії в 1915 р., лікарнею керували жінки.Вони опікувались пораненими солдатами та надавав допомогу бійцям, які знаходитись поблизу фронту.

Із щоденника, написаного Ішобель Росс, стає зрозуміло, що госпіталь був абсолютно нейтральним, допомагаючи полегшити страждання солдатів з усіх боків. Ішобель, яка була членкинею“Червоного Хреста”, описує свою роботу на кухні та події в лікарні у своєму щоденнику, який охоплює кілька років [21].

Під час Першої світової війни в організації VAD, зокрема госпіталі в Торкі служила медсестрою відома британська письменниця, авторка детективів-бестселерів - Агата Крісті. Їй сподобалася ця роль, вона назвала її «однією з найкорисніших професій, яку може наслідувати кожен».Під час Великої війни А. Крісті працювати в амбулаторії [8, с.38].

Також на передовій служила медсестра “Червоного Хреста” – Пеггі Арнольд. Вона відзначалась хоробрістю, гумором і самовідданим духо, так як інші волонтери.

Маргарет Тревенен Арнольд, або Пеггі, була старшою з чотирьох дочок. Перед війною вона та її сестра Рут приєдналися до Суррейського відділення “Британського Червоного Хреста”. Вони відвідали лекції та практичні заняття з надання першої допомоги.

У лютому 1915 р. Пеггі потрапила до Гілдерс-хаус, нового військового госпіталю Червоного Хреста. Тут вона отримала освіту медсестри. Вже 5 червня Пеггі вирушила до Франції. Вона була однією з перших медсестер-добровольців Червоного Хреста (відомих як VAD), які служили у військовому шпиталі за межами Британії.Її відправили до лікарні № 16 у Ле Трепор, поблизу Дьєппа.

Пеггі провела дев'ять місяців у Le Treport, записуючи у свій щоденник види, звуки та запахи лікарняного життя [13, с.54].

Вона описала палату як місце стогонів, криків і напівзаціпенілого бурмотіння, а також чоловіків із трепанованими головами, які раптово сидять прямо. . . майже на кожному простирадлі видно сліди рани, а на ранах на обличчі видно гній збоку пов’язки.

Вона зазначала: “Це було жахливо, і тепер я дійсно знаю, що таке війна” [13, с.56].

На щастя, вона та її колеги-медсестри мали відпустку, на яку з нетерпінням чекали. Ці дорогоцінні дні свободи дали Пеггі час, щоб піти за покупками в Ле Трепор, прийняти належну ванну в готелі або поїхати в сільську місцевість, перш ніж повернутися до палати.

У лютому 1916 р. Пеггі почала доглядати в ізоляторі для пацієнтів із синім гноєм, викликаним інфікованими ранами.

Незабаром у неї розвинулася подвійна пневмонія, можливо, в результаті цієї роботи, і вона стала пацієнткою в лікарні Тріанон. На жаль, вона померла протягом двох днів у неділю, 12 березня 1916 р. Їй був 31 рік [17].

Доротея Крюдсон, співробітниця VAD у Le Tréport, написала у своєму щоденнику того дня: «Арнольд була однією з найкращих, наймилішої дівчини, яку можна було знайти. Пряма, правдива, чесна і мила» [11, с.43].

Пеггі поховали наступної середи на англійському кладовищі в Ле-Трепор, тепер це кладовище військових могил Співдружності. На військових похоронах були її батько і сестра Рут [17].

Війна відкривала можливості, змінювала звичне життя, була наповнена страхом, розчаруванням, щастям і коханням. Вивчаючи досвіди жінок історики повинні дотримуватись кількох дослідницьких правил.Шукати щоразу нові площини у яких діяли жінки і проживали війну. Друге - жіночий досвід не можна надто узагальнювати. Третє - жінки потребують не героїзації, а розуміння. Четверте - пошук і прочитаня джерел є невпинним процесом. П'яте - не можна порівнювати фронтовий досвід чоловіків та жінок [1, с.113].

Після початку Першої світової війни 4 серпня 1914 р. "Британський Червоний Хрест" сформував Об'єднаний військовий комітет з орденом Святого Іоанна. Вони працювали разом і об'єднували свою діяльність із збору коштів і ресурсів [6].

Збір коштів був життєво важливим, щоб дозволити комітету виконувати свою роботу, яка включала постачання послуг і обладнання в Британії та в зонах конфлікту за кордоном.

Збір коштів мав життєво важливе значення протягом усієї війни. Гроші та подарунки в натуральній формі, отримані через різноманітні фонди, колекції та пожертви, йшли на послуги солдатам як вдома, так і за кордоном.

До кінця війни було зібрано 21 885 035 фунтів стерлінгів і 20 058 355 фунтів стерлінгів витрачено на лікарні, ліки, одяг, гранти та догляд за хворими та пораненими [9, с.102].

Закон про військові благодійні організації 1916 р. забороняв збирати гроші для військових благодійних організацій, якщо благодійна організація не була зареєстрована. Після реєстрації Об'єднаний військовий комітет мав письмово схвалити всі дії зі збору коштів від імені Червоного Хреста та Ордена Святого Іоанна. Дозвіл надавався лише тим підприємствам, де всі кошти спрямовувалися на користь Червоного Хреста [6].

Багато людей думали, що Закон про військову благодійність перешкоджає діяльності Червоного Хреста зі збору коштів. Проте багато неформальних зборів збирали кошти для кількох різних благодійних організацій під символом Червоного Хреста. Це означало, що донори не могли бути впевнені, що їхні гроші підуть на діяльність Червоного Хреста. Закон про військову благодійність виправив це.

Фонд Times був кампанією зі збору коштів, яка підтримувала Червоний Хрест. Газета «Таймс» майже щодня протягом чотирьох років безкоштовно надавала Товариству значну рекламну площу [15, с.67].

У Великій Британії ніколи не збиралися такі кошти, і жодна газета ніколи не надавала послуг такого масштабу для подібної справи. Усі кошти пішли на допомогу хворим і пораненим воїнам як вдома, так і за кордоном.

Британський фермерський фонд Червоного Хреста в основному збирав гроші через продаж сільськогосподарської продукції. Під час війни їх було організовано близько 1600. Виручені кошти були призначені для певних схем, таких як забезпечення автомобілів швидкої допомоги, автомобілів і вантажівок для різних бойових фронтів.

Таким чином було забезпечено понад 150 машин швидкої допомоги. Лікарні, відомі як British Farmers Hospitals, підтримувалися цим фондом у Бельгії, Франції та Сербії [6].

Війна дала жінкам можливість довести, що вони такі ж патріоти, як і чоловіки, і готові служити своїй країні, а отже, так само заслуговують на всі права громадянства. У перші дні війни було створено ряд жіночих волонтерських організацій, багато з них координувалися Жіночим корпусом надзвичайної ситуації (WEC), організованим NUWSS. Він керував інформаційним центром у Лондоні, який мав на меті відправляти волонтерів туди, де вони були найбільше потрібні. Один плакат для WEC під назвою «The Call of the Country» віддзеркалював плакат Горація Герберта Кітченера про набір чоловіків у заяві: «Жінки! Ти потрібен своїй країні!» [10, с.98].

У 1916 р. британський уряд почав розглядати можливість використання жінок як допоміжних робітників в армії. Це рішення було зумовлене високим рівнем втрат на Західному фронті та одночасною необхідністю витягнути чоловіків з військової роботи «за лінією» на фронт. Жіночі волонтерські служби, такі як “Жіночий легіон” і “Жіночий волонтерський резерв”, давно лобіювали роль жінок у війську. У 1914 р. у британській пресі поширювалися чутки про «батальйон суфражисток», які вирушили до лінії фронту, налаштовані на боротьбу. Незважаючи на те, що це було безпідставно, значна кількість жінок прагнула одягнути військову форму та відіграти більш «активну» роль у військових діях. До кінця війни жінки служили не лише в армії, але й у Королівському флоті та Королівських військово-повітряних силах [22].

Чому так багато молодих жінок стали волонтерами? Безсумнівно, вони поділяли патріотичні почуття, які надихали чоловіків-волонтерів.

Був інший вимір: очевидно, що для жінок волонтерство було чимось більш захоплюючим і значущим, ніж чаювання та ігри в теніс [20].

Висновки.

Жінки почали працювати, щоб допомогти національним військовим силам, щойно у 1914 р. почалися військові дії. Ранні внески жінок обмежувалися послугами медсестер, доглядом за переміщеними бельгійськими, французькими та сербськими біженцями та виконанням волонтерської роботи. Але оскільки



війна тривала, а брак робочої сили ставав дедалі серйознішим, влада змушена була сформувати жіночі підрозділи збройних сил.

Отож, волонтерська робота змінила становище жінок, відкрила для них "нові ролі", горизонти та перспективи, яких вони раніше не бачили.

Література

1.Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. Інститут народознавства НАН України. Львів. 2021. 319 с.

2.Bowser T. The story of British V.A.D. work in the Great War.London : Imperial War Museum, 1917. 300 p.

3.British Red Cross. Valentine volunteers: love letters from World War/British Red Cross. URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/valentine-volunteers-love-stories-from-world-war-1

4. Cited in Hallett, Christine E.: Containing Trauma. Nursing Work in the First World War, Manchester 2011, p. 216.

5. Dent O. A volunteer nurse on the Western Front. London : Virgin Books. 2014.308 p.

6. Fundraising for the Red Cross. URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/fundraising-for-the-red-cross-in-wwi

7. Gosling L. Great War Britain. The First World War at Home. Stroud, 2014.239 s.

8. Grayzel S. Women and the First World War. London, New York, 2002.193 s.

9. Hallett C. Containing Trauma: nursing work in the First World War. Manchester: Manchester University Press.2009.

10.Lang E. British women in the twentieth century. London, T.W. Laurie. 1929.287 p.

11.Marwick A.The Deluge. British Society and the First World War, Harmondsworth 1965.

12.Noakes L. Demobilising the Military Woman: Constructions of Class and Gender in Britain after the First World War in: Gender and History 19:1 (2007), pp.143-162.

13. Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. New York: Routledge, 2006. 209 p.104

14. Purvis J. Women's History : Britain, 1850—1945 : An Introduction / J. Purvis. London and New York : Routledge, 2008. 352 p.

15. Roberts E. Women'sWork, 1840–1940.Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 79 p.

16.Testament of Youth: a volunteer's WWI memoir of a lost generation. URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/testament-of-youth-a-volunteers-wwi-memoir-of-a-lost-generation

17.The heroic women of World War 1: a nurse's diary. URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/the-heroic-women-of-world-war-1-a-nurses-diary

18.Verdon N. Rural Women Workers in Nineteenth-Century England : Gender, work and wages. Woodbridge: Boydell Press, 2002. 232 p.

19.Who were the VAD volunteers? URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/who-were-the-vad-volunteers

20.Women volunteers: first to the war zone in 1914. URL: https://theconversation.com/women-volunteers-first-to-the-war-zone-in-1914-30442

21.Women's involvement in the Red Cross during the First World War. URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/womens-involvement-with-the-british-red-cross-during-the-first-world-war

22.Women's Mobilization for War (Great Britain and Ireland). URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-great-britain-and-ireland/

23. Wrenn A. The First World War. Cambridge ; New York : Cambridge University Press. 1997.64 p.

References:

1.Baidak M.(2021) Viina yak vyklyk i mozhlyvist: ukrainky v roky Pershoi svitovoi viiny [War as a challenge and an opportunity: Ukrainian women during the First World War]. Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv. 319 p.[in Ukrainian]

2.Bowser T. (1917) The story of British V.A.D. work in the Great War.London : Imperial War Museum, 300 p.

3.British Red Cross. Valentine volunteers: love letters from World War/British Red Cross URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/valentine-volunteers-love-stories-from-world-war-1

4.Cited in Hallett, Christine E. (2011) Containing Trauma. Nursing Work in the First World War, Manchester, p. 216.

5.Dent O. (2014) A volunteer nurse on the Western Front. London : Virgin Books. 308 p.

6.Fundraising for the Red Cross. URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/fundraising-for-the-red-cross-in-wwi

7.Gosling L. (2014) Great War Britain. The First World War at Home. Stroud.239 s.

8.Grayzel S. (2002) Women and the First World War. London, New York.193 s.

9.Hallett C. (2009) Containing Trauma: nursing work in the First World War. Manchester: Manchester University Press

10.Lang E. (1929) British women in the twentieth century. London, T.W. Laurie. 287 p.

11.Marwick A. (1965) The Deluge. British Society and the First World War, Harmondsworth

12.Noakes L. (2007) Demobilising the Military Woman: Constructions of Class and Gender in Britain after the First World War in: Gender and History, pp.143-162.

13.Noakes L. (2006) Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. New York: Routledge, 209 p.

14.Purvis J. (2008) Women's History : Britain, 1850—1945 : An Introduction / J. Purvis. London and New York : Routledge, 352 p.

15.Roberts E. (1988) Women'sWork, 1840–1940.Cambridge : Cambridge University Press, 79 p.

16.Testament of Youth: a volunteer's WWI memoir of a lost generation. URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/testament-of-youth-a-volunteers-wwi-memoir-of-a-lost-generation

17.The heroic women of World War 1: a nurse's diary. URL: https://www.redcross.org.uk/stories/our-movement/our-history/the-heroic-women-of-world-war-1-a-nurses-diary

18.Verdon N. (2002) Rural Women Workers in Nineteenth-Century England : Gender, work and wages. Woodbridge: Boydell Press, 232 p.

19.Who were the VAD volunteers? URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/who-were-the-vad-volunteers

20.Women volunteers: first to the war zone in 1914. URL: https://theconversation.com/women-volunteers-first-to-the-war-zone-in-1914-30442

21.Women's involvement in the Red Cross during the First World War. URL: https://vad.redcross.org.uk/volunteering-during-the-first-world-war/womens-involvement-with-the-british-red-cross-during-the-first-world-war

22.Women's Mobilization for War (Great Britain and Ireland). URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens-mobilization-for-war-great-britain-and-ireland/

23.Wrenn A. (1997) The First World War. Cambridge ; New York : Cambridge University Press.64 p.

УДК 528.9 : 930 : 912 (477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1207-1224

Лозинський Роман Мар'янович доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, тел.: (032) 239-47-69, https://orcid.org/0000-0001-5435-7636.

Кучинська Ірина Василівна кандидат біологічних наук, доцент, старший лаборант кафедри географії України, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, тел.: (032) 239-47-69, https://orcid.org/0009-0009-4229-2754.

"TYPUS ORBIS TERRARUM" – КАРТА СВІТУ УКРАЇНСЬКОГО ГРАВЕРА І ДРУКАРЯ ІВАНА ФИЛИПОВИЧА, НАДРУКОВАНА У ЛЬВОВІ В 1746 р.

Анотація. У статті досліджено історію появи та проаналізовано зміст надрукованої в 1746 р. у Львові карти світу "*Typus orbis terrarum*", яку створив відомий український гравер, видавець і друкар Іван Филипович. Цю карту півкуль у поперечно-азимутальній проєкції розміщено в львівському виданні підручника з географії німецького єзуїта М. Дюфрена "*Rudimenta Geographica*". Її створено на основі карти з першого видання книги, надрукованого в 1729 р. в Аусбурзі. Зміст карти підводить до висновку, що її складено з використанням карти світу Ніколаса Вісшера старшого, а також, можливо, карт Яна Віллема Блау, Фредеріка де Віта, Джерарда ван Шагена. Правдоподібно, "*Typus orbis terrarum*" І. Филиповича – це перша надрукована в Україні карта світу.

Карта відображає рівень знань європейців про земну поверхню станом на початок XVIII ст. На ній підписано латиною найважливіші географічні назви: частини світу, головні країни й регіони, океани, моря, затоки і протоки, острови, миси, річки, найбільші міста. На карті ще не окреслено повністю і достатньо точно Австралію. Немає обрисів північно-західного узбережжя Північної Америки. Окремо позначено Русь (*Russia*) і Московію (*Moskovia*). Надпис "*Russia"* охоплює територію, де жили русини – українці й білоруси.

Аналіз змісту карти дає підстави вважати, що загалом вона виконувала свою освітню функцію. В учня формувалося уявлення про поверхню Землі та її просторову диференціацію. Він мав змогу вивчити розташування головних географічних об'єктів, встановити їхні географічні координати, порівняти розміри і відносне розміщення. Упродовж декількох десятиліть львівське видання "*Rudimenta Geographica*" з вміщеною в ньому картою світу І. Филиповича було

одним з основних географічних творів, що формували географічний світогляд і картографічну грамотність тисяч учнів єзуїтських та інших шкіл в українських воєводствах Речі Посполитої.

Ключові слова: карта світу, Іван Филипович, Львівський колегіум єзуїтів, географія, *Rudimenta Geographica.*

Lozynskyy Roman Marianovych Doctor of Science in Geography, Professor, Head of the Department of Geography of Ukraine, Lviv Ivan Franko National University, Lviv, tel.: (032) 239-47-69, https://orcid.org/0000-0001-5435-7636.

Kuchynska Iryna Vasylivna PhD in Biology, Associate Professor, Senior laboratory assistant of the Department of Geography of Ukraine, Lviv Ivan Franko National University, Lviv, tel.: (032) 239-47-69, https://orcid.org/0009-0009-4229-2754.

"TYPUS ORBIS TERRARUM" – A MAP OF THE WORLD BY UKRAINIAN ENGRAVER AND PRINTER IVAN FYLYPOVYCH, PRINTED IN LVIV IN 1746

Abstract. The article examines the history of appearance and analyzes the content of the world map "*Typus orbis terrarium*," printed in Lviv in 1746 by the famous Ukrainian engraver, publisher, and printer Ivan Fylypovych. This map of the hemispheres in a transverse-azimuthal projection is included in the Lviv edition of the German Jesuit M. Dufresne's geography textbook *Rudimenta Geographica*. The map was created based on a map from the first edition of the textbook, published in 1729 in Ausburg. The map's content suggests that it was drawn up using a map of the world by Nicholas Wisscher the Elder and possibly maps by Joan Blaeu, Frederik de Wit, and Gerrit van Schagen. It is likely that I. Fylypovych's "Typus orbis terrarium" is the first map of the world printed in Ukraine.

The map reflects European knowledge about the Earth's surface at the beginning of the seventeenth century. The map is labeled in Latin with the essential geographical names: parts of the world, major countries and regions, oceans, seas, bays and straits, islands, capes, rivers, and major cities. The map does not yet fully and accurately depict Australia. There is no outline of the northwest coast of North America. Russia and Moscovia are marked separately. The inscription "Russia" covers the territory where Rusyns – Ukrainians and Belarusians lived.

An analysis of the map's content suggests that, in general, it fulfilled its educational function. The student formed an idea of the Earth's surface and its spatial differentiation. He was able to study the location of the main geographical objects, establish their geographical coordinates, and compare their size and relative position. For several decades, the Lviv edition of *Rudimenta Geographica* with I. Fylypowicz's

world map was one of the main works that shaped the geographical outlook and cartographic literacy of thousands of students of Jesuit and other schools in the Ukrainian voivodeships of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: world map, Ivan Fylypovych, Lviv Jesuit College, geography, *Rudimenta Geographica*.

Постановка проблеми. У середині XVIII ст. Львів, головно завдяки діяльності Львівського колегіуму єзуїтів, став великим освітнім і науковим осередком Центрально-Східної Європи. У ньому також, у єзуїтській та інших друкарнях, виходили численні навчальні, навчально-методичні, науково-популярні та наукові видання. Саме у Львові з'явилися перші в Україні географічні друковані праці, зокрема навчальні посібники й підручники, навчально-методичні видання і картографічні твори. Ця сторінка з історії географії в Україні сьогодні майже не відома. Дослідження географічних і картографічних праць, які друкували у XVIII ст. у Львівському єзуїтському колегіумі, дасть змогу суттєво доповнити сучасні уявлення про розвиток географії в Україні в цей період, а також допоможе встановити особливості формування географічного світогляду учнів цього закладу освіти, серед яких чималу частку становили діти української шляхти, міщанства, духівництва.

Метою цієї статті є дослідити історію появи і проаналізувати зміст надрукованої в 1746 р. у Львові карти світу "*Typus orbis terrarum*", яку виготовив львівський гравер і друкар Іван Филипович. Карту розміщено в підручнику з географії німецького єзуїта Максиміліана Дюфрена "Основи географії" ("*Rudimenta Geographica*"). Правдоподібно, це перша друкована в Україні карта світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Карта, так само як і підручник "*Rudimenta Geographica*", у якому її розміщено як окремо підшиту чорно-білу сторінку-розгортку, відомі вузькому колу фахівців – бібліографів, істориків освіти, зокрема географії. Карту коротко описала Н. Швець у статті про репертуар навчальної літератури для гуманітарних студій видавництва Львівського єзуїтського колегіуму [1]. Про карту й підручник згадано в статті про Андрія Філіпецького – професора поетики і географії Львівської академії єзуїтів у 1753–1754 рр. [2]. Однак в обох виданнях самої карти не розміщено. Про життя і діяльність Івана Филиповича опублікували окремі статті В. Александрович [3], В. Вуйцик [4], О. Лильо [5], Ю. Мердух [6–7], Т. Нікляст [8], В. Тишковський [9], Е. Хавалек [10], Ю. Шустова [11].

Для написання цієї розвідки використано карту з примірника "*Rudimenta Geographica*", що зберігається у Львові, у відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Відбиток карти друкується з дозволу керівництва бібліотеки.

Виклад основного матеріалу. *Картографія в школах єзуїтів.* Освітні заклади Товариства Ісуса ще із середини XVI ст., тобто від появи перших їхніх шкіл, значну увагу надавали картографії, топографії, геодезії. Однак ці науки йменувалися тоді дещо інакше – математична географія (вчення про сфери) і практична геометрія. Їх вивчали на філософських студіях в курсі математики. Математична географія у XVI–XVIII ст., включала теми про будову світу, рух небесних тіл, земну кулю, пункти, лінії, кола на земній кулі й у небесній сфері, назви великих частин земної кулі, поділ земної кулі на зони і клімати. Були також практичні вправи на армілярній сфері та глобусі, заняття з вимірювань на земній поверхні [12]. Практична географія вчила вимірювати "в полі" і складати найпростіші карти місцевості.

Визначну роль у формуванні картографічної складової єзуїтської освіти відіграв Христофор Клавій (Клавіус) (1538–1612) – відомий німецький астроном і математик. Завдяки йому в колегіумах єзуїтів закріпилася традиція вивчати астрономічні та геодезичні прилади й інструменти, яка протималася до ліквідації Ордену в 1773 р. Завдяки Х. Клавію математична географія стала модною у Європі серед освічених людей. Декілька лекцій з цієї науки ввели в освітню програму єзуїтських колегіумів у курс філософії, а в 1599 р. їх включено у *Ratio Studiorum*, освітній стандарт єзуїтських шкіл [13]. Слухачів філософських студій спеціально вчили самостійно складати карти місцевості. Чимало з них збереглося, хоча вони зазвичай не дуже високої якості [14].

Підручник "Rudimenta Geographica". *Ratio Studiorum* не передбачав вивчення географії як окремого предмета. Її єзуїти почали вводити щойно в першій половині XVIII ст. Загальну географію читали на нижчих студіях, у класі риторики або поетики. У Речі Посполитій у школах єзуїтів географія (разом з історією) окремо вперше з'явилася в 1739/1740 н. р. [15].

Для навчання обрали підручник латиною німецького єзуїта французького походження Максиміліана Дюфрена (1688–1765) "Основи історії, або короткий, простий метод засвоєння правовірною молоддю історичних понять", коротка назва – "Основи історії" ("*Rudimenta Historica*"). Він поділявся на шість частин, окремими томами. Уперше всі томи надруковано в 1727–1730 рр. у Німеччині в м. Аусбург, без зазначення автора. Окремою частиною цього шеститомника є книга "Основи географії" ("*Rudimenta Geographica*"), її вперше опубліковано в 1729 р. [16]. У наступні 50 років цей підручник неодноразово перевидавали в різних країнах Центральної Європи, зі змінами та доповненнями місцевих видавців. У підручнику уміщено найзагальнішу інформацію про країни, регіони, міста. До неї додано також декілька питань із математичної географії: глобус і його використання, земна куля та її частини, екватор і зодіак, довгота й широта, тропіки, полярні кола і деякі інші. Для ліпшого розуміння цих тем у підручник вміщено зображення армілярної сфери (астрономічний інструмент, який

використовували для визначення координат небесних світил), а також карту півкуль із градусною сіткою (меридіани й паралелі).

"*Rudimenta Historica*" декілька разів перевидавали в Речі Посполитій. Ще в 1737 р., до офіційного запровадження історії та географії в колегіумах єзуїтів, усі шість томів уперше видано в Бранево (Браунсбург). У 1744–1745 рр. всі частини "*Rudimenta Historica*" видано в Каліші, в 1745–1746 рр. – у Львові, в друкарні єзуїтів, "*Rudimenta Geographica*" вийшла в 1746 р. [17]. Львівський підручник "*Rudimenta Geographica*" був усього-на-всього другим надрукованим в Україні навчальним виданням із географії після посібника "*Dywertyment z wesoło uczonych …*", який з'явився у 1731 р. також у друкарні львівських єзуїтів, однак не містив жодних карт [18].

Львівське видання "*Rudimenta Geographica*" за змістом дуже близьке до першого, надрукованого в Аусбурзі в 1729 р. Однак, для якісного виконання в ньому ілюстрацій, видавець залучив львівського гравера Івана Филиповича. Він створив для підручника дві гравюри на міді – зображення армілярної сфери та карту півкуль "*Typus orbis terrarum*".

Іван Филипович – гравер і друкар. Іван Филипович (? – 1766) – це визначний український гравер XVIII ст., доби рококо, видавець і друкар, засновник львівського друкованого екслібрису. Його активна діяльність припадає на 1740–1760-ті рр. і становить одну з яскравих сторінок історії книговидання і графічного мистецтва в Україні [11]. Дату й місце народження І. Филиповича не встановлено. Також нічого не відомо про його освіту. Уперше як гравер він згадується в 1741–1744 рр. в Любліні. У 1744 р. І. Филипович переїхав до Львова. В 1746 р. виконав гравюри до семи львівських видань, що вийшли в друкарні Львівського колегіуму єзуїтів. Крім книг для львівських єзуїтів, він оздоблював видання Львівської братської, Унівської, Почаївської, Бердичівської друкарень. Виявлено всього 216 його гравюр. Майже всі вони мають високий рівень поліграфічного виконання [9].

У Львові І. Филипович здобув доволі високий соціальний статус – він входив до складу міського управління як член колегії сорока мужів і регент магістрату. У 1752 р. він отримав привілей короля Речі Посполитої Августа III на заснування власної друкарні. У документі йому надано звання королівського друкаря і гравера, статус сервітора короля, а також названо "*sculptor eximinus*" (вишуканий, чудовий гравер). Друкарня І. Филиповича розташовувалася на пл. Ринок у партері будинку, де він жив – кам'яниця Якобшульцівська (тепер – пл. Ринок, 25), її подружжя Филиповичів купило в 1758 р. [4, 9, 11].

Карта світу І. Филиповича. Карту півкуль "*Typus orbis terrarum*" створено в поперечно-азимутальній проєкції (рис. 1). Розміри карти 14,5×26,6 см, книги 15×9,5 см. Карту вставлено після 22-ї сторінки підручника, на якій починається другий розділ книги "Про мапи або географічні карти" ("*De mappis seu chartis*

Geographic"). Якість друку доволі висока. Надпис із зазначенням імені гравера (*Ioannes Filipowicz*) майже не помітно, його розміщено внизу справа (рис. 1, 2).

Карту створено за зразком попередніх видань "*Rudimenta Geographica*", зокрема першого видання 1729 р., яке, ймовірно, перемальовано з видань голландських картографів. Її зміст відображає рівень знань європейців про земну поверхню станом на другу половину XVII ст. – початок XVIII ст., уже після того, як Абель Тасман (1603–1659) під час подорожей у 1642–1643 рр. і 1644 рр. відвідав Австралію, Нову Зеландію, Тонгу і Фіджі.

Карта І. Филиповича дещо подібна до відомої "Сучасної, абсолютно точної карту світу" ("*Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula*", 1662 р.) голландського картографа і видавця Яна Віллема Блау [19], на основі якої створювалися численні карти світу впродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Однак, у ній дещо інакше зображено північно-східну частину Азії (північніше Японії). За обрисами деяких берегів карта І. Филиповича найбільше подібна до "Нової точної карти світу" ("*Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula*", 1658), автором якої є Ніколас Вісшер старший [20], Схожа вона також на пізніші "Нову карту всього світу" Фредеріка де Віта ("*Nova Totius Terrarum Orbis Tabula*, 1675 р.) [21] і "Нову карту всього світу" Джерарда ван Шагена ("*Nova Totius Terrarum Orbis Tabula*", 1689 р.) [22] (див. рисунки в додатку).

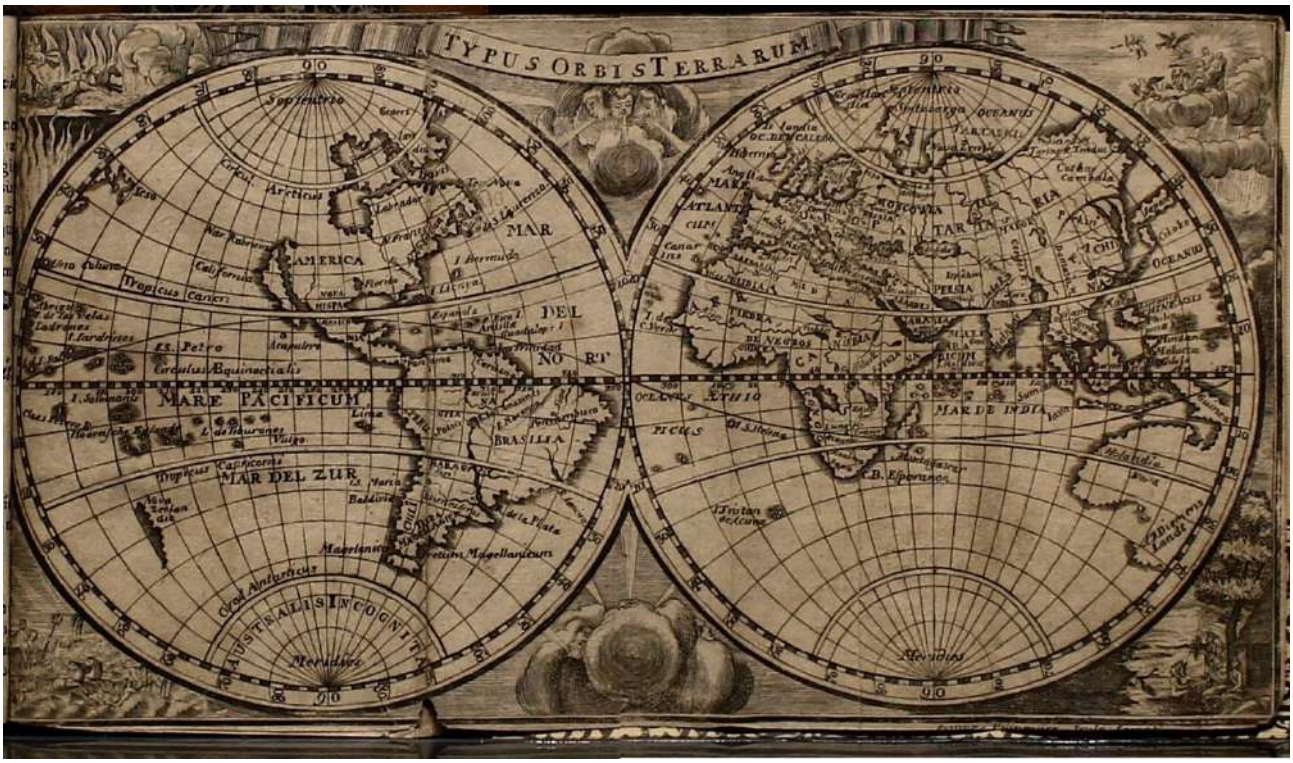


Рис. 1. Карта "Typus orbis terrarum" Івана Филиповича [17].



Рис. 2. Надпис "Ioannes Filipowicz" на карті "Typus orbis terrarum" [17].

Створюючи гравюру, І. Филипович, ймовірно, крім оригіналу з підручника 1729 р., додатково переглядав деякі інші карти з бібліотеки колегіуму єзуїтів. Особливістю його карти є ілюстрації навколо півкуль – алегоричні зображення чотирьох стихій: вогню, води, повітря, землі. На карті в підручнику 1729 р. їх немає. Одне із зображень, – повітря, – є доволі точною копією з "Нової точної карту світу" Ніколаса Вісшера старшого. Тобто її він точно використовував. Цей голландський картограф був добре знаним у Речі Посполитій завдяки виданій у 1679 р. в Амстердамі й неодноразово перевиданій "Новій карті всього Королівства Польського", де позначено й Україну.

Зміст карти. На карті позначено меридіани й паралелі, виділено та підписано екватор, тропік Рака, тропік Козерога, Арктичне й Антарктичне (полярні) кола. Є також екліптика – лінія, що відображала траєкторію руху Сонця на земному небі. Нульовий меридіан проведено через Канарські острови. Це давня традиція, ще з періоду Античності. Острови Фортуни або Щасливі острови (сучасна назва – Канарські острови) за точку відліку ввів грецький географ Марін Тірський, а вже після нього – Клавдій Птолемей. Обриси материків, островів і півостровів, озер значно деформовані, якщо порівняти із реальністю, адже на той час картографи, ще не навчилися правильно визначати географічну довготу. Пошук рішень як це робити тривав усю першу половину XVIII ст., однак навчилися її обчислювати більш-менш точно лише в другій половині сторіччя.

На карті І. Филиповича ще не окреслено повністю і точно Австралію (Нову Голландію). Немає протоки між Австралією і Новою Гвінеєю. Позначено лише малу частину узбережжя Нової Зеландії. Її хоча й відкрив у 1642 р. А. Тасман, однак не описав. Не було відомо чи це невеликий острів, чи великий архіпелаг. Лише в 1769 р. Томас Кук нанесе на карту її берегову лінію. Якоїсь суші на місці Антарктиди не позначено, однак поблизу південного полюса в Західній півкулі

є надпис *Australis Incognita*. У Арктиці також багато “білих плям”, однак у східній півкулі позначено найбільші острови (Ісландія, Гренландія, Шпіцберген, Нова Земля), у західній – півострів Лабрадор, протоку Девіса й, правдоподібно, частину Баффінової Землі (не підписаний на карті острів).

Немає багатьох островів і архіпелагів у Тихому океані, зокрема Гавайських островів (їх відкрито лише в 1778 р.). Майже зовсім невідомим було західне узбережжя Північної Америки північніше Каліфорнії. У східній півкулі Азію вже відокремлено від Північної Америки, на відміну від багатьох карт XVI – першої половини XVII ст. Однак результати експедиції В. Берінга в 1728 р. ще не використано. Дуже приблизно позначено обриси о. Хонсю – найбільшого із Японських островів, біля нього позначено й підписано о. Сікоку. Острів Хоккайдо (*Ieso* – Ієзо, або його ще тоді називали Єдзе або Єффе) розміщено в західній півкулі. Півострів Корея узагалі важко впізнаваний – він дуже тонкий і видовжений. Цілком можливо, що для його позначення голландцями було використано карти львів’янина і вихованця Львівської академії єзуїтів Михайла Боїма (1612–1659) – визначного єзуїтського місіонера, мандрівника, ботаніка, медика, географа, картографа, всесвітньо відомого дослідника Китаю і суміжних земель. Саме він уперше позначив на своїх картах Корею як півострів, а не острів, як помилково вважали європейці раніше [23].

На карті І. Филиповича підписано латиною найважливіші географічні назви, які вивчали учні в підручнику. Надписано частини світу, найбільші держави, регіони. Позначено й підписано головні міста: Рим, Відень, Париж, Мадрид, Лондон, Стокгольм, Краків, Москва, Константинополь, Алжир, Мекка, Єрусалим, Ісфаган, Агра, Гоа, Пекін, Макао, Мехіко, Акапулько, Потосі, Панама, Ліма, Буенос-Айрес, Пернамбуко (мабуть, це насправді Ресіфі), Сантьяго й деякі інші, що підписані нечітко (рис. 3, 4).

Підписано також десятки річок на суші й островів у океанах. З назв океанів стає зрозуміло, що усталеного трактування термінів “океан” і “море” ще не було, так само й загальноприйнятих назв морів. У східній півкулі є такі океани: *Dencaledo(nicus)*, Поблизу-Каледонський (?) океан, розташовувався між Шотландією та Ісландією; *Tartaricus* – Тартарський, на схід від Нової Землі, частина сучасного Північного Льодовитого океану; *Ethiopius* – Ефіопський, південна частина сучасного Атлантичного океану; *Chinensis* – Китайський.



Рис. 3. "Typus orbis terrarum" Івана Филиповича (східна півкуля)

Позначено також чимало морів: Середземне, Чорне (*P. Euxanis* – Понт Евксінський), Каспійське (*M. de Sala* – саме так, або *M. de Sara*, на честь м. Сарай (*Sara*) часто підписували це озеро на тогочасних картах), Атлантичне (на захід від Піренейського півострова в східній півкулі), Індійське, Арабське, Північне (центральна частина сучасного Атлантичного океану в західній півкулі), Тихе (центральна частина Тихого океану, поблизу екватора), Море дель Зур (*Mar del Zur* – Південне море, південна частина Тихого океану).

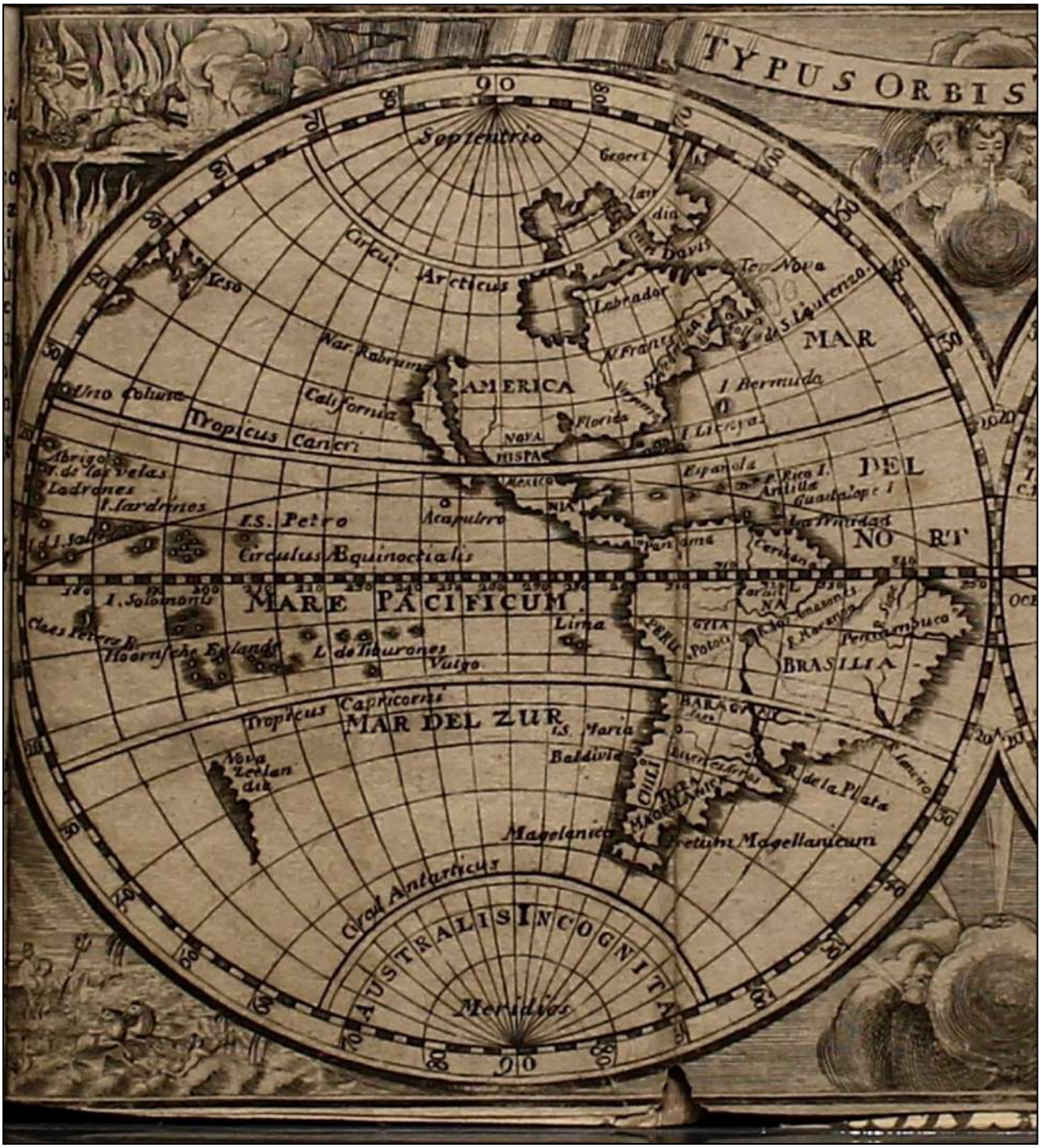


Рис. 4. "Typus orbis terrarum" Івана Филиповича (західна півкуля)

У Європі надписано Норвегію, Швецію, Данію, Іспанію, Португалію, Англію, Гібернію (Ірландію), Італію, Німеччину, Польщу, Угорщину, Грецію. Окремо позначено Русь (*Russia*) і Московію (*Moskovia*). Надпис *Russia* охоплює територію, де жили русини – українці й білоруси. Його розташовано на південний захід від Москви. Цікаво, що тут І. Филипович "поправив" карту

розміщену в першому виданні "*Rudimenta Geographica*", на якій надпис *Russia* розтягнуто аж до р. Волга (рис. 5).



Рис. 5. Надпис Russia на карті І. Филиповича (зліва) і на карті з першого німецького видання 1729 р. (справа).

На схід від Волги традиційно для карт того часу розміщено Велику Тартарію. Окремо позначено Китай (*China*) і, північніше, Катай (*Kathay*). В Азії також підписано Анатолію, Вірменю, Сирію, Персію, Аравію, Індію, Малабар, Камбоджу, Сіам, Малакку, численні острови Малайського архіпелагу.

У Північній Америці є надписи: Нова Франція і Нові Нідерланди, Нова Іспанія, Флорида, Віргінія, Каліфорнія (півострів). Американських Великих озер немає, є лише ріка й затока Святого Лаврентія. У Південній Америці є Бразилія, Гвіана, Карібана, Парагвай (помилково підписано як *Baragvay*, хоча загалом одруківок на карті І. Филиповича небагато), Перу, Терра Магелланіка. Річки позначено доволі приблизно. Найбільшою річкою в Південній Америці позначено, але не підписано, Парану (разом із притокою р. Парагвай).

В Африці, внутрішня частина якої європейцям тоді ще була маловідомою, трапляються, головно, давні назви, ще з карт Клавдія Птолемея: Берберія, Нумідія, Єгипет, Нубія, Гвінея, Абіссінія, Конго. Вздовж річки Нігер розташована *Tierra de Negros* – земля "чорних" ("темношкірих"). Сучасніших назв небагато, це, зокрема, Мономатопа – державне формування, що існувало на півдні Африки до другої половини XVIII ст. Про Африканські Великі озера географи знали мало. Більш-менш точно позначено лише о. Вікторія. Крім цього, якесь велетенське озеро розміщене нижче екватора, на території Конго, поблизу західного узбережжя Африки. Напрямок течі р. Нігер позначено зовсім неправильно. Вона витікає з якогось озера десь вище екватора, тече на північ, ймовірно до о. Чад, а далі тече в широтному напрямку і впадає в океан, північніше островів Кабо-Верде. Натомість Ніл позначено загалом точно, він витікає з озера Вікторія (Білий Ніл), про це знали ще давні греки.

Значення карти І. Филиповича. Аналіз змісту карти "*Typus orbis terrarum*" І. Филиповича, яку розміщено у львівському виданні підручника М. Дюфрена

"*Rudimenta Geographica*", дає підстави вважати, що загалом вона виконував свою освітню функцію. Завдяки їй в учня формувалося уявлення про поверхню Землі та її просторову диференціацію (як було відомо у Європі станом на початок XVIII ст.), систему меридіанів і паралелей. Він мав змогу вивчити розташування головних географічних об'єктів (частин світу, головних країн і регіонів, океанів, морів, заток і проток, островів, мисів, річок, найбільших міст), міг встановити їхні географічні координати, порівняти розміри і відносне розміщення. Звичайно, що в навчальних цілях у Львівському колегіумі єзуїтів використовувався значно ширший спектр картографічної продукції, не лише різноманітні карти світу, але і його частин і регіонів, а також атласи і глобуси. Окрім того, учень міг придбати карти самостійно в книгарнях Львова.

Ще ширшим було використання карт і атласів у системі підготовки учнів єзуїтського шляхетського колегіуму (*Collegium Nobilium*), відкритого у Львові в 1749 р. [24]. Для нього в бібліотеку придбали навіть унікальне картографічне видання – "Новий Атлас" ("*Atlas Novus"*) Генріха Шерера (1628–1704), німецького єзуїта, математика, географа й картографа, багатолітнього викладача університеті Діллінгена в м. Баварії. Він складався із семи томів, усього було 180 карт. Перше видання цього атласу з'явилося в Мюнхені ще в 1703 р., а потім було перевидання 1737 р. Атласу світу Г. Шерера за низкою нововведень був революційним для європейської картографії того часу.

Однак така ситуація із забезпеченістю картами й атласами для навчання була лише в найбільших колегіумах Речі Посполитої. У менших зазвичай використовували доволі обмежений набір картографічної продукції. Натомість львівський підручник "*Rudimenta Geographica*" 1736 р. було видано великим тиражем, ймовірно його додруковували в пізніші роки. Загальна кількість його примірників могла становити понад тисячу. Адже, ще в 1744 р. з'явилося розпорядження провінціала Томаша Дуніна (керівника Польської провінції єзуїтів), згідно з яким друкарня Львівського колегіуму (одна з найбільших у Речі Посполитій) мала забезпечувати підручниками єзуїтські колегіуми на території всієї Русі та Малої Польщі [1].

На виданий у Львові підручник орієнтувалися не лише колегіуми єзуїтів, а і школи деяких інших чернечих орденів, тому що інших навчальних видань із географії майже не було. Тобто, упродовж декількох десятиліть саме львівський підручник "*Rudimenta Geographica*" М. Дюфрена з вміщеною в ньому картою світу І. Филиповича був одним з основних видань, що формували географічний світогляд і картографічну грамотність тисяч учнів єзуїтських та інших шкіл в українських воєводствах Речі Посполитої.

Висновки. Запровадження в 1740-х роках у колегіумах Речі Посполитої географії як окремого предмету зумовило зростання кількості друкованої географічної навчальної літератури. Одним із перших надруковано підручник

М. Дюфрена “Основи географії” із чорно-білою вкладкою – картою півкуль. Підручник вийшов у декількох містах, в тому числі у Львові, кожне видання мало свої особливості. Карту “*Typus orbis terrarum*” для львівського підручника створив відомий український гравер, друкар і видавець І. Филипович на основі карти з першого видання, надрукованого у 1729 р. в Аусбурзі. Аналіз змісту карти вказує на те, що його сформовано з використанням карт світу Ніколаса Вішера старшого, Яна Віллема Блау, Фредеріка де Віта, Джерарда ван Шагена. Розміщена в підручнику “Основи географії” карта Івана Филиповича, правдоподібно, є першою надрукованою в Україні картою світу. Цей підручник десятиліттями використовували у єзуїтських колегіумах на території українських воєводств Речі Посполитої. Відповідно, вміщена в ньому карта була одним із основних джерел, на основі яких формувалися географічний світогляд і картографічна грамотність їхніх учнів.

Література:

1. Швець Н. Репертуар навчальної літератури для гуманітарних студій видавництва Львівського єзуїтського колегіуму. *Наук. праці Націон. б-ки України ім. В. І. Вернадського*, 2010. Вип. 28. С. 318–341.

2. Лозинський Р. Андрій Філіпецький – професор поетики і географії Львівської академії єзуїтів у 1753–1754 рр. (перша згадка про викладача географії у Львові). *Scientific Collection “InterConf”*, (95), 2022. pp. 443–461. DOI: https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.01.2022.046.

3. Александрович В. Творче обличчя львівського гравера Івана Филиповича: версія після найновіших знахідок. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовтня 2019 р.)*. Львів, 2019. С. 27–29.

4. Вуйцик В. Нові документальні відомості про українського ґравера і друкаря XVIII століття Івана Филиповича. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів*, 1998. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. С. 457–463.

5. Мердух Ю. Співпраця львівських граверів Івана Филиповича та Юрія Вишловського зі Ставропігією. *Наук. записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 153–157. (Сер. Історія).

6. Мердух Ю. М. Український гравер Іван Филипович та його “волинська спадщина”. Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 88. С. 71–75.

7. Лильо О. Посмертний опис майна львівського ґравера і друкаря середини XVIII століття Івана Филиповича. З*аписки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1998. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. С. 464–476.

8. Нікляс Т. Друкарська діяльність Івана Филиповича на замовлення Юзефа Александра Яблоновського. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.* 2014. Вип. 8. С. 20–29.

9. Chwalewik E. Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejow exlibrisu lwowskiego). *Studia nad ksiazka poswiecone pamieci Kazimierza Piekarskiego*. Wroclaw, 1951. S. 223–239.

10. Tyszkowski W. Produkcja drukarni Jana Filipowicza we Lwowie. *Czasopismo Zakladu Narodowego im. Ossolinskich*. Wroclaw, 2002. Z. XIII. S. 13–37.

11. Шустова Ю. Діяльність львівського друкаря і гравера Івана Филиповича. *Львівська Ставропігія: історія, персоналії, взаємини* [наук. ред.: В. Александрович та ін.]. Львів: Логос, 2017. С. 200–229.

12. Lipko S. Podręczniki geografii w szkołach polskich XVIII wieku. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. T. 9 (1966). S. 3–33.

13. *Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти* : пер. Р. Паранько, А. Маслюха. Львів : Свічадо, 2016.

14. Кришталович У. Рукописні карти XVI–XIX століть. З фондів Центрального державного історичного архіву, м. Львів. К.: ДНВП "Картографія", 2011.

15. Augustowska K. Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce. *Zeszyty geograficzne WSP w Gdańsku*. R. 5/6. 1963/1964. S. 215–220.

16. Dufresne M. *Rudimenta geographica, sive Brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi :pro gymnasiis Societatis Jesu in Germaniae Superioris Provincia / auchore ejusdem Societatis sacerdote [Maximilien Dufresne]. Opusculum quantum*. [Acc.:] Appendix de arte scutaria five heraldica. Augusustae Vindelicorum [Augsburg]: Sump. Mathiae Wolff, 1729.

17. Dufresne M. *Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu* / auct[h]ore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]; sculp. Ioannes Filipowicz. Leopoli. Opusculum Quintu[m]. Leopolis: Typ. Collegii Societatis Jesu, 1746.

18. Лозинський Р. "Dywertyment z wesoło uczonych …" (1731) – перший надрукований в Україні навчальний посібник з географії. *Grail of Science*. 2023 Вип. 26. С. 601–622. DOI: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.110.

19. Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:(Nova_et_accuratissima_totius_terrarum_orbis_tabula)._LOC_98687202.jpg

20. Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula. *Wikimedia Commons* URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6c/Orbis_Terrarum_Nova_et_Accuratissima_Tabula_by_Nicolaes_Visscher%2C_1658.jpg

21. Nova Totius Terrarum Orbis Tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frederik_de_Wit,_Nova_totius_terrarum_orbis_tabula_(FL159664984_2727337).jpg

22. Nova Totius Terrarum Orbis Tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:World_Map_1689.JPG

23. Лозинський Р. Місіонерські подорожі львівських єзуїтів у XVII – першій половині XVIII ст. та їхнє значення для географії. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2020. Вип. 54. С. 91–105. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vgg.2020.54.11824

24. Пуховський К. *Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773)* (перкл. С. Сєряков). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. № 715. Серія "Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки". Вип. 8. Харків, 2006. С. 117–144.

References:

1. Shvets, N. (2010). Repertuar navchalnoi literatury dlia humanitarnykh studii vydavnytstva Lvivskoho yezuitskoho kolehiumu [Repertoire of educational literature for humanitarian studies published by the Lviv Jesuit College]. *Scientific works of the Vernadsky National Library of Ukraine*, 28, 318–341 [in Ukrainian].

2. Lozynskyy, R. (2022). Andrii Filipetskyi – profesor poetyky i heohrafii Lvivskoi akademii yezuitiv u 1753–1754 rr. (persha zghadka pro vykladacha heohrafii u Lvovi) [Andrii Filipetskyi - Professor of Poetics and Geography at the Lviv Jesuit Academy in 1753-1754 (the first mention of a geography teacher in Lviv)]. *Scientific Collection "InterConf"*, 95, 443–461. DOI: https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.01.2022.046 [in Ukrainian].

3. Aleksandrovych, V. (2019). Tvorche oblychchia lvivskoho hravera Ivana Fylypovycha: versiia pislia nainovishykh znakhidok [The creative face of Lviv engraver Ivan Fylypovych: a version after the latest findings]. *Publishing movement in Ukraine: environments, artifacts: supplement and reports*. International scientific conference (Lviv, October 24–25, 2019), pp. 27–29.

4. Vuitsyk, V. (1998). Novi dokumentalni vidomosti pro ukrainskoho gravera i drukaria XVIII stolittia Ivana Fylypovycha [New documentary information about the Ukrainian engraver and printer of the eighteenth century Ivan Fylypovych]. *Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society*, 236: Works of the Commission of Fine and Applied Arts, 457–463 [in Ukrainian].

5. Merdukh, Yu. (2014). Spivpratsia lvivskykh hraveriv Ivana Fylypovycha ta Yuriia Vyshlovskoho zi Stavropihiieiu [Cooperation of Lviv engravers Ivan Fylypovych and Yurii Vyshlovskyi with Stavropegia]. *Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University*, 2, 2, 153–157 (History Series) [in Ukrainian].

6. Merdukh, Yu. (2014). Ukrainskyi hraver Ivan Fylypovych ta yoho "volynska spadshchyna" [Ukrainian engraver Ivan Fylypovych and his "Volyn heritage"]. *Gilea: scient. bulletin*, 88, 71–75.

7. Lylio, O. (1998). Posmertnyi opys maina lvivskoho gravera i drukaria seredyny XVIII stolittia Ivana Fylypovycha [Posthumous inventory of the property of Ivan Fylypovych, an engraver and printer from Lviv in the mid-eighteenth century]. *Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society*, 236: Works of the Commission of Fine and Applied Arts, 464–476 [in Ukrainian].

8. Niklias, T. (2014). Drukarska diialnist Ivana Fylypovycha na zamovlennia Yuzefa Aleksandra Yablonovskoho [Printing activity of Ivan Fylypovych commissioned by Józef Oleksandr Jablonowski]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Lviv University Bulletin.* Series of book studies, library science and information technology, 8. 20–29 [in Ukrainian].

9. Chwalewik, E. (1951). Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejow exlibrisu lwowskiego). *Studia nad ksiazka poswiecone pamieci Kazimierza Piekarskiego*, pp. 223–239.

10. Tyszkowski, W. (2002). Produkcja drukarni Jana Filipowicza we Lwowie. *Czasopismo Zakladu Narodowego im. Ossolinskich*, XIII, 13–37.

11. Shustova, Yu. (2017). Diialnist lvivskoho drukaria i hravera Ivana Fylypovycha [The activity of Lviv printer and engraver Ivan Fylypovych]. *Lvivska Stavropihiia: istoriia, personalii, vzaiemyny – Lviv Stavropegia: History, Personalities, Relationships* [ed. V. Aleksandrovych and others]. Lviv: Logos. pp. 200–229 [in Ukrainian].

12. Lipko, S. (1966). Podręczniki geografii w szkołach polskich XVIII wieku. Rozprawy z Dziejów Oświaty, 9, 3–33.

13. Ratio Studiorum (2016). *Uklad studii Tovarystva Isusovoho. Systema yezuitskoi osvity [Ratio Studiorum. The structure of the studies of the Society of Jesus. The system of Jesuit education*], trans. by R. Paranko. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

14. Kryshtalovych, U. (2011). *Rukopysni karty XVI–XIX stolit. Z fondiv Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu, m. Lviv. [Handwritten maps of the XVI-XIX centuries. From the funds of the Central State Historical Archive, Lviv*] Kyiv: DNVP "Kartohrafiia" [in Ukrainian].

15. Augustowska, K. (1963). Uwagi o początkach geografii w szkołach XVIII wieku w Polsce. *Zeszyty geograficzne WSP w Gdańsku*, 5/6. 1963/1964, 215–220.

16. Dufresne, M. (1729). *Rudimenta geographica, sive Brevis, facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi :pro gymnasiis Societatis Jesu in Germaniae Superioris Provincia / auchore ejusdem Societatis sacerdote* [Maximilien Dufresne]. Opusculum quantum. [Acc.:] Appendix de arte scutaria five heraldica. Augusustae Vindelicorum [Augsburg]: Sump. Mathiae Wolff.

17. Dufresne M (1746). *Rudimenta Geographica, Sive Brevis, facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam notitia Historica imbuendi : pro Gymnasiis Societatis Jesu* / auct[h]ore Ejusdem Societatis Sacerdote [Maximilien Dufresne]; sculp. Ioannes Filipowicz. Leopoli. Opusculum Quintu[m]. Leopolis: Typ. Collegii Societatis Jesu.

18. Lozynskyy, R. (2023). "Dywertyment z wesoło uczonych …" (1731) – pershyi nadrukovanyi v Ukraini navchalnyi posibnyk z heohrafii ["Dywertyment z wesoło uczonych ..." (1731) – the first textbook on geography published in Ukraine]. *Grail of Science*, 26, 601–622. DOI: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.110 [in Ukrainian].

19. Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:(Nova_et_accuratissima_totius_terrarum_orbis_tabula)._LOC_98687202.jpg

20.Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula. *Wikimedia Commons.* URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6c/Orbis_Terrarum_Nova_et_Accuratissima_Tabula_by_Nicolaes_Visscher%2C_1658.jpg

21. Nova Totius Terrarum Orbis Tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frederik_de_Wit,_Nova_totius_terrarum_orbis_tabula_(FL159664984_2727337).jpg

22. Nova Totius Terrarum Orbis Tabula. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/ wiki/File:World_Map_1689.JPG

23. Lozynskyy, R. (2020). Misionerski podozrozhi lvivskykh yezuitiv u XVII – pershii polovyni XVIII st. ta yikhnie znachennia dlia heohrafii [Missionary travels of Lviv Jesuits in the XVII – first half of the XVIII century and their significance for geography]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia heohrafichna – Bulletin of Lviv University. Geographical series*, 54, 91–105. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vgg.2020.54.11824 [in Ukrainian].

24. Pukhovsky, K. (2006). Yezuitskyi Collegium Nobilium u Lvovi (1749–1773) [Jesuit Collegium Nobilium in Lviv (1749–1773)] (trans. S. Seriakov). Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina – *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 715: Series "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, 8, 117–144 [in Ukrainian].

Додатки

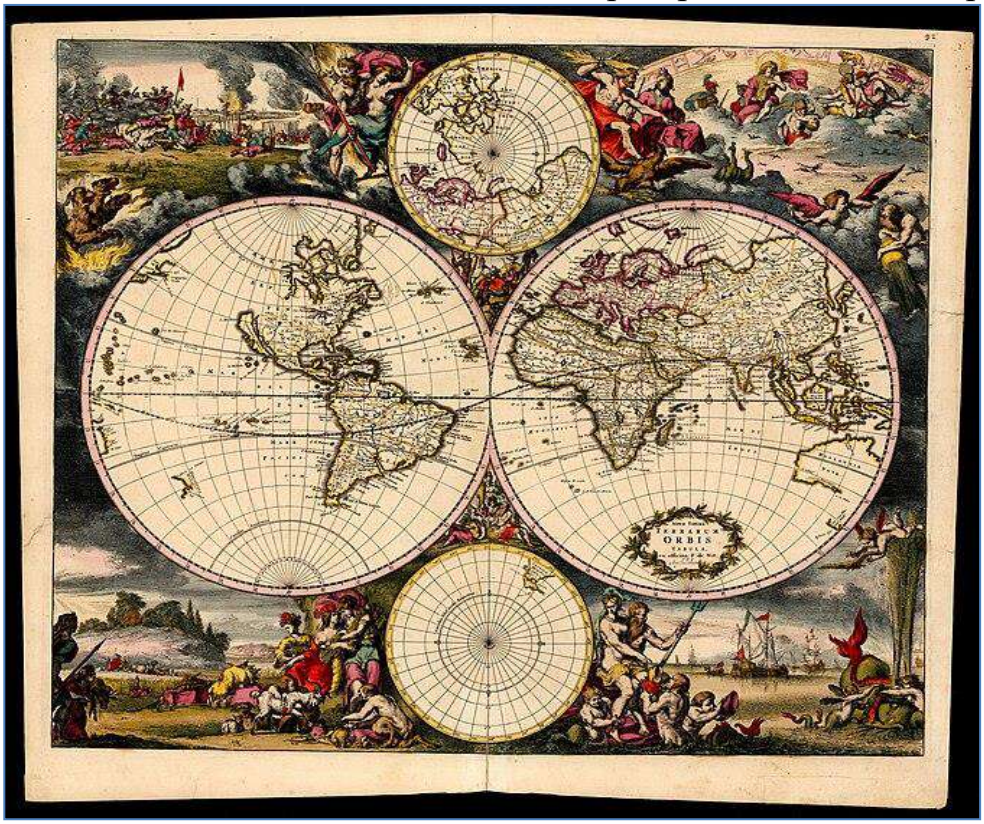
"*Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula*" Яна Віллема Блау, 1662 р.



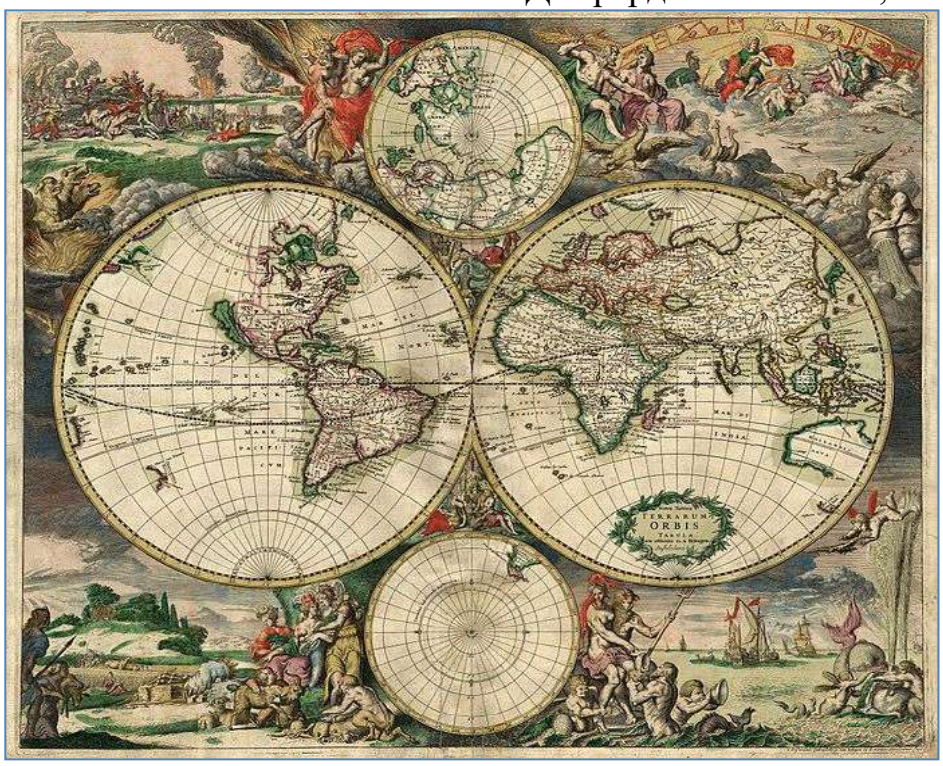
"*Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula*" Ніколаса Вісшера, 1658 р.



"*Nova Totius Terrarum Orbis Tabula*" Фредеріка де Віта, 1675 р.



"*Nova Totius Terrarum Orbis Tabula*" Джерарда ван Шагена, 1689 р.



УДК 94

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1225-1234

Луцик Денис Олегович аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0009-0005-1817-3721

КЛАСИФІКАЦІЯ, ХРОНОЛОГІЯ Й ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ РЕГІОНУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Анотація. Проблематика хронології та класифікації поселень регіону Середнього Подністров'я на сьогодні актуалізується на тлі підвищення інтересу до історичних витоків української самобутності, формування генетичного коду нації. Стаття присвячена дослідженню аспектів процесу політичної консолідації та соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Метою статті є аналітичне дослідження класифікації, типів та хронології поселень регіону Середнього Подністров'я. Було встановлено, що загальну історію заселення досліджуваного регіону давньослов'янським населенням умовно можна диференціювати на три етапи. Перший охоплює період IX-XI ст. та є, власне, продовженням історії слов'янських поселень V-VIII ст. У цей час відбувається побудова перших укріплених поселень в складі Київської Русі. Другий період визначений у межах XI – початок XII ст. В цей час досліджувана територія перебуває у складі Теребовельського князівства. Третій період охоплює XII-XIII ст. та знаменується інтеграцією Середнього Подністров'я під назвою Пониззя до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства. Третій етап характеризується як час інтенсивної розбудови в регіоні міст і поселень, укріплених городищ, а також демографічного сплеску. На основі літературних джерел в статті закцентовано хронологічні межі основних етапів заселення Середнього Подністров'я в аспекті будівництва містгородищ: IX-XI ст. як період подальшого заселення регіону та спорудження невеликих укріплених поселень і селищ; а також XII – початок XIII ст. як час масового будівництва міст та городищ. Обґрунтовано, що для першого етапу характерним є заселення ареалу уличами та тиверцями, а також перший пік демографічної активізації. Для другого етапу характерним є різке піднесення продуктивних сил та економічний розвиток в регіоні, що дозволило досягнути стабілізації та різкого демографічного зростання (другий пік). Доведено необхідність подальшого розширеного дослідження динаміки поселень Середнього Подністров'я, зважаючи на зростання історичного значення слов'янського етногенезу.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, поселення, період, артефакти, етногенез, пам'ятка, заселеність.

Lutsyk Denys Olehovych Postgraduate student of The Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0009-0005-1817-3721

CLASSIFICATION, CHRONOLOGY AND TYPES OF SETTLEMENTS IN THE REGION OF MIDDLE NISTRU

Abstract. The problem of chronology and classification of settlements in the Middle Dniester region is currently being actualized against the background of growing interest in the historical origins of Ukrainian identity and the formation of the nation's genetic code. The article is devoted to the study of aspects of the process of political consolidation and socio-economic development of East Slavic society. The purpose of the article is to analyze the classification, types, and chronology of settlements in the Middle Dniester region. It has been established that the general history of the settlement of the studied region by the Old Slavic population can be conditionally differentiated into three stages. The first covers the period of the 9th-11th centuries and is, in fact, a continuation of the history of Slavic settlements of the 5th-8th centuries. At this time, the first fortified settlements were built as part of Kievan Rus. The second period is defined as the eleventh - early twelfth centuries. At this time, the studied territory was part of the Terebovets principality. The third period covers the twelfth and thirteenth centuries and is marked by the integration of the Middle Dniester region, known as Ponizia, into the Galician and later the Galicia-Volyn principality. The third stage is characterized as a time of intensive development of cities and settlements in the region, fortified settlements, and a demographic surge. Based on the literature, the article emphasizes the chronological boundaries of the main stages of settlement of the Middle Dniester region in terms of the construction of towns and settlements: IX-XI centuries as a period of further settlement of the region and construction of small fortified settlements and villages; and XII - early XIII centuries as a time of mass construction of cities and settlements. It is substantiated that the first stage is characterized by the settlement of the area by streets and tiverts, as well as the first peak of demographic activation. The second stage is characterized by a sharp rise of productive forces and economic development in the region, which allowed to achieve stabilization and sharp demographic growth (the second peak). The necessity of further extended study of the dynamics of settlements in the Middle Dniester region is proved, given the growing historical significance of Slavic ethnogenesis.

Keywords: Middle Dniester region, settlement, period, artifacts, ethnogenesis, monument, population.

Постановка проблеми. Процеси соціально-економічного поступу та політичної консолідації східнослов'янського суспільства, що були характерні для середини I тисячоліття н. е., одержали суттєву активізацію у період кінця VIII та IX століть. Як переконливо засвідчують численні писемні джерела, у Середньому Подністров'ї асиміляційний процес, що розпочався у другій половині IX ст., завершився підкоренням в середині X ст. останніх автономних племен, що проживали на території річок Південного Бугу та Дністра.

Проблематика хронології та класифікації поселень регіону Середнього Подністров'я на сьогодні актуалізується на тлі підвищення інтересу до історичних витоків української самобутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика історичних аспектів поселень регіону Середнього Подністров'я досліджується низкою учених. Зокрема, питання історичної топографії даної території розглядаються в роботах учених питання І. Винокур [1, 2], О. Черниш [3], В. Баран [4], Б. Тимощук [5].

Окремі аспекти досліджуваної проблематики аналізуються в наукових напрацюваннях Л. Михайлина [6], О. Баженов [7, 8], О. Пламеницька [9], О. Стрижак [10].

Водночас спостерігається певна фрагментарність щодо типологізації та дослідження поселень регіону Середнього Подністров'я в історико-хронологічному контексті, що дозволить глибше зрозуміти демографічні процеси та ідентифікувати ключові етапи заселення досліджуваної території.

Метою статті є аналітичне дослідження класифікації, типів та хронології поселень регіону Середнього Подністров'я.

Виклад основного матеріалу. Ще до моменту з'явлення в регіоні Середнього Подністров'я слов'янських племен, він був доволі щільно заселеним, починаючи із найдавніших часів. Сприятливі природні умови, у вигляді наявності річок, лісів, великих покладів кременю, родючих ґрунтів позитивно впливало на густоту заселеності регіону Середнього Подністров'я в епоху неоліту та енеоліту.

Доволі щільне заселення було характерним і для періоду трипільської культури, про що переконливо засвідчує той факт, що безпосередні поселення трипільців (Кам'янець, Брага, Жванець, Голосків, Княгинин, Китайгород, Баговиця, Бакота тощо) були розміщені на відстані 3-7 км один від одного [11]. Окрім того, на досліджуваній території у значній кількості спостерігається наявність залишків трипільської кераміки [12].

Залишки поселень доби бронзи (II тис. до н.е.) представлені в урочищах Монастирище, Біла, жертовник поблизу с. Гораївки, Пушкарівка поблизу Бакоти

тощо. Також, у регіоні Середнього Подністров'я віднайдено чимало артефактів, що датуються періодом раннього залізного віку. Зокрема, мова йде про залишки поселень передскіфського та скіфського часу, територіально розміщених поблизу сіл Бакота, Шутнівці, Наддністрянка, Рудківці, Гуменці, Стара Ушиця, Княгинин, Маціорське тощо, що розташовані на лівому березі річки Дністер, а також поблизу сіл Вороновиця, Дністровка, Комарів, Непоротове, що розміщені на правому березі Дністра[5].

Розпочинаючи від початку перших століть нової ери, у регіоні Середнього Подністров'я суттєво зростають кількісні показники населення. Зокрема, як свідчать результати наукових пошуків І. С. Винокур [1], черняхівські племена періоду II-V ст. були праслов'янськими племенами, що взяли безпосередню участь у формуванні слов'янського етногенезу на території сучасної України, першочергово – у Середньому Подністров'ї.

Від V ст. н. е. для черняхівської культури розпочинається період занепаду. Це відстежується, зокрема, в архаїзації культури. На зміну характерним для черняхівців високорозвиненим унікальним формам гончарного виробництва приходить масовий ручний спосіб ліплення посуду. Це пояснюється ймовірним знищенням гунськими ордами великих ремісничих локацій та черняхівських поселень на порубіжжі лісостепу та степу, що зумовило деструкцію традиційних зв'язків з Північним Причорномор'ям [2].

Зазначене здійснило значний негативний вплив в історії слов'янських племен у період V-VII ст. н.е. Також, негативний вплив на розвиток матеріальної культури слов'ян спричинила аварська навала. Водночас попри складні умови, базові напрямки господарської діяльності, зокрема, ремесло та землеробство, тривали у поступальному розвитку. Ремеслом у цьому випадку слугувала металообробка [9].

Для періоду другої половини V та VI ст. характерним є подальше активне освоєння слов'янськими племенами Середнього Подністров'я. У процесі даного освоєння вони доєднали, також, деякі угрупування неслов'янського населення. Зокрема, про факт активного просування слов'янських племен у південному напрямку свідчать візантійські історичні джерела. Саме у них зафіксовано початок слов'янських нападів на Балканські провінції Візантійської імперії.

Варто зауважити, що здебільшого слов'янські пам'ятки на території Середнього Подністров'я періоду від початку другої половини І тисячоліття н. е. розміщені групами в районах басейнів великих рік, а також їх приток. На базисі інформації, отриманої з відкритих пам'яток, доцільно припустити, що слов'янські селища в зазначений історичний період густо розташовувались у певних територіальних локаціях, на близькій відстані один від одного, переважно – групами [8].

У межах досліджуваного регіону ідентифіковано низку пам'яток періоду V-VII ст., які синергізують старожитності черняхівської культури із наступними



в історико-хронологічному розрізі, ранньосередньовічними слов'янськими. Зокрема, до таких локацій належать поселення неподалік сіл Бакота, Врублівці, Голосків, Теремці, Лука Врублівецька, Устя, Субіч, Велика Слобідка, Сокіл, Стара Ушиця та інші, що розташовані на лівому березі річки Дністер, а також неподалік сіл Горішні Шерівці, Митків, Нагоряни, Дністрівка, Атаки, Перебитківці, Хотин тощо, розташовані на правому березі річки Дністер.

Наступний значущий етап історичного розвитку поселень регіону Середнього Подністров'я безпосередньо зумовлений економічним поступом регіону, розвитком форм соціальних взаємин, а також культурних процесів, що було характерним для періоду формування Київської Русі. Власне, сам зазначений процес був доволі складним та тривалим, адже хронологічно охоплював декілька століть.

Як відзначають науковці [3,7], перехідний період від первіснообщинного ладу до державного суспільного устрою розпочався у VIII ст. та завершився асиміляцією племен Подністров'я до Київської Русі, що відбулось, орієнтовно, наприкінці X ст. Інтеграція території лісостепового Подністров'я до складу Київської Русі суттєво інтенсифікувала соціально-економічний та культурний розвиток даного регіону.

Варто зауважити, що найбільш яскраво період VIII-X ст. репрезентований у Середньому Подністров'ї пам'ятками типу Луки-Райковецької. На даній території, зокрема, в м. Кам'янці-Подільському, на городищах Гаряченці, Глибівка Новоушицького району, на периферії с. Бакота ідентифіковано низку пам'яток типу Луки-Райковецької.

Дослідження пам'яток Середнього Подністров'я, що датовані IX-XI ст. н.е., володіє значним науковим інтересом. Низка діячів в галузі історії, у тому числі М.С. Грушевський, були переконані що у зазначений період південно-західні території Київської Русі було знищено набігами кочовиків, а населення, що вціліло, перебувало на дуже низькому рівні розвитку. Очевидно, що серед науковців тривалий час було доволі поширеним переконання, що у X-XI ст. населення Середнього Подністров'я залишило регіон через часті напади кочівників. Разом із тим, таке переконання може бути зумовлене низьким рівнем дослідженості руських пам'яток IX-XI ст. аж до нещодавнього часу.

Зважаючи на останні результати історико-археологічних досліджень, можна стверджувати, що в Попрутті та на правому березі річки Дністер ідентифіковано більш як стадвадцяти слов'янських пам'яток періоду VIII-X ст. [4]. Водночас щодо лівобережжя, тут ситуація кардинально інша – ідентифікованими є лише чотири пам'ятки зазначеного періоду. Таким чином, можна стверджувати, що не зважаючи на навали кочівних племен половців та печенігів періоду X-XI ст., життя на досліджуваній території не припинялося, поселення існували та розвивались.

У 989 р. князем Володимиром Великим була прийнята важлива військова доктрина, якою започатковувалось будівництво укріплених сторожових городищ на території південно-східних рубежів Київської Русі, за річками Ірпені, Сулі, Трубежі. Дані городища будувались з метою попередження ймовірних навал кочівників.

Зазначений процес будівництва не обійшов і регіон Середнього Подністров'я. Не зважаючи на відсутність таких відомостей у літописних джерелах, сучасні археологічні дослідження дозволяють переконливо стверджувати, що на території Середнього Подністров'я у X-XI ст. розпочалось активне зведення оборонних городищ, на яких не припинялося життя аж до XIII ст. Зокрема, до таких городищ належать Карачківецьке городище (XI-XIII ст.). Воно являє собою характерне руське поселення в старій частині міста Кам'янця-Подільського.

Необхідно зауважити, що результати історико-археологічних досліджень, одержані внаслідок активної діяльності науковців із кінця XIX та у XX ст., дозволяють суттєво змістити початок заселення літописного Пониззя у часовому аспекті [6]. Зокрема, переважна більшість науковців відмічає початок життя літописного Пониззя дванадцятим століттям, нівелюючи, при цьому, питання щодо заселеності Середнього Подністров'я у більш давній період. У той же час, як переконують сучасні дослідники, загальну історію заселення регіону Середнього Подністров'я давньоруським населенням доцільно умовно диференціювати на три етапи:

- перший етап, що охоплює період IX-XI ст.: являє собою фактичне продовження історії слов'янських поселень V-VIII ст. та побудову перших укріплених поселень; у цей період Середнє Подністров'я знаходиться у складі Київської Русі;

- другий період, що охоплює часові межі XI – початку XII ст.: нині територія Середнього Подністров'я перебуває у складі Теребовельського князівства;

- третій етап, що охоплює період XII-XIII ст. та знаменує собою інтеграцію Середнього Подністров'я під назвою Пониззя до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства; для даного періоду характерним є інтенсивна розбудова поселень та міст, укріплення городищ, демографічний вибух [2,5].

Увагу науковців доволі часто приваблювали загадкові племена літописних тиверців та уличів, котрі з IX ст. населяли землі між Дунаєм та Середнім Подніпров'ям. Водночас за інформацією літописів вбачається доволі утрудненим формування судження щодо походження зазначених племен, локалізації їх кордонів та території, що надає певної загадковості даній проблематиці.

Водночас у науковому історичному полі достеменно відомо що між уличами та тиверцями, котрі були віднесені літописцями до південно-західних племен, в період до IX ст. існував міжплемінний союз. Очевидно, що панівна

роль в даному союзі належала саме уличам, які зуміли зберегти за собою автономію аж до 914 року [3].

Вимушена міграція уличів у межиріччя Дністра та Південного Бугу дещо урізноманітнила та суттєво ускладнила процес слов'янського етногенезу у досліджуваному регіоні. Наприклад, на правому березі Середнього Дністра у той час існували нечисленні поселення білих хорватів, котрі залишилися у даній локації після міграції карпатських слов'янських племен хорватів на Балкани. Варто зазначити, що дані племена суттєво впливали власною самобутністю на процеси місцевого етногенезу.

З іншого боку, факт наявності численного племені тиверців та уличів у регіоні Середнього Подністров'я дещо спростовує усталене серед істориків-науковців твердження щодо незаселеності зазначеної території в період X-XI ст. Це підтверджується, також, численними археологічними дослідженнями.

Низький інтерес літописців до динаміки поселень досліджуваного регіону зумовлена, скоріш за все, тим, що Середнє Подністров'я на ранньому етапі ще не володіло значущим політичним впливом, чи навіть адміністративною самостійністю. У зв'язку з цим, із метою достеменного вивчення етногенезу місцевого населення необхідною вбачається історична реконструкція демографічного процесу розселення мешканців у Середньому Подністров'ї.

Таким чином, процес заселення Середнього Подністров'я в контексті будівництва містгородищ можна умовно поділити на два етапи [8,10].

Перший етап охоплює період IX-XI ст. Це час активного заселення регіону Середнього Подністров'я, спорудження невеликих селищ та укріплених поселень. Також, важливим є факт, що на цей етап припадає заселення ареалу тиверцями й уличами, що співпадає з першим піком активізації демографічних процесів.

Другий етап охоплює період XII – початок XIII ст. Це період масового будівництва міст та городищ, стрімкого піднесення продуктивних сил на даній території. У сукупності, зазначене спричинило позитивну тенденцію стабілізації та різкого зростання чисельності населення (другий пік).

Результати археологічних розвідок та наукових досліджень переконливо засвідчують, що у період IX-XI ст. у Середньому Подністров'ї, в локації між лівобережними притоками Калюс і Збруч, існувало вісім відомих давньоруських городищ, котрі за виконуваними функціями були переважно військового, сторожового характеру. Наприклад, до них варто віднести городища поблизу сіл Глибівка, Гаряченці, Великий Карабчіїв, Пилипи Хребтіївські, Хребтіїв, Караченці, Бакота, м. Кам'янець-Подільський. У другій половині XI ст. більшість указаних вище городищ були знищені в результаті масованих нападів кочівників. Зокрема, були спалені вщент городища в Глибівці, Гаряченцях, Пилипах Хребтіївських. Це спричинило суттєве погіршення демографічних показників досліджуваного регіону.

Варто зауважити, що найбільш ймовірними причинами наукових висновків щодо безлюдності вище зазначеної локації слугували відсутність відомостей про географію неукріплених сільських поселень, малочисельність укріплених городищ, відносно невелика кількість у них населення (в основному військові залоги з обслугою).

Другий пік процесу заселення території Середнього Подністров'я припадає на період від другої половини XII до початку XIII ст. Як свідчать результати археологічних розвідок, на лівобережжі Середнього Подністров'я виявлено 34 городища, 75 відкритих селищ. Водночасу регіоні Верхнього Пруту і Середнього Дністра виявлено 138 відкритих поселень [2,4].

У контексті антропологічного типу населення території Середнього Подністров'я, можемо прийти до висновку, що для літописних тиверців та уличів були властиві середні розміри лицевого відділу, значне горизонтальне профілювання обличчя, мезокранія, широкі та невисокі орбіти, високе перенісся, середнє виступання носа. До таких висновків можна дійти на підставі краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів вказаного регіону.

Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак ми знаходимо в ареалі деревлян. Також, зазначений антропологічний тип характерний і для території Середньої Наддніпрянщини, де до 914 р. перебували племена уличів. Вище зазначений набір ознак був притаманним, загалом, усім давньоруським мешканцям Пруто-Дністровського межиріччя та Північної Буковини, де, власне, і мешкали літописні племена тиверців та уличів.

Щодо аспектів антропологічного типу та етнічного складу поселень Середнього Подністров'я, необхідно зазначити, що базовими племенами, які заселяли території досліджуваного регіону, були племена тиверців, уличів та білих хорватів.

Висновки. Дослідження аспектів процесу політичної консолідації та соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства на сьогодні набуває особливої значущості. У результаті аналітичного дослідження класифікації, типів та хронології поселень регіону Середнього Подністров'я було встановлено, що всю історію заселення даного регіону давньоруським населенням можна умовно поділити на три етапи: IX-XI ст. – продовження історії слов'янських поселень V-VIII ст. та побудова перших укріплених поселень в складі Київської Русі; XI – початок XII ст. у складі Теребовельського князівства; XII-XIII ст. як входження Середнього Подністров'я під назвою Пониззя до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства.

Хронологічними межами двох основних етапів відносно будівництва містгородищ в регіоні є IX-XI ст. (час дальшого заселення регіону Подністров'я та спорудження невеликих укріплених поселень і селищ) та XII – початок XIII ст. (період масового будівництва городищ і міст). На перший етап припадає

заселення ареалу тиверцями і уличами, який співпадає з першим піком активізації демографічних процесів. Водночас на другий етап припадає різке піднесення продуктивних сил в регіоні, що призвело до стабілізації і різкого зростання чисельності населення.

Проблематика хронології та класифікації поселень регіону Середнього Подністров'я на сьогодні актуалізується на тлі підвищення інтересу до історичних витоків української самобутності, зважаючи на зростання історичного значення слов'янського етногенезу.

Література:

1. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. К.: Наукова думка, 1972. 178 с.

2. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994.

3. Черниш О.П. Територія Подністров'я в епоху палеоліту (Стан дослідження). Зап. Наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХХV.: Праці історико-філософської секції. Львів, 1993.

4. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К.: Наукова думка, 1972. С.13.

5. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Буковинський центр досліджень при ЧДУ. Чернівці: Прут, 1999.

6. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. Чернівці: Рута, 1997. 144 с.

7. Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністров'я в IX-XI ст. Мат-ли IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. К.: Соборна Україна.

8. Баженов О.Л. Уличі та тиверці за літописними повідомленнями. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*. Чернівці: Золоті литаври, 2001. Том 2. С.241-245.

9. Пламеницька О.А. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. Кам'янець-Подільський, 1993. С.6.

10. Стрижак О.С. До питання про український етногенез. УІЖ. 2001. №3. С.39.

11. Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н. е. Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1995. 304 с.

12. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця: Вид-во "Тезис», 2001. 184 с.

References:

1. Vynokur, I.S. (1972). Istoriia ta kultura cherniakhivskykh plemen Dnistro-Dniprovskoho mezhyrichchia II-V st. n. e. [History and culture of the Chernyakhiv tribes of the Dniester-Dnipro interfluve of the II-V centuries AD]. K.: Naukova dumka, 178 p. [in Ukrainian]

2. Vynokur, I.C., Horishnii, P.A. (1994). Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia [The capital of the Old Russian Lowlands]. Kamianets-Podilskyi: Tsentr Podillieznavstva. [in Ukrainian]

3. Chernysh, O.P. (1993). Terytoriia Podnistrovia v epokhu paleolitu (Stan doslidzhennia) [The territory of Podnistrovia in the Paleolithic period (State of research)]. Zap. Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. T.SSXXV.: Pratsi istoryko-filosofskoi sektsii. Lviv. [in Ukrainian]

4. Baran, V.D. (1972). Ranni sloviany mizh Dnistrom i Prypiattiu [Early Slavs between the Dniester and Prypiat]. K.: Naukova dumka, S.13. [in Ukrainian]

5. Tymoshchuk, B.O. (1999). Skhidni sloviany VII-Kh st.: poliuddia, yazychnytstvo, pochatky derzhavy [Eastern Slavs of the VII-X centuries: populace, paganism, the beginnings of the state.]. Bukovynskyi tsentr doslidzhen pry ChDU. Chernivtsi: Prut, [in Ukrainian]

6. Mykhailyna, L.P. (1997). Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII-Kh st [Population of the Upper Popruttya in the VIII-X centuries]. Chernivtsi: Ruta, 144 s. [in Ukrainian]

7. Bazhenov, O.L. (1996). Pro zaselennia Serednoho Podnistrovia v IKh-KhI st. [On the settlement of the Middle Dniester region in the IX-XI centuries]. *Mat-ly IV Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii studentiv i molodykh vchenykh - Materials of the IV International Archaeological Conference of Students and Young Scholars*. Kyiv, Ukraina, 14-16 travnia 1996 r. K.: Soborna Ukraina. [in Ukrainian]

8. Bazhenov, O.L. (2001). Ulychi ta tyvertsi za litopysnymy povidomlenniamy [Ulychi and Tivertsi according to chronicle reports]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii: Zbirnyk naukovykh prats - Questions of ancient and medieval history, archaeology and ethnology: Collection of scientific works*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, Tom 2. S.241-245. [in Ukrainian]

9. Plamenytska, O.A. (1993). Vyslidy i perspektyvy studii murovanoho oboronnoho budivnytstva Podillia [Consequences and prospects of studies of stone defense construction of Podillia]. *Mizhnarodna konferentsiia z problem okhorony fortyfikatsiinykh sporud v Ukraini - International conference on the problem of fortification structures in Ukraine*. Materialy. Kamianets-Podilskyi, 18-22 zhovtnia 1993 r. Kamianets-Podilskyi, p.6. [in Ukrainian]

10. Stryzhak, O.S.(2001). Do pytannia pro ukrainskyi etnohenez [To the question of Ukrainian ethnogenesis]. UIZh. №3. p.39. [in Ukrainian]

11. Husiev, S.O. (1995). Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia IV-III tys. do n. e. [Trypillian culture of the Middle Pobuzhzhia of the IV-III millennia BC]. Vinnytsia: Anteks-U LTD, 304 p. [in Ukrainian]

12. Zaiets, I.I. (2001). Trypilska kultura na Podilli [Trypillian culture in Podillia]. Vinnytsia: Vyd-vo “Tezys», 184 p. [in Ukrainian]

УДК 93

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1235-1243

Матіів Юлія Василівна викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу, Академія Сухопутних військ ім.Петра Сагайдачного, м. Львів, +380977824600, juliatrembetska@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2409-1552

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ : ІДЕОЛОГІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВИКЛИКИ

Анотація. У статті проаналізовано особливості діяльності та функціонування політичних партій в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану крізь призму тенденцій ідеологічної еволюції та викликів, з якими стикається український політикум в умовах протидії неспровокованій повномасштабній російській збройній агресії, що бере свій початок від 24.02.2022 р.

Зокрема, розглянуто такі приклади трансформацій політичного середовища в Україні, як зміщення політичного дискурсу в бік національно-патріотичних, оборонних і євроінтеграційних цінностей; посилення громадського запиту на прозорість, відповідальність і ефективність партійних структур; збереження довіри громадян в умовах політичної поляризації та воєнних викликів.

Проаналізовано нормативно-правові моделі забезпечення функціонування політичних партій України в умовах повномасштабної війни в умовах ідеологічної еволюції та викликів. Серед законодавчих документів виокремлено Закон України «Про політичні партії в Україні» № 2365-III, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» № 2243-IX, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII та ін.

Здійснено критичний аналіз ідеології національного політикуму в умовах трансформації національного безпекового поля. Сконцентровано увагу на особливостях врахування потреб громадянського суспільства в національній консолідації, відновленні країни та інтеграції України до європейського і світового простору. Визначено потенційні перспективи функціонування політичних партій в Україні в умовах повоєнного відновлення України після закінчення дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова : політичні партії, повномасштабна війна, ідеологічна еволюція, політичні виклики, політикум, політичне середовище, ефективність партійних структур.

Matiiv Yuliia Vasylivna, lecturer at the Department of Foreign Languages and military translation, Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, +380977824600, juliatrembetska@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2409-1552

POLITICAL PARTIES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE WAR: IDEOLOGICAL EVOLUTION AND CHALLENGES

Abstract. The article analyzes the features of the activities and functioning of political parties in Ukraine under the legal regime of martial law through the prism of the trends of ideological evolution and challenges faced by the Ukrainian political community in the context of countering the unprovoked full-scale Russian armed aggression, which began on February 24, 2022.

In particular, the following examples of transformations of the political environment in Ukraine are considered, such as the shift of political discourse towards national-patriotic, defense and European integration values; increasing public demand for transparency, responsibility and efficiency of party structures; maintaining the trust of citizens in the context of political polarization and military challenges.

The normative and legal models of ensuring the functioning of political parties in Ukraine in the conditions of a full-scale war in the conditions of ideological evolution and challenges are analyzed. Among the legislative documents, the Law of Ukraine "On Political Parties in Ukraine" No. 2365-III, the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Prohibition of Political Parties" No. 2243-IX, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" No. 389-VIII, etc. are highlighted.

A critical analysis of the ideology of the national political sphere in the conditions of the transformation of the national security field is carried out. Attention is focused on the features of taking into account the needs of civil society in national consolidation, the restoration of the country and the integration of Ukraine into the European and world space. Potential prospects for the functioning of political parties in Ukraine in the conditions of the post-war restoration of Ukraine after the end of the legal regime of martial law are determined.

Keywords: political parties, full-scale war, ideological evolution, political challenges, politicians, political environment, effectiveness of party structures.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. зумовило необхідність повноцінної трансформації та перепрофілювання існуючих в Україні наративів та стандартів провадження політичної діяльності.

Введення в Україні правового режиму воєнного стану відповідно до Указу Президента «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 р. сформувало прецедент особливого стану діяльності державних органів у контексті реалізації державних інтересів та забезпечення громадянських прав, часткове обмеження котрих як опція зазначеного режиму декларувалося п. 3 даного документу.



Політичні партії в Україні виступають суб'єктом реалізації демократичного правового режиму. Забезпечення соціальноцентристської політики держави в умовах правового режиму воєнного стану є утрудненою ідеологіко-політичною категорією, адже питаннями, що насамперед встановлюються перед політичними елітами та публічно-управлінським апаратом в особливий період та потребують фахової реалізації, є аспекти безпеки, оборони, територіальної цілісності та неподільності. Подібне ранжування, відповідно, створює прецедент переорієнтації діяльності політичних партій в Україні на воєнно-мілітарний та секьюритизаційний лад, однією зі складових частин котрого є позбавлення російського впливу на рівні ідеології (до питання прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» № 2243-IX, концептуальні положення котрого будуть розглянуті нижче).

Сукупність розглянутих вище проблем функціонування політичних партій в Україні в умовах повномасштабного вторгнення рф до України викликає необхідність проаналізувати зазначений контекст крізь призму ідеологічно-еволюційного спектру та викликів, що на політико-соціальному рівні генерує подібний вимір державного устрою в суспільному вимірі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти діяльності політичних партій в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану, запровадженого внаслідок повномасштабного вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. на підставі Указу Президента «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022, розглядалися у вітчизняному дослідницькому полі в сегменті відносної доктринальної комплексності та, відтак, потребують подальших доопрацювань та конкретизацій.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на теоретичний доробок таких українських вчених, як П. Молочко, В. Теремко, Д. Поліщук, Ю. Бевз, О. Венгер, О. Постол, О. Щербанюк, В. Кобрин та ін. У зазначених працях розглянуто роль та місце політичних партій в системі чинення опору російській повномасштабній військовій агресії, порівняно ступеневість впливу політичних партій та, наприклад, громадських чи волонтерських організацій на соціально-політичне життя України в умовах дії правового режиму воєнного стану, конкретизовано особливості заборони діяльності проросійських політичних партій в Україні згідно із положеннями Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» № 2243-IX від 03.05.2022 р.

Мета статті — всебічне дослідження ідеологічної еволюції та функціонування політичних партій України в умовах повномасштабної війни, зумовленої російським військовим вторгненням, а також — виявлення ключових викликів, які постають перед політичними силами у цей період. У рамках досягнення поставленої мети передбачається аналіз трансформацій ідеологічних платформ

політичних партій, їхньої адаптації до умов війни, змін у механізмах взаємодії з громадянським суспільством, а також оцінка їхньої ролі у забезпеченні національної єдності та мобілізації ресурсів на підтримку держави.

Виклад основного матеріалу. Першочергового значення у контексті аналізу особливостей діяльності політичних партій України в умовах повномасштабного вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. набуває огляд теоретичного та нормативного підґрунтя функціонування останніх відповідно положень національного законодавства, на підставі чого можна буде сформувати більш чітке уявлення про межі та рамки їхньої діяльності в інтересах держави та суспільства.

Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» № 2365-III [1], під політичною партією розуміється офіційно зареєстроване згідно з чинним законодавством добровільне об'єднання громадян, які підтримують спільну загальнонаціональну програму розвитку суспільства, а ключовою метою функціонування котрого, в свою чергу, є формування та відображення політичної волі громадян, а також активна участь у виборчих процесах і політичній діяльності.

Подібне нормативно-правове та ідеологічне розуміння терміну «політична партія» у фаховому нормативному акті, що регулює особливості діяльності останніх на території України в інтересах держави та громадянського суспільства, дозволяє зробити декілька проміжних умовиводів. В першу чергу, політична партія в Україні повинна функціонувати безпосередньо в загальнонаціональних інтересах на засадах інтеграції до розвитку, заснованого на синхронізації із наявною соціально-політичною волею. Окрім цього, політична партія як політико-соціальне утворення складається із громадян України, котрі діють в інтересах інших громадян, що делегували їм вищезазначену функцію.

Зазначені стандарти розуміння політичної партії у політико-правовому, інституційному та юридичному вимірах, водночас, як правило ототожнюється зі стилістикою функціонування останніх в мирних або умовно мирний час. Повномасштабне вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. поставило перед Україною завдання загальнонаціональної політичної та соціальної мобілізації та консолідації, де політичні партії як представники інтересів і держави, і народу стали одним із ключових сегментів реалізації парадигми превенції негативного впливу загальнобезпекової ситуації в країні на суспільні процеси та тенденції владно-суспільної взаємодії.

Стандартизація діяльності політичних партій в Україні в умовах правового режиму воєнного стану та повномасштабної війни була насамперед здійснена посередництвом п. 9 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII [2]. Даними положеннями задекларовано заборону



для політичних партій щодо організації масових зібрань, акцій чи інших заходів, які можуть становити загрозу громадському порядку або національній безпеці, а сегментованої акцентуації набуває контекст обмеження діяльності політичних партій, що може сприяти дестабілізації внутрішньої ситуації в державі у розрізі недопущення подібних безпеково-політичних ситуацій.

Вищенаведені наративи діяльності політичних партій в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану детермінують та концептуалізують загальну спрямованість діяльності політичних еліт в умовах викликів та трансформацій. Зазначимо, що законодавець так або інакше визнає політичні партії рушієм національного спротиву, об'єднавчим чинником, котрий має на меті залучення людського ресурсу та громадської думки у її проактивному та соціально активному розумінні до протистояння та протидії ворогу.

З точки зору політичної, політологічної, публічно-управлінської, соціологічної та правової теорій, межами та напрямами трансформації національного політичного середовища в Україні було визнано такі, як зміщення політичного дискурсу в бік національно-патріотичних, оборонних і євроінтеграційних цінностей; посилення громадського запиту на прозорість, відповідальність і ефективність партійних структур; збереження довіри громадян в умовах політичної поляризації та воєнних викликів [3, 4, 5, 6]. Для повноцінності розуміння проблеми ідеологічної еволюції українського політикуму в умовах глобальних викликів пропонуємо нижче сконцентруватися безпосередньо на концепціях інтеграції владно-соціальної взаємодії та діяльності влади в інтересах суспільства (не дивлячись на презумпцію можливих обмежень відповідно до п. 3 Указу Президента «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022) в особливий період.

Аспект зміщення політичного дискурсу в бік національно-патріотичних, оборонних і євроінтеграційних цінностей, на думку українського дослідника П. Молочка [3], насамперед знаходить власне вираження у концептуалізації риторики та проявах легіслативної діяльності, що не мала б місця в Україні в умовах воєнного стану без належної промульгації та просування, генерованої та ініційованої депутатами.

Результатом подібної спрямованості професійної активності, зокрема, стало прийняття таких нормативно-правових актів, як Закон України «Про медіа» № 2849-IX від 13.12.2022 р. та Стамбульська конвенція, ратифікована Україною 20.06.2022 р. (даний юридичний епізод де-факто став одним із чинників, котрі дозволили Україні отримати статус кандидата на членство в ЄС рішення Ради ЄС від 23.06.2022 р.). Така діяльність політичних партій має і власне політичний (нормотворчість), і безпековий характер (адже належного рівня нормативно-правова діяльність сприяє зближенню із європейською демократичною спільнотою, прискорює євроінтеграційні процеси та посилює

позиції України на міжнародній арені, що, в свою чергу, виступає певним джерелом гарантування отримання військово-оборонної допомоги у належних обсягах та часових проміжках).

Питання посилення громадського запиту на прозорість, відповідальність і ефективність партійних структур в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, в свою чергу, має більшою мірою ідеологічний, соціально-ціннісний та політико-ціннісний характер, адже декларація подібного стану правовідносин політико-соціального виміру на законодавчому рівні наразі не є прописаною [4]. Результати громадської активності у даному сегменті, однак, в умовах повномасштабної війни в Україні мають нормативно-правову визначеність : так, наприклад, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення державного фінансування та контролю за діяльністю політичних партій» № 3337-IX [7] наприкінці серпня 2023 р. було відновлено обов'язковість політичних партій звітувати перед громадськістю та громадянським суспільством в питаннях фінансів, економічної звітності та ін., що демонструє, по-перше, високий та комплексний соціальний запит на функціонування політичних партій не лише в руслі державного, але й соціального інтересу в умовах воєнного стану та, по-друге, сегментований вплив на роль проактивної частини громадянського суспільства на ухвалення та прийняття важливих політичних рішень в Україні навіть в особливий період, чим демонструється значна та потужна демократично-соціальна спрямованість держави на інституційно-політичному та ідеолого-політичному рівнях одночасно.

Сегмент збереження довіри громадян в умовах політичної поляризації та воєнних викликів має ідеологічний вимір та концептуалізується насамперед на стратегії подальшого розвитку взаємодії між владою та громадянським суспільством в умовах воєнного стану. Одним із елементів довіри населення до політикуму є відкритий інформаційний простір та відсутність обмеження на оперативне отримання даних та інформації в умовах воєнного стану. У цьому контексті доцільно звернути увагу на Постанову Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану» № 2190-IX, проголошену 14 квітня 2022 р. [8]. Даним нормативним документом, зокрема, встановлюється презумпція забезпечення відкритої діяльності засобів масової інформації в умовах дії правового режиму воєнного стану, проголошуються цінності свободи слова як основоположні в загальнонаціональному масштабі та, водночас, декларується право громадян на отримання достовірної та повно-цінної інформації за наявності такої можливості у будь-який доступний спосіб.

Закладені вище наративи діяльності політичних партій України в умовах дії правового режиму воєнного стану у вимірі ідеологічних трансформацій дає змогу говорити про залежність такого явища, як взаємодія влади та суспільства



в особливий період, від надання владою карт-бланшу на забезпечення належного, наскільки це можливо, рівня гласності в суспільному просторі за принципом незастосування заборон, якщо це не шкодить національним інтересам та державній безпеці.

Водночас потрібно розуміти, що діяльність політичних партій в Україні в умовах воєнного стану у продемократичному руслі та концепті неможлива без поступового усунення російського впливу на рівні ідеології та інформаційного поля. Прийнятий 03.05.2022 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» № 2243-IX [9] якраз-таки декларує встановлення внутрішньополітичного ладу без партій із проросійською позицію як частину забезпечення національної безпеки. Маємо зазначити, що контекстуація зазначеного сегменту діяльності політичних партій в Україні все одно залишається утрудненою через наявність впливу дезінформації та кампаній подібної типології, генерованих державою-агресором, тому можна стверджувати, що даний сегмент державної політики потребує подальших доопрацювань та видозмін.

Проаналізовані вище ідеологічні, нормативні та стилістичні особливості функціонування вітчизняних політичних партій в умовах дії правового режиму воєнного стану ставлять питання пошуку опцій політичної діяльності після скасування останнього. У контексті повоєнної відбудови, як зазначають деякі дослідники даного питання в українській доктрині [4, 5], політичні партії в Україні після скасування воєнного стануть ключовим елементом у процесі повоєнної відбудови, маючи подвійне завдання: забезпечення стабільного демократичного функціонування політичної системи та сприяння реалізації масштабних програм відновлення держави. За принципом першого із даних контекстів, політичні сили повинні будуть відновити активну участь у парламентських і місцевих виборах, розширити діалог із громадянським суспільством і представити реалістичні програми, спрямовані на подолання соціально-економічних наслідків війни. У другому із зазначених ідеологічних вимірів, політичним партіям України доведеться враховувати виклики, пов’язані з необхідністю політичної консолідації, уникненням політичних розколів і протидії будь-яким спробам дестабілізації внутрішньополітичної ситуації.

Висновки. Сукупність проаналізованих закономірностей та особливостей діяльності політичних партій в Україні в умовах повномасштабної війни та ідеологічної еволюції та наявних викликів, котрі походять від даного факту, дозволила дійти наступних умовиводів.

По-перше, повномасштабне вторгнення рф до України від 24.02.2022 р. поставило перед Україною завдання загальнонаціональної політичної та соціальної мобілізації та консолідації, де політичні партії як представники інтересів і держави, і народу стали одним із ключових сегментів реалізації

парадигми превенції негативного впливу загальнобезпекової ситуації в країні на суспільні процеси та тенденції владно-суспільної взаємодії.

По-друге, прикладами трансформацій національного політичного середовища в Україні є зміщення політичного дискурсу в бік національно-патріотичних, оборонних і євроінтеграційних цінностей, посилення громадського запиту на прозорість, відповідальність і ефективність партійних структур, а також — збереження довіри громадян в умовах політичної поляризації та воєнних викликів.

По-третє, політичні партії в Україні після скасування воєнного стануть ключовим елементом у процесі повоєнної відбудови, маючи подвійне завдання: забезпечення стабільного демократичного функціонування політичної системи та сприяння реалізації масштабних програм відновлення держави у власне політичному, економічному та безпековому вимірах.

Література **:**

1. Закон України «Про політичні партії в Україні» № 2365-III від 05.04.2001 р. (поточна ред. від 19.12.2024 р.). Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text

2. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. (поточна ред. від 08.01.2025 р.). Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

3. Молочко, П. Особливості функціонування політичних партій України в умовах воєнного стану. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції(Чернівці, 14 червня 2023 р.). с. 196-200.

4. Теремко, В. Проблеми діяльності політичних партій в умовах воєнного стану в Україні. Політичні інститути та процеси. Вип. 1. 2023. С. 41-45.

5. Поліщук, Д. Особливості функціонування політичних партій і громадських організацій в умовах воєнного стану. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. № 1-3 (34-36). С. 39-47.

6. Бевз, Ю. Проблеми правового регулювання заборони діяльності політичних партій в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : Право. Вип. 78 (1). С. 83-89.

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення державного фінансування та контролю за діяльністю політичних партій» № 3337-IX від 23.08.2023 р. Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3337-20#Text

8. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України про цінність свободи слова, гарантії діяльності журналістів і засобів масової інформації під час дії воєнного стану» № 2190-IX від 14.04.2022 р. Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-IX#Text

9. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» № 2243-IX від 03.05.2022 р. Відомості Верховної Ради. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#Text



References:

1. Law of Ukraine "On Political Parties in Ukraine" No. 2365-III dated 05.04.2001 (current edition as of 19.12.2024). Verkhovna Rada Bulletin. Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text

2. Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" No. 389-VIII dated 12.05.2015 (current edition as of 08.01.2025). Verkhovna Rada Bulletin. Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

3. Molochko, P. Peculiarities of the Functioning of Political Parties of Ukraine under Martial Law. Materials of the 13th International Scientific Conference (Chernivtsi, June 14, 2023). pp. 196-200.

4. Teremko, V. Problems of the activity of political parties under martial law in Ukraine. Political institutions and processes. Issue 1. 2023. P. 41-45.

5. Polishchuk, D. Peculiarities of the functioning of political parties and public organizations under martial law. Information security of man, society, state. No. 1-3 (34-36). P. 39-47.

6. Bevz, Yu. Problems of legal regulation of the prohibition of the activity of political parties in Ukraine. Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Law. Issue 78 (1). P. 83-89.

7. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Improvement of State Financing and Control over the Activities of Political Parties" No. 3337-IX of 08/23/2023. Bulletin of the Verkhovna Rada. Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3337-20#Text

8. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Declaration of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Value of Freedom of Speech, Guarantees of the Activities of Journalists and Mass Media During Martial Law" No. 2190-IX dated 04/14/2022. Bulletin of the Verkhovna Rada. Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-IX#Text

9. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Ban of Political Parties" No. 2243-IX dated 05/03/2022. Bulletin of the Verkhovna Rada. Access mode: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#Text

УДК 929:930:63(477)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1244-1254

Нижник Світлана Володимирівна кандидат історичних наук, старший дослідник, завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-4777-8018

ВНЕСОК АКАДЕМІКА УААН О.О. СОЗІНОВА В СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК

Анотація. Метою дослідження є висвітлення внеску доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка УААН О. О. Созінова в становлення Національної академії аграрних наук України як головного науково-методичного та координаційного центру розвитку аграрно-промислового комплексу України. Методологічною основою розвідки є наукові принципи історичної достовірності, наукової об'єктивності, наступності, загальнонаукові та історичні методи, а також різнопланової джерельної бази, основу якої складають архівні документи.

Розглянуто один з періодів діяльності всесвітньовідомого українського вченого, організатора сільськогосподарської науки та освіти, академіка О.О. Созінова, його внесок у становлення та розвиток НААН у перші роки незалежності України. Узагальнено здобутки вченого з організації галузевих наукових установ та центрів, оптимізації мережі науково-дослідних установ системи НААН, координування їх діяльності, керівництва науково-технічними програмами, що сприяло зростанню комплексності та ефективності наукових досліджень, запровадженню найбільш перспективних наукових розробок у виробництво. Доведено, що основним завданням наукових центрів у період незалежності була взаємодія з регіональними органами управління для наукового забезпечення вирішення актуальних проблем аграрної галузі. Показано, що результати наукових досліджень вчених наприкінці XX ст. стали важливими чинниками досягнення нового щаблю у розвитку сільськогосподарської науки. Обґрунтовано пріоритетність і практичну значимість фундаментальних і прикладних досліджень вчених для розвитку аграрної галузі. Наукові студії О. Созінова торкалися надзвичайно складних дискусійних питань галузі сільського господарства. До сьогодні ці питання є актуальними. Особливо їх значення зростає в переломні періоди аграрних перетворень.

Ключові слова: Національна академія аграрних наук України, Олексій Созінов, сільськогосподарська дослідна справа, аграрна наука, історія науки.

Nyzhnyk Svitlana Volodymyrivna PhD in History, Senior Researcher, Head of the Sector of Scientific Bibliography and Biographical Studies, Institute of History of Agrarian Science, Education and Technology, National Scientific Agricultural Library of NAAS, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4777-8018

CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN A.O. SOZINOV TO THE FORMATION OF THE NATIONAL ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES

Abstract. The purpose of the study is to highlight the contribution of Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences O. Sozinov to the formation of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine as the main scientific, methodological and coordination center for the development of the agro-industrial complex of Ukraine. The methodological basis of the research is the scientific principles of historical accuracy, scientific objectivity, continuity, general scientific and historical methods, as well as a diverse source base, which is based on archival documents.

One of the periods of activity of the world-famous Ukrainian scientist, organizer of agricultural science and education, academician O.O. Sozinov, his contribution to the formation and development of NAAS in the first years of Ukraine's independence is considered. The article summarizes the achievements of the scientist in organizing sectoral research institutions and centers, optimizing the network of research institutions of the NAAS system, coordinating their activities, managing scientific and technical programs, which contributed to the growth of complexity and efficiency of scientific research, and the introduction of the most promising scientific developments into production. It is proved that the main task of scientific centers during the period of independence was to interact with regional governments to provide scientific support for solving urgent problems of the agricultural sector. It is shown that the results of scientific research of scientists at the end of the twentieth century became important factors in achieving a new stage in the development of agricultural science. The priority and practical significance of fundamental and applied research of scientists for the development of the agricultural sector are substantiated. O. Sozinov's research touched upon extremely complex controversial issues in the field of agriculture. These issues are still relevant today. Especially their importance increases in the turning points of agrarian transformations.

Keywords: National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Oleksii Sozinov, agricultural research, agricultural science, history of science.

Постановка проблеми. Національна академія аграрних наук України (НААН) у різних статусах і під різними назвами існує з 1918 р. За роки свого

становлення й розвитку Академія трансформувалася у високоавторитетний як у державі, так і за її межами інтелектуальний центр та є головним науково-методичним і координаційним центром з розвитку аграрно-промислового комплексу країни.

Усвідомлення перспектив подальшого інноваційного розвитку української аграрної науки й освіти вимагає ґрунтовних історико-культурних знань, пов'язаних із недослідженими фактами, подіями, забутими іменами українських учених-аграріїв, а також науковими установами та їх координуючими об'єднаннями в галузі сільського господарства.

Агропромисловий комплекс – багатогранна галузь народного господарства. Він має у своєму складі чотири взаємопов`язані блоки: перший – входять галузі сільськогосподарського машинобудування, енергетики, виробництва будівельних матеріалів, мінеральних добрив; другий – становить аграрний сектор; третій – це переробка сільськогосподарської продукції, торгівельні організації; четвертий –владні структури, науково-дослідні установи та навчальні заклади, які безпосередньо пов'язані з інформаційним та кадровим забезпеченням сільськогосподарської галузі. В усіх блоках агропромислового комплексу впроваджуються рекомендації науки, працюють спеціалісти, підготовлені навчальними закладами України. Вони покликані не лише кваліфіковано діяти, але й сприяти втіленню в життя нової державної політики щодо розвитку агропромислового комплексу [1].

Серед плеяди академіків НААН, відомих своїми досягненнями на ниві науки як в Україні так і за її межами, особливе місце належить доктору сільськогосподарських наук, професору, академіку, першому президенту Національної академії аграрних наук України (1990–1996) Олексію Олексійовичу Созінову (1930–2018).

Виконання основних завдань сьогодення, а саме впровадження інноваційних методів у сільськогосподарську галузь, активна участь у здійсненні аграрних реформ, примноження інтелектуального капіталу як загальнонаціонального пріоритету тощо, не можливе без вивчення історичного досвіду становлення і розвитку галузевої академічної науки.

Дослідження присвячене актуальній проблематиці, вивчення якої має важливе як науково-пізнавальне так і суто практичне значення. Її результати можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з аграрної історії та історіографії періоду незалежності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-організаційні засади функціонування НААН на різних етапах становлення та розвитку галузевої академічної науки на тлі існуючих проблем відобразили у своїх наукових працях В. А. Вергунов, Л. М. Татарчук, С. В. Нижник, Х. М. Дмитрієва, Л. І. Лямець, Б. Є. Патон та ін. [2, 3, 4, 5].



До досліджень і публікацій, у яких фрагментально розкрито діяльность академіка О. О. Созінова, відносимо праці С.В. Нижник, В.А. Вергунова, С.І. Пирожкова та ін.[6, 7, 8].

Відмічаємо публікації, приурочені до ювілейних дат ученого [9, 10], та у прижиттєвих ювілейних бібліографічних покажчиках наукових праць академіка [11].

Однак до цього часу не проведено комплексного узагальнення внеску в становлення НААН академіка О.О. Созінова. З огляду на зазначене, це завдання висувалося на перший план при проведенні даного дослідження.

Мета статті. За допомогою історико-наукового аналізу розкрити науково-організаційну діяльність доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка УААН О. О. Созінова в становленні та розвитку Національної академії аграрних наук України наприкінці XX століття.

Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на застосуванні системно–історичного підходу з описовою формою подання інформації, її об’єктивності, системності й послідовності та з використанням загальнонаукових методів аналізу та синтезу. Крім цього застосовувався аналіз інформації видань і синтез логічних посилань та висновків, а також узагальнення поданих у публікаціях фактів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на відсутність української державності, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалися позитивні зрушення, зумовлені потребами часу, зокрема у формуванні основ української національної освіти та науки.

Для покращення координації ґалузевих наукових досліджень і методичного керівництва в м. Києві в кінці 1969 р. створено Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ПВ ВАСГНІЛ). Відділення було науково-методичним центром з управління науковими дослідженнями в галузі сільського господарства в Українській і Молдавської РСР. За період існування ПВ ВАСГНІЛ особовий склад його Президії, як й інших структурних складових, змінювався. Зокрема, головою Президії у 1987–1990 рр. був О. О. Созінов.

Відмітимо, що відповідно до Постанови № 125 «Про підвищення ролі Міністерства сільського господарства СРСР у керівництві колгоспним та радгоспним виробництвом» ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1965) на Міністерство сільського господарства УРСР покладався розвиток сільськогосподарської науки, керівництво науковими закладами і координація науково-дослідних робіт з питань сільського господарства; організація вищого і середнього сільськогосподарського навчання, а також перепідготовки керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства в республіці. Тому для розв’язання сільськогосподарських питань, усунення відомчих бар'єрів між науково-дослідними установами аграрного профілю, створення умов для технологічного

завершення наукових розробок, комплексного підходу до наукового забезпечення всіх галузей було прийняте рішення створити Українську академію аграрних наук (УААН). Зауважимо, що до 1990 р. аграрні наукові установи були у підпорядкуванні 14 міністерствам та відомствам.

Відповідно до Постанови РМ УРСР № 279 від 22 вересня 1990 р. було засновано Українську академію аграрних наук [12] (нині – НААН) на чолі з академіком О. О. Созіновим.

Слід відмітити, що створення УААН було зумовлено тим, як йшлося в постанові: «... Південне відділення ВАСГНІЛ і центри наукового забезпечения при агропромислових формуваннях областей слабо впливають на прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві та в переробних галузях промисловості. Рівень досліджень у багатьох наукових установах республіки не відповідає вимогам динамічного розвитку галузей промислового комплексу...» та «... виходячи з положень Декларації про суверенітет України...» [12]. Даною постановою встановлено чисельність дійсних членів (академіків) у кількості 25 осіб і такої ж кількості членів-кореспондентів. До цієї кількості додались 12 академіків та 20 членів-кореспондентів ВАСГНІЛ, які на кінець XX ст. постійно працювали у наукових установах і вузах України.

На засіданні Загальних зборів членів новоствореної УААН О.О. Созінова було обрано академіком УААН по Відділенню рослинництва і селекції (генетика і селекція) і першим її президентом. До Академії увійшли майже всі аграрні наукові установи, які до того підпорядковувалися різним відомствам, у тому числі й ті, що територіально перебували в Україні, але підпорядковувалися Москві [14].

Високий рівень розвитку агропромислового комплексу є не лише основною умовою продовольчого забезпечення населення, а й важливим фактором політичної стабільності, успішного вирішення проблем державотворення, утвердження нових форм власності та господарювання на принципах ринкової економіки, відродження і соціального розвитку села, формування реального господаря землі, активного учасника суспільного життя, управління державними справами тощо, на думку О. О Созінова, залежало в певній мірі, від рівня наукового і кадрового забезпечення агропромислового виробництва. Відмітимо, що спеціалісти, які працювали в аграрному секторі в другій половині XX ст., не мали конкретних знань щодо роботи в нових умовах. Адже більшість із них «спеціалісти широкого профілю», без достатніх знань в інших галузях (економіки, бізнесу та питань управління).

Після проголошення незалежності України провідні аграрні вузи України мали змогу оперативніше здійснювати відповідні реформи структури щодо змісту діяльності закладів. Через нестачу різних фахівців у сільському господарстві у вузах започаткована підготовка з нових (на той час) спеціальностей і



спеціалізацій: аграрний менеджмент, фінанси і кредит, світове сільське господарство та зовнішньоекономічна діяльність, аграрне право, птахівництво, рибництво, конярство, сільськогосподарське машинобудування, інформаційні системи в бізнесі, землевпорядкування, агроекологія, агромікробіологія та вірусологія, плодоовочівництво і виноградарство, лісова меліорація, зберігання сільськогосподарської продукції та ін.

Наприкінці ХХ ст. науковці УААН викладають та очолюють кафедри у навчальних установах, що дозволяє значною мірою поєднувати навчальну і наукову роботу. Зокрема, О. О. Созінов у 1992 р. організовує новий Інститут агроекології та біотехнології УААН (нині – Інститут агроекології і природокористування НААН). Серед першочергових завдань було створення наукової бази для переходу агросфери України ХХІ ст. на принципи сталого розвитку. Під керівництвом О. Созінова Інститут став головною установою Науково-методичного центру «Агроекологія», у складі якого почали діяти центри агрохімії і вірусології. Упродовж 1994–2009 рр. – засновник, завідувач, професор кафедри агроекології та біотехнології Національного аграрного університету (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування); з 2002 р. – завідувач відділення Інституту агроекології та біотехнології УААН України, головний науковий співробітник Інституту захисту рослин НААН України, професор Національного університету біоресурсів і природокористування; з 2004 р. – завідувач лабораторії молекулярної генетики рослин Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України; з 2008 р. завідувач лабораторії молекулярної генетики рослин Інституту харчової біотехнології і гемоніки НАН України [11].

Спільна праця вчених УААН з навчально-науково-виробничими комплексами, створених при провідних аграрних вузах, прискорювала розвиток сільського господарства. Перш за все, провідні вчені інститутів УААН, що входили до комплексу, читали базові курси лекцій з відповідних дисциплін та певні спецкурси (відповідно до профілю факультетів та спеціалізації майбутніх спеціалістів); вчені долучалися до складу авторських колективів по підготовці підручників, навчальних посібників, методичних розробок з дисциплін, які відповідно з навчальними планами вивчалися студентами певних факультетів. Велика кількість науковців УААН була членами методичних рад і комісій вузів і факультетів. Ряд вчених, в основному директори інститутів, їх заступники, завідуючі відділами були науковими консультантами (керівниками) студентів з тем курсових і дипломних робіт та керували виробничою практикою студентів в наукових підрозділах інститутів тощо. Спільна форма співпраці вчених дала можливість наблизити науково-методичну роботу всіх установ до рівня головних інститутів, запровадити комплексність досліджень, підвищити рівень наукових розробок.

Що стосується О.О. Созінова, то він був головою Комісії НАН України з питань організації діяльності наукових об'єктів, що становлять національне надбання; членом комітетів з присудження Ленінських і Державних премій СРСР, Державних премій України в галузі науки і техніки, а також Президії ВАК України; членом Комісії з питань аграрної та земельної реформи при Президентові України; Комісії з розробки Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1995–2005 рр., Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки, Національної комісії з біоетики, членом багатьох іноземних академій аграрних наук, входив до складу Міжнародного товариства хімії зерна, Європейського товариства селекціонерів, Американської асоціації хімії зерна, Канадського товариства генетиків [11].

Особливе значення О. О. Созінов приділяв зростанню рівня результативності фундаментальних і прикладних досліджень, розробці наукових основ розвитку аграрної політики в умовах ринку. Аналіз протоколів загальних зборів Відділення рослинництва і селекції свідчить, що він брав активну участь у виконанні державних науково-технічних програм і науково-технічних проектів, обґрунтуванні пріоритетних і перспективних напрямів наукових досліджень, окресленні завдань інноваційного розвитку наукових установ [14].

Як свідчать архівні матеріали, О. О. Созінов зосередив увагу на необхідності комплексного проведення досліджень. Зокрема, здійснював наукове керівництво науково-технічною програмою «Теоретичні основи і практичні заходи оптимального використання земельних, водних та кліматичних умов України», з підпрограмами «Сталі агроекосистеми» та «Агробіотехнології» [15, С. 22–24]. Де вченим було обгрунтовано науково-методичні підходи, нормативи і оціночні шкали для визначення агроекологічного стану територій за співвідношенням угідь і показниками інтенсивності балансу органічної речовени і біогенних елементів в агроекосистемах. Розроблено п'ять оптимізованих моделей агроекосистем, здійснено їх порівняльну еколого-енергетичну оцінку. **Серед низки інших** досліджень, спрямованих на *розв'язання проблем* у галузі сільського господарства: «Генетичні основи взаємодії у системі двох популяцій: рослина пшениці – збудник бурої іржі», «Ефекти присутності інтрогресій в генемі пшениці та її різноманіття за маркерними локусами та генами стійкості» та «Індентифікація нових алелів локусів запасних білків в генофонді м'якої пшениці та її робичів» та ін. [15].

Наукові дослідження, з самого початку становлення Академії були спрямовані на забезпечення і практичне вирішення найгострішох проблеми того часу – збільшення виробництва сільськогосподарської продукції як основи стійкого функціонування продовольчого комплексу України. Була розроблена концепція аграрної реформи, яка передбачала здійснення комплексу заходів по впровадженню ринкових відносин в аграрному секторі.



Відмітимо, що тільки за перший рік роботи науковими установами Академії передано сільськогосподарському виробництву ряд нових високопродуктивних сортів і гібридів культурних рослин. На основі ресурсозбереження вдосконадені технології їх вирощування, доопрацьовано та випробувано близько 300 наукових розробок, більшість яких було рекомендовано для впровадження у виробництво [15].

Слід відмітити недоліки, які залишалися невирішеними після першого року розвитку Академії: проблема кадрів, невирішені найбільш актуальні питання розвитку аграрного сектора (стабільність сільського господарства незалежно від агрокліматичних умов та економічної ситуації тощо), недостатнє наукове забезпечення окремих напрямів галузі; повільне впровадження у виробництво районованих сортів і гібридів сільськогосподарських культур тощо.

За ініціативи О. О. Созінова, з метою поліпшення координації досліджень, було запроваджено нову форму об`єднання науковців певних напрямів діяльності – науково–методичні та науково–технічні центри. Разом з тим було вжито заходи щодо оптимізації мережі наукових і регіональних центрів наукового забезпечення, які несли відповідальність за впровадження наукових розробок у виробництво.

У кінці XX ст. установи Академії, під керівництвом О. Созінова, співпрацювали з іншими країнами світу. На першому році роботи установи Академії спільно з 88 науковими закладами 23 країн світу виконували 17 міжнародних проєтів та програм з проблем розвитку сільського господарства в Україні [15]. Крім того, здійснювалася програма «Фермер-фермеру» по наданю фермерам, науково-дослідницьким установам та навчальним закладам України консультативно-методичну допомогу та ін.

Колеги академіка О. О. Созінова високо оцінюють діяльність вченого. Так, автори видання присвяченому 45-річчю з дня створення Інституту агроекології і природокористування НААН зазначають: «Характерною рисою О. О. Созінова, як керівника наукової установи і організатора науки, є вміння створювати неповторну атмосферу активної наукової роботи, в якій принциповість і глибокий аналіз наукових досліджень, безкомпромісні наукові дискусії гармонійно поєднуються з рідкісним розумінням і повагою до інших поглядів і думок з відкритою доброзичливістю» [16, С. 7]. Академік НААН, професор, доктор економічних наук О. І. Фурдичко наголошує, що «…перемоги і здобутки колективу нерозривно пов’язані з ім’ям патріарха аграрної науки, фундатора агроекологічної науки академіка НАН України і НААН Олексія Созінова» [16, С. 3].

Висновки. Константуємо, що доктор сільськогосподарських наук, професор, академік УААН О.О. Созінов зробив вагомий внесок у становлення НААН як головного науково-методичного та координаційного центру розвитку аграрно-промислового комплексу України.

Підсумовуючи науково-організаційну та дослідну діяльність УААН, очолювану О. Созіновим у 1990–1996 рр., варто зупинитись на певних моментах. Незважаючи на різного роду складнощі, науковому колективу вдалося: організація галузевих науково-методичних і науково-технічних центрів, оптимізація мережі науково-дослідних установ, координування їх діяльності, що сприяло зростанню комплексності і ефективності наукових досліджень, запровадженню найбільш перспективних наукових розробок у виробництво, налагодити міжнародні зв'язків, видання наукових праць, ініціювання і проведення нарад, з'їздів тощо. Основним завданням наукових центрів у період незалежності була взаємодія з регіональними органами управління для наукового забезпечення вирішення актуальних проблем агарарної галузі.

УААН, під керівництвом академіка О. О. Созінова, досить швидко стала визнаним центром аграрної науки України. Її створення відіграло важливу роль у збереженні сільськогосподарського наукового потенціалу в Україні.

Крім того, вчений доклав зусиль до становлення провідних вітчизняних галузевих наукових центрів – Селекційно-генетичного інституту – ННЦ насіннєзнавства та сортовивчення НААН, Інституту загальної генетики ім. М. І. Вавилова, ВАСГНІЛ та його Південного відділення, НААН, Інституту агроекології та природокористування НААН, Інституту харчової біотехнології і геноміки НАНУ.

На перспективу представляється доцільним вивчення репрезентативної діяльності академіка УААН О. О. Созінова як складової його творчих пошуків у контексті становлення та розвитку сільськогосподарської науки та освіти.

Література

1. Каденюк О. Парадигма інноваційних змін в аграрно-промисловому секторі України у 90-х роках XX століття. *Грааль науки.* 2003. №31. С.505–507. https://doi.org/10.36074/grail-of-science

2. Вергунов В. А. Національна академія аграрних наук України (1918–1931): передумови появи, діяльність, звитяги. Київ, 2018. 257 с.

3. Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2021 рр. : біогр. довід. / НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Л. М. Татарчук, С. В. Нижник, Х. М. Дмитрієва, Л. І. Лямець; відп. за вип. В. А. Вергунов. 3-ге вид., перероб. та доп. К. : Аграр. наука, 2021. 1008 с.

4. Патон Б. Є., Супіханов Б. К., Саблук П. Т. Через роки і відстані. Київ: Аграрна наука, 2008. 456 с.

5. Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва: довідник. Київ: Аграрна наука, 2000. 362 с.

6. Нижник С. В. Висвітлення наукової діяльності академіка О. О. Созінова на шпальтах української періодики кінця XX – початку XXI ст. *Історія науки і біографістика,* 2024. № 2. С. 32–46. doi.org/10.31073/istnauka202402-03.

7. Вергунов В. А. Він випереджав свій час: штрихи до портрету академіка О. О. Созінова. *Світогляд.* 2018. № 5. С.14–16.

8. Пирожков С. І., Вергунов В. А. Перший президент академії аграрних наук незалежної України (пам'яті академіка НАН України О. О. Созінова). *Вісник НАН України*. 2018. №9. С. 83–87.

9. Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи України на 2025 рік / НААН, ННСГБ; уклад. В. А. Вергунов, С. В. Нижник, О.В. Корзун, Д.Ю. Корзун; за наук. ред. В.А. Вергунова. Київ, 2019. 292 с.

10. Ситник К.М., Кордюм Є.Л. Олексій Олексійович Созінов: до 80-річчя від дня народження вченого. *Український ботанічний журнал*. 2010. Вип. 67. № 2. С. 301–303.

11. Созінов Олексій Олексійович: бібліографічний покажчик наукових праць за 1954–2009 рр. До 80-річчя від дня народження / укладач. В. Вергунов, Т. Дерлеменко, О. Анікіна, Л. Кириленко, В. Товмаченко. Київ, 2010. 254 с.

12. Архів Національної академії аграрних наук України. Накази. Постанови. Розпорядження за 1991 р. 96 ар.

13. Українська академія аграрних наук. 1991–1995 / ред. кол.: О. О. Созінов, В. О. Бусол, М. В. Зубець та ін. – К.: Аграрна наука, 1996. – 263 с.].

14. Архів Національної академії аграрних наук України. Протоколи засідань Відділення рослинництва і селекції за 1991 р. 120 арк.

15. Звіт про роботу Української академії аграрних наук за 1993–1996 /укл. В.П. Буркат, М.К. Царенко, Е.М. Попова. Київ, 1997. 324 с.

16. Інститут агроекології в природокористування Національної академії аграрних наук: етапи становлення і розвитку за 1972–2017 рр. Київ, 2017, 92 с.

References

1. Kadenyuk, O. (2003). Paradyhma innovatsiynykh zmin v ahrarno-promyslovomu sektori Ukrayiny u 90-kh rokakh KhKh stolittya [The Paradigm of Innovative Changes in the Agricultural Sector of Ukraine in the 1990s]. *Hraal' nauky –The grail of science,* 31, 505–507 [in Ukrainian].

2. Verhunov, V. A. (2018). *Natsional'na akademiya ahrarnykh nauk Ukrayiny(1918–1931): peredumovy poyavy, diyal'nist', zvytyahy [The National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (1918-1931): Preconditions for its Emergence, Activities, and Victories*]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Verhunov, V., Tatarchuk, L., Nyzhnyk, S., Dmytriyeva, Kh. & Lyamets', L. (2021). *Natsional'na akademiia ahrarnykh nauk Ukrainy. Personal'nyj sklad (akademiky, chleny-korespondenty, pochesni ta inozemni chleny)1990–2011: biohr. dovid.* [*National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Personnel (academics, corresponding members, honorary and foreign members) 1990–2021: biogr. argument*]. Kyiv. Retriewed from: https://doi.org/10.31073/978-966-540-530-6 [In Ukrainian].

4. Paton, B. Ye, Supikhanov, B. K. & Sabluk, P. T. (2008). *Cherez roky i vidstani [Across years and distances]*. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].

5. (2000). *Vcheni-henetyky i selektsionery u haluzi roslynnytstva: dovidnyk* [*Geneticists and breeders in the field of crop production: a reference book*]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].

6. Nyzhnyk, S. (2024). Vysvitlennya naukovoyi diyal'nosti akademika O. Sozinova na shpal'takh ukrayins'koyi periodyky kintsya KhKh – pochatku KhKhI st [Coverage of the scientific activities of Academician O. Sozinov in the Ukrainian periodicals of the late twentieth and early twenty-first centuries]. *Istoriya nauky i biohrafistyka – History of science and biography,* 2. Retriewed from: doi.org/10.31073/istnauka202402-03 [In Ukrainian].

7. Verhunov, V. (2018). Vin vyperedzhav sviy chas: shtrykhy do portretu akademika O. Sozinova [He was ahead of his time: touches to the portrait of academician O. Sozinova]. *Svitohlyad – Worldview,* 5, 14–16 [In Ukrainian].

8. Pyrozhkov, S.I. & Verhunov, V.A. (2018). Pershyy prezydent akademiyi ahrarnykh nauk nezalezhnoyi Ukrayiny (pam'yati akademika NAN Ukrayiny O. O. Sozinova) [The first president of the Academy of Agrarian Sciences of independent Ukraine (in memory of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. Sozinov)]. *Visnyk NAN Ukrayiny – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9 (19), 83–87 [In Ukrainian].

9. Verhunov, V., Nyzhnyk, S., Korzun, O. & Korzun, D. (2024). Kalendar znamennykh i pam'yatnykh dat v istoriyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy Ukrayiny na 2025 rik [*Calendar of significant and memorable dates in the history of agricultural research in Ukraine for 2025*]. Kyiv [In Ukrainian].

10. Sytnyk, K. & Kordyum, Ye. (2010). Oleksiy Sozinov: do 80-richchya vid dnya narodzhennya vchenoho [Oleksiy Sozinov: to the scientist's 80th birthday]. *Ukrayins'kyy botanichnyy zhurnal – Ukrainian Botanical Journal,* 2, 301–303 [In Ukrainian].

11. (2010). *Sozinov Oleksiy Oleksiyovych: biobibl. pokazhch. nauk. pr. za 1954–2009 roky. Do 80-richchya vid dnya narodzhennya [Oleksii Oleksiiovych Sozinov: biobibl. show of science pr. for the years 1954–2009. To the 80th anniversary of the birthday]* / Uporyad. V. Verhunov, T. Derlemenko, O. Anikina, L. Kyrylenko, V. Tovmachenko. Kyiv, Ukraine [In Ukrainian].

12. (1992). Arkhiv Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrayiny. Nakazy. Postanovy. Rozporyadzhennya [Archive of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Orders. Resolutions. Orders. 1991]. Kyiv, 96 [In Ukrainian].

13. Sozinov, O.O., Busol, V. O. & Zubets', M. V. (1996). Ukrayins'ka akademiya ahrarnykh nauk. 1991–1995 [Ukrainian Academy of Agrarian Sciences. 1991–1995]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].

14. (1992). Arkhiv Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrayiny. Protokoly zasidan' Viddilennya roslynnytstva i selektsiyi za 1991 r. [Archive of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Minutes of the meetings of the Department of Plant Production and Breeding for 1991]. Kyiv, 120 [In Ukrainian].

15. (1997). *Zvit pro robotu Ukrayins'koyi akademiyi ahrarnykh nauk za 1993–1996* [*Report on the work of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences for 1993–1996*]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].

16. (2017). *Instytut ahroekolohiyi i pryrodokorystuvannya Natsional'noyi akademiyi ahrarnykh nauk Ukrayiny: etapy stanovlennya i rozvytku za 1972–2017 rr. [Institute of Agroecology and Nature Management of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine: Stages of Formation and Development in 1972–2017*]. Kyiv. [In Ukrainian].

УДК 94 (477):340.13

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1255-1270

Руснак Юрій Іванович кандидат юридичних наук, старший дослідник, Заслужений юрист України, заступник начальника центру – начальник науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1418-5793.

Топольніцький Віталій Володимирович кандидат юридичних наук, начальник науково-дослідного відділу військово-правових проблем науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5573-4149.

Остапенко Анастасія Іванівна ад'юнкт, Національний університет оборони України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-3545-3283.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОБОРОНИ (2022-2023 рр.)

Анотація. З прийняттям Закону України "Про правотворчу діяльність" процеси систематизації національного законодавства, у тому числі шляхом його кодифікації, набули особливої актуальності. Сфера оборони не є винятком, враховуючи очевидну необхідність приведення законодавства України з питань оборони до узгодженої системи сучасних нормативно-правових актів, здатних ефективно регулювати суспільні правовідносини в означеній сфері.

Початок роботи над кодифікацією сучасного законодавства України у сфері оборони прийнято пов'язувати з виданням Указу Президента України від 8 листопада 2019 року № 837 "Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави", відповідно до якого Міністерству оборони України (разом із співвиконавцями) було поставлено завдання вжити заходів щодо кодифікації законодавства у сфері оборони. Умовно, весь процес роботи з кодифікації можна поділити на декілька етапів, перший з яких, так званий "підготовчий" етап, тривав з 2019 року по 2021 рік та ознаменувався розробкою проєкту "Концепції розвитку законодавства у сфері оборони України та його кодифікації" та орієнтовної структури Кодексу про оборону України.

В статті представлено ретроспективний огляд другого “змістовного” етапу кодифікації законодавства України у сфері оборони, який охопив кінець 2022 і 2023 роки. За цей період було напрацьовано базовий текст проєкту Кодексу про оборону України силами науковців, юристів-практиків та спеціалістів зі складу Міністерства оборони України і Збройних Сил України, які є фахівцями за основними напрямами правового регулювання майбутнього кодексу.

В публікації висвітлено основну мету підготовки проєкту Кодексу про оборону України та окреслено питання, які за задумом розробників мають вирішитися шляхом його прийняття. Водночас, представлено оновлену структуру проєкту кодексу та зазначено короткий зміст кожної глави.

Ключові слова: національна безпека, оборона держави, законодавство у сфері оборони, військове законодавство, кодифікація, систематизація, упорядкування, гармонізація, сфера оборони, воєнна сфера, кодекс, правотворча діяльність.

Rusnak Yurii Ivanovych Ph.D. in Law, Senior Researcher, Honored Lawyer of Ukraine, Deputy Head of the Center – Head of the Research Department on Resource Provision Issues in the Military Sphere, Defense, and Military Construction of the Center for Military-Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-1418-5793.

Topolnytskyi Vitalii Volodymyrovych Ph.D. in Law, Head of the Scientific and Research Department of Military Legal Problems of the Research Department on Resource Provision Issues in the Military Sphere, Defense, and Military Construction of the Center for Military-Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-5573-4149.

Ostapenko Anastasiia Ivanivna Ph.D. Student, National Defense University of Ukraine Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-3545-3283.

RETROSPECTIVE REVIEW OF THE CODIFICATION OF THE DEFENSE LAWS OF UKRAINE (2022-2023)

Abstract. With the adoption of the Law of Ukraine “About law-making activity”, the processes of systematization of national legislation, including through its codification, have become particularly relevant. The defense sector is no exception, given the obvious need to bring Ukraine's defense legislation into a coherent system of modern legal acts capable of effectively regulating public legal relations in this area.

The start of work on the codification of Ukraine's current defense legislation is generally associated with the adoption of Presidential Decree No. 837 of November 8, 2019 “On Urgent Measures to Reform and Strengthen the State”, according to which



the Ministry of Defense of Ukraine (together with co-executors) was tasked with taking measures to codify defense legislation. Conventionally, the entire codification process can be divided into several stages, the first of which, the so-called "preparatory" stage, lasted from 2019 to 2022 and was marked by the development of the draft "Concept for the Development of Legislation in the Field of Defense of Ukraine and its Codification" and the indicative structure of the Defense Code of Ukraine.

The article provides a retrospective review of the second "substantive" stage of codification of Ukraine's defense legislation, which covered the end of 2022 and 2023. During this period, the basic text of the draft Defense Code of Ukraine was developed by scholars, legal practitioners and specialists from the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine, who are experts in the main areas of regulation of the future code.

The publication highlights the main purpose of the adoption of the Defense Code of Ukraine and the issues to be resolved through its adoption. At the same time, the updated structure of the draft code is presented and a summary of each chapter is provided.

Keywords: national security, defense of the state, defense legislation, military legislation, codification, systematization, streamlining, harmonization, defense sector, military sphere, code, law-making activity.

Постановка проблеми. Упорядковане та ефективне законодавство з питань оборони держави є одним з основних інструментів забезпечення національної безпеки. Враховуючи довготривале перебування України у стані затяжного збройного конфлікту із постійною загрозою його подальшої ескалації, наразі питання якісного системного оновлення законодавства у сфері оборони стоїть досить гостро. Пошук оптимальних способів його удосконалення зводиться до необхідності проведення комплексної роботи з кодифікації.

Метою кодифікації законодавства України у сфері оборони, найперше, є вирішення завдання щодо усунення повторень, протиріч та неузгодженостей положень законодавчих актів з питань оборони України. Ефективне вирішення цього завдання передбачає проведення ретельного аналізу чинного законодавства у сфері оборони та здійснення взаємного узгодження чинних законодавчих норм. Більшість законів у сфері оборони, які приймалися Верховною Радою України у 2014 – 2022 роках, були спрямовані переважно на внесення змін до раніше прийнятих законів України. На жаль, з початком широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році тенденція "ситуативної" та "точкової" нормотворчості в державі не вщухла, а, навпаки, набрала нових обертів. У результаті цього в деяких законодавчих актах спостерігається співіснування успадкованих застарілих норм поряд з новітніми

положеннями. Одним із ефективних способів системного вирішення нагальних проблем у національному оборонному законодавстві може стати прийняття Кодексу про оборону України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея щодо необхідності галузевої систематизації військового законодавства не є новою, до неї зверталися Р. Алієв, М. Прохоренко, В. Шульгін та ін. Своє бачення щодо кодифікації нормативно-правових актів у сфері оборони висловлювали, зокрема, П. Богуцький, В. Книш, В. Тютюнник, В. Горовенко, В. Коломієць, М. Зайцев, Р. Чунаков.

Мета статті – провести ретроспективний огляд другого етапу кодифікації законодавства України у сфері оборони, який охопив 2022-2023 роки, визначити основні завдання та результати його проведення.

Виклад основного матеріалу. Стрімким стартом для початку роботи над кодифікацією законодавства України у сфері оборони став Указ Президента України від 8 листопада 2019 року № 837 "Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави" [1], відповідно до якого Міністерству оборони України (разом із співвиконавцями) було поставлено завдання вжити заходів щодо кодифікації законодавства у сфері оборони. Умовно, весь процес кодифікації сучасного оборонного законодавства України складається із кількох етапів.

Перший етап (2019-2022 рр.) [2] можна назвати "підготовчим". Йому характерно здійснення пошуку відправних точок роботи над кодифікацією, обґрунтування та вибір основоположних концептуальних засад, узагальнення передового національного та зарубіжного досвіду систематизації оборонного законодавства загалом. За результатами проведення першого етапу було підготовлено "Концепцію розвитку законодавства у сфері оборони України та його кодифікації" та сформовано орієнтовну структуру Кодексу про оборону України, який складався з 5 розділів та 16 глав:

Розділ І "Загальна частина": Глава 1. "Загальні положення".

Розділ ІІ "Основи підготовки і організації оборони": Глава 2. "Підготовка держави до оборони"; Глава 3. "Планування оборони держави"; Глава 4. "Повноваження органів державної влади у сфері оборони"; Глава 5. "Функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, обов'язки посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони"; Глава 6. "Завдання Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями у сфері оборони"; Глава 7. "Оборонне планування"; Глава 8. "Демократичний цивільний контроль над силами оборони".

Розділ ІІІ "Збройний захист територіальної цілісності України": Глава 9. "Порядок використання та застосування Збройних Сил України, інших



утворених відповідно до законів України військових формувань”**;** Глава 10. “Стан війни. Воєнний час. Воєнний стан**.** Мобілізація”; Глава 11. “Територіальна оборона. Цивільний захист”; Глава 12. “Порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права”; Глава 13. “Відбудовний період після закінчення воєнних дій”.

Розділ IV “Забезпечення обороноздатності держави”: Глава 14. “Фінансове забезпечення оборони держави”; Глава 15. “Міжнародне оборонне співробітництво”; Глава 16. “Забезпечення законності, правопорядку і військової дисципліни у сфері оборони”.

Розділ V “Прикінцеві та перехідні положення”.

Широкомасштабне вторгнення російських військ на територію України тимчасово призупинило роботу над кодифікацією законодавства України у сфері оборони. Строк виконання завдання, визначеного Указом Президента України від 8 листопада 2019 року № 837 “Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави” [1], в черговий раз за клопотанням Міністерства оборони України (за підтримки Уряду) було продовжено Офісом Президента України [3], цього разу до 1 січня 2025 року.

Однак, не зважаючи на стрімке розгортання активної “адаптивної правотворчості” в перші місяці широкомасштабного російського вторгнення на територію України, вимушена пауза у роботі над кодифікацією законодавства у сфері оборони не була затяжною, і вже восени 2022 року робота відновилася. Почався її другий етап, темпоральні рамки якого можна окреслити 2022-2023 роками. Цей період доцільно назвати “змістовним”, оскільки саме на нього припала найбільша частина аналітичної, узагальнюючої та безпосередньо правотворчої роботи.

За загальним правилом, кодифікацію здійснюють тільки щодо сталого, апробованого законодавства, яке набуло ознак системності та фундаментальності. Однак, так званою “родзинкою”, яка у той же час є найскладнішим випробування в історії створення Кодексу про оборону України, безумовно виступає необхідність при його розробці одночасного врахування досвіду триваючої російсько-української війни, результатів стрімкої новелізації національного законодавства та його правозастосування, вимог інтеграції України у європейський правовий простір та адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів. Очевидно, що всі ці фактори не сприяють швидкій та планомірній підготовці проєкту кодексу. Навіть навпаки, нерідко зумовлюють внесення змін до ще неопублікованого, робочого варіанту тексту.

Першим кроком з відновлення роботи над кодифікацією законодавства України у сфері оборони восени 2022 року стало формування списку співвиконавців глав проєкту кодексу, відповідно до його попередньої структури. Першим заступником Міністра оборони України було прийнято відповідне

рішення [4] щодо створення базового проєкту Кодексу про оборону України силами спеціалістів зі складу Міністерства оборони України та Збройних Сил України, з подальшою їх співпрацею з представниками інших складових сектору безпеки і оборони. До роботи було залучено як науковців у сфері військового права, так і фахівців Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України за напрямами правового регулювання кодексу. Так, до складу робочої групи увійшли науковці Національного університету оборони України, Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, а також представники структурних підрозділів Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України - фахівці з питань мобілізації, міжнародного співробітництва, оборонного планування, територіальної оборони, кадрового менеджменту, правоохоронної діяльності у Збройних Силах України та ін.

З урахуванням результатів численних узгоджувальних нарад щодо вибору оптимального підходу до процесу кодифікації законодавства України у сфері оборони як серед науковців, так і серед інших співрозробників кодексу, в процесі наполегливої роботи відповідальних виконавців безпосередньо над наповненням проєкту Кодексу про оборону України дещо змінилася його структура [5]. Кількість глав зменшилася до чотирнадцяти: питання регулювання мобілізації та демобілізації було винесено в окрему Главу 11; відповідно попередня Глава 11 “Територіальна оборона” стала Главою 12, яку доповнено питаннями організації руху опору; питання цивільного захисту та три глави (Глава 12. “Порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права”; Глава 13. “Відбудовний період після закінчення воєнних дій”; Глава 16. “Забезпечення законності, правопорядку і військової дисципліни у сфері оборони”) з проєкту кодексу були виключені.

В ході роботи над кодифікацією законодавства України у сфері оборони зроблено висновок, що порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права на сьогодні доволі детально регламентований чинним наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України” [6], що по своїй суті є комплексом здебільшого процедурних норм (у тому числі містить великий об’єм спеціальної термінології), які не носять загального характеру. Саме тому включати їх в кодекс, який безумовно є збіркою виключно фундаментальних засад і принципів організації оборони держави, було б недоречно [7].

Результати порівняльно-правового аналізу кодифікованих актів оборонного спрямування провідних країн світу дають підстави припустити, що питання



відбудовного періоду також не потребує додаткової нормативної регламентації на рівні кодифікованого закону, адже може бути вирішено шляхом розробки відповідних актів тимчасової дії, за необхідності [8, с. 45]. Водночас, вбачається за можливе в межах предмету регулювання Кодексу про оборону України окреслити деякі питання повоєнного відновлення держави, а саме: деокупацію та розмінування тимчасово захоплених територій; формування державних замовлень для посилення обороноздатності країни; планування у сфері оборонно-промислового комплексу; підвищення рівня обороноздатності й готовності до реагування на кризові ситуації; відбудову військової інфраструктури [9, с. 48].

Найбільше дискусій викликало питання включення в проєкт Кодексу про оборону України правових норм щодо діяльності Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, яка має вузько визначені специфічні повноваження та є лише дотичною до оборони держави поряд із спеціалізованою прокуратурою у військовій та оборонній сфері. Враховуючи нагальність питання щодо докорінної трансформації військової юстиції, у тому числі переформатування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію, відповідну главу також виключено з проєкту кодексу.

Окрім того, відповідно до протокольного рішення від 19.01.2023 № 2 робочої наради з обговорення проміжних напрацьованих матеріалів щодо розробки визначених розділів та глав проєкту Кодексу про оборону України [5] визначено, що підготовку глав статей проєкту кодексу доцільно здійснювати з урахуванням положень проєкту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань національної безпеки і оборони щодо зміцнення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України, удосконалення об'єднаного керівництва силами оборони держави та планування у сферах національної безпеки і оборони" (реєстр. № 4210) [10], який за результатами розгляду в першому читанні 16 лютого 2022 року прийнятий за основу Верховною Радою України. Зокрема, запропоновано узгодити із законопроєктом № 4210 такі терміни: "військове керівництво", "генерування військ (сил)", "застосування військ (сил)", "логістичне забезпечення", "обороноздатність держави", "оборонне планування", "оборонний огляд", "орган військової стандартизації", "планування оборони держави", "план оборони України", "спроможності сил оборони", "управління військами (силами)", "цивільно-військове співробітництво". Особливу увагу приділено необхідності оновлення базового терміну "оборона України", а також наповнення змістом таких термінів, як "сфера оборони", "військова сфера", "сфера національної безпеки", "підготовка України до оборони", "планування оборони України", "стратегічне планування у сфері оборони", "воєнна загроза", "воєнна загроза національній безпеці України", "загроза нападу", "небезпека

державній незалежності України" та "підготовка держави до збройного захисту", оскільки непослідовність, неточності та упущення у законодавстві, пов'язаному з національною безпекою та обороною, сприяють правовій невизначеності, суперечливому тлумаченню правових норм та значним порушенням під час прийняття управлінських рішень.

Остаточна структура проєкту Кодексу про оборону України станом на грудень 2023 року в редакції, направленій на опрацювання до інших складових сектору безпеки і оборони, складалася з 5 розділів та 14 глав.

Розділ І. Загальна частина: Глава 1 "Загальні положення".

Кодекс про оборону України присвячується регулюванню відносин, пов'язаних з підготовкою і організацією оборони України, забезпеченням її обороноздатності, здійсненням збройного захисту територіальної цілісності України та його підготовкою, введенням та скасуванням правового режиму воєнного стану, проведенням мобілізації та демобілізації, організацією та функціонуванням руху опору, а також визначає основні завдання та функції складових сектору безпеки і оборони, обов'язки їх посадових осіб, права і обов'язки громадян України та іноземних держав, а також осіб без громадянства, задіяних в сфері оборони у мирний час та в умовах воєнного стану. Кодекс передбачає включення глосарію більш ніж ста дефініцій спеціальної термінології, пов'язаної зі сферою оборони. Глава 1 закріплює загальні положення щодо основ оборони України та підготовки держави до збройного захисту, визначає перелік суб'єктів забезпечення оборони України та деталізує склад сил оборони України, визначає загальні питання цивільного захисту під час дії особливого періоду та окреслює засади юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері оборони.

Розділ ІІ. Основи підготовки і організації оборони України:

Глава 2. "Підготовка України до оборони".

Підготовка України до оборони включає виконання суб'єктами і органами державної влади та органами місцевого самоврядування загальнодержавних заходів, які передбачають побудову стійкої системи державного та військового управління, створення виробничих потужностей, матеріальних резервів та резервних фондів грошових коштів для забезпечення потреб оборони, а також завчасну підготовку Збройних Сил України, інших складових сил оборони, національної економіки, території та населення до ведення оборони, що не охоплює особливий період. Підготовка України до оборони здійснюється за такими напрямами: реалізація заходів, спрямованих на запобігання здійсненню збройної агресії проти України та розв'язання збройного конфлікту на території України; підготовка органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій до виконання заходів правового режиму воєнного стану; розвиток сектора безпеки і оборони;

підготовка сил оборони до застосування; підготовка території України до оборони; підготовка населення до оборони України; мобілізаційна підготовка та бронювання військовозобов'язаних; підготовка територіальної оборони; підготовка руху опору; реагування складових сектору безпеки і оборони України на кризові ситуації, що загрожують національній безпеці України. Глава 2 в загальному визначає принципи підготовки держави до оборони, окреслює завдання уповноважених суб'єктів, містить переліки основних заходів за кожним напрямом підготовки.

Глава 3. "Планування оборони України".

Планування оборони України здійснюється з метою забезпечення реалізації державної політики у воєнній сфері шляхом розроблення стратегій, концепцій, програм, планів, які передбачають виконання комплексу заходів всеохоплюючої оборони України, застосування всіх форм і способів збройної боротьби, використання всього потенціалу держави та суспільства для відсічі агресії. Глава 3 визначає принципи, види, учасників та загальний порядок здійснення планування оборони України.

Глава 4. "Повноваження органів державної влади у сфері оборони".

Глава 4 визначає основні повноваження у сфері оборони Верховної Ради України, Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України, міністерств, центральних та інших органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Глава 5. "Основні завдання та функції органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, завдання підприємств, установ та організацій та обов'язки їх посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони".

Зміст Глави 5 містить доволі деталізовані переліки основних завдань та функцій у сфері оборони Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, командувань, штабів, управлінь, постійних чи тимчасово утворених органів військового управління у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їхніх посадових осіб. Главою 5 передбачено нормативну регламентацію прав (і їх обмежень у випадках, передбачених законодавством України) та обов'язків громадян України у сфері оборони.

Глава 6. "Завдання Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями у сфері оборони".

Положення Глави 6 визначають загальне призначення, основні завдання та функції у сфері оборони Збройних Сил України, Національної гвардії України, Національної поліції України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, розвідувальних органів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України у мирний час та в особливий період.

Глава 7. "Оборонне планування".

Глава 7 регламентує засади здійснення оборонного планування в державі, визначає принципи, основні завдання, види оборонного планування, суб'єктів здійснення оборонного планування та їх повноваження у цій сфері, а також окреслює правові засади організації та проведення оборонного огляду.

Глава 8. "Демократичний цивільний контроль над силами оборони".

Система цивільного контролю над силами оборони складається з контролю, що здійснюється Президентом України, Верховною Радою України, Радою національної безпеки і оборони України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського контролю. Глава 8 закріплює засади демократичного цивільного контролю над силами оборони, визначає предмет та суб'єктів його здійснення, їхні повноваження та відповідальність за порушення законодавства з питань цивільного контролю над силами оборони.

Розділ ІІІ. Збройний захист територіальної цілісності України.

Глави 9. "Порядок використання та застосування Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань"**.**

Главою 9 визначаються загальні засади використання та застосування складових сил оборони при відсічі збройної агресії проти України, положення щодо керівництва складовими сил оборони під час відсічі збройної агресії. Також визначається порядок дій органів державної влади, органів військового управління, об'єднань, з'єднань, військових частин та підрозділів (інших сил та засобів) Збройних Сил України та органів управління інших складових сил оборони до оголошення стану війни або введення воєнного стану щодо вжиття заходів для відсічі агресії та прикриття державного кордону, відповідно до плану оборони України та стратегічного плану застосування Збройних Сил України та інших складових сил оборони. Главою 9 врегульовується питання застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами, підрозділами і військовослужбовцями Збройних Сил України, особовим складом інших складових сил оборони під час виконання ними завдань з відсічі агресії у воєнний час.

Глави 10. "Стан війни. Воєнний час. Воєнний стан".

Норми Глави 10 надають визначення поняттям "стан війни", "воєнний час", "воєнний стан", чітко визначають юридичні факти їх початку та



припинення, регламентують порядок введення стану війни та воєнного стану в державі, детально регулюють функціонування держави під час дії правового режиму воєнного стану.

Глави 11. “Мобілізація та демобілізація”.

Зміст Глави 11 потребує постійного моніторингу та удосконалення у зв’язку з мінливим характером законодавства з питань мобілізації. Кінцевою метою формування Глави 11 є перенесення всіх актуальних правових норм із Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” до проєкту Кодексу та, відповідно, подальша втрата чинності зазначеного спеціального закону.

Глава 12. “Територіальна оборона. Рух опору”.

Глава 12 складається з двох окремих параграфів: “Територіальна оборона” та “Рух опору”. Главою визначаються принципи діяльності, склад, завдання, керівництво Силами територіальної оборони Збройних Сил України та рухом опору, суб’єктний склад забезпечення функціонування Сил територіальної оборони та руху опору (їх повноваження), особливості формування, комплектування та всебічної організації діяльності складових Сил територіальної оборони Збройних Сил України та руху опору, питання соціального захисту їх учасників.

Розділ IV Забезпечення обороноздатності держави.

Глава 13. “Фінансове забезпечення оборони держави”.

Положення Глави 13 визначають загальні засади процедури планування та виконання Державного бюджету України щодо фінансування сил оборони, повноваження Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, Ради національної безпеки і оборони України та Рахункової палати, окреслюють особливості фінансового забезпечення сектору безпеки і оборони в умовах воєнного стану, а також фінансування мобілізаційної підготовки, мобілізації та демобілізації.

Глава 14. “Міжнародне оборонне співробітництво”.

Глава 14 складається з трьох параграфів: “Загальні положення міжнародного оборонного співробітництва”, “Порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав” та “Порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України”. Глава розкриває загальний зміст міжнародного оборонного співробітництва та його основних напрямів: воєнно-політичного, військово-технічного і військового. Детально врегульовано порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав і перебування їх в цих державах, визначено підстави, зміст міжнародного договору про направлення підрозділів, їх навчання, транзит, комплектування, відкликання та гарантії соціального захисту. Також регламентовано порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших

держав на території України, а саме визначено підстави їх допуску, мету, вимоги до міжнародного договору України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України та особливості їх денонсації, детальні умови їх в'їзду та перебування на території України, права і обов'язки, відповідальність осіб військового і цивільного персоналу направлених підрозділів, обов'язки держав-сторін міжнародних договорів та засади вирішення спорів.

Розділ V. Прикінцеві та перехідні положення.

В основу проєкту Кодексу про оборону України покладені норми статей низки Законів України, які з прийняттям кодексу втратять чинність: "Про оборону України", "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію", "Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав", "Про правовий режим воєнного стану", "Про основи національного спротиву", "Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України". Крім того, до деяких законів будуть внесені зміни, зокрема до Закону України "Про Збройні Сили України", а саме: щодо застосування зброї під час оголошення стану війни чи введенні правового режиму воєнного стану; зміни в структуру, склад та керівництво Збройними Силами України; визначення повноважень Головнокомандувача Збройних Сил України. Точкові зміни передбачаються також для Законів України "Про національну безпеку України", "Про Національну гвардію України", "Про Національну поліцію", "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України", "Про Державну прикордонну службу України", "Про державний кордон України", "Про місцеве самоврядування в Україні".

Загалом, зміст проєкту Кодексу про оборону України базується на нормах чинного законодавства у сфері оборони, яке можна вважати системоутворюючим. Разом з тим, проєкт кодексу врегульовує ряд питань, які роками потребували вирішення, а саме: уніфікує оборонну термінологію, при цьому дає чітке визначення "неоднозначним" поняттям; приводить законодавство щодо використання Збройних Сил України та інших військових формувань у відповідність з Конституцією України; регламентує питання оголошення стану війни та чітко визначає межі дії "воєнного часу"; сприяє більш детальній регламентації завдань та функцій всіх складових сектору безпеки і оборони у сфері оборони як в мирний час, так і в особливий період; визначає структуру керівництва складовими сил оборони та закладає підґрунтя для їх взаємодії під час відсічі збройної агресії.

Між іншим, важливою подією в історії національного законотворення в цілому та кодифікації законодавства України у сфері оборони, зокрема, стало прийняття 24 серпня 2023 року Закону України "Про правотворчу діяльність" [11]. Так, вперше на законодавчому рівні унормовано процедуру проведення правотворчої діяльності в Україні, визначено правові та організаційні засади її



здійснення. Нарешті багаторічний теоретико-правовий доробок вітчизняних науковців, присвячений обґрунтуванню сучасної моделі правотворчості, знайшов своє втілення у нормах однойменного закону.

Основоположні засади здійснення кодифікації нормативно-правових актів також віднайшли своє місце серед положень закону. Так, відповідно до Закону України "Про правотворчу діяльність", кодекс визначається як закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання. Законом також визначається загальні рекомендації щодо структури кодексу. Характерною особливістю кодифікації законодавства є обов'язкова попередня розробка концепції проєкту кодексу, яка має містити обраний підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, обґрунтування необхідності прийняття кодифікованого нормативно-правового акта, описувати нові або зміну існуючих прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації. Разом із проєктом кодексу подаються: концепція; пояснювальна записка з викладенням результатів проведення оцінки потенційного впливу проєкту нормативно-правового акта на суспільні відносини, висновками експертиз, якщо такі проводилися, результатами публічних консультацій (у разі їх проведення); перелік нормативно-правових актів, які необхідно прийняти або змінити для реалізації положень кодексу в разі його прийняття; аналітичні документи публічної політики, на підставі яких розроблено концепцію та проєкт кодексу (у разі наявності); інші супровідні документи до проєкту кодексу.

Важливий нюанс Закону України "Про правотворчу діяльність", який безпосередньо стосується виконання завдання з кодифікації законодавства України у сфері оборони, закріплено в його Перехідних положеннях. Законом визначено ряд завдань Кабінету Міністрів України, що мають пріоритетне значення для розвитку правової системи України в цілому, та правового регулювання сферою оборони, зокрема. Серед основних завдань визначено обов'язок у шестимісячний строк з дня набрання чинності Законом подати до Верховної Ради України пропозиції щодо: систематизації норм права, що належать до предметів регулювання основ законодавства України та декретів Кабінету Міністрів України, чинних на день набрання чинності цим Законом; удосконалення правового регулювання особливостей дії нормативно-правових актів в умовах воєнного або надзвичайного станів; кодифікації (рекодифікації, декодифікації) національного законодавства. У зв'язку із законодавчим закріпленням таких темпоральних рамок Міністерство оборони України в черговий раз звернулося до Кабінету Міністрів України з клопотанням про перенесення строку виконання завдання з кодифікації законодавства у сфері

оборони до моменту закінчення (скасування) правового режиму воєнного стану в Україні, обґрунтувавши це необхідністю врахування під час розробки проєкту кодифікованого закону досвіду функціонування держави та її інституцій у період дії воєнного стану та ведення бойових дій [12]. Офісом Президента України пропозицію щодо продовження строку виконання завдання з кодифікації законодавства України у сфері оборони було підтримано та відтерміновано його виконання на період в шість місяців з дня припинення чи скасування правового режиму воєнного стану в Україні [13].

Висновки. Завдання щодо систематизації та можливої кодифікації національного законодавства, поставлені в Прикінцевих положеннях Закону України "Про правотворчу діяльність" Кабінету Міністрів України, підтверджують правильність обраного Міністерством оборони України вектору руху щодо кодифікації законодавства України у сфері оборони. Наразі робота над проєктом Кодексу про оборону України знаходиться на третьому етапі, що здійснюється шляхом проведення робочих зустрічей та узгоджувальних нарад з представниками сил безпеки та сил оборони, на які безпосередньо розповсюджується дія майбутнього кодексу. Положення, щодо яких буде досягнуто згоди, увійдуть до кінцевого варіанту проєкту Кодексу про оборону України та плануються до подальшого розгляду відповідно до чинного законодавства України про правотворчу діяльність.

Література:

1. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави : Указ Президента України від 08.11.2019 р. № 837. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 (дата звернення: 26.09.2024).

2. Руснак Ю., Котляренко О., Топольніцький В., Остапенко А. Ретроспективний огляд кодифікації законодавства України у сфері оборони (2019-2021 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 58-63.

3. Лист Офісу Президента України до Кабінету Міністрів України від 09.05.2022 р. № 02-01/342.

4. Доручення Першого заступника Міністра оборони України від 28.09.2022 р. № 32508/з.

5. Рішення Першого заступника Міністра оборони України "Про затвердження Протоколу робочої наради з обговорення проміжних напрацьованих матеріалів щодо розробки визначених розділів та глав проєкту Кодексу про оборону України від 19 січня 2023 року № 2" від 30.01.2023 р. № 32508/з/4-2022.

6. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text (дата звернення: 28.09.2024).

7. Лист Департаменту юридичного забезпечення Міністерства оборони України від 01.01.2024 р. № 17/1-ск.

8. Руснак Ю., Топольніцький В., Остапенко А. Структурно-змістовні особливості кодифікованих актів у сфері оборони зарубіжних країн. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 41-46.



9. Сегеда С., Руснак Ю., Федчук Т. Актуальні питання кодифікації законодавства у сфері оборони України (історико-правовий аспект). *Воєнно-історичний вісник.* 2023. № 4(50). С. 43-51.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань національної безпеки і оборони щодо зміцнення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України, удосконалення об'єднаного керівництва силами оборони держави та планування у сферах національної безпеки і оборони : законопроєкт від 12.10.2020 р. № 4210. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4304 (дата звернення: 30.09.2024).

11. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 20.09.2024).

12. Лист Міністра оборони України до Кабінету Міністрів України від 22.12.2023 р. № 220/15148.

13. Лист Офісу Президента України до Кабінету Міністрів України 07.03.2024 р. № 5779/0/2-24.

References:

1. Pro nevidkladni zakhody z provedennia reform ta zmitsnennia derzhavy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.11.2019 r. № 837. [Decree of the President of Ukraine "On urgent measures to reform and strengthen the state" from November, 8, 2019, № 837]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 [in Ukrainian].

2. Rusnak Yu., Kotliarenko O., Topolnitskyi V., Ostapenko A.(2024) Retrospektyvnyi ohliad kodyfikatsii zakonodavstva Ukrainy u sferi oborony (2019-2021 rr.). [Retrospective Review of the Codification of Ukrainian Defence Legislation (2019-2021)] *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal,* 4, 58-63 [in Ukrainian].

3. Lyst Ofisu Prezydenta Ukrainy do Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.05.2022 r. № 02-01/342 [Letter from the Office of the President of Ukraine to the Cabinet of Ministers of Ukraine from May, 9, 2022, № 02-01/342] [in Ukrainian].

4. Doruchennia Pershoho zastupnyka Ministra oborony Ukrainy vid 28.09.2022 r. № 32508/z [Order of the First Deputy Minister of Defence of Ukraine from September, 28, 2022, № 32508/z] [in Ukrainian].

5. Rishennia Pershoho zastupnyka Ministra oborony Ukrainy "Pro zatverdzhennia Protokolu robochoi narady z obhovorennia promizhnykh napratsovanykh materialiv shchodo rozrobky vyznachenykh rozdiliv ta hlav proiektu Kodeksu pro oboronu Ukrainy vid 19 sichnia 2023 roku № 2" vid 30.01.2023 № 32508/z/4-2022 [Decision of the First Deputy Minister of Defence of Ukraine "On Approval of the Minutes of the Working Meeting on Discussion of Interim Materials on the Development of Certain Sections and Chapters of the Draft Defence Code of Ukraine dated 19 January 2023 No. 2" from January, 30, 2023, № 32508/z/4-2022] [in Ukrainian].

6. Pro zatverdzhennia Instruktsii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy : nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 23.03.2017 r. № 164 [Order of the Ministry of Defence of Ukraine "On Approval of the Instruction on the Procedure for Implementation of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine" from March, 23, 2017, № 164]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text [in Ukrainian].

7. Lyst Departamentu yurydychnoho zabezpechennia Ministerstva oborony Ukrainy vid 01.01.2024 r. № 17/1-sk [Letter from the Legal Support Department of the Ministry of Defence of Ukraine from January, 1, 2024, № 17/1-sk] [in Ukrainian].

8. Rusnak Yu., Topolnitskyi V., Ostapenko A. (2023) Strukturno-zmistovni osoblyvosti kodyfikovanykh aktiv u sferi oborony zarubizhnykh krain [Structural and substantive features of codified acts in the field of defence of foreign countries]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo - Analytical and comparative jurisprudence*,1, 41-46 [in Ukrainian].

9. Seheda S., Rusnak Yu., Fedchuk T. (2023) Aktualni pytannia kodyfikatsii zakonodavstva u sferi oborony Ukrainy (istoryko-pravovyi aspekt) [Topical Issues of Codification of Legislation in the Field of Defence of Ukraine (Historical and Legal Aspect)]. *Voienno-istorychnyi visnyk - Military and Historical Bulletin*, 4(50), 43-51 [in Ukrainian].

10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy z pytan natsionalnoi bezpeky i oborony shchodo zmitsnennia demokratychnoho tsyvilnoho kontroliu nad Zbroinymy Sylamy Ukrainy, udoskonalennia obiednanoho kerivnytstva sylamy oborony derzhavy ta planuvannia u sferakh natsionalnoi bezpeky i oborony : zakonoproiekt vid 12.10.2020 r. № 4210 [Draft Law "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on National Security and Defence to Strengthen Democratic Civilian Control over the Armed Forces of Ukraine, Improve Joint Command of the State Defence Forces and Planning in the Fields of National Security and Defence" from October, 12, 2020, № 4210]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4304 [in Ukrainian].

11. Pro pravotvorchu diialnist : Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 r. № 3354-IX [Law of Ukraine "On Law-making activity" from August, 24, 2023, № 3354-IX]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text [in Ukrainian].

12. Lyst Ministra oborony Ukrainy do Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.12.2023 r. № 220/15148 [Letter from the Minister of Defence of Ukraine to the Cabinet of Ministers of Ukraine from December, 22, 2023, № 220/15148] [in Ukrainian].

13. Lyst Ofisu Prezydenta Ukrainy do Kabinetu Ministriv Ukrainy 07.03.2024 r. № 5779/0/2-24 [Letter from the Office of the President of Ukraine to the Cabinet of Ministers of Ukraine from March, 3, 2024, № 5779/0/2-24] [in Ukrainian].

УДК 94(477):[338.432:336.77]"1851/1920"](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1271-1280

Священко Зінаїда Василівна доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0001-5845-3115

Шамрай Олександр Григорович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань

Никитенко Вікторія Вікторівна аспірантка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

РОЛЬ МЕЛІОРАТИВНОГО КРЕДИТУ В СТАНОВЛЕННІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Анотація. Стаття присвячена аналізу ролі меліоративного кредиту в трансформації сільськогосподарського виробництва Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Досліджено механізми його функціонування, визначено його вплив на поширення капіталістичних відносин у сільському господарстві регіону, а також оцінено соціально-економічні наслідки його використання для розвитку аграрного сектору. Охарактеризовано роль меліоративного кредиту, який носив суто цільовий характер, в становленні капіталістичного сільськогосподарського виробництва на українських землях.

Вказано на те, що в роки Столипінської аграрної реформи укладення меліоративних кредитів виявилося важливим інструментом для покращення умов господарювання українського селянства. Визначено як беззаперечну важливість, й недоліки реалізації існуючих меліоративних кредитів. Встановлено, що меліоративний кредит навіть у тому виді, в якому він існував, мав значний позитивний економічний ефект, оскільки давав можливість господарям правильно організувати виробництво, підвищити врожайність, змінити умови праці.

Вказано, що уряд об’єднав меліоративне законодавство з основними аспектами реформування сільського господарства, зокрема введенням положень

про меліоративні з'їзди, що координували роботу у цій сфері і забезпечували об'єднання зусиль державних і громадських структур. Доведено, що розвиток системи меліоративного кредиту відображав складні трансформації у сільському господарстві і боротьбу між різними інтересами і класами, що впливали на імперську економічну політику в XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: меліоративний кредит, сільськогосподарське виробництво, капіталістичні відносини, пореформений період, Середня Наддніпрянщина, аграрна модернізація.

Svyaschenko Zinaida Vasylivna Dr. Habil. (History), Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0001-5845-3115

Shamrai Oleksandr Hryhorovych PhD (History), Associate Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

Nykytenko Viktoriia Viktorivna graduate student of the Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

THE ROLE OF AMELIORATIVE CREDIT IN THE FORMATION OF CAPITALIST AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE MIDDLE DNIEPR REGION (Late 19th – Early 20th Centuries)

Abstract. The article is devoted to the analysis of the role of amelioration credit in the transformation of agricultural production in the Middle Dniepr region in the second half of the 19th–early 20th centuries. The mechanisms of its functioning are studied, its influence on the spread of capitalist relations in the region's agriculture is determined, and the socio-economic consequences of its use for the development of the agricultural sector are assessed. The role of amelioration credit, which was purely targeted in nature, in the formation of capitalist agricultural production on Ukrainian lands is characterized. It is indicated that during the years of the Stolypin agrarian reform, the conclusion of meliorative loans turned out to be an important tool for improving the economic conditions of the Ukrainian peasantry. Both the undeniable importance and the shortcomings of the implementation of existing meliorative loans are determined. It is established that the meliorative loan, even in the form in which it existed, had a significant positive economic effect since it enabled farmers to properly organise production, increase productivity, and change working conditions. It is indicated that the government combined meliorative legislation with the main aspects



of agricultural reform, in particular, by introducing provisions on meliorative congresses that coordinated work in this area and ensured the unification of the efforts of state and public structures. It is proved that the development of the meliorative loan system reflected complex transformations in agriculture and the struggle between different interests and classes that influenced imperial economic policy in the 19th and early 20th centuries.

Keywords: reclamation loan, agricultural production, capitalist relations, post-reform period, Middle Dniepr region, agrarian modernisation.

Постановка проблеми. Проблема меліоративного кредиту полягає у його важливій ролі в модернізації сільського господарства, зокрема в умовах Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Недостатньо вивченою залишається організаційна структура установ, які забезпечували доступ до такого кредитування, його економічні та соціальні наслідки, а також специфічні регіональні особливості впровадження меліоративного кредиту як інструменту капіталізації аграрного сектору. Також є необхідність оцінки ступеня впливу меліоративного кредиту на перехід від традиційних до ринкових форм сільськогосподарського виробництва, що дозволить краще зрозуміти механізми формування капіталістичних відносин у цій сфері. В умовах сучасної економіки це також надає можливість порівняти історичні форми аграрного кредитування з сучасними підходами до підтримки сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна вітчизняна історіографія характеризується постійністю наукового вивчення соціально-економічних процесів в українському аграрному секторі пореформеної доби. Українські дослідники формують в науковому просторі якісно нові підходи до вивчення системи дрібного сільськогосподарського кредитування в Середній Наддніпрянщині в др. пол. XIX – на поч. XX ст. Різних аспектів забезпечення меліоративного кредиту побіжно торкаються у своїх напрацюваннях Д. Селіхов [1], В. Зайченко, В. Попов [2], О. Краснікова [3]. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця XIX – початку XX ст. досліджує І. Лантух [4]. Проте на сьогодні тематика, заявлена в даній науковій розвідці, залишається недостатньо висвітленою, тому стаття спрямована на заповнення цієї прогалини в історичній науці.

Мета статті: проаналізувати роль меліоративного кредиту в трансформації сільськогосподарського виробництва Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Обстановка, яка склалася в перше десятиліття впровадження реформ Олександра II, виявилася не дуже сприятливою для росту зацікавленості як сільськогосподарських виробників, так і влади в

широкомасштабному застосуванні меліорацій. Поміщики, отримавши досить великі викупні платежі, виходячи із суто меркантильних міркувань, не поспішали використовувати їх на покращення своїх угідь, а селяни в процесі мобілізації земельних ресурсів, викупляючи землю, були позбавлені можливості виділити кошти на сільськогосподарські покращення. Відразу ж після розподілу землі проблема якості останньої хоч і хвилювала господарів, проте ще не була критичною. Лише згодом, коли приріст населення став відчутно впливати на землезабезпечення дрібних селянських господарств, необхідність термінового вирішення питання про покращення ґрунтів стала на повістку денну. Внаслідок сімейних переділів значна частина господарств стали малоземельними і фактично опинилися в умовах, коли з власного наділу не те-що неможливо було отримати прибутку, а неможливо було забезпечити мінімальне прохарчування своєї власної родини.

Втім, ще задовго до реформи 1861 р. створювалися місцеві меліоративні фонди. В пореформений час виникли земські меліоративні фонди. Окремі з дореформених фондів не зникли і після реформи продовжували обслуговувати сільськогосподарських виробників. Як бачимо, потребу негайних змін в сільськогосподарському виробництві визнавали в офіційних колах ще і в дореформені часи, про неї говорили, писали, звітували і після реформи. Поодинокі приклади державних програм не дали суттєвих результатів і залишилися на рівні хороших починань. Реформа 1861 р. була сама по собі тим фактором, що викликав потрясіння в сфері сільського господарства. Адже поміщицькі господарства втрачали свій звичний темп розвитку, а селянські ще не пристосувались до нового статусу – це тягло за собою труднощі, які супроводжувалися нестачею коштів. Іноді господарства не те що не могли отримувати бажані прибутки, а і взагалі були збитковими. У 1860-ті рр. вся увага уряду була прикута до питання втілення реформи, а саме питання сільськогосподарських покращень пущене на самоплив.

Сфера використання меліоративних позик була надзвичайно різноманітною: розвиток садівництва і заготівля сухофруктів; насадження лісів у степових і піщаних регіонах; вирощування технічних культур; надання позик на бджільництво; створення пунктів для розведення великої рогатої худоби, коней або тонкорунних овець; заселення незайманих територій; облаштування канав і колодязів [5, с. 97-101].

Щодо загальноімперського меліоративного закону, перше звернення до цього питання відбулося у 1888 році на засіданнях височайше затвердженої комісії, призначеної для розгляду причин зниження цін на зернові культури. У лютому 1891 року відбулося перше засідання цієї комісії, на якому було розроблено проєкт майбутнього загальноімперського меліоративного закону. Для ухвалення остаточної редакції закону було вирішено провести обговорення

на засіданнях спеціально скликаної наради, що включала представників державних установ, вчених і громадських діячів з різних регіонів імперії. Після довгих дискусій щодо практичного застосування ідей меліоративного кредиту нарада вирішила, що відповідні позички мають бути надані на: земельні поліпшення і посадки, зрошувальні та осушувальні роботи, розведення фруктових і виноробних сортів, насадження лісів і лісові розчистки, створення штучних луків і т. п.; будівництво сільськогосподарських приміщень; поліпшення робочої худоби та сільськогосподарських знарядь праці; облаштування фабрик, заводів і майстерень сільськогосподарського профілю; облаштування загальної організації сільського господарства: хуторів, ведення самостійного господарства замість орендного і т. д. Ці принципи були закладені в основу Закону від 6 травня 1896 року під назвою «Про позики на сільськогосподарські поліпшення» [6, № 12892].

Трирічний період застосування закону від 6 травня 1896 року показав деякі недоліки, які було необхідно усунути для покращення практичної роботи у меліоративній сфері. Упродовж 1897 – 1900 років було видано лише 116 позик на загальну суму 349 тис. рублів, що значно не відповідало реальним потребам сільського господарства країни. Відповідно до цього, Міністерство землеробства звернулося до Державної Ради із пропозицією переглянути «Тимчасові правила» 1896 року з метою розширення сфери застосування меліоративного кредиту і, можливо, децентралізувати процес видачі такого кредиту.

У результаті 29 травня 1900 року був прийнятий новий закон про кредит на сільськогосподарські поліпшення. Основними нововведеннями стали додаткові предмети кредитування: лісорозведення; розчистка незручних земель; облаштування хутірських господарств під час розселення селян; будівництво хлібних комор, дворів для утримання худоби, стаєнь, сушарок і т.п.; пристрої для переробки сільськогосподарських продуктів, крупорушок та лісотехнічне виробництво; приміщення для утримання племінної худоби [6, № 18695]. Особлива увага приділялася різноманітним аспектам поліпшення сільськогосподарських угідь. Закон також враховував конкретні потреби господарств, які отримували позики. Цей закон став важливим кроком у розвитку меліоративного кредиту в Російській імперії, розширив сферу його застосування і поліпшив умови доступу до кредиту для сільськогосподарських потреб.

У наступному етапі унормування процесу видачі позик для поліпшення сільського господарства ключове значення мав закон від 20 травня 1902 року під назвою «Про облаштування канав та інших водопровідних споруд на чужих землях для осушення, зрошення чи обводнення». Цей закон вніс значні зміни у роботу гідротехнічних установ, регулюючи порядок виконання осушувальних, зрошувальних та обводнювальних робіт на території європейської частини імперії [6, № 14837].

Також у 1902 році було схвалено інший закон (3 червня), який регулював порядок проведення таких робіт і встановлював обов'язок їх виконання на казенних, поміщицьких і селянських землях гідротехнічними чиновниками при відділі земельних поліпшень та місцевими управліннями Міністерства землеробства і державних маєтностей. Закон також передбачав стимулювання приватного підприємництва в цій галузі, надаючи перевагу виконанню робіт на поміщицьких землях перед казенними.

Додатково до цього закону, затвердженого високою Державною радою 5 травня 1903 року, був ухвалений принцип, згідно з яким всі роботи з вивчення і впровадження осушування, зрошення та обводнення сільськогосподарських угідь, що належали селянським громадам, включаючи складання проєктів і кошторисів, звільнялися від внесення відповідної плати до казначейства.

У 1909 році Д. Флексор, автор статті про меліоративне законодавство царської Росії кінця XIX – початку XX століття, правильно оцінив закон від 3 червня 1902 року разом із законом від 21 березня 1894 року як ключові законодавчі акти, які регулювали проведення меліоративних робіт в імперії на тривалий період [1, с. 119-120].

Проте багато теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва вважали, що існуюче меліоративне законодавство потребує подальшого вдосконалення і розширення застосування. Це питання обговорювалося на засіданнях місцевих комітетів у період з 1902 по 1903 роки в рамках програми «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості».

Місцеві комітети Наддніпрянської України, як і в інших губерніях європейської частини Російської імперії, зазначили, що меліоративний кредит має бути розглянутий як частина більшої стратегії боротьби з негативними природними умовами для сільського господарства. Це свідчило про потребу системного підходу до меліорації з урахуванням конкретних умов і потреб різних регіонів.

У висновках Особливої наради, яка відбулася у контексті розгляду проблем земельних поліпшень, виявився пункт, що відзначав потребу подальшого вдосконалення відповідного законодавства. Це свідчить про те, що існуючі норми і правила не в повній мірі відповідали потребам сільського господарства і вимагали модернізації [7, с. 41-46].

Місцеві комітети висловили численні побажання щодо прийняття нових законодавчих актів, спрямованих на регулювання процесів усунення природних перешкод для подальшого розвитку сільського господарства. Ці закони мали б охоплювати такі аспекти, як перетворення непридатних для сільськогосподарського використання земель на придатні, контроль над пісками та ярами, обов'язковість участі у меліоративних роботах загальнокорисного значення, заборону на випас худоби на схилах ярів та інші заходи для підтримки стійкості і продуктивності земель.



Отже, ініціативи Особливої наради та місцевих комітетів свідчили про потребу у системному підході до вирішення проблем земельних поліпшень і необхідності модернізації законодавства для досягнення цих цілей.

Особлива нарада, яка відбулася з метою обговорення проблем земельних поліпшень, акцентувала увагу на необхідності ухвалення відповідного законодавства, що враховувало більш ефективне управління та розвиток сільського господарства. Висновки наради включали ряд ключових ініціатив як свідчення потреби в системному підході до управління земельними ресурсами та важливість модернізації законодавства для забезпечення стійкого розвитку сільського господарства [8, с. 113-117]. Ідеї і рекомендації, висловлені на місцевих рівнях і узагальнені на Особливій нараді, отримали важливе підтвердження і підтримку на рівні Державної думи та Державної Ради, що свідчило про їхню актуальність і вагомість у суспільному контексті.

Професор З. Каценеленбаум досліджував стан кредитування меліоративних робіт і дійшов висновку, що ситуація в цьому секторі залишає бажати кращого. Його аналіз показав, що існуючі законодавчі акти не забезпечують ефективного функціонування системи кредитування меліоративних заходів. За даними професора Каценеленбаума, існували серйозні проблеми, які впливали на результативність меліоративних робіт. Ці проблеми включали нестачу фінансування, недостатню координацію між різними установами, складнощі у використанні і управлінні кредитними ресурсами для меліорації земель. Така ситуація свідчила про потребу в реформуванні та покращенні законодавчої бази, щоб забезпечити більш ефективне використання державних коштів і приватних інвестицій у меліоративні заходи [5, с. 16-18]. Отже, результати аналізу професора Каценеленбаума підтверджували необхідність подальших заходів з удосконалення законодавства та організаційних аспектів, що стосувались кредитування меліоративних робіт для покращення умов в сільському господарстві.

Не внесла особливих змін у процес кредитування державою меліоративних робіт і Столипінська аграрна реформа, адже у 1908 р., коли процес аграрних перетворень вже здійснювався повним ходом, на меліоративні потреби у вигляді кредитування безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників з дозволених Головним управлінням землевпорядкування і землеробства 894 965 руб. було видано тільки 299 018 руб., або 33,41 %.

У губерніях Наддніпрянської України у період 1907 – 1909 років меліоративна діяльність була обмеженою і майже неіснуючою у порівнянні з іншими регіонами. Зокрема, за цей період не було здійснено будівництва жодного метра зрошувальних каналів чи створення штучних ставків. Основними видами меліоративних робіт стали лише буріння свердловин і будівництво деяких колодязів. Тим часом, усупереч цьому низькому рівню меліоративної

діяльності, незручні землі в цьому регіоні відігравали значну роль у сільському господарстві. Таким чином, відсутність адекватного фінансування і інфраструктурних проєктів у меліоративній сфері у Наддніпрянській Україні стала серйозною перешкодою для розвитку сільського господарства в цьому регіоні. Наддніпрянщина, як і багато інших регіонів України, мала значну кількість незручних земель, які потребували меліоративних заходів для підвищення родючості і зростання врожаю.

Найбільша сума меліоративних позик була видана в 1914 р. – 2090,9 тис. крб., а всього за 1897 – 1915 рр. таких позик було видано на суму 11362,6 тис. крб. [9, с. 99-102]. На 1 січня 1916 р. числилося позик на 16,3 млн. крб., із яких було дозволено приватним власникам 7,8 млн., селянським общинам – 2,3 млин. крб., земствам – 5 млн. крб. і маслоробним товариствам – 1,2 млн. крб. Середній розмір позики приватним власникам складав 4 тис. крб., а цілим селянським общинам – 1335 крб. [10, с. 227]. З вищевикладеного явно видне переважання позик, наданих поміщикам. Найбільше позик з виданих призначались на осушення (5,1 млн. крб), зрошення (2,4 млн. крб.), потім по спадаючій на сільськогосподарські будівлі, виноградники, маслоробство, промислові підприємства, травосіяння, сади, племінний скот, винобробство і різні земельні покращення.

Актуалізація проблеми підштовхнула уряд до організації спеціальних меліоративних з'їздів у 1909 – 1913 роках, де обговорювалися питання подальшої роботи над вдосконаленням меліоративного законодавства. Перший з таких з'їздів відбувся у лютому 1911 року в Москві. На ньому було заслухано доповідь професора З. Каценеленбаума та інших експертів, які гостро критикували існуючий порядок отримання та використання меліоративного кредиту. В результаті дискусії було ухвалено резолюцію про необхідність створення єдиного сільськогосподарського банку, який мав би відповідальність за видання меліоративних кредитів серед інших функцій. Проте ця ідея була відхилена урядом, оскільки її впровадження потребувало б докорінного перегляду усього кредитного законодавства та структур управління. Це свідчить про складність впровадження нових ініціатив у галузі сільськогосподарського кредитування в умовах тогочасних соціально-економічних перетворень. Отже, меліоративні з'їзди та спроби поліпшення умов меліоративного кредитування відображають важливість цієї проблеми для розвитку сільського господарства, але також показують складність вирішення її на тлі складних умов тогочасної історії України.

Найважливішою подією у справі функціонування меліоративного кредиту періоду столипінських реформ було ухвалення 30 січня 1914 року «Положення про меліоративні з'їзди». Ці з'їзди мали значний вплив на організацію і координацію меліоративних заходів в Україні. Вони об'єднували представників



державних установ, громадських організацій та окремих осіб, які цікавилися меліоративною справою. Метою з'їздів було актуалізувати меліоративну справу, сприяти об'єднанню зусиль урядових і громадських структур, вивчати наукові та практичні аспекти меліорації, шукати нові методи виконання меліоративних заходів, підтримувати місцеві меліоративні організації та збирати статистичні дані. З'їзди також мали право володіти майном, включаючи нерухомість, та мати свою власну юридичну особу. Ці ініціативи сприяли покращенню умов сільського господарювання в Україні та стали важливим кроком у розвитку сільськогосподарської інфраструктури та економіки регіону.

Висновки. Таким чином, меліоративний кредит у XIX – початку XX століття в Російській імперії відігравав значну роль у розвитку сільського господарства, але мав свої обмеження та недоліки. Він охоплював широкий спектр діяльності сільськогосподарських товаровиробників, сприяючи поліпшенню якості земельних угідь через проведення меліоративних заходів.

На початку свого існування меліоративний кредит був обмежений окремими правовими актами, але з часом відбулася суттєва активізація роботи над меліоративним законодавством, що стало частиною аграрних реформ, спрямованих на модернізацію аграрного сектора. Однак, не дивлячись на важливість існуючих меліоративних кредитів, існували суттєві недоліки у їх реалізації. Забюрократизованість процесу отримання кредиту, недоступність деяких форм пільгового кредиту для селян порівняно з поміщиками та іншими привілейованими класами, а також недостатня ефективність використання цих коштів у плані сільськогосподарського виробництва ставили під сумнів ефективність державної підтримки сільського господарства. Таким чином, хоча меліоративний кредит був важливим інструментом розвитку, його реалізація залишалася недостатньою для вирішення всіх проблем сільського господарства Російської імперії у визначений історичний період.

Література:

1. Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.

2. Зайченко В.В., Попов В.М. Державне регулювання аграрного кредитування в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст.: сучасний науковий дискурс. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 76–88.

3. Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.

4. Лантух І.В. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця XIX – початку XX ст. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 130–133.

5. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. Москва, 1914. 336 с.

6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье: в 33 т. [с 1 марта 1881 г. до конца 1913 г.]. Санкт-Петербург: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885–1916.

7. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / Сост. Н.А. Проскурякова. Отв. ред. А.П. Карелин. М.: Изд-во АН СССР, 1980. 79 с.

8. Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 года. Исторический обзор: в 3 т. Санкт-Петербург: Изд. И.А. Колесникова, 1913. Т. 3. 177 с.

9. Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.): Очерки истории и типологии русских банков : Избр. / Редкол.: Л. Абалкин (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1997. 603 с.

10. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство европейской России. 1881 – 1904. М.: Наука, 1980. 256 с.

References:

1. Selikhov D.A. (2019). Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [Agricultural credit on the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: a historical and legal study]. Dnipro. 296 s. [in Ukrainian].

2. Zaichenko V.V., Popov V.M. (2021). Derzhavne rehuliuvannia ahrarnoho kredytuvannia v Naddniprianskii Ukraini v KhIKh – na pochatku KhKh st.: suchasnyi naukovyi dyskurs [State regulation of agricultural lending in Dnieper Ukraine in the 19th and early 20th centuries: modern scientific discourse]. *Tsentralnoukrainskyi naukovyi visnyk. Ekonomichni nauky.* Vyp. 6 (39). S. 76–88. [in Ukrainian].

3. Krasnikova O. M. (2018). Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.): istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Finance and credit in agriculture of Left-bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): a historical and economic study]. Poltava. 232 s. [in Ukrainian].

4. Lantukh I.V. (2016). Problemy vykorystannia melioratyvnoho kredytu u silskohospodarskomu vyrobnytstvi v dobu kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy kintsia KhIKh – pochatku KhKh st. [Problems of using land reclamation credit in agricultural production in the era of capitalist modernization of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu.* № 3 (45). S. 130–133. [in Ukrainian].

5. Katsenelenbaum Z.S. (1914). Melioratsii, meliorativnie tovarishchestva i meliorativnii kredit v Rossii [Land reclamation, land reclamation partnerships and land reclamation credit in Russia]. Moskva. 336 s. [in Russian].

6. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie Trete: v 33 t. [s 1 marta 1881 g. do kontsa 1913 g.]. Sankt-Peterburg: Tip. II Otdel Sobstvennoi Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1885–1916. [in Russian].

7. Materiali po istorii agrarnikh otnoshenii v Rossii v kontse KhIKh – nachale KhKh vv. Statistika dolgosrochnogo kredita v Rossii [Materials on the history of agrarian relations in Russia in the late 19th – early 20th centuries. Statistics of long-term credit in Russia] / Sost. N.A. Proskuryakova. Otv. red. A.P. Karelin. M.: Izd-vo AN SSSR, 1980. 79 s. [in Russian].

8. Evreinov V.A. (1913). Krestyanskoe delo po Polozheniyu 19 fevralya 1861 goda [Peasant Affairs According to the Regulation of February 19, 1861]. Istoricheskii obzor: v 3 t. Sankt-Peterburg: Izd. I.A. Kolesnikova. T. 3. 177 s. [in Russian].

9. Gindin I.F. (1997). Banki i ekonomicheskaya politika v Rossii (XIX – nachalo XX v.): Ocherki istorii i tipologii russkikh bankov [Banks and Economic Policy in Russia (19th – Early 20th Century): Essays on the History and Typology of Russian Banks] : Izbr. / Redkol.: L. Abalkin (otv. red.) i dr. M.: Nauka. 603 s. [in Russian].

10. Anfimov A.M. (1980). Krestyanskoe khozyaistvo yevropeiskoi Rossii. 1881 – 1904. [Peasant economy of European Russia. 1881 – 1904.]. M.: Nauka. 256 s. [in Russian].

УДК 94(477.83/.86)"18/19"

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1281-1292

Сиротюк Назар Васильович аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м.Тернопіль, тел.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0002-0760-163X

Зубрик Максим Сергійович аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, тел.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/ 0009-0001-5431-529X

МІЖНАРОДНІ КОНТАКТИ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «РУСЛАН»)

Анотація. Проаналізовано міжнародну взаємодію галицьких українців у контексті соціокультурних, політичних та освітніх процесів кінця XIX – початку XX століття. Основою дослідження є матеріали часопису «Руслан», який слугував важливим друкованим органом для популяризації ідей національного відродження та інтеграції в європейський культурно-політичний простір.

Часопис «Руслан» не лише висвітлював міжнародні події, але й активно сприяв формуванню міжнаціональних зв'язків, зокрема зі слов'янськими народами. Значну увагу видання приділяло співпраці з чеськими, хорватськими, словенськими та іншими народами, підкреслюючи важливість ідеї слов'янської солідарності. На шпальтах газети регулярно публікувалися виступи, заяви та повідомлення, які стосувалися участі галицьких українців у міжнародних форумах, конгресах, культурних і політичних заходах.

Особливу роль відіграла участь галицьких представників у святкуваннях на честь визначних діячів слов'янського світу, таких як Фр. Палацький, що сприяло зміцненню культурних зв'язків між українським і чеським народами. Аналіз джерел свідчить, що у рамках цих заходів представники української інтелігенції пропагували ідеї національного самовизначення та рівноправності слов'янських народів.

Дослідження також акцентує увагу на проблематиці культурної дипломатії, яка полягала у просуванні ідей українського відродження через літературні, наукові та освітні ініціативи. За допомогою матеріалів «Руслана» вдалося реконструювати хронологію ключових подій, пов'язаних із міжнародною

діяльністю галицьких українців, а також висвітлити роль видання у поширенні цих ідей серед широкої аудиторії.

Результати статті дозволяють зробити висновок про важливість часопису «Руслан» як інструменту популяризації національно-визвольних прагнень українського народу в міжнародному контексті. Видання виступало платформою для обміну думками, розробки стратегій співпраці та зміцнення ідеї національної єдності, що сприяло інтеграції українців у загальноєвропейський культурно-політичний простір.

Ключові слова: часопис «Руслан», міжнародні контакти, українці, Галичина, слов'янські народи.

Syrotiuk Nazar Vasyl′ovych postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, tel.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/0000-0002-0760-163X

Zubryk Maksym Serhiyovych postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, tel.: (0352) 53-59-01, https://orcid.org/ 0009-0001-5431-529X

INTERNATIONAL CONTACTS OF GALICIAN UKRAINIANS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES (BASED ON THE MATERIALS OF THE NEWSPAPER"RUSLAN")

Abstract. This study analyzes the international interaction of Galician Ukrainians within the socio-cultural, political, and educational processes of the late 19th and early 20th centuries. The primary source for this research is the newspaper «Ruslan», which served as a key platform for promoting ideas of national revival and integration into the European cultural and political space.

The newspaper «Ruslan» not only documented international events but actively contributed to shaping international relations, particularly with other Slavic peoples. It placed significant emphasis on cooperation with Czech, Croatian, Slovenian, and other Slavic nations, underlining the importance of Slavic solidarity. The publication featured speeches, statements, and reports that highlighted the participation of Galician Ukrainians in international forums, congresses, and cultural and political events.

A notable focus is the involvement of Galician representatives in celebrations honoring prominent Slavic figures, such as Fr. Palacký. These events served to strengthen cultural ties between Ukrainians and Czechs. Source analysis reveals that



these celebrations provided a platform for Ukrainian intellectuals to advocate for national self-determination and the equality of Slavic peoples.

The study also addresses the role of cultural diplomacy, particularly through literary, scientific, and educational initiatives aimed at advancing Ukrainian revival. Using materials from «Ruslan», the chronology of key events in Galician Ukrainians' international activities is reconstructed, shedding light on the publication's role in disseminating these ideas to a broader audience.

The findings of the article highlight the importance of the newspaper «Ruslan» as a tool for advancing the national liberation aspirations of the Ukrainian people in an international context. The publication functioned as a hub for exchanging ideas, formulating cooperation strategies, and reinforcing the concept of national unity, which facilitated Ukrainians' integration into the pan-European cultural and political framework.

Keywords: newspaper «Ruslan», international contacts, Ukrainians, Halychyna, Slavic peoples.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. міжнародні контакти галицьких українців відігравали важливу роль у процесі національного відродження та формуванні культурно-освітніх і політичних зв'язків. У цьому контексті часопис «Руслан» став важливим джерелом інформації, через яке висвітлювалися основні аспекти міжнаціональної взаємодії, пропагувалися ідеї українського національного відродження та формувалися нові підходи до міжнародного співробітництва. Видання виступало платформою для обговорення питань культурної дипломатії, соціально-економічних та політичних змін у Галичині та Європі, сприяючи утвердженню українського голосу на міжнародній арені.

Особливу увагу в матеріалах «Руслана» приділено співпраці галицьких українців із слов'янськими народами, зокрема чехами, хорватами, словенцями та поляками. Часопис широко висвітлював участь українців у міжнародних форумах, культурних подіях, а також їхні контакти з європейськими науковими та культурними інституціями. Такі заходи, як святкування на честь Франца Палацького, стали свідченням прагнення української інтелігенції утвердити власну ідентичність через інтеграцію в загальнослов'янський і європейський простір.

Водночас, часопис «Руслан» демонструє неоднозначність міжнародних відносин галицьких українців, зокрема конфлікти з представниками інших політичних сил, які інтерпретували культурні ініціативи як політичні маніфестації. Це створювало підґрунтя для суспільних дискусій і полеміки, що знаходили своє відображення на шпальтах видання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міжнародних контактів галицьких українців наприкінці XIX – на початку XX століття стало предметом зацікавлення низки науковців, які аналізували співпрацю української інтелігенції та депутатів із представниками інших слов'янських народів у політичній, культурній та освітній сферах.

Робота А. Кліша та Р. Лехнюка «Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напряму у Державній раді наприкінці XIX – на початку XX ст.» акцентує увагу на діяльності українських парламентарів у контексті формування міжслов'янської співпраці. Автори вивчають джерела українського походження, що висвітлюють взаємодію депутатів-християн у питаннях захисту національних прав і релігійної свободи, а також їхню участь у загальнослов'янських ініціативах [1].

У статті А. Кліша, Ю. Древніцького та С. Прийдуна «Cooperation of Ukrainian and Slovenian Deputies in the Vienna Parliament in the late 19th century» досліджується співпраця українських та словенських депутатів у парламенті Відня. Автори наголошують на важливості солідарності між слов'янськими народами в умовах багатонаціональної Австро-Угорської імперії, аналізуючи ключові документи та дискусії, які вплинули на політичні й культурні процеси [2].

А. Кліш зосереджується на діяльності одного з провідних українських депутатів – Є. Пігуляка. Автор підкреслює його роль у відстоюванні освітніх і культурних прав українців, висвітлюючи внесок у розвиток міжслов'янської співпраці на парламентському рівні [3].

О. Кравець у праці «Хорватські дописувачі Олександра Барвінського» аналізує зв'язки О. Барвінського з хорватськими інтелектуалами, які активно співпрацювали з українською інтелігенцією. Особливу увагу приділено ролі дописувачів із Хорватії у формуванні політичного дискурсу часопису «Руслан», що сприяло культурному й ідеологічному обміну між народами [4].

Ці дослідження дають змогу виявити спільні риси та відмінності у підходах до міжслов'янської співпраці, що є важливим для аналізу міжнародних контактів галицьких українців у контексті діяльності часопису «Руслан».

Метою статті є аналіз міжнародних контактів галицьких українців наприкінці XIX – на початку XX ст. через призму матеріалів часопису «Руслан». Увага приділяється ролі видання як інструменту культурної дипломатії, висвітленню ключових подій і персоналій, що сприяли розвитку міжнародного співробітництва, а також дослідженню впливу цих контактів на формування національної свідомості та утвердження української ідентичності в європейському контексті.

Виклад основного матеріалу. У вересні 1897 року в Любляні відбулося Всеслов'янське віче, яке стало важливим етапом розвитку слов'янської інтеграції в Австро-Угорській імперії. Участь у цьому заході взяли представники

різних слов'янських народів, зокрема галицькі українці, яких репрезентував Олександр Барвінський. Часопис «Руслан» детально висвітлював хід зборів, підкреслюючи їх значущість у контексті національно-політичного відродження слов'ян.

Часопис «Руслан» пропонує критичний аналіз відмінностей у суспільно-політичних умовах розвитку слов'янських народів у межах Австро-Угорської монархії та Російської імперії наприкінці XIX століття. У виданні підкреслюється, що слов'янські народи Австро-Угорщини, зокрема українці, чехи, поляки, словаки, словенці, хорвати та серби, користувалися можливостями для розвитку національної культури, літератури, науки та політичної активності, що забезпечувалося конституційними свободами. Натомість Російська імперія представлена як держава, яка систематично обмежувала національний розвиток, запроваджувала жорстку цензуру та використовувала централізовану політику для уніфікації та підпорядкування націй [5, с. 1]. Таким чином, порівняння двох імперій у текстах «Руслана» акцентує на прогресивності конституційного ладу Австро-Угорщини у противагу репресивному характеру російського абсолютизму.

Олександр Барвінський у своїй промові акцентував на історичному, культурному та духовному зв'язку між слов'янськими народами, що, за його словами, мали стати основою для їхньої політичної консолідації. Він назвав цю зустріч «пальцем Божого провидіння», вбачаючи у ній символічний початок нової епохи для слов'янських народів в умовах багатонаціональної імперії. Барвінський також наголосив на необхідності створення «Слов'янського християнсько-народного союзу», який мав об'єднати слов'янські парламентські групи — українців, словенців і хорватів, а також сприяти співпраці з чехами та поляками.

Ключовим аспектом його виступу стало підкреслення ролі спільної культурної спадщини, зокрема традицій Кирила і Мефодія, яка, на думку Барвінського, заклала основи духовної та культурної єдності слов'ян. Утім, він також визнав історичні розбіжності, які призвели до політичної та культурної розрізненості народів [6, с. 1–2].

Промова Барвінського відображає інтеграціоністську ідеологію, що базується на спільних духовних і культурних цінностях слов'янських народів. Вона була спрямована на формування міжнаціонального співробітництва та утвердження прав слов'ян в умовах багатонаціональної імперії. Барвінський акцентував на важливості солідарності у вирішенні політичних і культурних питань, підкреслюючи роль християнської духовності як об'єднавчого чинника.

Висока репутація зборів, підтверджена понад 150 привітальними телеграмами та листами, свідчила про їх значущість і підтримку з боку різних кіл національної еліти. Це також демонструє тісний зв'язок між інтелігенцією, політичними діячами та засобами масової інформації, зокрема редакцією

часопису «Руслан». Активна підтримка подібних ініціатив підкреслює прагнення галицьких українців до консолідації у боротьбі за свої культурні та політичні права [7, с. 1–2].

Часопис «Руслан» висвітлює перебіг наради слов'янських журналістів у Празі, яка була присвячена обговоренню проблем розвитку преси серед слов'янських народів Австро-Угорської монархії. Особливу увагу було приділено виступам делегатів і обговоренню резолюцій, спрямованих на зміцнення взаємодопомоги та рівноправності між слов'янськими народами, а також на протидію загрозам з боку інших політичних і культурних впливів, зокрема централістської політики Російської імперії.

Українське представництво було забезпечене виступом Купчанка, чия доповідь мала бібліографічний характер. Проте у звіті зазначено певні недоліки виступу, зокрема пропуск важливих аспектів, таких як репресивна політика Російської імперії щодо української преси. Водночас виступ Анатоля Вахнянина відзначався акцентом на ідеї слов'янської консолідації, заснованій на принципах рівноправності, автономії та взаємодопомоги.

Обговорення резолюцій на нараді виявило значні внутрішні ідеологічні суперечності між делегатами, зокрема між українофілами та москвофілами. Ці розбіжності відображали глибокі ідеологічні та політичні відмінності, що ускладнювали формування єдиної платформи для слов'янських народів у межах Австро-Угорської імперії [8, с. 1–2].

Нарада слов'янських журналістів у Празі відображає складний політичний і соціокультурний контекст Австро-Угорщини кінця XIX століття, коли журналістика виконувала функції не лише інформаційного посередника, але й важливого інструменту національно-політичної боротьби. Подія засвідчила необхідність вироблення спільної платформи для слов'янських народів, що мала на меті збереження національних ідентичностей, забезпечення політичних прав і взаємодопомоги в умовах багатонаціональної імперії. Водночас вона підкреслила труднощі досягнення консенсусу через внутрішні суперечності й вплив зовнішніх політичних чинників.

Виступ Олександра Барвінського на слов'янському з'їзді в Празі став визначною подією, що висвітлювала ключові аспекти національного самовизначення та взаємодії слов'янських народів у контексті історичних, культурних і політичних викликів. У своїй промові Барвінський наголосив на значенні історичної пам'яті як основи для відродження національної самобутності. Зокрема, він провів паралель між відродженням чеського народу завдяки діяльності Франтішека Палацького та боротьбою за національне відродження українців, підкреслюючи роль Палацького як символу національної свідомості, який надихнув чеський народ і став прикладом для всіх слов'ян.



Однією з центральних тез виступу Барвінського був принцип національної індивідуальності, сформульований Палацьким. Доповідач наголосив, що кожен слов'янський народ повинен зберігати свою самобутність і автономію, уникаючи централізму, який пригнічує національну ідентичність. Барвінський різко засудив німецький централізм у межах Австро-Угорщини, а також будь-які спроби впровадження централізму серед слов'янських народів. Він закликав до рівноправного розвитку всіх слов'янських націй, застерігаючи від домінування одних над іншими.

Промова також містила потужний заклик до солідарності та співпраці слов'янських народів. Барвінський наголосив, що взаємна підтримка є необхідною умовою для збереження національної ідентичності та забезпечення політичного й культурного процвітання. Він акцентував на важливості багатогранного підходу до культурного та політичного розвитку як основи для консолідації слов'янських народів [9, с. 2].

Таким чином, виступ Барвінського утвердив ідеї толерантності, співпраці та солідарності між слов'янськими народами, водночас надихаючи їх на збереження власної національної ідентичності. Його промова стала виразом інтеграційних тенденцій у слов'янському світі, підкреслюючи важливість рівноправності й взаємоповаги у відносинах між народами.

Промова Анатоля Вахнянина стала яскравим маніфестом слов'янської солідарності, побудованої на засадах рівноправності, взаємоповаги та категоричного заперечення будь-яких форм національної чи політичної домінації. У своїй доповіді Вахнянин наголосив на важливості збереження національної ідентичності кожного слов'янського народу, а також історичної пам'яті як основи для їхньої консолідації. Він закликав до об'єднання на основі спільних культурних і моральних цінностей, які знайшли своє відображення у творчій спадщині видатних діячів, таких як Тарас Шевченко та Франтішек Палацький.

Промовець підкреслив активну роль українців у слов'янському русі, що свідчить про їхню готовність бути повноправним учасником спільної боротьби за справедливість і свободу для всіх слов'янських народів. Зокрема, Вахнянин акцентував на історичних зв'язках між українцями та чехами, відзначаючи участь українських воїнів під проводом Корибута у битвах чеського народу під час боротьби проти Жигмонта Люксембурзького. Він також згадав присутність українців на ключових подіях чеської історії, таких як Празький конгрес 1848 року, відкриття Народного театру, а також їхній внесок у розвиток культурних і політичних ініціатив у Чехії.

Окрему увагу у промові приділено засудженню ідеї національної централізації. Вахнянин рішуче протестував проти будь-яких спроб домінування одного слов'янського народу над іншими, наголошуючи, що єдність слов'ян повинна ґрунтуватися на принципах взаємоповаги, добровільності та спільного

прагнення до загального добробуту. Він підкреслив, що примус чи централізація є неприйнятними для досягнення справжньої солідарності [10, с. 1].

Таким чином, промова Вахнянина утверджує ідеали культурної автономії, історичної спадкоємності та рівноправної співпраці, які мають стати основою для консолідації слов'янських народів у межах багатонаціональної Австро-Угорської імперії.

Часопис «Руслан» детально висвітлює розкол у народовському середовищі Галичини кінця XIX століття, що проявився в контексті протесту щодо вшанування пам'яті Франтішека Палацького. Замість підтримки ідей культурної єдності та сприяння науковому прогресу, частина інтелігенції демонструвала політичну заангажованість і радикалізм, які перешкоджали конструктивному діалогу та міжнародній співпраці.

Протест, організований групою народовців-консолідаторів, став символом вузькопартійного підходу до подій, які мали загальнонаціональне та культурне значення. У публікаціях «Руслана» акцентується на необхідності розмежування науково-культурних ініціатив і політичної боротьби, а також засуджується шовіністична позиція протестувальників. Видання закликає до повернення до загальнонародних основ, які базуються на взаємоповазі, солідарності та спільних цінностях.

Палацький у текстах часопису представлений як символ наукової та культурної єдності слов'янських народів. Його постать стала втіленням ідеї консолідації через культурну й інтелектуальну співпрацю. Участь у заході широкого кола представників академічної спільноти, включаючи науковців різних слов'янських народів, підкреслює його загальнолюдський, а не суто політичний характер [11, с. 1–2].

Таким чином, висвітлення «Русланом» цього епізоду демонструє складнощі суспільно-політичного життя Галичини, зокрема суперечності в середовищі української інтелігенції щодо вибору стратегій національного розвитку. Протест став відображенням проблеми консолідації еліт, які не завжди були готові до конструктивної взаємодії на основі загальнонаціональних інтересів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. галицькі українці та словенці стикалися зі схожими проблемами доступу до вищої освіти в умовах багатонаціональної Австро-Угорської монархії. Обидві національні групи перебували в ситуації мовної та культурної дискримінації, адже система освіти була значною мірою орієнтована на домінуючі народи, зокрема німців та угорців. Українці й словенці мали обмежений доступ до навчання рідною мовою, що ставило їх у нерівні умови порівняно з іншими народами імперії. Крім того, значним викликом було недостатнє фінансування освітніх закладів, які сприяли розвитку національних культур. Наприклад, українці зосереджували зусилля на заснуванні університету у Львові, тоді як словенці боролися за



відкриття університету у Любляні. В обох випадках значну роль у подоланні цих труднощів відігравали громадські організації, які лобіювали права своїх народів, підтримували студентів і сприяли зміцненню культурної ідентичності через освіту.

2 грудня 1901 р. на слов'янських зборах у Празі розглядалося питання відкриття словенського університету, у яких взяли участь українські депутати Король та Є. Пігуляк. У своїй промові Король звернувся до представників братніх слов'янських народів із закликом підтримати зусилля українців щодо заснування національного університету у Львові. Він наголосив на тому, що українці, усвідомлюючи себе частиною єдиної слов'янської спільноти, завжди підтримували прагнення інших народів, таких як чехи та словенці, до здобуття культурних і освітніх прав. Король акцентував увагу на тому, що українці є одним із найбільш пригноблених народів Австро-Угорщини, якому відмовляють у фундаментальних правах на освіту рідною мовою. Порівняння з поляками, які у Галичині мали два університети, а чисельніший український народ жодного, демонструвало глибоку нерівність у доступі до освіти. Основною метою українців, за словами доповідача, було заснування українського університету у Львові, який мав би стати важливим чинником розвитку інтелігенції, національної культури та суспільного життя [12, с. 1].

Ця промова відображає прагнення русинів до збереження культурної й національної ідентичності в умовах багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Вона є прикладом боротьби за рівноправність із іншими народами імперії, наголошуючи на важливості освіти як засобу національного відродження. Заклик до слов'янської солідарності в промові виступає центральним мотивом, адже українці покладали великі сподівання на підтримку братніх народів у досягненні своїх культурно-освітніх цілей.

Виступ Є. Пігуляка є показовим зразком прагнення українського народу до інтеграції у спільноту слов'янських народів на основі взаємної підтримки та солідарності. У своїй промові він підкреслив значущість культурно-освітніх інституцій для національного розвитку, акцентуючи на праві українців на заснування власного університету у Львові як важливого інструменту для збереження ідентичності та формування інтелектуального потенціалу нації.

Заклик до єдності та співпраці, що прозвучав у виступі, відображає спільні зусилля слов'янських народів у боротьбі за національні права та автономію в умовах багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Пігуляк висловив солідарність із прагненнями чехів і південних слов'ян щодо заснування національних університетів у Берні та Любляні, вбачаючи у цих досягненнях приклади, які можуть слугувати взірцем для українців [3, s. 64, 12, с. 2].

Водночас, українці розглядали успіхи інших слов'янських народів як спільну перемогу, що сприяла зміцненню слов'янської єдності та доводила

важливість міжнаціональної співпраці. Промова Пігуляка підкреслює ідеали культурної автономії, рівноправності та національної солідарності як ключових принципів, на яких має будуватися слов'янське співтовариство.

Висновки. Дослідження матеріалів часопису «Руслан» дозволяє висвітлити ключові аспекти міжнародних контактів галицьких українців наприкінці XIX – на початку XX ст., які відігравали важливу роль у процесах національного відродження, формування культурної ідентичності та інтеграції до європейського простору.

По-перше, «Руслан» виступав потужним інструментом культурної дипломатії, висвітлюючи участь українців у міжнародних заходах, таких як святкування на честь Франца Палацького, а також співпрацю зі слов'янськими народами, включаючи чехів, словенців, хорватів та поляків. Видання активно підтримувало ідеї загальнослов'янської єдності, наголошуючи на важливості культурного обміну та співробітництва в умовах складних політичних обставин.

По-друге, у публікаціях часопису відображені складнощі міжнаціональної взаємодії. Наприклад, певні культурні ініціативи інколи сприймалися як політичні маніфестації, що викликало критику з боку опонентів, зокрема представників німецьких і угорських шовіністичних кіл. Така реакція підкреслює не лише неоднозначність сприйняття українських ініціатив, але й загострення конфліктів між різними національними рухами.

По-третє, часопис «Руслан» сприяв формуванню нового рівня національної свідомості через інформування читачів про досягнення європейських культурних і наукових діячів, обговорення загальнонаціональних і міжнародних проблем та популяризацію української культури за кордоном. Участь українців у міжнародних форумах і зібраннях розглядалася як важливий крок до визнання української нації в європейському контексті.

Таким чином, часопис «Руслан» виконував подвійну функцію: був не лише інструментом для поширення ідей національного відродження, але й важливим каналом для інтеграції галицьких українців у міжнародний простір. Аналіз матеріалів видання дозволяє зробити висновок, що ці контакти сприяли зміцненню культурної і політичної ідентичності українців, а також створенню підґрунтя для подальшого розвитку міжнародних відносин у нових історичних умовах.

Література:

1. Кліш А., Лехнюк Р. Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напряму у Державній раді наприкінці XIX – на початку XX ст. (за українськими джерелами) // *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 65. 2016. С. 167–177.

2. Klish A., Drevnitskyi Y., Pryidun S. Cooperation of Ukrainian and Slovenian Deputies in the Vienna Parliament in the late 19th century // Acta Histriae. Koper: Historical Soc Southern Primorska Koper-Hssp, 2023. Vol 31. Issue 1. P. 1–17 https://zdjp.si/wp-content/uploads/2023/06/AH_31-2023-1_Klish-et-al..pdf

3. Klish A. Deputy Activity of Yerotei Pihuliak in the Austrian Parliament // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці: Чернівецький університет, 2023. № 2. С. 59–65. DOI https: /doi.org/10.31861/hj2023.58.59-65 hj.chnu.edu.ua

4. Кравець О. Хорватські дописувачі Олександра Барвінського // Проблеми слов'яно-знавства. 2004. Вип. 54. С. 221–226.

5. Вольне австрийске Славяньство // Руслан. Ч. 133. 16 (28) червня 1898. С. 1.

6. Всесловеньскі і істрийско-хорватскі збори в Любляні // Руслан. Ч. 202. 6 (18) вересня 1897. С. 1–2.

7. Всесловеньскі і істрийско-хорватскі збори в Любляні. // Руслан. Ч. 203. 7 (19) вересня 1897. С. 1–2.

8. Наради славяньских дневникарів в Празі // Руслан. Ч. 132. 14 (26) червня 1898. С. 1–2.

9. Бесіда п. Барвіньского на славяньскім з'їзді в Празі // Руслан. Ч. 132. 14 (26) червня 1898. С. 2.

10. Річ пос. Вахнянина виголошена 20. червня на міскій „Radnici" в Празї на зборах славяньских гостий // Руслан. Ч. 133. 16 (28) червня 1898. С. 1.

11. Протест народовских консолїдацийників в сьвітлї фактичних обставин // Руслан. Ч. 134. 17 (29) червня 1898. С. 1-2.

12. Борба за руский університет // Руслан. Ч. 266. 25 падолиста (8. грудня) 1901. С. 1-2

References

1. Klish A., Lekhniuk R. Spivpratsia slovianskykh deputativ khrystyiansko-suspilnoho napriamu u Derzhavnii radi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (za ukrainskymy dzherelamy) [Cooperation of Slavic deputies of the Christian-social direction in the State Council at the end of the 19th - at the beginning of the 20th century. (according to Ukrainian sources)] // Problemy slov'ianoznavstva. Vyp. 65. 2016. S. 167–177. [in Ukrainian]

2. Klish A., Drevnitskyi Y., Pryidun S. Cooperation of Ukrainian and Slovenian Deputies in the Vienna Parliament in the late 19th century // Acta Histriae. Koper: Historical Soc Southern Primorska Koper-Hssp, 2023. Vol 31. Issue 1. P. 1–17 https://zdjp.si/wp-content/uploads/2023/06/AH_31-2023-1_Klish-et-al..pdf [in English]

3. Klish A. Deputy Activity of Yerotei Pihuliak in the Austrian Parliament // Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha: Istoriia. Chernivtsi: Chernivetskyi universytet, 2023. № 2. S. 59–65. DOI https: /doi.org/10.31861/hj2023.58.59-65 hj.chnu.edu.ua [in English]

4. Kravets O. Khorvatski dopysuvachi Oleksandra Barvinskoho [Croatian contributors of Oleksandr Barvinskyi] // Problemy slov'ianoznavstva. 2004. Vyp. 54. S. 221–226. [in Ukrainian]

5. Volne avstriiske Slovianstvo [Free Austrian Slavs] // Ruslan. Ch. 133. 16 (28) chervnia 1898. S. 1. [in Ukrainian]

6. Vseslovenski i istrijsko-khorvatski zbori v Liubliani [All-Slovenian and Istrian-Croatian meetings in Ljubljana] // Ruslan. Ch. 202. 6 (18) veresnia 1897. S. 1–2. [in Ukrainian]

7. Vseslovenski i istrijsko-khorvatski zbori v Liubliani [All-Slovenian and Istrian-Croatian meetings in Ljubljana] // Ruslan. Ch. 203. 7 (19) veresnia 1897. S. 1–2.

8. Narady slovianskykh dvennykariv v Prazi [Meetings of Slavic journalists in Prague] // Ruslan. Ch. 132. 14 (26) chervnia 1898. S. 1–2. [in Ukrainian]

9. Besida p. Barvinskoho na slovianskomu z'izdi v Prazi [Conversation p. Barvinskyi at the Slavic Congress in Prague] // Ruslan. Ch. 132. 14 (26) chervnia 1898. S. 2. [in Ukrainian]

10. Rich pos. Vakhnianyna vyholoshena 20 chervnia na mistskii „Radnytsi“ v Prazi na zborakh slovianskykh hostii [hing pos. Vahnyanina was pronounced on June 20 at the city Radnici in Prague at a gathering of Slavic guests] // Ruslan. Ch. 133. 16 (28) chervnia 1898. S. 1. [in Ukrainian]

11. Protest narodovskykh konsolidatsiinykiv v svitli faktychnykh obstavyn [Protest of Narodovsky consolidators in the light of actual circumstances] // Ruslan. Ch. 134. 17 (29) chervnia 1898. S. 1–2. [in Ukrainian]

12. Borba za ruskyi universytet [Struggle for a Ruskyi university] // Ruslan. Ch. 266. 25 padolysta (8 hrudnia) 1901. S. 1–2. [in Ukrainian]

УДК 77(091)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1293-1301

Храмова-Баранова Олена Леонідівна д.і.н., професор, завідувач кафедри графічного дизайну, моди та стилю, Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, тел.: (068) 263-90-60, https://orcid.org/0000-0002-3811-7701

Кудревич Вікторія Валеріївна викладач кафедри графічного дизайну, моди та стилю, Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, тел.: (068) 263-90-60, https://orcid.org/0009-0003-7453-868X

Саєнко Анастасія Андріївна студентка кафедри графічного дизайну, моди та стилю, Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, тел.: (068) 263-90-60

РОЛЬ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ДИЗАЙНУ В ФОТОГРАФІЦІ

Анотація. Актуальність дослідження полягає у системному поданні ролі комп'ютерного дизайну в фотографіці, нових інноваційних підходів в стильовому і образному зображенні дійсності в мистецтві і дизайні. Мета дослідження – дослідити використання комп'ютерного дизайну, історіографію та перспективи візуальної культури фотографіки в мистецтві і дизайні. Методологія дослідження полягає в застосуванні історичного методу, методу порівняльного аналізу та історико-культурного підходу. В статті ґрунтовно розглянуто і проаналізовано еволюцію використання технічних і творчих прийомів комп'ютерного дизайну в фотографіці та їх використання в дизайні, а також звернута увага на можливості цифрової фотографіки. Також поява технологій цифрової обробки надала дизайнерам змогу нового бачення художніх образів. Доведено, що візуальна культура фотографіки надає нові можливості і технології в мистецтві і дизайні та визначено необхідність переосмислення створення візуального образу в мистецтві і дизайні завдяки фотомистецтву. Досліджено комп'ютерний дизайн в фотографіці як засіб просування виду мистецтва, побудованого на принципах перетворення фотозображення в графічний художній образ, означено, що головними візуальними засобами є підвищений контраст, силует, кольори, співвідношення світла й тіні. З'ясовано, що в мистецтві і дизайні можливо застосовувати такі прийоми комп'ютерного дизайну як м'який фокус, подвійну експозицію, соляризацію, фотомонтаж, які безпосередньо взаємодіяли з історичним розвитком художніх

течій у фотографічному мистецтві. Відтак, використовуючи креативне мислення та експериментуючи в графічних редакторах із різними фільтрами фотозображень, можна сприяти появі нових дизайнерських рішень

Ключові слова: фотографіка; візуалізація; комп'ютерний дизайн; інструментарій комп'ютерного дизайну.

Khramova-Baranova Olena Leonidivna, doctor of sciences, professor, head of the department of graphic design, fashion and style, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel.: (068) 263-90-60, https://orcid.org/0000-0002-3811-7701

Kudrevych Viktoriia Valeriivna teacher of the department of graphic design, fashion and style, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel.: (099) 132-67-52, https://orcid.org/0009-0003-7453-868X

Saienko Anastasiia Andriivna student of the department of graphic design, fashion and style, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel.: (068) 263-90-60

THE ROLE AND USE OF COMPUTER DESIGN IN PHOTOGRAPHY

Abstract. The relevance of the research lies in the systematic presentation of the role of computer design in photography, new innovative approaches in the stylistic and figurative representation of reality in art and design. The purpose of the research is to investigate the use of computer design, historiography and perspectives of the visual culture of photography in art and design. The research methodology consists in the application of the historical method, the method of comparative analysis and the historical-cultural approach. The article thoroughly reviews and analyzes the evolution of the use of technical and creative techniques of computer design in photography and their use in design, as well as draws attention to the possibilities of digital photography. Also, the emergence of digital processing technologies enabled designers to have a new vision of artistic images. It is proved that the visual culture of photography provides new opportunities and technologies in art and design, and the necessity of rethinking the creation of a visual image in art and design thanks to the art of photography is determined. Computer design in photography is studied as a means of promoting an art form built on the principles of transforming a photo into a graphic artistic image, it is determined that the main visual means are increased contrast, silhouette, colors, the ratio of light and shadow. It was found out that in art and design it is possible to apply such techniques of computer design as soft focus, double exposure, solarization, photomontage, which directly interacted with the historical development of artistic currents in photographic art. Therefore, using creative thinking and experimenting in graphic editors with different filters for photo images, you can contribute to the emergence of new design solutions.



Keywords: photography; visualization; computer design; computer design tools.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у системному поданні ролі комп'ютерного дизайну в фотографіці. Незважаючи на значний обсяг проведених досліджень, багато аспектів залишаються недостатньо вивченими, що створює прогалини в розумінні цієї теми. Наприклад, вплив цифрових технологій на трансформацію фотографічного мистецтва та його інтеграцію в сучасний дизайн вимагає глибшого аналізу, оскільки ці технології радикально змінюють способи сприйняття та використання фотографіки. Крім того, взаємодія між фотографікою і традиційними видами мистецтва, такими як живопис, графіка, а також новими формами медіа-мистецтва залишається темою, що потребує більшої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перспективи комп'ютерного дизайну у візуальній культурі фотографіки неодноразово ставало предметом аналізу науковців. Наприклад, Т.Павлова і І.Павлов досліджували комп'ютерний дизайн у візуальній культурі фотографії в мистецтві і дизайні [14-15]. Дослідженнями щодо потенціалу комп'ютерного дизайну в фотографіці в різних сферах діяльності займався такий теоретик, як І.Сміт [16]. Наукові розвідки фотографії поповнювали праці Л.Бланк-Бенон й Н.Менгі, які зазначали, що у сучасному світі комп'ютерного дизайну фотографія стала інструментом для передачі думок, станів, в яких перебуває людина [4; 12]. А.Базін присвятив свою роботу вивченню фотографії в системі кінематографічного мистецтва, де розглядав відмінності між фотографією і кінозображеннями як засобами фіксації миті [2]. Науковець К.Сан в своїй праці пропонував дискусію про вплив цифрової фотографії на розвиток мистецтва і дизайну, визначив що особливість фотографії у її здатності залишати сліди реальних подій, а оцифрування може поставити під сумнів цей зв'язок і фотографія втратить культурну ідентичність [17]. Ці дослідження не дають повного уявлення про концептуальне значення впливу візуальної культури комп'ютерного дизайну фотографіки на розвиток мистецтва і дизайну.

Мета статті – дослідити історіографію комп'ютерного дизайну в фотографіці і провести ґрунтовний аналіз особливостей та можливостей комп'ютерного дизайну як засобу естетичної виразності в мистецтві і дизайні.

Виклад основного матеріалу. В статті показано як комп'ютерний дизайн у фотографіці стає потужним інструментом для втілення творчих ідей та концепцій у сучасному мистецтві й дизайні та надає нові інноваційні підходи в стильовому і образному зображенні дійсності.

Для досягнення мети дослідження було виконано аналіз джерел та узагальнено відомості про еволюцію фотографіки, розкрито її унікальні можливості та

перспективи. Фотографіка має на меті збільшити переконливість та емоційність візуального сприйняття інформації, таким чином, впливає на естетичний смак соціуму, оскільки сприяє створенню ефективного та інноваційного візуального середовища. У статті, заснованій на фундаментальному вивченні літератури, а саме: наукових статей, дисертацій, монографій і їх ретельному аналізі, підкреслюється важливість перспектив фотографіки в мистецтві і дизайні. Методологія дослідження базувалася на комплексному підході, що включав кілька ключових методів, кожен з яких дозволив глибше вивчити еволюцію фотографіки і її роль у сучасному мистецтві та дизайні. Застосування історичного методу стало фундаментальним для аналізу розвитку фотографіки. Цей метод дозволив відстежити етапи формування та розвитку фотографічного мистецтва, починаючи з його ранніх форм і закінчуючи сучасними напрямами. Історичний метод дав можливість простежити, як зміни в технологіях, суспільстві та культурі вплинули на виникнення нових підходів у створенні арт-об'єктів і методів подачі фотографіки в дизайні. Застосування історичного методу дозволило виявити ключові етапи в розвитку фотографіки, що сприяли трансформації цього мистецтва. Крім того, історичний метод допоміг виявити зв'язки між розвитком фотографіки та іншими видами мистецтва, такими як живопис або графічний дизайн, що дало можливість побачити взаємовпливи та інтеграцію різних мистецьких напрямів. Метод порівняльного аналізу дозволив порівняти різні періоди розвитку фотографіки, виділити спільні риси та відмінності між ними. Завдяки цьому можна виявити закономірності, що визначають розвиток фотографіки та її роль у сучасному дизайні. Порівняльний аналіз дозволив виявити, як різні культурні, соціальні та технологічні чинники впливають на фотографіку, формуючи її унікальні особливості та напрямки розвитку. Наприклад, порівняння фотографіки різних епох допомагає зрозуміти, як змінювалася естетика візуального мистецтва під впливом соціально-політичних подій або технічного прогресу. Історико-культурний підхід дав змогу розглянути фотографіку в контексті ширших культурних і соціальних змін. Цей підхід дозволив побачити фотографіку не лише як мистецьку практику, але й як соціально-культурний феномен, що відображає і впливає на суспільство. Історико-культурний підхід допоміг виявити, як зміна культурних норм та цінностей вплинула на розвиток фотографіки та її роль у сучасному інформаційному просторі. Цей підхід також показує, як фотографіка, будучи частиною візуальної культури, сприяє формуванню нових естетичних стандартів та впливає на сприйняття інформації у суспільстві [5-6]. Загалом, комплексний підхід до методології дослідження, що поєднує історичний метод, порівняльний аналіз та історико-культурний підхід, дозволяє дослідити фотографіку як багатогранне явище. Цей підхід забезпечує глибоке розуміння того, як фотографіка вплинула на створення нових арт-об'єктів, методів подачі

в дизайні та її роль у сучасному інформаційному просторі. Такий підхід дозволяє побачити фотографіку як динамічний і впливовий елемент візуальної культури, що продовжує еволюціонувати та адаптуватися до нових викликів і можливостей.

Історія фотографічного мистецтва розпочинається тільки з XIX століття, коли фотографія проходила через численні технологічні, художні та соціокультурні зміни. Відомо, що перша фотографія була зроблена французьким винахідником Жозефом Ньєпсом у 1822 році за допомогою технології геліографії. Спочатку фотографію називали геліографом через тривалий період впливу сонця, необхідний для отримання зображення [1]. В історії фотографічного мистецтва задокументовано перший знімок «Вид із вікна в Ле-Гра», отриманий Ж. Ньєпсом у 1826 році [13].

Сприяючи розвитку фотографічного мистецтва на українських землях, Йозеф Беррес, австрійський анатом, професор, керівник кафедри анатомії Львівського університету, здійснив досліди з друком відбитків із дагеротипів, застосовуючи метод офорту [5-6]. У квітні 1840 року він опублікував свої дослідження та відкриття у «Віденській газеті». Цього ж року іноземні фотографи почали брати участь у міжнародних Київських ярмарках «Контракти», що призвело до обміну досвіду та популяризації фотомистецтва на Наддніпрянщині. Серед таких фотографів були французи Жак і Шарль-Поль Гербст, останній ініціював відкриття дагеротипної студії в Києві. Згодом фотостудії почали з'являтися з 1858 року в Харкові, завдяки купцеві Василю Досєкіну, а вже в 1868 року – у Миколаєві, де першими власниками були австрієць Фрідріх Дюрнбек та колезький реєстратор Микола Короєдов [10].

Швидкі темпи комп'ютерного дизайну й поширення фотографії відкрили можливість для України приєднатися до глобальних процесів. Починаючи з 1980-1982-х років, внаслідок стрімкого розвитку комп'ютерних технологій, фотографіку почали розглядати як самостійний вид мистецтва, де використовується фотомонтаж, фотоматеріали, мистецтво графіки. Пікторалізм виник як естетична фотографічна течія в кінці XIX-початку XX століття, що мав на меті піднести фотографію до статусу образотворчого мистецтва [2-3].

Поява конструктивізму й стилю Баухаус розширила можливості фотографії, впроваджуючи принципи функціональності та інноваційності в дизайні. Угорський фотохудожник Ласло Могой-Надь у німецькій школі будівництва та художнього конструювання Баухаус практикував конструктивістський підхід щодо створення фотографії, як і Олександр Родченко, він використовував у своїй творчості фотомонтаж. Відтак у 1929 році Ласло Могой-Надь створив обкладинку журналу «Die Neue Linie» шляхом прийому комбінування декількох фотозображень [11]. Такий дизайн обкладинки вважався сучасним завдяки геометричним лініям, акцентному червоному кольору та фотоколажуванню.

В 2020-х роках вже наявна значна кількість альтернативних програм, призначених для редагування цифрових фотографій, що варіюються за складністю та функціональністю. До переліку професійних редакторів варто додати GIMP, Affinity Photo, Artweaver, Adobe Fireworks [3]. У роботі з фотографікою дизайнери активно використовують digital-ілюстрації, колаж, геометричні та 3D-форми, щоб поєднати реальний і штучний вимір [17]. Наприклад, розробка Олександрою Саванчук, серії афіш з використанням комп'ютерного дизайну в фотографіці, показала візуальну культуру фотографіки в графічному дизайні (Рис.1). Лінійні ескізи для афіш створювалися за допомогою графічного редактора Adobe Photoshop [7-8].



Рис. 1. Серія театральних афіш (виконала О. Саванчук, керівник О.Л. Храмова-Баранова)

Джерело: розроблено авторами

На початку 1900-х років з'явилися ґрунтовні теоретичні розвідки щодо фотографії в графічному дизайні митців Л. Могой-Надь, Й. Іттена, О. Родченка. Фотографія 1929-1932-х років осмислюється в контексті сучасної культури в роботі Б.Уолтер "A little history of photography" [19]. А.Базін присвятив

вивченню фотографії в системі кінематографічного мистецтва свою роботу під назвою «Ontology of the photographic image». У цьому теоретичному аналізі він розглядав відмінності між фотографією і кінозображеннями як засобами фіксації миті. У 1974-1979-х роках С.Сонтаг продовжує розвивати філософський дискурс про фотографію [18]. Автори О.Храмова-Баранова та інші досліджували еволюцію комп'ютерного дизайну та його вплив на розвиток мистецтва та дизайну. У роботі автори визначили, що комп'ютерний дизайн впливає на створення нових інноваційних підходів у стилістично-образному відображенні дійсності. Авторами було запропоновано періодизацію становлення фотографіки, зокрема визначено періоди від перших експериментів із малюванням на комп'ютері та перших цифрових фотографій, який розпочався у 1950-ті роки до визначення перспектив розвитку розробки комп'ютерного проєктування, що датується 2000-м роком. В.Косів зазначав [9], що саме в XIX столітті спостерігаються перші спроби використання фотографіки в практичній діяльності дизайнера-графіка. Також автор зазначав, що співпраця із закордонними дизайнерами, об'єднання у міжнародні організації сприяла наслідуванню, зокрема комп'ютерних технологій, що впливав на графічний дизайн. О.Москвич у дослідженні визначила основні етапи філософського дискурсу комп'ютерного дизайну фотографіки. Сучасні цифрові технології відкрили нові можливості для фотографічного мистецтва, дозволяючи дизайнерам експериментувати з формами та стилями.

Висновки. У дослідженні розглянуто еволюцію технічних і творчих прийомів комп'ютерного дизайну фотографіки та їх використання в дизайні та досліджено цифрову фотографію. В статті ґрунтовно проаналізовано становлення і розвиток фотомистецтва, наведені основні факти, події і особистості, які вплинули на цей процес. Розглянуто фотографіку як вид мистецтва, яка змінює світлину в графічний художній образ завдяки комп'ютерним програмам, коли візуальними засобами підвищується силует, кольорова гама, співвідношення світла і тіні тощо. Було з'ясовано, що в мистецтві та дизайні можна використовувати такі техніки фотографіки, як м'який фокус, подвійна експозиція, соляризація та фотомонтаж, які тісно пов'язані з історичним розвитком художніх напрямків у фотографічному мистецтві. Показано можливості роботи із цифровою фотографією в графічному редакторі Adobe Photoshop, з фільтрами деформації й стилізації фотозображення. Використовуючи креативне мислення, можна сприяти появі нових дизайнерських рішень в дизайні реклами, плакату, поліграфічної продукції, анімаційних роликів тощо. Дослідження візуальної культури фотографіки в мистецтві і дизайні має перспективи, оскільки під впливом технічних і культурних змін фотографіка постійно і динамічно змінюється, а це означає появу нових можливостей і перспектив в створенні комунікативних ідей, розвиває естетичний спектр візуальної мови рекламної

комунікації з можливостями трансформації візуальних образів. В 2020-х роках у фотографіці поєднуються традиційні методи і сучасні технології, що сприяє створенню в перспективі нових візуальних образів, комунікацій, реклами, анімації тощо. Поступово відкриваються нові можливості і створюються інтерактивні фотографії, що включають в себе графіку, звук і відео.

Література:

1. Bajac, Q. (2001). *History of photography. The emergence of the image*. Paris: "Découvertes Gallimard/Arts". Retrieved from https://www.livre-rare-book.com/book/30016025/albaf628b0019f58a41.

2. Bazin, A. (1960). Ontology of the photographic image. *Film Quarterly*, 13(4), 4-9.

3. Bilenchuk, P.D., Kofanov, A.V., Kobylanskyi, O.L., & Tereshkevich, A.I. (2009). *Glossary of digital photography terms: Department of forensic techniques*. Kyiv: Ukrainian Academy of Entrepreneurship.

4. Blanc-Benon, L. (2019). How colour photography destabilizes the philosophy of photography. *Photoresearcher*, article number 31.

5. Cartier-Bresson, H. (2008). *Imaginary reality*. Atlanta.

6. Hrushytska, I.B. (2014). The development of photography in Ukraine (1839 - the first half of the XX century). *Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 41, 285-291.

7. Khramova-Baranova, O.L., & Savanchuk, O.S. (2023). Photography as a means of creating an artistic image in graphic design. In *Synergy of science and business in the post-war reconstruction of the Kherson Region: Materials of the international scientific and practical conference* (pp. 36-39). Odesa : Oldi+.

8. Khramova-Baranova, O.L., Kudrevich, V.V., Baranov, H., & Zvonkova, H. (2023). Emergence and evolution of computer design in Ukraine and the world. *IEEE*, 364-368, doi: 10.1109/UkrMiCo61577.2023.10380346.

9. Kosiv, V.M. (2003). *National models and globalization of graphic design of the second half of the XX century*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).

10. Podsadnyuk, T. (2022). From the history of Ukrainian photography. In *III International scientific and practical conference of young scientists and students "Philosophical Dimensions of Technology" (PDT-2022)* (pp. 148-150).

11. Margolin, V. (1997). *The struggle for utopia: Rodchenko, Lissitzky, Moholy-Nagy, 1917-1946*. Chicago: University of Chicago Press.

12. Mengi, N.K. (2020). Impact of mobile phones on camera: A review of new era of photographic outbreak on industry and mankind. *Palarch's Journal of Archeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 4049-4055.

13. Moskvich, O. (2016). Formation of the philosophical discourse of photography. *Scientific Bulletin of the East European National University named after Lesya Ukrainka. Philosophical Sciences*, 9(334), 89-94.

14. Pavlov, I.E. (2011). *Photography in graphic design: Means of artistic expressiveness*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).

15. Pavlova, T.V. (2007). *Photography in the artistic culture of Kharkiv in the last third of the 20th century (based on the material of the landscape genre)*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).

16. Smith, I.H. (2021). *A brief history of photography. Key genres, works, themes and techniques*. London: Laurence King Publishing.

17. Son, X. (2015). The application of computer post-processing technique in the abstract photography art expression. In *International conference on education technology, management and humanities science* (pp. 1340-1343). doi: 10.2991/etmhs-15.2015.296. Amsterdam: Atlantis Press.
18. Sontag, S. (2005). *On photography*. New York: RosettaBooks LLC.
19. Walter, B. (2018). *A little history of photography*. Koln: Walther & Franz König.

References

1. Bajac, Q. (2001). *History of photography. The emergence of the image*. Paris: "Découvertes Gallimard/Arts". Retrieved from https://www.livre-rare-book.com/book/30016025/albaf628b0019f58a41.
2. Bazin, A. (1960). Ontology of the photographic image. *Film Quarterly*, 13(4), 4-9.
3. Bilenchuk, P.D., Kofanov, A.V., Kobylanskyi, O.L., & Tereshkevich, A.I. (2009). *Glossary of digital photography terms: Department of forensic techniques*. Kyiv: Ukrainian Academy of Entrepreneurship.
4. Blanc-Benon, L. (2019). How colour photography destabilizes the philosophy of photography. *Photoresearcher*, article number 31.
5. Cartier-Bresson, H. (2008). *Imaginary reality*. Atlanta.
6. Hrushytska, I.B. (2014). The development of photography in Ukraine (1839 - the first half of the XX century). *Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 41, 285-291.
7. Khramova-Baranova, O.L., & Savanchuk, O.S. (2023). Photography as a means of creating an artistic image in graphic design. In *Synergy of science and business in the post-war reconstruction of the Kherson Region: Materials of the international scientific and practical conference* (pp. 36-39). Odesa : Oldi+.
8. Khramova-Baranova, O.L., Kudrevich, V.V., Baranov, H., & Zvonkova, H. (2023). Emergence and evolution of computer design in Ukraine and the world. *IEEE*, 364-368, doi: 10.1109/UkrMiCo61577.2023.10380346.
9. Kosiv, V.M. (2003). *National models and globalization of graphic design of the second half of the XX century*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).
10. Podsadnyuk, T. (2022). From the history of Ukrainian photography. In *III International scientific and practical conference of young scientists and students "Philosophical Dimensions of Technology" (PDT-2022)* (pp. 148-150).
11. Margolin, V. (1997). *The struggle for utopia: Rodchenko, Lissitzky, Moholy-Nagy, 1917-1946*. Chicago: University of Chicago Press.
12. Mengi, N.K. (2020). Impact of mobile phones on camera: A review of new era of photographic outbreak on industry and mankind. *Palarch's Journal of Archeology of Egypt/ Egyptology*, 17(6), 4049-4055.
13. Moskvich, O. (2016). Formation of the philosophical discourse of photography. *Scientific Bulletin of the East European National University named after Lesya Ukrainka. Philosophical Sciences*, 9(334), 89-94.
14. Pavlov, I.E. (2011). *Photography in graphic design: Means of artistic expressiveness*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).
15. Pavlova, T.V. (2007). *Photography in the artistic culture of Kharkiv in the last third of the 20th century (based on the material of the landscape genre)*. (Abstract, Kharkiv State Academy of Design and Arts, Kharkiv, Ukraine).
16. Smith, I.H. (2021). *A brief history of photography. Key genres, works, themes and techniques*. London: Laurence King Publishing.
17. Son, X. (2015). The application of computer post-processing technique in the abstract photography art expression. In *International conference on education technology, management and humanities science* (pp. 1340-1343). doi: 10.2991/etmhs-15.2015.296. Amsterdam: Atlantis Press.
18. Sontag, S. (2005). *On photography*. New York: RosettaBooks LLC.
19. Walter, B. (2018). *A little history of photography*. Koln: Walther & Franz König.

УДК 94(4):061.1(4-69ОБСЄ)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1302-1312

Чечелюк Олег Юрійович аспірант кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м.Луцьк, https://orcid.org/ 0009-0006-7562-1663

ГЕЛЬСІНСЬКІ УГОДИ 1975 РОКУ: ШЛЯХ ДО ПІДПИСАННЯ, ОЧІКУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. У статті проаналізовано передумови та шлях до підписання Гельсінських угод. Досліджено очікування радянського керівництва від підписання Гельсінських угод, потенційні позитивні та негативні наслідки від можливого їх підписання, розглянуто реакцію радянського керівництва на наслідки підписання, Охарактеризовано зміст ключових пунктів Гельсінських угод. У результаті дослідження з'ясовано, що Радянський Союз вважав, що проведення та організація НБСЄ слугувала б закріпленню територіального статус-кво, що склався в результаті Другої світової війни, поділу Європи та радянському домінуванню у Східній Європі. Однак, позитивні сторони підписання Гельсінських угод скоро зникли, а Союз РСР зіткнувся з новою проблемою, а саме проблемою дисидентського руху та створення громадських груп сприяння виконанню Гельсінських угод в багатьох республіках. Групи об'єднувалися з іншими організаціями,зокрема релігійними та національними, що вже існували по всьому СРСР. Гельсінський заключний акт швидко став зброєю захисту для дисидентів та способом їх легалізації у протистоянні режиму. З моменту підписання Гельсінського Заключного акту радянським урядом, питання прав людини перестало бути винятково внутрішньодержавним питанням, а стало міжнародним. Проблема дотримання прав і свобод людини в СРСР, стало однією з ключових вимог Заходу. В подальшому дотримання прав і свобод людини в СРСР стало предметом гострих дебатів, дискусій і протилежних позицій при подальших зустрічах країн в рамках виконання Гельсінських угод. У статті також проаналізовано намагання радянського керівництва нівелювати всі спроби апелювати правозахисників до виконання Гельсінських угод через проведення пропагандистської роботи та вчинення інших злочинних дій щодо своїх громадян, які мали б сміливість відкрито говорити про проблему дотримання прав людини в країні та протистояти радянському режиму. Автором зроблено висновок про те, що Радянський уряд окрім закріплення територіального статус-кво, що склався в результаті Другої світової війни та поділу Європи, розглядав Гельсінські угоди як можливість



спільного розпуску НАТО і Організації Варшавського договору та створення організації колективної безпеки, з метою зменшення впливу США в Європі. Однак, неочікуваним ефектом Гельсінських угод для СРСР стало масштабне зростання правозахисних рухів у всіх республіках, що врешті-решт підірвало режим.

Ключові слова: Гельсінкі, Заключний акт, Гельсінські угоди, міжнародне право, права людини, суверенітет, СРСР, дисиденти, НБСЄ, період "Розрядки".

Checheliuk Oleh Yuriiovych a postgraduate student of the World History Department, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, https://orcid.org/0009-0006-7562-1663

THE HELSINKI ACCORDS OF 1975: THE PATH TO SIGNING, EXPECTATIONS AND CONSEQUENCES

Abstract. The article analyzes the preconditions and the way to signing the Helsinki Accords. The author elucidates expectations of the Soviet leadership from the signing of the Helsinki Accords and the potential positive and negative consequences of their possible signing, considers the reaction of the Soviet leadership to the consequences of signing this document, and characterizes the content of the key points of the Helsinki Accords. The research findings argue that the Soviet Union believed that holding and organizing the CSCE would serve to consolidate the territorial status quo that had developed as a result of World War II, the division of Europe, and Soviet dominance in Eastern Europe. However, the positive aspects of the signing of the Helsinki Accords soon disappeared, and the Soviet Union faced a new problem, namely the problem of the dissident movement and the emergence of public groups promoting the implementation of the Helsinki Accords in many republics. The groups merged with other organizations, particularly religious and national ones, that functioned throughout the USSR. The Helsinki Final Act quickly became a weapon of defense for dissidents and a way of legalizing them in opposition to the regime. Since the signing of the Helsinki Final Act by the Soviet government, the issue of human rights has become not exclusively domestic issue but international. One of the key requirements of the West to the USSR was respect for observing human rights and freedoms. Subsequently, the observance of human rights and freedoms in the USSR became the subject of heated debates, discussions, and arguments representing opposing positions at the meetings of the countries within the framework of the Helsinki Agreements implementation. The article also analyzes the Soviet leadership's efforts to neutralize all attempts to appeal to human rights activists to implement the Helsinki Accords by conducting propaganda and committing other criminal acts against their citizens who dared to speak openly about the problem of human rights in

the country and oppose the Soviet regime. The author concludes that the Soviet government, in addition to consolidating the territorial status quo that emerged as a result of World War II and the division of Europe, considered the Helsinki Accords as an opportunity to jointly dissolve NATO and the Warsaw Pact and create a collective security organization to reduce US influence in Europe. However, an unexpected effect of the Helsinki Accords on the USSR was the large-scale growth of human rights movements in all republics, which ultimately undermined the regime.

Keywords: Helsinki, Final Act, Helsinki Accords, international law, human rights, sovereignty, USSR, dissidents, CSCE, period of "Détente".

Постановка проблеми. Завершення Другої світової війни змінило кордони країн та сфери впливу, що призвело до напруження у стосунках між державами. Ключовими суб'єктами на міжнародній арені у цей час були США та СРСР. Відсутність діалогу створило реальну загрозу Третьої світової війни із використанням ядерної зброї. Щоб уникнути війни на європейському континенті у міжнародних відносинах була поширена ідея переходу від жорсткого протистояння до активізації діалогу. Результатом цієї ідеї стало підписання 1 серпня 1975 року урядами держав Європи і Північної Америки, у тому числі і уряд СРСР, Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі відомого як Гельсінські угоди, що став поворотним пунктом, який мав на меті закріпити не лише нові відносини в Європі, а й забезпечити виконання у кожній з них принципів демократії та прав людини. Підписання документу дало поштовх формуванню на територіях СРСР та країн ОВД, груп місцевих активістів по дотриманню та сприянню статей Гельсінського акту – гельсінкських груп, які стали одним із символів боротьби з тоталітарним режимом у своїх країнах. З огляду на це комплексне дослідження правозахисного руху в СРСР та країнах Центральної та Східної Європи є не можливим без з'ясування передумов та шляху, який пройшли країни до підписання Гельсінських угод, їх очікувань від документу та наслідків з якими вони зіткнулись підписавши Заключний акт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підписання Гельсінських угод було предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких слід відзначити внесок таких науковців, як О. Котляр, Є. Бевзюк, Ю. Каганов, Г. Касьянов, А. Загорський, Н. Бадалассі, С. Кінінгер, С. Савранська, Р. Шифтер, Г. Арангіо-Руїс, С. Снайдер, М. Кампельман**,** та ін. Однак, незважаючи на наявність ряду досліджень з цієї проблематики, більшість досліджень стосується історії створення НБСЄ/ОБСЄ та аналізу змісту угод. Однак, поза увагу дослідників залишається дослідження Гельсінських угод через призму їх подальшого впливу на правозахисний рух в СРСР та країнах Центральної та Східної Європи, що свідчить про його актуальність.



Мета статті. Дослідження передумов до підписання Заключного акту з питань безпеки та співробітництва в Європі, з'ясування очікувань СРСР від підписання Заключного акта, а також оцінка наслідків від підписання Гельсінських угод.

Виклад основного матеріалу. Завершення Карибської кризи, підштовхнуло лідерів країн до ідеї об'єднати непримиренно протилежні сторони шляхом проведення спільної європейської конференції. Так, у лютому 1966 року, після консультацій між О. Косигіним і Г. Вільсоном у Москві, у спільному комюніке було висловлено підтримку зусиллям, «що ведуть до встановлення всебічного співробітництва між усіма країнами Східної і Західної Європи» [5], включно з НДР.

У липні 1966 року країни Варшавського договору прийняли Бухарестську декларацію, яка закликала до скликання загальноєвропейської наради з безпеки і запропонувала порядок денний з семи пунктів для дискусій про європейську безпеку. Двома важливими аспектами цієї програми були зосередженість на Європі, виключаючи Сполучені Штати, і заклик до одночасного розпуску НАТО і Варшавського договору[3]. Ідея одночасного розпуску двох військових блоків лежала в основі радянського бачення того, що може принести європейська конференція - нова структура безпеки в Європі, яка зробить її більш європоцентричною і зменшить вплив США на континенті.

У березні 1969 року на своїй зустрічі в Будапешті Політичний консультативний комітет Організації Варшавського договору ухвалив наступну декларацію, яка закликала до якнайшвидшого скликання зустрічі всіх зацікавлених держав для визначення процедури та порядку денного європейської конференції. Текст останньої Будапештської декларації досить суттєво відрізнявся від попередньої Бухарестської декларації 1966 року тим, що не акцентував увагу на загрозі імперіалізму США для миру в усьому світі. Вона також не представляла ідею конференції як виключно європейську справу. Більше того, було запропоновано США та Канаді взяти участь у європейській конференції[3].

За словами Г. Корнієнка, на той час завідувача відділу США в МЗС СРСР, радянське керівництво чудово розуміло, що ідея європейської конференції не є реалістичною, якщо до участі в ній не будуть допущені Сполучені Штати, але було прийнято рішення спочатку звернутися до європейців, а потім запросити США, представивши це як радянську поступку.[3]

Позиція радянської сторони була зосереджена на створенні постійного органу, який би став результатом конференції і наріжним каменем нової структури безпеки в Європі. Радянські експерти розуміли, що пропозиція про створення такого органу буде сприйнято Сполученими Штатами суперечливо і підтвердить американські підозри, що така постійна структура може бути спрямована на послаблення американського впливу в Європі.

У доповідній записці, підготовленій Інститутом світової економіки і міжнародних відносин, зазначалися позитивні наслідки для Радянського Союзу від створення постійного органу: «Позиції неєвропейських держав (США, Канади) будуть дещо послаблені, а позиції західноєвропейських країн, які проводять політику розрядки і співробітництва з соціалістичною співдружністю, посиляться. Не можна виключати й очікування стимулювання відцентрових тенденцій всередині НАТО» [3].

Крім того, Радянський Союз з позитивних наслідків проведення європейської конференції вбачав для себе можливість переконати західну громадську думку в тому, що СРСР є частиною європейського континенту і що Радянський Союз має законні інтереси в Європі[7]. Проведення та організація НБСЄ стала б конкретним способом увічнення на багатосторонній основі територіального статус-кво, що склався в результаті Другої світової війни, поділу Європи та радянського домінування у Східній Європі[7]. Таким чином, ці мотиви - незворотне увічнення європейського територіального статус-кво та послаблення Атлантичного альянсу - становили головні політичні цілі радянського керівництва.

Однак, не зважаючи на можливі позитивні наслідки для Радянського Союзу від створення постійного органу та проведення такої конференції, в самому радянському керівництві утворилося дві групи людей - «люди розрядки» і «люди холодної війни»[2].

Мемуари А. Ковальова, свідчать про те, що він гостро усвідомлював інституційні ставки, пов'язані з цим, і наслідки, до яких могло б призвести успішне завершення НБСЄ. Хоча не існувало внутрішніх розбіжностей щодо важливості елементів безпеки та підтвердження повоєнних кордонів у Європі, деякі питання «Кошика II» і, особливо, «Кошика III» викликали різкі розбіжності серед радянського керівництва [9].

З одного боку, економічна відкритість сама по собі розглядалася як джерело небезпеки і дестабілізації, про що радянські керівники незабаром добре усвідомили, як свідчить Н. Полянський: «Розрядка із Заходом стала необхідною з економічних причин. Але радянські ідеологи чудово розуміли, яку загрозу несе розрядка: ні більше, ні менше, як розвал радянської системи. Контакт з матеріальними і духовними багатствами західних країн - достатком товарів і свободою інформації - негайно відкрив би радянському громадянинові його матеріальну і духовну убогість» [3].

З іншого боку, питання прав і свобод людини в СРСР, як і в усіх східноєвропейських країнах, також було бажаною мішенню для західних вимог, про що свідчить комюніке, опубліковане Радою НАТО 5 грудня 1969 року, в якому наголошувалося на необхідності більшої свободи в обміні ідеями та інформацією, а також індивідуальної свободи пересування. У цьому конкрет-

ному контексті цілі і ризики незабаром стали предметом гострих дебатів, дискусій і протилежних позицій всередині керівних органів [4].

З кінця 1960-х і протягом першої половини 1970-х років дискусії на найвищому рівні щодо НБСЄ призвели до серйозних розколів серед радянського керівництва. Однак, як зазначає А. Черняєв, який працював у міжнародному відділі ЦК КПРС під керівництвом Л. Брежнєва, після того, як Л. Брежнєв взяв на себе повне керівництво радянською зовнішньою політикою в 1972-1973 роках, він став рушійною силою розрядки. За словами А. Черняєва, Л. Брежнєв «вірив у можливість «примирення з імперіалізмом»... Він відрізнявся від своїх колег тим, що на посаді генсека був менш залежним від ідеологічних стереотипів...і йому, на відміну від інших, було дозволено нехтувати священними коровами, коли це було необхідно»[4].

Л. Брежнєв назвав початок попередніх переговорів «великою перемогою» Радянського Союзу і підкреслив, що «в боротьбі за мир ми є зачинателями і організаторами цієї політики в Європі» [4]. Про увагу, яку приділяли переговорам по НБСЄ на найвищому рівні, свідчить той факт, що переговори по НБСЄ обговорювалися на Пленумах у квітні 1973 та квітні 1975 років - єдиних з 1973 по 1980 роки, які були присвячені безпосередньо питанням зовнішньої політики [9].

Опозицію Гельсінкі, або, точніше, включенню положень про права людини до остаточних угод, демонстрували впливовий секретар ЦК з ідеології та повноправний член Політбюро М. Суслов і менш помітний завідувач Міжнародного відділу ЦК Б. Пономарьов. Позиція Міністерства закордонних справ була в загальних рисах сформульована А. Ковальовим і представлена на Політбюро міністром закордонних справ А. Громико, який загалом підтримав А. Ковальова, але був вкрай стурбований положеннями угод щодо прав людини. Пізніше А. Ковальов згадував, що А. Громико неодноразово вживав різку фразу, яка стала загальновживаною в його міністерстві: «Було б добре вирізати дно з-під цього Третього кошика»[9].

За словами Ковальова, якому доводилося узгоджувати кожну поступку по Кошику III з Ю. Андроповим особисто, під час однієї з таких зустрічей Ю. Андропов висловив своє ставлення до Гельсінських угод наступним чином: «Принцип непорушності кордонів - це, звичайно, добре, дуже добре. Але мене турбує інше: кордони будуть непорушними у військовому сенсі, а в усьому іншому, в результаті розширення контактів, потоку інформації, вони стануть прозорими... Поки що гра ведеться на одній стороні поля - МЗС набирає очки, а КДБ їх втрачає»[9]. По суті, його занепокоєння полягало не в тому, щоб поставити під сумнів природу Гельсінського процесу, а в тому, щоб забезпечити, щоб він залишався під контролем і суворо обмежувався.

Таким чином, радянське керівне керівництво не ігнорувало чи недооцінювало важливість Гельсінського процесу та його потенційний вплив, однак вони

розділилися за характером цього впливу. Деякі члени радянського керівництва підтримували відкриття країни на Захід заради її власної еволюції та позитивно ставились до проведення переговорів в Гельсінкі, тоді як інші побоювалися шкідливих наслідків цього процесу та заперечували його необхідність. Але ця невпевненість, навіть ворожість, була зведена до мінімуму (якщо не проігнорована) організаторами конференції, оскільки успіх конференції був для Брежнєва питанням особистого престижу, це була мета, яка більше не підлягає сумніву.

У серпні 1975 року в Гельсінкі на засіданні НБСЄ на вищому рівні відбулося урочисте підписання Заключного акта НБСЄ. Його підписали 35 держав, включаючи дві північноамериканські — США і Канада. Документальною основою Заключного акта стали результати роботи трьох комісій, в яких дипломати погоджували прийнятні для всіх країн-учасниць принципи відносин між державами. У першій комісії обговорювався комплекс проблем європейської безпеки. Друга комісія працювала над документами економічного, науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. Остання група експертів розглядала співпрацю в галузі забезпечення гуманітарних прав, культури, освіти й інформації. Загалом результати домовленості в рамках трьох комісій отримали назву «трьох кошиків» [6].

Зміст декларації містив перелік 10-ти відомих принципів, серед яких рівність, суверенітет, територіальна цілісність, незастосування сили, повага до прав людини, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею. Отже, консенсус сторін щодо змісту «першого кошику» декларації став успіхом міжнародно-політичної лінії у плані закріплення наявного у Європі статус-кво. Домовленості «другого кошика» фіксували принципи економічного і науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. У «третьому кошику» були закріплені гуманітарні принципи. Вони передбачали політичні зобов'язання з дотримання прав людини та основних свобод[6].

Зазначимо, що соціалістична концепція прав людини формувалася на ідеї соціально-класової природи суспільства. Стверджувалося, що прав людини поза межами суспільства або незалежно від інтересів суспільства не може бути. Індивідуум ототожнювався з колективом, а універсальний характер прав людини відкидався як щось абстрактне. Країни соціалістичного блоку прагнули інтерпретувати права людини насамперед як певну суму соціально-економічних прав: право на відпочинок, безкоштовну освіту, медичну допомогу, допомогу по хворобі, вагітності, догляді за дітьми та інше[6].

Натомість європейці вказували на відсутність у радянських громадян реального політичного вибору в умовах однопартійної системи, нереалізованість прав на вільний доступ до інформації, висловлювання своєї думки, пересування, обмеженість прав на свободу совісті й релігійних переконань[6].



Саме тому після тривалих дискусій у «третьому кошику» сторонами були закріплені гуманітарні принципи. Вони передбачали політичні зобов'язання з дотримання прав людини та основних свобод, зокрема свободи пересування, інформації.

Після публікації тексту Заключного акту в радянській пресі миттєво з'явилися перші матеріали самвидаву, які пов'язували Заключний акт із ситуацією з правами людини в СРСР. 12 травня 1976 року на імпровізованій прес-конференції на квартирі Андрія Сахарова Юрій Орлов оголосив про створення Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР. Дуже швидко подібні групи почали організовуватися в інших республіках Радянського Союзу: 9 листопада 1976 року в Україні, 25 листопада 1976 року в Литві, в січні 1977 року в Грузії і так далі. Групи об'єднувалися з іншими організаціями, такими як релігійні та націоналістичні групи, що вже існували по всьому СРСР[6].

Радянська влада не очікувала, що правозахисники сприйматимуть обіцянки уряду серйозно. Восени 1975 року, зіткнувшись зі зростаючою кількістю апеляцій до положень Гельсінських угод, режим швидко перейшов в ідеологічний контрнаступ, щоб «роз'яснити», як вони розуміють ці угоди.

У програмній статті, опублікованій в «Известиях» на початку вересня 1975 року, директор Інституту США і Канади Г. Арбатов пояснив основні моменти Гельсінських угод. У цих настановах зазначалося, що розрядка не означає, що Радянський Союз зобов'язався прийняти соціальний статус-кво у світі. Ідеологічна боротьба продовжувала визначати міжнародні відносини. Захід помилково вважав, що Радянський Союз «винен» йому щось в обмін на визнання нинішніх європейських кордонів, особливо щодо реалізації «Кошика III». Радянський Союз значно випередив Захід у конкретному виконанні Гельсінкської угоди[1]. Режим використовував роз'яснення і переконання у своїх спробах визначити Гельсінські принципи для своїх громадян і для зовнішнього світу.

12 листопада 1975 року перший заступник міністра закордонних справ Г. Корнієнко зустрівся з аташе США Дж. Метлоком і заявив, що «Радянський Союз завжди дотримувався цих принципів», а тому немає потреби в особливих заходах з їхнього виконання. Натомість він наполягав на тому, що саме радіостанції «Свобода» і «Голос Америки» порушили ці принципи [1].

Інший метод, до якого вдавався радянський уряд, намагаючись витлумачити значення Заключного акту, був більш активним - звинуватити Захід у порушенні угоди, зокрема, у втручанні у внутрішні справи інших країн.[1]

Згідно з меморандумом, характерною рисою західного втручання було використання дисидентів як представників внутрішньої опозиції. У документі було зроблено висновок, що після Гельсінкі підривна діяльність Заходу посилилася, особливо щодо розповсюдження антисоціалістичної та антирадянської літератури.

Протягом 1975 і 1976 років КДБ дедалі більше усвідомлював, що після підписання Гельсінського Заключного акту правозахисний рух перетворюється на дедалі серйознішу проблему. 29 грудня 1975 року на засіданні Політбюро Андропов представив розлогу доповідну записку про дисидентів у СРСР [3]. У доповідній записці Ю.Андропова до ЦК КПРС від 15 листопада 1976 року містився детальний опис виникнення дисидентського руху.

Таким чином, поява Гельсінських спостережних комітетів у радянських республіках показує, як міжнародний акт може слугувати стимулом для дисидентської активності, яка, в свою чергу, ще більше посилюється міжнародним відгуком на Заході. З моменту підписання Гельсінського Заключного акту радянським урядом, питання радянського громадянства - як і питання радянських прав людини - перестало бути винятково внутрішньодержавним питанням, а стало інтернаціоналізованим.

До створення Гельсінської групи існував, грубо кажучи, елітарний правозахисний рух та і більш широкі, можливо, навіть масові, націоналістичні та релігійні рухи в республіках. Відносно вузький правозахисний рух мав у республіках вкраплення неросійських однодумців (напр., Руденко в Україні, Гамсахурдія в Грузії, та ін.), але ці зв'язки були радше особистими, а не представниками республіканських інтересів. У Гельсінському русі в Радянському Союзі вперше в історії радянських міжнаціональних відносин дисидентська еліта об'єдналася в незалежні Гельсінські спостережні комітети, почали співпрацювати один з одним між собою на систематичній основі, використовуючи Гельсінські угоди для легітимізації своєї діяльності. Діючи разом, Гельсінські спостерігачі кинули виклик старому імперському принципу «розділяй і володарюй» і, таким чином, в довгостроковій перспективі, становили серйозну небезпеку для подальшої стабільності імперії, офіційно відомої як Радянський Союз.

Висновки. Таким чином, можемо підсумувати, що шлях до Гельсінкі 1975 року був непростий, йому передувала кропітка робота дипломатів та політиків держав, які в подальшому приєднались до Гельсінських угод. Радянський уряд переслідував низку цілей на переговорах, що призвели до Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Головним пріоритетом для радянського керівництва було підтвердження статус-кво в Європі та непорушності повоєнних кордонів. Крім того, радянське керівництво вбачало мету Наради у встановленні принципів відносин між європейськими державами, заснованих на нормі невтручання у внутрішні справи. На думку Радянського уряду відкривалася можливість спільного розпуску НАТО і Організації Варшавського договору та створення організації колективної безпеки, що зменшило б вплив США в Європі. Однак, справжнім результатом Гельсінських угод для СРСР стало масштабне зростання правозахисних рухів у всіх республіках, що врешті-решт підірвало режими і безпосередньо сприяло його краху.



Література:

1. Detente in europe: the soviet union and the west since 1953. by john van oudenaren. durham: duke university press, 1991. xi, 490 pp. appendix. notes. Bibliography.| slavic review |cambridge core. *Cambridge Core*. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-review/article/abs/detente-in-europe-the-soviet-union-and-the-west-since-1953-by-john-van-oudenaren-durham-duke-university-press-1991-xi-490-pp-appendix-notes-bibliography-index-6000-hard-bound-2995-paper/3C067FE154BFBAA124D824CF4A1C084A(date of access: 02.12.2024).

2. Heitman S. The third soviet emigration, 1948-91. *Refuge: canada's journal on refugees*. 1993. P. 5–13. URL: https://doi.org/10.25071/1920-7336.21717(date of access: 02.12.2024).

3. Helsinki 1975 and the transformation of europe. *JSTOR Home*. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd6cz (date of access: 02.12.2024).

4. Iskusstvo vozmozhnogo: library catalog. *Search Home: Library Catalog*. URL: https://catalogtest.lib.uchicago.edu/vufind/Record/10874802/Similar#description (date of access: 02.12.2024).

5. Kotlyar O., Bevzyuk E. . The helsinki agreements: a lesson from the general european process. *Mìžnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki*. 2022. № 31. С. 301–321. URL: https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.301 (дата звернення: 02.12.2024).

6. Parallel history project on cooperative security (PHP) - hungary and the w'pact: introduction. *Local index - HTTrack Website Copier*. URL: https://phpisn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/coll_hun/intro.html(date of access: (02.12.2024).

7. The road to helsinki. *Wilson Center*. URL: https://www.wilsoncenter.org/publication/the-road-to-helsinki (date of access: 02.12.2024).

8. The Helsinki process and the OSCE. OSCE Institutions, Structures, and Meetings. URL: https://www.csce.gov/about-csce/helsinki-process-and-osce. (дата звернення: 02.12.2024).

9. Home | national security archive. Home | National Security Archive. URL: https://nsarchive.gwu.edu/ (дата звернення: 02.12.2024).

10. Fisher D. D. The international protection of human rights: changing United Nations options for the United States. Proc. Acad. Polit. Sci. 1977. Voc. 32. № 4. P. 46. URL: https://www.jstor.org/stable/1173990. (дата звернення: 02.12.2024).

References

1. Detente in europe: the soviet union and the west since 1953. by john van oudenaren. durham: duke university press, 1991. xi, 490 pp. appendix. notes. Bibliography.| slavic review |cambridge core. Cambridge Core. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-review/article/abs/detente-in-europe-the-soviet-union-and-the-west-since-1953-by-john-van-oudenaren-durham-duke-university-press-1991-xi-490-pp-appendix-notes-bibliography-index-6000-hard-bound-2995-paper/3C067FE154BFBAA124D824CF4A1C084A(date of access: 02.12.2024).

2. Heitman S. The third soviet emigration, 1948-91. Refuge: canadas journal on refugees. 1993. P. 5–13. URL: https://doi.org/10.25071/1920-7336.21717(date of access: 02.12.2024).

3. Helsinki 1975 and the transformation of europe. JSTOR Home. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd6cz (date of access: 02.12.2024).

4. Iskusstvo vozmozhnogo: library catalog. Search Home: Library Catalog. URL: https://catalogtest.lib.uchicago.edu/vufind/Record/10874802/Similar#description (date of access: 02.12.2024).

5. Kotlyar O., Bevzyuk E. . The helsinki agreements: a lesson from the general european process. Mìžnarodnì zvâzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki. 2022. № 31. S. 301–321. URL: https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.301 (data zvernennia: 02.12.2024).

6. Parallel history project on cooperative security (PHP) - hungary and the wpact: introduction. Local index - HTTrack Website Copier. URL: https://phpisn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/ collections/coll_hun/intro.html(date of access: 02.12.2024).

7. The road to helsinki. Wilson Center. URL: https://www.wilsoncenter.org/publication/the-road-to-helsinki(date of access: 02.12.2024).

8. The Helsinki process and the OSCE. OSCE Institutions, Structures, and Meetings. URL: https://www.csce.gov/about-csce/helsinki-process-and-osce. (дата звернення: 02.12.2024).

9. Home | national security archive. Home | National Security Archive. URL: https://nsarchive.gwu.edu/ (дата звернення: 02.12.2024).

10. Fisher D. D. The international protection of human rights: changing United Nations options for the United States. Proc. Acad. Polit. Sci. 1977. Voc. 32. № 4. P. 46. URL: https://www.jstor.org/stable/1173990. (дата звернення: 02.12.2024).

УДК: 94(477):327.5

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1313-1328

Шеретюк Валерій Миколайович кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, тел.: (067) 780-51-34, https://orcid.org/0000-0002-3280-7744

Карпухіна Тетяна Олександрівна кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, тел.: (097) 272-33-87, https//orcid.org/0009-0001-1386-4487

Санжаревський Олег Іванович кандидат історичних наук, доцент кафедри національної безпеки та політології, Національний університет «Острозька академія», м. Острог, тел.: (050) 931-11-93, https //orcid.org/0000-0001-7911-4462

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У КОНТЕКСТІ СХІДНОГО ПИТАННЯ НА ЛІКВІДАЦІЮ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглядається вплив російсько-турецького суперництва в контексті Східного питання на ліквідацію української автономії в другій половині XVIII ст. Особливу увагу приділено аналізу взаємозв'язку між зовнішніми геополітичними викликами Російської імперії та її внутрішньою політикою щодо українських автономних утворень, таких як Гетьманщина та Запорізька Січ. Дослідження досліджує, як перемоги у війнах з Османською імперією та територіальні здобутки Росії призвели до поступового скасування української автономії, насамперед через централізацію адміністративного управління та політику русифікації. У статті висвітлюється вплив російсько-турецьких війн, зокрема кампаній 1768–1774 та 1787–1792 років, на формування політики щодо українських територій. Перемоги Росії, закріплені Кючук-Кайнарджським мирним договором (1774 р.) та Ясським договором (1792 р.), забезпечили імперське панування в Причорномор'ї та створили передумови для політичної та соціальної трансформації українських територій. У статті наголошується, що ліквідація української автономії була зумовлена не лише геополітичними, а й соціально-економічними факторами. Запровадження кріпацтва, обмеження самоврядування та русифікаторська політика стали невід'ємними елементами імперської інтеграційної стратегії. Ці процеси мали довгострокові наслідки для формування української національної ідентичності та спричинили глибокі зміни в соціальній структурі регіону. Отримані

результати дозволяють переоцінити роль України в глобальних геополітичних процесах XVIII ст., зокрема її значення як стратегічного плацдарму для просування зовнішньополітичних амбіцій Росії. Висновки можуть бути корисними для розуміння сучасних викликів, які постають перед Україною, зокрема в контексті боротьби за національний суверенітет та ідентичність.

Ключові слова: Російсько-турецьке протистояння, Східне питання, ліквідація автономії, Гетьманщина, Запорозька Січ, русифікація, російська імперська політика, геополітика, Причорномор'я, XVIII століття.

Sheretiuk Valerii Mykolayovych Candidate of Historical Sciences Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University, tel.: (067) 780-51-34, https://orcid.org/0000-0002-3280-7744

Karpukhina Tetiana Oleksandrivna Candidate of Historical Sciences Associate Professor of the Department of History of Ukraine,Rivne State Humanitarian University, tel.: (097)272-33-87, https//orcid.org/0009-0001-1386-4487

Sanzharevskiy Oleg Ivanovych Candidate of Historical Sciences, Docent, Associate Professor of the Department of National Security and Political Science National University "Ostroh Academy", Department of National Security and Political Science, tel.: (050) 931-11-93, https//orcid.org/0000-0001-7911-4462

THE INFLUENCE OF RUSSO-TURKISH RIVALRY IN THE CONTEXT OF THE EASTERN QUESTION ON THE LIQUIDATION OF UKRAINIAN AUTONOMY IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Abstract. This article examines the influence of Russo-Turkish rivalry in the context of the Eastern Question on the liquidation of Ukrainian autonomy in the second half of the 18th century. Particular attention is paid to analyzing the interrelation between the external geopolitical challenges of the Russian Empire and its domestic policies concerning Ukrainian autonomous entities, such as the Hetmanate and Zaporizhian Sich. The study explores how victories in wars with the Ottoman Empire and Russia's territorial gains led to the gradual abolition of Ukrainian autonomy, primarily through the centralization of administrative governance and policies of Russification. The article highlights the impact of the Russo-Turkish wars, particularly the campaigns of 1768–1774 and 1787–1792, on shaping policies regarding Ukrainian territories. Russia's victories, consolidated by the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) and the Treaty of Jassy (1792), secured imperial dominance in the Black Sea region and created the prerequisites for the political and social transformation of Ukrainian



territories. The article emphasizes that the liquidation of Ukrainian autonomy was driven not only by geopolitical but also by socio-economic factors. The introduction of serfdom, the restriction of self-governance, and Russification policies became integral elements of the imperial integration strategy. These processes had long-term implications for shaping Ukrainian national identity and caused profound changes in the region's social structure. The results allow a reevaluation of Ukraine's role in the global geopolitical processes of the 18th century, particularly its significance as a strategic foothold for advancing Russia's foreign policy ambitions. The conclusions may be useful for understanding contemporary challenges facing Ukraine, particularly in the context of the struggle for national sovereignty and identity.

Keywords: Russo-Turkish rivalry, Eastern Question, liquidation of autonomy, Hetmanate, Zaporizhian Sich, Russification, Russian imperial policy, geopolitics, Black Sea region, 18th century.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із сучасними викликами й науковими завданнями. Проблематика впливу російсько-турецького протистояння у контексті Східного питання на ліквідацію автономії України в другій половині XVIII століття є одним із ключових аспектів дослідження трансформаційних процесів в історії Східної Європи, що мали глобальні наслідки для формування політичних та соціокультурних реалій сучасності. Проблематика заслуговує особливої уваги через її багатовимірний характер, який поєднує міжнародні конфлікти, внутрішню політику імперій та долю пригноблених націй. Східне питання, яке визначалося боротьбою великих держав за вплив у регіоні, поставило Російську імперію у положення активного учасника геополітичного перерозподілу територій Османської імперії. Такий контекст забезпечив основу для зміцнення її позицій у Причорномор'ї та на Балканах, що потребувало централізації влади і уніфікації управління новоприєднаними територіями. Українські автономні утворення, такі як Гетьманщина та Запорозька Січ, у цьому контексті розглядалися як потенційна загроза імперським амбіціям. Їх ліквідація була не лише елементом внутрішньої імперської політики, але й відповіддю на зовнішньополітичні виклики.

Наукове значення обраної нами проблематики полягає у необхідності аналізу взаємозалежності між міжнародними конфліктами і трансформаціями внутрішнього державного управління. Дослідження зв'язків між російсько-турецькими війнами, Східним питанням і ліквідацією автономій в Україні дозволяє виявити закономірності у діях імперських структур щодо підкорених народів. Це також відкриває можливість переосмислити роль України у глобальних геополітичних процесах XVIII століття.

З сучасної перспективи проблема ліквідації автономії України у контексті зовнішньої імперської політики Росії набуває нових аспектів через її

актуальність у розумінні сучасних викликів, таких як агресія Росії проти України, територіальні претензії та гібридна війна. Історичний аналіз допомагає ідентифікувати довгострокові стратегії експансіоністської політики Росії, які зберігаються до сьогодні. Зокрема, політика централізації та пригнічення національних рухів у XVIII ст. демонструє спадковість підходів, що виявляються у сучасних спробах обмеження суверенітету України. Практичне значення вивчення цієї проблематики полягає у формуванні стратегій національного спротиву, захисту суверенітету і територіальної цілісності. Аналіз історичного досвіду сприяє розробці сучасних підходів до міжнародної дипломатії, зокрема у відносинах з регіональними і глобальними партнерами, а також у відстоюванні національних інтересів України на тлі сучасних геополітичних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення представленої проблеми, та на які спирається автор. Історіографічна база дослідження теми впливу російсько-турецького протистояння в контексті східного питання на ліквідацію автономії України в другій половині XVIII століття є досить обмеженою, що значною мірою пояснюється складністю теми та її багатогранністю. Наявні праці переважно зосереджуються на загальному аналізі політичних процесів в Україні, стосунках Росії з Османською імперією та впливі східного питання на міжнародну політику. Водночас існує кілька ключових досліджень, які дають змогу виявити важливі аспекти цього складного явища. Є. С. Волкова у своїй роботі «Формування російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII − на початку XIX ст.» досліджує, як зовнішньополітичні інтереси Російської імперії впливали на її внутрішню політику, зокрема щодо України. Авторка розкриває механізми формування російської стратегії протидії Османській імперії та наголошує на значенні України як тилової бази в цій боротьбі. Її аналіз демонструє, що ліквідація автономії Гетьманщини та інтеграція українських територій у структуру імперії були стратегічно обґрунтованими кроками для зміцнення позицій Росії у чорноморському регіоні.

Дисертація В. Б. Яценка «Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.» досліджує соціальний аспект імперської політики щодо України. Автор аналізує процеси асиміляції української військової еліти та демонструє, як вони сприяли знищенню політичної автономії. У цьому контексті російсько-турецьке протистояння постає як ключовий чинник, що підштовхнув імперію до остаточної централізації управління, аби забезпечити стабільність і контроль над регіоном. Н. Абдукдиров у своїй статті «The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the ‘Eastern Question’» пропонує ширший геополітичний контекст, в якому розглядалося російсько-турецьке протистояння. Автор показує, як боротьба за



Балкани та послаблення Османської імперії впливали на рішення Росії щодо інших регіонів, включаючи Україну, яка відігравала важливу роль у зміцненні тилових позицій Російської імперії. Дослідження Я. Адамкевича «Geopolityczne uwarunkowania relacji turecko-rosyjskich a bezpieczeństwo na bliskim wschodzie» акцентує увагу на геополітичних передумовах російсько-турецьких відносин та їхній ролі у формуванні регіональної безпеки. Це дозволяє краще зрозуміти стратегічне значення України в імперських планах Росії щодо протидії Османській імперії. Праця В. Аксен, Люсьєна Дж. «Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered» досліджує прикордонні взаємодії між Російською та Османською імперіями, що допомагає зрозуміти специфіку російської політики щодо України як важливого елементу у великій геополітичній грі. Автори підкреслюють, що ліквідація автономії України була частиною широкого, перспективного політичного плану імперії.

Робота Ящука Євгена «Східне питання у західних провінціях Російської імперії: випадок Києва у 1875–1878 роках» є важливим дослідженням, яке вивчає особливості проявів східного питання в контексті західних регіонів імперії. Автор зосереджується на Києві як на ключовій адміністративній та культурній точці регіону, що перебувала під впливом міжнародної політики Росії та її стратегії стосовно Османської імперії.

Робота, хоча і стосується більш пізнього періоду, демонструє детальний підхід до вивчення впливу зовнішньополітичних викликів на внутрішню адміністративну та соціальну політику імперії. Зокрема, автор аналізує, як східне питання впливало на переформатування соціальних структур, адміністративних рішень та інтеграції окремих регіонів у загальну імперську систему. Методологічні підходи, застосовані Є.Ящуком можуть бути успішно адаптовані для аналізу подій другої половини XVIII століття, зокрема ліквідації автономії України як одного з інструментів імперської стратегії. Хоча історіографія теми є обмеженою, аналіз наявних досліджень свідчить, що ліквідація автономії України в другій половині XVIII століття була тісно пов’язана з російсько-турецьким протистоянням та східним питанням. Політична централізація і стратегічна інтеграція українських територій розглядалися як необхідний крок для забезпечення військово-стратегічних і геополітичних інтересів Російської імперії в регіоні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на значну увагу науковців до питань російсько-турецького протистояння, Східного питання та ліквідації автономії України, залишаються невирішеними низка аспектів, які потребують ґрунтовнішого вивчення в межах сучасної історіографії. Насамперед недостатньо висвітлено взаємозв’язок між зовнішньополітичними викликами, перед якими постала Російська імперія в другій половині XVIII століття, та її

внутрішньою політикою стосовно українських автономних утворень. У цьому контексті важливо глибше проаналізувати, як перемоги в російсько-турецьких війнах і територіальні здобутки імперії спричинили ліквідацію Гетьманщини та Запорозької Січі. Відкритим залишається питання, чи ці рішення були викликані виключно імперськими прагненнями до централізації влади, чи значну роль відіграли геополітичні фактори, що випливали з участі Росії в Східному питанні.

Досі недостатньо дослідженим залишається механізм впливу Східного питання на стратегічні рішення Російської імперії щодо ліквідації української автономії. У рамках цього дослідження необхідно з'ясувати, якою мірою боротьба за контроль над територіями Османської імперії зумовила імперські реформи в Україні, і чи розглядалися українські автономії як чинник, що міг би вплинути на ефективність реалізації російських геополітичних амбіцій. У сучасній історіографії залишається недостатньо уваги до того, як ці процеси вплинули на формування української ідентичності та зумовили довготривалі наслідки, які проявляються і в сучасному контексті. З огляду на актуальність історичного аналізу в умовах сучасних геополітичних викликів, розробка зазначених аспектів дозволить зрозуміти причини та наслідки ліквідації української автономії, її зв'язок із зовнішньою політикою імперії, а також допоможе виробити практичні рекомендації для подолання подібних викликів у теперішньому.

Метою статті є дослідження впливу російсько-турецького протистояння у контексті Східного питання на ліквідацію автономії України в другій половині XVIII століття, з особливим акцентом на механізмах взаємодії зовнішньої і внутрішньої політики Російської імперії. Завдання статті полягає у тому, щоб виявити, яким чином міжнародні конфлікти, пов'язані з боротьбою за території Османської імперії, стали каталізатором імперських реформ, спрямованих на уніфікацію та централізацію українських земель. Основні цілі дослідження включають: аналіз міжнародного контексту російсько-турецьких війн, визначення ролі українських автономій у стратегічних планах Російської імперії та дослідження зв'язку між імперськими територіальними здобутками та ліквідацією місцевих самоврядних інститутів. Особливу увагу приділено вивченню впливу цих процесів на соціальну та політичну структуру українських земель, а також їхньому значенню для формування імперської політики управління периферійними територіями.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Друга половина XVIII століття стала епохою інтенсивних геополітичних трансформацій у Причорномор'ї та на Балканах, обумовлених послабленням Османської імперії і зростанням інтересів сусідніх держав до її спадщини. Причорноморський регіон перетворився на стратегічну арену протистояння між Росією, яка прагнула виходу до теплих морів, і



європейськими державами, що намагалися стримати її експансію. Як зазначає Волкова Є., криза Османської імперії сприяла втручанню зовнішніх сил у її внутрішні справи [1]. Цей процес супроводжувався поступовим послабленням контролю Османської імперії над периферійними територіями. У такій ситуації Росія розпочала активну експансію у чорноморському регіоні, що відповідало її економічним і військовим амбіціям. Географічне розташування Причорномор'я зробило цей регіон ключовим для зміцнення імперського впливу Росії. Разом з тим, Балкани стали ареною національно-визвольних рухів, які підтримували як Росія, так і інші європейські держави. Абдукадиров Н. наголошує, що ці рухи створювали додаткову напругу, адже християнські народи Балкан, такі як серби та болгари, прагнули звільнення від османського панування [2]. Це послаблювало османську державу, але також ускладнювало баланс сил у регіоні.

Східне питання стало основою міжнародних конфліктів XVIII–XIX століть. Воно стосувалося боротьби за контроль над ослабленими османськими територіями та встановлення нового балансу сил у Європі. Як вказує Адамкевич Я., стратегія великих держав у Східному питанні часто була поєднанням дипломатичних маневрів і військових дій, спрямованих на отримання контролю над Балканами та Чорноморськими протоками [3]. Росія, наприклад, прагнула закріпити свої позиції, використовуючи релігійний чинник як привід для втручання у справи православних народів Османської імперії. Аксан В., Люсьєн Ж. наголошують, що вплив Східного питання виходив за межі регіонального протистояння. Воно стало основою для формування складної системи міжнародних альянсів і суперництва, які визначали геополітичну динаміку не лише в Європі, але й на Близькому Сході. Це питання посилило роль Росії як одного з провідних гравців у міжнародній політиці. Російсько-турецьке протистояння та Східне питання були вирішальними факторами у формуванні геополітичної ситуації у Причорномор'ї та на Балканах у XVIII столітті [4]. Російські перемоги у війнах та здобутки у міжнародних переговорах дозволили імперії значно розширити свої території і зміцнити свій вплив у регіоні. Водночас Східне питання стало джерелом напруги у відносинах між європейськими державами, сприяючи формуванню системи дипломатичних і військових протистоянь, яка визначила політичну карту Європи наступних століть.

Російсько-турецькі війни XVIII століття, зокрема війни 1768–1774 та 1787–1792 років, стали ключовими у процесі територіального розширення Російської імперії. Кючук-Кайнарджійський мир 1774 року, який завершив одну з найуспішніших кампаній Росії, приніс їй значні здобутки: приєднання Криму, доступ до Чорного моря та право захищати православні громади Османської імперії. Кючук-Кайнарджійський мир 1774 року формально визнав незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично перетворив його на

зону впливу Росії. Цей договір став фундаментом для подальшого російського втручання у внутрішні справи ханства. Ці здобутки закріпили російське домінування у Причорномор'ї та зміцнили її позиції на міжнародній арені. Адамкевич Я. зазначає, що ці війни заклали основу для економічного і стратегічного розвитку Російської імперії, оскільки контроль над Причорномор'ям дозволив створити нові торговельні шляхи і військові бази [3].

У 1780-х роках Російська імперія досягла значних успіхів у розширенні своїх територій у Причорноморському регіоні, що було зумовлено як результатами попередніх договорів із Османською імперією, так і реалізацією амбіцій імператриці Катерини II. Ключовими подіями цього періоду стали остаточне приєднання Криму до Російської імперії у 1783 році та подальше закріплення її позицій через Ясський мирний договір 1792 року. Кримський півострів, який тривалий час перебував під владою Кримського ханства, васальної держави Османської імперії, був стратегічно важливим для Росії.

У 1783 році Російська імперія, скориставшись внутрішньою нестабільністю в ханстві та послабленням Османської імперії, офіційно анексувала Крим. Маніфест Катерини II від 8 квітня 1783 року проголосив включення Криму, Тамані та Кубані до складу Російської імперії. Це було виправдано прагненням Росії захистити православне населення та забезпечити стабільність у регіоні. Приєднання Криму стало важливим стратегічним кроком, що дозволило Росії отримати доступ до Чорного моря та зміцнити свій вплив у Причорномор'ї. Цей крок був підкріплений створенням Чорноморського флоту, що заклало основу для подальшої військової експансії Росії на південь. Крим перетворився на важливу базу для проведення російсько-турецьких воєн у 1787–1792 роках [3].

Російсько-турецька війна 1787–1792 років, яка була прямим наслідком анексії Криму, завершилася підписанням Ясського мирного договору 9 січня 1792 року. Відповідно до умов цього договору, Османська імперія визнала анексію Криму Росією. Разом з тим, кордон між двома державами був встановлений по річці Дністер, що забезпечило Росії контроль над Північним Причорномор'ям, включаючи території між Дніпром і Південним Бугом. Адамкевич Я. наголошує, що Ясський мирний договір закріпив стратегічну перевагу Росії у Причорномор'ї, перетворивши його на повністю інтегровану частину імперії. Він також підкреслює, що цей договір став переломним моментом у співвідношенні сил у регіоні, остаточно закріпивши позиції Росії як домінуючої сили Приєднання Криму у 1783 році та закріплення російських здобутків через Ясський мир 1792 року стали вирішальними подіями у процесі російської експансії на південь [3]. Ці події не лише зміцнили позиції Російської імперії у Причорномор'ї, але й створили умови для подальшої боротьби за домінування в регіоні, що залишалося ключовою складовою міжнародної політики Росії у контексті Східного питання.



У другій половині XVIII століття Гетьманщина та Запорозька Січ зберігали формальний політико-правовий статус автономних утворень у складі Російської імперії, проте фактично втрачали самостійність через поступове обмеження прав. Гетьманщина, що виникла як козацька держава після Національно-визвольної війни середини XVII століття, мала власну адміністративно-судову систему та військову організацію. Проте із часом її автономія зменшувалася через реформи російської влади, спрямовані на уніфікацію адміністративного управління. Запорозька Січ, яка виконувала функції оборони південних рубежів імперії, користувалася значною мірою незалежністю, маючи власний суспільно-економічний устрій і демократичну систему управління, що контрастувала з абсолютизмом Росії. Реформи Петра I і Катерини II поступово обмежували самоврядність цих утворень. Як зазначає Яценко В. Б., запровадження російських губернаторів і ліквідація гетьманства у 1764 році стали ключовими етапами у процесі знищення залишків автономії. Щодо Запорозької Січі, то її ліквідація у 1775 році стала наслідком російсько-турецької війни та стратегічного прагнення імперії встановити контроль над Причорномор'ям [5]. Таке рішення було обґрунтоване необхідністю централізованого управління новоприєднаними територіями та усуненням загрози з боку козацьких військових формувань.

Українські землі, зокрема Гетьманщина та Запоріжжя, відігравали важливу роль у зовнішньополітичних і військових планах Російської імперії. Як наголошує Т. В. Ігнатьєва, ці території слугували важливим плацдармом для розширення впливу Росії у Причорноморському регіоні та на Балканах. Українські козацькі формування активно використовувалися у російсько-турецьких війнах XVIII століття. Їх участь була зумовлена не лише військовими потребами імперії, але й політикою інтеграції козацтва до імперської системи [6].

Військово-стратегічне значення українських земель обумовлювалося їхнім розташуванням на південному кордоні, що робило їх ключовими у протистоянні з Османською імперією. Крім того, ці території забезпечували важливі ресурси, зокрема продовольство та робочу силу для імперських військових кампаній.

Російсько-турецькі війни XVIII століття суттєво вплинули на управлінську стратегію імперії щодо українських автономій. Перемоги Росії в цих війнах та приєднання нових територій, зокрема Криму у 1783 році, вимагали централізованого управління та ліквідації автономних утворень, які могли створювати внутрішні виклики. Як вказує Яценко В. Б., реорганізація управлінської системи Гетьманщини та Запорозької Січі була частиною ширшої політики уніфікації імперії, що включала створення губерній, посилення ролі російської бюрократії та обмеження традиційних прав і привілеїв місцевого населення. Ліквідація Запорозької Січі та інкорпорація українських земель до загально-

імперської структури стали логічним продовженням цієї стратегії. Влада прагнула не лише знищити залишки автономії, але й використати регіон як інструмент для досягнення геополітичних амбіцій, пов'язаних із Східним питанням. Українські автономії перестали існувати як окремі політичні суб'єкти, повністю інтегрувавшись у централізовану систему Російської імперії [6; 7].

Ліквідація автономії України в другій половині XVIII століття була частиною системної політики Російської імперії, спрямованої на централізацію управління, знищення локальних самоврядних інститутів і повну інтеграцію новоприєднаних територій. Головними причинами цього процесу були імперські амбіції Росії, прагнення до уніфікації адміністративної системи, зменшення ризиків сепаратизму та використання українських земель для зміцнення імперської економіки та військової могутності. Ліквідація автономій виправдовувалася необхідністю посилення влади імператора і підвищення ефективності управління в контексті зовнішньополітичних викликів, зокрема російсько-турецького протистояння. У 1764 році імператриця Катерина II скасувала гетьманство, замінивши його Малоросійською колегією на чолі з президентом-губернатором. Це рішення мало на меті усунути залишки української автономії та впровадити загальноімперську адміністративну систему. Гетьманщина перестала існувати як окреме політичне утворення, що заклало основу для подальшої централізації влади в регіоні. Ліквідація Запорозької Січі у 1775 році була безпосередньо пов'язана з перемогою Росії у черговій російсько-турецькій війні та приєднанням Причорномор'я. Січ розглядалася як потенційне джерело небезпеки для імперської стабільності через її автономний статус і традиції військової демократії. Як зазначає Яценко В. Б., рішення про ліквідацію Січі було стратегічним кроком для забезпечення повного контролю над південними кордонами імперії та запобігання можливим союзам козаків із Туреччиною чи іншими силами. Імперська експансія Росії у XVIII столітті була тісно пов'язана з політикою централізації влади [9]. Успіхи в російсько-турецьких війнах і приєднання нових територій вимагали від імперії впровадження уніфікованої адміністративної системи, що знищувало локальні автономії. Цей процес включав ліквідацію залишків козацького самоврядування, переселення частини козацького населення та включення українських земель у загальноімперську адміністративну мережу [7]. Знищення автономій стало важливим елементом імперської політики, яка прагнула перетворити всі території на інтегровані частини єдиної держави.

Імператриця Катерина II відіграла ключову роль у формуванні політики ліквідації автономій. Її прагнення до централізації влади та модернізації імперії базувалися на європейських принципах абсолютизму, які не передбачали існування автономних утворень. Катерина II розглядала українські автономії як застарілу форму управління, яка заважала інтеграції цих територій у загально-

імперську систему. Її реформи включали створення губернської адміністрації, поширення кріпосного права та русифікацію місцевого населення, що мало на меті знищення будь-яких елементів локальної ідентичності. Ліквідація автономій призвела до значних змін у соціальній структурі українського суспільства. Козацтво втратило свої привілеї, ставши частиною селянського або міщанського стану, що сприяло інтеграції українського населення до загальноімперського соціуму, проте водночас знищило специфіку традиційного українського суспільного укладу. Інтеграція українських земель у Російську імперію мала деструктивний вплив на формування національної ідентичності [8]. Русифікація, що проводилася імперською адміністрацією, охоплювала систему освіти, релігійні установи та адміністративну мову. Це сприяло витісненню української культури та мови на маргінес, що ускладнило процес національного самоусвідомлення у XIX ст.

Запровадження кріпосного права на більшості територій України стало одним із найгостріших наслідків ліквідації автономій. Це погіршило соціально-економічне становище селянства та посилило залежність від поміщиків. У мовній сфері відбувалася поступова русифікація, яка підкріплювалася обмеженням використання української мови у публічному просторі. У культурній сфері імперська політика сприяла знецінюванню українських традицій і зміцненню російського культурного впливу. Ліквідація автономій України мала далекосяжні соціальні, політичні та культурні наслідки, що суттєво вплинули на подальшу історію українського народу. Цей процес став важливою частиною імперської політики Росії, спрямованої на знищення локальної самобутності та забезпечення повного контролю над українськими землями [8; 9].

Політика імперії XVIII століття характеризувалася централізацією, ліквідацією автономій і територіальною експансією, особливо на українських землях. Ці кроки виправдовувалися прагненням зміцнити імперські кордони і домінування над стратегічно важливими регіонами Причорномор’я. Аналогічна стратегія простежується у сучасній політиці Росії, яка, застосовуючи інструменти агресії та маніпуляції, прагне зберегти Україну у сфері свого впливу. Сучасна анексія Криму та військовий конфлікт на сході України можна розглядати як продовження історичної експансіоністської політики, спрямованої на підрив суверенітету України [9].

Східне питання вплинуло на формування російської політики щодо України. Російсько-турецькі війни XVIII століття, що розглядалися Росією як частина вирішення Східного питання, не лише зміцнили геополітичні позиції імперії, але й обґрунтували внутрішню політику централізації, включно з ліквідацією української автономії та запровадженням політики русифікації.

У контексті Східного питання українські землі набували стратегічного значення для Російської імперії. Вони виконували роль тилового плацдарму для

реалізації зовнішньополітичних амбіцій, спрямованих на боротьбу з Османською імперією. Росія прагнула закріпитися в Причорномор'ї, посилити свій вплив на Балканах і забезпечити домінування у Чорному морі. Україна, зі своїм зручним географічним розташуванням, надавала імперії необхідні ресурси та інфраструктуру для реалізації цих цілей. Як свідчать результати Кючук-Кайнарджійського (1774) та Ясського (1792) мирних договорів, територіальні здобутки Росії у Причорномор'ї прямо залежали від інтеграції українських земель до імперської системи. Це створювало основу для політики русифікації, яка була необхідна для повної інтеграції регіону до уніфікованої державної структури. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII століття стали каталізатором ліквідації української автономії. У 1764 році, в умовах підготовки до нової війни з Османською імперією, було скасовано гетьманство. Це рішення пояснювалося необхідністю посилення адміністративного контролю над стратегічними регіонами. Як зазначається в історичних дослідженнях, Гетьманщина була розглядалася як потенційний осередок нестабільності, що міг завадити реалізації імперських амбіцій у Причорномор'ї У 1775 році, після завершення чергової війни з Османською імперією, була ліквідована Запорозька Січ. Цей крок став завершенням багаторічної політики Росії щодо знищення залишків козацької автономії. Запорозьке козацтво, яке традиційно відігравало роль оборонного бар'єру на півдні, більше не відповідало потребам імперії, яка прагнула до уніфікації управління новоприєднаними територіями та перетворення їх на частину загальноімперської структури [10 ; 11].

Політика русифікації, яка набула активного поширення після російсько-турецьких війн, була спрямована на уніфікацію мовного, культурного та адміністративного простору. Східне питання і територіальні здобутки Росії в Причорномор'ї створювали потребу в забезпеченні лояльності місцевого населення, що передбачало витіснення української мови, культури та традицій. Русифікація стала одним із ключових інструментів інтеграції українських земель до імперії. Заборони на використання української мови у публічному просторі, зокрема в освітній та церковній сферах, підкріплювали політику асиміляції. Військові здобутки Росії у війнах із Османською імперією не лише забезпечували територіальне розширення, але й сприяли встановленню адміністративного і культурного домінування у регіоні. Східне питання і перемоги Росії у війнах з Османською імперією визначили не лише геополітичний статус України, але й глибоко вплинули на її соціально-культурну структуру. Східне питання і російсько-турецькі війни XVIII століття стали фундаментом для імперської політики Росії щодо України. Перемоги у війнах і територіальні здобутки в Причорномор'ї виправдовувалися необхідністю ліквідації автономій та централізації влади. Це, у свою чергу, стимулювало політику русифікації, яка мала на меті знищення національної ідентичності та інтеграцію України до



російського імперського простору. Наслідки цієї політики залишаються актуальними і впливають на сучасну боротьбу України за свою незалежність та ідентичність [10; 11].

Історичний аналіз є невід'ємним елементом у формуванні ефективних стратегій захисту національного суверенітету. Осмислення уроків XVIII століття дозволяє зрозуміти, що головним фактором протидії російській експансії є посилення інституційної стійкості, розвиток національної ідентичності та активна інтеграція у міжнародні структури. У сучасному контексті, як зазначають експерти, Україна повинна забезпечити стійкість до зовнішніх загроз через формування ефективної державної політики, орієнтованої на зміцнення внутрішньої єдності та протидію гібридним загрозам [9; 12].

Східне питання, яке було одним із ключових геополітичних викликів XVIII–XIX століть, стало основою для російської експансіоністської політики, що поширилася і на українські землі. У рамках Східного питання Росія прагнула домінувати у Причорномор'ї, використовуючи українські території як плацдарм для своїх зовнішньополітичних амбіцій. Сучасна політика Росії щодо України, включаючи агресію та спроби дестабілізації, має ті самі стратегічні цілі – контроль над територією, яка є ключовою для її геополітичних планів. Історичний досвід свідчить, що російська політика завжди спиралася на концепцію впливу через територіальну інтеграцію та централізацію влади. Це підтверджується як у XVIII столітті під час ліквідації Гетьманщини і Запорозької Січі, так і сьогодні, через спроби анексії та розколу України. Отож, сучасна війна є відображенням довгострокових імперських амбіцій Росії, які залишаються незмінними, але адаптуються до нових міжнародних умов і виклики. Отже, вивчення Східного питання і політики Росії у XVIII столітті допомагає не лише осмислити природу сучасних загроз, але й сформувати довгострокові стратегії для захисту національного суверенітету України.

Висновки. Російсько-турецьке протистояння в контексті Східного питання суттєво вплинуло на політику Російської імперії щодо України у другій половині XVIII століття. Російські перемоги, здобуті внаслідок тривалих війн із Османською імперією, відкрили широкі можливості для територіальної експансії, посилили міжнародний статус Росії, а отже, й підштовхнули імперську адміністрацію до запровадження політики жорсткої централізації та внутрішнього уніфікування. Саме в цих умовах було сформовано підґрунтя для остаточної ліквідації української автономії, яка сприймалася не лише як внутрішньополітичний атавізм, але й як потенційна перешкода на шляху реалізації імперських амбіцій у Причорномор'ї та на Балканах. Аналіз політичних рішень імперської влади свідчить, що активна участь України у стратегічних планах Російської імперії визначалася її вигідним геополітичним розташуванням. Українські землі були необхідним тиловим плацдармом для

просування Росії до чорноморських проток та південно-східної Європи. Контроль над ними не лише захищав щойно здобуті території, але й забезпечував мобілізацію ресурсів і людського потенціалу для ведення нових воєн та зміцнення авторитету імперії на міжнародній арені. Знищення української автономії постало як логічний крок упередження можливих сепаратистських виступів чи несанкціонованих союзів із зовнішніми противниками. Ліквідація Гетьманщини у 1764 р. та остаточне знищення Запорозької Січі у 1775 р. слугували каталізатором для запровадження уніфікованої системи управління, русифікації інститутів та населення, а також утвердження імперського правопорядку, вільного від особливостей чи традиційної козацької демократії.

Східне питання поставило Росію перед необхідністю чіткої внутрішньої консолідації. Україна в цьому контексті набула значення стратегічного ресурсу, що мав бути цілковито інтегрований до імперського простору. Ліквідація автономії стала результатом поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників. З одного боку, геополітичний тиск та успішні територіальні придбання Росії вимагали стрункої, уніфікованої адміністративної системи, здатної оперативно реагувати на зовнішньополітичні виклики. З іншого боку, імперська політика, зорієнтована на русифікацію та уніфікацію, цілеспрямовано позбавляла українські землі традиційної основи їхнього соціально-політичного ладу, змінювала структуру суспільства, обмежувала використання української мови й культурних практик, ускладнюючи формування національної ідентичності.

Отже, результати дослідження дають підстави стверджувати, що вплив російсько-турецького протистояння у контексті Східного питання не вичерпувався лише зовнішніми відносинами, він визначив і внутрішній курс Російської імперії щодо України, призвів до системного обмеження автономних прав, запровадження практик русифікації та уніфікації. Це, у свою чергу, спричинило довгострокові наслідки, які залишили глибокий слід в історичній пам'яті та соціальній структурі українського суспільства, вплинули на процеси національного відродження у XIX – XX століттях та залишаються актуальними для розуміння сучасних викликів, перед якими постає українська держава у боротьбі за суверенітет та національну ідентичність.

Література:

1. Волкова Є. С. Формування російської політики стосовно Османської імперії в останній третині XVIII − на початку XIX ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2012. № 6(2). С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2012_6(2)__5 (дата звернення: 08.12.2024).

2. Abdukadyrov N. The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'. *The Journal of Slavic Military Studies*. 2020. Vol. 33. P. 608–620. URL: https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087 (date of access: 08.12.2024).

3. Aksan V. Lucien J. Frary and Mara Kozelsky, editors. Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2018. Vol. 5, no. 2. P. 185–189. URL: https://doi.org/10.21226/ewjus426 (date of access: 08.12.2024).

4. Adamkiewicz J. Geopolityczne uwarunkowania relacji turecko-rosyjskich a bezpieczeństwo na bliskim wschodzie. 2021. Vol. 16. P. 91–102. URL: https://doi.org/10.37055/SBN/140147 (date of access: 08.12.2024).

5. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yatsenko_Vladyslav/Intehratsiia_ukrainskoho_kozatstva_do_sotsialnoi_struktury_Rosiiskoi_imperii_u_XVIII_st.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

6. Ігнатьєва Т. В. Залучення українських земель в реалізацію геополітики Російської імперії періоду Миколи I (1825–1855 рр.). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 2011. С. 573579. URL: http://nv.knutkt.edu.ua/index.php/2309-8074/article/view/54743/50867 (дата звернення: 08.12.2024).

7. Ларченко, В. Ліквідація політичної автономії Гетьманщини. *Вопросы радиационной безопасности, (3),*. 1997. С. 63–71. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Larchenko_Viktoriia/Likvidatsiia_politychnoi_avtonomii_Hetmanschyny.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

8. Горобець, В. М., & Струкевич, О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. Український історичний журнал, (1), 22-43. URL: http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/1/2.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

9. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/nats_dopovyd.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

10. Arslanov R. A., Linkova E. V. Evolution of the perception of the eastern question by Russian liberals in the second half of the 19th century. The International History Review. 2021. Vol. 43, no. 6. P. 1250–1272. URL: https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1864656 (date of access: 08.12.2024).

11. Yashchuk Y. The 'Eastern Question' in the Russian Empire's Western Provinces: The Case of Kyiv between 1875-1878. Master's Thesis, Central European University, Vienna, Austria, 2023. URL: https://www.etd.ceu.edu/2023/yashchuk_yevhen.pdf (date of access: 08.12.2024).

12. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ. НІСД, 2012. 384 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-12/ukr_nacya-c7129.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

References

1. Volkova, Ye.S. (2012). Formuvannia rosiiskoi polityky stosovno Osmanskoi imperii v ostannii tretyni XVIII - na pochatku XIX st. [The formation of Russian policy in relation to the Ottoman Empire in the last third of the 18th and early 19th centuries]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Istorychni nauky - Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University, Historical sciences.* 6(2), 23–30. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2012_6(2) [in Ukrainian]

2. Abdukadyrov N. (2020). The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'. *The Journal of Slavic Military Studies*. Vol. 33. P. 608–620. Retrieved from: https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087

3. Aksan V. Lucien J. (2018). Frary and Mara Kozelsky, editors. Russian-Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 5, no. 2. P. 185–189. Retrieved from: https://doi.org/10.21226/ewjus426

4. Adamkiewicz J. (2021). Geopolityczne uwarunkowania relacji turecko-rosyjskich a bezpieczeństwo na bliskim wschodzie. Vol. 16. P. 91–102. Retrieved from: https://doi.org/10.37055/SBN/140147

5. Iatsenko, V.B. (2005). Intehratsiia ukrainskoho kozatstva do sotsialnoi struktury Rosiiskoi imperii u XVIII st. [Integration of the Ukrainian Cossacks into the social structure of the Russian Empire in the 18th century]. *Candidate's thesis.* Kharkiv. Retrieved from : https://shron1.chtyvo.org.ua/Yatsenko_Vladyslav/Intehratsiia_ukrainskoho_kozatstva_do_sotsialnoi_struktury_Rosiiskoi_imperii_u_XVIII_st.pdf [in Ukrainian]

6. Ihnatieva, T.V. (2011). Zaluchennia ukrainskykh zemel v realizatsiiu heopolityky Rosiiskoi imperii periodu Mykoly I (1825–1855 rr.) [Involvement of Ukrainian lands in the implementation of geopolitics of the Russian Empire during the period of Nicholas I (1825–1855)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka: Istorychni nauky - Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences,* 573579. Retrieved from: http://nv.knutkt.edu.ua/index.php/2309-8074/article/view/54743/50867 [in Ukrainian]

7. Larchenko, V. (1997). Likvidatsiia politychnoi avtonomii Hetmanshchyny [Liquidation of the political autonomy of the Hetmanate].*Voprosы radyatsyonnoi bezopasnosty - Issues of radiation safety,* 3, 63–71. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Larchenko_Viktoriia/Likvidatsiia_politychnoi_avtonomii_Hetmanschyny.pdf [in Ukrainian]

8. Horobets, V.M., & Strukevych, O.K. (1997). Ukrainsko-rosiiski politychni vidnosyny druhoi polovyny XVII–XVIII st.: tendentsii, kharakter, etapy [Ukrainian-Russian political relations of the second half of the 17th–18th centuries: trends, nature, stages]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical magazine,* (1), 22-43. Retrieved from: http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/1/2.pdf [in Ukrainian]

9. Pyrozhkov, S.I. (Eds.). (2022). *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* [*National resilience of Ukraine: strategy for responding to challenges and anticipating hybrid threats: national report*]. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv. Retrieved from: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/nats_dopovyd.pdf [in Ukrainian].

10. Arslanov R. A., Linkova E. V. (2021). Evolution of the perception of the eastern question by Russian liberals in the second half of the 19th century. The International History Review. Vol. 43, no. 6. P. 1250–1272. Retrieved from: https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1864656

11. Yashchuk Y. (2023). The 'Eastern Question' in the Russian Empire's Western Provinces: The Case of Kyiv between 1875-1878. Master's Thesis, Central European University, Vienna, Austria, Retrieved from: https://www.etd.ceu.edu/2023/yashchuk_yevhen.pdf [in Austria].

12. Rozumnyi, M.M. (Eds.). (2012). *Ukrainska politychna natsiia: problemy stanovlennia: zb. nauk. st. [Ukrainian political nation: problems of formation: coll. of science Art.]*. Kyiv: NISD. Retrieved from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-12/ukr_nacya-c7129.pdf [in Ukrainian].

Журнал

«Актуальні питання у сучасній науці»

(Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)

Випуск № 1(31) 2025

Підписано до друку: 15.01.2025 р.
Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2.

Видавець:
ФОП Жукова Ірина Віталіївна Свідоцтво серія ДК №7425 від 09.08.2021 р.,
02217, м. Київ, пр. Маяковського Володимира, буд. 4-В, кВ. 10